НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1
ТОМ
А—В

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2003

ББК 63.3/4УКР/я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Е $\frac{5001000000 - 015}{2003}$ 35 – 2003

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 966-00-0734-5 (т. 1)

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці 1980-х рр. в Україні розгорнулася науково-дослідна робота, пов'язана з теоретичним переосмисленням вітчизняної історії, дослідженням її «білих плям», зокрема в радянському минулому, опрацюванням нової періодизації історичного процесу, виявленням належного місця української історії в історії людства. Особлива увага приділялася підготовці документальних збірників, вивченню історіографічної спадщини 19 — початку 20 ст., розвитку занедбаних у недавньому минулому спеціальних історичних дисциплін.

У 1994 р. виникла ідея створити багатотомну «Історію українського народу». Проте уже перші напрацювання в галузі теоретико-методологічної основи такої праці переконали, що вітчизняна історична наука не готова до реалізації такої ідеї. Через це було взято курс на підготовку праць меншого масштабу, зокрема створення узагальнюючого — що має підсумувати здобутки національної історіографії, зробити їх загальнодоступними — енциклопедичного видання з історії України. Постанову Президії Національної академії наук України про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (ЕІУ) ухвалено 20 червня 1997 р.

Серед уже опублікованих новаторських праць передусім назвемо навчальний посібник під редакцією В.Смолія «Історія України: нове бачення» (1995—1996; у доопрацьованому варіанті виходив у 1997, 2000, 2002), колективні монографії: «Україна: утвердження незалежної держави. 1991—2001» (2001); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси» (2002); «Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (2003) й ін. Як підсумкові роботи слід розглядати також 15-томне видання «Україна крізь віки» (відп. редактор В.Смолій) і 3-томне видання «Давня історія України» (відп. редактор П.Толочко). Авторські колективи обох цих видань удостоєні Державних премій України в галузі науки і техніки (перший — у 2001 р., другий — у 2002 р.).

Заслуговують особливої уваги археографічні праці, що вийшли в Україні й Росії за останні 15 років. Зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України перевидав класичну спадщину національної історіографії кінця 19 — початку 20 ст., а також багато праць української діаспори. Чимало публікацій з найбільш дискусійних проблем історичної науки на рахунку Інституту історії України НАН України, Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Фундаментальні збірники документів нині видані майже з усіх питань, що донедавна були маловивченими.

Плідна робота істориків упродовж останніх 10 років створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника ЕІУ порівняно зі словником «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ).

Треба визнати, що праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас необхідно пам'ятати про політичну заангажованість цих праць, зумовлену догмами і стереотипами комуністичної доби, у зв'язку з чим їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу (причому різних епох та періодів). Щодо опису й аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР, то в енциклопедіях для них раніше майже не знаходилося місця. Спотворювалися реальні (науково обґрунтовані) пропорції щодо висвітлення історичних епох. Так, більше половини усіх статей РЕІУ присвячувалось одному періодові — після 1917 р.

Під час роботи над словником ЕІУ було визначено вагомість подій, персоналій, окремих фактів, ретельно відібрано гасла, створено «дерево гасел», яке допомогло орієнтуватися щодо

обсягу статей, їх логічної підпорядкованості та взаємопов'язаності. Робота над словником триває й нині і буде продовжуватися до виходу в світ останнього тому: науковий пошук — нескінченний.

Істотною підмогою в роботі над ЕІУ стали енциклопедичні видання української діаспори, зокрема «Енциклопедія українознавства», різноманітні довідкові видання, створені у Північній Америці, Австралії, Західній Європі.

Редакційна колегія керувалася певними критеріями у відборі персоналій. Так, при відборі вчених-істориків головним був не формальний критерій (напр., наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно.

Формуючи словник ЕІУ, редколегія прагнула представити всі історичні області України, а також охарактеризувати життя українців у Росії, Польщі, Румунії, Словаччині, США, Канаді та інших державах. Гасла ЕІУ дають уявлення і про життя національних меншин в Україні. На жаль, кількість статей з історії кримськотатарського народу, для якого земля України є батьківщиною, поки що обмежена.

Ми не можемо дати кількісних характеристик авторського колективу ЕІУ, робота над енциклопедією триває, і до неї залучаються все нові й нові фахівці. Зазначимо, однак, що серед авторів статей чимало керівників відомств, знаних політичних діячів, професорів провідних університетів, але основний кістяк авторського колективу — це працівники установ НАН України гуманітарного профілю.

Редакційна колегія прагнула, щоб ЕІУ була цікавою й інформативною, враховувала останні здобутки історичної науки. Поряд із статтями з історії України у ній друкуються загальнотеоретичні матеріали, які висвітлюють сучасні досягнення світової історіографії та політології, а також подаються відомості про окремих визначних людей планети та найвпливовіші міжнародні організації.

Редакційна колегія

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕЇУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

А

АБАЗА́ Віктор Іванович (22.08.1864—28.07.1931) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Росії. Закінчив Костянтинівське артилер. уч-ще у *Санкт-Петербурзі* (1884). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* Під час *Першої світової війни* — командир дивізіону, ад'ютант штабу корпусу, полковник. Влітку 1917 брав участь в українізації частин рос. армії, наприкінці 1917 — в укр. армії. За режиму П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*) — командир гарматного полку Київ. армійського корпусу. Підтримав повстання *Директорії*, був призначений командиром *Сірої дивізії*, здобув у боях *Конотоп, Бахмач*, *Чернігів*. Заснував при штабі д-зії Інформаційне бюро (у його складі працював поет П.*Тичина*), яке видавало газ. «Воля». Від поч. 1919 Сіра д-зія під командуванням А. вела бойові дії проти частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) на *Правобережній Україні* та *Волині*. У трав. 1919 була оточена в р-ні *Луцька* польс. військами ген. Ю.*Галлера*. А. потрапив у полон, перебував у таборі військовополонених *Ланцут*. Після визволення виїхав до *Чехословаччини*, оселився у Празі. Брав участь у діяльності ветеранських орг-цій Армії УНР.

П. у м. *Варшава*.

Літ.: Список подполковников по старшинству на 1 сентября 1910 г. СПб., 1910; За державність, зб. 10. Торонто, 1964; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

АБАЗА́ Олександр Агейович (24.07.1821—25.01.1895) — держ., культ., громад. та політ. діяч ліберально-демократ. спрямування *Російської імперії*. Із старовинного рос. дворянського роду молдов. походження. Н. в с. Винокуренний Завод Вишневолоцького пов. Тверської губ. Закінчив Петерб. ун-т (1839). 1840—65 обіймав кілька другорядних військ., держ. та громад. посад. Від 1870-х рр. почалося стрімке сходження А. по щаблях службової драбини: 1871—74 — держ. контролер Рос. імперії, 1875—80 — голова департ. економії Держ. ради, чл. К-ту міністрів та голова К-ту з благоустрою сільс. нас., дійсний таємний радник, почесний чл. Петерб. АН, чл. Конституційної комісії графа М.*Лоріс-Мелікова*, ймовірно, один із співавторів т. зв. лоріс-меліковської конституції. Виступав за надання нац. окраїнам Рос. імперії, також і Україні, більш широкої автономії за австро-угор. зразком. Від 27 жовт. 1880 до 6 трав. 1881 — міністр фінансів Рос. імперії, ініціатор скасування соляного акцизу. Однак з поч. царювання імп. *Олександра III* та настанням «ери контрреформ» А. втратив свій вплив у держ. апараті країни. До кінця життя залишився лише почесним чл. Держ. ради.

А. — один з активних підприємців у галузі укр. цукрової пром-сті. Його з-д у м-ку *Шпола*, за даними 80—90-х рр. 19 ст., був найпотужнішим підпр-вом цього профілю в краї й одним із трьох (з 239) найвизначніших підпр-в такого типу в Рос. імперії. Крім того, А. вніс значний вклад у розвиток місц. цегляного, маш.-буд. та борошномельного вир-ва.

П. у м. Ніцца (Франція). Похований у м. *Санкт-Петербург*.

Літ.: *Орлов П.А.* Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим Княжеством Финляндским. СПб., 1881; *Скальковский К.А.* Наши государственные и общественные деятели. СПб., 1890; *Витте С.Ю.* Воспоминания, т. 1. М., 1960.

О.М. Машкін.

АБАЗИ́Н (Абазинець) **Андрій** (р. н. невід. — 1703) — військ. і держ. діяч України, брацлав. полковник. Походження невідоме. Наприкінці 80-х рр. 17 ст. розпочав колонізаційну діяльність на *Правобережній Україні*. Користуючись королів. привілеями на заселення спустошених довголітніми війнами земель, А. та його соратники зміцнювали владу над тер. своїх полків. Наприкінці 17 ст. органи козац. самоврядування на Правобережжі почали перетворюватися на держ.-політ. структури гетьман. України, які вже існували тут в роки *національної революції 1648—1676*. З 1690 А. — брацлав. полк. (див. *Брацлавський полк*). Брав участь у походах правобереж. козацтва на турец.-татар. володіння — *Буджак*, Казікермен (нині м. *Берислав*), *Очаків*, Тягиню (старовинна назва замку в м. Бендери, Молдова) та ін. Відзначився під час походу польс. армії на *Молдавське князівство* (1691), а також у багатьох битвах з турец.-татар. загонами на *Поділлі*. Частина козаків з полку А. протягом 1694—95 входила до *компутів* правобереж. *Війська Запорозького*, що фінансувалося польс. урядом. Поряд з фастів. полк. С.*Палієм* А. став одним із кер. нац.-визвол. повстання проти *Речі Посполитої* (1702—04), яке сучасники називали «другою Хмельниччиною». Наприкінці жовт. 1702 його полки разом із підрозділами С.*Самуся* здобули *Немирів*.

У лют. 1703, під час бою під Ладижином (нині місто Тростянецького р-ну Він. обл.), А. був тяжко поранений і потрапив у полон. За наказом команд. польс. військами А.Синявського підданий тортурам і посаджений на палю у *Шаргороді*.

Літ.: *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996.

Т.В. Чухліб.

АБА́Т (лат. abbas (abbatis), з грец. ἀββᾶ, арамейського абба — батько) — 1) настоятель *абатства* (у деяких катол. чол. монастирях — пріор). Спочатку А. обирали чен-

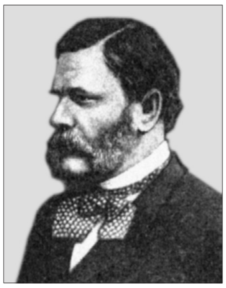

О.А. Абаза.

ці й затверджував *єпископ католицький*, а з 8 ст. їх призначали духовні чи світські сюзерени абатств; 2) А. називали також світських осіб, які користувалися прибутками з володінь, належних абатству; 3) від 16 ст. ввічливе звертання до молодих осіб духовного звання. (Див. *Католицизм, Католицька церква латинського обряду, Католицькі чернечі ордени.*)

Літ.: *Лінч Дж.* Середньовічна церква. К., 1994.

М.В. Кірсенко.

Герб «Абданк».

АБАТИ́СА — настоятелька катол. жін. монастиря (див. *Абатство*).

АБА́ТСТВО — католицький чол. чи жін. монастир з належними йому володіннями. А. підпорядковане *єпископу католицькому* або безпосередньо римському папі.

А́БВЕР (нім. Abwehr — оборона, відсіч, захист) — орган військ. розвідки і контррозвідки Німеччини. Від 1919 до 1938 офіційно підпорядковувався військ. мін-ву. Від 1935 А. очолив досвідчений розвідник Ф.Канаріс, який активно сприяв перетворенню служби на один із найважливіших інструментів гітлерівської політики. Після скасування 1938 військ. мін-ва А. реорганізовано в управління розвідки і контррозвідки при штабі *вермахту.* В центр. апараті діяло 5 гол. підрозділів: «Абвер-I» — розвідка; «Абвер-II» — організація саботажу, диверсій, терору й повстань на тер. ворога, розклад його військ і тилу; «Абвер-III» — контррозвідка; «Абвер-аусланд (закордон)» — вивчення потенціалу іноз. д-в; «Абвер-центр» — загальноорг. від.

У черв. 1941 для безпосереднього кер-ва розвідувальною діяльністю на Сх. фронті створено штаб «*Валлі*», а 1942 — «Зондерштаб Р» — для боротьби з *партизанським рухом* і для ведення пропаганди серед нас. окупованих тер. А. мав свої збройні формування — полк (згодом д-зія) «*Бранденбург-800*». На тер. Німеччини і за її межами А. мав периферійні органи — т. зв. абверштеллє (АСТ) і підпорядковані їм абвернебенштеллє (АНСТ).

У роки *Другої світової війни* АСТ були створені у країнах-сателітах, а також на окупованій тер. при команд. нім. військами тилових р-нів. Вони повинні були виявляти агентуру противника і осіб, ворожо налаштованих до Німеччини, готувати шпигунів та диверсантів для фронтових команд А., вести боротьбу з антифашист. і партизан. рухом. Конкретний зміст діяльності кожного з них визначався одним із напрямів: розвідка, саботаж, контррозвідка. На окупованій тер. України діяли «Абверштеллє Україна», «Абверштеллє півдня України».

«Абверштеллє Україна» дислокувався в різний час у Ровно (нині *Рівне*) і *Полтаві.* Від 1942 до жовт. 1943 у *Києві* діяв підпорядкований «Абверштеллє Україна» «Абвернебенштеллє Київ», зашифрований під кодовою назвою установи зв'язку («Фербіндунгсштеллє»). Контактував у своїй роботі з розвідувальним органом «Оріон», штаб і школи якого дислокувалися 1943 в Києві, а також з київ. підрозділом СД. Його діяльність полягала у закиданні в тил Червоної армії (див. *Радянська армія*) агентури і заходах з виявлення закинутої у нім. тил рад. агентури.

Ств. у жовт. 1941 «Абверштеллє півдня України» дислокувався у *Миколаєві*, згодом в *Одесі.* Його діяльність поширювалася на тер. Миколаїв., Херсон., Сталінської (нині Донец.), Запоріз., Кіровогр., Він. і Одес. областей УРСР, а також Ростовську обл. РРФСР. Штатні резидентури були в *Херсоні, Кіровограді, Маріуполі, Мелітополі, Первомайську, Вінниці, Кривому Розі.* 14 лют. 1944 А. розформовано. Більшість співпрацівників переведено до *гестапо* й політ. розвідки *Головного управління імперської безпеки Німеччини.*

Літ.: *Долгополов Ю.Б.* Война без линии фронта. М., 1981; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1, кн. 1. М., 1995.

Т.В. Вронська.

«АБДА́НК» («Авданк», «Габданк») — назва шляхетського герба, що належав до польс. геральдичної системи (див. *Геральдика*). Гол. складовою герба є червоний щит, на якому зображено геральдичну фігуру за взірцем лат. літери «W». Інколи (напр., на титульному аркуші козац. реєстру 1649) увінчаний хрестом, що уподібнює його до герба «Сирокомля». У вірші «На старожитний клейнод п. Хмельницьких», вміщеному в зазначеному реєстрі, «А.» згадується як герб Б.*Хмельницького.* Польс. сейм 1661, допускаючи «до прерогатив шляхетства» Ю.*Хмельницького,* надав йому герб «Масальський», що є подібним до «А.» і «Сирокомлі». З відомих представників укр. шляхти гербом «А.» послуговувався рід гетьмана І.*Виговського.*

Літ.: *Битинський М.* Знамена українських гетьманів. «Рід та знамено», 1947, зшиток 4; *Каманин И.М.* Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого. В кн.: Синові України: Збірник статей 1906 р. на пошану В.Антоновича. К., 1993; *Сварник І.* Великомудрий Гетьман. «Універсум», 1995, № 1—2 (14—15); *Дашкевич Я.* Хмельницькіана. «Знак», 1996, ч. 11.

Ю.К. Савчук.

АБДУ́Л-ГАМІ́Д I (20.05.1725—07.04.1789) — султан *Османської імперії* (1774—89). За його правління продовжувалася військ. боротьба з Австрійс. імперією (див. *Австрія*) та *Російською імперією* за територіальні володіння на Балканах та у Пн. Причорномор'ї. А.-Г. I намагався реформувати осман. армію: запросив до країни іноз. військ. спеціалістів та розпочав ліквідовувати сипахійську систему, за якою військ. ленники одержували в пожалування землю, й реорганізовувати яничарський корпус (див. *Яничари*). Після поразки від рос. армії під м. Козлуджі (нині с. Суворово, побл. Варни, Болгарія) 20(09) черв. 1774 доручив великому візирові Мугсину-заде підписати з Росією *Кючук-Кайнарджійський мирний договір*, що припинив *російсько-турецьку війну 1768—1774* і фіксував відділення *Кримського ханства* від Осман. імперії (остаточно воно перейшло до Росії 1783) разом з тер. Крим. п-ова і причорномор. степами між річками Бердою, Пд. Бугом,

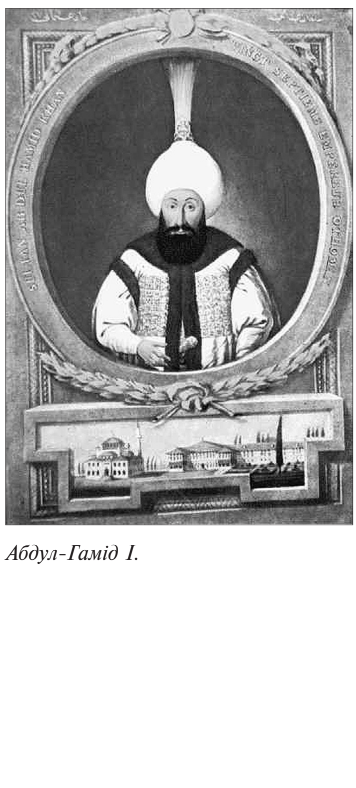

Абдул-Гамід I.

м. *Керч*, *Єнікале*, *Кінбурн* з околицями. 21(10) берез. 1779 в султанському палаці Айнали-Кавак (Стамбул) А.-Г. І підписав додаткову угоду (роз'яснювальну *Айнали-Кавакську конвенцію 1779*), що оголошувалася частиною турец.-рос. договору 1774. Згідно з нею, Туреччині поверталися землі між Дністром і Пд. Бугом, що належали татарам. У ст. 5 пункті 3 цієї угоди султан обіцяв перевести козаків, які перебралися на тер. Туреччини після розгрому *Запорозької Січі* 1775 (бл. 12 тис. осіб), подалі від берегів Чорного м., на правий берег Дунаю, де вони невдовзі заснували *Задунайську Січ*. У квіт. 1775 А.-Г. І підписав договір з імп. *Йосифом II*, за яким захоплена перед тим австрійс. військами *Буковина* разом з містами *Чернівці* і Сучава (нині Румунія) перейшла до Австрії. У серп. 1787 під впливом англ. дипломатії султан розпочав чергову війну з Рос. імперією. Протягом останніх років життя султана (1787—89) — у битвах з військами Г.*Потьомкіна* та О.*Суворова* (у їхньому складі активну участь брали підрозділи укр. козацтва) під Кінбурном, *Очаковом*, Фокшанами, Римником (нині м. Римніку-Серат, обидва — Румунія) і Хаджибеєм (нині на тер. *Одеси*) — турец. війська зазнали поразки. А.-Г. І мав 22 дітей, серед них — майбутній султан Осман. імперії Магмуд II.

Літ.: *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). М., 1955; *Лорд Кипросс.* Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999.

Т.В. Чухліб.

АБРАГА́М (Abraham) **Владислав** (1860—1941) — польс. історик, фахівець з історії польс. костьолу та права. Проф. Львів. ун-ту, чл. Польс. АН. Автор грунтових робіт з історії *середньовіччя,* у яких досліджував діяльність перших орг-цій польс. катол. церкви, а також праць про історію укр. церкви.

Тв.: Organizacja Kościoła w Polsce do poł.w. XII. 1890; Powstanie organizacji Kościoła £acińskiego na Rusi. 1904; Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim. 1925.

Т.І. Зарецька.

АБРАМО́ВИЧ Дмитро Іванович (07.08(26.07).1873 — 04.03.1955) — філолог, історик літ. Чл.-кор. РАН (1921, з 1925 — АН СРСР). Н. в м. Гулевичі Луцького пов. Волин. губ. (нині с. Гулівка Ковельського р-ну Волин. обл.). Закінчив Петерб. духовну акад. (1897), навч. у Петерб. ун-ті та Археол. ін-ті, де слухав лекції О.*Соболевського,* В.*Ламанського,* О.Веселовського та ін. Учень О.*Шахматова.* Викладав у різних навч. закладах *Санкт-Петербурга*, згодом — на Вищих (Бестужевських) жін. курсах, в Археол. ін-ті, Петерб. ун-ті. 1903—09 керував кафрою рос. та старослов'ян. мов Петерб. духовної акад., звідки його було звільнено за політичну неблагонадійність. Після *Жовтневої революції 1917* обіймав професорські посади у Ленінгр. ун-ті, а 1939—41 — у Смоленському пед. ін-ті. Активно співпрацював з Комісією укр. письменства доби феодалізму та торг. капіталізму ВУАН, Ленінгр. т-вом дослідників укр. історії, письменства та мови. Після II світ. війни викладав у *Вільнюському університеті.*

Серед наук. інтересів — рос. літ. (редагував академічне зібр. творів М.Лермонтова, 1910—13), *археографія* (описи рукописів б-к Петерб. АН та *Софійського собору* м. Києва). Найбільший внесок зробив у вивчення історії давньорус. письменства. Перше його наук. дослідження «К вопросу об источниках Несторова “Жития преподобного Нестора Печерского”» (1898) увійшло до магістерської дис. «Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике» (1901).

Результатом його багаторічних досліджень *Патерика Києво-Печерського* стали кілька академічних вид. цього джерела: «Киево-Печерский патерик» (1911), «Києво-Печерський патерик: Вступ, текст, примітки» (1931, перевид. 1991). Взявши за основу вид. другу Касіанівську редакцію патерика 1462, А. доповнив її текстом Арсеніївської редакції 1402, а також простежив зміни у тексті пам'ятки до синодального видання 1759. Ці публікації зберігають своє наук. значення й досі. Серед ін. розвідок А. важливими є дослідження історії Ізборника 1076, «Великих Четьї-Міней» *Димитрія Ростовського* та ін.

П. у м. *Вільнюс.*

Тв.: К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора-летописца. В кн.: Труды XI Археологического съезда, т. 2. М., 1902; До питання про джерела Ізборника Святослава 1076 р. «Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», 1929, т. 2; Ізборник Святослава 1076 р. і патерики. Там само, 1931, т. 3.

Літ.: *Берков П.Н.* Хронологический список печатных работ члена-корреспондента АН СССР Д.И. Абрамовича (1873—1955) и литературы о нем. В кн.: Труды отдела древнерусской литературы, т. 12. М., 1956.

А.Г. Плахонін.

АБСОЛЮТИ́ЗМ (від лат. absolutus — безумовний, необмежений) — форма держ. правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (царю, імператорові, королю), здійснюється без представницьких інституцій та конституційних обмежень. Термін «А.» виник на рубежі 18—19 ст. у середовищі вчених (уперше вжитий у Франції бл. 1796). У широкому сенсі він використовується для позначення необмеженої влади (тиранія, деспотія, диктатура, *тоталітаризм* тощо), у вузькому — для характеристики д-в ранньомодерної доби 16—18 ст. і має виразний європоцентричний акцент. Вживання терміна «А.» щодо тих чи ін. сучасних соціополіт. явищ підкреслює присутній у них елемент (реальний чи уявний) атавізму.

Становлення А. як соціополіт. явища тісно пов'язане з руйнуванням традиційного середньовічногосусп-ва, його станового ладу «вічних» соціальних ролей, і формуванням нового типу істор. спільності людей — нації.

У ранньомодерну добу свідомість *середньовіччя* була підважена ідеєю природного права та заг.-людських цінностей. Результатом цього стала, зокрема, міфологема суверена як першоджерела політ. влади. Спочатку її підтримали лише прихильники рим. права та крайні папісти (див. *Папство*), що розвивали теорію богопомазаності рим. папи, згодом вона отримала заг. визнання.

У сусп. свідомості монархи (або подібні до них «вожді» держ. утворень) набували нових знакових рис: вони вже не вважалися «помазаниками» Божими, а стали символами нац. єдності. Пишатися немісцевим походженням стає для «національної монархії» поганим тоном. У сусп. свідомості монархія дедалі більше набуває ознак найважливішого інституту нац. д-ви. Але в цілому ранньомодерні держ. утворення залишалися «сумішшю традиційної харизматичної монархії та сучасної організації» (Ф.Бродель).

Серед теоретиків А. було чимало видатних інтелектуалів Нового часу — Н.Макіавеллі, Ж.Боден, Т.Гоббс та ін. Класичним прикладом реалізації абсолютистських принципів у політиці вважається Франція Людовика XIV

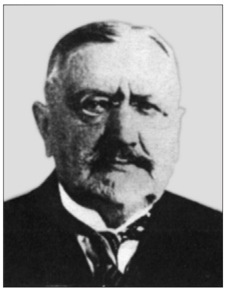

В. Абрагам.

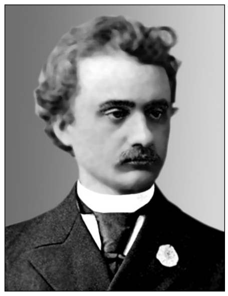

Д.І. Абрамович.

(автора відомого вислову «Держава — це я»). У 18 ст. А. набуває респектабельності по всій Європі як *освічений абсолютизм*.

Багато істориків вагаються щодо доречності вживання терміна «А.» стосовно околиць «євроатлантичного» світу, зокрема країн Центр. та Сх. Європи. Абсолютистські реформи тут відбувалися пізніше та й менше черпали силу з «національного» джерела (тяжіючи до відвертого *волюнтаризму*). Зокрема, А. у Польщі не прижився (його хрещеним батьком тут традиційно вважається італ. емігрант Ф.Буонакорсі-Каллімах, кін. 15 ст.). Безлад на королів. престолі після згасання *Ягеллонів* та торжество «шляхетської демократії» сприяли утвердженню в *Речі Посполитій* комплексу станових прав, відомого як «золоті польські вольності». Ворожість до А. стала специфічною ознакою польс. політ. традиції. «Клаптикова монархія» *Габсбургів* також тривалий час ставилася до абсолютистських принципів прохолодно. Задля власної легітимації ця імперія воліла покладатися на політ. спадщину *«Священної Римської імперії германської нації»* та папської курії. Лише успіхи нових абсолютистських конкурентів, зокрема Пруссії, підштовхнули австрійс. уряд у 2-й пол. 18 ст. до реформ «навздогін» (пов'язаних з іменами *Марії-Терезії* та *Йосифа II)*.

Найбільш дискусійним є застосування терміна «А.» щодо сусп. процесів у Росії. Рос. науковці віддають перевагу терміну «самодержавство». Цим вони, зокрема, підкреслюють «паралелізм» історій Росії та Зх. Європи (за В.*Ключевським*) і нібито уникають чіткої хронологічної прив'язаності А. до традиційної межі ранньомодерної доби. Є також спроби хронологічно «змістити» рос. ранній модерн, наприклад на період 1725—1850 (Е.Кінан). Деякі дослідники послуговуються висловом «східна деспотія» (що для зх. традиції завжди мав оцінний характер), особливо це стосується авторів, які намагаються підкреслити дистанцію між Росією і Європою. Втім, паралельне існування термінів «А.» і «освічена деспотія» в дискурсі про державотворчі процеси на Сх., зокрема в Туреччині, дає підстави говорити про певну «надуманість» протиставлення локальних варіантів одного й того самого феномену.

Укр. досвід А. тісно пов'язаний із історією укр. *козацтва*. Мілітарне походження козацтва та його «невписуваність» у структури станового сусп-ва (див. *Стани*) Речі Посполитої зумовили його союз із прибічниками абсолютистських зазіхань польс. королів. влади. Польс. королі з абсолютистськими амбіціями (*Стефан Баторій, Владислав IV* Ваза) в козац. колах зажили доброї слави.

Симпатії до А. вождя *національної революції 1648—1676* Б.*Хмельницького* добре відомі. Зрештою, саме ті володарі гетьман. булави, які виказували «монархічні» амбіції, домоглися певної стабілізації режиму. Це дає підстави говорити про укр. варіант А.

Лише після обмеження суверенітету гетьманів України, коли їхні можливості проведення абсолютистської політики різко звузилися, укр. гетьмани стали в опозицію до А. (чужинського), гальмуючи цим і деякі власне укр. модернізаційні процеси. Чимало укр. симпатиків А. походило з кіл правосл. ієрархії. Теократична тенденція «могилянських реформ» легітимізувала абсолютистські практики в «оновленому православ'ї». А такі вихованці Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*), як С.*Полоцький* та Ф.*Прокопович*, чимало зробили для ідеологічного обгрунтування рос. самодержавства. Згодом укр. «кадри» багато посприяли успіхам *Російської імперії*.

Дослідники феномену А. переважно єдині в тому, що абсолютистським режимам Європи так і не вдалося звільнитися від обмежень традиційних практик. Нац. «свитка» істотно стримувала «вроджених» (універсальних) володарів, а *Французька революція кінця 18 століття,* що розпочалася в країні переможного А., зрештою, дала світові приклад поступу нації «без монархів» як тенденції подальшої історії світу.

Літ.: *Filmer R.* Patriarcha and other political works (1647—52). Oxford, 1949; *Bodin J.* The Six Books of a Commonwealth (1576). Cambridge, 1962; Абсолютизм в России (XVII—XVIII вв.): Сборник статей к 70-летию со дня рождения и 45-летия научной и педагогической деятельности Б.Б. Кафенгауза. М., 1964; *Locke J.* Two Treatises of Government (1689). New York, 1965; *Hobbes T.* Leviathan (1651). Harmondsworth, 1968; *Просина А.Б.* Апология абсолютизма в учении Феофана Прокоповича о государстве и праве. «Вестник Московского университета», 1969, № 2; *Rowen H.H.* Louis XIV and absolutism. В кн.: Louis XIV and the Craft of Rulership. Columbus, 1969; *Vierhaus R.* Absolutism. В кн.: Marxism, Communist and Western Society. New York, 1972; *Franldin J.* Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory in France. Cambridge, 1973; *Durand G.* What is absolutism? В кн.: Louis XIV and Absolutism. Columbus, 1976; *Daly J.* The idea of absolute monarchy in seventeenth-century England. «Historical Journal», 1978, N 21; *Keohane N.* Philosophy of the State in France. Princeton, 1980; *Ерошкин Н.П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты: Первая половина XIX в. М., 1981; Проблемы истории абсолютизма: Сборник научных трудов. М., 1983; *Грацианский П.С.* Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. М., 1984; *Рогожин А.И., Ярмыш А.Н.* Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII — конец XVIII в.). К., 1989; *Медушевский А.Н.* Абсолютизм XVI—XVIII вв. в современной западной историографии. «Новая и новейшая история», 1991, № 3; *Козлова Н.В.* Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке (20-е — начало 60-х годов). М., 1999.

Д.С. Вирський.

АВА́РИ (давньорус. обри) — кочові, переважно тюркомовні племена. З'явилися в Європі в 5—6 ст. н. е., прийшовши з Центр. Азії. У серед. 6 ст. А. вдерлись у степи Пн. Причорномор'я, Подунав'я і на Балкани. Імп. *Візантії* Юстініан I (527—565) закликав А. на пн. землі імперії з метою стримування слов'ян. натиску на дунайський рубіж Візантії. У Паннонії (істор. обл., переважно на тер. зх. Угорщини) виник Аварський каганат на чолі з каганом (ханом) *Баяном*. А. були кочовиками, продукти землеробства одержували у вигляді данини від *слов'ян давніх*, франків та ін. осілих народів. З серед. 7 ст. почався розпад Аварського каганату, А. витіснили з Причорномор'я. Остаточно вони були розбиті й знищені Карлом Великим наприкінці 8 ст. «*Повість временних літ*» зберегла давній нар. переказ про панування А. над сх.-слов'ян. племінним союзом *дулібів*. Бог винищив їх, пише «Повість временних літ», за гординю, що відобразилося у вислові «погибоша аки обре».

Літ.: *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. Л., 1979; *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья. М., 1982.

М.Ф. Котляр.

А́ВГУСТ II Фридерик Сильний (August II Fryderyk Mocny; 12.05.1670—01.02.1733) — польс. король з династії Веттінів (1697—

1706, 1709—33), курфюрст саксонський (Фрідріх Август I, 1694—1733). Домігся королів. трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцом Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та введення до Польщі саксонського війська. Його правління підтримувала монархія *Габсбургів*. У 1-му десятилітті свого королювання (до 1706) А. II спирався на антифранц. міжнар.-політ. систему («Великий союз»), до складу якого, крім габсбургської Австрії, входили Англія, Голландія (нині Нідерланди), Бранденбург-Пруссія, Португалія, Савойя і більша частина князівств *«Священної Римської імперії германської нації»*. А. II прагнув реалізувати особисту унію й утворити унітарне саксонсько-польс.-литов. держ. об-ня, яке поставило б представника династії Веттінів у один ряд з провідними монаршими дворами. Для цього шукав підтримки у сусідніх д-в, пропонуючи їхнім правителям в обмін на допомогу в боротьбі з «шляхетськими вольностями» польс.-литов. землі. Намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію (нині пн. ч. Латвії і пд. ч. Естонії) й Естляндію (нині пн. ч. Естонії), а також Трансільванію (нині у складі Румунії) й *Молдову*. 16 січ. 1699 уклав Карловицький договір (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) з *Османською імперією*, згідно з яким до Польщі відійшли землі пд.-сх. Київщини та *Поділля*. Але, незважаючи на постанову сейму 1699 про заборону козац. «міліції», намагався використати *козацтво Правобережної України*, про що свідчила вручена фастівському полк. С.*Палію корогва* з королів. гербом. Окремі частини козаків влітку 1700 брали участь в облозі польс. військами м. Рига (нині столиця Латвії). Королів. універсалом від 15 черв. 1700 на укр. тер. *Корони Польської* греко-католики (див. *Українська греко-католицька церква*) зрівнюються у правах з римо-католиками (див. *Римо-католицька церква в Україні*). Проте на поч. 1702 А. II видав універсал про ліквідацію козацтва у Київ. та Брацлав. воєводствах. Спільно з *Петром I* згідно з Нарвським договором 30 серп. 1704 придушив козац.-сел. повстання під проводом С.Палія, А.*Абазина,* С.*Самуся* та З.*Іскри* на Правобережній Україні. Протягом 1711—12 за наполяганням А. II і згідно з

Август II Фридерик.

польс.-рос. домовленостями відбулося виселення жителів козац. полків з Правобережжя на *Лівобережну Україну*. В результаті швед. окупації Польщі та невдоволення внутр. опозиції (т. зв. Великопольська шляхетська конфедерація) А. II згідно з договором із королем Швеції *Карлом XII* від 24 верес. 1706 віддав польс. корону його ставленику — *Станіславу I Лещинському*. *Річ Посполита* у цей час була виключена із сфер впливу Австрії і Франції. Поступово польс.-литов. д-ва потрапила під вплив Рос. д-ви. Після *Полтавської битви 1709* і перемоги Петра I над Карлом XII А. II відновив владу над Річчю Посполитою. 20 жовт. 1709 А. II і Петро I уклали мир в м. Торунь (Польща), згідно з яким Росія зобов'язувалася надавати королю військ. підтримку. У відповідь *вальний сейм* 1710 у *Варшаві* ратифікував *«Вічний мир» 1686* і визнав встановлені ним польс.-рос. кордони.

Протягом 1715—17 А. II з допомогою саксонських військ вів боротьбу з Тарногородською конфедерацією, яка закінчилася підписанням договору між королем і шляхтою, затвердженим «Німим сеймом» 1717. Договір регулював унійні стосунки між Річчю Посполитою і Саксонією: саксонським урядовцям заборонялося втручатися у внутр. справи Польщі й представляти її на міжнар. рівні; саксонське військо мало покинути польс.-литов. д-ву; королю заборонялося протягом тривалого часу перебувати у столиці Саксонії — м. Дрезден (нині ФРН). Передбачалося проведення скарбово-військ. реформи (встановлення на користь війська постійного поголовного податку в Польщі і подимного — в Литві); польс. військо мало нараховувати 24 тис. осіб; обмежувалися права коронних і польних гетьманів; у воєводських сеймиків відбиралося право набору до війська і збирання окремих податків; заборонялося створювати опозиційні *конфедерації шляхетські.*

У внутр. політиці, крім боротьби з представниками окремих магнатських і шляхетських родів, А. II намагався створити постійну армію з артилерією і флотом; вживав заходи щодо поліпшення нац. пром-сті і торгівлі, зокрема хотів взяти контроль над транзитною торгівлею зі Сх.; домагався повернення у Польщу з-за кордону заможних магнатсько-шляхетських родин тощо. А. II мав одну з найрозвиненіших у тогочасній Європі дипломатичних служб — його постійні представники перебували майже у всіх європ. д-вах. Проте поступове зближення у 20—30-х рр. 18 ст. інтересів *Російської імперії,* Австрії і Пруссії щодо Польщі готувало поділи польс. земель (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) між цими д-вами. В останнє десятиріччя правління А. II д-вою фактично керувало угруповання представників магнатського роду *Чарторийських* та його прихильників (т. зв. Фамілія). За їх допомоги після смерті А. II польс. корона була передана його синові Фридерику *Августу III* Саксонському.

Літ.: *Otwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. Kraków, 1849; *Feldman J.* August II Mocny. В кн.: Polski Słownik biograficzny, t. 1. Kraków, 1935; *Staszewski J.* August II. Warszawa, 1986; *Markewicz M.* Rady senatorskie Augusta II (1697—1733). Wrocław, 1988.

Т.В. Чухліб.

ÁВГУСТ III Саксонський (Фридерик; 17.10.1696 — 16.10.1763) — польс. король та саксонський курфюрст (1733–63). З династії Веттінів. Н. в м. Дрезден (нині ФРН). Був одружений (з 1719) з донькою імп. Йосифа I Марією. Обраний на польс. трон за сприяння рос. та саксонських військ. Визнаний королем *вальним сеймом* 1736 — єдиним не зірваним шляхтою сеймом за його правління. У Польщі А. III бував рідко, не знав польс. мови. Перебував під впливом оточення — спочатку А.Сулковського, а з 1738 —

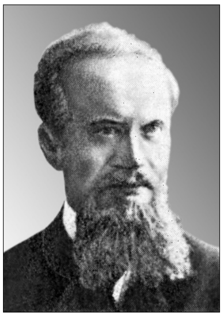

О.Л. Авдикович.

Х.Бругля. Протягом 1743—52 його підтримували магнати *Чарторийські*, які намагались провести окремі реформи. Під час королівства А. III *Правобережна Україна,* яка перебувала під владою *Речі Посполитої,* була охоплена постійними виступами гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*; найбільші — 1734, 1750), які боролися проти політ. й реліг. засилля польс. шляхти та екон. визиску євреїв-орендарів. У зовн. політиці орієнтувався на *Російську імперію*, одночасно лавіруючи між Австрією та Пруссією. Наслідком поразки А. III у *Семилітній війні*

Август III Саксонський.

1756—1763 стало завоювання Саксонії австрійс. військами й остаточний перехід Речі Посполитої під вплив рос. імператриці *Катерини II.*

П. у м. Губесбург.

Літ.: *Staszewski J.* August III Sas. Wrocław, 1989; *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych (1501—1795). Poznań, 1994.

Т.В. Чухліб.

АВГУСТИ́НЦІ — чл. катол. чернечого ордену (нині кілька конгрегацій), послідовники вчення Августина Блаженного Авреля (354—430) — християн. теолога, філософа, родоначальника християн. філософії історії, видатного представника зх. *патристики.* В основу діяльності А. покладено «Правило», що приписують Августину (397). Статут вимагав від священиків й кандидатів у священство целібату (безшлюбності), спільного чернечого життя та відмови від особистого майна як необхідних умов пастирської служби.

У 12 ст. склалися дві великі конгрегації А.: каноніки св. Норберта та каноніки св. Віктора. Перші віддавали перевагу споглядальному життю та аскезі, другі — інтелектуальним вправам, сприяючи розвитку середньовічної схоластики. У 13 ст. утворився злидарюючий орден А.-відлюдників (статут затверджено 1256). Наприкінці 14 ст. формується нова конгрегація А.-каноніків, центром якої став монастир у Віндсгеймі. Чл. конгрегації був відомий теолог Фома Кемпійський (Томас Хемеркен).

До августинської чернечої традиції у різні часи належали Рьойсбрук, Мартін Лютер, Еразм Роттердамський, Грегор Мендель.

В *Короні Польській* та на укр. землях А. не відігравали помітної ролі. На поч. 15 ст. монастирі А. з'явилися в *Галичині.*

Сьогодні бл. 10 тис. А. діють у країнах Латинської Америки, США, Німеччині, Польщі.

Літ.: Encyklopedia Katolicka, t. 1. Lublin, 1976; *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska, t. 1. Warszawa, 1985; Христианство: Словарь. М., 1994; Релігієзнавчий словник. К., 1996; *Ярош О.* Сходинками посвяченого життя. «Людина і світ», 1997, № 7.

Т.О. Комаренко.

АВДА́КОВ Микола Степанович (28(16).02.1847—24(11).09.1915) — один з найвідоміших і найвпливовіших промисловців Донец. бас. кін. 19 — поч. 20 ст. За фахом гірничий інженер. Розпочав діяльність як управитель вугільних копалень *Російського товариства пароплавства і торгівлі.* Від 1879 брав участь у роботі з'їздів гірничопромисловців Пд. Росії і протягом 1879—1906 щорічно обирався уповноваженим гірничопромисловців Донбасу для виконання їхніх клопотань перед урядом. Брав участь у розробці найважливіших проектів з'їздів (про буд-во у Донбасі залізниць, удосконалення пд. мор. портів), тарифів на перевезення залізницями вугільних вантажів, застосуванні робітн. законодавства на рудниках і з-дах Донбасу тощо. Був чл. Ради з гірничопромислових справ при Мін-ві землеробства і držж. маєтностей, а також чл. Ради у залізничних справах при Мін-ві шляхів. 2 листоп. 1900 обраний головою Ради з'їздів гірничопромисловців Пд. Росії, а 1903 — головою Ради з'їздів представників пром-сті й торгівлі, водночас виконував обов'язки голови Харків. біржового к-ту й голови Харків. вугільної біржі. 16 берез. 1906 на з'їзді представників торгівлі й пром-сті обраний чл. Держ. ради *Російської імперії* від пром-сті й незабаром увійшов до складу фінансової комісії Держ. ради.

А. належить кілька праць про гірничозаводську пром-сть, перевезення вугільних вантажів, санітарний стан на кам'яновугільних рудниках, надрукованих в «Южно-Русском горном листке», «Горнозаводском листке» та ін.

Літ.: *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. 1. Х., 1915; Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Х., 1922; *Потолов С.И.* Рабочие Донбасса в XIX веке. М.—Л., 1963.

Ю.П. Лавров.

АВДИКО́ВИЧ Орест Львович (псевд. — Данило Троян; 06.02. 1876—28.10.1918) — укр. педагог, письменник, літературознавець. Н. в с. Сороки (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Навч. у Гірничій акад. м. Леобен (Австрія), закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту (1901). Працював учителем г-зії у м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). А. — автор збірок оповідань «Поезія і проза» (1899), «Метелики», «Нетлі» (1900), «"Моя популярність" та інші оповідання» (1905), «Ой, у рідному краю та на дикому полі» (1918). Оповідання А. переважно побутово-психологічного характеру, в них реалістична манера поєднана з елементами символізму. Автор вміло схоплює конфліктні ситуації, ставлячи героя перед необхідністю внутр. вибору. У тв. останніх років звучать антивоєнні мотиви. Відомий також як автор літ.-критичних розвідок «Огляд літературної діяльності Олександра Кониського» (1908) та «Форма писань Маркіяна Шашкевича» (1911).

П. у м. *Відень*, похований у Перемишлі.

Літ.: *Крушельницький А.* Посмертні оповідання Ореста Авдиковича. «Нові шляхи», 1929, № 4; *Нахлік Є.* Авдикович Орест Львович. «Українська біографістика», 1996, вип. 1.

М.М. Ільницький.

АВДІЄ́НКО Михайло Овер'янович (1886 — 08.09.1937) — укр. громад. і політ. діяч, один із лідерів укр. *націонал-комунізму.* Мобілізований під час *Першої світо-*

вої війни до рос. армії, служив у Петрогр. гарнізоні, де став одним з організаторів укр. нац. руху. Очолив революц. виступ Волин. полку, сформованого майже виключно з українців. А. — один з організаторів укр. маніфестації у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) 12 берез. 1917. Укр. громадою Петрограда делегований до Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. Чл. *Української Центральної Ради* і Всеукр. ради військ. депутатів, Малої ради від фракції УСДРП. Гласний Київ. міськ. думи. В листоп.—груд. 1918 — чл. Ревкому, який очолив повстання проти гетьмана П.*Скоропадського* у Києві. Разом з А.*Драгомирецьким,* М.*Ткаченком*, Ю.*Мазуренком*, А.*Річицьким* на VI з'їзді УСДРП (10—12 січ. 1919) був засн. УСДРП (незалежних). Один із засн. УКП (25 січ. 1920), на II з'їзді партії обраний секретарем її ЦК. Після саморозпуску УКП на IV парт. з'їзді (1—4 берез. 1925) А. прийнятий до КП(б)У. Керував ЦСУ УРСР. 26 лют. 1934 засуджений «трійкою» при ДПУ УСРР до 10 років ув'язнення. Страчений за вироком «трійки» Управління НКВС Карельської АРСР. Реабілітований 1966.

Літ.: *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. К., 1998.

Т.С. Осташко.

АВЕНА́РІУС Михайло Петрович (19 (07).09.1835 —16 (04).09.1895) — фізик. Чл.-кор. Петерб. АН (1876), організатор і кер. київ. шк. фізиків-експериментаторів. Н. в м. Царське Село (нині м. Пушкін, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ). Після закінчення Петерб. ун-ту (1858) два роки викладав у петерб. г-зії. Перебував у закордонному відрядженні (1862—64) для підготовки магістерської дис. 1865—91 працював у Київ. ун-ті (з 1866 після захисту докторської дис. — проф.). Крім експериментальної й молекулярної фізики, викладав метеорологію, був першим в ун-ті зав. метеорологічною обсерваторією. Досліджував магнітне поле Землі, термоелектричні явища, захоплювався електротехнікою. Найбільший інтерес становлять його дослідження з молекулярної фізики, теплового розширення тіл і критичної температури речовин. А. — ініціатор створення при Київ. уні Т-ва дослідників природи і його активний чл. Нагороджений франц. орденом Почесного легіону (1881).

Тв.: О термоэлектричестве. СПб., 1864; Об электрических разностях металлов при различных температурах. СПб., 1866.

Літ.: *Столетова А.Г.* М.П. Авенариус. (Некролог). «Журнал русского физико-химического общества», 1895, т. 27, вып. 8; Нариси з історії фізики в Росії. К., 1951.

В.І. Кізченко.

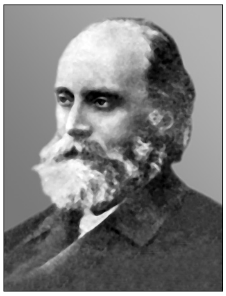

М.П. Авенаріус.

АВЕ́РЧЕНКО Аркадій Тимофійович (1881 — 12.03.1925) — рос. письменник, видавець, театральний діяч, карикатурист. Н. в м. *Севастополь* у родині крамаря. Початки освіти здобув удома та в місц. школі. 1896 служив писарем у севастопольській транспортній конторі, із 1897 — в правлінні Брянських рудників, з поч. 1900-х рр. — у *Харкові.* Від 1903 друкувався у пресі. 1906—07 випускав часописи «Штык» і «Меч». Від 1908 — у *Санкт-Петербурзі*, став співробітником газ. «Свободные мысли», журналів «Стрекоза», «Сатирикон» (в останньому був ред. до 1913). Репрезентуючи свої твори, здійснював турне містами Рос. імперії, в ході яких відвідав *Одесу, Київ*, Харків. 1913 очолив «Новый сатирикон». Публікував гумористичні оповідання, фельєтони, п'єси, водевілі, мініатюри, монологи для сцени як у пресі (столичній і провінційній, зокрема регулярно в газ. «Одесские новости»), так і окремими книжками, що вийшли десятками видань.

Вважався в Росії «королем сміху». За його редакцією підготовлена пародійна «Всеобщая история, обработанная "Сатириконом"» (С.-Петербург, 1911), для якої написав розділ «Новая история». На той же кшталт 1917 створив цикл «Исторические нравоучительные рассказы».

Вітав повалення самодержавства (див. *Лютнева революція 1917*). Не визнав владу більшовиків (див. *Жовтнева революція 1917*). Після закриття ж. «Новый Сатирикон» 1918 виступав на вечорах гумору в Києві, Харкові та Ростові-на-Дону, 1919 повернувся до Криму, гастролював із концертними програмами (в т. ч. спільно з О.*Купріним*). Співробітничав із газетами «Юг», «Юг России» та ін., завідував літ. ч. севастопольського театру-кабаре «Дом артиста», брав участь у постановці власних п'єс. Підтримував *Добровольчу армію.* 1920 включився в організацію нового театру «Гнездо перелетных птиц», того ж року емігрував до *Стамбула.* 1921 у Парижі опубл. зб. памфлетів «Дюжина ножей в спину революции», яку В.*Ленін* у спец. критичній статті характеризував: «Талановита книжка». З 1922 виступав у різних містах Європи (в т.ч. в *Ужгороді*, *Мукачевому, Рівному,* в *Бессарабії*), мешкав у Празі (Чехія), де й помер.

1925 світ побачив його роман «Шутка Мецената», протягом кількох років — зібр. тв. А. чеською мовою. Укр. переклади вміщено в газетах «*Буковина*», «*Діло*», час. «*Літературно-науковий вісник*», у серії «Загальна бібліотека» (друкувалася Галицькою накладнею) — «Гуморески» (Коломия, 1912).

Літ.: *Алексеев А.Д.* А.Т. Аверченко: Автобиография. В кн.: Ежегодник рукописного отдела Пушкинского дома на 1973 год. Л., 1976; *Спиридонова Л.А.* Аверченко. В кн.: Русские писатели, ч. 1. М., 1990; *Сергеев О.* Белые мысли Аркадия Аверченко. В кн.: *Аверченко А.* Записки Простодушного. М., 1992; *Николаенко Н.В.* Он покорял. В кн.: Крымский альбом. Феодосия.—М., 1997; *Левицкий Д.А.* Жизнь и творческий путь Аркадия Аверченко. М., 1999.

П.Г. Усенко.

А.Т. Аверченко.

АВРАА́МКИ ЛІТО́ПИС — складна за змістом літописно-літ. компіляція. Отримала назву за іменем білорус. книжника кін. 15 ст. Авраамки. Крім Віленського списку — єдиного, де збереглася приписка з іменем Авраамки (виконаний 1495 у Смоленську на замовлення єпископа цієї єпархії Йосифа Солтана; знайдений археографом О.Рачинським у Полоцьку і подарований ним 1866 Віленській публічній б-ці), варіанти А. л. містяться у Синодальному, Толстовському, Погодинському, Тихановському списках та *Супрасльському літописі.*

Різні списки А. л. починаються хронографом (доведеним до часів імператорів *Візантії* Льва III та Константина V), що грунтується на тексті Палеї, після чого іде редагований текст Новгородського літопису, основаного на варіанті Новгородського 4-го літопису, близького до Рогозького літописця та доповненого Скороченим літописним зводом. Одна із частин (від поч. 14 ст. до 1446) дуже близька до Новгородського 5-го літопису, а частина тексту з 1446 по 1469 знову наближається до

В.К. Авраменко.

І.Б. Аврамов.

П.В. Аврамов.

Новгородського 4-го літопису, але, на відміну від нього, містить низку унікальних повідомлень переважно новгородсько-псковського походження. Як правило, списки А. л. різняться в частині після 1469.

Після цього Віленський список А. л. містить статті юрид., генеалогічного та хронологічного змісту, близькі до статей Комісійного списку *Новгородського першого літопису*, уривок з Новгородського 4-го літопису за 945—988 рр., приписку самого Авраамки про укладення ним 1495 цієї пам'ятки, після чого вміщено текст Віленського літопису, який належить до *Білорусько-литовських літописів*.

Вид.: ПСРЛ, т. 16—17. СПб., 1889—1907; Там само, т. 35. М., 1980.

Літ.: [Оболенский М.А.] Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. М., 1836; *Бугославский Г.* О смолянине Авраамке и его летописи конца XV в., также несколько слов о смоленском епископе Иосифе Болгариновиче. «Смоленские епархиальные ведомости», 1900, № 5; *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Украинские летописи. «Вопросы истории», 1985, № 10; *Лурье Я.С.* Авраамка. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2, ч. 1. Л., 1988; *Приселков М.А.* Летописание Западной Украины и Белоруссии. В кн.: *Приселков М.А.* История русского летописания XI—XV вв. СПб., 1996; *Клосс Б.М.* Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. В кн.: ПСРЛ, т. 16. М., 2000; *Бобров А.Г.* Новгородские летописи XV века. СПб., 2001.

А.Г. Плахонін.

АВРА́МЕНКО Василь Кирилович (22(10).03.1895—06.05.1981) — укр. хореограф, режисер. Н. в м-ку *Стеблів*. 1913—15 навч. у м. Владивосток (нині місто в РФ). 1918 закінчив муз.-драм. шк. М.Лисенка у Києві. Працював у театрі М.К.*Садовського.* У лют. 1921 прибув до табору полонених бійців *Української Галицької армії* в м. Каліш (Польща), де заснував школу укр. танцю. Уже в трав. ансамбль виступав у табірному театрі, а в жовт. — у ін. таборах інтернованих. З танц. колективом здійснив турне по *Галичині, Волині, Холмщині.* 1922—24 заснував бл. 40 шк. укр. танцю у *Львові*, *Луцьку*, *Рівному*, *Кременці*, *Олександрії*, Межиріччі, ін. містах Зх. України, Холмі (нині м. Хелм, Польща) і в Подєбрадах (Чехія). У цей час А. здобув широке визнання як майстер укр. танцю, творець самобутніх нац. яскравих хореографічних композицій.

Від 1925 — в Канаді. Створив у м. Торонто шк. нар. танцю. Працюючи в США і Канаді, розгорнув широку творчу й пед. діяльність. Організовував укр. шк., студії, ансамблі (у різний час у них навчалося бл. 6 тис. осіб). Тріумфальними були гастролі ансамблю А. разом з хором О.*Кошиця* в 1930-х рр. по амер. континенту. З великим успіхом пройшли виступи на всесвітніх виставках у Торонто (1926) та Чикаго (1933), у Вашингтоні (Білий дім, 1935) та ін. містах. 1936 заснував Укр. кінокомпанію. Разом з О.Кошицем зняв фільми-опери «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Маруся» та ін. — перші укр. фільми в Америці. Від 1945 — в США. Працював у ств. ним шк. нар. танців, яка здійснила численні турне по США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Великій Британії та ін. Видав підручник «Українські національні танці, музика і стрій» (1946). В Нью-Йорку створено фонд А. З іменами А. та О.Кошиця пов'язаний переломний момент у збереженні й розвитку укр. к-ри на амер. континенті.

П. у м. Нью-Йорк, перепохований 4 трав. 1993 у смт Стеблів.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція, т. 1. Прага, 1942; *Кншш І.* Жива душа народу. Вінніпег, 1966; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; *Пігуляк В.* Василь Авраменко. Нью-Йорк, 1979; *Марунчак М.Г.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монреаль—Оттава, 1991; *Погребенник Ф.* Корифей українського танцю. «Народна творчість та етнографія», 1991, № 2—3; *Коць М.* Василь Авраменко. К., 1993; *Мушинка М.* За мистецькими заповітами Василя Авраменка. «Народна творчість та етнографія», 1994, № 1; *Луців В.* Незабутній маестро (Василь Авраменко у моїй пам'яті). «Київська старовина», 1996, № 2—3.

О.О. Ковальчук.

АВРА́МОВ (Абрамов) **Іван Борисович** (1802—29(17).09.1840) — декабрист, військовик, підприємець. З дворян. Освіту здобував удома, потім у тульському пансіоні та моск. уч-щі колоноводів. 1818 прийнятий на службу до імператорського почту (з квартирмейстерської частини). 1819 — прапорщик, дістав призначення до 2-ї армії, проводив топографічну зйомку *Подільської губернії*, за виконання чого 1822 нагороджений орденом св. Анни 4-го ст. 1825 — поручик квартирмейстерської частини, прикомандирований до гол. квартири 2-ї армії в м-ку *Тульчин.*

Чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*) від 1823, арештований 26(14) січ. 1826 і ув'язнений у *Петропавловську фортецю,* де утримувався від 3 лют.(22 січ.) 1826 по 27(15) лют. 1827. Засуджений за 7-м розрядом, конфірмований на 2-літню каторгу (термін було скорочено до року). Від весни 1827 — у Читинському острозі, наступного року переведений на поселення до Туруханська (нині Красноярський край, РФ). Від 1831 займався торгівлею (разом із М.*Лісовським*).

П. у с. Осиповка (Осиповськ) Анциферовської волості Єнісейської губ.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы на поселении: Из архива Якушкиных. М., 1926; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975.

П.Г. Усенко.

АВРА́МОВ (Абрамов) **Павло Васильович** (1790 або 1791—17(05).11. 1836) — військовик, полковник (з 1823), декабрист. Кавалер орденів св. Володимира 4-го ст. (1813) та св. Анни 2-го ст. (1821). З дворян Петерб. губ. Від 1798 навч. в 1-му кадетському корпусі (*Санкт-Петербург*). Од 1806 — офіцер. 1819 призначений старшим ад'ютантом до гол. штабу 2-ї армії у м-ку *Тульчин.* 1822 — нач. учбового батальйону, невдовзі — командир Казанського піх. полку, розміщеного в зх. ч. *Київської губернії.*

Чл. *«Союзу благоденства»* (1819), один із засн. (1821) Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). Не зізнався в цьому на допиті, вчиненому йому у груд. 1825 на тульчинській гол. армійській квартирі. Заарештований 23(11) січ. 1826 у С.-Петербурзі. До 9 лют. (18 січ.) 1827 утримувався в *Петропавловській фортеці.* Засуджений за 4-м розрядом на 15-річну каторжну працю, конфірмований на 12-літню (невдовзі на третину скорочену). Від берез. 1827 — у Читинському острозі, від осені 1830 — Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський, РФ). 1833 переведений на поселення до Чити, а далі — до Акшинського укріплення (нині с. Акша Читинської обл., РФ), де й помер.

Літ.: *Базилевич В.* Письма декабриста П.В. Аврамова из Сибири. В кн.: Декабристы на каторге и в ссылке. М., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969.

П.Г. Усенко.

АВРІ́ЛЬ (d'Avril) **Адольф** (17.08. 1822—27.10.1904) — франц. публіцист, дипломат. Н. в м. Париж (Франція). Вихованець Сорбонни. Подорожував по Україні. У своїх кн. «Сентиментальна мандрівка по слов'янських країнах» (1876), «З Парижа до острова Зміїного» (1876), «Дочка Слави» (1896) висвітлював проблему походження українців, історію поглинення *Буковини* Австрійс. імперією (1774; з 1867 — *Австро-Угорщина*), боротьбу козацтва *Запорозької Січі*, яке «уславилося на весь світ республіканською та військовою організацією». Одним із перших у Франції відзначив міжнар. значення укр. к-ри. Популяризував діяльність Т.*Шевченка*, перекладав його поеми «Гамалія», «Тарасова ніч».

П. у с. Копп'єр (Франція).

Літ.: *Якуб'як М.* Адольф д'Авріль про Україну. «Хроніка. 2000», 1995, № 2—3.

М.М. Варварцев.

АВСТРА́ЛІЯ (Australia), **Австралійський Союз**— держава у Пд. півкулі, на материку Австралія, о-ві Тасманія та дрібних прибережних о-вах. Омивається водами Індійського океану й морями Тихого океану. Пл. 7,68 млн км^2. Нас. 19,435 млн осіб (2001). Столиця — м. Канберра. Адм.-тер. поділ: 6 штатів і 2 території. Офіц. мова — англ. А. — парламентарна монархія. Глава д-ви — король/королева Великої Британії (з 1952 — Єлизавета II), якого/яку репрезентує генерал-губернатор. За формою держ. устрою — федерація. Входить до Співдружності, очолюваної Великою Британією. Законодавчу владу здійснює федеральний двопалатний парламент (складається з палати представників і сенату). Виконавчу владу здійснює уряд, що формується парламентом, на чолі з прем'єр-міністром.

Корінне нас. до відкриття А. європейцями (1770 — Дж. Кук) жило первіснообщинним ладом. 1778 створено перше брит. поселення — Сідней. З того часу в А. одна за одною виникають колонії Великої Британії: 1824 — Новий Пд. Уельс, 1829 — Зх. Австралія, 1836 — Пд. Австралія, 1851 — Вікторія, 1859 — Квінсленд. До 1868 тер. А. використовувалася як місце відбування каторги для брит. злочинців. 1 січ. 1901 за законом брит. парламенту колонії в А. об'єднались у федерацію штатів — Австрал. Союз, якому було надано статус домініону (внутр. самоврядування).

В роки *Першої світової війни* А. воювала на боці *Антанти*, в роки *Другої світової війни — антигітлерівської коаліції.* 1950—53 брала участь у корейській війні, 1965—71 — у в'єтнамській війні на боці США.

На поч. 20 ст. австрал. м'ясо, вовна, зернові зайняли провідне місце на світ. ринку. Водночас за участі амер., брит. та япон. капіталів інтенсивно здійснювався індустріальний розвиток. Сьогодні А. — економічно високорозвинута країна. У 2-й пол. 20 ст. суттєво збільшилася чисельність емігрантів із азійських країн.

У листоп. 2000 більшість австралійців на референдумі проголосували проти пропозиції партії лейбористів створити республіку на чолі з президентом.

Дипломатичні відносини між А. та Україною встановлені 26 груд. 1991.

Літ.: Австралия и Океания: История и современность. М., 1970; *Богатуров А.Д.* Великие державы на Тихом океане (1945—1995). М., 1997.

А.Ю. Мартинов.

Українці в Австралії. Укр. спільнота в А. — одна з наймолодших серед укр. діаспор. Масова еміграція до А. почалася після II світ. війни. Згідно з даними перепису нас. А. 1997, в країні проживало бл. 30 тис. українців, 85 % із них було зосереджено в містах Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Брісбен, Перт та їхніх околицях.

Громад. і політ. життя українців розпочалося відразу по приїзді до А. 1950 засновано Об'єднання українців в Австралії (від 1953 діє під назвою Союз укр. організацій), 1949 — Об'єднання укр. жінок (од 1951 — Союз українок Австралії), ці орг-ції є нині найбільш активними й впливовими. Поряд з ними постає низка ін. орг-цій: Станиця вояків УПА (1949), Союз укр. ветеранів (1950), Легіон ім. Симона Петлюри (поч. 1950-х рр.), Спілка визволення України (1953), Демократ. об'єднання колиш. репресованих совєтами українців (поч. 1950-х рр.), Об'єднання союзів укр. комбатантів А. (1958), Укр. антибільшовицька ліга (1965), К-т оборони нац. і людських прав в Україні (1967), Фундація допомоги дітям Чорнобиля (1990) та ін.

Важливе значення українці в А. приділяють шкільництву. 1952 постала Укр. центр. шкільна рада А., гол. завданням якої було об'єднання укр. шкіл усіх штатів, вид. підручників, підготовка вчителів.

НТШ в А. (1950) представляє укр. науку в цій країні. Його чл. відігравали і відіграють провідну роль у створенні основ громад., культ., церк. і наук. життя укр. громади. Українознавство в А. розвивається в укр. установах і в ун-тах. Діють лекторат україністики ім. М.Зерова в ун-ті ім. Монаша в Мельбурні (1983), Центр українознавчих студій при ун-ті Макворі в Сіднеї (1984), Асоціація україністів А. (1990). Їхнім завданням є сприяння розвиткові дослідницької й навч. діяльності з україністики, підтримування тісних контактів з наук. орг-ціями за кордоном. Чл. цих установ є не лише українці, а й представники ін. національностей, які займаються проблемами україністики.

Укр. преса з'явилась в А. з початком масової імміграції українців. Вона ніколи не була професійною, завжди базувалася на добровільній праці та фінансовій допомозі укр. орг-цій, церков. Це часописи: найбільші — «*Вільна думка*» та «Церква і життя», а також «Єдність», «Бюлетень Об'єднання українських католицьких організацій», «Інформаційний листок АБН», «Наш фронт», «Парафіяльні новини», «Праця і життя», «Українець в Австралії», «Australian Ukrainian Review», «Ukrainian Issues» та ін.

Театрально-мистецька творчість — одна з найпопулярніших серед українців А. Найбільш знані тут ансамблі бандуристів: ім. Г.Китастого, ім. Лесі Українки, ім. Г.Хоткевича, «Колорит», ансамбль пісні й танцю «Євшан», хори: «Боян», «Ластівка», «Сурма», «Чайка», танц. колективи: «Веселка», «Коломийка», «Кубанські козаки», «Дніпро», ім. В.Івасюка та інші.

Літ.: *Мельников Ф.* До історії української еміграції в Австралії. В кн.: Українці у вільному світі. Джерсі-Сіті, 1954; Українці в Австралії: Матеріали до історії поселення українців в Австралії. Мельбурн, 1966; Історія українського поселення в Австралії: Доповіді з другої конференції. Мельбурн. 5—

7 квіт. 1985. Мельбурн, 1985; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; Зберігаючи українську самобутність. К., 1992; Ukrainian Settlement in Australia, Fifth Conference, Melbourne. Melbourne, 1993; *Микитович Р.* Українці в науці п'ятого континенту. «Українська діаспора», 1994, № 5; Альманах українського життя в Австралії. Сідней, 1994; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; Українці: Історико-етнографічна монографія, кн. 1. Опішне, 1999; Українці Австралії: Енциклопедичний довідник. Сідней, 2001.

О.О. Ковальчук.

АВСТРІ́ЙСЬКА ВАЛЮ́ТА — тип грошей в Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) 1858—92. 1857 *Австрія* уклала з нім. д-вами монетну конвенцію про узгодження валют. На основі митного фунту (становив 500 г срібла) карбувалося або 45 австрійс. *гульденів*, що розділялися на 100 *крейцерів*, або 30 нім. *талерів*; 1 гульден 5 крейцерів А.в. відповідали *гульдену* попередньої конвенційної стопи 1753 (див. *Конвенційна система*). На зх.-укр. землях побутували такі осн. номінали А.в.: мідні 1/2, 1, 4 крейцери; срібні 5, 10, 20 крейцерів; 1/4, 1 та 2 *гульдени* (для внутр. обігу); 1 і 2 талери (для заг.-герм. торгового обігу); золоті півкрони та *крона* 1858—65, 4 і 8 флоринів 1870— 92 рр. З грошей конвенційної стопи 1753 продовжено карбування лише т.зв. левантійських талерів (талерів Марії-Терезії) та торг. *дукатів*.

Літ.: *Зварич В.В.* Нумизматический словарь. Львов, 1978; *Szaivert E.* Münzkatalog Österreich: Von 1740 (Maria Theresia) — 1990. Aktuelle Marktpreise in ÖS. Augsburg, 1991; *Probszt G.* Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen, 3. Aufl. Wien—Köln—Weimar, 1994; *Krause Ch., Mishler C.* Standard world coins: 1801—1995. Wisconsin, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Його ж.* Історія грошового обігу та монетно-лічильних найменувань на Буковині: Австрійський час (1774—1918). Чернівці, 2002.

О.Д. Огуй.

АВСТРІ́ЙСЬКИЙ ФЕДЕРАЛІ́ЗМ — політ. рух 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. за перебудову монархії *Габсбургів* на федеративних засадах. Охоплював як соціал-демократів (К.Реннер, О.Бауер), так і частину консерваторів. Спрямований проти централізму, а від 1867 — австро-угор. двоєдиності. Поділявся на послідовників історико-політ. та етнічного принципів. Однією з форм А. ф. був *австрославізм*. Укр. політики підтримували федеративні засади на етнічній основі, оскільки передбачали возз'єднання всіх укр. земель в одну територіально-адм. одиницю (план А.Поповічі 1906). Принцип федеративної перебудови монархії проголошено у маніфесті імп. Карла I 16 жовт. 1918, але не втілено у життя через розпад *Австро-Угорщини*.

Літ.: *Kann R.* The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918, vol. 1—2. New York, 1983; *Стеблій Ф.* Слов'янська ідея в інтерпретації української публіцистики в Галичині 60—80-х років XIX ст. В кн.: Другий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Історія, ч. 1. Львів, 1994.

О.В. Середа.

А́ВСТРІЯ (Österreich), **Австрійська Республіка** — д-ва в Центр. Європі, в бас. Дунаю. Пл. 83,9 тис. км^2. Нас. 8,151 млн осіб (2001). Столиця — *Відень*. Офіц. мова — нім. А. — федеративна республіка, складається з 9 федеральних земель: Бургенланд, Відень, Верхня Австрія, Зальцбург, Каринтія, Нижня Австрія, Тироль, Форарльберг, Штирія. Глава д-ви — федеральний президент. Законодавчий орган — двопалатний парламент (нац. рада й федеральна рада). В А. сформована багатопарт. система.

У 6—7 ст. тер. А. населяли герм. та слов'ян. племена. А. постала із т. зв. Сх. Марки Карла Великого. Від 976 до 1246 А. правили Бабенсберги. 1276—78 австрійс. землі захопив Рудольф I Габсбург (див. *Габсбурги*). Наприкінці 14 ст. А. була одним із найбільших князівств *«Священної Римської імперії германської нації»*. 1526 до Австрійс. монархії увійшли Чехія й Угорщина, в складі останньої — пн.-зх. ч. *Закарпатської України*; пд.-сх. ч. Закарпаття була приєднана згідно рішень *Карловицького конгресу 1698—1699*. Пізніше до А. відійшли *Галичина* (1772) і *Буковина* (1774) та ін. землі. 1867 Австрійс. імперія перетворилася на дуалістичну (двоєдину) монархію — *Австро-Угорщину*. Після падіння династії Габсбургів та розпаду Австро-Угорщини 1918 на її тер. утворилася низка самостійних д-в. 12 листоп. 1918 А. була проголошена республікою.

Українці в Австрії. Історія укр.-австрійс. зв'язків сягає 10—12 ст. Наприкінці 18 ст., коли до Австрійс. імперії увійшли зх.-укр. землі — Галичина та Буковина, — укр.-австрійс. відносини помітно розширилися. Відень тривалий час був місцем формування зх.-укр. еліти — тут було створено видавничий центр, у заснуванні якого на поч. 70-х рр. 19 ст. провідну роль відіграли М.*Драгоманов*, С.*Подолинський*, М.Кулябко-Корецький, Остап *Терлецький*; у навч. закладах одержувало освіту багато майбутніх видатних діячів укр. к-ри. Наприкінці *Першої світової війни* почалася масова еміграція укр. нас., політ., громад.-культ. діячів Галичини й Буковини в зх. області Австро-Угорщини. Поразка *української революції 1917—1921* спричинила нову хвилю політ. еміграції з України до Відня, який став центром політ. та культ. діяльності укр. емігрантів. На той час у столиці А. перебували М.*Грушевський*, В.*Винниченко*, В.*Липинський*, Є.*Чикаленко*, П.*Чижевський* та ін. відомі політ. діячі. 1919—25 укр. студенти навчалися в австрійс. навч. закладах Відня, Граца, Леобена, Інсбрука. В А. проживали відомі укр. вчені, літератори, музиканти: С.*Дністрянський*, С.*Рудницький*, О.*Колесса*, Д.*Антонович*, О.*Олесь*, А.*Крушельницький*, Н.Нижанківський та ін.

Нині в А. — бл. 5 тис. осіб укр. походження. Дипломатичні відносини України з А. встановлено 24 січ. 1992. Сьогодні обидві д-ви приділяють особливу увагу двосторонній співпраці у галузі науки та к-ри. 1992 у Відні засноване Австрійс.-укр. т-во, яке має зв'язки з т-вом «Україна—Австрія» у Чернівцях. 1992 у Львові утворено філіал Австрійс. ін-ту Сх. та Пд.-Сх. Європи, що допомагає встановленню контактів між укр. та австрійс. науковцями. У Києві, Львові, Чернівцях та Харкові діють австрійс. б-ки.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція. Прага, 1942; *Пристер Е.* Краткая история Австрии. М., 1952; Всемирная история, т. 4. М., 1958; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, т. 1. Мюнхен, 1985; Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. Львів, 1996; Австрия. Факты и цифры. Вена, 1997; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

Н.В. Кривець.

АВСТРОМАРКСИ́ЗМ — європ. лівореформістська ідеологічна та

політ. течія; склалася на поч. 20 ст. в австрійс. соціал-демократії; набула поширення у міжвоєнну добу (1919—39); пішла на спад з початком *Другої світової війни*. Ідеї А., зокрема концепція культ.-нац. автономії, мали свого часу певний вплив на укр. соціал-демократію.

У світоглядному відношенні А. поєднує марксизм із неокантіанством. Австромарксисти обстоювали необхідність проведення фундаментальної ревізії марксистської теорії з огляду на: диференціацію робітн. класу й істотні зрушення у класовій структурі (поява середнього класу); орг. зміни в економіці розвинутих капіталіст. країн; динамізм етнонац. відносин. Адаптуючи марксизм до реалій тогочасного життя, ідеологи А. розробили низку концепцій, зокрема нац.-культ. диференціації, еволюційно-нац. політики (О.Бауер), організованого капіталізму (Р.Гільфердінг), класу сфери послуг (К.Реннер), синтезу приватної ініціативи, держ. регулювання й антикризових заходів тощо. Ключові положення А. грунтувалися на концептах соціалізованої гуманності та нації як культурної спільноти. Політ. програма А. базувалася на засадах соціального реформізму і культ.-нац. автономії. Теоретики А. вважали, що елементи ***соціалізму*** поступово визрівають у надрах *капіталізму*, зокрема внаслідок соціалізації капіталіст. пром-сті. Здебільшого А. орієнтувався на конституційні засоби та форми політ. боротьби у межах парламентської демократії, хоча й не цурався ліворадикальної риторики, переважно в агітаційних цілях. Деякі концепти та установчі положення А. знайшли відображення у повоєн. програмних документах (1947, 1958, 1978) Соціаліст. партії Австрії.

Літ.: *Гильфердинг Р.* Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма. М., 1912; *Гайдалемівський П.* Українські політичні партії: їх розвиток і програми. Зальцведель, 1919; *Бауер О.* Шлях до соціялізму. К., 1920; *Його ж.* Австрийская революция 1918 года. М.—Л., 1925; *Рубинштейн А.Я.* Отто Бауэр — теоретик австрийской социал-демократии. М.—Л., 1934; *Лившиц М.А.* Странный социализм. «Новое время», 1958, № 9—10, 12; *Турок В.М.* От австромарксизма к современному ревизионизму. «Новая и новейшая история», 1958, № 4, Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали, т. 1—3. [Мюнхен], 1983; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999; Тисяча років української суспільно-політичної думки, т. 6—8, К., 2001.

О.В. Ясь.

А́ВСТРО-НІМЕ́ЦЬКИХ ВІЙСЬК КОНТРО́ЛЬ НАД ТЕРИТО́РІЄЮ УКРАЇ́НИ 1918 — військ. контроль над тер. України, здійснюваний армійськими підрозділами Німеччини та *Австро-Угорщини* протягом берез.—листоп. 1918. Був вирішальним чинником перебігу тогочасного внутрішньота зовнішньополіт. життя України.

Відчуваючи хиткість і непевність свого становища у протиборстві з прорад. силами, уряд *Української Народної Республіки* звернувся 12 лют. 1918 до нім. сторони з проханням ввести на тер. України нім. війська, з допомогою яких укр. уряд сподівався зберегти державність, розв'язати деякі проблеми держ. буд-ва.

Маючи свої інтереси в Україні (а саме — вивезення з її тер. різних товарів, продовольства та сировини), нім. уряд відразу відгукнувся на прохання укр. сторони ввести до України війська. 18 лют. 1918 нім. війська почали просуватися на тер. України. 27 лют. їх підтримали частини австро-угор. армії. Заг. кількість нім. і австро-угор. військ становила 450 тис. солдатів та офіцерів. В авангарді нім. підрозділів йшли нечисленні укр. військ. частини. До кінця квіт. 1918 вся тер. України опинилася під контролем нім. та австро-угор. армій. На сх. окупаційна зона була обмежена лінією Батайськ (нині місто Ростовської обл., РФ) — Дон—Сіверський Донець—Дьогтево—Осиповка—Новобіла (нині село Новопсковського р-ну Луган. обл.)—Валуйки (місто Бєлгород. обл., РФ)—Грушевка — Бєлгород — Суджа — Рильськ (нині обидва міста Курської обл., РФ). До сфери впливу Австро-Угорщини (за домовленістю від 29 берез. 1918 між нім. та австро-угор. сторонами) входили частина Волин., Подільська, Херсон. та Катериносл. губ. Управління й експлуатація вугільних і металургійних регіонів були обопільними. Решту губ. і Крим займали нім. війська. Залізничний і водний транспорт на всій тер. України перебував під контролем нім. командування.

У зверненні *Української Центральної Ради* 11 берез. 1918 до укр. народу та заяві представників союзного командування в Україні військ. присутність іноз. д-в трактувалась як дружня акція допомоги, наголошувалось на невтручанні німців у внутр. справи України.

Командування нім. і австро-угор. військ досить швидко зрозуміло слабкість УЦР та безперспективність, з його погляду, співпраці з нею. Нездатність УЦР керувати внутрішньополіт. ситуацією в Україні та виконати обіцянки щодо постачання центр. д-в хлібом і сировиною спричинила те, що нім. і австро-угор. командування почало активно й безпосередньо втручатися у внутр. справи УНР. Наказ головнокоманд. нім. військами ген.-фельдмаршала Г.*Ейхгорна* від 6 квіт. 1918 у справі засіву полів, виданий без попереднього узгодження з укр. урядом, був втручанням у внутр. справи УНР, так само, як і наказ від 25 квіт. щодо запровадження в Україні нім. військ.-польових судів. 23 квіт. 1918 між УНР та Німеччиною і Австро-Уго-

Вступ німецьких військ до Києва 1 березня 1918.

рщиною укладено госп. договір. Україна брала зобов'язання поставити центр. д-вам 60 млн пудів зерна, 400 млн штук яєць, значну кількість ін. продовольства й сировини. Зі свого боку, нім. і австро-угор. сторони мали постачати в Україну с.-г. машини та паливо. В умовах присутності іноз. військ на тер. України такі відносини не могли бути рівноправні. Частину сировини й матеріальних цінностей нім. і австро-угор. війська вивозили з України як військ. здобич.

При безпосередній підтримці нім. командування 29 квіт. здійснено держ. переворот (див. *Гетьманський переворот 1918*), наслідком якого стало усунення УЦР й проголошення *Української Держави*. Вирішальним чинником і опорою існування режиму П. *Скоропадського* були нім. та австро-угор. війська.

Австро-нім. військ. контроль над тер. України, крім негативних, мав для України й позитивні наслідки. Австро-нім. війська були підпорою встановленого в Україні держ. ладу, певною мірою перешкоджали здійсненню великодержавницьких планів і соціально-економічних експериментів *більшовиків* в Україні і в цьому сенсі виконували роль стабілізуючого фактора. Німеччина, згідно з 4-ю ст. *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного Союзу 3 березня 1918,* наклала на Росію примусові зобов'язання щодо визнання за Україною права на самовизначення, чинності влади УЦР, умов мирного договору УНР з центр. д-вами, укладення укр.-рос. мирного договору, звільнення укр. тер. від формувань *Червоної гвардії* тощо.

З поразкою Німеччини у *Першій світовій війні* австро-нім. війська були виведені з тер. України після листоп. 1918. В результаті *прогетьманського повстання 1918* влада в Україні перейшла до *Директорії* УНР.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород, 1930; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

О.І. Лупандін.

АВСТРОСЛАВІ́ЗМ — інтелектуальна й громад.-політ. течія в Австрійс. імперії (див. *Австрія*). Ставила за мету здобуття рівноправності й автономії слов'ян. народів та об'єднання їх на федеративних засадах під егідою і в рамках монархії *Габсбургів*. У своїх поглядах

прихильники А. відмежовувалися від ідеології й політики *сепаратизму*, *панславізму*, русофільства. Як доктрина А. сформувався в 40-х рр. 19 ст. у відповідь на плани розбудови нім. д-ви і приєднання до неї сусідніх слов'ян. тер. Ініціаторами А. виступили чеські діячі К.Гавличек-Боровський (ст. «Слов'янин і чех», 1846) і Ф.*Палацький* («Лист у Франкфурт», 1848). Австрославістські ідеї здобули визнання на Слов'ян. з'їзді 1848 у Празі й були покладені в основу його документів — «Звернення до слов'янських народів Австрії» та «Маніфест до європейських народів». Тоді ж голова польс.-русинської секції з'їзду К.Лібельт висунув проект, за яким передбачалося проведення щорічних слов'ян. конгресів, створення к-ту з вирішення спільних для австрійс. слов'ян справ. Концепція А. знайшла підтримку в колах зх. українців та в діяльності їх першої політ. орг-ції — *Головної руської ради,* яка 1848 запропонувала поділити *Галичину* на дві автономні частини — сх. (укр.) і зх. (польс.). Імператорський уряд ігнорував вимоги австрославістів, але настанови А. лишалися в програмах різних нац. орг-цій і політ. партій Австрії до *Першої світової війни*. Водночас А. (з 60-х рр. 19 ст. — одна з форм *австрійського федералізму*) піддавався критиці революційно налаштованими силами в самій Габсбурзькій монархії й поза її межами за його підтримку імперської системи правління.

Літ.: *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. «ЗНТШ», 1920, т. 129; *ačеk K.* K dejinam austroslavismu rakouskych Slovanu. «Slovanské historické studie», 1968, N 7; Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. М., 1980; Der Austroslavismus. Hrg. Von A.Moritsch. Wien — Weimar, 1996.

М.М. Варварцев.

А́ВСТРО-УГО́РЩИНА, Австро-Угорська монархія — дуалістична (двоєдина) д-ва на чолі з династією *Габсбургів*. Утворилася 1867 в результаті перетворення адм.-тер. структури Австрійс. імперії (див. *Австрія*) на основі компромісної угоди між австрійс. і угор. правлячими колами, що стало одним із наслідків Угор. революції 1848—49. Австрійс. імперія — Цислейтанія і Угор. королівство — Транслейтанія, назви походять від р. Лейта (нині р. Лайта, бас. Дунаю), де проходив кордон між ними, визнавалися суверенними й рівноправними частинами д-ви зі своїми окремими вищими законодавчими установами (парламентами) та КМ, об'єднаними

владою єдиного монарха. А.-У. була 2-ю за тер. (676,5 тис. км^2) і 3-ю за нас. (понад 51 млн осіб) д-вою Європи. До її складу, крім власне австрійс. та угор. земель, входили землі Чехії, Моравії, Сілезії, Гарцу, Далмації, Крайни, Істрії, Трієсту, Трансільванії, Хорватії, Славонії, Баната, Словаччини і порту Фіуме (нині Рієка), а також укр. землі — *Галичина* і *Буковина*, що були представлені у Держ. Раді Цислейтанії, а також Угор. Русь (*Закарпатська Україна*), підвладна Транслейтанії.

А.-У. — багатонац. д-ва: серед її нас. були представники бл. 30 націй та народностей, найчисельніші з яких — німці, угорці, чехи, поляки, словаки, румуни, хорвати. Українці складали бл. 8 % нас. імперії — бл. 4,5 млн осіб. Феод. пережитки, соціально-кастова нерівність, нац. гноблення, передусім слов'ян. народів, співіснували в А.-У. з процесами екон. розвитку та культ. інтеграції, що прискорилися на межі 19—20 ст. Українці, позбавлені, як і більшість ін. народів імперії, багатьох прав, все ж, завдяки порівняно толерантному ставленню влади до них, досягли певних успіхів у своєму нац.-культ. й соціально-екон. розвитку. Під час *Першої світової війни* А.-У. як чл. Четверного союзу, котрий протистояв *Антанті*, зазнала поразки, що прискорило падіння 1918 династії Габсбургів та розпад монархії. На тер. колиш. А.-У. в результаті нац.-демократ. революцій виникли самостійні д-ви — Австрія, Угорщина, *Чехословаччина*; ч. земель А.-У. увійшла до складу *Югославії*, Румунії, Польщі. Укр. землі, незважаючи на опір і прагнення їх населення до суверенності й возз'єднання з *Українською Народною Республікою*, за договорами, розробленими *Паризькою мирною конференцією 1919—1920*, знову опинилися в складі чужих д-в: Закарпаття — Чехословаччини, Буковина — Румунії, Галичина — Польщі.

Літ.: *Трайнин И.П.* Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.—Л., 1947; Освободительное движение народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма. М., 1981; *Верига В.* Нариси з історії України (кін. XVIII — поч. XX ст.). Львів, 1996; Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. М., 1997.

С.В. Віднянський.

АВТОКЕФА́ЛЬНА ЦЕ́РКВА (від грец. αὐτός — сам, κεφαλή — голова) — самоуправна та адм. незалежна правосл. церква. Перші А.ц. виникли у *Візантії* після поділу Рим. імперії на Зх. та Сх. На тер. Візант. імперії в 4 ст. утворилися 4 А.ц. — *Александрійський патріархат, Антіохійський патріархат, Константинопольський патріархат* та Єрусалимська митрополія, яка здобула статус патріархату (див. *Єрусалимський патріархат*) за рішенням IV Вселенського собору (див. *Собори вселенські*) 451. Константинопольський патріархат наприкінці 6 ст. визнано вселенським. Нині існує 15 загальновизнаних А.ц. Крім названих, є РПЦ, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, правосл. церкви у Чехії та Словаччині, Польська, Американська (США і Канада). Очолюються *патріархами* або *митрополитами*. А.ц. самостійно обирають свого главу, скликають собори, освячують для себе св. миро, канонізують святих, мають власний церк. суд, зберігають традиції у богослужінні та обрядах. Конституювання А.ц. пов'язане з багатьма чинниками як церк., так і політ. життя, зокрема з утворенням суверенних д-в (див. *Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Київського патріархату*).

О.М. Дзюба.

АВТОКРА́ТІЯ (від грец. αὐτοκράτεια, αὐτός — сам і κράτος — влада) — форма централізованого правління, за якої необмежена верховна влада в д-ві концентрується в руках однієї особи. Розрізняють такі форми А.: деспотію (тиранію), *абсолютизм* і *тоталітаризм*. Будь-яка форма А. означає повне нар. безправ'я та чиновницьке свавілля — держ. устрій являє собою централізовану військ.-бюрократичну систему, de-facto відсутні представницькі органи народовладдя.

Історично А. існувала в рабовласницьких д-вах Давнього Сх. у вигляді деспотичних монархій (Єгипет, Вавилон, Ассірія), пізніше знайшла прояв у тиранічних режимах Стародавньої Греції, імператорського Риму (див. *Рим Стародавній*), *Візантії*, абсолютних монархіях Нового часу (Франція, Росія, Китай, Японія), у новітній час — у тоталітарних режимах нацистської Німеччини, фашист. Італії, *СРСР* (в роки т. зв. культу особи).

К.Ю. Бацак.

АВТОНОМІЗА́ЦІЯ РАДЯ́НСЬКИХ ДЕРЖА́В — спроба перетворення формально незалежних рад. д-в, у т. ч. УСРР, на автономні республіки РСФРР. Мета А.р.д — зменшення розриву між реально низьким і конституційно високим політ. статусом нац. республік. В ході *Жовтневої революції 1917* більшовики взяли на озброєння гасло нац. рад. державності, щоб привернути на свій бік нац.-визвольний рух пригноблених народів *Російської імперії*. Це допомогло їм захопити держ. владу, встановити диктатуру своєї партії, а також перемогти у громадян. війні 1918—21. На тер. колиш. імперії виникла низка формально незалежних рад. д-в. Проте завдяки диктатурі РКП(б), яка, однак, не була відображена в конституціях республік, уся сукупність рад. д-в фактично являла собою централізовану унітарну країну без назви.

Після закінчення громадян. війни багатьом представникам центр. компартійно-рад. кер-ва здалося, що гасло нац. рад. державності втратило актуальність і настав час будувати єдину д-ву. Нарком РСФРР у справах національностей Й.*Сталін* запропонував надати УСРР та ін. «незалежним» д-вам такий же статус, який мали існуючі у складі Росії автономні республіки.

Спроба А.р.д. спочатку здійснювалася за відсутності В.*Леніна*, який хворів. Переважна більшість керівних діячів нац. республік виступила проти А.р.д. Вони були стурбовані пониженням власного політ. статусу і одночасно вважали, що пропагандистський ефект нац. державності ще не вичерпаний. Голова РНК УСРР Х.*Раковський* звернувся від їх імені до В.Леніна. Сталін також звернувся до Леніна. У своєму листі він наголосив: «Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік».

В.Ленін пригасив конфлікт у партійно-рад. кер-ві шляхом часткового врахування позицій обох сторін. Він погодився на єдину багатонац. д-ву, але не допустив

автономізації нац. республік. Було запропоновано, поряд з Рос. Федерацією, ще й федерацію «другого поверху»: всі незалежні республіки «разом і нарівні» з Росією мали увійти до нового держ. утворення — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (*СРСР*).

Літ.: *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского социалистического государства. М., 1960; *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський: Політичний портрет. К., 1990; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

АВТОНО́МІЯ (грец. αὐτονομία — самоуправління, незалежність) — термін для позначення: 1) особливого статусу нац.-тер. утворень, котрі існують у межах тієї чи ін. д-ви і функціонують на засадах широкого внутр. самоврядування, яке — за характером здійснення влади — має ознаки окремої суверенної д-ви, — держ. А.; 2) широкого адм. самоврядування виділених частин тер. д-ви — адм.-тер. А.; 3) тієї форми самоврядування національностей, що має екстериторіальний характер, функціонує на засадах спільності нац. к-ри й спрямована на збереження та розвиток її самобутності, задоволення потреб та інтересів представників певної національності — нац.-культ. А.; 4) незалежності реліг.-церк. (монастирі, ставропігійні об-ня, чернечі ордени тощо), наук. (академії, т-ва та ін.), навч.-освіт. (ун-ти, коледжі тощо), екон. (фірми, компанії тощо), станових, професійних груп, інституцій, установ, закладів і підпр-в від центр. і регіональних держ. структур.

Характерною ознакою держ. та адм.-тер. А. є їхній спец. правовий статус, зафіксований у конституції чи в ін. законодавчих актах суверенної д-ви, що визначають сферу застосування «автономних законів», особливу компетенцію та повноваження виконавчих і законодавчих органів влади А. тощо. У багатьох д-вах А. виступає як держ.-правова форма врегулювання нац. питання і тому називається нац. А. У політ. сенсі А. у здійсненні держ. влади децентралізує, але водночас і оптимізує держ. управління, сприяє гармонізації сусп. життя та міжнац. взаємин.

Автономія на українських землях. Елементи А. побутували в устрої запорозького козацтва кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. і частково визнавалися *Короною Польською.* (Про тогочасне тлумачення ідеї А. див., зокрема, «*Вільний народ*».) Початки осн. засад інституту А. в Україні поклали *Березневі статті 1654*, які гарантували автономні права та вольності *Гетьманщині* в її міждерж. спілці з Рос. д-вою. Протягом 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст. царський уряд проводив систематичне урізання А. Гетьманщини аж до остаточної її ліквідації 1764. На принципах автономного існування Гетьманщини у складі тих чи ін. держ. утворень ґрунтувались *Гадяцький договір 1658* І.*Виговського* та *Чуднівський договір 1660* Ю.*Хмельницького* з *Річчю Посполитою, Бучацький мирний договір 1672,* договір 1692, укладений П.*Іваненком* у Казикермені з *Кримським ханством.* Певні автономні права як стосовно Гетьманщини, так і Речі Посполитої, а пізніше Рос. д-ви, мала *Запорозька Січ* (див. *Вольності Війська Запорозького низового*) до її ліквідації 1775. Протягом 60—90-х рр. 18 ст. у середовищі нащадків *козацької старшини* ширився автономістський рух за відновлення «старих прав і вольностей» (накази укр. депутатам, які працювали в комісії зі складання проекту «Нового Уложения» (див. *Комісія законодавча 1767—1768*), *новгород-сіверський гурток автономістів*, таємна місія (1791) В.*Капніста* в Берлін, істор.-полемічний трактат «Історія русів» та ін.). У 19 ст. автономістські ідеї побутували здебільшого лише в укр. сусп.-політ. та істор. думці, зокрема в програмних документах і творах кирило-мефодіївців, А.*Добрянського*, М.*Драгоманова,* Т.Зіньківського та ін.

Від 1848 ідея територіальної А. належала до мінімальних вимог укр. нац.-визвол. руху на теренах підавстрійс. *Галичини.* 1861 Галичина одержала крайову А. з сеймом та органами місц. самоврядування, в яких домінували поляки. Відтоді галицькі українці проводили політ. боротьбу за поділ Галичини на польс. та укр. частини. 1861 *коронним краєм* було визнано і *Буковину.* Від 1890 до крайового сейму Буковини входили українці. Від кін. 19 ст. українці Буковини виступали за поділ краю на румун. та укр. частини.

На поч. 20 ст. нац.-культ. А. була однією з найголовніших програмних вимог низки укр. політ. партій у *Наддніпрянській Україні.* Під гаслом нац.-тер. А. України велися переговори *Української Центральної Ради* з рос. *Тимчасовим урядом* (черв.—верес. 1917; див. *Універсали Української Центральної Ради*). За умовами *Сен-Жерменського мирного договору 1919* автономний статус у складі Чехо-Словаччини (див. *Чехословаччина*) передбачалося надати *Закарпатській Україні*, але ця угода була реалізована тільки частково у межах адм. краю «Підкарпатська Русь». Відповідно до закону від 22 листоп. 1938, Закарп. Україна дістала широку А., яка була ліквідована угор. окупаційними військами за політ. підтримки гітлерівської Німеччини. У 30-х рр. 20 ст. за нац.-тер. А. зх.-укр. земель у межах Польщі виступає *Українське національно-демократичне об'єднання.*

Протягом 1924—40 у складі Рад. України перебувала *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка* (1940 перетворена в союзну республіку). Від 1923 в УСРР була впроваджена система т. зв. нац.-тер. районування (р-ни, селищні та сільс. ради). 1931 на теренах Рад. України на засадах адм. А. функціонувало 25 нац. р-нів (8 рос., 7 нім., 3 болг., 3 грец., 3 єврейс., 1 польс.), 995 нац. сільрад (404 рос., 251 нім., 28 єврейс., 148 польс., 34 болг., 30 грец., 16 молдав., 10 чеських, 4 білорус.), 89 нац. селищних рад, які здебільшого розміщувалися на *Волині*, Запоріжжі, Криворіжжі, Луганщині, Маріупольщині, Мелітопольщині, Одещині, Харківщині, Херсонщині, у Донбасі та ін. регіонах. У межах нац. р-нів існували нац. школи, нац. камери нар. судів, клуби, хати-читальні, театри, б-ки, періодична преса, худож. та іноз. літ. Нац. р-ни, селищні та сільс. ради були ліквідовані 1938—39 (*див. Національні райони УСРР*). У сучасній Україні на засадах А. існує *Автономна Республіка Крим,* устрій якої визначається розділом 10 (ст. 134—139) *Конституції України 1996.*

Літ.: *Нольде Б.Э.* Очерки русского государственного права. СПб., 1911; *Його ж.* Автономія України з історичного погляду. Львів, 1912; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. Пг., 1915; *Грушевський М.* Розширення автономії Галичини. Смерть цісаря Франца-Йосифа. «Промінь», 1916, № 2/4; *Його ж.* Переяславська умова України з Москвою

1654 року: Статті й тексти. К, 1917; *Його ж.* Якої автономії і федерації хоче Україна. Відень, 1917; *Линниченко И.А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии: Открытое письмо проф. М.С.Грушевскому. Одесса, 1917; *Різниченко В.* Як була знищена автономія України. Звенигородка, 1917; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Париж, 1934; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. Нью-Йорк—Торонто, 1954; *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654—1954). Нью-Йорк, 1954; *Крупницький Б.* Федералізм на Сході Европи (Роздумування з приводу праці Г.Ф.Раска «Росія, державна єдність і національні своєрідності»). Париж, 1956; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали, т. 1—3. Мюнхен, 1983; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. Тернопіль, 1991; Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. К., 1993; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. Львів, 1994; Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. К., 1996; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; Етнічний довідник, ч. 1—3. К., 1996—97; *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. К., 2000.

О.В. Ясь.

АВТОНО́МНА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА В УКРАЇ́НІ — конфесія, що виникла й діяла на тер. *Рейхскомісаріату «Україна»* в роки гітлерівської окупації. На архієрейському соборі у серп. 1941 в *Почаївській лаврі* за участі архієпископів Олексія (*Громадського*), Симона (Івановського), єпископів Веніаміна (Новицького) і Пантелеймона (Рудика) було вирішено: а) до помісного собору правосл. церкви в Україні вважати її канонічно залежною від Моск. патріархату РПЦ; б) повернути їй права автономії; в) надати старшому з ієрархів архієпископу Олексію повноваження обласного митрополита. На соборі єпископів у груд. 1941 Олексія (Громадського) оголошено митрополитом Волин. і Житомир. та екзархом України. Канонічною підставою утворення Автономної правосл. церкви (АПЦ) стали рішення Всерос. помісного собору (1918 затверджені патріархом *Тихоном*) про автономні права правосл. церкви в Україні. АПЦ, за різними оцінками, мала 16 архієреїв, 5600 приходів. Їй належали обидві лаври — Києво-Печерська і Почаївська, а також майже всі (крім 4, що перебували у складі УАПЦ) монастирі. Під час окупації висвячено бл. 400 пастирів. 1943—44 діяла Кременецька духовна семінарія.

У жовт. 1942 відбулася зустріч митрополита Олексія з автокефальними єпископами *Мстиславом* (Скрипником) і Никанором (Абрамовичем), результатом якої стало підписання Акта про об'єднання автономної і автокефальної церков. Унаслідок тиску нім. властей і власної ієрархії Олексій 16 груд. визнав акт недійсним. Міжконфесійні тертя стали однією з гол. причин страти Олексія (Громадського), єпископа Михайла (Тарнавського) та трьох десятків священиків АПЦ бойовиками ОУН. АПЦ визнавала окупаційну владу і виконувала її розпорядження. З приходом рад. влади більшість її ієрархів репресовано, а рядовий клір перейшов до складу РПЦ.

Літ.: *Heyer K.* Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Cologne (Braunsfeld), 1953; *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. Полтава, 1997; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943—1946. К., 1998.

О.Є. Лисенко.

АВТОНО́МНА РЕСПУ́БЛІКА КРИМ — адм.-тер. одиниця у складі України. Статус АРСР у складі УРСР отримала 12 лют. 1991, перейменована на АР Крим 24 квіт. 1992. Розташов. на Крим. п-ові, є найпівденнішим регіоном України. На зх. та пд. омивається Чорним м., на сх. — Азовським м. Керченською протокою відділена від РФ. На пн. межує з *Херсонською областю.* З материком з'єднана Перекопським перешийком, на якому прокладено залізницю та автомагістраль. Тер. — 36,1 тис. км^2 (4,3 % від тер. України). Поділяється на 14 р-нів, має 16 міст, 56 с-щ міськ. типу, 243 сільс. ради, 957 сільс. населених пунктів. Адм. центр — м. *Сімферополь.* Чисельність нас. — 2033,7 тис. осіб (2001), міського — 63 %, сільс. — 37 %. За нац. складом переважають росіяни — 58,3 %, українці складають 24,3 %, *кримські татари* — 12 %. Статус істор. населених місць мають: *Балаклава,* міста *Сімферополь, Алупка, Алушта, Армянськ, Бахчисарай, Білогірськ, Євпаторія, Інкерман, Керч, Саки, Старий Крим, Судак, Феодосія, Ялта,* с-ща міськ. типу *Гаспра, Гурзуф, Коктебель, Кореїз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Партеніт, Сімеїз, Форос, Чорноморське, Щебетовка.*

За характером рельєфу тер. Криму поділяють на пн. — рівнинну (Степовий Крим) та пд. гірську — Крим. гори (Гірський Крим). Осн. корисні копалини: залізні руди, природний газ тощо. У р-ні Карадага — поклади напівкоштовних каменів. Пд. берег Криму — рекреаційний регіон, клімат пн. ч. помірно континентальний, посушливий, пд. — субтропічний середземномор. типу. Річок у Криму небагато, на найбільших з них створено водосховища для водопостачання міст. Найбільша водна артерія — Пн.-Крим. канал. Є лиманні солоні озера (Сасик, Сакське), мінеральні джерела і лікувальні грязі.

Тер. Криму заселена від часів раннього *палеоліту.* Найдавніше відоме на ймення нас. — *кіммерійці* та *таври*, в 7 ст. до н. е. в степовій ч. Криму владарювали *скіфи.* Від 6 ст. до н. е. Крим став об'єктом грец. колонізації, на узбережжі виникли міста-колонії, ч. яких увійшла до *Боспорського царства*, ч. — до Херсонеської д-ви (див. *Херсонес Таврійський*). На поч. 1 тис. н. е. Крим потрапив в орбіту впливу Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), у 3—15 ст. значною його частиною володіли *готи*, у 13 ст. їх, однак, потіснили генуезці. Помітний вплив на етнічний склад Криму справили *гуни, хозари,* слов'яни, *печеніги, половці.* У 13 ст. в Крим вторглися татари *Золотої Орди.* Після розпаду Золотої Орди в Криму виникло *Кримське ханство* (1443), яке від 1475 до 1774 було васалом *Османської імперії.* 1783 Крим приєднаний до *Російської імперії,* 1784 він увійшов до новоств. *Таврійської області,* 1797 — до *Новоросійської губернії*, 1802 — до *Таврійської губернії.* В кін. 19 ст. до складу останньої, крім 5 крим. повітів (Сімферопольський, Євпаторійський, Перекопський, Феодосійський, Ялтинський), входили також 3 повіти Причорномор'я (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський). Не входили до складу губ. міські

округи Керченсько-Єнікальського градоначальства та Севастопольського військ. губернаторства. Таврійська губ. була ліквідована у зв'язку з утворенням *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* (існувала протягом берез.—квіт. 1918). У квіт. 1919 було проголошено Крим. Соціаліст. Рад. Республіку, у жовт. 1921 створено *Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку* в складі РСФРР. До неї входили Джанкойська, Євпаторійська, Керченська, Севастопольська, Сімферопольська, Феодосійська та Ялтинська округи. Конституція Крим. АСРР (листоп. 1921) органами центр. влади в Крим. АСРР визначила Всекрим. з'їзд Рад і Крим. ЦВК, а держ. мовами — рос. і кримськотатар. В новій редакції Конституції Крим. АРСР (4 черв. 1937) закріплювався статус ВР Крим. АРСР, а пункт про дві держ. мови був знятий. На 1938 в республіці налічувалося 26 р-нів.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями тер. Криму (1941—44) діяли численні підпільні орг-ції і партизан. загони. 250 днів тривала *Севастопольська оборона 1941—1942.* Тер. п-ова була звільнена в ході *Кримської наступальної операції 1944.* У трав. 1944 за звинуваченням у пособництві гітлерівським окупаційним властям із Криму було виселено крим. татар (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*), у черв.—серп. депортовано також вірменів, болгар, греків, німців. Після закінчення війни почалося переселення до Криму нас. з тер. *СРСР*, що найбільше постраждали. 30 черв. 1945 Крим. АРСР перетворено на Крим. обл. у складі РРФСР, 19 лют. 1954 Крим. обл. передано до складу УРСР. На поч. 1990-х рр. ініційовано перегляд статусу Криму на засадах відновлення Крим. АРСР. З урахуванням підсумків проведеного в Криму референдуму, ВР УРСР ухвалила Закон про відновлення крим. автономії (12 лют. 1991).

АР Крим як адм.-тер. автономія самостійна у вирішенні питань, які віднесені до її відання. Вона здійснює, зокрема, нормативне регулювання питань с. госп-ва і лісів; меліорації і кар'єрів; громад. робіт, ремесел і промислів; містобудування і житлового г-ва; туризму, готельної справи, ярмарків доброчинності; закладів к-ри, історико-культ. заповідників; транспорту заг. користування, автошляхів, водопроводів; мисливства, рибальства, санітарної і лікарняної служб. АР Крим, відповідно до *Конституції України 1996* і законів України, зараховує у свій бюджет податки і збори, стягнуті на її тер., та передає їх ч. у держ. бюджет України на заг.-держ. витрати; має право на проведення експериментів у сфері оподаткування. Конституція АР Крим, прийнята 21 жовт. 1998, закріплює принцип рівності нац. к-р, встановлює межі функціонування поряд з держ. укр. також рос., кримськотатар. та ін. мов. АР Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн. Нормативно-правові акти ВР АР Крим і РМ АР Крим повинні відповідати Конституції і законам України. Місто Севастополь як адм.-тер. одиниця має спец. статус, який, однак, лишається поки що недостатньо врегульованим.

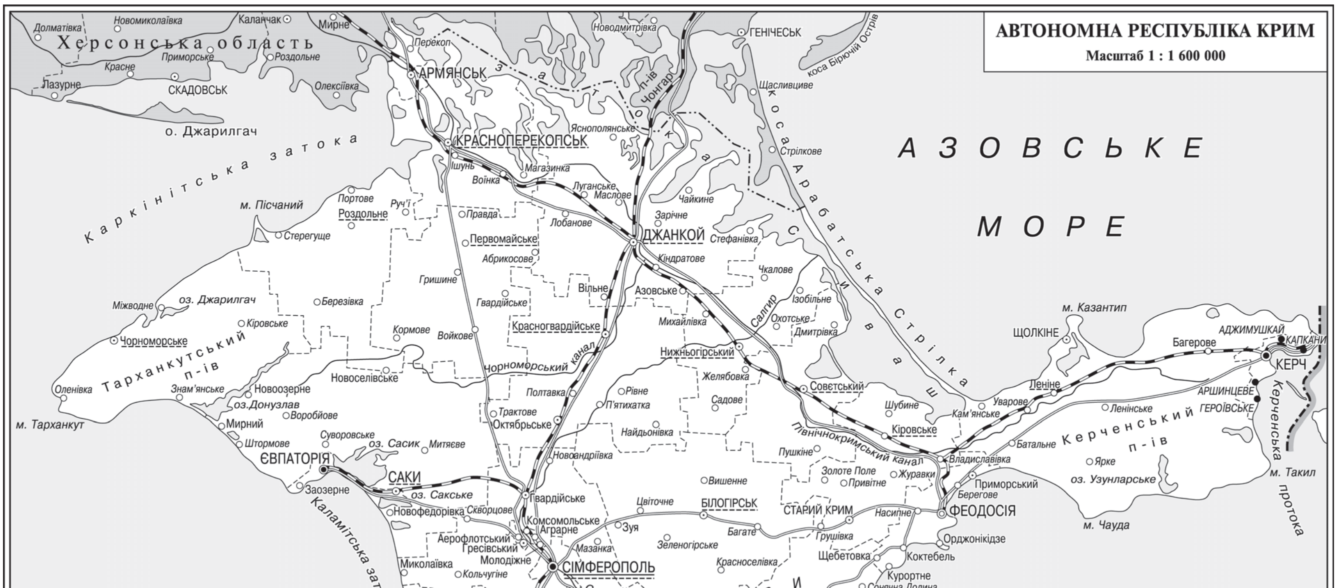

Гострою для Криму є проблема інтеграції в укр. сусп-во колиш. депортованих крим. татар, які повертаються сюди. Владні структури України розв'язують ці проблеми, контактуючи з *Меджлісом* кримськотатарського народу та ін. громад. орг-ціями крим. татар.

Природно-кліматичні умови Криму обумовлюють першочерговий розвиток на тер. АР Крим санаторно-курортного г-ва та пов'язаних з цією сферою галузей пром-сті і с. госп-ва. Провідні галузі — харчова (виноробна, рибопереробна), хімічна.

Осн. істор. пам'ятки: Генуезька фортеця (14—15 ст., Судак), Вірм. церква св. архангелів Михаїла і Гавриїла (1408, Феодосія), Генуезька і міська фортеці (14 ст., Феодосія), мечеть хана Узбека (1314, Старий Крим); Ханський палац (16—17 ст., Бахчисарай), Успенський печерний монастир (7—19 ст., Бахчисарай), мечеть Тохтали-Джамі (1707, Бахчисарай), фортеця і печерне місто «Чуфут-Кале» (10—18 ст., Бахчисарай), церква Іоанна Предтечі (8—14 ст., Керч), палац графа М.*Воронцова* і парк (1827, Алупка), Лівадійський комплекс будівель палацу *Романових* (19—20 ст., Ялта).

Літ.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 2—7. СПб., 1875; *Маркович Е.* Очерки Крыма. СПб., 1902; *Башкиров А.С.* Древние и средние века в истории Крыма. Симферополь, 1929; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; Все о Крыме. Ежегодное справочно-информационное издание. Х., 1998; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998; Крым многонациональный. Симферополь, 1998; *Габриелян О.А. и др.* Крымские репатрианты. Депортация, возвращение и обустройство. Симферополь, 1998; Конституція Автономної Республіки Крим. Сімферополь, 1999; Административно-территориальные преобразования в Крыму 1783—1998. Симферополь, 1999.

Я.В. Верменич.

АВТОНО́МНО-ЗЕМЛЕРО́БСЬКИЙ СОЮ́З — назва колиш. партії «Підкарпатський землеробський союз», яка діяла в *Закарпатській Україні* з черв. 1920. Створений 1923 з ініціативи І.Куртяка, А.*Бродія* і М.Демка. Соціальна база: заможні селяни, інтелігенти, духовенство. Перебував у опозиції до уряду *Чехословаччини*, вимагаючи автономії Закарпаття, перегляду *Сен-Жерменського мирного договору 1919* щодо включення Закарпаття до складу Чехословаччини. Наприкінці 1930-х рр. нараховував від 5 до 7 тис. чл.

Лідери союзу виступали за включення Закарпаття до Угорщини. На союз істотний вплив мали проугорськи налаштовані греко-катол. священики, зокрема єпископ О.Стойка, каноніки О.Ільницький і С.*Фенцик*.

А.-з. с. фінансувався з Будапешта. Лідер союзу А.Бродій очолив 11 жовт. 1938 перший автономний уряд *Карпатської України*, який проіснував до 26 жовт. А.Бродія було заарештовано чехословац. контррозвідкою за проугор. діяльність. А.-з. с., як і всі ін. політ. партії Закарпаття, 25 жовт. 1938 розпущено чехословац. урядом.

Після окупації Закарпаття Угорщиною керівники А.-з. с. М.Демко, А.Бродій, П.Дем'янович, С.Фенцик були без виборів призначені чл. угор. парламенту.

Літ.: *Болдижар М.М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993; *Вегеш М.М.* Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському історичному контексті, т. 2. Ужгород, 1997.

М.М. Вегеш.

АВТОРИТА́РНІ РЕЖИ́МИ, авторитарні форми державного правління (франц. autoritarisme, від лат. autoritas — вплив, влада). А. р. мають такі осн. характеристики: правителі (владарюючі групи) самі призначають себе на високі посади, або, навіть якщо їх було обрано, громадяни не можуть змістити їх шляхом вільних виборів за участі ін. претендентів на владу; влада істотно обмежує можливості утворювати групи, орг-ції й політ. партії з метою відкритої боротьби за владу або вільного заперечення рішень, що приймаються владою.

А. р. можуть бути протиставлені змагальним демократіям (які послуговуються, так би мовити, необмеженим політ. плюралізмом) і тоталітарним системам (де політ. плюралізм цілком відсутній, а режим підтримується мобілізуючими ідеологіями; див. *Тоталітаризм*); такі режими, отже, можна характеризувати як системи з обмеженим політ. плюралізмом.

А. р. не мають чітко визначеної та масово підтримуваної ідеології. Лідер, а в деяких випадках — невелика група правителів здійснюють владу у формально невизначених межах. Не мають вони, отже, ні тих ресурсів легітимності (див. *Легітимізм*), що є у змагальних демократій, ні тих мобілізаційних можливостей, що є у тоталітарних систем, а тому змушені маніпулювати панівними ідеологемами. Експлуатуючи такі фундаментальні цінності, як патріотизм, націоналізм, екон. розвиток, соціальна справедливість, порядок, а також прагматично впроваджуючи певні ідеологічні конструкції, запозичені у домінуючих у світі політ. центрів, влада може без мобілізації масової підтримки з боку нас. нейтралізувати опонентів, знаходити собі різноманітних союзників і проводити свою політ. лінію.

Брак ідеології обмежує можливості авторитарної влади згуртовувати людей, створювати бажану для себе психологічну та емоційну базу. Проте намірам авторитарного правителя не загрожує деполітизація мас. Правителі лише на початковому етапі можуть вдаватися до мобілізації своїх прибічників і всього нас.

Боротьба за нац. незалежність, залучення до політ. процесів тих секторів сусп-ва, що не були задіяні попереднім режимом, або перемога високомобілізованого опонента в тих сусп-вах, де демократія дозволяє і заохочує таку мобілізацію, уможливлюють появу А. р. націоналістичного, популістського або фашистського різновиду.

Якщо погодитися з цими заг. характеристиками А. р., то можна виокремити такі субтипи режимів: 1) бюрократично-військ.; 2) органічно-державницький; 3) неліберальний мобілізаційний; 4) персонального правління, а також — протототалітарний і султаністський.

1. **Бюрократично-військові режими.** Найпоширенішим варіантом є коаліція, яка складається переважно з армійських офіцерів, бюрократів і технократів. Вона встановлює контроль над урядом, вводить або виводить з його складу певні групи незалежно від їх ідеології, прагматично діє в межах бюрократичної ментальності, не створює і нікому не дозволяє створювати масову партію, здатну відігравати в сусп-ві домінуючу роль. Така коаліція може діяти без партійного підпертя. Але часто вона утворює офіц., підтримувану урядом єдину партію. Іноді такий режим допускає наявність багатопартійної системи, але робить все, щоб вибори не були вільним змаганням за нар. підтримку.

2. **Органічно-державницькі режими.** Цілком відрізняються від бюрократично-військ. субтипу А. р., являють собою корпоративістську модель виявлення суспільних інтересів, участі у владі та мобілізації мас.

Теоретики таких режимів протиставляють природний (органічний), на їхню думку, розвиток підприємництва, профсоюзів, церков, робітн. асоц., груп за місцем проживання тощо нібито штучному розвиткові соціуму, що ґрунтується на утворенні політ. партій та ін. ін-тів для виявлення інтересів та організації усп.-політ. життя, як це має місце у змагальних демократіях. Ціла низка помилкових припущень притаманна цій теорії, починаючи з очікування того, що природні асоціації у своєму розвитку не будуть роздиратися внутр. конфліктами ідеології або інтересів. Як показує історія, жодна політ. система не використовувала винятково природний або корпоративістський інституційний формат. Проте ідеології, що випливали з природного державництва й корпоративізму, істотно вплинули на А. р. 20 ст.

3. **Неліберальні мобілізаційні режими.** З появою ленінізму й фашизму в Європі після *Першої світової війни* з'явилися новітні антидемократ. й неліберальні мобілізаційні режими. Вони ґрунтувалися на елітарному представництві більшості нас. у владних структурах й керувалися високими істор. цілями: звільненням пролетаріату або досягненням нац. величі. Такі режими виникли й у групі постколоніальних країн, де боротьба за незалежність часто асоціювалася з появою індивідуального лідера. За наявності випадкових, нав'язаних ззовні нац. кордонів, запеклого етнічного суперництва, реліг. і мовних відмінностей, слабкої інституалізації політ. представництва і недолугого адміністрування вирішення проблем екон. відсталості й державотворення приводить часто-густо саме до появи антидемократ. мобілізаційних режимів.

4. **Персональне правління.** Персональне правління є таким режимом, коли влада правителя ґрунтується і не на його залежності від «громадськості», і не на його зв'язках з підлеглими (принаймні — не безпосередньо), а на його залежності й зв'язках з покровителями, союзниками, клієнтами, прибічниками і супротивниками, які створюють «систему». Ця система складається не з політ. ін-тів, а безпосередньо з політиків, і це зумовлює її вразливість. Вона суворо обмежує політ. свободи, але загалом толерантна щодо неполіт. прав (за винятком тиранічних режимів). Правителі мають майже необмежені можливості встановлювати закони.

Доля правителя позначається на всьому політ. класі, який підтримує його, і часто — на благополуччі політ. ладу. Якщо додати обмеження і невизначеності, що накладаються іноз. політ. та екон. факторами, залежністю бідних країн від кількох видів експортної продукції та величини врожаю, яка визначається погодними умовами, то можна зрозуміти нестабільність персонального правління. Ін. фактор — це іноз. екон. й воєн. допомога, зокрема й та, що надається сусідніми д-вами діючому правителю, вигнанцям або повстанцям. Персональне управління більш непередбачуване й набагато слабкіше й нестабільніше, ніж інші авторитарні режими.

Прототалітарні режими. Ці режими з'являються в ході трансформації тоталітарних усп-в, коли інститути й орг-ції, які здійснювали тоталітарну владу, особливо єдина в сусп-ві партія, все ще продовжують функціонувати (за винятком машини великого терору й *Гулагу*).

Можна сказати, що тоталітаризм зазнав поразки в досягненні своєї найбільш амбіційної мети — змінити природу людини, дати їй нові мотивації і цілі. Проте він мав успіх при руйнуванні основ соціально-культ. плюралізму громадян. сусп-ва — автономії та самостверджуваності корпоративних груп і екон. незалежності індивідів. Результатом стало зникнення соціального плюралізму, який є підґрунтям плюралізму політ. Відносна закритість таких сусп-в і контроль за ЗМІ позбавляли нас. найменшої можливості уявити собі існування альтернативних політ. моделей.

Послаблення тоталітарних систем дало поштовх інакомисленню в масштабах, неприпустимих раніше. Проте широка поява нелегальних або напівлегальних опозицій, які існують за найавторитарніших режимів, при послабленні тоталітаризму була неможливою частково через те, що не існувало громадян. сусп-ва, яке могло б їх захищати або наснажувати.

Наступний розвиток означав рух до посттоталітаризму. Спостерігаються закостеніння ідеології, що проявилося, зокрема, в мех. повторюванні гасел, використання в поточній політиці раціональних критеріїв, які не узгоджуються або навіть є несумісні з ідеологічними догматами, ритуалізація політ. життя нас., втрата підтримки влади інтелектуалами, вимушена терпимість до розмаїття естетичних поглядів. Обмежувалося тільки озвучення і поширення небезпечних для системи ідей. Розмита і розхитана система ідеологічних постулатів ще могла служити апаратникам певним замінником менталітету, але вже не могла домінувати в сусп. свідомості. Єдина партія і її найвище кер-во залишалися центр. структурою, де приймалися держ. рішення. Однак в характері діяльності парт. орг-цій, у методах поповнення номенклатурного клану, особливостях просування по щаблях номенклатури відбувалися істотні зміни. Для партії стали властиві бюрократизація й геронтократичні тенденції. Усе це привело до усвідомлення елітою деяких вад тоталітарної моделі, особливо таких її властивостей, як небезпечність — у т. ч. для самої еліти (рад. чистки, китайс. «культурна революція»), — а також неефективність у конкуренції зі світ. системою за параметрами економіки, технологій і військ. спроможності. Десталінізація, ліквідація масового терору, запровадження соціаліст. законності (хоча й репресивної для дисидентів) зробили свій внесок у розклад тоталітарних систем.

Є тип недемократ. правління, який в своїй динаміці й наслідках для сусп-ва відрізняється від тоталітарних і А. р.; він може бути названий **султаністським** (термін запозичений у М.*Вебера*, який використовував його для характеристики крайніх форм патримоніального, тобто наслідуваного правління). Це правління не засновується ні на традиції, ні на ідеології, ні на харизматичній особистості правителя, ні задля захисту певного соціального порядку (класової структури, реліг. традицій). Султаністське правління йде на користь тільки правителю, його сім'ї, близьким і преторіанській гвардії. Воно стирає

грані між держ. казначейством і власною кишенею правителя, підриває бюрократичні й військ. структури. В цій системі підприємництво не може базуватися на правилах ринку і законах, воно повністю залежить від свавільної й корумпованої влади. Результатом стає руйнування всіхсусп. ін-тів.

Починаючи від 1970-х рр. «третя хвиля» демократизації зумовила перехід до демократії в багатьох країнах з А. р., спочатку у Пд. Європі, потім в Латинській Америці і в Республіці Корея, а зовсім недавно — в посттоталітарних комуніст. країнах Сх. Європи та в частині країн, що виникли на тер. колиш. *СРСР*.

Кожний конкретний перехід від А.р. до демократії має свої характерні риси. Тип недемократ. правління істотно впливає на особливості шляху, яким іде країна до демократії. У деяких бюрократично-військ. режимах самі представники армії вирішили покласти край авторитарному правлінню і дозволили проведення вільних виборів, які передали владу демократично обраним президентам. Іноді військові залишали за собою певні привілеї і можливість впливу на рішення, які стосувалися збройних сил. Обмежені зміни в сусп-ві приводили до відновлення дії старої конституції та відродження попередньої парт. системи і моделей політ. життя. Більш глибокі зміни породжували нову демократію.

Режими, що були означені як султаністські, непіддатливі для мирного, упорядкованого й обговорюваного переходу до демократ. устрою. Як правило, у таких країнах виникала широка різнорідна коаліція, яка захоплювала владу і встановлювала тимчасове правління. Однак у ряді випадків це призводило до встановлення нового авторитарного режиму (іноді революц.), а не демократії. Часом виникала довготривала політ. нестабільність.

Незважаючи на хвилю демократизації, А. р. все ще існують. Однак криза ідеологій, які підтримували ці режими (марксизм-ленінізм, комунізм, фашизм, авторитарний корпоративізм і похідні — на зразок «африканського соціалізму»), разом із зростаючим визнанням цінностей ліберальної демократії (яка стає для еліти чимось більшим, ніж «формальна» або «буржуазна» демократія), а також крах централізованого планового соціаліст. госп-ва роблять справу встановлення недемократ. режимів не такою привабливою, як раніше. Разом з тим нездатність нових демократій задовольнити очікування народу, розв'язати соціальні й екон. конфлікти, ліквідувати прояви насилля на етнічному грунті, приборкати агресивний націоналізм може знову призвести до появи авторитарного правління.

Літ.: *Samuel P.* Huntington and Clement H. Moore, eds., Authoritarian Politics in Modern Society. New York, 1970; *Guillermo O'Donnel.* Modernization and Bureaucratic Authoritarism. Berkeley, 1973; *Juan Linz and Alfred Stepan*, eds. The Breakdown of Democratic Regimes. Baltimore, 1978; *Alfred Stepan.* The State and Society. Princeton — New York, 1978; *Juan Linz and Alfred Stepan.* Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore, 1996; *Juan Linz.* Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder, 2000.

Juan J. Linz.
Скорочений переклад з англ.
С.В. Кульчицького.

АВТОХТО́НИ (від грец. αὐτόχθων — корінний, місцевий) — 1) корінні жителі певної місцевості (те саме, що аборигени); 2) етнічні спільноти, що виникли на даній території.

К.Ю. Бацак.

АВТУ́НИЧІ, археологічна пам'ятка — одне із найбільш досліджених поселень епохи *Київської Русі*. Знаходиться на пн. Черніг. обл., поблизу с. Автуничі Городнянського р-ну. На площі понад 2,5 га відкрито численні житлово-госп. споруди, серед яких — майстерні ремісників, залишки садибної забудови, дігтярні й смолокурні, бл. 10 гончарних горнів, дерев'яний колодязь зрубної конструкції. Виявлено різноманітний речовий матеріал (тисячі знахідок), зокрема: елементи одягу феод. верхівки, зброю, спорядження коня, християн. символи (у т. ч. хрести-енколпіони), предмети, що вказують на торг. контакти (овруцький шифер та вироби з нього, малоазійська глиняна статуетка, медальйон сканд. походження). Унікальним є фрагмент горщика 12 ст., на якому по сирій глині гончар каліграфічно написав: «Боже, поможи рабу твоєму...», що свідчить про грамотність місцевого люду. Біля поселення в трьох курганних групах виявлено кладовище, на якому захоронення проводилися за старим звичаєм — під насипами, із супроводжуючим інвентарем.

Літ.: Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури.). К., 1997.

О.П. Моця.

АВХА́ТИ — назва древнього народу, який, можливо, проживав на теренах України. В легенді про походження *скіфів Геродот* повідомляє, що, за скіфськими переказами, у першої людини *Таргітая* народилися сини — *Ліпоксай*, *Арпоксай* і *Колаксай* — і що від Ліпоксая походить рід скіфів, які називають себе А. Єдиної думки серед науковців про те, хто такі А., немає; одні вважають, що це був рід, ін. — плем'я чи народ, дехто — соціальні прошарки і класи. Прибічники етнічних версій співвідносять А. зі скіфами-землеробами і називають аротерами, іноді — землеробами і геррами або навіть *агатірсами*. З тими чи ін. археол. пам'ятками А. не пов'язують. Свого часу було висловлене припущення про те, що А., а також *катіари*, *траспії* і *паралати* — неіранське доскіф. нас. України *бронзового віку* і що саме їх підкорили кочові скіфи. Але пізніше деякі вчені дійшли висновку, що А., навпаки, це ті племена, які при переселенні скіфів з Азії залишилися жити у Центр. Азії.

Літ: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

Н.О. Гаврилюк.

АГА́ (тюркське — пан) — господар, начальник у султанській Туреччині; складова частина найменувань багатьох посад і звань, здебільшого військ. У *Кримському ханстві* аги — наступний після *мурз* у соціальній ієрархії чиновницький стан. А. татари називали всіх урядових службовців.

Літ.: *Кондараки В.Н.* Универсальное описание Крыма, ч. 10. СПб., 1875; *Петросян Ю.А.* Османская империя: могущество и гибель. М., 1990.

В.В. Панашенко.

АГАПІ́Т Печерський (р. н. невід. — 1095) — чернець Києво-Печерського монастиря, знаменитий лікар. Канонізований правосл. церквою як преподобний. Жив у 2-й пол. 11 ст. Набув слави як цілитель. Лікував молитвою і зіллям (яке приймав і сам). Вилікував *Володимира Мономаха*, якому передав своє зілля. У *Патерику Києво-Печерському*, єдиному джерелі про А., сказа-

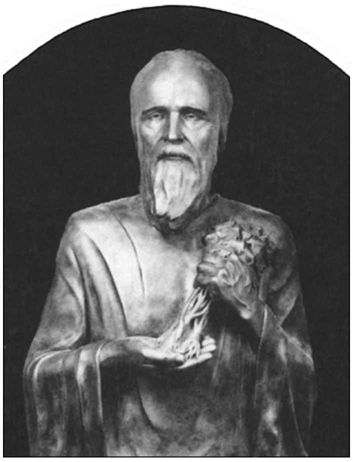

Агапіт Печерський. Реконструкція С.О. Нікітіна за методом М.М. Герасимова.

но: «Прозван бысть лечец». Патерик розповідає, що один лікар-вірменин, який також мав значну практику, спочатку з недовірою ставився до А., але, побачивши на власні очі численні зцілення пацієнтів А., переконався у силі його лікування, прийняв *православ'я* і став ченцем Києво-Печерського монастиря. Мощі А. лежать в Ближніх печерах *Києво-Печерської лаври.*

Літ.: *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. К., 1991.

М.Ф. Котляр.

АГАТІ́РСИ, агафірси — одне з племен скіф. доби, про яке повідомляє *Геродот.* Були зх. сусідами *скіфів*, мешкали за Дунаєм (антич. *Істром*). За свідоцтвом Геродота, А. — найлагідніші люди, вони носять на собі багато золотих прикрас і спільно володіють жінками, щоб не мати ні заздрощів, ні ненависті. Що ж до всього ін., то їхні звичаї подібні до фракійських.

Тер., на якій мешкали А., у вітчизн. та зарубіжній науці визначається по-різному, але найвірогідніше — в бас. р. Муреш, прит. Тиси, бас. Дунаю (антич. Марис), в румун. Трансільванії (В.Пирван, 1926; В.Васильєв, 1980).

Щодо походження та етнічної належності А. заслуговує на увагу теза, що вони — іранці, близькі скіфам, але не скіфи, на теренах давньої Румунії — прийшлий народ. Після 2-ї пол. 5 ст. до н. е. А. були асимільовані фракійським етнічним середовищем.

Літ.: *Геродот.* Історії, кн. IV. К., 1993.

С.А. Скорий.

А́ГІН Олександр Олексійович (1817—1875) — рос. графік, один із основоположників реалістичної книжкової ілюстрації. Н. в Росії, в Псковській губ. 1834—39 вчився у Акад. мист-в (*Санкт-Петербург*, учень К.*Брюллова*). Автор гравюр до «Старого Завіту» (1846), ілюстрацій до оповідань Є.*Гребінки* «Ротмістр Хрущов», «Дивна перепілка», «Зла людина» (1844) та ін. А. — перший і один з найкращих ілюстраторів поеми-роману М.*Гоголя* «Мертвые души» (серія із 104 малюнків, 1846—47). 1853 через цензурні переслідування переїхав в Україну. Викладав малювання у Київ. кадетському корпусі (1853—64), працював у театрі Бергера. Створив серії малюнків, які відтворюють укр. нар. побут (не збереглися). В останні роки життя — учитель малювання в маєтку *Тарновських* у *Качанівці.* Був у дружніх стосунках з Т.*Шевченком,* з яким навчався в Акад. мист-в.

П. у маєтку Качанівка. У Держ. музеї Т.Шевченка у Києві зберігається портрет А., автором якого вважають Т.Шевченка.

Літ.: *Стернин Г.Ю.* Александр Алексеевич Агин. 1817—1875. М., 1955; *Курбатов В.Я.* А.А. Агин. Л., 1979; Мистецтво України, т. 1. К., 1995; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Н.Г. Ковпаненко.

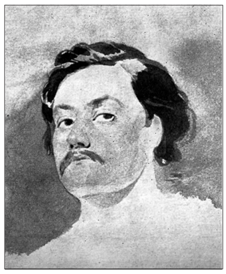

О.О. Агін. Автопортрет.

АГІОГРА́ФІЯ (від грец. ἅγιος — святий і γράφω — пишу) — різновид церк. літ., житійна літ. (житія) — розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християн. церквою (див. *Християнство*). Як літ. твір відзначається культовою спрямованістю; за змістом — взірець подвижництва й християн. доброчинності для наслідування. Спочатку це були оповідання про страждання й смерть християн. мучеників (мартирії). Згодом — оповіді про активних діячів християнства взагалі.

Композиційно житіє складається зі вступу, викладу (безпосередньо біографії) та епілогу. Поступово виробляється своєрідний канон житійного твору. У вступі автор вказує на недостатність своєї освіти й хисту («топос скромності»), в заг. формі висловлює похвалу святому. Сам виклад розгортається за усталеним планом: зазначається час і місце народження святого, дається характеристика його батьків, тлумачиться його ім'я, розповідається про його навчання, раннє чернецтво або втечу від світського життя, передсмертні настанови, «благочестиву» смерть, описуються прижиттєві та посмертні чудеса. Зразком житійного жанру стало зібр. оповідей візантійця Симеона Метафраста (2-га пол. 10 ст.). Житіє ввібрало в себе мотиви елліністичного язичництва, талмудистської літ., міфи, середньовічні притчі, новели тощо.

У *Київську Русь* житійна літ. приходить із запровадженням християнства через посередництво Болгарії і Сербії. Це переклади з грец. на болг. мову як окремих житій, так і осн. зб. агіографічних творів (календарних і некалендарних). В календарних зб. житія розміщуються за днями пам'яті святих (це: *Четьї мінеї*, що містять розширені житія; прологи, що походять від візант. синаксарів і містять короткі житія; соборники й торжественники — пізніші вітчизн. зб., до яких входять житія найшанованіших святих). До некалендарних належать зб. (патерики чи отечники), у яких житія розміщені в формальній чи тематичній послідовності, іноді їхній зміст обмежується локальним матеріалом певного геогр. ареалу (Синайський, Єгип. патерики).

В 11 — на поч. 12 ст. в Київ. Русі укладаються оригінальні житія найвідоміших святих: *Антонія Печерського, Феодосія Печерського, Бориса і Гліба.* В особливу групу виділяються пізніші т. зв. княжі житія (*Ольги, Володимира Святославича*, Бориса та Гліба, *Мстислава Великого, Михайла Всеволодича, Олександра Невського*), вони відіграли значну роль у становленні жанру істор. повісті. Протягом 2-ї пол. 11—1-ї пол. 13 ст. створюються гол. складові *Патерика Києво-Печерського.* Старокиїв. агіографи намагалися пов'язати бібл. символіку й візант. риторичність з тенденційним викладом місцевих істор. подій та укоріненими народнопоетичними мотивами.

Кін. 14 — поч. 15 ст. (час другого пд.-слов'ян. впливу) позначений в А. стилем «плетіння словес», який досягає особливої напруженості в похвалах святим (творчість митрополитів *Кипріяна*, Григорія *Цамблака*).

Утвердження естетико-худож. принципів *бароко* зумовлює нова-

ції в А. На основі другої Касіянівської редакції «Києво-Печерського патерика» (1462) С. *Косов* укладає «Patericon» (Київ, 1635), який, у свою чергу, послужив фундаментом для створення версії патерика Й. *Тризни* (1647—56) і друкованого вид. патерика 1661. В рукописній традиції 17—18 ст. побутує велика кількість переважно анонімних зб., серед яких виділяються «Житія святих отець», приписувані І. *Галятовському.* 1683—1705 вийшла друком 4-томна «Книга житій святих» *Димитрія Ростовського*, житія якої відзначаються не лише апокрифічними подробицями, а й художністю викладу. Кожен том містить також трактати на істор. теми. В нових обробках традиційних агіографічних сюжетів історія та людська індивідуальність дедалі частіше постають в белетризованих формах.

Літ.: *Ключевский В.О.* Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871; *Барсуков Н.* Источники русской агиографии. СПб., 1882; *Кадлубовский А.* Очерки по истории древнерусской литературы житий святых. Варшава, 1902; *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты). М., 1915; *Лихачев Д.С.* Человек в литературе древней Руси. М., 1970; *Берман Б.И.* Читатель жития (Агиографический канон русского средневековья и традиции его восприятия). В кн.: Художественный язык средневековья. М., 1982; *Франко І.* Історія української літератури. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 40. К., 1983; *Павленко Г.І.* Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. К., 1984; *Ісіченко Ю.А.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні. К., 1990; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. К., 1990; *Александров А.В.* Образный мир агиографической словесности. Статьи и материалы (1990—1997). Одесса, 1997; *Його ж.* Старокиївська агіографічна проза XI — першої третини XIII ст. Одеса, 1999.

Г.І. Павленко.

АГМЕ́Д I (18.04.1590—22.11.1617) — турец. султан (1603—17); 14-й султан династії Османів, син султана Мегмеда III. Н. у м. Маніса (Пд.-Зх. Туреччина). Успадкував батьківський трон у січ. 1603. Всупереч встановленому з часів *Мегмеда II* Завойовника звичаю, отримавши владу, не стратив свого брата Мустафу. Початок правління А. I припав на

Агмед I.

особливо скрутний для *Османської імперії* час війни на два фронти: в Угорщині, де з 1595 точилася важка війна з *Габсбургами,* та Закавказзі, де перський шах Аббас I Великий завоював землі до фортеці Карс (нині місто, Туреччина) та Єревана (Вірменія). Водночас вся Анатолія (назва азіатської ч. Туреччини на п-ові Мала Азія) була охоплена повстанням джеляліїв — збіднілих тимаріотів (воїнів-землевласників) та селян, що стало ознакою кризи класичної осман. земельно-податкової системи. Війна з австрійцями завершилася мирним договором у Сітватороку (1606), що пізніше підтверджувався у 1608, 1615, 1616. Замирення з персами було залагоджене 1611. Джелялії були розгромлені протягом 1607—08, але Анатолія зазнала спустошення й розрухи. З перемінним успіхом точилася війна на Середземномор'ї з мальтійськими рицарями. Спаленням Трапезунда (нині м. Трабзон, Туреччина) 1614 починаються мор. наскоки укр. козаків на Пд. Причорномор'я. А. I поновив та встановив капітуляції (договори, що фіксували особливі права іноземців на тер. Осман. імперії) з Францією, Англією, Венецією та Голландією.

Свавільний та запальний, він часто нехтував своїми здібними адміністраторами. За його правління в імперії поширилося паління тютюну. Захоплювався полюванням, поезією. Започаткував численні доброчинні справи (фундації), серед яких, зокрема, спорудження т. зв. Блакитної мечеті (або Султан Агмет Джамі), збудованої у Стамбулі на колиш. іподромі.

За правління А. на палацовій службі перебував Кочі-бег, автор критичного трактату про сучасні йому осман. порядки.

П. у м. *Стамбул.*

Літ.: *Смирнов В.Д.* Кочибей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII века. СПб., 1873; *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар Великих мужів у воюванні морів». В кн.: Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.— Нью-Йорк, 1996.

О.І. Галенко.

АГМЕ́Д III (1673—1736) — турец. султан (1703—30); 23-й султан династії Османів, син султана *Мегмеда IV.* Прийшов до влади 21 серп. 1703 внаслідок яничарського повстання, але опісля намагався обмежити політ. вплив *яничар.* За його правління держ. посади стали доступніші для вільнонароджених мусульман. З одного боку, це стимулювало культ. злет імперії, апогеєм якого стала т. зв. доба тюльпанів (lale devri; від 1718 до кін. правління). Її гаслом були слова поета Агмеда Недіма: «Сміймось, і граймось, і світом кохаймось!». Помітну роль у розвитку високого осман. мист-ва відіграли також немусульманські піддані імперії, передусім греки. З ін. боку, дещо ослаб військ. та адм. апарат імперії. Незважаючи на перемоги над Російською д-вою під час *Прутського походу 1711* та над Чорногорією, османці зазнали поразок та територіальних втрат від австрійс. військ

Агмед III.

на чолі з принцем Євгенієм Савойським 1716—18. За Пожаревацькими мирними договорами 1718, імперія втратила на користь Австрії Бєлград, Банат (істор. обл. на пн. сучасної Сербії та зх. Румунії) і ч. Валахії (див. *Волощина*), тоді як Венеція дістала порти й землі на Мореї (середньовічна назва п-ова Пелопоннес на пд. Греції). Тільки занепад династії Сефевідів у Персії (нині Іран) дав можливість османцям розширити володіння на Закавказзі. Проте їхні поразки спричинили повстання у *Стамбулі*, очолене Патрона Галілем, внаслідок якого А. III був змушений 30 верес. 1730 зректися престолу й доживати віку відстороненим від держ. справ.

Зовн. політика А. III загалом спрямовувалася на уникання прямих військ. конфліктів, свідченням чого, зокрема, було визнання ним укр. гетьман. уряду П. *Орлика,* надання притулку, але потім, 1714, видворення швед. короля *Карла XII,* поступливість *Петру I.* За його правління імперія вперше відрядила до європ. країн, в т. ч. і до Рос. д-ви, тривалі дипломатичні місії.

Із правлінням А. III пов'язано проникнення до імперії ідей реформування та *вестернізації,* їх поширення у війську. На військ. службу запрошувались іноз. військ. експерти. А. III був чуттєвою людиною, кохався в мист-ві, розвагах та веселощах. Пам'яткою доби тюльпанів є мечеть Лалелі-Джамі у Стамбулі.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889; *Refik A.* Lale devri. Istanbul, 1932; *Kurat A.N.* Prut Seferi ve Barişi. Istanbul, 1943; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; Турция накануне и после Полтавской битвы (Глазами австрийского дипломата). М., 1977.

О.І. Галенко.

АГНО́Н Шмуель Йосеф (справжнє прізв. — Чачкес; 17.07.1888—17.02.1970) — ізраїл. письменник, один з основоположників нової літ. мови іврит. Нобелівська премія (1966). Н. у м. *Бучач.* У своїх романах і оповіданнях, позначених містичним світосприйняттям, відобразив вплив сусп. змін кін. 19 — поч. 20 ст. на життя хасидів (див. *Хасидизм*) *Галичини.* Відтворив поширені в цьому середовищі стереотипні уявлення про укр. сусп-во. Збирав і публікував хасидський фольклор, який мав істотний вплив на його літ. творчість.

Написав романи «Видання заміж» (1931, про життя євреїв у Галичині), «Недавно» (1946—47), повісті «Гість зайшов переночувати» і «Пані і коробейник».

П. у м. Реховот (Ізраїль).

Я.Д. Ісаєвич.

Ш.Й. Агнон.

АГОРА́ (грец. ἀγορά — майдан, площа) — термін, який давні греки вживали для позначення: спочатку площі міста, на якій влаштовувалися торги та збиралися громадяни для вирішення держ. і громад. питань, а згодом — нар. зібрання — вищого органу влади в демократ. д-вах-містах. Археологи повністю розкрили в Афінах простір стародавньої А. з фундаментами портиків (критих колонад) і вівтарів, з постаментами для статуй і почесних декретів, із майже повністю збереженим храмом Гефеста й фрагментами стін будинку держ. ради. У Пн. Причорномор'ї відкрита А. м. *Ольвія.* Вона почала формуватись у 6 ст. до н. е., коли греки заснували тут свою колонію. У 5—2 ст. до н. е. ольвійська А. була прямокутною і займала бл. 2000 м^2. Її оточували торг. ряди, будинки суду, гімнасії та ін. громад. споруди. Серед останніх був портик, де громадяни збиралися для обговорення різноманітних справ і просто для зустрічей.

Літ.: *Колобова К.М.* Древний город Афины и его памятники. Л., 1961; *Леви Е.И.* Ольвия: Город эпохи эллинизма. Л., 1985; *Camp J.M.* The Athenian agora: Excavations in the heart of classical Athens. Б/м, 1986.

М.В. Скржинська.

АГОРА́НОМ (від грец. ἀγορά — площа та νόμος — звичай, закон) — посадова особа в антич. містах Стародавньої Греції. Колегія А. з п'яти осіб вибиралася щорічно на нар. зборах. А. відповідав за порядок на ринках, стан торг. приміщень, якість продуктів і товарів, улагоджував суперечки між торговцями і покупцями, збирав орендну плату і мито на користь д-ви, займався закупівлею зерна тощо. Відомо, що саме А. за свій кошт збудували рибний ринок і храм Афродіти в *Херсонесі Таврійському*, встановили подячні стели верховним богам в *Ольвії.*

Літ.: Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1999; Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. К., 1999.

А.С. Русяєва.

АГРАРИ́ЗМ — політ. доктрина низки сел. партій та рухів Центр. та Пд.-Сх. Європи 1900—30-х рр. Учення А. наголошує на тому, що *селянство* зосереджує в собі гол. позитивні цінності й якості сусп-ва, є осердям стабільності д-ви й зберігачем нац. ідентичності і що вказані чесноти мають визначити його прихід до політ. влади. Виник як реакція на модернізаційні зміни в аграрних країнах Європи. Поширенню його ідей сприяли нім. та франц. вчені А.Шефле (автор терміна), Г.Руланд, Ж.Мелін. Ідеологію А. прийняли: Польс. сторонництво людове, Чеська аграрна партія, Болг. землеробський нар. союз та ін. Відомі ідеологи А.: А.Швегла, М.Годжа, О.Франкенбергер (*Чехословаччина*), А.Стамболійський (Болгарія), Я.Домбський (Польща). В Україні аграристські за змістом ідеї розробляв В.*Липинський,* який був ідеологом доктрин *Української демократичної хліборобської партії* (1917) та гетьман. руху в еміграції (1920—30).

Літ.: *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею та організацію українського монархізму. Відень, 1926; *Česar J., Černy B.* O Ideologii československého agrarizmu. «Československy časopis historicky», 1959, N 2; Materiały żródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. Warszawa, t. 1—2, 1966; *Матвеев Г.Ф.* «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М., 1992; *Липинський В.* Студії, т. 1. К. — Філадельфія, 1994.

К.Ю. Галушко.

АГРА́РНА РЕФО́РМА 16 СТОЛІТТЯ — заходи, що здійснювалися правителями *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) задля зміцнення держ. казни за рахунок реформування усталених на той час аграрних відносин.

Осн. засади А. р. були викладені у великокнязівських правових актах: уставі 1514; грамоті 1529; уставі 1547; *«Уставі на волоки» 1557,* поправах до останніх від 20 жовт. 1557, 20 трав., 20 черв., 20 жовт. 1558; посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Джерелами А. р. були також практика і досвід проміріювання й кадастру земель у помістях окремих регіонів Литви, Білорусі та України 1-ї пол. 16 ст.

Планувалося на основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської і сел. землі підвищити продуктивність *фільварків* (а там, де не було останніх, створити їх) і сел. г-в з метою збільшення вир-

ва товарного збіжжя. Для цього передбачалося усунути всі наявні перешкоди (далекоземелля, хаотичність розміщення полів тощо) і створити сприятливі умови для остаточного переходу г-в до досконаліших землеробських систем. Необхідно було й раціональніше розподілити сел. землю згідно з виробн. можливостями кожного дворового г-ва, а також встановити для них адекватні їхній екон. спроможності податки і повинності. Додатковим джерелом зростання надходжень до казни мали стати лісові угіддя.

А. р. розпочалася в 1-й пол. 16 ст. Вона була проведена у великокнязівських помістях власне Литви, Зх. і Центр. Білорусі та деяких зх. регіонах України і завершилася в 60-ті рр. 16 ст. (загалом ревізори переміряли бл. 2 млн га землі). У приватних маєтках *магнатів* і *шляхти* реформа дещо затягнулася. Реформування останніх на литов. землях тривало до кін. 16 ст., а в сх.-білорус. волостях ВКЛ — аж до серед. 17 ст. На укр. землях, які після *Люблінської унії 1569* відійшли до Польщі, впровадження волочної системи (див. *Волочна поміра*) відбувалося і в подальшому. На *Правобережній Україні* реформування земельного устрою відбувалося також у 2-й пол. 16 ст., а в 1-й пол. 17 ст. спроби введення волочної системи були зафіксовані на *Лівобережній Україні*.

Загалом на власне укр. землях реформування г-в за принципом волочної системи протягом 16 ст. було засвідчено (джерелами) в Кременецькому пов., Ковельському, Ратненському й Любомльському староствах, а також у *Руському воєводстві* (крім Снятинського, Коломийського, Галицького, Теребовлянського та Рогатинського староств). В останньому вводилися не *волоки*, а *лани*. Було також зафіксовано фрагментарні відомості про волочні села в окремих приватних помістях Луцького та Володимирського пов. на *Волині*.

А. р. внесла зміни в сел. землеволодіння. У реформованих селах руйнувалося сформоване віками, засноване на *звичаєвому праві* володіння селян землею — вони втрачали можливість вільно розпоряджатися своїми наділами, а розміри останніх значно зменшувалися. Хоча структура сел. землеволодіння не зазнала кардинальних змін: з одного боку, укр. селяни мали індивідуальні наділи (алоди), а з другого — як і до реформи, зберігалося громад. землеволодіння (альменда). Щоправда, і за землі спільного користування селяни зобов'язані були сплачувати податки. Реформа призвела до збільшення норми феод. ренти. У реформованих селах Волині широко практикувалася відробіткова та грошова рента. Відробітки в 2-й пол. 16 ст. становили 3—4 дні на тиждень, а грошовий *чинш* коливався від 31 до 60 *грошей* з однієї волоки. В перебігу А. р. певною мірою змінювалося становище сільс. адміністрації укр. земель. Нововведенням було створення війтівств, які охоплювали кілька сусідніх сільс. громад. *Війти* в таких випадках займали проміжне місце між кер-вом окремих громад (ін-ти отаманів, тивунів, старців, десятників) та урядом гродським. Значної трансформації зазнала просторова локалізація сільс. поселень України. В реформованих регіонах Волині на зміну розкиданим малодвірним селищам-дворищам з черезсмужжям їхніх земель прийшли багатодвірні села з упорядкованою забудовою. В ході наступу на сел. землеволодіння, який відбувався під час А. р., *посполиті* відтіснялися на пд.-сх. укр. землі. Значна ч. переселенців згодом вливалася в козац. середовище. Подібна доля спіткала й укр. боярство. Певна частина *бояр-слуг*, які не змогли під час А. р. підтвердити свої права на землю та шляхетство, також поповнила ряди укр. козацтва, що сприяло не лише кількісному зростанню останнього, а й якісним змінам в його середовищі.

Літ.: *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1917; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961; *Юргинис Ю.М.* Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. Рига, 1977; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Hurbyk A.* Reforma włoczna na Ukrainie w XVI wieku. В кн.: Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 59. 1999.

А.О. Гурбик.

АГРА́РНЕ ПЕРЕНАСЕ́ЛЕННЯ — наявність значного безробіття серед нас., зайнятого у сфері с.-г. вир-ва, а отже, і відсутність можливості для певної частини цього нас. забезпечити необхідний мінімум достатку для своєї родини. Характерним його проявом є, зокрема, істотні *міграції населення*, частина якого назавжди покидає істор. батьківщину.

В Україні А. п. виникло в умовах утвердження *індустріального суспільства* — капіталізму. Наприкінці 19 ст. з 20 376,9 тис. осіб, зайнятих в аграрному секторі економіки України, 13 066,7 тис. (64,1 %) не мали достатніх засобів для існування.

Літ.: *Лобода И.С.* Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (по материалам Полтавской и Черниговской губерний). «История СССР», 1958, № 5; *Васюта І.К.* Аграрне перенаселення на Західній Україні у 20—30-х роках XX ст. «УІЖ», 1971, № 11.

М.А. Якименко.

АГРА́РНЕ ПИТА́ННЯ В УКРАЇ́НСЬКІЙ РЕВОЛЮ́ЦІЇ 1917—1921 — комплекс питань про власність на землі с.-г. призначення на тер. України.

Напередодні *Лютневої революції 1917* із 44,1 млн десятин заг. земельної пл. с.-г. призначення бл. 40 % становила власність поміщицьких, удільних, казенних, монастирських і церк. г-в. Решта розподілялася між більш ніж 4 млн сел. г-в. У середньому одне несел. г-во обіймало 476 *десятин* землі, а одне сел. — 6,6 десятин. Контрастним також було зіставлення поміщицьких і сел. г-в щодо володіння живим реманентом. Якщо на одне поміщицьке г-во припадало 17 коней і 24 голови великої рогатої худоби, то на одне сел. (відповідно) — 1,2 та 1,5.

Крім того, із 4 223 638 сел. дворів 2 431 147, або 57,6 %, належало до бідних селян, у розпорядженні яких було всього 11,5 % землі; 1 273 052, або 30,1 % — до середніх, їм належало 22,2 % землі; 519 439, або 12,3 % — до заможних — 29,6 % земельної площі. В середньому г-во заможного селянина мало 25,4 десятини землі (надільної і купленої), одне середняцьке — 7,7, а бідняцьке — 2,2 десятини. Внаслідок *Першої світової війни* різко скоротилися посівна площа та врожайність, значне число г-в лишилося без чол. робочих рук, до крайньої межі скоротилося поголів'я робочої та про-

дуктивної худоби, що призвело до зруйнування індустріальної бази сел. г-ва. На поч. 1917 в Україні нараховувалося 633 тис. безпосівних дворів, 625 тис. мали до однієї десятини, 657 тис. — до двох десятин, 1,8 млн сел. г-в не мали коней, 1 млн — не мали корів, тобто: 88,46 % бідноти і середняків не були забезпечені достатньою кількістю землі, 88,1 % г-в — робочою худобою, 84,2 % були без корів або з однією коровою, 44,9 % не мали реманенту.

Земельне питання в Україні, яка була сел. країною (селяни складали 80—85 % нас.), стало альфою й омегою *української революції 1917—1921.* Кардинальне вирішення його пропонували різні уряди та партії. Протягом 1917—20, до остаточного встановлення на терені Сх. (Наддніпрянської) України рад. влади, тут послідовно змінилося кілька форм державності — *Тимчасовий уряд* і *Українська Центральна Рада*, *Українська Держава*, *Директорія*, *Денікіна режим в Україні 1919—1920* та ін. Кожна з них впроваджувала власну аграрну й робітн. політику.

УЦР, яка існувала одночасно з Тимчасовим урядом, а потім і з більшовицьким режимом, у I Універсалі заявила, що коли «по всій Росії», згідно з законом Всерос. установчих зборів, буде «одібрано поміщицькі, казенні, монастирські та інші землі у власність народу», тоді право порядкування й користування укр. землями має належати «тільки нам самим, нашим Українським зборам (Сеймові)». Розробку земельного законодавства УЦР доручила Ген. секретаріатові (див. *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради*), який наприкінці жовт. вніс напрацьовані законопроекти на розгляд Тимчасового уряду. Останній відмовився їх затвердити.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) 7 листоп. (25 жовт.) 1917 (див. *Жовтнева революція 1917*) у III Універсалі 20(07) листоп. 1917 УЦР проголосила скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, кабінетні, церк. та ін. землі нетрудових г-в с.-г. значення. Ген. секретарству земельних справ доручалося підготувати закон про передачу земель у розпорядження земельних к-тів до скликання *Українських установчих зборів*. Проте вже наступними актами («Відозва земельного секретарства від 14 листопада», «Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного у третьому Універсалі», від 16 листоп.) УЦР відступила від революц. змісту аграрних заходів, обіцяючи залишити недоторканними г-ва розміром 50, а в Тимчасовому земельному законі про соціалізацію землі від 14 груд. 1917 — 40 десятин землі. Останній забалотовано депутатами УЦР, знято з обговорення і передано на доопрацювання спец. обраній комісії. Подібні дії Ради сприяли тому, що укр. селянство масово підтримало більшовицький *Декрет про землю 1917.*

IV Універсалом 22(09) січ. 1918 УЦР проголосила соціалізацію землі, скасування приватної власності на неї й передачу її трудовому народу без викупу. Універсал зобов'язав Раду нар. міністрів вжити всіх заходів, щоб земельні к-ти передали землю в руки трудящих неодмінно «уже до початку весняних робіт». 31(18) січ. УЦР без обговорення одноголосно затвердила «Тимчасовий земельний закон», який оголосив скасування приватної власності «на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами в межах Української Народної Республіки». Проте вже на переговорах з нім. адміністрацією 29 квіт. 1918 УЦР, у випадку взаємопорозуміння, обіцяла переглянути земельний закон, залишивши недоторканними г-ва розміром бл. 30 десятин.

29 квіт. 1918 у грамоті П.*Скоропадського* «До всього Українського народу» скасовувалися всі розпорядження попереднього уряду, було проголошено Українську Державу, а автора грамоти — «Гетьманом всієї України». Повністю відновлювалася приватна власність на землю, надавалося широке право вільної купівлі-продажу землі. Замість земельних к-тів утворювалися земельні та земельно-ліквідаційні комісії, у завдання яких входило відновлення приватновласницького землеволодіння і відшкодування землевласникам заподіяних збитків. Уряд гетьмана розробив проект земельної реформи, який передбачав утворення під контролем д-ви земельного фонду та продаж ділянок малоземельним селянам і козакам. На думку уряду, в розподільчий фонд мало поступити лише 4—4,5 млн десятин землі. Причому великі земельні ділянки дозволялося продавати лише Держ. земельному банкові, а селянам — тільки ділянки, які не перевищували 25 десятин. У кінцевому підсумку законопроект передбачав створення численного прошарку середніх селян-хліборобів.

Після зречення гетьманом П.Скоропадським влади у програмній Декларації від 26 груд. 1918 Директорія УНР проголосила, що землі всіх дрібних трудових сел. г-в залишаються у користуванні попередніх власників, решта земель мала перейти до безземельних і малоземельних селян, насамперед тих, хто брав участь у боротьбі з гетьманщиною. Розпочалося слідство з приводу повернення контрибуцій, стягнених з селян, а також для покарання злочинів і зловживань, вчинених над селянством поміщиками і гетьман. владою. У Тимчасовому земельному законопроекті Директорії від 8 січ. 1919 підтверджувалося скасування приватної власності на землю, перехід її до заг.-нар. власності, організовувалися запасний земельний та держ. фонди. Місце земельних комісій заступили земельні управи. Залишалися недоторканними земельні ділянки розміром 15 десятин. Землі приватнотрудової діяльності визначалися не меншими 5—6 десятин на г-во і не більшими трудової норми. Площі з висококульт. землеробством переходили в користування трудових спілок. *Універсал Трудового конгресу України,* ухвалений 28 січ. 1919, зобов'язав Директорію й Раду нар. міністрів «проводити й надалі земельну реформу, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові». Та вже через два місяці Директорія підзаконними інструкціями й розпорядженнями погіршила умови передачі землі у тимчасове користування трудовим селянам, вимагаючи від них третьої частини врожаю, повної оплати вартості оранки, попередньої сплати всіх податків тощо.

Гол. змістом аграрної політики режиму А.*Денікіна* в Україні було відновлення великого приватновласницького землеволодіння. Разом з тим військ. диктатура намагалася заручитися підтримкою сел. мас. Зокрема, уже в декларації від 5 квіт. 1919 Денікін обіцяв захищати інтереси трудового нас. шляхом сприяння утворенню дрібних і середніх сел. г-в за рахунок держ. і приватних, відстоювати недоторканність прива-

тної власності на землю, коли її кількість не перевищуватиме встановлених норм. Проект земельного закону, прийнятий у листоп. 1919, зберігав за власниками Катериносл., Київ., Харків. і Херсон. губ. по 400 десятин землі, а Таврійської — навіть 500. За поміщиками закріплялися садиби з госп. будівлями, парки, ставки, сади, виноградники, хмільники, меліоровані землі, ліси тощо. Проект передбачав також розподіл землі між безземельними і малоземельними селянами у розмірі 10 десятин на г-во. Відкритим залишилося питання про реманент для обробки цих земель. Проте практика засвідчила зовсім протилежне. У супроводі каральних загонів у села поверталися поміщики, які відбирали у селян землю, хліб, худобу, інвентар, обкладали їх непосильними контрибуціями. Решту хліба карателі забирали для потреб армії, примушували селян безплатно обробляти відібрані у них землі, без суду й слідства розстрілювали непокірних.

Осн. політ. й соціально-екон. підсумки аграрної політики рад. влади в Україні 1920 — весною 1921 характеризувалися такими показниками: загалом завершився процес конфіскації приватновласницького землеволодіння і зрівняльний розподіл землі; кількість бідняцьких г-в скоротилася до 40—41 %, а заможних селян — до 4 %, натомість зріс відсоток (54—55 %) г-в селян-середняків; з політ. арени зійшов клас поміщиків, центр. фігурою на селі став середняк; гол. продуктивною силою с.-г. вир-ва залишалися одноосібні сел. г-ва, питома вага рад. і колективних г-в була незначною — вони охопили лише 0,5 % усіх сел. г-в. (Про те, як вирішувалося аграрне питання більшовиками, див. *«Воєнний комунізм»*.)

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]), ч. 2. К.—Відень, 1920; *Хмель И.В.* Аграрные преобразования на Украине. 1917—1920 гг. К., 1990; *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України, т. 2. К., 1992; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; Українське державотворення: Словник-довідник. К., 1997; Конституційні акти України 1917—1920: Невідомі Конституції України. К., 1999.

І.В. Хміль.

АГРА́РНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — поняття, що характеризує доіндустріальну стадію розвитку сусп-ва (від виникнення продуктивного г-ва до *промислового перевороту,* пром. революції). Синоніми А. с. — «традиційне суспільство» та «селянське суспільство». Поняття «А.с.» почало активно вживатися у 1950—60-ті рр. внаслідок поширення концепції *індустріального суспільства*.

К.Ю. Галушко.

АГРОІНДУСТРІА́ЛЬНІ КОМБІНА́ТИ (АІК) — агропром. комбінати, що об'єднували радгоспи та колгоспи, діяли за єдиним вироб. планом. Виникли наприкінці 1929 і функціонували до 1-ї пол. 1931. На поч. 1930 було бл. 300 АІК. Вони з'являлися переважно біля новобудов 1-ї п'ятирічки. В р-ні Дніпробуду діяли електрифіковані АІК. Екон. обгрунтуванням їх вироб. доцільності займався О.*Шліхтер*. Вважалося, що АІК повинні об'єднати всі наявні в Україні колгоспи та радгоспи в агропром. підпр-ва. У берез. 1931 VI Всесоюзний з'їзд рад відхилив принципи підпорядкування колгоспів і радгоспів АІК, визнав створення і діяльність останніх передчасними.

Літ.: *Лурье Д., Никулихин Я.* Политика партии в деревне. М., 1934; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 2. М., 1967.

В.І. Марочко.

АДАЛЬБЕ́РТ МАГДЕБУ́РЗЬКИЙ (Adalbert von Magdeburg; р. н. невід. — до черв. 981) — єпископ-місіонер, перший архієпископ Магдебурзької єпархії (968—981), хроніст, автор «Продовження хроніки Регінона Прюмського». Ця хроніка, а також незалежні від неї «Хільдесхаймські аннали» оповідають про посольство княгині *Ольги* до герм. короля Оттона І (936—973) з проханням надіслати місіонерів для хрещення. (Сучасні дослідники пояснюють цей крок Ольги напругою в переговорах з імп. *Візантії* Романом ІІ.) На прохання Ольги і для поширення католицизму місійним єпископом до *Київської Русі* було призначено А. М. Його місія, однак, виявилася невдалою. У дипломатичній боротьбі з Римом Візантії вдалося втримати Давньорус. д-ву у сфері свого впливу. Пізніше А. М. очолив Магдебурзьку архієпископію, до зони впливу якої входили всі слов'ян. країни.

Літ.: Хроника Регинона Прюмского с трирским продолжением. В кн.: *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий. М., 1993. Повний текст хроніки вміщено у: Ausgewählte zur deutschen Geschichte des Mittelalters: Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, bd. 7. Ed. R. Ran. Berlin, 1960.

А.Г. Плахонін.

АДА́М БРЕ́МЕНСЬКИЙ (Adam von Bremen; р. н. невід. — бл. 1080) — бременський клірик, автор «Хроніки архієпископів Гамбурзької церкви» (70-ті рр. 11 ст.). До складу Гамбурзької (Бременської) архієпископії в 11 ст. входили сканд. країни. Тому в «Хроніці» А.Б. велику увагу приділено геогр. описам Пн. і Пн.-Сх. Європи. «Хроніка» А.Б. — джерело з вивчення зовн. політики *Володимира Святославича*, *Ярослава Мудрого* та їхніх нащадків, міжнар. зв'язків *Київської Русі* в 11 ст. А.Б. називав Київ окрасою Півночі, суперником *Константинополя*.

Тв.: Chronicon Hammaburgensis ecclesie pontificum: Adam von Bremen. Hamburgische Kirchengeschichte. B. Schweicller. 3. Aufl. Hannover—Leipzig, 1917.

Літ.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. М.—Л., 1989.

А.Г. Плахонін.

АДА́ШЕВ Данило Федорович (імовірно 1520—1563) — рос. військ. діяч. Походив з роду дрібних костромських дворян, які були у далекому родинному зв'язку з Головіними та Захар'їними, отже, і з царицею (від 1547) Анастасією Романівною Захар'їною, дружиною рос. царя *Івана IV*. Батько А. (Федір Григорович) і старший брат (Олексій) стали окольничими, причому останній, будучи одним з кер. «Избранной рады» — фактичного уряду Рос. д-ви наприкінці 40–50-х рр. 16 ст. (в період малоліття Івана IV) — здійснив важливі реформи. Завдяки братові А. зробив швидку кар'єру, брав участь у взятті Казані (1552), придушенні повстань у Поволжі, пізніше — у *Лівонській війні 1558— 1583.* Навесні 1559 А., діючи спільно з Д.*Вишневецьким* (Байдою), прибув до с-ща *Кременчук*, а звідти на човнах поплив на чолі 8-тисячного загону у пониззя Дніпра, потім і на Чорне м. Було взято два турецьких кораблі,

висаджено десант у Криму, завдано поразки військам крим. хана *Девлет-Гірея I*, визволено чимало укр. і рос. невільників. Пізніше під тиском татар. військ А. відступив до Монастирського о-ва (нині в межах *Дніпропетровська*). 1560 — команд. артилерією рос. військ у Лівонії. Після опали, арешту й смерті брата Олексія А. з наказу Івана IV було заарештовано й страчено разом з 12-річним сином та деякими ін. родичами.

Літ.: *Лихачев Н.П.* Родословец и род Адашевых. СПб., 1897; *Зимин А.А.* Реформы Ивана Грозного. М., 1960.

Ю.А. Мицик.

АДВЕНТИ́ЗМ в Україні. А. (від лат. adventus — пришестя) — течія пізнього *протестантизму*, яка виникла в 30-х рр. 19 ст. у США. Її засн. У.Міллер пророкував друге пришестя Ісуса Христа між 1843 та 1844. Попри провал пророкування, вчення про близьке друге пришестя Ісуса Христа посідає особливе місце у догматиці А., яка вперше була кодифікована 1845 на з'їзді в м. Олбані (шт. Нью-Йорк, США). А. стверджує, що друге пришестя Христа буде супроводжуватися воскресінням праведників, і лише після тисячолітнього царства Христа воскреснуть також неправедні. Адвентисти дотримуються водного хрещення дорослих та омовіння ніг.

З ім'ям засновниці та ідеолога Церкви адвентистів сьомого дня (АСД) Е.Уайт (1827—1915) пов'язані ін. осн. положення віровчення адвентистів: дотримання суботи («четверта заповідь»), заперечення безсмертя душі, раю та пекла, а також введення «санітарної реформи», складовою частиною якої є заборона вживати м'ясо, міцні напої (алкоголь, каву), дотримання принципів здорового способу життя і відпочинку. Найчисленніша течія сучасного А. — Церква АСД, яка налічує понад 5 млн чл., веде широку місіонерську роботу, утримує лікарні, школи, сиротинці, будинки престарілих.

В Україні біля витоків А. стояли *меноніти*, які, після запрошення їх імп. *Катериною II* до *Російської імперії*, розселилися в степовій частині України. Перші громади адвентистів виникли (1886) в Таврійській губ. в Криму і (1870) в с-щі *Тараща*. Як царська, так і рад. влада обмежували, утискували і переслідували адвентистів. 1931—38 Церква АСД як орг-ція і більшість її громад зазнали жорстоких переслідувань. З 1944 відновлено реєстрацію реліг. об'єднань (громад) АСД. Проте період від 1954 до 1981 був найскладнішим для існування Церкви АСД на тер. *СРСР*. 12 груд. 1960 Всесоюзну раду АСД ліквідовано. Церква АСД як орг-ція припинила легальне існування. Втручання органів влади спричинило розкол громад АСД, які почали протидіяти одна одній. Розпад Рад. Союзу, проголошення прав на свободу світогляду і віросповідання, можливість проведення місіонерсько-євангельських кампаній сприяли бурхливому зростанню чисельності громад АСД в незалежній Україні: якщо 1992 налічувалося понад 270 громад цієї церкви, то 2000 вже діяло 784, а кількість віруючих — чл. Церкви АСД — зросла за цей період з 16 тис. до 60 тис. Адвентистські громади найбільше поширені в Чернів. (85) та Він. (70) областях.

В Україні існують і адвентисти-реформісти — прибічники «руху реформи» в А., який виник внаслідок суперечок серед європ. адвентистів навколо проблеми ставлення до військ. обов'язку з початком *Першої світової війни*. Громади адвентистів-реформістів в Україні поширилися у 1920-х рр. Згодом вони змушені були піти у підпілля і так існували до отримання Україною незалежності. Між адвентистами-реформістами і АСД є певні розбіжності у віровченні. Реформісти більш жорстко дотримуються положень «санітарної реформи», виконання «четвертої заповіді», по-своєму тлумачать бібл. тексти, надають особливого значення творам Е.Уайт. На 2000 в Україні діяло 55 громад адвентистів-реформістів.

Літ.: Історія релігії в Україні. К., 1999.

П.Л. Яроцький.

«АДЕЛФО́ТЕС» (грец. Ἀδελφότης — братство) — грец.-церковнослов'янська граматика, складена студентами львів. ставропігійської шк. (див. *Ставропігія*) під кер-вом ректора *Львівської братської школи* грека *Арсенія Еласонського.* Матеріалом для її написання послужили грец. граматики Ласкаріса, частково Крузія і Кленарда Меланхтона. Видана 1591 у м. *Львів* у друкарні братства для потреб *братських шкіл*, до програми яких входило вивчення грец. мови. Текст подається з поясненнями паралельно двома мовами: грец. і церковнослов'янською.

Граматика починається коротким вступом, в якому розкрито гол. завдання книги. Осн. частину становлять розділи про орфографію, морфологію, просодію (віршування), а також етимологію й синтаксис; вміщено тексти деяких молитов.

Підручник знайомив студентів із граматичними закономірностями грец. і староукр. мов, сприяв розвитку й утвердженню граматичної термінології в укр. шк., процесу нормування церковнослов'янської книжної мови.

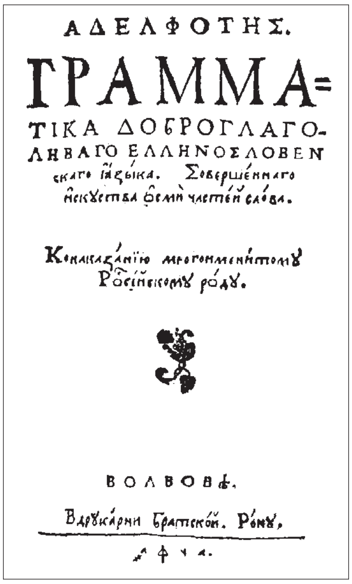

«Аделфотес». Титульний аркуш.

В «А.» зображено герб Львова і до нього додано восьмирядковий вірш, в якому звеличується княже місто («єго же імя всей Європії роський род знаєт»), міститься заклик до єдності у боротьбі укр. народу проти шляхетсько-католицької Польщі: «Мужайся, многоплеменний роський народе!».

Літ.: *Студинський К.* Аделфотес — Граматика видана у Львові в р. 1591. «ЗНТШ», 1895, т. 7.

Я.І. Дзира.

Є.Г. Адельгейм.

АДЕЛЬГЕ́ЙМ Євген Георгійович (14(01).11.1907—13.01.1982) — літературознавець, критик. Н. в м. *Київ.* Закінчив Київ. ун-т (1931). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Досліджував творчість М.*Бажана*, В.*Блакитного*, О.*Корнійчука*, І.*Ко-*

черги, В.*Маяковського* та ін. У повоєн. роки зазнав переслідувань як «безродний космополіт». Цікавився проблемами теорії соціаліст. реалізму, худож. майстерності, психології творчості. Гол. праці: «Два драматурги» (1938), «Володимир Маяковський» (1941), «Час і пам'ять» (1973). З його передмовою вийшли поезії М.Семенка (1985). Відзначений держ. нагородами.

П. у м. Київ.

Тв.: Микола Бажан. К., 1974; Крізь роки. К., 1987.

В.М. Даниленко.

АДЖИМУШКА́ЙСЬКІ КАТАКО́МБИ (каменоломні) — штучні печери в р-ні с-ща Аджим-Ушкай (з 1948 с. Партизани, нині в межах м. *Керч)*. Складаються із Малих і Великих (Центр.) каменоломень. Виникли в результаті тривалих розробок (протягом багатьох століть) каменя-черепашника.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в листоп.—груд. 1941 Малі каменоломні стали місцем базування партизан. загону. Від 15 трав. до 31 жовт. 1942 у Великих і Малих каменоломнях тримали оборону проти гітлерівських загарбників частини Крим. фронту, які не встигли евакуюватися на Таманський п-ів під час проведення *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—1942* (бл. 15 тис. осіб). Оборона продовжувалась 170 днів. У жовт. — листоп. 1943 в каменоломнях був розташов. партизан. загін під командуванням П.Шерстюка.

1982 споруджено меморіальний комплекс «Героям Аджимушкая», до складу якого входить підземний Музей оборони (1966) і комплекс пам'яток на поверхні. Автори — скульптори Є.Горбань, Б.Клімушко, архітектори — С.Миргородський, В.Сенцов.

Літ.: В катакомбах Аджимушкая: Документы. Воспоминания. Статьи. Симферополь, 1982; *Абрамов В.В.* Героическая оборона аджимушкайских каменоломен. М., 1983; *Ефремов Н.А.* Солдаты подземелья. Ташкент, 1983; *Князев Г.Н., Проценко И.С.* Доблесть бессмертна: О подвиге защитников Аджимушкая. М., 1987; *Щербак С.М.* Легендарный Аджимушкай. Симферополь, 1989.

Г.Г. Денисенко.

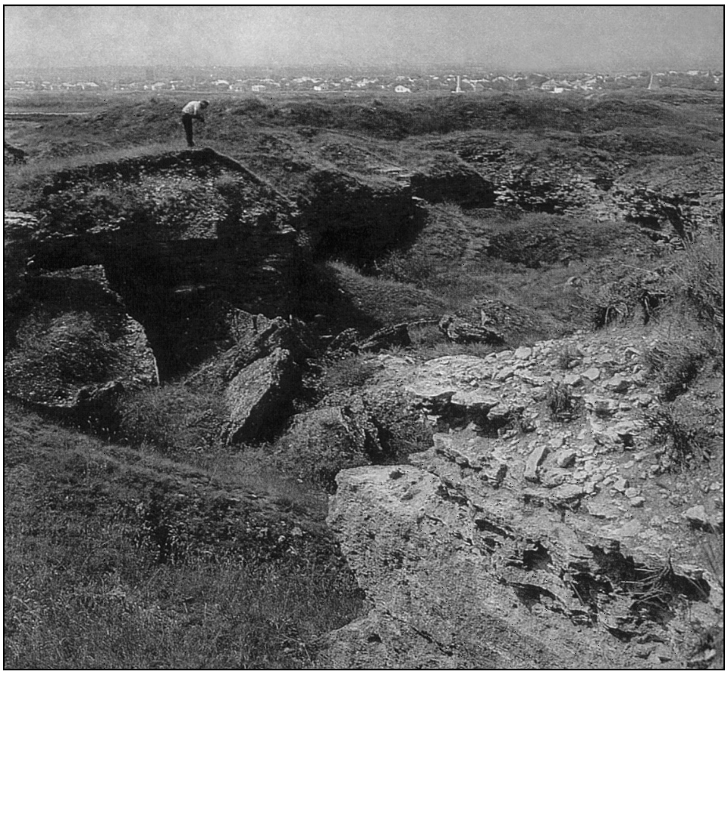

Аджимушкайські катакомби (каменоломні).

АДИНКА́ТА — румун. назва з 1919 до 1940 м. *Глибока.*

АДІ́Л-ГІРЕ́Й (р. н. і р. с. невід.) — крим. хан (1666—71). Зійшовши на трон у берез. 1666, розпочав боротьбу із знаттю за зміцнення центр. влади. Противник зближення Рос. д-ви і *Речі Посполитої.* До серед. 1668 підтримував зовн. політику правобереж. гетьмана П.*Дорошенка.* Однак плани останнього про возз'єднання усієї козац. України та курс на прийняття протекторату *Османської імперії* перешкоджали планам А.-Г. щодо послаблення залежності ханства від турец. султана, а також встановлення контролю над *Правобережною Україною.* А.-Г. підтримував опозицію *Запорозької Січі* до влади П.Дорошенка і шукав порозуміння з Польщею. Внаслідок цього зміщений султаном у квіт. 1671. Подальша доля невідома.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Wójcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojną Turecką: Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672. Warszawa, 1968; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Podhorodecki G.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII ww. Warszawa, 1987.

В.С. Степанков.

А́ДЛЕРФЕЛЬД (Adlerfelt) **Ґустав та його щоденник.** А. (1671—08.07. 1709) — швед. історик. Офіц. історіограф швед. короля *Карла XII.* Н. в сім'ї королів. урядника в м. Стокгольм (Швеція). Після закінчення шк. навчався в ун-ті в Уппсалі (Швеція). 1697 подорожував по Зх. Європі. Повернувшись додому, вступив на королів. службу, ставши камер-юнкером. Від 1700 до дня своєї смерті (під *Полтавою*) — вів щоденник, який врятував вюртемберзький принц Максіміліан Еммануель. Звільнившись з рос. полону, принц забрав цей щоденник з собою. Під час повернення на батьківщину він помер. Щоденник завіз до м. Штутгарт (Німеччина) духівник і секретар Максіміліана Еммануеля Й.*Барділі*, який і передав його матері принца. Мати переслала щоденник вдові А. до Стокгольма. Опублікував щоденник франц. мовою в м. Амстердам (Голландія, нині Нідерланди) син А. До щоденника додано спогади секретаря королів. польової канцелярії Петра Шенстрема «Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до битви під Полтавою». Крім франц., щоденник видано англ., нім. та швед. мовами.

У ньому докладно розповідається про походи й битви Карла XII (див. *Північна війна 1700—1721*) до *Полтавської битви 1709.* Особлива увага приділяється монархові, його діям і вчинкам. Поряд з цим автор описує умови та обставини, в яких доводилося діяти Карлу XII.

А. досить докладно описав Україну, її природу й багатства.

Повідомив про *Київ* як гол. місто України, згадав про існування там ун-ту (малася, певно, на увазі *Києво-Могилянська академія*) й резиденції митрополита. Найбільшу увагу А. приділив козакам, характеризував їхній спосіб життя та військ. орг-цію, зробив істор. екскурс, у якому розповів про їхню боротьбу з Польщею і Рос. д-вою.

У фактографічному плані щоденник вважається джерелом, що заслуговує на довіру.

Тв.: Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. Amsterdam, 1740.

Літ: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988; *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі. К., 1998.

В.В. Станіславський.

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ У́СТРІЙ УКРАЇ́НСЬКИХ ЗЕМЕ́ЛЬ — поділ тер. розселення укр. етносу на певні частини (одиниці) з метою організації централізованого управління на місцях. Відображав як нац. традиції українців, так і політ. інтереси й систему управління д-в, до яких у різні часи входили укр. землі. Осн. одиницями адм.-тер. поділу були *волості*, *воєводства*, *повіти*, *полки*, *сотні*, *курені*, комітати (*жупи*), дистрикти, *губернії*, провінції, *намісництва*, *округи*, *райони*, області.

Початки адм.-тер. організації на укр. теренах можна вбачати у поділі тер. *Київської Русі* на землі-князівства (*Волинська земля, Галицька земля, Київська земля, Переяславське князівство, Турово-Пінське князівство, Чернігівське князівство*), які, в свою чергу, ділилися на волості — невеликі, чітко не усталені тер.-адм. одиниці, що передавалися князем під управління волостеля (старости). Волості були і в утвореному 1199 *Галицько-Волинському князівстві.*

У складі Литви та Польщі адм.-тер. поділ укр. земель набув більш усталеного вигляду. У конфедеративній *Речі Посполитій* налічувалося 9 укр. воєводств — *Белзьке воєводство, Брацлавське воєводство, Волинське воєводство, Київське воєводство, Підляське воєводство, Подільське воєводство, Руське воєводство, Чернігівське воєводство* (утворене 1635) — у складі Польщі і *Берестейське воєводство* — у складі Литви. Воєводства поділялися на повіти; як правило, кожен із повітів утворював окремий судовий округ.

Під час *національної революції 1648—1676* старий адм.-тер. поділ було зруйновано; осн. адм.-тер. одиницями стали полки, що поділялися на сотні, а сотні — на курені. На початок 1650 було сформовано 16 полків. Окрему військ.-адм. одиницю становило Запорожжя (тер. *Вольностей Війська Запорозького низового*), де управління здійснювала *Січова рада* на чолі з *кошовим отаманом*. Тер. Запорожжя традиційно поділялася на 38 куренів; на прилеглих до Січі тер. у 18 ст. було утворено 8 *паланок*.

Після того, як за «*Вічним миром*» *1686 Правобережна Україна* відійшла до Польщі, полковий устрій тут було невдовзі скасовано і відновлено поділ на воєводства. Лівобереж. Україна (*Гетьманщина*), що лишилася у складі Рос. д-ви, зберігала полковий устрій (10 полків) до 1708, коли *Петро* I поділив країну на 8 губерній, з яких 2 — *Азовська губернія* і *Київська губернія* — були сформовані на укр. землях. Київ. губ. поділялася на 4, а Азовська — на 7 провінцій. До 1764 паралельно із загальнорос. адміністрацією у Київ. губ. зберігалося гетьманське правління, у віданні якого перебували цивільні справи.

На новоосвоюваних переселенцями з Правобереж. та Лівобереж. України землях Слобожанщини (див. *Слобідська Україна*) полковий устрій (5 полків) існував із серед. 17 ст. до 1765, коли тут було утворено *Слобідсько-Українську губернію*.

Остаточному включенню України у рос. політ. систему сприяло запровадження в Україні у 80—90-х рр. 18 ст. паралельно з губернською системи намісництв. На Слобожанщині було утворено *Харківське намісництво*, на тер. Гетьманщини — *Київське намісництво, Новгород-Сіверське намісництво* і *Чернігівське намісництво*; на пд. України — *Катеринославське намісництво* і згодом *Вознесенське намісництво*; на Правобережжі, приєднаному до Рос. імперії після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), — *Ізяславське намісництво* (пізніше Волинське), *Брацлавське намісництво* і *Подільське намісництво*. Намісник мав права генерал-губернатора. 1797 намісництва скасовано і відновлено губернський поділ.

Губернський поділ на укр. землях був досить стабільним. Утворена 1796 на землях Гетьман-

щини *Малоросійська губернія* 1802 поділена на *Чернігівську губернію* і *Полтавську губернію*, які до 1835 становили Малорос. генерал-губернаторство (див. *Генерал-губернаторства в Україні*); тоді ж *Новоросійська губернія* була поділена на Миколаїв. (невдовзі перейменовану на *Херсонську губернію*), *Катеринославську губернію* і *Таврійську губернію* (з Кримом). Слобідсько-Укр. губ. перейменовано на *Харківську губернію*. На початку 20 ст. укр. землі входили до складу 9 губ. (неофіційно вони вважалися «малоросійськими») — *Волинської губернії*, Катеринославської губернії, Київської губернії, *Подільської губернії*, Полтавської губернії, Таврійської губернії, Харківської губернії, Херсонської губернії, Чернігівської губернії, а також, частково, до Бессарабської, Воронезької, Курської, Мінської, Холмської губерній та Кубанської обл. і *Області Війська Донського*. Губернії поділялися на повіти, повіти — на волості (на *Холмщині* і *Підляшші* — гміни).

У складі *Австро-Угорщини* укр. землі також не становили окремої адм. одиниці. Новоприєднані після поділів Польщі тер.

з переважно укр. населенням, а з 1787 і *Буковина* увійшли до складу *коронного краю — Королівства Галіції і Лодомерії*. 1861 Буковина стала окремим коронним краєм. До 1867 коронні краї ділилися на округи і дистрикти, пізніше — на повіти і громади. Укр. землі у складі Угорщини (Підкарпатська Русь) поділялися на 7 комітатів (жуп), що ділилися на повіти.

У ході *української революції 1917—1921* робилися спроби змінити адм.-тер. поділ укр. земель, але зреалізувати їх не вдалося. До 1922 рад. влада в цілому зберігала губернський поділ, обмежуючись лише експериментами на зразок створення у січ. 1918 *Донецько-Криворізької Радянської Республіки*. У трав. 1920 тер. УСРР складалася з 12 губ. — Волин., Донец., Запоріз., Катериносл., Київ., Кременчуцької, Миколаїв., Одес., Подільської, Полтав., Харківської, Черніг.

1922 почалася адм.-тер. реформа, метою якої оголошувалося спрощення адм. апарату та наближення його до мас. Відбувався перехід на нову, триступеневу систему управління (центр — округа — район). 1923 було створено 53 округи та 706 р-нів замість 1989 волостей, а 1925 скасовано губернський поділ. Дещо змінилися також міжресп. кордони. Найбільшою серед цих змін була передача 1924 Шахтинської та частини Таганрозької округи до складу РСФРР. Таким чином, 1925 тер. УСРР складалася з Молдав. АСРР (створена 1924) і 41 округу, які поділялися на 680 р-нів.

1930 відбувся перехід на двоступеневу систему управління (центр — район). При цьому були ліквідовані округи та укрупнювалися р-ни. Внаслідок цих змін тер. України була поділена на 503 адм. одиниці: Молдав. АСРР, 484 р-ни та 18 міст респ. підпорядкування. Серед названих адм. одиниць була певна кількість нац. р-нів (див. *Національні райони УСРР*): російські, німецькі, болгарські, грецькі, єврейські та польський.

Однак управляти такою кількістю р-нів напряму з центру виявилося занадто важко. Тому 1932 рад. влада вертається до триступеневої системи управління (центр — область — район). 27 лют. 1932 було утворено 5 обл. — Він., Дніпроп., Київ., Одес., Харків.; 3 квіт. 1932 — Донец., 7 жовт. 1932 — Черніг. До жовт. 1937 кількість областей не змінювалася, проте у Донец. обл. 1933 було створено Старобільський округ, а на тер. прикордонних р-нів Київ. та Він. обл. 1935—36 утворено 6 округів. Вони існували до реорганізації названих областей. У наступні роки тривало утворення та перебудова обл., створювалися р-ни, уточнювалися межі цих адм.-тер. одиниць. 22 верес. 1937 було утворено Житомир., Миколаїв., Полтав., Кам'янець-Подільську (від 1954 — Хмельн.) обл.; Донец. обл. 3 черв. 1938 поділено на Сталінську та Ворошиловградську; 10 січ. 1939 утворено Запоріз., Кіровогр. та Сум. обл. Таким чином, на серп. 1939 існувало 15 областей.

На зх.-укр. землях, що між двома світовими війнами перебували за межами УСРР—УРСР, принципи адм.-тер. районування відповідали традиціям країн, до яких вони входили. У Польщі «східні креси» ділилися на воєводства, повіти й збірні громади (волості); землі Буковини, що перебували під владою Румунії, і Закарпаття, яке було під владою *Чехословаччини*, — на повіти й громади.

Після приєднання Зх. України до УРСР наприкінці 1939 створено Волин., Дрогобицьку, Львів., Ровенську (з 1991 — Рівненська), Станіславську (з 1962 — Івано-Франків.), Тарнопільську (з 1944 — Терноп.) області. Внаслідок приєднання Пн. Буковини та *Бессарабії* до СРСР 7 серп. 1940 утворено Акерманську (від 7 груд. 1940 — Ізмаїльська) та Чернів. обл. Тоді ж Молдав. АСРР разом з шістьма повітами Бессарабії, але без р-нів з переважно укр. нас., трансформувалася в союзну республіку — Молдав. РСР. Таким чином, за станом на 1 січ. 1941 тер. України складалася з 23 областей, 746 сільс. та 69 міськ. р-нів, 255 міст, 459 смт, 16 289 сільрад.

Після звільнення тер. України від нім. військ відбулися зміни в адм.-тер. поділі УРСР. 30 квіт. 1944 з частини Миколаїв. обл. утворено Херсон., 22 січ. 1946 — Закарп. обл. з центром у м. *Ужгород*. 7 січ. 1954 утворено Черкас. обл., цього ж року зі складу РРФСР до УРСР передано Крим. обл., приєднано Ізмаїльську до Одес., а 1959 — Дрогобицьку до Львів. Надалі поділ по областях залишався сталим. Лише 1991 Кримська обл. стала Кримською Автономною Радянською Соціалістичною Республікою, а 1992 — *Автономною Республікою Крим*.

Значних змін зазнав районний адм.-тер. поділ наприкінці 1962. З 604 р-нів, що існували на початок 1962, було утворено 251. Однак ця реорганізація не витримала перевірки життям, і згодом кількість сільс. р-нів було збільшено, однак усіх повністю не відновлено — за станом на 1 січ. 1968 в Україні налічувалося 25 обл., 475 р-нів, 382 міста, у т. ч. 2 міста респ. підпорядкування, 827 смт та 32 043 села.

Нові засади адм.-тер. устрою України зафіксовано в *Конституції України 1996.* До складу України входять (за станом на 1 січ. 2002) АР Крим, 24 обл., міста держ. підпорядкування Київ і *Севастополь*; 490 р-нів, 449 міст, 893 смт, 28 651 сільс. нас. пункт.

Літ.: *Дністрянський М.* Кордони України. Львів, 1922; *Буценко А.* К вопросу о районировании Украины. Х., 1925.

Я.В. Верменич.

АДМІНІСТРА́ЦІЯ ДОПОМО́ГИ І ВІДБУДО́ВИ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ, ЮНРРА (англ. — United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) — міжнар. орг-ція ств. 9 листоп. 1943 у Вашингтоні д-вами-учасницями *антигітлерівської коаліції* з метою надання допомоги країнам, які зазнали нім. окупації. Підписавши 18 груд. 1945 відповідну угоду, до ЮНРРА приєдналася й Україна. Фонд ЮНРРА складався із внеску держав-чл., які не були окуповані під час *Другої світової війни*, а її допомога надавалася без будь-якого відшкодування. Передбачалося також, що ЮНРРА опікуватиметься поверненням на батьківщину військовополонених та цивільних осіб, допомагатиме інвалідам, хворим і дітям, сприятиме підготовці працівників у галузі соціального забезпечення. Очолював ЮНРРА ген. дир. Спочатку це був Ф. Ла Гардіа, а з квіт. 1947 — Л.Рукс. На тер. країн, якими опікувалася ЮНРРА, діяли її місії, а в окупаційних зонах Німеччини (де перебувало чимало українців) — зональні управління. Першим главою місії в Україні був М. Мак-Даффі, якого замінив П.Уайт. Співробітництво укр. сторони з місією здійснювалось через спец. Управління щодо поставок ЮНРРА, яке очолював В.Хом'як. Укр. дипломат І.Козюля обирався одним із заст. голови Ради ЮНРРА. УРСР входила до складу К-ту поставок ЮНРРА, одного з ключових в її структурі. ЮНРРА поставила в Україну продовольства на суму 100,3 млн дол. США, устаткування і матеріалів для пром-сті і с. госп-ва на 34,4 млн дол., мед. обладнання на 2,3 млн дол. Хоча розміри цієї допомоги були незначними порівняно із збитками, що їх зазнала Україна, діяльність ЮНРРА сприймалася укр. народом з глибокою вдячністю. У зв'язку зі створенням нової структури — *Міжнародної організації у справах біженців* (МОБ), покликаної замінити ЮНРРА, остання припинила свою діяльність 1947.

Літ.: *Лещенко Л.О.* Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969; *Павленко М.І.* «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав 1945—1949 рр. К., 1979.

М.І. Павленко.

АДМІРАЛТЕ́ЙСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — особливі поселення казенних селян, де поселенці мали поєднувати с.-г. працю з обслугову-

В.П. Адріанова-Перетц.

ванням підпр-в мор. відомства (робота на верф'ях, у каменоломнях тощо). Існували в Україні від кін. 18 ст. до 1861: с. Богоявленське (нині в межах м. *Миколаїв*), с. Покровське та с. Воскресенське (нині с-ще міськ. типу Жовтневого р-ну), с. Калинівка та с. Березнегувате (нині с-ще міськ. типу) і с. Висунське (нині с. Висунськ Березнегуватського р-ну) — два останніх були зараховані до А.п. 1820 замість с. Знам'янка і с. Богданівка (нині у складі с. Інгулка Баштанського р-ну, усі Миколаїв. обл.), переведених на становище *військових поселень.* А.п. перебували у віданні Чорномор. виконавчої експедиції, від 1832 — Управління чорномор. А.п. У 1860 налічували 17 050 осіб.

Літ.: *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981.

О.Л. Вільшанська.

АДРІА́Н (світське ім'я — Андрій; 02.10.1627, за ін. даними, 1636 — 15.10.1700) — останній *патріарх* Моск. та всія Русі (1690—1700) перед фактичним скасуванням патріаршества в *Російській імперії* (1721) *Петром I.* Рік і місце прийняття постригу невідомі. 1678 патріархом Йоакимом призначений архімандритом Чу́дового монастиря. Після придушення бунту стрільців 1682 А. як найбільш довірена особа патріарха клопотав перед царським двором з приводу прийняття чолобитної бунтівників про покаяння та вибачення їх вини. 21 берез. 1686 рукопокладений митрополитом у м. Казань (нині місто в Татарстані, РФ), де написав кн. «О древнем предании Св. Апостола й Св. отец, како подобает всякому православному християнину на знамение креста на лице своем руки своєя персты й кия слагати, й како на себе оный изображати». Після смерті Йоакима 24 серп. 1690 за наполяганням матері Петра I, цариці Наталії Кирилівни Наришкіної, А. поставлений патріархом Моск. Рішуче боровся з будь-якими проявами *єресі.* Зокрема, за його наказом було заслано до Іпатіївського монастиря авторів богословського трактату «О единой восточной и западной церкви» — вчителів шк. в Заіконоспаському чоловічому монастирі (Москва) братів Ліхудів, звинувачених у неправильному трактуванні обряду Євхаристії; підготовлено на захист *православ'я* твір «Щит веры»; проведено два Собори РПЦ, за постановою яких запідозрених у єресі владик позбавлено каф-р та заслано на Соловки (Соловецькі о-ви у Білому м., нині тер. РФ). А. послідовно виступав проти реформ Петра I та нерідко їх різко критикував. Перу А. належать кілька грамот, в яких відстоюється думка про недоцільність «ламання» старовини (зокрема, в одній з них заперечувалася практика гоління бороди). Виборюючи незалежність церкви від світської влади, А. наказав зібрати воєдино всі права і привілеї, надані церкві з часів перших християн. князів *Київської Русі* і до кін. 17 ст., маючи намір включити їх до нового уложення законів. За патріаршества А. в Рос. д-ві було введено нове літочислення — не від створення світу, а від Різдва Христового, а новий рік стали рахувати не від 1 верес., а від 1 січ. Опір з боку А. реформам став причиною того, що після його смерті вибори нового патріарха були відкладені на невизначений термін.

Патріарх Адріан. Малюнок 18 ст.

Літ.: *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого, т. 1. СПб., 1858; Письма и бумаги Петра Великого, т. 1. СПб., 1883; Русский биографический словарь, т. 1. СПб., 1896; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 7. М., 1991.

В.М. Горобець.

АДРІА́НОВА-ПЕ́РЕТЦ Варвара Павлівна (12.05(30.04).1888—06.06.1972) — літературознавець, текстолог, історик літ. Чл.-кор. ВУАН (1926), чл.-кор. АН СРСР (1943), засл. діяч н. РРФСР (1958). Н. в м. *Ніжин.* Дружина В.*Перетца.* Закінчила історико-філол. ф-ти Вищих жін. курсів у Києві (1910) й Київ. ун-ту (1912, екстерном). З 1914 — на викладацькій і наук. роботі у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) й Самарі (обидва нині РФ). У 1920-ті рр. — чл. Т-ва дослідників укр. історії, письменства й мови в Ленінграді (нині С.-Петербург). Від 1934 працювала в Ін-ті рос. літ. АН СРСР (1947—54 — зав. сектору).

Наук. діяльність розпочала 1907 у семінарі з рос. філології, що діяв у Києві під кер-вом проф. В.Перетца. Брала участь у виявленні й публікації значної кількості пам'яток укр. історії і к-ри: рукописів і стародруків *Волинського єпархіального давньосховища*, *Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії* й б-ки *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* у Києві, матеріалів з українознавства архіву Рос. геогр. т-ва та ін. Автор бл. 200 наук. праць і публікацій переважно з історії рос. та укр. літ. й фольклору 11—18 ст. Осн. проблематика досліджень — істор. та текстологічний аналіз найвидатніших пам'яток давньоруського письменства («*Слово о полку Ігоревім*», «*Повість временних літ*», «Задонщина» та ін.), демократ. сатира, пародія, істор. повість, історія рос. та укр. театру 17—18 ст., бібліографічні праці. Відзначена Ломоносовською премією РАН (1917) і премією АН СРСР (1955).

П. у м. Ленінград.

Тв.: Сцена та костюм в українському театрі XVII—XVIII вв. «Україна», 1925, № 3; З історії сатирично-гумористичної рукописної української літератури XVII—XVIII ст. «Радянське літературознавство», 1957, № 4; «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968.

Літ.: *Горячева Р.И.* Варвара Павловна Адрианова-Перетц: Биобиблиография. М., 1963; *Дробленкова Н.Ф.* К 75-летию Варвары Павловны Адриановой-Перетц. «Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка», 1963, т. 22, вып. 2.

Е.М. Піскова.

АДРІАНО́ПОЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1713 — договір між *Османською імперією* та Рос. д-вою, підписаний 24(13) черв. 1713 у м. Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина) терміном на 25 років. Повторив в основному умови *Прутського трактату 1711.* Підтверджував статті попереднього *Константинопольського мирного договору 1700* між обома д-вами. Крім того, за А.м.д. Росія зобов'язувалась у 60-денний термін вивести з *Речі Посполитої* свої війська (перебували переважно на тер. *Правобережної*

України), а *Петру I* заборонялося втручатися у внутр. справи Польщі. Кордон між Осман. імперією та Рос. д-вою пролягав від Дніпра і приазовських степів у межиріччя річок Самари й Орелі (притоків Дніпра). Від їхніх витоків і до м. *Азов* він мав проходити по р. Сіверський Донець (прит. Дону). Також переглядалися міждерж. кордони на правобереж. землях України, починаючи від Києва. 23(12) квіт. 1714 до А.м.д. було додано дві статті, за якими турец. султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти тер. Правобереж. України (з якої вже було виведене нас. ліквідованих правобереж. козац. полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Літ.: *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). М., 1990; *Чухліб Т.В.* Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку, вип. 3. К.—Черкаси, 1993.

Т.В. Чухліб.

АДРІАНО́ПОЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1829 — договір, який завершив *російсько-турецьку війну 1828—1829.* Переговори про мир відбувалися поблизу турец. столиці м. *Стамбул* у зайнятому рос. військами м. Адріаноположь (нині м. Едірне, Туреччина), тривали два тижні. Підписані 14(02) верес. документи складалися з власне А.м.д. (16 статей) і Пояснювального акта до нього. Ст. 1 договору зафіксувала стан миру між *Російською імперією* та *Османською імперією.* За ст. 2 рос. цар повертав зайняті рос. військами на Балканах тер. Ст. 3 підтверджувала встановлений *Акерманською конвенцією 1826* рос.-турец. кордон за винятком о-вів дельти Дунаю, які переходили до Росії. Ст. 4 встановлювала новий кордон на Кавказі. Туреччина визнавала приєднання до Росії Грузії (1801—12), а також відступлених 1828 Персією Єреванського (нині тер. Вірменії) й Нахічеванського (нині тер. Азербайджану) ханств, віддавала їй гирло Дунаю та більшу ч. Ахалкалакського пашалику, включаючи фортецю Ахалкалаки (нині тер. Грузії). Ст. 5 й 6 відновлювали автономію князівств *Молдова*, Валахія (див. *Волощина*) й *Сербія* (ст. 1 Пояснювального акта передбачала повернення Валахії турец. міст на лівому березі Дунаю; фортеця Джурджево підлягала знесенню). Найбільша 7 ст. А.м.д. утверджувала свободу торг. мореплавства та проголошувала відкритість Чорного м. й Чорномор. проток (Босфор і Дарданелли) для купецького флоту всіх д-в.

Це положення А.м.д. сприяло екон. розвитку укр. земель й розширенню їхніх зв'язків з країнами Європи. Ст. 8 підтверджувала дію Акерманської конвенції про компенсацію за порушення режиму судноплавства у протоках (Ст. 2 Пояснювального акта визначала суму збитків у 1,5 млн голл. *дукатів*). Ст. 9 присвячувалася компенсаціям за втрати у війні 1828—29, які за ст. 3 Пояснювального акта мали становити 10 млн голл. дукатів. Ст. 10—16 регламентували ін. питання мирного врегулювання. Ст. 6 конкретизувала терміни й умови відведення рос. військ з автономних провінцій і тер., що поверталися Туреччині. Посилення позицій Росії внаслідок А.м.д. викликало занепокоєність як у самій Туреччині, так і у Великій Британії й Австрії, провіщуючи загострення обстановки і нові війни на Балканах.

Літ.: *Шеремет В.И.* Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории восточного вопроса. М., 1975; Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII — начало XX в. М., 1978; Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел, т. 8(16). М., 1995.

Р.Г. Симоненко.

«А́ЗБУКА» — конспіративна білогвард. орг-ція, створена в *Києві* у берез. 1918 В.*Шульгіним* для ведення політ. та військ. розвідки, а також вербування й відправки офіцерів у антибільшовицькі рос. війська. Серед її агентів були чл. IV Держ. думи А.*Савенко*, В.Шульгін, І.Демидов, В.Степанов, генерали, офіцери та ін. «А.» мала своїх агентів у військах гетьмана П.*Скоропадського* та *Директорії.* 1918 існувала на приватні пожертвування, а також на кошти від військ. місій країн *Антанти* та правих політ. об'єднань «Правий центр» та «Національний центр». Від лют. 1919 діяльність «А.» підпорядковувалася штабу *Добровольчої армії.* Штаб-квартира «А.» пересувалась: у серп. 1918 — в Єкатеринодарі (нині Краснодар, РФ), в листоп. — в Яссах (Румунія), згодом — в *Одесі* й знову в Єкатеринодарі. Мала добре налагоджену кур'єрську службу, з допомогою якої інформація передавалась у ставку команд. Добровольчою армією. Інформаційні центри існували в Києві (після від'їзду В.Шульгіна в Єкатеринодар київ. центр очолював полк. В.Барцевич — «Фита»), *Харкові*, Одесі, Кишиневі, *Львові,* Холмі (нині м. Хелм, Польща), *Варшаві*, *Москві*, Вільні (нині м. *Вільнюс*) та ін.

Літ.: *Деникин А.И.* Очерки русской смуты, т. 3. Берлин, 1924; *Kenez P.* Civil War in South Russia, 1919–1920. Berkley — Los Angeles—London, 1977; К истории осведомительной организации «Азбука» : Из коллекции П.Н. Врангеля архива Гуверовского института. «Русское прошлое», 1993, кн. 4; *Шульгин В.В.* 1917–1919. В кн.: Лица: Биографический альманах, т. 5. М. — СПб., 1994.

В.Б. Любченко.

«А́ЗБУЧНА ВІЙНА́» 1859 — громад.-культ. рух українців *Галичини*, спричинений спробою австрійс. неоабсолютистського уряду перевести укр. письменство на лат. алфавіт. Галицький намісник граф А.*Голуховський*, спекулюючи на проявах русофільства серед частини тогочасної галицької інтелігенції, намагався зобразити українців ворогами Австрії та існуючого сусп. ладу й протиставити їх полякам як єдиній опорі цього ладу й заслону перед наступом *панславізму.* Виставляючи латинізацію укр. азбуки як рятівний засіб проти уявної русифікації, він насправді вбачав у ній шлях до прискорення полонізації укр. нас. провінції. Урядовий проект заміни укр. азбуки латинкою був викладений у брошурі секретаря мін-ва освіти у *Відні* Й.Їречка, виданій на поч. трав. 1859. Для його обговорення й затвердження ухвалою мін-ва освіти від 8 черв. 1859 ств. комісія у складі визначних укр. діячів, кількох урядовців, А.Голуховського та Й.Їречка. Під час її засідань більшість укр. чл., однак, висловились проти латинки (Я.*Головацький*, М.*Куземський*, Й.*Лозинський*, М.*Малиновський*). Проти проекту також виступили міністерський радник Г.*Шашкевич*, ін. представники укр. громадськості. Відомі славісти П.*Шафарик* (чех) та Ф.Міклошич висловилися проти проекту, і його було відкликано. Після ще кількох спроб намісництва втручатися в укр. шкільні та церк. справи і відповідних скарг митрополита Г.*Яхимовича* на ім'я імп. *Франца-*

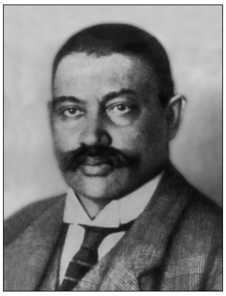

Є.Ф. Азеф.

Йосифа I, 24 берез. 1861 видано міністерський декрет, за яким українцям в питаннях мови і літ. в дусі нових конституційних віянь залишено повну свободу дій. На цьому «А. в.» закінчилася.

Літ.: *Франко І.* Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріали. «Україно-руський архів», 1912, т. 8; *Трусевич С.М.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст. К., 1978; *Франко І.* Азбучна війна в Галичині 1859 р. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Мойсеєнко В.* Про одну спробу латинізації українського письма. «Австрія після Австрії: Середня Європа», 1997, № 9.

Ф.І. Стеблій.

АЗЕРБАЙДЖА́Н, Азербайджанська Республіка — д-ва, розташов. у сх. частині Закавказзя на березі Каспійського м. На пд. має кордон з Іраном і Туреччиною, на пн. — РФ, на пн. зх. — Грузією, на пд. зх. — Вірменією. До складу А. входять Нахічеванська автономна республіка, відділена тер. Вірменії, та самопроголошена як незалежна республіка Нагірно-Карабахська обл. Столиця — м. Баку. Пл. 86,6 тис. $км^2$. Нас. 8,1 млн осіб (2001). Переважна більшість нас. за віросповіданням мусульмани-суніти.

А. — президентська республіка. Вищий орган законодавчої влади — постійно діючий парламент. Вищий орган виконавчої влади — Кабінет міністрів.

Найдавніше поселення на тер. А. Кюльтепе належить до часів енеоліту. Від 9 ст. до н. е. відома ранньорабовласницька д-ва Мана. Від 8 ст. до н. е. на сучасній тер. А. наймогутнішою д-вою була Мідія. В 6 ст. до н. е. її завоювали перси з династії Ахеменідів. Після розгрому персів Александром Македонським виникла д-ва Атропатена, від назви якої походить етимологія слова А., тобто «країна вогню». На поч. 3 ст. до н. е. цією тер. заволоділа династія Сасанідів, які створили могутню д-ву в Ірані. На поч. 6 ст. поширився сильний антиперський рух на чолі з Маздаком. У серед. 7 ст. цю тер. захопили араби, поширився іслам. В серед. 11 ст. новими завойовниками стали турки-сельджуки. В 12 ст. зміцнилися д-ви Кесранідів та Ільдегізидів, які встановили торг. зв'язки з *Київською Руссю.* Після монголо-татар. завоювання 13 ст. виникла д-ва Хулагуїдів. 16 ст. тер. А. ввійшла до д-ви Сефевідів, які вели боротьбу за гегемонію з османами. На поч. 19 ст. поширився вплив Росії. За договорами 1813, 1828 з Іраном тер. А. — власне пн. терени азерб. земель — була приєднана до *Російської імперії*, пд. терени азерб. земель залишилися в складі Ірану. З 1901 почалася пром. розробка покладів нафти. 1918—21 Пн. А. був окупований нім., турец. та англ. військами, 1922—36 входив до Закавказької Федерації у складі *СРСР*, від 1936 до 1991 — Азербайджанська Рад. Соціалістична Республіка у складі СРСР, від 1991 — незалежна республіка. 1988—94 — війна з Вірменією за Нагірний Карабах. 2002 з метою транспортування каспійської нафти на світ. ринок розпочате буд-во нафтопроводу Баку—Тбілісі (Грузія)—Джейхан (Туреччина). В рамках СНД (див. *Співдружність Незалежних Держав*) А. має особливі відносини з Грузією, Україною, Узбекистаном, Молдовою в межах ГУУАМ. Україна та А. встановили дипломатичні відносини 8 лют. 1992, після чого будують дружні взаємини на основі взаємовигідного співробітництва. В Україні мешкає азерб. громада, незначна укр. діаспора проживає на тер. А.

А.Ю. Мартинов.

АЗЕРБАЙДЖА́НЦІ В УКРАЇ́НІ. За переписом 2001 азербайджанців в Україні налічувалося 45,2 тис. осіб, осн. ч. яких проживала у містах. Найбільше їх мешкає в Донец. обл. — 8 тис., Харків. — 5,6 тис., Дніпроп. — 5,6 тис. осіб. В цілому чисельність цієї етнічної групи зростала дуже швидкими темпами — від 1960 до 1990 вона збільшилась у 5,5 рази.

Переселення азербайджанців на тер. України не позначено певними істор. традиціями, тут переважали міграційні процеси, що мали передусім екон. характер. Значний вплив на цей процес робила напруженість у місцях міжетнічних конфліктів. До того ж, свій внесок у зростання чисельності азерб. етнічної групи робить й багатодітність сімей. 26,7 тис. азербайджанців вважають рідною мову своєї національності, 9 тис. — рос., 2,3 тис. вільно володіють укр. Віруючі азербайджанці — мусульмани, здебільшого шиїти.

Нині в 15 обл. України діють нац.-культ. т-ва А., у 8 обл. — недільні шк. з вивчення азерб. мови і літ. Од 1998 у Києві виходить час. «Голос Азербайджану» (азерб. та укр. мовами).

Літ.: Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. К., 1993; Етнічний довідник, ч. 2. К., 1996; *Рудницька Т.М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. К., 1998.

М.М. Вівчарик.

АЗЕ́Ф Євно Фішелевич (псевдоніми: у поліції — Раскін, у революц. середовищі — Іван Миколайович; 1869—24.04.1918) — провідник тероризму, найвідоміший агент-провокатор у революц. оргціях Росії. Н. в м-ку Лисково Гродненської губ. (нині село, Білорусь). Навч. у Політехнічному інті в м. Карлсруе (Німеччина), де 1885 мав зв'язок з есерами. З 1893 — секретний співробітник Департ. поліції. 1899 повернувся з-за кордону до *Москви* з спец. завданням повідомляти про діяльність партії есерів. 1901 за його доносом було розгромлено «Північний союз соціалістів-революціонерів». 1903, після арешту чл. ЦК партії есерів Г.Гершуні, А. став на чолі *Бойової організації партії соціалістів-революціонерів* (есерів) і фактично очолив її. За мовчазного схвалення поліції, якій було вигідно тримати в тривозі й страху урядові кола, А. організував низку гучних терористичних актів (вбивство 1904 міністра внутр. справ В.*Плеве*, 1905 — вел. кн. Сергія Олександровича (Романова) та ін.). 1908 за його доносом страчено 7 есерів-бойовиків. Був викритий як провокатор рос. публіцистом В.Бурцевим за допомогою колиш. дир. Департ. поліції А.Лопухіна. Утік за кордон, де продовжував співробітничати з поліцією. Викриття А. серйозно підірвало авторитет партії есерів, різко зменшило кількість її членів, у т. ч. в Україні. Навесні 1915 у Берліні А. було заарештовано як рос. шпигуна і кинуто до в'язниці Моабіт, де він перебував до груд. 1917.

П. від запалення нирок.

Літ.: *Лугинская А.В.* Великий провокатор Евно Азеф. Пг.—М., 1923; *Николаевский Б.И.* Конец Азефа. Л., 1926; *Тютюкин С.В.* Вокруг современных дискуссий об Азефе. «Отечественная история», 1992, № 5.

О.Ф. Овсієнко.

АЗО́В (від тюркського «азак» — гирло) — місто обл. підпорядкування Ростовської обл., РФ, райцентр. Розташов. на лівому березі Дону, за 7 км від впадіння ріки у Таганрозьку затоку Азовського м. Залізнична ст., порт.

Поселення на тер. А. існувало з часів еллінської колонізації Пн. Причорномор'я і було відоме як центр транзитної торгівлі та експортер продукції рибальського промислу *Боспорського царства*. Згодом його контролювали *хозари*; в 10 — 1-й пол. 11 ст., ймовірно, входило до *Тмутороканського князівства*. 1067 захоплене *половцями* і отримало назву Азак. Із серед. 13 ст. — під владою *Золотої Орди*. В серед. 14 ст. місто перетворилося на торг. факторію венеціанців (яких згодом потіснили генуезці), які, за назвою в антич. часи тутешньої річки — Танаїс (нині Дон), називали його Тана. 1475 місто разом з ін. італ. колоніями в Пн. Причорномор'ї захопили турки і зробили його центром своєї військ. присутності в межиріччі Дону і Волги. Фортеця А. — одна з найвідоміших у Пн. Причорномор'ї — мала три ряди кам'яних стін, 11 наріжних бастіонів; в ній міг розміщуватися 4-тис. гарнізон із 200 гарматами. Спираючись на А., турки обмежували контроль Росії над приволзькими мусульманськими спільнотами та блокували активність донських козаків. Для останніх оволодіння А. стало стратегічним завданням. Козац. вісь Дніпро—Дон зробила А. значущим і для України (він потрапив до епічної традиції українців: відомою є дума «Втеча трьох братів з Азова»). 1559 фортецю брав в облогу кн. Д.*Вишневецький*. 1637 донські та запороз. козаки взяли А. і утримували його до 1642 (див. «*Азовське сидіння» 1637—1642*). Укр. козаки також брали участь в *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, в результаті яких А. перейшов до Росії. За *Прутським трактатом 1711* А. знову повертається до Туреччини. За *Бєлградським мирним договором 1739* А. остаточно увійшов до складу *Російської імперії*. З часом значення А. в регіоні занепадає, поступаючись місцем спочатку м. Таганрог, а згодом м. Ростов-на-Дону (нині обидва міста в РФ).

Літ.: *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. 2. М., 1946; *Челеби Э.* Книга путешествий: Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641—1667). Симферополь, 1996; *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. К.—Запоріжжя, 1998.

Д.С. Вирський.

АЗО́ВСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — одне з формувань рад. ВМФ, ств. в квіт. 1918 на Азовському м. з базою в м. Єйськ (нині місто Краснодарського краю, РФ). У черв. 1918 ліквідована у зв'язку із захопленням узбережжя Азовського м. військами супротивників. У берез. 1920 відновлена, в трав. ввійшла до складу Морських сил Чорного й Азовського морів. Базувалась у м. *Маріуполь* та Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ). У квіт.— черв. 1921 ліквідована. Відтворена в лип. 1941 з гол. базою в м. Маріуполь. Підтримувала бойові дії 9-ї та 51-ї армій, брала участь у *Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—1942*, евакуювала війська Крим. фронту, сприяла переправі через Дон військ 56-ї армії. У верес. 1942 включена до складу Новорос. оборонного р-ну.

У лют. 1943 А.в.ф. знову відновлена. Її кораблі діяли на комунікаціях ворога, брали участь у мор. боях, висаджували тактичні десанти в містах Таганрог, Маріуполь, Осипенко (нині *Бердянськ*), взяли участь у *Керченсько-Ельтигенській десантній операції 1943*, під час якої у ніч на 3 листоп. висадили частини 56-ї армії на пн. від Керчі; в січ. 1944 висадили три тактичних десанти на узбережжя Криму. На основі А.в.ф. у квіт. 1944 сформовано *Дунайську військову флотилію.*

Н.М. Руденко.

АЗО́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця *Російської імперії* 18 ст. Створена (вперше) згідно з указом *Петра І* від 18 груд. 1708. Адм. центром її було м. *Азов.* 1719 поділено на *Бахмутську провінцію,* провінції Воронезьку, Єлецьку, Тамбовську, Шацьку. Крім частини тер. нинішньої Рос. Федерації (Ростовська, Бєлгородська, Воронезька, Тамбовська обл.), до складу А.г. входили й укр. землі (нині Луган., Донец. та більша ч. Харків. обл.), в т. ч. міста *Ізюм, Чугуїв, Зміїв, Балаклія*, Печеніги (нині с-ще міськ. типу), Тор (нині *Слов'янськ*), Валуйки, Острогозьк, Коротояк, Бахмут (нині *Артемівськ*) та ін. Після *Прутського трактату 1711* між Рос. д-вою і *Османською імперією* (Азов і гирло Дону відійшли до останньої) губернським центром став Воронеж (нині місто в РФ), а 1725 А. г. перейм. на Воронезьку. Нові зміни в адм.-тер. устрої краю відбулися після підписання *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774*, який завершив *російсько-турецьку війну 1768—1774.*

1775 утворено А.г. (вдруге) з адм. центром у м. Азов. Вона вклю-

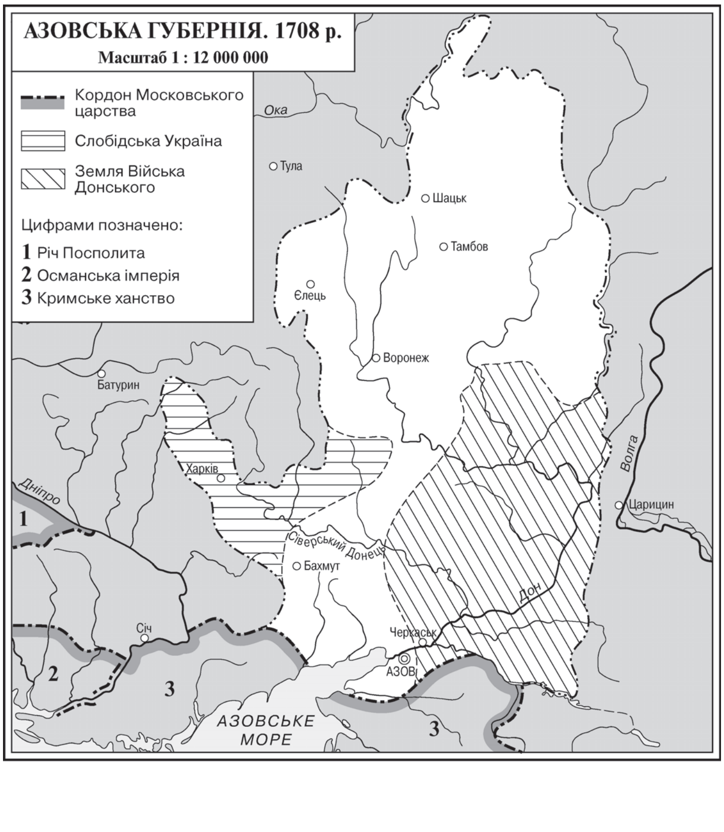

АЗОВСЬКА ГУБЕРНІЯ. 1708 р.
Масштаб 1 : 12 000 000

чала дві пров. — Бахмутську провінцію, що складалася з Бахмутського пов. й *Слов'яно-Сербії*, та *Азовську провінцію*, до якої ввійшли Азов, фортеця св. Димитрія Ростовського (нині м. Ростов-на-Дону, РФ), Таганрог, Нова Дніпровська лінія, міста *Керч*, *Єнікале, Кінбурн* (з землями між Дніпром і Пд. Бугом), землі *Області Війська Донського*. Того ж року до А.г. включено м. Тор з повітом і м-ка Стара Водолага й Мала Водолага (від *Слобідсько-Української губернії*). 1776 приєднано землі *Запорозької Січі* на лівому березі Дніпра та *Катерининську провінцію* від *Новоросійської губернії*. Тоді ж усю А.г. поділено на Бахмутську й Катерининську пров. Водночас Азовську, Новорос., Астраханську й Саратовську губ. об'єднано в генерал-губернаторство на чолі з Г.*Потьомкіним*. Від 1778 А.г. поділялася на повіти: Катериносл. (на тер. колиш. Самарської паланки), Олександрійський (частково тер. колиш. Кальміуської паланки і Нової Дніпровської лінії), Павлівський (частково тер. колиш. Кальміуської паланки), Марієнпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Наталківський (відповідно до колиш. Катерининської пров. без Донец. полку), Царичанський (на тер. колиш. Орельської та Протовчанської паланок і Донец. пікінерського полку). 1778—83 кілька повітів А.г. перейменовано: Павлівський — на Павлоградський, Марієнпольський — на Маріупольський, Наталківський — на Катериносл. пров., згодом — на Костянтинівську і, зрештою, — на Костянтиноградський пов. Указом імп. *Катерини II* від 30 берез. 1783 А.г. ліквідовано, а її тер. (разом з Новорос. губ.) ввійшла до складу *Катеринославського намісництва*.

Літ.: *Новицкий Я. П.* Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. 1775—1783: Архивные материалы. Александровск, 1910; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858 гг.). М., 1976; *Панашенко В.В.* Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. В кн.: Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе. К., 1996.

В.В. Панашенко.

АЗО́ВСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця, утворена 1775 у складі *Азовської губернії*. До А.п. входили: м. *Азов*, фортеця св. Димитрія Ростовського (нині м. Ростов-на-Дону), м. Таганрог, Старо-Черкаськ (нині станиця Старочеркаська, обидва Ростовської обл., РФ) з землями і станицями *Області Війська Донського*, *Дніпровська лінія* (в т. ч. Катеринослав, нині м. *Дніпропетровськ, Павлоград*, Олександрівськ, нині *Запоріжжя*, Богородицька фортеця і військ. поселення), *Кінбурн* із землями між Дніпром і Пд. Бугом, м. *Керч* і *Єнікале*. З утворенням *Катеринославського намісництва* (30 берез. 1783) із Азовської і Новорос. губ. А.п. як адм.-тер. одиницю ліквідовано.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, т. 20, № 14252. СПб., 1830; *Скальковский А.* Хронологическое обозрение Новороссийского края, ч. 1. Одесса, 1836.

В.В. Панашенко.

АЗО́ВСЬКЕ (до 1945 — Кялей, Колай) — с-ще міськ. типу Джанкойського р-ну АР Крим. Залізнична станція. Нас. 6,2 тис. осіб (2000). Виникло в 2-й пол. 17 ст. Назва Кялей, Колай в перекладі з татар. означає «зручне». Райцентр 1935—62. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповано гітлерівцями від 1 листоп. 1941 до 10 квіт. 1944. У трав. 1944 частину місц. нас. депортовано (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*). Смт з 1957.

На тер. А. і в його околицях розкопано 15 курганів *бронзового віку* 3—2 тис. до н. е., поховання ранніх *скіфів* (5—4 ст. до н. е.), *половців* 10—12 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Кримські татари: 1944—1994: Статті, документи, свідчення очевидців. К., 1995.

Т.Ф. Григор'єва.

АЗО́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО. Бере початок з 1828, коли під час *російсько-турецької війни 1828—1829* на бік Росії перейшла частина козаків *Задунайської Січі.* З цих козаків та ін. вихідців з-за Дунаю було сформовано *Дунайське козацьке військо.* Після закінчення війни козаки полку з сім'ями були поселені на пн.-зх. узбережжі Азовського м. на землях між *Бердянськом* та *Маріуполем* і 27 трав. 1832 отримали назву А. к. в. Першим наказним отаманом війська був Й.*Гладкий* (1832—53) — останній кошовий отаман Задунайської Січі, який ініціював повернення «турецьких запорожців» в укр. землі. Військо заснувало дві станиці — Микільську (нині с-ще міськ. типу Володарське) і Покровську (нині с. Бойове Володарського р-ну; обидві нині Донец. обл.). Згодом до війська було прилучено Петровський Посад (нині с. Новопетрівка Бердянського р-ну Запоріз. обл.), с. Носпасівське (нині с. Осипенко Володарського р-ну Донец. обл.) і станицю Стародубську (нині с. Стародубівка Першотравневого р-ну Донец. обл.), засновані переселенцями з Черніг. губ. 1832 А. к. в. нараховувало 1619 осіб обох статей, 1833 нас. війська збільши-

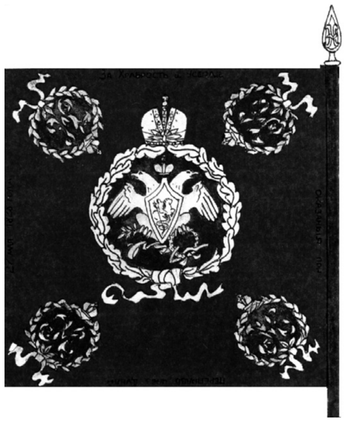

Прапори, пожалувані Азовському козацькому війську.

лось до 6000 осіб обох статей. 1837 у війську створено 10 команд, що відбували берегову службу на баркасах уздовж сх. берегів Чорного м. — від Керченської протоки до м. Поті (нині місто в Грузії). Баркасні команди проіснували до 1864. Під час війни А.к.в. виставляло мор. батальйон для оборони узбережжя, піший напівбатальйон і флотилію малих мор. човнів для крейсування вздовж берегів Азовського і Чорного морів. 1862—64 більшість азовських козаків (1117 сімей) було вислано на *Кубань* і поселено в 12 закубанських станицях. 23(11) жовт. 1864 був затверджений указ про скасування А.к.в. Офіцери А.к.в. були зараховані до спадкових або особистих дворян з отриманням земельного наділу, а козаки — до селян з наділом 9 десятин на особу чол. статі. 27 серп. 1866 канцелярія війська була зачинена, і воно припинило своє існування. Регалії, зброю, учбову флотилію було передано *Кубанському козацькому війську.*

Літ.: *Короленко П.П.* Азовцы. «Киевская старина», 1891, № 7—8; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 2. Екатеринодар, 1913; *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на півдні України 1775—1869. Одеса, 1995. *Маленко Л.* Азовське козацьке військо (1828—1866). Запоріжжя, 2000.

Є.Д. Петренко.

АЗО́ВСЬКЕ МО́РЕ — внутр. море бас. Атлантичного океану, що знаходиться в межах України та РФ. А.м. з'єднано з Чорним м. Керченською протокою завширшки 3—15 км і завдовжки бл. 40 км. Пл. 39,1 тис. км^2. А.м. мілке: найбільша глибина — 15 м, середня — 7,4 м. В А. м. впадають ріки: Дон, Кубань, Кальміус, Міус та ін. Узбережжя посічене затоками: найбільші — Темрюцька і Таганрозька, а також — Обитічна, Арабатська, Бердянська та ін. Характерною рисою берегів є намивні піщані коси — Крива, Білосарайська, Бердянська, Федотова, Єйська, Довга. Коса Арабатська Стрілка відокремлює солоноводну затоку Сиваш (Гниле м.) від А. м. Солоність води в А.м. не вища від 14 ‰, а біля берегів ще менша. Влітку біля берегів вода прогрівається до 25—30 °С і вище. Взимку море на короткий час частково замерзає: край берегів стоїть нерухома крига, а центр. частина — плавуча. Прозорість води мала.

У різних народів А.м. мало різні назви. Стародавні греки називали його Меотідою (Меотійським оз.), римляни — Маеотіс палюс, скіфи — морем Карачулак (Рибне), слов'яни — Сурозьким і Синім. Сучасна назва від араб. Бахр аль-Азов (Темно-синє м.). У слов'ян вперше море названо Азовським 1389. Існують тлумачення походження назви моря від назви м. *Азов.* В антич. добу на А. м. існували грец. колонії, *Боспорське царство*, в 10—12 ст. — *Тмутороканське князівство.* В 13 ст. Приазов'я — в складі *Золотої Орди*, потім *Кримського ханства* (васала *Османської імперії*). Укр. козаки в *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696* під проводом наказного гетьмана Я.Лизогуба брали участь у здобутті турец. фортеці Азов. У 18 ст. *Російська імперія* опанувала А.м. На укр. узбережжі між містами *Бердянськ* і Ногайськ (нині м. Приморськ Запоріз. обл.) розміщувалося *Азовське козацьке військо.* На А.м. періодично створювалися Азовські військ. флотилії. Зараз А.м. має велике транспортне значення для внутр. і зовн. перевезень. Гол. порти: укр. — *Маріуполь* і Бердянськ, рос. — Ростов-на-Дону, Таганрог (до портів прокладено мор. канали). Відоме як рекреаційний регіон.

Літ.: *Діброва О.* Географія Української РСР. К., 1972; Топонімічний словник-довідник Української РСР. К., 1973.

О.Є. Маркова.

«АЗО́ВСЬКЕ СИДІ́ННЯ» 1637—1642 — оборона донськими і запороз. козаками фортеці *Азов* протягом 1637—42. У 30-х рр. 17 ст. турец. фортеця Азов була міцним форпостом для крим. татар і ногайців у їх спустошливих нападах на рос. та укр. землі. Навесні 1637 донські козаки, довідавшись про наміри *Османської імперії* витіснити їх з Дону, вирішили випередити противника і відвоювати фортецю Азов. До них приєдналися запороз. козаки. 18 черв. об'єднаними силами козаки розпочали штурм фортеці. Не витримавши натиску, турец. гарнізон відступив у степ. Здобувши Азов, козаки визволили бл. 2 тис. невільників-земляків.

5 років козаки «сиділи» в Азові, успішно відбиваючи напади турец. військ. Проте їхнє становище ускладнювалося нестачею харчів, одягу і військ. спорядження. Царський уряд, до якого козаки звернулися по допомогу, відмовив їм, оскільки не хотів загострювати відносини з Туреччиною. Порта не могла змиритися з втратою Азова і готувалася до реваншу. Влітку 1641 очолювана 4 пашами турец. армія і крим. військо на чолі з ханом, а також кілька тис. нім. найманців, всього понад 240 тис. вояків, рушили на Азов морем і суходолом. Хоча сили були далеко не рівні (заг. чисельність гарнізону становила лише 5—6 тис.), оборона Азова тривала кілька місяців. 27 верес. турец. армія відступила. Ціною неймовірних зусиль відстоявши фортецю, козаки вдруге звернулися до царського уряду з пропозицією взяти Азов під свою оборону. Однак і цього разу допомога не надійшла. Навесні 1642, дізнавшись про підготовку нового походу турец. сил на Азов, козаки вивезли гармати, зруйнували всі укріплення і 18 черв. 1642 залишили фортецю.

Літ.: *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. 2. М., 1946; *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. К., 1957; *Попов М. Я.* Азовское сиденье. М., 1961; *Панашенко В.В.* Спільна боротьба запорозьких і донських коза-

ків проти кримських і османських феодалів-завойовників (XVI — перша половина XVII ст.). «УІЖ», 1979, № 4.

В.В. Панашенко.

АЗО́ВСЬКЕ ТОРГО́ВЕ ПАРОПЛА́ВСТВО. У бас. Азовського м. парове судноплавство почалося в 50-х рр. 19 ст. із заснування акціонерного «Общества пароходства по Дону, Азовскому и Черному морям». В 60—80-х рр. 19 ст. в бас. одне за одним виникли т-ва «Танаис» (1868), «Общество Азовского пароходства» (1871), т-во «Регир». Пароплавні т-ва, що належали приватним судновласникам, на серед. 1890-х рр. внаслідок жорсткої конкуренції збанкрутували, і на поч. 20 ст. мор. транспортні перевезення зосередилися в руках трьох найбільших пароплавних т-в — «Русского общества пароходства и торговли» (РОПиТ), (1856), Доброфлоту й Рос. транспортного і страхового т-ва, кількість пароплавів яких протягом 1900—13 зросла з 316 до 438, а їхня тоннажність — з 186,8 до 241,9 тис. регістрових т.

1915—18, після вступу в *Першу світову війну* Туреччини, флот майже не працював. 6 лют. 1918 всі плавзасоби Азовсько-Чорномор. бас. були націоналізовані. У пореволюц. роки весь торг. флот був відбудований. Він відіграв помітну роль у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (див. *Азовська військова флотилія*). У повоєн. роки торг. флот на Чорному й Азовському морях був повністю переоснащений і 1953 реорганізований у «Черноморское государственное морское пароходство» (ЧГМП) з управлінням у м. *Одеса*. До 1991 госп-во пароплавства розташовувалося на тер. УРСР, РРФСР й Грузин. РСР. До його складу входило, зокрема, Азовське управління ЧГМП у м. *Маріуполь.*

Після проголошення незалежності України всі судна, приписані до азовсько-чорномор. портів України, були визнані її власністю. ЧГМП було ліквідовано.

Літ.: *Скальковский К.* Русская торговля в Тихом океане. СПб., 1883; *Його ж.* Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. СПб., 1887; Под флагом Родины. Одесса, 1967; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972; *Эфенди-Заде Д.М.* Русский морской торговый флот на рубеже XIX—XX вв. «Исторические записки», 1980, т. 105.

Ю.П. Лавров.

АЗО́ВСЬКИЙ ЕЙЯЛЕ́Т — провінція *Османської імперії* у Пн.-Сх. Приазов'ї (на тер. сучасної Ростовської обл., РФ) у 2-й пол. 16 ст. (до 1700) та 1711—39. Адм. центр — м. *Азов*. Ця тер. була приєднана до Осман. імперії 1475. А.е. був утворений шляхом поділу Румелійського ейялету, що охоплював також тер. сх. ч. Балканського п-ова (нині тер. Болгарії). Тер. А.е. простяглася на пн. сх. до м. Черкаськ на р. Дон (з *Всевеликим Військом Донським*); на пн. зх. до нижньої течії р. Міус (з *Джамбуйлуцькою ордою*) на пд. до р. Західний Манич (з Кубанською ногайською ордою). 1705 та 1739—41 її кордони уточнювалися рос.-турец. комісіями.

А.е. належав до тих провінцій Осман. імперії, на які було поширено військ.-ленну тимарну систему (тимар — помістя з доходом 3—10 тис. *акче*, що надавалося турец. воїнам-спахіям для несення ними військ. служби). Мав потужні укріплення (Азов, Черкес-Кермен, Лютик, башти Каланчі тощо), контролював пн. гілку *Великого шовкового шляху*, був значним центром работоргівлі. 1559 м. Азов брав у облогу кн. Д.*Вишневецький*; 1637—42 його захопили, а потім зруйнували донські та запороз. козаки (див. *«Азовське сидіння» 1637—1642*); 1695 місто атакували, а 1696 ним оволоділи війська Рос. д-ви та укр. козац. полки (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*).

За *Константинопольським мирним договором 1700* Осман. імперія передала тер. А.е. Рос. д-ві, остання почала інтенсивно заселяти її. Слобідським укр. козацтвом (див. *Слобідська Україна*) було заселено землі між р. Міус та м. Азов. За *Прутським трактатом 1711* Рос. д-ва повернула тер. А.е. Осман. імперії, однак 1736 знову її окупувала. За *Бєлградським мирним договором 1739* Осман. імперія передала територію А.е. *Російській імперії*, але ці землі мали залишатися незаселеними. Остаточно А.е. приєднано до Рос. імперії за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774.*

Літ.: Краткое описание военных случаев, касающихся до Азова... СПб., 1782; *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869; *Кресін О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України. «Правова держава: Міжвідомчий збірник наукових праць», 2002, вип. 13.

О.В. Кресін.

АЗО́ВСЬКО-ДНІПРО́ВСЬКІ ПОХО́ДИ 1695—1696 — походи рос. військ та укр. козац. полків на тур. фортецю *Азов* і пониззя Дніпра під час *російсько-турецької війни 1696—1699.* З боку Рос. д-ви воєн. дії проти турец.-татар. військ велися у двох напрямках: у пониззі Дону з метою здобуття фортеці Азов і відкриття виходу в *Азовське море*, а також у пониззі Дніпра, щоб пробитися до Чорного м. Оскільки Україна постійно зазнавала нападів з боку *Османської імперії* й *Кримського ханства*, то укр. козаки проявили велике завзяття в цих походах. Навесні 1695 кращі полки рос. армії — Преображенський, Семенівський, Бутирський і Лефортів (всього бл. 35 тис. вояків) вирушили на Азов. Війська очолили генерали А.Головін, Ф.Лефорт і П.*Гордон.* Похід виявився невдалим, облога Азова затяглася, і 2 жовт. рос. війська відступили. Водночас 120-тис. рос. армія під командуванням Б.*Шереметєва* та укр. козац. полки на чолі з гетьманом І.*Мазепою* виступили в пониззя Дніпра. До них приєдналися запороз. козаки. У лип. рос. та укр. полки успішно штурмували найбільшу нижньодніпровську ворожу фортецю Казікермен (нині м. *Берислав*), а запорожці взяли в облогу фортецю Тавань (Мустриткермен). Гарнізони противника змушені були капітулювати. Дві ін. фортеці — Асланкермен (Арслан, Орслан) та Мубереккермен (Шагінкермен) — здалися без бою (тер. цих фортець, крім Казікермена, нині залиті водами Каховського водосховища). Взяття укріплень було значною перемогою об'єднаних рос.-укр. військ. 1696 *Петро I* призначив командувачем усіма військами О.Шеїна. Гол. удар знову спрямовувався на Азов, куди вирушила й частина війська (10 тис. вояків), що брала участь у здобутті турец.-татар. фортець на пониззі Дніпра. 17 черв. під Азов прибули укр. козац. полки — Черніг., Гадяцький, Лубен., Прилуцький та два охотницькі (всього бл. 15 тис. вояків) під командуванням наказного гетьмана Я.Лизогуба. На результатах військ. дій цього року позначилася участь новозбудованого рос. флоту, що блокував Азов з моря. В результаті успішного штурму гарнізон турец. твердині в гирлі Дону капітулював. 19 лип. в Азов вступили рос. й укр. полки. Воєн. дії в пониззі Дніпра 1696

велися в менших масштабах. Армія Б.Шереметєва і козац. полки І.Мазепи отаборилися на р. Берестова (прит. Орелі, бас. Дніпра) й охороняли порубіжні землі від татар. нападів. Козаки *Запорозької Січі* здійснили низку мор. і суходольних походів. Усе це значно сприяло успішним діям гол. рос.-укр. військ. сил під Азовом. Здобуття Азова і турец.-татар. фортець у пониззі Дніпра було важливим етапом у боротьбі Росії й *Гетьманщини* проти Туреччини і Крим. ханства за Пн. Причорномор'я.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Участь українських козацьких полків в азово-дніпровських походах 1695—1696 рр. «Наукові записки Інституту історії України АН УРСР», 1952, т. 4.

В.В. Панашенко.

АЗО́ВСЬКО-ДОНСЬКИ́Й БАНК — 4-й за розмірами й 3-й за значенням акціонерний комерційний банк *Російської імперії*. Заснований 1871 в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ), 1903 переніс своє правління до *Санкт-Петербурга*. У своїй діяльності поєднував широке кредитування торгівлі й пром-сті в різних регіонах країни з великими емісійно-засновницькими операціями в столиці. На поч. *Першої світової війни* його власні кошти досягали 92 млн руб., а заг. сума ресурсів становила 388 млн руб. У перші місяці 1917 А.-Д. б. мав 73 філії й контролював 94 АТ з капіталом понад 550 млн руб., був тісно пов'язаний з синдикатами «*Продамета*» та «*Продвугілля*». 17 провідних чл. його правління (Б.Каменка, А.Верт, В.Вінтерфельд, С.Поляк та ін.) займали 70 посад у правліннях різних АТ, у т. ч. в 9 кам'яновугільних, 2 — нафтодобувних, 5 — металургійних, 8 — гірничорудних і кольорової металургії, 4 — маш.-буд. тощо. А.-Д. б. контролював такі великі підпр-ва Донбасу, як «Донецько-Грушівське кам'яновугільне й антрацитне товариство», АТ «Ртутна і вугільна справа О.Ауербаха і К°», «Товариство Карпово-Обривських копалень», «Азовська вугільна компанія», «Акціонерне товариство Брянських кам'яновугільних копалень», впливав на їхню діяльність, підтримував нафтодобувне «Товариство братів Нобелів», мав великий вплив у цементній та скляній пром-сті, контролював низку текстильних підпр-в, заснував кілька торгово-пром. т-в, через які здійснював торгівлю хлібом, вугіллям та ін. товарами, був тісно пов'язаний з франц. фінансовим капіталом, особливо з банком «Уніон Парізієн». Через колиш. управителя Мін-ва торгівлі й пром-сті М.Федорова А.-Д. б. мав тісні зв'язки з урядовими колами й користувався їх покровительством. Надавав фінансову підтримку *Конституційно-демократичній партії*. У груд. 1917 націоналізований.

Літ.: *Циперович Г.* Синдикаты и тресты в России. Пг., 1920; *Гиндин И.Ф.* Русские коммерческие банки. М., 1948; *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961.

Ю.П. Лавров.

АЙВАЗО́ВСЬКИЙ (Гайвазовський) **Іван** (Ованес) **Костянтинович** (29(17).07.1817—02.05(19.04). 1900) — рос. живописець. Акад. (1845), почесний чл. (з 1887) Акад. мист-в у м. *Санкт-Петербург*. Чл. Т-ва пд.-рос. художників (з 1894). Н. в м. *Феодосія* у сім'ї вірм. дрібного крамаря Айвазяна. Закінчив петерб. Акад. мист-в (1837). 1840 поїхав у відрядження за кордон, працював у Римі, Неаполі, Сорренто, Венеції, Парижі, Лондоні, Амстердамі. 1845 побував у Туреччині й після свого повернення назавжди оселився у Феодосії, де збудував будинок та майстерню, влаштовував виставки, грошові надходження від яких передавав на добродійні цілі, 1880 заснував картинну галерею. А. створив понад 6 тис. картин, які зараз прикрашають усі осн. музеї світу і приватні зібр. Ранні тв. — «Морський берег» (1840), «Дев'ятий вал» (1850) та ін. — були написані під впливом романтизму. Пізніше у творчості А. посилилися реалістичні мотиви: «Чорне море» (1881), «Серед хвиль» (1898). Як баталіст А. відомий картинами «Чесменський бій», «Наваринський бій» (обидві — 1848), «Пожежа Москви в 1812 р.» (1851), «Сінопський бій» (1853), «Облога Севастополя» (1854), «Бій пароплава "Веста"» (1877), «Узяття Карса» (1881), «Чорноморський флот у Феодосії» (1890), «Бій брига "Меркурій"» (1892) та ін. Наприкінці життя А. передав у дарунок рідному місту будинок і майстерню з усіма картинами й скульптурними композиціями. Остання картина, над якою А. працював навіть за кілька годин до смерті, — «Вибух турецького корабля» (1900).

П. у м. Феодосія.

Перед будинком А. (нині худож. галерея ім. І. Айвазовського) йому встановлено пам'ятник. Ім'ям художника названі вулиці багатьох міст і деякі населені пункти.

Літ.: *Собко Н.П.* Словарь русских художников, т. 1, вып. 1. СПб., 1893; Айвазовский: Документы и материалы. Ереван, 1967; *Барсамов Н.С.* Иван Константинович Айвазовский. 1817—1900. М., 1967; Художники народов СССР: Библиографический словарь, т. 1. М., 1970.

Т.Б. Бикова.

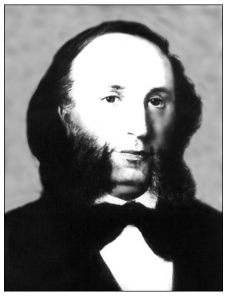

І.К. Айвазовський.

АЙНАЛИ́-КАВА́КСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ 1779 (Константинопольська конвенція). Укладена 21(10) берез. представниками *Російської імперії* й *Османської імперії* в султанському палаці Айнали-Кавак на березі протоки Босфор. Присвячена в основному проблемі Криму — найскладнішій у рос.-турец. відносинах.

Проголошений *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* мир виявився хитким. Туреччина, спираючись на умови договору, різними засобами намагалася реалізувати свої інтереси щодо Криму, Росія, також спираючись на договір, — остаточно витіснити Осман. імперію з Криму і, володіючи ключем до Чорного м., просуватися далі на Балкани й Кавказ. Суперництво Росії й Туреччини загострювалося. Ймовірність нової широкомасштабної рос.-турец. війни ставала дедалі реальнішою. Ця війна могла бути особливо руйнівною для України через неминучість втягнення до неї зх. сусідів Росії, які межували з укр. землями або володіли ними. Використовуючи серйозні внутр. труднощі Осман. імперії, рос. дипломатія за активного сприяння Франції та її посла в *Стамбулі* успішно завершила переговори з Туреччиною.

Умови А.-К.к. охоплювали широке коло проблем: Туреччина дозволила прохід через Чорномор. протоки (Босфор і Дарданелли) рос. торг. кораблям такого ж тоннажу, як англ. та франц., які вже мали таке право; підтвердила взяті за Кючук-Кайнарджійським договором зобов'язання не перешкоджати відправленню християн. обрядів в *Молдові* та *Волощині*, а також надання рос. послу в Стамбулі права вступатися за єдиновірців на цих тер. Низка положень договору безпосередньо торкалася України. Туреччина зо-

Д.В. Айналов.

бов'язувалася відпустити запороз. козаків, які після зруйнування рос. військами *Запорозької Січі* (1775) подалися до Туреччини, але побажали б скористатися амністією, проголошеною імп. *Катериною II*, і переселити на правий берег Дунаю тих, хто відмовиться від амністії. Росія мала схилити крим. хана добровільно відмовитися від земель між Дністром, Пд. Бугом, польс. кордоном і Чорним м., за винятком поселень, що утворювали Очаківський пов. (нині тер. Миколаїв. обл.).

Та головне стосувалося Криму. Туреччина визнала крим. ханом ставленика Росії Шагін-Гірея III. Осман. імперія зобов'язувалася не претендувати на цивільну та політ. владу крим.-татар. ханів під приводом «духовного зв'язку і впливу». Росія у відповідь погодилася на те, щоб крим. хани після їх обрання надсилали до Стамбула своїх представників «за встановленою раз і назавжди примірною формою з урочистим визнанням в особі султанській верховного каліфа, з проханням... його духовного благословення». В такому разі «благословительна грамота» давалася Туреччиною «без якнайменшого ускладнення й відмовок». Обидві сторони мали вивести війська з Крим. й Таманського п-овів у тримісячний термін, а з Кубані — через три місяці й 20 днів.

А.-К. к. поновила хиткий мир між імперіями. Однак невдовзі Туреччина вдалася до спроб посилити свої позиції в Криму. Кваліфікуючи дії Туреччини як порушення умов Кючук-Кайнарджійського миру і А.-К. к., Катерина II указом від 19(08) квіт. 1783 приєднала Крим до Рос. імперії.

Літ.: *Миллер А.Ф.* Мустафа-паша Байрактар. М.—Л., 1947; *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). М., 1955; *Соловьев С.М.* Обзор дипломатических сношений русского двора от Кючук-Кайнарджийского мира по 1780 год. В кн.: *Соловьев С.Н.* История России с древнейших времен, кн. 15. М., 1966.

Р.Г. Симоненко.

АЙНА́ЛОВ Дмитро Власович (20(08).02.1862—12.12.1939) — рос. історик мист-ва. Чл.-кор. Петерб. АН (1914; з 1925 — АН СРСР). Н. в м. *Маріуполь*. Навч. в *Одесі* на історико-філол. від. Новорос. ун-ту у Н.*Кондакова*, потім у *Санкт-Петербурзі* й за кордоном. Від 1890 викладав у Казанському ун-ті, з 1903 — проф. Петерб. ун-ту. Досліджував історію візант., давньорус., зх.-європ. мист-ва. Вивчав старожитності України: мистецькі та архіт. пам'ятки *Києва*, *Чернігова*, середньовічного Криму. Викладав у Київ. археол. ін-ті. Брав участь у роботі комісії ВУАН з дослідження *Софійського собору* в Києві (з 1931). Створив шк. учнів — дослідників давньорус. і середньовічного мист-ва, серед яких — Л.Мацулевич, В.Мясоєдов, Н.Сичов, М.*Каргер*, К.Широцький, А.Грабар, В.Лазарєв, М.Алпатов.

П. у м. Ленінград (нині С.-Петербург).

Тв.: Киево-Софийский собор. Исследования древней мозаической и фресковой живописи. СПб., 1889 [у співавт.]; Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. Х., 1899 [у співавт.]; Эллинистические основы византийского искусства. СПб., 1900; Очерки и заметки по истории древнерусского искусства. СПб., 1908; История древнерусского искусства, вып. 1. К.—Пг., 1915.

Літ.: *Ракинт В.* Д.В. Айналов. «Гермес», 1916, январь—май; *Брунов Н.* Памяти Д.В. Айналова. «Архитектура СССР», 1940, № 3; *Жебелев С.* Памяти Д.В.Айналова. «Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка», 1943, № 3; *Масленицын С.* Д.В. Айналов. «Искусство», 1987, № 7.

Н.Г. Ковпаненко.

АЙНЗАТЦГРУ́ПИ (нім. Einsatz — введення до бою) — оперативні військ.-терористичні частини, створені гітлерівцями для ліквідації нас., знищення військовополонених на окупованих тер. Поділялися на зондер- й айнзатцкоманди, підпорядковувалися *Головному управлінню імперської безпеки Німеччини* (РСХА), долучалися до армійських частин. Ств. у верес. 1938, діяли на окупованій гітлерівськими військами тер. *Чехословаччини*, а потім Польщі. Кожна А. налічувала від 800 до 1200 добровольців СС, *гестапо* і СД. Усі вони проходили короткотермінову спецпідготовку, навч. тактиці каральних «акцій» щодо вел. груп людей.

Айнзатцгрупи «А» у складі групи армій «Північ» і «В» у групі армій «Центр» вступили на тер. *СРСР* відразу за гітлерівськими військами вже в перші дні війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*). На тер. України, Брянської обл. РФ, Криму і Пн. Кавказу діяли А. «С» (очолював оберфюрер СС Раш) — у складі зондеркоманд 4-а і 4-б, айнзатцкоманд 5 і 5-б, а також А. «Д» (очолював бригаденфюрер СС Олендорф) у складі зондеркоманд 10-а, 10-б і айнзатцкоманд 11-а, 11-б і 12, підпорядкованих групі армій «*Південь*». У жовт. 1941 у зв'язку зі «збільшенням обсягу роботи» в РСХА створили особливий командний штаб для заг. кер-ва «акціями» айнзатцкоманд, які проводили масове знищення рад. громадян. Серед 1200 виконавців кривавої масової страти мирного нас. у *Бабиному Яру* в Києві була зондеркоманда 4-а А. «С» (приблизно 150 есесівців, нач. — штандартенфюрер СС Пауль Блобель, якого страчено 1951 за вироком у справі «айнзатцгруп»). За приблизними підрахунками, жертвами діяльності А. на тер. СРСР стали 2 млн осіб. Лише А. «С», що діяла на тер. України, знищила 975 тис. осіб. Після розгрому нацистської Німеччини групу кер. А. (22 особи) 1947—48 було засуджено амер. військ. трибуналом у м. Нюрнберг («процес № 9»): 14 злочинців — до смертної кари, ін. — до різних термінів тюремного ув'язнення. У наступні роки в Німеччині відбулося кілька суд. процесів у справах кер. СД.

Літ.: *Мельников Д.Е., Черная Л.Б.* Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии, 1933—1945. М., 1987.

Т.В. Вронська.

«АКАДЕМІ́ЧНА БЕ́СІДА» — перше статутне укр. студентське т-во, засноване 16 жовт. 1870 у *Львові*, яке виконувало функцію читальні. Перший голова т-ва — О.Авдиковський. Внаслідок розколу між прихильниками укр. і русофільської орієнтацій частина студентів покинула «А. б.» і заснувала русофільське т-во «*Академічний кружок*». Після того, як у груд. 1870 ств. ще одне укр. студентське т-во «*Дружній лихвар*» («ДЛ»), у берез. 1871 т-во «А. б.» самоліквідувалося, а майно передало т-ву «ДЛ».

Літ.: З історії української молодіжи в Галичині, 1871—84: Історичний очерк розвою товариства «Дружній лихвар», опісля «Академічне братство», 1871—85. «ЗНТШ», 1903, т. 55; Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908.

В.В. Середа.

АКАДЕМІ́ЧНА ГІМНА́ЗІЯ У ЛЬВО́ВІ — найдавніша г-зія з укр. мовою викладання. Заснована 1784 при Львів. ун-ті. Від 1849 — 8-класна класична г-зія. Од 1867 в молодших, а з 1874 в чотирьох старших класах навч. велося укр. мовою. Перший випускний іспит (матура) укр. мовою відбувся в

Народний дім у Львові, тут впродовж багатьох років розміщувалась Академічна гімназія.

трав. 1878. 1906 розділена на гол. заклад і філію (1913/14 навч. р. було понад 1100 учнів). 1911 при А.г. у Л. виникли перші укр. пластові гуртки. За реформою 1932 А.г. у Л. реорганізована на 4-класну г-зію і три 2-річні ліцеї. З 1933 до г-зії дозволено приймати також дівчат. 1939 перетворена на СШ № 1 (1941—44 знову діяла як укр. г-зія), а 1992 відновлена як 1-ша Львів. г-зія. Директорами в різні роки були В.*Ільницький*, Е.Харкевич, І.Кокорудз, М.Сабат, Д.Лукіянович, І.Бабій та ін. Серед викладачів — багато видатних педагогів, учених і політиків (І.*Боберський*, А.*Вахнянин*, Я.*Гординський*, М.Зарицький, Г.*Костельник*, І.*Крип'якевич*, В.Радзикевич, І.Раковський, Ю.*Романчук*, М.Тершаковець, О.Тисовський, Ю.*Целевич* та ін.). Багато пед. і наук. досліджень викладачів А.г. у Л. опубл. в щорічних «Справозданях» («Звітах»).

Літ.: *Андрохович А.* Із минулого академічної гімназії у Львові. «Українська школа», 1926, № 7—9; *Шах С.* Львів — місто моєї молодості, ч. 3. Мюнхен, 1956; Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові, ч. 1—3. Філадельфія — Мюнхен — Львів, 1978—95; Академічна гімназія у Львові: історія і сучасність. Львів, 1999.

О.В. Середа.

«АКАДЕМІ́ЧНА ГРОМА́ДА» — 1) укр. студентське т-во у м. *Львів*. Засноване 26 січ. 1896 внаслідок злиття т-в «Ватра» та «*Академічне братство*». «А. г.» поєднувала в собі функції читальні й самодопомогового т-ва. Органом «А. г.» був час. «Молода Україна» (ред. Л.Цегельський, С.Старосольський, А.*Крушельницький*, В.Темницький, а пізніше В.Панейко та І.*Крип'якевич*), що виходив нерегулярно з січ. 1900 по берез. 1903, а також у 1905 і 1910. У різні роки т-во нараховувало від кількох десятків до кількох сотень чл. При «А. г.» діяли драм., правничий, літ., філос., екон.-соціальний та ін. гуртки. Т-во організовувало курси з історії України, географії, права, нім. мови для робітників, наук. доповіді у сільс. та міськ. читальнях, забезпечувало їх книжками й виданнями серії «Дешева бібліотека». 1897 «А. г.» створила Допомоговий фонд для незаможних укр. літераторів. У наступному році т-во видало зб. поезій І.*Франка* «Мій Ізмарагд» і організувало святкування 25-річчя літ. діяльності поета. 1899—1902 «А. г.» брала активну участь в академічних вічах і боролася за відкриття укр. ун-ту у Львові. Внаслідок сецесії студентів 1901 та демонстрації у січ. 1907 «А. г.» тимчасово заборонено. 1909 стала чл. Укр. студентського союзу. Напередодні *Першої світової війни* формувала парамілітарні відділи. 1921 т-во було закрите польс. владою;

2) укр. студентське т-во у Кракові, що складалося переважно із студентів мед. ф-ту *Краківського університету* і діяло 1888—95. Серед чл. цього т-ва був В.*Стефаник*;

3) укр. студентське т-во у Кракові, яке діяло 1912—18.

Літ.: Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908; *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. Львів, 1926; *Кравченко Є.* Іван Франко й «Академічна Громада». «Жовтень», 1981, № 3; *Трегуб М.* Українські студентські товариства у Львові другої половини 19 — початку 20 ст. «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника», 1992, вип. 1; *Леник Р.* Українська організована молодь і молодечі організації від початків до 1914 р. Львів—Мюнхен, 1994; *Крикун М.* Студентські організації Львівського університету на початку XX ст. (1900—1914). «Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura», 1998, t. 2.

В.В. Середа.

«АКАДЕМІ́ЧНЕ БРА́ТСТВО» — укр. студентське т-во у *Львові* народовського (див. *Народовці*) спрямування. Засноване 30 черв. 1882 внаслідок реформи т-ва «*Дружній лихвар*». «А.б.» поєднувало функції читальні й самодопомогового т-ва. При т-ві діяли філос., муз. та стат.-етногр. гуртки, «мандрівний комітет», який організовував на-

Будинок Головної академічної гімназії у Львові з 1906.

родознавчі подорожі по *Галичині* та *Буковині*. 1884 та 1889 «А.б.» брало участь в організації віч на підтримку вживання укр. мови та створення каф-ри укр. історії при Львів. ун-ті. З 1891 «А.б.» видавало книжкову серію «Ювілейна бібліотека» (праці В.*Будзиновського*, М.*Ганкевича*, Є.*Левицького*, О.*Маковея*), тв. І.*Франка*, О.*Колесси*, В.*Навроцького*. 1888 «А.б.» спробувало видавати власний ж. «*Товариш*» (вийшов лише перший номер). Після виходу з т-ва 1892 частини студентів та утворення т-ва «Ватра» «А.б.» поступово занепадає. У січ. 1896 внаслідок об'єднання «А.б.» з т-вом «Ватра» утворилося т-во «*Академічна громада*».

Літ.: З історії української молодіжи в Галичині, 1871—84: Історичний очерк розвою товариства «Дружній лихвар», опісля «Академічне братство», 1871— 85. «ЗНТШ», 1903, т. 55; Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908; *Трегуб М.* Українські студентські товариства у Львові другої половини 19 — початку 20 ст. «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника», 1992, вип. 1; *Леник Р.* Українська організована молодь і молодечі організації від початків до 1914 р. Львів—Мюнхен, 1994.

В.В. Середа.

«АКАДЕМІ́ЧНИЙ КРУЖО́К» («Академическій Кружокъ») — укр. студентське т-во русофільського спрямування. Засноване в листоп. 1870 у *Львові*. 1876 «А.к.» опубл. альманах «Дністрянка», а з квіт. 1874 по лип. 1877 видавав свій друкований орган «*Друг*». 1876—77 ред. к-т і провід «А.к.» очолювали І.*Франко*, М.*Павлик*, І.Белей, А.*Дольницький*. Листи М.*Драгоманова* сприяли демократизації «А.к.» та його об'єднанню з народовським студентським т-вом «*Дружній лихвар*». Після арештів студентів-соціалістів 1877 т-во «А.к.» вернулося на консервативні русофільські позиції. Внаслідок процесу О.Грабар 1881 (серед засуджених був чл. «А.к.» В. Лагола) «А.к.» втратив провідні позиції у студентському житті Львова, а в самому «А.к.» здобули перемогу послідовники більш радикального русофільського спрямування. 1895 т-во «А.к.» змінило назву на «Друг», яке існувало до 1939.

Літ.: З історії української молодіжи в Галичині, 1871—84: Історичний очерк розвою товариства «Дружній лихвар», опісля «Академічне братство», 1871—85. «ЗНТШ», 1903, т. 55; Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908; *Дей О.І.* Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення. К., 1959; *Кізлик О.Д.* «Друг» 1874—1877: Систематичний покажчик змісту журналу. Львів, 1967; *Калинович В.* Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів, 1967; *Himka J.-P.* Socialism in Galicia. Cambridge, 1983; *Трегуб М.* Українські студентські товариства у Львові другої половини 19 — початку 20 ст. «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника», 1992, вип. 1; *Леник Р.* Українська організована молодь і молодечі організації від початків до 1914 р. Львів—Мюнхен, 1994.

В.В. Середа.

«АКАДЕМІ́ЧНИЙ ЛЕГІО́Н» — збройне студентське формування у складі нац. гвардії у *Львові* під час революції 1848—49 в Австрії. Ств. у берез. 1848, налічував бл. 900 осіб. Брав участь у *Львівському повстанні 1848*, після придушення якого за умовами капітуляції був розпущений. Багато його учасників репресовано.

Літ.: *Batowski A.* Diariusz wypadków 1848 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków— Gdańsk, 1974.

Ф.І. Стеблій.

АКАДЕ́МІЯ АРХІТЕКТУ́РИ УКРАЇ́НИ (ААУ) — громад. наук.-творча орг-ція, що об'єднує архітекторів-практиків, теоретиків арх-ри та істориків. Заснована 14 лют. 1992 в *Києві*, має філії в *Одесі*, *Львові* та *Харкові*. До складу ААУ входять як окремі особи, так і установи, зокрема ряд ін-тів, управління арх-ри й містобудування Києва, Одеси, Миколаєва, архіт. ф-ти вузів. Обрано 123 акад. та чл.-кор. ААУ. Перший президент — В.Штолько.

В.В. Вечерський.

АКАДЕ́МІЯ БУДІВНИ́ЦТВА І АРХІТЕКТУ́РИ при Держбуді УРСР — наук. установа, ств. 1955 у *Києві* на базі Акад. арх-ри УРСР (заснована 1945) й низки галузевих НДІ Києва й *Харкова*. Першим президентом (акад. арх-ри УРСР) був архіт. В.*Заболотний* (1945—56), автор проекту будинку ВР. Чл. акад. були відомі арх-ри України: П.*Альошин*, Ю.*Асєєв*, О.*Вербицький*, А.Добровольський, М.Сєверов та ін. Видавався «Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР». 1962 реорганізована в кілька н.-д. архіт. ін-тів, зокрема, НДІ теорії та історії арх-ри й містобудування, Н.-д. і проектний ін-т містобудування, зональний НДІ експериментального проектування. На базі А.б. і а. утворилися громадські орг-ції — *Академія архітектури України* (1992) та *Академія будівництва України* (1993).

Р.І. Бондаренко.

АКАДЕ́МІЯ БУДІВНИ́ЦТВА УКРАЇ́НИ (АБУ) — всеукр. громад. орг-ція, яку створили на добровільних засадах провідні вчені й видатні інженери буд. галузі, пром-сті буд. матеріалів і буд. машинобудування. Вважає себе правонаступницею *Академії будівництва та архітектури* при Держбуді УРСР (1955—62). Утв. 24 черв. 1993 у *Києві*. Колективними чл. АБУ є понад 70 корпорацій, НДІ, навч. закладів. Обрано понад 850 акад. і чл.-кор. АБУ має свої часописи — «Вісник» та «Техніка будівництва». Перший президент — Г.Злобін.

О.М. Лівінський.

АКАДЕ́МІЯ МЕДИ́ЧНИХ НАУ́К УКРАЇ́НИ (АМНУ). Заснована 24 лют. 1993 у *Києві*. Президентом АМНУ з часу її заснування обрано акад. НАН України та АМНУ О.Возіанова. Персональний склад Акад. — 34 акад. і 45 чл.-кор. До АМНУ входять 36 н.-д. установ. Акад. здійснює роботу щодо консолідації інтелектуального потенціалу науковців-медиків, організації і проведення фундаментальних і прикладних досліджень у галузі медицини, інтеграції академічної й вузівської науки, підготовки наук. кадрів вищої кваліфікації.

Осн. напрями наук. досліджень: вивчення механізмів життєдіяльності організму та розвитку патологій; розробка шляхів зміцнення здоров'я та подовження тривалості життя, дослідження принципово нових методів діагностики, лікування та профілактики найпоширеніших хвороб людини; створення нових лікарських засобів; розкриття механізмів та профілактика несприятливої дії на організм факторів навколишнього середовища, в т. ч. пов'язаних з наслідками *Чорнобильської катастрофи 1986* та умовами праці.

В Акад. зосереджені всі провідні наук.-мед. установи країни. В них плідно працюють представники багатьох наук. шк., ств. видатними вченими-медиками. В Україні та за її межами широко відомі шк.: у галузі хірургії —

М.*Амосова*, О.Возіанова, Ю.Зозулі, Г.Книшова, О.*Шалімова*; педіатрії — О.Лук'янової; терапії — Л.*Малої*, О.Коркушка, А.Єфімова, Д.Чеботарьова; теор. медицини — В.Фролькіса; профілактичної медицини — Ю.Кундієва, І.Трахтенберга, А.Сердюка та ін.

Установи Акад. мають клінічні бази, де надається спеціалізована мед. допомога хворим з найскладнішою патологією.

Друкований орган АМНУ — «Журнал Академії медичних наук України».

Літ.: *Возіанов О.Ф.* Шляхи розвитку АМН України та медична наука на межі століть. «Журнал Академії медичних наук України», 1998, т. 4, № 3; Академія медичних наук України. К., 2000; *Возіанов О.Ф.* Академія медичних наук — незалежній Україні. «Журнал Академії медичних наук України», 2001, т. 7, № 2.

О.Ф. Возіанов.

АКАДЕ́МІЯ МИСТЕ́ЦТВ УКРАЇ́НИ (АМУ) — вища наук.-творча самоврядна держ. орг-ція у галузі професійного муз., образотворчого, театрального мист-в, кіномист-ва, арх-ри й дизайну, мистецтвознавства. Заснована 14 груд. 1996 у *Києві* з метою забезпечення розвитку укр. мист-ва, відродження нац. традицій, проведення фундаментальних досліджень з історії та теорії розвитку худож. к-ри України. Дійсними чл.-засн. АМУ затверджено А.Авдієвського, М.*Бєлікова*, М.*Вантуха*, Д.*Гнатюка*, С.*Данченка*, В.Знобу, Ю.Іллєнка, М.Криволапова, І.Ляшенка, М.*Мащенка*, Е.Миська, М.Рєзниковича, В.Сидоренка, О.Тимошенка, А.Чебикіна, В.Чепелика. У структурі АМУ діють 6 від-нь: кіномист-ва, муз. мист-ва, образотворчого мист-ва, театрального мист-ва, синтезу пластичних мист-в, теорії та історії мист-в. У складі АМУ багато д-рів і канд. наук, проф. і доц.; багато чл. мають почесні звання нар. артиста України, нар. худож., нар. архіт., засл. діяча мист-в, засл. діяча н. і т. України, є лауреатами Нац. премії України ім. Т.Шевченка, Держ. премії України в галузі н. і т., мистецьких премій ім. О.Довженка, І.Огієнка, З.Паліашвілі, Леся Курбаса, І.Котляревського.

Свою діяльність АМУ проводить у тісній взаємодії з Мін-вом к-ри, Мін-вом освіти і науки, центр. та місц. органами виконавчої влади, НАН України, галузевими академіями, нац. творчими спілками, мистецькими колективами і спец. навч. закладами. Велике значення надається посиленню впливу на розвиток мист-в і мистецтвознавчої науки в регіонах, створенню Зх., Пд. і Сх. наук.-мистецьких регіональних центрів.

Академія проводить значну н.-д. роботу в галузі муз., образотворчого, театрального, декоративно-ужиткового мист-ва, кіно, арх-ри, дизайну, музейної справи, охорони і реставрації пам'яток арх-ри, здійснює виставкову діяльність, огляди робіт творчої молоді, проводить наук. конф. з питань розвитку мист-ва.

Ведеться активна робота з підготовки до виходу у світ 22-томної «Історії українського мистецтва». Велика увага приділяється питанням підготовки і виховання мистецьких кадрів, безперервної професійної мистецької освіти, вибудові вертикалі освіти, поглиблення її змісту. Цій темі присвячені щорічні акції «Мистецтво молодих», наук. конф. з питань мистецької освіти та перспектив її розвитку.

А.В. Чебикін.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К УКРАЇ́НИ — див. *Національна академія наук України.*

АКАДЕ́МІЯ ПЕДАГОГІ́ЧНИХ НАУ́К УКРАЇ́НИ (АПНУ) — вища галузева держ. наук. установа. Ств. 1992 у *Києві* з метою комплексного розвитку пед. наук, теорії й методики освіти в Україні, розроблення наук.-методичних засад відродження нац. шк. Президент-організатор — акад. М.Ярмаченко. Персональний склад АПНУ на 2002 — 47 акад. і 82 чл.-кор.

Наук. структури АПНУ об'єднано у 5 від-нь: теорії та історії педагогіки, дидактики; методики, інформаційних технологій в освіті; психології, вікової фізіології і дефектології; педагогіки й психології вищої шк.; педагогіки та психології професійно-тех. освіти.

У складі АПНУ функціонують: Ін-т педагогіки, Ін-т психології, Ін-т проблем виховання, Ін-т педагогіки й психології професійної освіти, Ін-т дефектології, Ін-т соціальної і політ. психології, Ін-т вищої освіти, Ін-т засобів навчання, Центр. ін-т післядипломної пед. освіти, Ін-т методів навчання іноз. мов (м.*Одеса*, на засадах самофінансування), Укр. інноваційний центр гуманітарної освіти, Наук.-методичний центр «Українська етнопедагогіка й народознавство» (м. *Івано-Франківськ*), Наук.-методичний центр превентивного виховання, Укр. наук.-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, Крим. наук.-методичний центр управління освітою, Наук.-методичний центр інтеграції змісту освіти (м. *Полтава*, на засадах самофінансування), Пд. наук. центр, Держ. наук.-пед. б-ка України, Пед. музей України.

У зазначених наук. структурах працює бл. 800 науковців. Експериментальними дільницями АПНУ є шк., зокрема Авторська школа-комплекс № 3 у м. Южне Одес. обл., Саксаганський природничо-наук. ліцей у м. *Кривий Ріг* та ін., до- та позашкільні заклади, ПТУ, ін-ти та ун-ти.

Видавничу діяльність АПНУ здійснює вид-во «Педагогічна думка». Осн. періодичними вид. АПНУ є ж. «Педагогіка і психологія» та «Педагогічна газета». АПНУ є також співзасн. 15 фахових наук.-методичних журналів, зокрема: «Шлях освіти», «Мистецтво й освіта», «Комп'ютер у школі й сім'ї», «Професійно-технічна освіта», «Біологія і хімія в школі», «Дивосвіт», «Математика в школі», «Дефектологія» та ін.

При Президії АПНУ діє Рада з координації наук. досліджень у галузі педагогіки й психології.

В.Г. Кремень.

АКАДЕ́МІЯ ПРАВОВИ́Х НАУ́К УКРАЇ́НИ (АПНУ) — наук. орг-ція у галузі д-ви і права, заснована на держ. власності. Ств. 23 лип. 1993 на основі організованої 1992 правової громад. акад. у м. *Харків*. Президентом-організатором АПНУ був призначений В.Тацій. Первісна чисельність персонального складу АПНУ — 25 акад. і 45 чл.-кор.

Осн. завдання АПНУ: координація, організація і проведення фундаментальних та прикладних досліджень у галузі д-ви і права; виконання замовлень органів держ. влади стосовно розроблення засад наук. та правової політики, проведення наук. експертизи проектів законів та ін. нормативно-правових актів; підготовка наук. кадрів і підвищення їх кваліфікації тощо.

Перші вибори до АПНУ відбулися у листоп. 1993, а в груд. того ж року на заг. зборах АПНУ

було затверджено її статут та сформовано органи управління. Президентом обрано В.Тація. Указом Президента України від 12 квіт. 2000 збільшена чисельність чл. АПНУ — до 35 акад. і до 60 чл.-кор.

У системі АПНУ діють від-ня з осн. напрямів юрид. науки: теорії та історії д-ви і права; держ.-правових наук і міжнар. права; цивільно-правових наук, екологічного, госп. і аграрного права; кримінально-правових наук, а також Київ. регіональний центр АПНУ. Осн. структурними формуваннями АПНУ є: НДІ приватного права і підприємництва (м. *Київ*), НДІ інтелектуальної власності (м. Київ), НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування (м. Харків), НДІ фінансового права (м. *Ірпінь*), НДІ вивчення проблем злочинності (м. Харків), а також Н.-д. центр правової інформатики (м. Київ), наук. лабораторії у Харкові, Києві, *Львові*.

Від квіт. 1996 при Акад. функціонує вид-во «Право», яке друкує наук., навч. і довідкову літ.; друкований орган АПНУ — «Вісник Академії правових наук України». Місцеперебування президії АПНУ — м. Харків.

Літ.: Академія правових наук України: Довідник. Х., 1996; *Тацій В.* Академія правових наук України на рубежі століть: підсумки та перспективи. «Право України», 2001, № 2.

В.Я. Тацій.

АКЕРМА́Н — назва 1503—1944 м. *Білгород-Дністровський.*

АКЕРМА́НСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ 1826 — одна заг. і дві додаткові угоди («Російсько-турецький окремий акт про Молдову й Валахію» й «Російсько-турецький окремий акт про Сербію»), підписані 7 жовт. (25 верес.) новорос. ген.-губернатором і повноважним намісником *Бессарабії* М.*Воронцовим* і новопризначеним посланцем до *Стамбула* А.Рібоп'єром з представниками Туреччини у м. Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*).

Повстання (1821) в Дунайських князівствах і нац.-визвол. революція в Греції, спрямовані проти владарювання там *Османської імперії*, розпочали чергову балканську кризу. Ослаблена Туреччина сподівалася на підтримку Великої Британії, занепокоєної посиленням впливу *Російської імперії* на Бл. Сході. Остання прагнула дальшого зміцнення позицій у стратегічно важливому геополіт. регіоні. Імп. *Микола I* діяв жорстко і спочатку обачно. Приїзд герцога А.Веллінгтона на коронацію царя було використано для тактичного компромісу з Великою Британією. За нею визнавалося переважне право посередництва у грец.-турец. конфлікті, за Росією — можливість безпосередньо вирішувати взаємини зі Стамбулом. У Петерб. протоколі 4 квіт. (23 берез.) 1826 обидві сторони заявляли про взаємну незацікавленість територіальними придбаннями на Балканському п-ві. На другий день після підписання протоколу турец. урядові передано затверджений царем ультиматум: вивести війська з Дунайських князівств і відновити їхній статус, а також відновити автономію *Сербії*; якнайшвидше розпочати переговори з Росією. Демарш підтримано Великою Британією, Францією й Австрією.

Туреччина прийняла ультиматум, і 13(01) лип. в м. Акерман відновлено переговори. Рос. представники рішуче наполягали на запропонованих ними умовах. Позиція турец. представників була послаблена невигідною міжнар. та кризовою внутр. ситуацією в країні, розвалом армії. Змістом конвенції й додаткових актів стала конкретизація положень *Бухарестського мирного договору 1812* на користь Росії. А. к. визначала нову прикордонну лінію по Дунаю. Росія отримала право вільної торгівлі на тер. Туреччини, яка зобов'язалася також не перешкоджати «вільному плаванню купецьких суден під російським прапором у всіх морях та інших водах Імперії Османської без будь-якого винятку». За Росією закріплювалися здобутки на Кавказі: Сухумі, Анаклія, Редут-кале (нині с. Кулеві, Грузія). Туреччина розширювала права й привілеї Дунайських князівств. Султан міг зміщувати їхніх господарів лише за згодою Росії. Контроль за здійсненням статусу князівств покладався на посла Росії в Стамбулі та консулів у Бухаресті й Яссах (нині місто в Румунії). «Окремий акт про Сербію» зобов'язував турец. уряд розробити разом з сербськими депутатами заходи, необхідні для забезпечення «свободи богослужіння, вибору своїх начальників, незалежності внутрішнього управління, об'єднання різних податків в один, надання сербам права керувати маєтками, що належать мусульманам (за умови віддавати прибутки разом з даниною), свободи торгівлі, дозволу сербським купцям мандрувати османськими областями за їх власними паспортами, будівництва лікарень, шкіл, друкарень і, нарешті, заборони мусульманам, за винятком тих, хто належить до (військових) гарнізонів, оселюватися в Сербії».

А. к. на деякий час віддалила чергову рос.-турец. війну. Наприкінці 1827 султан Магмуд II, звинувативши Росію в організації повстання в Греції, заявив, що конвенція вичерпала призначену їй роль перепочинку, проголосив її нечинною і закликав готуватися до джихаду (священної війни за віру) проти Росії. Зі свого боку, Росія в січ. 1828 заявила про намір тимчасово ввести війська у *Молдову* й *Волощину*, а 26(14) квіт. 1828 оголосила війну Туреччині (див. *Російсько-турецька війна 1828—1829*).

Літ.: *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814—1878), т. 2. М., 1947; *Гросул В.М.* Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20—30-е годы XIX в.). М., 1966; Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского Министерства иностранных дел, т. 14. М., 1983.

Р.Г. Симоненко.

АКЕРМА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — від 7 серп. до 7 груд. 1940 назва *Ізмаїльської області.*

АККА́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра мустьєрської доби раннього *палеоліту*. Представлена майже 20 здебільшого печерними стоянками, зосередженими в сх. ч. Криму. Найкраще вивчені такі стоянки, як Заскельне V та VI, Сари-Кая I, Червона Балка, Пролом II та ін. Датується 100/110—30/35 тис. років тому. Розкопано кам'яні знаряддя, серед яких ха-

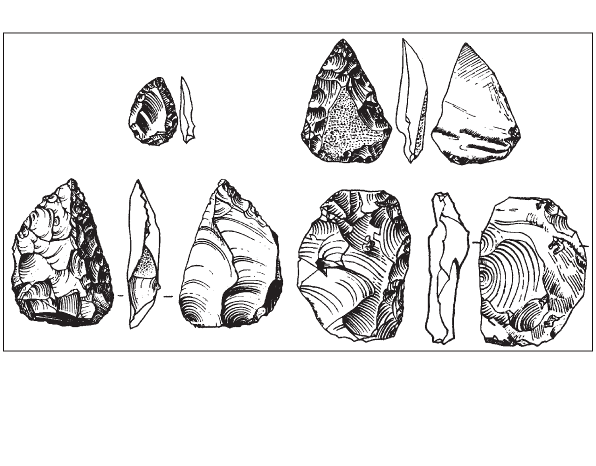

Аккайська культура. Знаряддя праці.

Реставрована нижня щелепа неандертальця зі стоянки Заскельне VI.

рактерні двобічно оброблені ножі, нечисленні знаряддя з кістки та унікальні вироби з різьбленої кістки (Пролом II). Серед фауністичних останків переважають кістки мамонта, коня, бізона, сайги, що вказує на певну спеціалізацію в мисливстві. На деяких стоянках відкрито скелетні останки неандертальців (до 7 особин), частина з яких була у спец. похованнях. Близькі за аналогією пам'ятки відомі на тер. Центр. Європи, але багато даних свідчить на користь місц. походження А. к.

Літ.: *Колосов Ю.Г.* Мустьерские культуры района Белогорска. К., 1986; *Його ж.* Аккайская мустьерская культура. К., 1986; *Колосов Ю.Г. и др.* Ранний палеолит Крыма. К., 1993.

В.М. Степанчук.

АК-МЕЧЕ́ТЬ — 1) назва до 1784 м. *Сімферополь*; 2) назва до 1944 смт *Чорноморське*.

АКСА́КОВ Іван Сергійович (08.10(26.09).1823—08.02(27.01). 1886) — юрист, літератор, журналіст, громад. діяч, ідеолог слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*). Н. в с. Куроєдово (Надьожино) поблизу м. Бєлєбєй Оренбурзької губ. (нині Башкортостан, РФ). Зі старовинного дворянського роду. Син рос. письменника С. Аксакова. З 1826 жив у *Москві*, початкову освіту дістав удома. 1838—42 навч. у петерб. Школі правознавства, після чого перебував на держ. службі. 1848—49 як чиновник МВС таємно наглядав за розкольниками в *Бессарабії.* 30(18) берез. 1849 арештований жандармами за виявлене в листуванні з батьками співчуття до Ю.*Самаріна*, ув'язненого в *Петропавловській фортеці*; через чотири дні за розпорядженням імп. *Миколи I* відпущений під поліцейський нагляд. Написавши низку поезій, у т. ч. заборонених цензурою, і відмовившись припинити літ. працю, як того вимагав міністр внутр. справ Л.Перовський, 1851 був змушений піти у відставку. 1852 у 1-му томі укладеного ним «Московского сборника» опублікував, зокрема, ст. «Несколько слов о Гоголе», високо оцінивши «подвиг життя» письменника. Другий том, також за його впорядкуванням, зазнав урядової проскрипції, після чого А. було заказано редагувати будь-які видання.

Наприкінці 1853 за завданням від-ня статистики Рос. геогр. т-ва вирушив в Україну досліджувати екон. питання. Зібрані факти узагальнив у монографії «Исследование о торговле на украинских ярмарках» (СПб., 1858), за що отримав велику Костянтинівську медаль Рос. геогр. т-ва і половинну Демидовську премію Петерб. АН (схвальний відгук подав М.*Бунге*).

Під час *Кримської війни 1853—1856* із Серпуховською дружиною Моск. ополчення пройшов Україною до *Одеси*, а потім до Бессарабії. 1856 взяв участь у діяльності спец. комісії з визначення, наскільки Крим потерпів від бойових дій та ін. військ. акцій, і з розслідування інтендантських зловживань. Того ж року надіслав з *Миколаєва* та ін. міст Причорномор'я матеріали для рос. преси. 1857, перебуваючи за кордоном, налагодив співробітництво з *Вільною російською друкарнею.* У Москві 1858 завідував конторою ж. «Сельское благоустройство», 1858—59 негласно редагував «Русскую беседу», друкував тв. Т.*Шевченка*, П.*Куліша*, Марка *Вовчка*, Д.*Мордовця*, М.*Максимовича*, М.Симонова (М.*Номиса*), познайомився з Т.Шевченком, який назвав «діамантовим» його вірш «На новый год».

Спільно з М.*Погодіним* 1858 ініціював створення моск. Слов'ян. благодійного комітету. 1859 започаткував газ. «Парус», запросивши до співпраці й укр. авторів. Але за те, що він чітко не виокремив українців у програмному переліку представників слов'ян. народів, йому вчинив обструкцію П.Куліш, підтриманий Т.Шевченком (конфлікт прагнув уладнати М.Максимович, утім, «Парус» за «неблагонадійність» уже на другому номері уряд закрив). Пізніше А. виступав не тільки проти вирізнення «особливої малоруської літературної мови», а й проти репресій, поцілених на «малоруське наріччя».

Видавав часописи «День» (1861—65), «Москва» та «Москвич» (1867—68), «Русь» (1880—86). Зазнавав цензурних утисків. На поч. 1866 одружився з дочкою Ф.Тютчева Ганною — гувернанткою молодших дітей імп. *Олександра II*, фрейліною (1874 в час. «Русский архив» умістив монументальну біографію «Федор Иванович Тютчев»). Від 1872 очолював Т-во аматорів рос. словесності при Моск. ун-ті, від 1874 — правління моск. кредитного т-ва. 1875—76 був головою Слов'ян. к-ту, 1877—78 — Слов'ян. т-ва.

Під час війни *Сербії* та *Чорногорії* проти *Османської імперії* 1876—78 і *російсько-турецької війни 1877—1878* розгорнув широку кампанію на підтримку визвол. боротьби пд. слов'ян, постачав гроші та зброю. За висловлену на засіданні Слов'ян. т-ва 4 лип. (22 черв.) 1878 критику царської дипломатії був до 1879 адміністративно висланий з Москви. В останні роки життя — один із кер. правосл. місіонерського т-ва, гласний Моск. думи. 1885 через хворобу призупинив свою діяльність і все літо відпочивав у Криму.

П. у м. Москва. Залишив велику епістолярну спадщину.

Тв.: Сочинения, т. 1—7. М., 1886—87; Письма к родным: 1844—1849. М., 1988; Письма к родным: 1849—1856. М., 1994.

Літ.: *Маркевич А.* И.С.Аксаков и его значение. Одесса, 1886; Сборник статей, напечатанных в разных периодических изданиях по случаю кончины И.С.Аксакова. М., 1886; *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 1. СПб., 1889; *Трубачов С.* Аксаков Иван Сергеевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 1. СПб., 1896; *Гудзій М.К.* Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. «Радянське літературознавство», 1957, № 19; *Цимбаев Н.И.* И.С.Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978.

П.Г. Усенко.

І.С. Аксаков.

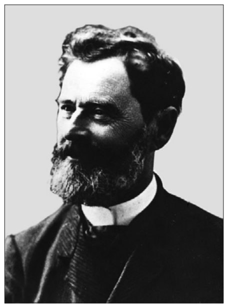

П.Б. Аксельрод.

АКСЕЛЬРО́Д Павло (Пінхус) **Борисович** (парт. псевдонім — Александрович; літ. — Н.Д., Робочий, Пітейнберг; 1850—16.04.1928) — політ. діяч, літератор. Н. поблизу м. Почеп Мглинського пов. Черніг. губ. (нині Брянська обл., РФ) в родині корчмаря. Навч. в єврейс. казенному уч-щі в м. Шклов, з 1863 — у г-зії в м. Могильов (обидва міста нині Могильовської обл., Білорусь), Ніжин. юрид. ліцеї, з 1872 — у Київ. ун-ті, де і почалася його революц. діяльність. Проводив пропагандистську роботу в артілях робітників-бу-

дівельників. 1873 був одним із засн. народницького гуртка, що став від-ням петерб. орг-ції *чайковців*. Брав участь у «*ходінні в народ*». У жовт. 1874 заарештований за пропаганду серед селян Могильовської губ.; втік з-під арешту. Переїхав спочатку до Берліна, у січ. 1875 — до Женеви, де зблизився з нім. соціал-демократами і рос. емігрантами — прихильниками народника М.Бакуніна, які видавали газ. «Работник». За дорученням останніх у серп. 1875 нелегально приїздив до Росії для встановлення зв'язків з місц. групами революціонерів. Після повернення наприкінці того ж року до Женеви співробітничав у ж. «Работник», 1878 був одним із засн. і ред. ж. «Община», зблизився з женевською секцією Юрської федерації анархістського Інтернаціоналу.

Від лют. 1879 — у *Санкт-Петербурзі*, з черв. — в Одесі, де спробував відновити діяльність розгромленого *Південноросійського робітничого союзу*. Того ж року приєднався до групи «*Чорний переділ*», був ред. однойменного періодичного вид. Після розгрому групи на поч. 1880 організував нову групу — «Північноросійське товариство "Земля і воля"», розробив її програму. З 1881 проживав у м. Цюрих (Швейцарія), вивчав історію зх.-європ. робітн. руху, публікував статті у женевському ж. «Вольное слово», ж. «Вестник "Народной воли"». 1883 — один із співзасн. рос. с.-д. групи «*Визволення праці*». У 1880—90-х рр. перекладав рос. мовою тв. К.*Маркса* і Ф.*Енгельса*, співробітничав у журналах «Рабочий», «Знамя», «Социалист» (один із ред.), «Социал-демократ», керував неперіодичним зб. «Работник», що виходив 1896—99, опублікував низку статей і брошур, брав участь у конгресах *Інтернаціоналу II* (1893 — у Цюріху, 1896 — у Лондоні).

1900 увійшов до редакцій газ. «*Искра*» і ж. «Заря» та до кер-ва «Закордонної ліги революційної соціал-демократії». Після II з'їзду РСДРП — один з лідерів *меншовизму*, політ. платформу якого обгрунтував у низці публікацій, у виступах на парт. з'їздах і конф. Під час *революції 1905—1907* агітував за скликання Народної думи. Вважав непримиримими більшовицький (див. *Більшовизм*) і меншовицький напрями в РСДРП, виступав за скликання робітн. з'їзду з метою створення нової партії, за докорінні зміни у діяльності рос. соціал-демократії на засадах реформізму та легалізації. 1908—11 був ред. газ. «Голос социал-демократа», 1911—12 співробітничав у газ. «Живая жизнь» та ін. Брав участь у Віденській конф. 1912, на якій оформився т. зв. серпневий блок. 1914 А. увійшов замість Г.*Плеханова* представником РСДРП до Міжнар. соціаліст. бюро. Брав участь у Ціммервальдській (у с. Ціммервальд) та Кінтальській (с. Кінталі; обидва в Швейцарії) міжнар. соціаліст. конф., входив до складу «Закордонного секретаріату Організаційного комітету РСДРП» у Цюріху та редакції його «Известий» (1915—17) — гол. друкованого органу меншовицького інтернаціоналу. Під час *Першої світової війни* виступав проти оборонства, але не поширював ці погляди на герм. соціал-демократію, яка підтримувала власний уряд. У подальшому дотримувався поглядів «центристів» та пацифістів (див. *Пацифізм*), пропагував гасло «Ні перемог, ні поразок».

Від трав. до серп. 1917 жив у Росії, був обраний головою Орг. к-ту меншовиків, а на об'єднавчому з'їзді партії — головою ЦК РСДРП. Працював у від. міжнар. зв'язків виконкому Петроградської ради робітн. і солдатських депутатів. У серп. 1917 виїхав за кордон для підготовки Стокгольмської міжнар. соціаліст. конференції. *Жовтневу революцію 1917* сприйняв вкрай негативно. Пізніше — чл. Бюро соціаліст. робітн. Інтернаціоналу, співробітник кількох с.-д. періодичних вид., зокрема ж. «Социалистический вестник».

П. у м. Берлін.

Тв.: Die Entwicklung der social-revolutionaren Bewegung in Russland. Zürich, 1881; Письмо к товарищам. М., 1884; Ответ товарищу. Цюрих, 1887; Задачи рабочей интеллигенции в России. Женева, 1893; Историческое положение и взаимное отношение либеральной и социалистической демократии в России. Женева, 1898; К вопросу о современных задачах и тактике русских социал-демократов. Женева, 1898; Две тактики. СПб., 1907; Рабочий класс и революционное движение в России. СПб., 1907; Народная дума и рабочий съезд. СПб., 1907; Об антиликвидаторстве и его исторических корнях. «Наша Заря», 1911, № 1, 3, 5; Прежде и теперь. О русском рабочем движении. «Живая Жизнь», 1913, № 3, 6, 9, 13; Die Krise und die Aufgaben der Internationale. Zürich, 1915; Пережитое и передуманное, кн. 1. Берлин, 1923; Из архива П.Б.Аксельрода. Берлин, 1924; Переписка Г.В.Плеханова и П.Б.Аксельрода, т. 1—2. М., 1925.

Літ.: *Потресов А.Н.* П.Б.Аксельрод. 45 лет общественной деятельности. СПб., 1914; Наши противники. Сборник материалов и документов. М., 1928; Памяти П.Б.Аксельрода. «Социалистический вестник», 1928, № 8—9; Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь, т. 5. М., 1931.

Л.Д. Федорова.

Мітинг на Софійському майдані у Києві з нагоди проголошення Акта злуки ЗУНР і УНР. Київ, 22 січня 1919.

АКТ ЗЛУ́КИ — урочисте проголошення *Директорією* акта про об'єднання *Української Народної Республіки* й *Західноукраїнської Народної Республіки* в єдину незалежну д-ву 22 січ. 1919 в Києві.

Внаслідок розвалу *Австро-Угорщини* на зх.-укр. землях 1 листоп. 1918 постала нова д-ва — ЗУНР. Під тиском широких нар. мас, що прагнули об'єднання з

«Великою Україною», в умовах розв'язаної поляками інтервенції *Українська національна рада ЗУНР*, її найвища законодавча влада, доручила своєму урядові — *Державному секретаріату ЗУНР* — вжити необхідних заходів для возз'єднання всіх укр. земель в єдиній д-ві. Укр. нац. рада надіслала делегацію (О.*Назарук*, В.*Шухевич* та ін.) для переговорів з гетьманом П.*Скоропадським*. Та по прибутті переговори вже довелося вести з *Директорією*, яка стала на чолі *протигетьманського повстання 1918*. 1 груд. 1918 у *Фастові* було укладено «передвступний» договір між УНР і ЗУНР про наступну Злуку обох республік в одну велику д-ву. 3 січ. 1919 Укр. нац. рада ЗУНР у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) затвердила «передвступний» договір між ЗУНР і УНР і прийняла ухвалу про злуку укр. д-в: «Українська Національна Рада... проголошує торжественно з'єднання... Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку». Держ. секретаріатові ЗУНР доручалося завершити офіц. укладення договору про злуку. До скликання Установчих зборів об'єднаної Республіки законодавча влада на тер. ЗУНР належала Укр. нац. раді, виконавчу здійснював Держ. секретаріат. Для переговорів з урядом УНР була обрана делегація у складі 65 осіб (очолював Л.*Бачинський*) та окрема комісія. 22 січ. 1919 Директорія УНР з приводу визначної події видала Універсал, яким оповістила про утворення єдиної незалежної УНР. В урочистій обстановці у цей день на Софійському майдані було проголошено А. З.: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка». А. З. одностайно схвалено 23 січ. 1919 *Трудовим конгресом України*, що відкрився напередодні. Представники ЗУНР (48 делегатів) були введені до складу Трудового конгресу для негайного проведення в життя цього акта. До складу його президії обрано галицького соціал-демократа С.*Вітика*. Директорії УНР надавалося право верховної влади і покладалося зобов'язання вжити всіх заходів до оборони д-ви. До її складу мали увійти представники *Західної України*. Назву ЗУНР було замінено на «Західна область Української Народної Республіки» (ЗОУНР), якій забезпечувалася територіальна автономія. Передбачалося скликати Установчі збори, що мали утворити єдину владу Республіки.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 3. К.—Відень, 1920; *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни. 1914—1918, ч. 1—3. Львів, 1930—38; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Нью-Йорк, 1970; Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі Конституції України. К., 1992.

О.Й. Щусь.

АКТ ПРОГОЛО́ШЕННЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ УКРАЇ́НИ — політико-правовий документ ВР України, прийнятий 24 серп. 1991, яким засвідчувався новий статус Української д-ви.

Цій події передувало прийняття ВР України 16 лип. 1990 *Декларації про державний суверенітет України 1990*, якою проголошувалася самостійність, повнота і неподільність влади Укр. д-ви в межах її тер. та незалежність і рівноправність у зовн. відносинах.

Прийняття Акта відбувалося в умовах, коли під дією зовн. чинників суверенітет України опинився під реальною загрозою. Спроба держ. перевороту в *СРСР* у серп. 1991 виявила повну залежність союзних республік-держав від розвитку подій у Москві, їх беззахисність. Тільки повний провал моск. путчу зберіг Україну від втрати нац. суверенітету та повернення її до тоталітарних часів. З огляду на це 24 серп. 1991 в Києві розпочала роботу позачергова сесія ВР УРСР. З доповіддю про політ. ситуацію в країні виступив Голова ВР України Л.*Кравчук*. Зі співдоповідями виступили народні депутати О.*Мороз* — від більшості та І.*Юхновський* — від опозиції.

У доповіді й співдоповідях висловлювалася єдина думка про необхідність вжити рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Було запропоновано визначити і створити всі структури суверенітету та механізм його практичної реалізації, надійну обороноздатну систему, прийняти закони про статус військ, розміщених на тер. України, вирішити питання про деполітизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення екон. суверенітету. Від імені *Народної ради* І.Юхновський запропонував проголосити акт, у якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютне верховенство її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити респ. референдумом. Надвечір 24 серп. 1991 позачергова сесія ВР УРСР (392 депутати — «за», 4 — «проти») проголосила Акт незалежності України, в якому констатувалося:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує:

Незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення».

Водночас ВР визнала за необхідне провести 1 грудня 1991 всеукраїнський референдум на підтвердження Акта незалежності та вибори Президента України.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук зачитує Акт проголошення незалежності України. Київ, 24 серпня 1991.

ВР України прийняла також постанову про політ. обстановку і нагальні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військ. перевороту. Було визнано необхідним створення Ради оборони, ЗС України, Нац. гвардії, прискорене формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підпр-в союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю та забезпечити її конвертування.

У зв'язку з постановою про проведення всеукр. референдуму 24 жовт. 1991 було опубл. звернення ВР України до народу, в якому визначалася істор. роль Акта про незалежність та підкреслювалася особлива відповідальність кожного при визначенні свого волевиявлення. «Акт проголошення незалежності України, — зазначалося у зверненні, — це не витвір політиків, депутатів чи партій... Це об'єктивна потреба... Незалежність України — єдина можливість зупинити зубожіння нашого народу і створити гідні наших людей такі ж умови життя, праці і відпочинку, якими відзначаються передові країни світу... Незалежність України — це право і обов'язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина, представника будь-якої національності, всебічна повага до кожної етнічної меншини, що живе на українській землі...».

1 груд. 1991 громадяни України взяли участь у всенар. референдумі. У бюлетень для таємного голосування було внесено Акт проголошення незалежності України, прийнятий ВР України 24 серп. 1991, і питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

Мітинг на площі біля Верховної Ради України. Київ, 24 серпня 1991.

Всього у волевиявленні взяли участь 31 891 742 громадянина, або 84,18 % від заг. кількості внесених до списків. Стверду відповідь на питання бюлетеня — «Так, підтверджую» — дали 90,32 % голосуючих (28 804 071 особа). Проти — «Ні, не підтверджую» — проголосувало 7,58 %. Недійсними було визнано 2,10 % бюлетенів.

Схваливши на всенар. референдумі 1 груд. 1991 Акт проголошення незалежності України, народ України надав цьому документові реальної сили та започаткував новий етап розвитку історії України.

В.М. Литвин.

АКТ П'Я́ТОГО ЛИСТОПА́ДА 1916 — заява нім. ген.-губернатора Г.Беселера *у Варшаві* й австро-угор. ген.-губернатора К.Кука в Любліні про намір їхніх монархів створити «Королівство Польське». Влітку 1916 послаблена наступом рос. військ Пд.-Зх. фронту *Австро-Угорщина* зняла заперечення щодо проекту рейхсканцлера Т.Бетман-Гольвега створити залежну від Німеччини польс. д-ву, що виконає роль буфера. На нарадах у *Відні* й Пщині (нині Польща) союзники узгодили позиції. Відень підвищив статус легіонів Ю.*Пілсудського*, об'єднавши їх у «Польський запомоговий корпус».

2 листоп. 1916 *Галичині* надано широке самоврядування в межах Австро-Угорщини. Зміцнивши зв'язки з польс. колами, Відень відмовився від неодноразових обіцянок адміністративно поділити Галичину за етнічним принципом. Остаточно перекреслювалися сподівання українців на автономію.

А. п. л. задовольняв експансіоністські плани Берліна. 9 листоп. на таємному засіданні в Рейхстазі Бетман-Гольвег заявив, що польс. землі Німеччини залишаться в її складі, але будуть мобілізовані необхідні для ведення війни людські резерви Польщі. Створення польс. д-ви та визначення її кордонів відкладалося до закінчення війни. Одночасно Беселер звернувся до польс. нас. із закликом «до зброї» — створення польс. війська для війни на Сх. Генерал-губернатор сповістив також, що окупаційні органи продовжуватимуть урядувати на польс. територіях. Зростаюче незадоволення польс. нас. змусило окупаційні власті проголосити створення дорадчої польс. «Тимчасової ради держави» («Ради стану»). Сформована в січ. 1917, вона складалася з 25 чл. (15 призначив нім. і 10 — австро-угор. ген.-губернатор).

Втілення у життя намірів А. п. л. становило серйозну загрозу для укр. нас. Галичини.

Літ.: *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914—1918 рр., ч. 1—3. Львів, 1930—38; *Рубинштейн Е.И.* Крушение австро-венгерской монархии. М., 1963.

Р.Г. Симоненко.

АКТ ТРИДЦЯ́ТОГО ЧЕ́РВНЯ 1941 — декларація про відновлення Укр. д-ви, проголошена *Організацією українських націоналістів* під проводом С.*Бандери* у *Львові* всупереч волі німців, котрі в ході бойових дій на той час окупували майже всю Зх. Україну, але ще не встигли організувати в ній свою владу. Пункт 1-й А. т. ч. проголосив відновлення Укр. д-ви і закликав укр. народ боротися за її суверенну владу на всіх нац. землях. У пункті 2-му йшлося про створення на зх.-укр. землях укр. влади, підпорядкованої майбутньому нац. урядові в *Києві*. Пункт 3-й містив запевнення, що самостійна Укр. д-ва буде тісно співпрацювати з Німеччиною. Далі було оголошено список чл. держ. правління (уряду) на чолі з Я.*Стецьком* (див. *Українське державне правління*). У наступні дні по всій Зх. Україні активісти ОУН організували мітинги на підтримку А. т. ч., створювали органи укр. місц. влади.

А. т. ч. застав окупантів зненацька. Через кілька днів, після консультацій з Берліном, нацистська служба безпеки (СД) заарештувала Я.Стецька та його колег. Бандеру гітлерівці тримали під домашнім арештом у м. Краків (Польща), вимагаючи відкликання акта. Бандера відхилив вимогу, і разом із Стецьком його відправили до Берліна. Обидва опинилися у концтаборі *Заксенгаузен* (за 30 км від Берліна). ОУН(б) пішла в підпілля і почала підготовку збройного повстання проти окупантів.

В.С. Коваль.

«А́КТЫ ВИЛЕ́НСКОЙ АРХЕОГРАФИ́ЧЕСКОЙ КОМИ́ССИИ», **«Акты, издаваемые Виленскою Археографическою коммиссією»** (38 т., 1865 — поч. 20 ст.) — зб. істор. документів з фондів Віленсь-

кого центр. архіву та архівів пн.-зх. губ. *Російської імперії.* Охоплює актовий матеріал та ін. джерела з історії *Великого князівства Литовського* й суміжних з ним володінь за 1387—1710. Переважна більшість з них висвітлює історію *православ'я* в краї, а також різні аспекти політ., адм., законодавчого життя та побуту його населення. Є цінним джерелом для дослідження литов.-польс. доби в історії України.

Літ.: *Турцевич А.* Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. Вильно, 1906.

В.М. Матях.

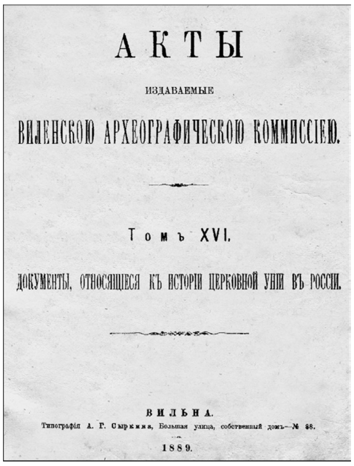

АКТЫ
ИЗДАВАЕМЫЕ
ВИЛЕНСКОЮ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОММИССІЕЮ.
Томъ XVI.
ДОКУМЕНТЫ, ОТНОСЯЩІЕСЯ КЪ ИСТОРІИ ЦЕРКОВНОЙ УНІИ ВЪ РОССІИ.
ВИЛЬНА.
Типографія А. Г. Сыркина, Большая улица, собственный домъ—№ 88.
1889.

«Акты, издаваемые Виленскою Археографическою коммиссіею». Титульний аркуш.

«А́КТЫ ЗА́ПАДНОЙ РОССИ́И», «Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею» (т. 1—5, 1846—53) — зб. істор. документів за 1340—1699, більшість з яких була вперше введена до наук. обігу. Містить полемічні тв. 16 ст. Має важливе значення для дослідників середньовічної історії України, Білорусі, Литви, Росії. Акти стосуються, зокрема, питань політ. взаємин з Польщею, *Кримським ханством*, поземельних відносин, екон. розвитку укр. міст, укладання *Берестейської церковної унії 1596*, діяльності братств і всебічно висвітлюють події *національної революції 1648—1676.* Структурно кожен том складається з передмови, де вказано місця зберігання оригіналів документів, вміщено легенду до кожного з них та примітки. Перші томи вийшли за заг. редакцією

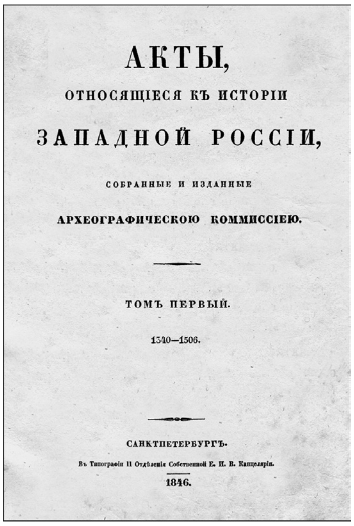

АКТЫ,
ОТНОСЯЩІЕСЯ КЪ ИСТОРІИ
ЗАПАДНОЙ РОССІИ,
СОБРАННЫЕ И ИЗДАННЫЕ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОММИССІЕЮ.
ТОМЪ ПЕРВЫЙ.
1340–1506.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
Въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи.
1846.

«Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею». Титульний аркуш.

чл. Петерб. археогр. комісії І.Григоровича, п'ятий — І.Тарнави-Боричевського.

В.М. Матях.

А́КТИ ЗЕ́МСЬКІ ТА ГРО́ДСЬКІ (Akta terrestria et castrensia; Akta ziemskie i grodzkie) — збірки розрізнених чи оформлених у книги актів та документів земських і гродських судів воєводських і повітових міст та м-к укр. земель, що входили до *Речі Посполитої* та *Великого князівства Литовського.* Це акти судів *Белзького воєводства, Брацлавського воєводства, Волинського воєводства, Київського воєводства, Підляського воєводства, Подільського воєводства, Руського воєводства* (із Холмською землею), *Чернігівського воєводства.* Їхні хронологічні межі: 1435—1783 (а на землях, захоплених Росією, — 1795).

У Белзькому, Подільському та Рус. воєводствах акти з'явилися після ліквідації тут *руського права* та його ін-тів відповідно до судово-адм. реформи у Речі Посполитій 1434—35 (підставою служили королів. вердикти та ухвали сеймиків: берестейського — 1425, єдлінського — 1430 та краківського — 1433); на *Волині* й *Правобережній Україні* — з'явилися 1566, після запровадження тут 2-го Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*).

Дехто з дослідників до земських і гродських актів та документів зараховує документацію повітових судів *Лівобережної України*, заснованих гетьманом К.*Розумовським* 19 листоп. 1763 замість *полкових судів.* Однак діловодний характер, система ведення і спосіб субординації цих актів та документів були ін.

На сьогодні збереглися акти та документи (у вигляді розрізнених паперів, книг та їхніх фрагментів) земських і гродських судів: *Вінниці*, Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*), *Луцька*, *Житомира*, *Овруча*, *Галича*, *Коломиї*, *Снятина*, *Белза*, *Буська*, *Глинян*, *Городка*, *Дрогобича*, *Жидачева*, Лопатина (нині с-ще міськ. типу), *Львова*, Мостиська, Олеська (нині с-ще міськ. типу), *Самбора*, *Сокаля*, *Стрия*, Кристинополя (нині м. *Червоноград*), Щирця (нині с-ще міськ. типу, усі Львів. обл.), Коропця (нині с-ще міськ. типу), *Кременця*, *Теребовлі* (нині усі троє Терноп. обл.), Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Летичева*, *Чернівців*, а також (нині тер. Польщі) — Вроцлава, Городла (нині с. Хородло), Грабовця, Динева (Динув), Ланцута (Ланьцут), Лежайська, Любачева (Любачув), Переворська (Пшеворськ), Перемишля (Пшемисль), Ряшева (Жешув), Сянока (Санок), Тичина та Ярослава.

Найдавніші актові книги становлять собою збірки різних за змістом документів. В останній чв. 15 ст., а гол. чин. у 16 ст., з'являються книги, до яких вміщувалися акти лише певного виду та змісту. Найтиповішими актами і документами були розпорядження та оголошення воєводських і центр. властей, сеймові та сеймикові ухвали, фінансові вердикти і звіти, постанови, а серед судових паперів — скарги, позови, протоколи показань свідків і протоколи урядових комісій, угоди, рішення

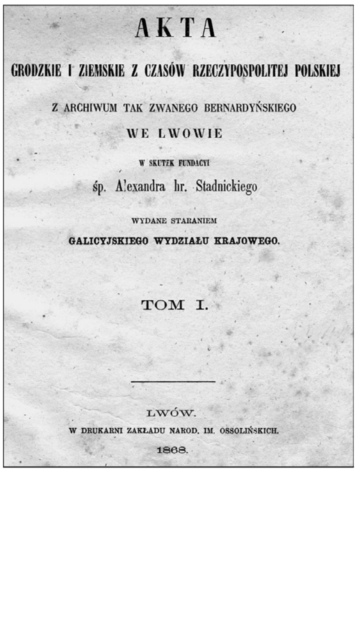

AKTA
GRODZKIE I ZIEMSKIE Z CZASÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
Z ARCHIWUM TAK ZWANEGO BERNARDYŃSKIEGO
WE LWOWIE
W SKUTEK FUNDACYI
śp. Alexandra hr. Stadnickiego
WYDANE STARANIEM
GALICYJSKIEGO WYDZIAŁU KRAJOWEGO.
TOM I.
LWÓW.
W DRUKARNI ZAKŁADU NAROD. IM. OSSOLIŃSKICH.
1868.

«Akta grodzkie i ziemskie», т. 1. Львів, 1868. Титульний аркуш.

судів (декрети), звіти, протестації, поквитування тощо. Кожний із названих видів актів мав свою форму викладу і формуляр.

Більшість судів вели діловодство за подвійною системою — акти спочатку записували «начорно» в «книги протоколів» (за скороченим формуляром, без вступних і кінцевих діловодних клаузул), а пізніше переписували у «Книги індуктів реляцій». Це сприяло чіткому поділові книг на ті, які містять: а) записи публічних актів (Akta publica) — ці акти підлягали заг. (публічному) оголошенню і слугували підтвердженню правових відносин; б) записи допоміжних актів, що створювались у канцеляріях земств і гродів та використовувалися для внутр. і поточних потреб суду. Велися також книги довідкового характеру. Кожний із цих типів книг поділявся на підтипи відмінних за своїм змістом добірок актів. Цей поділ характерний насамперед для судів Белзького та Рус. воєводств. Наприклад, земські суди вели книги записів публічних актів з різних питань, що стосувалися тимчасових чи постійних («вічних») угод та умов щодо земельних маєтків; книги записів заяв, донесень і зізнань; книги й добірки актів перебігу судових процесів; книги декретів; книги реєстрації розглядуваних судом справ у спірних питаннях, а також різні допоміжні книги. Дещо відмінними за своїм укладом, структурою та поділом є книги Волин., Київ., Подільського та ін. воєводств.

Крім книг, у складі архіву земських і гродських судів знаходилися т. зв. фасцикули (в'язки) розрізнених діловодних копій, рідше облят і оригінальних документів. Серед них чимало позовів, скарг, актів тяжб тощо. У деяких судах фасцикули ділилися на фасцикули тих документів, чистові переписи з яких були внесені до «Книги індуктів реляцій», і тих, які залишилися не переписаними. Крім цього, були окремі фасцикули, що містили різні підготовчі матеріали, формулярники, довідкові посібники.

А. з. та г. писалися староукр. — в Брацлавському, Волин., Київ., Черніг. воєводствах — чи лат. мовою — в Белзькому, Рус. і Подільському воєводствах. Використання староукр. мови для ведення діловодства в зазначених воєводствах було узаконене Литов. статутом. Лат. мова неподільно панує в актах земських та гродських судів Белзького, Рус. і Подільського воєводств до 1543. Пізніше дозволено вживати для цих воєводств польс. мову. Але писарі часто за традицією продовжували використовувати лат. мову. Укр., польс. чи нім. мови вживалися лише під час зачитування вироків (залежно від національності підсудної сторони), а також у записах, що робилися з оригіналів документів попередніх сторіч. У 17 ст. укр. мова вживається в цих записах переважно у транслітерації латиною (у «Книгах індуктів реляцій»), водночас у заявах, протоколах зізнань тощо підписи прохачів чи заявників-українців фіксуються укр. мовою.

Усі акти й документи у земських і гродських судах складала канцелярія, власне канцеляристи, які поділялися на вищих та нижчих урядовців. На чолі канцелярій, як і суду, стояв воєвода або *староста*, який, як намісник короля, гарантував їхні права і обов'язки, здійснював постійний нагляд за діловодством й зберіганням на належному рівні архіву.

До урядовців вищої категорії, поряд із суддею та підсудком, належав земський чи гродський писар. У 17—18 ст. з'являється посада помічника писаря, т. зв. підписаря. Він належав до урядовців нижчого рангу, займався виключно внесенням актів до книг. Спочатку над створенням актів та документів — від прийняття заяв і до складання судових рішень (ухвал) — працювали усі урядовці, пізніше, коли гродський писар отримав право самостійно розглядати окремі справи у суді на т. зв. скаргових рочках, діловодством канцелярії відав регент канцелярії.

За змістом А.з. та г. умовно можна поділити на кілька груп: 1) документи про нас., його нац. склад, розташування, мову; 2) документи, які стосуються держ.-адм. ладу й д-ви взагалі; 3) документи про сусп.-вироб. відносини; про право власності на землю, купівлю і продаж рухомого й нерухомого майна, про цехове вир-во, фінанси і торгівлю; 4) документи про сусп.-політ. життя міст, регіонів, усієї країни і частково чужих країн; 5) документи про побут, к-ру, конфесії, освіту тощо.

Протягом 17—20 ст. багато А. з. та г. втрачено. В Україні налічується 8270 книг і фасцикул (у Львові зберігається 6541, у Києві — 1729).

Дж.: Akta grodzkie i ziemskie, t. I—XXV. Lwów, 1868—1935, часткова публікація: Архив Юго-Западной России, ч. I—VIII, т. I—XXXV. К., 1859—1914.

Літ.: *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, гродские и покоморские в 18 в. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 8. Х., 1896; *Левицкий О.И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. В кн.: Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. 1. М., 1899; *Андріяшев О.А.* Актові книги Київського Центрального архіву давніх актів. В кн.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929; *Badecki K.* Archiwum Akt dawnych mjasta Lwowa, t. 3—4. Lwów, 1935—36; *Dabkowski P.* Katalog dawnych aktów sudowych polskich województwa Ruskiego i Belzkiego, przechowywanych w Archiwum Państwowem we Lwowie. Lwów, 1937; *Проценко Л.А.* Опис актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІА УРСР. «Науково-інформаційний бюлетень УРСР», 1958, № 3; *Дашкевич Я.Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в 13—18 ст. (Проблематика, стан і методика дослідження). «Історичні джерела та їх використання», 1969, вип. 4; *Купчинський О.А.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. К., 1998.

О.А. Купчинський.

А́КТИ ІСТОРИ́ЧНІ — істор. документи, у яких в юрид. формі зафіксовано постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юрид. сторонами і зазначено безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата. За ознакою походження чи авторством А. і. бувають публічні, приватні, приватно-публічні, публічно-приватні; за ознакою місця дії — держ., церк., світські; за співвідношенням змісту тексту і предметної ситуації — договірні (міжнар. світські договори, конкордати, приватні угоди — відкупу, підряду, купівлі, дарування, обміну та ін.), договірно-законодавчі (давньорим. та середньовічні дипломи, жалувальні, уставні грамоти та ін.), договірно-засвідчувальні (дипломи на титули, чини, звання, мандати, ранги, метрики тощо), договірно-законодавчо-розпорядчі (заповіти монархів), договірно-розпорядчі (духовні грамоти приватних осіб, векселі, указні грамоти, певна частина указів, розпоряджень, постанов), договірно-протокольно-резолютивні (судові грамоти, витяги з

протоколів доповідних судних списків, правних грамот тощо), договірно-реєстраційно-облікові (сотниці, витяги із писцових книг тощо), клопотальні (характеристики, рекомендаційні листи, поруки та ін.), договірно-облікові (посольські, родовідні, приходсько-витратні, домові, оброчні книги та ін.), договірно-доповідні (відозви-угоди), договірно-епістолярні (відкриті листи, послання церк. ієрархів, у т. ч. енцикліки тощо).

Термін «акт» (лат. actus, від ago — приводжу в рух; actum — документ) для означення юрид. документів на тер. України набув широкого розповсюдження із 16 ст. До цього різні за змістом і правовим значенням законодавчі документи (понад 150 різновидів), що були чинними в укр. землях, іменувалися привілеями, *грамотами*, універсалами.

У ході істор. розвитку спостерігається певна еволюція актових документів, спричинена, зокрема, ієрархізацією структури сусп-ва, унормуванням *звичаєвого права*, систематизацією правових норм. Актові документи за різні істор. періоди збереглися досить нерівномірно. А. і. представлені: договорами *Київської Русі* з *Візантією*, *Галицько-Волинського князівства* з Польщею, Литвою, Угорщиною, *Тевтонським орденом*, *Золотою Ордою*; церк. уставами *Володимира Святославича*, *Ярослава Мудрого*, «*Руською правдою*»; вкладними, купчими, вірчими, уставними, жалуваними грамотами та ін. Загалом цих актів дійшло до наших днів обмаль. Значно більше збереглося А. і., датованих 14 ст. та пізнішим часом (див., напр., *Акти земські та гродські*). Систематичне вивчення й видання А. і. почалося у Зх. Європі з 17 ст., в *Російській імперії*, до якої тоді входила більша частина тер. України, з кін. 18 ст.

Літ.: *Каштанов С.М.* Очерки русской дипломатики. М., 1970; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369—1899. К., 1971; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799. К., 1972; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI—XVIII вв. Днепропетровск, 1978; Источниковедение истории СССР. М., 1981; *Шмидт С.О.* О классификации исторических источников. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. М., 1985; Источниковедение отечественной истории. М., 1989; *Санцевич А.В.* Источниковедение в кругу исторических дисциплин. В кн.: Источниковедческая культура студента-историка. Тверь, 1990; *Каштанов С.М.* Актовая археография. М., 1998; Універсали Богдана Хмельницького: 1648—1657. К., 1998; Універсали Івана Мазепи. К., 2002.

В.В. Бездрабко.

«А́КТЫ МОСКО́ВСКОГО ГОСУДА́РСТВА», «Акты Московскаго государства, изданные Императорскою Академіею наукъ» (т. 1—3., 1890, 1894, 1901) — зб. документів з політ. та військ. історії, вибраних з діловодства Моск. столу Розрядного приказу — центр. урядової установи 16—18 ст., яка

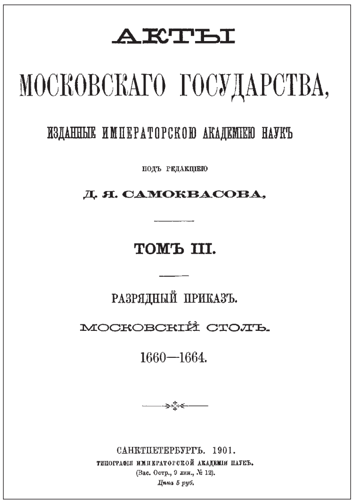
АКТЫ
МОСКОВСКАГО ГОСУДАРСТВА,
ИЗДАННЫЕ ИМПЕРАТОРСКОЮ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ
ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ
Д. Я. САМОКВАСОВА.
ТОМЪ III.
РАЗРЯДНЫЙ ПРИКАЗЪ.
МОСКОВСКІЙ СТОЛЪ.
1660—1664.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ. 1901.
ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.
(Вас. Остр., 9 лин., № 12).
Цѣна 5 руб.

«Акты Московскаго государства, изданные Императорскою Академіею наукъ». Титульний аркуш.

відала служилими людьми, військ. управлінням, пд. р-нами Рос. д-ви, жалуванням дворянства, керувала воєн. діями, призначенням полкових і міськ. воєвод, прикордонною службою. Редактори — Н.Попов (т. 1—2), Д.Самоквасов (т. 1—3). Т. 1 містить матеріали 1571—1634, т. 2 — 1635—59, т. 3 — 1660—64. Документи розміщено за роками, пронумеровано. Кожен том має по два покажчики (іменний і топографічний; предметний), побудовані за алфавітом. Документи містять інформацію про станичну й сторожову службу, буд-во і стан засічних фортець, боротьбу з наскоками крим. татар, воєн. події 1614—18, *польсько-російську війну 1632—1634, польсько-російську війну 1654—1667*, російсько-шведську війну 1656—58, дипломатичні відносини з *Кримським ханством*, становище служилих людей — пожалування чинами, маєтками, грошовими окладами, переміщення по службі, накази воєводам прикордонних міст та їх повідомлення. Збірка є цінним джерелом з екон., політ., військ. історії України й Криму. Йдеться про оборону *Слобідської України* і *Лівобережної України* від нападів крим. і ногайських татар, *полковий устрій*, козац. ранги, формування козац. загонів, *національну революцію 1648—1676*, походи гетьмана Б.*Хмельницького* та його відносини з рос. царем *Олексієм Михайловичем*, нар. рухи 1650—60-х рр., призначення воєвод в укр. міста та їх стосунки з місц. нас., становище церкви тощо.

Л.Д. Федорова.

«А́КТЫ Ю́ЖНОЙ И ЗА́ПАДНОЙ РОССИ́И», «Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею» (т. 1—15, СПб., 1863—92) — зб. істор. документів 14—17 ст. із фондів Польс. приказу й *Малоросійського приказу*, які зберігалися в моск. архівах МЗС і Міністерства юстиції (нині Рос. держ. архів давніх актів), і *Литовської метрики*. Містить документи 1361—1659, розташов. в хронологічному порядку. Редактори М.*Костомаров* (т. 1—9, 11—13), Г.*Карпов* (т. 10, додаток до т. 11, т. 14, 15). Т. 14 присвячений історії Білорусі 1654—55. Т. 15 містить додатки до попередніх. У

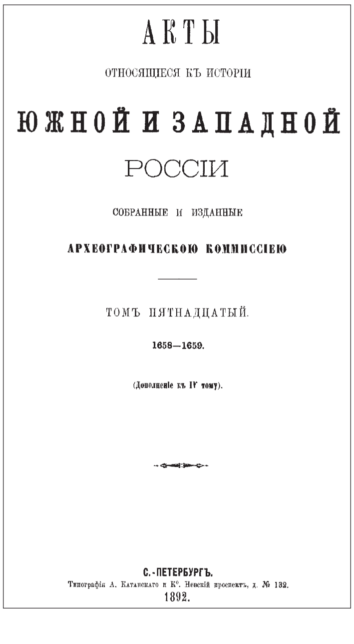
АКТЫ
ОТНОСЯЩІЕСЯ КЪ ИСТОРІИ
ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ
РОССІИ
СОБРАННЫЕ И ИЗДАННЫЕ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОММИССІЕЮ
ТОМЪ ПЯТНАДЦАТЫЙ.
1658—1659.
(Дополненіе къ IV тому).
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія А. Катанскаго и Ко. Невскій проспектъ, д. № 132.
1892.

«Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею». Титульний аркуш.

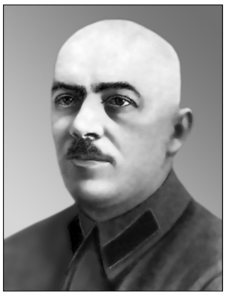

І.О. Акулов.

зб. є документи з екон., соціального, політ. життя України, Білорусі, Росії: жалувані грамоти удільних князів і великих литов. князів на володіння землями й маєтками, на воєводство, староство, єпископство, архімандритство, шляхетські звання; юрид. акти (купчі, закладні, мінові, відказні, духовні, судові); грамоти й акти щодо церк. управління, управління й устрою міст (у т.ч. *Києва*, *Білої Церкви*), про феод. й монастирське землеволодіння, про збирання держ. прибутків і податків, становище міськ. й сільс. нас., відносини між Україною, Росією, Литвою, Польщею, Молдовою, Кримом, Туреччиною, Угорщиною, Австрією, Швецією. Осн. корпус опублікованих документів стосується історії козацтва, *Запорозької Січі*, сел.-козац. повстань, *національної революції 1648—1676.* Документи висвітлюють адм.-тер. устрій України, її соціально-екон., політ. й воєн. становище, вибори гетьманів, їхні стосунки з іноз. д-вами, права і вольності козацтва, історію церкви, *Берестейську церковну унію 1596*, історію *Лівонської війни 1558—1583*, *польсько-російської війни 1632—1634,* сел. війни під проводом С.Разіна 1670—71 тощо. Велику цінність мають матеріали біографічного характеру Б.*Хмельницького*, Ю.*Хмельницького*, П.*Дорошенка*, І.*Виговського*, І.*Брюховецького*, Л.*Барановича*, І.*Гізеля*, Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича*, І.*Сірка*.

Л.Д. Федорова.

АКУ́ЛОВ Іван Олексійович (26(12).04.1888—30.10.1937) — рад. парт., держ., профспілковий діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург* у бідній міщанській сім'ї. Освіта середня. Чл. РСДРП(б) від 1907. Активний учасник *Жовтневої революції 1917* у Петрограді (нині С.-Петербург). 1921 — секретар Крим. обкому РКП(б). До 1929 — на керівній рад. і профспілковій роботі в Україні. Від 1922 — чл. ВУЦВК й голова Донец. губ. від. Всерос. спілки робітників-гірників (ВСРГ), від якої делегований до ЦК ВСРГ СРСР, де працював до жовт. 1923. Від берез. 1925 — голова *Всеукраїнської ради професійних спілок*, а від груд. 1927 — секретар ВЦРПС. 1929—33 — на відп. посадах у парт. і держ. органах союзного значення (заст. голови Центр. контрольної комісії ВКП(б), заст. наркома Робітн.-сел. інспекції СРСР, перший заст. голови ОДПУ СРСР). Від жовт. 1932 — знову в Україні: секретар Донец. обкому КП(б)У, чл. політбюро ЦК КП(б)У. Від листоп. 1933 — у Москві (прокурор СРСР, чл. ЦВК СРСР, заст. секретаря ВР). Обирався чл. ЦК ВКП(б) на XII, XIII, XVI та XVII з'їздах партії. Репресований. Страчений. Реабілітовано 1954.

Літ.: *Блинов А.С.* Иван Акулов. М., 1967.

О.М. Мовчан.

АКЦИ́З (франц. accise, від лат. accido — обрізаю) — вид непрямого податку на товари, переважно широкого вжитку, а також на певні послуги. З ранньофеодального часу став важливим джерелом прибутків держ. бюджету, а також дієвим інструментом внутр. екон. політики багатьох країн. На укр. землях А. запроваджений за доби *Російської імперії.* У розмовній мові того часу А. називали також установи, які опікувалися збиранням цього податку. А. оподатковувалися, як правило, алкогольні напої, тютюн, цукор, сіль, сірники, чай, свічки, нафтові продукти та деякі ін. товари. А. здебільшого надходив до держ. скарбниці, але інколи йшов до місц. бюджетів, зокрема, на утримання органів місц. самоврядування. Так, частина А. за продаж м'яса у *Києві* в 19 ст. йшла до міськ. бюджету.

А. стягувався зі споживача шляхом збільшення ціни товару або тарифів на послуги, а також з підприємців через оподаткування різних стадій вир-ва товару. Практикувалася система абонентів, тобто попередня сплата А., яка підтверджувалася штемпелем, а також збір А. лише з певних стадій переміщення товару. Розмір А. визначався залежно від кількості та якості товарів. Товари, які експортувалися за кордон, як правило, А. не оподатковувалися. Протягом 19 — на поч. 20 ст. у Рос. імперії існували досить значні регіональні відмінності у стягуванні А., який часто поєднувався з патентними зборами та ін. податками. 1860—61 були створені спец. місц. установи — губернські та обласні акцизні управління, які спершу опікувалися зборами А. з алкоголю, а потім з усіх ін. товарів. До складу цих установ входили управителі, ревізори, техніки, чиновники з суд. частини, контролери, наглядачі, канцеляристи та ін. У Волин., Подільській, Бессарабській та ін. губерніях функціонувала т. зв. корчмова сторожа, яка здійснювала нагляд за сплатою А. та вела боротьбу з контрабандою алкоголем тощо.

А. збирався урядами *Української Народної Республіки* та *Української Держави.* В *СРСР* А. оподатковувалася низка товарів, зокрема алкоголь, тютюн, текстиль у період *нової економічної політики.* 1930 А. був замінений податком з обігу. В сучасній Україні він має назву акцизний збір і регулюється декретом КМ України від 26 груд. 1992 «Про акцизний збір».

Літ.: *Яснопольский Н.* О географическом распределении государственных доходов России. К., 1890; *Порш М.* Україна в державнім бюджеті Росії. Катеринослав, 1918; *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право. Львів, 1927; *Тимошенко В.* Україна і Росія в їх економічних взаємовідношеннях. «Український економіст», 1928, т. 1; Основы финансовой системы СССР. М., 1930; *Рубановський П.* Державні податки. Х., 1932; *Зозуля Я., Мартос Б.* Гроші Української Держави. Мюнхен, 1972; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років: Ілюстрований історико-іконографічний нарис. Клівленд, 1973.

О.В. Ясь.

АКЦІОНЕ́РНІ ТОВАРИ́СТВА 18 ст. — поч. 20 ст. (АТ) — вид госп. товариств (пром. підпр-в чи торг. об'єднань), статутний капітал яких поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості. Кількістю акцій, що належать тому чи ін. акціонерові, визначаються права цього акціонера на: дивіденди; управління підпр-вом; ч. майна у випадку ліквідації т-ва. Вищим органом управління АТ є заг. збори акціонерів, які скликаються у визначені статутом АТ терміни. Для управління АТ між зборами збори обирають постійно діючі органи — здебільшого правління, раду (що виконує функції нагляду), ревізійну комісію. Діяльність АТ регулюється акціонерним законодавством.

АТ почали виникати в період первісного нагромадження капіталів. Вони давали можливість мобілізувати кошти, що належали різним особам, спрямовувати їх на розвиток вир-ва.

Відповідальність учасників того чи ін. АТ у випадку банкрутства останнього обмежувалася вартістю їхніх акцій — т. зв. принцип

обмеженої відповідальності. Цей принцип був відомий у *Російській імперії* від 18 ст., законодавчо його було оформлено 1805; д-ва регулювала виникнення АТ: вони створювалися лише з дозволу К-ту міністрів з наступним затвердженням царем. Від 1885 АТ були зобов'язані публікувати свої фінансові звіти. АТ володіли гол. чин. великими підпр-вами. У формі АТ найчастіше виступали монополії, значна ч. капіталів яких належала іноз. підпр-вам.

У тій ч. України, що входила до Рос. імперії, АТ за участі іноз. капіталів відігравали значну роль у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., особливо у кам'яновугільній та металургійній пром-сті, у буд-ві залізничного та міськ. транспорту й ін. галузях.

На поч. 20 ст. капіталістам-іноземцям належало 90 % акціонерного капіталу монополістичних об-нь Півдня Росії, переважна більшість прибутків яких спливала за кордон.

Декретом РНК РСФРР від 4 берез. 1919 акції АТ були безоплатно анульовані. У *СРСР* за часів *нової економічної політики* рад. влада частково повернулася до практики використання АТ у госп. житті. АТ були однією із форм управління рад. пром-стю й торгівлею за участі кількох господарчих наркоматів. У 1930-х рр. АТ були ліквідовані.

Літ.: *Шепелев Л.Е.* Акционерное учредительство в России (Историко-статистический очерк). В кн.: Из истории империализма в России. М.—Л., 1959; *Його ж.* Акционерные компании в России. Л., 1973.

Г.Г. Єфіменко.

АКЧЕ́ (турец. «білуватий», від грец. ασπρων «білий») — дрібна турец. срібна монета (карбована до 1836), відома в *Молдові* та на *Буковині* 15—17 ст. як *аспр.* Перші А. (вагою 1,2 г срібла 900-ї проби) карбував 1328—29 султан Орхан. Вага та проба А. постійно знижувалася — 1,028 г (1451—81), 0,737 г (1481—1512), 0,5 г (1574—95), 0,33 г (1603), 0,19—0,13 г (1687). У місц. скарбах є монети 3 А. (*пара*) та 10 А. (онлук). 1512—77 40 А. = = 1 *курушу.* 1520—70 50 А = 1 *флорину.* 1687 120 А. = 40 пара = 1 курушу. Окрім турец. А., відомі білонні татар. А. 15—18 ст. та мідні молдов. А. *Івана Во́да* Лютого (1572—74).

Літ.: *Быков А.А.* Монеты Турции XIV—XVII вв. Л., 1939; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

АЛАЗО́НИ (алізони) — племена раннього *залізного віку*, які згадує *Геродот.* У землях А., там, де ріки *Тірас* (нині Дністер) та *Гіпаніс* (нині Пд. Буг) зближують свої річища, знаходилося священне джерело Ексампей. По Ексампею проходив кордон між А. і скіфами-орачами. А. — пн. сусіди *калліпідів.* За свідченням Геродота, А. займалися землеробством. Дані про А. дуже стислі, тому зв'язати з ними певну групу археол. пам'яток важко. Свого часу з цим народом пов'язувалися поховання у зернових ямах, відкриті на тер. антич. поселення біля с. Варварівка (побл. м. Миколаїв), пізніше — тимчасові стоянки раннього залізного віку у *Побужжі.* Зараз вважають, що А. належали степові скіф. поховання, локалізовані у Нижньому Побужжі.

Н.О. Гаврилюк.

АЛА́НИ — одне з найвідоміших сарматських угруповань. Уперше згадані в джерелах 1 ст. н. е. (Валерій Флакк, Марк Лукан, Сенека, *Пліній Старший*, Йосиф Флавій). Походженням пов'язані з кочовими племенами Центр. та Серед. Азії. З'явившись на землях *аорсів* в серед. 1 ст. н. е., А. швидко досягли політ. домінування та згодом асимілювали останніх, створивши самобутню і яскраву к-ру, одним з проявів якої є т. зв. поліхромний «бірюзово-золотий» стиль ювелірних виробів. У 2-й пол. 1 ст. частина А. очолила аорське угруповання, яке перекочувало в Пн. Причорномор'я. Починаючи з серед. 2 ст. в письмових джерелах А. звуться усі сарматські племена на тер., що є теренами сучасної України. Пам'ятки пізніх А. в Україні зосереджені на сх. (лівобереж. лісостеп, Донбас), зх. (Нижнє Подунав'я) та в передгірському Криму. Вони брали участь у Маркоманських війнах з Римом (див. *Рим Стародавній*) (168—175 та 178—180 рр.), в походах *готів* на Рим. імперію в 2-й пол. 3 ст., служили в рим. кінноті як найманці. 375 були розбиті *гунами* та включені до складу їхнього союзу племен, з яким дійшли до Зх. Європи, частково осівши у Франції та Іспанії.

Літ.: *Иосиф Флавий.* Иудейская война. СПб., 1900; *Аммиан Марцелин.* История, вып. 1—3. К., 1906—08; *Иосиф Флавий.* История иудейской войны. М., 1958; *Скрипкин А.С.* Азиатская Сарматия. Саратов, 1990; *Аммиан Марцелин.* Римская история. СПб., 2000.

О.В. Симоненко.

АЛЕБА́РДА (від середньовічного нім. helmbarte — helm (давньонім. helmo) — руків'я і barte (від давньонім. barta) — сокира; звідси франц. hallebarde, з італ. alabarda) — різновид холодної древкової зброї поліфункціонального призначення. Складається з древка та прикріпленої до нього бойової частини, яка спочатку була комбінацією двох гол. елементів: бойової сокири та списа (на Сх. — келепа та списа), а також додаткових: чекана, бойового молота, гаків тощо. Осн. призначення А. — нанесення січних, колючих, іноді пробивних (або розбивних) ударів. Для бойової частини А. також характерні деякі додаткові функції — захват бойових частин зброї, або частин тіла супротивника, стягування вершника з коня тощо.

Уперше А. з'явилася в Давньому Китаї у 3 ст. до н. е. Її бойова частина поєднувала спис та китайс. різновид келепа. Пізніше келеп було замінено на лезо-гарду у формі півмісяця. Існували найрізноманітніші різновиди такої зброї (варіювалися довжина древка — від 1 до 3,5 м і більше, розміри та кількість елементів бойової частини), що робило її придатною для бойового використання як вершниками, так і пішими.

Від 14 ст. А. набула поширення у Зх. Європі, вперше з'явившись у Швейцарії та Німеччині. Розрізняють нім. й італ. А. Перші мали більш вузьке і довге лезо. Клинки італ. А. були різноманітних форм і часто прикрашалися декором.

Пізніше спис та сокира бойової частини трансформувалися в оригінальні різновиди: виникла А. з широким дволезовим клинком (глефа), кривим клинком, клинком у вигляді півмісяця тощо. Середня довжина європ. А. складала 180—220 см.

Від 14 до 16 ст. А. була на озброєнні піхоти багатьох європ. країн. Від 16 ст. замінюється пікою, зберігаючи до 18 ст. функцію зброї палацової охорони та парадної зброї.

На тер. сучасної України А. в 16—18 ст. використовувалась у військах ін. країн (*Речі Посполи-*

Акче Орхана.

Акче Баязіда І. 1389/90.

А.П. Александров.

тої, Рос. д-ви). Для укр. козаків та селян А. як зброя не характерна.

Літ.: *Boeheim W.* Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890; *Винклер П., фон.* Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. М., 1992; *Асмолов К.В.* История холодного оружия, ч. 2. М., 1994; Merriam Webster's Collegiate Dictionary. Springfield, 1995; *Кулинский А.Н.* Русское холодное оружие. СПб., 2001.

Д.В. Тоїчкін.

«АЛЕКСА́НДРА МАКЕДО́НСЬКОГО ГРА́МОТА» — вигаданий привілей на право володіння тер. від Пн. до Адріатичного м. і підкорення тамтешніх народів, що його нібито надав Александр Македонський своїм «союзникам — слов'янам» за виявлену ними військ. доблесть, хоробрість і вірність. Походження цього істор. фальсифіката до кінця не з'ясоване. Очевидно, він виник у серед. 14 ст. в елітарному, патріотично налаштованому середовищі Чеського королівства. Найраніший з відомих списків «А. М. г.» (латиною) виявлено в чеському рукописному зб. (1443) із зібр. Д.Церроні (архів м. Брно, нині Чехія), де він міститься поряд з матеріалами, у яких обгрунтовується необхідність обрання чеського короля зі слов'ян. Перші публікації «А. М. г.» здійснили чеський історик В.Гайк (1541) і польс. історик М.*Бєльський* (1551). Даний документ справив вплив на осмислення укр. авторами 16—17 ст. ранньої історії слов'янства, а також позначився на розробці ними етнокульт.-істор. ідей раннього Нового часу. Йдеться насамперед про включення минулого укр. народу до контексту антич. історії. Так, в істор. схемі укр.-польс. автора 16 ст. С.*Оріховського* до тер., наданих Александром Македонським слов'янам, зараховувалася Рутенія (Русь). Причому появу цієї грамоти Оріховський пов'язував із перемогою «полководців» Александра Македонського (якому приписував слов'ян. походження) — *Чеха, Леха, Руса* (Роксолана). У таких істор. творах, як *Густинський літопис,* «Кройніка» Ф.*Софоновича,* укр. Хронограф за списком Л.*Боболинського,* київ. «*Синопсис*», а також деяких полемічних трактатах міфологема пожалування Александром Македонським слов'янам грамоти вписувалася в коло ідей, що були актуальними для тогочасного періоду становлення свідомості укр. народу, зокрема: слов'ян. етнокульт. спільності; політ. рівноправності українців з ін. народами-сусідами; законного права українців бути повноправними господарями на своїй землі. Сумніви щодо достовірності «А. М. г.» висловлювалися уже в 16—17 ст., зокрема, М.*Кромером,* А.*Кохановським,* Ю.*Крижаничем.* У сх.-слов'ян. істор. науці одним з перших піддав предметній критиці цю міфологему рос. історик В.*Татищев.*

Літ.: *Первольф И.* Славяне, их взаимные отношения и связи, т. 2. Варшава, 1888; *Bartoš F.M.* Miličův Angelus a husitská postila v Mikulovském sborniku. В кн.: Jibočsky sbornik historický. 1939; *Pfister F.* Das Privilegium slavicum Alexander des Groβen. «Zeitschrift für Slawistik», 1961, N 3; *Šrabenský M.* Cerroniho sbirka. Brno, 1973; sv. 1; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. СПб., 1996.

П.М. Сас.

АЛЕКСАНДРІ́ЙСЬКИЙ ПАТРІАРХА́Т — один з найдавніших патріархатів християн. церкви сх. обряду, свого часу як патріархат — осн. одиниця устрою Церкви — посідав 2-ге місце після Риму. Пізніше, після Халкідонського собору 451 (див. *Собори вселенські*), християни Єгипту вже не були об'єднані в одну структуру. Назва походить від назви головного місця розташування — м. Александрія (Єгипет). Суперечка, що виникла після Халкідона у зв'язку з христологічним вченням, спричинилася до розколу на більшість, яка відмовилася від рішень собору, і меншість, переважно грец., яка підтримала його. Спочатку обидва угруповання відправляли давню александрійську літургію, проте в грец. церкві її поступово замінили візант. 642 Єгипет захопили араби, греки почали зазнавати гонінь за зв'язок з *Візантією.* Після захоплення Єгипту турками 1517 грец. патріарх Александрії переїхав до Константинополя (*Стамбула*), значною мірою був залежним від Константинопольського (Вселенського) патріарха (див. *Константинопольський патріархат*). Тільки 1846 після обрання патріархом Єрофея I патріархат вернувся до Александрії. Втручання Вселенського патріарха припинилося зі смертю Єрофея I 1858. Патріарх Мелетій II (1926—35) запровадив правила самоуправління патріархату, що укріпило його незалежність. Було засновано Свято-Афанасіївську семінарію, впроваджено церк. суди і поширено юрисдикцію А. п. на всю Африку. 1930 в Уганді під кер-вом колиш. англіканина Рейбена Спартса виник рух африканців за сповідування *православ'я.* У листоп. 1994 Священний синод патріархії встановив тут єпархію, обравши першим митрополитом Феодора Нагьяма. А. п. провадить активну екуменічну політику (див. *Екуменізм релігійний*). Діє синодальна система управління, патріарха обирають миряни і клірики. Відкрито семінарію в Найробі (Кенія).

З Україною А. п. був пов'язаний через подорожі його патріархів до Рос. д-ви. 1593 *Львівське братство* надрукувало полемічний трактат патріарха Мелетія Пігаса, в якому той закликав братчиків до заснування вищої школи і водночас виявив обережне ставлення до заснування *Московського патріархату,* яке відбулося без собору всіх патріархів. На Берестейському соборі (див. *Берестейська церковна унія 1596*) патріарха представляв *Кирило Лукаріс,* який підтримував тих русинів, що відмовилися від унії з Римом.

Літ.: *Малышевский И.И.* Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви, т. 1—2. К., 1872; *Runciman S.* The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. London, 1968; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

В.Є. Зема.

АЛЕКСА́НДРОВ Анатолій Петрович (13.02(31.01).1903—03.02. 1994) — фахівець у галузі атомної фізики та енергетики. Акад. АН СРСР (1953; від 1992 — РАН). Тричі Герой Соц. Праці (1954, 1960, 1973). Н. у м. *Тараща.* Закінчив Київ. ун-т (1930). Працював у Фізико-тех. ін-ті АН СРСР. Автор системи протимінного захисту кораблів, яка використовувалася ВМФ СРСР у роки *Другої світової війни.* Бл. 30 років очолював Ін-т атомної енергії ім. І.Курчатова (*Москва*). 1975—86 — президент АН СРСР. Під його кер-вом створений атомний реактор типу РБМК-1000. Такі реактори діяли на ЧАЕС.

Чотири рази відзначений Держ. преміями СРСР (1942, 1949, 1951, 1953), Ленінською премією (1959). Нагороджений медаллю ім. Курчатова АН СРСР за сукупність робіт в атомній енергетиці (1968), золотою медаллю Ломоносова АН СРСР за видатні досягнення в галузі атомної науки та техніки (1978) та ін. держ. нагородами СРСР та зарубіжних країн.

Активно займався громад.-політ. діяльністю; не раз був обраний депутатом ВР СРСР та чл. ЦК КПРС.

Під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) входив до складу Урядової комісії та Оперативної групи політбюро ЦК КПРС. Намагався запевнити громадськість у безпечності діючих на атомних електростанціях реакторів типу РБМК-1000. Оцінив аварію на ЧАЕС як особисту, заг.-нац. та планетарну трагедію.

П. у м. Москва.

Літ.: *Мартулис У.Я.* Атомная и ядерная безопасность. М., 1983; Наука — стране. Статьи и выступления. М., 1983; Атомной энергетике — 30 лет. Сборник докладов научно-технической конференции. Обнинск, 1984; *Легасов В.А.* Из сегодня — в завтра. Мысли вслух. М., 1996.

Н.П. Барановська.

АЛЕКСА́НДРОВ (Александрів, Олександрів) **Володимир Степанович** (02.07(20.06).1825—10.01.1894 (29.12.1893)) — лікар, літератор, музикант, фольклорист, краєзнавець. Д-р медицини (1859). Н. в с. Бугаївка (нині село Ізюмського р-ну Харків. обл.). Син сільс. священика Степана Александрова, автора бурлескної поеми «Вовкулака».

Навч. в Куп'янському духовному уч-щі, Харків. колегіумі (семінарії) та Харків. ун-ті, по закінченні якого (1853) виконував обов'язки військ. лікаря у піхотному полку, потім у Варшавському та Седлецькому госпіталях, саперному батальйоні, а 1860 повернувся в Україну лікарем уланського полку в *Чугуєві*, був старшим ординатором місц. госпіталю, 1867 обійняв посаду харків. міськ. лікаря. Від 1879 — знову в армії, служив старшим лікарем резервного батальйону в *Харкові*, старшим лікарем Керченського лазарету, дивізійним лікарем у *Полтаві* та Харкові, де свою оселю по вул. Велика Сумська зробив своєрідним укр. культ. центром. Пішов у відставку 1888.

Збирав етногр. матеріали, опрацьовував фольклорні мелодії. 1861 в «*Основі*» вмістив вірші «Думка» та «Плач дочки по матері». Надрукував низку книжок у Харкові та Полтаві, виступав також у львів. часописах «*Зоря*», «Світ». Створював п'єси, оперети: «За Неман іду» (1872; доповнена та доопрацьована М.*Старицьким*) і «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873), казки: «Коза-Дереза», «Івашечко», «Чижикове весілля», «Пісня про Гарбуза», бібл. переказі, в т. ч. «Тихомовні співи на Святі мотиви». Перекладав поезії Г.Гейне, А.*Міцкевича*, М.Лермонтова та ін. авторів. Витлумачивши нім. оригінал, написав знамениту пісню «Розбите серце» («Я бачив, як вітер березу зломив...»). На схилі літ уклав істор. зб. «Гетьманщина» (колекція портретів гетьманів України від Б.*Хмельницького* до К.*Розумовського* з біографіями), підготував лібрето опери П.Щуровського «Богдан Хмельницький». 1886—92 випустив два альманахи «Складка».

П. у м. Харків. На його помин К.Біliловський, Б.*Грінченко*, Марко *Кропивницький* та ін. видали ще одну «Складку» (1896).

Тв.: Предание о храмовой иконе в церкви слободы Бугаевки Харьковской губернии Изюмского уезда: С прибавлением кратких сведений о самой Бугаевке. Х., 1876; Песни, бывшие наиболее в ходу между студентами Харьковского университета в 1840 годах. Х., 1891.

Літ.: *В.Н-ко* [*Науменко В.*] Владимир Степанович Александров. «Киевская старина», 1894, № 2; Д-р Володимир Александрів. «Зоря», 1894, № 2; *Білило Ц.* [*Біліловський К.*] Споминки про д-ра В.Александрова. Там само, № 4; *Новицкий С.А.* Доктор медицины Владимир Степанович Александров. Х., 1894; *Єрофеїв І.* Матеріали до біографії В.С.Олександрова. «Червоний шлях», 1926, № 9; *Возняк М.* Автобіографічні знадібки до характеристики В.С.Александрова. «Україна», 1928, № 4; *Старицький М.* Твори, т. 8. К., 1965; *Грабовський П.* Вибрані твори, т. 2. К., 1985; *Андронова Л.Г.* Александров Володимир Степанович. В кн.: Літературна Харківщина. Х., 1995.

П.Г. Усенко.

АЛЕКСА́НДРОВ Іван Гаврилович (01.09(20.08).1875—02.05.1936) — інженер, вчений у галузі енергетики й гідротехніки. Акад. АН СРСР (1932). Н. у м. *Москва*. Закінчив Моск. інженерне уч-ще шляхів сполучення. Від 1921 — чл. президії Держплану. Брав участь у розробці плану *ГОЕЛРО*, склав план електрифікації р-нів Пд.-Зх. Росії, автор проекту і один з кер. буд-ва Дніпрогесу ім. В.Леніна, а також проектів електрифікації Серед. Азії і Сх. Сибіру. Працював над першим проектом Байкало-Амурської магістралі. Розробив методологію екон. районування *СРСР*. Автор 128 наук. праць. Нагороджений орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Москва.

Літ.: *Файнбойм И.Б.* Иван Гаврилович Александров. М.—Л., 1955; *Золотарев Т.Л.* Иван Гаврилович Александров. В кн.: Люди русской науки, кн. 4. М., 1965.

О.М. Мовчан.

АЛЕКСЄ́ЄВ Михайло Васильович (03.11.1857—25.09.1918) — генерал від інфантерії (1914). Н. в сім'ї солдата. Офіцером брав участь у *російсько-турецькій війні 1877—1878.* Закінчив Імператорську військ. акад. у *Санкт-Петербурзі* (1892), служив у Генштабі, Військ.-ученому к-ті і був водночас проф. акад. Під час *російсько-японської війни 1904—1905* — ген.-квартирмейстер 3-ї Маньчжурської армії. Від 1908 до 1912 — нач. штабу Київ. військ. округу. На поч. *Першої світової війни* — нач. штабу Пд.-Зх. фронту, згодом команд. Пн.-Зх. фронту. Від осені 1915 — нач. штабу Верховного головнокоманд., фактично керував військ. операціями рос. армії. Входив до групи, що змусила зріктися престолу імп. *Миколу II*. При *Тимчасовому уряді* — Верховний головнокоманд. (до 21 трав. 1917), згодом — радник цього уряду. Після *Жовтневої революції 1917* приєднався до отамана Донського козац. війська О.*Каледіна*, сформував *Добровольчу армію* і очолив її.

П. в Єкатеринодарі (нині м. Краснодар, РФ).

Літ.: *Шульгин В.В.* Дни. Л., 1925; *Його ж.* 1920 год. Л., 1927; *Родзянко М.В.* Крушение империи. М., 1991; *Алексеева-Борель В.М.* Аргентинский архив генерала М.В.Алексеева. «ВИЖ», 1992, № 9—12.

О.Ф. Овсієнко.

АЛЕ́КСІЙ I (в миру Сергій Володимирович Сіманський; 08.11 (27.10).1877—17.04.1970) — патріарх РПЦ. Н. в *Москві*. 1896 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. 1900 вступив до Моск. духовної

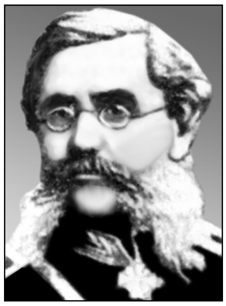

В.С. Александров.

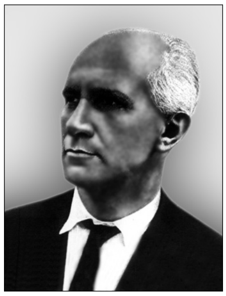

І.Г. Александров.

М.В. Алексєєв.

Алексій I.

О.В. Алелюхін.

О.Г. Алешо.

акад., 1902 прийняв чернецтво з ім'ям Алексій. Після закінчення акад. в сані архімандрита був ректором Тульської, а згодом Новгород. семінарій. 1913 возведено в сан *єпископа* Тіхвінського. 1921 переведено до Петрограда (нині *Санкт-Петербург*) з титулом вікарного єпископа Ямбурзького. Був однодумцем і послідовником патріарха *Тихона.* 1932 возведено в сан *митрополита.* Під час блокади Ленінграда (нині С.-Петербург) залишався весь час у місті і не припиняв здійснювати богослужіння. Після смерті патріарха *Сергія* в трав. 1944 А. став місцеблюстителем патріаршого престолу, а 2 лют. 1945 Помісним собором РПЦ обраний патріархом Моск. і всія Русі. Період патріаршества А. I характеризується, з одного боку, подальшим обмеженням реліг. прав та свобод віруючих рад. режимом, а з другого — прагненням зміцнити позиції церкви у тоталітарному сусп-ві. А. I провадив боротьбу з церк. розколами (зокрема, *обновленством*) та ін. церк. негараздами, налагоджував стосунки з правосл. рос. приходами за кордоном, дбав про їхнє організаційне оформлення, єдність з РПЦ. За патріаршества А. I 1946 ліквідовано *Берестейську церковну унію 1596,* 1949 — *Ужгородську церковну унію 1646.* 1970 надано автокефалію Амер. правосл. церкві та автономію Япон. правосл. церкві. РПЦ за А. I 1961 вступила у *Всесвітню раду церков.*

П. у м. Москва. Похований у Троїце-Сергієвій лаврі (м. Сергієв-Посад Моск. обл., РФ).

М.Ф. Рибачук.

АЛЕКСЯ́НУ Георге (1897—1946) — румун. політ. діяч. Проф. права Бухарестського ун-ту, призначений урядом Й.*Антонеску* цивільним губернатором окупованих Румунією під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* пд. р-нів України (див. *Трансністрія*). Провадив жорстку окупаційну політику, спрямовану на пограбування міст і сіл, а також майна населення. А. — організатор масового геноциду (усього замордовано понад 278 тис. осіб), депортації нас. (56 тис. осіб) до Румунії та Німеччини. Активно провадив політику румунізації захоплених укр. тер., видав накази про заборону вжитку укр. мови, виконання укр. пісень тощо, виступив організатором «наукового інституту Трансністрії», який мав стати оплотом румунізації захоплених територій.

Літ.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. К., 1951.

М.Ю. Шевченко.

АЛЕЛЮ́ХІН Олексій Васильович (30.03.1920—29.10.1990) — військовик, генерал-майор авіації (1971). Двічі Герой Рад. Союзу (серп., листоп. 1943). Н. в с. Кесова Гора (нині село Тверської обл., РФ). Закінчив військ.-авіац. шк. ім. В.Чкалова (1939). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — льотчик-винищувач, командир ланки, ескадрильї, заст. командира 9-го гвард. винищувального авіаполку (6-та гвард. винищувальна авіац. д-зія, 8-ма повітряна армія, *Південний фронт*). Воював на Пд. фронті, *Південно-Західному фронті,* Сталінградському фронті, *Четвертому Українському фронті,* 3-му Білорус. фронті й *Першому Білоруському фронті.* Здійснив 601 бойовий виліт, збив особисто 40 і у складі групи — 17 літаків ворога. 1948 закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе, 1954 — Військ. акад. Генштабу. Займав командні посади в армії. Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 3-ма — Червоного Прапора, ін. орденами й медалями. Від 1985 — у відставці.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; *Соколов В.* Верный сын Родины. В кн.: Герои огненных лет, кн. 1. М., 1975; *Долгов И.А.* Он не знал поражений. В кн.: *Долгов И.А.* Золотые звезды калининцев, кн. 1. М., 1983; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Л.М. Хойнацька.

АЛЕ́ППСЬКИЙ Павло — див. *Павло Алеппський.*

АЛЕ́ШО Олександр Гаврилович (09.11(28.10).1890—04.04.1922) — укр. антрополог та етнограф. Н. в с. Грушки Балтського пов. Подільської губ. (нині м. Ульяновка Кіровогр. обл.). Після закінчення Уманської класичної г-зії (1910) навч. в Київ. та Петерб. ун-тах у групі географії та етнографії природничого від-ня фіз.-мат. ф-ту. Учасник кількох наук. експедицій Рос. антропологічного т-ва по Київщині 1911, а 1912 — по Уралу, Пермській, Уфимській та Оренбурзькій губ. За дорученням Етногр. від. Рос. музею Олександра III здійснював антропологічні дослідження та збирав етногр. колекції на Херсонщині (1913—14); учасник наук. експедиції в Малу Азію (1916). У трав. 1917 мобілізований на військ. службу, навч. у Павловському військ. уч-щі. Співробітник Рос. музею (1918). Чл. Комісії зі складання анкети для етногр. вивчення нас. України; дійсний чл. Рос. геогр. т-ва, Комісії з вивчення етнічного складу нас. Росії при РАН, Рос. антропологічного т-ва при Петерб. ун-ті та ін. 1918 переїхав до *Києва*, організував курси Природничого ф-ту, вечірні курси Укр. робітн. клубу, де читав лекції з антропології та етнографії. Співпрацював з кооперативним вид-вом «Культура», був ред. у «Книгоспілці». Від січ. 1919 — дійсний чл.-секретар *Українського наукового товариства* у Києві, голова секції с.-г. нар. побуту, голова етногр. секції Губкопису та ред. «Крайвидаву» з антропології, етнографії та історії первісного сусп-ва. 1918—19 — голова музейної секції худож.-пром. від. Наркомату освіти. Дослідник спадщини Ф.*Вовка*, засн. *Музею антропології та етнології* ім. Ф.Вовка при ВУАН (29 берез. 1921), автор «Тимчасового статуту музею» (лип. 1921). Керуючий (з 2 листоп. 1921) секцією етнографії Археол. комісії ВУАН.

П. у м. Київ.

Тв.: Антропометричні досліди українського населення Уманського і Таращанського повітів на Київщині. К., 1919.

Літ.: *Носів А.* О.Г.Алешо. «Вісник сільськогосподарської науки», 1922, т. I, вип. 1; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Борисенко В.К., Франко О.О.* Народознавчі студії О.Г. Алеші. «Народна творчість та етнографія», 1990, № 4; *Нестуля С.* Археологічний комітет ВУАН: етапи становлення. Полтава, 1997.

В.П. Швидкий.

АЛІ́МПІЙ (Аліпій, Олімпій; бл. 1050—17.08.1114) — чернець-ізограф Києво-Печерського монастиря. Канонізований правосл. церквою як преподобний. Можливо, учасник розпису *Успенського собору Києво-Печерської лаври.* Зажив слави серед своїх сучасників написанням чудотворних ікон. Дві з них, як вважають фахівці, збереглися до наших днів: «Печерська Богоматір з предстоящими Антонієм і Феодосієм» і «Ярославська Оранта» (остання зберігається в

Алімпій — іконописець. Ілюстрація гравера Іллі 1656 р. до книги «Патерик Печерський». Друкарня Києво-Печерської лаври. 1661.

Третяковській галереї в *Москві*). Практикував як лікар.

П. у м. Київ. Мощі А. лежать у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Уманский М.И., Уманский В.И.* Заметки о древнерусском иконописании. Известные иконописцы и их произведения. 1. Алимпий. 2. Андрей Рублев. СПб., 1901.

В.М. Ричка.

А́ЛМА-АТИ́НСЬКА ДЕКЛАРА́ЦІЯ 1991 — документ, що підтвердив припинення існування *СРСР* й разом з Угодою про створення *Співдружності Незалежних Держав* (Мінськ, 8 груд. 1991) визначив принципи взаємовідносин і співробітництва країн-членів СНД. Декларацію підписали 21 груд. 1991 на зустрічі в колишній столиці Казахстану Алма-Аті (нині м. Алмати) президенти Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Рос. Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України та голова ВР Республіки Білорусь. Д-ви-учасниці СНД гарантують виконання міжнар. зобов'язань, які випливають з договорів і угод СРСР. У Декларації вказано, що СНД не є ні д-вою, ні наддерж. утворенням. Країни СНД взаємодіятимуть на засадах рівноправності, через координаційні інститути, які створюватимуться на паритетній основі. З метою досягнення міжнар. стратегічної стабільності й дотримання безпеки визнавалася необхідність збереження командування військ.-стратегічними силами та єдиного контролю над ядерною зброєю. Сторони погодилися поважати наміри одна одної щодо здобуття статусу без'ядерної чи нейтральної д-ви. Підтверджено прагнення країн Співдружності до співпраці у формуванні та розвитку спільного екон. простору, заг.-європ. та євразійського ринків.

Літ.: *Моисеев Е.Г.* Правовой статус Содружества Независимых Государств. М., 1995.

І.М. Мельникова.

О.Д. Алмазов.

АЛМА́ЗОВ Олексій Дмитрович (06.01.1886—13.12.1936) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Херсон.* Закінчив Михайлівське артилерійське уч-ще в *Санкт-Петербурзі.* Учасник *Першої світової війни*, полковник, командир 1-го кінно-гірського дивізіону. Восени 1917 розпочав українізацію дивізіону, сформував і очолив Окрему кінно-гірську гарматну батарею у складі *Гайдамацького Коша Слобідської України*, згодом — у складі 1-го Запоріз. кінного полку ім. К.Гордієнка (див. *Гайдамацький імені Костя Гордієнка полк*). Брав участь у боях за *Київ* у січ. 1918 та на *Лівобережній Україні* в берез. 1918. За режиму П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*) перетворив батарею в Окремий кінно-гірський гарматний дивізіон, який у складі різних з'єднань Армії УНР брав участь в *українській революції 1917—1921.* А. був учасником *Першого зимового походу Армії УНР 1919—1920*, 1920 відзначився у боях на р. Дністер та його прит. Збруч, у наступі на м-ко *Жмеринка.* Після інтернування Армії УНР у Польщі отримав чин генерал-хорунжого. 1923 виїхав до *Чехословаччини*, закінчив Укр. госп. акад. в Подєбрадах (нині Чехія). У 1930-ті рр. жив у *Луцьку*, працював інженером-гідротехніком, брав участь в укр. громад.-політ. житті *Волині.*

П. у м. Луцьк.

О.Д. Бойко.

АЛТИ́Н — 1) старовинна рос. грошово-лічильна одиниця. Термін походить від татар. слова «алти» (шість) і виник на пн.-сх. землях Русі в останні десятиріччя 14 ст. (перша письмова згадка бл. 1375). Як одиниця грошової лічби А. дорівнював 6 *денгам* або 3 *копійкам.* Припускають, що поява А. була пов'язана зі сплатою данини золотоординським ханам, де він вживався як проміжна грошово-лічильна одиниця при переведенні грошових сум з рус. грошової системи на татар. (100 А. дорівнювали 3 *рублям*). Як облікова грошово-лічильна одиниця А. використовувався до 1720. Згідно з указом *Петра I* з 1721 офіційний облік грошових сум у А. було заборонено;

2) рос. монета. За часів рос. царя Федора Івановича (1584—98) започатковано емісію монет, вага яких дорівнювала трьом копійкам. Карбування цих монет продовжувалося при наступних правителях і було припинене Петром І. Як правило, А. використовувались як нагороди, тому вони переважно позолочені і мають отвір для підвішування до одягу. Вперше для потреб грошового обігу А. було відкарбовано з міді 1654—55 на монетних дворах у *Москві* та Пскові (нині місто в РФ). Курс цих А. був паритетний трьом срібним копійкам. Внаслідок невдачі грошової реформи рос. царя *Олексія Михайловича* та т. зв. мідного бунту 1662 у Москві мідні А. було вилучено з обігу. Срібний А. запроваджено в процесі грошової реформи Петра І. Від 1704 А. масою 0,80—1,70 г карбували на Красному та Кадашевському монетних дворах у Москві. З перервами їх емісія продовжувалася до 1718. На цих монетах уміщувалося позначення номіналу — «алтынъ» або «алтынникъ», а інколи 3 рельєфні крапки. Згодом, з 1840, А. відродився у вигляді мідної монети номінальною вартістю 3 коп.;

3) народна назва монети номіналом 3 копійки.

Літ.: *Спасский И.Г.* Алтын в русской денежной системе. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», 1956, вып. 66; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

Алтинник, срібло, Росія, 1704.

Алтинник, срібло, Росія, 1718.

АЛТУ́Н — турец. золота монета, вперше відкарбована 1454 султаном *Мегмедом II* (1451—81) після здобуття *Константинополя.* Маса А. складала 3,43 г золота 995—800-ї проби. Зразком для його карбування слугували венеціанські *дукати — цехіни.* Спочатку вартість А. становила 60 *акче*, однак згодом, у зв'язку із знеціненням розмінної монети, вона постійно зростала.

Алтун Сулеймана I, Халеб, 1520.

Бл. 1700 А. коштував уже 300—400 акче, а 1800 — 210 *пара.* Впродовж 16—18 ст. А. перебували на грошовому ринку укр. земель, про що свідчать їх знахідки у монетних скарбах та згадки про них у писемних джерелах.

Літ.: *Быков А.А.* Монеты Турции XIV—XVII вв. Л., 1939; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

Алтун Мустафи II, Стамбул, 1700.

АЛУ́ПКА (давня назва Алубіка, Люпіко) — місто АР Крим, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташов. на Пд. березі Криму, на схилах Кримських гір, біля підніжжя г. Ай-Петрі, за 17 км від *Ялти* та за 70 км від *Севастополя.* Нас. 10,2 тис. осіб (2001).

Перша письмова згадка А. належить до 960: хозарський правитель Йосиф в листі до візира кордовського халіфа (Іспанія), перелічуючи підвладні йому населені пункти крим. узбережжя, згадує Алубіку. В 14 ст. місто — під владою генуезців; на їхніх картах воно значиться як невеликий порт під назвою Люпіко. 1475 генуезькі колонії були розгромлені турками. В султанських документах А. згадувалася як маленьке с-ще.

1783 А. в складі Криму приєднана до *Російської імперії.* Належала кн. Г.*Потьомкіну.* Від 20-х рр. 19 ст. тут розбудовується г-во М.*Воронцова* (з палацом та парками). 1921—45 — у складі *Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.* Від 1938 — місто. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 8 листоп. 1941 по 16 квіт. 1944 окуповане гітлерівцями. Од 1954 — у складі УРСР.

А. — кліматичний курорт. У місті — 13 санаторно-курортних закладів (один з найбільших — «Сонячний» ім. О.Боброва).

А. — батьківщина двічі Героя Радянського Союзу С.*Амет-хана.* У місті — *Алупкинський історико-архітектурний заповідник.*

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Тимофеев Л.И., Царин А.П.* Алупка: Путеводитель. Симферополь, 1985; *Ена В.Г. и др.* Южный берег Крыма: Путеводитель. Симферополь, 1996; Все о Крыме. Ежегодное справочно-информационное издание. Х., 1998.

Я.В. Верменич.

АЛУ́ПКИНСЬКИЙ ІСТО́РИКО-АРХІТЕКТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — палацово-парковий ансамбль у м. *Алупка,* побудований на замовлення М.*Воронцова* за проектами архітекторів Е.Блера, В.Гунта, Ф.Ельсона 1829—48. Палац зведений у стилі пізньої англ. готики у поєднанні з мавританськими мотивами. Складається з гол., т. зв. Шуваловського, і бібліотечного корпусів; госп. корпусу з внутр. двором і парадного двору, до якого ведуть підходи у формі середньовічної арх-ри фортець. Велику цінність мають інтер'єри споруд гол. і бібліотечного корпусів з дубовими різьбленими панелями, ліпними стелями, фонтанами і камінами. Їх доповнюють худож. меблі, вироби з порцеляни, бронзи, тв. живопису і скульптури. Чайний будиночок у стилі класицизму є найбільшою парковою спорудою і розташов. на нижній терасі парку, який амфітеатром спускається до моря. Парк запроектовано у пейзажному стилі, три його тераси, що повторюють абриси палацу, впорядковані малими формами, скульптурними композиціями, фонтанами. Разом з палацом парк займає 40 га, шосейною дорогою поділений на нижній і верхній. 1921 в палаці відкрито історико-побутовий музей, 1956 його реорганізовано в Держ. музей образотворчих мист-в. Від 1958 це — архіт.-худож., а з 1965 — Алупкинський палац-музей. Статус заповідника палацово-парковому ансамблю надано рішенням Крим. обласної ради нар. депутатів від 8 верес. 1990. Підпорядкований Мін-ву к-ри АР Крим.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985.

Р.І. Бондаренко.

Алупкинський палац-музей.

АЛУ́ШТА (давня назва Алустон) — місто респ. підпорядкування АР Крим. Розташов. на березі Чорного м., у долинах річок Улу-Узень і Демерджі, за 32 км від *Ялти* та за 45 км від *Сімферополя.* Нас. 34 тис. осіб (2001).

Виникла 6 ст. у зв'язку з будвом фортеці Алустон за наказом візант. імп. Юстініана І. Алустон був одним з гол. вузлів оборонної системи, створеної візантійцями в районі Ангарського перевалу в Кримських горах для захисту своїх володінь від кочівників. В ході археол. розкопок були знайдені залишки церкви та середньовічного кладовища, які існували з 10 по 18 ст. По знайдених надгробках встановлено, що більшість нас. А. використовувала грец. мову. З 14 ст. А. була під владою генуезців, від 1475 — турків. За останніх місто перетворилося в невеличке поселення і до кін. 18 ст. залишалося с-щем. 1783 А. в складі Криму було приєднано до *Російської імперії.* В кін. 19 ст. А. стає курортом на Пд. березі Криму. Не змінюючи свого селищного вигляду, А. 1902 одержала статус міста. 1921—45 — у складі *Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.* Із 4 листоп. 1941 по 14 квіт. 1944 окупована гітлерівцями. З 1954 — у складі УРСР. Райцентр у 1-й пол.

1920-х рр. (до 1924) та 1930—64. Місто обласного підпорядкування з 1962, респ. — з 1991.

А. — кліматичний курорт Пд. берега Криму, курортна зона містить 78 санаторно-курортних закладів (найбільші — «Крим», «Дубна», «Славутич»).

Істор. пам'ятки: фортеця Алустон (6 ст.) з вежами (13—15 ст.), церкви Всіх крим. святих та Федора Стратилата (19 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Талышев В.П.* Алушта: Путеводитель. Симферополь, 1984; *Ена В.Г. и др.* Южный берег Крыма: Путеводитель. Симферополь, 1996; Алушта: Курортно-туристический справочник. Симферополь, 1998; Все о Крыме. Ежегодное справочно-информационное издание. Х., 1998.

Я.В. Верменич.

АЛЧЕ́ВСЬК (1931—61 — Ворошиловськ, 1961—92 — Комунарськ) — місто обл. підпорядкування Луган. обл. Залізнична ст. Нас. 117,3 тис. осіб (2001).

Засноване 1895 у зв'язку з буд-вом Донецько-Юр'ївського металургійного з-ду (назване на честь засн. заводу О.*Алчевського*). Входило до Луганського пов. *Катеринославської губернії.* Місто складалося з бараків та казарм, за винятком адм. колонії, де проживали адміністрація з-ду та спеціалісти-іноземці. 1898 на з-ді виник с.-д. гурток, одним з кер. якого був К.*Ворошилов.* 1923—25 з-д був на консервації. 1926 запрацювала перша домна. 1919 А. увійшов до складу *Донецької губернії,* з 1923 — *Луганської округи.* З 1932 — місто обл. підпорядкування, 1932—38 — місто Донец. обл., з 1938 — Ворошиловградської (1938—58 та 1970—90 — назва Луган. обл.). Райцентр 1923—32, 1939—62.

А. — один з металургійних центрів Донбасу, гол. пром. підпр-ва — ВАТ Алчевський металургійний комбінат, ВАТ Алчевський коксохім. з-д, ВАТ Алчевський з-д буд. конструкцій.

1970 засновано міськ. істор. музей. У місті — пам'ятник О.Алчевському (1996).

Літ.: ІМіС УРСР. Луганська область. К., 1968; *Плетенцов Г.А., Ямковой А.А.* Коммунарск: Путеводитель. Донецк, 1978; *Ямковой А.А. и др.* Путь длиной в 100 лет. СПб., 1996.

Я.В. Верменич.

АЛЧЕ́ВСЬКА Христина Данилівна (16(04).04.1841—15.08.1920) — укр. діячка нар. освіти, педагог. Дружина О.*Алчевського.* Мати Г.*Алчевського,* І.*Алчевського,* Х.*Алчевської.* Н. у м. *Борзна.* Батько — Д.Журавльов — викл. міськ. уч-ща, мати — дочка героя *Війни 1812* ген. Вуїча, сина молдов. господаря. Освіту здобула самотужки. В часи революц. ситуації 60-х рр. 19 ст. під псевд. «Українка» листувалася з рос. революціонером-демократом О.Герценом, один з її листів надруковано в його час. «Колокол». Організувала й утримувала 1862—1919 приватну недільну жін. шк. (офіц. відкрито 1870), де викладала з колективом педагогів-сподвижників (безплатно працювало понад 100 учителів). 1896 збудувала для шк. будинок вартістю 50 тис. руб. — єдине власне (тобто таке, що належало шк.) приміщення серед усіх недільних шк. Рос. імперії. Популяризувала укр. мову, нар. пісню, творчість Т.*Шевченка.* На її харків. садибі вперше в Україні та світі 1899 встановлено пам'ятник-погруддя Т.Шевченку роботи скульптора В.Беклемішева. Вона згуртувала й очолила авторський колектив з укладання 3-томного критико-бібліографічного покажчика «Что читать народу?» (1884—1906). У ньому понад 4 тис. рецензій, відгуків, анотацій бл. 80 авторів (учителів, викладачів, професорів і просто читачів) на твори зарубіжної, рос. та укр. літ. Сама А. написала 1150 анотацій. Авторський колектив на чолі з нею підготував також 3-томний посібник «Книга взрослых», що протягом 1899—1917 витримав 40 вид. Вона — авторка мемуарів «Передуманное и пережитое» (1912), методичних статей з навчання дорослих та оповідань, укладач «Каталога книг» для недільних шк., учасниця пед. експозицій на всерос. та міжнар. виставках (у *Москві* та Нижньому Новгороді — 1895, 1896, Парижі — 1889, 1900, Чикаго — 1893). А. удостоєна багатьох найвищих нагород — золотих та срібних медалей, почесних дипломів тощо, обрана віце-президентом Міжнар. ліги освіти.

П. у м. *Харків.*

Літ.: *Мазуркевич О.Р.* Визначні українські педагоги — народні просвітителі. Х.Д.Алчевська та її сподвижники. К., 1963; *Мухін М.І.* Педагогічні погляди та освітня діяльність Х.Д. Алчевської. К., 1979.

В.І. Кізченко.

АЛЧЕ́ВСЬКА Христина (Христя) **Олексіївна** (16(04).03.1882—27.10.1931) — укр. поетеса, перекладач, педагог. Н. у м. *Харків.* Дочка О.*Алчевського* та Х.Д.*Алчевської.* Сестра Г.*Алчевського* та І.*Алчевського.* Закінчила Харків. жін. г-зію, вищі пед. курси в Парижі (1902), Харків. худож. шк. Учителювала в Харкові. Почала друкуватися 1905. Авторка кількох поетичних збірок: «Туга за сонцем» (1907), «Сонце з-за хмар» (1910), «Пісні життя» (1911), «Вишневий цвіт» (1912), «Пісні серця і просторів», «Моєму краю» (обидві — 1914), в яких виступала проти соціального й нац. поневолення укр. народу, висловлювала віру в його щасливе майбутнє, оспівувала борців проти гнобителів. Присутня в них й інтимна лірика. У збірках «Сльози» (1915), «Встань, сонце!» та «Мандрівець» (обидві — 1916) засуджує антинар., грабіжницький характер *Першої світової війни.* Її літ.-критичні статті присвячені укр. та рос. письменникам 19 — поч. 20 ст. («З поля двох письменств», «Майстри слова», «Пам'яті Шевченка», «Селянська дитина — Василь Стефаник», «Дух велетня» та ін.). Зб. «Пробудження» вітала *Лютневу революцію 1917.* За рад. часу займалася пед. діяльністю, видала ще 2 збірки поезій, драм. поему «Луїза Мішель» та ін., здійснила низку перекладів з рос. мови на укр. (О.*Пушкіна,* К.*Рилєєва,* І.Нікітіна, О.К.*Толстого*); з франц. на укр. (тв. В.Гюго), поему І.*Франка* «Мойсей» та його ліричні вірші — на рос., його ж тв. й поезії Т.*Шевченка* та П.*Тичини* — на франц.

П. у м. Харків.

Літ.: *Костенко В.В.* Христя Алчевська. «Радянське літературознавство», 1982, № 3; *Грузинська Л.М.* Про творчість Христі Алчевської радянського часу. Там само, 1987, № 8.

В.І. Кізченко.

АЛЧЕ́ВСЬКИЙ Григорій Олексійович (1866—1920) — композитор, педагог-вокаліст, піаніст. Син О.*Алчевського* та Х.Д.*Алчевської.* Брат І.*Алчевського* та Х.*Алчевської.* Н. у м. *Харків.* Закінчив Моск. консерваторію, клас рос. композитора С.Танєєва. У Харкові організував оркестр балалаєчників. Серед його тв. — симфонічна картина «Альоша Попович» (1907), обробки укр. та рос. нар. пісень, солоспіви на слова Т.*Шевченка* («Чого мені тяжко, чого мені нудно»), І.*Франка* («Безмежнеє поле»), Лесі *Українки* («Не дивися на місяць весною», «Стояла я і слухала весну»), Христі Алчевсь-

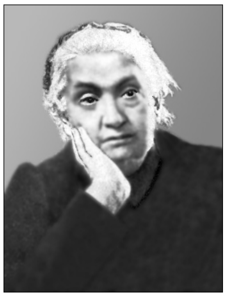

Х.Д. Алчевська.

Х.О. Алчевська.

Г.О. Алчевський.

І.О. Алчевський.

О.К. Алчевський.

Ф. Альґаротті.

Альд Пій Мануцій. Гравюра 16 ст.

кої («Конвалія», «Гей, на бій»). Він також автор навч. посібників «Вокальная техника в ежедневных упражнениях» та «Таблицы дыхания для певцов и их применение к развитию основных качеств голоса» (1907, 1908).

П. у м. *Москва.*

В.І. Кізченко.

АЛЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Олексійович (27(15).12.1876—10.05(27.04).1917) — укр. співак (лірико-драм. тенор). Син О.*Алчевського* та Х.Д.*Алчевської.* Брат Г.*Алчевського* та Х.*Алчевської.* Н. в м. *Харків.* Закінчив Харків. ун-т (1901). Співу навч. у старшого брата Григорія, потім у Парижі. Виступав на сценах рос. і багатьох зарубіжних оперних театрів у містах: *Санкт-Петербург* (1901—05), Брюссель (1905—06), Лондон (1906), Нью-Йорк (1906—07), *Москва* (1907—08, 1910—12), Париж (1908—10, 1912—14). 1915—17 поперемінно виступав на сценах Маріїнської опери та Великого театру. Гастролював по Україні (*Київ*, *Одеса*, Харків). Співак широкого творчого діапазону. Мав у своєму репертуарі бл. 50 оперних партій, в т. ч. Андрія в «Запорожці за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*, Петра в «Наталці Полтавці» М.*Лисенка*, Германа у «Піковій дамі» П.*Чайковського*, Хозе в «Кармен» Ж.Бізе, Фауста в однойменній опері Ш.Гуно та багато ін. У концертних виступах широко пропагував укр. нар. пісню, тв. на слова Т.*Шевченка*, серед них — солоспіви «Огні горять, музика грає», «І широкую долину», «Б'ють пороги», «Чого мені тяжко» та ін. Працюючи в Москві, брав участь у діяльності укр. літ.-мистецького т-ва «Кобзар», був його головою (1910—12).

П. у м. Баку (Азербайджан), похований у Харкові.

Літ.: *Ивановский П., Милославский К.* Иван Алчевский. М., 1972; Іван Алчевський. Спогади. Матеріали. Листування. К., 1980.

В.І. Кізченко.

АЛЧЕ́ВСЬКИЙ Олексій Кирилович (1835—07.05.1901) — укр. купець, гірничозаводчик та банкір. Чоловік Х.Д.*Алчевської.* Батько Г.*Алчевського,* І.*Алчевського*, Х.*Алчевської.* Н. у м. *Суми.* Розпочинав кар'єру підприємця як власник невеличкої чайної крамниці у *Харкові.* 1870 був уже купцем 1-ї гільдії. Очолював Харків. торговий (1868) та земельний (1870) банки. Фінансував гірничозаводську пром-сть *Донбасу.* Заснував кілька потужних гірничопром. підпр-в: 1879 — Олексіївське т-во (з осн. капіталом у 5 млн руб.), 1895 — одне з найбільших АТ у металургійній галузі — Донецько-Юр'ївське (осн. капітал — 5 млн руб.), а через два роки (1897) — спільне рос.-бельг. АТ у *Маріуполі* «Російський провіданс» (осн. капітал — 6 млн франків). Капітали А. зросли від 3—4 млн руб. у 1870-х до 30 млн руб. у 1890-х рр. 20 років А. був головою Харків. біржового к-ту, почесним чл. харків. доброчинного т-ва, засн. двох т-в взаємного кредитування, активним учасником з'їздів гірничопромисловців Пд. Росії. Нагороджений орденом Станіслава. 1895 отримав ступінь комерції-радника. За матеріальної підтримки А. виникли такі освіт. заклади, як перша жін. недільна шк., гірниче уч-ще у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), харків. комерційне уч-ще та с.-г. ін-т. Під час пром. кризи наприкінці 19 ст. збанкрутував. Безвихідне становище і небажання урядових кіл надати фінансову допомогу штовхнули А. на самогубство. Його ім'ям названо залізничну станцію, а згодом і робітниче селище, яке стало містом (див. *Алчевськ*).

Літ.: *Белов В.Д.* Алчевский А.К. (1835—1901). М., 1903; *Брандт Б.Ф.* Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и России. СПб., 1904; *Бовыкин В.И.* Формирование финансового капитала в России. М., 1984.

Т.І. Лазанська.

АЛЬБЕРТУСТА́ЛЕР (нім. Albertustaler) — срібна монета талерного типу, яку карбували з 1612 у Пд. Нідерландах, тодішніх іспанських володіннях (нині тер. Бельгії). Назва походить від імені одного з намісників цієї частини Іспанського королівства — Альберта (1599—1621). Номінальна вартість А. — 48 стюверів. А. містив 24,65 г чистого срібла. На аверсі монети зображено т. зв. бургундський хрест у вигляді двох перехрещених палиць Геркулеса, навколо якого — легенда із зазначенням імен та титулів намісників, а згодом — королів Іспанії. На реверсі — увінчаний короною гербовий щит, навколо якого — орден Золотого Руна та кругова легенда із продовженням титулів. Частину емісій не датовано. Іспанська назва — *патагон.* На монетних дворах іспанських Нідерландів карбувалися також фракції А.: 1/2 А. (півпатагон) та 1/4 А. (чвертьпатагон). Значні масштаби емісії А. спричинили їх поширення у країнах Центр. та Сх. Європи, на Балканах та в *Османській імперії* (у т. ч. й *Кримському ханстві*). В актових документах укр. земель 17—18 ст. А. фігурують як «хрестові», «крижові» *талери*, інколи — «крижаки». А. присутні переважно у скарбах, що датуються 17—18 ст., і виявлені в різних регіонах України. У 2-й пол. 17 ст. вартість А. на *Лівобережній Україні* становила 60 рос. *копійок*, на *Правобережній Україні* — 3 польс. *злотих*, а на галицьких землях — 3 злотих 18 *грошів* польс. білонною монетою.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

А́ЛЬБРІК (Альберік) **та його хроніка.** А. — франц. канонік 2-ї пол. 13 ст., мешкав у цистеріанському абатстві Тріум фонтіум (Трьох джерел) в окрузі Шанон, на р. Марна (прит. Сени). У 60-х рр. 13 ст. завершив написання хроніки, в якій вміщено повідомлення про похід галицько-волин. кн. *Романа Мстиславича* проти краківського кн. *Лєшека Білого* та *Конрада І Мазовецького* в черв. 1205. Під 1227 А. знову згадує про загибель князя. Роман, згідно зі згадкою А., яка не підтверджується ін. джерелами, прямував «у Саксонію» («in Saxoniam»). Це стало підставою для багатьох дослідників вважати, що метою походу Романа Мстиславича була участь в усобиці між могутніми герм. феод. династіями Вельфів та Гогенштауфенів. У літ. А. часто іменують Альберіком.

Літ.: Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasteris hoiensis interpolato. Ed. P. Scheffer-Boichorst. В кн.: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, vol. XXIII. Hannoverae, 1874.

О.Б. Головко.

АЛЬҐАРО́ТТІ (Algarotti) **Франческо та його «Листи про Росію».** А. (11.12.1712—03.05.1764) — учений і дипломат, один із провідних діячів *Просвітництва доби.* Н. у м. Венеція (Італія). Автор праць з різних галузей знань — від астрономії до історії. 1739 здійснив поїздку з Англії до *Російської імперії*, під час якої написав «Листи про Росію» (ін. назва — «Подорожі по Росії»), де подав звіт про перебіг

та наслідки *російсько-турецької війни 1735—1739*, а також геогр., екон., військ.-політ. характеристику України, яка за царювання *Петра I* була перетворена «на провінцію» Рос. імперії. Особливо відзначав роль козаків — «військової нації» у боротьбі за пд.-укр. тер., проти турец.-татар. панування. «Листи» мали широкий розголос у Європі й не раз перевидавалися у Франції, Італії, Німеччині.

П. у м. Піза (Італія).

Тв.: Viaggi di Russia. A cura di E. Bonora. Torino, 1979.

М.М. Варварцев.

А́ЛЬДИНИ — стародруки, названі ім'ям італ. видавця Альда Пія Мануція (1449—1515). Видавалися у його друкарні у Венеції, згодом у Болоньї та Римі, відзначалися поліграфічною довершеністю та високим наук. рівнем підготовки антич. текстів. 1500 А.Мануцій створив у Венеції «Нову Академію», покликану згуртувати вчених-гуманістів, філологів, істориків, знавців класичних мов з європ. країн навколо ідеї відродження античності, з метою перекладати, коментувати й редагувати грец. рукописи. Справу батька продовжив син Паоло Мануцій, улюбленцем якого був рим. політ. діяч і оратор Ціцерон, твори котрого він коментував і видавав. З друкарні Мануціїв протягом століття вийшло понад 1000 прим. книг. Це твори *Арістотеля*, Вергілія, Горація, Гомера, Цезаря та ін. Готували їх до друку відомі вчені Еразм Роттердамський, С.Картеромах, І.Грегоропулос, М.Музурос, А.Апостолос і багато ін. Мануцій позначав свої вид. друкарським знаком — зображення дельфіна і котвиці. Невеликий зручний формат, елегантне оздоблення, курсивний шрифт, виготовлений талановитим болонським гравером Ф.Гріффіо, ще за життя Мануція зробили його вид. раритетами; до нашого часу їх збереглося обмаль. А. вважалися зразком для наслідування, їх навіть намагалися підробляти, з'явилися псевдоальдини. В Україні А. стали відомі наприкінці 16 ст., про що свідчать власницькі надписи на книгах, зокрема Іллі Зінькевича та львів'ян Лясковських (зберігаються у НБУВ, Київ). У б-ках України їх налічується бл. 200 прим., із яких 100 — в колекціях НБУВ.

Франц. бібліограф А.Ренуар у 3-томній праці дав повний опис А. та діяльності родини Мануціїв (Париж, 1825).

Літ.: *Лазурский В.В.* Альд и альдины. М., 1977; *Функе Р.* Книговедение. М., 1982.

М.А. Шамрай.

А́ЛЬНПЕК (Аламбек, Алембек, Альпехг, Алембер) **Іоанн** (р. н. невід. — 1636) — львів. аптекар, громад. діяч, письменник. Н. в сім'ї нім. *бюргера*. 1582—88 навч. на аптекарських курсах у Вроцлаві (Польща), здобув фах аптекаря. 1591 навч. в *Падуанському університеті*. Брав активну участь у громад. житті *Львова*. Обирався радником, бургомістром *магістрату*. Виступав проти панівної верхівки міста, за що не раз був ув'язнений міськ. владою та позбавлений громадянства. Працюючи на посаді радника й бургомістра, піклувався про міське майно, багато сил вклав у боротьбу з пошестями 1602 і 1623.

Автор тв. «Логіка», «Книги Клопотні», «Іменник», які не дійшли до нашого часу, а також опису пошесті 1623 та латиномовної «Топографії міста Львова», написаної бл. 1603—05 і опубл. в 6-томному зб. Г.Брауна «Опис визначних міст світу» (Кельн, 1618). Перекладена польс. мовою 1936 «Топографія» є важливим джерелом до вивчення середньовічного Львова.

П. у м. Львів.

Літ.: *Грабовецький В.* Перший твір з історії Львова: Про літописця XVI — початку XVII ст. Я.Альнпека. «Жовтень», 1986, № 3.

П.І. Скрипник.

АЛЬО́ШИН Павло Федотович (28(16).02.1881—07.10.1961) — укр. архіт. і педагог. Д-р арх-ри (1946). Дійсний чл. Акад. арх-ри УРСР (1945—58), почесний чл. Акад. буд-ва і арх-ри УРСР (1958). Н. у м. *Київ*. Закінчив Ін-т цивільних інженерів (1904, *Санкт-Петербург*), 1917 — Акад. мист-в (там само). Викладав у Київ. худож. ін-ті. У своїй творчості використовував традиції вітчизн. арх-ри та новітні напрацювання. Найзначніші споруди у Києві: колиш. пед. музей (1909—13, нині Будинок учителя), Ольгинська г-зія (1914—27, нині один з будинків НАН України), житлові будинки лікарів — на розі вул. Стрілецької та В.Житомирської (1928—30) та на вул. М.Заньковецької (1928—35). За його проектом будувалися с-ще Харків. тракторного з-ду (1931) та ін. об'єкти. Автор наук. праць, присвячених питанням укр. арх-ри.

П. у м. Київ.

Літ.: Нариси історії архітектури Української РСР, т. 1—2. К., 1957—62; Ясієвич В.Є. Київський зодчий П.Ф. Альошин. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967; *Тимофієнко В.І.* Зодчий України кінця XIX — початку XX ст. К., 1999.

Л.І. Ткачова.

А́ЛЬТА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1068 та подальші події. На поч. верес. *половці* напали на Переяславську землю. Переяслав. кн. *Всеволод Ярославич* звернувся по допомогу до своїх братів *Ізяслава Ярославича,* київ. кн., і *Святослава Ярославича,* черніг. кн., з якими ще 1054 створив тріумвірат, що спільно правив *Київською Руссю* до поч. 1073. Кожен з братів привів свою військ. дружину, а Ізяслав — й київ. ополчення. Битва з іще не відомими тоді на Русі половцями відбулася на пд. Переяслав. землі, на р.Альта (прит. р. Трубіж, бас. Дніпра) й завершилася поразкою Ярославичів. Ізяслав і Всеволод втекли до Києва, а Святослав — до Чернігова, де зумів налагодити оборону від кочовиків. Київ. ополчення вернулося до Києва, зібрало віче на Подільському торгу і стало вимагати від кн. Ізяслава коней і зброю, щоб поквитатися з половцями. Князь відмовив їм, певно, остерігаючись озброїти вороже налаштованих до нього городян. Тоді «люди київські» підняли повстання і вигнали Ізяслава (див. *Повстання в Києві 1068*). Лише через півроку він з польс. допомогою вернувся до Києва і жорстоко помстився над повсталими.

М.Ф. Котляр.

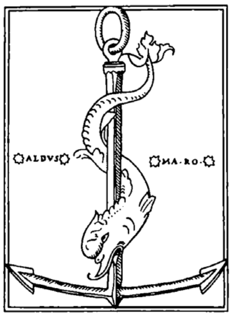

Друкарська марка Альда Пія Мануція.

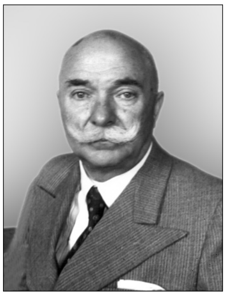

П.Ф. Альошин.

Битва руських і половців на р. Альта 1068. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

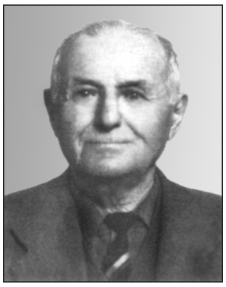

М.Е. Альтман.

АЛЬТЕРНАТИ́ВНЕ ТЛУМА́ЧЕННЯ ІСТО́РІЇ, альтернативна історія — сучасний теор. напрям в істор. науці, який доводить багатоваріантність істор. розвитку, незумовленість його якимось сенсом, спрямуванням чи метою.

Початок становленню А. т. і. покладений теор. працями Брюссельської шк. термодинаміки і теор. механіки (І.Пригожин, І.Стенгерс). Як доводить І.Пригожин, притаманне класичній фізиці уявлення про зворотність часу (про абсолютну тотожність перебігу подій від минулого до майбутнього і, якби це стало можливим, навпаки) було зумовлене особливостями пізнавальних засобів дослідників, однак на сучасному етапі фізика виявила обмеженість таких уявлень, що вимагає перегляду заснованих на них лінійних причинно-наслідкових концепцій розвитку, зокрема й концепції *детермінізму історичного* та *прогресу історичного теорії*..

Згідно з новою концепцією розвитку, усі системи містять підсистеми, які постійно «флуктують» (коливаються, трансформуються), іноді комбінація флуктуацій руйнує існуючий перед тим стан речей (систему), і в цей момент («точка біфуркації») принципово неможливо передбачити, як буде відбуватися подальший розвиток — вийде система на більш складний рівень упорядкування чи стане більш хаотичною й розпадеться. Концепція нелінійності розвитку знайшла відгук у працях *Анналів школи* (Ф.Бродель та ін.), зокрема в концепціях «процесів великої тривалості» та структури істор. часу.

Літ.: *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. М., 1986; *Їх же.* Время, хаос, квант. М., 1994; *Павленко Ю.* Стадійна та полілінійна структура цивілізаційного процесу. «Сучасність», 1996, № 5; *Галушко К.* Проблема альтернативності історичного розвитку міжвоєнної Європи. В кн.: IV міжнародний конгрес україністів. Історія, ч. 2. Одеса—К.—Львів, 1999.

К.Ю. Галушко.

А́ЛЬТМАН Мойсей Ельович (07.05(25.04).1890—21.10.1981) — єврейс. письменник. Н. в м. Липкани (нині с-ще міськ. типу в Молдові) в родині бідного ремісника. 1908 закінчив Кам'янець-Подільську г-зію. З дитячих років почав друкувати вірші в одес. єврейс. газ. «Унзер Лєбен» («Наше життя»). Першу прозову книжку видав 1919. Згодом вийшли зб. оповідань «Міраж» (1926), «Коріння» (1948), романи «Мідраш Пінхас» (1936), «Метелики» (1938), п'єси «На покутному ланцюзі» (1946), «Десята заповідь» (1948), «Маніш» (1965) та ін. Теми його творів — життя трудящих, зокрема єврейс. нас. *Буковини Північної*, події *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, повоєн. відбудова. У повоєн. роки був репресований. Згодом реабілітований. 1974 опублікував зб. новел «Нотатки старого».

П. у м. *Чернівці.*

Літ.: З порога смерті..: Письменники України — жертви сталінських репресій, вип. 1. К., 1991.

В.М. Даниленко.

«АЛЬТО́НА» СИГНА́Л — передбачався розпорядженням головнокоманд. сухопутними військами Німеччини (від 10 черв. 1941) на випадок перенесення дня «Д» (сигнал «Дортмунд» — початок нападу на *СРСР*) на ін. день (див. «*Барбаросса*» план).

Літ.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1, кн. 2. М., 1995.

Т.В. Вронська.

АМА́ГА — сарматська цариця, відома за легендою в переказі *Поліена* (2 ст. до н.е.). Вважається, що діяльність А. датується 2—1 ст. до н.е. Її чоловік, цар Медоссак, пиячив і занедбав держ. справи. А. «сама розставляла по країні гарнізони та допомагала сусідам, яких ображали». *Скіфи* взяли в облогу *Херсонес Таврійський*, який звернувся за допомогою до А. Вона з військом вирушила в похід, подолала за добу 1200 стадіїв (бл. 200 км) та, з'явившись під мурами міста, перемогла скіфів, «убила царя, а царську владу віддала синові вбитого, наказавши йому володарювати справедливо». Виходячи з відстані, яку подолала А., її володіння, очевидно, розташовувалися в присиваському степу. Прихильники теорії про існування у *сарматів* пережитків матріархату вбачають у легенді про А. підтвердження своїх поглядів.

О.В. Симоненко.

АМАРТО́Л Георгій ('Αμαρτωλός Γεωργιος; Георгій Мніх**) та його «Хроніка»**. А. (р. н. і р. с. невід.) — візант. хроніст 9 ст. Чернецьке ім'я Амартол (що у пер. з грец. означає грішник) узяв собі сам. «Хроніка» А. — одна з найпопулярніших пам'яток візант. письменства, виклад подій в ній ведеться від Адама до 842. Джерелами праці А. були бібл. книги, а також «Хроніка» Іоанна *Малали*, твори ін. візант. авторів. А. детально розглядає церк. історію, приділяє увагу богословським проблемам. «Хроніка» А. була продовжена Логофетом до 948 (автором її дехто вважає візант. письменника Симеона Метафраста). Продовження написане в анекдотичному стилі (як серія цікавих, часто авантюрних або навіть казкових оповідань), у центрі уваги — імператорський двір.

Мініатюра «Виверження Везувія» з «Хроніки» Георгія Амартола.

«Хроніка» А. з її продовженням була перекладена на старослов'ян. мову. Припускають, що пер. здійснено в *Київській Русі* (хоча називають також і Болгарію). Час перекладу невідомий. «Хроніка» увійшла також до різноманітних слов'ян. компіляцій 11—15 ст.: «Літописця Єллінського та Римського», через «Хронограф по великому изложению» (реконструкція В.Істріна) — до хронографів Архівського, Віленського, Троїцького, до повної та скороченої редакцій Палеї Хронографічної. Використовувалася одним із укладачів «*Повісті временних літ*» (за реконструкцією акад. О.*Шахматова* — укладачем *Початкового літописного ізводу*). У слов'ян. списках додано деякі деталі, відсутні у грец. оригіналі (напр., імена *Аскольда* та *Діра* в описі походу Русі на Візантію 860; див. *Походи Русі на Візантію*).

Літ.: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет (Предисловие), т. 1. СПб., 1916; *Истрин В.М.* Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследования и словарь, т. 1—3. Пг.—Л., 1920—

30; *Шахматов А.А.* Киевский Начальный свод 1095 г. В кн.: А.А.Шахматов. 1864— 1920: Сборник статей и материалов. М.—Л., 1947; *Beck M.G.* Zur byzantinischen «Monchschronik». В кн.: Speculum historiale. Freiburg. München, 1965; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографии. Л., 1975; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. І. Л., 1987; *Бибиков М.В.* Развитие исторической мысли. В кн.: Культура Византии, т.2. М., 1989; *Алексеев А.А.* Кое-что о переводах в Древней Руси. «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы», 1996, т. X—XI.

Т.Л. Вілкул.

АМБО́ДИК (Максимович-Амбодик) **Нестор Максимович** (07.11. 1744—05.08.1812) — один із засн. акушерства та фітотерапії, лікар-просвітитель, педагог. Н. в с. Веприк (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.). Навч. в Київ. акад. (1757—68), Страсбурзькому ун-ті (з 1773), де захистив докторську дис. (1775). 1782 став першим у Росії проф. повивального мист-ва. Один з ініціаторів заснування Клінічного повивального ін-ту в *Санкт-Петербурзі* (1797). Вчений-енциклопедист, активний популяризатор мед. й ін. знань серед широких верств нас. Читав лекції з акушерства, фізіології, хірургії в госпітальних шк. та ін. мед. закладах С.-Петербурга. Уперше в Росії перейшов до викладання цих дисциплін рос. мовою. Автор перших в Росії підручників та наук. праць з акушерства («Искусство повивания, или Наука о бабычем деле» — 1784— 86), ботаніки й фітотерапії («Первоначальные основания ботаники, руководствующие к познанию растений» — 1795, «Врачебное веществословие, или Описание целительных растений» — 1783—88), а також популярних мед. словників. Засн. рос. мед. термінології, що вживається і сьогодні. Цікавився проблемами *геральдики* («Эмблемы и символы», 1788).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Российский Д.А.* Основоположник отечественной фитотерапии Нестор Максимович Амбодик. «Клиническая медицина», 1945, т. XXIII, № 10—11; *Дроздова З.А.* Нестор Максимович Максимович-Амбодик (отец русского акушерства). Л., 1950; *Данилишина Е.И.* Н.М.Максимович-Амбодик. М., 1976.

Е.М. Піскова.

АМВРО́СІЇВСЬКА СТОЯ́НКА І КІСТКО́ВИЩЕ БІЗО́НІВ, археологічна пам'ятка. Розташов. біля м. Амвросіївка Донец. обл., у верхів'ї балки Казенної, прит. р. Кринка (прит. Міусу, бас. Азовського м.). Відкрита 1935 В. Євсєєвим. Досліджувалася у 1940—50-ті рр. І.Підоплічком і П.Борисковським, у 1980—90-ті — О.Кротовою. Заг. відкрита пл. — 450 $м^2$. Датується середнім періодом *палеоліту пізнього* (18—19 тис. років тому). Кістковище розташов. на схилі балки у давній вимоїні. Товщина культ. шару 0,2—1,0 м. Він містив кістки бізонів (бл. 500 особин), кістяні вістря до списів та крем'яні мікроліти-вкладки до них, мушлю, червону вохру. Більшість крем'яних виробів мала сліди різання м'яса, обробки кістки та рогу. Кістковище інтерпретується як місце загінного полювання на бізонів та оброблення мисливської здобичі.

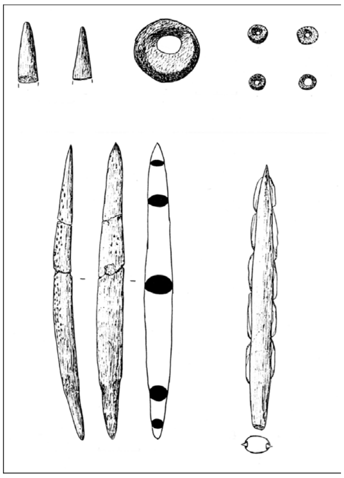

Амвросіївська стоянка. Кістяні вістря списів, прикраси з каменю та окаменілостей.

Стоянка розташов. за 200 м від кістковища на платоподібному мисі. Осн. горизонт культ. залишків залягав у сірувато-бурому суглинку на глибині 0,35—0,65 м та містив сліди інтенсивної обробки кременю (знаряддя праці, відходи вир-ва), фрагменти кістяних вістрів до списів, прикраси з каменю та викопних окаменілостей, червону та жовту вохру, сліди використання вогню, дрібні фрагменти кісток бізонів. Стоянка інтерпретується як сезонний базовий табір мисливців на бізонів. За характером обробки кременю належить до орін'яко-граветської культ.-технологічної традиції (див. *Гравет*). Певні аналогії їй знаходять у комплексі стоянки Нововолодимирівка II у Нижньому Подніпров'ї.

Літ.: *Євсєєв В.М.* Палеолітична стоянка Амвросіївка. В кн.: Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1947; *Борисковский П.И.* Палеолит Украины. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1953, т. 40; *Krotova A.A., Belan N.G.* Amvrosievka — A Unique Upper — Paleolithic Site in Eastern Europe. В кн.: From Kostenki to Clovic: Upper Paleolithic — Paleo-Indian adaptations. New York, 1993.

О.О. Кротова.

Н.М. Амбодик.

АМЕ́ЛІН Михайло Петрович (16(04).12.1896—09.09.1937) — рад. військ. діяч, армійський комісар 2-го рангу (1935). Н. в с. Соломіна Курської губ., Росія. Від 1909 працював на рудниках *Донбасу*, 1915 мобілізований до рос. армії. Учасник *Першої світової війни*, унтерофіцер. 1916 примикав до анархістів (див. *Анархізм*), чл. РСДРП(б) з жовт. 1917. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) з 1918. Учасник *громадянської війни в Україні 1917—1921.* 1919 — надзвичайний комісар Катериносл. бойової ділянки фронту, заст. голови Одес. військ.-революц. трибуналу. Потім уповноважений РВР 3-ї Укр. армії Укр. фронту, ревкому політуправління 13-ї армії Пд. та ревкому з продовольчого постачання 12-ї армії Пд.-Зх. фронтів.

М.П. Амелін.

У квіт. 1920 — трав. 1921 як курсант і комісар загону Полтав. піхотних курсів брав участь у придушенні *повстанського руху в Україні 1918—1922*, від верес. 1920 до берез. 1921 як рядовий, старшина роти, комісар батальйону курсантів воював проти військ П. *Врангеля.*

Після закінчення громадян. війни — на політ. роботі в Червоній армії. 1923 закінчив Військ.-пед. шк. в *Москві*, потім відбував військ. службу в Україні: з 1923 —

Амвросіївська стоянка. Знаряддя праці з кременю.

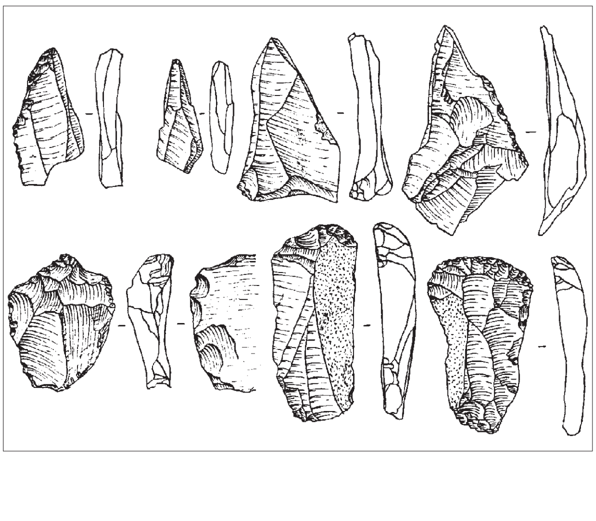

військ. комісар Київ. піхотної шк., від листоп. 1928 — пом. замполіта командира 14-го стрілец. корпусу, з 1931 — заст., потім нач. Політуправління Укр. військ. округу. Од 1935 — нач. Політуправління Київ. військ. округу і чл. РВР СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Репресований 19 черв. 1937, невдовзі страчений.

Літ.: *Гостєв І.Ю.* Військовий комісар М.П. Амелін. «УІЖ», 1963, № 6; *Табачник Д., Сидоренко О.* За стандартними звинуваченнями. К., 1990.

Л.В. Гриневич.

«АМЕ́РИКА» — перший укр. час. у США. Видавався від 15 серп. 1886 до 22 лют. 1890 в м. Шенандоа (шт. Пенсільванія) спочатку як неперіодичний двотижневик, пізніше — тижневик. Засн., видавець і перший ред. — о. Іван Волянський, з берез. 1887 — В. Сіменович, з квіт. 1889 — К. Андрохович.

Літ: *Кравченюк О.* Іван Волянський — перший український греко-католицький священик в Америці. «Українська діаспора», 1994, ч.6; *Його ж.* Українці в Шенандоа, Пенсільванія. Там само, 1997, ч. 10.

О.О. Ковальчук.

АМЕРИКА́НСЬКА АДМІНІСТРА́ЦІЯ ДОПОМО́ГИ 1919—1923, АРА (англ. — American Relief Administration, ARA) — добродійницька орг-ція США, яка надавала гуманітарну допомогу європ. країнам, що потерпіли від *Першої світової війни*. Діяла під головуванням міністра торгівлі Г.Гувера. Об'єднувала добродійницькі к-ти Сполучених Штатів Америки. В Україні (Катериносл., Одес., Київ., Харків., Полтав., Кременчуцька губ., Області Війська Донського) працювала з 1922 (Укр. від-ня АРА очолював проф. Гатчинсон).

АРА запропонувала свою допомогу голодуючим України (див. *Голод 1921—1923*) в листоп. 1921, однак спочатку відмовилася від укладання окремої угоди щодо розгортання своєї діяльності на тер. України з урядом УСРР: АРА вважала достатнім для цього договір, укладений 20 серп. 1921 з урядом РСФРР. Угода з урядом УСРР була підписана 10 січ. 1922. Як і в Росії, осн. видами допомоги мали бути речові та продовольчі пакунки, забезпечення харчування в спец. їдальнях та постачання ліками мед. установ.

Перешкодою своєчасному наданню допомоги стало рішення ЦК РКП(б) «не розширювати роботу АРА поза Поволжям». Укр. уряду було заборонено проводити «підготовчі роботи для сприяння діяльності АРА на Україні». На поч. 1922 осн. видом допомоги голодуючим УСРР були продовольчі та речові пакунки, які розподілялися добродійницьким к-том *«Джойнт»* (найбагатшим к-том АРА) серед єврейс. нас. Перші їдальні АРА, в яких харчувалися голодуючі незалежно від нац. приналежності, почали діяти в Україні з квіт. 1922. Від трав. 1922 за сприяння уряду УСРР мережа цих їдалень почала розширюватися. До 15 серп. 1922 пайки АРА отримали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44 % голодуючих. Калорійність пайків складала 460 ккал на день.

У жовт. 1922 АРА підписала з урядом УСРР новий договір. Калорійність пайків було збільшено до 660 ккал. Однак кількість голодуючих, які отримали допомогу, зменшилася. Це було спричинено, зокрема, виходом із складу АРА більшості орг-цій, які раніше були її членами.

За весь час діяльності АРА видала 180,9 млн пайків, ліків на суму понад 3 млн дол., розподілила 400 тис. продовольчих посилок вартістю по 10 дол. та 11 тис. речових — вартістю по 20 дол. кожна. АРА відіграла важливу роль у врятуванні голодуючих УСРР. Розміри її продовольчої допомоги перевищували допомогу ін. іноз. орг-цій та були більшими за допомогу уряду УСРР.

Літ.: *Fisher, Harold H.* The Famine in Soviet Russia (1919—1923), the operation of the American Relief Administration. New York, 1927; American Relief Administration. Documents of the American Relief Administration: Russian Operations. 1921—1923, vol. 8—9. Stanford University, California, 1931; *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр. «УІЖ», 1989, № 10; *Сербин Р.* Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді. Торонто—К., 1992; Голод 1921—1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Веселова О.М. та ін.* Голодомори в Україні. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. К.—Нью-Йорк, 2000; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України. 1921—1923. «Політика і час», 2000, № 9—10.

О.М. Мовчан.

АМЕРИКА́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ УКРАЇНОЗНА́ВСТВА, ААУ (англ. — American Association for Ukrainian Studes, AAUS) — об-ня дослідників історії і к-ри України та укр. народу, які працюють у США. Заснована на установчій конф., скликаній *Українським науковим інститутом Гарвардського університету* 8—9 груд. 1989 у м. Кембрідж (шт. Массачусетс). Проводить заг. збори під час щорічних конф. Амер. асоц. розвитку славістичних досліджень. А АУ брала участь у всіх міжнар. конгресах україністів. Вона премією кращі україністичні монографії, статті й переклади амер. авторів, видає в журнальній формі та в Інтернеті інформаційний бюлетень (AAUS Newsletter). Першим президентом ААУ був І.Фізер, пізніше цю посаду обіймали Н.Кононенко, А.Гумецька, М.Найдан, з 2000 — Р. де Лосса. Секретар ААУ — А.Діллон (Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту).

Я.Д. Ісаєвич.

АМЕРИКА́НСЬКА МЕНОНІ́ТСЬКА ДОПОМО́ГА — перша іноз. реліг.-благодійницька орг-ція, яка надала допомогу голодуючим України 1922. Розгорнула діяльність у колоніях укр. *менонітів* у Запоріз. губ., але допомагала голодуючим й ін. віросповідань. Розподілила 7,1 млн продовольчих пайків. Для подолання наслідків голоду в с. госп-ві завезла в Україну 50 тракторів.

Літ.: *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921—1923 рр. «УІЖ», 1989, № 10; Голод 1921—1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. К., 1993.

О.М. Мовчан.

АМЕРИКА́НСЬКА НАРО́ДНА РА́ДА У́ГРО-РУСИ́НІВ, Американська Руська Народна Рада (АРНР) — орг-ція закарпатських емігрантів у США (вихідців із *Угорської Русі*). Заснована 23 лип. 1918 шляхом об'єднання у м. Гомстед (Хомстед, шт. Пенсільванія) двох орг-цій укр. діаспори: «З'єднання греко-католицького руського братства» і «Зборів греко-католицького руського церковного братства». Очолив АРНР М.Чопей, секретарем призначено Ю.Гардоша. За своєю суттю АРНР — страхова орг-ція емігрантів. Проте, як й ін. орг-ції укр. діаспори, від часу свого створення активно виражала й свою політ. позицію, особливо щодо визначення держ.-правового статусу *Закарпатської України* після *Першої світової війни*. Політ. платформу сформульовано в мемо-

рандумі АРНР, складеному адвокатом Г.*Жатковичем* спеціально для вручення президенту США Т.В.*Вільсону* 21 жовт. 1918. Відповідно до меморандуму ставилася вимога, щоб «угро-руський народ визнали окремим і, якщо це буде можливо, цілком незалежним народом». У противному разі допускалось об'єднання з одним із сусідніх слов'ян. народів на правах автономії. Якщо ж угор. кордони не будуть змінені, то буде висунуто третій варіант — певна автономія у складі Угорщини. 26 жовт. 1918 АРНР вступила до «Центральноєвропейської демократичної унії» — союзу представників емігрантських осередків народів Центр. Європи на амер. континенті. 12 листоп. 1918 АРНР на своєму з'їзді у м. Скрантон (шт. Пенсільванія) висловилася за приєднання Закарпаття до щойно створеної *Чехословаччини*.

Літ.: *Жаткович Г.И.* Экспозе бывшего губернатора Подкарпатской Руси о Подкарпатской Руси. Гомстед, 1921; *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995.

В.В. Лемак.

АМÉТ-ХАН Султан (25.10.1920—01.02.1971) — військ. льотчик. Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), підполковник (1946), засл. льотчик-випробувач СРСР (1961). Н. у м. *Алупка* в сім'ї робітника. За походженням — кримський татарин. Закінчив Качинське військ.-авіац. уч-ще (1940). 1941—45 — льотчик-винищувач, командир ланки, ескадрильї, пом. командира 9-го гвард. винищувального авіаполку на Брянському, Пд.-Зх., Сталінградському, Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 603 бойових вильоти, особисто збив 30 (один із застосуванням повітряного тарана) і в складі групи — 19 літаків ворога. Від 1946 — льотчик-випробувач (на його рахунку тестування понад 100 типів літаків). Держ. премія СРСР (1953). Загинув під час випробування літака. Погруддя двічі Герою Рад. Союзу А. встановлено на центр. пл. м. Алупка в 1955.

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; *Бутаев Б.Б.* Амет-хан Султан. Махачкала, 1983; *Путерброт А.Т.* Боевая слава Дагестана. Махачкала, 1983; Звезды немеркнущей славы. Симферополь, 1984; Герои Советского Союза, т.1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

АММІÁН МАРЦЕЛЛІ́Н (Ammianus Marcellinus) **та його «Історія».** А.М. (бл. 330 — кін. 400) — військ. діяч і письменник. За походженням — грек з Антіохії (нині м. Антак'я, Пд. Туреччина). У його «Історії», написаній лат. мовою, висвітлюються події 1—4 ст. Найбільшу цінність для дослідників минулого Пн. Причорномор'я становлять описи *гунів* і *аланів*, запозичені А.М. із джерел, близьких за часом до нього («Історія», XXXI, 2, 1—22). Він описав зовнішність представників цих племен, їхній кочовий спосіб життя, військ. звичаї, навів відомості про їхню міграцію від Азовського м. до Дунаю, про воєн. зіткнення гунів з аланами, назвав імена їхніх вождів. У геогр. та етногр. екскурсі про Пн. Причорномор'я А.М. описав Сх. Європу («Історія», XXII, 8, 20—46) спираючись на джерела, що беруть початок, з одного боку, від *Гекатея Мілетського* й ін. письменників 6—5 ст. до н. е., з другого — від творів рим. авторів. А.М. не турбувався про те, щоб наведені ним відомості належали до одного й того самого часу. Напр., він поставив у спільний ряд *гелонів*, *неврів*, *агатірсів*, відомих з «Історії» *Геродота*, й аланів і *роксоланів*, що з'явилися значно пізніше. У некритичній компіляції А.М. містяться деякі унікальні відомості, що їх, однак, у більшості випадків важко датувати.

Тв.: Рос. пер. История, вып. 1—3. К., 1906—08; Римская история. СПб., 1996.

М.В. Скржинська.

АМÓСОВ Микола Михайлович (19(06).12.1913—12.12.2002) — хірург, один із основоположників легеневої й серцевої хірургії в Україні та *СРСР*, біокібернетик і письменник. Засн. і кер. Ін-ту серцево-судинної хірургії в *Києві*. Чл.-кор. Акад. мед. наук СРСР (1961). Акад. АН УРСР (1969, від 1991 — АН України, від 1994 — НАН України), акад. Акад. мед. наук України (1993). Засл. діяч н. (1959), Герой Соц. Праці (1973). Н. в с. Ольхово Череповецького пов. Новгородської губ. (нині тер. Вологодської обл., РФ). Закінчив Архангельський мед. ін-т (1939) і Моск. всесоюзний заочний індустріальний ін-т (1940). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — хірург у військ. шпиталі. 1947—52 — зав. від-ня Брянської обласної лікарні. 1952 переїхав до Києва. 1953 захистив докторську дис. «Пневмоектомії і резекції легень при туберкульозі». Працював зав. клініки легеневої хірургії в Укр. ін-ті туберкульозу та грудної хірургії. Під його кервом із серед. 1950-х рр. почалася розробка методів хірургічного лікування пороків серця. Від 1960 керував від. біокібернетики Ін-ту кібернетики АН УРСР. Од 1983 — дир. Ін-ту серцево-судинної хірургії Акад. мед. наук СРСР (нині Ін-т серцево-судинної хірургії Акад. мед. наук України). Розробив нові методи хірургічного лікування захворювань легенів, серця, питання штучного кровообігу, фізіології серця, регулювання функцій внутр. органів, мед. та біологічної кібернетики. Сконструював кілька унікальних мед. приладів. Уперше в світі запровадив протитромбічні протези серцевих клапанів, розробив апарати штучного кровообігу, вперше в СРСР виконав протезування мітрального клапана. Автор понад 600 наук. праць й кількох літ.-публіцистичних тв.

Лауреат Ленінської премії (1961), Держ. премії УРСР (1978, 1988) та України (1997).

П. у м. Київ.

Тв.: Очерки торакальной хирургии. К., 1958; Операции на сердце с искусственным кровообращением. К., 1962 [у співавт.]; Мысли и сердце. К., 1965; Саморегуляция сердца. К., 1969; Хирургия пороков сердца. К., 1969 [у співавт.]; Голоса времени: Воспоминания. К., 1998; Энциклопедия Амосова. Алгоритмы здоровья. Человек и общество. Донецк, 2002.

Літ.: Проблемы медицины. «Научно-медицинский журнал», 1998, № 2; Микола Михайлович Амосов. «Агапіт (Український історико-медичний журнал)», 1998, № 9—10.

Л.В. Ковпак.

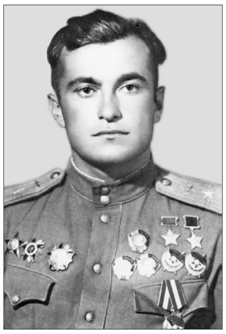

С. Амет-хан.

М.М. Амосов.

ÁМФОРА — дворучна керамічна, рідше — металева, посудина з виділеним горлом, округлим конічним корпусом та загостреним або плоским дном. А. із загостреним дном правили за тару для вина, олії, ін. рідких або сипучих продуктів, плоскодонні — за столовий посуд. Мали стандартні розміри. Часто на них робили клейма з назвою центру вир-ва, імені майстра та (або) чиновника, інколи місяця, року. Парадні А. часто прикрашали чорним лаком, розписами. Існували антич. чорнофігурні панафінейські А. — нагорода переможцям у спорт. змаганнях. Вироблялися гол. чин. у цент-

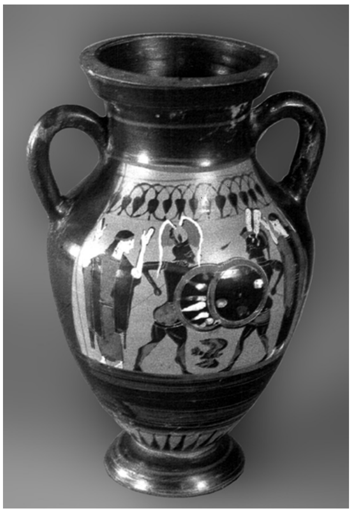

Антична чорнофігурна амфора. 6 ст. до н.е.

Срібна позолочена амфора. 4 ст. до н.е., курган Чортомлик.

рах виноробства Середземномор'я та Пн. Причорномор'я. Місц. вир-во було розвинене у *Херсонесі Таврійському* від кін. 4 ст. до н.е., у ін. містах його розвиток припадає на перші ст. н.е., коли поширилися вузькогорлі та величезні піфосоподібні А.

Літ.: *Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1960, т. 83; *Лейпунская Н.А.* Керамическая тара из Ольвии. К., 1981; *Брашинский И.Б.* Методы исследования античной торговли. М., 1984; *Монахов С.Ю.* Амфоры Херсонеса Таврийского IV—II вв. до н.э. Саратов, 1989.

Н.О. Лейпунська.

АНАБАПТИ́СТИ (від грец. ἀναβαπτίζω — знов занурюю, тобто перехрещую) — представники радикальних протестантських течій епохи *Реформації.* Анабаптизм виник у Швейцарії. Його творцями були гуманісти К.Гребель і Ф.Манц. А. не визнають хрещення немовлят, бо вважають, що тільки дорослі люди здатні свідомо і вільно вибирати віросповідання, а тому практикують повторне хрещення дорослих (цим зумовлено походження терміна А.). До А. належали представники різних протестантських течій. Їх об'єднували т. зв. ідея Церкви обранців і спроби поширити зреформовані реліг. постулати рівності й справедливості на сусп. життя з поверненням до засад первісного *християнства.* А. брали участь у сел. війні в Німеччині (1524—26), в ході якої виник рух Т.Мюнцера. Згодом його послідовники створили Мюнстерську комуну (23 лют. 1534 — 25 черв. 1535). Королів. едикт 1535 заборонив діяльність комуни, тоді більшість її членів перебралася до Моравії (істор. обл. у Чехії). Після поразки у сел. війні деякі А. втекли у Сх. і Центр. Європу, поселилися, зокрема, у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). Хрещення дорослих та ідеологію А. перебрали на себе протестантська община «польських братів», ін. реліг. громади. Нині в Пд. Америці, Європі, зокрема в Україні, активно і успішно діють *Євангельські християни-баптисти.*

Літ.: *Williams G.P.* The radical reformation. London, 1962; *Classen C.P.* Anabaptyzm. A social system. New York, 1972.

М.В. Кірсенко.

АНА́НЬЇВ — місто Одес. обл., райцентр. Розташов. на р. Тилігул, за 15 км від залізничної ст. Жеребкове. Нас. 9,4 тис. осіб (2001).

Вперше згадується 1767 як козац. слобода Анані (від імені першопоселенця — запороз. козака Ананія), що виникла на тер., підвладній *Османській імперії.* За *Яським мирним договором 1791* ця тер. приєднана до *Російської імперії,* а слобода Анані передана невдовзі казенному відомству. 1834 слобода стала повітовим містом *Херсонської губернії* — Ананьєвом. З 1920 — повітовий центр *Одеської губернії.* З 1922 — райцентр, з 1924 — у складі Молдав. Автономної СРР (від 1937 — *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*), з 1940 — Одес. обл. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 7 серп. 1941 по 31 берез. 1944 перебував під румун. окупацією (див. *Трансністрія*).

1977 в А. засновано істор.-худож. музей. Істор. пам'ятки: собор св. Олександра Невського (19 ст.), будинки г-зій чол. (1875) і жін. Маріїнської (1876).

Літ.: *Красильникова-Ященко О.* Кровью сердца. Ставрополь, 1965; ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969.

Я.В. Верменич.

АНАРХІ́ЗМ (від грец. ’αναρχία — безвладдя) — соціально-політ. вчення, яке заперечує позитивну роль д-ви та пропагує звільнення особистості від усіх форм політ., екон. й духовної влади. А. сформувався в окрему течію в 40-х рр. 19 ст. в Європі. Засн. цього вчення вважають М.Штірнера, П.Прудона (останньому належить термін) та М.Бакуніна. На думку Прудона, суспільні стосунки між людьми мають бути засновані на «системі взаємності», яка передбачає рівновагу власності, рівноцінний обмін товарів та послуг, безвідсотковий кредит, федеративний устрій сусп-ва, який замінить д-ву. На думку Бакуніна, релігія й д-ва є найбільшими помилками людства, спричиненими невіглаством, і є джерелами зла. Але людина відрізняється від тварини спроможністю мислити та протестувати. Протест у певний момент набуває форми стихійного, «самовільного» бунту мас проти д-ви.

Наприкінці 19 — поч. 20 ст. на ґрунті соціаліст. руху в боротьбі з марксизмом сформувався комуніст. А. (П.*Кропоткін*), орієнтований, на відміну від раннього А., на творчий бік соціального розвитку в формі організації різних добровільних комуніст. общин, що діють на основі солідарності та взаємодопомоги. Особливе місце серед анархістських систем посідає вчення Л.*Толстого*, яке може бути визначене як християн. А. На зламі 19—20 ст. під впливом А. поширився *анархо-синдикалізм* — один із напрямів у робітн. русі.

Українці, які мріяли про власну незалежну д-ву, практично не сприймали анархістські ідеї. Проте в Україні діяло багато анархістських гуртків, до яких входили переважно євреї, поляки та представники ін. нац. меншин, що прагнули позбавитися нац. й реліг. гніту царизму. На поч. 20 ст. анархістські гуртки діяли майже в 50 містах і селах України.

Осн. напрямами в А. були «анархо-комуністичний», «анархо-синдикалістський», «анархо-індивідуалістський». Прихильники останнього віддавали перевагу агі-

таційно-пропагандистській діяльності, ін. — теророві, експропріаціям, страйкам тощо. Особливо активізувались анархісти в роки *революції 1905—1907*. Експропріації залучили до їхніх лав багатьох злочинців. Тероризм набув т.зв. невмотивованого характеру, коли бойовики вчиняли замахи на тих чи ін. осіб лише тому, що ті були представниками панівних класів та держ. службовцями. Найбільш резонансним став терористичний акт 14(01) верес. 1911 у *Києві* колиш. анархіста-комуніста і водночас агента охранки Д.*Богрова* проти прем'єр-міністра П.*Столипіна*, який у результаті поранення помер. 1917 укр. анархісти разом з більшовиками виступали проти *Тимчасового уряду* і *Української Центральної Ради*. Після перемоги рад. влади в Росії комуністи повели рішучу боротьбу з анархістами, розгромивши у квіт. 1918 їхні осн. орг-ції.

У листоп. 1918 у м. Курськ (нині місто в РФ) була створена Конф. анархістських орг-цій України «Набат». Хоча вона здійснювала агітаційно-пропагандистську роботу серед анархістів багатьох міст України, але осн. ставку зроблено на військо Н.*Махна*. Починаючи від 1919 там працювали такі відомі анархісти, як П.*Аршинов*, Б.Волін, Барон, Гатман та ін. Махно дозволяв їм пропагувати їхні ідеї, видавати газети й т. ін., але йшов з ними на розрив, коли вони хотіли підпорядкувати «батька» собі. У верес. 1920 Всеукр. конф. «Набат» констатувала, що Махно перестав бути анархістом. Дещо пізніше, вже перебуваючи в еміграції, анархісти зробили Махна своїм прапором, а махновщину вважали масовим анархістським рухом. Тому й зараз у буденній свідомості А. 1917—20-х рр. незмінно пов'язується з махновщиною. За рад. часів про анархістський рух писали тільки в негативному плані. Лише В.*Ленін* присвятив понад 240 робіт та листів викриттю А. В *СРСР* анархістський рух знову постав у 1988—91, коли анархісти почали виступати проти комуніст. режиму, в т. ч. реформ М.*Горбачова*. Окрім теор. декларацій своїх попередників, вони заявили про необхідність боротьби проти воєн, репресій, насильства над природою, негативного впливу техніки, науки і релігії на життя сусп-ва, вимагали відмовитися від влади грошей тощо.

Як і раніше, анархісти не посіли помітного місця в політ. житті України, Росії та ін. д-в колиш. СРСР. Пояснюючи такий стан справ, теоретики сучасного А. вважають, що для втілення в життя їхнього світогляду потрібна нова політ. к-ра і зовсім ін. люди, а для цього необхідний час і активна робота серед мас.

Літ.: *Кропоткин П.А.* Завоевание хлеба. СПб., 1906; *Бакунин М.А.* Избранные сочинения, т. 1. М. — Пг., 1922; *Комин В.В.* Анархизм в России. Калинин, 1969; *Лебеденко А.М.* История анархизма в Украине (конец XIX — начало XX вв.). К., 1995; *Боровик М.А.* Анархістський рух в Україні у 1917—1921 рр. «УІЖ», 1999, № 1.

В.М. Волковинський.

АНА́РХО-ІНДИВІДУАЛІ́СТИ — учасники анархістського руху (див. *Анархізм*), які найбільш послідовно пропагували теорію абсолютної свободи особистості. Анархо-індивідуалізм зародився в *Російській імперії* у серед. 19 ст. Філос. основою його було вчення нім. філософа М.Штірнера, яке розвивали анархісти С.*Боровой,* Віконт та Чорний. Вони бачили кінцеву мету своєї боротьби в ліквідації д-ви й заміні її анархістською комуною, де панує абсолютна воля особистості. А.-і. допускали наявність у комуні приватної власності, оскільки, на їхню думку, абсолютну свободу людина може мати лише тоді, коли володіє певними матеріальними благами. Групи А.-і. були малочисельними й не заявили про себе реальними діями, за винятком здійснення перекладів праць Штірнера, Туккера, Макея. В Україні до А.-і. належали деякі літератори, юристи, а також студенти й гімназисти. Діяли вони переважно у *Києві* та Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*). У роки *революції 1905—1907* до А.-і. приєдналися декласовані елементи, які займалися експропріаціями та тероризмом. До 1908 нечисленні орг-ції А.-і. були розгромлені поліцією.

Літ.: *Забрежнев В.* Проповедники индивидуалистического анархизма в России. «Буревестник», 1908, № 10—11; *Лебеденко А.М.* История анархизма в Украине (кон. 19 — нач. 20 вв.). К., 1995.

В.М. Волковинський.

АНА́РХО-КОМУНІ́СТИ — учасники анархістського руху (див. *Анархізм*), які сповідували доктрину, розроблену наприкінці 19 ст. П.*Кропоткіним*. А.-к. вважали страйк та індивідуальний терор універсальними засобами боротьби проти існуючих держ. інститутів та установ. Майбутнє сусп-во вони бачили як союз («федерацію») вільних общин («комун»), об'єднаних вільним договором, де кожна особа отримувала необмежені можливості для розвитку. Після перемоги революції першочерговим завданням мала стати експропріація всього того, що уможливлювало експлуатацію. Передбачалося встановлення прямого продуктообміну та інтегрування праці (обробіток землі як селянами, так і міськ. нас., поєднання розумової та фізичної праці тощо). Земля переходила до тих, хто її обробляє, але не могла бути приватною власністю. А.-к. заперечували всі форми влади, у т. ч. «диктатуру пролетаріату». Прихильники Кропоткіна, які називали себе «хлібовольцями» (від назви друкованого органу «Хлеб и воля»), створили напередодні *революції 1905—1907* мережу анархістських гуртків та орг-цій. В Україні осн. центрами А.-к. були *Одеса*, Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*), *Київ*, *Харків*, *Житомир*, *Ніжин* та ін. Їхні орг-ції діяли в сільс. регіонах, зокрема в *Гуляйполі* (чл. цієї орг-ції був Н.*Махно*).

Наприкінці 1905 — поч. 1906 анархо-комунізм розколовся на дві течії: «безначальників» і «чорнознаменців». Перша дістала назву від назви ж. «Листок группы "Безначалие"», який вийшов у Парижі. Теоретики і лідери «безначальників» С.Романов та Н.Дивногорський вважали гол. засобами боротьби проти самодержавства тероризм і експропріації, а соціальною базою анархізму — безробітних та люмпен-пролетарів («босяків»), з яких потрібно створювати «злочинні ватаги» для терористичної партизан. боротьби проти капіталу й д-ви. «Безначальники» не визнавали екон. боротьби, створення робітн. профспілок тощо. «Чорнознаменці» (від назви газ. «Черное знамя», що виходила в Женеві) на чолі з І.Гроссман-Рощиним, проголосили (першими з-поміж ін. прихильників терору) «деперсоніфікований терор» проти *буржуазії*, тобто закликали до здійснення терористичних актів проти представників буржуазії лише за те, що ті належали до цього класу. До «чорнознаменців» входили і «анархісти-комунари», вони сповідува-

ли антибурж. терор у поєднанні з повстаннями для створення «тимчасових революційних комун».

Упродовж революції 1905—07 А.-к. в Україні було здійснено сотні терористичних актів та експропріацій, вони вступали в сутички з царськими військами, які придушували революц. виступи робітників та селян, вели збройну боротьбу проти місц. від-нь «*Союза русского народа*».

Поліція успішно боролася з орг-ціями А.-к. і до 1909 повністю їх ліквідувала в Україні. З часом ці орг-ції знову відродились і домінували в анархістському русі України 1917—21, зокрема, були тісно пов'язані з махновським рухом (див. *Махно*).

Літ.: *Лебеденко А.М.* История анархизма в Украине (кон. 19 — нач. 20 вв.). К., 1995.

В.М. Волковинський.

АНА́РХО-СИНДИКАЛІ́ЗМ — екстремістська ідейно-політ. течія в робітн. русі, яка сформувалася під впливом *анархізму* в багатьох країнах Європи та Лат. Америки на зламі 19—20 ст. Прихильники А.-с. заперечували необхідність централізованого держ. устрою, закликали до експропріації великих власників, прагнули будувати сусп-во як федерацію профспілок (синдикатів). За їхніми уявленнями, велике вир-во мало бути експропрійоване і передане у безпосереднє управління профспілковим орг-ціям підпр-в та «асоціаціям виробників», тобто об'єднанням робітн. колективів.

У *Російській імперії* А.-с. не набув поширення внаслідок нерозвинутості профспілкового руху. Більш висока, ніж у зх.-європ. країнах, соціальна напруженість привела до появи в ході революцій в Росії на поч. 20 ст. (див. *Революція 1905—1907, Лютнева революція 1917, Жовтнева революція 1917*) ін. типу об'єднань — рад робітн., солдатських і сел. депутатів. Відображаючи стихійний екстремізм пролетаризованих мас нас., вони закликали до знищення великих власників («експропріація експропріаторів»).

Готуючись до захоплення влади, *Російська соціал-демократична робітнича партія* (більшовиків) висунула популістський лозунг «Фабрики — робітникам!». Чимало діячів більшовицької партії в ході націоналізації вир-ва висловлювалися за передачу ф-к і з-дів у безпосереднє розпорядження робітн. колективів. У більшовицькій партії навіть сформувався анархо-синдикалістський ухил. В.*Ленін* засудив його як вкрай небезпечний для д-ви «диктатури пролетаріату». Буквальне розуміння гасла «Фабрики — робітникам!» спостерігалося і в Україні. Остаточно анархо-синдикалістський ухил було розгромлено на *Десятому з'їзді РКП(б)* (див. також *«Робітнича опозиція»*).

Літ.: *Корн М.* Революционный синдикализм и анархизм. Борьба с капиталом и властью. Пг.—М., 1920; *Ягов В.* Современный анархо-синдикализм. М.—Л., 1928; Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963.

С.В.Кульчицький.

АНАСТА́С (Дмитрієв, Черкес; р. н. і р. с. невід.) — діяч доби *Руїни*, один із керівників оборони Ладижина (нині місто Він. обл.) під час турец. наступу на *Поділля* 1674 (див. *Ладижинська оборона 1674*). А. був греком за походженням, займався торгівлею, осів у м-ку *Лисянка*. Після взяття Лисянки рос. військами у берез. 1672 перейшов від гетьмана П.*Дорошенка* на бік гетьмана І.*Самойловича*, певний час перебував у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). В умовах антитур. альянсу Росії та Польщі дістав дозвіл на формування у Подністров'ї загону добровольців (сам був призначений його ротмістром) для протидії туркам. Воював на Поділлі, згодом вернувся на *Лівобережну Україну*, об'єднався з полк. Д.Мурашком і знову рушив на подільський кордон. Відзначився у боях під *Баром*, Стіною, Каншицею, *Тульчином*, розгромив турец. загін під с. Тиманівка (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.). Потім зробив рейд до Молдови, захопив під Цецорою 18 турец. «язиків» і прибув до Ладижина — центра підпорядкованого Польщі козацтва. Тут разом з полковниками Д.Мурашком і В.Сербином очолив оборону міста, яке обложила турец. армія (понад 150 тис. вояків). Більше 10 днів невеликий укр. гарнізон разом із міщанами стримував ворожі штурми, завдавши туркам значних втрат (до 20 тис. осіб). 19 серп. 1674 Ладижин впав і був спалений ворогом. А. зумів дістатися на волю, але його полонив якийсь українець-потурнак і продав як бранця молдов. господареві Г.*Дуці*. Згодом А. потрапив до Валахії (див. *Волощина*), де за його волю внесли викуп грец. купці. Через землі Угорщини та Польщі А. дістався *Львова*, потім — *Вінниці*, *Білої Церкви* та *Києва*. У січ. 1675 рос. цар *Олексій Михайлович* звелів йому прибути до *Москви*. Подальша доля А. невідома.

Літ.: *Мицик Ю.* Грек Анастас — оборонець Ладижина. В кн.: Історичний календар' 99. К., 1998.

Д.С. Вирський.

АНАСТА́С КОРСУНЯ́НИН (р. н. і р. с. невід.) — корсунський правосл. священик, який допоміг київ. кн. *Володимиру Святославичу* здобути грец. м. Корсунь (антич. *Херсонес Таврійський*) на узбережжі Чорного м. Після спорудження в *Києві* гол. кафедрального храму *Київської Русі* — церкви Успіння Богородиці *(Десятинної церкви)* — А. К. очолив її причт. Хоча А.К. був лише простим пресвітером, у його відання було передано церк. *десятину*, призначену для утримання всього давньорус. духівництва.

Після смерті Володимира Святославича А.К. залишив Київ і знайшов притулок у Польщі при дворі *Болеслава І.* Подальша доля невідома.

Літ.: *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. СПб., 1906; *Кузьмин А.* Падение Перуна (Становление христианства на Руси). М., 1988.

В.М. Ричка.

АНАСТАСЕ́ВИЧ Василь Григорович (11.03(28.02).1775—28(16).02. 1845) — бібліограф, книгознавець, письменник і перекладач. Н. у м. *Київ*. Син чл. Київ. магістрату. Вихованець Київ. академії, де дійшов до філос. класу (1793). Навч. в І.*Фальковського*, брав участь у діяльності Вільного піїтичного т-ва, яке той організував. Подорожуючи Україною, вів щоденники, зокрема «Записки из Херсона в Крым и обратно» (не опубл.). Служив квартирмейстером у Києві та Полоцьку (нині місто в Білорусі), потім — пом. нач. від. польс. та малорос. права (1809—16). З 1817 — секретар у мецената графа М.*Румянцева*. Видавав перший в Росії літ.-бібліографічний ж. «Улей» (1811—12), де опублікував теор. статтю з бібліографії. Друкувався в «Украинском вестнике», «Северном вестнике» та ін. Висунув багато продуктивних ідей; деякі з них були втілені ще за його життя: поточний критичний огляд літ., поточна біб-

ліографічна реєстрація на підставі обов'язкового примірника. Склав каталог «Роспись российским книгам для чтения библиотеки В.Плавильщикова» (1820) із 6-ма додатками, де зареєстровано й укр. книжки. Матеріали описано de visu, праця зберегла бібліогр. значення й досі. Від 1826 працював цензором Гол. цензурного к-ту, 1830 звільнено за надання дозволу до друку віршів А.*Міцкевича*. До кінця життя вважав Україну своєю батьківщиною, збирав і публікував матеріали з її історії та етнографії. Був близький до митрополита Євгенія (*Болховітінова*). Б-ка й архів А. (разом бл. 100 мішків) протягом 18 років пролежали у вогкому сараї, були продані з аукціону «на пуди». Рештки архіву зберігаються у Рос. публічній б-ці у м. *Санкт-Петербург*.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Сірополко С.* Василь Анастасевич як бібліограф і книголюб. «Українська книга», 1937, № 2; *Лотман Ю.М.* К характеристике мировоззрения Анастасевича. «Ученые записки Тартуского университета», 1958, № 65; *Брискман М.А.* В.Г.Анастасевич. М., 1958; *Його ж.* Новые материалы о В.Г.Анастасевиче. «Книга: Исследования и материалы», 1975, сб. 30.

С.І. Білокінь.

АНАСТАСІ́Я ЯРОСЛА́ВНА (р. н. невід. — після 1074) — дочка *Ярослава Мудрого*, дружина угор. короля Андраша I (Андрія, Ендре; 1046—60). Шлюб А.Я. з Андрашем відбувся, мабуть, бл. 1046, коли той з рус. допомогою заволодів угор. троном. Джерела 11 ст. не називають дружину Андраша на ім'я, воно з'являється вперше у польс. історика 15 ст. Я.-І.*Длугоша*. Шлюб А.Я. з Андрашем був одним із заходів у європ. матримоніальній політиці Ярослава, який відійшов від традиційно однобічної, спрямованої на *Візантію* дипломатії своїх попередників. А.Я. мала у шлюбі з Андрашем двох синів: Шаламона (н. бл. 1052, був королем 1063— 74) і Данила. Після смерті Андраша й воцаріння його брата Бели I (1060—63) А. Я. була у вигнанні в Германії аж до своєї смерті.

М.Ф. Котляр.

АНА́ФЕМА (анатема; від грец. ἀνάθεμα — прокляття) — у *християнстві* відлучення від Церкви єретиків (див. *Єресі*) або непокаянних грішників з оголошенням довічного прокляття. Застосовується від часів Халкідонського собору 451 (див. *Собори вселенські*). Право проголошувати А. мають виключно церк. ієрархи. А. є актом охорони вірних Церкви від осіб, які порушують її усталені церк. канони та цінності. Однак на практиці чин А. часто застосовувався церк. владою під тиском влади світської з метою дискредитації політ. та ідейних супротивників, під час церк. розколів тощо. 1054 після поділу християн. церков на Сх. та Зх. (*православ'я* і *католицизм*), рим. Папа Лев IX та константиноп. патріарх Керуларій проголосили взаємну А., яка була скасована тільки 1964 під час першої зустрічі в Єрусалимі Папи Павла VI і константиноп. патріарха Афінагора. Численні випадки використання чину А. відомі як в укр., так і в рос. історії. Моск. митрополит Фотій піддав А. київ. митрополита Григорія *Цамблака*, обраного 1415 всупереч волі константиноп. патріарха Євтимія. Моск. патріарх Йоасаф II на Моск. церк. соборі 1667 наклав А. на старообрядців (див. *Старообрядництво*). Протягом 17—18 ст. у Рос. д-ві церк.-соборному вирішенню чину А. фактично відводиться тільки виконавча функція політ. рішень світської влади. Так, А. з політ. мотивів були піддані відомі ватажки сел. і козац. рухів І.*Болотніков*, С.Разін та О.*Пугачов*. 1708—09 церк. ієрархи на вимогу *Петра I* наклали А. на гетьмана І.*Мазепу*. З огляду на політ. мотиви цього акту та практику накладання А., яка склалася на той час у Рос. д-ві, чимало укр. дослідників піддають сумніву його відповідність канонам церк. права, зокрема, підкреслюють, що накладання А. на І.Мазепу є більше сусп.-політ. заходом, а не реліг. покаранням. 1901 *Синод* наклав А. і відлучив від Церкви відомого рос. письменника Л.*Толстого.*

Літ.: *Бачинський Є.* Російська протиканонічна анатема на гетьмана України Івана Мазепу. Женева, 1932; *Біднов В.* Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу. В кн.: Мазепа: Збірник, т. 2. Варшава, 1939; *Лотоцький О.* Справа правосильності анатемування гетьмана Івана Мазепи. Там само; *Купранець О.* Виклятий гетьман Мазепа. Торонто, 1958; *Олексіїв Г.* Анатемування Мазепи російською церквою. В кн.: Календар-альманах видавництва «Тризуб», 1975. Вінніпег, 1975; *Вінтоняк О.* Анатема на гетьмана Мазепу. «Український історик», 1990, № 1/4; *Ковалевська О.* Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії. «Історіографічні дослідження в Україні», 1999, вип. 7; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью—Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001.

О.В. Ясь.

АНАХА́РСІС (грец. Ανάχαρσις; остання чв. 7 — серед. 6 ст. до н.е.) — напівлегендарний скіф. мудрець. За деякими антич. авторами, один з канонічної групи «Семи мудреців». Батько — скіф. цар Гнур (син Ліка), мати — еллінка. Подорожував по Елладі (сучас. Греція), де здобув славу мудреця; спілкувався з багатьма політ. діячами. Статуя А. стояла в Афінах (нині столиця Греції). Після повернення в Скіфію А. убив рідний брат — цар Савлій. За свідченням *Геродота*, «він загинув через те, що хотів завести іноземні звичаї, і через те, що спілкувався з еллінами» (кн. IV, 77). 50 сентенцій А. згадувались у творах багатьох філософів та істориків за антич. і візант. доби.

Літ.: *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979; *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993.

А.С. Русяєва.

Анахарсіс. Мініатюрне зображення голови на гемі еллінистичного часу.

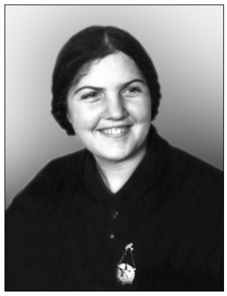

П.М. Ангеліна.

АНГЕ́ЛІНА Парасковія Микитівна (12.01.1913—21.01.1959) — механізатор, організатор першої в *СРСР* жін. тракторної бригади. Двічі Герой Соц. Праці (1947 і 1958). Н. в с. Старобешеве (нині с-ще міськ. типу Донец. обл.) в сел. родині. Грекиня за походженням. 1930 стала трактористкою, 1933 очолила першу жін. тракторну бригаду, засновану нею з ініціативи політвід. Старобешівської МТС (в той час, як і в наступні роки, на селі не вистачало чоловіків-трактористів, яких призивали на службу в армію водіями танків). Її бригада виконувала вироб. завдання на 210 %, посіла наприкінці 1933 1-ше місце серед тракторних бригад Старобешівського р-ну. Кожна трактористка її бригади обробляла щороку 1225 га угідь, економлячи 20 154 л пального. У трав. 1936 від імені жін. бригад р-ну А. виступила із закликом про початок соціаліст. змагання жінок-трактористок. Її підтримали 200 тис. жінок країни. Упродовж 1935—37 у змаганні брали участь 10 тракторних бригад, які протягом року обробляли від 1 тис. до 1,7 тис. га, що в кілька разів перевищувало середні респ.

показники. 1937 діяло уже 17 жін. тракторних бригад. А. закінчила Моск. с.-г. акад. ім. К.Тимірязєва (1940). Лауреат Держ. премії СРСР (1946), нагороджена 3-ма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Чл. ЦК КПУ, депутат ВР УРСР 1—5-го скликань. Автор кн. «Люди колхозных полей» (1948). Тракторну бригаду очолювала 26 років. Брала участь у с.-г. виставках, з'їздах ударників у *Москві.*

П. у м. Москва.

Тв.: Женская тракторная. В кн.: Говорят строители социализма: Воспоминания участников социалистического строительства в СССР. М., 1959.

Літ.: Комсомол в стахановском движении. М., 1936; *Якименко Є.* Паша Ангеліна. К., 1959; Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964). Документы и материалы. М., 1965; Первая борозда. М., 1981.

В.І. Марочко.

А. Ангелович.

АНГЕЛО́ВИЧ Антін (14.04.1756—09.08.1814) — укр. греко-катол. церк. діяч. Н. в с. Гринів (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.) у сім'ї священика. За рекомендацією єпископа Льва Шептицького посланий на навч. до нововідкритої ген. духовної семінарії для греко-католиків «*Барбареум*» у м. *Відень*, яку закінчив 1781 зі ступенем д-ра богослов'я. Висвячений на священика 1783. Від 1783 канонік, перший ректор новозаснованої *Греко-католицької духовної семінарії* у Львові (1783, 1787—96), проф. догматики Львів. ун-ту (1784—87), ректор ун-ту (1796—97), від 1796 — єпископ Перемишльський, 1798 — Львів., від 1804 — єпископ Холмський. Спільно з Михайлом *Гарасевичем* домігся відновлення Галицької митрополії (1808). Від 1808 — митрополит Галицький. Був ініціатором заснування греко-катол. парафій на *Буковині* (у *Чернівцях*, Сучаві, нині місто в Румунії, та ін.). Окрім пастирських листів, видав польс. мовою політ. брошури антинаполеонівського спрямування «Хто є наступальною стороною: Австрія чи Франція?» (1805), «Роздуми австрійського патріота з приводу деяких статей у закордонних газетах» (1809). Під час франко-польс. наступу 1807—09 та тимчасової окупації *Львова* у трав.—черв. 1809 польс. військом ген. Олександра Рожнєцького, який воював на боці *Наполеона I*, відмовився від присяги франц. імператору і покинув місто, але був заарештований поляками та інтернований у м. *Стрий*. Звільнений після відступу польс. формувань наприкінці черв. 1809. За відданість Австрії нагороджений орденом Леопольда. Свою б-ку (8 тис. т.) передав у дар митрополичій капітулі у Львові.

П. у м. Львів.

Літ.: *Finkel L., Starzyński.* Historya uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894; Матеріали до історії культурного життя в Галичині. В кн.: Українсько-руський архів, т. 13—14. Львів, 1920; Греко-католицька духовна семінарія у Львові, ч. II. Львів, 1936; Галицькі митрополити. Львів, 1992; *Ададуров В.* Львів у Наполеонівську епоху. В кн.: Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць. Львів, 1999.

Ф.І. Стеблій.

А́НГЛІЯ — див. *Велика Британія.*

А́НГЛО-УКРАЇ́НСЬКІ КОМІТЕ́ТИ, Українсько-британські комітети — заг. назва громад. об'єднань різного політ. спрямування у Великій Британії 1910—30-х рр., які ставили за мету підтримувати і пропагувати ідеї укр. руху.

Перший Укр.-брит. к-т (The Ukraine-British Committee) заснували у Лондоні в берез. 1913 Дж. *Раффалович*, В.*Степанківський*, Ф.Барлетт і М.*Меленевський*. К-т популяризував у Великій Британії досягнення укр., а в Україні — англ. к-ри. Після виходу В.Степанківського зі складу К-ту (літо 1913) кер-во очолив Дж. Раффалович. На поч. *Першої світової війни* К-т прагнув забезпечити для укр. руху симпатію й допомогу англомовних д-в, хоча серед його чл. існували розбіжності стосовно майбутнього України. Перестав існувати фактично після переїзду Дж. Раффаловича до США (листоп. 1915).

1930 зусиллями прихильників П.*Скоропадського* у Великій Британії В.Коростовця, Л.Тафнелла і М.Грегорі постав Англо-укр. к-т (Anglo-Ukrainian Committee) з метою збору коштів для підтримки гетьмана та ведення укр. монархістської пропаганди. Після реорганізації (26 квіт. 1932) К-т очолив Л.Тафнелл. 1932—34 К-т видавав час. «Дослідник» («The Investigator»), у якому друкувалися статті прогетьман. спрямування. Розпався фактично у берез. 1934, після звільнення Л.Тафнелла з посади керівника К-ту. Розслідування діяльності К-ту в брит. суді (8—9 жовт. 1935) виявило фінансові зловживання його кер-ва.

У лют. 1935 група брит. політиків і громад. діячів (С. Мелоун, Е. Лінкольн, Р. Сітон-Вотсон) створила новий Англо-укр. к-т, який орієнтувався на демократ. табір в укр. русі. До нього увійшли вчені-історики (Дж.Гуч, К.Макартні, В.Нейпір), депутати палати громад (Дж. Гілз, Дж. Мандер, Дж. Веджвуд), громад. активісти (М.Шіпшенкс). Від поч. існування К-ту його діяльність спрямовувалася на проведення гучних політ. акцій, серед них: виступи в пресі на захист укр. нас., подання петицій до уряду і парламенту, публікація політ. памфлетів, орг-ція зустрічей з відомими українцями. У практичній роботі К-т тісно взаємодіяв з Укр. бюро у Лондоні, яке очолював В.Кисілевський (1932—39). Припинив діяльність на поч. *Другої світової війни.*

Літ.: *Saunders D.* Britain and the Ukrainian Question (1912—1920). «English Historical Review», 1988, N 406; *Середа О.* Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. В кн.: Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць. Львів, 1999; *Сирота Р.* З історії одного судового процесу або гетьманська справа у міжвоєнній Великій Британії. «Україна модерна», 2000, ч. 4.

Р.Б. Сирота.

А́НГЛО-ФРАНЦУ́ЗЬКА УГО́ДА ПРО РОЗПО́ДІЛ СФЕР ВПЛИ́ВУ В РОСІ́Ї 1917 — таємний документ гол. д-в *Антанти* про розгортання й координацію акцій, спрямованих на протидію німцям і «відновлення порядку» в стратегічно важливих регіонах колиш. *Російської імперії*, де Париж і Лондон мали серйозні екон. й геополіт. інтереси. Угоду прискорили *Жовтнева революція 1917* і рад.-нім. перемир'я 15 груд. 1917. З пропозицією «розмежування Півдня Росії на англійську й французьку сфери впливу» виступив Париж. У день підписання угоди 23 груд. в Парижі відбулися переговори на високому рівні. Господарів представляли прем'єр-міністр Франції Ж.Клемансо, міністр закордонних справ С.Ж.М.Пішон, нач. генштабу Ф.Фош, гостей — військ. міністр Мілнер, міністр блокади й друга особа МЗС Р. Сесіль, нач. військ. розвідки Макдоно. Посилаючись на велику франц. військ. місію (300 офіцерів) у Яссах (Румунія) і фінансові можливості, Клемансо домагався включення України й «прилеглих

районів» у франц. зону впливу. Він вважав, що: а) «Україна є потенційним притулком румунського уряду та його армії»; б) тут зосереджено величезні запаси продовольства, які не повинні дістатися німцям. Угода відображала показові зміни політики Антанти в «російському питанні». Лондон і Париж наприкінці 1917 — поч. 1918 понад усе прагнули не допустити виходу Росії з війни (див. *Перша світова війна*), а тому, обговорюючи власні дії з реалізації угоди і відзначаючи слабкість уряду Рад. Росії — Раднаркому — та уряду *Української Народної Республіки*, вони, однак, домовилися підтримувати з останніми неофіц. відносини, сподіваючись використати їх для утримання найважливіших флангів Сх. фронту. Текст угоди був досить загальним. Він передбачав розподіл «зон операцій» (ст. 1) і «сфер впливу» (ст. 3). Франції відводилися *Бессарабія*, Україна, Крим; Англії — «козачі й кавказькі території», Вірменія, Грузія, Курдистан (пн.-сх. тер. сучасної Туреччини). За ст. 2 Франція виділяла 100 млн франків кредиту для *Добровольчої армії* ген. М.*Алексєєва*, діючи на Дону разом з Англією. Створювався центр. міжсоюзницький орган для фінансування сил, що підтримували Антанту.

Літ.: Documents on British Foreign Policy 1919—1939. First Series, v. III, 1919. London, 1949; *Kettle M.* The Allies and the Russian Collapse. March 1917 — March 1918. London, 1981; *Симоненко Р.Г.* Первый антисоветский сговор империалистов. «Вопросы истории», 1987, № 12.

Р.Г. Симоненко.

А́НДЕРСА А́РМІЯ (1942—1945) — польс. збройне формування періоду *Другої світової війни*. 14 серп. 1941 у *Москві* між Верховним головнокомандуванням СРСР і Верховним командуванням Польщі було підписано угоду, яка передбачала створення на тер. *СРСР* у найкоротший строк польс. армії, призначеної для спільної з Червоною армією (див. *Радянська армія*) боротьби проти гітлерівських загарбників. Команд. армією, яка в осн. складалася з депортованих польс. військовослужбовців, призначено ген. В.Андерса, інтернованого в СРСР у верес. 1939. Формування польс. армії в СРСР розпочалося у верес. 1941 в Поволжі. Виявляючи бажання воювати у складі військ союзників, Андерс за допомогою брит. уряду домігся від рад. кер-ва згоди на виведення формування до Серед. Азії. 31 серп. 1942 відбулася рад.-польс. військ. конф., на якій підписано протокол про евакуацію армії (всього бл. 80 тис. військовослужбовців і понад 37 тис. чл. їхніх сімей) в Іран для охорони нафторозробок і нафтопроводів.

Нова реорганізація армії у 2-й корпус відбулася в 1-й пол. 1943 у Палестині. У січ.-лют. 1944 за наполяганням У.Черчілля 50-тисячний корпус переведено до Італії і включено до союзницьких військ. У трав. 1944 брав участь у здобутті монастиря Монте-Кассіно — укріпленого пункту гітлерівців в Італії. У черв. 1944 корпус знову у боях, які закінчив у Болоньї (Італія) 21 квіт. 1945.

Літ.: *Парсаданова В.С.* Армия Андерса на территории СССР (1941—1942 гг.). «Новая и новейшая история», 1988, № 5.

О.В. Буцько.

А́НДРАШ II, Ендре II (Andras, Endre; 1175—1235) — угор. король (1205—35) з династії *Арпадів*. Проводив активну зовн. політику, спрямовану проти намагань *Данила Галицького,* який свого часу виховувався при дворі А. II, об'єднати *Галицьке князівство* і *Волинське князівство.* 1214 *Галичем (давнім)* правив син А. II Коломан. Пізніше галицький кн. *Мстислав Мстиславич* Удатний заповів Галич ін. сину А. II — Андрію, одруженому з його дочкою. А. II спирався на підтримку певних кіл галицького боярства. Лише в добу правління сина А. II *Бели IV* (1235—70) Данилу Романовичу вдалося відстояти незалежність *Галицько-Волинського князівства.*

А.Г. Плахонін.

АНДРЕ́ЛЛА Михайло (літ. псевд. — Оросвигівський; 1637—1710) — громад. та церк. діяч, письменник-полеміст *Закарпатської України*. Н. у с. Оросвигово, нині передмістя м. *Мукачеве.* Навч. у *Відні*, Братиславі, Трнаві (обидва нині міста в Словаччині), висвячений на греко-католю. священика. Володів латин., грец., польс., угор. мовами. Добре знав історію Церкви, розумівся на причинах протестантського реформаційного руху в Європі (див. *Реформація*). Повернувшись на батьківщину, вивчав тв. П.*Могили*, З.*Копистенського*, І.*Галятовського.* Мав «Біблію» І.*Федорова* 1581, на якій залишив кілька позначок. Книги з його автографами нині зберігаються в б-ках Ужгорода. 1669 рішуче розірвав із уніатством і став активним захисником та пропагандистом *православ'я* — «старожытной веры». Обійшов багато сіл Закарпаття, ведучи гостру полеміку з унійцями та *єзуїтами*, викриваючи їхню політику окатоличення *русинів*, за що жорстоко переслідувався і був ув'язнений в катівні Мукачівського замку. Свої погляди виклав у рукописних працях «Логос. 1691— 1692» (б-ка ім. В.Стефаника у Львові) і «Оборона вірному каждому чоловіку. 1697— 1701» (б-ка РАН в *Санкт-Петербурзі*). Своїм кредо «Ми восточницы есме спочатку» обґрунтовував етнічну належність закарп. русинів до сх. слов'ян. А тим, хто поспішив прийняти унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*), докоряв: «Чому от Востока назад блудишь?»

У творах А. звучать і соціальні мотиви — він захисник закріпаченого селянства та найбіднішого духівництва, на яких свої і чужі гнобителі наклали «бремя тяжкое», і «ми же й чада наша духовна проданы есме в рабы и рабыня».

П. в с. Іза (нині село Хустського р-ну Закарп. обл.), де й похований.

Громад.-політ. діяльність і творча спадщина А. ставлять його в один ряд з кращими представниками укр. полемічної літ. 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.

Тв.: Оборона його. В кн.: *Петров А.Л.* Материалы для истории Угорской Руси, т. VII. Пг., 1921.

Літ.: *Микитась В.Л.* Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. Ужгород, 1960; *Грицай М.С. та ін.* Давня українська література. К., 1989.

Д.Д. Данилюк.

АНДРЄ́ЄВ Сергій Ілліч (19.10. 1905—27.11.1937) — комсомольський діяч. Н. в м. Сестрорєцьк (нині підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ). Працював на з-дах. Від 1925 — на комсомольській роботі: секретар Ковровського повітового, Владимирського губернського к-тів ВЛКСМ. 1928 — перший секретар Центрально-чорноземного к-ту ВЛКСМ, 1929 — секретар ЦК ВЛКСМ. Від листоп. 1932 — ген. секретар ЦК ЛКСМУ. Брав активну участь у запровадженні надзвичайних заходів з хлібозаготівлі, чистці лав ЛКСМУ, боротьбі з «українським буржуаз-

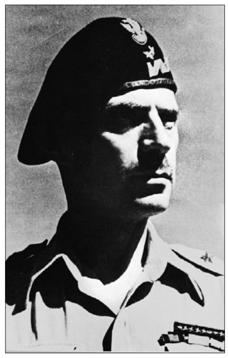

В. Андерс.

С.І. Андрєєв.

Я.М. Андрієвич.

В.Н. Андрієвський.

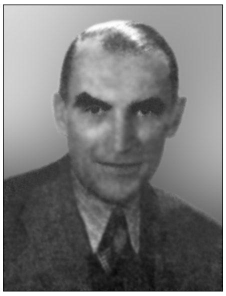

Д. Андрієвський.

ним націоналізмом». Був чл. орг. бюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК, головою Вищої ради фізичної к-ри і спорту. В лип. 1937 заарештований НКВС, звинувачений у керві троцькістсько-правою групою в комсомолі та засуджений до розстрілу.

Літ.: На чолі молоді. К., 1969; Повертаючись до джерела. К., 1990.

В.І. Прилуцький.

АНДРІЄ́ВИЧ Каленик (кін. 16 — поч. 17 ст.) — гетьман *реєстрових козаків.* Походив, ймовірно, з козац. або міщанського роду. Відзначився під час походів запороз. козацтва на Рос. д-ву в роки «смутного времени», особливо під час Смоленської кампанії (1609—10). Брав участь в успішній облозі м. Смоленськ (нині місто в РФ), тоді ж уперше згадується як гетьман (серп. 1610). Очевидно, брав участь у мор. походах запорожців проти *Османської імперії*, в *Хотинській війні 1621.* Знову був проголошений гетьманом Війська Запороз. у жовт. 1624. Уклав союз з *Кримським ханством* (3 січ. 1625 за н. ст.). Добивався відновлення повноправного статусу Правосл. церкви в *Речі Посполитій*, був у постійному контакті з київ. митрополитом *І.Борецьким.* У січ. 1625 відправив до *Варшави* на сейм козац. посольство, очолене *Я.Острянином,* із власним листом, у якому домагався припинити утиски Правосл. церкви. Посольство не мало успіху, через що А. було скинуто, а на його місце обрали М.Жмайла, який підняв повстання проти Речі Посполитої (див. *Жмайла Марка повстання 1625*). Подальша доля А. невідома.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Кілька документів до історії козацько-татарського союзу 1625 року та Православної церкви в Україні. В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України, вип. 4. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

АНДРІЄ́ВИЧ Яків Максимович (берез. 1801 — 18.04.1840) — декабрист, нащадок запороз. козаків. Н. в с. Ярешки (нині село Баришівського р-ну Київ. обл.). Служив у Тверському драгунському полку в Молдові, дворянському кавалерійс. ескадроні у *Санкт-Петербурзі* (1811—12). Навч. у 2-му кадетському корпусі в С.-Петербурзі (1812—19).

Від 1819 — прапорщик 15-ї артилер. бригади (перейм. 20 трав. 1820 на 8-му артилер. бригаду), підпоручик (1823—25). Чл. *Товариства з'єднаних слов'ян* (верес. 1825), Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). За ухвалою т-ва відряджено до *Києва* на з-д «Арсенал» (жовт. 1825 — 14 січ. 1826) з метою створення там можливостей для забезпечення військ боєприпасами на випадок повстання у Києві. Проводив агітаційну діяльність серед «нижніх чинів» з-ду, встановив контакти із заводськими офіцерами, які обіцяли підтримати повстання. Під час слідства не назвав жодного зі своїх товаришів. Засуджений до смертної кари, заміненої довічною каторгою, яка була скорочена до 20, з 1835 — до 13 років. Покарання відбував у в'язниці Петровського заводу (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Від 10 лип. 1839 жив на поселенні у м. Верхньоудинськ Іркутської губ. (нині м. Улан-Уде, Бурятія, РФ), де й помер.

Літ.: История завода «Арсенал» имени В.И.Ленина. К., 1986; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

Г.Г. Денисенко.

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Віктор Никанорович (псевд. — Ліберець; 11.11. 1885—15.09.1967) — укр. громад. та політ. діяч. Закінчив природничий ф-т Київ. ун-ту (1909). Був чл. студентської громади. Співпрацював у часописах «*Рідний край*», «Сніп», «*Літературно-науковий вісник*» («ЛНВ»). Викладав у комерційній шк. на Полтавщині, працював у земстві, місц. укр. громаді. 1917 — один із засн. *Української демократичної хліборобської партії*, губернський комісар нар. освіти на Полтавщині. Один із організаторів І губернського з'їзду Рад Полтавщини (30 квіт. — 1 трав. 1917). 1918 очолював спільний к-т поступових партій і орг-цій у *Полтаві.* 1919 виїхав до *Галичини*, де керував продовольчим департ. Держ. секретаріату харчових справ ЗУНР. 1920 разом з Укр. респ. капелою під орудою О.*Кошиця* виїхав до *Чехословаччини.* Відтоді перебував у еміграції. Був одним із засн. Союзу укр. державності — *Української народної партії* (15 трав. 1919, м. Станіслав, нині *Івано-Франківськ*). Протягом 1920—21 працював у культ.-просвіт. орг-ціях в укр. таборах для інтернованих у містах Ліберць та Німецькому Яблонові (нині м. Яблонец-над-Нісоу), Чехія. Від 1922 — дир. г-зії і культ.-просвіт. референт укр. громади в Каліші (Польща). Пізніше викладав у серед. школах. Автор численних статей у пресі. П. у м. Дорнштадт (ФРН).

Тв.: До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921; З минулого, т. 1—2. Берлін, 1923; Три громади, т. 1—2. Львів, 1938; М.Міхновський. Мюнхен, 1950.

Літ.: *Шемет С.* До історії Української демократичної хліборобської партії. «Хліборобська Україна», 1920—21, ч. 2—5.

Т.С. Осташко.

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Дмитро (27.09. 1893—30.08.1976) — політ. діяч та ідеолог укр. націоналізму, публіцист. За фахом інженер. Н. в с. Будки (нині село Зіньківського р-ну Полтав. обл.). 1919—20 працював у складі дипломатичної місії *Української Народної Республіки* у Швеції; 1921 — консул УНР у Швейцарії. Від 1922 жив у Брюсселі (Бельгія). Очолював Укр. нац. раду у Бельгії та Європ. об'єднання укр. орг-цій у Брюсселі. Співпрацював у журналах «Національна думка», «Розбудова нації». У листоп. 1927 обраний до складу Проводу укр. націоналістів (ПУН). Учасник (1929) установчого конгресу *Організації українських націоналістів*, після якого очолив політ. референтуру ПУН, референт зовн. політики ОУН. Прихильник співпраці ОУН з ін. укр. політ. силами. Після розколу ОУН в 1940 — один із лідерів орг-ції під проводом А.*Мельника.* 1944 ув'язнений нім. владою у концтабір в Бреці (за ін. даними, в Оранієнбурзі). Від 1948 — чл. Укр. нац. ради та її виконавчого органу. Один із перших ідеологів укр. націоналізму. Автор численних ст. з питань ідеології та укр. міжнар. політики — «Наша позиція», «Шлях розбудови», «Російський колоніалізм і совєтська імперія» та ін.

П. у м. Дорнштадт, за ін. даними — в Мюнхені (ФРН).

Літ.: *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1929—1941 рр. К., 1998.

В.І. Прилуцький.

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Олександр Юхимович (15(03).08.1869—15.06. 1930) — укр. бібліограф-фольклорист, педагог. Н. в с. Бирине (нині село Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) у сім'ї селянина. Вищу освіту здобув у *Києві.* 1893—1917 працював учителем г-зій, інспектором і дир. Читин-

ської та Владивостоцької г-зій, дир. нар. шкіл Тамбовської губ. Повернувшись до Києва (1917), знову займався пед. діяльністю. Від квіт. 1921 — на наук. роботі у ВУАН, де підготував низку цінних праць, гол. чин. з питань фольклористики.

Доклав багато зусиль, щоб продовжити й поглибити видану Б.*Грінченком* працю «Литература украинского фольклора. 1777—1900». Підготував 1-й т. «Бібліографії літератури з українського фольклору», що увібрав матеріал до 1916 включно. Працював над другим томом, проте його не завершив. Випуск монументального бібліографічного вид. з укр. фольклору обсягом у 850 с. був визначним досягненням укр. етногр. науки. Вихід цієї праці високо оцінили академіки Ф.*Колесса,* В.*Перетц* та ін. дослідники укр. фольклору.

Тв.: Бібліографія літератури з українського фольклору, т. 1. К., 1930.

Літ.: *Сарана Ф., Королевич Н.* Бібліограф-фольклорист. «ЛУ», 1969, 26 серп.

П.І. Скрипник.

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Олексій Олександрович (псевд.: Андибер, А.Каневський, Ол.Канівець; 28(16).03. 1845—22(09).07.1902) — укр. історик, літератор, педагог, громад. діяч. Н. у м. *Канів.* По закінченні Київ. ун-ту 1865 працював викл. у г-зіях міст Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*), *Одеса*, Тула, *Київ.* 1879—81 — на засланні у м. В'ятка (нині м. Кіров, РФ). З 1881 редагував «*Киевские губернские ведомости*». Працював також у Київ. комісії нар. читань. Був ініціатором створення «Товариства піклування про жіночу освіту» в Катеринославі, «Товариства сприяння початковій освіті», засн. шк. ім. Т.Шевченка в Каневі та сприяв створенню фонду для упорядкування могили поета. Від 1896 працював дир. сирітського будинку в Одесі. Автор наук. досліджень з історії *Запорозької Січі, Правобережної України*, Києва, В'ятської губ. Видав «Исторические материалы из архива Киевского губернского правления» в 10 кн. (1882—86), «Материалы для истории Запорожья» (1893). Опублікував багато статей, присвячених творчості Т.*Шевченка*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, В.*Жуковського*, Є.Баратинського та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: *Каманин И.* Алексей Александрович Андриевский. «Киевская старина», 1902, № 9.

О.Л. Вільшанська.

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Опанас Михайлович (1878—16.05.1955) — держ. і політ. діяч, вчений-правник. Н. в Уманському пов. на Київщині. Після закінчення 1906 Демидівського юрид. ліцею у м. Ярославль (нині місто в РФ) деякий час займався наук. роботою, згодом — адвокатською практикою у *Києві.* Був мировим суддею. Чл. (1917) *Української партії соціалістів-самостійників* (УПСС). 1918 входив до складу Укр. нац.-держ. союзу, Укр. нац. союзу, один із організаторів *протигетьманського повстання 1918* (див. *Українська Держава,* П.*Скоропадський*). Від 14 листоп. 1918 — чл. *Директорії* УНР. Наприкінці квіт. 1919 разом з кер-вом УПСС підтримав спробу держ. перевороту на чолі з отаманом В.*Оскілком.* Учасники заколоту вимагали: до скликання Установчих зборів призначити Є.*Петрушевича* тимчасовим президентом України; усунення від військ. влади С.*Петлюри* й А.Г.*Макаренка* і призначення на їхнє місце ген.-полк. М.*Омеляновича-Павленка*; створення коаліційного уряду з представників *Української Народної Республіки* і *Західної області Української Народної Республіки.* Після ліквідації заколоту 4 трав. 1919 А. вийшов із складу Директорії. Емігрував до *Чехословаччини*; був проф. цивільного права, деканом правничого ф-ту (1935— 37) УВУ в Празі. 1937 виїхав до Австрії. Продовжував громад.-політ. діяльність як чл. Всеукр. нац. ради, Укр. центр. к-ту та ін. 1928—29 разом із А.Макаренком та Ф.*Швецем* очолював Укр. нац. раду, яка, на думку її організаторів, мала об'єднати наддніпрянських українців на еміграції.

П. в Австрії.

Т.С. Осташко.

О.О. Андрієвський.

АНДРІ́ЇВСЬКА ЦЕ́РКВА в Києві — пам'ятка укр. арх-ри і монументального мист-ва 18 ст. Збудована 1749—54 у Києві в стилі *бароко* за проектом архіт. В.*Растреллі* на Андріївській горі. Є одним з осн. архіт. акцентів, які формують панораму міста з боку Дніпра. У спорудженні взяли участь провідні рос. та укр. майстри. Буд-вом керував І.Мічурін. Масив храму встановлено на стилобаті у вигляді двоповерхового будинку, дах якого використовується як оглядовий майданчик. До нього і входу в церкву з боку вулиці ведуть широкі чавунні багатомаршеві сходи. План церкви має хрещату форму, купол і чотири масивні багатопрофільні пілони по кутах надають будівлі вигляду типового укр. п'ятимаківкового храму. Внутр. оздоблення А.ц. також розроблено В.Растреллі. Урочистий і величний інтер'єр органічно поєднує різні види мист-ва: арх-ру, ліплення, живопис, скульптуру й різьбу по дереву. Його гол. елементом є триярусний іконостас, на червоному тлі якого яскраво виділяються позолочене різьблення й скульптура. Живопис виконано О.Антроповим (йому належить і план розписів храму), І.Вишняковим та Г.*Левицьким.* У вівтарній частині живопис виконано місц. худож. І.Роменським та І.Чайковським. У виготовленні ліпних орнаментів брали участь укр. різьбярі (Я.Шевлицький, М.Чвітка, В.Клейцьковський) та моск. майстри. Монументально-декоративний живопис А.ц., в якому помітні риси європ. бароко, мав великий вплив на подальший розвиток вітчизн.

Андріївська церква.
Фото кінця 20 ст.

Андрій Боголюбський. Реконструкція М.М.Герасимова.

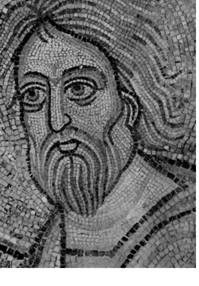

Андрій Первозванний. Фрагмент мозаїки в Софійському соборі в м. Київ.

Поставлення хреста апостолом Андрієм на київських горах. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

іконопису. А.ц. не раз ремонтували і відновлювали. Останній етап реставрації, у т. ч. живопису й різьби, проведено 1974—80 (архіт. В.Корнєєва, мистецтвознавець М.Дегтярьов). А.ц. входить до складу Нац. історико-архіт. заповідника «*Софія Київська*».

Літ.: *Яремич С.* Живопись Андреевской церкви в Киеве. «Искусство», 1912, № 1—2. *Гершензон-Чегодаева Н.* Дмитрий Григорьевич Левицкий. М., 1964; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; *Драган М.* Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. К., 1970; *Сахарова И.М.* Алексей Петрович Антропов 1716—1795. М., 1974; *Мироненко О.К.* Андріївська церква. К., 1978; *Ильина Т.В.* Иван Яковлевич Вишняков. М., 1979; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 1. К., 1983; Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей»: Фотоальбом. К., 1984; *Кілессо С.К.* Київ архітектурний: Фотоальбом. К., 1987.

Р.І. Бондаренко, Н.Г. Ковпаненко.

АНДРІ́Й (р. н. і р. с. невід.) – укр. живописець 15 ст. Працював на *Волині*. Керував артіллю малярів, яка розписувала замкову каплицю св. Трійці в Любліні (Польща). Можливо, артіль була послана луцьким єпископом Іваном, який підтримував дружні стосунки з польс. королем Владиславом II *Ягайлом*. Підпис майстра з датою завершення цих робіт (1418) зберігся на стіні костьолу. А. приписують низку найдосконаліших фрескових композицій у вівтарній частині («Тайна вечеря», «Моління про чашу», «Заушеніє» та ін.), в яких поєднуються стародавні традиції з новими худож. ідеями та впливами. У фресках присутні риси життєвої спостережливості, вони привертають увагу до людини, її внутр. світу. Розписи А. засвідчують високий худож. рівень укр. малярства, укр.-польс. мистецькі зв'язки.

Літ.: *Эттингер П.* Русская церковная стенопись в средневековой Польше. «Старые годы», 1915, № 1—2; *Соболевский А.И.* Русские фрески в Старой Польше. М., 1916; Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; *Логвин Г.Н.* Українсько-польські мистецькі зв'язки. В кн.: Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. К., 1983.

Н.Г. Ковпаненко.

АНДРІ́Й БОГОЛЮ́БСЬКИЙ, Андрій Юрійович Боголюбський (бл. 1120—30.06.1174) — кн. вишгородський, пересопницький, владимиро-суздальський (1155—74). 2-й або 3-й син *Юрія Долгорукого*, внук *Володимира Мономаха*. Мати — дочка половецького хана Аепи Осеневича. Перша дружина не відома, друга — осетинська княжна. На політ. сцену А.Б. вийшов у серед. 1140-х рр. 1147 разом з братом Ростиславом ходив за наказом батька на Рязань (Рязань давня — нині археол. пам'ятка, поблизу сучасного м. Спаськ-Рязанський Рязанської обл., РФ). Під час війни за *Київ* між Юрієм Долгоруким і його небожем *Ізяславом Мстиславичем* 1148—51 А.Б. підтримував батька. Коли батько сідав на київ. престол, він наділяв синів володіннями в Пд. Русі. 1149 А.Б. одержав від батька *Вишгород*, а 1150, замість нього, Туров, Пінськ (нині с-ще міськ. типу і місто в Білорусі), *Дорогобуж* і *Пересопницю,* але 1151 до Києва повернувся Ізяслав, і А.Б. втратив ці володіння. У берез. 1155 Юрій знову став вел. київ. князем і дав А.Б. Вишгород, де завжди сиділи старші сини київ. володарів, перші кандидати на київ. престол. Однак А.Б. не бачив для себе перспектив у Києві. 1155 він без згоди батька залишив Вишгород і перебрався до Владимира на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Після смерті батька 1157 А.Б. витіснив із Ростова (нині місто Ярославської обл., РФ) і Суздаля (нині місто Владимирської обл., РФ) своїх молодших братів Михалка і Всеволода і об'єднав під своєю рукою пн.-сх. руські землі, ставши вел. кн. *Владимиро-Суздальського князівства*. Своєю столицею він зробив м. Владимир, яке укріпив і прикрасив, збудувавши новий *дитинець*, гол. ворота якого були зведені за зразком київ. *Золотих воріт* і одержали ту саму назву, а також величний Успенський собор. Сам А.Б. жив у замку неподалік від Владимира в с. Боголюбово (нині с-ще міськ. типу Владимирської обл., РФ).

А.Б. продовжив політику батька, намагаючись підкорити собі *Новгород Великий* і порядкувати в Пд. Русі. Він вигнав до *Візантії* чотирьох своїх братів разом з їхньою матір'ю, другою дружиною Юрія Долгорукого. По смерті київ. кн. *Ростислава Мстиславича*, свого брата в перших, А.Б. доручив синові Мстиславу заволодіти Києвом, що той і зробив 12 берез. 1169 разом з черніг. *Ольговичами* й ін. пд.-рус. князями. У Києві А.Б. посадив свого брата Гліба. 1173 він безуспішно боровся із смоленськими князями Ростиславичами за Київ і Київ. землю. Авторитарні методи правління, буйний норов і жорстокість стосовно навіть близьких людей призвели до організації змови проти А.Б. Князь був забитий боярами в ніч проти 30 черв. 1174 у Боголюбові.

Канонізований РПЦ.

М.Ф. Котляр.

АНДРІ́Й ДО́БРИЙ, Андрій Володимирович Добрий (11.07.1102—22.01.1142) — князь волин. і переяслав., молодший син *Володимира Мономаха* й Гіди, дочки останнього англо-саксонського короля Гаральда. 1117 Андрій одружився з онукою половецького хана *Тугоркана*. 1119 батько посадив його у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). 1123 там його взяв в облогу брат у других Ярослав Святополчич, котрий привів із собою *Володаря Ростиславича* і *Василька Ростиславича*, а також польс., угор. й чеські загони. А.Д. було захоплено зненацька, Мономах не встиг надіслати з *Києва* допомогу. Однак Ярослав загинув під час об'їзду Володимира, натрапивши на ворожий роз'їзд. 1135 старший брат А.Д., київ. кн. *Ярополк Володимирович*, дав йому Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), де він княжив до смерті, успішно відбивши зазіхання на його стіл наступного вел. київ. кн. *Всеволода Ольговича* (1139—46).

М.Ф. Котляр.

АНДРІ́Й ПЕРВОЗВА́ННИЙ — один із 12 апостолів, учнів Ісуса Христа. Згідно з церк. традицією, вважається рідним братом ап. Петра. Первозванним А. нарекли через те, що Ісус першим покликав його до себе в учні. Традиція пошанування ап. Андрія у

Візантії склалася на межі 8—9 ст. За свідченням «Церковної історії» Євсевія Памфіла (4 ст.), після смерті й воскресіння Спасителя для місіонерської діяльності ап. А.П. випала Скіфія (Пн.-Сх. Причорномор'я). Про його подорож на Сх. збереглися свідчення церк. авторів та давньорус. літописців. Витворена останніми легенда про відвідини ап. А.П. київ. гір та його пророцтво, що на цих горах «засяє благодать Божа», була покликана до життя прагненням мати апостольське благословіння для власне києво-рус. християн. традиції. Пошанування ап. Андрія утвердилося в *Київській Русі* з 80-х рр. 11 ст.

Літ.: *Мюллер Л.* Древнерусское сказание о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород. В кн.: Летописи и хроники. 1973. М., 1974; *Vodoff V.* Naissance de la chrétienne russe. Paris, 1988.

В.М. Ричка.

АНДРІ́Й Ю́РІЙОВИЧ (р. н. невід. — бл. 1323) — князь галицько-волин., другий син *Юрія Львовича* і невідомої з джерел на ім'я дочки вел. кн. владимирського та тверського Ярослава Ярославича. Правив у князівстві разом із молодшим братом *Левом Юрійовичем*. Уперше згадується 1315 у грамоті краківського кн. Владислава І Локетека. А в грамоті 1316 А.Ю. і Лев називають себе князями Руської землі — *Галичини* й *Волині*. Історики (М.*Грушевський*) припускають, що від батька А.Ю. дістав Волин., а Лев — Галицьку землю. У пізньому литов.-рус. літописі (16 ст.) Лева, проте, названо луцьким князем. А.Ю. і Лев 1316 брали участь у боротьбі краківського і поморського князів проти магдебурзьких маркграфів. Були в союзних стосунках з прусськими лицарями, обіцяючи їм захист від татар. Литов.-рус. літописи 16 ст. розповідають, нібито А.Ю. і Лев (названі Володимиром Волинським і Левом Луцьким) загинули у війні з вел. кн. литов. *Гедиміном*. Історики скептично ставляться до цієї розповіді. Натомість Локетек у листі 1323 до Папи Іоанна XXII писав, що ці князі, котрі були захистом Польщі від татар, нещодавно загинули, ймовірно, у боротьбі з *Золотою Ордою*. А.Ю. і Лев були останніми представниками по чоловічій лінії династії *Романовичів*.

М.Ф. Котляр.

АНДРІ́Я ПЕРВОЗВА́ННОГО О́РДЕН, Орден св. апостола Андрія Первозванного — нагорода і орденська корпорація в Рос. д-ві, заснована *Петром I* 1698. Як нагорода займав найвищу сходинку в системі рос. нагород. Мав знак ордена (носився на широкій блакитній стрічці через праве плече, а в урочистих випадках — на орденському ланцюгу на грудях), а також зірку ордена. Девіз — «За віру і вірність». Нагороджені орденом іменувалися кавалерами ордена (корпорації) Андрія Первозванного. Одночасно кавалерами ордена серед рос. підданих могли бути не більше 12 осіб, а разом з іноземцями їх кількість не повинна перевищувати 24 особи. Статут А.П.о. офіц. затверджено імп. *Павлом I* 5 квіт. 1797. Першим кавалером ордена став Ф.Головін — адмірал рос. флоту. Другим кавалером ордена був гетьман Лівобереж. України І.*Мазепа*. Після звістки про перехід І.Мазепи на бік *Карла XII* за наказом Петра I здійснено символічне позбавлення орденських відзнак манекена, що зображав Мазепу. Від 1699 до 1916 А.П.о. нагороджено бл. 870 осіб. Серед них — відомі полководці та держ. діячі П.Багратіон, М.*Кутузов,* Г.*Потьомкін,* П.*Румянцев-Задунайський,* О.*Суворов, Наполеон I*, герцог А.Веллінгтон та ін. Від 1740 А.П.о. нагороджувалися всі новонароджені немовлята чол. статі в імператорській династії. Від 18 ст. нагороджений А.П.о. автоматично ставав кавалером *Олександра Невського ордена,* орденів Білого Орла, Анни 1-го ст., Станіслава 1-го ст. та отримував відзнаки цих орденів. Ордену належав собор св. Андрія Первозванного у *Санкт-Петербурзі.*

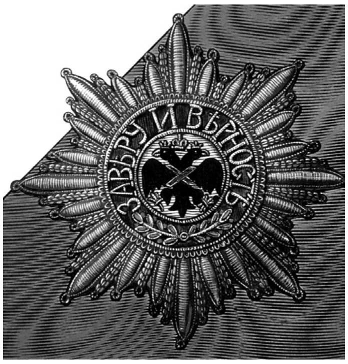

Зірка ордена св. апостола Андрія Первозванного.

Свято А.П.о. — 30 листоп. У дореволюц. Росії знаки А.П.о. стали частиною військ. символіки. Після *Лютневої революції 1917 Тимчасовий уряд* залишив А.П.о. у системі нагород Росії, але нагородження ним з 1917 не відбувалося.

Літ.: Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статутов. СПб., 1891; Русские награды XVIII — начала XX в. М., 1977.

В.Й. Бузало.

Хрест ордена св. апостола Андрія Первозванного.

АНДРІЯ́ШЕВ Олександр Михайлович (01.09(20.08).1863—08.02. 1939) — укр. історик, архівіст, археограф. Н. у м. *Чернігів*. Учень В.*Антоновича*. 1886 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. За дис. «Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.» нагороджений золотою медаллю та премією ім. М.Пирогова Київ. ун-ту. 1886—1903 працював в архівах міст Ревель (нині м. Таллінн, Естонія) та Рига (нині місто в Латвії). 1903—05 прослухав курс Археол. ін-ту в *Санкт-Петербурзі*. Потім працював у Петерб. археол. комісії, досліджував історію *Новгорода Великого*. Учасник XV (Новгород, 1911) та XVI (*Москва*, 1913) археол. з'їздів. Від 1917 — учений-архівіст Київ. центр. архіву давніх актів. У 1920-х рр. — дійсний чл. Археогр. комісії при АН СРСР у Ленінграді (нині С.-Петербург) та Археогр. комісії при ВУАН, співпрацівник Історико-геогр. комісії при ВУАН, кер. Комісії старої історії України при ВУАН (1928—30), ред. Комісії із складання біографічного словника діячів України. Чл. *Історичного товариства Нестора-літописця*. Почесний чл. «Новгородского общества любителей древностей». Автор праць з історії колонізації укр. земель до поч. 16 ст., статей з історії Новгорода, архівознавства, джерелознавства.

П. у м. *Київ*.

О.М. Андріяшев.

Тв.: Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887; Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. В кн.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926; Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI в. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1928, кн. 20; Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929; Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 16 в. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1931, кн. 26.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 1. СПб.,

1889; Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; *Ворончук І.* Андріяшев Олександр Михайлович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. І. К., 1999.

О.В. Юркова.

АНДРІЯ́ШИК Роман Васильович (09.05.1933—02.10.2000) — укр. письменник і журналіст. Н. в с. Королівка (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.) у сел. родині. По закінченні серед. шк. служив у Рад. армії. Закінчив заочно ф-т журналістики Львів. ун-ту. Перебував на журналістській та видавничій роботі.

Р.В. Андріяшик.

Почав друкуватися 1957. Після виходу в світ першого роману «Люди зі страху» (1966) став чл. Спілки письменників СРСР. Темі трагічної долі зх.-укр. молоді присвятив і наступний роман «Полтва» (опубл. в ж. «Прапор», 1969, № 8—9), який викликав низку розгромних статей у пресі. Автору заборонили друкуватися, творчість його замовчувалася.

Ізоляція А. тривала до 1976, але й опісля її зняття атмосфера навколо творчості письменника залишалася напруженою. Автор романів «Додому нема вороття» (1976), «Кровна справа» (1978), «Сад без листопаду» (1980), «Думна дорога» (2-й варіант роману «Полтва», 1982), «Сторонець» (1992, про Ю.*Федьковича*), п'єс «В кінці престолу» (1994), «Велика гра» — про патріарха *Володимира* (Романюка). Під час пожежі в будинку А. в рідному селі згоріли завершений рукопис роману «Камінний хрест» — про В.*Стефаника* та незакінчений роман «Мойсей» — про І.*Франка*.

Лауреат держ. премії ім. Т.Шевченка (1998).

П. у м. *Київ.*

Тв.: Рос. пер. — К дому возврата нет. М., 1971; Кровное дело. М., 1980; Додому нема вороття. Люди зі страху. К., 1983; Сад без листопаду. К., 1984.

Літ.: *Покальчук Ю.* Жить без репетиций. «Радуга», 1982, № 12; *Беляєв В.* Про книгу Романа Андріяшика. В кн.: *Андріяшик Р.* Додому нема вороття. Люди зі страху. К., 1983; *Воловець Л.* Дорогою страждань. «Жовтень», 1983, № 6; *Слабошпицький М.* На крутих перевалах історії. «Дніпро», 1983, № 5; Письменники України. Дніпропетровськ, 1996; *Верстюк О.* Україна в наративній перспективі. «Слово і час», 1998, № 8.

Г.П. Герасимова.

АНДРО́НІК I Комнін (бл. 1120 — верес. 1185) — імп. *Візантії* (1183—85), племінник імп. Іоана II Комніна, син севастократора Ісаака та Ірини Володарівни (доньки перемишльського кн. *Володаря Ростиславича*). Відомий авантюрист та заколотник. У пошуках союзника в боротьбі з імп. Мануїлом I Комніним перебував 1163—65 у *Галичі (давньому)* при дворі свого брата в перших *Ярослава Володимировича* Осмомисла. Мануїл I, сполоханий можливим союзом *Галицького князівства,* Угорщини та *половців* з внутр. опозицією, змушений був вдатися до значних поступок. 1165 в Галич прибуло візант. посольство на чолі з двома митрополитами. Ярослав уклав угоду з греками, розірвавши союз з Угорщиною, а А. I став правителем пров. Кілікія (нині тер. Туреччини). Разом з ним до Візантії вирушило галицьке посольство на чолі з єпископом Кузьмою.

1182 А. I підняв повстання проти імп. Алексія II Комніна, захопив *Константинополь.* За його наказом Алексія II разом з його сім'єю було вбито, розпочалися масові репресії. А. I провів низку адм. та екон. реформ, сприяв розвиткові мист-в. Невдоволена реформами аристократія, скориставшися норманською агресією у Пд. Італії, скинула А. I (його було страчено).

Літ.: *Шестаков С.П.* Византийский посол на Русь Мануил Комнин. В кн.: Сборник в честь Д.А.Корсакова. Казань, 1913; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; *Jurewicz O.* Andronik I. Warszawa, 1971.

А.Г. Плахонін.

Ю.В. Андропов.

АНДРО́ПОВ Юрій Володимирович (15(02).06.1914—09.02.1984) — парт. і держ. діяч *СРСР.* Ген. армії (з 1976). Герой Соц. Праці (1974). Н. в станиці Нагутська (нині станиця Ставропольського краю, РФ). Закінчив Рибінський технікум річкового транспорту (1936). Навч. у Петрозаводському ун-ті та ВПШ при ЦК КПРС. 1936—37 — комсорг ЦК ВЛКСМ на судноверфі ім. В.Володарського в Рибінську Ярославської обл., РРФСР (нині РФ). Від 1937 — секретар, від 1938 — перший секретар Ярославського обкому ВЛКСМ. З 1940 — перший секретар ЦК ЛКСМ Карело-Фінської РСР (нині Карелія, РФ). Під час гітлерівської окупації брав участь у партизан. русі в Карелії. 1944—47 — другий секретар Петрозаводського міськкому ВКП(б), 1947—51 — другий секретар ЦК Компартії Карело-Фінської РСР. Від 1951 — в апараті ЦК ВКП(б), з 1953 — на дипломатичній роботі. 1954—57 — Надзвичайний Посол СРСР в Угорщині, один з ініціаторів придушення угор. революції 1956. 1957—62 — зав. від. по зв'язках із соціалістичними країнами та комуніст. партіями цих країн, з 1962 — секретар ЦК КПРС. Спочатку підтримував антисталінський курс, однак після повалення М.*Хрущова* переорієнтувався. Від трав. 1967 — голова КДБ при РМ СРСР, тоді ж обраний канд. у чл. політбюро ЦК КПРС. Під кер-вом А. органи безпеки знову перетворилися на потужну систему, що контролювала практично всі сфери життя усп-ва. Активна боротьба КДБ проти інакодумства, дисидентів та інтелектуальної опозиції режиму, застосування проти останніх примусового психіатричного лікування (29 квіт. 1969 за його підписом надіслано спец. листа до ЦК КПРС з планом розгортання мережі психіатричних лікарень і пропозиціями щодо їх використання для захисту держ. і сусп. ладу), позбавлення громадянства, арешти, звільнення з роботи сприяли негативному іміджу А. у колах ліберальної інтелігенції, а також на Заході. Під час перебування А. на чолі КДБ посилились гоніння на дисидентів та правозахисників в Україні (див. *Дисидентський рух 1960—1980-х років в Україні*). Як голова КДБ приділяв багато уваги зовн. розвідці, контррозвідці, розробці нових форм і методів наук.-тех. шпигунства. Брав активну участь в організації вторгнення до *Чехословаччини* 1968. Від 1973 — чл. політбюро ЦК КПРС. Підтримував введення рад. військ в Афганістан (див. *Афганська війна 1979—1989*) і силове розв'язання кризи у Польщі (1980). Від 12 листоп. 1982 — ген. секретар ЦК КПРС, від черв. 1983 — голова Президії ВР СРСР. А. прагнув виправити деякі вади доби Л.*Брежнєва* (ініціював антикорупційну кампанію, заходи щодо зміцнення дисципліни), намагався адм. методами зупинити кризові явища. Через важку хворобу з серп. 1983 перебував на тривалому лікуванні. Підтримував висунення М.*Горбачова* на посаду ген. секретаря ЦК КПРС.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1983.

Літ.: *Земцов И.* Андропов. Иерусалим, 1983; *Steel J., Abraham E.* Andropov in Power. Oxford, 1983; *Medvedev Zh.* Andropow. His Life and Death. Oxford, 1984; *Авторханов А.* От Андропова к Горбачеву. Париж, 1986; *Медведев Р.* Генсек с Лубянки: Политическая биография Ю.В.Андропова. М., 1994.

Ю.І. Шаповал.

АНДРОФА́ГИ — плем'я, яке мешкало на пн. Скіфії (*Геродот.* Історії.., IV, 18, 106, 125). Прізвисько своє (з грец. Ανδροφάγοι — «людожери») одержали, мабуть, через звичаї ритуального канібалізму. Вели рухливий спосіб життя і одягалися, як і *скіфи*, але мова в них була ін. На зх. від них мешкали *неври*, а на сх. — *меланхлени.* Геродот пише, що А. мали найдикіші звичаї серед скіфів та їхніх сусідів, у них не було ні прав, ні законів. Це може означати, що вони були войовничими і не дотримувалися норм права тих часів, зокрема в торгівлі. Згадуються у зв'язку з походом перського царя *Дарія I* проти скіфів 514 або 513 до н. е., коли вони відмовилися допомагати скіфам. Відносно геогр. локалізації А. існує значна розбіжність думок. Їх розміщують як у степовій смузі серед. течії дніпровського лівобережжя, так і в Поліссі і навіть лісовій зоні. Археол. А. не простежуються, їх вважають частиною будино-гелонського союзу племен (див. *Будини*).

С.С. Бессонова.

АНДРУ́ЗЬКИЙ Георгій Львович (07.06.1827 — р. с. невід.) — укр. громад. діяч, поет. Н. в с. Вечірки (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.) у родині дрібного поміщика. Навч. в Київ. ун-ті. Чл. *Кирило-Мефодіївського товариства* (1846). Арештований та висланий 1847 під нагляд поліції до Казані (нині місто в Татарстані, РФ), а пізніше, 1848 — до Петрозаводська (нині місто в Карелії, РФ). Ув'язнений у Соловецькому монастирі на Соловецькому о-ві у Білому м. (1850—54). Відзначився при обороні монастиря 6—7 лип. 1854 під час нападу англ. ескадри. Після звільнення служив у Архангельській судовій палаті (1854—57). 1856 А. було дозволено повернутися до Полтав. губ. 1857—64 перебував в Україні під наглядом поліції. Служив у Полтав. суд. палаті. Прибічник ідеї федерації слов'ян. народів, скасування *кріпацтва* та впровадження респ. способу правління. Автор «Конституції Республіки» (1850) та поетичних тв., у яких показав трагічну долю пригнобленої України. На поезію А. значний вплив справили твори Т.*Шевченка.*

Літ.: *Виноградов Н.* К истории политической ссылки в Карелии: Г.Л.Андрузкий. В кн.: Карелия: Ежегодник Карельского государственного музея за 1928 г. Петрозаводск, 1930; *Кузьміна З.М.* Шевченко і Андрузький. В кн.: Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. К., 1957; *Ротач П.* Матеріали до українського біографічного словника. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 1; *Фрументов Г.Г.* Кирилло-мефодиевец Георгий Львович Андрузкий. В кн.: *Фрументов Г.Г.* Узники Соловецкого монастыря. Архангельск, 1979; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 2. К., 1990.

О.В. Ясь.

АНДРУСИ́ШИН Костянтин (19.07.1907—13.05.1983) — літературознавець, мовознавець, перекладач, громад. діяч. Проф., д-р філософії. Н. у м. Вінніпег (Канада). 1912—20 навч. в держ. шк., укр. початковій шк. ім. св. Миколая у Вінніпезі. У Манітобському ун-ті (Канада) вивчав франц. й англ. літ. 1929 отримав ступінь *бакалавра*, 1930 — магістра. 1930—31 за фінансової допомоги укр. громади продовжив навчання в Паризькому ун-ті (Сорбонні), де вивчав франц. літ. Вернувшись до Канади, протягом п'яти років викладав укр. мову й літ. в укр. школах, на вечірніх курсах у Вінніпезі. Брав активну участь у культ.-просвітницькій діяльності т-ва «Просвіта». 1936—40 навч. в Торонтському ун-ті (Канада). 1940 захистив докторську дис. 1940—44 — ред. укр. час. «Канадійський фармер». Брав участь у створенні *Комітету українців Канади.* 1944—45 продовжив навчання у Гарвардському ун-ті (США). Один з активних діячів за впровадження українознавства в Саскачеванському ун-ті (Канада). Від 1945 — проф. укр. мови й літ., 1950—75 — перший голова від. славістики цього ун-ту. Дійсний чл. НТШ. Перекладав англ. мовою тв. І.*Франка*, В.*Стефаника*, М.*Коцюбинського*, М.*Хвильового*, Марка *Черемшини.* Видав «Антологію української літератури» та низку навч. підручників, укр.-англ. словник (співавт.). 1964 обраний чл. Королів. т-ва Канади (перший з українців Канади, хто став чл. цього т-ва). Був чл. провінційного к-ту в справі запровадження укр. мови до середніх держ. шкіл пров. Саскачеван. Нагороджений медаллю сторіччя Канади, Шевченківською медаллю.

П. у м. Саскатун, Канада.

Літ.: Півстоліття праці Українського товариства «Просвіта» у Вінніпезі. Вінніпег, 1958; Ukrainians in the diaspora. «The Ukrainian Quarterly», 1983, N 3; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монреаль, 1991; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; *Марунчак М.* Історія українців в Канаді, т. 2. Вінніпег, 1991.

О.О. Ковальчук.

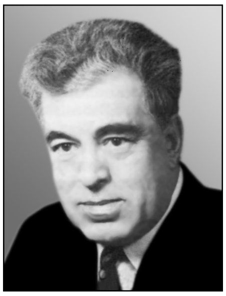

К. Андрусишин.

АНДРУ́СІВСЬКИЙ ДО́ГОВІР (ПЕРЕМИ́Р'Я) 1667 — договір між Рос. д-вою і *Річчю Посполитою* про припинення війни 1654—67 за право володіння Україною. Підписаний 30(20) січ. 1667 терміном на 13,5 років у с. Андрусов біля Смоленська (нині місто в РФ). Укладений всупереч укр.-рос. договорам, підписаним з царським урядом гетьманами Б.*Хмельницьким,* Ю.*Хмельницьким* та І.*Брюховецьким.* До миру з росіянами поляків змусив *рокош* (заколот) Ю.Любомирського (див. *Любомирські*), що охопив значну тер. Речі Посполитої. А.д.(п.) визначив місце Росії, Польщі та України в системі міжнар. відносин 60—70-х рр. 18 ст. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польс. короля і моск. царя на Укр. козац. д-ву. *Лівобережна Україна* відходила до Росії, а *Правобережна Україна* — до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж (нині місто Смоленської обл., РФ), Білу, Невель (нині міста Псковської обл., РФ), Красний Веліж (нині м. Веліж Смоленської обл., РФ), а також Сіверщину. *Київ* повинен був відійти до Польщі 1669. *Запорозька Січ* потрапляла у спільне володіння обох д-в. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн польс. *злотих* (бл. 200 000 *рублів*). Укладання рос.-польс. перемир'я викликало велике невдоволення серед усіх верств укр. народу. Проти А.д.(п.) рішуче виступали гетьман. уряди П.*Дорошенка,* І.Брюховецького, П.*Суховієнка*, а згодом і Д.*Многогрішного* та І.*Самойловича*, які протягом свого правління практично його не викону-

І. Андрух.

К. Андрущенко.

вали. Порозуміння Росії й Польщі за рахунок поділу тер. козац. д-ви спричинило зростання політ. впливу в укр. сусп-ві козац. старшини, яка спиралася на підтримку *Османської імперії* та *Кримського ханства*. Після 1667 поглибився внутрішньополіт. розкол в Україні. Внаслідок зайнятої гетьман. урядами позиції більшість із статей А.д.(п.) не було виконано, а рос.-польс. переговори щодо сфер впливу на Укр. козац. д-ву відразу продовжилися укладанням додаткових до А.д.(п.) постанов — т. зв. Моск. пунктів. Згідно з першими Моск. пунктами (14 (04) груд. 1667), Росія надавала Речі Посполитій військ. допомогу для боротьби з П.Дорошенком. За другими Моск. пунктами (9 квіт. (30 берез.) 1672) передбачалося, зокрема, відкладення спірного питання про передачу Києва Польщі до 1674. Треті Моск. пункти (13(03) серп. 1678) передбачали продовжити А.д.(п.) ще на 13 років, починаючи з 1 черв. 1680. Статті А.д.(п.) підтверджувалися і під час спец. зустрічей («з'їздів») рос. і польс. дипломатів у Андрусові 17(07) берез. 1670, 10 січ. 1675 (31 груд. 1674).

А.д.(п.) був спрямований також проти військ. могутності *Османської імперії*, відображав вимушений компроміс сторін і засвідчував наявність геополіт. рівноваги у Сх. Європі. Уряд Туреччини негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома д-вами. Водночас А.д.(п.) започаткував процес поступової втрати Укр. козац. д-вою статусу суб'єкта міжнар.-правових відносин. Проте договір 1667 не означав зникнення з карти Європи Укр. козац. д-ви, яка, незважаючи на існування двох політ. центрів (Правобереж. та Лівобереж.), продовжувала існувати як єдиний держ. організм.

Літ.: *Савич О.А.* Андрусівське перемир'я 1667 року. «Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР», 1946, кн. 2; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. Warszawa, 1959; *Галактионов Н.В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVIII в. (Андрусовское перемирье 1667 г.). Саратов, 1960; *Wójcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką: Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672. Warszawa, 1968; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве. «История СССР», 1970, № 1; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. К., 1991; *Чухліб Т.В.* Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656—1667 рр.). В кн.: Богдан Хмельницький та його доба. К., 1996; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. К., 1999.

Т.В. Чухліб.

АНДРУСЯ́К Микола Григорович (20.02.1902—25.01.1985) — укр. історик і публіцист. Н. у с. Переволочна (нині село Буського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т (1928). Дійсний чл. НТШ, проф. УВУ в Празі та ун-ту в Пн. Огайо (США). Чл. Церк.-археографічної комісії апостольського візитатора для українців у Зх. Європі. На еміграції з 1944. Від 1950 — в США. Автор понад 600 наук. праць, написаних польс., англ., нім., франц. та укр. мовами, зокрема досліджень з історії *Галицько-Волинського князівства* 13—14 ст., *Гетьманщини* 17— 18 ст., укр. церкви 16—17 ст., сусп.-політ. рухів у Галичині 19—20 ст., укр. *історіографії* 19—20 ст. та *геральдики*.

П. у м. Бостон (шт. Массачусетс, США).

Тв.: До історії боротьби між П.Дорошенком та П.Суховієм в 1668—1690 рр. «ЗНТШ», 1929, т. 150; Зв'язки Мазепи із Станіславом Лещинським і Карлом XII. Там само, 1933, т. 152; Jozef Szumlanski, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667—1708): Zarys biograficzny. Lwów, 1934; Післявоєнна історіографія української книги. «Українська книга», 1937, № 1; Українська історіографія. В кн.: Збірник Українського наукового інституту в Америці. Сент-Пол — Прага, 1939; Генеза й характер галицького русофільства в XIX— XX ст. Прага, 1941; Етапи в розвитку української нації. Прага, 1941; Назва «Україна»: «країна» чи «окраїна». Прага, 1941; Історія козаччини, кн. 1—3. Мюнхен, 1946; Тризуб. Мюнхен, 1947; Перемишль в історії України до 1918 р. В кн.: Перемишль — західний бастіон України: Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі. Нью-Йорк—Філадельфія, 1961; Михайло Грушевський як історик, народник і державник. «ЗНТШ», 1978, т. 194; З минулого Знесіння. Львів, 1992.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», 1957, vol. 5/6, N 4(18), 1/2(18/19); *Якимович Б.* Микола Андрусяк — дослідник історії України. В кн.: *Андрусяк М.* З минулого Знесіння. Львів, 1992; *Глаголюк В.* Андрусяк Микола Григорович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997.

О.В. Ясь.

А́НДРУХ Іван (28.03.1897 — 28.08. 1921) — укр. військ.-політ. діяч, активний учасник укр. нац.-визвол. боротьби 1914—21. Н. в с. Болестрашичі біля м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). Закінчив г-зію у Перемишлі (1916 — екстерном, виїжджав із фронту), учасник нац. молодіжного й січового рухів. У роки *Першої світової війни* від серп. 1914 — хорунжий *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті. Перебував у полоні в таборі у м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ; 1916—17). На поч. 1918 — у *Галицько-Буковинському курені січових стрільців,* який відзначився при захисті *Української Центральної Ради*, командир підрозділів у боях з більшовицькими військами М. Муравйова. Восени 1918 — сотник Окремого корпусу січових стрільців на більшовицькому й денікінському фронтах. Від 1920 — у таборах інтернованих частин *Української Галицької армії* в *Чехословаччині*; крайовий комендант *Української військової організації* (УВО), скерованої до рад. України, де увійшов до складу підпільного Центр. повстансько-партизан. к-ту в Києві. 17 серп. 1921 заарештований ЧК, розстріляний.

Літ.: За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; Життя і смерть полковника Коновальця. Львів, 1992; Історія Січових Стрільців. Львів, 1992; Андрій Мельник: Спогади та документи. К., 1995.

К.Є. Науменко.

АНДРУ́ЩЕНКО Кость (25.12.1883 — р. с. невід.) — громад. та політ. діяч на Далекому Сх. Н. в *Києві* в родині козака, відставного унтер-офіцера. 1904 закінчив 1-ше Київ. комерційне уч-ще. 1905 поступив до Східного (Орієнтального) ін-ту у Владивостоці (нині — Далекосх. держ. ун-т, РФ), де навч. з перервами до 1915 (закінчив повний курс по китайс.-монгол. від-ню). 1907—09 — голова Владивостоцького студентського т-ва українців — першої офіційно зареєстрованої укр. орг-ції на Далекому Сх. У берез. 1917 — прапорщик, чл. тимчасового орг. бюро зі створення Владивостоцької укр. громади. У квіт. 1917 обраний від Громади до Владивостоцької ради робітн. та військ. депутатів; від лип. 1917 — старший офіцер артилер. полку, голова військ. секції Громади, командир

1-ї Укр. роти, чл. *Української партії соціалістів-революціонерів.* 1918 — ред. газ. «Приморская жизнь», чл. військ. комісії IV Укр. далекосх. з'їзду (жовт. 1918). 1920 — секретар т-ва «Владивостоцька українська хата». Після встановлення на Далекому Сх. рад. влади (1922) виїхав до м. Харбін (Маньчжурія, нині Китай), де працював викладачем у г-зії. Брав активну участь в укр. громад. житті м. Харбін: чл. ради т-ва «Просвіта», заст. голови укр. вчительської спілки (1933); чл. т-ва прихильників літ., науки, мист-ва при Укр. нац. громаді, один з організаторів укр. шкільництва (1934); з лют. 1934 — голова Ради укр. нац. громади.

Літ.: Далекий Схід. Харбін, 1938, ч. 1—12, 14—21; Те саме, 1939, ч. 2—6; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972.

А.А. Попок.

АНЕКДО́Т (франц. anecdote, від грец. ἀνέκδοτος — «не готовий у люди», у переносному значенні — неопубл., невиданий) — коротка забавна оповідь актуального сусп.-політ., побутового чи ін. значення із дотепним, сатиричним або жартівливим забарвленням. Має багатофункціональний характер. Уперше термін «А.» вжив візант. історик 6 ст. Прокопій Кесарійський у кн. «Таємні історії». До А. він зарахував усні оповіді про відомих людей, що поширювалися, так би мовити, неофіційно.

Укр. фольклористика розцінює А. як жанр усної нар. творчості, твір сатиричного та політ. спрямування, різновид гумористичної літератури.

В істор. *джерелознавстві* А. трактується як різновид усних джерел істор. інформації поруч із думами, піснями, переказами, прислів'ями, крилатими виразами та ін. (Е.Бернгейм, С.Макарчук, О.Медушевська та ін.).

У рад. тоталітарному та посттоталітарному сусп-ві (див. *СРСР*) А. (особливо політ. та істор.) були способом психологічного опору комуніст. режимові й важливим елементом конформістського пристосування переважної більшості людей до цього режиму. Школярі розповідали сатиричні А. про Л.*Брежнєва* і вихваляли його в своїх творах як визначну людину. Користувалися популярністю А. про «бандерівців», «вуйків», «москалів» та «жидів». За розповсюдження політ. А. влада всіляко переслідувала, вдаючись у 1930—40-х рр. навіть до ув'язнення. Тому не дивно, що, напр., істор. А. виявились у щоденниках С.*Єфремова* поруч із найтаємнішими особистими документами і записами, що ніколи не планувалися ні до публікації, ні для читання іншими. Видані уже 1997 щоденники ці переконливо свідчать про важливу роль А. в духовному житті укр. сусп-ва 1920-х рр.

Творення та поширення політ. та істор. А. перебуває у прямому зв'язку з цензурою: чим меншою є сфера забороненого, тим вужчою є тематика А. й сфера їх поширення.

Літ.: *Гнатюк В.* Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899; *Кімакович І.Г.* Українські народні анекдоти, жарти, дотепи. К., 1967; Українські анекдоти. К., 1995; Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури. К., 1996; *Удод О.А.* «... А новітній фольклор невблаганно своє зазначає», або Історичні анекдоти від Сергія Єфремова. В кн.: Історія: осягнення духовності. К., 2001.

О.А. Удод.

АНЕ́КСІЯ (від лат. annexio — приєднання) — насильницьке приєднання однією д-вою тер. іншої. А. може виявлятися у приєднанні або усієї тер. (напр., А. *Російською імперією* тер. *Кримського ханства* 1783, аншлюс Австрії Німеччиною 1938 та ін.), або частини тер. певної д-ви (напр., приєднання до *Австро-Угорщини* 1908 істор. областей Боснії та Герцеговини, які з кін. 15 ст. перебували у складі *Османської імперії*).

Як правило, в результаті А. місц. нас. приєднаної тер. у складі д-ви, що здійснила А., утворює етнічну (нац.) меншість (див. *Меншини національні*), а відносно етнічного (нац.) ядра, від якого її було відірвано, — діаспору автохтонного (див. *Автохтони*) походження.

К.Ю. Бацак.

АНЕ́ТІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра часів *палеоліту пізнього* (22—10 тис. років тому). Область поширення — Степове Побужжя. Найвиразніші археол. пам'ятки — поселення Анетівка І і ІІ біля с. Анетівка Доманівського р-ну Миколаїв. обл. (досліджуються укр. археологом В.Станко). Госп.-побутові комплекси представлені скупченнями крем'яного та кістяного інвентаря, рештками фауни, каміннями-ковадлами, уламками вохри, вугіллям тощо. Серед знарядь праці переважають крем'яні різці, скребачки, різноманітні мікропластинки з ретушшю тощо. На Анетівці ІІ представлений виразний комплекс знарядь з кістки та рогу — наконечники списів, лощила, проколки, вістря тощо. Генезис А.к. пов'язаний з асиміляцією місц. к-рами ранньої доби пізнього палеоліту прийшлих центр.-європ. к-р. Економіка носіїв А.к. базувалася на полюванні на бізонів. Займалися також полюванням на ін. тварин (коня, пн. оленя, сайгака, вовка тощо) та збиральництвом. Полювання проводилося з допомогою лука та списів. Жили первісними общинами по 3—50 осіб. На Анетівці ІІ досліджено ритуальний мисливський комплекс. Нас. А.к. взяло участь у формуванні *кукрецької культури* доби *мезоліту.*

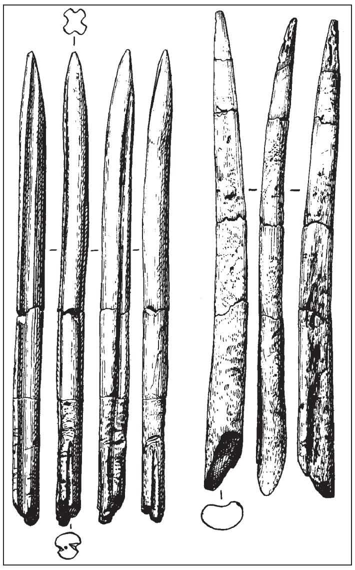

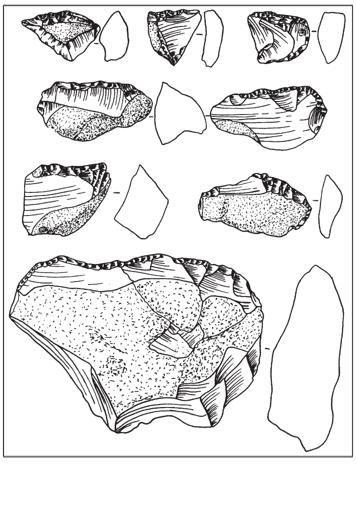

Анетівка ІІ. Наконечники списів та знаряддя праці.

Літ.: *Станко В.Н., Смольянинова С.П.* Исследование палеолита и мезолита степного Побужья. «Советская археология», 1985, № 4; *Станко В.Н.* Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. В кн.: Каменный век: памятники, методика, проблемы. К., 1989; *Станко В.Н. и др.* Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. К., 1989.

В.Н. Станко.

А́ННА (р. н. невід. — 1011) — візант. царівна, дочка імп. Романа II і сестра *Василія II* Болгаробійця, дружина київ. кн. *Володимира Святославича.* Від шлюбу з А. у Володимира народилася дочка Марія Добронєга (див. *Добронєга Володимирівна*). Шлюбна церемонія відбулася 989 після того, як військо Володимира здійснило похід у Крим і здобуло гол. на п-ові візант. місто Корсунь (див. *Херсонес Таврійський*), щоб змусити імп. Василія II виконати свою обіцянку видати сестру за вел. київ. князя (адже перед тим надісланий Володимиром 6-тис. загін добірних воїнів допоміг Василію II придушити повстання проти нього на чолі з Вардою Фокою). Після здобуття Корсуня, за угодою з імп. Василієм II, Володимир охрестився і запровадив *християнство* в *Київській Русі,* а місто вернув Візантії як викуп за наречену. З іменем А. літ. традиція пов'язує поширення освіти, к-ри й храмового буд-ва на Русі. Висловлювалася думка, ніби родинні зв'язки А. з дружиною герм. імп. Оттона II могли сприяти зближенню Русі з Германією.

М.Ф. Котляр.

Приїзд візантійської принцеси Анни до Києва. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

А́ННА (р. н. невід. — після 1253) — друга дружина галицько-волин. кн. *Романа Мстиславича* (з 1199 або 1200). Після смерті чоловіка (1205) була регентом при неповнолітніх синах Данилові (див. *Данило Галицький*) і Васильку (див. *Василько Романович*). Боролася проти бунтівного галицького боярства (див. *Галицькі бояри*), яке противилося відновленню *Галицько-Волинського князівства* Романа, що розпалося після загибелі князя в Польщі. Пішла в монастир після досягнення Данилом 18-річчя (1219). Останній раз А. згадується в розповіді *Галицько-Волинського літопису* про події 1253 як учасниця зібраної Данилом ради, на якій обговорювалася доцільність прийняття ним від рим. папи королів. титулу. Походження А. невідоме. Джерельно непідтвердженими залишаються гіпотези про знатне візант., навіть царське походження А. (М.Баумгартен, І.Граля). Більш імовірною є думка В.*Пашуто*, що А. походила з великого волин. боярства.

Літ.: *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana Mscisławowicza. «Sławia Orientalis», 1982, r. 31, N 3—4; *Котляр М.Ф.* До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. «Археологія», 1991, № 2.

М.Ф. Котляр.

А́ННА ВСЕ́ВОЛОДІВНА (Янка; між 1046 і 1067—07.10.1110, за Іпатіївським літописом, або 03.11. 1112 вел. — за Лаврентіївським) — дочка вел. київ. кн. *Всеволода Ярославича* й (згідно з відомостями В.*Татищева*) дочки візант. імп. *Константина IX* Мономаха. 1086 при церкві св. Андрія в *Києві* Всеволод заснував жін. монастир, в якому А.В. після постригу стала першою настоятельницею (Андріївський «Янчин» монастир). А.В. брала активну участь у церк.-політ. житті Русі. 1089—90, після смерті київ. митрополита Івана II, очолила посольство до *Константинополя* й привезла нового митрополита Івана III. Від часів середньовіччя існує версія, що А.В. в 1090-х рр. заснувала при монастирі шк. для дівчат, де навчали грамоті, співам і шитву. З ім'ям А.В. пов'язані легенди більш пізнього походження про її високе мист-во лікування. Похована у церкві жін. монастиря св. Андрія (ні поховання, ні церква, ні монастир не збереглися).

М.Ф. Котляр.

А́ННА ІВА́НІВНА (07.02(28.01). 1693—28(17).10.1740) — рос. імператриця (1730—40), дочка рос. царя Івана V Олексійовича та цариці Парасковії Федорівни (уродженої Салтикової). 1710 вийшла заміж за курляндського герцога Фрідріха Вільгельма, але вже наступного року овдовіла. По смерті імп. Петра II двірцевою верхівкою (Верховною таємною радою) була обрана імператрицею (1730) на певних умовах («кондиціях»), які були розірвані нею після того, як посіла престол. А.І. передовірила управління імперією придворним, де гол. роль відігравали прибалтійські дворяни на чолі з курляндським герцогом Е.Біроном. По смерті гетьмана Д.*Апостола* (1734) А.І. ліквідувала гетьманат, а владу передала в руки 2-ї Малорос. колегії (офіц. назва *Правління гетьманського уряду*) з шести осіб, якою, по суті, одноосібно керував кн. О.Шаховський. Останній формально дотримувався «*Рішительних пунктів*» *1728* Петра II, а фактично — таємної інструкції, яка була зорієнтована на посилення колоніального гніту в Україні. На *Гетьманщину* поширилася діяльність Канцелярії таємних розшукових справ, посилилися репресії, втручання імперії в укр. справи (був здійснений майновий поділ укр. козацтва на *виборних козаків* і *підпомічників*). 1731 стала будуватися *Українська лінія* від Дніпра до Сіверського Дінця (прит. Дону), в якій було задіяно 20 тис. укр. козаків та селян. Із тактичних міркувань у ході підготовки до чергової турец. війни А.І. амністувала запорожців і дозволила їм вернутися на старі січові місця (1734) і заснувати *Нову Січ. Російсько-турецька війна 1735—1739* принесла значні спустошення Україні, лягла новим тягарем на плечі народу.

Анна Іванівна.

А.І. не мала дітей, тому своїм спадкоємцем призначила немовля — Івана VI Антоновича, а регентами — свою племінницю Анну Леопольдівну та Е.Бірона. Але внаслідок двірцевого перевороту (1741) престол перейшов до дочки *Петра I* — *Єлизавети Петрівни*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України, т. 2. К., 1991.

Ю.А. Мицик.

А́ННА ЯРОСЛА́ВНА (бл. 1032 — після 1075, не пізніше 1089) — середуща дочка київ. кн. *Ярослава Мудрого*. Згадується лише в іноз. джерелах. Друга дружина франц. короля Генріха I Капета (1031—61), з яким урочисто побралася у м. Реймс (Франція) 19 трав. 1051. Цей шлюб деякі вчені розглядають як наслідок охолодження русько-герм. відносин (активних у 30-ті — 40-ві рр. 11 ст.). Мала двох синів: старшого, майбутнього короля Франції Філіппа I (1061—1108), і молодшого Гуго, засн. династії графів Вермандуа, одного з керівників 1-го Хрестового походу (див. *Хрестові походи*). Після смерті Генріха А.Я. залишила королів. двір. Регентом при малолітньому Філіппові став чоловік сестри покійного короля граф Балдуїн Фландрський. Будучи опікункою сина, А.Я. підписувала разом з ним деякі держ. грамоти. 1062 вона вдруге вийшла заміж за графа Рауля де Крепі-і-Валуа, котрий раніше очолював феод. опозицію до її чоловіка. Оскільки Рауль уже мав законну дружину, церква не визнала його новий шлюб, і Папа Олександр II відлучив його від церкви. Після смерті графа 1074 А.Я. вернулася до двору сина. Вона продовжує ставити свій підпис на держ. актах. На одному з них є кириличний підпис: «Анна Ръина», тобто «Анна королева» (латиною). Відомий лист рим. папи Миколая II до А.Я. (1059), в якому він наголошує на її благочесті й щедрості стосовно церкви (заснувала, зокрема, монастир св. Вінцента в Санлісі, на пн. від Парижа, де вона жила після смерті Генріха I). Востаннє ім'я А.Я. стоїть на документі 1075. Подальша її доля невідома. Дехто з істориків вважає, що вона вернулася на Русь, однак цьому немає підтвердження в джерелах. Наприкінці 17 ст. вчений абат Менетріє виявив надгробок А.Я. у церкві

Пам'ятник Анні Ярославні — королеві Франції. Франція, м. Санліс, монастир св. Вінцента.

Вільєрського абатства поблизу м. Етамп у Франції. Напис на надгробку: «Тут лежить пані Анна, вдова короля Генріха».

М.Ф. Котляр.

АННА́ЛИ (лат. annales від annus — рік) — 1) записи по роках найважливіших подій у *Римі Стародавньому*, а також у деяких країнах Зх. Європи за середніх віків. (На Русі їхніми відповідниками були літописи.) Вони є найдавнішою формою історіографічних творів (див. *Історіографія*). Щорічні записи були поширені у давніх єгиптян, ассирійців, персів, китайців та ін. народів. У Стародавньому Римі за велінням верховного жерця (великого понтифіка) усі важливі події щорічно сухо й лаконічно нотувалися на білих, покритих гіпсом дошках, і їх показували публіці. Коли почалися такі записи, невідомо (гадають — 5 ст. до н. е., є й ін. гіпотези). Втрачені, очевидно, під час пожежі Рима 387 до н. е., А. були відновлені по пам'яті, зібрані в 80 книгах (Annales Maximi — Великі А.). Ведення А. припинилося між 123 і 114 рр. до н. е. А. не збереглися, проте відомості про них та їхній зміст є у тв. давньорим. істориків. Останніх традиційно називали анналістами, а свої тв. анналісти називали А.

У Європі А. були поширені до 13—14 ст. Велися вони переважно в монастирях. Середньовічні А. часто називали ще й хроніками. Починаються вони від «сотворіння світу» або ж Різдва Христового, писалися здебільшого лат. мовою. Для свого часу вони мали істор. значення, інколи їх виклад мав і прагматичний характер, був логічно обумовлений. А. разом з «Історіями» стали основою для появи пізніших хронік. Найвизначніші середньовічні А.: «Аннали франкського королівства» (Annales regni francorum, 8—9 ст.), Фульдські аннали (680—901), Сен-Бертенські аннали (741—882), Реймські аннали (10 ст.), Хільдесхеймські аннали (до 1137), Кведлінбурзькі аннали Ламберта Герсфольдського (11 ст.), Празькі А. (899—1220), Генуезькі А. (1099—1294) та ін.;

2) назви деяких сучасних міжнар. істор. журналів (див. *Анналів школа*).

Літ.: *Люблинская А.Д.* Источниковедение истории средних веков. Л., 1955.

Я.І. Дзира.

АННА́ЛІВ ШКО́ЛА — один з провідних дослідницьких напрямів у сучасній істор. науці. Назва напряму є умовною, походить від назви ж. «Аннали економічної та соціальної історії» (Annales d'histoire économique et sociale, 1939— 1941; 1945—1946 — Annales d'histoire sociale; 1942—1944 — Melanges d'histoire sociale; з 1946 — «Аннали: Економіка — Суспільство — Цивілізація», сучасна назва: «Аннали. Історія, соціальні науки»), заснованого 1929 М.*Блоком* і Л.*Февром*.

У розвиткові А.ш. розрізняють кілька етапів, кожен з яких асоціюють з «поколінням» її розробників.

Зародження напряму проходило під впливом широкої критики *позитивізму в історичній науці,* розвитку соціологічних методів та структуралізму в суспільствознавчих дослідженнях. А.Берр на ру-

бежі 19 та 20 ст. висунув ідею «культурно-історичного синтезу», наголосив на необхідності зближення історії з ін. галузями знань. Вважаючи головною вадою *марксизму в історичній науці* те, що той недооцінював вплив свідомості на розвиток сусп-ва, А.Берр, М.Блок і Л.Февр ініціювали становлення нових напрямів істор. розвідок. Серед гол. внесків представників першого покоління А.ш. — широке запровадження в історико-антропологічні дослідження категорії *ментальність*. Л.Февр значну увагу приділяв історико-екон. аналізові, вивчаючи взаємозв'язок між геогр. та соціальними факторами розвитку людства.

Нові ідеї були підхоплені другим поколінням А.ш. Ф.Бродель слідом за А.Берром запропонував т. зв. тотальний підхід до історії. Він розробив уявлення про тернарну систему «культура—соціум—економіка», що дало змогу вдало поєднати формаційну та цивілізаційну теорії, структурував істор. час на довготривалий (історія цивілізацій), середньотривалий (в межах соціально-екон. формації) та короткотривалий (час політ. історії), що дало можливість залучати до аналізу як історію подій, так і *біографістику*.

Третє покоління А.ш. (Ж.Дюбі, Ж. Ле Гофф та ін.) вирізняється особливою зацікавленістю питаннями колективної та індивідуальної свідомості в історії, що пов'язано з тогочасним впливом антропологічного структуралізму та постмодернізму в істор. науці.

З наближенням 70-річного ювілею ж. «Аннали» серед істориків А.ш. розгорнулася широка дискусія про подальші напрями роботи, в ході якої сформувалося четверте покоління А.ш. (А.Буро, Р.Шарт'є та ін.), яке в 1990-ті рр. висунуло ідею т. зв. спец. історії ментальностей. Вона досліджує вплив колективної свідомості на індивідуальну. Одночасно наголошується на необхідності повернення до тернарної моделі «глобальної історії» Ф.Броделя.

Особливістю А.ш. є відсутність догматизації форм і методів істор. пізнання, заклик до творчої розкутості в осмисленні істор. процесу. Під впливом А.ш. сформувалися такі напрями істор. досліджень, як «нова наукова історія», «нова економічна історія», «нова соціальна історія», *кліометрія*, «психоісторія», *мікроісторія,* неомарксистська історія, нарративістика та *постмодернізм в історичній науці*.

Знайомство рад. істориків, у т. ч. й українських, з ідеями А.ш. розпочалося у 1930-ті рр., але до 1970-х рр. увага приділялася лише конкретним працям окремих її представників. Комплексне висвітлення напрацювань А.ш. започатковане М.Соколовою та Ю.Афанасьєвим на рубежі 1970—80-х рр. Від 1980-х рр. ідеї А.ш. поширював А.Гуревич, який 1989 разом з Ю.Безсмертним започаткував в *СРСР* вид. щорічника «Одиссей. Человек в истории».

В останнє десятиріччя ідеї А.ш. набули поширення в Україні. Здійснюються окремі спроби пер. праць представників А.ш. укр. мовою. Од 1992 кілька разів видавався зб. «Mediaevalia Ucraiпica: ментальність та історія ідей» (т. I—V).

Літ.: *Соколова М.Н.* Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. М., 1979; *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики: Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. М., 1980; *Le Goff I.* La nouvelle histoire, 1988; *Burke P.* The French historical revolution. Cambrige, 1990; *Бессмертный Ю.Л.* «Анналы»: переломный этап? «Одиссей. 1991», 1991; *Дюби Ж.* Развитие исторических идей во Франции после 1950 г. Там само, 1991; *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа «Анналов». М., 1993; Споры о главном: Дискуссии о настоящем, прошлом и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». М., 1993; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России. К., 1994; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001.

А.Г. Плахонін.

АНОМІ́Я (від грец. ἀνομία — беззаконня), **аномія соціальна** — неврегульованість, дезорганізація традиційних цінностей, інституцій, зв'язків у період соціальних потрясінь. Термін А. вперше запровадили антич. автори, зокрема він трапляється в творах Евripіда та *Платона*, пізніше його використовували у своїх студіях англ. історик В.Лембрейд, франц. філософ і соціолог Ж.Гюйо та ін. До широкого наук. обігу поняття А. введене франц. соціологом Е.*Дюркгеймом* наприкінці 19 — поч. 20 ст., який тлумачив А. як посилення відчуженості у сусп-ві зі слабким консенсусом, кризою системи цінностей, втратою ефективних соціальних і моральних норм, що регулюють колективне та індивідуальне життя. Він вважав одним із виявів аномії широке розповсюдження самогубств. У його концепції А. є результатом неспроможності спільноти перейти від «механічної солідарності» до «органічної солідарності». Термін активно використовував у своїй теорії політ. конфлікту нім. соціолог Р.Дарендорф, який розглядав А. як нелегітимний політ. конфлікт у зонах правового вакууму (вуличні заворушення та зіткнення, електоральна пасивність, антисоціальні, нігілістичні форми протестів та ін.).

Сучасну теорію А. розробив амер. соціолог Р.Мертон. Він розглядав А. як такий стан сусп-ва і свідомості, коли досягнення індивідуальних, особистих цілей, що визначаються соціокульт. чинниками та потребами, стає неможливим законними, легітимними шляхами й засобами. Мертон виділяв чотири типи реакцій на існуючий розрив між індивідуальними цілями та легальними засобами їх досягнення: 1) інновація — злочин або ін. асоціальні дії; 2) ритуалізм — спроби діяти «схвальними» засобами без надії на успіх; 3) ретреатизм — ситуативний вибір; 4) заколот — прагнення змінити існуючу систему.

Поняття А. застосовується у соціології, політології, соціальній психології, культурології та ін. соціогуманітарних дисциплінах. Інколи вживається воно у наук.-істор. студіях для позначення соціально-психологічного стану верств, прошарків, груп та ін. спільнот напередодні, після та в ході великих революц. зрушень, масштабних і тривалих воєн. конфліктів та ін. сусп.-політ. катаклізмів. Щодо укр. історії цей термін іноді використовується для позначення соціально-психологічних настроїв після поразки *української революції 1917—1921, голодомору 1932—1933*, масових репресій 1937—39 (див. *Єжовщина*), рад. перебудови 1987—91 та ін. У деяких сучасних політологічних, соціологічних та культурологічних дослідженнях зазначається, що в багатьох сусп-вах посткомуніст. країн, у т. ч. й в Україні, спостерігається соціально-психологічний стан, близький до А., або принаймні наявність рис, притаманних їй.

Літ.: *Радлов Э.* Принципы философии Гюйо. «Журнал Министерства народного просвещения», 1894, № 5; *Гю-*

йо Ж. Собрание сочинений, т. 1—5. СПб., 1898—1901; *Дюркгейм Э.* Самоубийство: социологический этюд. СПб., 1912; *Рубинштейн С.Л.* Проблема индивидуального и общественного сознания человека: Психологическая концепция французской социологической школы. В кн.: *Рубинштейн С.Л.* Принципы и пути развития психологии. М., 1959; *Беккер Г., Босков А.* Современная социологическая теория. М., 1961; *Мертон Р.* Социальная структура и аномия. «Социологические исследования», 1992, № 3—4; *Раймон А.* Этапы развития социологической мысли. М., 1993; *Дюркгейм Э.* Социология: ее предмет, метод, предназначение. М., 1995; *Його ж.* О разделении общественного труда. М., 1996.

О.В. Ясь.

АНОНІ́М УГО́РСЬКИЙ — нотарій угор. короля Бели III (1172—96), автор «Діянь угрів» (Gesta Hungarorum, 1196—1203). Твір дійшов до нас у єдиному списку, який датується кін. 13 ст. А.У., розповідаючи про переселення в 9 ст. угрів до Середнього Подунав'я, повідомляв про підкорення ними *Києва*, *Галича (давнього)*, Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*). Як показали дослідження джерелознавців, А.У. механічно переніс реалії сучасної йому *Київської Русі* 12 ст. на події 9 ст., обґрунтовуючи тим самим політику *Арпадів*, спрямовану на підкорення земель *Галицького князівства*. У той же час повідомлення А.У. можуть бути використані для вивчення історії Русі доби *удільної роздробленості*.

Тв.: P.magistris, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. В кн.: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, vol. 1. Budapest, 1937; Угор. пер. — Anonymus. Gesta Hungarorum. Bela király jegyzőjenek könyve a maguarok cselekedeteiről. Budapest, 1977.

Літ.: *Шушарин В.П.* Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских памятниках. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Дьерффи Д.* Время составления Анонимом «Деяний венгров» и степень достоверности его сочинения. В кн.: Летописи и хроники. 1973 г. М., 1974; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. М., 1997.

А.Г. Плахонін.

А́Н-СЬКИЙ Семен (справжнє ім'я та прізв. Шломо Раппопорт; 27(15).10.1863—08.11.1920) — єврейс. письменник, етнограф, громад. діяч. Н. у м-ку Чашники (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Виріс в реліг. родині, здобув традиційну єврейс. освіту. Після 17 років вивчив рос. мову, займався самоосвітою. На поч. 1880-х рр. захопився *народництвом*, навчав сільс. дітей. У цей період починається його літ. діяльність. Перші тв., написані рос. мовою, змальовують рос. нар. життя: «На новой земле» (1889), «Торги» (1892). 1892— 1905 перебував у Франції, був особистим секретарем відомого народника П.Лаврова. Під впливом антисемітських акцій у Франції («процес Дрейфуса» 1894—1906) та єврейс. погромів на тер. *Російської імперії* (1903—05) звернувся до єврейс. тематики.

1912—14 організував дві етногр. експедиції в Україні з метою збирання єврейс. фольклору. Експедиції працювали на тер. *Волині* та *Поділля*. Було зібрано тисячі пісень та легенд, багато рукописів 17—18 ст., зроблено бл. тисячі фотографій. Експедиції побували у 60 містах і м-ках, де компактно мешкало єврейс. нас.

1913, під час *Бейліса справи,* А. виступив проти антиєврейс. наклепів. У роки *Першої світової війни* очолював у *Галичині* К-т допомоги євреям, які постраждали від погромів під час військ. дій. Також сприяв порятунку залишків культ. спадщини єврейс. народу в Зх. Україні. 1917 вийшла друком найвідоміша п'єса А. «Діббук». Останні роки життя А. працював у *Варшаві*, де й помер.

Семен Ан-ський.

Тв.: Диббук. «Еврейский журнал», 1991, № 2.

Літ.: Еврейская энциклопедия, т. 1. СПб., 1908; *Шаргородская Ф.* О наследии Ан-ского. «Еврейская старина», 1924, т. 11; *Лукин В.* От народничества к народу. В кн.: Евреи в России: Сборник научных трудов. СПб., 1995.

А.Ю. Подольський.

АНТА́НТА (франц. entente — згода) — військ.-політ. угруповання. Домінувало в міжнар. відносинах перших десятиліть 20 ст. Виникло у відповідь на створення 1882 і подовження 1891 Троїстого союзу Німеччини, *Австро-Угорщини* та Італії. Веде поч. від франко-рос. союзу 1891—93, оформилося як глобальна коаліція після вступу до союзу Великої Британії, яка 1904 врегулювала суперечності з Францією в Африці та 1907 — з *Російською імперією* в Азії. Колоніальна експансія та озброєння Німеччини, її прагнення покінчити з пануванням Англії на морях спонукали Лондон відійти від попередньої політики «блискучої ізоляції», вступити у союзницькі взаємини з континентальними д-вами, зберігаючи провідну роль у світ. міжнар. відносинах. У роки *Першої світової війни* блок Англії, Франції й Росії підтримало 25 д-в, у т. ч. й США (не бажаючи розчинятися в А., останні проголосили себе «асоційованою країною» угруповання).

Назрівання глобального збройного конфлікту між військ.-політ. блоками безпосередньо загрожувало Україні. Її землі перебували у складі д-в, які належали до протилежних військ.-політ. блоків, — Росії й Австро-Угорщини, що суперничали за першість у Пд.-Сх. Європі. Але на укр. землі претендували й інші д-ви. Суттєвою причиною таємного приєднання Румунії до Троїстого союзу 7 жовт. 1883 було прагнення оволодіти *Бессарабією*. Від поч. І світ. війни укр. землі перетворилися на арену жорстоких битв. В офіційно проголошених територіальних вимогах Росії йшлося про приєднання до Росії *Східної Галичини*, а також, не зовсім виразно, — Закарпаття. *Буковина Північна* поступово перетворилася на об'єкт активного торгу Росії з Румунією, при цьому союзники Росії по блоку підтримували, однак, Румунію.

Повалення царизму й розгортання укр. нац. руху спочатку не змінило ставлення А. до України. Франція й Англія продовжували розглядати укр. питання як внутр. справу Росії. Однак неспроможність останньої утримувати Сх. фронт привернула увагу А. до України як до геополіт. партнера. А. надсилає місії та емісарів (французи Ж.Пелісьє, Ж.Табуї) для вивчення ситуації в Україні, активізує діяльність консулів у *Києві* й *Одесі* (ними були, відповідно, англійці Дуглас і П.Багге, американці Д.Дженкінс і Рей), військ.-санітарних та ін. орг-цій. Після *Жовтневої революції 1917* і на поч. роботи Раднаркому Рад. Росії така діяльність розширилася, набуваючи більш інтенсивного й скоординованого характеру. Франція й Англія призначили представниками при уряді *Української Народної Республіки* Ж.Табуї та П.Багге. 23 груд. в Парижі вищі представники влади, армії й розвідки уклали *англо-французьку угоду про розподіл сфер впливу в Росії 1917.* Укладання *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* було засуджено А. і в майбутньо-

му використовувалося сусідами України для політичних спекуляцій. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918* перервав роботу місій і представників А. в Україні. Після перемоги над ворожим угрупованням 1918 А. розпочала введення своїх військ у пд. р-ни України (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). На *Паризькій мирній конференції 1919—1920* глави А. і США диктували переможеним країнам умови повоєн. врегулювання, створивши *Версальську систему міжнародних відносин*. Питання, пов'язані з Україною та її землями, розглядалися в контексті або відновлення «єдиної та неподільної Росії», або створення «санітарного кордону» на зх. рубежах Рад. країни. Поч. функціонування *Ліги Націй* формально припинив діяльність А.

Літ.: *Тэйлор А. Дж. П.* Борьба за господство в Европе. 1848—1918. М., 1958; *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. К., 1962; История дипломатии, т. 3. М., 1965.

Р.Г. Симоненко.

АНТА́НТИ ВІЙСЬКО́ВА ПРИСУ́ТНІСТЬ НА ПІ́ВДНІ УКРА́ЇНИ 1918—1919. Розв'язання *більшовиками* громадян. війни на тер. колишньої *Російської імперії,* у т. ч. в Україні, *протигетьманське повстання 1918*, революції в *Австро-Угорщині* та Німеччині зробили наприкінці 1918 Центр. та Сх. Європу зоною надзвичайної мілітарної напруженості, яка могла перекинутися на Зх. Європу. Потенційна небезпека змусила країни *Антанти* застосувати превентивні заходи щодо стабілізації ситуації у Сх. Європі, насамперед на тер. Рос. імперії. Саме про це говорилося в декларації, опубл. наприкінці листоп. 1918 в одес. пресі від імені країн Антанти. Зокрема, в ній проголошувалося, що країни Антанти «стверджують свою непохитну волю» підтримати порядок на Пд. Росії і що ця «непохитна воля в найближчому часі буде підтримана збройною силою в такій кількості, як того вимагають обставини».

Ще в груд. 1917 Велика Британія та Франція поділили тер. Рос. імперії на сфери впливу (див. *Англо-французька угода про розподіл сфер впливу в Росії 1917*). Україна потрапила до зони франц. відповідальності. У верес. 1918 прем'єр-міністр Франції Ж.Клемансо затвердив план встановлення військ. контролю за пн.-чорномор. портами. 23 листоп. 1918 перші антантівські десанти висадилися в *Севастополі*, 2 груд. до *Одеси* прибув франц. лінійний корабель «Мірабо». В серед. груд. в Одесі почалася висадка 15-тис. військ. десанту Антанти, який змусив війська *Української Народної Республіки* залишити місто.

13 січ. 1919 в Одесі розташувався штаб франц. десантної д-зії. Її командир ген. д'Ансельм зажадав від укр. військ розблокувати р-н навколо Одеси і відійти на лінію Тирасполь (нині Молдова)—Бірзула (нині м. Котовськ Одес. обл.)—*Вознесенськ—Миколаїв—Херсон.* Наприкінці січ. — поч. лют. 1919 війська Антанти взяли під свій контроль Херсон і Миколаїв. Генерал д'Ансельм видав наказ, в якому оголосив: «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі і патріотизму відновити порядок у краї».

Франц. військ. представники намагалися розібратися в складному конгломераті місц. політ. угруповань, не допускати одноосібного зміцнення якогось із них. Однак вони не приховували і своєї антибільшовицької упередженості та прихильності до ідеї збереження «єдиної та неподільної Росії». Останнє не могло не позначитися негативно на укр.-франц. діалозі (лют.—берез. 1919). Франц. позиція зводилася до семи пунктів: 1) Пд. колиш. Рос. імперії поділявся на дві частини. Перша — до неї входили Київ., Волин., Подільська, Полтав., Черніг. і частково Харків. губернії — відводилася під управління *Директорії* УНР. Друга — її назвали «Южнорусский край» — відводилася під управління спеціально створеної Антантою рос. Директорії, до якої долучався представник *Добровольчої армії;* 2) весь «край» окуповувався франц. військами; 3) влада обох Директорій поширювалася лише на цивільні форми життя; 4) створювався єдиний протибільшовицький фронт на чолі з франц. командуванням; 5) мали організовуватися змішані франц.- укр. і франц.-рос. військ. підрозділи; 6) обидві Директорії зобов'язували провести аграрну реформу, яка передбачала, зокрема, обов'язковий викуп великих маєтків та збереження приватної власності на малі та середні маєтки; 7) французи мали здійснювати управління фінансами й залізницями. Додатково франц. представники наполягали на персональних змінах у кер-ві УНР. Цей план не знайшов розуміння ні у Директорії УНР, ні у вищого командування Добровольчої армії.

На поч. весни 1919 обставини склалися так, що Антанта не могла вести широкомасштабні воєн. дії в Україні. У берез. під тиском частин Червоної армії, які було сформовано переважно з вояків повстанських загонів колиш. отамана Армії УНР М.Григор'єва, вони залишили Херсон і Миколаїв, а на поч. квіт. — Одесу. Рішення про залишення Одеси було схвалено Радою чотирьох *Паризької мирної конференції 1919—1920.* Переважна ч. антантівського десанту була передислокована до Румунії. Локальний характер дислокації військ Антанти, їхня відносна нечисленність, пасивна форма власне військ. поведінки не дають підстав говорити про військ. інтервенцію Антанти в Україні, як це зображувала рад. *історіографія*.

Літ.: *Марголин А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин, 1921; *Косик В.* Франція і питання самостійності України 1917—1919 роки. «ЗНТШ», 1993, т. 225; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 роках. К., 1998.

В.Ф. Верстюк.

А́НТИ — слов'ян. міжплемінне об-ня. За готським істориком *Йорданом* та візант. Прокопієм Кесарійським, межі розташування антів окреслені Дніпром і Дністром. Перша згадка про А. належить до кін. 4 — поч. 5 ст. Йордан повідомляє, що германське плем'я остроготів (див. *Готи*) *Вінітара*, перемігши А., розіп'яло їхнього царя *Божа* та 70 старійшин, але від остаточної поразки А. врятував Баламбер — вождь *гунів*, який приборкав остроготів та вбив Вінітара. Це повідомлення дає змогу вважати А. союзниками гунів. Востаннє про А. йшлося у візант. історика *Феофілакта Сімокатти* та візант. хроніста *Феофана Сповідника*, які під 602 повідомляють про розгром А. (союзників візантійців) військ. підрозділами *аварів* на чолі з Апсихом. Авари постійно воювали з А., розорюючи їхні землі. Спроба укласти мир та викупити бранців завершилася вбивством аварами посольства А. на чолі з Мезамиром.

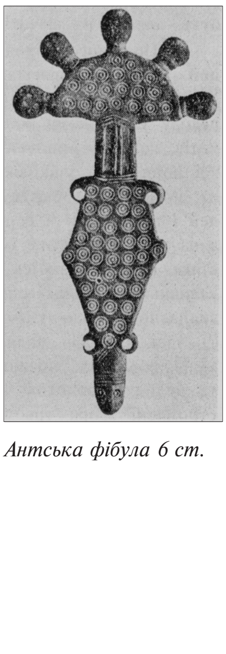

Антська фібула 6 ст.

Археол. еквівалентом А. вважається людність, яка створила *пеньківську культуру*. Соціальній верхівці А., і перш за все дружинникам, належали багаті поховання. У скарбах із поховань А. 6—7 ст. в лісостеповій смузі Пд.-Сх. Європи поряд із жін. прикрасами (пальчаті фібули, наручні браслети, скроневі кільця, підвіски та ін.) були обладунки воїнів. Утворення цих скарбів та припинення існування пеньківської к-ри припадає на останню чверть 7 ст. — час піднесення Хозарії (див. *Хозарський каганат*).

Літ.: *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. М., 1979; *Приходнюк О.М.* Анты и пеньковская культура. В кн.: Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989; *Його ж.* Пеньковская культура. Воронеж, 1998.

О.М. Приходнюк.

АНТИБІЛЬШОВИ́ЦЬКИЙ БЛОК НАРО́ДІВ (АБН) — об-ня політ. орг-цій різних народів для боротьби з *більшовиками*. Ств. 21—22 листоп. 1943 з ініціативи *Організації українських націоналістів* на таємній 1-й Конф. поневолених народів Сх. Європи і Азії в с. Будераж (тоді у складі *генералкомісаріату* «Волинь-Поділля» *рейхскомісаріату «Україна»*; нині село Здолбунівського р-ну Рівнен. обл.). До складу АБН увійшли політ. орг-ції народів, що перебували під владою *СРСР*. На установчому конгресі 16 квіт. 1946 у Зх. Німеччині АБН було реорганізовано. Президенти АБН: Я.*Стецько* (1946—1986) та його дружина Я.*Стецько* (1986—2003). Друкований орган «АБН-Кореспонденс» («ABN-Correspondence») виходив від 1949 нім., англ. і неперіодично франц. мовами. 1967 АБН став співзасн. Всесвітньої антикомуніст. ліги.

В.К. Мороз.

АНТИГІ́ТЛЕРІВСЬКА КОАЛІ́ЦІЯ — військ.-політ. союз д-в, спрямований проти нацистської Німеччини та її європ. союзників у *Другій світовій війні*. А.к. виникла внаслідок гітлерівського нападу на Польщу 1 верес. 1939. Велика Британія і Франція в ультимативній формі зажадали від Німеччини припинити агресію і, не отримавши відповіді, 3 верес. оголосили їй війну. Так склалася перша А.к.

У трав.—черв. 1940 гітлерівський *вермахт* розгромив англо-франц. блок. 22 черв. Франція капітулювала, Велика Британія продовжувала воювати. Її союзниками залишилися тільки емігрантські уряди окупованих А.*Гітлером* країн, що знайшли притулок у Лондоні. Як військ. союз А.к. перестала існувати.

Напад нацистської Німеччини на *СРСР* 22 черв. 1941 докорінно змінив ситуацію. 12 лип. 1941 у *Москві* укладено англо-рад. угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Утворилася друга А.к. 11 груд. 1941 Гітлер оголосив війну США. А.к. поповнилася новими членами. Юрид. оформлення А.к. завершилося підписанням 1 січ. 1942 у Вашингтоні *Декларації 26 держав 1942*, які вважалися чл. військ. союзу. Проте фактично з гітлерівським блоком воювали тільки Велика Британія з домініонами, СРСР і США.

А.к. належить істор. заслуга в розгромі агресорів, які розв'язали війну з метою встановлення свого світ. панування. Найбільший тягар боротьби проти гітлерівської Німеччини припав на Рад. Союз. США до 1944 осн. масу своїх діючих ЗС спрямовували проти Японії. СРСР вступив у війну з Японією через три місяці після підписання акта капітуляції Німеччини (8 трав. 1945 в Берліні; див. *Радянсько-японська війна 1945*).

Загальновизнаною політ. програмою другої А.к. була Атлантична хартія від 14 серп. 1941, запропонована президентом США Ф.Рузвельтом. Продовженням А.к. у повоєн. час стало створення *Організації Об'єднаних Націй*.

В.С. Коваль.

АНТИКЛЕРИКАЛІ́ЗМ (від грец. ἀντι — проти та від лат. clericalis — церковний) — сусп. течія, що має на меті обмежити, а то й зовсім унеможливити вплив церк. влади (кліру) на політику, освіту й виховання, к-ру, громад. життя. Набув поширення в добу Просвітництва (див. *Просвітництва доба*). Радикалізувався в період *Французької революції кінця 18 століття*. Занепав під час легітимістської Реставрації у Франції. Відродився в добу індустріалізації та космополітичної урбанізації 19 ст. Справив значний вплив на доктрини *анархізму* та *соціалізму*, на ліберальні й визвол. рухи в Зх. Європі. Нац. злука Італії викликала тривалі суперечки громадськості з рим. курією (див. *Ватикан*). Німеччина протягом століть вела Культуркампф проти *католицизму*. Клір зазнав жорстких репресій під час громадян. війн у 20 ст. в Росії, Іспанії, на Балканах, в Азії. Комунізм, націонал-соціалізм, ін. тоталітарні режими вдалися до руйнівного й нищівного *атеїзму*, що не зупинявся ні перед чим. Відтоді становище церков змінилось. Нині в більшості країн церква відокремлена від держави й шкільництво від церкви. Сьогодні А. уже не відіграє істотної ролі в суспільстві.

Літ.: *Kloczowski J.* Wspólnoty chrześcijanskie. Kraków, 1964; Der Klerikerstreit. München, 1990.

М.В. Кірсенко.

АНТИКОМІНТЕ́РНІВСЬКИЙ ПАКТ — договір, укладений 25 листоп. 1936 в Берліні між Німеччиною і Японією з метою боротьби проти Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*). 1937 до нього приєдналася Італія, 1939 — Угорщина, Маньчжоу-Го (існувала 1932—45 на тер. Пн.-Сх. Китаю — Маньчжурії), Іспанія. 1941 його членами стали Болгарія, Данія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Хорватія та т. зв. уряд окупованої японцями частини Китаю. А.п. передбачав взаємодопомогу його членів проти «підривних дій Комінтерну» без будь-яких воєн. зобов'язань. Перемога *антигітлерівської коаліції* у *Другій світовій війні* привела до ліквідації А. п.

І.М. Кулинич.

К.Є. Антипович.

АНТИПО́ВИЧ Костянтин Єрофійович (25.12.1899—1949) — укр. історик. Н. в м. Луков Люблінської губ. (нині м. Лукув, Польща). 1918—19 навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту, 1921—23 — Ін-ті нар. освіти (Київ). 1925—28 — аспірант н.-д. каф-ри історії України при ВУАН у Києві (кер. М.*Грушевський*). 1929—33 — співпрацівник Комісії з вивчення соціально-екон. історії України 18—19 ст. при ВУАН, Істор.-геогр. комісії при ВУАН. Від 1930 — проф. Київ. ін-ту нар. освіти. 1934 — наук. співпрацівник Історико-археогр. ін-ту ВУАН, 1935 — київ. обласний інспектор охорони пам'яток к-ри, співпрацівник музею *Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Досліджував історію міст *Правобережної України* 18—19 ст. Автор ґрунтовної сфрагістичної ст. «Київська міська печатка» (Ювілейний зб.

на пошану акад. Д.Багалія, ч. 1. К., 1927). Рятуючись від репресій, переїхав до АРСР Німців Поволжя, працював у пед. ін-ті м. Енгельс (нині місто Саратовської обл., РФ).

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; *Верба І., Юркова О.* Український сфрагіст Кость Антипович: замальовка до портрета. В кн.: Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27—29 берез. 1997 р.): Матеріали. Львів, 1997; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка Костянтина Антиповича. Там само.

О.В. Юркова.

АНТИСЕМІТИ́ЗМ В УКРАЇ́НІ. Масова поява євреїв в Україні відбулася після поглинення укр. етнічних земель *Річчю Посполитою* (див. *Люблінська унія 1569*). Польс. або полонізовані укр. *магнати* активно сприяли переселенню єврейс. громад на тер. своїх маєтків, особливо на *Правобережній Україні.* Після «революції цін», викликаної напливом до Європи американського золота, ціни на хліб у Європі багатократно зросли. Поспішаючи використати сприятливу кон'юнктуру, власники великих маєтків почали розвивати на укр. чорноземах фільваркові г-ва (див. *Фільварок*) і вивозити хліб в Європу через балтійські порти. Безпосередніми організаторами фільваркового господарювання на засадах оренди або відкупів були заможні євреї. Вони здійснювали також транспортування і експорт панського хліба, його переробку в горілку і продаж останньої в шинках, збирали мито, налагоджували вир-во і продаж ремісничих виробів. Останнє призвело до розорення місц. підприємців, у т. ч. з сел. середовища, які займалися кустарними промислами.

Визиск селян панами та прошарком єврейс. орендарів і суборендарів зріс. Зросла і ненависть покріпачуваного укр. селянства до панів та їхніх поплічників. Селяни при цьому вважали своїми визискувачами не окремих євреїв, а всіх євреїв взагалі, тому що єврейство організовувалося як замкнений феод. стан (див. *Стани*).

Сел. війна серед. 17 ст. привела до цілковитої ліквідації великого землеволодіння і звільнення селян від кріпосницької залежності. У ході її було погромлено або цілком знищено багато єврейс. громад. Кількість загиблих від рук повстанців євреїв, що названа у тогочасних хроніках й інколи використовується в сучасній популярній літ. — до 100 тис. осіб, — не відповідає дійсності. Чисельність зареєстрованого в Україні 1648 нас. єврейс. поселень становила 51 тис. осіб. Щоправда, фактична кількість єврейс. мешканців істотно перевищувала зареєстровану. Слід відзначити, що більшість тогочасних єврейс. м-к (штетлів) в Україні зникла тоді не внаслідок їх погромів, а внаслідок еміграції їхніх мешканців за посередництвом амстердамської общини в Англію.

Із приєднанням *Лівобережної України* до Рос. д-ви гетьман. урядові, як про це свідчать документи, часто доводилося звертатися до *Санкт-Петербурга* за дозволом на проживання єврейс. громад, які висловлювали намір переселитися з Правобережжя. Уряд був заінтересований у розгортанні на Лівобережжі торг.-підприємницької діяльності євреїв.

Після ліквідації Речі Посполитої осн. частина європ. єврейства опинилася в межах *Російської імперії.* Змушений визначити своє ставлення до «єврейського питання», уряд *Катерини II* обмежив право проживання євреїв в імперії певними територіальними рамками (межа осілості). Лише з 2-ї пол. 19 ст. окремим категоріям євреїв почали дозволяти проживання за цією межею, а саме: купцям 1-ї гільдії (з 1859), особам, які мали наук. ступінь (з 1861), всім євреям з вищою освітою (від 1879). Будь-які обмеження знімалися, якщо євреї відмовлялися від іудаїзму (див. *Іудаїзм в Україні*) і переходили у *православ'я.* Одночасно запроваджувалися обмеження на навчання євреїв в учбових закладах, які давали повну середню або вищу освіту (відсоткова норма).

Межа осілості, відсоткова норма, заборона публічного використання ідишу та івриту, обмеження у заняттях с.-г. працею, заборона на певні професії та ін. форми держ. антисемітизму офіційно зберігалися в Рос. імперії до поч. 20 ст. (серед європ. країн подібне спостерігалося лише в Румунії). І все-таки євреї займали міцні позиції в екон. житті укр. губерній Рос. імперії. 1817 вони володіли 30 % з-дів і ф-к. До 1872 — контролювали 90 % гуралень і 32 % цукрової пром-сті України.

Наприкінці 19 ст. на укр. землях проживало бл. 3 млн євреїв. Одним із небагатьох великих міст, в яких євреям дозволялося жити, була *Одеса.* Тому за чисельністю єврейс. общини це місто тоді було на 3-му місці в світі, після Нью-Йорка і *Варшави.* 1871 в Одесі відбувся перший єврейс. погром. Надалі чорносотенні орг-ції (див. «*Чорна сотня*») за мовчазної підтримки царського уряду час від часу організовували погроми, особливо в період *революції 1905—1907.*

Поєднання держ. антисемітизму з погромними діями «*Союза русского народа*» та ін. чорносотенних орг-цій спричинили масову еміграцію євреїв, здебільшого до Пн. Америки. Починаючи з 70-х рр. 19 ст., Рос. імперію покинуло 1,2 млн євреїв.

На укр. землях Росії і *Австро-Угорщини* наприкінці 19 ст. народився і широко розвинувся сіоністський рух (див. *Сіонізм*). Єврейс. молодь поповнювала собою найрадикальніші політ. партії — як заг.-рос. (есери, соціал-демократи), так і єврейс. (*Бунд, Поалей Ціон,* Сіоністська соціалістична робітн. партія та ін.).

Під час революцій поч. 20 ст. і *громадянської війни в Україні 1917—1921* загинуло від 60 до 70 тис. осіб мирного єврейс. нас.

Політика *більшовиків* щодо євреїв була суперечлива. З одного боку, у вищому кер-ві РСДРП(б) перебувало чимало євреїв. Тому не випадково у більшовицькій пропаганді антисемітизм ототожнювався з контрреволюцією. В. *Ленін* записав свій виступ проти антисемітизму на грамофонну платівку, яка поширювалася по всій країні. 27 лип. 1918 він підписав декрет, яким зобов'язав «усі Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів уживати таких заходів, що дієво викоренили б антисемітський рух».

З ін. боку, більшовики з 1918 почали насаджувати «*воєнний комунізм*», тобто боротися з приватною власністю, товарно-грошовими відносинами, торгівлею і ринком. З торгівлею особливо тісно було пов'язане єврейство, через це воно й постраждало від репресивної політики д-ви.

Більшовики також заперечували політичний плюралізм. З єврейством вони боролися передусім руками самих євреїв. Створені в складі к-тів РКП(б) всіх рів-

нів єврейс. секції зайнялися ліквідацією сіоністських і бундівських орг-цій, ін. єврейс. партій, реліг. громад.

Й. *Сталін* широко використовував, з одного боку, окремих євреїв, які підтримували більшовиків, а з ін. — антисемітизм у боротьбі за владу. В органах держ. безпеки, які становили для нього важливий інструмент контролю за сусп-вом, не випадково було непропорційно багато євреїв. Чекістів єврейс. походження легше було підпорядкувати владі через їхню відірваність від власного нац. середовища і від суспільства загалом. Починаючи з останніх років *Другої світової війни*, коли нац. політика парт. кер-ва набула рис войовничого націоналізму, розгорнулася ґрунтовна чистка парт. та держ. апарату, силових структур і вищих навч. закладів від євреїв. 1948 розпущено *Єврейський антифашистський комітет,* що стало сигналом для масових розправ з єврейс. інтелігенцією. Репресії здійснювалися під маскувальною оболонкою «боротьби з космополітизмом». На поч. 1953 інспірована «справа лікарів». За задумом Сталіна та його підручних вона повинна була настроїти громадськість проти єврейства. Кінцева мета кампанії — депортація євреїв на Далекий Сх., де для них «гостинно» утворили ще з 1930-х рр. Єврейс. автономну обл. (див. *Біробіджанський проект*).

У доповіді М.*Хрущова* на XX з'їзді КПРС, в якій було піддано критиці сталінську політику культу особи, держ. антисемітизм не засуджувався. Євреї в добу М.Хрущова переслідувалися переважно за екон. злочини. Поряд із сіонізмом в пресі почали відкрито шельмувати іудаїзм. У вид-ві АН УРСР вийшла кн. Т.Кичка «Іудаїзм без прикрас» з карикатурами, в яких підкреслювалися фізичні особливості євреїв. Цей вияв відвертого расизму з боку влади, яка завжди пропагувала своє інтернац. обличчя, шокував увесь світ.

Зростаюча фінансова, тех. і навіть продовольча залежність *СРСР* від країн Заходу зробила ефективним тиск на рад. кер-во, зокрема в питаннях отримання євреями дозволу на еміграцію. Між переписами 1959 і 1970 чисельність євреїв в УРСР внаслідок еміграції скоротилася на 63 тис. осіб, між 1970 і 1979 — на 148 тис., між 1979 і 1989 — на 147 тис. Еміграція здійснювалася під фальшивим приводом «воз-з'єднання сімей». Привід був потрібний, щоб пояснити, чому через «залізну завісу» випускають тільки євреїв.

У незалежній Україні держ. антисемітизму не існує, а побутовий засуджується з боку д-ви і громадськості.

Літ.: *Дубнов С.М.* Евреи в России в царствование Николая II. Пг., 1923; Єврейська історія та культура в Україні. К., 1997; *Кульчицький С.В.* Вектор антисемітизму. Чи була можливою у 1953 році депортація радянських євреїв? «Політика і час», 1998, № 1; *Джонсон П.* Історія євреїв. К., 2000; Новітня історія України. 1900—2000. К., 2000.

С.В. Кульчицький.

АНТИТРИНІТА́РІЇ (від грец. ἀντι — проти та від лат. Trinitas — Трійця) — термін, що вживається для означення тих віруючих (окремих християнських угруповань), які не визнають з тих чи ін. міркувань догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога — Бога-Отця, Сина Божого і Святого Духа. В період ствердження канонічного догмату єдиного Бога і божественності Ісуса Христа постулат єдиносутності трьох іпостасей Бога заперечували: монархіоністи, субординасіаністи, аріани (див. *Аріанство*), македоніаністи, тритеїсти та ін. Зокрема, монархіоністи відкидали три іпостасі Бога і вважали Бога єдиним, патрипасіоністи гадали, що в Ісусі Христі народився, жив і помер Бог-Отець (Бог нібито набуває троїстості тільки як творець Всесвіту); субординасіаністи твердили, що Син Божий та Святий Дух менш досконалі, ніж Отець; аріани доводили, що Син і Дух не подібні до Бога-Отця, бо створені ним; македоніаністи вважали, що Дух створено Сином Божим; тритеїсти визнавали три іпостасі Бога, але заперечували їхню субстанційну єдність. У 16 ст. унітаріани відродили погляди монархіаністів і аріан. Аріанство поширилось у Польщі та, частково, в Україні. Реліг. рух 1562—65 породив общину «польс. братів» (социніан), які заперечували божественність Ісуса Христа. Деїсти 18—19 ст. і ліберальні протестанти стали відлунням унітаріанізму.

Літ.: *Gorski K.* Studia nad dziejami polskiej literatury antytrinitarskiej. Kraków, 1949; *Поснов М.* История Христианской Церкви. Брюссель, 1964; *Лінч Дж.* Середньовічна церква. К., 1994; *Olszewski D.* Dzieje Chrześcijanswa w zarysie. Kraków, 1996.

Т.А. Балабушевич.

АНТИФАШИ́СТСЬКЕ КОМУНІСТИ́ЧНЕ ПІДПІ́ЛЛЯ В УКРАЇ́НІ 1941—1944 — сукупність створених ВКП(б) орг-цій опору на тимчасово захопленій гітлерівськими окупантами тер. України в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Налічувало понад 100 тис. осіб, об'єднаних у 3,5 тис. орг-цій та груп. На початку окупації України зі сформованих у той час 23 підпільних обкомів і 5 тис. міськкомів, райкомів та парт. осередків змогли розгорнути роботу 13 обкомів і 390 міськкомів, райкомів та парт. осередків. Для створення в тилу ворога дієвої мережі підпільних орг-цій рад. кер-во відряджало на окуповані тер. спецгрупи. Від трав. 1942 і до кін. 1944 за лінію фронту було направлено 40 тис. комуністів і 11,5 тис. комсомольців. Здебільшого їх скеровували в зони активної діяльності партизанів (див. *Партизанський рух*) у пн. лісові р-ни України. На більшій частині степової та лісостепової зон України, в пром. центрах та містах осн. масу антифашистського підпілля складало місц. нас., що опинилося у ворожому тилу. Для заг. кер-ва боротьбою нас. окупованих тер. проти гітлерівських загарбників створено нелегальний ЦК КП(б)У. Мережа парт. підпілля охопила всю тер. України. Діяльність його була спрямована в перший період війни на організацію саботажів та диверсій, на етапі визволення окупованих тер. — також на бойову взаємодію з рад. військами.

Літ.: *Кучер В.І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941—1944. К., 1983; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944, кн. 1. К., 1985.

В.І. Клоков.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОНГРЕ́С ДІЯЧІ́В КУЛЬТУ́РИ 1936 У ЛЬВО́ВІ — форум представників ліворадикальної та радянофільної інтелігенції Польщі, Зх. України та Зх. Білорусі, в якому взяли участь понад 100 осіб. Скликаний за ініціативи Компартії Польщі та КПЗУ 16—17 трав. 1936 на виконання рішень VII конгресу Комінтерну (1935; див. *Інтернаціонал III*). У підготовці акції брали участь, зокрема, укр.

письменники О.*Гаврилюк,* Я.*Галан,* С.*Тудор,* поляк Л.Кручковський та ін. Було виголошено доповіді: «Культура і фашизм» (Г.Дембінський, С.Тудор); «Війна та майбутнє культури» (Л.Кручковський); «Культура та умови людської праці» (Г.Крагельська); про стан літ., театру, музики, образотворчого мист-ва, журналістики, освіти (М.Чухновський, Я.Галан, В.*Василевська*, Б.Домбровський, Е.Зегадлович, О.Дан та ін.). Конгрес ухвалив запропоновану комуністами резолюцію, що закликала інтелігенцію до боротьби з фашизмом, гнобленням панівними колами Польщі нас. Зх. України та Зх. Білорусі, гостро засуджувала зазіхання «на волю СРСР — одинокої країни переможного соціалізму». З огляду на *голодомор 1932—1933* в Україні і репресії проти нац. інтелігенції в УСРР широкі кола укр. громадянства у Польщі не підтримали антифашист. форум у Львові.

Літ.: Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г.: Документы и материалы. Львов, 1956; Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г.: Библиографический указатель. Львов, 1978; Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: Збірник документів і матеріалів. К., 1984; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994.

О.С. Рубльов.

Археологічні знахідки на тер. Північного Причорномор'я. Коропластика (виготовлені у формах теракотові статуетки): 1 — Богиня з головою ведмедя. Березань; 2 — Курос. Ольвія; 3 — Деметра. Ольвія; 4 — Діоніс. Херсонес; 5 — Кора-Персефона. Ольвія; 6 — Зевс. Тіра; 7 — Діоніс; Пантикапей; 8 — Геракл. Пантикапей; 9 — Богиня в овечій шкурі. Тіра.

АНТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМО́Р'Ї. У Пн. Причорномор'ї антич. к-ра з'являється разом із прибулими сюди стародавніми греками. Згодом зазнала рим. впливу, ще пізніше — візант. Існувала від 2-ї пол. 7 ст. до н. е. до 1-ї чв. 6 ст. н. е. Відповідно до поділу антич. к-ри Середземномор'я в А.к. у П.П. виділяють 5 етапів розвитку: архаїчний (2-га пол. 7—1-ша чв. 5 ст. до н. е.); класичний — максимальний розвиток власне еллінських традицій (5—30-ті рр. 4 ст. до н. е.); елліністичний — формування греко-варварських традицій (30-ті рр. 4 — серед. 1 ст. до н. е.); рим. (серед. 1 ст. до н. е. — 70-ті рр. 4 ст. н. е.); пізньоантич. — проникнення візант. традицій (до 1-ї чв. 6 ст. н. е.). У духовній сфері А.к. у П.П. характеризується багатобожжям, наявністю письменності, лічби, розвитком філософії, д-ви та права, історії, музики, театру, драматургії, мист-ва, зокрема — арх-ри, скульптури, живопису, розписного керамічного посуду, торевтики (худож. обробки металу), коропластики та ін. Матеріальна к-ра представлена залишками міст — житлових кварталів, захисних споруд, храмів, вівтарів, некрополів, керамічної тари та посуду, розвиненими знаряддями праці для різноманітних ремесел: гончарного, будівельного, залізоробного, металообробного, ткацького, прядіння та ін. (Див. *Античні автори, Античні держави Північного Причорномор'я, Античність.*)

Літ.: Археология УССР, т. 2, ч. 2. К., 1986.

С.Д. Кржицький.

АНТИ́ЧНІ АВТОРИ́ та їхні письмові свідоцтва про терени України. А. а. — грец. і рим. письменники. В їхніх тв. збереглися найдавніші письмові оповіді про людність та природу тогочасних укр. земель. Найдокладніше вони характеризують фізичну географію і склад нас. Пн. Причорномор'я; набагато менше — політ. й екон. життя народів цього регіону. Найбільш докладно і достовірно про Скіфію (див. *Скіфи*), її межі, побут і звичаї місц. племен довідуємося з «Історії» *Геродота* і трактату псевдо-Гіппократа «Про повітря, води й місцевості» (5 ст. до н. е.). Берегова лінія Чорного м., гавані, грец. колонії й варварські поселення описані в антич. лоціях (периплах) псевдо-Скілака (4 ст. до н. е.), *Арріана* (2 ст. н. е.), Аноніма (5 ст. н. е.) і «Землеописах» *Гекатея Мілетського* (межа 6 і 5 ст. до н. е.), псевдо-Скімна (2 ст. до н. е.), *Мели Помпонія* (1 ст. н. е.). Розселення племен на тер. України на межі старої й нової ер і безліч давніх топонімів відомі нині з «Географії» *Страбона* і «Природничої історії» *Плінія Старшого* (1 ст. н. е.); «Географічний порадник» *Птолемея* та «Історія» *Аммiана Марцелліна* висвітлюють етногр. картину Пн. Причорномор'я 1—4 ст. н. е. Флору і фауну Пн. Причорномор'я описали Феофраст в «Історії рослин» і *Арістотель* в «Історії тварин». Дія деяких трагедій і комедій афінських драматургів пов'язувалася з Пн. Причорномор'ям, напр., «Скіфів» Софокла, «Іфігенії в Тавриді» Евріпіда, «Скіфів і таврів» Антифана. Осн. джерело з політ. історії *Боспорського царства* 5—4 ст. до н. е. — *Діодор Сіцілійський*, який писав цей розділ своєї «Бібліотеки» за втраченими тв. місц. боспорських істориків. Екон. життя Боспора та його зв'язки з Афінами (Греція) в 4 ст. до н. е. відбились у промовах афінських ораторів *Ісократа, Демосфена* та Есхіна. Історія Боспора рим. доби фрагментарно відома за тв. Страбона і *Тацита* (1 ст. н. е.). Перший приділив значну увагу відносинам Боспора та *Херсонеса Таврійського.* Важливі, хоча й уривкові, відомості з історії *Ольвії* збереглися у Геродота, *Діона Хрисостома* і Макробія.

Літ.: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—3. СПб., 1893—1904; *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

М.В. Скржинська.

АНТИ́ЧНІ ДЕРЖА́ВИ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я. Перше давньогрец. поселення у Пн. Причорномор'ї — Борисфеніда — виникає на о-ві (тоді п-ові) *Березань* у 2-й пол. 7 ст. до н. е. В 6 ст. засновуються майже всі найбільш значні пн.-причорномор. міста: біля гирла р. Тірас (нині Дністер) — *Тіра, Ніконій;* у пониззі Гіпаніса (нині Пд. Буг) — *Ольвія;* у Зх. Криму — *Херсонес Таврійський, Керкінітида, Калос-Лімен;* у Сх. Криму — *Феодосія, Кіммерік*

(бл. 50 км на пд. зх. від Пантікапею), *Кітей* (бл. 38 км на пд. зх. від Пантікапею), *Німфей*, Тірітака, *Пантікапей*, *Мірмекій, Порфмій* (біля найбільш вузької ч. Керченської протоки). На Сх. узбережжі Боспору Кіммерійського (нині Керченська протока) — *Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія, Кепи,* Тирамба та ін. Практично навколо всіх міст виявлено залишки численних тогочасних сільс. поселень і садиб.

Крім міст, греки засновують кілька святилищ, що мали міжполісне значення: Афродіти Апатури — поблизу Фанагорії; святилище із статуєю Партенос — на мисі Партеній; кабірів, Афродіти, Деметри — у Німфеї; Деметри — на Гиполаєвому мисі (на місці злиття Дніпра та Пд. Бугу); гай Гекати — на Кінбурнському п-ові; Ахіллів дром — на Тендрівській косі. Особливе значення мало засноване ольвіополітами святилище обожнюваного героя Троянської війни Ахілла на о-ві *Левка.*

Антич. міста-поліси були самостійними д-вами, за держ. устроєм — аристократичними або демократ. республіками. Винятком було *Боспорське царство,* до якого увійшли, крім грец. міст, тер., заселені варварськими племенами синдів, *меотів* та ін.

У тисячолітній історії причорноморс. д-в виділяють три періоди.

Перший період — еллінський (2-га пол. 7 ст. до н. е. — серед. 1 ст. до н. е.) — це період поширення у Пн. Причорномор'ї грец. к-ри. Для цього періоду характерні тісні культ. та екон. взаємини з грец. світом — містами Середземномор'я та Причорномор'я, а також з навколишніми племенами. Основою матеріальної та духовної к-ри нас., політ. й адм. організації д-в і сусп-ва, норм життя, відправлення культів були еллінські традиції (див. *Еллінізм*). Серед нас. пн.-причорномор. міст процент вихідців з тамтешніх племен був невеликим.

Другий період — римський (2-га пол. 1 ст. до н. е. — 70-ті рр. 2 ст. н. е.). У цей час рим. вплив охопив усе Пн. Причорномор'я, а кілька міст, зокрема Тіра, Ольвія, Херсонес, були приєднані до рим. пров. Нижня Мезія.

Третій період — пізньоантичний — для Боспора та Херсонеса датується 3-ю чв. 3 ст. н. е. — серед. 4 ст.; для Ольвії — 3-ю чв. 3 ст.—70-ми рр. 4 ст. Для Ольвії та Тіри це час поступового занепаду.

У першому періоді виділяють кілька етапів. На першому (за грец. періодизацією — архаїчному; 6 ст. — поч. 4 ст. до н. е.) завершується становлення антич. центрів. Відносини із місц. племенами спокійні — перші грец. поселення навіть не мали оборонних споруд. Існують тісні культ. та екон. зв'язки з містами Іонії, о-вами Егейського м. — Хіос, Самос, Лесбос, Родос, з містами Афіни, Корінф та ін. Наприкінці архаїчного часу міста, житлова забудова яких спочатку складалася із землянок та напівземлянок, набувають звичайного для Стародавньої Греції вигляду.

На другому етапі (класичному; 5—30-ті рр. 4 ст. до н. е.) відбувається первинне піднесення економіки. Активно розвиваються с. госп-во, ремесла, внутр. та зовн. торгівля, зростає значення цих центрів у грец. світі. Пн.-причорномор. міста-д-ви, особливо Боспорське царство, були важливими постачальниками с.-г. продукції, зокрема зерна, до Аттики (обл. Стародавньої Греції). За повідомленням *Демосфена*, Боспор щороку вивозив до Афін 400 тис. медимнів (16 700 т) зерна. Постачали у міста до Греції й рабів. У 30-ті рр. 5 ст. до н. е. у *Понті Евксінському* побувала афінська ескадра на чолі з Періклом, внаслідок чого ч. антич. міст на деякий час увійшла до складу Афінського мор. союзу. Посилилася взаємодія з місц. племенами.

Третій етап (елліністичний; остання третина 4 ст. — серед. 1 ст. до н. е.) став часом найвищого екон. піднесення антич. д-в. В останній третині 4 ст. — 1-й пол. 3 ст. до н. е. розбудовуються міста, посилюється їхня екон.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я. 3 ст. до н. е.
Масштаб 1 : 5 500 000

база, значно зростає торгівля з містами Пд. Понту — Синопою та Гераклеєю, центрами островів Егейського м., Малою Азією. Приблизно із серед. 3 ст. до н. е. починається активне переміщення кочових племен, зокрема *сарматів.* Це підривало основу добробуту антич. д-в — с. госп-во, перешкоджало обмінним стосункам. Ця криза виразно відображена у декреті на честь ольвійського багатія Протогена, в якому йдеться про численні дари варварським правителям, зокрема цареві Сайтафарну, про готування навали галатами та скірами, про посухи та неврожаї. Кризові явища переживали й інші поліси Пн. Причорномор'я.

Екон. криза, супроводжувана сплеском сусп. та етнічних суперечностей, особливо загострилася у серед. 2 ст. до н. е. Наприкінці 2 ст. до н. е. понтійський цар *Мітрідат VI* Євпатор об'єднує під своєю владою Тіру, Ольвію, Херсонес, Боспор. Антич. д-ви Пн. Причорномор'я опинилися у зоні зіткнення інтересів *Понтійського царства* та Риму (див. *Рим Стародавній*).

63 до н. е. антич. міста повстали проти Мітрідата VI. Першою піднялася Фанагорія, до неї приєдналися Німфей, Феодосія, Херсонес, Пантікапей. У вирі повстання Мітрідат VI загинув, а пн.-понтійські міста звільнилися з-під його влади.

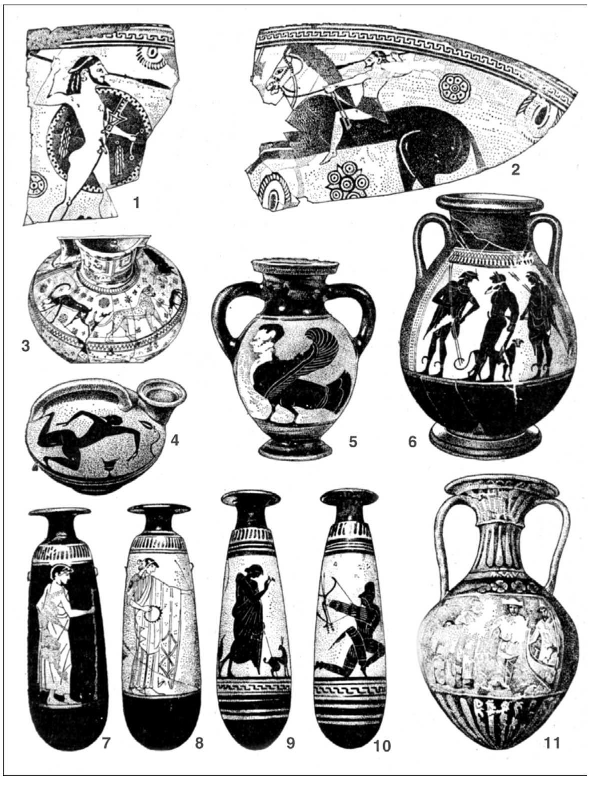

Археологічні знахідки на тер. Північного Причорномор'я:
1, 2 — фрагменти хіоського кубку з Березанського поселення. 6 ст. до н. е.,
3 — ваза з поховання у кургані Темір-Гора. 2-га пол. 7 ст. до н. е.,
4 — самосський аск з Ольвії. 6 ст. до н. е.,
5 — клазоменська амфора з Ольвії. 6 ст. до н. е.,
6 — чорнофігурна пеліка з Пантикапею. 6 ст. до н. е., 7 — червонофігурний алабастр 5 ст. до н. е.,
8 — білофонний алабастр 5 ст. до н. е.,
9, 10 — чорнофігурні алабастри 6 ст. до н. е.,
11 — ольвійська акварельна амфора 3 ст. до н. е.

Боротьба Понтійського царства з Римом закінчилася перемогою останнього та поширенням його впливу на антич. д-ви Пн. Причорномор'я.

На початковому етапі 2-го періоду (серед. 1 ст. до н. е. — серед. 2 ст. н. е.) римляни поступово закріплюються у Пн. Причорномор'ї. У 60-ті рр. 1 ст. н. е. Римові, хоча й номінально, вдалося підпорядкувати Боспор. Не раз Рим виступав на захист Херсонеса як від зазіхань Боспора, так і від навал варварів — пізніх *скіфів.* Особливо значна акція була здійснена у 63 н. е., коли скіфів розгромив сильний військ. загін, що прибув до Херсонеса морем, під кер-вом правителя рим. провінції Нижня Мезія Плавтія Сільвана.

Неспокійним було життя і в Ольвії — у 2-й пол. 1 ст. н. е. вона, можливо, потрапила у залежність від сарматських царів (про це свідчить карбування в Ольвії монет скіф. царів Фарзоя та Інісмея). Лише за імп. Траяна (98—117) Рим почасти захищав Ольвію від варварів — сюди прибув загін рим. піхоти, а за імп. Антоніна Пія (138—161) було послане військо для боротьби з навалою *таврів* і скіфів (див. також *Тавроскіфи*).

Другий етап рим. часу (серед. 2 ст. — 3-тя чв. 3 ст. н. е.) виявився найбільш стабільним для антич. д-в. Постійна присутність рим. військ сприяла цьому. У ці часи Тіра, Ольвія та Херсонес входять до складу пров. Нижня Мезія.

В цілому Ольвія у другому періоді втрачає значення одного з найбільших центрів. Тер. її скорочується майже втричі. Однак, незважаючи на присутність у місті рим. військ, Ольвія залишається д-вою із самоврядуванням, з великою сільс. округою, із самостійною економікою, досить широкими торг. зв'язками. У більш сприятливому становищі опинився Херсонес — він був осн. опорним пунктом рим. військ у Криму. Тер. міста навіть трохи зростає, але сільс. округа скорочується. Безсумнівною є важливість Херсонеса в системі захисту рим. рубежів. Найбільш сприятлива ситуація, особливо в екон. відношенні, складається на Боспорі, який практично не залежав від Риму. Тер. його столиці Пантікапею у перші століття н. е. збільшується майже вдвічі і сягає 100 га. З'являються нові поселення та городища, напр., *Ілурат.*

Завершальний етап існування антич. д-в Пн. Причорномор'я був трагічним для багатьох з них. Ольвія, як і Тіра, не пережила гунської (див. *Гуни*) навали, але, на відміну від Ольвії, на залишках Тіри згодом з'являється золотоординське місто, потім турец. фортеця і, нарешті, сучасне м. *Білгород-Дністровський.* Херсонес та Пантікапей при візант. імп. Юстиніані I були включені до Візант. імперії (див. *Візантія*). У цих містах продовжується життя і в часи раннього та пізнього середньовіччя. Загалом впродовж другого і третього періодів майже в усіх антич. центрах регіону продовжував переважати еллінський спосіб життя. Найбільше грец. традиції збереглися в Ольвії, де навіть у 1 ст. н. е., за свідченням ритора із пров. Віфінія *Діона Хрисостома,* усі ольвіополіти шанували *Гомера,* знали *Платона.* Більший вплив Риму був у Херсонесі та Тірі. Рим. традиції, зокрема у містобудівництві, проявилися, гол. чин., у зведенні в таких містах, як Ольвія, Тіра, Херсонес, рим. цитаделей, у появі терм тощо. У побуті рим. впливи проявилися переважно в житті заможних громадян — у декорі будинків, у використанні рим. імен, латини, парадного червонолакового та скляного посуду тощо.

Середній культ. рівень нас. пн.-причорномор. міст мало поступався рівню греків Середземномор'я. Вільне нас. мало таку ж освіту, як і мешканці Греції. З написів відомо, що в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії, Танаїсі існували гімнасії, де займалися не тільки фізичним вихованням, а й освітою молоді. Про значне поширення писемності свідчать численні графіті на посуді — присвяти, побажання, шкільні вправи, а також знахідки стилів. Відомі й приватні листи, вирізьблені на свинцевих пластинах. У фізичному вихованні значна увага приділялася п'ятиборству, кулачному бою, верховій їзді, стрільбі з лука та ін. У спортивних змаганнях брали участь і державні діячі — *архонти,* стратеги, *агораноми.* В одному з ольвійських декретів, зокрема, зазначається, що Анаксагор, син Демагора, пустив стрілу на 282 оргії (521,7 м). Мешканці Пн. Причорномор'я оволоділи лічбою, користувалися поширеними у Греції мірами довжи-

ни, площини, об'ємів (рідин, сипучих тіл), ваги й рахунку грошей. Їхній календар, у якому було 12 місяців по 30 і 29 днів, що в певні роки потребувало введення додаткових місяців та днів, відповідав грец., хоча назви місяців у різних полісах могли відрізнятися. Початок нового року припадав приблизно на серед. лип.

Відомі досить визначні пн.-причорномор. діячі: херсонеський історик *Сіріск* (3 ст. до н. е.), географ Діонісій Ольвіанський (1 ст. до н. е.), боспорські філософи Смікр та Діфіл (остання третина 4 ст. до н. е.), а також Стратонік (кінець 1 ст. — 1-ша пол. 2 ст. н. е.), вчені — вихідці з Пн. Причорномор'я, які мешкали у Греції, — філософи Біон Борисфеніт (3 ст. до н. е.), Сфер Боспорський (3 ст. до н. е.), історик Посидоній Ольвіополіт (3 ст. — 1-ша пол. 2 ст. до н. е.). Серед учасників музичних змагань у Дельфах (давньогрец. місто біля підніжжя г. Парнас, Греція) згадується як учитель музики боспорянин Ісіл. Судячи з наявності у Пн. Причорномор'ї театрів, храмів, скульптурних зображень та ін. місц. витворів мист-ва, у т. ч. прикладного, місц. поети, архітектори, музи́ки, письменники, пензлярі були добре знайомі з надбанням сучасної їм грец. к-ри. Про це свідчать також знахідки теракотових театральних масок місц. вир-ва (трагічних і комічних); зображення на стелах і в розписах склепів музи́к та їхніх інструментів (кіфар, флейт, лір, труб); нарешті, висохудожні монументальні розписи боспорських склепів; численні знахідки скульптури місц. вир-ва, архіт. деталі тощо. Збереглися й літ. пам'ятки — епітафії та графіті, які свідчать про знайомство пн.-причорномор. греків з основами віршування. Особливо цікаві з них знайдені в Херсонесі та на Боспорі.

Отже, в Пн. Причорномор'ї були добре обізнані з передовою на той час грец. к-рою.

Водночас і Пн. Причорномор'я було досить відоме у Греції. Згадки про нього з'являються уже в 1-й пол. 6 ст. до н. е., коли філософ Анаксімандр Мілетський склав карту світу, а *Гекатей Мілетський* її доповнив та уточнив. Згадки про Пн. Причорномор'я є у творах грец. драматургів — Есхіла, Софокла і особливо Евріпіда — автора «Іфігенії в Тавриді», а також у промовах афінських ораторів: Лісія, *Ісократа,* Демосфена, Есхіла. Відомості про Пн. Причорномор'я містяться і в ін. авторів, причому не тільки у географів, зокрема у *Страбона* чи *Птолемея,* а й у *Полібія, Діодора Сіцілійського, Плінія Старшого, Аппіана, Мели Помпонія* та ін.

Особливе значення для вивчення ранньої історії Пн. Причорномор'я, зокрема Скіфії, має «Історія» *Геродота,* який, імовірно, бл. серед. 5 ст. до н. е. відвідав Ольвію. Четверта книга цієї праці присвячена історії скіф. племен, зокрема походові перського царя *Дарія* на скіфів, легенді про скіф. царя *Скіла,* який мав у Ольвії палац, описові природи та звичаїв нас. Пн. Причорномор'я. Цікаві відомості подають і більш пізні автори, зокрема, Пліній Старший у «Природничій історії» дає геогр. та етногр. зведення про Скіфію та грец. колонії.

В антич. містах Пн. Причорномор'я розкопані численні залишки храмів, вівтарів, фортечних, поховальних споруд, житлових будинків тощо, а пам'ятки матеріальної і духовної к-ри цих міст прикрашають вітрини багатьох, у т. ч. закордонних, музеїв.

Прогресивна роль А.д.П.П. проявилася насамперед у прискоренні соціально-екон. і політ. розвитку навколишніх племен. Середньовічні міста Криму стали прямими спадкоємцями надбань антич. сусп-ва.

К-ра нас. А.д.П.П. вплинула на життя скіфів, лісостепових племен, фракійців (див. *Фракія*), синдів, меотів, сарматів, носіїв *черняхівської культури.* Грец. амфори, столовий і парадний посуд, прикраси увійшли у побут цих племен. Були запозичені у припонтійських еллінів і певні прийоми арх-ри та буд-ва, ремесел, окремі елементи духовної к-ри, зокрема культи Діоніса і Геракла.

Водночас А.д.П.П. були повноцінною складовою антич. сусп-ва взагалі. В Елладі були відомі діячі к-ри та вчені з цих д-в, а саме Пн. Причорномор'я стало місцем подій багатьох давньогрец. міфів та театральних вистав. Завдяки грекам Пн. Причорномор'я в скарбницю загальноеллінської к-ри увійшли відомості про варварський світ Пд.-Сх. Європи.

Нарешті, саме з Пн. Причорномор'я, зокрема з Пантікапея та Херсонеса, почалося проникнення на терени майбутньої України нової релігії — *християнства.*

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. М., 1982; Археология Украинской ССР, т. 2, ч. 2. К., 1986; *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991; Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1998; Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. К., 1999.

С.Д. Кржицький.

АНТИ́ЧНІСТЬ (від лат. antiquus — древній) — назва греко-рим. періоду стародавньої історії; давньогрец. і рим. цивілізації, що існували понад тисячоліття, приблизно з 9—8 ст. до н. е. до 4—5 ст. н. е. Антична цивілізація охоплювала не лише власне Елладу та *Рим Стародавній*, але також грец. колонії й рим. пров., зокрема й ті, що були на тер. сучасної України (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*).

Давні греки, а згодом римляни визначили магістральний шлях істор. прогресу. В Елладі вперше виникла демократ. форма правління. Високий рівень особистої свободи громадян і відкритість сусп-ва для широких контактів з ін. народами забезпечили небувалий розквіт антич. к-ри. У 6 ст. до н. е. у Греції зародилася наука — специфічний тип людського мислення, що прагне до істини за допомогою доказів. Елліни заклали основи гуманітарних, природничих і точних наук, розробили теорію арх-ри і містобуд-ва, досягли надзвичайних висот в образотворчому і театральному мист-вах. Культурні надбання античної цивілізації і досі справляють вплив на сучасність. Напр., філос. освіта є неможливою без знання тв. *Платона* і *Арістотеля,* архітектор обов'язково вивчає зодчество Еллади й Риму, літературознавець знає поеми *Гомера,* п'єси Есхіла і Софокла, промови *Демосфена* й Ціцерона, історик звертається до *Геродота, Фукідіда, Лівія Тіта* й *Таціта.*

М.В. Скржинська.

АНТІОХІ́ЙСЬКИЙ ПАТРІАРХА́Т — один з найдавніших патріархатів християн. церкви сх. обряду. Свого часу як патріархат — основна одиниця устрою церкви — посідав 3-тє місце після Риму і Александрії (Єгипет). До його складу входили християн. громади сх. пров. Рим. імперії. 330 про-

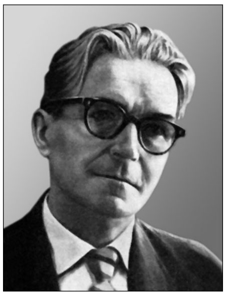

Б.Д. Антоненко-Давидович.

Й. Антонеску.

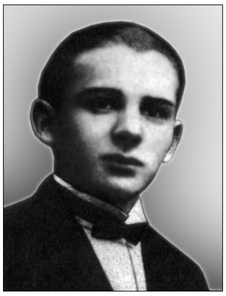

Б.-І. Антонич.

ти нього розпочали боротьбу аріани (див. *Аріанство*). Після собору в Халкідоні 451 (див. *Собори вселенські*) в А.п. стався розкол, що призвів до виникнення Сірійської церкви (до неї увійшли, зокрема, греки та місцеве еллінізоване нас.). 638 Антіохія (нині м. Антак'я, Туреччина) була захоплена арабами. У 7—8 ст. патріарший престол лишався вільним або його посідав місцеблюститель. 969 *Візантія* повернула собі Антіохію, що сприяло зміцненню А.п. Західносірійська літургія поступилася місцем візант. 1098 хрестоносці (див. *Хрестові походи*) захопили Антіохію і заснували в Сірії Лат. королівство, що проіснувало майже два століття. У цей час було засновано Лат. патріархат, а лінія грец. патріархів продовжувалася на вигнанні в *Константинополі*. Тільки 1268, по захопленні Антіохії єгип. мамелюками, правосл. А.п. зміг вернутися з вигнання. У 14 ст. центр А. п. перемістився у Дамаск (нині місто у Сірії), де він знаходиться і досі. 1517 тер. патріархату завоювали турки-османи, і він перебував у складі їхньої імперії до *Першої світової війни*. У 70-х рр. 18 ст. чимало парафіян стали греко-католиками, утворили Мелькітську греко-катол. церкву. 1899 патріархом став араб, оскільки більшість парафіян були арабами, араб. мова почала переважати у літургії. 1970 в Тріполі (Лівія) відкрито Богословську акад. св. Іоанна Дамаскіна (1988 її приєднано до Баламандського ун-ту).

Священний синод А.п. складається з патріарха та митрополитів і збирається принаймні раз на рік. Його функції: обрання патріарха, єпископів, спостереження за дотриманням *православ'я* та застосовування санкцій проти порушників церк. уставу. Існує Собор церкви, що складається з синоду і мирян; збирається двічі на рік і відповідає за фінансову, освітню, юрид. та адм. діяльність церкви. Патріархат бере активну участь в *екуменізмі релігійному*.

Сх. патріархи та ієрархи нерідко бували в Україні, через укр. землі пролягав їх шлях до Рос. д-ви за грошовою допомогою. 1586 антіохійський патріарх Йоаким затвердив статут *Львівського братства*.

Літ.: *Лебедев А.* История греко-восточной церкви под властию сельджуков (от падения Константинополя в 1453 году до настоящего времени). СПб., 1903; *Каптерев Н.Ф.* Характер отношений России к православному Востоку в XVI—XVII столетиях. Сергиев Посад, 1914; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 1994.

В.Є. Зема.

АНТОНЕ́НКО-ДАВИДО́ВИЧ Борис Дмитрович (справжнє прізв. — Давидов; 05.08(24.07).1899 — 08.05. 1984) — укр. письменник, науковець, публіцист, критик, перекладач. Н. в м. *Ромни* в родині залізничника. 1917 закінчив Охтирську г-зію. Навч. на природничому від. Харків., історико-філол. ф-ті Київ. ун-тів та в Ін-ті нар. освіти (*Київ*). Через матеріальні нестатки вищої освіти не здобув. 1920—21 — зав. нар. освітою в *Охтирці*. Друкувався з 1923. Був чл. літ. орг-ції «Ланка» («*Марс*»).

Автор понад двох десятків книг, серед них: «Лицарі абсурду» (1923), зб. оповідань "Запорошені силуети» (1925), «Тук-тук» (1926), «Справжній чоловік» (1929), повість «Смерть» (1928), зб. літ. репортажів «Землею українською» (1930), роман «За ширмою» (1936), зб. оповідань «Слово матері» (1960), цикл «Сибірські новели» (1989), наук. праці, зокрема, про к-ру укр. мови — «Про що і як» (1962), «В літературі й коло літератури» (1964), «Як ми говоримо» (1970, 1991, 1994) та ін. Перекладав з рос. і нім. літ. Лауреат Держ. премії ім. Т.Шевченка (1992, посмертно).

Репресований 1935. Реабілітований 1956. У 1960—80-х рр. справив неабиякий вплив на розвиток укр. нац. руху. Неодноразово переслідувався КДБ.

П. у м. Київ.

Тв.: На довгій ниві. Вибрані твори. К., 1967; Як ми говоримо. К., 1970; Смерть; Сибірські новели; Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання. К., 1989; Нащадки прадідів. К., 1998; Твори, т. 1—2. К., 1999.

Літ.: *Бойко Л.* Борис Антоненко-Давидович. В кн.: Українські радянські письменники, вип. 6. К., 1968; *Його ж.* Лицар правди і добра. «ЛУ», 1989, 10 серп.; *Його ж.* Антоненко-Давидович Б. З порога смерті... Письменники України — жертви сталінських репресій. «ЛУ», 1991, 9 трав.; *Павленко С.О.* Скарбничий рідного слова. «Українська мова і література в школі», 1992, № 9—10; *Дудченко Б.* Б.Антоненко-Давидович. «Українське слово», 1994, 13 жовт.; *Голуб Я.* Спогади про мого батька. «Березіль», 1995, № 1—2.

Г.С. Брега.

АНТОНЕ́СКУ (Antonescu) **Йон** (14(02).06.1882—01.06.1946) — воєн.-фашист. диктатор Румунії 1940—44. Від 1933 — нач. румун. генштабу, від 1938 — міністр оборони, від 1940 — прем'єр-міністр. В листоп. 1940 уряд А. приєднався до Берлінського пакту 1940, в листоп. 1941 — до *Антикомінтернівського пакту*. Для управління землями, окупованими Румунією в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, уряд А. створив три губернаторства: Бессарабію, Буковину, *Трансністрію*. У війні проти *СРСР* було задіяно 30 румун. д-зій і бригад, що брали участь у боях за *Одесу*, *Севастополь*, Сталінград (нині м. Волгоград, РФ). У ході рад. контрнаступу під Сталінградом румун. війська були розгромлені. 23 серп. 1944 А. під час антифашист. збройного повстання арештований як воєн. злочинець і 1946 за вироком нар. трибуналу Бухареста страчений.

Т.С. Першина.

АНТО́НИЧ Богдан-Ігор (05.10. 1909—06.07.1937) — укр. поет. Н. в с. Новиця на *Лемківщині* (нині Польща) в сім'ї священика. 1928 закінчив г-зію. Мав неабияке музичне обдарування, добре грав на скрипці. Закінчив Львів. ун-т (1933). Автор поетичних зб. «Привітання життя» (1931), «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936). Збірки «Зелена Євангелія» і «Ротації» видано 1938 посмертно. Автор лібрето опери «Довбуш», незакінченого роману «На тому березі», мистецтвознавчих статей «Монументальний реалізм» (1932), «Між змістом і формою» (бл. 1932), «Національне мистецтво» (1933). Більшості поезій А. властиве життєрадісне світовідчуття, вони позначені сміливими пошуками й різними впливами, зокрема імпресіонізму та імажинізму. Проте поезії А. не підпорядковані якомусь напрямові, вони завжди глибоко оригінальні й виявляють широкий тематичний діапазон лірика-філософа. А. збагатив укр. літ. монументальними образами космосу, океанічних стихій, картинами, в яких переплітаються фантастичні та реалістичні мотиви, філос. лірикою.

П. у м. *Львів*. Похований на Янівському кладовищі.

Тв.: Перстені молодості. Братислава, 1966; Пісня про незнищенність матерії. К., 1967; Поезії. К., 1989.

Літ.: *Павличко Д.* Пісня про незнищенність матерії. В кн.: *Антонич Б.* Пісня про незнищенність матерії. К., 1967;

Жулинський М. Малий хрущ на Шевченкових вишнях. «ЛУ», 1987, 30 лип.; *Ільницький М.* Незнищенність поезії. В кн.: *Антонич Б.-І.* Поезії. К., 1989.

П.М. Бондарчук.

АНТО́НІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра мустьєрської доби (див. *Мустьєр*) раннього *палеоліту* в Донбасі. Представлена трьома стоянками — Антонівка І, Антонівка ІІ та Олександрівка поблизу с. Антонівка і смт Олександрівка у Мар'їнському р-ні Донец. обл. Стоянки досліджувались 1962—65 укр. археологом В.Гладіліним (Антонівка) та Д.Цвейбель (Олександрівка). Антонівські стоянки розміщались на 3-й та 2-й терасах р. Сухі Яли (прит. р. Вовча, бас. Дніпра). Культ. залишки дещо перевідкладені, зміщені по береговому схилу. В Олександрівці кам'яні вироби знайдено в товщі берегового схилу р. Осикова (прит. р. Вовча). Знаряддя праці виготовлено з місц. кременю. Інвентар типово мустьєрський: нуклеуси радіальні та протопризматичні, сколи з них (відщепи та пластини), численні знаряддя: ножі, скребла, листоподібні наконечники списів, зубчасті вироби (пилки), скобелі, поодинокі гостроконечники. Виділяється серія ножів та скребел специфічних форм (арочні, сегментоподібні), властивих лише А.к. На стоянці Антонівка ІІ знайдено кістки зубра та четвертинного коня, на яких полювали первісні мешканці краю. К-ра датується від кінця ріського до початку в'юрмського зледеніння (бл. 100—40 тис. років тому).

Літ.: *Гладилин В.Н.* Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. К., 1976.

В.М. Гладілін.

АНТО́НІЄВІ ПЕЧЕ́РИ — печерний монастир св. Богородиці 11—19 ст. в *Чернігові.* Заснований 1069 *Антонієм Печерським* на пд.-зх. околиці Чернігова (урочище Болдині гори). Другий за віком (після Києво-Печерського) печерний монастир *Київської Русі.* В 11—13 ст. складався з низки підземних комплексів, розташов. на обох схилах яру, та наземних (Іллінська церква та ін.). Досліджено понад 340 м підземних ходів та приміщень (понад 3300 м^3), виритих на глибині до 12 м від поверхні. В 17—19 ст. побудовано церкви Феодосія Тотемського та Антонія Печерського; на верхньому ярусі — каплиця з похованнями ченців, забитих монголо-татарами 1239 (див. *Монголо-татарська навала*), церква Миколи Святоші, келія Антонія Печерського та церква Богородиці 12 ст. При вході в печери на поч. 12 ст. споруджена одноапсидна однобанева Іллінська церква (13 7,5 м) — єдиний безстовповий храм Київ. Русі, що дійшов до сьогодення.

Літ.: *Руденок В.Я.* Новые данные об Антониевых пещерах в Чернигове. В кн.: Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990.

В.П. Коваленко.

АНТО́НІЙ (в миру Олексій Павлович Храповицький; 30(17).03. 1864—1936) — правосл. митрополит, рос. церк. і громад. діяч. Н. в Новгородській губ. (нині тер. РФ). 1902—13 — єпископ Волин. і Житомир. (з 1906 — архієпископ, з 1911 — д-р теології), 1913—17 — архієпископ Харків. 1917 відомий гострими виступами проти укр. нац. руху. У трав. 1918 обраний митрополитом Києва., вибори відбулися з порушенням церк. канонів і всупереч бажанню гетьмана П.*Скоропадського* та його уряду. Активно боровся проти укр. *автокефалії.* На поч. 1919 його усунено за антиукр. діяльність. 1920 емігрував, очолив закордонне рос. церк. правління у м. Сремські-Карловці (нині Сербія та Чорногорія). На 1-му Карловацькому соборі (груд. 1921) обраний головою Вищого рос. церк. управління за кордоном (після проголошення *Декларації митрополита Сергія 1927* остаточно відокремилося від Моск. патріархату). Керував РПЦ за кордоном до своєї смерті.

П. у м. Сремські-Карловці.

Літ.: *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919—1945. Х., 1996; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі: 1917—1920 рр. К., 1997.

О.Д. Бойко.

АНТО́НІЙ ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (бл. 983—10.07.1073) — зачинатель чернецтва на Русі, засн. Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) та печерного монастиря на Болдиних горах у *Чернігові* (див. *Антонієві печери*). Н. в м. *Любеч*, де замолоду жив у власноручно викопаній печері, з якої почалася історія тамтешнього Антонієвого монастиря. Продовжував свій чернечий подвиг на *Афоні* (Свята гора), де донині зберігається його печера. Вернувшись наприкінці 40-х рр. 11 ст. на Русь, усамітнився в невеликій печері на березі Дніпра. Згодом, коли довкола нього згуртувалося чимало ченців, настановив їхнім ігуменом Варлаама і знову усамітнився. Невдовзі повернувся до Києво-Печерського монастиря, однак внаслідок конфлікту з кн. *Ізяславом Ярославичем* перебрався навесні 1069 до Чернігова, заснувавши там новий печерний монастир. Пізніше вернувся до Києва. Взяв участь у закладенні кам'яного *Успенського собору* Києво-Печерського монастиря 1073. Свій життєвий шлях закінчив в одному зі скитів Києво-Печер. монастиря. Канонізований правосл. церквою як преподобний на межі 13—14 ст.

Святі Антоній і Феодосій Печерські. Ікона, кінець 17 — початок 18 ст. Києво-Печерська лавра.

Антоній (О.П. Храповицький).

Антонівська культура. Знаряддя праці з кременю.

Антонін (А. І. Капустін).

О.К. Антонов.

Літ.: *Шахматов А.У.* Житие Антония и Печерская летопись. «Журнал Министерства народного просвещения». 1898, № 3 (март), отд. 2; *Творогов О.В.* Житие Антония Печерского. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987.

В.М. Ричка.

АНТОНІ́Н (в миру Андрій Іванович Капустін; 12.08.1817—24.03. 1894) — церк. діяч, учений, письменник. Н. в с. Батуринське Пермської губ. (нині с. Батурино Курганської обл., РФ) у сім'ї священика. Навч. в Далматовському духовному уч-щі, Пермській та Катериносл. духовних семінаріях, *Київській духовній академії* (1839—43). Магістр богослов'я. Викладав у Київ. духовній акад. нім. та грец. мови, герменевтику, догматичне та викривне богослов'я. 1845 прийняв постриг. Архімандрит і настоятель рос. посольських церков у Афінах і *Стамбулі*, нач. Рос. імператорської духовної місії в Єрусалимі. Чл. Київ., Моск. та С.-Петерб. духовних акад. та багатьох наук. т-в: Афінського т-ва шанувальників просвіти й Афінського археол. т-ва, Рос. археол. т-ва, *Одеського товариства історії та старожитностей,* Т-ва шанувальників духовної просвіти, Нім.-сх. археол. т-ва, Церк.-археол. т-ва при Київ. духовній акад.

Автор наук. праць з історії церкви, церк. археології, грец. палеографії. Колекціонер сх. старожитностей і рукописів, значна частина яких ще за його життя була подарована різним установам, зокрема *Церковно-археологічному музею* при Київ. духовній акад. («глаголичні аркуші», «Слепченський Апостол» та ін.). Залишки його дарів і нині складають найцінніші частини експонатів давньогрец. старожитностей Київ. держ. істор. музею та зібр. грец. рукописів Ін-ту рукопису НБУВ. Архів зберігається в ЦДІА *Санкт-Петербурга* (ф. 834, оп. 4), частина — в Києві (Ін-т рукопису НБУВ, ф. XIII).

П. у м. Єрусалим.

Тв.: Заметки поклонника Святой Горы. К., 1864; Заметки XII—XV вв., относящиеся к крымскому городу Сугдее, приписанные на греческом Синаксаре. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1866, т. 5; Записки синайского богомольца. К., 1874; Поездки в Румелию. СПб., 1879; Из Румелии. СПб., 1886.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 1. СПб., 1889; *П[ономарев] С.* Памяти отца архимандрита Антонина. «Труды Киевской духовной академии», 1894, № 12; *Дмитриевский А.А.* Начальник русской духовной миссии в Иерусалиме архимандрит Антонин Капустин как деятель на пользу православия на Востоке и, в частности, в Палестине (По поводу десятилетия со дня кончины). Там само, 1904, № 11; *Киприан, архимандрит.* О. Антонин Капустин, архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1817—1894). Белград, 1934 [репр. вид. М., 1977]; *Салмина М.А.* Дневник архимандрита Антонина Капустина. «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы», 1972, т. 27; *Фонкич Б.Л.* Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей. В кн.: Древнерусское искусство: Рукописная книга, сб. 3. М., 1983; *Герд Л.А.* Архимандрит Антонин Капустин и его научная деятельность (по материалам петербургских архивов). В кн.: Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга. СПб., 1999.

Є.К. Чернухін.

АНТОНІ́НИ (до 2-ї пол. 18 ст. — с. Голодьки) — с-ще міськ. типу Красилівського р-ну Хмельн. обл. Розташов. на р. Ікопоть (прит. Случі, бас. Дніпра), за 8 км від залізничної ст. Антоніни. Перша писемна згадка належить до 2-ї пол. 14 ст. 1539 пограбоване і спалене татарами. Від 1770 — сучасна назва на честь дружини власника села з князівського роду *Сангушків*. Райцентр 1923—62. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* були окуповані гітлерівцями від 7 липня 1941 по 5 берез. 1944.

На тер. А. є комплекс споруд садиби 2-ї пол. 18 ст. (архіт. Ф.Арво), парк-пам'ятка садово-паркового мист-ва (19 ст.) — один із кращих заповідників в Україні цінних порід дерев (з 1960 — під охороною д-ви).

Літ.: Заповідні парки Хмельниччини. Львів, 1970; ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971; *Ковальчук С.І., Задорожний М.А.* Пам'ятки природи Хмельниччини: Ілюстрований нарис. Львів, 1985; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 4. К., 1986.

Р.В. Маньковська.

АНТО́НОВ Олег Костянтинович (07.02(25.01).1906—04.04.1984) — авіаконструктор. Д-р тех. н. (1960), акад. АН УРСР (1967), акад. АН СРСР (1981), Герой Соц. Праці (1966), засл. діяч н. УРСР (1976). Н. в с. Троїця (нині смт Троїцьке Моск. обл., РФ) в сім'ї інженера-будівельника. Після закінчення Саратовської трудової шк. (1922) працював конструктором планерів у групі Т-ва друзів повітряного флоту, де збудував свої перші планери власної конструкції. Планер «Голуб» (1924) відзначений грамотою за оригінальність на 2-му Всесоюзному зльоті планеристів у Криму. Від 1925 навч. в Ленінгр. політех. ін-ті. 1926 збудував планер «ОКА-2». Після завершення навчання у 1930 був направлений до *Москви* для організації Центр. бюро планерних конструкцій та налагодження їх серійного вир-ва. Від 1933 — гол. конструктор планерного заводу в Тушино (Москва), на якому під його кер-вом створено бл. 30 типів безмоторних літальних апаратів, переважно для початкової підготовки льотних кадрів (серед них — планер «Рот Фронт-7», що 1939 встановив світ. рекорд дальності польоту — 749 км).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* А. було збудовано багатомісні транспортно-десантні планери А-7, РФ-8 (для перевезення техніки, бойового спорядження, особового складу), буксирний планер-біплан А-40 (для перевезення в повітрі броньованої машини), що широко використовувалися для підтримки партизан. руху. 1943—45 А. — заст. гол. конструктора О.Яковлєва, працював над створенням та удосконаленням винищувачів «Як». З трав. 1946 А. очолив нове літакобудівне конструкторське бюро у Новосибірську, де в серп. 1947 сконструйовано багатоцільовий літак АН-2. За сумісництвом 1948—50 очолював Сибірський НДІ авіації. 1952 конструкторське бюро А. переведено до *Києва*, де воно почало спеціалізуватися на розробці газотурбінних пасажирських та військ.-транспортних літаків. З 1952 А. — гол. конструктор, з 1962 — ген. конструктор, кер. КБ літакобудування в Києві (нині АНТК ім. О.Антонова).

Впродовж 1950-х рр. КБ Антонова спроектовано і побудовано багатоцільовий літак короткого зльоту і посадки АН-14, пасажирський АН-10 (в серед. 1960-х рр. — рекордсмен за кількістю перевезених пасажирів, вантажів і пошти на один літак на рік в *СРСР*) і транспортний АН-12. 1960—70 під кер-вом А. запущено у вир-во перший у світі широкофюзеляжний транспортний літак

для далеких повітряних перевезень важких великогабаритних вантажів і техніки АН-22 («Антей»), колектив конструкторів відзначений Ленінською премією (1974); реактивний АН-72 створено для експлуатації на аеродромах з обмеженою довжиною смуги. Остання розробка А. — найбільший у світі 4-моторний транспортний літак АН-124 «Руслан», розрахований на перевезення корисного вантажу у 150 тонн на відстань 4500 км зі швидкістю 850 км/год.

А. — автор робіт з питань планеризму та літакобудування. Напружену наук.-конструкторську діяльність поєднував з громад.-політ. Депутат ВР СРСР 8—11 скликань, в листоп. 1965 підписав відкритий лист до ЦК КПРС (т. зв. лист 78-ми) з протестом проти політ. репресій щодо представників творчої інтелігенції УРСР та дискримінації укр. к-ри. Лауреат Ленінської премії (1962), Держ. премії СРСР (1952).

Від 1977 — за сумісництвом працював зав. каф-ри літаків Харків. авіац. ін-ту.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі.*

1999 за видатні досягнення в створенні літаків ім'я А. занесено до Міжнар. аерокосм. зали Слави Аерокосм. музею м. Сан-Дієго (шт. Каліфорнія, США).

Тв.: Теория полета на планере: Учебное пособие для планерных школ. М., 1933; Техника и практика планеризма: Учебник. М., 1934 [у співавт.]; На крыльях из дерева и полотна. М., 1962; Планеры. Самолеты. К., 1990.

Літ.: *Моисеев В.А.* Крылатое имя: (Документальная повесть). К., 1975; Олег Константинович Антонов: Указатель литературы. К., 1982; *Захарченко В.Д.* Антонов. М., 1996; *Шаров І.* Антонов Олег Костянтинович. В кн.: 100 видатних імен України. К., 1999.

О.Г. Бажан.

АНТОНО́ВИЧ Володимир Боніфатійович (підписувався також: А., А.В., В., В.А., В.Б., П.С.К., А-ич, В., Вл.А., Д-ис-в, П-с-к, Маринчук В., Мельник К., Низенко, Пасічник, Турист, Ткаченко М. (спільно з львів. народовцями-видавцями); 18(06).01.1834—21(08).03.1908) — історик, археолог, археограф, етнограф, нумізмат та громад.-політ. діяч. Чл.-кор. Петерб. АН (1902). Створив київ. шк. істориків (див. *Антоновича В. київська школа істориків*), що підготувала ґрунт для розвитку сучасної укр. істор. науки. Був одним із засн. та головою *Історичного товариства Нестора-літописця.* Батько Д.*Антоновича.* Н. у м-ку Махнівка (нині с. Комсомольське Козятинського р-ну Він. обл.). Найбільший вплив на формування світогляду А., його демократ. переконань та схильності до ідей франц. просвітителів мав його рідний батько Янош Джидай (син угор. революціонера, який виступав за відокремлення Угорщини від Австрійс. імперії та запровадження респ. ладу). Формальний батько А. — Боніфатій Антонович, литвин з Віленщини, випускник кременецького ліцею і гувернер. А. згадував про нього у своїх «Мемуарах» як про «натуру зовсім пасивну, без усякої ініціативи і тільки з напрямом до абсолютного спокою і до життя без праці хоч би скромної». Мати — Моніка Гурська (з роду Любомирських), служила гувернанткою, добре знала франц. мову, багато читала. Вона намагалася передати синові «панські звички» навіть примусово. Дитинство (1834—40) А. провів з бабусею Кароліною Гурською у м-ку Махнівка. 1840—44 навчався разом з дітьми панів Цибульських у м-ку Горишківка (нині село Томашпільського р-ну Він. обл.) під кер-вом своєї матері. Повторний курс домашнього навчання пройшов у родині Оттона Абрамовича з його дітьми під кер-вом Боніфатія Антоновича. Продовжив навч. в Рішельєвському ліцеї в *Одесі* (1844—48), згодом перейшов до 2-ї Одес. г-зії (1848—50). 1850 за наполяганням матері вступив на мед. ф-т Київ. ун-ту, який закінчив 1855. Від 1855 до 1856 мав мед. практику в *Чорнобилі* та *Бердичеві.* Далі навчався на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1856—60). Під кер-вом проф. В.*Шульгина* захистив кандидатську дис. «О торговле неграми» (1860). 1861 переходить у православ'я, одружується з Варварою Іванівною Міхельс і починає працювати викл. латини у 1-й Київ. г-зії. Потрапляє під слідство у справі поїздок з Тадеєм *Рильським* по селах України. Брав участь у польс. нац.-визвол. русі, але згодом відходить від нього. У лип. 1863 А. призначено канцелярським чиновником у канцелярію київ., подільського та волин. генерал-губернатора з відрядженням у Тимчасову комісію для розгляду давніх актів (див. *Київська археографічна комісія*), а у квіт. 1864 затверджено гол. її ред. (1864—80). За час роботи в комісії зібрав, зредагував та видав 9 т. «*Архива Юго-Западной России*», що стосуються історії *Правобережної України* 16—18 ст. Вступні статті А. до цих томів присвячені історії козацтва — «Содержание актов о козаках (1500—1648)» (1863), «Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам с 1679 по 1716 г.» (1868); гайдамаччини — «Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768 г.» (1876) і «Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г.» (1902); селянства — «Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770—1798 г.» (1870); шляхетства — «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» (1867); міст і міщанства — «Акты о городах (1432—1798)» (1869); церкви — «Акты об унии и состоянии Православной церкви с половины XVII века (1648—1798)» (1871).

В.Б. Антонович.

1870 нагороджено орденом св. Станіслава 2-го ст. У лют. опікунською радою Київ. ун-ту затверджено магістром рос. історії за дис. «Последние времена казачества на правой стороне Днепра (по актам с 1679 по 1716 г.)». Весною 1870 обрано на посаду штатного доц. Київ. ун-ту при каф. рос. історії. Слідом за цим постановою Сенату (1871) по департаменту герольдії затверджено надвірним радником зі старшинством. 1871 — учасник II археол. з'їзду в *Санкт-Петербурзі.* Бере активну участь у підготовці та проведенні III (1874) та IX (1899) археол. з'їздів у Києві, де зробив 36 доповідей. Учасник Археол. конгресу в Лісабоні (1880).

До початку його археол. студій укр. археології як науки не існувало. Найважливіші праці з археології — «Раскопки в стране древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Волынской губернии» (1901).

1874 за вислугою років надано чин колезького радника зі старшинством та нагороджено «за отлично-усердную и ревностную службу» орденом св. Анни 2-го ст. За дозволом міністра нар. освіти 8 місяців (1875) перебував у наук. відрядженні у *Москві* та С.-Петербурзі. Бере активну участь у роботі Пд.-Зх. від. Рос. геогр. т-ва, разом з М.*Драгомановим* видає «Исторические песни малорусского

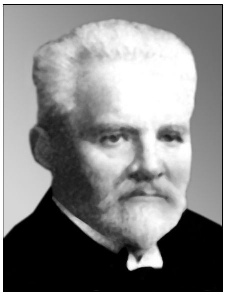

Д.В. Антонович.

народа» (1874—75, т. I— II). 1877 призначений чл. комісії для з'ясування фальсифікацій в актах Центр. архіву давніх актів. Докторську дис. «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти Ольгерда» (1878) захистив у Київ. ун-ті. У трав. 1878 — ординарний проф. при каф. рос. історії Київ. ун-ту. 1879 перебував у річному закордонному наук. відрядженні. 1880 — декан історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту; одержує чин статського радника зі старшинством. Став одним з ініціаторів заснування першого в Україні істор. ж. «*Киевская старина*» (1882), активно співпрацював у ньому. 1883 склав повноваження декана, продовжуючи плідну пед. та наук. працю. Наприкінці 1890 — поч. 1891 перебував у закордонному наук. відрядженні (*Львів*, Краків, Прага, *Відень*, Загреб, Бєлград). У груд. 1891 — дійсний статський радник, 1892 затверджено позаштатним чл. Імператорської археогр. комісії, а 1895 — засл. ординарним проф. Відвідав з наук. метою архів *Ватикану.* Продовжував активно працювати в галузі *археології* та *нумізматики.* Особливу цінність має складений і виданий А. каталог «Описание монет и медалей, хранящихся в Нумизматическом музее университета св. Владимира» (1896). 1872—1906 — зав. Мюнцкабінетом (Нумізматичним музеєм) Київ. ун-ту. Зібрав понад 10 тис. експонатів. 1903 нагороджено орденом св. Станіслава 1-го ст.

Спектр оцінок наук. та громад. діяльності А. досить широкий (від повного захоплення до цілковитого невизнання заслуг). Найкращу характеристику постаті А. на тлі українства дав його учень і наступник М.*Грушевський.* Він ділив життєвий шлях учителя на три основних періоди. Початковий охоплює перше тридцятиріччя життя А. Це час наступу і штурму, «час жадного, гарячого шукання доріг індивідуальному життю і громадській роботі». З дитячих років він інстинктивно, завдяки вродженому гуманізмові, переходить від свого польс. середовища до світу «хлопського, українського». Згодом до цього прилучилися впливи франц. раціоналізму 18 ст. Сполучившись в одне ціле, це привело до бурхливої громад. діяльності й рішучого кроку — розриву з польс. середовищем, до маніфестації своїх поглядів у «Моїй сповіді» (1862), участі в русі хлопоманів та створенні *громади.* Від 1860-х рр. починається 2-й період у житті А., час майже 20-літньої напруженої продуктивної наук. праці, яка тісно пов'язана з усп. поглядами та громад. діяльністю. Архів. дослідження польс.-укр. відносин підтвердили оцінку про негативну роль польс.-шляхетської д-ви в укр. історії. Цей період став вершиною діяльності А., що заявив про себе як один з найвидатніших репрезентантів українства в науці й громад. житті. Третій період починається з серед. 1880-х рр., коли стають помітними «виразні прикмети вичерпання і утоми» А. Погіршуються умови сусп. життя в *Російській імперії,* українство придушується поліцейсько-жандармською системою, відбувається розкол у громаді, спалахує ідейний конфлікт із недавніми товаришами («політики» і «культурники»), не вдається польс.-укр. угода в *Галичині.* Все це стає причиною знеохочення і послаблення діяльності А. В укр. нац. русі з'являються нові лідери, напрями, молодь схиляється до революц. радикалізму. А. продовжує, але вже більш поглиблено, археол. вивчення України та пд. Росії. Його діяльність у цей період стає менш помітною для більшості, але не припиняється.

Погляди А.Токвіля, Г.Бокля, О.Т'єррі, Ф.Гізо, Н.Фюстель де Куланжа, Г.Спенсера, Л.Блана були основою істор. концепцій наук. та громад. світогляду А. Вчителями його можна вважати М.*Максимовича,* М.*Іванишева* та М.*Костомарова.* Він вважав, що соціальне життя народу формується згідно з провідною ідеєю цього народу, а також відповідно до рівня його самосвідомості, к-ри, освіти, ніколи не обстоював нац. винятковість, високо підносив роль к-ри в історії народу, орієнтуючись на зх. взірці. Політ. роботу без культ. підстав вважав марною справою. Усі нещастя України вбачав у «малій культурності українського суспільства, в браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання». Як послідовник еволюціонізму, не вірив у швидкі революц. зміни, вважаючи, що лише послідовна просвітницька діяльність та піднесення свідомості народу є єдино правильним шляхом. Задекларувавши негативну роль Польщі в історії України, вважав за доцільне відмежуватися і від Росії (зокрема, впливів її к-ри) задля більшої кристалізації власне українства та його інтеграції в Європу. Як політик-культурник А. був одним з ідеологів «європейськості» укр. народу, причому з огляду не на геогр. розташування та проблеми *етногенезу,* а на необхідну орієнтацію подальшого розвитку. У своєму українстві А. стояв на рівні тодішньої європ. к-ри і передових ідей, що народжувалися в бурхливому бурж. сусп-ві 19 ст., повному соціальних суперечностей і невпинного шукання в галузі природознавства та позитивного знання.

І досі актуальні думки А. про суть політики і завдання політ. діяча: «Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Це наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільності та вміння користуватися ними: він мусить завжди наперед знати, за що може тоді й тоді взятися, що може виконати, а чого не можна зробити. Через те талановитим політиком зветься чоловік, котрий у своїй діяльності береться за осягнення мети, яку в тім часі можна осягнути. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямами свого часу й повинен уміти вичекати також зручного часу, коли може найкраще виконати свої заміри». Сам А. дотримувався цього принципу. Завжди виступаючи проти групівщини, конфронтації, він був одним із реально мислячих політиків в укр. нац. русі 2-ї пол. 19 ст.

П. у м. Київ.

Тв.: Твори, т. 1. К., 1932; Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995.

Літ.: *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. К., 1997; Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26—27 берез. 1998 р. К., 1999.

В.А. Короткий.

АНТОНО́ВИЧ Дмитро Володимирович (псевд. та криптоніми: Войнаровський, Северин Войнилович, Муха, Подорожний, Скриптор, Шельменко, Gutta, Simplissimus, А.Д., Д.А., С.В.; 14(02).11. 1877 — 12.10.1945) — укр. історик мист-ва і театру, архівознавець і музеєзнавець, політ. діяч. Н. в м. *Київ.* Син В.*Антоновича.* Батько Михайла *Антоновича* та Марка

Антоновича. Освіту здобув у 4-й Київ. г-зії (заснував тут громаду), Київ. (з 1895) і Харків. (з 1897) ун-тах. Створив театральну трупу в *Каневі* (1894), керував трупами у *Чернігові, Харкові.* 1898 та 1899 — учасник з'їздів студентських громад. Один із засн. *Революційної української партії* (1900). Редагував парт. вид. «Гасло», «Селянин», «Праця». З 1906 — на еміграції, навч. зх.-європ. мист-ву. Від 1912 — викл. у драм. шк. М.Лисенка, співпрацював у журналах «Сяйво», «Літературно-науковий вістник». У роки *Першої світової війни* створив із чл. РУП групу на платформі СВУ. Чл. Бюро ЦК УСДРП (з 1917), діяч *Української Центральної Ради* (1917—18; товариш голови УЦР, міністр мор. справ, міністр мист-в). Під час режиму П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*) брав участь в організації УАН та Акад. мист-в. 1919—20 — кер. укр. дипломатичної місії в Італії. 1921 — на еміграції: *Відень*, Прага (*Чехія*). Був серед фундаторів *Українського вільного університету* (Відень, Прага), його ректор (1928—30, 1937—38). Співзасн. *Українського історично-філологічного товариства* у Празі (1923), ініціатор створення та дир. (з 1925) *Музею визвольної боротьби України* у Празі, який провадив діяльність щодо збирання, зберігання, систематизації й дослідження пам'яток нац.-визвол. боротьби укр. народу. А. — автор численних наук. праць, зокрема з історії церк. буд-ва, життєписів діячів історії України, тв. про укр. к-ру. Ім'ям А. названо Музей-архів *Української вільної академії наук* у США.

П. у м. Прага.

Тв.: Із історії церковного будівництва на Україні, вип. 1. Прага, 1925; Олександр Мурашко (1875—1919). Прага, 1925; Триста років українського театру. 1616—1919. Прага, 1925; Тимко Бойчук (1896—1922). Прага, 1929; Українська культура. К., 1993.

Літ.: *Жук А.* Автобіографія Д.Антоновича. «Сучасність», 1961, № 1; *Ульяновський В.І.* Дмитро Антонович. В кн.: Українська культура. К., 1993; *Кардаш П., Кот С.* Українці в світі. К.—Мельбурн, 1995; *Лозенко Л.* До історії Празького українського архіву. «Генеза», 1995, № 1/3; *Шандра В.* Антонович Дмитро Володимирович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

Ю.А. Пінчук.

АНТОНО́ВИЧ Максим Олексійович (09.05(27.04).1835—14.11.1918) — рос. публіцист, літ. критик, філософ-матеріаліст. Н. в м. *Білопілля* у сім'ї дяка. Закінчив Охтирське духовне уч-ще, Харків. духовну семінарію (1855) та Петерб. духовну акад. зі ступенем канд. богослов'я (1859). Після знайомства з М.Добролюбовим та М.*Чернишевським* (з останнім у нього зав'язалася особиста дружба) розпочав 1859 публіцистичну діяльність у ж. «*Современник*». 1862 вийшов із духовного сану. Після смерті Добролюбова (1861) — провідний літ. критик журналу, після арешту Чернишевського (1862) — один із його керівників. Коли «Современник» було закрито, зайнявся перекладами, друкувався у низці вид., до кін. життя лишався вірним ідеалам 60-х рр. 19 ст. А. розробляв філос. концепцію, типологічно подібну до філософії класичного франц. Просвітництва 18 ст. В її основі — матеріалістично сприйнятий антропологічний принцип, ідея всемогутності розуму, заперечення теології та метафізики, містицизму, спіритуалізму, супранатуралізму. Природа, космос цікавлять А. лише настільки, наскільки вони є основою існування людини. В галузі гносеології він — прихильник сенсуалізму, який спирається на ідеї І.*Сєченова* та К.Льюїса. Критикував ідеї слов'янофілів та почвенників, виступав за «європеїзацію» Росії. Свої естетичні погляди, близькі принципам М.Чернишевського та М.Добролюбова, відстоював дуже прямолінійно, даючи тенденційні оцінки тв. І.Тургенєва та Ф.Достоєвського. Виходячи з антропологічного принципу, вважав естетичну насолоду нормальною потребою людської природи, заперечував теорію «мистецтва для мистецтва», разом з тим критикував суто утилітарні погляди на мист-во публіцистів «Русского слова» (Д.Писарєва). Виступав з різкою критикою реліг.-філос. ідей зб. «Вехи».

П. у м. Петроград (нині *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Пеунова М.Н.* Мировоззрение М.А.Антоновича. М., 1960; *Чубинский В.В.* М.А.Антонович. Очерк жизни и публицистической деятельности. Л., 1961.

В.Ф. Пустарнаков.

АНТОНО́ВИЧ Марко Дмитрович (н. 07.07.1916) — укр. історик, публіцист, організатор наук. праці у діаспорі. Президент УВАН у США (від 1992), видавець ж. «Розбудова держави», співредактор ж. «Український історик». Н. в м. *Київ* у родині укр. історика Д.*Антоновича*. Онук В.*Антоновича* та брат Михайла *Антоновича.* На еміграції з 1923. Вивчав єгиптологію в Карловому ун-ті у Празі (1936—39), Мюнхенському ун-ті (1945—49). Докторат УВУ (1942, історія). В'язень концтабору Терезієнштат (1944—45). Працював в універмазі та на шоколадній ф-ці в *Канаді* (1951—55). 1956—82 — в укр. від. Держ. радіо Канади. Автор праць з історії громадян. руху в Україні 19 ст., епістолярної спадщини укр. аристократії 19 — поч. 20 ст., історії укр. студентства 20-х — 40-х рр. 20 ст. та студій з історії доби *античності* на тер. Пд. України.

Тв.: Історичні концепції А.П.Свидницького. «Український історик», 1964, № 2—3; П.Куліш в оцінці І.Нечуя-Левицького. Там само, 1969, № 4; П.О.Куліш і О.Я.Кониський. Там само, 1970, № 1/3; Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад. Там само, 1972, № 1/2; Коли постали Громади? В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра О.Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; М.П.Драгоманов і «Вільне слово». «Український історик», 1978, № 4; До 15-річчя Українського Історичного Товариства: Декілька міркувань. Там само, 1980, № 1—4; В.Липинський і Д.Дорошенко. Там само, 1982/1983, № 3/4, 1; «Киевская старина» (З приводу ювілеїв). Там само, 1983, № 2—4; Нова невдала концепція. Там само, 1985, № 1—4; Омелян Сеник і Микола Сціборський. В кн.: Календар-альманах Нового шляху на 1991 рік. Торонто, 1991; Шевченко і громади. «Слово і час», 1992, № 3; 50-річчя Української Вільної Академії Наук. «Український історик», 1995, № 1/4.

Літ.: З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю Марка Антоновича для «Старожитностей». «Старожитності», 1993, № 19/24.

О.В. Ясь.

АНТОНО́ВИЧ Михайло Дмитрович (1910 — осінь 1955) — укр. історик. Онук В.*Антоновича* і син Д.*Антоновича*, брат Марка *Антоновича*. Н. в м. Флоренція (Італія). Закінчив УВУ у м. Прага (Чехія). Захистив докторську дис. «Кн. Репнін, генерал-губернатор Саксонії» (1936). Наук. співпрацівник *Українського наукового інституту* в Берліні (1936—41). Чл. Укр. істор.-філол. т-ва у Празі. Викладав в ун-тах Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща) та *Відня*. Доцент Віденського ун-ту. 1945 арештований у Берліні та депортований

М.О. Антонович.

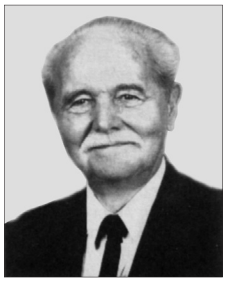

Марко Д. Антонович.

Мих. Д. Антонович.

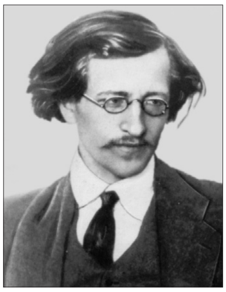
В.О. Антонов-Овсієнко.

до *СРСР.* За свідченнями колиш. ув'язнених, до серед. 1950-х рр. перебував у рад. концтаборах поблизу м. Норильськ (нині місто Красноярського краю, РФ) та Колими (місцевість на пн. сх. азіатської ч. РФ). Автор студій з укр. історії 16—19 ст., зокрема наук.-популярних нарисів з історії України. Вважав, що колонізаційний процес освоєння укр. земель є найважливішим та визначальним чинником укр. історії. Деякі праці А., у т. ч. монографія про гетьмана П.*Сагайдачного*, залишилися неопубл.

Загинув у концтаборі Каєркан біля Норильська, ймовірно, 1955.

Тв.: Козацьке військо у Смоленській війні. Варшава, 1937; Козацький проект Василя Капніста. «Сьогочасне й минуле», 1939, № 2; Студії з часів Наливайка. Прага, 1941; Geschichte der Ukrainischen Staatlichkeit. В кн.: Handbuch der Ukraine. Leipzig, 1941; Kultur der Ostslaven. Breslau, 1941; Ukraine in Russischen Reiche (1764—1847). Wien, 1942; Переяславська кампанія 1630 р. В кн.: Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі, т. 5. Прага, 1944; Історія України, кн. 1—4. Вінніпег, 1966.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», 1957, vol. 5/6, N 4 (18), 1/2(19/20); *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен, 1959; З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю Марка Антоновича для «Старожитностей». «Старожитності», 1993, № 19/24; *Тимощук В.Т.* Спогади про Михайла Антоновича. «УІЖ», 1998, № 3; *Його ж.* Історія в бетон [М.Антонович]. «Зона», 1998, № 13; *Яременко В.І.* Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів. «УІЖ», 1998, № 3; *Його ж.* Історик Михайло Антонович за спогадами політв'язнів. «Зона», 1998, № 13.

О.В. Ясь.

АНТОНО́ВИЧА ВОЛОДИ́МИРА КИ́ЇВСЬКА ШКО́ЛА ІСТО́РИКІВ — історіографічна шк. при Київ. ун-ті. Ств. у 1880-х рр. з учнів і послідовників укр. вченого В.*Антоновича.* Зокрема, до неї належали такі відомі історики, як Д.*Багалій,* П.*Голубовський,* Н.*Молчановський,* М.*Грушевський*, О.*Грушевський,* М.*Довнар-Запольський,* В.*Данилевич*, І.*Лінниченко,* Д.*Дорошенко,* В.*Базилевич,* Н.*Полонська-Василенко,* П.Смирнов, П.Іванов, О.*Оглоблин* та ін. Як проф. Київ. ун-ту В.Антонович протягом 1880— 90-х рр. провів значну роботу щодо заохочення талановитої молоді до дослідницької діяльності в галузі середньовічної історії України шляхом залучення її до участі в археогр. експедиціях, до праці в архівах, через добір за певним планом тем для конкурсних і дипломних робіт, магістерських і докторських дис., рекомендації результатів їхніх наук. розробок до друку в провідних наук. вид. (*«Киевская старина», «Университетские известия»*) тощо. Завдяки цьому, протягом досить короткого часу вдалося здійснити низку монографічних досліджень з історії окремих регіонів та земель України й *Білорусі*, реалізовуючи на практиці ідею М.*Костомарова* про землю («область») як політ. одиницю. Саме тому київ. шк. спочатку характеризувалася як «обласна», хоча наук. інтереси її представників виходили далеко за межі історико-геогр. досліджень. Зосереджуючись на широкому спектрі політ. і духовної історії та історії соціальних відносин, учні В.Антоновича виступили фундаторами власних шкіл, відкрили нові напрями дослідження укр. минулого. Спільними для них були комплексність дослідження, ґрунтовність джерельної бази та наук. апарату розробок, глибоке проникнення в суть проблеми. Творчий доробок представників шк. став неоціненним внеском у вітчизн. *історіографію*, даючи підстави вважати її першою нац. шк. досліджень історії України.

Літ.: *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на ниві історичної науки (з нагоди ювілею). Львів, 1906; *Грушевський М.* Пам'яті Володимира Антоновича. «ЗНТШ», 1908, т. 82, кн. 3; *Polonska-Vasilenko N.* Two Conception of the History of Ukraine and Russia. London, 1968; Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16—18 берез. 1993, м. Київ. К., 1994.

В.М. Матях.

АНТО́НОВ-ОВСІЄ́НКО Володимир Олександрович (парт. псевд. — Штик, літ. псевд. — А.Гальський; 21(09).03.1883—09.02.1938) — революціонер, держ. і військ. діяч. рад. періоду. Н. в м. *Чернігів.* Закінчив Владимирське піхотне уч-ще (1904, *Санкт-Петербург*). Чл. РСДРП з 1903 (з черв. 1917 РСДРП(б)). Від 1905 вів революц. роботу серед військових. 1906 засуджений до страти за підготовку збройного виступу в Севастопольському гарнізоні, заміненої 20-річною каторгою. Після втечі з в'язниці (1907) проводив революц. роботу в Фінляндії, а також у С.-Петербурзі та *Москві*, 1910 емігрував до Франції.

Вернувся в Росію 1917. У жовт. 1917 — секретар Петрогр. військ.-революц. к-ту, один із кер. *Жовтневої революції 1917*, брав участь в арешті чл. *Тимчасового уряду*. Нар. комісар, чл. К-ту з військ. і мор. справ. У листоп.— груд. 1917 — команд. Петрогр. військ. округом. У груд. 1917 — берез. 1918 — комісар з боротьби з контрреволюцією на Пд., керував рад. військами в боротьбі проти отамана О.*Каледіна* і *Української Центральної Ради*. У берез.— трав. 1918 — нар. секретар з військ. питань УСРР, верховний головнокоманд. революц. військами України. У листоп. 1918 — січ. 1919 — команд. групою військ Курського напряму, від 4 січ. 1919 до черв. 1919 — команд. *Українським фронтом*. Чл. Ради оборони УСРР, у верес. 1918 — трав. 1919 — Реввійськради Республіки (РВРР). 1921 — голова «комісії ВЦВК з боротьби з бандитизмом» у Тамбовській губ. У серп. 1922 — січ. 1924 — нач. Політуправління РВРР, чл. РВРР. Від 1924 — на дипломатичній роботі, повноважний представник у *Чехословаччині*, Литві, Польщі. Нарком юстиції РРФСР (1937), чл. ЦВК СРСР. 13 жовт. 1937 заарештований за сфабрикованою справою. Страчений. Реабілітований 25 лют. 1956.

Літ.: *Ракитин А.* Именем Революции... (Очерки о В.А.Антонове-Овсеенко). М., 1965; *Щусь О.* Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко. К., 1965; *Сувениров О.Ф.* Трагедия РККА. 1937—1938. М., 1998.

О.Й. Щусь.

АНТОНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (11.10(30.09).1759—1816) — укр. історик, публіцист і видавець. 1772 навч. в Київ. акад., 1779—83 — в Моск. ун-ті. Служив у *Санкт-Петербурзі* в Адміралтейській колегії, працював бібліотекарем Імператорської публічної б-ки. Близький друг прогресивного рос. письменника, просвітника М.Новикова. Очолював «Товариство друзів словесних наук». Видавав 1789 у С.-Петербурзі щомісячне вид. «Беседующий гражданин» (3 ч., 12 кн.), де друкувався рос. революціонер, письменник О.Радищев. А. — автор «Історії про Малу Росію», опубл. в кн. І.Георгі «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі» (СПб., 1799). Ним був вид-

рукований «Наркисс. Разглагол о том: узнай себе» Г.*Сковороди*. Це перший із опубл. окремою брошурою тв. філософа («Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя», 1798).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Геннади Г.* Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII—XIX ст., т. 1. Берлин, 1876.

О.Л. Вільшанська.

АНТРАЦИ́Т (до 1962 — Боково-Антрацит) — місто обласного підпорядкування Луган. обл., райцентр. Залізнична ст. Нас. 64 тис. осіб (2001).

Виник наприкінці 19 ст. 1896 на тер. с-ща засновано акціонерне «Товариство Боковських антрацитівських рудників Красильщикова і Шарапова». Райцентр з 1936. Місто з 1938. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 18 лип. 1942 до 19 лют. 1943.

Провідні галузі пром-сті — вугільна, маш.-буд., металообробна, харчова.

Літ.: *Абуладзе В.А.* Антрацит: Путеводитель. Донецк, 1985; Міста України: Довідник. К., 1999.

Я.В. Верменич.

АНТРОПОГЕНЕ́З — 1) цілісний процес становлення сусп. людини, соціальної життєдіяльності й всього соціального комплексу; 2) перехідний період від тваринного світу до людського сусп-ва. Витоки А. містилися в екваторіальній зоні Африки, де бл. 2 млн років тому в середовищі наземних мавп — австралопітеків склалися всі необхідні передумови до їх олюднення. Перехідними (відносно людини сучасного фізичного типу) істотами періоду А. були презинджантропи, що в біологічній систематиці одержали назву Homo habilis, архантропи (пітекантропи та близькі до них форми), відомі під назвою Homo erectus (бл. 1 млн років тому пітекантропи досягли Пн. Африки і почали освоювати Євразійський континент), та палеантропи (неандертальці), за якими закріплено назву Homo neandertalensis. Закінчився А. у різних частинах Старого Світу, в т. ч. на тер. України, бл. 35 тис. років тому. Він ознаменувався виходом на істор. арену людини сучасного фізичного типу — Homo sapiens (людина розумна), з притаманними їй свідомістю, працею та колективізмом, які становлять базис цілісного способу буття праобщини. В археології період А. представлено пам'ятками раннього *палеоліту*.

Літ.: *Семенов Ю.И.* Как возникло человечество. М., 1966; История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. М., 1983; *Смирнов С.В.* Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы). К., 1983.

С.В. Смирнов.

«АНТРОПОЛО́ГІЯ» — щорічник Кабінету антропології ім. Ф.Вовка при ВУАН. Провідну роль в його діяльності відіграли учні Ф.*Вовка* (зокрема, ред. часопису був А.Носов). Вони утворили київ. антропологічну шк., що працювала переважно в галузі етнічної антропології, збираючи й аналізуючи матеріали з різних регіонів України і суміжних областей (*Кубані*, Криму та ін.). У час. друкувалися статті з палеоантропології, гематології, морфології і фізичного розвитку різних груп населення, розвідки про діяльність антропологічних установ України. За короткий період існування (1927—30) вийшли друком I—IV випуски. На поч. 1930-х рр. «А.» та наук. заклади, що займалися антропологічними питаннями, були ліквідовані.

Літ.: Матеріали з антропології України, вип. 1—5. К., 1960—70.

В.І. Наулко.

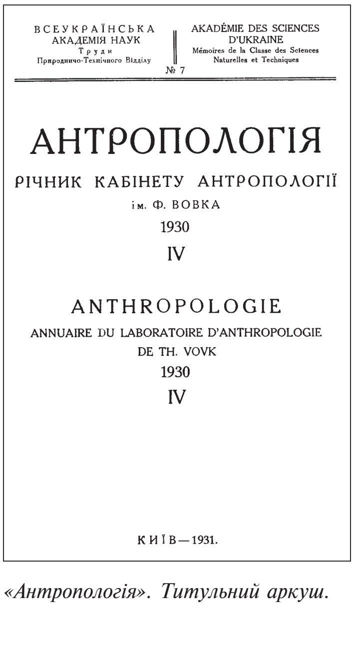
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Труди
Природничо-Технічного Відділу

AKADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
Mémoires de la Classe des Sciences Naturelles et Techniques

№ 7

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ім. Ф. ВОВКА

1930

IV

ANTHROPOLOGIE

ANNUAIRE DU LABORATOIRE D'ANTHROPOLOGIE DE TH. VOVK

1930

IV

КИЇВ—1931.

«Антропологія». Титульний аркуш.

АНТРОПОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА — галузь істор. науки (а в більш вузькому значенні — теоретико-методологічний підхід в істор. науці), для якої гол. об'єктом дослідження є людина, зокрема її істор. та етнічні типи, а не окремі істор. події та процеси. Для А.і. властиве цілісне розуміння сусп-ва як єдності екон. структури, соціальної організації та к-ри, тобто «всієї сукупності соціальних відносин».

Одним із найважливіших напрямів А.і. сьогодні є історія людської *ментальності* (див. *Анналів школа*) — пануючих у сусп-ві установок свідомості, системи образів та уявлень. Дослідження ментальності дає можливість пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, причини як типових істор. фактів, так і унікальних подій-казусів (Ж. Ле Гофф, Ж.Дюбі, А.Гуревич). Такий підхід привів до формування концепції «двох історичних реальностей» — реальності «як такої» та «уявлень про себе», які ця реальність створює у людей конкретної епохи.

Антропологічний істор. підхід є одним із методологічних напрямів *постмодернізму в історичній науці,* він набув поширення в медієвістських дослідженнях. В останні роки ідеї, наук. інструментарій і підходи А.і. використовуються також дослідниками *античності*, Нового часу та сучасності.

Літ.: *Гуревич А.* Историческая наука и историческая антропология. «Вопросы философии», 1988, № 2; *Барг М.* О роли человеческой субъективности в истории. «История СССР», 1989, № 3; Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей. К., 1992.

К.Ю. Галушко.

АНТРОПОНІ́МІКА (від грец. ἄνθρωπος — людина і ὄνυμα — ім'я) — *спеціальна історична дисципліна*, розділ *ономастики* і лексикології, що вивчає власні імена людей, спадкові особові назви, прізвища, прізвиська, а також псевдоніми, криптоніми, імена персонажів фольклору і худож. літ. Практика іменування людей виникла на ранньому етапі розвитку сусп-ва для ідентифікації його членів. Спочатку ім'я підказували здебільшого різні обставини родинного життя, риси і характер людей, віра в магічну силу імені. Більшість особових імен походить від загальних. А. використовують для реконструкції багатьох істор. подій і явищ: тогочасної флори,

О.М. Апанович.

фауни краю, вірувань, звичаїв, побутових предметів, професій, родинних зв'язків, простих понять духовного і матеріального життя народів, реалій минулого, не відображених в письмових джерелах і які в наш час зникли. А. допомагає істотно, в деталях, доповнити істор. уяву про розвиток сусп-ва в минулому. Вона — повноцінне істор. джерело, яке виконує допоміжну інформативну функцію при встановленні густоти, поширення, напрямків і характеру міграційних процесів, визначає національність, соціальний стан, походження нас. тощо.

Найдавніші укр. імена щедро відображені у фольклорі, письмових джерелах, тв. мист-ва 10—11 ст. Система нац. іменування формувалася протягом багатьох віків, починаючи від дохристиян. доби (Бажан, Вовк, Володимир, Кий, Святослав, Третяк, Мовчан, Шостак, Малуша та ін.). Основу укр. імен наступних століть складають імена християн. календаря, які давали дитині під час хрещення, — Василь, Микола, Петро, Катерина, Олена, Марія. На укр. мовному ґрунті вони набули нац. звукового оформлення, обросли різними варіантами: Гриць, Лесь, Мисько, Настя, Гапка, Ганя тощо. На їхній основі утворено переважну частину нац. прізвищ: Василенко, Василишин, Васильківський, Максименко, Максимович тощо. В 17 ст. найхарактерніший для Наддніпрянщини суфікс **-енко** сягав 60 % суфіксів усіх прізвищ. Сьогодні укр. імена поширені на всіх континентах світу.

Літ.: Спеціальні історичні дисципліни. К., 1992.

Я.І. Дзира.

АНФОЛОГІО́Н (Антологіон, Трефологій, Цветослов, Цвітна мінея, Святкова мінея) — зб. текстів святкових служб правосл. церкви на всі свята року (див. *Богослужбові книги в православ'ї*). До 17 ст. існував у рукописній традиції. Найдавніше в історії України фундаментальне видання А., здійснене у *Києво-Печерській друкарні* за ініціативи Є.*Плетенецького* 1619, мало за змістом полемічну спрямованість. У зб. опубл. служби на пошану перших рус. святих — княгині *Ольги, Володимира Святославича, Бориса і Гліба.* Фундаментальне вид. обсягом 1048 с. було добре оздоблене, викорис-

«Анфологіон». Титульний аркуш. Видання Києво-Печерської друкарні 1619.

товувалися різні шрифти. Здійснювалося за рукописом, підготовленим І.*Борецьким*, на той час ігуменом *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, архідияконом З.*Копистенським*, який звірив рукопис з грец. оригіналом, переклав та відредагував чимало статей. У передмові вміщені відомості про започаткування Києво-Печерської друкарні, післямова написана Є.Плетенецьким і П.*Бериндою*. А. в 17—18 ст. неодноразово видавався у різних редакціях у друкарні Києво-Печерської лаври, *Львівській братській друкарні, Новгород-Сіверській друкарні, Почаївській друкарні, Чернігівській друкарні.*

Літ.: *Огієнко І.* Історія українського друкарства, т. 1. Львів, 1925; Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

Л.А. Дубровіна.

АО́РСИ — одне з сарматських племен (див. *Сармати*) або племінне сарматське угруповання, назване за ім'ям головуючого племені. Вперше згадані *Страбоном*; за його даними, мешкали в степах Пн. Прикаспію («верхні аорси») та між Волгою і Доном. З А. ототожнюються сарматські пам'ятки цих регіонів 2 ст. до н. е. — серед. 1 ст. н. е. А. брали участь в численних військ. конфліктах: наприкінці 1 ст. до н. е. воювали на боці боспорського царя (див. *Боспорське царство*) *Фарнака* з Римом, 45—49 н. е. були союзниками римлян та боспорського царя Котіса І в його боротьбі з братом *Мітрідатом VIII* за боспорський трон. Відомі імена аорських ватажків цих часів: Спадін, Евнон. За даними *Мели Помпонія* та *Плінія Старшого*, в 2-й пол. 1 ст. н. е. аорси-амаксобії (тобто «ті, що живуть у возах») перекочували в степи між Дніпром та Дністром. Тут виникло міцне військ.-політ. угруповання, назване Аорсією. Від серед. 2 ст. н. е. були асимільовані *аланами* і в антич. джерелах не згадуються.

О.В. Симоненко.

АПАНО́ВИЧ Олена Михайлівна (09.09.1919—21.02.2000) — укр. історик-медієвіст, письменниця. Н. в м. Мелекес (нині м. Димитровград Ульяновської обл., РФ). 1937 закінчила в *Харкові* серед. шк. й вступила до Всесоюзного комуніст. ін-ту журналістики (*Москва*). У зв'язку з його ліквідацією продовжила навчання в Харків. пед. ін-ті на філол. ф-ті, який закінчила 1941. На поч. *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* евакуювалась у Пд. Казахстан, потім переїхала до Уфи (нині місто в Башкортостані, РФ), працювала 1942—44 кореспондентом та інструктором вузлового радіомовлення Башкирського радіок-ту. 1944 повернулась в Україну, до *Києва.* 1944—50 — н. с., ст. н. с., нач. від. давніх актів ЦДІА УРСР (Київ). 1945—48 — аспірантка ЦДІА УРСР. 1950 захистила канд. дис. на тему «Запорозьке військо, його устрій та бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768—74 рр.». 1950—52 — м. н. с., з 1956 — ст. н. с. Ін-ту історії АН УРСР.

1972 А. звільнена з ін-ту «за скороченням штатів». Через 22 роки відновлена на роботі як така, що звільнена «за політичними мотивами». 1973—86 А. працювала ст. н. с. від. рукописів ЦНБ АН УРСР (нині Ін-т рукопису НБУВ). Впродовж цих років займалася вивченням укр. рукописної істор. книги 15—18 ст. Оскільки в Україні праці А. не друкували, вона публікувала їх у Москві, Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*), *Вільнюсі*, Таллінні. Виявивши в фондах б-ки матеріали першого президента ВУАН акад. В.*Вернадського*, А. на їх основі написала й опублікувала 20 статей і монографію. 1987—91 — заст. вченого секретаря Комісії АН УРСР з розробки наук. спадщини В.Вернадського. 1988 наго-

роджена срібною медаллю ВДНГ за підготовку ювілейних експозицій виставок В.Вернадського в Москві та Києві. З 1986 на пенсії, але продовжувала працювати, брала активну участь у наук., громад. і культ. житті України. Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1994) та Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США, 1995).

П. в м. Київ. Поховава на *Байковому цвинтарі.*

Тв.: Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. К., 1993.

Літ.: *Білик І.* Під знаком Діви, або Гороскоп для Олени Михайлівни. «ЛУ», 1994, 13 жовт.; Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ, 1995; Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик: (До 75-річчя від дня народження). К., 1995; *Богачевська-Хом'як М.* Людина повної посвяти науці. «Неопалима купина», 1995, № 7/8; Історія українського середньовіччя: Козацька доба, ч. 1—2. К., 1995.

М.Ф. Дмитрієнко.

АПОКАЛІПТИ́ЧНА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — реліг. течія у *християнстві.* Виникла у 1920—30-х рр. на Вінниччині. Засн. церкви вважають уродженця м. *Бердичів*, людину на ім'я Нарцис, який проголосив себе Господнім пророком Іллею Хрестителем. А.п.ц. значною мірою модернізувала правосл. догматику. З таїнств визнає: хрещення, сповідь (покаяння), омивання ніг, шлюб, священство (рукоположення, хіротонія), прилучення та єлеосвячення (соборування). В орг. плані складається з цілком автономних у своїй діяльності громад, кожна з яких має власного пресвітера, диякона, дияконису, касира та ревізійну комісію. Групу вірних А.п.ц. очолює єпископ, який висвячує пресвітерів та дияконів. Керівним органом А.п.ц. є єпископська рада.

Окремі общини А.п.ц. діють у наш час на тер. Оратівського та Погребищенського р-нів Він. обл. (4 громади).

Літ.: Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис. К., 1992; Порівняльні дані щодо кількості релігійних громад в Україні. «Православна церква», 1998, № 9 (44); Історія релігії в Україні. К., 1999.

О.О. Крижановська.

«АПО́КРИСИС» (грец. ἀπόκρισις — відповідь) — полемічний трактат, спрямований проти *Берестейської церковної унії 1596* та її апологетики в анонімно виданому на поч. 1597 творі «Берестейський собор. Оборона Берестейського собору», що належав перу єзуїта П.*Скарги.* «А.» вперше надрукований 1597—98 польс. мовою в краківській друкарні протестанта-антитринітарія О.Родецького. Твір вийшов під псевд. Христофора Філалета, за яким криється ім'я М.*Броневського.* Бл. 1598 видано в м. *Острог* під назвою «Апокрисисъ албо отповѣдь на книжкы о съборѣ берєстейскомъ, имєнємъ людій старожитной рєлѣи грєчєской чєрєз Христофора Филалєта врихль дана», в пер. староукр. мовою, ймовірно, острозьким публіцистом кін. 16 ст. *Клириком Острозьким* (який додав до нього фрагменти зі свого твору «Історія лістрикійського собору»). «А.» написано з використанням методики викладу матеріалу, системи аргументації та ідейного інструментарію, що культивувалися в протестантському вченому середовищі. У передмові до твору міститься посвята польс. великому коронному гетьману Я.*Замойському* (1542—1605), викладено причини написання книги, її мету й структуру. Перші дві ч. «А.» присвячені Берестейському церк. собору 1596. У них гостро засуджуються митрополит і єпископи, які стали на шлях церк. унії, а також доводиться законність правосл. собору духовних і світських осіб у *Бересті*, котрі не визнали унію. М.Броневський надав своєму творові виразної фактологічної спрямованості. Він використав матеріали «Екстезиса» — опис правосл. Берестейського церк. собору, що вийшов друком 1597 польс. мовою в краківській друкарні О.Родецького, листи правосл. ієрархів до 1596, в яких вони прилюдно відмежовувалися від звинувачень в унійних намірах, а також документи, що засвідчували протилежне: їхню готовність визнати зверхність папи римського, бажання зрівнятися в привілеях з катол. духівництвом, отримати матеріальні вигоди й місця в сенаті.

Обгрунтовуючи конфесійні права православних і протестантів у *Речі Посполитій*, автор «А.» звертався також до законодавчих актів, де вони формально гарантувалися (акт *Люблінської унії 1569*, сеймові конституції, *генрикові статті*, в яких визначалися осн. засади устрою д-ви, що трактувалися як незмінні, та ін.). Спростовуючи твердження П.Скарги про неканонічний характер правосл. Берестейського собору, М.Броневський обстоював принцип соборності правосл. церкви. З позицій реформаційної ідеології він наголошував на праві мирян розмислювати над питанням віри, тлумачити реліг. догмати і не йти за ієрархами — «сліпими проводирями», які навчають «неправдивій науці». У 3-й і 4-й ч. «А.» засуджуються катол. теократизм, папські претензії бути єдиним главою християн. церкви, критично аналізуються результати *Флорентійської церковної унії 1439* і спростовуються звинувачення П.Скарги на адресу Сх. Церкви як реліг. інституції. Причому М.Броневський показав себе блискучим полемістом, який тонко застосовував логічний та ін. тогочасні наук. методи (в т. ч. істор. критики), а також глибоким знавцем *Біблії*, церк. *патристики*, праць світських і церк. істориків, протестантських богословів та ін. джерел. Підбиваючи підсумки своєї праці, автор «А.» зробив висновок про канонічну, юрид. та істор. неправомірність Берестейської церковної унії 1596 і наголосив, що насильство над свободою совісті й конфесійні утиски загрожують Речі Посполитій громадян. війною на реліг. грунті. «А.» отримав значний резонанс у реліг. та інтелектуальних колах країни, а також справив ідейний вплив на полемічну укр. літ. 1-ї пол. 17 ст. Водночас серед частини правосл.

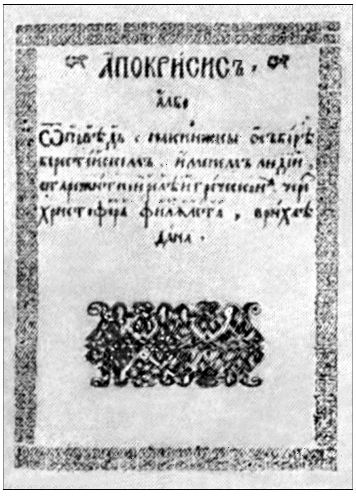

«Апокрисис». Острог, 1598. Початкова сторінка.

Д.П. Апостол.

богословів існувала настороженість щодо реформаційних поглядів Христофора Філалета, про що свідчать негативні оцінки його праці у вступі до «Служебника» (1629), виданого П.*Могилою.*

Літ.: *Коялович М.* Литовская церковная уния, т. 1—2. СПб., 1859—61; *Скабаланович Н.* Об «Апокрисисе» Х.Филалета. СПб., 1873; *Голубев С.* Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетия. «Труды Киевской духовной академии», 1876, т. 1; *Харлампович К.* Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898; *Tretiak J.* Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii Brzeskiej. Kraków, 1912; *Возняк М.* Історія української літератури, т. 2. Львів, 1921; *Яременко П.К.* Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, 1964; *Його ж.* Исследование украинской полемично-публицистической литературы конца XVI — начала XVII ст. К., 1966; Острозька Академія XVI—XVII ст. Острог, 1977; *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. К., 1984; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Byliński J.* Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej czasów Zygmunta III. Wrocław, 1994.

П.М. Сас.

АПО́КРИФИ (ἀπόκρυφος — таємний, прихований) — реліг. твори, близькі за жанром до біблійних (див. *Біблія*), але які не увійшли до канону — Святого Письма. А. оповідають про події, які у Святому Письмі згадані побіжно. Первісно церква не забороняла А. На їхній основі створювалися перекази й легенди, які доповнювали Святе Письмо. Єретичні секти, з метою надати А. авторитету, приписували їхнє авторство пророкам, апостолам, отцям Церкви. В Україну А. прийшли в 11—12 ст. з *Візантії* і Болгарії з перекладною християн. літ., поширювалися у списках, в усній формі та церк. малярстві. В 16—17 ст. доповнювалися перекладами й переказами зх.-європ. походження.

А. поділяють на кілька груп — старозавітні (про створення світу, Адама та Єву, про Ноя, Мойсея, Соломона тощо); новозавітні (про дитинство Ісуса Христа, суд над Спасителем, хресні муки, прихід до пекла, «кінець світу», про Богородицю й апостолів). В Україні поширеними були апокрифічні євангелія Іакова, Хоми та Никодима. А. знаходимо в багатьох фольклорних і оригінальних творах укр. літ. *Київської Русі* (літописах, житіях святих, ораторських творах тощо). Найвідоміші апокрифічні тв. давнього періоду (12 ст. і пізніше): «Ходіння Богородиці по муках», «Слово о Лазаревім воскресенії», «Слово про збурення пекла», «Ходіння апостола Андрія» тощо. Мова і стиль А. видозмінювалися при переписуванні. А. отримали широке відображення не тільки в пам'ятках старовинного укр. письменства, а й у фольклорі, образотворчому мист-ві. В 19 ст. у новій укр. літ. апокрифічні сюжети й мотиви обробляли І.*Котляревський,* Т.*Шевченко,* І.*Франко* та ін. Найповнішу зб. А. видав І.Франко — «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (Львів, 1896—1910, т. 1—5).

Літ.: *Возняк М.* Історія української літератури, т. 1. Львів, 1920; *Чижевський Д.* Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956; Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

Я.І. Дзира.

АПО́СТОЛ Данило Павлович (14(04).12.1654—29(17).01.1734) — військ. і держ. діяч України, гетьман (1727—34) *Лівобережної України.* Походив з відомого козац. роду (див. *Апостоли*). 1682 обрано миргород. полковником. Полковий уряд у *Миргородському полку* обіймав до 1686. Звільнено новим гетьманом І.*Мазепою* як прибічника скинутого гетьмана І.*Самойловича.* 1693 знову обрано на полковий уряд Миргород. полку, який обіймав до 1727. Як талановитий військ. діяч прославив себе під час *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696,* коли оволодів турец. фортецями в гирлі Дніпра. 1696 разом з гадяцьким полк. Боруховичем розбив на р. Ворскла (прит. Дніпра) війська крим. хана та гетьмана ханської України Петрика. Брав активну участь у *Північній війні 1700—1721.* 1701 в ранзі наказного гетьмана здійснював похід у Ліфляндію (частини сучас. Латвії та Естонії). Прославився в битві 1701 під Ераствером (нині тер. Естонії), де керована ним козац. кіннота навальною атакою захопила артилерію противника. 1704 за наказом *Петра I* відправлений на чолі 3-тис. козац. корпусу в Польщу на допомогу королю *Августу II.* Відзначився в битві під *Варшавою* 1705, однак незабаром на знак протесту проти утисків козаків з боку царського ген. Паткуля самовільно залишив Польщу і вернувся в Україну. 28 жовт. 1708 разом з гетьманом І.Мазепою перейшов на бік швед. короля *Карла XII.* Проте невдовзі, 21 листоп., А. залишив швед. табір і прибув до військ Петра I. За А. було залишено уряд миргород. полк. і всі його маєтки. Брав участь у *Прутському поході 1711* та Перському поході 1722 як наказний гетьман укр. військ. У роки правління *Малоросійської колегії* (1722—27) відстоював автономні права *Гетьманщини.* Перебуваючи влітку 1723 у військ. таборі на р. Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра), організував подачу імп. Петру I колективної чолобитної на захист козац. прав і вольностей. На поч. 1724 за участь в опозиційному русі за наказом імператора його заарештовано і відправлено в ув'язнення до *Санкт-Петербурга.* Звільнено на поч. 1725 з-під варти, протягом року перебував у С.-Петербурзі під наглядом. 1 жовт. 1727 обрано гетьманом Лівобереж. України. У своїй діяльності керувався нормами *«Рішительних пунктів» 1728* Петра II, які значно обмежували автономний статус Гетьманщини; правив під наглядом царського міністра (резидента). Як гетьман А. багато зробив для впорядкування місц. адміністрації, реформування системи судочинства, ліквідації зловживань у користуванні держ. земельним фондом (т. зв. ранговими маєтностями), розвитку зовн. торгівлі України.

П. у с. Сорочинці (нині с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.).

Літ.: *Радакова Е.* Гетман Д.Апостол в роли колонизатора. «Киевская старина», 1891, № 6; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734). Авгсбург, 1948; *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967.

В.М. Горобець.

«АПО́СТОЛ» ЛЬВІ́ВСЬКИЙ 1574 — перша надрукована в Україні книга. Друкар Іван *Федоров* працював над нею у своїй львів. друкарні від 25 лют. 1573 до 15 лют. 1574. Містить традиційний церковнослов'ян. пер. «Діянь і послань апостольських» у варіанті, вперше надрукованому Федоровим і П.*Мстиславцем* 1564 в *Москві.* За своїм складом «А.»Л. відрізняється від моск. насамперед тим, що наприкінці замість офіц. післямови вміщено написа-

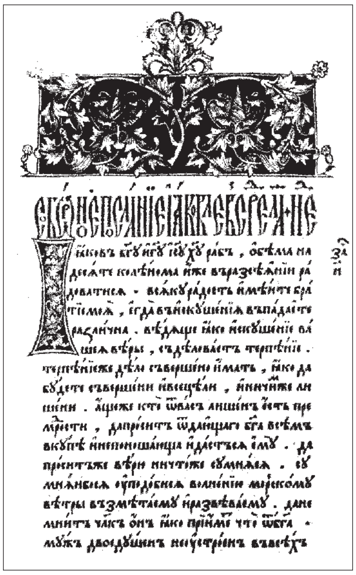

«Апостол» Львівський. Початкова сторінка.

ну Федоровим «Повість откуду начася и како совершися друкарня сія». Автобіографічні матеріали тут підпорядковані публіцистичній меті: підняти соціальний престиж друкарства, розкрити його значення для сусп-ва і тим самим створити сприятливий клімат для видавничої діяльності. Пишучи, що в Москві йому і П.Мстиславцю «от многих началник і священоначалник» довелося зазнати переслідувань, Федоров підкреслює, що допомогу у Львові йому надали «мали ніції в ієрейском чину, інії ж неславнії в мирі». Відкинувши гонитву за багатством, першодрукар свідомо обрав ін. шлях — терпіти злигодні та нестатки, аби тільки мати змогу сіяти «духовні зерна». Він виправив деякі помилки попереднього вид., вніс ред. зміни, наблизив текст до того правописного варіанта, який був загальноприйнятим в Україні. Худож. оформлення «А.»Л. різноманітніше, ніж його попередника. На початку вміщено герб литов. гетьмана Г.Ходкевича в ренесансній архіт. рамці. Рамка повторена на звороті 2-го аркуша, де вона оформляє зображення ап. Луки. Зразком для художника була одна з тогочасних зх.-укр. ікон. На звороті останнього аркуша — друкарська марка І.Федорова: картуші, обрамлені ренесансним орнаментом з гербом Львова і особистим знаком друкаря. Відомо понад 90 прим. «А.»Л.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. Львів, 1975; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. М., 1983; Репродукція і український переклад післямови Апостола Львівського. В кн.: *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; Опис примірників Апостола Львівського. Там само.

Я.Д. Ісаєвич.

АПО́СТОЛИ — укр. козацько-старшинський рід 16—18 ст., який відіграв помітну роль в історії України. Вперше прізвище А. з'являється в козац. реєстрі війська Б.*Хмельницького* 1649 у списку Андріївської сотні *Миргородського полку*. Звали цього козака **Павло Охрімович**, очевидно, батько гетьмана **Данила** *Апостола*. У документах 1658 Павло А. — хомутецький *сотник*, який їздив до *Москви* посланцем від миргород. полк. Степана Довгаля. 1659—60 він — гадяцький полк. і *гетьман наказний* та водночас 1660 — миргород. полк. Його обирали полк. Миргород. полку також 1671—73 і 1676—78. Небіж Павла крилівський сотник **Максим** їздив 1672 з дипломатичним дорученням від гетьмана П.*Дорошенка* до крим. хана.

Гетьман Данило А. мав трьох синів і шість дочок, які продовжили рід А. у 18 і в перших десятиліттях 19 ст. Син **Павло** (р. н. невід. — 1736) з 1727 — миргород. полк., брав участь у *російсько-турецькій війні 1735—1739*, був смертельно поранений у битві під Гезлевом (нині м. *Євпаторія*).

Другий син **Петро** (р. н. невід. — 1758) внаслідок недовіри царату до батька (гетьмана Д.Апостола) як батьків заручник змушений був жити в *Санкт-Петербурзі* та Москві, де виховувався і навч. під наглядом кн. О.*Меншикова.* Став високоосвіченою людиною, володів лат., франц., нім., італ., польс. мовами. 1728 призначений лубен. полк., відтоді жив у *Лубнах* до смерті. Від трав. 1725 до трав. 1727 писав франц. і рос. мовами свій «Щоденник» — цінне істор. джерело, в якому розповів про складні переговори щодо відновлення гетьманства в Україні. Його син **Данило** — *генеральний хорунжий*, був чл. 2-ї *Малоросійської колегії* (1784—86); 1767 підписав проект «Нового уложення».

Третій син **Василь** помер молодим, залишивши сина **Якова**, який обіймав високу посаду в Миргород. полку.

Зі смертю рос. полк. **Михайла Даниловича** А. на поч. 19 ст. рід А. по чоловічій лінії припинився.

Дочки Данила А. були заміжні за вищими козац. посадовими особами *Гетьманщини*: **Марта** — за полтав. полк. В.*Кочубеєм*, **Ганна** — за ніжин. наказним полк. Л.Жураківським, **Параска** — за *генеральним підскарбієм* М.Скоропадським (див. *Скоропадські*), **Тетяна** — за *бунчуковим товаришем* І.*Ломиковським*, **Марія** — за бунчуковим товаришем А.Горленком, **Ганна** (молодша) — за знатним *військовим товаришем* П.Кулябкою (див. *Кулябки*). Онуки гетьмана теж мали високі чини в полкових урядах.

Дочки Петра Даниловича (одружився в Москві з Анною Херасковою) — **Софія**, **Олена** і **Катерина** вийшли заміж за рос. генералів. З Оленою одружився Матвій Муравйов. Їхній син **Іван** (1762—1851) додав до батькового прізвища й материне А. і став іменуватися Іван *Муравйов-Апостол*, тривалий час жив на Миргородщині. Три його сини, підполк. рос. армії **Сергій** *Муравйов-Апостол* і **Матвій** *Муравйов-Апостол* та прапорщик **Іполит** *Муравйов-Апостол* також жили в Україні, де діяв на той час укр. центр декабристського руху — Пд. т-во (див. *Декабристів рух*). Згадані три правнуки гетьмана А. брали у ньому активну участь. Вони не забували своїх предків і продовжували захищати права укр. народу. Їхні нащадки і нині живуть у Франції і шанують козац. родовід гетьмана Данила А.

Припускають, що до цього ж роду А. належали миргород. полк. Дем'ян Постоленко (1664) і Григорій Постоленко (1668) та правобереж. полк. Павло Апостол-Щуровський (1685—92).

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; *Оглоблин О.* Апостоли. В кн.: Люди старої України. Мюнхен, 1959; *Шевчук В.* Козацька держава. К., 1995.

Я.І. Дзира.

Герб роду Апостолів.

АПО́СТОЛ-КЕ́ГИЧ Єгор Іванович (1802 або 1803 — після 1850) — військовик, декабрист, поміщик. Зі старшинського роду, син офіцера. Виховувався вдома. Службу розпочав 1820 підпрапорщиком Черніг. піх. полку. Від 1824 — прапорщик, ад'ютант розміщеного у *Василькові* 2-го батальйону. Не будучи членом таємного т-ва (див. *Декабристів рух*), 11 січ. 1826 (30 груд. 1825) приєднався до *Чернігівського полку повстання,* проте 15(03) січ. полишив його. За рішенням аудиторського де-

В.Є. Априлов.

Й.В. Аптекман.

партаменту Гол. штабу, яке 24 (12) лип. 1826 затвердив імп. *Микола I,* відбув шестимісячне ув'язнення в Бобруйській фортеці, після чого повернувся на службу. 1828 через хворобу пішов у відставку, зобов'язавшись мешкати в Костянтиноградському пов. *Полтавської губернії.*

1843—44 — виборний засідатель Костянтиноградського повітового суду, 1850 — суддя місц. межового суду. Володів 58 кріпаками й тисячею десятин землі. Друга частина його прізвища відбилась у назві населеного пункту *Кегичівка,* куди ввійшов х. Єгорівка — маєтність А.-К.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

АПО́СТОЛОВЕ (до 1818 — Вошиве, 1818—1923 — Покровське) — місто Дніпроп. обл., райцентр. Залізничний вузол. Нас. 18,1 тис. осіб (1998). Засноване у 18 ст. Уперше згадується 1812 як с. Вошиве, власність офіцера у відставці М.Апостола (див. *Апостоли*). 1818 внесено до єпархіальних ресурсів під назвою Покровське. 1904 поблизу Покровського споруджено залізничну ст. 1923 об'єднано с.Покровське і с-ще при залізничній ст. Апостолове в один населений пункт — с-ще А. З цього року — райцентр. Від 1956 — місто.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* А. було окуповане гітлерівцями від 17 серп. 1941 до 6 лют. 1944.

Літ.: Материалы для географии и статистики России, т. 1. СПб., 1863; ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969.

О.Г. Бажан.

АППІА́Н ('Αππιανός; р. н. невід. — 70-ті рр. 2 ст. н. е.) — рим. історик. Жив у Римі та Єгипті. В його написаній грец. мовою «Історії Риму» важливе місце посідає частина, присвячена війнам Риму з *Мітрідатом VI* Євпатором. А. докладно описав політику Мітрідата стосовно пн.-причорномор. греків та *скіфів* і його смерть у *Пантікапеї.* Царя зрадив його власний син *Фарнак,* що перекинувся на бік римлян і правив на *Боспорському царстві* 15 років після смерті батька.

М.В. Скржинська.

АПРИ́ЛОВ Васил Євстатієв (21.07.1789—02.10.1847) — діяч болг. нац. відродження, один із перших ідеологів освіт. руху 19 ст. Н. в м. Габрово (Болгарія). Від 1811 проживав у *Одесі*, де розгорнув успішну торгово-пром. діяльність, кошти від якої витрачав спочатку на допомогу грец. борцям за незалежність. Під впливом книжки українця Ю.*Венеліна* «Давні і сучасні болгари...» остаточно сформувався як болг. просвітитель. За ініціативи А. і на його кошти 1835 у м. Габрово було відкрито перше новоболг. світське уч-ще, яке стало провідною освіт. установою в підготовці свідомих болг. патріотів.

Одночасно разом із своїм співвітчизником Н.Палаузовим, який також проживав у Одесі, А. залучав болг. молодь до навчання в одес. та ін. навч. закладах України. Зокрема, в Одес. та Херсон. духовних семінаріях, *Рішельєвському ліцеї* та ін. закладах за їх підтримки здобули освіту кілька майбутніх діячів болг. нац.-визвол. руху. В Одесі А. написав і видав болг. мовою низку своїх праць, зокрема «Болгарські книжки, або якому слов'янському племені власне належить слов'янська азбука», «Денница (Зарядниця) новоболгарської освіти» (у 2-х кн.), «Болгарські грамоти...», «Думки про сучасну болгарську освіту» та ін., в яких пропагував патріотичні ідеї і розглядав нац. освіту як першооснову в боротьбі за нац. визволення Болгарії з-під турец. ярма.

П. у м. Галац (нині місто в Румунії).

П.С. Сохань.

АПТЕ́КА-МУЗЕ́Й У ЛЬВО́ВІ — музей речових пам'яток і документів з історії фармації та медицини. Заснований 1966 в старовинному інтер'єрі аптеки «Під золотим орлом», яка наприкінці 18 ст. була окружною. Експозиція ств. з обладнання цієї аптеки та ін. аптек Львів. обл. і експонатів фармацевтичного музею, що діяв при Львів. мед. ін-ті (засн. Л.Крилов).

Літ.: *Бенюх Н.* Історія фармації Галичини (XVIII—XX ст.). Львів, 1999.

Я.Д. Ісаєвич.

АПТЕ́КМАН Йосип Васильович (30(18).03.1849—08.07.1926) — революц. діяч, лікар, історик, мемуарист. Н. в м. *Павлоград* в купецькій родині. Початкову освіту здобув у місц. хедері (єврейс. реліг. шк.). Від 1867 навч. в Катериносл. г-зії. З 1870 — на мед. ф-ті Харків. ун-ту, прилучився до культ.-просвітницьких гуртків. 1871 перейшов до Медико-хірургічної акад. у *Санкт-Петербурзі*, став чл. земляцтва «катеринославців», пов'язаного із «*чайковцями*». Взимку 1874/75 покинув п'ятий курс і влився в «*ходіння в народ*». 1875 прийняв *православ'я.* Служив фельдшером у рос. глибинці.

1876 перебував у харків.-ростовському колі *народників*, від якого був делегований до С.-Петербурга й взяв участь у створенні нової орг-ції, 1878 названої «*Земля і воля*». 1879 був на її Воронезькому з'їзді, після чого вів революц. пропаганду на *Кубані.* Пристав до «*Чорного переділу*», входив до редакції його друкованого органу. 1880 арештований, до 1882 утримувався під вартою, потім, до 1885, — на засланні в Якутії (1883—84 — разом із В.*Короленком*). 1886 повернувся до *Харкова*, проте 1887, не діставши дозволу завершити студії, виїхав за кордон. Отримав диплом д-ра медицини в Мюнхені (Німеччина). 1889 — знову на батьківщині. Від 1890 — земський лікар у різних місцевостях *Російської імперії*, зокрема в *Херсонській губернії* під час епідемії холери (звідти від земства був направлений на петерб. мед. з'їзд, скликаний МВС). 1894 ввійшов до партії «Народного права». Зблизився з соціал-демократами. Під час *революції 1905—1907* керував боївкою у м. Вільно (нині *Вільнюс*). Зазнав 6-місячного ув'язнення. 1906 відпущений на поруки під заставу, емігрував. Співробітничав з *меншовиками.* Від 1917 — в Росії. Підтримав рад. владу. Працював у петрогр. Істор.-революц. архіві.

1882—83 підготував спогади про особи та події 1870-х рр. (опубл. в різних варіантах), 1913—16 вмістив «Записки семидесятника» в ж. «Современный мир», у 1920-х рр. видав низку статей і книг про свою лікарську та революц. практику, діяльність В.*Берві-Флеровського*, Д.Рогачова, Г.*Плеханова.* Посмертно побачив світ його нарис «В.Г.Короленко: Черты из личных воспоминаний» («Каторга и ссылка», 1927, № 8). Останні роки життя провів у моск. будинку ветеранів.

П. у м. *Москва.*

Тв.: «Былое». «Современная жизнь», 1906, № 11; Партия «Народного права». «Былое», 1907, № 7; Общество

«Земля и воля» 70-х гг.: По личным воспоминаниям. Пг., 1924; Мои первые шаги на пути пропаганды. М., 1926.

Літ.: *Колосов Е.* О.В.Аптекман как историк «Земли и воли». «Былое», 1924, № 27—28; *Беркова К.Н.* О.В.Аптекман. «Новый мир», 1927, № 11; Деятели СССР и революционного движения России. М., 1989.

П.Г. Усенко.

АРАБА́ЖИН Костянтин (Кость) **Іванович** (псевд.: К.Не-я, К.Недоля та ін.; 14(02).01.1866—13.07.1929) — науковець, письменник, педагог, громад. діяч. Н. в м. *Канів* у родині дворянина. До 1883 навч. у 1-й Київ. г-зії. Видав комедію «Поперед спитайся, а тоді й лайся» (1885). Переклав укр. мовою монографію М.Костомарова «Думки про федеративні засновини на Стародавній Руси» (1886). По закінченні історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (1889) доопрацював на студіях у *Варшаві* й опублікував канд. дис. «Казимир Бродзинский и его литературная деятельность» (1891; удостоєна премії ім. М.Пирогова та почесної академічної відзнаки). Був близьким до революц. кіл, перевозив нелегальну літ. з *Галичини*, підтримував зв'язки з І.*Франком* і М.*Павликом*, з часописами «*Зоря*», «*Діло*», «*Народ*». Від 1892 — у *Санкт-Петербурзі*, викладав рос. літ. та естетику у військ. навч. закладах, жін. курсах, театральному уч-щі. У *Брокгауза і Єфрона енциклопедії* надрукував статті «Галицко-русское литературно-общественное движение», «Герцен-Искандер» та ін. Написав нарис «Славянские земли» як додатковий розділ до здійсненого П.Вейнбергом пер. з нім. 2-го тому кн. «Иллюстрированная всеобщая история литературы» Й.Шерра (М., 1898). Виступав у рос. пресі, у «Вільній Україні» (1906), «*Слові*» (1908). 1899—1900 редагував із кн. В.Барятинським газ. «Северный курьер», потому одноосібно — газ. «Кавказские минеральные воды». Став одним із організаторів Т-ва нар. ун-тів, очолив об'єднання митців «Медный всадник». Активно діяв у спілці письменників, петерб. укр. клубі. 1907—08 виголосив цикл лекцій (зокрема «Гоголь как поэт и мыслитель», «Гоголь как драматург», «Смерть Гоголя») по різних містах, в т. ч. у *Харкові, Києві, Одесі.* Обнародував низку публікацій про Т.*Шевченка.* 1913 обраний проф. Гельсінгфорського ун-ту. Від 1918 у Гельсінкі (Фінляндія) видавав газ. «Русский голос», у Ризі (Латвія) редагував час. «День» (1922) і обіймав посаду ректора університетських курсів.

П., потрапивши під автомобіль, у м. Рига.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (историко-литературный сборник), т. 6. СПб., 1897—1904; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Деятели современности, ч. 1. М., 1914; Арабажин Кость Іванович. «Україна», 1929, № 38; *Погребенник Ф.П.* Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах. К., 1986; *Конечный А.М.* Арабажин. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989.

П.Г. Усенко.

АРА́БСЬКІ СЕРЕДНЬОВІ́ЧНІ ГЕО́ГРАФИ ТА ІСТО́РИКИ ПРО ЗЕ́МЛІ СХІ́ДНОЇ ЄВРО́ПИ. Поширення в Араб. халіфаті світської освіти і науки, залучення до вжитку антич. спадщини привели до розквіту в арабів астрономії, географії та історії як осн. засобів пізнання навколишнього світу. Зовн.-політ. й торг. контакти Араб. халіфату сприяли ознайомленню ісламського світу з тер. Сх. Європи. Її геогр. контури були окреслені в творах астрономів і географів Абу-л-Фіди, ал-Біруні (973—1048), ал-Хорезмі, ал-Фаргані, ал-*Ідрісі.*

Перші згадки про *слов'ян давніх* (ас-сакаліб) належать до 7—8 ст. (ал-Ахталь, бл. 640—710), частина з них була узагальнена і доповнена в працях учених 9—10 ст. ат-Табарі (839—923), ал-Балагурі (п. 892), ал-Куфі (п. 926) — оповідь про похід полководця Марвана ібн Мухаммада в глиб володінь *Хозарського каганату* на Пн. Кавказі (737), де він зіткнувся зі слов'янами, які жили по берегах «річки слов'ян». Ал-Якубі (9 ст.) сповіщає, що в боротьбі з військами арабів горці Кавказу звернулися по допомогу до правителя слов'ян.

Перші згадки про русів містяться в працях ас-Са'алібі (961—1038), Ібн *Хордадбеха*, Ібн ал-Факіха. Крім повідомлень про відвідування купцями-росами Багдада, до нас дійшла серія повідомлень про «острів русів» (у тв. *Ібн Русте*, Гардізі, ал-Мукаддасі). Окрему групу свідчень про русів становить оповідь про три групи (види) русів (ас-Славійа, Куйаба, ал-*Арсанія*) в ал-Істахрі, *Ібн Хаукаля*, ал-Балхі (10 ст.). Проблему локалізації цих груп остаточно не вирішено. Твори ал-*Масуді*, ас-Сабі, Ібн Ісфендійара, Ібн Міскавейха (п. 1030) оповідають про походи русів на Кавказ і до Каспійського м. 10—11 ст.

В Йахії Антіохійського, Абу Шуджи знаходимо повідомлення про *хрещення Київської Русі.* Серед араб. мандрівників, які залишили описи своїх подорожей по Сх. Європі, — Ібрагім ібн-*Фадлан*, Ібн Й'акуб, ал-*Гарнаті.* В істор. тв. Ібн ал-Асіра (1160—1234) оповідається про зх. похід монголо-татарів і про битву на р. Калка (див. *Калка, битва на річці 1223*). Досягнення араб. географів та істориків знайшли своє продовження в тв. персидських і турец. вчених пізнього середньовіччя.

Літ.: *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература. Избранные сочинения, т. 4. М.—Л., 1957; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 1—2. М., 1962—67; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Калинина Т.М.* Сведения ранних ученых Арабского халифата: Тексты, перевод, комментарий. М., 1988; *Коновалова И.Г.* Восточные источники. В кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999.

А.Г. Плахонін.

АРАКЧЕ́ЄВЩИНА — термін, який вживають для позначення системи військ. та поліційних заходів і реформ у *Російській імперії* 1-ї чв. 19 ст., зокрема створення *військових поселень.* Походить від прізв. гол. ініціатора реформ ген. від артилерії графа О.Аракчеєва (1769—1834). Військ. заходи Аракчеєва полягали у виокремленні артилер. частин у самостійні формування, введенні нових статутів, штатів та принципів армійської комплектації і управління, дивізійній організації армії, створенні рекрутського депо, впровадженні новітніх видів озброєння та ін. 1818 за дорученням імп. *Олександра I* Аракчеєв підготував секретний проект звільнення кріпосних селян, який не був реалізований. 1819 Аракчеєв — нач. військ. поселень, де поєднувалася с.-г. праця з нещадною військ. муштрою. Запровадив у поселеннях суворий режим та жорстку регламентацію всіх сторін життя, що викликало численні заворушення і повстання. В Україні військ. поселення були засновані

К.І. Арабажин.

О.А. Аракчеєв.

в *Катеринославській губернії*, *Слобідсько-Українській губернії* та *Херсонській губернії*, а пізніше — на Київщині й Поділлі. В дореволюц. рос. *історіографії* під впливом негативних оцінок сучасників Аракчеєва щодо його діяльності сформувалася критична точка зору на А. У рад. істор. науці термін А. часто використовувався в широкому сенсі для означення деспотизму самодерж. режиму в Росії взагалі. В сучасній рос. історіографії переглянуто попередні оцінки заходів А. у військ. сфері, деякі з них розглядаються як позитивні.

Літ.: *Ратч В.Ф.* Сведения о гр. А.А. Аракчееве. СПб., 1864; Граф Аракчеев и военные поселения 1809—1831. СПб., 1871; *Отто Н.К.* Черты из жизни гр. А.А. Аракчеева. «Древняя и новая Россия», 1875, № 1—3; О военных поселениях при графе Аракчееве. «Русский вестник», 1890, № 2—4; *Кизветтер А.А.* Император Александр I и Аракчеев. В кн.: Исторические очерки. М.,1912; *Герасимова Ю.И.* Архив А.А. Аракчеева. «Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки им. В.И. Ленина», 1980, вып. 41; *Мироненко С.В.* Самодержавие и реформы. М., 1989.

О.В. Ясь.

С.І. Аралов.

АРА́ЛОВ Семен Іванович (30(17).12.1880—22.05.1969) — рад. держ. і військ. діяч. Н. в м. *Москва* в купецькій сім'ї. Закінчив комерційне уч-ще та Комерційний ін-т у Москві. З 1903 — в революц. русі, меншовик. 1905 мобілізований до армії, учасник *російсько-японської війни 1904—1905*, прапорщик. Учасник *Першої світової війни*, штабс-капітан. Після *Лютневої революції 1917* — заст. голови, голова армійського к-ту 3-ї армії. Після *Жовтневої революції 1917* примкнув до *більшовиків*. Від січ. 1918 — нач. оперативного від. Моск. військ. округу, нач. оперативного від. наркомату з військ. і мор. справ РСФРР. Від верес. 1918 — чл. Революц. військ. ради (РВР), одночасно воєнком Польового штабу, пізніше — нач. Розвідувального управління Польового штабу РВР. В черв. 1919 — груд. 1920 — чл. РВР 12-ї, 14-ї армій, Пд.-Зх. фронту. В січ.—берез. 1921 — чл. РВР *Київського військового округу*, чл. рад. рос.-укр. делегації на мирних переговорах з Польщею (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*). Надалі до 1925 перебував на дипломатичній роботі в Литві, Туреччині, Латвії, чл. колегії Наркомату закордонних справ СРСР. З 1927 — чл. президії Вищої ради нар. г-ва СРСР, чл. колегії Наркомфіну. Від 1938 — заст. дир. літ. музею. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, од 1946 — на парт. роботі в Москві, з 1957 на пенсії. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ст., Червоної Зірки, орденами Польщі, медалями.

П. у м. Москва.

Тв.: Ленин вел нас к победе: Воспоминания. М., 1989.

Л.В. Гриневич.

АРАНДА́РЕНКО Микола Іванович (1795—1867) — укр. історик, статистик, етнограф. У 40-х рр. 19 ст. очолював Полтав. скарбову палату. 1848—52 опублікував «Записки о Полтавской губерніи, составленные в 1846 году» (т. I—III, М., 1848—52), в яких подано відомості з історії економіки Полтавщини від найдавніших часів, діяльності держ. установ, цінні етногр. та фольклорні матеріали.

Ю.З. Данилюк.

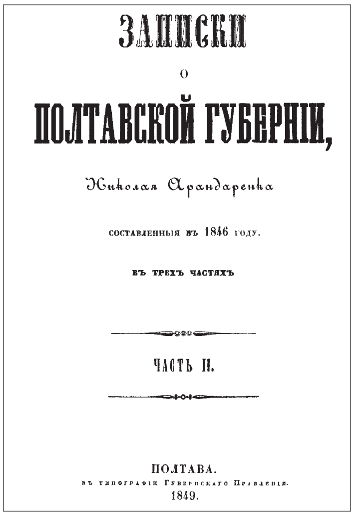

ЗАПИСКИ

О

ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНІИ,

Николая Арандаренка

составленныя въ 1846 году.

ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ

ЧАСТЬ II.

ПОЛТАВА.

въ типографіи Губернскаго Правленія.

1849.

Титульний аркуш другої частини «Записок о Полтавской губерніи» М.Арандаренка. Полтава, 1849.

АРБУЗИ́НКА (до 1946 — Гарбузинка) — с-ще міськ. типу Микол. обл., райцентр. Розташов. на р. Арбузинка (бас. Пд. Бугу), за 4 км від залізничної ст. Кавуни. Нас. 8,3 тис. осіб (1999). У серед. 18 ст. місцевість почали заселяти селяни — втікачі з Брацлавщини, Київщини, *Поділля, Волині*, Полтавщини. Всі поселення злилися в одне село — А. Від 1817 А. — *військове поселення*, на тер. якого розмістився полк Бузької уланської д-зії. Райцентр 1930—62 та від 1966. З 1967 — смт.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* була окупована гітлерівцями від 17 серп. 1941 до 6 лют. 1944.

Літ.: ІМіС УРСР. Миколаївська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Я.В. Верменич.

АРГА́ТИ (від грец. ἔργον — праця, робота) — назва наймитів із січовиків, а також бродяг на *Запорозькій Січі* 18 ст., які заробляли засоби для існування на промислах, а також працею в різних регіонах України, *Кримського ханства, Волощини* та Молдови. А. брали участь у *гайдамацькому русі*. Згадуються в укр. фольклорі.

Літ.: *Рудченко И.Я.* Чумацкие народные песни. К., 1874.

О.І. Гуржій.

АРГЕНТИ́НА (Argentina), **Аргентинська Республіка** — д-ва у Пд. Америці. Розташов. в пд.-сх. частині материка. Омивається водами Атлантичного океану. Пл. 2,8 млн км^2. Нас. 37,4 млн осіб (2001). Столиця — м. Буенос-Айрес. Офіц. мова — іспанська. А. — республіка. За формою держ. устрою — федерація. Глава д-ви — президент. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент.

У доколумбову епоху корінним нас. були індіанці. 1536 іспанці заснували порт Буенос-Айрес. 1776 створено віце-королівство Ла-Плата. 1810 почалася збройна боротьба нащадків колонізаторів проти метрополії, її очолив ген. М.Бельграно. 9 лип. 1816 проголошено незалежність Об'єднаних провінцій Ла-Плати. В груд. 1825 територіальні суперечки призвели до війни з Бразилією. В груд. 1826 А. стала республікою на чолі з президентом. У 2-й пол. 19 ст. інтенсивно розвивалося с.-г. вир-во, збільшився приплив емігрантів європ. походження. Це перетворило А. на найбільш «європеїзовану» країну Лат. Америки. У роки *Першої світової війни* та *Другої світової війни* А. дотримувалася нейтралітету. Лише у берез. 1945, після приходу до влади Х.Перона, вона оголосила війну Німеччині та Японії. 1966—71 та

1976—83 при владі в А. були військ. хунти. 1982 А. програла війну Великій Британії за Фолклендські о-ви (під назвою Мальвінські о-ви перебували під владою А. протягом 1820—33). Від 1990-х рр. в А. здійснюються екон. реформи. 1995 А. ініціювала створення пд.-амер. спільного ринку (МЕРКОСУР).

1921 А. була однією з небагатьох країн світу і єдиною в регіоні, яка визнала *Українську Народну Республіку*. 5 груд. 1991 А. визнала незалежну Україну, 6 січ. 1992 між Україною та А. встановлено дипломатичні відносини.

Літ.: История Латинской Америки: Доколумбова эпоха — 70-е годы XIX в. М., 1991; *Альперович М.С., Слезкин Л.Ю.* История Латинской Америки (с древнейших времен до начала XX в.). М., 1991.

А.Ю. Мартинов.

Українці в Аргентині. Перші 12 укр. родин (69 осіб) в А. були зареєстровані 27 серп. 1897. Нині укр. діаспора нараховує 350 тис. осіб. 100 тис. українців зосереджено у пров. Буенос-Айрес, 129 тис. — Місьйонес, 25 тис. — в Чако. Найбільше українців у містах Буенос-Айрес, Ла-Плата, Беріссо, Енсенада, Магдалена, Луан, Апостолес, Посадас, у провінції Чако. 50 % зайняті у сфері с. госп-ва.

Важливу роль у становленні організованих форм співжиття українців в А. відіграла церква. Єпископ І.Сенишин, призначений 1912 митрополитом А.*Шептицьким,* заснував тут укр. читальню в Азарі, клуб «Україна» в Апостолесі та перший с.-г. кооператив. Згодом І.Сенишин став мером Апостолеса. У лют. 1924 в Буенос-Айресі засновано «Молоду громаду» (з серп. — «Просвіта»). Такі самі т-ва були організовані й в ін. місцях поселення українців і стали філіями центр. «Просвіти». На поч. 1940-х рр. їх існувало 24, на кінець 1980-х рр. — 16. При філіях діють «рідні школи», танц. ансамблі, хорові колективи, капели бандуристів. Активну роль у 1920—30-х рр. відігравав Робітничий союз (1928, з 1929 — Союз робітн. орг-цій, з 1932 — Союз укр. і білорус. робітн. орг-цій). У цей час діяли Т-во взаємної допомоги (1926), Укр. нац. клуб (1930), Доброчинна спілка жінок (1931), Спілка інженерів (1931), Бюро опіки над укр. емігрантами (1932). 1933 постала Укр. стрілец. громада, яка 1938 об'єдналася з т-вом «Сокіл» і діяла як Орг-ція держ. відродження України (з 1939 — Відродження), нині має 9 філій. Від 1943 діє К-т українців в А. Низка орг-цій постає з прибуттям післявоєн. еміграції: Укр. клуб (1947), Союз українок (1948), Спілка укр. науковців, митців і літераторів (1949), Укр. інформативно-видавничий ін-т (1949), Спілка укр. молоді (1950), Братство укр. січових стрільців (1950), Укр. католю об'єднання (1951), Союз аргентинсько-укр. студентів (1953). 1947 відбувся 1-й Конгрес українців в А., де було створено Укр. центр. репрезентацію, яка об'єднала понад 20 укр. орг-цій. Діють Т-во укр.-аргентинських високошкільників, Т-во допомоги дітям Чорнобиля, Укр. культ. т-во ім. 27 серпня та ін.

Від 1928 в А. видавались і видаються укр. часописи «Батьківщина», «Дзвін», «Життя», «Знання», «Клич», «Наш клич», «Пролетар», «Рідний край», «Світло», «Україна», «Українська робітнича газета», «Українське слово» та ін.

При більшості укр. громад незалежно від політ. і реліг. переконань існують «рідні школи». Перша була відкрита 1910 на околиці Буенос-Айреса, де навчалося 30 учнів. З них було організовано перший дитячий хор. В Буенос-Айресі розташов. філія Рим. укр. катол. ун-ту, при якій діє укр. г-зія, є хорові й танц. колективи, капели бандуристів. 1952 організовано театральну студію ім. Леся Курбаса. 1971 відкрито пам'ятник Т.*Шевченкові* в Буенос-Айресі, пізніше пам'ятники Кобзареві відкрито в м. Апостолес та Обера. Вулиці міст носять ім'я Т.Шевченка, І.*Франка*, М.*Шашкевича*, І.Сенишина, кн. *Володимира Святославича*, кілька називаються Україна.

Літ.: *Онацький Є.* Українці в Південній Америці. Українці в Аргентині. В кн.: Українці у вільному світі. Джерсі-Сіті, 1954; Пропам'ятна книга будови пам'ятника Тарасові Шевченкові в Буенос-Айресі. Буенос-Айрес, 1971; *Василик М.* Українські поселення в Аргентині. Мюнхен, 1982; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; Зберігаючи українську самобутність. К., 1992; Українці в Аргентині. К., 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; Українці: Історико-етнографічна монографія, кн. 1. Опішне, 1999.

О.О. Ковальчук.

АРДАГА́СТ — ватажок одного з військ.-тер. союзів *склавенів* Нижнього Подунав'я, який згадується *Феофілактом Симокаттою* (поч. 7 ст. н. е.) у зв'язку з подіями кін. 6 ст. н. е. Воював з *Візантією* в союзі з *аварами*, а також з об'єднанням ін. слов'ян. ватажка — *Мусокія*.

Літ.: Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 2. М., 1995.

Р.В. Терпіловський.

А́РЕНДТ Микола Андрійович (13(01).10.1833—24(12).12.1893) — лікар, громад. діяч, учений. Д-р медицини (1862). Н. в м. *Сімферополь* в родині лікаря-чиновника, землевласника Андрія Арендта (1795—1862). Закінчив Сімферопольську г-зію та Медико-хірургічну акад. у *Санкт-Петербурзі.* Служив у військ. госпіталях, імператорській варті, Азіат. департ. МЗС. Від 1865 — у відставці. Повернувся до Сімферополя, працював у міськ. амбулаторії, займався приватною практикою, зокрема хірургічною. 22(10) жовт. 1865 одружився з дочкою таврійського віце-губернатора Адріяна Сонцова княжною Софією. Від 1867 брав активну участь у земських заходах, виконував обов'язки секретаря губернського земського зібрання. Організував курси сестер милосердя та фельдшерські курси. 1875 обраний гласним Сімферопольської міськ. думи, головував у губернській управі, 1879 став попечителем доброчинних закладів. В останній період життя мешкав у власній садибі на околиці м. *Ялта.*

Цікавився теорією орнітолету. Обстоював можливість нетрадиційних авіаконструкцій на аеробіомех. засадах (за принципами пташиного польоту). Запускав експериментальні апарати-«літучки» (без двигуна). Автор ст. «К вопросу о воздухоплавании» («Знание», 1874, № 9), брошури «О воздухоплавании, основанном на принципах парения птиц» (Сімферополь, 1889) та ін. праць.

П. у с. Ісари Ялтинського пов. Таврійської губ. Похований біля водоспаду Учан-Су, а 1976 прах перенесено на міськ. Полікуровський пагорб.

Літ.: Авиация в России. М., 1988; *Секуров Н.К.* Крылья доктора Арендта. «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», 1993—95, № 3, 6—9; *Когонашвили К.К.* Краткий словарь истории Крыма. Симферополь, 1995.

П.Г. Усенко.

Х. Арендт.

М.Я. Аристов.

А́РЕНДТ (Arendt) **Ханна** (14.10. 1906—04.12.1975) — нім.-амер. політолог, філософ, наук. розробки якої широко використовуються, зокрема й укр. науковцями, при аналізі соціальної історії 20 ст. Н. в м. Лінден, поблизу Ганновера. Учениця К.Ясперса, М.Гайдеґґера, Е.Гуссерля. Здобула освіту з класичної філології та теології в ун-тах Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ), Берліна та Марбурга. Докторську дис. про поняття любові у вченні християн. теолога Августина Блаженного захистила в Гейдельберзі 1928 (під кер-вом К.Ясперса). 1933 після приходу в Німеччині до влади нацистів емігрувала до Франції. Від 1940 — в США, де співпрацювала в кількох міжнар. єврейс. орг-ціях. 1946—49 — гол. ред. вид-ва «Shoken Books». Від 1963 — проф. Чиказького ун-ту. Од 1967 — проф. Нової шк. соціальних досліджень (Нью-Йорк). Викладала в ун-ті Берклі (Каліфорнія), Принстонському та Колумбійському ун-тах. Почесний д-р багатьох ун-тів, лауреат премій в галузі соціальних наук Німеччини, США, Данії. З точки зору А., небезпека для світ. цивілізації у наш час має не лише зовн. походження — від природних катаклізмів або «зовнішнього варварства». Сьогодні цивілізація може породжувати варварство з самої себе. Найрадикальнішою його формою є феномен *тоталітаризму*. Цій проблемі присвячена кн. А. «Витоки тоталітаризму» («The Origins of Totalitarianism», 1951), завдяки якій вона стала всесвітньо відомою як політ. філософ.

У пізній кн. «Життя свідомості» (1971), яка є продовженням праці «Становище людини» («The Human Condition», 1958), А. розглядає проблеми співвідношення мислення, судження та волі. Воля трактується нею як імпульс до здійснення певних цілей у дії; вольова дія пов'язана зі свободою волі, самовизначенням особистості та відповідальністю за все буття; воля не раціональна, а імперативна.

П. у м. Нью-Йорк.

Тв.: Становище людини. Львів, 1999; Джерела тоталітаризму. К., 2002; Між минулим і майбутнім. К., 2002.

Літ.: Gespräche mit H. Arendt. München, 1976; *Habermas J.* Philosophisch-politische Profile. Frankfurt am Main, 1981; *Barley D.* H.Arendt. München, 1990.

А.А. Кара-Мурза.

А́РИСТОВ Микола Якович (1834—07.09(26.08).1882) — історик. Н. в Тамбовській губ. Закінчив Казанську духовну акад. (1858), де під впливом рос. історика А.Щапова сформувався його інтерес до істор. науки. Викладав рос. історію в ун-тах: Казанському (1867—69), Варшавському (1869—73), Харків. (1873—75). З 1875 — проф. Ніжинського історико-філол. ін-ту ім. кн. О.Безбородька. Одним із перших звернувся до вивчення екон. історії часів *Київської Русі* (магістерська дис. 1866), нар. рухів (докторська дис. 1871). Займався також дослідженням давньорус. літописів, зокрема церк.-істор. аспектів їх змісту; проблемами розвитку рос. істор. науки, нар. побуту та фольклору. Присвятив ґрунтовну працю істор. значенню тв. М.*Гоголя*, брав діяльну участь у роботі Археогр. комісії й етногр. від. Рос. геогр. т-ва, делегат кількох археол. з'їздів, чл. Моск. археол. т-ва (з 1869).

П. у м. *Ніжин.*

Тв.: Промышленность Древней Руси. СПб., 1866; Хрестоматия по русской истории для изучения древнерусской жизни, письменности и литературы от начала письменности до XVI в. Варшава, 1870; Московские смуты в правление царевны Софьи Алексеевны. Варшава, 1871; Разработка русской истории в последние двадцать пять лет. «Исторический вестник», 1883, № 9; Сочинения Н.В. Гоголя со стороны отечественной науки. СПб., 1883; Первые времена христианства в России по церковно-историческому содержанию русских летописей. СПб., 1888.

Літ.: *Языков Д.Д.* Обзор жизни и трудов покойных русских писателей, вып. 2. СПб., 1885; Русский биографический словарь, т. 2. СПб., 1900; *Цамутали А.Н.* Николай Яковлевич Аристов. «Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР», 1963, вып. 5.

Е.М. Піскова.

АРИСТОКРА́ТІЯ (від грец. ἄριστος — кращий, κράτος — влада, сила, у буквальному розумінні — влада найкращих) — 1) форма держ. ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті; 2) спадкова знать, вищий стан, привілейована соціальна група, верства або прошарок традиційного сусп-ва з особливим статусом, котрий має винятткові права, переваги та можливості порівняно з ін. соціальними групами, верствами, прошарками; 3) панівна верхівка сучасного сусп-ва (переважно в негативному сенсі).

Термін «аристократія» для позначення певного типу держ. ладу вперше застосували давньогрец. філософи *Платон* і *Арістотель.* Арістотель, зокрема, розглядав А. як одну з трьох «правильних» форм будови *держави* (поряд з монархією (див. *Монархізм*) і політією). В антич. політ. теорії правління А. вважалося найкращим, найкомпетентнішим і безкорисливим. Як соціальна спільнота А. з'являється в антич. сусп-ві. У станових (див. *Стани*) сусп-вах доби *середньовіччя* та ранньомодерних часів (Новий час) А. відігравала провідну роль. Протягом 17 — поч. 20 ст. у ході соціальної реструктуризації зх. сусп-ва — переходу від середньовічних станових монархій до модерних націй і нац. д-в традиційна А. розчинилася в *індустріальному суспільстві.* Тоді ж відбулася руйнація традицій соціальної спадкоємності та духовного наступництва, які побутували в добу середньовіччя й слугували своєрідним механізмом відтворення старої А. Натомість постали нові соціальні ієрархії, зокрема еліта, що певною мірою наслідувала зовн. атрибути традиційної А. (стиль, манера поведінки, деякі ціннісні орієнтири та ін.). Проблеми А. та її ролі у сусп. житті порушувалися у працях Ф.*Ніцше*, М.*Бердяєва*, Х.*Ортеги-і-Гассета* та багатьох ін. учених і мислителів. Щодо політ. еліт сучасного сусп-ва термін «аристократія» застосовується здебільшого у негативному сенсі, за винятком концепцій класичного *консерватизму* та неоконсерватизму. Похідне поняття від терміна «аристократія» — «аристократизм» вживається для позначення: 1) сукупності рис, притаманних знаті у широкому сенсі, зокрема властивих аристократам манер поведінки, витонченості, вишуканості смаку, звичок, естетизму та ін.; 2) особливого типу духовності та стилю життя. Поняття А. широко побутувало в укр. *історіографії* 19 — 1-ї третини 20 ст. Спершу переважно у негативному сенсі в межах дихотомічного протиставлення «народ» — «аристократія» у студіях істориків народницького напряму. Зокрема, М.*Костомаров* застосовує термін «аристократизм» для позначення негативного, руйнівного чинника істор. процесу, який призвів до розпаду *Речі Посполи-*

тої. З поширенням державницького напряму в нац. історіографії 1920—30-х рр., зокрема в студіях В.*Липинського*, термін «аристократія» використовується переважно в позитивному розумінні, наближеному до його первинного значення. У рад. історіографії поняття А. застосовувалося у ретроспективному контексті. В сучасних наук.-істор. студіях і публіцистиці термін «аристократія» часто вживається як синонім терміна «еліта».

Літ.: *Костомаров Н.И.* Две русские народности. «Основа», 1861, № 3; *Його ж.* Последние годы Речи Посполитой. «Вестник Европы», 1869, № 2—12; *Аристотель.* Политика. М., 1911; *Ашин Г.К.* Современные теории элиты: Критический очерк. М., 1985; *Ортега-і-Гассет Х.* Вибрані твори. К., 1994; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Липинський В.К.* Твори. Архів. Студії, т. 6, кн. 1. К., 1995; Консерватизм: Антологія. К., 1998; *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

О.В. Ясь.

АРІА́НСТВО — одна з течій в ранньому *християнстві,* що виникла на поч. 4 ст. Засн. був александрійський священик Арій (256—336). За вченням А., Син Божий (Христос) є творінням Бога-Отця, отже, Він нижчий від Бога. Він — Людина-Божество. А. заперечувало єдину сутність божественної Трійці — одного з основоположних догматів християнства. Вселенські собори (див. *Собори вселенські*) 325 і 381 засудили А. як *єресь.* Від 336 до 381 А. було офіційно визнаною релігією Рим. імперії. Відроджене у 16 ст. Прихильники А. виступали проти семи таїнств, реліг. свят, поклоніння іконам, мощам, дотримання постів. На землях *Речі Посполитої* громади А. відомі з 2-ї пол. 16 ст. під назвою антитринітарії або община «польс. братів». Ідеї А. тут проповідували і розвивали Лелій і Фауст Социни, італійці за походженням, внаслідок чого А. дістає ще одну назву — *социніанство.* Громади А. діяли на укр. і білорус. землях Речі Посполитої. До А. належали досить відомі шляхетські родини: Чапличі-Шпановські, Гойські, Немиричі, Сенюти-Ляховецькі, Гулевичі-Воютинські, Холоневські, Рогозинські та ін. Більшість громад А. мали свої шк., де навчалося юнацтво з різних соціальних верств. Новаторський характер шкільництва, контрольованого світськими соборами, прогресивні статути навч. закладів, дух віротерпимості сприяли поширенню А.

Літ.: *Левицкий О.* Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси. «Киевская старина», 1882, № 5; *Сумцов Н.* Иоанникий Галятовский. Там само, 1884, № 4; *Яковенко Н.* Просвещение, школа и педагогическая мысль на Украине. В кн.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. М., 1989; *Нічик В.* Юрій Немирич та його ідеї. «Слово», 1991, ч. 8; *Стельмашова А.* Аріанство в давній Україні. «Пам'ятки України», 1993, № 1—6; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 6. К., 1995.

А.І. Стельмашова.

АРІАПІ́Ф (грец. Ἀριαπείθης; р. н. і р. с. невід.) — один із скіф. царів. Час життя та правління А. визначається в межах 5 ст. до н.е., відомо лише, що він підступно вбитий царем *агатірсів* Спаргапіфом, а його син *Скіл* був сучасником царя фракійського племені одрісів Сіталка. За часів А. встановлюються міцні контакти з грец. колоніями та фракійськими племенами. Так, одна з дружин А. була гречанкою за походженням родом з Істрії (давньогрец. місто на зх. березі Чорного м., на тер. сучасної Румунії). Сам А. мав в *Ольвії* довірену особу чи намісника на ім'я Тімн.

Літ.: *Смолин В.Ф.* Главная династия скифских царей по Геродоту. «Гермес», 1915, № 17; *Виноградов Ю.Г.* Перстень царя Скила: Политическая и династийная история скифов первой половины V в. до н. э. «Советская археология», 1980, № 3; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

В.П. Білозер.

А́РІЇ (арійці) **та арійський міф.** А. — термін для позначення: 1) народів індоєвроп. мовної спільноти (1786 англ. учений В.Джонс висунув гіпотезу, що санскрит, давньогрец., лат., перська та деякі ін. мови мають спільне походження; ідея В.Джонса була поглиблена й розроблена у працях нім. учених Ф.Боппа, А.В.Шлегеля та ін.); 2) прадавньої спільноти, що начебто (згідно з расово-антропологічними теоріями 19—20 ст.) заклала біологічні й культ. засади арійської раси. У найдавніших індоіранських пам'ятках А. називали, на відміну від сусідніх або підкорених народів, повноправних людей. Від слова А. походять кілька геогр. назв: Арьяварта – центр. ч. Пн. Індії («країна аріїв», яка, за легендами давніх індійців, населена «благородними людьми»), сучасна назва Ірану (від Агуānām — «країна аріїв») та ін. Назва А. відома також як племінна самоназва: мідійське плем'я арізанти (плем'я А.), сарматське плем'я А. та ін.

Первісну батьківщину А. більшість дослідників спочатку локалізовували у тих чи ін. регіонах Пн. Індії. З поширенням расово-антропологічних теорій почали висуватися й ін. припущення щодо прабатьківщини А.: Скандинавія (нім. геолог К.Пенк), Пн. Німеччина (нім. мовознавець Г.Гірт), наддунайські степи (англ. вчені Г.Джайлс, Е.Рапсон), Пн. Причорномор'я (нім. філолог Т.Бенфей, англ. археолог Г.Чайлд та ін.), Серед. Азія (нім. історик Е.Мейер, М.Мюллер та ін.), Пн. Сибір (інд. вчений Б.Тілак), Тібет (інд. історик Н.Шастрі) та ін. У сучасній науці питання про прабатьківщину А. та їхнє переселення до Індії й досі залишаються дискусійними.

У наук. та сусп.-політ. думці 19 — 1-ї пол. 20 ст. ідеї, пов'язані з обстоюванням вищості арійської раси, стали основою теорій, які використовувалися задля піднесення нац. гордості, зокрема, французів, американців, німців. Вперше ідеї про расову вищість та арійське домінування висловив франц. соціолог і письменник, засн. расово-антропологічної шк. Ж.Гобіно у студії «Есе про нерівність людських рас» (1839—40). Він стверджував, що раси відрізняються не тільки фізично, а й духовно, і вбачав негативні наслідки змішування рас, зокрема, у виродженні та занепаді європ. к-ри. Він вважав також, що в Європі тільки арійська раса здатна до культ. розвитку. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. нім. соціолог англ. походження Г.С.Чемберлен у праці «Основи дев'ятнадцятого сторіччя» (1899) та нім. композитор і драматург Р.Вагнер спопуляризували в Німеччині міф про домінацію А. в європ. к-рі. Цей міф за доби гітлерівської Німеччини став підставою для претензій германізму на нац. (расову) вищість. У нацистській літ. 20—40-х рр. 20 ст. арійці (переважно німці) були однозначно проголошені т. зв. вищою арійською расою («чистою расою») стосовно ін. націй. На основі арійської расової теорії у гітлерівській Німеччині

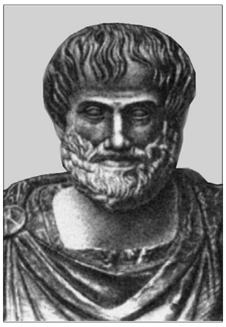
Арістотель.

М.М. Аркас.

обґрунтовувалася доцільність та необхідність фізичної ліквідації тих націй, які вважалися неповноцінними, біологічно нижчими за арійців.

З проблемою А. пов'язана циркуляція численних міфів та ідей містично-реліг., екзотично-сенсаційного, етнокульт. та морально-психологічного спрямування. У сучасній публіцистиці в Україні побутують численні роботи про А. (Ю.Канигіна, Ю.Шилова та ін.), зокрема про підарійські основи укр. к-ри, про арійську складову нац. ідеї, про рух А. через праукр. землі та заснування А. першої хліборобської к-ри у Пн. Причорномор'ї, про арійські традиції у матеріальній к-рі етнонац. спільнот, що мешкали на теренах України та ін. Проте всі вони, незважаючи на наукоподібну форму викладу, ґрунтуються на припущеннях, що не мають достатніх наук.-теор. або фактографічних підстав.

Літ.: *Kleinecke P.* Gobineau Rassenlehre. Stuttgart, 1920; *Chamberlain H.* Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts. München, 1990; *Себайн Д.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки. К., 1997.

О.В. Ясь.

А́РІСТОВ Федір Федорович (26(14).10.1888—05.11.1932) — рос. вчений-славіст, літературознавець, історик, етнограф. Н. в м. Варнавіно Костромської губ. (нині с-ще міськ. типу Нижегородської обл., РФ) в родині службовця. Закінчив екон. від-ня Моск. комерційного ін-ту та історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1912). Учасник *Першої світової війни.* Викладав історію, літ. та ін. предмети у Тифліському ун-ті (1918—20), Феодосійському ін-ті нар. освіти (1920—22), з 1922 — проф. Моск. ун-ту. Як учений займався переважно дослідженням історії та к-ри зх.-укр. земель, вивчав творчість і культ.-освіт. діяльність М.Глушкевича, Б.*Дідицького,* А.*Добрянського,* О.*Духновича,* А.*Кралицького,* І.*Раковського,* І.*Шараневича,* Ю.Яворського та ін. Автор понад 200 праць з проблем слов'янознавства, що містять чималий фактичний матеріал і позначені панславістською (див. *Панславізм*) та москвофільською (див. *Москвофільство*) орієнтаціями. Серед них — 3-томна праця «Карпаторуські письменники» (М., 1916), в якій вміщено ґрунтовний нарис «Історія Карпатської Русі». Значна частина праць залишилася в рукописах. Займався громад. культ.-освіт. діяльністю: у *Москві* створив Карпаторуський музей (1907—17), в якому зібрав бл. 100 тис. різних експонатів з історії, к-ри українців *Східної Галичини*, *Буковини Північної* та *Закарпатської України.* Був головою заг.-слов'ян. студентського т-ва «Славія», завідував від. у ж. *«Русский архив»*, редагував ж. «Славянское объединение» тощо. У 1920—30-х рр. зазнав репресій; частина його робіт була конфіскована органами ДПУ.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Александр Васильевич Духнович. «Русский архив», 1913, № 2; Адольф Иванович Добрянский-Сачуров. Там само, 1913, № 3; «Истинная история карпато-россов» А.В.Духновича. Значение А.В. Духновича как угро-русского историка. Там само, 1914, № 5; Карпаторусские писатели: Исследования по неизданным источникам, т. 1. М., 1916.

Літ.: *Аристова Т.Ф., Ваврик В.Р.* Ф.Ф. Аристов. 1888—1932 гг. «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 1959, вып. 27; *Аристова Т.Ф.* Аристов Федор Федорович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Гайзер Ф.* Актуальные проблемы славяноведения и карпатоведения в исследованиях проф. Ф.Ф. Аристова и его дочери Т.Ф. Аристовой. «Чехословацкая русистика», 1989, т. 34, вып. 4.

С.В. Віднянський, М.В. Олашин.

АРІСТО́ТЕЛЬ (’Αριστοτέλης; 384—322 до н. е.) — давньогрец. мислитель, філософ. Один із найбільш обдарованих людей в історії людства. Н. в м. Стагір, сх. узбережжя п-ова Халкідікі (нині тер. Греції). А. поділяв свої тв. на теор. й практичні. До перших належать «Фізика», «Метафізика», дослідження з логіки та психології, праці про тварин, в яких закладено основи зоології; до других — «Етика», «Політика», праці про держ. устрій різних грец. полісів. Теорію мист-в виклав у «Поетиці», а теорію літ. — в «Риториці». Вихованець Академії Платона, А. створив власну філос. шк. — Лікей. Був вихователем Александра Македонського.

Праці А. справили величезний вплив на європ. й араб. культури доби *середньовіччя* та Нового часу. Деякі з них були відомі освіченим людям *Київської Русі.* Його риторикою широко користувались укр. письменники і проповідники кін. 16—17 ст. Без вивчення спадщини А. не обходиться жодний курс історії філософії.

П. у м. Халкіда (нині м. Халкіс), о-в Евбея (Греція).

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1976—83.

Літ.: *Зубов В.П.* Аристотель. М., 1963.

М.В. Скржинська.

АРКА́С Захарій Андрійович (1793—23.03.1866) — генерал-лейтенант, історик, археолог. Дійсний чл. *Одеського товариства історії та старожитностей* (1846). Н. в м. Літохорон (Греція). 1811—16 навч. у Миколаїв. штурманському уч-щі. 1816—39 — мічман на флоті. 1839 за станом здоров'я залишив службу і оселився в м. *Севастополь.* Голова Севастопольського стат. к-ту, голова комісії зі спорудження храму св. Володимира, дир. Севастопольської мор. офіцерської б-ки. Завдяки його зусиллям б-ку було вивезено до м. *Миколаїв* перед поч. *Кримської війни 1853—1856.* 1851 отримав чин ген.-майора, 1860 — ген.-лейтенанта. А. здійснював численні археол. дослідження, які й досі мають велике значення для вивчення історії *Новоросійського краю*, грец. поселень на берегах Чорного м., Чорномор. флоту. Його тв. «Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса» (Миколаїв, 1879), «Сравнительная таблица Эллинских поселений по Эвксинскому Понту» («Записки одесского общества истории и древностей»), «Начало учреждения российского флота на Черном море и действия черноморского флота с 1788 по 1866 гг.» (Там само, т. 4—6) займають належне місце в укр. *історіографії.*

П. у м. Миколаїв.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 1. СПб., 1889; Русский биографический словарь, т. 2. М., 1993.

О.Д. Кузьминська.

АРКА́С Микола Миколайович (07.01.1853(26.12.1852) — 26(13).03.1909) — укр. історик, композитор. Н. в м. *Миколаїв* у сім'ї гол. командира Чорномор. флоту і портів — адмірала М.Аркаса. Закінчив Новорос. ун-т в *Одесі* (1875). До 1898 служив у мор. відомстві, губернському управлінні в чині статського радника. Вийшов у відставку, мешкав у родовому маєтку на Херсонщині. Маючи, за його власними словами, «демократично-національний»

світогляд, змалку захоплювався історією, культ. спадщиною укр. народу. Юнаком постійно спілкувався з видатним діячем укр. театру М.*Кропивницьким*, брав участь у виставах «Одеського нового театру». А. — один із засн. укр. муз. класики. Серед перших композиторських спроб — записи й обробки укр. нар. пісень (1880). Написав лібрето і музику до опери «Катерина» на сюжет однойменної поеми Т.*Шевченка* (клавір вперше видано у Миколаєві 1897). Прем'єра опери відбулася 1899 в *Москві* у постановці трупи М.Кропивницького. 1903 А. познайомився з композитором М.*Лисенком.* Багато уваги приділяв наук. дослідженням, підтримував постійний зв'язок з багатьма укр. істориками, краєзнавцями. Видав укр. мовою кн. «Історія України-Руси» з іл., де істор. процес подано в розрізі біографій провідних діячів (С.-Петербург, 1908, 2-ге вид. — у Кракові, 1912). А. — автор поеми «Пилип Орлик» (1907), присвяченої творцеві першої Конституції України (див. «*Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» 1710*), написаної як відгук на антиконституційний держ. переворот 3 черв. 1907, який відзначився розпуском II Держ. думи (див. *Державні думи*), репресіями царизму, придушенням нац. рухів, у т. ч. боротьби укр. народу за соціальне й нац. визволення. Тоді саме А. написав вірш «На смерть лейтенанта Шмідта».

А. — активний учасник нац.-культ. руху, один з організаторів т-ва «Просвіта» (див. *Просвітницькі товариства*) у Миколаєві (1907).

П. у м. Миколаїв.

В.О. Нерод.

АРКЕБУ́З — тип рушниці; вперше сконструйовано в Іспанії у 2-й пол. 15 ст. Набула поширення в Україні у 16—17 ст. (в шляхетському середовищі та серед козаків), з часом її виготовлення було освоєне місц. ремісниками. Довжина ствола у різних модифікаціях від 1,2 до 2,4 м, калібр — 12,5—18,5 мм, дальність польоту кулі — до 250 м. Спочатку в А. для запалювання порохового заряду використовували коліщасті механізми. Проте вони були ненадійними. На серед. 16 ст. почали входити у вжиток більш прості ударно-кремінні пристрої. Іскри в них викрешувалися не при терті коліщатка об кремінь, а при ударі кременя в стальну пластину-кресало. Ложі А. інкрустувалися перламутром, кісткою та ін. матеріалами.

Літ.: *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. 2. Warszawa, 1900—03; *Маркевич В.Е.* Ручное огнестрельное оружие: История развития со времен возникновения до 1936 г., т. 1. М., 1937; *Денисова М.М. и др.* Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX вв. М., 1953; *Сидоренко В.О.* Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст. «УЇЖ», 1965, № 9; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.

П.М. Сас.

А́РМІ́ЙСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — вищі виборні політ. орг-ції в рос. армії, які керували діяльністю військ. к-тів, що виникли в ході *Лютневої революції 1917* і виконували у військах функції рад. Обирались явочним порядком на заг. зборах після виходу 14(01) берез. 1917 наказу № 1 Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. Вище командування і Ставка Верховного головнокоманд., прагнучи встановити над комітетами свій контроль, розпорядилися ввести до них представників офіцерського складу. Наказом Верховного головнокоманд. ген. М.*Алексєєва* від 12 квіт. (30 берез.) 1917 було запроваджено «Тимчасове положення про організацію чинів діючої армії і флоту», за яким А.к. обиралися з представників дивізійних к-тів (один офіцер на 2 солдати) на армійському з'їзді. Для поточної роботи А.к. утворювали ради А.к. у складі 25 % своїх чл. (для вирішення важливих питань рада скликала к-т у повному складі). А.к. надавалося право керувати роботою к-тів армії, проводити в межах своєї компетенції розслідування в усьому армійському р-ні, командируючи для цього «летючі» загони; виносити постанови з певних питань, які не мали заг. характеру. У А.к. переважали представники *меншовиків* і есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). З осені 1917, після перевиборів, почалася їх більшовизація (див. *Жовтнева революція 1917*).

Літ.: Революционное движение в русской армии, 27 февраля — 24 октября 1917 г.: Сборник документов. М., 1968; *Миллер В.И.* Солдатские комитеты русской армии в 1917 г. М., 1974; *Гаврилов Л.М.* Солдатские комитеты в Октябрьской революции. М., 1983.

О.Й. Шусь.

А́РМІЯ ГА́ЛЛЕРА — польс. військ. об'єднання, сформоване 1917. Названа за прізвищем команд. Ю.*Галлера.* Комплектувалася з поляків у країнах *Антанти* та США і польс. військовополонених армій *Австро-Угорщини* й Німеччини. Початку формування А.Г. передувала згода Росії на незалежність Польщі та налагодження співпраці з Польс. нац. к-том (ПНК) і польс. орг-ціями в Америці. Перші загони А.Г. зосереджувалися у Франції. У Парижі діяла франц.-польс. військ. місія. Офіц. початок функціонуванню А.Г. поклав 5 черв. 1917 декрет президента Франції Р.Пуанкаре. Більшість людських резервів надходила з-за океану. Добровольці складалися з тих, хто не підлягав призову до армії США, а також мав складнощі з отриманням громадянства. Початкова військ. підготовка відбувалася в таборах, ств. у Канаді.

Офіцерський та значною мірою унтер-офіцерський склад становили французи. Створення А.Г. передбачало використання її на боці військ Антанти. ПНК домагався автономії та політ. кер-ва А.Г., використання її в боротьбі за владу в Польщі. Одразу після укладення перемир'я з Німеччиною 11 листоп. 1918 як ПНК, так і Ю.*Пілсудський* поставили питання про перебазування А.Г. до Польщі. Це питання неодноразово розглядалося на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* Перевезення залізницею А.Г. через Німеччину розпочалося в серед. квіт. і завершилося 9 черв. 1919. Однією з проголошених умов перебазування А.Г. до Польщі було невикористання А.Г. в *українсько-польській війні 1918—1919.* Через Німеччину було перевезено бл. 40 тис. війська, з них — понад 20 тис. американців польс. походження. 1291 франц. офіцер і 3313 франц. солдатів забезпечували командні посади в д-зіях А.Г та обслугу артилерії і 80 танків, ін. бойового оснащення. За утримання й спорядження А.Г. Польща заборгувала 400 млн франків.

Всупереч офіц. запевненням, частини А.Г. одразу ж було спрямовано до *Східної Галичини.* Вони були ударною силою у заг. польс. наступі на зх.-укр. землі, що розпочався 15 трав. 1919. 14 черв. 1919 укладено спец. угоду про підпорядкування польс. ЗС франц. головнокоманд. Ф.Фошу. 27 черв. 1919 союзні д-ви уповноважили

польс. уряд використати усі наявні ЗС, «включаючи Армію генерала Галлера», у Сх. Галичині. Це дало змогу полякам остаточно перехопити ініціативу в боях з *Українською Галицькою армією.* 28 черв. 1919 війська, які прибули з Франції, забезпечили окупацію Сх. Галичини до р. Збруч (прит. Дністра) і *Волині* до р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра).

4-та д-зія А.Г. брала участь в *Антанти військовій присутності на півдні України 1918—1919.* У листоп. 1918 на вимогу маршала Фоша ці польс. формування були перебазовані в *Одесу.* В Україні до них мали приєднатися польс. військовополонені з Італії. Ці плани не здійснилися. Чисельність 4-ї д-зії не досягла й 4 тис., офіцери становили 2/3 її складу. Коли плани Антанти на півдні України зазнали краху, д-зію через *Бессарабію* та *Буковину* переправлено до Сх. Галичини й переформовано на 10-ту піхотну д-зію польс. армії. Після окупації Сх. Галичини А.Г. розформовано, її солдати розосереджені по окремих частинах польс. армії. Серед солдатів з США, які вимагали повернення за океан, вибухнули заворушення. Проголошену наприкінці 1919 демобілізацію старших віком вояків було припинено у зв'язку з «походом Пілсудського на Київ» і відновлено лише наприкінці 1920. Усі американці польс. походження, що залишилися живими, за рішенням Конгресу США повернулися на амер. транспорті за океан.

Літ.: Czyn zbrojny wychodźtwa polskiego w Ameryce. Zbiór dokumentów i materiałów historycznych. New York—Chicago, 1957; Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego, t. 1—2. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973—74; Polonia wobec Niepodległości Polski w czasie I woiny światowej. Wrocław, 1979.

Р.Г. Симоненко.

«А́РМИЯ И РЕВОЛЮ́ЦИЯ» — щомісячний наук. військ.-політ. ж., орган військ.-наук. т-ва при команд. *Збройними силами України і Криму.* Ств. за ініціативи М.*Фрунзе* в черв. 1921. Журнал публікував статті, присвячені питанням тактики, навчання і виховання військ, історії громадян. війни та іноз. збройної інтервенції 1918—21, передусім в Україні. Особливу увагу приділяв аналізові досвіду РСЧА в боротьбі з *повстанським рухом в Україні 1918—*

«Армия и революция». Обкладинка журналу.

1922. Видання припинено в листоп. 1926.

Л.В. Гриневич.

А́РМІЯ КРАЙО́ВА (АК) — польс. підпільна військ. орг-ція, що діяла на окупованій гітлерівцями тер. Польщі та *Західної України* й Зх. Білорусі в часи *Другої світової війни.* Ств. 14 лют. 1942 шляхом об'єднання «Союзу збройної боротьби» з ін. конспіративними польс. формуваннями. Підпорядковувалася Верховному головнокоманд. та урядові Польщі на еміграції, що з лип. 1941 перебував у Лондоні. Рішення щодо поточних дій приймалися у *Варшаві* гол. комендантом АК. Функції коменданта виконували Ст.Ровецький («Грот») — до 30 черв. 1943, Т.Коморовський («Бур») — до 2 жовт. 1944, Л.Окулицький («Неджвядек») — до часу видання наказу про розформування АК 19 січ. 1945. На відміну від парт. боївок (*батальйонів хлопських* — БХ, Народових сил збройних), АК мала заг.-держ. характер і була єдиною силою, що формально могла вважатися продовжувачем традицій довоєн. Війська Польського.

Після нападу Німеччини на *СРСР* і вступу останнього до *антигітлерівської коаліції* польс. емігрантський уряд, а потім і АК були змушені визнати СРСР — свого колиш. ворога — союзником. Офіційно Польща вела війну лише з гітлерівською Німеччиною. Навіть після розірвання Москвою в односторонньому порядку дипломатичних відносин з «лондонським» еміграційним урядом Польщі Рад. Союз залишався для поляків «союзником наших союзників». Командування АК найбільші зусилля зосереджувало на підготовці заг.-держ. антигітлерівського повстання, яке мало вибухнути в той момент, коли поразка Німеччини внаслідок військ. ситуації на фронті або якихось ін. причин стала б безсумнівною. Командувачі АК вважали, що передчасний виступ спровокував би лише дуже великі репресії з боку гітлерівських властей та послабив би і без того виснажене багаторічною окупацією польс.ursusп-во. Через це тривалий час вони погоджувалися тільки на такі масштабні збройні дії, які мали характер самооборони. Так було під час масових переселень цивільної людності, здійснюваних гітлерівцями на Замойщині 1942—43, або після розпочатої *Організацією українських націоналістів* (бандерівською) і командуванням *Української повстанської армії* антипольс. акції на *Волині* (див. *Волинська трагедія 1943*) та в *Східній Галичині* 1943—44. Окрім підготовки до повстання, солдати АК знищували нім. агентів, особливо небезпечних гітлерівських адм. службовців, *колабораціоністів*, збирали розвідматеріали, займалися інформаційно-пропагандистською діяльністю, інколи нападали на в'язниці та звільняли заарештованих. Від 1942 у лісовій місцевості діяли партизан. загони, в яких бійці АК здобували бойовий досвід.

1944 АК нараховувала до 350 тис. бійців. Командувач АК мав у своєму розпорядженні штаб, що складався з понад 30 від.: кер-ва диверсіями (Кедив), бюро інформації і пропаганди, розвідки, контррозвідки, зв'язку та ін. Орг.-територіальна структура АК була поділена на кілька регіонів, які, у свою чергу, поділялися на округи, р-ни (районні інспекторати), повіти («обводи»), від-ня («пляцувки»).

Навесні 1944, коли Червона армія вступила на землі Зх. України, АК розпочала «посилену диверсійну акцію», план якої було затверджено польс. командуванням наприкінці 1943. Згідно з цим планом, аківські військ. формування мали взяти активну участь у партизан. саботажно-диверсійній боротьбі проти гітлерівських

військ під час відступу останніх з тер. Зх. України, Зх. Білорусі, Віленської обл. (Литва) та сх. р-нів власне Польщі з тим, щоб заманіфестувати цим своє невід'ємне право на ці тер. Пролита під час боїв польс. кров повинна була стати важливим аргументом у справі післявоєн. врегулювання проблеми «східних кресів» Польщі на її користь. Втім, незважаючи на допомогу і заслуги загонів АК у боротьбі проти гітлерівських частин під час звільнення рад. військами *Ковеля, Львова, Вільнюса*, Любліна (Польща) та ін. населених пунктів, рад. військ.-політ. кер-во поставилося до АК вороже. Ті з офіцерів та рядових АК, хто не побажали скласти зброю та вступити до 1-ї Польс. армії ген. З.Берлінга, підконтрольної СРСР, були заарештовані рад. військ. контррозвідкою «Смерш» та органами НКВС, а пізніше засуджені. Наприкінці війни в рад. в'язницях і таборах перебувало до 50 тис. поляків — учасників антигітлерівського *руху Опору*. Незважаючи на формальне розформування АК 1945, ч. її колиш. членів продовжувала впродовж кількох повоєн. років діяльність, спрямовану на повернення країні самостійності, у підпільних орг-цях «Нє» (Незалежність), «ДСЗ» («Делегатура Сил збройних»), «ВіН» («Воля і незалежність») та ін.

Літ.: Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945, t. 1—6. Londyn, 1970—89; *Korboński S.* Polskie Państwo Podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939—1945. Paryż, 1975; *Lisiewicz P.-M.* Plan «Burza»: Wysilek zbrojny Armii Krajowej 1944—1945. Warszawa, 1990; AK i WiN przed sądami specjalnymi. Poznań, 1993; *Luczak Cz.* Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej. Poznań, 1993; Armia Krajowa: Dramatyczny epilog. Warszawa, 1994; *Garlinski J.* Polska w drugiej wojnie światowej. Warszawa, 1994; Armia Krajowa: Rozwój organizacyjny. Warszawa, 1996; *Motyka G., Wnuk R.* Pany i rezuny: Współpraca AK-WiN i UPA (1945—1947). Warszawa, 1997; Armia Krajowa: Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego. Warszawa, 1999; *Ільюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. К., 2001.

І.І. Ільюшин.

А́РМІЯ ЛЮДО́ВА (АЛ) — польс. прокомуніст. військ. партизан. орг-ція, що діяла на окупованій гітлерівцями тер. Польщі наприкінці *Другої світової війни*. Постала після оголошення в декларації Крайової ради народової від 1 січ. 1944 про створення армії на базі партизан. загонів Гвардії Людової, що підпорядковувалася Польс. робітн. партії. Очолював АЛ ген. М.Жимерський (1890—1989). Впродовж 1944, особливо 2-ї його половини, партизан. загони АЛ спільно з угрупованнями *Армії Крайової* (АК) і *батальйонів хлопських* (БХ) брали активну участь у саботажно-диверсійній боротьбі проти гітлерівських окупантів на теренах Люблінщини, Келеччини, Краківщини, менш інтенсивно — в ін. регіонах, а також у Варшавському повстанні 1 серп. — 2 жовт. 1944. Політично АЛ і АК були супротивниками. Окремі відділи АЛ мали збройні сутички з формуваннями АК і Народових сил збройних, що підлягали польс. емігрантському урядові і тим політ. силам в середині країни, які вбачали в рад. військах окупантів. Після того, як Червона армія 20 лип. 1944 перейшла р. Зх. Буг (прит. Вісли), Крайова рада народова своїм декретом формально об'єднала загони АЛ з 1-ю Польс. армією, що була сформована на тер. СРСР. У подальшому на цій основі постало *Військо Польське* на чолі з ген. М.Жимерським. До складу АЛ і 1-ї Польс. армії було також включено чимало вояків АК і БХ, що були змушені піти на це, аби не бути заарештованими службою безпеки Польс. к-ту нац. визволення та органами НКВС. Значна кількість партизанів АЛ в якості бійців 1-ї Польс. армії брали участь у складі рад. військ 1-го Білорус. фронту у визволенні міст Гданськ, Гдиня, Колобжег, у *Берлінській наступальній операції 1945.*

Літ.: *Korboński S.* Polskie Państwo Podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939—1945. Paryż, 1975; *Luczak Cz.* Polska i Polacy w Drugiej wojnie światowej. Poznań, 1993; *Garliński J.* Polska w Drugiej wojnie światowej. Warszawa, 1994; *Brzoza Cz.* Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918—1945). Kraków, 2001; *Sowa A.-L.* Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945—2001). Kraków, 2001.

І.І. Ільюшин.

А́РМІЯ ПО́ЛЬСЬКА В СРСР — 1) див. *Андерса армія*; 2) у трав. 1943 ліві сили польс. еміграції, об'єднані в Союз польс. патріотів у *СРСР*, за підтримки й допомоги рад. властей почали формувати у с. Сельце біля Рязані (РФ) 1-шу піх. д-зію ім. Т.Косцюшка. Команд. — полк. З.Берлінг. 10 серп. 1943 уряд СРСР дав згоду на входження д-зії у 1-й корпус польс. ЗС. Бойове хрещення д-зії ім. Т.Косцюшка відбулося в боях із гітлерівськими військами 12—13 жовт. 1943 біля с. Леніно Могильовської обл. в Білорусі. На поч. 1944 корпус переміщено в Україну до м. *Суми*. Тут на його базі 18 берез. 1944 почалося формування 1-ї Польс. армії (команд. — ген. З.Берлінг), невдовзі передислокованої на *Волинь* — у р-н *Житомира*—Ровно (нині *Рівне*)—Ківерців (нині місто Волин. обл.). У квіт. 1944 польс. зенітники відзначилися, відбиваючи нальоти нім. авіації на *Київ*. На момент форсування Зх. Бугу (прит. Вісли) і виходу з тер. УРСР 20 лип. 1944 1-ша Польс. армія нараховувала 104 тис. офіцерів і солдатів.

Літ.: *Кундюба И.Д.* Советско-польские отношения: 1939—1945. К., 1963; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 7—8. М., 1973—74; Wojsko Polskie na ezoneie wschodnim 1943—1945: Wybór materiałów źródłowych. Warszawa, 1974; *Anders W.* Bez ostatniego rozdzialu: Wspomnienia z lat 1939—1946. Londyn, 1989; *Baluk S., Michalowski M.* Polski eryn zbrojny 1939—1945. Warszawa, 1989; *Berling Z.* Wspomnienia, t. 1—3. Warszawa, 1990—91; Armia Polska w ZSRR. 1941—42. Warszawa, 1992.

І.Т. Лісевич.

А́РМІЯ УКРА́ЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ (Армія УНР) — формування, ств. на основі українізованих частин рос. армії, загонів добровольців, *Січових стрільців, Вільного козацтва* та колиш. військовополонених галичан. Ядром був *Перший український корпус* ген. П.*Скоропадського.*

Члени штабу 1-ї Синьої дивізії Армії УНР. На передньому плані (зліва направо) В. Зеленський, М. Шаповал, М. Чехівський. Березень 1918.

Р. Арон.

Українська Центральна Рада відкидала необхідність створення в Україні регулярної армії, обстоюючи принцип формування ЗС на міліційній основі. Внаслідок цього, а також під впливом більшовицької агітації українізовані військ. частини розпадалися. У берез.—квіт. 1918 Армія УНР налічувала бл. 15 тис. вояків, 60 гармат, 250 кулеметів (див. також *Синя дивізія)*.

У листоп. 1918, під час *протигетьманського повстання 1918*, військо *Директорії* складалося з Окремого загону січових стрільців, *Запорізького корпусу Армії УНР,* окремих частин *Сірої дивізії*, Сердюцької д-зії та повстанських загонів. Чисельний склад сягав 300 тис., але після 5-місячної війни з Рад. Росією лишилося тільки 30 тис. вояків. Навесні 1919 Армія УНР була реорганізована. З 11 д-зій ств. 5 самостійних груп: Січових стрільців (командир — полк. Є.*Коновалець*) — 4,7 тис.; Запоріз. (полк. В.*Сальський*) — 3 тис.; Волин. (ген. В.*Петрів*) — 4 тис.; д-зія полк. О.*Удовиченка* — 1,2 тис.; група отамана Ю.*Тютюнника* — 3,5 тис. До складу Армії УНР входили також повстанське формування «Запорізька Січ» отамана Ю.*Божка* (1 тис.) та ін. повстанські загони. У лип.—серп. 1919 Армія УНР, яка налічувала 35 тис. бійців, розпочала похід на *Київ—Одесу*, який завершився невдачею. Під час *Першого зимового походу Армії УНР 1919—1920* у складі бойової групи було бл. 10 тис. вояків. З походу вернулося 2680. У жовт. 1920 кількість вояків в Армії УНР становила 23 тис. У листоп. 1920 після тяжких боїв з Червоною армією Армія УНР перейшла р. Збруч (прит. Дністра) і була інтернована польс. владою.

1921 Армія УНР дислокувалася у трьох таборах: *Каліш*, *Щипйорно* і Стржалково (Стршалково). Заг. її кількість становила 17 464 вояки. У січ. 1921 ств. партизан.-повстанський штаб при Гол. команді військ УНР, який очолив ген. Ю.Тютюнник. Штаб координував дії повстанських загонів в Україні. У листоп. 1921 він здійснив рейд на Правобереж. Україну трьома групами (1,5 тис. вояків) — Бессарабською, Подільською та Волин., сформованими з добровольців та інтернованих вояків Армії УНР. Похід завершився невдачею (див. *Другий зимовий похід Армії УНР 1921*).

1924 Армія УНР припинила існування як організована збройна сила. Інтерновані вояки поступово перейшли на становище політ. емігрантів. У подальшому вони влилися до складу укр. нац.-патріотичних орг-цій.

Літ.: *Стефанів З.* Українські збройні сили в 1917—1921 рр.: Воєнно-історичний нарис. Коломия, 1935; Історія українського війська. Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917—1921. К., 1995.

А.О. Буравченков.

А́РМСТРОНГ (Armstrong) **Джон Александр** (н. 04.05.1922) — амер. історик і політолог. Н. в м. Сент-Огастин (шт. Флорида, США). Учасник *Другої світової війни*. Навч. в ун-ті шт. Колорадо. Продовжив навчання і захистив докторську дис. в Колумбійському ун-ті. Від 1954 і до виходу на пенсію — проф. ун-ту шт. Вісконсін. Займаючись радянознавством, окремо приділяв увагу історико-політ. процесам в Україні періоду II світ. війни та її передодня. Наук. дослідження А. з укр. проблематики присвячені укр. націоналізму — «Український націоналізм. 1939—1945» (вид. 1955, 1963, 1987); формуванню й структурі влади в УРСР — «Радянська бюрократична еліта: предметне дослідження українського апарату» (1959); проблемам партизан. руху, *колабораціонізму* тощо. Активно співпрацює з наук. інституціями й вид. *української діаспори*. Кілька разів відвідував Україну.

Р.Г. Симоненко.

АРМЯ́НСЬК (до 1921 — Армянський Базар) — місто респ. підпорядкування АР Крим. Розташов. у пн. частині Кримського п-ова на Перекопському перешийку між Чорним м. і затокою Сиваш Азовського м. Залізнична ст. Нас. 24,2 тис. осіб (2001).

Виникнення А. пов'язане з історією заснування м. Перекоп (нині село, підпорядковане Армянській міськраді), яке мало важливе стратегічне й торг. значення як єдиний пункт сухопутного зв'язку між Крим. п-овом і материком. Точна дата заснування невідома. Згадка про місто Тафгрос (Перекоп), що було розташов. в найвужчому місці перешийка, зустрічається в писемних джерелах 1 ст.

В 17 ст. значна частина жителів Перекопа, переважно вірмени і греки, переселилася на пд. ближче до т. зв. *Чумацького шляху*. 1736 це поселення називалося Армянським Базаром. Згодом тут виник торг. центр. 1783 А. у складі Криму був приєднаний до *Російської імперії*. В 19 ст. — пункт заготівлі зерна для крим. портів. На поч. 20 ст. А. у складі *Таврійської губернії* (1921—25 — райцентр). 1925 увійшов до складу Джанкойського р-ну, 1930 — центр Ішунського, 1935—47 — Красноперекопського р-ну *Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* (з 1945— Крим. обл.). Від 1954 — у складі УРСР. Од 1968 — с-ще міськ. типу, з 1991 — місто, з 1993 — місто респ. підпорядкування.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* А. був окупований гітлерівцями від 26 верес. 1941 по 9 квіт. 1944.

Істор. пам'ятки: християн. церква (18 ст.), істор. заповідник «Перекопський вал». Археол. пам'ятки: на околиці міста велика кількість курганів доби бронзи, залишки антич. і середньовічних поселень.

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Ена В.Г. и др.* Южный берег Крыма: Путеводитель. Симферополь, 1996; Все о Крыме: Ежегодное справочно-информационное издание. Х., 1998; *Крушко Л.* Армянськ: Сторінки історії. К., 1999.

Я.В. Верменич.

АРМЯ́НСЬКИЙ БАЗА́Р — назва до 1921 м. *Армянськ.*

АРО́Н (Aron) **Реймон Клод Фердінанд** (14.03.1905—17.10.1983) — франц. мислитель та публіцист, наук. напрацювання якого широко використовуються, в т. ч. укр. дослідниками, в аналізі соціальної історії 20 ст. Н. в м. Рамбервіллер, Франція. 1928 закінчив Еколь Нормаль в Парижі (де разом із ним вчилися Ж.-П. *Сартр*, П.Нізан, Ж.Кангійєм, А.Койре). 1930 продовжив навчання у Німеччині. 1935 вийшла перша кн. А. «Критична філософія історії», в якій аналізувалися погляди В.Дільтея, Г.Ріккерта, Г.Зіммеля і М.*Вебера*. Після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів вернувся у Францію. На поч. *Другої світової війни* служив у війську. Після окупації Франції емігрував до Англії, де редагував ж. «Вільна Франція»; регулярно публікував «Французьку хроніку».

Після війни повернувся на батьківщину. Від 1962 — віце-президент Всесвітньої соціологічної асоц. Від 1963 — дійсний чл. Франц. акад. моральних і політ. наук, почесний д-р Гарвардського, Оксфордського та ін. ун-тів. Почесний чл. Амер. акад. мист-в і наук.

Осн. праці А. присвячені проблемам філософії історії, аналізу соціокульт. і політ. суперечностей сучасних індустріальних сусп-в. Займався також проблемами епістемології і методології істор. пізнання. У праці «Опіум інтелектуалів» (1955) різко виступив проти франц. інтелектуалів, які некритично підтримували «реальний соціалізм» у *СРСР.* Всупереч популярному у Франції антиамериканізму вважав США «породженням європейського лібералізму», був послідовним прихильником присутності США в Європі та зх. військ.-політ. альянсу, вбачаючи в цьому противагу експансії СРСР у Сх. Європі.

В 1960—70-ті рр. А. став одним із творців і провідних теоретиків концепції деідеологізації та єдиного індустріального сусп-ва. На його думку, зх. (демократ.) та рад. (авторитарна; див. *Авторитарні режими*) моделі є лише різними модифікаціями одного й того ж універсального новітнього соціального типу. При цьому, однак, на відміну від прихильників ідеї конвергенції (поступового злиття капіталізму та комунізму), А. наполягав на неминучості «деміcтифікації» і поглинання ідеологізованого соціалізму більш науково раціональним та ефективним капіталізмом.

В останні роки життя в його ліберальних уявленнях про закономірності істор. розвитку з'явились елементи соціального песимізму: прогрес науки й техніки, на думку А., породжує соціальні ідеали (в першу чергу ідеал свободи), які сам же заважає втілити. У конфлікті між цінностями демократії (свобода, рівність, автономія особистості) та імперативами індустріального сусп-ва (централізація, ієрархізація, субординація, дисципліна) А. вбачав гол. причину нестабільності сучасної цивілізації.

П. у м. Париж.

Тв.: Пристрастный зритель. М., 1992; Демократия и тоталитаризм. М., 1993; Этапы развития социологической мысли. М., 1993.

А.А. Кара-Мурза.

АРПА́ДИ, їхні династичні зв'язки з Рюриковичами. А. — династія князів (889—1000) угрів та королів (1000—1301) *Угорщини.* За свідченням «*Повісті временних літ*», племена угрів на чолі з Алмошем, переселяючись у 9 ст. з причорномор. степів до Паннонії (зх. ч. сучасної Угорщини, пн. ч. Хорватії і сх. ч. Австрії), зупинилися біля *Києва.* З 11 ст. встановлюються династичні зв'язки між А. та *Рюриковичами.* Король Андраш I (1046—60) був одружений з *Анастасією Ярославною,* донькою *Ярослава Мудрого,* донька Бели I (1060—63) Ланка стала дружиною *Ростислава Володимировича,* донька Ласло I Святого (1077—95) вийшла заміж за волин. кн. Ярослава Святополчича. Король Коломан (1095—1114) був одружений з *Євфимією Володимирівною*, донькою *Володимира Мономаха,* а його син Алмош — з Предиславою, донькою *Святополка Ізяславича.* Онука Мономаха *Єфросинія Мстиславна* була дружиною короля *Гези II*, а їхній син Стефан III був заручений з дочкою галицького кн. *Ярослава Володимировича.* Син короля *Андраша II* Андрій був одружений з донькою *Мстислава Мстиславича* Удатного Марією. За рус. князів вийшли заміж доньки сина Андраша II *Бели IV:* Констанція стала дружиною *Льва Даниловича,* Анна — *Ростислава Михайловича.* Діти від останнього шлюбу влилися до правлячого прошарку Угорщини, започаткувавши династію банів Мачви (рівнина в пн.-зх. ч. Сербії).

Тісні зв'язки з політ. елітою Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*) давали змогу А. активно втручатися у внутр. життя Русі, зокрема обстоювати свої права на *Галицьке князівство.* На столі у *Галичі* (*давньому*) певний час сиділи син Бели III Андраш II, його сини Коломан та Андрій. Лише після кількох десятиріч боротьби з королем Белою IV *Данило Галицький* зміг відстояти незалежність *Галицько-Волинського князівства.* На рубежі 13—14 ст., після згасання династії А., угорський стіл посіла Анжуйська династія (з 1301 р.).

Літ.: *Baumgarten N.de.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siecle. Roma, 1927; *Пашуто В.Т.* Древняя Русь и Венгрия. В кн.: Славяне и Русь. М., 1968; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь, Візантія і Угорщина в XII ст. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII століть. К., 2000.

А.Г. Плахонін.

АРПОКСА́Й (грец. Ἀρποξάιυ) — герой скіф. етногенезної легенди. За *Геродотом*, це середній син міфічного першопредка *скіфів Таргітая*, прабатько *катіарів* і *траспіїв*, що входили до племені *сколотів.* Етимологія імені А. спірна: одні з дослідників інтерпретують його на основі іранських діалектів, ін. вважають, що воно має належати ще доіранському нас. причорномор. степів.

Літ.: *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

В.П. Білозер.

АРРІА́Н (Ἀρριανός) **Флавій** (бл. 95 — р. с. невід.) — грец. письменник, прокуратор рим. пров. Каппадокія (істор. тер., розташов. в центрі азійської ч. сучасної Туреччини). Його твір «Об'їзд Евксінського Понту» є звітом рим. імп. Адріану про плавання по Чорному м. На відміну від пд. узбережжя, схарактеризованого А. на підставі власних вражень, пн. — описане за невідомим геогр. твором, близьким за часом до 2 ст. н. е. На узбережжі *Таврики* і поміж гирлами Гіпаніса (нині Пд. Буг) й Істра (нині Дунай) А. називає кілька поселень і гаваней, відомих лише за його працею, а також вказує відстань між перелічуваними ним геогр. пунктами, що є важливим для їхньої локалізації. Особливо докладно описаний о-в *Левка*, святилище Ахілла на ньому й місц. легенди про цього героя. У трактаті «Мистецтво тактики» А. згадує про клиноподібний порядок скіф. війська і про кольорові дракони — військ. штандарти *скіфів.*

М.В. Скржинська.

АРСА́НІЯ (Арта, Артанія, ал-Арсанийа) — одна з трьох груп русів (дві ін. — Куйаба, ас-Славійа) 9—10 ст., що згадуються в араб. середньовічній географії. Неодноразові спроби локалізації А. (в Пн. Причорномор'ї, Ростовській землі, Середньому Подніпров'ї, Смоленську, на Уралі, в Скандинавії тощо) так і не завершилися успіхом. Частина істориків відносить проблему А. і трьох груп русів до помилкового переосмис-

лення в араб. геогр. науці легенди давніх слов'ян про ідеальний політ. устрій.

А.Г. Плахонін.

«АРСЕНА́ЛЕЦЬ» — одна з орг-цій антифашист. комуніст. підпілля (див. *Антифашистське комуністичне підпілля в Україні 1941—1944*) у *Києві*. Діяла під час гітлерівської окупації у листоп. 1941 — листоп. 1943. Кер. — Д.Нестеровський, заст. — М.Гайцан, чл. орг-ції — В.Гуреєв, А.Ємець, В.Костецький, М.Рудзинський, О.Стрік, Л.Ступін, В.Шаповалов та ін. кадрові робітники з-ду «Арсенал». Підпорядковувалася підпільним Київ. міськкому і Печерському райкому КП(б)У, складалася з груп: ремонтних майстерень при гебітскомісаріаті (див. *Гебітскомісаріати 1941—1944*), «Водоканалу»; нім. буд. фірми у Києві; Димерського (нині у складі Іванківського і Києво-Святошинського р-нів) і Чорнобильського (нині у складі Іванківського р-ну) р-нів Київ. обл. Проводила агітацію на біржі праці, видавала фальшиві документи і рятувала людей від вивезення до Німеччини, друкувала й розповсюджувала листівки, підірвала мости через річки Тетерев та Ірпінь (обидві — прит. Дніпра), зривала поставки деревини, строки буд-ва мостів у х. Грені (нині у складі с. Лапутьки Іванківського р-ну) і с. Демидів (нині село Вишгородського р-ну; обидва Київ. обл.), організувала втечу військовополонених із концтабору, надавала допомогу партизан. загонам «*За Батьківщину*» та ім. МЮДу. У серп. 1943 кер. орг-ції заарештовано. М.Гайцан закінчив життя самогубством, Д.Нестеровського страчено. Інші чл. діяли до визволення Києва (розмінували кілька важливих об'єктів).

Літ.: История Киева, т. 3, кн. 1. К., 1985; Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941—1944. К., 1985.

Л.Д. Федорова.

М.В. Арсенич.

АРСЕ́НИЧ Микола Васильович (27.09.1910—23.01.1947) — учасник нац.-визвол. руху 1930—40-х рр., діяч ОУН. Н. в с. Березів (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. у Коломийській г-зії та Львів. ун-ті на юрид. ф-ті (1930—36). Чл. *Української військової організації*, в'язень польс. тюрми, провідник укр. політв'язнів у в'язниці *Бригідки* 1937—39. Брав участь у формуванні бойових груп ОУН—УПА 1941—42. Від груд. 1941 входив до Гол. проводу ОУН як референт служби безпеки (до 1947) та Гол. ради ОУН. Нагороджений Золотим Хрестом заслуги. Підірвав себе у бункері, оточеному військами МВС СРСР біля с. Жуків Бережанського р-ну Терноп. області.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—49: Довідник. Нью-Йорк. 1994; *Арсенич П.* Березуни (біографічні відомості про уродженців Нижнього Березова). Івано-Франківськ, 1994.

О.М. Онишко.

Арсеній Могилянський.

АРСЕ́НІЙ, Арсеній Могилянський (в миру Олексій Васильович Могилянський; 17.03.1704— 08.06.1770) — митрополит Київ. і Галицький. Н. в м-ку *Решетилівка*. Вихованець Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*; 1721—27) та *Харківського колегіуму* (1727). 1738—41 вчителював у Харків. колегіумі, а згодом — в Устюзькій та Тверській семінаріях. 1741 переведено учителем до *Московської слов'яно-греко-латинської академії*, 21 листоп. 1741 прийняв чернечий постриг. Придворний проповідник (1743). Від 29 січ. 1744 — архімандрит Троїце-Сергієвої лаври, єпископ (з 25 лип. 1744 — архієпископ) Переславль-Залєський і чл. *Синоду*. 1752 отримав в управління *Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир.* 22 жовт. 1757 висвячений на митрополита Київ. та Галицького. 9 черв. 1758 прибув до *Києва*. Активно захищав права *Київської митрополії* та інтереси Київ. акад., передав останній частину своєї б-ки. Брав участь в укладанні «Пунктів о вигодностях Малоросійського духовенства» (1767), в яких містилася вимога відновлення автономних прав укр. церкви.

П. у м. Київ.

Літ.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии, отд. 2, т. 2. К., 1905; Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской церкви. М., 1995; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної церкви. К., 1998.

О.О. Крижановська.

АРСЕ́НІЙ ЕЛАСО́НСЬКИЙ (Арсеній Грек, до постригу — Апостоліс; 1549—1626) — грец. церк. діяч і педагог. Н. в м. Калоріана, Фессалія (Греція). Навч. у шк. м. Трікала. У 1580-х рр. висвячений на еласонського єпископа. 1586—88 як екзарх константиноп. патріарха *Єремії II* Траноса перебував у *Львові*. Був учителем грец. граматики *Львівської братської школи*, одним з авторів її статуту. Разом з учнями уклав грец.-церковнослов'ян. граматику, відому під назвою «*Аделфотес*» (1591). Автор історико-мемуарного тв. «Труди і життя», де описує свою подорож до України і Росії.

П. у м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ).

Літ.: *Дмитриевский А.* Архиепископ Елассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи Трапезундского Сумелийского монастыря. К., 1899.

А.Ю. Ясіновський.

К.І. Арсеньєв.

АРСЕ́НЬЄВ Костянтин Іванович (23 (12).10.1789 — 11.12 (29.11). 1865) — рос. географ, статистик, історик. Акад. Петерб. АН (1841). Н. в с. Міроханово (нині село Костромської обл., РФ) у сім'ї священика. 1810 закінчив Петерб. пед. ін-т, 1819—21 — проф. Петерб. ун-ту. 1835—53 — голова стат. від. МВС Рос. імперії. Засн. рос. наук. шк. в галузі екон. географії. Вперше розробив і науково обґрунтував мережу економіко-геогр. районування Рос. д-ви, в т. ч. України, виділивши Карпатський і Степовий р-ни. Здійснив комплексне дослідження багатьох губ. та окремих міст, зокрема *Харкова, Одеси, Херсона*, Катеринослава (нині *Дніпропетровськ*). Один з організаторів Рос. геогр. т-ва (1845), автор низки праць із стародавньої світ. історії та рос. історії 18 ст.

П. у м. Петрозаводськ (нині столиця Республіки Карелія, РФ).

Тв.: Обозрение физического состояния России и выгод от того проистекающих для народных промыслов, ныне существующих. СПб., 1818; Краткая всеобщая география. СПб., 1818; История народов и республик Древней Греции, ч. 1—2. СПб., 1825—26; Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII в. и доныне. «Журнал Министерства внутренних дел», 1832—34; Царствование Петра II. СПб., 1839; Статистические очерки России. СПб., 1848; Царствование Екатерины I. СПб., 1856.

Літ.: *Никитин Н.П.* К.И.Арсеньев и его роль в развитии экономической географии России. «Вопросы географии», 1948, № 10; *Баранский Н.Н.* К.И.Арсеньев. В кн.: Отечественные экономико-географы XVIII и XIX вв. М., 1955; *Перцик Е.Н.* Арсеньев и его работы по районированию России. М., 1960.

Е.М. Піскова.

АРТАМО́НОВ Михайло Іларіонович (05.12(23.11).1898—29.07.1972) — рос. історик, археолог, педагог. Н. в с. Виголево (нині село Тверської обл., РФ). Закінчив Ленінгр. ун-т (1924). 1935—37 — проф. істор. ф-ту, 1948—51 — зав. каф. археології, 1964—72 — проректор цього вузу. Від 1938 до 1945 — дир. Ін-ту матеріальної к-ри АН СРСР, де під його кервом створено першу узагальнюючу 2-томну «Историю СССР с древнейших времен до образования Древнерусского государства» (1939). 1951—64 — дир. Держ. Ермітажу (Ленінград, нині *Санкт-Петербург*). Автор наук. праць з етнографії, давньорус. мист-ва, археології Пд. Росії епохи бронзи та раннього заліза. Багато праць присвячено історії та к-рі *скіфів*, *хозарів*, проблемам *етногенезу* та ранньої історії слов'ян. Не раз керував великими наук. археол. експедиціями, у т. ч. на тер. України. Під час Пд.-Подільської археол. експедиції 1946—48 здійснив розкопки *Немирівського городища* скіф. часу.

П. у м. Ленінград.

Тв.: Венеды, невры и будины в славянском этногенезе. «Вестник Ленинградского университета», 1946, № 2; Происхождение славян. Л., 1950; Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1955, вып. 4; Вопросы расселения восточных славян и советская археология. В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967; Загадки скіфської археології. «УІЖ», 1970, № 1; Киммерийцы и скифы: От появления на исторической арене до конца IV в. до н. э. Л., 1974.

Літ.: *Клейн Л.С., Шилов В.П.* Выдающийся исследователь скифской культуры. «Вестник древней истории», 1968, № 4; Артамонов Михаил Илларионович. (Некролог). «Советская археология», 1973, № 2; *Всевцов Л.М., Левина Р.Ш.* Список печатных трудов М.И.Артамонова. Литература о М.И.Артамонове. «Проблемы археологии», 1978, вып. 2.

О.Д. Кузьминська.

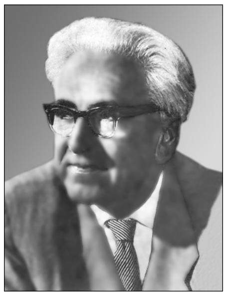

М.І. Артамонов.

«АРТЕ́К», державне підприємство України «Міжнародний дитячий центр "Артек"» — дитячий оздоровчий центр. Попередні назви: від 1925 — дитячий оздоровчий табір санаторного типу, від 1945 — піонерський табір «Артек» ім. В.Молотова, від 1957 — Всесоюзний піонерський табір «Артек» ім. В.Леніна. Сучасна назва — з 1991. Засн. за ініціативи заст. голови Рос. т-ва Червоного Хреста З.Соловйова 1925.

Розташов. на пд. березі Криму в районі Великої Ялти. Тер. — 258 га. Є комплексом із 10 таборів. Приймає щороку до 25 тис. дітей. На тер. «А.» — 316 будинків і споруд, стадіон, спортивні площадки, басейни, мед. центр, музей, виставки, мор. порт, дитячий садок, школа, гуманітарний ін-т.

Стало традицією проводити в «А.» різноманітні фестивалі та конкурси. Це Міжнар. дитячий фестиваль мист-в «"Артек" запалює зірку», Міжнар. конкурс класичного танцю «Фуете Григоровича», Міжнар. фестиваль мист-в «Наша земля — Україна», Міжнар. дитячий кінофестиваль, аерокосміч. клуб «Сузір'я Артек», міжнар. конкурс педагогів, всесвіт. дитячі шахові олімпіади. «А.» — чл. Міжнар. співдружності таборів, штаб-квартира Міжнар. громад.-пед. орг-ції «Освіта без кордонів», Всеукр. доброчинної орг-ції «За нове покоління "Лелека"». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1945), Дружби народів (1975), Почесною грамотою Всесвітньої ради миру (1959), орденом «За трудові досягнення» 4-го ст. (2000), Почесною грамотою КМ України (2000), визнаний гідним вищої нагороди Міжнар. співдружності таборів «Дружба» ім. Фенна (2000).

М.М. Сидоренко.

АРТЕ́М (справжнє прізвище, ім'я та по батькові Сергєєв Федір Андрійович; 18(06).03. 1883—24.07. 1921) — революціонер, держ. та профспілковий діяч рад. періоду. Н. в с. Глєбово (нині село Глєбовщина Курської обл., РФ) в заможній сел. родині. 1901—02 навч. у Вищому тех. уч-щі в *Москві*, звідки виключений за революц. діяльність. Від 1902 — чл. РСДРП, 1903 — агент газ. «*Искра*» в Україні. 1905 очолив Харків. більшовицьку орг-цію, від якої був обраний делегатом на IV з'їзд партії, де підтримав позицію В.*Леніна*. Заарештований в берез. 1907, за вироком суду з 1909 — на засланні в Сибіру, звідки в серп. 1910 втік до Австралії.

Після Лютн. революції в трав. 1917 вернувся в Росію, а звідти — до України. Від лип. 1917 — секретар Донецько-Криворізької обласної орг-ції РСДРП(б) та Харків. обласного бюро профспілки металістів. У жовт. 1917 очолив більшовицьку фракцію Харків. ради робітн. депутатів. У листоп. 1917 — голова Харків. ради робітн. і солдатських депутатів, голова губернського ревкому. Один з організаторів більшовицького збройного повстання у *Харкові.* На І (Харків.) Всеукр. з'їзді рад (груд. 1917) увійшов до складу *Народного секретаріату* (нар. секретар у справах пром-сті і торгівлі).

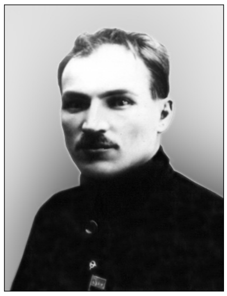

Артем (Ф.А. Сергєєв).

У лют. — квіт. 1918 — голова Раднаркому *Донецько-Криворізької Радянської Республіки.* У верес. 1918 обраний до складу Центр. військ.-революц. к-ту України. У листоп. 1918 — берез. 1919 — заст. голови та нарком рад. пропаганди *Тимчасового робітничо-селянського уряду України.* На III з'їзді КП(б)У (1919) обраний чл. ЦК КП(б)У. 1920 — голова Донец. губернського виконавчого к-ту. Від листоп. 1920 — секретар Моск. к-ту РКП(б). Від лют. 1921 — голова ЦК Всерос. союзу гірничих робітників. Делегат II—X більшовицьких парт. з'їздів, чл. ЦК РКП(б) з 1920, делегат II—III конгресів Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*). Чл. ВЦВК.

Загинув 1921 у катастрофі. Похований у Москві, біля Кремлівської стіни.

1924 на честь А. м. Бахмут перейменовано на *Артемівськ.*

Літ.: *Загорський П.* Революційна діяльність Артема (Ф.А.Сергєєва). К., 1957; Артем на Украине: Документы и материалы. Х.,1961.

О.І. Ганжа.

І.І. Артеменко.

АРТЕ́МЕНКО Іван Іванович (15.09.1924—24.04.1989) — археолог. Чл.-кор. АН УРСР (1982). Н. в с. Гаврилівка (нині село Нововоронцовського р-ну Херсон. обл.). Закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту (1948), працював у Дніпроп. істор. музеї, спочатку н. с., 1951—55 — заст. дир. з наук. частини. Брав участь в археол. експедиціях музею та Ін-ту археології АН УРСР. Після аспірантури в Ін-ті археології АН СРСР (1955—58) працював у цьому ж ін-ті м.н.с. (1958—70), ст.н.с. (1970—72) та зав. сектору охоронних археол. досліджень на новобудовах (1972—73). 1973—86 очолював Ін-т археології АН УРСР, потім — від. археології доби енеоліту та бронз. віку цього ж ін-ту. 1977 захистив докторську дис. «Середнє та Верхнє Подніпров'я в кінці енеоліту та за доби бронзи (середина 3 — початок 1 тисячоліття до н.е.)». Ред. низки колективних праць, зокрема «Історії Української РСР», за участь у підготовці якої отримав Держ. пре-

мію УРСР в галузі н. і т. (1980). Автор 150 наук. публікацій. Провадив велику наук.-орг. роботу як голова ученої ради Ін-ту археології АН УРСР та чл. бюро Від-ня історії, філософії та права АН УРСР. Працював у К-ті з Держ. премій у галузі н. і т. при РМ УРСР. Мав держ. нагороди СРСР.

П. у м. Київ.

Літ.: Словник-довідник з археології. К., 1996; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. К., 1997.

Г.П. Герасимова.

С.Є. Артеменко.

АРТЕ́МЕНКО Степан Єлизарович (22(09).01.1913—05.05.1977) — військовик, полковник. Двічі Герой Рад. Союзу (лют., трав. 1945). Н. в с. Рацулово (нині с. Малинівка Іванівського р-ну Одес. обл.). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941— 1945* — рядовий, командир взводу, роти і мотострілец. батальйону на Пд.-Зх., Центр., Сталінградському, 1-му Білорус., 1-му і 2-му Укр. фронтах. За вміле командування батальйоном 447-го стрілец. полку (397-ма стрілец. д-зія, 61-ша армія, 1-й Білорус. фронт) під час прориву ворожої оборони на пд. від *Варшави* у лют. 1945 удостоєний звання Героя Рад. Союзу. За бойові заслуги при форсуванні р. Одер і в боях за Берлін у трав. цього ж року нагороджений 2-ю медаллю «Золота Зірка». Після війни — на керівних посадах у сухопутних військах. Від 1955 — полковник у відставці.

П. у м. Одеса.

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; *Ефимов П.* Самые высокие высоты. В кн.: Солдаты Родины. Одесса, 1976; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

АРТЕ́МІВСЬК (до 1924 — Бахмут) — місто Донец. обл., райцентр. Розташов. у пн.-сх. ч. області, на р. Бахмутка (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), за 89 км на пн. сх. від м. *Донецьк*. Залізнична ст. Нас. 83 тис. осіб (2001).

Про Бахмутську сторожу, солеварні якої охоронялися рос. військами від набігів татар, вперше згадується 1571. Назва походить від татар. (турец.) імені Махмуд або Махмет. 1703 збудовано фортецю Бахмут, яка згодом стала с-щем. 1704 датована грамота *Петра I* про поселення укр. козаків на р. Бахмутка. Бахмут — один з осередків *Булавінського повстання 1707—1708.* Тут відбувся *Бахмутський страйк 1765.* 1765—74 — у складі *Новоросійської губернії*, 1775—82 — *Азовської губернії*, з 1783 — повітове місто *Катеринославської губернії.* 1787—1917 — центр Бахмутського повіту. У 2-й пол. 19 ст. рос. геолог О.Карпінський та укр. геолог Н.Борисяк розвідали тут найбільші у світі родовища кам. солі. З 1920 — у складі Донецької губ. 1923—30 — центр округи (до 1924 — Бахмутської). 1924 місто перейменовано в А. на честь парт. діяча Ф.Сергеєва (*Артема*). З 1932 — у складі Донец. обл. Райцентр 1923—32 та з 1939. Від 1932 — місто обл. підпорядкування. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 31 жовт. 1941 до 5 верес. 1943 окуповане гітлерівцями.

А. — найбільший в Україні центр соледобування. Гол. пром. підп-ва — держ. ВО «Артемсіль», ЗАТ «Артемівський завод шампанських вин», ВАТ «Артемівський завод з обробки кольорових металів».

Уродженцями міста є кінорежисер Л.Шепітько, нар. арт. СРСР Й.Кобзон. 1923 засновано істор.-краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятка — Свято-Миколаївський храм (18 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Донецька область. К., 1970; *Вink Н.В., Кацель В.Ф.* Артемовск: Путеводитель. Донецк, 1971; *Рева А.А. и др.* История Бахмута—Артемовска: Краткий очерк. Артемовск, 1996.

Я.В. Верменич.

АРТЕ́МІВСЬКА ОКРУ́ГА (до 1924 — Бахмутська) — адм.-тер. одиниця УСРР. Утворена 12 квіт. 1923 у складі *Донецької губернії*. Окружний центр — м. *Артемівськ* (до 1924 — Бахмут). Налічувала 15 р-нів. Протягом 1924—30 межі *округи* не раз змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Артемівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

АРТЕ́МІЙ (р. н. і р. с. невід.) — галицький єпископ 1238—42. Підтримував боярську опозицію *Данилові Галицькому* і *Василькові Романовичу,* що противилася об'єднанню *Галичини* й *Волині* та відновленню *Галицько-Волинського князівства.* Коли 1238 Данило на заклик міськ. громади *Галича* (*давнього*) став князем міста й *Галицької землі*, А. і боярин Григорій, які порядкували в Галичі, були змушені, всупереч своїм намірам, схвалити цей вибір. Пізніше А. подався на край Галицької землі, до *Перемишля*, звідки підтримував суперника Данила — черніг. княжича *Ростислава Михайловича.* 1242 двірничий Данила Андрій на чолі невеликого війська здійснив стрімкий рейд на Перемишль, схопив і полонив А., його слуг і оточення. Подальша доля А. невідома.

М.Ф. Котляр.

АРТЕ́МІЙ (р.н. невід. — 1570-ті рр.) — рос. церк. діяч, публіцист. Ігумен Троїце-Сергієвого монастиря, прихильник течії «нестяжательства», ідеологом якої в Росії був Ніл Сорський. Виступав проти церк. привілеїв та монастирського землеволодіння, поклоніння іконам; засуджував духовенство за його неправедне життя. Звинувачений церк. собором у *єресі* і засланий довічно в Соловецький монастир (на Соловецькому о-ві у Білому м., нині тер. РФ), звідки йому бл. 1555 вдалося втекти до *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). Жив у м. Слуцьк (нині місто в Білорусі) при дворі кн. Ю.Слуцького. Виступив на оборону *православ'я.* Автор 14 послань, зокрема Симону *Будному*, авторитетному діячеві *Реформації* у ВКЛ, *Івану IV* Грозному. Проповідував реліг. терпимість, закликав поширювати освіту, знання, вважав, що люди набувають знання не лише від Божого просвітлення, а й від постійного заняття науками. Співпрацював з ученим гуртком кн. А.*Курбського*, підтримував його перекладацьку діяльність. З.*Копистенський* писав про А., що той «багатьох від єресей аріанських і лютерських в Литві відвернув». Учнем А. був *Феодосій Косой.*

Тв.: Послания старца Артемия, XVI века. «Русская историческая библиотека», 1878, т. 4, кн. 1.

Літ.: Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избранные произведения XVI — начала XIX в. Минск, 1962; *Подокшин С. А.* Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы: Вторая половина XV — начало XVII в. Минск, 1970.

О.М. Дзюба.

АРТИЛЕ́РІЯ (франц. artillerie, від пізньолат. artillum — снаряд, машина) — 1) рід сухопутних військ, який від доби пізнього *середньовіччя* до серед. 20 ст. скла-

дав їх гол. вогневу силу; 2) сукупність певного типу предметів і засобів військ. озброєння; 3) наука про устрій, організацію та бойове застосування артилер. озброєння.

А. як засіб військ. озброєння виникла в Зх. Європі протягом 14 — поч. 15 ст. У розвитку А. виділяють два етапи: гладкоствольної А. (14 — поч. 19 ст.) та нарізної А. (з 19 ст.). Спершу А. поділялася на фортечну, польову та мор. Зі створенням масових регулярних армій та диференціацією функцій, завдань і зростанням вогневої потужності артилер. озброєння почали розрізняти А. різних видів призначення (армійська, корпусна, дивізійна, полкова, батальйонна тощо), а також наземну, мор. й зенітну.

На зх.-укр. землях А. з'явилася наприкінці 14 ст. 1468 у *Львові* створено гарматну ливарню, яка постачала артилер. озброєння. За *люстрацією* 1552 артилер. озброєння Київ. замку складалося із 100 дрібнокаліберних та 16 великих мідних гармат. Від 2-ї пол. 16 ст. польова А. («армата») перебувала на озброєнні козац. війська. За доби Б.*Хмельницького* козац. військо мало численну та спеціально організовану А., яку обслуговувала гарматна обслуга (понад 300 осіб). У *Берестецькій битві 1651* козац. військо мало понад 100 гармат. Очолював А. у війську Хмельницького *генеральний обозний*, до штабу якого належали гарматний осавул, хорунжий і писар. Артилер. озброєння за гетьманування Б.Хмельницького зберігалося у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), за Ю.*Хмельницького* — у Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), за І.*Брюховецького* — у *Лохвиці* та *Ромнах*, за І.*Самойловича* і пізніше — у *Коропі*. Після *Полтавської битви 1709* рос. цар *Петро I* конфіскував гармати з полкових міст. Спроби відновити козац. А. здійснювалися за гетьманування І.*Скоропадського* та Д.*Апостола*.

1915—17 у *Києві* існувало Миколаївське артилер. уч-ще, більшість випускників якого служили в частинах гетьман. війська П.*Скоропадського* та *Добровольчої армії*. За часів нац.-визвол. змагань у складі *Армії Української Народної Республіки* були спец. артилер. частини (кінно-гірський гарматний полк під командою О.*Алмазова* у складі 1-ї Запоріз. д-зії («алмазовці»), Гарматна бригада київ. *Січових стрільців* та ін.). В *Українській Галицькій армії* було 12 артилер. частин (понад 300 гармат), які складалися з колиш. артилер. обслуг австрійс. війська. А. відігравала важливу роль у проведенні наступальних операцій та обороні під час *Першої світової війни* та *Другої світової війни*. Із впровадженням після 1945 ракетного озброєння, реактивної авіації та зброї масового знищення А. втрачає своє колиш. значення ударної вогневої сили.

Літ.: *Карелин И.* Старинные пушки. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1872, т. 8; *Бранденбург Н.Е.* Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея, ч. 1—3. СПб., 1877—89; *Нилус А.А.* История материальной части артиллерии, ч. 1—2. СПб., 1904; *Струков Д.П.* Путеводитель по артиллерийскому историческому музею. СПб., 1912; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. «ЗНТШ», 1931, т. 151; *І.К.* [Крип'якевич І.] Початки артилерії на Україні: XIV—XVII ст. «Літопис Червоної Калини», 1932, № 1; *Його ж.* З історії козацької артилерії. «Літопис Червоної Калини», 1932, № 2; *Його ж.* Українська артилерія в часи Б.Хмельницького. «Літопис Червоної Калини», 1932, № 4; Історія січових стрільців 1917—1919. Львів, 1937; Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея Красной Армии, т. 1. М.— Л., 1940; *Рубцов Н.Н.* История литейного производства в СССР, ч. 1. М.— Л., 1947; История артиллерии, вып. 1. М., 1952; *Сидоренко В.О.* З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. «Праці Київського історичного музею», 1958, т. 1; История отечественной артиллерии, т. 1—2, кн. 1—5. М.—Л., 1959—70; *Hubicki W.* Pierwszy drukarz Moskwy i Lwowa konstruktorem armat: nieznany list Iwana Fedorowicza. «Kwartalnik historii nauki i techniki», 1968, N 1; *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego. «Studia i materiały do historii wojskowości», t. 19, N 1; Отечественная артиллерия: 600 лет. М., 1986; *Палієнко В.І.* Заціліла гармата. «Пам'ятки України», 1991, № 6; *Його ж.* Київська артилерія в національно-визвольній боротьбі українського народу другої половини 14 — початку 18 ст. В кн.: Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. К., 1991; Історія українського війська, т. 1—2. Львів, 1992—96; *Палієнко В.І.* Київські гармати. «Старожитності», 1992, № 15; *Фролов Б.* Реліквії військової історії. «Київська старовина», 1993, № 1; *Палієнко В.* Українська артилерія в музеях Росії. «Пам'ятки України», 1994, № 1/2; *Петрів Р.* Сіль, гармати і папір...: З історії розвитку економіки Галичини 18 ст. «Дзвін», 1994, № 4; *Палієнко В.* З історії української артилерії. «Київ», 1995, № 1; *Шевченко В.* Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера: Втілення в Україні. «Пам'ятки України», 1998, № 3/4.

О.В. Ясь.

АРТІ́ЛЬ — об'єднання фізичних осіб для досягнення спільної госп. мети. Назва походить від тюркського «орта» — община. Гол. ознакою «класичної» А. є рівноправність її членів, які беруть участь у спільному вир-ві й розподілі прибутків, нарівні несуть тягар збитків. Витоки артільних традицій існували в землеробстві й скотарстві в різних формах (*супряга*, *толока*), але насправді с.-г. общини не були «класичними» А., оскільки в них був відсутній принцип добровільності. Характерними для України були: чумацькі валки, риболовецькі ватаги, об'єднання запороз. звіроловів, лоцманів на Дніпровських порогах, косарів (круги), крим. солепромислові об'єднання, а також об'єднання жебраків та лірників. З розвитком капіталіст. відносин побутові госп. об'єднання втрачають своє значення, незважаючи на штучні спроби їх відродити (М.В.*Левитський* на Херсонщині; діяльність Полтав. земства). Натомість починають утворюватись А. пром., споживчі, кредитні, страхові.

Літ.: *Калачов Н.* Артели в древней и нынешней России. СПб., 1864; *Исаев А.* Артели в России, вып. 2. СПб., 1873; *Меркулов В.В.* Сельскохозяйственные товарищества и артели. Пг., 1919.

О.Л. Вільшанська.

АРТІ́ЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА В УСРР. *Артілі* с.-г. почали масово виникати в Україні наприкінці 1917 — поч. 1918 та особливо упродовж 1920-х рр. 7 черв. 1924 Нар. комісаріат землеробства УСРР зареєстрував «Типовий статут трудової сільськогосподарської артілі». А.с. мала права юрид. особи. Упродовж 1922—29 А.с. належала до системи с.-г. кооперації. Наприкінці 1927 в УСРР з 6316 колективних г-в 2180 були с.-г. артілями. На поч. 1930 А.с. визнана осн. формою колг. руху. Її орг.-госп. принципи викладені у «Зразковому статуті сільськогосподарської артілі» від 1 берез. 1930. Згідно зі статутом, усі землі членів артілі «зливалися в єдиний земельний» клин, а вся земля (крім городів та садів), робоча й товарно-продуктивна худоба, реманент, на-

сіннєві запаси, фуражні фонди для утримання худоби усуспільнювалися. В особистому г-ві чл. артілі залишалися лише одна корова, дрібна худоба та присадибна ділянка (від 0,25 до 0,50 га). Статут с.-г. артілі 17 лют. 1935 визнав її землі «загальнонародною державною власністю».

Літ.: Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1935. М., 1957; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; Історія колективізації і сільського господарства Української РСР, т. 2. К., 1965.

В.І. Марочко.

АРТЮХО́В Іван Олександрович (23.02.1907—03.02.1977) — учасник партизан. руху в Україні під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Н. в с. Філіпково (нині село Калузької обл., РФ). У серп. 1941 як досвідченого організатора його було залишено у м. *Шостка* для створення партизан. загону. У черв. 1942 загін влився у з'єднання під командуванням О.*Сабурова.* Від трав. 1943 — командир загону ім. С.Будьонного, на базі якого в лют. 1944 створено однойменне з'єднання, яке під кер-вом А. здійснило рейд по Волин. і Львів. областях та Люблінському воєводстві (Польща). Від 1944 — на парт. і госп. роботі. Нагороджено трьома орденами Червоного Прапора та ін. орденами й медалями.

П. у м. Київ.

Літ.: Історія УРСР, т. 7. К., 1977; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944, кн. 2. К., 1985.

Т.С. Першина.

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ПРИ ПЕТЕРБУ́РЗЬКІЙ АН (1834—1917) — наук. установа для збирання і публікації істор. документів і пам'яток. Діяла з 1834 при Мін-ві нар. освіти. 1837 перетв. в постійну установу, на яку покладалися обов'язки щодо систематичного видання джерел з вітчизн. історії. Чл. комісії призначало Мін-во нар. освіти, а голову затверджував імператор. «Правила» 1837, підписані міністром нар. освіти графом С.*Уваровим*, обмежували хронологічні рамки матеріалів, що могли тоді публікуватися, 17 ст.

Створення комісії було викликано потребами істор. науки в джерелах, необхідних для вивчення минулого країни, і стало значним кроком вперед у розвитку рос. *археографії.* Члени комісії одержали широкі повноваження: вони мали право вилучати документи з архівів, користуватися рукописами в б-ках і купувати їх у приватних осіб. Комісія мала кореспондентів у Рос. імперії і за кордоном. Значним є вклад комісії в розробку методики публікації істор. джерел.

Було видано: «Акты Археографической экспедиции» (т. 1—4, 1836), «Дополнения к актам историческим» (т. 1—12, 1846—72), «*Акты Западной России»*, «*Акты Южной и Западной России»*, «Акты юридические», «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными» (т. 1—10, 1551—75). Від 1841 комісія почала видавати «*Полное собрание русских летописей*», з 1862 — «Летопись занятий Археографической комиссии», а з 1872 — «Русскую историческую библиотеку».

Після *Жовтневої революції 1917* перейм. в Петрогр. археогр. комісію. 1922 передана АН, а 1926 разом з Постійною істор. комісією утворила Історико-археогр. комісію при АН СРСР.

Літ.: Семидесятилетие Императорской Археографической комиссии. СПб., 1909; *Хартанович М.Ф.* Петербургская археографическая комиссия как научное учреждение. 30—90-е годы XIX века. Л., 1985; *Брачев В.С.* Петербургская археографическая комиссия (1861—1917). Л., 1985; Библиографический указатель изданий Археографической комиссии. 1836—1936. Л., 1985; Летопись занятий Археографической комиссии 1861—1928: Указатель содержания. Л., 1987.

Н.О. Герасименко.

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО АРХІ́ВНОГО УПРАВЛІ́ННЯ УСРР (АК ЦАУ) — наук. установа, ств. наприкінці 1928 при Центр. архів. управлінні УСРР для науково-методичного кер-ва роботою архівів та видання архів. документів з історії революц. руху, *Жовтневої революції 1917* і *громадянської війни в Україні 1917—1921*, соціально-екон. історії та класової боротьби в Україні, історії ф-к та з-дів України. 1931—34 через репресії поступово припинила свою діяльність. Діяла в *Харкові*, мала філію в *Києві*, наук. осередки в *Одесі* та *Житомирі.* Кер. АК ЦАУ були М.*Рубач,* Р.Шпунт та С.Семко (з 1931), вченими секретарями — М.*Горбань* (1929—30), М.Васильєва (1930), П.Білик (1930—32). Мала 3 секції: архівознавчу (кер. В.*Веретенников*, вчений секретар П.Білик), видання джерел із соціально-екон. історії України (кер. Г.Карпенко, вчений секретар М.Горбань) та видання історико-революц. пам'яток (кер. М.Рубач, вчений секретар М.Васильєва); а також постійні й тимчасові комісії для виконання спец. завдань.

В АК ЦАУ працювало понад 50 науковців, у т. ч. Д.*Багалій*, Віктор *Барвінський*, П.*Клименко*, І.Кравченко, О.*Оглоблин*, В.*Романовський* та ін.

Опублікувала 12 видань, в т. ч. 2 довідники, 9 зб. документів, зокрема «Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів» (К., 1931), «Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від I до XIII з'їзду Рад)» (Х., 1932), «III Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 берез. 1919 р.): Стенографічний звіт» (Х., 1932), «Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.): Матеріали до історії селянських повстань на Україні» (Х., 1932) та 8 номерів ж. «Архів Радянської України».

Літ.: Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993; *Папакін Г.В.* Традиції Київської Археографічної комісії у діяльності Археографічної комісії Укрцентрархіву (1928—1932). В кн.: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної комісії (Київ, 18—21 жовт. 1993 р.). К., 1997.

О.В. Юркова.

АРХЕОГРАФІ́ЧНІ КОМІ́СІЇ УКРАЇ́НИ (АК) — спеціалізовані наук. інституції, що займаються практичними, теор. і методичними проблемами *археографії.* Свого часу в Україні діяли такі АК:

Тимчасова комісія для розбору давніх актів (у літ., за традицією, іменується — *Київська археографічна комісія*) — перша заг.-укр. інституція з виявлення, вивчення й публікації джерел з історії України. Вона стала осередком консолідації укр. істориків *Наддніпрянської України.* Ств. 1843 при канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора для збирання й публікації документальних матеріалів. Комісія розшукувала документи в архівах місц. суд.-адм. установ, магістра-

тів, монастирів, у приватних осіб. Зібрані документи створили ядро Київ. центр. архіву давніх актів (1852). У серійних багатотомних вид. — «Памятники» в 4-х т. (1845—59; 2-ге вид.: 1897—98), *«Архив Юго-Западной России»* у 35-ти т. (1859—1914) та ін. зб. — комісія опублікувала значний масив документальних матеріалів і пам'яток з історико-культ. спадщини України 14—18 ст., що створили джерельний фундамент істор. досліджень 2-ї пол. 19—20 ст. Едиційна методика, розроблена членами комісії, орг. структура та осн. напрями її діяльності справили значний вплив на формування вітчизн. археогр. практики впродовж наступного півтора століття. У роботі АК брали участь відомі вчені — М.*Владимирський-Буданов*, М.*Довнар-Запольський*, М.*Іванишев*, В.*Іконников*, І.*Каманін*, М.*Костомаров*, О.*Лазаревський*, О.*Левицький* та ін. 1921 комісія влилася до Археографічної комісії ВУАН;

Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Ств. 1896 за ініціативи та на чолі з М.*Грушевським* (заст. — І.*Франко*). Чл. АК НТШ були К.*Левицький*, О.*Колесса*, С.*Смаль-Стоцький*, К.*Студинський*, С.*Томашівський*, С.*Джиджора*, М.*Кордуба*. Згодом членами АК стали В.*Антонович*, Д.*Багалій*, В.Я.*Гнатюк*, І.Каманін, В.*Липинський*, М.П.*Василенко* та ін. Започаткувала серійні вид. *«Жерела до історії України-Руси»* (11 т.) та «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури» (8 т.). Після *Першої світової війни* та поразки нац.-демократ. революції в *Галичині* (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*) АК НТШ фактично припиняє діяльність і багато її чл. на чолі з М.Грушевським включаються в організацію АК ВУАН;

Археографічна комісія ВУАН. Ств. на межі 1918—19 як Постійна комісія з розгляду давніх актів для видання пам'яток мови, письменства та історії у складі історико-філол. від. УАН. Остаточно конституювалася 1921, об'єднавшись з Київ. археогр. комісією для розбору давніх актів. На чолі комісії стояли провідні вчені Д.Багалій (1918—19), В.Іконников (1921—23), М.Грушевський (1924—31). Організаторами наук.-археогр. праці АК були також О.Левицький, М.П.Василенко, В.*Модзалевський*, О.*Грушевський*, С.*Маслов*, К.*Лазаревська*, В.*Романовський*, М.Довнар-Запольський, Й.*Гермайзе*, В.*Перетц* та ін. Форми, типи, концепція видання джерел, методики в цілому базувалися на досвіді попередніх АК. Передбачалося продовжити видання «Архива Юго-Западной России» під назвою «Архів України». Едиційний доробок АК ВУАН складає 15 т. неперіодичних та серійних вид. — «Український архів» та «Український археографічний збірник», «Пам'ятки українського письменства». Комісія розробила перші в укр. археографії узагальнюючі методичні принципи видання джерел (1926). З поч. 1930-х рр. замість корпусних вид. з давньої і нової історії та к-ри України у планах АК ВУАН провідне місце посідають тематичні публікації з історії соціально-екон. розвитку, «класової боротьби» та «соціалістичного будівництва»;

Археографічна комісія Центрархіву УСРР — див. *Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР* (АК ЦАУ). Ств. 1928 на чолі з М.*Рубачем* на противагу академічній АК для спрямування археогр. роботи архівів у «належному» політ. руслі. Важливим методичним доробком АК ЦАУ є розробка правил видання документів В.Романовським, М.*Горбанем*, В.*Веретенниковим*, П.Біликом (1929—31), методики описування актових книг (В.Романовський) та діловодних документів (В.Веретенников), розробка першої всеукр. програми створення серії археогр. довідників про склад і зміст усіх матеріалів, що входили до *Єдиного державного архівного фонду України* (1929);

Археографічна комісія АН УРСР. Ств. на базі Ін-ту історії АН УРСР 1969 на чолі з акад. А.*Скабою* як міжвідомчий координаційний центр у справі вид. документальних джерел. Об'єднала представників академічних, архів. установ, ун-тів. До складу Бюро АК АН УРСР входили К.*Гуслистий*, Ф.*Шевченко*, А.*Шевелєв*, В.*Стрельський*, О.Мітюков. Розроблено перспективний видавничий план АК (включав понад 40 т. документальних публікацій, 1972); були підготовлені до друку два вип. щорічника «Археография Украины». АК АН УРСР, не опублікувавши фактично жодного із запланованих вид., невдовзі припинила свою діяльність;

Археографічна комісія АН УРСР (від 1994 — НАН України)**.** Відновлена постановою Президії АН УРСР 5 жовт. 1987 у поновленому складі. Очолив АК чл.-кор. АН УРСР П.*Сохань.* На відроджену інституцію було покладено наук.-координаційне та методичне забезпечення археогр. роботи в Україні. Створення постійної штатної групи АК при Ін-ті історії АН УРСР із від-нями у Львові й Дніпропетровську (1989) дало можливість розгорнути широкомасштабну діяльність. Вирішальне значення мала організована АК перша Всеукр. нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (груд. 1988), що поклала початок консолідації археографів, архівістів, джерелознавців в Україні та розробці чіткої концепції видання писемної історико-культ. спадщини України. Під егідою АК були проведені на заг.-укр. рівні конференції, наради, круглі столи (1990, 1991, 1992, 1995). АК розробила масштабний перспективний план видання документальних джерел і пам'яток, видає друкований орган — «Український археографічний щорічник». На базі АК створено *Інститут української археографії та джерелознавства* ім. М.Грушевського НАН України. У рамках видавничої програми АК та Ін-ту укр. археографії та джерелознавства вже побачило світ понад 300 видань.

Літ.: *Левицкий О.И.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). К., 1893; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843—1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993; Археографічна комісія та Інститут української археографії Академії наук України. 1988—1993. К., 1993; *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ—Седнів, 18—21 жовт. 1993 р.). К., 1997; Український археографічний щорічник, вип. 1—4. К., 1992—99.

Г.В. Боряк.

АРХЕОГРА́ФІЯ (від грец. ἀρχαῖος — давній, γράφω — пишу) — спец. істор. дисципліна, що вивчає архів. документальні інформаційні ресурси та писемні пам'ятки з метою залучення їх до наук. та культурологічного обігу. Теор. А. розробляє сукупність питань інфор-

маційної репрезентації досліджуваних нею джерел. Практична А. складається із напрямів: збирання (польова А.), пошуку в документальних системах (евристична А.), наук. опису (камеральна А.) та наук. публікації (едиційна А.). Розрізняють дві методологічні форми наук. археогр. репрезентації документів та документальних масивів: наук. опис документів та наук. публікація документів й інформації про них. Вони реалізуються через систему методик опису, засобів залучення документів до наук. обігу, різноманітні види та типи археогр. довідників і публікацій документів.

Існує думка (В.Німчук) про домінуюче значення джерелознавчих підходів в А., пропонується від А. відокремити споріднену дисципліну «кайнографію», або «новографію», яка має вивчати архів. документи на сучасних носіях інформації. Але більшість дослідників схиляються до розширення складу об'єкта А. на всю сукупність сучасних документів, що зафіксовані на будь-яких матеріальних носіях та мають форму документа. Серед них: текстові джерела — включають текстову інформацію, що надрукована друкарським способом чи відтворена ін. способами, та інформацію, що може сприйматися як текстова (музичні та графічні джерела, окремі види джерел миства, передані за допомогою запису на матеріальних носіях, тощо); аудіовізуальні джерела: кіно-, фото-, фонодокументи; образотворчі та графічні джерела: картографічні документи, гравюри, графіки, креслення, малюнки, плакати, листівки; джерела на нетрадиційних носіях: комп'ютерні файли, бази даних та комп'ютерні системи, тримірна графіка тощо. З камеральною А. змикається *кодикографія* — система опису рукописних книг як істор. комплексних книжно-рукописних джерел (Л.Дубровіна, С.Гальченко).

А. в Росії та Україні виникла у 1-й пол. 19 ст. (див. *Археографічна комісія при Петербурзькій АН*) як система практичних засобів пошуку, збирання, опису та публікації писемних пам'яток та архів. документів. Спочатку вона не виокремлювалася з кола питань *джерелознавства, палеографії, археології,* бібліографії і розвивалася завдяки діяльності спец. ств. археогр. комісій. У 20-х рр. 20 ст. її оформлення як самостійної дисципліни пов'язане з ім'ям рос. вченого М.Бєльчикова, який розглядав А. як переважно практичну науку, тісно пов'язану з діяльністю вітчизн. архівів. Біля витоків теор. розробок з проблем ретроспективної публікації істор. джерел були рад. історики С.Валк, С.Рождественський, А.Сергєєв, А.Шилов.

Київ. шк. камеральної А. 20-х — поч. 30-х рр. 20 ст. представлена В.*Романовським* та В.*Веретенниковим*, які, на відміну від М.Бєльчикова, виокремлювали А. як науку з більш широкими завданнями, ніж практика архівів. За рад. часів А. істотно ухилилася в бік едиційної технології. Виникли едиційні школи в Україні: київ. (І.*Бутич*, Л.Проценко), львів. (О.*Купчинський*, Я.*Дашкевич*), дніпроп. (М.*Ковальський*, К.Швидько, Ю.Мицик). (Див. *Археографічні комісії України.*)

У 70—80-х рр. 20 ст. в працях В.Черниха, А.Курносова, С.Шмідта, С.Чиркова, В.Козлова відроджується поняття А. як науки, яка займається не лише едиційною діяльністю, а й усім циклом робіт із введення архів. істор. джерел до наук. обігу. Під час дискусії були визначені осн. напрями польової, камеральної та едиційної А., показана необхідність теор. обґрунтування об'єкта, предмета і методів А. як джерелознавчої дисципліни. В Україні в останнє десятиріччя питання теорії та практики А. розробляються у працях Г.Боряка, Л.Дубровіної, В.Німчука та ін. З 1987 розгорнула свою діяльність відроджена Археогр. комісія при АН; а з 1991 існує спеціалізований *Інститут української археографії та джерелознавства* ім. М.Грушевського АН України (нині НАН України).

Літ.: *Бельчиков Н.* Теория археографии. М.—Л., 1929; *Шилов А.А.* Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в. М., 1939; *Валк С.Н.* Советская археография. М.—Л., 1948; *Яковлев С.О.* Українська радянська археографія. К., 1965; *Бутич І.Л.* Література до історії української археографії. «Історичні джерела та їх використання», 1968, вип. 3; *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодиграфія української рукописної книги. К., 1993; *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції, ч. 1. К., 1995.

Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна.

«АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКАЯ ЛЕ́ТОПИСЬ Ю́ЖНОЙ РОССИ́И», «Археологическая лѣтопись Южной Россіи» — часопис, заснований М.*Біляшівським.* Видавався за його редагуванням спочатку як додаток до *«Киевской старины»* (1899—1901), згодом (1903—05) як самостійне видання. Відіграв значну роль у розвитку археол. науки, істор. краєзнавства. В його роботі брали участь відомі історики, археологи, мистецтвознавці, етнографи, діячі к-ри та освіти, краєзнавці-аматори. Крім самого М.Біляшівського, тут друкували свої статті В.*Антонович*, К.*Болсуновський*, М.*Грушевський*, В.*Данилевич*, Г.*Павлуцький*, В.*Перетц*, О.*Фотинський*, В.*Хвойка*, Ф.*Штейнгель* та ін. Матеріали часопису, присвячені підготовці археол. з'їздів, результатам розкопок і випадкових знахідок, сприяли налагодженню систематичних археол. обстежень регіонів України, координації зусиль фахівців у цій галузі. Чимало місця на його сторінках було відведено проблемам охорони пам'яток старовини, діяльності найзначніших наук. і краєзнавчих т-в та архів. комісій, оглядам колекцій музеїв і приватних збірок. У бібліографічних розділах містилася багата інформація

«Археологическая лѣтопись Южной Россіи», т. 1. Київ, 1899. Титульний аркуш.

про видання зазначених інституцій, наук. праці й розвідки відомих дослідників вітчизн. історії та к-ри.

Е.М. Піскова.

АРХЕОЛОГІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ВУА́Н — науково-дослідна установа з охорони пам'яток історії та к-ри. Ств. 30 трав. 1921 рішенням заг. зборів ВУАН у результаті об'єднання секцій археології, мист-в та матеріальної етнографії ліквідованого *Українського наукового товариства* в *Києві*, громад. археол. к-ту при ВУАН та Комісії зі складання археол. карти України при ВУАН. А.к. ВУАН координувала та організовувала дослідження з археології, історії мист-ва та арх-ри, етнографії, музеєзнавства, здійснювала реєстрацію пам'яток історії та к-ри й розробляла наук. засади щодо їх охорони. Складалася з 6 секцій — археол., матеріальної етнографії, архіт.-монументальної, історії мист-ва, музеєзнавства та пам'яток природи. Нараховувала 33 дійсних чл., у ній, зокрема, працювали акад. Ф.*Шміт* (голова президії), акад. М.*Біляшівський* (заст. голови), проф. Ф.*Ернст* (секретар), акад. М.П.*Василенко*, М.*Макаренко*, Д.*Щербаківський*, В.*Щербина*, а також О.*Грушевський*, В.*Козловська*, Г.*Павлуцький*, А.Середа та ін. У лют. 1922 А.к. ВУАН було реорганізовано в Археол. к-т, 1924 — у *Всеукраїнський археологічний комітет.*

Літ.: *Шовкопляс І.Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966): Бібліографія. К., 1969; *Цвейбель Д.С.* З історії вивчення й охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя Радянської влади. «УІЖ», 1972, № 1; Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР, ч. 1. К., 1989.

С.І. Кот.

АРХЕОЛОГІ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — комплекс (група) подібних між собою за низкою ознак археол. пам'яток, поширених на певній тер. в межах певного істор. часу. Подібність археол. пам'яток простежується за різними їхніми рисами, напр., за формами та оздобленням посуду, прикрасами, прийомами домобуд-ва та оформленням інтер'єру осель, поховальними звичаями тощо. Про поширення тих чи інших археол. комплексів у межах певних тер. почали говорити в 19 ст.; для означення таких комплексів користувалися різними термінами: культ. група, культ. провінція, культ. ареал, просто к-ра та ін. Термін «А.к.» широко входить у науку наприкінці 19 — поч. 20 ст. Відтоді він стає головним для означення археол. комплексів. Саме в 1-й пол. 20 ст. виділено більшість А.к.

Назви А.к. умовні, мають різну природу, найчастіше вони походять від назви населеного пункту, де було відкрито пам'ятку певного зразка чи з оригінального матеріалу. Це, напр., *трипільська культура, зарубинецька культура, черняхівська культура* — назви походять від назв сіл на Київщині та Черкащині, де наприкінці 19 — поч. 20 ст. здійснював активні розкопки старожитностей В.*Хвойка.* Три А.к. доби бронзи (виділені В.*Городцовим* на поч. 20 ст.) отримали назву за типами поховальних споруд — ямна (див. *Ямна культурно-історична спільність*), катакомбна (див. *Катакомбна культурно-історична спільність*) та зрубна (див. *Зрубна культурно-історична спільність*). Є назви А.к. за формою чи оздобленням посуду: *кулястих амфор культура, лійчастого посуду культура, багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура* тощо.

А.к. — фундаментальне поняття археол. науки. З одного боку, воно дає змогу впорядкувати археол. джерела, локалізувавши їх у просторі та часі, з ін. — прокладає місток між археол. джерелами та їхніми творцями. Не викликає сумніву, що за А.к. стоять певні спільноти — окремі народи чи групи споріднених народів. Цей момент є надзвичайно важливим для стародавньої історії, котра має справу з дописемним періодом. «Німа» історія неначе починає говорити, набуває певної конкретності, а анонімні спільноти, що лишили певні А.к., отримують, хай умовну, назву. Тому виділення А.к. складає підгрунтя для розв'язання найрізноманітніших проблем давньої історії: способу господарювання, соціального устрою, етнокульт. специфіки спільнот. Зіставлення матеріалів різних А.к. дає змогу відтворити певною мірою *етногенез* окремих народів, їхні господарські зв'язки, міграційні процеси тощо.

Літ.: *Кудрявцева О.М.* К вопросу об определении понятия «археологическая культура». В кн.: Археология и методы исторических реконструкций. К., 1985.

К.П. Бунатян.

АРХЕОЛОГІ́ЧНА ПЕРІОДИЗА́ЦІЯ — система періодизації культ.-істор. поступу; складається із трьох віків — кам'яного (останнім періодом якого деякі вчені вважають енеоліт — мідно-кам'яний вік), бронз. та залізного (див. *Кам'яний вік, Мідний вік, Бронзовий вік, Залізний вік*). Розроблена у 1-й пол. 19 ст. на археол. матеріалах Скандинавії. В подальшому блискуче підтверджена на ін. тер. Старого Світу і набула значення заг. культ.-істор. періодизації. Осн. критерій розрізнення віків, який використовується в А.п., — залучення до вироб. та побутового вжитку нових, після кам'яних, природних матеріалів — спочатку міді, а потім бронзи та заліза. А.п. послідовно фіксує найважливіші зрушення у матеріально-тех. розвитку людства, і в цьому полягає її пояснювальне значення. Вона є одним із важливих інструментів систематизації та первинної оцінки археол. пам'яток. До неї не закладено ніяких соціально-екон. критеріїв, а тому в дослідженнях проблем соціального та екон. розвитку людства вона відіграє допоміжну роль.

Літ.: История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. М., 1983; *Генинг В.Ф., Левченко В.Н.* Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII — 70-е годы XIX вв.). К., 1992.

С.В. Смирнов.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ З'Ї́ЗДИ, Всеросійські археологічні з'їзди. Всього відбулося 15 А.з. 1-й А.з. відбувся 1869 в *Москві*, останній, 15-й, 1911 в *Новгороді Великому*. Шість А.з. пройшли в укр. містах: *Києві* (1874, 1899), *Одесі* (1884), *Харкові* (1902), Катеринославі (1905; нині *Дніпропетровськ*), *Чернігові* (1908).

Підготовкою А.з., координацією всієї н.-д. і пошуково-експедиційної роботи, а також орг. роботою керували «попередні комітети». В їх обов'язки входило: а) розробка програм і правил роботи чергового з'їзду; б) розробка тематики орієнтовних доповідей та повідомлень на з'їзді; в) підготовка виставки пам'яток на з'їзді; г) підготовка до видання і публікація матеріалів до з'їздів (доповідей, повідомлень, звітів науково-пошукових експедицій, археол. розкопок, програм, анкет), а також каталогів та покажчиків виставок з'їздів. У багатьох губернських та університетських містах під час підготовки до А.з. створю-

валися від. к-тів. Завдяки діяльності попередніх к-тів, до складу яких входили відомі вчені, письменники, поети, громад. діячі, процес дослідження вітчизн. старожитностей, їх виявлення, збір, охорона став цілеспрямованим, різнобічним, власне науковим.

Фундаментальне вид. археол. з’їздів — «Труды». Усього видано 37 т., із них 16 присвячені з’їздам, що відбувалися в Україні. Вони вміщували праці загальнотеоретичного характеру, підсумки археол. розкопок та історико-етногр. експедицій, наук. розвідки про різноманітні пам’ятки, звіти про хід обговорень на з’їздах доповідей і рефератів. Друкувалися також підготовчі матеріали, протоколи засідань попередніх к-тів, програми з’їздів, покажчики виставок. Окремо видавались «Известия», які містили відомості про роботу А.з., спец. випуски — «Атласы к трудам».

3 листоп. 1873 Мін-во нар. освіти затвердило Правила з’їзду, які визначили права й обов’язки ради та секретарів з’їзду. Роботу з’їздів розділяли на вісім від.: 1) первісні старожитності; 2) істор. географія й етнографія; 3) пам’ятки мист-ва і малярства; 4) побут домашній і громад. на Русі та в слов’ян. народів; 5) побут церк.; 6) рос. й слов’ян. мови та писемність; 7) старожитності класичні, визант. і зх.-європ.; 8) старожитності східні.

А.з. сприяли реставрації багатьох пам’яток арх-ри, збору рукописів, стародруків, істор. документів, древніх ікон та ін. церк. пам’яток, картин, монет тощо, що дало можливість поповнити новими експонатами багато музеїв, а також створити нові музеї. Важливу роль у справі підготовки, проведення А.з. в Україні відіграли укр. вчені В.*Антонович*, М.*Біляшівський*, В.*Іконников*, О.*Лазаревський*, М.*Петров*, В.*Ляскоронський*, П.*Лебединцев* та ін.

Літ.: Алфавитный указатель статьям, речам и докладам, входящим в состав Трудов первых 12-ти археологических съездов и их предварительных... В кн.: Труды 12-го Археологического съезда в Харькове, 1902 г., т. 3. М., 1905.

С.З. Заремба.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ІНСТИТУ́ТИ в Києві та Одесі (1917—24) — наук.-навч. «корпорації», вищі навч. багатопрофільні заклади для підготовки археологів, архівістів, музеєзнавців, бібліотекознавців та етнографів. Відомі Київ. археол. ін-т (КАІ, 1917—24) та Одес. археол. ін-т (ОАІ, 1922—24).

Ідея створення на теренах України археол. ін-ту виникла наприкінці 19 ст., проте була втілена в життя лише за доби *української революції 1917—1921.* Першим після тривалого підготовчого періоду восени 1918 (дозвіл отримано 1917) на правах приватного навч. закладу з двома від-нями (археол. з історією мист-в та археогр.) створено КАІ на чолі з проф. М.*Довнар-Запольським* (його наступниками на посаді ректора стали М.Гуля, С.*Маслов*, Ф.*Шміт*), незмінним ученим секретарем була Н.*Полонська-Василенко*. У лип. 1920 закрито як самостійний навч. заклад, підпорядковано ВУАН, піддано кільком реформуванням. З осені 1921 навчання відновилося на археол.-мистецтвознавчому, істор.-літ., згодом — етногр. віднях. 15 листоп. 1922 колегія Головпрофосу надала ін-ту статус Київ. археол. курсів при н.-д. каф-рі мистецтвознавства з платним навчанням. У серп. 1924 ін-т ліквідовано. Впродовж існування КАІ в ньому постійно змінювалися не лише кількість від-нь, а й концепція його діяльності: з двох перших від-нь спочатку виокремився від. історії мист-в, пізніше було створено етногр. від-ня. До ін-ту (дійсними слухачами) приймали юнаків і дівчат, що закінчили вищий навч. заклад або навч. на останніх курсах. На 1-му курсі студенти слухали лекції, на 2-му — працювали за семінарською системою, третій рік призначався для написання дисертації та захисту її перед наук. радою ін-ту. Викладали: М.Довнар-Запольський, С.Маслов, Ф.Шміт, В.Базилевич, О.*Грушевський*, В.*Романовський*, В.*Кордт*, М.*Біляшівський* та ін., навч. майбутні відомі учені Л.Динцес, М.Новицька, Н.Коцюбинська та ін.

ОАІ відкрито у серп. 1921 (ректор Ю.Оксман, проректор — С.Дложевський), згідно з рішенням Одес. губпрофосу, як вищий наук.-навч. та професійно-тех. заклад з трирічним курсом навчання для «наукової і практичної» підготовки архівістів, музеєзнавців та культурологів. Викладачами на двох від. ін-ту (археол. і археогр.) були професори Б.*Варнеке*, Р.Волков, М.*Болтенко*, О.Шпаков та ін. Серед студентів ін-ту — майбутні акад. М.Алексєєв, проф. С.Брейбурт, І.Троїцький та ін. Здійснено один випуск. 1924 ОАІ розформовано в зв’язку з рішенням створити на базі Одес. ін-ту нар. освіти музейно-бібліотечно-архів. ф-т.

Літ.: *Боровой С.Я.* К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения. В кн.: Археографический ежегодник за 1978 год. М., 1979; *Верба І.В. та ін.* Н.Д.Полонська-Василенко: історично-біографічний нарис життя та діяльності. В кн.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. К., 1993; *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам’яток культури в Україні. Полтава, 1994; *Константинеску Л.* Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту. (Інформативне повідомлення.) В кн.: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ—Седнів, 18—21 жовт. 1993 р.). К., 1997; *Матяш І.Б.* Археологічний інститут в Одесі: Втрачені можливості. «Архіви України», 1998, № 1—6; *Її ж.* Джерельна база історії архівної освіти (Київський археологічний інститут). В кн.: Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. К., 1999.

І.Б. Матяш.

«АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ПАМ’ЯТКИ́ УРСР» — серія видань Ін-ту археології АН УРСР (нині НАН України), в яких публікувалися наук. звіти й матеріали польових археол. досліджень та монографії про окремі визначні пам’ятки від раннього *палеоліту* до *Київської Русі* включно. Видано 13 т. (К., 1949—63). Пам’яткам найдавнішого минулого: палеоліт, *неоліт, мідний вік*, *бронзовий вік*, скіфо-сарматський час (див. *Скіфи, Сармати*) — присвячені томи 2, 4, 6; вивченню *Античних держав Північного Причорномор’я* та міст Криму — 7, 11, 13; дослідженню пам’яток *слов’ян давніх* і часів Київ. Русі — 1, 3, 5; розкопкам в р-ні новобудов — 8, 9. Дали змогу по-новому уявити особливості розвитку стародавнього нас. України, стали основою для наук. узагальнень істор. та археол. науки.

Я.Є. Боровський.

АРХЕОЛО́ГІЯ та дослідження давньої історії України. А. (від грец. ἀρχαῖος — давній і λόγος — слово, наука) — галузь істор. науки, що вивчає речові пам’ятки від *палеоліту* до пізнього середньовіччя включно і реконструює за ними давню історію сусп-ва. Речові джерела — рештки поселень, мо-

гильники, знаряддя праці, посуд, зброя, твори мист-ва — вивчаються спеціалістами-археологами шляхом розкопок, а також лабораторного їх дослідження. На завершальному етапі роботи археолог виступає як історик, котрий використовує для своїх висновків і речові, і писемні джерела.

А. значно розширила просторові й часові горизонти історії. У 1-й пол. 19 ст. завдяки виявленню й розшифруванню єгипетських ієрогліфів і вавилонського клинопису писемна історія стала нараховувати 5000 років. Все, що ми знаємо про дописемну історію людства (а воно, згідно з останніми знахідками, існує бл. 2 млн років), завдячуємо винятково А.

Перші розкопки в Україні проведено в 30-ті рр. 17 ст. за ініціативи митрополита Київ. і Галицького П.*Могили* на місці *Десятинної церкви.* Систематичні й цілеспрямовані археол. дослідження розпочалися наприкінці 18 — поч. 19 ст., коли на пд. України розгорнулись розкопки скіф. царських курганів, антич. міст Пн. Причорномор'я (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Виявлені археол. знахідки стали основою для створення музеїв у *Миколаєві* (1806), *Феодосії* (1811), *Одесі* (1825), *Керчі* (1826). Впродовж 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. розкопки в Україні провадились на палеолітичних та слов'яно-рус. пам'ятках. Крім того, виявлено не знані раніше старожитності *трипільської культури* (5—3 тис. до н. е.), полів поховань (2 ст. до н. е. — 5 ст. н. е.). Значний внесок у розвиток А. в Україні цього часу зробили І.*Забєлін*, Д.*Самоквасов*, Б.*Фармаковський*, В.*Хвойка*, М.*Біляшівський*, О.Спіцін та ін.

Від 1919 археол. дослідження перестали бути справою вузького кола любителів старовини й дістали держ. підтримку. В системі УАН створюється Комісія з укладання археол. карти України (див. *Інститут археології НАН України*), котрій доручили не лише досліджувати пам'ятки старовини, а й охороняти їх. За час, що минув від 1919, А. України збагатилася новими відкриттями і знахідками. Здійснено масштабні розвідки пам'яток, їх картографування, а також реєстрацію, найвизначніші з них зараховано до числа об'єктів, що охороняються державою. На багатьох з них проведено стаціонарні розкопки.

Помітних успіхів досягнуто у дослідженні *кам'яного віку* в Україні. Розкопки палеолітичних стоянок *Межиріч* на Черкащині, *Добраничівка* на Київщині, *Королеве* на Закарпатті, крим. місцеперебувань первісних людей дали змогу з'ясувати час появи на нашій тер. перших людей (бл. 1 млн років тому), відтворити найдавніші житла з кісток мамонта, простежити еволюцію первісних знарядь праці, зробити відкриття у сфері ідеологічних уявлень найдавніших людей (С.*Бібіков*, І.*Шовкопляс*, О.*Черниш*, В.Гладилін, Ю.Колосов).

Серед пам'яток нео-енеолітичної епохи центр. місце належить давньоземлеробській трипільській к-рі. Відкриті й досліджені останнім часом поселення-гіганти пл. 250—400 га дають якісно нові дані для вивчення історії нас., що їх залишило, а також змогу висловити припущення про протоміський характер його розвитку (С.Бібіков, Т.Мовша, О.Цвек, М.Шмаглій, В.Круц).

Значна увага приділяється вивченню пам'яток *бронзового віку* лісостепової і степової зони України (2-ге тис. до н. е.). Археол. знахідки засвідчують не лише госп.-культ. особливості регіонів, а й вносять багато нових даних у вирішення проблеми етногенезу праслов'ян (С.Березанська, І.Артеменко, О.Шапошніков, В.Отрощенко).

Дослідження пам'яток доби раннього залізного віку (1-ше тис. до н. е.) позначене відкриттям багатих скіф. курганів (*Мелітопольський курган*, Бердянський, *Огуз*, *Товста Могила*, Гайманова Могила, Братолюбівський), розкопками городищ скіф. часу (див. *Скіфи*), у т. ч. найбільшого в Україні *Більського городища* площею понад 2 тис. га (О.*Тереножкін*, В.*Іллінська*, М.Чередниченко, Ю.Болтрик, Б.*Мозолевський*, В.Бідзіля, А.Кубишев, В.Мурзін).

Традиційно результативними є розкопки антич. пам'яток Пн. Причорномор'я, що датуються 6 ст. до н. е. — 4 ст. н. е. Це *Ольвія* та її округа, *Тіра, Херсонес Таврійський, Пантікапей,* залишки ін. грец. і рим. поселень. Матеріали їхніх розкопок дали змогу висвітлити чимало важливих проблем, зокрема особливості грец. колонізації, характер взаємодії місц. і прийшлого нас., історію містобудування та ін. (Л.*Славін*, Е.*Соломоник*, С.*Крижицький*, В.Лапін, В.Кадєєв, А.Русяєва, В.Зубар).

Великі дослідження здійснено на слов'ян. пам'ятках (кін. 1 тис. до н. е. — 3-тя чв. 1 тис. н. е.). Одним із важливих їхніх досягнень стало відкриття слов'ян. старожитностей 5—7 ст., які заповнили широку хронологічну лакуну в системі к-р 1 тис. н. е. Сх. Європи (В.*Баран*, М.*Смішко*, В.*Петров*, Д.Березовець, М.*Брайчевський*, Д.Козак, О.Приходнюк).

Об'єктами постійної уваги є пам'ятки часів *Київської Русі.* Поряд з розкопками великих міськ. осередків, таких, як *Київ*, *Чернігів*, *Переяслав*, *Галич* (*давній*), вивчаються менші міста (*Новгород-Сіверський, Білгород, Василів, Звенигород*), міста-фортеці, сільс. поселення, некрополі. Здобуті матеріали значно доповнили писемні джерела, допомогли повніше висвітлити проблеми походження й становлення Давньорус. д-ви, виникнення й розвитку міст, формування рус. етнокульт. спільності тощо (В.*Довженок*, В.Гончаров, М.Кучера, В.*Ауліх*, П.*Толочко*, В.Коваленко, О.Сухобоков, О.Моця). Важливі здобутки отримано багаторічними систематичними розкопками Києва (П.Толочко, Г.Івакін, М.Сагайдак, В.Харламов, І.Мовчан). Останнім часом археол. дослідження дедалі більше охоплюють пам'ятки укр. середньовіччя (Г.Івакін).

Систематичні розкопки дали сотні тисяч артефактів, котрі заповнили фонди Ін-ту археології, склали зібрання багатьох музеїв України. В їх вивченні застосовуються не лише традиційні археол. методи — типологічний, порівняльно-істор., стратиграфічний та ін., а й нові, зокрема методи точних і природничих наук — мат. статистики, структурного аналізу чорних і кольорових металів, палеоботанічний, палеозоологічний, палеоантропологічний, археомагнітний, радіокарбонний та ін.

Найважливіші досягнення археол. науки в Україні підсумовані у фундаментальній тритомній праці «*Археологія Української РСР*» (т. 1, 2 — 1971, т. 3 — 1975), доповнене вид. якої вийшло у світ рос. мовою 1985—86. Велика робота з узагальнення деяких розділів А. України виконана в монографіях С.Бібікова, І.Шовкопляса, Д.*Телегіна*, В.*Даниленка*, С.Березанської, О.Тереножкіна, С.Крижицького, В.Барана, В.Довженка, М.Брайчевського, С.Висоцького, П.Толочка та ін.

Є.П. Архипенко.

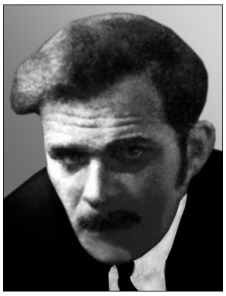

О.П. Архипенко.

Багаторічні розкопки засвідчують, що в Україні винятково багато археол. пам'яток усіх істор. епох. Її давня історія знала періоди незвичайного піднесення, коли досягнення пращурів набували високого світ. рівня. Так було у 4—3 тис. до н. е., які позначені розвитком блискучої трипільської к-ри, ств. першими хліборобами України. Так було у 6—3 ст. до н. е. у скіф. часи, коли худож. к-ра місц. нас. опліднювалася високим мист-вом греків. В Україні (Крим і Пн. Причорномор'я) збереглися залишки міст і поселень антич. цивілізації, яка лишила тут помітні сліди. Прилученням до високих надбань Риму характеризується *черняхівська культура*, співтворцями якої були слов'ян. племена 2—5 ст. н. е. Європ. рівнем розвитку відзначалася Київ. Русь.

Метою А. є не лише всебічне вивчення археол. пам'яток, а й відтворення давньої історії України, зокрема висвітлення проблем первісного залюднення тер. України, виникнення та розвитку відтворюючих форм господарювання, історії та к-ри скіфів і *сарматів*, антич. д-в Пн. Причорномор'я, етногенезу та ранньої історії сх. слов'ян, історії та к-ри Київ. Русі. Істор. інтерпретація археол. джерел подана у тритомній фундаментальній праці «Давня історія України» (т. 1 — 1997, т. 2 — 1998, т. 3 — 2000). Публікація археол. матеріалів та істор. узагальнень здійснюється також в єдиному в Україні спеціалізованому ж. «Археологія».

А. в Україні розвивається в тісній співпраці вітчизн. науковців з археологами провідних археол. центрів світу: *Москви*, *Санкт-Петербурга*, Мінська, *Варшави*, Кракова, Софії, Бухареста, Будапешта, Братислави, Парижа, Бордо, Гамбурга, Шлезвіга та ін. Вищим виявом цієї співпраці є проведення спільних археол. експедицій, а також виконання видавничих проектів.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1—3. К., 1971—75; Давня історія України, т. 1—3. К., 1997—2000.

П.П. Толочко.

«АРХЕОЛО́ГІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» (у 3-х т.) — колективна монографія, яка вийшла друком у вид-ві «Наукова думка» 1971—75. Це фундаментальне дослідження підсумовувало найважливіші на той час досягнення археол. науки

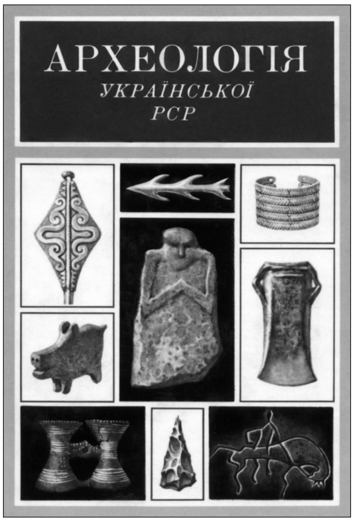

«Археологія Української РСР». Суперобкладинка 1-го тому. 1971.

в Україні. У монографії йдеться про розвиток первісного сусп-ва: *кам'яний вік*, *мідний вік* і *бронзовий вік* (1 т.), про добу раннього *залізного віку* та *античні держави Північного Причорномор'я* (2 т.), про добу *слов'ян давніх* і *Київської Русі* (3 т.). У тритомнику систематизовано значний фактичний матеріал, що яскраво відображає трудову діяльність людини, побут, вірування, сусп. лад, культ. зв'язки та ін. сторони сусп. життя і становить важливу джерелознавчу базу для істор. розробок і узагальнень. 1985—86 вид. вийшло у світ рос. мовою. Держ. премія УРСР (1977).

Я.Є. Боровський.

АРХИ́ПЕНКО Євген Порфирович (1884—1959) — укр. політ. і держ. діяч, вчений-агроном, видавець. Н. в м. *Кагарлик*. За освітою агрономом. Видавав укр. ж. «Українське бджільництво» (*Санкт-Петербург*, 1906—09; Київ, 1909—10), *«Рілля»* (Київ, 1910—14). Один із лідерів *Української народно-республіканської партії*. 5 квіт. 1918 Рада народних міністрів *Української Народної Республіки* висунула його кандидатуру на посаду товариша міністра земельних справ УНР. За *Директорії* — міністр земельних справ в уряді С. *Остапенка* (лют. — квіт. 1919), у квіт. — серп. 1919 — міністр земельних справ в уряді Б.*Мартоса* і нар. г-ва — в уряді В.*Прокоповича*. З 1921 — на еміграції. До 1928 на *Волині* видавав час. «Українське пасічництво». Від 1944 жив у Німеччині. Автор підручників з пасічництва та наук. праць, присвячених *геральдиці*.

П. у м. Дорнштадт (ФРН).

Літ.: Довідник з історії України, т. 1. К., 1993; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997.

Т.С. Осташко.

АРХИ́ПЕНКО Олександр Порфирович (30(18).05.1887—25.02. 1964) — укр. скульптор, живописець, графік. Н. в м. *Київ* у сім'ї інженера, викладача Київ. ун-ту. З 1902 навч. в Київ. худож. уч-щі, з якого був виключений 1905 за участь у студентських виступах, пов'язаних з поч. *революції 1905—1907*. 1906—08 продовжував освіту в Моск. уч-щі живопису, арх-ри і скульптури. Від 1908 працював у Парижі, 1921—23 — Берліні, 1923 переїхав до США. Відкрив школу пластики у Нью-Йорку, викладав у Чиказькій шк. індустріальних мист-в та ун-ті в м. Канзас-Сіті. Родоначальник кубізму в скульптурі («Боксери», 1914; «Солдат іде», 1917), працював у манері конструктивізму, абстракціонізму та ін. новітніх мистецьких течій («Жінка», 1918; «Жозефіна Бонапарте», 1935; «Заратустра», 1948; «Балерина», 1957). Створив новий різновид рельєфної різьби — т. зв. скульптомалярство («Купальниця», 1915; «Жінка, що стоїть», 1919), відкрив і обґрунтував принципи рухомого малярства, сконструював особливий механізм – «архипентуру». Творчість А. мала великий вплив на розвиток модерністського мист-ва, у т. ч. арх-ри та дизайну в країнах Європи та Америки. Реалістичні тенденції знайшли вияв у серії пластичних жін. торсів (1916, 1922) та портретів (Т.*Шевченка*, 1923, 1933; І.*Франка*, 1925; диригентів В.Менгельберга, 1925; В.Фуртвенглера, 1927). У 1920—30-х рр. брав участь у худож. виставках в Україні, працював над пам'ятниками Т.Шевченку, І.Франку, кн. *Володимиру Святославичу* для парку в Чикаго. За життя А. відбулося 130 його персональних виставок. Тв. А. зберігаються в багатьох музеях світу, а також у Національному художньому музеї України, *Національному музеї у Львові*.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Коротич В.* Плексигласова мадонна самотності (Із біографії О.Ар-

хипенка). «Вітчизна», 1966, № 10; *Лобановський Б.* Художник і світ речей. «Всесвіт», 1968, № 1; Олександр Архипенко: Альбом. К., 1989; *Синько О.Р.* Олександр Архипенко. Перші кроки. К., 1994.

Н.Г. Ковпаненко.

АРХИ́ПОВ Василь Сергійович (22.12.1906—13.06.1985) — військовик, рад. військ. діяч. Двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1944), генерал-полковник танк. військ (1963). Н. в с. Тютняри (нині село Челябінської обл., РФ). В Червоній армії (див. *Радянська армія*) з 1928. 1931 закінчив курси командирів взводів, 1938 і 1943 — курси удосконалення командного складу РСЧА. Під час *радянсько-фінляндської війни 1939—1940* — командир роти танк. батальйону. Відзначився під час прориву *Маннергейма лінії.* 1941—45 — командир танк. батальйону, полку, бригади на Пд.-Зх., Брянському, Сталінградському, Донському, Центр., 1-му Укр. фронтах. За вміле командування 58-ю гвард. танк. бригадою в ході форсування р. Вісла та в боях за м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) нагороджено 2-ю медаллю «Золота Зірка». Після війни — на командних посадах. З 1971 — у відставці.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Время танковых атак. М., 1981.

Літ.: *Кислицын А.С.* Южноуральцы — Герои Советского Союза. Челябинск, 1960; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1—2. М., 1975; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

В.С. Архипов.

АРХІ́В ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ — зібр. документів та установа, що збирала і зберігала документи реєстрового козацтва (див. *Реєстрові козаки*), з 1648 — Укр. козац. д-ви. За свідченням польс. мемуариста Я.*Собеського*, А.г. перебував при *генеральній старшині* й призначався для збереження козац. привілеїв — найважливіших актів, що стосувалися соціально-екон. і політ. статусу реєстрового козацтва у *Речі Посполитій.* З виникненням Укр. козац. д-ви серед. 17 ст. А.г. набув статусу держ. установи. Завдання — нагромадження і збереження документів, що охоплювали сферу зовн. та внутр. політики, поточне адміністрування. Керував роботою А.г. *генеральний писар.* Перше місце зберігання А.г. — Трахтемирів (нині село Канів. р-ну Черкас. обл.). За Б.*Хмельницького* переміщено до *Чигирина.* У ході війни І.*Виговського* з Рос. д-вою частина А.г. зберігалася у *Межигірському Спасо-Преображенському монастирі.* З поділом Укр. козац. д-ви на *Правобережну Україну* і *Лівобережну Україну* (див. *Андрусівський договір (перемир'я) 1667*) у м. *Батурин* сформовано окремий архів. Після зречення гетьманства П.*Дорошенком* А.г. перевезено до Батурина. З перенесенням столиці до *Глухова* А. г. засновано практично заново під назвою «Генеральний Малоросійський архів», який накопичував архів. документи центр. установ Укр. козац. д-ви, *Правління гетьманського уряду*, 1-ї та 2-ї Малорос. колегій (див. *Малоросійська колегія*). Після розподілу тер. *Гетьманщини* на намісництва фонди А.г. було поділено за тер. критерієм між адм. центрами намісництв.

Частина архів. матеріалу в роки *національної революції 1648—1676* перебувала при армії. Ген. писар возив з собою документи, які могли знадобитися для переговорів з ворогом або з сусідніми д-вами. Свідчень про структуру А.г. доглухівського періоду, його функціонування не збереглося. Опис фондів, проведений 1780 архіваріусом Кедровським, засвідчив, що у ньому зберігалися окремі документи, починаючи з оригіналу привілею 1585, наданого козакам *Стефаном Баторієм.* Кількість документів А.г. помітно зросла з 1672, а особливо з 1722. Фондовий поділ документів, наявних на 1780 у А.г., узгоджено з структурним поділом канцелярії 2-ї Малорос. колегії. Усі справи поділялися на «генеральні», що стосувалися Лівобережжя в цілому, а також на справи воєн., внутр. та апеляційної експедицій. Протягом свого функціонування А.г. постійно зазнавав втрат, зокрема під час *Берестецької битви 1651*, при штурмі О.*Меншиковим* Батуринського замку 1708, пожежах та ін. стихійних лихах.

Літ.: *Теличенко И.* «Скорбный лист архива Малороссийской коллегии». «Киевская старина», 1889, № 2; *Крип'якевич І.* До історії українського державного архіву в XVII в. «ЗНТШ», 1924, т. 134—135; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Х., 1927; *Мітюков О.* З історії архівів України. «Архіви України», 1991, № 2; *Струкевич О.* «Скорбный лист архива Малороссийской коллегии». «Київська старовина», 1995, № 5.

О.К. Струкевич.

«АРХИ́В КНЯ́ЗЯ ВОРОНЦО́ВА» — зібр. документів (автобіографічні записки, листування тощо) фамільного архіву графів (з 1845 — князів) Воронцових, цінне джерело з історії зовн. і внутр. політики *Російської імперії* 18 — серед. 19 ст. і зх.-європ. д-в. Частково видано у 40 т. (1870—95) за редакцією рос. археографа і бібліографа П.Бартенєва, решта залишилася в рукописах і зберігається в архів. та бібліотечних фондах *Москви* і *Санкт-Петербурга*; в Україні — в Держ. архіві АР Крим та Одес. держ. б-ці ім. О.Горького.

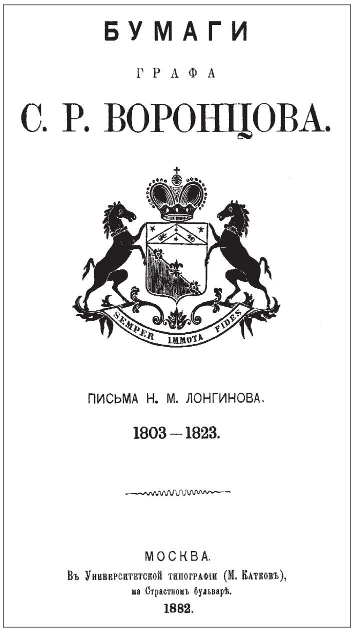

БУМАГИ

ГРАФА

С. Р. ВОРОНЦОВА.

SEMPER IMMOTA FIDES

ПИСЬМА Н. М. ЛОНГИНОВА.

1803 — 1823.

МОСКВА.

Въ Университетской типографіи (М. Катковъ), на Страстномъ бульварѣ.

1882.

Один із томів видання документів з «Архіву князя Воронцова». Титульний аркуш.

Засн. архіву був С.Воронцов (рос. посол у Венеції та Англії), який заповів свої архів. матеріали та книги, журнали, газети б-ці Новорос. ун-ту (*Одеса*, 1898). Наприкінці 1870-х рр. в б-ці Воронцових нараховувалося 450 назв періодичних видань, які хронологічно охоплювали період з 1675 по 80-ті рр. 19 ст. Фонд має книжки одинадцятьма мовами.

Н.І. Бацак.

АРХІ́В КОША́ ЗАПОРО́ЗЬКОЇ СІ́ЧІ — 1) у широкому розумінні: увесь комплекс документів центр. і місц. органів влади *Запорозької Січі* за весь період її існування (16—18 ст.). З багатьох причин чимало документів не збереглися, насамперед періоду т. зв. Старої

Січі. Частина документів, переважно дипломатичне листування, міститься в архівосховищах різних країн (Росія, Польща, Туреччина, Швеція);

2) у вузькому значенні: добре збережений комплекс джерел, утворений внаслідок діяльності Коша Нової Запорозької Січі і особливо військ. канцелярії Війська Запороз. низового.

Після ліквідації Запороз. Січі (1775) архів конфісковано. Частину документів вивезено до *Санкт-Петербурга*, де вони, за деякими даними, і нині зберігаються (невідомо, в якій саме архів. установі), решту — до фортеці св. Єлизавети (Єлизаветград, нині *Кіровоград*), пізніше до Катеринослава (нині *Дніпропетровськ*), а в 40-х рр. 19 ст. — до *Одеси*. Тут його вперше використав А.*Скальковський*, а після його смерті й ін. дослідники дістали доступ до цього зібрання. Були видрукувані окремі документи. 1931 цю частину архіву перевезено до *Харкова*, потім до м. Златоуст (нині місто Челябінської обл., РФ), врешті (з 1944) вона склала фонд 229 ЦДІА України у *Києві* (365 справ, які охоплюють 1713—76 і дещо раніший час). У рад. період здійснено кілька спроб видати цей корпус документів, але через заборони вдалося видрукувати лише опис фонду (1931). Тільки в наші дні почала здійснюватися суцільна публікація справ фонду 229.

Фонд 229 — це насамперед внутр. документація Коша Запороз. Січі: універсали, накази, листи, статистичні матеріали, тобто переписи нас. та майна, реєстри збитків, заподіяних пошестями чи ординськими наскоками тощо. Чимало джерел стосуються листування Коша з *Гетьманщиною*, є документи, що вийшли з-під пера керівників Гетьманщини (гетьманів І.*Мазепи*, П.*Орлика*, Д.*Апостола*, К.*Розумовського*, полковників, ген. старшини). Документи не лише укр., а й рос. (імператорські укази і грамоти, накази й розпорядження, ордери командування рос. військ, Сенату, *Синоду*), польс., турец. й кримськотатар. походження.

Матеріали фонду 229 дають змогу всебічно висвітлити історію Нової Січі, її устрій, функціонування органів влади, особливості її військ. ладу і військ. мист-ва, принципи комплектування *Війська Запорозького*, біографії багатьох запорожців, особливо старшин. За ними можна також простежити процес заселення й освоєння запорожцями Пд. України, заснування ними хуторів, сіл та міст, буд-во правосл. храмів. Вони проливають світло на динаміку зростання чисельності міст і сіл, походження топонімів, систему господарювання на землях Запороз. Січі (розвиток хліборобства, скотарства, ремесел, торгівлі), лісокористування, природоохоронні заходи Коша. Є чимало даних про участь запорожців у нац.-визвол. рухах укр. народу, насамперед — *гайдамацькому русі*, про боротьбу Коша проти колоніальної політики *Російської імперії*, втечі кріпаків на Запороз. Січ тощо. Дуже багато джерел стосується прикордонних конфліктів, взаємовідносин із сусідніми д-вами, дипломатичних зносин, діяльності розвідки і особливо ролі запорожців у *російсько-турецькій війні 1735—1739* та *російсько-турецькій війні 1768—1774.* Матеріали є надзвичайно цінним джерелом не тільки з історії Запороз. Січі й України в цілому, а також Росії, Польщі, *Кримського ханства*, Молдови, Туреччини, всієї Сх. та Пд.-Сх. Європи.

Вид.: Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. К., 1971; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713—1776. К., 1994; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734—1775, т. 1—2. К., 1998—2000.

Літ.: *Апанович О.М.* Архів Коша Запорозької Січі. «Архіви України», 1989, № 6; *Гісцова Л.З.* Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського. «Київська старовина», 1992, № 3; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького, ч. 1—3, Дніпропетровськ, 1994.

Ю.А. Мицик.

«АРХІ́В РАДЯ́НСЬКОЇ УКРАЇ́НИ» — історико-архівознавчий журнал. Орган Центр. архів. управління (ЦАУ) УСРР. Ств. на основі ж. «Радянський архів» та офіц. органу «Бюлетень Центральної архівної управи УСРР». Видавався в *Харкові* 1932—33. Вийшло 8 номерів (5 книг). Відп. ред. С.Семко.

Друкував офіц. постанови та обіжники (циркуляри) ЦАУ УСРР, документальні матеріали з історії України, переважно історії революц. подій 1917—20, огляди фондів укр. архівів, статті з історії архів. буд-ва, теорії та практики архів. роботи в Україні.

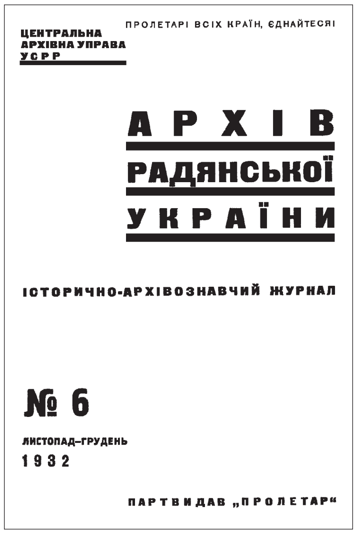

«Архів Радянської України». Обкладинка журналу.

Літ.: Покажчик до журналу «Архів Радянської України». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 3(33); *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999.

О.В. Юркова.

«АРХИ́В РУ́ССКОЙ РЕВОЛЮ́ЦИИ», «Архивъ русской революціи» — історико-археогр. альманах рос. еміграції, що виходив у Берліні 1921—37. Видавець — Й.Гессен (1865—1943). Друком вийшло 22 т. Перші випуски витримали два-три вид., чергові томи виходили із значними інтервалами. Альманах мав неабияку популярність серед рос. інтелігенції на еміграції. На його сторінках вперше побачили світ спогади донського отамана П.*Краснова*, ген. О.Лукомського, кадета В.Набокова (батько рос. письменника В. Набокова), барона Б.*Нольде*, підприємця, товариша міністра *Української Держави* В.Ауербаха, філософа Є.Трубецького та ін. Тематика публікацій альманаху: спогади, щоденники, документи та документальні нариси, листи. Хронологічно вони охоплювали здебільшого події *Лютневої революції 1917*, *Жовтневої революції 1917,* громадянської війни 1918—21, хоча деякі публікації були присвячені *революції 1905—1907*, а також періоду після 1921. Друкувалися також переклади мемуарів провідних іноз. політиків, документів із закордонних архівів, пов'язаних із подіями 1917—21 на

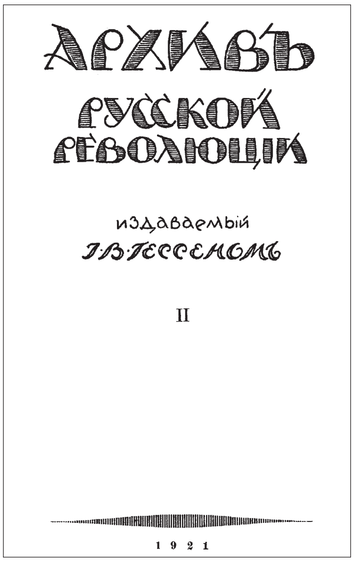

«Архивъ русской революціи», т. 2. Титульний аркуш.

тер. колиш. *Російської імперії* та д-в, що виникли після її розвалу. Політ. напрям цих публікацій був правокадетським, з орієнтацією на відновлення «єдиної та неподільної Росії».

Разом з тим значна ч. публікацій була присвячена подіям в Україні: розгортанню *української революції 1917—1921, австро-німецьких військ контролю над територією України 1918,* утворенню Української Держави (режиму П.*Скоропадського*), *Тимчасовому робітничо-селянському урядові України* та *Денікіна режиму в Україні 1919—1920.* За географією, це — Київ, Волинь, Катеринослав (нині Дніпропетровськ), Крим, Одеса тощо. Хоча автори цих спогадів не поділяли визвол. прагнень укр. народу, в їх свідченнях відображено багато фактів реального життя доби укр. революції 1917— 21, дано цікаві характеристики провідних політ. фігур того часу.

Альманах став зразком для цілої низки аналогічних вид. за кордоном («Архив гражданской войны», «Белое дело», «Белый архив», «Историк и современник», «Летопись революции»), але жодне з них не мало такої популярності. Пізніше його наслідували і рад. вид.: «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Летопись революции».

Матеріали «А.р.р.» передруковувалися в *СРСР* у серійному вид. «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев» за ред. С.Алексєєва (із значними купюрами щодо рад. періоду 1918—21). Окремий том цієї серії присвячено Україні. 1991— 98 у *Москві* було здійснено два перевидання альманаху (одне репринтне).

Вид.: Архив русской революции, т. 1—22. Берлин, 1921—37.

Літ.: Февральская революция. М.—Л., 1925; Октябрьская революция. М.—Л., 1926; Революция на Украине по мемуарам белых. М.—Л., 1930. [Переклад. К., 1990].

Г.В. Папакін.

«АРХИ́В Ю́ГО-ЗА́ПАДНОЙ РОССИ́И», «Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ» — зібр. істор. документів і літ. пам'яток України 14—19 ст. Видавець — Тимчасова комісія з упорядкування давніх актів, заснована при київ., подільському й волин. генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*). Опубл. (1859—1914) 8 ч., 35 т. Концепція «Архива...», розроблена істориком права, проф. Київ. ун-ту М.*Иванишевим*, ґрунтувалася на проблемно-хронологічному принципі побудови серії, відповідно до чітко визначених тем, які складали її частини. Передбачалося видання документів переважно з фондів Київ. центр. архіву давніх актів, заснованого 1852 при Київ. ун-ті. Пізніше план і проблематику доповнив В.*Антонович.* Було розширено корпус істор. документів, особливо з історії укр. козацтва, і джерельну базу серії: використано архів. зб. із різних міст Рос. імперії та ін. країн — матеріали *Литовської метрики*, що зберігалася спочатку в архіві *Синоду* в м. *Санкт-Петербург*, пізніше — Мін-ва юстиції в м. *Москва*; документи *Львівського ставропігійного інституту*, Швед. держ. архіву в м. Стокгольм, архіви Львова, *Варшави*, *Ватикану* тощо. Відбір документів здійснювався залежно від істор. і наук. значення для вивчення всіх аспектів минулого України, в т. ч. з такої маловивченої на той час проблематики, як соціально-екон. життя, соціальні, нац.-визвол. рухи. Тексти друкувалися мовою оригіналів з дотриманням правопису. Відмова від перекладів, застосування методу транскрипції дало змогу ввести до наук. обігу значну кількість документів, частина яких донині збереглася лише у вид. комісії. Роботу з відбору джерел та підготовки їх до публікації здійснювали гол. редактори — М.Іванишев, В.Антонович, М.*Владимирський-Буданов.* Кожен том відкриває вступна стаття, де здебільшого подаються ґрунтовні монографічні дослідження з відповідної тематики. Серед ред. і авторів передмов, крім гол. ред., відомі вчені — С.*Голубєв*, М.*Грушевський*, І.*Каманін*, А.*Криловський*, Ф.*Лебединцев*, О.*Левицький*, Н.*Молчановський*, С.Терновський та ін. чл. комісії. До томів додано іменні та геогр. покажчики. Ч. 1-ша (12 т.) містить документи з історії правосл. церкви в Україні 14—18 ст.: королів. грамоти, папські булли, патріарші грамоти, розпорядження духовної влади і королів. сановників; акти правосл. і унійних соборів, єпархіальних духовних судів; матеріали про стосунки правосл. з католиками і унійцями, правосл. *братства*, церкви і монастирі та організацію при них уч-щ і шпиталів; заповіти духовних і світських осіб, пожертвування маєтків церквам і монастирям; документи про діяльність архімандрита М.Значко-Яворського, підпорядкування Київ. митрополії Моск. патріархові, запровадження *Берестейської церковної унії 1596*; пам'ятки літ. полеміки правосл., католиків і унійців, серед яких уперше видруковано тв. І.*Вишенського*, П.*Могили.* Ч. 2-га (3 т.) вміщує постанови провінційних сеймиків та відповіді короля на їх звернення, інструкції послам на ген. сейм та ін. документи, датовані 1596—1726. Ч. 3-тя (6 т.) — акти про козаків і

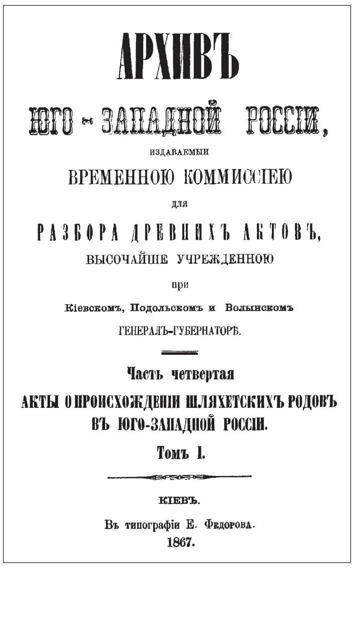

«Архивъ Юго-Западной Россіи», т. 1. Титульний аркуш.

гайдамаків 1500—1789, що висвітлюють *Косинського повстання 1591—1593, Наливайка повстання 1594—1596, Федоровича Тараса повстання 1630,* повстання 1638 під кервом Я.*Острянина,* добу і події *національної революції 1648—1676,* дипломатичні зносини гетьман. уряду з Росією, Польщею та ін. країнами 1649—1716. Ч. 4-та (1 т.) — акти про походження шляхетських родів 1443—1780. Ч. 5-та (2 т., т. 2-й — 2 ч.) — документи з історії укр. міст 1432—1798 (Київщина, *Волинь, Поділля*), становище єврейс. нас. 1765—91 за даними переписів. Ч. 6-та (2 т. з окремим додатком до 1-го) — акти 1498—1799 про екон. і юрид. становище селян. Ч. 7-ма (3 т., т. 3-й — 2 ч.) — документи про заселення *Наддніпрянської України* у 14—17 ст., описи замків, люстрації старость, інвентарі, скарги, донесення тощо, які характеризують географію розселення, етногр. і соціальний склад нас. Ч. 8-ма (6 т.) — матеріали з історії місц. управління, станів, землеволодіння та перерозподілу земель, акти цивільного та кримінального права, судочинства 15—18 ст.

Літ.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993.

Л.Д. Федорова.

АРХІ́ВИ В УКРАЇ́НІ. Перші архіви на тер. України виникли у період формування державності у *Київській Русі*, розвивалися у польс.-литов. добу (*Литовська метрика*, Коронна метрика). Як організоване структурне ціле архів. система виникла в 16 ст., коли були започатковані архіви при земських, гродських та підкоморних судах і магістратах (див. *Акти земські та гродські*). У 17 ст. архіви як спец. форми організації зберігання документів на *Правобережній Україні* існували при воєн. і адм.-суд. установах, на *Лівобережній Україні* — при гетьман. і рос. урядових установах, у т. ч. *Генеральній військовій канцелярії*, ген. військ. суді, сотенних, полкових судах, воєводствах (див., зокрема, *Архів генеральний, Архів Коша Запорозької Січі*).

Наприкінці 18 ст., після впровадження нового адм.-тер. поділу, архіви передані намісницьким правлінням, а після їх ліквідації — губернським та повітовим установам. У серед. 19 ст. у *Російській імперії*, в т. ч. на тер. України, ств. губернські вчені архів. комісії, які своєю діяльністю щодо збирання й упорядкування архів. документів заклали початок істор. архівам, зокрема *Київському центральному архіву давніх актів* при Київ. ун-ті (1852) та Харків. істор. архіву (1880). У зх. регіонах України продовжували існувати крайові та гродські архіви гродських і земських актів, передусім Крайовий архів гродських і земських актів у Львові (після злиття з колиш. архівом *Галицького намісництва* — земський архів у Львові) та земський архів давніх актових книг Львів. магістрату, Крайовий архів *Буковини* й ін.

Нинішня організація архів. системи України бере свій початок з 1919. Від 1920 вона розвивалась централізовано під кер-вом Гол. архів. управління позашкільного від. Нар. комісаріату освіти УСРР, ств. на базі Архівно-бібліотечної секції Всеукр. к-ту пам'яток мист-ва та старовини (1919). У різні роки держ. орган управління архів. справою підпорядковувався: ВУЦВК (1923—38); НКВС, з 1946 МВС (1938—60); РМ УРСР (1960—91); КМ України (1991—99). У груд. 1999 на базі Гол. архів. управління створено Держ. к-т архівів України.

1920—25 створені центр. архіви: в *Харкові* — Центр. архів революції, Центр. істор. архів, Центр. архів праці; в *Києві* — Центр. істор. архів і Центр. архів давніх актів. 1925—32 внаслідок низки адм.-тер. реформ створені обласні істор. архіви, а в містах і р-нах — міські та районні. 1939—40 архіви зх.-укр. земель, приєднаних до УРСР, влилися до держ. архів. системи. У повоєн. час формування держ. архів. установ відбувалося відповідно до адм. поділу та за функціональною ознакою.

Сучасна мережа держ. архівів України складається з: 7 центральних — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), Центр. держ. архів громад. об'єднань України (ЦДАГО), Центр. держ. істор. архів України, м. Київ (ЦДІАК), Центр. держ. істор. архів України, м. Львів (ЦДІАЛ), Центр. держ. кінофотофоноархів України ім. Г.Пшеничного (ЦДКФФА), Центр. держ. наук.-тех. архів України (ЦДНТА), Центр. держ. архів-музей літ. і мист-ва України (ЦДАМЛМ); Держ. архіву при РМ АР Крим, 24 держархівів областей, 153 міськ. архівів, 487 архів. від. райдержадміністрацій. У них зосереджено понад 55 млн справ. Провідною наук. установою галузі є Укр. держ. НДІ архів. справи та документознавства, ств. 1994.

Низка архів. установ (підрозділів) з правом постійного зберігання документів перебуває у складі ін. мін-в і відомств. Серед них — галузеві держ. архіви СБУ, Мін-ва оборони, МВС та ін. НАН України як самоврядна орг-ція має власний архів. фонд. Його документи зосереджені в Ін-тах архівознавства і рукопису НБУВ, Львів. наук. б-ці ім. В.Стефаника, в архів. підрозділах ін-тів: літератури, історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Багаті архів. фонди мають Харків. держ. наук. б-ка ім. В.Короленка та Одес. держ. б-ка ім. М.Горького.

Літ.: Державні архіви Української РСР. Короткий довідник. К., 1972; Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. К., 1988; *Grimsted P.K.* Archives and Manuscript's Repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia, book 1. Princeton, 1988; Государственные архивы СССР, ч. 1—2. М., 1989.

Р.Я. Пиріг.

«АРХІ́ВИ УКРАЇ́НИ» — друкований орган Держ. к-ту архівів України та Ін-ту української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України (від 1993). Засн. 1947 як «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при МВС УРСР» для службового користування. Виходив нерегулярно, до

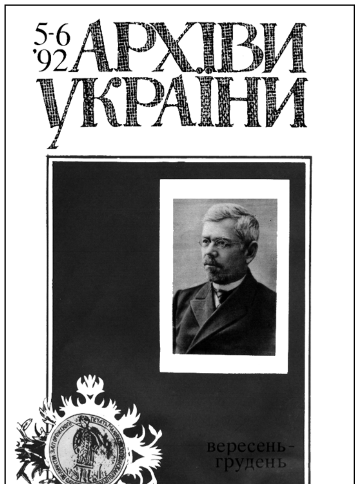

«Архіви України». Обкладинка журналу.

1957 рос. мовою, наклад — 200—300 прим. Після переведення 1960 архів. установ з системи МВС у відання Архів. управління (з 1974 — Гол. архів. управління) при РМ УРСР бюлетень виходив 6 разів на рік. Від 1965 видається під сучасною назвою «А. У.». Від 1980 — вид. журнального типу, від 1991 — наук.-практичний журнал. Починаючи з 1992 журнал виходить, як правило, спареними номерами, а з 1998 друкується незначним тиражем лише для архів. установ країни. Вміщує статті, присвячені архівознавству та архів. справі, публікує добірки архів. документів, огляди джерел, документальні нариси, кіно- і фотодокументи. Від 1999 — у підпорядкуванні Держ. к-ту архівів України.

Літ.: «Архіви України». Систематичний покажчик. 1971—1987 рр. К., 1988; Анотований покажчик публікацій журналу «Архіви України» за 1988—1995 рр. К., 1997; «Архіви України». Бібліографічний покажчик змісту. 1947—1970. К., 1999.

В.М. Волковинський.

АРХІ́В-МУЗЕ́Й ЛІТЕРАТУ́РИ І МИСТЕ́ЦТВА УКРАЇ́НИ, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України — архівосховище й музей, в яких зберігаються та експонуються документи і матеріали з історії укр. к-ри, літ. та мист-ва. Ств. 1966. У фондах є документи з літ., мист-ва й к-ри України 18—20 ст., біографічні та епістолярні матеріали, рукописи творів, графічні праці, фото письменників, літературознавців, композиторів, худож., скульпторів, архітекторів, акторів, співаків, режисерів, диригентів, хормейстерів, балетмейстерів та ін. діячів к-ри, зокрема П.*Альошина*, В.*Василевської*, О.*Вербицького*, М.Ворвулєва, О.Гая, З.*Гайдай*, Р.*Гліера*, А.*Головка*, О.*Гончара*, Б.*Грінченка*, В.*Гужової*, М.Донець-Тессейр, В.*Заболотного*, І.*Їжакевича*, В.*Касіяна*, Ю.Кипоренка-Доманського, Є.*Кирилюка*, А.*Кос-Анатольського*, А.Кохановської, Ф.*Красицького*, Л.Кривицької, А.*Кримського*, Б.*Лятошинського*, Г.*Майбороди*, А.*Малишка*, *Панаса Мирного*, І.Моргілевського, О.Павленко, Петра *Панча*, Леоніда Первомайського, А.*Петрицького*, Г.Пустовойта, Л.*Ревуцького*, М.*Рильського*, Б.*Романицького*, Я.Сірченка, Ю.*Смолича*, В.*Сосюри*, К.*Стеценка*, С.*Таранушенка*, С.Тобілевич, К.*Трохименка*, С.Федорцевої, В.Халатова, Ю.*Яновського* та багатьох ін. В архіві-музеї містяться також фонди культ.-просвітницьких інституцій, т-в, орг-цій, у т. ч. Київ. т-ва підтримки мист-в, Київ. т-ва старожитностей та мист-в, К-ту з Держ. премій УРСР ім. Т.Шевченка в галузі літ., журналістики, мист-ва та арх-ри, Спілки письменників УРСР та ін. Архів-музей поряд з архівосховищами має виставочні зали з постійною експозицією, кімнати-музеї видатних діячів укр. літ. та к-ри, бібліотечні колекції.

Архів-музей розміщено у м. *Києві* (вул. Володимирська, 22а).

Літ.: Державні архіви Української РСР: Короткий довідник. К., 1972; Государственные архивы СССР: Справочник, ч. 1. М., 1989; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, вип. 1. К., 2003.

О.В. Ясь.

«АРХІ́ВНА СПРА́ВА» — журнал, присвячений історії, теорії, практиці архів. буд-ва. Видавався в *Харкові* 1926—31. Започаткований як спец. наук. неперіодичне (кн. 1) вид., з 1927 (кн. 2—3) виходив як періодичне наук.-популярне вид. Мова — укр. Друкований орган Центр. архів. управління (ЦАУ) УСРР. 1931 виходив під назвою «Радянський архів». Всього побачило світ 21 число (в 17 кн.) накладом 750—1400 прим. Редколегію очолював за посадою зав. ЦАУ (політ. ред.), наук. ред. був Д.*Багалій*, відп. секретарем — Є.Іванов, до складу редколегії за час існування журналу входили В.*Веретенніков*, М.*Гливенко*, Ф.Герасименко, М.*Рубач*, С.Семко-Козачук, О.Сенченко, С.Тетін, Р.Шпунт. У рубриках «З архівної техніки», «З діяльності центральних й округових архівних управлінь», «Постанови, інструкції та важливіші розпорядження в архівній справі», «По Союзу», «За кордоном», «Критика та бібліографія» висвітлювалися питання теорії та методики архів. справи, архів. життя в СРСР і за кордоном, подавалися відомості про діяльність центр. і місц. архів. управлінь, бібліографічна інформація; був також консультаційний від. У кн. 2—3, 4 друкувався з окремою пагінацією археогр. додаток («журнал у журналі») для публікації архів. документів — «Червоний архів» (редколегія: Д.Багалій, В.Веретенніков, Є.Іванов, М.Рубач).

Авторський колектив репрезентували О.Барабашов, В.*Барвінський*, О.Водолажченко, Я.Жданович, В.Максаков, В.*Міяковський*, В.Нікітін, О.*Оглоблин*, В.*Романовський*, К.*Харлампович*, П.*Федоренко*, І.Шабатін, М.Яновський та ін.

Літ.: Покажчик до журналу «Архівна справа». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 1(31); *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920—1930 рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999.

І.Б. Матяш.

АРХІ́ВНА СПРА́ВА В УКРАЇ́НІ. Від заснування перших архівів до сьогодення А.с. в У. пройшла складний шлях становлення й розвитку, перетворившись на специфічну галузь держ. діяльності, що охоплює політ., правові та ін. наук. питання роботи архів. інституцій (архів. менеджмент, принципи відбору, формування та використання архів. фонду, технології зберігання документів на різних носіях тощо). Для узагальнення майже столітнього досвіду діяльності архів. установ і подальшого дослідження проблем архів. буд-ва в країні, демократизації архів. справи 1994 засновано Укр. держ. НДІ архів. справи та документознавства. Окремі питання з архів. справи, *архівознавства* і суміжних галузей *спеціальних історичних дисциплін* вирішують *Інститут української археографії та джерелознавства* ім. М.Грушевського НАН України, Ін-ти рукопису та архівознавства НБУВ, Каф-ра архівознавства та спец. галузей істор. науки Київ. ун-ту. Питання історії, теорії, практики та перспективи розвитку архів. справи відображені в низці робіт, що вийшли друком останнім часом. Це — «Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка"» (К., 1996), «Студії з архівної справи та документознавства: Щорічник» (К., 1996), «Архівістика: термінологічний словник» (К., 1998), «Архівна та бібліотечна справа української доби Визвольних змагань (1917—1921)» (К., 1998), «Джерелознавство історії України: Довідник» (К., 1998), а також у збірниках матеріалів наук.-практичних конф., різноманітних покажчиках, численних методичних рекомендаціях тощо. Рубіжним у роботі архів. інституцій і подальших розробок у галузі архів. справи стало ухвалення Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993).

Літ.: *Грінберг А.О.* Архівне будівництво на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920). «Наукові записки Київського держуніверситету», 1956, т. 15, вип. 6; З історії архівного будівництва на Україні. Збірник статей, присвячений 40-річчю Радянського архівного будівництва на Україні. Х., 1958; *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973. К., 1975.

Л.П. Маркітан.

АРХІ́ВНІ ВИДА́ННЯ В УКРАЇ́НІ — публікації істор. джерел, зб. документів з історії соціально-екон., політ., культ. та мистецького життя укр. народу, здійснювані держ. архів. установами та рукописними від. б-к і музеїв за результатами проведення наук.-дослідних робіт.

Систематичне вид. істор. джерел започатковано в Україні у 2-й пол. 19 ст. Серед вид. дорад. часів визначне місце посідає *«Архив Юго-Западной России»*, що видавався в *Києві* протягом 1859—1914 Тимчасовою комісією з упорядкування давніх актів при київ., подільському та волин. генерал-губернаторі. Петерб. археогр. комісія, ств. при Мін-ві нар. освіти, протягом 2-ї пол. 19 ст. також публікувала джерела та пам'ятки з історії України: *«Акты Западной России»* (СПб., 1846—53, т. 1—5), *«Акты Южной и Западной России»* (СПб., 1863—92, т. 1—15) та ін. З серед. 80-х рр. 19 ст. значних результатів у справі упорядкування та публікації арх. документів досягли губернські вчені архів. комісії, організовані з метою збирання та систематизації документальних матеріалів.

Велика кількість архів. джерел, а також наук. статей з історії, теорії і практики архів. справи, джерелознавства, спец. істор. дисциплін була опубл. за рад. часів: в істор.-архівознавчих журналах *«Архівна справа»* (Харків, 1926—31), «Радянський архів» (Харків, 1931—32), «Бюлетень Центрального архівного управління УСРР» (до 1932), *«Архів Радянської України»* (Харків, 1932—33), «Літопис революції» (Харків, 1922—33), неперіодичному зб. «Історичні джерела та їх використання» (Київ, 1964—68) та ін.

Із 1947 видається наук.-інформаційний бюлетень *«Архіви України»*. Часопис публікує істор. джерела, огляди документальних матеріалів, статті, повідомлення та ін. матеріали з історії України, з питань *архівознавства, археографії, джерелознавства, сфрагістики, геральдики* та ін. *спеціальних історичних дисциплін.*

З метою ознайомлення дослідників зі змістом фондів держ. архівів архів. управліннями, а також рукописними від. б-к, музеїв та ін. наук. установами видаються путівники, довідники, огляди, описи, інформаційні бюлетені тощо.

Літ.: *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920—1930 рр.: Історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; Видання архівних установ України. 1925—2000. К., 2001.

Н.І. Бацак.

«АРХИ́ВНОЕ ДЕ́ЛО» — історико-архівознавчий журнал, що виходив 1923—41 з перервою 1924 і 1934 (вийшло 58 вип.). Орган Центр. архіву РСФРР (1923—28), Центр. архів. управління РСФРР (1929—33), Центр. архів. управління СРСР та Центр. архів. управління РСФРР—РРФСР (1935—37). Гол. архів управління НКВС СРСР (1938—41).

Друкував інструкції, обіжники, постанови центр. архів. органів РСФРР—РРФСР та *СРСР*; матеріали з'їздів та конференцій архів. працівників СРСР, у т. ч. всеукр. архів. нарад та з'їздів; статті з теорії та практики *архівознавства*; висвітлював стан архів. справи в республіках СРСР та за кордоном; давав короткі огляди фондів архівів, документальних та архівознавчих вид., зокрема ж. «*Архівна справа*» та окремих публікацій укр. архівістів.

О.В. Юркова.

АРХІВОЗНА́ВСТВО (від лат. archivum — письмосховище) — наук. дисципліна, яка вивчає історію, теорію та практику архів. справи, її правові та екон. засади, пов'язана з *археографією* та ін. *спеціальними історичними дисциплінами.* Завданнями А. є, зокрема, розробка питань комплектування Нац. архів. фонду (НАФ) документами, експертиза, систематизація, збереження, наук.-тех. обробка, створення інформаційних систем та архів. менеджменту; вивчення питань, пов'язаних з появою нових видів документів, впровадження тех. засобів зберігання, реставрації та використання архів. матеріалів. Україна має давню архів. традицію (див. *Архіви в Україні*). Як наук. дисципліна А. сформувалося в серед. 19 ст. і пов'язане з діяльністю археогр. комісій, заснуванням Центр. архіву давніх актів у Києві (1852), істор. архіву у Харкові (1880) та істор., архівно-бібліотечного від. Ген. секретаріату в справах освіти (1919). У рад. часи питаннями А. займалися центр. та місц. архів. установи, які з 1937 по 1960 підпорядковувалися НКВС—МВС, а також каф-ра архівознавства Київ. ун-ту (з 1944). Наукові дослідження висвітлювалися на сторінках фахових періодичних видань та наук. зб. Важливим етапом у розвитку А. стало відновлення державності України, демократизація архів. справи, ухвалення закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993), заснування фахових НДІ.

Літ.: *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Х., 1927; Архівознавство. Х., 1932; *Мітюков О.Г.* Радянське будівництво на Україні. 1917—1973. К., 1975; *Санцевич А.В.* Роль архівів у розвитку історичної науки на сучасному етапі. «Архіви України», 1988, № 3; Національна архівна інформаційна система. В кн.: Архівна та рукописна україніка. К., 1992; Студії з архівної справи та документознавства, т. 1—3. К., 1996—98.

Л.П. Маркітан.

АРХІЄПИ́СКОП (від грец. ἀρχι — головний, старший та ἐπίσκοπος — наглядач, охоронець) — вищий духовний сан і титул у християн. церк. ієрархії. Виник у 2—3 ст. в добу виокремлення *екзархатів* і патріархатів. У різні істор. періоди і в різних патріархатах статус А. визначався по-різному. Вживався щодо *митрополитів* і *патріархів.* Ще 348 згадано А. Александра з Александрії. Халкідонський собор 451 (див. *Собори вселенські*) назвав Папу Льва I archiepiscopus universalis. Згодом титулатура пап містить титул archiepiscopus apostolicus. Від 4 ст. у Сх., а від 6 ст. в Зх. Церкві А. — почесний титул у важливіших *дієцезіях* та *єпархіях.* Від 7 ст. — це титул деяких митрополитів (Кентербері у Великій Британії). У 8 ст. іспанський церк. діяч А. Севільї Ісидор у тв. «Etymologia» («Етимологія») визначив сан А., відтоді цей сан було поширено на всіх митрополитів Зх. Церкви. 999 у Польщі митрополита Радзима Гауденція у буллі Папи Сильвестра II названо А. На поч. 10 ст. в трактаті з кано-

нічного права болонського монаха Граціана розрізнялися титули єпископа і А., однак згодом вони стали взаємозамінними. Від 9 ст. — це почесні титули митрополитів, напр., титул А. мав митрополит Краківський. В *католицизмі* після реформи 1957 це почесний сан, але: верховний А. — це титул митрополита, який очолює злучену з римо-католиками церкву, що не має власного патріархату. За ухвалами II Ватиканського собору (1962—65), верховний А. має щодо очолюваної ним церкви юрид. права, близькі до патріарших, є постійним чл. Синоду єпископів і за гідністю дорівнює католикосові. Єдиним великим А. був від 1963 митрополит *Української греко-католицької церкви* Йосип *Сліпий*. А. може бути митрополит або єпископ істор. архідієцезії, тобто не існуючої нині дієцезії: це члени рим. курії, нунції, деякі військовики Великої Британії, Іспанії, Італії. А. належать однакові з митрополитами права, за винятком права носити патерицю. В ін. церквах А. є вищим саном, доступним єпископові або пов'язаним з певною посадою. А. Кентерберійський — примас англіканської церкви Великої Британії, на чолі якої стоїть король або королева. У РПЦ цей почесний титул носять і понині.

Літ.: *Лебедев А.П.* Духовенство древней вселенской церкви от времен апостольских до 9 в. М., 1905; *Поснов М.* История Христианской Церкви. Брюссель, 1964; *Лінч Дж.* Середньовічна церква. К., 1994.

Т.А. Балабушевич.

АРХІЄПИ́СКОПСТВО — єпископство (*єпархія*) вищого рангу, яким управляє *архієпископ*.

Літ.: *Лебедев А.П.* Духовенство древней вселенской церкви от времен апостольских до 9 в. М., 1905.

Т.А. Балабушевич.

АРХІЄРЕ́Й (від грец. ἀρχι — головний, старший та ἱερεύς — духовна особа, священик) у правосл. церкві (див. *Православ'я*) спільна назва вищих церк. ієрархів (*єпископ православний, архієпископ, митрополит, патріарх*). А. править *єпархією*, висвячує священиків, дияконів, призначає священнослужителів на парафії, вирішує незгоди між мирянами та *ієреями*.

За Старим Завітом, А. — вищий жрець, первосвященик. Новий Завіт так іменує Ісуса Христа.

Літ.: *Голубинский Е.* История Русской церкви, т. 1, ч. 1. М., 1901; *Лебедев А.П.* Духовенство древней вселенской церкви от времен апостольских до 9 в. М., 1905; *Лінч Дж.* Середньовічна церква. К., 1994.

Т.А. Балабушевич.

АРХІМАНДРИ́Т (з грец. ἀρχιμανδρίτης — старший над паствою) — у правосл. церкві (див. *Православ'я*) найвищий сан і титул ченця, ігумена (настоятеля) чол. монастиря. Вперше згаданий в актах Ефеського собору 431 (див. *Собори вселенські*). Константинопольський собор 448 мав серед делегатів чимало А. Цей титул згадують візант. імператори Зенон у 482 в «Епотіконі» і Юстиніан I. Спершу титул А. вживався на позначення керівника усіх монастирів *єпархії*, обраного з-поміж місц. ігуменів, згодом — як почесний сан для керівників найславетніших монастирів. На Русі вперше титул А. зустрічається бл. 1174. Ним іменується *Полікарп* — ігумен Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*). Згодом титул А. став надаватися ректорам семінарій, главам духовних місій, греко-катол. чернечих орденів (чинів). А. обирається довічно, має митру і берло (знак реліг. влади — палиця з коштовним камінням і різьбою).

Літ.: *Лебедев А.П.* По вопросу о происхождении первохристианской иерархии. Сергиев Посад, 1907; *Лінч Дж.* Середньовічна церква. К., 1994.

М.В. Кірсенко.

АРХІПРЕСВІ́ТЕР (від грец. ἀρχιπρεσβύτερος — старший, старійшина) — старший пресвітер (священнослужитель) в християн. церк. ієрархії. Після собору в Турі 576 А. стали називати також настоятеля сільс. хрестильної церкви. Від 9 ст. А. називають деканами. Вони призначали і контролювали місц. *духовенство*, скликали єпархіальні собори, провадили візитації, надсилали скарги єпископові або архідияконові, мали деякі суд. повноваження. Від 14 ст. А. кафедрального собору — пом. *єпископа* під час відправи, а за відсутності єпископа сам очолює богослужіння. Нині в *католицизмі* А. — синонім декана чи окружного вікарія, у *православ'ї* — благочинний.

Літ.: *Ridel-Spanngenberger A.* Grundbegriffe des Kirchenrechts. Paderborn, 1992.

Т.А. Балабушевич.

АРХІТЕКТУ́РНИЙ КО́МПЛЕКС БУКОВИ́НСЬКИХ МИТРОПОЛИ́ТІВ У ЧЕРНІВЦЯ́Х. Побудований 1864—82 як митрополича резиденція за проектом і під кервом чеського архіт. Й.Главки. Споруджений на місці старовинної садиби, на пагорбі над р. Прут (прит. Дунаю). Ансамбль архіт. споруд складається з 3 корпусів (митрополичого, семінарського з церквою та будинку для приїжджих), які утворюють з боку вулиці курдонер (нар. «подвір'я палацу»). За гол. митрополичим корпусом розташов. парк вільного ландшафтного планування з рідкісними породами дерев і кущів, штучним ставком і гротом. На центр. майдані парку перед фасадом корпусу встановлено бронз. бюст Й.Главки, по боках його — фонтани. Споруди виконано у стилі неоромантизму з використанням мотивів і форм романського й візант. зодчества. Їх вирізняє висока майстерність у виконанні деталей з цегли та кераміки. Особливої декоративності надає кольорова черепиця, викладена орнаментом на високих крутосхилих дахах. В інтер'єрах панує пишність і багатство різьблення, живопису, позолоти. Резиденція дуже постраждала у період *Другої світової війни*. Відреставровано 1957—64. Нині тут міститься *Чернівецький національний університет* ім. Ю.Федьковича.

Літ.: *Логвин Г.* Украина и Молдавия (памятники искусства). М.—Лейпциг, 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986.

Р.І. Бондаренко.

АРХО́НТИ (грец. ἄρχοντες — правителі) — вищі посадові особи в антич. грец. містах-д-вах. В демократ. полісах Пн. Причорномор'я щорічно вибиралася колегія А. (5—6 осіб) — вищий адм. орган. А. керували ін. колегіями, складали проекти законів і почесних декретів для ухвалення на нар. зборах, наглядали за станом фінансів, військ. оборони, храмових скарбниць тощо. Ім'ям першого у поточному році архонта відзначався рік у написах. Роль А. значно посилилась у перші ст. н. е. Правителі *Боспорського царства* носили спадковий титул: архонт — для *еллінів*, але цар — для підкорених місц. племен.

Літ.: Давня історія України, т. 2. К., 1998; Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. К., 1999.

А.С. Русяєва.

АРШИ́Н — міра довжини. Походить від персидського aras, ars — лікоть. Величина його була від 66 до 106,6 см, на укр. землях в 16—18 ст. застосовувався для вимірювання тканин сх. походження, значного поширення не мав. З 18 ст. на *Лівобережній Україні* запроваджено рос. А. Його довжина — 71,12 см, він поділявся на 4 четверті або 16 вершків. Положення про міри і вагу, прийняте в *Російській імперії* 4 черв. 1899, узаконило А. як осн. міру довжини.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

П.А. Аршинов.

АРШИ́НОВ (Марін) **Петро Андрійович** (1887 — після 1931) — учасник революц. руху, *громадянської війни в Україні 1917—1921*, літератор. Н. в м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*) у родині робітника. Від 1904 у революц. русі. 1905 працював слюсарем у залізничних майстернях м. Кизил-Арват (нині місто в Туркменії), де вступив до місц. більшовицької орг-ції, ред. газ. «Молот». 1906 повернувся до Катеринослава. Приєднався до анархістів, вів пропагандистську роботу серед місц. робітників, включився в терористичну боротьбу проти адміністрації та поліції. 23 груд. 1906 підірвав поліцейську дільницю; 7 берез. 1907 здійснив замах на нач. залізничних майстерень м. Олександрівськ (низі *Запоріжжя*) Василенка. Був заарештований і засуджений до смертної кари. Втік з-під варти і виїхав до Франції. 1909 повернувся в Росію і вів у її центр. губерніях пропаганду, а також займався експропріаціями. 1910 виїхав до *Австро-Угорщини*, де був заарештований і наступного року виданий рос. властям, які засудили його до 20-літньої каторги. Ув'язнення відбував у Бутирській в'язниці. Там познайомився з Н.*Махно* і справив на останнього значний ідейний вплив. Після *Лютневої революції 1917* вийшов з тюрми, працював у Моск. анархічній орг-ції та видавав газ. «Анархист». З 1918 — в Україні. Спочатку на Донбасі, де був ред. газ. «Голос анархиста». Від квіт. 1919 і до поч. 1921, з перервами, перебував у махновському війську: редагував газети «Путь к свободе», «Повстанец» та ін., обіймав з верес. 1920 по лют. 1921 посаду зав. культосвіт. від. 1922 емігрував до Німеччини, жив у Франції, а потім у США, де і помер.

Напередодні суду над Н.Махном у Польщі 1923 видав «Историю махновского движения». Ця книга сприяла винесенню Махну виправдувального вироку.

Тв.: История махновского движения (1918—1921). Берлин, 1923; Два побега (из воспоминаний анархиста 1906—1909). Париж, 1929.

В.М. Волковинський.

Ас, мідь, перед 268 р. до н. е. Зображення в 1/2 розміру.

Ас, мідь, бл. 87 р. до н. е.

АС (лат. aes) — грошова одиниця у *Римі Стародавньому* . Випуск А. розпочався у 2-й пол. 4 ст. до н.е. В цей час він був одиницею маси мідного фунта (лібри). Спочатку використовувався фунт вагою 272,88 г, а згодом — 327,45 г. На поч. 3 ст. до н.е. вага монети номіналом 1 А. зменшилася до 54,59 г, з 218 до н.е. — до 27,3 г, а з 89 до н.е. — до 13,64 г. Після початку карбування срібного *денарія* А. став його 1/10, а згодом — 1/16 частиною. 4 А. = 1 сестерцію; 2 А. = 1 дупондію. Карбування А. у Рим. імперії було припинене у 2-й пол. 3 ст. Незначна кількість А. перебувала на грошовому ринку Пн. Причорномор'я у 2—3 ст. (див. *Асаріон*).

Літ.: *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. М., 1969.

Р.М. Шуст.

АСА́НДР (р.н. невід. — 17 до н.е.) — боспорський намісник понтійського царя *Фарнака*, сина *Мітрідата VI* Євпатора. У 47 до н.е. після поразки Фарнака у війні проти Риму проголосив себе спочатку архонтом (див. *Архонти*), потім царем *Боспорського царства.* У наступній міжусобній боротьбі переміг Фарнака і одружився з його дочкою Динамією, забезпечивши таким чином спадкоємність влади. Стосунки з Римом в А. були складні. Йому довелося відбивати наступ ставленика Юлія Цезаря — Мітрідата Пергамського. Лише за рим. імп. Августа А. був визнаний боспорським царем (між 27 і 17 до н.е.). Вів активну зовн. політику, розширяючи межі д-ви на Крим. й Таманському п-вах і в Приазов'ї. Після смерті А. почалася династична криза, що закінчилася приходом до влади царя Аспурга.

О.І. Ганжа.

АСАРІО́Н (асарій) — прийнята у Греції та на Сході назва рим. грошової одиниці «aes» (див. *Ас*). Антич. д-ви у Пн. Причорномор'ї (*Херсонес Таврійський, Тіра, Ольвія, Пантікапей*) у 2—3 ст. н. е. карбували мідні монети номіналом 1, 2, 3 і 4 А., які відповідно позначалися літерами A, B, Г, Δ (грец. «дельта»). Назва А. у наук. літ. вживається також на позначення литої бронз. монети м. Ольвія, яка випускалась у 5—4 ст. до н. е. Метрологічно та за технікою виготовлення вона подібна до окремих випусків рим. монет, напр., «aes grave», тому її називають А., однак справжня її назва невідома.

Літ.: *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. М., 1969.

Р.М. Шуст.

АСЄ́ЄВ Юрій Сергійович (н. 26 (13).12.1917) — укр. архітектор, мистецтвознавець, педагог. Засл. архіт. України (1991), почесний чл. Акад. арх-ри України (1992), дійсний чл. ІКОМОСу (Всесвітньої організації охорони пам'ятників). Н. в м. *Київ.* Навч. в 1-й зразково-показовій шк. ім. Т.Шевченка. Закінчив архіт. ф-т Київ. інженерно-буд. ін-ту. 1943—45 під кер-вом П.Барановського проводив обстеження та фіксацію пошкоджених в роки війни пам'яток давньорус. зодчества на тер. України. Від 1944 — н. с. Укр. філіалу Акад. арх-ри СРСР (з 1945 — Акад. арх-ри УРСР). 1948 захистив канд. дис. і розпочав викладацьку діяльність у Київ. інженерно-буд. ін-ті, од 1953 — доц., проф. Київ. худож. ін-ту (з 1992 — Укр. акад. образотворчого мист-ва і арх-ри). Співавт. проектів реставрації *Кирилівської церкви* у Києві, *П'ятницької церкви, Борисоглібського собору, Успенського собору* Єлецького монастиря в Чернігові (1944—45), реконструкції *Золотих воріт* у Києві (1982), автор понад 20 наук. реконструкцій пам'яток арх-ри *Київської Русі.* Опублікував 16 книг, монографій та альбомів, понад 260 статей з історії давньої арх-ри та мист-ва України. Лауреат Держ. премії УРСР (1971).

Осн. праці: «Орнаменти Софії Київської» (1949), «Архітектура Київської Русі» (1969), «Подорож в античний світ» (1970), «Архітек-

тура давнього Києва» (1982), «Стилі в архітектурі України», «Мистецтво Київської Русі» (обидві — 1989).

Літ.: Митці України. К., 1992; *Петрова А.* Культуру нельзя прививать кулаком: Профессор Юрий Асеев о времени, архитектуре и себе. «Комсомольская правда», 1997, 11 декабря; *Могилевський В.* Слово про вчителя. «Культура і життя», 1998, 4 лют.

С.І. Кот, Р.І. Бондаренко.

АСИГНА́ЦІЇ — рос. паперові гроші, вперше випущені 1769 за правління імп. *Катерини II*. Номінальна вартість — 25, 50, 75 (невдовзі вилучені з обігу) та 100 руб. З 1786 запроваджено А. номіналом 5 та 10 руб. А. забезпечувались мідною монетою, що надавалася асигнаційним банкам у *Москві* та *Санкт-Петербурзі*. Всього за часів правління Катерини II випущено А. на суму бл. 10 млн, а до 1817 ця сума виросла до 836 млн руб. Зростання емісії А. спричинило падіння їх вартості і припинення обміну на срібло, а згодом і на мідь. 1796 асигнаційний рубель дорівнював 68, а 1822 — 29 коп. монетою, 1843 замінено держ. кредитними білетами. Анульовано 1849.

Літ.: *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ (від лат. assimilatio — уподібнення). Термін «асиміляція» широко застосовується в етнографії, етнології, етнопсихології, соціології, культурології, соціальній психології та ін. соціогуманітарних дисциплінах, а також (в ін. тлумаченні) у лінгвістиці й біології. В заг. соціогуманітарному сенсі термін «асиміляція» означає: 1) злиття однієї самостійної етнічної спільноти або її певної частини з ін. етнічною спільнотою, яка, як правило, більш чисельна і посідає панівні політ. та екон. позиції в д-ві, в якій ці спільноти проживають, внаслідок чого одна з них втрачає свою мову, к-ру, самосвідомість, традиції, звичаї тощо; 2) процес, у ході якого меншість (етнічна, расова, соціальна, конфесійна та ін.) сприймає цінності, норми поведінки, к-ру більшості тощо. Поняття А. вирізняється, однак, поліфункціональністю і синкретизмом. Розрізняють природну (добровільну) та штучну (насильницьку), повну й часткову, соціальну й етнічну А. Природна А. відбувається поступово в процесі етнічних контактів різнорідних груп нас. шляхом передавання соціо- та етнокульт. традицій від однієї групи до другої (мішані шлюби, міграція та ін.). Штучна А. досягається шляхом цілеспрямованої держ. асиміляторської політики, скерованої на руйнацію етносоціальних систем, зокрема шляхом колонізації, політ. диктату, екон. експансії, культ.-мовної та реліг. домінації, обмеження прав нац. меншин, насильницьких *депортацій*, фізичного знищення інтелектуалів, створення наднац. квазіспільнот (рад. народ, арійська раса) тощо. Штучна А. призводить до тяжких і глибоких політ., екон. та соціокульт. наслідків. Дефініції «повна» та «часткова» А. вживаються для визначення рівня інтенсивності міжетнічних контактів, що розгортаються у напрямі А. Під соціальною А. здебільшого розуміють процес поступового засвоєння репрезентантами певної соціальної спільноти (групи, верстви, стану, страти та ін.) соціокульт. рис, норм, цінностей, соціально-психологічних мотивацій та моделей поведінки ін., переважно вищих у сусп. ієрархії, спільнот. Процес етнічної А. найбільш інтенсивно й швидко здійснюється у сусп-вах, де відбувається розсіювання інонац. мігрантів в однорідному сусп-ві з міцними і сталими екон., політ. й культ. зв'язками. Найповільніше етнічна А. відбувається у сусп-вах, де мігранти утворюють замкнені територіальні громади з власними інституціями й організаціями, що мають тривалі й розгалужені зв'язки з етнічною батьківщиною. Та етнічна спільнота, яка асимілюється за певних умов, тією чи ін. мірою впливає й на к-ру асимілятора.

Праукр. та укр. землі з доби *античності* були тереном активних міжетнічних контактів, що приводили до А. різних етнічних спільнот. За часів *Київської Русі* давньорус. нас. поступово асимілювало частину кочових племен переважно тюркського походження, що осідали на пд.-сх. кордонах (*печеніги, торки, половці,* чорні клобуки та ін.). У польс.-литов. добу потужних асиміляційних впливів (полонізації) зазнали укр. аристократичні роди (князі та *шляхта*). А. вищих укр. станів шляхом їхньої інкорпорації до імперських еліт відбувалася і в *Російській імперії* (малоросійське *дворянство*) та Австрійс. імперії (див. *Австрія, Австро-Угорщина*). У 19 — на поч. 20 ст. рос. царат проводив цілеспрямовану політику мовно-культ. А. (див. *Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876*). Наслідком асиміляційних процесів стало формування комплексу меншовартості та провінційності, який в укр. літ. й публіцистиці характеризується як «зросійщення», «русифікація», «малоросійство» (Є.*Маланюк*, П.*Голубенко*, М.*Хвильовий*, М.Рябчук та ін.). Асиміляційних впливів зазнало й укр. нас. у межах Польщі, Румунії та Угорщини. За рад. доби насильницька А. українців та ін. етнонац. спільнот у межах УРСР сягнула нечуваних масштабів і набула екстремістських форм (масові репресії та фізична ліквідація укр. інтелігенції, тотальне впровадження *русифікації* та декоренізація, депортація народів, офіц. курс на штучну конвергенцію всіх національностей СРСР в єдину квазіспільноту — рад. народ тощо). Асиміляційних впливів зазнали й укр. переселенці Сибіру, Далекого Сх., Серед. Азії та ін. регіонів СРСР, а також укр. емігранти до країн Пн. та Пд. Америки, Зх. Європи, Австралії. Послаблення впливу асиміляційних чинників на мігрантів, у т. ч. укр., у США відбулося після зміни засад держ. політики цієї країни від концепції «плавильного котла» до концепції «етнічного плюралізму». Остання передбачала надання рівних можливостей та прав для розвитку всіх нац. к-р, елементи яких в інтенсивній взаємодії один з одним утворюють «культуру Америки».

Літ.: *Сеітмуратова А.* Політика русифікації та асиміляції кримських татар. «Сучасність», 1988, № 2; *Litwin H.* Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569—1648. В кн.: Triumfy i porazki. Warszawa, 1989; *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? «Слово і час», 1990, № 1; *Евтух В.Б.* Концепции этнонационального развития США и Канады: Типология, традиции, эволюция. К., 1991; *Когут З.* Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. «Зустрічі», 1991, № 2; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші

Ю.С. Асєєв.

праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. К., 2000; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націотворення. К., 2000.

О.В. Ясь.

«АСКА́НІЯ-НО́ВА», біосферний заповідник ім. Ф.Фальц-Фейна — степовий біосферний заповідник у Чаплинському р-ні Херсон. обл. Закладено Ф.Фальц-Фейном (див. *Фальц-Фейни*) як приватний степовий заповідник. Складався з заповідних ділянок (перші ділянки створено 1883), зоопарку з вільним і напіввільним утриманням тварин (колекція формувалася з 1874), ботанічного саду (побудовано за ландшафтним стилем, закладення почалося 1885—87), природничо-істор. музею (1898). Ф.Фальц-Фейн виділив з госп. користування ділянки степу, на яких практикував повну охорону всього природного комплексу, навколо них організував зонування. Завданням заповідника вважав збереження еталона природи пд.-укр. степів і місц. фауни, вивчення цілинного степу, акліматизацію завезених тварин і дерев.

1919 оголошено Нар. заповідником «Чаплі», 1921 — Держ. степовим заповідником (першим в Україні). 1930 перетв. на Степовий НДІ, 1932 — Всесоюз. НДІ гібридизації та акліматизації тварин, 1956 — Укр. НДІ тваринництва степових р-нів. З 1983 — Укр. держ. степовий біосферний заповідник «А.-Н.». 1985 увійшов до системи біосферних резерватів ЮНЕСКО. 1994 йому присвоєно ім'я Ф.Фальц-Фейна.

Постраждав під час громадян. війни та гітлерівської окупації. Значних збитків заповіднику заподіяло використання його за рад. часів як вироб. бази для с.-г. досліджень, порушення заповідного режиму, розорювання ділянок заповідного степу.

«А.-Н.» — найбільший в Європі біосферний степовий резерват. Його екосистема — еталон природи сухого ковило-типчакового степу. Заг. пл. — 33 307,6 га, цілинного степу — 11 054 га, дендрологічного парку — 196,6 га, зоологічного парку — 61,6 га.

Літ.: *Борейко В.Е.* Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826—1993). К., 1994; *Фальц-Фейн В.* Аскания-Нова. К., 1997; *Гавриленко В.С.* Заповідна справа в Асканії-Нова. В кн.: Вісті біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф.Е.Фальц-Фейна. Асканія-Нова, 1998.

Л.О. Гаврилюк.

АСКО́ЛЬД (р.н. і.р.с. невід.) — київ. князь, скандинав за походженням. Один із засн. першого сх.-слов'ян. держ. утворення у Наддніпрянщині (Київського князівства). Сучасна наука вважає, що наприкінці 8 — поч. 9 ст. вихідці зі Скандинавії (купці й воїни) почали спускатися Дніпром і осідати у Серед. Наддніпрянщині. Поряд з *Києвом* варяги отаборилися тоді у Полоцьку й Турові (нині місто і с-ще міськ. типу в Білорусі). У літописах А. діє завжди разом з *Діром*, проте історики встановили, що А. княжив у Києві в 50—60-х, а Дір — 70 — поч. 80-х рр. 9 ст. А. здійснював активну зовн. політику. 18 черв. 860 рус. воїни на 200 човнах під проводом А. вдерлися до бухти Золотий Ріг, що омивала *Константинополь*, там висадилися й розпочали облогу міста. Імп. *Візантії* Михаїл III почав переговори з А. і підписав з ним мирову угоду, яка, коли висновувати її суть зі змісту наступних рус.-візант. угод (див. *Договори Київської Русі з Візантією*), забезпечувала привілеї рус. купців у Візантії. 867, згідно зі свідченнями візант. джерел, А. охрестився, можливо, з певною кількістю дружинників. Пізні літописні ізводи (напр., Никонівський) сповіщають, що А. воював з волзькими болгарами (див. *Болгари волзькі*), перемагав *печенігів*, прагнув розширити тер. свого князівства. Час і обставини смерті А. точно не відомі (див. *Аскольдова могила*).

М.Ф. Котляр.

АСКО́ЛЬДОВА МОГИ́ЛА — істор. місцевість на схилах правого берега Дніпра у *Києві*. Ототожнюється з літописним урочищем Угорським (назва походить або від давньорус. «угор» — крутий берег, або від угрів-кочовиків, які зупинялися тут у 9 ст., див. *Арпади*). За «*Повістю временних літ*» 882 в Угорському, за наказом кн. *Олега*, вбито князів *Аскольда* і *Діра*. Місце вбивства і поховання Аскольда з часом отримало теперішню назву. Про заселення місцевості у цей час свідчать два скарби, що налічували понад 5 тис. арабських монет 8—9 ст., знайдені у 19 ст. Тоді ж поряд було відкрито печерний лабіринт з криптами і давньорус. написами 11—12 ст. (його місцезнаходження тепер не відоме). Літопис згадує тут у 12 ст. Угорські ворота, які могли бути складовою оборонних укріплень, позаміський княжий двір, а також храм св. Миколая. Згодом тут постав відомий Миколаївський Пустинний чол. монастир, яким опікувалося Військо Запорозьке. На поч. 18 ст. А. м. перетворилася на монастирський, з 1786 — на заг.-міськ. цвинтар. У 1809—10 збудовано нову церкву за проектом архіт. А.Меленського, 1861 — будинок причту, 1899 — дзвіницю за проектом архіт. Є.Єрмакова. На цвинтарі А. м. було бл. 2 тис. поховань відомих підприємців, військ., вчених, культ., громад.-політ. діячів: М.Глєбова, М.Гудима-Левковича, М.Демидовського, О.Дашкевича, Ф.Мерінга, Ф.Рилєєва, О.Селіна, В.*Симиренка*, М.*Соловцова*, В.*Тарновського*, О.*Терещенка*, М.Юзефовича, студентів і гімназистів, загиблих під Крутами у 1918 (див.: *Крути, бій 1918*) та ін. 23 груд. 1934 президія Київ. міськради ухвалила рішення закрити церкву на А.м., а цвинтар ліквідувати, утворивши на його місці парк. 1936 храм перетворено на павільйон-ротонду (проект архіт. П.Юрченка). До 1940 невелику кількість поховань перенесено, тер. цвинтаря переплановано на парк. 1979 парковий павільйон передано *Музею історії міста Києва*. 1992 встановлено хрест і пам'ятну плиту загиблим під Крутами; 1998 поряд із входом на тер. — пам'ятний знак на згадку про угрів. 1997—98 відбудовано баню храму, 1998 у склепі М.Демидовського влаштовано каплицю.

Літ.: *Толочко П.П.* Аскольдова могила. «Київ», 1984, № 4; *Проценко Л.А.* Некрополь Аскольдова могила в Киеве. В кн.: Памятники культуры: Новейшие открытия. М.,1988; *Мовчан І.І.*

Аскольдова могила. Церква Святителя Миколая. Фото кінця 20 ст.

Давньокиївська околиця. К., 1993; *Проценко Л.А.* Київський некрополь. К., 1994; *Його ж.* Історія Київського некрополя. К., 1995.

Л.Д. Федорова.

АСКОЧЕ́НСЬКИЙ Віктор Іпатійович (13(01).10.1813, за ін. даними,1820—30(18).05.1879) — рос. історик, письменник і журналіст. Н. в м. Воронеж (нині місто в РФ) у родині священика. Вихованець Воронезької духовної семінарії. Після закінчення Київ. духовної акад. (1839) працював у ній *бакалавром*, проф. Від 1846 — на чиновницькій роботі. 1856—77 видавав у *Києві*, пізніше в *Санкт-Петербурзі* щотижневу газ. «Домашняя беседа», монархічне та ідеалістичне спрямування якої критикував Т.*Шевченко.* Писав вірші, байки, повісті, оповідання. Автор роману «Асмодій нашого часу» (1858), істор. розвідок «Короткий нарис історії російської літератури» (1846), «Київ з найдавнішим його училищем — Академією» (1856), «Історія Київської духовної академії по перетворенні її в 1819 р.» (1863).

П. у м. С.-Петербург.

Л.В. Шевченко.

АСМО́ЛОВ Олексій Микитович (30(17).03.1906—03.09.1981) — один з організаторів *партизанського руху* в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945,* генерал-майор (1945). Н. в с. Олексашкіно (нині село Саратовської обл., РФ). Від 1928 у Червоній армії (див. *Радянська армія*). 1939 закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе. Від початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* до 1943 виконував завдання щодо організації партизан. формувань й кер-ва їхньою діяльністю в Ленінгр. обл. Був чл. військ. рад і представником *Центрального штабу партизанського руху* на Пн.-Зх. фронті, *Південно-Західному фронті* та *Третьому Українському фронті.*

Від листоп. 1944 до трав. 1945 — учасник партизан. боротьби в Словаччині (див. *Словацьке національне повстання 1944*). Рішенням ЦК Комуніст. партії Чехословаччини був затверджений командиром партизан. руху Словаччини. 1952 закінчив Вищі академічні курси Військ. акад. Генштабу. Від 1956 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденами Богдана Хмельницького 1-го ст., Червоної Зірки, Словац. нац. повстання 1-го ст., Чехословац. військ. хрестом. Почесний громадянин словац. міст Банська-Бистриця, Мартин, Зволен, Сляч.

Літ.: *Klokov V.I.* Boj Slovanskych národov proti fasizmu (1939—1945). Bratislava, 1962; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; История Второй мировой войны 1939—1945, т. 10. М., 1979.

В.І. Клоков.

АСОЦІА́ЦІЯ ДОСЛІ́ДНИКІВ ГОЛОДОМО́РІВ В УКРАЇ́НІ — всеукр. громад. науково-дослідницька культ.-просвіт. орг-ція, засн. 27 черв. 1992 на Установчому з'їзді у *Києві* як «Асоціація дослідників голодомору-геноциду в 1932—1933 роках в Україні». Керівний орган — з'їзд, у період між з'їздами — Рада. Голова обирається з'їздом. Мета і завдання — дослідження та збереження в істор. пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок історії — *голодомору 1932—1933* в Україні, а також *голоду 1921—1923* та *голоду 1946—1947* в Україні, поширення серед широкого читацького загалу інформації про голодомори та їх наслідки. Об'єднує науковців, письменників, журналістів, представників ін. професій, громадян, які вивчають історію голодоморів в Україні, сприяють вшануванню пам'яті їхніх жертв. Засн.: укр. письменник В.*Маняк* та його дружина — журналістка Л.*Коваленко-Маняк*, яка очолила Раду від її заснування. За її участі було створено 37 осередків в областях України, які об'єднали понад 700 осіб. Після її передчасної смерті (1993) II з'їзд (1994) головою орг-ції обрав відомого правозахисника Л.*Лук'яненка* (від 1996 до 1998 — почесний голова). Протягом 1996 — трав. 1998 Раду очолював д-р істор. н. В.Марочко, після IV з'їзду (1998) — знову Л.Лук'яненко (переобрано і на V з'їзді, 2000).

У багатьох містах і селах України активістами орг-ції впорядковано цвинтарі, встановлено хрести, пам'ятні знаки на могилах жертв голодоморів. 10 верес. 1993 на Михайлівській пл. Києва відкрито й освячено пам'ятний знак жертвам голодомору 1932—33. Підготовлено та видано низку збірників архів. документів і матеріалів, свідчень людей, які пережили страхіття рад. голодоморів, проведено наук. конф. та ін. заходи.

Літ.: 33-й: ГОЛОД: Народна книга-меморіал. К., 1991; «Ми затялися: полинів не буде...». Розповідає голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—33 рр. в Україні Л.Коваленко-Маняк. «Сучасність», 1993, № 1; *Марочко В.* «Бодай те лихо не верталось...». Там само, 1993, № 2; *Вітровчак Н.* Асоціація дослідників голодомору-геноциду в 1932—1933 роках в Україні. «Золоті ворота», 1993, № 4; *Веселова О.М. та ін.* Голодомори в Україні. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу. К.—Нью-Йорк, 2000; Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003.

О.М. Веселова.

АСОЦІА́ЦІЯ МІСТ УКРАЇ́НИ — всеукр. недерж. орг-ція голів міст України. Утворена в черв. 1992 у м. *Дніпропетровськ* на міжрегіональній нараді керівників міськ. рад нар. депутатів з метою становлення, розвитку та зміцнення місц. самоврядування в країні. У січ. 1995 на заг. зборах прийнято новий Статут.

А. м. У. брала активну участь у розробці проектів законів України — «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про комунальну власність», «Про місцеві податки і збори», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Концепція адміністративної реформи в Україні», «Про бюджетну систему України» та ін. За ініціативи та участі А. м. У. була розроблена Хартія укр. міст, підписання якої відбулось на заг. зборах асоц. у січ. 1998.

А. м. У. налагоджує й зміцнює зв'язки з органами держ. влади України. За її ініціативи створено дорадчий орган — Координаційну раду з питань місц. самоврядування при Президентові України. Веде роботу Міжвідомча комісія з питань місц. самоврядування при КМ. З метою підготовки висококваліфікованих фахівців для роботи в органах місц. самоврядування А. м. У. виступила одним із засн. Акад. муніципального управління. Встановила й розвиває розгалужені міжнар. зв'язки, зокрема з асоц. місц. влад Швеції, Німеччини, Канади, США, Польщі, з асоц. міст Пд. Росії та ін.

Виконавча дирекція розташов. у *Києві.*

Літ.: Міста України: діловий потенціал. К., 2002.

Л.В. Ковпак.

АСОЦІА́ЦІЯ НЕЗАЛЕ́ЖНИХ УКРАЇ́НСЬКИХ МИТЦІ́В (АНУМ). Ств. наприкінці 1930 у *Львові* (то-

В.І. Аскоченський.

О.М. Асмолов.

ді у складі Польщі) з ініціативи художників Я.*Музики*, П.Ковжуна, М.Осіньчука. Діяла до 1939. Об'єднувала більшість митців Зх. України, а також тих, хто постійно жив чи навч. у Польщі, *Чехословаччині*, Німеччині, Франції. Худож. платформа орг-ції: опанування новітніх досягнень зх.-європ. к-ри. АНУМ об'єднувала митців різноманітних худож. напрямів і стилів — від модерністів до реалістів. Влаштувала 5 періодичних виставок, ретроспективну виставку «Українське мистецтво за останні 30 років» (1935), персональні — О.*Кульчицької*, М.*Глущенка*, Л.*Геца*, О.Грищенка, М.Андрієнка-Нечитайла, видала монографії про їхню творчість, книгу «Екслібрис» та 5 чисел ж. «Мистецтво» (1932—36). На 2-й виставці «Сучасна українська графіка» (1932) були широко репрезентовані художники Сх. України — В.*Касіян*, А.*Петрицький*, В.*Кричевський*, Д.Шавикін, М.*Самокиш*, І.Падалка, В.*Седляр*, А.Страхов та ін. В умовах жорсткої великодержавницької політики правлячих кіл Польщі, проведення *пацифікації* в Зх. Україні, коли були розгромлені майже всі осередки укр. к-ри і освіти, діяльність АНУМ відіграла позитивну роль у збереженні й пропаганді нац. мист-ва і к-ри. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) АНУМ, як і решта творчих спілок, була розпущена.

Літ.: *Соболевський М., Чепелев В.* Образотворче мистецтво західних областей України. «Образотворче мистецтво», 1941, № 4; Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967.

Л.І. Ткачова.

АСОЦІА́ЦІЯ ПРОЛЕТА́РСЬКИХ МУЗИКА́НТІВ УКРАЇ́НИ (АПМУ) — музично-громад. орг-ція. Діяла в УСРР 1928—32. Ств. переважно з молодих композиторів і виконавців, які вийшли з Всеукр. муз. т-ва ім. М.Леонтовича. У своїй діяльності чл. АПМУ заперечували значення муз. класичної спадщини, вимагали заборони діяльності тих, хто стояв на старих світоглядних і творчих засадах і не поділяв ідей АПМУ. Такі методи відштовхнули більшість музикантів від АПМУ, і асоц., по суті, стала гальмом у розвитку музики. Як і решта муз.-громад. орг-цій, ліквідована після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квіт. 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій». Музиканти, які поділяли ідеї компартії, увійшли до новоств. орг-ції — Спілки композиторів України (1932).

Літ.: *Довженко В.* Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; *Гордейчук Н.М.* Украинская советская музыка. К., 1960.

Л.І. Ткачова.

АСОЦІА́ЦІЯ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИХ КОМПОЗИ́ТОРІВ УКРАЇ́НИ (АРКУ) — музично-громад. орг-ція в УСРР. Засн. 1927 у *Харкові*. Голова — В.Костенко. 1927 АРКУ виступила з відозвою, в якій викладались осн. принципи її діяльності: культивування оперно-симфонічної та камерно-інструментальної музики, поєднання нац. начала з принципами інтернаціоналізму; орієнтація на міські пролетарські верстви. Добір композиторських кадрів — за класово-ідеологічними ознаками. Творчий орієнтир — творчість М.*Верикiвського* та П.*Козицького*. До її складу входили: О.Арнаутов, Ф.Богданов, В.Борисов, О.Дашевський, М.Коляда, Ю.*Мейтус*, В.Нахабін, Я.Полфьоров та ін. 1928 в результаті розколу частина чл. увійшла до новоств. *Асоціації пролетарських музикантів України*. 1929 АРКУ перетворено на Організацію пролетарських композиторів України, 1931 самоліквідувалась.

Літ.: *Довженко В.Д.* Нариси з історії української радянської музики, ч. 1. К., 1957; *Муха А., Сидоренко Н.* Спілка композиторів УРСР: Довідник. К., 1968.

П.М. Бондарчук.

АСОЦІА́ЦІЯ РЕВОЛЮЦІ́ЙНОГО МИСТЕ́ЦТВА УКРАЇ́НИ (АРМУ) — творче об-ня укр. художників УСРР. Засн. 1925 у *Києві*. Мала філії в Києві, *Харкові*, *Одесі*, Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*), деяких містах Донбасу. Об'єднувала митців різних творчих течій і груп. АРМУ обстоювала органічне вростання мист-ва в побут, поєднання його з життям, розглядала ужиткове і образотворче мист-во як рівноцінне і рівноправне. Перевага надавалася монументальному живопису перед станковим. Відстоюючи нац. своєрідність, самобутність укр. мист-ва, АРМУ закликала до відходу від місц. провінціалізму, використання кращих надбань світ. мист-ва. За ім'ям ідейного кер. АРМУ М.*Бойчука* худ. течія, що стала домінувати в асоц., дістала назву «бойчукізм». Осн. в бойчуківській концепції розвитку новітнього укр. мист-ва було звернення до традицій візант. та італ. монументального малярства, а також давньоукр. іконопису як першоджерела укр. нац. форми. Серед чл. АРМУ були: С.*Налепинська,* К.Гвоздик, В.*Седляр*, І.Падалка, О.Павленко, М.Рокицький, О.Мизін, В.Пальмов та ін. Певний час до асоц. входили: М.*Бурачек*, В.Меллер, Б.Кратко, Ж.Діндо, В.*Касіян*, М.*Глущенко* та ін. АРМУ та її філії проводили широку виставкову діяльність. 1927 частина художників вийшла з АРМУ і засн. Об-ня сучасних митців УСРР. 1930 ін. група створила об-ня «Жовтень». 1931 деякі чл. «Жовтня» і АРМУ засн. Всеукр. асоц. пролетарських художників (ВУАПХ). АРМУ, як і решту творчих орг-цій, рішенням ЦК ВКП(б) 1932 було розпущено. В 1930-ті рр. М.Бойчук та багато чл. АРМУ за політ. звинуваченнями в буржуазному націоналізмі були репресовані.

Літ.: *Врона І.* Мистецтво революції і АРМУ. К., 1926; *Говдя П.* Українське радянське образотворче мистецтво. К., 1958; Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967.

Л.І. Ткачова.

АСОЦІА́ЦІЯ ХУДО́ЖНИКІВ ЧЕРВО́НОЇ УКРАЇ́НИ (АХЧУ) — творче та ідейне угруповання художників УСРР. Засн. 1926 у *Києві*. Мала філії та окремих представників у багатьох містах України. АХЧУ зобов'язувала членів пристосувати свою роботу до обслуговування політосвіт. завдань рад. влади. Чл. АХЧУ в різний час були І.*Їжакевич*, М.Козик, О.Кокель, В.Коровчинський, Ф.*Кричевський*, П.Носко, С.Розенбаум, Г.*Світлицький*, К.*Трохименко*, Л.Блох. 1929 група провідних майстрів вийшла з асоц. і засн. Укр. мистецьке об-ня. 1930 АХЧУ перетворилася на Всеукр. асоц. пролетарських митців (ВУАПМИТ).

Літ.: *Афанасьєв В.І.* Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967.

Л.І. Ткачова.

АСПР, аспра — 1) срібна монета Трапезундської імперії (1236—1461), важила спочатку 2,8 г, а

згодом 1,1 г срібла; 2) срібна монета, що впродовж 14—15 ст. (до 1475) карбувалась у генуезькій колонії *Кафа* в Криму. Вага — бл. 1,1 г. На аверсі вміщено зображення герба м. Генуя (Італія), назву міста та ініціали консула лат. мовою. На реверсі — тамга (знак власності) золотоординських (див. *Золота Орда*) та крим. ханів (див. *Кримське ханство*), а також ім'я і титул правлячого хана араб. мовою. Карбування А. у Кафі припинено після захоплення міста турками; 3) назва турец. срібних *акче*, що зустрічається у писемних джерелах зх.-укр. земель 16—17 ст. У серед. 16 ст. А. дорівнював 2/3 польс. *гроша* або 2 угор. *денаріям*, а 1627 А. складав 0,7 польс. гроша. А. використовувалися для проведення розрахунків між купцями, що займалися торгівлею з країнами Сходу.

Літ.: *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

АСТАМА́ТІЙ (Остаматенко) **Остафій** — (р. н. невід. — 1678) — наказний гетьман *Правобережної України* (1677—78), один із кер. митної служби гетьмана Б.*Хмельницького* (1654—56), посол України в *Османській імперії* (1674—75). Походив з грец. родини, що проживала на *Поділлі*. У джерелах відомий під прізвищами Астаматій, Остаматій, Стоматій, Остаматенко, Стоматенко, Стамагєнко, Стомагаєнко.

У квіт. 1654 Б.Хмельницький доручив А. збирати митний податок — *індукту* з рос. товарів, що завозилися в Україну. Під його кер-вом діяла ціла група урядовців, а зібране ними мито передавалося до скарбу *Війська Запорозького*. А. активно співпрацював з І.*Виговським*, який у той час служив ген. військ. писарем, зокрема постійно повідомляв його про міжнар. та прикордонні новини. За дорученням гетьмана П.*Дорошенка* А. виконував обов'язки укр. посла в *Стамбулі*. Після переходу Дорошенка на бік росіян А. запропонував турецькому султану *Мегмеду IV* проголосити гетьманом Правобереж. України Ю.*Хмельницького* (1677). Протягом 1677 А. намагався відвоювати у поляків ч. Правобереж. України з центром у м. *Немирів*. У 1-й пол. 1678 очолював дипломатичну місію Ю.Хмельницького у Стамбулі. Брав участь у 2-му Чигиринському поході (1678) турец. військ (див. *Російсько-турецька війна 1677—1681*). Відвоювавши у Польщі Немирів, *Бар* і *Меджибіж*, відмовився визнавати зверхність султана. У жовт. 1678 А. було страчено за наказом Ю.Хмельницького.

Літ.: *Крип'якевич І.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. «Україна», 1928, кн. IV; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; *Його ж.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676—1685). В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. К., 1997.

Т.В. Чухліб.

АСТА́ФІЄВ (справжнє прізв. — Остапура-Степовий) **Олелько Сергійович** (р.н. і р.с. невід.) — військ. і громад. діяч, геолог, педагог. Чл.-кор. Петерб. АН. Н. в м. *Чугуїв*. З козацько-шляхетської родини Остапур. Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще (1886), Військ.- інженерну акад. (1892, обидва у *Санкт-Петербурзі*). Захоплювався мінералогією та геологією. Згодом захистив дис., працював у Петерб. АН. Під час однієї з наук. експедицій в Україну зустрівся з укр. театром Марка *Кропивницького* і відтоді 6 років працював у його акторській трупі. Був актором, драматургом, худож.-оформлювачем, костюмером. Згодом заснував власну трупу. З початком рос.-япон. війни 1904—05 викладав в Одес., а потім Чугуївському юнкерських уч-щах. В роки *Першої світової війни* брав участь у створенні 2-го Миколаїв. військ. уч-ща, де був викладачем. Від поч. *української революції 1917—1921* працював у Ген. військ. секретаріаті *Української Центральної Ради*, керував військ. школами в *Українській Державі*. Певний час перебував на дипломатичній роботі. Згодом створив Військ.-політех. шк. 1919 його слід загубився. Є припущення, що отаман Степовий, загін якого діяв протягом 1920—23 у р-ні *Змієва* вздовж Сіверського Дінця (прит. Дону) і який загинув від куль чекістів, і був А.

А. — автор книги укр. мовою «Основи тактики» (Кам'янець-Подільський, 1918).

Літ.: *Євтимович В.* Початки українського військового шкільництва. «Літопис Червоної Калини», 1937, № 12; *Його ж.* Олелько Сергійович Остапура-Степовий. Там само, 1938, № 7—8; Хресний батько українського війська. В кн.: *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, ч. 1. К., 1995.

В.М. Даниленко.

АСТА́ХОВ Федір Олексійович (08.02(27.01).1892—09.10.1966) — рад. військ. діяч, комкор (1935), маршал авіації (1944). Н. в с. Дєдовські Виселки Моск. губ. Закінчив Каширське міське уч-ще (1908), Моск. тех. уч-ще (1911), Качинську військ.-авіац. шк. (1916), прапорщик. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) з листоп. 1918. Учасник громадянської війни 1918—21, на чолі авіац. частин воював на Сх. фронті. 1920—22 — нач. авіації Сибіру. 1923 навч. на Вищих академічних курсах комскладу РСЧА, згодом очолював авіашколи у Серпухові та Оренбурзі (обидва нині — міста в РФ). Впродовж 1930-х рр. проходив військ. службу в Україні: командир авіабригади, помічник команд. Військ.-повітряних сил РСЧА (1935—36), командир авіакорпусу (1936—37), командир Військ.-повітряних сил Київ. особливого військ. округу (1937—40). На поч. *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував Військ.-повітряними силами *Південно-Західного фронту*. Надалі — на керівних посадах у цивільній та військ. авіації. З 1950 у відставці.

Ф.О. Астахов.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 1-го ст., Червоної Зірки та медалями.

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Савин Й.* Семидесятилетие [маршала авиации Ф.А.Астахова]. «Авиация и космонавтика», 1962, № 3; Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа 1919—1969. К., 1969.

Л.В. Гриневич.

АСТИНО́М (грец. ἀστυνόμος — охоронець міста) — 1) посадова особа в антич. містах. А. стежили за порядком у портах, на вулицях і ринках, правильністю вагової, метричної систем, якістю продуктів і товарів, контролювали керамічне вир-во тощо. Збереглося чимало імен А. з м. Сінопа (нині м. Сіноп, Туреччина) і м. *Херсонес Таврійський* на клеймах амфор і черепиці, знайдених при розкопках антич. і скіф. пам'яток на тер. України; 2) гол. поліцейська влада в Афінах (у 5 ст. до н. е. тут організували спец. корпус з 300 купле-

них скіф. вершників-лучників, які служили рабами-поліцейськими).

Літ.: *Кац В.И.* Керамические клейма Херсонеса Таврического. Саратов, 1994; *Фролов Е.Д.* Скифы в Афинах. «Вестник древней истории», 1998, № 1.

А.С. Русяєва.

АСТРЯ́Б Матвій Григорович (01.08.1843—18.01.1925) — педагог, історик, краєзнавець. Дійсний чл. *Полтавської вченої архівної комісії.* Родом з *Лемківщини.* 1873 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Викладав у г-зіях Києва, *Глухова*, на *Кубані.* Від 1893 — на Полтавщині. 1905—17 опублікував у «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» 10 праць з історії Полтавщини 18—19 ст. Серед них: «Земли церквей Лубенского Духовного правления»; «Население Малороссии по ревизии 1729—1764 гг.»; «Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей со Свечками и Пасютами (1720—1827 гг.)»; «Столетие Лубенского высшего начального училища (1814—1914 гг.)»; «Процессы Андрея Марковича».

Від 1920 — зав. Лубен. архіву. 1923 — один з організаторів з'їзду краєзнавців Лубенщини.

П. у м. *Лубни.*

Літ.: *Ванцак Б.* Сторінки життя та діяльності М.Г.Астряба. В кн.: Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. Полтава, 1993.

Г.Я. Рудий.

АТАНА́СІЙ КАЛЬНОФО́ЙСЬКИЙ та його твір «Тератургіма». Кальнофойський Атанасій (кін. 16 ст. — після 1638) — відомий укр. церк. і культ. діяч. Походив з укр. правосл. шляхти, уродженець *Галичини.* Його батьком, очевидно, був Габрієль Кальнофойський, благодійник *Києво-Печерської лаври.* За однією версією, А. К. навч. у Києво-братській школі, за ін. — в Зх. Європі, знав польс., лат., церковнослов'ян., можливо, й грец. мови. Завдяки зусиллям Є.*Плетенецького*, архімандрита Києво-Печер. лаври, саме у цьому монастирі А. К. прийняв чернечий постриг і служив. Був сподвижником П.*Могили* та С.*Косова*, з котрими чимало зробив для розбудови Лаври, підняття її ролі як центру правосл. життя, освіти й к-ри. Написав і видав у *Києво-Печерській друкарні* польськомовний твір «Тератургіма» (1638), котрий є своєрідним продовженням «Патерикона» (1635) С.Косова. У цьому творі А.К. виявив себе як історик, письменник, поет, топограф. У «Тератургімі» подано опис Києво-Печер. лаври, мощей святих, які лежать у Ближніх і Дальніх печерах, з відповідним планом. Наводяться унікальні надмогильні написи та епітафії, які стосуються видатних особистостей, похованих у Лаврі (князів, гетьманів, діячів правосл. церкви), є важливі дані з історії Києва і взагалі Русі-України. При написанні свого твору А.К. використав «*Повість временних літ*», польс. хроніки, *Патерик Києво-Печерський* тощо, а також особисті спогади, враження очевидців. Автор підкреслював зв'язок між *Київською Руссю* та сучасною йому Україною, водночас з настороженістю сприймав нац.-визвол. рух укр. народу, очолюваний козаками. Сучасні науковці оцінюють «Тератургіму» як визначну пам'ятку укр. літ. бароко.

Тв.: Тератургіма або чуда. К., 1638; Те саме. «Хроніка. 2000», 1997, вип. 17—18; Teraturgema. 1638. В кн.: Seventeenth writing on the Kievan caves monastery. Cambridge, 1987.

Літ.: *Глобенко М.* «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературою. Мюнхен, 1956; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997; *Шевчук В.* «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського. «Хроніка. 2000», 1997, вип. 17—18.

Ю.А. Мицик.

АТЕЇ́ЗМ (франц. athéisme; від грец. ἄθεός — безбожний) — термін для позначення: 1) різноманітних радикальних форм заперечення релігійних уявлень, культів та віри у надприродні сили, яке спирається на ствердження самоцінності буття світу і людини; 2) системи поглядів із доказовою критикою реліг. ідеології, спрямованою на спростування церк. догматів на засадах протиставлення наук. та реліг. розуміння світу.

А. зародився в добу *античності.* За часів *середньовіччя* елементи А. спостерігалися переважно в нар. єретичних рухах. У модерний час (Новий час) А. особливо пропагували франц. мислителі (*Вольтер,* Д.Дідро, Ж.Ламетрі, Ж.Мельє та ін.). Поступ А. здебільшого пов'язують із розвитком наук. знань. Водночас А. відігравав неабияку роль в утвердженні наук. методу мислення, звільнення та *секуляризації* мист-ва, моралі, права, філософії й політики від догматичних форм мислення. На ґрунті А. сформувалися наук.-істор. уявлення, які спростовували догмати про походження влади від Бога та про її священний і недоторканний характер, про незмінність сусп. порядку тощо. У 19 ст. атеїстичних переконань дотримувалося чимало представників революц. та нац.-визвол. руху в *Російській імперії*, у т. ч. на укр. землях. Великий вплив на поширення А. справили праці нім. філософа Л.*Фейєрбаха.*

Тотальної, гіпертрофованої та вульгаризованої форми набув А. за рад. часів (див. *СРСР*). Тоді в УРСР проводилися масштабні атеїстичні кампанії: ліквідація церков і монастирів, переслідування служителів культу та громад віруючих, масове, насильницьке впровадження А. в освіту, повсякденне життя та масову свідомість. 1925 створено Спілку безбожників, від 1929 — Спілку войовничих безбожників (див. також *Кампанія з вилучення церковних цінностей 1922*).

Розрізняють радикальний А., який повністю заперечує будь-яке існування Бога поза свідомістю (у свідомості може бути ідея, поняття, уявлення Бога), та агностичний, котрий піддає сумніву думку, що Бог, якщо він існує поза свідомістю, у тій чи ін. мірі може бути пізнаний людьми. Радикальний А. характерний для прибічників матеріалізму, особливо для марксизму, та позитивізму (див. *Марксизм в історичній науці, Позитивізм в історичній науці*). Агностичний А. був поширений серед давньогрец. філософів і представлений деякими досократиками (Демокріт та ін.), софістами (Протагор, Горгій та ін.), Епікуром і його школою, скептиками та ін. У сучасній етиці побутує постулативний А., який проголошує віру в Божественного законодавця несумісною з етикою цінностей (нім. філософ Н.Гартман та ін.). Із серед. 20 ст. новітні форми А. репрезентовані у творах А.*Камю*, Ж.-П.*Сартра*, А.Азимова та ін. Сучасний А. розглядає релігію в цілому як ілюзорну форму свідомості.

Літ.: *Маутнер Ф.* Атеизм в эпоху Великой французской революции. М.—Л., 1924; *Грекулов Е.Ф.* Секуляризация церковных имений в России. М., 1928; *Вороницын И.П.* История атеизма. Ря-

зань, 1930; *Ле-Дантек Ф.* Атеизм. М., 1930; Вопросы истории религии и атеизма, т. 1—8. М., 1950—60; *Robertson J.M.* Short history of free thought. New York, 1957; Народ про релігію. К., 1958; *Францев Ю.П.* У истоков религии и свободомыслия. М., 1959; *Танчер В.К.* Основи атеїзму. К., 1961; Питання атеїзму: Міжвідомчий науковий збірник, вип. 1—3. К., 1965—68; *Войтко В.І.* Основи атеїзму. К., 1966; Біля райських воріт: Збірник атеїстичного фольклору українського населення Карпат. Ужгород, 1980; *Голобін В.М.* Історична спадщина скиту Манявського та її вплив на формування вільнодумства та елементів атеїзму. В кн.: Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Львів, 1988; *Камю А.* Бунтующий человек. М., 1990; *Сартр Ж.-П.* Дьявол и Господь. В кн.: *Сартр Ж.-П.* Стена. М., 1992.

О.В. Ясь.

АТЕ́Й (р.н. невід. — 339 до н.е.) — скіф. цар, який, за повідомленнями *Поліена*, *Страбона* та Юстіна, жив у 4 ст. до н.е. Вихідне значення його імені, за В.Абаєвим, — «правдивий», «істинний». З А. більшість дослідників пов'язує об'єднувальні процеси у Скіфії (див. *Скіфи*) та розквіт Степової Скіфії в межах єдиної д-ви від *Меотіди* до *Істра.* У 364—346 до н.е. А. чеканить у Гераклеї Понтійській першу серію своїх монет. Друга серія цих монет випускається у 345—339 у Каллатії (давньогрец. місто-держава на зх. узбережжі Чорного м., нині м. Мангалія, Румунія). У 3-й чв. 4 ст. до н.е. (за часів А.) у степовій зоні Пн. Причорномор'я з'являються численні поховання скіф. знаті з великою кількістю золотих речей. У серед. 4 ст. до н.е. скіфи А. просуваються у *Добруджу*, воюють з трибалами, погрожують Істрії. А. веде переговори з Філіппом II Македонським. Останній хоче стати спадкоємцем А., встановити статую Геракла на скіф. землях на Істрі і примушує А. взяти на себе військ. витрати у війнах з трибалами. А. відмовився, і це стало приводом для вторгнення Філіппа II у скіф. володіння. Це відбулося 339 до н.е. У бою 90-річного А. було вбито і взято в полон 20 тис. жінок і дітей та захоплено 2 тис. племінних жеребців. Скіфи були змушені піти з Добруджі.

Літ.: *Граков Б.Н.* Скифы. М., 1971; *Алексеев А.Ю.* Скифская хроника. СПб., 1992; *Андрух С.И.* Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н.э. Запорожье, 1995.

Н.О. Гаврилюк.

«А́ТЛАС» — книжкова ф-ка і вид-во у *Львові.* Одне з найбільших поліграфічних підп-в Зх. регіону України. Як книжкова ф-ка засн. 1882, до 1939 стала однією з найпотужніших у міжвоєн. Польщі, випускала різну поліграфічну продукцію, у т. ч. картографічні вид., гральні карти тощо. З 1995 «А.» діє також як вид-во.

Літ.: Statut akc. Spółki Książnica-Atlas. Zjednoczone Zakłady Kartograficzne i Wydawnicze. Warszawa—Lwów, 1931; *Подвысоцкий В.А.* Залог успеха — эффективная работа каждого. К., 1982; *Федоришин Б.* Атлас: Етапи становлення. «Літературний Львів», 1994, № 12(18).

Б.З. Якимович.

АТРИБУ́ТИКА (від лат. attributio — наділяти, давати) — *спеціальна історична дисципліна* (СІД), що вивчає зовн. ознаки влади (держ. символи), які є свідченням легітимності цієї влади. Атрибути влади виконують функцію носія державницької ідеї та є невід'ємною частиною ідеологічної доктрини влади. Як наук. дисципліна істор. циклу А. тісно пов'язана з ін. СІД — *вексилологією* (прапорництвом), *геральдикою, емблематикою, символікою, сфрагістикою* (сигілографією), *фалеристикою* тощо.

Літ.: Атрибутика. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Зведений бібліографічний довідник-покажчик. К., 1997.

Л.П. Маркітан.

АТРО́ЩЕНКО Василь Іванович (03.07(21.06).1906—15.06.1991) — хімік. Акад. АН УРСР (1972), Герой Соц. Праці (1971), засл. діяч н. і т. УРСР (1958). Н. в м. Юзівка (нині *Донецьк*). Закінчив Одес. хіміко-технологічний ін-т (1931). Од 1935 працював у Харків. хіміко-технологічному (з 1950 — політех.) ін-ті. Від 1938 — зав. каф-ри, 1946—61 — заст. дир. ін-ту. Осн. наук. праці присвячені кінетиці хімічних процесів (переважно в галузі технології зв'язаного азоту), в т. ч. каталітичних. Розробляв теор. основи хімічної технології. Відомими є його роботи з оптимізації технологічних режимів, моделювання хіміко-технологічних процесів, конструювання контактних і абсорбційних апаратів. Лауреат Держ. премії СРСР (1969).

П. у м. *Харків.*

Тв.: Проблема зв'язаного азоту. К., 1969.

Літ.: История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Академія наук України: Персональний склад. К., 1993.

В.М. Даниленко.

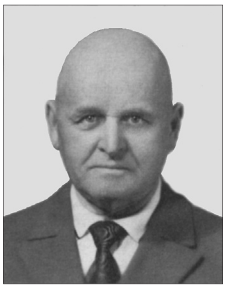

В.І. Атрощенко.

АТТІ́ЛА (р. н. невід. — 453) — вождь *гунів* і союзних їм герм. і сарматських (див. *Сармати*) племен. Об-ня сх. гунів склалося наприкінці 3 ст. н. е. поблизу пн. кордонів Китаю. Частина їх залишилась у степах Монголії, але осн. маса рушила на зх. і в 2-й пол. 4 ст. з'явилася у Пн. Причорномор'ї. За А. європ. протод-ва гунів розташовувалась у Дакії (сучасна Румунія) та Паннонії (тер. сучасної Пн. Сербії, Зх. Угорщини та Сх. Австрії), а ставка вождя — неподалік Токая (нині місто на пн. Угорщини). Гуни підкорили собі протогерманців-*готів,* брали данину із Зх. Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*) та *Візантії.* Спочатку на чолі гунів було двоє братів — А. і Бледа, однак 444 або 445 А. вбив брата і став одноосібним правителем. Особливо він дошкуляв Візантії, неодноразово спустошуючи її балканські володіння і загрожуючи *Константинополю.* У черв. 451 рим. полководець Флавій Аецій завдав ордам А. нищівної поразки у битві на Каталаунських полях в Пн.-Сх. Франції. Могутність гунів була назавжди зламана. А. помер під час свого чергового весілля 453. Ранньосередньовічні джерела повідомляють, що його отруїли.

М.Ф. Котляр.

АУЕРБА́Х Олександр Андрійович (12.02.1844—1916) — гірничий інженер. Н. в м. Кашин (нині місто Тверської обл., РФ) в сім'ї лікаря. 1856 вступив до Гірничого корпусу, після закінчення якого 1868 захистив магістерську дис. з мінералогії. Ад'юнкт-проф. каф-ри мінералогії Гірничого ін-ту. 1871 залишив викладацьку роботу, переїхав у Донец. бас. і став кер. франц. кам'яновугільного т-ва «Société minière et industrielle». Ініціатор розробки покладів ртутних руд (кіновар) у верхів'ях балок Старчева та Залізна поблизу ст. Микитівка (нині тер. м. *Горлівка*), відкритих 1879 гірничим інж. О.Міненковим. Один із засн. з'їздів гірничопромисловців Пд. Росії. 1881—84 за завданням Гірничого департ. керував Богословським гірничим округом (сх. схили Уральського хребта — Пермська губ., Верхотурський пов., нині тер. Свердловської обл., РФ).

В.В. Ауліх.

В.Х. Ауссем.

Г.О. Афанасьєв.

1884 вернувся в Донец. бас., заснував «Товариство ртутного виробництва О.Ауербаха і К°» й поблизу ст. Микитівка 1885 побудував за останнім словом тодішньої техніки шахту «Софія», а навесні 1886 — з-д із вир-ва ртуті. Протягом наступних 10 років підпр-во А. перетворилося на найбільшого в Росії виробника ртуті, посівши 4-те місце у світі після Іспанії, США та Італії.

Перу А. належить низка ґрунтовних наук. досліджень: «О турмалине русских месторождений» (1868), «Описание главных минералогических кабинетов Европы» (1870), «Описание гониометра собственного изобретения для измерения кристаллов под микроскопом» (1870), «Наблюдение над кристаллами топаза под микроскопом» (1879), «О развитии горнозаводского дела в Богословском округе с 1881 по 1888» (1888), «Описание ртутного завода близ ст. Никитовки Бахмутского уезда Екатеринославской губ.» (1888) та ін.

Тв.: Воспоминания. «Исторический вестник», 1905, № 8—12; Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. «Русская старина», 1909, № 6, 12.

Літ.: *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. 1. Х., 1915; *Потолов С.И.* Рабочие Донбасса в XIX веке. М.—Л., 1963.

Ю.П. Лавров.

АУ́ЛИ — с-ще міськ. типу Криничанського р-ну Дніпроп. обл. Розташов. на правому березі Дніпродзержинського водосховища на р. Дніпро, за 2 км від залізничної ст. Воскобійня. У серед. 18 ст. існував *зимівник* запороз. козаків, котрий після ліквідації *Запорозької Січі* перетворили на держ. слободу, заселену вихідцями із сіл Полтав. губ. та селянами-втікачами з різних губерній.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 19 серп. 1941 по 22 жовт. 1943 були окуповані гітлерівськими військами. Пам'ятним знаком увічнено місце форсування рад. воїнами Дніпра 1943 (1968, 1985 — архітектори О.Ющук, В.Козлов, худож. В.Борсуков). Смт — з 1958.

Уродженцем А. є Я.*Новицький* — укр. фольклорист, етнограф, педагог, дослідник Катеринославщини.

Літ.: ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Т.Ф. Григор'єва.

АУ́ЛІХ Вітольд Вітольдович (26.01.1928—21.11.1994) — укр. археолог, дослідник пам'яток слов'ян та княжої доби *Прикарпаття* і *Волині*. Закінчив Львів. ун-т (1950). Від 1953 — в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (нині Ін-т українознавства НАН України). 1960 захистив канд. дисертацію. 1956—64 досліджував Зимнівське городище (див. *Зимне*) поблизу м. *Володимир-Волинський*; результати опубл. 1972 у монографії «Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка 6—7 ст. н. е. в Західній Волині». Від 1969 досліджував *Галич* (*давній*). Автор бл. 100 наук. праць, у т. ч. співавтор колективних монографій «Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час» (1976), «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів» (1982), «Археология Украинской ССР. Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды» (1986), «Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)» (1990).

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Петегирич В., Оприск В.* Життєвий шлях і наукова творчість Вітольда Ауліха (до 70-річчя від дня народження). В кн.: Постаті української археології. Львів, 1998.

В.М. Петегирич.

АУССЕ́М Володимир Християнович (14.07.1879—1936) — рад. держ. і військ. діяч. Н. в м. Орел (нині місто в РФ) у дворянській родині. Виховувався в кадетському корпусі, навч. в Харків. технологічному ін-ті, політехнікумі в Німеччині (земля Брауншвейг). У революц. русі з 1901, *меншовик*. Учасник *Першої світової війни*. Після *Лютневої революції 1917* — чл. Київ. ради солдатських депутатів, перейшов до *більшовиків*. Від лип. 1917 — у керівному складі Полтав. орг-ції РСДРП(б). Від груд. 1917 — чл. Гол. к-ту РСДРП(б)—соціал-демократії України, чл. Нар. секретаріату рад. УНР, секретар фінансів. У лют. 1918 під час наступу військ *Української Центральної Ради* та її союзників вийшов зі складу уряду, перебував на фронті, де керував загонами більшовицької *Червоної гвардії*. Делегат І з'їзду КП(б)У. Влітку—восени 1918 перебував у «нейтральній зоні», чл. Всеукр. центр. військ.-рев. к-ту, командир 2-ї Укр. рад. д-зії, з груд. 1918 одночасно — нач. штабу РВР Укр. рад. армії, в січ. — лют. 1919 команд. групою військ харків. напряму, в черв. — жовт. 1919 — чл. РВР 8-ї армії. 1920—21 — нач. розвідуправління польового штабу РВР. Після завершення громадян. війни деякий час працював у хім. пром-сті, від 1921 до 1925 перебував на дипломатичній роботі в Німеччині й Австрії. 1925—26 — голова Вищої ради нар. г-ва УСРР. 1927 як активного учасника троцькістської опозиції виключено з ВКП(б), у трав. 1929 заарештовано, до 1932 перебував на засланні в Казахстані, після звільнення проживав в Орлі, завідував хім. від-ням Санітарно-бактеріологічного ін-ту. У січ. 1933 знову заарештовано, вислано на 3 роки до м. Астрахань (нині місто в РФ). За свідченням сина, скінчив життя самогубством.

Тв.: К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях). «Летопись революции», 1926, № 5 (20); Автобиография. В кн.: Деятели СССР и Октябрьской революции. М., 1989.

Літ.: Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні: В.Х.Ауссем. «УІЖ», 1989, № 1; *Гриневич Л.* Ауссем Володимир Християнович. В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

«АУФБА́У ОСТ» (нім. «Aufbau Ost» — «Відбудова Сходу») — кодова назва підготовчих заходів до нападу на *СРСР*, що передували безпосередній реалізації плану «*Барбаросса*». Перекидання величезної кількості військ до кордонів Рад. Союзу здійснювалося в обстановці надзвичайної секретності.

Літ.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1, кн. 1. М., 1995.

Т.В. Вронська.

АФАНА́СЬЄВ Георгій (Юрій) **Омелянович** (1848—1925) — історик, громад. діяч. Н. в родині військовика. Тема наук. розробок — історія Єгипту Стародавнього, історія слов'янства та *Російської імперії,* історія серед. віків і новітнього часу (Велика Британія та Франція), рос. літ., політекономія. Від 1879 — викл. Новорос. ун-ту в Одесі, водночас 1879—1912 — власний кореспондент низки одес. і київ. часописів та газет. Управитель Держ. банку в Києві. За часів *Української Держави* — держ. контролер, від 14 листоп. 1918 — міністр за-

кордонних справ *Української Народної Республіки*.

П. в еміграції у м. Бєлград (нині Сербія і Чорногорія).

Частина архіву А., що збереглася, міститься у фондах Ін-ту рукопису НБУВ.

Л.П. Маркітан.

АФАНА́СЬЄВ-ЧУЖБИ́НСЬКИЙ Олександр Степанович (справжнє прізв. — Афанасьєв, псевд.: Невідомий, Лубенець, Пустинник та ін.; 12.03(28.02).1817—18(06).09. 1875)— укр. і рос. історик, мовознавець, етнограф, письменник. Н. в с. Ісківці (нині село Лубен. р-ну Полтав. обл.) в сім'ї дрібного поміщика. Освіту здобув 1829—35 в Ніжин. ліцеї. 1836—43 служив у Бєлгородському уланському полку. 1843 познайомився з Т.*Шевченком*, 1845—46 супроводжував його в подорожі по Лівобереж. Україні. З 1847 служив у канцелярії воронезького губернатора, був ред. неофіц. ч. газ. «Воронежские губернские ведомости». Брав участь в етногр. експедиції мор. мін-ва по Пд. Росії. Після повернення жив у *Санкт-Петербурзі*, де 1864 заснував газ. «Петербургский листок», 1873 працював відп. ред. сатиричного ж. «Искра», а також інспектором шкіл грамотності, зав. музею *Петропавловської фортеці*.

Опубл. пр.: «Дві старовинні малоросійські думи» (1853), «Коротка російська історія для простолюду», «Побут малоросійського селянина» (обидві — 1855), «Поїздка на Дніпровські пороги й на Запорожжя» (1858), «Очерки охоты в Малороссии. Поездка в Южную Россию» (в 2 т., 1861—63); уклав «Словарь малорусского наречия» (1855), опубл. його частину — до літери «З». Перекладав з польс. та франц. мов, зокрема «Історію Наполеона І» (1869—73). Автор літ. творів: оповідання «Нежинские греки» (1831), вірш «Кольцо», уривки з роману «Чугуевский козак» (обидва — 1838); друкував вірші укр. мовою в альманахах «Ластівка» (1841) і «Молодик» (1843), видав анонімну зб. віршів «Що було на серці» (1855), яка складалася з 15 віршів, окремі з них згодом друкувалися в ж. «Основа» під псевд. Невідомий. Деякі з віршів цієї зб. («Скажи мені правду, мій добрий козаче», «Ой, у полі могила», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Прощання») близькі до нар. пісень. Відомі його тв. про Т.Шевченка: «Спогади про Т.Г.Шевченка», стаття-некролог «Землякам. Над гробом Т.Г.Шевченка» (обидва — 1861); прозові тв. рос. мовою: повість «Бабушка (Деревенские сцены)» (1861), «Очерки прошлого» (ч. 1— 4, 1861—71), роман «Петербургские игроки» (1871—72), оповідання «Мельница близ села Ворошилова» (1865) та ін.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. СПб., 1890—93; Українські поезії. Львів, 1912; Поезії. К., 1972.

Літ.: *Франко І.Я.* Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський. В кн.: *Франко І.Я.* Твори, т. 17. К., 1955; *Гнатюк М.* Олександр Афанасьєв-Чужбинський. В кн.: *Афанасьєв-Чужбинський О.С.* Поезії. К., 1972.

Г.С. Брега.

АФГА́НСЬКА ВІЙНА́ 1979—1989 — одна з регіональних «гарячих точок» часів «*холодної війни*». Велася рад. військами проти афг. моджахедів, які намагалися скинути прорад. режим у країні. Причиною війни стало іноз. втручання в афг. внутрішньополіт. кризу, що була наслідком боротьби за владу між місц. традиціоналістами та модерністами. 1973, після позбавлення влади короля Захір Шаха, Афганістан проголошено республікою, першим президентом якої став Мухаммед Дауд. Військ. заколот 27 квіт. 1978 поставив при владі в Афганістані Нар.-демократ. партію, програмні положення якої передбачали модернізацію фактично середньовічного сусп-ва. Це спричинило початок громадян. війни, в яку з огляду на геополіт. міркування — недопущення посилення впливу США в Центр. Азії та захист рад. середньоазіат. республік — під приводом надання інтернаціональної допомоги втрутився *СРСР*. Введення рад. військ на тер. Афганістану почалося на підставі постанови політбюро ЦК КПРС, без формального рішення щодо цього ВР СРСР. Обмежений контингент рад. військ в Афганістані становив 100 тис. військових. Протягом 1980—88 допомога країн Заходу моджахедам склала 8,5 млрд дол., половину з яких надали США. Зміни в зовн. політиці рад. кер-ва після 1985 сприяли процесу політ. врегулювання ситуації в Афганістані. 14 квіт. 1988 СРСР, США, Пакистан та Афганістан підписали Женевські угоди про поетапне мирне вирішення афг. проблеми. Рад. уряд зобов'язався від 15 трав. 1988 до 15 лют. 1989 вивести усі війська з Афганістану. Заг. втрати особового складу рад. військ становили: загинуло — 13 833, поранено — 49 984, полонено — 312, інтерновано — 18 осіб. На А. в. загинуло 2378 вихідців з України. Всього участь у бойових діях брали 546 255 рад. солдатів та офіцерів. 71 учасник став *Героєм Радянського Союзу*, з них 11 українців. В 1990 II з'їзд нар. депутатів СРСР оголосив А. в. злочинною. Україна не має дипломатичних відносин з Афганістаном. Пошук укр. військовополонених А. в. здійснюється через посольство в Пакистані.

Літ.: *Ляховский А.А., Забродин В.М.* Тайны афганской войны. М., 1991; Афганистан: проблемы войны и мира. М., 1996.

А.Ю. Мартинов.

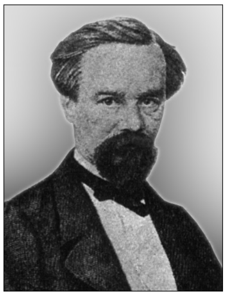

О.С. Афанасьєв-Чужбинський.

АФЕ́НДИКИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід грец. походження. Імовірно, бере початок від родини громад. діячів з м. *Львів*, з яких найбільш відомі Яней, Петро та Іван. **Яней** А. (р.н. і р.с. невід.) уславився як борець за права *православ'я*, був членом *Львівського братства* й послом від нього на Єпископському з'їзді 1590 у м. *Берестя*. Активними чл. Львів. братства були **Петро** А. (р.н. невід. — бл. 1691) та **Іван** А. (р.н. невід. — бл. 1648), останній щедро фінансував братську шк. Старшинська гілка роду заснована **Семеном** А. (р.н. невід. — перед 1730), який виїхав до Рос. д-ви після *Прутського походу 1711*, оселився в *Гетьманщині* й служив полковником у Волоському корпусі. Його діти та онуки кілька десятків років посідали уряди *сотників:* **Степан Семенович** (р.н. невід. — перед 1790), **Максим Степанович** (р.н. невід. — перед 1798) та **Корній Максимович** (р.н. невід. — після 1797) — бориспільського, **Микола Семенович** (р.н. невід. — перед. 1760) — воронківського, **Давид Степанович** (р.н. невід. — після 1768) та **Федір Давидович** (р.н. невід. — після 1784) — баришівського. До цього роду належить також **Іван Корнійович** А. (1786 — після 1848) — відомий держ. діяч, дійсний статський радник (1836), волин. (1832—37), а потім псковський віце-губернатор (1837), голова Псковської скарбничої палати (1837—48).

Герб роду Афендиків.

Різні гілки цього роду внесені до 2-ї та 4-ї частин Родовідної книги Черніг. губ.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. «Киевская старина», 1886, № 7; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. К., 2000.

В.В. Томазов.

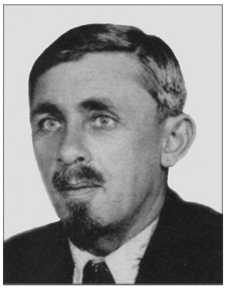

Н.І. Ахієзер.

О.І. Ахієзер.

А. Ахматова.

АФІНЕ́Й (’Αθηναῖος; 2 — поч. 3 ст. н. е.) — давньогрец. письменник. Уродженець Єгипту. До його твору «Бенкетуючі софісти» включено багато уривків із втрачених праць антич. авторів. Серед них є фрагменти, в яких описано географію й історію Скіфії (див. *Скіфи*) та *античних держав Північного Причорномор’я.*

М.В. Скржинська.

АФО́Н (Свята гора) — правосл. монастирський комплекс у Пн.-Сх. Греції, на п-ові Халкідікі. Перші поселення християн-анахоретів, які започаткували первісну форму афонського *чернецтва* та його к-ру, з’явилися тут у 5—6 ст. Наприкінці 1 тис. н. е. став визначним осередком чернецтва, що мав вел. вплив на сх.-християн. світ. Від 1046 називається Святою горою. Після запровадження *християнства* у Київ. Русі (див. *Хрещення Київської Русі*) за кн. *Володимира Святославича* на А. з’явилися перші рус. поселенці. Бл. 1030 вони заснували тут монастир Успіння Богородиці (Ксілургу), вихованцем якого був преподобний Антоній Любецький (див. *Антоній Печерський*). З А. вийшли також ченці, які в 60-х рр. 11 ст. заснували *Святогорський Зимненський монастир* поблизу Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*). 1169 рус. ченцям на Святій горі було надано монастир св. Пантелеймона, який у джерелах називається Руссиконом, або Старим Руссиком. Бл. 1745 на землях грец. Пантократорського монастиря виник скит св. пророка Іллі, заснований Паїсієм *Величковським.*

Нині адм. кер-во монастирським комплексом на А. здійснюється святою общиною, до якої входять представники монастирів, що там розташовані. Вища юрисдикція належить *Константинопольському патріархату.* На цій заповідній тер. функціонує понад 20 великих давніх монастирів і приблизно стільки ж чернецьких скитів. Тут постійно мешкає бл. 2 тис. ченців.

Літ.: *Приселков М.Д.* Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря. «Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка», 1912, т. 18, кн. 3; *Соловьев А.В.* История русского монашества на Афоне. «Записки Русского научного института в Белграде», 1932, вып. 7; *Ричка В.* Дзвони Афону. «Всесвіт», 1996, № 1.

В.М. Ричка.

АХІЄ́ЗЕР Наум Ілліч (06.03(21.02). 1901—03.06.1980) — математик. Чл.-кор. АН УРСР (1934). Брат О.*Ахієзера.* Н. в м. Чериков (нині місто Могильовської обл., Білорусь). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1923). До 1933 викладав у цьому та ін. вузах *Києва* і *Ніжина.* Впродовж 1933—41 — зав. каф-р Харків. ун-ту та Харків. авіац. ін-ту. Від 1933 працював також в Укр. НДІ математики і механіки (од 1934 — його директор). Протягом 1941—74 викладав у вузах Казахстану, *Москви* та *Харкова.* Від 1961 працював у Фіз.-тех. інті низьких температур АН УРСР. Наук. праці в галузі конструктивної теорії функцій, теорії функцій комплексної змінної, аеродинаміки, функціонального аналізу, теорії інтегральних рівнянь. Продовжив дослідження, розпочаті П.Чебишевим і С.*Бернштейном.*

П. у м. Харків.

Тв.: Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве, т. 1. Х., 1977 [у співавт.].

Літ.: *Боголюбов А.Н.* Математики. Механики: Биографический справочник. К., 1983; Академія наук України: Персональний склад. К., 1993.

В.М. Даниленко.

АХІЄ́ЗЕР Олександр Ілліч (31(18). 10.1911—04.05.2000) — укр. фізик-теоретик. Акад. АН УРСР (1964, від 1991 АН України, з 1994 НАН України). Брат Н.*Ахієзера.* Н. в м. Чериков (нині місто Могильовської обл., Білорусь). Закінчив Київ. політех. ін-т (1934). 1938—88 — зав. від., з 1988 — радник при дирекції Харків. фіз.-тех. ін-ту, 1941—74 — зав. каф-ри Харків. ун-ту.

Наук. праці в галузі ядерної фізики, квантової електродинаміки, фізики елементарних частинок, фізики плазми, теорії твердого тіла. Спільно з Я.Файнбергом передбачив пучкову нестійкість плазми (1948), з О.Ситенком — дифракційне розщеплення дейтрона (1955), з В.*Бар’яхтаром* і С.Пелетминським — магнітоакустичний резонанс (1956). Створив шк. фізиків-теоретиків.

Держ. премія УРСР в галузі н. і т. (1986). Засл. діяч н. (1986). Орден «За заслуги» 3-го ст. (1996). Осн. праці (усі у співавт.): «Некоторые вопросы теории ядра» (1950), «Спиновые волны» (1967), «Квантовая электродинамика» (1969), «Электродинамика плазмы» (1974), «Методы статистической физики» (1977), «Электродинамика адронов» (1977).

Літ.: Александр Ильич Ахиезер. К., 1981.

Ю.О. Храмов.

АХМА́Т — центр. постать літописного оповідання про події, що відбувалися між 1287—91 у Посейм’ї, на тер. давньої Чернігівщини (у літописах фігурує під 1283—84). А. порядкував у Курському князівстві, відкупивши в *Золотій Орді* право збору данини з місц. нас. Крім того, заснував дві слободи на землях рильсько-воргольського кн. Олега, котрі й стали причиною кривавого конфлікту між А. і місц. князями. Оповідь про нього, складена невдовзі після зазначених подій, є унікальним за своєю інформативністю джерелом на тлі заг. відсутності відомостей про те, що відбувалося на укр. землях за монголо-татар. доби.

Літ.: *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. М.—Л., 1940; *Kavyrchine M.* Russes et mongols: L’épisode du Baskag de Kursk. В кн.: Revue des études slaves, t. 64, f. 4. Paris, 1992; *Кучкин В.А.* Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата. В кн.: Средневековая Русь, вып. 1. М., 1996.

О.В. Русина.

АХМА́ТОВ Лев Соломонович (23.12.1899—08.03.1937) — один з організаторів і провідників, а згодом і сам жертва комуніст. терору в Україні. Н. в м-ку *Жашків.* Освіта вища, за фахом юрист. 1917—18 — чл. *Української комуністичної партії* (*боротьбистів*). 1920—22 — секретар Раднаркому УСРР, згодом — до 1925 — прокурор губернського суду, 1925—33 — прокурор Верховного суду УСРР, 1934—35 — прокурор Дніпроп. обл. З 1935 — нач. від. трудових колоній НКВС УРСР. Заарештований 31 лип. 1936 за обвинуваченням у приналежності до контрреволюційної троцькістської терористичної орг-ції, що нібито готувала «терористичні акти проти керівників КП(б)У тт. С.*Косіора*, П.*Постишева* і В.*Балицького* на Україні і проти керівників ВКП(б) у Москві». 8 берез. 1937 військ. колегією Верховного суду СРСР у *Москві* засуджений до розстрілу. Вирок виконано в той самий день. Відомості про місце поховання відсутні. Реабілітований 23 верес. 1958.

Ю.І. Шаповал.

АХМА́ТОВА Анна Андріївна (дівоче прізв. — Горенко; 23(11). 06.1889—05.03.1966) — рос. поетеса, перекладачка. Н. в м. *Одеса* в

сім'ї відставного інженера-механіка флоту. По лінії матері належала до старовинного дворянського роду. 1890 родина переїжджає з України в Царське Село (нині м. Пушкін, Ленінгр. обл., РФ). 1905 батьки А. розірвали шлюб, і мати з дітьми жила в *Євпаторії*, потім у *Києві*.

У Києві А. закінчила Фундуклеєвську г-зію і 1907 поступила на юрид. ф-т Вищих жін. курсів (1908—09). 1910 вийшла заміж за поета М.Гумільова, разом з яким була за кордоном: у Франції (1910, 1911), Італії (1912). Живучи в Царському Селі, навч. деякий час на Вищих історико-літ. курсах. 1912 народила сина (Лев Миколайович Гумільов — відомий рос. історик і етнолог). За спогадами А., перші свої вірші написала в 11 років, але вони не збереглися. Найраніші з відомих належать до 1904. Від 1911 А. почала регулярно друкуватися в петерб. й моск. вид. У берез. 1912 вийшла перша зб. віршів «Вечер». А. належала до акмеїстів. Поетеса не сприйняла *Жовтневої революції 1917,* але не захотіла покидати своєї батьківщини. Багато віршів А. відобразили розлад з революц. епохою, однак вона відмежувалась і від білих емігрантів. У 1918—23 поезія А. мала великий успіх, її вірші багаторазово перевидавались. Від серед. 1920-х до серед. 1930-х рр. — період творчого мовчання. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* створила вірші, сповнені патріотизму, громадян. звучання.

1946 була піддана несправедливій критиці і надовго усунута від літ. процесу. Лише з 2-ї пол. 1950-х рр. знову почала друкуватися («Путем всея земли», «Северные элегии»); багато творів присвятила темі захисту миру — «Песня мира», «Говорят дети». А. чимало переклала із сх.- та зх.-європ. поезії. Підсумкова зб. — «Бег времени. Стихотворения. 1909—1965» (1965).

Творчість А. пов'язана з Україною: тематика багатьох віршів 1907—14 навіяна спогадами про київ. період життя (цикл «Киевская тетрадь»). Враження від перебування у Криму надихнули на створення циклу «У самого моря», написаний 1914 (1921). Переклала зб. І.*Франка* «Зів'яле листя», кілька віршів П.Усенка.

Лише 1987 опубл. цикл віршів «Реквием», написаний 1935—61, в якому з великою силою відтворено трагізм часів сталінських репресій. Вірші А. — одне з найяскравіших явищ рос. та світ. поезії 20 ст.

П. у м. Домодєдово (Моск. обл., РФ), похована у *Санкт-Петербурзі.*

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1986; Поезії. К., 1989; Венок Ахматовой: Стихотворения. Одесса, 1989.

Літ.: *Добин Е.С.* Поэзия Анны Ахматовой. Л., 1968; *Жирмунский В.М.* Творчество Анны Ахматовой. Л., 1979; Русские писатели: Библиографический словарь, т. 1. М., 1990.

Л.В. Ковпак, О.І. Петровський.

АХТІА́Р — назва до 1784 м. *Севастополь.*

АХШАРУ́МОВ Дмитро Володимирович (20(08).09.1864—03.01.1938) — музичний діяч. Н. у м. *Одеса*. Муз. освіту здобув у Петерб. та Віденській консерваторіях. З 1886 розпочав діяльність як скрипаль. Протягом наступного десятиріччя виступив з 200 концертами, виконав чимало складних творів класичного скрипкового репертуару, деякі власні композиції й обробки.

1898, переїхавши до *Полтави*, ініціював створення у місті симфонічного оркестру, очолив губернське від-ня Рос. муз. т-ва, сприяв заснуванню муз. уч-ща. 1900—14 очолював як диригент і організатор гастрольні виступи оркестру, було здійснено 11 турне до *Варшави*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), *Санкт-Петербурга*, Воронежа, Одеси та ін. міст. Завданням музикантів була популяризація творів видатних композиторів-класиків. Колективом були виконані майже всі симфонії Л.Бетховена, п'ять симфоній Ф.Й.Гайдна, дві симфонії В.-А.Моцарта, твори П.*Чайковського*, М.*Глинки*, М.*Лисенка* та ін. Оркестру належить першість у виконанні «Української симфонії» М.*Калачевського.*

З 1919 працював як музикант, диригент, педагог у *Феодосії*, *Москві,* Петрограді (нині С.-Петербург), Воронежі. 1929 переїхав до Туркменістану, став одним із засн. Ашхабадського муз. уч-ща. 1935—38 зазнав політ. переслідувань. Заарештований.

П. в ув'язненні. Посмертно реабілітований.

Літ.: *Кауфман Л.С.* Дмитро Володимирович Ахшарумов. К., 1971.

Л.А. Нестуля.

АШЕ́ЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ́ КРИ́МУ — група пам'яток ашельської доби раннього *палеоліту*. Найдавнішими є відкриті в різних частинах п-ова стоянки із знаряддями на основі гальок (Ечкі-Даг та ін.), але вивчені вони поки що недостатньо. Більш повними є відомості про пізньоашельські стоянки під відкритим небом, для яких характерні великі знаряддя зі сколів, рубила й архаїчні двобічно оброблені ножі (Заскельне IX, Шари I—III та ін.), та про печерні й відкриті стоянки на зразок нижнього шару Кіїк-Коби (див. *Кіїк-Кобинська культура*) — Кабазі II, шар IV, Червоний Мак та ін. — із зубчастими й виїмчастими знаряддями незначних розмірів. Залишки фауни виявлені лише на поодиноких стоянках. Вони представлені кістками бізонів, коней, віслюків, оленів та ін. Походження А. п. К. остаточно не з'ясоване; деякі з їх аналогів є у складі мустьєрської культури (див. *Мустьєр*) п-ова.

Літ.: *Колосов Ю.Г. и др.* Ранний палеолит Крыма. К., 1993.

В.М. Степанчук.

АШЕНБРЕ́ННЕР Михайло Юлійович (21(09).09.1842—11.11.1926) — революц. діяч, офіцер, мемуарист. Н. в м. *Москва* в родині інженера, обрусілого німця. Від 1853 навч. в моск. кадетському корпусі (одним із його викладачів був С.*Соловйов*), 1860 номінований на поручика стрілец. батальйону. Відмовився перейти до гвард. полку, що придушував *польське повстання 1863—1864,* і потрапив до розряду неблагонадійних. 1864 — в Україні (Акерман, нині *Білгород-Дністровський*; Катеринослав, нині *Дніпропетровськ*; *Миргород*). 1865—70 — учасник бойових дій у Туркестані. Відзначений нагородами.

1870—82 служив у Причорномор'ї (останній чин — підполковник), створив у *Миколаєві* та *Оде-*

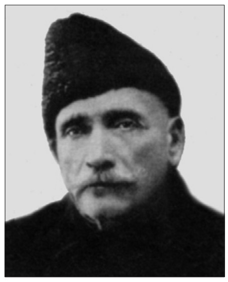

Д.В. Ахшарумов.

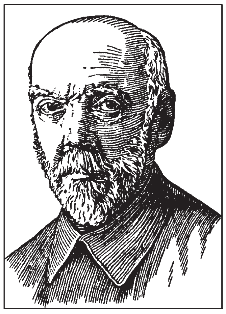

М.Ю. Ашенбреннер.

М.С. Гумільов,
Л.М. Гумільов,
А.А. Ахматова. 1916.

сі антиурядові осередки військовиків, познайомився з А.*Желябовим*, М.*Фроленком*, В.Костюриним, В.*Фігнер*. Через лейтенанта О.Буцевича приєднав свої гуртки до «*Народної волі*».

1883 заарештований за доносом С.Дегаєва у Смоленську (нині місто в РФ). 1884 на «процесі 14-ти» засуджений до смерті, але страту було замінено довічною каторгою. Від осені того року утримувався в *Шліссельбурзькій фортеці* (1896 за коронаційним маніфестом *Миколи II* термін ув'язнення було визначено 20-літнім). 1904 висланий до Смоленська під нагляд поліції.

Від 1906 публікував спогади в час. «Былое». 1917—22 читав лекції в місц. спілці кооператорів і школах, викладав у політех. ін-ті, з 1923 мешкав у моск. будинку ветеранів. 1924 видав кн. «Военная организация Народной воли и другие воспоминания» (на основі вже друкованих журнальних статей, у т.ч. спогадів «Военно-революционная организация партии Народной Воли», вміщених 1923 в ж. «Каторга и ссылка»). 1925 написав автобіографію для Енциклопедичного словника Гранатів (див. *Гранат, енциклопедичний словник*).

П. у м. Москва.

Літ.: Памяти Михаила Юльевича Ашенбреннера. «Каторга и ссылка», 1927, № 3; *Фроленко М.Ф.* М.Ю.Ашенбреннер. М., 1930; Деятели СССР и революционного движения России. М., 1989.

П.Г. Усенко.

А́ШИК Антон Балтазарович (1802—07.06.(26.05).1854) — чиновник, історик, дійсний чл. *Одеського товариства історії та старожитностей* (1839). Н. в м. Дубровнік (нині Республіка Хорватія) в родині купця. З батьком-іммігрантом 1812 поселився в *Одесі*. 1817 вступив на службу до канцелярії Херсон. військ. губернатора. 1821 — в *Керчі,* служив у правлінні обмінною торгівлею з кавказ. горцями.

Під кер-вом І.*Стемпковського* разом із П.Дебрюксом та І.*Бларамбергом* прилучився до археол. розкопок. Від 1833 — дир. Керченського музею старожитностей. 1837 відкрив *Царський курган*. Значну кількість унікальних місц. знахідок передав Ермітажу у *Санкт-Петербурзі* та до тодішніх зарубіжних музеїв. У 1-й пол. 1840-х рр. був відряджений до Італії та Австрії. 1852 переведений до штату Новорос. і Бессарабського генерал-губернатора, 1853 обійняв посаду бібліотекаря Одес. публічної б-ки. Колекціонував рідкісні вид., тв. мист-ва та ін.

Автор низки публікацій, у т.ч. «Керченские древности. О Пантикапейской катакомбе, украшенной фресками» (Одеса, 1845), «Часы досуга с присовокуплением писем о керченских древностях» (Одеса, 1851), біографії І.Стемпковського («Записки Одесского общества истории и древностей», т. 5, 1863). За монографію «Воспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами» (1848—49) удостоєний почесного відгуку Демидовської комісії Петерб. АН.

Нагороджений рос. та іноз. орденами, зокрема св. Володимира 4-го ст., св. Станіслава 2-го ст., св. Анни 2-го ст.

П. у м. Одеса.

Літ.: *Мурзакевич Н.* Антон Балтазарович Ашик. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1863, т. 5; *Яковлев В.* Ашик. В кн.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 1, СПб., 1889; Архив Раевских, т. 3. СПб., 1910.

П.Г. Усенко.

АШКЕНА́ЗІ (Ашкеназ у пер. з івриту — Німеччина) — самоназва одного з двох найчисленніших субетносів єврейс. народу (ін. субетнос — сефарди — нащадки вихідців з середньовічної Іспанії). Формування субетносу А. бере поч. від 476 р. н. е. на зх.-європ. територіях. Після зруйнування Зх. Рим. імперії в 5—10 ст. у Зх. Європі тривав процес творення єврейс. громад. На поч. 11—12 ст. А. називають себе деякі євреї Пн.-Зх. Європи, в першу чергу Німеччини та Франції. З метою збереження своєї етнічної ідентичності вони створили мову ідиш (12 ст.), яка базувалася переважно на нім. мові та на івриті. Ідиш згодом став однією з найпоширеніших єврейс. мов.

Унаслідок посилення антисемітизму в країнах Зх. Європи в 13—15 ст. відбувалася еміграція А. на сх.-європ. землі — в Польщу, Литву, на укр. та білорус. терени. Протягом 16—17 ст. в Сх. Європі постали громади А., що відіграли значну роль в історії єврейс. народу. В цих громадах була створена система самоврядування, яка забезпечувала піклування і допомогу кожній сім'ї, кожному чл. общини, нац. освіту, а також регулювання взаємовідносин з владою тощо. Протягом *середньовіччя* та Нового часу чисельність А. у світі невпинно зростала — на рубежі 17—18 ст. А. за своєю кількістю уже переважали сефардів. Згодом сефарди асимілювалися з А., перейняли їхні звичаї і традиції. За даними перепису 1897, на укр. землях мешкало понад 3 млн євреїв, і усі вони вважали себе А. Сьогодні у світі бл. 13 млн євреїв. 95 % з них ідентифікують себе як А.

Літ.: *Телушкин И.* Еврейский мир. Иерусалим—М., 1992; American Jewish Year Book. 1996. New York, 1997.

А.Ю. Подольський.

АШКЕНА́ЗІ (Aszkenazy) **Шимон** (28.12.1866—22.06.1935) — польс. історик, дипломат. Н. у м. Завихост біля Сандомира. Навч. у Варшавському, Геттінгенському ун-тах, 1902—14 — проф. Львів. ун-ту, з 1928 — почесний проф. Варшавського ун-ту, чл. Польс. акад. знань (1909), почесний чл. Польс. істор. т-ва (1924). 1920—23 — представник Польщі в *Лізі Націй*. За політ. поглядами був близький до Ю.*Пілсудського*. Спеціалізувався в галузі політ. історії Польщі 19—20 ст. (залишаючи осторонь екон. проблеми): «Князь Юзеф Понятовський» (1905), «Росія — Польща. 1815—1830» (1929) та ін. Вів гостру полеміку з представниками краківської істор. школи, боровся з їх песимізмом у поглядах на історію Польщі, засуджував політ. угодовство. Пробуджував незалежницькі настрої серед польс. сусп-ва. Виступав за приєднання *Східної Галичини* до Польщі, проти держ. незалежності України. Творець львів. шк. польс. істориків — «школи Ашкеназі», з якої вийшло кілька відомих учених: Н.Гонсяровська-Грабовська, В.Конопчинський, М.Кукель, Я.Рутковський, М.Сокольницький та ін.

Тв.: Rosja — Polska. 1815—1830. Lwów — Warszawa, 1907; Napoleon a Polska, t. 1—3. Warszawa—Kraków, 1918—19; Książę Józef Poniatowski, 1763—1813, wyd. 4. Warszawa, 1922; Lukasiński, t. 1—2. Warszawa, 1929.

Літ.: *Dutkiewicz J.* Sz.Aszkenazy i jego szkoła. Warszawa, 1958; *Barycz H.* Na przełomie dwóch stuleci. Wrocław, 1977; *Zahorski A.* Szymon Aszkenazy. В кн.: Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci. Warszawa, 1986.

І.Т. Лісевич.

БАБАЇ́ — с-ще міськ. типу Харків. р-ну Харків. обл. Розташов. на р. Уди (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), поблизу залізничної ст. Покотилівка. Перша згадка про Б. у писемних джерелах датується під 1643. Від 50-х рр. 17 ст. входило до *Харківського полку*. Під час *гайдамацького руху* 50—70-х рр. 18 ст. місц. жителі підтримали козац.-сел. загони, що діяли біля Б.

Смт від 1938.

З Б. пов'язані імена діячів укр. к-ри, зокрема 1774 тут жив філософ і поет Г.*Сковорода* (зберігся донині будинок, де він працював).

Літ.: *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Х., 1954; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Бабаї: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1996.

Р.Ю. Подкур.

БА́БЕЛЬ Ісаак Еммануїлович (13(01).07.1894—27.01.1940) — рад. письменник. Н. в *Одесі* в єврейс. сім'ї торговця. Навч. в Одес. комерційному уч-щі. Закінчив Київ. комерційний ін-т (1915). 1920 пішов добровольцем до *Першої Кінної армії* під командуванням С.*Будьонного*.

Майстер короткого оповідання. Змальовував події громадян. війни на тер. України (зб. оповідань «Конармия», 1926); життя єврейс. бідноти дореволюц. Одеси й злочинного світу («Одесские рассказы», 1931; п'єса «Закат», 1928). Автор кількох кіносценаріїв. Деякі статті та нотатки підписував псевд. К.Лютов. У 1930-ті рр. майже не друкувався.

У трав. 1939 заарештований за безпідставним звинуваченням у антирад. діяльності. Під час арешту конфісковано усі рукописи. 26 січ. 1940 винесено смертний вирок, наступного дня страчений. 1954 реабілітований.

Похований у *Москві*, в Донському монастирі. Книги Б. перекладено багатьма мовами світу.

Літ.: Воспоминания о Бабеле. М., 1989; *Маркиш Ш.* Бабель и другие. К., 1996; *Поварцев С.* Причина смерти — расстрел. М., 1996.

Л.О. Гаврилюк.

БАБЕ́НКО Трохим Іванович (Отаман Голий; 1898—15.12.1921) — один з кер. повстанського сел. руху 1920—21. Н. в с. Хрещатик (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.). Працював офіціантом на річковому пароплаві (на р. Дніпро). Учасник *Першої світової війни*. Старшина *Армії Української Народної Республіки*. 1919 — на боці рад. влади, призначений воєнкомом у м-ко *Городище*. 1920 взяв участь у антибільшовицькому русі на тер. сучасної Черкас. обл., в р-ні с. Мліїв (нині село Городищенського р-ну), Городища, міст *Канів*, Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). Очолював т. зв. Мліївську республіку. Згідно з рад. джерелами, під кінець 1920 його загін був одним з найчисленніших повстанських з'єднань в Україні (налічував бл. 4 тис. бійців). Убитий чекістами 15 груд. 1921.

Літ.: Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996.

В.І. Прилуцький.

БА́БИ КАМ'ЯНІ́ —див. *Половецькі статуї.*

БА́БИН ЯР — одне з найвідоміших пам'ятних місць, пов'язаних із людською трагедією. У роки *Другої світової війни* — місце нацистського геноциду. На тер. Б.Я. — у ті роки це була мережа глибоких ярів на пн.-зх. околиці *Києва* довжиною 2,5 км, оточених, з одного боку, пустирем і урочищем, а з другого — кладовищем (нині — на тер. Сирецького житлового масиву) — починаючи з 29 верес. 1941 і до жовт. 1943 гітлерівські окупаційні власті знищили понад 100 тис. осіб.

Спочатку масово розстрілювали лише нас. єврейс. національності з метою реалізації расистської юдофобської програми Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини з «остаточного вирішення єврейського питання» («енделезунг»). Поперваx гітлерівська адміністрація спробувала організувати в місті єврейс. погром. Для цього було розповсюджено чутки, в яких євреї звинувачувались у вчинених наприкінці верес. вибухах і пожежах у центрі міста (насправді це вчинили не вони, а рад. військ. диверсанти та рад. спецпідрозділи держ. безпеки, щоб завдати шкоди окупантам). Коли задум не вдався, окупаційні власті під приводом сфабрикованих від імені місц. жителів «вимог покарання» євреїв оголосили наказ про масову відправку євреїв з міста нібито задля їхнього захисту від самосуду з боку населення. Прибулих для відправки відвели до Б.Я., де знищили. У донесенні до Берліна про події на

Пам'ятник жертвам Бабиного Яру. Скульптори М.Лисенко, О.Вітрик, В.Сухенко, архітектори А.Ігнащенко, М.Іванченко, В.Іванченков, 1976.

Б

І.Е. Бабель.

М.П. Бабич.

Б.М. Бабій.

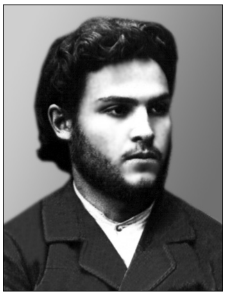

І.В. Бабушкін.

окупованій тер. за 7 жовт. 1941 зондеркоманда 4-«а» повідомляла: «За погодженням з комендантом міста було видано заклик до всіх євреїв зібратись у понеділок, 29 вересня, до восьмої години у визначеному місці. Ці заклики були розклеєні членами створеної української міліції по всьому місту. Одночасно усно було також повідомлено, що всі євреї Києва переселяються. У взаємодії зі штабом групи і двома командами полку поліції «Південь» 29 і 30 вересня зондеркоманда 4-«а» стратила 33 771 єврея». Усього за час окупації в Б.Я. розстріляно й знищено в «душогубках» понад 50 тис. громадян єврейс. національності. Відомі факти рятування киянами від загибелі людей єврейс. національності. По війні понад півсотні рятівників удостоєні почесного звання «Праведники Бабиного Яру».

У Б.Я. гітлерівці розстріляли також десятки тис. громадян укр., рос., циганської та ін. національностей (серед них — моряки *Дніпровської військової флотилії*, в'язні *Сирецького табору військовополонених*, учасники комуніст. антигітлерівського підпілля, чл. *Організації українських націоналістів*). Перед залишенням Києва окупаційні власті провадили роботи з викопування, спалення й роздріблення кісток жертв розстрілів. Наприкінці верес. 1943 команда в'язнів (327 осіб), зайнята на цих роботах, вчинила масову втечу, але врятуватися вдалося лише 14 особам.

Пам'ять про трагедію в Б.Я. увічнено чотирма пам'ятниками, документальною повістю А.Кузнецова «Бабин Яр», симфонією Д.Клебанова, документальними кінофільмами тощо.

Літ.: *Дзюба І.* У 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру. «Українське слово», 1967, ч. 134; *Добрянський М.* Бабин Яр. «Український самостійник», 1968, ч. 136; *Нагель Г.* В боях нашего века. М., 1987; *Шимановский М.* Бабий Яр: Страницы трагедии. К., 1991; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941—1944: Сборник документов и материалов. Иерусалим, 1991; *Спектор Ш., Кіншиц М.* Бабин Яр. Ієрусалим, 1991; Черная книга. К., 1991; Трагедія Бабиного Яру. К., 1991; Бабин Яр: Материалы. Израиль, 1993; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. К., 1997; Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942), т. 2. Львів, 1998; Відлуння Бабиного Яру: Поетична антологія, вид. 2. К., 2001.

М.В. Коваль.

БА́БИНСЬКА КУЛЬТУ́РА — див. *Багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура.*

БА́БИЧ Михайло Павлович (22.07.1844—07.08.1918) — наказний отаман *Кубанського козацького війська* від 3 лют. 1908 по 26 берез. 1917. Перший (од часу створення Кубанського війська) отаман-кубанець з родових кубанських козаків. Н. в сім'ї ген. П.Бабича. Закінчив Михайлівський кадетський корпус у Воронежі (нині місто в РФ). Службу почав 1862 в Тарутинському батальйоні. 1863 направлений на Кавказ, брав участь у поході проти горців, потім служив в армійських стройових частинах. Перебував у складі Єреванського загону під час *російсько-турецької війни 1877—1878*, штурмував фортецю Баязет (нині місто в Туреччині), одержав чин капітана. 1880—81 брав участь у бойових діях проти ахалтекинців під командуванням ген. М.Скобелєва. 1888 призначений командиром 4-го Кубанського пластунського батальйону, від 1891 Новобаязетського і 156-го Єлизаветського піх. полків, одержав чин полковника. 1897 — отаман Єкатеринодарського від. Кубанської обл. 1899 одержав чин генерал-майора і переведений на посаду пом. наказного отамана. Від груд. 1906 до 1908 – військ. губернатор області. 1907 за відмінну службу надано чин генерал-лейтенанта. У лют. 1908 за поданням намісника царя на Кавказі призначений наказним отаманом Кубанського козац. війська. Поміж козацтва Б. був знаний як добрий адміністратор і безкорислива людина. У його формулярному списку в графі про майновий стан записано: «Крім утримання по службі, нічого не має». У берез. 1917 у зв'язку з хворобою наказом *Тимчасового уряду* звільнений зі служби з мундиром і пенсією. 7 серп. 1918 відставний 74-річний отаман був страчений більшовиками у м. П'ятигорськ (нині місто Ставропольського краю, РФ), біля підніжжя гори Машук.

Літ.: Казачий словарь-справочник, т. 1. Кливленд, США, 1966; Екатеринодар—Краснодар 1793—1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях: Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

БАБІ́Й Борис Мусійович (25.07.1914—19.09.1993) — укр. правознавець, історик д-ви і права. Д-р юрид. н. (1964), проф. (1966), чл.-кор. (1967), акад. АН УРСР (1972). Засл. діяч н. і т. УРСР (1974). Н. в с. Гурівці (нині село Козятинського р-ну Він. обл.). Закін. юрид. ф-т Київ. ун-ту (1940). 1940—47 — на прокурорських посадах у Червоній армії (від 1946 — *Радянська армія*). 1947—49 — на викладацькій та адм. роботі в Київ. ун-ті. Від 1949 — в Секторі д-ви та права (від 1969 — Ін-т д-ви та права) АН УРСР. Зав. від. (1966—88), дир. (1974—88) Ін-ту д-ви та права АН УРСР. Акад.-секретар Відня економіки, історії, філософії та права (з 1976 — Від-ня історії, філософії та права) АН УРСР (1970—88). Від 1988 — радник Президії АН УРСР. Автор праць з історії та теорії д-ви і права УРСР і рад. буд-ва. Держ. премія УРСР (1981). Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ст. (обидва — 1945) та ін. нагородами.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; В.І. Ленін і будівництво Української Радянської держави. К., 1957; Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961; Государственное строительство и право Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). К., 1963; Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972; Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР. 1919—1973. К., 1974; Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР. 1919—1984. К., 1984.

Літ.: Б.М. Бабий: [Библиография]. К., 1984; *Мурашин Г., Кульчицький В.* Ювілей вченого (До 70-річчя з дня народження юриста Б.М.Бабія). «Радянське право», 1984, № 7; Бабій Борис Мусійович. «Правова держава», 1994, вип. 5. Національна академія наук України: Персональний склад. 1918—1998. К., 1998.

О.В. Ясь.

БА́БУШКІН Іван Васильович (парт. псевд.: Микола Миколайович, Богдан та ін.; 03.01.1873—18.01.1906) — професіональний революціонер, більшовик. Н. в с. Леденське Тотемського пов. Вологодської губ. (нині с-ще міськ. типу ім. Бабушкіна Вологодської обл., РФ) в сім'ї селянина-бідняка. Протягом 1887—91 працював учнем слюсаря в торпедній майстерні Кронштадтського порту, від літа 1891 — слюсарем Семяни-

ковського з-ду в *Санкт-Петербурзі*. 1894 вступив до марксистського гуртка, яким керував В.*Ленін*. 1895 брав активну участь у діяльності *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В січ. 1896 заарештований і в лют. 1897 висланий до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). У груд. 1897 виступив одним з ініціаторів створення *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, який під його кер-вом намагався поширити свій вплив на низку пром. центрів Донбасу, організував у селах навколо Катеринослава сільс. гуртки «Начало», «Зіронька», «Вперед», які були зв'язані з катериносл. «Союзом боротьби...». У жовт. 1898 очолив Катериносл. к-т *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. 1900 виступив одним з ініціаторів видання газ. «Южный рабочий», був агентом і кореспондентом «*Искры*». 1901 ув'язнений в Катериносл. в'язниці, звідки в лип. 1902 втік і емігрував до Лондона, де написав «Спогади» про революц. діяльність 1893—1900. Восени 1902 нелегально повернувся до Росії і продовжував революц. роботу. У січ. 1903 знову заарештований і засланий на 5 років до Верхоянська (нині місто Республіки Саха (Якутія), РФ). Звільнившись за амністією 1905, Б. брав активну участь у *революції 1905—1907*, входив до Читинського та Іркутського к-тів РСДРП. В січ. 1906 під час транспортування зброї повсталим на ст. Слюдянка (нині місто Іркутської обл., РФ) захоплений каральним загоном і без суду розстріляний на ст. Мисова (нині м. Бабушкін в Республіці Бурятії, РФ).

Тв.: Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина (1893—1900). М., 1955.

Літ.: *Новоселов М.А.* Иван Васильевич Бабушкин. 1873—1906. М., 1954; *Рашев П., Яременко Е.* Революционная деятельность И.В. Бабушкина на Украине. К., 1955.

Ю.П. Лавров.

БАВА́РІЯ — істор. область, федеральна земля у ФРН. Пл. — 70,6 тис. км^2. Нас. 12 млн осіб (1996). На тер. Б. мешкають три групи нас., яких розрізняють за мовним діалектом та звичаями: на пд. і сх. землі — старобаварні німці (бавари), на пн. — франконці, на пд.-зх. — баварські шваби. Межує з Австрією та Чехією. Столиця — Мюнхен. Пн. області Б. більш розвинуті у пром. відношенні.

Зв'язки України з Б. сягають *середньовіччя*, тоді була налагоджена торгівля *Києва* з м. Реґенсбурґ. Від 16 ст. укр. молодь навч. у вищих школах Б. Укр. козаки брали участь у 30-літній війні в армії курфюрста Максиміліана I Баварського (1573—1651). П.*Орлик* мав політ. зв'язки з курфюрстом Карлом VII Альбрехтом (1726—45). У Мюнхені працювали видатні укр. митці — графік Г.*Нарбут*, худож. О.*Мурашко*, скульп. М.*Паращук*. Після *Другої світової війни* в Б. виникло найбільше скупчення укр. політ. еміграції: 1946 кількість українців у Б. досягала 100 тис. осіб. Згодом багато з них виїхало до США, Канади та ін. амер. країн. Нині українців найбільше мешкає у Мюнхені, де зосереджена їхня політ., громад., культ. діяльність. Особливо активізувалася вона в 1990-х рр., після возз'єднання Німеччини і проголошення України незалежною д-вою. Наприкінці 1990-х рр. у Мюнхені створено «Робочий форум України», який сприяє поглибленню укр.-нім. зв'язків у різних сферах сусп. життя. У Б. діють: *Український вільний університет*, Укр. тех. екон. ін-т, *Богословська академія УАПЦ*, НТШ, УВАН, укр. театри й хори, розвивається укр. преса.

Літ.: Германия: Страна представляется. Бонн, 1990; Німеччина у фактах. Франкфурт-на-Майні, 1996; *Яцишин М.* Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х — 90-ті роки XX століття. Луцьк, 1999.

І.М. Кулинич.

БАВА́РСЬКИЙ ГЕО́ГРАФ, «Опис міст та областей на північ від Дунаю» — геогр. твір, написаний у швабському монастирі Райхенау в 2-й пол. 9 ст. Це перелік понад півсотні племен і народів Центр. і Сх. Європи. Серед них згадано русів (Ruzzi), *бужан* (Busani), *уличів* (Unlizi), *хозар* (Caziri). Ідентифікація більшості назв украй утруднена. Зв'язок швабського монастиря з місією *Кирила і Мефодія* наводить на думку, що при створенні Б. г. могли бути використані дані, зібрані під час місіонерської діяльності останніх серед слов'ян.

Літ.: *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий. М., 1993; *Горский А.А.* Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства. В кн.: Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1995 год. М., 1997.

А.Г. Плахонін.

БАГАЛІ́Й Дмитро Іванович (07.11.1857—09.02.1932) — укр. історик, громад. та політ. діяч. Акад. УАН (1918). Батько А.*Багалій-Татаринової*. Н. в м. *Київ* у сім'ї ремісника. Закінчив 1-шу Київ. класичну г-зію (1876). Того ж року вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту, де приєднався до демократ. ч. студентства. За участь у виступі студентів 1876 виключений на півроку з ун-ту з правом відновлення. 2-й семестр навч. у Харків. ун-ті. 1877 повернувся на навчання на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту, який закінчив 1880. 1882 захистив дис. на вчений ступінь магістра рос. історії. Від 1887 — д-р історії. Ректор Харків. ун-ту (1906—10). Займався громад. та політ. діяльністю. Ще під час навч. у Київ. ун-ті вступив до напівлегальної молодіжної орг-ції «Кош». Члени її виступали за нац. права укр. народу під гаслами просвітництва. Від 1880 — чл. Київ. громади. З переїздом до *Харкова* став від 1883 чл. *Харківського історико-філологічного товариства*. На сторінках періодичного зб. т-ва опублікував значну кількість своїх матеріалів з історії *Слобідської України*. Один з організаторів істор. архіву та етногр. худож. музею Харкова. Голова видавничого к-ту Харків. т-ва поширення писемності в народі. Голова правління Харків. громад. б-ки (1893—1905). 1901 обраний чл. Харків. міськ. думи, в якій очолив музейну комісію. Очолював підготовчий к-т з проведення XII археол. з'їзду в Харкові (1902; див. *Археологічні з'їзди*). 1905 вступив до *Конституційно-демократичної партії*, співробітничав у кадетській газ. «Мир». Брав активну участь у виборчій кампанії 1906 у I Держ. думу (див. *Державні думи*), пропагуючи програму кадетів. Обраний виборщиком у Держ. думу за списком кадетської партії. Від 1906 — чл. Держ. ради *Російської імперії* від ун-тів. У своїх виступах вимагав широкої політ. амністії та скасування смертної кари в країні.

Д.І. Багалій.

Після розгону царським урядом 1906 I Держ. думи на знак протесту вийшов зі складу Держ. ради. 1911 його вдруге обрано чл. Держ. ради від ун-тів, в якій він

виступав проти станових привілеїв у сусп-ві, домагався розширення прав жінок та сприяв розвиткові науки. У ці роки Б. утвердився на позиціях рос. політ. лібералізму. 1914 обраний міськ. головою Харкова. Після *Лютневої революції 1917* приєднався до політ. руху укр. ліберально-демократ. інтелігенції. На виборах до нового складу міськ. думи вчений виступав від укр. демократ. блоку. Чл. Центр. к-ту охорони пам'яток старовини й мист-ва в Україні (1917). Після 1917 відійшов від політ. життя, пізніше відмовився від посади прем'єр-міністра в уряді *Української Держави*. 1918 — чл. Культ. комісії в складі Мирової делегації Укр. Д-ви на переговорах з РСФРР. 1918—19 читав лекції у Харків. ун-ті й на Вищих жін. курсах та займався громад. діяльністю: очолив у Харкові культ.-просвітницьке т-во «Просвіта», працював у складі Комісії з підготовки законопроекту Статуту УАН. Разом із В.*Вернадським* і А.*Кримським* очолив роботу зі створення УАН. Визнанням наук. і громад. заслуг вченого стало його обрання першим віце-президентом УАН і першим головою історико-філол. від-ня УАН. Із встановленням в Україні рад. влади Б. наприкінці 1920-х рр. перейшов на її бік, брав активну участь в організації науки. 1919—20 — чл. Всеукр. к-ту охорони пам'яток мист-ва і старовини. У жовт. 1921 під його кер-вом створено н.-д. каф-ру історії України, кер. якої він був до кінця життя. 1930 каф-ра була реорганізована в багатогалузевий *Науково-дослідний інститут історії української культури імені академіка Д.Багалія*. Вчений очолив також перший в країні НДІ з вивчення життя та творчості Т.*Шевченка* (Ін-т Тараса Шевченка, 1926). Брав активну участь у створенні рад. вищої школи. На поч. 1920-х рр. увійшов до Комісії консультантів при Наркомосі УСРР, створеної 1920 для розробки програми ВШ. З реформуванням Харків. ун-ту в Акад. теор. знань обіймав посаду декана і зав. каф-ри. Після створення Харків. ін-ту нар. освіти і до 1927 працював у ньому проф., викладаючи курс історії України. Значний вклад вніс у розвиток архів. справи, очолюючи спочатку архів. секцію Харків., а згодом Всеукр. к-ту з охорони пам'яток мист-ва і старовини (1920), був заст. голови Гол. архів. управління УСРР, кер. Центр. архів. управління УСРР (1923—24), сприяв налагодженню видавничої діяльності Укрцентрархіву. 1925 в ході Всеукр. архів. наради виступив ініціатором ухвалення рішень та звернення до уряду УСРР щодо повернення з Росії архів. фондів та документів, що стосуються історії України.

У своїй творчості в дорад. період Б. спирався на ідеї позитивістської (див. *Позитивізм в історичній науці*) історіографії 19 — поч. 20 ст. Його наук. діяльність була пов'язана переважно з дослідженням конкретних проблем історії України 2-ї пол. 17— 19 ст. Вченим тоді було опубл. понад 350 наук. праць з історії *Лівобережної України*, Слобідської та Пд. України 15—18 ст., з історії укр. к-ри, історіографії, археології, істор. географії, джерелознавства та сусп.-політ. думки. За одну з праць — рецензію (на роботу О.Лазаревського «Описание Старой Малороссии»), яка мала власну наук. цінність, учений одержав золоту медаль Петерб. АН. Низку досліджень присвячено соціально-юрид. проблематиці, насамперед історії *магдебурзького права* на Лівобереж. Україні. Центр. місце у творчості Б. займала історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, започаткованих публікацією 1887 докторської дис. під назвою «Очерки истории колонизации и быта степной окраины Московского государства». Важливим етапом у дослідженні Слобожанщини став вихід у світ 2-томної «Истории города Харькова за 250 лет его существования» (у співавт. з Д.*Міллером*) та «Історії Слобідської України» — першої узагальнюючої історії краю. Б. досліджував також історію Харків. ун-ту та життя й діяльність видатних сусп. і культ. діячів краю: В.*Каразіна,* Г.*Данилевського,* П.*Гулака-Артемовського.* Ще однією темою, яка привертала увагу вченого, була історія заселення й освоєння Пд. України. Б. показав прямий зв'язок між політикою царського уряду щодо заселення краю й встановленням там *кріпацтва.* Переконливо довів, що, незважаючи на привілеї, надані царським урядом іноземцям, осн. колонізаторами були укр. переселенці, насамперед запорожці, як найбільш пристосовані до місц. умов. Праці вченого відзначалися комплексним підходом до вивчення проблем та намаганням досліджувати їх винятково на основі першоджерел.

У рад. період 1920-х — поч. 1930-х рр. наук. діяльність Б. розвивалася по двох основних, тісно пов'язаних напрямах: критичному засвоєнню основ рад. історіографії (у зв'язку з цим він переробив свою докторську дис. і підготував її нове вид. під назвою «Історія колонізації Слобідської України», яке, проте, так і не було опубл.) і розмежуванню з немарксистською історіографією (цей напрям набув у його творчості цілеспрямованого характеру від 2-ї пол. 1920-х рр.). Свою точку зору на тогочасні напрями і школи у вивченні історії України Б. обґрунтував у вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928), в якому вперше в рад. історіографії спробував узагальнити виклад історіографії історії України 19 — поч. 20 ст. Вибір на користь марксистської методології, підтримка політ. курсу рад. влади забезпечили Б. можливість наук. діяльності. Вчений звернувся до історії *Кирило-Мефодіївського товариства* і ролі в ньому Т.Шевченка, життя та творчості укр. філософа Г.*Сковороди*, *польського повстання 1863—1864* та *декабристів руху* в Україні, якому приділив велику увагу. Під час святкування 100-ліття повстання декабристів (1925) виступив перед ученими Харкова з промовою, яка була опубл. окремим виданням. Загострення екон. та політ. ситуації в країні на рубежі 1920—30-х рр., атмосфера заг. підозрілості й страху, кампанія боротьби з «пережитками минулого», політизація й уніфікація інтелектуального життя та встановлення режиму тотального терору дещо змінили тональність його статтей і промов. Однак, незважаючи на дедалі частішу критику праць ученого в рад. пресі та різні звинувачення на його адресу, на значну кількість перевірок і комісій в НДІ історії укр. к-ри, який очолював Б., до останнього дня він був офіційно визнаною постаттю в сусп., наук. й культ. житті країни.

П. у м. Харків.

Тв.: Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П.А. Румянцева-Задунайского. «Киевская старина», 1883, кн. 11; Займанщина в Левобережной Украине XVII—XVIII ст.

Там само, кн. 12; Очерки из истории колонизации и быта Степной окраины Московского государства. М., 1887; Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры (исторический этюд). К., 1889; Магдебургское право в городах Левобережной Украины. «Журнал Министерства народного просвещения», 1892, № 3; Історія Слобідської України. Х., 1918; Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920; Нарис української історіографії, т. 1, вип. 1—2. К., 1925; Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці. Х., 1925; Декабристи на Україні. Х., 1926; Український мандрований філософ Г.С.Сковорода. Х., 1926; Нарис історії України на соціально-економічному грунті. К., 1928; Т.Г.Шевченко — поет пригноблених мас. Х., 1931; Два нових документи про готування польського повстання на Україні 1863 року. К., 1933.

Літ.: *Барвинский В.А.* Труды Д.И. Багалия по истории Малороссии. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1911, т. 20; *Сарбей В.Г., Кравченко В.В.* Академік АН УРСР Д.І.Багалій (До 125-річчя з дня народження). «УІЖ», 1982, № 11; *Кравченко В.В.* Д.И.Багалий: Научная и общественно-политическая деятельность. Х., 1990.

Н.О. Герасименко.

БАГАЛІ́Й-ТАТА́РИНОВА Ольга Дмитрівна (07.10.1890—1942) — укр. історик, архівіст, бібліограф, бібліотекознавець. Донька акад. Д.*Багалія*, його секретар і помічниця. Н. в м. *Харків*. Закінчила історико-філос. ф-т Вищих жін. курсів у *Москві* (1914), тримісячні курси бібліотекарів (1918) та архівознавчі курси у Харкові (1923). 1918—33 (з перервою) — бібліотекар б-ки ім. В.Короленка в Харкові. 1920—25 — асистент каф-ри рос. історії, зав. кабінетом історії України Харків. ін-ту нар. освіти. Читала курси історіографії Росії та історію соціальних рухів у Росії. 1922—27 — архівіст (з перервою) Харків. істор. архіву. Впорядковувала, описувала і виявляла документи з історії *масонства*, декабристів на *Слобідській Україні* (див. *Декабристів рух*), *військових поселень* у Пд. Україні в 1-й пол. 19 ст.

О.Д. Багалій-Татаринова.

Одночасно 1922—25 — аспірантка, 1925—33 — секретар істор. секції, н. с. Харків. н.-д. каф-ри історії укр. к-ри (з 1930 — Інститут) ім. акад. Д.Багалія. 1930—34 — позаштатний співробітник Комісії для виучування соціально-екон. історії України 18—19 ст. у зв'язку з історією революц. боротьби (голова — акад. Д.Багалій, керівник — проф. О.*Оглоблин*, вчений секретар — Н.*Полонська-Василенко*). 1932 після смерті батька описувала і впорядковувала його архів, була одним з організаторів видання його творчої спадщини у 15 т. (проект не був реалізований). 1934—35 — н. с. Ін-ту Тараса Шевченка. Від 1935 на пенсії. 1936—41 співпрацювала з Ін-том української літератури АН УРСР. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації на поч. 1942 була зарахована до групи істориків і архівістів на чолі з В.*Міяковським* для написання історії архівної справи в Україні.

П. у м. Харків.

Тв.: До джерел про декабристський рух на Україні. «Архівна справа», 1926, кн. 2/3; Записки І.Є. Бецького про лютневі дні 1848 р. в Парижі. Там само, 1927, кн. 2/3; Нариси з історії військових поселень на Україні. «Наукові записки Науково-дослідчої катедри історії української культури», 1927, № 6; Матеріали до історії декабристського руху на Україні. В кн.: Нариси з соціально-економічної історії України, т. 1. К., 1932; Матеріали до історії польського повстання на Правобережній Україні 1863 року. «Архівна справа», 1933, № 7/8 [у співавт.].

Літ.: *Кравченко В.В.* Д.И. Багалей: Научная и общественная деятельность. Х., 1990; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія. Х., 1994; *Богдашина О.М., Кравченко В.В.* Багалій-Татаринова Ольга Дмитрівна. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Богдашина О., Верба І.* Листи Н.Д. Полонської-Василенко до О.Д. Багалій-Татаринової. В кн.: Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 3. К., 1999; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000.

І.В. Верба.

БАГАТОВА́ЛИКОВОЇ (БАГАТОПРУЖКО́ВОЇ) КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА, Бабинська культура — археол. к-ра початку пізнього *бронзового віку* (16—14 ст. до н. е.). Виникла внаслідок трансформації к-р *катакомбної культурно-історичної спільності*, посиленої контактами із щойно сформованими культ. утвореннями Волго-Уралля. Поширена в степовій і лісостеповій зонах від Дону до Пруту (прит. Дунаю). У Криму та пониззі Дону в цей час створюється споріднена к-ра — кам'янсько-лівенцівська з кам'яними житлами та фортечними мурами. Найбільш відомі поселення Б. (б.) к. к. — Бабине III (біля с. Бабине Верхньорогачицького р-ну Херсон. обл.), Княжа гора (біля м. *Канів*), Волинцеве (біля с. Волинцеве Путивльського р-ну Сум. обл.). Розташов. на низьких терасах, трапляються й на високих горбах. Житла — напівземлянки, зрідка наземні, глинобитні. Посуд переважно високий з біконічними боками. Прикметною ознакою деяких виробів є багатоваликовий та прокреслений лінійно-кутовий орнамент. Ін. речі: бронз. ножі, тесла, сокири, гривни, кам'яні молотки-сокири, булави, кременеві вістря стріл, фаянсове намисто, рогові та кістяні пряжки й псалії. Племена Б. (б.) к. к. займалися скотарством, рільництвом, рибальством. Поховання — в могилах (курганах), влаштовані в неглибоких ямах, часто з кам'яними чи дерев'яними домовинами-зрубами, колодами. Поховані — в зібганому стані, на лівому боці, орієнтовані головою переважно до зх. чи сх. У могилах зрідка є посуд, пряжки, ножі, прикраси, кістки тварин.

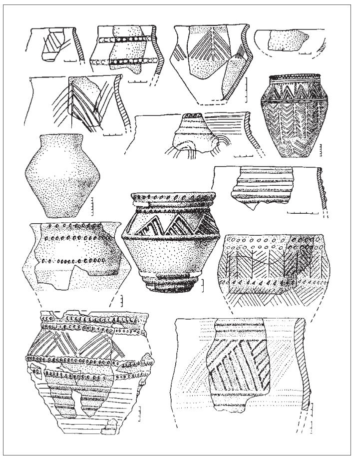

Посуд культури багатоваликової кераміки.

Літ.: *Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. К., 1977; *Березанская С.С.* Культура многоваликовой керамики. В кн.: Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986.

С.Н. Братченко.

БАГА́ЧКА — назва до 1925 смт *Велика Багачка*.

БА́ГГЕ (Bagge) **Джон Піктон** (1877—1967) — брит. дипломат.

І.Х. Баграмян.

І.П. Багряний.

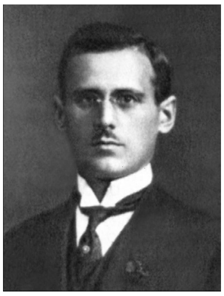
О.І. Бадан-Яворенко.

Від 1903 перебував на консульській службі. 1905—17 працював у *Російській імперії*, 1917—18 — в. о. ген. консула в *Одесі*, у січ.—лют. 1918 — офіц. представник Великої Британії в уряді *Української Народної Республіки*. Тісно співпрацював на цій посаді з франц. представником ген. Ж.*Табуї*. Прагнув домогтися від укр. уряду підтримки продовження війни країн *Антанти* з Німеччиною та її союзниками, при цьому пропонував фінансову й тех. допомогу Великої Британії. Критикував укладення *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*. Після захоплення *Києва* рос. військами М.А.*Муравйова* залишився у місті і зав'язав контакти з більшовицьким командуванням. Перед вступом укр. і нім. військ до *Києва* (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) 22 лют. 1918 покинув місто. 1928—37 — кер. закордонного підрозділу Департ. зовн. торгівлі при МЗС Великої Британії. 1937 звільнився зі служби.

Р.Б. Сирота.

БАГНЕ́Т (запозичення з польс., від франц. baionette, утвореного від назви м. Байонна, що, за традицією, вважається місцем винайдення Б.) — колюча та ріжуча холодна зброя, що кріпиться на дульній частині ствола ручної вогнепальної зброї і призначається для рукопашного бою. З'явився в серед. 17 ст. у Франції. Спочатку це був ніж (короткий спис), рукоятка якого встромлялася в дуло рушниці. Наприкінці 17 ст. з'являються Б. з трубкою замість рукоятки. Вона давала змогу настромляти Б. ззовні дульного отвору, уможливлюючи стрільбу з примкнутим Б. В Рос. д-ві 3-гранний Б. з трубкою прийняли на озброєння 1708 (наприкінці 19 ст. його замінив 4-гранний). У період між світ. війнами використовувалися гранчасті Б. (*СРСР*, Франція) та клинкові у вигляді ножа або кинджала (Німеччина, Японія та ін.), під час *Другої світової війни* застосовувалися також невід'ємні Б. (у похідному положенні складалися та фіксувалися вздовж ствола). Відомі Б.-ніж (кріпиться до автомата, снайперської гвинтівки) та невід'ємний клинковий Б. (кріпиться до карабіна).

Д.С. Вирський.

БАГРАМЯ́Н Іван Христофорович (02.12.1897—21.09.1982) — рад. військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1977). Н. на ст. Єлизаветполь (нині м. Гянджа, Азербайджан) в сім'ї залізничника. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) від 1920, командував ескадроном, від 1923 — кавалерійс. полком. 1934 закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе, 1938 — Військ. акад. Генштабу. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Б. був на посаді нач. оперативного від. — заст. нач. штабу Київ. особливого військ. округу, який з першого дня війни перетворено на штаб Пд.-Зх. фронту. Згодом обіймав на різних фронтах посади зам. нач. і нач. штабу фронту, командував 11-ю гвард. армією і військами 1-го Прибалтійського фронту. Після війни — команд. військами Прибалтійського військ. округу. 1955—56, 1958—68 — заст. міністра оборони СРСР. 1956—58 — нач. Військ. акад. Генштабу. Нагороджений 5-ма орденами Леніна та ін. відзнаками.

П. у м. *Москва*.

Тв.: Фронтовими дорогами. К., 1971.

І.М. Кулинич.

БАГРЯ́НИЙ Іван Павлович (справжнє прізв. — Лозов'ягін; 02.10 (19.09).1906—25.08.1963) — укр. публіцист, письменник, політ. діяч. Н. в с. Куземин (нині село Охтирського р-ну Сум. обл.). Закінчив Краснопільську худож.-керамічну шк., 1926—28 навч. у Київ. худож. ін-ті. Обіймав низку посад в різних орг-ціях, працював на шахтах Донбасу. Перший його вірш «У місто», за підписом «І.Багряний», надруковано в київ. ж. «Глобус» за 1926 (деякі дослідники вважають, що він видавав свої твори й раніше). Належав до літ. орг-ції письменників Києва «*Майстерня революційного слова*». 1927 виходить перша зб. поезій «До меж заказаних», 1929 — поема «Аве Марія», відразу заборонена цензурою. 16 квіт. 1932 Б. заарештовано і після 11 місяців уз'язнення у Харків. «внутрішній тюрмі» засуджено на 5 років таборів і відправлено на заслання на Далекий Схід. Не побувши на волі й року, Б. знову заарештований. 1940 у зв'язку з тяжкою хворобою легенів був звільнений. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за гітлерівської окупації жив в *Охтирці*, працював ред. газ. «Голос Охтирщини». 1943 виїхав до *Галичини*, де взяв участь у створенні *Української головної визвольної ради*. Написав роман «Звіролови» (1944, перевид. 1946—47 під назвою «Тигролови»). Незабаром емігрував до Словаччини, потім Австрії та Німеччини (поселився в м-ку Новий Ульм).

На еміграції займався громад.-політ. та журналістською діяльністю: засн. газ. «*Українські вісті*», ініціатор створення, а потім лідер Укр. революц.-демократ. партії, був обраний заст. і головою Укр. нац. ради, організатор і засн. Об-ня демократ. укр. молоді. Один із засн. об-ня укр. письменників «Мистецький український рух», а після припинення його діяльності вступив до ін. об-ня — «Слово». Також плідно працював як письменник; залишив низку визначних творів: романи «Сад Гетсиманський» (1950), «Буйний вітер» (1957), «Людина біжить над прірвою» (1965), повісті та ін. Нині осн. його худож. твори перевидано в Україні. Опубл. також публіцистичні розвідки — «Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе» (1997). Лауреат Держ. премії ім. Т.Шевченка (1992, посмертно).

П. у м. Сант-Блазієн. Похований в м-ку Новий Ульм. На могилі встановлено пам'ятник.

Літ.: *Жулинський М.* Іван Багряний. «Слово і час», 1991, № 10; *Лавріненко Ю.* Іван Багряний — політичний діяч і письменник. В кн.: Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст., т. 2. К., 1993; Світ Івана Багряного. За матеріалами обласної науково-практичної конференції. Чернігів, 1996; *Сподарець М.П.* Багряний — письменник і громадянин (До дев'яностоліччя з дня народження). К., 1996.

Л.А. Шевченко.

БАДА́Н-ЯВОРЕ́НКО Олександр Іванович (01.03.1894—03.11.1937) — укр. політ. діяч, історик. Д-р права. Н. в с. Вілька Мазовецька (нині с. Волиця Жовківського р-ну Львів. обл.). Під час *Першої світової війни* служив в австро-угор. війську, учасник боїв за *Львів* в *українсько-польській війні 1918—1919*. 1919 переїхав до *Чехословаччини* і отримав громадянство, того ж року перебрався до *Відня*. Особистий секретар В.*Винниченка* під час його приїзду в Україну (24 трав. — 23 верес. 1920). Здобув правничу, філос. та дипломатич-

ну освіту в ун-тах Кракова, Відня й Праги. Працював держ. службовцем, адвокатом у Словаччині та *Закарпатській Україні*. Належав до соціал-демократ. партії, від 1924 — Комуніст. партії Чехословаччини. 1926 його позбавлено громадянства ЧСР, переїхав до УСРР. Працював у Держплані, викладав у *Комуністичному університеті імені Артема*. Учений секретар Наркомосу УСРР (1927—30). Ред. «Статей і промов» (т. 1, 2, 4, 5) М.*Скрипника*, чл. правління т-ва «Історик-марксист» (див. *Товариство істориків-марксистів*). 1929 виключений із КП(б)У та т-ва «Історик-марксист» за «яворщину» (див. Д.*Яворницький*). Зав. редакцією чужомовних словників УРЕ, проф. всесвітньої історії харків. вузів (1930—33). Заарештований 19 лют. 1933 (див. *«Української військової організації» справа 1933*). Судовою «трійкою» при колегії ДПУ УСРР 23 верес. 1933 засуджений до 10 років позбавлення волі. Утримувався у Верхньоуральському політ. ізоляторі ОДПУ та на *Соловках*. Особливою «трійкою» Управління НКВС СРСР по Ленінгр. обл. 9 жовт. 1937 засуджений до розстрілу. Вивезений із Соловків і страчений поблизу залізничної ст. Медвежа Гора (нині станція в Республіці Карелії, РФ). Реабілітований Військ. трибуналом Київ. військ. округу 18 лют. 1959.

Автор праці «Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис» (1929), низки наук. статей.

Літ.: *Винниченко В.* Щоденник, т. 1—2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1980—83; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Рубльов О., Фельбаба М.* О.І. Бадан-Яворенко — Учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ». «Історія України: Маловідомі імена, події, факти», 2001, вип. 12.

О.С. Рубльов.

БАДЕ́НІ (Badeni) **Казимир** (14.10.1846—09.07.1909) — депутат *Галицького крайового сейму* (1883—1909), намісник *Галичини* (1888—95), прем'єр-міністр Австрії (1895—97, див. *Австро-Угорщина*), граф. Д-р права. Брат С.*Бадені*. Н. в с. Сурохів, біля Ярослава (нині Польща). Закінчив юрид. ф-т *Краківського університету*. Мав репутацію здібного адміністратора й майстра компромісу. Саме завдяки його спритності довготривалі польс.-укр. угодові контакти завершилися 1890 порозумінням на форумі Галицького сейму (*«нова ера»*). Укр. громад. думка несправедливо покладала на Б. осн. відповідальність за брутальні вибори (їх було названо баденівськими) до Галицького крайового сейму 1895, а особливо до австрійс. парламенту 1897, хоча насправді за виборчі зловживання були відповідальні президент польс. Центр. передвиборчого к-ту для Сх. Галичини граф В.*Дідушицький* і намісник Галичини кн. Є.Сангушко. Тема «баденівських виборів» була використана під час повалення коаліцією нім. шовіністів, антисемітів та соціал-демократів уряду, очолюваного Б. Наслідком цієї недалекоглядної поведінки укр. політиків стало призначення 1898 намісником Галичини представника *подоляків* графа Л.Пінінського, через що започаткована Б. програма широкомасштабних концесій на користь українців була фактично згорнута.

П. у м. *Буськ*.

Літ.: *Łazuga W.* «Rody polskie» w Austrii: Gabinet Kazimierza hr. Badeniego. 1895—1897. Poznań, 1991; *Аркуша О.* Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму: 1861—1901. Львів, 2002.

І.П. Чорновол.

БАДЕ́НІ (Badeni) **Станіслав** (07.09.1859—12.10.1912) — польс. громад. діяч, граф. Д-р права й філософії. Брат К.*Бадені*. Н. в с. Сурохів, біля Ярослава (нині Польща). Закінчив *Краківський університет*. 1883—1912 — посол (депутат) *Галицького крайового сейму*, 1895—1901, 1903—12 — *маршалок*, від 1891 — чл. палати панів австрійс. парламенту. Один із лідерів *станьчиків*. Затятий ворог *панславізму* й москвофілів (див. *Москвофільство*), принциповий прихильник *народовців* і польс.-укр. співпраці, намагань українців збільшити кількість укр. сеймових мандатів (чого вдалося досягти після його смерті 1914). Громад. думка в міжвоєн. (1919—39) Польщі покладала на Б. відповідальність за сприяння швидкому прогресові укр. руху в *Галичині*, який нібито і призвів до*українсько-польської війни 1918—1919*.

П. у м. *Радехів*.

Літ.: *Starzynski S.* Badeni Stanisław Marcin. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 1. Kraków, 1935.

І.П. Чорновол.

БА́ДЕНСЬКА ШКО́ЛА — див. *Неокантіанство в історичній науці.*

БА́ДЕР Отто Миколайович (29.06.1903—06.01.1980) — рос. археолог, педагог. Д-р істор. наук (1964). Н. в с. Олександрівське Гадяцького пов. Полтав. губ. Закінчив археол. від-ня ф-ту сусп. наук 1-го Моск. ун-ту (1926). Працював в Ін-ті антропології при цьому ун-ті. 1927—30 — вчений-спеціаліст з археології в музейному від. Головнауки Наркомосу СРСР. 1932—41 — ст. н. с. Моск. секції Держ. акад. історії матеріальної к-ри. 1937 за сукупністю праць йому присуджено вчений ступінь канд. істор. наук. 1946—54 — доц. Пермського ун-ту, від 1955 до 1980 — ст. н. с. Ін-ту археології АН СРСР. Автор понад 250 наук. та наук.-популярних праць, у яких висвітлюються проблеми первісної історії — від *палеоліту* до епохи раннього заліза на тер. Криму, Уралу, Верхнього та Середнього Поволжя. Особливе місце займають праці, які стали результатом дослідження та розкопок у Криму. Протягом 1927—30 виявив понад сто стоянок та місцезнаходжень з кам. знаряддями у центр. та сх. яйлах (плосковершинні плато) Крим. гір. 1930—34 розкопав і вивчив стоянки Джейлау-Баш на Чатирдазі та Балин-Кош. 1937—39 відкрив та здійснив розкопки мустьєрської стоянки біля Вовчого гроту (Сх. Крим).

П. у м. *Москва*.

Тв.: Крупнейшая мустьерская стоянка у Волчьего грота в Крыму. «Вопросы древней истории», 1939, № 1; Изучение эпипалеолита Крымской Яйлы. «Советская археология», 1940, т. 5; Периодизация и стратиграфия палеолита Восточной Европы. «Вісник АН УРСР», 1960, № 8; Об изображении мамонта с Каменной Могилы. В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973.

Літ.: *Зарецкая О.Н.* Список печатных работ О.Н. Бадера. В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975; *Кольцов Л.В.* Памяти Отто Николаевича Бадера (1903—1980). «Советская археология», 1980, № 2; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

О.Д. Кузьминська.

БАДЗЬО́ Юрій Васильович (н. 25.05.1936) — громад. і політ. діяч, публіцист, учасник нац.-демократ. руху в Україні від поч. 1960-х рр. (див. *Дисидентський рух 1960—1980-х років в Україні*). Н. в с. Копинівці (нині село Мукачів-

К. Бадені.

О.М. Бадер.

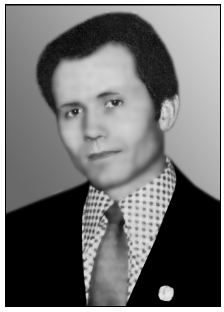

Ю.В. Бадзьо.

М.П. Бажан.

М. Бажанський.

ського р-ну Закарп. обл.) в багатодітній сел. родині. 1958 закін. філол. ф-т Ужгородського ун-ту. 1958—61 — учитель, дир. восьмирічної шк. на Мукачівщині, чл. бюро райкому ЛКСМУ. 1961—64 — аспірант, 1964—65 — м. н. с. Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. Кандидатську дис. «Критерій правди в оцінці літературно-художнього твору» не захистив через переслідування. 1961—64 — чл. Ради першого в Україні неформального об-ня нац.-демократ. напряму — Київ. клубу творчої молоді. За участь у шевченківських вечорах та акції протесту проти політ. арештів під час прем'єри фільму С.*Параджанова* «Тіні забутих предків» у серп. 1965 звільнено з роботи та виключено з КПРС. Впродовж 1965—74 був безробітним, викл., коректором, ред., 1974—79 — вантажником. 1972—79 підготував працю «Право жити» про колоніальне становище України, рукопис якої (1400 с.) був викрадений з квартири. За антирад. пропаганду засуджено 12 груд. 1979 на 7 років ув'язнення (відбував у таборі ЖХ-385/3-5 в с-щі Барашево, нині Республіка Мордовія, РФ) та 5 — заслання (смт Хандига, нині Республіка Саха (Якутія), РФ). Через відмову писати клопотання про звільнення вийшов на волю лише 9 груд. 1988. 1989—90 працював зав. від. *Товариства української мови імені Т.Шевченка*, 1990—92 — голова Нац. ради Демократ. партії України. В Ін-ті філософії НАН України — з черв. 1993 (ред.). Чл. Спілки письменників України (1996). Лауреат премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1999).

Тв.: Відкритий лист: До Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС. Нью-Йорк, 1980; Влада—опозиція—держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. К., 1994; «Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму». К., 1996.

Літ.: *Світлична Н.* З живучого племені Дон Кіхота... Про людей українського опору. «Сучасність», 1983, № 10; *Головко Т.* Від дисидента до лідера партії. «Трибуна», 1991, № 4; *Куценко Г.* «Дякую за книжку і перо». «Зона», 1996, № 11; *Кириченко С.* «Хочеш працювати для України, сину?..». «ЛУ», 1999, 6 трав.; *Гаврош О.* Право жити. «Україна молода», 1999, 4 верес.

Ю.Д. Зайцев.

БАЖА́Н Микола Платонович (09.10(26.09).1904—23.11.1983) — укр. поет, держ. і громад. діяч. Акад. АН УРСР (1951), Герой Соц. Праці (1974). Н. в м. *Кам'янець-Подільський.* 1923—25 навч. у Київ. ін-ті зовн. зносин. Друкуватися почав з 1919.

На початку своєї діяльності був зв'язаний з групами *Вільної академії пролетарської літератури* — «Літературний ярмарок» і «Нова генерація». Здобув визнання як автор збірок поезій «17-й патруль» (1926), «Різьблена тінь» (1927) і особливо «Будівлі» (1929), в яких проявилося прагнення поета звільнитися від впливу футуризму і конструктивізму. В них Б. виступає як експресіоніст з енергійним висловом, прагненням монументальності, глибокою зацікавленістю укр. минулим.

За збірки поезій «Дороги», «Поезія» (обидві 1930) та низку ін. творів підданий гострій критиці: висувалося звинувачення у відриві від рад. дійсності, абстракціонізмі, ідеалізмі та навіть націоналізмі. Поступово поет все більше переходить на позиції офіц. стилю рад. літ. В 1930-ті рр. він пише поему «Безсмертя» (1935—37), присвячену С.Кірову.

У книгах, опубл. під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* («Клич вождя», «Клятва», «Данило Галицький», усі — 1942; «Сталінградський зошит», 1943), розвинуто теми рад. патріотизму, суворої героїки боротьби народу проти нацизму.

Зб. «Англійські враження» (1948), твори 1946—47, «Вибране» (1951) відповідають духові офіц. рад. ідеології. Розширення тематичних обріїв і філос. заглибленість осн. поетичних мотивів характерні для доробку наступних років. У поемі «Політ крізь бурю» (1964, Держ. премія УРСР ім. Т.Г.Шевченка, 1965) проявилося прагнення розкрити тему духовної спадкоємності поколінь. До зб. «Карби» (1978, Ленінська премія, 1982) ввійшли твори, овіяні глибоким ліризмом.

Б. як поет пережив еволюцію від дещо «аскетичного» революц. романтизму до барвисто метафоричного «політонального», за словами П.*Тичини*, реалістичного письма в часи творчої зрілості.

Автор численних літ.-критичних публікацій. За участь у підготовці «Історії українського мистецтва» присуджено Держ. премію УРСР (1971).

Вніс значний вклад у розвиток перекладацької справи в Україні. Автор перекладів поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (Держ. премія Грузин. РСР ім. Ш.Руставелі, 1937), творів О.*Пушкіна*, В.*Маяковського*, А.Навої, Д.Гурамішвілі, грузин. поетів рад. періоду, творів білорус., узб., казах., естон., латв. авторів, віршів Р.-М.Рільке, А.*Міцкевича*, Ю.Словацького, Й.Гете, Й.Гельдерлінга, Г.Гейне, Р.Тагора та ін.

Працював ред. і сценаристом на Одес. кіностудії, редагував ж. «Кіно» (1926—30), під час війни — газ. «За Радянську Україну». 1943—48 — заст. голови РМ УРСР, 1945—48 — голова урядових комісій з охорони пам'яток історії та к-ри України, 1953—59 — голова Спілки письменників України, 1958—83 — гол. ред. «Української Радянської Енциклопедії» (нині вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.Бажана).

Депутат ВР СРСР 2—5-го скликань, ВР УРСР 6—11-го скликань. Держ. премія СРСР (1945, 1948). Нагороджений орденами і медалями.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1974—75; Твори, т. 1—4. К., 1984—85.

Літ.: *Крижанівський С.* Микола Бажан. К., 1954; *Суровцев П.* Поэзия Миколы Бажана. М., 1970; Про Миколу Бажана. К., 1984; *Голубєва З.С.* Микола Бажан. К., 1984.

Л.А. Шевченко.

БАЖА́НСЬКИЙ Михайло (псевд.: Михайло Вірлиний, Пелехатий, Кудеяр та ін.; 06.02.1910—18.01. 1994) — укр. громад. і політ. діяч, письменник, публіцист, краєзнавець. Н. в м. *Снятин.* Початкову освіту здобув у місц. нар. шк., г-зії та польс. серед. шк. м. *Коломия.* Від 1921 учасник та організатор пластунських (див. *«Пласт»*) орг-цій на Снятинщині (1922—23). Чл. *Української військової організації*, політв'язень (1927—28). Від 1929 — у *Чехословаччині*, слухач *Українського вільного університету.* Співорганізатор І з'їзду Союзу укр. пластунів-емігрантів (СУПЕ, 1930), ред. «Молодого життя» та «Пластової трибуни»; чл. та кер. пластових таборів у Карпатській Україні (1930—37). Голова укр.-литов. т-ва в Празі (1936), курінний старшопластунського куреня ім. О.Вахнянина (Прага, 1936—39), секретар Укр. європ. об-ня. Співробітник в уряді *Карпатської України* (1938—39). Дир. дослідного ін-ту України у *Львові* (1941—43), ред. місячника

«Сурми» (1941—43). Референт літ.-мистецького клубу (1941—43) та чл. культ. ради м. Львів. В'язень нім. таборів (від 1943). Організатор табору для переміщених осіб (Ашаффенбурґ, 1945—49), співробітник тижневика «Неділя», чл. Спілки журналістів у Німеччині. Курінний 6-го куреня СУПЕ «Закарпатці» (від 1946), голова контрольних комісій СУПЕ (1945) та Гол. пластової старшини (1946—49), голова пластової області Ашаффенбурґ (до 1949). Від 1949 — у м. Детройт (США). Чл. т. зв. дієвої Гол. пластової старшини, голова її контрольної комісії (1950—52). Співробітник низки укр. періодичних вид., ред. бюл. «За чаром Срібної Землі» (1950—58), тижневика «Український Прометей» та ж. «Снятин» (з 1968). Голова літ.-мистецького клубу в Детройті (1951—56), ред. «Книги митців» (1954). Чл. Гол. пластової ради (1952—58), чл. та ген. секретар Гол. пластової пулави (1958—62). Голова Метрополітального від. *Українського конгресового комітету Америки* (1962—-65), голова К-ту поневолених народів (1962—64). Фундатор музею-архіву та укр. б-ки (понад 12 тис. т.), переданих *Українському науковому інститутові Гарвардського університету* (1974). Автор бл. 100 тв. та публікацій.

П. у м. Детройт.

Тв.: Краса Снятинщини: Ріки, потоки, ліси, луги, сади, міста і села та висока матеріяльна і духова культура їхніх жителів. В кн.: Гаслова енциклопедія. Детройт, 1982; Творчий динамізм патріотизму моїх земляків: від перших проявів організованих суспільних гуртків, церковних братств, ремісничих цехів аж до «Січей», «Соколів», «Просвіт», «Рідних шкіл» та бойових формацій і політичних партій. Там само; Вічно житимуть... Постаті від зарання історії аж до найновіших часів: Біографічний словник. Детройт, 1984; Мемуарна мозаїка. К., 1998.

Літ.: Вірний син своєї землі: (Некролог). «Українське слово», 1994, 24 лют.; *Король І.* У вічну пам'ять М.Бажанському. «Свобода», 1994, 4 берез.; *Касіян С.* Св. п. М.Бажанський. Там само, 19 берез.; *Керницька Д.* У світлу пам'ять М.Бажанського. Там само, 10 трав.

В.П. Швидкий.

БАЗАВЛУ́К — у минулому великий о-в, що лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра, навпроти р. Підпільна, поблизу нинішнього с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Іноз. дослідники Б.*Папроцький,* Е.*Лясота* і Г. де *Боплан* наприкінці 16 — 1-й пол. 17 ст. описали його розташування, особливості рельєфу й природного середовища. У 20 ст. про Б. писали Д.*Яворницький,* А.*Кащенко* та ін. Форма о-ва нагадувала прямокутний трикутник, довжина двох менших сторін якого сягала 2 км. Від 1593 до 1638 на Б. перебувала друга за часом створення Запорозька Січ — *Базавлуцька Січ.* Нині о-в залито водами Каховського водосховища. Тривалий час дослідники помилково пов'язували Б. з історією *Чортомлицької Січі* (1652—1709).

Літ.: *Щербак В.О.* Базавлуцька Січ (1593—1638). В кн.: Козацькі січі: Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст. К.—Запоріжжя, 1998.

Я.І. Дзира.

БАЗАВЛУ́ЦЬКА СІЧ — місцезнаходження козац. січі (див. *Запорозька Січ*) протягом 1593—1638 на о-ві *Базавлук*. Б. С. закладено восени 1593 після зруйнування татарами *Томаківської Січі*. Вибір місця зумовлювався важкодоступністю місцевості для турків і татар — Січ займала підвищену частину о-ва.

Із Б. С. майже щороку здійснювалися військ. експедиції: до *Очакова*, *Кілії*, *Ізмаїла*, *Кафи* та ін. турец. фортець у Пн. Причорномор'ї. Козац. *чайки* досягали й берегів Анатолійського п-ова (п-ів Мала Азія), зокрема під проводом П.*Конашевича-Сагайдачного* та М.*Дорошенка*. Часто практикувалися піші експедиції в степ і сусідні країни.

Від 1625 Б.С. стала центром організації повстанських загонів, що боролися проти соціального й нац. гноблення в Україні (див. *Жмайла Марка повстання 1625, Федоровича Тараса повстання 1630, Павлюка повстання 1637*). Із Січі вийшли перші письмові звернення ватажків козацтва до народу, що містили гасла соціальної й нац.-визвол. боротьби.

Найпізніші свідчення про Б. С. належать до часу козац. повстання під кер-вом Я.*Острянина* (згодом — Д.*Гуні*) 1638. Навесні польс. каральне військо на чолі з комісаром К.Мелецьким спробувало оволодіти козац. твердинею, щоб повернути в панське підданство всіх нереєстровиків, а також знищити запороз. чайки. Козаки відбили штурм. Після капітуляції повстанців на р. Старка (серп. 1638) *гетьман польний коронний* М.*Потоцький* з великими військ. силами рушив на Запорожжя і зруйнував Б. С.

Літ.: *Щербак В.О.* Базавлуцька Січ (1593—1638 рр.). В кн.: Козацькі січі. Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст. К.—Запоріжжя, 1998.

В.О. Щербак.

БАЗА́Р, місце трагічної загибелі загону українських вояків армії УНР 1921. Б. — село Народицького р-ну Житомир. обл., на сх. від м. *Коростень.* 1921 тут трагічно закінчився листопадовий похід (див. *Другий Зимовий похід Армії УНР 1921*) сформованої з інтернованих у Польщі укр. вояків групи повстанців під проводом ген.-хорунжого Ю.*Тютюнника.* 17 листоп. рад. війська під командуванням Г.*Котовського* оточили повстанців біля с. Малі Міньки (цього ж р-ну; нині знято з облікових даних). Понад 400 повстанців загинуло, деякі, щоб не потрапити до рук більшовиків, заподіяли собі смерть, 537 опинилися в полоні. З останніх десятки поранених померли, 41 офіцера піддали дальшим допитам, решту — 359 засуджено на смертну кару. Після суду полонених перевели до Б. і розмістили в церкві. Ніхто з них не скористався пропозицією перейти на бік РСЧА (див. *Радянська армія*). Вранці 22 листоп. засуджених розстріляли і поховали біля церкви.

Літ.: *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. Х., 1924.

О. Вішка.

Трагедія під Базаром. Більшовики розстрілюють 359 героїв листопадового рейду 1921 р., полонених кіннотою Котовського. Худож. — Л.Перфецький. Париж, 1929. Фрагмент.

Г.Д. Базилевич.

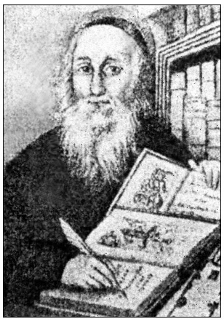

Іоаникій Базилович.

БАЗИЛЕ́ВИЧ Георгій Дмитрович (07.02(26.01).1889—03.03.1939) — рад. військ. діяч, комкор (1935). Н. в с. Криски (нині село Коропського р-ну Черніг. обл.) в сел. родині. Закінчив Київ. військ. уч-ще (1910), учасник *Першої світової війни*, підполковник. Після *Лютневої революції 1917* — заст. голови солдатського к-ту Окремої армії Пд.-Зх. фронту, чл. РСДРП(б). Від берез. 1918 — в Червоній армії (див. *Радянська армія*), командир взірцевого загону в *Москві*, чл. Вищої військ. інспекції. Від осені 1918 до трав. 1919 — чл. РВР 8-ї армії. 1919 — нач. Других моск. піх. курсів комскладу, командував окремими ділянками Пд., Пд.-Сх. і Кавказ. фронтів. Від лют. 1920 — команд. військами Донської обл., в квіт.— серп. — Пн.-Кавказ. військ. округу. У верес. 1920 — січ. 1921 — команд. Укр. запасної армії, окружний військ. комісар. 1921—22 перебував при РВР Республіки, надалі командував військами Моск., Приволзького військ. округів. Від квіт. 1931 до листоп. 1938 — секретар Комісії і К-ту оборони РНК СРСР. Чл. ЦВК, Всерос. ЦВК, депутат ВР СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки.

Репресований. Страчений.

Літ.: *Мерецков К.А.* Г.Д.Базилевич. «ВИЖ», 1964, № 2.

Л.В. Гриневич.

БАЗИЛО́ВИЧ Іоаникій та його «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича». Б. (1742—1821) — церк. і громад. діяч, один із перших істориків *Закарпатської України*. Н. в с. Гливище Ужанського комітату (Сх. Словаччина). Освіту здобув в *Ужгороді* та Кошице (нині місто в Словаччині). Упродовж 38 років був протоігуменом правосл. *Мукачівського Свято-Миколаївського монастиря*. Впорядковуючи фонди монастирської б-ки й єпархіального архіву, зібрав багатий матеріал, що став джерельною основою написання кількох праць з історії Закарпаття. Найкращою серед них (і першою відомою на сьогодні книгою закарп. автора) є «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича», написаний лат. мовою і виданий у двох книгах в Кошице (1-ша — 1799 і 2-га — 1804—05). Книга підготовлена з метою обгрунтувати право власності Мукачівського монастиря на подаровані йому кн. *Федором Коріятовичем* наприкінці 14 — поч. 15 ст. земельні маєтності, для захисту їх від зазіхань вищого катол. духівництва Угорщини. Осн. зміст книги (історія литов.-рус. роду *Коріятовичів*, діяльність його представника Федора на Закарпатті в серед. 14 — на поч. 15 ст. та історія Мукачівського монастиря й однойменної єпархії до 1798) поданий в тісному зв'язку зі світською історією краю. Наук. цінність праці насамперед у тому, що автор навів важливі джерела — десятки грамот, привілеїв і рескриптів угор. королів, папські булли, різні розпорядження мукачівських єпископів тощо і один із перших в укр. *історіографії* порушив питання *етногенезу* слов'ян та автохтонності (див. *Автохтони*) *русинів* Закарпаття. Праця Б. — визначна пам'ятка укр. к-ри взагалі та істор. науки зокрема, вона поклала поч. вивченню історії й духовного життя Закарпаття місц. історикамикраєзнавцями.

П. у м. Ужгород, похований в Мукачівському монастирі.

Тв.: Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits... in monte Csernek ad Munkacs. Cassoviac, 1799, 1804—05.

Літ.: *Данилюк Д., Ілько В.* З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини XIX ст.). Ужгород, 1990; Нариси історії Закарпаття, т. 1. Ужгород, 1993; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський.

БАЙ (de Baye) **Амур-Огюст-Луї-Жозеф-Бертельо де** (31.01.1853—1931) — франц. археолог, етнограф, історик та мандрівник. Барон, згодом маркіз. Н. в м. Париж (Франція). 1870 відкрив у Шампані (істор. обл. на пн. сх. Франції) бл. 100 гротів доби *неоліту*, палеолітичні стоянки та могильники. Вивчав походження дорогоцінних мистецьких виробів доби *Великого переселення народів* і падіння Рим. імперії. Від кін. 1880-х рр. займався археологією, етнографією та історією окремих регіонів *Російської імперії*, зокрема України. Офіц. представник франц. мін-ва нар. освіти на антрополого-археол. з'їзді у *Москві*, звіт про який і свої реферати на ньому опублікував 1893. Лекцію про *Київ* княжої доби прочитав у м. Реймс (Франція) й двічі у Парижі (1896). 1898 відкрив палеолітичну стоянку біля ст. Ільської на *Кубані* (нині смт Ільський Краснодарського краю, РФ). Досліджував готську к-ру (див. *Готи*) в Криму. На 6-й виставці предметів, вивезених з Росії (1901), експонував речі з розкопок В.*Хвойки* і власних розкопок, зокрема, *дукачі*, дві старовинні вишивані жін. сорочки. Писав про фібули 7 ст. в Україні (1908). Товаришував з В.*Горленком*, про якого написав брошуру «Une page de critique littéraire sur l'Ukraine» (1904). Чл. Моск. археол. т-ва (1890). Чл.-кор. Т-ва любителів давнього письменства (1898).

Тв.: Реферат о кресте, которым преподобный Сергий благословил князя Дмитрия Ивановича на борьбу с Мамаем. «Труды комиссии для разбора древних актов», 1890, № 12; Rapport sur le Congrés international d'Anthropologie de Moscou. Paris, 1893; Souvenir du congrés international d'Anthropologie de Moscou. Paris, 1893; Études sur l'archéologie de l'Ukraine. Paris, 1895; Kiev: La mère des villes russes. Paris, 1896; En Petite-Russie: Souvenirs d'une Mission. Paris, 1903.

Літ.: Библ. (Ф.Волков). «Киевская старина», 1894, декабрь; Библ. «Киевская старина», 1897, февраль; «Исторический вестник», 1899, т. 75, январь; *В.[олков] Ф.* Выставка барона де Бая в Musee Guimet в Париже. «Киевская старина», т. 75, 1901, т. 74, июль—август. Археологическая летопись: Каталог Екатеринославского областного музея имени А.Н. Поля; Археология и этнография. Екатеринослав, 1910, № 135—136; Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования: 1864—1914, т. 2. М., 1915; *Борщак І.* З моєї книгозбірні. «Науковий збірник [УВАН]», т. 2. Нью-Йорк, 1953; *Нестеров М.В.* Из писем. [Ленинград], 1968; Валентин Серов в воспоминаниях, дневниках и переписке современников, т. 2. Л., 1971; *Валецкая Э.Б.* Сказы о древних курганах. Новосибирск, 1981.

С.І. Білокінь.

БАЙБУ́ЗА Тихон (р. н. і р. с. невід.) — ватажок запороз. козацтва. Син черкас. боярина Михайла Байбузи, який володів маєтностями в бас. р.Сула та її притоків Удай і Солониця на Лівобережжі Дніпра. У 90-х рр. 16 ст. Б. очолював реєстрове військо, брав участь у мор. експедиціях запорожців. Влітку 1598 разом з кошовим отаманом Ф.*Полоузом* здійснив похід із *Базавлуцької Січі*, який через суперечності серед козаків завершився невдало. Сини Б. Федір та Остафій брали участь у козац.-сел. повстаннях 1620—30-х рр. та *національній революції 1648—1676*.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

БА́ЙДА — див. Д.*Вишневецький*.

БАЙДА́К — річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно зі стерном, довжиною 30—60 м, вантажопідйомністю до 200 т. Протягом 16—18 ст. використовувалося запороз. козаками як військ. судно, а також для перевезення вантажів по Дніпру та його притоках. Б. інколи називали берлином.

В.О. Щербак.

БА́ЙЕР (Bayer) **Ґотліб-Зігфрід** (в нім. літ. Теофіл Зигфрид; 06.01. 1694—10.02.1738) — нім. історик, філолог. Акад. Петерб. АН (1725). Н. в м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ) у сім'ї емігрантів з Угорщини. Батько Б. підробляв живописом. До 1709 навч. у колегії Фрідріха в класі відомого гуманіста Егерса, а 1710—13 — у Кенігсберзькому ун-ті. 1714—17 багато мандрував Німеччиною, вивчав давні та сх. мови. 1715 захистив дис., присвячену трактуванню напису на хресті Ісуса Христа. 1717 отримав звання магістра у Лейпцигу. 1717—25 викладав в ун-ті Кенігсберга, працював проректором міськ. кафедральної школи. За рекомендацією математика, акад. Петерб. АН Х.Гольдбаха був запрошений до *Санкт-Петербурга*, де обійняв посаду кер. каф-ри старожитностей та сх. мов (лют. 1726) новоутвореної Петерб. АН. Осн. увагу приділяв вивченню сх. та давніх мов. Завідував академічною г-зією, 1732—37 після від'їзду історика та археографа, акад. Петерб. АН Г.-Ф.Міллера до Сибіру редагував кілька випусків наук. час. «Sammlung russischer Geschichte». Навч. майбутнього рос. імп. Петра II (1727—30) антич. історії. Після смерті Петра II наближений до двору *Анни Іванівни*, був щирим прибічником Е.-І.Бірона.

Б. заклав основи істор. науки в Росії. Окрім робіт з історії та філології Давнього світу, написав низку робіт з історії *скіфів* та *сарматів*. Буквально сприйняв повідомлення давньорус. літописів про запрошення *варягів*, висунув припущення про запозичення слов'янами к-ри та державності в норманів та герм. народів, тим самим заклав початки «норманської теорії» походження Русі (див. *Норманська проблема*). Не знаючи рос. мови, вивчав «*Повість временних літ*» у нім. перекладі. Заслугою його є те, що він був одним з перших, хто в дослідженнях історії Русі звернувся до вивчення повідомлень давніх авторів, зокрема *Геродота, Константина VII* Багрянородного, джерел сканд. походження.

У дослідженні історії сх. слов'ян Б. активно співробітничав з Ф.*Прокоповичем*. Частина їхнього листування збереглася.

Через конфлікт із секретарем Петерб. АН І.-Д.Шумахером 1737 змушений був полишити посаду і планував повернутися до Пруссії.

Раптово помер від застуди в С.-Петербурзі.

Тв.: Ad Petrum II Augustum Imperatorem, cum insignia imperii sanctissimis caeremoniis Moscouae capesseret. Academia Petropolitana, 1728; Auszug der ältern Staatsgeschichte zum Gebrauch Petri II. Peterburg, 1728; О начатке и древних пребывалищах скифов. В кн.: Краткое описание Комментариев Академии наук. СПб., 1728; О местоположении Скифии, каково было в лета Геродотовы. Там само; Краткое описание всех случаев, касающихся Азова от создания сего города до возвращения онаго под российскую державу. СПб., 1738; География российская из Константина Порфирогенита, т. е. багрянородного или порфирородного. СПб., 1767; География российская и соседственных с Россиею областей около 947 году из книг северных писателей выбрана. СПб., 1767; Сочинение о варягах. СПб., 1767.

Літ.: *Пекарский П.* История императорской Академии наук в Петербурге, т. 1. СПб., 1870; *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). М., 1985.

А.Г. Плахонін.

БА́ЙКОВИЙ ЦВИ́НТАР — найбільш відоме у Києві й Україні кладовище. Відкрито 14 груд. 1833. Спочатку тер. становила бл. 5 десятин землі. В подальшому не раз розширювався: нині — понад 50 га. Назва походить від назви хутора ген. С.Байкова, учасника *Війни 1812.* Паралельно мав назви — «Либідський», «Дмитрівський». Цвинтар складається з Старої (7 ділянок) та Нової (нині 52 ділянки) частин, остання бере початок від 1876, існують правосл., катол., лютеранська складові. В ході *Першої світової війни*, у 1916, відкрито військ. частину кладовища.

Розташов. у живописній місцевості. Природна стежка, що йшла вгору, згодом перетворилася на широку дорогу, яка відокремила старий цвинтар (ліворуч) від нового. 24 серп. 1841 на правосл. ч. відкрито дерев'яну церкву св. Димитрія Ростовського (нині там пам'ятний знак), 1897 її розібрано, а матеріал використано для побудови Макарівської дерев'яної церкви на *Щекавиці.* 5 листоп. 1889 відкрито нову, кам'яну церкву.

Б. ц. має алею для почесних поховань видатних діячів науки, к-ри, освіти. На новому правосл. цвинтарі поховані, зокрема, М.*Грушевський*, В.*Антонович*, М.*Старицький*, М.*Лисенко*, Б.*Грінченко*, І.*Нечуй-Левицький*. На старому катол. цвинтарі — М.Понятовський (відомий польс. видавець), вчені Г.Бельке і Г.Фанберг, а на новому — польс.- укр. публіцисти А.*Марцінковський*, Ю.Висоцький, Е.Пржевуський, видавець Ю.Завадський. На старому кладовищі поряд із своїми рідними похована і Леся *Українка*.

Літ.: Київ: Провідник. К., 1930; *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. К., 1994; *Її ж.* Київський некрополь. К., 1995.

П.І. Скрипник.

БА́ЙОВ (Баиов) **Олексій Костянтинович** (06.02.1871—08.09.1935) — військ. історик і теоретик, генерал-лейтенант. Н. в м. *Умань.* Із полтав. дворян, син генерала. Закінчив Володимирський кадетський корпус у *Києві*, 2-ге військ. Костянтинівське уч-ще (1890) та Імператорську військ. акад. в *Санкт-Петербурзі* (1896). Служив у Віленському військ. окрузі. 1902 призначений штаб-офіцером, зав. навч. частини, управителем справ (1904—14), водночас від 1906 — проф. каф-ри історії військ. мист-ва Акад. Генштабу, Військ.-істор. комісії з опису рос.-япон. війни 1904—05. Автор праць з історії військ. мист-ва. Ред. «Известий Императорской Николаевской военной академии» (1910—14), один із засн. Рос. військ.-істор. т-ва і ред. його журналу (1912—14). Під час *Першої світової війни* був ген. для доручень при команд. 8-ю армією, нач. штабу армійського корпусу і 3-ї армії, командиром піх. д-зії 50-го армійського корпусу. Після *Жовтневої революції 1917* очолював комісію з упорядкування істор. архівів при Комісаріаті військ.-навч. закладів Петрогр. військ. округу. Проте згодом воював у Пн.-Зх. армії ген. від інфантерії М.Юденича, потрапив до Естонії, де до 1926 викладав у Талліннському військ. уч-щі і на курсах Генштабу естон. армії. На еміграції друкувався в ж. «Часовой» та газ. «Возрождение» (Париж). За військ.-теор. поглядами належав до «академічної школи»

рос. військ. теоретика Г.Леєра. Був засн. «російської школи», яка стверджувала, що військ. доктрина мусить мати нац. характер і будуватися на вивченні рос. військ. мист-ва у його класичних зразках. Найповніше свої погляди виклав у праці «История военного искусства как наука» (1912).

П. у м. Таллінн.

Тв.: Военно-географический и статистический очерк Северной Кореи. СПб., 1904; Приказы графа Миниха в 1736—1739 гг. В кн.: Сборник военно-исторических материалов, вып. 14. СПб., 1904; Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны: Война России с Турцией в 1736—39 гг., т. 1—2. СПб., 1906; Курс истории русского военного искусства, вып. 1—7. СПб., 1909—13; Военное дело в эпоху императора Павла I. В кн.: История русской армии и флота, т. 3. М., 1911; Значение В.О. Ключевского для русской военной исторической науки. «Известия Императорской Николаевской военной академии», 1911, № 21; История русской армии: Курс военных училищ, вып. 1, СПб., 1912; Записка об инструкции отделам Императорского Русского военно-исторического общества, кн. 1. СПб., 1913; Национальные черты русского военного искусства в романовский период нашей истории. СПб., 1913; Конспект по истории военного искусства России. СПб., 1914; Отзыв о сочинении Н.П. Волынского «Постепенное развитие русской регулярной кавалерии в эпоху Петра Великого». Пг., 1917.

Літ.: *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь. Полтава, 1912; *Його ж.* Первое дополнение. Полтава, 1913; *Бескровный Л.Г.* Очерки военной историографии России. М., 1962; *Климова К.* Перший військово-історичний часопис в Україні. «Військово-історичний альманах», 2001, ч. 2(3).

С.І. Білокінь.

БАЙРА́М (турец. bairam — свято) — тюркська назва визначного реліг. свята. Термін Б. є складовою частиною назв двох найголовніших мусульманських свят: Рамазан-Б. і Курбан-Б. Рамазан (ураза, кучук)-Б. («‘їд ал-фітр» арабів) — це свято розговіння на честь завершення місяця посту, починається 1 шеввала (на поч. жовт.). Курбан (буййук)-Б. («‘їд ал-адхв» арабів) — свято офірних (жертовних) тварин Б. (на спомин про готовність Ібрагіма-Аврама принести сина в жертву Аллахові), починається з 10 зу-ль-хіджжа (збігається із завершенням щорічного паломництва-хаджу до Мекки). Кожне з свят продовжується 3—4 дні й супроводжується спец. молитвами, святковою трапезою, відвіданням могил предків та навідуванням друзів, яким приносять подарунки. Бідним під час Рамазан-Б. роздають милостиню грішми, а під час Курбан-Б. — м'ясом свіжозабитих тварин (на це йде приблизно 2/3 м'яса кожної тварини). В Туреччині Б. називають також християн. свято Пасхи. Під час святкування Б. зазвичай заборонялося ведення війни. В укр. історії в зв'язку з цим пам'ятний Курбан-Б., який припав на час *Берестецької битви 1651* і відхотив кримськотатар. союзників Б.*Хмельницького* від бойових дій.

Літ.: *Мец А.* Мусульманский ренессанс. М., 1977.

Д.С. Вирський.

БАКА́ЇВ ШЛЯХ (Бакаєв шлях) — татар. шлях (сакма) на *Лівобережній Україні.* За переказом, названий так за прізвищем татар. *мурзи* Бакая, який здійснював цим шляхом набіги на порубіжні Курщину та Орловщину (нині тер. РФ), коли ще не існувала захисна *Бєлгородська оборонна лінія 16—17 ст.* Вів фактично з м. *Путивль*, південніше м. Рильськ (нині місто Курської обл., РФ), перетинаючи Лосицьку дорогу та *Муравський шлях.*

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1993; *Звагельський В.Б.* Лосицька дорога. «Сумська старовина», 1999, № 5—6.

В.В. Пришляк.

БАКАЛА́ВР (лат. baccalaurens, від baccalaureātus — увінчаний лаврами) — 1) перший вчений ступінь в деяких країнах; 2) особа, яка одержала диплом про закінчення середньої освіти (у Франції та деяких ін. країнах); 3) перший вищий освітній ступінь.

У середньовічних ун-тах ступінь Б. надавався після складання іспиту. У деяких ун-тах, напр., Кембриджському, ступінь Б. отримували лише студенти ф-ту мист-в (faculty of Arts), на ін. ф-тах першим був ступінь магістра; Б. міг стати студент, який досяг 17-річного віку і провчився в ун-ті 1,5—3 роки; Б. продовжував навч. в ун-ті, але отримував право читати лекції, зокрема на ф-ті мист-в — основи граматики, риторики й логіки. Багато Б. ставали домашніми вчителями. Як домашні вчителі Б. в Україні згадуються в документах 16 ст. У 18 ст. Б. називали студентів *Києво-Могилянської академії.* На канікули вони розходилися по Україні й навчали дітей грамоти. Традиції надання ступеня Б. збереглись у європ. та амер. ВШ, нині впроваджуються і в Україні.

О.М. Дзюба.

БАКА́ЛО Іван Іванович (псевд. — І.Мар'єнко; 12.02(31.01).1898—08.04.1972) — економіст, педагог, радянолог. Н. поблизу м. *Миргород* у сел. сім'ї. Закінчив екон. ф-т Київ. комерційного ін-ту (1922). Комендант Миргорода. Від 1922 викл. екон. географії у Миргород. соціально-екон. технікумі, організував приватну Миргород. торг.-пром. шк. (1923—25). Від 1926 — у *Харкові.* Заст. зав. стат.-кредитним від. Харків. сільбанку (1926), від 1927 — у т-ві «*Сільський господар*», 1929—33 — ст. н. с. Харків. НДІ реконструкції с. госп-ва. 1931—33 — асистент Харків. с.-г. ін-ту, викл. заг. курсу статистики в Зоотех. ін-ті. Восени 1933 добровільно залишив викладацьку роботу в вузах; з НДІ був звільнений з політ. мотивів. Зазнав переслідувань від комуніст. властей. 1934—35 — у т-ві «Самопоміч», в управлінні шосейних доріг. 1936—41 учителював (викладав географію, геологію), методист Харків. методичного кабінету географії, заочно навч. у Харків. пед. ін-ті. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації — дир. Миргород. музею, інспектор початкових шкіл Миргород. пов. Від 1944 — на еміграції в Німеччині, від 1947 — чл. управи Обласного представництва укр. еміграції, його голова. Праці присвячені с.-г. економіці, зокрема ефективності кредиту в індивідуальних г-вах; рад. педагогіці та історії *СРСР.* Написав кілька підручників. Прихильник соборноправного устрою УАПЦ, голова Ашаффенбурзького церк. собору духовенства і мирян УАПЦ-Соборноправної 25—26 серп. 1947. Чл. передсоборної комісії і чл. президії церк. собору УАПЦ-Соборноправної 16—18 груд. 1956 у Карлсруе. 1954—61 1-й заст. дир. *Інституту для вивчення СРСР.* 1963 переїхав до США. Дійсний чл. *Української вільної академії наук* у США.

П. у м. Нью-Йорк.

Тв.: Фізична географія. Більомберг, 1946; Показник географічних назв на методичні вказівки. Авгсбург, 1946; Читання з географії України в художніх образах. Ганновер, 1946; Б.М. Мартос. В кн.: Український збір-

ник, кн. 15. Мюнхен, 1959; К вопросу о проблеме производства молока и молочных продуктов в СССР. Мюнхен, 1963; Modernization and Diversity in Soviet Education. New York, 1971 [у співавт.]; Національна політика Леніна. Мюнхен, 1974.

Літ.: Пам'яті проф. Івана Бакала. «Свобода», 1972, ч. 75, 22 квіт.; *Бурко Д.* Пам'яті друга. «Українські вісті», 1973, ч. 23 (2065), 24 черв.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 4, ч. 2. Нью-Йорк, 1975.

С.І. Білокінь.

БАКОВЕ́ЦЬКИЙ-МОКОСІ́Й Йосип (р. н. невід. — бл. 1655) — церк. діяч, унійний єпископ Володимирський і Берестейський. Н. на *Волині.* Виходець з укр. шляхетського роду. Замолоду служив секретарем у польс. короля *Сигізмунда III* Ваза. Пізніше обіймав одну з земських посад у *Волинському воєводстві.* Вступив до чернечого ордену василіан (див. *Василіани*), що відкрило йому перспективу для церк. кар'єри. 1619 призначений архімандритом Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря (фактично ж вступив на посаду 1626). 1632 Сигізмунд III надав Б.-М. Володимирську й Берестейську єпископську каф-ру, а унійний митрополит Київ. Йосип Рутський висвятив його на єпископа. Б.-М. наполегливо добивався зміцнення позицій унійної церкви в Україні. Зокрема, він відіграв активну політ. роль у підготовці узгоджувального собору православних і унійців *Речі Посполитої* 1629. На сеймі 1629 став одним з авторів проекту конституції щодо цього собору. З його ініціативи в обхід сеймової постанови про скликання церк. собору (для «заспокоєння» православних і унійців) було прийнято відповідний королів. універсал, в якому йшлося про об'єднання православних з католиками (див. *Львівський православно-унійний церковний собор 1629; Унійний церковний собор у Володимирі 1629; Київський православний церковний собор 1629*).

Літ.: *Малевич А.* Древняя жидичинская архимандрия на Волыни. Почаев, 1905; *Жукович П.Н.* Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 года. СПб., 1911; Polski słownik biograficzny, t. 1. Kraków, 1935; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1988.

П.М. Сас.

БАКО́ТА, археологічна пам'ятка — багатошарове поселення; літописне давньорус. місто на Середньому Дністрі. Розташов. на тер. колиш. села Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. (нині знято з облікових даних). Широко досліджувалася І.Винокуром 1963—64, 1980—91. Відкрито 54 житла *черняхівської культури*, 16 напівземлянок кін. 4—5 ст., 10 жител 6—7 ст., 7 жител і госп. споруд 9—11 та 12—13 ст., а також гончарні горни й залишки залізоробного вир-ва черняхівської к-ри, серед. і третьої чверті 1-го тис. н. е.

Давньорус. Б. складалася з *дитинця, посаду* та скельного християн. монастиря. На посаді досліджено гончарні майстерні, металургійні печі та кузні. Від 13 ст. на місці дитинця існував могильник (55 поховань). Досліджено також кам'яний палацовий комплекс 14—15 ст.

Літ.: *Винокур І.С., Горішній П.А.* Бакота. Кам'янець-Подільський, 1994.

І.Б. Зеленецька.

БА́КУЛЬ Валентин Миколайович (11.08(30.07).1908—05.06.1978) — вчений-матеріалознавець, організатор науки і вир-ва. Д-р тех. н. (1968). Герой Соц. Праці (1963), засл. діяч н. і т. УРСР (1968). Н. в с. Чернишівка (нині в межах с. Слобода Немирівського р-ну Він. обл.). Від 12 років наймитував. Після закінчення 1927 брацлав. профтехшколи працював на різних посадах в об-ні «Вугілля», у Вугільному ін-ті, на з-ді «Союзтвердосплав», на верстато-інструментальному з-ді в м. *Харків.* У 1930-ті рр. за його участі створено марки твердих сплавів з підвищеною динамічною міцністю — ВК-12 і ВК-15. Оснащені цими сплавами інструменти вперше у світ. практиці були використані для ударно-перфораторного буріння шпурів у вугільних шахтах.

1941—44 працював нач. мех. цеху з вир-ва танк. моторів на евакуйованому з-ді № 186 у Пермській обл. РФ. 1944 вернувся до Харкова, працював нач. цеху і гол. конструктором на з-ді «Гідропривод». 1949 закінчив Всесоюзний заочний політех. ін-т. 1949—56 — нач. Харків. філіалу «Твердосплав»; 1956—59 — нач. Укртвердосплаву й дир. дослідного з-ду Всесоюзного НДІ твердих сплавів (м. *Київ*); 1959—61 — нач. Центр. конструкторсько-технологічного бюро твердосплавного і алмазного інструменту Держплану УРСР (м. Київ). Від 1961 дир. новоствореного Укр. н.-д. і конструкторсько-технологічного ін-ту синтетичних надтвердих матеріалів та інструменту Держплану УРСР (з 1972 — Ін-т надтвердих матеріалів АН УРСР). Під його кер-вом і за безпосередньої участі виконано комплекс робіт з розробки пром. технології вир-ва синтетичних алмазів, створено низку марок високоміцних порошків синтетичних алмазів, апарати й установки високого тиску для отримання алмазних порошків, синтезовано нові надтверді матеріали — кубоніт, славутич, ісміт, дісміт.

Розробки Ін-ту надтвердих матеріалів, яким керував Б. до 1977, лягли в основу створення кількох алмазних з-дів, у т. ч. в Україні — Полтав., Львів., Бориславського.

Лауреат Ломоносовської премії АН СРСР 2-го ст. (1963). Автор 342 наук. праць, у т. ч. 91 винаходу, 141 патенту в зарубіжних країнах. Під його наук. кер-вом захищено 23 канд. дис.

Трудова діяльність Б. відзначена орденом Леніна та ін. урядовими нагородами.

П. у м. Київ.

Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР 1990 присвоєно його ім'я.

Н.Ф. Колесниченко.

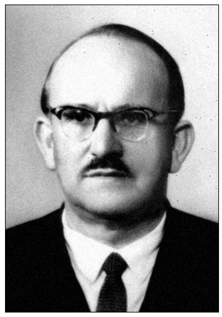

В.М. Бакуль.

М.О. Бакунін.

БАКУНІ́ЗМ — один із напрямів *анархізму*, заснований рос. анархістом М.Бакуніним (1814—76) (гол. роботи «Реакція в Німеччині», «Федералізм, соціалізм та антитеологізм», «Державність і анархія», «Бог і держава»). М.Бакунін і його прихильники вважали, що на зміну держ. централізації мають прийти *федералізм* та самоврядування, а замість капіталіст. гноблення — *соціалізм* і колективна власність. Особливо критикувалася *держава.* М.Бакунін вважав, що «там, де починається держава, закінчується індивідуальна свобода і навпаки». За характером ставлення до д-ви він розрізняв герм. народи (більш схильні до державності, централізму, бюрократизму), з одного боку, та романські і слов'ян. народи (більш схильні до свободи й самоврядування) — з іншого. Прихильники Б. закликали до соціальної революції, яка знищить держ. інституції. Хоча революцію мають готувати таємні т-ва революціонерів, за своєю формою вона мала бути «стихійним бунтом» «чорноробочого люду» (*пролетаріату*) в Європі та селян у Росії. Б. був розповсюдженим у Франції, особливо

Діонісій Балабан.

за часів *Паризької комуни 1871*, Італії, Іспанії, Росії та ін. країнах. За оцінкою Г.*Плеханова*, Б. був рос. різновидом *бланкізму,* тільки відрізнявся ідеалізацією рос. *селянства.* Прихильники Б. створили окреме крило в *Інтернаціоналі І* та опонували там прихильникам К.*Маркса.*

Літ.: *Графский В.Г.* Бакунин. М., 1985; *Конев С.Н.* Революция и анархизм. М., 1987; *Исаев А.К., Олейников Д.И.* Бакунизм нуждается в более серьезном изучении. «Вопросы истории», 1989, № 2; *Пронякин Д.И.* Анархизм: исторические претензии и вопросы истории. Л., 1990.

В.В. Головко.

БАКУРИ́НСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, засн. якого був шляхтич **Микола** Б. (р. н. невід. — п. перед 1656), який брав участь у поході 1607 польс. короля *Сигізмунда III* Ваза на Смоленськ (нині місто в РФ; див. *Польсько-російська війна 1607—1609*), згодом перейшов до Б.*Хмельницького* та загинув під час військ. кампанії. Його нащадки служили *значковими товаришами* та *військовими товаришами* у *Чернігівському полку.* Один з онуків родозасновника — **Яків Юрійович** (р. н. невід. — п. після 1749) — посідав уряд Роїського сотництва (1716—38). Цю посаду обіймав 1738—60 і його син — **Леонтій Якович** (р. н. невід. — п. перед 1781). Син Леонтія — **Яків Леонтійович** (бл. 1740—1801) — був таємним радником (1797), Малорос. цивільним (1797) та Черніг. губернатором (1797).

Рід Б. внесено до 6-ї ч. Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 9-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; *Лазаревский А.М.* Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии. В кн.: Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. 2.

В.В. Томазов.

Герб роду Бакуринських.

БАЛАБА́Н Гедеон (світське ім'я — Григорій; 1530 — 10.02.1607) — церк. і освіт. діяч. Н. в сім'ї Арсенія Балабана, майбутнього єпископа Галицького і Львівського (1549—65). Від 1566 номінальний,

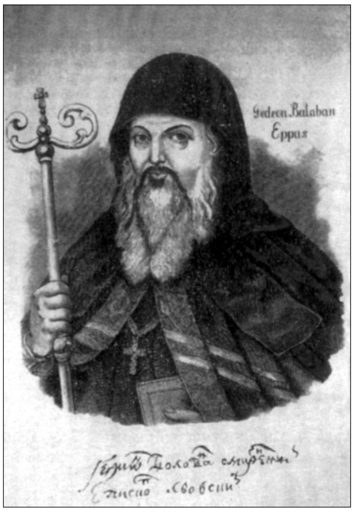

Гедеон Балабан.

а з 1576 — фактичний єпископ Галицький і Львівський. 1582 виступив проти запровадження в Україні григоріанського календаря. 1585 сприяв викупу *Львівським братством* друкарні І.*Федорова* та відкриттю *Львівської братської школи.* Однак уже з 1586 веде боротьбу з Львів. братством з приводу отримання останнім від антіохійського патріарха Йоакима IV Доу *ставропігії*, що підривало авторитет єпископської влади. 1590 — один з організаторів та активний учасник з'їзду єпископів у м. *Белз*, який започаткував об'єднання укр. правосл. і катол. церков. Змінив свої позиції, виступивши проти *Берестейської церковної унії 1596*, взяв участь в антиунійному правосл. соборі в Бресті (нині місто в Білорусі), після чого був призначений екзархом константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*). У цьому ж році відкрив у своєму маєтку в с. Стрятин (нині с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) греко-слов'ян. шк. та *Стрятинську друкарню*, а також друкарню в с. *Крилос*, де видавав церк. та учбові книги (Служебник 1604, Требник 1606, Учительне Євангеліє).

П. в *Унівському Свято-Успенському монастирі.*

Н.А. Головата.

БАЛАБА́Н Діонісій (чернече ім'я — Іларіон; р. н. невід. — (10)05. 1663) — церк. і політ. діяч, митрополит Київ. і Галицький. Походив з давнього шляхетського роду з *Волині* і *Галичини.* Навч. в Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), був єпископом у Холмі (1650—52; нині м. Хелм, Польща), *Луцьку* (1655) і, нарешті, київ. митрополитом (1657—63). Його сан був підтверджений константиноп. патріархом (див. *Константинопольський патріархат*). Б. відстоював незалежність укр. правосл. церкви від зазіхань Рос. д-ви, рішуче відмовився прийняти митрополиче висвячення в Москві. Через це 1658 змушений був перенести свою резиденцію з Києва, де перебувала моск. військ. залога, до гетьман. столиці *Чигирина.* Його церк. діяльність припадає на важкі для Укр. козац. д-ви роки гетьманування І.*Виговського* та Ю.*Хмельницького.* Б. підтримував політику Виговського, брав участь у складанні *Гадяцького договору 1658* з Польщею. 1663 постриг у ченці Ю.*Хмельницького* в Канівському монастирі.

П. у м. Чигирин.

Літ.: *Митрополит Іларіон.* Українська церква за час руїни. Вінніпег, 1956; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 2. Нью-Йорк—К., 1990.

Я.І. Дзира.

БАЛАБА́Н Ісая (світське ім'я — Іван; р. н. невід. — 1619, за ін. даними, 1620) — церк. і культ.-освіт. діяч. Походив із шляхетської родини Балабанів, небіж львів. єпископа Гедеона *Балабана.* Один із діячів Балабанівського літ.-видавничого гуртка в с. Стрятин (нині с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) та с. *Крилос.* Архімандрит *Унівського Свято-Успенського монастиря* (1597). Був запрошений князем В.-К.*Острозьким* до м. *Острог*, призначений ігуменом *Дерманського Свято-Троїцького монастиря* (1606). Керував *Острозькою друкарнею*, яку перенесено 1603 до Дерманського Свято-Троїцького монастиря, а після 1605 повернуто до Острога. Брав участь у підготовці до видання пер. з грец. мови зб. Федора Авукара проти єретиків (1611), який так і не був виданий. У рукописі міститься похвала Б., складена від імені одного з учнів *Острозької школи.* У королів. при-

вілеї 1620 про Б. згадано вже як про померлого.

Літ.: *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990.

О.М. Дзюба.

БАЛАБА́Н Маєр (1877—1942) — польс. і єврейс. історик. Працював у *Львові*, згодом у *Варшаві*, де був проф. Варшавського ун-ту. Автор праць з історії євреїв в Україні, Польщі, Австрії. Обґрунтував погляд, що найстаріша єврейс. громада Львова виникла в княжу добу на місці пізнішого передмістя Підзамче. Впровадив до наук. обігу численні документи з історії євреїв Львова 16—19 ст. Загинув у Варшавському гетто.

Тв.: Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. Lwów, 1906; Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki. Lwów, 1909; Dzieje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1772—1868. Lwów, 1916.

Я.Д. Ісаєвич.

БАЛАБА́НОВ Михайло (Самуїл) **Соломонович** (псевд. — М.Дубровський; 09.01.1873 — р. с. невід.) — журналіст, історик, політ. діяч. Н. в м. *Чернігів*. Навч. у Черніг. і Новгород-Сіверській г-зіях, від 1892 — у Київ. ун-ті. Чл. Союзної ради об'єднаних студентських земляцтв і орг-цій, соціал-демократ. гуртків, групи Ю.*Мельникова*, *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. За участь у демонстрації 1897 з приводу самогубства у *Петропавловській фортеці* народниці М.*Вітрової* заарештований, виключений з ун-ту. Того ж року вступив до Новорос. ун-ту (Одеса), який закінчив 1898. Від 1894 почав літ. діяльність: перші статті опублікував у київ. газ. «Жизнь и искусство», ж. «Новое слово» (1899—1900). 1901—04 жив у Ростові-на-Дону (нині місто в РФ), 1903—04 — чл. Донського к-ту *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, ред. «Донской речи». Разом з Й.Мошинським організував Донец. союз гірничозаводських робітників, ред. усіх видань Союзу. Із 1903 — меншовик. 1904—05 жив у Києві, був співробітником газет «*Киевские отклики*», «Киевское слово». Від 1905 — у *Санкт-Петербурзі*, чл. редакції, секретар газ. «Начало», об'єднаного органу «Северный голос» — «Наш голос», співробітник ін. меншовицьких видань: «Отклики современности», «На очереди». 1906 — секретар с.-д. фракції I Держ. думи (див. *Державні думи*). Від 1911 знову у Києві, співробітник газ. «*Киевская мысль*», друкувався також у газ. «Киевские вести», меншовицьких органах «Наша заря», «Дело» тощо. 1917—18 — гласний Київ. міськ. думи, чл. Київ. та Всеукр. к-тів РСДРП (меншовиків), чл. *Української Центральної Ради* і Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*), чл. редколегії газ. «Знамя труда». У берез. 1920 за вироком ревтрибуналу в Києві позбавлений політ. прав на час громадян. війни (див. *Київських меншовиків справа 1920*). Пізніше — проф. Ленінгр. ін-ту нар. г-ва. Автор праць з історії робітн. і революц. рухів у Росії. Подальша доля невідома.

Тв.: Нариси з історії робітничого класу в Росії, ч. 1—3. К.—М., 1923—26; До історії робітничого руху на Україні. К., 1925.

Л.Д. Федорова.

БАЛАБУ́ЄВ Петро Васильович (н. 23.05.1931) — укр. авіаконструктор. Д-р тех. н. (1988), дійсний чл. Інженерної акад. України. Засл. діяч н. і т. України (1991). Герой Соц. Праці (1975), Герой України (з врученням ордена Держави, 1999). Н. в с. Валуйське (нині село Станично-Луган. р-ну Луган. обл.). 1954 закінчив Харків. авіац. ін-т і відтоді працює на Авіац. наук.-тех. комплексі ім. О.Антонова (АНТК). Від 1971 — гол., від 1984 — ген. конструктор.

Брав участь у створенні бл. 100 типів та модифікацій «Анів», зокрема таких відомих усьому світові, як АН-8, АН-12, АН-22 «Антей», АН-28, АН-32, АН-38, АН-70, АН-72, АН-124, АН-225 «Мрія», АН-140. Автор бл. 100 наук. праць; серед осн. розроблюваних ним тем — наук. основи проектування багатоцільових літаків, що базуються на ґрунтових аеродромах; концепція аеродинамічного й вагового компонування широкофюзеляжних транспортних літаків із помірним суперкритичним профілюванням крил з малим запасом стійкості, яку вперше в світі було запроваджено на літаку АН-124 «Руслан». Розробив та втілив на АНТК методи автоматизованого проектування й конструювання літаків. В результаті сформовано вітчизн. наук. шк. автоматизованого проектування транспортних літаків.

Депутат ВР УРСР 11-го скликання. Лауреат Держ. премії СРСР (1973), Держ. премії УРСР (1979), премії ім. О.Антонова НАН України (2000). Відзначений нагородами: орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Почесною відзнакою Президента України (1992), орденами «За заслуги» 2-го (1997) і 1-го (1998) ступенів, Ярослава Мудрого 5-го ст. (2001), медалями.

Літ.: Хто є хто в економіці, культурі, науці Києва, т. 1. К., 1999.

О.Н. Кубальський.

М. Балабан.

П.В. Балабуєв.

БАЛА́БУХА Сергій Павлович (03.10(21.09).1857 — р. с. невід.) — революціонер-народник. Н. в м. *Київ* у дворянській родині. 1878 полишив навчання у Медико-хірургічній акад. в *Санкт-Петербурзі*, щоб взяти участь у *«ходінні в народ»*. 1880 за належність до революц. орг-ції засуджений до заслання в Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), яке замінено ув'язненням. Після звільнення навч. у Харків. й Казанському ун-тах. 1882 за участь у студентському русі висланий з м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ) до Києва під нагляд поліції. 1885 — один з організаторів народницького (див. *Народництво*) гуртка у *Харкові*, за що 1886 заслано на 5 років до Сибіру. Від 1903 примкнув до *Партії соціалістів-революціонерів*.

Літ.: *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

В.І. Попик.

БАЛАКЛА́ВА — істор. місце в Криму (нині переважно тер. Балаклавського міськ. р-ну м. *Севастополь*). На березі зручної для мореплавства Балаклавської бухти ще в 1 тис. до н. е. виникло поселення. У 7— 6 ст. до н. е. тут мешкали *таври*, які іменували своє с-ще Плакій (Палакій, Палакіон). Згодом їх потіснили греки-колоністи, котрі назвали це місце Символон. Воно належало до сфери впливу *Херсонеса Таврійського*. Від 9 ст. тут існував Свято-Георгієвський монастир (згодом мав славу найстарішого в Криму, 1891 святкував своє 1000-ліття). 1357 місто захопили генуезці, дали йому назву Чембало й збудували тут фортецю. Попри зростання значення останнього як екон. центру, завоювати симпатії місц. греків нові володарі не змогли. 1433 тут відбулося повстання, жорстоко при-

душене генуезцями. 1475 місто здобули турки, від яких пішла назва Б. (у пер. — «гніздо риб»). Утім, за турків місто втрачає попереднє значення. Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* 23 черв. 1773 у морі перед містом два невеликі рос. кораблі розбили чотири турец., що саме йшли з десантом до Криму.

У зв'язку з приєднанням *Кримського ханства* до *Російської імперії* (1783) мусульманське нас. Б. масово емігрувало до Туреччини. Царський уряд оселив тут греків з Іонічних о-вів, які брали участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774* на боці Росії. З них був утворений Балаклавський батальйон з обов'язками прикордонників Крим. узбережжя (відзначився під час *Кримської війни 1853— 1856*, розформований 1859). Мешканці м-ка, що тепер належало до Ялтинського пов. *Таврійської губернії*, взяли активну участь у буд-ві Севастополя, містом-супутником якого надалі стає Б. Під час Крим. війни Б. була базою англ. десанту. Рос. армія спробувала відрізати частини англійців під Севастополем від їхнього балаклавського плацдарму. 13 жовт. 1854 відбувся бій, пам'ятний як рос., так і англ. військовим. Росіяни, попри тимчасові успіхи, не спромоглися тоді взяти Б.

Наприкінці 19 ст. Б. відома як кліматичний курорт.

1925 в Б. мешкало 2 тис. жителів (переважно греки). 1930—57 — центр Балаклавського р-ну. 1957 осн. ч. р-ну включено в межі м. Севастополь і утворено Балаклавський міськ. р-н, 1976 з пн. ч. р-ну утворено м. Білокам'янськ (нині *Інкерман*).

Літ.: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—2. СПб., 1896—1904; *Зевакин Е.С., Пенчко Н.А.* Из истории социальных отношений в генуезских колониях Северного Причерноморья в XV веке. «Исторические записки», 1940, № 7; ІМіС УРСР. Кримська обл. К., 1974.

Д.С. Вирський.

БАЛАКЛІ́ЙСЬКИЙ ПОЛК та його полковник Я. Черніговець. Б.п. — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Слобідській Україні* 2-ї пол. 17 ст. Утв. 1669—70. Його очолював колиш. черніг. полк. Я.Черніговець, який 1663 переселився на Бєлгородщину з полк. І.Безпалим. 1663—70 Я. Черніговець служив осадчим та отаманом у *Балаклії*, збудував м-ка та слободи вздовж р. Сіверський Донець (прит. Дону) на татар. бродах (переважно на тер. сучасної Харків. обл.) — Андрієві Лози (нині смт Андріївка Балаклійського р-ну), Бишкин (нині с. Черкаський Бишкин Зміївського р-ну) і Савинці (нині с-ще міськ. типу Балаклійського р-ну), в степу між двох озер фортецю Лиман (нині село Зміївського р-ну), сприяв заселенню Донецької округи, за що дістав право на полковництво. 1669 одержав у своє розпорядження козаків новозбудованих Балаклії, *Змієва*, Дворічної (нині с-ще міськ. типу), Царе-борисова (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну), фортеці Маяцька (нині с. Маяки Слов'янського р-ну Донец. обл.). 1676 Б. п. приєднано до *Харківського полку*. Деякий час потому на чолі цих полків стояли два полковники: у Харкові — Г.Донець, у Балаклії — Я.Черніговець. Згідно з указом воєводи кн. Г.*Ромодановського*, 1677 Я.Черніговця з полковництва усунуто, а Б. п. остаточно підпорядковано харків. полковнику. Клопотання Я.Черніговця про повернення йому Б. п. царський уряд не задовольнив. Він одержав подарунки і доживав вік у Балаклії як її осадчий.

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990.

В.В. Панашенко.

БАЛАКЛІ́Я (1817—91 — Новосерпухів) — місто Харків. обл., райцентр. Розташов. на р. Сіверський Донець (прит. Дону). Залізнична ст. Тер. Б. була заселена з давніх часів; неподалік міста збереглися сліди двох неолітичних стоянок, поселення *бронзового віку*, скіф. курган (див. *Скіфи*). У 17 ст. вона активно заселялася переселенцями з *Правобережної України*; 1663 у гирлі р. Балаклійка (прит. Сіверського Дінця) оселилося кількасот осіб на чолі з полк. Я.Черніговцем (див. *Балаклійський полк*). 1664 Б. уже мала 150 дворів і виконувала роль фортеці для оборони від нападів крим. татар. Бл. 1669—70 стала центром Балаклійського полку, який існував до 1677, пізніше належала до *Харківського полку* та новоств. *Ізюмського полку*. У 18 ст. Б. — великий торг. центр, в якому відбувалося 5 ярмарків на рік. Нас. займалося землеробством, ремеслами. Мешканці Б. брали активну участь у козац. повстаннях під проводом С.Разіна, К.Булавіна (див. *Булавінське повстання 1707—1709*), О.*Пугачова*. Від 1782 Б. — волосний центр Зміївського полку. Після переведення 1817 у військ. відомство за назвою розквартированого тут полку Б. перейм. на Новосерпухів. Ця назва збереглася до 1891. Райцентр з 1923. 1938 віднесена до категорії міст. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівськими військами від 9 груд. 1941 по 5 лют. 1943.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; *Гошовська В.А., Клочан Д.Ф.* Балаклія. Путівник. Х., 1991.

П.Т. Тронько.

БАЛАСО́ГЛО Олександр Пантелеймонович (04.11(23.10).1813—30 (18).01.1893) — моряк, чиновник, архівіст, поет, педагог, фольклорист. Чл. Рос. геогр. т-ва (1846). Н. в м. *Херсон*. Син обрусілого грека, мор. офіцера. До 12 років навч. вдома, перебуваючи з батьками у містах Таганрог *Катеринославської губернії* (нині місто Ростовської обл., РФ), *Ізмаїл*, *Кілія*, *Миколаїв* та *Севастополь*. Від 1826 — гардемарин Чорномор. флоту, з 1827 служив на флагманському кораблі «Париж». Брав участь у *російсько-турецькій війні 1828—1829*, після чого переведений на Балт. флот до Мор. корпусу. Взимку 1829/30 номінований на мічмана. 1834—35 — вільний слухач Петерб. ун-ту. Від 1835 — чиновник Мін-ва нар. освіти, 1841—47 — в архіві МЗС (останній чин — надвірний радник). Протягом 1840—42 спільно з архіт. П.Норевим укладав періодичне вид. «Памятник искусств и вспомогательных знаний».

Од 1845 — активний чл. гуртка М.Буташевича-Петрашевського (див. *Петрашевці*), де, зокрема, виступив з проектом улаштування книжкової комори з б-кою та друкарнею. Навесні 1849 заарештований. У *Петропавловській фортеці* склав автобіографічне пояснення, сміливо назвавши себе «найрадикальнішим утопістом», «комуністом», «фур'єристом», обстоював нагальну потребу в Росії конституційного ладу та вважав, що «Малоросія, вірогідно, відокремиться». Восени того ж року засланий до м. Петрозаводськ (нині місто в РФ), з 1850 служив у Олонецькому губернському правлінні. Зробив у Карелії фольклорні записи, частково опубл. по його смерті у час. «Живая старина» (1897, № 1).

1851 в листі до імп. *Миколи I* звинуватив управителя *Третім відділенням* Л.*Дубельта* у держ. зраді — як тирана чесних людей, за що знову потрапив до Петропавловської фортеці. Зазнав нервового стресу, був визнаний душевнохворим і з психіатричної лікарні відправлений до Миколаєва під таємний поліцейський нагляд, який тривав до 1857. Тоді ж почав викладати історію у чорномор. штурманських класах.

П. у м. Миколаїв.

Тв.: Стихотворения Веронова. СПб., 1838 [у співавт.]; Буква ѣ. Руководство к употреблению этой буквы в письме. СПб., 1860; Восточная Сибирь. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских», 1875, кн. 2; Обломки. Николаев, 1875.

Літ.: Петрашевцы, т. 2. М.—Л., 1927; Поэты-петрашевцы. Л., 1940; Дело петрашевцев, т. 2. М.—Л., 1941; Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. М., 1953; *Базанов В.Г.* Карелия в русской литературе и фольклористике XIX в. Петрозаводск, 1955; *Полевой Б.П.* Опознание статей петрашевца Баласогло о Сибири, Дальнем Востоке и Тихом океане (1847). «История СССР», 1961, № 1; *Утков В.Г.* Книги и судьбы. М., 1981; *Тхоржевский С.С.* Баласогло. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989.

П.Г. Усенко.

БАЛИ́КА Богдан (Божко; 2-га пол. 16 ст. — після 1621) — укр. літописець і мемуарист. Походив із відомого в 16—17 ст. київ. міщансько-шляхетського роду *Баликів*. Дружина Б. була дочкою київ. *бурмистра* Себастіяна Андрійовича. 1612—13 Б. брав участь у походах *Війська Запорозького* на Рос. д-ву під час «смутного времени», разом з козаками та польс. військом став учасником облоги Моск. Кремля (1612). Складав козац. вимоги до уряду *Речі Посполитої* на переговорах у *Житомирі* 1614: його підпис стоїть після підпису гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного*.

Б. — автор першої в Україні історико-мемуарної повісті «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного». Він же переписав і відредагував літописний ізвод 1620 Кирила Івановича, уставника Успенської церкви на Подолі, потім — ченця. Ця пам'ятка, незважаючи на її загалом компілятивний характер, містить чимало цінних оригінальних відомостей, частину яких вніс Б. Його редакція покладена в основу деще пізнішого літописного ізводу т. зв. Короткого київ. літопису ченця Іллі Кощаковського, уставника *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* (до 1717), потім Підгородиського монастиря (1717—20).

Літ.: *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. «Киевская старина», 1882, № 7; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Ю.А. Мицик.

БАЛИ́КИ — одна з найвідоміших київ. міщансько-шляхетських родин 16—17 ст. Перша згадка про них міститься в ревізії 1552 Київ. замку, де як міщанин замкової юрисдикції фігурує **Павло** Балика**.** Його син **Хатян Павлович**, перейшовши під юрисдикцію київ. магістрату, став *райцею*, а 1577—79 — *бурмистром* Київ. магістрату. Їхні родичі займали чільні посади в органах міськ. самоврядування: **Хоцько**, будучи купцем, 1572 обіймав посаду райці, а від 1578 до 1580 — бурмистра; **Яцько** (Діонисій) протягом 1575—78 був райцею, 1578—92 — бурмистром. Королів. привілеєм 13 черв. 1593 Яцько Балика затверджений на посаді київ. *війта* і обіймав її до кінця життя (1612). Будучи війтом, він вживав шляхетський герб *«Абданк»*. Мав синів — **Олександра**, **Созона**, **Богдана** (див. Б.*Балика*) та дочку **Федору**. Остання вперше одружилася з бурмистром Федором Митковичем, вдруге — з київ. шляхтичем Олександром Олекшичем-Герановським. Дочки Федори від першого шлюбу також побралися з шляхтичами: **Богдана** — з Дмитром Денисовичем Хованським, **Люція** — з князем Семеном Івановичем Ликою. Обидві змагалися за батьківський спадок 1611—18 із своїми опікунами — рідними дядьками Олександром та Созоном. Останні впродовж життя мешкали на *Подолі* по вул. Свято-Духівській, обіймали посади бурмистрів: Олександр — 1608—12, Созон — 1611—28. Королів. привілеєм 25 лют. 1628 Созон був затверджений війтом (у лют. 1629). Учнями Київ. братської шк. були **Леонтій** та **Петро Созоновичі**. 18 лип. 1633 Петро, будучи райцею, брав активну участь у нападі міщан на резиденцію київ. греко-катол. митрополита у Софійському монастирі (див. *Софійський собор*). Ін. представники родини також обіймали посади в міськ. уряді: бурмистрами були **Яцько** (1622—30) та **Михайло** (1629—50), старшим лавником — **Петро** (1653—54). У джерелах містяться спомини про представниць родини — **Уляну** Баличанку (згадується під 1646), дружину шляхтича Войтеха Соколовського, та **Катерину** Баличанку (згадується під 1708), дружину Якова, про якого ін. відомостей немає. На схилі життя ці жінки стали черницями монастиря на Печерську.

Літ.: *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. «Киевская старина», 1882, № 7; Киевская летопись 1241—1621 гг. В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888; *Мухин М.* Киево-Братский училищный монастырь. К., 1893; Київський літопис першої чверті XVII ст. «УІЖ», 1989, № 2; Те саме, № 5; *Сакович К.* Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного. В кн.: Українська література XVII ст. К., 1987; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995.

Н.О. Білоус.

В.А. Балицький.

БА́ЛИЦЬКИЙ Всеволод Аполлонович (27.11.1892—27.11.1937) — один з кер. ЧК в Україні. Н. в м. *Верхньодніпровськ*. 1912—15 навч. на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. 1915 мобілізований до рос. армії, закінчив Тифліську шк. прапорщиків, служив у 14-му запасному полку на Кавказ. і Перському фронтах. 1913—15 — належав до *меншовиків*. Від лют. 1917 — голова полкового к-ту згаданого полку, від жовт. 1917 — голова гарнізонної Ради солдатських депутатів у м. Тавриз (Тебріз, Іран). 1918 — в'язень тюрми грузин. меншовицького уряду. Того самого року відряджений Кавказ. крайкомом РСДРП(б) до *Москви*. Від 1918 — в чекістських органах: керував діяльністю особливих від., працював зав. від., чл. Колегії, зав. секретаріатом ВУЧК, голова ЧК у Гомелі (нині місто в Білорусі), голова реввійськтрибуналу Гомельського укріпрайону, голова укр. Орг. комісії, політ. інспектор Всерос. ЧК, голова Волин. губчека в *Житомирі*. Від груд. 1919 — голова Київ. губчека та повноважний представник Всерос. ЧК на *Правобережній Україні*, від квіт. 1920 — заст. голови центр. управління ЧК, від квіт.

1921 до берез. 1922 — заст. голови, водночас — команд. військами ВУЧК. Від берез. 1922 — заст. голови ДПУ, від 1 верес. 1923 до 25 лип. 1931 — голова ДПУ УСРР і повноважний представник ОДПУ по УСРР (від берез. до листоп. 1930 — за сумісництвом нарком внутр. справ УСРР). Від 18 верес. 1923 до 10 лип. 1934 — чл. Колегії ОДПУ СРСР. Під кер-вом Б. зміцнено чекістські органи в Україні як органи комуніст. диктатури, здійснено їхнє перетворення на політ. поліцію, яка контролювала практично всі сфери життя сусп-ва і всі верстви населення, започатковано організацію в Україні відкритих суд. процесів, багатьох «закритих» справ, висилок і розстрілів «класово ворожих елементів». Від 31 лип. 1930 до 10 лип. 1934 — заст. голови ОДПУ СРСР, від листоп. 1932 до лют. 1933 — особливоуповноважений ОДПУ по Україні. Разом із П.*Постишевим* відряджений в Україну за постановою ЦК ВКП(б) від 24 січ. 1933, де виконував завдання щодо остаточної ліквідації сел. спротиву *колективізації сільського господарства* за умов *голодомору 1932—1933* та боротьби із «скрипниківщиною» (див. М.*Скрипник*), тобто фактичної ліквідації *українізації політики* та її наслідків. Від 11 лип. 1934 до 11 трав. 1937 — нарком внутр. справ УСРР. Від 1925 — чл. ЦК КП(б)У і від 1927 — політбюро ЦК КП(б)У, на XVII з'їзді ВКП(б) (1934) обраний чл. ЦК ВКП(б). Від трав. до 19 черв. 1937 — нач. Управління НКВС по Далекосхідному краю у Хабаровську. На червневому (1937) пленумі ЦК ВКП(б) виведений зі складу чл. ЦК ВКП(б) та виключений з партії. Заарештований за наказом наркома внутр. справ СРСР М.Єжова (див. *Єжовщина*) 7 лип. 1937 за звинуваченням в організації «антирадянського заколоту в НКВС УРСР» і засуджений до розстрілу в особливому порядку. Вирок виконано в Москві. Не реабілітований.

Літ.: *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* «Гільйотина України». «ЛУ», 1992, № 36, 37; *Шаповал Ю.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* В.А.Балицький. На шляху до правди про нього. «УІЖ», 1993, № 4—6, 7—8; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997.

Ю.І. Шаповал.

БАЛІ́СТА (від лат. ballista — ядро, метальний снаряд, з грец. βάλλω — кидаю) — давня метальна зброя, за допомогою якої на супротивника під невеликим кутом угору кидалося каміння (інколи вагою понад 200 кг) або довгі палі, на загостреному кінці обшиті залізом. Б., зокрема, застосовували за кілька століть до н.е. греки та римляни. Вона мала колеса і пересувалася за допомогою коней, тому називалася також corrobalistae. Як оборонна та облогова зброя Б. застосовувалася і за середньовіччя.

О.І. Гуржій.

БАЛКА́НСЬКІ ВІ́ЙНИ 1912—1913. Велися за перерозподіл земель *Османської імперії* на Балканах. Встановили нову геополіт. диспозицію в Пд.-Сх. Європі, зав'язали вузли складних етнополіт. та територіальних проблем на Балканах. Безпосереднім приводом до Б. в. стала відмова Туреччини надати автономію Македонії. Перша балканська війна (9 жовт. 1912 — 30 трав. 1913) відбувалася між д-вами Балканського союзу (Болгарія, Греція, Сербія, Чорногорія) і Туреччиною. Спільною метою союзників було звільнення своїх країн від турец. ярма та створення нац. д-в, в ін. питаннях їхні нац. інтереси не збігалися. Болгарія та Сербія прагнули закріпитись у Македонії, Болгарія бажала отримати вихід до Егейського м., Сербія боролася за вихід до Адріатичного м.

Нещодавня італо-турец. війна 1911—12 послабила Туреччину. Нова війна застала ЗС Туреччини в стані реорганізації. У груд. 1912 в Лондоні було підписано перемир'я між Туреччиною і Болгарією та Сербією. Після приходу до влади Енвера-паші бойові дії відновилися, вони тривали до квіт. 1913. За Лондонським мирним договором 1913 Туреччина втрачала свої європ. володіння, визнавалася незалежність Албанії, спірним залишався розподіл впливу в Македонії. Успіхи Болгарії, яка майже захопила чорномор. протоки, схвилювали *Російську імперію. Австро-Угорщина* та Німеччина були проти виходу Сербії до Адріатичного м. Все це призвело до другої балканської війни (29 черв. — 10 серп. 1913) між Болгарією, з одного боку, Сербією, Грецією, Чорногорією, до яких приєдналися Румунія й Туреччина — з ін. Болгари атакували сербів і греків у Македонії, водночас румуни почали наступ на Софію. 29 лип. 1913 Болгарія капітулювала. За Бухарестським мирним договором 1913 Болгарія втратила Македонію, Зх. Фракію, Пд. *Добруджу*. Румунія зблизилася з *Антантою*, а Болгарія перейшла на бік австро-нім. блоку. Напередодні *Першої світової війни* Балкани стали полігоном для широкого застосовування кулеметів, літаків, броньованих автомобілів, радіозв'язку.

Літ.: *Пенков С.* Международни договори на България (1681—1947). София, 1912; *Мартыненко А.К.* Русско-болгарские отношения 1908—1912. К., 1954; *Жебокрицкий В.А.* Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1961.

А.Ю. Мартинов.

БА́ЛТА — місто Одес. обл., райцентр. Розташов. на р. Кодима (бас. Пд. Бугу), за 8 км від залізничної ст. Балта. Нас. 23,6 тис. осіб (1998). Поселення виникло біля збудованої турками в 1-й пол. 16 ст. фортеці й до 1791 перебувало під юрисдикцією *Османської імперії*. За *Яським мирним договором 1791* відійшло до *Російської імперії* і було включено до складу Тираспольського пов. *Херсонської губернії*. 1797 до Б. приєднано м-ко Єленськ (Юзефград) і за указом імп. *Павла I* «О присоединении слободы Балта к городу Еленску с переименованием оного Балтою» вона стає містом і адм. центром найбільшого повіту *Подільської губернії*.

У 19 ст. Б. — торг. і ремісничий центр, тут діяли тютюнова ф-ка, винокурний, пивоварний, два миловарні, чавуноливарний, 8 цегельних з-дів. 1865 побудовано першу в Україні залізницю Одеса—Балта.

Від 1923 Б. — райцентр. 1924—29 — столиця новоутвореної Автономної Молдав. СРР, від 1937 — *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*. Від 1940 — у складі Одес. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941— 1945* від 5 серп. 1941 по 29 берез. 1944 було окуповане румун. військами (див. *Трансністрія*).

Археол. пам'ятки — поселення 2 тис. до н. е.

Літ.: ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969; *Бойко Е.А. и др.* Балта: Путеводитель. Одесса, 1981; Историческое краеведение Одесщины: Сборник материалов. Одесса, 1992; Балта: Коротка історична довідка. Одеса, б. р.

Я.В. Верменич.

БÁЛТИ — племена індо-європ. мовної групи, які в 1—11 ст. населяли пд.-сх. Прибалтику до Верхнього Дніпра. «*Повість временних літ*» згадує корсь, лівь, голядь, литву, *ятвягів* та ін. балтські племена, які платили данину князям *Київської Русі*. У 12 ст. сх. Б. (голядь та ін.) були асимільовані слов'янами. У 13 ст. частина Б. увійшла до *Великого князівства Литовського,* ін. частина підкорена *Тевтонським орденом* та *Лівонським орденом.* Зх. Б. — предки сучасних литовців і латишів.

А.Г. Плахонін.

БÁЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМÓРСЬКА ДУГÁ — історично сформований регіон, розташов. між Балтійським і Чорним морями. Розпад *СРСР* поставив питання геополіт. самовизначення нових незалежних д-в. У берез. 1992 Укр. респ. партія закликала створити балтійсько-чорномор. зону інтенсивної екон. співпраці. Незабаром праві польс. політ. сили висунули ідею Б.-Ч. д., до якої, крім Польщі, геополітично належать країни Прибалтики (Литва, Латвія, Естонія), Білорусь, Україна, Молдова, країни Закавказзя (Азербайджан, Вірменія, Грузія). У 2-й пол. 1990-х рр. цю ідею підтримали США, вони намагалися створити «санітарний кордон» навколо Росії, але на перешкоді реалізації усіх цих планів став рос.-білорус. міждерж. союз, підписаний у трав. 1997.

Україна є важливим геополіт. центром названого регіону, асоційованим учасником Балт. ради, до якої належать скандинавські країни, Росія, країни Прибалтики. Вона виступає за розвиток рівноправного взаємовигідного двота багатостороннього співробітництва з усіма д-вами регіону. Об'єктивна зацікавленість у розвитку транспортної інфраструктури між Балтійським та Чорним морями спонукала Грузію, Україну, Азербайджан, Молдову створити 1997 неформальне об-ня ГУАМ (за першими літерами назв д-в). У квіт. 1999 до участі в названому угрупованні залучився Узбекистан (об-ня стало називатись ГУУАМ), що мало перетворити Б.-Ч. д. на складову ланку відроджуваного *Великого шовкового шляху.* Відкрито транспортну переправу Поті (Грузія) — Іллічівськ (Одес. обл.) — Варна (Болгарія). 10—11 верес. 1999 у м. *Ялта* відбувся 1-й саміт країн балт.-чорномор. регіону, істор. перспектива якого залежить від успішності розбудови т. зв. Великої Європи, уникнення нових розподільчих ліній в процесі розширення *Європейського союзу* та *НАТО*, залучення Росії до співробітництва.

Літ.: *Кисельов Є.Л.* Балто-Чорноморська дуга: кінець історії чи її початок? «Придніпровський науковий вісник», 1998; Україна між Росією та Заходом. Матеріали міжнародного круглого столу. К., 2000; Ялта-2000. Роль Європи у XXI столітті: Матеріали міжнародної наукової конференції. К., 2000.

А.Ю. Мартинов.

БАЛУДЯ́НСЬКИЙ (Балуг'янський) **Михайло Андрійович** (26. 09.1769—03.04.1847) — рос. учений-правознавець, держ. діяч і реформатор. Н. в с. Верхня Ольшава Бардіївського округу на *Пряшівщині* в сім'ї інтелігентів закарп. русинів-українців. Вчився на філос. ф-ті Угор. королів. акад. в Кошице (нині місто в Словаччині), 1789 закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту, з 1797 — д-р права Будапештського ун-ту, викладав у навч. закладах Австрійс. імперії. 1804 запрошений до *Санкт-Петербурга* на посаду проф. Пед. ін-ту з політ. та екон. наук, торг. й фінансового права. 1819—21 — декан юрид. ф-ту і перший ректор Петерб. ун-ту, склав його статут. 1824 залишив ун-т і став чл. комісії М.Сперанського зі складання *Зводу законів Російської імперії*, 1825, після перетворення комісії на 2-ге від-ня Власної Його Імператорської Величності канцелярії — її нач. За активної участі Б. підготовлено й видано 15 т. Повного зібрання законів і Зводу законів Рос. імперії та 12 т. Зводу військ. постанов. Б. — автор значної кількості проектів, записок з адм. права, фінансів, аграрних відносин, місц. управління (критикував феодально-кріпосницькі відносини й обгрунтував необхідність реформ) і наук. праць, в т. ч.: «Изображение различных хозяйственных систем», «Рассуждение о средствах исправления учреждений и законодательства в России», «О зернохранилищах» тощо, чимало з яких не було опубл. Багато зробив для зміцнення міжнар. наук. і культ. зв'язків Росії з європ. країнами.

Від 1837 — потомствений дворянин, згодом — таємний радник, статс-секретар, сенатор, близький до царського двору.

П. у С.-Петербурзі; похований «за заслуги перед Отечеством» у Троїце-Сергієвій лаврі (м. Сергієв Посад, РФ).

Літ.: *Фатеев А.Н.* Академическая и государственная деятельность М.А.Балудянского в России. Ужгород, 1931; *Косачевская Е.М.* Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX в. Л., 1971; *Данилюк Д.Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський.

М.А. Балудянський.

БАЛЬЗÁК Оноре де (20.05.1799—18.08.1850) — франц. письменник. Н. у м. Тур (Франція) в родині чиновника, селянина за походженням Бернара-Франсуа Бальзака (1746—1829) та його дружини Анни-Шарлотти-Лори, в дівоцтві Саламб'є (1778—1854). Навч. у різних заг.-освіт. закладах і в паризькій шк. права, практикував у нотаріальній конторі. Двічі невдало балотувався в депутати Нац. зборів (1832, 1848).

О.де Бальзак.

Автор прозових і драм. творів, зокрема багатотомної епопеї «Людська комедія», до якої ввійшли «Шуани» (1829), «Гобсек» (1830), «Євгенія Гранде» (1833), «Тридцятилітня жінка» (1831—34), «Батько Горіо» (1834), «Втрачені ілюзії» (1837—43), «Блиск і злидні куртизанок» (1838—47) та ін. романи, що викликали читацьке захоплення, в т. ч. в Україні.

1832 зацікавився листом, надісланим йому з *Одеси* Е.*Ганською*, і заочно познайомився з відправницею. 1833 зустрівся з Ганською у Швейцарії, а після кількох побачень протягом 1835— 46 у *Відні*, *Санкт-Петербурзі,* Німеччині, Італії та Франції таємно заручився з нею в Страсбурзі (Франція).

У верес. 1847 через *Броди*, *Радивилів*, *Дубно*, *Корець*, *Новоград-Волинський*, *Житомир*, *Бердичів* приїхав до маєтку Е.Ганської (офіційно — на запрошення Жоржа Мнішека, чоловіка її дочки Ганни), здебільшого мешкав у палаці с. Верхівня Сквирського пов. Київ. губ. (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.), де фактично закінчив епілог «Людської комедії» — повість «Посвячений»; працював і над ін. творами. Гостював у м-ку *Вишнівець.* Висував плани підприємництва в Україні. Того року вперше відвідав *Київ*, про котрий започаткував епістолярний нарис (незакінчений текст надруковано 1927). У лют. 1848

Я. де Бальмен.

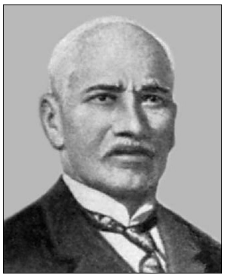

О.-М. Бальцер.

повернувся до Парижа, з осені — знов у Верхівні. 1849— 50 навідував Київ, бував на *Київському контрактовому ярмаркові.* 14(02) берез. 1850 в бердичівському *костьолі Святої Варвари* повінчався з Ганською, наступного місяця подружжя залишило Україну.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: *Алексеев М.П.* Бальзак в России. «Красный архив», 1923, № 3; *Савченко Ф.* Бальзак на Україні. «Україна», 1924, кн. 1—2; *Гроссман Л.* Бальзак в России. «Литературное наследство», 1937, т. 31—32; *Борщак І.* Гоноре Бальзак. «Україна: Українознавство і французьке культурне життя», 1950, зб. 3; *Наливайко Д.С.* Україна у Бальзака. «Іноземна філологія», 1965, вип. 2; *Вядро Ш.* Бальзак на Волині. «Жовтень», 1968, № 4; *Наливайко Д.С.* Оноре Бальзак: Життя і творчість. К., 1985; *Козельський Я.* Бальзак у Верхівні. Стара Синява, 1991; *Кавун О.* У Верхівні, де Лувр високий... «Голос України», 2002, 17 серп.

П.Г. Усенко.

БАЛЬМЕ́Н Антон Богданович де (1741—15(04).10.1790) — граф, військовик, ген.-поручик (1780). Син командира 2-го Моск. піх. полку Богдана де Бальмена, полеглого в рос.-швед. війні 1741. Приписаний 1751 до гвардії, 1758 — офіцер, 1762 — ад'ютант гетьмана К.*Розумовського.* Від зими 1768/69 — полковник, командир Ростовського карабінерного полку. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774*, в облозі й штурмі фортеці Бендери (нині місто в Молдові), подоланні Перекопської лінії, здобутті *Кафи.* 1774 — ген.-майор, переведений до Укр. армії. 1775 — учасник руйнування *Запорозької Січі.* 1776—83 командував експедиційним загоном у Криму, домагався приєднання *Кримського ханства* до Рос. імперії, прийняв зречення останнього хана Шагін-Гірея. Був нагороджений орденами св. Анни 1-го ст. та св. Олександра Невського.

З осені 1783 — нач. д-зії в *Херсоні*, від 1784 — дир. сухопутного шляхетського корпусу в *Санкт-Петербурзі*, орловський і курський ген.-губернатор. Учасник *російсько-турецької війни 1787—1791.* Від 1789 — у діючій армії на Дністрі, 1790 командував рос. військом на Кавказі.

П. у м. Георгієвськ (нині місто Ставропольського краю, РФ).

Літ.: *С-въ Д.* Бальмены-де. В кн.: Русский биографический словарь, т. 2. СПб., 1900; *Кузьменко А.* Друже незабутий... К., 1989.

П.Г. Усенко.

БАЛЬМЕ́Н Яків Петрович де (28(16).07.1813—26(14).07.1845) — військовик, художник, літератор. Онук А. де *Бальмена.* Н. у с. Линовиця Пирятинського пов. Полтав. губ. (нині с-ще міськ. типу Прилуцького р-ну Черніг. обл.) в родині відставного гвард. капітана Петра де Бальмена та його дружини Софії, дочки сенатора Олександра Башилова. Закінчив Ніжин. г-зію вищих наук (1832). Восени того ж року — унтер-офіцер, наступного літа — офіцер Білгородського уланського полку на Харківщині (у *військових поселеннях*). 1837 переведений до Охтирського гусарського полку на *Побужжя*, 1838 — до 4-ї легкої кавалерійс. д-зії, розквартированої в *Царстві Польському*, 1839 — до м. *Умань.* 1841 — у штабі Зведеного кавалерійс. корпусу (м. *Вознесенськ*), 1842 — знову в 4-й д-зії, штаб якої того ж року було передисльоковано до м. *Вінниця.* 1843 — ад'ютант нач. штабу 5-го піх. корпусу в м. *Одеса.* 1844—45 — на Кавказ. війні. Згинув у Даргинському поході (тіло не знайдено).

Писав прозу різними мовами — рос., франц. і, частково, укр. (за словами М.*Костомарова*, скомпонував «Подністрянку»). Вів щоденники, зокрема під час подорожі Кримом 1842, витворив альбоми власних малюнків.

Приятелював із Т.*Шевченком*, уклав і проілюстрував рукописну зб. його віршів у польс. транслітерації (спільно з Михайлом Башиловим). Б. присвячено Шевченків «Кавказ» (1845), завершений епітафією «І тебе загнали, мій друже єдиний...».

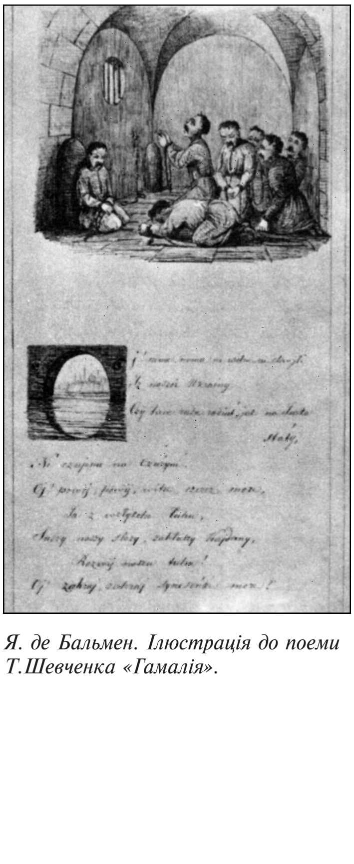

Я. де Бальмен. Ілюстрація до поеми Т.Шевченка «Гамалія».

Тв.: Повісті. Х., 1988.

Літ.: *Верещагин В.* Старый дневник. «Русский библиофил», 1912, № 5; *Лернер Н.* Я.П. де Бальмен, друг Т.Г. Шевченка. «Каторга и ссылка», 1928, № 2; *Кузьменко А.* Друже незабутий... К., 1989; Чернігівщина: Енциклопедичний словник. К., 1990.

П.Г. Усенко.

БА́ЛЬЦЕР (Balzer) **Освальд-Мар'ян** (23.01.1858—11.01.1933) — польс. історик права. Н. в м. *Ходорів.* Проф. Львів. ун-ту (1887), дир. Крайового архіву гродських і земських актів у *Львові* (1891), від 1901 засн. і довголітній голова Т-ва підтримки польс. науки (1920 реорганізоване у Польс. наук. т-во у Львові); дійсний чл. НТШ (1926) і багатьох ін. наук. асоц. Досліджував держ. і адм. устрій Польщі доби *середньовіччя*, історію давнього права слов'ян. У праці «Генеалогія Пястів» подав чимало відомостей про династичні шлюби польс. князів і королів з *Рюриковичами.* На високому наук. рівні здійснив публікації юрид. пам'яток вірм. колоній Зх. України (див. *Вірменські колонії в Україні 16—18 ст.*) і книги кримінальних справ Сяноцького гродського суду за 1554—1638 — цінного джерела про опришківський рух (див. *Опришки*) в *Надсянні* та *Лемківщині.*

П. у м. Львів.

Тв.: Genealogia Piastów. Kraków, 1895; Historia ustroju Austrii w zarysie. Lwów, 1899; Historia porównawcza praw słowiańskich. Lwów, 1900.

Літ.: *Заїкин В.* Пам'яті великого вченого: З приводу смерті проф. О.Бальцера. «Дзвони», 1933, № 1; *Dabkowski P.* Oswald Balzer. Życie i dzieła. Lwów, 1934.

Т.Ю. Гошко.

БАЛЮ́З Жан Казимир де (04.08.1648—26.04.1718) — франц. дипломат кін. 17 — поч. 18 ст. Син придворного польс. королеви Марії Людовики, хрещеник польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Н. в м. *Варшава.* Початкову освіту та виховання здобув при королів. дворі, де був пажем, а вищу — в Парижі. Наприкінці 1703 відправлений франц. королем Людовиком XIV до *Москви* у справі торг. переговорів та посередництва між швед. королем *Карлом XII* та рос. царем *Петром I.* Місія була не-

вдалою. На зворотному шляху відвідав *Батурин*, де зустрівся з гетьманом І.*Мазепою*, котрого знав ще з Варшави. Б. прагнув вивідати політ. позиції гетьмана та зібрати додаткові відомості щодо заг. стану міжнар. відносин у Сх. Європі. Про ці відвідини залишився лист Б., опубл. І.*Борщаком*. У ньому наводяться дані про зовнішність, особисті якості Мазепи, рівень його освіченості, владні повноваження, авторитет у *Війську Запорозькому*, а також про його орієнтації в зовн.-політ. справах. Наприкінці 1704 Б. повернувся до Варшави, де працював секретарем франц. посольства. 1710—11 їздив до Москви в справі налагодження франц. посередництва між Швецією та Рос. д-вою. Петро І знову відповів відмовою. У трав. 1711 Б. покинув Росію і поїхав до *Львова*, звідти 1713 повернувся до Варшави.

П. у м. Варшава.

Літ.: *Борщак І.* Мазепа. Людина й історичний діяч. «ЗНТШ», 1933, т. 152; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен—К., 1988.

В.В. Станіславський.

БАЛЮ́К Іван (15.03.1894—27.07.1915) — громад. діяч, поет, публіцист. Н. в с. Трибухівці (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію у м. *Бучач* (1914). Активний учасник нац. молодіжного руху, кер. драгоманівського гуртка, чл. повітового проводу філії «Просвіти» — «*Січі*». З початком *Першої світової війни* у серп. 1914 вступив добровольцем до *Легіону Українських січових стрільців*. На фронті — чл. стрілец. творчого об-ня, співробітник видань «Шляхи», «*Вісник Союзу визволення України*», автор статей ідейно-патріотичного змісту, військ.-істор. нарисів, поетичної зб. «Скошений цвіт». Загинув 1915 у бою біля с. Завалів (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.).

Літ.: *Вітовський Д.* Із сумно-ясних настроїв. «Шляхи», 1915, ч. 2; *Заклинський М.* Спомини про Івана Балюка. «ЛНВ», 1929, т. 4; Українські Січові Стрільці 1914—1920. Львів, 1935; *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Нью-Йорк, 1956.

К.Є. Науменко.

БАН (denarii banales — денарії бана, тобто денарії правителя) — назва дрібних срібних монет серед. 16—18 ст. у *Молдові* та на *Буковині*. Ця високоякісна монета (0,5—0,35 г) — її карбували бани угор. Словенії за *Бели IV*, згодом, до 1354, бани Словенії та Северину (Северинський банат), а з 1377 і князі Валахії (див. *Волощина*) — свого часу поширилася в придунайських країнах. Є згадки про обіг Б. у *Львові* 16 ст.

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

БАНАЛІТЕ́Т (франц. banalité, від banal — те, що належить сюзерену) — середньовічне монопольне право в Європі (у т. ч. в Україні), за яким власник землі, млина, озера тощо надавав можливість користуватися цими об'єктами залежним від нього селянам або міщанам (громаді) за плату натурою чи грішми. За порушення Б. встановлювався штраф, іноді конфісковувалося майно або продукти.

О.І. Гуржій.

БАНДЕ́РА Андрій (1882—10.07.1941) — громад. і реліг. діяч. *Галичини*. Батько С.*Бандери*. Н. у м. *Стрий*. Закінчив Стрийську г-зію (1905), богословський ф-т Львів. ун-ту (1907), висвячений на священика. Брав участь у громад.-політ. житті, юнаком вступив до лав Нац.- демократ. партії, здійснював агітаційну роботу в період виборчих кампаній, був активістом т-ва «*Сільський господар*». Обирався чл. Укр. нац. ради (1919). Будучи священиком у с. Ягільниця (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), у черв. 1919 вступив до *Української Галицької армії*, де був польовим духівником 3-ї Бережанської бригади 3-го корпусу УГА. Учасник боїв на Правобереж. Україні проти більшовицьких і денікінських військ. Від 1920 — парох у с. Старий Угринів на Станіславщині (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Виховав семеро дітей. Після приєднання Зх. України до УРСР під час масових репресій рад. влади 23 трав. 1941 заарештований органами НКВС у с. Тростянець Долинського р-ну Станіславської обл. (нині Івано-Франк. обл.) й вивезений до Києва. За вироком військ. трибуналу страчений.

Літ.: *Орнат Я.* Хрестоматія нашого болю. «Поклик сумління», 1995, № 24.

К.Є. Науменко.

БАНДЕ́РА Степан Андрійович (псевд.: Старий, Баба, Бийлихо; 01.12.1909—15.10.1959) — теоретик і провідний діяч укр. нац.-визвол. руху 1930—50-х рр. Син А.*Бандери*. Н. в с. Старий Угринів (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Чл. *Української військової організації* (1928), *Організації українських націоналістів* (з 1929), крайової екзекутиви ОУН на зх.-укр. землях (од 1931), заст. крайового провідника ОУН (з черв. 1932). Від 1933 — крайовий провідник ОУН на зх.-укр. землях. Засуджений до смертної кари на *Варшавському процесі ОУН 1935—1936* та *Львівському процесі ОУН 1936*, згодом міру покарання було замінено на довічне ув'язнення. Утримувався в тюрмі «Святий хрест» у *Варшаві* (1933—39). Після звільнення, зумовленого розвалом Польс. д-ви на поч. *Другої світової війни*, очолив опозиційну течію в проводі укр. націоналістів, прибічники якої наполягали на радикалізації форм і методів боротьби. II Великий збір ОУН у квіт. 1941 обрав його головою революц. проводу, який підготував *«похідні групи»* ОУН та ініціював проголошення відновлення укр. державності 30 черв. 1941. Заарештований гітлерівцями та ув'язнений у концтаборі *Заксенгаузен* (6 лип. 1941). Звільнений у верес. 1944. Повернувся до виконання обов'язків голови ОУН. Внаслідок розходжень з кер-вом крайового проводу ОУН у серп. 1952 залишив пост голови ОУН. 1946—53, 1956—59 — голова проводу закордонних ч. ОУН. Жив у містах Інсбрук (Австрія), Зеєнфельд, Мюнхен. Убитий агентом КДБ Б.Сташинським у Мюнхені. Прізвище Б. є символом укр. нац.-визвол. руху 1930—50-х рр.

Тв.: Перспективи Української Революції. Мюнхен, 1978.

Літ.: *Дужий П.* Степан Бандера — символ нації, ч. 1—2. Львів, 1996—97; *Кук В.* Степан Бандера. Івано-Франківськ, 1999.

О.Й. Стасюк.

БАНДОЛЕ́Т — коротка гладкоствольна рушниця (своєрідний видовжений пістолет), поширена в Україні у 17 ст. Цей тип ручної вогнепальної зброї використовувався здебільшого в кавалерії. Б. був на озброєнні козац. війська під час *національної революції 1648—1676*. Довжина ствола (на ньому монтувалися приціл і мушка) — бл. 60 см, калібр — 10 мм. Б. оснащувався іскровим механіз-

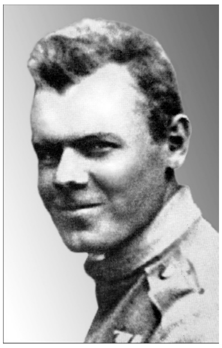

І. Балюк.

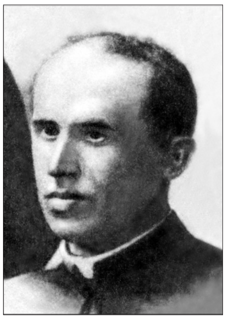

А. Бандера.

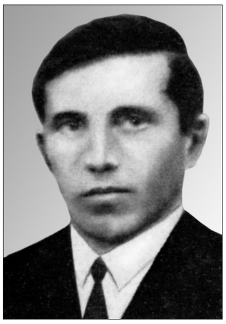

С.А. Бандера.

мом — ударно-кремінним замком нідерландського типу з внутр. пружиною. У верхню грань приклада вправлялася коробочка для запасних кременів.

Літ.: *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. К., 1997.

П.М. Сас.

БА́НКИ (від італ. banco — лавка міняйла) — фінансові установи, що акумулюють чинні грошові знаки та ін. нагромадження (золоті запаси, цінні папери тощо), надають кредити, випускають в обіг цінні папери, здійснюють валютні розрахунки, операції з дорогоцінними металами тощо.

Витоки банк. справи сягають *античності.* Перші спроби Б. взяти під контроль економіку пов'язані з діяльністю флорентійських банкірів на рубежі 13—14 ст., генуезьких — у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст., амстердамських — у 18 ст. (до 1789). Потенціал Б. сповна визрів у 19 ст., коли центром банк. активності стає Велика Британія.

Від 15 ст. беруть початок спроби організації держ. Б. (1401 — «Таула де Камбіс» у Барселоні, 1407 — «Каса ді Сан Джорджо» в Генуї, 1587 — «Банко Ріальто», 1609 — Амстердамський банк, 1619 — венеційський «Банко Джиро»). 1694 засновано Англ. банк, що вперше став займатися не лише депозитами та переказами, а й наданням позик. 1844 за ним закріплено статус Центр. банку Великої Британії. (Центр. банк Франції заснований 1800, Фінляндії — 1811, Японії — 1882.)

На теренах України європ. Б. активно працюють із 15 ст. («Каса ді Сан Джорджо» 1453—75 контролював *Кафу* та ін. крим. колонії генуезців, помітним центром банк. операцій з 15 ст. стає *Львів*, із 16 ст. — Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) та ін. міста).

У *Російській імперії*, до складу якої входила значна ч. тер. України, банк. справа була монополізована д-вою (до 1860-х рр.). Початки держ. кредиту датуються 1733, коли Монетна контора в *Санкт-Петербурзі* почала видавати позички під 8 % річних (під заставу золота чи срібла). 1754 створено два держ. Б. — Дворянський (позичкові банки для дворянства в Санкт-Петербурзі та *Москві* при Сенаті й Сенатській конторі) та Купецький (банки для поліпшення комерції при Петерб. порту та купецтва при Комерц-колегії). Ефект від них був малий, тому Купецький банк було закрито 1782, а Дворянський — 1785. 1768 відкрито два асигнаційних Б., що також були малоуспішними. 1786 замість них засновано Держ. позичковий та Держ. асигнаційний Б. На відміну від ін. фінансових установ, Держ. позичковий банк від початку призначався для довгострокового кредитування. Він видавав позики *поміщикам* (на термін до 30 років) під заставу маєтків (на це спочатку було виділено 33 млн *рублів* казенних грошей). 1802 з ним злився Допомоговий для дворянства банк (засновано 1797). Існував також Астраханський банк (1764—1821). 1797—1817 у Росії як кредитні установи діяли і т. зв. облікові контори. В Україні 1781—88 діяли вимінні (*Київ, Харків, Ніжин, Херсон, Одеса*), а 1806—17 — дисконтні контори (Одеса, *Феодосія*) Держ. асигнаційного банку. 1817 останній реорганізовано в Держ. комерційний банк із завданням сприяти торг.-пром. розвиткові країни (мав контори в Одесі — з 1819, Києві — з 1839, Харкові — 1843 з філією в *Полтаві* від 1852). Найуспішнішим банк. проектом на теренах Рос. імперії 1-ї пол. 19 ст. був Польс. банк (засновано 1828). Від 1-ї пол. 19 ст. ведуть початок і громад. міські банки (в серед. 19 ст. їх було 15), що мали місц., благочинний і становий характер. Були поширені неофіц. банк. установи, зокрема, серед єврейс. громад України.

Після реформ 1860-х рр. частка д-ви на ринку банк. послуг у Росії залишилася значною. 1860 Держ. комерційний банк реорганізовано в Держ. банк (з 1896 — Центр. емісійний банк), який мав в Україні три контори — в Києві, Одесі і Харкові та 24 від-ня в ін. містах (обслуговували переважно крупне поміщицьке підприємництво). Селян. поземельний (заснований 1882) та Дворянський земельний (засновано 1885) Б. надавали послуги іпотечного (під заставу землі) кредиту (в Україні перший мав 9 від-нь, другий — 7).

Від 2-ї пол. 19 ст. бурхливо розвиваються рос. приватні Б. Із 39 акціонерних Б. країни в Україні функціонувало 10: Київ. приватний комерційний (1868—1918), Харків. торг. (1868—1901), Одес. комерційний (1870—78), Київ. пром. (1871, з 1896 — Пд.-рос. пром., 1908 увійшов до Об'єднаного банку), Миколаїв. комерційний (1872—84), Катеринослав. комерційний (1872—1901), Кременчуцький комерційний (1872—94), Кам'янець-Подільський (1873—79), Одес. обліковий (1879—1918), Одес. торг.-пром. (1888, 1893 перетворений в Одес. від-ня Банку для зовн. торгівлі).

Поширені були міські Б., що створювалися на кошти міськ. т-в і здійснювали свої операції під контролем міськ. дум. На кін. 19 ст. в Україні налічувалося 33 міськ. громад. Б. Вони давали позики під заставу нерухомості й кредитували переважно місц. пром-сть: київ. Б. — гол. чин. цукрово-рафінадні й борошномельні підпр-ва; харків. та катериносл. Б. — кам'яновугільні та металургійні.

На укр. землях *Австро-Угорщини* панував привілейований Австрійс. нац. банк (засновано 1816, від 1878 став називатися Австро-угор. банк), який мав свої від-ня у містах *Галичини*, *Буковини* й *Закарпатської України.* Наприкінці 19 ст. виникають укр. Б.: Укр. щадниця «Віра» (1894) в Перемишлі (нині Пшемисль, Польща), кредитне т-во «Дністер» (1895), «Крайовий союз кредитовий» (1898, від 1924 — Центробанк), Земельний банк гіпотечний (1910) та ін. у Львові. Після *Першої світової війни* на Галичину, Закарпаття та Буковину відповідно поширювалися банк. системи Польщі, *Чехословаччини* та Румунії. Найпомітнішим у цей час укр. Б. був кооп. пром. банк — Промбанк (1935) у Львові, 1939 вся місц. банк. мережа була ліквідована рад. владою.

За часів *української революції 1917—1921* в Україні функції укр. держ. банку спочатку виконувала Київ. контора Держ. банку Росії. Держ. банк і Держ. земельний банк засновано лише за гетьманування П.*Скоропадського.*

У рад. Росії декретом РНК від 8 груд. (25 листоп.) 1917 ліквідовано Держ. земельний Б., а 27 (14) груд. 1917 декретом Всерос. ЦВК націоналізовано і злито із Держ. банком усі приватні Б.; банк. справа оголошувалася держ. монополією. Відтак утворився Нар. банк РСФРР (припинив існування у січ. 1920). Перехід до *нової економічної політики* сприяв заснуванню 4 жовт. 1921 Держ. бан-

ку РСФРР, 6 лип. 1923 його реорганізовано у Держ. банк СРСР (місц. орган в Україні з 12 жовт. 1921 — Всеукр. контора в Харкові). 1922—24 в *СРСР* засновано галузеві Б. В Україні діяли: Всеукр. контори Торг.-пром. банку (1922) та Банку для зовн. торгівлі СРСР (1924, відомий також як Зовнішторгбанк), чимало філій Всерос. кооп. банку, а також респ. і місц. Б. та кредитні установи: Всеукр. кооп. банк (1922), *Український сільськогосподарський банк* (1923), місц. комунальні Б., т-ва с.-г. кредиту, т-ва взаємного кредиту, кредитні т-ва та міські ломбарди. Галузеві Б. реорганізовано 1932 в чотири Б. довгострокових вкладень — Промбанк, Сільгоспбанк, Всекобанк (від 1936 — Торгбанк, 1957 — ліквідовано) і Цекобанк із системою місц. комунальних Б. 1959 Сільгоспбанк, Цекобанк і місц. комунальні Б. ліквідовано, їхні функції перейшли до Держбанку та Промбанку, останній перейм. на Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень (Будбанк). Крім них, до банк. системи Рад. Союзу входили Зовнішторгбанк та ощадні каси. Держ. банк СРСР залишався єдиним емісійним, касовим та розрахунковим центром у країні. Він здійснював грошову емісію і організовував грошовий обіг, проводив коротко- та довгострокове кредитування нар. госп-ва й нас., здійснював госп. розрахунки, касове виконання держ. бюджету, міжнар. кредитні й розрахункові операції та операції з дорогоцінними металами й іноз. валютою.

20 берез. 1991 створено Нац. банк України на базі Укр. респ. від-ня Держ. банку СРСР. В Україні сформовано дворівневу банк. систему: НБУ та мережа комерційних Б. Від берез. 1991 до трав. 1999 її діяльність регулювалася Законом України «Про банки і банківську діяльність» та Постановою Президії ВР України «Про Статут Національного банку України» від 7 жовт. 1991, а згодом Законом України «Про Національний банк України» (1999, із змінами й доповненнями 2000). Майже 4/5 статутних фондів комерційних Б. утворено свого часу на кошти держ. підпр-в.

Літ.: *Борисович Г.* Укринбанк. В кн.: Кредит за 10 лет: Сборник. М., 1927; *Альтерзон С.Г.* Нарис розвитку Київської кредитової системи. К., 1929; *Гиндин И.Ф.* Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. М., 1948; *Боровой С.Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). М., 1958; *Атлас М.* Развитие государственного банка в СССР. М., 1958; *Вдовин В.* Крестьянский поземельный банк (1883—1895 гг.). М., 1959; *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1892). М., 1960; *Бовыкин В.И.* Зарождение финансового капитала в России. М., 1967; Госбанк СССР и его роль в развитии экономики страны, 1921—1981. М., 1981; Стройбанк СССР: 1922—1982. Сборник статей. М., 1982; *Ананьич Б.В.* Банкирские дома в России. 1860—1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Л., 1991; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т.2. К., 1997; Основні показники діяльності банків України за станом на 1.10.2002 р. «Вісник Національного Банку України», 2002, № 12.

Д.С. Вирський, В.О. Крот.

БАНКНО́ТИ (від англ. bank-note, нім. banknote)**, банківські білети** — грошові знаки, які випускають в обіг центр. *банки*.

Історично Б. виникли на базі металевого обігу, заміняли металеві гроші і спочатку були знаком золота й знаком кредиту. Вони слугували додатковим елементом у платіжно-розрахунковому механізмі, основу якого становили повноцінні гроші. Вперше паперові гроші з' явились у Китаї в 9 ст. за династії Тан, хоча записки та чеки використовувалися ще купцями й банкірами давнього Вавилону. Із 15 ст. у країнах Зх. Європи як засіб платежу поширюється вексель. Банк. білети, емісія яких регламентувалася д-вою, вперше були випущені при заснуванні Англ. банку 1694. 1833 вони перетворилися в нац. гроші. У Франції Б. стали видом заг.-нац. грошових знаків протягом 1800—03, у Пруссії — 1846, Голландії (нині Нідерланди) — 1814—30. В *Російській імперії* паперові гроші (*асигнації*) з'являються 1769. До кін. 1-ї пол. 19 ст. банкнотний обіг був розвинутий недостатньо і обслуговував гол. чин. розрахунки між підприємцями. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. складається система регулювання емісії Б., яка відповідала вимогам тогочасного вир-ва. Б. почали використовувати не тільки у сфері оптового обігу, а й як платежі при виплаті заробітної плати та як засіб обігу в роздрібній торгівлі. Б. поступово втрачають властивість бути знаком золота і в 2-й пол. 20 ст. стають лише знаком кредиту.

Перші власне укр. гроші (*гривні*) були випущені 1917 з утворенням *Української Народної Республіки*. В Рад. Україні використовувалися Б. Держбанку СРСР. Після 1991 нац. валютою України певний час був *карбованець*. Від 1996 запроваджено гривню.

Літ.: *Тхоржевський Р.Й.* Нариси історії грошей в Україні: (з давніх часів до сучасності). Тернопіль, 1999; *Його ж.* Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині XX ст. (з каталогом). Тернопіль, 2000; *Загородній А.Г. та ін.* Дизайн і захист грошових знаків України. Львів, 2000.

В.О. Крот.

БА́ННІВСЬКЕ — назва 1938—64 м. *Святогірськ*.

БА́ННО-ТЕТЯ́НІВКА — назва до 1938 м. *Святогірськ*.

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Дмитро Миколайович (16(05).11.1788—06.02(25.01).1850) — історик і археограф. Син М.*Бантиш-Каменського*. Н. в м. *Москва*. Від 1800 — юнкер Моск. архіву Колегії закордонних справ. 1808 відвідав з дипломатичною місією Сербію. Згодом написав кн. «Мандрівка до Молдавії, Волощини і Сербії», де вміщено цікавий матеріал про *Київ*, *Полтаву*, *Ніжин* та ін. укр. міста. 1812 — слухач Моск. ун-ту. З 1814 службовець Колегії закордонних справ у *Санкт-Петербурзі*, 1816 — правитель канцелярії київ. військ. губернатора кн. М.*Рєпніна-Волконського*. 1825—28 — цивільний губернатор м. Тобольськ (нині місто в РФ), 1836—37 — віленський губернатор.

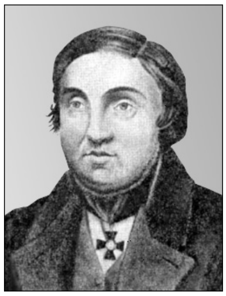

Д.М.Бантиш-Каменський

Наук. спадщина Б.-К. велика й різноманітна, складається передусім з істор. монографій і досліджень. Серед них — «Діяння знаменитих полководців і міністрів, які служили за царювання імператора Петра Великого» (ч. 1—2, 1813), «Біографії російських генералісимусів і генерал-фельдмаршалів» (ч. 1—2, 1840) та ін. Його праці з укр. історії написані на основі багатьох архів. та ін. документальних джерел. Найвідоміші: 4-томна «Історія Малої Росії від часу приєднання її до Російської держави за царя Олексія Михайловича з коротким оглядом первісного стану цього краю» (1822), «Словник достопам'ятних людей Російської землі»

(ч. 1—5, 1836, додаткові ч. 1—3, 1847), де вміщено 631 біографічний нарис, «Джерела малоросійської історії» (ч. 1—2, 1858).

П. у м. С.-Петербург, похований у Москві.

П.Т. Тронько.

М.М. Бантиш-Каменський.

Гавриїл Банулеско-Бодоні.

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Микола Миколайович (27(16).12. 1737—01.02(20.01).1814) — історик і археограф. Батько Д.*Бантиш-Каменського*. Н. в м. *Ніжин*. Походив з роду рос. дворян молдов. походження. Його батько Микола Костянтинович Бантиш після одруження із молдов. дворянкою Каменською приєднав прізв. дружини. Освіту Б.-К. здобув у Ніжин. грец. шк., закінчив Київ. акад. (1754, див. *Києво-Могилянська академія*), далі навч. у Моск. слов'яно-греко-лат. акад., закінчив Моск. ун-т (1762). Від 1762 працював у Моск. архіві Колегії закордонних справ: спочатку архіваріусом, від 1800 управителем архіву. Уклав чимало тематичних описів, серед них — «Историческое описание о времени царствования и о форме титулов царевны Софии Алексеевны».

1765 Б.-К. здійснив опис та упорядкування архів. справ *Києво-Печерської лаври*. Протягом усього життя Б.-К. не поривав зв'язків з Україною, його праці так чи інакше висвітлюють її історію. Це «Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами с самого начала (1487 г.) по 1700 г.» (1860—1862), 30-томне вид. «Дневные записи», де вміщені всі справи Колегії закордонних справ з 1727 до 1738. 1799 склав «Реестр и описание малороссийских и татарских дел». 1805 видав працю «Историческое описание возникшей в Польше унии», яка й досі не втратила свого наук. значення для укр. *історіографії*. Ним підготовлено «Алфавит всем входящим и исходящим делам архива с 1720 по 1811 гг.» (94 книги архів. справ), ґрунтовне дослідження «Сокращенное дипломатическое известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами... переписках и договорах... с 1483 по 1800 год» (т. 1—4; 1894—1902) та ін. Б.-К. — автор численних підручників для духовних семінарій. Був чл. багатьох наук. т-в, зокрема почесним чл. Петерб. АН, Моск. ун-ту, дійсним чл. Моск. т-ва історії та старожитностей рос., віце-президентом *Російського біблійного товариства* та ін. Подарував архіву 30 рукописів, у т. ч. відомий тв. «Летописец келейный» святителя *Димитрія Ростовського*. Більшість його праць оприлюднено після смерті.

П. у м. *Москва*.

Літ.: Словарь достопамятных людей русской земли. М., 1836; *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. 2. СПб., 1891; Русский биографический словарь, т. 2. СПб., 1900; *Замлинський В.* Батько і син Бантиш-Каменські. «Київська старовина», 1994, № 1.

О.Д. Кузьминська.

БАНУЛЕ́СКО-БОДО́НІ Гавриїл (світське ім'я та по батькові — Григорій Григорович; 1746—11.04(30. 03).1821) — київ. митрополит, проповідник. Н. в м. Бістріца, Трансільванія (нині Румунія). Освіту здобув у Семиградській шк., 1771 розпочав навчання у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), де слухав курс богослов'я. Побував у грец. школах на о-вах Патмос, Хіос, а також на *Афоні*. 1779 прийняв постриг в Константиноп. Свято-Успенському монастирі (див. *Константинопольський патріархат*), потім три роки вивчав грец. мову на о-ві Патмос. 1782 повернувся в Яссі (нині Румунія) й став проповідником при митрополичій каф-рі. 1782 на запрошення слов'ян. і херсон. архієпископа Никифора Феотокі переїхав до *Полтави*, був префектом духовної семінарії, 1788 став ректором Катериносл. слов'ян. семінарії. 1792 призначений митрополитом Молдовлахійським, але був ув'язнений турец. владою. Після звільнення 1793 повернувся до України, де його поставили єпископом Катериносл. і Херсонесько-Таврійським. Протягом 1799—1804 — митрополит Київ. і Галицький. Б.-Б. намагався узгодити церк. службу на *Правобережній Україні*, приєднаній до *Російської імперії* після 2-го (1799) і 3-го (1795) поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), з рос. церк. канонами. Вилучав з церков уніїні вид. церковнослужебної літ., ліквідував давню традицію вибору парафіянами церк. причту, право спадковості священства у приході, запровадив обов'язкове навчання дітей священиків у духовних школах, заборонив церк. причетникам (мандрівним дякам) переходити з місця на місце. Як протектор Київ. акад. сприяв розширенню програм, запровадив нові класи нотного співу та інструментальної музики (1801), а також медицини (1802). 1808 призначений екзархом Молдовлахійським — Молдови, *Волощини* та *Бессарабії*, що в церк. відношенні виводилися з-під юрисдикції *Константинопольського патріархату* і підпорядковувалися *Синоду*. 1813—21 — митрополит Кишинівський і Хотинський. Впроваджував румун. мову в церк. службу, 1814 заснував друкарню, де за його сприяння було видано Служебник та Новий Завіт в перекладі румун. мовою. Відкрив в Кишиневі (Молдова) семінарію, а також світську шк., організовував ланкастерські шк. в Бессарабії.

П. у м. Кишинів.

Літ.: *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799—1803). К., 1905; *Бабий А.И.* Православие в Молдавии: История и современность. Кишинев, 1988; *Задорожна О.Ф.* Банулеско-Бодоні. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. К., 2001.

О.М. Дзюба.

БАПТИ́ЗМ В УКРАЇ́НІ. Баптизм — напрям у *протестантизмі*, що виник у 17 ст. в Англії. Перші євангельсько-баптистські общини в Україні з'явилися на пд. України та на пд. *Лівобережної України* в 60—80-ті рр. 19 ст. Упродовж десятиліть баптистські общини й окремі віруючі зазнавали дискримінації з боку царського уряду та РПЦ. В роки *Першої світової війни* діяльність баптистів всіляко переслідувалась. За Рад. Союзу у 1930-х рр. Союз баптистів СРСР було розпущено. 1944 частина баптистів разом з *євангельськими християнами*, п'ятдесятниками та братськими *менонітами* об'єдналася в єдину орг-цію Спілку Євангельських християн-баптистів. 1963 була ств. єдина орг-ція Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів. Від 1990-х рр. чисельність баптистів в Україні поступово зростає.

Літ.: История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы. Одесса, 1998.

О.О. Крижановська.

БАР — місто Він. обл., райцентр. Розташов. на р. Рів (прит. Пд. Бугу), за 6 км від залізничної ст. Бар. Нас. 19 тис. осіб (1998).

Уперше згадується під назвою Ров 1425. Місто, що належало тоді шляхтичу Стогнєву Рею, 1452 татар. військо взяло приступом. Через півстоліття замок було від-

будовано і передано в управління воєводі Станіславу Одровонжу. 1537 польс. королева Бона Сфорца Арагонська (дружина *Сигізмунда I*) купила Ров у Одровонжів і перейменувала його на Б. (на честь свого родового міста-князівства Барі в Італії). 1538 жителям Б. надано податковий привілей на 16 років, а 1540 — *магдебурзьке право*. 1546 Б. став центром *староства*. Важливий прикордонний пункт, він уславився як один із центрів козац. організації (зокрема діяльністю барського старости Б.*Претвича*). Мав два *магістрати* (рус. і польс.). 1558 татари знову спалили місто. 1636 до Б. переніс свою резиденцію *гетьман великий коронний* С.*Конецпольський*, за наказом якого Г. де *Боплан* збудував кам. замок на місці дерев'яного.

За часів *національної революції 1648—1676* Б. не раз переходив з рук у руки (див., зокрема, *Барська облога 1648*). 1676 місто захопили турки, а з поверненням до складу *Речі Посполитої* 1699 він увійшов до зони відродження козацтва в *Правобережній Україні*. Повстанці С.*Палія* час від часу контролювали місто. Протягом 18 ст. Б. перебував у зоні поширення *гайдамацького руху* (1734 гайдамаки захопили місто). Тут 29 лют. 1768 була проголошена *Барська конфедерація 1768*, що дала поштовх *Коліївщині* та привід для 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). У черв. 1768 війська рос. ген. П.Кречетникова приступом здобули замок, де зачинилися конфедерати. Після 2-го поділу Польщі 1793 Б. — у складі *Російської імперії* спочатку як м-ко *Брацлавського намісництва*, а від 1797 — Могилівського пов. *Подільської губернії*. До 1831 мав польс. монастирську шк., що робило Б. помітним центром польс. к-ри на Правобережжі. Протягом 19 — поч. 20 ст. Б. відомий на *Поділлі* своїм гончарним промислом. Значний відсоток городян складали євреї (1897 — 58 %).

У 20 ст. Б. занепав (1897 було 10 500 мешканців, 1937 стало 5500). За часів *української революції 1917—1921* тут пройшли бої з більшовиками *Запорізького корпусу Армії УНР* (у берез. 1919) та Укр. д-зії (влітку 1920). 1919 відбувся єврейс. погром. Райцентр від 1923 (спочатку *Могилівської округи* Подільської губ., а від 1932 — у складі Він. обл.). Статус міста здобув 1938. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за часів гітлерівської окупації од 16 лип. 1941 до 25 берез. 1944 тут існував осередок *руху Опору*.

У Б. народився вітчизн. математик В.Буняківський. Архіт. пам'ятки: замок (залишки) 17 ст.; монастир Покрова Пресвятої Богородиці (кляштор кармелітів; 1701—1908); церква Успіння Богородиці (1757); костьол св. Анни (1811).

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; *Подолинний А.* Місто Бар: Путівник. Одеса, 1990; Історія рідного краю. Бар, 1992; *Грушевський М.С.* Барське староство: Історичні нариси (XV—XVIII). Львів, 1996.

Д.С. Вирський.

БАРАБА́Ш Іван (р. н. невід. — 24.04.1648) — військ. осавул реєстрового *Війська Запорозького*. Належав до старшинського угруповання польс. орієнтації. У квіт. 1646 в складі козац. посольства взяв участь у таємних переговорах з польс. королем *Владиславом IV* Ваза щодо збільшення козац. реєстру, відновлення «стародавніх вольностей» і підготовки мор. походу проти *Османської імперії*. За наказом *гетьмана великого коронного* М.*Потоцького* у 2-й декаді квіт. 1648 разом з військ. осавулом І.*Караїмовичем* очолив похід на човнах 4—5 тис. реєстровиків і жовнірів на *Запорозьку Січ* проти повстанців Б.*Хмельницького*. Не заставши їх на Січі, бл. 23 квіт. він разом з чигиринським полк. С.-М.*Кричевським* на чолі кількох сотень воїнів вирушив до о-ва Томаківка, де перебувала залога повстанців, і зайняв її. 24 квіт. біля Кам'яного Затону (нині м. Кам'янка-Дніпровська Запоріз. обл.) навпроти Микитиного Рогу (нині м. *Нікополь*) реєстрові козаки під проводом Ф.*Джалалія* повстали і захопили Б. та ін. вірних Польщі старшин. За вироком зібраної чернецької (чорної) ради усіх цих старшин стратили.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII сторіччя, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996.

В.С. Степанков.

БАРАБА́Ш Яків Федорович (р. н. невід. — 1658) — кошовий отаман *Запорозької Січі*. Наприкінці 1657 вперше в історії Запорожжя прийняв титул кошового гетьмана. Разом із полтав. полк. М.*Пушкарем* підняв повстання проти гетьмана І.*Виговського*. Після поразки від гетьман. військ під *Полтавою* 11—12(1—2) черв. 1658 Б. перебував під захистом бєлгородського воєводи кн. Г.*Ромодановського* у таборі в *Прилуцькому полку*. Під час переїзду під охороною Ромодановського в *Київ* до воєводи В.*Шереметєва* 3 верес. (24 серп.) 1658 був захоплений у м-ку Гоголів (нині село Броварського р-ну Київ. обл.) гетьман. військами. Страчений за наказом І.Виговського після 21(11) верес. 1658.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998.

В.М. Горобець.

БАРА́ЛЬ Арнольд Густавович (псевд.: Савка, Владислав; 31.05. 1890—07.10.1957) — політ. діяч. Н. в м. *Львів*. Гімназистом брав участь в укр. нац.-визвол. русі. Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. Один із засн. *Комуністичної партії Східної Галичини* (1919), чл. її ЦК, заст. голови, чл. політбюро і орг. к-ту. Від лип. 1920 — у складі *Галицького революційного комітету*. Після окупації *Галичини* Польщею (1920) перебував на нелегальному становищі, за завданням Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*) виїхав до Австрії, де налагодив вид-во комуніст. літ. Вступив до Комуніст. партії Австрії, редагував її орган «Роте фане», з 1921 — чл. політбюро. Наприкінці 1920-х рр. виїхав до *СРСР*, вступив до ВКП(б) і працював в апараті Профінтерну (Червоний інтернаціонал профспілок) та в держ. установах. Від 1932 у зв'язку зі станом здоров'я відійшов від активної діяльності.

П. у м. *Москва*.

Літ.: Борці за возз'єднання. Біографічний довідник. Львів, 1989.

К.Є. Науменко.

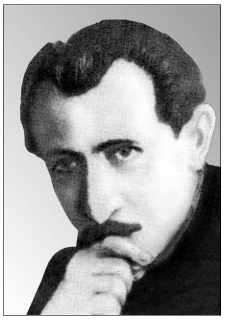

А.Г. Бараль.

В.Д. Баран.

БАРА́Н Володимир Данилович (н. 09.08.1927) — укр. археолог. Д-р істор. н. (1973), проф., чл.-кор. НАН України (1995). Н. в с. Дем'янів (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Рогатинське пед. уч-ще (1946), істор. ф-т Львів. пед. ін-ту (1950). 1951—53 працював зав. від. держ. архіву Львів. обл., 1953—67 — н. с.

М.Л. Баран.

С. Баран.

Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, 1967—69 — доц. Львів. ун-ту. Від 1969 — в Ін-ті археології АН УРСР (нині Ін-т археології НАН України): заст. дир., в. о. дир., від 1974 — зав. від. слов'ян. археології. Сфера наук. інтересів — проблеми походження та ранньої історії слов'ян, етнокульт. процеси в Сх. Європі 1 тис. н. е. Дослідив чимало ранньослов'ян. археол. пам'яток 6—7 ст. у Подністров'ї та Зх. Побужжі: Ріпнів І, ІІ, Ракобути (обидва Львів. обл.), Зелений Гай (Терноп. обл.), Бовшів ІІ (Івано-Франк. обл.), Звиняч (Терноп. обл.), Рашків І, ІІ, ІІІ (Чернів. обл.), Теремці (Хмельн. обл.) та ін. Наук. доробок — 7 власних і 8 колективних монографій, бл. 200 наук. статей. Багато зусиль доклав до становлення укр. школи археологів-славістів; є чл. кількох міжнар. та зарубіжних археол. інституцій.

Тв.: Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961; Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972; Черняхівська культура. К., 1981; Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашкова). К., 1988; Давні слов'яни. К., 1998.

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; До 70-річчя В.Д. Барана. «Археология», 1997, № 3.

С.П. Юренко.

БАРА́Н Михайло Лукич (1880—14.11.1937) — укр. громад., політ. і військ. діяч. Н. в с. *Скала-Подільська.* Навч. в Терноп. г-зії, закінчив мат.-фіз. ф-т Чернів. ун-ту та однорічні курси Львів. торг. акад. Від 1903 — чл. *Української соціал-демократичної партії.* Від початку *Першої світової війни* у серп. 1914 добровільно вступив до *Легіону Українських січових стрільців.* Від верес. — командир сотні в боях на рос. фронті. Наприкінці року потрапив у полон. Під час перебування в Росії вступив до РКП(б). Після переходу в лют. 1920 частин *Української Галицької армії* до складу РСЧА призначений команд. 1-ї бригади *Червоної Української Галицької армії*, яка брала участь у боях на польс. фронті (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Влітку 1920 — заст. голови *Галицького революційного комітету* (Галревкому), чл. політбюро ЦК *Комуністичної партії Східної Галичини*, автор і ред. декларацій, декретів та ін. законодавчих актів Галревкому. 1920—21 брав участь у підготовці *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921.* Згодом очолював вищі навч. заклади *Києва* і *Харкова*, працював в апараті ЦК КП(б)У.

1933 репресований. Страчений 1937 органами НКВС СРСР в урочищі Сандармох, поблизу м. Медвежогорськ (нині місто в Карелії, РФ).

Літ.: За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

БАРА́Н Степан (25.01.1879—04.06.1953) — політ. та громад. діяч *Галичини*, публіцист, правознавець. Д-р права (1909), дійсний чл. НТШ. Н. в м-ку Крукеничі на Львівщині (нині село Мостиського р-ну Львів. обл.). 1913—39 чл. Укр. нац.-демократ. партії (див. *Українське національно-демократичне об'єднання*), чл. її Нар. к-ту, 1913—18 — його секретар. Чл. президії *Головної української ради* у Львові. У роки *Першої світової війни* — чл. *Загальної української ради*; представник Ради в дипломатичній місії на Балканах 1915; 1918—19 — *Української національної ради ЗУНР* і секретар земельних справ та опіки у *Державному секретаріаті ЗУНР* на чолі з К.*Левицьким.* 1928—39 — депутат Варшавського сейму. Протягом багатьох років був адвокатом на суд. політ. процесах, де обстоював інтереси українців у земельній та освіт. справах. Від 1944 жив у Німеччині. 1951—53 — голова виконкому Укр. нац. ради. Публіцистична діяльність у газетах «*Діло*», «Свобода» (гол. ред.), «Карпатські вісті» та ін. Автор праць про галицьке шкільництво, аграрні й церк. проблеми Зх. України. Осн. праці: «Статистика середнього шкільництва в Сх. Галичині в 1848— 1898 рр.» (1910), «Історія української адвокатури» (1934), «По неволі — визволення» (1940), «Митрополит Андрій Шептицький: Життя і діяльність» (1947), «Земельна справа в Галичині» (1948) та ін.

П. у м. Мюнхен.

Літ.: *Волинець С.* Передвісники і творці листопадового зриву. Вінніпег, 1965.

В.І. Горинь.

БАРА́Н-БУТО́ВИЧ Степан Гаврилович (17.05.1877—1944) — педагог, музейний працівник, археолог. Н. в с. Козел (нині смт *Михайло-Коцюбинське*). Навч. у Черніг. духовній семінарії. Закінчив Петерб. історико-філол. ін-т (1901). Працював у навч. закладах міст Олександрівськ (нині *Запоріжжя*), *Варшава* і *Москва.* 1918 переїхав до *Чернігова.* Викладав у Черніг. ін-ті нар. освіти. Брав участь у діяльності Черніг. наук. т-ва, водночас від 1927 завідував від. Черніг. істор. музею. 1934 звільнений з роботи за звинуваченням в ідеологічних ухилах. 1938 заарештований і засуджений до 8 років позбавлення волі за звинуваченням у «*Музейній справі» в Україні 1938.* 1939 Верховний Суд УРСР скасував цей вирок. Восени 1941 за окупації Чернігова гітлерівцями очолив від. к-ри та освіти міськ. управи. 1944 страчений на підставі вироку рад. військ. трибуналу.

Досліджував археол. старожитності Чернігівщини. Учасник Мезинської (1932) та Поліської (1933) експедицій ВУАН. Автор низки статей з археології та краєзнавства, книг «Людвисарські вироби XVII—XVIII ст. у Чернігівському державному музеї» (1930), «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих студій» (1931).

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

О.Б. Коваленко.

БАРА́НІВКА — місто Житомир. обл., райцентр. Розташов. на обох берегах р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра) при впадінні в неї р. Душнівка, за 24 км від залізничної ст. Радушне. Вперше згадується 1565 як село, що входило до *Великого князівства Литовського.* На поч. 17 ст. — в складі Полонської волості *Волинського воєводства.* Не раз піддавалася руйнуванню. Власники Б. в 17 ст. — князі *Острозькі*, *Любомирські.*

Від 1786 Б. — волосний центр Новоград-Волин. пов. Волин. губ. Заснований тут 1802 фарфоровий з-д, який переходив од одного власника до ін., відомий далеко за межами України.

1923—62 та від 1966 райцентр. З 1938 — с-ще міськ. типу, од 2001 — місто.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за часів гітлерівської окупації від 12 лип. 1941 по 3 січ. 1944 в Б. діяла підпільна орг-ція, в р-ні — партизан. загін.

Пам'ятники: Лесі *Українці* (1971), землякам, які загинули у Великій вітчизн. війні (1975), партизанці О.Сябрук (1975).

Є.М. Скляренко.

БАРА́НОВ Петро Йонович (22(10).09.1892—05.09.1933) — рад. військ. діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург* в сім'ї робітника. Чл. РСДРП(б) — ВКП(б) з 1912. За революц. діяльність не раз був заарештований. Під час *Першої світової війни* 1915 його мобілізовано на військ. службу, дезертирував, вів нелегальну революц. діяльність у *Харкові*, засуджений до 8 років каторги. Звільнено в лют. 1917, в лип. направлено на *Румунський фронт*, у верес. обрано в к-т РСДРП(б) 8-ї армії, тоді ж призначено головою фронтового від. *Румчероду*. За ініціативи Б. утворено тимчасовий фронтовий к-т РСДРП(б), який на поч. груд. проголосив себе ревкомом Румун. фронту, який Б. і очолив. Брав участь у переговорах з військ. міністром Румунії Янковеску, а також команд. рос. арміями на Румун. фронті Д.Щербачовим. Від січ. 1918 — голова Військово-революц. к-ту 8-ї армії, у квіт. — команд. 4-ю Донец. робітн. армією, далі воював на *Південному фронті*, Сх. й Туркестанському фронтах. Листоп. 1920 — січ. 1921 — чл. РВР 14-ї армії. 1921 — нач. політуправління ЗС України й Криму. Після перебування на військ. роботі в Туркестані призначений нач. і комісаром броньових сил РСЧА (1923, див. *Радянська армія*). Від серп. 1923 зам., з груд. 1924 нач. Військово-повітряних сил РСЧА, де провадив роботу з їх перебудови відповідно до військ. реформи М.*Фрунзе* 1924—25. 1925—31 — чл. РВР СРСР. Далі займався розвитком рад. авіації, працюючи з черв. 1931 у Президії Вищої ради нар. г-ва, а із січ. 1932 заст. наркома важкої пром-сті й нач. Гол. управління авіац. пром-сті. Нагороджений орденами СРСР і республік Серед. Азії.

Загинув 1933 в авіаційній катастрофі. Похований у *Москві* на Красній пл. біля Кремлівської стіни.

Р.Г. Симоненко.

БАРАНО́ВИЧ Лазар (світське ім'я — Лука; бл. 1620—13.09.1693, за ін. даними, 1694) — укр. письменник, церк. і політ. діяч 2-ї пол. 17 ст. Існують припущення, що його батьківщиною була Чернігівщина. Ймовірно, освіту здобув у Київ. колегіумі, навч. також у Віленському, Калішському єзуїтських колегіумах. Від 1642 — викл. граматики, пізніше — проф. поетики, риторики, від 1650 — проф. філософії, ректор Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Від 1659 — черніг. архієпископ і місцеблюститель Київ. митрополичої каф-ри. 1674 у *Новгород-Сіверському* заснував друкарню (за життя Б. було надруковано понад 50 кн.), 1679 переніс її до *Чернігова*; навколо друкарні утворився літ. осередок, відомий пізніше як «Чернігівські Атени». Як політ. і церк. діяч дотримувався рос. орієнтації. Водночас прагнув зберегти юрисдикцію константиноп. патріарха (див. *Константинопольский патріархат*) та незалежність укр. духовенства від Моск. патріархату й цивільні привілеї українців. Продовжував полеміку з католиками та уніїцями, відстоював принципи реліг. толерантності. Автор проповідей, віршів, полемічно-богословських трактатів. Писав польс. і укр. мовами: «Меч духовний» (К., 1666), «Аполлонова лютня» (Львів, 1671), «Труби словес проповідних» (К., 1674).

Тв.: Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1863.

Літ.: *Выгодованец Н.И.* Лазарь Баранович — украинский писатель второй половины XVII в. Львов, 1971.

В.М. Матях.

БАРАНО́ВИЧ Олексій Іванович (1892—03.05.1961) — укр. історик. Д-р істор. н. (1951). Н. в м. *Старокостянтинів*. 1911—16 навч. на історико-філол. ф-ті Петрогр. ун-ту. 1916—20 викладав історію в г-зіях на *Волині*. 1918 працював у бібліографічно-архів. від. Гол. управління у справах мист-в та нац. к-ри. 1920—23 — зав. від. повітнаросвіти, зав. пед. курсами, зав. місц. музеєм та архівом у Старокостянтинові. 1923—25 викладав у школах *Києва*. 1924—26 — аспірант, 1926—30 — н. с. н.-д. каф-ри історії України при ВУАН. 24 жовт. 1926 захистив промоційну працю «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.». 1923—33 — н. с. Історико-геогр. комісії при ВУАН, 1930—33 — Комісії з вивчення соціально-екон. історії України при ВУАН, 1934 — н. с. Історико-археогр. ін-ту ВУАН. У передвоєн. період викладав у вузах м. *Сімферополь*. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Від 1945 працював в Ін-ті історії АН СРСР (*Москва*). 1946 захистив канд. дис. «Панське місто за часів Речі Посполитої. Старокостянтинів XVI—XVIII ст.», 1951 — докторську «Магнатське господарство на півдні Волині в XVIII ст.».

Вивчав соціально-екон. історію України, Білорусі, Литви та Польщі 16—18 ст. Автор бл. 50 наук. праць, у т. ч.: «Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів» (1928), «Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.» (1930), «Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство» (1931), «Помещичий город времен Речи Посполитой» (1947), «Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.» (1955), «Украина накануне освободительной войны середины XVII в.» (1959).

П. у м. Москва.

Літ.: Олексій Іванович Баранович. (Некролог). «УЇЖ», 1961, № 5; *Швидько А.К.* Вопросы социально-экономического развития Правобережной Украины XVI—XVIII вв. в трудах А.И.Барановича. В кн.: Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1976; *Білокінь С.І.* Київська школа акад. М.С.Грушевського. «УЇЖ», 1996, № 5; *Юркова О.* Дослідження О.І.Барановичем магнатського господарства Волині XVI—XVIII ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924—1930). «Український історик», 1996, № 1—4.

О.В. Юркова.

БАРАНО́ВСЬКИЙ Анатолій Максимович (11.02.1906—01.02.1987) — держ. діяч і дипломат рад. доби. Н. в м. *Київ*. 1920—30 — працівник податкової інспекції, комсомольських і рад. органів Житомирщини. Закінчив Харків. плановий ін-т Держплану УСРР (1933). 1933—40 — ст. економіст, нач. сектору, від., заст. голови, голова Держплану УСРР—УРСР. 1941 — заст. голови РНК УРСР. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в умовах наступу гітлерівських військ на Україну проводив значну роботу щодо перебазування важливих підпр-в на сх. для налагодження масового вир-ва озброєння та боєприпасів. 1941—42 — нач. оперативної групи з пром-сті Військ. ради Пд. фронту. 1942—44 — експерт міністра закордонних справ СРСР з екон. пи-

П.Й. Баранов.

Лазар Баранович.

А.М. Барановський.

тань, брав активну участь у підготовці екон. статей (угод) про перемир'я з союзниками Німеччини у *Другій світовій війні.* 1944—52 — заст. голови РНК УРСР (з 15 берез. 1946 — РМ УРСР). 18 груд. 1945 від імені уряду УРСР Б. підписав у Вашингтоні угоду про допомогу Україні *Міжнародної організації допомоги постраждалим від війни* (ЮНРРА). Кер. укр. делегації на IV сесії ЮНРРА (берез.—трав. 1946). Брав активну участь у *Паризькій мирній конференції 1946;* як представника України обрано головою комісії з політ. і територіальних питань по Румунії, де не лише відстоював інтереси України, а й заперечував окремі безпідставні вимоги деяких д-в щодо Румунії. Очолював підкомітет, спеціально ств. для визначення чехословацько-угор. кордону в р-ні Братислави (Словаччина). Кер. делегації УРСР на *Бєлградській конференції 1948*, що виробила Конвенцію про режим судноплавства на р. Дунай. 10 черв. 1951 — 10 трав. 1954 Б. — міністр закордонних справ УРСР. 1950—54 очолював делегацію України на V—VIII сесіях ГА ООН. У складних умовах диктату делегації СРСР, виявляючи принциповість, сміливо опонував її главі А.*Вишинському.* 1954—57 — голова Держплану, заст. голови РМ УРСР, 1957—61 — перший заст. голови Держплану — міністр УРСР, 1961—79 — міністр фінансів УРСР. 1952—81 — чл. ЦК Компартії України, 1946—80 — депутат ВР УРСР. Нагороджений багатьма орденами й медалями СРСР.

П. у м. Київ.

Р.Г. Симоненко.

Х.А. Барановський.

БАРАНО́ВСЬКИЙ Христофор Антонович (19.12.1874—1941) — укр. держ., громад. і кооп. діяч. Н. на Київщині. 1914 — чл. Ради київ. спілки установ дрібного кредиту. Засн. і дир. Союзбанку в *Києві* — центр. установи дрібного кредиту (1907—17). Перший ген. секретар фінансів *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* (черв.—серп. 1917). Гол. радник Центр. укр. с.-г. союзу, Всеукр. кооп. страхового союзу, голова управи Укр. нар. кооп. банку (1918—19). Чл. виконавчого губернського к-ту Київщини, делегації УЦР на переговорах з *Тимчасовим урядом* про затвердження складу та статуту Ген. секретаріату УЦР (лип. 1917), делегації *Української Держави* на мирних рос.-укр. переговорах (трав. 1918). Ред. кооп. газ. «Комашня» (1917—18). Брав участь у міжнар. кооп. конгресах та конференціях. Міністр фінансів доби *Директорії* УНР в уряді В.*Прокоповича* (черв.—жовт. 1920). Від 1920 — на еміграції.

П. у м. Сан-Паулу (Бразилія).

Літ.: Памятная книжка Киевской губернии с приложением Адрес-Календаря губернии на 1914 г. К., 1914; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років. Клівленд, 1973; *Винниченко В.* Щоденник, т. 1—2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1980—83; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Українські кооператори: Історичні нариси. Львів, 1999.

М.Ф. Дмитрієнко, О.В. Ясь.

«БАРБА́РЕУМ» — генеральна духовна семінарія, заснована 1774 імп. *Марією-Терезією* у *Відні* при церкві св. Варвари. Готувала високоосвічені кадри греко-катол. духовенства з-поміж хорватів, сербів, галицьких і закарп. українців, румунів, які мешкали на тер. Австрійс. монархії, для поширення унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Контингент складався з випускників г-зії і налічував 1775 — 22, 1780 — 48 осіб. Утримувалася за рахунок коштів із єзуїтського фонду та тих, що вносилися відповідними єпархіями пропорційно до кількості відправлених на навчання кандидатів. Навчання тривало 7 років, слухачі у *Віденському університеті* опановували грец. і нім. мови, а власне у семінарії — церк. обряди і спів, користувалися багатою університетською б-кою. Для слухачів-українців важливе значення мало знайомство з тогочасними починаннями на ниві нац. відродження зх. і пд. слов'ян та румунів. Набувши певного досвіду і знань, випускники «Б.» верталися на батьківщину, де ставали кандидатами на вищі церк. посади, викладачами ун-тів та духовних семінарій. З-поміж українців вихованцями семінарії були митрополит А.*Ангелович,* єпископи О.Повчій, Г.*Таркович*, М.Скородинський, історики І.*Базилович,* М.*Гарасевич* та ін. Із заснованого «Б.» у Відні започатковано греко-катол. богослужіння, і згодом церква св. Варвари стала для греко-католиків парохіальним (парафіяльним) центром. «Б.» ліквідовано за розпорядженням імп. *Йосифа II* 1784, а її спадкоємницею стала новозаснована Львів. греко-катол. духовна семінарія як гол. для всіх греко-катол. семінаристів Австрійс. монархії.

Літ.: *Андрухович А.* Віденське Barbareum. Історія королівської Генеральної греко-католицької семінарії при церкві св. Варвари у Відні з першого періоду її існування (1775—1784). В кн.: Греко-католицька духовна семінарія у Львові, ч. 1. Львів, 1935.

Ф.І. Стеблій.

БАРБА́РО Іосафат (1413—1494) — знатний венеціанець, купець, дипломат і держ. діяч. 1436—52 жив у венеціанській колонії Тана (поблизу нинішнього м. *Азов*) в гирлі р. Дон. Повернувшись на батьківщину, став держ. діячем і виконував важливі доручення Сенату республіки Венеція в Далмації, Албанії, Персії. Б. був освіченою людиною, знав кілька мов, зокрема татарську. У лют. 1474 посланий урядом Венеції до персидського шаха Узун-Хасана з метою схилити його до участі у війні, яку республіка замислила проти *Османської імперії* (турки загрожували венеціанським володінням в Італії та її впливу в Греції). Протягом трьох років Б. безуспішно схиляв Узун-Хасана до війни з Туреччиною. 7 берез. 1479 повернувся до Венеції. Видрукував книжки — «Подорож до Тани» і «Подорож до Персії». У першій описав *Москву*. Можливо, побував там на зворотному шляху з Персії, як це зробив його сучасник А.*Контаріні.* Однак видавець твору Б.-О. Скржинська вважає, що Б. не відвідав Москви, а скористався

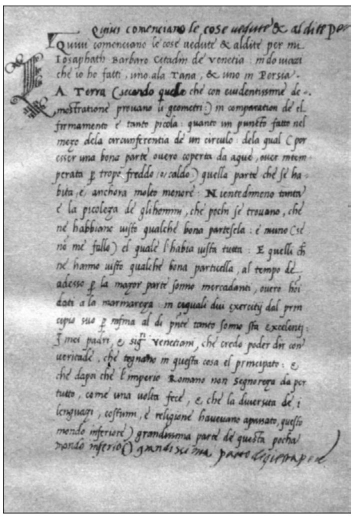

Quivi comenciano le cose vedute & aldite per mi
Iosaphath Barbaro Cetadin de venetia in do viazi
che io ho fatti, uno ala Tana, & uno in Persia.
A Terra (secondo quelo che con evidentissime de-
mostratione provano li geometri) in comparation de el
firmamento é tanto picola quanto un puncto fatto nel
mezo dela circunferentia de un circulo dela qual (per
esser una bona parte overo coperta da aque, over intem-
perata per trope fredde o caldo) quella parte che se ha-
bita, é anchora molto menore. Nientedimeno tanta
é la picoleza de gli homini, che pochi se trovano, che
ne habbiano visto qualche bona partesela: é niuno (se
no me fallo) el quale l'habia vista tutta. E quelli che
ne hanno visto qualche bona particella, al tempo de
adesso per la mazor parte sonno mercadanti, overo hoi
dati a la marinarega ...
... Ii mei padri, e sig.ri Venetiani, che credo poder dir con
veritade, che tegnano in questa cosa el principato: e
che dapoi che l'imperio Romano non segnoreza da per
tutto, come una volta fece, e che la diversità de i
lenguazi, costumi, é religione haveano apartato, questo
mondo inferiore) grandissima parte de questa pocha

Початок твору І. Барбаро «Подорож до Тани і Персії». Рукопис бібліотеки св. Марка у Венеції. Поч. 16 ст.

якимось усним чи писемним джерелом.

Літ.: Барбаро и Контарини о России. Л., 1971.

М.Ф. Котляр.

«БАРБАРО́ССА», план «Барбаросса» — 1) заг. стратегічна концепція агресивної війни гітлерівської Німеччини проти *СРСР*, 2) оперативний план ведення воєн. дій на Сх., 3) наступальна операція на виконання плану «Б.». Умовною назвою агресії стало ім'я герм. імп. 12 ст. Фрідріха I Барбаросси, за якого «*Священна Римська імперія германської нації*» розпочала наступ на сх. Європи і завоювала землі полабських слов'ян.

1. Заг. стратегічна концепція війни містилася в директиві № 21 верховного командування ЗС Німеччини (ОКВ), розробленій за наказом А.*Гітлера* і затвердженій ним 18 груд. 1940. В її основі лежав геополіт. задум (див. *Геополітика*) — приєднати до Німеччини щонайменше 5 млн км^2 тер. Сх. Європи, у т.ч. європ. ч. СРСР (усю тер. СРСР до Уралу), для перетворення її на життєвий простір нім. «раси панів». Слов'яни та ін. народи за ген. планом «*Ост*» мали бути частково витіснені в Азію, частково знищені або перетворені на залежну від нім. колоністів категорію населення.

Війна проти СРСР була гол. частиною всієї гітлерівської воєн. політ. стратегії. Першим етапом її здійснення стала війна з Польщею (1939). Пропозицією поділити Польщу А.Гітлер приманив Й.*Сталіна* укласти 12 серп. 1939 пакт про взаємний ненапад. Це звільнило Німеччину від необхідності тримати половину армії на сх. кордоні і принесло їй блискавичну перемогу над англо-франц. блоком, результатом чого став розгром Франції (1940). Після цього Гітлер негайно розгорнув підготовку до нападу на СРСР. Укладений пакт про ненапад не відтягнув, а прискорив вибух рад.-нім. війни. Гітлерівський напад на СРСР не був превентивним — він втілив саму суть расистської геополітики Гітлера, викладеної у 2-х т. його книги «Моя боротьба» ще 1925—26.

Після розгрому Франції на зх. залишилась незборена Велика Британія, кер-во якої рішуче відкинуло повторні мирові пропозиції Гітлера. Велику Британію підтримували нейтральні США, які ще не мали справжньої армії, що відповідала б тогочасним стандартам, але почали її розбудовувати. Для Німеччини тут крилася небезпека відновлення в наступні роки Зх. фронту — вторгнення на континент з Британських о-вів. Гітлер був змушений поспішати з походом на сх., щоб швидше розгромити Рад. Союз, а тоді кинути всі сили проти Великої Британії і завоювати її, доки потенційна загроза на зх. не стане реальністю. Тому директива № 21 ОКВ починалася з нагадування про Англію: «Німецькі збройні сили повинні бути підготовлені до того, щоб ще до закінчення війни проти Англії розбити Радянську Росію в ході однієї швидкої кампанії (справа «Барбаросса»)». Далі вказувалось, що «основні сили російських сухопутних військ, розташовані в Західній Росії, повинні бути знищені сміливими операціями шляхом глибокого й швидкого просування танкових клинів», які не допустять відходу противника вглиб його тер. Наступ мали вести три групи армій: «*Південь*» — на Україну, «Центр» — на *Москву*, «Північ» — на Ленінград (нині *Санкт-Петербург*). Завершення підготовки нападу — 15 трав. 1941. Гол. удар мала завдати група армій «Центр» двома танк. з'єднаннями на флангах. Після розгрому рад. військ північніше Прип'ятських боліт потужні сили лівого крила центр. групи армій мали наступати не відразу на Москву, а просуватися спочатку на пн. для допомоги операції у Прибалтиці й у взятті Ленінграда і лише після цього планувалося іти на Москву.

Детально в директиві № 21 ОКВ було розписано тільки дії на Україні: «Група армій, що діє на південь від Прип'ятських боліт, має концентричними ударами, з основними силами на флангах, знищити російські війська, розміщені в Україні, ще до їх відходу до Дніпра.

З цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямі на Київ. Одночасно війська, розміщені в Румунії, форсують Прут у його нижній течії та здійснюють глибоке охоплення противника. На румунську армію припадає завдання скувати російські сили всередині утворюваних кліщів».

2. На виконання директиви № 21 ОКВ головнокомандування сухопутних сил (ОКГ), яке мало керувати воєн. діями проти СРСР, розробило директиву «Стратегічне зосередження та розгортання військ». Саме ця оперативна директива ОКГ, підписана 31 січ. 1941, й була власне планом «Б.». У ній встановлювався склад і групування сил вторгнення, конкретизувалися напрями наступальних дій не лише армійських груп, а й армій, форми їхніх операцій, лінії розмежування. Гол. стратегічна ідея, покладена в основу плану «Б.», полягала в тому, щоб у перші ж тижні боїв розчленувати, оточити і по частинах розбити Червону армію (див. *Радянська армія*). Нім. верховне командування вважало, що всі осн. сили Червоної армії були розташов. між зх. кордоном СРСР та лінією річок Дніпро — Зх. Двіна, і тому розгром цих угруповань означатиме повну поразку Рад. Союзу. В Європі після перших же ударів, в які *вермахт* укладав усю свою силу, жертви гітлерівських нападів втрачали здатність чинити ефективний опір агресорові. Лінія Дніпро—Зх. Двіна в оперативному плані ОКГ фігурувала як рубіж перемоги, за яким не повинно бути серйозного й організованого опору. На лінії Дніпро—Зх. Двіна основні воєн. дії на тер. СРСР, передбачені планом «Б.» фактично закінчувалися. Наступні операції, коли б у них виникла потреба, мали плануватись залежно від ситуації.

17 берез. 1941 А.Гітлер наказав докорінно змінити план наступу на Україні: замість двостороннього охоплення усього Правобережжя зустрічними танк. клинами через Зх. Україну і *Бессарабію* — завдати серповидний удар усіма танк. силами групи армій «Південь» від Зх. України на *Київ*, а далі поворотом вздовж Дніпра до Чорного м. Позбавлений танків пд., румун., фланг нім. групи армій «Південь» отримав завдання наступати тільки через 10 днів після початку війни, усіляко стримуючи відхід рад. військ з Бессарабії, поки вістря танк. серпа заходитиме їм в тил з пн. 21 берез. ОКВ видало відповідну директиву з новим текстом укр. частини плану «Б.» на заміну першого варіанта своєї директиви № 21. Новий текст, внесений заднім числом і в директиву ОКГ від 31 січ. 1941, став другим, остаточним варіантом плану «Б.». На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946*, однак, а далі й у всіх моск. виданнях (і за кордоном) завжди помилково фі-

гурував скасований перший варіант директиви № 21 ОКВ.

Спершу напад на СРСР було призначено на 16 трав., найближчий день по завершенню підготовки. Внаслідок війни на Балканах, що «вклинилась» у графік, Гітлер переніс виступ на 22 черв. Командування вермахту було переконане, що здійснення плану «Б.» принесе Німеччині перемогу на сх. до настання рос. холодів. Тому зимове обмундирування для військ було заготовлено лише на ту ч. (одну третину) особового складу, яка мала залишитися на окупованій тер. Решту війська планувалося відвести назад, в Європу, до початку зими. Нім. авіац. командування виявилося більш завбачливим, і його персонал не постраждав від лютих морозів зими 1941/42.

3. Напад гітлерівської Німеччини на СРСР розпочався між 04.05—04.30 за моск. часом у неділю 22 черв. 1941 на фронті від Балтики до *Карпат*. Агресор кинув у наступ 19 танк., 15¼ моторизованих, 118 піх., 9 охоронних і 1 кавалерійс. д-зії. За даними нач. нім. генштабу Ф. Гальдера, в них було 3,2 млн осіб (75 % армії). Крім того, були ще 4 д-зії *військ СС*. Усі ці сили мали 2,8 тис. середніх і 912 легких танків, 47 260 гармат і важких мінометів. Повітряні сили — 3470 літаків, з них 1378 бомбардувальників і 1036 винищувачів. Їхній персонал разом з частинами протиповітряної оборони та авіапольовими д-зіями становив 650 тис. осіб.

Зх. фронти (групи армій) Червоної армії на початок війни налічували 2 718 674 червоноармійці та командири і 153 608 військовослужбовців військ НКВС. На озброєнні фронтових військ було тоді 13 924 танки (з них 11 135 справних) із заг. числа 25 784 танки Червоної армії; 8974 літаки (з них 7593 справних); 57 041 гармата. Всього в Червоній армії (без авіації) було 4 605 321 особа, в авіації — 475 656 осіб. Разом з оголошеною мобілізацією це забезпечило негайний могутній потік підкріплень для фронту, чого не могло бути в німців.

Ліве, ударне, крило групи армій «Південь», яке наступало на Україну з пд. Польщі, за планом «Б.» складали 1-ша танк. група, 6-та і 17-та польові (заг.-військ.) армії. Їхній склад: 5 танк., 4 моторизовані, 24 піх. д-зії (далі з резерву надійшло ще 10 піх. д-зій). Праве крило, в Румунії, — 11-та польова армія — 7 піх. д-зій, жодного танка. Усі сили групи армій «Південь» 887 тис. осіб, 600 середніх і 250 легких танків, 331 бомбардувальник, 352 винищувачі. За даними розпису бойових сил, на 27 черв. до 11-ї нім. армії були додані Румунією 4 піх. д-зії та 7 бригад, з них одна механізована.

Пізніше в групі армій «Південь» воювали 17 румун., 3 італ., 2½ угор., 2½ словац. д-зії. В них перебувало 507 тис. солдатів і офіцерів. Вони мали свої танки й авіацію (здебільшого застарілі). Усі сателітні війська А.Гітлер характеризував як нездатні вести наступальні дії.

Генштаб Червоної армії з літа 1940 також проробляв різні варіанти власного плану наступальної війни проти Німеччини. Найбільш обіцяючим вважався варіант, що був абсолютно подібний до гітлерівської схеми наступу на Україну, але націлений на зх.: могутнім лівим крилом завдати удар із Зх. України у напрямі на м. Краків (Польща), а далі правим поворотом — до Балтійського м., оточуючи все сх. угруповання нім. військ. Допоміжний удар — з білостоцького виступу на правому крилі наступу. Генштаб пропонував почати війну влітку 1941. Однак Й.Сталін волів краще приготуватись: у лют. 1941 він затвердив грандіозну програму випуску на літо 1942 16,5 тис. середніх і важких танків нових типів. З перспективою отримання цих поповнень формувалися 20 нових мехкорпусів. Кожен з них за штатом мусив мати 1031 танк і 268 бронемашин, але на початок війни жоден не мав повного комплекту, бо маса танків була розпорошена. Ця програма розбудови танк. сил свідчить, що свою війну з виходом до Атлантики Сталін, найімовірніше, мав намір розпочати не раніше літа 1942.

Відповідно до задумів майбутньої війни, здійснювалося групування рад. військ із зосередженням гол. сил у Зх. Україні. Наслідком цього заходу стало те, що коли нім. група армій «Північ», за планом «Б.», швидко просувалася вперед, а під ударами групи армій «Центр» Зх. фронт Червоної армії у перші ж дні розвалився, відкривши ворогові шлях на Смоленськ (нині місто в РФ) — ворота Москви, то наступ групи армій «Південь» на Україні відразу загальмувався, зустрівши впертий опір несподівано великих сил рад. військ.

Відтинок кордону від р. Прип'ять (прит. Дніпра) до Карпат на шляху ударного крила нім. групи армій «Південь» обороняли 5-та, 6-та і 26-та армії рад. *Південно-Західного фронту*. Вздовж Карпат до р. Прут стояла 12-та армія. В них було 32 стрілец. та 2 кавалерійс. д-зії. Кожна армія була підсилена мехкорпусом. Ще 4 мехкорпуси були резервом фронту. Кожен з них мав 2 танк. та одну мехд-зію. Був ще 1 повітряно-десантний корпус. Молдав. відтинок по р. Прут від м. Ліпкани до моря обороняв *Південний фронт*, утворений на базі *Одеського військового округу*. Його складали 3 армії — 9-та, Приморська і 18-та (прибула з поч. воєн. дій на Пд.-Зх. фронті). Обидва фронти мали 1,4 млн особового складу. На поч. війни Пд.-Зх. фронт було повністю укомплектовано за штатом воєн. часу. Бракувало лише частини медиків і техперсоналу. Цей фронт мав 6998 танків, Пд. фронт — 1071 танк. Кількість найновіших на той час танків Т-34 та КВ, яким не було рівних у світі, перевищувала в Зх. Україні число всіх танків ворожої групи армій «Південь». Обидва фронти мали 26,6 тис. гармат проти 16 тис. ворожих, 4,7 тис. літаків усіх типів проти 1,8 тис. нім. і сателітних.

Матеріально СРСР був підготовлений до війни не гірше за Німеччину, але червоний офіцерський корпус втратив кращу частину командирів під час сталінських репресій (див. *Єжовщина*). Крім того, моральний дух піхоти, осн. масу якої складали селяни, було підірвано системою колгоспного кріпацтва. На мінському напрямі, напр., перебігли до ворога у полон 12-та, 89-та, 103-тя стрілец. д-зії. Стара рос. армія такого не знала. Саме ці фактори, а не несподіваний напад ворога, стали головною причиною катастрофічних поразок Червоної армії 1941-го року.

Могутні танк. сили Пд.-Зх. фронту не спинили ворога. В *битві танковій в Західній Україні 1941* вони були розгромлені, лише на тиждень затримавши противника. 30 черв. Пд.-Зх. фронт отримав наказ Ставки Верховного Головнокомандування з боями відступити на лінію укріплень старого (до 1939) кордону. Ударний клин ворожих військ (1-ша танк. група німців) осідлав вісь свого наступу — шосе *Рівне — Новоград-Волинський — Житомир —*

Київ. 8 лип. після прориву пн. сектору оборони, що проходив по лінії демонтованих перед війною старих укріплень, упав Новоград-Волинський, 9-го ворог зайняв Житомир. Шлях на Київ був відкритий, проте в ніч на 10 лип. А.Гітлер видав директиву: «Другий ешелон 1-ї танкової групи повинен поставити заслон проти Києва, уникаючи при цьому штурму міста». Танк. групі наказувалося від Житомира і *Бердичева* «негайно повернути на південь». Затримка під Києвом могла зірвати передбачене планом «Б.» велетенське оточення усіх рад. військ на *Правобережній Україні*. Це й врятувало на певний час Київ, оскільки, як розповів М.*Хрущов*, тодішній 1-й секретар ЦК КП(б)У, «раптом ми опинились через кілька днів з початку війни... у такому становищі, що Київ й тримати нічим, нема сил: ні озброєння, ні солдатів».

В ейфорії отриманих перемог нач. генштабу нім. сухопутних сил ген.-полк. Ф.Гальдер ще 3 лип. записав у службовому щоденнику, що «кампанію проти Росії виграно протягом 14 днів». І далі: «Коли ми форсуємо Західну Двіну і Дніпро, то мова піде не так про розгром збройних сил противника, як про те, щоб забрати у противника його промислові регіони й не дати йому можливості, використовуючи велетенську потугу його індустрії та невичерпні людські резерви, створити нові збройні сили». Гол. оперативна ідея плану «Б.» залишалась незмінною: розгромом осн. сил Червоної армії перед лінією Дніпро — Зх. Двіна позбавити Рад. Союз спроможності ефективно продовжувати боротьбу.

Тому на р. Ірпінь (прит. Дніпра) під Києвом танк. розвідка німців тільки навідалася і негайно забралася геть, бо завданням 1-ї танк. групи було чимдуж гнати на пд., вздовж Дніпра до моря, охоплюючи з тилу всі рад. війська в Правобереж. Україні. Та саме на Правобережжі агресора чекав провал, який зламав план «Б.».

Перша непомітна для нім. генштабу тріщина була спричинена логікою самого плану. Нім. групи армій «Центр» і «Південь» за цим планом мали обминати лісисто-болотистий бас. р. Прип'ять як незручний для швидкого наступу. Але рад. генштаб ще перед війною поставив на зх. краю басейну сильну 5-ту армію з 22-м мехкорпусом, що мав 712 танків. Тому, коли ударне крило нім. групи армій «Південь» після танк. битви в Зх. Україні рушило на сх., 5-та армія залишилася поза периметром його оточувального маневру. Ближче до неї, на лівому фланзі 1-ї танк. групи, наступала потужна 6-та нім. армія, якій і довелося вести боротьбу з 5-ю армією. Це гальмувало нім. піхоту, без якої танк. оточення було неефективним. Зайнявши оборону від *Коростеня* до Києва, 5-та армія не лише скувала значні сили 6-ї нім. армії, унеможлививши для неї серйозний наступ на Київ, а й завдала удар з пн. під Новоград-Волинським, перерізавши на деякий час гол. артерію постачання 1-ї танк. групи. Наступ 1-ї танк. групи був зупинений фланговими ударами рад. військ під Житомиром, Бердичевим і *Білою Церквою*, далі її просування загальмувалося в районі *Дніпропетровська*.

Наслідком впертої боротьби рад. військ було те, що нім. танки лише 18 серп. досягли моря біля *Херсона*, завершивши свій маневр оточення. Але оточити й знищити на Правобережжі, під *Уманню*, німцям вдалося лише дві рад. армії — 6-ту і 12-ту. Решта перейшла на лівий берег Дніпра, в т. ч. 37-ма армія, утворена для оборони Києва, 9-та і 18-та армії Пд. фронту, а його Приморська армія ще два місяці тримала оборону в оточеній Одесі, звідки евакуювалася до Криму.

Провал гітлерівського плану воєн. дій у Правобереж. Україні, де було зосереджене найсильніше угруповання військ Червоної армії, означав провал всього плану «Б.».

Літ.: *Коваль В.С.* Перший і другий варіанти плану «Барбаросса» (українська частина). «Військово-історичний альманах», 2000, ч. 1; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941 (документы, факты, суждения). М., 2000.

В.С. Коваль.

БАРВІ́НКІВСЬКО-ЛОЗІВСЬКА́ ОПЕРА́ЦІЯ 1942 — наступальна операція Червоної армії (див. *Радянська армія*), здійснена силами *Південно-Західного фронту* й *Південного фронту*, проведена 18—31 січ. в р-ні міст *Барвінкове* і Лозова (обидва Харків. обл.). Задум рад. командування полягав у тому, щоб ударом військ суміжних крил Пд.-Зх. (команд. — ген.-лейтенант Ф.*Костенко*) і Пд. (команд. — ген.-лейтенант Р.*Малиновський*) фронтів прорвати оборону на стику 6-ї і 17-ї польових армій ворога між містами *Балаклія* та *Артемівськ* і, розвиваючи наступ на *Запоріжжя*, увійти в тил донбасько-таганрозького угруповання противника, відрізати шляхи відступу на зх., надалі блокувати його на узбережжі Азовського м. й знищити. Частиною сил лівого крила Пд.-Зх. фронту планувалося завдати удару в заг. напрямку на м. *Красноград* з метою забезпечення операції з пн. і подальшого визволення *Харкова*.

В результаті Б.-Л.о. рад. військa прорвали фронт противника вздовж 100 км, підставили під загрозу комунікації донбаського угруповання ворога і скували на цьому напрямі значні його сили, не дали йому змоги їх перекинути на ін. напрям. Ворог зазнав тяжких втрат. Але завдання фронтів були виконані не повністю. Це значною мірою пояснюється повільним розвитком прориву й невчасними діями щодо розширення його флангів, що дало змогу противникові перегрупуватися. Вплинуло також недостатнє посилення кавалерійс. корпусів танками й артилерією. Мали місце й недоліки в організації взаємодії між фронтами та арміями, артилерією і матеріально-тех. забезпеченням операції.

Літ.: *Савин М.В.* Барвенково-Лозовская операция: Краткий оперативно-тактический очерк. М., 1943; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 2. М., 1961.

О.В. Буцько.

БАРВІ́НКОВА СТІ́НКА — назва в 2-й пол. 17 ст. м. *Барвінкове*.

БАРВІ́НКОВЕ — місто Харків. обл., райцентр. Розташов. в долині р. Сухий Торець (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Про давнє заселення тер. міста свідчать кургани царських *скіфів* та печенізькі кам'яні баби. Слобода Барвінкова Стінка була заснована 1651—53 козаками на чолі з отаманом Іваном Барвінком. Протягом 1690—1705 в слободі жив козак С.Драний — один із ватажків *Булавінського повстання 1707—1709*. За участь мешканців слободи у цьому повстанні, а також за те, що кошовий *Запорозької Січі* К.*Гордієнко*, який підтримав І.*Мазепу*, мав хутір поряд із слободою, за указом *Петра I* остання була спалена.

Ганна Барвінок.

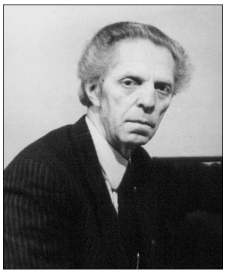

Вас.О. Барвінський.

Відновлення слободи датується 1760. Невдовзі вона стала центром Барвінкостінківської *паланки Війська Запорозького*. Після знищення 1775 Запороз. Січі козакам слободи було оголошено волю, багато хто з них переселився на *Кубань*. Від 1777 Б. — військ. казенна слобода. Коли імп. *Катерина II* 1786 відвідала тут дерев'яну церкву, де зберігалися козац. реліквії, місц. жителі побачили в цьому осквернення (жінкам відвідувати козачу церкву було заборонено) і будівлю спалили.

Після 1775 Б. входило до Азовської, від 1802 — Катериносл., від 1835 — Харків. губерній. Після *селянської реформи 1861* — волосний центр Ізюмського пов. Харків. губ. Тут працювали мех.-ливарний і олійний з-ди, парові млини.

1923 Б. стало центром р-ну, що входив до *Ізюмської округи*, з 1932 — у складі Харків. обл. Райцентр 1923—62 та від 1966. 1938 надано статус міста.

В історію *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Б. увійшло як місце трагедії: у трав. 1942 і в лют. 1943 тут двічі потрапляли в оточення ударні сили Пд.-Зх. фронту (див. *Харківська операція 1942*). Б. була визволена від гітлерівських окупантів уперше 24 січ. 1942 (див. *Барвінківсько-Лозівська операція 1942*), вдруге — після повторної окупації — 2 лют. 1943, остаточно — 9 верес. 1943. Місто було майже повністю зруйноване.

Пам'ятки арх-ри: два житлові будинки 19 ст. та церква Успіння Пресвятої Божої Матері (1884), збудована на честь визволення Болгарії від турец. гноблення (в цьому визволенні барвінківці брали активну участь).

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; *Горлач Ф.С., Касьянов В.П.* Барвінкове: Історико-краєзнавчий нарис. Х., 1970.

П.Т. Тронько.

БАРВІ́НОК Володимир Іванович (22.07.1879 — р. с. невід.) — церк. історик-візантолог, бібліограф. Н. в м-ку Охрамієвичі (нині село Корюківського р-ну Черніг. обл.). Закінчив Київ. духовну акад. (1905), Петерб. археол. ін-т (1908). 1908—11 навч. на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту. 1911 дістав ступінь магістра богослов'я. До кін. 1917 працював у центр. установах *Синоду*. Одночасно (1912—17) викладав історію у Петерб. реальному уч-щі А.Гельда.

Від 1918 працював в Україні. 1919—28 — співробітник історико-філол. від. ВУАН з окремих наук. доручень, 1924—33 працював у *Всеукраїнському археологічному комітеті* (ВУАК): 1928—30 — секретар Софійської комісії ВУАК та мистецького від. ВУАК, 1930—33 — секретар ВУАК.

Автор праць з історії правосл. церкви та її діячів, зокрема: «Никифор Влеммид и его сочинения» (1911), «Об обязанностях государей по воззрению Никифора Влеммида» (1911); статей історико-юрид. змісту. Описував стародруки київ. книгозбірень, церкви на Щекавиці та *Андріївської церкви*, лат. й польс. стародруки в архівах і б-ках *Москви* та Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*).

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; Історія Національної академії наук України. 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

БАРВІ́НОК Ганна (справжнє прізв., ім'я та по батькові Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна, ін. псевд. — А.Нечуй-Вітер; 05.05(23.04).1828—06.07 (23.06).1911) — письменниця. Сестра В.*Білозерського*, дружина П.*Куліша*. Н. на х. Мотронівка (нині в складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.). Навч. у приватних пансіонах. Разом з чоловіком після розгрому *Кирило-Мефодіївського товариства* (1847) поїхала на заслання до Тули (нині місто в РФ), від 1854 жила в *Санкт-Петербурзі*, а 1883 повернулася в Мотронівку. Була знайома з Т.*Шевченком*, написала про нього спогади. Перші оповідання опубл. наприкінці 1850-х рр. в альманасі «Хата» та ж. «*Основа*», пізніше друкувалася в ж. «*Киевская старина*», альманахах «Руська хата», «Рада» та ін. Осн. теми її тв. — життя укр. селянства, родинно-побутові проблеми, тяжка доля жінки-селянки. Першу зб. оповідань видано 1902 в *Києві*.

П. на х. Мотронівка.

Тв.: Оповідання з народних уст. К., 1902; Оповідання. Полтава, 1919; Вибрані твори. К., 1927.

Літ.: *Гринченко Б.Д.* А.М.Кулиш. Ганна Барвинок. Чернигов, 1901; *Чубинський В.* Ганна Барвінок. В кн.: Барвінок Г. Вибрані твори. К., 1927; *Денисюк К.І.* Талант без талану. «Вітчизна», 1968, № 12.

В.І. Кізченко.

БАРВІ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (20.02.1888—09.06.1963) — укр. композитор, піаніст, музикознавець, педагог, громад. діяч. Д-р мистецтвознавства (1940). Почесний д-р *Українського вільного університету* в Празі (1938). Н. в м. *Тернопіль*. Закінчив муз. шк. К.Микулі у *Львові* (1905). Навч. по класу фортепіано у Львів. консерваторії (у чеського педагога В.Курца, 1905—06) і одночасно на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. 1907 продовжив муз. освіту в Карловому ун-ті (Прага, у проф. В.Новака). 1915—39 дир. і проф. Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка у Львові; 1939—41 та 1944—48 — дир. Львів. консерваторії. Перші авторські концерти Б. відбулися 1913 у Празі, 1914 — у Львові. 1928 відвідав Рад. Україну, дав кілька авторських концертів у *Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі*. 1934 — один з організаторів і членів правління, 1936—39 — голова Спілки укр. професійних музикантів, чл. муз. т-ва ім. М.Лисенка. 1939 — депутат *Народних зборів Західної України*, згодом — депутат Львів. обласної ради депутатів трудящих. 1944—48 — голова Львів. від-ня і чл. правління Спілки композиторів України. Внаслідок наклепу 29 січ. 1948 заарештований, заочно засуджений і висланий разом із дружиною на десять років до мордовських таборів (нині тер. РФ). Повернувся 1958 із заслання у Львів, де й помер. 1964 реабілітований.

Осн. твори: кантати «Заповіт» (на слова Т.Шевченка, 1917), «Наша пісня, наша туга», «Пісня про Вітчизну» (на слова М.Рильського, 1940); для симфонічного оркестру — «Українська рапсодія» (1911), увертюра-поема (1930); камерно-інструментальні твори: секстет, квінтет, два квартети, тріо; тв. для фортепіано, скрипки, віолончелі, цикли п'єс «Вісім прелюдій» (1908), «Пісня. Серенада. Імпровізація» (1911), «Любов» (1913—15); шість мініатюр на укр. теми (1920); 20 дитячих п'єс на теми укр. нар. пісень (у т.ч. цикл з 10 п'єс «Наше сонечко», 1935); хорові твори, солоспіви для голосу в супроводі оркестру, обробки укр. нар. пісень. Б. — автор окремих статей з історії укр. музики, про Бела Бартока, М.*Лисенка*, В.*Косенка,* С.*Людкевича.*

Літ.: *Рудницький А.* Українська музика. Мюнхен, 1963; *Павлишин С.С.* Василь Барвінський. К., 1990; Культурне

життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1995—96.

Т.Ю. Галайчак.

БАРВІ́НСЬКИЙ Віктор Олександрович (28.10.1885 — бл. 1940) — укр. історик, архівіст. Учень Д.*Багалія.* Н. в с. Базаліївка Вовчанського пов. Харків. губ. (нині село Чугуївського р-ну Харків. обл.). Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1909), залишений при ун-ті як професорський стипендіат. Одночасно викладав історію у серед. освіт. закладах *Харкова.* 1915—19 працював у б-ці Харків. ун-ту. З 1919 — приват-доцент ун-ту, викл. Акад. теор. знань, Харків. ін-ту нар. освіти (1920—24). Чл. Харків. історико-філол. т-ва.

1922—34 — дійсний чл. *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія*, 1923—26 керував істор. секцією. 1926—27 — позаштатний співробітник Комісії з виучування зх.-рус. та укр. права при ВУАН.

Працював як зав. від. архівознавства архів. секції Всеукр. к-ту охорони пам'яток мист-ва та старовини і Центр. архів. управління (ЦАУ) УСРР (1921—25), вчений архівіст та інспектор-інструктор ЦАУ УСРР. З 1929 — зав. Центр. архіву давніх актів у Харкові, пізніше — ст. н. с. архіву. Досліджував історію *Лівобережної України* 17—18 ст., зокрема питання заселення і становища селян до і після *національної революції 1648—1676.* Автор статей історико-етногр. та історіографічного характеру, з питань архів. справи.

1937 заарештований і за сфальсифікованим звинуваченням засуджений до 10 років ув'язнення в таборах. Помер в ув'язненні (Тайшетлаг Гулаг НКВС СРСР; нині тер. РФ). Дата смерті невідома.

Тв.: Крестьяне в Левобережной Украине XVII—XVIII ст. Х., 1909; Д.П.Миллер: Биографический очерк. «Вестник Харьковского историко-филологического общества», 1914, вып. 5; Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. «Архівна справа», 1925, № 1; Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст. «Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури», 1926, № 2—3; До питання про індукту та евекту в Гетьманщині. Там само, 1927, № 6; Архівознавство. Х., 1932 [у співавт.].

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. К., 1969; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; *Бутич І., Коваль О.* Барвінський Віктор Олександрович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Юркова.

БАРВІ́НСЬКИЙ Володимир Григорович (псевд.: Василь Барвінок, Ришмидинов; 25.02.1850—03.02. 1883) — укр. політик, громад. діяч, публіцист, письменник. Брат Ол.*Барвінського* та Ос.*Барвінського.* Н. в с. Шляхтинці (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.) у сім'ї священика. 1872 закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту. Один із організаторів та ідеологів народовського руху (див. *Народовці*) в *Галичині*, стояв біля витоків укр. варіанта концепції «органічної праці», що орієнтувала укр. діячів на використання легальних можливостей для зміцнення матеріальних та інтелектуальних сил народу, введення його в контекст європ. політ. цінностей, виступав за налагодження рівноправних укр.-польс. взаємин. Наприкінці 1860-х рр. належав до активних творців т-ва «Просвіта». Ред. час. «Правда» (1876—80), засн., видавець і ред. газ. *«Діло»* (1880—83). Організатор першого укр. нар. віча у *Львові* (1880). Автор численних статей на політ. і сусп. теми, низки прозових творів (повість «Скошений цвіт» тощо).

П. у м. Львів.

Літ.: *Хропко В.* Поставити народ у своїй хаті на свою силу з своєю волею... «Слово і час», 1993, № 8; *Павлишин С.* Пам'ять роду і народу. «Дзвін», 1993, № 4—6; *Мудрий М.* Українські народні віча у Львові 1880 і 1883 років (місто на шляху до масової політики). В кн.: Львів: місто — суспільство — культура, т. 3. Львів, 1999.

М.М. Мудрий.

БАРВІ́НСЬКИЙ Олександр Григорович (06.06.1847—25.12.1926) — укр. політик, історик, педагог. Брат В.*Барвінського* та Ос.*Барвінського.* Н. в с. Шляхтинці (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.). Від 1865 вивчав історію та слов'ян. філологію у Львів. ун-ті, зблизився з лідерами *народовців*, був головою відновленої львів. *громади*, співзасн. час. «Правда». Від 1871 викладав у Терноп. учительській семінарії. На зламі 1870—80-х рр. разом із братами Володимиром та Осипом розробляв програму народовського руху, стояв біля витоків газ. «*Діло*». По смерті Володимира зосередився на організації просвітницької роботи на Тернопільщині, з 1886 започаткував видання «Руської історичної бібліотеки» (Тернопіль—Львів). Від 1888 — проф. держ. учительської семінарії у *Львові.* 1890 виступив прихильником «*нової ери*», що мала на меті досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями (див. *Галичина*), які стояли на ґрунті австрійс. держ. ідеї, й дати можливість останнім політ. і культ.-екон. розвиватися. Керував групою львів. народовців, які розробляли та реалізовували т. зв. новоерівські ідеї. Відстоював широке бачення заг.-укр. питання з урахуванням міжнар. взаємин, концепції «органічної праці» та укр.-польс. порозуміння, європеїзацію укр. сусп-ва, активну парламентську політику, союз із *Українською греко-католицькою церквою,* виступав проти русифікації. 1891—1907 — депутат Держ. ради, 1894—1903 — *Галицького крайового сейму*; очолював Укр. пед. т-во (1891—96), *Наукове товариство імені Шевченка* (1892—97), був заст. голови «Просвіти». 1889—1918 — чл. Крайової шкільної ради, сприяв запровадженню фонетичного правопису. 1896 очолив Катол. русько-народний союз, який 1911 трансформувався у Християнсько-сусп. партію. 1917 іменований довічним чл. палати панів австрійс. парламенту. 1918—19 у *Державному секретаріаті ЗУНР* секретар освіти і віросповідань. Після падіння ЗУНР відійшов від політики та зосередився на літературознавчих дослідженнях.

П. у м. Львів.

Тв.: Спомини з мого життя, ч. 1—2. Львів, 1913.

Літ.: *Чорновол І.П.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки. Львів, 1995; *Аркуша О.* Олександр Барвінський (До 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; *Павлишин С.* Олександр Барвінський. Львів, 1997.

О.Г. Аркуша.

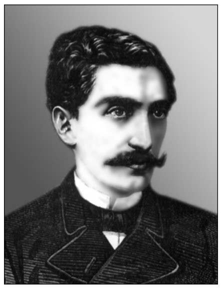

В.Г. Барвінський.

Ол.Г. Барвінський.

БАРВІ́НСЬКИЙ Осип Григорович (верес.1844—08.02.1889) — укр. письменник, церк. та громад. діяч. Брат В.*Барвінського* та Ол.*Барвінського.* Н. в с. Шляхтинці (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.). Навч. у Львів. греко-катол. духовній семінарії та Львів. ун-ті. Висвячений на священика, був парохом у с. Сировари (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). Разом із братами Володимиром та Олександром розробляв програму народовського руху (див. *Наро-*

М.А. Барг.

К.Л. Бардіж.

довці). Автор популярних у *Галичині* істор. драм «Павло Полуботок, наказний гетьман України», «Чернігівка», незавершених — драми «Тиміш Хмельницький», трилогії «Іван Виговський», істор. повістей «За правду і волю», «Переяслав». Розглядав літ. творчість як засіб піднесення нац. свідомості народу. Виступав зі статтями на сусп.-політ. та літ. теми в час. «Правда» та газ. *«Діло»*. Дбав про поліпшення добробуту селян, публікував популярні книжечки на госп. теми у вид-ві т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти)*.

П. у с. Сировари.

О.Г. Аркуша.

БАРГ Михайло Абрамович (01.05.1915—21.05.1991) — рад. історик. Д-р істор. н. (1958), проф. (1960). Н. в м-ку Сатаново Подільської губ. (нині смт *Сатанів*). 1930—32 — студент автодорожнього технікуму, 1932—34 — Ін-ту нар. освіти (обидва у м. *Кам'янець-Подільський*), 1934—36 — соціально-екон. ф-ту Київ. пед. ін-ту. 1941 закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту. 1943—47 — аспірант Ін-ту історії АН СРСР. Канд. дис. з історії англ. феодалізму захистив 1947. 1968—91 працював в Ін-ті заг. історії АН СРСР. Фахівець з історії Англії доби феодалізму та Нового часу, Європи 5—18 ст., європ. к-ри, теорії буржуазних революцій. Особливу увагу приділив методології істор. досліджень, онтологічним проблемам істор. розвитку, розробці категоріального апарату істор. науки. Перший у вітчизняній науці розкрив категорію «*час історичний*». Останні роки приділяв увагу вивченню теор. проблем *цивілізаційної теорії.*

Тв.: Кромвель и его время. М., 1950; Исследования по истории английского феодализма в XI—XIII вв. М., 1962; Понятие всемирно-исторического как познавательный принцип марксистской исторической науки. М., 1973; Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиевистики. М., 1973; Шекспир и история. М., 1976; Категории и методы исторической науки. М., 1984; Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987; Великие социальные революции XVII—XVIII веков в структуре переходной эпохи от феодализма к капитализму. М., 1990 [у співавт.]; Великая английская революция в портретах ее деятелей. М., 1991; От Макиавелли до Юма: Становление историзма. М., 1998 [у співавт.].

Літ.: *Винокурова М.В.* Памяти М.А.Барга. «Средние века», 1991, вып. 54; *Павлова Т.А.*, *Черняк Е.Б.* Михаил Абрамович Барг. В кн.: Портреты историков. Время и судьбы, т. 2. М.—Иерусалим, 2000.

А.Г. Плахонін.

БА́РДАХ (Bardach) **Юліуш** (н. 03.11.1914) — польс. історик д-ви і права. Проф. (1955), чл. Італ. (1974) та Польс. (1983) АН. Н. в м. *Одеса*. Закінчив *Вільнюський університет*. У роки *Другої світової війни* — у сформованому в *СРСР Війську Польському*. 1954—69 — дир. Ін-ту історії права Варшавського ун-ту, одночасно 1953—59 — віце-дир., 1960—68 — зав. сектору д-ви і права Ін-ту історії Польс. АН. Гол. ред. фундаментальної п'ятитомної «Історії держави і права Польщі» (1957—82), особисто написав т. 1-й і у співавт. — т. 4-й. Один із авторів 1-го т. «Історії польського сейму» (1984). Досліджуючи історію державотворення і права *Великого князівства Литовського* 14—17 ст., значну увагу приділив висвітленню впливу давньорус. права на правовий устрій литов. д-ви («Дослідження устрою і права Великого князівства Литовського XIV—XVII ст.», 1970, 1994; «З найновіших досліджень "Руської правди"», 1990; «Поляки і народи історичної Литви — спроба системного аналізу»). 1960—68 — перший віце-голова Польс. істор. т-ва. Автор монографій: «Історія польської держави і права» (у співавт. — 4-те вид., 1985), «Вацлав Александер Мацєйовський і його сучасники» (1971), зб. праць «Давня і недавня Литва» (1988) та ін.

Літ.: Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. XIV—XVII w. Warszawa, 1970; *Кульчицький В.С.* Грунтовне дослідження спільних проблем державно-правового розвитку братніх народів. «Проблеми правознавства», 1975, т. 32; Z najnowszych badań nad Prawdą Ruską. «Czasopismo prawnohistoryczne», 1990, z. 1—2; Polacy a narody Litwy historycznej — Proba analizy systemowej. «Kultura i Społeczeństwo», 1994, N 2; Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowie Juliuszu Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej. Warszawa, 1996.

І.Т. Лісевич.

БА́РДІЖ Кіндрат Лукич (09.03.1863—09.03.1918) — один із видатних політ. діячів *Кубані.* Н. в станиці Брюховецька (нині станиця Краснодарського краю, РФ). Навч. в Кубанській військ. г-зії, звідки 1885 за участь в укр. нелегальному гуртку був виключений. До 1898 перебував на військ. службі. Від 1903 — отаман станиці Брюховецька. Був обраний депутатом *Державної думи Російської імперії* 1-го, 2-го та 3-го скликань. Одночасно — один із дир. Чорномор.-Кубанської залізниці, збудованої коштом укр. кооп. спілок. Після *Лютневої революції 1917* повернувся на Кубань як комісар (див. *Губернські комісари*) *Тимчасового уряду.* Зняв з себе повноваження після того, як Кубанська рада прийняла Конституцію Кубанського краю. Був обраний представником Кубані при Тимчасовому уряді.

Після *Жовтневої революції 1917* затверджений Кубанською законодавчою радою на посаду чл. Кубанського уряду. Завідував внутр. справами Кубані. Намагався конструктивно вирішувати суперечності між козаками та чужинцями, проводив послідовну проукр. та антибільшовицьку політику. Був засн. від-нь *Вільного козацтва* серед укр. нас. Кубані. Під час наступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) 1918 намагався із загоном вільних козаків прорватися в Грузинську республіку. Під м. Туапсе (нині місто Краснодарського краю, РФ) був захоплений більшовиками, які спочатку розстріляли у нього на очах синів, потім і його самого.

Літ.: *Иванис В.* Стежками життя, кн. 1—4. Новий Ульм, 1958—62; Казачий словарь-справочник. Кливленд, 1966; *Иванис В.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

БА́РДІЛІ Йоганн Вендель (1676—29.08.1740) — історик, теолог, духівник і секретар вюртемберзького принца Максиміліана Еммануеля. Н. в м. Ройтлінген (Німеччина). Вивчав теологію в Тюбінгенському ун-ті, де здобув ступінь магістра. Від 1703 був польовим капеланом Максиміліана Еммануеля. Разом з останнім, який із 1708 перебував на службі у швед. короля *Карла XII* як командир драгунського полку, деякий час жив в Україні. Повернувшись на батьківщину, отримав посаду проф. історії у Штутгарті, а від 1730 був пастором у Гербрехтлінгені й радником при вюртемберзькому дворі. Залишив спогади, в яких описав дії шведів протягом 2-го періоду (1707—09) *Північної війни*

1700—1721 в походах від Саксонії (Німеччина) до м. Бендери (нині місто в Молдові). Особливо важливими для укр. історії є розповіді про причини переходу гетьмана І.*Мазепи* на бік швед. короля, конфлікти шведів з місц. нас., прихід частини запорожців на підтримку короля й гетьмана, участь козаків в облозі *Полтави* та відмова турец. султана *Агмеда III* видати І.Мазепу *Петру I*. Б. залишив цікавий портретний опис укр. гетьмана, якого бачив на поч. листоп. 1708. Також вмістив короткий нарис історії України, описав її природні багатства, приділив особливу увагу походженню козацтва та його звичаям. Вперше спогади побачили світ нім. мовою у скороченому варіанті 1730 в Штутгарті, а 1739 та 1755 їх видано у повному обсязі, відповідно — у Франкфурті-на-Одері та Лейпцигу (Німеччина); 1740 опубл. також франц. мовою. Як істор. джерело спогади Б. заслуговують на довіру, вони вирізняються точністю опису подій та об'єктивністю позиції автора.

Літ.: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988; *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998.

В.В. Станіславський.

БАРЕНБО́ЙМ Ісак Юлісович (21.10.1910—27.08.1984) — укр. теоретик і практик мостобудування. Канд. тех. н., засл. будівельник УРСР, Герой Соц. Праці (1943). Н. в м. *Вознесенськ*. Закінчив Одес. ін-т цивільного та комунального буд-ва (1933). Нач. служби міськ. транспорту м. Сталіно (нині м. *Донецьк*). Уже в довоєн. роки став автором кількох інженерних проектів, зокрема буд-ва гранітної набережної Дніпра в *Києві*. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — нач. мостовідбудовного загону. За його проектом і під його кер-вом під час визволення Києва було за 13 днів — це світ. рекорд — збудовано міст через Дніпро. У повоєн. роки продовжував працювати в галузі мостобудування. Під його кер-вом збудовано унікальні мости через Дніпро та його прит. Десну, через Пд. Буг та його прит. Інгул, через Прут (прит. Дунаю), Смотрич (прит. Дністра) та ін.

Очолив спорудження першого в світі суцільнозварного (1543 м довжини) мосту через Дніпро — міст ім. Є.Патона, а також ін. мостів у Києві. Вніс значний вклад у розробку теор. основ мостобудування. Автор низки наук. праць, зокрема монографій «Строительство железобетонных мостов» (1971), «Индустриальное строительство мостов» (1978) та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1948). Нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами Вітчизняної війни, орденами Червоної Зірки, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, багатьма медалями.

П. у м. Київ.

Л.А. Шевченко.

БА́РИШІВКА — с-ще міськ. типу Київ. обл., райцентр. Розташов. на р. Трубіж (прит. Дніпра). Залізнична ст. Згадується від 1603 як «городище Баришовське», 1630 — як «місто Баришове», укріплений пункт. Нас. брало участь у *Федоровича Тараса повстанні 1630*. Торг.-ремісничий центр на *Лівобережній Україні*. Смт від 1958. Райцентр 1930—62 та від 1965. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Б. була окупована гітлерівськими військами від 17 верес. 1941 до 21 верес. 1943.

1843—44 Б. відвідував Т.*Шевченко*, який за місц. матеріалами написав поему «Розрита могила». Уродженці Б. — письменник П.Колесник, поет О.Сорока.

Літ.: *Стороженко А.В.* Очерки Переяславской старины. К., 1900; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

БАРИ́ШНИЦТВО — посередницькі торг. послуги. В Україні розвинулося за умов панування торг. *складського права*, що забороняло приїжджим купцям торгівлю між собою і гарантувало місц. жителям право на надання торг. послуг купецтву, яке прибуло в дану місцевість. Баришники обслуговували велику, насамперед міжнар., торгівлю, допомагали в організації продажу товарів, привезених іноземцями в Україну, а також закупівель товарів на експорт, перебували під юрисдикцією міськ. урядів. Баришницькі послуги, як правило, оплачувалися четвертиною прибутку — «баришем». Відомі спроби монополізації баришницького промислу, зокрема, в *Ніжині* на поч. 18 ст.

О.Ф. Сидоренко.

БА́РИШОВЕ — назва в 17 ст. смт *Баришівка*.

БА́РКА Василь Костянтинович (справжнє прізв. — Очерет, псевд. — Іван Вершина; 16.07.1908—11.04. 2003) — укр. поет-модерніст, прозаїк, літературознавець, перекладач. Н. в с. Солониця (Полтавщина) в козац. родині. Вчився в духовному уч-щі м. *Лубни*, закінчив трудову шк. і пед. технікум (1927). Викладав фізику й математику в шахтарському висілку «Сьома рота» Попаснянського р-ну Бахмутської округи на Донбасі. Викрив зловживання місц. влади і тому змушений був поспіхом виїхати на *Кубань* (1928). Перші вірші, надіслані Б. до П.*Тичини*, були опубл. в ж. «Червоний шлях» (1929). Здобув філол. освіту в Краснодарському пед. ін-ті. Був чл. укр. секції Краснодарської асоц. пролет. письменників. 1930 вийшла поетична зб. «Шляхи», розкритикована за відірваність від соціаліст. дійсності. Після вимушеної збірки на виробн. тематику «Цехи» (1932) замовк на 10 років. 1933—34 ледве не помер від голоду. Закінчив аспірантуру, викладав історію середньовічної зарубіжної літ. в Краснодарському пед. ін-ті. 13 берез. 1940 захистив у *Москві* канд. дис. про стиль «Божественної комедії» Данте. 1941 пішов на фронт. 10 серп. 1942 контужений, довго хворів; захоплений німцями на Кубані й вивезений до Берліна. Завдяки Б.Кравціву отримав посаду коректора у вид-ві «Голос». 1950 виїхав до США. Жив у Нью-Йорку, працював кочегаром, мийником вікон, голодував. Байдужий до матеріального достатку, хворий на стенокардію і напівсліпий, продовжував літ. діяльність. Пізніше усамітнився у м. Глен Спей, в горах.

Б. — автор багатьох збірок філос.-містичних поезій: «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), «Псалом голубиного поля» (1958), «Океан» (1959), «Лірник» (1968), 4-томної поеми «Свідок для Сонця Шестикрилих» (1952—77; вид. 1981); романів — «Рай» (1953), «Жовтий князь» (1963, про *голодомор 1932—1933* в Україні), «Душі едемітів» та «Спокутеник і ключі землі»; літ.-критичних зб. есе «Жайворонкові джерела» (1956), «Уваги про поезію старовинну і сучасну» (1958), «Хліборобський Орфей, або Кларнетизм» (1961, про творчість П.Тичини), «Правда Кобзаря» (1961), «Твор-

І.Ю. Баренбойм.

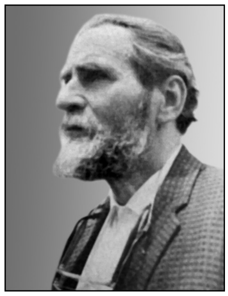

В.К. Барка.

М.Б. Барклай-де-Толлі.

чість» (1968), «Земля садівничих: Есе», т. 1—2 (1977); п'єси «Господар міста» та ін. Перекладав укр. мовою твори Данте і В.Шекспіра (1969). У драм. поемі «Кавказ» (1950) передбачив розвал *СРСР*, а в ліричній поемі «Апостоли» — відродження християнства в Україні. Послідовник і проповідник християн. філософії і моралі, стояв осторонь від сусп.-політ. справ укр. громади.

За бажанням Б. і при сприянні мецената М.*Коця* частину архіву митця 27 трав. 1996 передано відділу рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

П. у м. Ліберті (шт. Нью-Йорк, США).

Тв.: Жовтий князь. К., 1991; Лірник. К., 1992; Океан. К., 1992; Спокутеник і ключі землі. К., 1992; Судний степ. К., 1992; Душі едемітів. К., 1994.

Літ.: *Полтава Л.* Тріумф українського роману у Франції. «Визвольний шлях», 1982, № 7; *Салига Т.* У космічній гармонії: Про В.Барку. «Дзвін», 1990, № 9; *Ковалів Ю.* Василь Барка. «Слово і час», 1992, № 2; Роман и жизнь: Материалы научно-теоретической конференции по роману В.Барки «Желтый князь». Краснодар, 1994; *Крикуненко В.* Міст до Атлантиди. «Дніпро», 1994, № 5/6; *Ковальчук О.Г.* Голгофа України: «Жовтий князь» В.Барки та «Сад Гетсиманський» І.Багряного. Ніжин, 1995; Архів Василя Барки в Києві. «Слово і час», 1996, № 8/9; *Мовчан Р.* Роман В.Барки «Жовтий князь». «Українська мова і література в школі», 1998, № 1; *Пушков В.* Страдницька доля Василя Барки. «Слово і час», 2000, № 9.

Г.П. Герасимова.

БАРКЛА́Й-ДЕ-ТО́ЛЛІ Михайло Богданович (24.10.1761—26.05.1818) — рос. полководець, князь. Генерал-фельдмаршал (1814). Н. в с. Памушисе Ліфляндської губ. (нині Литва) в сім'ї військовика. 1770 був записаний до Псковського карабінерного полку рос. армії. Службу розпочав 1776 вахмістром. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* відзначився при штурмі м. *Очаків* і в битві під Каушанами (нині м. Кеушень в Молдові). Учасник рос.-швед. воєн (1788—90, 1808—09), польс. кампанії (1791—94). У ході рос.-прусcько-франц. війни 1806—07 на чолі авангарду рос. військ стійко захищав Прейсіш-Ейлау (нині м. Багратіоновськ Калінінградської обл., РФ), був поранений. 1810—12 — військ. міністр. Під час *Війни 1812* командував 1-ю Зх. армією. Стратегічний відступ рос. армії, здійснений ним як головнокоманд. на першому етапі війни, зірвав плани *Наполеона I* блискавично виграти кампанію. У *Бородінській битві 1812* командував правим флангом і центром рос. військ, виявивши полководницьку майстерність і особисту хоробрість. 1813 — команд. 3-ю армією, невдовзі після смерті М.*Кутузова* призначений головнокоманд. рос.-прусcькими військами. Виграв битву з французами під Кульмом (нині м. Хомутець, Чехія), за що був нагороджений орденом св. Георгія 1-го ст. Відзначився у Битві народів під Лейпцигом 16—19(04—07) жовт. 1813. За заслуги у цій битві одержав титул графа, за взяття Парижа — чин генерал-фельдмаршала і титул князя. Кавалер багатьох орденів *Російської імперії* і європ. країн.

П. по дорозі на нім. мінеральні води у м. Інстербург (нині м. Черняховськ Калінінградської обл., РФ).

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 3. СПб., 1840; *Тарле Е.В.* Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. В кн: *Тарле Е.В.* Сочинения, т. 7. М., 1959; *Балязин В.Н.* Фельдмаршал Михаил Богданович Барклай-де-Толли: Жизнь и полководческая деятельность. М., 1990.

В.О. Нерод.

БАРКУЛА́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, Варкулабівський літопис — невелика за обсягом істор. хроніка, складена наприкінці 16 — поч. 17 ст. Вважають, що її автором був священик білорус. м-ка Баркулабово (нині с. Борколабово Могильовської обл., Білорусь) Федір Филипович. Уперше був опубл. 1877 П.*Кулішем*, який дав йому й назву. Б.л. охоплює події 1562—1608, що відбувалися в Білорусі, Україні, Литві й Польщі. Подає інформацію про історію Баркулабова, Могильова, Орші, Полоцька, Мінська (усі нині міста в Білорусі) та ін. Гол. місце займають оповідання про церк.-реліг. життя, подорож константиноп. патріарха *Єремії II* Траноса до *Москви*, гоніння на *православ'я*, боротьбу з унією (див. *Берестейська церковна унія 1596*) і *католицизмом*, до яких автор ставиться вороже. Негативно характеризує ініціаторів Берестейської церк. унії 1596. Докладно описує Берестейський (унійний) собор 1596, учасником якого був. Свідчить, що митрополитів і владик силою змушували присягати на унію, встановлювати нові свята, приймати григоріанський календар. Істор. цінність мають докладні відомості про місц. події, стихійні лиха — неврожайні роки, повені, люті морози та великі сніги, дощі, епідемії тощо (зазначено, що в голодні роки білоруси масово переселялися в Україну). У Б. л. чимало уваги приділено укр. істор. і культ. подіям. Зокрема, розповідається про перебування в Білорусі, починаючи з 1587, *реєстрових козаків* і запороз. козаків — С.*Кішки*, І.Куцьковича та ін. Докладно описано *Наливайка повстання 1594—1596* в білорус. краях, здобуття Могильова, шляхетських замків, а також про поразку Наливайка на р. Сула (прит. Дніпра) біля м. *Лубни* і страту його у *Варшаві.* Подано інформацію про перебування в Білорусі укр. культ. діячів Ю.*Рогатинця*, Ст.*Зизанія* та Л.*Зизанія,* М.*Смотрицького*, заснування *братств* і шкіл тощо. Автор позитивно характеризує політику польс. короля *Стефана Баторія*, пише про шляхетські міжусобиці й чвари під час виборів королів. Розповідає про війну Баторія з рос. царем *Іваном IV* Васильовичем Грозним і вбивство останнім сина, про спустошення рос. військами Могильова, Полоцька та навколишніх сіл, війну за м. Смоленськ (нині місто в РФ), перемир'я Л.*Сапіги* з Рос. д-вою. Подано відомості про *Лжедмитрія II*, який начебто дитиною був вивезений в Україну.

Літ.: *Довнар-Запольський М.В.* Баркулабовская летопись. К., 1908; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

Я.І. Дзира.

БАРО́КО — один із стилів миства в історії європ. к-ри, співвідносних стилю світосприйняття і мислення, зрештою, стилю життя. Б. проявилося не лише в літ. й мист-ві, а й в ін. сферах духовної к-ри: філософії, науці, *історіографії,* педагогіці тощо, що дає змогу кваліфікувати його і як епоху культури.

Все ще поширеним є розуміння Б. як породження кризи *Відродження* (Ренесансу), що визріла під кін. 16 ст. Той світ, що проектувався ідеологемою ренесансного гуманізму як впорядкований і гармонійний, обернувся ірраціональним хаосом, а людина — су-

перечливою істотою, роздвоєною між добром і злом. Але ця криза знайшла своє вираження не в Б., а в ман'єризмі, проміжній течії між ренесансом і Б., що поширилася на Зх. наприкінці 16 — поч. 17 ст. Б. ж було спробою нової інтеграції духовної к-ри, нового ідейного й худож. синтезу, але вже на ін., не ренесансній, світоглядній і естетико-худож. основі. Не раціоналізований ренесансний антропоцентризм, що переходить в обожнення людини, а таємничість світу (трансцендентно-містична парадигма буття) становить цю основу. Б. «розімкнуло в безконечність» світовідчуття людини, відкрило загадкові глибини як зовн. фіз., так і внутр. духовного світу, в осягненні яких ірраціоналізм, містичні осяяння поєднуються з логічністю і науковістю.

Б. як епосі духовної к-ри притаманні свої особливі риси, що тією чи ін. мірою проявляються в різних його варіантах. Насамперед це універсальність, потенційна спрямованість до масштабності, всеохоплюваності в репрезентації феноменів буття. У філософії це проявилося у творенні універсальних філос. систем 17 ст. від Т.Гоббса до Г.Лейбніца. Якщо ренесансна історіографія практикувала біографії, локальні історії міст, регіонів тощо, то барокові історики виходять на глобальні обшири часу й простору, пишуть твори в кілька десятків томів, прагнучи охопити історію як нескінченний динамічний процес. В літ. й мист-ві це прагнення проявляється як на сюжетно-тематичному рівні, так і в структурі образів та композицій, що тяжіють до безконечності.

Наступною знаковою рисою барокового стилю мислення й творчості є динамізм. Як показав ще швейцарський мистецтвознавець Г.Вельфлін, на противагу ренесансу з його величавими й гармонійними, але статичними образами й композиціями, Б. відзначається внутр. напругою і динамікою. Світ Б. — це світ, що не знає спокою, його атрибутивні якості — спонтанний рух, мінливість, метаморфози. Фундаментальною рисою Б. є також тяжіння до контрастів та антитез як формальних, так і семантичних — миті й вічності, краси й потворності, духовності й чуттєвості, життя й смерті тощо. Люди часів Б. жили у світі, де, кажучи словами В.Шекспіра, «розпалася гармонія», у світі контрастів і антиномій, що мислилися ними як буттєва норма і водночас як естетичний принцип, що реалізовувався в поетиці контрастів.

Стильова домінанта Б. — метафоричність, доведена до своєрідної системності. В метафорі доба Б. вбачала і модель світу, і засіб його пізнання. Для Б. сутність речей і явищ уже не в самих речах і явищах, а в зв'язках і співвідношеннях між ними. Іспанський теоретик Б.Б.Грасіан-і-Моралес наголошував у трактаті «Дотепність, або мистецтво ума» (1648), що осн. завданням «ума» є виявлення зв'язків між речами і явищами, особливо тих, що не лежать на поверхні, а той засіб, з допомогою якого реалізується це завдання, він вбачав у метафорі. В к-рі Б. стверджується принципово новий підхід до метафори, з орнаменту худож. мови вона перетворюється на її найконструктивніший елемент, виступає вже не окрасою стилю, а вираженням самої суті зображуваного. Вважається, що вона є ключем до пізнання сущого. Розробляється своєрідна ієрархія метафор, яку вінчає т. зв. Символічна метафора, що виражає таємничі зв'язки світового цілого.

Б. характеризується також устремлінням до посиленої емоційної дії. Барокові мислителі й митці не визнавали спокійної споглядальності, вони прагнули захоплювати й вражати читачів (глядачів), викликати у них потрясіння, афект. Однак стиль Б. субстанційно не є виключно емоційним, він настільки ж емоційний, як і інтелектуальний. Через нього здійснювався вплив на свідомість і розум. З цим пов'язана не тільки «винахідливість ума», а й пишна декоративність Б., його знамениті «перебільшення» й «надмірності».

У добу Б. продовжувався розпочатий Відродженням бурхливий розвиток усього ансамблю мист-в — арх-ри, скульптури, живопису, музики, літ. тощо. Зберігається й пріоритетність у цьому ансамблі образотворчого мист-ва, представленого такими великими митцями, як М.Караваджо, Дж.Берніні, Д.Веласкес, Б.Мурільо, П.Рубенс, А.ван Дейк, Г.Рембрандт та ін. Б. є принципово новим етапом і високим злетом музики, це час К.Монтеверді й А.Вівальді, Г.Генделя і Й.Баха. Воно є також однією з яскравих

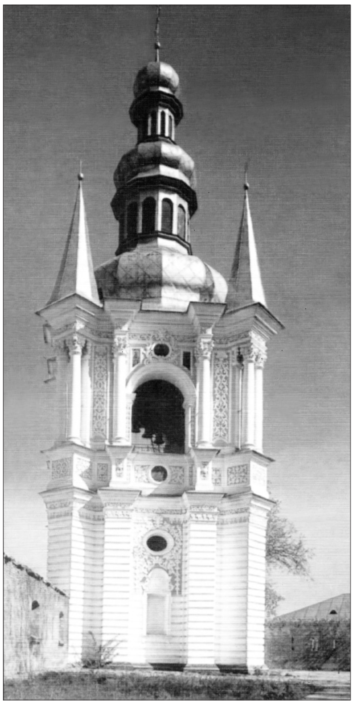

Одна з визначних пам'яток українського бароко. Дзвіниця на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. 1761. Архітектори І. Григорович-Барський, С. Ковнір.

епох європ. літ. Найпотужніше проявилося в іспанській літ., у творчості П.Кальдерона, Ф.Кеведо, Тірсо де Моліни, Х.Аларкона та ін. письменників.

В історії європ. к-ри доба Б. знаменна й тим, що в цей час набувають значного розвитку інтеграційні процеси континентального масштабу. Йдеться про процеси зближення к-р «латинської» Європи й візантійсько-слов'ян., двох «дочірніх» (визначення А.*Тойнбі*) і водночас відмінних *цивілізацій*, що склалися в *середньовіччі*, відгалузившись від спільного кореня — антич. цивілізації та її пізнього породження — *християнства.* Зокрема, Б. стало першим спільним «великим стилем» всієї європ. худож. к-ри, якими не були ні готика, ні ренесанс. Як відомо, ренесанс розквітнув у «латинській» Європі й лише спорадично проявився на правосл.-слов'ян. Сх.

На правосл.-слов'ян. Сх. Б. найраніше сформувалося і набуло найзначнішого розвитку в Україні. В 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. *Київ* став центром барокової к-ри, звідки її впливи ширяться як в пн.-сх. напрямку, на Росію, так і в

Цезар Бароній.

пд.-зх., на Балкани. Тоді ж розширюються міжнац. відносини укр. к-ри. Як і раніше, вона входить до правосл.-слов'ян. регіону, але для її поступу дедалі більшого значення набувають зв'язки з польс. і зх.-європ. к-рами.

Б. було наднац. стилем, але наділеним специфічною пластичністю, здатністю «пристосовуватися» до нац. і регіональних умов і традицій. Воно характеризується численністю модифікацій і строкатістю нац. і регіональних варіантів. Б. катол. Пд. Європи істотно відрізняється від Б. протестантської Пн., але особливою своєрідністю відзначається Б. правосл. Сх., зокрема укр. Його фундаментальна відмінність полягає в тому, що укр. і загалом правосл.-слов'ян. барокова к-ра була к-ра несекуляризована, їй не передувала розвинена ренесансна к-ра, як це було на Зх. Все правосл.-слов'ян. Б. здебільшого неперервно пов'язане з середньовічною к-рою, яка тут не знала розриву. Ренесанс не був для нього одним із базових складових, певні ренесансні елементи й інтенції входили в нього гол. чин. синхронно, в процесі розвитку.

Ця фундаментальна особливість укр. Б. наочно розкривається на його змістовому рівні, в домінуванні духовної (в сенсі реліг.-церк.) тематики. На цьому рівні воно здебільшого ще вписується в контекст середньовічної к-ри, але зазнає дедалі сильніших впливів новочасної к-ри.

Цілком виразно й системно належність укр. Б. до європ. проявляється на формальному рівні укр. барокової літ. й мист-ва. Ще одна його фундаментальна особливість полягає в тому, що переважно традиційний духовний зміст знаходить вираження в новій худож. мові. Загалом стилеві укр. Б. притаманні всі заг. риси Б. В ньому культивувалися ускладнена метафоричність і символіка, контрасти й антиномії, оксюморони, риторичні фігури, емблематика тощо. Цей стиль цілком виразно проявляється в творах укр. письменників від І.*Вишенського* до Г.*Сковороди,* творчість яких є вищим і універсальним вираженням к-ри укр. Б. Водночас в укр. бароковій літ. розпочинається формування жанрової системи, ідентичної європ. жанровій системі Нового часу, з підсистемами ліричних і драм. жанрів.

Літ.: *Angiol A.* Die Slowiscke barock welt. Leipzig, 1960; Барокко в славянских культурах. М., 1982; Українське літературне бароко. К., 1987; Українське бароко та Європейський контекст. Архітектура. Образотворче мистецтво. Театр і музика. К., 1991; Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів. К., 1993; *Макаров А.* Світло українського бароко. К., 1994; *Ушаков Л.* Світ українського бароко. Х., 1994.

Д.С. Наливайко.

БАРО́НІЙ (Baronius) **Цезар і його «Церковні аннали».** Б. (31.10.1538—30.06.1607) — італ. церк. історик, катол. чернець. Н. в м. Сора (Італія). Вчився у Вероні, Неаполі, Римі, став катол. священиком, 1596 отримав сан кардинала. Чл. чернечої конгрегації ораторіанців, які займалися проблемами історії та літ. (1557), сповідник Папи Климента VIII (1595), папський бібліотекар (1596). По смерті Папи Льва XI (1605) став одним із поважних кандидатів на папський престол і лише через протест Іспанії, невдоволеної його книгою «Про сицилійську монархію», не був обраний папою. Брав участь у переговорах з укр. церк. ієрархами щодо прийняття унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Згодом ватиканський історик Барнабеус видав його біографію («Vita Baronii», Рим, 1651).

У відповідь на вихід у світ протестантської церк. хроніки «Магдебурзькі центурії» (13 томів), де події висвітлювалися з антикатол. позицій, Б. створив «Церковні аннали» (Annales ecclesiastici) у 12 томах, видані 1588—1607. Кожен том твору присвячувався окремому століттю, і таким чином було охоплено події від апостольських часів до 1198. Над цим твором Б. працював з 1588 до 1607. Оскільки він був кер. Ватиканської б-ки і мав доступ до найсекретніших папських архівів, то в його творі, особливо в останніх томах, багато унікальних даних з історії *християнства.* Часом Б. використовував явно недостовірні джерела. Твір є відверто тенденційним, написаним з позицій апологетизації *папства*, але не втратив свого значення й досі, справив значний вплив на катол. і протестантську *історіографію* 16—18 ст. Його не раз видавали і перекладали різними мовами, нерідко доповнювали, робили в ньому інтерполяції. 1689 чернець-францисканець А.Паджі зробив додаток у 4-х т. до «Церковних анналів», де охоплено події з 1198 до 1565. Виданий разом з твором Б., у якому були виправлені деякі помилки. Значну популярність в Україні здобув польс. пер. «Церковних анналів», здійснений єзуїтом П.*Скаргою.* У Польщі чернець-домініканець С.Бзовський продовжив твір Б. до 1572. В Рос. д-ві цей твір перекладали з польс. видань (найвідоміший рукописний пер. 1687). Особливою популярністю він користувався в середовищі старообрядців (див. *Старообрядництво*), які розширювали текст своїми оригінальними доповненнями. У зв'язку з цим *Синод* видав скорочену версію твору («Деяния церковныя и гражданские...», М., 1719), вилучивши місця, спрямовані проти *православ'я.* В Україні твір Б. часто використовували письменники-полемісти, літописці, напр.: З.*Копистенський*, А.*Кохановський*, С.*Величко*, Г.*Граб'янка.*

Б. є також автором деяких ін. праць, у т. ч. твору, спеціально присвяченого походженню *Київської Русі.* Останній був ще за життя автора перекладений і виданий франц. мовою (Париж, 1599), пізніше перевиданий («Discours de l'origine des Russiens», Париж, 1856).

П. у м. Рим.

Літ.: *Лебедев А.П.* Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX века. СПб., 1903; *Roncalli A.* Il cardinale Cesare Baronius. Roma, 1961.

Ю.А. Мицик.

БАРО́НЧ (Barącz) **Садок** (справжнє ім'я — Вінцентій Фереріуш, Вінкентій Ферерт; 29.04.1814—02.04.1892) — вірм.-польс. та укр. історик. Н. в м. Станіслав (нині *Івано-Франківськ*). Навч. у Львів. ун-ті, який залишив і став ченцем-домініканцем. Автор праць польс. мовою з історії зх.-укр. міст: *Броди, Жовква, Львів*, Станіслав, *Тисмениця, Бучач*, Язловець (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.), Ярослав (нині тер. Польщі); досліджень з історії вірм. народу, серед яких: «Життєписи визначних вірмен у Польщі» (1856), «Нариси вірменської історії» (1869); творів з історії *католицьких чернечих орденів.* Збирав у *Галичині* та на *Поділлі* укр. фольклор (опубл. у зб. «Казки, фрашки, перекази, прислів'я та пісні на Русі», 1866, доповнене вид. 1886).

П. у м-ку *Підкамінь.*

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Садок Баронч — историк армян бывшей Галиции. В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1961; *Дашкевич Я.Р.* Вірменський історик С.Баронч як дослідник минулого України. «УІЖ», 1964, № 2; *Його ж.* Армянский ученый Садок Баронч как собиратель украинского фольклора. «Историко-филологический журнал», 1965, № 1.

П.М. Бондарчук.

БА́РСОВ Микола Павлович (27.04.1839—23.11.1889) — рос. історик, один із засн. рос. школи істор. географії. Проф. Варшавського ун-ту (1888). Н. в м. Болхов Орловської губ. (нині місто Орловської обл., РФ). Закінчив Петерб. ун-т (1861). Автор наук. праць з істор. географії Давньої Русі (див. *Київська Русь*) 9—14 ст., історії шкільної справи в слов'ян. країнах. Серед них: «Школы на Волыни и Подолии» (1863), «Материалы для историко-географического словаря Древней Руси» (1865), «Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи» (1873, 2-ге вид. — 1885).

П. у м. *Варшава.*

Літ.: Историография истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1971.

С.І. Кот.

БАРСУ́К-МОЙСЕ́ЄВ (первісно Мойза чи Мойся) **Хома Іванович** (1768 — черв. або лип. 1811) — лікар, учений, перекладач. Родом з України. Навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). 1785 склав трактат «О превосходном блаженстве человеческом», присвячений київ. совісному судді Д.Оболонському. Утворив собі нове, подвійне прізвище, русифікувавши старе та додавши його до анаграми слова «бурсак» (переставив місцями дві голосні букви). 1788 вступив на мед. ф-т Моск. ун-ту. 1794 першим у цьому закладі здобув ступінь д-ра медицини (із золотою медаллю). Як екстраординарний проф. викладав фізіологію та ряд ін. курсів. Переклав рос. мовою низку праць зарубіжних авторів, у т. ч. — нім. натураліста І.Блуменбаха. Отримав чин надвірного радника.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Евгений, митрополит [Болховитинов Е.].* Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. М., 1838; *Змеев Л.Ф.* Русские врачи-писатели, вып. 1. СПб., 1886; *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 2. СПб., 1891; *Жилякова Э.М.* Барсук-Моисеев. В кн.: Словарь русских писателей XVIII века, вып. 1. Л., 1988.

П.Г. Усенко.

БАРСУКО́В Микола Платонович (20(08).11.1838 — 06.12(23.11). 1906) — рос. археограф, бібліограф, історик. Працював в Археографічній комісії при Петерб. АН, в архіві *Синоду* (1863—83) та зав. архівом Мін-ва нар. освіти. Наук. діяльність Б. пов'язана з підготовкою та публікацією цінних істор. джерел, складанням покажчиків, бібліографічних видань. Значне місце в його творчій спадщині займають праці бібліографічного характеру та документальні біографії. Вони зберегли наук. цінність завдяки залученням до них архів. матеріалів. Зокрема, такими є його «Воспоминания о Н.И. Костомарове и А.Н. Майкове» (СПб., 1898).

Тв.: Указатель к восьми томам ПСРЛ, т. 1. СПб., 1868 [у співавт.]; Список книг церковной печати, хранящихся в библиотеке св. Синода. СПб., 1871; Жизнь и труды П.М.Строева. СПб., 1878; Русские палеологи сороковых. СПб., 1880; Жизнь и труды М.П.Погодина, кн. 1—22. СПб., 1888—1910.

Лит.: *Рудаков В.Е.* Хронологический список учено-литературных трудов Н.П. Барсукова. СПб., 1909.

Н.О. Герасименко.

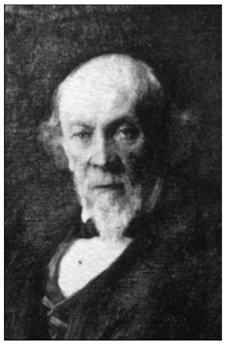

М.П. Барсуков.

БА́РСЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ 1768 — військ.-політ. союз частини польс. *шляхти* і *магнатів*, опозиційно налаштованих до офіц. курсу короля *Станіслава-Августа Понятовського* на дотримання умов *Варшавського договору 1768* та невдоволених політ. втручанням *Російської імперії* у внутр. справи *Речі Посполитої.* Проголошений 29 лют. у м. *Бар.* Формальним приводом для його створення стала ратифікація сеймом 1767—68 Варшавського договору, яким передбачалося певне послаблення конфесійних суперечностей в Речі Посполитій та врегулювання проблеми дисидентів (віровідступників, що відійшли від догм панівної релігії). Розгорнувшись (під гаслами боротьби за катол. віру та збереження традиційних привілеїв шляхти) на тер. *Поділля* та Брацлавщини, виступ конфедератів швидко поширився по всій *Правобережній Україні* та ін. тер. Речі Посполитої. Додатковий драматизм у розвиток подій вніс нац.-визвол. рух українців — *Коліївщина* (1768—69). Лідери конфедерації (А. та М.Красінські, М.Пац, І.Потоцький, Ю.Сапіга, Ю.Пуласький) вели інтенсивні дипломатичні переговори з урядами *Османської імперії*, Франції, Австрії та деяких ін. д-в з метою нейтралізації політ. тиску з боку Рос. імперії. Разом з тим конфедерація засвідчила розкол в середовищі польс. панівної еліти. Відсутність єдності в таборі опозиціонерів, слабкість дисципліни та організаційних засад у війську конфедератів, високі контрибуції і податки на місц. населення, що вело до підриву економіки краю, спричинили поразку руху. Незважаючи на підтримку з боку Франції, військ. сили опозиції в серед. 1772 були розгромлені рос. та австрійс. підрозділами, а також частинами вірного Станіславу-Августу Понятовському королів. війська. Тисячі конфедератів загинули на полі бою, багатьох з них було заслано до Сибіру, частина кер-ва емігрувала за межі королівства. Найвідчутнішим політ. наслідком Б.к. став 1-й поділ Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*).

Літ.: Radom i Bar. 1767—1768. Poznań, 1874; *Konopczynski W.* Konfederacja Barska, t. 1. Warszawa, 1936; Historia Polska, t. 2. Warszawa, 1958; *Cegielski T.* Das alte Reich und die erste Teilung Polens, 1768—1774. Warszawa—Stutgart, 1988; *Cegielski T., Kadziela L.* Rozbiory Polski 1772—1793—1795. Warszawa, 1990; *Брязгунов Ю.* Барська конфедерація: сигнал із минулого. «Неопалима купина», 1995, № 5—6.

В.А. Смолій.

БА́РСЬКА ОБЛО́ГА 1648 — бої укр. повстанських загонів протягом 25—31 лип. за м. *Бар* — резиденцію *гетьманів великих коронних* в Україні. В останній декаді лип. 1648 чисельність польс. залоги в Барі, очолюваної галицьким старостою А.Потоцьким, складала бл. 2 тис. осіб. Мала понад 50 гармат, 5 тис. мушкетів і 100 бочок пороху. Полки повстанців були сформовані з селян та міщан у серед. лип. в м-ку Ялтушків (нині село Барського р-ну Він. обл.). 25 лип. повстанці розпочали наступ на Бар, оволоділи його передмістям — м-ком Чемериське (нині село Барського р-ну Він. обл.), а саме місто взяли в облогу. Невдовзі до Бара підійшли козац. полки на чолі з полковниками Брацлавцем і Габачем. Кер-во облогою

взяв на себе, очевидно, Брацлавець. Готуючись до штурму, повстанці рили шанці, ставили палісад, готували драбини й гуляйгороди. Брацлавцю вдалося порозумітися з частиною барських міщан-українців, які пообіцяли допомогу.

Ранком 28 лип. під прикриттям густого туману повстанці пішли на приступ Бара. Вони завдали гол. удару з боку Замкових та Іванківських воріт, де їх найменше чекали поляки. За допомогою барських міщан-українців повстанці захопили вали і проникли в м-ко Ляцьке (назва частини Бара). Польс. залога зазнала великих втрат. Її рештки заховалися в замку. Наступного дня відбулися переговори з обложеними. Хоча А.Потоцький здався, однак жовніри продовжували чинити опір. Ранком 31 лип. повстанці оволоділи замком.

Здобуття Бара сприяло розвитку нац.-визвол. і соціальної боротьби на Зх. *Поділлі.*

Літ.: *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. Л., 1959; Документы об освободительной войне украинского народа. 1648—1654 гг. К., 1965; *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975; *Степанков В.С.* Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року. В кн.: Подільська старовина. Вінниця, 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998.

В.С. Степанков.

БАРТА́ТУА — див. *Партатуа.*

БАРТЕЛЕМІ́ МІ́СІЯ — військ.-розвідувальна й дипломатична місія, надіслана до Польщі головнокоманд. військами *Антанти* в Пд.-Сх. Європі маршалом Л.Франше Д'Еспре з метою врегулювання польс.-чеського й польс.-укр. збройних конфліктів. Складалася із 70 (переважно франц.) офіцерів на чолі з ген. Ж.Бартелемі. 19 січ. 1919 Б.м. через Прагу й *Варшаву* прибула до Кракова, де встановила довірчі взаємини з польс. властями. Поїздом, яким Б.м. дісталася до *Львова*, було відправлено й зброю для польс. частин, що викликало протест митрополита А.*Шептицького.* Позиція Б.м. щодо *українсько-польської війни 1918—1919* виходила з далеких від реалій оптимістичних запевнень команд. армією «Схід» Т.*Розвадовського* і була орієнтована не на укладення перемир'я, а лише припинення вогню. Б.м. спочатку двічі відмовилася вести переговори про перемир'я з представниками *Української Галицької армії*, переговори розпочалися лише 1 лют. і завершилися безрезультатно.

З прибуттям 13 лют. 1919 до Варшави з Парижа Міжнар. комісії в польс. справах (комісії Ж.Нуланса) Б.м. стала її підрозділом. Того ж дня кер-во Б.м. брало участь у зустрічі з Ю.*Пілсудським.* 14 і 15 лют. комісія Ж.Нуланса обговорила доповідь Б.м. про стан справ у *Східній Галичині.* Скрутне становище польс. військ обумовило рішення скерувати Б.м. на прискорення підписання перемир'я. 22 лют. команд. УГА М.*Омелянович-Павленко* погодився припинити воєн. дії на добу. У ніч з 23 на 24 лют. у Львові підписано відповідну угоду, а 25 лют. там же почалися переговори про перемир'я. Спроби членів делегації ЗУНР Є.Вітвицького, М.*Лозинського,* О.Бурачинського, В.Тенницького, представників УГА обґрунтувати позицію укр. сторони виявилися марними. Водночас делегат США Р.Лорд запевнив польс. військових, що «історичні й політичні права» Польщі будуть захищені, до неї відійдуть Львів і нафтові родовища *Прикарпаття.* 27 лют. Б.м. і укр. делегати виїхали до м. *Ходорів*, де в штаб-квартирі УГА в присутності вищих керівників ЗУНР Є.*Петрушевича* й С.*Голубовича* зустрілися з С.*Петлюрою.* Сподівання керівників ЗУНР на підтримку з боку керівника УНР не виправдалися. 28 лют. 1919 у Львові Б.м. в ультимативній формі зажадала від делегатів ЗУНР згоди на заздалегідь вироблені нею умови перемир'я.

Ст. 1 угоди проголошувала: перемир'я є чисто військ., воно аж ніяк не впливатиме на майбутнє рішення конференції (див. *Паризька мирна конференція 1919—1920*), але триватиме до його проголошення. Ст. 2 містила опис «лінії Бартелемі», за яку на сх. відводилися частини УГА — від пн. кордону *Галичини* вздовж Зх. Бугу на пд., залишаючи полякам міста Кам'янку (нині м. *Кам'янка-Бузька*) та *Бібрку*, далі *Миколаїв* (Львів. обл.), Турчанський та Дрогобицький повіти. З обох сторін «лінії Бартелемі» утворювалася 3-кілометрова нейтральна зона (ст. 4). Ст. 5 передбачала звільнення військовополонених та інтернованих. Ст. 6, 7 і 8 забороняли відчуження власності, конфісковані маєтки поверталися володарям. Ст. 9—11 регулювали експлуатацію нафтових родовищ, продаж пального. УГА зобов'язувалася тимчасово їх охороняти. Ці та ін. питання, пов'язані з експлуатацією родовищ, регулювалися «Додатковим договором щодо нафти». Контроль за виконанням умов перемир'я брали на себе Антанта і США.

Умови перемир'я були вкрай невигідними для УГА, погіршували становище ЗУНР, перспективи нац.-визвол. боротьби на зх.-укр. землях. Укр. спільнота Сх. Галичини — військові та мирне нас. — рішуче не сприйняла умов перемир'я, продиктованих Б.м. У ніч на 1 берез. командування УГА скасувало домовленість щодо припинення вогню. У відповідь Б.м. висунула новий ультиматум і 2 берез. 1919 залишила Львів.

Р.Г. Симоненко.

БАРЯ́ТИНСЬКИЙ Іван Федорович (р. н. невід.—1738) — рос. військ. і держ. діяч, генерал-аншеф, князь. Брав активну участь у *Північній війні 1700—1721*, певний час у чині бригадира командував полком. За виявлену доблесть у мор. битві поблизу о-ва Гренгам у Балтійському м. (нині тер. Фінляндії) 27 лип. 1720 отримав золоту медаль. Брав участь у Перському поході *Петра I.* За правління Катерини I дістав чин генерал-майора і призначення на посаду чл. присутствія Моск. контори Воєн. колегії. Стрімке просування Б. по службі розпочалося в роки правління *Анни Іванівни* і було зумовлене його активною участю в боротьбі з «верховниками» у лют. 1730 на боці імператриці. Після відновлення петровського Сенату 4 берез. 1730 Б. отримав звання сенатора, а 23 квіт. цього ж року був пожалуваний чином ген.-лейтенанта. 1734 Б. разом з кн. О.Шаховським і полк. Гур'євим увійшов від рос. сторони до складу новост. *Правління гетьманського уряду.* 1736 фактично очолив його. Реалізовуючи політику царського уряду, спрямовану на обмеження міськ. самоврядування та уніфікацію адм. норм і порядків *Гетьманщини* із заг.-рос. зразками, Б. наказав заарештувати весь склад київ. *магістрату*, а

також вилучити та відправити до *Санкт-Петербурга* всі королів. й царські грамоти, що визначали привілеї *Києва*, «...дабы оные по продолжению времени из памяти у них вышли, и не имели на что ссылаться». Значний негативний резонанс дістала в Україні й справа з арештом за наказом Б. черніг. архієрея І.Рогалевського через його зверхнє ставлення до рос. капітана. 9 лют. 1737 Б. надано чин ген.-аншефа. В роки Кримських походів 1737 і 1738 (див. *Російсько-турецька війна 1735—1739)* він опікувався справами комплектування полків, забезпечення їх провіантом і фуражем, деякий час командував військами, зосередженими на кордоні з *Кримським ханством.* Його діяльність призвела до розорення г-ва Гетьманщини.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 5—8. СПб., 1830; *Голиков И.И.* Деяния Петра Великого, т. 7—9, 13. М., 1836—39; *Делімарський Р.* Магдебурзьке право у Києві. К., 1996.

В.М. Горобець.

БАРЯ́ТИНСЬКИЙ Олександр Петрович (18(07).01.1798—31(19).08. 1844) — князь (до серед. 1826), декабрист, письменник. Син поміщика, чиновника. Вихований в єзуїтському пансіоні в *Санкт-Петербурзі*, слухав лекції юриста проф. В.Кукольника в Гол. пед. ін-ті (1815). Після нетривалої служби перекладачем Колегії закордонних справ вступив юнкером до лейбгвардії Гусарського полку в січ. 1817. Влітку того ж року — корнет, із 11 листоп. (30 жовт.) 1819 — поручик, із 29(17) берез. 1825 — штаб-ротмістр.

1820 призначений до *Тульчина* ад'ютантом команд. 2-ю армією П.*Вітгенштейна.* Товаришував з П.*Пестелем*, поділяючи його респ. погляди та радикалізм. Входив до *«Союзу благоденства»*. Від 1821 — чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), за дорученням якого 1823 вів переговори про координацію дій з Пн. т-вом.

Писав вірші та філос. прозу франц. мовою. 14 своїх поезій видав 1824 у *Москві* в кн. «Quelques heures de loisir a Toulchin» («Години дозвілля в Тульчині»). На франц. мову перекладав «*Руську правду*» П.Пестеля. Заступив останнього на чолі *Тульчинської управи* у груд. 1825. На поч. 1826 узятий під варту в м.Тирасполь Херсон. губ. (нині місто в Молдові), 15(03) січ. відправлений до С.-Петербурга, 27(15) січ. замкнений у *Петропавловській фортеці* (в її Алексеєвському равеліні створив низку стансів). Покараний за 1-м розрядом, страта замінена довічними каторжними роботами, невдовзі встановлено 20-річний термін каторги. Від літа 1826 ув'язнений в Кексгольмі, з весни до осені 1827 — у *Шліссельбурзькій фортеці*, з груд. того ж року — в Читинському острозі, від 1830 — у Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Попри репресії та недугу продовжив літ. працю. Спільно з В.*Давидовим* уклав рукописну зб. «Плоды тюремной хандры». По скороченні до 13 літ каторги лікувався на Туркійських мінеральних водах (у Бурятії) і в Красноярську (1839), проте й надалі тяжко хворів. 1840 переведений на поселення до м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), помер у місц. лікарні.

Літ.: *Модзалевский Б.Л.* Декабрист Барятинский и его стихотворения. «Былое», 1926, № 1; *Кислицина Е.Г.* Поэт-декабрист А.П.Барятинский. В кн.: Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А.С. Орлова. Л., 1934; Восстание декабристов: Материалы, т. 10. М., 1953.

П.Г. Усенко.

БАРЯ́ТИНСЬКИЙ Юрій Микитович (р. н. і р. с. невід.) — рос. військ. діяч, князь, боярин, воєвода київ. і бєлгородський. 1658 разом із старшим воєводою В.*Шереметєвим* командував залогою у Києві. У серп.-верес. 1658 брав участь у відбитті наступу на Київ укр. військ під командуванням Д.Виговського (див. *Виговські*). Б. зруйнував частину міста, знищив багато мирних жителів, що спричинило зростання антирос. настроїв. У жовт. 1658 Б. завдав поразки укр.-татар. військам у битві під м. *Васильків.* У 2-й пол. 1660 виконував обов'язки бєлгородського воєводи. Брав участь в укр.-рос. війні 1668—69. Зокрема, 16 лют. 1668 розгромив під *Охтиркою* загін військ, вірних гетьману І.*Брюховецькому*, полонених наказав стратити, піддавши перед тим тортурам. Востаннє ім'я Б. згадується в грамоті земського собору 1682 про ліквідацію місництва.

Літ.: Южнорусские летописи, открытые Н.Белозерским, т. 1. К., 1856; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 6, 7, 15. СПб., 1872—92; *Эйнгорн В.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; Літопис Самовидця. К., 1971; *Костомаров Н.И.* Бунт Стеньки Разина. М., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997; Те саме, т. 10. К., 1998.

В.М. Горобець.

БАР'ЯХТА́Р Віктор Григорович (н. 09.08.1930) — фізик. Акад. АН УРСР (1978, з 1994 НАН України). Засл. діяч н. і т. УРСР (1980). Н. в м. *Маріуполь.* Закінчив Харків. ун-т (1953). 1954—73 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті, 1973—82 — зав. від. Донец. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР, 1982—85 — Ін-ту теор. фізики АН УРСР, 1985—89 — дир., 1989—95 — зав. від. Ін-ту металофізики АН УРСР, з 1985 — також зав. каф-ри Київ. ун-ту, з 1995 — дир. Ін-ту магнетизму НАН України та з 1996 — декан ф-ту в Київ. політех. ін-ті; 1982—89 — академік-секретар Від-ня АН УРСР, 1990—98 — віце-президент НАН України.

Наук. праці присвячено теорії магнетизму, фізиці металів, фізиці плазми, надпровідності. Спільно з ін. вченими відкрив магнітоакустичний резонанс (1956) і проміжний стан в антиферомагнетиках (1970). Створив наук. школу.

Держ. премія України (1971, 1986). Премії ім. К.Синельникова АН УРСР (1978), ім. М.Крилова АН УРСР (1985) та ім. М.Боголюбова АН України (1993). Почесна відзнака Президента України (1994). Ордени: Трудового Червоного Прапора (1971), Леніна (1986), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1998).

Літ.: Віктор Григорович Бар'яхтар. К., 1990.

Ю.О. Храмов.

БАСАРА́Б Матей (р. н. невід. — 1654) — господар *Волощини* 1632—54. Послідовно зміцнював централізовану владу в країні, сприяв її екон. розвиткові. 1652 видав перший зб. писаних законів Волощини. За допомоги митрополита Київ. і Галицького П.*Могили* відкрив друкарні в Кимпулунгу і Говорі (нині міста в Румунії). З 1650 разом із трансільванським (семиградським) кн. *Ракоці Дєрдєм II* виступив проти союзу України з Молдовою. 1653, підтримуючи кандидатуру претендента на молдов. престол Стефана Георгіцу, разом з Ракоці Дєр-

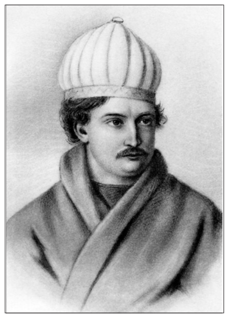

О.П. Барятинський.

В.Г. Бар'яхтар.

Матей Басараб.

О. Басараб.

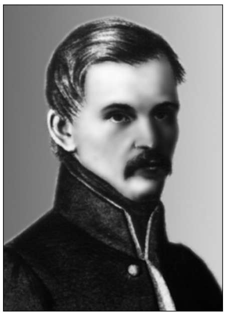
М.В. Басаргін.

М.Є. Басистий.

дєм II воював проти військ молдов. господаря Василя *Лупула* та укр. полків на чолі з Т.*Хмельницьким*. Доклав чимало зусиль для того, щоб розірвати укр.-крим. союз і послабити військ.-політ. активність Б.*Хмельницького* в придунайському регіоні.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; Те саме, т. 8. СПб., 1872; Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов, т. 3. К., 1898; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961.

В.М. Горобець.

БАСАРА́Б Ольга (дівоче прізв. Левицька; 01.09.1889—12.02.1924) — громад. та політ. діячка. Н. в с. Підгороддя (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика. Навч. у нім. нар. шк. у Вайсваллері (Сілезія). 1909 закінчила ліцей для укр. дівчат у Перемишлі (нині Пшемисль, Польща). Студентка Торгової акад. у *Відні.* Організатор перших дівочих дружин т-ва «*Пласт*». Чл. управління Укр. жін. союзу і студентського т-ва «*Січ*» у Відні. Чл. першої жін. роти *Легіону Українських січових стрільців.* У роки *Першої світової війни* займалася доброчинною й освіт. діяльністю у К-ті допомоги пораненим та К-ті допомоги цивільному нас., за що була відзначена міжнар. орг-цією Червоного Хреста. Працювала в посольстві УНР в Фінляндії. Радник посольства ЗУНР у Відні. Одна з організаторів і чл. Гол. управи філії Союзу українок у *Львові* (1924). Заарештована польс. поліцією 2 лют. 1924 за приналежність до *Української військової організації.* У ніч з 12 на 13 лют. 1924 закатована у в'язниці. Похована на Янівському цвинтарі у м. Львів.

Літ.: *Луговий О.* Визначне жіноцтво України. К., 1994.

О.Й. Стасюк.

БАСАРГІ́Н Микола Васильович (1799 або 1800—15(03).02.1861) — декабрист, військовик, історик, мемуарист. Н. у Владимирській губ., Росія. Походив з поміщицької родини. Здобув домашню освіту. Від зими 1817/18 до весни 1819 навч. у моск. уч-щі колоноводів; по закінченні був номінований прапорщиком і залишений викладати мат. науки. Від 1820 служив у м-ку *Тульчин*, став підпоручиком, а невдовзі й поручиком, ад'ютантом нач. штабу 2-ї армії П.Кисельова (від 1825 — ст. ад'ютантом гол. штабу армії). Складав хроніку походів ген.-фельдмаршала Б.-К.*Мініха.* 1823 нагороджений орденом св. Анни 3-го ст. 1824 повінчався з княжною Марією Мещерською. Восени 1825, по її смерті, тяжко захворів.

Від 1819 — чл. «*Союзу благоденства*», від 1821 — Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). На поч. 1826 заарештований і відправлений до *Санкт-Петербурга.* 27(15) січ. ув'язнений у *Петропавловську фортецю.* Влітку того ж року листовно покаявся імп. *Миколі I.*

Засуджений за 2-м розрядом на 20-літню каторгу (термін поступово скорочено більш як наполовину). 1827 допроваджений до Читинського острогу, 1830 — на Петровський завод (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). 1836 переведений на поселення до Туринська Тобольської губ. (нині місто Свердловської обл., РФ). 1839 одружився з дочкою місц. офіцера Марією Мавріною (1821—46).

Від 1-ї пол. 1840-х до 2-ї пол. 1850-х рр. перебував у різних містах Сибіру, в т.ч. на цивільній службі: від 1845 — у м. Омськ (нині місто в РФ) у канцелярії «прикордонного управління сибірськими киргизами», від 1848 — у м. Ялуторовськ (нині Тюменської обл., РФ) у земському суді. Разом з Є.Оболенським володів млином на р. Тобол (прит. Іртиша). Взяв шлюб із володаркою Коптольського склоробного підпр-ва, вдовою Ольгою Медведєвою (сестра Д.*Менделєєва*). Займався просвітницькою діяльністю, краєзнавством. У своїй родині виховував дочку померлого 1844 декабриста М.Мозгалевського Пелагею. Власні спогади виклав у низці мемуарних матеріалів, зокрема в «Записках», які протягом 1850—60-х рр. поширювалися нелегально (вперше надруковані 1872 П. Бартенєвим у зб. «Девятнадцатый век»). Амністований 1856.

1857 відвідував *Київ* і гостював у *Миронівці.* Побував у Тульчині. Надалі мешкав у Смоленській та Владимирській губ., у Підмосков'ї.

П. у м. *Москва.* По смерті залишив велику рукописну спадщину.

Тв.: Записки. Красноярск, 1985.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969; *Порох И.В.* Н.В. Басаргин и его «Записки». В кн.: Мемуары декабристов: Южное общество. М., 1982; *Житомирская С.В., Мироненко С.В.* Из архива И.И. Пущина: Письма Н.В. Басаргина. В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 3. Иркутск, 1983; *Пасецкий В.М., Пасецкая-Креминская Е.К.* Декабристы-естествоиспытатели. М., 1989.

П.Г. Усенко.

БАСАРИ́НКА — один із видів відробітків укр. селян на можновладців у 19 — поч. 20 ст. За орендування землі, дозвіл випасати худобу, позички тощо селяни зобов'язувалися відпрацьовувати на *поміщиків* і заможну сільс. буржуазію власним реманентом і тяглом від одного і більше днів на тиждень протягом року.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т.1. К., 1967.

О.І. Гуржій.

БАСИЛЕ́Й, василевс (грец. βασιλεύς) — у Стародавній Греції (мікенська доба та часи «Іліади») правитель самоврядного поселення, вождь племені (як правило, спадковий). У Спарті, а потім в еллiністичних д-вах (у т.ч. в *Боспорському царстві* з часів Спартока III) — цар. В Афінах — спочатку глава племені або союзу племен, пізніше — другий *архонт.* Титул рим. імператора, починаючи з Августа (27 до н.е. — 14 н.е.), згодом збережений у титулатурі імператорів *Візантії.* Після *хрещення Київської Русі* були спроби використання титулу Б. стосовно до вел. київ. князів — *Володимира Святославича* та ін.

Літ. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1998.

Д.С. Вирський.

БАСИ́СТИЙ Микола Єфремович (22(10).05.1898—20.10.1971) — рад. воєначальник, адмірал (1949). Н. в с. Юр'ївка (нині село Добровеличківського р-ну Кіровогр. обл.). Від 1915 проходив військ. службу на Чорномор. флоті. Від 1918 — у Робітн.-сел. червоному флоті, воював на кораблях Волзької і Каспійської флотилій. Від 1919 — чл. ВКП(б). Від 1922 — політпрацівник Мор. сил Чорного і Азовського морів (з 1935 Чорноморський флот СРСР), надалі проходив службу на Тихоокеанському флоті. Закінчив Військ.-мор. акад. (1931), Акад. Генштабу (1938). З 1937 — військ. радник респ. флоту в Іспанії. 1938 командував крейсером «Червона Украї-

на», пізніше — загоном легких сил.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* керував бригадою крейсерів на Чорномор. флоті, брав участь у підготовці й проведенні *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—1942.* Надалі — командир ескадри, з листоп. 1944 — нач. штабу, з листоп. 1948 — команд. Чорномор. флотом. 1951—53 — перший заст. військ.-мор. міністра СРСР, 1953—58 — заст. головнокоманд. ВМФ СРСР, 1958—60 — в групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР. Від верес. 1960 — у відставці. Депутат ВР СРСР 3—4-го скликань, кандидат у чл. ЦК КПРС. Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова, Ушакова 2-го ст., медалями.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Море и берег. М., 1970.

Л.В. Гриневич.

БАСИСТЮ́К Ольга Іванівна (н. 19.08.1950) — співачка (ліричне сопрано). Нар. арт. УРСР (1985; від 1991 — України). Н. в с. Поляни Волочиського р-ну Кам'янець-Подільської обл. (нині село Хмельн. обл.). 1974 закінчила Львів. консерваторію. Протягом 1975—84 — солістка Львів. філармонії. З 1981 — солістка Будинку органної та камерної музики України у *Києві.* У репертуарі співачки — твори укр., рос. композиторів (М.*Лисенко,* Я.*Степовий,* М.*Аркас,* М.*Глинка*, С.Рахманінов, П.*Чайковський*) та зарубіжних композиторів (Й.Бах, В.Белліні, Дж.Верді, Г.Гендель, Дж. Пуччіні, Ф.Шуберт), нар. пісні в спец. органних транскрипціях. Лауреат міжнар. конкурсів вокалістів у Ріо-де-Жанейро (1975, Гран-прі; Бразилія), Плевені, (1976, 1-ша премія, золота медаль; Болгарія), міжнар. конкурсу грамзапису в Братиславі, який організувало ЮНЕСКО (1978). 1987 Б. присуджено Держ. премію УРСР ім. Т.Шевченка за концертні програми останніх років.

О.І. Басистюк.

Літ.: *Великанова О.* Ольга Басистюк. «Музыкальная жизнь», 1987, № 16; *Клейменова О.* Оркестр і примадонна. «Голос України», 1998, 19 трав.; *Литвинова О.* Перлини української вокальної музики. «Українська музична газета», 1998, № 2.

Г.Г. Єфіменко.

БАСКА́К (тюрк.) — чиновник високого рангу адміністрації Монгол. імперії та *Золотої Орди.* Баскацтво — одна з гол. складових системи володарювання монгол. феод. еліти в завойованих країнах з осілим населенням. За свідченням Джованні да Плано *Карпіні*, Б. відали збором данини, набором рекрутів до війська, пильнували за дотриманням порядку, займалися придушенням опору монгол. правлінню. Б. призначалися в найбільш залежні від Золотої Орди центри Русі. Там була їхня постійна резиденція, вони мали невеликі військ. загони. Б. збирали інформацію, наглядали за політ. обстановкою в регіоні. Скупа інформація пізніших писемних джерел не дає змоги точно визначити час запровадження й скасування баскацтва на Русі, мережу його поширення, статус Б. і характер їхніх відносин з місц. князівською владою. Мабуть, баскацтво запроваджено на Русі відразу після *монголо-татарської навали*, однак у різних її регіонах неодночасно. Функціонування баскацтва залежало від стану ординської міськ. бюрократії, і, можливо, Б. були поступово замінені даругами й послами в зв'язку з занепадом у 2-й пол. 14 ст. золотоординських міст і ослабленням центр. влади.

Літ.: *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. М.—Л., 1940; *Зимин А.А.* Народные движения 20-х годов XIV в. и ликвидация системы баскачества в северо-восточной Руси. «Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии», 1951, т. 9, № 1; *Каргалов В.В.* Существовала ли на Руси «военно-политическая баскаческая организация» монгольских феодалов? «История СССР», 1961, № 1; *Його ж.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. М., 1967; *Його ж.* Баскаки. «Вопросы истории», 1971, № 5; *Vasary I.* The Origin of Institution of Basqaqs. В кн.: Acta Orient. Acad. Scient. Hungaricae 32,2. Budapest, 1978; *Thomas T. Allsen.* Mongol Census — Taking in Rus; 1245—1275. «Harvard Ukrainian Studies», v. 1, March, 1981; *Charles J.Halperin.* Russia and Golden Horde: The Mongol impact on Medieval Russian History. Bloomington, 1987; *Чукаев В.А.* Русь и Золотая Орда. Днепропетровск, 1998.

Ф.М. Шабульдо.

БАССАЛИ́ГО Дмитро Миколайович (25(13).11.1884—1969) — парт. і держ. діяч рад. доби. Н. в м-ку Дудичі (нині село Гомельської обл., Білорусь) в родині сільс. фельдшера. Чл. РСДРП(б) — КПРС (1903). Брав участь у революц. русі. Керував бойовими дружинами під час збройного повстання в *Харкові* (1905). Делегат V з'їзду РСДРП(б) (1907). Секретар Харків. орг-ції РСДРП(б) (1908). Навч. в Моск. ун-ті та студії К.Станіславського. Грав на сцені Малого театру (1913—16). Брав участь у громадян. війні 1918—21. Комісар бригади 47-ї стрілец. д-зії. Від 1920 — зав. Центр. управління театрів Наркомосу РСФРР. Від 1923 — на адм. посадах у кінематографії: дир. «Пролеткино», дир. ф-ки «Радиофильм», вироб. групи «Востокфильм». Від 1938 працював у Держ. Третьяковській галереї, з 1944 — у Наркоматі закордонних справ СРСР. Від 1945 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Баранченко В.Е.* Участник трех революций. «Вопросы истории», 1980, № 1.

О.В. Ясь.

БАСТА́РНИ (лат. Bastarnae) — давні племена, які, згідно з антич. писемними джерелами, наприкінці 3 ст. до н. е. мігрували в Нижнє Подунав'я (імовірно, з Карпато-Дністровського регіону). Питання про їхнє походження та етнічну належність дискусійне. Більшість учених, слідом за *Тацітом*, вважають їх германцями. Деякі дослідники, спираючись на Тита *Лівія*, називають їх галлами (кельтами). За *Страбоном,* існувало кілька угруповань (колін) Б., а саме: атмонів та сидонів, які мешкали «усередині материка» по сусідству з тирагстами й германцями, а також певкинів, що «зайняли острів Певку» у дельті Дунаю. За Плутархом, Б. — це войовничий народ, який не вмів ні орати землю, ні пасти худобу. Б. виступали як найманці (союзники) Македонії у її війнах 182—179 і 171—168 до н. е. проти Риму (див. *Рим Стародавній*), а також входили до антирим. понтійської коаліції на чолі з *Мітрідатом VI* Євпатором 88—61 до н. е. Були розбиті 29 до н. е. рим. полководцем Марком Ліціпієм і відкинуті за Дунай. 273—280 н. е. за рим. імп. Проба 100 тис. Б. були переселені у рим. Фракію. Востаннє Б. згадуються в 4 і навіть у серед. 6 ст. (напр., *Стефаном Візантійським, Амміаном Марцелліном, Йорданом*). Археол. відповідником Б. вчені вважають пам'ятки *поєнешті-лукашівської культури*, що займали тер. Карпато-Дністровського регіону в 2—1 ст. до н. е.

П.Ф. Батицький.

Літ.: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—2. СПб., 1893.

С.П. Пачкова.

«БАТАЛЬЙО́Н РІББЕНТРО́ПА» 1941—1944 — батальйон особливого призначення *військ СС*, ств. при МЗС Німеччини з ініціативи рейхсміністра Й.Ріббентропа, який був його шефом. Командир батальйону — штурмбанфюрер СС Кюнсберг. Завданням «Б.Р.» було після окупації великих міст захоплювати культ. та істор. цінності, б-ки, документацію наук. установ, архів. фонди тощо і відправляти їх як «трофеї» до Німеччини. На тер. України діяла 4-та рота «Б.Р». Найбільших збитків зазнав *Київ*, де було пограбовано б-ку АН УРСР, *Києво-Печерську лавру*, музеї Укр. образотворчого мист-ва, Рос. мист-ва, Зх. та Сх. мист-в, Центр. музей Т.Шевченка, вивезено унікальні древні хроніки Сходу, рус. літописи, першодруки І.*Федорова*, грамоти рос. царів та універсали укр. гетьманів, нумізматичні колекції, колекції старовинної зброї, твори І.*Рєпіна,* В.*Верещагіна*, М.*Ге*, І.*Айвазовського*, І.Шишкіна та ін. У *Харкові* з картинної галереї вивезено кілька сотень картин і творів скульптури, а з б-ки ім. В.Короленка — багатотисячний фонд цінної літератури. Багато цінностей привласнювалося службовцями «Б.Р.», а також чиновниками окупаційної адміністрації, офіцерами й солдатами *вермахту*.

М.В. Коваль.

БАТАЛЬЙО́Н РУ́СЬКИХ ГІРСЬКИ́Х СТРІЛЬЦІ́В — військ. формування, ств. в *Галичині* з ініціативи *Головної руської ради* (ГРР) згідно з ухвалою австрійс. імп. *Франца-Йосифа I* від 10 берез. 1849 на зразок подібних формувань у Нижній Австрії та Штірії для захисту краю на галицько-угор. пограниччі від можливого проникнення військ. загонів повсталої *Угорщини*. ГРР розраховувала на його трансформацію у майбутньому в специфічно нац. військ. формування для захисту інтересів укр. спільноти і постійно ним опікувалася, створивши для цього спец. комісію. Комплектувався гол. військ. командуванням Галичини з числа добровольців і був підпорядкований військ. мін-ву.

Мав 6 сотень, в яких було 1410 вояків (згодом сформована 7-ма сотня). Командантом був майор Ватерфліт, офіцерський корпус складався з німців (переважно на вищих посадах) і українців (переважно на нижчих посадах).

На поч. трав. 1849 батальйон проходив навч. збір у *Львові*. Викладання правил військ. служби відбувалось укр. мовою. Одностій (уніформа) мав елементи нар. одягу. В його спорядженні брали участь чл. місц. єврейс. громади. Вживалися заходи щодо створення батальйонного муз. гурту та встановлення власного прапора, для якого мати імператора Софія пожертвувала темно-синю шовкову стрічку. Особовий склад брав участь у нар. святі у Львові з нагоди 1-ї річниці скасування *панщини* 15 трав. 1849. Офіцерський корпус 8 черв. побував на прийомі в ГРР.

6 верес. 1849 батальйон вирушив зі Львова до Угорщини, де перебував до кін. груд., беручи участь у підтриманні громад. порядку, а 3 січ. 1850, під час повернення до Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща), був розформований, оскільки після придушення угор. повстання потреба в його допомозі відпала.

Літ.: *Кревецький І.* Батальйон руських гірських стрільців 1849—1850. «ЗНТШ», 1912, т. 107; *Щурат В.* Галицько-українські стрільці 1848 р. «Свобода», 1915, 25 черв.

Ф.І. Стеблій.

БАТАЛЬЙО́НИ ХЛО́ПСЬКІ (до весни 1941 — Хлопська сторожа) — конспіративні польс. збройні формування в *Другій світовій війні*, засн. в листоп. 1940 еміграційним урядом Польщі в Лондоні. У своєму складі вони мали 1941 — 12, у лип. 1944 — 16 тис. бійців. Б.х. створювалися на окупованій тер. в сільс. місцевості й діяли як нар. самооборона, водночас мали 70 партизан. від. і в переважній більшості становили резерв *Армії Крайової* (АК; передали їй бл. 40 тис. вояків). У *Галичині* 1942 заснували Дев'яту округу, якою командували: Я.Шрам, А.Цужите, Я.Новак. 1943—44 взаємодіяли з рад. партизанами. Після вступу в зх. області України рад. військ Б.х. спільно з АК оголошено ворожими формуваннями і роззброєно, а особовий склад здебільшого відправлено у концтабори. Припинили існування влітку 1944.

Літ.: *Przybysz K., Wojtas A.* Bataliony Chłopskie, t. 1. Warszawa, 1985; *Ілюшин І.* Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. В кн.: Україна—Польща: Важкі питання. Варшава, 1998.

К.Є. Науменко.

БАТИ́Й (Бату, Саїн-хан; 1208—1255) — хан монголів, онук *Чингізхана*, другий син Джучі, володар зх. улусу Монгол. імперії. На курултаї 1235 призначений головнокоманд. походу монголо-татарів в Сх. і Центр. Європу. Війська Б. 1236—37 завоювали Волзьку Болгарію (див. *Болгари волзькі*), знищили об'єднання *половців*, 1237—38 розорили землі Пн.-Сх. Русі, 1239—41 — Пд. Русі. У груд. 1240 взяли *Київ* і через землі Зх. Русі рушили до Польщі, Угорщини. 1242, після смерті великого хана Угедея, Б. вернувся у волзькі степи, які стають центром його улусу — Орди (див. *Золота Орда*) із столицею з 1243 у м. *Сарай-Бату*. За роки правління Б. склалася система монгол. володарювання землями Русі. Перші десятиліття після *монголо-татарської навали* — період остаточного занепаду *Київської Русі*.

А.Г. Плахонін.

БАТИ́ЦЬКИЙ Павло Федорович (27(14).06.1910—17.02.1984) — військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1968), Герой Рад. Союзу (1965). Н. в м. *Харків*. Закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1938), Академію Генштабу (1948). До війни — командир ескадрону, нач. штабу мотобригади й д-зії. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував стрілец. д-зією, з лип. 1943 — корпусами на *Воронезькому фронті*, *Степовому фронті, Першому Українському фронті, Другому Українському фронті,* 1-му і 3-му Білорус. фронтах. Його війська взяли участь у форсуванні Дніпра на пд. від м. *Канів*, в районі *Черкас*, в *Корсунь-Шевченківській операції 1944,* у визволенні м. *Умань.* У післявоєн. роки — на відп. командних посадах. 1965—66 — 1-й заст. нач. Генштабу ЗС СРСР, 1966—78 — головнокоманд. військами протиповітряної оборони країни, заст. міністра оборони СРСР. З 1978 — в групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР. Депутат ВР СРСР од 1962.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Маршал Советского Союза П.Ф.Батицкий. «ВИЖ», 1980, № 6; Герои огненных лет, кн. 8. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Н.М. Руденко.

БАТО́ЗЬКА БИ́ТВА 1652 — битва укр. війська під командуванням Б.*Хмельницького* з польс. військом, очолюваним великим коронним гетьманом М.*Калиновським*, що відбулася 1—2 черв. (22—23 трав.) неподалік гори Батіг і м-ка Батіг (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Він. обл.). *Білоцерківський договір 1651* зводив нанівець політ. автономію Укр. козац. д-ви. Щоб домогтися звільнення окупованої поляками тер. козац. України, Б.Хмельницький в трав. 1652 із 12—15 тис. українців і 15—20 тис. татар *нурредин-султана* Кази-Гірея вирушив у похід. Польс. військо містилося в погано укріпленому таборі, розташов. на рівнині, на правому березі р. Пд. Буг, неподалік гори Батіг та м-ка Батіг. Воно налічувало бл. 12 тис. кінноти, 8 тис. піхоти, 10—15 тис. озброєних слуг.

Вийшовши з м-ка Тарасівка в напрямку до *Умані*, Б.Хмельницький послав в авангард свого сина Т.*Хмельницького* з частиною українців і татар. По дорозі до гетьмана приєдналися козаки *Уманського полку*. Передні татар. підрозділи з'явилися на лівому березі Пд. Бугу вже 29(19) трав. Ген. З.Пшиємський радив М.Калиновському залишити в таборі піхоту й артилерію, а з кіннотою пробиватися до *Брацлава* або ж до м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), діждатися там підходу нових полків і повернутися з ними на допомогу обложеним. Однак М.Калиновський відхилив цей план. 1 черв. (22 трав.) Т.Хмельницький переправився через Пд. Буг і з'явився біля ворожого табору. М.Калиновський послав проти нього 3 кінних полки, які змусили відступити українців і татар на 3,5— 4 км. На допомогу Т.Хмельницькому прибули свіжі сили, які заманили жовнірів у засідку, розгромили їх і змусили втікати до табору.

У ніч на 2 черв. (23 трав.) підійшов з осн. силами Б.Хмельницький. З'ясувавши слабкі місця у ворожих позиціях, у 2-й пол. дня 2 черв. (23 трав.) гетьман наказав їх атакувати. Після півгодинного бою польс. кіннота почала швидко відступати до табору. Переслідуючи її, українці й татари вдарили на польс. укріплення. Серед жовнірів виникла паніка. Кіннота зробила спробу втекти, переправившись через Пд. Буг. М.Калиновський наказав нім. піхотинцям відкрити по ній вогонь, завдяки чому втечу було зупинено. Тим часом у таборі спалахнули запаси сіна й соломи. Скориставшись сум'яттям, українці й татари увірвалися до табору. М.Калиновський з частиною жовнірів заховався в редутах нім. піхотинців. Після сильного гарматного обстрілу й штурму цих укріплень опір противника було зламано. Загинули М.Калиновський, його син Самуель, З.Пшиємський та багато ін. магнатів і родовитих шляхтичів. Полягли майже вся піхота, половина гусарів *Речі Посполитої* і 5—7 тис. слуг. Такого розгрому польс. армія ще не знала. Недарма сучасники порівнювали блискучу перемогу Б.Хмельницького з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами 216 до н. е. Б.б. означала розірвання Білоцерківського договору й ознаменувала виборення Укр. козац. д-вою незалежності.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 2. СПб., 1884; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Львів, 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.С. Степанков.

БАТО́ЗЬКА БИ́ТВА 1672 — битва між укр.-татар.-турец. військом на чолі з гетьманом *Правобережної України* П.*Дорошенком* і польс.-укр. військом під командуванням регіментаря К.Лужецького та гетьмана М.*Ханенка*, що відбулася 18(08) лип. на правому березі р. Пд. Буг неподалік гори Батіг і м-ка Батіг (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Він. обл.). На поч. лип. (ст. ст.) 1672 П.Дорошенко, маючи 7 тис. козаків, а також понад 10 тис. татар і турків, перейшов у наступ. Брат П.Дорошенка Г. *Дорошенко* на чолі авангардних сил взяв в облогу козац. полк Перебийноса (1,5 тис.

БАТОЗЬКА БИТВА. 1652 р.
За І. Стороженком

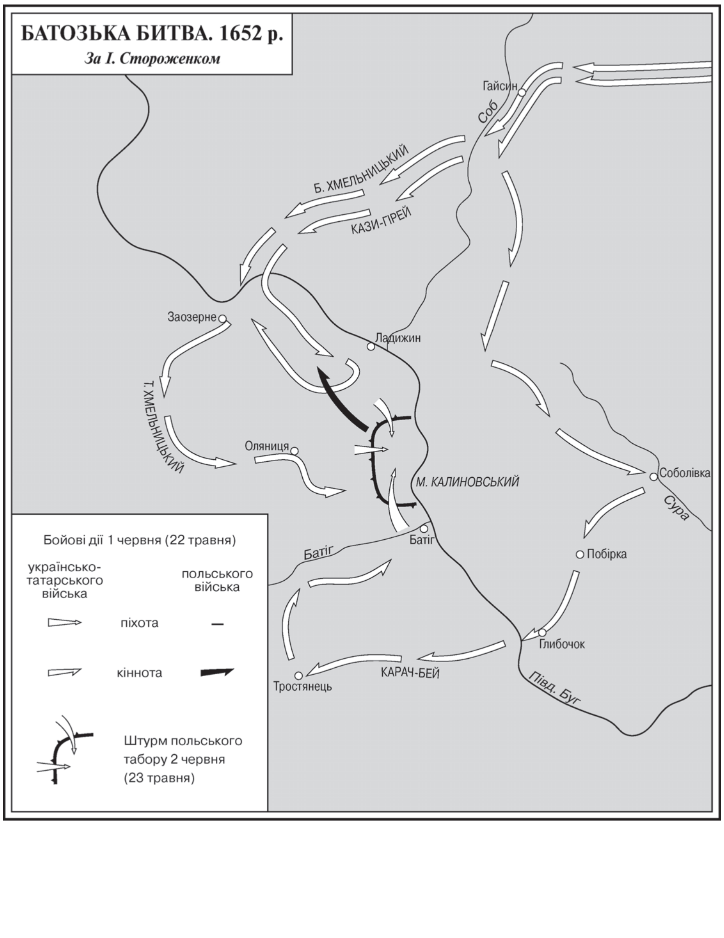

осіб), який поспішав до табору М.Ханенка. На допомогу обложеним у ніч на 18(08) лип. з м-ка Ладижин (нині місто Тростянецького р-ну Він. обл.) вирушили К.Лужецький з 6—8 тис. жовнірів (разом із слугами) та М.Ханенко (4,5 тис. козаків). Ранком 18(08) лип. вони вивели з оточення козаків Перебийноса й почали переслідувати підрозділи П.Дорошенка, який з боєм повільно відходив через рівнину неподалік м-ка Батіг до переправи через Пд. Буг. Запідозривши пастку, М.Ханенко вирушив до Ладижина. Однак П.Дорошенко швидко переправив з лівого берега річки на правий осн. сили свого війська й атакував противника. У жорстокому бою підрозділи К.Лужецького та М.Ханенка зазнали поразки. Полягло й потрапило до полону щонайменше 4—5 тис. жовнірів і козаків. Після здобутої перемоги П.Дорошенко, діждавшись підходу крим. хана Селім-Гірея, вирушив до м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), куди з військом прямував турец. султан *Мегмед IV* (див. *Галицька кампанія турецько-татарсько-українських військ 1672*).

Літ.: *Kochowski W.* Roczników Polski klimakter W. Lipsk, 1853; *Kluczycki G.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1, cz. 2. Kraków, 1881; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.С. Степанков.

БАТУ́РИН — с-ще міськ. типу Бахмацького р-ну Черніг. обл. Розташов. на р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра), за 19 км від залізничної ст. Бахмач. Час заснування Б. невідомий; в істор. джерелах вперше згадується 1625, коли польс. король *Сигізмунд III* Ваза після приєднання Чернігово-Сіверської землі до *Речі Посполитої* збудував тут фортецю. В серед. 17 ст. нас. Б. брало активну участь у ***національній революції 1648—1676.*** Вже наприкінці трав. 1648 місто звільнено від поляків. Впродовж 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Б. був резиденцією гетьманів *Лівобережної України*, сотенним містом спочатку *Стародубського полку*, а від 1654 — *Ніжинського полку*. Б. був у цей час значним містом, мешканці якого користувалися *магдебурзьким правом*. Понад 25 % жителів міста належали до купецтва. Три рази на рік у Б. відбувалися великі ярмарки, значного розвитку набули ремесла та млинарство. У верес. 1654 Б. «зі всіма угіддями і селами», згідно з грамотою рос. царя *Олексія Михайловича*, був пожалуваний І.*Золотаренку*. 1663 у Б. гетьман І.*Брюховецький* уклав з представниками царського уряду *Батуринські статті 1663.* Місцем гетьман. резиденції Б. став у роки правління Д.*Многогрішного,* відповідно до *Глухівських статей 1669.* Права адм. центру Лівобереж. України Б. зберігав і в роки правління І.*Самойловича* та І.*Мазепи.* 2 листоп. 1708, після переходу І.Мазепи на бік швед. короля *Карла XII*, Б. був захоплений рос. військами під командуванням кн. О.*Меншикова.* Місто було вщент зруйновано, а жителів знищено. За наказом *Петра I* гетьман. резиденцію перенесено до м. *Глухів.* У лип. 1709 цар дозволив знову заселити Б., але «за зраду» зобов'язав мешканців сплачувати до скарбниці спец. податок. 1725 рос. імп. Катерина I подарувала Б. О.Меншикову, але після 1727 місто знову переведено в ранг держ. Вдруге адм. центром *Гетьманщини* Б. стає 1750 — в часи гетьманування К.*Розумовського.* У 2-й пол. 18 ст. місто переживало часи госп. піднесення, інтенсивної забудови. У Б. велася підготовка до відкриття першого в Україні світського вищого навч. закладу. Після 1861 Б. поволі втрачає значення госп. та культ. центру Лівобереж. України.

До жовт. 1917 — заштатне м-ко Конотопського пов. Черніг. губ. 1923 одержав статус села і центру р-ну *Конотопської округи.* Від 1932 — Черніг. обл. З 1960 — с-ще міськ. типу. Райцентр 1923—31 та 1935—60. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був окупований гітлерівськими військами від 9 верес. 1941 до 5 верес. 1943. Нині в Б. архіт. пам'ятки — парк і будинок В.*Кочубея*, палац К.Розумовського (споруджений 1799—1803 за проектом архіт. Ч.Камерона в стилі класицизму). У Б. розміщений відділ Черніг. істор. музею.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским, ч. 2. М., 1859; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3, 10. СПб., 1861; Те саме, т. 10. СПб., 1878; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 2. К., 1893; Переписні книги 1666 року. К., 1933; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

В.М. Горобець, Я.В. Верменич.

БАТУ́РИНСЬКА ЗМО́ВА 1672 — змова в *Батурині* вищої козац. старшини та рос. військових, у результаті якої було усунено від влади гетьмана *Лівобережної України* Д.*Многогрішного*. Причиною Б.з. стало невдоволення як козац. старшини, так і царського уряду політикою гетьмана — його намірами разом з гетьманом *Правобережної України* П.*Дорошенком* та при допомозі *Кримського ханства* й *Османської імперії* воювати з союзником Рос. д-ви — польс. королем. З боку укр. старшини у змові брали участь ген. старшини П.*Забіла*, І.*Самойлович*, І.Домонтович та К.Мокрієвич. Змовники підтримували тісні контакти з рос. військ. адміністрацією — ніжин. воєводою І.Ржевським та головою моск. стрільців при гетьманові — Нейоловим. План заколоту розроблено спільно з рос. військовими в ніч з 7 на 8 берез. 1672, а в ніч з 12 на 13 берез. Д.Многогрішного заарештували та ув'язнили в Батуринському замку. Побоюючись звільнення гетьмана з-під варти, його перепроваджено для слідства й суду до Москви. Не чекаючи навіть початку слідства над опальним гетьманом, цар *Олексій Михайлович* грамотою від 22 берез. 1672 схвалив дії змовників.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9. СПб., 1871; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; Літопис Самовидця. К., 1971.

В.М. Горобець.

БАТУ́РИНСЬКИЙ КРУПИ́ЦЬКИЙ СВЯ́ТО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Розташов. на березі р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра) на природному підвищенні біля с. Осіч Бахмацького р-ну Черніг. обл. За деякими даними, заснований за часів *Київської Русі.* Діяв як чол. монастир. Зазнав руйнувань у серед. 13 ст. Відбудований на поч. 17 ст. 1680 на кошти ген. судді І.Домонтовича (див. *Домонтовичі*) зведено великий п'ятибанний, хрещатий, дев'ятидільний Свято-Миколаївський собор. В його іконостасі містилася гол. святиня — чудотворна іко-

на св. Миколая Мірлікійського. Був добре укріпленою фортецею, оточеною валами з дерев'яними стінами та вежами. 1708 після переходу І.*Мазепи* на бік швед. короля *Карла XII* рос. військами на чолі з О.*Меншиковим* було зруйновано дзвіницю, келії, притулки для прочан. На поч. 19 ст. відбудовано трапезну з Спасо-Преображенською церквою і дзвіницю. Остання знову була перебудована 1823—25. 1846 монастир постраждав від пожежі. Значних ушкоджень було завдано і під час *Другої світової війни*, а на поч. 1960-х рр. Свято-Миколаївський собор був розібраний. Нині збереглися дзвіниця, тепла трапезна, Спасо-Преображенська церква, будинок настоятеля і залишки муру. При монастирі існувала б-ка. Книги польс. мовою було втрачено у 18 ст., а латиномовні в 19 ст. передано до *Софійського собору* в Києві. З монастирем пов'язана діяльність святителя *Димитрія Ростовського* — ігумена 1682—83, який 1690—92 у келії монастиря працював над створенням «Житія святих» (див. *Четьї мінеї*) та Івана Мигури — гравера поч. 18 ст.

У груд. 1999 відновлений як жін. монастир УПЦ (МП).

Літ.: Крупицкий Батуринский третьеклассный мужеский монастырь св. Николая. Чернигов, 1859; *Белоусович Л.* Николаевский Крупицко-Батуринский монастырь. Чернигов, 1859; *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины. М., 1967; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Віроцький В.Д. та ін.* Монастирі та храми землі Сіверської. К., 1999.

В.В. Станіславський.

БАТУ́РИНСЬКІ СТАТТІ 1663 — п'ять умов, що їх уклав 17 груд. в *Батурині* гетьман І.*Брюховецький* з представниками царського уряду дяками Башмаковим і Фроловим як додаток до осн. *Переяславських статей 1659.* Б.с. накладали на укр. сторону зобов'язання: утримувати коштом місц. нас. рос. військо, введене в Україну для її захисту від ворогів, а також військ. залоги при воєводах (1-й пункт); вертати в Росію втікачів, причому під загрозою смертної кари тим, хто буде приймати їх чи допомагати їм переховуватися (2-й пункт); упорядкувати козац. реєстр, визначений попередніми договорами (3-й пункт); заборонити укр. купцям вивозити збіжжя на продаж у *Правобережну Україну*, або принаймні зобов'язати їх робити це з метою агітації на користь рос. царя (4-й пункт), а також заборонити їм «вивозити горілку й тютюн в російські міста», щоб не порушувалася держ. горілчана й тютюнова монополія в Росії (5-й пункт). Після тривалих дискусій уряд Брюховецького змушений був погодитися на умови рос. сторони, але при цьому залишив за собою право апелювати до царя з приводу скасування 2-го і 3-го пунктів договору. Пункт 1-й також не був реалізований на практиці, проте створював прецедент, який був використаний царським урядом при укладенні *Московських статей 1665.*

В.М. Горобець.

БАТЬКІВЩИ́НА (див. також *Вітчизна*) — первісно термін вживався у сімейно-майновій сфері (споріднені поняття: отчина (*вотчина*) — вітчизна, материзна, дідизна тощо) та для позначення місця народження. З часом (бл. 16 ст.) став набувати широкого громад.-тер. та культ.-істор. змісту, означаючи певний істор. регіон або й д-ву. Сформувалась стійка тенденція ототожнювати Б. з нацією. У зв'язку з цим виокремилось поняття «історична Б.», що трактується як спільна колиска нац. чи етнічної спільноти, з якою незалежно від місця народження чи проживання ідентифікує себе та чи ін. конкретна особа. Можливість брати участь у долі Б. сприймається сьогодні як одне з природних прав людини і громадянина. Згадкою про первинний смисл слова Б. нині є вираз «мала Батьківщина».

Д.С. Вирський.

«БАТЬКІВЩИ́НА» — від 1879 популярна політ.-наук., від 1892 — політ.-екон. газета, призначена для народу, здебільшого селянства. Заснована з ініціативи й за підтримки Ю.*Романчука* у *Львові.* Виходила 1879—96; спочатку і до 1893 — двічі на місяць, від 1893 — щотижня. У «Б.» було використано історико-етимологічний правопис. Вміщувала 9 рубрик. Ред.: М.Желехівський (1879—80), В.Подляшецький (1880—85), В.Нагірний (1885—90), В.Левицький (1890), К.Паньківський (1892), М.Галейко (1893—94), М.Струсевич (1895—96). Від 1896 замість «Б.» почала виходити газ. «Свобода».

В.С. Пашук.

П.М. Батюшков.

БА́ТЮШКОВ Помпей Миколайович (1811—20.03.1892) — рос. історик. Молодший брат поета К.Батюшкова. Дослідник історії, етнографії та археології пн.-зх. та пд.-зх. України. Його праці «Атлас народонаселения западно-русского края по исследованиям» (1865), «Памятники русской старины в Западных губерниях» (1865—86), «Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья» (1887), «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» (1888), «Подолия» (1891), доповнені численними альбомами малюнків давнини, гравюрами, історико-геогр. картами, є цінними джерелами для дослідників історії України.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 2. СПб., 1891; *Його ж.* Источники словаря русских писателей, т. 1. СПб., 1990.

О.Д. Кузьминська.

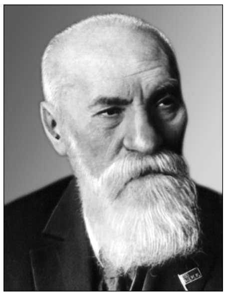

О.М. Бах.

БАХ Олексій Миколайович (до охрещення — Абрам Літманович;

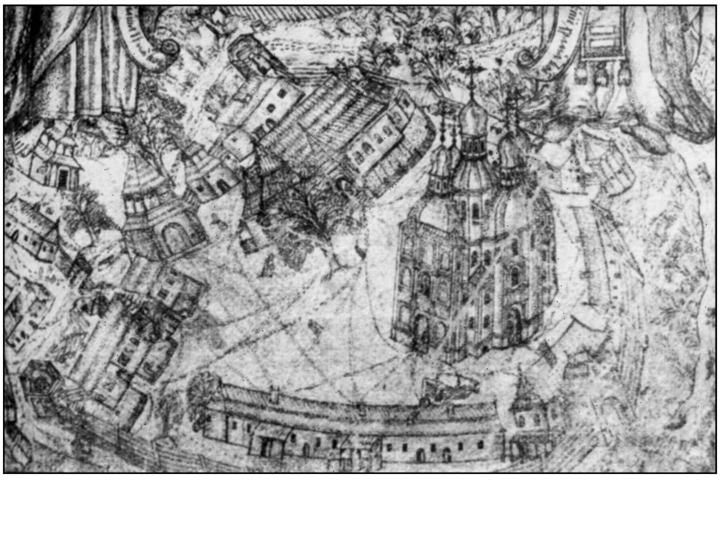

Батуринський Крупицький Свято-Миколаївський монастир. Малюнок поч. 18 ст.

17(05).03.1857—13.05.1946) — революц. діяч, публіцист, учений. Д-р honoris causa Лозаннського ун-ту (1917), дійсний чл. АН СРСР (1929), Герой Соц. Праці (1945).

Н. в м. *Золотоноша* в родині техніка-винокура. Навч. у 2-й Київ. г-зії. 1875 вступив на фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту. Учасник студентських заворушень 1878. Засланий до Бєлозерська (нині місто Вологодської обл., РФ), того ж року через хворобу переведений на Катеринославщину — до м. *Новомосковськ*, потім — м. Бахмут (нині м. *Артемівськ*). Наприкінці 1881 — у м-ку *Бориспіль* (під таємним наглядом поліції).

Після поновлення в Київ. ун-ті очолив місц. групу *«Народної волі»* (1882). Здійснював соціаліст. пропаганду серед робітників, поширював прокламації, у т.ч. ним же складені. На поч. 1883 заарештований, допитаний жандармами щодо його участі в конспіративній орг-ції, проте не був викритий. Від весни 1883 — у підпіллі. Автор агітаційної брошури «Царь-голод» (від 1905 до 1917 не раз перевидавалася, зокрема під заголовком «Экономические очерки», а в укр. пер. — «Економічні нариси»).

1885 емігрував. Співпрацював із паризьким ж. «Moniteur Scientifique». Від 1890 — дослідник у «Колеж де Франс». 1891—92 під прізвищем Лемперт мешкав у США, співробітничав у нью-йоркському час. «The World». 1894—1917 — на власній наук.-вироб. експериментальній базі поблизу Женеви (Швейцарія).

1905 — секретар закордонного к-ту есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). 1917 — у петрогр. вид-ві «Земля и воля». 1918 продовжив наук. діяльність. Разом із Б.Збарським організував лабораторію для потреб хім. пром-сті, згодом — Хім. ін-т. 1920 створив Біохімічний ін-т Наркомату охорони здоров'я, а 1935 спільно з О.Опаріним — Ін-т біохімії АН СРСР у *Москві*. 1939—45 — акад.-секретар Від-ня хім. наук АН СРСР.

1907 у ж. «Былое» надрукував свої спогади. 1926 подав автобіографію для Енциклопедичного словника братів Гранатів (див. *Гранат, енциклопедичний словник*).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора, лауреат Сталінської премії (1941), депутат ВР СРСР 1-го скликання.

П. у м. Москва.

Тв.: Экономические очерки. Одесса, 1905; Економічні нариси. СПб., 1906; История народного хозяйства, ч. 1. Ярославль, 1919; Записки народовольца. М.—Л., 1929; Собрание трудов по химии и биологии. М., 1950.

Літ.: До 80-річчя з дня народження і 50-річчя наукової діяльності акад. О.М. Баха. «Український біохімічний журнал», 1937, № 2; Алексей Николаевич Бах. М.—Л., 1946; *Проценко А.П.* Академік Бах — основоположник вітчизняної біохімії. К., 1952; *Бах Л.А., Опарин А.И.* Алексей Николаевич Бах. М., 1957; Деятели СССР и революционного движения России. М., 1989.

П.Г. Усенко.

БА́ХМАЧ — місто Черніг. обл., райцентр. Розташов. на р. Борзенка (прит. р. Борзна, бас. Дніпра). Залізничний вузол. Нас. 21,2 тис. осіб (2001).

Уперше згадується 1147 як *Бохмач*. Сучасне місто виникло в 60—70-х рр. 19 ст. у зв'язку з спорудженням Курсько-Київ. та Лібаво-Роменської залізниць за 2 км від с. Б., яке існувало на місці давнього Бохмача. Від 1923 — райцентр *Чернігівської округи*, від 1932 — Черніг. обл. 1938 одержав статус міста. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 10 верес. 1941 до 9 верес. 1943 був окупований гітлерівськими військами.

Серед археол. пам'яток: кургани 2—1 тис. до н. е., давньорус. поселення 11—13 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Чернігів, 1991.

Я.В. Верменич.

БА́ХМУТ — назва до 1924 м. *Артемівськ*.

БА́ХМУТСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця пн. ч. укр. степів 18 ст. Ств. 1719 на базі Бахмутського пов. *Азовської губернії* (з 1725 — Воронезька губ.). З 1710 в Бахмуті (нині *Артемівськ*) діяла воєводська, а з 1719 — провінційна канцелярія. 1765—74 Б.п. входила до складу першої *Новоросійської губернії* як повіт, що складався з Бахмутського і Самарського гусарських полків, Луганського пікінерського полку, держ. і поміщицьких сіл. 1775 Бахмутський пов. знову відійшов до Азовської губ., в якій була відновлена Б.п., що вмістила Бахмутський пов. і *Слов'яно-Сербію*. 1776 після приєднання до Азовської губ. земель *Вольностей Війська Запорозького низового* відбулися нові зміни в адм.-тер. устрої Б.п. До її складу ввійшли Бахмутський пов. (держ. й поміщицькі слободи, 16 рот поселенського Бахмутського полку); Торський пов. (м. Тор, нині *Слов'янськ*, Райгородок, нині с-ще міськ. типу, Маяки, нині село Слов'янського р-ну, усі Донец. обл.); пов. фортеці св. Дм. Ростовського (нині м. Ростов-на-Дону, РФ), Таганрозький пов. (слободи Покровська, Троїцька, Микільська); Нова Дніпровська лінія (фортеці Олександрівська, нині м. *Запоріжжя*; Микитинська, нині смт Комишуваха Оріхівського р-ну; Кирилівська, поблизу сучасного с. Гусарка Куйбишевського р-ну, усі Запоріз. обл.; Захар'ївська, нині с. Захарівка Першотравневого р-ну Донец. обл. та Петрівська, нині с. Новопетрівка Бердянського р-ну Запоріз. обл.); повіти, ств. на основі запороз. *паланок* — Самарський, Личківський, Кіньсьководівський, Кальміуський, Протовчанський і Барвінкостінківський. 1782 Б.п. ліквідована, як і ін. провінції, у зв'язку з запровадженням в *Російській імперії* поділу на губернії і повіти.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Отделение 1, т. 5. № 3380; т. 7. № 4700; т. 17. № 12376; т. 20. № 14252; т. 22. № 15910. СПб., 1830; 1833; 1842; 1843; *Скальковский А.* Хронологическое обозрение Новороссийского края, ч. 1. Одесса, 1836.

В.В. Панашенко.

БА́ХМУТСЬКИЙ СОЛЯНИ́Й СИНДИКА́Т — одне з монополістичних об'єднань добувної пром-сті *Російській імперії* поч. 20 ст. з осередком у м. Бахмут (нині *Артемівськ*). Виникло на базі Торських родовищ Катеринославщини. Осн. мета — регулювання вир-ва та продажу солі й концентрація у своїх руках бл. 40 % її збуту. Вже 1900—03 власники кількох варниць Пд. України починають шукати шляхи взаємної координації дій на внутр. ринках, результатом чого й стало підписання 1904 в *Одесі* п'ятьма з них відповідної угоди, навколо якої і почав формуватися Б.с.с. Справами синдикату керувала Рада представників, яка вирішувала всі питання, пов'язані з нормуванням, квотами замовлень, ціновою політикою, легалізацією нової орг-ції (останнє було досягнуто

після створення АТ «Бахмутська сіль», яке стало офіц. осередком Б.с.с. та його гол. магазином), подовженням первісної угоди (1906 і 1908). Б.с.с. належали філіали у *Варшаві, Харкові, Євпаторії, Феодосії.* Він займався постачанням солі багатьом підпр-вам харчової пром-сті Катеринославщини, Полтавщини, Київщини, намагався підпорядкувати своєму впливові Пд.-Рос. солепром. т-во, конкурував з ін. соляним синдикатом — «Т-вом солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району». 1909 через внутр. суперечності Б.с.с. розпався.

Літ.: Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. СПб., 1905; *Хромов П.А.* Очерки экономики России периода монополистического капитализма. М., 1960.

О.М. Машкін.

БА́ХМУТСЬКИЙ СТРАЙК 1765 — один із перших в Україні виступів робітних людей на держ. соляних промислах *Слобідської України.* Причина страйку — збільшення повинностей на бахмутських і торських держ. солеварнях (Бахмут — нині м. *Артемівськ*, Тор — м. *Слов'янськ*). Відбувся під час заміни попередніх заводських робітників новоприбулими. Саме тоді було зачитано указ імп. *Катерини II* про необхідність ретельного виконання робочими казенних повинностей. Вислухавши указ, понад 150 селян на чолі з солеваром Б.Андрєєвим відмовилися йти на казенні роботи, поставили вимоги зменшити обсяг повинностей та поліпшити умови праці. Адміністрація з допомогою військ. загону силою змусила робітників приступити до роботи. Андрєєва як зачинщика жорстоко побито батогами.

Літ.: *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України. К., 1958.

Т.І. Лазанська.

БА́ХМУТСЬКІ КОЗАКИ́. 1701 царський уряд доручив охорону відібраних у казну Бахмутських соляних розробок бахмутським, торським і маяцьким козакам (Бахмут — нині м. *Артемівськ*, Тор — м. *Слов'янськ*, Маяки — село Слов'янського р-ну Донец. обл.), які організаційно були об'єднані в Бахмутську козац. компанію. Від берез. 1721 Б.к. були підпорядковані Військ. колегії. 27 жовт. 1748 на базі цієї компанії сформовано Бахмутський кінний козац. полк, який 11 черв. 1764 перетворено на Луган. пікінерський полк і введено до складу регулярної кавалерії. Спадкоємцем цього полку згодом став 4-й гусарський маріупольський ген.-фельдмаршала кн. П.Вітгенштейна полк, що дислокувався у м. Білосток (нині Польща) і входив до 4-ї кавалерійс. д-зії 6-го армійського корпусу Варшав. військ. округу.

Літ.: *Казин В.Х.* Казачьи войска. Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. СПб., 1912; *Звегинцов В.В.* Хронология русской армии 1700—1917 гг., ч. 1. Париж, 1961; *Галушко Ю.А.* Казачьи войска России. Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 г. М., 1993.

Є.Д. Петренко.

БАХТІ́Н Іван Іванович (1755 або 1756—26(14).04.1818) — військовик, урядовець, письменник. Дійсний статський радник (1803). Кавалер ордена св. Анни 1-го ст. (1806). Почесний чл. Харків. ун-ту (1809) і Філотех. т-ва (1815). Із дворян. 1772 вступив до армії сержантом, брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774.* 1776 пішов у відставку в чині підпоручика артилерії. Від 1782 — на цивільній службі в різних губерніях. 1797 — радник Експедиції держ. рахунків. Виконував персональні доручення імп. *Олександра I*, розслідуючи фінансові зловживання поміщиків.

1803—14 — губернатор *Слобідської України.* Сприяв утворенню Харків. ун-ту. 1814 обраний зовн. чл. Харків. т-ва наук (1817 став дійсним чл.). У рос. періодиці дебютував 1786 поет. добіркою на сторінках петерб. ж. «Лекарство от скуки и забот». Оригінальні твори (у т. ч. — антикріпосницької спрямованості) та переклади з франц. вміщено в тобольському місячнику «Иртыш, превращающийся в Иппокрену» (1789—91). 1810 надрукував вірші в час. «Русский вестник». 1811 виступив у ж. «Вестник Европы» з листом про власну п'єсу «Ревнивый», написану 1795 і поставлену харків. театром з благодійною метою. Співробітничав у час. «Дух журналов» (1816—17).

1816 у *Санкт-Петербурзі* видав свої кн.: «И я автор, или Разные мелкие стихотворения», «Ревнивый, драма в пяти действиях», «Вдохновенные идеи» (містить автобіографічні дані).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: Письма императора Александра Павловича к статскому советнику И.И. Бахтину. «Русская старина», 1870, № 1; *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год), т. 2. Х., 1912; *Чмыхало Б.А.* Опыт реконструкции одной биографии (поэт и чиновник И.И.Бахтин). В кн.: Тенденции развития русской литературы Сибири в XVIII—XIX вв. Новосибирск, 1985; *Кочеткова Н.Д.* Бахтин. В кн.: Словарь русских писателей XVIII века, вып. 1. Л., 1988; *Зорин А.Л.* Бахтин Иван Иванович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; *Посохов С.И., Ярмыш А.Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. Х., 1997.

П.Г. Усенко.

БАХЧИСАРА́Й (з татар. — «палац садів», «сад-палац») — місто АР Крим, райцентр. Розташов. в долині р. Чурук-Су (прит. р. Кача). Залізнична ст. Нас. 27,9 тис. осіб (2000).

У минулому Б. був столицею *Кримського ханства.*

Уперше згадується 1502, хоча відомо, що ще на межі 13—14 ст. тут утворився татар. *бейлик* бея з роду Яшлавських, що був напівзалежним князівством з центром в Кирк-Ор (нині *Чуфут-Кале* за 3 км від Б.).

Місто будувалося як головне місцеперебування крим. *ханів.* Наприкінці 17 ст. Б. налічував бл. 6 тис. жителів і був другим за економічним значенням (після *Кафи*) містом Криму. Місто було поділене на понад 30 кварталів-приходів з мечеттю в центрі кожного кварталу. Тут було укладено *Бахчисарайський мир 1681* (перемир'я на 20 років) між Рос. д-вою, *Османською імперією,* Кримським ханством. У 18 ст. ремісники Б. об'єднувались у 32 цехи, особливо славилися місц. чинбарі. Виснажливі рос.-турец. війни підривали міське г-во (особливо пам'ятним є спалення Б. рос. військами 1736). Після приєднання Кримського ханства до *Російської імперії* (1783) місто перестало відігравати помітну роль у політ. та екон. житті на п-ові, значна ч. його мешканців емігрувала до Туреччини.

Б. зберіг ознаки традиційної забудови, зокрема палац крим. ханів. Це притягувало до міста багатьох відвідувачів Криму, зокрема митців (О.*Пушкіна*, А.*Міцкевича*, Лесю *Українку*, М. *Коцюбинського*).

У 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. Б. став центром кримськотатар. нац. відродження. Від 80-х рр. 19 ст. тут діяв кримськотатар. театр та ін. культ. центри; 26 лис-

топ. 1917 в Б. проходив кримськотатар. з'їзд (*Курултай*), що оголосив себе нац. парламентом, прийняв 1-шу Конституцію Крим. Демократичної Нар. Республіки.

Райцентр від 1921.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за гітлерівської окупації (2 листоп. 1941 — 14 квіт. 1944) в районі Б. діяв партизан. загін. У трав. 1944 за рішенням уряду *СРСР* крим. татари (більшість нас. міста) були депортовані з Криму. Їхні оселі передано переселенцям з різних р-нів Рад. Союзу.

1992 у Б. відкрито Кримськотатар. культ.-просвітницький етногр. центр.

У місті діє *Бахчисарайський історико-культурний заповідник*.

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Нагаевская Е.В.* Бахчисарай-Bakhchisarai: Путеводитель. Симферополь, 1979; Крымскотатарская энциклопедия, т. 1. Симферополь, 1993; Бахчисарайский историко-культурный заповедник: Путеводитель. Симферополь, 1995.

Д.С. Вирський.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1648 — укр.-крим. договір про військ.-політ. союз, укладений в берез. між Б.*Хмельницьким* та крим. ханом *Іслам-Гіреєм III*. Готуючи збройне повстання проти *Речі Посполитої*, Хмельницький восени 1647 почав налагоджувати стосунки з крим. верхівкою. У 2-й пол. січ. 1648 він направив посольство Я.Клиші до *Бахчисарая* з проханням надіслати військ. допомогу проти Речі Посполитої. Зважаючи на давню ворожнечу з *Військом Запорозьким*, Іслам-Гірей III відповів відмовою. У 2-й декаді лют. Б.Хмельницький відрядив нове посольство до Бахчисарая, яке домоглося укладення договору. Його умови передбачали: встановлення дружніх відносин Війська Запоз. і *Кримського ханства*; надання взаємної військ. допомоги; заборону татарам спустошувати укр. землі й брати *ясир*; оплату укр. стороною послуг татар. війська грошима, продовольством, фуражем, а також частиною військ. здобичі. Умови Б.д. визначили характер укр.-крим. відносин у серед. 17 ст. Він відіграв важливу роль у боротьбі України проти Речі Посполитої впродовж 1648—53, зокрема в здобутті українцями перемог у *Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648, Зборівській битві 1649, Батозькій битві 1652.*

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Мицик Ю.А., Стороженко І.С.* Засвіт встали козаченьки: Нариси. Дніпропетровськ, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К., 1995.

В.С. Степанков.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — комплекс пам'яток у м. *Бахчисарай* та на його околицях. Це, зокрема, стародавня Успенська церква, вирубана в скелі у 8 ст. (по дорозі на *Чуфут-Кале*). Ремонтно-реставраційними роботами 1965—66 відновлено її зовн. стіну та втрачену ч. східців, реставровано живопис 19 ст. На тер. міста збереглося багато дюрбе (надгробні мавзолеї), школа, мечеть 16—18 ст. В центрі Бахчисарая, на березі невеликого струмка пам'ятка арх-ри — ансамбль «Ханський палац» (колиш. резиденція крим. ханів). Створювався італ., іранськими, турец., укр. та рос. майстрами протягом 16—18 ст. До ансамблю входять 15 об'єктів, які мають самостійне архіт.-худож. значення. Серед них:

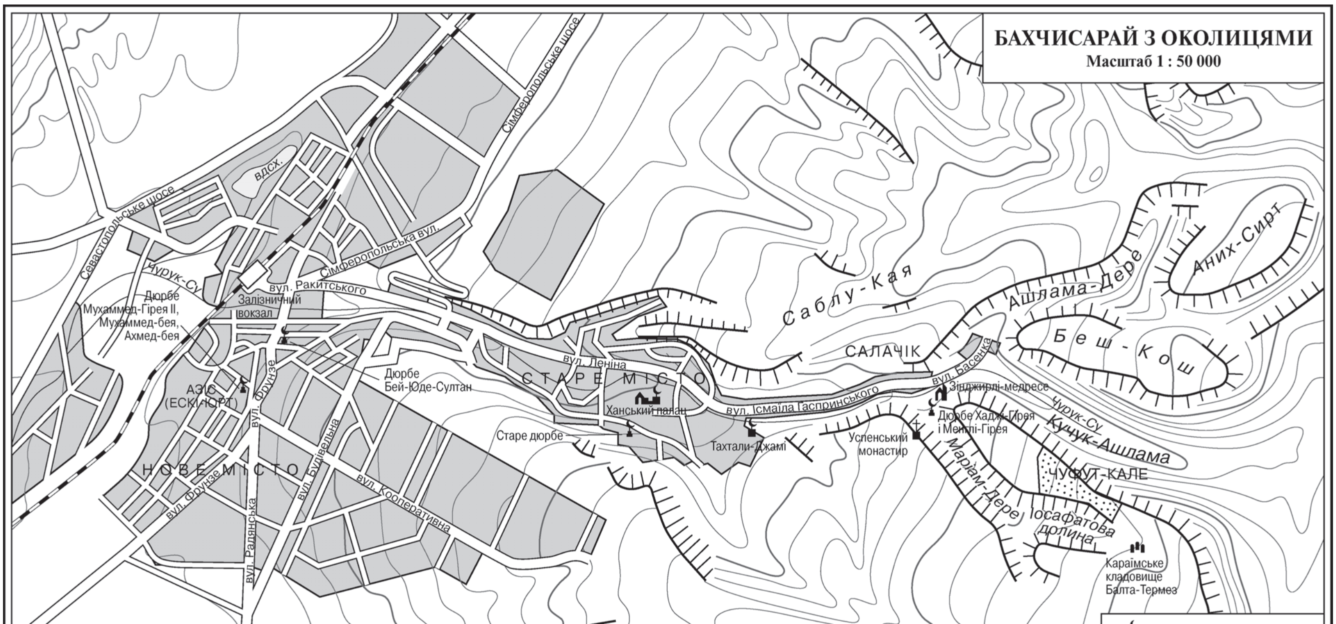

гол. корпус палацу, Соколина башта, Ханська мечеть, дюрбе Діляри Бікеч, Пд. дюрбе, бібліотечний корпус, Катерининська миля та ін. Невід'ємною ч. ханського палацу були сади з фонтанами та басейнами. Вони дали назву місту, яка перекладається як «сад-палац» або «палац садів». У спорудах палацу функціонує Бахчисарайський історико-археол. музей.

До складу заповідника входять також печерні міста *Ескі-Кермен* та Чуфут-Кале.

Літ.: *Васышкин Н.Н.* Памятники архитектуры крымских татар. М.—Л., 1927; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; Малий словник історії України. К., 1997; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного центру національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ МИР 1681 — мирний договір між *Османською імперією* та *Кримським ханством*, з одного боку, і Рос. д-вою з іншого боку, підписаний 13 січ. 1681 у м. *Бахчисарай* про 20-річне перемир'я. За дорученням турецького султана *Мегмеда IV* його підписав крим. хан Мюрад-Гірей, від імені рос. царя *Олексія Михайловича* — стольник В.Тяпкін, дяк Н.Зотов та укр. канцелярист (писар) С.Ракович. За Б.м. припинялася війна, що розпочалася 1676 між Осман. імперією та Крим. ханством, з одного боку, та Рос. д-вою і Укр. козац. д-вою — з ін. Згідно з договором, султан визнавав зверхність рос. царя над *Лівобережною Україною*, а також *Києвом*, *Васильковом*, Трипіллям і Дідівщиною (нині села Київ. обл.) та *Радомишлем*, що на правому березі Дніпра. Влада царя поширювалася також на *Запорозьку Січ*. Під зверхністю Туреччини залишалися *Поділля* і Пд. Київщина, а татари зберігали право кочувати та полювати у пд.-укр. степах. Кордон між д-вами відновлювався по Дніпру. На вимогу представника України султан зобов'язувався не заселяти «козацькі землі» між Пд. Бугом і Дніпром, а також, як і рос. цар, не брати укр. *городових козаків* під свою протекцію. Росія зобов'язувалася щорічно сплачувати хану *данину*. Українці могли вільно ловити рибу в Дніпрі та його притоках, добувати сіль у лиманах, плавати по Дніпру до Чорного м. Було домовлено про періодичний обмін полоненими. Відразу після укладення миру Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на *Правобережній Україні*, віддавши її молдов. господареві Г.*Дуці* (1681—83), який, всупереч договору, дозволив оселятися тут новим поселенцям. Остаточний варіант договору ратифіковано султаном у квіт. 1682 в *Стамбулі*. У ньому вже не згадувалося про те, що частина правобереж. земель України мала залишатися незаселеною. Проти цих умов Б.м. виступила *Річ Посполита*, яка продовжувала боротьбу за Правобережжя. З боку Осман. імперії укладення цього договору було спробою тиску на Польщу, щоб змусити її до поступок під час турец.-польс. переговорів. У свою чергу, рос.-турец. домовленості 1681—82 посилювали позиції царського уряду на Лівобереж. Україні. Невдоволення договором виявляв гетьман Лівобереж. України І.*Самойлович*, адже Б.м. розчленував Україну між сусідніми д-вами.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; *Заруба В.Н.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.). Х., 1993; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999.

Т.В. Чухліб.

БАЧИ́НСЬКИЙ Анатолій Діомидович (21.05.1933—08.04.1995) — укр. історик, археограф. Заслужений працівник к-ри України. Н. в м. *Одеса* в родині лікарів. 1957 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту, з 1960 — викладач. Канд. дис. — «Народна колонізація придунайських степів у 18 — на поч. 19 ст.» (1969). Досліджував заселення Пд. України 18—19 ст., історію козацтва й *Задунайської Січі, Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* і соціально-екон. буд-ва в придунайських землях України 40—50-х рр. 20 ст., укр.-болгар. зв'язки 19 — поч. 20 ст. Автор 8 монографій, 300 наук. статей. Осн. праці: «Справжні другарі» (1969), «Непокоренный Дунай» (1985), «Січ Задунайська 1775—1828» (1994), «Буджацька заграва» (1995). Нагороджений орденом Кирила і Мефодія 2-го ст. (Болгарія), грамотою Президії ВР УРСР за участь у виданні «Історії міст і сіл УРСР».

П. у м. Одеса.

Літ.: Анатолій Діомидович Бачинський: Біобібліографія учених Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Одеса, 1994.

О.А. Бачинська.

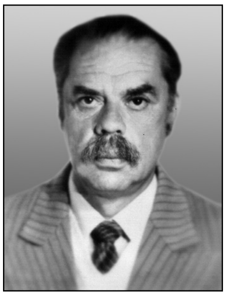

А.Д. Бачинський.

БАЧИ́НСЬКИЙ Андрій Федорович (14.11.1732—19.12.1809) — греко-катол. церк. діяч і просвітитель *Закарпатської України*. Н. в с. Бенятино (нині Словаччина) у сім'ї священика. Закінчив г-зію в *Ужгороді*, філос. студії в Тирнові (нині місто Велико-Тирново в Болгарії), вивчав богослов'я в містах *Мукачеве* і Тирново. Висвячений на священика 1756. З 1758 — пом. пароха, з 1760 — парох м. Дорог (нині Угорщина) і архідиякон. 1771 делегований з клопотанням до імп. *Марії-Терезії*, домігся звільнення з-під юрисдикції лат. єпископів у Егері (нині Угорщина) і утвердження Мукачівської єпархії. Від 1771 — канонік, з 1772 — єпископ Мукачівський. Був одним з ініціаторів заснування *«Барбареуму», «Studiит Ruthenит»*. 1774 і 1779 домагався відкриття митрополії для гре-

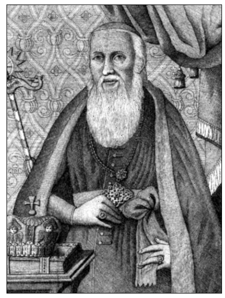

А.Ф. Бачинський.

Ханський палац у Бахчисараї. Фото поч. 20 ст.

В.М. Бачинський.

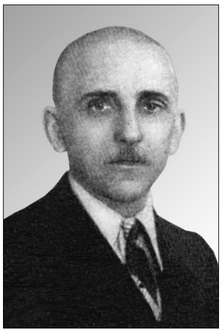
Є.В. Бачинський.

ко-католиків. 1779 — один із канд. на Львів. єпископство, 1808 — на Галицьку митрополію. 1777 переніс резиденцію єпархії з Мукачевого до Ужгорода, де заснував духовну семінарію з викладанням у ній спочатку укр. нар. (з домішкою церковнослов'ян.) та рум. мовами, згодом лат., а також велику б-ку (9 тис. т.). Доклав чимало зусиль до остаточного утвердження унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) в Закарпатті. В посланнях до духовенства закликав засновувати нар. (парафіяльні) школи, навчати дітей рідною мовою. Опікувався друкуванням книг, видав катехізис, Біблію (1804), сприяв публікації істор. праць І.*Пастелія*, І.*Базиловича*. Культ.-освіт. діяльність Б. заклала основи для формування нац. свідомості й нац. відродження українців Закарпаття.

П. у м. Ужгород.

Літ.: *Андрухович А.* Віденське Barbareum. Історія королівської генеральної греко-католицької семінарії при церкві св. Варвари у Відні з першого періоду її існування (1775—1784). В кн.: Греко-католицька духовна семінарія у Львові. Матеріали і розвідки зібрав о. проф. др. Йосиф Сліпий, ч. 1. Львів, 1935; *Шлепецький А.* Мукачівський єпископ Андрій Федорович Бачинський та його послання. В кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. 3. Пряшів, 1967; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

Ф.І. Стеблій.

БАЧИ́НСЬКИЙ Володимир Миколайович (25.05.1880—25.05.1927) — укр. політ. діяч, адвокат. Н. в м. *Самбір*. Напередодні та в роки *Першої світової війни* — депутат *Галицького крайового сейму* і австр. парламенту, секретар Укр. нац.-демократ. партії. 1921—23 — голова Укр. нац. ради, *Міжпартійної ради*, Нар. к-ту *Української народної трудової партії* (УНТП). Згодом один із лідерів правого крила УНТП, яке виступало за «реальну» політику щодо Польщі в укр. землях. 1925—26 — чл. *Українського національно-демократичного об'єднання*, виключений за угодовство. У стані нервового розладу вчинив самогубство.

Похований у м. *Львів*.

Літ.: Народний з'їзд. Політичний огляд і звіт з діяльності. «Діло», 1923, 25 трав.; *Кедрин І.* Життя — Події — Люди. Нью-Йорк, 1976; *Сливка Ю.Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). К., 1985; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989.

О.Ю. Зайцев.

БАЧИ́НСЬКИЙ Едмунд (1880—1947) — укр. політ. та громад. діяч, суддя. Н. в с. Калини (нині село Тячівського р-ну Закарп. обл.). 1925—29 — депутат чехословац. парламенту. 1929—39 — сенатор від Респ. землеробської партії. Один із провідних діячів русофільської орієнтації. Голова культ.-просвітницького «Товариства Духновича», видавець кількох газет. Входив до складу урядів автономної *Підкарпатської Русі* на чолі з А.*Бродієм* (11 жовт. 1938) та А.*Волошиним* (26 жовт. 1938).

Заарештований органами НКВС 1945. Помер у в'язниці.

В.І. Прилуцький.

БАЧИ́НСЬКИЙ Євген Васильович (24.08.1878—1978) — укр. політ. і церк. діяч, журналіст, дипломат. Н. у м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*) у високоосвіченій шляхетній родині (батько — колиш. капітан рос. армії, а мати — з роду гетьмана І.*Виговського*). По закінченні кадетського корпусу в м. Орел (нині місто в РФ) Б. навч. в Михайлівському артилер. уч-щі в *Санкт-Петербурзі*. Редагував ж. «Михайловец», що виходив 1902—03, де друкував матеріали про Україну. Закінчивши Михайлівське артилер. уч-ще (1905), служив офіцером у фортеці Осовець (нині тер. Польщі) на рос.-нім. кордоні. Був чл. таємної орг-ції «Всеросійський союз офіцерів», яка планувала примусити імп. *Миколу II* проголосити конституцію й встановити федеративний устрій в Росії.

На поч. 1908 за участь у повстанні в Осовецькій фортеці був заарештований і ув'язнений в сумнозвісних «Хрестах» (тюрма у м. *Санкт-Петербург*). Після втечі з в'язниці нелегально дістався до Франції, де залишився як політ. емігрант. Був фундатором і скарбником Укр. клубу в Парижі, друкував статті про Україну у франц. пресі.

1910 побував на *Буковині*, брав участь у вічах, виступав на захист укр. ун-ту в м. *Чернівці*, за що знову заарештований. Звільнившись з ув'язнення (1911), через Швейцарію повернувся до Франції. 1913—14 працював у Версалі у Вищій садівничій шк. До *Першої світової війни* співпрацював в укр. часописах «Дзвінок» і «*Діло*» (Львів), «*Рада*» (Київ), «Сніп» (Харків), «Рідний край» (Полтава) та ін. 1914 переїхав до Женеви (Швейцарія), де 1915 став фундатором і секретарем укр. т-ва «Громада». 1915—16 прослухав три семестри на соціально-екон. ф-ті Лозаннського ун-ту.

1915—17 виконував обов'язки представника *Союзу визволення України* (СВУ) в Швейцарії, робив огляди преси для «Вісника СВУ» та був ред. місячника «La Revue Ukrainienne».

Згодом опублікував свої спогади «Рік 1917. Початок другої революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії. (За тогочасними нотатками)» («Визвольний шлях», Лондон, 1958). Разом з П.Чикаленком заснував «Українську книгарню» у Лозанні (Швейцарія), яка діяла 1917—19.

Від трав. 1917 — ред. тижневика «L'Ukraine» та заст. дир. Укр. пресового бюро в Лозанні. Наприкінці 1918 *Директорія* УНР призначила його консулом УНР в Лозанні. 1921 — делегат від *Української автокефальної православної церкви* на конгресі «Універсального альянсу для міжнаціонального братства через церкву» в Женеві, де зачитав меморандум про УАПЦ. Від 1922 — офіц. уповноважений від УАПЦ (Київської) у Зх. Європі. 1925—26 видавав церк. бюлетень «Благовісник», що виходив кількома мовами, брав участь у Всесвітньому церк. конгресі в Стокгольмі (Швеція). 1929 закінчив теол. ф-т Женевського ун-ту. Від 1930 видавав церк. бюлетень «Екклезія» франц. і укр. мовами. У Женеві заснував Укр. клуб, який організовував акції «порятунку голодуючих» під час *голодомору 1932—1933* в Україні.

Багато років був кореспондентом часописів, що видавалися укр. та ін. мовами, зокрема «Шлях» (Зальцведель), «*Українське слово*» (Берлін), «Українська трибуна» (Варшава), «*Америка*» (Філадельфія), «Діло», «*Рідний край*» (Львів), «*Воля*» (Відень), «Нове життя» (Прага), «Дніпро» (Чикаго), «Дзвін» (Рівне) та ін.

З 1939 за призначенням уряду УНР на еміграції був дир. Центр. допомогового к-ту Укр. Червоного Хреста на чужині. 1945—46 матеріально допомагав укр. емігрантам, які після *Другої світової війни* перебували в таборах для пересе-

ленців, пожертвувавши 2 тис. дол. особистих заощаджень. 1955 Б. висвячений на єпископа УАПЦ — Соборноправної. Багато зробив для зміцнення укр. правосл. церкви в країнах Європи.

П. у м. Бюль (Швейцарія).

Літ.: *Бачинський М.С.* Олександр та Євген Бачинські. В кн.: Українська біографістика, вип. 2. К., 1999; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі», 2000, № 3; *Його ж.* Українські дипломати доби національного державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000.

Г.В. Стрельський.

БАЧИ́НСЬКИЙ Лев Васильович (14.07.1872—11.04.1930) — укр. громад. і політ. діяч, правник. Н. в с. Серафинці (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив юрид. ф-т Чернів. ун-ту. У м. Станіслав (нині *Івано-Франківськ*) відкрив адвокатську контору. 1900 брав участь у заснуванні спортивно-пожежного т-ва «*Січ*» у с.Завалля (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.). Чл. та голова *Русько-української радикальної партії.* 1907, 1911—18 — депутат австрійс. парламенту. 1914 увійшов до *Головної української ради.* 1915—16 — чл. Заг. укр. ради у *Відні.* 1918—19 — віце-президент *Української національної ради ЗУНР*, один із авторів «передвступного» договору від 3 січ. 1919 про злуку УНР і ЗУНР (див. *Акт злуки* 1919) та закону про заг. реформу. У січ. 1919 очолював делегацію ЗУНР на святі злуки в Києві. Від 1926 — голова *Української соціалістичної радикальної партії.* 1928—30 — депутат польс. сейму.

П. поблизу м. Відень, похований у м. Станіслав.

Літ.: *Погребенник Ф.* Левко Бачинський. Коломия, 1994.

П.В. Шкраб'юк.

БАЧИ́НСЬКИЙ Омелян (1833—10.07.1907) — укр. актор і режисер, кер. театру. Н. в с. Жукотин (нині село Турківського р-ну Львів. обл.). 1852—57 працював у польс. театрі, 1858—63 — антрепренер польс.-укр. трупи, що виступала на Сх. Поділлі (на Житомирщині та в *Кам'янці-Подільському*), в *Одесі* й *Києві.* Згодом — організатор і перший дир. укр. професійного театру т-ва «*Руська бесіда*» у Львові (1864—67; 1873 і 1880). Поставив п'єси «Маруся» (за Г.*Квіткою-Основ'яненком*), «Вечір на хуторі» (за тв. М.*Гоголя*) та ін. Як актор відзначався в ролях комедійного плану. 1894 залишив театр. Його дружина Теофілія (1837—1906) була талановитою артисткою.

П. у м. *Самбір* у злиднях.

В.І. Горинь.

БАЧИ́НСЬКИЙ Юліан Олександрович (псевд. і криптоніми: Сумний, Юродивий, Julian B., Ю.Б.; 28.03.1870—06.06.1940) — укр. громад. і політ. діяч, публіцист. Н. в с. Новосілка (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Навч. у Львів. (юрид. ф-т) та Берлінському ун-тах. Один із засн. *Русько-української радикальної партії* (1890), а 1899 — *Української соціал-демократичної партії* (до 1914 — голова). Автор праці «Україна irredenta», в якій обґрунтував необхідність створення Укр. незалежної д-ви (1895, 1900, 1924). Опубл. також праці «Льосси» (1904), «Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки» (1914), «Большевицька революція і українці: критичні замітки» (1925, 1928), «Як я видав "Українську еміграцію": зразок культури "Українського Піємонту" з поч. XX віку» (1930) та ін. 1918 Б. — чл. *Української національної ради ЗУНР*; 1919 — представник УНР у Вашингтоні. Наприкінці листоп. 1933 разом з дочкою Оленою приїхав до *Харкова.* Працював у ред. «Української радянської енциклопедії».

У листоп. 1934 заарештований. Загинув у концтаборі.

Літ.: Українська журналістика в іменах; вип. 1. Львів, 1994; *Шаповал Ю.* Помилування не просив: невідомі сторінки біографії Юліана Бачинського. «ЛУ», 1996, 22 лют.; *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. К., 2001.

П.В. Шкраб'юк.

«БА́ШЕНЦІ» — сформована 1874 група радикально налаштованої молоді, переважно студентів Новорос. ун-ту, які поділяли погляди ідеолога *народництва* П.Лаврова. Назва походить від місця зібрань у башті будинку Новикова в *Одесі.*

Навколо лідерів «Б.» — Г.Попка, І.*Волошенка*, Ф.*Щербини* — громадилися насамперед земляки, в т.ч. вихідці зі ставропольської семінарії Є.Побєдоносцев, Л.Добровольський, П.Ульянов, а також П.Івановська, Г.Чернявська, А.Шаповалова та ін.

Дотримувалися неписаних правил ведення соціаліст. пропаганди, «*ходіння в народ*». Налагодили зв'язки з Лавровим, петерб. народниками та «*Південноросійським союзом робітників*», після розгрому якого прилучили до себе частину його членів, зокрема Гната й Івана *Івичевичів*, Г.Іванченка. 1876 Попко звітував про діяльність «Б.» на з'їзді «лавристів» у Парижі.

1877 гурт припинив своє існування. Щербина з дружиною (А.Шаповаловою) опинився на засланні у Вологодській губ., Попко, Волошенко, Іванченко, брати Івичевичі пристали до київ. революц. народників, Побєдоносцев і Ульянов повернулися на Ставропілля (нині край РФ).

Літ.: *Лавров П.Л.* Народники-пропагандисты 1873—1878 гг. Л., 1925; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973.

П.Г. Усенко.

БАШКИ́РИ В УКРАЇ́НІ. Більшість башкирів оселились в Україні за рад. часів унаслідок трудової міграції в *СРСР.* Тюркське походження (термін «башкир» утворився від тюркських «баш» — голова та «курт» — вовк) зближує башкирів в Україні з *кримськими татарами.* Вони часто мають спільні громад. інституції (Респ. федерація татар і башкирів Криму). Башкири складають нині одну з нацменшин України (на 2001 — 4,2 тис. осіб, 0,008 % від усього нас. України). Істор. батьківщиною башкирів є Республіка Башкортостан, що входить до РФ на правах *автономії.* Нині 40 % башкирів мешкають за межами Республіки Башкортостан (башкири становлять 0,9 % нас. останньої). Україна не належить до країн, де існує значна башкирська діаспора. Дружні стосунки між Україною і Республікою Башкортостан (2002 підписана угода про екон. і гуманітарне співробітництво) сприяють задоволенню культ. потреб діаспор в обох країнах (75 тис. українців Башкортостану мають найкращі в РФ умови для розвитку культ.-нац. сфери: тут діють нац. школи, укр. т-во «Кобзар» тощо).

Літ.: Башкортостан: Культура и искусство. Уфа, 2000; *Рахматуллина З.Я.* Башкирская традиция: Социально-философский анализ. Уфа, 2003.

Д.С.Вирський.

БАШМА́ЧКА, городище — пам'ятка *черняхівської культури.* Розта-

Л.В. Бачинський.

О. Бачинський.

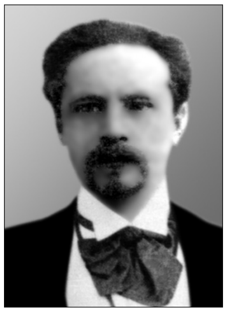

Ю.О. Бачинський.

шов. біля с. Башмачка Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Укріплення розміром 40 60 м, з поля захищене ровом та поділеною на кліті кам'яною стіною 3 м завтовшки з дерев'яним верхом, на відстані 24 м — другий рів. Решта стін — дерев'яні на підмурку. Всередині стояла центр. будівля, вздовж стін — житла. Городище могло бути резиденцією місц. вождя. Поблизу на могильнику знайдено курганне поховання «князівського» рангу. Датується кін. 3—4 ст.

Літ.: *Смиленко А.Т.* Городище Башмачка III—IV в. н. е. К., 1992.

Б.В. Магомедов.

БАШТА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — сел. територіальне протиденікінське формування (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) з центром у с. Полтавка (Баштанка) на тер. сучасної Миколаїв. обл. (з 1928 Баштанка, нині місто). 15 верес. 1919 жителі с. Полтавка почали боротьбу проти денікінців. До них приєдналися жителі навколишніх сіл: Балацьке (нині в складі с. Христофорівка), Піски, Христофорівка (усі Баштанського р-ну), Сергіївка (Березнегуватського р-ну). Тер., підконтрольна повстанцям, охоплювала 1,5 тис. км^2. Їхні військ. сили налічували 3 тис. бійців.

30 верес. сформовано штаб Б.р. (нач. штабу — есер-боротьбист П. Тур). Під його проводом було здійснено низку бойових операцій, зокрема: зруйновано залізничну колію між ст. Явкине—Новополтавка, Лоцкине—Явкине; порушено телеграфний зв'язок по лінії: Херсон—Миколаїв— Полтава—Харків; визволено від денікінців с. Горіхівка (нині с-ще Жовтневого р-ну), Калівка та ст. Водопій (нині тер. м. *Миколаїв*); організовано похід на Миколаїв. Повстанці підтримували зв'язки з Висунською нар. республікою (з центром у посаді Висунськ, нині село Березнегуватського р-ну; існувала від верес. до 21 листоп. 1919).

12 листоп. Полтавка була розгромлена військами ген.-майора Я.*Слащова*, однак боротьба продовжувалась, і базою партизанського загону Б.р. стала єврейс. колонія Ефінгар (нині с. Плющівка Баштанського р-ну). Загін налічував 200 бійців і використовував тактику розсіювання. Повстанці діяли біля колонії Добра (нині с. Добре Баштанського р-ну) та с. Березівка. Остаточно загін розгромлено 27 груд. 1919 в с. Полтавка. 1925 IX Всеукр. з'їзд рад прийняв постанову про нагородження с. Полтавка (Баштанка) почесним Червоним прапором.

Літ.: Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Миколаїв, 1959; *Балковий П.М.* Війна без флангів. К., 1966; *Супруненко Н.И.* Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. М., 1966; *Котляр Ю.В.* Повстанський рух селян Півдня України: Висунська і Баштанська республіки (1919—1920 рр.). Миколаїв, 1999.

Ю.В. Котляр.

БАШУ́ЦЬКИЙ Олександр Павлович (11.04(30.03).1803—07.04 (26.03).1876) — військовик, журналіст, видавець, історик. Н. в *Санкт-Петербурзі* в родині дворянина з Черніг. губ. Павла Башуцького, петерб. коменданта. Навч. в Пажеському корпусі (1811—22). Військ. службу почав прапорщиком лейб-гвардії Ізмайловського полку. Від 1824 — ад'ютант петерб. генерал-губернатора Михайла Милорадовича, якого супроводжував по Сенатській пл. 26(14) груд. 1825, коли того смертельно поранив декабрист П.*Каховський.* 1849 записав свої спогади про цей день (опубл. *Вільною російською друкарнею з* 1860 та в «Историческом вестнике» 1908). Від 1833 — на цивільній службі, з 1836 — камергер, 1849 — дійсний статський радник.

Автор розвідки «Панорама Санкт-Петербурга» (ч. 1—3. СПб., 1834), статей у газетах «Северная пчела», «Санкт-Петербургские ведомости», журналах «Отечественные записки», «Сын Отечества» та ін. Ініціатор і укладач альманаху «Наши, списанные с натуры русскими», поширеного в 14 вип. 1841—42 (серед запрошених ним до праці — Г.*Квітка-Основ'яненко*, на племінниці якого Марії він був одружений; Основ'яненко, в свою чергу, залучив Т.*Шевченка* — як художника-ілюстратора).

Протягом 1830-х рр. видав низку часописів із цінними матеріалами, в т.ч.: «Журнал общеполезных сведений» (1835—39) й «Листок промышленности, ремесел, искусств и фабрик» (1838—39). 1840 з присвятою Г. Основ'яненку випустив «Очерки из портфеля ученика натурного класса. Тетрадь первая: Мещанин». Написав передмову до «Театрального альбома» (1842—43). Власний твір «Самоотверженные» вмістив в альманасі «*Молодик*» 1844. Редагував тижневик «Иллюстрация» (1847—49).

Наприкінці 1849 отримав відставку через зведений на нього наклеп, пішов послушником до монастиря (деякий час перебував у *Києво-Печерській лаврі*). 1854 повернувся «в мир», зайнявся місіонерською діяльністю, благочинністю, збиранням коштів на церк. заходи, малював образи. Виступав у газ. «Домашняя беседа для народного чтения» В.*Аскоченського.* На схилі віку захопився гомеопатією, безкорисливо лікував нужденних.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Смирнов-Сокольский Н.* Рассказы о книгах. М., 1983; Наши, списанные с натуры русскими. М., 1986; *Шикин В.Н., Охотин Н.Г.* Башуцкий. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Карташова И.В.* Башуцкий. В кн.: Русские писатели: XIX век, ч. 1. М., 1996.

П.Г. Усенко.

БАЮРА́К Василь Гнатович (1722—25.04.1754) — один із кер. руху *опришків* у 40—50-х рр. 18 ст. у Зх. Україні, соратник О.*Довбуша.* Н. в с. Дора (нині в межах м. *Яремча*) в сім'ї селянина-бідняка. Юнаком працював у с. Ясенів (нині с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.) вівчарем у заможного господаря. 1744 разом з батьком пристав до О.Довбуша. Тоді вони напали на м-ко *Богородчани*, де вбили кількох жовнірів. 1745 здійснили рейд на с. Микуличин (нині село Яремчанської міськради). Після загибелі Довбуша бл. 4 років вів власне сел. г-во. До активної повстанської діяльності повернувся 1750. Певний час діяв спільно з братом Петром і невінчаною дружиною, поки ті не загинули. Чинив напади переважно малими ватагами (бл. 10 осіб) на *Покутті* та *Буковині*, переховувався у Молдові й на «польській стороні». Його опорними пунктами були села Ясенів і Довгопілля (нині с. Довгополе Верховинського р-ну). Розоряв здебільшого двори багатих господарів, лихварів і корчмарів, яких нерідко вбивав разом з дружинами та дітьми. Мстився можновладцям за скривджених бідняків, повертав останнім їхні боргові розписки. 1754 Б. було схоплено, ув'язнено і після допиту та катувань 25 квіт. за вироком суду прилюдно четвертовано у м. Станіслав (нині *Івано-Франківськ*).

Літ.: *Целевич Ю.* Опришки. В кн: Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. Львів, 1897; *Грабовецький В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

О.І. Гуржій.

БАЯ́Н — аварський *каган* (див. *Авари*), який жив у 2-й пол. 6 ст. н.е. і першим правив на новій батьківщині цього племені — в Паннонії (тер. сучасної зх. Угорщини, пн. ч. *Югославії* і сх. Австрії). Йому підпорядковувалися численні племена, які проживали тут, — слов'яни, гепіди. Антропологічні матеріали також вказують на різноетнічний склад Аварського каганату — в могилах виявлені як європеоїди, так і монголоїди. Війська Б. кілька разів загрожували *Константинополю.*

О.П. Моця.

БЕ́ГМА Василь Андрійович (01.01.1906—12.08.1965) — кер. партизан. руху в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Н. в м. *Одеса* в робітн. родині. З 1928 займав керівні комсомольські, профспілкові та парт. посади в *Херсоні*, Дніпроп. та Харків. обл., 1938 був у апараті ЦК КП(б)У. 1939—41 — перший секретар Рівнен. обкому КП(б)У. 1941—42 — чл. Військ. ради 12-ї армії. 1942—44 — секретар Рівнен. підпільного обкому КП(б)У, керував партизан. боротьбою проти гітлерівських загарбників на Рівненщині, команд. з'єднання. Б. присвоєно звання генерал-майора. 1945—49 — 1-й секретар Рівнен. обкому КП(б)У, 1950—59 — Хмельн. обкому КП(б)У. Від трав. 1959 — голова парт. комісії ЦК КП(б)У. Нагороджений 4-ма орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 3. К., 1975; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944, кн. 1—2. К., 1985.

В.І. Клоков.

В.А. Бегма.

БЕЖАНО́ВСЬКИЙ Станіслав Юзеф (1628—10.11.1693) — польс. історик, поет. Н. в м. *Львів* у родині міщан. Навч. в Краківському ун-ті (1655 — магістр вільних мист-в). Від 1666 — проф. поетики в цьому ж ун-ті. Як історіограф Краківського ун-ту (від 1689) уклав хроніку ун-ту за 1666—88 («Annalium fundationis Petricianae ab Anno Christi 1666 usque ad Annum 1688»), в якій, окрім університетських справ, стисло описав події часів *Яна II* Казимира Ваза і *Міхала-Корибута Вишневецького*, а також, більш докладно, *Яна III Собеського.* 1884 Ф.Майхровичем видано матеріали за 1683 рік; весь рукопис зберігався в б-ці *Оссолінеуму.* Б. був також автором багатьох панегіриків.

П. у м. Краків (Польща).

Літ.: *Batowski A.* Roczniki S.J. Bieżanowskiego. Lwów, 1842.

Д.С. Вирський.

БЕЗА́К Олександр Павлович (1801—11.01.1869 (30.12.1868)) — рос. держ. діяч. Н. в сім'ї колиш. секретаря правительствуючого Сенату. Закінчив Царськосельський ліцей (1819). Відзначився під час *російсько-турецької війни 1828—1829* та придушення *польського повстання 1830—1831.* Генерал-ад'ютант, нач. штабу інспектора артилерії (1849). Генерал від артилерії (1859). Команд. 3-го армійського корпусу (1856), окремого оренбурзького корпусу (1860). Здійснив кілька успішних військ. експедицій до Туркестану (1861—64). Чл. Держ. ради. Після призначення київ., подільським та волин. генерал-губернатором (1865) енергійно проводив політику русифікації та намагався послабити вплив польс. культ. традиції, зокрема, заборонив друк Бердичівського календаря польс. мовою, збільшив кількість мирових посередників лише з росіян, контролював продаж викупних актів на маєтки польс. поміщиків тільки особам рос. походження, закрив кілька костьолів та монастирів. Ініціював низку законодавчих заходів, які були спрямовані на перехід земельної власності на *Правобережній Україні* від поляків до росіян. З ініціативи Б. царським указом 1866 було скасовано Кам'янецьку римо-католицьку єпархію, яку замінено на правосл. вікаріат. Велику увагу приділяв будву залізниць та ін. шляхів сполучення.

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Літ.: Фамильный архив Безак. «Московские ведомости», 1866, № 26; *Никотин И.А.* Столетний период (1772—1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649—1876), т. 1. Вильна, 1886; *Шандра В.* Київський генерал-губернатор О.П.Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії. «Київська старовина», 1997, № 6; *Її ж.* Київське генерал-губернаторство: 1832—1914. К., 1999.

О.В. Ясь.

О.П. Безак.

БЕЗБОРО́ДЬКИ — козацько-старшинський, згодом дворянський рід з Переяславщини. **Яків Іванович** (р. н. невід. — бл. 1730) — *значковий товариш,* учасник походу укр. козац. полків у складі рос. армії в Персію (Іран) 1726. Мав маєтності в Переяслав. сотні *Переяславського полку.* **Андрій Якович** (1711—1780) — син Я.І.Безбородька — *генеральний писар*, згодом *генеральний суддя.* Мав маєтки у пн. й центр. р-нах *Лівобережної України.* **Ілля Андрійович** (16 лют. 1756 — 3 черв. 1815) — син А.Я.Безбородька, генерал, сенатор, дійсний таємний радник, граф. Учасник *російсько-турецької війни 1768—1774* і *російсько-турецької війни 1787—1791.* Очолював лівий фланг військ О.*Суворова* при *Ізмаїла штурмі 1790.* Власник маєтків у Росії, Україні, Литві. На його кошти та кошти його брата **Олександра Андрійовича** (див. О. *Безбородько*) засновано 1820 г-зію вищих наук у м. *Ніжин* (з 1832 — Ніжинський ліцей).

Герб роду Безбородьків.

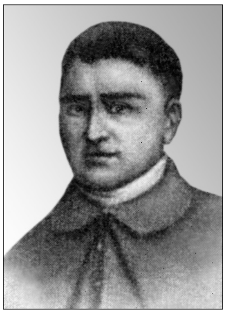

А.Я. Безбородько.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. «Русский архив», 1875, кн. 1; *Григорович Н.И.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородько. В связи с событиями его времени, т. 1—2. СПб., 1879—81; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

О.І. Гуржій.

БЕЗБОРО́ДЬКО Олександр Андрійович (25.03.1747—17.04.1799) — укр. старшина, дипломат і держ. діяч *Російської імперії.* Від 1797 канцлер і найясніший князь. Чл. Петерб. АН (1784), мав звання почесного аматора петерб. Акад. мист-в. Н. в м. *Глухів.* Син Андрія Яковича, брат Іллі Андрійовича

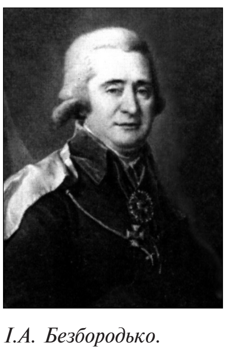

І.А. Безбородько. Портрет худож. Д.Г. Левицького.

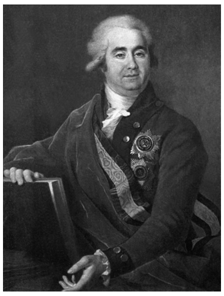

О.А. Безбородько. Портрет худож. Д.Г. Левицького.

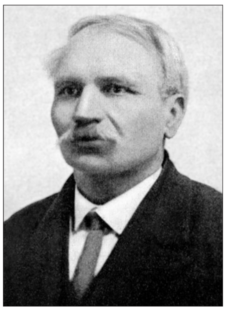

К.Я. Безкровний.

(див. *Безбородьки*). Одержавши грунтовну домашню освіту, навч. в Київській акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), 1765 — *бунчуковий товариш* і правитель канцелярії ген.-губернатора *Лівобережної України* П. Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський).* 25 верес. 1769 призначений чл. Ген. суду, відстоював застосування в судочинстві норм *звичаєвого права*. Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* командував укр. полками. Після війни — київ. полковник. 1775 — статс-секретар імп. *Катерини II*. Згодом призначений чл. Держ. ради, фактично керував Колегією закордонних справ. Подав імператриці «Меморіал у справах політичних», покладений в основу програми дій на Балканах і в Сх. Європі. Б. готував зустріч Катерини II з польс. королем *Станіславом-Августом Понятовським* 8 трав. 1787 в м. *Канів*. Як дипломат відіграв помітну роль у підготовці та здійсненні 2-го (1793) і 3-го (1795) поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), а також укладенні *Ясського мирного договору 1791*. Вмілий і досвідчений царедворець, користувався глибокою довірою імператриці, мав від неї численні нагороди та «милості». Перебуваючи на посаді канцлера Рос. імперії, Б. ревно проводив царистську політику на міжнар. арені. Він представляв інтереси найпоміркованішого крила в укр. автономістському русі 18 ст. 1788—90 Б. опонував проектам В.*Капніста*, які підтримував кн. Г.*Потьомкін* щодо створення козац. війська на Україні. 1794 відкинув пропозицію кн. М.*Рєпніна* про сформування полків з колиш. запорожців для боротьби з польс. повстанням 1794 під кер-вом Т.*Косцюшка*. Він вбачав у цьому небезпеку «збаламутити народ, що пам’ятає Хмельницького». Його непокоїли також контакти українців *Правобережної України* з польс. повстанцями. Будучи одним із найбільших магнатів України, володарем великих маєтків у Білорусі, Орловській та Воронезькій губ., Б. належав до частини укр. старшини, яка прагнула «спокою» в усій Рос. імперії. Навколо Б. гуртувалися українці, що займали чи прагнули зайняти високі посади в *Санкт-Петербурзі*, серед них були майбутні міністри П.*Завадовський* і Д.*Трощинський*. Наприкінці життя Б. його племінник В.Кочубей (див. *Кочубеї*) керував Колегією закордонних справ. 23 жовт. 1798 Б. призначено віце-канцлером.

Б. спільно з В.*Рубаном* вважається автором «Краткой летописи Малой России с 1506 по 1770 год». Він прагнув слави щедрого мецената і заповів 210 тис. рублів на створення у м. *Ніжин* г-зії вищих наук (від 1832 — Ніжинський ліцей).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Григорович Н.И.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородько. В связи с событиями его времени, т. 1—2. СПб., 1879—81; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760—1830. К., 1996.

Р.Г. Симоненко.

БЕЗКРО́ВНИЙ Кузьма Якимович (1876—1937) — укр. громад. і політ. діяч, економіст. Н. в станиці Ахтирська (нині смт Ахтирський Краснодарського краю, РФ). Нащадок отамана *Чорноморського козацького війська* О.*Безкровного* (1780—1837). Голова кубанської делегації на відкритті пам’ятника І.*Котляревському* в *Полтаві* (1903). Чл. кубанського від-ня РУП (1900) і підпільної Укр. ради, один із засн. Укр. кредитового т-ва в *Харкові*. Від 1917 — чл. Кубанської військ. ради (згодом Кубанська крайова рада), Законодавчої ради. Вивів *Кубань* з церк. підпорядкування Ставропольської єпархії, заснував Кубанську єпархію. Один з ініціаторів створення *Кубанської Народної Республіки* і проголошення її конституції, прийняття резолюції про об’єднання Кубані й України на федеративних засадах (січ.—лют. 1918). Був чл. кубанської делегації до гетьмана П.*Скоропадського* (лип. 1918), яка уклала таємний договір про об’єднання Кубані й *Української Держави*. Займав у кубанському уряді посаду міністра внутр. справ (1919). Від 1920 — на еміграції. 1923 — дир. укр. шк. для інтернованих українців в м. Юзефов (Чехія), пізніше — проф. *Української господарської академії* в Подебрадах (Чехія), видавець час. «Кубанський край», автор численних статей, підручників і спогадів, які були видані *Українським науковим інститутом* у *Варшаві*.

П. у м. Прага (Чехія).

Літ.: *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані, т. 1. Прага, 1925; *Іванис В.* Стежками життя, кн. 1—4. Новий Ульм, 1958—62; *Його ж.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

БЕЗКРО́ВНИЙ Олексій Данилович (1785—09.11.1833) — військовик, генерал-майор, наказний отаман *Чорноморського козацького війська*. Отримав домашню освіту. 1800 вступив на військ. службу, 1803 за хоробрість у боях з горцями став сотенним осавулом. 24 жовт. 1808 отримав чин хорунжого. 1811 Б. як одного з хоробрих козаків було вибрано в лейбгвард. Чорномор. сотню, у складі якої він брав участь у боях з франц. військами влітку 1812, відзначившись у *Бородінській битві 1812*. Від груд. 1812 на чолі Чорномор. сотні брав участь у захопленні м. Юрбург (нині м. Юрбаркас, Литва), 8 і 9 трав. 1813 у битві під м. Баутцен (нині ФРН). У Битві народів під Лейпцигом 1813 Б. тяжко поранено, все ж він брав участь ще в 12 боях. 1816 йому надано чин штаб-ротмістра, 1817 — ротмістра. Указом від 27 жовт. переведено з лейб-гвардії в Чорномор. військо в чині підполковника. 20 квіт. 1818 присвоєно звання полковника. 1821 командував 9-м козац. полком. 1822 і 1823 брав участь у закубанських походах у загоні Власова. 16 трав. 1823 призначено команд. 3-го кінного полку, з яким до листоп. 1826 перебував на тер. Польщі. 27 верес. 1827 призначено отаманом Чорномор. козац. війська у битвах. Під час *російсько-турецької війни 1828—1829* очолював особливий Таманський загін. За хоробрість і розпорядливість у бою під Анапою (нині місто Краснодарського краю, РФ) присвоєно військ. звання ген.-майора і нагороджено орденом св. Георгія 4-го ст. Від ран Б. тяжко захворів і невдовзі помер.

Літ.: *Фелицын Е.Д.* Кошевые, войсковые и наказные атаманы бывшего Черноморского, Кавказского линейного и ныне Кубанского казачьего войска. В кн.: Кубанское казачье войско. Воронеж, 1888; *Петин С.* Собственный Его Императорского Величества конвой. СПб., 1899; *Короленко П.П.* К биографии генерал-майора Безкровного. «Кубанский сборник», 1904, т. 11; *Орлов П.* Кубанские казаки. Екатеринодар, 1908; *Кияшко И.И.* Кубанцы в войне 1812 г. «Кубанский сборник», 1913, т. 18; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910—13.

Є.Д. Петренко.

БЕ́ЗМІН — міра ваги і ручний прилад для зважування. На укр. землях у 14—18 ст. Б. зважували лій, сало, мед, прядиво, сіль тощо. Як міра ваги становив бл. двох *пудів* (32,76 кг).

Літ.: *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1976.

Н.О. Герасименко.

БЕЗМОНЕ́ТНИЙ ПЕРІ́ОД — доба в історії товарного обігу в Давній Русі. В давньорус. монетному карбуванні, ймовірно, була перерва: від поч. 11 ст. (припинення випуску *срібляників*) до 2-ї пол. 14 ст. (відновлення монетного вир-ва в пн.-рус. князівствах, а також *Києві*). Більшість нумізматів стверджують повну відсутність монетного обігу на сх.-слов'ян. землях у Б.п., хоча пд.-рус. скарби 12—13 ст. містять невелику кількість монет, а згадки писемних джерел 12—13 ст. про *куни* і векші (1/6 куни) з тер. як Пн., так і Пд. Русі не залишають сумнівів у тому, що йдеться про тогочасні карбовані монети. Однак без місцевого карбування і припливу монет зі Сх. (з 2-ї пол. 10 ст.) і Зх. (з поч. 12 ст.) обіг монет на Русі поволі згасав. Давньорус. ринок починаючи від серед. 11 ст. для Пд. і від 2-ї пол. 12 ст. для Пн. Русі дедалі більше відчував нестачу монети. У великих торгових угодах монети, очевидно, було замінено монетними *гривнями* (зливками срібла стандартної форми й ваги). Дискусійним залишається питання, що саме заступило монети в повсякденному обігу. Існують теорії шкіряних і хутряних грошей. Але шматочки шкіри з клеймом могли бути лише кредитними грішми, існування яких неможливе в сусп-вах того часу; неміцні ж шкурки хутряних звірів могли лише тимчасово замінювати монети, насамперед на великих міжнар. торгах (адже вони швидко витиралися при передаванні з рук у руки, втрачаючи товарний вигляд і цінність).

Можливо, у Б.п. поряд із гривнями й невеликою кількістю монет (маса яких в обігу невпинно зменшувалася) на ринку перебували й виконували роль розмінної монети срібний лом, а також різноманітні товаро-гроші: шиферні прясла, скляні намистини, мушлі-каурі, дрібні вироби з металу, що високо цінувались у суспільстві.

Літ.: *Бекетов И.П.* Краткое обозрение древних ходячих монет под названием кун, бывших в употреблении в России. «Труды и летописи Общества истории и древностей российских», 1883, т. 6; *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Котляр Н.Ф.* Еще раз о «безмонетном» периоде денежного обращения Древней Руси. «Вспомогательные исторические дисциплины», 1973, т. 5.

М.Ф. Котляр.

БЕЗПА́ЛИЙ Іван (р. н. невід. — поч. 1718) — наказний гетьман України (1658—59). Належав до козац. старшини *Уманського полку*. До обрання *гетьманом наказним* обіймав посаду *генерального судді*. В листоп. 1658 під м-ком *Варва козацькою радою* обмеженого складу, що була під контролем рос. підрозділів кн. Г.*Ромодановського*, обраний наказним гетьманом. Його ставка містилася у м. *Ромни*. Від весни 1659 разом з рос. військами, очолюваними князями О.Трубецьким, Г.Ромодановським, С.Пожарським, С.Львовим та Ф.Куракіним, взяв участь у бойових діях проти загонів І.*Виговського*, в т. ч. у взятті деяких укр. міст, облозі (трав.—лип. 1659) м. *Конотоп*. Після обрання на гетьманство Ю.*Хмельницького* Б. знову ген. суддя. На поч. 18 ст. став ченцем, згодом прийняв схиму.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, т. 2. СПб., 1863; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький. «ЗНТШ», 1904, т. 59, кн. 3; Там само, т. 60, кн. 4; *Величко С.В.* Літопис, т. 1. К., 1991; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. К., 1998.

В.В. Станіславський.

БЕЗПА́ЛКО Йосип Іванович (13. 05.1881—1950) — громад. і політ. діяч. Н. в м. *Чернівці* у бідній міщанській родині. Через політ. діяльність виключено з г-зії. 1899 заснував таємний гурток гімназійної та студентської молоді. 1901—02 редагував газ. «Буковина» — орган буковинської нац. орг-ції. 1903 розпочав пед. діяльність. Засн. одного з перших на *Буковині* т-в «*Січ*» і ред. учительського час. «Промінь» (1903). 1907—08 — крайовий секретар профспілок Буковини. 1907—14 засн. і голова крайової орг-ції *Української соціал-демократичної партії* на Буковині, 1908—14 ред. місц. парт. органу — газ. «Борба». 1915—16 — голова просвітньої комісії у таборі для укр. військовополонених (м. Раштатт, Німеччина). Листоп. 1918 — комісар м. Чернівці. Груд. 1918 — квіт. 1919 — чл. Укр. нац. ради Буковини, *Української національної ради ЗУНР*. Обрано до ЦК УСДРП. Міністр праці УНР в уряді Б.*Мартоса* (1919—20). 1920 емігрував до *Чехословаччини*, викладав нім. мову в *Українській господарській академії* в Подебрадах (Чехія). Автор наук. розвідок з історії укр.-нім. відносин. 1938 обрано головою *Українського січового союзу*. 1947 схоплений спецслужбами *СРСР*, доправлений до Рад. Союзу та репресований. Загинув у концтаборі (Казахстан).

Й.І. Безпалко.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України, т. 1. К., 1993.

Т.С. Осташко.

БЕЗПАРТІ́ЙНІ РОБІТНИ́ЧІ Й СЕЛЯ́НСЬКІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ — одна з найпоширеніших форм виявлення настроїв та залучення широких трудящих мас на бік більшовицького режиму впродовж 1-го 10-річчя його існування.

Перші безпарт. конф. почали проводитися: робітн. — наприкінці 1918 в *Москві*, сел. — восени 1919 в Ярославській губ. (Росія). Тематика та строки конф. визначалися ЦК РКП(б). На безпарт. конф. делегати обиралися на заг. зборах, сільс. сходах. Це значно обмежувало для режиму можливості маніпулювання складом конф. і давало змогу брати в них участь різним політ. силам.

В УСРР за прикладом РСФРР безпарт. конф. почали скликатися на поч. 1920. Найчастішими були сел. конф. Тільки 1920 на всіх рівнях їх відбулося 117. Розглядалися різноманітні питання, які найбільше цікавили селян. З метою підняття авторитету безпарт. конф. на них з доповідями часто виступали чл. РНК УСРР та ВУЦВК.

Селяни активно використовували той факт, що делегати обиралися на сільс. сходах, і прагнули посилати на конф. представників усіх прошарків. Особливу активність на цих сходах виявляли найзаможніші верстви, для яких виступи на конф. на поч. 1920-х рр. були чи не єдиною можливістю легально висловити свої

М.Д. Безручко.

вимоги. Незважаючи на протидію властей, склад делегатів поступово, але неухильно змінювався не на користь прихильників більшовицького режиму. Вже 1924 заможні селяни становили 10—15 % від заг. кількості делегатів. Тому дуже швидко такі конф. стали не стільки місцем для політ. обробки селян, як розраховував рад. уряд, скільки форумами, де селяни намагалися донести до властей своє ставлення до політики рад. влади щодо селян, як-то: непропорційне збільшення податкового тягаря, «ножиці цін» та ін. З серед. 1920-х рр. до екон. питань починають додаватися політ. Селяни вимагали поліпшення діяльності низового рад. апарату, ліквідації *комітетів незаможних селян*, відновлення діяльності сел. спілок. Остання вимога викликала особливе занепокоєння режиму, бо загрожувала самим його підвалинам. Поступово такі «антирадянські», на думку властей, вимоги звучали на конф. дедалі частіше. Вони свідчили про усвідомлення селянством своїх потреб та інтересів. Намагаючись не допустити подальшого їх викристалізування, держ. органи почали обмежувати коло питань, які виносилися на порядок денний, та дедалі рідше скликати конф., аж поки наприкінці 1920-х рр. вони зовсім перестали відбуватися.

Робітн. конф. набули широкого розмаху переважно з 1925, хоча програму їх роботи було затверджено політбюро ЦК РКП(б) ще 4 трав. 1921. Поступово робітн. конф. було замінено ін. формами, зокрема вироб. нарадами.

О.І. Ганжа.

БЕЗПРИТУ́ЛЬНІСТЬ ДИТЯ́ЧА на початку 20 ст. Б.д. (тобто таке становище неповнолітніх у суспві, коли вони живуть без піклування з боку дорослих про їхнє фізичне і психічне життя, матеріальні потреби та духовний розвиток) вперше набула в Україні ознак соціального лиха у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст.

У *Російській імперії* не існувало держ. системи піклування про безпритульників. Програма боротьби з Б.д., накреслена царським урядом на Всерос. нараді щодо догляду дитинства напередодні *Першої світової війни*, не виконувалася через брак коштів. Нечисленні держ. дитячі будинки були створені лише для немовлят. Дітей старшого віку доглядали недерж. благодійницькі орг-ції. Найбільшими серед них були Київ. т-во землеробських колоній, Черніг. т-во догляду, Харків. т-во денних притулків, Одес. т-во порятунку немовлят та ін. У їх віданні було 99 притулків, але вони не вважалися виховними й освіт. закладами. Працювали й денні заклади для безпритульних дітей (денні дитячі будинки, площадки), які утримувалися на кошти д-ви і громад. орг-цій.

Порушення сусп. зв'язків і екон. криза, що спричинилися війнами і революціями 1914—21 (див. *Перша світова війна, Лютнева революція 1917, Жовтнева революція 1917, українська революція 1917—1921, громадянська війна в Україні 1917—1921*), а пізніше *голодом 1921—1923*, призвели до катастрофічного зростання безпритульників в Україні — 2 млн осіб.

Рад. уряд створив держ. систему соціального захисту безпритульних дітей, яка передбачала їхнє виховання, освіту, професійну підготовку. Осн. орг. формою стали дитячі будинки (дошкільного й шкільного віку, для фізично неповноцінних і розумово відсталих дітей) і, зокрема, дитячі м-ка як комплекси різнотипних закладів. Уже наприкінці 1922 в Україні діяло 1511 дитячих будинків, 33 трудові колонії, 14 трудових комун, 9 дитячих м-чок, 22 будинки для підлітків, в яких виховувалося 170 тис. дітей.

Держ. програма боротьби з Б. д. передбачала передачу дитячих закладів на утримання труд. колективів, а окремих безпритульників — на виховання у родини. Тільки 1922 в родинах знайшли притулок 35 тис. дітей.

Протягом 1920—30-х рр. проблема Б. д. в УСРР була практично вирішена.

О.М. Мовчан.

БЕЗРУ́ЧКО Марко Данилович (31.10.1883—10.02.1944) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (жовт. 1920). Н. в м. Великий Токмак Таврійської губ. (нині м. *Токмак*). Закінчив Одес. піх. юнкерське уч-ще (1908), Імператорську військ. акад. (1914) у *Санкт-Петербурзі*. Учасник *Першої світової війни* — підполковник, нач. штабу 30-го артилер. корпусу Пд.-Зх. фронту. Один із засн. укр. армії, брав участь в українізації фронтових частин рос. армії. За *Української Держави* працював у Генштабі. Перейшов на бік *Директорії*, очолив оперативний від. Генштабу *Армії Української Народної Республіки*. Від квіт. 1919 — полковник, нач. штабу корпусу *Січових стрільців*, чл. Стрілецької ради, з січ. 1920 — командир 6-ї стрілец. д-зії Січових стрільців. Брав участь у *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920*. Після походу інтернований у табори в *Каліші*, згодом — у *Щипйорно*, там розпочав працювати над своїми спогадами. У берез. 1920 Б. і ген. О.*Удовиченко* сформували дві стрілец. д-зії. 7 трав. 1920 д-зія Б. разом із польс. армією зайняла Київ. Б. відзначився в обороні Замостя (нині м. Замосць, Польща). Верес.—листоп. 1920 — командував Середньою групою Армії УНР. Наприкінці 1920 очолював військ. місію і штаб Армії УНР у *Варшаві*. 1920—24 — військ. міністр і віце-міністр уряду УНР на еміграції у Польщі, чл. Вищої військ. ради УНР. 1931—35 — голова Укр. воєн.-істор. т-ва у Варшаві. З початком *Другої світової війни* активно підтримував *Організацію українських націоналістів*.

П. у м. Варшава.

Тв.: Січові стрільці в боротьбі за державність. В кн.: Історія січових стрільців. К., 1992.

О.Д. Бойко.

БЕЙ (бег, бек) — титул правителів або військ. начальників у *Османській імперії*, *Кримському ханстві* та ін. тюркських д-вах. У султанській Туреччині бейлербей — князь, гол. бей, бей над беями, гол. правитель цивільної адміністрації та військ. сил, якими він командував під час походів. У Крим. ханстві беї (кирим-беї, карачі) — гол. предводителі татар. родів чи племен. Очолювали *бейлики*. Найпершими були *Гиреї*, за ними йшли Ширинські, Мансурови, Аргинські, Баринські, Сиджутські (Сенжутські). Вони посідали найвищий щабель серед ін. васалів *хана*, вважалися нащадками перших завойовників Криму, обирали і затверджували хана, користувалися правом самостійно вирушати в походи й здійснювати грабіжницькі напади на непідвладні хану чи Туреччині землі, вступали в дипломатичні зносини з офіц. особами ін. країн, зокрема моск. князями. Беї трималися не як васали хана, а як його союзники, нерідко об'єднувалися в опозицію, якщо вбачали з боку останньої порушення своїх прав. У разі

підтримки з боку Осман. імперії опозиційні беї зміщували хана з престолу.

Літ.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 8—13. СПб., 1875; *Вишневский В.А.* Феодализм в Крымском ханстве. М., 1930.

В.В. Панашенко.

БЕЙ Василь (псевд.: Улас, Титар, Василенко, Василенко Улас; 1922 — трав. 1952) — публіцист, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Н. в с. Литвинів (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію в м. *Бережани*, 1939—41 — студент мед. ф-ту Львів. ун-ту. Провідник юнацтва *Організації українських націоналістів* Бережанської округи, 1941 учасник підстаршинської шк. ОУН(б) у *Поморянах.* 1941—42 в'язень нім. тюрем. 1942—44 обласний провідник юнацтва ОУН Тернопільщини. 1945—47 — крайовий референт пропаганди ОУН самостійників-державників (СД) Подільського краю, 1947—49 його крайовий провідник. 1949—52 кер. ОУН СД на Осередніх і Сх. укр. землях (ОСУЗ). Чл. Гол. проводу ОУН СД. Активний дописувач до підпільних газет і журналів. Автор праць «Як це насправді з допомогами російського народу» (1949), «До питання нашої політпропагандивної роботи у східньоукраїнському середовищі» (1952), «Перспективи розвитку національно-визвольної боротьби в Східній Україні» (1951—52) та ін. Нагороджений *Українською головною визвольною радою* Срібним Хрестом заслуги (1948). Заарештований МДБ (1951), невдовзі повернувся у підпілля й продовжив боротьбу. Загинув за невідомих обставин в с. Чернихів (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.)

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.Й. Стасюк.

БЕЙЛИ́К — земельне володіння патріархального родового об'єднання, удільне князівство на чолі з *беєм* у періоди родоплемінного ладу, *середньовіччя*, Нового часу на Бл. Сході, у Серед. Азії, Закавказзі, Пн. Африці, *Кримському ханстві.* Відповідник араб. емірату.

Система поділу тер. Крим. ханства на Б. була успадкована від *Золотої Орди.* Ханство поділялося на Б.: кримськотатар. родів Ширін, Барин, Аргин, Яшлав (Сулеш) та Седжет; ногайського роду Мансур (Мангит); половецького роду Кипчак. Частина Б. тут була утворена шляхом захоплення земель родовими військ. загонами (у 13 ст., до встановлення влади династії *Гіреїв*), ч. з'явилася як пожалування *ханів*.

Після утворення Крим. ханства беї стали васалами хана. У спец. привілеї хана фіксувалися права бейського роду на землю, його імунітети та васальні повинності. За умови припинення бейської династії чи зради бея Б. міг перейти хану. Бей обирався представниками роду і затверджувався ханом. Частина земель Б. входила до домену бейського роду, ч. виділялася в умовне землеволодіння за військ. службу бейським васалам — *мурзам*. Нас. окремого Б. складало окремі підрозділи нар. та феод. ополчень і регулярної армії. Б. мав часткову автономію у адм., суд. і фінансових справах.

Найбільшим за розміром був Б. роду Ширін. Він займав тер. Пн. та Сх. Криму — від м. Ор-Капи (нині *Армянськ*) на пн., м. Карасубазар (нині *Білогірськ*) на зх. і до м. Боспор (нині *Керч*) на сх., з адм. центром у м. Солхат (нині *Старий Крим*). Центр. органом управління Б. роду Ширін був диван.

Значними були також Б. родів Аргин, Яшлав, Мансур, Барин.

Б. роду Аргин обіймав ч. Пд. Криму від м. *Кафа* до м. Солдайя (нині *Судак*). Б. роду Яшлав займав ч. Пд.-Зх. Криму між річками Кача та Альма. Б. роду Мансур з'явився у 17 ст. і охоплював Зх. Крим від м. *Саки* до м. Ак-Мечеть (нині смт *Чорноморське*), з центром у останньому.

Б. роду Барин знаходився у Пн. Криму між м. Ак-Шеїх (нині смт Роздольне) та м. Айбар (нині с. Войкове Первомайського р-ну).

Літ.: *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII ст. СПб., 1887; *Лашков Ф.* Исторические очерки крымско-татарского землевладения. Симферополь, 1897; *Кримський А.* Студії з Криму. К., 1930; *Сыроечковский В.* Мухаммед-Гирей и его вассалы. «Ученые записки Московского государственного университета», 1940, вып. 61; *Manz B.F.* The Clans of the Crimean Khanate: 1466—1532. «Harvard Ukrainian Studies», 1978, vol. 2, N 3.

О.В. Кресін.

БЕ́ЙЛІС Вольф Менделевич (24.03.1923—15.02.2001) — арабіст, джерелознавець. Д-р істор. н. (1975), проф. (1978). Н. в м. *Васильків* у родині службовців. 1940—41, 1946—50 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 1941 — солдат, 1942—46 — офіцер Червоної армії (від 1946 — *Радянська армія*); 1950—64 — вчитель, завуч, дир. СШ № 1 м. *Чорнобиль.* З 1964 — в Луганському пед. ін-ті: викл., з 1970 — доц., з 1978 — проф., 1978—89 — зав. каф-ри заг. історії. Аспірантуру закінчив у секторі феодалізму Ін-ту історії АН СРСР. Канд. дис. «Твори ал-Масуді як джерело з історії Східної Європи 10 ст.» захистив під кер-вом рад. сходознавця-медієвіста, проф. Б. Заходера в Ін-ті народів Азії АН СРСР. Докторську дис. «Твори Мас'уд ібн Намдара як джерело з історії Аррана і Шірвана початку 12 ст. і пам'ятник середньовічної арабської літератури» захистив у від-ні усп. наук АН Азерб. РСР. Автор понад 100 наук. праць. Нагороджений 2-ма орденами та 9-ма медалями *СРСР*, пам'ятним знаком «50 років визволення України».

П. у м. *Луганськ.*

Тв.: Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисл. и указатели В.М.Бейлиса. М., 1970; Ал-Идриси о Восточном Причерноморье и Юго-Восточной окраине русских земель. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1982 г. М., 1984; Политические мотивы в творчестве поэта ал-Газзи (1049—1129). В кн.: Письменные памятники Востока: Историко-филологические исследования. 1976—1977 гг. М., 1984; Представление о цивилизациях древности в системе исторических знаний ал-Йакуби и ал-Масуди. В кн.: Ислам и проблемы цивилизационных взаимодействий. М., 1994; К анализу источников для биографии Абу Исмаила ал-Хусайна ат-Тугра'н. В кн.: Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. М., 1994.

Літ.: *Милибанд С.Д.* Биобиблиографический словарь советских востоковедов. М., 1975; Список основных научных трудов доктора исторических наук, профессора В.М.Бейлиса. «Народы Азии и Африки», 1984, № 5.

В.М. Даниленко.

БЕ́ЙЛІСА СПРА́ВА — судовий процес, організований 1913 у *Києві* над євреєм Менделем Бейлісом (н. 1874 у Києві — п. 1934 поблизу Нью-Йорка, США), прикажчиком цегляного з-ду київ. передмістя, звинуваченим у вбивстві укр. хлопчика А.Ющинського. Інспірована рос. чорносотенни-

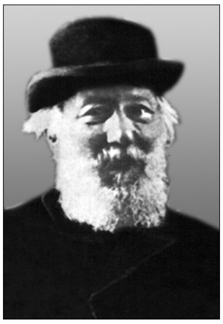

М.М. Бекетов.

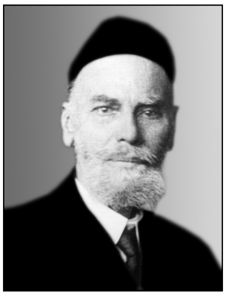

О.М. Бекетов.

ми орг-ціями (див. «*Чорна сотня*») в Україні, Б.с. мала на меті підбурити українців до антисемітських акцій. Час її появи не був випадковим. 9 лют. 1911 III Держ. дума почала обговорювати законопроекти про скасування меж єврейс. осілості. Це викликало обурення і занепокоєння антисемітськи налаштованих монархістських партій і чорносотенних орг-цій, які всі сили кинули проти цього проекту. Вичерпавши звичні на той час антисемітські гасла, вони вдалися до реанімації висунутого проти євреїв ще у середньовіччі звинувачення, що нібито через вимоги свого віровчення євреї використовують для реліг.-обрядових, «ритуальних» цілей християн. кров. Це звинувачення треба було довести на якійсь конкретній справі. Саме в цей час поліція розслідувала вбивство А.Ющинського, труп якого було знайдено на околиці Києва, поблизу з-ду, де працював М.Бейліс. Уже в берез. 1911 київ. чорносотенці висунули версію про ритуальний характер убивства хлопчика. Влада підтримала цю версію. Залучений до слідства експерт, відомий київ. психіатр І.Сікорський, погодився дати відповідь на питання прокуратури, чи можливо на підставі аналізу трупа убитого визначити національність убивці. Сікорський заявив, що вбивцями хлопчика є євреї. З богословською експертизою виступав ксьондз І.Пранайтіс, який тенденційно підібраними з єврейс. книг уривками текстів «доводив» невгамовну ненависть євреїв до іновірців і насамперед до християн. Отже, залишилося тільки підшукати для процесу його гол. героя — вбивцю-єврея. Не зупинив процесу і той факт, що жандармській поліції, яка паралельно з прокуратурою вела розслідування, були вже відомі справжні вбивці — київ. бандитка Віра Чеберяк зі своїми спільниками. За вказівкою Мін-ва юстиції вбивці були звільнені від суду. Натомість 12 лип. 1911 заарештовано М.Бейліса. Чорносотенна преса розгорнула шалену антисемітську агітацію, закликаючи до єврейс. погромів. На підтримку Бейліса піднялася передова укр. і рос. інтелігенція. У Франції на його захист виступив франц. письменник А.Франс. В.*Короленко* написав відкритого листа в газ. «Речь» (30 листоп. 1911) під назвою «К русскому обществу. По поводу кровавого навета на евреев», під яким підписались А.Андреєв, О.Блок, О.*Купрін*, Д.Мережковський, О.М.Толстой, В.*Вернадський,* М.*Туган-Барановський*. М.Бейліс провів під слідством 2 роки. Чорносотенці були безсилі переконати присяжних у причетності Бейліса до ритуального вбивства. Кращі адвокати представляли інтереси Бейліса на суді: О.Грузенберг, О.Зарудний, М.Карабчевський, Д.Григорович-Барський, В.Маклаков. «Доводи» І.Сікорського та І.Пранайтіса розбили психіатр В.Бехтєрєв, семітолог П.Коковцев, проф. Київ. духовної академії священик О.Глаголєв, моск. раввін Я.Мазе. 30 жовт. 1914 суд присяжних, складений переважно з простого укр. люду, виправдав М.Бейліса. 1926 у Нью-Йорку вийшли мемуари Бейліса «Історія моїх страждань».

Літ.: Дело Бейлиса. Стенограммы, т. 1—3. К., 1913; *Тагер А.* Царская Россия и дело Бейлиса. В кн.: *Короленко В.Г.* Собрание сочинений, т. 9. М., 1955; *Милибанд С. Д.* Биобиблиографический словарь советских востоковедов. М., 1975; *Прицак О.* Без сходознавства. «Східний світ», 1993, № 1; Справа Бейліса: Погляд із сьогодення. В кн.: Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу в справі Бейліса (Київ, 28—29 жовт. 1993). К., 1994.

П.В. Голобуцький.

БЕКЕ́ТОВ Микола Миколайович (13(01).01.1827—13.12(30.11).1911) — вчений, педагог, основоположник фіз.-хім. наук. школи. Голова Харків. від-ня Рос. тех. т-ва (1880), голова Рос. хім. т-ва, дійсний чл. Петерб. АН (1886). Батько О.*Бекетова.* Н. в с. Алфер'євка (Нова Бекетовка, нині село Пензенської обл., РФ) в родині мор. офіцера М.Бекетова. З 1844 навч. в Петерб. ун-ті (до 3-го курсу). Закінчив Казанський ун-т (1849). Магістерський ступінь здобув у Петерб. ун-ті 1854 (дис. виконав у хім. лабораторії Медико-хірургічної акад. 1853). З 1855 — ад'юнкт хімії у Харків. ун-ті (від 1859 — проф.). 1858 відбув у наук. відрядження за кордон. 1859 виступав на засіданні Паризького хімічного т-ва. 1860 одружився з Оленою Мільгоф (у них було п'ятеро дітей).

Автор низки відкриттів, у т. ч. тих, що стали підгрунтям алюмінотермії. 1864 заснував фіз.-хім. від-ня Харків. ун-ту (проіснувало до 1884, останній випуск — 1888), де, крім лекцій, налагодив практичні заняття. 1865 опублікував докторську дис. Брав участь у місц. т-вах поширення грамотності в народі та підтримки нужденних студентів.

1868 Б. обраний проф. хімії Новорос. ун-ту (Одеса), але на прохання колег залишався у *Харкові.* Від 1869 друкувався в час. «Журнал Русского химического общества». 29 груд. 1880 (ст. ст.) йому була присуджена Ломоносовська премія Петерб. АН.

З 1887 — знов у Санкт-Петербурзі, провадив дослідження в академічній хім. лабораторії, викладав хімію на Вищих жін. курсах, а також майбутньому імп. *Миколі ІІ.* Крім того, 1890 читав лекції у Моск. ун-ті.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: В память 50-летия ученой деятельности Николая Николаевича Бекетова. Х., 1904; Памяти Николая Николаевича Бекетова. СПб., 1913; *Турченко Я.И.* Николай Николаевич Бекетов. М., 1954.

П.Г. Усенко.

БЕКЕ́ТОВ Олексій Миколайович (19.11.1862—23.11.1941) — архітектор, педагог. Син М.*Бекетова.* Н. в м. *Харків.* Закінчив 1-ше реальне уч-ще в Харкові. 1881—88 навч. в петерб. Акад. мист-в. За дипломний проект курортного залу на березі моря одержав велику золоту медаль і звання класного худож. 1-го ст. 1889 вернувся до Харкова, де розпочав професійну діяльність. 1894 одержав звання акад. арх-ри за програму на проект б-ки з галереєю видатних людей і музеєм нумізматики. Від 1896 обіймав посаду проф. Харків. технологічного ін-ту. Використовував худож. засоби й прийоми ренесансу (див. *Відродження*), *бароко,* мусульманського зодчества, модерну, *класицизму,* ампіру, моск. зодчества 16—17 ст. і укр. нар. мист-ва. В його майстернях сформувався талант творця укр. архіт. стилю В.*Кричевського.*

Творча спадщина архіт. Б. тільки в Харкові налічує понад 50 осн. споруд. За його проектами будувалися споруди адм. й навч. установ, особняки в Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*), *Сімферополі*, *Алушті*, *Лубнах*, *Києві*, Новочеркаську, Ростові-на-Дону (обидва останні нині міста в РФ) та ін. містах України й Росії. Писав і друкував статті у місц. пресі й столичних часописах з фахових питань.

Як худож.-аквареліст виконав низку пейзажів Криму і творів за архіт. мотивами.

П. у м. Харків.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століття: Біографічний довідник. К., 1999.

Р.І. Бондаренко.

БЕ́КМАН Яків Миколайович (05.10(23.09).1836—18(06).10.1863) — революц. діяч, журналіст. Н. в м. *Зіньків* у родині дрібної шляхти. Серед. освіту здобував у *Полтаві* в кадетському корпусі та в г-зії, яку закінчив 1855. Навч. у Харків. ун-ті. Один із засн. місц. революц. демократ. гуртка (1856). За організацію студентських заворушень 1858 виключений з ун-ту. Вільний слухач Київ. ун-ту 1859. Брав участь у створенні *недільних шкіл*, підтримував П.*Павлова.* З 2-ї пол. 1859 — співробітник газ. «*Киевский телеграф*», виступав із політ. оглядами.

У лют. 1860 заарештований. Від 18(06) берез. до 6 лип.(24 черв.) того ж року — в'язень *Петропавловської фортеці*, після чого — на засланні у Вологодській губ. Восени 1862 повернутий до Петропавловської фортеці, звинувачений у «малоросійській пропаганді». 12 січ. 1863 (31 груд. 1862) адміністративно висланий до м. Самара (нині місто РФ).

П. у Самарській губ.

Літ.: *Козьмин Б.П.* Харьковские заговорщики 1856—1858 годов. Х., 1930; *Таубин Р.А.* Я.Н. Бекман и харьковско-киевское тайное общество. В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1963; *Марахов Г.І.* Т.Г. Шевченко в колі сучасників. К., 1976;*Варварцев Н.Н.* Проблемы итальянской революции на страницах «Киевского телеграфа» (вторая половина 1859 — начало 1860 г.). В кн.: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. К., 1990; *Varvartsev M.* Il democratico ucraino Jaciv Becman e la «questione italiana» nella metà del secolo XIX. «Rassegna storica del Risorgimento», 1995, № 1.

П.Г. Усенко.

БЕ́ЛА IV (1206—1270) — король Угорщини (1235—70) з династії *Арпадів.* Продовжував політику батька та співправителя — короля *Андраша II* проти намагань *Данила Галицького* об'єднати *Галицьке князівство* й *Волинське князівство.* Підтримував противника Данила *Ростислава Михайловича*, який одружився з дочкою Б. IV. Після *монголо-татарської навали* та поразки у *Ярославській битві 1245* Б. IV уклав союз із Данилом, скріплений шлюбом старшого сина Данила — *Лева Даниловича* і доньки Б. IV — Констанції. Б. IV намагався використати допомогу ін. сина Данила — *Романа Даниловича* в боротьбі за австрійс. спадщину династії Бабенсбергів. Намагання Данила залучити Б. IV до спільної боротьби з *Золотою Ордою* закінчилися безрезультатно. В добу правління Б. IV 1238 до Угорщини переселилася половецька орда хана *Котяна Сутойовича.*

А.Г. Плахонін.

Бела IV.

БЕЛЕНКО́ВИЧ Олександр Михайлович (11.04(30.03).1893—15.12.1937) — рад. військ. діяч. Н. в м. *Харків.* Чл. РСДРП – ВКП(б) з 1917. У листоп. 1917 — нач. штабу *Червоної гвардії* Харкова, від груд. — комендант штабу військ РСЧА (див. *Радянська армія*), які вели бої проти *Української Центральної Ради.* Впродовж 1918—20 командував частинами Червоної армії, у т. ч. Центр. групи військ Укр. фронту, Окремої бригади, керував бойовою дільницею Харків. військ. округу. Брав участь у боях проти австро-німецьких військ, *Армії Української Народної Республіки*, денікінців, у *польсько-радянській війні 1920.* Надалі обіймав керівні посади в Червоній армії, працював в авіац. пром-сті. Репресований. Страчений.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1987.

Л.В. Гриневич.

БЕЛЕ́ЦЬ — місц. міра об'єму та місткості. У джерелах зафіксовано її застосування на *Волині* в 16 ст.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

БЕЛЗ — місто Сокальського р-ну Львів. обл. Розташов. на р. Солокія (ліва прит. Зх. Бугу, бас. Вісли). Залізнична ст. Нас. 2,5 тис. осіб (1998). Перша згадка про Б. у писемних джерелах датується 1030 (див. *Белзька земля*). У 12—13 ст. Б. — центр *Белзького князівства*, в 15—18 ст. — центр *Белзького воєводства.* 1388 захоплений Польщею. 1509 отримав *магдебурзьке право.* На поч. 16 ст. сформувався як ремісничий і торг. центр. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належав Польщі. У верес. 1939 окуповано нім. військами. У лип. 1944 визволений військами 1-го Укр. фронту. За угодою між *СРСР* і Польщею від 16 серп. 1945 відійшов до Польщі. На основі договору між цими країнами від 15 лют. 1951 передано до складу УРСР. З 1951 — місто. 1951—62 — центр Забузького р-ну.

Пам'ятки: городище (10—14 ст.), могильник (11—13 ст.), поселення (11— 13 ст.), монастирище і монастирське кладовище (11—13 ст.), церква (дерев'яна, 17 ст.), костьол домініканців (16—18 ст.), башта (1606), пам'ятник на пошанування 950-річчя першої літописної згадки про місто.

Ю.З. Данилюк.

БЕ́ЛЗЬКА ЗЕМЛЯ́ — територіальне утворення у Побужжі (тер. бас Зх. Бугу). Була важливим територіальним компонентом формування *Волинської землі.* Склалася наприкінці 10 — поч. 11 ст. навколо м. *Белз*, відбитого 1030 у Польщі *Ярославом Мудрим* і введеного до складу Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*). Тер. Б. з. важко окреслити. З літопису відомо, що найпівнічнішим її містом був Всеволож, найпівденнішим — *Бужськ.* У 2-й пол. 12—13 ст. Б. з. була удільним князівством, яке відокремилося за *Мстислава Ізяславича* наприкінці 1160 з Володимиро-Волин. князівства, дісталось його 3-му синові Всеволоду Мстиславичу. По смерті Всеволода (1195) Б. з. розділено між його синами на власне *Белзьке князівство,* де княжити став старший син *Олександр Всеволодич*, і *Червенське князівство*, де сів молодший — Всеволод. Після кончини останнього (бл. 1214) Червенське князівство було приєднано Олександром до Белзького. Протягом 1-ї третини 13 ст. Олександр Всеволодич прагнув об'єднати під своєю владою Волин. землю, але зазнав поразки у боротьбі з *Данилом Галицьким* (1234), після чого Белзьке князівство приєднано до *Галицько-Волинського князівства.* По смерті Данила (1264) Галицько-Волин. князівство розпалось і Белзьке князівство відновилося. З *Галицько-Волинського літопису* відомо, що 1288 ним володів син Данила — *Лев Данилович.*

М.Ф. Котляр.

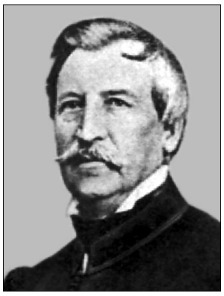

А. Бе(є)льовський.

БЕ́ЛЗЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адм.-тер. одиниця у складі *Корони Польської* (з 1569 — *Речі Посполитої*). Ств. 1462, коли тер. колиш. *Белзького князівства* було приєднано до Польщі. Займало регіон Серед. Побужжя (тер. бас. Зх. Бугу). Б. в. було найменшим за площею на укр. землях, які опинилися у складі Польс. королівства, і займало передостаннє місце за чисельністю нас. Його тер. становила бл. 8900 км^2. Складалося з повітів: Белзького (більший за три ін., разом узяті), Бузького, Городельського і Грабовецького. У 18 ст. існував ще Любачівський пов. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) більша його частина відійшла до Австрії, у складі Польс. д-ви залишилася невелика тер. із м. Дубенка (нині с. Дубинки Мостиського р-ну Львів. обл.) та прилеглими селами, яка й надалі називалася Б. в. Остаточно ліквідовано 1793. У Б. в. переважали малі міста. Воєводство було високорозвинутим регіоном, з 16 ст. у ньому розпочалося товарне вир-во зерна, що спричинило посилення визиску селянства, встановлення чотириденної *панщини* і загострення соціальних суперечностей. Велике значення для екон. розвитку регіону мала судноплавна р. Зх. Буг, яка була важливою торг. артерією. У 16—17 ст. Б. в. спустошували періодичні турец.-татар. наскоки, проте від них воно страждало менше, ніж ін. укр. землі. У жовт. — на поч. груд. 1648 тер. Б. в. перебувала під контролем військ Б. *Хмельницького* (окрім м. *Белз* і кляштора *бернардинців* у м. *Сокаль*). На чолі з Д.Виговським (див. *Виговські*) козаки вдруге були у Белзщині в жовт.— листоп. 1655.

Літ.: *Коструба Т.* Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 р. Нью-Йорк—Торонто, 1989; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993.

Я.Б. Книш.

БЕ́ЛЗЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — тер.-держ. утворення, що склалось у 2-й пол. 12 ст. на тер. Серед. Побужжя (тер. бас. Зх. Бугу) навколо м. *Белз.* Першим белзьким кн. був Всеволод Мстиславич (1170—95), який після смерті свого брата Святослава Мстиславича зумів приєднати до князівства *Червенське князівство.* Його син *Олександр Всеволодич* (1195—1210, 1215—34 з перервою) був осн. супротивником *Романовичів* у боротьбі за *Волинь.* Упродовж короткого проміжку часу Белзом володів *Василько Романович.* У 1-й третині 13 ст. цей уділ не раз зазнавав спустошень від князівських міжусобиць. Після полонення Олександра 1234 *Данилом Галицьким* Б. к. було остаточно приєднане до *Галицько-Волинського князівства.* Після смерті (1340) останнього галицько-волин. кн. *Юрія II* Болеслава *Белзька земля* стала об'єктом боротьби між Польщею і Литвою, а пізніше — й Угорщиною. Спочатку її захопили литовці, 1349—50 нею володіли поляки. На поч. 50-х рр. 14 ст. тут утвердився *Юрій Наримунтович*, який володів і Холмом (нині Хелм, Польща). Після чергового військ. зіткнення з *Казимиром III* Великим 1366 він потрапив у васальну залежність від Польщі, у якій перебував до 1370. Тільки 1377 об'єднане угорсько-польс. військо, очолене королем Лайошем Великим (Угорщини 1342—82, Польщі під іменем Людовик I Великий з 1370), примусило Юрія остаточно відмовитися від цього уділу. 1388 король Владислав II *Ягайло* віддав Б. к. своїм васалам — західномазовецькій гілці *Пястів.* Земовит IV (1388—1426) роздавав землі мазовецькій шляхті, на ній засновувалися катол. костьоли, запроваджувався польс. адм.-правовий устрій. Така політика викликала незадоволення укр. нас., що вилилося у повстання 1431, яке придушували значні військ. сили. Припинення династії західномазовецьких Пястів 1462 спричинило входження Б. к. безпосередньо до *Корони Польської* і перетворення його на *Белзьке воєводство.*

Літ.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999.

Я.Б. Книш.

«БЕЛЛІ́НО-ФЕ́НДЕРІХ» — пайове т-во, що виникло 1873 з метою розширення вир-ва на заснованому 1860 в *Одесі* мех., чавуноливарному та суднобудівному з-ді, одному з найбільших за розмірами підпр-в відповідного профілю у тогочасній Україні. Правління, до складу якого входили Г.Коммерель, Г.Ган та І.Кун, також містилося в Одесі. Крім з-ду, т-ву належав Одес. еллінг для піднімання кораблів на ремонт, збудований на кошти правління на землі, одержаній у концесію від царського уряду *Російської імперії.* Осн. капітал т-ва — 600 тис. руб. Т-во виконувало роботи на замовлення Мор. мін-ва, приватних осіб та організацій, виготовляло широкий асортимент металовиробів, машин та механізмів, пром. устаткування, землеробських, агрономічних та с.-г. знарядь праці.

Діяльність т-ва активно сприяла становленню вироб. традицій укр. важкої індустрії.

Літ.: Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. СПб., 1905; Акционерно-паевые предприятия России. Пг., 1915.

О.М. Машкін.

БЕЛЬКЕ́ВИЧ Сильвестр (світське ім'я та по батькові — Степан Андрійович; р. н. невід. — 1567) — київ. правосл. митрополит (1555—67). Шляхтич за походженням. До отримання митрополії був королів. віленським скарбником і мечником. За заслуги перед польс. королів. двором 1551 отримав привілей на митрополію ще за життя попереднього митрополита, проте «нареченним» митрополитом проголошений лише 1556. У цьому ж році прийняв постриг під ім'ям Сильвестра. Є відомості про скликання Б. 1565 церк. собору у Вільно (нині м. *Вільнюс*), для вирішення питань протидії поширенню *протестантизму* та виправлення внутрішньоцерк. негараздів.

Літ.: *Макарий (Булгаков).* История русской церкви, т. 9. СПб., 1888; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1. К., 1994; *Євгеній, митрополит (Болховитинов).* Вибрані праці з історії Києва. К., 1995.

Н.А. Головата.

БЕ(Є)ЛЬО́ВСЬКИЙ (Bielowski) **Август** (27.03.1806—12.10.1876) — польс. історик і археограф, поет, перекладач. Н. в с. Креховичі Долинського пов. (нині село Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї службовця. Вчився в школі (м. Станіслав, нині *Івано-Франківськ*), у греко-катол. г-зії оо. Василіан в *Бучачі*, 1828 вступив до Львів. ун-ту (вивчав філософію і право). Брав участь у *польському повстанні 1830—1831,* потім вернувся в ун-т; 1834—36 ув'язнений австрійс. властями за участь в таємній орг-ції «Союз друзів народу». Закінчив навчання в ун-ті та

в Торг. акад. Здійснив перший в Польщі повний пер. «*Слова о полку Ігоревім*» (віршований і прозовий) із власними поясненнями («Похід Ігоря на половців», 1833). 1838 разом із Л.Семенським видав зб. «Думки», де вмістив свої переспіви укр. нар. дум («Русалка», «Довбуш», «Сава» та ін.). У літ. альманасі «Зеновія» опублікував «Пісню про Генріха Побожного» (1839), написану під впливом «Слова о полку Ігоревім». Перекладав тв. Ф.Шіллера, Й.В.Гете, укр. та сербські нар. пісні. Після 1840 займався наук. дослідженнями. Від 1845 працював у Нац. ін-ті ім. Оссолінських, 1850 (формально 1869) став його дир.; з 1862 — ред. органу Ін-ту «Бібліотека Оссолінських» (див. *Оссолінеум*). У зв'язку зі своєю історико-видавничою працею 1847—57 подорожував, працюючи в б-ках Польщі, Австрії, Німеччини, а також *Санкт-Петербурга* і *Москви*. Підтримував дружні та наук. стосунки з І.*Вагилевичем*; у черв. 1858 у Львові познайомився з Я.*Головацьким* та П.*Кулішем*. Разом із Вагилевичем видав оригінальний текст т. зв. Літопису Нестора з пер. польс. мовою та з поясненнями (Львів, 1864). 1864—76 упорядкував і видав 3-томну зб. польс. істор. хронік та ін. документів «Monumenta Poloniae historica» («Історичні пам'ятки Польщі»), що містить важливі матеріали для вивчення історії України; досліджував історію *бойків*, *гуцулів*; опублікував матеріали з історії руху *опришків* («Покуття», 1857). За істор. дослідження ряд академій і наук. т-в обрали Б. своїм чл. (зокрема, Петерб. АН).

П. у м. Львів.

Тв.: Wstep krytyczny do dziejów Polski. 1850; Pokucie. В кн.: Czas: Dodatek miesieczny, t. 6. Kraków, 1857.

Літ.: *Кордуба М.* Зв'язки В.Антоновича з Галичиною. «Україна», 1928, № 5 (30); *Грушевський М.С.* Щоденник (1888—1894 рр.). К., 1997; *Кічак І.* Перший польський переклад «Слова». «Визвольний шлях», 1997, № 8; *Крюков А., Томин Ю.* Давній Галич і Галичина в польських дослідженнях XIX — поч. XX ст. В кн.: Галич і галицька земля в державотворчих процесах України. Івано-Франківськ—Галич. 1998.

Г.П. Герасимова.

БÉЛЯ (одиниця виміру) — пакунок різних товарів, залежно від їх виду, розміру: а) сукна 10 *поставів*; б) паперу 10 риз; в) полотна 60 поставів.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

БЕНАРДÓС Микола Миколайович (08.07(26.06).1842—21(08).09. 1905) — винахідник. Н. в с. Бенардосівка Єлизаветградського пов. Херсон. губ. (нині с. Мостове Братського р-ну Миколаїв. обл.). 1862—66 навч. на мед. ф-ті Київ. ун-ту, 1866—67 — у Петровській землеробській і лісовій акад. у *Москві* (нині Тімірязєвська с.-г. акад.). 1867 їздив до Парижа (Франція). Жив у Костромській губ., від 1884 — у *Санкт-Петербурзі*. 1898 переїхав до *Фастова*. Осн. напрями винахідницької діяльності — електротехніка, електрозварювання. 1881 винайшов дугове електрозварювання металів і заклав основи перспективних напрямів у розвитку зварювальної технології. Розробив усі типи сучасних зварних з'єднань; оригінальні вугільні та вугільно-металеві електроди різної форми; точкове контактне зварювання. Запровадив механізацію і автоматизацію зварювальних процесів. Висловив ідею зварювання в газовому струмені й під флюсом. Здійснив різання металів під водою. Автор багатьох технологічних і конструкторських рішень у галузі дугового електрозварювання, різання і наплавлення; численних винаходів у галузях залізничного й водного транспорту, енергетики, військ. справи, сільс. госп-ва, акумуляторобудування, побутової техніки.

П. у м. Фастів.

Літ.: *Чеканов А.А.* Николай Николаевич Бенардос. М., 1983.

Л.О. Гаврилюк.

«БЕНДÉРСЬКА КОМÍСІЯ» 1709— 1) суд. процес з розподілу майна щойно померлого гетьмана І.*Мазепи*, що проводився комісією, призначеною швед. королем *Карлом XII* 28—30 листоп. у м. Бендери (на той час — безпосереднє володіння *Османської імперії*; нині — місто в Молдові; поблизу Бендер після поразки в *Полтавській битві 1709* був розташов. швед. військ. табір — бл. 300 осіб), між племінником гетьмана А.*Войнаровським* та частиною *козацької старшини* й *Війська Запорозького* (див. *Мазепинська еміграція*), а також 2) комплекс документів (нині — пам'яток укр. політ. та правової думки), пов'язаних з цією справою. Документи «Б.к.» знайдені М.*Возняком* у Польс. нар. б-ці (м. *Варшава*). Козац. старшина Гетьманщини (на чолі з ген. обозним І.*Ломиковським*) та *Кіш Запорозької Січі* (на чолі з кошовим отаманом К.*Гордієнком*) у суперечці щодо спадщини І.Мазепи звернулися за посередництвом до Карла XII. Швед. королю було направлено трактат — «Покірний меморіал Запорозького Війська до Святого Королівського Маєстату Швеції» від 7 жовт. (26 верес.) 1709. У документі старшина заперечувала легітимність правління гетьмана І.*Скоропадського* і проголосила себе тимчасовим вищим представницьким органом Війська Запорозького на час безгетьманства. У трактаті викладено також положення угоди, яку новообраний гетьман мав укласти із швед. королем. За цією угодою Швеція мала взяти на себе зобов'язання вести війну з Рос. д-вою до повного звільнення укр. земель (у кордонах, визначених *Зборівським договором Криму з Польщею 1649*), а після звільнення України гарантувати останній незалежність та територіальну цілісність. Старшина наполягала на необхідності укладення Швецією союзного договору з Осман. імперією та гарантування у ньому інтересів Війська Запорозького. Питання про гетьман. майнову спадщину викликало появу ще трьох документів: «Відповіді на витяг із меморіалу Запорозького Війська» А.Войнаровського (22—25 жовт.), «Відповіді Запорозького Війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту Покірного меморіалу цього ж Війська до Святого Королівського Маєстату» (25—30 жовт.) та «Репліки на відповідь старшини Запорозького Війська» А.Войнаровського (30 жовт. — 9 листоп.). Ці документи й стали предметом розгляду суд. процесу, що проводився призначеними для цього Карлом XII швед. офіцерами. У «Меморіалі» старшина проголошувала демократ. політ. устрій Війська Запорозького, засудила авторитарні тенденції у правлінні І.Мазепи. На думку старшини, гетьман є виборною посадовою особою; обирає гетьмана козац. старшина; на час безгетьманства *генеральна старшина* перебирає на себе гетьман. повноваження та організовує вибори; влада гетьмана істотно обмежена старшинською радою; під контролем старшини

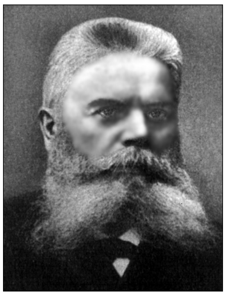

М.М. Бенардос.

Бенедикт XV.

перебувають витрати з держ. скарбу (відділеного від приватного гетьман.), з посадових осіб гетьман призначає тільки ген. старшину; усі ін. посади є виборними; у виборах на посади беруть участь усі козаки.

Під час «Б.к.» виникла суперечка: чи правомочний Кіш Запороз. Січі бути стороною у процесі про гетьман. майно. А.Войнаровський визначив *Вольності Війська Запорозького низового* як цілком окремий політ. організм, що не підлягає владі гетьмана. Старшина вказувала на істор. зв'язок *Запорозької Січі* з Гетьманщиною. На основі доповіді «Б.к.» Карл XII визнав право на спадщину І.Мазепи за А.Войнаровським. Правотворчість, що була зреалізована в документах, які розглядалися «Б.к.», стала важливим етапом у розвитку укр. політ. та правової думки, сприяла ревізії основ д-ви і права Гетьманщини, була однією з гол. передумов появи *«Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710.*

Літ.: *Молчановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. «Киевская старина», 1903, № 1; *Колесса Ф.* Матеріали до історії козаччини з 1709—1721 рр., зібрані в Шведськім Державнім Архіві в Штокгольмі. «Діло», 1910, ч. 33—40 (23 лют.); *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. «Український археографічний збірник», 1930, т. 3; *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. В кн.: Мазепа: Збірник, ч. 1; *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 року. В кн.: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К., 1992; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Кресін О.* «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині. «Держава і право», 1999, вип. 3; *Його ж.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. К., 2002.

О.В. Кресін.

БЕНДЕ́РСЬКА КОНСТИТУ́ЦІЯ 1710 (Конституція Пилипа Орлика) — документ під назвою «*Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» 1710*, укладений на договірній основі 16(05) квіт. 1710 між гетьманом П.*Орликом* та козац. старшиною у м. Бендери (нині Молдова).

Т.В.Чухліб.

БЕНЕ́ВСЬКИЙ (Беньовський) **Станіслав Казимир** (1620—1676) — черніг. воєвода, польс. дипломат. Був прихильником порозуміння з Укр. козац. д-вою на основі визнання за нею автономії у складі *Речі Посполитої.* Мав гнучкий розум, умів іти на компроміси й майстерно інтригувати. 1657—60 очолював польс. делегації на переговорах із Б.*Хмельницьким,* І.*Виговським* та Ю.*Хмельницьким.* Відіграв важливу роль у підготовці й підписанні *Гадяцького договору 1658.* Сприяв формуванню серед укр. політ. еліти угруповання польської орієнтації.

Літ.: *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. «ЗНТШ», 1909, т. 87—89; *Kubala Z.* Wojny dunskie i pokój Oliwski (1657—1660). Lwów, 1921; Historia dyplomacji polskiej, t. 2. Warszawa, 1982; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К., 1997; Те саме, т. 10. К., 1998.

В.С. Степанков.

БЕНЕДИ́КТ XV (Benedictus, маркіз Джакомо делла К'єза; 21.11.1854—22.01.1922) — рим. папа з верес. 1914. Н. в м. Генуя (Італія). У роки *Першої світової війни,* дотримуючись нейтралітету, намагався запобігти розширенню війни, виступав з миротворчими ініціативами. 1914 створив Бюро опіки над військовополоненими, Довідкове бюро про полонених і загиблих, організував санітарну і продуктову допомогу жертвам війни. 24 листоп. 1919 оголосив енцикліку (послання рим. папи всім католикам) із закликом до порятунку дітей від голодної смерті, незалежно від національності та віросповідання їхніх батьків. Після війни налагодив дипломатичні стосунки з багатьма д-вами, створивши умови для наступного укладання конкордатів (угод, що регулюють становище катол. церкви в д-ві, з якою укладається угода). Прихильно ставився до відродження укр. державності, 1919 прийняв надзвичайну дипломатичну місію *Української Народної Республіки* на чолі з М.*Тишкевичем.* Надавав гуманітарну допомогу нас. і катол. духовенству України. 13 лют. 1920 призначив апостольським візитатором в Україні Дж. *Дженоккі*, який внаслідок несприятливих геополіт. обставин не зміг прибути за призначенням. Започаткував новий етап місійної діяльності РКЦ на Сх., що ґрунтувався на повазі до нац. к-р та звичаїв, визнанні прав місц. нас. 1917 створив Конгрегацію у справах Сх. Церков і заснував Папський сх. ін-т; 1918 відродив в Україні ліквідовану 1866 імп. *Олександром II* Кам'янецьку римо-катол. єпархію.

П. у м. Рим.

Літ.: *Zatko J.* Descent into Darkness: The Destruction of the Roman Catholic Church in Russia, 1917—1923. Notr-Dame (Indiana), 1965; *Хома І.* Апостольський престіл і Україна: 1919—1922 рр. Рим, 1987; *Гентош Л.* Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919—1921 рр. у контексті східної політики Римської курії. «Україна модерна», 2000, ч. 4/5.

Н.С. Рубльова.

БЕНЕДИКТИ́НЦІ — послідовники катол. чернечого ордену, заснованого 530 Бенедиктом Нурсійським (480—543, за ін. даними 550) в Італії. Статут вимагав суворої дисципліни й дотримання трьох правил: постійного перебування в монастирі, утримання й послуху, обов'язкової праці. Із 7 ст. ці правила почали застосовуватися і до жінок-бенедиктинок. На 13 ст. кількість монастирів зросла, Б. стали одним із найбільших і багатих *католицьких чернечих орденів.* Займалися просвітницькою діяльністю, організовували школи, збирали б-ки. Поширювали *католицизм* на слов'ян. землях і в Прибалтиці. У Польщі вони з'явилися наприкінці 10 ст., перші монастирі фундовано 1006. У середньовіччі в *Короні Польській* існували численні монастирі Б. В Україні вони з'явилися наприкінці 14 ст.: в *Галичині* — у м. *Львів*, на *Поділлі* — у містах Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та Язловець (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл). У *Речі Посполитій* під час швед. навали 1654 бенедиктинські монастирі були зруйновані. На тер. України, що входила до *Російської імперії,* вони ліквідовані царським урядом 1864.

Літ.: *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy, t. 1. Wrocław, 1983; *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska, t. 1. Warszawa, 1985; *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 1. К., 1993; Христианство: Словарь. М., 1994; Релігієзнавчий словник. К., 1996.

Т.О. Комаренко.

БЕНЕФІ́ЦІЙ (від лат. beneficium — благодіяння) — 1) у рим. праві — привілей, податкові пільги, що надавались окремій особі або групі осіб за особливі заслуги чи з ін. мотивів; 2) за часів

середньовіччя — земельні чи ін. пожалування (зазвичай тимчасового характеру) за виконання військ. чи адм. служби. Поняття Б. споріднене з термінами «феод», «лен» тощо. Зберігалося тривалий час завдяки консерватизмові канцелярської лексики, зокрема в такій інституції, як катол. церква (див. *Католицизм*).

Літ.: *Блок М.* Феодальне суспільство. К., 2002.

Д.С. Вирський.

БЕ́НЕШ (Beneš) **Едвард** (28.05. 1884—03.09.1948) — чехословацький політ. і держ. діяч. Н. в м. Кожлані (Чехія). Один із засн. й будівничих *Чехословаччини*. 1918—35 — міністр закордонних справ, 1921—22 — прем'єр-міністр, 1935—38 і 1940—48 — президент ЧСР. Один із кер. чехословац. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, творець *Малої Антанти*. Сприяв встановленню максимально вигідних для новоутвореної ЧСР кордонів, зокрема, приєднанню до неї *Закарпатської України* («Підкарпатська Русь»; див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*), якій надавав великого значення як «мосту» до Румунії й *СРСР*. Своєю ліберально-демократ. політикою Б. сприяв соціально-екон. й культ. піднесенню Закарпаття у період між світовими війнами. 1938 в часи загрози гітлерівської агресії відмовився від військ. допомоги з боку СРСР, не отримавши, як стверджує він у своїх спогадах, від рад. уряду підтверджень в її конкретності й достатності та боячись ймовірної більшовизації Чехословаччини. Уряд ЧСР вимушений був прийняти *Мюнхенську угоду 1938*. У жовт. 1938 пішов у відставку й емігрував до США, потім до Великої Британії. 1940 в Лондоні створено емігрантський чехословац. уряд та Нац. раду, і Б. знову став президентом. У груд. 1943 в *Москві* підписав рад.-чехословац. договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво, а після визволення 1945 Чехословаччини погодився на підписання рад.-чехословац. договору про включення Закарпаття до складу СРСР. 1946 обраний президентом, в лют. 1948 змушений був прийняти відставку міністрів-демократів і змиритися з комуніст. переворотом, але через кілька місяців відмовився підписати нову конституцію і в черв. подав у відставку.

П. у м. Сезімово-Устя (Чехія).

Тв.: Речь о Подкарпаторусской проблеме. Ужгород, 1934.

Літ.: История Чехословакии, т. 3. М., 1960.

С.В. Віднянський.

БЕНКЕНДО́РФ Олександр Христофорович (04.07(23.06).1781 або 1783—05.10(23.09).1844) — рос. держ. діяч, генерал-ад'ютант (1819), сенатор (1826), граф (1832), один із гол. провідників консервативної політики імп. *Миколи I*. Почесний чл. Петерб. АН (1827). Походив з остзейських поміщиків. Закінчив єзуїтський пансіон у *Санкт-Петербурзі* (1798). Брав участь у війні з Францією (1805—07), *російсько-турецькій війні 1806—1812, Війні 1812* і закордонному поході рос. армії 1813—14. 1821 подав імп. *Олександру I* доповідну записку про діяльність «*Союзу благоденства*». Брав участь у придушенні повстання декабристів (див. *Декабристів рух*) і в розправі над його учасниками. Від лип. 1826 — шеф окремого корпусу жандармів і нач. *Третього відділення*. За наказом Миколи I особисто наглядав за О.*Пушкіним*, учасниками польс. нац.-визвол. руху, за слідством у справі сел. заворушень 1840-х рр. Поступово перейшов на бік прихильників скасування *кріпацтва*, в якому вбачав причину сел. повстань. Виступав за пом'якшення держ. політики стосовно євреїв. Уся діяльність Б. була спрямована на зміцнення *самодержавства*.

Літ.: *Занковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М., 1978; *Рац Д.* Отрицательно добрый человек. В кн.: Факел. 1990. Историко-революционный альманах. М., 1990.

О.Ф. Овсієнко.

БЕ́РВІ-ФЛЕРО́ВСЬКИЙ Василь Васильович (Вільгельм Вільгельмович; справжнє прізв. — Берві, псевд.: Флеровський та ін.; 10.05 (28.04).1829—04.10.1918) — рос. соціолог, економіст, публіцист, *народник*. Н. в м. Рязань (нині місто в РФ). Закінчив юрид. ф-т Казанського ун-ту (1849). 1849—61 працював у мін-ві юстиції у *Санкт-Петербурзі*, займався наук.-викладацькою діяльністю, зблизився з революц. інтелігенцією. 1862—87 його кілька разів заарештовували, відбував заслання в Астрахані, Сибіру, Архангельській губ. 1893 виїздив до Лондона та Женеви (Швейцарія). 1896 — співробітник земства в Костромі (нині місто в РФ), з 1897 працював бухгалтером у Юзівці (нині м. *Донецьк*). Б.-Ф. сформував принципи «революційної етики» як «релігії рівності». Вважав народ творцем історії, обстоював думку, що на принципах демократії та самоуправління народ зможе побудувати «суспільство-організм», яке забезпечить повну рівність усіх громадян і створить умови для вільного розвитку особистості. У філософії займав матеріалістичні позиції: розвиток органічного життя на землі розумів як результат тривалої еволюції; в теорії пізнання визнавав взаємозв'язок та взаємозалежність явищ у природі та сусп-ві. «Невичерпним джерелом невичерпного руху» вважав суперечності.

П. у м. Юзівка.

Літ.: *Шелгунов Н.В.* Воспоминания. М.—Пг., 1923; *Аптекман О.В.* Василий Васильевич Берви-Флеровский. По материалам бывшего 3-го отделения и ДГП. Л., 1925; *Подоров Г.М.* Экономические воззрения В.В. Берви-Флеровского. М., 1952.

Н.М. Северикова.

БЕРГ Лев Семенович (14(02). 03.1876—24.12.1950) — рос. географ, біолог. Акад. АН СРСР (1946), засл. діяч н. РСФРР (1934; від 1937 — РРФСР). Н. в м. Бендери (нині місто в Молдові). Закінчив Моск. ун-т (1898). 1905—13 — зав. від. Зоологічного музею Петерб. АН. 1916—50 — проф., зав. каф-ри фізичної географії Петрогр. (від 1924 — Ленінгр.) ун-ту. 1922—34 — зав. від. Держ. ін-ту дослідної агрономії (з 1930 — Ін-т рибного г-ва). 1934—50 — зав. лабораторії Зоологічного ін-ту АН СРСР, 1940—50 — президент Геогр. т-ва СРСР.

Досліджував озера Зх. Сибіру, Серед. Азії і Казахстану, 1912—14 — природу Черніг. губ. Автор понад 700 наук. праць, переважно з фізичної географії, лімнології, іхтіології, кліматології, палеонтології, гідрології. Створив вчення про геогр. ландшафт, розвинув учення рос. природознавця В.Докучаєва про природні зони. Описав ландшафтні зони України, займався історією рос. географії і рос. геогр. відкриттів.

Ім'ям Б. названо кілька геогр. об'єктів у різних частинах світу. Його ім'я входить до лат. назв кількох десятків рослин і тварин.

Лауреат Сталінськоі премії (1951, посмертно).

Е. Бенеш.

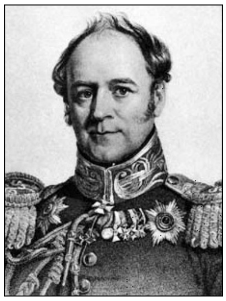

О.Х. Бенкендорф.

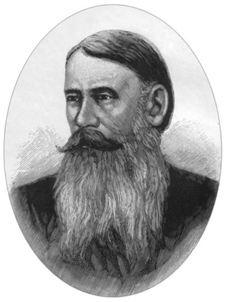

В.В. Берві-Флеровський.

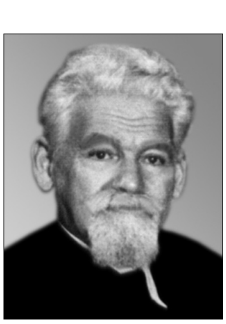

Л.С. Берг.

П. у м. Ленінград (нині *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Крупенников И.А.* Л.С. Берг. Кишинев, 1976; *Мурзаев Э.М.* Лев Семенович Берг. М., 1983.

Л.О. Гаврилюк.

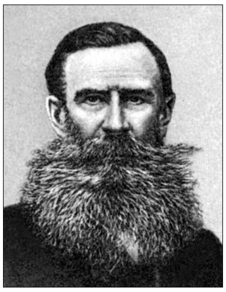

М.В. Берг.

БЕРГ Микола Васильович (05.04 (24.03).1823—28(16).06.1884) — журналіст, художник, історик, перекладач, викладач, мемуарист. Н. в м. *Москва* в родині чиновника. Навч. в томському уч-щі, тамбовській та моск. г-зіях, Моск. ун-ті (три курси історико-філол. ф-ту). Як літератор дебютував 1845 у час. «Москвитянин». Викладав у Моск. уч-щі живопису, різьби та зодчества, служив у конторі банку. *Учасник Кримської війни 1853—1856* (перебував при штабі головнокоманд. кн. О.С.Меншикова, брав участь у боях). 1855—57 опублікував у рос. пресі листи з армії, спомини, оповідання з військ. тематики. У Москві 1858 видав двотомник «Записки об осаде Севастополя» з додатком власних малюнків «Севастопольский альбом». Перекладав із багатьох мов, у т. ч. укр.: «Думку» та «Гамалію» Т.*Шевченка* в кн. «Кобзарь» за редакцією М.*Гербеля* (СПб., 1860), низку нар. пісень і коломийок у зб. «Песни разных народов» (М., 1854) і «Поэзия славян» (СПб., 1871).

Подорожував різними країнами, свої зарубіжні нотатки вміщував у місячнику «Современник» та ін. вид. 1859 — кореспондент ж. «Русский вестник» на австрійсько-італо-франц. війні, був, зокрема, в загоні Дж.*Гарібальді*, 1863 від час. «Библиотека для чтения» й газ. «Санкт-Петербургские ведомости» приїхав до Польщі. Оселившись у *Варшаві*, склав «Записки о польских заговорах и восстаниях», які від 1870 були почасти друковані часописами «*Русский архив*» і «*Русская старина*», а в повному обсязі побачили світ чотиритомником (Познань, 1884—85). З 1868 — лектор рос. мови та літ. у варшавській Гол. школі (з 1869 — ун-т). 1872 в ж. «Русская старина» опублікував спогади про М. *Гоголя*. 1874—77 редагував офіціозний «Варшавский дневник».

П. у м. Варшава.

Тв.: Посмертные записки. «Русская старина», 1890—92.

Літ.: *Цимеринов Б.М.* Источники и происхождение «Записок об осаде Севастополя». В кн.: Малоисследованные источники по истории СССР XIX—XX вв. М., 1964; *Боборыкин П.Д.* Воспоминания, т.1. М, 1965 ; *Sztakelberg J.I.* «Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831—1864» N.W.Berga. «Przegląd historyczny», 1968, N 1; *Штакельберг Ю.И.* Берг Николай Васильевич. В кн.: Русские писатели: 1800–1917, т.1. М., 1989; *Подольская И.И.* Николай Васильевич Берг. В кн.: Русские мемуары. М., 1990; *Селиванов Ф.М.* Берг. В кн.: Русские писатели: XIX, ч.1. М., 1996.

П.Г. Усенко.

БЕ́РДИ — назва до 1841 м. *Бердянськ*.

БЕРДИ́ЧІВ — місто обл. підпорядкування Житомир. обл., райцентр. Розташов. на р. Гнилоп'ять (прит. Тетерева, бас. Дніпра). Залізничний вузол. Нас. 88 тис. осіб (2001).

Тер., на якій розташов. місто, заселена з 2 тис. до н. е. Тут виявлено поселення *бронзового віку* та залишки двох поселень *черняхівської культури*. Є відомості про те, що 1320 ця місцевість була подарована вел. кн. литов. *Гедиміном* родині *Тишковичів*. Виникнення хутора, який пізніше дістав назву Б., відноситься до серед. 15 ст. 1483 його зруйнували крим. татари. 1546 в акті розмежування земель між *Великим Князівством Литовським* і *Короною Польською* Б. згадується як власність Тишковичів.

Після *Люблінської унії 1569* Б. відійшов до Польщі. З часу побудови тут Я.Тишковичем замку, млина, монастиря (1627) Б. стає містечком. 1630 власник подарував монастир катол. орденові Босих кармелітів (див. *Кармеліти*). Під час *національної революції 1648—1676* загони повстанців на чолі з М.*Кривоносом* визволили м-ко, зруйнувавши при цьому замок і монастир. Б. увійшов до *Київського полку*. Протягом усієї війни тут стояв козац. гарнізон. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* Б. у складі *Брацлавського воєводства* відійшов до *Речі Посполитої*. Нас. брало участь у козац. повстанні під проводом С.*Палія* (1702—04), який біля Б. 1703 розгромив польс. військо.

У тривалій боротьбі за замок між нащадками Я.Тишковича та орденом кармелітів перемога виявилася на боці останніх. 1739—54 кармеліти побудували кафедральний костьол, відкрили шк., друкарню. Від серед. 18 ст. м-ко у власності князів Радзивіллів. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. увійшов до складу *Волинської губернії* як м-ко Житомир. повіту. На 1798 його нас. складало 4820 осіб. 1844 Б. включено до Махнівського пов. *Київської губернії*, 1845 набуває статусу міста, а 1846 стає центром повіту.

Од серед. 19 ст. Б. — важливий торг.-пром. і культ. центр *Правобережної України*. Тут відбувалися щорічні *ярмарки*. На кін. 19 ст. у місті налічувалося 25 пром. підпр-в. 1877 у Б. виникло чавуноливарне підпр-во, яке виготовляло апаратуру для цукрової пром-сті, 1897 воно перетворене на машинобудівний з-д «Прогрес». 1900—06 засновано пісочний і рафінадний цукрові з-ди.

За кількістю жителів у серед. 19 ст. Б. посідав четверте місце в Україні (після *Одеси*, *Києва* та *Харкова*). На 1863 тут проживало 51 625 осіб, з них 46 149 євреїв (93 %). У 19 ст. Б. — один з гол. центрів *хасидизму*.

Під час *Першої світової війни* у Б. був дислокований штаб *Південно-Західного фронту*, який у верес. (серп.) 1917 став одним з осередків заколоту ген. від інфантерії Л.*Корнілова*. Від 1923 — окружний центр, від 1932 входив до складу Він., а з верес. 1937 — Житомир. областей. Райцентр 1923—30 та з 1939. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 8 лип. 1941 по 5 січ. 1944 місто окуповане гітлерівцями. Визволене військами 1-го Укр. фронту.

Уродженцями Б. є поет М.Абрамович (1859—1940), оперна співачка М.Будкевич (1869—1943), письменники В.Гроссман (1905—64), В.Нестайко (н. 1930).

Істор. та археол. пам'ятки: поселення 2—5 ст., комплекс споруд кармелітського монастиря (15—18 ст.), костьол св. Варвари (серед. 19 ст.), в якому 1850 вінчався О. де *Бальзак*.

Літ.: ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1974; *Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Історико-географічний словник Житомирщини, т. 1. Житомир, 2002.

Я.В. Верменич.

БЕРДИ́ЧІВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця УСРР (див. *Округа*). Утв. 1923 у складі *Київської губернії*. Окружний центр — м. *Бердичів*. Налічувала 13 р-нів. Протягом 1924—30 змінювалися межі округи. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Бердичівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

БЕРДИ́Ш (від угор. bard — сокира, колун) — вид зброї, яка використовувалася в 14—17 ст. Це була сокира із загостреним лезом у вигляді півмісяця (бл. 60—100 см), насаджена на довгий держак (топорище бл. 2 м). Внизу держака нерідко знаходився т.зв. стоп або залізна оковка. Мав кілька модифікацій, різну величину. Застосовувався в боях піхотою, переважно стрільцями, які носили Б. на ремені за спиною. В іноз. арміях «бердишники» вважалися кращою частиною піхоти. Б. був ще підставкою для ручної вогнепальної зброї. Відоме застосування його в рос. армії (див. *Стрільці*), укр. козаками, особисто Б.*Хмельницьким*.

Бердиш.

Бердиш Б. Хмельницького.

Літ.: *Висковатов А.В.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск. СПб., 1899—1902; *Kwasniewicz W.* 1000 słów o broni bialej i uzbrojniu ochronnym. Warzawa, 1981; *Попенко В.Н.* Холодное оружие. М., 1996.

О.І. Гуржій.

БЕ́РДНИК Олесь (Олександр) **Павлович** (25.12.1927—18.03.2003) — письменник, правозахисник. Н. в с. Вавилове (нині село Снігурівського р-ну Миколаїв. обл.). 1945—49 навч. у театрі-студії ім. І.Франка. Працював актором, декоратором-вітражистом в об-ні «Художник». 1949 заарештований за звинуваченням в «антирадянській діяльності» і засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Після повернення з ув'язнення від 1953 займався літ. діяльністю, став чл. Спілки письменників України. За участь у дисидентському русі 1976 (див. *Дисидентський рух 1960—1980-х років в Україні*) виключено зі складу Спілки.

У листоп. 1976 разом із М.*Руденком*, П.*Григоренком*, О.*Мешко* став чл.-засн. *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.* 1977 після арешту голови М.Руденка виконував обов'язки кер. групи. В берез. 1979 заарештований органами КДБ, а в груд. 1979 засуджений на 6 років позбавлення волі та 3 роки заслання. Покарання відбував у Пермських таборах особливого режиму. В берез. 1984 указом Президії ВР УРСР Б. помилувано. Очолював громад. орг-цію «Українська духовна республіка».

П. у м. Київ.

Літ.: *Сорока М.* Олесь Бердник: Письменники України — жертви сталінських репресій. «ЛУ», 1991, 16 трав.; *Конотопець Н.* Все життя шукати істину... Олесеві Берднику — 70. Там само, 1996, 12 груд.

О.Г. Бажан.

БЕРДЯ́ЄВ Микола Олександрович (18(06).03.1874—24.03.1948) — рос. філософ, публіцист. Н. в м. *Київ*. Виховувався в Київ. кадетському корпусі. З 1894 навч. на природничому, потім на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. Участь у с.-д. русі стала причиною арешту Б. та виключення його з ун-ту (1898). Вже в першій значній праці Б. «Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н.К.Михайловском» (1901) визнання марксистського *історизму* доповнюється критичними характеристиками «філософського матеріалізму». Участь Б. у зб. «Проблемы идеализма» (1902) засвідчила остаточний перехід дослідника на позиції реліг. філософії. 1904—05 редагував реліг.-філос. журнали «Новый путь» та «Вопросы жизни». Після *революції 1905—1907* виступав проти рос. радикалізму як лівого, так і правого напряму (ст. «Философская истина и интеллигентская правда» у зб. «Вехи», 1909; «Духовный кризис интеллигенции. Статьи по общественной и религиозной психологии», 1910). Гол. в наступний період його працями стали книги «Философия свободы» (1911) та «Смысл творчества» (1916). Ставлення до *Лютневої революції 1917* у Б. було суперечливим: падіння *самодержавства* він вважав неминучим, але і «вступ у велику невідомість» післяреволюц. майбутнього сприймав як загрозу хаосу, падіння «в безодню насилля». Останні настрої незабаром перемогли: на перший план у його роздумах виступає тема революції, яка приводить до руйнації органічної ієрархії susп-ва, «знищення раси кращих», занедбання культ. традиції — «Философия неравенства» (1923). Неприйняття *Жовтневої революції 1917* та *більшовизму* не завадило Б. проявляти виняткову публічну активність: він виступав з лекціями, викладав в ун-ті, організував Акад. духовної к-ри (1918–22), проводив семінар з творчості Ф.Достоєвського. 1922 висланий більшовицьким урядом з РСФРР за кордон. Тривалий час жив у Берліні (Німеччина). Був деканом від-ня історії Рос. наук. ін-ту. Європ. відомість принесла йому робота «Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы» (Берлін, 1924). Осмислення трагічного досвіду рос. революцій та тенденцій європ. розвитку привело Б. до думки про закінчення «безрелігійної», «гуманістичної епохи» і про вступ людства в «сакральну» епоху «нового середньовіччя», яка характеризується реліг. відродженням і реліг. конфліктами, зіткненням християн. та антихристиян. ідей. В ідейній боротьбі 20 ст., на його думку, будь-яка важлива ідея неминуче набуває реліг. сенсу. Це стосується і комунізму: «комуністичний інтернаціонал є вже явищем нового середньовіччя». Від 1925 до 1940 Б. був ред. ж. «Путь» — провідного вид. реліг.-філос. думки рос. зарубіжжя, де також публікували свої статті представники європ. реліг. філософії (Ж.Марітен, П.Тілліх та ін.). Став активним учасником європ. філос. процесу, підтримував стосунки з багатьма зх. мислителями: Е.Муньє, Г.Марселем, К.Бартом та ін. Своїми найважливішими працями емігрантського періоду Б. вважав «Философию свободного духа» (ч. 1—2. 1927—28), «О назначении человека» (1931), «О рабстве и свободе человека» (1939), «Опыт эсхатологической метафизики» (1947). Вже після смерті філософа побачили світ його книги: «Самопознание. Опыт философской автобиографии», «Царство Духа и царство кесаря» (обидві—1949), «Экзистенциальная диалектика Божественного и человеческого»

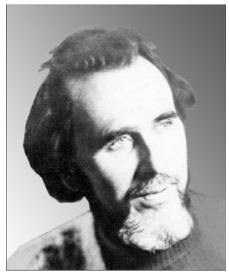

О.П. Бердник.

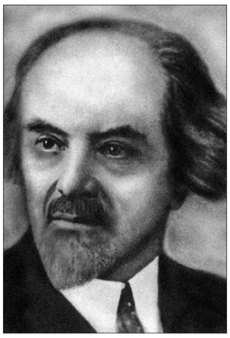

М.О. Бердяєв.

(1952). 1947 Б. присуджено звання д-ра теології Кембриджського ун-ту (м. Кембридж у Великій Британії).

П. у м. Кламар (поблизу Парижа, Франція).

Літ.: *Полторацкий Н.П.* Бердяев и Россия. Нью-Йорк, 1967; Н.А. Бердяев pro et contra. В кн.: Антология гнозиса, т. 1. СПб., 1994; *Ильин В.Н.* Бердяев и судьба русской философии. «Звезда», 1995, № 11.

В.В. Сербиненко.

БЕРДЯ́ЄВ Сергій Олександрович (найбільш поширені псевд.: С.Обуховець, С.Киевский, Старий театрал, Е.Велизарий; 30.01. 1860—06.11.1914) — поет, прозаїк, літ. критик, перекладач-поліглот, мистецтвознавець, театральний оглядач, журналіст, публіцист, популяризатор науки. Н. в м. *Київ.* Батько — офіцер, мати — княжна О.Кудашева. Навч. у *Колегії Павла Ґалаґана*, в Мор. корпусі (м. *Санкт-Петербург*), у Вюрцбурзі (Німеччина) і Брюсселі (Бельгія). За фахом — лікар; в чині колезького регістратора вийшов у відставку і присвятив себе літ. діяльності.

Друкуватися рос. мовою почав у 1870-х рр., укр. — у 1880-х рр. В його творчій спадщині — вірші, театральні огляди, публіцистика і наук.-популярні нариси. Доробок Б. сягає більше тисячі праць. Тематика творів: сусп.-політ. рухи, нац.-визвол. боротьба. Як поет, оспівував працю, кохання, природу, рідний край. Б. листувався з багатьма діячами укр. к-ри, був у дружніх стосунках з Лесею *Українкою.* Автор майже ста віршів укр. мовою, ч. їх опубл. у *Галичині* й *Буковині* І.*Франком* і О.*Маковеєм.* Перекладав М.*Старицького*, Ю.*Федьковича,* Д.*Мордовця*, М.*Вороного.*

Тв.: Стихотворения. Одесса, 1891; 2-е изд. К., 1895; 3-е изд. К., 1896; Песни шарманки. М., 1908.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней), т. 3. СПб., 1892; *Рыбаков М.А.* С.А. Бердяев. В кн.: Лица: Биографический альманах, вып. 3. М.—СПб., 1993.

М.О. Рибаков.

БЕРДЯ́НСЬК (до 1841 — Берди, з 1939 до 1958 — Осипенко) — місто обласного підпорядкування Запоріз. обл., райцентр. Розташов. на узбережжі Азовського м. Залізнична ст., мор. порт, аеропорт. Нас. 122 тис. осіб (2001).

Спорудження 1770 *Дніпровської лінії 1768—1774* викликало приплив до цих місць нових поселенців. На поч. 19 ст. тут уже існувало поселення Берди, поблизу якого 1827 на березі Бердянської затоки розпочалося спорудження пристані. 1841 поселення Берди проголошено містом і перейменовано в Б. Таку ж назву дістав і мор. порт. Від 1842 — повітове місто Таврійської губ.

З 1925— райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 7 жовт. 1941 по 17 верес. 1943 окуповане гітлерівськими військами.

Б. — значний пром. центр на Пд. України. Має худож. і краєзнавчий музеї. Б. — грязьовий і кліматичний курорт. Нагороджений 1977 Почесною Грамотою Президії ВР УРСР. У місті народились: укр. письменник і етнограф О.*Сластіон*, укр. фізик, акад. АН УРСР О.*Галкін*, укр. письменник Т.Зіньківський.

М.С. Бачинська.

БЕРЕГИ́НІ — жін. персонажі слов'ян. міфології. Давньорус. «Слово об идолах» (тлумачення «Слова Григория Богослова на св. Крещение») говорить, що слов'яни початково «клали требы оупирем берегыням». «Слово Иоанна Златоустого» зазначає, що Б. було «три девять сестрениць» (тобто багато). Там же шанування Б. згадується поряд із поклонінням воді: «и рекам и источникам и берегыням». Це дає змогу пов'язувати Б. з берегами водоймищ і зближувати з водними божествами — русалками. Останні зберегли назву «Б.» і в домовому різьбленні рос. Півночі.

В одному старовинному повчанні духовним дітям говориться: «и мокоши и перегини и всяким богом мерзьким требам не приближайся». Тут «перегини» (старослов'ян. — горб, вкритий лісом), очевидно, це ті, хто мешкає на горі (найдавніше значення слова «брег» (берег) — гора). Тому, на думку рос. історика, фольклориста та етнографа О.Афанасьєва, у Б. можна вбачати як гірських духів, горинь, так і водяних дів, які блукають берегами річок і струмків.

Згідно з Б.*Рибаковим*, зв'язок Б. з поняттями «берег» і «оберігати» співвідносить їх з добрим началом і протиставляє силам зла, які у повчаннях проти *язичництва* слов'ян були представлені *упирями.*

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Берегини. В кн.: Мифы народов мира, т. 1. М., 1987; *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу, т. 2—3. М., 1994.

Ю.Г. Писаренко.

БЕ́РЕГОВЕ — місто Закарп. обл., райцентр. Розташов. у долині р. Тиса (бас. Дунаю). Залізнична ст. Нас. 30,1 тис. осіб (1998). На тер. міста виявлено залишки пізньопалеолітичної стоянки (понад 12 тис. років тому), поселення епохи *неоліту* (4—5 тис. до н. е.), доби пізньої бронзи (кін. 2 тис. до н. е.), часу *Великого переселення народів*, а також поселення слов'ян 10—11 ст.

Засн. міста 1063 став угор. принц Ламперт, який побудував тут свій палац. Наприкінці 11 ст. місто мало назву Лампертхаза, а потім Лампертсас. Назва «Берегас» вперше згадується в грамоті 1499.

1241 орди хана *Батия* настільки спустошили місто, що угор. король *Бела IV* змушений був переселити сюди нових поселенців і надати їм низку привілеїв. Мешканці міста отримали право вільного пересування, користування лісом, від 1247 — право вільної торгівлі. 1342 надано статус королів. міста. У 13—14 ст. Б. стає значним торг. центром із правом проведення *ярмарків.* Від серед. 15 ст. набуває розвитку ремісництво.

Наприкінці 17 ст. Б. входить до складу Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Мешканці міста брали участь у нац.-визвол. війні угор. народу 1703—11 під кер-вом кн. Ференца II Ракоці проти посягань *Габсбургів.*

1824 Б. отримало право проведення ярмарків 12 разів на рік. Із скасуванням кріпаччини починається пром. розвиток міста. З'являються підпр-ва, відкриваються банки, ощадна каса, кредитні установи.

27 квіт. 1919 Б. окуповане чехословац. і румун. військами. Наприкінці 1919 — у складі *Чехословаччини* (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*), від 4 листоп. 1938 — у складі гортистської Угорщини. За договором між *СРСР* і Чехословаччиною від 29 черв. 1945 Б. у складі *Закарпатської*

України возз'єднано з УРСР. Від 1946 — місто. 1946—53 — центр округи, від 1953 — райцентр.

Пам'ятки арх-ри: костьол 13—15 ст.; ансамбль споруд «Графське подвір'я», 1629; церква і дзвіниця 17 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; *Угляй А.И. и др.* Берегово: Путеводитель. Ужгород, 1983; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Нариси історії Закарпаття, т. 1—2. Ужгород, 1993—95.

Г.А. Вербиленко.

БЕРЕГОВИ́Й Георгій Тимофійович (15.04.1921—30.06.1995) — військовик, льотчик-космонавт СРСР, генерал-лейтенант авіації. Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1968), засл. льотчик-випробувач СРСР (1961), канд. психол. н. Н. в с. Федорівка (нині село Карлівського р-ну Полтав. обл.). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — льотчик-штурмовик, командир ескадрильї 90-го гвард. штурмового авіац. полку (4-та гвард. штурмова авіац. д-зія, 5-й штурмовий авіац. корпус, 5-та повітряна армія, 2-й Укр. фронт). Здійснив 185 бойових вильотів. 1948—64 — льотчик-випробувач. Від 1964 — у загоні космонавтів. У жовт. 1968 здійснив тривалий політ на косміч. кораблі «Союз-3» і маневрування та зближення з безпілотним косміч. кораблем «Союз-2». 1972—87 — нач. Центру підготовки космонавтів.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Угол атаки. М., 1976; О времени и о себе. М., 1982; Три высоты. М., 1986.

Літ.: *Романов А.П. и др.* Сыны голубой планеты. М., 1981; *Ребров М.Ф.* Советские космонавты. М., 1983; *Сомов Г.А.* Третья высота. М., 1983.

Л.М. Хойнацька.

БЕРЕГО́ВСЬКИЙ Мусій Якович (1892—02.08.1961) — музикант, збирач та дослідник муз. фольклору. Н. в м-ку Термахівка (нині село Іванківського р-ну Київ. обл.) в сім'ї вчителя. У *Києві* закінчив г-зію та Київ. консерваторію (1920) з класу композиції. Одночасно викладав музику в єврейс. школах, керував хором; 1920—21 — дир. муз. шк. «Культур-Ліги» у Києві. 1922—24 продовжив навчання в Петрогр. консерваторії, викладав співи в дитячому будинку для єврейс. сиріт — жертв погромів. 1927—50 працював у закладах АН УРСР, в Ін-ті єврейс. пролетарської к-ри, Київ. консерваторії, *Кабінеті єврейської культури АН УРСР.* Від 1927 щорічно виїздив в експедиції збирати єврейс., укр., білорус. нар. пісні різних жанрів та інструментальну музику.

До 1941 фонотека Б. нараховувала до 1200 фоноваликів. 1944—45 Б. записав від уцілілих в'язнів єврейс. гетто 70 пісень. Готував до друку 5-томне дослідження «Єврейський музичний фольклор» (1-й т. вийшов 1934). 1950—55 — в'язень *Гулагу.* Реабілітований 1956.

Тв.: Еврейская инструментальная музыка. К., 1937; Еврейская советская песня. М., 1940; Еврейская народная инструментальная музыка. М., 1987.

Літ.: *Береговская Э.М.* Арфы на вербах: Призвание и судьба Моисея Береговского. М.—Иерусалим, 1994.

М.О. Рибаков.

БЕРЕЖА́НИ — місто Терноп. обл., райцентр. Розташов. на р. Золота Липа (прит. Дністра). Залізнична ст. Нас. 18,3 тис. осіб (1998). Перша письмова згадка 1375. 14—18 ст. — під владою Польщі. 1530 надано *магдебурзьке право.* 1554 польс. магнати Сенявські збудували замок-фортецю, що 1675—76 витримав облогу турец. військ. Нас. Б. брало участь у *національній революції 1648—1676.* 1648 військо, очолюване Б.*Хмельницьким,* при підтримці місц. нас. оволоділо замком. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — під владою Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1781 — повітове місто. Після розпаду Австро-Угорщини в листоп. 1918 увійшло до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 — під владою Польщі. Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1940 — райцентр. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945* від 7 лип. 1941 по 22 лип. 1944 окуповане гітлерівськими військами, входило до складу *Генеральної губернії.*

У Б. народилися поет і перекладач С.Твердохліб, нар. худож. України О.*Кульчицька*; закінчили г-зію поет М.*Шашкевич*, письменники М.Яцків, Б.*Лепкий*; бували О. *Маковей*, І.*Франко*, жив і працював письменник А.Чайковський.

На околицях міста виявлено залишки стоянок доби *палеоліту пізнього.*

Споруджено пам'ятник воїнам-визволителям. Пам'ятки арх-ри: див. «*Бережани*».

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Вихрущ В.П.* Тернопільщина. К., 1983; *Лавренюк В.А., Радзієвський В.О.* Тернопільщина туристська. Львів, 1983; *Чернецький А.* Славне місто Бережани. «Старожитності», 1994, № 7—8; *Кущ В.* Бережани. Там само, 1995, № 1—2.

І.В. Савченко.

Г.Т. Береговий.

«БЕРЕЖА́НИ» — історико-архіт. заповідник, комплекс споруд 16—18 ст., які збереглися у м. *Бережани.* Найвидатнішою пам'яткою комплексу є замок (1554) — витвір оборонної арх-ри України епохи Ренесансу (див. *Відродження*). Він створювався протягом кількох будівельних періодів за участю італ. майстрів. У 17 ст. замок одержав зовн. укріплення за новоголл. системою, схема яких була розроблена Г. де *Бопланом.* Замок має форму неправильного п'ятикутника. Забудова двору представлена чотирма двоповерховими корпусами й триповерховим гол. палацом.

Одночасно із замком будувався Троїцький костьол (1554). Як замковий костьол-усипальниця він є однією з видатних пам'яток у стилі ренесансу в Україні. Оборонне значення мали комплекси з костьолами: Різдва Богородиці (1600) з дзвіницею (1741) та Миколаївський (1630—83) з келіями (1716—42), споруджені для монастиря *бернардинців.* Збереглася дерев'яна Миколаївська церква (1691), яка є зразком галицької школи дерев'яного зодчества.

Ратуша (1811) віддзеркалює риси провінційного містобудування свого періоду.

Троїцький собор (1768, перебудований 1892—1903) — цегляний, прямокутний у плані, тринефний, однобаневий з граньованою апсидою, має виразну композицію гол. фасаду з двома одноярусними вежами — дзвіницями. У декорі екстер'єру та інтер'єру використані стилізовані форми рококо.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного центру Національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

БЕРЕЖИ́ЦЬКИЙ Прокіп (р. н. і р. с. невід.) — чигиринський полковник, *генеральний суддя*. Походив із шляхетської родини Семена Бережицького, яка проживала у *Київському воєводстві* й перебувала у родинному зв'язку з Б.*Хмельницьким* (Б. був небожем гетьмана). З початком *національної революції 1648—1676* брав активну участь у боротьбі за визволення України. Восени 1648 — козац. отаман у м. *Ніжин*. Значиться в козац. реєстрі з 1649. Служив у Чигиринській сотні *Чигиринського полку*. Брав участь у квітневих укр.-рос. переговорах 1658 в *Москві* щодо придушення повстання проти гетьмана І.*Виговського*, яке очолювали полтав. полк. М.*Пушкар* і кошовий Я.*Барабаш*. У період міжусобної війни 1658—63 (див. *Громадянські війни другої половини 1650—першої половини 1660-х років в Україні*) Б. відійшов від активної політ. і військ. діяльності.

Перебуваючи від 1658 на посаді чигиринського полковника, у серп. 1665 підтримав обрання гетьманом П.*Дорошенка*. У квіт. 1666 їздив у складі посольства до *Варшави* обстоювати інтереси Укр. козац. д-ви. Очевидно, наприкінці 1660-х рр. став ген. суддею. Протягом 1668—72 підтримував П.Дорошенка в його боротьбі з претендентами на гетьман. булаву П.*Суховієм* і М.*Ханенком*. У листі до польс. короля *Міхала-Корибута Вишневецького* (лют. 1671), написаному спільно з ін. ген. суддею — С.*Половцем*, засвідчив підтримку городовим козацтвом і старшиною політики П.Дорошенка. Разом з ін. старшинами в лют. 1671 звернувся з листом до запороз. козацтва, в якому засуджувалися умови *Острозького договору 1670* з *Річчю Посполитою*. На поч. 1674 Б. їздив на Запорозьку Січ, щоб досягти політ. порозуміння із запорожцями. Після капітуляції П.Дорошенка у верес. 1676 перед військами кн. Г.*Ромодановського* та І.*Самойловича* залишився в *Чигирині*. Подальша доля невідома.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: Костомаров Н.И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998.

В.С. Степанков.

БЕРЕЖКО́В Михайло Миколайович (1850—1935) — укр. історик. Проф. Ніжин. історико-філол. ін-ту, дослідник історії *Ніжина*. На каф-рі заг. історії вивчав археол. пам'ятки та архів. джерела з історії Криму, Пд. України, Чернігівщини. Осн. праці опублікував у 1890—1900-х рр.: «Блаженный Игорь Ольгович князь Новгородский и великий князь Киевский» (1893); «Крымские дела в старом царском архиве XVI века на основании современной архивной описи» (1894); «Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников (Заметки к истории города)» (1895); «А.Ф.Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание» (1910).

Літ.: Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. Ніжин, 1927—30; *Горбан В.М.* Ніжинському педінституту — 150 років. «Радянська школа», 1970, № 10; Ніжинський педінститут ім. М.В.Гоголя. Путівник до 150-річчя. К., 1970; Розвиток історичної науки в Ніжинському педагогічному інституті ім. М.В.Гоголя (до 150-річчя вузу). «УІЖ», 1970, № 9; *Спринчак Я.О., Чапля І.К.* Славний ювілей вищої школи у Ніжині. «Мовознавець», 1970, № 5; *Костенко П.* Ніжинський педінститут. «Пам'ятники України», 1971, № 4.

П.Т. Тронько.

БЕРЕ́ЗА КАРТУ́ЗЬКА — концентраційний табір, призначений для утримання політв'язнів. Ств. згідно з декретом президента Польщі І.Мосціцького від 18 черв. 1934 поблизу однойменного м-ка (нині м. Береза Брестської обл., Білорусь). Більшість ув'язнених складали українці (члени *Організації українських націоналістів* та *Комуністичної партії Західної України*). 1934 тут перебувало 200 осіб, влітку 1939 — бл. 3 тис., у верес. 1939 — бл. 7 тис. (у т. ч. 4,5 тис. українців). Був під безпосереднім наглядом полк. К.Бєрнацького. Коменданти табору — Б.Грефнер і Й.Камаля. Б.К. відзначалася особливо жорстоким режимом. До в'язнів застосовувалися тортури. Табір припинив існування 18 верес. 1939, після поразки Польщі на початку *Другої світової війни*.

Літ.: *Макар В.* Береза Картузька (Спомини в 1934—35 рр.). Торонто, 1956.

В.І. Прилуцький.

БЕРЕЗА́НСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — давньогрец. поселення міськ. типу в Пн. Причорномор'ї. Розташов. на о-ві *Березань*. У давнину це був п-ів. Б. п. засноване вихідцями з м. Мілет (нині тер. Туреччини) у 2-й пол. 7 ст. до н. е. і проіснувало до 3 ст. н. е. (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Ототожнюється з Борисфеном (Борисфенідою) або із «Ємпоріэм борисфенітів» давньогрец. історика *Геродота*. Про заснування Борисфена 647/646 до н. е. повідомляє рим. історик Євсевій Кесарійський. Спочатку Б. п. відігравало роль політ. й екон. центру регіону. Наприкінці 6 — поч. 5 ст. до н. е. увійшло до складу Ольвійського полісу (див. *Ольвія*). В елліністичний період (див. *Еллінізм*) життя на Б. п. майже завмерло. У перші ст. н. е. тут було розташов. святилище Ахілла Понтарха, про що свідчать численні епіграфічні знахідки.

Розкопки Б. п. ведуться з кінця 19 ст.: Р.Прендель (1884), Б.*Фармаковський* (1896), Г.Скадовський (1900—01), Е. *Штерн* (1904—13), М.*Болтенко* (1927—31; 1946—48), В.Лапін (1960—80), К.Горбунова (1962—72), Л.Копейкіна (1973—80), Я.Доманський (1982—90), С.Мазараті (1982—84), С.*Соловйов* (1991), В.Назаров (1988—98).

Літ.: *Болтенко М.Ф.* Исторические судьбы острова Березани. «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1(34); *Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. Критический очерк отечественных теорий колонизации. К., 1966; *Горбунова К.С.* Древние греки на острове Березань. Л., 1969; *Виноградов Ю.Г.* О политическом единстве Березани и Ольвии. В кн.: Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б.В. Фармаковского. М., 1976; *Горбунов К.С.* Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962—1971 гг. на участке Г о. Березань. В кн.: Художественные изделия античных мастеров. Л., 1982; *Копейкина Л.В.* Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и ее значение для изучения раннего периода существования поселения. Там само; *Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* К проблеме формирования Ольвийского полиса. В кн.: Ольвия и ее округа. Сборник научных трудов. К., 1986; *Русяева А.С.* Березанское поселение: Некрополь. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986; *Її ж.* Милет—Дидимы—Борисфен—Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. «Вестник древней истории», 1986, № 2; *Назаров В.В.* Древнегреческое поселение на острове Березань. Николаев, 1997; *Vinogradov Y.G.* A Maiden's Golden Burial from Berezan, the Island of Achilles. «Expedition», 1994, vol. 36.2(23).

В.В. Назаров.

БЕРЕЗА́НСЬКОЇ ФОРТЕ́ЦІ ШТУРМ 1788 — здійснено 7 листоп. 1788 козаками *Чорноморського козацького війська* під час *російсько-турецької війни 1787—1791.* Восени 1788 Гасан-паша, команд. турец. флотилією, що стояла біля *Очакова*, значно укріпив фортецю на о-ві *Березань.* Коли осінні бурі змусили Гасан-пашу вивести флот з-під Очакова, кн. Г.*Потьомкін* наказав чорноморцям захопити острови. Вранці 7 листоп. козаки на чолі з А.*Головатим* на очах у всієї рос. армії і турків, що засіли у фортеці, сіли в свої човни та в супроводі флотилії канонерських човнів Й. де *Рібаса* стрімко рушили по морю до о-ва. Незважаючи на вбивчий вогонь ворожих гармат, вони все ж таки підпливли до о-ва на відстань пострілу і зробили залп з гармат і рушниць, а потім кинулись у воду й рвучко рушили до неприступного берега, зім'яли передові турец. частини і захопили берегову батарею. Повернувши проти фортеці захоплені гармати й встановивши свої, зняті з човнів, чорноморці почали громити Березанську фортецю. У той саме час почався обстріл Березані з рос. човнів. Турки були змушені здати фортецю.

Літ.: *Фельцын Е.Д.* Кубанское казачье войско 1696—1888 г.: Сборник кратких сведений о войске. Воронеж, 1888; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910.

Є.Д. Петренко.

БЕРЕЗА́НЬ, місто — місто обласного підпорядкування Київ. обл. Розташов. на р. Недра (прит. Трубежа, бас. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 15,7 тис. осіб (1998). Засноване на поч. 17 ст. переселенцями з *Правобережної України,* які тікали сюди від панського гніту. Вперше згадується 1616. Це було м-ко Переяславського *староства Київського воєводства* і 1620 належало кн. Я.*Острозькому.* Місцевість багата на сировину для вир-ва селітри (див. *Буди поташні*), яку в суміші з порошком березового вугілля (тоді в цій місцевості росли великі березові гаї) та сірки використовували для вир-ва пороху.

Під Б. посли Б.*Хмельницького* вручили кн. Я.*Вишневецькому* листа, в якому гетьман пропонував тому перейти на бік повсталого народу. Після визволення від польс. шляхти Б. стала сотенним м-ком *Переяславського полку*. 1666 березанці під проводом козака М.Хоменка брали участь у повстанні, що спалахнуло на *Лівобережній Україні.* Затяжна війна призвела до занепаду селітряних промислів. З 1802 — волосне м-ко Переяслав. пов. Полтав. губ.

Райцентр 1925—30 та 1935—62. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941— 1945* місто було окуповане гітлерівцями від 16 верес. 1941 по 21 верес. 1943. З 1981 — місто, з 1994 — місто обласного підпорядкування.

У Б. народилися мандрівний просвітитель І.Турчиновський та літературознавець і письменник І.Басс. 1753 Б. відвідав Г.*Сковорода.* 1843 сюди приїздив Т.*Шевченко.*

М.С. Бачинська.

БЕРЕЗА́НЬ, острів (Борисфен, Борисфеніда, Св. Еферія — антич.; Дольний, Буян — давньорус.; Бурю-узень-ада — турец.; Барберезе — італ.) — о-в у пн. частині Чорного м., за 12,8 км від *Очакова.* Довжина — бл. 850 м, ширина — від 200 м на пд. до 850 м на пн. Висота — до 20 м. У давнину це був п-ів. Давньогрец. *Березанське поселення* існувало тут з 2-ї пол. 7 ст. до н. е. до пізньоелліністичного часу, на поч. н. е. воно відродилося на частині своєї первісної тер. У 10—12 ст. виникло слов'ян. поселення. У 13 ст. Б. захопили монголо-татари, 14 ст. — вел. кн. литов. *Вітовт*, 15 ст. — крим. татари, пізніше — турки. Укр. козаки використовували Б. як опорний пункт у своїх мор. походах на турец. примор. міста. 1788 загін чорномор. козаків (див. *Березанської фортеці штурм 1788*) під час *російсько-турецької війни 1787—1791* оволодів турец. фортецею на о-ві.

Б. — місце розстрілу 19(06) берез. 1906 учасників *Севастопольського збройного повстання 1905*: лейтенанта П.*Шмідта*, матросів С.Частника, О.Гладкова, М.Антоненка. 1917 на місці поховання розстріляних моряки збудували склеп, пізніше за проектом студентів Одес. інж.-буд. та Миколаїв. суднобуд. ін-тів там встановлено пам'ятник у вигляді бунтівного вітрильника.

Літ.: *Капошина С.И.* Из истории колонизации Нижнего Побужья. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1956, № 50; ІМіС УРСР. Миколаївська область. К., 1971; *Назаров В.В.* По поводу локализации острова св. Эферия. В кн.: Україна—Греція: історія та сучасність: Тези II Міжнародної наукової конференції. К., 1995.

Л.П. Маркітан.

БЕРЕ́ЗИЙ — літописне місто *Чернігівського князівства* на правому березі р. Десна (прит. Дніпра), за 36 км на сх. від *Чернігова.* Нині тут смт *Березна.* Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152 з приводу відбиття нападу *половців.* Виник у 11 ст. як князівська фортеця на шляху Чернігів — *Новгород-Сіверський.* Бл. 1156 Б. разом з *Вщижем* виділений черніг. кн. *Святославом Ольговичем* в самостійний удід, переданий Святославу Володимировичу (з династії Давидовичів) та незабаром відібраний за непокору. 1239 здобутий військом хана *Батия.*

Городище виявлене археологами у 18 ст. (О.*Шафонський*). Розташов. у центрі сучасного с-ща міськ. типу, в урочищі Замковище, на невисокому мисі продовгуватої форми при злитті двох ручаїв — Сухоносівка і Клевень. Складається з двох майданчиків (60 × 30 м та 150 × 100 м, заг. пл. 1,5 га), укріплення яких не збереглися. Потужність культ. шару 0,2—0,3 м. Зі сх. та пд. сх. до городища примикали відкриті посади. 1981 та 1989 обстежувалося укр. археологом В.Коваленком. Досліджене двох'ярусне гончарне горно 12—13 ст., виявлено залишки залізоробного та ковальського ремесел.

На курганному некрополі на пн. від Б. 1881 Д.*Самоквасов* розкопав 16 з 32 курганів, які в підкурганних ямах містили тілопокладення у дерев'яних трунах з дрібним інвентарем 11—12 ст. (дротяні, срібні та мідні скроневі кільця, бронз. гудзики).

Літ.: *Самоквасов Д.Я.* Могилы русской земли. М., 1908; Ипатьевская

Березанська фортеця. Сучасний вигляд.

летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Коваленко В.П.* Обстеження літописного Березого. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 1993 р. К., 1997.

В.П. Коваленко.

«БЕРЕЗІ́ЛЬ», журнал — літ.-худож. та громад.-політ. журнал Нац. спілки письменників України. Видається укр. мовою із січ. 1956 у *Харкові* (до січ. 1991 виходив під назвою «Прапор»). Друкує оригінальні тв. сучасних укр. письменників, публіцистику, літ. критику, переклади тощо.

До 2-ї пол. 1980-х рр. публікації в часописі (як і в ін. періодичних літ. вид. УРСР) зазнавали суворого ідеологічного контролю. Однак навіть тоді на сторінках журналу з'являлися яскраві твори сучасної укр. літ., помітні дослідження, зокрема «Російсько-український словник сталих виразів» І.Виргана та М.Пилинської. Значне місце часопис надавав проблематиці краєнавства *Слобідської України*.

Від 2-ї пол. 1980-х рр. часопис під кер-вом гол. ред. Ю.Стадниченка став активним учасником процесів нац. відродження. У ньому друкуються тв., які впродовж багатьох десятиліть були заборонені або замовчувалися (роман «Записки кирпатого Мефістофеля» В.*Винниченка*, драма «Народний Малахій» М.*Куліша*, «Історія Слобідської України» Д.*Багалія* та ін.). Водночас з'являються гострі тв. письменників-«вісімдесятників» (Ю.Андрухович, В.Діброва, М.Рябчук та ін.).

Здійснена у січ. 1991 зміна назви часопису стала результатом свідомої настанови редакції на відродження яскравих літ. та худож.-мистецьких традицій Харкова — столиці УСРР доби *«розстріляного Відродження»*, коли тут діяв однойменний театр, очолюваний Л.*Курбасом.* Криза років незалежності боляче позначилася і на «Б.»: істотно зменшилася кількість передплатників (від понад 10 000 до бл. 1000), у зв'язку з чим редакція перейшла від формату місячника до двохмісячника.

Від 2-ї пол. 1990-х рр. «Б.» здійснює також книговидавничу діяльність. Зокрема, 2001 журнал спільно з вид-вом М.*Коця* видав два томи унікальних спогадів «Я — мене — мені (і довкруги)» визначного укр. філолога, колиш. харків'янина Ю.*Шевельова* (Юрія Шереха), який аж до смерті (2002) входив до редколегії «Б.».

Н.П. Старченко.

«БЕРЕЗІ́ЛЬ», театр — модерний укр. театр, заснований 1922 мистецьким об-ням «Березіль» як експериментальна студія. До кін. 1933 худож. кер. — реж. Л.*Курбас.* До 1926 працював у *Києві*, від 1926 — у *Харкові.* Мав статус держ. театру. Виразну нац. позицію поєднував із новими ідеями та формами зх.-європ. театральної к-ри (експресіонізм, конструктивізм). Під час боротьби з т. зв. укр. бурж. націоналізмом і «*націонал-ухильництвом*» колектив театру було звинувачено в націоналізмі й формалізмі, відриві від рад. дійсності й рос. театру. 1935 «Б.» перейм. на Харків. укр. драм. театр ім. Т.Шевченка.

Літ.: *Курбас Л.* Шляхи «Березіль». «Вапліте». Х., 1927; *Рулін П.* На шляхах революційного театру. К., 1972; *Гірняк Й.* Спомини. Нью-Йорк, 1982; Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. «Литературное наследие», 1988.

О.М. Мовчан.

БЕРЕ́ЗНА — с-ще міськ. типу Менського р-ну Черніг. обл. Розташов. за 36 км на сх. від залізничної ст. Чернігів. Нас. 5,8 тис. осіб (2001). Вперше (під назвою *Березий*) згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152 з приводу відбиття нападу *половців.* У 17 ст. належало польс. магнату, вел. коронному гетьману М.*Потоцькому,* який збудував тут земляну фортецю. 1654—1782 — сотенне м-ко *Чернігівського полку*, мало ратушу. З 1781 — повітове місто *Чернігівського намісництва*, 1802 — заштатне місто *Чернігівської губернії.* 1866 нас. міста становило 8451 особу, діяли свічний і цегельні з-ди, поштова станція. З 1923 — у складі *Чернігівської округи.* 1923—60 — райцентр. С-ще міськ. типу з 1924. Від 1932 — у складі Черніг. обл.

Археол. пам'ятки: замковище літописного м. Березий 11—13 ст., поселення 2—5 ст., 11—13 ст. Уродженець Б. — укр. композитор і хоровий диригент Г.*Верьовка.*

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Я.В.Верменич.

БЕРЕ́ЗНЕ — с-ще міськ. типу Рівнен. обл., райцентр. Розташов. на лівому березі р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра) за 20 км від залізничної ст. Малинськ. Перша писемна згадка — 1584 (Березне або Андріїв). Назва змінювалася: Береженька, Бережне, в 19 ст. закріпилася нинішня. У 1-й третині 17 ст. м-ко, оточене муром з двома брамами, входило до Луцького пов. Польщі, від 1797 — волосний центр *Волинської губернії Російської імперії.* Діяли невеликі напівкустарні підпр-ва (суконна ф-ка, цегельний з-д, млини, винокурні та ін.). За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* м-ко відійшло до Польщі, стало центром гміни (волості) Рівнен., а від 1925 — Костопільського пов. Від верес. 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1940 — райцентр. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівськими військами від 6 лип. 1941 по 10 січ. 1944. С-ще міськ. типу від 1957.

Споруджено пам'ятник хірургу М.*Пирогову.* На околиці Б. в урочищі Мошила — кургани 10—12 ст.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 1. К., 1876; *Струтинс-*

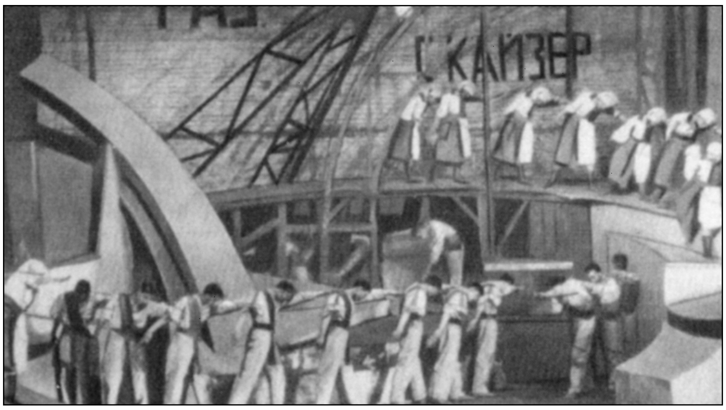

Підневільна праця робітників. Сцена з постановки «Газ» Г.Кайзера в театрі «Березіль». Реж. — Л.Курбас, худож. — В.Меллер. 22 квітня 1923.

кий Н. Подвиг. Львов, 1964; *Бегма В., Кизя Л.* Шляхами нескорених. К., 1965.

Є.М. Скляренко.

БЕРЕЗНЕ́ВА МАНІФЕСТА́ЦІЯ В КИ́ЄВІ 1917, **Українська (березнева) маніфестація в Києві** — відбулася 1 квіт. (9 берез.) 1917 як свято вільної України і стала першим оглядом сил укр. нац. руху. Організована за ініціативи *Української Центральної Ради*, вона зібрала під жовто-блакитні знамена бл. 100 тис. вояків-українців Київ. гарнізону, курсантів військ. шкіл та шкіл прапорщиків, робітництва, інтелігенції, учнівської молоді й селянства. Проходила під гаслами: «Хай живе вільна Україна!», «Хай живе демократична федеративна республіка!», «Хай живе національно-територіальна Україна!». Колони демонстрантів на чолі з представниками УЦР та Укр. військ. к-ту пройшли від Володимирського собору до Міськ. думи (будинок не зберігся, нині тер. майдану Незалежності), а звідти — на Софійський майдан, де їх урочисто зустріло духовенство. Тут відбулися посвята *корогви* укр. війська і 1-ше укр. віче. Саме у цей день М.*Грушевський* у своїй промові перед Міськ. думою закликав укр. народ до буд-ва автономної України. Вироблені УЦР вимоги до *Тимчасового уряду* були викладені в резолюції, одноголосно ухваленій віче. Поряд з висловленням підтримки Тимчасовому урядові висувалися вимоги щодо негайного прийняття декларації про визнання широкої автономії України, скликання Установчих зборів, які мали затвердити автономний лад, «котрий на Україні заводимо». Втілення у життя цих постанов покладалося на УЦР, яка мала вести переговори з Тимчасовим урядом.

Літ.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1999.

О.Й. Щусь.

БЕРЕЗНЕ́ВІ СТАТТІ́ 1654 — усталена в *історіографії* назва комплексу документів, якими було юридично оформлено укр.-рос. договір 1654. Вони називалися ще «Переяславським договором», «Договором Богдана Хмельницького» тощо. Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. Укр. Б. с. складаються з кількох документів: ухвалених рос. царем *Олексієм Михайловичем* «Статей Богдана Хмельницького» від 2 квітня (23 берез.), «Жалуваної грамоти» царя гетьманові й Війську Запороз. від 6 квітня (27 берез.) й «Жалуваної грамоти» шляхті від 6 квітня (27 берез.). Укр. сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Акти царського уряду мали форму «пожалувань» з боку царя.

Після ухвали *Переяславською радою 1654* рішення прийняти протекцію рос. царя укр. уряд розробив проект майбутнього договору з Росією — «Прохання» («Просительні статті») з 23 пунктів (статей). 27(17) лют. посольство, очолюване ген. суддею С.*Богдановичем-Зарудним* і переяслав. полк. П.*Тетерею,* виїхало з *Чигирина* до *Москви*, куди прибуло 22(12) берез. Переговори тривали з 23(13) берез. до 5 квітня (26 берез.) і відбувалися в гострих дискусіях. 31(21) берез. укр. посли подали нову редакцію проекту договору з 11 статей (не було внесено 7 статей першого варіанта, 5 статей було об'єднано в 3, а ще 3 статті — в одну), що дістала назву «Статті Богдана Хмельницького». З деякими поправками вони, за винятком статті про утримання залог у фортеці *Кодак* і на *Запорозькій Січі*, були затверджені рос. стороною. Статті першого варіанта проекту договору («Прохання» з 23 статей), які не увійшли до проекту з 11 статей, з деякими поправками були підтверджені царськими грамотами. 6 квіт. (27 берез.) укр. посольству вручили «Статті Богдана Хмельницького», «Жалувану грамоту» Б.Хмельницькому та Війську Запороз., «Жалувану грамоту» шляхті та ін. документи.

За Б. с. передбачалося збереження в Україні форми урядування й устрою Укр. козац. д-ви, її тер., адм.-тер. устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, а також соціальної структури сусп-ва і соціально-екон. відносин, що склалися в ході *національної революції 1648—1676.* Підтверджувалися всі права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва і міщан та незалежність укр. уряду щодо проведення внутр. політики. У *Києві* мав бути рос. воєвода з кількатисячним підрозділом з метою надання укр. стороні допомоги в боротьбі проти зовн. ворога. Чисельність козац. реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні козакам і старшині. За Б. с. Рос. д-ва зобов'язувалася вступити у війну проти *Речі Посполитої* й надати козац. Україні допомогу при відбитті нападу військ. загонів *Кримського ханства.* Зі свого боку, укр. уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податків до рос. скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й *Османською імперією,* а також повинен був інформувати царський уряд про зміст переговорів із посольствами ін. д-в, які прибували б до укр. уряду.

Правова невизначеність у Б. с. відносин між Укр. козац. й Рос. д-вами спричинила різні оцінки цих статей з боку дослідників. Одні з них вбачали у цьому договорі унію, другі — військ. союз, треті — протекторат, четверті — васалітет, п'яті — неповне включення до складу Рос. д-ви, шості — приєднання України до Росії, сьомі — «возз'єднання» України з Росією. Найвірогідніше, договір (за формальними правовими ознаками) передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату. Його значення полягало в тому, що він у юрид. формі зафіксував акт відокремлення й незалежності козац. України від Речі Посполитої, засвідчив визнання України як окремої д-ви з боку Росії, а також відкрив перспективу урядові Б.Хмельницького разом із Росією довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої. Однак царський уряд став на шлях порушення умов Б. с., намагаючись обмежити внутр. суверенітет Укр. козац. д-ви. Тому укр.-рос. договір проіснував 4,5 року і був розірваний гетьманом І.*Виговським* у зв'язку з укладанням *Гадяцького договору 1658* з Річчю Посполитою.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПб., 1878; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції). «Україна», 1991, № 16—17; *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. В кн.: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991; *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991; *Мицик Ю.* Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?). «Старожитності», 1991, № 1; *Цибульський В.* Пе-

Є.С. Березняк.

реяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії. Рівне, 1993; *Апанович О.М.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. К., 1994; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. К., 1995.

В.С. Степанков.

БЕРЕЗНЕГУВА́ТЕ — с-ще міськ. типу Миколаїв. обл., райцентр. Розташов. на р. Висунь (прит. Інгульця, бас. Дніпра), за 12 км від залізничної ст. Березнегувата. Запороз. козаки оселилися тут у 80-х рр. 18 ст. 1795 сюди прибуло багато селян-втікачів з Чернігівщини й Полтавщини. Від 1820 — *адміралтейське поселення.*

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941— 1945* від 18 серп. 1941 по 14 берез. 1944 окуповане гітлерівськими військами. Звільнене в результаті *Березнегувато-Снігурівської наступальної операції 1944.* Від 1956 — с-ще міськ. типу. Райцентр 1923—62 та від 1965.

Літ.: ІМіС УРСР. Миколаївська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Я.В. Верменич.

БЕРЕЗНЕГУВА́ТО-СНІГУРІ́ВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944. Проводилася 6–18 берез. військами *Третього Українського фронту* на пд. Правобереж. України на миколаїв.-одес. напрямку з метою розгрому противника між річками Інгулець (прит. Дніпра) та Пд. Буг. Гол. удару завдано з плацдармів на р. Інгулець на пд. від м. *Кривий Ріг* з метою розсікти 6-ту нім. армію, а потім повернути війська на пд. та вдарити по тилах противника. 6 берез. війська 3-го Укр. фронту перейшли в наступ. 12 берез. рад. війська вийшли на р. Інгулець південніше с. Снігурівка (нині місто Миколаїв. обл.), заблокували шляхи відступу осн. силам 6-ї армії противника. 13 нім. д-зій в р-ні *Березнегувате* — Снігурівка опинилися під загрозою оточення, яке, однак, не вдалося завершити, тому що осн. сили Червоної армії (див. *Радянська армія*) були втягнуті у важкі бої з противником за 20—30 км від Березнегуватого, а резервів у розпорядженні команд. фронтом не було. 18 берез. війська фронту вийшли до р. Пд. Буг у напрямку *Миколаєва.* 8 д-зій 6-ї армії *вермахту* були розгромлені. Під час операції противник втратив вбитими 36 800 солдатів та офіцерів, полоненими — 13 870. Протягом 13 днів війська 3-го Укр. фронту визволили значну частину тер. Правобереж. України й зайняли вигідне положення на одес. напрямку (див. *Одеська наступальна операція 1944*).

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; История военного искусства. М., 1984.

Л.В. Кондратенко.

БЕРЕЗНЯ́К Євген Степанович (н. 25(11).02.1914) — освітянин, в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — партизан, розвідник. Канд. пед. н. (1968). Засл. учитель України (1961). Герой України (2001). Н. в м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*). 1928 закінчив пед. технікум у м. Зінов'євськ (нині *Кіровоград*), 1933 — вчительський ін-т у *Бердянську.* 1933—39 — вчитель, дир. шк., зав. райвно (районного від. нар. освіти) у Дніпроп. обл., 1939—41 зав. рай- і міськвно у *Львові.* Від серп. 1941 — секретар Петропавлівського підпільного райкому КП(б)У на окупованій гітлерівцями Дніпропетровщині. Організовував і особисто займався підпільною діяльністю на окупованій тер. Петропавлівського й Межівського р-нів. 1 квіт. 1942 влаштувався робітником на залізниці. Після визволення в жовт. 1943 м. Дніпропетровськ — зав. сектору Дніпроп. обкому КП(б)У. Невдовзі Б. направлено у Моск. розвідувальну шк. Гол. розвідувального управління Генштабу Червоної армії. (див. *Радянська армія*). По закінченні навчання відкомандировано у розпорядження розвідувального від. штабу *Першого Українського фронту*, там призначено командиром десантної розвідувальної групи особливого призначення. У ніч на 19 серп. 1944 на чолі групи переправлено за лінію фронту для ведення воєн. розвідки у м. Краків (Польща), де зосереджувалося бл. 10 д-зій ворога. Після приземлення захоплений *гестапо*, проте йому вдалося втекти. Очолюваний ним загін діяв у ворожому розташуванні 156 днів, передав у штаб 1-го Укр. фронту понад 140 радіограм, що містили важливі дані. Завдяки мужнім оперативним діям керованої Б. розвідувальної групи особливого призначення «Голос» врятовано стародавнє м. Краків, заплановане до цілковитого знищення гітлерівцями. Після виходу з ворожого тилу Б. направлено на «державну перевірку» до фільтраційного табору НКВС у м. Подольськ (нині місто Моск. обл., РФ). Після звільнення в серп. 1945 — на керівній роботі в органах нар. освіти Львова, 1947 закінчив пед. ін-т у Львові, 1954—98 — в мін-ві освіти України: інспектор, заст. нач. і нач. управління шкіл, пров. н. с. Акад. пед. наук України. Із квіт. 1998 — пенсіонер.

За подвиги у війні 1941—45 та врятування Кракова Б. відзначено нагородами *СРСР*, України, Польщі, занесено до переліку рятівників Кракова та нагороджено Золотою відзнакою міста. Про подвиг Б. й очолюваних ним розвідників створено багатосерійний фільм «Майор Вихор». Автор численних наук. праць з питань управління освітою, навчання й виховання, а також спогадів з воєн. часу, перекладених багатьма мовами світу.

Р.Г. Симоненко, Л.Г. Хало.

БЕРЕЗО́ВСЬКИЙ Лесь (Олександр) **Іванович** (р. н. і р. с. невід.) — учасник нар. повстання на *Покутті* восени 1648. Походив з дрібної укр. *шляхти*, мешкав у с. Березів Коломийського пов. Приєднався до повстанських загонів С.*Височана,* ставши одним із найближчих його пом. Джерела називають Б. «головним ад'ютантом і керівником штабу» С.Височана. Мав звання осавула. Брав участь у здобутті наймічнішого на Покутті Пнівського замку (нині руїни замку у с. Пнів Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.), налагодженні зв'язків з військами Б.*Хмельницького*, організації окремих повстанських операцій. Наприкінці 1648 з частиною повстанців під тиском польс.-шляхетських *корогов* перейшов на *Правобережну Україну.*

Літ.: *Томашівський С.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. «ЗНТШ», 1898, т. 23—24; *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1972.

В.В. Станіславський.

БЕРЕЗО́ВСЬКИЙ Максим Созонтович (16.10.1745—22.03.1777) — укр. композитор, співак. Н. в м. *Глухів* в козац. родині. Навч. у *Глухівській співацькій школі* та Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська*

М.С. Березовський. Скульптор М. Горловий. 1992.

академія), де почав писати твори. Від 1758 — співак *Придворної співацької капели* (Оранієнбаум, нині м. Ломоносов С.-Петерб. міськради, РФ). 1769—71 навч. у Болонській акад. у Дж.Мартіні, одержав звання акад.-композитора і став чл. Болонського філармонічного т-ва. Автор опери «Демофонт» — першої опери, ств. укр. композитором (поставлена 1773 в Ліворно, Італія). 1774 вернувся до *Санкт-Петербурга*, де невдовзі помер на 32-му році життя.

Б. — перший представник раннього класичного стилю в укр. музиці, один із творців укр. хорального стилю в духовній музиці, автор перших зразків камерно-інструментальних жанрів у вітчизн. муз. творчості.

Тв.: «Іфігенія» (незакінчена опера), 17 хорових концертів (найвизначніший — «Не отвержи мене во время старости»), цикл літургійних співів, соната для скрипки й чембало та ін.

Літ.: *Кудрик В.* Огляд історії української церковної музики. Львів, 1937; *Маценко П.* Д.С.Бортнянський і М.С.Березовський. Вінніпег, 1951; *Витвицький В.* Максим Березовський: Життя і творчість. Джерсі-Сіті, 1974; *Шреєр-Ткаченко О.* Історія української музики. К., 1980; *Добрянський М.* Україна і Росія. «Літопис Червоної Калини», 1994, № 1/3; *Бенч О.* Максим Березовський і співоча традиція українців. «Український світ», 1995, № 7/12; *Муратова В.* «Не отвержи мене...». «Зеркало недели», 1997, 22—28 берез.

Г.П. Герасимова.

БЕРЕНДЕ́Ї — плем'я тюркського походження. Наприкінці 11—13 ст. населяли лісостеповий кордон *Київської Русі* від *Владимиро-Суздальського князівства* до *Галицько-Волинського князівства.* 30-тис. орда Б. згадується у 12 ст. в Угорщині. Історики не дійшли згоди щодо походження Б. — їх вважають як частиною об'єднання *торків*, так і нащадками кипчацького (половецького) роду Баяндур. В літописах Б. виступають васалами давньорус. князів. Із серед. 12 ст. вони поступово входять до складу об-ня чорних клобуків (див. *Клобуки чорні*).

Літ.: *Расовский Д.А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. В кн.: Seminarium Kondakovianum. Praga, 1933; *Плетнева С.А.* Половцы. М., 1990.

А.Г. Плахонін.

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКА ЗЕМЛЯ́, Берестейщина — істор. регіон у середній течії р. Зх. Буг (бас. Вісли). 7—9 ст. належала до тер. розселення сх.-слов'ян. племені *дулібів*. З 10 ст. — у складі *Київської Русі*, з 2-ї пол. 12 ст. — у складі *Волинського князівства,* з 1199 — *Галицько-Волинського князівства.* 1270—88 входила до володінь кн. *Володимира Васильковича*, 1288—92 — кн. *Мстислава Даниловича.* У 1-й пол. 14 ст. Б. з. увійшла до Трокського князівства (з 1413 воєводства) у складі *Великого князівства Литовського*, 1513—20 — у *Підляському воєводстві* (назва *Підляшшя* закріпилася за її зх. ч. з містами *Дорогочин,* Бєльськ, нині Бєльськ-Подляски, Мельник, Сураж, нині всі Польща). Після 1566, коли з Підляського воєводства було виділене *Берестейське воєводство*, назва «Берестейщина» закріпилася за цим воєводством (сх. ч. колиш. Берестейської землі з містами *Берестя*, Пінськ, Кобрин (нині обидва міста Брестської обл., Білорусь)). Нас. Берестейщини брало активну участь у козац. повстаннях і *національній революції 1648—1676.* 1657 пінська *шляхта* проголосила своє входження з усім повітом до Укр. козац. д-ви; було створено *Пінсько-Турівський полк*. Після 2-го поділу (1793) і 3-го поділу (1795) Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі *Російської імперії.* За Брестськими мирними договорами 1918 (див. *Брестський мирний договір між УНР і державами Четверного союзу від 9 лютого 1918* та *Брестський мирний договір між РСФРР і державами Четверного союзу від 3 березня 1918*) вона була визнана за Україною. У Бресті був адм. осередок укр. держ. адміністрації Берестейщини, *Холмщини* і Підляшшя. За режиму гетьмана П.*Скоропадського* Берестейщина разом з ін. зх. поліськими землями утворила Поліське староство *Української Держави.* На поч. 1919 Берестейщину окупувало польс. військо. У 1920— 30-х рр. належала до Поліського воєводства Польщі. Тут діяли укр. громад., освіт. й політ. орг-ції. 1939—41 і від 1944 — у складі Білорусі. Автохтонне (див. *Автохтони*) нас. Берестейщини, яке здавна входило до укр. етнічного масиву, розмовляє зх. поліським діалектом укр. мови. Проте після 1945 укр. шк. тут були ліквідовані. Від поч. 1990-х рр. пожвавився укр. культ.-освіт. рух. 1990 засновано Укр. громад.-культ. т-во Брестської обл., 1991 почала виходити газ. «Голос Берестейщини». Від 1994 діє громад. орг-ція «Просвіта Берестейщини», яка видає час. «Берестейський край». З 1996 у Брестському держ. ун-ті працює кабінет україністики (див. *Українознавство*), викладається укр. мова й літ., історія України.

Літ.: *Леонюк В.* Словник Берестейщини. Львів, 1996; *Петренко А.* Берестейщина в складі УНР. «Берестейський край», 1996, № 2; Полісся: етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997; *Hawryluk J.* Ziemia Brzeska w dobie państwowości ruskiej (X—XIV w.). «Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze», 1996—97, v. 5—6; *Винниченко І.* Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині XX ст.: Хроніка подій. К., 1999.

Я.Д. Ісаєвич.

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКА ЦЕРКО́ВНА У́НІЯ 1596 — церк.-істор. подія, внаслідок якої більшість ієрархів *Київської митрополії* перейшла з-під юрисдикційного підпорядкування *Константинопольському патріархату* під верховенство Рим. престолу (див. *Ватикан*), зберігаючи візант.-слов'ян. обрядовість, власні ієрархічно-адм. структури,

канонічний правопорядок та духовно-культ. спадщину.

Гол. причиною унії був глибокий занепад правосл. церк. життя на укр.-білорус. землях у складі катол. *Речі Посполитої*. Осн. безпосередніми чинниками кризи були втрата нац. освіченої еліти та полонізація знаті; залежність ієрархії й духовенства від волі світських патронів, корумпованість і деморалізація кліру; занепад заг. освіти і богословських наук; занехаяння традиційної соборної практики управління, втрата зв'язків з ін. центрами сх. *християнства* та відсутність підтримки від Константиноп. церкви, яка під осман. правлінням після падіння *Константинополя* (1453) сама опинилася на межі виживання. Обезсилювали Руську правосл. церкву в Речі Посполитій також протестантські течії, що з'явились у Польщі та Литві (вони зачепили не лише панівну катол., а й, частково, правосл. церкву), і реакція на них *католицизму*, який, почасти стримавши наступ *протестантизму*, спрямував удосконалене вістря богословської полеміки на викриття вад рус. *православ'я*, пропонуючи як порятунок перехід під папську юрисдикцію. Це відображено у творах таких катол. полемістів, як С.Гозій, Б.Гербест, А.Поссевіно та, особливо, у трактаті «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тої єдності відступлення» (1577) єзуїта П.*Скарги*.

Загроза протестантизму, закиди і відверті утиски з боку католиків, усвідомлення кризовості власного церк. життя на фоні змін у сусідів були тими рушіями, які вивели православних з інерції застою. Опинившись перед викликом християн. Заходу, деякі церк. діячі поступово стали вбачати там готові моделі й засоби для проведення реформ у Київ. митрополії. Ініціативу в русі за духовно-культ. відродження виявили насамперед миряни, нечисленні, але досить заможні та тоді ще впливові правосл. магнати (як Г.Ходкевич або кн. В.-К.*Острозький*) і міщани, об'єднані у *братства*, які, долаючи байдужість, а то й відвертий спротив єпископату, взялися за розвиток книгодрукування, освіти, в т. ч. богословської полеміки, сприяючи кращому усвідомленню власної реліг. ідентичності та особливого місця у ній візант. спадщини.

Сх. ієрархи, не маючи змоги істотно оновити Церкву на власних землях, почали виявляти зацікавлення духовною боротьбою в Україні й Білорусі, хоча їхні відвідини укр.-білорус. земель, як правило, були пов'язані з подорожами до *Москви* за милостинею. Однак навіть така побічна увага сприяла поліпшенню справ у Церкві. Перебування патріархів Йоакима Александрійського (1585—86) та *Єремії II* Константинопольського (1588—89) започаткувало низку радикальних реформ у Київ. митрополії, спрямованих на подолання негараздів та відновлення канонічного правопорядку й авторитету церк. влади. Так, Єремія II усунув правлячого малодіяльного митрополита Онисифора *Дівочку* і за згодою польс. короля *Сигізмунда III* Ваза висвятив на його місце Михайла *Рогозу*. Невдовзі він призначив луцького єпископа К.*Терлецького* своїм екзархом, уповноваживши його наглядати за діяльністю всіх рус. владик, включно з митрополитом. Саме останнє породило відносини неприязні у правосл. верхівці. Патріарх надав широкі привілеї братствам мирян, зокрема у *Львові* та Вільно (нині *Вільнюс*), виводячи їх з-під влади місц. єпископів та даруючи їм право контролювати поведінку ієрархів і духовенства. Реформаторська діяльність Єремії II у Київ. митрополії сприяла зростанню усвідомлення серед її єпископату потреби в змінах та стала водночас опорою для діяльності мирських лідерів, хоча запроваджені патріархом нововведення радше внесли дезорганізацію в існуючі структури управління і захитали традиційні підвалини сх.-християн. церк. устрою.

Невдовзі після від'їзду патріарха Єремії II з України у лип. (черв.) 1590 владики Київ. церкви зібралися на перший після довгої перерви собор у *Бересті*. Проведення соборів у наступних роках стало регулярним і засвідчило про серйозність намірів ієрархії відновити свій авторитет та перебрати під свій нагляд реформування Церкви на традиційних еклезіологічних засадах. З цією першою соборною зустріччю пов'язана й перша конкретна ініціатива єпископів щодо унії з Римом. Владика К.Терлецький з Луцька, Леонтій Пельчицький з Пінська (нині місто Брестської обл., Білорусь), Діонісій Збируйський з Холма (нині Хелм, Польща) та Г.*Балабан* зі Львова підписали 3 лип. (24 черв.) 1590 декларацію, в якій висловили готовність визнати зверхність Риму, наполягаючи на збереженні традиційних обрядів і устрою своєї Церкви та домагаючись від Сигізмунда III гарантій юрид. рівності з латинниками. Протягом наступних років ініціатори поширили й деталізували свої вимоги у нових документах аж до вироблення остаточних «Артикулів, які відносяться до з'єднання з Римською Церквою» 10(01) черв. 1595, узгоджуючи їх з лат. ієрархами і представниками цивільної влади Речі Посполитої та заручившись підтримкою київ. митрополита Михайла Рогози й усіх ін. єпископів. «Артикули...» відображають усвідомлення ієрархією еклезіальної гідності та церк. помісності, їхнє щире бажання досягти такого поєднання з Рим. престолом, яке не порушувало б обрядових традицій християн Сходу та забезпечувало б їм однакові права й привілеї з римо-католиками, оберігаючи життєздатність їхньої власної, утискуваної Церкви.

Особливу роль у формулюванні позиції єпископату відігравали патріарший екзарх К.Терлецький та І.*Потій*, який, на прохання кн. В.-К.Острозького, покинув берестейське каштелянство і сенаторське крісло та прийняв від короля призначення на Володимирське єпископство, щоб втілити в життя наміри князя щодо унії з Римом, про які той ще у 1580-х рр. заявляв представникам папи і які виклав у вигляді конкретних пропозицій у листі до Іпатія від 15(06) черв. 1593. В.-К.Острозький вважав, що Київ. митрополія повинна домовитися зі сх. патріархами, Моск. патріархатом і Молдав. правосл. церквою про спільну участь у порозумінні з Лат. (тобто Рим.) Церквою.

Єпископи тримали свої приготування у таємниці й практично виключили з переговорів ширші кола мирян, що й стало однією з гол. причин зростання спротиву планам ієрархії. Це, однак, не перешкодило усім єпископам на соборі 21(12) черв. 1595 прийняти остаточне рішення про унію та делегувати двох своїх представників — Іпатія й Кирила — для її укладання в Римі. Там після докладного перегляду «Артикулів...» і визнання віри, яке було складено посланцями від імені всієї ієрархії за формулою, вироб-

ною Тридентським собором, 23 груд. 1595 папа Климент VIII прийняв рус. владик з їх духовенством і вірними в лоно катол. Церкви, про що офіц. оголошувалося у виданій того ж дня апостольській конституції Magnus Dominus et laudabilis nimis. Рим, хоч прямо й не покликаючись на «Артикули...», гарантував дотримання практично всіх домагань єпископату та врегулював юрисдикційний статус Київ. митрополії в буллі Deset Romanum Pontificem, а також доклав великих зусиль, щоб забезпечити прийняття унії, звернувшись з листами до короля та провідних світських і церк. діячів Речі Посполитої.

Папські документи свідчать, що відповідно до посттридентської еклезіології, поширеної у Рим. курії, ця унія не розглядалася як об'єднання двох окремих Церков, а як «примирення і навернення руських єпископів до Католицької Церкви» після «засудження й відкинення єресей, помилок і схизм». Тобто Рус. церква не вважалася помісною Церквою, а, радше, сукупністю окремих єпископів та вірних, приєднаних до Рим. церкви, зі спец. церк. та дисциплінарним статутом, наданим папою з огляду на етнічні та істор. особливості. Ця обставина також неабияк спричинилася до зміцнення опозиції супроти такої унії.

Після повернення Іпатія й Кирила у Бересті в кафедральній церкві св. Миколая 15(06)—19(10) жовт. 1596 під кер-вом митрополита й за участі більшості єпископів, представників папи й короля відбувся черговий собор, на якому було затверджено унійний акт двох рус. представників у Римі.

Водночас опозиція під проводом кн. В.-К.Острозького та представника константиноп. патріархату Никифора і двох укр. владик: Г.Балабана й Михайла Копистенського, які раніше належали до ініціаторів унійних заходів, а протягом останнього року перейшли до табору її супротивників, провела у тому ж місті свій собор, на якому відкинула проголошену унію.

Після невдалих спроб досягти порозуміння два собори себе взаємно викляли, поклавши початок болісному поділові Київ. митрополії на унійну і правосл. частини, що спричинило до тривалої реліг. полеміки та міжконфесійного протистояння, яке відобразилося на розбіжності оцінок Б.ц.у. у пізнішій *історіографії* та позначилося на міжцерк. взаєминах в Україні.

Літ.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590—1600). Welykyj-Romae, 1970; Основні документи Берестейської унії. Львів, 1996; *Дмитриев М.В. и др.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII в., ч. 1. М., 1996; *Halecki O.* Od unii florenckiej do unii breskiej, t. 1—2, Lublin, 1997; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

Б.О. Гудзяк, О.Ю. Турій.

БЕРЕСТÉЙСЬКЕ ВОЄВÓДСТВО — адм.-тер. одиниця у *Речі Посполитій.* Утворена 1566 на теренах давньорус. *Берестейської землі* і Турово-Пінської землі, які від 1320 входили до складу Трокського князівства *Великого князівства Литовського.* Після *Люблінської унії 1569* лишилося під владою Литви. Поділялося на Берестейський і Пінський повіти, 1791 утворено ще Кобринський і Пінсько-Зарічнянський (згодом перейм. на Запінський). На зх. і пд. зх. Б.в. переважало укр. нас., на пн. і сх. — білорус.

Б.в. було великим центром експортної торгівлі хлібом, значним культ. осередком. Берестейське братство (див. *Братства*) активно виступало на оборону нац. самобутності і *православ'я*, займалося реліг.-благодійницькою діяльністю. У Бересті 1596 відбулися два церк. собори, один з яких проголосив унію правосл. і катол. церков і визнав зверхність рим. папи (див. *Берестейська церковна унія 1596*), а другий рішуче опротестував це рішення. Надалі Володимиро-Берестейська єпархія була ареною гострої боротьби між прибічниками і противниками унії. Б.в. було тереном активної діяльності унійного чернецького ордену *василіан.*

Нас. Б.в. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, подаючи допомогу війську Б.*Хмельницького.* Коли 1657 козац. військо зайняло *Берестя* та ін. міста воєводства, пінська *шляхта* заявила про добровільне прилучення до Укр. козац. д-ви. На тер. Б.в. був утворений *Пінсько-Турівський полк.* Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) тер. Б.в. увійшла до складу *Російської імперії* і Б.в. перестало існувати.

Літ.: *Лисенко П.Ф.* Берестье. Мінск, 1985; *Леонюк В.* Словник Берестейщини. Львів, 1996; Полісся: етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997.

Я.В. Верменич.

БЕРЕСТÉЦЬКА БИ́ТВА 1651 — відбулася 28 (18) черв. —10 лип. (30 черв.) 1651 неподалік від м. *Берестечко* між укр. військом на чолі з Б.*Хмельницьким* і польс. військом під проводом короля *Яна II* Казимира Ваза. Напередодні, 22— 26 (12—16) черв., польс. військо (100—120 тис. жовнірів і шляхтичів та 120 тис. слуг і обозних) переправилося через р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і розташувалося табором на її правому березі навпроти Берестечка. 25(15) черв. Б.Хмельницький, дочекавшись підходу 40 тис. татар під проводом хана *Іслам-Гірея III,* вирушив назустріч польс. війську на чолі 100—110-тис. армії при 120 гарматах з Колодинського поля, прямуючи через околиці м. *Кременець* до м-ка Козин (нині село Радивилівського р-ну Рівнен. обл.) на р. Пляшівка (прит. Стиру).

Вночі проти 28(18) черв. авангард укр.-татар. кінноти переправився під Козином через р. Пляшівку. Ранком татар. підрозділи зав'язали сутички з польс. силами. Це стало поч. Б. б. У її розвитку вирізняють три етапи: перший охоплює бої 28—29(18—19) черв.; другий — 30(20) черв.; третій 1—10 лип.(21—30 черв.). В 2-й пол. дня 28(18) черв. бл. 5—7 тис. татар і козаків атакували праве крило польс. війська, а згодом — ліве. Бл. 17-ї години польс. кіннота перейшла у контрнаступ і завдала їм поразки. Вночі підійшли осн. сили укр.-татар. кінноти. Ранком 29(19) черв. король вивів у поле лише кінноту. Бл. 12-ї години укр.-татар. підрозділи (козаків і татар було порівну) атакували ліве крило поляків, а пізніше завдали поразки жовнірам правого крила. Вночі прибув, подолавши шлях від Козина до с. Острів (нині село Радивилівського р-ну Рівнен. обл.), укр. табір з піхотою та артилерією. Тим часом Іслам-Гірей III розпочав таємні переговори з польс. королем. Хан був не зацікавлений у розгромі Польщі і у виборенні Україною незалежності. На світанку 30(20) черв. Б.Хмельницький почав шикувати військо до бою. У центрі було

розташовано чотири табори: осн., захищений десятьма рядами возів, і три менші: зліва від осн. — один, справа — два. На правому крилі гетьман розмістив кінноту, ліве зайняли татари. Лінія фронту укр.-татар. війська простягалася на 9 км. Ян II Казимир Ваза наказав знищити мости через р. Стир. Польс. військо вишикувалося за «головним зразком», кіннота була посилена підрозділами піхоти. Наперед, у центр, було висунуто артилерію, трохи позаду розташовувалася піхота, а за ними — підрозділи кінноти, драгунів і рейтарів. Командував центром особисто король. На правому фланзі, яким командував великий коронний гетьман М. *Потоцький,* розташувалися полки кінноти й майже половина *посполитого рушення* шляхти. Лівим флангом (де також перебували полки кінноти й решта посполитого рушення) командував польний гетьман М. *Калиновський.* Лінія фронту простягалася на 9,5 км. З 10-ї години ранку, коли почав розсіюватися густий туман, укр.-татар. підрозділи розпочали перші атаки. О 12-й годині Іслам-Гірей III імітував наступ на праве крило поляків. Через годину польс. артилерія відкрила вогонь по укр.-татар. позиціях, і хан відвів за пагорб більшість свого війська.

Бл. 16-ї години коронний гетьман Я. *Вишневецький* розпочав атаку кіннотою лівого крила польс. армії. Козаки та окремі підрозділи татар у жорстокому бою змусили жовнірів відступити. Щоб врятувати їх від розгрому, король перекинув сюди нім. піхоту та кінні полки. У цей критичний момент долю битви могла легко вирішити атака татар. Проте хан не мав наміру наступати. Скориставшись цим, Ян II Казимир повів у наступ підрозділи центру польс. армії. По ставці Іслам-Гірея III було зроблено постріл з гармати, і хан разом зі своїм військом почав відступ у напрямку м-ка Лешнів (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.), Ян II Казимир кинув усі сили проти українців. Б.Хмельницький організував відступ свого війська в долину р. Пляшівка. Після цього гетьман кинувся навздогін за ханом, сподіваючись повернути його назад. Проте Іслам-Гірей III продовжив відхід на пд. України. Він насильно затримав при собі і Б.Хмельницького. Вночі проти 1 лип. (21 черв.) король наказав убити всіх полонених українців, більшість яких становили тяжкопоранені.

Розпочалася облога укр. табору, центр якого перебував над р. Плісня (рукав Пляшівки, нині це суха долинка в центрі с. Острів). Протягом 2—9 лип.(22—29 черв.) наказними гетьманами обиралися Ф.*Джалалій,* М.*Гладкий* та І.*Богун.* За відсутності Б.Хмель-

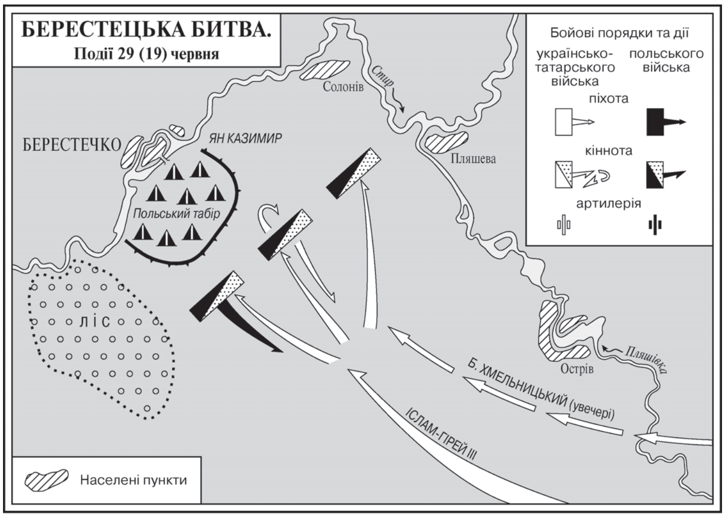

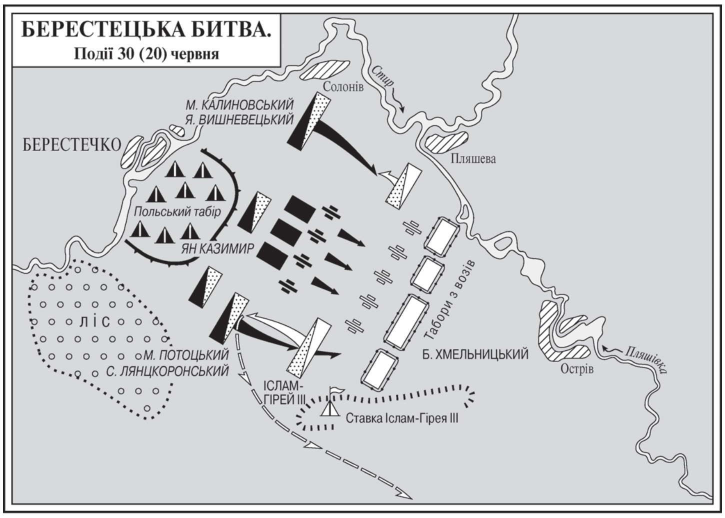

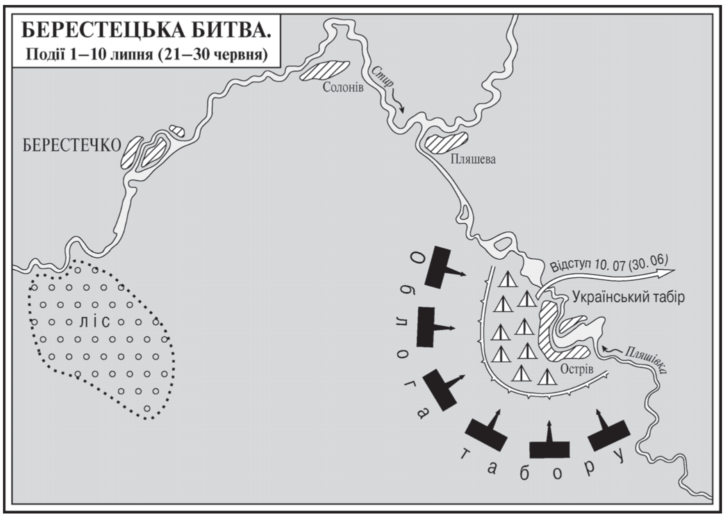

ницького старшина не спромоглася встановити тверду дисципліну і розробити чіткий план оборонних дій. Водночас у боях 2—4 лип. (22—24 черв.) українці засвідчили велику мужність. Вони здійснювали сміливі вилазки і відхилили вимогу короля капітулювати. Все ж серед обложених розпочався розбрат. На бік ворога перейшов полк. М.Криса. Від 8 лип. (28 черв.) під кер-вом І.Богуна розпочалася підготовка трьох переправ через р. Пляшівка для виходу з оточення. Внаслідок поганої організації відступ 10 лип. (30 черв.) перетворився на втечу, під час якої загинуло бл. 4—8 тис. козаків. Однак осн. сили укр. війська вирвалися з оточення. Вдалося врятувати також більшість гармат. Невмирущою славою вкрили себе воїни (бл. 300 козаків), які героїчно загинули, прикриваючи відступ. Поразка під Берестечком перекреслила наміри Б.Хмельницького довести до переможного кінця війну з *Річчю Посполитою*, засвідчила ненадійність військ.-політ. союзу з *Кримським ханством*, різко погіршила становище Укр. козац. д-ви, яка змушена була погодитися на укладання *Білоцерківського договору 1651.*

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т.2. СПб., 1884; *Kubala L.* Bitwa pod Beresteczkiem. Warszawa, 1909; *Каманин И.М.* Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. (с 2-мя планами и 4-мя снимками). К., 1910; *Widacki j.* Kniaź Jarema. Katowice, 1984; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези І—VIII республіканських науково-теоретичних конференцій. Рівне, 1990—97; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Львів, 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, т. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.С. Степанков.

БЕРЕСТÉЧКО — місто Горохівського р-ну Волин. обл. Розташов. у верхів'ї р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 25 км від залізничної ст. Горохів. Нас. 1,9 тис. осіб (1998).

Б. виникло як передмістя адм. центру удільного князівства — м. *Перемиль* (нині село Горохівського р-ну). Після зруйнування останнього монголо-татарами перетворюється на самостійне поселення. В документах 15 ст. згадується як село Берестки Перемильської волості. В 15 — на поч. 16 ст. належало родові Боговітинів, які походили від давньорус. князів Крокотків. Від 1544 переходить як посаг за дружину Ф.Боговітину у володіння київ. воєводи кн. Ф.Пронського. 1547 згідно з привілеєм короля *Сигізмунда II* Августа дістає *магдебурзьке право* і набуває статусу міста. Б. свого часу володіли: кн. О.Пронський, який перейшов 1595 у католицтво (див. *Католицизм*), а згодом — у кальвінізм (див. *Протестантизм*), граф А.Лещинський (кальвініст). Після переходу у 2-й чв. 17 ст. у володіння А.Вишоватого, послідовника аріанського вчення Ф.Социна (див. *Социніанство*), місто стає на деякий час гол. центром *аріанства* на *Волині.*

Під час *національної революції 1648—1676* місто не раз спустошувалося. Біля Б. проходила *Берестецька битва 1651.* У 2-й пол. 17 ст. Б. приходить у занепад. 1765 власник міста Я.Замойський побудував костьол для чернечого ордену тринітаріїв. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. опиняється в складі *Російської імперії*, набуває статусу волосного центру *Волинської губернії.* У кін. 18 ст. внаслідок епідемії чуми, що спалахнула на *Волині*, місто знов занепадає.

Від 2-ї пол. 19 ст. спостерігається значний пром. розвиток міста. Почали працювати лісопильний, сукновальний, цегельний, винокурний, пивоварний, смоляний і вапняний з-ди. На поч. 20 ст. засновано кінний з-д.

Під час *Першої світової війни* і *громадянської війни в Україні 1917—1921* місто часто переходило з рук у руки і зазнало значних руйнувань. Від 1920 Б. — у складі Польщі. Од 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1940—59 — райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського союзу 1941—1945* від черв. 1941 по квіт. 1944 було окуповане гітлерівцями.

1846 Б. відвідав Т.*Шевченко*, який присвятив подіям 1651 поезію «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?».

Архіт. та істор. пам'ятки: «Мурований стовп» на могилі кн. О.Пронського (16 ст.), храм-пам'ятник *«Козацькі могили»* (19 ст.), Каплиця Фекли (17 ст.), Троїцький костьол (1765).

Літ.: ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1972.

В.В. Головко.

БЕРЕСТÓВЕ — князівське село, позаміська резиденція вел. князів київ., що було неподалік від *Києво-Печерської лаври.* Вперше згадується у «*Повісті временних літ*» під 980. У 10—11 ст. в Б. розташовувалася церква св. Апостолів, де пресвітером був майбутній митрополит Київ. *Іларіон.* У Спаському монастирі, який згадується з 1072, зведено муровану *Спаса на Берестові церкву*, що збереглася дотепер. 1157 тут поховано вел. кн. київ. *Юрія Долгорукого*, його сина Гліба (1173), сестру *Євфимію Володимирівну* (1135). Час зведення церкви остаточно не визначено: 60-ті рр. 11 ст. (В.Булкін), рубіж 11—12 ст. (М.Каргер, П.*Толочко*), 1013—25 (Ю.*Асєєв* та ін.). Значні реставраційні роботи 1640—43 провів київ. митрополит П.*Могила*, якого зображено на ктиторській композиції.

1909—14 церкву обстежував і реставрував П.Покришкін. Дослідженнями вчених 1970—80-х рр. (Ю.Асєєва, М.Штендера, В.Харламова) виявлено фрески 12 ст., графіті, поховання у шиферних саркофагах, нові деталі архіт. конструкцій. Встановлено, що спочатку церква мала вигляд тринефної шестистовпової однобаневої будівлі з трьома притворами; кладка — утоплені ряди плінфи без прошарків бутового каміння.

Літ.: *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982; *Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. К., 1993; *Бул-*

Церква Спаса на Берестові.

В. Беретті.

А. Беретті.

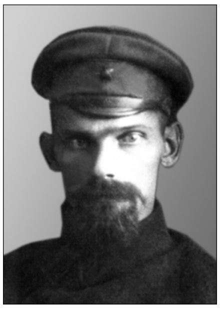

Р.Й. Берзін.

кин В.А. О времени построения церкви Спаса на Берестове. «Археологія», 1995, № 2.

Г.Ю. Івакін.

БЕРЕСТОЛО́ГІЯ — *спеціальна історична дисципліна*, що досліджує середньовічне письмове джерело — берестяні грамоти, відкриті 26 лип. 1951 при розкопках Новгорода експедицією під кер-вом рос. археолога А.Арциховського. Осн. маса цих грамот знайдена у м. *Новгород Великий* (бл. 1000), а також у містах Стара Руса (Новгородська обл., РФ), Смоленськ, Псков, Твер та ін. (РФ). На тер. України знайдено поки що єдину берестяну грамоту у *Звенигороді Галицькому* археологом І.*Свєшніковим*. Найдавніший запис на бересті датується 1-ю пол. 11 ст., найпізніший — 2-ю пол. 15 ст. Тексти видряпували на бересті залізними, бронз. й рідше кістковими стрижнями. Обов'язковою умовою тривалого збереження грамот у культ. шарі ґрунту є його підвищена вологість, що унеможливлює приплив повітря. У 11—14 ст. береста була дешевим матеріалом для письма. Впровадження паперу і його масове поширення у сх.-слов'ян. світі з серед. 15 ст. спричинило припинення письма на бересті.

Найбільшу цінність мають берестяні грамоти 11 — 1-ї пол. 13 ст. Нині їх налічується понад 400. За жанром це різноманітні документи, листи, азбуки, шкільні вправи тощо. Новгородські берестяні грамоти засвідчують жваві торг. зв'язки міста з ін. рус. містами, зокрема з *Києвом*. Вони є свідками масового розповсюдження грамоти у Давній Русі (див. *Київська Русь*) і належать до категорії масових джерел з історії середньовічної Русі; їх число зростає з кожним роком.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. М., 1969; *Янин В.Л.* Я послал тебе бересту... М., 1998.

М.Ф. Котляр.

БЕРЕ́СТЯ — давньорус. місто, центр однойменного удільного князівства. Розташов. при впадінні р. Мухавець у р. Зх. Буг, нині тер. сучасного м. Брест (Білорусь). Вперше згадано в *Новгородському першому літописі* під 1017 як місто *древлян*. Засновано як укріплення та торговий центр на кордоні з *Польщею* і як база для походів на землю *ятвягів*. Наприкінці 10 ст. увійшло до складу *Київської Русі*, у 12 ст. слугувало за земельний резерв київ. князів, поки не потрапило остаточно під владу князівської династії Мономашичів. Першим з відомих нам удільних князів Б. був син Ярополка Ізяславича — Ярослав Ярополчич (1101). Часом входило до складу *Туровського князівства*, а в 13 ст. опинилося в складі *Волинського князівства*. 1217 Б. підкорено *Данилом Галицьким* і пізніше разом із *Волинню* передано його брату *Васильку Романовичу*. Після смерті сина останнього — *Володимира Васильковича* перейшло у володіння *Мстислава Даниловича*. 1352 увійшло до складу *Великого князівства Литовського* — його отримав син *Гедиміна — Кейстут*, а пізніше, у спадок, — *Вітовт*. У 15 ст. стало центром однойменного воєводства.

Б. досліджено білорус. археологом П.Лисенком. Укріплення *дитинця* не збереглися, оскільки були знищені при буд-ві Брестської фортеці в 19 ст. Численні знахідки кераміки, знарядь праці, зброї та прикрас датуються 11—13 ст.

Літ.: *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование. М., 1951; *Лысенко П.Ф.* Берестье. Минск, 1985.

А.Г. Плахонін.

БЕРЕСТЯ́НЕ, **комплекс археологічних пам'яток** — ранньосередньовічні пам'ятки (городище, селища, курганні могильники) біля с. Берестяне Ківерцівського р-ну Волин. обл. Проведені розкопки могильників (1983—94), які розміщені у трьох групах. Кургани в урочищі Сермень (11 могил) з тілопокладаннями на рівні давнього горизонту зх. орієнтації за виявленим інвентарем (горщики, скроневі бронз. кільця, прядки) датуються 12 ст. У другому могильнику, що розташов. в урочищі Майдан і налічує 8 насипів кін. 10 — останньої чверті 11 ст., простежено тілопокладання із зх. та сх. орієнтацією і виявлено срібні гроноподібні скроневі кільця, намистини із сердоліку та скла, пряжки. Серед 26 курганів в урочищі Голова зафіксовано аналогічний обряд поховання та супровідний інвентар 11 ст.

Літ.: *Hupalo W.* Wyniki badań na cmentarzysku kurhanowym kolo wsi Beresciany na Wolyniu. «Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego osrodka archeologicnego», 1990, t. 12; *Гупало В.* Дослідження курганного могильника в уроч. Сермень біля села Берестяне. Там само, 1995, т. 16; *Його ж.* Дослідження курганного могильника в уроч. Майдан біля села Берестяне. Там само, 1996, т. 17.

В.Д. Гупало.

БЕРЕ́ТТІ (Beretti) — архітектори, батько і син. **Вінченцо** (Вікентій Іванович) Б. (14.06.1781, Італія — 18(06).08.1842, *Київ*) та **Алессандро** (Олександр Вікентійович) Б. (07.10.1817, за ін. даними, 1815 чи 1816, *Санкт-Петербург* — 06.06. 1895, Київ). Фахову освіту здобули в петерб. Акад. мист-в. Працювали в Києві (Вінченцо Б. — від 1837, Алессандро Б. — від 1842). Своєю діяльністю визначили осн. напрям розвитку міста як істор. і культ. центру України, використовували в буд-ві стилі *класицизму* й ренесансу (див. *Відродження*). За ген. планом 1837, у розробці якого гол. роль відіграв Вінченцо Б., враховувалися багатовікові традиції київ. забудови, особливості навколишнього ландшафту, збереження пам'яток старовини, включно з укріпленням *Золотих воріт*. До його праць належать гол. (червоний) корпус Київ. ун-ту, Ін-т шляхетних дівчат (нині Міжнар. центр к-ри та мист-в), завершення буд-ва Олександрівського костьолу. З іменем Алессандро Б. пов'язана поява фундаментальних споруд 1-ї Київ. г-зії (нині корпус Київ. ун-ту на бульварі Т. Шевченка), першого в Україні Анатомічного театру (нині тут розміщено частину б-ки Нац. мед. ун-ту по вул. Б.Хмельницького, № 37), він — співавт. проекту *Володимирського собору* та ін. споруд. Для виховання місц. зодчих Б. започаткували в Києві університетські виклади архіт. мистецтва.

Тв.: *Беретти А.* О строящемся соборе во имя св. Владимира. К., 1884.

Літ.: *Бутник-Сіверський Б.С.* Архітектор В.І.Беретті в Києві. К.—Львів, 1947.

М.М. Варварцев.

БЕ́РЗІН (Берзіньш) **Рейнгольд Йосипович** (Язепович; 04.07. 1888—11.11.1939) — рад. військ. діяч. Н. у Вальміерському (Вольмарському) пов. Ліфляндської губ. (нині тер. Латвії) в сім'ї наймита. Змалку працював пастухом, робітником, від 1909 — вчителював. Од. 1905 чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1911 за розповсюдження більшовицької літ. заарештований, рік перебував у в'язниці. Від 1914 — в рос. армії. Закінчив шк. прапорщиків

(1916). Учасник *Першої світової війни.* 1917 — голова військ.-революц. к-ту 40-го корпусу, чл. виконкому і Військ.-революц. к-ту 2-ї армії Зх. фронту. Із листоп. 1917 керував військами Пн. групи, брав участь у розгромі більшовиками Ставки верховного головнокоманд. М.Духоніна в м. Могильов (нині місто в Білорусі). У груд. 1917 на чолі 1-го Мінського революц. загону направлений в Україну. В ході *війни Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918* командував 2-ю революц. армією. У лют.—берез. 1918 — головнокоманд. Зх. революц. фронту. Від черв. 1918 — голова Вищої військ. інспекції в Сибіру, команд. Пн.-Урало-Сибірського фронту, 3-ї армії (лип.—листоп. 1918). У груд. 1918 — черв. 1919 — інспектор армії рад. Латвії, чл. РВР Зх. (лип.—груд. 1919), Пд. (груд. 1919 — січ. 1920) та Пд.-Зх. (січ.—груд. 1920) фронтів. Від груд. 1923 до лип. 1924 — чл. РВР Туркестанського фронту. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденами Червоного Прапора Хорезмської Нар. Рад. Республіки та Трудового Червоного Прапора Бухарської Нар. Рад. Республіки (усі — 1922). Після завершення громадян. війни працював у військ. пром-сті, наркомземі РРФСР. Репресований. Страчений.

Тв.: Этапы организации и развития Красной армии. Х., 1920; Запасные армии. «Революционный фронт», 1920, № 12, 17—18; Борьба с бандитизмом. Там само, 1920, № 5; Узколинейные железные дороги на Правобережной Украине. К., 1921.

Літ.: *Гриневич Л.* Берзін Рейнгольд Йосипович. В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

БЕРИ́НДА Памво (світське ім'я — Павло; між 1555 та 1560 — 23(13). 07.1632) — укр. поет, друкар, гравер, лексикограф. Невідомо, де здобув освіту, але був блискучим знавцем церковнослов'ян., грец. й лат. мов. Розпочав свою діяльність як друкар і гравер у *Стрятинській друкарні* та Крилоській друкарні, заснованих єпископом Галицько-Львів. Г.*Балабаном*, де за його участі було видано «Служебник» (1604), «Требник», «Євангеліє учительне» (обидві — 1606). Тут же став укладати свій «Лексіконъ славенороссків и именъ тлъкованіє», над яким працював протягом багатьох років. Переїхав до перемишльського єпископа Михайла Копистенського. 1613 згаданий у прибутково-видаткових книгах *Львівського братства* як чл. братства, чернець Памво. Очолив *Львівську братську друкарню*, де видав книгу «Іоанна Златоустого о священстві» (1614) та власні вірші «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам» (1616) з присвятою львів. єпископу Є. *Тисаровському.* Їх декламували учні братської шк. як коляду владиці. Є.*Плетенецький* запросив його до Києва для організації книговидавничої справи. Незабаром разом із сином Лукашем і братом Стефаном переїхав до Києва. Був ред. першого вид. «Часослова» *Києво-Печерською друкарнею.* Виправляв і звіряв з грец. виданнями тексти вперше виданих церковнослов'ян. мовою «Бесід Іоанна Златоустого на 14 послань св. ап. Павла» (1623) та «Бесід Іоанна Златоустого на діяння св. апостолів» (1624), брав участь у підготовці ін. лаврських видань. Автор передмов, присвят, післямов, йому належать кілька гравюр, вміщених у виданнях Стрятинської друкарні та лаврської друкарні. Сім гравюр із текстами, підписаних монограмою «ПБ», видані окремо (1626—29). 1627 власним коштом опублікував «Лексикон...», в якому бл. 7 тис. слів церковнослов'ян. мови перекладено або витлумачено укр. розмовною мовою. Словник використовувався в шкільній практиці, перевиданий 1653 друкарнею Кутеїнського монастиря біля м. Орша (нині місто в Білорусі). Б. представляв укр. культ.-освіт. рух, який не поривав з греко-слов'ян. традиціями, але був орієнтований на засвоєння досягнень латиномовної зх.-європ. к-ри.

НА РЖТВО ГА БГА И
СПСА НАШЕГО IС ХА.
ВѢРШѢ.
ДЛЯ УТѢХИ ПРАВОСЛАВНЫ
ХРІСТІАНОМЪ.
ВЪ ЛВОВѢ.
В ДРУКАРНИ БРАТСКОИ. СТАУРО
ПИГИИ.
РОКУ ѾВЪПЛОЩЕНІЯ ГПА.
АХЅІ.

Памво Беринда. «На Рождество вірші...». 1616. Титульний аркуш.

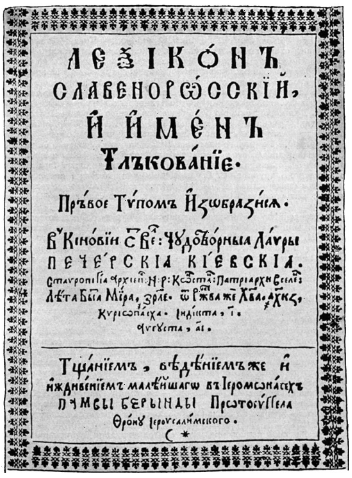
ЛЕѮІКОНЪ
СЛАВЕНОРѠССКІЙ,
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЕ.
Прьвое Тупомъ Изображенїе.
В Кінові́и Свѧтоѧ Чудотворныѧ Лаѵры
ПЕЧЕРСКІѦ КІЕВСКІѦ.
Тщанїемъ, вѣдѣнїемъ же и иждивенїемъ малѣйшагѡ въ Іеромонасѣхъ
Памвы Берынды Протосѵнгела
Ѳрону Іерусалимского.

Памво Беринда. «Лексикон». 1627. Титульний аркуш.

П. у Києві, похований у *Києво-Печерській лаврі.*

Тв.: Лексикон словенороський. К., 1961; Вірші. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

Літ.: *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVII—XVIII століть: Еволюція образної системи. К., 1982.

О.М. Дзюба.

БЕРИСЛА́В — місто Херсон. обл., райцентр. Пристань на Каховському водосховищі на Дніпрі, за 12 км від залізничної ст. Козацька. Нас. 17,1 тис. осіб (1998).

Уперше згадується на поч. 15 ст. як литов. фортеця та митниця під назвою «Вітовтова митниця». Після смерті вел. кн. литов. *Вітовта* переходить під контроль крим. татар, які бл. 1450 збудували тут фортецю Казікермен (або Кизикермен, з турец. — «Судейська фортеця», від слова «кази» — суддя; ін. варіант пер. — «Дівоча фортеця»). Наприкінці 1660-х рр. зводиться кам. фортеця — один з опорних пунктів турец. панування в Пн. Причорномор'ї. Розташов. у районі пристані сучасного Б. і складалася з малого, середнього і великого м-чок. Мале м-ко (цитадель) містилося на кам. скелі поруч балки Кизикерменки. 1678—79 фортецю було значно розширено — зі сх. боку замку добудували «середнє» м-ко з кам. стінами. Казікермен оточував великий форштадт (передмістя) із земляними укріпленнями. Місто разом з ін. сусідніми фортецями —

Л.П. Берія.

Л.М. Беркут.

Таванню, Іслам-Керменом, Шагін-Керменом — забезпечувало охорону татар. переправи через Дніпро. Воно було серйозною перешкодою для мор. походів запорожців і плацдармом для нападів на Україну. Козаки постійно загрожували Казікермену. 1670 І.*Сірко* взяв його в облогу, а через рік частково зруйнував. 31 лип. 1695 фортеця була захоплена рос.-укр. військами Б.*Шереметєва* та І.*Мазепи* під час успішного Дніпровського походу (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*). 1698 під час Крим. походу рос.-укр. армія брала фортецю в облогу. За умовами *Константинопольського мирного договору 1700* вона мала залишатися незаселеною. Утім, місто фактично продовжувало існувати у 18 ст. як значний пункт транзитної торгівлі. Після *російсько-турецької війни 1768—1774* Казікермен — у складі *Російської імперії* (певний час існував навіть Кизикерменський пов. Херсон. провінції *Новоросійської губернії*). Заселявся переважно переселенцями з Полтав. та Черніг. губ. 1784 його було перейменовано на Б. Від 1803 — місто Херсон. пов. *Херсонської губернії.*

Місто, де сходилися чумацькі шляхи, наприкінці 19 ст. відігравало помітну роль у торгівлі регіону (щороку через Дніпро бериславськими поромами перевозилося бл. 100 тис. возів вантажу). Напередодні *Першої світової війни* Б. — значний екон. центр губ. з 16-тис. нас. Мав помітну єврейс. громаду (за переписом 1897 — 28 % жителів Б.).

Від 1923 — райцентр *Херсонської округи Одеської губернії* (від 1932 — Одес. обл., від 1937 — Миколаїв. обл., від 1944 — Херсон. обл.). Статус міста набув 1938. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 23 серп. 1941 по 11 берез. 1944 окуповане гітлерівцями. Протягом серп.—листоп. 1941 в плавнях під Б. діяв партизан. загін. Нині Б. відомий як виноробний центр.

Пам'ятка арх-ри: церква Введення в храм Пресвятої Богородиці (1725).

Літ.: Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям. 1774 г. «Записки Одесского общества истории и древностей» 1868, т. 7; ІМіС УРСР. Херсонська область. К., 1972; Українське козацтво: Мала енциклопедія. К.—Запоріжжя, 2002.

Д.С. Вирський.

БЕ́РІЯ *Лаврентій Павлович* (29 (17).03.1899—23.12.1953) — парт. і держ. діяч *СРСР*, один з кер. рад. органів держ. безпеки. Н. в с. Мерхеулі (нині Абхазія, Грузія). Закінчив мех.-буд. тех. уч-ще в Баку (1919). Чл. РСДРП(б) — КПРС з 1917. 1921—31 працював в органах розвідки і контррозвідки ЧК—ДПУ Азербайджану і Грузії. Від 1927 — голова Грузин. і Закавказького ДПУ, одночасно представник ОДПУ в Закавказ. Соціаліст. Федеративній Рад. Республіці (ЗСФРР). Від 1931 переведено на парт. роботу на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)Грузії, тоді ж (1932) був 1-м секретарем Закавказ. крайкому і Тбіліського міськкому партії. У серп. 1938 призначено 1-м заст. наркома внутр. справ СРСР. Одночасно очолював з верес. до груд. 1938 Головне управління держ. безпеки НКВС СРСР. У листоп. 1938 заступив М.Єжова (див. *Єжовщина*) на посаді наркома внутр. справ СРСР, перебував на цій посаді до груд. 1945, тоді ж (1941—46) — заст. Голови РНК СРСР за сумісництвом. На поч. *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* призначено чл. Держ. к-ту оборони (ДКО) СРСР (куратор оборонної пром-сті). Від лип. 1945 — Маршал Рад. Союзу. Від трав. 1944 — заст. голови ДКО СРСР. 1946—53 — заст., 1-й заст. Голови РМ СРСР. Канд. в чл. і чл. політбюро (президії) ЦК ВКП(б)—КПРС (1939—53). Один із організаторів масових репресій в СРСР у довоєн. й повоєн. роки. Стояв біля витоків вир-ва ядерної зброї в СРСР. Після смерті Й.*Сталіна*, намагаючись утриматись при владі, здійснив спробу розпочати пом'якшення репресій, проводив консультації в нац. республіках з припинення суцільної *русифікації.* На поч. черв. 1953 зустрівся з Й.*Сліпим* та запропонував відновити діяльність *Української греко-католицької церкви.* Але 26 черв. 1953 Указом Президії ВР СРСР Б. знято з усіх посад, позбавлено усіх звань та нагород, заарештовано, засуджено Військ. колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу. Страчений у м. *Москва.*

Літ.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1, кн 1. М., 1995; Лубянка — ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917—1960. М., 1997.

Т.В. Вронська.

БЕ́РКУТ *Леонід Миколайович* (02.06.1879—12.02.1940) — укр. історик. Д-р історії європ. к-ри (1928). Н. в м. *Київ.* 1901 по закінченні історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту залишений там як професорський стипендіат. 1907—09 перебував у наук. відрядженні в Німеччині та Франції, де студіював зх.-європ. середньовічну історію, палеографію, право. 1909— 17 — доц., проф. Варшавського ун-ту. Одночасно від 1910 викладав на вищих жін. курсах у *Варшаві.* 1913 брав участь у 3-му Міжнар. істор. конгресі в Лондоні як представник Варшавського ун-ту. 1918—22 — проф. Донського унту (м. Ростов-на-Дону, РФ). З 1922 — проф. Київ. ін-ту нар. освіти, згодом — Київ. ун-ту.

Автор бл. 30 монографій, у т. ч. «Введение в историю средних веков», «История немецких городов в средние века» (обидві — Варшава, 1911), «Етюди з джерелознавства середньої історії. Період утворення і консолідації національних держав на романо-германському заході» (К., 1928).

П. у м. Київ.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928.

О.В. Юркова.

БЕРЛА́ДНИКИ — войовниче нас. Нижнього Подунав'я і Подністров'я (див. *Берладь*), різновид *бродників.* Двічі згадуються в *Київському літописі:* 1158 у Подунав'ї Б. підтримали князя-ізгоя *Івана Ростиславича* Берладника у боротьбі з його братом у перших *Ярославом Володимировичем,* а 1159 оволоділи київ. портом *Олешшя* на Нижньому Дніпрі, після чого подались на Дунай, але київ. військо на чолі з боярами Юрієм Нестеровичем та Якуном наздогнало їх поблизу м. Дичин і відняло «полон». Напевне, Б. називали ту ч. бродників, що підтримала Івана Берладника. Мабуть, не випадково по його смерті (1161) літописи більше не згадують Б.

М.Ф. Котляр.

БЕ́РЛАДЬ, місцевість — територія між річками Дністер і Дунай, що не входила до жодного рус. князівства. Названа за м. Берладь (нині м. Бирлад у Румунії, на р. Бирлад, що впадає в Сірет, прит. Дунаю). Там переховувався небіж

галицького кн. *Володимирка Володаревича — Іван Ростиславич* після невдалої спроби 1145 відібрати *Галич* (*давній*) у дядька (відтоді літописці називають Івана Ростиславича Берладником). Немає підстав вважати, що існувало Берладське князівство Івана, як думало багато істориків 19 — 1-ї пол. 20 ст. Б. була населена вільними людьми з багатьох давньорус. земель, втікачами від князів і бояр або просто шукачами пригод. В очах панівної верхівки Давньорус. д-ви Б. стала символом свавілля й беззаконня, місцем скупчення викинутих із susп-ва людей, про що свідчать слова владимиро-суздальського кн. *Андрія Боголюбського*, з презирством кинуті ним 1173 Давиду Ростиславичу, котрого він прагнув вигнати з Русі: «А ты поиди в Берладь, а в Руськой земли не велю ти быти». Б. була густо населена: 6 тис. вихідців з Б. 1158 підтримали Івана Ростиславича у війні проти галицького кн. *Ярослава Володимировича*, а 1159 *берладники* ненадовго заволоділи київ. портом *Олешшя* на Нижньому Дніпрі. Б. була місцем життя *бродників*.

М.Ф. Котляр.

БЕ́РЛИ — укр. козац.-старшинський рід, відомий від 2-ї пол. 17 ст. до 20 ст. Походив від реєстрового козака *Корсунського полку* **Олександра** Берло (1649). **Іван** Б. — піх. полковник (1669), мглинський *сотник* (1671—72). Ін. **Іван** Б. — вороньківський сотник (1678, 1696—1705), переяслав. полковий суддя (1706—11), знатний *військовий товариш* (1712—15). **Василь Іванович** Б. — вороньківський сотник (1715—21). **Данило Іванович** Б. — «под знаком бунчуковым зостаючий». **Іван Васильович** Б. — вороньківський сотник (1718—30), *бунчуковий товариш* (1737). **Володимир Данилович** Б. — *возний* Вороньківської сотні (1767—73), полковий писар. **Іван Андрійович** Б. — *військовий канцелярист* (1764), полковий суддя у відставці (1773). **Матвій Володимирович** Б. — полковий канцелярист і засідатель київ. *земського суду* (1784). Кілька вихідців із цього роду обрали шлях церк. служби. **Андрій** Б. (син Івана — вороньківського сотника), не бажаючи йти в Гілянський похід, прийняв сан священика переяслав. Успенської церкви, згодом мав посаду переяслав. протопопа (1731—36). Його старший брат **Андрій** Б. (чернече ім'я — Арсеній) одержав освіту в Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*) та у Львові, прийняв чернецтво в *Києво-Печерській лаврі* і став професором граматики в Київ. акад. Його сходження по щаблях церк. ієрархії зростало: архідиякон Київ. митрополії (1717), ієромонах (1722), архімандрит і настоятель *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* (1722—28), єпископ Переяслав. і Бориспільський (1733—44). 1738 у Переяславі (нині *Переяслав-Хмельницький*) зорганізував буд-во і заснував семінарію. Нащадки із роду Б. протягом 18 ст. служили в рос. армії. Один із останніх Б. — **Олександр Львович** — навч. у Київ. ун-ті, служив земським нач. Мозирського пов. Мінської губ. (1888), титулярним радником (1902). Відомим істориком і філологом була **Ганна** Б. (див. Г.*Берло*).

Літ.: *Берло Г.Л.* Арсений Берло, епископ Переяславский и Борнспольский. 1744: Биографический очерк. К., 1904; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

БЕРЛИ́НСЬКИЙ Максим Федорович (17(06).07.1764—18(06).11. 1848) — укр. історик і археолог. Н. в с. Нова Слобода (нині село Путивльського р-ну Сум. обл.) в родині священика. Освіту здобув 1776—86 у Київ. акад., 1787—88 — в Петерб. учительській семінарії. Від 1788 працював у *Києві* учителем і дир. Гол. нар. уч-ща (від 1809 — г-зія, від 1812 — г-зія вищих наук). Викладав історію й географію, завідував б-кою, кабінетом мінералів і рослин. Протягом 50 років здійснював метеорологічні спостереження.

Роботу в уч-щі поєднував із викладацькою діяльністю в Київ. акад., для слухачів підготував підручник «История российская для употребления юношеству» (М., 1800), який був визнаний кращим в акад. 1802 підготував істор. довідку про Гол. нар. уч-ще Києва для подання в Комісію із створення нар. уч-щ. Активно вивчав минуле Києва. 1815 познайомився з держ. канцлером і меценатом графом М.*Румянцевим*. За його дорученням збирав матеріали про давній Київ, обстежував монастирські б-ки, робив виписки, копії з літописів, *синодиків*, збирав дані про правлячі монарші династії, церк. ієрархів, копіював грец. написи *Софійського собору*, інформував про археол. знахідки, рідкісні предмети з приватних колекцій, котрі купував на прохання канцлера. 1828 обраний чл. «Общества истории и древностей российских».

М.Ф. Берлинський.

1834 Б. призначено інспектором Київ. г-зії, головою правління Київ. ун-ту (до приїзду першого ректора М.*Максимовича* 13 лип. 1834). У жовт. 1834 в чині статського радника пішов у відставку. Продовжував свої н.-д. пошуки: брав активну участь в організації і роботі *Тимчасового комітету для дослідження старожитностей Києва* (1835—43), надавав консультації під час археол. розкопок чи розгляду питань, пов'язаних з історією, пам'ятками міста.

Протягом 1798—99 підготував ґрунтовну працю «История города Киева», рукопис якої знайшли лише 1970 в б-ці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*). У ній висвітлена історія Києва з 9 до 18 ст., наведено численні відомості археол.-топографічного характеру.

Враховуючи вагомий внесок Б. у дослідження історії Києва, Київ. археогр. комісія 1843 обрала його почесним чл. У Києві Б. проживав на Липках, недалеко від г-зії, у власній садибі (нині — вул. Лютеранська, 27/31).

П. у Києві, похований на *Байковому цвинтарі*. Могила не збереглася.

Тв.: Разделение Малороссии на полки. «Улей», 1811, № 3; О могиле Аскольдовой в Киеве. Там само, № 5; О городе Киеве. Там само, № 8; Краткое описание Киева. СПб., 1820; О находке серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви. «Отечественные записки», 1826, ч. 28, № 80; Историческое обозрение Малороссии и города Киева. «Молодик», 1844; Історія міста Києва. К., 1991.

Літ.: *Максимович М.* Поминка о М.Ф.Берлинском. «Временник Московского общества истории и древностей российских», 1850, т. 5; *Щербина В.И.* Первый киевский археолог М.Ф.Берлинский. «Киевская старина», 1896, № 12.

П.Т. Тронько.

БЕРЛІ́НСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — операція *Першого Білоруського фронту*, 2-го Білорус. фронту та *Першого Українського фронту* 16 квіт. — 8 трав. (команд. відповідно маршали Г.*Жуков*, К.*Рокоссовський*, І.*Конєв*), яка завершила розгром гіт-

лерівських військ під час *Другої світової війни*, привела до падіння Берліна. На Берлінському напрямку наступу рад. військ по р. Одер і його прит. Нейсе гітлерівцями було споруджено міцний оборонний рубіж, заг. глибина якого разом з укріпленнями Берліна досягла 100 км. Гітлерівці сконцентрували тут групи армій «Вісла» і «Центр», які нараховували 53 піх., 7 танк., 9 моторизованих, 5 артилер. д-зій, 4 артилер. корпуси, 16 артилер. і мінометних бригад, бл. 50 різних полків і 100 окремих піх. батальйонів (всього бл. 1 млн вояків). У Ставці Верховного Головнокомандування наступальна операція на Берлін була переважно визначена ще в листоп. 1944, уточнювалася в процесі *Вісло-Одерської наступальної операції 1945*, Сх.-Прусської та Померанської операцій. Директивою 1-му Укр. фронту наказувалося: розгромити угруповання противника в р-ні м. Котбус і південніше Берліна; ізолювати гол. сили групи армій «Центр» від берлінського угруповання військ і цим забезпечити з пд. удар 1-го Білорус. фронту. 18 квіт. 1-й Укр. фронт отримав наказ наступати на Берлін з пд., щоб полегшити прорив військам 1-го Білорус. фронту, які «загрузли» в боях на Зеловських висотах. Переборюючи запеклий опір ворога, війська 1-го Укр. фронту 18 квіт., а війська 1-го Білорус. фронту 19 квіт. прорвали оборонні смуги противника і 23 квіт. увійшли до околиць Берліна, а наступного дня з'єдналися на пд.-сх. від Берліна. 24 квіт. війська 1-го Укр. фронту форсували р. Ельба і зустрілися з амер. військами в р-ні Торгау. Війська 2-го Білорус. фронту перейшли в наступ 20 квіт. і 25 квіт. прорвали гол. смугу оборони ворога південніше Штеттіна (нині Щецін, Польща). 25 квіт. війська 1-го Білорус. та 1-го Укр. фронтів зустрілися західніше Берліна в р-ні Кетцина. Після жорстоких вуличних боїв 26—28 квіт. берлінське угруповання було розчленоване рад. військами на 3 ізольовані частини. 30 квіт. було взято рейхстаг, 2 трав. гарнізон Берліна склав зброю, а 8 трав. представник Головнокомандування ЗС нацистської Німеччини підписав у Берліні акт про беззастережну капітуляцію.

Літ.: Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1956; *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны. М., 1956; Вторая мировая война 1939—1945 гг. М., 1958; *Деборин Г.А.* Вторая мировая война. М., 1958; *Кузнецов В.* Операция, завершившая разгром фашистской Германии. «ВИЖ», 1960, № 5.

І.М. Кулинич.

БЕРЛІ́НСЬКА (ПОТСДА́МСЬКА) КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — переговори голови РНК СРСР Й.*Сталіна*, президента США Г.Трумена, прем'єр-міністра Великої Британії У.Черчілля (в ході конференції його замінив новий прем'єр-міністр К.Еттлі) про перехід Європи від війни до миру. Відбулася 17 лип. — 2 серп. у пригороді Берліна — Потсдамі.

Центр. на конференції було питання про дальшу політику щодо Німеччини. Голови урядів трьох д-в ухвалили, що в період окупації, незважаючи на поділ Німеччини на чотири зони, вона розглядатиметься як єдине екон. й політ. ціле. В усіх окупованих зонах повинна провадитися одна політика щодо нім. нас., її метою проголошувалося цілковите роззброєння та демілітаризація Німеччини, ліквідація всіх нацистських і військ. орг-цій та інституцій, допомога нім. народові у створенні демократ. і миролюбної д-ви. В галузі економіки мали бути ліквідовані нім. монополії — картелі, трести, синдикати, вся пром-сть, здатна служити воєн. цілям.

Конференція ухвалила, що засобом екон. роззброєння та демілітаризації Німеччини стануть репарації у вигляді демонтажу пром. підпр-в і передачі їхнього устаткування країнам, які найбільше постраждали від нім. агресії. Заг. суму репарацій визначено у розмірі 20 млрд дол. США. *СРСР* мав отримати половину цієї суми. Гол. воєн. злочинців — вище політ. та військ. кер-во нацистської Німеччини, винне у розв'язуванні агресії та порушенні міжнар. законів ведення війни, — було ухвалено передати Міжнар. військ. трибуналові.

На конференції прийнято рішення про створення Ради міністрів закордонних справ для розробки проектів мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією, Німеччиною.

Конференція ухвалила передати Польщі сх. тер. Німеччини до річок Одер та його прит. Нейсе. Сх. Пруссію було поділено між Рад. Союзом і Польщею. Велика трійка ухвалила, що в країнах Сх. Європи мають відбутися вільні демократ. вибори. Рад. Союз порушив цю ухвалу, встановивши в Сх. Європі владу комуніст. режимів. Особливо серйозним було порушення Рад. Союзом рішень конференції щодо нім. питання. Уже 1946 в рад. зоні Німеччини була створена т. зв. нар. поліція, котра жила у казармах і була по суті новою нім. армією.

Літ.: Дипломатический словарь, т. 2. М., 1950.

В.С. Коваль.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1878 — міжнар. конгрес (1 черв. — 1 лип.), скликаний для переговорів щодо перегляду умов *Сан-Стефанського мирного договору 1878*, що завершив *російсько-турецьку війну 1877—1878.* Ініціаторами конгресу стали *Австро-Угорщина* та Велика Британія, які не бажали посилення позицій *Російської імперії* на Балканах, зокрема створення там великої слов'ян. д-ви — Болгарії. Росія, послаблена війною і не підтримана Німеччиною, змушена була піти на поступки і погодитися на скликання Б.к. Берлінський трактат, підписаний 1 лип. представниками великих д-в, значно змінив умови Сан-Стефанського договору на шкоду Росії та ін. слов'ян. народів Балканського п-ва. Б.к. підтвердив незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії, але тер. Чорногорії була скорочена на дві третини, а тер. Болгарії — більш як наполовину: її пн. ч. визнавалася номінально залежною від *Османської імперії*, але фактично самостійним князівством. Македонію, яка за Сан-Стефанським договором входила до складу Болгарії, повернуто Осман. імперії. Болг. тер. на пд. від Балканського хребта перетворено на осман. а. о. — Сх. Румелію. Румунія одержала Пн. *Добруджу* замість придунайської смуги *Бессарабії*, що відійшла до Росії (але без гирла р. Дунай, яке залишалося за Румунією). За Росією в Закавказзі було закріплено міста: Карс, Ардаган (обидва нині Туреччина) і Батум (нині м.Батумі в Грузії) з округами. Берлінський трактат діяв до *Балканських війн 1912—1913.* 1908 Болгарія оголосила себе незалежною від Туреччини д-вою, а Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину.

Літ.: Международные отношения и внешняя политика СССР. М., 1957; История дипломатии, т. 2. М., 1963.

І.М. Кулинич.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один із найбільших ун-тів Німеччини. Заснований 1809. Спочатку складався з 7-ми ф-тів: права, філос., мед., теології, фармацевтичний, зуболікарський і с.-г. Незабаром до нього було приєднано низку ін-тів. З Б.у. пов'язана діяльність багатьох видатних учених: філософів Г.Гегеля, Й.Фіхте, філологів Якоба і Вільгельма Грімм, історика Т.Моммзена, фізиків Г.Гельмгольця, А.Ейнштейна, М.Планка, медиків А.Грефе, Р.Коха, Р.Вірхова та ін.

У 19 ст. у Б.у. навчалася невелика кількість молоді з України. Після *Першої світової війни* чимало укр. емігрантів були студентами Б.у. Серед них: З.*Пеленський,* І.Витвицький, Б.*Крупницький*, М.Демкович-Добрянський, Р.Данилевич та ін. В Б.у. читали лекції, виступали з наук. доповідями укр. науковці: С.*Смаль-Стоцький,* Д.*Чижевський,* Б.*Матюшенко*, В.*Кубійович*, І.Лоський, В.*Леонтович*, З.*Кузеля*. Я.*Рудницький* працював у Фонетичному ін-ті Б.у. у проф. Д.Вестермана, який запросив його туди для опрацювання укр. діалектичних текстів.

1946 ун-ту присвоєно ім'я видатних нім. учених Александра і Вільгельма Гумбольдтів.

Нині Б.у. має 26 ф-тів, які готують магістрів та *бакалаврів* за спеціальностями: право, економіка, соціальні дисципліни, культурологія, медицина, комплекс природничих наук. В ун-ті навчається понад 30 тис. студентів із багатьох країн світу.

Літ.: *Яріш В., Сулима М.* Українці в Берліні. 1918—1945 рр. Торонто, 1996; Fischer Weltalmanach. München, 1999.

Н.В. Кривець.

БЕ́РЛО Ганна Львівна (05.10. 1859—1942) — укр. історик, філолог, педагог. Походила з укр. козац.-старшинського роду (див. *Берли*). Н. в м-ку Вороньків Переяслав. пов. Полтав. губ. (нині село Бориспільського р-ну Київ. обл.). Чл. *Українського наукового товариства* в *Києві*. У 1920-х рр. працювала у ВУАН: н. с. Комісії зі складання біографічного словника діячів України, чл. Постійної комісії зі складання словника живої укр. мови, нештатний постійний співробітник Комісії історії Лівобережної та Слобідської України. На поч. 1900-х рр. друкувалася в «ЛНВ» під криптонімом «А.Л.» і псевд. «Г.Альбова», у журналах «Україна» та «За сто літ» (1927—30). Автор роботи «Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский. 1744 г.: Биографический очерк» (К., 1904) та низки статей-спогадів про визначних укр. діячів.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 4. Л., 1928; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Історія Національної Академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

БЕРНАРДА́ЦЦІ Олександр Йосипович (1831—13.08.1907) — архітектор. Н. в м. П'ятигорськ (нині місто Ставропольського краю, РФ). Закінчив Петерб. буд. уч-ще (1850). Працював міськ. архітектором міст Кишинів (1856—58) та *Одеса* (1878—1907), де спорудив багато урядових, громад. і приватних будівель. Серед них в Одесі — готель «Брістоль» (1899, відомий як готель «Червоний»), будинок взаємного кредиту (1901, відомий донедавна як будинок парт. освіти). Здобув широку популярність серед майстрів арх-ри. Працював у стилі італ. *Відродження*. Під кер-вом Б. споруджено приміщення одес. Нової біржі (нині — філармонія) із залом пл. бл. 900 м^2 (1894—99). Фасад будівлі виконано в стилі флорентійського Відродження з традиційним для цього стилю розвинутим карнизом. Карниз зроблено з граніту, стіни оздоблено білим мармуром і керамічною плиткою. Роботи Б. завжди відзначалися великою майстерністю. За його авторством збудовано понад 100 споруд в Одесі, Кишиневі та Бендерах (нині обидва міста в Молдові).

П. у м. Одеса.

Т.О. Комаренко.

БЕРНАРДИ́НЦІ — 1) друга назва ченців катол. ордену цистерціанців після його реорганізації 1115 Бернаром Клервоським (1090—1153); 2) назва ченців ордену *францисканців*, що були прихильниками франц. теолога-францисканця Бернардина Сієнського. Оновлений Статут затверджено 1119. Один із впливових орденів доби *середньовіччя*, його ченці діяли в різних країнах Європи. У Польщі вперше осіли 1453 у Кракові при соборі св. Бернарда.

В Україні Б. з'явилися у 2-й пол. 15 ст. у *Львові* (1460), *Ярмолинцях*, Янові (нині с. Іванів Калинівського р-ну Він. обл.). 1628 у *Речі Посполитій* налічувалося 57 монастирів Б., з них 15 в Україні. Наприкінці 18 ст. настав спад їхньої діяльності. У 19 ст. майже всі монастирі Б. в Україні були скасовані урядами *Російської імперії* та Австрії.

Літ.: *Kantak K.* Bernardyni Polscy, t. 1. Lwów, 1933; *Його ж.* Franciszkanie Polscy. Kraków, 1937; *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska, t 1. Warszawa, 1985; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 2. К., 1994; *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3. К., 1994; Христианство: Словарь. М., 1994; *Ярош О.* Сходинками посвяченого життя. «Людина і світ», 1997, № 7; Релігієзнавчий словник. К., 1998.

Т.О. Комаренко.

БЕРНА́ЦЬКИЙ Михайло Володимирович (04.10.1876—16 або 17.07. 1943) — економіст, політ. діяч, публіцист. Масон (див. *Масонство*). Закінчив 1-шу Київ. г-зію (1894) з золотою медаллю та Київ. ун-т. Слухав лекції у Берліні. Проф. політ. економії. Читав лекції в Петерб. політех. та Петерб. технологічному ін-тах. Співробітничав у легальних марксистських журналах («Образование», «Современный мир» та ін.). Відкидав ідеї націоналізації землі та безкоштовної експропріації приватних земель. Після *Лютневої революції 1917* керував від. праці Мін-ва торгівлі й пром-сті *Тимчасового уряду* (з кін. лип. — заст. міністра). 8 трав. (25 квіт.) 1917 під його головуванням при від. праці

О.Й. Бернардацці.

М.В. Бернацький.

Берлінський університет.

М.Д. Бернштейн.

С.Н. Бернштейн.

Мін-ва торгівлі й пром-сті проведено нараду для обговорення законопроекту про страйки, на якій відхилено вимоги робітників. Один з організаторів Радикально-демократ. партії (черв., ст. ст.). Від кін. лип. (ст. ст.) управляв мін-вом, з 8 жовт. (25 верес.) — міністр фінансів у Тимчасовому уряді. У жовт. фактично призупинив дію податкових законів. Арештований у Зимовому палаці уночі проти 8 листоп. (26 жовт.) 1917 (див. *Жовтнева революція 1917*). Експерт фінансової комісії на рос.-укр. переговорах у трав.—жовт. 1918. Вважав, що при вирішенні питання, на яку частку майна колишньої *Російської імперії* може претендувати *Українська Держава*, необхідно керуватися не одним принципом, а мінімум трьома: ділити слід за територією, кількістю нас. та обсягами податків. Міністр фінансів в урядах А.*Денікіна* та П.*Врангеля*. Емігрував до Франції, де керував емігрантським фінансовим к-том.

П. у м. Париж.

Архів Б. зберігається у Батлерівській б-ці Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк, США; Бахметєвський архів).

Тв.: К аграрному вопросу. СПб., 1906; О государстве будущего. СПб., 1906; Валютная проблема на Украине. «Голос жизни», К., 1918, № 7—8; Неотложная задача. «Утро», К., 1918, № 1, 1 декабря; Золотая или бумажная валюта? Там само, № 5, 6 декабря; Währungsreform in der Tschechoslowakei und in Sowjet-Russland. München—Leipzig, 1924 [у співавт.]; Monetary Policy of the Russian Government during the War. В кн.: Russian Public Finance during the War. New Haven—London, 1928.

Літ.: Столетие Киевской Первой гимназии, т. 1. К., 1911; Рада 1919, № 8 (35), 11 верес.; Парижский вестник. 1943, № 67, 25 сентября; 1944, № 107, 8 июля; Новое слово. Берлин, 1943, № 62, 4 августа; *Ижболдин Б.С.* Некролог. «Новый журнал», 1947, кн. 17; *Врангель П.Н.* Воспоминания. Франкфурт-на-Майне, 1969; Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993.

С.І. Білокінь.

БЕРНА́ШІВКА, багатошарове поселення — археол. об'єкти біля с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Він. обл., в урочищі Верхня Долина на лівому березі р. Дністер. 1977—78, 1987, 1989—95 досліджені об'єкти *трипільської культури* (4 тис. до н. е.), *поєнешті-лукашівської культури* (3—4 ст. н. е.) та *празької культури* (5—7 ст. н. е.). Унікальним є відкриття Й.Винокуром житла-майстерні слов'ян. ювеліра кін. 5—6 ст. н. е. У майстерні знайдено 64 кам'яні ливарні формочки ювеліра і керамічний тигельллячку. Формочки виготовлено з місц. порід. Метал плавили безпосередньо в житлі у печі-кам'янці. У формах відливали п'ятипальчасті фібули (застібки), нашивки й підвіски, медальйони та пряжки, пронизки, кільця, пластини та ін. предмети. Матеріали Бернашівської майстерні засвідчують високу професійність слов'ян. майстрів-ювелірів.

Літ.: *Винокур Й.С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 1997.

В.Д. Баран.

БЕРНШТЕ́ЙН Михайло Давидович (03.01.1911(21.12.1910) — 07.12.2002) — укр. літературознавець, критик. Канд. філол. н. (1948), д-р філол. н. (1960). Н. в м-ку Великий Токмак Бердянського пов. Таврійської губ. (нині м. *Токмак*). Свою наук.-дослідницьку й літ. діяльність почав у 1930-х рр. (статті та рецензії у журналах «Темпи», «Молодняк», «Зоря»). 1930—34 навч. у Запоріз. пед. ін-ті на ф-ті літ. та мови. 1934—35 працював журналістом у київ. газ. «Вісті». 1938 закінчив аспірантуру Київ. ун-ту і залишився там працювати. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 1946—48 — викл. ун-ту, одночасно працював в Ін-ті літ. ім. Т.Шевченка АН УРСР. Його наук. діяльність зосереджена на дослідженні історії творчості Т.*Шевченка*, І.*Франка* (1984), Марка *Вовчка* (1952, 1955), І.Манжури (1977), М.*Драгоманова,* П.*Куліша* (1969), М.*Старицького* (1963, 1965), Панаса *Мирного*, Лесі *Українки*, О.*Білецького* (1963) та ін. Один із співавт. академічного десятитомного вид. творів Т.Шевченка, «Історії української літератури» у 8 т. (т. 3, 4, 1968—69), видань творів окремих письменників. Опублікував низку статей про творчість А.*Малишка*, О.Ільченка, О.*Корнійчука*, Н.Рибака, М.*Стельмаха,* З.Мороза. Автор 120 наук. робіт. За 50 років наук. діяльності створив наук. шк. з проблем системного аналізу укр. літ. процесу 19 ст. Держ. премія УРСР ім. Т.Шевченка (1988) за розробку текстологічних принципів наук.-критичного зібр. творів І.Франка у 50 т. (1976—86).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Рудик О.* Майже ровесник віку [До 85-річчя М.Д.Бернштейна]. «ЛУ», 1996, 8 лют.

М.В. Юр.

БЕРНШТЕ́ЙН Сергій Натанович (06.03(22.02).1880—26.10.1968) — математик. Акад. ВУАН (1925; з 1936 АН УРСР) та АН СРСР (1929), д-р математики (1904, Париж), д-р чистої математики (1914, Харків), проф. (1907). Н. в м. *Одеса.* 1899 закінчив Паризький ун-т (Сорбонну) та (1901) Паризьку вищу електротех. шк. 1908—33 працював у *Харкові*: 1908—18 — на Вищих жін. курсах; 1920—33 — проф. Харків. ун-ту. Від 1934 до 1941 у Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*) — проф. ун-ту та політех. ін-ту, з 1935 — одночасно співробітник Математичного ін-ту ім. В.Стеклова (*Москва*). У Харкові, Ленінграді та Москві заснував наук. школи. Досліджував питання теорії диференціальних рівнянь, теорії функцій та теорії ймовірностей. Б. разом з учнями створив нову галузь теорії функцій — конструктивну теорію функцій. Лауреат Держ. премії СРСР (1942). Нагороджений 2-ма орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Москва.

Тв.: Теория вероятностей. М.—Л., 1946; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1952—64.

Літ.: *Кузьмин Р.О.* Математические работы С.Н.Бернштейна. «Успехи математических наук», 1940, вып. 8; *Ахиезер Н.И.* Академик С.Н.Бернштейн и его работы по конструктивной теории функций. Х., 1955.

В.І. Кізченко.

БЕ́РСТЕЛЬ Олександр Карлович (1788 або 1789—23(11).11.1830, за ін. даними, 1835) — декабрист, військовик. Із дворян Казанської губ., син рос. урядовця Карла Берстеля, уродженця м. Штеттін (нині м. Щецин, Польща). По закінченні 2-го кадетського корпусу (*Санкт-Петербург*) з осені 1805 — підпоручик 11-го артилер. полку в *Києві*, 1806 — 13-ї артилер. бригади, з якою 1807 переведений до *Херсона.* 1808 — поручик. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1806—1812.* За хоробрість у битві за *Ізмаїл* 1808 став кавалером ордена св. Анни 4-го ст. Учасник *Війни 1812*, антинаполеонівських походів 1813—14 та 1815. За бої, в

т.ч. на *Волині*, нагороджений пам'ятною срібною медаллю. 1813 — штабс-капітан. Одружився з дочкою прусського майора Густава Імгова Марією.

1818 — капітан, наставник у школі юнкерів 3-го піх. корпусу, серед яких були майбутні декабристи О.*Пестов,* брати А.*Борисов* та П.*Борисов*. Од 1819 — командир різних рот. Від 1824 — підполковник.

З осені 1825 — чл. *Товариства з'єднаних слов'ян.* Арештований 1 лют. (20 січ.) 1826 у м-ку *Рокитне*, ув'язнений первісно в *Білій Церкві*, а від 13(01) лют. до 2 серп. (21 лип.) — у *Петропавловській фортеці.* За 7-м розрядом (як приналежний до таємного т-ва, обізнаний з метою декабристів та їхнім задумом позбавити волі імператорську сім'ю) у лип. 1826 засуджений до дворічних каторжних робіт. Покарання відбував у Бобруйську (нині місто в Республіці Білорусь); термін було скорочено до одного року. 1827 відданий в солдати на Кавказ. Загинув у сутичці з горцями.

Літ.: «Поминальный список», составленный М.И.Муравьевым-Апостолом. В кн.: Декабристы. М., 1907; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *В.М.* [*Міяковський В.*]. Декабрист Берстель. В кн.: Декабристи на Україні. К., 1926; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975.

П.Г. Усенко.

БЕРТИ́НСЬКІ АННА́ЛИ — хроніка, ств. Пруденцієм — придворним капеланом імператорів франків Людовіка Благочестивого (814—840) і його сина Карла II Лисого (король Зх.-Франкського королівства з 840; імператор франків 875—877). Названа за абатством св. Бертина (Пн. Франція), де було знайдено рукопис Б. а. За свідченням Б.а., 839 імп. *Візантії* Феофіл переслав до двору Людовіка Благочестивого послів «хакана росів», які не могли вернутися прямим шляхом додому. Розслідування, здійснене за наказом імператора, показало, що згадані посли були шведами за походженням. Ці свідчення — найдавніша згадка *русі* в зх. джерелах, вони тривалий час слугували гол. аргументом «норманської теорії» походження Русі (див. *Норманська проблема*).

Літ.: *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX—XIII веков: Тексты, перевод, комментарий. М., 1993.

А.Г. Плахонін.

БЕРТЬЄ́-ДЕЛАГА́РД Олександр Львович (1842—1920) — рос. інженер, археолог, нумізмат. Н. в м. *Севастополь.* 1870—90 працював інженером у Таврійській губ. Багато зробив для поліпшення благоустрою краю: Одес., Ялтинський, Севастопольський і Феодосійський торг. порти, Феодосійська гілка залізниці, перші водопроводи в примор. містах Криму були збудовані під його кервом. За активної діяльності Б.-Д. споруджено Приморський бульвар, адміралтейство, дороги в м. Севастополь. Протягом понад 20 років був віце-президентом і фактичним кер. *Одеського товариства історії та старожитностей*. Осн. його праці — в галузі археології й історії монетної справи *античних держав Північного Причорномор'я*. Одним із перших залучив метрологічні дані для дослідження грошового обігу. Вивчав істор. географію Пд. Росії в давні часи і середні віки. Написані ним праці лягли в основу сучасних знань про стародавній Крим. Архів Б.-Д. зберігається у Крим. краєзнавчому музеї (м. *Сімферополь*), у ньому містяться неопубл. праці, плани, креслення, схеми, фотографії, архіт. виміри печерних міст Пд.-Зх. Криму.

П. у м. *Ялта*.

Літ.: Архів О.Л. Бертьє-Делагарда. «Архіви України», 1966, № 6; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974.

П.І. Скрипник.

О.Л. Бертьє-Делагард.

БЕ́РШАДЬ — місто Він. обл., райцентр. Розташов. при впадінні р. Берладинка (Бершадка) в р. Дохна (прит. Пд. Бугу). Залізнична ст. Нас. 14,3 тис. осіб (1999).

Уперше згадується під 1459. У 1610-х рр. осадчий князя Я.Збаразького В.Босий заклав замок на Бершадці, що став пристанищем подільських козаків. 1617 замок на вимогу турків було зруйновано, що, втім, не припинило укр. колонізації краю. Згодом Б. належала магнату Я.Тишкевичу, потім кн. Я.*Вишневецькому.* За часів *національної революції 1648—1676* — сотенне місто *Уманського полку*. 1672—99 — під контролем *Османської імперії*, пізніше повернуте Польщі. Зона активності гайдамаків у 18 ст. (див. *Гайдамацький рух*). За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі *Російської імперії.* Від 1797 Б. — повітове місто *Подільської губернії*, а від 1804 — м-ко Ольгопільського пов. тієї ж губернії. Один із перших центрів цукроваріння (цукровий з-д з 1827). У 19—20 ст. існувала значна єврейс. громада (за даними перепису 1926 — 59 % нас. Б.). На поч. 19 ст. Б. — центр *хасидизму*.

За часів *української революції 1917—1921* у Б. мали місце єврейс. погроми, у квіт.—трав. 1920 тут велися запеклі бої повстанців Ю.*Тютюнника* з більшовиками. Від 1923 — райцентр *Гайсинської округи* Подільської губ., від 1932 — Він. обл.

За часів *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Б. знаходилася під румун. окупацією від 29 лип. 1941 по 14 берез. 1944 (див. *Трансністрія*). В Б. існувало велике єврейс. гетто, діяв осередок *руху Опору*. Статус міста поселення отримало в груд. 1966. Нині Б. — відомий с.-г. центр.

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972.

Д.С. Вирський.

Г.З. Бесідовський.

БЕСІДО́ВСЬКИЙ (Беседовський) **Гірш Зелікович** (Грицько; Григорій Семенович, Григорій Зіновійович; 1896 — імовірно, 1976 або 1977) — дипломат УСРР та *СРСР*, перебіжчик (1929). Н. в м. *Полтава* в міщанській єврейс. родині. Закінчив лісовий ф-т Харків. с.-г. ін-ту (1918). Належав до рос. *Партії соціалістів-революціонерів*, згодом — *Української партії соціалістів-революціонерів* (лівих). Від 1920 чл. КП(б)У. На поч. 1920-х рр. — на дипломатичній роботі: 1-й секретар Повноважного представництва УСРР у Польщі (1922); повірений у справах УСРР у Польщі (1923); радник посольства СРСР у Польщі — представник інтересів УСРР (1923—25); радник, повірений у справах Посольства СРСР в Японії (1926—27); радник Посольства СРСР у Франції — представник інтересів УСРР (1927— 29). Чл. ВУЦВК. Почав розходитися з лінією рад. кер-ва й висловлювати опозиційні погляди. 2 жовт. 1929, будучи тимчасовим повіреним у справах (за відсутності посла В.Довгалевського), під загрозою арешту й примусового вивезення до СРСР утік з посольства, звернувся до франц. поліції, за допомогою якої звільнив дружину та сина, яких утримували як заручників. Демонстративно розірвав з більшовицьким режимом, дав численні інтерв'ю та опуб-

лікував у паризьких часописах серію викривальних статей про залаштункові подробиці внутр. і зовн. політики СРСР, у т. ч. в «українському питанні». В роки *Другої світової війни* — учасник франц. *руху Опору*. Був заарештований й утримувався в таборі для інтернованих. У повоєн. час займався переважно літ. працею. За деякими даними — таємний агент, якого рад. спецслужби використовували для постачання на Зх. дезінформації про ситуацію в СРСР.

П. у Франції.

Тв.: Pamiętniki dyplomaty sowieckiego. Poznań, 1929; На путях к Термидору. Париж, 1930. Те саме. М., 1997.

Літ.: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Brook-Shepherd G.* The Storm Petrels. London, 1977; рос. пер.: *Брук-Шеперд Г.* Судьба советских перебежчиков. «Иностранная литература», 1990, № 6.

О.С. Рубльов.

БЕ́СКИД Антон Григорович (1855—1933) — правник, політ. діяч *Закарпатської України*. Д-р права. Дотримувався чехословац. і русофільської орієнтації. Н. в с. Ганігівка Шаришського комітату (нині — Сх. *Словаччина*). Закінчив Ужгород. г-зію і Будапештський ун-т. Займався адвокатською практикою в Будапешті (1883—85), Кежмарку (1885—1906) і Пряшеві (1906—10, нині Прешув, обидва Словаччина), де водночас був і юрисконсультом Пряшівської греко-катол. єпархії. Протягом 1910—18 — депутат угор. парламенту від Нар. партії, представляв Любовнянський пов. У листоп. 1918 очолив Пряшівську нар. раду і одним із перших почав відстоювати думку про входження Закарп. України до складу *Чехословаччини*. Б. — один із авторів меморандуму до празького уряду й *Паризької мирної конференції 1919—1920*, в якому вимагалося приєднати до ЧСР *Лемківщину*. Від січ. 1919 — делегат Паризької мирної конф. від Закарпаття. У трав. 1919 очолив *Центральну руську народну раду* (ЦРНР), яка виникла в результаті об'єднання Старо-Любовнянсько-Пряшівської, Ужгородської, Свалявської, Сигетської і Хустської нар. рад. Очолювана Б. ЦРНР прийняла рішення про добровільне входження Закарпаття до складу ЧСР. Після розколу в ЦРНР Б. у жовт. 1919 очолив русофільську фракцію. Заперечував приналежність закарп. *русинів* до укр. народу. Протестував проти вимог делегації *Української Народної Республіки* на Паризькій мирній конф. вивести чехословац. війська із Закарпаття, мотивуючи це тим, що русини є частиною рос. народу і не мають нічого спільного з укр. політ. рухом. Б. постійно підтримував «Общество им. Духновича» і був причетний до спроби зірвати установчі збори т-ва «Просвіта» в *Ужгороді* 29 квіт. 1920, на яких мала виникнути ця культ.-освіт. орг-ція. 1920 виступив одним із засн. Руського нар. банку. Від 1923 і до смерті займав посаду губернатора Підкарпатської Русі.

Літ.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Шандор В.* Спомини, т. 1. Ужгород, 1996; *Павленко Г.В.* Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Ужгород, 1997.

М.М. Вегеш.

БЕССАРА́БІЯ — істор. регіон між ріками Дністер, Прут (прит. Дунаю) і гирлом Дунаю. Нині на його теренах — значна ч. Одес. обл., Чернів. обл. (див. *Хотинщина*) та осн. ч. тер. *Молдови*. До поч. 19 ст. Б. називалася лише пд. частина цього регіону. Назва походить від прізвиська володаря цих земель Бессараба.

Рівнинний рельєф дністровсько-прутського межиріччя та геогр. розташування (шлях з Азії до Європи) обумовили зосередження тут у 1-му тисячолітті значних міграційних потоків. Від 3 ст. тут проходили *готи*, *гуни*, *авари*, ін. племена. На поч. 6 ст. з'явилися (за ін. джерелами — вернулися) *слов'яни давні*. У Б. виявлено бл. 100 поселень слов'ян. Регіон у різні часи перебував під впливом скіф., сарматської та антської к-р. Пізніше тут побували *печеніги, торки, половці* (з тюркськими племенами пов'язаний етногенез *гагаузів*).

У 11—14 ст. землі Б. входили до складу *Київської Русі, Галицького князівства*. На тер. Б. жили *берладники*.

У серед. 14 ст. утворене на правобережжі р. Прут *Молдавське князівство* поширює свою владу й на лівобережжя, передусім його центр. Молдовани й українці — найбільші за чисельністю корінні *етноси* Б. Молдов. літопис засвідчив, що в серед. 14 ст. українці населяли «Хотин і всю дністровську зону, Оргіївський, Сорокський повіти». За дослідниками, зокрема Л.Польовим, вони складали 39,5 % нас. усього Молдав. князівства. Їхня частка у нас. самої Б. більша. Вона поповнювалася за рахунок природного приросту, а також стійких міграцій.

Взаємини між українцями й молдованами в Б., як і в *Буковині*, визначалися тривалими істор. зв'язками, спільною релігією, подібними соціальними умовами та життєвою необхідністю об'єднання сил проти агресії *Османської імперії*. Загарбання Б. осман. завойовниками різко погіршило становище українців. Р-н їх найбільшого поселення з часів *уличів* Хотинщина (Хотинська райя) опинився під безпосередньою адміністрацією турец. військових.

Українці проживали по всій тер. Б. Наприкінці 16 — поч. 17 ст. (після *Берестейської церковної унії 1596*) галицькі православні втікали від реліг. переслідувань за Прут. Наступна хвиля переселень на Б. з пн. обумовлена переважно дальшим закріпаченням селян. Наприкінці 18 ст. гол. джерела переселень змінюються. Активізація балканської політики *Російської імперії*, послаблення Туреччини, її відступ з Б. і далі на пд. сприяють активному відновленню зв'язків між ліво- і правобережжям Дністра.

Наприкінці 19 ст. найменування різних груп укр. нас. Б. містили відомості про їхнє попереднє місцепроживання. Прибулі з *Галичини* називалися руснаками, жителі Хотинщини й Сорокського та Ясського пов., що належали до турец. військ. адм. р-ну — райї, — райлянами. Українці з Причорномор'я й Пд., які переважно заселяли Подунав'я, а також Бендерський та Оргіївський пов., відповідно до офіційної рос. лексики, йменувалися малоросами.

Важливу роль в освоєнні Пд. Б. відіграли запороз. козаки, що поселилися на Дунаї після першого руйнування *Запорозької Січі* 1709. Наприкінці 60-х рр. 18 ст. вони прибувають сюди у складі річкової флотилії. Після зруйнування *Нової Січі* до Подунав'я й Придністров'я прийшли козаки (переважно сірома) разом із посполитими й створили *Задунайську Січ*. Утікачі зберегли устрій християн. козац. республіки. Укр. нас. Б. зростало й за рахунок селян-втікачів із *Правобережної України* та *Лівобережної України*.

Сюди йшли, щоб уникнути кріпосної залежності. Спроби Туреччини використати Задунайську Січ для зміцнення своїх позицій в Б. провалилися: значна частина козаків приєдналася до рос. армії і визволяла Б. й Причорномор'я від турец. ярма (див. *Російсько-турецька війна 1806—1812*). Після включення 16 трав. 1812 Б. до складу Росії (див. *Бухарестський мирний договір 1812*) укр. козаки волонтерських полків, *Усть-Дунайського Буджацького козацького війська* та *Дунайського козацького війська* активно заселяють *Буджак*. Посполиті ставали держ. селянами або вільними поселенцями.

Із 2-ї пол. 18 ст. у Пд. Б. переселяються болгари, які прагнули знайти за Дунаєм захист від турец. переслідувань.

Внаслідок реформи управління держ. селянами, яку здійснив рос. міністр держ. маєтностей граф П.Кисельов (див. *Кисельова П. реформа 1837—1841*), та ін. заходів до Б. масово переселялися селяни укр. губ. Утворювалися укр. села в нинішніх р-нах Молдови — Дондюшанському, Бричанському, Слободзейському та ін. За даними перепису 1897, у Б. проживало 380 тис. українців, що становило 19,6 % всього нас. Пізніші, румун., переписи нас. всієї Б. не дають достовірних даних.

Незважаючи на жорстку політику *русифікації*, укр. нас. Б., як і молдовське, зберігало риси нац. ідентичності, традиції нар. побуту і фольклор. Це засвідчує творчість І.*Нечуя-Левицького* — активного учасника життя укр. громади Кишинева, М.*Коцюбинського*, який у складі філоксерної експедиції пройшов дорогами Подунав'я.

Перша світова війна перетворила Б. на об'єкт міжнар. торгу. Повалення самодержавства в берез. (лют.) 1917 (див. *Лютнева революція 1917*) активізувало міжнар. чинники: з одного боку, прагнення втримати Б. у складі «єдиної та неподільної Росії», а з другого — зробити її частиною «великої Румунії».

Румунія вдалася до збройного вторгнення. Окупанти зустріли заг. опір. 5—9 берез. 1918, відповідно в Яссах (Румунія) та в *Одесі*, Румунія підписала угоду з РСФРР про відведення своїх військ з Б.: Румунія зобов'язувалася «очистити Бессарабію протягом двох місяців». Однак уряд Румунії не виконав цього зобов'язання. Одночасно на переговорах з Центр. д-вами, укладаючи *Бухарестський мирний договір 1918*, Румунія погодилася «на прохід через Молдавію та Бессарабію австро-угорських військ, призначених для окупації Південної України». Домагаючись приєднання Б., уряд Румунії пропонував військ. допомогу інтервентам.

Жодна із сил, які брали участь у *громадянській війні в Україні 1917—1921*, не визнала анексії Б. Принципову позицію щодо майбутнього Б. 19 берез. 1918 виклав М.*Грушевський*: «З української сторони ніхто не має претензій на ті části Бессарабії, в яких більшість становить молдавська людність... Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії й полудневу».

Фальсифіковане рішення *Сфатул церій* 25 листоп. 1918, що стало підставою приєднати Б. до Румунії, виникло всупереч рішучим протестам представників укр. нас., їх було піддано жорстоким репресіям, окремих знищено фізично. Проти укр. руху діяли арештами й розстрілами. Нечувано жорстоко придушено *Хотинське повстання 1919*, окремі укр. села важка артилерія зрівняла з землею.

Всупереч протестам України та прагненням місц. нас., держави-переможниці (крім США) Паризьким протоколом 28 жовт. 1920 (див. *«Бессарабський протокол» 1920*) санкціонували загарбання Б. Румунією. Підтримка агресії та беззаконь закріпила колоніальне становище укр. нас., вкрай ускладнивши міжнар. відносини в цій частині Європи. Русифікація змінилася брутальною румунізацією українців Б. Їхня визвол. боротьба жорстоко придушувалась. Окремі прояви укр. культ. життя мали місце лише на пн. (Хотинщина) й пд. (Акерманщина та Ізмаїльщина) Б. Громад. життя практично не існувало.

28 черв. 1940 Румунія прийняла ультиматум уряду *СРСР* та зреклася Б. Центр. регіон Б. разом із

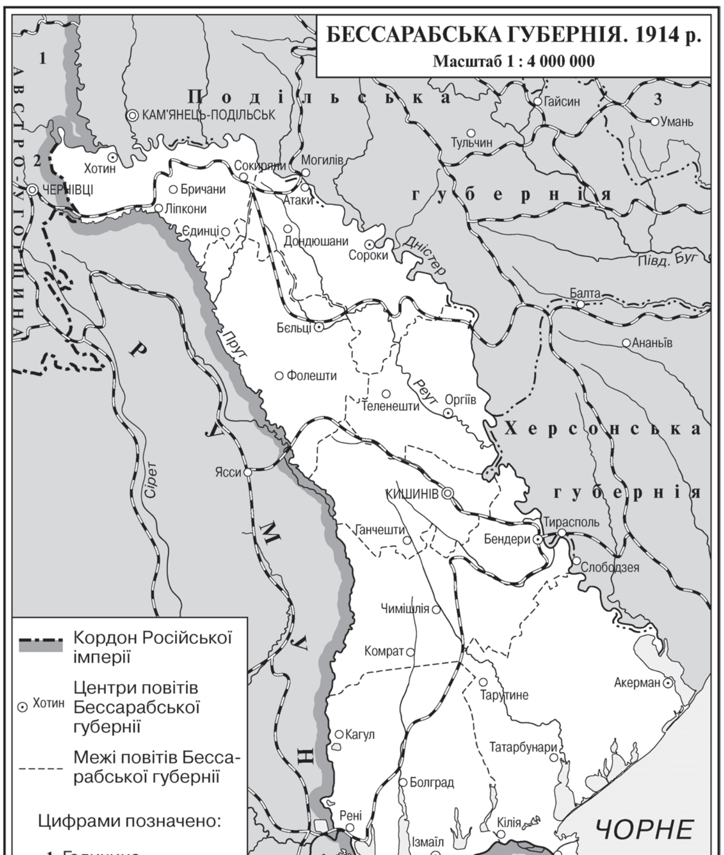

БЕССАРАБСЬКА ГУБЕРНІЯ. 1914 р.
Масштаб 1 : 4 000 000

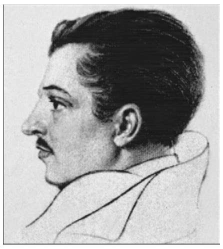

М.П. Бестужев-Рюмін.

частиною *Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* (до 1937 — Автономна Молдав. СРР), що від 1924 існувала у складі УСРР (від 1936 — УРСР), утворили Молдав. РСР. Місцевості компактного проживання українців — Хотинський пов. на пн. (нині в межах Чернів. обл.), Акерманський та Ізмаїльський на пд. (нині в межах Одес. обл.) — об'єдналися з Україною. В ході *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* протягом 1941—44 Румунія здійснювала нову окупацію Б.

У післявоєн. період возз'єднані з Україною тер. Б. розвивалися разом зі всією Україною, переживаючи її успіхи й невдачі в економіці, к-рі, нац. буд-ві.

Пд.-зх. кордони України та Молдови по р. Прут (прит. Дунаю) зафіксовано *Паризькими мирними договорами 1947*, підписаними д-вами *антигітлерівської коаліції*, УРСР включно.

Наприкінці 1950-х рр. у Молдав. РСР закрито школи з укр. мовою навчання. 1991 у незалежній Молдові на держ. рівні схвалено постанови, що мають сприяти нац. відродженню укр. нас. Цьому має сприяти й розвиток дружніх взаємин між суверенними Україною та Молдовою.

Літ.: *Берг Л.С.* Население Бессарабии. Этнографический состав, численность. Пг., 1923; *Мохов Н.А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1961; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы, т. 1—3. М., 1970; *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на Півдні України. 1775—1869. Одеса, 1995.

Р.Г. Симоненко.

«БЕССАРА́БСЬКИЙ ПРОТОКО́Л» 1920 — широковживана назва договору між д-вами *Антанти* й Румунією щодо *Бессарабії*, підписаного 28 жовт. 1920. Підготовлено на конф. послів д-в Антанти, на яку поклали завдання оформити розв'язання невирішених *Паризькою мирною конференцією 1919—1920* питань повоєн. устрою. Майбутнє Бессарабії цілком залежало від подій 1918—20 в Україні та Росії. Воліючи віддати Бессарабію Румунії, кер. Антанти рахувалися й з інтересами свого союзника — «білої» Росії. Після поразки ген. А.*Денікіна* засідання Паризької мирної конф. 20 січ. 1920 підтримало одноголосно рекомендацію комісії в румун. справах віддати Бессарабію Румунії. 3 берез. 1920 Д.Ллойд-Джордж повідомив: рішення відкладено до виведення військ Румунії з Угорщини. Велика Британія й Франція домагалися також задовольнити власні інтереси у судноплавстві на Дунаї, фінансах та нафтовидобутку. Вони вимагали компенсаційних виплат за майно своїх громадян у Бессарабії. Конф. послів зобов'язувала Бухарест підписати Договір про охорону прав нац. меншин. США зайняли окрему позицію, відмовившись підписувати «Б.п.» як такий, що суперечить міжнар. праву. «Уряд, — наголосив 12 черв. 1920 держ. секретар США Б.Колбі, — в жодному разі не може бути учасником міжнародного договору, що передбачає розчленування Росії». Його рішуче підтримав президент США Т.В.*Вільсон*. Задовольнивши власні інтереси, Англія восени 1920 активно лобіювала підписання «Б.п.». Вона не погодилася із пропозицією Франції, а саме: зачекати зміни позиції США або домовленості Румунії з Москвою чи П.*Врангелем*. (Інтереси України взагалі не бралися до уваги.) 4 жовт. текст «Б.п.» разом із вимогою підписати територіальну й екон. угоди, що становили частину *Севрського мирного договору 1920*, передано Румунії, яка 14 жовт. дала на це згоду. В ході переговорів міністра закордонних справ Румунії Т.Іонеску в Лондоні й Парижі текст «Б.п.» було остаточно відпрацьовано. 28 жовт. 1920 на конф. послів його підписали представники Англії, Франції й Італії та Т.Іонеску (пізніше це зробив і посол Японії). Ст. 1 «Б.п.» проголошувала: «Високі Договірні Сторони визнають цим суверенітет Румунії над територією Бессарабії, розташованою між існуючим кордоном Румунії, Чорним морем, течією Дністра від його гирла до точки, де він зустрічає старий кордон Буковини з Бессарабією, і далі цим кордоном». Передаючи Бессарабію Румунії, Антанта не зачиняла двері для майбутньої домовленості із Росією, «як тільки буде створено уряд, ними визнаний» (ст. 9). 1 листоп. 1920 уряд УСРР разом із урядом РСФРР висловив рішучий протест урядам Франції, Італії, Англії та Румунії з приводу укладання «Б.п.», заявивши, що не визнає «скільки-небудь правосильною угоду, яка стосується Бессарабії».

Літ.: Советские Россия—Украина и Румыния: Сборник дипломатических документов и исторических материалов. Х., 1921; *Симоненко Р.Г.* Вічно зелені гілки України: Північна Буковина і Південна Бессарабія. К., 1992.

Р.Г. Симоненко.

БЕСТУ́ЖЕВ-РЮ́МІН Михайло Павлович (04.06(23.05).1801—25 (13).07.1826) — декабрист, військовик. Н. в с. Кудрьошки Горбатовського пов. Нижегородської губ. у родині дворянина Павла Бестужева-Рюміна та його дружини Катерини (в дівоцтві — Грушецької). Від 1816 мешкав у м. *Москва*. Освіту здобув удома, зокрема навчаючись у професорів Моск. ун-ту та педагогів-іноземців. 1818 розпочав військ. службу юнкером Кавалергардського полку. 1820 — у лейб-гвардії Семеновському полку, а після солдатського заворушення в полку переведений із *Санкт-Петербурга* до учбового батальйону Полтав. піх. полку. Від 1821 — прапорщик, батальйонний ад'ютант, від 1822 — фронтовий ад'ютант, з 1824 — підпоручик.

1823 у *Києві* прийнятий С.*Муравйовим-Апостолом* до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), став у ньому одним із кер. Налагодив переговори про взаємодію з конспіративним польс. Патріотичним т-вом. 1825 до *Васильківської управи* приєднав *Товариство з'єднаних слов'ян*. Співавт. «*Православного катехізису*», проектів революц. виступу. Активний учасник *Чернігівського полку повстання*. 15(03) січ. 1826 взятий під арешт на полі бою, допроваджений до *Білої Церкви*. 31(19) січ. ув'язнений до *Петропавловської фортеці*, закутий у ручні кайдани від 23(11) лют. по 12 трав. (30 квіт.). З усіх декабристів йому інкриміновано найбільше держ. злочинів, у т. ч. — задум царевбивства, плани знищення чи вигнання імператорської сім'ї, складання прокламацій і виголошення підбурливих антиурядових промов, утягнення офіцерів і солдатів до збройного заколоту, намір «відокремлення областей від імперії».

Засуджений до повішення 23 (11) лип. 1826. Через два дні страчений водночас із С.*Муравйовим-Апостолом,* П.*Пестелем*, К.*Рилєєвим*, П.*Каховським*.

Літ.: *Модзалевский Б.Л.* Страницы из жизни декабриста М.П. Бестужева-Рюмина. В кн.: Памяти декабристов, вып. 3. Л., 1926; Декабристи на Україні. К., 1926; Восстание декабристов: Материалы, т. 9. М., 1950; *Мачульский Е.Н.* Новые данные о биографии декабриста М.П.Бестужева-Рюмина. «Исторические записки», 1975, т. 96.

П.Г. Усенко.

БЕТАНКУ́Р (Béthencourt у Molina) **Огюстен** (Августин Августинович; 01.02.1758—26(14).07. 1824) — іспан. інженер і вчений, один із фундаторів політех. освіти в Європі. Н. на о-ві Тенеріфе (Канарські о-ви, Іспанія). За посередництвом рос. посла в Мадриді І.Муравйова-Апостола 1808 переїхав на службу до *Санкт-Петербурга*. Працював гол. дир. шляхів сполучення *Російської імперії*. 1820 здійснив дослідницьку подорож по Криму й Пд. Україні. Розробив цілісну систему транспортних зв'язків для екон. об'єднання регіонів України, особливо для розвитку річкового судноплавства. Задля забезпечення виходу укр. товарів на міжнар. ринки ініціював побудову від *Керчі* до *Одеси* портів, мостів та ін. інженерних споруд примор. зони. Освіт. ідеї Б. вплинули на організацію тех. навчання в Україні.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Боголюбов О., Гарсія-Дієго Х.А.* «Задля розвитку народного багатства»: А. де Бетанкур та його «українська подорож». «Вісник НАН України», 1994, № 6.

М.М. Варварцев.

БЕ́ХТЕР — захисний металевий обладунок воїна, поширений в Україні у 15—17 ст. Призначався для захисту від холодної, а також ручної вогнепальної зброї. Набирався з металевих квадратних пластинок, що з'єднувалися кільцями у кілька рядів. Внизу робилося кольчужне облямування або залізна сітка. Бокові й плечові розрізи застібалися пряжками із запряжниками або ремнями з металевими наконечниками. Для виготовлення Б. використовувалося від кількох десятків до 1,5 тис. пластинок. Причому спосіб їх монтування передбачав подвійне або, в деяких випадках, потрійне покриття. Іноді до Б. нарощували кольчужний комір і рукави. В середньому його вага сягала 5—7 кг, а довжина — 66 см.

Літ.: *Саввитов П.* Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. СПб., 1896; *Денисова М.М. и др.* Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX веков. М., 1953; *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., 1976; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.

П.М. Сас.

БЕЦ Володимир Олексійович (26.04.1834—12.10.1894) — укр. лікар-анатом та гістолог, громад. діяч. Д-р медицини (1863). Н. в м. *Остер*. Освіту здобув у Ніжин. та 2-й Київ. г-зіях. Закінчив Київ. ун-т (1860). Працював на каф-рі анатомії цього ун-ту. Від 1868 — екстраординарний проф. каф-ри анатомії. Автор бл. 50 наук. праць. Праця «Атлас человеческого мозга» отримала світ. визнання.

Б. брав активну участь у громад. житті *Києва*, у т. ч. у створенні в Києві Т-ва дослідників природи, був чл. багатьох наук. т-в, дир. Анатомічного театру в Києві, чл. Паризького антропологічного театру, Лейпцизького етногр. музею, Імператорського т-ва любителів природи та ін. Палкий патріот міста та Київ. ун-ту, подарував останньому величезну колекцію гістологічних препаратів мозку (10 тис. штук). 1883 спільно з В.*Антоновичем* підготував і опублікував монографію «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах», до якої увійшло дев'ять портретів, біографій та життєписів видатних гетьманів України.

П. у м. Київ.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; Історія Київського університету: 1834—1959. К., 1959; *Смолій В.А., Ричка В.М.* В.Б.Антонович як історик українського козацтва. «УІЖ», 1990, № 9.

О.Д. Кузьминська.

БЕ́ЦЬКИЙ Іван Єгорович (1818—1890) — літератор, видавець, чиновник, доброчинець. Чл.-кор. Петерб. АН (1857), почесний чл. Харків. ун-ту (1869). Почесний чл. Імператорської публічної б-ки (1869), дійсний чл. Моск. т-ва давньорус. мист-ва (1878). Позашлюбний син кн. Ю.Трубецького, записаний моск. міщанином. Вихований М.*Погодіним*. Слухав лекції Ю.*Веneліна*. Навч. у Моск. (1837—39) та Харків. (1840—42) ун-тах. Від 1843 служив у харків. дворянському депутатському зібранні.

Прихильник і наслідувач нім. письменника Жана Поля, перекладач його творів. Друкувався в «Современнике» (1838) та ін. рос. часописах. Видавав альманах *«Молодик»*.

1844—49 подорожував Чехією, Німеччиною, Францією, Італією. Від 1849 — чиновник із особливих доручень канцелярії моск. генерал-губернатора. 1851 в чині колезького секретаря пішов у відставку. 1852 жив у Італії, опікуючи свого молодшого брата кн. І.Трубецького.

Придбані на власні кошти за кордоном худож. цінності, книги, документи дарував музеям, зокрема при Харків. ун-ті. Переслав до *Харкова* понад 500 картин, які разом з ін. колекціями були покладені в основу місц. музею красних мист-в і старожитностей.

П. у м. Флоренція (Італія).

Літ.: Хроника. «Харьковские губернские ведомости», 1885, 17 апреля; *Срезневский В.И.* И.Е.Бецкий — издатель «Молодика». СПб., 1900; *Редин Е.К.* И.Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. Х., 1901.

П.Г. Усенко.

БЕЧА́СНОВ (Бечасний) **Володимир Олександрович** (1802—23(11). 10.1859) — декабрист, військовик. З дворян Рязанської губ. Син майора Олександра Бечаснова та його дружини Надії, яка по смерті чоловіка мешкала в м. *Кременчук* (1826). Навч. у рязанських освіт. закладах — уч-щі та г-зії (не закінчив), з 1814 — у 2-му кадетському корпусі в *Санкт-Петербурзі*. 1820 — унтер-офіцер, 1821 — прапорщик 8-ї артилер. бригади (у м-ку Лютенька Полтав. губ., нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл., та на *Волині*). Чл. *Товариства з'єднаних слов'ян* від 1823, вів агітацію серед солдатів. 1825 виявив готовність убити царя.

5 лют. (24 січ.) 1826 арештований. Із *Житомира* доставлений до С.-Петербурга. Понад півроку перебував у *Петропавловській фортеці*. Засуджений до страти, заміненої довічною каторжною працею, строк якої було потім визначено 20-річним і поступово скорочено до 13 років. 1826—27 ув'язнений у Свартгольмській фортеці, три роки був у Читинському острозі, від осені 1830 — на примусовій праці у Петровському

О. Бетанкур.

В.О. Бец.

І.Є. Бецький.

В.О. Бечаснов.

заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Від серп. 1839 — на поселенні в Сх. Сибіру. Досконало оволодівши на каторзі франц. мовою, викладав її дітям місц. ген.-губернатора В.Руперта. 1846 взяв шлюб із селянкою Ганною Кичигіною і мав семеро дітей. Влаштував невелике вир-во конопляної олії.

П. у нестатках в Іркутську. Похований у місцевому Знаменському монастирі.

Літ.: *Кубалов Б.Г.* Декабристы в Восточной Сибири. Иркутск, 1925; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Те саме, т. 5. М.—Л., 1926; В потомках ваше племя оживет. Иркутск, 1986.

П.Г. Усенко.

БЄ́ЛГОРОДСЬКА ОБОРО́ННА ЛІ́НІЯ 16—17 ст. (Бєлгородська черта) — лінія оборонних укріплень на пд. кордоні Рос. д-ви (Московії), створена наприкінці 16—17 ст. для захисту нас. від грабіжницьких наскоків крим. та ногайських татар (див. *Ногайська орда*). Починалася від *Охтирки*, прямувала до Бєлгорода, Острогозька (нині Воронезької обл.), Воронежа й Тамбова (нині міста в РФ), перетинаючи *Кальміуський шлях* (Усерд, нині с. Стрєлецьке), *Муравський шлях* (Короча) та *Ізюмський шлях* (Яблунов, нині всі у Бєлгородській обл., РФ). Перші міста-фортеці — Воронеж та Бєлгород (від назви останнього виникла й назва всієї оборонної лінії) були засновані наприкінці 16 ст. На поч. 40-х рр. 17 ст. було збудовано ще 18 міст-фортець, які мали артилерію, і створено 2 укріпрайони. Прикордонні загони, сформовані для служби в цих містах, комплектувалися з укр. слобідських козаків та селян, рос. служилих людей (стрільців, козаків та пушкарів), їх заг. чисельність перевищувала 10 тис. осіб. Уряд частково переселяв сюди людей з пн. областей. Нас. укріплених міст займалося землеробством, тваринництвом, полюванням, рибальством, бортництвом, а також зобов'язане було охороняти Б.о.л. Окремі міста-фортеці, найважливіші з яких були кам'яні, контролювали рух по шляхах; у місцях переходу нас. через Б.о. л. будувалися опорні пункти з дерев'яними вежами, підйомні мости, «засічні ворота», остроги. Між ними на лісових ділянках було утворено суцільні завали-засіки, на відкритих ділянках — систему ровів, частоколів та валів. Для полегшення нагляду та охорони засіки ділилися на окремі ланки. Ліси, де проходили укріплені лінії, було заборонено вирубувати, і вони називалися заповідними. Наприкінці 17 ст., після приєднання *Лівобережної України* та подальшого розширення на пд. тер. Рос. д-ви, Б.о.л. втратила своє значення.

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1918; *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М.—Л., 1948; *Загоровский В.П.* Белгородская черта. Воронеж, 1969; История Украинской ССР, т. 2. К., 1982.

Н.В. Грєхова.

БЄ́ЛГОРОДСЬКО-ХА́РКІВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — військ. операція Червоної армії (див. *Радянська армія*) у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Здійснювалася в ході *Курської битви 1943* силами *Воронезького фронту* та *Степового фронту*, а на завершальному етапі також *Південно-Західного фронту* 3—23 серп. з метою розгрому бєлгородсько-харків. угруповання ворога і створення умов для визволення *Лівобережної України*. Під час наступу рад. війська 5 серп. визволили м. Бєлгород (нині місто в РФ), 11 серп. перетнули залізницю *Харків—Полтава* і вийшли до зовн. оборонного обводу м. Харків. 23 серп. війська Степового фронту за сприяння Воронезького фронту і Пд.-Зх. фронту звільнили Харків. Після визволення Бєлгорода й Харкова стало можливим зосередження військ п'яти рад. фронтів — *Центрального фронту,* Воронезького, Степового, Пд.-Зх. фронтів і *Південного фронту* — на стратегічному пд.-зх. напрямі з метою звільнення важливих пром. і с.-г. р-нів — Донбасу і всієї Лівобереж. України, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на *Правобережній Україні.*

За мужність і відвагу, проявлені у боях за Харків, десятьом стрілец. д-зіям Степового фронту присвоєно найменування «Харківські».

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 5. М., 1964; *Боев М.* В боях за Белгород. Воронеж, 1973; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 7. М., 1976; *Манагаров И.Ф.* В сражении за Харьков. Х., 1983.

Т.С. Першина.

БЄЛГРА́ДСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1948 — відбулася 1948 на виконання постанови Ради міністрів закордонних справ (РМЗС; заснована за рішенням *Берлінської* (*Потсдамської*) *конференції 1945* для підготовки мирних договорів з колиш. країнами-учасницями гітлерівського блоку, а також ін. справ; до складу РМЗС входили міністри закордонних справ *СРСР*, Китаю, США, Великої Британії та Франції; припинила діяльність 1949) від 1946 з метою післявоєн. врегулювання міжнар.-правового режиму р. *Дунай*. В конф. брали участь представники придунайських д-в — СРСР, УРСР, Болгарії, Угорщини, Румунії, *Чехословаччини, Югославії*, а також США, Великої Британії і Франції як членів РМЗС, з дорадчим голосом — представники Австрії. Активну участь у роботі конференції брала укр. делегація, очолювана заст. голови РМ УРСР А.*Барановським.* В результаті обговорення була розроблена Конвенція про режим судноплавства на Дунаї, підписана придунайськими д-вами 18 серп. 1948. Конвенцією встановлено демократ. статус використання Дунаю — його судноплавної ч. (від м. Ульм у Німеччині до гирла Дунаю з виходом до Чорного м.) — як міжнар. європ. судноплавної магістралі для громадян і товарів усіх д-в на основі рівності щодо портових і навігаційних зборів та умов торг. судноплавства. Військ. суднам недунайських д-в заборонялося плавати по Дунаю. Придунайські д-ви зберігали право юрисдикції в своїх внутрішніх тер. водах, свої суверенні права й одночасно гарантували охорону інтересів міжнар. торгівлі й культ. зв'язків на Дунаї. Бєлградська конвенція про режим судноплавства на Дунаї набула чинності 11 трав. 1949. 1949 відповідно до ст. 5 Конвенції створена *Дунайська комісія*. 1960 до Конвенції приєдналася Австрія як повноправний член.

Літ.: *Почкаева М.В.* Международно-правовой режим судоходства на Дунае. М., 1951.

І.М. Мельникова.

БЄЛГРА́ДСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1739. Укладений 29(18) верес. 1739 між *Російською імперією* й *Османською імперією* після припинення *російсько-турецької війни 1735—1739.* Від Росії трактат до договору підписав посол Франції при султанському дворі маркіз де Вільнев, від Туреччини — великий візир Мегмед-па-

ша. Крім трактату, до системи договору включалися: конвенція про кордони, укладена 19(08) жовт. 1739 у м. Ніш (Сербія); конвенція про витлумачення окремих статей трактату, укладена 28(17) груд. 1739 в *Стамбулі*; конвенція про визнання імператорського титулу за рос. царем і повернення Росії м. *Азов*, укладена 6 верес. (26 серп.) 1741 в Стамбулі і повторена 10 квіт. (30 берез.) 1747. Гарантом виконання договору виступила Франція. До підписання Б.м.д. Росію спонукали: укладення 1 верес. (21 серп.) в Бєлграді Австрією (союзницею Росії в цій війні) сепаратного прелімінарного мирного договору з Туреччиною, за яким останній поверталися Сербія і Мала Валахія (див. *Волощина*), переговори Швеції з Туреччиною про умови союзного і оборонного договору. За умовами Б.м.д. Росія повертала собі Азов, однак зобов'язувалася зруйнувати фортифікаційні споруди. Росії дозволялося збудувати фортецю проти о-ва Черкаського на Дону, а Туреччині — у гирлі р. Кубань. Росії заборонялося тримати й будувати військ. або торг. флот у Чорному й Азовському морях. За взаємною згодою сторін тер. Великої й Малої Кабарди (нині тер. РФ) мала служити «бар'єром між обома імперіями». Артикул 5 трактату від 29(18) верес. 1739 містив зобов'язання утримувати крим. татар, з одного боку, козаків і калмиків — з ін., від наскоків та походів. У цілому цей договір не відповідав геополіт. цілям Рос. імперії на пд. напрямку її зовн. політики і був анульований *Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774.*

Літ.: *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., 1869; *Бантыш-Каменский Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год), ч. 1. М., 1894; Те саме, ч. 4. М., 1902.

В.С. Степанков.

БЄ́ЛІКОВ Михайло Олександрович (н. 28.02.1940) — кінооператор та режисер. Засл. діяч мист-в УРСР (1988), акад. Акад. мист-в України (1996), нар. арт. України (2000). Н. в м. *Харків*. 1963 закінчив Всесоюзний держ. ін-т кінематографії, 1973 — Вищі режисерські курси (обидва — м.*Москва*). Працював на Харків. студії телебачення. Від 1963 — оператор і режисер Київ. кіностудії. Від 1987 — 1-й секретар правління, від 1996 — Голова Спілки кінематографістів України (з 2000 Нац. спілка кінематографістів України). Оператор кінофільмів «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша» (1964, реж. Є.Шерстобитов), «Варчина земля» (1969, у співавт., реж. А.Буковський). Був режисером фільмів «Стара фортеця» (1973), «На короткій хвилі» (1977), «Незрима робота» (1979). Найвідомішою стала стрічка «Ніч коротка» (1-й приз і диплом за кращий фільм для дітей та юнацтва на XV Всесоюзному кінофестивалі у м. Таллінн, Естонія, 1982, гран-прі Міжнар. кінофестивалю в м. Мангейм, Німеччина, 1982). Відомими стали також фільми «Які молоді ми були» (1986), «Розпад» (1989, золота медаль 47-го Міжнар. кінофестивалю у Венеції, Італія, 1990), «Святе сімейство» (1997). 1986 разом з В.Тушковським та О.Левченком отримав Держ. премію УРСР ім. Т.Шевченка за фільми «Ніч коротка» та «Які молоді ми були».

Г.Г. Єфіменко.

БЄЛОУ́СОВ Сергій Миколайович (06.03.1897—11.07.1985) — історик. Канд. істор. н. (1947), дир. Ін-ту історії України АН УРСР (1936—41). Н. в м. Тула (нині місто в РФ) у сім'ї робітника. Закінчив початкову шк., від 1909 працював у зброярській майстерні, друкарні, на Тульському збройовому з-ді. Від 1920 — на парт.-комсомольській роботі. Навч. у *Москві* в Комуніст. акад. (1924—26) та Ін-ті червоної професури (1930—33, від-ня парт. буд-ва та історії партії). 1932—33 — зав. каф-ри історії партії і парт. буд-ва, в. о. проф. 2-го Моск. обласного комуніст. ун-ту в м. Тула (1932—33). У лют. 1933 призначено нач. політвідділу Грушківської МТС Одес. обл. Секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одес. обл. (1934—36). 23 листоп. політбюро ЦК КП(б)У, а 26 груд. 1936 Президією АН УСРР призначено дир. Ін-ту історії України. 1937—38 (за сумісництвом) — секретар парткому АН УРСР. За редакцією Б. Ін-т 1937—41 опубл. зб. статей з історії України, кілька випусків «Нарисів з історії України» та ін. Від лип. 1941 до лип. 1946 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Після демобілізації працював в Ін-ті історії України — ст. н. с., в. о. зав. від. історії рад. susп-ва (1951—55). За сумісництвом викладав в Ін-ті підвищення кваліфікації, викл. марксизму-ленінізму при Київ. ун-ті. Канд. дис. — «УРСР у боротьбі за завершення будівництва соціалістичного суспільства. 1935 — червень 1941». Підданий критиці в постанові ЦК КП(б)У «*Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР*» (29 серп. 1947). Від 1964 — на пенсії. Автор бл. 100 робіт, у т. ч. «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» (1951); «Відбудова і розвиток народного господарства та культури УРСР в четвертій сталінській п'ятирічці (1946—1950 рр.)» (1953); «КПРС — натхненник і організатор комуністичного будівництва на Україні» (1960) та ін.

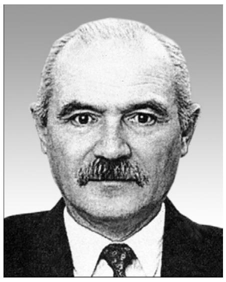

М.О. Бєліков.

С.М. Бєлоусов.

Нагороджений орденом Леніна (1934).

П. у м. Київ.

Літ.: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.). «УІЖ», 1996, № 6; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.), ч. 1—2. К., 1996; Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР 1936—1941 рр. К., 2001.

О.С. Рубльов.

БЄ́ЛЬСЬКА — назва до 30-х рр. 18 ст. м. *Старобільськ*.

БЄ́ЛЬСЬКИЙ Федір Іванович (р. н. невід. — після 1506) — князь з литов. династії *Гедиміновичів*, володар *Білої Русі* й земель в Україні. Перша звістка про Б. сягає 1476, коли він підписав лист митрополита Мисаїла до рим. папи Сікста IV, виразно проуніційний за спрямуванням. 1481 разом із князями *Михайлом Олельковичем* й Іваном Гольшанським Б. виступив організатором змови князів (див. *Змова князів 1481*), маючи на меті детронізацію (а можливо, й убивство) *Казимира IV* Ягеллончика та возведення на великокнязівський стіл Михайла Олельковича, котрий формально мав на нього більші права. Для цього Казимира IV запросили на весілля Б. Змову було викрито, а її учасників (30 серп. 1481) стратили, за винятком Б., який утік до *Москви*, перейшовши на службу до *Івана III* Васильовича, за що дістав маєтки Демон і Мореву. 1493—97 був ув'язнений. 1498 одружився з рязанською княгинею — сестрою Івана III Анною

І.Д. Бєляєв.

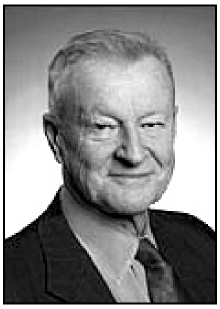
З. Бжезинський.

Василівною, завдяки чому породичався з ним. Брав участь у походах на Твер (1485) і Казань (1506), а також *російсько-литовській війні 1500—1503.*

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Papée F.* Polska i Litwa na przelomie wieków srednich, t. 1. Kraków, 1904; *Базилевич К.В.* Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в. М., 1952; *Зимин А.А.* Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. М., 1988; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. М., 1995.

О.В. Русина.

БЄ́ЛЬСЬКІ (Bielski, Bulski, Wolski) **Мартин** (1495—18.12.1575) **та його син Йоахим** (1550—1599) **і їхня «Польська хроніка».** Обидва — польс. історики, письменники. Походили з роду мазовецької *шляхти* м. Бяла (Польща). Мартин навчався в Краківській акад., був послом сейму. Йоахим закінчив *Краківський університет*, працював у королів. канцелярії, мав доступ до держ. архівів, був дипломатом, тривалий час жив в Україні. Мартин залишив низку істор., поетичних і публіцистичних творів, написаних польс. мовою, зокрема велику за обсягом «Хроніку всього світу» (1551), «Життєпис філософів» (1534), «Лицарську справу» (1569) та ін. Йоахим суттєво переробив і доповнив батькову хроніку й видав під назвою «Польська хроніка» (Kronika Polska, 1586), згодом довів її до 1598.

Перше видання хроніки щедро ілюстроване зображеннями королів, полководців, картинами битв, гербами. У ньому на великому джерельному матеріалі (працях Я.-І.*Длугоша*, Мєховіта, М.*Кромера*, Б.*Ваповського* та ін., а також укр., чеських, литов., прусських та ін. літописах) Мартин, як і його попередники, ґрунтовно в хронологічній послідовності виклав історію та географію Польщі з найдавніших часів — від князювання Леха, Попеля, династії *Пястів.* Польс. історію він розкриває у взаєминах з історією України, Литви, Пруссії, Чехії, Угорщини, Рос. д-ви, *Волощини, Ватикану*, Інфлянтів та ін., вплітає в тканину хроніки окремі оповідання про ці краї, а також ін. різнорідну інформацію. Докладно описує битви з хрестоносцями, турками, татарами. Заг. канвою хроніки є історія правлінь і політики польс. королів і *магнатів.*

Чимало місця в хроніці відведено історії України. Є в ній невелике оповідання «Про руський народ», в якому мова йде про рус. племена, про перших київ. князів, починаючи від *Кия*, Щека і Хорива. Є цінні відомості про історію *Галицько-Волинського князівства*, зв'язки між укр. і польс. магнатами, реліг. і культ. відносини, окремі явища. В оповіданні «Про козаків» йдеться про історію *Запорозької Січі* та *реєстрових козаків.*

Докладно змальовано укріплені козац. о-ви на Дніпрі та ін. річках, досить повно передано історію смерті гетьмана кн. Д.*Вишневецького*, є багато відомостей про *Івана Підкову*, його боротьбу разом із запороз. козаками за волоський престол та страту у Львові. Детально описано *Косинського повстання 1591—1593* і особливо *Наливайка повстання 1594—1596*, а також тактику ведення бою запорожцями. Вказано на важливу роль козаків у захисті України від постійних спустошливих татаро-турецьких нападів. Хроніка містить багато кількісних даних про людські жертви й матеріальні втрати українців від степових кочовиків, від стихійних лих.

До цієї хроніки, складеної з патріотичних польс.-шляхетських позицій, охоче зверталися укр. літописці 17—18 ст. Як цінне істор. джерело її використовують всі укр. історики 19—20 ст., які досліджують історію *козацтва* й України.

Тв.: Kronika Marcina Bielskiego, t. 1—3. Sanok, 1856.

Літ.: *Sobuszanski F.M.* Ozycin, pracach pismiennych Marcina, Joachima Bielskich. В кн.: Joachima Bielskiego dadszy ciag Kroniki Polskiej. Warszawa, 1851; *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII—XVI. «Український історико-географічний збірник», 1971, вип. 1; *Його ж.* Хроніка Мартина та Йоахима Бєльських про історію козацтва. «Наука і культура, Україна», 1991, вип. 25.

Я.І. Дзира.

БЄЛЯ́ЄВ Іван Дмитрович (1810—01.12(19.11).1873) — рос. історик. Н. в м. *Москва* в родині священика. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1833). Проф. історії права Моск. ун-ту (1852—73), секретар «Московского общества истории и древностей российских». За редакцією вченого виходив часопис т-ва «Временник» (1849—57), в якому були широко представлені архів. матеріали з історії Рос. д-ви, праці з історії права, воєн. справи, госп-ва, побуту, літописання в Росії. Б. належить перше в рос. *історіографії* дослідження історії селянства з часів *Київської Русі* включно до 18 ст. («Крестьяне на Руси», 1859). Учений простежив процес розвитку *кріпацтва* як сукупності правових інститутів. Опублікував цінні істор. джерела, багато зробив для розвитку *археографії* та *архівознавства.* Праці написані під впливом слов'янофільської (див. *Слов'янофіли*) концепції, завдяки використанню великої кількості джерел мають довідкове й пізнавальне значення. Колекція стародавніх рос. актів і рукописів, зібраних Б., зберігається в Москві. У ній — літописи й пам'ятки літописного характеру, рукописи з історії Церкви, старовинна церк. і світська літ., законодавчі пам'ятки, приватні листи.

П. у м. Москва.

Літ.: *Викторов А.* Собрание рукописей И.Д.Беляева. М., 1881; *Мрочек-Дроздовский П.Н.* Список трудов И.Д.Беляева. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1905, кн. 2; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. М., 1941.

Г.Г. Денисенко.

БЖЕЗИ́НСЬКИЙ Збігнєв (н. 28.03.1928) — вчений, держ. і політ. діяч США. Н. в м. *Варшава* в сім'ї дипломата Т.Бжезинського. 1950 закінчив ун-т Макгіл (Монреаль, Канада), 1953 здобув ступінь д-ра філософії в Гарвардському ун-ті (США). 1954 видав першу кн. «Політичний контроль в Радянській армії». Швидко став одним із провідних радянологів завдяки працям: «Безперервна чистка» (1956), «Тоталітарна диктатура і автократія» (1957, у співавт.), «Радянський блок: єдність і суперечності» (1962). 1953—60 викладав у Гарвардському, 1960—89 — Колумбійському (Нью-Йорк) ун-тах США. Глибоке вивчення внутр. процесів у *СРСР* і союзних йому країнах вплинуло на позицію Б. щодо різноманітних проблем протистояння США—СРСР. Залучений президентом Дж.Кеннеді до розробки засад зовн. політики США. Став одним з авторів доктрини «наведення мостів», націленої на розклад суперника зсередини шляхом діяльного використання зростаючих труднощів у розвитку СРСР та його союзників, об'єктивних і суб'єктивних

суперечностей у взаєминах між ними, неврегульованості нац. питання тощо. 1966—68 Б. — чл. Ради політ. планування при держ. департаменті, 1973—76 — голова заснованої Д.Рокфеллером «Троїстої комісії» для аналізу міжнар. становища. 1977—81 — пом. президента Дж. Картера з нац. безпеки. Домагався визнання домінуючої ролі у зовн. політиці США курсу на загострення глобального суперництва з СРСР, активізацію акцій США у Центр.-Сх. Європі, враховуючи, зокрема, події 1980—81 у Польщі, ускладнення у китайс.-рад. відносинах, ситуацію, в якій опинився СРСР після вторгнення в Афганістан (див. *Афганська війна 1979—1989*).

Залишивши офіц. посаду, Б. продовжував активно впливати на зовн. політику США, працюючи 1985 в Президентській комісії у справах військ.-хім. зброї, 1987—88 — в комісії Ради нац. безпеки та держ. департаменту з довгострокової стратегії, у Президентській комісії з нагляду над закордонною розвідувальною діяльністю тощо.

Б. продовжує наук., викладацьку й політ. діяльність, бере участь у міжнар. зустрічах. Виявляє постійний інтерес до України. 16 груд. 1960 він виступив в Укр. акад. мист-в і наук (Нью-Йорк) з доповіддю «Враження від поїздки до України», відтоді зміцнилися його зв'язки з діячами укр. діаспори. Активно працюючи в галузі геополітики й геостратегії, Б. наголошує на вагомій ролі України у новому розкладі сил в Європі та світі після розпаду СРСР. Виступаючи за дійове стратегічне партнерство Польщі й України, він водночас є противником зміцнення зв'язків між Україною і РФ. Б. належить значний особистий внесок у налагодженні взаємин між США й Україною. Він — голова дорадчої Амер.-укр. консультативної ради, що сприяє співробітництву двох країн. Нагороджений укр. орденом Ярослава Мудрого, почесний громадянин м. *Львів*.

Тв.: Великі перетворення. «Політична думка», 1994, № 3; Великая шахматная доска. М., 1999.

Р.Г. Симоненко.

БЖЕ́СЬКИЙ Роман Стефанович (псевд. і криптоніми: Роман Млиновецький, Роберт Паклен, Роман Задеснянський, Роман Задніпровський, І.М., М.Р. та ін.; 04.04(23.03).1894—04.04.1982) — літературознавець, історик, прозаїк, поет, журналіст, ред., худож., громад. і політ. діяч. Н. в м. *Ніжин* у польс.-укр. шляхетській родині. 1916 закінчив Черніг. г-зію, де був чл. «Братства самостійників». Після *Лютневої революції 1917* — пом. нач. міліції міста; у верес. — комісар Мін-ва освіти. Деякий час був інструктором УЦР, у лавах *Січових стрільців* у *Києві*. Від берез. 1918 — службовець МЗС. Ув'язнений більшовиками. Після втечі з тюрми опинився наприкінці 1920 у м. *Кременець*, де організував підпільний гурток «Юнак» і бл. 20 років провадив значну громад.-політ. та культ.-освіт. роботу. Як поет і мемуарист («Згадки з минулого (1916—1921)») активно співробітничав з *«Літературно-науковим вістником»*, *«Літописом Червоної Калини»* та ін. 1934 потрапив до польс. концтабору *Береза Картузька*. Від літа 1941 — заст. ред. газ. «Волинь» у *Рівному*. Від кін. 1943 — у Празі, потім у нім. таборах ДП. 1946—50 видавав у Мюнхені неперіодичний «Вістниківець». 1950 емігрував з родиною до США (Нью-Йорк, Детройт). Автор зб. віршів 1922—60-х рр. «Говорить серце»; рукописи поезій воєн. пори загинули у Празі; один з віршів — «Український гімн» — став піснею УПА. Як худож. залишив низку портретів (Ю.*Словацького*, Лесі *Українки* та ін.) і пейзажів. Дослідник історії України та укр. літ. — періодів і тем, які не розглядалися за рад. доби.

П. у м. Детройт. Поховано на укр. цвинтарі у м. Баунд-Брук (шт. Нью-Джерсі).

Тв.: Еволюція світогляду Лесі Українки. Мюнхен, 1945; Трагедія Миколи Хвильового — трагедія нашого покоління. Мюнхен, 1948; Переяславські кайдани. Нью-Йорк, 1954; Переяславська умова в планах Богдана Хмельницького та «Переяславська легенда». Торонто, 1954; Політичні ідеї творів Миколи Куліша. Мюнхен, 1955; Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу. Мюнхен, 1964; Національно-політичні погляди М.Драгоманова, їх вплив та значення. Торонто, 1980.

Літ.: Хроніка. «Наше минуле», 1918, № 2; *Самчук У.* Планета Ді-Пі: Нотатки й листи. Вінніпег, 1979; *Черніхівський Г.* Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського. «Самостійна Україна», 1996, № 1—2; *Свідзинський А.* Речники української незалежності на зламі століть. «Розбудова держави», 1997, № 5; *Дашкевич Я.* Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність. «Українські проблеми», 1998, № 1; *Сенькусь М.* Програма ніжинців. «Слово і час», 1998, № 3; Українська журналістика в іменах, вип. 6, Львів, 1999; *Квіт С.* Дмитро Донцов: Ідеолог. Портрет. К., 2000; *Черніхівський Г.* Портрети пером. Кременець—Тернопіль, 2001.

Г.П. Герасимова.

Р.С. Бжеський.

БИКІВНЯ́ — місце поховання жертв політ. репресій 1937—41. Розташов. за 1,5 км від колиш. х. Биківня на околиці *Києва*, поблизу автостради Київ—Бровари. Вперше останки жертв були виявлені місц. жителями восени 1941. 1944, вже після визволення від гітлерівців, рад. комісія у справі воєн. злочинів оголосила биківнянське поховання місцем поховання в'язнів *Дарницького табору військовополонених*, в якому гітлерівці стратили 75 тис. рад. солдатів і офіцерів. Таке рішення комісія ухвалила на тій підставі, що Дарницький концтабір був розташов. за 5 км від биківнянського поховання. 1971 друга урядова комісія знову визнала ці поховання могилами жертв гітлерівських окупантів. Тоді ж було перепоховано понад 4 тис. останків. 1987 третя урядова комісія підтвердила висновки двох попередніх комісій. Під час її роботи

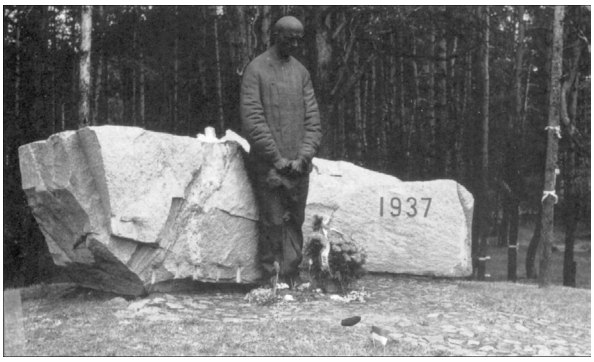

Пам'ятник при в'їзді до Биківнянського меморіалу.

Биківня. Хрест-пам'ятник загиблим.

Л.Ф. Биков.

Л.Ю. Биковський.

було перепоховано ще понад 2 тис. останків, а на місці поховання встановлено кам'яну плиту, на якій зафіксовано, що там «поховано 6329 радянських солдатів, партизанів і цивільних громадян, знищених фашистськими загарбниками у 1941—1943 рр.». 1988 РМ УРСР зобов'язала вивчити питання, пов'язане з биківнянським похованням. У процесі розслідування й наступного перепоховання виявлено особисті речі окремих жертв, завдяки чому вдалося встановити прізвища деяких осіб, заарештованих 1936—41. Суд.-мед. експертиза дала змогу зробити остаточний висновок, що то були останки жертв сталінських репресій — рад. громадян, страчених НКВС 1937—41. 1988 жертви перепоховано до братської могили, яка складається з кількох поховань. Кількість жертв биківнянського поховання остаточно не встановлена: наводяться різні цифри — 6323, 6329, 6783, понад 7 тис., 120 тис., 225 тис. осіб.

Літ.: *Швець О.* Шлях встановлення істини непростий. «Вечірній Київ», 1989, 31 берез.; *Тригуб В.* Что же было в Быковне. «Комсомольское знамя», 1989, 30 апр.; *Киселев С.* Еще раз о Быковне. «Литературная газета», 1990, 10 окт.; *Царинник М.* Биківня. Ї жодного обвинуваченого. «Всесвіт», 1992, № 10; Пам'ять Биківні: Документи та матеріали. К., 2000.

Т.В. Вронська.

БИ́КОВ Леонід Федорович (12.12. 1928—11.04.1979) — укр. актор театру і кіно, кінорежисер, сценарист. Нар. арт. УРСР (1974). Н. в с. Знам'янка (нині у складі смт Черкаське Слов'ян. р-ну Донец. обл.) в родині робітника, яка від 1929 жила у м. *Краматорськ*, а під час евакуації — у м. Барнаул (Алтайський край, РФ). Після 8-го класу вступив до льотного уч-ща у м. *Кривий Ріг*, але через місяць виключений за те, що додав собі зайвий рік. По закінченні шк. 1947 вступив до Харків. театрального ін-ту. Ще студентом-дипломантом був запрошений особисто реж. М.Крушельницьким до Харків. укр. драм. театру ім. Т.Шевченка на роль кочегара Паллади в «Загибелі ескадри» О.*Корнійчука.* 1951—60 блискуче зіграв в театрі ролі П.Корчагіна в інсценізації «Як гартувалася сталь» М.*Островського*, Жанека у п'єсі В.Минка «Не називаючи прізвищ», Володі в п'єсі А.Школьника «Людина шукає щастя» та ін. Паралельно від 1952 почав зніматися у реж. Ф.Ермлера в кінoф-мі «Победители» (не вийшов на екран). Протягом 1954—60 зіграв ролі конюха Сашка («Судьба Марины», 1954), Максима Перепелиці в одноим. кіноф-мі (1956), Богатирьова («Дорогой мой человек», 1958), Акішина («Добровольцы», 1958) та ін. 1960— 69 працював на кіностудії «Ленфільм»: знявся у кіноф-мах «Алешкина любовь», «Когда разводят мосты» (обидва — 1961), «На семи ветрах» (1962), поставив кінокомедію «Зайчик» (1965), в якій зіграв гол. роль, знімав сюжети для кіножурналу «Фитиль». Від 1969 — на кіностудії ім. О.Довженка. 1971 поставив телефільм «Где вы, рыцари?». Всенар. визнання й любов принесли Б. кіноф-ми про *Велику вітчизняну війну Радянського Союзу 1941—1945* — «В бой идут одни “старики”» (1974) і «Аты-баты, шли солдаты» (1977), за які він отримав Держ. премію СРСР як режисер і актор (ролі капітана Титаренка і старшини Святкіна). Кіноф-м «В бой идут...» отримав також премії Всесоюзного кінофестивалю в м. *Москва* і Міжнар. кінофестивалю в м. Карлові Вари (Чехія). Всього Б. зіграв у кіно бл. 20 ролей, написав кілька сценаріїв. Мист-во Б. відзначалося ліризмом, м'яким гумором, гуманізмом та добротою; його героями були люди душевно тонкі, інтелігентні, мужні й принципові. Лауреат Держ. премії ім. Т.Шевченка (1977).

Загинув в автокатастрофі на 40-му км траси Іванків—Київ. Згідно з його листом-заповітом до І.*Миколайчука* та М.*Мащенка*, похорон Б. на *Байковому цвинтарі* в Києві відбувся без офіц. почестей, промов і траурних маршів, лише «співоча ескадрилья» виконала «Смуглянку». На фасаді будинку по вул. Туманяна, 8, де жив Б., встановлено меморіальну дошку (1980, скульп. В.Борисенко), на могилі — погруддя (1982, скульп. А.Фуженко, архіт. Т.Довженко). Кінорежисер Л.*Осика* відмовився закінчити кіноф-м «Пришелец», над яким почав працювати Б. за власним сценарієм (1979), і натомість зняв кіноф-м про славетного актора, «...якого любили всі» (1982). 1994 ім'я Б. отримала мала планета, відкрита 1973 астрономом Л.Черних у Крим. астрофіз. обсерваторії. 1996 опубліковано кн. спогадів про Б. під назвою «Будем жить!».

Тв.: В бой идут одни старики: Киносценарий. К., 1975.

Літ.: Кинословарь, т. 1. М., 1966; *Корогодський Р.* Лiтати. «Вітчизна», 1978, № 12; *Зоркий А.* «Я очень многое понял на земле». «Советский экран», 1979, № 12; *Зінич С.Г., Капельгородська Н.М.* Фільми про незабутнє: Нарис. К., 1983; *Корогодський Р.* Іменем глядачів. «Жовтень», 1984, № 2; *Його ж.* Екран героїки: На матеріалі творчості Л.Бикова, М.Мащенка. К., 1985; Митці України. К., 1992; Мистецтво України, т. 1. К., 1995; *Мащенко М.* Леонід Биков. «Культура і життя», 1997, 30 лип.; *Брюховецька Л.* Ефект Леоніда Бикова. «Кіно—Театр», 1999, № 2; *Капельгородська Н. та ін.* Український біографічний кінодовідник. К., 2001.

Г.П. Герасимова.

БИКО́ВСЬКИЙ Лев Юстимович (10.04.1895—11.01.1992) — укр. бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, геополітик, історик та мемуарист. Н. в с. Вільхівка Звенигородського пов. Київ. губ. у сім'ї лісничого. Закінчив 1912 комерційну шк. у м. *Звенигородка,* навч. у Політех., згодом Лісовому ін-тах у *Санкт-Петербурзі* (1912—15). Під час військ. служби став одним із організаторів Укр. громади в Трапезунді (нині м. Трабзон, Туреччина). Вернувшись в Україну, працював секретарем у київ. вид-ві «Друкар» (на поч. 1918) та співпрацівником Всенар. б-ки України в Києві (з 1919). Перебував під впливом Ю.*Меженка.* Наприкінці 1919 — поч. 1920 навч. в *Українському державному Кам'янець-Подільському університеті,* працював в університетській б-ці. Зиму 1920/21 провів у с. Лозуватка на Звенигородщині (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.), видавав Літопис громадської б-ки Лозуватського т-ва «Просвіта». У листоп. 1921 виїхав до Польщі, де продовжив редакційно-видавничу справу. 1927 закінчив *Українську господарську академію* в Подєбрадах (*Чехословаччина*). Був учнем чеського книгознавця Л.Живного, розвинув теор. засади бібліології, написав монографію «Замітки про книгознавство та книговживання» (Подєбради, 1923). Видав три зб. «Українського книгознавства» (1922). 1923—29 — представник Укр. наук. ін-ту книгознавства. Від осені 1928 до осені 1944 працював у Варшавській публічній б-ці (з 1942 — її дир.). Разом з Ю.*Липою* 1938—39 заснував Укр. чорномор. ін-т у Варшаві. За ініціативи В.*Міяковського* наприкінці 1944 почав писати спогади.

Від 1963 вийшло кілька документованих томів — «Книгарні—бібліотеки—Академія» (1971). У черв. 1948 виїхав до США, де спершу оселився у Нью-Йорку, а 1954 — у Денвері (шт. Колорадо), де 1954—63 працював у місц. публічній б-ці. Активно співпрацював з УВАН (обраний її чл.-кор.) та Укр. істор. т-вом.

П. у м. Денвер.

Тв.: У службах українській книжці. Львів—Нью-Йорк, 1997.

Літ.: *Казакова Н.Л.* Л.Биковський. Біобібліографічний нарис. К., 1996.

С.І. Білокінь.

БИЛИ́НИ (старини) — жанр героїчного епосу. Билинні сюжети створені переважно в часи *Київської Русі*. Здебільшого Б. прославляють подвиги нар. героїв-богатирів і своїм сюжетом пов'язані з *Києвом* та кн. *Володимиром Святославичем*. Гол. центри билинного епосу — Київ, *Чернігів*, *Галич* (*давній*) і *Новгород Великий*. Б. мають реальну істор. основу, прототипами героїв могли бути реальні істор. особистості, сюжети із життя яких протягом тривалого часу обросли надзвичайними дивними рисами.

Найбільш популярними були Б. про Іллю Муромця, Добриню Нікітича та Альошу Поповича. Більшість Б. була записана в кін. 18—19 ст. на пн. Росії, в Україні билинні сюжети збереглися в ін. фольклорних жанрах. Зокрема, відомі укр. нар. казки про Іллю Муромця, думи про Олексія Поповича, пісні про Джурила.

Літ.: *Миллер О.Ф.* Илья Муромец и богатырство киевское. СПб., 1869; *Астахова А.М.* Былины: Итоги и проблемы изучения. М., 1966; *Азбелев С.Н.* Историзм былин и специфика фольклора. Л., 1982; *Калугин В.И.* Струны рокотаху...: Очерки о русском фольклоре. М., 1992.

С.Б. Хведченя.

БИСТРИ́ЦЬКИЙ (Бистршицький) **Андрій Андрійович** (1799—1872) — декабрист, військовик. З дворян *Київської губернії*. Військ. службу розпочав 1817 юнкером Черніг. кінно-єгерського полку. До Черніг. піх. полку переведений 1819 (від цього ж року — прапорщик, 1823 — підпоручик).

Не належав до таємних т-в, але взяв участь у *Чернігівського полку повстанні*. На чолі мушкетерської роти 13(01) січ. 1826 прибув із м-ка Германівка (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) до Великої Мотовилівки (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.), підтримав повсталих однополчан. Контужений 15(03) січ. 1826. Могильовським судом 1-ї армії засуджений до страти, згодом за царською конфірмацією засланий на каторгу. Після здійсненої над ним у м. *Острог* громадян. страти (13(01) серп. 1826) мав рушити з етапом до Сибіру, проте дорогою занедужав, до 17(05) верес. утримувався в київ. в'язниці. Надалі відправлений під вартою пішки до *Москви* (де знову довго хворів) і 1827 — до Іркутська, куди дістався влітку 1828, з верес. того ж року покарання відбував у Читинському острозі, з осені 1830 — Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Від 1839 — на поселенні в с. Хомутово Кудинської волості Іркутської губ., від 1850 — у с. Муханово Баргузинського пов. цієї ж губ. Амністований *Олександром II* 1856. Проживав у м. *Київ* та *Подільській губернії*. Товаришував із С.*Трубецьким*. Спогади Б. використав Ф.*Вадковський* в оповідці «Белая Церковь».

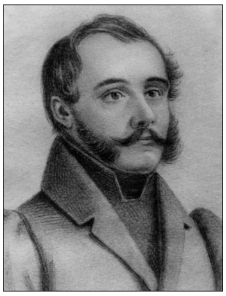
А.А. Бистрицький.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Те саме, т.6. М.—Л., 1929; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 2. М., 1955; В потомках ваше племя оживет. Иркутск, 1986; *Трубецкой С.П.* Материалы о жизни и революционной деятельности, т. 2. Иркутск, 1987.

П.Г. Усенко.

БИ́ТВА ЗА ДНІПРО́ 1943 — наступальні операції Червоної армії (див. *Радянська армія*), здійснені із серп. по груд. силами *Центрального фронту, Воронезького фронту, Степового фронту*, *Південно-Західного фронту* та *Південного фронту* (з 20 жовт. 1943 відповідно — Білоруський фронт, *Перший Український фронт, Другий Український фронт, Третій Український фронт, Четвертий Український фронт*) і проведені з метою визволення *Лівобережної України*, Донбасу, форсування Дніпра та виходу на *Правобережну Україну*. Загалом війська цих фронтів налічували 2633 тис. осіб, понад 51 200 гармат і мінометів, 2400 танків і самохідних артилер. установок, 2850 літаків. Зазнавши поразки у битві під Курськом (див. *Курська битва 1943*), коли стратегічна ініціатива остаточно перейшла до рук рад. військ, нім. командування вирішило організувати стабільну оборону Подніпров'я, аби зберегти за собою найважливіші в екон. відношенні р-ни України. Проте план прискореними методами збудувати потужну оборонну лінію («Східний вал»), що була розрекламована міністром освіти і пропаганди нацистської Німеччини Й.Геббельсом як нездоланний рубіж стратегічної оборони, залишився переважно на папері. А.*Гітлер* боявся, що його генерали прагнутимуть відсиджуватися в обороні. Не вживаючи належних заходів для спішного буд-ва «Східного валу», він вважав, що р. Дніпро сама по собі стане нездоланним рубежем для рад. військ, твердинею захисту «німецької домівки». Та гол. перешкодою в спорудженні «Східного валу» став успішний наступ Червоної армії. Рад. військам протистояло нім. угруповання — 1240 тис. солдатів та офіцерів, 12,6 тис. гармат і мінометів, 2,1 тис. танків і штурмових гармат і 2,1 тис. літаків.

На першому етапі битви за Дніпро (серп.—верес. 1943) війська Центр. фронту провели успішну *Чернігівсько-Прип'ятську наступальну операцію 1943*, вийшовши до Дніпра і захопивши плацдарми на його правому березі. Тоді ж війська Воронезького фронту, розвиваючи наступ на київ. напрямку, утворили *Букринський плацдарм 1943* поблизу с. Великий Букрин (нині село Миронівського р-ну Київ. обл.). Війська Степового фронту наприкінці верес. 1943 форсували Дніпро в р-ні м. *Кременчук*. Водночас війська Пд.-Зх. та Пд. фронтів протягом серп.—верес. визволили Донбас і також вийшли до Дніпра. Опинившись перед перспективою гігантського «котла», війська групи армій *«Південь»*, згідно з наказом командування *вермахту* від 15 верес., відступили на заздалегідь підготовлені позиції на Правобережжі. Згідно з директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 9 верес. 1943, командування фронтів почало готувати війська до форсування Дніпра на усьому 750-кілометровому фронті, від смт Лоїв (нині місто Гомельської обл., Білорусь) до *Запоріжжя*, притому з ходу, «на плечах» противника, який відступав.

Ці завдання наступаючим військам доводилося вирішувати без

належної підготовки і до того ж за браком переправних засобів. Переправлялися спочатку без важкої техніки і через погодні умови без прикриття з повітря. Як могло, допомагало нас. придніпровських сіл. Партизани, виконуючи завдання командування Червоної армії, захопили, утримали й обладнали 25 переправ через Дніпро та його притоки Десну і Прип'ять.

На другому етапі операції (жовт.—груд. 1943) розгорнулася боротьба за плацдарми з одночасною ліквідацією передмостових укріплень противника. Із 23 плацдармів, захоплених рад. військами на правому березі Дніпра, особливі надії покладалися на Букринський плацдарм, з якого намічалося повести наступ на *Київ.* Але від цього наміру довелося відмовитися: надто міцною тут була нім. оборона, що спиралася на високий берег Дніпра. Наступ на Київ було здійснено з *Лютізького плацдарму 1943.* 6 листоп. війська 1-го Укр. фронту визволили від гітлерівців столицю України. У той час війська 2-го, 3-го і 4-го Укр. фронтів брали участь у битві за Дніпро на пд. У ході тримісячних боїв армії 2-го і 3-го Укр. фронтів, ліквідувавши запоріз. плацдарм противника і визволивши Запоріжжя та *Дніпропетровськ*, створили на Дніпрі другий великий плацдарм стратегічного значення. Білорус. фронт захопив обширний плацдарм на пд. від м. Жлобин (Білорусь). Війська 4-го Укр. фронту, провівши *Мелітопольську наступальну операцію 1943*, очистили від гітлерівців пониззя Дніпра.

У ході битви за Дніпро рад. війська завдали тяжких поразок військам груп армій «Південь» і «Центр», розгромивши 60 д-зій. Було визволено понад 38 тис. населених пунктів, у т. ч. 160 міст. Успішна битва за Дніпро, ставши кульмінацією битви за Україну, відкрила перед Червоною армією нові стратегічні перспективи. Було створено умови для визволення Правобережжя та Пд. України. Рад. війська збагатилися цінним досвідом форсування великих водних перепон, який надалі ставав їм у пригоді. За масовий героїзм та відвагу 2438 солдатів, офіцерів та генералів 30 національностей, усіх родів військ були удостоєні звання Героя Рад. Союзу. Десятки частин і з'єднань дістали почесні найменування за назвами тих міст, які вони визволяли. Битва за Дніпро стала завершенням корінного перелому в ході *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* й усієї *Другої світової війни.*

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 1—3. К., 1975; *Василевский А.М.* Дело всей жизни. М., 1983; Днепр — река героев. К., 1983; Історія України: Нове бачення, т. 2. К., 1996.

М.В. Коваль.

БИ́ТВА ПІД МОСКВО́Ю 1941—1942, Московська битва 1941—1942 — одна з вирішальних битв *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* і *Другої світової війни.* Поділялася на оборонні (30 верес. — 5 груд. 1941) та наступальні (5 груд. 1941 — 20 квіт. 1942) операції. В ході битви було розгромлено групу армій «Центр» ген.-фельдмаршала Ф. фон *Бока* (2-га, 4-та, 9-та польові армії, 2-га, 3-тя, 4-та танк. групи, всього 1 млн 800 тис. вояків, більше 14 тис. артилер. гармат та мінометів, 1700 танків, 1390 літаків).

30 верес. 1941 гітлерівські війська розпочали проведення операції «Тайфун», яка мала на меті розгром моск. угруповання військ Червоної армії (Зх., Резервний, Брянський фронти; див. *Радянська армія*) і захоплення м. *Москва*. Маючи чисельну перевагу на гол. напрямах удару, війська групи армій «Центр» прорвали оборону рад. військ. Для більш чіткого кер-ва рад. військами 10 жовт. 1941 було об'єднано Зх. і Резервний фронти (команд. — ген. армії Г.*Жуков*), а 17 жовт. 1941 з правого крила Зх. фронту сформовано Калінінський фронт (команд. — ген.-полк. І.*Конєв*). Наступ групи армій «Центр» був зупинений на рубежі південніше Волоколамського водосховища—Дмитрова—Яхроми—Красної Поляни (в 27 км від Москви), східніше Істри, західніше Кубінки—Наро-Фомінська—Серпухова, східніше Алексіно—Тули. Оборонні бої дали можливість рад. командуванню перекинути д-зії з Сибіру та Серед. Азії і провести перегрупування військ. 5—6 груд. 1941 рад. війська перейшли в контрнаступ, а 7—10 січ. 1942 розгорнули наступ по всьому фронту. За січ.—квіт. 1942 війська Зх., Калінінського, Брянського (команд. — ген.-полк. А.*Єременко*) і Пн.-Зх. (команд. — ген.-лейтенант П.Курочкін) фронтів відкинули противника на 100—250 км і звільнили міста Калінін (нині м. Твер в РФ), Калуга, Істра, Волоколамськ, Наро-Фомінськ, Можайськ.

Це була перша поразка гітлерівської армії в роки II світ. війни, яка розвіяла міф про її «непереможність».

У битві брали участь тисячі укр. солдатів і офіцерів, зокрема генерали В.Хоменко, Д.*Лелюшенко,* Ф.*Костенко.*

Літ.: Разгром немецко-фашистских войск под Москвой. М., 1964; *Муриев Д.З.* Провал операции «Тайфун». М., 1972.

Р.Ю. Подкур.

БИ́ТВА ТА́НКОВА В ЗА́ХІДНІЙ УКРА́ЇНІ 1941 — бої механізованих корпусів *Південно-Західного фронту* Червоної армії (див. *Радянська армія*) 23—29 черв. з нім. 1-ю танк. групою на тер. Волин., Львів. та Ровен. (нині Рівнен.) обл. на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 1-ша танк. група була ударною силою гітлерівського наступу на Україну. За планом «*Барбаросса*», маючи на своєму лівому фланзі, уступом назад, 6-ту, а на правому — 17-ту польову армії, 1-ша танк. група з р-ну м. Люблін (Польща) повинна була швидко просунутися по автомагістралі *Луцьк—Ровно* (нині *Рівне*)*—Новоград-Волинський—Житомир—Київ.* Далі вона мала повернути на пд. сх. і, не збавляючи темпу, рухатися за плином Дніпра до моря, оточуючи з тилу всі сили Червоної армії на *Правобережній Україні.* Танк. група складалася з 3 корпусів (загалом 5 танк. і 4 моторизовані д-зії), які мали 600 середніх та 250 легких танків. Рад. Пд.-Зх. фронт, який обороняв Зх. Україну та Правобережжя, за кількісним спорядженням був найсильнішим з усіх фронтів, що зустріли ворожий напад. Він мав 16 танк. і 8 механізованих д-зій у складі 8 механізованих корпусів, до 7 тис. справних танків, які нічим не поступалися перед нім., а найновіші Т-34 та КВ їх істотно переважали.

Увечері 22 черв., після перебігу більш як 12 годин від початку нападу гітлерівців на *СРСР*, не маючи реального уявлення про хід бойових дій через хаос і порушення зв'язку на фронті, за пропозицією нач. Генштабу Г.*Жукова*, схваленою Й.*Сталіним,* наркoм оборони С.*Тимошенко* видав директиву до заг. контрнаступу. Командуванню Пд.-Зх. фронтом наказувалося силами п'ятьох механізованих корпусів ото-

чити й розгромити ударне угруповання ворога, що наступало, з рубежу: *Володимир-Волинський*—Кристинопіль (нині *Червоноград*); кліщі двостороннього охоплення зімкнути на м. Люблін. Але вже 23 черв. на відтинку, названому в директиві, зяяв 50-кілометровий розрив оборони, через який в Україну сунув нім. танк. клин. Командуванню фронтом довелося діяти відповідно до ситуації. Його оперативний задум передбачав виставлення артилер. й танк. перепон на шляху ворожої танк. групи та удари по її флангах. З пд. напряму удари мали завдати 4-й, 8-й та 15-й механізовані корпуси, з пн. — 9-й, 19-й, 22-й. Разом з тисячами танків старих типів вони мали 865 КВ і Т-34, тобто більше, ніж вся нім. танк. група. Але механізовані корпуси Пд.-Зх. фронту, що перебували в стадії формування та переозброєння, були розміщені глибоко в тилу, на різних напрямках і відстанях від кордону, деякі танк. частини — за 200—300 км і далі. Перегрупування вимагало часу, якого не було, у бій відразу вступали частини, найближчі до ворога.

Перші зустрічні танк. бої з нім. ударним угрупованням розгорілися 23 черв. на його пд. фланзі, під м. *Радехів*, куди від м. *Броди* було спрямовано 15-й механізований корпус. Проти пн. флангу нім. наступу, на сх. від Володимира-Волинського, мав завдавати удари 22-й механізований корпус, але він застряг у болотах. З самого початку бої виявили сильні сторони агресора — високу виучку танк. екіпажів, чітку координацію дій, силу протитанк. артилерії і приголомшливу ефективність нім. авіації у боротьбі з танками. У рад. бронетанк. військ, поряд з високим бойовим духом, бої виявили протилежні якості — низький рівень підготовки екіпажів, особливо механіків-водіїв, яким належить ключова роль у танк. бою, хаотичність дій командування внаслідок слабкої розвідки та частої відсутності зв'язку, нечисленність протитанк. артилерії, беззахисність від ударів авіації. Остання обставина мала катастрофічні наслідки. Нім. літаки точними ударами нищили малими бомбами рад. танки на марші й на полі бою, де їхнє зелене пофарбування чітко відрізнялося від темно-сірого нім.

Долаючи впертий опір танків, артилерії й піхоти Червоної армії, нім. танк. клин сунув на сх. Гол. р-ном танк. боїв став простір від міст Радехів і Броди до *Дубно* і Луцька. Два останні міста, взяті ворогом 25 черв., відкривали шляхи на Ровно. Командування Пд.-Зх. фронту, ведучи важкі оборонні бої, завершувало підготовку флангових контрударів з пн. і пд., призначених на 26 черв. 9-й і 19-й механізовані корпуси, що на світанку того дня вийшли у р-н між Ровно і Луцьком, зазнавши на марші зі сх. великих втрат від авіації, мусили частинами відразу йти в наступ, щоб ударами з пн. розгромити дубненське угруповання ворожих танків. Взяти Дубно вдалося 27 черв. танкістам 8-го механізованого корпусу, які з пд. завдали гол. удар разом з 15-м механізованим корпусом назустріч 9-му і 19-му механізованим корпусам. 4-й і 22-й корпуси, зв'язані боями у р-нах свого розташування, не змогли взяти участі в заг. операції. Та незважаючи на локальні успіхи рад. танкістів, грандіозна танк. битва на Зх. Україні закінчилася 29 черв. не на користь Пд.-Зх. фронту. В ній загинув цвіт тодішніх бронетанк. військ Червоної армії. Але то не була перемога нім. танк. зброї — тисячі рад. танків стали жертвою нім. авіації, що залишилося непоміченим рад. і рос. воєн. історіографією. 28 черв. німці здобули Ровно. Ворожий танк. клин осідлав вісь свого наступу. 30 черв. Гол. командування Червоної армії наказало Пд.-Зх. фронтові відійти на лінію укріплень старого кордону.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967; Советские танковые войска. 1941—1945: Военно-исторический очерк. М., 1973; *Бежанов В.* Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 28 тысяч советских танков?). М.—Минск, 2000.

В.С. Коваль.

БИТИ́НСЬКИЙ Микола (псевд. — М.Оверкович; 24.11.1893—24.12. 1972) — мистецтвознавець, художник, геральдист. Автор кількох десятків наук. розвідок та малярських тв. у царині *геральдики*, *вексилології, фалеристики* та *сфрагістики*, що сприяли становленню й формуванню підвалин укр. геральдики та ін. споріднених *спеціальних історичних дисциплін.* Н. в м. *Літин.* Початкову (1904—08), худож. (від. малярства Худож.-пром. шк., 1908—12) та пед. (дворічні пед. курси, 1912—14) освіту здобув у м. *Кам'янець-Подільський.* 1914—17 перебував на військ. службі у рос. армії. У ранзі молодшого старшини брав участь у подіях *української революції 1917—1921.* Збройну боротьбу завершив у складі 6-ї Січової стрілец. д-зії, інтернованої у листоп. 1920 на тер. Польщі. Виконував обов'язки заст. нач. культ.-освіт. від. Групи інтернованих укр. військ у таборі Олександрово. 1922—23 працював учителем укр. навч. закладів у таборі *Щипйорно.* 1924—29 навч. на істор.-літ. від. *Українського високого педагогічного інституту* ім. М.Драгоманова у Празі. 1939 учителював в Укр. держ. г-зії в с. Білки (нині село Іршавського р-ну Закарп. обл.), де вступив до лав *Карпатської Січі.* Певний час перебував на службі в Управі *Музею визвольної боротьби України* в Празі, а 1942—45 — на примусовій праці в Німеччині. 1945—50 учителював в укр. освіт. закладах у таборах для переміщених осіб, займався політ., громад., культ.-освіт. роботою.

М. Битинський.

1951 емігрував до Канади, де працював викл. історії України та укр. мист-ва на Курсах українознавства ім. І.Котляревського в м. Торонто. Автор підручників «Архітектура», «Українське малярство», поетичної зб. «В громі і бурі». У різні роки співпрацював у багатьох укр. час. у Польщі, *Чехословаччині*, Німеччині, Канаді та США. Найбільш знані мистецькі праці з укр. геральдики та фалеристики: Держ. відзнаки України, виготовлені у 30-х рр. 20 ст. на замовлення уряду УНР на еміграції, «Альбом гербів українських земель» (32 таблиці), проект відзнаки — хреста ім. Симона Петлюри та ін.

П. у м. Торонто.

Літ.: *Н.Н.* Полковник Микола Битинський (1893—1972). «Вісті комбатанта», 1973, № 1.

Ю.К. Савчук, Л.М. Шпильова.

БИ́ТИЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — укріплення *волинцівської культури*, найбільш імовірними носіями якої вважають *сіверян.* На сьогодні це єдине відоме городище цієї к-ри. Розташов. у Сум. р-ні Сум. обл. Датується з серед. 8 ст., занепало на межі 8—9 ст. Вирізняється за топографією (високий останець корінного берега р. Псел, прит. Дніпра), розмірами (понад 7 га), фортифікацією, складом знахідок. Розкопки та знахідки (понад 60 жител, бл. 250 металевих виро-

бів, два скарби прикрас і знарядь праці та ін.) свідчать про співіснування у Б.г. двох етнічно різних (*слов'яни давні* та *тюрки*), з різними госп. укладами та побутовими звичками (землероби та кочовики) груп мешканців.

Літ.: *Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Новое в изучении памятников волынцевского типа. В кн.: Славянская археология: Этногенез, расселение и духовная культура славян. М., 1993.

О.В. Сухобоков.

Л.Л. Бич.

Д.Г. Бібіков.

БИ́ХІВСЬКИЙ ПОЛК — військ. одиниця, що протягом листоп. 1658 — груд. 1659 дислокувалася на тер. Пд.-Сх. Білорусі й підпорядковувалася білорус. полк. І.*Нечаю*. На чолі Б.п. стояв полк. Д.Виговський (див. *Виговські*). Особовий склад сформовано з 2 тис. укр. козаків та покозачених білорус. селян. Брав активну участь в обороні Старого Бихова (нині м. Бихов Могильовської обл., Білорусь) в черв.—груд. 1659. Після взяття штурмом рос. військами Старобихівської фортеці Б.п. було розформовано. Іноді в істор. джерелах термін «Б.п.» зустрічається як одна з назв *Білоруського полку* — адм.-тер. одиниці — в часи, коли його адм. центр містився в Новому Бихові (нині село Могильовської обл.) чи Старому Бихові.

Літ.: *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654—1667. Минск, 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97; *Горобець В.М.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998.

В.М. Горобець.

БИХОВЦЯ́ ХРО́НІКА — найширший з білорус.-литов. літописів; містить цінні відомості з історії України. Названий за прізв. власника, поміщика О.Биховця. Єдиний список цієї пам'ятки зник невдовзі після її публікації 1846 литов. істориком Т.Нарбутом; тож тривалий час Б.х. вважалася фальсифікатом. Нині її автентичність не викликає сумнівів у фахівців. Б.х. не має поч. й кінцівки. Висвітлює події з 13 ст. і до 1506. Укладена в 1-й третині 16 ст.

Вид.: Pomniki do dziejów litewskich. Wilno, 1846; ПСРЛ, т. 17. СПб., 1907; Хроника Быховца. М., 1966; ПСРЛ, т. 32. М., 1975.

Літ.: *Saluga R.* Bychovco kronika. «Lietuvos TSR Mokslu Akademijos darbai», ser. «A», 1959, N 1 (6); *Ochtmanski.* Nad kroniką Bychowca. «Studia ródłoznawcze», 1967, t. 12; *Ючас М.А.* Хроника Быховца. В кн.: Летописи и хроники. 1973 г. М., 1974; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985.

О.В. Русина.

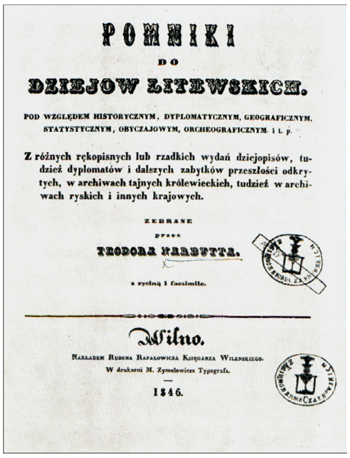

POMNIKI
DO
DZIEJOW LITEWSKICH.
POD WZGLĘDEM HISTORYCZNYM, DYPLOMATYCZNYM, GEOGRAFICZNYM, STATYSTYCZNYM, OBYCZAJOWYM, ORCHEOGRAFICZNYM i t. p.
Z różnych rękopisnych lub rzadkich wydań dziejopisów, tudzież dyplomatów i dalszych zabytków przeszłości odkrytych, w archiwach tajnych królewieckich, tudzież w archiwach ryskich i innych krajowych.
ZEBRANE
przez
TEODORA NARBUTTA.
z ryciną i facsimile.
Wilno.
Nakładem Rubena Rafałowicza Księgarza Wileńskiego.
W drukarni M. Zymelowicza Typografa.
1846.

«Хроніка Биховця». Титульний аркуш першого видання. Вільно, 1846.

БИЧ Лука Лаврентійович (1875—12.01.1944) — укр. політ. і громад. діяч *Кубані*, правник, економіст. Н. в станиці Павловська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). Закінчив Моск. ун-т. Тривалий час працював секретарем новорос. міськ. управи. Через укр. погляди не був затверджений на посаду голови міськ. управи. Від 1900 — дир. банк. від-ня «Східного товариства транспорту по Волзі та Каспійському морю». 1912 — голова міськ. управи м. Баку (Азербайджан). Вперше для Баку вирішив проблему постачання міста питною водою. Після *Лютневої революції 1917* призначений нач. постачання Кавказ. армії. Відразу після виникнення Кубанської крайової ради обраний головою Кубанського уряду (1917). Принципово виступав за об'єднання Кубані й України, протидіяв великодерж. політиці А.*Денікіна*. Входив до складу делегації Кубані до *Української Держави*, яка уклала з П.*Скоропадським* таємний договір про об'єднання Кубані та України (лип. 1918). Був одним з ініціаторів утворення укр. Пд.-Сх. союзу (1919). На поч. 1919 — голова делегації *Кубанської Народної Республіки* на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* Від 1920 — на еміграції. Відзначився як науковець та активний діяч укр. еміграції в *Чехословаччині.* Від 1922 — проф. екон. ф-ту *Української господарської академії* в м. Подєбради (Чехія), пізніше обіймав посаду її ректора. Написав низку наук. праць, у т.ч. з історії укр. нас. Кубані.

П. у м. Подєбради.

Тв.: Кубань у кривому дзеркалі. Прага, 1927.

Літ.: *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані, т. 1. Прага, 1925; *Іванис В.* Стежками життя, кн. 1—4. Новий Ульм, 1958—62; *Його ж.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

Д.Д. Білий.

БІ́БІКОВ Дмитро Гаврилович (21.09.1792—22.02.1870) — рос. військ. і держ. діяч. Чл. Держ. ради, сенатор. Учасник *Війни 1812.* Походив із дворян Моск. губ. Н. в сім'ї генерал-майора. Отримав домашню освіту. Генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії. Перебував на посадах віце-губернатора у Владимирській, Саратовській та Моск. губ. (1819—24), дир. департ. Мін-ва фінансів (1824—37). Володів бл. 3,5 тис. га землі з 10 тис. селян у центр. рос. губерніях. Київ. військ., подільський і волин. генерал-губернатор (29 груд. 1837 — 30 серп. 1852), міністр внутр. справ Росії (30 серп. 1852 — 20 серп. 1855). Ініціатор адм.-політ. і соціально-екон. заходів щодо інтеграції *Правобережної України* у складі *Російської імперії.* Здійснював *русифікацію* полонізованої Правобереж. України, зокрема відмінив чинність Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*) і перевів (1840) судочинство краю на засади *Зводу законів Російської імперії*, замінював місц. чиновників держ. установ на рос., влаштував перевірку шляхетських прав на дворянство, в результаті чого значна частина шляхти була переведена до податного стану, проводив *секуляризацію* земельних володінь катол. духовенства. Запровадив *інвентарні правила 1847—1848*, які регулювали відносини селян і поміщиків. Вжив низку заходів для поширення рос. освіти й к-ри та репресивного контролю за польс. культ. традицією, для чого домігся від імп. *Миколи I* спершу підпорядкування собі Київ. учбового округу в «політичних і поліцейських питаннях», а потім прямого суміщення в своїй особі посади, яку він уже займав, і по-

сади попечителя даного округу (1848—52).

Літ.: *Шандра В.* Административная деятельность Д.Г.Бибикова и М.В.Юзефовича по развитию архивного дела на Украине. В кн.: Международная научная конференция «Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего». М., 1987; *Її ж.* Генерал-губернатор Д.Г.Бібіков: спроба політичного портрета. В кн.: Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доповіді і матеріали. К., 1996; *Її ж.* До історії Київського генерал-губернаторства: Настанови Д.Г.Бібікова. «Студії з архівної справи та документознавства», 1996, т. 1.

В.С. Шандра.

БІ́БІКОВ Сергій Миколайович (14(01).09.1908—21.11.1988) — укр. археолог. Д-р істор. н., чл.-кор. АН УРСР (1958), чл.-кор. Центр. археол. ін-ту в Берліні, засл. діяч н. УРСР (1975). Н. в м. *Севастополь*, де здобув середню освіту. Наприкінці 1920-х рр. доля звела його з відомим археологом, фахівцем у галузі *палеоліту* Г.*Бонч-Осмоловським*. У його експедиціях Б. пройшов початкову шк. археології, за його ж порадою вступив до Ленінгр. ун-ту, по закінченні якого (1931) прийнятий на роботу до Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР. Як археолог Б. формувався в оточенні таких видатних учених, як П.*Єфименко*, В.Ровдонікас, М.*Артамонов*, О.Окладников, Б.Піотровський, П.Борисковський. За 20 років він пройшов шлях від н.с. до кер. установи.

1955 Б. переїхав до *Києва*, де 33 роки працював у Ін-ті археології АН УРСР (нині Ін-т археології НАН України), з яких 14 був його дир. Великою заслугою Б. перед укр. археологією є надання їй істор. спрямування. Його знаменитий заклик «за речами бачити людей, що їх породили» став фактично програмою роботи укр. археологів. Однодумцями Б. були провідні укр. археологи М.*Рудинський*, Л.*Славін,* О.Треножкін, В.*Довженок,* Ю.*Захарук* та ін. За авторської участі та за редакцією Б. були створені такі фундаментальні праці: «Нариси стародавньої історії УРСР» (1967), 3-томна «*Археологія Української РСР*» (1971—75). Йому належить також ідея написання багатотомної «Давньої історії України».

Теор. узагальнення Б. завжди мали широку джерелознавчу базу. Її складали, зокрема, результати здійснених ним розкопок у Криму, на Уралі, річках Дністер і Дніпро. Надзвичайно вагомий внесок зробив Б. у вивчення *трипільської культури*, успішно продовживши справу В.*Хвойки,* М.*Біляшівського,* М.*Макаренка*. Його монографія «Поселение Лука Врублевецкая на Днестре» (1953) і досі є кращою. Приголомшливе враження на наук. світ справила монографія Б. «Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта» (1981), у якій запропоновано безпрецедентну гіпотезу про музику в палеоліті. За сучасною класифікацією, мізинські кістки (див. *Мізин*) можуть бути віднесені до підгрупи муз. інструментів ударного типу. Експеримент музиканта В.Колокольникова підтвердив правильність висновку Б. Це відкриття набуло широкого міжнар. розголосу, а книгу Б. перекладено багатьма мовами світу.

Усе творче життя Б. займався проблемою взаємин людини і природи. Їй присвячено низку ґрунтовних праць, у яких висвітлено питання кризи мисливського г-ва в *кам'яному віці*, палеоекономіки та палеодемографії в *мезоліті* й *неоліті* України. Висновки, яких дійшов учений, багато в чому змінили традиційну марксистську схему лінійного поступового істор. розвитку первісного сусп-ва. Є всі підстави говорити про шк. Б., яка не обмежується лише Україною. Його учні й послідовники працюють у Росії, Молдові, Азербайджані та ін. країнах.

Лауреат Держ. премії УРСР. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

П. у м. Київ.

П.П. Толочко.

С.М. Бібіков.

БІ́БЛІЇ ПЕРЕ́КЛАДИ УКРАЇ́НСЬКОЮ МО́ВОЮ. Першими з бібл. текстів (див. *Біблія*) перекладено укр. мовою Євангелія. Вважається, що перший переклад виконано у волин. монастирях архімандритом Григорієм, це — *Пересопницьке Євангеліє* (1556—61). Пізнішим часом датуються Євангелія: Тяпинського (1570—80), Житомирське (1571), Негалевського (1581), Літківське (1595) та ін. Зазначені пер. базувалися на лютеранському тексті Нового Завіту Секлюціана 1533, С.*Будного* 1570 та ін. Окремі уривки переклав І.*Галятовський* (1688).

Переклад Нового Завіту П.Морачевського, виконаний 1860, але заборонений *Валуєвським циркуляром 1863,* був виданий 1906. Відомі також пер. Євангелія священиків проф. Я.Левицького (1921), М.Кравчука (1937) та Т.Галущинського (1946).

Перший повний пер. Святого Письма розпочав 1860 П.*Куліш*, але рукопис згорів під час пожежі. Вдруге він розпочав його разом із І.*Пулюєм* (останньому належить пер. Псалтиря) за грец. текстом: Novum Testamentum Graece, Coloniae Agrippinae 1866, Typi W.Hassel. Їм допоміг І.*Нечуй-Левицький*, який переклав Книгу Рути, 1-шу та 2-гу Книги Паралипоменон, Книги Езри, Неємії, Естери та Пророка Даниїла. Переклад вийшов у світ у січ. 1904. Другий повний пер. Біблії належить митрополитові Іларіону (І.*Огієнку*). В початковій редакції пер. 4-х Євангелій він виконав, проживаючи в *Галичині* (1922—26) у м. Винники (нині підпорядковане Львів. міськраді) та *Львові*. Старий Завіт перекладено з гебрейського тексту «Biblia Hebraica», а Новий — за грец. текстом «Novum Testamentum Graece» за ред. Е.Нестлє. Повний пер. Біблії завершено влітку 1940 (опубл. у черв. 1962). Останній пер. належить греко-католикові І.Хоменку.

Літ.: *Іларіон.* Новий переклад Біблії: Історичний нарис. «Віра й культура», 1962, ч. 10—11; *Костів К.* Нове видання української Біблії. Там само, ч. 12.

С.І. Білокінь.

БІБЛІОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ВУА́Н. Заснована 1927. Голова — акад. М.*Птуха,* секретар — М.Сагарда. Активну участь у роботі комісії брали книгознавець М.*Годкевич,* С.*Єфремов,* С.*Маслов,* Ю.*Меженко* та С.*Постернак.* Завданням комісії було створення вичерпного всеукр. бібліографічного репертуару. 11—14 квіт. 1927 у Всенар. б-ці України відбувся перший пленум комісії, резолюції якого опубл. у «Бібліографічному збірнику» (ч. 3, 1927). Осн. вид. — «Методологічний збірник» (т. 1, 1928), де вміщено праці: про бібліографічний опис аркушівок — Н.Заглади; аноніми та псевд. в заг. та укр. бібліографії — Н.Кравченко-Максименкової; завдання бібліографії укр. періодики — М.Сагарди; бібліографію укр. бібліографії — М.Ясинського; інструкції та план роботи над складанням укр. бібліографічного репертуару 16—18 ст. — С.Маслова та ін. Видано також покажчики праць Ф.*Вовка,* Г.Вовк,

П.*Куліша*, Є.*Кирилюка* (всі — 1929). Складено анкету для ген. обліку бібліографічної роботи в Україні та про Україну (1928).

Літ.: Історія Національної Академії наук України, 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

С.І. Білокінь.

БІБЛІОГРА́ФІЯ ІСТО́РІЇ УКРАЇНИ. Засновником ретроспективної бібліографії історії України вважається О.*Лазаревський* («Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края»). Реєстрація поточної українознавчої літ. проводилась у журналах «*Киевская старина*» та «*Записках Наукового товариства імені Шевченка*». Широка україніка вміщувалась у працях П. і Б. Ламбіних, В.Межова, В.*Іконникова,* в «Обозрении трудов по славяноведению», а також в оглядах польс. авторів (Л.Фінкель). У 1920-х рр. центрами Б. і. У. були істор. секція УАН, де в ж. «*Україна*» під кер-вом М.*Грушевського* друкувалися щорічні огляди українознавчої літ. з матеріалом за 1926—30, Харків. н.-д. каф-ра історії укр. к-ри Д.*Багалія* («Бібліографія історії України 1917—1927 рр.» та «Бібліографія історії України 1928 р.») і, до певної міри, *Істпарт.* Окремі бібліографічні покажчики випускали наук. б-ки, зокрема Всенар. б-ка України, де з'явилися «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України» (1930) Ф.*Максименка.* Поза межами УСРР бібліографію з історії України провадили І.*Калинович,* М.*Кордуба.* З'явилося чимало покажчиків краєзнавчих. У повоєнні роки покажчики з археології видав І.*Шовкопляс*, з історії Києва — Н.Шеліхова, «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР» Ф.Максименко (1964). На еміграції звертають на себе увагу покажчики Р.Вереса, Б.Винара, О.Соколишина (англомовна україніка), Л.*Биковського* (книгознавство), М.Бойка («Волиніана»), І.Чайковського (мемуаристика). Огляд дореволюц. укр. бібліографії зробив І.Корнейчик. Багато укр. матеріалу є в заг.-рос. покажчиках, що виходили за редакцією П.Зайончковського, — «Справочники по истории дореволюционной России» та «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях».

С.І. Білокінь.

БІБЛІОГРА́ФІЯ НАЦІОНА́ЛЬНА — вид бібліографії, що забезпечує облік документів, ств. або виданих певною нацією на її етнічній тер., а також документів, які ств. або видані за територіальними межами її суцільного проживання, але пов'язані з нею змістом, мовою, походженням авторів. Б. н. називають «візитною карткою національної культури» (Т.Тодоров-Боров). Бази даних з Б. н. «живлять» усе розмаїття сучасних інформаційно-бібліографічних систем, мереж, програм — нац. і міжнар., універсальних і галузевих, держ. і приватних. За хронол. ознакою документів, які обліковуються, розрізняють: ретроспективну нац. бібліографію (РНБ) та поточну нац. бібліографію (ПНБ). РНБ обліковує документи, нагромаджені за певний період, а ПНБ систематично реєструє нові документи. Осн. функції ПНБ — регулярність обліку й оперативність інформування. РНБ існує від 16 ст.: її започаткували роботи англійців Дж.Бейла (1548) і Е.Маунселла (1595), італійця А.Доні (1550—51), французів Ф.Делакруа де Мена (1584) та А. дю Вердьє (1585), поляка Ш.Старовольського (1627). На поч. 19 ст. з'являється ПНБ, що зумовлено потребами книжкової торгівлі та науки. Не останню роль тут зіграли потреби цензури. Першим періодичним вид. ПНБ стала «Бібліографія Французької імперії». За декретом *Наполеона I* вона друкувалася як тижневик. У 60—70-х рр. 18 ст. у працях француза Г.Дебюра та австрійця М.Дениса вже вживається власне термін «Б. н.». Визначення Б. н. все ще є складною справою. Сучасні зх. вчені при цьому акцентують увагу, як правило, на об'єкті бібліогр. обліку, приділяють більше уваги ПНБ. Так, американка Е.Коновер пише: «Ідеальна бібліографія (мається на увазі ПНБ) створюється на основі повного переліку всіх книг, документів, брошур, періодичних видань та інших друкованих матеріалів, що опубліковані в межах однієї країни за попередній рік або з меншим інтервалом». Її співвітчизник Л.Ліндер вважає, що нац. бібліографічний покажчик має відображати: вид., випущені на тер. даної країни; всі матеріали про дану країну, незалежно від місця їхнього випуску; публікації мовою країни; твори вихідців із даної країни, незалежно від місця їхнього проживання; твори представників корінної національності цієї країни, незалежно від місця народження і проживання; вид., що друкуються для даної країни поза її тер. Визначення терміна «Б. н.» пов'язують на Зх. також з ідеологією програми Універсального бібліографічного обліку (УБО), яка зорієнтована на облік творів, що вийшли на тер. окремої країни і підпадають під дію закону про обов'язковий примірник. Отже, поняття «Б. н.» охоплює: бібліографію вид., що вийшли на тер. проживання певного народу (д-ви); бібліографію вид., що вийшли певною мовою (мовами), незалежно від тер.- держ. кордонів; бібліографію, що має предметно-етнічні ознаки, а також бібліографію вид. про країну, які вийшли за кордоном, зарубіжні вид. нац. авторів чи вид. вихідців із даної країни (останні називають екстеріорикою). Бібліографію, що базується на держ.-тер. принципі обліку, часто називають держ. Для народів, які здавна мають нац. д-ву, Б. н. може збігатися з держ., якщо в межах останньої обліковується все, що виходить на даній тер. та держ. мовою, незалежно від держ. кордонів. Наприклад, у Франції держ. бібліографія є саме такою. Облік тут відбувається на основі закону про обов'язковий примірник і договорів із зарубіжними фірмами, які займаються проблемами бібліографії у своїх країнах. Для тоталітарних д-в, які контролюють усю продукцію, що видається в країні, держ. бібліографія не враховує екстеріорику, оскільки, за логікою тоталітарної думки, та суперечить держ. інтересам. Нації, які тривалий час не мали держ. незалежності, дотримуються принципу, що Б. н. має обліковувати вид., не беручи до уваги, де вони надруковані, крім того, під нац. книгодруком вони розуміють і книги, що виходили мовою пануючої нації. Останнє особливо актуальне для України, адже на її тер. книгодрукування провадилося польс., рос., нім. та ін. мовами. Повна тотожність можлива між держ. бібліографією та ПНБ. Однак принципи відбору та обліку РНБ часто не збігаються з обліком держ. бібліографії. Серед інституцій, які можуть виконувати функцію створення Б. н. — бібліографічний ін-т, книжкова палата, нац. центр документалістики тощо, — найбільш відповід-

ною цій функції є нац. б-ка (НБ) — гол. бібліотечна установа д-ви, що відповідає за збирання і збереження всієї книжкової продукції країни, а також іноз. літ.

НБ розглядає Б. н. як одну з неодмінних своїх функцій. Поряд з функціями створення повного фонду — вид., що публікуються в країні, зберігання депозитарного примірника нац. публікацій, підбору іноз. літ. — існують і суто бібліографічні: публікація ПНБ, планування та координація бібліографічної інформації, що створюється в країні, а також складання РНБ. Про це не раз зазначалось у документах *ЮНЕСКО,* Міжнар. федерації бібліотечних асоціацій та установ, Міжнар. федерації з документації тощо. За підтримки ЮНЕСКО були здійснені дослідження, результати яких допомогли впровадити програму нац. бібліографічного обліку (програма УБО). Реалізація програми УБО НБ розвинених країн світу пожвавила процес створення Б. н. у країнах Африки, Океанії, Пд. Америки.

Сьогодні гол. орг-цією в Україні, яка відповідає за стан робіт в галузі держ. бібліографії і, зокрема, здійснює повний стат. облік, комплектування й зберігання друкованої продукції країни (т. зв. документальна пам'ять України), є не НБ, а *Книжкова палата України.* Це зумовлено історичним минулим укр. держави, її входженням від 1922 по 1991 до складу *СРСР.*

Літ.: *Тюлина Н.И.* О некоторых аспектах культурной миссии национальных библиотек. «Советское библиотековедение», 1990, № 4; *Гуменюк М.П.* Підсумки необхідні: До проблеми створення повної бібліографії української книжки. В кн.: Біля джерел української радянської бібліографії. К., 1991; *Beaudiquez M.* National Bibliography as Witness of National Memory. «IFLA Journal», 1992, N 2, vol. 18; *Голобуцький* П.В., *Жлудько Е.М.* «Державна» та «національна» бібліографія: визначення понять. В кн.: Національна бібліографія: стан і тенденції розвитку. Матеріали міжвідомчої наукової конференції 13—14 квіт. 1994, м. Київ. К., 1995; *Омельчук В.О.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки. «Бібліотечний вісник», 1995, № 5; *Сенченко Н.И., Васильев А.В.* Информационные продукты Книжной палаты Украины. В кн.: Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества. Ялта, 1996; *Голобуцький П.В.* Проблеми створення сучасної моделі національної бібліографії. «Рукописна і книжкова спадщина», 1996, вип. 3; *Левин Г.Л.* Национальная библиография: Структура. История. Перспективы. «Мир библиографии», 1998, № 1.

П.В. Голобуцький, Е.М. Жлудько.

БІБЛІОГРАФОЗНА́ВСТВО — наук. дисципліна, об'єктом вивчення якої є діяльність, що забезпечує вир-во та функціонування бібліографічної інформації у сусп-ві. Предмет Б. — вивчення закономірностей виникнення, становлення, функціонування й розвитку бібліографічної діяльності. У структурі Б. виділяють заг. та галузеву частини (перша вивчає універсальну бібліографічну діяльність, друга — галузеву), а також фундаментальний та функціонально-прикладний напрями. До фундаментального напряму належать методологія, теорія та історія бібліографічної діяльності. Серед стрижневих проблем цього напряму: розвиток категоріально-понятійного апарату, дослідження бібліографічної інформації, класифікація бібліографії, теоретико-методологічні засади розвитку нац. бібліографії. У межах функціонально-прикладного напряму досліджується комплекс проблем вир-ва і розповсюдження бібліографічної інформації, оптимізації довідково-бібліографічного апарату, інтенсифікації бібліографічної діяльності в умовах інформатизації сусп-ва.

Серед фундаторів укр. Б. — Д.Балика, Ю.*Меженко* (Іванов-Меженко), Ф.*Максименко*, М.Сагарда, М.*Ясинський.* За роки незалежності в Україні сформувалися власні наук. бібліографознавчі центри, серед яких чільне місце займає *Бібліотека національна України імені В.Вернадського.* Провідні вітчизн. фахівці найбільш плідно розвивають теоретико-методологічні засади бібліографознавства (Г.Швецова-Водка), історію укр. бібліографії (І.Корнейчик, Н.Королевич), нац. бібліографію України (Я.Дашкевич, Л.Дубровіна, В.Омельчук), інформатизацію бібліографічної діяльності (М.Сенченко, М.Слободяник, Л.Філіпова), галузеве Б. (Л.Гольденберг, О.Довгопола, Н.Колосова).

Літ.: *Корнейчик І.І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період. Х., 1971; *Швецова-Водка Г.М.* Загальне бібліографознавство: Основи теорії бібліографії. Рівне, 1995; *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX ст. К., 1998.

М.С. Слободяник.

БІБЛІОЛО́ГІЯ (від грец. βιβλίον — книга, λόγος — слово, вчення) — 1) термін, що до 1950-х рр. широко використовувався для означення міждисциплінарної галузі, яка охоплює кілька споріднених дисциплін — бібліографію, бібліотекознавство, книгознавство та ін. і вивчає книжкову справу від етапу створення книги до її поширення, а також досліджує використання книжкової продукції споживачем та функціонування й циркуляцію бібліографічної, книгознавчої та ін. інформації (бібліотечне середовище, бібліотечний та бібліографічний процеси тощо); 2) термін, у змістовному відношенні рівнозначний книгознавству. Книгознавство має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, у т.ч. з багатьма спец. істор. дисциплінами (*археографією, архівознавством, бібліографознавством, джерелознавством, іконографією, маргіналістикою, мемуаристикою,* музеєзнавством, *кодикологією,* літописознавством, *палеографією* та ін.), а також з ін. наук. галузями й дисциплінами (психологією, педагогікою, соціологією, наукознавством, філософією науки, статистикою, етикою, естетикою та ін.). Ці зв'язки значною мірою визначали зміст і функціональне призначення поняття Б., яке широко використовувалося протягом 19 — 1-ї пол. 20 ст. в істор. науці та соціогуманітарних дисциплінах. Поряд з терміном «Б» застосовувалися й ін. дефініції (бібліогнозія, бібліософія та ін.) для підкреслення комплексного, універсального характеру книгознавчих досліджень, філос., соціокульт. та психологічного аспектів книгознавства. Похідні дефініції від терміна «Б.» вживалися у назвах низки наук. т-в, гуртків, часописів тощо. 1899 у *Санкт-Петербурзі* засновано «Русское библиологическое общество», яке проіснувало до 1930. В Україні 1923—30 за редакцією Ю. *Меженка* щоквартально виходив час. «Бібліологічні вісті».

У сучасних дослідженнях термін «Б.» майже не вживається. Зрідка його застосовують для вирізнення книгознавчих студій з міждисциплінарним профілем і складною та широкою предметною областю дослідження, а також у ретроспективному розумінні щодо книгознавства 19 — поч. 20 ст.

Літ.: *Строев П.М.* Библиологический словарь и черновые к нему мате-

риалы. СПб., 1882; Библиологический сборник, т.1, вып.1. Пг., 1915; *Грінченко Б.* Про книги. К., 1917; *Биковський Л.* До наших бібліологічних справ у 1921 році. «Українська трибуна», 1922, № 37; *Його ж.* Спроба схеми бібліології (Таблиця). «Українське книгознавство», 1922, зб.3; *Чижевський Д.* Психологія та бібліотекознавство. «Книголюб», 1928, № 4; *Биковський Л.* Книгознавство. Бібліографія та бібліотекознавство: Програма. Каліш, 1933; *Андрусяк М.* Післявоєнна історіографія української книги. «Українська книга», 1937, № 1; *Крип'якевич І.* З львівських бібліотек XVIII ст. Там само, 1937, № 3; *Його ж.* До історії львівського книгарства в XVII ст. Там само, 1938, № 2; *Пеленський Є.-Ю.* Культура й культ української книги. В кн.: З книжкою і газетою в нарід. Краків, 1940; [*Мияковський В.В.*]. Бібліологічні вісті. «Українські бібліологічні вісті», 1948, № 1; *Пеленський Є.-Ю.* Початки друкарства. Франкфурт, 1948; *Винар Л.* Бібліографія бібліологічних праць Івана Крип'якевича. «Сучасність», 1968, № 9; Книга и книжное дело в Украинской ССР. К., 1985; *Голобуцький П.* Українське книгознавство 20-х років. «Бібліотечний вісник», 1994, № 5/6; Бібліологічні вісті, 1923—1930: Систематичний анотований покажчик. К., 1996.

О.В. Ясь.

БІБЛІОТÉКА ДЕРЖÁВНА ІСТОРИ́ЧНА УКРАЇ́НИ, Державна історична бібліотека України — книгосховище істор. книги, центр бібліографічної роботи з питань *краєзнавства історичного.* Заснована 1939 на базі книжкових фондів київ. Істор. та Антирелігійн. музеїв. Під час гітлерівської окупації *Києва* будинок б-ки було зруйновано. У лип. 1952 відновила свою роботу. Міститься на тер. *Києво-Печерського історико-культурного заповідника.* Осн. функції: бібліотечне обслуговування нас., депозитарій істор. літ., організаційно-методична допомога б-кам України та координація діяльності з питань бібліографії в галузі істор. краєзнавства. Фонд складає понад 750 тис. прим. укр., рос., англ., нім., франц., польс. та ін. мовами, у т.ч. *палеотипи*, колекції книг кириличного друку 16—17 ст., книг гражданського друку 18—19 ст., рос. сатиричної періодики 1905— 07, літ. з історії мист-ва, а також мікрофільми та мікрофіші. Бібліографічні картотеки б-ки: іноз. літ. за місцем видання (15—17 ст.), стародруків за друкарнями (до 1825), зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл України (з 19 ст.). Бібліографічні вид. б-ки: «Нові надходження з історії до Державної історичної бібліотеки України», «Історія України: Науково-допоміжний покажчик літератури», «История фабрик и заводов», «Памятники истории и культуры Киевской области», «Памятники истории и культуры Киева».

Літ. *Макаренко Л.Л., Жевахов П.І.* Діяльність Державної історичної бібліотеки УРСР. «УІЖ», 1962, № 5; *Семенов Б.Г.* Державній історичній бібліотеці УРСР — 25 років. Там само, 1964, № 6; В мире книжных сокровищ: Путеводитель. К., 1987; Государственная историческая библиотека Украинской ССР (1939—1989): Библиографический указатель. К., 1989; Скарбниця історичної книги: Інформаційний лист-путівник по Державній історичній бібліотеці УРСР. К., 1989; *Ступак Л.Ю.* Бібліографічна діяльність Державної історичної бібліотеки. «Бібліотечний вісник», 1994, № 3; Бібліотечна Україна: Довідник. К., 1996; Державна історична бібліотека України (1939—1999): Бібліографічний покажчик. К., 1999; Державній історичній бібліотеці — 60: Ювілейний збірник. К., 1999.

О.В. Ясь.

БІБЛІОТÉКА І́МЕНІ СИ́МОНА ПЕТЛЮ́РИ В ПАРИ́ЖІ, Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі — найстаріша укр. інституція в Зх. Європі, осередок укр. культ. життя у Франції. Започаткована 1926 з ініціативи К-ту вшанування пам'яті С.*Петлюри*, який передав на її створення перші фонди. Значну підтримку б-ці також надали Уряд УНР на еміграції у Польщі та редакція час. «*Тризуб*». З 1927 підготовчу роботу проводила Статутна рада б-ки в складі: В.*Прокопович* (голова), І.Косенко, І.*Рудичів,* О.*Удовиченко,* О.*Шульгін.* Офіц. відкриття відбулося 25 трав. 1929. Зусиллями укр. еміграції б-ка 1940 зібрала фонди, що нараховували бл. 15 тис. т., мала багато комплектів періодичної преси, архів. документи. До її складу входив музей С.Петлюри, в якому зберігалися його речі та обстановка кімнати, де він проживав у Парижі. Було відкрито філії в чотирьох містах Франції та Люксембурзі. Під час *Другої світової війни* в січ. 1941 фонди б-ки конфіскувало *гестапо*, їх вивезли до Німеччини. У повоєн. роки розшуки не дали позитивних результатів. За даними сучасних досліджень, значна ч. бібліотечних та архів. фондів була вивезена до *СРСР* і зосереджена в *Москві*, згодом окремі видання потрапили до б-к Києва та Мінська (Білорусь). Відродження б-ки розпочалося 1945 шляхом нової комплектації фондів. 1968 дирекція б-ки виграла суд. процес проти уряду ФРН і домоглася виплати компенсації за заподіяні в роки війни збитки, що дало змогу придбати нове приміщення та значно поповнити зібрання. Нині фонди б-ки складають бл. 30 тис. т., значну цінність мають від. періодичної преси та архів. матеріалів. При б-ці відновлено Музей Симона Петлюри, з 1990 діє також постійна військ.-істор. виставка, присвячена добі *Української Народної Республіки* 1917—20. Виходить щорічний бюлетень. Від 1991 б-ка має своє представництво в Києві.

Літ.: Українська бібліотека імені С.Петлюри в Парижі: Інформаційний бюлетень [б.н.]. Париж, 1931; 1936; 1938; *Ionkovsky A.* The Symon Petliura Ukrainian Library in Paris. «Harvard Ukrainian Studies» 14 (1—2), june, 1990; *Михальчук В.* Українська бібліотека ім. С.Петлюри в Парижі (1926—1998). К., 1999; *Kennedy P. Grimsted.* The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II. В кн.: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. Cambridge, 2000.

С.І. Кот.

БІБЛІОТÉКА НАУКÓВА І́МЕНІ В.Г. КОРОЛÉНКА В ХÁРКОВІ, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка — друга в Україні за обсягом фондів після НБУВ. Заснована 1886 місц. інтелігенцією як Харків. громад. б-ка. Першим головою правління був Б.Філонов. Від 1893 до 1905 на чолі правління стояв видатний історик Д.*Багалій.* Серед громад. б-к Рос. імперії Харків. б-ка відзначалася темпами зростання та розмахом просвітницької діяльності. 1903 у б-ці створено від. рукописів. Від 1906 до 1917 діяв укр. відділ. Від 1922, коли б-ці було присвоєно ім'я В.*Короленка,* вона почала одержувати обов'язкові примірники книг, що видавалися в *СРСР.* Статус держ. наук. б-ки отримала 1930. Наприкінці 1930-х рр. стала однією з трьох найбільших б-к СРСР. Книжковий фонд значно постраждав у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації 1941—43. Загинуло або було вивезено бл. 600 тис. прим. книг, у т. ч. унікальних рукописів і *стародруків.*

Нині б-ка має понад 7 млн

одиниць зберігання (з них книг — понад 2,5 млн) більш ніж 200 мовами світу. Колекція стародруків і рідкісних вид. налічує понад 50 тис. одиниць зберігання, серед яких вид. 16—18 ст., книги особистих зібрань С.*Яворського,* М.*Гнєдича,* М.*Старицького* та ін. Рукописний фонд б-ки містить 1,5 тис. одиниць зберігання, у т. ч. пам'ятки 14—15 ст., автографи, особисті архіви.

Б-ка видає спец. тематичні каталоги, зб. наук. праць, постійно організує екскурсії, виставки, читацькі конференції. Від 1978 тут діє громад. клуб «Краєзнавець». 1993 за внесок у розвиток краєзнавства б-ка була відзначена премією ім. Д.Яворницького.

Б-ка підтримує міжнар. книгообмін зі 100 партнерами майже із 20 країн Європи, Азії, Америки. За останні роки в її складі виникли укр.-канадська, австрійс., нім. б-ки.

В.В.Кравченко.

БІБЛІОТЕ́КА НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА У ЛЬВО́ВІ — наук. б-ка, заснована 1894 *Науковим товариством імені Шевченка*; перша і протягом тривалого часу єдина наук. українознавча книгозбірня. Одним із її засн. був О.*Кониський.* 1914 мала 70 тис. т. книг і бл. 500 рукописів, 1938 — 200 тис. т. і бл. 1500 рукописів. Керівниками її були визначні бібліотекознавці й бібліографи І.*Кревецький* та В.*Дорошенко.* Збирала всі найважливіші укр. та іноз. вид. про Україну, вела інтенсивний міжнар. книгообмін. 1940 передана в підпорядкування Львів. б-ки АН УРСР (нині *Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України*), однак фонди залишились у старому приміщенні, крім рукописів, *стародруків* і тих, які були передані до спецфондів. (Після 1947 сформувалися б-ки НТШ у Нью-Йорку (США), Сарселі (поблизу Парижа, Франція), Торонто (Канада) і Мельбурні (Австралія).) З відновленням 1989 НТШ у Львові т-во почало формувати нову бібліотечну збірку, значною мірою за рахунок пожертв установ та осіб з укр. діаспори.

Літ.: *Кревецький І.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Львів, 1923; *Дорошенко В.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Нью-Йорк, 1961.

Ю.П. Ясіновський.

БІБЛІОТЕ́КА НАЦІОНА́ЛЬНА ПАРЛА́МЕНТСЬКА УКРАЇ́НИ, **Національна парламентська бібліотека України** — всеукр. книгосховище та наук. центр у галузі *бібліотекознавства* та бібліографії. Заснована 1866 як Київ. публічна б-ка. Від 1957 — Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС. Від 1991 — Держ. респ. б-ка України. Від 1994 — Нац. парламентська б-ка України. Включена до Держ. реєстру нац. культ. надбання та Переліку об'єктів заг.-держ. власності, що не підлягають приватизації. Осн. функції: інформаційно-бібліографічне обслуговування нар. депутатів, працівників ВР України, урядових органів та осіб, діяльність яких пов'язана з виконанням держ. завдань; бібліотечне обслуговування населення; держ. сховище повного репертуару нац. друку і літ. про Україну; універсальний депозитарій; координація н.-д. роботи з бібліотекознавства, книгознавства та бібліографії. Фонд становить понад 4 млн прим. укр., рос., англ., франц., нім., польс., чеською та ін. мовами, у т. ч. *стародруки*, рідкісні та цінні вид. (16—20 ст.), книжкові колекції з літературознавства, мовознавства, філософії, психології, історії, етики (17—20 ст.), нотні, картографічні, образотворчі вид., мікрофіші, грамзаписи. Друковані каталоги: зведений укр. книги у фондах держ. б-к та музеїв України (1574—1917), зведений зарубіжних книг, що одержують б-ки міста (4 вип. на рік), зведений зарубіжних періодичних вид., що надходять до б-к України (1 вип. на 2 роки). Електронні каталоги: нових надходжень, видань, що продовжуються, підсобного фонду відділу обслуговування. Бібліографічні вид. б-ки: «Загальні питання культури», «Загальні питання мистецтва», інформаційні списки нових надходжень, «Календар знаменних і пам'ятних дат», «Художня література. Критика. Літературознавство», «Мистецтво», «Бібліотекознавство і бібліографія», «Громадсько-політичне життя України».

Літ.: Скарбниця людського розуму. Х., 1966; Бібліотека і час: Ювілейний збірник до 130-річчя Національної парламентської бібліотеки України. К., 1996; Бібліотечна Україна: Довідник. К., 1996; Літопис Національної парламентської бібліотеки України, ч. 1. К., 1996; Національна парламентська бібліотека України (1866—1996): Науково-допоміжний бібліографічний посібник. К., 1997.

О.В. Ясь.

БІБЛІОТЕ́КА НАЦІОНА́ЛЬНА УКРАЇ́НИ І́МЕНІ В.І. ВЕРНА́ДСЬКОГО — гол. всеукр. книгозбірня, заг.-держ. комплексний наук.-інформаційний, наук.-дослідний, наук.-методичний та культ.-просвітницький центр, найбільше за обсягом документно-інформаційних ресурсів книгосховище України.

Днем заснування б-ки вважається 15(02) серп. 1918. Саме тоді гетьман П.*Скоропадський* підписав ухвалений *Радою міністрів Української Держави* закон «Про утворення Фонду Національної бібліотеки Української Держави», опубл. 21(08) серп. 1918 у «Державному віснику». Вказувалося, що для заснування Нац. б-ки Укр. Д-ви в м. *Київ* утворюється «Фонд Національної бібліотеки», в ньому «мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України». Міністрові освіти і мист-в, яким тоді був М. *Василенко*, доручалося розробити і внести на затвердження РМ статут і штати Нац. б-ки, створити Тимчасовий к-т для її заснування і звернутися «до всієї людності Української Держави з закликом про підтримання цієї справи й відкрити загальну передплату для побільшення Фонду». Для б-ки з коштів Держ. скарбниці виділялося 500 тис. *карбованців.*

Із 23 серп. 1918 до 8 квіт. 1923 активно і плідно функціонував Тимчасовий к-т для заснування Нац. б-ки Укр. Д-ви (назва к-ту не раз змінювалася), до якого увійшли видатні вчені та діячі к-ри, зокрема В.*Вернадський,* С.*Єфремов,* Г.*Житецький,* А.*Кримський*, В.*Кордт.* Діяльність б-ки організовувалась та підтримувалась силами відомих учених і культ. діячів — М.Василенка, Д.*Багалія,* П.Стебницького, П.Тутковського, В.*Міяковского*, В.Липського, Д.Граве та ін.

Величезну роботу зі створення Нац. б-ки України провів В.Вернадський. Перебуваючи в Києві у зв'язку з організацією УАН, він одночасно очолював і Тимчасовий к-т із заснування б-ки. Як і в модель створюваної Акад., так і в модель б-ки він заклав організаційні принципи установ заг.-нац. і світ. значення, зокрема, б-ка мала бути триєдиним комплексом — бібліотечним, інформаційним, освітнім.

В.Вернадський вникав у всі деталі бібліотечної справи: від об-

міну літ., організації читальних залів і каталогів до наук. бібліотечної роботи. Особисто займався комплектуванням, закупівлею бібліотечних колекцій, організацією передачі Нац. б-ці б-к закритих установ, видачею охоронних грамот для б-к, посилав гінців за кордон для пошуків і закупівлі найновішої літ. чи рукописів та стародруків.

Концепція Нац. б-ки була викладена у «Відозві від Тимчасового Комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави в Києві». «Завдання цієї бібліотеки,— говорилось у відозві, — те, щоб закласти на Вкраїні велику книгозбірню всесвітнього типу, яка гуртувала б у собі все, що витворено людською думкою та знаттям по всіх науках, — таку книгозбірню, щоб давала спромогу, не виїздячи з країни, познайомитися в як найповнішій мірі з світовою літературою по всіх паростях людського знаття, писаною геть усіма мовами». Крім цього, спец. завданням ставилося закласти укр. від. (Ucrainica), присвячений літ. про Україну та укр. народ, і в ньому збирати все, що друкувалося будь-коли і будь-де укр. мовою, літ., писану всіма мовами про історію і к-ру укр. народу, про народи, які живуть на тер. України, про природу України та ін. Б-ці ставилось в обов'язок збирати укр. рукописи, архіви «усіх діячів духовного життя українського народу, де б вони не жили і діяли», стати не лише книгозбірнею, а й наук. книгознавчою, бібліографічною, освітянською, культ.-просвітницькою установою, довідковим, інформаційним, каталогізаційним центром. Мета — домогтися того, «щоб Національна бібліотека зробилася не тільки могутнім і великим розсадником світла знаття та культури на рідній нам Україні, ба й великою інституцією всесвітньою».

На основі записки Вернадського розроблено й прийнято Статут б-ки. Встановлювалась загальнодоступність і безплатне користування бібліотечними фондами. До обов'язків б-ки входила підготовка зведеного каталогу, де б були відображені книжки всіх книгозбірень України. На неї поширювалися всі пільги, що передбачалися для Академії. З ініціативи В.Вернадського було встановлено, що Нац. б-ка одержує безплатно по два примірники всіх видів видань з усіх друкарень України.

У 1920—30-ті рр. в б-ці працювали відомі укр. вчені: Д.Балика, Г.Житецький, Б.Зданевич, В.Козловський, Ф.Максименко, С.Маслов, Ю.Меженко, С.*Постернак*, П.Попов, М.Сагарда, Є.Ківлицький, М.Ясинський та ін. Вони створили не тільки бібліотечну , а й наук. установу, яка мала всебічно, ґрунтовно вивчати книгу. Ця концепція забезпечила подальший оригінальний і самобутній розвиток творчого організму б-ки, яка з роками стала гол. осередком у країні не тільки бібліографічної діяльності, а й центром комплексу наук. дисциплін: бібліотеко-, книго-, бібліографознавства, інформатики.

Впродовж 1918—96 рр. б-ка як держ. інституція і складова частина АН (див. *Національна академія наук України*) не раз змінювала свої функції, напрями діяльності та назви: Нац. б-ка Укр. Д-ви (1918), Нац. б-ка України у місті Києві при УАН (1919); Всенар. (Нац.) б-ка України при ВУАН у м. Києві (1919—20); Всенар. б-ка України в Києві (1920—34); Держ. б-ка ВУАН (1934—36); Б-ка АН УРСР (1936—48); Держ. публічна б-ка УРСР (1948—65); Центр. наук. б-ка АН УРСР (1965—88); з 1988 — Центр. наук. б-ка АН УРСР ім. В.І. Вернадського. Указом Президента України від 5 квіт. 1996 їй надано статус нац. та перейменовано в Нац. б-ку України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Водночас вона залишилась у підпорядкуванні НАН України, входить до її Відня історії, філософії й права.

1993 розроблено нову концепцію структури і функцій б-ки, спрямовану на оптимізацію використання її багатоаспектних потенційних можливостей як заг.-держ. наук.-інформаційного комплексу, найзначнішого за документними ресурсами книжкового та рукописного держ. сховища України, а також провідної у своїй галузі н.-д. установи, яка вирішує коло взаємопов'язаних книго-, бібліотеко-, бібліографо-, архівознавчих, наук.-інформаційних та ін. питань. У новій структурі б-ки функціонують ін-ти та центри, які забезпечують комплексне вирішення завдань збирання, зберігання й використання документної інформації та документно-інформаційних ресурсів: створено п'ять НДІ (бібліотекознавства, укр. книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень) та чотири центри (бібліотечно-інформаційних технологій, консервації і реставрації, культ.-просвітницький, ред.-видавничий). Новий зміст діяльності б-ки зумовив необхідність підготовки кадрів вищої кваліфікації. В б-ці відкрито аспірантуру, докторантуру та спеціалізовану раду із захисту канд. і докторських дисертацій. За 10 років б-ка підготувала понад 50 д-рів і канд. наук у галузі книго-, бібліотеко-, бібліографознавства, інформатики.

Для розвитку нац. та наук.-інформаційних функцій НБУВ в її структурі створено також такі підрозділи: уже згаданий Фонд президентів України, де збираються, зберігаються і впроваджуються до наук. й культ. обігу документні матеріали, що відображають політ. і держ. діяльність та життя президентів України; Нац. юрид. б-ка, яка діє на основі Положення, затвердженого постановою КМ України від 31 січ. 2000 і має на меті формування інформаційних ресурсів у галузі законознавства та права, обслуговування ними споживачів інформації різних категорій; Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів держ. влади, на основі якої розгортається комплексна аналітична, прогностично-консультаційна система, покликана інформаційно й аналітично забезпечувати процеси реформування укр. сусп-ва і на базі документних матеріалів та електронних потоків інформації аналізувати політ. й соціально-екон. процеси в Україні, процеси державотворення тощо.

НБУВ виступила ініціатором в розробленні програми видання книжкової серії «Президентська бібліотека: Духовні першоджерела України». Положення про цю серію затверджено Указом Президента України від 25 трав. 1999 за № 567/99.

НБУВ видає низку фундаментальних наук. праць у галузі історії к-ри, нац. бібліографії, рукописної та книжкової спадщини, історії книги й бібліотечної справи, серію друкованих каталогів і покажчиків спеціалізованих фондів (рукописних, нотних, образотворчих, картографічних видань, вітчизн. та іноз. періодики), стародруків й рідкісних видань, ко-

лекцій, наук.-практичний і теор. ж. «Бібліотечний вісник», збірники «Наукові праці НБУВ», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Українська «біографістика», «Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития» (орган Ради директорів наук. б-к та інформаційних центрів академій наук — членів Міжнар. асоц. академій наук — МААН), аналітичний ж. «Україна: події, факти, коментарі», два щоденних інформаційних бюлетеня: «Резонанс» (на основі аналізу матеріалів Інтернет-видань про Україну) та «Україна регіональна сьогодні» (на базі аналізу джерел інформації в областях України). Від 1999 НБУВ спільно з Ін-том проблем реєстрації інформації НАН України щоквартально видає укр. реферативний ж. «Джерело», який виходить у трьох галузевих серіях.

НБУВ — чл. багатьох міжнар. та вітчизн. бібліотечних об-нь: Міжнар. федерації бібліотечних асоц. та установ, Конф. європ. нац. б-к, Бібліотечної асамблеї Євразії, Міжнар. асоц. муз. б-к, архівів і документних центрів. На базі книгозбірні НБУВ діють професійні об-ня: Асоц. б-к України, Рада директорів наук. б-к та інформаційних центрів академій наук — членів МААН та Укр. біографічне т-во. Б-ка здійснює книгообмінні зв'язки з 1105 наук. установами в 66 країнах світу, щорічно проводить міжнар. конф., симпозіуми, наради з актуальних питань розвитку діяльності б-к в сучасному світі, інформаційної діяльності наук. б-к та інформаційних центрів.

Фонд НБУВ (майже 14 млн одиниць зберігання — од. зб.) універсальний як за змістом, так і за видами документів. Тут є інформація на різних носіях — від клинописних табличок і єгип. папірусів (3 тис. до н.е.) до електронних баз і банків даних. Зібрано абсолютну більшість того, що видано укр. мовою і мовами ін. народів в Україні. НБУВ активно поповнюється виданнями й архівами *української діаспори*. Серед унікальних пам'яток писемності в б-ці зберігаються, зокрема, Київ. глаголичні листки (10 ст.) — один із найдавніших вітчизн. рукописів, *Пересопницьке Євангеліє* (1556—61) — перший пер. євангельського тексту укр. книжною мовою, книжка «батька історії» — давньогрец. історика *Геродота* «Історія» (вид. 1494), в одному з розділів якої описане життя степових *скіфів*-землеробів та ін. племен на тер. України в 5 ст. до н.е., та багато ін. У НБУВ представлені пам'ятки зх.-європ. книгодруку 15—16 ст., інкунабули, *палеотипи*, книжкова продукція знаменитих європ. фірм — Альдів (див. *Альдини*), Етьєнів, Плантенів, *Ельзевірів*; одне з найбільших у країні зібр. книг кириличного друку; першодруки і стародруковані книги з Моск. друкарні, *Львівської братської друкарні, Острозької друкарні, Києво-Печерської друкарні, Почаївської друкарні,* Віленської друкарні, *Новгород-Сіверської друкарні*, зокрема моск. «Апостол» (1554) і «*Апостол» львівський 1574* І.*Федорова*, Віленське «Євангеліє» П.*Мстиславця* (1575), «*Требник*» *Петра Могили 1646.* У фонді бібліотечних та істор. колекцій зберігаються різні великі бібліотечні зібр. минулого (б-ки *Київської духовної академії*, Ун-ту св. Володимира, *Острозької академії* та ін.) та менші за обсягом збірки істор. колекцій — систематизовані книжкові зібр. відомих осіб, які мають значну історико-культ. цінність. Серед найцікавіших істор. колекцій вирізняються: б-ка останнього польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*, відома під назвою Королів. б-ка — «Регія»; родове зібр. польс. вченого і мецената кн. Юзефа Олександра Яблоновського; колекція відомих польс.-литов. держ. і освіт. діячів графів Йоахима та Адама Хрептовичів, яка складалася протягом 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст.

Зал картографії — єдиний в Україні спеціалізований бібліотечний підрозділ, який обслуговує читачів картографічними виданнями й матеріалами з геодезії, картографії, геології, географії та ін. наук про Землю. У масиві досить унікального картографічного фонду різноманітні карти, атласи, плани, картограми та ін. матеріали 16 ст., вітчизн. й зарубіжні, різні за мовами, тематикою, призначенням і виготовленням.

Газетні фонди НБУВ — єдиний спеціалізований архів цього виду друку в Україні. Укр. газети представлено від 1818 — «Харьковские известия» (вид. Харків. ун-ту), рос. від 1732 («Санкт-Петербургские губернские ведомости»), іноз. — з 1728 («Gazeta Warszawska» — «Варшавська газета»). Перша газета, що виходила укр. мовою — «*Хлібороб*» (1905, Лубни). Загалом газетні фонди НБУВ налічують бл. 182 тис. річних комплектів газет.

Зібрання від. зарубіжної україніки, заснованого 1991, стало доступним для широкого кола читачів після скасування тривалої держ.-парт. (комуніст.) цензури та головлітівських заборон. Воно містить праці українців, вид. укр. мовою, дослідження про українців та Україну, виданих поза її сучасними межами.

Фонди від. формування муз. фонду — найбільше нотосховище в Україні і одне з найбагатших у світі — налічує бл. 225 тис. од. зб. Зібр. нот охоплює вид. від 2-ї пол. 17 ст., здебільшого це всі види нотної продукції, що видавалися й видаються в Україні. Особливою цінністю фонду є колекція нот із зібр. роду *Розумовських.* Вони датуються 2-ю пол. 18 — серед. 19 ст. і походять з більшості країн Європи. Багато з них рідкісні й унікальні, єдині в світі.

Фонд від. образотворчих мист-в містить понад 262 тис. од. зб. різноманітних мистецьких творів людства, в т.ч. й нас. України, від 17 ст. і до наших днів: лубки, гравюри, різноманітні ілюстрації місцевостей, архіт. пам'яток, істор. подій, книги, журнали, альбоми, репродукції мистецьких творів, листівки, плакати, портрети.

Зібр. від. юдаїки (бл. 142 тис. од. зб.) складається з багатьох колекцій єврейс. літ. та рукописів. Тут зберігаються архіви єврейс. т-в, що існували на тер. України, й приватні архіви, пам'ятки друку, книжкові, журнальні, газетні видання. Серед архів. фондів є документи та творчі матеріали А.Гаркаві, Н.Бакета, *Шолом-Алейхема*, М.Береговського та багатьох ін. діячів єврейс. к-ри.

У від. довідково-бібліографічного обслуговування зібрано понад 250 тис. од. зб. найрізноманітніших джерел інформації: вітчизн. та зарубіжні енциклопедії, заг. й галузеві довідники і бібліографічні покажчики, нац. бібліографії зарубіжних країн, бібліографічні, реферативні, оглядово-аналітичні вид. органів наук.-тех. інформації міжнар. інформаційних центрів.

У бібліотечних колекціях й архів. фондах зберігаються книжки та рукописи видатних укр. істориків: Д.Багалія, М.Василенка, М.*Грушевського*, І.*Гуржія*, К.*Гуслистого*, В.*Іконникова*, О.Левицького, М.Петровського, Д.*Яворницького* та ін.

Щодня бл. півтори—дві тисячі користувачів працюють у 20 заг. та спеціалізованих читальних залах (гуманітарних, природничих і тех. наук, нових надходжень, вітчизн. й зарубіжної періодики, довідково-бібліографічних видань, публікацій ООН, Австрійс., Іранської б-к, дисертацій та видань на мікроносіях, бібліотекознавчої літ., зарубіжної україніки, стародруків й рідкісних видань, рукописів, газетних, нотних, картографічних видань, естампів і репродукцій, сходознавства, бібліотечних зібрань та істор. колекцій).

НБУВ формує власні електронні ресурси та забезпечує доступ до світ. інформаційних мереж. На вебсайті НБУВ представлено каталог поточних надходжень до б-ки (з 1994), картотеки видань світ. репертуару (з 1980), заг.-держ. реферативна база даних наук. видань України (з 1998), 16 тис. повнотекстових електронних документів.

До послуг користувачів у Інтернет-залі і в довідково-бібліографічному від. — діючі в Україні електронно-інформаційні системи. Через Інтернет відвідувачі НБУВ можуть зайти на будь-які бази даних світу, що є у відкритому доступі.

У НБУВ з самого початку її існування нагромаджуються рукописи докторських і канд. дис., у т.ч. на істор. теми, що захищаються в Україні, автореферати дис., що захищалися в *СРСР*. З 1999 ведеться електронна база рефератів, опубл. в Україні наук. книг і статей на істор. теми. Б-ка має також текстові й електронні реферативні бази Ін-ту наук. інформації США та Ін-ту наук. інформації з сусп. наук Росії.

Стратегія розвитку НБУВ — створення мультиресурсної бази й організація мультисервісного інформаційного обслуговування, в т.ч. з істор. тематики.

Фонди рукописів, стародруків, рідкісних видань, істор. колекцій, архів. фонд та депозитарій НБУВ занесено до переліку наук. об’єктів, що становлять нац. культ. надбання України. НБУВ має свідоцтво Мін-ва освіти і науки України про внесення її до Держ. реєстру наук. установ, яким надається підтримка д-ви.

Б-ка розміщується в кількох приміщеннях: в Головному корпусі (Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3) розташов. Фонд президентів України, осн. фонди літ., алфавітний та систематичний каталоги, абонемент, читальні зали літ. природничого й тех. профілю, гуманітарного профілю, юрид. б-ка, зали довідково-бібліографічного обслуговування, картографічних видань, періодики, нових находжень, дисертацій, бібліотекознавчої літ., зарубіжної україніки, публікацій ООН, Австрійс. та Іранська б-ки. В Центрі бібліотечно-інформаційних технологій у комп’ютерному залі читачам надається доступ до електронних ресурсів б-ки та мережі Інтернет.

У філії № 1 (Київ, вул. Володимирська, 62) зберігаюється історико-культ. фонди та працюють читальні зали відділів: стародруків та рідкісних видань, бібліотечних зібрань та істор. колекцій, образотворчих мист-в, формування муз. фонду, газетних фондів та фонду юдаїки, рукописів, архівного фонду НАНУ.

У філії № 2 (просп. Вернадського, 79) здійснюється оперативне обслуговування читачів Академмістечка.

Літ.: Центральна наукова бібліотека імені В.І. Вернадського Академії наук України, 1918—1993 рр.: Бібліографічний покажчик. К., 1993; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. В кн.: Бібліотеки Національної Академії наук України. К., 1996; *Онищенко О., Попроцька В.* Наукова діяльність Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1993—1998). «Бібліотечний вісник», 1998, № 3; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського в 1918—1988 рр.: основні етапи розвитку. «Бібліотечний вісник», 1998, № 5; *Їх же.* Історія Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. 1918—1941. К., 1998; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 1918—1998: Бібліографічний покажчик літератури за 1993—1998 рр., К., 1998; *Онищенко О., Попроцька В.* Основні підсумки наукової діяльності. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. «Бібліотечний вісник», 2000, № 2; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (1941—1964). К., 2003.

О.С. Онищенко.

БІБЛІОТЕ́КА НІ́ЖИНСЬКОГО ДЕРЖА́ВНОГО ПЕДАГОГІ́ЧНОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ І́МЕНІ М.ГО́ГОЛЯ. Ств. на основі б-ки ім. кн. О.Безбородька (заснована 1820, див. О.*Безбородько*), що зберігала таку назву до 1917. Сучасний книжковий фонд комплектується літ. з історії, філології, математики, фізики та ін. галузей знань і становить бл. 1 млн одиниць зберігання. Є також рідкісні вид. 16—19 ст. Рукописи нараховують бл. 100 одиниць зберігання. До книжкового фонду увійшли особисті зібр. проф. Петерб. історико-філол. ін-ту І.Штейнмана (960 прим.), проф. Моск. ун-ту С.Шевирьова (7359 прим.), проф. Лейпцизького ун-ту Ф.Річля (4930 прим.), дублетні екземпляри колекції «Polonica» Варшавського ун-ту, б-ка ніжин. Олександрівського грец. уч-ща, а також зібр. викладачів пед. ін-ту Б.Яцемирського, М.Бережкова, І.Турцевича та ін.

Б-ка зберігає принципи організації, розміщення фонду, довідково-бібліографічного апарату кін. 19 ст. 1964 було введено систематично-алфавітне розміщення книг, але тільки щодо нових надходжень. Система каталогів, окрім вищезгаданих, включає ген. систематичний каталог, алфавітні, систематичні та підсобні фонди відділів, систематичну картотеку статей тощо, а також електронний каталог нових надходжень (2002).

Літ.: *Добиаш А.* Заметки об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородько, составленные по случаю реорганизации библиотеки. Нежин, 1865; *Сперанский М.Н.* Описание рукописной библиотеки Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине, т. 1—2. М.—Нежин, 1900—01; *Бисько І.Д.* Минуле та сучасне вузівської бібліотеки. «УЇЖ», 1970, № 9; *Ленченко Н., Литвиненко Л.* 175 років бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту ім. М.Гоголя. «Бібліотечний вісник», 1995, № 6.

Оксана Ковальчук.

БІБЛІОТЕ́КА ЯРОСЛА́ВА МУ́ДРОГО. Час її заснування невідомий. У «*Повісті временних літ*» про неї згадується під 1037. Віддаючи належне *Ярославу Мудрому*, літописець після розповіді про користь книг, які — «суть реки напояющие вселенную», говорить, що «Ярославъ же сей, якоже рекохом, любил бе книги, много написав и положи в святей Софии церкви».

Цим і вичерпуються літописні джерела про першу б-ку *Київської Русі*. Подальша її доля невідома. Ми мало знаємо про первинне місце розташування книгозбірні й книгописної майстерні при ній, а також кількісний і якісний склад її фонду. Щодо книжок б-ки, літопис наголошує на винятково церк. їх напрямі. Очевидно, більшість із них справді були церк., адже потреба в них диктувалася поширенням на Русі *християнства*. Одначе поряд з церк. перекладалися, напевно, й книжки, що містили відомості зі світ. історії, географії, астрономії, філос. і юрид. трактати, публіцистичні твори. Саме вони послужили основою для перетворення Софії Київ. (див. *Софійський собор*) на центр літописання і передової думки.

У Софії Київ. було укладено перший літописний звід 1037—39, написано і проголошено знамените *«Слово про Закон і Благодать»* київ. митрополита *Іларіона*, створено «Ізборнік Святослава», написано «Послання до Смоленського пресвітера Фоми» київ. митрополита *Климента Смолятича*. Знайомство з творами Іларіона і Климента Смолятича переконує в тому, що їм були відомі осн. положення філос. вчень *Платона*, *Арістотеля* та ін. філософів давніх часів.

Є підстави стверджувати, що б-ка Софії Київ. і книгописна майстерня, заклали основу б-ки Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*), а також б-к ін. великих міст Русі. За підрахунками спеціалістів, книгозбірня Софійського собору налічувала понад 950 томів.

З приводу подальшої долі б-ки думки дослідників розділилися. Одні вважають, що частина її книг напередодні *монголо-татарської навали* розійшлася по б-ках різних соборів і монастирів, а решта загинула 1240 при спаленні Києва. Ін. сподіваються, що книги вдалося сховати десь у київ., а то навіть і прикиїв. підземеллях. На думку відомого ленінгр. дослідника-книгознавця М.Розова, сліди б-ки Ярослава треба шукати в «Ізборніку Святослава», а також у 20 ін. давньорус. рукописах, які зберігаються в *Санкт-Петербурзі* в Рос. нац. б-ці ім. Салтикова-Щедріна. Можливо, якісь книжки із Софії були переміщені в Києво-Печерський монастир. *Павло Алеппський* 1653 писав, що в Києво-Печерському монастирі є прекрасне книгосховище з безліччю дорогих книг, у т. ч. й пергаментних, яким не менше 500 років. На жаль, безцінна б-ка монастиря згоріла 1718, і визначити, які книжки із Софійського собору були в ній, ми вже не зможемо.

Пам'ятна стела на відзнаку заснування Ярославом Мудрим першої в Київській Русі бібліотеки при Софійському соборі. Скульптор І.П. Кавалерідзе. 1969.

П.П. Толочко.

БІБЛІОТЕ́КИ — заклади к-ри, що збирають, опрацьовують за спец. методиками, зберігають і вивчають різні види друкованої, а нині також — аудіовізуальної продукції, обслуговують відвідувачів і надають їм бібліографічну інформацію.

Початок історії книгозбирання пов'язується з Б. ассірійського царя Ашшурбаніпала у м. Ніневія. 540 р. до н.е. афінський тиран Пісістрат заснував Б. в Афінах. Особисті книжні колекції з'являються в антич. часи (див. *Античність*) у давньогрец. письменників та вчених — Евріпіда, Евкліда, *Арістотеля*. Б. Арістотеля стала зразком для єгипетського царя Птолемея II при створенні славетної Александрійської Б. В серед. 1 ст. до н.е. вона налічувала бл. 700 тис. рукописів із різних галузей наук. знань, загинула під час пожежі 47 р. до н.е. Перші громад. Б. з'явилися у *Римі Стародавньому*.

На тер. України найдавнішою була б-ка *Ярослава Мудрого* — перша Б. *Київської Русі*, заснована 1037 при *Софійському соборі* в Києві. В 11 ст. була створена також Б. *Києво-Печерської лаври*, більшість скарбів якої знищила пожежа 1718. Великий вплив на розвиток укр. к-ри мали Б. *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*, Почаївського та Черніг. монастирів. У 16—17 ст. Б. створювалися при церк. *братствах*: найцінніші зібр. рукописів і друкованих видань мали *Львівське братство*, *Луцьке братство,* Черніг. братство, Київ. братство. Багатими були Б. укр. гетьманів, зокрема І.*Мазепи*, П.*Орлика*, К.*Розумовського*, визначних духовних осіб – Інокентія *Гізеля*, Феофана *Прокоповича*, Стефана *Яворського* та ін. Величезні культ. скарби зосереджували у своїх фондах Б. *Києво-Могилянської академії* та *Острозької академії*. Із відкриттям ун-тів у Львові (1784), Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865), Чернівцях (1875) ці міста стали великими бібліотечними центрами.

У 19 ст. з ініціативи місц. інтелігенції громад. (публічні) Б. в Україні були засновані в Одесі (1829), Києві (1866), Харкові (1886). В 60—70-ті рр. 19 ст. виникли перші нар. Б. на Херсонщині та Харківщині. Свої Б. мали наук. т-ва, архів. комісії, *Київська духовна академія* та духовні семінарії, музеї. 1913 в Україні налічувалося 3153 Б. із фондом бл. 2 млн примірників. Б. перебували під жорстким контролем цензури; укр. книга, яка зазнавала постійних переслідувань, була в них представлена в мінімальній кількості. Укр. відділи почали створюватися у великих Б. лише після *революції 1905—1907.* Серед них найповнішим був від. Харків. громад. б-ки, що мав окремий друкований каталог.

У Зх. Україні Б. при вищих навч. закладах, як правило, були доступні і для масового читача. З часом деякі з них, як, приміром, Б-ка закладу ім. Оссолінських (*Оссолінеум*), б-ка-архів Дідушицьких у Львові набули характеру публічних. Цінну збірку інкунабул (понад 200) мала Університетська (польс.) Б-ка у Львові. Львів. міська б-ка, заснована 1917, ретельно збирала матеріали, що стосувалися історії міста. Проте і тут укр. книга становила зовсім невелику частину фондів. Першими б-ками на Зх. Україні, які задекларували свій укр. статус, були:

заснована 1849 б-ка *Народного дому* у Львові, а також утворена 1868 книгозбірня львів. «Просвіти», впродовж 20 років очолювана О.М. Огоновським. Статус поважної наук. установи здобула б-ка *Наукового товариства імені Шевченка*, одним із фундаторів якої був О. *Кониський.* На 1 січ. 1939 вона мала 72 828 назв книг. За сприяння М. *Грушевського* при т-ві було створено Бібліографічне бюро, яке видавало «Матеріали до української бібліографії».

Скасування заборон на укр. друк після революції 1905—07 відкрило шлях до створення книгозбірень при «Просвітах» у *Наддніпрянській Україні.* Однією з перших заснувала власну б-ку київ. «Просвіта» на чолі з Б.*Грінченком.* Свої Б. мали укр. клуби, *Українське наукове товариство* у Києві. Нац. б-ка *Української Держави* у Києві (див. *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*) була заснована відповідно до Закону гетьман. уряду від 15(02) серп. 1918. Уже за рад. влади, 2 трав. 1919, її було перейменовано на Всенар. б-ку; 1923 їй було передано бібліотечні фонди Київ. духовної акад. та кількох монастирів. 1935 її було злито з б-кою АН УРСР. Напередодні *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в Україні було 44 662 Б. із заг. фондом 102 млн книг, під час війни бібліотечна система зазнала значних втрат — було зруйновано понад 40 тис. Б., знищено бл. 80 млн книг.

Відновлення бібліотечної мережі України після війни відбувалося паралельно з великою роботою з упорядкування і наук. опрацювання фондів, підготовкою різноманітних бібліографічних довідників. Через 40 років по війні на укр. теренах у 1984 діяло 25 999 Б. з бібліотечним фондом 411,7 млн прим. Бібліотечними фондами користувалося бл. 25 млн осіб. Проте на роботі бібліотечної галузі виразно позначався комуніст. ідеологічний диктат: значна ч. фондів, зокрема в галузі україніки, лишалася недоступною для пересічного читача; за спец. списками з фондів постійно вилучалися книжки небажаного для влади змісту.

Нині в незалежній Україні розвивається мережа Б. різних видів (публічних, для юнацтва, дітей, наук. та спец.; спеціалізовані, заг. користування, для осіб з фізичними вадами та ін.), заснованих на держ. (заг.-держ. та комунальній), колективній чи приватній формах власності. До системи Мін-ва к-ри та мист-в України належать *Бібліотека національна парламентська України*, *Бібліотека державна історична*, Держ. б-ка України для дітей, Держ. б-ка України для юнацтва, обласні універсальні наук. Б. в Одесі та Харкові, обласні Б. для дітей, обласні Б. для юнацтва, міські, районні та сільс. Б.

НБУВ очолює мережу Б. НАН України. Мед. б-ка на чолі з Держ. мед. б-кою України підпорядковані Мін-ву охорони здоров'я України, с.-г. Б. з їх наук.-методичним центром — Центр. с.-г. б-кою — Укр. Акад. аграрних наук, Мін-ву с. госп-ва та ін. Б. учбових закладів представлені Б. ун-тів, ін-тів, шкільними Б. тощо. Важливу роль у налагодженні бібліотечно-інформаційного забезпечення окремих категорій читачів відіграють профспілкові Б., Б. для сліпих та ін. Загалом в Україні налічується бл. 45 тис. Б. із сукупним книжковим фондом 700 млн прим.

В основу бібліотечно-інформаційного законодавства України покладена концепція інтелектуальної свободи. Діяльність Б. базується на Конституції України та здійснюється відповідно до законів України «Про інформацію» (1992), «Про бібліотеки та бібліотечну справу» (1995). Указом Президента України від 14 трав. 1998 30 верес. проголошено Всеукр. днем Б.

Управління бібліотечною справою здійснює Мін-во к-ри та мист-в України, а також ін. мін-ва й відомства, яким підпорядковані Б. та їхні мережі.

1995 була створена Укр. бібліотечна асоц. — професійна громад. орг-ція, метою якої є всебічне сприяння розвитку бібліотечної справи в Україні. Працюють також Асоц. Б. України, Укр. асоц. працівників дитячих Б., Харків. бібліотечне т-во, Асоц. сучасних інформаційних технологій.

Завдяки Інтернету появився новий тип електронних Б. Добірки істор. матеріалів представлені у Б.: «Хронос», «Історія України», «Наукова електронна бібліотека України», «Українська класика, рукописи, стародруки», «Електронна бібліотека української літератури» (Канада), «Українська бібліотечка» та ін.

Літ.: *Пастернак С.* Всенародна Бібліотека України при ВУАН у м. Києві. К., 1924; *Сірополко С.* Бібліотечна справа на Великій Україні від 1917 р. Прага, 1932; Книговедение: Энциклопедический словарь. М., 1982; Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи. К., 1993; Історія Національної парламентської бібліотеки України, ч.1. К., 1996; *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923). К., 1997; Библиотекарь Украины: Информационный листок Украинской библиотечной ассоциации. 2003, № 5.

Я.В. Верменич.

БІБЛІОТЕКОЗНА́ВСТВО — наук. дисципліна, яка вивчає цілі, принципи, зміст, систему і форми сусп. використання друкованих тв., а також функції, організацію та призначення б-к у конкретних соціокульт. умовах певної істор. доби. Структура сучасного Б. складається з теорії, методології, методики та історії бібліотечної справи, прикладного Б., зокрема з вивчення форм та напрямів практичної діяльності, функціонального та типологічного поділу б-к, обслуговування читачів та установ, каталогізації, інформаційних технологій та їх впровадження у бібліотечну справу, організації та управління тощо. У системі Б. б-ка розглядається як центр. елемент, який організовує та регулює взаємовідносини між осн. масивами друкованої інформації та її споживачами. Б. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, у т. ч. з багатьма спец. істор. дисциплінами (*бібліографознавством, джерелознавством, книгознавством, мемуаристикою, маргіналістикою, кодикологією*, літописознавством, *палеографією*, музеєзнавством та ін.), а також з низкою ін. наук. галузей та дисциплін (психологією, педагогікою, соціологією, інформатикою та ін.).

Літ.: *Меженко Ю.* Бібліотечна техніка. К., 1922; *Чижевський Д.* Психологія та бібліотекознавство. «Книголюб», 1928, № 4; *Сірополко С.* Бібліотечна справа на Великій Україні від 1917 р. Там само, 1932, № 2; *Биковський Л.* Книгознавство, бібліографія та бібліотекознавство: Програма. Каліш, 1933; *Його ж.* Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921). Авгсбург—Майнц—Кассель, 1947; *Його ж.* Педагогіка бібліотечна. Франкфурт, 1948; *Васильченко В.* Очерки истории библиотечного дела в России XI—XVIII в. М., 1948; Бібліотекознавство і бібліографія, 1966—1992, вип. 3—31; Библиотековедение и библиография в зарубежных странах: 1971—1991, вып. 1—131; Бібліотекознавство і бібліографія України, 1971—1999, вип. 1—57;

Библиотековедческие исследования: Методология и методика. М., 1978; *Ванеев А.Н.* Развитие библиотековедческой мысли в СССР. М., 1980; *Шира Дж.Х.* Введение в библиотековедение. М., 1983; Библиотечное дело: Терминологический словарь. М., 1986; *Тюлина Н.И.* Национальная библиотека: Опыт типологического анализа. М., 1988; *Астапович Е.Г.* Библиотечная технология: эволюция и прогноз. В кн.: Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. К., 1989; Бібліотекознавство: Теорія, історія, організація діяльності бібліотек. Підручник. Х., 1993; Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (Київ, 10—12 жовтня 1995 р.). К., 1995; Проблеми вдосконалення каталогів в наукових бібліотеках: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14—17 жовтня 1997 р.). К., 1997; *Чекмарьов А.О. та ін.* Національна система електронних бібліотек. К., 1998.

О.В. Ясь.

БІ́БЛІЯ (від грец. βιβλία — книжки) — сукупність текстів різних епох і авторів, яка сприймається всіма християн. конфесіями (див. *Християнство*) як Священне Писання. Результат складної праці з селекції цих текстів прийнято називати каноном, а більш або менш близькі за жанром, але такі, що не увійшли до канону, тексти, — *апокрифами*. Перша ч. Б. в оригіналі складається з текстів на стародавніх семітських мовах (староєврейс., частково арамейській) та називається християнами Старим Завітом. Ці тексти за винятком кількох, що ввійшли до правосл. та катол. канону (хоча не включених до канону протестантськими конфесіями), є також Священним Писанням для іудаїзму, в середовищі прихильників якого вони позначаються єврейс. абревіатурою «Танак» за першими літерами слів «Тора» (torah), «Пророки» (nebijim), «Писання» (ketubim). Друга частина Б. в оригіналі — це збірка грец. текстів. Вони вважаються священними лише християнами і мають назву Новий Завіт. Обидві ці назви — Старий Завіт (СЗ) і Новий Завіт (НЗ) — пов’язані з центр. ідеєю Біблії — ідеєю «Завіту», тобто взаємної обіцянки вірності, союзу, який Бог укладає зі своїми обранцями: у СЗ мова йде про досягнення такого союзу з Авраамом та його нащадками, про його оновлення під час чудесного виходу євреїв із Єгипту, про вірність Бога цьому обраному народові, причому в пророка Єремії вперше застосовується словосполучення «новий завіт», що говорить про більш чисте та поглиблене ставлення людей до Бога; тема НЗ — здійснення саме цього обрання для віруючих у Христа іудеїв та колиш. язичників. Таким є першопочатковий сенсовий контекст співвідношення термінів «Старий Завіт» та «Новий Завіт».

СЗ об’єднує в собі тексти цілого тисячоліття (12—1 ст. до н. е.). Він існує у двох версіях: т. зв. масоретській (за назвою єврейс. вчених 1 тис. до н.е.), як оригінальний єврейс.-арамейський текст (з діакритичними знаками, плодом праці цих вчених), і як т. зв. Септуагінта (лат. — «Сімдесят», традиційною мовою рос. правосл. богослов’я — «Переклад 70 тлумачників») — грец. пер., що виник в Александрії елліністичної (див. *Еллінізм*) епохи (3—1 ст. до н. е.) та доповнений новими текстами, частково перекладеними з грец., частково написаними грец., часом сюжетно пов’язаними з нещодавніми істор. подіями (як 1-ша та 2-га книги Маккавеїв). Хоча Септуагінта виникла в іудейському середовищі ще до християнства, її доля тісно пов’язана з ним; саме вона склала основу рецепції СЗ у християн грец.-рим. світу, а іудаїзм пізніше відмовився від неї. Між версіями є певні розбіжності, пов’язані з неминучою варіативністю перекладу з іншомовного тексту (тенденційні мотиви такої варіативності, зумовлені боротьбою реліг. течій, також не можуть бути повністю виключеними, але їхнє значення не слід перебільшувати, як це неодноразово робилось обома сторонами в реліг. полеміці).

Перша і центр. частина канону СЗ — П’ятикнижжя або Тора (власне «вчення», в традиційній християн. передачі, що має давні коріння, — «закон»). Її відкриває Книга Буття, яка має форму світової хроніки: розповідь про сотворення світу, про гріхопадіння Адама, про розростання людства та його розподіл на племена та народи підготовлює центр. тему обрання прародителя єврейс. народу Авраама, яке було поширене через його сина Ісаака, його онука Якова і через 12 синів Якова (прабатьків 12 «колін Ізраїльських») на всіх його нащадків. Наступні книжки розповідають про «вихід» народу Божого на чолі з пророком Мойсеєм з рабства в Єгипті, дарування цьому народові Богом встановленого сакрального закону на горі Синай через Мойсея, про скитання в пустелі та прихід до «землі обітованої» (Палестини). Центр. тема — законодавство — охоплює осн. реліг.-моральні принципи (10 заповідей) та ритуальні вказівки і правові норми. Важливо, що для свідомості, яка втілилася в СЗ, немає й не може бути жодної грані, яка б принципово відрізняла одне від іншого.

За П’ятикнижжям ідуть хронікальні книжки, які продовжують розповідь — через завоювання Палестини та домонархічну добу влади т. зв. суддів до виникнення на межі 2-го — 1-го тис. до н. е. Ізраїл. царства, потім до його розподілу на пд. (Іудейське) та пн. (Ізраїл.) царства та подальших криз. Разом із власне пророцькими текстами (Ісаї, Єремії, Єзекіїля та малих пророків) ці книжки складають 2-гу ч. масоретської версії СЗ — «Пророки». Пророцька літ., яка досягла свого розквіту з 2-ї пол. 8 ст. до н.е., доповнюється юридично-ритуалістичною традицією інтенсивного акцентування морального принципу. Нарешті, поетичні тв. різних жанрів, т. зв. книги премудрості — Псалтир (реліг. гімни, здебільшого пов’язані з храмовим богослужінням), Книга Притч Соломона (дидактичні афоризми), Книга Йова (постановка питання про сенс страждань), Пісня над піснями, Плач Єремії (оплакування загибелі Єрусалима), Екклезіаст (афоризми), а також Книга Даниїла — поєднані в масоретському розділі «Писання» з подальшими хронікальними книжками, до яких належить також Книга Рут, оскільки остання фраза включає її новелістичний сюжет до передісторії царської династії.

НЗ — це зібр. текстів 2-ї пол. 1 ст. н. е. (доповнених на поч. 2 ст.) грец. мовою (т. зв. койне). Основу складають тексти розповідні: чотири Євангелія (від грец. εὐαγγέλιον — блага звістка) від Матвія, від Марка, від Луки, від Іоанна (далі — МТ, МК, ЛК, ІН) та Діяння апостолів. Предмет розповідей Євангелій — життя, чудеса, вчення, страта (через звичайне в практиці рим. адміністрації Іудеї розп’яття на хресті) та посмертне воскресіння Ісуса Христа, а в Діяннях апостолів — перші кроки новонародженої християн. церкви в Єрусалимі, початок про-

повіді християнства серед язичників та спец. місіонерська діяльність ап. Павла. Перші три Євангелія об'єднані великою кількістю спільних епізодів, у зв'язку з чим їх прийнято називати «синоптичними» (тобто такими, що уможливлюють спільний погляд на їх сукупність); окремо стоїть ІН, яке не лише позначене особливостями понятійного словника, а й передбачає ін. хронологію подій, акцентує увагу на таких епізодах (напр., воскресіння Лазаря), яких взагалі немає у т. зв. синоптиків. Та обставина, що різні Євангелія мають різний підбір епізодів, а також окремі розбіжності у їх викладі, спонукало зібрати євангельські розповіді в єдиний звід, що було зроблено в серед. 2 ст. Татіаном — творцем Діатессарона (грец. — «четвероякa гармонія»). Хоча Діатессарон був досить популярним у ранньохристиян. часи, особливо в середовищі «варварів», Церква зробила сміливий вибір на користь чотирьох різних Євангелій. Їхня адресність та коло інтересів досить відмінні. Так, для МТ характерним є звернення насамперед до іудейського читача (починаючи від походження Ісуса Христа від Адама та Давида). МК має на увазі жителя Рим. імперії, мало пов'язаного з будь-якою особливою культ. традицією. ЛК звертається до носіїв елліністичної к-ри, нарешті, ІН передбачає коло читачів, об'єднаних інтересом до містики. Величезну літ. породило питання про залежність одних синоптичних Євангелій від ін. У світ. науці широко прийнята (з 18 ст.) «теорія двох джерел», яка припускає, що Євангеліє МК є основою для розповідей МТ та ЛК, що другим спільним джерелом стало зібр. промов Ісуса та розповідних епізодів. Багато дискусій викликає структура Діянь апостолів.

Першопочатковою частиною НЗ є послання апостолів — повчальні в моральному та доктринальному сенсі епістолярні тексти, звернені до християн. общин або до окремих осіб. Велике значення надається корпусу 14 послань, пов'язаних з ім'ям ап. Павла. Увага цих послань до внутр., екзистенційних суперечностей людського буття зробила їх важливим імпульсом для зх. духовності, починаючи від Августина до М.Лютера. Заключна книга НЗ — Апокаліпсис, або Пророцтво Іоана Богослова — есхатологічна розповідь про майбутні події останніх днів світу.

Ті, хто складали канон, спеціально розмістили тексти таким чином, щоб Біблію відкривали слова Книги Буття: «Спочатку Бог створив небо та землю», а закінчували слова Апокаліпсиса: «Прийди, Господи Ісусе!», цим вони намагалися донести до читача динамічну напругу між початком і кінцем священної історії, підкреслити те, що присутнє в текстах.

Переклади Біблії. Особливу роль в історії європ. к-ри відіграв лат. пер., зроблений наприкінці 4 ст. Ієронімом (342—420), на його основі виникла т. зв. Вульгата (editio Vulgata — «загальноприйняте видання», термін бере початок від офіц. вид. Рим. курії 1590), яка до II Ватиканського собору (1962—65) була основою теологічної та літургійної творчості в ареалі *католицизму.* Серед стародавніх пер. Б. назвемо також коптський, ефіопський, вірм., грузин., готський. Слов'ян. пер. Б. здійснили брати *Кирило і Мефодій* на основі старослов'ян. мови. Пер. Б. нім. мовою 1534 здійснив М.Лютер (див. *Лютеранство;* про пер. Б. укр. мовою див. *Біблії переклади українською мовою*). Перша повна російськомовна публікація Б. здійснена лише 1876 (Синодальна).

Літ.: *Солярский П.Ф.* Опыт библейского словаря собственных имен, т. 1—5. СПб., 1879—87; *Архимандрит Никифор.* Иллюстрированная полная популярная Библейская энциклопедия, вып. 1—4. М., 1891; Библия. Литературные и лингвистические исследования, вып. 1. М., 1998.

С.С. Аверинцев.

«БІ́БЛОС», повна назва «**Біблос**: **Журнал української бібліографії**» — бібліографічний ілюстрований часопис (двомісячник). Видавався в США протягом 1954—74, усього 167 чисел. Виходив під редакцією Н.Сидора-Чарторийського. У «Б.» розміщувалися переліки нових видань книг укр. еміграційних вид-в із різних галузей *українознавства.* Друкувалися рецензії на різноманітні видання. Вміщувалися також окремі статті з історії Церкви в Україні (зокрема про Львівські синоди 1891 і 1897 *Української греко-католицької церкви*), джерелознавства історії України, історії укр. друкарства. Подавалася також хроніка культ., наук. і громад. життя укр. діаспори в США.

В.В. Головко.

БІ́БРКА — місто Перемишлянського р-ну Львів. обл. Розташов. у долині р. Бібрка (ліва прит. Дністра), за 6 км від залізничної ст. Глібовичі. Нас. 4,4 тис. осіб (1998).

Уперше назва Б. згадується в *Галицько-Волинському літописі* під 1211. Існувало як м-ко вже в 1-й пол. 15 ст. 1569 отримало *магдебурзьке право.* Нас. Б. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, сприяло оснащенню загонів Б.*Хмельницького* під час його походу в *Галичину* 1648. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшла до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина).* Після розпаду останньої увійшла до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належала Польщі. Наприкінці верес. 1939 зайнята рад. військами. Від 1 листоп. 1939 у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1939 — місто. Райцентр 1940—62. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівськими військами від. кін. черв. 1941 до кін. лип. 1944, входила до складу *Генеральної губернії.*

Із Б. пов'язані імена діячів укр. к-ри: поетеси У.*Кравченко,* що працювала вчителькою місц. шк.; І.*Франка*, який не раз відвідував місто, брав участь у різних громад. і культ. заходах.

Пам'ятка арх-ри 17—20 ст. — костьол.

Літ.: З історії західноукраїнських земель, т. 1. К., 1957; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

БИДА́ Костянтин Йосипович (24.09.1916—11.04.1979) — укр. мовознавець, літературознавець. Д-р слов'ян. філології (1943), проф. (1957), дійсний чл. НТШ, УВАН, Канад. та Амер. асоц. компаративного літературознавства та ін. наук. інституцій. Закінчив гуманітарний ф-т Львів. ун-ту (1939), у Віденському ун-ті отримав звання д-ра слов'ян. філології, там же працював н.с. каф-ри слов'ян. філології (1943—45). Продовжував навч. у Бернському ун-ті (Швейцарія, 1946—47). Від 1952 — викл. ф-ту слов'янознавства От-

тавського ун-ту; від 1953 — громадянин Канади, від 1957 — проф. і зав. каф-ри славістики Оттавського ун-ту. Спеціаліст зі слов'ян. філології, порівняльного літературознавства та історії укр. літ. Співробітничав з *Українським католицьким університетом* у Римі та *Українським вільним університетом* у Мюнхені. Представляв Канаду та укр. науку на численних міжнар. наук. з'їздах. Автор понад 80 наук. праць укр., рос., англ., іспан., нім., франц. мовами. Ред. вид. «Перший Кобзар Шевченка» (Оттава, 1961), «Poesie du Quebec Contemporain» (Оттава, 1968), «Slavs in Canada», т. 1—2.

П. у м. Оттава.

Тв.: Релігійні мотиви в наукових творах Івана Франка. «Фенікс», 1956, № 7; На вершинах ідеї і форми: кілька думок про творчість Шекспіра. Торонто, 1958; Союз гетьмана Мазепи з Карлом XII. Вінніпег, 1958; Lesya Ukrainka: Life and Work. Toronto, 1968; Іоаникій Галятовський і його «Ключ разуменія». Рим, 1974; Київська «Граматика» з 1705 року. Рим, 1978.

Літ.: *Курдидик А.* Книга мистців і діячів української культури — учасників першої зустрічі українських мистців Америки і Канади з громадянством. Торонто, 1954; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1974; Ukrainians in North America: A Biographical Directory. Champaign, 1975; *Бойко Ю.* Цінне видання. «Сучасність», 1978, № 2; *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монреаль, 1991.

Г.П. Герасимова.

БІДА́ (Бєда) **Леонід Гнатович** (16.08.1920—26.12.1976) — військовик. Засл. військ. льотчик СРСР, ген.-лейтенант авіації (1972). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Новопокровка (нині Кустанайської обл., Казахстан) в сел. родині. Закінчив Уральський учительський ін-т (1940) і з цього року в Червоній армії (див. *Радянська армія*). Закінчив Чкаловську військ. авіац. шк. пілотів (1942). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від серп. 1942. Командир штурмової ескадрильї (8-ма повітряна армія, *Четвертий Український фронт*). На квіт. 1944 здійснив 109 бойових вильотів. 26 жовт. 1944 його нагороджено медаллю «Золота Зірка». За наступні 105 бойових вильотів помічнику командира 75-го гвард. штурмового авіац. полку (1-ша повітряна армія, 3-й Білорус. фронт) гвардії майору Б. 29 черв. 1945 вдруге присвоєне звання Героя Рад. Союзу. Закінчив Військ.-повітряну акад. (1950), Військ. акад. Генштабу (1957). Від 1966 — на відповідальній роботі в Рад. армії. Загинув при виконанні службових обов'язків у м. Мінськ (Білорусь).

Літ.: Леонид Игнатьевич Беда. Минск, 1979; *Андреев Н., Овсянников В.* Леонид Беда. В кн.: Летчики. М., 1981; *Наливайко Б.М.* На грозных «илах». Минск, 1981; *Андреев Г.* Понимали друг друга без слов. «Авиация и космонавтика», 1984, № 6; Навечно в сердце народном. Минск, 1984.

Н.М. Руденко.

БІДЕРМА́Н (Bidermann) **Герман Ігнац** (1831—1892) — австрійс. історик та економіст. Н. в м. *Відень*. Освіту здобув в ун-тах Відня, Інсбрука, Геттінгена й Лейпцига. Від 1855 — приват-доц. держ. наук Пештського ун-ту, від 1858 — ординарний проф. держ. наук Кашауської (Кишицької) юрид. акад., від 1860 — в Пресбурзькій (Братиславській) юрид. акад., від 1861 — викл. в Інсбрукському ун-ті, від 1871 — проф. Грацького ун-ту.

Б. — автор численних праць з історії державності, економіки та статистики *Австро-Угорщини*: «Технічна освіта в Австрійській імперії» (1854), «Металургія в Угорщині» (1857), «Історія австрійської Державної Ради» (1869—1879), «Історія австрійської загальнодержавної ідеї» (1867), «Про меркантилізм» (1870) та ін. У той же час написав низку праць, присвячених історії зх.-укр. земель та їхнього населення. Це: «Русинська національність та її значення для Австрії», «Російські інтриги в Угорщині» (обидві — 1867), «Угорські русини, їх територія, заняття та історія» (1862—67, ч. 1—2), «Буковина під австрійським управлінням. 1775—1875» (1876) та ін. Б. фактично перший створив узагальнюючі наук. праці з проблем русинства Карпатського регіону (передусім *Буковини* й *Закарпатської України*), зробив спробу комплексно дослідити нац. життя укр. нас. цього регіону. Рівень досліджень був досить високим, хоча окремі опубліковані Б. думки та твердження й дотепер викликають дискусії серед учених.

П. у м. Грац (Австрія).

Тв.: Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, teil 1—2. Innsbruck, 1862—67; Die ruthenische Nationalität und ihre Bedeutung für Österreich. Wien, 1867; Russische Umtriebe in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte Österreichs wie Russlands. Mit einem Anhange: Zur Statistik der Ungarischen Slaven. Innsbruck, 1867; Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1775—1875. Lemberg, 1876.

Літ.: *Тімков М.* Закарпаття в дослідженнях австрійського історика Германа Ігнаца Бідермана. Ужгород, 1993.

С.В. Віднянський, М.В. Олашин.

БІ́ДЛО (Bidlo) **Ярослав** (17.11.1868—01.12.1937) — чеський історик. Проф. Карлового ун-ту в Празі. Дійсний чл. НТШ у *Львові*. Займався історією *Візантії* та Польщі, історією реліг. общини «чеських братів». Активно працював на ниві чесько-укр. наук. зв'язків: публікував у чеських наук. часописах рецензії на укр. вид., зокрема на кн. М.*Грушевського* «Історія України-Руси», а також на праці К.*Студинського*, А.*Кримського* та ін. Не раз виступав з повідомленнями про стан укр. науки на сторінках «Prager presse».

Осн. праці: «Чеські брати у першому вигнанні», «Акти чеських братів», «Візантійська культура».

П. у м. Прага.

Літ.: *Necas Jaromir.* Uprimne slovo o stycich česko-ukajinskych. K.—Praha, 1919.

І.В. Євсеєнко.

Л.Г. Біда.

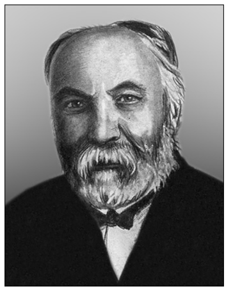

В.О. Біднов.

БІДНО́В Василь Олексійович (псевд.: В.Широчанський, В.Степовий, В.Поперешній; 14(02).01.1874—01.04.1935) — укр. історик, бібліограф, архівіст, дослідник історії Церкви. Н. в с. Широке (нині с-ще міськ. типу Дніпроп. обл.) в родині заможних селян. Закінчив Херсон. духовне уч-ще (1889), Одес. духовну семінарію (1896), Київ. духовну акад. (1902). Брав активну участь у діяльності «Семінарської громади». Викладав в Астраханській (1902—03) та Катериносл. (з 1905) духовних семінаріях. Від 1903 у Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*) — пом. інспектора, викладач. Брав участь у роботі Катериносл. вченої архів. комісії та катериносл. «Просвіти». Редагував «*Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*». Секретар Катериносл. вченої архів. комісії (1906—09). 1909 отримав ст. магістра богослов'я. Разом з Д.Дорошенком видавав тижневик «Дніпрові хвилі» (1910—14). Засн. Катериносл. єпархіального церк.-археол. к-ту (1911). Від 1917 редагував часописи «Степ» та «Вісник товариства "Просвіта"». Чл. *Товариства українських поступовців* (1909), *Української партії соціалістів-феде-*

ралістів (1917). Чл. *Української Центральної Ради* (1917—18). Від 1918 — екстраординарний проф., від 1919 — декан богословського ф-ту *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*. Від 1921 — на еміграції. Засн. і ректор Укр. нар. ун-ту в Ланцутському таборі для інтернованих 1921 (див. *Ланцут*). Викладав історію Церкви в Кременецькій духовній семінарії (1921—22). Редагував двотижневик «Православна Волинь» (1921—22). Проф. *Українського вільного університету* в Празі, *Української господарської академії* в Подєбрадах (1922—28) та *Українського високого педагогічного інституту* ім. М.Драгоманова. З 1928 — проф. богословського ф-ту Варшавського ун-ту. Дійсний чл. Церк.-істор. та археол. т-ва при Київ. духовній акад., Укр. наук. т-ва у Києві та НТШ. Почесний чл. *Катеринославського обласного музею* ім. О.Поля. Фундатор та перший секретар *Українського історично-філологічного товариства* (1923—29), один із фундаторів *Музею визвольної боротьби України* (обидва — у Празі). Автор праць з історії Катеринославщини, запороз. козацтва, історії Церкви, освіти та к-ри, укр. *історіографії,* зокрема студій про Д.*Антоновича,* М.*Грушевського,* О.*Лазаревського,* М.*Петрова,* А.*Скальковського,* Є.*Сіцінського,* К.*Харламповича,* Д.*Яворницького* та ін., архівознавства, бібліографії, мемуаристики, біографістики, у т.ч. розвідок про митрополита Макарія (Булгакова), єпископа Василія (Богдашевського), І.Глобу, П.*Калнишевського,* Г.Каплуна, О.*Русова,* В.Сокальського, Ф.Фомича, К.Шейковського, Я. та І.Шиянів та ін., а також описів Катериносл. духовної семінарії та Катериносл. єпархії. Опублікував комплекс документів Січового архіву з останніх десятиліть існування запороз. козацтва.

Тв.: Последний кошевой Запорожья П.Ив.Калнышевский. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», 1904, вып. 1; Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории). Там само, 1908, вып. 4; Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). Екатеринослав, 1908; Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: Документы XVIII в. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», 1908, вып. 4; Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ее архиереях и семинарии. Там само, 1909, вып. 5; Преосвященный Феодосий [Макаревский], епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины. Там само, 1910, вып. 6; «Предложения» князя Г.А.Потемкина-Таврического Екатеринославской казенной палате (1788 г.). Там само, 1912, вып. 8; Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. Там само, 1913; До історії Задунайської Січі. «Україна», 1914, № 3; Список иерархов Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1915; Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Кам'янець-Подільський, 1919; Аполлон Скальковський як історик Степової України. В кн.: Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений п. Президенту Чесько-Словацької республіки проф. д-ру Т.Г.Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження, ч. 1. Прага, 1925; Забутий діяч (Пам'яті О.Косинського). «ЛНВ», 1925, №7— 8; «Устное повествование запорожца Н.Л.Коржа» та його походження й значення. Прага, 1926; Дмитро Антонович. «ЛНВ», 1927, № 11; З історії грошових знаків на Україні. «Записки Української господарської академії в ЧСР», т. 1, Подебради, 1927; Олександр Лазаревський (З нагоди 25-ї річниці його смерті). Львів, 1927; Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел. «ЗНТШ», 1927, т. 147; Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (Уривок із спогадів). «ЛНВ», 1928, № 11; Праці акад. Миколи Петрова з історії українського письменства. «Книголюб», 1929, № 1—2; Праці проф. С.Голубєва з історії України. Там само, 1930, № 1; Бібліографічна діяльність о. Єфимія Сіцінського. Там само, 1931, № 2; Дзвони. Короткі історичні відомості. Варшава, 1931; Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову. «Книголюб», 1931, № 1; К.В.Харлампович. «Ελπις», 1933, № 2; Марія Магдалина, мати гетьмана І.Мазепи. В кн.: Мазепа: Збірник, т. 1. Варшава, 1938; Церковна анатема на Гетьмана Івана Мазепу. Там само, т. 2. Варшава, 1939; Школа й освіта на Україні. В кн.: Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. К., 1993.

Літ.: *Прокопович В.* Пам'яті В.Біднова. «Тризуб», Париж, 1935, № 30—31; *Чикаленко-Келлер Г.Є.* Пам'яті В.О.Біднова. Там само, № 28—29; Пам'яті професора Василя Біднова: Засідання Укр. історико-філол. т-ва у Празі дня 30 квітня 1935 року. Прага, 1936 [Бібліогр. праць Б. С. 29—32]; *Ульяновський В.І.* В.О.Біднов. «УІЖ», 1992, № 10—11; *Абросимова С.В.* Наукові розвідки Василя Біднова. «Козацтво», 1996, № 7; *Чабан М.* Василь Біднов у спогадах сучасників. «Борисфен», 1996, № 3; *Ульяновський В.І.* Історик церкви Василь Біднов. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 1997, вип. 1; *Саламаха І.В.* В.Біднов як дослідник запорозького козацтва. «Придніпровський науковий вісник: Історія та філософія», 1998, № 35.

В.І. Ульяновський, О.В. Ясь.

М.П. Бідняк.

БІДНЯ́К Микола Петрович (01.02.1930—29.10.2000) — укр. художник-символіст. Проф. Львів. акад. мист-в, чл. Спілки худож. України (1994). Н. у м. Торонто (Канада). Батько Б. 1923 переселився в Канаду з буковинського с. Ленківці (нині село Кельменецького р-ну Чернів. обл.). 1937 Б. поїхав до батькових родичів на *Буковину*. 1941 із сім'єю дядька виїхав до Німеччини. 1943 під час роботи на полі внаслідок вибуху міни втратив обидві руки. 1950 повернувся в Канаду. Завдяки підтримці доброчинця П.Зварича закінчив Ін-т технології й мист-ва в Калгарі й Онтарійський коледж мист-ва в Торонто. Багаторічний чл. Міжнар. асоц. художників, які малюють вустами та ногами. Тривалий час жив у Європі, зокрема в м. Мішкольц (Угорщина), у родичів дружини Ілони. В його творчому стилі синтезовано кращі здобутки й традиції Пд. Америки, Європи й України. Працював у галузі живопису, графіки, іконопису, книжкової ілюстрації, декоративно-ужиткового мист-ва та ін. Найвизначніші ікони — «Спас», «Богородиця», «Чорнобильська Богоматір» (1992), св. Димитрія Солунського; портрети А.*Шептицького*, сотника УСС І.*Андруха*; «Людина в огні», «Ангел над Львовом» (1991), «Бандурист», «Гайдамака», «Козак Мамай». Твори Б. зберігаються в музеях та приватних колекціях у багатьох країнах світу. Від 1993 жив в Україні. Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1995) за серію істор. картин і портретів. Мав численні міжнар. відзнаки; персональні виставки більш як в 10 країнах Європи і Пд. Америки, у т.ч. в Україні (1994). Знамениту «Чорнобильську Богоматір» подарував Нац. ХМ України.

Літ.: *Зубанич Ф.* Світ Бідняка. «Вітчизна», 1991, № 6; *Базелюк М.* Знайшов духовне опертя. «Українська культура», 1994, 4/6; Від благословення Папи Римського до премії ім. Т.Шевченка. «Дзвін», 1995, № 4; *Саноцька Х.* Творчість — подвигу гідна. «Свобода народів», 1995, № 2; *Її ж.* З добром і назустріч людській недолі. «Зерна», 1996, № 3; *Черех І.* Зі сплаву мужності й таланту. «Українська культура», 1996,

№ 12; *Бадяк В.* Митець: на похвалу Миколи Бідняка з оказії його ювілею. Львів, 2000; Шевченківські лауреати (1962—2001): Енциклопедичний довідник. К., 2001.

Г.П. Герасимова.

БІ́ЖЕНЦІ ТА ПЕРЕМІ́ЩЕНІ ОСО́БИ — категорії осіб, які після подій *Другої світової війни* були спеціально саме так визначені документами *Організації Об'єднаних Націй*. **«Біженець»** — це особа, яка покинула країну, громадянином якої вона є, чи попереднє звичне місце свого проживання, або особа, яка перебуває поза межами своєї країни чи звичного місця свого проживання і яка, незалежно від того, зберегла вона своє громадянство чи ні, стала жертвою нацистського чи ін. режимів, що брали участь у II світ. війні на боці гітлерівців, чи жертвою режимів, які допомагали Німеччині та її сателітам. Проблема біженців існувала і до II світ. війни, однак статус біженця не був юридично оформленим. Біженцями вважалися і вважаються нині також особи, які опинилися поза межами країн походження чи постійного місця проживання з причин расового, реліг. або етнічного характеру чи внаслідок політ. переконань. **«Переміщені особи»** — це ті, хто заходами нацистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, реліг. чи політ. мотивів або вивезені з метою використання їх як дешевшої робочої сили. Окрім дорослих, певну ч. осіб, які опинилися поза межами своїх країн, складали діти-сироти, які також формально вважалися біженцями. Особи з тер. України складали значну ч. контингенту переміщених осіб — понад 200 тис. осіб. Справами Б. та п. о. спочатку відала ств. 1943 *Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй*, 1948 її замінила *Міжнародна організація у справах біженців*. Від 1951 й понині функціонує Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Розв'язання проблем біженців регулюється нині принципами й нормами гуманітарного права, спрямованими, з одного боку, на обмеження засобів і методів ведення війни, а з ін. — на захист прав людини в умовах збройних конфліктів, а також нормами, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв ведення війни.

Літ.: *Павленко М.І.* «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав: (1945—1949 рр.). К., 1979.

М.І. Павленко.

БІЗА́НЦ Альфред (15.11.1890—1949) — укр. військ. діяч. Н. в с. Дорнфельд (нині с. Тернопілля Миколаїв. р-ну Львів. обл.) в сім'ї нім. колоніста. Закінчив австрійс. кадетську шк. у *Львові* (1910), Військ. акад. (1914). У роки *Першої світової війни* — на італ. фронті. Від листоп. 1918 — старшина *Української Галицької армії*, командир бойової групи «Щирець», 7-ї Львів. бригади в боях на польс., більшовицькому та денікінському фронтах (1918—19). Нач. від. Генштабу Армії УНР (1920—21), підполковник.

А. Бізанц.

У період між світ. війнами перебував у відставці, мешкав у Львові. В період *Другої світової війни* — нач. від. соціального забезпечення укр. нас. *Генеральної губернії* (1939—41), дистрикту «*Галичина*» (1941—44), полковник. Сприяв визволенню понад 1500 військовополонених українців з концтабору «Цитадель» у Львові. Голова Військ. управи укр. д-зії СС «*Галичина*» (1943—44). Восени 1945 арештований рад. військ. контррозвідкою «Смерш» у *Відні* й переданий Польщі, звідти — до *СРСР* і відправлений до Потьми (нині с-ще міськ. типу в Республіці Мордовія, РФ), де за вироком суду страчений.

Літ.: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954; Німецькі колонії в Галичині. Львів, 1996; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

БІЗАЧЧІО́НІ Майоліно (р. н. і р. с. невід.) — італ. історик 17 ст., автор «Історії громадянських війн останнього часу» — циклу монографій про соціальні й нац.-визвол. рухи в європ. країнах серед. 17 ст. (Англії, Італії, Франції та ін.). На основі використання багатого фактичного матеріалу відтворив об'єктивну панораму сусп.-політ. боротьби народів за власні свободи й привілеї (у світлі тогочасної «проромантичної» концепції). Найбільшу увагу в «Історії громадянських війн...» Б. приділив дослідженню бурж. революції (1640—60) в Англії та нац.-визвол. боротьбі в Україні, значна ч. якої входила тоді до складу Польщі. Вперше в історіографії створив монографію про *національну революцію 1648—1676* в Україні. У ній відзначив жорстоке гноблення селян і козаків з боку польс. знаті й короля як одну з причин повстання, підкреслював всеукр., нац.-визвол. і конфесійний характер боротьби; змалював Б.*Хмельницького* талановитим держ. діячем, полководцем, політиком і дипломатом.

Літ.: *Наливайко Д.С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. «УІЖ», 1969, № 11; *Його ж.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). К., 1992; *Його ж.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI— XVIII ст. К., 1998.

В.С. Степанков.

БІ́ЛА ОРДА́ (тюрк. Ак-Орда) — назва крайньої зх. ч. Монгол. феод. імперії; володіння старшого сина *Чингізхана*. Ця назва виникла й закріпилася за правим (зх.) крилом *Золотої Орди* згідно з загальними кольорово-просторовими уявленнями, притаманними євразійським кочівникам, і відповідною традицією поділу війська й д-ви (ліве крило Золотоординської д-ви мало назву — *Синя орда*). У сучасній наук. літ. Б.о. ототожнюється з тією ч. тер. Золотої Орди, що простяглася на зх. від Волги і сягала в останній чверті 13 ст. Нижнього Дунаю. Основу ландшафту Б.о. становив Половецький степ (Дешт-і-Кипчак) — степова зона на пн. від Каспійського, Азовського і Чорного морів. У часи максимального розширення тер. Золотоординської д-ви до територіальних володінь Б.о. входила також лісостепова зона України (від верхів'їв Сіверського Дінця й Дону до середньої течії Дністра). Б.о. стала доменом правлячої в Золотій Орді династії Батуїдів. Як засвідчують ярлики (див. *Ярлики ханські*) золотоординського хана Тохтамиша 1393 до польс. короля Владислава II *Ягайла*, щорічна данина й різні грошові побори з нас. укр. земель надходили саме до Б.о. У соціально-екон. і мілітарному відношеннях Б.о. була найрозвинутішою й найпотужнішою ч. Золотоординської д-ви. Тут найшвидше розвивалися феод. відносини і формувалося велике феод. землеволодіння у формі суюргала, виникали ординські міста й центри карбування монет, сильніше проявлялися в середовищі місц. знаті сепаратистські тенденції. Серйоз-

ного удару по єдності Б.о. завдав темник *Ногай*, заснувавши в останній чв. 13 ст. у зх. її ч. улус, політ. протиставлений ханській владі. Але найбільших втрат Б.о. зазнала в результаті антиординської кампанії *Великого князівства Литовського* 1362: її подальше існування у попередніх територіальних, політико-адм., екон. і соціокульт. формах стало неможливим. Відтоді почався нестримний занепад Б.о. і Золотоординської д-ви в цілому, що призвів до її розпаду у 20-х рр. 15 ст. на кілька ворогуючих між собою ханств.

Літ.: *Vernadsky G.* The mongols and Russia. New Haven, 1953; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960; *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966; *Його ж.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; *Юдин В.П.* Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая. В кн.: Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв. Алма-Ата, 1983; *Halperin Ch.J.* Russia and the Golden Horde. Bloomington, 1985; *Halkovic S.A.* The Mongols of the West. Bloomington, 1985; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды. М., 1987; *Шабульдо Ф.М.* Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. В кн.: Славяне и их соседи. Сборник тезисов 17 конференции памяти В.Д.Королюка: Славяне и кочевой мир. М., 1998.

Ф.М. Шабульдо.

БІ́ЛА РУСЬ (Білорусія, Білорусь, Біларусь) — термін для позначення: різних регіонів пн.-сх. Русі в 12—16 ст.; білорус. земель у верхів'ях Дніпра, Зх. Двіни та Німану в 14—20 ст. Відзначається синкретизмом та багатозначністю. Впродовж різних істор. періодів використовувався як: 1) назва пн.-зх. тер. в етногеогр. та етнополіт. контекстах; 2) істор. правнича дефініція в титулах рос. самодержців; 3) елемент офіц. імперської доктрини «трьох руських народностей» — великоросів, малоросів та білорусів (всерос. тріада — Велика, Мала та Біла Русь).

Протягом 12—16 ст. для вжитку терміна «Б.Р.» характерна мінливість геогр. локалізації та відсутність чіткої адресної спрямованості: застосовувався як щодо власне білорус. земель, так і стосовно Ростовсько-Суздальської Русі, *Великого князівства Московського* чи Рус. д-ви. Окремі вчені, зокрема В.*Татищев,* стверджують, що назва Б.Р. вживалася вже в Розкольницькому та Ростовському манускриптах під 1135. Дефініція Б.Р., на думку дослідників, побутувала в титулах великих кн. *Юрія Долгорукого* та *Андрія Боголюбського.* Історики пов'язують термін «Б.Р.» з тер. Полоцького князівства та з давньорус. землями, на яких мешкали *кривичі.* Вважається, що одна з перших згадок про Б.Р. в іноз. джерелах міститься в польс. хроніці Я.Чарнковського бл. 1384. В іноз. джерелах дефініція Б.Р. вживалася в широкому сенсі як синонім термінів «Велика Русь», «Московія (Московщина)», а також у вузькому — для позначення Новгородської та Псковської земель. За *Івана III* Васильовича назва Б.Р. введена до титулу великого князя московського. Деякі вчені вбачають у цьому сх. вплив, зокрема підкреслюють, що татари тривалий час називали рос. царів «білими імператорами». На карті італійця Фра-Мауро 1459 під назвою «Б.Р.» локалізовані моск. та новгородські землі. Пд.-нім. поет П.Зухенварт наприкінці 14 — поч. 15 ст. згадує Б.Р. у своїх творах про пригоди лицарів, які воювали з Литвою та Московією. На поч. 17 ст. церк. ієрархи вживали термін «Б.Р.» для позначення земель Мстиславського, Оршанського та Могильовського єпископств. 1655 після успіхів рос. військ на території Б.Р. титул «Белыя России» введений до титулу рос. царів. З серед. 17 ст. цей термін здебільшого використовують для називання білорус. земель. 1662 в листуванні папського нунція Тореса у *Варшаві* геогр. кордони Б.Р. визначалися «від Риги, столиці Ліфляндії, до московського кордону». 1766 у «Географічному словнику» Х.Карпинського до Б.Р. віднесено землі Мстиславського, Полоцького, Вітебського та Смоленського воєводств. Стосовно зх. ч. білорус. земель (Верхнє Понімання) до 17—18 ст. побутували назви: *Чорна Русь*, яку пов'язують з балтським топонімом «Кірсновія» («Чорна земля»), Литов. Русь, Литва та ін. Від кін. 18 ст. поняття Б.Р. вживалося до тер., які увійшли до *Російської імперії* після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795.* Поступово назва Б.Р. трансформувалась у термін «Білорусія». Останній набув значного поширення з об'єднанням (1796) Могильовського та Полоцького намісництв у Білорус. губ. До 1840 ця дефініція використовувалася до земель, які входили до складу Могильовської, Мінської (обидві — повністю), Вітебської, Гродненської та Віленської губ. (всі три — частково). З поч. 30-х рр. 19 ст. рос. царат провадив у Білорусії політику етнокульт. та мовної асиміляції (*русифікації*), виявами якої стали заборона греко-катол. церкви, білорус. мови в діловодстві, освіті, богослужінні та ін. галузях сусп. життя. За указом рос. імп. *Миколи I* від 18 лип. 1840 назва Б.Р. (Білорусія) була заборонена для вжитку в офіц. діловодстві. Натомість впроваджені терміни «Північно-Західний край» та «Західна Росія». Термін «Б.Р.» побутував у неофіц. вжитку. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. це поняття здебільшого використовувалося для позначення тер. Могильовської та Мінської губ. (всіх повітів), 6 повітів Віленської губ. (Ошмянський, Вілейський, Віленський, Дісненський, Лідський, Свенцянський), 7 повітів Вітебської губ. (Вітебський, Веліжський, Городоцький, Дриссенський, Лепельський, Невельський, Полоцький), 5 повітів Гродненської губ. (Гродненський, Волковиський, Пружанський, Слонімський, Сокольський). Мали місце й ін. локалізації.

За доби *СРСР* термін «Білорусія» широко застосовувався в етнополіт. контексті як синонім однієї з рад. республік. Від 1992 видозмінена форма терміна Б.Р. є офіц. назвою незалежної д-ви — Республіки Білорусь. Щодо інтерпретації значення словосполучення «біла русь» побутують різні версії: «вільна, велика та світла країна», тобто землі, вільні від монголо-татар. панування, антитеза стосовно Литов. або Чорної Русі («підкорена, мала країна»); регіон, заселений племенами, що носили світлий одяг або мали світлу пігментацію волосся та очей; тер., на яких мешкали християни, на противагу Чорній Русі, нас. якої складали язичники, та ін. Словосполучення «біла русь», вірогідно, східного походження. Можливо, пов'язане з кочовою, тюркською істор.-культ. традицією, де сторони світу ототожнювалися з певним кольором (білий — зх., чорний — пн. тощо).

Проблеми походження, інтерпретації та функціонального призначення терміна «Б.Р.» й досі залишаються дискусійними. В сучасній науці його застосовують зде-

більшого у ретроспективному плані.

Літ.: *Лакиер А.* История титулов государей России. «Журнал Министерства народного просвещения», 1847, № 4; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 14. СПб., 1889; *Карский Е.Ф.* Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. Вильно, 1904; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915; *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь. «Україна», 1917, кн. 1/2; *Анучин Д.Н.* К вопросу о белорусской территории. В кн.: Курс белорусоведения: Лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. М., 1918—20; *Любавский М.К.* Основные моменты истории Белоруссии. М., 1918; *Турук Ф.* Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белоруссов. М., 1921; *Ильинский Г.А.* К вопросу о происхождении названия «Белая Русь». «Slavia», 1927, № 2/3; *Соловьев А.* Белая и Черная Русь (Опыт историко-типологического анализа). В кн.: Сборник Русского археологического общества в Югославии, т. 3. Белград, 1940; *Державин Н.С.* Происхождение русского народа: великорусского, украинского и белорусского. М., 1944; *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь. «Вопросы истории», 1947, № 7; *Пьянков А.П.* Происхождение белорусского народа. Минск, 1948; *Татищев В.Н.* Избранные труды по географии России. М., 1950; *Акіншэвіч Л.* Пра «Цывілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу. «Запісы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва», 1953, № 2; *Юхо Я.* Про назву Бєларусь. «Полымя», 1968, № 1; *Андрусяк М.* Терміни «руський», «роський», «російський» і «білоруський» в публікаціях XVI—XIX ст. В кн.: Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен—Нью-Йорк—Париж—Вінніпег, 1974; *Угрин К.* Поняття «Руси-Русі» в західноєвропейській картографії XVI— XVIII ст. Мюнхен, 1975; *Саливон И.И. и др.* Очерки по антропологии Белоруссии. Минск, 1976; *Иванов В.В.* Цветовая символика в географических названиях: в свете данных о Белоруссии. В кн.: Балто-славянские исследования. 1980. М., 1981; *Улащик М.М.* Белая и Черная Русь в «Кронике» Матвея Стрыйковского. В кн.: Исследования по истории и историографии феодализма. М., 1982; Імя твае — Белая Русь. Мінск, 1991; *Рогалев А.Ф.* Белая Русь и Белорусы (В поисках истоков). Гомель, 1994.

О.В. Ясь.

БІ́ЛА ЦЕ́РКВА — місто обласного підпорядкування Київ. обл., райцентр. Розташов. на р. Рось (прит. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 200 тис. осіб (2001).

Істор. попередником Б.Ц. було м. *Юр'їв* (Георгів, Гюргев, Юргев), засноване 1032 *Ярославом Мудрим* як укріплений пункт на степовому прикордонні. Нинішня назва вперше зустрічається в літописах 12 ст. Після зруйнування монголо-татарами та відбудови місто перейшло під контроль *Великого князівства Литовського* (1363). У серед. 16 ст. у Б.Ц. збудовано замок-фортецю. Після *Люблінської унії 1569* вона опиняється у складі *Корони Польської* як *староство* (у володінні кн. В.-К. *Острозького*). 1589 місто конфліктувало зі своїм патроном (див. *Білоцерківське міське повстання 1589—1590*). Історія Б.Ц. тісно пов'язана з козац. рухом, її жителі брали участь у *Косинського повстанні 1591—1593, Наливайка повстанні 1594—1596,* у повстанні 1638 під проводом Я.*Острянина*. Вона стала центром одного з 6 козац. («старих») *полків* ще до початку *національної революції 1648—1676*. Після 1648 — полкове місто *Білоцерківського полку* і, як ін. полкові міста, набула рис адм. центру Укр. козац. д-ви. Після поразки в *Берестецькій битві 1651* Б.*Хмельницький* зупинив тут польс. армію. Бої під Б.Ц. виснажили суперників і змусили укласти компромісний *Білоцерківський договір 1651*. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* місто залишалося під контролем *Речі Посполитої*. Уряд останньої бажав зробити відбудований Білоцерківський замок опорним пунктом свого панування в регіоні. Проте під час повстання під проводом С.*Палія* (1702—04) замок здобули козаки. Вони також воліли бачити в Б.Ц. нову столицю козац. *Правобережної України*. Ці плани поділяв також І.*Мазепа*, який перевіз сюди ч. гетьман. *клейнодів*. Місто було в центрі уваги походу гетьмана П.*Орлика* на Правобереж. Україну 1711. Окупований росіянами наприкінці 1708, Білоцерківський замок лише 1714 був повернутий Польщі. Протягом 18 ст. Білоцерківщина була охоплена *гайдамацьким рухом*.

1775 місто перейшло у власність магнатів *Браницьких*, які після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) стали рос. підданими (1859 до них у Б.Ц. на полювання приїздив імп. *Олександр II*). Ф.-К. *Браницький* заснував тут дендропарк *«Олександрія»*. Нині це найбільший (понад 200 га) архітектурно оформлений ландшафтний парк в Україні.

У 19 — на поч. 20 ст. місто, яке входило до складу Васильківського пов., виростає в один із найбільших торг. і пром. центрів *Київської губернії* (1904 — 53,4 тис. осіб). Цьому сприяло прокладення залізничної гілки *Фастів* — Знам'янка (нині місто Кіровогр. обл.), що 1876 пройшла через Б.Ц. Як і повсюди на Правобережжі, значну ч. нас. міста складали євреї (за переписом 1897 — 53 % жителів). 1905 відбувся єврейс. погром.

За часів *української революції 1917—1921* Б.Ц. стала центром руху *Вільного козацтва* (кін. 1917), згодом звідси розпочалося *протигетьманське повстання 1918* (див. *Українська Держава*), що привело до влади *Директорію* УНР. 1919—20 проходили погроми єврейс. нас. Від 1923 — центр *Білоцерківської округи* Київ. губ. та райцентр. Від 1932 — у складі Київ. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації міста (від 16 лип. 1941 по 4 січ. 1944) у Б.Ц. існував осередок *руху Опору*.

Б.Ц. сьогодні знаходиться серед міст Київщини, які розвиваються найдинамічніше.

Уродженцем міста є живописець Л. Долинський. У Б.Ц. проживали та відвідували її в різні часи Т.*Шевченко*, І.*Сошенко*, М.Чалий, І.*Нечуй-Левицький*, *Шолом Алейхем*, Ю.*Смолич*, Л.*Курбас* та ін.

Пам'ятки арх-ри: Свято-Миколаївська церква (1706); костьол св. пророка Іоанна Хрестителя (1789); торгові ряди (1809—14); Спасо-Преображенський собор (1833); церква св. Марії Магдалини (1843) та інші.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; *Грисюк М.* Парк «Олександрія». К., 1967; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; Біла Церква: Шлях крізь віки: Історичний нарис про Білу Церкву. Біла Церква, 1994; *Федотов В.М.* Біла Церква: Нотатки архітектора міста. Біла Церква, 1998.

Д.С. Вирський.

БІЛАНЮ́К Петро Борис (04.08. 1932—08.09.1998) — укр. катол. священик, теолог, ред. час. «За рідну церкву» (1966—72). Чл. НТШ, Укр. істор. т-ва, Канад. теологічного т-ва, Амер. катол. істор. асоц., Міжнар. т-ва політ. психології, Середньовічної акад. Америки та ін. Н. в м-ку *Заліщики*. Закінчив Духовну семінарію в Мон-

В. Білас.

О.І. Білаш.

реалі (Канада, 1953), Монреальський ун-т (1955). Навч. в Папському ун-ті в Римі (1955—65). Докторати: Мюнхенський ун-т (1961) — теологія, історія Церкви; *Український вільний університет* в Мюнхені (1972) — філософія. Викладав у 1960—70-х рр. в ун-ті Св. Михайла в Торонто (Канада), в УВУ та Фордемському ун-ті (США). Автор праць з історії укр. церкви та культури. Редагував разом із Б.Стебельським «Ювілейний збірник наукових праць з нагоди 100- річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді» (Торонто, 1977).

П. у м. Торонто.

Тв.: De Magisterio Ordinario Summi Pontificis. Toronto, 1966; Українська церква, її сучасне й майбутнє. Торонто—Чикаго, 1966; The Fifth Lateran Council (1512—1517) and the Eastern Churches. Toronto, 1975; Studies in Eastern Christianity, vol. 1—2. Toronto, 1977, 1982.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Петро Біланюк. «Бюлетень КІУС», 1977, т. 2, № 1; Петро Біланюк. Там само, 1979, т. 3, № 2; Register: Scholars, Researchers and Academic in Ukrainian and Ukrainian Canada studies in Canada. Edmonton, 1985/ 1986; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Наукова хроніка: Відійшли у вічність: Петро Біланюк. «Український історик», 1998, т. 35, № 1/4.

О.В. Ясь.

БІ́ЛАС Василь («Оса»; 17.09. 1911—23.12.1932) — чл. *Української військової організації* і *Організації українських націоналістів.* Н. в м. *Трускавець.* Закінчив 7 класів нар. шк. Активно діяв у складі бойової п'ятірки, організованої З.*Коссаком* на Дрогобиччині. Брав участь у експропріаційних актах. Після нападу на поштове від-ня в м. *Городок* 30 лист. 1932 Б. та його дядька Д.Данилишина заарештували. В ході досудового розслідування їх було також обвинувачено у вбивстві 29 серп. 1931 у Трускавці Т.*Голубка* (за ін. даними, замах вчинив Р.*Шухевич*). Суд, що проходив 17—22 груд. 1932 у *Львові*, засудив Б. та Д.Данилишина до смерті. Наступного дня їх було повішено у львів. тюрмі «Бригідки». Страта викликала осуд і мала великий вплив на поширення діяльності ОУН на зх.-укр. землях. На знак протесту місц. нас. бойкотувало польс. алкогольні та тютюнові підпр-ва (т. зв. протиалкогольна і протитютюнова акції).

Літ.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

В.І. Прилуцький.

БІ́ЛАС Лев-Ростислав Ростиславич (н. 07.08.1922) — історик, політолог, бібліотекознавець. Н. в м.*Львів.* Навч. у *Відні* та Гейдельберзі (Німеччина), 1954 — докторант у Гейдельберзькому ун-ті. 1957—59 — ред. часописів «Сучасна Україна» і «Українська літературна газета». 1959—61 студіював тюркологію у Стамбульському ун-ті. Від 1963 співпрацював зі *Східноєвропейських досліджень інститутом* ім. В.Липинського у Філадельфії (США) як ред. істор. секції та ред. повного видання творів В.*Липинського.* Був наук. працівником Держ. б-ки в Гамбурзі (Німеччина). Від 1984 — на пенсії, проживає поблизу м. Інсбрук (Австрія). Автор досліджень істор. спадщини М.*Грушевського* та В.Липинського, статей з політ. розвитку України та ін. д-в Сх. Європи, студій з бібліотекознавства та книгознавства. Працює також у галузі етнології. Досліджував погляди англ. філософа Т.Гоббса і переклав укр. мовою його твір «Бегемот» (1996).

Тв.: Geschichtsphilosophie und ideologische Voraussetzumgem der geschichtlichen und politischen Konzeption M.Hreševskyis. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1956, N 3.

Я.Д. Ісаєвич.

БІЛА́Ш Борислав Миколайович (н. 09.05.1929) — громад. діяч, дослідник історії укр. шкільництва, поборник багатокультурності й мовної мозаїки в Канаді. Дійсний чл. УВАН.

Н. в м. Вінніпег (Канада) в родині вчителя. Навч. в Манітобському ун-ті. 1957 дістав ступінь бакалавра, 1960 — магістра. 1971 захистив докторську дис. в *Українському вільному університеті.* 1969—75 працював асистентом, а згодом радником з питань багатокультурності й сучасних мов у мін-ві к-ри та багатокультурності. Від 1975 — викл. методології укр. мови в Манітобському ун-ті. 1962—64 керував освіт. курсами осередку укр. к-ри й освіти, від 1973 — голова Канадської асоц. учителів укр. мови, перший голова Світ. координаційної виховно-освіт. ради, голова Крайового центру укр. шкільних рад, чл. дорадчої групи мін-ва освіти пров. Манітоба, голова укр. програмного к-ту при департ. провінції, кілька разів обирався головою Манітобської асоц. сучасних мов. Автор низки досліджень, у т.ч. «Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби» (Мюнхен—Вінніпег, 1984).

Літ.: *Волиняк П.* За багатокультурність в Канаді. «Нові дні», 1963, № 12; Західноканадський збірник. Едмонтон, 1975; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986.

О.О. Ковальчук.

БІЛА́Ш Віктор Федорович (1893—29.01.1938) — один з кер. махновського руху (див. Н.*Махно*). Н. в с. Новоспасівка (нині с. Осипенко Бердянського р-ну Запоріз. обл.). 1918 на чолі новоспасівського партизан. загону вів боротьбу проти австро-нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) та режиму гетьмана П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*), восени приєднався до повстанців, яких очолював Н.Махно. Воював у складі 3-ї бригади 1-ї Задніпровської д-зії Червоної армії та Революц. повстанської армії України (махновців). 1919—20 у різний час обіймав посаду нач. штабу, командував 2-ю бригадою, був чл. Реввійськради повстанської армії. 17 лип. 1921 покинув Махна і подався із загоном повстанців на Кубань, де 23 верес. 1921 заарештований чекістами. Перебуваючи в харків. в'язниці, 22 квіт. 1922 дав детальні свідчення у справі Н.Махна, яку розглядав Верховний трибунал при ВУЦВК (Н.Махна було визнано бандитом). За вказівкою і під наглядом чекістів Б. написав спогади про махновщину. 1923 його звільнено. У 1920—30-х рр. працював на «Південсталі» та ін. підпр-вах. Водночас — таємний агент НКВС, написав ще два варіанти своїх спогадів.

16 груд. 1937 заарештований.

Тв.: Махновщина (Отрывки из воспоминаний В.Белаша). «Летопись революции», 1928, № 3; Дороги Нестора Махна. К., 1993 [у співавт.].

Літ.: *Яруцкий Л.* Махно и махновцы. Мелитополь, 1990; *Серьогін С.* Третій шлях. Гуляйполе, 1998.

В.М. Волковинський.

БІЛА́Ш Олександр Іванович (06.03.1931 — 06.05.2003) — укр.

композитор і поет. Засл. діяч мист-в УРСР (1969) Нар. арт. УРСР (1977; від 1991 — нар. арт. України), нар. арт. СРСР (1990). Герой України (2001). Н. в с. Градизьк (нині с-ще міськ. типу Глобинського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Протягом 1951—57 навч. на композиторському ф-ті Київ. консерваторії у класі М.Віленського. 1956—61 — викл. Київ. пед. ін-ту. З 1962 — чл. Спілки композиторів УРСР (СКУ; нині Національна спілка композиторів України). З 1968 — заст. голови правління СКУ, а 1976—94 — голова правління її Київ. орг-ції.

Найбільш відомий як автор музики до пісень (понад 260). У доробку композитора (до 2001) 5 опер, 4 оперети, 7 творів для симфонічного та духового оркестру, 3 вокально-симфонічних твори, 7 інструментальних та вокально-інструментальних творів, 3 цикли вокальних творів та 1 хоровий. Написав музику до 8 драм. вистав та 29 кіноф-мів, створив 2 цикли пісень для дітей. З кін. 1970-х рр. чимало уваги приділив поетичній творчості. Після виходу в світ восьмої поетичної зб. (2000) Б. було прийнято до Національної спілки письменників України.

Лауреат респ. премії ім. М.Островського (1966), всесоюзної премії Ленінського комсомолу (1968), Держ. премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1975).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Немирович І.О.* Олександр Білаш. К., 1979; *Немирович І.О., Сікорська І.М.* Олександр Білаш — дві музи — два крила. К., 2001.

Г.Г. Єфіменко.

БІ́ЛГОРОД — літописне місто на правому березі р. Ірпінь (прит. Дніпра); нині с. *Білогородка* Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Було другим (як і *Вишгород*) значним передмістям столиці *Київської Русі.* За свідченнями письмових джерел, збудоване 991. Місто складалося з двох укріплених ч. — *дитинця* та окольного граду заг. пл. бл. 100 га. Відігравало значну роль в обороні *Києва* — було його зх. форпостом. Часто тут сидів надійний союзник вел. київ. кн. (як правило, його син). Вірогідно, в місті розміщувався й князівський двір. У 12 ст. виступає як центр князівства, яке постійно перебувало під контролем Києва. 1117 *Володимир Мономах* посадив тут свого сина *Мстислава Великого*, а 1149 *Юрій Долгорукий* — сина Бориса. Втрата київ. князем цієї фортеці, по суті, означала втрату ним і Києва. Наприкінці 12 ст. тут утверджується *Рюрик Ростиславич* — спочатку супротивник, а потім співправитель вел. київ. кн. *Святослава Всеволодича* (1181—94). Зруйнований 1240 під час *монголо-татарської навали*.

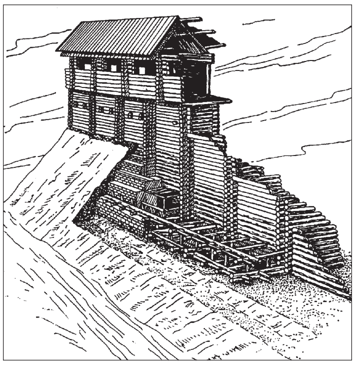

Реконструкція укріплень Білгорода (за М.Г. Городцовим і Б.О. Рибаковим).

Оборонні вали становили собою складну фортифікаційну споруду, важливими елементами якої були кладка із цегли-сирцю та дерево-земляні конструкції. Для аристократичної ч. міста характерними були великі за розмірами житлові будівлі. Б. був центром єпископії. Про високий рівень культової арх-ри свідчать залишки двох храмів — тринефної церкви св. Апостолів з трьома апсидами (стіни були розписані фресками та золотом по тиньку, а підлога викладена різнокольоровими полив'яними плитками) та невеликого одноапсидного храму, біля якого знайдено білокам'яний саркофаг.

Літ.: *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980.

О.П. Моця.

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ (від 1503 до 1944 — Акерманська фортеця) — пам'ятка арх-ри фортифікаційних споруд 15 ст. у м. *Білгород-Дністровський.* Фортеця (під назвою Білгородська) споруджена 1438—54 майстром Федорком. Заг. пл. фортеці — бл. 8 га, а разом з прифортечним майданчиком — бл. 12 га. Довжина зовн. муру — майже 2 км, висота — бл. 7 м, товщина — бл. 6 м.

Фортеця у свій час мала важливе стратегічне значення в Подністров'ї. 1454—84 належала до *Молдавського князівства.* 1484—1812 була власністю *Османської імперії. За Бухарестським мирним договором 1812 Бессарабія* і Акерманська фортеця відійшли до *Російської імперії.* 1832 втратила військ. значення. Нині на тер. фортеці знаходиться філіал Білгород-Дністровського краєзнавчого музею.

Літ.: *Богданович Л.А.* Белгород на Днестре. СПб., 1910; Белгород-Днестровская крепость. Одесса, 1961; *Ключик А.Г.* Белгород-Днестровский. Одесса, 1970; Білгород-Дністровська фортеця. Одеса, 1971.

П.І. Скрипник.

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ (до 1944 — Акерман) — місто обласного підпорядкування Одес. обл., райцентр. Розташов. на правому березі Дніпровського лиману, за 100 км від *Одеси*. Мор. порт, залізнична ст. Нас. 52 тис. осіб (2001).

У 6 ст. до н. е. на цьому місці виникла грец. колонія *Тіра*. У 2-й пол. 1 ст. н. е. Тіра потрапила під зверхність Риму (див. *Рим Стародавній*). У 8—9 ст. слов'ян. пле-

Білгород-Дністровська фортеця.

мена *уличів* і *тиверців* заснували м. Білгород, у 12—13 ст. воно увійшло до складу *Галицько-Волинського князівства.* В 13—15 ст. місто належало генуезцям, які назвали його Монкастро (Маврокастро). Збереглися рештки збудованої ними фортеці. На поч. 15 ст. місто увійшло до складу *Молдавського князівства,* невдовзі стало столицею Нижньої Молдавії під назвою Четата-Албе (Біла фортеця). 1484 захоплене *Османською імперією* і перейменоване 1503 на Акерман (Білий камінь). Понад три століття місто перебувало під владою Османської імперії. Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* та *російсько-турецької війни 1787—1791* Акерман двічі (1770, 1789) переходив у руки рос. військ, але за умовами мирних договорів повертався Туреччині. За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* Акерман відійшов до *Російської імперії.* 1918—40 — у складі Румунії. Від 1940 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 7 серп. — 7 груд. 1940 центр Акерманської обл. і від 7 груд. 1940 у складі *Ізмаїльської області.* В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було під румун. окупацією, яка тривала від 25 лип. 1941 по 22 серп. 1944. 9 серп. 1944, за два тижні до визволення його рад. військами, рад. урядом місту було повернуто істор. назву; його стали називати Б.-Д. на відміну від м. Бєлгород (нині місто в РФ). Від 1957 — райцентр.

Археол. пам'ятки: городище Тіра, середньовічний Білгород, підкурганний склеп антич. часу «Скіфська могила». Архіт. пам'ятки: Вірм. та Грец. церкви 14—15 ст., фортеця (1438—54).

Літ.: ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969; *Наниев П.И.* Белгород-Днестровский: Путеводитель. Одесса, 1985.

Я.В. Верменич.

БІ́ЛГОРОДСЬКА ОРДА́ (Буджацька, Добруджська, Мала Ногайська) — об'єднання напівкочових ногайських племен, що сформувалося у 2-му десятиріччі 14 ст. і зайняло степи між гирлами Дністра й Дунаю від Білгорода (нині *Білгород-Дністровський*) до *Кілії.* Степи сягали понад 200 км довжини і бл. 150 км ширини. Наприкінці 15 ст. ця тер. потрапила під владу *Османської імперії.* 1569 із прикаспійських степів до неї переселилося 30 тис. астрахансько-ногайських родин (див. *Ногайська орда*), яких з часом стали називати буджацькими татарами. Назва походила від м-ка Буджак (нині с-ще міськ. типу, Молдова) на Дністровському лимані, яке було їхнім гол. адм. центром. Масовий приплив ногайців у білгородські (буджацькі) степи розпочався на поч. 17 ст. Прибували переважно бідні, гнані голодом ногайські татари. Б.о. перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства*, а Акерман (нині Білгород-Дністровський) з навколишніми землями вздовж Чорного м., придунайські землі навколо Кілії, *Ізмаїла* разом з Бендерами (нині місто в Молдові) були під верховенством Туреччини. Центр. поселеннями Б.о. були: місто-фортеця Акерман, м-ко Каушани (нині місто в Молдові), в якому містилася резиденція крим. хана під час його перебування в Б.о., м-ко Буджак, невелика фортеця Паланка на Дністрі, м-ко Татар-Бунар (Кара-Буна, Карбона) на р. Кагальник (нині м. *Татарбунари*), Тобак біля оз. Ялпуг (нині с. Табаки Болградського р-ну Одес. обл.), Салкуца на р. Ботна (нині Молдова). Переважна більшість нас. мешкала улусами (кочовищами), від 80 до 90 улусів. Безпосереднє кер-во краєм здійснювали *мурзи.* Крим. хан періодично призначав свого намісника в Б.о. з титулом сераскіра (із династії *Гіреїв*). Нас. орди займалося конярством, розведенням великої рогатої худоби, овець, вирощуванням пшениці, жита, ячменю, проса, зрідка — виноградарством. Унаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил білгородські ногайці не могли себе прогодувати. У пошуках засобів до існування вони вдавалися до грабіжницьких нападів на сусідні землі з метою захоплення здобичі. У 1-й пол. 17 ст. Б.о. могла виставити в похід від 15 до 30 тис. осіб.

Особливою агресивністю відзначався правитель Б.о. Кантемір-мурза. Він часто очолював напади на *Поділля, Галичину* й *Волинь.* Після *Хотинської війни 1621* турец. султан Осман II призначив Кантеміра на пост паші *Очакова*, Сілістрії (нині м. Сілістра в Болгарії) і Бабадага (нині м. Бабадач в Румунії), поклав на нього обов'язки охоронця турец.-польс. порубіжжя і прийняв під своє безпосереднє покровительство. Внаслідок цього Кантемір перестав визнавати васальну залежність від Криму. Туреччина використовувала Б.о. на чолі з Кантеміром для приборкання непокірних ханів у Криму, а також спрямовувала її вторгнення в межі *Речі Посполитої,* насамперед на укр. землі. 1628 Кантемір-мурза дістав титул візира — правителя узбережжя Чорного м. й гирла Дунаю разом з Сілістрією та Акерманом. Це призвело до втручання його у внутр. життя Криму, засилля там численних його родичів і загострення внутр. боротьби між крим. і білгородськими мурзами. У подальшому правителі Б.о. прагнули позбавитися верховенства і крим. хана, і султанської Туреччини. У ході *російсько-турецької війни 1768—1774* Б.о. визнала протекторат *Російської імперії* (1770), переселилась у приазовські степи між Кам'янкою і м. *Азов.* Білгородський степ відійшов до Крим. ханства. Бендерський паша, скориставшись проголошеною незалежністю Крим. ханства від Туреччини (1774), заволодів краєм. Після *Кримської війни 1853—1856* більшість Б.о. емігрувала до Туреччини.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Тунманн.* Крымское ханство. Симферополь, 1991.

В.В. Панашенко.

БІ́ЛГОРОДСЬКИЙ ГОСТИ́НЕЦЬ, Стара житомирська дорога (Старе путище) — давній шлях, який з *Києва* через *Білгород* (Білогородку) вів на *Житомир*, *Пересопницю* і *Луцьк.* Дещо змінив свій напрям після спустошення Києва під час *монголо-татарської навали* у груд. 1240. У джерелах згадується також під 1479, 1603 і 1605.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum», Warszawa, 1878, t. 3, z. 3; Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002.

В.В. Пришляк.

БІЛЕ́НЬКИЙ Ярослав (1883—1945) — педагог і науковець, громад. та політ. діяч. Н. в м. *Самбір.* Нар. шк. закінчив у Самборі, пізніше навч. в Сокальській г-зії. Вищу освіту розпочав на філос. ф-ті Львів. ун-ту, а завершив у *Віденському університеті.*

Від 1906 — учитель укр. мови й літератури. За рос. окупації *Галичини* в роки *Першої світової війни* 1914 жив у *Відні*, а після відсту-

пу рос. військ працював дир. Яворівської г-зії. Листопадові події 1918 (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*) застали Б. в м. *Сокаль*, де він був призначений комісаром уряду *Західноукраїнської Народної Республіки,* видавав громад.-політ. час. «Голос з-над Бугу». 1919 виїхав до м. *Кам'янець-Подільський*, де працював при Мін-ві освіти уряду УНР, організовуючи укр. шкільництво. У 1920—30-ті рр. — викл. укр. мови в *Академічній гімназії у Львові.*

Активний чл. т-ва «Українська громада», співробітник друкованих видань т-ва «*Рідна школа*», а від 1932 — ред. ж. «Українська школа».

1939—41 — викл. Львів. ун-ту. У лип. 1941 — секретар у Раді сеньйорів, яку 24 лип. реорганізовано в *Українську національну раду* у Львові на чолі з д-ром К.*Левицьким.*

1944 працював у Львові, а пізніше переїхав до Самбора, де вчителював у пед. шк. Там і помер.

Літ.: *Сениця П.* Професори Української академічної гімназії. В кн.: Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. Філадельфія—Мюнхен, 1978.

І.Я. Соляр.

БІЛЕ́ЦЬ — міра об'єму, близька до кварти (бл. 1 л). Поширена на тер. *Волині* і *Наддніпрянської України* в 14 — серед. 17 ст. Служила для виміру меду та горілки.

Літ.: Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Андрій Олександрович (12.08.1911—10.04.1995) — укр. вчений-філолог, антикознавець, перекладач. Д-р філол. н. (1952), проф. (1953). Син О.*Білецького*, брат П.*Білецького.* Н. в м. *Харків.* Закінчив філол. ф-т Харків. ін-ту проф. освіти (1933). 1946—83 очолював каф-ру класичної філології і заг. мовознавства в Київ. ун-ті. Постійно читав різні курси і спецкурси, був наук. кер. десятків дисертаційних досліджень. Автор низки монографій і сотень статей. Творчі здобутки Б. охоплюють кілька галузей знання — філологію, історію, *археологію*, *епіграфіку*, міфологію, неоелліністику тощо. Значне місце в наук. діяльності займали дослідження давньогрец. написів *Ольвії.* Працюючи в Ін-ті археології 1988—89, Б. переклав укр. мовою «Історію в дев'яти книгах» *Геродота* (видрукувана 1993). Це перше в Україні повне вид. твору славнозвісного «батька історії» з коментарями.

П. у м. *Київ.* 1997 у Києві засновано Наук. історико-філол. т-во ім. А.Білецького.

Літ.: Міжнародна наукова конференція пам'яті професора А.О.Білецького (1911—1995). Тези доповідей. К., 1996; Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького, вип. 1—2. К., 1997—98.

А.С. Русяєва.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Леонід Тимофійович та його концепція поступу українського літературознавства. Б. (05.05.1882—05.02.1955) — укр. літературознавець. Д-р філології (1936), президент *Української вільної академії наук* (1948—52), дійсний чл. НТШ. Н. в с. Листвинівка Київ. губ. (нині село Народицького р-ну Житомир. обл.). Закінчив екстерном Київ. класичну г-зію. У Київ. ун-ті під кер-вом проф. В.*Перетца* вивчав рос. та укр. літ. і після завершення навчання (1913) був залишений для підготовки до професорського звання. Від 1918 — приват-доц. *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*, 1921—23 — викл. історії укр. літ. у *Львівському таємному українському університеті.* 1923—25 на запрошення *Українського громадського комітету* у Празі (Чехія) обіймав посаду ректора *Українського високого педагогічного інституту* ім. М.Драгоманова. Від 1925 — приват-доц. каф-ри укр. літ., а од 1932 — проф. каф-ри укр. права в галузі дослідження старовинних пам'яток *Українського вільного університету* в Празі (на цій посаді працював до 1945). Одночасно з 1938 — д-р філософії Карлового ун-ту в Празі. Перед вступом рад. військ у Прагу перебрався до м. Ульм (Німеччина), що входило до амер. окупаційної зони. У таборах для переміщених осіб розробляв навч. плани для нар. шкіл, г-зій, УВУ. Кер. культ.-освіт. від. Центр. представництва укр. еміграції в Німеччині. 1949 переїхав на постійне проживання до Канади й оселився у Вінніпезі. Дир. осередку укр. к-ри й освіти у Вінніпезі, голова Культ.-освіт. ради К-ту українців Канади, проф. колегії св. Андрея. У цей період здійснив 4-томне вид. творів Т.*Шевченка*, яке відрізнялося від попереднього тим, що твори поета були подані за первісними варіантами.

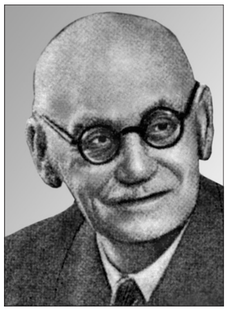

Л.Т. Білецький.

Коло наук. зацікавлень Б. охоплювало проблеми теорії та історії літ., а також літ. критики, але осн. його праці стосувалися сфери методології. Власний підхід до аналізу худож. літ. Б. розробляв на основі положень психологічної шк. О.*Потебні*, доповнивши їх здобутками філол., культ.-істор., компаративістичної та ін. шкіл. Перша книжка вченого «Поезія та її критика» (Львів, 1921) ґрунтується на ідеях О.Потебні, що психологічні умови виникнення слова такі ж, як і виникнення худож. образу й цілого твору. Згодом Б. зосередився на таких темах: еволюція уявлення: від міфу до метафори; зовн. й внутр. форми твору; етапи акту творення та активний характер читацького сприйняття тощо. Значну увагу приділяв дослідженню естетичної концепції О.Потебні («Перспективи літературно-наукової критики», 1924), намагався реконструювати цілісну систему поглядів останнього на літературу.

Б. поставив своїм завданням розкрити етапи становлення укр. літературознавчої думки в контексті розвитку літературознавчих концепцій у Європі. Цьому присвячена фундаментальна праця «Основи української літературно-наукової критики» (Прага, 1925; К., 1998). Вона й досі залишається найґрунтовнішим дослідженням методологічних аспектів укр. літературознавчої думки від поетик професорів *Києво-Могилянської академії* 17—18 ст. до праць укр. літературознавців поч. 20 ст. Формування літературознавчої думки в Україні Б. зараховує до 2-ї пол. 17 ст., коли була заснована Києво-Могилянська акад., що стала важливим центром реліг. і культ.-просвітницьких ідей, які поширилися далеко за межі України. Заслугою цієї шк. Б. вважає передусім те, що вона створила наук. традицію укр. літературознавства, заклала основу її дальшого розвитку протягом 19—20 ст. Він «реабілітує» літ., яка творилася книжною мовою того часу і яку в 19 і почасти 20 ст. оголосили схоластичною, чужою й незрозумілою сучасному читачеві. В праці показано, що літературознавчі школи, які виникали в Європі, проникали в Україну з деяким запізненням і переважно через посередників, тут вони переплiталися і взаємодіяли між со-

О.І. Білецький.

П.О. Білецький.

бою. До того ж укр. літературознавці були не просто популяризаторами зх.-європ. літературознавчих концепцій, а творчо розвивали їх, виходячи з нац. характеру і особливостей поступу укр. літ. Констатуючи, що в М.*Максимовича* і М.*Костомарова* принципи міфологічної шк. поєднані з принципами культ.-істор. шк., в О.Потебні психологічний підхід доповнюється рисами порівняльно-істор. підходу, а в працях І.*Франка* простежується еволюція від соціологічного підходу до естетико-психологічного, Б. намагався об'єднувати принципи міфологічної, культ.-істор. та компаративістичної шкіл у ширшу категорію — істор. школу.

Спираючись на світогляд філос. позитивізму, дослідник дотримується принципу історизму в підході до конкретних літературознавчих концепцій, бачить не тільки можливості, а й межі кожної з них, що випливають з її осн. методологічної засади. Зокрема, характеризуючи міфологічну шк. як перший етап істор. школи, Б. зауважував, що її представники — М.Максимович, О.*Бодянський*, П.*Куліш* та ін. розглядали літ. твір як сусп.-істор. документ, трактували худож. літ. як сукупність усних і писаних творів, у яких відбилася душа народу, вірність життю, але часто ігнорували худож. твір як самостійну естетичну категорію. Ця обмеженість істор. шк. ще виразніше виявилася в пізнішому намаганні інтерпретувати худож. твір з позицій тієї чи ін. ідеології, що йшло, з одного боку, від звуженого трактування ідей заснованої культ.-істор. шк. І.Тена з його тріадою «раса», «середовище», «момент», а з ін. — від впливу т. зв. реальної критики М.Добролюбова, яка ставилася до худож. твору як до явища реальної дійсності.

Б. розглядає розвиток літературознавчої думки як цілісний процес. Щоправда, в опублікованих працях він не вдавався до висвітлення новітніх теор. концепцій. Побачила світ тільки 1-ша кн. його узагальненого дослідження. До 2-ї мав увійти розгляд двох найголовніших шкіл літературознавства — психологічної, розробленої у «Перспективах літературно-наукової критики», та філол., що включала й формально-поетичну теорію, яка мала бути репрезентована укр. вченими Ю.*Меженком* та Б.Якубським. Характерно, що на відміну від Д.*Чижевського* та В.Сімовича, Б. залишився осторонь ідей Празького лінгвістичного гуртка структуралістів. Судячи із зацікавлень ученого, він був людиною радше 19, аніж 20 ст., орієнтованою на гуманістичні та естетичні вартості, утверджені традицією.

Серед пріоритетів Б. як історика літ. та критика була творчість Т.Шевченка, І.Франка, М.*Коцюбинського*, В.*Самійленка*, М.*Вороного*, П.*Тичини*, але його уваги не привернула творчість представників тогочасного празького літ. середовища, зокрема поезія Є.*Маланюка*, О.Стефановича, О.Лятуринської та ін. Заслуговує на увагу монографія Б. «"Руська Правда" й історія її тексту», над якою учений працював протягом 1930-х рр. На жаль, завершений варіант праці втрачений, первісний із додатковими матеріалами був підготовлений до друку Ю.Книшем і виданий 1993 у Вінніпезі. На основі аналізу пам'ятки Б. доводить, що чим «ближчим» є текст численних її варіантів до найстарішого, тобто до первісного джерела, тим мова його є більш близькою до мови староукр. періоду княжої доби.

Тв.: Перспектива в літературній критиці. 1925; Принципи в літературному дослідженні і критиці. 1927; Історія української літератури. Аугсбург, 1947; Марко Вовчок та її творчість. 1948; Віруючий Шевченко. Вінніпег, 1949; Три сильветки (Про Марка Вовчка, О.Кобилянську, Лесю Українку). Вінніпег, 1951; Українські піонери в Канаді. Вінніпег, 1951; Перша читанка: Підручник. 1951; Рідне слово: Підручник. Вінніпег, 1956.

Літ.: *Мандрика М.* Леонід Білецький. Вінніпег, 1957; *Ільницький М.* Історик українського літературознавства. В кн.: Критики і критерії. Львів, 1998.

М.М. Ільницький.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Олександр Іванович (02.11(21.10).1884—02.08.1961) — укр. історик літератури. Акад. АН УРСР (1939), акад. АН СРСР (1958). Засл. діяч н. УРСР (1941). Батько А.*Білецького* і П.*Білецького.* Н. поблизу Казані (нині місто в Татарстані, РФ) в сім'ї агронома. Вчився в Казанській, а потім Харків. г-зіях. Закінчив 1907 історико-філол. ф-т Харків. ун-ту. 1918 захистив магістерську дис. Читав лекції у Харків., Київ. ун-тах, ін. вузах. 1939—41 і з 1944 до кінця життя очолював Ін-т літератури АН УРСР. 1946—48 — віце-президент АН УРСР, гол. ред. ж. «Радянське літературознавство». Автор численних праць з теорії літ., з історії давньої та нової укр. літ., а також з історії зх. та рос. літератур.

Значна ч. досліджень Б. присвячена проблемам давньої й сучасної укр. літ. Вивчав творчість С.Полоцького, І.*Вишенського,* Г.*Сковороди.* Всебічно проаналізував худож. досягнення І.*Котляревського,* Г.*Квітки-Основ'яненка,* Марка *Вовчка,* І.*Нечуя-Левицького,* Панаса *Мирного,* М.*Коцюбинського,* Лесі *Українки.* Особливу увагу приділив обгрунтуванню визначного місця Т.*Шевченка* в світ. літ. Вперше в рад. Україні поставив питання про світ. значення укр. літ., її місце в світ. літ. процесі.

Досліджував рос. класичну літ. Ґрунтовні дослідження присвячено творчості Ф.Достоєвського, М.Лєскова, І.Тургенєва, О.*Пушкіна,* М.Лермонтова, М.*Гоголя* та ін. Однією з гол. тем у наук. працях була тема єднання двох літ. — укр. та рос.: «Шевченко і російська культура», «Шевченко і слов'янство» (1953), «Гоголь і українська література» (1954), «Шляхи розвитку російсько-українського єднання» та ін. Був одним із кращих знавців антич. та зх.-європ. літ. Склав кілька хрестоматій з історії зарубіжних літ. в укр. перекладах. Плідно працював у галузі теорії літ., розробляв проблеми мист-ва слова, природи і функцій літ. як різновиду мист-ва, психологію літ.-худож. творчості та ін.

Був одним із найавторитетніших кер. молодих дослідників.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Гудзій М.К.* Олександр Іванович Білецький. К., 1959; Про Олександра Білецького. Спогади, статті. К., 1984.

Л.А. Шевченко.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Платон Олександрович (08.11.1922—05.05.1998) — укр. мистецтвознавець і художник. Син О.*Білецького,* брат А.*Білецького.* Н. в м. *Харків.* Навч. 1939—41 у Харків. худож. уч-щі, 1943—44 — у Моск. та 1944—49 — Київ. худож. ін-тах. Від 1957 почав працювати як учений в галузі мистецтвознавства. Від 1959 — викл., від 1969 — проф. Київ. худож. ін-ту. Автор наук. праць з теорії та історії укр. мист-ва, зокрема: «Георгій Іванович Нарбут. Нарис про життя і творчість» (1959), «Козак Мамай. Українська народна картина» (1960), «Ук-

раїнське мистецтво у світовому художньому процесі» (1974), «Український портретний живопис 17—18 ст.» (1981). Найвідоміші живописні тв. — портрети І.*Франка* (1951), М.*Гоголя* (1952), Ю.*Шумського* (1954), «Іспанський танок» (1956—57). Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1982).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Кара-Васильєва Т., Фоменко В.* Вчений і художник Платон Білецький (До 75-річчя від дня народження). «Народна творчість та етнографія», 1977, № 4; Митці України. К., 1992; *Побожій С.І.* Історик мистецтва Платон Білецький. «Українське мистецтвознавство», 1993, вип. 1; Платон Олександрович Білецький (Некролог). «Народна творчість та етнографія», 1998, № 4.

С.І. Кот.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ-НО́СЕНКО Павло Павлович (27(16).08.1774 — 23 (11).06.1856) — педагог, етнограф, письменник. Н. в м. *Прилуки*. Походив із старовинного козац.-старшинського роду. 1793 закінчив шляхетський сухопутний кадетський корпус у *Санкт-Петербурзі*. Деякий час перебував на військ. службі. Брав участь у битві при Очакові (1788) та в штурмі Праги, передмістя *Варшави* (1794). 1798 вийшов у відставку в чині капітана й оселився у Прилуках. 1804 — підсудок Прилуцького повітового земського суду. 1798 заснував двокласне нар. уч-ще, пізніше перетворене на трикласне повітове, та приватний пансіон для шляхетних дітей, що існував до 30-х рр. 19 ст. Його творча спадщина надзвичайно різноманітна. Він залишив понад 60 творів з багатьох галузей знання — історії, філософії, медицини, с. госп-ва, філології, етнографії, фольклористики тощо. Осн. з них: «Сказки на малороссийском языке» (1812); «Баллады на малороссийском языке» (1822—29); «Зиновий Богдан Хмельницкий» (1829); «Лингвистические памятники поверий у малороссиян, их свадебные обряды с народными песнями» (1839—40). Б.-Н. підтримував тісні зв'язки з наук. колами — Т-вом наук при Харків. ун-ті та Вільним екон. т-вом. Перекладав рос. та укр. мовами худож. тв. франц. письменників. У літ. творчості був послідовником І.*Котляревського*.

П. у с. Лапинці (нині в складі м. Прилуки).

Тв.: Словник української мови. К., 1966; Поезії. К., 1973.

Літ.: Список сочинений П.П.Белецкого-Носенко. «Москвитянин», т. 2, № 8, кн. 2, 1855; *Петров Н.И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884; *Маслов В.И.* Неизданный роман П.П. Белецкого-Носенко «Зиновий Богдан Хмельницкий (1829)». «Наукові записки Київського Університету», 1954, № 13, вип. 2.

В.В.Томазов.

БІЛЕ́ЦЬКІ-НОСЕ́НКИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походив від правобереж. шляхтича **Івана** Білецького (р. н. невід. — перед 1665). Іван був одружений з сестрою прилуцького полкового писаря Семена Раковича **Анастасією** (р. н. невід. — 1721), яка після його смерті вдруге вийшла заміж — за прилуцького полк. (1708—14) і *генерального суддю* (1714—15) **Івана Яремовича** Носа. Нащадки від шлюбу Анастасії з Білецьким приєднали до свого прізвища родове ім'я вітчима та стали зватися Б.-Н. Пасерб Івана Носа — **Іван Іванович** Б.-Н. (р. н. невід. — 1709) посідав уряд *сотника* crебрянського (1680), онук — **Петро Іванович** (р. н. невід. — 1734) — прилуцького полкового хорунжого (1709, 1720—24), прилуцького полкового сотника (1724—33) та прилуцького наказного полк. (1728—29), правнук — **Никифор Петрович** (р. н. невід. — 1761) — прилуцького полкового осавула (1738—61). З цього роду походить і відомий педагог, етнограф та письменник **Павло Петрович** *Білецький-Носенко* (1774—1856).

Рід Б.-Н. внесений до 2-х ч. Родовідних книг Полтав. та Черніг. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

БІ́ЛИЙ Володимир Васильович (27.10.1894—22.11.1937) — педагог, етнограф, один із організаторів краєзнавчого руху в Україні. Н. в с. Костянтинівка Полтав. губ. (нині село Сахновщинського р-ну Харків. обл.). 1920 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Працював викл. народознавства, укр. мови та літ. у Переяслав. пед. технікумі, від 1922 — у технікумах та трудових шк. Києва, водночас проводив наук. дослідження у галузі літ., фольклору та етнографії, надсилав свої наук. розвідки до *Етнографічної комісії при ВУАН*. Від кін. 1924 працював зав. етногр. від. Катериносл. краєзнавчого музею. Під впливом Д.*Яворницького* у жовт. 1925 вступив до аспірантури Катериносл. н.-д. каф-ри українознавства, а від січ. 1926 продовжив навчання в аспірантурі каф-ри мовознавства і літ. при Київ. ін-ті нар. освіти. Навчання поєднував з роботою в Етногр. комісії при ВУАН, чл. якої був від 1924: опрацьовував теор. проблеми фольклору, був одним із ентузіастів популяризації краєзнавства серед широких сел. мас, редагував «*Етнографічний вісник*» ВУАН. Від поч. 1930-х рр. — кер. Етногр. комісії, чл. бюро Істор. циклу ВУАН, ст.н.с. ВУАН. 1934 звільнений з роботи за сфальсифікованими звинуваченнями в порушенні кадрової політики, гальмуванні перебудови роботи істор. установ ВУАН і популяризації ворожої продукції. 20 черв. 1937 заарештований за звинуваченням в активній діяльності в укр. нац. орг-ції наук. працівників ВУАН. 22 листоп. 1937 страчений у Києві.

П.П. Білецький-Носенко.

Автор численних наук. праць, написаних укр. мовою. Серед них — наук. ст. «Типи сучасного села», «Минуле етнографії на Дніпропетровщині», а також монографія «С.Д.Ніс і його етнографічна діяльність».

Літ.: *Бабенко Л.* Ціна гідності — смерть (В.В.Білий). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991.

О.Д. Кузьминська.

БІ́ЛИЙ РУХ в Україні. Б. р. — антибільшовицький рух 1917—20. Отримав назву за аналогією з монархістським повстанським рухом під час *Французької революції кінця 18 століття* (прапор монархістів був білого кольору). Осн. політ. платформа Б. р. в Україні — встановлення військ. диктатури для порятунку і відновлення «єдиної та неподільної Росії».

Події в Україні 1917—18 були лише опосередковано пов'язані з Б. р. У берез.—квіт. 1918 по тер. України за маршрутом Ясси—Дон, ліквідуючи рад. установи та знищуючи більшовицькі військ. формування, пройшов добровольчий загін полк. М.Дроздовського. В *Українській Державі* неофіційно діяло представництво *Добровольчої армії* на чолі з ген. П.Ломновським. Пропозиції гетьмана П.*Скоропадського* про спільну боротьбу з більшовиками ген.-лейтенант А.*Денікін* відкинув,

бо це означало б визнання незалежності України де-факто.

Дії Б. р. 1919—20 безпосередньо пов'язані з Україною. Навесні 1919 ЗС Пд. Росії під проводом А.Денікіна захопили Донбас і велику тер. від *Харкова* до Катеринослава (нині *Дніпропетровськ*) і *Херсона*. В ході заг. наступу денікінців на *Москву* восени 1919 була загарбана майже вся Україна. На окупованій денікінцями укр. землі (див. *Денікіна режим в Україні 1919–1920*) проголошувалася ідея «єдиної та неподільної Росії», здійснювалися погроми укр. культ. установ і шкіл, проводилися масові репресії проти укр. інтелігенції. Незважаючи на відверту антиукр. політику денікінської адміністрації, укр. уряд намагався порозумітися з командуванням ЗС Пд. Росії для організації спільних дій проти Червоної армії (див. *Радянська армія*). Укр. армія намагалась уникати збройних сутичок з денікінцями. Проте на поч. жовт. 1919 Добровольча армія перейшла в наступ проти *Армії Української Народної Республіки*. Попри значну допомогу численних повстанських загонів та революц. повстанської армії України Н.*Махна*, які діяли в тилу денікінських військ, знекровлена постійними боями та епідемічними хворобами Армія УНР зазнала поразки. Наслідком цього стало підписання 6 листоп. 1919 сепаратної угоди між командуванням Добровольчої армії та *Української Галицької армії* про входження останньої до складу ЗС Пд. Росії. В ході контрнаступу червоного *Південного фронту* 11 жовт. — 18 листоп. 1919 денікінські війська зазнали нищівної поразки. За цих умов командування Добровольчої армії почало шукати порозуміння з повстанськими загонами та Армією УНР, але останні відмовилися від співпраці. Залишки ЗС Пд. Росії відступили до Криму, де утворили *Російську армію* на чолі з ген.-лейтенантом П.*Врангелем*.

7 черв. 1920 Рос. армія розпочала наступальні дії на Пд. України, захопивши Пн. Таврію та пд. ч. Катеринославщини. 28 жовт. 1920 розпочався контрнаступ червоного Пд. фронту, в ході якого було розгромлено значні сили врангелівців у Таврії, подолано Перекопські й Чонгарські укріплення й захоплено Крим. Залишки армії на чолі з ген. П.Врангелем у листоп. 1920 евакуювалися до Туреччини.

Літ.: *Деникин А.И.* Поход на Москву (Очерки русской смуты). К., 1990;

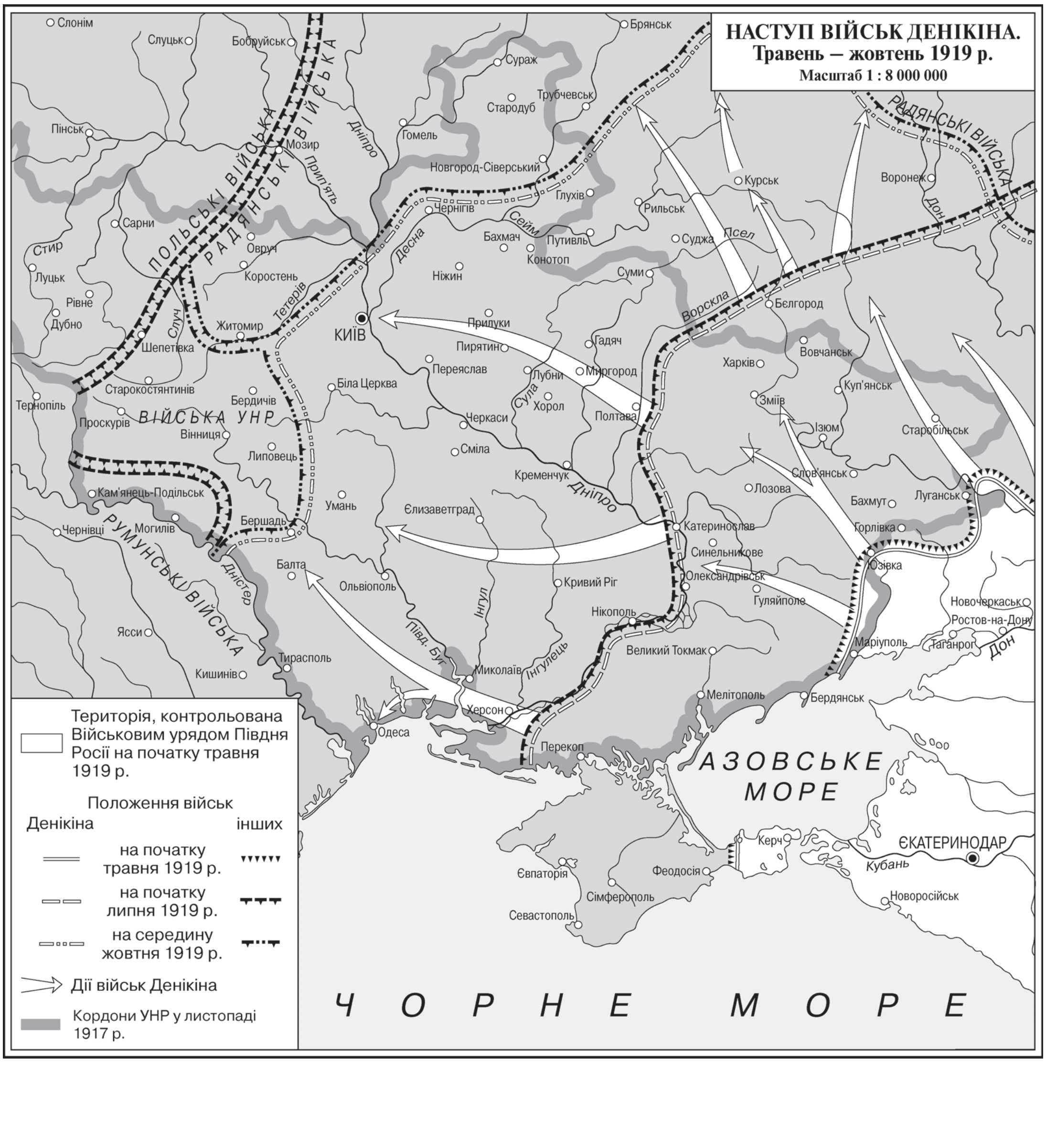

Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. К., 1995.

А.О. Буравченков.

БІ́ЛИЙ Сава (р. н. невід. — 1795) — полковник *Чорноморського козацького війська*. Брав активну участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791*, зокрема у *Березанської фортеці штурмі 1788*, битвах з турками під *Очаковом*, Бендерами (нині місто в Молдові), *Ізмаїлом*. Очолив перший загін чорноморців-переселенців з-за Пд. Бугу на *Кубань,* який налічував 3847 піших козаків з гарматами і був відправлений на 51 човні. Флотилія на чолі з Б. у супроводі яхти з бригадиром Пустошкіним, спеціально відрядженим для цієї мети до козаків царським урядом, вирушила 16 серп. 1792 з Очаківського лиману і 25 серп. прибула до Тамані (нині село Краснодарського краю, РФ). Це були перші переселенці Чорномор. козац. війська, які ступили на кубанську землю. Козац. човни було розвантажено, гармати й припаси для них залишено на деякий час у Фанагорійській фортеці, гол. сили козаків розташов. у Тамані, а частину на човнах відправлено в лимани біля гирла Кубані як вартовий загін для спостереження за черкесами. Після переселення на Кубань Б. переважно мешкав у Тамані, хоч мав виділене йому під буд-во місце в Єкатеринодарі (нині м. Краснодар, РФ). Був у дружніх стосунках з військ. суддею М.*Гуликом*.

П. у станиці Тамань.

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. Краснодар, 1996; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

БІ́ЛИЙ Сидір Гнатович (1735—1788) — кошовий отаман Війська вірних козаків, яке було ств. перед початком *російсько-турецької війни 1787—1791* з колиш. запороз. козаків. Наприкінці 1774, перебуваючи на посаді військ. осавула, очолив депутацію запороз. козаків до царського уряду з клопотанням про захист прав і володінь запорожців. У той час, коли Б. перебував з депутацією у *Санкт-Петербурзі*, рос. війська під кер-вом ген. П.*Текелія* зруйнували *Запорозьку Січ*. Після знищення Січі Б. наполегливо клопотав про створення козац. війська. 1783 Г.*Потьомкін* доручив йому зібрати козаків-добровольців і

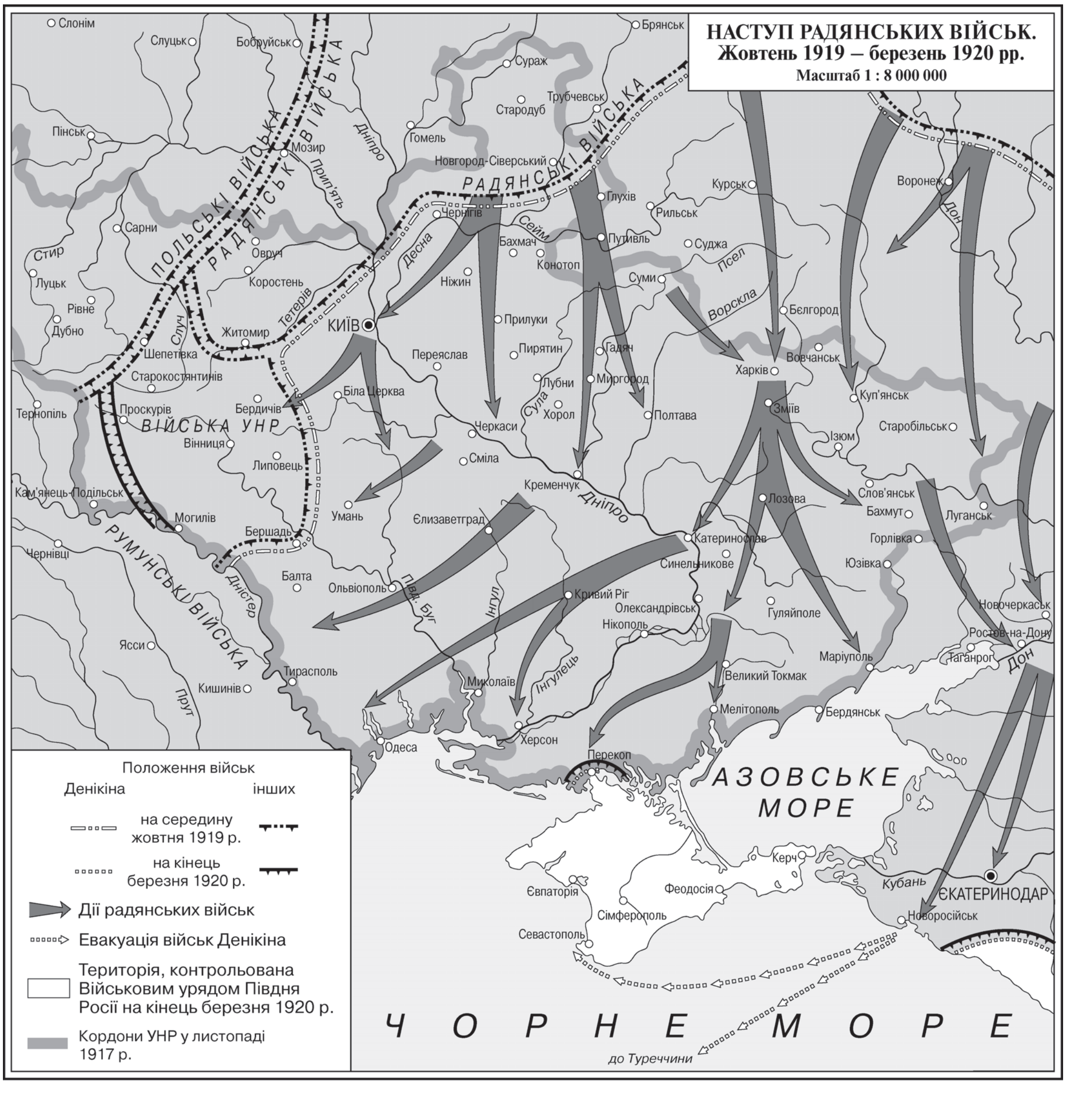

НАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК.
Жовтень 1919 – березень 1920 рр.
Масштаб 1 : 8 000 000

сформувати з них тисячний полк. 1787 Б. був серед козац. старшин, які передали звернення до імп. *Катерини II* (під час її перебування у м. *Кременчук*), в якому йшлося про створення нового козац. війська, а також пропонувалися послуги в майбутній війні з *Османською імперією.* У січ. 1788 Б. обрано кошовим отаманом новоств. Війська вірних козаків. 27 лют. 1788 отримав передані йому царським урядом запороз. прапори, *перначі* та *булаву*. У бою з турец. флотилією під *Очаковом* 11 черв. 1788 Б. смертельно поранено, і 17 черв. він помер. Похований в Кінбурзькій Олександрівській церкві.

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Казачий словарь-справочник, т. 1. Кливленд, 1966.

Є.Д. Петренко.

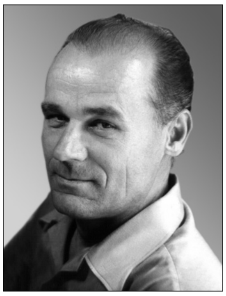

І.І. Білик.

БІ́ЛИК Іван Іванович (н. 17. 01.1929) — письменник, журналіст, перекладач. Н. в с. Градизьк (нині с-ще міськ. типу Глобинського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Викладав у сільс. шк. Від 1956 почав друкуватися. По закінченні ф-ту журналістики Київ. ун-ту, де вчився 1956—61, працював у редакціях газ. «Робітнича газета», «Молодь України», «Літературна газета». Від 1967 — чл. Спілки письменників СРСР. Після публікації роману «Меч Арея» (1972) Б. звільнено з роботи, а «ідейно хибний» твір вилучено з б-к, ще не продані екземпляри пущено під ніж. Протягом 5 років Б. поневірявся без роботи. Тим часом «Меч Арея» видано у Великій Британії, США і Канаді. Справа Б. набула небажаного для рад. влади розголосу; тоді терміново було опубл. роман Б. «День народження Золотої Рибки» (1977) про буд-во ГЕС, шкідливої для навколишнього середовища; автора прийняли на редакторську роботу в ж. «Всесвіт». Перу Б. належать також романи «Танго» (1968; про життя укр. еміграції), «Земля королеви Мод» (1982), «Похорон богів» (1986; про *Київську Русь* 9—10 ст.), «Дикі білі коні» (1989; про похід перського царя *Дарія I* в Скіфію у 6 ст. до н.е.), «Золотий Ра» (вільний переказ «Історій» *Геродота*, Держ. премія України ім. Т.Шевченка, 1992), «Не дратуйте грифонів» (1993, Всеукр. премія ім. М.Старицького), «Яр» (про боротьбу укр. націоналістів за державність, який бл. 30 років пролежав у шухляді) та «Цар і раб» (про стародавніх скіфів). Переклав понад 20 романів болг. письменників (А.Гуляшки, Б.Райнова, П.Вежинова та ін.).

Літ.: *Климишин М.* Роман «Меч Арея» на славу України. «Визвольний шлях», 1978, № 2; Письменники Радянської України. 1917—1987. К., 1988; *Кравченко І.* Іван Білик і його роман «Похорон богів». «Вітчизна», 1988, № 5; *Славинський М.* Добриня, Володимир та інші... «Київ», 1988, № 2; *Моrиленко А.* Чтоб кесарево не было безбожным. «Радуга», 1992, № 1—2; *Михайленко А.* Відтворювати історичне обличчя України. «ЛУ», 1996, 18 квіт.; *Чикирисов Ю.* Незвичний автограф. Там само, 1996, 25 квіт.

Г.П. Герасимова.

БІ́ЛИКИ — с-ще міськ. типу Кобеляцького р-ну Полтав. обл. Розташов. на правому березі р. Ворскла (прит. Дніпра). Нас. 6,4 тис. осіб (1990).

Засноване як стратегічний пункт у 1-й пол. 17 ст. За переписом 1765 — козац. поселення, що входило до складу *Полтавського полку*.

1923—25 — райцентр, а від 3 черв. 1925 — у Кобеляцькому р-ні *Полтавської округи*. Від 1932 у складі Харків. обл., від 1937 — Полтав. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (16 серп. 1941 — 24 серп. 1943) на примусові роботи до Німеччини було вивезено 224 жителя Б.

У Б. — літ.-меморіальний музей Мате *Залки*, Білицький музей історії та художньо-ужиткового мист-ва.

Уродженцями Б. є Герой Рад. Союзу Ф. Марченко, укр. письменник В.Замковий.

Пам'ятники: Т.Шевченкові, Мате Залці, Ф.Марченку, братська могила воїнів, які загинули під час визволення с-ща від гітлерівців.

Літ.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

БІЛИ́НСЬКИЙ Михайло Іванович (04.11.1888—17.11.1921) — укр. військ. діяч, контр-адмірал ВМФ УНР. Н. в с. Драбове-Барятинське (нині смт Драбів Черкас. обл.). Закінчив Мор. кадетський корпус (1909, *Санкт-Петербург*), служив на Балт. флоті. Учасник *Першої світової війни*, пом. командира 2-го Балт. флотського екіпажу (1917). Від 1918 — в укр. ВМФ, пом. нач. Гол. госп. управи Мор. мін-ва. Від груд. 1918 очолював Мор. мін-во УНР. Від квіт. 1919 — командир 1-ї Укр. д-зії мор. піхоти. Міністр внутр. справ УНР (1920—21), входив до складу Всеукр. нац. ради. Інтернований з Армією УНР у Польщі. 1921 — нач. управління штабу Повстанської армії ген.-хорунжого Ю.*Тютюнника,* брав участь у *Другому Зимовому поході Армії УНР 1921* на тер. рад. України.

Загинув у бою біля с. Малі Міньки (були у Народицькому р-ні Житомир. обл. і нині виключені з облікових даних).

Літ.: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954; Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар. К., 1995; *Колянчук О.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. Львів, 1996.

К.Є. Науменко.

БІЛІМО́ВИЧ Антон Дмитрович (20.06.1879—17.09.1970) — укр. математик, механік. Чл.-кор. (1925), дійсний чл. (1936) Сербської АН та мист-в. Н. в м. *Житомир* у сім'ї військ. лікаря. 1903 закінчив з відзнакою мат. від-ня фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту. 1912 захистив магістерську дис. Від 1915 — ординарний проф. каф-ри математики Новорос. ун-ту (Одеса). У берез. 1918 Б. обрали ректором цього ун-ту. У січ. 1920 емігрував до Сербії, працював у Бєлградському ун-ті.

Був одним із фундаторів Рос. академічного гуртка в *Югославії* (1920), Мат. ін-ту Сербської АН (трав. 1946), Югосл. т-ва механіків (почесний голова з 1964). Брав активну участь у видавничій діяльності співвітчизників-емігрантів.

П. 1970 у м. Бєлград (нині Сербія і Чорногорія).

Літ.: Билимович Антон Дмитриевич. В кн.: Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. М., 1997; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1. Одеса, 2000.

Г.Г. Єфіменко.

БІЛОБО́ЦЬКИЙ (Білоблоцький) **Ян** (бл. 1600 — після 1661) — польс. поет, історик. Походив із шляхетської родини з с-ща Білобоки поблизу Пшеворська (Польща). Вірогідно, навч. в *Замойській академії.* Мав зв'язки з домом князів *Острозьких* та з кн. С.Любомирським (див. *Любомирські*). Королів. секретар за *Владислава IV* Ваза і *Яна II* Казимира Ваза; кременецький *войський*. Брав участь у боротьбі з козаками, описав у віршованих творах, що вихваляли діяння кн. Я.*Вишневецького*, деякі події *національної революції 1648—1676.* Видав друком компілятивну зб. життєписів польс. королів під назвою «Годинник, у короткому зібранні події часів Королівства Польського, що йде віками королів» (1661). Був прихильником сарматського істор. міфу (див. *Сарматизм*).

Д.С. Вирський.

БІЛОВЕ́ЖА — літописне місто на пд. кордонах Черніг. землі. Засноване в 11 ст. Уперше згадується в «*Повчанні» Володимира Мономаха* при описі подій 1085, коли біля Б. був розбитий загін *половців* із 900 осіб. Городище Б. мало округлу форму (200 м 190 м), було оточене нині розораним валом бл. 1,6 м заввишки, розташов. за 0,7 км на пд. зх. від ст. Городок (1 км на пд. сх. від с. Біловежі Другі Бахмацького р-ну Черніг. обл.), на невеликому підвищенні серед болота, з якого беруть витоки р. Остер (ліва прит. Десни), Ромен та Удай (прит. Сули, бас. Дніпра). Із зх. та пн. сх. від городища були розташов. неукріплені посади (150 м 50—70 м та 300 м 200 м). Контролювало прохід через болота з *Посулля* до *Чернігова.* 1117 сюди під тиском половців переселилися рештки нас. *Саркела — Білої Вежі* у Подонні. 1147 спалене військами вел. київ. кн. *Ізяслава Мстиславича,* 1239 зруйноване під час *монголо-татарської навали*, після чого не відбудовувалося.

Уперше локалізоване та досліджувалося В.Коваленком і Ю.Ситим 1985. Зафіксовано сліди залізоробного та бронзоливарного ремесел. У 19 ст. на тер. городища містилася нім. колонія Белемеш.

Літ.: Лаврентьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 1. М.—Л., 1962; Ипатьевская летопись. В кн.: Там само, т. 2. М.—Л., 1962; *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Летописная Беловежа (к вопросу о локализации). В кн.: Археология славянского Юго-Востока. Воронеж, 1991.

В.П. Коваленко.

БІЛОВЕ́ЗЬКА УГО́ДА ПРО СТВО́РЕННЯ СНД 1991. Підписана 8 груд. в держ. резиденції Віскулі (Зх. Білорусь). Угода проголошувала створення *Співдружності Незалежних Держав* — Білорусі, Росії та України. Її підписали: за Республіку Білорусь — голова ВР С.Шушкевич та голова РМ В.Кебіч, за РФ — президент Б.Єльцин та держ. секретар Г.Бурбуліс, за Україну — президент Л.*Кравчук* та прем'єр-міністр В.*Фокін.* Сторони угоди підтвердили, що вони дотримуються принципів Статуту ООН, Заключного акта Наради з безпеки й співробітництва в Європі, підписаного 1 серп. 1975 у м. Гельсінкі (Фінляндія), та ін. міжнар. зобов'язань. Водночас сторони угоди проголосили, що з часу її ухвалення на тер. Білорусі, Росії та України чинними є лише закони цих республік, а закони колиш. *СРСР* втрачають силу, діяльність союзних органів влади — зупиняється. Сторони зобов'язалися

М.І. Білинський.

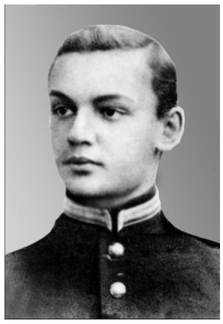

А.Д. Білімович.

розвивати рівноправну та взаємовигідну співпрацю своїх народів та д-в у сфері політики, економіки, к-ри, освіти, охорони здоров'я, науки, торгівлі, охорони навколишнього середовища тощо. В угоді проголошувалися недоторканність існуючих кордонів, гарантії їхньої відкритості та свободи пересування громадян. Також вона містила перелік осн. напрямів спільної діяльності, яку д-ви мають здійснювати через узгоджувальні інститути: координація зовн.-політ. діяльності, співпраця у формуванні заг. екон. простору, у розвитку митної політики, охорони довкілля, міграційної політики та боротьби з організованою злочинністю. Сторони взяли на себе зобов'язання об'єднувати та узгоджувати зусилля для мінімізації наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986.* Угода проголошувалася відкритою для приєднання до неї всіх республік колиш. СРСР. Офіц. місцем перебування координуючих органів Співдружності було названо Мінськ (Білорусь). Через кілька днів парламенти трьох д-в ратифікували угоду про створення СНД.

О.Н. Кубальський.

БІЛОГІ́РСЬК (до 1944 — Карасубазар) — місто АР Крим, райцентр. Розташов. на р. Біюк-Карасу, в центр. ч. Крим. п-ва, за 43 км від залізничної ст. Сімферополь. Нас. 17,8 тис. осіб (1998). Перші письмові згадки про Карасу-базар (у пер. з татар. — базар Чорної річки) від 13 ст. Від 1783 — у складі *Російської імперії.* Від 1926 — місто, від 1935 — райцентр. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 1 листоп. 1941 до 13 квіт. 1944.

Під охороною д-ви перебувають залишки караван-сараю Таш-хана (Кам'яний палац) 17 ст., встановлена меморіальна дошка на фасаді будинку школи, де навч. тричі Герой Соц. Праці, вчений-фізик К.Щолкін.

Літ.: ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Килесса В.Г.* Белогорск. Краеведческий очерк. Симферополь, 1979; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Килесса В.Г.* Белогорск: Путеводитель. Симферополь, 1988; Кримські татари. 1944—1994. Статті, документи, свідчення очевидців. К., 1995.

Т.Ф. Григор'єва.

БІЛОГІ́Р'Я (до 1946 — Ляхівці) — с-ще міськ. типу Хмельн. обл., райцентр. Розташов. на р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична ст. Суховоля. Нас. 5,3 тис. осіб (1998). Уперше згадується 1441. Назва походить від «білих гір» — оголених покладів крейди навколо с-ща. Від 1569 під владою Польщі. 1583 надано *магдебурзьке право.* Наприкінці 16 — поч. 17 ст. збудовано одну з найбільших на *Волині* дерев'яних фортець. 1795 — у складі Зх. Волині приєднано до *Російської імперії.*

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в період гітлерівської окупації від 5 лип. 1941 до 5 берез. 1944 тут діяло партизан. з'єднання під командуванням А.Одухи.

Від 1960 — смт. Райцентр 1923—62 та з 1965.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971.

Р.В. Маньковська.

БІЛОГОРО́ДКА (Білгородка) — село Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Розташов. на правому березі р. Ірпінь (прит. Дніпра), за 22 км від м. *Київ* та 8 км від залізничної ст. Боярка.

Перша згадка в літописі належить до 980. В ній ідеться як про заміську резиденцію вел. київ. кн. *Володимира Святославича.* 991 тут збудовано фортецю (див. *Білгород*).

1240 фортецю і місто знищено під час *монголо-татарської навали.* Відродження тер. як села відбулося в 14—15 ст., коли місцевість перебувала під владою *Великого князівства Литовського.* Після *Люблінської унії 1569* перейшло до шляхетської Польщі. Селяни Б. брали участь у *Косинського повстанні 1591—1593, Наливайка повстанні 1594—1596,* у козац.-сел. повстаннях 1-ї пол. 17 ст., у *національній революції 1648—1676.* Б. належала до земель, які відповідно до *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* на 2 роки, а згідно з «*Вічним миром*» *1686* — остаточно перейшли до складу Рос. д-ви.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* біля села споруджувались укріплення першої лінії оборони Києва (від Дніпра вздовж його прит. р. Ірпінь); було окуповане гітлерівцями від 19 верес. 1941 до 6 листоп. 1943.

Л.В. Шевченко.

БІЛОГОРО́ДСЬКИЙ ШЛЯХ — дорога, яка вела з Криму на *Очаків* до Акермана (Білий камінь; нині м. *Білгород-Дністровський*). Згаданий у грамоті 1694 моск. патріарха *Адріана* до І.*Мазепи* та листуванні гетьмана з рос. царями. Крім торг. функцій, слугував одним із маршрутів для дипломатичних подорожей з *Кримського ханства* до *Речі Посполитої.*

Літ.: *Величко С.* Літопис, т. 2. К., 1991.

В.В. Пришляк.

БІЛОГРУ́Д Григорій (р. н. і р. с. невід.) — уман. полк., дипломат Укр. козац. д-ви 2-ї пол. 17 ст. Н., імовірно, в с. Бабанка (нині с-ще міськ. типу Уманського р-ну Черкас. обл.). У 2-й пол. 50-х рр. 17 ст. став бабанським *сотником Уманського полку.* 2 трав. 1659 присягав на вірність умовам *Гадяцького договору 1658* у *Варшаві,* підписався під статтями *Чуднівського договору 1660.* Від 1665 — уман. полк. 18 серп. присягнув на вірність гетьману П.*Дорошенку.* Відіграв важливу роль у розгромі польс. війська під *Браїловим* (див.: *Браїлівська битва 1666*). Влітку наступного року здійснив розвідувальний рейд у *Галичину.* Наприкінці серп. 1668 разом із Л.Брускевичем виїхав до *Стамбула* вести переговори про умови прийняття протекції *Османської імперії.* У 1-й пол. 1670 знову двічі відвідував столицю Осман. імперії, добиваючись відокремлення козац. України від Польщі по етнічному кордонові розселення українців, стримування ворожих дій щодо України з боку *Кримського ханства* та надання Україні військ. допомоги. Розчарувавшись у турец. протекції, разом з ін. правобереж. полковниками брав участь у серед. берез. 1674 в роботі Переяслав. ради, яка обрала гетьманом «обох сторін Дніпра» І.*Самойловича.* Для обстоювання інтересів правобереж. гетьманства у складі посольства виїздив до *Москви.* Подальша доля невідома.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. «Україна модерна», 1999, число 2—3.

В.С. Степанков.

БІЛОГРУ́ДІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра пізнього періоду *бронзового віку* (12—9 ст. до н.е.) на тер. Лісостепової зони *Правобережної України*. Названа за місцем розкопок 1919—26 зольників в Білогрудівському лісі поблизу с. Піковець (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.). Ареал поширення охоплює тер. сучасних Київ., Черкас., Він., Житомир. областей. Виділяються пд. та пн. локальні варіанти. Поселення не мали укріплень. Житла — напівземлянки підпрямокутної форми — досліджені на поселеннях Велика Андрусівка, Малополовецьке, Підгірці, Собківка, Суботів.

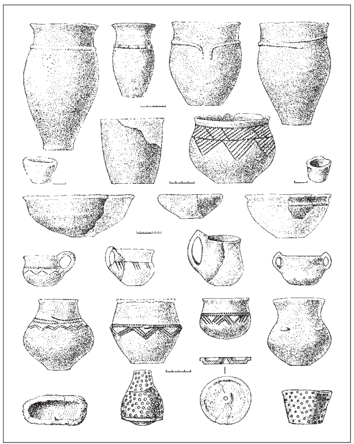

Кераміка білогрудівської культури.

Особливістю Б.к. є велика кількість зольників. Поховання підкурганні (Макіївка, Печера, Соколова) та безкурганні (Білий Камінь, Велика Снітинка), здійснені переважно за обрядом інгумації. Небіжчики лежали в неглибоких ямах зібгані, на боці, головою на захід. Зафіксовано ритуальне розчленування покійників (Велика Снітинка). У пн. р-нах відомі урнові кремації (Мотовилівка, Троянів). Характерні керамічні форми: тюльпаноподібні посудини з поодиноким валиком, відкриті миски, черпаки, келихи. Металеві вироби представлені зброєю (вістря списів, кельти) та прикрасами (спіральні підвіски, кільця, бляхи, шпильки). З кістки виготовлялися лощила, шила, псалії; з глини — пряслиця, зооморфні статуетки, ритуальні хлібці; з каменю — розтиральники, сокири-молоти. Характерними є невеликі кременеві серпи. Основа г-ва — землеробство та скотарство. Б.к. сформувалася не пізніше 12 ст. до н.е. на основі трансформації місц. проявів *тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності* під впливом карпато-дунайських к-р. У 9 ст. до н.е. її змінює *чорноліська культура* передскіф. доби.

Літ.: *Березанская С.С.* Белогрудовская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

С.Д. Лисенко.

БІЛОДІ́Д Іван Костянтинович (29.08.1906—02.09.1981) — укр. мовознавець. Д-р філол. н. і проф. (1952), акад. АН УРСР (1957). Засл. діяч н. УРСР (1966). Н. в с. Успенське (нині с. Успенка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.) в сел. родині. Закінчив Харків. ін-т проф. освіти (1932). Викладав у вищих школах Харкова та Львова (1932—41). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Від 1946 співробітник, від 1961 — дир. Ін-ту мовознавства ім. О.Потебні АН УРСР. Голова Від-ня сусп. наук АН УРСР (1952—57). Міністр освіти УРСР (1957—62). Віце-президент АН УРСР (1963—78). Автор праць з історії укр. літ. мови, заг. мовознавства, лінгвостилістики, методології та теорії мовознавства, теорії перекладу, лексикології та лексикографії, студій, присвячених контактам укр. мови з ін. слов'ян. мовами. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та ін. відзнаками.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Вибрані твори, т. 1—3. К., 1986.

Літ.: Іван Костянтинович Білодід. К., 1976; Академія наук України: Персональний склад. К., 1993.

О.В. Ясь.

І.К. Білодід.

БІЛОЗЕ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра пізнього періоду *бронзового віку*, поширена в степовій смузі України та Молдови у 12—10 ст. до н.е. Назва походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині Каховського водосховища) в м. *Кам'янка-Дніпровська.* Серед пам'яток Б.к. — поселення на берегах річок і лиманів (Тудорове, Воронівка, Зміївка), кургани (Широка Могила, Степовий, Кочковате) та ґрунтові могильники (Брилівка, Широке, Будуржель), комплекси ливарних форм (Завадівка, Новоолександрівка), майстерні ливарників (Кардашинка), скарби металевих речей (Новогригор'ївка), випадкові знахідки. Матеріальна к-ра Б.к. репрезентована керамікою, знаряддями праці, тальковими ливарними формами, зброєю, прикрасами. Осн. заняття нас. — скотарство, землеробство, металообробка. Дослідники к-ри вважають, що її нас. спілкувалося на діалекті давньоіранської мовної спільноти.

Літ.: *Отрощенко В.В.* Белозерская культура. В кн.: Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986; *Ванчугов В.П.* Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. К., 1990.

В.В. Отрощенко.

БІЛОЗЕ́РСЬКА Надія Олександрівна (дівоче прізв. — Ген; 10.04 (29.03).1838—09.03(25.02).1912) — перекладач, педагог, історик, журналіст. Н. в маєтку Софіївка Бєлозерського пов. Новгородської губ. в сім'ї лісничого. Змалку мешкала в м. Петрозаводськ (нині місто в РФ). Освіту здобула вдома. Взимку 1855/56 вийшла заміж за В.*Білозерського*, опинилась у колі петерб. укр. громади. Була знайома з П.*Кулішем,* М.*Костомаровим,* Т.*Шевченком.* За їх участі на поч. 1860-х рр. разом із чоловіком проводила щотижневі понеділкові зібрання, які відвідували також І.*Тургенєв,* М.*Чернишевський* та ін. літератори. Її дядько М.Катенін дав гроші на вид. місячника «*Основа*». Виступала з пер. в рос. пресі, опублікувала з передмовою і примітками М.Костомарова «Записки о Московии XVI в. сэра Джерома Горсея» (Библиотека для чтения, 1865, № 4—6; окреме вид.: СПб., 1909), а також «Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение к новейшим идеям» (СПб., 1873). Співпрацювала з Марком

Кераміка білозерської культури.

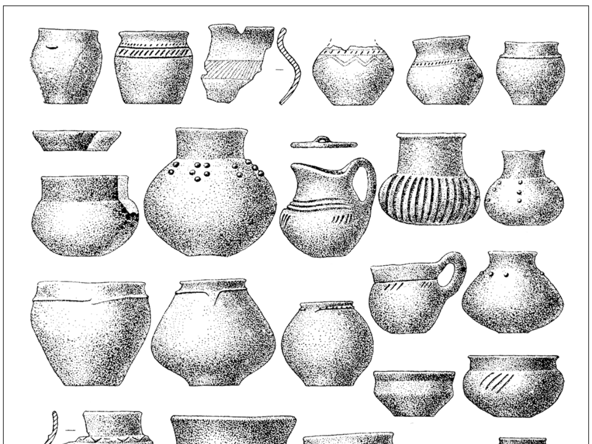

В.М. Білозерський.

С.І. Білокінь.

Д.З. Білоколос.

Вовчком у час. «Отечественные записки» та «Иллюстрированном журнале», 1872 видала з нею свій переклад двотомника «История человеческой культуры» Ф.Кольба.

1867 з трьома дітьми пішла від В.Білозерського, заробляла репетиторством (1868 склала іспит на звання домашньої вчительки). 1868—73 була літ. секретарем М.Костомарова, під впливом якого взялася за самостійні істор. студії. Серед її розвідок: «Мария Ивановна Гоголь», «Николай Васильевич Гоголь. Служба его в Патриотическом институте» (ж. «Русская старина», 1887), «В.Т.Нарежный» (там само, 1888, 1890—91, Уваровська премія Петерб. АН 1893). 1878 редагувала час. «Воспитание и обучение». За підтримки Д.*Мордовця* вміщувала статті й рецензії в журналах «Древняя и Новая Россия» та «Живописная Россия». Друкувалася також у часописах «Ласточка», «Игрушечка», «Исторический вестник», «Русская мысль», де, зокрема, 1885 вмістила записану нею автобіографію М.Костомарова. Брала участь в артілі перекладачок і створенні Вищих жін. курсів. Автор спогадів про М.Костомарова (ж. «Русская старина», 1886), підготувала до друку мемуари братів В. Жемчужникова та Л.*Жемчужникова*).

Тв.: Автобиография. «Исторический вестник», 1913, № 6.

Літ.: Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Фоменко А.В., Рейтблат А.И.* Белозерская. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993.

П.Г. Усенко.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ Василь Михайлович (1825—04.03(20.02).1899) — укр. громад. діяч, журналіст, учений та педагог. Брат М.*Білозерського.* Н. на х. Мотронівка (нині в складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.) у дворянській родині. Закінчив Київ. ун-т (1846). Викладав у Петровському кадетському корпусі у *Полтаві* (1846—47). Чл. *Кирило-Мефодіївського товариства* та один з авторів «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Автор «Записки» (пояснення «Статуту...»), в якій висунув ідею об'єднання слов'ян. народів у федеративну д-ву на засадах *християнства* та освіти. Арештований та висланий до Петрозаводська (1847; нині місто в Карелії, РФ). Після заслання проживав у *Санкт-Петербурзі.* Взимку 1855/56 одружився з Надією Ген (див. Н.*Білозерська*). Ред. час. «*Основа*» (1861—62). Згодом переїхав до *Варшави.* Підтримував зв'язки з галицькими політ. діячами, зокрема співробітничав з часописами «*Мета*» та «Правда». Останні роки життя мешкав на х. Мотронівка.

Літ.: *Петров В.* Шевченко, Куліш, В.Білозерський — їх перші стрічі. «Україна», 1925, № 1—2; *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст. К., 1959; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1. К., 1990; *Левенець Ю.А.* Василь Білозерський. «УІЖ», 1994, № 2/3; *Дудко В.І.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пальчикова до Василя Білозерського. «Київська старовина», 1998, № 2.

О.В. Ясь.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ Микола Михайлович (1833—11.06.1896) — укр. історик та етнограф. Брат В.*Білозерського.* Н. на х. Мотронівка (нині в складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.). Учився в Петровському кадетському корпусі у *Полтаві*, але навчання не завершив. Оселився у свого зятя П.*Куліша,* під його впливом став цікавитися історією України. 1854 служив у Черніг. губернському правлінні, працював пом. ред. «Черниговских губернских ведомостей», а згодом деякий час виконував обов'язки гол. ред. (до 1855). У цей період у газеті друкувалися істор. акти, пісні, казки, перекази з історії краю, почали публікуватися байки Л.*Глібова.* Згодом Б. залишив службу і захопився збиранням укр. нар. пісень. Брав участь у вид. А.Метлинським 1854 «Сборника малороссийских песен». Самотужки зібрав бл. 800 укр. пісень (на верес. 1855), які збирався видати, але пізніше передав П.Кулішу. 1856 видав кн. «Южнорусские летописи», де опублікував невідомі пам'ятки, в т. ч. *Чернігівський літопис.* Пізніше Б. поселився на хуторі поблизу м. *Борзна*, де прожив до кінця життя, займаючись с. госп-вом, але продовжував збирати матеріали з укр. фольклору. Публікувався в ж. «*Киевская старина*».

Літ.: *А.Л.* Памяти Н.М.Белозерского. «Киевская старина», 1897, № 1.

О.Л. Вільшанська.

БІЛОКА́М'ЯНСЬК — назва 1976—91 м. *Інкерман.*

БІЛОКІ́НЬ Сергій Іванович (н. 01.07.1948) — джерелознавець, дослідник історії укр. к-ри, історії Церкви та більшовицького терору. Д-р істор. наук (2000), чл.-кор. УВАН (Нью-Йорк, 2000). Н. в м. *Київ.* Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1971) та аспірантуру філол. ф-ту Моск. ун-ту (1977). Канд. дис. на тему «Предмет і завдання літературознавчого джерелознавства» захистив 1978, докторську — «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження» — 2000. Від 1990 — голова Київ. наук. т-ва ім. Петра Могили, від 1996 — пров. н. с. Ін-ту історії України НАН України. Лауреат Нац. премії України ім. Тараса Шевченка (2002).

Тв.: Закоханий у вроду слів: М.Зеров — доля і книги. К., 1990; Чи маємо ми історичну науку? «Наше минуле», 1993, ч. 1(6); The Kiev Patriarchate and the State. «The International Politics of Eurasia», vol. 3: The Politics of Religion in Russia and the new States of Eurasia. N.Y.—London, 1995; Доля української національної аристократії. «Генеза», 1996, кн. 1(4); Іванна Синенька-Іваницька. К., 1997; Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999; Механизм большевицкого насилия. К., 2000.

Літ.: Сергій Білокінь: Бібліографічний покажчик. К., 1989; *Гирич І.* Оборонець і дослідник національної культурної спадщини. «Пам'ятки України», 1998, ч. 3—4 (120—121); Хто є хто в Україні. К., 2001.

О.О. Ковальчук.

БІЛОКО́ЛОС Дмитро Захарович (05.02.1912—09.02.1993) — дипломат рад. доби. Канд. філос. н. (1955). Н. в с. Єгорівка (нині село Волноваського р-ну Донец. обл.). Закінчив Бердянський пед. технікум (1931), потім учителював у містах Сталіно (нині *Донецьк*) і *Макіївка.* Закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту (1936). 1936—41 — викл. історії, дир. серед. шк. (Сталіно). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Брав участь у бойових діях на Волховському й Карельському фронтах (командир взводу, роти, батальйону, нач. штабу полку). Після демобілізації — на парт. роботі: 1947—52 — зав. від. пропаганди й агітації, секретар Донец. міськ. к-ту КПУ. 1952—55 навч. в Акад. сусп. наук при ЦК КПРС. Від 1955 на парт. роботі — зав. від. науки і к-ри, секретар Донец. обкому КПУ. 1966—70 — міністр закордонних справ УРСР, очолював делегації УРСР на XXI—XXIV

сесіях ГА ООН, сесіях ЮНЕСКО, міжнар. конф. під егідою ООН. 29 трав. 1970 Б. підписав звернення до Ген. секретаря ООН, в якому викладалися пропозиції уряду УРСР щодо розгляду широкого кола питань, вирішення яких мало зміцнити міжнар. безпеку. 1970—76 — Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР у Замбії і за сумісництвом у Ботсвані. Нагороджений бойовими й трудовими орденами та медалями *СРСР*.

П. у м. *Київ*.

Р.Г. Симоненко.

БІЛОКРИНИ́ЦЬКА ІЄРА́РХІЯ (австрійська) — старообрядницька церква попівського напряму (див. *Старообрядництво)*. Виникла в старообрядському с. Біла Криниця на *Буковині* (на той час тер. Австрії, нині село Глибоцького р-ну Чернів. обл.) у 40-х рр. 19 ст. як відповідь на зменшення кількості священиків у старообрядських громадах. З дозволу австрійс. імп. Фердинанда I (1835—48) старообрядці запросили босносараївського єпископа Амвросія, який 1846 приїхав до с. Біла Криниця і започаткував єпископат Б. і. Незабаром цю ієрархію визнали рос. старообрядці-попівці. 24 лют. 1862 частина старообрядських ієрархів випустила «Окружне послання єдиної, святої, соборної, апостольської, дрєвлєправославно-кафолічної церкви, в настанову і застереження улюблених чад від деяких шкідливих і несуразних творів», в якому було запропоновано відмовитися від деяких постулатів віровчення і культу. Несприйняття значною частиною старообрядців цього послання розкололо Б.і. на «окружників» та «неокружників» чи «розладників». На поч. 20 ст. обидва напрями Б.і. налічували бл. 25 ієрархів. Виходили друком журнали «Старообрядець», «Старообрядська думка», «Церква» та ін. Поступово Б.і. стала однією з найпотужніших течій старообрядництва. 1988 на соборі з нагоди 1000-ліття хрещення Русі-України було прийнято нову назву церкви — «Руська православна старообрядницька церква». Очолює Церкву митрополит Моск. і всієї Русі. Нині налічується понад 200 громад на теренах СНД, які об'єднані у *єпархії*. В Україні діють Вінницько-Одеська єпархія, яка має 58 громад (найбільше їх у Він., Одес. та Чернів. областях), 2 монастирі.

О.Н. Саган.

БІЛОКУ́Р Катерина Василівна (25.11.1900—10.06.1961) — укр. живописець. Нар. худож. УРСР (1956). Н. в с. Богданівка (нині село Яготинського р-ну Київ. обл.) в бідній сел. родині. Читати, писати й малювати навчилася самотужки. З 14 років працювала в економіях та в заможних селян. У колгоспі керувала драм. гуртком. Не змогла отримати фахової освіти через відсутність документів про шкільну освіту. Від 1940 брала участь в обласних, респ., міжнар. виставках. Майже всі тв., виконані в 1920—30-х рр., загинули під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Глибоко нац. живопис Б. — оригінальне явище у вітчизн. та світ. образотворчому мист-ві. Гол. тема її полотен — невмируща краса і щедрі дари укр. природи. У них гармонійно взаємодіють худож. принципи й прийоми професійного станкового і нар. декоративного живопису. Автор натюрмортів, пейзажів, портретів родичів та знайомих: «Оля Білокур» (1928), «Тетяна Бахмач» (1932—33), «Портрет племінниць» (1939), автопортретів (1950, 1955, 1957). Створила своєрідний жанр пейзажу-натюрморту, в якому майже дослідницьке знання натури поєднується з її поетичним відтворенням, точність і скрупульозність у зображенні квітів, овочів, фруктів — з декоративним трактуванням всієї композиції. Серед робіт: «Квіти за тином» (1935), «Квіти в тумані» (1940), «Буйна» (1945), «Цар-колос», «Колгоспне поле» (обидві — 1949), «Сніданок» (1950), «Півонії» (1958), «Хліб» (1960). Від 1950-х рр. займалася графікою, оволоділа технікою акварельного живопису: «Гай» (1955), «Напровесні» (1958), «Осінь» (1960).

К.В. Білокур.

П. у с. Богданівка.

Залишила епістолярну спадщину, невелику поему в прозі. Образ Б. увічнено в скульптурі, живопису, літ. та муз. творах, худож. та документальних фільмах. 1977 в с. Богданівка відкрито музей-садибу Б. 1989 встановлено премію ім. К.Білокур Нац. спілки художників України за створення визначних тв. нар. мист-ва.

Літ.: Катерина Василівна Білокур. К., 1959; *Білокур Катерина.* Виставка живопису. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 5—6. К., 1967—68; *Куницька М.* Творчість Катерини Білокур. «Образотворче мистецтво», 1970, № 4; *Макаров А., Найден О.* Барви щедрої землі. К., 1970; Катерина Білокур. Альбом. К., 1975; *Загайко А.І.* Катерина Білокур і Полтавщина. «Народна творчість та етнографія», 1985, № 6; Катерина Білокур. «Я буду художником!» Документальна оповідь у листах художниці, розвідках Миколи Кагарлицького. К., 1995.

Н.Г. Ковпаненко.

БІЛОЛІ́ССЯ — ранньомезолітичне (див. *Мезоліт*) поселення (10—9 тис. до н.е.) на правому березі р. Сарата між сучасними селами Білолісся Татарбунарського р-ну і Михайлівка Саратського р-ну Одес. обл. Відкрито А.Кремером. Палеографічна ситуація в межиріччі Дунаю та Дністра на час існування там поселення — степи з поодинокими деревами сосни, берези та вільхи. Вздовж берега Сарати виявлено 4 легких житла з вогнищами. Речовий комплекс складається з крем'яних знарядь та решток фауни: кісток коня, тура та сайгака. Серед знарядь — скребачки, різці, вістря, геометричні мікроліти (сегменти, трапеції, трикутники — вкладиші ножів, серпів; наконечники стріл), свердла, скобелі тощо. Певно, первісна община з 4-х сімей (по 4—6 осіб) полювала в долині р. Сарата протягом кількох місяців. Дослідники вважають, що поселення могло бути засноване кочовиками з балкано-дунайського регіону.

Літ.: *Станко В.Н.* Ранний мезолит степей Северного Причерноморья. В кн.: Первобытная археология: поиски и находки. К., 1980; К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья (по материалам поселения Белолесье). В кн.: Новые материалы

по археологии Северо-Западного Причерноморья. К., 1985.

В.Н. Станко.

БІЛОПІ́ЛЛЯ — місто Сум. обл., райцентр. Розташов. на р. Вир (прит. р. Сейм, бас. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 19 тис. осіб (1998).

Тер. сучасного Білопілля була заселена у 2—6 ст. племенами доби *черняхівської культури.* За часів *Київської Русі* наприкінці 11 ст. виникло укріплене місто *Вир*, яке відігравало роль форпосту в боротьбі з кочовиками. Вперше згадується в «*Повчанні» Володимира Мономаха* під 1096. 1239 місто спустошене під час *монголо-татарської навали.* В серед. 16 ст. у цій місцевості з'являються пости рос. служилих людей — військ. сторо́жі. Одну з них (2-гу путивльську) було встановлено біля Вирського городища. Інтенсивне заселення місцевості почалося в 17 ст. 1672 на місці давнього Вира бєлгородський воєвода Ромодановський збудував фортецю, поблизу якої оселялися задніпровські переселенці. Нове поселення отримало назву — Крига — від назви річки, що протікала неподалік (під цією назвою воно згадується в «Літописі Самовидця» за 1678). Назва Білопілля трапляється в документах поч. 80-х рр. 17 ст. Походить від назви однойменного м-ка на Брацлавщині (нині с. Білопілля Козятинського р-ну Він. обл.), звідки 1672 прийшли перші козаки — переселенці. У 18 ст. Б. — сотенне м-ко Білопільської сотні *Сумського полку.* Після ліквідації полкового устрою з 1765 по 1780 входило до *Слобідсько-Української губернії,* з 1780 до 1796 — *Харківського намісництва*, з 1835 — *Харківської губернії.*

Наприкінці 19 — поч. 20 ст. діяло Білопільське Богородичне братство, статутним завданням якого була боротьба з різними проявами сектантства (див. *Секта релігійна*).

В 1920-х рр. збудовано комбікормовий та ливарно-мех. з-ди. Райцентр від 1923. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Б. було окуповано гітлерівцями від 7 жовт. 1941 до 1 верес. 1943.

Гол. напрямами сучасного пром. розвитку міста є харчова й маш.-буд. галузі пром-сті. 1991 в місті засновано Боголюбський чол. монастир.

Уродженцями міста є філософ, літ. критик, публіцист М.О.*Антонович* (1835—1918), педагог і письменник А.*Макаренко,* укр. поет О.*Олесь.*

Літ.: ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; *Сотник О.М.* Сумщина християнська. Суми, 1990; *Корогод Б.Л., Корогод Г.І.* Нарис історії Сумщини, вип. 1. Суми, 1999; Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. Суми, 2000.

О.Г. Бажан.

БІЛОРУ́СИ В УКРАЇ́НІ. За даними перепису 2001, білоруси займають в Україні третє місце за чисельністю (після українців і росіян) — 275,8 тис. осіб, що становить 0,6 % нас. країни. Разом з українцями й росіянами білоруси належать до сх. слов'ян. Перша згадка про поселення білорусів на етнічній укр. тер. стосується раннього середньовіччя. Значна кількість білорусів замешкала в Україні в 16—17 ст. Селилися вони переважно в містах: *Києві, Черкасах, Каневі, Звенигородці, Луцьку.* В степовому Придніпров'ї осідали відхідники з білорус. земель, що займалися рибальством і мисливством. У 2-й пол. 18 ст. в *Новоросії* виникає чимало військ. поселень з білорусів у зв'язку з необхідністю захисту пд. земель від турец.-татар. нападів (села Бармашове, нині Жовтневого р-ну, та Явкине, нині Баштанського р-ну, обидва Миколаїв. обл.).

Від 2-ї пол. 19 ст. характер та спрямування міграційних процесів дещо змінюється. У зв'язку з вичерпанням фонду вільних земель на пд. України більшість білорус. переселенців цього періоду, зрештою, ставали робітниками на пром. підпр-вах *Поділля*, а також Донбасу й Придніпров'я, які швидко розвивались. Індустріальна праця й міськ. спосіб життя значно прискорили процеси розмивання й асиміляції білорус. нас. України. Цьому значно сприяли близькість мов та спорідненість к-р двох сусідніх народів, що мали також чимало спільних рис у госп. житті й побуті. Особливої інтенсивності асиміляційні процеси набули вже в 20 ст. Нині для білорусів характерним є, як правило, дисперсне розселення по всій тер. України. Найбільше їх проживає в Донец. обл. (44,5 тис. осіб), Дніпроп. обл. (29,5 тис.), АР Крим (29,2 тис.), Луган. обл. (20,5 тис.), м. Київ (16,5 тис.) та Харків. обл. (14,7 тис.). У прикордонні з Білоруссю частка білорусів серед усього нас. дуже незначна: виділяється в цьому відношенні Рівнен. обл., де чисельність білорусів становить 11,8 тис. осіб.

За даними соціологічних опитувань, на поч. 1990-х рр. 35,5 % Б. в У. вважали рідною мовою білорус., 55,2 % — рос., 9,3 % — укр.

Як засвідчили дослідження укр. учених кін. 1980-х — серед. 1990-х рр., освіт. й заг. трудовий потенціал білорус. етнічної групи досить високий, а її етнокульт. життя поступово пробуджується. Інтереси Б. в У. представляють кілька т-в, зокрема Білорус. культ.-освіт. т-во (АР Крим), Т-во білорус. к-ри ім. М.Богдановича (Запоріз. обл.), Білорус. т-во ім. Ф.Скорини (м. Львів) та інші.

Літ.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. К., 1993; *Заставний Ф.Д.* Географія України, кн. 1—2. Львів, 1994; *Пономарьов А.П.* Українська етнографія. К., 1994; Етнічний довідник, ч. 2. К., 1996; *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Рудницька Т.М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. К., 1998.

М.М. Вівчарик.

БІЛОРУ́СЬ, Республіка Білорусь (Бєларусь) — д-ва, розташов. в Сх. Європі. Тер. 207,6 тис. км^2. Нас. 10,019 млн осіб (2001): білоруси — 81,2 %, росіяни — 11,4 %, поляки — 3,9 %, українці — 2,4 %. Столиця — м. Мінськ. Адм.-тер. поділ: 6 областей, 118 сільс. р-нів, 25 р-нів у містах, 104 міста і 108 с-щ міськ. типу. Держ. мови — білорус. і рос. Грошова одиниця — білорус. рубєль. Б. — чл. ООН (1945) і СНД (1992). У трав. 1997 Б. підписала договір про союз з Росією.

Дипломатичні відносини України з Б. встановлено 27 груд. 1991. Б. — одна з трьох колиш. республік *СРСР* (Білорус. РСР, РРФСР і УРСР), керівники яких підписали *Біловезьку угоду про створення СНД 1991.*

Між Україною і Республікою Білорусь підтримуються торговоекон. зв'язки. Б. традиційно постачає в Україну трактори, сільгоспмашини, багато синтетичних волокон, а також калійні добрива. Україна направляє в Республіку Білорусь соняшникову олію, складну техніку, трансформатори та ін.

На тер. Б. проживає 240,5 тис. українців. Найбільш компактно

вони розселені в Гомельській (68 тис.) та Брестській (60 тис.) областях. Бл. половини українців (45,4 %) вважають укр. мову своєю рідною мовою. Крім того, як засвідчує перепис, ще 16,4 % українців в Б. вільно володіють українською.

Динаміка чисельності українців у Б. у 2-й пол. 20 ст. була такою: 1959 їх налічувалося 131,1 тис. (1,6 % від усього нас.), 1970 — 190,8 тис. (2,1 %), 1979 — 231 тис. (2,4 %), 1989 — 290 тис. (2,8 %).

Пд.-зх. ч. тер. сучасної Білорусі, що розташов. між ріками Зх. Буг, Прип'ять (прит. Дніпра), Ясельда (прит. Прип'яті) та Нарев і відома як *Берестейська земля*, є, на думку деяких дослідників, продовженням укр. етнічної тер. Це Малоритський, Кам'янецький, Брестський, Жабинковський, Березовський, Дрогичинський, Івановський, Пінський, Столінський, а також частково Пружанський, Ганцевицький, Івацевицький, Ляховицький і Лунінецький р-ни Брестської області. Проте питання укр.-білорус. етнічно-тер. розмежування в пд.-зх. і пд. частинах цієї д-ви є складним. Внаслідок того, що нас. Берестейщини в одних переписах уважалося як українці, а в ін. — як білоруси, дані щодо чисельності укр. діаспори в Білорусі непевні. Так, за переписом нас. 1897 більшість нас. Берестейщини була віднесена до українців (407 тис.). Етнографи того часу констатували, що й частину нас. деяких ін. регіонів Б. за мовою можна зарахувати до українців. Моск. діалектологічна комісія Петерб. АН 1914 відносила берестейський мовний масив до пн.-укр. мовних говірок. Згідно з *Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, Берестейщина входила до складу *Української Народної Республіки*. Однак у пізніших переписах більшість жителів Берестейщини реєструвалася уже як білоруси. Зокрема, згідно з даними переписів 1926 — в СРСР і 1931 — в Польщі, число українців у Б. становило лише 34,5 тис. осіб.

У 1920-х рр. на Берестейщині діяло т-во «Просвіта», яке, зокрема, організувало культ.-освіт. курси, де слухачі вивчали укр. мову, історію та географію. В часи польс. панування (до 1939) влада, прагнучи ополячити місц. нас., не визнавала його належності до укр. етносу й називала «поліщуками». Від 1939, коли ця тер. ввійшла до складу Білорус. РСР, місц. нас. стало вважатися білорусами. Однак 1939 в Бересті (Бресті) ще працювала укр. б-ка, а в сільс. місцевості — 127 хат-читалень «Просвіти»; 1939/40 навч. р. діяло 49 укр. шкіл. У подальші роки діяльність укр. культ.-освіт. закладів у Б. була згорнута.

Ситуація почала змінюватися в 1990-х рр., коли відновився рух за нац.-культ. відродження українців Б. Найпомітніше ці процеси відчувалися саме на Берестейщині. У лют. 1990 в Бресті засноване Укр. громад.-культ. об-ня Брестської обл. «Берестейщина» (голова правління — М.Козловський). Гол. метою об-ня є захист етнічної ідентичності укр. нас. Берестейщини, збереження та подальший розвиток укр. мови, к-ри, традицій, вивчення своєї історії. Осередки об-ня створені в Бресті, Брестському, Кам'янецькому, Дрогичинському, Кобринському, Жабинковському та Пінському р-нах. Під егідою об-ня працює Укр. нар. ун-т к-ри, з квіт. 1991 виходить газ. «Голос Берестейщини». У трав. 1994 в Бресті розпочала роботу укр. б-ка, яка фактично виконує функції укр. культ.-інформаційного центру. На вимогу укр. громади укр. мова вивчається в кількох школах Кобринського і Дрогичинського районів.

Літ.: *Дністрянський М.С.* Кордони України. Львів, 1992; *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. Львів, 1993; *Його ж.* Географія України, кн. 1—2. Львів, 1994; *Леонюк В.* Словник Берестейщини. Львів, 1996; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

М.М. Вівчарик.

БІЛОРУ́СЬКА КАМПА́НІЯ УКРАЇНСЬКОЇ А́РМІЇ 1654—1655 — наступальні операції 20-тис. укр. армії під командуванням наказного гетьмана І.*Золотаренка* проти *Речі Посполитої* на тер. Білорусі та частково Литви. Укр. контингент складали козаки *Ніжинського полку, Чернігівського полку* і *Стародубського полку*. План кампанії розроблявся і здійснювався у взаємодії з рос. командуванням. Наступ розвивався вгору по р. Дніпро та його притоці р. Сож у напрямку Гомель — Пропойськ (нині м. Славгород) — Старий Бихів (нині м. Бихов; обидва Могильовської обл.) — Могильов. Військ. результатом кампанії було оволодіння значними тер. білорус. Подніпров'я та Посожжя, взяття Гомеля, Рєчиці, Жлобіна, Рогачова (всі нині міста Гомельської обл.), Нового Бихова (нині село Могильовської обл.), Пропойська, Горваля (нині село Гомельської обл.), а також разом із рос. військами — лит. столиці Вільно (нині *Вільнюс*). У політ. відношенні кампанія сприяла активізації соціальних рухів у Пд.-Сх. Білорусі, масовому покозаченню місц. нас. Це започатковало процес становлення на білорус. землях полково-сотенного устрою (див. *Полковий устрій, Сотенний устрій*), козац. суду, а також елементів соціальних відносин, які були притаманні для України. Зважаючи на етнічну й культ. спорідненість українців і білорусів, належність їх до Київ. правосл. митрополії, а також важливе стратегічне значення цього регіону для д-ви, гетьман. уряд Б.*Хмельницького* всіляко заохочував перехід білорус. шляхти під гетьман. протекцію та покозачення білорус. нас., прагнучи закріпити цей регіон за Укр. козац. д-вою. Відвойовані в Речі Посполитої під час Білорус. кампанії землі Пд.-Сх. Білорусі стали базою для формування *Білоруського полку*. Політика укр. уряду щодо Білорусі зустріла протидію з боку рос. царя *Олексія Михайловича*, який хотів приєднати відвойовані землі до Рос. д-ви, а тому вимагав припинення практики покозачення білорус. нас., ліквідації полково-сотенного устрою, обмеження прерогатив козац. старшини суто військ. функціями та введення укр. залог з місць, куди було введено рос. війська на чолі з воєводами. Внаслідок цього на білорус. землях виник перший гострий укр.-рос. конфлікт (про його перебіг див. *Білоруський полк*).

Літ.: Акты Московского государства, т. 2. СПб., 1894; *Терлецький О.* Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656. «ЗНТШ», 1896, т. 14; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, т. 1. К., 1911; Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов, т. 2. Минск, 1960; Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). К., 1961. *Мальцев А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974; *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654—1657. Мінск, 1995; *Горобець В.М.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998.

В.М. Горобець.

БІЛОРУ́СЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — одна з найбільших військових операцій Червоної армії (див. *Радянська армія*) в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Проведена 23 черв. — 29 серп. 1944 в Білорусії військами 1-го Прибалт., 1-го, 2-го та 3-го Білорус. фронтів за участю частин 1-ї армії *Війська Польського, Дніпровської військової флотилії* та загонів білорус. і литов. партизанів. На цей час склалася сприятлива воєн.-політ. ситуація, коли рад. війська розгромили угруповання гітлерівських військ під Ленінградом (нині *Санкт-Петербург*), на Правобереж. Україні та в Криму, а англо-амер. війська відкрили *Другий фронт*. Метою операції було оточити і знищити вітебське й бобруйське угруповання ворога, вийти в р-н Мінська, оточити і знищити нім. війська на сх. від Мінська і вийти на рубіж м. Молодечно — м. Столбци. Утримуючи білорус. виступ, гітлерівські війська прикривали підступи до Сх. Пруссії і Польщі, забезпечували стабільне становище пн. групи армій в Прибалтиці і створювали загрозу рад. військам *Першого Українського фронту*. Наступ рад. військ розпочався на фронті завширшки 700 км від м. Полоцьк до м. Мозир (Гомельської обл.). У період з 23 черв. до 4 лип. оборону противника було прорвано по всій лінії наступу, і війська просунулися вглиб на 150—300 км, розгромивши ворожі угруповання в р-нах Вітебська, Орші (Вітебської обл.), Могильова і Бобруйська (Могильовської обл.), столиці Білорусії Мінська. Протягом лип. йшли запеклі бої, в ході яких було ліквідовано 100-тис. угруповання нім. військ на сх. від Мінська, визволено Даугавпілс (Латвія), *Вільнюс*, Шауляй і Каунас (усі Литва), Полоцьк (Вітебська обл.), Брест, Пінськ (Брестська обл.; усі Білорусь), *Ковель* (Волин. обл.), Хелм, Білосток, Люблін (усі Польща) та ін. міста. Від 13 лип. наступ рад. військ у Білорусії злився з наступом у Зх. Україні (див. *Львівсько-Сандомирська наступальна операція 1944*). На кін. лип. війська 2-го Білорус. фронту вийшли на кордон Сх. Пруссії, 1-го Білорус. фронту — на р. Вісла. 27 лип. — 4 серп. рад. війська форсували Віслу й захопили плацдарми на її зх. березі в р-ні Мангушева і Пулави (нині Польща). Протягом серп. йшли бої за розширення цих плацдармів. У ході Б.н.о. було розгромлено гітлерівську групу армій «Центр», визволено Білорусь, частину Литви, Латвії і Польщі. 17 д-зій і 3 бригади противника були повністю знищені, а 50 д-зій втратили більше половини свого складу. В результаті Б.н.о. створилися сприятливі умови для повного визволення Прибалтики, Зх. України, Польщі й наступу рад. військ у Німеччині. Б.н.о. збіглася з Львівсько-Сандомирською наступальною операцією, сприяла її успіхові, визволенню міст *Рава-Руська, Броди, Львів,* Станіслав (нині *Івано-Франківськ*) та ін. зх.-укр. міст.

Літ.: Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1956; *Маландин К.А.* Разгром фашистских войск в Белоруссии. М., 1956; *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны. М., 1956; *Кравченко И.С., Залесский А.И.* Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1959.

І.М. Кулинич.

БІЛОРУ́СЬКИЙ ПОЛК (Чауський, Могильовський, Гомельський, Биховський) — козац. військ. та адм.-тер. одиниця, ств. на землях Пд.-Сх. Білорусі, що були звільнені з-під влади польс. короля в ході *Білоруської кампанії української армії 1654—1655*. Часом правового оформлення Б.п. можна вважати видання гетьманом Б.*Хмельницьким* універсалу від 29 січ. 1656, за яким І.*Нечая* призначено білорус. полковником. До складу Б.п. восени 1656 входила 21 сотня: Перша, Друга та Третя Могильовські, Чауська, Горська, Заболотська, Богородицька, Акуменська, Городецька, Святоозерська, Слизька, Уланівська, Рогозинська, Білявицька, Чериківська, Вербіжицька, Пропойська, Заозерська, Чигирицька, Межевська і Смольянська. Становлення на білорус. землях притаманного для Укр. козац. д-ви полково-сотенного устрою (див. *Полковий устрій, Сотенний устрій*), утвердження нових соціальних відносин, побудованих на засадах вільного козац. землеволодіння, зустріли активну протидію рос. уряду. Від літа 1657 на тер. Б.п. відбувалися збройні укр.-рос. конфлікти, які з осені наступного року переросли у відкриту війну. З весни 1659 стратегічна ініціатива перейшла до рук рос. командування, якому вдалося витіснити козаків Б.п. з більшості тер. і локалізувати їх присутність Биховським пов. 17 жовт. 1659 гетьман Ю.*Хмельницький*, підписавши з рос. представниками *Переяславські статті 1659,* відмовився від претензій Укр. козац. д-ви на землі Пд.-Сх. Білорусі. Незважаючи на це, козаки Б.п. продовжували оборону Старого Бихова (нині м. Бихов Могильовської обл., Білорусь), здобути який рос. військам вдалося лише в ніч з 3-го на 4-те груд. 1659. Після цього Б.п. припинив своє існування. Зважаючи на стан війни з *Річчю Посполитою,* а згодом і Рос. д-вою, процес формування Б.п. як окремої адм.-тер. одиниці не був завершений. Межі Б.п. та кількість належних до нього сотень постійно змінювалися. Адм. центр Б.п. знаходився поперемінно в Чаусах, Новому Лупулові (під Могильовом), Гомелі, Новому Бихові (нині село Могильовської обл.) та Старому Бихові. Внаслідок цього й полк у різний час називався по-різному: Чауський, Могильовський, Гомельський, Биховський.

Літ.: Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией, т. 4. СПб., 1842; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 7, 11, 15. СПб., 1863, 1872, 1879, 1892; Акты Московского государства, т. 2. СПб., 1894; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, т. 1. К., 1911; Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов, т. 2. Минск, 1960; Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). К., 1961; *Мальцев А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974; *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654—1657. Мінск, 1995; *Горобець В.М.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998.

В.М. Горобець.

БІЛОРУ́СЬКО-ЛИТО́ВСЬКІ ЛІТО́ПИСИ (ін. назви — литов. літописи, західнорус. літописи, літописи *Великого князівства Литовського*) — пам'ятки середньовічної книжності, ств. у 15—17 ст. на тер. Литов. д-ви. Виділяють три типи (чи зводи) цих пам'яток: короткої редакції (Никифорівський, Слуцький, Супрасльський, Віленський, Академічний літописи), першої широкої редакції (літописи: Археол. т-ва, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Румянцевський, Євреїновський) і другої широкої (чи повної) редакції (*Биховця хроніка*). Літописи короткої редакції сформува-

лися в серед. 15 ст. внаслідок об'єднання загальнорус. за своїм характером відомостей про події від «начала земли Русской» до 1446, запозичених із різних літописних зводів, з «Літописцем великих князів литовських» — оригінальним істор. твором про події останньої чверті 14 ст. (про боротьбу *Ягайла* з *Кейстутом* і *Вітовтом* та про діяльність останнього). У літописах широкої редакції, ств. у 1-й пол. 16 ст., загальнорус. відомості поступилися місцем системному викладу початків литов. історії (від міфічного родоначальника литовців римлянина Палемона до *Гедиміна*). Усі три типи літописів містять цінну (хоч іноді у формі легенди) інформацію з історії України.

Дж.: ПСРЛ, т. 17. СПб., 1907; Те саме, т. 32. М., 1975; Те саме, т. 35. М., 1980.

Літ.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури, ч. 1—2. К., 1921—29; *Чамарыцкі В.А.* Беларускія летапіси як помнікі літаратуры. Мінск, 1969; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985.

О.В. Русина.

БІЛОУ́С Дмитро Григорович (н. 24.04.1920) — поет, перекладач, літ. критик, громад. діяч. Чл.-кор. Акад. пед. н. України. Н. в с. Курмани (нині село Недригайлівського р-ну Сум. обл.) в сел. багатодітній сім'ї (був десятою дитиною). Після закінчення школи поїхав до *Харкова*, вчився на *робітничому факультеті* і працював на електрозаводі. Вступив на філол. ф-т Харків. ун-ту. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* пішов добровольцем на фронт. Після тяжкого поранення лікувався в госпіталі м. Красноярськ (нині місто в РФ), був співробітником редакції радіомовлення для партизанів і нас. окупованих тер. України (м. *Москва*), почав виступати в пресі як сатирик. Закінчив Київ. ун-т (1945) і аспірантуру при каф-рі укр. літ. (1948). Працював у Респ. радіокомітеті, ж. «Вітчизна», відп. секретарем ж. «Дніпро», зав. кабінетом молодого автора при Спілці письменників України. 1958 перебував у творчому відрядженні в Болгарії. Почав літ. діяльність як гуморист і сатирик (зб. «Осколочним!», 1948; «Веселі обличчя», 1953 та ін.), пізніше писав і лірику, а також поезії для дітей («Пташині голоси», 1956; «Лікарня в зоопарку», 1962 та ін.). Автор понад 20 поетичних зб., ліро-епічної поеми «Життя Одарки Палегечі» (1956, 2-ге вид. — «Поліська бувальщина», 1961), літ.-критичних статей. Перекладач з рос., білорус., литов. і болг. мов. Упорядник і ред. «Антології болгарської поезії» в 2-х т. (1974), автор численних перекладів болг. поетів, за які отримав премію ім. М.Рильського (1976). Ред. 7-томного зібрання творів О.*Вишні* (1963—65) та ін. видань. Твори Б. перекладалися рос., білорус., болг. (бл. 30 вид., 1960—83), сербською та ін. мовами. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1990) за поетичну зб. «Диво калинове». Нагороджений орденами і медалями СРСР та орденами Болгарії (Кирила і Мефодія 1-го ст., «Мадарський вершник» 1-го ст.).

Д.Г. Білоус.

Тв.: Диво калинове. К., 1988; Вибране: Лірика, гумор, сатира, переклади. К., 1990; Хто подбає про плем'я молоде, незнайоме? «Урядовий кур'єр», 1995, № 171—172; Чари барвінкові: Вірші (для дітей). К., 1996.

Літ.: *Губарець В.* Раз добром зігріте серце... «Ранок», 1983, № 1; *Томенко М.* Дмитро Білоус. К., 1988; Письменники Радянської України. 1917—1987. К., 1988; *Андрійченко І.* «Даруй словам одвічну силу». «Український театр», 1989, № 4; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, т. 5. К., 1994; *Чайковський Б.* Сходження на вершини: Дмитрові Білоусу — 75. «ЛУ», 1995, 18 трав.; Письменники України. Дніпропетровськ, 1996; *Кирилюк В.* Мадарська вершина. «ЛУ», 1996, 25 січ.; *Мацько В.П.* Чародій дива калинового. Хмельницький, 1997; *Забаштанський В.* Диво дивує, чари чарують. «ЛУ», 1997, 20 лют.; *Чайковський Б.* Кому ж бути першим? І не лише з цього приводу... Там само.

Г.П. Герасимова.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКА БИ́ТВА 1664 — битва загонів повсталого нас. *Правобережної України* з польс. жовнірами та підрозділами гетьмана П.*Тетері* в ході *правобережного повстання 1664—1665.* Піднявши повстання в м-ку Торговиці (нині на цьому місці смт Новоархангельськ Кіровогр. обл.), торговицький сотник Д.Сулимка зайняв м-ко *Лисянку* і з'єднався з загонами С.*Височана.* Їхні спільні сили чисельністю 12 тис. піхотинців та 7 тис. кіннотників вирушили до м. *Біла Церква*, щоб заволодіти ним. Однак козаки *Білоцерківського полку* і місц. мешканці вирішили підтримати польс. залогу. Тому спроби захопити Білу Церкву, що розпочалися 10 берез. (29 лют.), були невдалими. 12(02) берез. сюди прибули підрозділи польс. полк. С.Маховського та гетьмана П.Тетері разом із татарами (з ними вимушено перебував ексгетьман І.*Виговський*). В ході битви повстанці зазнали поразки. Частина з них відступила у напрямку м-ка Лисянка, інші — до м-чок Торговиці та *Липовець.* Під час переслідування відступаючих поляки знищили нас. м-ка Насташка (нині село Рокитнянського р-ну Київ. обл.), а татари сплюндрували Лісовичі (нині село Таращанського р-ну Київ. обл.). 1,5 тис. полонених було страчено. На допитах полонених С.Маховський та П.Тетеря з'ясували причетність до організації правобереж. повстання І.Виговського й плани обрання його на гетьманство. У зв'язку з цим І.Виговському було винесено смертний вирок і в ніч з 26 на 27 (з 16 на 17) берез. розстріляно. Поразка під Білою Церквою не зупинила повстання, яке продовжувало набирати сили.

Літ.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. К., 1999.

В.В. Станіславський.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКА ДОРО́ГА — шлях, зафіксований 1639 у книзі Київ. *підкоморського суду.* Йшов з *Києва* на Хотів (нині село Києво-Святошинського р-ну), далі на Янковичі (нині с. Іванковичі), на Крушинку (нині село; обидва Васильківського р-ну, усі Київ. обл.), *Васильків* і *Білу Церкву.* Шлях від Білої Церкви через Яхнів і Рогожне в р-ні Паволоч (нині села Попільнянського р-ну Житомир. обл.) з'єднував Б. д. з *Івницькою дорогою.* Б. д. часто користувалися прасоли й *коломийці* (останні брали галицьку сіль із солеварень *Покуття* й Підгір'я), а також деякі купці, які, щоб потрапити на *Волинь* й уникнути сплати мита в *Житомирі*, обирали цей шлях як об'їзний.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum», Warszawa, 1878, t. 3, z. 3; Торгівля в Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. В кн.: Актові джерела. К., 1990; Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). К., 1991.

В.В. Пришляк.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця УСРР (див. *Округа*). Утв. 1923 у складі *Київ-*

ської губернії. Окружний центр — м. *Біла Церква.* Налічувала 28 р-нів. Протягом 1925—30 межі округи кілька разів змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Білоцерківська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1589—1590. Виникло внаслідок конфлікту міщан м. *Біла Церква* з київ. *воєводою* кн. В.-К.*Острозьким.* Останній дістав привілей на «доживотне» держання міста і збір місц. податків. Однак майже одночасно міщани отримали самоуправління за *магдебурзьким правом* і відмовилися підкоритися воєводі. Суд став на бік князя, і привілей місту було скасовано. Міщани вчинили збройний опір, але були розбиті. В наступні роки жителі міста брали участь у *Косинського повстанні 1591—1593* та *Наливайка повстанні 1594—1596.*

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 5. К., 1907.

С.А. Леп'явко.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКЕ ПОВСТА́НЯ КОЗАКІВ 1651 — збройний виступ ч. козаків проти укладання мирного договору з *Річчю Посполитою,* що відбувся в м. *Біла Церква* 16—17(6—7) верес. Після поразки у *Берестецькій битві 1651* Б.*Хмельницький* перетворив Білу Церкву на гол. осередок опору польс. і литов. арміям, які об'єдналися 13(03) верес. під Германівкою (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.). Сам гетьман зупинився в с. *Рокитне.* Враховуючи складність військ.-політ. обстановки, він запропонував великому коронному гетьманові М.*Потоцькому* провести переговори в Білоцерківському замку. Вони розпочалися 16(06) верес. Укр. посольство погодилося на скорочення козац. реєстру (див. *Реєстрові козаки*) до 12 тис., розрив союзу з *Кримським ханством* й розташування польс. підрозділів на козац. тер. Відомості про примирення з Польщею викликали обурення значної ч. козаків. При підтримці окремих татар. загонів вони оточили замок й почали погрожувати знищити польс. комісарів і козац. старшину. Остання спробувала вивести польс. послів із замку, однак, зазнавши нападу з боку повстанців, повернулася назад. Увечері число повстанців зросло до 10 тис. осіб, і протягом ночі вони кілька разів штурмували замок, який захищали старшини і 300 реєстровців. Прибувши до Білої Церкви, Б.Хмельницький ранком 17(07) верес. придушив повстання й стратив 15 його керівників. Проте, враховуючи опір козацтва, він відмовився визнати умови досягнутої між посольствами домовленості. Невдовзі, однак, було укладено ін. договір (див. *Білоцерківський договір 1651*).

Літ.: *Oswięcim S.* Dyaryusz 1643—1651. «Scriptores rerum Polonicarum», t. XIX. Kraków, 1907; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996.

В.С. Степанков.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1651 — мирна угода між гетьман. урядом Б.*Хмельницького* і представниками польс. короля *Яна II* Казимира Ваза, укладена 28(18) верес. в м. *Біла Церква, після Берестецької битви 1651* та осінньої кампанії 1651. Підписанню угоди передували гострі дебати сторін, у ході яких поляки наполягали на зменшенні козац. реєстру (див. *Реєстрові козаки*) до 12 тис., звільненні шляхетських маєтностей від перебування в них козаків, розірвання союзницьких стосунків *Війська Запорозького* з *Кримським ханством.* Укр. сторона вимагала підтвердження умов Зборівської угоди 1649. Переговори відбувалися на тлі заворушень в таборі козаків (див. *Білоцерківське повстання козаків 1651*) і збройного протистояння укр.-татар. і польс.-литов. військ. За Б.д. козац. реєстр встановлювався в 20 тис. осіб, причому поіменне оформлення реєстру мало завершитися до кінця поточного року. Виписані з реєстру козаки були зобов'язані повернутися до попереднього соціального стану. Козац. тер. визнавалися тільки землі *Київського воєводства,* де козаки мали право жити лише в *королівщинах.* З *Брацлавського воєводства* і *Чернігівського воєводства* реєстрові козаки повинні були виселитися. Шляхта одержувала дозвіл вернутися до своїх маєтків, у т.ч. тих, що розміщувалися на козац. тер. Б.Хмельницький отримав підтвердження гетьман. повноважень і привілей на м. *Чигирин,* однак підпорядковувався владі *гетьманів великих коронних.* Гетьман зобов'язувався до відкриття наступного сейму досягти союзу Крим. ханства з *Річчю Посполитою,* а якщо ні — жодних стосунків з ним не підтримувати. Укр. сторона позбавлялася права дипломатичних зносин з іноз. д-вами. На відміну від Зборівської угоди, у Б.д. не було пункту про лінію розмежування козац. земель з тер. Речі Посполитої, що означало зниження статусу політ. автономії Війська Запороз. до рівня станового імунітету козацтва. Б.д. спричинив значне загострення соціальної напруги в Україні, антигетьман. виступи і масове переселення козаків до Рос. д-ви. Перемога укр. армії над поляками в *Батозькій битві 1652* анулювала умови Б.д.

Дж.: Памятники, изданные Временной Комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденного при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе, т. 2. К., 1897; (Jerlicz.) Latopisiec, albo Kroniczka Jochima Jerlicza. Warszawa—Peterburg, 1853; *Oswięcim S.* Diaryusz 1643—1651. Kraków, 1907.

Літ.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. 2. Kraków, 1912; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль—Львів, 1996.

В.М. Горобець.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні.* Сформований в 30-х рр. 17 ст. як полк *реєстрових козаків.* Перші полковники — Яцина Лютоswitch Люторенко і Яцько Клиша — сподвижники Б.*Хмельницького,* учасники *національної революції 1648—1676.* З козаків цього полку Б.Хмельницький призначив полковниками — Івана Гирю (1648—49), Данила Гирю (1654—55), Саву Москаленка (1651, 1654) та ін. Б.п. був розташов. у пд.-зх. ч. нинішньої Київ. обл. та пн. ч. нинішньої Черкас. обл., межував із ***Київським полком, Корсунським полком, Канівським полком, Брацлавським полком*** та ***Уманським полком.*** 1651 зх. ч. тер. Б.п. відійшла до *Паволоцького полку* (Паволоч, нині Житомир. обл., П'ятигори, Антонів, *Сквира,* Торчиця, нині всі Київ. обл.). 1654 сотенними містами були: *Біла Церква, Боярка,* Германівка, Кам'яний Брід, Ківшувата, Лісовичі, Насташка, Вільховець, Вільшанка, Синява, *Ставище,* Трилісси, *Фастів,* Чорна Кам'янка, Шаулиха. Крім сотенних, до Б.п. входили міста і м-ка Бишів, Дідівщи-

на, *Рокитне*, Рожів (усього 19 міст і м-к). Козаки Б.п. брали участь у *Пилявецькій битві 1648, Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652* та ін. битвах нац. революції 1648—76. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* Б.п. потрапив під владу Польщі. У зв'язку з вторгненням турец.-татар. армії в Правобереж. Україну (1674) і масовим переселенням місц. жителів до *Лівобережної України* і *Слобідської України* полково-сотенний устрій (див. *Полковий устрій, Сотенний устрій*) на Правобережжі припинив своє існування. Відновлення Б.п. пов'язано з ім'ям С.*Палія*, який створив *Фастівський полк,* що 1702 перейменовано на Білоцерківський. Б.п. очолювали полковники: М.Омельченко (1704—08), А.Гамалія (1708—09), А.Танський (1710—11) та ін. За умовами *Прутського трактату 1711* Правобереж. Україна знову потрапила під владу Польщі. Б.п. був остаточно ліквідований. Більшість його козаків на чолі з полк. А.Танським переселилася на Лівобереж. Україну.

Літ.: *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2.

В.В. Панашенко.

БІ́ЛУ — одна з перших молодіжних єврейс. сіоністських орг-цій. Назва «Білу» утворена з перших літер слів з вірша Тори «Бейт-(І)Яаков леху (у)венелха» — «Дім (рід) Якова, піднімаймося та йдемо». Ств. євреями-студентами 1882 в *Харкові*. Кер. Б. були І.Белкінд і Х.Хісін. Після єврейс. погромів 1881—82 на пд.-укр. землях, які фактично підтримав царський уряд, серед євреїв стали визрівати плани еміграції до Палестини і розбудови там єврейс. д-ви. 1882 перші білуйці на чолі з І.Белкіндом (14 студентів) прибули до Палестини з метою не тільки оселитися на землі своїх пращурів, а й присвятити себе с.-г. праці. В надто важких умовах (відсутність грошей, досвіду праці на землі та голод) чл. групи створили перші єврейс. с.-г. поселення в Палестині. Це були Рішон-Леціййон і Хадера (нині міста в Ізраїлі). Значення Б. для розвитку єврейс. нац. руху було вагомим. Ідея Б. про створення на землі своїх пращурів с.-г. поселень колективного типу сьогодні успішно втілюється в економіку Ізраїлю.

Літ.: История еврейского национального движения 1870—1914. Иерусалим, 1993; *Хисин Х.* Дневник билуйца. Иерусалим, 1993.

А.Ю. Подольський.

БІЛЬБА́СОВ Василь Олексійович (31.07.1838 — 05.09.1904) — укр. історик і публіцист. Н. в м. *Полтава*. Після закінчення Петерб. ун-ту (1861) захистив магістерську (1863), згодом (1867) докторську дис. з історії середньовічної Німеччини і Франції. 1867—71 — проф. Київ. ун-ту. Займався літ.-публіцистичною діяльністю. Ред. ліберальної газ. «Голос» (1871—83), співпрацював у ж. «Отечественные записки». Автор наук. праць з історії середньовіччя. Чільне місце в дослідженнях ученого посідали питання християнізації, протиборства між духовною і світською владою, історії слов'ян. Заслуговує на увагу його праця «Кирилл и Мефодий по документальным источникам» (т. 1—2, СПб., 1868, 1871). Був майстром істор. біографії. Однією з кращих його книг є «История Екатерины Второй» (т. 1—2, СПб., 1890—96).

Публікації Б. містять багатий документальний матеріал. Разом з тим учений не робить у них широких узагальнень і висновків.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Тв.: Исторические монографии, т. 1—5. СПб., 1901; Архив графов Мордвиновых, т. 1—10. СПб., 1901—03 [Передмова і примітки В.О.Більбасова].

Літ.: Історія Київського університету 1834—1959. К., 1959.

Г.Г. Денисенко.

БІ́ЛЬСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище скіф. доби (7—4 ст. до н. е.). Розташов. в середній течії р. Ворскла (прит. Дніпра), поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтав. обл. Одне з найбільших стародавніх поселень у Європі. Його заг. пл. перевищує 4000 га, а довжина валів, що і нині сягають 9—10 м висоти, становить понад 36 км. У системі оборонних споруд три фортеці — Зх., Сх. та Куземинська, об'єднані валом та ровом. Перший дослідник Б.г. — археолог В.*Городцов* (поч. 20 ст.). Десятки років віддав вивченню Б.г. харків. учений Б.*Шрамко*. Розкопано великі ділянки Б.г., відкрито залишки культових споруд, жител різних типів. Мешканці городища займалися землеробством, скотарством, садівництвом. Б.г. було визначним ремісничим центром, тут працювали, зокрема, ковалі, бронзоливарники, ювеліри, оброблювачі кості та деревини, ткалі. Через Б.г. проходили важливі суходільні та річкові торг. шляхи, виявлено велику кількість імпортної грец. кераміки, зокрема амфор. Вірогідно, Б.г. слід ототожнювати з давнім містом *Гелоном*, про яке згадує давньогрец. історик *Геродот*. Поряд із городищем розташов. один із найбільших у Пн. Причорномор'ї некрополів скіф. доби, де налічуються сотні курганних насипів.

В.Ю. Мурзін.

В.О. Більбасов.

БІ́ЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ́, печерне поселення — поселення часів середнього *палеоліту* і *палеоліту пізнього*, *неоліту*, енеоліту. Розташов. в знаменитій печері Вертеба, за 2 км від с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Терноп. обл. При розкопках знайдено кам. знаряддя, керамічний посуд, статуетки з глини, кістяні вироби, дрібні мідні предмети. Пам'ятки стали відомі від 1820. Дослідження проводили А.Кірков (1876—78), Г.*Оссовський* (1890—92), В.Деметрикевич (1898—1904, 1907), О.*Кандиба* (1928—29), І.*Свєшніков* (1956), М.Сохацький (1990-ті рр.). Очевидно, саме в цій печері були вперше в Україні зафіксовані матеріали *трипільської культури*. Неподалік печери є кургани *бронзового віку* та раннього *залізного віку*.

Літ.: *Kirkov A.H.* Sprawozdanie z wykazu zabytków z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877. «ZWAK». Kraków, 1878, t. 2; *Ossowski G.* Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleo-etnologicznej po Galicyi (w r. 1892). «ZWAK». Kraków, 1895, t. 18; *Demetrykiewicz W.* Fund aus Ost-Galizien. «Jahreshefte des österr. — archeologische ins», t. 7. Berlin, 1904; *Кандиба О.* Старша мальована кераміка Галичини. Прага, 1939; *Свєшніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. К., 1974; Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

Л.Г. Мацкевий.

БІЛЬШОВИЗА́ЦІЯ РАД — процес переходу рад робітн. і солдатських депутатів на більшовицькі позиції (див. *Більшовики*) з одночасним послабленням впливу на

П. Білянський.

них *меншовиків*, есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), представників споріднених і однотипних з ними партій. Більшовики здійснювали подвійний вплив на ради: зсередини — через фракції і ззовні — через виборців шляхом відкликання депутатів та їх заміни. Більш ніж у 250 радах робітн. і солдатських депутатів, ств. в Україні в період мирного розвитку революції (берез.— лип. 1917; див. *Лютнева революція 1917*), було оформлено більшовицькі фракції. У виконкомі Київ. ради робітн. депутатів більшовики одержали 11 місць — 27,5 %, у Він. виконкомі у черв. збільшили своє представництво з 3 до 25 осіб — 12,5 % і т. д. У Харкові більшовицька фракція збільшилась у серед. літа в 3 рази і налічувала 120 депутатів (27 %), а у виконком ради увійшло 12 більшовиків (30 %). У виконкомі Катериносл. ради більшовики вибороли 7 місць (25 %). Ще більшої інтенсивності більшовизація набула після провалу корніловщини (див. *Корнілова заколот 1917*). Слідом за Петрогр. і Моск. радами більшовицьку резолюцію «Всю владу Радам» у верес. 1917 ухвалили ради багатьох нас. пунктів Донбасу, *Одеси, Києва.* Докорінні зміни сталися і в складі цих та ін. рад. У виконкомі Луган. ради більшовики здобули бл. 70 % місць, Київ. — 47, Маріупольської — 44, Миколаїв. — 39, Юзівської — 31 %. Лозунг «Вся влада Радам» восени перетворився фактично на заклик до збройного повстання. Більшовицький курс був підтриманий в Україні: з 67 рад України, що брали участь у *Другому Всеросійському з'їзді рад*, 38 висловилися за лозунг РСДРП(б) (ради Києва, *Харкова, Луганська, Маріуполя, Вінниці, Полтави*, Одеси, *Миколаєва* та ін.). Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді (див. *Жовтнева революція 1917*) почався новий, завершальний етап Б. р. В Україні він був пов'язаний з боротьбою проти УЦР, яка проголосила утворення *Української Народної Республіки*, не визнавала більшовицького режиму. *Перший Всеукраїнський з'їзд рад*, на якому були представлені лише 60—66 рад України (Харків, 11—12 груд. 1917), проголосив Україну Республікою Рад, а владу УЦР — нечинною. На той час більшовицька фракція в Луган. раді становила 87 % місць, Дружківській — 80, Зіньківській — 77, Київ. — 68, Старокостянтинівській — 67, Новгород-Сіверській — 65, Кременчуцькій — 62, Одес. — 60, Сум. — 58, Ізюмській — 57, Бердянській — 56, Єлизаветградській — 50%. Супротивники більшовиків у радах України взимку 1917—18 швидко втрачали свої колиш. позиції. Більшовизовані ради стали осн. знаряддям зміцнення влади РСДРП(б).

Літ.: *Гамрецький Ю.М.* Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя). К., 1966; *Гамрецький Ю.М. та ін.* Ради України в 1917 р. К., 1974; *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф.* В огне трех революций. К., 1986.

В.Ф. Солдатенко.

БІЛЬШОВИ́ЗМ — істор. назва (див. *Більшовики*) радикальної течії в рос. с.-д. русі, синонім рос. *комунізму.*

«БІЛЬШОВИ́К УКРАЇ́НИ» — теор. і політ. журнал, орган ЦК КП(б)У. Виходив з лип. 1926 в *Харкові*, з лип. 1934 — у *Києві* (з перервою — лип. 1941 — листоп. 1946). Від жовт. 1927 — двотижневик, з 1934 — щомісячник. 1926—49 друкувався укр., з 1950 — укр. та рос. мовами. Склад редколегії через репресії не раз змінювався. 1920—30 до її складу входили: З.Ашраф'ян, Є.Гірчак, В.*Затонський*, М.Кіллерог, П.*Любченко*, М.*Попов*, А.*Річицький*, А.Сенченко, М.*Скрипник*, С.Трикоз, А.*Хвиля*, В.Юринець та ін. Друкувалися офіц. матеріали, статті керівників ВКП(б) та КП(б)У, пояснювалася політика партії, а також містилися статті з історії *Жовтневої революції 1917,* історії робітн. руху і *революції 1905—1907*, документи з історії встановлення рад. влади в Україні, статті й матеріали Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*). 1941 як додатки до кожного номера виходили лекції-брошури (існували серії філос., істор., екон., природознавчих наук, літ. та мист-ва). Від жовт. 1952 перейм. на «Комуніст України».

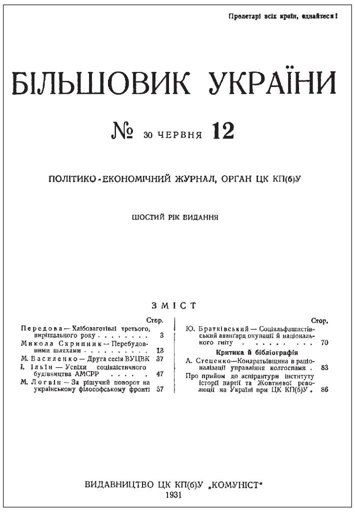
Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ

№ 30 ЧЕРВНЯ 12

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЖУРНАЛ, ОРГАН ЦК КП(б)У

ШОСТИЙ РІК ВИДАННЯ

ЗМІСТ

	Стор.		Стор.
Передова — Хлібозаготівлі третього, вирішального року	3	Ю. Бративський — Соціяльфашистівський авангард окупації й національного гніту	70
Микола Скрипник — Перебудовними шляхами	13	Критика й бібліографія	
М. Василенко — Друга сесія ВУЦВК	37	А. Стеценко — Кондратьївщина в раціоналізації управління колгоспами	83
І. Ільїн — Успіхи соціялістичного будівництва АМСРР	47	Про прийом до аспірантури інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У	86
М. Логвін — За рішучий поворот на українському філософському фронті	57		

ВИДАВНИЦТВО ЦК КП(б)У „КОМУНІСТ"
1931

«Більшовик України». Титульний аркуш.

О.В. Юркова.

БІЛЬШОВИКИ́, назва партії. На II з'їзді (серп. 1903, Лондон) *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП) під час виборів керівних органів більшість голосів одержали прихильники В.*Леніна.* Відтоді вони почали називати себе більшовиками, а соціал-демократів, які залишалися на ідейних та орг. засадах *Інтернаціоналу II*, назвали *меншовиками.* Обидві рос. с.-д. партії тривалий час мали однакову назву і розрізнялися за додатковим терміном: «більшовики» та «меншовики», в абревіатурі — РСДРП(б), РСДРП(м). VII з'їзд РСДРП(б) у берез. 1918 змінив назву партії, але залишив істор. термін: Рос. комуніст. партія (більшовиків), скорочено РКП(б). За партією меншовиків залишилася назва РСДРП. У груд. 1925 XIV з'їзд РКП(б) перейменував партію у Всесоюзну — ВКП(б). У жовт. 1952 XIX з'їзд ВКП(б) знову перейменував партію, при цьому термін «більшовики» з назви партії було вилучено (див. *Комуністична партія Радянського Союзу).*

С.В. Кульчицький.

БІЛЯ́НСЬКИЙ Петро (1736—29.05.1798) — греко-катол. священик, львів. єпископ (1779—98). Перший представник білого (мирського) духовенства на Львів. єпископській каф-рі. Його призначення було наслідком церк. політики австрійс. *освіченого абсолютизму*. Б. досяг істотного поліпшення статусу греко-катол. церкви (див. *Українська греко-католицька церква*), зокрема повної рівності з римо-катол. церквою в *Галичині* (декрет від 13 жовт. 1782) та запровадження укр. мови в *«Studium Ruthenum»* та церк. проповідях у роки правління імп. *Йосифа II* (1765—90). 1790 Б. звернувся з петицією до наступника Йосифа II імп. Леопольда II (1790—

92) із проханням підтвердити рівність обох обрядів катол. церкви (була офіційно підтверджена 8 лип. 1790), утворити Галицьку митрополію, ввести початкове навчання укр. мовою під опікою церкви, відновити деякі монастирі та інше.

Літ.: *Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, bd. 2. Würzburg—Wien, 1881.

І.-П. Химка.

БІЛЯШІ́ВСЬКИЙ Микола Федотович (12.10.1867—21.04.1926) — укр. археолог, етнограф, мистецтвознавець, музейний діяч. Почесний акад. Укр. акад. мист-в (1918), дійсний чл. УАН (1919). Н. в м. *Умань.* Навч. 1887—91 в Київ. ун-ті (випускні іспити склав у Новорос. ун-ті (Одеса) й Моск. ун-ті (1892—93)). Працював у архівах *Москви* й *Варшави* (1892—97), де відкрив і ввів до наук. обігу нові матеріали з історії України. Від 1888 здійснював археол. дослідження, найзначнішим із яких було відкриття 1891—93 біля м. *Канів* на *Княжій горі* літописного м. Родень (980). Засн. і ред. час. «Археологическая летопись», що виходив 1899—1901 й 1903—05. Як археолог здобув заг. визнання дослідженнями пам'яток *неоліту*, латенської к-ри (див. *Латенські пам'ятки*), *трипільської культури*, ранньослов'ян. та давньорус. часів. 1919 — один із перших чл. УАН при каф-рі укр. археології, 1921 входив до складу *Археологічної комісії ВУАН*, 1922 — до Археол. к-ту ВУАН, від 1924 — чл. *Всеукраїнського археологічного комітету.*

Брав участь у заснуванні й розбудові приватного музею барона Ф.Штейнгеля (1895—1914) в с. Городок (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). Один із засн. і перший дир. (1902—23) *Київського художньо-промислового і наукового музею*, зробив значний внесок у формування його зібрання і перетворення на справжній нац. музей всієї України. Одним із перших почав досліджувати нар. мист-во, під його кер-вом і ним особисто було зібрано бл. 30 тис. пам'яток.

Автор понад 300 наук. праць і публікацій, чл. багатьох наук. і краєзнавчих т-в, активний діяч пам'яткоохоронного руху. Б. — один із засн. *Київського товариства охорони пам'яток старовини* (1910); під час *Першої світової війни* був направлений до *Галичини* і *Буковини* для охорони пам'яток історії та к-ри.

Б. — активний учасник громад.-політ. життя. 1906 — депутат І Держ. думи (див. *Державні думи*), де входив до складу укр. думської громади і фракції автономістів-федералістів. 1917 — перший комісар з охорони пам'яток Києва і Київ. губ., у квіт. 1917 — чл. УЦР від Київ. губ., голова Центр. к-ту охорони пам'яток старовини й мист-ва та голова від. охорони пам'яток та музеїв Ген. секретарства (мін-ва) освіти УНР; 1918 — автор проекту першого закону про охорону пам'яток, голова від. охорони пам'яток Гол. управління мист-в та нац. к-ри *Української Держави*, чл. культ. комісії Укр. мирної делегації на переговорах з РСФРР; 1919 — чл. *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини.*

П. у м. Київ. Згідно з заповітом, похований у Каневі на Княжій горі, неподалік від могили Т.Шевченка. Архів Б. зберігається в Ін-ті рукопису *Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.*

Тв.: Княжа гора. «Киевская старина», 1890, № 12; К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств. Там само, 1900, № 3; Ближайшие задачи археологии юга России. Там само, 1903, № 1; Наші національні скарби. К., 1918; Справа українського мистецтва. К., 1918.

Літ.: *Грушевський М.* М.Ф.Біляшівський. (Некролог). «Україна», 1926, кн. 2—3; *Курінний П.* Академік М.Ф.Біляшівський як археолог. К., 1926; *Мощенко К.* Академік М.Біляшівський як музейний робітник. В кн.: Український музей, ч. 1. К., 1927.

В.О. Горбик, Е.М. Піскова.

БІНВІ́ЛЬСЬКИЙ (Більвінський) **Ян** (1600 — після 1647) — укр. літописець. Син Семена Бінвільського, покойового литов.-рус. воєначальника Філона Кміти (п. 1596). Н. в м. *Київ.* Вчився у шк. київ. міськ. писаря Василя. 1633 обіймав адм. посаду в м. *Миргород.* 1647 писав, але не завершив літопис, який складається з 3 ч.: у 1-й висвітлюється історія *Київської Русі* та укр. земель під владою Польс.-Литов. д-ви, у 2-й — історія середньовічної Польщі, у 3-й — історія України кін. 16 — поч. 17 ст. Під час написання використовував польс. хроніки М.*Кромера,* М. і Й. *Бєльських*, польс.-литов. хроніста П.*Демитровича,* укр. хронограф 2-ї редакції, список *Галицько-Волинського літопису,* складений до 1615, який не зберігся до нашого часу. У літописі Б. є важливі оригінальні звістки про спустошення Києва 1482 крим. ханом *Менглі-Гіреєм* та ін. події 15—17 ст. Перебував під сильним впливом польс. *історіографії,* однак пишався подвигами князів Давньорус. д-ви, виступав з антикатол. позицій. Його літопис зберігся у складі збірки істор. змісту, яка належала С.Голуховському, ген. писарю (1659—60) *Війська Запорозького.*

Дж.: Літопис Яна Бінвільського. «Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"», 2002, т. 20, ч. 2.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Ю.А. Мицик.

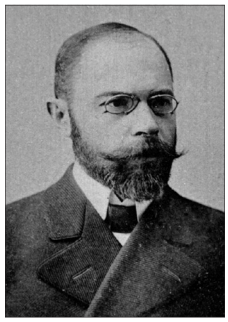

М.Ф. Біляшівський.

БІОГРАФІ́СТИКА — наук. дисципліна, яка вивчає теорію, методологію, методику, *історіографію,* практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції. Термін «Б.» введений в ужиток як замінник терміна «біографіка», який вживається в широкому сенсі для позначення літ. біографічного жанру, що охоплює худож. та наук.-популярну біографії. Вирізняють «донаукову» (з доби античності) та наук. Б. (від кін. 18 — поч. 19 ст.). «Донаукова» Б. (як звід певних правил, настанов) спочатку розвивалася під впливом *агіографії* (житія святих), а пізніше — канонічних життєписів монархів та можновладців. Становлення наук. Б. (власне Б.) пов'язано з розвитком гуманітарних наук у 19 ст., зі стрімким зростанням обсягів друкованої продукції, розширенням структури довідково-інформаційних потреб сусп-ва, розвитком словниково-енциклопедичної справи та ін. чинниками.

Б. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема, зі спец. істор. дисциплінами (*бібліографією, генеалогією, геральдикою, іконографією, книгознавством, мемуаристикою, палеографією, сфрагістикою, просопографією* тощо), ін. істор. галузями, сусп.-політ. та гуманітарними дисциплінами (регіональною історією, соціально-політ. та церк. історією, історіографією, біобібліографією, літературознавством, психологією, соціологією, наукознавством, культуро-

логією, словниково-енциклопедичною справою, інформатикою та ін.). Розрізняють різні види біографічної продукції, які набули значного поширення в 19—20 ст.: ювілейні матеріали, некрологи, збірники на пошану або пам'ять визначних осіб, біобібліографія, виступи сучасників, мемуарні згадки (портрети-спогади), енциклопедичні та словникові статті, генеалогічні розписи та довідники, офіц. та неофіц. довідки в періодичній пресі тощо. Сучасні біографічні дослідження за структурою та функціональним призначенням поділяють на основні (історико-біографічна монографія, історико-біографічний нарис, наук.-популярний життєпис, автобіографія), довідково-допоміжні (некрологічні підвиди, словники та покажчики, біографічний коментар, біобібліографія) та суміжні (персонологічні й генеалогічно-біографічні дослідження). Наук. біографії також класифікують за сферами діяльності та професійною належністю особи. Питання стосовно визначення поняття Б., її теорії, методології, функцій та термінологічного апарату залишаються дискусійними серед представників різних наук. В Україні проблеми Б. та істор.-біографічних досліджень розробляються в Ін-ті біографічних досліджень НБУВ та ін. академічних інституціях.

Літ.: *Рыбников Н.А.* Изучение биографии (Темы семинария, указатель литературы). М., 1922; *Кауфман И.М.* Русские биографические и биобиблиографические словари. М., 1955; *Веревкина А.Н.* Общие биографические и библиографические словари зарубежных стран. М., 1970; *Вильсон А.* Биография как история. М., 1970; *Миколецкий Г.Л. и др.* Биография и историческая наука. М., 1970; *Мейлах Б.С.* Биография как методологическая проблема. В кн.: Человек науки. М., 1974; *Беленький И.Л.* Биография как историко-культурная проблема. В кн.: Историческая биография. М., 1990; *Валевский О.Л.* Основание биографики. К., 1993; Українська біографістика: Збірник наукових праць, вип. 1. К., 1996; *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. К., 1996; Методологія біографічних досліджень: Основні принципи. «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», 1999, вип. 1.

О.В. Ясь.

БІПАТРИ́ДИ (від лат. bis — двічі та грец. πατρίς (πατρίδις) — батьківщина) — особи, які водночас є громадянами двох або більше д-в. Подвійне громадянство з'являється внаслідок суперечностей законодавства про громадянство різних д-в, напр., принципу «права крові» та принципу «права ґрунту». Згідно з поширеними поглядами, третя д-ва може розглядати Б. як громадянина будь-якої з тих д-в, громадянство котрої ця особа має. Нині немає єдиної заг.-визнаної регламентації питань, що виникають у зв'язку з подвійним громадянством, більшість д-в до нього ставиться негативно. Останнім часом спостерігається тенденція до лібералізації цих питань у міжнар. праві. Зокрема, відповідно до Європ. конвенції про громадянство 1997, д-ва-учасниця конвенції за певних умов має полегшувати набуття її громадянства іноз. громадянам. Передбачено також, що громадяни д-ви-учасниці згаданої конвенції, які мають ін. громадянство, користуються на тер. д-ви-учасниці, де вони проживають, рівними правами та обов'язками з громадянами цієї д-ви. Винятки становлять лише деякі політ. права і виконання військ. обов'язку. В Україні питання Б. гостро постало одразу після *Другої світової війни*, у зв'язку з т.зв. переміщеними особами, а також пізніше, у зв'язку з єврейс. рухом за переселення до Ізраїлю.

Літ.: *Черниченко С.В.* Международно-правовые вопросы гражданства. М., 1968.

Д.С. Вирський.

БІ́РЖА — особлива форма ринку товарів, що продаються за певними зразками і стандартами, а також цінних паперів (акцій, облігацій) та іноз. валют. Розрізняють товарні, фондові та валютні біржі. Зародження товарних і валютних Б. відбулося у 15—16 ст. в містах Середземномор'я, розквіт їх припадає на 2-гу пол. 19 ст. Важливе місце в економіці д-ви належить фондовій біржі, через яку відбувається централізація капіталів. Вона є чутливим барометром екон. і політ. змін у країні та світі. За організацією діяльності розрізняють два типи Б.: відкриті для всіх торговців; доступні лише для представників певної біржової корпорації. У першому випадку Б. перебуває під наглядом д-ви, в другому — вільна від безпосереднього держ. втручання.

У *Російській імперії* перша товарна і вексельна Б. була відкрита 1703 в *Санкт-Петербурзі*, а напередодні *Першої світової війни* налічувалося 115 Б.

Б. стали першими сусп. орг-ціями великого капіталу (див. *Біржові комітети*).

В Україні на поч. 20 ст. діяло 15 Б., серед них: *Одеська товарна біржа*, Кременчуцька (1834), *Київська товарна біржа* (1869), Херсон. та дві Харків. (1876, 1902), Миколаїв. (1886), Єлизаветградська (1901), Сімферопольська (1904), Бердянська (1906), Катериносл. (1907), Феодосійська (1908), Маріупольська (1910), Рівнен. (1910), Полтав. (1917). Переважно це хлібні Б., за винятком Харків. кам'яновугільної та металоторгової. Найстарішими і найпотужнішими були Одес. та Київ. товарні Б.

У роки І світ. війни Б. в Україні не функціонували. Їхня діяльність була ненадовго відновлена у 1920-х рр. З ліквідацією багатоукладної системи економіки в *СРСР* Б. в УСРР припинили існування. Відродження роботи Б. відбулося в 1990-х рр. На 1996 в Україні налічувалося 111 бірж.

Літ.: *Кругляк Б.А.* Товарні біржі в Російській імперії. «УІЖ», 1992, № 2; *Тупов Б.С.* История биржи в России: научно-аналитический обзор. М., 1993.

Т.І. Лазанська.

БІ́РЖА ПРА́ЦІ, біржа робочої сили — заклад, що здійснює посередництво між працівниками і підприємцями як надавачами та споживачами робочої сили. Б.п. виникли в 1-й пол. 19 ст. в Німеччині та Великій Британії спочатку як приватні заклади. 1906—14 перший коаліційний ліберально-лейбористський уряд Великої Британії заснував у країні заг.-нац. Б.п. На теренах *Російської імперії* Б.п. з'являються на поч. 20 ст. у найбільших пром. центрах (*Москва*, *Санкт-Петербург*, Рига, *Одеса*), зазвичай з ініціативи міськ. управ. Існували і приватні контори, що надавали платні послуги з працевлаштування. Утім, Б.п. відігравали незначну роль у регулюванні тогочасного ринку праці. РНК РСФРР 13 лют.(31 січ.) 1918 декретом «Про біржі праці» ліквідував усі приватні і платні бюро й контори з найму та заснував держ. безплатні Б.п., що мали працевлаштовувати безробітних, вести їх облік і надавати певну матеріальну допомогу; до

кер-ва Б.п. залучалися *профспілки* та комсомол. Із 1928 діяльність Б.п. в УСРР згортається і на кін. 1930 вони повністю ліквідовуються під приводом перемоги над безробіттям у *СРСР*.

Нині Б.п. в Україні (Держ. центри зайнятості) є важливим органом держ. регулювання ринку праці й підпорядковані Мін-ву праці.

Літ.: *Суворов К.И.* Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы. М., 1968; *Герасимчук В.І.* Проблеми трансформації зайнятості і розвитку ринку праці України (методологія, аналіз, шляхи вдосконалення). К., 2001; *Заглинський А.О.* Проблеми розвитку ринкових відносин у сфері зайнятості трудових ресурсів. Рівне, 2002.

Д.С. Вирський.

БІ́РЖОВІ КОМІТЕ́ТИ — постійно діючі виборні органи при *біржах*. Б.к. діяли згідно зі статутами. У *Російській імперії* через відстороненість торг.-пром. класу від політ. влади Б.к. виконували ще й представницьку функцію. 1905 Б.к. було надано право посилати своїх представників від торгівлі та пром-сті у Держ. раду. Від 1906 стали складовою частиною всерос. орг-ції буржуазії — з'їздів біржової торгівлі й с. госп-ва. На поч. 20 ст. в Україні діяло 11 Б.к. Багато років підряд їх очолювали у *Харкові* М.*Авдаков* та О.*Алчевський*, в *Одесі* — М.*Чихачов*, *Миколаєві* — Ф.Фрішен, *Херсоні* — М.Рабинович, Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*) — Л.Дмитрієв та ін. Припинили діяльність разом з ліквідацією бірж у *СРСР*.

Літ.: *Лившин Я.И.* Представительные организации крупной буржуазии в России в конце XIX — нач. XX в. «История СССР», 1959, № 2.

Т.І. Лазанська.

БІ́РМАН Іштван (Степан Павлович; 11.07.1891—16.08.1937) — угор. соціаліст, кер. у 1920— 30-х рр. металургійної пром-сті *СРСР*. Н. в м. *Відень* у бідній багатодітній єврейс. сім'ї. Після закінчення 1908 комерційної шк. (акад.) в Будапешті працював у Аграрному банку. У роки *Першої світової війни* від берез. 1915 до 1918 — на рос. й італ. фронтах в діючій австро-угор. армії. Влітку 1918 вступив до с.-д. партії Угорщини, перебував серед прихильників розбудови незалежної демократ. Угорщини (1918—19). Активіст нац. банк. системи Угорщини. 1919—22 — в'язень гортистської тюрми. 22 берез. 1922 переїхав до *Москви* завдяки обміну політв'язнів Угорщини на військовополонених колиш. *Австро-Угорщини* в Росії.

Від 1923 — економіст тресту Головметал СРСР, з 1926 — заст. голови правління тресту «Південсталь» (гол. металургійна база СРСР), з 1927 — голова цього тресту. Прихильник принципів товарно-грошового, ринкового розвитку СРСР, запровадив методи госп. розрахунку на підпр-вах вищезгаданого тресту. Противник «Шахтинської справи» (див. *«Шахтинської справи» процес 1928*).

Від жовт. 1929 — кер. планово-екон. від. *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ) СРСР, заст. голови Всесоюзного об'єднання буд-ва 2-ї металургійної бази країни за Уралом (металургійні з-ди Магнітогорський та Кузнецький у м. Новокузнецьк Кемеровської обл., РФ). Продемонстрував незгоду з методами та планами буд-ва, що характеризувалися жорстокістю й аморальністю. Навесні 1930 звільнений з цієї посади і залишений кер. від. ВРНГ СРСР. 1 груд. 1932 — 16 серп. 1937 — дир. Дніпроп. металургійного з-ду ім. Г.Петровського. Під його кервом з-д став одним із найпотужніших підпр-в чорної металургії СРСР.

У серед. 1930-х рр. Б. не згодився з посиленням політ. терору в СРСР, виступив проти штучного і масового виявлення «ворогів народу» та фізичної розправи над ними. 8 серп. 1937 Б. підступно вивезено до Москви, де через кілька днів він раптово помер у Кремлівській лікарні у віці 46 років. Поховано на Новодівичому кладовищі в Москві.

М.С. Держалюк.

БІРОБІДЖА́НСЬКИЙ ПРОЕ́КТ — заходи щодо переселення євреїв із зх. регіонів *СРСР*, передусім з України, до Хабаровського краю РСФРР в р-н м. Біробіджан з метою утворення там с.-г. поселень і облаштування нац. єврейс. тер. Здійснювався за планом рад. уряду щодо докорінної зміни «соціально-економічної структури євреїв» у СРСР, залучення їх до с.-г. діяльності. 29 серп. 1924 утворено К-т із землевлаштування єврейс. трудящих (КомЗЄТ), який спочатку сприяв виділенню євреям земельних ділянок в Україні, Криму, Білорусі (на поч. 1930-х рр. с. госп-вом займалося приблизно 270 тис. євреїв, тобто 10 % їх заг. кількості в СРСР). Потім з ініціативи КомЗЄТу від 1928 розпочалася с.-г. колонізація Біробіджанського р-ну, невдовзі з'явився проект створення Єврейс. а. о. (отримала офіц. статус з 1934), якій надавався єврейс. нац. вигляд (засновано єврейс. колгоспи, сільради, мова idиш отримала статус офіц. і її активно використовували у відкритому 1934 Єврейс. держ. театрі, школах, газетах, журналах тощо). При цьому рад. уряд переслідував як соціально-екон., так і політ. цілі: зміцнення прикордоння з Китаєм і Японією, особливо після окупації останньою Маньчжурії (пн.-сх. ч. Китаю); створення видимості «вирішення єврейського питання» в країні з метою отримання грошової допомоги від закордонних єврейс. орг-цій, а також висунення і реалізація ідеї (альтернативної до сіоністської) «Палестини на Далекому Сході». Попри широку рекламу, Б.п. зазнав фіаско: навіть у момент найбільшого переселення євреїв до Біробіджана їх кількість там не перевищувала 40 тис. осіб, тобто 20 % місц. нас., а наприкінці 1930-х рр. зменшилася до 20 тис. Причини цього криються як у непослідовності політики рад. влади стосовно облаштування краю, так і в складних природних умовах, а також у відсутності духовного та істор. зв'язку євреїв з Біробіджаном.

В.А. Гриневич.

В.І. Бірчак.

БІРЧА́К Володимир Іванович (12.03.1881—21.09.1952) — укр. письменник, філолог, педагог, публіцист, освітянин, громад. діяч. Дійсний чл. НТШ (співпрацював з М.*Грушевським*). Н. в с. Любинці (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.) у сім'ї священика. Навч. на філос. ф-тах Львів. ун-ту і *Краківського університету*. Від 1905, після закінчення навчання і захисту докторської дис., учителював у г-зіях *Львова, Дрогобича, Самбора*. Чл. львів. літ. гуртка *«Молода муза»*, 1919 — доц. *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*. 1920 емігрував до *Чехословаччини*, де працював інспектором шкільного від. Земського уряду в *Ужгороді*, викладав укр. мову, філософію

С.С. Бірюзов.

О. Бісмарк.

П.М. Біціллі.

й теологію в Ужгородській і Мукачівській г-зіях, займався значною культ.-освіт. (українофільською) громад. діяльністю. Складав шкільні підручники, сприяв діяльності рус. (укр.) театру в Ужгороді, один із кер. молодіжної орг-ції «*Пласт*», т-ва «Просвіта» — ред. його «Наукового збірника», закарп. періодичних вид. «Народ» і «Українське слово» тощо. 1939 брав діяльну участь у роботі уряду *Карпатської України* в *Хусті*. Після окупації *Закарпатської України* угор. військами і ліквідації уряду (берез. 1939) перебував у Празі (Чехія). 1945 заарештований рад. спецслужбами й таємно вивезений до *СРСР*, звинувачений в укр. бурж. націоналізмі й засуджений до 20 років тюремного ув'язнення, яке відбував у Сибіру.

Б. — автор прозових і літературознавчих тв., істор. повістей «Василько Ростиславич» (1922), «Володар Ростиславич» (1930), «Проти закону» (1936), «Золота скрипка» (1937), «Велика перемога» (1941), споминів «Карпатська Україна» (1940), наук. праці «Літературні стремління Підкарпатської Русі» (1921, 1937), ін. літературознавчих і мовознавчих розвідок.

П. у таборі м. Тайшет (нині місто в Іркутській обл., РФ).

Літ.: *Хланта І.В.* Літературне Закарпаття у XX столітті. Ужгород, 1995; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998.

С.В. Віднянський.

БІРЮЗО́В Сергій Семенович (21.08.1904—19.10.1964) — рад. військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1958). Н. в м. Скопін (нині місто в Рязанській обл., РФ) в сім'ї робітника. З 1922 у РСЧА (від 1946 — *Радянська армія*). Закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1937). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував стрілец. д-зією на Пд.-Зх. та Брянському фронтах, був нач. штабу 2-ї гвард. армії. 1943—44 — нач. штабу *Південного фронту, Четвертого Українського фронту, Третього Українського фронту*, брав участь у розробленні і здійсненні операцій з визволення Донбасу, Криму та *Ясько-Кишинівської наступальної операції 1944.* Від жовт. 1944 — команд. 37-ї армії в боях за визволення *Югославії*, 1946—47 — заст. головнокоманд. Пд. групи рад. військ і заст. голови Союзної контрольної комісії в Болгарії. Від квіт. 1955 — головнокоманд. військ протиповітряної оборони і заст. міністра оборони СРСР. Нагороджений 5-ма орденами Леніна та ін. відзнаками. Загинув під час авіакатастрофи поблизу м. Бєлград (нині столиця Сербії і Чорногорії), похований у *Москві.*

І.М. Кулинич.

БІ́СКУП (від польс. biskup, що в свою чергу походить від лат. та грец. слова «єпископ») — назва *єпископа католицького*, як правило, в межах Польщі або *Речі Посполитої.*

Ю.А. Мицик.

БІ́СМАРК (Bismarck) **Отто Едуард Леопольд фон Шьонгаузен** (01.04.1815—30.07.1898) — прусський та нім. держ. діяч. Н. в маєтку Шьонгаузен (Schönhausen) у дворянській родині. 1859—62 — посланник Пруссії в *Російській імперії*, з 1862 — міністр-президент і міністр закордонних справ Прусського королівства, 1871—90 — рейхсканцлер Нім. імперії. Реалізовував ідею об'єднання Німеччини навколо Пруссії. Цікавився Україною, спочатку вважав ідею нац. окремішності українців утопією, однак 1888, як вважають історики, інспірував статтю Е.Гартмана «Russland in Europa» про доцільність поділу Рос. імперії на нац. д-ви, зокрема виокремлення «Київського королівства» під протекторатом *Габсбургів*, котре охоплювало б *Наддніпрянську Україну* і *Білорусь.* Стаття справила велике враження на австрійс., польс. і укр. політиків «*нової ери*» і пришвидшила визрівання самостійницьких переконань в укр. середовищі.

П. у м. Фрідріхсруе (Німеччина).

Літ.: *Томашівський С.* Бісмарк і Україна. «Літопис політики, письменства та мистецтва», 1923, кн. 5, 6, 8, 12; *Чорновол І.* Галицька шляхта і проект «Київського королівства» канцлера Отто Бісмарка. «Сучасність», 1997, № 3; *Шевчук М.А.* Політика Бісмарка щодо німецьких колоністів у Росії (друга половина XIX ст.). «Питання нової та новітньої історії», 1998, вип. 44.

І.П. Чорновол.

БІ́СТРОМ (Бістрам) **Федір** (Фрідріх) **Антонович** (1781—12.07(30.06).1825) — військовик, революц. діяч. На рос. військ. службі з 1798. 1802 за власним бажанням звільнений з армії. 1804 одружився із Кароліною фон Барановою, мав трьох дітей. Від 1806 — на цивільній службі, титулярний радник. 25(13) берез. 1810 переведений до корпусу інженерів шляхів сполучення, з 2 черв. (21 трав.) 1813 — штабс-капітан лейб-гвардії Єгерського полку, в складі якого був учасником закордонних протинаполеонівських походів. У битві під Кульмом (нині м. Хлумець, Чехія) 29—30 (17—18) серп. 1813 особисто командував шістьма гарматами кінної артилерії. Брав участь ще в кількох битвах, зокрема під Лейпцигом (жовт. 1813) та за Париж (берез. 1814). Капітан — з 5 жовт. (23 верес.) 1813, полковник — з 27(15) трав. 1816. 16(04) квіт. 1819 призначений генерал-гевальдигером 2-ї армії на Україні (найвища посадова особа з нагляду за порядком у розташуванні військ). Чл. *Союзу благоденства* та з 1821 — Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*).

П. у *Тульчині.*

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969; *Павлова Л.Я.* Декабристы — участники войн 1805—1814 гг. М., 1979.

П.Г. Усенко.

БІФО́НИ — паперові «гроші на бойовий фронт революції» (на бойовий фронт УПА) (1941—52). Виконували дві функції: позикову та обігової розписки. Розповсюджували їх серед українців на зх.-укр. землях. Б. не зберігалися, бо рад. влада карала їх власників тюремним ув'язненням на 10—25 років. Найвідоміші — «Галицька і Волинська серії», що друкувалися в підпільних друкарнях: ім. С.Петлюри (1944—45), ім. Арсенича-Михайла (1949—50), ім. П.Голояда і Я.Пришляка (1949—50), «Воля народам» (1944—46), ім. К.Савури (1946—47), ім. Д.Карпенка-Яструба (1946), ім. І.Климіва-Легенди (1948), ім. Т.Шевченка (1949) та друкарнях Центр. проводу *Організації українських націоналістів.* Виконавцем більшості Б. був худож. УПА Н.*Хасевич.*

Літ.: *Стен Г.* Каталог паперових грошей. Нью-Йорк, 1968; Біфони — гроші ОУН—УПА. «Західна Україна», 1992, № 46; *Гайдай О., Хаварський Б.* Біфони. Тернопіль, 1995.

О.М. Онишко.

БІЦІ́ЛЛІ Петро Михайлович (25(13).09.1879—25.08.1958) — історик-медієвіст, літературо- і мо-

вознавець, культуролог. Н. в м. *Одеса* в дворянській родині, що мала предків-італійців, які мешкали в Албанії і брали участь у визвол. боротьбі греків проти *Османської імперії,* а перебравшись до Росії, стали учасниками *Війни 1812.* Закінчив Одес. 2-гу г-зію та історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту (*Одеса*, 1904). Склав магістерський екзамен на каф-рі всесвітньої історії цього ун-ту й був обраний (1911) її приват-доцентом. Двічі їздив за кордон, де працював у б-ках та архівах Німеччини, Франції, Італії. У Петрогр. ун-ті 1917 захистив магістерську дис. (опоненти: рос. історик І.Гревс і рос. реліг. філософ, історик-медієвіст Л.Карсавін), після чого обраний проф. Новорос. ун-ту. Викладав також на місц. Вищих жін. курсах та в Політех. ін-ті. На поч. 1920 емігрував. До 1924 був проф. ун-ту в м. Скоп'є (Македонія); 1924—48 — проф. каф-ри всесвітньої історії Софійського ун-ту (Болгарія). Від 1944 мав рад. громадянство, проте до *СРСР* не повернувся; був звільнений з ун-ту без права на пенсію. Автор бл. 300 праць, перші з яких: «Салімбене. Нариси італійського життя XIII ст.» (1914, 1916), «Падіння Римської імперії» (1918), «Елементи середньовічної культури» (1919) — присвячені проблематиці романської к-ри середньовіччя й епохи *Відродження* (Ренесанс); вони багато в чому випередили свій час у висвітленні історико-психологічного та культурологічного методів у науці Росії та України. На еміграції Б. деякий час перебував під впливом ідей євразійства, в дусі яких підготував праці «Схід і Захід в історії Старого світу» (1922), «Католицтво й римська церква» (1923). Однак згодом він став одним із найгостріших і найпринциповіших критиків євразійської доктрини: «Народне і людське» (1925), «Два обличчя євразійства» (1927). Згодом повернувся до культурологічних сюжетів середньовіччя і особливо Ренесансу: «Нариси теорії історичної науки» (1925); «Місце Ренесансу в історії культури» (1938, 1996). У 1920—40-х рр. багато працював як історик рос. літ., досліджуючи творчість О.*Пушкіна,* М.*Гоголя*, Ф.Достоєвського, А.*Чехова,* І.*Буніна*, М.Зощенка: «Етюди про російську поезію» (1926); «Хрестоматія з історії російської літератури» (в 2-х ч., 1931, 1932); «Зощенко й Гоголь» (1932); «Трагедія російської культури»; «Іван Бунін як митець» (обидва — 1933); «Коротка історія російської літератури» (1934); «Нотатки про Толстого (Бунін і Толстой)» (1936); «Пушкін і Вяземський» (1939); «Творчість Чехова (Спроба стильового аналізу)» (1942); «Пушкін і проблема чистої поезії» (1944); «До питання про внутрішню форму роману Достоєвського» (1946); «Проблема людини в Гоголя» (1948). Широко відомий як лінгвіст, який цікавився природою мови, її функцією в культ. й літ. процесах: «Питання російської мовної культури» (1928); «Зі спостережень над російською ономастикою як культурно-історичним джерелом»; «Нація і мова» (обидва — 1929); «Чи можлива універсальна мова?» (1931); «Мова і народність» (1932); «До питання про характер російського мовного й літературного розвитку в Нові часи» (1936); «Нотатки про деякі особливості розвитку російської літературної мови» (1954). У царині українознавства Б. залишив розвідку «Проблема російсько-українських відносин у світлі історії» (1930), статтю «Поезія Шевченка» (1934), відгук на працю Д.Чижевського «Гегель в Росії» (1940).

П. у м. Софія.

Тв.: Избранное. София, 1993; Элементы средневековой культуры. СПб., 1995; Место Ренессанса в истории культуры. СПб., 1996; Избранные труды по филологии. М., 1996.

Літ.: *Дмитриев С.С.* К истории советской исторической науки: Н.Л.Рубинштейн (1897—1963). «Ученые записки Горьковского государственного университета», 1964, т. 72; *Попова Т.Н.* Из истории Новороссийского университета: П.М.Бицилли. В кн.: *Бицилли П.М.* Избранные труды по филологии. М., 1996.

Г.Д. Зленко.

БЛАВА́ТСЬКА Олена Петрівна (у дівоцтві Ган; 12.08(31.07).1831—08.05(26.04).1891) — мислитель, окультист, митець, письменниця. Н. в м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*) в сім'ї офіцера. Двоюрідна сестра С.*Вітте*. Початкову освіту здобула вдома. Від 11 років, після смерті матері — літератора Олени Ган, виховувалась у родині діда — саратовського цивільного губернатора Андрія Фадєєва, колиш. правителя катериносл. контори іноз. колоністів. 1849 взяла шлюб із єреванським віце-губернатором Никифором Блаватським, невдовзі, залишивши чоловіка, поїхала до *Керчі* й звідти — до *Стамбула.* У мандрах Єгиптом, Францією, Великою Британією, Індією та ін. країнами оволоділа багатьма мовами, різноманітними знаннями, цікавилася психологічними феноменами. Виступала вершницею, капельмейстером, а також із фортепіанними концертами. Вдалася до спіритизму (пізніше відійшла від нього).

1859 повернулася на батьківщину. Перебувала в *Києві.* Через конфлікт з ген.-губернатором кн. О.*Дондуковим-Корсаковим* вимушено переселилася до *Одеси.* Займалася підприємництвом, виготовленням штучних квітів.

Від серед. 1860-х рр. знову мандрувала. 1873 вирушила до США (1878 прийняла амер. громадянство). Заснувала в Нью-Йорку Теософічне т-во, яке задекларувало «універсальну релігію», братерство людей, самовдосконалення під містичною опікою духовних наставників-«махатм», пошук утрачених раніше знань і незвіданих виявів природної сили. Головну квартиру т-ва перенесла до Індії, куди прибула 1879. Редагувала час «Theosophist» («Теософ»). Видавала твори з викладом свого вчення, зокрема «Розкрита Ісіда» («Isis Unveiled», 1877). Демонстровані нею феномени викликали як палке захоплення її адептів, так і полемічні публікації опонентів (зокрема з викриттям шахрайства).

Під псевд. Радда-Бай в рос. пресі надрукувала нотатки «Из пещер и дебрей Индостана» (перше окреме вид. — М., 1883), «Загадочные племена» («Русский вестник», 1884—85). Від 1886 мешкала в Англії, де організувала центр Теософічного т-ва. В останні роки життя написала англ. мовою книги «Таємна доктрина», «Ключ до Теософії», «Голос тиші», езотеричний зб. «Жахливі оповідання».

П. у м. Лондон (Велика Британія).

Літ.: *Желиховская В.П.* Елена Петровна Блаватская. «Русское обозрение», 1891, № 11—12; *Соловьёв В.* Современная жрица Изиды. «Русский вестник», 1892, № 2—6; *Мильдон В.И.* Блаватская. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; Елена Петровна Блаватская, К., 1991; *Сенкевич А.Н.* Елена Блаватская. М., 1999.

П.Г. Усенко.

БЛАВА́ТСЬКИЙ Володимир Дмитрович (12.09(30.08).1899—10.11.

О.П. Блаватська.

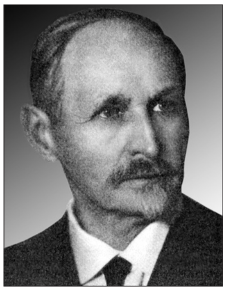

В.Д. Блаватський.

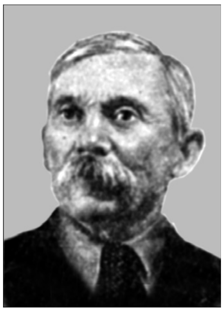

Є.В. Блажевський.

В.М. Блакитний.

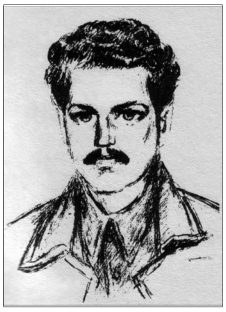

К.Ю. Блакитний. Портрет худож. С. Адамовича.

1980) — археолог, антикознавець. Н. в м. *Санкт-Петербург* в родині службовця. 1920—23 навч. в Моск. ун-ті, від 1924 — н. с. Музею витончених мист-в у *Москві*. Свою працю як археолог розпочав на розкопках *Ольвії* під кервом Б.*Фармаковського*. На поч. 1930-х рр. провів дослідження рим. фортеці *Харакс*, а з 2-ї пол. 1930-х рр. протягом чверті століття досліджував *Фанагорію, Пантікапей, Горгіппію*. Створив наук. шк. археологів-античників (від 1944 її центром став сектор антич. археології Ін-ту археології АН СРСР, яким Б. керував 27 років). У 1958— 60-х рр. очолював рад. археол. експедицію, що досліджувала Аполлонію Іллірійську (Албанія). Був одним із перших зачинателів підводної археології. Вважався авторитетом у царині антич. мист-ва. Понад 30 років обіймав посаду проф. Моск. ун-ту. Був чл. міжнар. наук. т-в. В останні роки життя цікавився проблемами впливу природи на розвиток і структуру антич. суспільства.

Літ.: Список печатных работ В.Д.Блаватского. В кн.: Культура античного мира. М., 1966; Список печатных работ В.Д.Блаватского за 1966—76. В кн.: История и культура мира. М., 1977; *Шелов Д.Б.* В.Д.Блаватский. «Вопросы истории», 1981, № 1; *Кузищин В.И.* Об изучении социально-экономической истории древнего мира в произведениях В.Д.Блаватского. В кн.: Проблемы античной культуры. М., 1986.

Д.С. Вирський.

«БЛАГОДІ́ЙНЕ ТОВАРИ́СТВО ВИДАННЯ́ ЗАГАЛЬНОКОРИ́СНИХ ТА ДЕШЕ́ВИХ КНИГ» — вид-во, засноване 1898 в м. *Санкт-Петербург* під назвою «Благодійне товариство». Фундатор — ген. М.Федоровський, члени в різні часи: П.Потоцький, П.*Стебницький*, О.*Русов*, С.*Русова* та ін. Мета т-ва — видання популярної літ. для народу. Але за існуючим тоді положенням (див. *Валуєвський циркуляр 1863*) укр. мовою могла друкуватися лише белетристика. Незважаючи на заборону, за перші 10 років діяльності т-вом було видано 56 книжок, з них: красного письменства — 7, наук.-популярних — 49 (між ними з історії України — 4, економіки — 2). Із цих 56 назв 10 вийшли двома вид., 1 — трьома, 4 — чотирма. Загалом було видруковано 700 000 прим., з них 3500 «Кобзаря». За роки існування т-во видало 80 брошур. Припинило існування 1918.

О.В. Корнієвська.

БЛАГОДІ́ЙНИЦТВО — див. *Доброчинність.*

БЛА́ЖЕ́ВСЬКИЙ Євген Вікторович (06.03(23.02).1884—28.08.1973) — новатор с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1950, 1958). Н. в с. Любомирка (нині село Котовського р-ну Одес. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Впродовж 1931—63 працював у колгоспі ім. М.Горького Котовського р-ну Одес. обл. 1948 очолив ланку з вир-ва кукурудзи. З місц. сортів вивів високоврожайні гібриди кукурудзи Котовчанка-1 і Котовчанка-2.

Делегат XX і XXII з'їздів КПРС.

П. у с. Любомирка.

Літ.: *Адамовський Й.Г.* Євген Блажевський. К., 1960; *Цинковський І.І.* Сонцелюб. К., 1963.

О.Н. Кубальський.

БЛАКИ́ТНИЙ Василь Михайлович (справжнє прізв. — Елланський; 12.01.1894 (31.12.1893)—04.12. 1925) — укр. письменник, політ. і громад. діяч. Н. в с. Козел (нині смт *Михайло-Коцюбинське*) у сім'ї священика. Навч. в Черніг. семінарії та Київ. комерційному ін-ті. В студентські роки брав участь у підпільних революц. молодіжних гуртках. 1917 вступив до *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), був головою Черніг. губкому УПСР, кандидатом у члени ЦК і одним із лідерів її лівого крила, яке 1918 оформилося в *Українську комуністичну партію (боротьбистів)*. У берез. 1920 вступив до КП(б)У. 1920 як політпрацівник перебував на фронті. На IV і VIII конференціях КП(б)У обирався чл. ЦК КП(б)У, був чл. ВУЦВК, ЦВК СРСР. Від 1921 — голова колегії Держ. вид-ва, ред. газ. «*Вісті ВУЦВК*». Ініціатор заснування при цій газеті щотижневого додатка «Література, наука, мистецтво» (з 1925 — «Культура і побут»), а також журналів «*Всесвіт*», «Червоний перець». Один із організаторів і кер. спілки пролетарських письменників «*Гарт*». Виступав у пресі як теоретик, публіцист і критик (псевд. В.Блакитний), поет (псевд. В.Еллан), прозаїк (псевд. А.Орталь), фейлетоніст і сатирик (псевд. Валер Проноза), пародист (псевд. Маркіз Попелястий). Найповніше талант Б. проявився в ліриці (1-ша поетична зб. — «Удари молота і серця», 1920). Б. — автор багатьох статей, присвячених розвитку к-ри, зокрема: «Перед мистецтвом нові шляхи», «До культури комунізму», «Пролеткульт» (усі — 1921), «Театральний гарт» (1924). Перу Б. належать книги політ. сатири: «Нотатки олівцем», «Радянська гірчиця» (обидві — 1924); «Державний розум» (1925); публіцистичні і сатиричні тв.: «Останні часи», «Льокаї», «“Каносса” отамана Тютюнника».

П. у м. *Харків.*

У 1930-х рр. тв. Б. вилучено з бібліотек як націоналістичні. Пам'ятник Б. у Харкові було знищено.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1958; Поезії. К., 1983.

Літ.: *Адельгейм Є.* Василь Еллан. К., 1959; Ні слова про спокій (Спогади про Василя Еллана). К., 1965; *Барабаш Ю.* Червоний одсвіт революції. Про Василя Еллана (Блакитного). «Жовтень», 1966, № 7; *Новиченко Л.* Поезія революційного горіння. В кн.: *Еллан В. (Блакитний).* Поезії. К., 1983; *Микитенко О.* Поет-комунар. «Всесвіт», 1984, № 1; *Федченко П.М.* В житті горів... «Радянське літературознавство», 1984, № 1.

П.М. Бондарчук, Т.С. Осташко.

БЛАКИ́ТНИЙ Костянтин Юрійович (справжнє прізв. — Пестушко; прізвисько — Степовий; 10.02. 1898—1921) — отаман повстанців. Георгіївський кавалер. Н. в с. Ганнівка (нині село Петрівського р-ну Кіровогр. обл.). Закінчив двокласну шк., вчився в Олександрівському мех.-тех. уч-щі. Учасник *Першої світової війни,* закінчив офіцерську шк. в м. Горі (нині місто в Грузії). Служив у гетьман. армії (див. *Українська Держава*). Разом з військами Н.*Махна* боровся з денікінцями (див. А.*Денікін*). Очолив (жовт. 1919) «Середньодніпровську групу» повстанців, яка діяла в р-ні міст *Черкаси*, *Чигирин*, Знам'янка (нині Кіровогр. обл.), *Олександрія*. Голова волосного ревкому, комісар Ганнівської волості (січ.—трав. 1920), командир 1-ї Олександрійської повстанської повітової д-зії (ін. назва — Степова). Гол. отаман повстанських загонів *Холодноярської республіки* (верес.—жовт. 1920). Восени 1920 очолив похід Степової д-зії на Херсонщину. Після сутичок із будьоннівськими військами (див. *Перша Кінна армія*) розформував Степову д-зію. Один із організаторів підготовки антибільшовицького повстання на Кате-

ринославщині, Єлизаветградщині 1921. Загинув у бою.

Літ.: *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Львів, 1994; Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. К., 1997; *Коваль Р.* Отамани гайдамацького краю. К., 1998.

Г.П. Савченко.

БЛАНКІ́ЗМ — 1) політ. течія, заснована франц. соціалістом О.Бланкі, який розробив доктрину «революційної змови». За цією доктриною, для захоплення влади (з метою встановлення «справедливого соціального ладу») необхідно створити глибоко законспіровану невелику бойову орг-цію революціонерів, яка за допомогою політ. терору проти кер-ва д-ви посіє паніку і створить умови для перемоги революції. Дослідники вказують, що доктрина Б. справила вплив на політ. діяльність В.*Леніна* (опосередковано через «революційні проповіді» рос. анархіста П.Ткачова), зокрема в деяких його поглядах на парт. буд-во;

2) у широкому розумінні — термін для означення путчистських та авантюристських ідей та методів боротьби в діяльності політ. партій, рухів та інших.

Літ.: *Шахматов Б.М.* Луи Огюст Бланки и революционная Россия (отзывы, влияния, связи). В кн.: Французский ежегодник, 1981. М., 1982; *Молчанов Н.Н.* Огюст Бланки. М., 1984.

В.В.Головко.

БЛАРАМБЕ́РГ Іван Павлович (Жан Морет де Бларамберг; 1772—1831) — археолог, нумізмат. Н. у Фландрії (істор. обл. в Зх. Європі). Від 1797 жив у Росії (в *Санкт-Петербурзі* та *Москві*), з 1808 — в *Одесі*. Очолював музеї старожитностей в Одесі (1825) та *Керчі* (з 1826). Досліджував античні пам'ятки Пн. Причорномор'я (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*), вивчав монети *Ольвії*. Найбільшою заслугою Б. є визначення місця розташування *Тіри, Ніконія* та ін. антич. міст-держав, фортець і поселень в Пн. Причорномор'ї. Залишив наук. спадщину — твори франц. мовою «Нотатки про кілька античних пам'яток, відкритих в одному з курганів Тавриди поблизу давнього Пантікапея» (1822), «Про розташування трьох скіфських фортець за Страбоном» (1831), «Опис стародавніх медалей Ольвії або Ольвіополя, що знаходяться в Одесі...» (рос. пер. — 1828).

К.Ю. Бацак.

БЛЕСТОВИ́Т — літописне місто. Городище розташов. у пд. ч. с. Блистова Менського р-ну Черніг. обл., на мисі високої правобереж. тераси р. Десна (прит. Дніпра), над її старицею (р. Пулка). Вперше згадано в *Іпатіївському літописі* під 1151 у зв'язку з перебуванням у Б. на Великдень новгород-сіверського кн. *Святослава Ольговича*. Назва похідна від «блест» — «круча над виром» (місц. діалект). Першим літописний Б. локалізував М.*Погодін* (1848). Складається з *дитинця* (30 × 40 м), окольного граду (бл. 1,5 га) на сх. від нього та відкритих посадів, що з трьох боків оточували його. Виникло наприкінці 11 ст. на тер. с-ща 10—11 ст. Знищено 1239 під час *монголо-татарської навали*. Пізніше на його місці з'явилося поселення з тією самою назвою.

Рос. історик М.Арцибашев і рос. богослов та історик *Філарет* (Гумілевський) шукали літописний Б. в с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну Черніг. області.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Вознесенська Г.О. та ін.* Дослідження літописного Блестовита. «Археологія», 1984, № 48.

В.П. Коваленко.

БЛИЗЬКОСХІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т (відомий ще як «Інститут східних мов»). Заснований у *Києві* навесні 1918 зусиллями професорів Є.*Сташевського*, П.*Богаєвського* та І.Бабата (вони ж були, послідовно, його ректорами). Мав у своєму складі консульський і комерційний ф-ти, призначався для підготовки дипломатичних кадрів незалежної України. Програмою передбачалось опанування студентами мов, історії та к-ри близько-, середньосх. та балканських країн. Араб. і турец. мови викладав Т.*Кезма*, перську — М.Джафар та П.Лозієв, історію — А.*Кримський*. 1920 Б.і. реорганізовано в Ін-т зовн. зносин з навч. циклами: близькосх., англосаксонським, герм., романським, слов'ян. У подальшому ін-т перетворено на Торг.-пром. технікум, при якому з 1924 функціонував Вищий семінар сходознавства ім. Н.Наріманова, де читалися лекції, доповіді, захищалися дипломні роботи. Доробок семінару — вид. «Востоковедение. Etudes orientales» (1925), що містило матеріали Л.Левитського, Б.Курца, І.Фальковича та ін. 1925 семінар об'єднався з аналогічним семінаром, що діяв при Київ. ін-ті нар. г-ва, після чого центр орієнталістики став незабаром філіалом утвореної 1926 в *Харкові* Всеукр. наук. асоц. сходознавства.

Літ.: *Алексеев В.* О состоянии востоковедения в Киеве. «Восток», 1923, кн. 2; *Волькович И.М.* К истории советского востоковедения на Украине. «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; *Гурницкий К.И.* Агафангел Ефимович Крымский. М., 1980.

І.Ф. Черніков.

БЛІЦКРИ́Г (нім. blitz — блискавка, krieg — війна), «блискавична війна» — одна з теорій ведення наступальної війни, розроблена нім. ген.-фельдмаршалом А. фон Шліффеном (1905).

Найважливіші положення Б.: випередження противника в зосередженні та розгортанні військ; досягнення переваги на вирішальних напрямах; раптовість нападу; дезорганізація тилових комунікацій та управління військами противника, знищення гол. сил противника шляхом розсічення й оточення великих угруповань; нещадний терор на зайнятих землях, використання «п'ятої колони».

Реалізація плану «блискавичної війни» під час *Першої світової війни* передбачала вторгнення нім. військ у Францію і після швидкого її завоювання перехід до спільного з австро-угор. армією наступу на *Російську імперію*. Завдяки наступу рос. армії на Сх. Пруссію та її успішним діям проти австро-угор. військ (див. *Галицька битва 1914*) вдалося зірвати стратегічні плани нім. командування. На Пн.-Зх. фронті рос. з'єднання ще з жовт. 1914 перейшли до стратегічної оборони, а на Пд.-Зх. взимку 1915 вели успішні бої за оволодіння Карпатами.

На теорії Б. базувався й план «*Барбаросса*». Теорія Б. зазнала краху і в *Другій світовій війні* внаслідок прорахунків нім. командування й недооцінки воєнно-екон. та патріотичного потенціалу противника.

У результаті літньо-осіннього наступу 1941 *вермахт* просунувся вглиб *СРСР* на відстань від 850 до 1250 км і наблизився до Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*), *Москви*, Ростова-на-Дону (нині місто в РФ). Ціною величезних людських і матеріальних втрат ворога

було зупинено. Відтак реалізувати план «Барбаросса» не вдалося: гітлерівці не змогли зламати здатність рад. ЗС до організованих дій. Після невдачі повторного удару на Москву (див. *Битва під Москвою 1941—1942*) військ. дії на більшій частині фронту набули позиційного характеру, і війна затяглася всупереч нім. планам.

Однією з гол. причин провалу «блискавичної війни» проти СРСР став героїзм людей, які зі зброєю в руках захищали свою рідну землю, й опір більшості поневоленого населення.

Літ.: История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 2. М., 1961; Прусско-германский генеральный штаб 1940—1965. К его политической роли в истории. М., 1966; *Безыменский Л.* Особая папка «Барбаросса». М., 1972; *Анфилов В.А.* Провал «блицкрига». М., 1974; Крах блицкрига: урок милитаристам и агрессорам (По материалам научной конференции в связи с 45-й годовщиной начала Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.). М., 1987.

О.Є. Лисенко.

М. Блок.

БЛОК Марк (псевд. — Марк Фужер; 06.07.1886—16.06.1944) — франц. історик-медієвіст, один із засн. істор. шк. «Анналів» (див. *Анналів школа*). Н. в м. Ліон (Франція) в сім'ї професора-античника Гюстава Блока. Закінчив Вищу нормальну шк. в Парижі (1908), слухав курси в ун-тах Лейпцига і Берліна (1908—09). Захистив дис. «Іль-де-Франс: країна навколо Парижа» (1913). Після *Першої світової війни* працював в ун-ті Страсбурга (1919—36), з 1936 проф. Сорбонни (Париж). У центрі наук. інтересів Б. — сусп. свідомість (колективні уявлення, забобони, звичаї). Цьому присвячено його монографії «Королі та серви — глава з історії періоду Капетингів» (1920) і «Королі-чудотворці» (1924). Поступово коло його зацікавлень охоплює соціальну й екон. історію доби *середньовіччя* загалом. Б. разом із Л.*Февром* 1929 засновує ж. «Аннали економічної та соціальної історії» (сучасна назва: «Аннали. Історія, соціальні науки»), який і донині залишається центр. вид. провідного напряму істор. досліджень. Б. відходить від історії подій та пристає до *антропології історичної,* активно залучає до аналізу історії географію, лінгвістику, соціологію, психологію тощо. На відміну від Л.Февра, Б. не приділяв уваги ролі особистості в історії, віддаючи перевагу проявам колективної свідомості сусп-ва в цілому. Ідеї Л.Февра і Б. заклали основу тотальної *соціальної історії*, зокрема історії ментальності. Ідеї істор. синтезу відбилися в кн. «Характерні риси французької аграрної історії» (1931) і «Феодальне суспільство» (1939—40). На початку *Другої світової війни* — на фронті, після капітуляції Франції — активний учасник *руху Опору*. Страчений *гестапо* в м. Сен-Дід'є-де Форман (департ. Ен, Франція).

1949 Л.Февр видав незакінчену працю Б. «Апологія історії, або Ремесло історика», в якій узагальнено дослідницькі методи останнього.

Тв.: Характерные черты французской аграрной истории, т. 1. М., 1957; Апология истории, или Ремесло историка. М., 1986; Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии. М., 1998; Феодальне суспільство. К., 2002.

Літ.: *Fink K.* A Life in History. Cambridge, 1988; *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и школа «Анналов». М., 1993.

А.Г. Плахонін.

БЛОКА́ДА (англ. blockade) **міждержавна** — одна із форм міждерж. тиску, здебільшого в умовах війни. Найбільш застосовуваним різновидом Б. є мор. Б., що зводиться до перекриття ВМС одних д-в доступу з моря до берегів, які перебувають під владою чи контролем ін. д-ви. Згідно з вимогами мор. права, д-ва, що оголошує Б., зобов'язана спочатку сповістити про це всі ін. країни. У повідомленні повинні бути вказані: час початку Б. і точні геогр. кордони мор. р-ну, де вона здійснюватиметься. Правові питання, пов'язані з застосуванням мор. Б., постали у зв'язку з прийняттям Паризької декларації про мор. війну 1856 та Лондонської декларації про право мор. війни 1909. Поряд з мор. Б., відомі також випадки сухопутної та повітряної Б. Наразі у випадку військ. дій зазвичай вдаються до Б. змішаного типу (сухопутно-повітряно-мор.). Крім цього, заг. терміном «Б.» позначають доволі різноманітні методи екон. та політ. ізоляції певної д-ви. Класичними прикладами екон. Б. є континентальна Б., оголошена Великій Британії *Наполеоном I* 1806—14, прикладом мор. Б. — взаємна Б. Великої Британії та Німеччини під час *Першої світової війни.* Тривалий час в умовах обмеженої Б. перебували: Ірак (1991—2003), Куба (з 1962 до сьогодення) та деякі ін. країни.

Літ.: Современное международное морское право и практика его применения Украиной. К., 1995.

Д.С. Вирський.

БЛОК НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н — коаліція політ. угруповань непольс. народів Польс. д-ви 1922—30. Сформована для спільної виборної акції та координації дій у сеймі. Утворена 17 серп. 1922 на нараді у *Варшаві.* До Об'єднаного виборчого к-ту ввійшло по 3 представники від білорусів, євреїв, німців, росіян і українців (крім галичан, які бойкотували вибори). 1922 Б.н.м. здобув більшість голосів на *Волині, Поліссі* та *Холмщині.* За його списком обрано 66 депутатів до сейму і 22 сенатори, в т. ч. українців відповідно 20 і 6 (Укр. парламентарна репрезентація у Варшаві). 1928 до Блоку входили *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), Укр. сел. союз, сіоністські орг-ції «Мізрахі» та «Гітахдут», деякі білорус. та нім. угруповання. Обрано 55 депутатів до сейму і 21 сенатор, у т. ч. українців відповідно 25 і 9. У Зх. Україні Б.н.м. здобув бл. половини всіх голосів. Остання спільна акція — повторні вибори 1930 на Волині й Поліссі, на яких сіоністська орг-ція в Польщі підтримала УНДО.

Літ.: *Загайкевич В.* Одною лавою, спільним фондом! Перемишль, 1928; *Papierzynska-Turek M.* Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922—1926. Kraków, 1979; *Зайцев О.* Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 1995, вип. 2; *Його ж.* Вибори 1922 року в Західній Україні. «Україна модерна», 1999, число 2—3.

О.Ю. Зайцев.

БЛО́НСЬКИЙ Кирило Іванович (1802—01.07.1852) — укр. громад. і культ. діяч. Н. в с. Уторопи (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. у Львів. ун-ті та *Віденському університеті.* Від 1828 — священик у селах Товмач (нині м. *Тлумач*), Битків (нині с-ще міськ. типу Надвірнянського р-ну), Шешори, Пистинь (обидва села Косівського р-ну; усі Івано-

Франк. обл.). Підтримував дружні стосунки з Я.*Головацьким,* записував нар. пісні, збирав матеріали до словника укр. мови, перекладав рідною мовою оди Горація, тв. Й.Ґете. Заснував *народні школи* в Биткові, Шешорах і Прокураві (нині села Косівського р-ну), уклав укр. читанку для сільс. шкіл (1848). 1848 — депутат австрійс. парламенту. У *Відні* підготував до публікації «Енеїду» І.*Котляревського* зі вступною статтею Я.Головацького (через раптовий від'їзд Б. із столиці у зв'язку з розпуском парламенту поема не була надрукована). Об'ява Б. про відкриття передплати на «Енеїду» — одна з перших у *Галичині* публікацій про І.Котляревського.

П. у с. Пистинь.

Літ.: *Щурат В.Г.* Віденський друк «Енеїди» Котляревського в 1848 р. В кн.: *Щурат В.Г.* Вибрані праці з історії літератури. К., 1963; *Возняк М.С.* Нездійснене видання «Енеїди» Котляревського. В кн.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. К., 1969; *Стеблій Ф.* Нездійснене видання «Енеїди». «Жовтень», 1969, № 8; *Кирчів Р.* Невідома рукописна копія «Енеїди». Там само, 1970, № 10.

Ф.І. Стеблій.

БЛОХ Йосип Самуїл (1850—1925) — єврейс. громад., реліг. і політ. діяч, письменник. Н. в м. Дукла (нині м. Дукля в Польщі). Отримав традиційну єврейс. (йешива — реліг. шк., *Львів*) та європ. (Мюнхенський і Цюріхський ун-ти) освіту. До 1894 — равин у пром. передмісті *Відня.* Активна участь Б. в гучному процесі проти антисеміта проф. Ролінга, який звинувачував євреїв у ритуальних убивствах (1883), сприяла зростанню його популярності серед австро-угор. єврейства. 1883 заснував один із перших єврейс. німецькомовних час. «Österreichischer Wochen-schrift» («Австрійський щотижневик»), який став центром захисту громадян. прав євреїв в *Австро-Угорщині.* 1884 Б. обрано до рейхсрату від єврейс. громади *Коломиї.* До 1895 відстоював в австрійс. парламенті права євреїв та боровся з проявами антисемітизму. Прихильник ідей просвітництва, Б. виступав водночас як проти крайнощів *націоналізму*, так і проти асиміляції єврейства, обстоював ідею створення багатонац. космополітичної ідентичності, яка має об'єднати всіх громадян Австро-Угорщини в єдину націю.

Літ.: *Reifowitz I.* Jewish Austrian, European. Josef Samuel Bloch and the Construction of a Supranational Austrian Identity. «Das Judische Echo», 1996, vol. 45.

В.А. Гриневич.

БЛУД (Буди; р. н. невід. — 1018) — воєвода князів *Ярополка Святославича, Володимира Святославича, Ярослава Мудрого. «Повість временних літ»* розповідає, що Б. допоміг Володимиру вбити його старшого брата вел. кн. київ. Ярополка Святославича. Саме тому йому було довірено виховання сина Володимира — Ярослава. 1018 Б. очолював дружину Ярослава під час битви з *Болеславом І* Хоробрим на р. Зх. Буг. За літописним оповіданням, битву спровокував Б., наносячи образи польс. князеві. Цей сюжет вміщено і до польс. хроніки *Галла Аноніма.* За свідченням новгород. літописання 15 ст., загинув під час цієї битви.

А.Г. Плахонін.

БЛЮ́МКІН Яків Григорович (справжнє ім'я та прізв. — Сімха-Янкель Гершев; 1898 — груд. 1929) — терорист, розвідник. Н. в м. *Сосниця.* Навч. в єврейс. шк., Одес. тех. уч-щі. Від 1917 — лівий есер. Діяв в *Одесі, Харкові,* Поволжі та Чувашії. Після *Жовтневої революції 1917* повернувся в Одесу. Командир «залізного» загону 3-ї Рад. укр. армії, згодом — пом. нач. штабу армії, нач. інформаційного (розвідувального) відділу. Від черв. 1918 — зав. від. ВЧК. Один із убивць 6 лип. 1918 нім. посла графа В.Мірбаха. За власною пропозицією був направлений ЦК *Партії лівих соціалістів-революціонерів* (ПЛСР) в Україну. Чл. Бойової орг-ції (БО) ПЛСР і Правобереж. БО Укр. ПЛСР. Брав участь у підготовці замаху на гетьмана П.*Скоропадського* і звільненні з в'язниці чл. БО І.Каховської (обидва завдання не виконано). Організовував ревкоми і повстанські загони на *Поділлі.* 1919 із встановленням рад. влади в *Києві* — секретар Київ. к-ту укр. ПЛСР (під псевд. Г.Вишневський), співпрацівник газ. «Борьба». Того самого року переїхав до *Москви*, перейшов у Союз максималістів. Призначений уповноваженим Особливого від. 13-ї армії у боротьбі зі шпигунством, здійснював диверсійну й розвідувальну діяльність у тилу *Добровольчої армії.* 1920 — комісар штабу Червоної армії Гілянської республіки (Іран), чл. ЦК Перської комуніст. партії. З 1921 — чл. РКП(б), працював пом. з особливих доручень при наркомі військ. справ Л.*Троцькому*, в Іноз. від. ОДПУ, наркоматі торгівлі. Був резидентом рад. розвідки в країнах Європи, Палестині, на Кавказі, у Монголії, Китаї, Сирії, Єгипті тощо. Підтримував зв'язок з Троцьким, який перебував на еміграції.

Страчений. Похований у Москві.

Літ.: *Овруцкий Л., Разгон А.* Яков Блюмкин: Из жизни террориста. «Горизонт», 1991, № 11—12.

Л.Д. Федорова.

Я.Г. Блюмкін.

В.К. Блюхер.

БЛЮ́ХЕР Василь Костянтинович (01.12(19.11).1890—09.11.1938) — рад. військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1935). Н. в с. Барщинка (поблизу м. Рибінськ Ярославської губ., РФ) в сел. родині. Від 1909 працював слюсарем на Митищинському вагонобуд. з-ді під *Москвою.* Учасник *Першої світової війни*, молодший унтер-офіцер. Чл. РСДРП(б)—ВКП(б) від 1916. Після *Лютневої революції 1917* служив у 102-му запасному піх. полку в Самарі (нині місто в РФ), чл. полкового к-ту і міськ. ради солдатських депутатів, Військ.-революц. к-ту. Від листоп. 1917 перебував у Челябінську (нині місто в РФ). У берез.—верес. 1918 — командир Сх. загону, заст. командира уральського партизан. загону, головнокоманд. партизан. Уральської армії.

Від верес. 1918 — нач. 4-ї Уральської д-зії. Від лют. 1919 — пом. команд. 3-ї армії, від квіт. 1919 водночас — нач. В'ятського укріпрайону. Від серп. 1919 до трав. 1921 (з перервою кін. трав. — поч. лип. 1920) — команд. 51-ї стрілец. д-зії, нач. Каховського укріпрайону, Перекопської ударної групи, війська яких відзначилися в боях проти *Російської армії* ген.-лейтенанта П.*Врангеля* на Пд. України і в Криму.

У черв. 1921 — лип. 1922 — воєн. міністр Далекосх. республіки, головнокоманд. Нар.-революц. армії, надалі — командир-комісар 1-го Стрілец. корпусу. 1924—27 — гол. військ. радник при Китайс. революц. уряді в Гуанчжоу. 16 трав. 1927 — 7 серп. 1929 виконував обов'язки першого пом. команд. Укр. військ. округу. 1929—38 — команд. Далекосх. армії. Влітку 1938 під час боїв на

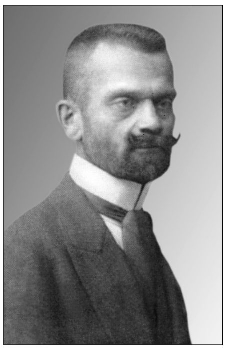
І. Боберський.

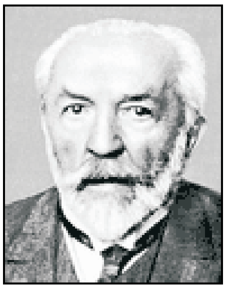
М. Бобжинський.

О.Х. Бобикевич.

оз. Хасан командував Далекосх. фронтом.

Кандидат у чл. ЦК ВКП(б), чл. Всерос. ЦВК (1921—24) і чл. ЦВК СРСР (1930—38), депутат ВР СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, 5-ма орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки.

Репресований. Страчений.

Тв.: Статьи и речи. М., 1963.

Літ.: *Пиха Д.Д.* В.К.Блюхер на Україні. «УЇЖ», 1964, № 6; *Душенькин В.В.* Пролетарский маршал. М., 1973; *Блюхер В.В.* По военным дорогам отца. Свердловск, 1984; Василий Константинович Блюхер: Фотографии, документы, воспоминания современников. М., 1990; *Янгузов З.М.* Забвения нет: Страницы жизни и полководческой деятельности Маршала Советского Союза В.К.Блюхера. Хабаровск, 1990; *Блюхер Г.Л.* Воспоминания о муже, маршале В.К.Блюхере. Тюмень, 1996.

Л.В. Гриневич.

БОБЕ́РСЬКИЙ Іван (псевд. та криптоніми: Бб, І.Б., Оей, Рек, Ий та ін.; 14.08.1873—17.08. 1947) — педагог, перший популяризатор укр. фізичної к-ри як засобу пробудження нац. свідомості народу. Н. в с. Доброгостів (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т і продовжував навчання у *Відні* та м. Грац (Австрія). Побував у Німеччині, Швеції, Чехії, Франції, де знайомився із здобутками тіловиховання. Від 1900 — учитель *Академічної гімназії у Львові*, 1908—14 — голова спортивного т-ва «Сокіл-Батько». В роки *Першої світової війни* був скарбником *Легіону Українських січових стрільців*, а 1918—20 — головою Від. військ. преси *Державного секретаріату ЗУНР—ЗОУНР*. 1920 уряд *Західноукраїнської Народної Республіки* призначив Б. повноважним представником до США та Канади. З 1932 жив у *Югославії* (м. Тржич). Редагував часописи «Вісти з Запорожа», «Січові вісти». Уклав низку підручників: «Забави й гри рухові» (1904—05), «Копаний м'яч» (1906), «Значення руханкових товариств» (1909) та ін. Першим увів укр. термінологію в спорті, яка широко використовувалася на зх.-укр. землях до 1939. Зокрема, запропонував до вжитку такі спортивні укр. терміни, як «копаний м'яч» (футбол), «сітківка» (волейбол), «гаківка» (хокей), «стусан» (бокс), «кошиківка» (баскетбол), «булавка» (метальна граната), «лещетарство» (лижний спорт) тощо.

П. у м. Тржич (нині місто в Словенії).

Тв.: Щоденник 1918—1919 рр. К., 2003.

Літ.: *Мелех Р.* Батько української фізичної культури. «За вільну Україну», 1991, 2 лип.; Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996

П.В. Шкраб'юк.

БОБЖИ́НСЬКИЙ (Bobrzyński) **Міхал** (30.09.1849—03.07.1935) — польс. історик та політик. Н. в м. Краків (Польща). Від 1877 — проф. права *Краківського університету*. Автор праці «Dzieje Polski w zarysie», в якій розглядав польс. минуле крізь призму історії д-ви і права, пояснював занепад Польщі схильністю поляків до анархії, негативно оцінював *Люблінську унію 1569,* яка спрямовувала на Схід сили, необхідні для власне польс. розвитку. Один із лідерів краківських консерваторів, попередник неоконсерватизму. З 1881 — депутат Краківської міськради, 1885—1901 — *Галицького крайового сейму*, 1885—1901 та 1905—08 — Держ. ради. 1890—1901 очолював Крайову шкільну раду в *Галичині*, здійснив низку реформ у шкільництві, які спрямовувалися на боротьбу з неписьменністю та структуризацію системи освіти. Обіймаючи 1908—13 посаду галицького намісника, прагнув до порозуміння з українцями, підтримував українство, був автором *сеймової угоди 1914.* Змушений піти у відставку через спротив антиукр. налаштованих сил справі виборчої реформи. 1917 — австрійс. міністр Галичини, відстоював відновлення Польс. д-ви в союзі з Австрією. Згодом очолював підготовчу комісію з вироблення конституції незалежної Польщі. Після 1920 відійшов від політики. Подіям 1914—23 присвятив працю «Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny».

П. у м. Познань (Польща).

Тв.: Z moich pamiętników. Wrocław, 1957.

Літ.: *Bartel W.M.* Michał Bobrzyński. 1849—1935. Spór o historyczną, szkolę krakowską. Kraków, 1972; *Łazuga W.* Michał Bobrzyński. Mysl historyczna a działalność polityczna. Warszawa, 1982.

О.Г. Аркуша.

БОБИКЕ́ВИЧ Олекса Христофорович (20.08.1865—08.12.1902) — греко-катол. священик, громад. діяч і письменник. Н. в с. Малі Дідушичі (нині Стрийського р-ну Львів. обл.). Після закінчення 1888 Львів. греко-катол. духовної семінарії висвячений на священика. Був парохом у м. *Стрий.* Разом із Є.*Олесницьким* вів громад.-орг. роботу. Співзасн. т-ва «Міщанська бесіда» і хорового т-ва «Стрийський Боян», співорганізатор буд-ва Нар. дому в Стрию. Друкував оповідання з актуальних питань тогочасного життя в журналах «Зоря» і «Зеркало» (1884—85 — «Нове Зеркало»), газетах «Діло» і «Батьківщина». У комедії «Настоящі» критикував ідеологію та діяльність галицьких москвофілів (див. *Москвофільство*).

П. у м. Стрий.

Літ.: *Франко І.* Олекса Бобикевич. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 34. К., 1981; Стрийщина: Історико-мемуарний збірник, т. 2. Нью-Йорк, 1990.

Я.Д. Ісаєвич.

БОБИЛІ́ — в Україні та Росії середньовічної доби і Нового часу — феодально залежні селяни, які не мали власної орної землі, ніяких угідь і сплачували щорічний податок (відомий під назвою «бобильщина») натурою чи грошима. Нерідко, як і *захребетники,* ставали наймитами «на чужих тяглах», вступали в особисті госп. угоди із заможними хазяями, в хатах яких проживали. Джерела періоду ***національної революції 1648—1676*** не вирізняють Б. як окрему соціальну групу. «Переписні книги 1666 р.» зафіксували на *Лівобережній Україні* і тих, що мали робочу худобу, і тих, які сплачували *оброк* або грошима, або зерном, медом тощо. Серед останніх — кравці, ковалі, бондарі, мірошники і т. д., зрідка — *війти.* Протягом наступного періоду Б. все далі відходили від землеробства і масово зубожіли. Зокрема, в Шептаківській волості Черніг. губ. в селах мешкало бл. 800 Б., всі безземельні.

Літ.: *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1994.

О.І. Гуржій.

БОБИРІ́ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походив від шляхтича **Данила Федоровича** Б., корсунського старости (1686) та полк. правобереж. *Війська Запорозького* (1686). Згодом Данило оселився в *Гетьманщині* та обіймав уряд *військового товариша* (1691). Його нащадки

утворили в м-ку Стольне (нині село Менського р-ну Черніг. обл.) династію столенських *сотників Чернігівського полку*: цей уряд посідав його син **Іван Данилович**, 1727—54 — онук **Роман Іванович.** Сотниками столенськими були і правнуки родозасновника: 1770—79 — **Іван Романович** та 1779—84 — **Степан Романович.** Після скасування козац. чинів Іван Романович був прокурором Черніг. губернського *магістрату* (1792) та Черніг. *верхньої розправи* (1799). Його брат — Степан Романович — учасник багатьох військ. кампаній кін. 18 — поч. 19 ст., ген.-майор та шеф Ізюмського гусарського полку.

Рід Б. внесено до 2-ї та 3-ї ч. Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии. «Записки Черниговского губернского статистического комитета», 1868, кн. 2, вып. 1—2; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

БОБОЛИ́НСЬКИЙ, чернече ім'я Леонтій, та його хронограф. Б. (р. н. невід. — 1717) — укр. літописець, упорядник-переписувач *хронографа*. Н. в м. *Новгород-Сіверський.* Навч. в Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), прийняв чернечий постриг у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі,* згодом став ієромонахом *Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря.* Останні роки жив у Новгороді-Сіверському.

1699 у м. *Чернігів* Б. на основі другої редакції укр. хронографа 17 ст. склав свій рукописний зб. «Літописець, си єсть кройника з розних авторов і гісториков многих диалектом руським єсть написана...». Його хронограф є своєрідною енциклопедією хрестоматійного характеру, в якій на основі грец., зх.-європ., особливо польс., та давньоукр. джерел у хронологічній послідовності викладено всесвітню історію від «сотворення світу», вміщено відомості з біблійних книг, географії, астрономії, природознавства, історії церкви, к-ри, літератури.

Починається хронограф передмовою, подано заголовки частин і розділів. Б. викладає біблійні оповідання, інформує про осн. факти всесвітньої історії. Багато місця тут відведено історії і к-рі *Візантії* в її зв'язках з різними д-вами аж до 1453 — часу захоплення турками *Константинополя*. Останні події змальовано детально на матеріалах опису очевидцями штурму міста. Розповідає автор історію Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), про її відносини з Сірією, Єгиптом, Персією (нині Іран) та ін. д-вами.

В наступних частинах викладено середньовічну історію Зх. Європи, розповідається про походи хрестоносців (див. *Хрестові походи*), політику рим. пап, мандри Х.Колумба, наводяться етногр. факти про жителів океанських о-вів. Окремо зупиняється на появі в Малій Азії турків, які утворили тут *Османську імперію*, висвітлює правління султанів.

Особливе місце в хронографі займає «Кройніка слов'яноруська о панствах руських, польських і литовських», де викладено, зокрема, історію *Київської Русі* і заснування Києва.

У хронографі вміщено оповідання про два напади турец.-татар. війська на м. *Чигирин* 1677 і 1678 і про переможні бої рос. і укр. військ. проти бусурман (див. *Чигиринські походи 1677—1678*). Ці сторінки разом із «Пересторогою» є дослівною копією із опубл. 1674 «*Синопсису*».

В окремому розділі викладено початок історії *Великого князівства Литовського* і Жмудського князівства. Закінчується цей розділ відомостями про смерть короля *Стефана Баторія* і вступ на престол *Речі Посполитої* 1587 *Сигізмунда III* Ваза.

В останньому розділі праці в хронологічній послідовності подано історію польс. князів і королів, починаючи від Леха й закінчуючи Стефаном Баторієм.

Закінчується хронограф повістями про міжусобиці, боротьбу за молдов. престол господарів *Івана Вóда* Лютого та *Івана Підкови* в 70-х рр. 16 ст. На боці останнього брали участь козац. загони (1200 осіб). Це оповідання є дослівним перекладом відповідних сторінок Хроніки Бєльських.

Б., як і ін. укр. літописці 18 ст., доповнює свою працю документами, листами, літ., наук. матеріалами малих форм. Тут вміщено *Гадяцький договір 1658* І.*Виговського*, лист київ. митрополита Ісаї *Копинського* до кн. Я.*Вишневецького* 1634 та ін. матеріали. Останні документи опубліковані як додаток до видання літопису Г.*Граб'янки* 1853.

Відомі копії хронографа Б., зроблені І.Левицьким, який додав до нього докладний реєстр черніг. князів та місц. знаті. 1792 хронограф опинився в *Санкт-Петербурзі*, де з нього була знята копія, яка там зберігається. Б. заповів хронограф Черніг. кафедральній б-ці при Свято-Троїцькому соборі. Хронограф не був опублікований.

Рукопис Б. «Літописець си єсть кройника з розних авторов і гісториков многих диалектом руським єсть написана в монастиру Святотроїцьким Іллінському чернігівським ієромонахом Леонтієм Боболинським законником монастиря Видубицького Київського априля 16 дня року 1699» зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ (ф. 30, № 89, 637 стор.).

Літ.: *Самчевский И.* Предисловие. В кн.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983.

Я.І. Дзира.

БÓБРИНЕЦЬ — місто Кіровогр. обл., райцентр. Залізнична ст. Нас. 12,8 тис. осіб.

Вперше згадується під 1767 у зв'язку з повідомленням запороз. полк. А.Кийнаша, що поблизу р. Сугоклія (прит. Інгулу, бас. Пд. Бугу) з'явилося поселення Малий Бобринець. 1829—65 Б. — повітове місто Херсон. губ. З розвитком капіталіст. відносин у серед. 19 ст. в Б. почали активно розвиватися візництво, ковальство, взуттєва, швейна галузі пром-сті. Наприкінці 19 ст. в місті діяло 118 пром. і торг. підпр-в. Поступово Б. перетворюється на один із значних ринків найму с.-г. робітників. З 2-ї пол. 19 ст. культ. життя Б. було тісно пов'язане з діяльністю родоначальників укр. театру М.*Кропивницького* та І.*Карпенка-Карого,* які в 1860-х рр. створили тут аматорський театральний гурток.

Від 1923 Б. — райцентр Єлизаветградської округи, 1932—39 у складі Одес. обл., з 1939 — Кіровогр. обл. Від черв. 1930 Б. с-ще міськ. типу, а з жовт. 1938 — місто.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації від 6 серп. 1941 по 16 берез. 1944 на тер. Бобринецького р-ну діяла підпільно-диверсійна група

на чолі з В.Репешко. 1959 відкрито музей М.Кропивницького та братів Тобілевичів, а в листоп. 1972 у Б. споруджено пам'ятник М.Кропивницькому.

Уродженці Б.: Л.*Корнієць* — голова Раднаркому УРСР (1939—44), П.Шумилов (1901—42) — тричі лауреат Держ. премії СРСР, д-р тех. наук.

Літ.: *Гуржій І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; ІМіС УРСР. Кіровоградська область. К., 1972; До джерел історії краю. З найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. Кіровоград, 1994.

О.Г. Бажан.

В.О. Бобринський (1867—1927).

Г.О. Бобринський.

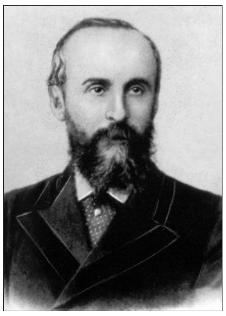

Олексій Олександрович Бобринський.

БО́БРИНСЬКИЙ Володимир Олексійович (28.12.1867—1927) — земський діяч, граф. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Чл. 2-ї (фракція октябристів), 3-ї (фракція помірно правих і рос. націоналістів) та 4-ї (фракція рос. націоналістів) *Державної думи.* 1908—17 — голова «*Галицко-русского благотворительного общества*» в С.-Петербурзі (ГРБО). Здійснивши 1908 (після закінчення всеслов'ян. з'їзду в Празі) поїздку по *Галичині* та *Буковині*, зав'язав тісні особисті контакти з місц. діячами москвофільського напряму (див. *Москвофільство*), які надалі користувалися широкою матеріальною підтримкою з боку ГРБО. У Думі — активний прихильник виведення *Холмщини* зі складу Люблінської губ. (1912). У лют. 1912 та лют. 1914 — доповідач про становище в Галичині та Угорській Русі на 1-му та 2-му з'їздах партії рос. націоналістів — «Всероссийского национального союза». 1913 — 1-ша пол. 1914 — ініціатор гучних пропагандистських антиавстрійс. кампаній, пов'язаних з подіями на Балканах та суд. процесами проти москвофілів в *Австро-Угорщині.* Від лип. 1914 — корнет лейб-гвардії гусарського полку в розпорядженні командира 8-го корпусу. Особисто займався на щойно окупованих тер. звільненням із тюрем репресованих австрійс. владою москвофілів. За бій під м. Городок (нині місто Львів. обл.) 26 серп. 1914 підвищений в чині до поручика. Від верес. 1914 до 8 лип. 1915 (залишення служби) — у розпорядженні тимчасового військ. генерал-губернатора Галичини. Мав великий вплив на формування політики останнього в шкільному та віросповідному питаннях. Автор схваленої імп. *Миколою II* заг. програми з устрою правосл. та обмеження унійної церков у Галичині. Призначений головою Гол. крайового благодійного к-ту у *Львові*, який здійснював продовольчу допомогу населенню. У лип.—серп. 1915 — один з ініціаторів утворення прогресивного блоку в 4-й Держ. думі та групи прогресивних рос. націоналістів, головою якої й був обраний. Одночасно зайняв посаду товариша голови Держ. думи. Наприкінці літа 1918 приїхав до *Києва*, де брав активну участь у нарадах членів Держ. думи та Держ. ради, а також очолив політ. від. союзу «Наша Родина». Був чл. комісії, яка проводила ревізію Мін-ва продовольства *Української Держави.* У груд. 1918 виїхав до *Одеси*, звідки незабаром емігрував до Франції.

П. у м. Париж.

Літ.: *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Відень, 1915; *Дорошенко Д.* Галицька руїна 1914—1917 рр.: Спогади і враження. «Наше минуле», 1918, кн. 3; Приезд графа В.А.Бобринского. «Голос Киева», 1918, 3 сент.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Петрова М.В.* Из прошлого рода графов Бобринских. «Вопросы истории», 1993, № 5; *Евлогий (Георгиевский), митрополит.* Путь моей жизни. М., 1994; *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы первой мировой войны. М., 2000; *Сухий О.* Москвофільство в Галичині: історія проблеми. В кн.: Москвофільство: Документи і матеріали. Львів, 2001.

В.Б. Любченко.

БО́БРИНСЬКИЙ Георгій Олександрович (1863—1928) — генерал-лейтенант (1910), генерал-ад'ютант (1915), у верес.(серп.) 1914 — квіт.(берез.) 1916 — тимчасовий військ. генерал-губернатор *Галичини,* граф. 23(10) серп. 1914 направлений до *Києва* в розпорядження нач. постачання армій Пд.-Зх. фронту ген. від інфантерії О.Забєліна для призначення «завідуючим цивільною частиною за кордоном». Спільно з останнім розробив «Положення про управління ворожими областями» та штати майбутнього генерал-губернаторства, які були затверджені імп. *Миколою II* 1 верес. (19 серп.) 1914. Царським указом від 10 верес. (28 серп.) 1914 допущений до тимчасового виконання обов'язків генерал-губернатора, а указом від 19(06) жовт. 1914 призначений на цю посаду (див. *Галицьке військове генерал-губернаторство*). Проводив політику, спрямовану на створення умов для швидкої інкорпорації окупованих рос. армією тер. *Австро-Угорщини* до складу *Російської імперії* та на остаточне розв'язання в них «мазепинського питання». Опубл. 10 жовт. (27 верес.) 1914 циркуляр генерал-губернатора зобов'язував припинити діяльність громад. організацій, закрити всі учбові заклади, реорганізувати освітню систему на засадах *русифікації.* Циркуляр у церк. справах від 3 лют. (21 січ.) 1915 відкривав широкі можливості для навернення уніцйів у *православ'я.* Поразки рос. армії в трав.—черв. 1915 призвели до евакуації генерал-губернатора та його канцелярії зі *Львова* у Київ, де він очолив комісію з підготовки нового положення про управління окупованими територіями. Склав з себе повноваження 5 квіт. (23 берез.) 1916 після того, як царським указом від 17(04) берез. 1916 посаду тимчасового військ. генерал-губернатора Галичини було скасовано.

П. на еміграції.

Літ.: *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Відень, 1915; *Дорошенко Д.* Галицька руїна 1914—1917 рр.: Спогади і враження. «Наше минуле», 1918, кн. 3. К., 1918; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Петрова М.В.* Из прошлого рода графов Бобринских. «Вопросы истории», 1993, № 5; *Евлогий (Георгиевский), митрополит.* Путь моей жизни. М., 1994; *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы первой мировой войны. М., 2000.

В.Б. Любченко.

БО́БРИНСЬКИЙ Олексій Олександрович (19.05.1852—02.09.1927) — археолог та політ. діяч, цукрозаводчик (мав в Україні 5 цукроварень), граф. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Син генеалога Олександра Олексійовича Бобринського (1823—1903) та Софії Андріївни (дівоче прізв. Шувалова). Навч. на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту (1872 відрахований з 2-го курсу через хворобу). Мав з братами неподільно 30 600 десятин землі в Черкас. пов. *Київської губернії.* Починаючи з 1879 здійснив на свої власні кошти розкопки бл. 1000 могил і селищ, переважно в околицях м-ка *Сміла* на Київщині та в Криму, результати яких опублікував у тритомнику «О курганах близ местечка Смелы», «Херсонес Таврический», «Киевская миниатюра» та ін. Як відзначав П.*Курін-*

ний, «ця робота є зразком методичного концентрованого дослідження одного району». Речі з розкопок вчений подарував Київ. міськ. музею (частково потрапили до Черкас. музею). Голова Імператорської археол. комісії (1886), віце-президент петерб. Акад. мист-в (1889—90), чл. багатьох наук. т-в, у т. ч. почесний чл. Київ. від-ня Рос. тех. т-ва, археол. з'їздів і міжнар. конгресів. *Предводитель дворянства* Петерб. губ. (1876). Голова «Ради об'єднаного дворянства» (1906). Сенатор, обер-гофмейстер. Чл. Держ. ради (1912). Чл. 3-ї *Державної думи* від Київ. губ., монархіст. Голова ради Рос.-англ. банку (1914—18). Товариш міністра внутр. справ (1916), міністр землеробства (1916, протягом 6 місяців). 1918 переїхав до *Києва*, де разом з чл. 4-ї Держ. думи П.Балашовим керував Радою монархічного блоку. 1918—19 входив до «Ради державного об'єднання Росії». 1919 виїхав до Берліна (Німеччина). Повернувшись до Росії, навесні 1920 емігрував до *Стамбула*, потім оселився у Франції. До 25-річчя діяльності Б. як голови Археол. т-ва видано «Сборник археологич. статей, поднесенный гр. А.А.Б.» (1911).

П. у м. Грас (Франція).

Тв.: Несколько неизданных змеевиков. «Записки Археологического общества. Труды Отделения славянской и русской археологии», 1898, т. 10; Отзыв о труде В.Б.Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии (Москва, 1895)». СПб., 1900; Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. 1—3. СПб., 1887, 1894, 1901; Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыре Егберга, архиепископа Трирского. СПб., 1902; Херсонес Таврический. СПб., 1905; Перещепинский клад. В кн.: Доклады, читанные на Лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г. СПб., 1914; Дневник. «Красный архив», 1928, № 1.

Літ.: Альманах современных русских государственных деятелей, т. 2. СПб., 1897; *Антонович В.Б.* Труды гр. А.А.Бобринского по археологии Киевской губернии и вообще Южного края. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1896, кн. 10; Древности из собрания гр. А.А.Бобринского. «Киевская старина», 1903, № 10; Киевский музей древностей. «Исторический вестник», 1903, № 6; *Рудаков В.Е.* Археологическая деятельность гр. А.А.Бобринского. Там само, 1911, № 3; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970; *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи: 1802—1917. СПб., 2002.

С.І. Білокінь.

БО́БРИНСЬКИЙ Олексій Олексійович (1800—1868) — сусп.-політ., громад. та культ. діяч *Російської імперії*, промисловець, винахідник, граф. Патріарх смілянської гілки *Бобринських.* Зробив значний внесок у справу торгово-пром. розвитку *Києва* та *Київської губернії*, а також *Подільської губернії* та *Волинської губернії.* Походив із знатної рос. дворянської родини, якій 1796 було надано графський титул. Батько Б., Олексій Григорович (1762—1813), був сином імп. *Катерини II* та Григорія Орлова, а мати — Ганна Володимирівна (1769—1846) належала до баронської фамілії Унгерн-Штеренбергів. Мав двох молодших братів — Павла Олексійовича та Василя Олексійовича, а також старшу сестру Марію Олексіївну Б. (після заміжжя — княгиня Гагаріна). Н. в м. *Санкт-Петербург,* освіту отримав у військ. закладі, 1828 вийшов у відставку і займався г-вом у родовому маєткові на Тульщині (Росія). 1839 по лінії дружини успадкував від графа Самойлова величезні землеволодіння у Київ. губ. з центром у м-ку *Сміла.*

У 30-х рр. 19 ст. заснував свій перший цукровий з-д у с. Михайлівське в Тульській губ. Згодом до нього додаються Балаклiївський (1838), Смілянські цукровий (1838) та рафінадний (1839), Грушівський (1845) та Капітонівський (1846) з-ди на Київщині. Його Смілянський цукровий з-д було оснащено найкращими зразками тогочасної техніки, причому деякі фабричні машини він конструював самотужки. Блискучими продовжувачами «цукрової традиції» Б. були його сини Олександр, Володимир та Лев, які вже в 80—90-х рр. 19 ст. значно розширили батьківську справу.

Працюючи у Мін-ві фінансів, сприяв буд-ву першої в Рос. імперії залізниці, що поєднала (1837) С.-Петербург з Царським Селом (нині м. Пушкін) та Павловськом (нині місто; обидва підпорядковані С.-Петерб. міськраді), був чл. багатьох наук. т-в, провадив широкі агрономічні дослідження, написав наук. праці «Статистические материалы для истории свеклосахарной промышленности в России», «О применении систем охранительной и свободной торговли в России» (обидві — 1856) та «О применении систем охранительной и свободной торговли в России и о значительном понижении таможенного дохода по введении тарифа 1857 г.» (1868).

Б. був відомий в Україні і як видатний агроном. Він удосконалив низку землеробських знарядь (плуги, сіялки, борони та ін.), розробив і покращив методи садівництва та тваринництва.

6 лют. 1872, у четверту річницю з дня смерті Б., у Києві йому було відкрито пам'ятник — бронз. статую з написом: «Корисній діяльності графа Олексія Олексійовича Бобринського».

Літ.: *Вяземский П.А.* Воспоминания о графе А.А.Бобринском. «Русский архив», 1868, № 12; *Орлов П.А.* Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. кн. Финляндским. СПб., 1881.

О.М. Машкін, Т.І. Лазанська.

Олексій Олексійович Бобринський.

Володимир Олексійович Бобринський.

БО́БРИНСЬКІ, смілянська гілка (Бобринські-Смілянські) — графський рід, великі землевласники, промисловці, держ. і громад. діячі, агрономи та генеалоги. Патріархом смілянської гілки Бобринських був **Олексій Олексійович** *Бобринський.* Сини Олексія Олексійовича — **Олександр**, **Лев** та **Володимир**, прикуповуючи до отриманої у спадок землі нові землі, на поч. 20 ст. мали вже 52 тис. десятин. Бобринські-Смілянські заснували 6 цукрових, 1 рафінадний, 5 винокурних, 4 цегельних, 1 лісопильний, 2 борошномельних з-ди, кам'яновугільні копальні та ін. На поч. 20 ст. їхні пром. підпр-ва виробляли щорічно продукції на 10 млн руб. Вартість маєтків, будівель і наявного капіталу складала 17,5 млн руб.

Представники смілянської гілки родини були держ. і громад. діячами, займались агрономією, генеалогією та археологією. **Олександр Олексійович**, юрист за освітою, від 1896 був чл. Держ. ради, захоплювався генеалогією, опублікував двотомник «Дворянские роды, внесенные в Общий Гербовник Всероссийской империи» та «Студенческие песни 1825— 1855 гг.». **Володимир Олексійович** — тульський поміщик, присвятив себе залізничній справі, обіймав 1869—81 посаду міністра шляхів сполучення. Онук **Олексій Олександрович** *Бобринський* — політ. діяч та археолог. Онук **Андрій Олександрович** (н. 1860) працював у Держ. раді, Мін-ві освіти, був чл. Ради з'їздів представників пром-сті і торгівлі, очолював Всерос. т-во цукропромисловців.

М.С. Бобрищев-Пушкін.

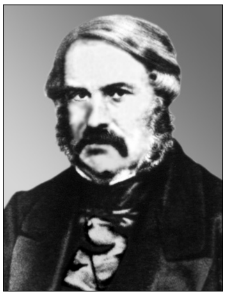

П.С. Бобрищев-Пушкін.

За сприяння Бобринських-Смілянських виникли смілянські тех. класи — перший у Рос. імперії учбовий заклад, який готував спеціалістів для цукрового виробництва.

Літ.: *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в. М., 1971; *Ковалинский В.* Меценаты Киева. К., 1995.

Т.І. Лазанська.

БОБРИ́ЩЕВИ-ПУ́ШКІНИ — рос. поети, декабристи, брати **Микола Сергійович** (02.09.1800—25.05.1871) і **Павло Сергійович** (24.07.1802—25.02.1865). Н. в м. *Москва* в дворянській сім'ї. Навч. в Благородному пансіоні при Моск. ун-ті, по закінченні якого стали поручиками штабу 2-ї армії, що був розташов. в м. *Тульчин*. Від 1822 — чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), за своїми політ. поглядами близькі до П.*Пестеля*. До арешту займалися літ. діяльністю, відомі як талановиті поети-сатирики та перекладачі. 1826 заарештовані і засуджені: Микола — на 20 років заслання, Павло — на 8 років каторги. Павло відбував каторгу в Нерчинських рудниках (нині тер. Читинської обл., РФ), де створив реліг. конгрегацію і проповідував містицизм. Микола перебував у Якутському краї, а пізніше (1827) в Туруханську (нині село Красноярського краю, РФ). 1833 Павлові було дозволено взяти брата до себе на поселення в Красноярськ. 1839 вони переїхали в Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), а після амністії 1856 — в Тульську губ., в маєток сестри.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925.

О.Ф. Овсієнко.

БОБРО́ВИЦЯ — місто Черніг. обл., райцентр. Розташов. на р. Бистриця (прит. Трубежу, бас. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 13,5 тис. осіб (2001).

Про давнє заселення тер. сучасного міста свідчать залишки двох городищ і поселення часів *Київської Русі*. З серед. 14 ст. Б. перебувала під владою Литви і належала до Остерського староства. 1482 поселення було зруйноване крим. татарами і відроджене лише на поч. 16 ст. Від 1569 — у складі Польщі. Нас. міста брало участь у *національній революції 1648—1676,* під час якої Б. стала сотенним м-ком *Київського полку,* належала І.*Виговському*. 1664 польс. війська разом із татарами зруйнували і спалили Б. У 18 ст. Б. — вільновійськ. поселення, ремісничий і ярмарковий центр. З 1782 — волосний центр Козелецького пов. *Київського намісництва,* з 1796 — *Малоросійської губернії*, од 1802 — *Чернігівської губернії.* 1807 поміщик Кочубей збудував тут цукровий з-д, спалений 1854 під час повстання. Новий з-д збудував поміщик Катеринич 1897.

1920 Б. — центр Бобровицького пов. Черніг. губ., від 1923 — с-ще міськ. типу і райцентр, від 1932 у складі Черніг. обл. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 15 верес. 1941 до 18 верес. 1943 окупована гітлерівцями. Від 1958 — місто.

Серед археол. пам'яток: кургани 2—1 тис. до н. е., городище 11—13 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Я.В. Верменич.

БОБРО́ВНИКИ — офіц. назва в Україні й Росії 14—18 ст. тих осіб, які займалися бобровим промислом у володіннях можновладців. Їх кількість не була сталою і значною — до кількохсот осіб, поділених на окремі «ватаги». Із серед. 17 ст. у *Гетьманщині* Б. перебували в підпорядкуванні гетьманів. Промисел зосереджувався переважно в межах Стародубщини та Чернігівщини. Боброві гони відбувалися навесні й восени на берегах Дніпра та його притоках. Б. надавалися певні пільги: самоуправління, вільний вибір отаманів, звільнення від військ. служби, охорона від утисків з боку приватних осіб тощо. Під час полювання на бобрів місц. нас. нерідко зобов'язувалося постачати продовольство і підводи на потреби мисливців. У схожому становищі перебували козаки-стрільці (стріляли дичину) та пташники (ловили птахів). Розвиток товарно-грошових відносин обумовив поступову заміну натуральних зборів бобрами, видрами та ін. на еквівалентні платежі грошима. Під час ліквідації *Гетьманщини* (1722—27 і з 1764 остаточно) Б. разом із маєтностями, приписаними «на булаву», відійшли до рос. царського двору. Частину з них, згідно з указом імп. *Катерини II* від 14(03) трав. 1783, було перетворено на кріпаків. Багато населених пунктів, які так чи інакше були пов'язані з діяльністю Б., одержали відповідні назви.

Літ.: *Плохинский М.М.* Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины, ч. 1. Х., 1891; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986.

О.І. Гуржій.

БОБРО́ВНИЧИЙ — великокнязівський або королів. урядовець на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської*, який опікувався організацією бобрового промислу, доглядав за бобровими гонами та своєчасним надходженням відповідних податків.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912; Очерки истории Литовско-Русского государства. М., 1915; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О.Гурбик.

БОБРО́ВСЬКИЙ Борис Павлович (07.01.1868—лют.1918) — військ. діяч, генерал-поручник *Армії Української Народної Республіки*. Н. на Полтавщині. Закінчив Полтав. кадетський корпус (1885), 1-ше Павловське військ. уч-ще (1886), Імператорську військ. акад. у *Санкт-Петербурзі* (1893). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* У роки *Першої світової війни* — на Пн.-Зх. фронті, нач. штабу Двінського військ. округу. З утворенням *Української Центральної Ради* навесні 1917 організував і очолив Укр. військ. громаду в Двінську (нині м. Даугавпілс в Латвії), сприяв формуванню укр. частин для УЦР. Після *Жовтневої революції 1917* прибув до *Києва*, в листоп. очолив утворений Генштаб. Під його кер-вом розроблено проект організації Армії УНР, її вищого кер-ва, укладалися закони про постійне військо, статути, однострої і військ. відзнаки. Розроблено проекти формування Київ., Харків. та Одес. військ. округів. Під час захоплення Києва більшовицькими військами М.*Му-*

равйова на поч. лют. 1918 потрапив у полон і був розстріляний.

Літ.: *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917—1921 роки. К., 1995; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. Львів, 1997.

К.Є. Науменко.

БОБРО́К-ВОЛИ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович (р. н. невід. — після 1389) — полководець і політ. діяч *Великого князівства Московського* останньої третини 14 ст. з династії *Гедиміновичів.* Син Коріята-Михайла, князя Новгородка Литовського (сучасне м. Новогрудок у Білорусі), онук вел. кн. литов. *Гедиміна.* 1356 був одружений з дочкою вел. кн. моск. Івана II Івановича Красного, ім'я якої письмові джерела дають порізному (Анна, Любов). Засн. відомого в Росії роду Волинських. Вірогідно, що прізвиська «Боброк-Волинський», «Волинець» дістав від назви свого першого маєтку — волості Бібрка поблизу м. *Львів*, якою міг володіти після приходу старших братів-князів *Коріятовичів* на *Волинь* і *Поділля* (1344) з метою розширення і оборони володінь *Великого князівства Литовського* в цьому регіоні. Виїхав до Пн.-Сх. Русі, ймовірно, через несприятливі обставини, що склалися для його родини внаслідок походу військ польс. короля *Казимира III* Великого на Волинь 1366. Спершу — *тисяцький* у вел. кн. суздальсько-нижегородського Дмитра Костянтиновича Старшого, з 1371 — воєвода на моск. службі. Того самого року завдав поразки війську вел. кн. рязанського Олега Івановича у битві біля Скорнищева (нині с. Каніщево Рязанської обл., РФ) і брав участь в укладенні литов.-моск. перемир'я. Посів одне з перших місць у феод. еліті Великого князівства Московського, зміцненню якого сприяв як полководець. Його ім'я першим значиться серед свідків на духівниці *Дмитрія Донського* 1389. Був одним з кер. успішних походів моск. полків на ординське м. *Булгар Великий* (1377) і чернігово-сіверські землі Великого князівства Литовського (1379). Прославлений в історико-літ. пам'ятках т. зв. Куликовського циклу як один з організаторів розгрому золотоординського війська темника *Мамая* у *Куликовській битві 1380.* Згідно з деякими літописами, загинув (1399) у битві біля р. Ворскла (прит. Дніпра), б'ючись з ординцями на боці війська вел. кн. литов. *Вітовта.*

Літ.: *Puzyna J.* Koriat i Koriatowicze oraz sprawa podolska. В кн.: Ateneum Wilenskie, r. 4. Wilno, 1936; *Веселовский С.Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969.

Ф.М. Шабульдо.

БОВАНЕ́НКО Дмитро Євменович (23.09.1900—12.02.1942) — історик-економіст. Н. в м. *Київ.* Закінчив початкову шк. і г-зію в м. *Канів.* 1920—24 навч. в Київ. ін-ті нар. освіти. 1926—27 — аспірант н.-д. каф-ри історії України, а 1927—30 — каф-ри марксизму-ленінізму при ВУАН. Одночасно — викл. політекономії в Київ. ін-ті нар. г-ва. Чл. Комісії з вивчення соціально-екон. історії України 18—19 ст. при ВУАН (1930—34). Від 1937 — ст. референт в Держплані УРСР. Замолоду належав до *Української комуністичної партії (боротьбистів).*

Підготував праці з історії економіки України 19 — поч. 20 ст. та з історії екон. думки України (зокрема, про М.*Зібера* та С.*Подолинського*). Заарештований 10 верес. 1937, 13 лист. 1937 засуджений «трійкою» при Київ. обл. управлінні НКВС УРСР на 10 років виправно-трудових таборів.

П. в ув'язненні (м. Магадан, бухта Нагаєво, Верхній Хатинах, РФ).

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; *Верба І.В.* О.П.Оглоблин. «УЇЖ», 1995, № 5.

І.В. Верба.

Д.Є. Бованенко.

БОВУА́ (Beauvois) **Даніель** (н. 04.05.1938) — франц. історик, публіцист, перекладач, редактор, організатор науки. Іноз. чл.-кор. НАН України (2000), іноз. чл.-кор. Польс. АН (1991), почесний д-р Вроцлавського (1993) та Варшавського (1999) ун-тів, дійсний чл. Міжнар. асоц. україністів. Н. в м. Аннезен-ле-Бетюн (Франція) в сім'ї шахтаря. Закінчив ліцей в Бетюні (департ. Па-де-Кале). Вивчав рос. і польс. мови. 1969—72 — дир. Центру франц. цивілізації при Варшавському ун-ті. Після повернення з Польщі 1977 захистив у Парижі докторську дис. про Вільнюський шкільний округ 1803— 32. Проф. ун-ту Шарля де Голля, дир. Центру досліджень польс. к-ри, одночасно — ген. інспектор навчання польс. мови у Франції. 1986 організував у Франції міжнар. наук. конф., присвячену літ. та істор. міфам Білорусі, України й Литви. Від 1994 — проф., дир. Центру історії слов'ян у Сорбонні (Париж). Від 1996 — президент Франц. асоц. з розвитку укр. досліджень, яка проводить семінари для україністів-істориків, соціологів, географів та ін. Дослідник історії Польщі, України й Литви, укр.-рос.-польс. взаємин. Автор бл. 30 наук. праць франц., англ., польс. та укр. мовами.

Кілька разів бував в Україні, працював у архівах. У черв. 1998 франц. культ. центр у Києві провів зустріч укр. громадськості з ученим з нагоди його 60-річчя.

Тв.: Укр. пер. — Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; Битва за землю в Україні 1863—1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К., 1998; Міф «східних окраїн», або як йому покласти край. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 1998, № 5; «Як дослідник, я перебуваю якоюсь мірою в ізоляції». «Сучасність», 1999, № 2; Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863—1914 рр.). «Пам'ять століть», 2001, № 5.

Літ.: *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993; *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. В кн.: *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. К., 1996; *Баженов Л.В.* Польська меншина Правобережної України у XIX — на початку XX ст. у працях Данієля Бовуа. В кн.: VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура», ч. 1. Х., 1997; *Його ж.* Даніель Бовуа і Волинь. В кн.: Українська національна ідея: історія і сучасність. Житомир, 1997; *Марусик Т.* Паризький Дон Кіхот Даніель Бовуа, який захищає українську історію перед французькою історіографією. «Вечірній Київ», 1998, 12 трав.; Українознавець Даніель Бовуа. «Слово і час», 1998, № 7; *Васильченко С.* Родове прокляття України. «Всесвіт», 1999, № 9/10; *Карліна О.* Кінець міфові про Україну — Аркадію. «Український гуманітарний огляд», 1999, вип. 1; *Гудь Б.* Українці—поляки: хто винен? Львів, 2000; *Денисенко Г.* Французький україніст історик Даніель Бовуа. «Пам'ять століть», 2001, № 5.

Г.П. Герасимова.

БОГАЄ́ВСЬКИЙ Петро Михайлович (23.01.1866—01.02.1929) — юрист. Д-р юрид. н. (1914). Н. в м. *Москва.* Закінчив Моск. ун-т (1891). Проходив стажування в ун-тах за кордоном (1898—1901), в архіві Женевського міжнар. к-ту Червоного Хреста (1902—03). Проф. Моск. (1906—09), Томського (1909—

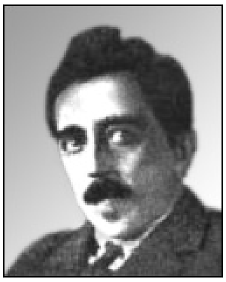

Ф.П. Богатирчук.

О.В. Богатський.

П.О. Богацький.

12) ун-тів. Від 1912 до 1919 — проф. Київ. ун-ту, Торгового ін-ту, Вищих жін. курсів, ректор створеного з його ініціативи *Близькосхідного інституту*.

Чл. юрид. т-в у Москві, *Києві*, Томську (нині місто в РФ), Моск. етнографічного т-ва, один з організаторів першого нар. ун-ту в Москві. Постійний співробітник газет «*Киевлянин*» (Київ), «Единая Русь» (*Одеса*), один із засн. «Русской газеты» у м. Варна (Болгарія).

Після встановлення рад. влади в Україні емігрував до Болгарії. Працював у Софійському ун-ті, Балканському близькосх. ін-ті (1920—29). Досліджував проблеми міжнар. правових відносин. У працях з укр. тематики заперечував існування укр. нації та державності України.

П. у м. Софія.

Тв.: Красный Крест в развитии международного права, ч. 1—2. М., 1906—13; Международное право: Лекции. София, 1925; Присъдинениетона Малорусия към Московското Царство. «Славянская библиотека», 1926, год VI; Еще къ вопросу о якобы международныхъ отношенияхъ между Москвою и Малоросiей. «Славянски Гласъ», 1928, кн. 3.

Літ.: Алманах на Софийския университет. 1888—1928. София, 1940; *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини. 1918—1939. К., 1995.

Г.Г. Денисенко.

БОГАТИРЧУ́К Федір Парфенович (27(15).11.1892—04.09.1984) — рентгенолог, шахіст. Д-р мед. н. (1940), проф. (1942). Міжнар. майстер Міжнар. шахової федерації (1954), міжнар. майстер Міжнар. федерації шахової гри шляхом листування (1967). Н. в м. *Київ* в сім'ї київ. домовласника, регента хору *Києво-Флорівського Свято-Вознесенського монастиря*. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Від 1911 протягом двох десятиріч — незмінний чемпіон Києва з шахів. Займав 2-ге і 3-тє місця на Всерос. турнірі аматорів у Саратові (1912; нині місто в РФ). Під час *Першої світової війни* був полковим лікарем на фронті, як лікар у д-зії *Січових стрільців* брав участь у війні проти *більшовиків*. Нач. військ.-санітарного поїзда в корпусі УСС. Призер чемпіонатів СРСР (1923—24, 1931, 1934—35). Разом з П.Романовським — чемпіон СРСР (1927), чемпіон УРСР (1937) і призер (1924, 1936). Був ред. газ. «Шахіст» (1936—39), що виходила в Києві. Мав позитивний баланс у грі з чемпіоном світу М.Ботвинником — три партії виграв при двох нічиїх. Займав керівні посади у Всеукр. шаховій секції та Київ. раді фізкультури. Автор першого підручника укр. мовою «Шахи» (1926), кн. «Борьба за первенство мира» (1929). Працював лікарем-рентгенологом у Київ. рентгенівському ін-ті, потім у 2-му мед. ін-ті. Викладав рентгенологію у Київ. мед. ін-ті. Провадив наук. дослідження в Ін-ті експериментальної біології й патології. 1925—26 був у відрядженні в Берліні (Німеччина) та *Відні*. Провадив наук. дослідження в Ін-ті експериментальної біології й патології (дир. О.*Богомолець*). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за часів гітлерівської окупації — голова Укр. Червоного Хреста. 1943 виїхав до Німеччини, вступив до «Визвольного руху народів Росії» ген. А.Власова, керував там Укр. нац. радою. 1946 керував (разом з О.Селезньовим) у Бад-Верисгофені (поблизу Мюнхена) турніром укр. шахових команд на першість амер. зони окупації. Від 1948 — голова Об-ня укр. лікарів Німеччини. Від 1949 — у Канаді, лектор, потім проф. рентгенівської анатомії Оттавського ун-ту. За розробку мікрорентгенографічного методу вивчення кістки одержав золоту медаль ім. Барклая від Брит. т-ва радіологів, обраний почесним чл. Канад. т-ва рентгенологів та радіологів (1960). Пропрацювавши в Оттавському ун-ті 21 рік, 1970 вийшов у відставку, одержав персональну пенсію. Автор понад 34 наук. праць з рентгенології, вміщених в амер., канад. та європ. журналах, низки статей на шахові й політ. теми. На з'їзді укр. федералістів у м. Ніагара Фолс (США; 1952) обраний головою Об-ня укр. федералістів-демократів та ред. його друкованих органів «Східняк» і «Федераліст-демократ». Успішно виступав у міжнар. шахових турнірах: Радом (Польща), 1944 — 2-ге місце; Регенсбург, 1946 — 1-ше місце; Кірхгоф, 1947 — 2-ге місце; Кассель, 1947 — 5—7-ме місця; Штутгарт (усі — Німеччина), 1947 — 4—5-те місця; в чемпіонаті Канади (1950) — 2-ге місце. Учасник XI Всесвітньої олімпіади в Амстердамі (Нідерланди, 1954) — 8-ме місце. Один з переможців у трьох канад. чемпіонатах. Шахова федерація СРСР перешкоджала присвоєнню Б. звання міжнар. гросмейстера.

П. у Канаді.

Тв.: Мой жизненный путь к Власову и Пражскому манифесту. Сан-Франциско, 1978.

Літ.: *Онацький Є.* Шахісти світу обговорюють лист д-ра Ф.Богатирчука. «Нові дні», Торонто, 1950, ч. 2, берез.; *Семенко Ю.* Шахи в Україні. Мюнхен, 1980; Львів, 1993; Киевлянин: Юбилей профессора Ф.П.Богатырчука. «Новое русское слово», 1982, 1 декабря; *Лазарев Ю.* Творчість шахістів України. К., 1982; Русская мысль. Париж, 1984, № 3546, 6 декабря; 1994, № 4044, 15—21 сентября.

П.П. Безпалько, С.І. Білокінь.

БОГА́ТСЬКИЙ Олексій Всеволодович (25.08.1929—19.12.1985) — укр. хімік-органік. Д-р хім. н. (1968), проф. (1968), чл.-кор. АН УРСР (1972), акад. АН УРСР (1976). Н. в м. *Одеса* в сім'ї вчених. Закінчив Одес. ун-т (1951) за спеціальністю органічна хімія. 1962—70 — декан хім. ф-ту, 1970—75 — ректор Одес. ун-ту. 1975—77 — наук. кер. одес. лабораторій Ін-ту заг. і неорганічної хімії АН УРСР, а з 1977 — дир. Фізико-хім. ін-ту АН УРСР. Разом з учнями та співробітниками надрукував понад 600 наук. праць, був наук. консультантом 5 докторських і наук. кер. бл. 30 канд. дисертацій.

П. у м. Одеса. Його ім'я увічнено 1985 в назві Фізико-хім. ін-ту НАН України.

Літ.: Алексей Всеволодович Богатский: Библиографический указатель. К., 1986; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1. Одеса, 2000.

Г.Г. Єфіменко.

БОГА́ЦЬКИЙ Павло Олександрович (17(04).03.1883—22.12.1962) — письменник та літературознавець, шевченкознавець, театрознавець, педагог і пластовий діяч (див. «*Пласт*»). Н. в м-ку Купин (нині село Городоцького р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї священика. Після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії і військ. шк. у Вільні (1906; нині *Вільнюс*) служив у війську в містах *Луцьк*, *Ромни* та *Київ*. Брав участь у таємних орг-ціях («Військовий союз» та «Оборона України»), провал яких призвів до його арешту й піврічного ув'язнення у *Косому капонірі*. Звільнення дало Б. змогу продовжити навчання — на агрономічному від. Київ. політех. ін-ту (1907—08) та інтенсивно займатися літ.-журналістською діяльністю. Він редагував і видавав журнали «Хрін» (1908; вийшло

1 число), «Вісник культури і життя» (1913; вийшло 1 число) та «*Українська хата*» (1909—14; вийшло 94 числа). Друкував тв. І.*Франка,* Лесі *Українки,* О.*Олеся,* В.*Стефаника,* Г.*Чупринки,* пропагував демократ. цінності та модернізм у мист-ві. У серп. 1914 журнал було закрито, а Б. заслано на проживання в Наримський край (Сибір). У період *Лютневої революції 1917* повернувся в Україну. За *Української Центральної Ради* — нач. міліції Києва, за *Української Держави* — ув'язнений німцями, за *Директорії* — столичний отаман і отаман Коша охорони республіки. Як архіваріус недовго працював в Укр. держ. Кам'янець-Подільському ун-ті. У часописах «Слово» та «Подільський шлях» опублікував численні матеріали з історії революц. рухів. У листоп. 1920 разом з Армією УНР перейшов кордон. Жив у Польщі, там із О.*Саліковським* редагував газ. «Українська трибуна». 1922 опинився у Празі (Чехія), де став одним з організаторів «Селянської спілки», журналів «Нова Україна» та «Трудова Україна», у трав. 1926 очолив Укр. видавничий фонд, став секретарем Укр. соціологічного ін-ту, дир. б-ки та кер. Кабінету шевченкознавства. За дослідження історії літ. іменований д-ром honoris causa. 1940 виїхав до Німеччини, працював в «Українському віснику» (Берлін, 1943—45), викладав історію укр. літ. у г-зії та учительській семінарії в Міттенвальді. 1949 переїхав до Австралії, де працював робітником у ливарні заліза в м. Трірул (біля Сіднею, Австралія) й друкувався у газ. «Вільна думка» (Сідней).

Писати власні тв. почав 1906 (рукописний ж. «Проба сил»). Друкувався в альманасі «Терновий вінок», періодичних виданнях «Рідний край», «Громадський голос», «Книгар», «Шляхи», «Бібліологічні вісті», «ЗНТШ», а найбільше в «Українській хаті». Залишив зб. белетристики «Камелія» (1918) та повість «Під баштою зі слонової кости» (1923). 1923—29 публікував щорічні бібліографічні огляди праць із шевченкознавства, крім того, написав студію про Г.Чупринку в присвяченому останньому зб. (1926), розвідки «Нові літературні прямування», «"Кобзар" Т.Шевченка за сто років» (1942), численні літ.-критичні замітки, рецензії. Підготував видання вибраних тв. М.*Драгоманова* (1932), «Малу літературну енциклопедію» та студію «Сучасний стан світового мистецтва».

П. у м. Трірул.

Тв.: «Українська хата». Спогади. Нью-Йорк, 1955 [у співавт.]; Мій дім, мій край... моє життя: Хроніка родини Богацьких. «Пам'ятки України», 2000, № 3—4 (128—129).

Літ.: *Животко А.* Павло Богацький. «Краківські вісті», 1943, ч. 44 (782), 4 берез.; *Рибчин І.* Павло Богацький. Сідней, 1953; *Довгаль С.* Згадка про Павла Богацького. «Вільна Україна», 1963, ч. 37; Помер проф. П.Богацький. «Вільне слово», 1963, 26 січ.

С.І. Білокінь.

БОГАЧЕ́ВСЬКА-ХОМ'Я́К Марта (н. 24.06.1938) — історик, дослідниця укр. жін. руху, громад. діячка. Чл. НТШ, Амер. істор. т-ва. Н. в м. *Сокаль.* З кін. 1940-х рр. — у США. Закінчила коледж в Нью-Йорку. 1960 дістала ступінь бакалавра у Пенсільванському ун-ті, 1961 — магістра в Колумбійському ун-ті. Вивчала сх.-європ. історію, спеціалізувалася з історії *Російської імперії.* 1968 захистила докторську дис. з історії рос. філос. думки 2-ї пол. 19 ст. Викладала історію в ун-тах Нью-Йорка, Вашингтона, шт. Нью-Джерсі, у Гарвардському та Київ. ун-тах і Києво-Могилянській академії. Дир. Програми академічних обмінів ім. Фулбрайта, продовжує пед. діяльність, проф. ун-ту Джорджа Вашингтона. За наук. досягнення одержала премії ім. Барбари Гелд Асоц. славістики США (1988) та Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1989). Активна діячка укр. громади США. Віце-президент союзу українок Америки.

Тв.: Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884—1939. Edmonton, 1988; Дума України — жіночого роду. К., 1993; Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884—1939. К., 1995.

Літ.: *Присяжний М.* Українки, єднаймося! «Дзвін», 1991, № 8; *Таран Л.* Якби я не задержала свого українського обличчя, то не була б повноцінною американкою. «Україна», 1994, № 15; *Кульчицький С.В.* Богачевська-Хом'як Марта. Білим по білому. «УІЖ», 1997, № 2; *Таран Л.* Марта Богачевская-Хомяк. Женщины в Украине заслуживают лучшей доли. «Зеркало недели», 1997, 15 дек.; *Ярошенко Т.* Книжкова колекція Марти Богачевської-Хом'як у Києві. «Бібліотечний вісник», 1998, № 4.

О.О. Ковальчук.

БОГАЧЕ́НКО Семен (р. н. і р. с. невід.) — *генеральний суддя Правобережної України* в 60—70-х рр. 17 ст. Ймовірно, походив з чигиринської козац. родини Богаченків, представники якої брали участь у *національній революції 1648—1676.* Очевидно, наприкінці 1665 — поч. 1666 — ген. суддя в уряді П.*Дорошенка.* Восени 1667 брав участь у зх. поході укр. війська і поставив свій підпис під *Підгаєцьким договором України з Польщею 1667.* У квіт. 1668 виїздив на *Запорозьку Січ*, щоб заручитися підтримкою запорожців і домогтися звільнення з полону захоплених ними татар. Противник протекторату Туреччини, який у берез. 1669 у Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) прийняла *генеральна військова рада* разом з П.Дорошенком, тому й перейшов на бік М.*Ханенка.* Очолив посольство останнього, яке уклало *Острозьку угоду 1670* з Польщею, що передбачала ліквідацію держ. інституцій Правобереж. України. Повертаючись із Варшави на Запорожжя з *корогвами* й *литаврами* для гетьмана М.Ханенка у січ. 1671, Б. був затриманий Д.*Многогрішним.* Після звільнення, вірогідно, прибув до М.Ханенка. Подальша доля невідома.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Чухліб Т.В.* Михайло Ханенко. В кн.: Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994.

В.С. Степанков.

М. Богачевська-Хом'як.

БОГДА́Н III Одноокий — молдов. господар (1504—17), син Стефана III Великого. Волів порозумітися з Польс. королівством щодо *Покуття* (захоплене 1502 його батьком). Просив руки сестри короля Польщі Олександра Казимировича (див. *Олександр*) Єлизавети, обіцяючи повернення Покуття та тісний союз. Аби прискорити угоду, 1505 добровільно вивів молдов. військо з Покуття. Втім, смерть Олександра (19 серп. 1506) зірвала шлюб. Молдов.-польс. війна 1506—09, що охопила терени *Галичини, Поділля* та *Буковини*, зачіпала інтереси українців, їхні нац.-реліг. почуття, адже йшлося фактично про «руську (галицьку) спадщину». Війна закінчилася невдало для молдован, вони мусили, за посередництвом Угорщини, укласти мир 22 січ. 1510, за яким господар мав зректися Покуття, а також не висувати претензій на шлюб з польс. королівною. Ображений молдов. господар відмови-

Знак ордена Богдана Хмельницького 1-го ст. 1995.

вся від планів спільної з Польщею антитурец. боротьби, що мало негативні для обох країн наслідки.

Літ.: *Pulaski R.* Wojna Zygmunta I z Bogdanem wojewodą mołdawskim w 1509 r. Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków—Poznań, 1887; *Spieralski Z.* Awantury mołdawskie. Warszawa, 1967.

Д.С. Вирський

БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО О́РДЕН — 1) нагорода *СРСР*, заснована 10 жовт. 1943 Постановою Президії ВР СРСР. Мав три ступеня. Встановлено для нагородження осіб рядового та сержантського складу, офіцерів і генералів Червоної армії (див. *Радянська армія*) і ВМФ, командирів партизан. загонів і партизанів, що відзначилися в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки *Другої світової війни.* Першим кавалером Б.Х.о. 1-го ст. став 26 жовт. 1943 команд. 12-ю армією 3-го Укр. фронту ген.-майор О.Данилов за вміле кер-во військами під час звільнення м. *Запоріжжя*. Серед перших нагороджених Б.Х.о. 1-го ст. — команд. 57-ю армією ген.-лейтенант М.Гаген (20 груд. 1943), команд. 1-ю гвард. армією ген.-полк. А.*Гречко*, команд. 47-ю армією ген.-лейтенант П.Жмаченко, команд. 1-ю танковою армією ген.-лейтенант М.*Катуков* (10 січ. 1944); 4 січ. 1944 нагороджено групу командирів і комісарів з'єднаних партизан. загонів УРСР — ген.-майорів В.*Бегму*, М.*Наумова*, О.*Сабурова*, Героїв Рад. Союзу С.*Ковпака* та О.*Федорова*, полк. П.*Вершигору*, Л.*Кизю*. Перше нагородження Б.Х.о. 2-го ст. відбулося 26 жовт. 1943. Його одержали полк. Й.Каплун та майор Б.Тарасенко, які відзначилися у *битві за Дніпро 1943.* Всього Б.Х.о. 1-го ст. отримали 323 особи, 2-го ст. — понад 2400, 3-го — понад 5700 осіб. Нагороджувалися також військ. з'єднання та частини. У січ. 1944 відзначено 1-шу Чехословац. окрему бригаду під командуванням полк. Л.Свободи. У роки війни Б.Х.о. відзначено понад 1000 військ. частин та з'єднань.

Знак ордена Богдана Хмельницького 3-го ст. 1943.

У конкурсній розробці ескізу ордена брали участь відомі укр. художники М.*Дерегус*, О.Пащенко, О.Шовкуненко. Найкращим ескізом визнано проект О.Пащенка, за ним і виготовлялися на Моск. монетному дворі знаки ордена.

Б.Х.о. — єдиний орден СРСР, який мав напис укр. мовою (у верхній ч. карбувався напис «Богдан Хмельницький»);

2) нагорода України. Встановлена Указом Президента України від 3 трав. 1995 для відзначення громадян України за особливі заслуги в захисті держ. суверенітету й територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України. Має три ступеня. Найвищий — 1-й ступінь. Нагородження здійснюється послідовно починаючи з 3-го ст. Нагороджені цим орденом іменуються лицарями Б.Х.о. Перше вручення ордена відбулося 7 трав. 1995. Указом Президента України від 14 жовт. 1999 за мужність і самовідданість, виявлені в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941— 1945,* орден Богдана Хмельницького отримали Герої Радянського Союзу — учасники війни, а також особи, що мали вже орден Слави 3-х ступенів, чотири й більше медалей «За відвагу» та офіцери — учасники бойових дій.

Автор ескізу знака ордена — худож. О.Руденко. Знаки виготовлялися на ВАТ «Українські ювеліри» (м. Київ), з 1999 — на Монетному дворі НБУ.

Літ.: *Савичев М.* Орден Богдана Хмельницького. «УІЖ», 1970, № 12; *Колесников Г., Рожков А.* Ордена и медали СССР. М., 1978; Нагороди України: історія, факти, документи, т. 2. К., 1996; Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999.

В.Й. Бузало.

БОГДА́НІВСЬКИЙ ПОЛК, **Перший український козачий імені гетьмана Б.Хмельницького полк** — перша укр. військ. частина, сформована на охочекомонних (добровільних) засадах 1 трав. (18 квіт.) 1917 у м. *Київ*, чим було покладено початок українізації військ. частин у рос. армії. 24(11) берез. 1917 військ. віче (1000 солдатів і офіцерів) ухвалило організувати Укр. охочекомонний полк. На поч. квіт. (ст.ст.) на етапно-розподільному пункті в Києві зібралося бл. 3 тис. солдатів-українців, які заявили командуванню Київ. військ. округу (КВО) про своє бажання утворити 1-й охочекомонний піший полк ім. гетьмана Б.Хмельницького. Їхнє рішення зустріло різко негативне ставлення як з боку командування КВО, так і представників рос. дрібнобурж. партій в київ. радах. 28 (15) квіт. вимогу солдатів-українців підтримала *Українська Центральна Рада.* Організацію укр. полку відстоювали представники *Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка.* 1 трав. (18 квіт.) на влаштованому клубом святі, в якому брали участь частини київ. гарнізону і солдати-українці з розподільного пункту, останні проголосили себе Першим укр. козачим ім. гетьмана Б.Хмельницького полком на чолі з обраним ними командиром штабс-капітаном Д.Путником-Гребенюком. Поки тривали переговори з командуванням КВО, у казармах на Васильківській вул. розпочалося формування полку — організовано сотні та обрано старшин. Після поїздки делегації українців до команд. Пд.-Зх. фронтом ген. О.*Брусилова* 4 трав. (21 квіт.) було отримано дозвіл на формування охочекомонного укр. полку, але в київ. гарнізоні мали залишитися тільки 500 осіб. *Перший Український військовий з'їзд 1917* підтримав формування першої укр. військ. частини, вимагаючи зарахувати до її складу всіх 3200 осіб, що записалися до полку, і призначив командиром полк. Ю.*Капкана.* Структура полку відповідала зразкам рос. полків того часу: складався з 4 куренів (батальйонів) у складі 4 сотень кожний, кулеметної сотні, від. піших та кінних розвідників, від. зв'язку, госп. сотні й медчастини. 8 серп. (26 лип.) 1917 на вимогу командування КВО УЦР дала згоду на виведення полку на Пд.-Зх. фронт. Під час від'їзду ешелонів богданівців з Києва їх обстріляли, і полк зазнав значних втрат. Порушена УЦР справа з приводу цієї провокації так і не була завершена. Богданівці відзначалися бойовим завзяттям у військ. операціях. Наприкінці жовтня (ст.ст.) полк прибув до Києва, пізніше брав участь у роззброєнні революц. частин полтав. гарнізону, в січ. (ст.ст.) 1918 вів бої з червоногвард. загонами. Відді-

йшов з військами УЦР на *Волинь*. Від квіт. 1918 — у складі *Запорізького корпусу Армії УНР* як 3-й Запоріз. ім. гетьмана Б.Хмельницького піх. полк. Після *гетьманського перевороту 1918* входив до д-зії ген. О.*Натієва*. Пізніше — у складі Армії УНР (4-й запоріз. полк Запоріз. корпусу).

Літ.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928; Історія українського війська (від княжих часів до 90-х років XX ст.). Львів, 1992; *Прохода В.* Вождь та військо. В кн.: Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). К., 1992; *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. К., 1992.

О.Й. Щусь.

БОГДА́НОВ Михайло Сергійович (05.09.1881—1937) — рад. держ. і військ. діяч, учасник боротьби за встановлення рад. влади в Україні. Н. в м. Курськ (нині місто в РФ) в сім'ї робітника. Працював у залізничних майстернях ст. *Ворожба*, Льгов (нині місто в Курській обл., РФ). 1902—06 перебував на військ. службі. Від 1906 — слюсар Курського залізничного депо. Того самого року вступив до РСДРП(б). 1911—14 вів парт. роботу в Харкові. Після контузії на фронті 1916 прибув у 3-й авіапарк м. *Київ*. У лют. 1917 очолив солдатський к-т авіапарку, чл. військ. орг-ції при Київ. к-ті РСДРП(б), обраний до Ради солдатських депутатів, входив до складу її виконкому (до 24 верес.), від 3 серп. чл. Київ. к-ту РСДРП(б). Делегат *Другого Всеросійського з'їзду рад* від Київ. окружної Ради солдатських депутатів, увійшов до складу Всерос. ЦВК, на *Першому Всеукраїнському з'їзді рад* обрано чл. ВУЦВК. У груд. 1917 — квіт. 1918 як голова військ. від. при ВУЦВК, а згодом керуючий справами Нар. секретаріату брав активну участь у створенні перших укр. рад. військ. частин. Комісар 9-ї стрілец. д-зії, з 17 лют. 1919 — київ. окружний військ. комісар, 1920 — одес. губернський військ. комісар, комендант Севастопольської фортеці, з листоп. 1920 — чл. Реввійськради Мор. сил Чорного й Азовського морів. Від 1923 — на військ. і рад. роботі: нач. управління постачання Укр. військ. округу (з 1924 до лип. 1928), чл. президії Вищої ради нар. г-ва УРСР (з 1928) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Репресований 1937.

Літ.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, ч. 1. К., 1977; *Гаркуша М.Ф., Шевченко В.М.* Загін окрилених. К., 1979; *Щусь О.И.* О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 г. (на примере деятельности Киевского военного округа). Украина в 1917—1921 гг. Некоторые проблемы истории. К., 1991.

О.Й. Щусь.

БОГДА́НОВ Семен Ілліч (29(17).08.1894—12.03.1960) — рад. військ. діяч. Маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Учасник *Першої світової війни* і громадян. війни 1918—21. Н. в м. *Санкт-Петербург*. 1923 закінчив Моск. вищу військ.-пед. шк., 1930 — Вищі стрілково-тактичні курси, 1936 — академічні курси при Військ. акад. механізації й моторизації РСЧА у *Москві*. Служив в Укр. військ. окрузі. Командир роти полтав. піх. шк. (1924), командир батальйону, пом. командира (1925—29), командир (1930) полку 45-ї Волинської стрілец. д-зії, 1933 — комбриг 45-го механізованого корпусу. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував танк. д-зією, танк. і механізованим корпусами, танк. армією. Війська під кер-вом Б. брали участь у звільненні України від нім. окупантів, зокрема відзначилися в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*. Після війни обіймав керівні посади в Червоній армії (див. *Радянська армія*), з 1956 у відставці. Нагороджений високими рад. й іноз. орденами.

П. у м. Москва.

Літ.: Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа 1919—1968. К., 1969; Люди бессмертного подвига. М., 1975.

Л.В. Гриневич.

БОГДАНО́ВИЧ Ангел Іванович (1860—06.04(24.03).1907) — журналіст, революціонер. Н. в м. Городок (нині місто Вітебської обл., Білорусь) у шляхетській родині Яна (Івана) Богдановича. Закінчив г-зію у м. Нижній Новгород (нині місто в РФ). 1880 вступив на мед. ф-т Київ. ун-ту. Входив до київ. групи «*Народної волі*». 1882 арештований за переховування розшукуваного жандармами народника І.Левинського (крім того, на його квартирі виявили залишки підпільної друкарні). Київ. військ.-окружним судом у серп. 1883 виправданий, проте зазнав адм. заслання на Поволжя. За підтримки В.*Короленка* та рос. громад. діяча М.Анненського співробітничав у казанських газетах і петерб. ж. «Русское богатство». На поч. 1890-х рр. — чл. партії «Народного права», автор її програмних документів — маніфесту та брошури «Насущный вопрос». Брав участь у підготовці й ін. нелегальних видів друку. Обстоював соціаліст. ідеали, був людиною енциклопедичних знань і широких демократ. поглядів. Від серед. 1890-х рр. фактично редагував час. «Мир Божий», від 1906 — «Современный мир», виступав із різноманітними публіцистичними матеріалами. 1898 одружився з Т.Кріль (див. Т.*Богданович*).

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Тв.: Годы перелома. СПб., 1908.

Літ.: *Бах А.И.* Воспоминания народовольца. «Былое», 1907, № 1; *В.Б.* [*Яковлев В.*] Ангел Иванович Богданович. (Некролог). Там само, № 4; *Короленко В.Г.* Собрание сочинений, т. 8. М., 1955; *Куприн А.И.* Собрание сочинений, т. 9. М., 1964.

П.Г. Усенко.

БОГДАНО́ВИЧ Модест Іванович (07.09(26.08).1805—06.08(25.07).1883) — рос. воєн. історик. Ген.-лейтенант (1863). Н. в м. *Суми*. Навч. в Дворянському полку. 1835 закінчив воєн. акад., де від 1843 працював проф. каф-ри воєн. історії і стратегії. Автор багатьох праць з воєн. історії *Російської імперії* 18—19 ст., один з авторів і ред. «Военно-энциклопедического лексикона» (т. 1—14, 1852—58, 2-ге вид.), «Исторического очерка деятельности военного управления в России за 1855—1880» (т. 1—6, 1879—81). Від 1835 — у Генштабі, а з 1863 — у розпорядженні міністра, офіц. військ. історіограф.

П. у м. Оранієнбаум (нині м. Ломоносов, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ).

Тв.: История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам, т. 1—3. СПб., 1859—60; История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам, т. 1—2. СПб., 1863; История войны 1814 года во Франции и низложение Наполеона I по достоверным источникам, т. 1—2. СПб., 1865; История царствования императора Александра I в России и его время, т. 1—6. СПб., 1869—71; Восточная война 1853—1856 годов, т. 1—4. СПб., 1877.

Літ.: Советская военная энциклопедия, т. 1. М., 1976; *Жилин П.А.* Отечественная война 1812 года. М., 1988.

Г.Г. Денисенко.

М.С. Богданов.

С.І. Богданов.

А.І. Богданович.

М.І. Богданович.

БОГДАНО́ВИЧ (у дівоцтві — Кріль) **Тетяна Олександрівна** (15 (03).08. 1872, за ін. даними 1873—31.12. 1942) — письменниця, історик. Дружина А.*Богдановича.* Н. в м. *Санкт-Петербург* у дворянській родині. Змалку виховувалась у своєї тітки Олександри (сестри рос. революціонера, публіциста Петра Ткачова) та її чоловіка — рос. громад. діяча Миколи Анненського, з якими у 1880-х рр. була на засланні в Сибіру та на Поволжі. 1890 закінчила г-зію у м. Нижній Новгород (нині РФ), 1896 — історико-філол. від-ня Вищих жін. курсів у С.-Петербурзі. Виступала в столичній пресі з публіцистикою, істор. белетристикою та перекладами. По смерті чоловіка (1907) залишилася з 4 дітьми.

Редагувала белетристичний від. газ. «Современное слово» (1908—17). У верес. 1918 на запрошення В.*Короленка* переїхала до *Полтави.* 1928—32 очолювала секцію дитячих письменників Ленінграда (нині С.-Петербург). Залишила спогади про останні роки життя Короленка («Былое», 1922, № 19).

Авторка багатьох книжок, у т. ч.: «Александр I. Историко-биографический очерк» (М., 1912), «Первый революционный кружок Николаевской эпохи. Петрашевцы» (Пг., 1917), «Хождение в народ» (Пг., 1917), «Великие дни революции. 23 февр. — 12 марта 1917 г.» (Пг., 1917); «Биография Владимира Галактионовича Короленко» (Х., 1922), «Любовь людей шестидесятых годов» (Л., 1929).

П. у м. Свердловськ (нині м. Єкатеринбург, РФ).

Літ.: *Короленко В.Г.* Собрание сочинений, т. 10. М., 1956; В.Г.Короленко в воспоминаниях современников. М., 1962; *Житомирова Н.* Т.А.Богданович. «О литературе для детей», 1963, вып. 8; *Чуковский К.И.* Собрание сочинений, т. 2. М., 1965; *Кумпан К.А.* Богданович Татьяна Александровна. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989.

П.Г. Усенко.

БОГДАНО́ВИЧ-ЗАРУ́ДНИЙ Самійло (р. н. і р. с. невід.) — укр. військ. і держ. діяч Укр. козац. д-ви 2-ї пол. 17 ст. У 2-й пол. 1640-х рр. служив товаришем козац. корогви (осн. контингент її складала малозаможна *шляхта*) у війську *Владислава IV* Ваза. У *Корсунській битві 1648* перейшов на бік повстанців, надав Б.*Хмельницькому* істотну допомогу в розгромі польс. війська. У *Війську Запорозькому* ген. суддя, виконував важливі політ. та дипломатичні доручення гетьмана. Зокрема, у квіт. 1650 Б.-З. їздив з посольством до *Варшави*, з квіт. 1652 очолював дипломатичну місію до *Москви*, в черв. 1653 — до *Стамбула.* У берез. 1654 разом з П.*Тетерею* очолював укр. делегацію на переговорах у Москві щодо укр.-рос. міждерж. договору. У листоп. 1655 Б.-З. очолив укр. посольство на переговорах з Кримом, на яких порушувалося питання про відновлення чинності укр.-крим. військ.-політ. союзу. На поч. 1657 з дипломатичною місією відвідав Трансільванію (істор. область на пн. Румунії). Потім упорядковував козац. устрій на *Волині* з метою приєднання цього регіону до Укр. козац. д-ви. Активно підтримував політ. курс гетьмана І.*Виговського.* Брав участь у виробленні та ратифікації *Гадяцького договору 1658.* На варшавському сеймі 1659 отримав *нобілітацію* та королів. універсали на маєтності. В уряді Ю.*Хмельницького* Б.-З. репрезентував політ. сили пропольс. орієнтації. Був одним із творців *Чуднівського договору 1660,* за укладення якого отримав від польс. короля м-ко Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.). Брав участь у воєн. кампанії 1664 на боці *Яна II* Казимира Ваза. Подальша доля невідома.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; Те саме, т. 10. СПб., 1878; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 3. М., 1954; Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). К., 1961; *Липинський В.* Твори, т. 1—2. Філадельфія, 1980; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996; Те саме, т. 10. К., 1998; Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1998.

В.М. Горобець.

«БОГОГЛА́СНИК» — зб. реліг. пісень, які виконувалися поза церк. обрядом. В піснях прославлялися Ісус Христос і Пресвята Богородиця, святі й преподобні, місц. чудотворні ікони. «Б.» виник на основі рукописних співаників 17—18 ст. і під такою назвою з'явився у 18 ст. Перше друковане вид. побачило світ 1790 в *Почаєві*, часто перевидавалося (там само, у Львові та ін. містах) до поч. 20 ст. Авторами і носіями реліг. пісень були мандрівні студенти Київ. акад., колегій, дяки-вчителі й учні шкіл, відомі діячі церкви і к-ри, поети й музиканти. Нерідко вони залишали свої імена у формі акровіршів. Реліг. пісні складали, зокрема, святитель *Димитрій Ростовський*, Г.*Сковорода,* Д.Левковський, І.Вольський, І.Пашковський, І.Мастиборський та ін. Тексти записувалися церковнослов'ян. і народнорозмовною мовами, рідше вживалися польс. мова й латина; нотні тексти писалися київ. нотацією. Пісні укладалися силабічними віршами різних розмірів і строфічної будови. Серед найпопулярніших були пісні різдвяного циклу, чимало з яких до сьогодні збереглися в побуті й церк. богослужінні («Не плач, Рахіле», «Ангел пастерем вістил», «Христос рождається», «Бог предвічний», «Дивная новина», «Нова радість стала»). Богородичні пісні пройняті особливим теплом, лірикою, а то й позначені патріотичними мотивами («Пречиста Діво, Мати Руського краю», «Богородице Царице», «Ой зійшла зоря» — про Почаївську ікону Богородиці). Покаянні псалми царя Давида згодом перейшли в нар. лірницьке середовище, тема спокути була визначальною, популярними були богогласникові псалми «О горе мні, грішнику», «Ісусе мій прелюбезний». Пісні з «Б.» опрацьовували композитори М.*Лисенко*, М.*Леонтович*, С.*Людкевич*, В.*Барвінський*, О.*Кошиць*, Й.Кишакевич.

Літ.: *Щурат В.* Із студій над Почаївським «Богогласником». Львів, 1908; *Щеглова С.* «Богогласник»: Историко-литературное исследование. К., 1918; *Франко І.* Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході: Вступ до студій над «Богогласником». В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 39. К., 1983; Український кант XVII—XVIII століть. К., 1990; *Гнатюк О.* Українська духовна барокова пісня. Варшава—К., 1994; *Медведик Ю.* «Богогласник» — визначна пам'ятка української музичної культури XVII—XVIII століть. «ЗНТШ», 1996, т. 232.

Ю.П. Ясіновський.

БОГОДУ́ХІВ — місто Харків. обл., райцентр. Розташов. на р. Мерло (прит. Ворскли, бас. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 18,2 тис. осіб (1998).

Під назвою Дяків остріг Б. відомий з 1571. Датою заснування міста вважається 1662, коли сюди прибуло понад 1200 переселенців

на чолі з отаманом Т.Крисою і побудували тут фортецю Б. для оборони *Слобідської України* від нападів крим. татар. Нас. Б. брало активну участь у сел. війні під кер-вом Степана Разіна 1670—71, підтримавши сподвижника С.Разіна — отамана О.Хромого. Протягом 1681—1765 Б. — сотенний центр *Охтирського полку*. 1781 слобода одержала статус міста, було затверджено його герб. Від 1797 Б. — повітове місто Харків. губ. Від 18 ст. Б. — центр ремісничого вир-ва. Від 1923 — райцентр, з 1932 у складі Харків. обл.

Істор. пам'ятки: меморіальний комплекс героям *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. У місті народилися письменниця М.Загірня та режисер В.*Івченко*.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1972; Богодухів: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1995.

П.Т. Тронько.

БОГОЛЮ́БОВ Микола Миколайович (21(08).08.1909—13.02.1992) — фізик-теоретик і математик. Акад. АН УРСР (1948; з 1991 — АН України), акад. АН СРСР (1953; з 1991 — РАН), двічі Герой Соц. Праці (1969, 1979). Засл. діяч н. УРСР (1970). Н. в м. Нижній Новгород (нині місто в РФ). 1925—43 працював на каф-рі мат. фізики ВУАН (з 1936 — АН УРСР). 1936—50 — проф., зав. каф-ри Київ. ун-ту, з 1949 — зав. від. Мат. ін-ту АН СРСР. Від 1953 — зав. каф-ри Моск. ун-ту, водночас од 1956 — в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень у Дубні (місто Моск. обл., РФ, 1965—89 — дир. ін-ту); 1966—73 також дир. Ін-ту теор. фізики АН УРСР.

Дослідження Б. стосуються варіаційного числення, функціонального аналізу, теорії диференційних рівнянь, теорії ймовірностей, мат. фізики, стат. механіки, квантової теорії поля і теорії елементарних частинок. Розробив (1934—37) асимптотичний підхід до теорії нелінійних коливань (спільно з М.Криловим), заг. форму теорії збурень (1946), заклав основи сучасної теорії кінетичних явищ (1947), побудував мікроскопічні теорії надплинності бозе-систем (1947—48) та надпровідності (1957). Запровадив поняття квазісередніх і розробив нову теорію фазових переходів (1963). Спільно з Д.Ширковим розробив теорію матриці розсіювання і дав нове формулювання квантової теорії поля (1955). Подав строге доведення дисперсійних співвідношень, запровадивши поняття амплітуди розсіювання (1956). Незалежно від Й.Намбу спільно з А.Тавхелідзе і Б.Струминським запровадив квантове число-колір, побудував тритриплетну теорію кварків з цілими зарядами (1955). Ств. наук. школи у містах *Київ*, *Москва* та Дубна. Ленінська премія (1958), Держ. премія СРСР (1947, 1953, 1984). Премія ім. М.Крилова АН СРСР (1965). Почесний чл. багатьох іноз. АН. Президією НАН України засновано премію ім. М.Боголюбова, його ім'я присвоєно Ін-ту теор. фізики.

П. у м. Москва.

Тв.: Проблемы динамической теории в статистической физике. М.— Л., 1946; Вопросы квантовой теории поля. М., 1955 [у співавт.]; Введение в теорию квантованных полей. М., 1957 [у співавт.]; Новый метод в теории сверхпроводимости. М., 1958 [у співавт.]; Избранные труды, т. 1—3. М., 1969—71.

Літ.: *Храмов Ю.А.* История формирования и развития физических школ на Украине. К., 1991.

Ю.О. Храмов.

М.М. Боголюбов.

БОГОМА́ЗОВ Олександр Костянтинович (07.04(26, за ін. даними, 27.03).1880—03.06.1930) — укр. художник, теоретик образотворчого мист-ва, культ. діяч, педагог. Провідний майстер укр. та рос. авангарду, один із засн. нац. кубофутуризму. Н. в с. *Ямпіль*. 1902 вступив до Київ. худож. уч-ща, де вчився в О.*Мурашка* та І.Селезньова. Брав уроки у приватних студіях С.Світославського в *Києві*, К.Юона та Ф.Рерберга в *Москві*. Співпрацював у газ. «*Киевская мысль*», для якої виконав серію політ. карикатур. 1911 за завданням редакції їздив до Фінляндії. 1908 разом з рос. художниками Д.Бурлюком, М.Ларіоновим і О.Екстер брав участь у київ. виставці авангардного мист-ва «Ланка» («Звено»). Очолював молодіжне мистецьке об-ня «Кільце» та брав участь у його виставці (1914). Займався пед. діяльністю: викладав у вищому початковому уч-щі в с. Горюси на Пн. Кавказі (1915—17), навч. закладах Києва, м. *Золотоноша*, сіл Будаївка (нині м. *Боярка*), Боярка (нині с. Тарасівка Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). Після *Жовтневої революції 1917* працював у галузі агітаційно-масового мист-ва, керував худож. оформленням революц. свят. Завідував від. худож. освіти у Всеукр. к-ті образотворчого мист-ва. Від 1925 чл. *Асоціації революційного мистецтва України*. 1922—30 викладав в Ін-ті пластичних мистецтв (з 1924 — Київ. худож. ін-т). Живописним та графічним роботам Б. властиві гостре відчуття сучасності, підвищена виразність і динамічність форм. Серед тв.: «Портрет дружини» (1914), пейзажі Києва та Кавказу, побутові композиції — «В'язниця», «Трамвай», «Сінний ринок», «Львівська вулиця у Києві» (всі — 1914), «Монтер» (1915), «Поїзд», «Спогади про Кавказ» (обидві — 1916), рисунки «Над Дніпром», «Хрещатик» (1914), ліногравюри «На конверторному заводі» (1914), «Карл Маркс» (1926). У 2-й пол. 1920-х рр. працював над проблемами колориту: «Правка пилок» (1927), «Пилярі» (1928—29), «Тирсоноси» (1929), портрети доньки (1926, 1929). Автор теор. дослідження «Живопис та елементи» (1914), в якому виклав засади авангардного мист-ва, розглянув психологію створення худож. образу. Від 1899 постійно вів щоденник. Творчість Б. посідає чільне місце в світ. худож. процесі. Його роботи зберігаються в музеях України, а також у худож. зібр. Зх. Європи і США.

П. у м. Київ.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1971; *Горбачов Д.* На сонячних вантах. «Україна», 1980, № 20; *Його ж.* "Де стеляться сліпучі краєвиди...». «Наука і культура. Україна, 1980», 1981; *Його ж.* Пророчий рукопис. Там само, 1989; *Лобановський Б.Б., Говдя П.І.* Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. К., 1989; *Димшиц Е., Колесников М.* Олександр Богомазов. 1880—1930. Каталог творів. К., 1991; Спогади дочки О. Богомазова. «Українське мистецтвознавство», 1993, вип. 1.

Н.Г. Ковпаненко.

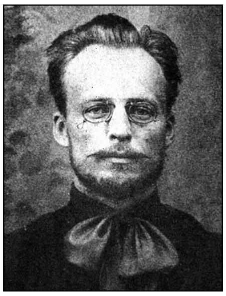

О.К. Богомазов.

БОГОМИ́ЛЬСТВО — середньовічне дуалістичне єретичне вчення. Виникло в 10 ст. в Болгарії, близьке до малоазійського павликанства (сусідня візант. Фракія була місцем заслання багатьох павликан). Засн. вчення вважають болг. попа Богомила. Б. не визнавало божественного походження матеріального світу, сприймало людське життя як вічну боротьбу Духа за звільнення від кайданів

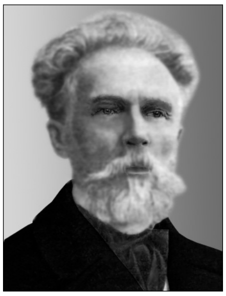

О.М. Богомолець.

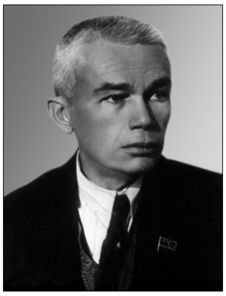

О.О. Богомолець.

С.М. Богомолець.

В.Г. Богораз.

матерії. Не визнавало й людської природи Ісуса Христа. Традиційно спрямовувалося проти офіц. к-ри *Візантії*, намагалося дотримуватися егалітарності, засуджувало багатство та експлуатацію людини. Прийняту Б. дуалістичність світу калькувала і соціальна організація їхніх громад, які складалися з мирян та «досконалих». Побут останніх нагадував чернецтво. «Досконалих», до яких могли належати як чоловіки, так і жінки, ніколи не було багато (у 13 ст., під час найширшого побутування Б., на сотні тисяч віруючих — не більше 4 тис.). На чолі окремої громади зазвичай стояв учитель із 12 «апостолами» при ньому. До нагромадження ієрархічних структур ставлення було, швидше, негативне, хоча є згадки про богомильського «діда» (єпископа) в Боснії. Пристрасть богомилів до вчительства сприяла створенню численних апокрифічних переказів, які користувалися великою популярністю. Осн. джерелами з догматики Б. є антибогомильські твори болг. пресвітера Козьми (10 ст.) та візант. автора Євфимія Зігабена (Зигадена) (11 ст.).

Б. мало два осн. вогнища — в Болгарії і Боснії, згодом поширилося по всьому Балканському п-ві, сягнуло Італії (патарени), Пд. Франції (катари, альбігойці) та деяких ін. європ. країн. Проіснували богомили до 17 ст., відчутно вплинувши на нар. к-ру та фольклор багатьох народів, у т.ч. українців (у межах т.зв. другого балканського впливу).

Літ.: *Ангелов Д.* Богомилството в България. София, 1961; *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К., 1992; *Острогорський Г.* Історія Візантії. Львів, 2002.

Д.С.Вирський.

БОГОМО́ЛЕЦЬ Олександр Михайлович (12.08.1850 — р. с. невід.) — революціонер-*народник*, родовий дворянин Черніг. губ., лікар. Батько О.О.*Богомольця*. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. 1876 одружився з С.Присецькою (див. С.*Богомолець*). 1879 «ходив у народ» (див. «*Ходіння в народ*»), разом із дружиною жив у станиці Усть-Лабінська (нині м. Усть-Лабінськ Краснодарського краю, РФ). Не раз притягувався царськими властями до дізнання з приводу революц. діяльності. Піддавався гласному й негласному нагляду поліції з забороною мешкати в столиці та деяких губерніях — Київ., Катериносл., Харків., Херсон. і Таврійській. У листоп. 1887 знову опинився на *Кубані*, де працював лікарем у Майкопському відділі. Від весни 1888 жив у містах Гомель (нині місто в Білорусі), Нижній Новгород (нині місто в РФ), Тифліс (нині Тбілісі, Грузія), *Ніжин*, *Полтава* та *Феодосія*. Негласний нагляд поліції знято в листоп. 1902.

Літ.: Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

БОГОМО́ЛЕЦЬ Олександр Олександрович (24(12).05.1881—19.07. 1946) — видатний вчений-патофізіолог, держ. і громад. діяч, організатор науки. Д-р мед. н. (1909). Акад. ВУАН (1929), президент АН УРСР (1930—46; до 1936 — ВУАН), акад. АН СРСР (1932), акад. АН Білорус. РСР (1939), віце-президент АН СРСР (1942), дійсний чл. Акад. мед. н. (1944), почесний чл. АН Грузин. РСР (1944). Герой Соц. Праці (1944). Н. в м. *Київ*, у *Лук'янівській тюрмі*, де перебувала його мати С.*Богомолець*, яка притягалася до відповідальності в справі київ. *Південноросійського робітничого союзу*. Батько, О.М.*Богомолець*, земський лікар, також брав активну участь у революц. русі. Після смерті матері виховувався в родичів. Навч. у Ніжин., Кишинівській і 1-й Київ. г-зіях. Вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту, потім перевівся на мед., а згодом у Новорос. ун-т в Одесі, який закінчив 1906. Вчився у відомих прогресивних професорів того часу В.Подвисоцького, Л.Тарасевича, М.Ушинського, В.Вороніна, через яких прилучився до наук. напрямів всесвітньо відомих учених І.*Сєченова*, І.*Мечникова*, В.Пашунтіна, С.Боткіна, Г.Захар'їна. 1909 у Військово-мед. акад. (*Санкт-Петербург*) захистив докторську дисертацію.

1931 переїхав до Києва, де створив Ін-т експериментальної біології Наркомздоров'я УСРР (на базі цієї установи та Ін-ту клінічної фізіології 1953 організовано Ін-т фізіології ім. О.Богомольця). Під його кер-вом реорганізовано структури АН — створено галузеві ін-ти замість проблемно орієнтованих каф-р, комісій і к-тів.

Створив шк. патофізіологів. Його праці сприяли розвитку майже всіх напрямів патологічної фізіології, ендокринології, дослідженням у галузі імунітету та алергії та ін.

Чл. ЦВК СРСР, депутат ВР СРСР (перших двох скликань), ВР УРСР 1-го скликання. Сталінська премія (1941). Нагороджений орденами і медалями.

Від 1946 Київ. мед. ін-т носить ім'я О.О. Богомольця.

П. у м. Київ.

Літ.: *Кавецкий Р.Е.* Послесловие. В кн.: *Богомолец А.А.* Избранные труды, т. 3. К., 1958; *Сиротинін М.М.* Олександр Олександрович Богомолець. К., 1959; *Піцик Н.О.* Олександр Олександрович Богомолець. К., 1979.

Л.А. Шевченко.

БОГОМО́ЛЕЦЬ Софія Миколаївна (дівоче прізв. — Присецька; 09.10.1856—23.01.1892) — укр. революціонерка-народниця. Н. в с. Ковалівка (нині село Шишацького р-ну Полтав. обл.) в дворянській родині. Після закінчення жін. г-зії навч. на Вищих жін. мед. курсах у *Санкт-Петербурзі* (1877—78). 1876 одружилася з лікарем, народником О.М.*Богомольцем*. 1880 переїхала до *Києва*, де вступила до народницької орг-ції *Південноросійський робітничий союз*, в якій після арешту засновників Є.*Ковальської* та М.Щедріна (1880) фактично стала одним з її керівників, була автором нової програми союзу. 16 січ. 1881 Б. заарештована і засуджена на 10 років каторжних робіт. В *Лук'янівській тюрмі* в Києві 24 трав. 1881 народила сина — О.О.*Богомольця*. За спроби втечі, протести проти сваволі тюремних властей їй було додано ще 8 років каторги.

П. на каторзі Нижня Кара (нині тер. Читинської обл., РФ).

Літ.: Александр Александрович Богомолец: Воспоминания современников. К., 1982.

Г.Г. Денисенко.

БОГОРА́З (Тан-Богораз) **Володимир Германович** (справжнє ім'я та прізв. — Натан Менделевич; псевд.: Н. А. Тан, В. Г. Тан; 27(15).04. 1865–10.05.1936) — етнограф, письменник, публіцист, громад. і політ. діяч. Н. в м. *Овруч* у родині рабина. Навч. в Таганрозькій г-зії, Петерб. ун-ті, де залучився до народовольського руху (див. *Народництво*). 1886 заарештований, 1890 засланий на Колиму (Сх. Сибір), де вивчав мову, життя і побут чукчів та ін.

народів Крайньої Півночі. 1894—97 — учасник експедиції дослідника Сибіру О.Сибірякова. 1900—01 — кер. Анадирського від-ня рос.-амер. Пн.-Тихоокеанської експедиції. 1904 повернувся до *Санкт-Петербурга.* Під час *революції 1905—1907* — один із організаторів і кер. «Союзу союзів», Всерос. сел. союзу, Трудової групи в Держ. думі, чл. ОК Труд. народно-соціаліст. партії, співробітник кількох періодичних видань. Від 1918 — хранитель Музею антропології та етнографії АН СРСР. 1921 — ініціатор створення геогр. ф-ту Ленінгр. ун-ту, його проф., засн. К-ту сприяння малим народностям Пн. при Президії Всерос. ЦВК і Ленінгр. ін-ту народів Пн. Од 1932 — дир. Музею історії релігії та атеїзму АН СРСР. Створив перші підручники, словники і граматику чукотської мови. Автор численних літ. тв. Багато зробив для розвитку писемності народів Пн.

П. по дорозі до Ростова-на-Дону, похований у м. Ленінград (нині С.-Петербург).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. СПб., 1910—11; Собрание сочинений, т. 1—4. М.—Л., 1928—29; Чукчи, ч. 1—2. Л., 1934—39.

Літ.: Деятели революционного движения в России, вып. 1. М., 1933; *Кулешова Н.Ф.* В.Г. Тан-Богораз: Жизнь и творчество. Минск, 1975.

Л.Д. Федорова.

БОГОРО́ДИЦЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — укріплення в нижній течії р. Самара (прит. Дніпра), на правому її березі біля запороз. м-ка Самара (нині це тер. м. *Новомосковськ*). Її спорудження (розпочалося 22(12) лип. 1687 і наступного року здебільшого завершилося) було пов'язане з підготовкою до Кримського походу 1689 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). Контролювали буд-во гетьман І.*Мазепа* та рос. воєначальник Л.Неплюєв. Крім функцій прикордонного укріплення, Б.ф. мала посилити контроль уряду над *Запорозькою Січчю* (фактично заступити місце колиш. *Кодака*). Запорожці негативно ставилися до її існування. 1691 Б.ф. оволоділи повстанці Петрика (див. П.*Іваненко*); він же контролював її певний час і 1692—93. Бої та пошесті спустошили фортецю. Після походу 1697 рос.-укр. військ на *Кримське ханство* її вирішили відбудувати, що й було зроблено 1698. І.Мазепа оселив тут робітників, які мали виготовляти селітру, але 1701 запорожці розігнали їх. Кіш Запороз. Січі не раз протестував перед царем, вимагаючи ліквідації Б.ф. 1708 біля фортеці точилися бої між запорожцями, учасниками *Булавінського повстання 1707—1709,* та урядовими військами. За умовами *Прутського трактату 1711* Б.ф. була зруйнована. Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* укріплення відновлене під назвою Самарський ретраншемент (1736), що після війни злився з м-ком Самара. За миром 1742, р. Самара стала прикордонною рікою. Вздовж її берегів подовжено укріплену *Українську лінію 17 ст.,* до якої включили і Старосамарську фортецю. Того ж року Самара тимчасово увійшла до складу *Гетьманщини*, ставши сотенним м-ком *Полтавського полку*. В цей час її нас. швидко зростало за рахунок прибульців з Полтавщини. 23 серп. 1744 (за сенатським указом) тут відновилася влада Коша Запороз. Січі. М-ко стало центром *Самарської паланки*. Залишки Б.ф. не збереглися.

Літ.: *Мицик Ю.А. та ін.* Місто на Самарі. Дніпропетровськ, 1994; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734—1775, т. 1. К., 1998.

Д.С. Вирський.

БОГОРОДЧА́НИ — с-ще міськ. типу Івано-Франк. обл., райцентр. Розташов. на р. Бистриці-Солотвинській (прит. Бистриці, бас. Дністра), за 22 км від залізничної ст. Івано-Франківськ.

Перша згадка про Б. у писемних джерелах належить до 1441. Мешканці Б. брали участь у русі *опришків*. 1744 загони під проводом Олекси *Довбуша* здійснили напад на Богородчанську фортецю. За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. у складі *Східної Галичини* відійшли до Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), стали повітовим містом. У 2-й пол. 19 ст. в Б. відкриваються перші школи (1770 — нар., 1789 — нім.). Після аграрної реформи 1848 починається пром. розвиток м-ка, в чотири рази зростає чисельність населення. Пожвавлюється культ. життя.

В роки *Першої світової війни* в Б. точилися запеклі бої між австро-угор. і рос. військами. Загинуло багато місц. жителів, зруйновані пром. підпр-ва і житлові будинки. Від 1919 Б. — в складі Польщі, від 1939 — у складі УРСР. Від 1940 — с-ще міськ. типу і райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 27 черв. 1941 по 28 лип. 1944, входило до складу *Генеральної губернії.*

Збереглася пам'ятка арх-ри 18 ст. — комплекс монастиря домініканців: костьол (1742—61) і палати духівництва з келіями (1762).

З Б. пов'язане ім'я громад. діяча і поета А.*Могильницького*, який перебував тут у 2-й пол. 19 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Мазурок О.С.* Города западноукраинских земель эпохи империализма: Социально-экономический аспект. Львов, 1990.

Г.А. Вербиленко.

«БОГОСЛО́ВІЯ» — часопис, присвячений питанням історії Церкви в Україні, філософії, теології, релігієзнавства. 1923—38 видавався як трьохмісячник у *Львові* Богословським наук. т-вом (БНТ) під редакцією Й.*Сліпого.* Навколо час. гуртувалися відомі дослідники: В.Фіоль, Я.*Пастернак*, С.Сампара, І.Шматковський, М.*Чубатий* та ін.

Із входженням Зх. України до складу УРСР 1939 видання «Б.» і діяльність БНТ припинилися. При гітлерівському окупаційному режимові було видано річники «Б.» за 1939—40 і 1941—42 (спарені томи), після чого видання знову припинилося.

Спроба відновити в Римі діяльність БНТ і видання «Б.» 1960 результатів не дала. Тільки з появою в Римі 1963 митрополита Й.Сліпого почалося регулярне видання «Б.» (під редакцією І.Хоми).

Наприкінці 1990-х рр. «Б.» починає видаватися в Україні *Львівською богословською академією* та *Українським богословським науковим товариством* (під редакцією І.Гаваньо). 1997—98 вийшов спарений том, далі видається як щорічник.

В.В. Головко.

БОГОСЛО́ВСЬКА АКАДЕ́МІЯ УАПЦ (до груд. 1947 — Богословсько-педагогічна академія УАПЦ) — навч. та наук. заклад укр. еміграції. Діяла в Мюнхені (Німеччина). Заснована 17 листоп. 1946 з

богословським і пед. ф-тами. Базою для створення акад. стала Свято-Покровська церква як кафедральна церква Мюнхенської дієцезії в Німеччині архієпископа Михаїла (Хорошого). На засіданні Священного синоду 24 серп. 1946 затверджено Статут акад. та керівний склад — ректор П.Ковалів (від 1950 — Г.*Ващенко*), тимчасово в. о. декана богословського ф-ту Я.Моралевич (згодом декан о. П.Калинович), декан пед. ф-ту В.Петров. Куратор — архієпископ Михаїл, почесний куратор — митрополит Полікарп (Сікорський). Лекції читались у церк. притворі, з січ. 1948 — у власному приміщенні, де існував також студентський гуртожиток. У навч. плані були: осн., догматичне, моральне й порівняльне богослов'я, літургіка, гомілетика, історія філософії, логіка, мови та ін. В академічній церкві відбувалися відправи з практичними заняттями студентів. Докторат богослов'я було присуджено єпископу В'ячеславу та о. В.Заксе за працю «Догматика Орігена», ступінь магістра — О.Воронинові за працю «Церква Христова і роз'єднане християнство». Серед вихованців — отці С.Кіндзерявий-Пастухів, Т.Міненко та ін.

Видала «Збірник науково-богословських та церковно-історичних праць» (Мюнхен, 1947), скрипти лекцій. При акад. діяло Укр. студентське т-во, що видавало ж. «Богослов» (1949, ч. 1—6). У зв'язку з виїздом професорів і більшості студентів до США припинила своє існування.

Літ.: *Ковалів П.* Богословська Академія УАПЦеркви. «Українське Православне слово», 1966, ч. 12, груд.

С.І. Білокінь.

БОГОСЛО́ВСЬКІ НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА — у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. важливі осередки науки й освіти. 1872 при *Київській духовній академії* засновано Церк.-істор. та археол. т-во (видавало «Чтения»), а також *Церковно-археологічний музей* (містився на нижньому поверсі старого мазепинського корпусу академії). Музей склався гол. чин. із приватних збірок архімандрита *Антоніна* (Капустіна), рос. історика церкви А.Муравйова, архімандрита Порфирія (Успенського) та ін. Крім рукописів і книжок, мав бл. 32 тис. предметів. Зав. музеєм — проф. М.*Петров.* 1893 у Києві виникло Реліг.-просвітнє т-во, яким керували І.Корольков, єпископ Чигиринський Платон (Рождественський) та єпископ Уманський Сергій (Ланін). 1902 засновано Київ. від. Імператорського правосл. палестинського т-ва; голова — митрополит *Флавіан* (Городецький) та Київ. від. Т-ва прихильників (ревнителів) рос. істор. освіти у пам'ять імп. Олександра III. Чимало україніки опубліковано в працях Т-ва духовної просвіти, заснованого 1863 у *Москві* з ініціативи митрополита Моск. Філарета (Дроздова), та Т-ва любителів давнього письменства, заснованого 1877 у *Санкт-Петербурзі.*

Літ.: *Шереметев С.Д.* Основание Общества любителей древней письменности. СПб., 1891.

С.І. Білокінь.

БОГОСЛУЖБО́ВІ КНИ́ГИ В ПРАВОСЛА́В'Ї — книги, за якими в церкві відбуваються богослужіння. Формування системи Б.к. в п. завершилося бл. 9 ст. У *Київській Русі* вони з'явилися разом із прийняттям *християнства.* Перший пер. з грец. на церковнослов'ян. мову Євангелія, Апостола, Псалтиря й вибраних служб Євхологіона (Молитвослова) виконали просвітителі слов'ян святі рівноапостольні *Кирило і Мефодій.*

Церк. статут не дозволяє служити без книг, напам'ять. Оскільки ж у службах одні молитви співаються й читаються майже щодня, а ін. лише у ті чи ін. дні седмиці й року, то видрукувати в одній книзі «незмінне» й «змінне» разом, щоб усі церк. служби було розписано повністю по днях на весь рік, на той час було неможливо: для цього треба видати сотні томів. Церк. практика виробила у зв'язку з цим систему богослужбових книг. Передусім це **Служебник** (у київ. вид. 1629 та львів. 1637 — Літургіаріон), що містить Божественну службу літургії (літургії св. Іоанна Златоуста, св. Василія Великого та Напередосвячених Дарів). Іноді в Служебнику вміщують «Статут священнослужіння», чин благословіння колива (чин над кутею в пам'ять померлих) тощо. **Часослов** (Орологіон) містить служби, окрім літургій, з незмінними молитвослів'ями та змінними співами (тропарі, кондаки Господні, Богородичні, прокімні та причасні). Уперше склав Часослов преподобний Сава Освячений, а доповнили святі Іоанн Дамаскін та Федір Студит. На жаль, склад перших Часословів невідомий, оскільки відтоді не збереглося жодного рукопису, а в пізніший період вони зазнали скорочень. **Октоїх** (давньорус. октай) містить служби чи послідування (порядок, розклад) із змінними молитвослів'ями та співами для рухомих днів богослужіння седмичного кола. Початок його (служби недільних днів) склав св. Іоанн Дамаскін. Додаток співів Параклітики приписують блаженному Феофанові, митрополитові Нікейському, та Йосифові (9 ст.). У черніг. вид. Октоїха 1682 є також уранішні недільні Євангелія та літургійні Апостоли і Євангелія. У київ. вид. 1699 наприкінці Октоїха вміщено приспіви Троїчного канону, тропарі по непорочних та світильні. **Мінеї місячні** (див. *Четьї мінеї*) містять служби чи послідування із змінними молитвослів'ями для нерухомих днів річного кола богослужіння. **Мінея празнична** (Анфологіон, Анфологій, Трефологіон, Трефологій, Цвітослов, Мінея цвітна, Мінея празнична) містить вибрані з Міней місячних послідування на празники Богородичні та святих. **Мінея загальна** складається із служб чи послідування для рухомих і нерухомих днів річного кола. До Міней увійшли твори 5—15, в основному 8—9 ст. Вперше об'єднали окремі служби у мінейні збірники св. Софроній, патріарх Єрусалимський, та св. Іоанн Дамаскін. У Рус. церкві було додано служби своїм святим, а також явленим на Русі іконам Божої Матері. **Тріодь** містить дві богослужбові книги з службами чи послідуваннями із змінними молитвослів'ями та співами для рухомих днів річного кола богослужіння. **Тріодь пісна** містить служби чи послідування із змінними молитвослів'ями для богослужіння тих рухомих днів річного кола, що складають дні готування до Великого посту і самий піст. Це твори майже 20 церк. поетів — святих Андрія Критського (п. 726), Косми Майюмського, Іоанна Дамаскіна, Йосифа Студита (п. 830), Федора Студита (п. 826) та ін. **Тріодь цвітна** (Пентикостаріон чи П'ятидесятниця) містить служби чи послідування із змінними молитвослів'ями для богослужіння тих рухомих днів річного кола, що починаються від Великодньої всенощної і закінчуються Неділею всіх святих (перша неділя після

Тройці). Як зазначалось у давніх рукописах, зібрав твори численних церк. авторів преподобний Йосиф Студит. **Ірмологій** (Ірмологіон) містить частини молитвослів'я, призначені для співу, та власне співи. Існував він уже в 12 ст. Приводом до його створення було, правдоподібно, те, що ірмоси й приспіви на дев'ятій пісні канону співали на кліросах, а канони (їхні тропарі) читалися серед церкви, тобто для співаків потрібні були б дублети тих самих книжок або спец. книжки. **Типікон** (Статут, Око церковне) містить вказівки на те, в які дні й години, за якими службами і в якому порядку повинні виконуватися молитвослів'я й співи, вміщені у Служебнику, Часослові, Октоїху, Мінеях та Тріодях. У **Требнику** викладаються священнодійства й молитвослів'я для служіння таїнств хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, священства, вінчання, єлеосвячення. Це частина Євхологіона (Молитвослова). Грец. рукопис, що може розглядатись як прототип Требника (Євхологіон Серапіона, єпископа Тмуїтського, Єгипет), датується 4 ст. 1646 київ. митрополит П.*Могила* видав Великий Требник. Додатковий Требник уперше видано в Києві 1863. Кн. для келійної молитви — **Правильник, Канонник** (ці дві книжки друкувалися тільки в Києві), **Акафісник, Святці** та **Молитвослов**. Як збирач акафістів відзначився Ф.*Скорина* (1525).

Початки богослужбового вживання **Євангелія** — останнє складається з чотирьох благовіствувань: від Матвія, від Марка, від Луки, від Іоанна (див. *Біблія*) — та **Апостола** — містить тексти про діяння святих апостолів, сім соборних послань, чотирнадцять послань апостола Павла та Апокаліпсис (Одкровення) — належать до перших віків християнства. Як свідчив Іоанн Златоуст, той, хто присутній на кожному недільному богослужінні, протягом року пізнає все Євангеліє. З цього випливає, що уже в його часи встановилося річне коло євангельських читань. Євангеліє, де тексти розташов. послідовно за благовіствуваннями чотирьох євангелістів, відоме під назвою Тетраєвангеліє (Чотириєвангеліє) на противагу Євангелію апракосу, тобто тижневому, де фрагменти текстів з того чи того із чотирьох благовіствувань розташов. за днями їх читання. Найдавніше із слов'ян. апракосів — *Остромирове Євангеліє*. **Псалтир** буває двох видів. У Грец. церкві відомий лише простий Псалтир, у Рус. — поширився і простий, і «слідуваний», тобто з додатком. Простий Псалтир є книгою псалмів, розташов. у тому самому порядку, що й у Біблії, тільки з поділом на кафізми й «Слави» та деякими додатками. Що стосується молитв після кожної кафізми, то вперше їх згадує львів. вид. Псалтиря 1687. Псалтир з додатком з'явився після *монголо-татарської навали* через брак церк. книг і є поєднанням Псалтиря простого з великим Часословом. Уперше Псалтир з слідуванням видано 1491 у Кракові (Польща), потім — у м. *Острог*. Існують також нотні богослужбові книги — **Октоїх, Ірмологій, Празники, Тріодь** і **Обиходи** нотного співу.

Літ.: Историческое обозрение богослужебных книг Греко-Российской Церкви. К., 1836; *Модест, епископ Люблинский.* О церковном Октоихе. К., 1885; *Дмитриевский А.А.* Книга Требник и ее значение в жизни православных христиан. К., 1901; *Його ж.* Служебник — книга таинственная. К., 1903.

С.І. Білокінь.

БОГРО́В Дмитро Григорович (справжнє ім'я та по батькові — Мордко Гершкович; 10.02(29.01). 1887—25(12).09.1911) — агент охоронного від-ня Департаменту поліції МВС і одночасно терорист. Н. в м. *Київ* у заможній єврейс. родині. Його дід Г.Богров, уродженець Полтавщини, був одним із перших рос.-єврейс. літераторів. Б. закінчив з відзнакою 1-шу Київ. класичну г-зію (1905) і вступив у цьому ж році до Київ. ун-ту на юрид. ф-т. 1905 продовжив навч. в Мюнхенському ун-ті. Наприкінці 1906 повернувся до Києва і вступив до студентського гуртка *анархо-комуністів*. У серед. 1907, залишаючись чл. анархістської орг-ції, поступив на службу до київ. охоронного від-ня. Б. видав охранці бл. 150 революціонерів різних партій і програв у карти парт. касу. Щоб відвести від себе підозру, він під час перебування 1911 в Києві імп. *Миколи II* та його свити з нагоди відкриття пам'ятників імп. *Олександру II* та княгині *Ользі* здійснив 14(01) верес. в Київ. оперному театрі замах на голову Ради міністрів П.*Столипіна* — останній був тяжко поранений і невдовзі, 18(05) верес., помер. 22(09) верес. Київ. військ.-окружний суд засудив Б. до смертної кари через повішання. Вирок було виконано 25(12) верес. в р-ні Лисогорського форту Київ. фортеці.

Літ.: *Книжник И.* Воспоминания о Богрове — убийце Столыпина. «Красная летопись», 1922, № 5; *Гроссман-Рощин И.* Дмитрий Богров — убийца Столыпина. «Былое», 1924, № 26; *Лазарев Е.* Дмитрий Богров и убийство Столыпина. «Воля России», 1926, № 6—7; *Волковинський В.М.* Документи слідчої справи про вбивство П.А.Столипіна. «Архіви України», 1990, № 2—4.

В.М. Волковинський.

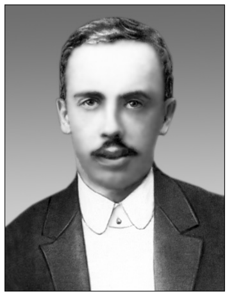

Д.Г. Богров.

БОГУ́Н Іван (р. н. невід. — 17.02.1664) — кальницький (він.) полковник (1650, 1651, 1653—57), один з видатних військ. діячів *національної революції 1648—1676*. Ймовірно, походив з укр. дрібної шляхти. З поч. 40-х рр. 17 ст. брав участь у боротьбі донських і запороз. козаків проти турец. та татар. нападників. У *Зборівському договорі Криму з Польщею 1649* його згадано серед старшини полкової сотні *Чигиринського полку*. 1650 призначений кальницьким полковником. 1651—53 виявив неабиякі здібності як військ. стратег і тактик у боях з польс. шляхтою під *Вінницею*, *Монастирищем* і Жванцем (див. *Жванецька облога 1653*), брав участь у поході в Молдову. У ході *Берестецької битви 1651*, коли через зраду союзника — крим. хана *Іслам-Гірея III* і захоплення ним у полон Б.*Хмельницького* укр. військо опинилося в оточенні противника, козаки обрали Б. *гетьманом наказним*. За-

Дубовий хрест на могилі Івана Богуна, м. Новгород-Сіверський.

А.С. Богунський.

вдяки його мужності й винахідливості оточення було прорвано і козац. загонам вдалося відступити до м. *Біла Церква*. 1654—57 успішно діяв під *Брацлавом*, *Уманню*, Охматовим (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.), громив татар. кінноту, яка з метою грабунків періодично вдиралася в межі України. Ще до *Переяславської ради 1654* Б. виступав проти союзу з рос. царем, застерігав про можливі негативні наслідки такого акту. Б. відмовився скласти присягу на вірність рос. монархові. Після смерті (1657) Б.Хмельницького 1658 підтримав гетьмана І.*Виговського* в боротьбі за вихід України зі складу Рос. д-ви. Проте незабаром засудив прпольс. політику Виговського і виступив одним з організаторів повстання проти нього на Правобережжі (див. *Богуна повстання 1659*). 1659 козац. полки Б., І.*Безпалого*, запорожці на чолі з кошовим отаманом І.*Сірком*, об'єднавшись з частинами рос. армії, розгромили військо гетьмана. 1662, після тривалого переслідування, польс. владі вдалося захопити Б. і кинути до в'язниці Марієнбург (нині м. Мальборк, Польща). 1663 король *Ян II* Казимир Ваза звільнив його, розраховуючи на участь Б. у військ. поході на *Лівобережну Україну*. Проте, запідозрений у зносинах з росіянами і гетьман. урядом І.*Брюховецького*, Б. був заарештований у лют. 1664 і розстріляний біля м. *Новгород-Сіверський*. Подвиги Б. оспівані в укр. нар. творчості, зокрема в істор. думі «Іван Богун».

Літ.: *Петровський М.* Іван Богун. Саратов, 1942; *Яковлєва Т.* Іван-Богун-Федорович. «Київська старовина», 1992, № 5; *Гуржій О.І.* Іван Богун: деякі міфи та реальність. «УІЖ», 1998, № 1.

О.І. Гуржій.

БОГУНÁ ПОВСТÁННЯ 1659 — масовий збройний виступ нас. України проти гетьмана І.*Виговського* на чолі з І.*Богуном*. Наприкінці 1657 — поч. 1658 в Укр. козац. д-ві фактично розпочалася громадян. війна (див. *Громадянські війни другої половини 1650 — першої половини 1660-х років в Україні*). Першими проти володаря булави повстали козаки *Полтавського полку*, керовані полк. М.*Пушкарем*. Їх підтримав кошовий отаман Запороз. Січі Я.*Барабаш* (див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—1658*). Супроти опозиції гетьман надіслав загін іноз. війська та козаків-найманців під началом І.Сербина й І.Богуна. Після розгрому повстанців і загибелі М.Пушкаря І.Виговський зі своїми прибічниками С.*Богдановичем-Зарудним*, Г.*Гуляницьким*, П.*Тетерею* та ін. пішли на угоду з урядом *Речі Посполитої* з метою спільної боротьби проти Рос. д-ви. Підписання ними 16(06) верес. *Гадяцького договору 1658* про перехід України під владу польс.-шляхетського уряду зумовило ряд повстань (керівники І.Я.*Іскра*, І.*Донець*, І.*Сірко*, І.*Безпалий* та ін.). І.Богун також відмовився підтримати рішення, підписане в Гадячі, а тому 1659 разом з І.Сірком організував на *Лівобережній Україні* й *Правобережній Україні* рішучий опір гетьман. війську і його спільникам — крим. татарам. В результаті запеклих боїв протягом весни—літа останні були розгромлені, а сам І.Виговський у вересні змушений був шукати притулок у Польщі.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 7. СПб., 1872; Те саме, т. 15. СПб., 1892; *Петровський М.* Іван Богун. Саратов, 1942; *Мишко Д.І.* Іван Богун: короткий історичний нарис. К., 1956.

О.І. Гуржій.

«БОГУ́НІЯ» — один з найбільших гітлерівських таборів для військовополонених, розташов. у колиш. військ. казармах в с. Богунія поблизу *Житомира* (нині в межах міста). Улітку 1941 в ньому було бл. 100 тис. військовополонених. Людей тримали в умовах неймовірної скупченості, морили голодом (осн. їжа — гнилі картопля та буряк, без хліба). Організований опір військовополонених уперше проявився у верес. 1941. У груд. 1942 полонені підпільники почали прокладати підкоп-тунель довжиною 70 м на глибині 10—15 м з одного з коридорів казарми за межі табору. Але через зраду скористатися ним змогла лише одна особа. Репресії в таборі посилилися. У трав. 1943 табір був розформований, військовополонені вивезені до Німеччини. Вважають, що в таборі «Б.» загинуло 65 тис. військовополонених. Але 1999 там було знайдено ще одне масове поховання — 14 тис. осіб.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1. К., 1975; *Коваль М.В.* Військовополонені України — шлях війни. «Політика і час», 1999, № 2—3.

М.В. Коваль.

БОГУ́НСЬКИЙ (Шарий) **Антон Савович** (16.01.1899—лип.1919) — рад. військ. діяч. Н. в с. Погоріле Вереміївської волості Золотоніського пов. Полтав. губ. в сел. родині. Закінчив Гурбинецьку пед. шк., Київ. річкове уч-ще. 1915 мобілізований до рос. армії. Чл. РСДРП(б) з трав. 1917. Учасник *війни Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*. Керуючий справами ВУЦВК. Як представник Черкас. к-ту Київ. губ. брав участь у *Таганрозькій конференції 1918*. Від трав. 1918 за завданням «Повстанської Дев'ятки» перебував на підпільній роботі в Золотоніському пов. (нині тер. Черкас. обл.). Влітку 1918 — один із ватажків повстання укр. селянства проти австро-нім. окупантів (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918)*, вивів до *«нейтральної зони»* бл. 600 повстанців, які склали потім основу 1-ї Укр. рад. д-зії. Від листоп. 1918 — на підпільній роботі в Полтав. губ. Від січ. 1919 очолив золотоніські повстанські загони, які вели боротьбу проти військ *Директорії*. Від берез. 1919 — комбриг Окремої Придніпровської бригади *Українського фронту*. За висновками Вищої військ. інспекції України, очолювані Б. війська відзначалися бойовим духом, проте мали виразне укр. нац. забарвлення. Б. не підтримав антисел., антинац. політику уряду Х.*Раковського*. У квіт. 1919 він підписав відозву створеного в *Сквирі Всеукраїнського революційного комітету*. Окремі частини його Придніпровської бригади взяли участь у повстанні отамана М.*Григор'єва*. Б. був арештований і розстріляний ЧК «за дезертирство з фронту».

Літ.: *Скрипник И.Н., Фесенко А.П.* Красный комбриг А.С. Богунский. «Научные труды по истории КПСС», 1990, вып. 164; *Фесенко О.П.* Комбриг Богунський. К., 1991.

Л.В. Гриневич.

БОГУСЛÁВ — місто Київ. обл., райцентр. Розташов. на берегах р. Рось (прит. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 19 тис. осіб (1998).

Перші літописні згадки про Б. належать до 1195. Укріплений пункт прикордоння *Київської Русі*, р-н осадництва чорних клобуків (див. *Клобуки чорні*). 1240 зруйнований монголо-татарами (див.

Монголо-татарська навала). Від 1362 був у складі *Великого князівства Литовського*, від 1569 — у складі *Речі Посполитої*. 1591 польс. король *Сигізмунд III* Ваза надав місто у володіння волин. воєводі кн. Я.*Острозькому*, з цього часу Б. — центр *староства*. 1620 одержав *магдебурзьке право* і герб.

Жителі міста брали активну участь у козац. русі (символом тогочасної боротьби укр. духу з татар.-турец. світом став образ Марусі Богуславки — бранки-українки, яка й на чужині пам'ятає про батьківщину). Вони відгукувались на *Косинського повстання 1591—1593, Наливайка повстання 1594—1596*, *Павлюка повстання 1637*, повстання 1638 під проводом Я.*Острянина*.

1648 Б. став сотенним містом *Білоцерківського полку*. Б.*Хмельницький* з військом перебував у Б. 1651, 1654 і 1655. Тут гетьман приймав антіохійського патріарха Макарія (1654). За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* Б. лишився за Річчю Посполитою.

По *Руїні* Б. став одним із центрів відродження козацтва на *Правобережній Україні*. Від 1685 до 1712 Б. — полкове місто *Богуславського полку*, на чолі якого стояв С.*Самусь*. Протягом 18 ст. Богуславщина була зоною поширення *гайдамацького руху*.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. став повітовим центром *Київської губернії* Рос. імперії (до 1837; потім — заштатне місто Канівського пов. Київ. губ.). Місто тоді перебувало у власності магнатів польс. походження (з тих часів відома пісня про Бондарівну «У містечку Богуславі Каньовського пана»). Тут існувала значна єврейс. громада (за даними перепису 1897, із 11 372 жителів — 7445 євреїв).

У 19 ст. Б. розвивається як торг. (ярмарковий) та пром. (провідні галузі — переробка с.-г. продукції, деревообробна) центр. За часів *української революції 1917—1921* — одне з місць поширення значних повстанських рухів (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), тут мав місце і єврейс. погром (влаштований денікінцями). 1921—23 — повітовий центр. Райцентр 1923—62 та від 1966. 1938 Б. здобув статус міста. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (26 лип. 1941 — 3 лют. 1944) тут діяв *рух Опору*.

Уродженцями міста були живописці А.*Галик*, І.*Сошенко*. У ньому перебували Т.*Шевченко*, Марко *Вовчок*, І.*Нечуй-Левицький*, С.*Васильченко* та ін.

У Б. — Свято-Троїцька церква (1862), пам'ятники: партизанці-комсомолці Марині Гризун (1949); Марусі Богуславці (1980).

Літ.: *Батушан О.Д., Сікорський М.І.* Шляхами Київщини. К., 1968; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; *Ніколенко І.Ю.* Богуславщина: Нариси з історії краю. Богуслав, 1994.

Д.С. Вирський.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні* наприкінці 17 — поч. 18 ст. Центром полку було м. *Богуслав*, сотенними м-ками — Медвин, Синиця (нині села Богуславського р-ну Київ. обл.), *Стеблів* та ін. У серед. 80-х рр. 17 ст. Б. п. організував і впродовж усього часу існування полку очолював С.*Самусь* (1709 наказним полк. був А.Кандиба). Козаки Б. п. брали участь у походах на чолі з С.*Палієм* на турец. фортеці й крим.-татар. улуси. В 90-х рр. 17 ст. боролися проти польс. військ, які хотіли ліквідувати правобереж. козацтво. В повстанні С.Палія (1702—04) проти польс. панування козаки Б. п. відзначилися в боях під *Бердичевом*, *Білою Церквою*, *Меджибожем*, *Старокостянтиновом*. За умовами *Прутського трактату 1711* Б. п. потрапив під владу Польщі і 1712 був ліквідований. Більшість його козаків переселилися на *Лівобережну Україну* й *Слобідську Україну*.

Літ.: *Дядиченко В.А.* З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.). «Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР», 1946, кн. 2; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963.

В.В. Панашенко.

БО́ДЕНШТЕДТ (Bodenstedt) **Фрідріх** (22.04.1819—18.04.1892) — нім. поет, перекладач. 1840—45 подорожував по Росії, Україні, Криму, Кавказу й Персії (нині Іран). 1841 працював у *Москві* домашнім учителем у родині кн. Голіцина. У цей час він познайомився з відомими рос. поетами, серед них — Василь Красов, який належав до літ.-філософ. гуртка М.Станкевича. Красов 1837 учителював у *Чернігові*, а 1838—39 обіймав посаду доц. у Київ. ун-ті, добре був обізнаний з культ. життям укр. народу. Від нього Б. багато дізнався про Україну, про що засвідчив у своїх спогадах, які опубл. 1888 у Берліні. В Москві Б. захоплювався працями М.*Максимовича,* І.*Срезневського*, робив пер. нім. мовою деяких укр. пісень. 1843 працював домашнім учителем у Тифлісі (нині Тбілісі, Грузія) в родині кавказ. намісника ген. Найдгарта. Там він познайомився з українцями — інспектором г-зії Росковшенком, другом Т.*Шевченка*, поетом О.*Афанасьєвим-Чужбинським* та польс. письменником Лада-Заблоцьким, який займався вивченням укр. історії та етнографії. Ці знайомства надихнули Б. на глибоке вивчення укр. пісень. 1845 вийшла його кн. «Die Poetischie Ukraine. Sammlung Klein Russischer Volksiider» («Поетична Україна. Збірка малоруських народних пісень»).

Літ.: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. К., 1992; *Січинський В.* Чужинці про Україну. К., 1992; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

Б.С. Боднарський.

БОДНА́РСЬКИЙ Богдан Степанович (23.06.1874—24.11.1968) — книгознавець, бібліограф. Н. в м. Радзивилів (нині *Радивилів*). Проф. (1921), д-р пед. н. (1943), засл. діяч н. РРФСР (1945). Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1901) та Археол. ін-ту (1910). Чл. (1909), секретар (1910), голова (1920—29) Рос. бібліографічного т-ва при Моск. ун-ті, ред. його ж. «Библиографические известия» (1913—29). Чл. «Холмського поступово-демократичного гуртка» в *Москві* (заснований 7 квіт. 1917). Організатор і перший дир. Рос. центр. (потім Всесоюзної) книжкової палати (1920—21). Дир. Рос. бібліографічного ін-ту (1921—22). Гол. праця — «Библиография русской библиографии» (огляд бібліографічної літ. за 1913—25 та 1929; 4 т., 1918—30), де зареєстровано багато україніки, а також «Справочный указатель книг и журналов, арестованных с 17 октября 1905 г.» (вип. 1—4, 1908— 10).

П. у м. Москва.

Літ.: Серед холмщаків. «Нова рада», 1919, № 32; *Клевенский М.М.* Б.С. Боднарский. «Советская библиография», 1969, вып. 1; *Машкова М.В.* История русской библиографии начала XX века. М., 1969; Книговедение: Энциклопедический словарь. М., 1982; *Васькова Н.И.* Б.С. Боднарский и Русское библиографическое общество. «Книга: Исследования и материалы», 1989, сб. 59; *Гульчинский В.И., Фоке-*

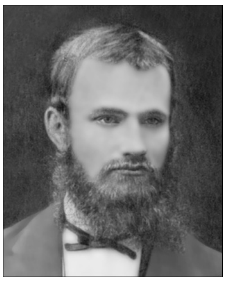

Я. Бодуен-де-Куртене.

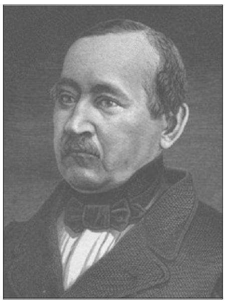

О.М. Бодянський.

В.Н. Боженко.

ев В.А. Деятели отечественной библиографии, 1917—1929: Справочник, ч. 1. М, 1994.

С.І. Білокінь.

БОДУЕ́Н-ДЕ-КУРТЕНЕ́ (Baudouin de Courtenay) **Ян** (13.03.1845—03.11.1929) — польс. мовознавець, основоположник науки про фонетичний рівень мови, а також психологічної шк. мовознавства. Проф. Казанського (1875—83), Дерптського (нині Тартуського, 1883—93), Краківського (1893—1900), Петерб. (1900—18), Варшавського ун-тів, дійсний чл. Краківської АН (1887) і чл.-кор. Петерб. АН (1897). Дійсний чл. НТШ. Н. в Радзиміні, поблизу *Варшави.* Навч. у Варшаві в реальному уч-щі, а потім (1862—66) у Гол. шк., яку закінчив із ступенем магістра. Вивчав порівняльну граматику індоєвроп. мов у нім. ун-тах, згодом, до 1870, слов'ян. мови у *Санкт-Петербурзі.* 1870 одержав ступінь д-ра філософії Лейпцизького і магістра порівняльного мовознавства Петерб. ун-тів. У С.-Петербурзі 1871 працював на посаді приват-доцента. Два роки Б.-де-К. подорожував по пд.-слов'ян. землях *Австро-Угорщини* та Італії, де вивчав слов'ян. говори та записував їх фонетичні особливості, розробивши свою систему транскрипції. Поборник незалежності всіх народів і вільного розвитку всіх мов, зокрема укр. нації і укр. мови. 1895—1913 випустив кілька робіт, що стосувалися розвитку укр. мови, її фонетики, діалектології, історії *Київської Русі.*

У петерб. період життя та творчості (1901—18) мав тісний зв'язок з місц. укр. громадою. Випустив брошуру «Национальный и территориальный признак в автономии», за що був засуджений до ув'язнення в тюрмі. Під час виборів 1922 президента Польщі представники нац. меншостей висунули його кандидатуру на цю посаду. Публікував в «ЗНТШ» статті про особливості структурного розвитку укр. мови. Відредагував та доповнив «Толковый словарь живого великорусского языка» В.*Даля*: 3-тє вид. (1903—09) та 4-те вид. (1912—14).

П. у м. Варшава.

Літ.: Н.А.Бодуэн де Куртене. 1845—1929 (к 30-летию со дня смерти). М., 1960.

Є.П. Степанков.

БОДЯ́НСЬКИЙ Осип (Йосип) **Максимович** (псевд.: Запорожець, І.Мастак та ін.; 12.11(31.10).1808—18(06).09.1877) — філолог, історик, письменник, перекладач. Д-р слов'ян. філології (1855), чл.-кор. Петерб. АН (1854). Н. в с. *Варва* в родині священика. Навч. в Переяслав. та Полтав. духовних семінаріях. Закінчив Моск. ун-т (1834). 1837 — магістр словесних наук. 1837—42 перебував у наук. відрядженні в пд.- та зх.-слов'ян. країнах. 1842—68 — проф. каф-ри історії і літ. слов'ян. наріч Моск. ун-ту, секретар Моск. т-ва історії та старожитностей рос. при Моск. ун-ті та ред. «Чтений» цього т-ва (1846—48, 1858—77). В них вміщено багато цінних матеріалів з укр. історії: «*История Руссов*», «*Літопис Самовидця*», тв. П.*Симоновського*, А.Заруцького, «Діаріуш» М.*Ханенка* (1858) та ін. Приділяв особливу увагу творчості Г.*Квітки-Основ'яненка,* М.*Гоголя.*

Вагомими результатами наук. і літ. діяльності стали вид. «Наських українських казок» (1835) під псевд. І.Материнки, підготовка магістерської дис. «Про народну поезію слов'янських племен» (1837), докторської дис. «Про час виникнення слов'янських письмен» (1855). Під псевд. А.Бода-Варвинець друкував укр. поезії в рос. журналах. Як автор цих та ін. наук. і літ. творів суттєво поглибив та широко популяризував знання з історії, мови і літ. України. Чільне місце в його творчій спадщині посідають пер. рос. мовою праць чеських, польс., укр. істориків П.*Шафарика, Ф.Палацького,* Д.*Зубрицького* й ін.

Від 1844 підтримував дружні стосунки з Т.*Шевченком.*

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Василенко Н.П.* О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. К., 1904; *Кондрашов Н.А.* Осип Максимович Бодянский. М., 1956; Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 2. К., 1963.

П.Т. Тронько.

БОДЯ́НСЬКИЙ Павло Ілліч (1809 — 9 або 10.06(28 або 29.05). 1867) — педагог, учений, журналіст. Чл.-кор. Моск. с.-г. т-ва. Н. в м. *Прилуки* в родині священика. 1829 закінчив Переясл. духовну семінарію. 1830 призначений вчителем математики Кременчуцького повітового уч-ща, від 1838 до поч. 1850-х рр. учителював у Полтав. г-зії (водночас викладав математику й рос. мову в Полтав. ін-ті шляхетних дівчат). 1856—59 вчителював і виконував обов'язки інспектора в місц. Петровському кадетському корпусі.

Од 1841 до останніх днів життя редагував газ. «Полтавские губернские ведомости». Надрукував чимало статей з укр. історії та к-ри. Зібрав колекцію старожитностей та етногр. матеріалів.

Автор краєзнавчих вид. «Достопримечательности Полтавы», «Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год».

П. у м. *Полтава.*

Літ.: Некролог. «Полтавские губернские ведомости», 1867, 3 июня; *Ротач П.* Літературна Полтавщина. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 1.

П.Г. Усенко.

БОЖ (р. н. невід. — 375) — вождь племінного союзу *антів.* Готський історик *Йордан* повідомляє у своєму тв. «Про походження і діяння готів» (550 р. н. е.), що 375 король остроготів (див. *Готи*) *Вінітар* увійшов з військом у межі антів і у першій битві був ними переможений, та надалі став діяти більш рішуче і «розіп'яв короля їхнього Божа з синами його і з 70 старійшинами для настрахання, щоб трупи розп'ятих подвоїли страх підкорених». О.*Шахматов* вважав за можливе ототожнити ім'я Б. з «Бусом», про якого мовиться в «*Слові о полку Ігоревім*». Безпідставними є спроби буквально використовувати щодо Б. термін «король», вживаний Йорданом. Б. був не королем, а гол. вождем якогось союзу антів (М.*Грушевський*).

Літ.: *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. «Getica». СПб., 1997.

М.Ф. Котляр.

БОЖЕ́НКО Василь Назарович (1871, за ін. даними, 1867, 1869—21.08.1919) — учасник *громадянської війни в Україні 1917—1921*, командир Червоної армії (див. *Радянська армія*). Н. в с. Бережинка (нині село Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.) в сел. сім'ї. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*, фельдфебель рос. армії. 1907 був ув'язнений на 3 роки за революц. діяльність. 1915—17 працював столяром у Київ. мех. майстернях, очолював Київ. спілку деревообробників. У берез. 1917 став чл. РСДРП(б), був обраний чл. Київ. ради робітн. депутатів, у жовт. — чл. її виконкому. У жовтневі дні 1917 під час виступу київ. робітників і солдатів проти сил

Київ. військ. округу та в січ. 1918 у боротьбі більшовицьких сил проти *Української Центральної Ради* командував червоногвард. загонами. Один з організаторів партизан. загонів у *«нейтральній зоні»* для боротьби з австро-нім. військами (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) та режимом П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*). Командир сформованого восени 1918 в м. Унеча (нині місто в Брянській обл., РФ) Таращанського полку 1-ї повстанської укр. д-зії, яка була реорганізована в 1-шу Укр. рад. д-зію *Групи військ Курського напряму 1918—1919*, а згодом *Українського фронту*. Під його командуванням 2-й Укр. рад. полк (Таращанський) здійснював бойові операції проти військ *Директорії* на Київ. напрямі. За взяття Києва 5 лют. 1919 ВУЦВК нагородив Таращанський полк Почесним Червоним Прапором, а Б. — особистою золотою зброєю. Від серед. квіт. 1919 командував 2-ю бригадою 1-ї Укр. рад. д-зії, з серп. — 44-ю стрілец. бригадою.

П. через невідому хворобу, похований у Житомирі.

О.Й. Щусь.

БОЖІ́Й Михайло Михайлович (20(07).09.1911—01.01.1990) — живописець. Нар. худож. СРСР (1963), дійсний чл. Акад. мист-в СРСР (1962). Н. в м. *Миколаїв* у сім'ї робітника. 1930—33 навч. в Миколаїв. худож. технікумі в Д.Крайнєва, після закінчення технікуму працював у цинкографії, разом із групою ін. художників та архітекторів брав участь в оздобленні міста. Від 1936 — чл. групи художників-мультиплікаторів Одес. кіноф-ки. Відтоді проживав у *Одесі.* 1938 дебютував як художник в обласній худож. виставці, де отримав премію. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* виконував плакати для «Вікон ТАРС». Відомий як автор численних портретів, у яких намагався зобразити красу та складний внутр. світ людини: це — портрети Героя Рад. Союзу Р.Кушлянського (1945), нар. арт. УРСР Л.Моринець-Мацієвської (1947), «Відмінниця Світлана Шипунова» (1950), «Медсестра», «Дівчина у синій хустці» (обидва — 1955). Виконав цикл картин, присвячених В.*Леніну.* За дві з них — «20 століття. В.І. Ленін» (1964—67) та «Новий час» (1969) — отримав Держ. премію УРСР ім. Т.Шевченка (1974). Відома серія його картин, присвячених Т.*Шевченкові*: «Думи мої, думи...» (1959—60), «Катерина. За мотивами поеми Т.Г. Шевченка», «Т.Г. Шевченко на Дніпрі» (обидві — 1985—86).

П. у м. Одеса.

Тв.: Альбом. К., 1977; Комплект репродукцій. К., 1984.

Літ.: *Шапошников Ф.* Михайло Михайлович Божій. К., 1963; Михаил Михайлович Божий. Живопись. Графика. Каталог выставки произведений. К., 1986; Михаил Михайлович Божий: Биобиблиографический указатель. Одесса, 1987.

Г.Г. Єфіменко.

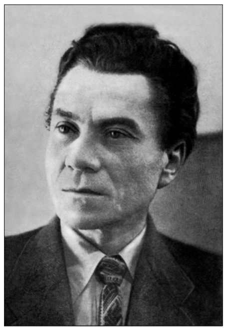

М.М. Божій.

БОЖКО́ Юхим (1885—січ. 1920) — укр. військ. діяч, один з кер. повстанського руху. Учасник *Першої світової війни*, підполковник рос. армії. В період *Української Держави* — організатор і кер. повстанського формування «Запорізька Січ» на Катеринославщині. Став на бік *Директорії* під час *протигетьманського повстання 1918.* Наприкінці 1918 — поч. 1919 провадив активні бойові дії проти більшовицьких військ у р-ні Катеринослава (нині *Дніпропетровськ*). 1919 — отаман 2-ї Січової д-зії в складі *Запорізького корпусу Армії УНР* (1 тис. вояків, 12 гармат). У лип. 1919 д-зія увійшла до складу військ. групи отамана Ю.*Тютюнника.* Під час боїв за м. *Жмеринка* в серп. 1919 був заарештований за невиконання наказів і порушення дисципліни, а д-зія переформована. Загинув у сутичці з отаманом Гайдамацької бригади О.*Волохом*, який перейшов на бік *більшовиків,* у січ. 1920.

Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995.

О.Д. Бойко.

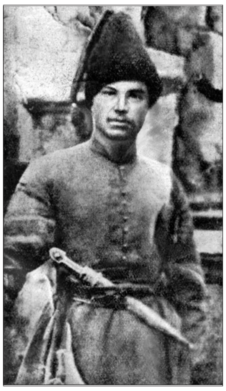

Ю. Божко.

БОЇ́ВКА СЛУ́ЖБИ БЕЗПЕ́КИ (БСБ) — структурний підрозділ Служби безпеки (СБ) *Організації українських націоналістів* періоду нац. визвол. змагань 1940—50-х рр. Боївки діяли при референтурах СБ і виконували спец., охоронні та бойові функції. Керував БСБ командир, який підпорядковувався референтурі СБ, рідше — безпосередньо референту. Окрема БСБ налічувала від кількох стрільців до кількох десятків осіб. Чисельніші боївки інколи поділялися на рої (відділення). Для виконання ширших військ. акцій боївки регіонів інколи об'єднувалися в одну військ. одиницю. Найвідоміші операції БСБ — взяття м. *Радехів*, визволення із в'язниць *гестапо* в містах *Львів* та *Дрогобич* провідних діячів ОУН Я.*Старуха*, Д.*Грицая* та О.*Гасина*.

В.К. Мороз.

БОЇ́ ОБОРО́ННІ 1941 — бої у прикордонні *СРСР* з 22 черв. до поч. липня 1941 в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Найзапекліший характер мали у пд.-зх. ч. кордону, на тер. зх. областей України. На цій ділянці війська нім. групи армій «*Південь*» гол. удару завдали північніше львів. виступу і крізь шпарини в рад. обороні прорвалися в глибину території (див. «*Барбаросса*» план). Військам 6-ї, 17-ї та 11-ї нім. і 3-ї та 4-ї румун. армій протистояли 5-та, 6-та, 26-та, 12-та, 18-та та 9-та армії *Південно-Західного фронту* та *Південного фронту*. Рад. війська в прикордонні мали перевагу в бойовій техніці (співвідношення гармат і мінометів — 1,3:1; танків — 5,9:1; літаків — 1,4:1); згідно з директивою, вони мали завдати агресорові контрудар у заг. напрямі на Люблін (Польща), оточити і знищити його.

23—29 черв. в р-ні *Луцьк—Броди—Рівне—Дубно* відбулася танк. битва (див. *Битва танкова в Західній Україні 1941*). Лише на короткий час контрудар Пд.-Зх. фронту зміг затримати просування нім. танків. Після захоплення *Львова* 30 черв. командування Пд.-Зх. фронту, аби уникнути оточення, почало відтягувати війська до оборонної лінії на колиш. держ. кордоні 1939 для організації тут тривалої оборони. Але виявилося, що ця лінія була роззброєна і зруйнована.

Відступаючі війська намагались організувати оборону і затримати противника в Коростенському, Новоград-Волинському та Летичівському укріпрайонах (в 50—100 км на сх. від старого держ. кордону). Але зупинити противника їм не вдалося. Нім. війська прорвали лінію фронту на бердичівському напрямі й створили загрозу тилу Пд.-Зх. фронту. 9 лип. був окупований *Житомир.* За два дні німці наблизилися до Київ. укріпрайону, де були зупинені.

2 лип. з тер. Румунії перейшли у наступ нім. та румун. війська. Їм

протистояла 9-та армія Пд. фронту. Зав'язалися запеклі бої за плацдарми на лівому березі р. Прут (прит. Дунаю). Переоцінивши сили противника, команд. Пд. фронтом ген. армії І. *Тюленєв* почав відхід військ. Але Ставка Гол. Командування зажадала припинити відхід і відкинути ворога за р. Прут. На 10 лип. становище на Пд. (як на той час і на Пд.-Зх.) фронті було тимчасово стабілізовано. Хоча на тер. України й Молдови, на відміну від Білорусі й Прибалтики, у перші два тижні війни вдалося, зрештою, загальмувати наступ ворога, Пд.-Зх. та Пд. фронти не змогли скористатися зі своєї чисельної переваги, відбити удари агресора. У кінцевому підсумку вони зазнали поразки.

Втрати Пд.-Зх. фронту та 18-ї армії Пд. фронту становили 242 тис. осіб, у т. ч. безповоротні — 172 тис., а також 4381 танк, 1218 літаків, 5806 гармат. Співвідношення сил змінилося на користь противника, який почав готувати великомасштабну операцію з метою остаточної ліквідації військ Пд.-Зх. та Пд. фронтів.

Літ.: Великая Отечественная война 1941—1945 гг. Военно-исторические очерки, кн. 1. М., 1995.

М.В. Коваль.

О. Бойдуник.

БОЙДУ́НИК Осип (1895—1966) — укр. публіцист, політ. діяч. Старшина УГА й Армії УНР. Від 1920 — чл. УВО. Закінчив Вищу торгову шк. в Празі (1929). Учасник установчого конгресу *Організації українських націоналістів*; чл. Крайової екзекутиви на зх.-укр. землях (1930—31), співред. тижневиків «Голос нації» та «Голос». Гол. контрольний ОУН (до 1940), чл. Проводу укр. націоналістів (від 1941), на еміграції чл. Укр. нац. ради і з 1954 — її голова. Учасник усіх Великих зборів укр. націоналістів. Автор праць «Національний солідаризм», «Українська внутрішня політика», «Сучасний стан визвольної політики».

Тв.: На переломі (Уривки спогадів). Париж, 1967.

О.Є. Лисенко.

БО́ЙКИ — етногр. група укр. етносу, що розселена в гірських р-нах Українських Карпат і Закарпатті (Долинський р-н та ч. Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл., Сколівський, Турківський, ч. Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Старосамбірського р-нів Львів. обл., Воловецький та ч. Міжгірського і Великоберезнянського р-нів Закарп. обл. — див. *Бойківщина*).

Стосовно походження та етимології назви «Б.» існує кілька гіпотез. Одні пов'язують її з особливостями психічного складу певної групи людей, ін. — з особливостями їхніх мовнодіалектичних ознак (бойківський говір — одна з пд.-зх. карпатських говірок — зберіг чимало архаїчних рис, переважно фонетичних та морфологічних). Достатньо обгрунтованою є гіпотеза, що пов'язує цю назву з етнонімом кельтських племен — «бойї», які мігрували у 6 ст. на Балкани і в Карпати. Подекуди Б. називають себе верховинцями. На Закарпатті назва «Б.» мало поширена.

Гадають, що Б. — нащадки давнього слов'ян. племені білих хорватів, яких *Володимир Святославич* приєднав до *Київської Русі*. Істор. тер. розселення Б. займала бл. 8 тис. км^2. На поч. 30-х рр. 20 ст. тут проживало до 400 тис. осіб (переважно Б.).

Істор. доля Б., особливості їхнього природного середовища обумовили й відповідну своєрідність їхнього побуту та к-ри, які відзначаються стриманістю. Невибагливість життєвого укладу та побутової к-ри підсилювалася специфікою їхніх госп. занять — переважно підсічним землеробством, солеварінням, розведенням великої рогатої худоби. Торг. рух, що відбувався гірськими перевалами через тер. Б., призвичаїв їх до торгівлі.

Серед народжених на Бойківщині визначних діячів минулого відомі, зокрема, Ю. *Дрогобич* — проф. і ректор ун-ту в Болоньї, згодом проф. ун-ту в Кракові (1488); П. *Конашевич-Сагайдачний* та ін. Найвідомішим із синів Бойківщини є І. *Франко*.

Літ.: *Пономарьов А.* Бойки. В кн.: Етнічний довідник, ч. 2. К., 1996.

В.А. Войналович.

БО́ЙКІВСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — утворена у серп. 1920 під час збройного повстання на Прикарпатті. Повстання готувала *Комуністична партія Східної Галичини* серед вояків *Української Галицької армії*, інтернованих у *Чехословаччині* (в Німецькім Яблоннім, Кошицях і на Закарпатті). Його початок КПСГ координувала з кер-вом Червоної армії (див. *Радянська армія*) та *Галицьким революційним комітетом* (Галревкомом). Збройний виступ у Сколівському пов. (нині тер. Львів. обл.) розпочав загін вояків УГА на чолі з Ф. Бекешем, що прибув із Закарпаття. До нього приєдналися лісоруби та селяни. 21 серп. верховинці роззброїли польс. прикордонну заставу в с. Опорець (нині Сколівського р-ну Львів. обл.). На майдані Ф. Бекеш зачитав листівку «За що б'ються більшовики» та проголосив Б.Р.Р. 22 серп. повстанці вигнали польс. прикордонників із с. Лавочне (нині теж у Сколівському р-ні) та обрали ревком на чолі з Бекешем. 23 серп. залізницею загін дістався до сіл Тухля і Гребені (обидва нині в Сколівському р-ні). Під с. Славське (нині с-ще міськ. типу в цьому ж р-ні) повстанці розгромили польс. військ. з'єднання, намагалися оволодіти м. *Стрий* та приєднатися до 8-ї кавалерійс. д-зії В. *Примакова*. У зв'язку з відступом Червоної армії 26 серп. повстанці під тиском польс. військ повернулися до Бескидського прикордонного тунелю, перейшли на Закарпаття, де й були інтерновані чехословац. властями.

Літ.: *Сливка Ю.Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. К., 1989.

Ю.Ю. Сливка.

БО́ЙКІВЩИНА — історико-етногр. регіон в Укр. Карпатах, що охоплює пд. гірські ч. Івано-Франк. і Львів. обл. і пн. ч. Верховинської смуги Закарп. обл. На сх. межує з *Гуцульщиною* по р. Лімниця (прит. Дністра), на зх. — з *Лемківщиною* по р. Солинка (прит. Сану, нині в межах Польщі). Назва Б. походить від етногр. групи українців, відомої як *бойки*.

Нині осн. центри Б.: м. *Турка*, смт Бориня (Турківський р-н Львів. обл.), м. *Сколе*, смт *Верхнє Синьовидне*, м. *Старий Самбір*, смт *Воловець*, с. Сойми (Міжгірський р-н Закарп. обл.).

У культ. й екон. житті Б. значну роль відігравали підгірські міста і с-ща: на пн. — *Самбір*, *Борислав*, *Дрогобич*, *Долина*, *Калуш*, *Болехів*; на пд. — *Свалява*, Волове (нині смт *Міжгір'я*). Після *Другої світової війни* автохтонне нас. зх. Б., яка відійшла до Польщі, було переселене в Україну або депортоване на зх. і пн. терени Польщі.

Здавна основою с. госп-ва Б. було пастуше скотарство. В річкових долинах розвивалося землеробство. Деякі місцевості (*Стара Сіль*, Нагуєвичі, нині с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл., та ін.) були осередками солеваріння. Мешканці бойківського с. Синевидсько-Вижнє (нині смт Верхнє Синьовидне) у 18 — на поч. 20 ст. вели міжнар. торгівлю фруктами.

Давність культ. традицій Б. засвідчує, зокрема, буд-во дерев'яних церков, які відзначаються досконалістю і красою пропорцій та майстерністю теслярської роботи. 1928 у Самборі засновано музей і т-во «Бойківщина», яке 1931—39 видавало історико-етногр. час. «Літопис Бойківщини». 1973 т-во відновлено у Філадельфії (США). 1991 відновлено музей і т-во «Бойківщина» в Самборі, у Дрогобичі видається час. «Бойки».

Літ.: *Кирчів Р.* Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978; Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1983; *Онишкевич М.* Словник бойківських говірок, ч. 1. К., 1984; Бойківщина: Історія та сучасність. Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару (Самбір, 14—16 вересня 1995). Львів—Самбір, 1995; Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення. 25—26 черв. 1995 р., м. Дрогобич. Дрогобич, 1997.

Я.Д. Ісаєвич.

БО́ЙКО Іван Давидович (30(17).09.1899–05.06.1971) — укр. рад. історик. Н. в с. Володькова Дівиця Ніжин. пов. Черніг. губ. (нині с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл.). Після закінчення історико-екон. ф-ту Ніжин. ін-ту нар. освіти викладав суспільствознавство в Бориспільській семирічній школі. 1929—32 навч. в аспірантурі Ін-ту укр. к-ри ВУАН, викладав історію у Він. пед. ін-ті; з 1934 — зав. каф-ри історії СРСР та історії України Харків. держ. ун-ту. 1940 захистив канд. дис. на тему «Польське повстання 1863 р. на Україні». В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював зав. каф-ри історії СРСР та історії України в Об'єднаному укр. держ. ун-ті в м. Кзил-Орда (нині Кизилорда, Казахстан) та зав. каф-ри історії України в Харків. держ. ун-ті. Від 1945 до 1948 — зав. учбовою частиною Респ. парт. шк. при ЦК КПУ, проректор з наук.-видавничої частини та зав. каф-ри історії СРСР Вищої парт. шк. при ЦК КПУ. Зав. від. історії феодалізму, ст. н. с. Ін-ту історії АН УРСР (1955—63); чл. делегації СРСР на XII Міжнар. конгресі істориків (Рим, 1955). 1964 захистив докторську дис. на тему «Селянство України в другій пол. 16 — першій пол. 17 ст.». Від жовт. 1966 працював ст. н. с.-консультантом від. етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР. Автор понад 80 праць з історії СРСР та України. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

П. у м. *Київ.*

Тв.: Селянство України в другій пол. XVI — першій пол. XVII ст. К., 1963; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1963—65 [у співавт.].

Літ.: Учені вузів Української РСР. К., 1968; Іван Давидович Бойко. (Некролог). «УІЖ», 1971, № 8(125); Вчені Інституту історії України. К., 1998.

В.П. Швидкий.

БО́ЙКО Іван Никифорович (24.10.1910—12.05.1975) — військовик, полковник. Двічі Герой Рад. Союзу. Н. в с. Жорнище (нині село Іллінецького р-ну Він. обл.). Закінчив бронетанк. шк. (1936). Брав участь у боях на р. Халхін-Гол (1939). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* пройшов шлях від заст. командира танк. батальйону до командира танк. бригади. Першу медаль «Золота Зірка» Б. одержав 10 січ. 1944 за вміле командування діями 69-го гвард. танк. полку (21-ша гвард. механізована бригада, 8-й гвард. механізований корпус, 1-ша танк. армія, *Перший Український фронт*) в боях за м. *Козятин.* 26 квіт. цього ж року за успішні дії 64-ї гвард. танк. бригади (1-ша гвард. танк. армія, 1-й Укр. фронт) у ході форсування р. Дністер і Прут (прит. Дунаю) комбриг Б. удостоєний другої медалі «Золота Зірка». Нагороджений 9-ма ін. орденами і медалями. Після війни закінчив академічні курси при Військ. акад. бронетанк. і механізованих військ. 1956 звільнився в запас.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Герои Советского Союза. М., 1973; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Овеянные славой имена. Одесса, 1983.

О.Є. Лисенко.

БО́ЙКО Максим Симонович (псевд.: Максим Волинський, Роман Сосна та ін.; н. 22(09).02.1912) — бібліотекар, бібліограф, публіцист, історик. Н. в с. Лопушне (нині село Кременецького р-ну Терноп. обл.). Навч. в Укр. тех.-госп. ін-ті у Подєбрадах (1943—45, Чехія). Закінчив Укр. екон. вищу шк. в Мюнхені (1948, Німеччина), Оттавський ун-т (1962, Канада), докторантуру УВУ (1969, право і сусп. науки). Один із фундаторів Ін-ту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) та Волин. бібліографічного центру (Блумінгтон, шт. Індіана, США). Секретар Ін-ту дослідів Волині (лип. 1951). Автор праць з істор. бібліографії, книгознавства, історії Волині.

Тв.: Бібліографія джерел історії Волині: Описовий довідник до 1900. Блумінгтон, 1969; Економічні та соціальні проблеми в історії Волині. Блумінгтон, 1971; Історично-бібліографічний огляд друкарства Волині: 1578—1830. Блумінгтон, 1972; Внутрішні прикраси острозьких друків. «Біблос», 1972, № 4; Бібліографічний довідник поселень Волині XIX ст. Блумінгтон, 1973; Бібліографія церковного життя Волині. Блумінгтон, 1974; Бібліографія наукових праць О.Цинкаловського. В кн.: *Цинкаловський О.* Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, 1975; Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині. Торонто, 1976; Книгодрукування в Почаєві й Крем'янці та мандрівні друкарні. Блумінгтон, 1980; Острозька Біблія — королева українських книг. Блумінгтон, 1981; Бібліографія періодики Волині. Блумінгтон, 1982; Інститут Дослідів Волині у Вінніпегу, 1951—1986: Організація та публікації. Блумінгтон, 1983; Історичними шляхами української бібліографії. Блумінгтон, 1984; Думки про бібліографію. «Гомін України», 1986, № 5; Українська бібліографія Материка і діаспори: Матеріали. Блумінгтон, 1989; Роки, карбовані друком: 1949—1989. Бібліографія. Блумінгтон, 1990.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Рожко В.* Скарбниця волинської діаспори. «Сучасність», 1993, № 1.

О.В. Ясь.

БО́ЙКО Степан Іванович (07.01.1901–19.11.1930) — громад. і політ. діяч. Н. в с. Потуржин Томашівського пов. (нині Польща). У роки *Першої світової війни* був евакуйований вглиб Росії, навч. у г-зії, учительській семінарії, перебував у Казані (1915—18; нині місто в Татарстані, РФ). Після повернення на батьківщину створив сільс. підпільну молодіжну

І.Д. Бойко.

І.Н. Бойко.

С.І. Бойко.

Ю.Г. Бойко-Блохин.

орг-цію, спрямовану на боротьбу проти польс. окупації краю. З 1923 — чл. *Комуністичної партії Західної України*, секретар Станіславського, Львів. підміськ., Холмського і Волин. підпільних окружних к-тів партії, організатор сел. страйків на Грубешовщині, Томашівщині (нині тер. Польщі), *Волині*. Переслідувався польс. поліцією, був двічі ув'язнений. Закатований під час допиту в луцькій тюрмі.

Літ.: За волю народну. Львів, 1959; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989.

К.Є. Науменко.

БО́ЙКО-БЛОХИ́Н Юрій Гаврилович (справжнє прізв. Блохин; 25(12).03.1909—2002) — укр. літературознавець, театрознавець, педагог. Н. в м. *Миколаїв*. 1931 закінчив Одес. ін-т професійної освіти, 1931—32 — зав. пед. частиною технікуму точної механіки і викл. укр. мови і літ. у шк. фабрично-заводського навчання в *Харкові*, 1932—33 — викл. укр. мови і літ. в комбінаті робітн. освіти у *Херсоні*. 1933 вступив до аспірантури Харків. ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка ВУАН і одночасно працював у текстологічній комісії з підготовки ювілейного вид. тв. Т.*Шевченка* (до 120-річчя від дня народження). Від 1945 жив у Мюнхені (Німеччина). Дійсний чл. НТШ (1950), проф. УВУ (Мюнхен; 1950), з 1962 — проф. Мюнхенського ун-ту. Автор численних наук. праць з теорії та історії укр. літ., зокрема: «Основи українського націоналізму» (1951, присвячена М.*Кулішу*), «Шевченко і Москва» (1952), «Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури» (1956), про творчість М.*Хвильового*, В.*Підмогильного*, О.*Ольжича*, О.*Гончара*, М.*Коцюбинського* та ін.; з укр. театрознавства: «Молодий театр у Києві» (1930), про М.*Кропивницького* (1942), «П'ять великих акторів сцени» (1955), «Первісні зародки театрального дійства та старовинний театр на Україні» (1990); дослідження про драматургію Лесі *Українки*, В.*Винниченка* та ін.; про творчість рос. письменників і публіцистів, зокрема А.*Чехова*, В.Бєлінського та ін.; а також істор. досліджень: «Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі» (1947), «Проблеми історіософії українського націоналізму» (1950), «Російське історичне коріння більшовизму» (1955), «Російське народництво як джерело ленінізму-сталінізму» (1959), «Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання» (1964) та ін.

Тв.: Вибране, т. 1. Мюнхен, 1971; Про зусилля і здобутки. «Українське слово», 1998, 21 трав.

Г.С. Брега.

БОЙОВА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПА́РТІЇ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ (БО ПСР) — терористична орг-ція, яка боролася з самодержавством шляхом здійснення замахів на царських міністрів, генерал-губернаторів, високих жандармських та поліцейських чинів. БО ПСР створено колиш. студентом Київ. ун-ту Г.*Гершуні* восени 1901. До її складу були завербовані: кияни — студенти С.Балмашов, О.Покотилов, М.Блинов, поручик Є.Григор'єв, Ю.Юрковська, харків'янин — М.Мельников, мешканець Житомира — А.Вейценфельд, мешканка Катеринослава (нині *Дніпропетровськ*) — Л.Ремяніннікова, а всього 10 осіб. Перший теракт здійснено С.Балмашовим 2 квіт. 1902 проти міністра внутр. справ Д.Сипягіна. (Спроба вбити оберпрокурора Синоду К.*Побєдоносцева* і Петерб. градоначальника М.Клейгельса в день похорон Сипягіна не вдалася.) Г.Гершуні разом із київ. робітником Ф.Качурою організував 29 лип. 1902 замах на харків. губернатора І.Оболенського, а за участі Є.Дулєбовича — на уфимського губернатора Н.Богдановича (6 трав. 1903). Невдовзі після створення БО ПСР до її складу увійшов агент Департ. поліції Є.*Азеф*, який працював серед есерів. Він став одним з лідерів орг-ції і видав усіх її чл., вони були заарештовані в *Києві*. Г.Гершуні заарештували 13 трав. 1903 без допомоги Азефа.

Оновлену БО ПСР очолив Є.Азеф, він організував задумані Гершуні вбивства — у *Санкт-Петербурзі* (15 лип. 1904 — Є.Сазонов) міністра внутр. справ В.*Плеве* та в *Москві* (4 лют. 1905 — І.Каляєв) вел. кн. Сергія Олександровича (Романова). Під кервом Є.Азефа орг-ція перейшла від «револьверного» до «бомбового» терору і стала більш законспірованою. Після маніфесту 17 жовт. 1905 ЦК ПСР розпустив БО.

Поновила свою діяльність у січ. 1906 після поразки грудневого збройного повстання 1905 у Москві. Скликання 1-ї Держ. думи знову призупинило терористичні акції. Значною мірою гальмував активну діяльність БО ПСР Є.Азеф. У відповідь на висловлене невдоволення роботою з боку ЦК партії керівники БО ПСР Є.Азеф і Б.Савинков 1906 подали у відставку, а чл. орг-ції увійшли до складу летючих бойових загонів.

1906 в Катеринославі була створена бойова група ПСР, до якої увійшли М.Комаров, Є.Величенко, І.Конюхов та ін., всього — понад 20 осіб. Від серп. 1906 вона поширила свою діяльність на пд. р-ни *Російської імперії* і дістала назву Укр. БО ПСР, яка існувала до 1908. У Києві та С.-Петербурзі діяли бойові загони оргції, якими керували відповідно Д.Боришанський та М.Швейцер. Їхні спроби вбити київ. ген.-губернатора М.Клейгельса та вел. кн. Володимира Олександровича (Романова) зазнали краху.

У жовт. 1907 ЦК відновив БО на чолі з Є.Азефом. Гол. її завданням стало здійснення теракту проти імп. *Миколи II*, який не вдався. У наступному році стало відомо, що Є.Азеф є провокатором, і БО була повністю деморалізована. Весною 1909 орг-ція була розпущена, а Б.Савинкову доручено створити ініціативну групу, в яку знову проник поліцейський агент. На поч. 1911 БО ПСР самоліквідувалася. За увесь час існування орг-ції до її складу входило бл. 80 терористів.

Літ.: Дело Гершуни о так называемой Боевой организации. СПб., 1906; *Спиридович А.И.* Партия социалистов-революционеров и ее предшественники 1886—1911. Пг., 1918; *Савинков Б.* Воспоминания террориста. Х., 1926; *Иваницкая П.С.* В боевой организации. М., 1926; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. К., 2002.

В.М. Волковинський.

БОЙОВІ́ ДІ́Ї РАДЯ́НСЬКИХ ПАРТИЗА́НІВ УКРА́ЇНИ 1941—1944. Здійснювалися в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з метою надання допомоги Червоній армії (див. *Радянська армія*). Спочатку велися на захопленій гітлерівськими військами тер. України, а потім, після її визволення, — на тер. зарубіжних д-в у рамках *руху Опору*.

Попервах партизани обмежувалися нападами на невеликі ворожі гарнізони. Влітку й восени

1941 характерною була взаємодія загонів і груп, що залишалися в тилу противника, з регулярними військами, які відступали. Всього на різних ділянках рад.-нім. фронту в Україні тоді діяли 165 загонів, зокрема в смузі *Південного фронту* — 44 загони, які налічували 2600 партизанів. Пізніше бойові дії партизани вели гол. чин. у пн. лісистих р-нах Сумщини та Чернігівщини.

Докорінний злам у бойовій діяльності партизанів відбувся невдовзі після *Сталінградської битви 1942—1943*, коли рад. тил зміг надати їм значну матеріальну допомогу. Ств. в рад. тилу *Український штаб партизанського руху* (УШПР) організував для потреб партизанів вир-во радіостанцій, техніки, мінно-підривних засобів, підготовку радистів і спеціалістів мінно-підривної справи. 1942—44 було організовано 2205 літаковильотів у тил противника, з яких 1694 досягли мети й доставили партизанам 1532 т вантажів, 4374 спеціалістів мінно-підривної справи, медиків, командирів. Було вивезено в рад. тил 2446 хворих і поранених партизанів.

Окупанти змушені були задіяти для боротьби проти партизанів 1942 — 120 тис. осіб, 1943 — 242 тис., а 1944, незважаючи на різке скорочення окупованої тер., — 192 тис. осіб. У періоди найбільшого розмаху збройної боротьби партизанів в Україні чисельність гітлерівських військ, які спрямовувалися на боротьбу з партизанами, сягала 1/10 ч. заг. їх кількості, що діяла на укр. території.

У ході визволення України, особливо її Правобережжя, дедалі більшого значення набувала безпосередня взаємодія партизанів з регулярними військами при визволенні від окупантів багатьох населених пунктів, у т. ч. міст *Овруч, Луцьк, Рівне, Одеса*. Особливо актуальною була така взаємодія в лісових та заболочених р-нах *Полісся*, визволення яких лише регулярними військами призвело б до значно більших людських втрат.

За даними УШПР, від 1941 по верес. 1944 рад. партизанами на тер. України було вбито й поранено солдатів і офіцерів противника, поліцейських, партизанів *Української повстанської армії* та цивільних осіб, що служили чи працювали в нім. установах, — 464 682; вчинено аварій: ешелонів — 4958, бронепоїздів — 61, при цьому розбито й зіпсовано: паровозів — 5294, вагонів, платформ та цистерн — 5981, літаків — 211, танків і бронемашин — 1566, гармат — 719, автомашин — 13 535, тракторів — 1444, с.-г. машин — 2231. Знищено: пального — 66 087 т, ліній зв'язку — 1990 км, мінометів — 102, кулеметів — 264, автоматів і гвинтівок — 1799, снарядів та мін — 20 290, патронів — 782 тис. Висаджено в повітря й спалено: залізничних мостів — 607, шосейних мостів — 1599, електростанцій — 59, водокачок — 42, з-дів — 402, складів — 915, вузлів зв'язку й радіостанцій — 248.

Після визволення тер. України УШПР перекинув у тил ворога спец. партизан. групи для надання допомоги зарубіжним борцям руху Опору. На місцях ці групи виросли в з'єднання, загони й бригади. У їх складі воювало 17 000 осіб. Від 1 жовт. 1944 і до кінця війни вони вивели з ладу 10 050 солдатів і офіцерів противника, підірвали 42 залізничних ешелони, знищили 55 танків і бронемашин, 330 автомашин, 9 літаків, 11 гармат, 24 міномети, 34 кулемети, захопили 12 танків і бронемашин, 82 автомашини, 124 міномети й кулемети, висадили в повітря 59 шосейних і залізничних мостів, розгромили 4 гарнізони противника.

Літ.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы, т. 1—3. К., 1980; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941—1944, кн. 2. К., 1985; *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. К., 1988; *Клоков В.И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине: 1941—1944. К., 1994.

В.І. Клоков.

БОЙОВІ СТРАЙКОВІ КОМІТЕ́ТИ — робітн. бойові революц. орг-ції, створені в ході *революції 1905—1907* для координації страйкової боротьби й кер-ва збройним повстанням проти царату. Найчастіше створювалися за коаліційним принципом — з представників усіх партій і революц. орг-цій. На Україні Б. с. к. виникли на поч. груд. 1905 напередодні збройного повстання (див. *Грудневе збройне повстання в Україні 1905*). Першим був створений Катериносл. Б. с. к. з представників Депутатських зборів робітників м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*), Страйково-розпорядчої комісії *Катерининської залізниці*, Об'єднаного к-ту РСДРП, Катериносл. орг-ції *«Бунду»,* Катериносл. к-ту партії соціалістів-революціонерів (есерів), Бюро провінційних орг-цій РСДРП і Страйкового к-ту службовців Поштово-телеграфного союзу. Для інформування нас. про свою роботу Катериносл. Б. с. к. видавав «Бюлетень», в якому друкувались його постанови, хроніка революц. подій в країні, відомості про революц. події в м. Катеринослав й губернії. За прикладом Катеринослава Б. с. к. виникли в Кам'янському (нині *Дніпродзержинськ*), *Нікополі* і майже на всіх станціях Катерининської залізниці — в Дебальцевому (нині Донец. обл.), Чаплиному (нині с-ще міськ. типу Дніпроп. обл.), Микитівці (нині в межах м. *Горлівка*), Горлівці та ін. У грудневі дні 1905 були створені й діяли Б. с. к. в *Харкові*, *Полтаві*, *Конотопі* та багатьох ін. містах, а 2 груд. 1905 на ст. Лозова (нині у Харків. обл.) відбувся з'їзд делегатів Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці й уповноважених страйк. к-тів, який ухвалив рішення приєднатися до боротьби пролетаріату країни, насамперед пролетаріату Донбасу, й оголосив на залізниці заг. страйк. В грудневі дні 1905 Б. с. к. перебрали на себе кер-во бойовою підготовкою та воєн. діями робітн. дружин і загонів, за їх розпорядженнями роззброювалися поліція й жандарми, здійснювались охорона і нагляд за роботою пром. підпр-в, установ та організацій, за громад. порядком у містах, були організовані мед. й матеріальна допомога нас., постачання продуктів і товарів першої необхідності, регулювалися ціни на них. У цілому Б. с. к. діяли як органи революц. влади, в ряді випадків виконували функції рад робітн. депутатів і визнавалися не лише робітниками й селянами, але примусили рахуватися з собою й представників царської адм. влади. Вони відіграли величезну роль у революц. боротьбі робітн. класу 1905—07 і стали попередниками надзвичайних органів влади — революц. к-тів (ревкомів), що створювалися повсюдно 1917.

Літ.: *Харечко Т.* 1905 год в Донбассе. Л., 1926; *Лось Ф.Є.* Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; *Рубцов Г.О.* Військово-бойова робота

більшовиків на Україні в період революції 1905—1907 рр. К., 1958.

Ю.П. Лавров.

О.М. Бойченко.

БО́ЙЧЕНКО Олександр Максимович (22.11.1903—30.05.1950) — один з кер. ЛКСМУ, письменник. Н. в м. *Київ* у сім'ї робітника-залізничника. Навч. у київ. залізничному початковому міськ. уч-щі та уч-щі Пд.-Зх. залізниці. Працював за фахом, очолював комсомольський осередок залізничного вузла Київ-2. 1923—26 — на профспілковій роботі на ст. Крути (між м. *Ніжин* і м. *Бахмач*). Від 1926 — на керівній комсомольській роботі: секретар райкому, Київ. окружного к-ту, зав. від. та 2-й секретар ЦК ЛКСМУ. 1930—32 — ген. секретар ЦК ЛКСМУ, чл. ЦК і канд. у чл. Орг. бюро ЦК КП(б)У. Від листоп. 1932 через хворобу залишив роботу в комсомолі. Прикутий тяжким недугом до ліжка, останні 10 років життя присвятив літ. праці: автор повісті-трилогії «Молодість» (незакінчена; Респ. комсомольська премія ім. М.Островського, 1966, посмертно).

П. у м. Київ.

Тв.: Молодість. К., 1976.

Літ.: *Савчук О.* Олександр Бойченко. К., 1957; Не вгасає його молодості світ. К., 1983.

В.І. Прилуцький.

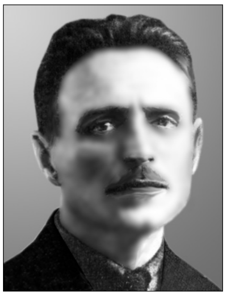

М.Л. Бойчук.

БОЙЧУ́К Іван (р. н. і р. с. невід.) — один з учасників, а потім ватажків руху карпатських *опришків* 40—50-х рр. 18 ст. Н. в с. Ясенів (нині с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.) у заможній сел. родині. Соратник О.*Довбуша* та В.*Баюрака.* Останнього Б. 1752 переховував у своїй оселі в Ясеневі від переслідування влади. Від 1755 із ватагою в 5—8 осіб, інколи більше, здійснював регулярні напади на можновладців, орендарів, купців та ін. Виробив власні тактику і стратегію боротьби проти каральних загонів уряду. В його ватазі, крім місц. селян, перебували запорожці, втікачі з багатьох регіонів України, Польщі, Молдови, Угорщини. Він закликав їх до своєї ватаги спец. «листами», в яких пояснював свої наміри і мету. Особливо активно діяв на тер. нинішньої Івано-Франк. обл. — м. *Коломия*, с. Яблунів (нині с-ще міськ. типу), с. Пистинь, Баня-Березів (усі нині Косівського р-ну), м. *Долина*, с. Рунгури (нині Коломийського р-ну); найгучнішим став напад на поч. лип. 1759 на м. *Болехів.* Переслідувані за наказом *гетьмана великого коронного* Я.-К.Браницького (див. *Браницькі*) великим каральним загоном на чолі з магнатом Дзідушинським, Б. та його «ле́гені-побратими» І.Жупник, С.Кирилюк, А.Піотровський, А.Пістолетник та С.Ясинський того ж року змушені були залишити Прикарпаття та податися на *Запорозьку Січ.* Одним з останніх, зафіксованих у джерелах, був спільний напад Б. і гайдамацького ватажка Г.Марущука восени 1759 на маєтки шляхтичів *Правобережної України*: села Краснопіль, Безпечна (обидва нині села Чуднівського р-ну Житомир. обл.), Ступник (нині село Хмільницького р-ну), Голяки (нині с. Грушківці Калинівського р-ну; обидва Він. обл.) та ін.

Літ.: *Целевич Ю.* Опришки. В кн.: Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці. Львів, 1897; *Грабовецький В.В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.

О.І. Гуржій.

БОЙЧУ́К Михайло Львович (30.10.1882—13.07.1937) — митець-монументаліст, графік, фундатор потужної шк. художників-бойчукістів в укр. мист-ві 1920-х рр. Чл. НТШ (1912) та Укр. наук. т-ва (після 1917). Н. в с. Романівка (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї незаможного селянина. Отримавши матеріальну допомогу від НТШ та митрополита А.*Шептицького*, навч. у Віденській (з 1899), Краківській та Мюнхенській (1906—07) академіях мист-в. 1908—11 удосконалював свою майстерність у Парижі, де заглибився у вивчення староукр. та укр. нар. мист-ва, створив мистецьку шк. (М.Касперович, С.*Налепинська*). Прагнув почати відродження новітнього укр. мист-ва, спираючись на мистецьку спадщину *Київської Русі.* Настанови Б. знайшли розуміння у франц. мистецьких критиків (Г.Аполлінер, А.Сальмон). Після подорожі до Італії вернувся на батьківщину, працював над монументальними розписами у *Львові* (1911—12), провів реставраційні роботи (1912—14) у с. Лемеші (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.). 1917 оселився в *Києві.* Один із професорів-фундаторів (1917) укр. держ. Акад. мист-в (з 1922 — Ін-т пластичного мист-ва, з 1924 — Київ. худож. ін-т). Працював і як реставратор (*Софійський собор*, *Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків*, *Чернігівський Єлецький Свято-Успенський монастир*). Відіграв видатну роль у заснуванні й розбудові вищої мистецької освіти в Україні. Ставши чл. Акад. революц. мист-ва України (1925), виступив як худож.-новатор, піонер укр. монументального мист-ва, заклавши його основи й підготувавши плеяду учнів (Т.Бойчук, А.Іванова, С.Колос, І.Липківський, О.Павленко, І.Падалка, В.*Седляр*). Гол. монументальні твори бойчукістів — розписи Луцьких казарм у Києві (1919), санаторію ім. ВУЦВК на Хаджибейському лимані в Одесі (1928), Червонозаводського театру в Харкові (1933—35). 1930—32 вів кафру композиції у ленінгр. Акад. мист-в. У 2-й пол. 1930-х рр. художники-бойчукісти були здебільшого репресовані, а всі монументальні твори знищені.

Страчений у м. Київ.

Літ.: *Білокінь С.* З-під неправди. «Україна», 1988, № 9 (1621); *Його ж.* Колективізм — пафос творчості Михайла Бойчука. «Образотворче мистецтво», 1988, № 1; *Його ж.* Михайло Бойчук у листуванні. «Соціалістична культура», 1989, № 7 (799); Бойчук і бойчукісти, бойчукізм: Каталог виставки. Львів, 1991; *Білокінь С.* Останні тижні Михайла Бойчука. «Розбудова держави», 1992, ч. 7.

С.І. Білокінь.

Ф. фон Бок.

БОК (Bock) **Федір фон** (03.12.1880—03.05.1945) — військ. діяч нацистської Німеччини, генерал-фельдмаршал (1940). Н. в м. Кюстрин (нині Костшин, Польща). Походив із старовинної сім'ї прусських юнкерів. У роки *Першої світової війни* служив у Генштабі нім. армії, друг імп. *Вільгельма II.* У період між світ. війнами — один із активних будівничих рейхсверу (ЗС) та *вермахту.* 1938 керував походом нім. військ до Австрії та *Чехословаччини.* У роки *Другої світової війни* під час польс. кампанії 1939 очолював групу армій «Північ», яка дійшла до м. Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь). У франц. кампанії 1940 стояв на чолі групи армій «Б». 1941 командував групою армій «Центр». 16 січ. — 15 лип. 1942 керував групою армій «*Південь*», яка навесні 1942 завдала значної поразки Червоній армії (див. *Радянська армія*), оточивши понад 200-тис. рад. військ. ударне угруповання *Південно-Західного фронту* в р-ні Харкова (див. *Харківська операція 1942*). Видавав накази, які відзначалися жорстокістю що-

до військовополонених та цивільного нас. окупованих тер. України. Загинув під час нальоту брит. авіації у Шлезвіг-Гольштейні (нині в складі ФРН).

Літ.: *Митчем С., Мюллер Д.* Командиры «Третьего рейха». Смоленск, 1995; *Залесский К.А.* Вожди и военачальники третьего рейха: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

Л.В. Гриневич.

БО́КОВО-АНТРАЦИ́Т — назва до 1962 м. *Антрацит.*

БОКОРА́ШІ (від староукр. бокор, бокора — «пліт», запозиченого з угор., можливо, через румун.) — назва гуцульських плотогонів, які сплавляли деревину гірськими карпатськими річками, зокрема Тереблею (прит. Тиси, бас. Дунаю). Сплав припинено 1954 у зв'язку з буд-вом Теребле-Ріцької ГЕС.

Д.С. Вирський.

БОКОТЕ́Й Андрій Андрійович (н. 21.03.1938) — укр. митецьсклодув. Дійсн. чл. Акад. мист-в України (2001), проф., засл. діяч мист-в (1989). Н. в с. Брід (нині село Іршавського р-ну Закарп. обл.). 1965 закінчив Львів. держ. ін-т прикладного і декоративного мист-ва. Працював викл. каф-ри кераміки, зав. каф-ри худож. скла, проректором з навч. роботи; з 2000 — ректор Львів. акад. мист-в. 1991—92 — голова Львів. спілки художників. Організатор 5-ти Міжнар. симпозіумів з гутного скла у Львові, учасник міжнар. виставок і конференцій, 1983—2001 провів 11 персональних виставок у містах *Київ*, *Львів*, *Санкт-Петербург*, Нансі, Ван-де-Шатель (обидва Франція), Льєж (Бельгія), Утрехт (Нідерланди). Лауреат Нац. премії ім. Тараса Шевченка (2002).

Літ.: *Чегусова З.* Андрій Бокотей: Склодув із іскрою Божою. «Президент», 2002, № 10; Андрій Бокотей: Каталог творів. Бібліографія. Львів, 2003.

Ю.Ю. Сливка.

БОКША́Й Йосип Йосипович (02.10(20.09).1891—19.10.1975) — укр. живописець. Нар. худож. УРСР (1960), нар. худож. СРСР (1963), чл.-кор. Акад. мист-в СРСР (1958). Н. в с. Кобилецька Поляна (нині с-ще міськ. типу Рахівського р-ну Закарп. обл.). Закінчив Будапештську акад. образотворчих мист-в (1914). Автор жанрових картин, пейзажів і портретів. Найвідоміші тв.: «Полонина Рівна» (1946), «Бокораші» (1946—47), «Великий верх» (1951), «Ужгородський замок», «Озеро Балцашул» (обидва — 1955), «Зустріч на полонині» (1957), «Село Жорнава» (1960), «Синевирські полонини» (1967), «Невичанський замок» (1970). Тв., крім України, експонуються в музеях і картинних галереях Будапешта, *Відня*, Праги, *Москви* та ін.

Б. — один з організаторів першої на *Закарпатській Україні* Ужгородської худож. шк. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

П. у м. *Ужгород.*

Літ.: *Островский Г.* Иосиф Иосифович Бокшай. М., 1967; Історія українського мистецтва, т. 6. К., 1968.

Л.І. Ткачова.

БОЛБОЧА́Н Петро Федорович (05.10.1883—29.06.1919) — військ. діяч, полк. Армії УНР. Н. в с. Геджев (Гиждево) Хотинського пов. Бессарабської губ. (нині с. Ярівка Хотинського р-ну Чернів. обл.) у сім'ї священика. Освіту здобув у Кишинівській духовній семінарії і Чугуївській юнкерській шк. (1909). Полковий ад'ютант 38-го Тобольського піх. полку. З 1917 — підполковник Армії УНР, 4 листоп. 1917 — комендант 1-го Респ. піх. полку в складі 2-ї Сердюцької д-зії, яка стримувала більшовицький наступ у січ. 1918. 27 січ. 1918 — командир 2-го куреня Окремого *Запорізького корпусу Армії УНР,* на чолі якого здійснив військ. операцію в Криму. В період *Української Держави* — полковник, командир 2-го Запоріз. полку. В листоп. керував протигетьман. повстанням (див. *Протигетьманське повстання 1918*; П.*Скоропадський*) у *Харкові* та всіма військ. частинами *Лівобережної України.* Восени 1918 за наказом *Директорії* командував Запоріз. корпусом. 24 січ. 1919 заарештований за наказом гол. отамана С.*Петлюри.* На початку трав. звільнений за наполяганням офіцерів і вояків корпусу, а також при сприянні діячів Укр. християн.-демократ. партії. 6 черв. 1919 зробив спробу самовільно очолити корпус. Заарештований. За вироком Військ.-польового суду УНР 29 черв. розстріляний на ст. Балин (нині на тер. Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.).

Літ.: *Шемет С.* Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917—1919 рр.). «Хліборобська Україна», 1924—25, кн. 4; *Монкевич Б.* Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк, 1956.

Т.С. Осташко.

БОЛГА́РИ В УКРАЇ́НІ. Масове переселення болгар на пд. *Російської імперії* і заснування ними там колоній розпочалося в 2-й пол. 18 ст. і тривало до кінця 70-х рр. 19 ст. Цей процес був зумовлений пануванням *Османської імперії* в Болгарії, йому поклала край перемога Росії *у російсько-турецькій війні 1877—1878.*

Прагнучи освоїти слабо заселені пд. рубежі імперії, влада надавала переселенцям із-за кордону всілякі пільги: виділяла субсидії, земельні наділи (до 69 десятин), звільняла від військ. служби та сплати податків терміном до 7 років, гарантувала свободу віросповідання, госп. діяльності, утворення різних об'єднань тощо. Сприятлива політика Рос. імперії, а також висока агрономічна к-ра болгар, їх працьовитість, відносна самостійність і незалежність, хоча й підпорядкована общинному устрою, обумовили екон. розвиток г-ва колоністів.

Вони віддавали перевагу тваринництву (особливо вівчарству), землеробству (переважно вирощуванню зернових), городництву, садівництву, виноградарству і тютюнництву.

Певний час освітня і управлінська політика царату не суперечила інтересам болгар. Уже в 2-й пол. 19 ст. існувало 50 болг. початкових шкіл (в яких навчалося бл. 2,5 тис. учнів), а також функціонували болг. г-зія в *Болграді* і центр. болг. уч-ща у Преславі (нині село Приморського р-ну Запоріз. обл.) і Комраді (нині місто, Молдова). Місцева болг. адміністрація — сільс. збори і волосні управи — будувалася на виборних засадах і підпорядковувалася рос. повітовим і губернським владним структурам.

Правовий статус болгар змінила реформа 1871, згідно з якою чужинці зрівнювалися в правах з корінним нас. імперії. По суті це була прихована форма їх русифікації. У законодавчому порядку діловодство в органах держ. і громад. управління переходило на рос. мову. Вона стала також обов'язковою мовою навчання в освітніх закладах. На поч. 20 ст. в Рос. імперії налічувалося понад 250 тис. болгар.

Певне нац. відродження болг. нац. меншини почалося в 20-х рр.

А.А. Бокотей.

Й.Й. Бокшай.

П.Ф. Болбочан.

20 ст. Воно було пов'язане з політикою «забезпечення прав національних меншостей», на яку пішла більшовицька влада у тимчасових поступках своїм опонентам — нац. свідомим українцям і лідерам нац. меншин.

1925 на Мелітопольщині були створені Романівський (1926 перейменований на Коларівський) і Цареводарський (1926 переформований з існуючого, 1927 перейм. на Ботевський, який 1930 приєднано до Коларівського р-ну), 1926 на Одещині — Великобуялицький (1926 перейм. на Благоєвський), а 1927 в Першотравневому окрузі — Вільшанський болг. нац. р-ни. В болг. населених пунктах організовувалися болг. сільради (кількість яких з 1925 до 1938 зросла з 33 до 52), а в райцентрах — болг. суд. органи влади (т. зв. судово-слідчі камери).

У 20—30-х рр. 20 ст. виходила болг. мовою преса: центр. болг. газ. «Сърп и чук», 1926 перейм. на «Сьветско село» і 1930 — на «Колективіст»; газ. органів Коларівського, Благоєвського і Вільшанського районних парт. і виконавчих к-тів — «Колективно поле», «Комунар», «Колхозен труд», журнали «Бьди готов!», «Млад ударник», «Агротехник». Виданням худож., сусп.-політ., учбової літ. займалися болг. сектори Всеукр. філії Центрвидаву (з 1926 по 1931) і Укрдержнацменвидаву (з 1932 по 1941).

У болг. р-нах функціонували болг. шк., кількість яких зросла з 43 у 1924 до 57 у 1938 і в яких навч. відповідно 4314 і 11 264 учні. Кадри для болг. р-нів готували створена 1926 Дніпроп. болг. парт. шк., переведена у наступному році до Одеси, Преславські пед. технікум і агропрофшкола та болг. сектори Одеських пед. та с.-г. ін-тів, мед. технікуму, театрального уч-ща.

Болг. театральне мист-во розвивалося завдяки діяльності театральної пересувної трупи і болг. театру-студії ім. Г.Димитрова (відповідно ств. 1926 і 1934).

Наук. дослідження екон., етногр.-побутових, культ. особливостей болг. меншин здійснювала болг. секція *Кабінету національних меншин при ВУАН.*

Болг. нас. України, яке займалося переважно с. госп-вом, не оминула доля укр. селянства. Болгар, як і українців, розкуркулювали (заможних г-в у болгар було бл. 80 %), силоміць зганяли у колгоспи, репресували.

Із зміцненням тоталітарного більшовицького режиму в рад. влади відпала необхідність у заграванні з народами і нац. меншинами, які опинилися у складі *СРСР.* 1937 ліквідовуються адм.-тер. одиниці та культ.-освіт. заклади нац. меншин, в т. ч. і болг., припиняється вихід преси та літ. болг. мовою. У черв. 1944 під приводом того, що болгари нібито допомагали нім. військам, з Криму було депортовано 12,5 тис. болгар.

Нац. і культ.-освіт. відродження болг. нац. меншини розпочалося після відновлення 1991 держ. самостійності України, що взяла курс на створення реальних умов для рівноправного розвитку всіх етносів, які осіли на її тер. В Україні створюються умови для опанування болгарами рідної мови. Болг. мова як предмет вводиться у заг.-освіт., навч.-виховних закладах у місцях компактного проживання болгар. 1993 у м. Болград Одес. обл. відкрито болгаро-укр. г-зію. Учителів болг. мови і літ. готують Одес. і Львів. ун-ти, Ізмаїльський (Одес. обл.) і Бердянський (Запоріз. обл.) пед. ін-ти, а вчителів початкових класів і вихователів дошкільних закладів — Білгород-Дністровське (Одес. обл.) пед. уч-ще. В Одесі виходить болг. тижневик «Роден край» (додаток до газ. «Голос України»), в Криму і Одесі ведеться радіомовлення і телетрансляція болг. мовою. 1993 почала діяти Асоц. болг. нац.-культ. т-в і орг-цій України. Вона об'єднує 7 т-в, створених у містах *Запоріжжя*, *Київ*, *Одеса*, Болград, *Білогірськ, Миколаїв* та в смт *Вільшанка.* За переписом 2001, в Україні проживає 204,6 тис. болгар, у т. ч. в Одес. обл. — 150,6 тис., Запоріз. — 27,4 тис.

Літ.: *Державин Н.С.* Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. Симферополь, 1908; *Його ж.* Болгарские колонии в России. София, 1914; *Дякович Вл.* Българите в Бесарабия: Кратък исторически очерк. София, 1930; *Сохань П.С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976; *Забунов И.Д.* Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50—70-е гг. Кишинев, 1981; *Хаджиниколова Е.* Българските преселници в южните области на Русия. 1856—1877. София, 1987; *Грек И., Червенков Н.* Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. София, 1993; *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини. 1918—1939 рр. К., 1995.

В.В. Павленко.

БОЛГА́РИ ВО́ЛЗЬКІ — народність у Середньому Поволжі та Прикам'ї (нині тер. РФ) у добу середньовіччя (з 7 ст.). У 9 ст. Б. в. утворили власне держ. об-ня — Волзьку Болгарію з містами *Булгар Великий*, Біляр та ін. Держ. релігією став *іслам.* Вели боротьбу з *Хозарським каганатом* і *Київською Руссю.* Руські князі *Святослав Ігоревич, Андрій Боголюбський, Всеволод Юрійович* та ін. не раз здійснювали походи на Б. в. 1236—41 Б. в. були завойовані монголо-татарами. В 90-х рр. 14 ст. залишки державності Б. в. знищені Тімуром. Землі Б. в. увійшли до складу Казанського ханства, а згодом і Рос. д-ви. З Б. в. пов'язане утворення сучасних чуваського і татар. (казанські татари) етносів.

А.Г. Плахонін.

БОЛГА́РИ ДУНА́ЙСЬКІ — середньовічна народність на Балканському п-ові. Склалася шляхом асиміляції прибулих тюркомовних праболг. племен з слов'ян. племінними об'єднаннями в Подунав'ї. З часом тут утворилося т. зв. Перше Болг. царство (бл. 680—1018), до складу якого входило також межиріччя Пруту (прит. Дунаю) і Дністра. Перше Болг. царство було тісно пов'язане з *Київською Руссю* культ. і торг. зв'язками. В 2-й пол. 10 ст. рус. кн. *Святослав Ігоревич* на короткий час приєднав до своїх володінь Сх. Болгарію, але зазнав невдачі в боротьбі з визант. імп. Іоанном Цімісхієм. У суперництві з *Візантією* Болг. царство поступово втратило незалежність (1018). 1187 відродилося т. зв. Друге Болг. царство (1187—1396), яке в 14—15 ст. було завойоване *Османською імперією.* З Б. д. пов'язане утворення сучасних болг. і македонського етносів.

А.Г. Плахонін.

БОЛГА́РІЯ ТА УКРА́ЇНСЬКА ІММІГРА́ЦІЯ. Територіальна близькість України і Болгарії, мовна і культ. спорідненість укр. й болг. народів стали причиною того, що багато заробітчан і політ. емігрантів з України вибрали Болгарію місцем свого проживання. Здебільшого це були представники укр. інтелігенції, котрих переслідував рос. царизм. Емігрував до Болгарії, зокрема, М.*Драгома-*

нов. 1889—95 він проживав у Софії й обіймав посаду проф. Софійського ун-ту. Пізніше до масового переселення в Болгарію багатьох українців підштовхнули поразка *української революції 1917—1921* і встановлення рад. влади в Україні. Чимало українців прибули до Болгарії в складі *Російської армії* П.*Врангеля*, витісненої більшовиками за межі країни. На поч. 1920-х рр. у Болгарії проживало бл. 15 тис. біженців із колиш. Рос. імперії, в т. ч. понад 1,5 тис. українців. Більшість із них мешкала в Софії, Варні та їхніх околицях. Українці мали свої нац. поселення та організації. Зокрема, існувала укр. колонія у Перніку, укр. хутір у с. Кочеринове Дупнішської околії. Одним із перших нац. об'єднань постало військ. т-во «Січ», створене з колиш. врангелівців і очолюване полк. В.Філоновичем. Пізніше почало діяти «Українське національне козацьке товариство», очолюване колиш. ген. бунчужним Д.Гулаєм. Серед ін. орг-цій найбільш впливовими були «Українська громада», «Українське культурне об'єднання», «Союз українських організацій у Болгарії», які функціонували в Софії і мали свої відня в ін. містах. В їхній діяльності переважала культ.-просвітницька спрямованість. Біля їх керма стояли: колиш. доц. Київ. ун-ту, співробітник укр. посольства в Болгарії, філолог Д.*Шелудько*, скульптор М.*Паращук*, журналіст Я.Малиновський, співак Софійської опери М.Столярчук, худож. Й.Ткаченко, службовці Г.Крупицький та І.Орлов, підприємець В.Колісниченко. В повоєн. Болгарії ці об-ня були заборонені, а самі українці постраждали від політики асиміляції.

В.В. Павленко.

БÓЛГРАД — місто Одес. обл., райцентр. Розташов. на сх. березі оз. Ялпуг, за 7 км на пд. від залізничної ст. Болград. Нас. 17 тис. осіб (2001).

Заснування Б. пов'язано з переселенням з Македонії та Болгарії болгар, які шукали порятунку від турец. гніту на землях *Буджаку*. Згідно з указом імп. *Олександра I* від 29 груд. 1815 «Об устройстве задунайских переселенцев в Бессарабии», болг. сім'ї отримували тут земельні наділи, звільнялися від сплати податків. 1818 створено Опікунський к-т у справах іноз. поселенців Півдня *Російської імперії* на чолі з ген. І.Інзовим, який 1821 запропонував розпочати буд-во міста біля с-ща Табаків (нині с. Табаки Болградського р-ну), на березі оз. Ялпуг. 1827 нас. міста складало 2279 осіб. *Російсько-турецька війна 1828—1829* супроводжувалася новим масовим переселенням болгар, і місто швидко зростало. Одна його ч. називалася Сливенською, друга — Ямбольською (за назвою міст, звідки прибули переселенці).

За *Паризьким мирним договором 1856* Б. відійшов до *Молдавського князівства.* На протест болгар проти введення рекрутської повинності молдов. власті відповіли кривавою розправою, це викликало масову втечу болгар до Росії. В 60—70-х рр. 19 ст. Б. — один із центрів боротьби за визволення Болгарії з-під влади турків. 1871 тут жив болг. революціонер Х.*Ботев.*

За рішенням *Берлінського конгресу 1878* Буджак був повернутий Рос. імперії. Б. починає розвиватися як торг. місто, цьому сприяло прокладання залізниці між містами Бендери (нині місто в Молдові) та Галац (Румунія). На 1897 нас. Б. складало 7810 осіб. До 1917 Б. був у складі Ізмаїльського пов. Бессарабської губ. 1918 окупований Румунією, у складі якої перебував до 1940. Розв'язання рад.-румун. конфлікту завершилося передачею *Бессарабії* СРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), внаслідок чого Б. став райцентром утвореної в серп. 1940 в УРСР Акерманської обл. (з груд. 1940 — *Ізмаїльська область*). З поч. *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 22 лип. 1941 місто було захоплене румун. військами; окупація тривала по 25 серп. 1944.

Від 1954 Б. — райцентр Одес. обл., тер. компактного проживання болгар в Україні і болг. руху, що має переважно культ.-просвітницький характер (див. *Болгари в Україні*).

Архіт. пам'ятки: Спасо-Преображенський собор (1838), Свято-Миколаївська церква (1871).

Археол. пам'ятки: поселення 2—1 тис. до н. е., городище 10—11 ст.

Літ.: *Берг Л.* Бессарабия: Этнографический состав. Пг., 1923; *Травушкин И.* Болград. Одесса, 1963; ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969.

Я.В. Верменич.

БОЛЕСЛÁВ I Хоробрий (967—17.06.1025) — польс. князь від 992 і король з 1025 із династії *Пястів.* Старший син кн. *Мєшка I* від першого шлюбу з донькою чеського кн. Болеслава I Пшемисла. В союзі з імп. Оттоном III, вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* об'єднав поділену по смерті батька країну, остаточно приєднав Малу Польщу з м. Краків до

Болеслав I Хоробрий. Гравюра 16 ст.

Польс. д-ви. Після смерті Оттона III у війнах проти «*Священної Римської імперії германської нації*» тимчасово приєднав до Польщі Сілезію, Чехію, Моравію, Словаччину, землі лужицьких сербів. Підтримав свого зятя *Святополка Ярополчича* в боротьбі за *Київ* проти його брата в перших кн. *Ярослава Мудрого.* Розбивши Ярослава на р. Зх. Буг (прит. Вісли), 14 серп. 1018 війська Б. I зайняли Київ. Результатом цього походу стало тимчасове приєднання до Польщі ч. Зх. *Волині — Червенських градів.* Доба правління Б. I — найбільший злет Давньопольс. держави.

А.Г. Плахонін.

БОЛЕСЛÁВ II Сміливий (1039—1081) — польс. князь від 1058, король — з 1076 із династії *Пястів.* Гол. увагу приділяв боротьбі проти експансії «*Священної Римської імперії германської нації*» та її союзника — Чеського королівства, тому прагнув зберігати добросусідські відносини з *Київською Руссю* та Угорщиною. В квіт.—трав. 1069 здійснив похід на Русь, щоб допомогти своєму родичеві кн. *Ізяславу Ярославичу* повернути київ. престол. Пізніше, після другого вигнання кн. Ізяс-

Болеслав II Сміливий. Гравюра 16 ст.

лава, встановив союзницькі стосунки з його братами *Святославом Ярославичем* та *Всеволодом Ярославичем*, використав їх дружини для боротьби з чехами. Пізніше сприяв примиренню між Ярославичами.

1079 усунутий від влади.

П. в Угорщині.

О.Б. Головко.

БОЛЕСЛА́В III Кривоустий (20. 08.1085—28.10.1138) — польс. князь з 1102 із династії *Пястів*. Вів війни зі «*Священною Римською імперією германської нації*». Багато уваги приділив боротьбі за повернення Польщі Зх. і Сх. Помор'я. Був прихильником розвитку союзницьких відносин із *Київською Руссю.* Встановив 1103 союз з вел. кн. київ. *Святополком Ізяславичем.* Рус. дружини допомагали Б. III у боротьбі з дружинами його брата Збігнєва; 1109 прийшли на допомогу під час війни з герм. імп. Генріхом V. Перед смертю Б. III підготував «Заповіт» («Testament»), згідно з яким у Польщі була встановлена нова система держ. управління та престолонаслідування.

О.Б. Головко.

Болеслав III Кривоустий. Гравюра 16 ст.

БОЛЕ́ХІВ — місто Долинського р-ну Івано-Франк. обл. Розташов. на р. Сукель (прит. Свічі, бас. Дністра), в передгір'ї Карпат. Залізнична станція. Нас. 11,3 тис. осіб (1998).

Перша письмова згадка датується 1371. У місті виварювали сіль (1546 споруджено першу соляну варню), торгували худобою, виробляли шкіри. 1603 місто отримало *магдебурзьке право.*

У 16—17 ст. Б. не раз зазнавав руйнацій і пограбувань від крим. татар, активну участь нас. міста брало у *національній революції 1648—1676*, у русі *опришків.* За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

На поч. 19 ст. в місті зароджується пром-сть, її розвитку сприяло відкриття 1873 залізниці. В 70-х рр. 19 ст. тут розміщувалася дирекція держ. лісів та майна, яка заснувала шк. лісництва.

1910 у місті створено т-во «Просвіта» (див. *Просвіти*). До *Першої світової війни* тут діяло 18 її читалень.

Від листоп. 1918 до трав. 1919 Б. входив до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.*

Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр 1940—62. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Б. окупований гітлерівцями від лип. 1941 по 6 лип. 1944, входив до складу *Генеральної губернії.*

З історією Б. пов'язані імена письменниці Н.*Кобринської*, скульпторів М.Гаврилка та М.Черешньовського; лікаря-мецената К.Укаловича, автора підручників з математики О.Савицького та ін.

Тут споруджено пам'ятники на братській могилі загиблим у II світ. війні; на могилі Н.Кобринської, встановлено меморіальну дошку на будинку, в якому жила письменниця і бували І.*Франко,* О.*Кобилянська,* М.*Павлик.* Пам'ятки арх-ри: ратуша 18 ст., житловий будинок 19 ст., солеварня 1895.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

БОЛЕХО́ВЕР (Біркенталь) **Бер** (1723—1805) — єврейс. мемуарист і перекладач. Жив у м. *Болехів.* Відомо, що він часто їздив у справах до Угорщини, *Львова* та ін. міст України, торгував вином. Писав мовою іврит. Його автобіографічні записки є цінним джерелом про екон. та культ. життя зх.-укр. земель 2-ї пол. 18 ст. (М.Віщніцер видав їх мовою оригіналу на підставі автографа і в перекладі на англ.). Б. переклав на іврит фрагменти нім. і польс. істор. творів, опрацював трактат «Dibré binah» (Слова розсудку) про франкізм та ін. сектантські рухи в тогочасному іудаїзмі.

Надгробок Б. Болеховера на єврейському кладовищі м. Болехів.

Тв.: The Memoirs of Ber of Bolechow. Berlin, 1922 (reprent: 1973).

Я.Д. Ісаєвич.

БОЛО́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один із найстаріших ун-тів Європи. Постав наприкінці 12 ст. у м. Болонья (Пн. Італія) з двох правничих шкіл: шк. цивільного права, організованої на поч. 11 ст. громадянином міста Ірнерієм, і шк. церк. або канонічного права, заснованої бенедиктинським ченцем Граціаном (див. *Бенедиктинці*). Ун-т був юридично автономною установою, його особливий

статус гарантувався привілеями. Найдавніший з них — Authentika Habita, наданий 1155 імп. «*Священної Римської імперії германської нації*» Фрідріхом I Барбароссою. Структура та управління ун-ту визначалися статутами: найраніший з тих, що збереглися до нашого часу, датується 1252. Навч. процес був організований за системою ф-тів, яких поступово утворилося чотири — «вільних мистецтв», правничий, мед. і теологічний. Мед. ф-т виділився окремо 1260, теологічний, заснований за зразком Паризького, — в 2-й пол. 14 ст. Адм. головою ун-ту був ректор, який обирався з-поміж студентів на два роки. Впродовж 1481—82 ректором ун-ту був українець — Ю.*Дрогобич* (Котермак).

Ун-т перебував під наглядом канцлера — архідиякона м. Болонья. Законодавча та адм. влада належала зборам, що складалися лише зі студентів. Студенти об'єднувалися в гільдії, що являли собою корпоративні орг-ції, характерні для екон. й соціального життя середньовічних міст. Кожна гільдія об'єднувала студентів, які вивчали певну дисципліну. У межах гільдій студенти поділялися на дві великі групи — вихідців з Апеннінського п-ова та студентів з позаальпійських країн. Кожна з цих великих груп за геогр. критерієм поділялася на менші — «нації». Студенти з земель *Великого князівства Литовського* і *Корони Польської* входили до «польської нації». Найдавніша згадка про «польську націю» припадає на 1265. Статути 1317 та 1432 серед ін. «націй» також згадують «польську націю». В ун-ті традиційно навч. представники укр. князівських родин: *Вишневецькі, Заславські, Збаразькі*. Криштоф Збаразький, який записався до ун-ту на поч. 17 ст., 1611—12 був кореспондентом Галілео Галілея. Ун-т зберігав свій авторитет і в подальші часи.

Літ.: *Bersohn M.* Polacy na Uniwersytecie Bolonskim w XVI i XVII w., t. 1—2. Kraków, 1890—94; *Simeoni L.* Storia della Universita di Bologna. Bologna, 1947; *Ісаєвич Я.Д.* Юрій Дрогобич. К., 1972; *Rudy W.* The Universities in Europa, 1100—1914: A History. London—Toronto, 1984; L'universita in Italia fra eta moderna e contemporanea: Aspetti e momenti. Bologna, 1991; A Histori of the University in Europa, vol. 1—2. Cambridge, 1992.

В.А. Кіку.

БОЛО́ТНІКОВ Іван Ісайович (р. н. невід. — 1608) — кер. повстання 1606—07 в Росії. Був бойовим холопом (входив до складу озброєної боярської свити) власника значних маєтностей на Чернігівщині боярина О.Телятевського. Втік до запороз. козаків, був захоплений татарами в полон, проданий в турец. рабство на галери. Звільнений з полону італійцями під час поразки турків у мор. битві. Повертаючись до Росії з Венеції через Польщу, 1606 зустрівся з *Лжедмитрієм II* у *Самборі*. Очолив широке нар. повстання, в якому брали участь селяни, холопи, козаки. На останньому етапі руху (1607) гол. силами у війську були запороз. козаки. Програма повстанців мала антикріпосницький характер і була спрямована проти уряду царя Василія Шуйського (1606—10). З *Путивля* повстанське військо успішно рушило на *Москву*, яку обложило в жовт. 1606. 2 груд. 1606 зазнало поразки і відступило до Калуги, потім укріпилось у Тулі (обидва нині міста в РФ). Місто обороняли кілька місяців. Тула здалася 10 жовт. 1607. Б. захопили в полон, осліпили і після тортур утопили.

Літ.: *Скрынников Р.Г.* Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников. Л., 1988; *Ульяновский В.И.* Смутное время. К., 1996.

Т.О. Комаренко.

БОЛО́ТНЯ, могильник. Розташов. біля с. Болотня Перемишлянського р-ну Львів. обл. Відкритий випадково 1953; розвідувальні розкопки здійснив 1954 І.*Свєшніков*. Досліджений В.Цигиликом 1977, 1985—86, 1992. Відкрито 78 поховань *липицької культури* (1 ст. н. е.), 64 з них — це перепалені кістки в глиняних урнах або просто в ямках. Бл. 75 % урн були ліпними і тільки 25 % гончарними, високої якості. 14 поховань — тілопокладення, орієнтовані головами на пн. У процесі дослідження поховань отримано значну кількість глиняного посуду, фібул, ножів, пряжок, браслетів, намистин, а також голки, шила, бритви, шпори, два мечі, пряслиця, бруски.

В.М. Цигилик.

БО́ЛОХОВ (Болохове) — згідно зі свідченнями *Галицько-Волинського літопису* 13 ст., — назва міста, що було розташов. у землях, які дослідники розміщують на тер. у верхів'ях р. Пд. Буг, в басейнах річок Горинь (прит. Прип'яті), Случ (прит. Горині, бас. Дніпра) й Тетерев (прит. Дніпра). Назва «Б.» також згадується *Київським літописом* 12 ст. в розповіді про війну 1150 поміж *Ізяславом Мстиславичем* і його дядьком *Юрієм Долгоруким* за київ. великокнязівський стіл. Однак за текстами цього та деяких ін. літописів (напр., 1171) поки що неможливо локалізувати Б. бодай приблизно. Б. дав назву *Болоховській землі.*

Літ.: *Дашкевич Н.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. К., 1876; *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі. В кн.: Дослідження з слов'яноруської археології. К., 1976.

М.Ф. Котляр.

БОЛОХО́ВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — область у порубіжжі *Київської землі*, *Галицької землі* та *Волинської землі*, на пд. від р. Хомора (прит. Случі, бас. Дніпра), що охоплювала верхів'я р. Случ з правими притоками і ч. бас. Пд. Бугу. Порубіжними містами *Галицько-Волинського князівства* у 13 ст. в Б. з. були *Микулин* (нині село Полонського р-ну), *Полонне* (обидва Хмельн. обл.) і Кам'янець-Волинський. На пд. Б. з. простяглась уздовж Пд. Бугу до м. Межибужжя (нині смт *Меджибіж*). Названа за м. *Болохов*. *Галицько-Волинський літопис* називає, крім Болохова, ще 7 міст Б. з.: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьков. Уперше місцевість «Болохове» згадується в *Київському літописі* під 1150. У серед. 12 ст. тер. Б. з. належала до одного з порубіжних князівств Київ. землі з центром у Божську. Згадки про Б. з., її міста й князів з'являються в Галицько-Волин. літописі лише в зв'язку з подіями 1232—55. Б. з. сформувалась і відособилась від Києва, мабуть, на поч. 13 ст. у зв'язку із змаганням рус. князів за галицький трон. Напевне, болоховські князі були нащадками місц. племінної знаті, що зберегли автономію своєї землі, можливо, крупними боярами, котрі стали князями за згодою монголо-татар. ханів. У 1230-ті рр. болоховські князі підтримували галицьких бояр проти кн. *Данила Галицького*. 1241 Б. з. добровільно визнала владу *Батия* і здобула його покровительство. Того ж року болоховські князі підтримали суперника Данила в боротьбі за Галицько-Волин. кня-

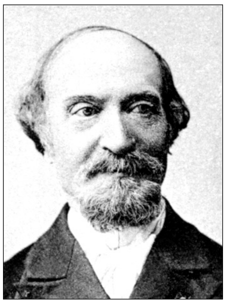
К.В. Болсуновський.

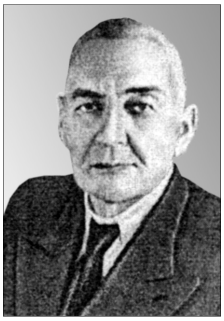
М.Ф. Болтенко.

І.М. Болтін.

зівство — *Ростислава Михайловича*, чим викликали спустошливий похід Данила на Б. з. Новому розгромові Данило піддав цю землю навесні 1255 за те, що її князі служили татарам. Пізніше в джерелах немає згадок про Б. з. Ймовірно, як самостійне політ.-тер. утворення вона перестала існувати після вторгнення до Галицько-Волин. Русі полчищ *Бурундая* 1258.

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. К., 1876; *Раппопорт П.А.* Города Болоховской земли. «Краткие сообщения Института материальной культуры», 1955, вып. 57.

М.Ф. Котляр.

БОЛСУНО́ВСЬКИЙ Карл Васильович (1838—1924) — історик-нумізмат, археолог, музейний діяч. Н. в м. *Сквира*. Навч. у Київ. ун-ті. Істор. дослідження розпочав під впливом В.*Антоновича*. Певний час (на поч. 20 ст.) працював хранителем Мінц-кабінету *Київського художньо-промислового і наукового музею*; один із організаторів нумізматичного кабінету (згодом — музею) Вищих жін. курсів у *Києві*. Чл. багатьох наук., краєзнавчих і мистецьких т-в України, Росії, Польщі, а також архів. комісій у Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*) і *Чернігові*. Брав участь у проведенні кількох археол. з'їздів і розкопок (зокрема, в Києві під кер-вом В.*Хвойки*). Зібрав власну колекцію пам'яток *нумізматики*, археології, історії, нар. мист-ва. 1917, після переїзду до м. Сквира, на базі колекції заснував музей, офіц. дир. якого був з 1919. Автор наук. праць і публікацій з проблем нумізматики, *сфрагістики*, *геральдики*, символіки трипільської орнаментики (див. *Трипільська культура*), історії раннього християнства і його запровадження на землях слов'ян (див. *Християнізація слов'ян*). Вивчаючи геральдичні знаки давньорус. князів, висловив оригінальні гіпотези щодо походження *тризуба* — «знака Рюриковичів». Один із перших дослідників такої групи сфрагістичних пам'яток, як пломби. 1892—94 видав їх перший каталог. Працював над біографічним нарисом, присвяченим Т.*Шевченку*, з яким був особисто знайомий (зберігся в рукопису).

Тв.: Заметки о загадочной фигуре на монетах великого княжества Киевского. К., 1889 [у співавт.]; Дрогочинские пломбы. К., 1892—94; Русские монетные гривны, их форма и происхождение. К., 1903; Автономные монеты Галицкой Руси XIV—XV в. К., 1905; Родовой знак Рюриковичей Великих Князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XVI Археологическом съезде в г. Чернигове. К., 1908; В.В.Антонович как нумизмат. Исторический очерк. СПб., 1912.

Літ.: *Кучерук О.С.* Карло Васильович Болсуновський. «Археологія», 1992, № 3; *Стародуб О.В.* Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини. «Юр'ївський літопис», 1996, № 1; Інститут рукопису НБУВ. Ф. 237, спр. 376.

Е.М. Піскова.

БОЛТЕ́НКО Михайло Федорович (14(02).09.1888—06.05.1959) — укр. історик, археолог, педагог. Н. в м. Осовець (нині Польща). Закінчив Новорос. ун-т в *Одесі* (1912). Від 1913 — дійсний чл. *Одеського товариства історії та старожитностей*. Від 1921 працював в *Одеському археологічному музеї*. Під час проведення самостійної польової та дослідницької роботи 1921 відкрив у с. Усатове (нині село Біляївського р-ну Одес. обл.) пам'ятки к-ри, яка отримала назву усатівської (див. *Усатівські пам'ятки*). Проводячи розкопки 1924, 1931 та 1933 на місці антич. руїн *Ольвії*, виявив середньовічне поселення 14 ст. Дослідив пам'ятки на о-ві *Березань* у Чорному м., завдяки чому довів гіпотезу про заселення о-ва ще до заснування давньогрец. поселень, відкрив там давньорус. пам'ятки 10—13 ст., що підтверджують важливу роль о-ва в історії *Київської Русі*. Наук. діяльність Б. була тісно пов'язана з Одес. ун-том, в якому він працював з 1939 і до кінця життя.

П. у м. Одеса.

Тв.: Кераміка з Усатова. В кн.: Трипільська культура на Україні, вип. 1. К., 1926; До питання про час виникнення та назву давнішої йонійської оселі над Борисфеном. «Вісник Одеської комісії краєзнавства. Секція археології», 1930, № 4/5; Стародавня руська Березань. «Археологія», 1947, т. 1; Розкопки на о. Березані в 1946 р. «Археологічні пам'ятки», 1949, т. 2; Новая надпись в честь Ахилла Понтарха. «Вопросы древней истории», 1953, № 4; Канкит ольвийского декрета в честь Протогена. «Советская археология», 1958, т. 28; Епіграфічні замітки: Проксенія херсонського громадянина, знайдена в Томі. «Матеріали з археології Північного Причорномор'я», 1959, вип. 2.

Літ.: Михайло Федорович Болтенко. (Некролог). «Праці Одеського університету. Серія історичних наук», 1959, т. 149, вип. 7; *Славин Л.М.* Михаил Федорович Болтенко (1888—1959). К., 1960; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

О.Д. Кузьминська.

БО́ЛТІН Іван Микитович — (12(01).01.1735—17(06).10.1792) — рос. історик. Н. в с. Жданово Алатирського пов. Симбірської губ. у дворянській сім'ї. 1751 вступив на військ. службу до імператорської гвардії. Деякий час служив в одному полку з Г.*Потьомкіним*, знайомство з яким стало в нагоді в подальшій його кар'єрі. 1768 вийшов у відставку в чині прем'єр-майора армії і присвятив себе статській службі, займався самоосвітою. Завдяки протекції активно просувався по службі: 1779 — надвірний радник, 1781 — прокурор Військ. колегії, 1786 — генерал-майор.

Ще в 1750-ті рр. познайомився з М.*Ломоносовим*, Г.-Ф.*Міллером*, відомими літераторами О.Сумароковим та В.Тредіаковським. Під їх впливом, а також під впливом «Історії Російської з найдавніших часів» В.*Татищева* почав займатися історією. Методика істор. дослідження була ним повністю запозичена у Татищева. Б. розпочав наук. розвідку зі складання історико-геогр. словника. На подальшій наук. діяльності Б. позначилося те, що він належав до прибічників *абсолютизму*. Саме цим зумовлені численні публікації Б. з критикою «Історії Російської з найдавніших часів» рос. історика кн. М.Щербатова, який належав до прошарку аристократії, що прагнула обмежити владу монарха. Намагаючись довести неможливість повторення в *Російській імперії* подій *Французької революції кінця 18 століття*, Б. наполягав на унікальності істор. розвитку Росії, зокрема вперше наголосив на відмінності рос. форми *феодалізму* від зх., виступив активним противником «норманської теорії» (див. *Норманська проблема*). Особливе значення мають публікації Б. «*Руської правди*» та «*Повчання» Володимира Мономаха*, які він готував за допомогою археографів і колекціонерів О.*Мусіна-Пушкіна* та І.Єлагіна. Б. активно працював над коментарем до нововідкритого «*Слова о полку Ігоревім*».

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Архів Б. згорів у пожежі *Москви* під час *Війни 1812*.

Тв.: Примечания на историю древния и нынешния России господина

Леклерка, т. 1—2. СПб., 1788—94; Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории. СПб., 1789; Правда русская, или Законы великих князей Ярослава Владимировича и Владимира Всеволодовича Мономаха. С преложениями древняго оных наречия и слога на употребительные ныне и с объяснением слов и названий, из употребления вышедших. СПб., 1792; Духовная, или Поучение к детям своим Владимира Всеволодовича Мономаха. СПб., 1793; Критические примечания генерал-майора Болтина на второй том «Истории» князя Щербатова. СПб., 1794; Критические примечания генерал-майора Болтина на первый том «Истории» князя Щербатова. СПб., 1798.

Літ.: *Сухомлинов М.И.* История Российской Академии, т. 5. СПб., 1880; *Юшков В.* Очерк из истории русского самосознания XVIII века: Общие исторические взгляды И.Н.Болтина. В кн.: Археографический ежегодник за 1958 г. М., 1960; *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). М., 1985; *Ключевский В.О.* Памяти И.Н.Болтина. В кн.: *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 7. М., 1989; *Валк С.Н.* Русская Правда в изданиях и изученьях XVIII — начала XIX века. В кн.: *Валк С.Н.* Избранные труды по историографии и источниковедению. Научное наследие. СПб., 2000.

А.Г. Плахонін.

БОЛФО́СОВ (Валер) **Михайло Іванович** (15.02.1888 — після 16.12.1919) — чекіст. Н. в с. Троїцьке Бендерського пов. (*Бессарабія*) в сім'ї педагога. 1909 склав іспити на атестат зрілості в 1-й Кишинівській г-зії. Від 1910 навч. на мат., потім юрид. ф-тах Новорос. ун-ту в *Одесі* (не закінчив). Працював у Білорусі, у роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* опинився в *Києві*. Служив у *ВУЧК*. Під час відступу більшовиків у серп. 1919 залишився в місті. Заарештований денікінською контррозвідкою (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*), допитаний «Окремою слідчою комісією». Протоколи допитів, що їх опублікував на еміграції рос. історик С.Мельгунов, стали дорогоцінним істор. джерелом — вони докладно характеризують структуру київ. ЧК, її персональний склад і механізм дії. Військ. суд засудив Б. на три роки тюремного ув'язнення. Після відступу денікінців опинився в руках чекістів. Страчений у Києві.

Літ.: Чекист о Ч.К. В кн.: На чужой стороне, кн. 9. Берлин—Прага, 1925; *Дехтяренко П.* Рік дев'ятнадцятий. «Більшовик», 1937, № 252, 1 листоп.; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. К., 1999; *Його ж.* Період чрезвичайок. В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 5. К., 2002.

С.І. Білокінь.

БОЛХОВІ́ТІНОВ Євген (світське ім'я — Євфимій Олексійович; 29.12.1767—07.03.1837) — церк. діяч, історик, археограф, бібліограф, письменник, перекладач. Чл.-кор. Петерб. АН (1806), акад. Петерб. АН (1829). Чл. *Синоду*. Н. в м. Воронеж (нині місто в РФ) в родині священика. Закінчив Воронезьку духовну семінарію (1784), Моск. слов'яно-греко-лат. акад. та Моск. ун-т (1788). Викл., префект, ректор Воронезької духовної семінарії (1789—94). Висвячений на священика. Від 1796 — протоієрей у м. Павловськ (нині місто Воронезької обл., РФ), з 1799 — в *Санкт-Петербурзі*. 1800 прийняв чернецтво. Від 1800 — викл. та префект Петерб. духовної акад., настоятель Зеленецького Свято-Троїцького монастиря, Троїце-Сергієвої пу́стині (С.-Петерб. губ.). Вікарний єпископ Новгородський з 1804, архієпископ Вологодський од 1808, Калузький від 1813, Псковський з 1816, митрополит Київ. та Галицький (1822—37). Був близький до гуртків М.*Новікова* та графа М.*Румянцева*. Автор: біобібліографічних словників церк. і світських письменників; праць з церк. історії, у т. ч. описів монастирів, церков та монастирських б-к, зокрема описів *Софійського собору* та *Києво-Печерської лаври*; богословських студій; перекладів тв. франц. письменників Л.Кокле, Ф.Фенелона та ін.; численних публікацій документів та матеріалів. Знайшов у Юр'євському монастирі в *Новгороді Великому* грамоту вел. кн. київ. *Мстислава Великого*, якій присвятив одне з перших палеографічних досліджень в *Російській імперії*. Під кер-вом та на кошти Б. у *Києві* здійснювалися археол. дослідження фундаментів *Десятинної церкви* та *Золотих воріт*.

П. у м. Київ.

Тв.: Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии, собранное из историй, архивных записок и сказаний. Воронеж, 1800; Исторические разговоры о древностях Великого Новгорода. М., 1808; Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславича, удельного князя новгородского, пожалованную новгородскому Юрьеву монастырю, с приложением грамоты. «Вестник Европы», 1818, № 15—16, 20; Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, т. 1—2. СПб., 1818 (перевид.: Лейпциг, 1971; М., 1995); Описание Киево-Софиевского собора. К., 1825; Описание Киево-Печерской лавры. К., 1826; История княжества Псковского, ч. 1—4. Псков, 1831; Словарь русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России, т. 1—2. М., 1845; Вибрані праці з історії Києва. К., 1995.

Літ.: *Данский А.* Очерк жизни и ученых трудов Евгения, митрополита Киевского и Галицкого. «Воронежский литературный сборник», 1861, вып. 1; Высокопреосвященный Евгений, митрополит Киевский и Галицкий: Сборник материалов для биографии. СПб., 1871; *Ивановский А.Д.* Митрополит Киевский и Галицкий Евгений (Болховитинов). СПб., 1872; *Сперанский Д.* Ученая деятельность Е.Болховитинова. «Русский вестник», 1885, № 4—6; *Шмурло Е.* Митрополит Евгений как ученый. СПб., 1888; Київський Болховітіновський збірник. К., 1993.

О.В. Ясь.

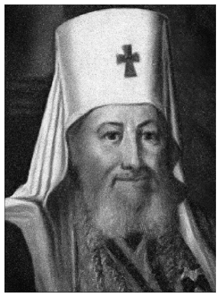

Євген Болховітінов.

«БОЛЬША́Я СОВЕ́ТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («БСЭ») — універсальна енциклопедія, видавалася в *СРСР* вид-вом «Советская энциклопедия». Одна з найгрунтовніших сучасних енциклопедій. Вийшло 3 вид. «БСЭ», кожне з яких створювалося заново.

Рішення про видання «БСЭ» було ухвалено Президією ЦВК СРСР 1925. Перше вид. вийшло 1926—47. Складалося з 66 т.: 65 основних і 1 додатковий — «СССР». Один із засн. і гол. ред. — акад. АН СРСР О.Шмідт. Обсяг — 4,4 тис. авторських арк., що вмістили 65 тис. статей. Тираж — 50—80 тис. прим.

Друге вид. «БСЭ» вийшло 1950—58. Складалося з 51-го т., в т. ч. 1 додатковий і 1 — «СССР». Гол. редактори: акад. АН СРСР С.Вавілов і з 1957 — акад. АН СРСР Б.Введенський. Обсяг — 4,9 тис. авторських арк., 96 тис. статей. Тираж — 250—300 тис. прим.

Третє вид. «БСЭ» вийшло 1969—78. Складалося з 30 т. Гол. ред. — акад. АН СРСР О.Прохоров. Обсяг — 3,5 тис. авторських арк., бл. 100 тис. статей. Тираж — 630 тис. примірників.

Літ.: *Шмушкис Ю.Э.* Советские энциклопедии. М., 1975.

Л.О. Гаврилюк.

«БОЛЬША́Я ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («БЭ») — словник загальнодоступних відомостей з усіх га-

М.З. Бондаренко.

М.І. Бондаренко.

лузей знань. Друкувався 1900—09 відомим дореволюц. вид-вом «Просвещение». Опубл. 22 т., які вийшли окремими випусками (кожен том складався з 20 вип.). Редактором усіх томів був С.Южаков, а 2—5 т. також історик П.Мілюков. Основу вид. «БЭ» становили статті енциклопедичного словника Г.Ю.Мейєра, доповнені новими матеріалами з істор. розвитку *Російської імперії.* Всі статті та замітки, на відміну від попередніх енциклопедій, супроводжувалися бібліографією. Характерною рисою цього вид. є відсутність підписів під статтями та замітками. 1908—09 видано 2 додаткових томи, де вміщені біографічні відомості про діячів революц. руху Росії та короткі дані про періодичні вид. цих років. Авторами статей «БЭ» були видатні діячі науки та к-ри Росії і України. Серед них — М.*Антонович,* Б.*Грінченко,* В.Кордт та ін.

Літ.: *Кауфман И.М.* Русские энциклопедии, вып. 1. М., 1960.

О.Д. Кузьминська.

«БОЛЬШО́МУ ЧЕРТЕЖУ́ КНИ́ГА» — пояснювальний текст до двох карт — «Старого чертежа» та «Большого чертежа», що до наших днів не збереглися, є одним із перших, з відомих на сьогодні, геогр. описів України та цінним джерелом інформації з істор. географії та картографії. Була складена в Розрядному приказі Рос. д-ви 1627. Відомо кілька списків «Б.ч.к.». На поч. 20 ст. знайдено карту «Чертеж украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма», що складена 1627 як додаток «Б.ч.к.». Існує припущення, що це креслення є копією більш давньої карти. Тексти «Б.ч.к.» містять описи населених пунктів, природи, етнографії укр. земель.

Літ.: *Салищев К.И.* Картография. М., 1969; *Постников А.В.* Развитие картографии и вопросы использования старых карт. М., 1985.

С.Б. Хведченя.

БОМБА́РДА (франц. — bombarde) — 1) давня гармата, яка застосовувалася в арміях багатьох країн світу. Спочатку її зварювали із залізних штаб, які опісля стягували металевими обручами. Заряджалася в казенній (задній) частині, куди нагвинчувалася спец. камера, причому меншого діаметру, ніж канал гармати. Б. ззовні нагадувала колоду і встановлювалася на дерев'яних підставках. Снарядами найчастіше були кам'яні ядра. Лише для Б. малих розмірів ядра виливали зі свинцю. Поступово Б. витіснили (в 19 ст.) більш модифіковані гармати та гаубиці. В Рос. д-ві у *Петра I* існувала спеціально створена бомбардирська рота — артилер. частина його «потішних» військ. У Франції за Людовика XIV (1636—1715) почали будувати двомачтові мілкосидячі бомбардирські кораблі для обстрілу фортець з моря; 2) двомачтове торг. судно на Середземному морі.

О.І. Гуржій.

БОНАПАРТИ́ЗМ — поширений в Європі кін. 18 — поч. 20 ст. спосіб вирішення назрілих проблем сусп. розвитку «зверху», недемократ. шляхом, на основі лавірування між інтересами великої *буржуазії*, старої феод. еліти і, певною мірою, дрібних власників. Зародився у Франції у формі авторитарної влади *Наполеона I* Бонапарта. Характерними ознаками його були: значне обмеження масових демократ. рухів, зосередження влади в руках поліційно-бюрократичного апарату, який спирається на військові та клерикальні кола, і водночас — широке використання соціальної демагогії і шовіністичної пропаганди, побутування ілюзії всенародності тогочасної влади. Б. був неподиноким явищем в історії. У Франції бонапартистську диктатуру було відновлено в серед. 19 ст. Наполеоном III. Варіаціями Б. була політика: уряду О.*Бісмарка* в Німеччині, *Російської імперії* періоду *столипінської реформи,* діяльності *О.Керенського*, режиму П.*Скоропадського* в Україні (див. *Українська Держава*).

Літ.: *Маркс К.* Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8. К., 1961; *Аврех А.Я.* Царизм и третьеиюньская система. М., 1966; *Його ж.* Столыпин и Третья Дума. М., 1968; *Туган-Барановский Д.М.* У истоков бонапартизма: Происхождение режима Наполеона I. Саратов, 1986; *Його ж.* На пути к Брюмеру: Буржуазия и политическая борьба в 1797—1799 гг. В кн.: Буржуазия и Великая Французская революция. М., 1989; *Аврех А.Я.* П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. М., 1991.

В.І. Попик.

БОНДАРЕ́НКО Василь Архипович (1907—1929) — громад. і політ. діяч. Н. в с. Медвин (нині або село Іванківського р-ну, або село Богуславського р-ну, обидва — Київ. обл.). Студент Київ. кооп. ін-ту. Ідеолог і кер. підпільної орг-ції «Комітет визволення України» («КВУ»), яку створив разом із М.*Брацлавським* восени 1928. Метою «КВУ» було визволення укр. народу від нац. й соціального гніту. Комітет діяв за підтримки видатного діяча кооп. руху в Україні М.В.*Левитського.* Випустив і поширював летючки з закликом до реставрації *Української Народної Республіки.* Б. залучив до орг-ції кількох осіб для виконання окремих тех. доручень. Намагався дезорієнтувати органи ДПУ. Ув'язнений 2 квіт. 1929 (загалом до відповідальності було притягнуто понад 30 осіб). Під час слідства тримався мужньо. Страчений у м. *Київ.*

Літ.: *Пристайко В. та ін.* Шлях на Соловки. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1997, № 1/2 (4/5).

С.І. Білокінь.

БОНДАРЕ́НКО Михайло Захарович (20.10.1913—27.07.1947) — рад. військ. льотчик. Двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Н. в с. Богданівка (нині село Яготинського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Качинське військ.-авіац. уч-ще (1939). Брав участь у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир ланки, ескадрильї, штурман та інспектор техніки пілотування 198-го штурмового авіаполку. Здійснив бл. 230 бойових вильотів, знищив багато живої сили та бойової техніки ворога, зокрема 20 ворожих літаків. Після закінчення Військово-повітряної акад. (1946) командував авіаполком. Трагічно загинув.

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Боевые звезды киевлян. К., 1983.

Л.М. Хойнацька.

БОНДАРЕ́НКО Михайло Ілліч (08.09.1903—10.02.1938) — рад. держ. та парт. діяч. Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Закінчив вище початкове уч-ще. Працював токарем на з-ді «Червона зірка» у Єлизаветграді (1917—18), зав. культ. від. заводського к-ту цього підпр-ва (1919—22), зав. клубом у Єлизаветграді (1923—24), зав. агітпропом парт. к-ту з-ду «Червона зірка» (1925—26). 1926—27 — зав. Єлизаветградсь-

кого окружного виконкому; 1927—28 — секретар райкому КП(б)У; 1929 — зав. культ. від. окружної професійної ради; 1930 — ред. Єлизаветградської окружної газ.; 1931 — зав. культпропом Єлизаветградського міськкому КП(б)У. 1931—33 — заст. зав. і зав. агітмасовим від. Заккрайкому ВКП(б); 1933—34 — зав. орг. від. Бакинського міськкому Комуніст. партії Азербайджану; 1934—35 — секретар Азізбеківського міськкому; 1935—36 — секретар Шаумянівського райкому Комуніст. партії Азербайджану. У лют. 1936 нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Від груд. 1936 — 2-й секретар Харків. міськкому КП(б)У, згодом — 2-й секретар Харків. обкому, в. о. секретаря Він. обкому КП(б)У. 30 серп. 1937, після смерті П.*Любченка*, затверджений головою РНК УРСР і обраний чл. політбюро ЦК КП(б)У. Під час службового відрядження до *Москви* 13 жовт. 1937 заарештований і звинувачений у приналежності до «антирадянської троцькістської терористичної і шкідницької організації, яка діяла у нафтовій промисловості СРСР». 8 лют. 1938 на закритому суд. засіданні Військ. колегії Верховного суду СРСР засуджений до вищої міри покарання.

Страчений у Москві. Реабілітований Військ. колегією Верховного суду СРСР 14 квіт. 1956.

Літ.: *Рубльов О.С.* Бондаренко Михайло Ілліч. В кн.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

О.С. Рубльов.

БОНДАРИ́ХИНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра пізнього періоду *бронзового віку*, яка в останній чверті 2 тис. до н. е. сформувалась і поширилась у межах лісостепового Лівобережжя Дніпра до верхньої та середньої течії Сіверського Дінця (прит.

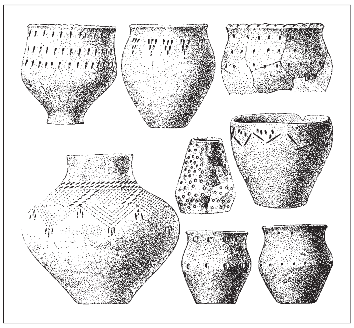

Кераміка бондарихинської культури.

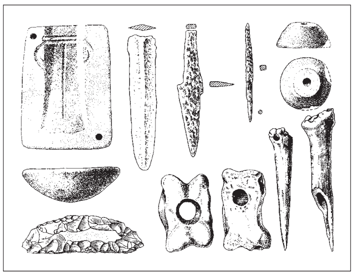

Засоби праці бондарихинської культури.

Дону), а на сх. й пн. сх. досягла Донщини та Цнінсько-Мокшанського межиріччя (нині Республіка Мордовія, РФ). Вперше виділена В.*Іллінською.* Формувалася на основі *мар'янівської культури*, за участі пн.-сх. компонентів, пов'язаних, можливо, з поздняківською к-рою Волго-Окського бас. Відомі окремі поселення носіїв Б.к., а також (для пізнього етапу к-ри) — городища. Житла наземні й напівземляні, з дерев'яним каркасом стін, здебільшого однокамерні. Поховальні пам'ятки вивчені недостатньо, відомі тілоспалення в урнах та тілопокладення. Характерний керамічний посуд, який прикрашено відбитками зубчатого штампу, вдавленнями кінця палички. Виробів з металу обмаль, є одиничні знахідки кам'яних ливарних форм, подекуди трапляються вироби із заліза. В етнічному відношенні носії Б. к., можливо, пов'язані з праугрофінами чи прабалтами.

Літ.: *Березанская С.С., Ильинская В.А.* Бондарихинская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

Я.П. Гершкович.

БОНДАРЧУ́К Сергій Федорович (25.09.1920—20.10.1994) — актор, режисер кіно. Нар. арт. СРСР (1952), Герой Соц. Праці (1980). Н. в с. Білозерка (нині с-ще міськ. типу Херсон. обл.). Навч. в театральному уч-щі в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). 1948 закінчив Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (майстерня С.Герасимова та Т.Макарової), з 1971 — його викл. (з 1974 — проф.), кер. режисерської та акторської майстерень. 1971—85 — секретар правління Союзу кінематографістів СРСР.

Серед робіт на укр. кіностудіях найвідоміші гол. ролі у фільмах: «Тарас Шевченко» (1951, Держ. премія СРСР та премія Міжнар. кінофестивалю у м. Карлові Вари (Чехія; обидві — 1952), «Іван Франко» (1956), «Овод» (кардинал Монтанеллі, 1980, Держ. премія УРСР ім. Т.Г.Шевченка, 1982); дикторський текст (вірші Т.Шевченка) у художньо-документальному фільмі «Тарас» (1989).

С.Ф. Бондарчук.

Всесвітньо відомі його роботи як режисера й водночас актора. Це фільми «Судьба человека» (режисерський дебют), де він зіграв роль Соколова (гол. премія Міжнар. кінофестивалю в *Москві* та Ленінська премія, 1960), і «Война и мир» (1965—67), де він зіграв роль П'єра Безухова (гол. премія Міжнар. кінофестивалю у Москві, премія «Оскар» Амер. акад. кінематографічних мист-в і наук, 1968). За роль отця Сергія в однойменному фільмі (1978) реж. І.Таланкіна отримав премію Всесоюз. кінофестивалю (1979).

П. у м. Москва.

Літ.: *Туманова П.* Талант и трудовое творчество народного артиста СССР С.Бондарчука. М., 1961; *Ханютин Ю.М.* Сергей Бондарчук. М., 1962; *Шалуновский В.* С.Бондарчук. М., 1977; *Подвиг В.П., Черненко А.Ф.* Мастерская Сергея Бондарчука. М., 1985; *Слободян В.* Кіноактор і сучасність. К., 1987; *Высторобец А.И.* Сергей Бондарчук: Судьба и фильмы. М., 1991.

Г.Г. Єфіменко.

БОНІ́СТИКА (від франц. bon — талон, чек; лат. bonus — добрий, зручний) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає паперові грошові знаки. Термін «bon» виник у 19 ст. у Франції для означення окремих видів цінних паперів: чеків, талонів тощо. Пізніше поширений для позначення всіх грошових знаків — банкнот, держ. та банк. білетів, у т. ч. розмінних, розрахункових, кредитних грошових знаків, казначейських білетів, зобов'язань держ. скарбниці тощо. Бони та їхні різні замінники, а також облігації внутр. позик, акції, купони цінних паперів, чеки, талони, квитанції, ордери, сертифікати, знаки казино, лото, лотерейні білети, векселі, боргові зобов'язання та ін. цінні папери, що перебувають в обігу нарівні з паперовими грошима, — то все об'єкти вивчення Б.

Б. вивчає як гроші держ. емісій (загальнообов'язкові, емітовані згідно із законом), так і місц. та приватні грошові випуски (не обов'язкові для всіх), що перебувають в обігу паралельно з нац. валютою. Це тимчасові бони, які

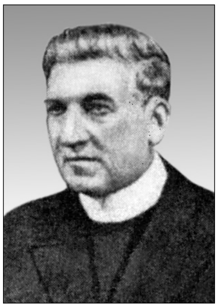

Ф.К. Бонн.

В.Д. Бонч-Бруєвич.

надходять в обіг на регіональному рівні від імені владних структур міст, органів місц. самоврядування, від-нь великих банків, підпр-в, кооперативів тощо, під забезпечення матеріальними цінностями, що перебувають у їхній власності: валюта, нерухоме майно місц. властей. Появу місц. та приватних грошей зумовлюють об'єктивні причини — війни, революції, спад вир-ва, зменшення податкових надходжень до місц. бюджетів, складний фінансовий стан д-ви, коли нас. потерпає від нестачі готівки. Місц. бони — це грошові випуски місц. самоуправлінь, великих підпр-в та установ. Приватні (внутр.) бони — це грошові випуски від імені власників магазинів, аптек, їдалень, атракціонів тощо. Існують «фантастичні» бони (грошові випуски від імені неіснуючих «держав»), спец. банкноти для колекціонерів, гроші-шаржі.

Характерними для бон є такі ознаки: емблематична (герби, емблеми, символічні знаки); палеографічна (шрифти, монограми, підписи); сфрагістична (печатки, перфорація, штемпелі); хронологічна (дати); метрологічна (номінали); орнаментально-мистецька (прикраси); філігранологічна (водяні знаки, матеріал виготовлення); епіграфічна (наддруки пізнішого походження); дипломатична (формуляр документа, зміст написів); орфографічна (орфографія тексту); іконографічна (портретні зображення, конгреви); маргіналістична (написи від руки пізнішого походження).

Вивчення грошей передбачає встановлення їх емітента (від лат. emittens — який випускає) — д-ви, банку, установи, що запроваджує грошовий обіг; визначення причин, часу та обставин їх випуску. Б. допомагає з'ясувати низку екон., соціально-політ. та культ.-мистецьких особливостей певної епохи. Елементи зовн. оформлення відображають культ. традиції доби та потреби в них сусп-ва, його певних прошарків і верств, а також ідеологію емітентів. Бони — самобутнє джерело дослідження історії грошового обігу та фінансів. Вони є також об'єктом вивчення графіки малих форм, бонової технології, поліграфії тощо.

Літ.: *Замлинский В. и др.* Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Рябченко П.Ф.* Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1994). К., 1995; *Дмитрієнко М. та ін.* Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко.

БОНКАЛО́ (Bonkaló) **Шандор** (Олександр; псевд. — О.Рахівський; 22.01.1880—03.02.1959) — славіст, літературознавець, етнограф та історик Закарпаття, перекладач, педагог. Н. в м. *Рахів* у сім'ї вчителя. Початкову шк. закінчив у Рахові, г-зію і духовну семінарію — в *Ужгороді.* Вивчав слов'ян. філологію в Будапештському, Лейпцизькому та Петерб. ун-тах у видатних учених О.Аштота, О.*Шахматова* та Я.*Бодуена-де-Куртене.* 1914 отримав премію Петерб. АН за дослідження рос.-угор. зв'язків. До 1917 викладав у мадярських г-зіях Сегеда, Дьйондьйоша і Залаегерсега. З 1919 — проф. новоствореної (єдиної в Угорщині) каф-ри укр. та рос. мов і літ. Будапештського ун-ту. Підготував діалектну читанку для укр. шкіл. Досліджував діалектологію, етнографію, культурологію *Закарпатської України*, історію рос., укр. та закарп. літератур. 1924 каф-ру було ліквідовано урядом М.*Горті*, і Б. пішов у відставку. Коли ж каф-ра була відновлена — очолював її до 1948. Писав переважно угор. мовою, а також *«язичієм»* («Из околицы Вышной Тисы», 1906), укр. («Виїмки із угорсько-руського письменства XVII—XVIII вв.», 1919) та нім. («Die ungarländischen Ruthenen», «Beitrage zur ukrainischen Ruthenen», 1921) мовами. Від 1945 до своєї другої відставки 1948 керував відновленою каф-рою рус. студій. Переклав угор. мовою «Анну Кареніну» Л.*Толстого* (1928), окремі вірші О.*Духновича* та Ю.Боршош-Кум'ятського (1934). Автор статей про угор. пер. поезій Т.*Шевченка* та про ювілей І.*Котляревського* (1939).

П. у м. Будапешт (Угорщина).

Тв.: A szlávok. A szláv népek és a szláv kérdés ismertetése. 1915; Az orosz irodalom története, k. 1—2. Budapest, 1926; A kárpátaljai rutén irodalomés muvelodése. Pécs, 1934; Шевченко в угорській мові. В кн.: *Шевченко Т.Г.* Повне видання творів, т. 15. Варшава—Львів, 1938 (Передр.: Sevcsenko magyarul. В кн.: Kárpáte Jgaz Szó. Uzshorod, 1998. Márc. 17. 6 old.; A Rutének (Ruszinok)).

Літ.: *Недзельский Е.* Очерк карпаторусской литературы. Ужгород, 1932; Словник історичного життя закарпатських українців. «Дукля», 1969, № 2; *Радо Д.* Угорсько-українські літературні зв'язки. В кн.: Міцніє братня співдружність. К., 1970; *Иглои Э.* Древняя русская литература в Венгрии. В кн.: Взаємовплив слов'янських мов і літератур. К., 1972; *Кобаль Й.* Русини Закарпаття очима угорських науковців. «Закарпатська правда», 1991, 11 груд.; *Мишанич О.* Карпати нас не розлучать. Ужгород, 1993; *Патиря В.* Закарпатці у діаспорі. Ужгород, 1997.

Г.П. Герасимова.

БОНН Франц Ксаверій (04.02. 1882—21.11.1945) — укр. громад., політ. і религ. діяч бельг. походження. Н. в м. Брюгге-Брюж (Бельгія). Монах ордену редемптористів (1902, див. *Католицькі чернечі ордени*), священик (1908), від 1911 перебував у *Галичині* в монастирі о. Василія (див. *Василіани*) у Крехові (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.) з метою вивчення укр. мови й грекокатол. обряду, брав участь у пастирській та місіонерській діяльності на Тернопільщині. У роки *Першої світової війни* — ген. вікарій Терноп. округи. Виступав проти насильницького впровадження *православ'я* рос. окупаційною владою. На поч. 1919 — військ. священик (капелан) *Української Галицької армії*, перекладач на переговорах укр. делегацій з місіями *Антанти* в Галичині. У листоп. 1919 скерований урядом *Західноукраїнської Народної Республіки* до *Ватикану* в складі дипломатичної місії. Виконував обов'язки голови місії, домігся матеріальної допомоги і моральної підтримки від рим. папи *Бенедикта XV.* Наприкінці 1921 виїхав до США, де працював серед укр. поселенців у шт. Пенсільванія.

П. у м. Сант-Дірфілд (США).

Літ.: *Лебедович І.* Полеві духівники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963; *Хома І.* Апостольський Престол і Україна 1919—1922. Рим, 1987.

І. Марчук.

БОНЧ-БРУЄ́ВИЧ Володимир Дмитрович (28.06.1873—14.07. 1955) — рад. держ. і парт. діяч. Н. в м. *Москва* в дворянській родині. Від 1892 — учасник марксистських гуртків. 1896 емігрував до Швейцарії, де встановив зв'язки з плехановською групою «*Визволення праці*». 1901 познайомився з В.*Леніним*, став його прибічником та співробітником «*Искры*». 1903—05 керував б-кою та архівом РСДРП(б) у Женеві. 1904 створив та очолив «Видавництво соціал-демократичної партійної літератури

В.Бонч-Бруєвича та В.Леніна». Співробітник та ред. більшовицьких видань.

На еміграції листувався з І.*Франком*, видав без цензурних скорочень прозаїчні тв. Г.*Сковороди* та деякі тв. укр. реліг. сектантів (баптистів, п'ятидесятників та ін.). 1905—14 активно співпрацював з Петерб. АН — чл. комісії з дослідження творчої спадщини Г.Сковороди.

Після *Лютневої революції 1917* — чл. виконкому Петрогр. ради, чл. редакції «Известий Петроградского Совета» (до трав.) та тимчасової ред. більшовицької газ. «Рабочий и солдат». Активний учасник *Жовтневої революції 1917* в Петрограді (нині *Санкт-Петербург*): чл. К-ту революц. оборони Петрограда, голова К-ту з боротьби з саботажем та контрреволюцією — попередником ВЧК. 1917—20 — керуючий справами РНК РСФРР.

П. у м. Москва.

О.І. Ганжа.

БОНЧКО́ВСЬКИЙ Володимир (Bączkowski Włodzimierz; 26.03. 1905—19.08.2000) — польс. публіцист і політолог, україніст. Н. на залізничній ст. поблизу оз. Байкал (Росія) в родині польс. політ. засланця, педагога за фахом. Закінчив г-зію в м. Чита (нині місто в РФ). 1921 родина перебралася до Харбіна (Маньчжурія, Китай), 1925 вернулася до Польщі. Закінчив гуманітарний ф-т Варшавського ун-ту (спеціалізація — право, англ. філологія, китаєзнавство). Від 1930 працював у Сх. ін-ті (Instytut Wschodni) у Варшаві.

Фахівець з широкого спектру сх. проблем тогочасної Польщі, польс.-укр. стосунків, рос. політики та ін. Авторитетний публіцист, засн. і гол. ред. місячника, згодом тижневика *«Biuletyn Polsko-Ukraiński»* (Варшава, 1932—38), де пропагував потребу позитивної польс. політики в укр. справі та ідею польс.-укр. співпраці в дусі угоди Ю.*Пілсудський*—С.*Петлюра* 1920 (див. *Договір між УНР і Польщею 1920*). Один із нечисленних «білих круків» (за І.*Кедриним*) тогочасного польс. сусп-ва, який виступав за налагодження діалогу з українцями; ред. квартальника «Wschód-Orient» (1930—39), місячника «Problemy Europy Wschodniej» (1939), автор кількох книг із сх.-європ. проблематики. Мобілізований напередодні *Другої світової війни* у серп. 1939, у верес. цього ж року залишив Польщу й до 1941 з польс. дипломатичним паспортом перебував у Румунії, редагував бюлетень «Sprawy sowieckie». Через Туреччину дістався Бл. Сходу, працював у представництві 2-го від. штабу Головнокоманд. Війська Польс. (див. *Андерса армія*), звідки звільнений як пілсудчик і «ворог Росії» напередодні візиту прем'єр-міністра уряду Польщі на еміграції В.*Сікорського* до *Москви*. Працював у Центрі інформації на Бл. Сході, згодом — в Акції континентальній, готував аналітичні огляди ситуації в *СРСР* та на Сході.

Після II світ. війни — один з ініціаторів створення в Єрусалимі Ін-ту Бл. й Серед. Сходу «Reduta», його ген. секретар. Від 1955 мешкав у США, працював у б-ці Конгресу США. Від 1971 на пенсії.

Нагороди: Золотий хрест Заслуги (1938), Офіцерський хрест ордену Відродження Польщі (1994).

П. у м. Вашингтон (США).

Тв.: U źródeł upadku i wielkości. Warszawa, 1935; Grunwald czy Pilawce? Warszawa, 1938; W obliczu wydarzeń. Warszawa, 1939; U źródeł polskiej idei federacyjnej. Jerozolima, 1945; Rosja wczoraj i dziś: Studium historyczno-polityczne. Jerozolima, 1946; Russia and Asia. Beirut, 1951; Sprawa ukraińska. «Kultura», Paryż, 1952, N 7/8 (57/58); Soviet policy in the Middle East. Washington, 1958; Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość: Rocznik», Nowy York—Londyn, t. 19, 1986; t. 21, 1988; t. 24, 1991; O wschodnich problemach Polski: Wybór pism. Kraków, 2000.

Літ.: *Кедрин І.* Життя — події — люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Cisek J.* Włodzimierz Bączkowski. «Eurazja», 1997, N 1; *Kloczkowski J.* Jak rozwiązać spór polsko-ukraiński? Publicystyka Włodzimierza Bączkowskiego z lat trzydziestych. В кн.: Narody i historia. Kraków, 2000; *Kloczkowski J., Kowal P.* O Włodzimierzu Bączkowskim. В кн.: *Bączkowski W.* O wschodnich problemach Polski: Wybór pism. Kraków, 2000; *Kornat M.* Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. «Zeszyty historyczne», z. 140. Paryż, 2002.

О.С. Рубльов.

БОНЧ-ОСМОЛО́ВСЬКИЙ Гліб Анатолійович (22.10.1890—01.11. 1943) — антрополог, етнограф, археолог. Д-р істор. н. (1940). Н. в с. Блонь (нині Мінської обл., Білорусь) у сім'ї поміщиків, відомих революціонерів-народників. 1909 закінчив комерційне уч-ще і вступив на природниче від-ня фізико-мат. ф-ту Петерб. ун-ту. Перша друкована праця з'явилася 1912 в Рос. антропологічному журналі і була пов'язана з етногр. вивченням народів Пн. Кавказу. 1914 був учасником *Першої світової війни*, проте за станом здоров'я його демобілізовано.

В. Бончковський.

Зі встановленням рад. влади працював на посаді зав. від. охорони пам'яток мист-ва і старовини у Крим. обласному виконавчому к-ті. 1922 закінчив Петрогр. ун-т і 1924—30 працював асистентом каф-ри антропології Ленінгр. держ. ун-ту і кер. низки палеонтологічних експедицій у Криму. 1924—25 відкрив та дослідив найдавнішу в Криму ранньопалеолітичну стоянку в гроті Киїк-Коба (див. *Киїк-Кобинська культура*). Вперше в *СРСР* виявив рештки поховання дорослого неандертальця та кістяка дитини. У 1930-х рр. працював ст. н. с. Держ. акад. історії матеріальної к-ри (нині Ін-т археології РАН) та ст. спеціалістом в Геол. ін-ті АН СРСР (нині Ін-т геології РАН). Результати досліджень викладено ним у 3-томній праці «Палеоліт Криму» (1-й т. «Грот Киїк-Коба» вийшов 1940, 2-й — «Кисть викопної людини з гроту Киїк-Коба» — 1941).

1941 у зв'язку з блокадою Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*) разом з Ін-том історії матеріальної к-ри евакуювався до Казані (нині місто в Татарстані, РФ), де працював над 3-м т. — «Кістяк, стопи й гомілки викопної людини з гроту Киїк-Коба», який був опубл. уже після смерті вченого (1954).

П. у м. Казань.

Літ.: *Колосов Ю.Г.* 80-річчя від дня народження Г.А.Бонч-Осмоловського. «УІЖ», 1970, № 5; *Бібіков С.М.* Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890—1943). До 100-річчя з дня народження. «Археологія», 1990, № 1; *Смирнов С.В.* Г.А.Бонч-Осмоловський і сучасна археологія. Там само.

П.І. Скрипник.

БОНЯ́К (бл. 1070 — після 1167) — хан куманів, зх. гілки половецького етносу (див. *Половці*). Очолював об'єднання половецьких орд на Правобережжі Дніпра. У 90-ті рр. 11 ст. Б. і хан *Тугоркан* із візант. імп. Алексєєм І Комніним розбили *печенігів,* рештки яких осіли в Болгарії. 1094 разом з

Тугорканом підтримав невдалу спробу самозванця Псевдо-Діогена захопити *Константинополь.* Після 1094 Б. здійснив кілька вдалих походів на тер. *Київської Русі* в союзі з ханом Тугорканом, а після загибелі останнього — з ханом *Шаруканом.* 1096 ледве не захопив Київ, спустошивши його околиці. 1107 об’єднані війська київ. та переяслав. князів *Святополка Ізяславича* і *Володимира Мономаха* розбили Б. і Шарукана на р. Сула (прит. Дніпра) під м. *Лубни*, де загинув брат Б. Тааз. Після цієї поразки об’єднання орд на чолі з Б. розпалося. Б. — послідовний ворог рус. князів — на відміну від ін. половецьких ханів, майже не брав участі в міжусобній боротьбі на Русі.

А.Г. Плахонін.

БОПЛА́Н (Beauplan) **Гійом Левассер де** (бл. 1600—06.12.1673) — франц. військ. інженер-фортифікатор, картограф, архітектор, письменник. Н. в м. Дьєпп (Франція). Із дворянського гугенотського роду, син відомого гідрографа, математика і картографа Вільгельма Левассера. Прізвисько «сір Боплан» узяв, очевидно, від назви маєтку першої дружини. 1616 був офіцером франц. армії. З кін. 1630 по 1648 — у Польщі, на службі в *Сигізмунда III* Ваза, *Владислава IV* Ваза і *Яна II* Казимира Ваза. Як військ. інженер і архітектор керував буд-вом і укріпленням фортець і замків, переважно на тер. України (*Кременчук, Кодак, Броди*, Підгірці, *Бар* та ін.). З 1637 — капітан артилерії, отримав різні привілеї від короля і від польного гетьмана М.*Потоцького.* В груд. 1637 брав участь у битвах проти козац. військ М.*Павлюка,* 1638 — проти Я.*Острянина* і Д.*Гуні.* 1639 відбудовував Кодак, спалений 1635 І.*Сулимою*; в цей же час складав карту нижнього Дніпра. Весною 1647 був звільнений зі служби і 1648 повернувся на батьківщину. 1652 переїхав із Дьєппа до Руана, 1665 був прийнятий на королів. службу. Творець першої карти України на основі власних вимірів (1639); 1647 закінчив велику «спеціальну» і пізніше — ген. карту. У Франції продовжував працю картографа. 1653 видав карту Нормандії, 1667—69 працював над картою Бретані (не закінчена). Як коментар до карт України і Дніпра видав «Опис України» (Руан, 1651, 1660; Париж, 1661), який було перекладено англ. (1704), нім. (1780), польс. (1822), рос. (1832) мовами. Він містив у собі багато цікавих відомостей про історію, географію, к-ру і етнографію України, про боротьбу укр. народу проти польс. шляхти, турків і татар, про запороз. козаків. Б. мав справжній літ. хист, глибокі знання, про що свідчать також його неопубл. доповіді та спогади, праці з математики та навігації. Залишається нез’ясованим, чи саме Б., чи якийсь ін. Левассер був автором поет. зб. «Les evenements illustres...» (Париж, 1661) та франц. пер. праці Едуарда Брауна «A brief Account of some Travels in Hungaria, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly...» (Лондон, 1673). Образ Б. змальовано в романах «Богдан Хмельницький» М.Старицького (1887) та «Козацькому роду — нема переводу» О.Ільченка (1958).

П. у м. Руан (Франція).

Тв.: Table des déclinaisons du soleil. Rouen, 1662; Les principes de la geometrie militaire. Rouen, 1667; Description de la Normandie. Rouen, 1667; Описание Украины. СПб., 1832; Опис України. «Жовтень», 1981, № 4; Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К., 1990; Те саме. Львів, 1990; Львів, 1998.

Літ.: *Ляскоронский В.Г.* Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. К., 1901; *Барвінський Б.* Україна Боплана. «Стара Україна», 1924, № 1; *Кордт В.* Матеріали до історії картографії України, ч. 1. К., 1931; *Buczek K.* Polski Słownik biograficzny, t. 1. Kraków, 1935; *Borschak E.* L’Ukraine dans la litterature de l’Europe occidentale. Paris, 1935; *Думка М.С.* «Опис України» Боплана. «Жовтень», 1972, № 1; *Білокінь С.І.* Перші історики Києва. К., 1985; *Котляр М.Ф.* Гійом Левассер де Боплан і його «Опис України». «Архіви України», 1988, № 2; *Січинський В.* Чужинці про Україну. Львів, 1991; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. К., 1992; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Непокупний А.* Людське обличчя в «Описі України» Г.Л. де Боплана: Слово та образ. Штрихи до мовного портрета видатного француза. «Вісник Національної академії наук України», 1996, № 5/6; Боплан і Україна: Збірник наукових праць. Львів, 1998; *Сосса Р.І.* Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р. К., 2000; *Вавришин М.* Комплекс карт України Г.Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи. В кн.: Картографія та історія України: Збірник наукових праць. Львів, 2000; *Брехуненко В.* Боплан про Україну. «Пам’ять століть», 2001, № 2.

Г.П. Герасимова.

Богдан Бора.

Фрагмент карти України, складеної Г. де Бопланом 1648—50.

БО́РА Богдан (справжнє ім’я та прізв. — Борис Шкандрій; 11.04. 1920—20.08.1997) — поет, педагог, журналіст, громад. і культ. діяч. Н. в с. Павелче (нині с. Павлівка Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.) у сел. родині. Початкову освіту здобув у рідному селі, середню — у Станіславській г-зії (де почав писати вірші, 1940), пед. освіту — у Коломийському пед. уч-щі. Від 1943 — доброволець укр. д-зії «Галичина» (див. *«Галичина»,* дивізія СС), реорг. 1944 у 1-шу Укр. д-зію, що в берез. 1945 увійшла до Укр. нац. армії. Після закінчення підстаршинської і старшинської шк. у чині хорунжого воював до кінця бойових дій. Від черв. 1945, коли д-зія здалася в Австрії британцям, два роки перебував у полоні (Ріміні, Італія), де видав під псевд. зб. поезій «В дорозі» (1946) та «У вирію» (1947). 1947—49 працював чорноробом у таборах для інтернованих Великої Британії. Після звільнення оселився у м. Лідс, одружився і став активно працювати в укр. середовищі: один з організаторів укр. шкіль-

ництва, голова Спілки укр. учителів і вихователів, чл. Т-ва укр. літераторів, довголітній позаштатний працівник видань діаспори: «*Українська думка*», «*Визвольний шлях*» та ін. Автор підручника з методики викладання для шкіл українознавства, статей на теми виховання та численних поезій. Один із поетів укр. еміграції, який оспівував героїку багатовікової визвол. боротьби укр. народу, і в той же час тонкий лірик. Поезія Б. відзначається медитативністю, чіткою публіцистичністю, розмаїттям стилів і ритміко-строфічних форм та елегантністю висловy.

П. у м. Лідс.

Тв.: Нарис методики викладання української мови. Лондон, 1970; Твердь і ніжність. Лондон, 1972; Буремні дні. Торонто—Лондон, 1982.

Літ.: *Ревуцький В.* Поезія туги, віри й ненависті. В кн.: *Бора Б.* У вирію. Ріміні, 1947; *Фостун С.* Творчий шлях Богдана Бори. В кн.: *Бора Б.* Твердь і ніжність. Лондон, 1972; *Боковський В.* Поезія Богдана Бори. «Визвольний шлях», 1974, № 3—4; *Клиновий Ю.* Дивізійники і їх поет. В кн.: *Бора Б.* Буремні дні. Торонто—Лондон, 1982; *Череватенко Л.* Вони пішли з піснями на устах — ще молоді, веселі, гарячі... «Дніпро», 1992, № 1; Б.Бора. (Некролог). «Визвольний шлях», 1997, № 9; *Качкан В.* Шкандрій Б.О. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998; *Його ж.* Хай святиться ім'я Твоє: Українознавство та пресологія (XIX — I пол. XX ст.), кн. 3. Львів, 1998; *Покальчук Ю.* Українці у Великій Британії. Львів, 1999; *Качкан В.* Хай святиться ім'я Твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX — I пол. XX ст.). Івано-Франківськ, 2000.

Г.П. Герасимова.

БОРА́НИ — племінне об-ня періоду *Великого переселення народів* (найвірогідніше герм. походження). Було союзником *готам* під час т.зв. готських або скіф. війн 3 ст. проти Рим. імперії. Б. згадуються в творі візант. історика Зосима (5 ст.). У рад. історіографії (О.Удальцов) були спроби ідентифікувати Б. як мешканців Середнього Придніпров'я і поєднати їх з пізнішими *полянами*. Однак вірогідніше, що Б., як і готи, були в Пн. Причорномор'ї прибульцями і не затрималися тут надовго.

Літ.: *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н.э. М., 1954; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. СПб., 1999.

Д.С.Вирський.

БОРАТИ́НКА — назва монети, запроваджена в 2-й пол. 19 ст. в польс. нумізматичній літ. для означення мідних *шелягів Речі Посполитої*, які карбувалися 1659—61, 1663—66. Походить від прізв. ініціатора емісії цих монет — орендаря монетних дворів італійця Тіта Лівія Боратіні (1617—81). Коронні, тобто польс., Б. масою бл. 1,35 г карбувалися на монетних дворах у Кракові (1663), Уяздові (1659—66). Литов. Б. (для *Великого князівства Литовського*) емітувалися в містах Вільно (1665, 1666; нині *Вільнюс*), Ковно (1665, 1666; нині Каунас), Мальборк (1666). Коронні та литов. Б. відрізнялися зображеннями та легендами на реверсі. Емісія Б. була однією з причин наростання інфляційних явищ у країні. Б. мали примусовий курс обігу і були прирівняні за вартістю до білонного солідa, хоча реальна їх вартість складала лише 15 % від номінальної. Домінували на грошовому ринку до серед. 18 ст. У писемних джерелах укр. земель 2-ї пол. 17 ст. Б. згадуються під назвами «боратинчаки» («boratynczaki»), «шеляги боратинчики» («szelagi boratynczyki»), «монета боратинська» («moneta boratiniana») та ін. Примітивна техніка виготовлення Б. призвела до появи на грошовому ринку значної кількості фальшивих Б. — т. зв. *клепачів*. Б. вилучено з обігу 1765.

Літ.: *Żabiński Z.* Systemy pieniężne na ziemiach polskich. Wrocław, 1981; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

БОРЕ́ЦЬКИЙ Адальберт Адальбертович (Войтех Войтехович; н. 14.02.1911) — художник, педагог, громад. діяч. Н. в с. Убля (нині Словаччина). Жив у м. *Ужгород*, вчився малювання у А.*Ерделі* в Ужгородській публічній худож. шк. (1927—31). Чл. Т-ва карпато-рус. художників (1935—39). Вчителював у верховинських селах, 1945—48 — викл. Ужгородського уч-ща прикладного мист-ва. Сприяв створенню Спілки художників Закарпаття, працював у громад. установах. Пізніше цілком присвятив себе мист-ву. Від 1964 проживає у м. Кошице (Словаччина). Працює переважно в галузі пейзажного й жанрового живопису та станкової графіки. Серія малюнків «Народні танці» (1930-ті рр.), декоративне панно на будинку Ерделі (1940), «Біля розп'яття» (1943), «Зустріч з гуцулами Червоної Армії», «Страта мараморських патріотів» (1946), серія малюнків «Пори року», «Повернення гуцула-партизана» (1947), «Бокораші» (1948), «На лісопункті» (1952), «Село під горою» (1957), «Хата бабусі» (1963), «Пейзажі Словаччини» (1964—71), «Рахівська мадонна», «Вітання новонародженого» та ін. Твори Б. експонувалися на Всесвітній виставці в Нью-Йорку (1939). Зберігаються в музеях Ужгорода, Братислави, Будапешта та ін. міст.

Літ.: *Грешлик В.* З ясного сузір'я (До 75-річчя А.А.Борецького). «Дукля», 1985, № 6.

Н.О. Герасименко.

БОРЕ́ЦЬКИЙ Іов (світське ім'я та по батькові — Іван Матвійович; р. н. невід. — 12(02).03. 1631) — укр. церк., політ. і культ.-освіт. діяч, публіцист. Виходець із дрібної укр. шляхти. Н. в с. Борче (нині с. Бірче Городоцького р-ну Львів. обл.), де мав спадкові права на церкву і монастир св. Онуфрія. Вірогідно, здобув освіту у *Львівській братській школі*. Можливо, навч. в *Острозькій академії*, а також за кордоном. 1604 — ректор Львів. братської шк. й учитель грец. й лат. мов. 1605 записався до Віленського братства (див. *Вільнюс*). Від 1611 — священик київ. Свято-Воскресенської церкви. Один з організаторів і перший ректор Київ. братської шк. (1615—18). 1619 прийняв чернечий постриг під ім'ям Іова і став ігуменом *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Від жовт. 1620 — Київ. правосл. митрополит. На поч. 20-х рр. 17 ст. разом зі своїми політ. союзниками — запороз. козаками — наполегливо боровся за легалізацію відновленої єрусалимським патріархом Теофаном III правосл. ієрархії (див. *Теофана III місія в Україні 1620*). Прихильник радикальних методів розв'язання правосл.-унійних суперечностей. У цій боротьбі прагнув заручитися політ. підтримкою чільних представників протестантської опозиції *Великого князівства Литовського*. Пізніше Б. став схилятися до ідеї об'єднання правосл. та унійної церков, проте подібним намірам перешкодила безкомпромісна проправосл. позиція представників *Війська Запорозького*. Розраховуючи на підтримку одновірної Рос. д-ви в боротьбі правосл. нас. України й Білорусі проти реліг. утисків, Б. 1624 послав до рос. царя *Михайла Федоровича*

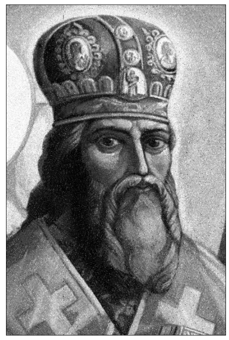

Іов Борецький. Зображення на прибрамовому мурі Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

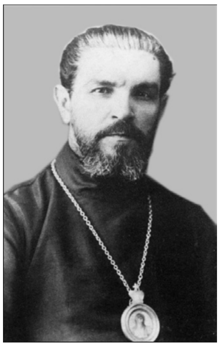

Микола Борецький.

посольство на чолі з луцьким єпископом І.Борисковичем. Хоча дипломатична місія останнього зазнала невдачі, Б. продовжував підтримувати політ. контакти з Рос. д-вою. У деяких своїх тв., зокрема *«Протестації»* (1621), гостро засуджував церк. унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*) та реліг. утиски правосл. нас. *Речі Посполитої*, героїзував запороз. козацтво. Як перекладач брав участь у підготовці до друку фундаментальної богослужбової кн. «*Анфологіон*» (1619). Посідаючи Київ. правосл. митрополичу кафру, сприяв книговидавничій справі. За його підтримки діяли друкарні Т.*Вербицького* та С.*Соболя* (1628—30). Б. приписується авторство антиунійного та антикатол. полемічного тв. *«Пересторога»* (1605—06).

П. у м. Київ.

Літ.: *Возняк М.С.* Історія української літератури, т. 2. Львів, 1924; *Його ж.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

БОРÉЦЬКИЙ Микола (19.12. 1879 — р. с. невід.) — учитель, церк. і громад. діяч, митрополит УАПЦ. Н. в м-ку Сарни Липовецького пов. Київ. губ. (нині село Монастирищенського р-ну Черкас. обл.) в родині священика. Навч. в Уманському духовному уч-щі; 1901 закінчив Київ. духовну семінарію. 1901—02 — учитель двокласної церк.-парафіяльної шк. в с. Липівка. Закінчив курси вчителів природознавства в Харкові, після чого працював у двокласній церк.-учительській шк. в с. Кирилівка Звенигородського пов. Київ. губ. (нині с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.). 1904 висвячений на священика, був парохом Свято-Успенської церкви в с. Коханівка Він. пов. Подільської губ. (нині село Липовецького р-ну Він. обл.). Згодом його було переведено на парафію в с. Мала Жеринка Він. пов. Подільської губ. (нині село Жмеринського р-ну Він. обл.). Від серп. 1909 — учитель Закону Божого у Жмеринській жін. та чол. г-зіях. Через утиски церк. начальства перейшов працювати до Він. учительського ін-ту, а незабаром за підозрою в політ. неблагонадійності його переведено до вчительської семінарії в м. *Черкаси*. Якийсь час служив священиком у м. *Гайсин*, викладаючи водночас Закон Божий у залізничній шк. та г-зіях. На поч. 1914 його було призначено духівником до Він. учительського ін-ту. Восени того-таки року — полковий священик і благочинний 65-ї д-зії.

Навесні 1917 повернувся до Гайсина. У квіт. 1917 на єпархіальному з'їзді Подільської губ. обстоював українізацію та автокефалію Укр. правосл. церкви. За запровадження укр. мови в богослужінні зазнавав утисків від єпархіального начальства. У верес. 1917 був обраний головою міськ. думи м. Гайсин; під його головуванням дума підтримала *Універсали Української Центральної Ради*. Водночас виконував обов'язки настоятеля міськ. собору. Один з організаторів підготовки до *Всеукраїнського православного церковного собору*, який створив *Українську автокефальну православну церкву* 14—30 жовт. 1921 і на якому його було обрано єпископом Гайсинським. Гайсинська єпархія УАПЦ була однією з найорганізованіших на *Поділлі*.

Б. протягом лип.—груд. 1924 виконував обов'язки окружного єпископа УАПЦ у Полтаві, а 1925—26 — знову на Гайсинщині, у трав.—жовт. 1927 очолив єпископську каф-ру УАПЦ у Зінов'євську (нині *Кіровоград*).

27 жовт. 1927 за рекомендацією митрополита В.*Липківського* Б. було обрано митрополитом УАПЦ. Йому довелося керувати церквою в умовах посилення утисків з боку влади. Однак він зумів відвідати Волин., Полтав., Дніпроп., Кам'янець-Подільську окружні церкви. У лип. митрополит Б. адресував заяву до наркома внутр. справ УСРР В.*Балицького*, в якій протестував проти утисків церкви, зазначаючи, що УАПЦ «не користується всіма тими правами, що дає церкві закон УСРР».

3 січ. 1930 Б. допитано в Київ. ДПУ з приводу його проповідей, виголошених у Києво-Михайлівському Золотоверхому соборі. Скликаний владою 28—29 січ. 1930 собор УАПЦ «ухвалив» «самоліквідацію» церкви (протоколи цього «собору» дослідникам невідомі). У берез.— квіт. 1930 Б. не раз допитувало ДПУ, імовірно, зондуючи можливість його залучення до процесу СВУ (див. «*Спілки визволення України» справа 1929—1930*). 17 черв. 1930 Б. заарештовано. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР 4 лип. ухвалила вирок — ув'язнити його у концтаборі терміном на вісім років. Б. перевезли спочатку в розпорядження секретного від. ОДПУ до *Москви*, а потім разом із групою засуджених у т. зв. справі СВУ — в м. Ярославль (нині місто в РФ) до політ. ізолятора. Там він тяжко захворів. Останні звістки про безпорадний стан митрополита дійшли 1935. Подальша його доля невідома.

Літ.: *Зінченко А.* ...Я люблю свою Батьківщину і свою рідну Церкву. «Київська старовина», 1993, № 3.

А.Л. Зінченко.

БОРЖКÓВСЬКИЙ Валеріан Васильович (1846—1919) — етнограф, археолог, краєзнавець, громад. і політ. діяч. Н. в м-ку Мізяков (нині с. Мізяків Калинівського р-ну Він. обл.). Навч. у Шаргородському духовному уч-щі, Кам'янець-Подільській духовній семінарії (1880—82), з якої виключений за приналежність до народницької орг-ції *«Подільська дружина»*. Закінчив Одес. духовну семінарію. Працював у *Бессарабії, Галичині,* Єнісейській губ. Від 1902 розгорнув наук. і громад. діяльність. Здійснював істор. та етногр. дослідження, вивчав соціально-побутові й культ. явища подільського села. Друкувався в «*Киевской старине*», «Матеріалах до української етнології НТШ», «Экономической жизни Подолии». 1917 — комісар *Тимчасового уряду* в м. *Вінниця*. Під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* розстріляний більшовиками у Вінниці.

Тв.: Старый город. Винница, 1911.

Літ.: *Мазурик В.С., Шиманова Л.М.* В.Боржковський — подільський учений і громадський діяч кінця XIX — поч. XX ст. В кн.: Тези доповідей 10-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991; *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993.

Г.Г. Денисенко.

БОРЗАКÓВСЬКИЙ Пилип (р. н. і р. с. невід.) — військ. канцелярист *Генеральної військової канцелярії*. Автор діаріуша (щоденника), що охоплює події в Україні від 13(02) лип. 1722 до 10 берез. (27 лют.) 1723. У ньому коротко занотовано зміст прийнятих укр. урядом постанов, розпоряджень, інструкцій, промеморій, указів, а

також урядових листів, надісланих до різних інстанцій та установ. Від 12(01) берез. 1723 до 11 січ. 1724 (31 груд. 1723) ведення діаріуша продовжив П.Ладинський. Викладені в діаріуші події пов'язані з обмеженням царським урядом політ. автономії *Лівобережної України*, запровадженням *Малоросійської колегії,* спробами укр. уряду на чолі з наказним гетьманом П.*Полуботком* домовитися про відновлення виборів гетьмана, а також ліквідацію зборів у царську казну з різних станів тогочасного укр. сусп-ва. Містить докладний опис життя і побуту старшини, подає характеристики окремих її представників. Частина його 1898 опубл. О.*Лазаревським.* Нині оригінал діаріуша зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ (ф. 1).

Літ.: *Лазаревский А.М.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—1723 гг. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1898, кн. 12; *Горобець В.І.* Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності. «Історичні джерела та їх використання», 1972, вип. 7.

Н.О. Герасименко.

БОРЗЕ́НКО Олександр Олександрович (1806—14.06.1867) — перекладач, дослідник араб. і турец. пам'яток. Родом з Катериносл. губ. Після закінчення 1828 філол. від-ня Харків. ун-ту служив у канцелярії Новорос. і Бессарабського генерал-губернатора. Удосконалював знання з іноз. мов у *Стамбулі*, Смирні (нині Ізмір, Туреччина). 1836 за дорученням генерал-губернатора М.*Воронцова* скопіював і переклав араб. і турец. написи ханського палацу, навколишніх споруд, надмогильні епітафії кладовища в *Бахчисараї* (1850 опубліковані й дістали високу оцінку науковців). Протягом 1843—64 Б. служив у губернських правліннях, був віце-губернатором у Кутаїсі (нині місто в Грузії), Ставрополі, Костромі, Пензі (усі — нині міста в РФ), Кишиневі (Молдова) та ін. З 1864 проживав у *Одесі.* Як чл. *Одеського товариства історії та старожитностей* (з 1839) досліджував нумізматичні пам'ятки кримсько-татар. періоду.

П. у м. Одеса.

Тв.: Турецкие пословицы. «Одесский альманах», 1830; Бахчисарайские арабские и турецкие надписи. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1850, т. 2.

Літ.: *Мурзакевич Н.* «Записки Одесского общества истории и древностей», 1868, т. 7.

Т.Ф. Григор'єва.

БОРЗНА́ — місто Черніг. обл., райцентр. Розташов. на р. Борзенка (прит. р. Борзна, бас. Дніпра), за 14 км від залізничної ст. Доч. Нас. 14,2 тис. осіб (2001).

Тер. Б. заселена у найдавніші часи. Розкопано 2 кургани зі скіф. похованнями, виявлено залишки городища часів *Київської Русі.* Село Б. існувало з серед. 16 ст. (1500—1618 — у складі Рос. д-ви, пізніше — у складі Польщі). Б. стала містом 1634, діставши *магдебурзьке право.* 1648—49 та 1654—55 — центр *Борзнянського полку*, а після ліквідації цього полку увійшла як сотенне місто спочатку до складу *Чернігівського полку* (серп. 1649—54), а потім до складу *Ніжинського полку* (1655—1782). 1655 наказний гетьман І.*Золотаренко* одержав Б. як винагороду. 1663 зруйнована поляками, але невдовзі відбудована у вигляді фортеці з баштами. Від 1765 мала статус містечка. У 18 ст. половина осель містечка належала ген. обозному, ніжин. полк. С.Кочубею та його нащадкам. З 1782 — повітовий центр Черніг. намісництва, з 1796 — Малорос., з 1802 — Черніг. губ. 1802 тут мешкало 6595 осіб.

Від серед. 19 ст. Б. — центр хлібної торгівлі, 1855 збудовано 2 цегельних з-ди, 1866 діяли 3 цегельних, 5 гончарних з-дів, було 5 кам'яних церков, з 1897 діяли цукр. з-д, 2 винокурних, 14 цегельних, 5 шкіряних з-дів.

З 1923 Б. — смт у складі *Конотопської округи.* Від 1932 — у складі Черніг. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 11 верес. 1941 по 8 верес. 1943 було окуповане гітлерівцями.

Райцентр 1923—62 та з 1965. Від 1966 Б. — місто.

Уродженцями міста є укр. педагог, діячка нар. освіти Х.Д.*Алчевська*, укр. кобзар А.Гребінь, укр. скульптор Г.*Кальченко.* Пам'ятники Б.*Хмельницькому* (1954), Т.*Шевченку* (1965). У місті народився С.*Палій* — керівник нац.-визвол. боротьби на *Правобережній Україні.*

Серед археол. пам'яток: кургани 2—1 тис. до н. е.; городища 12—13, 16—17 ст., залишки поселень 2 тис. до н. е., 1—5, 14—16 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; *Кривошея В.В., Кривошея І.І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва, ч. 1. К., 1999.

Я.В. Верменич.

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця (1648—49 та 1654—55) Укр. козац. д-ви. Формування Б.п. розпочалося влітку 1648 в умовах піднесення нац.-визвол. і соціальної боротьби нас. Черніг. воєводства. Центром полку була *Борзна*, а організатором — полк. М.*Небаба.* Протягом 1648—49 до складу Б. п. входили Борзнянська, Сосницька, Івангородська сотні, «борзенці» (козаки містечок, сіл і хуторів, котрі проживали між *Черніговом* і Борзною й згодом утворили Сиволозьку й Оленівську сотні), а також, можливо, Бахмацька, Глухівська і Конотопська сотні. Козаки полку брали участь у *Пилявецькій битві 1648* і *Збаразькій облозі 1649*, *Зборівській битві 1649* укр. армії проти *Речі Посполитої.* У зв'язку з реорганізацією адм.-тер. устрою козац. України наприкінці 1649 — поч. 1650, зумовленої необхідністю складання 40-тис. козац. реєстру (див. «*Реєстр Війська Запорозького*» *1649*), Б. п. припиняє існування й входить до складу *Чернігівського полку.* 1654 знову виокремився у самостійний полк, але 1655 остаточно ліквідований і приєднаний до *Ніжинського полку.* Борзнянськими полковниками були М.Небаба (1648—49), П.*Забіла* (1654—55) та С.Курбацький (1655).

Літ.: *Сергійчук В.* Бойові побратими Богдана Хмельницького. «Жовтень», 1985, № 1; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2, 3; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (серед. XVII—XVIII ст.). К., 1997; *Кривошея В.В., Кривошея І.І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва, ч. 1. К., 1999.

В.С. Степанков.

БОРИ́С В'ЯЧЕСЛА́ВИЧ (бл. 1056—03.10.1078) — князь-ізгой; старший син смоленського кн. В'ячеслава Ярославича, онук *Ярослава Мудрого.* Після смерті батька (1057) Б.В. втратив смоленський престол, куди тріумвірат Ярославичів, що правив тоді Руссю, перевів із м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) їхнього молодшого брата *Ігоря Ярославича.* У 1-й пол. 1077 Б.В. на 8 днів заволодів *Черніговом*, але через загрозу з боку київ. кн. *Всеволода*

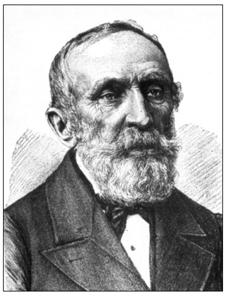

І. Борисикевич.

П.Й. Борисковський.

Ярославича втік до *Тмуторокані,* до Романа Святославича. Пізніше став союзником *Олега Святославича*, котрий перебував тоді у брата Романа в Тмуторокані. Обидва ізгої вирішили повернути собі батьківські землі. Найнявши орду *половців*, вони 1078 пішли на Всеволода, 25 серп. розбили його на р. Сожиця (нині Оржиця, прит. Сули, бас. Дніпра) і захопили Чернігів. Але Всеволода підтримав старший брат *Ізяслав Ярославич,* 3 жовт. 1078 вони дали битву Б.В. й Олегу поблизу Чернігова на Нежатиній Ниві (див. *Нежатина Нива, битва 1078*). Б.В. загинув на самому її початку.

М.Ф. Котляр.

БОРИ́С І ГЛІБ (у хрещенні — Роман і Давид) — сини вел. кн. київ. *Володимира Святославича* (980—1015). Відомо, що Б. і Г. народилися від однієї матері, про яку в давньорус. літописі зазначено лише, що вона була болгаркою, проте чимало дослідників на підставі аналізу більш пізніх пам'яток доходять висновку, що це була візант. принцеса *Анна*, сестра імп. *Василія II* Болгаробійця, з якою кн. Володимир одружився наприкінці 80-х рр. 10 ст. Саме візант. походженням братів вчені пояснюють особливе ставлення до них їхнього батька, який мав, крім них, від численних своїх жінок багато ін. синів. Деякі історики, услід за С. *Соловйовим*, припускають також, що візант. принцеса Анна мала якісь болг. корені.

Борис і Гліб. Ікона київського письма. Кін. 13 — поч. 14 ст.

Напередодні своєї смерті Володимир запросив Бориса з Ростова (нині місто Ярославської обл., РФ), доручив йому організацію військ. виправи проти *печенігів.* Є версія, що Володимир хотів зробити Бориса своїм спадкоємцем на київ. столі. Подальші події на Русі після смерті Володимира докладно висвітлені в літописах та агіографічних (див. *Агіографія*) джерелах («*Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу*» та ін.). Триває дискусія про час виникнення та взаємозалежність літ. версій про загибель Б. і Г. Згідно з цими пам'ятками, невдовзі після смерті Володимира Борис загинув на р. Альта від рук *варягів*, яких наслав на нього брат у перших *Святополк Ярополчич.* Через деякий час убивці за розпорядженням кн. Святополка позбавляють життя муромського кн. Гліба та древлянського кн. Святослава. Месником за братовбивство виступив новгород. кн. *Ярослав Мудрий*, під час війни з яким Святополк загинув. Нім. хроніка *Тітмара Мерзебурзького* та сканд. «Сага про Еймунда» дають ін. виклад версії подій 1015—17, ніж давньорус. пам'ятки, складені підданими нащадків Ярослава Мудрого. Це дало підставу деяким дослідникам висловити сумнів у достовірності відомостей давньорус. джерел щодо Б. і Г. та ролі, яку відіграв у цих подіях Ярослав Мудрий.

Події 1015—17 стали підставою для виникнення пошанування Б. і Г. У літ. існує дві версії його виникнення. Одна група дослідників вважає, що канонізація братів відбулася ще за життя кн. Ярослава Мудрого (1017—54), причому тут є велика розбіжність у датуванні (від 1020 до 1050); ін. схиляється до думки, що ця подія сталася вже при синах князя — 1072. Є ще одна версія, за якою спочатку пошанування пам'яті братів виникло як глібоборисівське, і лише на поч. 12 ст., у часи правління кн. *Володимира Мономаха* (1115 відзначалося століття з дня смерті братів) відбулася трансформація пошанування пам'яті в борисоглібське. Пошанування Б. і Г. — це пошанування захисників Русі. У фольклорній традиції святі Б. і Г. шануються перш за все як заступники хліборобської праці, оскільки правосл. церква святкує дні пам'яті братів 24 лип. (ст. ст.; день смерті Бориса), 5 верес. (ст. ст.; день смерті Гліба), 2 та 30 трав. (обидві дати за ст. ст.; на честь урочистостей 1072 та 1115) — у сезон с.-г. робіт.

Літ.: *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа. М., 1957; *Поппе А.В.* О времени зарождения культа Бориса и Глеба. В кн.: Russia Mediaevalis, t. 1. München, 1973; *Дмитриев Л.А.* Сказание о Борисе и Глебе. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987; *Головко О.Б.* З історії міжкнязівської війни 1015—1019 рр. на Русі. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. К., 2000.

О.Б. Головко.

БОРИСИКЕ́ВИЧ Іван (1815—30.01.1892) — укр. громад. та політ. діяч *Галичини.* Н. в с. Увисла (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї сільс. священика. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту (1839). Під час революції 1848 в Австрії — один з діячів укр. визвол. руху, співзасн. і заст. голови *Головної руської ради*, автор її статуту та програмних документів. Делегат Слов'ян. з'їзду в Празі (1848), на якому домагався визнання нац. незалежності українців та їх права на нац.-тер. автономію в межах Австрійс. імперії. Організатор з'їзду діячів к-ри «Собор руських учених», культ.-освіт. т-ва «Руська Матиця». За критику австрійс. конституції (1849) був усунутий з поста. Залишив Львів. В 1860-ті рр. — чл. *Галицького крайового сейму.* Б. сприяв розповсюдженню в Галичині творів укр. літератури.

Ф.І. Стеблій.

БОРИСКО́ВСЬКИЙ Павло Йосипович (27(14).05.1911—1991) — археолог, фахівець з питань *палеоліту* України. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Закінчив історико-лінгвістичний ф-т Ленінгр. ун-ту за фахом археолога-музеєзнавця (1930; учень П. *Єфіменка*). Тоді ж почав працювати зав. сектору палеоліту в Держ. акад. історії матеріальної к-ри. За сумісництвом викладав на істор. ф-ті Ленінгр. ун-ту (1934—72). Від 1929 майже щорічно брав участь у археол. експедиціях, серед яких найбільші: Костенківсько-Борщівська, Пушкарівська, Середньодністровська, Амвросіївська, Деснянська і Одес. Вніс значний вклад у розвиток археології у В'єтнамі.

Тв.: Людина кам'яного віку на Україні. К., 1940; Начальный этап пер-

вобытного общества. М.—Л., 1957; Памятники древнейшей культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 1961 [у співавт.]; Основи археології: Підручник. Ханой, 1962 (в'єтнамською мовою); Древнейшее прошлое человечества. М., 1980.

Літ.: *Григорьева Г.В.* Чтения памяти Павла Иосифовича Борисковского; *Столяр А.Д.* Памяти Павла Иосифовича Борисковского; *Белановская Т.Д.* Проблемы истории первобытного общества в трудах П.И.Борисковского; *Григорьев Г.П.* П.И. Борисковский и П.П.Ефименко; *Фам Куанг Шон.* Роль П.И.Борисковского в формировании и развитии археологии во Вьетнаме. «Археологические вести», вып. 3. СПб., 1994.

Д.С. Вирський.

БОРИСЛА́В — місто обласного підпорядкування Львів. обл. Розташов. у передгір'ях Карпат, на р. Тисмениця (прит. Бистриці-Тисменицької, бас. Дністра). Залізнична ст. Нас. 41,2 тис. осіб (1998).

Перша згадка про Б. у писемних джерелах датується 1387. В результаті 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. опинився в складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду останньої (1918) увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належав Польщі. 24 верес. 1939 зайнятий рад. військами. Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр 1940 та 1959—62.

З Б. пов'язані імена багатьох відомих діячів укр. к-ри. Тут жив і працював письменник С.*Ковалів,* 1880—1905 бував І.*Франко*, який відобразив життя міста у своїх тв. «Борислав сміється», «Бориславські оповідання», «Боа-констріктор». Встановлено пам'ятники А.*Міцкевичу* (1898), С.Коваліву (1920), І.Франку (1958), Т.*Шевченку* (1979), С.*Бандері* та інші.

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Сухий О.М.* Галичина: Між Сходом і Заходом. К., 1997.

Ю.З. Данилюк.

БОРИ́СОВ Андрій Іванович (1797 або 1798—12.10(30.09).1854) — декабрист (див. *Декабристів рух*). Прийнятий до масонської ложі Трьох царств природи в Одесі (1818). Брат П.*Борисова.* Старший син викл. освіт. закладів Чорномор. флоту Івана Борисова та його дружини Параскові (у дівоцтві — Дмитрієвої). До війська вступив 1816 юнкером 26-ї артилер. бригади (з 1819 — Грузин. гренадерська), воював на Кавказі. 1818 у м-ку *Решетилівка* разом із братом створив таємне «Товариство першої згоди», невдовзі перейм. на «Товариство друзів природи». Від черв. 1820 — прапорщик, від лип. служив у 8-й артилер. бригаді в м. *Новоград-Волинський.* Став одним із фундаторів *Товариства з'єднаних слов'ян*, співавт. правил для його чл. Пішов у відставку в чині підпоручика 24 груд. (ст. ст.) 1823, мешкав у слободі Боромля Охтирського пов. Слобідсько-Української губернії (нині село Тростянецького р-ну Сум. обл.).

26(14) груд. 1825 повернувся до Новограда-Волинського, а потім прибув до Старокостянтинівського пов. Волин. губернії. Намагався залучити Пензенський піх. полк і своїх товаришів по колиш. службі — артилеристів до *Чернігівського полку повстання.* Вперше заарештований у Києві 26(14) січ. 1826 (разом із Я.*Андрієвичем*), але за добу жандарми його відпустили. Вдруге взятий під варту за спец. наказом 21 (09) лют. у с. Буймер Лебединського пов. Слобідсько-Укр. губ. (нині село Тростянецького р-ну Сум. обл.). Утримувався у *Петропавловській фортеці.* Звинувачений як в організації підпілля та кер-ві конспірацією, так і в задумі царевбивства й підбурюванні солдатів до заколоту.

У лип. засуджений за 1-м розрядом до страти, конфірмований на довічну каторгу (згодом строк було скорочено до 20, пізніше — 13 років). У кайданах допроваджений до Сибіру, спочатку в Іркутськ. Майже рік працював на Благодатській копальні, наступних три роки — в Читинському острозі, ще дев'ять років — на Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Від 1839 — на поселенні в с. Подлопатное (Подлопатки, Подлопатіно) Верхнєудинського пов. Іркутської губ., від 1841 — в с. Малая Разводная, поблизу Іркутська (нині місто в РФ). Захопився природознавством, розробив нову класифікацію комах, займався городництвом. Підробляв палітурником. Збожеволів, перебував під доглядом брата Петра, після раптової смерті якого в той же день покінчив життя самогубством.

Літ.: *Коробка Н.* Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян. «Современник», 1911, № 5; *Назарець О.І.* До біографії бр. Борисових. В кн.: Декабристи на Україні. К., 1926; Восстание декабристов: Материалы, т. 5. М.—Л., 1926; *Рындзюнский П.Г.* Декабристы братья Борисовы в годы жизни на поселении. «Труды Государственного исторического музея», 1941, вып. 15; *Силкин А.В.* Декабристы братья Борисовы: новые материалы к биографии. «Декабристские чтения», 1991, вып. 4; *Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В.* До питання про висвітлення в «Історії міст і сіл Української РСР» життя і революційної діяльності декабристів Борисових. В кн.: V Всеукраїнська наукова конференція з історії краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. К.—Кам'янець-Подільський, 1991.

П.Г. Усенко.

П.І. Борисов.

БОРИ́СОВ Петро Іванович (1800—12.10(30.09).1854) — військовик, декабрист (див. *Декабристів рух*), голова *Товариства з'єднаних слов'ян.* Брат А.*Борисова.* Від 1816 — на військ. службі, прапорщик, поручик. 1818 в м-ку *Решетилівка*, де дислокувалися частини артилер. бригади, з братом Андрієм був серед засн. таємного «Товариства першої згоди», яке виступало за впровадження в Рос. імперії конституції, поширення приязні та дружби, поліпшення моралі. 1819—20 Б. відбував службу на Кавказі. Повернувшись в Україну, зайнявся пошуками шляхів боротьби проти існуючого ладу. 1823 в м. *Новоград-Волинський* запропонував заснувати таємне т-во, метою якого був би «віддалений і здійснений без великих потрясінь державний переворот».

Для досягнення поставленої мети чл. т-ва передбачали діяти силою зброї, сподівалися вирішити досить радикальні завдання: знищення кріпосного права, усунення самодержавства, ліквідацію правової нерівності станів, встановлення рівного ставлення до всіх віросповідань. Важливе місце посідала ідея створення слов'ян. федерації. Так було утворено Т-во з'єднаних слов'ян, Б. обрано його головою.

Наприкінці літа — поч. осені 1825 Т-во з'єднаних слов'ян злилося з Пд. т-вом декабристів. Характерною рисою «слов'ян» була активна агітація серед солдатів, яку, зокрема, здійснював Б. для підготовки майбутнього перевороту. У груд. 1825, ще до одержання звістки про виступ у *Санкт-Петербурзі*, Б. запропонував свій

план повстання. Однак через непослідовність чл. Т-ва *Чернігівського полку повстання* не було підтримано. В січ. 1826 Б. разом із братом був заарештований і засуджений до довічної каторжної праці. Згодом термін каторги був скорочений до 13 років.

П. в с. Малая Разводная поблизу м. Іркутськ (нині місто в РФ).

Літ.: Восстание декабристов: Материалы и документы, т. 1—11. М.—Л., 1925—54; Повстання декабристів на Україні. Х., 1926; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 2. М., 1955; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Савичев Н.П.* Первые благовестители свободы. К., 1990.

В.О. Горбик.

В.П. Борисовець.

БОРИ́СОВЕЦЬ Валентин Павлович (15.01.1910—04.05.1979) — рад. художник театру. Засл. діяч мист-в УРСР (1957). Н. в м. Владивосток (нині місто Приморського краю, РФ). Закінчив Київ. худож. ін-т (1931). Працював художником у Львів. драм. театрі ім. Лесі Українки (1939—41), Казах. театрі опери та балету (1941—42), Київ. театрі муз. комедії (1942, Алма-Ата), Запоріз. драм. театрі ім. М.Щорса (1942—44, Сталінабад (нині Душанбе, Таджикистан), 1957—58, Запоріжжя), Львів. драм. театрі ім. М.Заньковецької (1944—57 і з 1960), Дніпроп. драм. театрі ім. Т.Шевченка (1958—60). Оформив понад 150 спектаклів, у т. ч. в київ. театрах: опери та балету — «Есмеральда» Ц.Пуні (1930), «Севільський цирюльник» Д.Россіні (1931), «Лебедине озеро» П.Чайковського (1932), «Молода гвардія» Ю.Мейтуса (1953); єврейс. — «Дорога квітів» (1934); польс. — «Професор Мамлок» Ф.Вольфа (1935); драм. театрах Львова: ім. Лесі Українки — «Чужа дитина» В.Шкваркіна (1939), «В степах України» О.*Корнійчука* (1940), «Скупий» Ж.-Б.Мольєра (1941); ім. М.Заньковецької — «Пізня любов» О.Островського (1948), «На велику Землю» А.Хижняка (1949), «Навіки разом» Л.Дмитерка (1950), «Борислав сміється» І.*Франка* (1951), «Третя патетична» М.Погодіна (1963), «Гроза над Гаваями» О.Левади (1964), «Блакитна троянда» Лесі *Українки* (1969) та ін.; у Дніпроп. драм. театрі ім. Т.Шевченка — «Барабанщиця» А.Салинського (1959), «Нерівний шлюб» В.Розова (1960), «Не судилось» М.*Старицького* (1961); у Запоріз. театрі ім. М.Щорса — «Гроза» О.Островського (1946), «Тайфун» Цяо Юя (1958). Оформляв також вистави в театрах *Житомира, Полтави, Рівного, Луцька, Коломиї, Ужгорода, Івано-Франківська, Дрогобича.* Брав участь у виставці тв. театральних художників (1938, Київ). Його ескізи до п'єси «Суєта» репродукувались у ж. «Театр і драматургія» (1937), до п'єси «За двома зайцями» — у ж. «Театр» (1937). Був чл. худож. ради Львів. орг-ції Спілки художників УРСР (1956—57) та Львів. обл. від. к-ри (1964—66). Лауреат Держ. премії СРСР (1950). Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1948) та Трудового Червоного Прапора (1960), медалями.

П. у м. *Львів.*

Літ.: Художники народов СССР: Биобиблиографический словарь, т. 2. М., 1972; Словник художників України. К., 1973; Творчо-організаційна діяльність Львівської організації Спілки художників УРСР. 1939—1989. Львів, 1990; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.Ю. Галайчак.

БОРИСОГЛІ́БСЬКИЙ СОБО́Р у Чернігові. Розташов. у центрі *дитинця* в *Чернігові.* Являє собою однобаневу, тринефну, триапсидну хрестово-купольну (27 18,25 м, висота до склепіння бл. 25 м) з 6 хрещатими стовпами церк. споруду. Над нартексом, пн. та пд. нефами розміщувалися хори. Збудований в техніці рівношарового (порядового) мурування зі світло-жовтих цеглин-плінф. Фундаменти (глибина — 2,4 м) — з вапнякових плит та каменю. Ззовні стіни розчленовані лопатками з півколонами з білокам'яними різьбленими капітелями із зображенням химерних тварин та птахів. Зсередини стіни храму були розписані фресками, що збереглися вкрай фрагментарно. Як собор, так і галереї мали покрівлю зі свинцевих листів. Підлога храму була наслана з шиферних плит, в апсиді, галереях і пд. притворі — з полив'яних керамічних плиток, у каплицях — мозаїчна (зі смальти). У підкупольному квадраті (6,1 5,7 м) був омфалій з шиферних плит із мозаїчними візерунками.

Борисоглібський собор у Чернігові.

За свідченням «Слова про князів» (1175), Б. с. споруджений черніг. кн. *Давидом Святославичем.* Цю точку зору підтримали О.Воробйова, В.Коваленко, П.*Раппопорт.* Інші зараховують його спорудження до більш раннього — 2-га пол. 11 ст. (М. Холостенко), чи більш пізнього часу — серед. (Ю.*Асєєв*) або 2-га пол. (Г.Логвін) 12 ст. Тривалий період Б. с. використовувався як усипальниця, зокрема: 1162 тут поховано кн. *Ізяслава Давидовича*, 1693 — архієпископа Лазаря *Барановича*, 1696 — архієпископа Феодосія Углицького.

Після згасання 1166—67 династії Давидовичів на тер. їхнього двору навколо Б.с. утворено Борисоглібський Свято-Мученицький монастир. 1239 його пограбовано під час навали *Батия.* 1611 храм постраждав від пожежі. Після *Деулінського перемир'я 1618* монастир передано ордену домініканців (1618—48), а Б.с. перебудовано під костьол. 1669 відбудований Л.Барановичем. На поч. 18 ст. після перебудови став п'ятибаневим і набув барокового вигляду. Тоді ж в Аугсбурзі (Баварія) у майстерні Ф.Дрентветта за ескізами укр. гравера О.Тарасевича з переплавленого язичницького ідола, знайденого 1701 в Чернігові, виготовлено срібні позолочені царські врата вагою бл. 56 кг. У 19 ст. Б.с. не раз перебудовувався. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (1941) постраждав від бомбардувань. 1947—48 та 1956—58 Б. с. досліджував М.Холостенко, що дало змогу реконструювати собор у «первісному вигляді» (без галерей).

Літ.: *Остапенко М.А.* Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. В кн.: Архітектурні пам'ятники. К., 1950; *Холостенко Н.В.* Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. «Советская археология», 1967, № 2; *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. «Russia Mediaevalis», т. 7, ч. 1.

В.П. Коваленко.

БОРИ́СПІЛЬ — місто обласного підпорядкування Київ. обл., рай-

центр. Залізнична ст. Аеропорт (1965). Нас. 54 тис. осіб (2001).

Перші згадки про місцевість у р-ні сучасного Б. зустрічаються у літописах під 1015—1154 (ця місцевість мала назву Лто, Льто, Алто, Альто, Олто). Тут на місці загибелі сина кн. *Володимира Святославича* Бориса (звідси назва; див. *Борис і Гліб) Володимир Мономах* збудував кам'яну церкву, пізніше зруйновану під час *монголо-татарської навали.* У 17 ст. нас. Б. брало участь у козац. *Федоровича Тараса повстанні 1630.*

Райцентр від 1923. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 26 верес. 1941 по 23 верес. 1943. Місто від 1956.

У місті народилися: письменник П.Раєвський, етнограф П.*Чубинський*, Герої Рад. Союзу Ю.Головатий, В.Шкіль, Р.Павловський. У місті бували Т.*Шевченко* й М.*Лисенко.*

Літ.: Местечко Борисполе в XVII веке. Акты мейского уряда 1612—1699 гг. К., 1892; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; *Зиль А.С.* Бориспільщина в роки війни: Документальна розповідь. К., 1996.

Л.В. Шевченко.

БОРИСФЕ́Н — істор. назва: 1) антич. м. *Ольвія*; 2) скіф. божества однойменної річки. Дочка Б. побралася з богом Папаєм (головний бог скіфського пантеону, аналог грец. Зевса) та стала матір'ю *Таргітая*, тобто — праматір'ю *скіфів;* 3) р. Дніпро.

Назва Б. широко вживалася у тв. антич. авторів. За *Геродотом*, Б.— третя ріка світу (після Нілу й Дунаю) та найважливіша ріка Скіфії, відносно устя якої він визначав територіальне розташування тамтешніх народів. Б. вирізнявся повноводністю, великою кількістю риби, родючою долиною, де мешкали скіфи-землероби (борисфеніти). Деякі вчені пов'язують з Б. походження назв р. Березина та о-ва *Березань.*

Літ.: *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. М.—Л., 1953; *Томсон Дж.* История древней географии. М., 1953; *Kotsevalov A.* Borysthenes-Borysthenites and Tanais-Tanaites. «The Annals of Arts and Sciences in the U. S.», 1959, vol. 17, N 1/2; *Ельницкий Л.А.* Знания древних о северных странах. М., 1961; *Карышковский П.О.* Заметки об Ольвии и Борисфене. «Записки Одесского археологического общества», 1967, т. 2; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия: историко-географический анализ. М., 1979; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Куклина И.В.* Этногеография Скифии по античным источникам. Л., 1985; *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. К., 1992.

О.В. Ясь.

БОРИСФЕ́НИ — поширена в наук. літ. назва мідних, а згодом — бронз. монет давньогрец. колонії *Ольвія,* що карбувалися впродовж 330—240 до н. е. Спочатку Б. важили бл. 11 г, а згодом — 5—6 г. 400 Б. дорівнювали одному золотому статеру. На аверсі монети вміщено зображення лука, сокири, а також напис «О Λ В І О». На реверсі — диференти (монограми та окремі літери, що є скороченням імен ольвійських посадових осіб) магістратів, яких щорічно переобирали.

Літ.: *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. М., 1969; *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. К., 1987.

Р.М. Шуст.

БОРИСФЕНІ́ТИ (грец. Βορυσθενεῖται від давньої назви Дніпра — Борисфен) — 1) давнє нас. Лісостепового Подніпров'я 7—4 ст. до н.е., т.зв. скіфи-хлібороби (самоназва «*сколоти*»), вірогідні предки *слов'ян давніх.* Згадуються *Геродотом.* Центром Б. вважають правобережжя *Дніпра* від тер. сучасного Києва до р. Рось (чи до р. Тясмин), обидві — прит. Дніпра, а «столицею» — *Трахтемирівське городище.* Зі сколотами-Б. пов'язують скіф. епос про походження народу від сина Зевса (Неба?) — *Таргітая* (Тарх Тарахович сх.-слов'ян. фольклору) та про діяння дітей останнього: *Ліпоксая* (царя-Гори, Горині-Вернигори), *Арпоксая* (царя-Води, Усині-Верниводи) та молодшого *Колаксая* (царя-Сонце, «Красного Сонечка»). Занепад сколотів-Б. пов'язують із сарматським нашестям (див. *Сармати*); 2) друга назва ольвіополітів — жителів *Ольвії.* Походить від ін. назви цього полісу — Борисфен. Ольвіополітів під назвою Б. згадують Геродот, *Діон Хрисостом*, *Лукіан Самосатський*, Діоген Лаертський та інші.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1988.

Д.С.Вирський.

БОРИСЮ́К Михайло Дем'янович (н. 21.11.1934) — укр. конструктор бронетанк. техніки. Д-р тех. н., проф. Засл. машинобудівник України (1995), Герой України (з врученням ордена Держави; 2000). Н. в с. Харлєєвка (нині село Орловської обл., РФ). Закінчив Саратовське танк. уч-ще (1956), Військ. акад. бронетанк. військ (1964). Працював нач. і гол. конструктором Челябінського спец. КБ «Ротор». 1990 очолив Харків. КБ з машинобудування ім. О.Морозова. Від черв. 1992 — ген. конструктор танків зразка Т-80УД. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1987). Лауреат Ленінської премії (1990), Держ. премії України в галузі н. і т. (1995).

В.Й. Бузало.

М.Д. Борисюк.

«БОРІ́ТЕСЯ — ПОБО́РЕТЕ!»— неперіодичний орган Закордонної делегації *Української партії соціалістів-революціонерів.* Видавався у *Відні* 1920—22 за редакцією К-ту в складі М.*Грушевського*, М.*Шрага*, М.*Чечеля*, М.*Шаповала*, П.*Христюка.* Оприлюднено 10 випусків. 6-й вип. повністю присвячено проекту програми УПСР (заг. завдання партії і сучасний момент, політ., нац., екон. буд-ва і культ. програми, тактика УПСР).

Друкувалися резолюції І, ІІ, ІІІ, IV конференцій УПСР за кордоном, витяги з протоколів засідань, циркуляри та резолюції Закордонної делегації УПСР, постанови ЦК УПСР. Також надруковано статті провідників Закордонної делегації про завдання УПСР, політику КП(б)У та ставлення до неї УПСР. Під рубрикою «Факти і документи» подавалися відомості про листування між закордонними групами УПСР і УКП, ставлення УПСР до мирних переговорів у Ризі (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*), відносини України і Рад. Росії, становище в Україні та ін. У 10-му вип. вміщено відкритий лист М.Грушевського до голови РНК УСРР Х.*Раковського.* Надруковані некрологи на смерть К.Коржа, М.Євшана, Д.Одрина, Г.Михайличенка. Також є дані про роботу Укр. соціологічного інституту.

О.В. Юркова.

О.О. Борканюк.

БОРКАНЮ́К Олекса Олексійович (16.01.1901—03.10.1942) — діяч революц. руху на *Закарпатській Україні.* Герой Рад. Союзу (посмертно — 1965). Н. в с. *Ясіня* в родині селянина. Склав екстерном 4-річний курс навчання в горо-

І. Борковський.

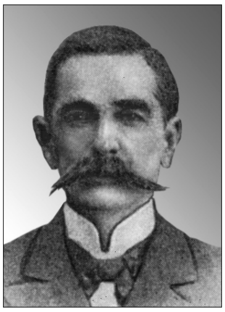

О. Борковський.

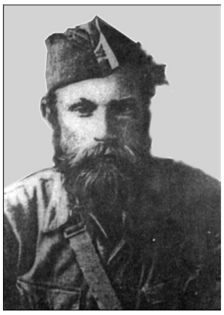

Т.Д. Боровець.

жанській шк., закінчив торг. шк. в м. *Мукачеве*, торг. акад. в *Ужгороді*. Чл. Комуніст. партії Чехословаччини (1924). 1926 нелегально виїхав до Рад. Союзу на навчання в Комуніст. акад. ім. Артема в *Харкові*. 1929 — перший секретар Закарп. крайового к-ту комсомолу, ред. газ. «Працююча молодь», 1934 — секретар Закарп. крайкому Комуніст. партії Чехословаччини, ред. газ. «Карпатська правда». Автор брошури «Всі до бою за соціальне й національне визволення трудящого народу Закарпаття» (1934). 1935 обраний депутатом парламенту *Чехословаччини*, де гостро критикував чехословац. уряд, нездатний відвернути небезпеку фашизму і мобілізувати трудящих на боротьбу, вимагав виділити кошти на розвиток економіки, к-ри й охорони здоров'я нас. Закарпаття. 1939 емігрував до *СРСР*. Від 1941 — кер. десантної групи партизанів, закинутої на Закарпаття для організації підпільної та партизан. роботи. 1942 заарештований і відправлений до в'язниці Маргіт-Кетур у Будапешті, де був страчений. У верес. 1945 його прах перевезено до м. *Рахів*.

Літ.: *Гранчак І.* Олекса Борканюк — полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. К., 1956.

І.В. Євсеєнко.

БОРКО́ВСЬКИЙ Іван (08.09.1890—17.03.1976) — чеський археолог укр. походження. Н. в с. Чортовець (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.). Після *Першої світової війни* емігрував до *Чехословаччини*, де 1920 закінчив г-зію та два семестри Вищої пед. шк. З 1922 навч. на філос. ф-ті Карлового ун-ту в Празі, де вивчав археологію у відомого славіста Л.Нідерле. 1929 захистив дис., присвячену *шнурової кераміки культурно-історичній спільності*. Працював на каф-рі археології *Українського вільного університету* в Празі; 1938—45 — його ректор. Підтримував зв'язки з укр. археологами. 1938 обраний чл. НТШ. Від 1925 досліджував ранньосередньовічні пам'ятки Праги. Першим вивчив і виділив т. зв. празький тип кераміки (див. *Празька культура*) як доказ найдавнішого слов'ян. заселення Центр. Європи. 1960 захистив докторську дис. в Ін-ті археології Чехословац. АН, присвячену Празькому граду. Автор понад 150 наук. праць, у т. ч. кількох монографій.

П. у м. Прага.

Літ.: Významné jubileum Dr. Ivana Borkovskeho Dr. Sc. «Památky Archéologické», 1967, rocnik 58, cislo 2; *Filip Jan.* Ph. Dr. Ivan Borkovský, Dr. Sc. (8.IX. 1897—17.III.1976); «Archeologické rozhledy», 1976, rocnik 28, cislo 5; *Петегирич В.* Іван Борковський — видатний археолог з Прикарпаття. В кн.: Постаті української археології. Львів, 1998.

В.М. Петегирич.

БОРКО́ВСЬКИЙ Олександер (1841—1921) — громад. діяч, один із піонерів відродження *Галичини*, публіцист, педагог. Дир. г-зій в *Дрогобичі*; ред. ж. «*Зоря*» (1886—97), співзасн. і співред. газ. «*Діло*» (1896—1911), співзасн. т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*).

В.І. Горинь.

БОРОВА́ — с-ще міськ. типу Харків. обл., райцентр. Залізнична ст. Переддонбасівська. Перша згадка про Б. у писемних джерелах датується 1790. Заснована втікачами з *Правобережної України*. Входила до складу Горохівської волості Куп'янського пов. Воронезького намісництва, а від 1796 — Ізюмського пов. *Слобідсько-Української губернії* (від 1835 — *Харківської губернії*). Од 1932 — у складі Харків. обл. Райцентр 1923—24, 1926—31, 1935—62 та з 1966. Смт від 1968.

Нас. Б. брало участь у *революції 1905—1907*, *українській революції 1917—1921*. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 8 лип. 1942 по 1 лют. 1943 була окупована гітлерівськими військами.

Пам'ятки: стародавні кургани.

Літ.: *Шиян К.К., Островський С.Я.* Минуле і сучасне села. Х., 1963; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987.

Р.Ю. Подкур.

БОРОВЕ́ЦЬ Тарас Дмитрович (псевд. — Бульба; 09.03.1908—15.05.1981) — діяч укр. повстанського руху часів *Другої світової війни*. Н. в с. Бистричі (нині село Березнівського р-ну Рівнен. обл.). Засн. військ. формувань «*Поліська січ*» (лип. 1941) — *Українська повстанська армія* (УПА, берез. 1942) — *Українська народно-революційна армія* (УНРА, лип. 1943), підпорядкованих уряду УНР на еміграції. На 1-му етапі (лип.—листоп. 1941) діяльність військ. загонів, очолюваних Б. — до появи на *Поліссі* гітлерівської адміністрації — була виключно антирад. («Поліська січ» очистила Полісся від рад. частин, що опинилися в оточенні, контролювала значну тер. — *Олевську республіку* з центром у м. Олевськ Житомир. обл.), на 2-му (з берез. 1942) — спрямовувалася також проти гітлерівців.

У серп. 1943 військ. частини ОУН(б) залучили до спільної діяльності вояків УНРА. Після вступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) до *Житомира* (12 листоп.) Б. виїхав до *Варшави* для переговорів з нім. командуванням про залишення зброї і військ. спорядження частинам УПА й УНРА, які залишалися на тер., що могла бути зайнята рад. військами. Водночас виставив вимогу звільнення укр. політ. в'язнів, у т. ч. С.*Бандери*, але був заарештований *гестапо* й від листоп. 1943 ув'язнений у концтаборі.

На еміграції організував Укр. нац. гвардію, видавав час. «Меч і воля» (1951—53). Автор спогадів «Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху».

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25—26 серп. 1992 р. К., 1992; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; *Дзьобак В.В.* Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета). К., 1995.

Т.С. Першина.

БОРОВИ́К Віталій Гаврилович (справжнє прізв. — Боровиков; 30(18).10.1864 — після 1938) — укр. громад. діяч, письменник, перекладач. Н. в м. *Ніжин*. 1891 закінчив природниче від-ня фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту. Влітку цього ж року брав участь в організованому О.*Русовим* переписі нерухомого майна Полтав. губ., під час якого разом із харків. студентами І.*Липою*, М.Байздренком та М.Базькевичем, відвідавши м. *Канів*, заснував там нац.-укр. підпільну політ. орг-цію «*Братерство тарасівців*». Брав участь у розробці статуту орг-ції, що за своїм змістом мав яскраво виражений нац. характер, закликав до боротьби за нац. незалежність України і згодом був опубл. у львів. «Правді» під назвою «Profession de foi

молодих українців». Повернувшись восени 1891 до Києва, Б. заснував у Київ. ун-ті гурток тарасівців, до якого, крім нього, увійшли Є.Тимченко, М.Кононенко, О.Черняхівський, В.*Самійленко*, М.*Міхновський* та ін. Після закінчення ун-ту деякий час працював за фахом, а потім, захопившись літ. працею, підготував і надрукував кілька худож. тв., зокрема «Мати-українка», займався перекладами. Наприкінці 1890-х рр. був близький до старої Київ. громади, входив до заснованої 1897 *Загальної безпартійної української організації,* згодом — до *Української демократичної партії.* 1910 переїхав до Одеси, де керував укр. книгарнею «Діло», майже весь час перебуваючи під негласним наглядом поліції.

1938 репресований. П. на засланні.

Літ.: *Степовик І. (І.Липа).* У батька Тараса в гостині. «Зоря», 1892, № 5; *Липа І.* Братерство тарасівців. «ЛНВ», 1925, № 7—8; Зародження українського національного руху в студентському середовищі. В кн.: Нариси з історії українського національного руху. К., 1994.

Ю.П. Лавров.

БОРОВИ́К Дмитро (26.10.1876—04.11.1920) — громад. діяч, один із фундаторів укр. руху на Далекому Сході, ред. і видавець першої на Далекому Сході укр. газ. «Українець на Зеленому Клині». Н. на хуторі біля с. Булгаково (нині с. Новогеоргіївка Баштанського р-ну Миколаїв. обл.). Після закінчення Одес. реальної шк. «Святого Павла» поступив на агрономічне від-ня Ризького політехнікуму. Навчаючись на 3-му курсі, вступив до *Революційної української партії.* По закінченні політехнікуму вчився на фіз.-мат. ф-ті Новорос. ун-ту в *Одесі.* У рік закінчення ун-ту (1906) заарештований як активний учасник РУП. Після року ув'язнення в одиночній камері Одес. в'язниці восени 1907 засуджений на 5 років заслання до Туруханського краю (нині — пн. ч. Красноярського краю, РФ). Під час заслання працював зав. метеорологічної станції спочатку на пн. Туруханщини, а пізніше і в самому м. Туруханськ (нині село), куди був переведений через погіршення стану здоров'я. Після звільнення (верес. 1912) жив і працював у містах Рига (нині Латвія), Одеса, *Санкт-Петербург* та *Миколаїв.* У верес. 1916 призначений на посаду фізика Владивостоцької метеорологічної ст., яку обіймав до самої смерті. Один із найактивніших укр. громад. діячів на Далекому Сході. Входив до числа фундаторів т-ва «Просвіта» та клубу «Українська хата» у м. Владивосток (нині місто Приморського краю, РФ), учасник чотирьох далекосх. укр. з'їздів.

П. у м. Владивосток.

Літ.: Нова Україна. Календар на рік 1921-й звичайний. Владивосток, 1921; *Світ І.* 1917 рік на Далекому Сході. В кн.: Календар-альманах Українського народного союзу на 1967 р.; *Попок А.* З історії україномовної преси на Далекому Сході. «Українська діаспора», К.—Чикаго, 1997, ч. 10.

А.А. Попок.

БОРОВИ́К Михайло (06.04.1922—11.06.1992) — дослідник історії укр. еміграції та її преси, громад. і політ. діяч. Дійсний чл. НТШ, *Української вільної академії наук* і Української Могилянсько-Мазепинської акад. наук. Н. в *Галичині*, г-зію закінчив у Львові. 1945—48 — студент сусп.-екон. ф-ту Укр. високої екон. шк. у Мюнхені. Від 1948 — в Канаді. 1955—59 навч. в Оттавському ун-ті, по закінченні отримав ступінь бакалавра бібліотечних наук, 1960 — магістра філософії у галузі славістики. Тема дипломної роботи — «Українська преса у Східній Канаді». 1969 отримав наук. ступінь д-ра філософії в *Українському вільному університеті* (Мюнхен), захистивши дис. «Українці Канади та їхня преса». Працював у б-ці Оттавського ун-ту, Нац. музеї Канади, викладав у «Рідних школах». Брав участь у громад. житті: 1945—48 — чл. Укр. студентської громади в Мюнхені, 1949—52 — чл. Спілки укр. молоді в Канаді, 1950—51 — чл. управи Ін-ту просвіти (м. Вінніпег), 1961—62 — секретар К-ту українців Канади в Оттаві, чл. Ліги визволення України (ЛВУ) і *Антибільшовицького блоку народів* та ін. 1977 нагороджений грамотою ЛВУ.

П. у м. Оттава.

Тв.: Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен, 1977; Століття українського поселення в Канаді. 1891—1991. Монреаль—Оттава, 1991.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до Історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Що пишуть про автора. В кн.: *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді. 1891—1991. Монреаль—Оттава, 1991; *Гоцуляк Й.* Д-р Михайло Боровик. «Визвольний шлях», 1993, № 7.

О.О. Ковальчук.

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ Володимир Лукич (04.08(24.07).1757—18(06).04.1825) — живописець-портретист, іконописець, мініатюрист. *Значковий товариш Миргородського полку.* Н. в м. *Миргород* в козац.-старшинській родині. Перші уроки малювання одержав від батька-іконописця. У подальшому його вчителями в техніці живопису були австрійс. живописці І.Б.Лампі Старший, І.Б.Лампі Молодший та відомий укр. портретист 18 ст. Д.*Левицький.* Ранній період творчості Б. тісно пов'язаний з Україною. Зокрема, на Полтавщині він виконав багато розписів на реліг. сюжети, писав портрети козац. старшини. Творчість живописця привернула до себе увагу імп. *Катерини II* під час її подорожі на Пд. України, і 1788 його запрошено до *Санкт-Петербурга.* За серію парадних та ліричних портретів 1795 став акад., а 1802 — радником петерб. Акад. мист-в. Пензлю Б. належать бл. 200 портретів його сучасників, а також тв. на істор., реліг. та побутові сюжети, виконані в стилі класицизму.

П. у м. С.-Петербург.

В.М. Матях.

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ Левко Іванович (10.02.1806—06.12.1889) — укр. поет-романтик, етнограф, філолог. Н. в с. Мелюшки (нині село Хорольського р-ну Полтав. обл.). 1826—30 навч. на філос. ф-ті Харків. ун-ту, приєднався до групи поетів-романтиків. 1838—55 викладав історію, рос. словесність та лат. мову в г-зіях. Дебютував поемою-билиною «Пир Владимира Великого», опубл. рос. мовою в ж. «Вестник Европы» (1828). Один із зачинателів укр. романтичної течії, вніс у літ. нові сюжети, мотиви, теми. Розквіт поетичної творчості припадає на 1830-ті — 40-ві рр. У цей період Б. створив багато балад, пісень, віршів, дум та байок. Найвідоміший твір — балада «Маруся» (1829) — вільна переробка балади В.*Жуковського* «Светлана». У творах на істор. теми висвітлював істор. минуле України в дусі ідей офіц. «народності»; у байках та віршах — переважно етичні та побутові проблеми. За життя поета була опубл. лише одна його кн. «Байки й прибаютки» (1852), написана

Д. Боровик.

М. Боровик.

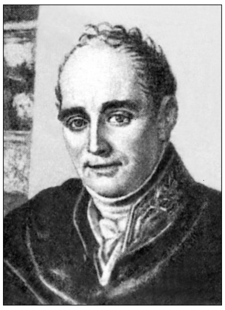

В.Л. Боровиковський.

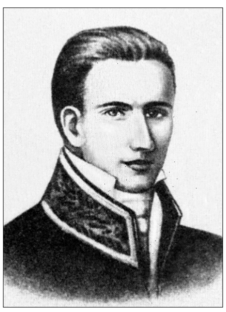

Л.І. Боровиковський.

С.Я. Боровой.

живою нар. мовою. Б. збирав нар. пісні, прислів'я, повір'я, працював над словником укр. мови. Один з найперших перекладачів тв. О.*Пушкіна* й А.*Міцкевича* укр. мовою.

П. у с. Мелюшки.

Тв.: Маруся. Львів, 1902; Байки. Черкаси, 1918; Повне зібрання творів. К., 1967; Твори. К., 1980.

Літ.: *Шамрай А.Л.* Боровиковський як поет-романтик. В кн.: Харківська школа романтиків, т. 1. К., 1930; *Крижанівський С.А., Ротач П.П.* Визначний представник українського романтизму. В кн.: *Боровиковський Л.* Повне зібрання творів. К., 1967; *Яценко М.Т.* Зачинатель українського романтизму. До 175-річчя від дня народження Л.І.Боровиковського. «Наука і культура. Україна, 1981», 1982; *Петров Н.Н.* Очерки истории украинской литературы XIX ст. К., 1984.

В.Г. Шарпатий.

БОРОВО́Й Саул Якович (12.11 (30.10).1903—30.08.1989) — історик, економіст, книгознавець, краєзнавець. Н. в м. *Одеса.* Навч. в Одес. археол. ін-ті, закінчив юрид. ф-т Одес. ін-ту нар. госп-ва (1924). 1921—34 працював у місц. архіві, в Європ. акад. та Одес. публічній б-ці. Співпрацював з Укр. наук. ін-том книгознавства, опублікував у його органі працю «Нарис з історії єврейської книги на Україні» («Бібліографічні вісті», 1925—26). 1934—77 — проф. каф-ри екон. історії Одес. ін-ту нар. госп-ва і одночасно викл. Одес. філіалу Харків. бібліотечного ін-ту. Результатом досліджень історії євреїв в Україні 17—18 ст. стали праці «Евреи в Запорожской Сечи» (1934), «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины» (1941), «Евреи в Левобережной Украине в 17—18 вв.» (неопубл.). Рукописи цих творів були об'єднані темою докторської дис. «Исследования по истории евреев на Украине 16—18 вв.» (1940). У період боротьби з т. зв. космополітизмом звільнений з роботи, на яку повернувся 1954. Залишив «Спомини», де подає цікаві характеристики укр. ученим, яких знав особисто: М.*Слабченку,* Ю.*Меженку,* О.*Рябініну-Скляревському,* М.Олексієву, В.*Пічеті.* Неопубл. роботи Б.: «История еврейской общественной мысли в первой половине 19 в.», «Евреи в Одессе в годы 2-й мировой войны».

П. у м. Одеса.

Тв.: Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Одесса, 1928; Кредитная политика и банки России в 18 веке. Одесса, 1957; Кредит и банки России (Середина XVII в. — 1861 г.). М., 1958; Экономическая история. М., 1967 [у співавт.]; До питання про становище України в період капіталізму. «УІЖ», 1967, № 9; Воспоминания. М.—Иерусалим, 1993.

Літ.: Саул Яковлевич Боровой: Материалы к библиографии. Одесса, 1988; *Ганелин Р.Ш. и др.* С.Я. Боровой. «Отечественная история», 1994, № 2.

Г.Д. Зленко.

БОРО́ВСЬКИЙ Владислав (1839—1866) — революц. та військ. діяч. Походив з волин. шляхти. Навч. в петерб. інженерному уч-щі та Інженерній акад., звідки був виключений 1861 за вияв непокори начальству. Відправлений до *Києва* підпоручиком 2-ї саперної бригади, розгорнув підготовку збройного виступу проти царату. Очолив один із загонів *польського повстання 1863—1864.* У бою під *Бородянкою* 9 трав. (27 квіт.) 1863 потрапив у полон. Назвався вигаданим іменем, і ніхто його не виказав. Засуджений на 10-річне заслання до Сибіру, здійснив спробу втечі з *Косого капоніру*, проте був разом зі спільниками затриманий та ув'язнений на гол. гауптвахті київ. фортеці. Не розгубившись, утік із камери-одиночки до *Санкт-Петербурга*, звідти — до *Галичини*. З Австрійс. імперії дістався Франції.

Літ.: *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения. М., 1967; Rok 1863 na Ukrainie. Kraków, 1979.

П.Г. Усенко.

БОРОДА́ВКА (Нерода) **Яків** (р.н. невід. — бл. 1624) — гетьман *Війська Запорозького.* Про походження і ранній період життя Б. не збереглося відомостей. Його родовим прізв. було «Нерода», ним він підписував документи, а прізвисько «Бородавка» йому дали козаки. Б. не раз обирали гетьманом Війська Запороз. Вирізнявся політ. радикалізмом щодо відстоювання станових інтересів *козацтва*, а також віросповідної свободи правосл. українців та білорусів. Наприкінці 1619 невдоволені *Роставицькою угодою 1619 виписні козаки* скинули з гетьманства поміркованого П.*Конашевича-Сагайдачного* й обрали гетьманом Б. Однак його гетьман. провід був недовгим — не пізніше лют. 1620 Сагайдачний вернув собі гетьман. булаву. Проте, принаймні, від лип. 1620 і до 30 серп. 1621 гетьман. пост у Війську Запороз. знову обіймав Б. У цей період за його активної політ. підтримки та орг. сприяння єрусалимський патріарх Теофан III (див. *Теофана III місія в Україні 1620*) висвятив митрополита Іова *Борецького* і єпископів укр.-білорус. правосл. церкви. У берез. 1621 до короля *Сигізмунда III* Ваза було відправлено запороз. посольство з вимогами легалізувати правосл. церк. ієрархію, позбавити унійне духовенство церк. влади і *бенефіціїв* та ін. В разі відхилення цих вимог козаки відмовлялися брати участь у війні *Речі Посполитої* з *Османською імперією.* Одночасно з відправкою цього посольства Б. звернувся до канцлера литов. кн. Х.*Радзивілла* з пропозицією укласти правосл.-протестантський політ. союз задля спільного відстоювання своїх конфесійних прав і свобод у Речі Посполитій, а також повідомив йому про намір запорожців розв'язати правосл.-унійні суперечності силовими методами. У цьому Б. активно підтримував київ. правосл. митрополит Іов Борецький. У черв. 1620 в урочищі *Суха Діброва* зібралася *козацька рада* для розгляду питання про участь Війська Запороз. у війні проти Туреччини. В раді взяли участь понад 50 тис. козаків та представники правосл. духовенства. Перед польс. урядом були висунуті вимоги про дотримання конфесійних прав та свобод православних і відправлено послів до Варшави (у т.ч. П.Конашевича-Сагайдачного та Й.*Курцевича-Коріятовича*). За ухвалою ради понад 40-тис. козац. військо на чолі з Б. виступило в похід проти турків (див. *Хотинська війна 1621*). Однак гетьман не квапився з'єднуватися з коронним військом, очевидно, хотів дочекатися інформації від запороз. послів про результати свого посольства. Коли Сагайдачний вернувся з Варшави до козац. війська під *Хотин*, серед запорожців взяли гору ворожі до Б. настрої. Як військ. провідник він був звинувачений у певних воєн. прорахунках і позбавлений гетьман. булави на користь Сагайдачного.

За деякими даними Б. помер не пізніше берез. 1624.

Літ.: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1988; *Грушевський М.* Історія України-

Руси, т.7. К., 1995; *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). В кн.: Mappa mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996.

П.М.Сас.

БОРОДАЄВСЬКИЙ Сергій Васильович (1870—1942) — теоретик та організатор кооп. руху в Україні, громад. діяч. Н. в м. *Охтирка.* Закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту. Співробітник від. дрібного кредиту Держ. банку, секретар С.-Петерб. від. Моск. к-ту сел. кооп. т-в, старший ревізор Управління дрібного кредиту, чл. міжнар. кооп. спілки, лектор Вищих комерційних курсів та Політех. ін-ту в *Санкт-Петербурзі.* Від 1910 — віце-дир., дир. департ. торгівлі Мін-ва торгівлі й пром-сті, чл. Центр. к-ту ощадно-кредитних т-в (1910—17). 1918 — товариш міністра торгівлі й пром-сті *Української Держави.* За часів *Директорії* УНР виконував урядові доручення (1919 організував та очолив в Одесі Всеукр. об-ня вироб. кооперативів). 1919 змушений емігрувати спочатку до *Стамбула*, а потім до Парижа (Франція). На еміграції (1921—22) читав лекції з історії й теорії кооперації в Міжнар. акад. в Брюсселі (Бельгія), а також у Паризькому ун-ті (Сорбонна). Проф. *Української господарської академії* в Подєбрадах, Укр. тех.-госп. ін-ту, *Українського вільного університету* в Празі (1931— 42; обидва — Чехія). Учасник багатьох міжнар. з'їздів з питань кооперації. Автор грунтовних праць з історії й теорії кооп. руху: «Історія кооперативного кредиту» (1923), «Історія кооперації» (1924), «Теорія і практика кооперативного кредиту» (1925), «Принципи кооперативного кредиту» (1927, всі — Прага) та понад 500 фахових статей різними мовами, що видані у 22 країнах світу.

П. у м. Прага.

Літ.: Науковий збірник Українського Вільного університету в Празі, т. 3. Прага, 1942; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; Українські кооператори. Львів, 1999.

В.І. Марочко.

БОРОДА́Й Василь Захарович (н. 18.08.1917) — укр. скульптор. Нар. худож. СРСР (1977), дійсний чл. Акад. мист-в СРСР (1973, нині Рос. акад. мист-в). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Н. в м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*). 1947—53 навч. в Київ. худож. ін-ті у М.Лисенка. Осн. тв.: композиції «Юність» (1951), «Іван Богун» (1954), «Леся Українка», «Земля моя» (обидві — 1951), «Пам'яті товариша» (1974), «Вічна слава героям» (1975); пам'ятники: М.Щорсу в Києві (1954, у співавт.), партизанам-ковпаківцям у м. *Яремча* (1967), Т.Шевченкові в Арров-парку (м. Нью-Йорк, США, 1970), монумент Батьківщині-матері меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945» (1981), пам'ятник засновникам Києва (1982) та ін. 1966—73 — ректор Київ. худож. ін-ту (з 1971 — проф.). 1968—80 — голова Спілки художників УРСР. Депутат ВР УРСР 9-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та ін. відзнаками.

Літ.: *Лобановський Б.Б.* Василь Захарович Бородай. К., 1964; *Фогель З.* В.З.Бородай. М., 1968.

Л.І. Ткачова.

БОРОДА́Й Михайло Матвійович (1853—1929) — театральний діяч, антрепренер (утримувач театральної трупи). У 1870-х рр. працював у *Харкові* в театрі М.Дюкова актором на вихідних ролях. Створив «Товариство драматичних акторів», яке вісім сезонів працювало в Харкові, десять сезонів — у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Києві, Полтаві* (1880—90-ті рр.). 1901—07 утримував антрепризу в Київ. опері, одночасно (1902—04) — т-во «Бородай і К°» в театрі «Товариства грамотності» (Троїцький нар. дім).

У його театрі виступали: О.Мишуга, О.Боронат, Л.Собінов, Ф.*Шаляпін*, М.Баттістіні, М.Фігнер; диригенти: І.Паліцин, Е.Купер, А.Маргулян, В.Гельрот та ін. Багато оперних співаків починали свій творчий шлях у трупах Б. Під його кер-вом і за участі всієї його трупи в Київ. оперному театрі проходило святкування 35-річного ювілею діяльності М.*Лисенка*, влаштоване О.*Пчілкою*, яке стало великою громад. подією (1903). Уперше лунала на професійній сцені опера ювіляра «Різдвяна ніч». За пультом стояв автор. Оперна трупа встановила стипендію ім. М.Бородая для учнів київ. муз. уч-щ.

Після 1917 Б. працював у м. Іркутськ (нині місто в РФ), де й помер.

Літ.: Современный театр, 1929, № 34—35; Русский провинциальный театр: Воспоминания. Л.—М., 1937.

М.О. Рибаков.

БОРОДАЧІ́ (голл. barthes, польс. brodacze) — назва литов. чвораків (4 грошовиків), карбованих за польс. короля та вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа 1565—69 на Віленському монетному дворі. Виготовлялися вони з високопробного срібла, тому широко використовувались у міжнар. торгівлі Литви й Польщі з багатьма країнами Зх. Європи.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

БОРОДІ́Н Олексій Артемович (18.02.1908—19.05.1995) — історик. Засл. діяч н. УРСР, д-р істор. н. (1967), проф. Н. в с. Піски, (нині село Козельщинського р-ну Полтав. обл.). Трудову діяльність розпочав наймитом, потім — голова районного *комітету незаможних селян*, перебував на політроботі в Червоній армії (див. *Радянська армія*). 1933—36 навч. в Харків. комуніст. ун-ті і одночасно викладав історію у вузах. 1936—37 — аспірант *Інституту червоної професури* при ВУЦВК. У жовт. 1937 — зав. сектору к-ри Управління справами РНК УРСР. 1938—40 був репресований і перебував в ув'язненні без пред'явлення обвинувачення. Після звільнення працював викл. у вузах. 1949 закінчив аспірантуру Акад. сусп. наук при ЦК КПРС і захистив канд. дис. Від 1956 — зав. каф-ри Київ. ун-ту. Автор понад 80 праць. Виняткову увагу приділяв вихованню викладацьких кадрів. Під його наук. кер-вом підготовлено понад 60 д-рів та канд. істор. наук.

Працював радником з питань ВШ в Пекінському ун-ті, читав курси, лекції у вузах Корейської Нар.-Демократ. Республіки, Польщі, *Югославії, Чехословаччини.*

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Жовтневої Революції.

П. у м. *Київ.*

Л.А. Шевченко.

БОРОДІ́НСЬКА БИ́ТВА 1812 — ген. битва у *Війні 1812* між рос. і франц. арміями. Відбулася 7 верес. (26 серп.) в районі с. Бородіно, за 110 км на зх. від *Москви.* Армії під командуванням імп. *Наполеона I* (135 тис. осіб і 587 гармат) протистояла рос. армія (126 тис. осіб і 640 гармат) під командуванням генерала від ін-

С.В. Бородаєвський.

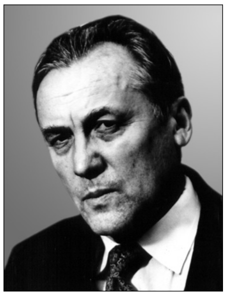

В.З. Бородай.

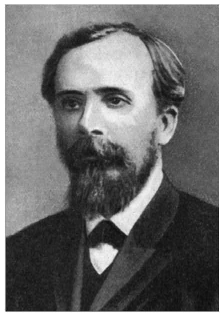

М.М. Бородай.

фантерії М.*Кутузова*. Найзапекліші бої велися в районі Курганної висоти (тут була розташов. батарея ген.-лейтенанта М.М.*Раєвського*) і на пд. від неї на Семеновських та Багратіонових флешах. У бою за Шевардінський редут 5 верес. (24 серп.), що передував Б. б., відзначилися солдати-українці Охтирського гусарського полку, Київ. та Черніг. драгунських полків — рядові Васильченко, Харченко, Шило, Милешко, унтер-офіцери Привалов, Драга та ін. Після Б. б. рос. армія, що зазнала значних втрат в особовому складі, за наказом Кутузова відступила. Війська Наполеона окупували Москву. Однак втрати франц. армії у Б. б. та неможливість поновити сили зумовили перелом у ході війни на користь росіян. Б. б. та маневр Кутузова надломили моральний дух наполеонівської армії, прискорили її поразку, активізували нар.-визвол. рух у *Російській імперії.*

Літ.: Фельдмаршал Кутузов: Сборник документов и материалов. М., 1947; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. К., 1948; *Буцик А.К.* Велика Бородінська битва. К., 1953; *Тарле Е.В.* Бородино. М., 1962; Бородино. Документы, письма, воспоминания. М., 1962; *Богданов Л.П.* На поле Бородинском (1812 год). М., 1962.

І.М. Кулинич.

БОРОДІ́НСЬКИЙ СКАРБ, Бессарабський скарб — речі *бронзового віку* (16—15 ст. до н. е.). Виявлений 1912 біля с. Бородіно (нині с-ще міськ. типу Тарутинського р-ну Одес. обл.). Складається з 17 предметів: срібні з позолотою вістря списів, кинджал, шпилька, бронз. окуття дерев'яної чаші, нефритові сокири, алебастрові навершя булав, фрагмент керамічної посудини. Срібні речі, декоровані у карпато-мікенському орнаментному стилі, є шедеврами давнього золотарства. У Б. с. є вироби зх. (кинджал, шпилька), сх. (списи, сокири) та місц. (булави, посуд) походження, це дає змогу дослідникам вирішувати питання синхронізації к-р бронз. віку. Скарб пов'язують із *багатоваликової* (*багатопружкової*) *кераміки культурою* та покровською к-рою *зрубної культурно-історичної спільності.* Зберігається в Центр. держ. істор. музеї у *Москві.*

Літ.: *Кривцова-Гракова О.А.* Бессарабский клад. М., 1949; *Kaiser E.* Der Hort von Borodino. Bonn, 1997.

В.В. Отрощенко.

Срібна шпилька та срібний кинджал з Бородінського скарбу.

Сокири з Бородінського скарбу.

БОРОДЯ́НКА — с-ще міськ. типу Київ. обл., райцентр. Розташов. на р. Здвиж (прит. Тетерева, бас. Дніпра), за 3 км від залізничної ст. Бородянка. На місці теперішнього с-ща існувало поселення Козятичі, знищене 1240 під час *монголо-татарської навали.* Сучасна назва Б. згадується в писемних документах 1509 як власність литов. кн. Романа. Нас. брало участь у *національній революції 1648—1676*, у повстанні С.*Палія.* Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі *Російської імперії.* В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 24 серп. 1941 по 9 листоп. 1943 окуповано гітлерівцями.

Смт від 1957. Райцентр 1923—62 та від 1966.

Літ.: ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

БОРО́ЗДНИ (Борозни) — укр. козац.-старшинський, згодом дворянський рід 2-ї пол. 17—19 ст. Походив з укр. шляхти. **Іван** Б. та його сини **Яків, Дмитро, Осип** і **Володимир** були *зем'янами Стародубського полку*, володіли значними маєтностями, на які мали підтверджувальний лист польс. короля *Владислава IV* Ваза. Осип вступив до козац. війська Б.*Хмельницького.* Його син **Лаврентій** одержав універсал Б.Хмельницького на кілька сіл і маєтностей, а пізніше — підтвердження від гетьманів І.*Виговського*, І.*Самойловича*, І.*Мазепи.* Урядової посади в козац. війську не обіймав, а мав лише звання *військового товариша* Стародубського полку (1673) і *значкового товариша* Війська Запорозького (1695). Сина Лаврентія **Івана** зараховано значковим товаришем Стародубського полку (1709—15), а згодом, за розпорядженням ген.-лейтенанта О.Румянцева, він дістав посаду полкового *сотника* (1723—25), виконував також обов'язки наказного полк. (1722, 1724—26). Другий син Лаврентія **Максим** за протекцією канцлера Г.Головкіна став мглинським сотником (1714—22). Наступні покоління цього роду постійно залишалися в рядах козац. старшини *бунчуковими товаришами*, військ. та значковими товаришами. **Іван Владиславович** був *військовим канцеляристом*, знатним військ. товаришем (1716), бунчуковим товаришем (1725—27), брав участь у Сулацькому поході (1725—27), а потім обіймав посади *генерального бунчужного* (1728) та *генерального судді* (1731—40). **Іван Іванович** — бунчуковий товариш (1735), при відставці одержав почесне звання ген. бунчужного (1762). Ін. Б. перебували в рос. армії, були предводителями дворянства, службовцями судів, канцелярськими чиновниками тощо. Рід Б. існував майже до кін. 19 століття.

Герб роду Борозден.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

«БОРОТЬБА́» — 1) нелегальний друкований орган київ. групи укр. соціалістів-революціонерів. Виходив у *Києві.* Друкувався на мімеографі накладом 200—300 прим. Усього вийшло 5 номерів, останній 1 серп. 1915. Газета не мала чітко окресленого парт. програмного характеру, що пояснює участь у вид. широкого кола укр.

громад. та політ. діячів. З нею співробітничали С.*Єфремов*, А.*Ніковський*, В.*Самійленко*, М.*Ковалевський*, М.*Шраг* та ін., її редагували М.Ковалевський та Л.*Ковалів*;

2) неперіодичний орган спочатку *Закордонної групи Української соціал-демократичної робітничої партії*, згодом — приватного ред.-видавця Л.*Юркевича* (Л.Рибалки). Виходив у Женеві 1915—16. Виступав проти діяльності *Союзу визволення України*, вважаючи ідею створення укр. самостійної незалежної д-ви шкідливою, такою, що відволікає укр. нар. маси від боротьби проти царату, за здійснення автономії України у складі демократ. Росії. Ця позиція викликала різку критику з боку укр. видань «*Вісник Союзу визволення України*», «*Украинская жизнь*», «*Робітничий прапор*»;

3) щоденна газ., що виходила в Києві 1917—20. На поч. 1917 — центр. орган *Української партії соціалістів-революціонерів*, ред. — М.Шраг. З газетою співробітничали М.*Шаповал*, Н.Григоріїв, А.Терниченко. Після розколу УПСР 1918 — орган її лівої течії, що згодом оформилася в самостійну партію, взявши собі назву, похідну від назви її друкованого органу — «боротьбисти». Виходила за редакцією В.*Блакитного*;

4) газ. укр. соціал-демократів *Галичини* й *Буковини*. Видавалася тричі на тиждень у м. *Кам'янець-Подільський* від 12 жовт. до 14 листоп. 1919;

5) орган Укр. сел. об'єднання — революц. сел. організації *Комуністичної партії Західної України*, опозиційний до політики Польщі щодо укр. населення. Газ. виходила у *Львові* від 14 трав. по 22 жовт. 1933, вийшло 20 номерів. Її видання було заборонене польс. урядом.

О.Б. Кудлай.

«БОРОТЬБИ́ ДВОХ КУЛЬТУ́Р» ТЕО́РІЯ — набула поширення в Україні на поч. 1920-х рр. серед значної частини держ. і парт. кер-ва УСРР. Виходячи з реальних відмінностей між містом і селом, між зрусифікованою укр. к-рою російськомовного міста і традиційною укр. к-рою села, прихильники теорії намагалися довести безперспективність і шкідливість політики українізації, виступали з відверто пророс. шовіністичних позицій. Концепцію «боротьби двох культур» сформулював у берез. 1923 Д.*Лебідь* — 2-й секретар ЦК КП(б)У (листоп. 1920 — трав. 1924). Він вважав, що при існуючому співвідношенні між російськомовним містом і україномовним селом (селяни становили 80 % нас. України) впровадження укр. мови серед партійців (тільки 11 % володіли укр. мовою) і робітн. класу — «захід реакційний», свідчення переходу на рівень «нижчої культури села порівняно з вищою пролетарською культурою міста». У цих умовах, вважав Д.Лебідь, «неминуча боротьба двох культур: культури міста — російської культури, і села — української». Нац. к-ра, на його думку, гальмує будво «нового» сусп-ва, отже, її заохочування не в інтересах більшовицького режиму. Теорія мала опонентів. Найпослідовніше критикували її М.*Скрипник*, О.*Шумський*, В.*Блакитний*, Х.*Раковський*.

Літ.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. К., 1993; *Комаренко Т.* Шовінізм у національно-мовній політиці в Україні: Історія і сучасність. В кн.: За міжнаціональну злагоду, проти шовінізму та екстремізму. К., 1995; *Її ж.* «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 1995, № 3.

Т.О. Комаренко.

БОРСУКИ́ — кілька однойменних козац.-старшинських, згодом дворянських родів, що, можливо, мають спільне походження. Найвідоміший з них бере початок від ніжин. полкового *сотника* (1649—54) **Івана** Б. Його син — **Марко Іванович** Б. — був сотником 3-ї полкової ніжин. сотні (1672) та ніжин. полковником (1675—77; див. *Полковник козацький*). Нащадки Марка служили у *Ніжинському полку* і посідали уряди сотників та *полкової старшини*.

До ін. роду належать: **Петро** Б. (р. н. невід. — 1706) — козелецький сотник (1701—02) та київ. полк. (1706), його син **Яків Петрович** Б. (р. н. невід. — бл. 1742) — київ. наказний полковник (1706, 1709), київ. полковий *осавул* (1729), козелецький *городовий отаман* (1729—31); його онуки **Зиновій Якович** Б. (бл. 1720 — бл. 1785) — київ. полковий писар (1742—53), київ. полковий суддя (1753—64) та київ. полковий *обозний* (1764—81) і **Яким Якович** Б. (р. н. невід. — 1759) — стародубський полковник (1757—59).

Роди Б. внесені до 2-ї та 3-ї ч. Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

Герб роду Борсуків — нащадків Петра Борсука.

БО́РТНИКИ — категорія сільс. нас. на укр. землях, яка від найдавніших часів і до поч. 20 ст. займалася бджільництвом. Б. збирали мед диких бджіл у дуплах дерев, згодом — у власноруч зроблених дуплах-бортях та вуликах-колодах. Унаслідок винайдення 1814 укр. бджолярем П.*Прокоповичем* рамкового вулика, який зробив революцію у бджільництві, оскільки давав змогу не знищувати бджіл при виїмці меду, у 19 ст. на зміну бортництву приходить пасічне бджільництво. На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського*, *Корони Польської*, а згодом і в *Гетьманщині* існували поселення Б. (переважаючими формами ренти і податків тут була медова данина, доповнена незначним грошовим чиншем, відробітками й деякими натуральними оброками). Бортництвом як допоміжним промислом займалися не лише селяни, а й представники ін. верств укр. соціуму, особливо в карпатському регіоні та на *Поліссі*.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т.1. Одесса, 1912; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 6. К., 1995; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; Історія української культури, т. 3. К., 2003.

А.О.Гурбик.

БО́РТНИЦТВО (від «борть» — дупло дерева) — спосіб бджільництва, відомий в Україні з найдавніших часів. Прийшло на зміну «вибиранню» меду диких бджіл із природних гнізд. Бортники робили штучні вулики-дупла в деревах або підвішували вулики-колоди високо на гілках і в ті дупла пускали рої. Б. було однією з важливих галузей г-ва. Регламентувалося *звичаєвим правом*, охоронялося законами («*Руською правдою*», *Статутами Великого князівства Литовського* тощо). Мед споживали, продавали, податки платили медом та воском. Б. зумовило появу особливих соціальних категорій нас., а також ремісничих спеціальностей (бортники, пасічники, вос-

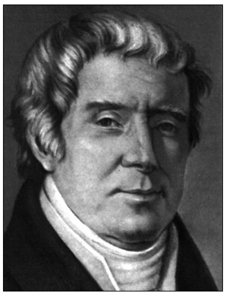

Д.С. Бортнянський.

І. Борщак.

кобійники, медовари, свічкарі та ін.). Як масовий вид сел. промислу на Поліссі та в Карпатах Б. існувало ще в 40—50-х рр. 19 ст., згодом — лише в найглухіших гірських та поліських районах.

Літ.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. К.—Львів, 1913; Культура і побут населення України. К., 1993.

Т.О. Комаренко.

БОРТНЯ́НСЬКИЙ Дмитро Степанович (1751—28.09.1825) — композитор, хоровий диригент, муз. педагог, реформатор духовної музики. Н. в м. *Глухів* у сім'ї міщанина, пізніше — козака *Ніжинського полку* (з 1755). Вчився у *Глухівській співацькій школі*, від 1758 — співак петерб. *Придворної співацької капели*. 1769—79 удосконалювався в італ. композитора Б.Галуппі в Італії, де створив на італ. лібрето опери «Креонт» (1777), «Алкід» (1778) і «Квінт Фабій» (1779), поставлені у Венеції та Модені, а також літургії на лат. і нім. тексти. 1779—96, працюючи капельмейстером при царському дворі в містах Гатчина (нині Ленінгр. обл., РФ) й Павловськ (нині С.-Петерб. міськради, РФ), написав на франц. тексти цикл пісень та опери «Сокіл», «Свято сеньйора» (обидві — 1786), «Син-суперник» (1787) та ін. Автор понад 100 хорових церк. і світських тв., у яких широко використовував укр. нар. мелос, традиції укр. хорового миства і досягнення європ. музики. Творець перших зразків фортепіанної сонати. Від 1796 — управитель придворної капели. Творчість Б. мала великий вплив на розвиток укр. і рос. хорових к-р. 1882 за редакції П.*Чайковського* видано тв. Б. у 10 т.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Літ.: *Кудрик В.* Огляд історії української церковної музики. Львів, 1937; *Гордійчук М.* Д.С.Бортнянський. «Музика», 1976, № 2; *Іванов В.* Дмитро Бортнянський. К., 1980; *Яременко С.* Українські композитори. В кн.: Нариси з історії української культури, кн. 2. Едмонтон, 1984; *Дитиняк М.* Українські композитори. Едмонтон, 1986; *Ковалев К.П.* Бортнянский. М., 1989; *Хранюк О.* Клавірне мистецтво на Україні. В кн.: Греко-католицький церковний календар. 1989. Варшава, 1989; *Добрянський М.* Україна і Росія. «Літопис Червоної Калини», 1994, № 1/3; *Лякина Р.* Родословная великого композитора обнаружилась в киевском архиве. «Киевские ведомости», 1995, 28 окт.; *Цвенгрош Г.* Гектор Берліоз про Дм.Бортнянського. «Державність», 1996, № 3; *Гусарчук Т.* Щасливого польоту, «Соколе»! «Культура і життя», 1997, 2 квіт.

Г.П. Герасимова.

БОРЩА́К Ілько (Баршак Ілля Львович; 19.07.1895—11.10.1959) — історик, літературознавець. Дійсний чл. НТШ. Н. в єврейс. колонії Нагартав Херсон. губ. (пізніше с. Нагартава, нині в межах смт *Березнегувате*). Після закінчення початкової шк. навч. в Херсон. г-зії. Вищу юрид. та істор. освіту здобував у Петерб., Київ. та Новорос. (Одес.) ун-тах. Влітку 1914 відряджений на наук. роботу до Гааги (Нідерланди).

1914—17 — офіцер рос. армії, учасник *Першої світової війни*, був поранений. На поч. 1917 обраний чл. Укр. ради військ Румун. фронту; 1918—19 — старшина *Армії Української Народної Республіки*. Від січ. 1919 у складі місії УНР перебував у США; 1919—20 — секретар укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*.

Від 1920-х рр. — у Парижі. Досліджував історію України 17—18 ст. Чл. К-ту дій, 1923—32 — співзасн. та чл. радянофільської Спілки укр. громадян у Франції (СУГУФ), кер. гуртка українознавства та видавець тижневика СУГУФ — «Українські вісті» (1926—29); чл. Ліги укр. к-ри (1923), організатор Т-ва друзів укр. кіно (1926—27), співробітник ВУАН (Київ). Ініціатор викладання укр. мови і літ. та запровадження курсу українознавства в Нац. шк. живих сх. мов у Парижі (1938—57), засн. каф-ри українознавства. Видав у Франції перший підручник укр. мови (1946). Під час *Другої світової війни* в роки гітлерівської окупації Франції Б. ув'язнено за участь у *русі Опору* (1940—43).

Від 1949 — дир. Архіву укр. еміграції у Франції, видавець наук. ж. «*Україна*» (1943—53). Автор бл. 400 праць з історії та літ. зв'язків України з європ. країнами.

П. у м. Париж.

Тв.: Гетьман Пилип Орлик і Франція. Львів, 1924; Звідомлення, представлене Українській Академії Наук, про дослідження в архівах Західної Європи. Львів, 1924; Вольтер і Україна. «Україна», 1926, № 1; Шведи на Україні і французька дипломатія. К., 1928; Шевченко у Франції. Львів, 1933; Наполеон і Україна. Львів, 1937; Карпатська Україна в міжнародній політиці. Львів, 1938; Історична легенда України. Історія русів. Париж, 1944; Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. К., 1991 [у співавт.]; Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичне есе. К., 1991.

Літ.: *Білокінь С.* Післямова. В кн.: *Борщак І., Мартель Р.* І.Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. К., 1991; *Дашкевич Я.* Передмова. В кн.: *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичне есе. К., 1991; *Його ж.* Борщак — історик, що з тіні виходить. «Ратуша», 1992, 20 жовт.; *Юсип Д.* «...І час каміння збирати». «Дзвін», 1994, № 7; *Сарбей В.* Хто він — Ілько Борщак. «Історичний календар 99», 1998.

В.П. Швидкий.

БОРЩЕ́ВСЬКИЙ Валентин Якович (20.04.1910—03.04.1989) — укр. джерелознавець, історіограф, краєзнавець. Д-р істор. н. (1964), проф. (1967). Н. в с. Валегуцулове (нині село Долинське Ананьївського р-ну Одес. обл.) в сім'ї ветлікаря. 1930—33 навч. у с.-г. технікумі, працював дільничним агрономом. 1935 вступив на істор. ф-т Одес. ун-ту. 1940, після закінчення ун-ту, працював викл. Кременецького вчительського ін-ту (Терноп. обл.). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Від 1946 працював ст. викл., доц., деканом істор. ф-ту Дніпроп. ун-ту, завідував кафрами: 1952—55 — історії СРСР, 1966—72 — заг. історії, 1972—78 — історіографії та джерелознавства, останні роки був проф. каф-ри історіографії та джерелознавства.

1949 захистив канд. дис. «Перемога радянської влади в Катеринославі», 1964 — докторську дис. «Історія робітничого класу і Рад Донецько-Криворізького басейну в Жовтневій революції».

Автор та співавт. понад 50 праць.

П. у м. *Дніпропетровськ*.

Літ.: Борщевський Валентин Якович. (Некролог). «УІЖ», 1989, № 10.

Г.С. Брега.

БОРЩІ́В — місто Терноп. обл., райцентр. Розташов. на р. Нічлава (прит. Дністра). Залізнична ст. Нас. 12,2 тис. осіб (1998).

Уперше письмово згадується 1456 як місто, що належить приватним особам. У 16 — 1-й пол. 17 ст. Б. володіли шляхтичі Дудинські, а потім Золотницькі. 1629 королів. привілеєм місту надане *магдебурзьке право*, що дало поштовх розвиткові тут ремісництва та торгівлі. 1672—99 був окупований турец. військами і прийшов у занепад. Після відновлення польс. влади його мешканці на 10 років були звільнені від сплати

більшості податків і відбування повинностей. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перебував у складі Заліщицького, а потім Чортківського округів Австрійс. імперії. Від 1785 переведено до розряду м-чок. 1810—15 — під владою *Російської імперії*, а від 1815 знову в складі Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

Від 2-ї пол. 19 ст. спостерігався швидкий пром. розвиток міста. Побудовані ф-ки: жін. одягу і паперова, 2 гуральні, пивоварний, тютюново-ферментаційний, цегельний з-ди, поблизу міста розпочали діяти каменоломня, три кар'єри з видобутку гравію.

1867 здобув статус міста і став центром повіту. Наприкінці 19 ст. через Б. пройшла гілка залізниці Чортків—Іване-Пусте.

Під час *Першої світової війни* і *українсько-польської війни 1918—1919* пром. потенціал міста був зруйнований — впродовж 1920—30-х рр. працювали лише тютюново-ферментаційний та цегельний з-ди. 1920 місто переходить під владу Польщі. Від 1939 Б. — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), від 1940 — райцентр.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від лип. 1941 по 24 берез. 1944 окупований гітлерівськими військами, входив до складу *Генеральної губернії*. Після війни були реконструйовані старі й побудовані нові пром. підпр-ва.

На околицях міста виявлено поселення *трипільської культури*, городище та могильник часів *Київської Русі*. Пам'ятка арх-ри — костьол (18 ст.); пам'ятник бойової слави — танк «Т-34» (1984).

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973.

В.В. Головко.

БО́СНІЯ І ГЕРЦЕГОВИ́НА, Республіка Боснія і Герцеговина (Bosna i Hercegovina) — д-ва у Пд.-Сх. Європі (пн.-зх. ч. Балканського п-ва). Тер. — 51,1 тис. км^2. Нас. 3,5 млн осіб (1995): боснійці — 43,6 %, серби — 31,4 %, хорвати — 17,3 %. Найбільшою після перерахованих нац. груп у Б. і Г. є боснійські українці (8,2 тис. осіб). Офіц. мови — боснійська, сербська, хорватська. Столиця — Сараєво. Грошова одиниця — динар.

У 6—7 ст. тер. Б. і Г. була заселена слов'янами. У 12 ст. створено Боснійське феод. князівство, до якого згодом увійшла тер. Герцеговини. 1463 Боснію, а 1482 Герцеговину завоювала *Османська імперія*. Після Герцеговинсько-боснійського нац.-визвол. повстання 1875—78 та поразки Туреччини в *російсько-турецькій війні 1877—1878* за рішенням *Берлінського конгресу 1878 Австро-Угорщина* отримала мандат на управління Б. і Г., а 1908 анексувала підмандатну тер. Під час колонізаційних заходів Австро-Угорщини 1890—1913 на тер. Боснії переселили українців (бл. 10 тис. осіб), переважно із *Галичини* і в незначній кількості — з *Закарпатської України*. 1918 Б. і Г. увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія, див. *Югославія*). У роки *Другої світової війни* тер. Б. і Г. 1941 захоплено гітлерівськими військами і включено до складу «Незалежної держави Хорватія».

Під час війни багатьом українцям Б. і Г. довелося покинути цю країну через репресії за участь в укр. легіоні при хорватській армії та боротьбу проти сербських «четників» і партизанів Й.-Б.Тіто. 1945—92 Б. і Г. входила до складу СФРЮ. Діяльність українців у Боснії 1945—90 координували Укр. нар. рада (1946), Союз укр. т-в (1951), Регіональна укр. рада у м. Баня-Лука (1965—68) і Регіональна рада народностей боснійської країни у Баня-Луці (1968—80), к-ти при общинних орг-ціях Соціаліст. союзу трудового народу Б. і Г. (1980—85), Координаційний к-т з питань міжнац. відносин при Міжобщинній конф. Соціаліст. союзу трудового народу в Баня-Луці (1989).

У квіт. 1992 парламент Б. і Г., спираючись на результати референдуму (29 лют. — 1 берез. 1992), проголосив незалежність Б. і Г., однак серби Б. і Г., проігнорувавши референдум, зі свого боку проголосили Сербську республіку Боснія і Герцеговина у складі Югославії. У лип. 1992 у Б. і Г. створено автономний р-н Хорватська співдружність Герцег-Босна. Кровопролиття між боснійцями, сербами і хорватами врешті вдалося зупинити завдяки зусиллям міжнар. орг-цій (ООН, ОБСЄ, ЄС) та деяких країн (США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії). 1992—99 укр. військ. контингент брав участь у міжнар. миротворчій місії в Б. і Г. У берез. 1994 боснійці й хорвати уклали угоду про створення мусульмансько-хорватської федерації. 21 листоп. 1995 представники Б. і Г., Хорватії і Югославії парафували *Дейтонську угоду 1995* про мир у Б. і Г., а 14 груд. 1995 підписали її на мирній конф. у Парижі.

Дипломатичні відносини України з Б. і Г. встановлено 20 груд. 1995.

Літ.: *Заставний Ф.Д.* Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. Львів, 1991; Страны мира сегодня, т. 1. М., 1998; Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991—1995 рр.), кн. 1—2. К., 1998; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

А.В. Шилова.

БОСПО́Р КІММЕРІ́ЙСЬКИЙ (Βόσπορος ὁ Κιμμέριος) — давньогрец. назва Керченської протоки, що сполучає Азовське та Чорне моря. Прикметник «кіммерійський» відрізняв найменування цієї протоки від назви ін. протоки — Боспору Фракійського (сучасний Босфор) і нагадував про *кіммерійців,* що жили колись біля її берегів. За топонімом «Б. К.» одержала назву антич. д-ва *Боспорське царство,* що лежала на обох берегах протоки.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

М.В. Скржинська.

БОСПО́РСЬКЕ ЦА́РСТВО — одна з *античних держав Північного Причорномор'я,* яка знаходилася на берегах *Боспору Кіммерійського.* Серед грец. полісів (міст-держав) цього регіону провідну роль відігравав *Пантікапей*, який підкорив кілька малих сусідніх міст. Згодом володіння Пантікапею під назвою «Боспор» склали ядро майбутньої д-ви. 480/479—438/437 до н. е. в Боспорі панувала династія Археанактідів мілетського походження, яка офіційно обіймала посаду жерців храму Аполлона Лікаря. Під час грец. Понтійської експедиції 437 до н. е. Перікл поставив на чолі д-ви Спартока І (Спарадока), представника фракійського царського роду, зятя останнього правителя з династії Археанактідів. Нащадки Спартока І (див. *Спартокіди*) провадили досить активну зовн. політику, підкоряючи незалежні поліси (*Німфей, Феодосія, Фанагорія*) та навколишні сіндо-меотські племена. Влада Спартокідів над грец. та ін. нас. Боспору була

відображена в їхній титулатурі «архонт Боспору і Феодосії та цар сіндів, торетів, дандаріїв, псессів» (напр., *Левкон І*, 390—350 до н. е.). Цар Евмел (309—303 до н. е.) поширив вплив Боспору на більшість грец. міст навколо пн. узбережжя Чорного м., активно втручаючись у міжнар. справи. Він оселив у *Горгіппії* тисячу мешканців з м. Каллатія (Зх. Понт, нині тер. Болгарії), яке було під облогою фракійського царя Лісімаха, допомагав ін. грец. містам Пн. Причорномор'я. Його онук Перісад ІІ (283—245 до н. е.) оженив сина на принцесі з родини царя Єгипту Птолемея ІІ Філадельфа, який був тоді наймогутнішим серед монархів усього елліністичного світу. Бл. 110 до н. е. цар Перісад V був змушений передати владу царю *Понтійського царства Мітрідату VI* Євпатору, що призвело до повстання місц. *скіфів* на чолі із *Савмаком* 107 до н. е. Перісада було вбито, повстанці захопили Пантікапей і Феодосію, але стратег Мітрідата Діофант розбив скіфів. Згодом Мітрідат підкорив собі усі землі й народи Причорномор'я. Окремі міста Б. ц. отримали автономію, але внаслідок повстання боспорців проти Мітрідата в серед. 80-х рр. 1 ст. до н. е. їхні права було скасовано, і в Б. ц. призначено намісником сина Мітрідата Махара. Після поразки у 3-й війні з Римом (див. *Рим Стародавній*) Мітрідат знайшов притулок у Пантікапеї, але внаслідок зради свого сина *Фарнака* покінчив життя самогубством (63 до н. е.). Фарнак, якого призначив Помпей у Б. ц., під час громадян. війни у Римі (48—47 до н. е.) намагався повернути володіння батька, але зазнав поразки від Цезаря у битві при Зелі (2 серп. 47 до н. е.; Цезар у листі сповістив про цю битву свого друга Амінтія трьома словами: «Veni, vidi, vici» — прийшов, побачив, переміг), а владу захопив *Асандр*. До серед. 1 ст. н. е. Б. ц. володіли представники місц. династії. 63 імп. Нерон

БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО. 2 ст. н. е.
Масштаб 1 : 2 600 000

(54—68) ліквідував Б. ц., приєднавши його до новоств. рим. провінції Понт, але 69 імп. Веспасіан Флавій (69—79) відновив його як самостійну політ. одиницю. Правителі Б. ц. затверджувалися в Римі і їх вносили до списків «друзів цезаря та друзів римського народу»; на зворотному боці місц. золотих монет завжди розміщувався портрет правлячого імператора. У серед. 3 ст. н. е. Б. ц. переживало тяжку кризу, пов'язану з навалою готських племен (див. *Готи*), які обрали його базою для нападів на сх. провінції Рим. імперії. На рубежі 3—4 ст. воно зазнало також кілька поразок у війнах з *Херсонесом Таврійським,* внаслідок чого його тер. катастрофічно зменшилась. Епіграфічні знахідки свідчать про існування місц. династії ще наприкінці 5 ст. 527 Б. ц. приєднано до Візант. імперії (див. *Візантія*).

Літ.: *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. М.—Л., 1949.

В.О. Анохін.

БОСПО́РУ ЦАРІ́. Перші правителі *Боспорського царства* належали до роду Археанактідів, що були, як вважають деякі вчені, нащадками ойкіста (засновника) м. *Пантікапей.* Давньогрец. історик *Діодор Сицилійський* вважав їх «царствуючими», але насправді вони були жерцями храму Аполлона Лікаря і користувалися традиційною в давньогрец. колоніях повагою до нащадків ойкіста, займаючи чільне місце серед столичної аристократії. Їхнє панування на *Боспорі Кіммерійському* продовжувалося 480/479—438/437 до н. е., коли до влади прийшов зять останнього Археанактіда Спарток I, представник фракійського царського роду. Він став засн. династії Б. ц., яка отримала в літ. назву *Спартокідів*, хоча для антич. доби була відома ін. назва — Левконіди — від імені видатного представника цієї династії *Левкона I* (390—350 до н. е.).

Бл. 110 до н. е. останній «спартокід» Перісад V передав владу царю *Понтійського царства Мітрідату VI* Євпатору, який 63 до н. е. покінчив життя самогубством у Пантікапеї після невдалої війни з Римом (див. *Рим Стародавній*). Його син *Фарнак* (63—47 до н. е.), а також зять Фарнака — *Асандр* (47—22 до н. е.), дочка Фарнака — Динамія (22—17 до н. е.) та ін. визнавали зверхність Риму. Після рим. військ. експедиції 45 н. е. проти Мітрідата VIII залежність Б. ц. від Риму стала ще більшою. Вони приймають рим. родове ім'я Тиберіїв Юліїв, яке включають до своєї титулатури навіть ті особи, які не належали до нащадків царського роду, — сармат Інінфимей (234—238) або останній цар Боспору Дуптун (кін. 5 ст. н. е.).

Літ.: *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. М.—Л., 1949; *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора VI—IV вв. до н. э. «Древнейшие государства на территории СССР. 1984 г.», 1985.

В.О. Анохін.

БО́СТРЕМ Іван Федорович (10.12.1857—02.01.1934) — віце-адмірал. Закінчив Мор. корпус (1878). Від 1898 командував на Чорному м. військ. яхтою «Колхіда», потім — мінним крейсером «Капітан Сакен», учбовим судном «Прут» і канонерським човном «Чорноморець». 1901—05 — мор. агент у Великій Британії. Од 1906 — контр-адмірал, командував крейсером «Богатир». 1907 — товариш мор. міністра. Від 1908 — нач. Мор. сил Чорного м. Од 1909 — віце-адмірал, гол. командир Севастопольського порту й військ. губернатор м. *Севастополь.* 1910 вийшов у відставку, керував Миколаїв. суднобуд. з-дами. Голова Кают-компанії мор. офіцерів у Парижі (Франція), почесний чл. Воєнно-мор. союзу.

П. у м. Париж.

Літ.: Возрождение. Париж, 1934, № 3137, 3 января; Морской журнал. Прага, 1934, № 1; Новое русское слово. Нью-Йорк, 1934, № 7663, 19 января; Последние новости. Париж, 1934, № 4676, 10 января; Часовой. Париж, 1934, № 120; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М., 1997.

С.І. Білокінь.

БОСТУ́НИЧ (справжнє прізв. — Шварц) **Григорій Васильович** (Вільгельмович; псевд. — Маркіз Поза; 19.11.1883 — імовірно, 1945) — драматург, видавець, дослідник *масонства.* Н. в м. *Київ* у сім'ї страхового чиновника Вільгельма-Бартольда Шварца. 1915 прийняв прізвище діда з материного боку (офіційно — Давид Бостунов). Закінчив 4-ту Київ. г-зію (1903) та юрид. ф-т Київ. ун-ту (1908). Понад 8 років працював адвокатом з кримінальних справ. Під час *Першої світової війни* 1914 побував у нім. полоні.

Літ. діяльність почав від 1905 спершу як автор водевілів. Видавав журнали «Киевский набат» (1906, 2 вип., підписані Грегуар Ле-Нуар), «Киевский театрал» (1906—07), «Арсетвита» (1910) та «Киевский звонок». 1909 заснував вид-во «Гонг», 1910 — газ. «Южная копейка» (1 січ. 1917 перетворена на АТ). На «злобу дня» написав трагедію «Любов імператриці: Коронована зрадниця» (1917) та драму «Ремесло Юди» (1917). Викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, Драм. консерваторії, на кінокурсах Азагарова, студії «Дніпросоюзу». Виїхавши до Німеччини, надрукував у ж. «Луч света» п'єсу про ЧК «Останній подих ката».

Оберштурмбанфюрер СС (січ. 1937), штандартенфюрер СС (листоп. 1944). Приятелював з Г.Гіммлером, Р.Гейдріхом, Олендорфом та К.Вольфом.

Тв.: Из вражеского плена. Пг., 1915; Правда о сионских протоколах. Mitrovitsa (Sremskaja), 1921; Масонство в своей сущности и проявлениях, ч. 1. Белград, 1928; *Schwartz-Bostunitsch G.* Die Freimaurerei: Ihr Ursprung, ihre geheimnisse, ihr Wirken. Weimar, 1936; Масонство и русская революция. М., 1995.

Літ.: *Лакер У.* Россия и Германия: Наставники Гитлера. Вашингтон, 1991; *Яворенко О.* Хто Ви, товаришу вождь пролетаріату? «Час-Time», 1995, № 30, 21 квіт.; *Ganelin R.Š.* Das Leben des Gregor Schwartz-Bostunitsch, teil 1—2. В кн.: Russische Emigration in Deutschland, 1918 bis 1941: Leben im europäischen Burgerkieg. Berlin, 1995; *Ганелин Р.Ш.* К истории русского фашизма в гитлеровской Германии. «Клио», 1998, № 1 (14).

С.І. Білокінь.

БО́ТВИН Нафталі (псевд.: Бронек, Цвінек, Пилип; 19.02.1905—06.08.1925) — активіст комуніст. руху в Зх. Україні. Н. в с. Руда-Сілецька (нині село Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.). Чл. *Комуністичної спілки молоді Західної України* (1921), чл. КПЗУ (1923), один з кер. профспілки шевців і кравців. 28 лип. 1925 за парт. дорученням убив поліцейського провокатора Цехновського у *Львові.* За вироком військ.-польового суду Б. розстріляно у Львові. Його ім'ям названо роту інтернац. бригади під час громадян. війни в Іспанії 1936—39.

Літ.: Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989.

О.С. Рубльов.

Н. Ботвин.

Х. Ботев.

БО́ТЕВ Христо (06.01.1849—01.06.1876) — болг. революц. діяч, поет, публіцист. Н. в м. Калофер

(Болгарія). 1863—66 мешкав в Україні, навч. в Одес. г-зії, яку залишив наприкінці 1865. Протягом 1866 працював учителем у с. Задунаївка (нині село Арцизького р-ну Одес. обл.). Зблизився з учасниками *польського повстання 1863—1864*, висланими царським урядом на пд. *Російської імперії*. У січ. 1867 повернувся у Калофер, проте невдовзі, зважаючи на переслідування турец. властей, емігрував до Румунії. Проживаючи в містах Галац, Бреїла, згодом у Бухаресті, очолив разом із революціонерами В.Левським і Л.Каравеловим болг. емігрантський нац.-визвол. рух, з серп. 1874 брав участь у діяльності Болг. револю. центр. к-ту, співробітничав у газетах «Тъпан» («Барабан»), «Дунавска зора», «Свобода», «Независимост», сатиричних часописах «Крълеж» («Кліщ»), «Оса», «Хитър Петр», видавав газети «Дума на български емигранти», «Знаме» (в якій закликав до створення в Болгарії «народної республіки»), брав активну участь у підготовці антитурец. Квітневого повстання 1876. Загинув у бою з турец. військ. частинами на горі Вол у місцевості Йолковиця. День його смерті оголошено у Болгарії Днем нац. трауру і пам'яті героїв, які загинули в боротьбі проти нац. гноблення.

Б. залишив багату і різноманітну літ. спадщину — поезії, оповідання, фельєтони, публіцистичні статті, послання, пер. істор. драми М.*Костомарова* «Кремуцій Корд». Вірші Б. («Елегія», «Боротьба», «Хаджі Димитр», «На смерть В.Левського»), поема «Гайдуки» та ін. твори пройняті глибоким ліризмом, високим громадян. пафосом та любов'ю до батьківщини, надихали болг. народ на боротьбу проти осман. ярма. Серед укр. перекладачів доробку Б. — П.*Грабовський,* В.*Сосюра,* П.*Тичина,* Д.Павличко, Д.*Білоус.* Його образ розкрито у драм. поемі Л.*Дмитерка* «Зоря на обрії».

Тв.: Укр. пер.: Поезії. К., 1949; Вибране. К., 1954; Събрани съчинения, т. 1—2. София, 1971; Поезії. К., 1977.

Літ.: *Лихачева Л.П.* Христо Ботев. Биобиблиографический указатель. М., 1960; *Поглубко К.* Христо Ботев и Россия. Кишинев, 1976; *Унджиев И., Унджиева Ц.* Христо Ботев. М., 1976.

В.В. Павленко.

БОТЕ́РО Джованні (1533—1617) — італ. гуманіст, географ, правник. Автор низки праць, присвячених історико-геогр. опису різних регіонів світу, насамперед Європи, а також конкретних країн (Англія, Польща, Франція). Найважливішою працею Б. є кн. «Універсальні реляції» (Рим, 1591—92), яка витримала чимало перевидань та перекладів. В Україні особливо популярними були польс. пер. (Краків, 1609, 1613 та 1659). У 1-й ч. твору, де розповідається про Європу, Б. описав також Україну і *Кримське ханство*, при цьому використав тв. антич. (*Страбон*) і середньовічних (Марко Поло, Г.Шедель) авторів, а також видання ранньомодернової епохи (С.Мюнстер, А.Поссевіні) та, ймовірно, свідчення франц. мемуариста Блеза де *Віженера*, разом з яким був у найближчому оточенні Генріха Валуа, короля *Речі Посполитої* (1573—75). Б. особливу увагу надавав опису *Поділля, Волині, Галичини,* низки міст (насамперед *Києва, Львова, Луцька*), конфесійним питанням, характеристиці деяких осіб (кн. К.*Острозького*, київ. митрополита *Ісидора*).

Літ.: *Мицик Ю.А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро. «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», 1982, вип. 8.

Ю.А. Мицик.

БО́ТИ КОМІ́СІЯ — усталена назва (за прізв. голови, прем'єр-міністра Пд.-Африканського Союзу ген. Л.Боти) «Міжсоюзної комісії з переговорів про перемир'я між Польщею та Україною». Ств. 2 квіт. 1919 Радою чотирьох д-в (Великої Британії, Італії, США, Франції) *Паризької мирної конференції 1919—1920* на пропозицію президента США Т.В.*Вільсона,* який прагнув зберегти реноме поборника права націй на самовизначення, уникнути закидів у необ'єктивності «Комісії з польських справ», зокрема від держ. секретаря у закордонних справах *Західноукраїнської Народної Республіки* В.*Панейка,* приглушити занепокоєння кер-ва ЗУНР рішенням перевезти *Армію Галлера* до Польщі, що суттєво збільшувало воєн. потенціал останньої. Склад Б. к. — по 2 (військ. і цивільний) представники від США, Великої Британії, Франції та Італії — затверджено 16 квіт., в день від'їзду Армії Галлера з Франції. Б. к. працювала з 26 квіт. до 15 трав. 1919, провела 7 заг. засідань і 2 засідання підкомісії з вироблення проекту мирної угоди. Пропозиція Вільсона також передбачала приїзд до Парижа укр. представників (сюди прибули видатні діячі ЗУНР М.*Лозинський* і Д.*Вітовський*).

Діяльність Б. к. викликала різке несприйняття Варшави, яка намагалася закріпити нерівноправне становище укр. сторони, вперше зафіксоване на переговорах з *Бартелемі місією 1919,* щоб полегшити здійснення своїх експансіоністських планів у *Східній Галичині* й *Волині.* Тактика поляків полягала у відволіканні уваги Б. к. від конкретних питань мирного врегулювання посиланнями, з одного боку, на «ключову роль» Польщі у «встановленні порядку» та відстоюванні інтересів *Антанти* на сх. Європи, а з іншого — на «нездатність українців» порядкувати на «спірних територіях». Під час роботи Б. к. виявилися розходження серед її членів у підходах до припинення *українсько-польської війни 1918—1919.* Доволі конструктивною була позиція голови Б. к. (вона відповідала як його власному досвіду активного учасника нац.-визвол. боротьби бурів проти Великої Британії 1899—1902, так і «польській політиці» Великої Британії). Ад'ютант нач. ген. штабу Франції ген. Ле Ронд всіляко підтримував поляків; так само діяли італійці та представник США Р.Лорд, який замінив більш-менш нейтрального І.*Боумена.* Все ж умови виробленого Б.к. перемир'я певним чином враховували етнічну ситуацію у Сх. Галичині. Віддаючи полякам *Львів* і прилеглі р-ни, вони залишали українцям тер. на сх. від лінії Львів—*Сокаль* з нафтоносними свердловинами включно. Водночас військ. статті, обмежуючи чисельність армій 20 тис., посилювали забезпечувану Заходом військ.-тех. перевагу поляків. 12 трав. 1919 проект перемир'я було передано зацікавленим сторонам. На засіданні 13 трав. укр. делегація погодилася з умовами проекту, а поляки після інтенсивного обміну депешами між Парижем і Варшавою відмовилися його підписати. 16 трав., посилаючись на зміни в позиції *Директорії* УНР, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Польщі І.Падеревський від імені уряду Польщі запропонував перервати «будь-які переговори з припиненням вогню». У *Варшаві* з представником МЗС УНР Б.Курдиновським було підписано договір, за

яким Директорія офіційно відмовилася від Сх. Галичини й Волині на користь Польщі. Це посилило позиції Польщі, підтримані Антантою, яка наприкінці черв. 1919 дозволила використати Армію Галлера в Сх. Галичині та Волині, санкціонувавши окупацію зх.-укр. земель по р. Збруч (прит. Дністра).

Р.Г. Симоненко.

БÓТТЕ Зіна (Botte Zina, з роду Чуйко; 05.10.1940 — лип. 1996) — австрал. громад. і політ. діячка укр. походження, педагог, філолог. Перший почесний консул України в Мельбурні (консульський округ — Австралія) на громад. засадах 1992.

Н. в с. *Глобине* в сел. родині. Дитиною вивезена до Німеччини; 1949 емігрувала з батьками до Австралії. Закінчила Мельбурнський ун-т (1963), отримала диплом бакалавра гуманітарних наук. Викладала англ., нім. та франц. мови в серед. школах та укр. суботніх школах. Чл. «*Пласта*», Союзу українок Австралії, укр. студентського т-ва, хору «Чайка», театру ім. Л.Курбаса, літ.-мистецького клубу ім. В.Симоненка. 1990 — співзасн. та перший голова Австрал. фундації допомоги дітям Чорнобиля. За організацію благодійної допомоги потерпілим від *Чорнобильської катастрофи 1986* вшанована ВР та КМ України званням «Чорнобильська мати» (1991). Кілька разів приїздила до *Києва*, виступала у ВР. Брала під опіку укр. спеціалістів, які навчалися австрал. високоефективній технології біодинамічної обробки грунту, агітувала офіц. урядові кола Австралії надати допомогу Україні на держ. рівні, жертвувала кошти на громад., церк. та культ. потреби українців Австралії.

П. у м. Мельбурн.

Літ.: *Михайленко А.* Отак і живемо, пані Зіно... «Україна», 1992, № 1; *Пригорницький Ю.* «Христос відчиняє мені двері». «ЛУ», 1992, 2 квіт.; Не просто гоноровий титул: Повсякденні турботи Почесного консула. «Політика і час», 1994, № 1; *Ботте В.* Тепер мушу працювати за двох... «Вісті з України», 1996, № 35—36; Українці Австралії: Енциклопедичний довідник. Сідней, 2001.

Г.П. Герасимова.

БÓУМЕН Ісайя (1878—1950) — проф. географії, чл. амер. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, де брав участь у роботі комісії з укр.-польс. відносин. Позитивно ставився до укр. інтересів. З ініціативи Б. 2 трав. 1919 американці припинили військ. постачання Польщі на знак протесту проти дій *Армії Галлера* на укр. фронті в *Галичині*.

А.Ю. Мартинов.

БОФФÓ (Boffo) **Франческо** (Франц Карлович; 1796—1867) — міськ. архіт. *Одеси* 1822—44. Виходець із Сардинського королівства. Відіграв провідну роль у розвитку укр. зодчества 1-ї пол. 19 ст., збагативши його зразками зх.-європ. шк. класицизму, формами італ. Ренесансу (див. *Відродження*). За планами і під кер-вом Б. здійснено комплексну забудову Одеси як гол. чорномор. порту *Російської імперії* монументальними спорудами адм., торг., освіт.-мистецького, житлового призначення. Вершиною його творчості є унікальна історико-архіт. пам'ятка — Приморський бульвар (2-га пол. 1820-х — 1830-ті рр.) з палацом ген.-губернатора М.*Воронцова*, Старою біржею, бельведером-колонадою, величними сходами («Потьомкінськими») до мор. причалів. Найважливіші принципи діяльності Б. — регулярна система планування міськ. тер., створення ансамблів споруд та їх пластично-худож. оздоблення, благоустрій та озеленення вулиць і майданів — лягли в основу буд-ва і впорядкування ін. пд.-укр. міст. Йому належали також архіт. проекти, виконані для будов Криму та *Бессарабії*. З працею Б. пов'язано встановлення перших в Одесі пам'ятників діячам укр. Причорномор'я — А.*Рішельє* (1828), М.Воронцову (1863).

Літ.: *Богословський В.О.* Франц Боффо і традиції європейського класицизму на Україні. В кн.: Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. К., 1983; *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України. К., 2000.

М.М. Варварцев.

БОХАНÓВСЬКИЙ (Бобир-Бохановський) **Іван Васильович** (08.07(26.06).1848—11.07.1917) — революціонер. З дворян Переяславського пов. Полтав. губ. Навч. у Київ. г-зії. 1870 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту (1875 виключений через причетність до студентських заворушень). Брав участь у «*ходінні в народ*», 1874 під виглядом робітника перебував у маєтку О.Волкенштейна (чоловіка Л.*Волкенштейн*). 1875 за соціаліст. пропаганду арештований. 1876 звільнений під нагляд поліції. Був у групі «*південних бунтарів*». 1877 з Л.*Дейчем* та Я.*Стефановичем* готував на Чигиринщині сел. повстання, але орг-цію було викрито, а її провідників ув'язнено в *Києві*. 1878 разом із Дейчем і Стефановичем за допомоги В.*Осинського* та М.*Фроленка* втік із *Лук'янівської тюрми* до Кременчука, звідти дістався *Санкт-Петербурга*, а далі відбув за кордон.

У Женеві ввійшов до народницького гуртка «Робітник», заприязнився з колиш. учасниками *Паризької комуни 1871*. Працював складачем у друкарнях «Работник», «Révolté» («Повстанець»), порядкував друкарнею народовольців (од 1886 разом із дружиною — Галиною Чернявською-Бохановською). Серед товаришів мав прізвисько Козак. 1902 пристав до партії соціалістів-революціонерів, завідував друкарнею «Революционная Россия». 1912 оселився у Бельгії.

П. у м. Брюссель.

Літ.: *Дебогорий-Мокриевич В.* Воспоминания. СПб., 1906; *Дейч Л.Г.* Четыре побега. М.—Л., 1926; *Чернявская-Бохановская Г.Ф.* Автобиография. «Каторга и ссылка», 1928, № 6; *Степняк-Кравчинский С.М.* Сочинения, т. 1. М., 1958.

П.Г. Усенко.

БÓХМАЧ — літописне місто на пд.-сх. рубежах *Чернігівського князівства*, на тер. Задесення. Вперше згадано в *Іпатіївському літописі* під 1147, тоді Б. було спалено військами вел. кн. київ. *Ізяслава Мстиславича*. Городище розміщене на березі р. Бахмачка (ліва прит. р. Борзна, бас. Дніпра), в центрі с. Бахмач Бахмацького р-ну Черніг. обл. Назва іншомовного походження, вірогідно, від літописного найменування прибічників ісламу «бохміти», «бохміче» і пов'язана з розміщенням черніг. князями на Задесенні «своїх поганих». Першим Б. локалізував М.Марков (1815), однак розкопки тоді не проводилися. Нашарування давньорус. часу не виявлені. Б. контролював один із проходів у задесенських болотах на шляху зі степу до Чернігова. Курганний могильник Б. містився на підвищенні між с. Бахмач та залізничною ст. Бахмач-Роменський і нині не зберігся. 1876 Д.*Самоквасов* розкопав тут 3 насипи з 14, в яких виявив тілопокладення в дерев'яних трунах у підкурган-

З. Ботте.

І.В. Бохановський.

Б. Боцюрків.

Й. Боцян.

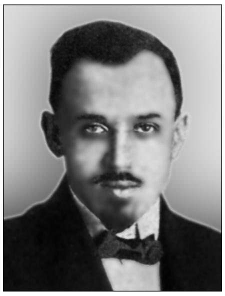
О.І. Бочковський.

Є.Б. Бош.

них ямах. В одному з поховань знайдено золотий перстень із вставкою.

Літ.: *Марков М.Е.* О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов. «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения», 1815, т. 40; *Самоквасов Д.Я.* Могилы Русской земли. М., 1908; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Коваленко В.П.* Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли. В кн.: Древнерусский город. К., 1984.

В.П. Коваленко.

БОЦЮ́РКІВ Богдан (02.09.1925—01.10.1998) — політ. та громад. діяч, дослідник історії Церкви в *СРСР* і Україні. Дійсний чл. НТШ. Н. в м. *Бучач* у сім'ї адвоката. У *Львові* закінчив нар. шк. ім. М.Шашкевича й укр. г-зію. У Франкфуртському ун-ті вивчав образотворче мист-во й археологію. Від 1947 — в Канаді. Закінчив Манітобський ун-т. 1952 отримав ступінь бакалавра, 1954 — магістра. Продовжив навчання в Чиказькому ун-ті (США), де 1961 захистив докторську дис. 1956—69 — проф. в Альбертському ун-ті в м. Едмонт, 1969—92 — Карлтонському ун-ті в м. Оттава (обидва — Канада). Засн. і дир. (1962—72) Ін-ту рад. і сх.-європ. студій, співзасн. і заст. дир. (1979—82) Канад. ін-ту укр. студій, засн. і 1-й голова Міжуніверситетського к-ту у справах канад. слов'ян, пізніше перетвореного на Канад. асоц. етнічних студій. Виступав з лекціями в ун-тах США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Італії, Польщі, Австралії, Ватикану, України та ін. Брав активну участь у русі за багатокультурність у Канаді. Чл. дорадчого к-ту з канад. етнічних студій при Держ. департ. (1973—79), радник кількох міністрів з питань багатокультурності. Нагороджений премією Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1996).

П. у м. Оттава.

Тв.: Soviet Church Policy in the Ukraine. 1919—1939. Chicago, 1961; Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two Case Studies. Cambridge, 1984; The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State. 1939—1950. Toronto—London, 1996.

Літ.: Ukrainians in North America. Champaign, 1975; *Марунчак М.* Біографічний довідник до Історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Sorokowski A.* Bohdan R. Bociurkiw. «Український історик», 1998, № 1—4; *Кухар Р.* Пам'яті Богдана Боцюрківа, видатного науковця і давнього приятеля Канадського інституту українських студій. «Визвольний шлях», 1999, № 3.

О.О. Ковальчук.

БОЦЯ́Н Йосиф (10.03.1879—21.11.1926) — греко-катол. церк. діяч. Н. в м. *Буськ.* Навч. у Львів. греко-катол. духовній семінарії (1902—05) і теологічному колегіумі в Інсбруку (нині місто в Австрії). 1904 висвячений на священика. В Ін-ті св. Августина захистив докторську дис. з теології (1909). 1910—14 — ректор Львів. греко-катол. духовної семінарії. 1914 таємно висвячений митрополитом А.*Шептицьким* на єпископа ліквідованої царським урядом Луцької греко-катол. єпархії. 1914—17 — на засланні в Сибіру. Після звільнення не допущений польс. владою прийняти Луцьку єпархію. Від 1925 — єпископ-помічник митрополита А.Шептицького. Співред. часописів «Католицький всхід», «Нива», «*Богословія*», автор статей з історії Церкви. Перекладав укр. мовою твір Фоми Кемпійського «Наслідування Христа».

П. у м. *Львів.*

М.І. Гайковський.

БОЧКО́ВСЬКИЙ Леонард (1895—08.02(26.01).1918) — укр. політ. діяч. Н. в м. *Умань* в польс. шляхетській родині. Навч. у Київ. комерційному ін-ті. 1913 увійшов до Київ. групи укр. соціалістів-революціонерів, за політ. поглядами тяжів до *анархізму.* 1914 заарештований та засланий до Сибіру. Повернувшись після *Лютневої революції 1917,* став чл. ЦК *Української партії соціалістів-революціонерів* та лідером Полтав. губернської орг-ції УПСР, чл. виконкому Полтав. ради робітн. і солдатських депутатів, із трав. 1917 входив до складу УЦР від Полтавщини. В УПСР займав вкрай ліві позиції, разом із А.*Заливчим,* Л.Ковалевим, Г.*Михайличенком* очолював т. зв. лівобережців, які дотримувалися інтернаціоналістських поглядів. З літа 1917 виступав за перехід влади до рад, за об'єднання УПСР з *більшовиками.* Після захоплення Києва загонами М.*Муравйова* першого ж дня розстріляний як чл. УЦР.

Літ.: *Лапчинський Г.* Боротьба за Київ: Січень 1918. «Літопис революції», 1928, № 2.

О.П. Юренко.

БОЧКО́ВСЬКИЙ Ольгерд Іпполіт (14.03.1884—09.11.1939) — укр. соціолог, публіцист і політ. діяч. Н. в с-щі Долинське Херсон. губ. (нині м. Долинська Кіровогр. обл.). 1905, після закінчення Лісового ін-ту в *Санкт-Петербурзі,* емігрував у Чехію. 1909 закінчив філос. ф-т Карлового ун-ту в Празі. 1918—23 — чл. і відп. секретар дипломатичної місії УНР у Празі, активний пропагандист укр. справи й *української революції 1917—1921,* співробітник чехословац. і укр. часописів, що виходили в міжвоєн. період в *Чехословаччині.* 1922—36 — викл. соціології й націології в Укр. госп. акад. в Подєбрадах (Чехія). 1936—39 — проф. Укр. тех.-госп. ін-ту в Празі. 1933 очолив т-во «Голодовий комітет» і написав відомий «Одвертий лист» до президента франц. сенату Е.Ерріо з приводу того, що той заперечував існування *голодомору 1932—1933* в Україні.

Б. — один із засн. укр. націології, автор багатьох праць з проблем теорії та історії націй, боротьби пригноблених народів, зокрема українців, за нац. визволення й нац.-держ. самовизначення.

П. у м. Прага.

Тв.: Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування. Відень, 1916; До проблеми української нації. «Визволення», 1923, ч. 3; Націологія і націографія. Б/м., 1927; Т.Г.Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації). Подебради, 1930; Боротьба народів за національне визволення. Подебради, 1932; Вступ до націології. К., 1998.

Літ.: *Шудря К.* Ольгерд Бочковський як націолог. В кн.: *Бочковський О.* Вступ до націології. К., 1998.

С.В. Віднянський.

БОШ Євгенія Богданівна (23(11).08.1879—05.01.1925) — рад. парт. і держ. діячка. Н. в м. *Очаків* у сім'ї механіка. Від 1901 — чл. РСДРП, 1903 примкнула до більшовиків. Наприкінці 1909 — кер. Київ. к-ту РСДРП. Після арешту 1912 — на засланні у Сибіру. У жовт. 1914 втекла звідти і через Японію емігрувала до США. 1915 на запрошення В.*Леніна* брала участь у Бернській конф. закордонних секцій РСДРП, входила до редакції ж. «Коммунист». Разом з М.*Бухаріним* та Г.*Пятаковим* виступала проти права націй на самовизначення. Після *Лютневої революції 1917* повернулася у Петроград (нині *Санкт-Петербург*), а 23 берез. — у *Київ.* Чл. міськкому

РСДРП, депутат ради районних депутатів, входила до ред. більшовицького «Голоса социал-демократа». Від квіт. 1917 очолювала Пд.-Зх. окружний, а з лип. — Київ. обласний к-т РСДРП(б), делегат VI Всерос. з'їзду РСДРП(б). Категорично виступала проти будь-яких контактів з УЦР, до якої ставилася різко негативно, засуджувала входження більшовиків як до «Комітету з охорони революції» під час *Корнілова заколоту 1917,* так і до «Крайового комітету охорони революції» у жовт. 1917. У груд. 1917 увійшла до Гол. к-ту РСДРП(б) соціал-демократії України, до ВУЦВК, а з утворенням *Народного секретаріату* обіймала в рад. уряді посаду нар. секретаря внутр. справ. 1918—19 певний час працювала в Росії. Була політпрацівником на фронтах громадян. війни. Від лип. 1919 — особливоуповноважена РНК УСРР з організації політроботи у прифронтовій смузі Пд. фронту. Від трав. 1920 — на держ. та профспілковій роботі. З весни 1923 через хворобу відійшла від справ. 5 січ. 1925 позбавила себе життя. Автор праць «Національний уряд і Радянська влада на Україні» (1919), «Рік боротьби. Боротьба за владу на Україні з квітня 1917 року до німецької окупації» (1990, 2-ге вид.).

Літ.: *Гриценко А., Тимченко Ж.* Є.Б.Бош (1879—1925). К., 1964; *Варгатюк П.* Героїчне і трагічне в долі Є.Б.Бош. «УЇЖ», 1989, № 8; *Гриценко А., Миллер В.* Е.Бош. В кн.: Политические деятели России, 1917: Биографический словарь. М., 1993.

А.П. Гриценко.

БОШНЯ́К (Башняк) **Олександр Карлович** (1786, за ін. даними, 1787—1831) — чиновник, виконавець агентурних завдань, літератор. Дійсний чл. моск. т-ва дослідників природи (1820). Н. в маєтку Єсіпово Нерехтського пов. Костромської губ. у поміщицькій родині (батько — спадковий військовик Карл Башняк, мати — Надія Аже). Навч. у Моск. ун-ті. Потоваришував з поетом В.*Жуковським.* Від 1804 служив у відомстві МЗС, 1807 — в артилер. парку в м. В'ятка (нині м. Кіров, РФ), з 1808 — у Департ. внутр. справ, Гол. правлінні мануфактур. У відставці (з чином колезького асесора) від 1810. Під час *Війни 1812* — офіцер кінного ополчення Костромської губ. Протягом 1816—20 неодноразово обирався нерехтським предводителем дворянства. Займався флористикою. 1815 відвідав Україну, Білорусь, Прибалтику. Видав у *Москві* свої подорожні нотатки («Дневные записки путешествия А.Бошняка в разные области западной и полуденной России». 1820—21, ч. 1—2).

1820 оселився у власному маєтку поблизу Єлизаветграда (нині *Кіровоград*). Завербований І.*Віттом,* який за дорученням імп. *Олександра I* здійснював негласний нагляд в Україні, на поч. 1825 вступив до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*) й восени інформував уряд про діяльність останнього. Навесні 1826 викликаний слідчим к-том у справі декабристів, свідчив проти них. Влітку одержав за донос 3000 руб. асигнаціями, був оформлений на службу колезьким радником Колегії закордонних справ і відряджений до Псковської губ. для таємної перевірки лояльності О.*Пушкіна*, того ж року призначений у розпорядження нач. пд. *військових поселень* та нагороджений орденом св. Анни 2-го ст. з діамантами. В ж. «Отечественные записки» 1826 надрукував огляд ботанічних садів Рос. імперії.

1829 фактично керував Дунайськими князівствами Валахія, (див. *Волощина*) та Молдова як віце-голова дивану в Бухаресті. Брав участь у придушенні *польського повстання 1830—1831.*

П. у м. *Бар.*

Літ.: *Селифонтов Н.Н.* Александр Карлович Бошняк. «Русская старина», 1879, № 10; *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. 6, СПб., 1897—1904; *Сыроечковский Е.* Записка А.К.Бошняка. «Красный архив», 1925, № 2; *Эйдельман Н.* Пушкин и декабристы. М., 1979; *Волконский С.Г.* Записки. Иркутск, 1991.

П.Г. Усенко.

БОЯ́Н — 1) легендарний поет, що згадується у *«Слові о полку Ігоревім»,* а також «Задонщині». У тексті «Слова...» його названо «віщим», а манера його «співу» протиставлена стилю самого автора «Слова...». Можливо, він жив при дворі кн. *Святослава Ярославича,* був у особливих стосунках із черніг. та тмутороканськими князями (див. *Тмутороканське князівство*). Оригінальні тв. Б. до нас не дійшли, йому приписують дві «припевки» у «Слові...», іноді — кілька більш великих уривків. Вважають, що у творчості Б. відобразилися традиції сканд. скальдів;

Пам'ятник легендарному поетові Бояну на Замковій горі у м. Новгород-Сіверський. Авторський колектив: А. Кущ, М. Барановський, В. Павленко, М. Бурак.

2) символічне найменування давньорус. дружинного поета взагалі.

Літ.: *Адрианова-Перетц В.П.* «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII вв. Л., 1968; *Шарыпкин Д.М.* «Рек Боян и Ходына...» (К вопросу о поэзии скальдов и «Слова о полку Игореве»). «Скандинавский сборник», 1973, вып. 18; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987; *Котляр М.Ф.* Історичні портрети. К., 1998.

Т.Л. Вілкул.

«БОЯ́Н» — поширена назва муз. т-в, що виникли наприкінці 19 ст. в Зх. Україні (1-ше — у *Львов*і 1891; голова — В.*Шухевич*) і проіснували до поч. *Другої світової війни* (1939). Такі т-ва були у Перемишлі (1891, нині Пшемисль, Польща), *Бережанах* (1892), *Коломиї* (1895), *Чернівцях* (1899), *Тернополі*, *Стрию* (обидва — 1901) та ін. містах. Аналогічні т-ва були також на Наддніпрянщині в *Києві* (1905), *Полтаві* (бл. 1910). Назву було взято від імені співця, згадуваного у «*Слові о полку Ігоревім*» (див. *Боян*). Виникли на підтримку музики та хорового співу. Об'єднавши спершу аматорів, згодом стали важливими осередками діяльності професійних музикантів, насамперед диригентів і композиторів, пізніше — муз. педагогів та виконавців-інструменталістів. При т-вах створювалися хорові колективи, нотні вид-ва, муз. школи, в яких виховувалися як аматори, так і професійні митці.

Вони влаштовували шевченківські вечори, концерти, конкурси. 1903 відбувся об'єднавчий з'їзд регіональних «Б.», який створив Союз співацьких і муз. т-в. Довголітнім диригентом одного із «Б.» був композитор С.*Людкевич*.

Літ.: *Людкевич С.* У 40-річчя Львівського Бояну. «Діло», 1932, № 51—54; *Загайкевич М.* Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960.

Ю.П. Ясіновський.

БОЯ́РИ (від давньотюркського «бояр», «боіла» — благородний, знатний) — панівний (поряд із *князями*) прошарок людності *Київської Русі* й середньовічної України. У давньорус. джерелах виступають ще й під назвами «княжі мужі», «кращі мужі» та ін. Уперше з'являються на сторінках літописів у 10 ст. насамперед як чл. князівської *дружини*. Вже в 40-х рр. 10 ст. починають відігравати важливу роль в управлінні д-вою і зовн. політиці (воєвода *Свенельд* при *Ігорі* Старому, *Святославі Ігоревичі* та *Ярополку Святославичі*). З Б. складалася княжа рада, яка в деяких князівствах перетворилася на постійний орган. Спочатку (в 10—11 ст.) Б. повністю залежали від князя, котрий «утримував» їх, тому вони не були осібною сусп.-політ. силою. Становище змінилося з 40—50-х рр. 12 ст., тоді Б. почали активно втручатись у держ. справи, прагнули підкорити собі князів, більша ч. яких вела перманентну війну за велике київ. княжіння та володіння «частью» в *Руській землі* і потрапила, таким чином, у значну залежність від безпосередніх начальників військ. загонів — Б. Особливої могутності Б. досягли у Новгородській землі і *Галицькій землі.* Починаючи з 30-х рр. 12 ст., *Новгород Великий* перетворився на *Новгородську боярську республіку*, в якій князь відігравав роль найманого воєводи (на зразок італ. кондотьєрів-найманців). У *Галицькому князівстві* Б. підкорили собі кн. *Ярослава Володимировича,* втручалися навіть у його особисте життя, а його сина *Володимира Ярославича* вигнали з князівства. *Роман Мстиславич,* засн. *Галицько-Волинського князівства,* вживав рішучих заходів до ліквідації боярського опору його владі, та передчасна загибель (1205) не дала змоги довести справу до кінця. Уцілілі Б. вигнали вдову Романа з дітьми Данилом і Васильком з князівства і 40 років порядкували у Галицькій землі і *Волинській землі*, садячи на престоли покірних їм князів-маріонеток, а то й запрошуючи угор. окупантів, аби тільки захистити власні інтереси й маєтності.

Удільна роздробленість Давньої Русі (40-ві рр. 12—13 ст.) стала, як вважають сучасні історики, одним з негативних наслідків сепаратистських устремлінь Б., які не бажали коритися вел. кн. у Києві й керувалися власними інтересами. Значну сусп.-політ. силу Б. зберігали і в наступних століттях. Напр., 1340 вони отруїли галицько-волин. кн. *Юрія II* Болеслава і майже на 10 років створили боярську республіку. У 15—17 ст. Б. трансформуються у *магнатів* і *шляхту*.

Сусп.-політ. могутність Б. ґрунтувалася на їхньому екон. потенціалі. Від поч. і до серед. 12 ст. вони набувають земельні володіння, що робить їх матеріально незалежними від князів і дає змогу проводити власну політику. Джерелом землеволодінь Б. були старі володіння племінної знаті (що частково перетворилася на Б.), загарбання сел. общинних земель і наділи від князів, котрі були зацікавлені в боярській підтримці й прихильності. Своїми землями Б. володіли як безумовною власністю (*вотчинами*), яку князі не мали права у них відбирати.

Літ.: *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. СПб., 1909; *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

У 14—15 ст., крім знаті, Б. також називали і професійних воїнів, які поряд з ін. військовозобов'язаними верствами нас. України підпорядковувалися юрисдикції місц. влади воєвод (на *Поділлі*) та намісників (у київ. «пригородах»). Боярство у ці часи було широким відкритим станом, який об'єднував як знатну верхівку (*бояри-шляхта*), так і перехідні до *селянства* нижчі службові прошарки. На укр. землях, які з 14 ст. перебували у складі *Корони Польської*, відбувається інтенсивна консолідація боярського стану. 1434 Єдлинський привілей визнав за Б. *Галичини* повноправний шляхетський статус. На землях України в складі *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) каталізатором, що прискорив консолідацію Б., стала феодальна війна 30—40-х рр. 15 ст., внаслідок чого було розширено привілеї Б. (Привілеї 1432, 1434, Привілей Казимира 1447, *Судебник Казимира IV 1468*). Наприкінці 15 ст. значно зростає вага бояр-шляхти — найвищого прошарку боярського стану, який дедалі більше відмежовується від нижчих прошарків боярства: *бояр-слуг* і *бояр путних.* У 16 ст. процес консолідації панівних прошарків, до яких увійшли бояри-шляхта, загалом вступив у завершальну стадію (Устав 1522). Підсумком оформлення станових прав укр. шляхти стало прийняття *Статутів Великого князівства Литовського* та проведення земських реформ (1564—66). На час *Люблінської унії 1569* шляхта ВКЛ (у т. ч. й укр.) в своїх осн. правах фактично зрівнялася із привілейованими станами Польщі.

Літ.: *Леонтович Ф.И.* Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве. «Журнал Министерства юстиции», 1907, № 5; *Лаппо И.* К истории сословного строя Великого княжества Литовского. Конные мещане витебские в XVI ст. В кн.: Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. М., 1909; *Юргинис Ю.М.* Бояре и шляхта в Литовском государстве. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978; *Грицкевич А.П.* Формирование феодального сословия в Великом княжестве Литовском и его правовые основы (XV—XVI вв.). В кн.: Первый Литовский статут: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого статута. Вильнюс, 1982; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

А.О. Гурбик.

БОЯ́РИ ПУ́ТНІ — найнижчий прошарок боярського стану (див. *Бояри*) на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського,* який виник внаслідок зближення «панцирних бояр» (див. *Бояри-слуги*) та прошарку напівтяглового нас. В Україні 16 ст. «путними» називали всі категорії слуг, які за право користування землею несли як власне путну (доставка відомостей та листів), так і ясачну (госп. обслуговування замків) службу.

Літ.: *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 11: Ziemie Ruskie. Ukraina. «Żródła dziejowe», 1897, t. 22; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних

спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

БОЯ́РИ-СЛУ́ГИ — представники нижчого прошарку боярського стану (див. *Бояри*), які зобов'язані були відбувати нормовану військ. та ін. служби у *князів* і *панів* за право користування землею. Починаючи з 14 ст., вони володіли наділами як на великокнязівських землях, так і на землях князів та панів. У подальшому підпорядковані князям Б.-с. розшарувалися на напівпривілейованих *зем'ян* (з частковим шляхетським правом) та особисто непривілейованих «панцирних бояр», які не мали особистого шляхетства. Чимало Б.-с. часто виходили за нижню станову межу бояр і знижували свій статус до рівня напівтяглового нас. — *бояр путніх* та селянслуг. На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* існували регіональні відмінності у становленні та становищі Б.-с. На *Волині* етапними у формуванні прошарку Б.-с. були кін. 14, 30-ті—40-ві рр. 15, поч. 16 ст., коли разом із значними земельними пожалуваннями вел. князів волин. *магнатам* і *шляхті* було передано й численні роди Б.-с. На Київщині етапними у формуванні прошарку Б.-с. були серед. 14 — поч. 15 ст., серед. 15, 1-ша пол. 16 ст., що було пов'язано із заходами *Володимира Ольгердовича, Вітовта, Олельковичів* та намісників-державців. Врешті-решт, Б.-с. на Київщині виявилися переважно підпорядкованими київ. замкам («пригородам») і протягом 16 ст. розшарувалися на замкових зем'ян-ленників і «панцирних бояр». Згодом частина Б.-с., яка втратила чи так і не досягла станових привілеїв, злилася з укр. *козацтвом* і вже в новому статусі виборювала свої станові права.

Літ.: *Леонтович Ф.И.* Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве. «Журнал Министерства юстиции», 1907, № 5; *Лаппо И.* К истории сословного строя Великого княжества Литовского. Конные мещане витебские в XVI ст. В кн.: Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. М., 1909; *Грицкевич А.П.* Формирование феодального сословия в Великом княжестве Литовском и его правовые основы (XV—XVI вв.). В кн.: Первый Литовский статут: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого статута. Вильнюс, 1982; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

А.О. Гурбик.

БОЯ́РИ-ШЛЯ́ХТА — родове спадкове боярство, яке фіксується в латиномовних документах на укр. землях у 14—15 ст. під назвою «boiarini nobiles» (в польс. мові «шляхтич» — людина благородного походження). Найвищий прошарок боярського стану, який у процесі еволюції злився з ін. привілейованими станами (*панами*, *зем'янами*-шляхтою) і отримав повноправне шляхетство. В *Галичині* це було зафіксовано Єдлинським привілеєм 1434. На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* процес консолідації панівних верств (до яких увійшли Б.-ш.) відбувався протягом 15—16 ст. Підсумком стали *Статути Великого князівства Литовського* та земські реформи 1564—66, які юридично узаконили станові права укр. *шляхти*, за своїм обсягом ці права фактично дорівнювали сумі прав привілейованих станів Польщі.

Літ.: *Юргинис Ю.М.* Бояре и шляхта в Литовском государстве. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978; *Грицкевич А.П.* Формирование феодального сословия в Великом княжестве Литовском и его правовые основы (XV—XVI вв.). В кн.: Первый Литовский статут: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого статута. Вильнюс, 1982; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

А.О. Гурбик.

БО́ЯРКА (до 1956 — смт Боярка-Будаївка) — місто Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Залізнична ст.

Перші згадки про с. Городище-Будаївка, що було на місці сучасної Б., припадають на поч. 16 ст. У зв'язку з буд-вом у 60-х рр. 19 ст. залізниці *Київ—Фастів* утворено залізничну ст. Б. 1923—27 Боярка-Будаївка — центр Будаївського р-ну. Місцевість біля Б. відома своїми добрими лікувально-кліматичними умовами, тут розміщено багато санаторіїв. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* с-ще окуповане гітлерівцями від 1 серп. 1941 по 5 листоп. 1943.

Пам'ятники: М.*Островському* (1971), П.Корчагіну (1979). Паровоз К-15776 (1989), встановлений на вічну стоянку як символ порятунку Києва від паливної кризи в холодну зиму 1921.

Літ.: ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; Боярка: Фотоподорож по місту. К., 1993.

Л.В. Шевченко.

БО́ЯРКА-БУДАЇ́ВКА — назва до 1956 м. *Боярка*.

БОЯ́РСЬКА ДУ́МА. За часів *Київської Русі* — неформальна рада при *князеві* без чітко окреслених функцій. Склад «думців» — «княжих мужів» (див. *Бояри*) — залежав виключно від княжої волі. Б.д. виникає як наслідок інституалізації патріархальної традиції, що змушувала володаря радитись із підданими при прийнятті рішень. З часом цей первісно неформальний орган урядування усталився, професіоналізувався, стало обмеженим коло осіб, з яких могли рекрутуватися «думці». Б.д. перетворилася на конкурента та обмежувача князівської влади. Останнє особливо помітне, напр., у *Галицькій землі* (див. *Галицькі бояри*).

Вищі дорадчі органи влади еволюціонували по-різному у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) та *Великому князівстві Московському* (ВКМ), які наслідували давньорус. політ. спадщину. У ВКЛ рада панів (*пани-рада*) стала оплотом аристократичного конституціоналізму. У ВКМ Б.д. після підриву позицій рос. родової аристократії за опричнини (1564—72) та «смутного часу» (1605—13) бюрократизувалася. До складу останньої протягом 16—17 ст. крім родової аристократії (бояри та окольничі) вводять представників *дворянства* (думні дворяни) та чиновництва (думні дяки). Політ. значення Б.д. в Рос. д-ві було обмежене і залежало від особистих якостей монарха. Наприкінці 17 ст. *самодержавство* вдається до створення паралельних Б.д. органів влади, а 1711 *Петро I* остаточно замінив її Сенатом.

Літ.: *Ключевский О.В.* Боярская дума. М., 1882; *Пресняков А.Е.* Московское царство. В кн.: Российские самодержцы. М., 1990; *Кинан Е.* Традиції московської політичної культури. В кн.: Російські історичні міфи. К., 2001.

Д.С. Вирський.

БРАВЛІ́Н (р. н. і р. с. невід.) — князь русів. Візант. агіографічне джерело «*Житіє Стефана Сурозького*» (відоме лише в давньорус. перекладі), створене на межі 8—

Л.Є. Бразоль.

9 ст., розповідає, що з *Новгорода Великого* прийшла велика рус. рать на чолі з кн. Б., полонила землю (Кримську) від Корсуня (Херсон, *Херсонес Таврійський*) до Корчева (нині *Керч*) і здобула м. Сурож (нині *Судак*). Руси пограбували місто, однак згодом повернули награбоване і полонених. Логічно припустити, що це відбувалося до 790 і що Б. уклав тоді вигідну для себе угоду. У повідомленні багато неясного. Новгорода у 8 та 9 ст. ще не існувало. Ім'я Б. — сканд. походження. Можливо: а) скандинави прийшли Дніпром на пд. і далі до Криму; б) не виключено, що дружина Б. була київ. походження і Б. можна вважати попередником *Аскольда* і *Діра*; в) Б. був князем якогось поки що невідомого рус. квазідерж. утворення у Приазов'ї; г) фрагмент про Б. було вставлено у «Житіє...» вже після давньорус. перекладу візант. оригіналу.

М.Ф. Котляр.

БРАГИ́НСЬКИЙ ПОЛК — одна з козац. структурних одиниць у *Правобережній Україні*. Сформований після 1650. Назва походить від волосного м-ка Брагинь (Брагинець) *Київського воєводства* (очевидно, сучасне с. Браженець Коростишівського р-ну Житомир. обл.). Існував короткий час.

В.В. Панашенко.

БРАЗИ́ЛІЯ (Brasil), **Федеративна Республіка Бразилія** — д-ва в Пд. Америці. Пл. 8,5 млн км^2. Нас. 169,5 млн осіб (2000). Столиця — м. Бразиліа. Тер. Б. поділяється на 25 штатів, федеральний (столичний) округ і 3 федеральні території. Держ. мова — португальська. Б. — президентська республіка. За формою держ. устрою — федерація. Глава д-ви й уряду — президент. Законодавчий орган — двопалатний Нац. конгрес у складі палати депутатів і федерального сенату.

У доколумбову епоху Б. населяли індіанські племена. 1500 узбережжя Б. відкрив португальський мореплавець П.Кабрал. Від того часу Б. була колонією Португалії. Від 30-х рр. 16 ст. для роботи на плантаціях почали завозити негрів (рабів) із Африки. 1808, під час наполеонівських війн, король Португалії Жуан VI опинився в Б., де перебував з двором до 1821. Від 1815 Б. отримала статус королівства як складова частина «Об'єднаного королівства Португалії, Бразилії і Алгарві», формально припинила бути колонією. 1822 син Жуана VI Педру I (з 1821 — регент) проголосив Б. незалежною д-вою. 1825 Португалія визнала незалежність Б. 1825—28 Б. вела війну за спірні тер. з Аргентиною. 1888 у Б. скасовано рабство, 1889 проголошено створення федеративної республіки. У *Другій світовій війні* Б. брала участь на боці *антигітлерівської коаліції*. Внутрішньополіт. нестабільність, зумовлена екон. негараздами, привела 1964 до влади військ. хунту. Від 1979 почався процес поступової демократизації. Б. — чл. ООН від 1945, чл. пн.-амер. зони вільної торгівлі МЕРКОСУР.

Дипломатичні відносини між Б. і Україною встановлені 10 січ. 1992.

Від 2-ї пол. 1990-х рр. досить інтенсивно розвивається укр.-бразильське співробітництво в усіх галузях, зокрема в космічній.

Літ.: Латинская Америка: Энциклопедический справочник. М., 1979; *Орлов А.Г.* Политические системы стран Латинской Америки. М., 1982; История Латинской Америки. 1918—1945. М., 1999.

А.Ю. Мартинов.

Українці в Бразилії. Перші українці в Б. з'явились у 19 ст. Однією з перших укр. родин, що прибула в Б., вважається родина Миколи Морозовича, яка виїхала з Золочівщини 1872. Однак є окремі відомості, що перші українці з'явилися тут раніше — в 1820-х рр. Масова іммиграція почалася з 1895.

Нині укр. діаспора налічує бл. 350 тис. осіб. 70 % проживають у сільс. місцевості, 75 % зосереджено в шт. Парана, 9 % — у Санта-Катарина, 6 % — Ріу-Гранді-ду-Сул, 5 % — Сан-Паулу. Гол. осередки українців — міста Прудентополіс, Курітіба, Сан-Паулу.

Перші культ.-освіт. т-ва виникають на поч. 20 ст. 1902 у Курітібі було організовано т-во «Просвіта». 1913 діяли 32 укр. орг-ції (гол. чин. «Просвіти» й т-ва ім. Т.Шевченка). 1922 створено Укр. союз, з 1938 — Хліборобсько-освіт. союз — найбільше культ.-освіт. т-во українців у Б. 1947 у Курітібі на заг. конгресі українців засновано Т-во прихильників укр. к-ри. Нині Укр.-бразильська центр. репрезентація координує діяльність усіх укр. орг-цій.

Велике значення надається укр. шкільництву. 1898 відкрито перші дві шк. в околицях Прудентополіса. 1913 створено Шкільний союз, що в 1920—41 об'єднав 35 шкіл. Від 1935 працює 4-річна шк.-семінарія св. Йосафата у Прудентополісі, майже при всіх укр. церквах діють суботні курси *українознавства*. Від 1989 в ун-ті шт. Парана — українознавчі курси. Від 1991 у чотирьох урядових шк. цього шт. викладають укр. мову.

Перший укр. час. — «Зоря» (1907). Ін. вид.: «Boletim Informativo», «Наша думка», «Наш напрям», «Місіонер у Бразилії», «Православна нива», «Прапор», «Праця», «Самоосвітник», «Україна», «Український місіонер», «Український місіонер у Бразилії». Від 1912 діє вид-во отців василіян, де видається укр. літ.

1961 в Курітібі на площі Україна споруджено перший пам'ятник Т.Шевченку, згодом — в Прудентополісі й Порту-Алегрі.

Літ.: *Гец М.* Українська імміграція в Бразилії. В кн.: Українці у вільному світі. Джерсі-Сіті, 1954; *Зінько В.* Рідна школа у Бразилії (історико-правничий нарис). Прудентополіс, 1960; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; *Євтух В.Б. та ін.* Зберігаючи українську самобутність. К., 1992; *Стрілко А.* Біля джерел української діаспори у Бразилії. В кн.: Українська діаспора, ч. 7. К., 1995; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; Українці, т. 1. Опішне, 1999.

О.О. Ковальчук.

БРАЗО́ЛІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походив від грунського *сотника* (1763—75) **Василя Трохимовича** Б. (1723 — бл. 1803). Його син — **Григорій Васильович** Б. (1761 — р.с. невід.) — голова Катериносл. палати карного суду, а онук — **Євген Григорович** Б. (1799—1879) — відомий полтав. громад. діяч, полтав. губернський *предводитель дворянства* (1844—46), почесний попечитель полтав. г-зії (1845—46), чл. наглядової ради при Ін-ті шляхетних дівчат у *Полтаві* (1845). Значними громад. діячами були і два старших сини Євгена Григоровича — **Григорій Євгенович** Б. (1850 — р.с. невід.) — голова Зіньківського с.-г. т-ва, охтирський (1885—92) та зіньківський (1892—1908) повітовий предводитель дворянства, почесний попечитель Охтирської чол. г-зії та **Сергій Євгенович** Б. (1851 — р.с. невід.) — зіньківський повітовий (1886—92) та полтав. губернський (1892—1907) предводитель дворянства, чл.

Держ. ради (1906) та гофмейстер імператорського двору (1906). Їхній молодший брат — **Лев Євгенович** Б. (1854 — р. с. невід.) — відомий лікар, д-р медицини (1884), голова Петерб. т-ва лікарів-гомеопатів (від 1890), автор багатьох наук. праць.

Рід Б. внесений до родовідних книг Полтав. губ., Слобідсько-Укр. губ., Катериносл. губ. Існують й ін. роди Б.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

БРАЇ́ЛІВ (Брагілів) — с-ще міськ. типу Жмеринського р-ну Він. обл. Розташов. на р. Рів (прит. Пд. Бугу), за 4 км від залізничної ст. Браїлів. Нас. 5,4 тис. осіб (1999).

Заснований 15 ст. За часів *національної революції 1648—1676* — сотенне м-ко *Брацлавського полку*. 1672—99 знелюднений Б. перебував під контролем *Османської імперії*. Після укладення Карловицького мирного договору 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) повернений під владу Польщі. За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. увійшов до складу *Російської імперії*, після утворення *Подільської губернії* (1797) — м-ко Він. пов. Мав значну єврейс. громаду (за переписом 1897 з 8561 жителя 3721 — єврей).

За часів *української революції 1917—1921* м-ко знаходилося в зоні сел. повстанських рухів. 1919 біля Б. відбулися бої з більшовиками: в квіт. — Січових стрільців, у серп. — 6-ї бригади УГА.

Від 1932 — у складі Він. обл. 1972 дістав статус с-ща міськ. типу.

Пам'ятка арх-ри: Троїцький собор (1767—78).

Літ.: *Слободенюк Н.П., Логвинов В.О.* Браїлів: стежками історії: Краєзнавчі нариси. Вінниця, 2000.

Д.С. Вирський.

БРАЇ́ЛІВСЬКА БИ́ТВА 1666 — битва між укр. та польс. військами, що відбулася 28—29(18—19) груд. поблизу м-ка *Браїлів* під час *національної революції 1648—1676.* Після проголошення П.*Дорошенка* гетьманом останній вирішив не допустити розташування польс. військ на тер. *Правобережної України*. А тому, коли підрозділи коронної армії під проводом С.Моховського (бл. 10 тис. осіб) намагалися зайняти Київщину, увійшовши до неї через пн. р-ни Брацлавщини, Дорошенко завдав удару по ворогові на марші. Маючи в розпорядженні 23-тис. військо (з них — 15 тис. татар), у ніч на 29(19) груд. гетьман атакував поляків за 10—11 км від Браїлова, коли вони просувалися під захистом табору. Битва закінчилася наступного дня (за 3,5 км від м-ка), кіннота Моховського розпочала контратаку, намагаючись розбити татар. кінноту, але вийшла прямо на осн. полки Дорошенка. У жорстокому бою, що тривав понад дві години, загинуло 17 *корогв*, а решта вдалася до втечі. Більшість поляків потрапила до полону (серед них і сам Моховський). Перемога у цій битві дала змогу Дорошенку оволодіти Браїловим, а в лют. 1667 оточити одну з гол. польс. фортець на Правобереж. Україні — *Білу Церкву*. Таким чином, гетьман отримав контроль над усім регіоном.

Літ.: *Величко С.* Літопис, т. 2. К., 1991; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

Т.В. Чухліб.

БРАЙЧЕ́ВСЬКИЙ Михайло Юліанович (06.09.1924—23.10.2001) — історик та археолог, нумізмат, громад. діяч. Д-р істор. н. (1989), проф. (1992), чл. УВАН (США), голова київ. осередку Укр. істор. т-ва. Н. в м. *Київ*. Після закінчення історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (1948) працював в Ін-ті археології АН УРСР. 1954 захистив канд. дис. («Римська монета на території УРСР»). 1960—68 працював в Ін-ті історії АН УРСР, 1970—72 — знову в Ін-ті археології. Брав участь у створенні низки колективних фундаментальних праць: «Нариси стародавньої історії УРСР», «Історія Української РСР», «Історія вітчизняної математики». Осн. праці присвячені дослідженню *черняхівської культури*, ранньослов'ян. старожитностей, перших слов'ян. д-в на тер. Русі (д-ва *антів*, *Київська Русь*), етнічного й соціально-екон. розвитку сх. слов'ян у 1 тис. н.е., історії давнього Києва та *Чернігова*, походженню Русі. Опублікував низку цінних істор. джерел і пам'яток *історіографії.*

Був одним з ініціаторів створення Всеукр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри, чимало зробив для збереження, дослідження й популяризації пам'яток історії. 1966 написав найвідомішу свою працю «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». В ній подана аргументована критика міфу рос. великодерж. історіографії про «возз'єднання російського та українського народів у 1654 р.». Після її публікації за кордоном вченого 1972 позбавлено роботи в Ін-ті археології, тривалий час його праці не друкувалися. Незважаючи на переслідування з політ. мотивів, Б. продовжував плідно працювати над пам'ятками давнього літописання, здійснив спробу реконструкції літопису київ. кн. *Аскольда*, написав фундаментальну монографію «Анти» (в рукописі).

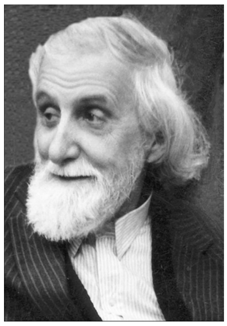

М.Ю. Брайчевський.

З початком укр. нац. відродження наприкінці 1980-х рр. повертається до активного наук. та громад. життя. 1989 захистив докторську дис. («Східні слов'яни у І тис. н.е.»), став чл. Т-ва шанувальників укр. мови ім. Т.Шевченка і делегатом установчого з'їзду *Народного руху України*. Одним із перших зайнявся переглядом догм і стереотипів рад. історіографії, що знайшло відображення у його «Конспекті лекцій з історії України». Зокрема, він виступив проти теорії про існування давньорус. народності, підтримав точку зору М.*Грушевського* про раннє формування укр. народності, підтримав також гіпотезу про тотожність антів та *полян*. Від 1992 Б. — проф. каф-ри історії Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Автор понад 500 наук. праць. Лауреат премій ім. М.Грушевського НАН України та Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1992).

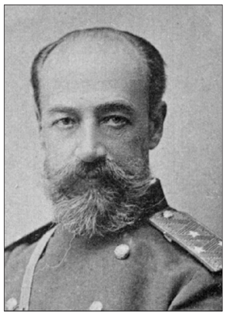

М.Ю. Бранденбург.

П. у м. Київ.

Тв.: Римська монета на території України. К., 1959; Коли і як виник Київ. К., 1963; Біля джерел слов'янської державності. К., 1964; Утвердження християнства на Русі. К., 1988.

Літ.: *Кухарук Ю.* Бібліографія праць М.Ю.Брайчевського. В кн.: *Брайчевський М.* Вибрані твори. К., 1999; *Мицик Ю.А.* Життя коротке, а пам'ять вічна (замість некролога проф. М.Ю.Брайчевському). «Слово Просвіти», 2001, № 31; «Спеціальні історичні дослідження: питання теорії та методики. Зб. наук. праць пам'яті... Михайла Брайчевського», 2003, № 10, ч. 1—2.

Ю.А. Мицик.

БРА́НДЕНБУРГ Микола Юхимович (20.08.1839—13.09.1903) — рос. археолог і військ. історик. Генерал-лейтенант (1896). Н. в

А.Я. Брандис.

Герб «Корчак».

м. *Санкт-Петербург* у дворянській родині. 1870 закінчив Петерб. ун-т. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1877—1878.* Засн. і дир. артилер. музею в С.-Петербурзі. Здійснював розкопки на тер. давньорус. м. Стара Ладога (нині село Ленінгр. обл., РФ), розкопки курганів у С.-Петерб. і Новгородській губерніях, а також скіф. (див. *Скіфи*) і слов'ян. курганів на тер. України, зокрема Макіївські кургани, Іллінецький курган та ін. Автор багатьох наук. праць з військ. історії, у т. ч. — історії артилерії.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Старая Ладога. СПб., 1896; Путеводитель по Санкт-Петербургскому артиллерийному музею, ч. 1. СПб., 1902.

Літ.: *Печенкин Н.М.* Памяти Н.Е.Бранденбурга. «Артиллерийский журнал», 1905, № 7.

Ю.А. Пінчук.

«БРА́НДЕНБУРГ-800» — військ. диверсійний спец. підрозділ особливого призначення у системі *абверу.* Ств. 1939 в курортному м-ку Слияч (Чехія) спочатку під назвою «Навчальна будівельна рота № 800», потім «батальйон Баулера», 1940 — полк «Бранденбург-800». 1942 став д-зією. В абвері вона мала назву «домашнє військо Канаріса». «Б.-800» безпосередньо підпорядковувався управлінню «Абвер-ІІ», яке організовувало саботаж, диверсії, терор і повстання. Окремі підрозділи «Б.-800» іноді підпорядковувалися регулярним військам і діяли як десантні підрозділи. Формувався спочатку із німців, що володіли іноз. мовами, згодом — мешканців окупованих країн. У складі д-зії було три батальйони: 1-й дислокувався у Бранденбурзі, призначався для дій на «східному фронті», 2-й — в Дюрені (обидва в Німеччині), 3-й — у Бадені поблизу *Відня.* Першому, найчисельнішому, батальйону підпорядковувалися спец. формування — «*Нахтігаль*» («Соловей»), «Бергман» («Горець») та ін.

«Б.-800» діяв на рад.-нім. фронті з метою здійснення військ. та агентурної розвідки переднього краю частин Червоної армії (див. *Радянська армія*), терористичних актів у тилу, захоплення «язиків». 1941—42 він повинен був, з одного боку, перешкоджати знищенню рад. військами під час відступу запасів продовольства, сировини та пром. товарів, руйнуванню з-дів оборонної пром-сті, шахт, мостів військ. значення, залізничних шляхів сполучення, з ін. — захоплювати на тер. *СРСР* оперативно важливі об'єкти — мости, тунелі — і утримувати їх до підходу передових частин нім. армії. На його базі йшла підготовка диверсантів.

Батальйон «Нахтігаль» у черв. 1941 діяв на тер. України. У період відступу рад. військ диверсантів із «Б.-800» перекидали у формі бійців Червоної армії в тил, де вони завдавали «удари в спину». Під час відступу нім. військ з тер. Рад. Союзу завданням «Б.-800» було руйнування стратегічних комунікацій, важливих пром. об'єктів. Наприкінці 1944, у зв'язку з ліквідацією абверу, «Б.-800» було перетворено на змішану д-зію, а потім перейменовано на «Бойову групу Кюльвайн», яка діяла переважно проти балканських партизанів. У верес. її підрозділи передано танк. з'єднанню «Велика Німеччина».

Літ.: *Богданов А.А.* В поединке с абвером. М., 1968; *Мельников Д., Черная Л.* Империя смерти. М., 1987; *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки 1933—1945. М., 1991; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1, кн. 1. М., 1995.

Т.В. Вронська.

БРА́НДИС Анатолій Якович (н. 12.08.1923) — військовик, генерал-лейтенант авіації. Двічі Герой Рад. Союзу (лют., черв. 1945). Канд. воєн. н. Н. в м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*). Закінчив Пермську військ. шк. пілотів (1943). У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — від черв. 1941. Із серп. 1943 воював на Пд., 4-му Укр., 3-му Білорус. фронтах. У складі 75-го гвард. штурмового авіаполку (1-ша гвард. штурмова авіад-зія, 8-ма повітряна армія, 4-й Укр. фронт) Б. до кін. серп. 1944 здійснив 128 бойових вильотів. 23 лют. 1945 отримав першу «Золоту Зірку» Героя Рад. Союзу. До серед. квіт. здійснив ще 99 вильотів, за що нагороджений 2-ю медаллю «Золота Зірка» (29 черв. 1945). Після війни закінчив Військ.-повітряну акад. ім. М.Жуковського (1950) та Військ. акад. Генштабу. Викладав у військ. вузах.

Літ.: *Дриго С.В.* За подвигом — подвиг. М., 1967; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Подвиги Героев Советского Союза. М., 1981; И генерал, и рядовой. Днепропетровск, 1983; Герои Советского Союза. М., 1987.

О.Є. Лисенко.

БРА́НДТНЕР Людвик (Людвиг) **Карлович** (прибл. 1853—26(14).05. 1879) — революц. діяч. Прусський підданий. Навч. в 3-й Харків. г-зії, Харків. ветеринарному ін-ті (не закінчив). 1874 взяв участь у народницькому гуртку С.*Ковалика.* 1875 заарештований. На «процесі 193-х» виправданий, проте відданий під негласний поліційний нагляд. 1876 затриманий за підозрою у поширенні соціаліст. пропаганди серед залізничників. Одданий на поруки, перейшов на нелегальне становище. Належний до кола «Виконавчого комітету рос. соціально-революційної партії». 23(11) лют. 1879 на київ. квартирі по Жилянській вул. вчинив збройний опір жандармам, був тяжко поранений. 16(04) трав. того ж року військ.-окружний суд ухвалив щодо нього смертний вирок (імп. *Олександр II* замінив первісно визначений розстріл повішенням). Страчений разом із В.*Осинським* та В.Свириденком (псевд. Антонов) у *Києві.*

Літ.: *М.Д.* [*Драгоманов М.*] Геройська самооборона соціалістів в Києві. «Громада», 1879, № 4; *Я.Д.Б.* Суд и казнь Л.К. Брандтнера, В.А. Свириденко и В.А. Осинского. «Каторга и ссылка», 1929, № 7; *Берман Л.Л.* Заметка о казни В.Осинского и др. Там само, 1930, № 2.

П.Г. Усенко.

БРАНИ́ЦЬКИЙ (Браніцький, Бранецький) **Франциск-Ксаверій** (прибл. 1730—1819) — граф, магнат, військ. і держ. діяч *Речі Посполитої,* генерал-аншеф (1793) і генерал від інфантерії (1798) *Російської імперії.* Кавалер орденів св. Станіслава та Білого орла. Батько Єлизавети *Воронцової.*

З шляхетського роду *Браницьких.* Н. в сім'ї брацлав. каштеляна Петра Браницького та Валерії з роду Шембеків. Учасник *Семилітньої війни 1756—1763* у лавах франц. армії. Прийнятий до почту герцогом Карлом Курляндським — сином польс. короля *Августа III.* У складі посольства під проводом *Станіслава-Августа Понятовського* (майбутнього короля Речі Посполитої) відвідав *Санкт-Петербург.* Від 1764 — перший королів. ад'ютант, коронний чашник, потім — підстолій, від 1766 — великий коронний ловчий, 1768 — регіментар коронних військ, діяв проти *Барської конфедерації 1768*, придушував *Коліївщину*, після чого дістав у нагороду Любомльське староство. 1771 — королів. посланець до Росії. 1773

призначений *гетьманом польним*, 1774 — *гетьманом великим коронним*, обійняв Білоцерківське старостово.

Невдоволений королем через обмеження своїх владних функцій, 1775 очолив опозицію з боку консерваторів. 1781 за намови імп. *Катерини II* повінчався з її улюбленицею, яка в тогочасних поголосках фігурувала як дочка рос. імператриці, — Олександрою Енгельгардт (разом, зокрема, супроводжували царицю в подорожі по Україні та Криму 1787). Приєднався до облоги *Очакова* рос. армією (1788), постачав її продовольством.

Активний діяч Чотирирічного сейму 1788—92. Присягнувши Конституції 3 трав. 1791, став військ. міністром, але 1792 зрадив Речі Посполитій, ставши одним із провідників *Торговицької конфедерації.* 1793 склав гетьман. булаву, перейшов на рос. службу. Від 1798 здебільшого мешкав у білоцерківському маєтку, взявши відставку. З дружиною заснував парк «*Олександрія*», розгорнув підприємницьку діяльність, сприяв розвиткові с. г-ва в краї, зокрема садівництва, конярства та вівчарства.

П. у *Білій Церкві.*

Літ.: *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой, т. 1—2. СПб., 1886; *Лихач Е.* Браницкий, граф Франц Ксаверий. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1908; *Ruszczyc M.* Dzieje rodu i fortuny Branickich. Warszawa, 1991.

П.Г. Усенко.

БРАНИ́ЦЬКІ — чотири відомих польс. шляхетських роди. Користувалися різними гербами: «Гриф», «Корчак», «Голобог» та «Янина». Найбільш старовинний рід — Браницькі герба «Гриф». Своє походження ведуть від сербського князя **Якси**, який грав помітну роль при дворі короля *Болеслава III* Кривоустого. 1149 Якса одружився з дочкою вроцлавського старости графа Дуніна, який, за легендою, походив з роду датського королів. дому. Нащадки Якси були тісно пов'язані з польс. землею. Браницькі герба «Гриф» безпосередньо походять від молодшого сина дипломата та полководця **Клементія**, графа із Рущі—Вержбета, що при розділі маєтків отримав Браниці та графський титул (сьоме коліно від родозасновника). Серед них — **Ян**, *каштелян* велюнський (1246); **Сулько,** воєвода краківський (1260—63); **Теодор,** воєвода краківський (1288); **Григорій,** каштелян радомський (1450—57); **Петр,** каштелян бецький (1469—72). Найбільш відомий останній представник роду — **Ян-Клемент** (1689—1771), *гетьман великий коронний*, прибічник саксонських курфюрстів на польс. престолі. Він був одним із претендентів на королів. корону. Після обрання королем *Станіслава-Августа Понятовського* від'їхав до свого маєтку в Білостоку, де групувалися всі незадоволені новим урядом. Підтримував *Барську конфедерацію 1768.*

З ін. родів Б. найбільш відомий рід герба «Корчак». Серед представників роду — єпископ Каменецький, Хелмський та Познанський **Себастян** (1484—1544), який визначався широкими пізнаннями в галузі канонічного (реліг.), рим. та польс. права. Помітною фігурою був **Франциск-Ксаверій** (Ксаверій Петрович) *Браницький* — гетьман великий коронний, прихильник політики імп. *Катерини II.* Був одружений з племінницею кн. Г.*Потьомкіна* Олександрою Василівною Енгельгардт. Після смерті чоловіка графиня Браницька володіла великими маєтностями у Київ. та Волин. губерніях, а після успадкування земель від брата і сестер у Київ. та Херсон. губерніях і помістя у Білорусі стала найзаможнішою рос. поміщицею (володіла 97 тис. душ кріпосних і мала 28 млн руб. капіталу). Серед дітей Ксаверія Петровича та Олександри Василівни найбільш відомі **Владислав Ксаверович** (1782—1843), обер-шенк та сенатор, який 1839 височайшим указом імп. *Миколи I* визнаний у графській гідності, та **Єлизавета Ксаверіївна** *Воронцова,* яка була оспівана видатним рос. поетом О.*Пушкіним.* Нащадки були серед найзаможніших родин *Правобережної України*: їм належали значні земельні маєтності та з-ди. Перлиною володінь Б. був маєток «*Олександрія*» у м. *Біла Церква.*

Літ.: *Карнович Е.П.* Замечательные богатства частных лиц в России. СПб., 1885.

В.В. Томазов.

БРАТА́ННЯ ФРОНТОВЕ́ — одна з форм протесту проти війни солдатів країн, що воюють між собою. Найбільшого поширення Б.ф. набуло під час *Першої світової війни.* На рос.-нім. фронті почалось у жовт. 1915.

Б.ф. виникало спочатку стихійно. З білими прапорами солдати виходили з окопів і зустрічалися на нейтральній смузі, де влаштовували мітинги, на яких висловлювали невдоволення війною, командуванням, урядами та своїм тяжким становищем. Командування прирівнювало Б.ф. до держ. зради.

Більшовики підтримали Б.ф. між солдатами країн, що воювали, і закликали до його розширення на Бернській міжнар. соціаліст. конф. зарубіжних секцій РСДРП (1915) та Кінтальській міжнар. конф. соціалістів-інтернаціоналістів (1916, обидві у Швейцарії). В.*Ленін* написав навіть

Герб «Гриф».

Герб «Янина».

«Олександрія». Маєток графів Браницьких. 17—19 ст. Худож. Н.Орда. 2-га пол. 19 ст.

спец. статтю про значення Б.ф. для перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську. Однак ця форма протесту спочатку не давала тих результатів, на які сподівалися більшовики. Цьому значно перешкоджав мовний бар'єр, часто обидві сторони відкривали артилер. та кулеметний вогонь по солдатах, що робили спроби влаштувати Б.ф. Нерідко його використовували воюючі сторони з метою проведення розвідки. Особливо поширилося Б.ф. на рос.-нім. фронті після *Лютневої революції 1917.* За допомогою більшовицьких орг-цій з'явилися антивоєнні відозви та листівки на двох мовах, на передовій діяли перекладачі.

Б.ф. викликало осуд патріотично налаштованого нас. країн, що воювали. У лип. 1917 *Тимчасовий уряд* відновив смертну кару на фронті, почали діяти військ.-польові суди, братання помітно порідшали. Однак після *Жовтневої революції 1917* вони набули особливо широкого розмаху і здійснювалися організовано з боку Рад. Росії через *військово-революційні комітети.* Осн. змістом агітації серед військ було не лише припинення війни та укладення миру, а й поширення більшовицьких ідей серед нім. солдатів. Нім. командування всіляко боролося з цим шляхом передислокації розпропагованих військ, переведенням на ін. фронти військовослужбовців, які знали рос. мову, та ін.

Б.ф. вплинуло на революціонізацію певної частини солдатів, які воювали проти Росії, про що свідчить їхня участь у революц. подіях у Німеччині (1918) та Угорщині (1919).

У період громадян. війни 1918—21 в Росії і в Україні траплялися випадки Б.ф. між сторонами, що воювали. Воно здебільшого проявлялось у відмові вести бойові дії один проти одного, переході деяких частин на бік противника.

У 1920-х—30-х рр. Б.ф. посідало чільне місце в комуніст. пропаганді стосовно осуду воєн. дій капіталіст. країн проти *СРСР.* 1928 V конгрес Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*) наголосив на необхідності надання Б.ф. політ. забарвлення у випадку розв'язання нових воєн між імперіалістичними д-вами, використовувати Б.ф. для закінчення воєн пролетарськими революціями. У разі воєн. дій ЗС бурж. країн проти Червоної армії (див. *Радянська армія*) Б.ф. повинно зводитися до переходу солдатів іноз. військ на бік Червоної армії і перетворення війни імперіалістів проти СРСР у громадян. війну в капіталіст. д-вах. У цьому плані серед особового складу Червоної армії і рад. народу велася певна агітація. Але, як засвідчили особливо початок і подальші події *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, пропаганда Б.ф. не дала очікуваних з боку ВКП(б) і рад. уряду результатів.

В.М. Волковинський.

«БРАТЕ́РСТВО ТАРА́СІВЦІВ» — таємна революц. орг-ція, ств. влітку 1891 харків. студентами І.*Липою*, М.Байздренком, М.Базькевичем і студентом Київ. ун-ту В.*Боровиком.* Працюючи під час канікул в комісії з перепису нерухомого майна Полтав. губ., вони відвідали м. *Канів* і заснували нац. укр. таємну орг-цію. Залишаючись таємною орг-цією, тарасівці незабаром об'єднали навколо себе гурток студентів з бл. 30 різних харків. навч. закладів на засадах необхідності широкої праці задля нац. відродження України, який отримав назву «Молода громада». Кер-во здійснювали тарасівці І.Липа та М.Яценко, тісно співпрацюючи з просвітницьким гуртком С.*Русової* й О.*Русова.* На поч. 1890-х рр. ідеї харків. «Б.т.» поширилися в ін. містах України. У *Києві* В.Боровик створив тарасівський гурток у складі Є.Тимченка, М.*Міхновського*, М.Кононенка, О.Черняхівського, В.*Самійленка,* в *Одесі* тарасівські ідеї пропагував А.Сигаревич, у *Полтаві* — М.*Шемет* і Д.Дробиш, у *Чернігові* — М.*Коцюбинський,* в м. *Олександрія* діяв зв'язаний з харків. тарасівцями гурток у складі М.Косюри, І.Козубова, О.Нікольського, М.Васька, Г.Мальської, Я.Зерницького та ін. Харків. «Б.т.» мало свій Статут, розроблений його засн. ще 1891. Навесні 1893 він був обговорений на зборах «Молодої громади» і в квіт. того ж року опубл. у львів. ж. «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців», ставши першою викладеною на папері нац. програмою укр. революц. молоді. Висунуті в ній політ. вимоги — знищення нац. гноблення, єдність галицьких і рос. українців, відродження укр. нації, автономія всіх націй *Російської імперії* тощо — згодом досить виразно позначилися в програмах «*Загальної безпартійної української організації*», *Української демократичної партії*, *Української радикально-демократичної партії* й *Української радикальної партії.*

Відчуваючи крайню потребу в політ. літ., «Б.т.» ранньої весни 1893 на зібрані серед студентів кошти з допомогою дружини І.*Франка* О.Франко придбало в *Галичині* 3 пуди 30 фунтів заборонених в Росії видань і переправило їх до Харкова. Однак поліції вдалося виявити цей транспорт нелегальної літ. і простежити за тим, хто його отримав і почав розповсюджувати. 1 трав. 1893 у Харкові були проведені масові обшуки й арешти серед тарасівців і молодогромадівців (див. *Громади*). До справи було притягнуто 24 особи, у т. ч. подружжя Русових і всі тарасівці. Майже півтора року тривало слідство, в ході якого завдяки мужності заарештованих поліції так і не вдалося виявити в середовищі студентської громади її кер-ва. 24 листоп. 1894 заарештованим було оголошено царський вирок, за яким майже всі вони підлягали різним строкам тюремного ув'язнення і кількарічному гласному поліцейському наглядові за місцем проживання, але поза межами столиць, губ. та університетських центрів.

Літ.: *Липа І.* Братерство тарасівців. Спомини. «ЛНВ», 1925, № 7—8; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994.

Ю.П. Лавров.

«БРАТЕ́РСЬКА СПІВДРУ́ЖНІСТЬ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НИХ» («БСВ») — підпільна антифашист. орг-ція військовополонених Червоної армії (див. *Радянська армія*) у гітлерівській Німеччині в роки *Другої світової війни.* Ств. наприкінці 1942 — поч. 1943 у концентраційному таборі для рад. військовополонених Мюнхен—Перлах (р-н Мюнхена). Організаторами «БСВ» були рад. офіцери, що потрапили у полон після падіння Севастополя (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*) — полк. М.Тарасов, майори М.Конденко і К.Озолін, який став командиром орг-ції, та ін. Штаб «БСВ» установив зв'язки з ін. таборами військовополонених і *остарбайтерів* у Пд. Німеччині, з нім. антифашистами. Формами боротьби були акти саботажу на підпр-вах, втечі в'язнів із таборів. Було створено бойову орг-цію «БСВ», розроблено плани одно-

часного повстання в концентраційних таборах навколо Мюнхена, захоплення міста. Наприкінці 1943 *гестапо* натрапило на слід «БСВ», виявило все її кер-во, багатьох рядових членів. Усіх їх було страчено. 4 верес. 1944 в концтаборі *Дахау* були розстріляні останні 93 офіцери «БСВ».

В.С. Коваль.

БРАТІА́НУ (Bratianu) **Йон** (20.08. 1864—24.11.1927) — румун. політ. і держ. діяч. Н. в м. Флоріка (Румунія). Від 1909 — лідер Націонал-ліберальної партії. 1908—10, 1914—19 (з короткою перервою 1918), 1922—26 і 1927 — голова РМ Румунії. У своїй зовн. політиці орієнтувався на Велику Британію та Францію. 1916 підписав угоду про вступ Румунії в *Першу світову війну* на боці *Антанти.* 1918 — один з ініціаторів і організаторів окупації румун. військами *Бессарабії* та *Буковини.* Як глава румун. делегації відстоював цей захід на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* 1924 заборонив легальну діяльність Румун. комуніст. партії. В останні роки життя — фактичний диктатор Румунії.

П. у м. Бухарест.

І.Т. Лісевич.

Й. Братіану.

БРАТКО́ВСЬКИЙ Данило Богданович (р. н. невід. — 26.11. 1702) — укр. громад. діяч, письменник. Належав до давнього укр. шляхетського роду. Автор зб. віршів «Світ, розглянутий по частинах» (польс. мовою, Краків, 1697), в якій критикував сусп. відносини у *Речі Посполитій* та виступив на захист її правосл. нас. За ініціативи Б. правосл. шляхта *Київського воєводства* й *Волинського воєводства* 1699 склала петицію з вимогою надання гарантій правосл. віросповіданню та передала її польс. королю *Августу II* Фридерику Сильному. Негативне ставлення до діяльності Б. з боку волин. прополь. шляхти змусило його переїхати до *Львова.* Шукаючи підтримки, 1700 їздив до І.*Мазепи* в *Батурин.* На зворотному шляху в м. *Олика* затриманий і посаджений у в'язницю. Після звільнення навесні 1702 їздив до С.*Палія* у *Фастів*, де брав участь у нараді про початок повстання в укр. воєводствах Речі Посполитої. З цією метою підготував відозву до православних. У жовт. 1702 затриманий шляхтою з текстом відозви та компрометуючими листами. Згідно з постановою військ. суду, страчений у *Луцьку.* Через три роки за рішенням Луцького гродського суду його діти були піддані баніції, тобто оголошені поза законом.

Літ.: *Антонович В.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716). В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2. К., 1868; Акты о козаках (1679—1716). Там само; *Lipinski W.* Daniel Bratkowski. Kijów, 1909; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Величко С.В.* Літопис, т. 2. К., 1991; Данило Братковський — поет і громадянин: Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського (Луцьк, 22—23 листопада 2002 р.). Луцьк, 2002.

В.В. Станіславський.

БРА́ТСТВА — реліг.-громад. організації при правосл. (згодом і греко-катол.) парафіях в Україні та Білорусі 16—19 ст. Грунт для них підготували традиційні парафіяльні орг-ції опікунів (ктиторів) святинь. Юридично оформлені правосл. церквою (див. *Православ'я*). Б. відомі з серед. 16 ст.: 1538 — братство кушнірів у Вільно (нині *Вільнюс*), 1542 — братство Благовіщенської парафії у передмісті Львова, 1544 — братство при парафії Миколи на львів. Підзамчі (околиця міста). Б. стали широко розповсюджуватися наприкінці 80-х рр. 16 ст., після того як *Львівське братство* домоглося *ставропігії* від антіохійського патріарха Йоакима IV (див. *Антіохійський патріархат*). Зрідка Б. були притаманні реформаційні тенденції (див. *Реформація*), зокрема, деякі з них виступали проти «ідолопоклонських» обрядів (переважно тих, що були дохристиян. нар. звичаями, які прийняла церква). Наприкінці 16 — поч. 17 ст. Б. організуються в більшості міст *Галичини, Холмщини, Підляшшя.* На поч. 17 ст. діяльними були Б. у містах *Дрогобич*, Перемишль (нині Пшемисль), Більськ (нині Бєльськ-Подляскі), Холм (нині Хелм), Замостя (нині Замосць; усі в Польщі), *Бережани*; виникають вони часом і по селах. Бл. 1615 засноване Київ. (Богоявленське) братство, бл. 1617 — Чеснохрестське *Луцьке братство.* З'являються Б. і в деяких містах *Лівобережної України*, але там їхні функції залишалися обрядовопобутовими. В одній правосл. парафії могло бути лише одне Б. або два — «старше» для одружених, «молодше» — для неодружених. Більшість Б. не допускали до своїх рядів духовних осіб. Виняток — Київ. та Луцьке, де найвпливовішими членами були правосл. ченці та шляхтичі. На противагу міщанським Б., що прагнули обмежити впливи церк. ієрархії, духівництво також створювало Б., які тією чи ін. мірою були йому підпорядковані. Як тільки позиція правосл. церкви зміцнювалася, духівництво поспішало позбутися контролю з боку Б., і тоді їхнє місце у сусп. та культ. житті займали монастирі, єпископські каф-ри.

Б. відкривали середні (у Львові, Києві, Луцьку) і початкові шк. (див. *Братські школи*), налагоджували взаємодопомогу серед своїх чл., для хворих та убогих влаштовували «шпиталі» (притулки), організовували друкарні. Друкарня Львів. Б. була однією з найбільших в Україні. Спроби налагодити книговидання робили й ін. Б. — Луцьке, Перемишльське. Статути багатьох Б. передбачали, що судити членів Б. має виборна старшина Б., категорично забороняли звертатися до світських судів. Б., принаймні найактивніші з-поміж них, створювали самоврядні органи, протиставляючи їх органам держ. влади тодішньої Польщі. Б. були організаторами руху на захист правосл. церкви, виступили проти *Берестейської церковної унії 1596.* Лише у 18 ст. поширилися і греко-катол. Б. Хоч їхні статути передбачали повне підпорядкування духівництву, деякі греко-катол. Б. довго відстоювали засаду виборності священиків парафіянами. В деяких р-нах України Б. збереглися до поч. 20 ст., а в Галичині навіть пізніше.

Починаючи з 60-х рр. 19 ст. світська і церк. влада влаштовувала під назвою Б. політ.-реліг. оргції, які нічого спільного не мали з давніми укр. Б., хоч проголошували себе їхніми наступниками. У 20 ст. низка Б. виникла також у середовищі мирян *Української греко-католицької церкви* і *Української автокефальної православної церкви* як в Україні, так і за її межами, але ці об-ня відрізнялися від традиційних Б.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; *Isaievych Ja.* Between Eastern Tradition and Influences from the West: Confraternities in Early Modern Ukraine and Byelorussia. «Researche Slavistiche», 1990, vol. 37; Успенське братство: його роль в укра-

їнському національно-культурному відродженні: Доповіді і повідомлення наукової конференції 4—5 квіт. 1996 р. Львів, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

БРА́ТСТВО УКРАЇ́НСЬКИХ КЛАСОКРА́ТІВ-МОНАРХІ́СТІВ, ГЕТЬМА́НЦІВ — укр. політ. орг-ція, заснована 18 серп. 1931 В.*Липинським* та його однодумцями В.*Залозецьким-Сасом,* В.*Кучабським,* М.Кочубеєм, Р.Метельським, М.Савур-Ципріяновичем після розколу та виходу їх з *Українського союзу хліборобів-державників* (УСХД). Ідеологія базувалася на тих самих програмних засадах, що й УСХД, з тією різницею, що питання вибору монаршої (гетьманської) династії братчики залишали на розсуд парламенту, який мав бути скликаний після відродження укр. д-ви. Згідно з політ. заповітом В.Липинського, чл. орг-ції виступали проти визнання П.*Скоропадського* лідером гетьман. руху. Друкований орган — «Збірник хліборобської України» (Прага, 1931—32). Близькою до цього братства за політ. поглядами була група галицьких монархістів (І.*Кревецький,* І.*Крип'якевич,* Т.*Коструба*). Діяльність орг-ції не мала суттєвого впливу на політ. життя укр. еміграції.

Літ.: Збірник Хліборобської України, т. 1—2. Прага, 1931—32.

Т.С. Осташко.

БРА́ТСЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПАРА́ФІЙ УКРАЇ́НСЬКИХ ПРАВОСЛА́ВНИХ АВТОКЕФА́ЛЬНИХ ЦЕРКО́В (БО УПАЦ) — реліг. орг-ція з виразною ідеєю нац. незалежної Церкви, що діяла в Україні в 20—30-х рр. 20 ст. Виникла не без допомоги *Державного політичного управління* на хвилі незадоволення частини духовенства нетрадиційністю єпископських хіротоній в *Українській автокефальній православній церкві*, що були здійснені на Всеукр. соборі УАПЦ 11 жовт. 1921 (див. *Всеукраїнські церковні собори*). У черв. 1925 в м. *Лубни* відбувся організаційний собор єпископів, який проголосив себе соборно-єпископською церквою з офіц. назвою БО УПАЦ. Очолили церкву архієпископ Іоаникій та єпископи Павло (Погорілко), Сергій (Лабунцев), Сергій (Іваницький) та Феофіл (Булдовський). Останній згодом став митрополитом і очолив церкву — відтоді її іноді називали булдовською. На організаційному соборі було проголошено боротьбу з прихильниками РПЦ — Моск. патріархату (див. *Тихон*) та УАПЦ (див. Василь *Липківський*) і лояльне ставлення до *обновленства.* Однак кількість парафій БО УПАЦ росла дуже повільно — на 1925 їх було лише бл. 300, переважно на Полтавщині та *Поділлі.* Таким чином, гол. завдання, яке ставилося ДПУ — паралізувати діяльність УАПЦ — не було виконане. Тому церква почала зазнавати утисків та переслідувань з боку рад. влади. Центр. органи церкви було перенесено до *Харкова*, а потім у *Луганськ.* 1937 перестала діяти остання громада БО УПАЦ. Митрополит Феофіл (Булдовський) переселився до Харкова і повністю відійшов від церк. справ.

О.Н. Саган.

БРА́ТСЬКІ ДРУКА́РНІ — друкарні при *братствах.* Випускали полемічно-реліг. і світську літ. Одне з найдавніших — *Львівське братство* отримало 1592 королів. грамоту, яка підтверджувала його право на утримання друкарні. Чимало цінних пам'яток письменства вийшло з цієї друкарні: панегірик «Просфонима» (1591), *«Адельфотес»* (1591) — найдавніша слов'яно-грец. граматика, твори укр. письменників, реліг. літ., поезія, підручники. Друкарня засновувалася передусім для вдоволення потреб власних шк., видавала праці та літ. тв. викладачів шк. (П.*Беринди,* І.Волковича, що були також ред. і коректорами). В ній працювали висококваліфіковані майстри: Д.Кульчицький, С.Половецький, С.*Ставницький* і В.*Ставницький*, А.Скольський, С.Комаренський та ін. Діячі друкарні допомогли налагодити друкування у *Волощині* і Молдові.

1626—27 виникла друкарня при *Луцькому братстві*, заснована мандрівним ченцем-друкарем П.Домжив-Лютковичем Телицею та ієродияконом Сильвестром. Тут вийшли зб. віршів Г.Соминовича, І.Карповича і ще кілька брошур.

У *Києві* 1624—26 діяла друкарня товариша Війська Запороз. Т.*Вербицького*, 1627—30 — друкарня С.*Соболя*. Дослідники припускають, що обидві мали відношення до Київ. (Богоявленського) братства.

1633 у м. *Кременець* було засноване Богоявленське братство, друкарня при якому 1638 випустила «Граматику» М.*Смотрицького.*

У 2-й пол. 17—18 ст. посилився тиск *католицизму* на Б.д., їм стало важко конкурувати з більш потужними монастирськими друкарнями. Лише друкарня Львів. братства протрималася до кін. 18 ст.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVII ст. К., 1966; Преемники первопечатника. М., 1981.

М.А. Шамрай.

БРА́ТСЬКІ ШКО́ЛИ — навч. заклади в Україні та Білорусі кін. 16—17 ст., які організовувалися і утримувалися правосл. *братствами.* Мета шкіл — давати таку освіту, яка б ґрунтувалася на власних культ. традиціях і водночас не відрізнялася від польс. і зх.-європ. шкіл. У програму найбільших з них (Віленська, Львів., Луцька, Київ.) входило вивчення курсу *«семи вільних наук»* — граматики церковнослов'ян., грец., а згодом і лат. мов, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. В основі їхньої діяльності лежав статут *Львівської братської школи* «Порядок шкільний» (1586). У ньому викладена методика навчання і виховання, обов'язки учителя та учнів. *Луцька братська школа* мала, зокрема, статут «Права школи греко-латино-словенської артикули» (1624). Судячи зі статутів, Б.ш. існували на засадах загальнодоступності, принципу рівності всіх учнів, незалежно від походження та заможності. Ставлення вчителя до учня залежало лише від успіхів останнього. У школах навчалися як діти заможних міщан, так і бідні та сироти, про яких дбало братство. Плату за навчання вносили відповідно до статків, сироти і убогі навчалися за рахунок братства. Батьки визначали й коло предметів, які мали вивчати їхні діти. У вихованні й навчанні дітей важливу роль відігравав учитель, який повинен був відзначатися високими моральними якостями. Навколо Б.ш. гуртувалися письменники, видавці, редактори, які одночасно були й учителями. Вони укладали та видавали підручники, були авторами полемічних творів, віршів. Це С.*Зизаній* і Л.*Зизаній*, П.*Беринда*, І.*Борецький*, Г.*Дорофієвич*, М.*Смотрицький*, З.*Копистенський*, К.*Сакович.* (Діяльність багатьох із них пов'язана також з Б.ш. Біло-

русі.) Переважна більшість Б.ш. діяла в *Галичині*, *Підляшші*, на *Волині*, а також Подніпров'ї. Культ.-освіт. рівень їх залежав від можливостей братства та наявності освічених учителів. В результаті об'єднання Київ. братської шк. з Лаврською, заснованою П.*Могилою*, виник вищий учбовий заклад — Києво-Могилянський колегіум (від 1701 — Київська академія; див. *Києво-Могилянська академія*).

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 2. М., 1865; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1. К., 1898; *Медынский Е.Н.* Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. М., 1954; *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVII ст. К., 1966; *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине (вторая половина XVI — первая половина XVII вв.). К., 1987; Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988.

О.М. Дзюба.

БРАТУ́НЬ Ростислав Андрійович (07.01.1927—07.03.1995) — укр. поет. Н. в м. *Любомль* у сім'ї вчителя. 1950 закінчив Львів. ун-т. Був на журналістській роботі. 1965—66 — гол. ред. ж. «Жовтень» (нині «Дзвін»), 1966—80 — голова правління Львів. орг-ції Спілки письменників України. Наприкінці 1980 — поч. 1990-х рр. — один з активних діячів нац. відродження і відновлення укр. державності.

Автор поетичних зб. «Вересень» (1949), «Я — син України» (1958), «Грудка землі» (1962), «Перехрестя» (1969), «Одержимість» (1974), «Літо пізніх жоржин» (1987) та ін. Попри вимушену данину темам «соціалістичних перетворень» на зх.-укр. землях, поезія Б. сповнена почуття нац. патріотизму, істор. спадкоємності волелюбних ідей (поема «Зачарований трамвай»), глибоко лірична. Вірші Б., покладені на музику А.*Кос-Анатольського,* Є.Козака, М.Скорика, В.*Івасюка*, стали популярними піснями.

П. у м. *Львів.*

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1979.

Літ.: *Лубківський Р.* І сонце, і вітер, і море... В кн.: *Братунь Р.* Вітрила моєї долі. К., 1971; *Олійник Б.* Передмова. В кн.: *Братунь Р.* Літо пізніх жоржин. Львів, 1987.

М.М. Ільницький.

БРА́УДЕ Семен Якович (28.01.1911—29.07.2003) — радіофізик. Акад. АН УРСР (1969, нині НАН України). Засл. діяч н. і т. України (1991). Н. в м. *Полтава.* Закінчив Харків. фіз.-мат. ін-т (1932). 1931—55 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, 1955—80 — заст. дир. Ін-ту радіофізики і електроніки АН УРСР, 1980—85 — зав. від. цього ін-ту. 1985—87 — у Радіоастрономічному ін-ті АН УРСР, від 1987 — радник при дирекції ін-ту.

Наук. праці стосуються електроніки надвисокочастотних коливань, поширення радіохвиль, радіоастрономії. Засн. радіоокеанографії.

Держ. премія СРСР (1952), Держ. премія України (1991, 1997). Почесна відзнака Президента України (1995). Ордени Трудового Червоного Прапора (1954, 1971, 1981), «За заслуги» 2-го ст. (1998) та 1-го ст. (2001).

П. у м. *Харків.*

Літ.: Семен Яковлевич Брауде. К., 1981.

Ю.О. Храмов.

БРА́ЦЛАВ (Браслав) — с-ще міськ. типу Немирівського р-ну Він. обл. Розташов. на р. Пд. Буг, за 15 км від залізничної ст. Кароліна. Нас. 6,4 тис. осіб (1999).

Уперше згаданий під 1362 як Бряславль, збудований князями *Коріятовичами* для захисту *Поділля* (хоча городище на цьому місті існувало ще в 10—11 ст.). Восени 1394 замок у цих князів відібрав вел. кн. литов. *Вітовт.* 1432 Б. відійшов до Польщі, але скоро був повернутий Литві. 1497 місто було сильно поруйноване татарами, проте замок того ж року відбудували. 1541 у Б. стався конфлікт жителів із старостою кн. С.-Ф.Пронським. 1551 Б. був спалений молдов.-татар. загоном у помсту за втручання Польщі в справи Молдови. 1564 місто одержало *магдебурзьке право.* Від 1569 — у складі *Речі Посполитої*, центр *Брацлавського воєводства* (1598 втратив цей статус на користь *Вінниці*). Жителі міста брали активну участь у козац. русі (особливо помітною була участь їх у *Наливайка повстанні 1594—1596*). На початку *національної революції 1648—1676*, влітку 1648, загін під кер-вом І.*Ганжі*, об'єднавшись із козаками М.*Кривоноса*, визволив Б. від польс. військ, перетворивши його на центр *Брацлавського полку*. 1653 від 15-тис. польс. загону С.*Чарнецького* місто захищав гарнізон на чолі з І.*Богуном.* І в наступні роки Б. лишався опорним пунктом у боротьбі проти польс. військ. 1650 і 1655 у місті побував Б.*Хмельницький.* За *Андрусівським договором* (*перемир'ям*) *1667* Б. був переданий Польщі. Брацлавський козац. полк був злитий з *Вінницьким полком.* 1663— 65 Б. — резиденція гетьмана П.*Тетері.* Під час *Руїни* Брацлавщина була спустошена (особливо 1675), Брацлавський полк на поч. 1680-х рр. занепав. Відновлений А.*Абазином* в серед. 1680-х рр., остаточно ліквідований 1712. У 2-й пол. 18 ст. місто конфліктувало з місц. старостами, відстоюючи своє магдебурзьке право. З переходом до *Російської імперії* після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — центр Брацлавської губ. (1793—95), потім *Брацлавського намісництва* (1795—97). Після ліквідації намісництва — повітове місто *Подільської губернії.* Мало значну єврейс. громаду (за даними перепису 1897 — із 7863 жителів 3290 євреїв), вважається батьківщиною *хасидизму.*

У 19 ст. підупало. За часів *української революції 1917—1921* тут відбулися бої *Запорізького корпусу Армії УНР* з денікінцями (груд. 1919). 1923—62 — райцентр. Від 1924 — с-ще міськ. типу. З 1932 — у складі Він. обл. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в період гітлерівської окупації від 22 лип. 1941 до 17 берез. 1944 у с-щі було влаштоване єврейс. гетто, існував осередок *руху Опору.*

Нині Б. відомий як с.-г. центр.

Археол. пам'ятки: поселення 3 тис. до н.е., городище 10—11, 14—15 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; *Малаков Д.В.* По Брацлавщине: (От Винницы до Тульчина). М., 1982.

Д.С. Вирський.

БРАЦЛА́ВСЬКА ОБЛО́ГА 1671 — облога польс. військами м. *Брацлав*, один із центр. епізодів укр.-польс. війни 1671. Розпочалася 26 серп. після того, як під натиском переважаючих сил — 12 тис. військ під командою великого коронного гетьмана Я.Собеського (див. *Ян III Собеський*) та коронного гетьмана кн. Д.Вишневецького — укр. війська гетьмана П.*Дорошенка* та їхні союзники білгородські татари (див. *Білгородська орда*) закрилися у м. Брацлав. Оборону міста очолювали *ге-*

Р.А. Братунь.

С.Я. Брауде.

тьман наказний Г.*Дорошенко* та брацлавський полк. П.Лисиця, в розпорядженні яких перебували козаки *Брацлавського полку* й значна кількість озброєних місц. селян і міщан. Укр. війська зайняли Брацлавський замок, а білгородські татари захищали нижню ч. міста. Не наважуючись штурмувати місто, польс. командування взяло його в облогу, а ч. свого війська направило на підкорення Сх. *Поділля*. Після того, як прибічники польс. короля гетьман М.*Ханенко* та кошовий отаман І.*Сірко* на чолі запороз. козаків спочатку завдали значних втрат крим. татарам під Перекопом і білгородським татарам під Акерманом (нині м. *Білгород-Дністровський*) і Тягінем (старовинна назва замку на Дністрі в м. Бендери, нині Молдова), а згодом змусили гетьмана П.Дорошенка відступити до м. *Чигирин*, оборонці Брацлава втратили надію на успіх. Під впливом агітації М.Ханенка владу польс. короля визнали П.Лисиця та брацлавська старшина. На знак покори королеві на поч. жовт. до Брацлава впустили козаків М.Ханенка. 10 жовт. Я.Собеський ввів до фортеці польс. гусарів і драгунів.

Літ.: Ojczyste Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki..., zeb. A.Grabowski, t. 1. Kraków, 1845; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, zebral i wydal Fr. Kluczycki, t. 1, cz. 1. Kraków, 1880; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629—1674), t. 3. Kraków, 1898; *Jaworski M.* Kampania ukrainna Jana Sobieskiego w 1671. «Studia i materiały do historii wojskowości», 1965, t. 11, cz. 1; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985.

В.М. Горобець.

БРАЦЛА́ВСЬКА ПРИКОРДО́ННА КОМІ́СІЯ — інституція, через яку 2-га *Малоросійська колегія* здійснювала контакти з *Брацлавським воєводством* Речі Посполитої. Перебувала в подвійному підпорядкуванні. В орг., фінансових та питаннях комплектування штату підлягала 2-й Малорос. колегії. Стосовно змісту контактів з польс. стороною зобов'язана була регулярно звітувати Колегії закордонних справ *Російської імперії*. Працювала періодично, збираючись протягом року на дві каденції (сесії) — січневу (з 4 січ.) та липневу (з 1 лип.). До постійного штату входили секретар, регістратор, 4 канцеляристи, перекладач. На час сесій 2-га Малорос. колегія додатково відряджала до комісії чотирьох *військових товаришів*, чотирьох *значкових товаришів*, двох полкових канцеляристів, двох *возних* для розгляду позовів з обох сторін з позивачами й відповідачами, а також загін козаків для «посилок» і вартування. Очолював Б.п.к. полковий комісар. З 1765 його призначала 2-га Малорос. колегія за пропозицією П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*). На час сесій колегія призначала ще одного тимчасового комісара. До кола питань, які вирішувалися Б.п.к., належали: спільний з польс. стороною розгляд справ з приводу наїздів польс. чи рос. підданих на закордонні маєтки, справи про вбивства, виготовлення і розповсюдження фальшивих грошей, порушення торг. домовленостей. 1765 через Б.п.к. вирішувалися питання демаркації відповідної ділянки кордону між Росією та Польщею. Постійним і найоб'ємнішим напрямом роботи було повернення втікачів з усіх лівобереж. полків на *Правобережну Україну* і навпаки. 1780 Б.п.к. — осн. канал спілкування між *Лівобережною Україною* та Польщею. Скасована під час 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*).

О.К. Струкевич.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО— адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні*, яку 1566 виділено з *Волинської землі* в ході політико-адм. реформи у *Великому князівстві Литовському*. Адм. центр — м. *Брацлав*. Б.в. охоплювало землі бас. рік Пд. Буг, Дністер, верхньої течії Росі (прит. Дніпра). Межувало: на пд. зх. — з *Молдавським князівством*, на зх. — з Летичівським пов. *Подільського воєводства*, на пн. — з Житомир. і Київ. пов. *Київського воєводства*, на сх. — з Київ. повітом і степом, *Диким полем*, на пд. — зі степом. Порубіжжя з Київ. воєводством не раз змінювалося. Брацлавський і Він. замки були гол. оборонними пунктами від татар. нападів. У відношенні судоустрою Б.в. поділялося на Брацлав. і Він. повіти.

5 черв. 1569 універсалом польс. короля *Сигізмунда II* Августа Б.в. приєднано до Польс. королівства. На Б.в. поширилися польс. правові норми, госп. й екон. порядки. На тер. Б.в. осіли польс. магнати Замойські, Калиновські, Конєцпольські, *Сенявські*, Струсі, *Потоцькі*, *Яблоновські*, Язловецькі, а також велика кількість дрібної шляхти. Активізувався процес колонізації краю, примноження міськ. поселень, в яких споруджувалися замки і замочки. Ущільнилася заселеність краю, що сприяло його обороноздатності від татар. нападів. Держ. влада зосереджувалася в руках *воєводи* і *каштеляна*. Адм. функції з управління краєм покладалися на повітові *шляхетські сеймики*, на які періодично збиралися магнати й шляхта і які делегували своїх послів на *вальний сейм*. Зберігалися обидва суд. повіти. Вищою суд. інстанцією служив *Луцький трибунал 1578—1589,* потім — *Люблінський коронний трибунал*. Б.в. існувало до 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), коли маніфестом імп. *Катерини II* від 7 квіт. (27 берез.) 1793 Правобереж. Україна, в т.ч. Б.в., була приєднана до *Російської імперії*. Указом від 23(13) квіт. утворено Брацлав. губ.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 5, т. 6, вип. 1. К., 1890; *Ефименко А.Я.* История украинского народа. К., 1990; *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. К., 1992.

В.В. Панашенко.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1594—1595 — збройний виступ міщан м. *Брацлав* проти влади місц. старости Ю.Струся. Очолив повстання *війт* Р.Тищенко (Тикович). Міщани паралізували роботу адміністрації *Брацлавського воєводства*, шляхетського сеймику і судів, відмовилися виконувати вимоги *гетьмана польного коронного* С.*Жолкевського* щодо утримання військ. частин. У берез. 1594 не допустили до міста королів. комісію. Вони діяли в тісному контакті з С.*Наливайком*, який навесні—восени 1594 використовував місто як базу для походів у *Придністров'я*. У верес. 1594 жителі міста разом із козаками розбили ополчення *шляхти* Брацлав. воєводства, захопили замок і знищили суд. документи. Влітку 1595, після відступу козаків з *Поділля*, польс. війська зайняли Брацлав. Навесні 1596 керівники повстання були страчені.

Літ.: *Леп'явко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на *Правобережній Україні* кін. 18 ст. Утворилося внаслідок реорганізації Брацлав. губ., що існувала від трав. 1793 (у січ. 1795 частину її земель включено до новоутвореної Вознесенської губ.). У трав. 1795 тер. колиш. Ізяславської та Брацлав. губ. і доданої до них Кам'янецької обл. поділено на три губ. — *Волинську губернію*, Брацлавську губернію і *Подільську губернію*, які, в свою чергу, помежовано на округи. У січ. 1796 рішенням Сенату всі 3 губ. перетворено на намісництва (генерал-губернаторства), а округи — на повіти. Б.н. поділялося на 13 пов.: Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмільницький, Сквирський, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський, Махнівський, Липовецький, П'ятигірський і Бершадський. Адм. центр — м. *Вінниця*. Б.н. існувало протягом року. Указом імп. *Павла I* від 11 груд. (30 листоп.) 1796 його ліквідовано. Більша ч. тер. Б.н. відійшла до Подільської губ., а Липовецький, Махнівський, П'ятигірський і Сквирський пов. — до *Київської губернії*.

Літ.: *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990.

В.В. Панашенко.

БРАЦЛА́ВСЬКИЙ ГОСТИ́НЕЦЬ — шлях, що вів із центру *Брацлавського воєводства* — м. *Брацлав* через *Звенигородку* до *Черкас* і тут з'єднувався з Трипільським шляхом («Гончою дорогою»), який вів до *Києва*.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum», Warszawa, 1878, t. 3, z. 3.

В.В. Пришляк.

БРАЦЛА́ВСЬКИЙ Михайло Степанович (1903—1929) — громад. і політ. діяч, активний борець проти комуніст. влади. Н. в Маньківській волості Уманського пов. Київ. губ. Закінчив Уманську кооп. професійну шк. Від 1927 — студент Київ. кооп. ін-ту. Один із керівників підпільної орг-ції «Комітет визволення України» («КВУ»), яку створив разом з В.*Бондаренком* восени 1928. Залучив до «КВУ» товаришів, з якими навч. в Уманській кооп. професійній шк. Склав програму орг-ції. Разом з Г.Демчуком віддрукував на машинці бл. 100 летючок. 2 квіт. 1929 ув'язнений. Страчений у м. *Київ*.

Літ.: З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. 1997, № 1/2 (4/5).

С.І. Білокінь.

БРАЦЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. та адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні*. Сформований 1648 як полк *реєстрових козаків*. Брацлав. полк. Д.*Нечай* (1648—51) — сподвижник Б.*Хмельницького* й один з організаторів повстанського руху на Правобережжі. Наступні полковники: Т.*Носач* (1651—53), М.*Зеленський* (1654—57, 1659—72), І.Сербин (1657—58, 1663—65), Д.Солонина (1658—59), І.Бут (1663), В.Дрозд (1665) та ін. Б.п. межував з Кальницьким (до 1654), потім *Вінницьким полком* та *Уманським полком*. З пд. порубіжжя полку проходило р. Дністер, а із зх. — давнім кордоном між *Подільським воєводством* і *Брацлавським воєводством*. До Б.п. належали 22 сотні (1649): Богданівська, Браїлівська, Брацлавська, Вербська, Вільшанська, Горячківська, Клебанська, Комаргородська, Краснянська, Лучицька, Мурахівська, М'ястківська, Олександрівська, Райгородська, Станіславчицька, Тимонівська, Тульчинська, Чернавецька, Чечельницька, Шаргородська, Яланецька, Ямпільська. Козаки Б.п. брали участь у *Пилявецькій битві 1648, Батозькій битві 1652, Жванецькій облозі 1653*. Захищали зх. кордони від вторгнення військ шляхетської Польщі, турец. і крим. нападників тощо. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667*, коли Правобереж. Україна потрапила під владу Польщі, нас. Б.п. вело боротьбу проти турец.-татар. нападників, а також польс.-шляхетського панування. Продовжувало діяти полкове управління. Б.п. очолювали полковники: С.Коваленко (1667), С.Кияшко-Мандос (1668), Г.*Дорошенко* (брат гетьмана П.*Дорошенка*, 1668—74), Ф.Булюбаш (1675), І.Лисиця (1685) та ін. 1671 козаки Б. п. обороняли м. *Брацлав* під час *Брацлавської облоги 1671*. У походах правобереж. козаків на Казікермен (нині м. *Берислав*), Буджак (нині с-ще міськ. типу, Молдова), *Очаків*, Тягінь (старовинна назва замку на Дністрі в м. Бендери, нині Молдова) відзначився брацлав. полк., соратник С.*Палія* А.*Абазин* (1690—1703). У бою під Ладижином (нині місто Тростянецького р-ну Він. обл.) у лют. 1703 тяжко поранений А.Абазин потрапив у полон і за наказом польс.-шляхетського командування був страчений. Останніми полковниками Б.п. були Ф.Шпак (1704) та Г.Іваненко (Григораш, 1708—12). Згідно з *Прутським трактатом 1711*, козаків Б.п. переселено в *Лівобережну Україну,* а Б.п. ліквідовано.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

В.В. Панашенко.

БРАЦЛА́ВСЬКІ ХАСИ́ДИ — послідовники цадика (праведника) Нахмана Брацлавського (1772—1810). Нахман вважав основними складовими етики іудаїзму (див. *Іудаїзм в Україні*) простий спосіб життя, самопожертву, відвертість, щирість, безпосередність у молитвах. Молитві, наголошував Нахман, мають промовлятися мовою ідиш.

Найчисленнішими нині є громади Б.х. у Нью-Йорку, Єрусалимі, Бней-Браці та Цфаті. Їхня діяльність координується Всесвітньою радою. Святе місце Б.х. — могила Нахмана в м. *Умань,* яку, згідно з його заповітом, на іудейське свято Рош-Гашана (іудейський Новий рік у верес.) відвідують Б.х. зі всього світу.

В.Є. Єленський.

БРАЩА́ЙКИ — політ. та культ. діячі *Закарпатської України*. **Юлій Михайлович** Б. (1879—1955, за ін. даними, 1946) н. в с. Глибоке (нині село Ужгородського р-ну Закарп. обл.). Навч. у Марамо-рош-Сигетській (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія) та Ужгородській г-зіях, на юрид. ф-ті Будапештського ун-ту. Д-р права. Від 1920 до 1939 працював адвокатом в *Ужгороді*. Після розпаду *Австро-Угорщини* 1918 — активний політик укр. орієнтації. Разом з братом виступив ініціатором *Всенародних зборів угорських русинів у Хусті 1919*, який ухвалив рішення про возз'єднання краю з Україною. Після падіння *Української Народної Республіки* — заст. голови Рус. центр. нар. ради, яка в трав. 1919 закликала до злиття краю із *Чехословаччиною*. Чл. *Директорії* (1919—20), де відповідав за торгівлю. Беззмінний голова т-ва «Просвіта» (1920—39), засн. Рус. хліборобської партії (1920), голова спілки адвокатів Підкарп. Русі й т-ва «Надія», чл. ЦК Нар.

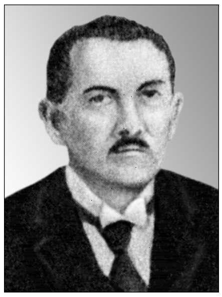

Ю.М. Бращайко.

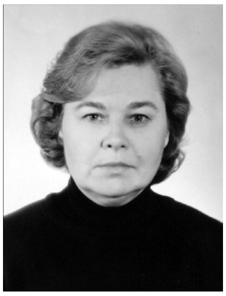
Г.С. Брега.

Л.І. Брежнєв.

партії. 1938—39 — голова комісії з питань кордонів, посол (депутат) Сойму, міністр останнього уряду *Карпатської України.* Заарештований рад. військ. контррозвідкою «Смерш» (1944). Зазнав переслідувань з боку рад. властей. **Михайло Михайлович** Б. (1883—1969) н. в с. Блажієве (нині с. Балажер Берегівського р-ну Закарп. обл.). Вчився в Ужгородській і Мараморош-Сигетській г-зіях, на юрид. ф-ті Клужського й Віденського ун-тів. Д-р права (1910). Працював (1910—13) адвокатом у *Рахові* і Ужгороді (1920—39). Організатор укр. руху в краї 1918—19 (голова нар. рад у Сигеті, Хусті), делегат від Закарпаття до уряду *Західноукраїнської Народної Республіки,* чл. Рус. центр. нар. ради, один із засн. Рус. хліборобської партії, заст. голови Християн. нар. партії (1923—38), ред. газет «Українське слово» (1932—38) і «Руська нива», дир. Рус. театру і чл. т-ва «Просвіта». 1938—39 — чл. Укр. націоналістичної орг-ції. Будучи депутатом Сойму, 15 берез. 1939 зачитував маніфест, який проголосив незалежність Карпатоукр. держави.

Літ.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Павленко Г.В.* Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Ужгород, 1997; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998; *Вегеш М.М.* Історичні монографії та дослідження, т. 1. К.—Ужгород, 1998.

М.М. Вегеш.

БРЕ́ГА Галина Степанівна (н. 15.04.1935) — історик. Канд. істор. н. (1973). Н. в с. Хутір (нині село Шепетівського р-ну Хмельн. обл.). 1958 закінчила історико-філол. ф-т Луцького пед. ін-ту. 1958—60 — викладач історії в технікумі (м. Ровно, нині *Рівне*). 1960—66 — інструктор, секретар, 1-й секретар Ровенського обкому ЛКСМУ, 1966—70 — заст. зав. від. шкільної молоді ЦК ВЛКСМ (*Москва*). 1970—73 навч. в аспірантурі Акад. сусп. наук при ЦК КПРС (Москва), де 1973 захистила канд. дис. на тему «Співробітництво радянських республік в галузі науки в роки першої п'ятирічки». 1973—75 — інструктор від. науки та учбових закладів ЦК КПУ. 1975—2000 — ст. н. с. Ін-ту історії АН УРСР (від 1990 — Інститут історії України АН УРСР, від 1994 — НАН України).

Автор понад 120 праць, дослідник проблем історії к-ри і науки 20 ст., історії міжнар. відносин. Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1984).

Тв.: Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки. К., 1978; Сотрудничество ученых советских республик в создании материально-технической базы социализма. К., 1984.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998.

О.О. Ковальчук.

БРЕ́ДОВ Микола Емілійович (30.10.1873 — р.с. невід.) — військ. діяч. Закінчив 1-й Моск. кадетський корпус, 2-ге Костянтинівське військ. уч-ще (Київ, 1891), Імператорську військ. акад. (1901). Проходив службу в *Київському військовому окрузі.* Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни,* командир 21-го армійського корпусу (Пн. фронт), ген.-лейтенант.

В укр. армії — з квіт. 1918. В період *Української Держави* — у складі Генштабу, чл. Комісії з утворення військ. шк. і акад. Не визнавши влади *Директорії,* перейшов до військ ген.-лейтенанта А.*Денікіна.* 1919 — командир 15-ї піх. д-зії, команд. Київ. групою військ, яка в ході заг. наступу ЗС Пд. Росії 31 серп. здобула Київ. 1919—20 — команд. групою військ в *Одесі.* В січ. 1920 на чолі 6-тис. загону намагався перейти з Одеси до Румунії. Після відмови уряду останньої прийняти відступаючих білогвардійців його загін здійснив похід до Польщі (30 січ. — 12 лют.), де був інтернований. (Наказом команд. *Російською армією* П.*Врангеля* (№ 206 від 25 лют. 1921) встановлена відзнака для всіх учасників походу — «Хрест походу генерала Бредова».) У лип. 1920 на чолі 3-тис. загону через Румунію дістався до армії Врангеля в Криму. Від листоп. 1920 — в еміграції.

Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995.

А.О. Буравченков.

БРЕ́ЖНЄВ Леонід Ілліч (19(06).12.1906—10.11.1982) — один із кер. *Комуністичної партії Радянського Союзу.* Н. в с. Кам'янське (нині м. *Дніпродзержинськ*). 1927 закінчив Курський землевпорядно-меліоративний технікум, 1935 — металургійний ін-т у Дніпродзержинську, 1936—37 — дир. Дніпродзержинського металургійного технікуму. Від трав. 1937 — заст. голови Дніпродзержинської райради, з трав. 1938 — зав. від., з 1939 — секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, 1941—45 — на політроботі в Червоній армії (див. *Радянська армія*), 1946—50 очолював Запоріз. і Дніпроп. обкоми КП(б)У, 1950—52 — ЦК Комуніст. партії Молдавії, у жовт. 1952 обраний секретарем ЦК КПРС, у берез. 1953 призначений нач. Політуправління ВМС, заст. нач. Гол. політуправління Рад. армії і ВМФ. Від лют. 1954 — другий, а з серп. 1955 — перший секретар ЦК Комуніст. партії Казахстану. Від лют. 1956 — секретар ЦК КПРС, з черв. 1957 — чл. Президії ЦК КПРС, одночасно з 1958 — заст. голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. 1960—64 — Голова Президії ВР СРСР і одночасно (з черв. 1963) — секретар ЦК КПРС. Виявив себе як майстер залаштункових політ. інтриг і противник *десталінізації*, яку розпочав М.*Хрущов.* Від жовт. 1964 — перший, з 1966 — Ген. секретар ЦК КПРС. З діяльністю Б. пов'язані придушення протестів у країнах «соціалістичного табору», *афганська війна 1979—1989*, ескалація озброєнь, а також підтримка «революційних» режимів у країнах «третього світу». Під час перебування Б. при владі посилився тотальний контроль за сусп-вом з боку органів КДБ, а також моральна деградація парт.-держ. номенклатури. Водночас було здійснено спробу сформувати культ особи самого Брежнєва.

П. у м. *Москва.* Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Літ.: *Morozow M.* Breznew. Biografie. Stuttgart, 1973; *Dornberg J.* Breznew. Herrscher im Kreml. München, 1975; *Bialer S.* Stalin's Successors. Cambridge, 1980; *Meissner B.* Sowjetische Kurskorrekturen. Breznew und seine Erben. Osnabrück, 1984; *Хрущев Н.С.* Материалы к биографии. М., 1989; Breznev Leonid Il'ic. В кн.: Historisches Lexikon der Sowjetunion. 1917/22 bis 1991. Herausgegeben von H.-J. Torke. München. 1993; *Шелест П.Е.* «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995; *Suny R.G.* The Soviet Experiment. Russia, the USSR, and Successor States. New York—Oxford, 1998.

Ю.І. Шаповал.

БРЕ́СТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР РСФРР З ДЕРЖА́ВАМИ ЧЕТВЕРНО́ГО СОЮ́ЗУ 3 березня 1918. Укладений між РСФРР

та Німеччиною, *Австро-Угорщиною*, Туреччиною, Болгарією у Брест-Литовському (нині м. Брест, Білорусь). Передбачав припинення війни між РСФРР і д-вами Четверного союзу. За умовами договору від Росії відокремлювалися значні тер.: Польща, Литва, Естонія, ч. Білорусі та Латвії. Договір встановлював принципи, за якими мала вирішуватися доля цих регіонів: РСФРР зобов'язувалася не втручатися у внутр. справи і визнати нову організацію держ.-правових і міжнар.-правових відносин цих областей, надати нас. регіонів можливість вільно вирішувати власну долю. За окремою — 6-ю ст. договору РСФРР зобов'язувалася (перед д-вами нім. блоку) визнати право укр. народу на самовизначення, законність влади *Української Центральної Ради* на тер. України, *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, укласти з останньою мир, негайно вивести з укр. тер. формування *Червоної гвардії*, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громад. установ *Української Народної Республіки*. Ін. умови договору торкалися питань військовополонених, відмови від відшкодування воєн. збитків та втрат, встановлення консульських, дипломатичних та екон. відносин тощо. З рос. сторони договір анульовано постановою Всерос. ЦВК РСФРР від 13 листоп. 1918 у зв'язку з капітуляцією Німеччини.

Літ.: Документы внешней политики СССР, т. 1. М., 1957; *Никольников Г.Л.* Брестский мир и Украина. К., 1981.

О.І. Лупандін.

БРЕ́СТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР УНР З ДЕРЖА́ВАМИ ЧЕТВЕРНО́ГО СОЮ́ЗУ 9 лютого 1918. Укладений між *Українською Народною Республікою* та Німеччиною, *Австро-Угорщиною*, Туреччиною, Болгарією. Це перший міжнар.-правовий акт, який визначав УНР суб'єктом міжнар. права. Умови договору передбачали припинення воєн. дій, визначали зх. кордони України, встановлювали дипломатичні й консульські відносини, обумовлювали принципи торг. зносин, обміну військовополонених і цивільних інтернованих. Обсяг експорту Україною «надлишків» с.-г. продукції був встановлений згодом — 23 квіт. 1918.

Напередодні укладення мирного договору (8 лют.) між УНР і Австро-Угорщиною було укладено таємну угоду, а 4 берез. 1918 — таємний додаток, згідно з яким *Холмщина* і *Підляшшя* мали відійти Україні. Області *Галичини* й *Буковини* стали укр. провінціями в складі Австро-Угорщини (т. зв. коронний край) з забезпеченням мовних прав їхнього нас. В Криму мала утворитися мусульманська республіка. Зі свого боку Україна зобов'язувалася забезпечити права нац. меншин на своїй тер.

Внаслідок укладення цього миру Україна формально набувала статусу незалежної нейтральної д-ви, а фактично ставала житницею центр. д-в Європи.

12 лют. 1918 уряд УНР звернувся до нім. сторони з проханням ввести на тер. України нім. війська, за допомогою яких він сподівався розв'язати низку внутр. проблем держ. буд-ва. Підсумком цього став *австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*. Договір України з д-вами Четверного союзу був анульований після капітуляції Німеччини в *Першій світовій війні*.

Літ.: Берестейський мир. Спомини і матеріали. Львів, 1928; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923, т. 1. Ужгород, 1932.

О.І. Лупандін.

БРЕ́СТСЬКОЇ ФОРТЕ́ЦІ ОБОРО́НА 1941 — 1) символ героїзму воїнів Червоної армії (див. *Радянська армія*), у т. ч. й українців, у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*; 2) героїчна оборона на початку війни (від 22 черв. до 28 лип.) Брестської фортеці (збудована 1833—38, модернізована наприкінці 19 — поч. 20 ст.; розташов. в межах м. Брест, Білорусь). Фортецю обороняв нечисленний гарнізон, який складався з окремих підрозділів 4-ї армії, 9-ї застави 17-го загону прикордонників та 132-го окремого батальйону НКВС (усього 3,5 тис. осіб), від гітлерівських військ, що напали зненацька вдосвіта 22 черв. Захисники фортеці організували кругову оборону в центр. ч. укріплення — Цитаделі. 24 черв. на нараді командирів окремих груп і підрозділів у Цитаделі було прийнято рішення створити штаб оборони та єдине командування. Кер. оборони був призначений капітан І.Зубачов, його заст. став полковий комісар Є.Фомін. 29—30 черв. гітлерівці розпочали ген. штурм фортеці, внаслідок якого заволоділи значною ч. укріплень. Героїчно загинув осн. склад штабу, тяжко пораненого Є.Фоміна гітлерівці розстріляли, а І.Зубачов згодом загинув у полоні. Війська противника не змогли оволодіти фортецею, обійшли її, а захисники, що ще лишилися в живих, майже місяць продовжували боротьбу в окремих укріпленнях, сковуючи наступ посиленої нім. піх. д-зії. Навіки прославили свої імена герої Б.ф.о. — майор П.Гаврилов, капітани В.Шабловський, С.Гриненко, В.Кравченко, старші лейтенанти С.Шрамко, А.Семенко, В.Битко, лейтенанти І.Акимочкін, А.Кіжоватов, А.Наганов, політрук С.Скрипник, комсорг полку С.Матевосян, старшина А.Дерев'янко, сержанти В.Біліченко, С.Бобрьонок, Р.Семенюк, рядові І.Мельник, А.Терещенко та багато ін., більшість з яких загинули смертю хоробрих. Збереглися написи на стінах фортеці «Я умираю, але не здаюся. Прощай, Батьківщино!». Указом Президії ВР СРСР від 8 трав. 1965 Брестській фортеці присвоєно почесне звання «Фортеця-герой».

Літ.: *Никонова Т.К.* Героическая оборона Брестской крепости: По документам и реликвиям Центрального музея Советской Армии. М., 1955; *Смирнов С.С.* Герои Брестской крепости. М., 1961; *Його ж.* Страницы народного подвига. М., 1967; Героическая оборона: Сборник воспоминаний об обороне Брестской крепости в июне—июле 1941 г. Минск, 1971.

І.М. Кулинич.

БРЕ́ЧИЦЬКИЙ БЛАГОВІ́ЩЕНСЬКИЙ АНДРО́НИКІВ МОНАСТИ́Р. Заснований у 80-х рр. 17 ст. ченцем Андроником Василевичем як чол. монастир у лісовому масиві на березі р. Бречиця

Делегати УНР М.Левитський, О.Севрюк і М.Любинський підписують мирний договір. Брест, 9 лют. 1918.

К.К. Брешко-Брешковська.

О.Ф. фон дер Бриген.

(прит. р. Бреч, бас. Дніпра); тер. сучасного с. Андроники Корюківського р-ну Черніг. обл. Коштом А.Зеленської-Носенко було споруджено дерев'яні келії, храм Благовіщення Богородиці, Свято-Георгіївську трапезну церкву. 1691 визначено межі земельних володінь монастиря, закріплені гетьманом І.*Мазепою* і підтверджені гетьманами І.*Скоропадським* (1709) та Д.*Апостолом* (1732). 1705 коштом І.Мазепи споруджено дерев'яну Свято-Троїцьку церкву з приділом св. Георгія, яку 1710 оздобив іконостасом І.Скоропадський. 1743 збудовано нову Благовіщенську церкву. Монастирю належали лісові угіддя, маєтності у навколишніх селах, 3 млини. Закрито 1788 внаслідок *секуляризації* церк. землеволодіння. Споруди монастиря не збереглися.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Коваленко О.Б.* Невідомі сторінки наукової діяльності Федора Туманського. «Сіверянський літопис», 2000, № 5.

О.Б. Коваленко.

БРЕЧКЕ́ВИЧ Митрофан Васильович (04.06.1870—26.08.1963) — укр. історик-славіст. Засл. діяч н. УРСР (1948). Н. в с. Бакоти (нині село Кременецького р-ну Терноп. обл.). 1901 закінчив історико-філол. ф-т Юр'євського (нині — Тартуського) ун-ту. Працював на викладацькій роботі: 1906—11 — приват-доц. Юр'євського ун-ту, 1913—22 — проф. Казанського ун-ту, 1923—31 — проф. Дніпроп. ін-ту нар. освіти, 1938 — проф. Київ. пед. ін-ту, 1944—50 — проф. Київ. ун-ту (з 1946 — зав. кафрою історії середніх віків). Праці присвячені історії полабсько-прибалтійських слов'ян.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Святополк — князь Поморский. В кн.: Сборник учено-литературного общества при Юрьевском университете, т. 5. Юрьев, 1902; Первые поморские монастыри. Юрьев, 1905; Введение в социальную историю княжества Славии, или Западного Поморья. Юрьев, 1911; Национальный вопрос в славянских землях. Казань, 1917.

Літ.: *Москаленко А.Е.* М.В. Бречкевич и его работы по истории поморских славян. «Славянский сборник», 1972; Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979.

П.М. Бондарчук.

БРЕ́ШКО-БРЕШКО́ВСЬКА Катерина Костянтинівна (1843 або 1844, за ін. даними, 1848—12.09. 1934) — революц. діячка, публіцист, мемуарист. Дочка відставного гвард. поручика Костянтина Верига. Була в шлюбі з поміщиком Миколою Брешко-Брешковським. Здобула домашню освіту. Викладала в нар. шк., ств. батьком. Після закриття шк. і встановлення за родиною поліцейського нагляду вдалася до соціаліст. пропаганди. 1873 налагодила зв'язки з *народниками.* З сестрою Ольгою влаштувала «*Київську комуну*». Залишивши в *Санкт-Петербурзі* народженого в лют. 1874 сина Миколу (майбутнього письменника), виїхала в Україну і влітку «пішла в народ» (див. «*Ходіння в народ*») під іменем солдатки Фьокли (Теклі) Косої. Разом із Я.*Стефановичем* і М.Коленкіною перебувала, зокрема, в Черкас. пов. Київ. губ.

Заарештована 6 жовт. (24 верес.) 1874 поблизу *Тульчина.* Утримувалась у Брацлавській в'язниці, з 16(04) жовт. 1876 — у *Петропавловській фортеці.* 1878 на «процесі 193-х» засуджена до 5-літньої каторги. Наприкінці того самого року перебувала на Карі (Забайкалля, Росія), з 1879 — на поселенні в м. Баргузин Забайкальської обл. (нині с-ще міськ. типу, Бурятія, РФ), звідки 21 (09) черв. 1881 втекла з групою засланців. Наступного місяця затримана, доставлена на Карійські копальні (з додатковим чотирирічним терміном примусових робіт), 1884 поселена в Селенгинській окрузі, 1896 — амністована. Замешкала у Мінську, від 1901 — у Полтаві.

Одна із засн. «Робітничої партії політичного визволення Росії», що 1902 злилася з *Партією соціалістів-революціонерів.* 1903 виїхала за кордон (Швейцарія, США, Велика Британія), 1905 повернулася. Виступила в нелегальній пресі з серією статей «Письма старого друга», написаними у вигляді звернень до «внуків і дітей, сестер і братів» (відтак укоренилося її прізвисько «бабуся російської революції»). Обстоювала посилення політ. терору. 1907 за доносом Є.*Азефа* знову ув'язнена в Петропавловській фортеці. 1910 вислана до Сибіру. Після втечі й чергового арешту була провадже-на до Якутії. Через хворобу переведена до м. Іркутськ (нині РФ), потім — м. Мінусінськ (нині місто Красноярського краю, РФ). Визволена 1917, пристала до есерів-«оборонців», підтримала *Тимчасовий уряд*, у Черніг. губ. її було обрано до *Всеросійських Установчих зборів,* виступила проти більшовиків. 1919 емігрувала.

Авторка низки спогадів, зокрема, про Н.Армфельд, М.*Кибальчича*, П.*Кропоткіна,* С.Лешерн фон Герцфельд, М.Муравського.

П. у м. Хвали-Почернице поблизу Праги (Чехія).

Тв.: Воспоминания пропагандистки. «Былое», Лондон, 1903, № 4; Из моих воспоминаний. СПб., 1906; Николай Иванович Кибальчич. СПб., 1906; Автобиография. Ревель, 1917; Из воспоминаний. М., 1919.

Літ.: *Морозов Н.А.* Е.К.Брешко-Брешковская — бабушка русской революции. «Герои дня», 1917, № 2; Бабушка Е.К.Брешко-Брешковская о самой себе. «Нива», 1917, № 22; *Попов И.* Е.К.Брешковская. М., 1918; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973.

П.Г. Усенко.

БРИ́ГЕН Олександр Федорович (Фрідріхович) **фон дер** (1792—09. 07(27.06).1859) — декабрист, військовик, чиновник, історик, масон. Н. у м. *Санкт-Петербург.* Зі шляхетного ліфляндського роду. Син офіцера рос. армії (у минулому — придворного в *Речі Посполитій*) Фрідріха Ернста фон дер Бригена (1752—97) та його дружини Марії, в дівоцтві — Мікешиної. Хрещеник рос. поета Г.Державіна. Освіту здобув у Петровському уч-щі та приватному пансіоні (обидва — у м. С.-Петербург). На військ. службу вступив підпрапорщиком лейб-гвардії Ізмайловського полку 26(14) груд. 1808. Від 1811 — офіцер цього полку.

Учасник *Війни 1812.* 1813 — в антинаполеонівському зарубіжному поході, двічі був поранений. 1814 — з рос. гвардією у Парижі. Повернувся до С.-Петербурга в лип. 1814. Штабс-капітан, командир роти (1816), капітан (1819), полковник (1820). Від верес. 1821 у відставці. Нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість» (1812), кавалер орденів св. Володимира 4-го ст. з бантом та прусського Залізного (Кульмського) хреста (1813).

Близький друг Ф.*Толстого*, Ф.*Глинки*, М.Тургенєва (див. *Тургенєви*).

Одружився з дочкою Михайла Миклашевського Софією, мешкав у м-ку Панурівка Стародубського пов. Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ). Зібрав велику б-ку. Цікавився минулим України. Витяг з «*Історії русів*»,

що її збирався видати з власними критичними зауваженнями, надіслав К.*Рилєєву* 21 жовт. (ст. ст.) 1825.

Чл. *Союзу благоденства* з 1818 (в кер-ві його Корінної управи з 1819). У Пн. т-ві (див. *Декабристів рух*) з 1821, контактував з Пд. т-вом (1825). Заарештований 22(10) січ. 1826. За тиждень був допроваджений до *Петропавловської фортеці* (утримувався до 27(15) лют. 1827).

Покараний *Миколою I* за 7-м розрядом на каторжні роботи до Сибіру. Від 27(15) квіт. 1827 — у Читинському острозі, з літа 1828 — у м. Пелим Тобольської губ. (нині село Свердловської обл., РФ), з весни 1836 — у м. Курган (нині РФ). Від 1838 служив там канцеляристом. Від 1848 — засідатель окружного суду. Подарував місц. уч-щу переслані йому книги. Перекладав з різних мов, зокрема з англ. — на франц., з лат. та нім. — на рос., в т.ч. переклав «Записки» Юлія Цезаря, супроводивши власною статтею «Жизнь Кайя Юлия Кесаря и взгляд на его характер». Склав нотатки про заслання Б.-К.*Мініха* до Пелима (викладені 1833 в листах М.*Лореру* та декабристу Андрію Розену), про походження *Павла I* (опубл. 1861 у *Вільній російській друкарні* без підпису). 1850 за рішучий захист огульно звинуваченої людини (пізніше виправданої Сенатом) переведений до м. Туринськ (нині місто Свердловської обл., РФ). З 1855 — знов у Кургані. 1856 в чині титулярного радника взяв відставку.

Амністований *Олександром II*, 1857 вирушив до старшого сина Михайла. В його маєтку Слоут (нині село Глухівського р-ну Сум. обл.) перебував з 2 серп. (21 лип.). Від поч. 1858 — у м. Петергоф (нині Петродворець, С.-Петерб. міськради, РФ) з дочкою Любов'ю та її чоловіком Василем Гербелем (братом М.*Гербеля*), а восени з ними переїхав до С.-Петербурга. Мав у першому (законному) шлюбі четверо дітей, у другому — з сибірською селянкою Олександрою Томниковою — п'ятеро.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Письма. Исторические сочинения. Иркутск, 1980.

Літ.: *Жуков А.И.* Декабристы в Кургане. Курган, 1973; *Рощевский П.И.* Декабристы в Тобольском изгнании. Свердловск, 1975; Восстание декабристов: Документы, т. 14. М., 1976; *Тальская О.С.* К истории перевода А.Ф.Бригеном «Записок» Гая Юлия Цезаря. В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 3. Иркутск, 1983; *Її ж.* Письма декабриста А.Ф.Бригена в III отделении. В кн.: Политическая ссылка в Сибири: XIX — начало XX в. Новосибирск, 1987; *Шиловцова В.С.* А.Ф. Бригген о кризисе и падении Римской республики. В кн.: Декабристские чтения. К., 1988.

П.Г. Усенко.

БРИҐІ́ДКИ — карний заклад; в'язниця; кримінально-слідча тюрма у м. *Львів*. В минулому костел і жін. монастир св. Бригіди; заснований 1614, 1782 за розпорядженням імп. *Йосифа II* перетворений на чол. карний заклад. Життя карного закладу регламентувалося кримінальними кодексами 1790, 1810 і 1825. У 1840-х рр., після докорінної реконструкції, приміщення монастиря повністю уподібнилося в'язниці. Від 1925 — кримінально-слідча тюрма, яка у 1930— 40-х рр. стала місцем ув'язнення багатьох учасників укр. нац.-визвол. руху на зх.-укр. землях, зокрема: С.*Ленкавського*, З.*Пеленського*, Б.Кравціва, О.Бабія, К.*Зарицької*, Л.Комар та багатьох ін., а для деяких діячів — О.*Басараб*, В.*Біласа*, Д.Данилишина — місцем страти.

Літ.: *Голубець М.* Львів — провідник по Львову. Львів, 1925.

О.М. Онишко.

БРИДЬКО́ Іван Іванович (31(18). 05.1905—08.12.1980) — шахтар, новатор вугільної пром-сті. Двічі Герой Соц. Праці (1948, 1957). Н. у с. Іванівка (нині село Волноваського р-ну Донец. обл.). 1925—65 працював на шахті № 5—6 ім. Г.Димитрова в Донец. обл. Ініціатор високопродуктивного методу циклічного видобутку вугілля. 1946 — нач. дільниці шахти тресту «Червоноармійськ-вугілля». Видобуток вугілля на його дільниці зріс від 75 до 280 т на добу. Його метод циклічної роботи наслідували на багатьох шахтах не лише в *СРСР*, а й за його межами. Автор книг «Циклічність — основа високопродуктивної праці шахтарів» (1948), «Наш досвід циклічної роботи» (1951) та ін. Був депутатом ВР СРСР 5-го скликання і депутатом ВР УРСР 3-го скликання. Нагороджений 2-ма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. у м. *Красноармійськ*.

Літ.: История рабочих Донбасса, т. 2. К., 1981.

М.Р. Плющ.

І.І. Бридько.

БРИК Іван Станіславович (08.07. 1879—17.09.1947) — укр. філолог-славіст та історик, громад. діяч, педагог. Д-р філософії (1903). Чл. НТШ (1919). Автор численних наук. і наук.-популярних праць з укр. історії й к-ри, літературознавства, укр.-чеських культ. взаємин. Н. в с. Устрики Долішні (нині Устшики-Дольне) біля Перемишля (нині Пшемисль, Польща). Освіту здобув у Перемишльській г-зії (1891—98), ун-тах Львова (1898—1901), Лейпцига (1901), Праги (1902) та *Відня* (1902—03). Викл. укр. мови й літ. наук. курсів у Львові (1904), *Академічної гімназії у Львові* (1905—06), 2-ї (1906—10), 4-ї г-зій, *Львівського таємного українського університету*. Під час *Першої світової війни* як військовополонений був у Серед. Азії (1915—18). Поряд з пед. працею Б. велику увагу приділяв громад. роботі. Брав активну участь у студентських вічах, організованих укр. та чеськими студентами на підтримку відкриття укр. ун-ту у Львові (1902). За його ініціативи й участі засновано «Українську громаду» в Празі (1902), проведено чимало різних освіт.-пед. заходів. Секретар «Шкільного союзу». Особливо помітна його діяльність у «Просвіті»: чл. гол. к-ту, секретар, дир. канцелярії, голова т-ва (1932—39). Ред. «Письма з “Просвіти”» (1923—25). Представник «Просвіти» на Кембриджському з'їзді «Всесвітньої освітянської спілки для дорослих» (1929). Наук. інтереси Б.: укр. й слов'ян. мови, літ. здобутки європ. народів, історія укр. літ., насамперед періоду нац. відродження та сфери шевченкознавства, укр.-слов'ян. культ. взаємини тощо. Його наук. розвідки опубл. переважно у «ЗНТШ», «ЛНВ», а популярні праці, рецензії й полемічні нотатки — у різноманітних періодичних виданнях («Діло», «Стара Україна», «Життя і знання» тощо). Найважливіші праці: «Столітє уродин Маркіяна Шашкевича» (1911), «Шевченкова поема “Іван Гус”» (1918), «Матеріали до українсько-чеських взаємин» (1921), «Історія товариства “Просвіта” у Львові» (1932), «Омелян Огоновський: У 100-ліття народин великого громадянина» (1933), «Боротьба чехів за волю» (1937). Володів польс., чеською, рос., нім., франц., італ., англ. мовами.

П. у м. Ландек (Австрія).

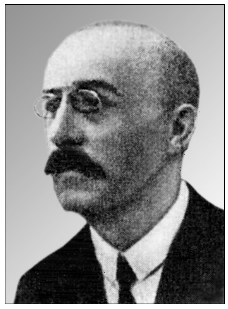

І.С. Брик.

Літ.: *Качкан В.* Скравок малюнку до життєпису Івана Брика. В кн.: Хай святиться ім'я твоє. Львів, 1998.

М.М. Кріль.

М.О. Бринцева.

БРИ́НЦЕВА Марія Олександрівна (19(06).12.1906—28.06.1985) — новатор с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1949, 1958). Н. в с. Отузи (нині смт Щебетовка АР Крим, підпорядковане Феодосійській міськраді). Впродовж 1931—41 працювала на виноградниках радгоспу «Судак», від 1944 — в радгоспі «Коктебель» (м. *Феодосія*). Від 1945 — ланкова цього г-ва, від 1959 — бригадир виноградарів. Із своєю ланкою домоглася видатних вироб. успіхів при вирощенні та зборі винограду. Ініціатор застосування передових методів організації праці, вироб. процесів. Була депутатом ВР СРСР 4—7-го скликань. Нагороджена 4-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. у м. Феодосія.

С.С. Падалка.

БРИТА́НСЬКІ ВІЙСЬКО́ВІ МІ́СІЇ — групи брит. військ. експертів, що діяли після *Першої світової війни* при арміях новоутв. д-в і урядів, союзних або дружніх до Великої Британії, з метою збору інформації про військ.-політ. становище і координації надання брит. військ. допомоги. На тер. України поширювалася діяльність трьох Б.в.м.: місії при *Збройних силах Півдня Росії* ген.-лейтенанта А.*Денікіна* (Denmiss, 1919), місії в Румунії (Roumiss, 1918—21) і місії в Польщі (Polmiss, 1918—21). Зв'язковий Denmiss в Одесі майор Л.Гандрі Вайт намагався схилити уряд *Української Народної Республіки* й ген. А.Денікіна до взаємного порозуміння, але це йому не вдалося. Найбільшою активністю відзначалася Б.в.м. в Польщі на чолі з ген. А.Картоном де Вяртом. До її складу входили полк. Г.Вейд, майор Г.Гоулм, капітан-лейтенант Г.Ролінгз, капітан Т.Джонсон. Ця місія (як і *Бартелемі місія*) добивалася припинення військ. дій у *Східній Галичині*.

Літ.: *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. К., 1962; *Brinkley G.A.* Allied Intervention in South Russia, 1917—1921. Notre Dame, 1966; *Calder K.J.* Britain and the Origins of the New Europe, 1914—1918. Cambridge, 1976.

Р.І. Сирота.

БРІ́ЛІНГ Густав Вольдемарович (1867 — р. с. невід.) — музейний та культ. діяч, краєзнавець. Н. в м. Борисів (нині місто Мінської обл., Білорусь). Навч. у Немирівській г-зії (1888), на юрид. ф-ті Київ. ун-ту (1893). Закінчив Київ. рисувальну шк. М.*Мурашка*. Брав участь у розписах *Володимирського собору* в Києві. 1893—1919 працював у суд. установах міст Кострома (нині місто в РФ), Варнавин (нині смт Варнавино Нижегородської обл., РФ), Плес (нині місто Івановської обл., РФ), *Вінниця*, *Лубни*. Чл.-кор. археол. к-ту при Костромському дворянському депутатському зібранні, вивчав та колекціонував пам'ятки нар. декоративно-ужиткового мист-ва. Один з ініціаторів заснування, дир. першого у Вінниці нар. музею (1919—20), згодом багаторічний дир. Він. історико-побутового музею (1923—33). Чл. Подільського губернського к-ту охорони пам'яток мист-ва, старовини та природи (1922). Займався наук.-збиральницькою діяльністю. Опрацював ілюстровані альбоми подільських писанок, вишиванок та килимарства, розробив технологію реставрації старовинних килимів. Втілював у життя та популяризував ідеї збереження й охорони історико-культ. спадщини. Уклав реєстр пам'яток Він. округу. 1933 — заарештований за звинуваченням у причетності до «Української військової організації» (див. *«Української військової організації» справа 1933*). 1940 заарештований вдруге і засуджений до ув'язнення в Старобільському таборі, помер під час евакуації у сх. р-ни *СРСР*.

Літ.: *Кароєва Л.* Із туману народного минулого. «Україна», 1989, № 28; *Кот С.И.* Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы Советской власти. В кн.: Памятники истории и культуры Винницкой области: Материалы к Своду памятников истории и культуры УССР, вып. 8. К., 1991; *Його ж.* Дослідник подільської старовини. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30 роки). К., 1991; *Його ж.* Дослідник народної культури Поділля. «Народна творчість та етнографія», 1993, № 1; *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993.

С.І. Кот.

БРІ́НТОН (Brinton) **Крейн Кларенс** (02.02.1898—07.09.1968) — амер. історик, педагог, дослідник історії ідей. Н. в м. Вінстед (Уінстед; шт. Коннектікут, США). Закінчив Гарвардський ун-т (1919). Отримав ступінь д-ра філософії в Оксфордському ун-ті за працю «Rhodes Scolarship» (1923). Проф., викл. Гарвардського ун-ту (1923—68). Автор численних наук. праць, у т. ч. 15 монографій. Найвизначніші з них: «Історія цивілізації» (витримала 7 вид.) та «Анатомія революції» (1938, доповнене вид. 1958, 1992) про революції в Англії, Америці, Франції та Росії. Фрагменти останньої у формі реферату опубл. укр. мовою в ж. «Листи до приятелів» (1957, № 3, 4, 6, 7, 10). І.*Лисяк-Рудницький* виголосив свою рецензію на цю книгу як доповідь на засіданні Комісії з дослідів пореволюц. України та *СРСР* в УВАН (31 жовт. 1959, США) і надрукував її («Листи до приятелів», 1960, № 2), оскільки високо цінував теор. погляди Б. на істор. процес.

Твори: «The Political Ideas of the English Romanticists» (1926), «The Jacobins» (1930), «English Political Thought in the XIX century» (1933), «A Decade of Revolution, 1789—1799» (1934), «The Lives of Talleyrand» (1936), «The Anatomy of Revolution» (1938), «Nietzsche» (1941), «From Many, One» (1948), «Ideas and Men: The Story of Western Thought» (1950), «A History of Western Morals» (1959).

П. у м. Кембридж (США).

Літ.: *Лисяк-Рудницький І.* Французька і совєтська революції (Порівняння). В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994.

Г.П. Герасимова.

БРОВАРИ́ — місто обласного підпорядкування Київ. обл., райцентр. Залізнична ст. Нас. 87 тис. осіб (2001).

Перша згадка про Б. у писемних джерелах належить до 1630. Назва пов'язана з наявністю на тер. с-ща великої кількості броварень, в яких варили пиво (див. *Броварництво*). Б. були центром козачої сотні, яка пізніше увійшла до *Київського полку*. Перший сотник — Федір Ведмідь. З 1680 Б. разом з прилеглою тер. належали *Києво-Печерській лаврі*, з 1786 — держ. село. У Б. 1829, 1843—47 перебував Т.*Шевченко*. 1936—37 в трудовій колонії для неповнолітніх працював А.С.*Макаренко*.

Від 70-х рр. 19 ст. через Б. проходила залізниця Курськ—Київ. 1912 прокладена трамвайна колія Бровари—Київ (розібрана 1941),

1938 збудовано аеропорт (зруйновано 1941). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 19 верес. 1941 по 25 верес. 1943.

Райцентр 1923—30, 1937—62 та з 1965. З 1956 — місто. Місто обласного підпорядкування — від 1971. Окрасою Б. є пам'ятник Т.Шевченкові (1964, скульп. О.Олійник).

Літ.: ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; *Гамалій Д.* Броварські шляхи Кобзаря. Бровари, 1994; *Доцин І.* Бровари — рідне місто моє: Історико-документальна фоторозповідь. К., 1997.

Л.В. Шевченко.

БРОВА́РНИЦТВО («бровар» — давньоукр. запозичення за польс. посередництвом з нім. мови) — пивоварний промисел. Зазвичай сполучався з гуральництвом (винокурінням) та шинкарством. У 17—18 ст. належав до комплексу т.зв. укр. прав. Необмежене для всіх груп укр. нас. право займатися Б. було в цей час предметом постійних нападів з боку рос. уряду.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, ч.1, т. 2. Одесса, 1922.

Д.С. Вирський.

БРО́ДИ — місто Львів. обл., райцентр. Розташов. над р. Бовдурка (прит. р. Стир, бас. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 24,8 тис. осіб (1998).

Б. відомі ще в період *Київської Русі.* 1241 знищені ордами хана *Батия.* В 40-х рр. 14 ст. у складі *Галицької землі* захоплені Польщею. 1584 отримали *магдебурзьке право.* Нас. Б. брало активну участь у *національній революції 1648—1676.* У верес. 1648 20-тис. козац. загін під командуванням полковників Д.*Нечая,* М.*Небаби* і Головача при підтримці місц. жителів здобув місто і протягом восьми тижнів утримував його. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б. відійшли до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1779 отримали статус вільного міста, що давало можливість безмитної торгівлі з Росією, Польщею та ін. країнами. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшли до складу ЗУНР. 1919—39 належали Польщі. 19 верес. 1939 зайняті рад. військами. Від 1 листоп. 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*).

Місто від 1939. Райцентр від 1940.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 29 черв. 1941, входило до складу *Генеральної губернії.* В результаті успішного здійснення *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* звільнено від окупації. Під Б. війська 1-го Укр. фронту під командуванням маршала І.*Конєва* розгромили 8 нім. д-зій, в т. ч. — д-зію СС *«Галичина»*.

З Б. пов'язані імена багатьох письменників, митців, громад., реліг. та військ. діячів. У Бродівській г-зії, відкритій 1883, викладали акад. В.*Щурат*, проф. І.Сазанський, навч. художники І.*Труш*, М.Федюк, вчений і поет В.Ящук, класик австрійс. літ. Й.Ротт, ген. УГА М.*Тарнавський.* У різний час Б. відвідували Леся *Українка,* І.*Франко,* митрополит А.*Шептицький.*

Серед культ. закладів: історико-краєзнавчий музей, будинок «Просвіти». Серед археол. пам'яток: слов'ян. поселення (7—13 ст.), земляний оборонний вал (17 ст.). Збереглися: Троїцька церква і дзвіниця (1726), Юріївська (16—18 ст.) та Богородицька (17 ст.) церкви, синагога (1742), палац (16—18 ст.), каземати (1630—35, архіт. А. дель Аква).

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Сухий О.М.* Галичина: Між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX — поч. XX ст. Львів, 1997.

Ю.З. Данилюк.

БРО́ДИН Михайло Семенович (н. 30.11.1931) — укр. фізик. Акад. АН УРСР (1982, нині НАН України). Засл. діяч н. і т. України (1992). Н. в с. Сивка-Войнилів (нині с. Сівка-Войнилівська Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Львів. ун-т (1953) і працював в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1965 — зав. від., з 1987 — дир.). З 1990 — акад.-секретар Від-ня фізики АН УРСР.

Наук. праці присвячені оптиці неметалевих кристалів, фізиці екситонів, нелінійній кристалооптиці, квантовій електроніці. Виконав цикл досліджень низькотемпературного поглинання, дисперсії й відбиття світла у неметалевих кристалах. Важливе значення мають його дослідження енергетичної структури кристалів. Створив лазери на основі змішаних напівпровідників. Встановив механізми двофотонних переходів у напівпровідниках, виявив нові види самодії лазерних пучків, розкрив природу нелінійності деяких класів кристалів. Ленінська премія (1966), Держ. премія УРСР (1974), Держ. премія СРСР (1982).

Тв.: Поляритоны в кристаллооптике. К., 1984; Экситонные процессы в слоистых кристаллах. К., 1984.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1979; Академія наук України: Персональний склад. К., 1993.

В.І. Онопрієнко.

М.С. Бродин.

БРОДІ́Й Андрій Іванович (1895—1946) — громад. та політ. діяч русофільського напряму *Закарпатської України* 20—30-х рр. 20 ст. Н. в с. Кив'яжд (нині с. Кам'янське Іршавського р-ну Закарп. обл.). 1914 закінчив Ужгородську вчительську семінарію, учителював у с. *Великий Бичків.* 1920 — один із засн. Підкарпатського землеробського союзу, згодом *Автономно-землеробський союз,* 1933—44 — його голова, 1929—38 — депутат парламенту *Чехословаччини*, ред. газ. «Русский вестник» (1923—33). 11 жовт. 1938 РМ ЧСР призначила Б. першим прем'єр-міністром автономного уряду *Карпатської України.* Вів таємні переговори з угор. урядом про приєднання краю до Угорщини шляхом плебісциту. 25 жовт. 1938 парламентська комісія ЧСР викрила підступні дії Б. і позбавила його парламентської недоторканності, а 27 жовт. його заарештовано за звинуваченням у «державній зраді»; 11 лют. 1939 звільнено. Після окупації Закарпаття Угорщиною повернувся в *Ужгород.* У трав. 1939 — депутат нижньої палати угор. парламенту, видавав газети «Русская правда» (1939—40) та «Русское слово» (1940—44). 25 листоп. 1944 заарештований органами НКВС, у трав. 1946 за *колабораціонізм* засуджений до смертної кари, того ж року страчений. Реабілітований 17 квіт. 1992.

Літ.: *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. Торонто, 1965; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський.

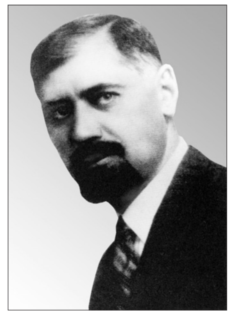
А.І. Бродій.

БРО́ДНИКИ — войовнича людність Пн. Причорномор'я. Згадуються в літописах між 1147 і 1216 як учасники суперечок і війн поміж рус. князями. 1223 у битві на р. Калка (див. *Калка, битва на*

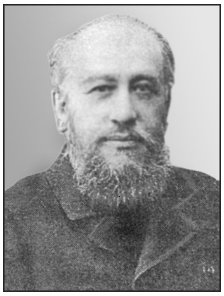

Лазар І. Бродський.

Лев І. Бродський.

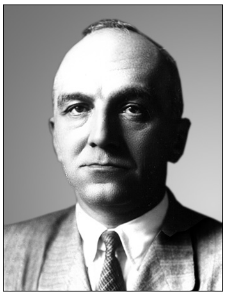

О.І. Бродський.

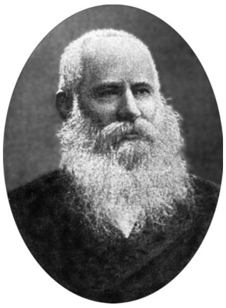

І.М. Бродський.

річці 1223) Б. зрадили руських і перейшли на бік монголо-татарів. У наук. літ. поширена думка, начебто Б. жили на берегах Азовського м. і в пониззі р. Дон. Проте візант. історики кін. 12 — поч. 13 ст. Нікіта Хоніат і Георгій Акрополіт, а також зх. акти — грамоти угор. короля *Андраша II* 1222 і 1223 та булла рим. папи Григорія IX 1227 вказують на те, що локалізовувати землю Б. («terra Brodinia») слід у Подунав'ї, недалеко від Болгарії та Трансільванії (істор. обл. на пн. зх. Румунії). Більшість етнічно строкатих Б. складали рус. люди, про що свідчать Нікіта Хоніат і літопис «Повість про битву на Калці». Вчені порізному пояснюють саму назву Б. Найбільш імовірною видається етимологія цього слова, запропонована франц. лінгвістом Е.Лозованом, від слова «брід». Термін «Б.» визначає професію його носіїв. За переконанням Е.Лозована, у 12 і 13 ст. Б. жили на судохідних ріках, допомагаючи проводити кораблі й човни небезпечними місцями (пороги, мілини тощо). Зрізане протоками гирло р. Дунай і виключно багатий на річки його басейн надавали можливість численним Б. з вигодою займатися своєю справою. Життя, повне небезпеки в пониззі р. Дунай (куди майже щорічно вдиралися *половці*), спонукало Б. до створення загонів професійних воїнів.

Літ.: *Успенский Ф.* Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879; *Волынкин Н.М.* Предшественники казачества — бродники. «Вестник Ленинградского университета», 1949, № 8; *Lozovan E.* De l'onomastique d'Orient latin. «Revue international d'onomastique», 1965, N 1; *Князький И.О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-карпатских земель (конец IX — серед. XIII вв.). Коломна, 1997.

М.Ф. Котляр.

БРОДО́ВИЧ Теодосій (Федосій) (р.н. невід. — 22.05.1803) — греко-католицький церк. діяч. Походив з укр. дрібношляхетського роду. Був священиком у *Луцьку*, займав високі посади в Луцькій грекокатол. єпархіальній адміністрації. Запідозрений у підготовці сел. повстання, яке начебто мало початися весною 1789, зазнав переслідувань з боку польс. шляхти. Автор тв. про жорстоку розправу польс. шляхти над укр. нас. Волині 1789 (див. *«Волинська тривога» 1789*).

Ф.І. Стеблій.

БРО́ДСЬКИЙ Лазар Ізраїлевич (1848—02.10(19.09).1904) — київ. цукрозаводчик та благодійник. Брат Лева *Бродського*. Н. в м-ку Златопіль (нині у складі м. *Новомиргород*). Походив з відомої єврейс. династії *Бродських*. Один із засн. цукрового (1887) та рафінадного (1903) синдикатів, Всерос. т-ва цукрозаводчиків. Разом із братом Левом володів 10-ма цукровими та 3-ма рафінадними з-дами у *Київській губернії, Чернігівській губернії, Полтавській губернії, Херсонській губернії* та Курській губ. Ініціатор багатьох благодійних акцій, у т. ч. спорудження хоральної синагоги та єврейс. міськ. уч-ща ім. С.Бродського у *Києві*. Утримував Київ. єврейс. лікарню, фінансував Бактеріологічний ін-т, а також спорудження Подільської жін. г-зії, університетських клінік, Худож.-пром. (істор.) музею, Політех. ін-ту та Троїцького нар. дому й ін. Володів контрольним пакетом акцій «Товариства Київської міської залізної дороги» (міськ. трамваю). Заповів 500 тис. руб. на буд-во Бессарабського критого ринку. За досягнення в галузі цукрової пром-сті удостоєний ордена Почесного легіону на Всесвітній виставці у Парижі (1900; Франція). Кавалер ордена Станіслава 2-го ст. (1891).

П. у м. Базель (Швейцарія). Похований на Лук'янівському цвинтарі (див. *Лук'янівський некрополь*) у Києві.

Літ.: Описание и планы свеклосахарных заводов, продукты коих экспонировались на Всероссийской Нижегородской выставке 1896 года братьями Лазарем и Львом Израилевичами Бродскими. К., 1896; *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. 1—2. К., 1928—30; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998.

О.В. Ясь.

БРО́ДСЬКИЙ Лев Ізраїлевич (1852—1923) — київ. цукрозаводчик і благодійник. Брат Лазаря *Бродського*. Н. в м-ку Златопіль (нині у складі м. *Новомиргород*). Походив з відомої єврейс. династії *Бродських*. Очолював Олександрівське т-во цукрових з-дів (1904—12). Ініціатор та учасник багатьох благодійних акцій. Виділив кошти на створення Худож.-пром. (істор.) музею, Троїцького нар. дому, 1-го Комерційного уч-ща, операційного від-ня лікарні Ліхарьової. Фінансував утримання Київ. єврейс. лікарні та ін. мед. закладів. Володів будівлею київ. театру Соловцова (нині *Національний академічний драматичний театр* ім. І.Франка; усі в *Києві*). За досягнення в галузі цукрової пром-сті удостоєний ордена Почесного легіону на Всесвітній виставці у Парижі (1900; Франція). Від 1918 — на еміграції.

П. у м. Париж.

Літ.: Описание и планы свеклосахарных заводов, продукты коих экспонировались на Всероссийской Нижегородской выставке 1896 года братьями Лазарем и Львом Израилевичами Бродскими. К., 1896; *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. 1—2. К., 1928—1930; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998.

О.В. Ясь.

БРО́ДСЬКИЙ Олександр Ілліч (19(07).06.1895—21.08.1969) — учений в галузі фізичної хімії. Акад. АН УРСР (1939), чл.-кор. АН СРСР (1943). Герой Соц. Праці (1969). Н. в м. Катеринослав (нині *Дніпропетровськ*). Закінчив Моск. ун-т (1922). Від 1939 очолював Ін-т фізичної хімії АН УРСР. Праці Б. присвячені електрохімії та термодинаміці розчинів. Б. досліджував електродні потенціали, оптичні й ін. якості розчинів, вплив розчинника на хімічну рівновагу. Вивчав механізм хімічних реакцій, а також побудову і перетворення вільних радикалів. Уперше в *СРСР* (1934) добув важку воду. Розробив заг. теорію розділення ізотопів і методи їх аналізу; досліджував обмінні реакції кисню, азоту, водню та ін. Автор підручника з фізичної хімії для вищої шк. та низки монографій, серед яких «Химия изотопов» (1952) — перша монографія у світ. науці в цій галузі. Серед ін. праць: «Исследования по термодинамике и электрохимии растворов» (1930), «Современная теория электролитов» (1934) та ін.

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Грагеров И.П. и др.* Александр Ильич Бродский. К., 1965; *Походенко В.Д.* Александр Ильич Бродский. К., 1988.

П.М. Бондарчук.

БРО́ДСЬКІ — династія відомих у 19 — на поч. 20 ст. в Україні цукрозаводчиків і капіталістів. Вихідці з м-ка *Броди*. Засн. династії **Ізраїль Маркович** (п. у верес. 1888) розпочинав справу як купець, маючи 40 тис. руб. початкового капіталу, отриманого у спадок від батька **Марка** (Меїра). У 40-х рр.

19 ст. Ізраїль Маркович прилучається до прибуткового цукрового вир-ва, заснувавши разом з кн. П.Лопухіним поблизу м-ка Златопіль Київ. губ. (нині у складі м. *Новомиргород*), куди переселилася родина Б., свій перший цукровий з-д. На поч. 1860-х рр. він разом із синами мав в Україні 6 (власних і орендованих) цукрових з-дів. Його сини: **Лазар** (див. Лазар *Бродський*) займався розвитком цукропром. вир-ва, **Соломон** заснував в *Одесі* торговий дім, **Лев** (див. Лев *Бродський*) став підприємцем-мільйонером. Вони були чл. правлінь багатьох пром. і торг. підпр-в та головами правлінь кількох акціонерних товариств. Загалом на 80-ті рр. 19 ст. Б. належало прямо чи опосередковано (через акціонерні т-ва) 9 цукрових з-дів. Вони володіли чималою кількістю пароплавів, які курсували по Дніпрі (наприкінці 1880 Б. об'єдналися з т-вом Дніпровського пароплавства), продовжували займатися торгівлею, вкладали кошти у розвиток винокурного вир-ва, лісопаперову та соляну пром-сть, борошномельну і навіть видавничу справу, придбавши одес. газ. «Жизнь и искусство». На поч. 1880-х рр. їх капітал складав 35—40 млн руб. 1885 Ізраїлю Марковичу присвоєно звання комерції радника.

Б. були одними з гол. засн. цукрового (1887) та рафінадного (1903) синдикатів, постійними учасниками Всерос. з'їзду цукрозаводчиків (1897), перші здійснили цукрову інтервенцію на азійські простори. Їх коштом та за матеріальної підтримки постало багато навч. і мед. закладів, культових та громад. установ. Лев мав чудову колекцію мистецьких творів. В роки становлення укр. д-ви він матеріально підтримував уряд *Української Центральної Ради*.

Діяльність Б. в Україні була припинена зі встановленням тут рад. влади.

Літ.: *Ковалинский В.* Меценаты Киева. К., 1995.

Т.І. Лазанська.

«БРОКГА́УЗА И ЕФРО́НА ЭНЦИКЛОПЕДИ́ЧЕСКИЙ СЛОВА́РЬ» — універсальна енциклопедія, що видавалася спільно Ф.Брокгаузом (Лейпциг, Німеччина) та І.Єфроном (*Санкт-Петербург*). Всього протягом 1890—1904 вийшов 41 т. (82 півтоми). 1905—07 вийшли 4 додаткові півтоми (містять відомості про сусп.-політ. діячів поч. 20 ст., про досягнення науки, техніки, культури). В підготовці статей брали участь бл. 1000 авторів, серед яких такі видатні вчені, як О.*Бекетов*, К.*Арсеньєв*, Ф.Петрушевський, Е.Брандт, О.Ковалевський, С.Венгеров, О.Воєйков, М.*Кареєв*, Е.Радлов, В.Соловйов, Д.*Менделєєв*, А.Сомов та ін. Серед авторів були й українці, зокрема І.*Франко*, А.*Кримський.* Перші 8 томів вийшли за заг. ред. І.Андрієвського, решта — за ред. К.Арсеньєва та Ф.Петрушевського. Існували відділи: біологічних наук, історії літ., географії, історії, філософії, хіміко-тех. і фабрично-заводський, с.-г. і лісівництва, музики, мист-ва, політ. економії та фінансів. Автори зібрали найновіші на той час відомості з різноманітних галузей знання. Енциклопедія і понині зберегла цінність своєю інформативністю.

О.А. Пархоменко.

БРОНЕ́ВСЬКИЙ Володимир Богданович (1782, за ін. даними, 1784 або 1786—19(07).04.1835) — військ. моряк, педагог, письменник, історик. Чл. Рос. АН і Т-ва історії та старожитностей при Моск. ун-ті (1829). Н. в с. Астахово Більовського пов. Тульської губ. у дворянській родині. Навч. в Мор. кадетському корпусі (1794—1802), випущений мічманом. Був у походах на Балтиці та Середземномор'ї, 1807 у зіткненні з турец. десантом дістав поранення. Від 1810 — лейтенант. 1812 редагував місячник «Санкт-Петербургский вестник», від того ж року командував невеликими кораблями Чорномор. флоту. Звільнений через недугу в чині капітан-лейтенанта (1816). У *Санкт-Петербурзі* протягом 1818—19 опубл. 4-томні «Записки морского офицера в продолжении кампании на Средиземном море под начальством вице-адмирала Дмитрия Николаевича Сенявина от 1805 по 1810 год».

Від 1819 — інспектор тульського дворянського уч-ща, від 1822 — підполковник, од 1826 — полковник. 1828 переїхав до С.-Петербурга на службу пом. дир. Пажеського корпусу. 1832 пішов у відставку в чині генерал-майора. 1821 в петерб. час. «Соревнователь просвещения и благотворения» умістив «Описание южного берега Крымского полуострова в 1815 г.». Від 1822 — почесний чл. Вільного т-ва шанувальників рос. словесності. 1824 виступив із доповіддю «Описание Карпатских Альп». 1825—26 у Москві видав 2-томник «Письма морского офицера, служащие дополнением к Запискам морского офицера», 1828 — «Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 г.».

1830 надрукував опис Наваринської битви 1827 в спільній з Фадеєм Булгариним кн. «Картина войны России с Турциею в царствование императора Николая I»), 1833—34 — чотиритомник «История Донского войска, описание Донской земли и Кавказских минеральных вод». Співробітничав із Адольфом Плюшаром у підготовці статей мор. тематики для «Энциклопедического лексикона».

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Обозрение Южного берега Тавриды в 1815 г. Тула, 1822.

Літ.: *Новиков Н.В.* Броневский. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Евсеева М.К.* Броневский. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; *Доценко В.Д.* Морской биографический словарь. СПб., 1995.

П.Г. Усенко.

БРОНЕ́ВСЬКИЙ Мартин (р. н. невід. — після 07.12.1650) — польс. шляхтич, діяч протестантського руху (див. *Протестантизм*), належав до общини «чеських братів». На запрошення кн. В.-К.*Острозького* став активним діячем літ.-освіт. гуртка. Мав володіння у Київ., Волин., Брацлав. та Черніг. воєводствах. Як представник кн. Острозького брав участь у Торунському протестантському з'їзді (1595), а також Віленському з'їзді (1599), де обговорювалися проблеми єднання православних (див. *Православ'я*) та протестантів у *Речі Посполитій* у зв'язку з наступом *Контрреформації.* Підтримав *рокош* М.Зебжидовського, викликаний прокатол. політикою короля *Сигізмунда III* Ваза. Послідовний борець проти *католицизму*, підтримував контакти з константиноп. патріархом *Кирилом Лукарісом* та александрійським Мелетієм Пігасом. Вважається ймовірним автором полемічного тв. *«Апокрисис»*.

Літ.: *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Bylinski J.* Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej z czasów Zygmunda III. Wrocław, 1994.

О.М. Дзюба.

БРОНЄВО́Й (Факторович) **Олександр Йосипович** (30.05.1898—1940) — чекіст. Н. в м. *Одеса* в сім'ї кондитера. Освіта — три класи Одес. казенного уч-ща. Чл. РСДРП(б) з берез. 1917. Від 1918 співробітничав в органах ЧК—ДПУ—НКВС України. Служив у Одес. ЧК, з 1919 — у Волин. губернському ЧК, з 1927 — в Екон. управлінні ДПУ УСРР. Від 1933 — нач. від. кадрів ДПУ УСРР. Делегат VIII з'їзду ВКП(б) та XII з'їзду КП(б)У. 19 черв. 1937 звільнений від виконуваних обов'язків. Заст. наркома охорони здоров'я УСРР. 26 черв. 1937 написав наркому внутр. справ СРСР М.Єжову (див. *Єжовщина*) й новому наркому внутр. справ УРСР І.*Леплевському* донос на заст. наркома внутр. справ УРСР З.Кацнельсона, в якому узагальнив практику масових репресій. 22 квіт. 1938 заарештований. Засуджений на 5 років. П. у таборі.

Літ.: *Очерет Ю.* «Сексотка». «Листи до приятелів», 1960, ч. 10 (92); *Гуменна Д.* Дар Евдотеї, т. 2. Балтимор—Торонто, 1990; Наше минуле. 1993, № 1; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні. К., 1997; *Папчинский А., Тумшис М.* Щит, расколотый мечом: НКВД против ВЧК. М., 2001.

С.І. Білокінь.

БРО́НЗОВИЙ ВІК — назва одного з періодів в культ.-істор. бутті людства (див. *Археологічна періодизація*), коли набули значного поширення вироби з бронзи (сплав міді з оловом, миш'яком, рідше — зі свинцем та ін. металами). Б.в. прийшов на зміну *мідному вікові.* Бронза плавиться легше, ніж чиста мідь, а вироби з неї твердіші та гостріші. Спочатку бронз. вироби використовувалися поряд з мідними та кам'яними, але поступово витіснили їх. Для різних регіонів планети Б.в. має різні часові межі. Найдавніші вироби з бронзи знайдені в Месопотамії та Пд. Ірані (серед. 4 тис. до н. е.). Потім вони поширилися на тер. Малої Азії, Єгипту (кін. 4 тис. до н. е.). У 3 тис. до н. е. бронз. речі вже виготовлялися в Індії та на пд. Європи, включаючи тер. України, а в 2 тис. до н. е. — у Китаї та на решті тер. Європи. Ще пізніше Б. в. фіксується в Африці та Пд. Америці (1 тис. до н. е.). З бронзоливарним вир-вом пов'язується професійна спеціалізація майстрів, виникнення потужних осередків металообробки, гірничо-металургійних центрів та провінцій.

Б.в. на тер. України поділяється на три періоди: ранній (30/28—23 ст. до н. е.), середній (23—17 ст. до н. е.) та пізній (17 — 10/9 ст. до н. е). На пн. помітна певна затримка у розвитку к-р Б. в. порівняно зі степовою смугою. Сировина для плавлення бронзи надходила з Балкано-Карпатського, Пн.-Кавказ. та Приуральського регіонів. Розроблялися також місц. міднорудні родовища Донбасу та *Волині.* Активно обробка бронзи провадилася нас. степу (див. *Ямково-гребінцевої кераміки культура*, *Усатівські пам'ятки, Кемі-Обинська культура*, *Катакомбна культурно-історична спільність*, *Багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура*, *Зрубна культурно-історична спільність*, *Сабатинівська культура* та *Білозерська культура*), Прикарпаття (*Шнурової кераміки культурно-історична спільність*, Комарівська к-ра, Нода к-ра) та Закарпаття (*Отомань культура,* Станове к-ра (див. *Станове*), *Гава-Голіградь культура*). К-ри Пн. України (див. *Мар'янівська культура*, *Бондарихинська культура*, *Білогрудівська культура*, *Лебедівська культура*) відчували постійну нестачу бронзи. Від 12 ст. до н. е. спостерігається криза бронзоливарного вир-ва. В ужиток дедалі ширше входять вироби з заліза.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; *Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1982; Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986; Давня історія України, т. 1. К., 1997.

В.В. Отрощенко.

БРОНЬ (польс. broń — зброя) — узагальнена назва бойової зброї, поширеної в Україні в 16—17 ст. Синонімом терміна «Б.» було слово «оружє». Під Б. розуміли: 1) холодну зброю, що поділялася на т. зв. білу — меч, шабля, рапіра, шпага, корд (шпага з коротким клинком), ніж тощо та зброю на древках — спис, рогатина, бердиш; ударну зброю, представлену, зокрема, *булавою*, келепом, *перначем,* чеканом; 2) захисні обладунки зброї; 3) ручну метальну і вогнепальну зброю, насамперед лук, *аркебуз, бандолет, гаківницю*, карабін, *мушкет*, пістолет, рушницю, артилерію (т. зв. діла, киї, кулеврини, моздіри, мортири, сміговниці, фальконети).

Літ.: *Денисова М.М. и др.* Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX веков. М., 1953; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; Археологія доби українського козацтва XVI—XVII ст. К., 1997.

П.М. Сас.

БРУЗ Семен Григорович (20(07). 05.1905—02.06.1942) — секретар запасного підпільного міськ. к-ту КП(б)У під час окупації гітлерівцями *Києва.* Н. в м. *Херсон* у робітн. сім'ї. Чл. РКП(б), згодом (з 1924) ВКП(б). 1926 — секретар Цюрупинського райкому ЛКСМУ (Херсон. округа). Пізніше — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Після демобілізації — на журналістській і парт. роботі на Харківщині та Київщині, перед *Великою вітчизняною війною Радянського Союзу 1941—1945* — секретар Білоцерківського міськ. к-ту КП(б)У. В окупованому Києві організував підпільну друкарню по вул. Великій Шиянівській, Моск. р-ну (тут жив і працював), де друкували антифашист. листівки. Загинув під час арешту в перестрілці з гітлерівцями в Києві. Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

Літ.: Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага, 1941—1944. К., 1985.

В.І. Смирнова.

БРУК Соломон Соломонович (1896 — лют. 1938) — чекіст. Н. в м. Рудня (нині місто Смоленської обл., РФ) в сім'ї орендаря. До 1917 — прикажчик. Чл. РКП(б) з 1920. Допитував В.*Міяковського* та ін. діячів укр. к-ри. Взяв активну участь у підготовці процесу по *«Спілки визволення України» справі 1929—1930.* Працював у Він. обласному управлінні ДПУ УСРР. 1934 нач. секретно-політ. від. ДПУ УСРР Б.*Козельський* висунув Б. на посаду нач. від-ня Секретно-політ. від. ДПУ УСРР. Пом. нач. 4-го (секретно-політ.) від. Управління держ. безпеки НКВС УСРР. Капітан держ. безпеки (січ. 1936). Ув'язнений 11 лип. 1937. Переведений до Бутирок (*Москва*), де й страчений.

Літ.: Наше минуле. 1993, № 1; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні. К., 1997.

С.І. Білокінь.

БРУН Пилип Карлович (30.08. 1804—15.06.1880) — історик, архе-

олог і перекладач. Н. в с. Фрідріхсгам (нині м. Хаміна, Фінляндія). Закінчив Дерптський ун-т (1825). Викладав у Вітебській г-зії (1830—32). Проф. *Рішельєвського ліцею* та Новорос. ун-ту в *Одесі*. Чл. Одес. т-ва історії та старожитностей (з 1839), Лігурійського т-ва природничих наук у Генуї та Моск. археол. т-ва (з 1869). Автор праць з істор. географії Причорномор'я доби античності та середньовіччя, перекладів записок послів та мандрівників 15—17 ст., в яких висвітлюється історія Причорномор'я та Пд. України.

П. у м. *Славута*.

Тв.: Следы лагеря Карла XII возле Бендер у с. Варницы. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1850, т. 2; Путешествия и посольства Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году. Там само, 1853, т. 3; О позднейших названиях древней Гилеи. Там само, 1860, т. 4; Путешествия Ивана Штильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. «Записки Новороссийского университета», 1866, т. 1; Крым в половине XVIII столетия. Одесса, 1867; 30-летие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1872, т. 8; Путевые записки посла австрийского императора Рудольфа II к запорожцам в 1594 г. Эриха Лясоты. СПб., 1873; Черноморье: Сборник исследований по исторической географии южной России, т. 1—2. Одесса, 1879—80.

Літ.: *А.Б.* Брун Ф.К. (Некролог). «Журнал Министерства народного просвещения», 1880, № 10; *Успенский Ф.И.* Перечень трудов Ф.К. Бруна в порядке их появления в печати. «Записки Новороссийского университета», 1881, т. 32; *Маркевич А.И.* 25-летие Новороссийского университета. Одесса, 1890; *Ковальський М.П.* Внесок професора П.К.Бруна (1804—1880) у видання джерел з вітчизняної історії XV—XVI ст. В кн.: Одесі — 200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста, ч. 2. Одеса, 1994.

О.В. Ясь.

БРУ́НО КВЕ́РФУРТСЬКИЙ (974—09.03.1009) — капелан герм. імп. Оттона III (983—1002), від 1002 — місійний архієпископ. Походив з родини графів Кверфуртських (Тюрінгія). Очолював місії до «чорних угрів» (Трансільванія, істор. обл. на пн. зх. Румунії), *печенігів*, пруссів,— на землі останніх («на кордоні Русі і Литви») і загинув 1009. Автор «Житія св. Адальберта-Войтеха, єпископа Празького» і послання до нім. короля Генріха II, де описав своє перебування при дворі *Володимира Святославича* і невдалу спробу християнізації печенігів.

Тв.: Epistola Brunanis Querfurtensis ad Heinricum II regem. List Brunona do Króla Henryka. В кн.: Monumenta Poloniae Historica, Nova Series, t. 4, pars 3. Warszawa, 1973; Vita sancti Adalberti martyris, auctore Brunone Querfurtensi: Św. Wojciecha biskupa i męczenika żywot drag. Там само.

Літ.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999.

А.Г. Плахонін.

БРУСИ́ЛІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — виступ селян Радомишльського пов. Київ. губ. проти австро-нім. окупантів і режиму П.*Скоропадського* (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918, Гетьманський переворот 1918*) на тер. нинішнього Брусилівського р-ну Житомир. обл. У м-ку Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.) був утворений повстанський к-т, який разом з місц. більшовиками і представниками сільс. повстанських к-тів виробив заг. план повстання. Воно мало розпочатися одночасно в багатьох населених пунктах Житомирщини. Обраний повстанський штаб дислокувався в с. Соловіївка. В ніч на 20 серп. один із повстанських загонів напав на поміщицьку садибу в с. Покришів Брусилівської волості, ін. — на поміщицьку економію на х. Лазарівка Водотийської волості. 22 серп. повстанські загони в кількості 300 осіб зосередилися в с. Соловіївка. У ніч з 22 на 23 серп. спалахнуло повстання в Брусилові. Окупаційна влада стягнула в р-н повстання значні військ. резерви. Погано озброєним повстанцям важко було витримати натиск регулярних частин. Їхні сили були розпорошені. Широко задумане повстання набуло характеру окремих сел. виступів.

Літ.: *Заставенко Г.* Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 році. К., 1948.

І.В. Хміль.

БРУСИ́ЛОВ Олексій Олексійович (31(19).08.1853—17.03.1926) — військ. діяч, ген. від кавалерії (1912). Н. в м. Тифліс (нині Тбілісі, Грузія) у дворянській родині. Закінчив Пажеський корпус (1872). Проходив військ. службу на Кавказі, учасник *російсько-турецької війни 1877—1878.* 1883 закінчив кавалерійс. шк. в *Санкт-Петербурзі*, надалі викл., з 1902 — нач. цієї шк. 1906—14 — нач. 2-ї гвард. кавалерійс. д-зії, командир 14-го армійського корпусу, пом. команд. Варшавського військ. округу, командир 12-го армійського корпусу. Учасник *Першої світової війни*: командував 8-ю армією, від берез. 1916 — головнокоманд. *Південно-Західного фронту*, війська якого в трав.— серп. 1916 здійснили прорив австро-нім. фронту (див. *Брусиловський прорив 1916*).

У трав.—лип. 1917 обіймав посаду Верховного головнокоманд. ЗС Росії, відстоював ідею ведення війни до переможного кінця. Після *Жовтневої революції 1917* усунувся від активної діяльності, жив у *Москві*. Навесні—влітку 1918 таємно співпрацював з *Білим рухом*, у серп.—жовт. 1918 перебував під арештом на гауптвахті в Моск. Кремлі за підозрою в контрреволюційній діяльності, до весни 1919 — під домашнім арештом. На поч. *польсько-радянської війни 1920* добровільно вступив до Червоної армії (див. *Радянська армія*), голова Особливої наради при головнокоманд. всіма ЗС РСФРР. Після закінчення громадян. війни 1918—21 служив у Воєнно-законодавчій нараді при Революц. військ. раді Республіки, надалі — інспектор кавалерії РСЧА. Від трав. 1924 був при Революц. військ. раді СРСР, виконуючи особливо важливі доручення. Б. вважається одним із засновників рад. військ. істор. науки.

П. від запалення легенів, похований на Новодівичому кладовищі у м. Москва.

Тв.: Мои воспоминания. М., 1929; Мои воспоминания. М., 1983; Мои воспоминания (2-я часть). «ВИЖ», 1989, № 10, 12; Те саме. 1990, № 2; Те саме. 1991, № 2.

Літ.: *Ростунов И.И.* Генерал Брусилов. М., 1964; *Семанов С.Н.* Генерал Брусилов. М., 1988; Тайна одной фальсификации. А.А.Брусилов. «Мои воспоминания». «Военные архивы России», 1993, № 1; *Соколов Ю.В.* Красная звезда или крест? (Жизнь и судьба генерала Брусилова). М., 1994.

Л.В. Гриневич.

БРУСИ́ЛОВСЬКИЙ ПРОРИ́В 1916 (Луцький) — наступальна операція рос. *Південно-Західного фронту* проти австро-угор. і нім. військ у роки *Першої світової війни.* Проведена чотирма рос. арміями під командуванням ген. від кавалерії О.*Брусилова* з 4 черв. (22 трав.) до 20(07) верес. 1916 на фронті від *Луцька* до *Чернівців.*

П.К. Брун.

О.О. Брусилов.

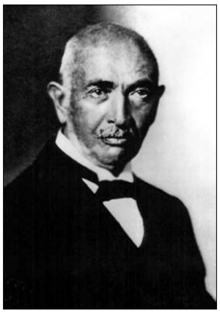
А. Брюкнер.

К. Брюллов. Автопортрет. Бл. 1833.

Переважаючи ворога в піхоті у 2—2,5 разу, артилерії у 1,5—1,7 разу, рос. війська досить легко прорвали на широкому фронті оборону австрійс. військ. 7 черв. (25 трав.) 8-ма армія (команд. — ген.-лейтенант О.*Каледін*) взяла Луцьк, 18(05) черв. 9-та армія (команд. — ген. від інфантерії П.Лечицький) оволоділа Чернівцями.

Наступ продовжувався безупинно і з неослабною силою. За весь час операції втрати австро-угор. армії досягли 1,5 млн осіб, рос. військ — 500 тис. осіб. Австро-нім. командування змушене було перекинути на Сх. фронт із Франції та Італії 34 д-зії (переважно нім.).

Війська О.Брусилова зайняли Пд. *Галичину, Буковину* і знову підійшли до карпатських перевалів. Однак їх не підтримали армії ін. фронтів, почалися перебої з боєприпасами і вони зустріли потужний опір перекинутих із Зх. та Італ. фронтів підкріплень. У серед. верес. рос. війська зупинилися на лінії *Золочів—Галич*—Станіслав (нині *Івано-Франківськ*) — *Ворохта*.

Б.п., який зарубіжні воєн. історики вважають найвдалішою бойовою операцією росіян за всю війну, істотно вплинув на її хід. Нім. командування змушене було остаточно припинити наступ на Верден (Франція) і перейти до позиційної війни. Італія була врятована від поразки, яка їй загрожувала, а Румунія виступила на боці *Антанти*. Для України, на тер. якої відбувалася ця грандіозна битва, вона принесла значні руйнування, загибель десятків тисяч солдатів та офіцерів, українців за походженням.

Рос. командування не змогло використати Б.п. для перелому ходу війни на користь Росії. Деякі іноз. історики вважають, що внаслідок цього революція в Росії стала неминучою.

Літ.: *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. М., 1963; История первой мировой войны: 1914—1918, т. 2. М., 1975; *Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н.* Всемирная история войн, т. 3. СПб.—М., 1998.

В.М. Волковинський.

БРЮ́КНЕР (Brückner, Брікнер) **Александер** (29.01.1856—24.05. 1939) — польс. філолог-славіст та історик к-ри. Чл. низки наук. акад. і т-в, у т. ч. НТШ. Н. у м. *Тернопіль.* Доц. Львів. і Віденського ун-тів, 1881—1924 — проф. Берлінського ун-ту. У своїх синтетичних культ.-істор. працях поєднував філол. та істор.-джерелознавчі методи дослідження. Висвітлював деякі питання історії укр. мови, літ., фольклору, польс.-укр. культ. взаємин від середньовіччя до 19 ст. Мав наук. контакти з укр. вченими, рецензував їхні праці. Укр. дослідники, зокрема І.*Франко*, високо цінували доробок Б., у той же час полемізували з деякими його концепціями.

Тв.: Dzieje kultury polskiej, t. 1—4, 1930—1939; Encyklopedia staropolska, t. 1—2, 1937—39.

Я.Д. Ісаєвич.

БРЮЛЛО́В (Брюлов; до 1822 — Брюлло) **Карл Павлович** (12.12. 1799—23.06.1852) — живописець і педагог. Син скульптора П.Брюлла. Н. у м. *Санкт-Петербург.* З 9-ти років навч. в петерб. Акад. мист-в (закінчив 1821 з великою золотою медаллю). Протягом 1822—35 працював у Німеччині, Італії та Греції. 1830—33 написав знамениту картину «Останній день Помпеї» (здобула золоту медаль Паризького Салону 1834, про неї, зокрема, захоплено відгукнувся М.*Гоголь*). 1835—36 мор. шляхом зі *Стамбула* до *Одеси* й далі через Україну повернувся додому.

Із М.*Глинкою* та драматургом Н.Кукольником склав приятельську «братію трьох великих художників». Од 1836 — проф. петерб. Акад. мист-в (серед учнів — Д.Безперчий, А.Горонович, А.Мокрицький, І.*Сошенко*, Ф.Ткаченко). Серед його тв. — низка портретів сучасників, у т. ч. В.*Жуковського* (цей твір відіграв вирішальну роль при викупі Т.*Шевченка* з кріпацтва: необхідні кошти вдалося зібрати на лотерейному розіграші полотна в царській родині). Шевченко 7 трав. (25 квіт.) 1838 на квартирі у Б. отримав відпускну на волю; ставши учнем Б., часто в нього гостював; 1839 був присутній на вінчанні Б. з Емілією Тімм у петерб. лютеранській церкві; спільно з Б. 1841 ілюстрував зб. «Сто русских литераторов».

Взимку 1847—48 Б. тяжко захворів. Від 1849 мешкав і лікувався за кордоном. П. у м. Марчано (Італія).

Літ.: *Мокрицкий А.* Воспоминания о Брюллове. «Отечественные записки», 1855, № 12; *Конради П.* Карл Брюллов. К.—Х., 1899; Юбилейная выставка в память столетия дня рождения Карла Павловича Брюллова. М., 1899; *Говдя П.* К.Брюллов и Т.Шевченко. В кн.: Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. К., 1956; К.П. Брюллов в письмах, документах и воспоминаниях современников. М., 1961; *Ацаркина Э.Н.* Карл Павлович Брюллов. М., 1963; *Бочаров И.Н., Глушакова Ю.Л.* Карл Брюллов. М., 1984.

П.Г. Усенко.

БРЮХОВЕ́ЦЬКИЙ Іван Мартинович (бл. 1623—17(07).06.1668) — укр. військ. діяч, гетьман *Лівобережної України* 1663—68. Н., імовірно, в шляхетській родині. З початком *національної революції 1648—1676* перебував при дворі Б.*Хмельницького,* виконуючи обов'язки «старшого слуги» гетьмана. Осн. обов'язком Б. на той час було виховання гетьманича Юрія (див. Ю.*Хмельницький*), а також виконання дипломатичних завдань: навесні 1656 відвідав Трансільванію (істор. обл. на пн. зх. Румунії) з метою нормалізації укр.-трансільванських відносин та укладення військ.-політ. союзу. З осені 1657 супроводжував Ю.Хмельницького в поїздці на навч. до Києво-Могилянського колегіуму. Навесні наступного року за дорученням гетьмана І.*Виговського* відвідав *Варшаву*. З весни 1659 Б. перебував на *Запорозькій Січі*, де вів антигетьман. агітацію. Восени цього ж року обраний *кошовим отаманом* Запороз. Січі. 1661 прийняв титул кошового гетьмана. Відтоді повів активну боротьбу за *булаву* гетьмана Лівобереж. України. У контексті цієї боротьби Б. першим з кошових відвідав *Москву*, мав аудієнцію в рос. царя *Олексія Михайловича*, після повернення в Україну встановив тісні контакти з рос. військ. адміністрацією, схилив на свій бік надзви-

І.М. Брюховецький.

чайно впливового на той час місцеблюстителя *Київської митрополії* єпископа Мефодія (Максима Филимоновича). Енергійно виступав проти зміцнення гетьман. влади, посилення залежності рядових козаків і селян від старшини, поглиблення соціальної нерівності. Вдало проведена передвиборча кампанія дала змогу Б. на *Чорній раді 1663* заволодіти гетьман. булавою. Після цього Б., стративши гол. суперників у передвиборній боротьбі — Я.*Сомка* і В.*Золотаренка* та приборкавши опозицію, спрямував свою діяльність на зміцнення гетьман. влади в Україні, підпорядкування козац. адміністрації міськ. населення, обмеження впливу Запороз. Січі на політ. життя гетьманату, впорядкування фінансової справи тощо. Намагався також підпорядкувати своєму впливові правобереж. ч. *Гетьманщини*. Зустрівши опір з боку опозиції та її лідера єпископа Мефодія, Б. прагнув досягти своїх цілей з допомогою царського уряду. З цією метою восени 1665 першим з гетьманів здійснив офіц. візит до Москви. Однак його результатом стало не зміцнення гетьман. влади, а її подальше обмеження, зафіксоване у *Московських статтях 1665.* Після повернення Б. в Україну і його спроб реалізувати Моск. статті авторитет гетьмана почав швидко падати. Прагнучи втримати важелі влади, а також протестуючи проти міжнар.-правового закріплення поділу укр. земель між Польщею та Рос. д-вою, зафіксованого в положеннях *Андрусівського договору* (*перемир'я*) *1667*, Б. в січ. 1668 оголосив про розрив з Москвою та об'єднання з правобереж. ч. Гетьманщини.

17(07) черв. 1668 поблизу *Диканьки* під час зустрічі військ Правобереж. й Лівобереж. України та проведення спільної ген. ради загинув від рук лівобереж. козаків. За наказом гетьмана об'єднаної України П.*Дорошенка* тіло Б. було перевезено до м. *Гадяч* і там поховано з усіма гетьман. почестями.

Літ.: *Є[гунова] С.* Гетьманство Брюховецького. «Киевская старина», 1885, № 8; *Эйнгорн В.* О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Його ж.* Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького. «Історія України», 1997, № 38—39.

В.М. Горобець.

БРЮХО́ВИЧІ — село Перемишлянського р-ну Львів. обл. Розташов. на р. Гнила Липа (прит. Дністра), за 19 км від залізничної ст. Рогатин.

Перша письмова згадка 1464. 1648 село зруйноване татар. військами.

Архіт. пам'ятки 17 ст. — дерев'яні церква і дзвіниця.

В.В. Головко.

БРЯ́НСЬКИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*) на зх. напрямі. Ств. на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 16 серп. до нього входили 13-та, 50-та, а з 25 серп. — 3-тя і 21-ша армії. На поч. верес. війська фронту завдали флангового удару по 2-й танк. групі противника з метою відвернути її вихід у тил військ *Південно-Західного фронту*, а від 30 верес. до 10 листоп. брали участь в Орловсько-Брянській операції. 10 листоп. Б.ф. було розформовано. Знову утворено наприкінці груд. 1941 з 61-ї, 3-ї та 13-ї армій Пд.-Зх. фронту, а згодом поповнено 11-ю, 40-ю, 48-ю, 63-ю, 50-ю, 38-ю, 11-ю гвард. заг.-військ., 3-ю гвард. і 4-ю танк. арміями. Відіграв значну роль у *Сталінградській битві 1942—1943,* а також у битві на Пн. Кавказі та *Курській битві 1943*, прикриваючи лівим крилом воронезький напрям. У жовт. 1943 розформовано. Командувачі: А.*Єременко*, Г.Захаров, Я.*Черевиченко*, П.Голиков, К.*Рокоссовський*, М.Рейтер, М.Попов.

Л.В. Легасова.

БУБЕ́ЛА Петро (1889—1934) — військ. діяч *Західноукраїнської Народної Республіки.* Н. в с. Лисиничі (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Закінчив г-зію, студіював право у Львів. ун-ті. Військ. освіту здобув у австрійс. старшинській шк., учасник *Першої світової війни.* Один із кер. збройного повстання 1 листоп. 1918 у *Львові* (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*), чл. Центр. військ. к-ту. У роки *української революції 1917—1921* — заст. Держ. секретаря військ. справ, тимчасово в.о. військ. міністра, активний учасник військ. буд-ва ЗУНР. У квіт. 1920 заарештований в *Одесі* органами укр. ЧК й ув'язнений до харків. тюрми. Після втечі повернувся до Одеси, жив нелегально. 1934 заарештований і там же страчений.

Літ.: *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

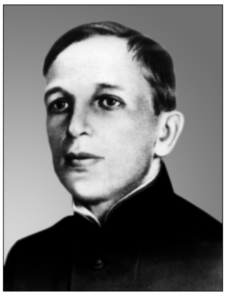

А.С. Бубнов.

БУБНО́В Андрій Сергійович (парт. псевд.: Хімік, Яків; літ. псевд.: А.Глотов, С.Яглов, А.Б. та ін.; 04.04.1883—12.01.1940) — революціонер, рад. парт., держ. і військ. діяч. Н. в м. Іваново-Вознесенськ (нині м. Іваново, РФ) в купецькій родині. Закінчив реальне уч-ще (1903), навч. у Моск. с.-г. ін-ті. Від 1903 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1903—16 — на парт. роботі в містах Іваново-Вознесенськ, *Москва*, Шуя (нині Івановської обл., РФ), *Санкт-Петербург*, *Харків*, *Полтава*, Саратов, Самара (останні два нині міста в РФ). 1916 — берез. 1917 жив на засланні в Сибіру. Після *Лютневої революції 1917* — чл. бюро Моск. обласного к-ту РСДРП(б), у верес. 1917 — лют. 1918 — чл. Петрогр. к-ту РСДРП(б), чл. Військ. революц. к-ту (ВРК) при Петрогр. раді. 19 берез.—15 квіт. 1918 — нар. секретар госп. справ рад. УНР, 18 квіт.—12 лип. 1918 — чл. Повстанського нар. секретаріату (Дев'ятки), в. о. секретаря військ. справ. У лип.—жовт. 1918 — голова Всеукр. центр. ВРК, брав участь у формуванні в «*нейтральній зоні*» 1-ї й 2-ї укр. рад. д-зій. У листоп. 1918—квіт. 1919 — голова Київ. ради робітн. депутатів, Виконкому рад робітн. і сел. депутатів Київ. губ. Чл. РВР *Українського фронту* (трав.—черв. 1919), РВР 14-ї армії (черв.—лип. 1919), від серп. 1919 — чл. Ради оборони УСРР, у лип.—груд. 1919 — *Зафронтового бюро ЦК КП(б)У.*

Від 1920 — на госп. роботі в Москві. Від 1921 — чл. РВР Пн.-Кавказ. військ. округу і 1-ї Кінної армії. Від 1922 — на парт. і госп. роботі. 1920—21 примикав до *Демократичного централізму групи*, 1923 — до троцькістської опозиції. Від січ. 1924 до верес. 1929 — нач. Політуправління РСЧА, чл. Реввійськради СРСР і водночас ред. газ. «Красная звезда». 1929—37 — нарком освіти РСФРР.

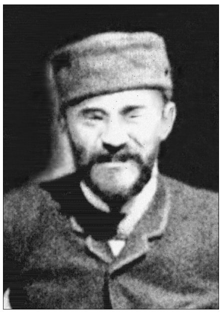

М.М. Бубнов.

1922—24 — канд. в чл., чл. ЦК РКП(б), 1924—34 — чл. Орг. бюро ЦК ВКП(б). Чл. Всерос. ЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденами Леніна й Червоного Прапора.

Репресований. Страчений.

Тв.: Красная армия и единоначалие. Сборник статей. М., 1925; Боевая подготовка и политическая работа. М., 1927; Исследование жизни и деятельности М.В. Фрунзе. В кн.: Михаил Васильевич Фрунзе. М.—Л., 1931; О Красной Армии. Статьи, речи и доклады. М., 1958; Автобиография. В кн.: Деятели СССР и Октябрьской революции. М., 1989.

Літ.: *Биневич А.И., Серебрянский З.Л.* Андрей Бубнов. М., 1964; *Лихолат А.В.* А.С.Бубнов на Україні. К., 1965; Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та Громадянської війни на Україні: А.С. Бубнов. «УІЖ», 1989, № 4.

Л.В. Гриневич.

БУ́БНОВ Микола Михайлович (21.01.1858—1943) — історик-медієвіст. Д-р істор. н., проф. (1891). Н. в м. *Київ* у сім'ї купця. Після закінчення історико-філол. ф-ту Петерб. ун-ту (1881) залишений на каф-рі заг. історії для підготовки до професорського звання. 1882—85 мав закордонне відрядження, досліджував джерела з історії Франції 10 ст., зокрема листи Герберта. Підготував і видав 1888—90 3-томну працю «Збірник листів Герберта (983—997) як історичне джерело: Критична монографія за рукописами». 1892 удостоєний Петерб. ун-том наук. ступеня д-ра заг. історії, 1893 за «Збірник листів...» йому присуджено Макарівську премію Петерб АН. 1890—91 — викладач Вищих жін. курсів у *Санкт-Петербурзі.* Від черв. 1891 — екстраординарний проф., 1895 — ординарний проф. каф-ри заг. історії, 1916 — засл. ординарний проф. Київ. ун-ту. Від 1905 до 1917 тричі обирався деканом історико-філол. ф-ту. Одночасно 1906—17 — проф. Вищих жін. курсів у Києві, 1912—17 — Київ. комерційного ін-ту. 1894—1902 — гласний Київ. міськ. думи, зав. міськ. публічної б-ки, голова комісії з електричного освітлення Києва. 1913 делегований від Київ. ун-ту на міжнар. конгрес істориків у Лондоні. В листоп. 1919 виїхав до *Одеси*, а потім емігрував. Отримав посаду проф. історії стародавнього світу в Люблянському ун-ті (Словенія).

Тв.: Сборник писем Герберта как исторический источник (983—997): Критическая монография по рукописям, т. 1—3. СПб., 1888—90; О значении римской истории во всемирной. «Университетские известия», 1891, № 11; Римское вече накануне падения республики. Там само, 1892, № 5; Арифметическая самостоятельность европейской культуры: Культурно-исторический очерк. К., 1908; Подлинное сочинение Герберта об абаке или система элементарной арифметики классической древности: «Университетские известия», 1905, 1909, 1910, 1911 (отд. изд. — К., 1911).

Літ.: *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917—1920: Матеріали, документи, спогади, кн. 1. К., 2000.

Л.В. Шевченко.

БУ́ГЛІВ — стоянка доби середнього *палеоліту*. Розташов. біля с. Буглів Лановецького р-ну Терноп. обл. Відкрита 1989 О.Ситником та М.Левчуком. Досліджувалася Палеолітичною експедицією Ін-ту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (до 1991 — Ін-т сусп. наук АН УРСР) 1989, 1990, 1992—95. Розкопано понад 300 $м^2$ площі, на якій зафіксовано залишки двох культ. шарів — перевідкладеного пізньоашельського і непорушеного мустьєрського (останній датується 140 тис. р. тому). На досліджених ділянках знайдено кілька тис. крем'яних виробів, серед яких великими серіями представлені нуклеуси, скребла, ножі, скобелі, скребки. Культ. шари залягають на різних глибинах у плейстоценових відкладах і мають відносне геол. датування.

Літ.: *Ситник О.С.* Пізньоашельський комплекс Буглова V. «Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині», 1992, вип. 2.

О.С. Ситник.

БУГОГА́РДІВСЬКА ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового* часів *Нової Січі* (1734—75). Пл. Б.п. дорівнювала 20 984 $км^2$, займала степову смугу між лівим берегом Пд. Бугу на зх. і правим берегом Інгульця (прит. Дніпра) на сх. та Дніпром на пд. і *Новою Сербією* на пн. (нині це переважно тер. Миколаїв. обл.). По тер. Б.п. протікали прит. Пд. Бугу: Інгул, Мертві Води (нині – Мертвовід), Синюха. В її межах було локалізовано 373 *зимівники.* Крім того, тут існували села: Соколи (нині м. Вознесенськ), Вербове, Балацьке (нині в складі с. Христофорівка Баштанського р-ну), Мигія (нині село Первомайського р-ну), Корабельне (нині село Арбузинського р-ну), Громоклія та ін. Центром паланки був Гард (нині с. Богданівка Доманівського р-ну), де знаходилися кращі рибні заводи запорожців. У Гарді перебувала паланкова старшина та гарнізон прикордонної сторожі. Від ін. паланок Б.п. відрізнялася: а) своєю госп. діяльністю — значним розвитком рибальства та мисливства; лисичники (здобувачі хутра) становили специфічний прошарок нас. паланки, вони мали свій курінний лад, окремого виборного отамана; б) своїм геогр. положенням: висунута найближче до турец. кордону й малозаселена, вона була поза увагою імперських колонізаційно-анексійних проектів; в) тим, що зберігала у своєму устрої чимало архаїчних рис. Б.п. активно підтримувала *гайдамацький рух.*

Літ.: *Слабченко М.Є.* Паланкова організація запорозьких Вольностів. «Праці для виучування західноруського та українського права», 1929, вип. 6; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1991.

Д.С. Вирський.

БУ́ГО-ДНІСТРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна к-ра доби *неоліту* (серед. 6—поч. 4 тис. до н. е.). Поширена на тер. Молдови та *Правобережної України* між течіями рік Прут (прит. Дунаю) та Інгул (прит. Пд. Бугу), у лісостеповій і степовій фізико-геогр. зонах. У її розвитку виділяються три періоди: ранній, середній та пізній. Поселення, для яких характерні заглиблені й наземні житла з вогнищами, розташовувалися на надзаплавних терасах річок та о-вах, а в пізньому періоді — також у приводороздільній частині на краю високих берегів. На поселеннях у великій кількості знаходять різноманітні знаряддя праці, в

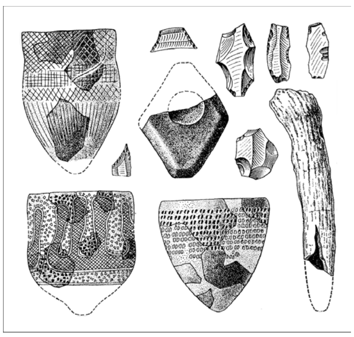

Кераміка та засоби праці буго-дністровської культури.

т. ч. кременеві ножі, скребачки, сокири, свердла, різці, наконечники стріл і списів, кам'яні зернотерки та розтиральники, рогові й кістяні мотики, шила, лощила, шпателі тощо, а також уламки орнаментованого посуду, кістки диких та домашніх тварин. Для кераміки найбільш характерні плоско- й круглодонні горщики, орнамент заглиблений, у вигляді прогладжених ліній, відтисків гребінцевого та ін. накольчастих штампів. Осн. заняттям нас. було: в ранньому та середньому періодах — мисливство рибальство; у пізньому — скотарство й землеробство.

М.Т. Товкайло.

БУ́ДА — місце для випалювання (і, власне, саме вир-во) із деревини поташу, виготовлення дьогтю і вугілля (див. *Буди поташні*). Були поширені у лісовій пн.-сх. ч. України в 16—19 ст. У *Стародубському полку*, *Чернігівському полку* і *Ніжинському полку* 2-ї пол. 17—18 ст. власниками Б. були представники *козацької старшини*, *духовенства*, заможних козаків і *міщан*. По кілька великих Б. мали: полк. П. Рославець, архієпископ Л. *Баранович*, родини *Миклашевських*, *Гамаліїв*, Рубців та ін. Вироблення й продаж поташу, який був незамінним для добування селітри — гол. компонента у вир-ві пороху, — давало великий зиск власникам Б. Використання на Б. найманої праці шафарів, челядників, робітних людей привело до виникнення поряд з Б. сіл і м-чок: останні, як правило, мали похідну від Б. назву. Значна кількість населених пунктів, які й нині мають назву Б. (їх бл. 80), збереглася до наших днів.

В.В. Панашенко.

БУ́ДА Сергій Олексійович (04. 10.1866—1942) — укр. історик, журналіст, перекладач. Н. в м. *Миргород*. Закінчив 1890 Полтав. г-зію. 1896—98 навч. в Юр'євському (Дерптському) ветеринарному ін-ті. 1899—1914 — співробітник київ. періодичних вид., у т. ч. газет «Киевские вести», «*Киевская мысль*», «*Рада*», «*Слово*» та часописів: «Нова громада», «Украинская жизнь». 1914—15 служив у Київ. губернському земстві, 1916—18 — у К-ті Пд.-зх. фронту Всерос. союзу міст — цивільної орг-ції з облаштування відвойованих міст.

1919—30 — співробітник Постійної комісії зі складання словника живої укр. мови при ВУАН, Комісії для дослідів над громад.-політ. течіями на Україні при ВУАН, ст. н. с. Музею антропології та етнології ім. Ф.Вовка. 1930 звільнений з ВУАН комісією з чистки академічного апарату. Від 1926 працював також архівістом у Київ. центр. архіві давніх актів. 1930—41 — літ. співробітник київ. вид-в. Перекладав укр. мовою тв. А.Дюма, А.Франса, Р.Роллана, А.Чехова, М.Горького та ін.

Автор низки праць з історії революц. рухів в Україні, в т. ч. «Перед польським повстанням 1863 р.: З архівних матеріалів» (1925, кн. 5), «“Світопреставління” в 1857 р.» (1926, кн. 1), «До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський, один з “193-х”» (1926, кн. 4), «Українські переклади революційної літератури 1870-х років», «За сто літ» (1928, кн. 3).

П. у м. Київ.

Його особистий фонд зберігається у Центр. держ. архіві вищих органів влади та управління України.

Літ.: Історія Академії наук України: 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Історія Національної Академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

БУДАПЕ́ШТСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944—1945 — операція *Другого Українського фронту* і *Третього Українського фронту* при підтримці *Дунайської військової флотилії* 29 жовт. 1944 — 27 лют. 1945 в Угорщині в ході *Другої світової війни*. На кін. жовт. 1944 рад. війська в результаті Дебреценської та Бєлградської наступальних операцій 1944 вступили на тер. Угорщини і вийшли на дальні підступи до Будапешта, де були зосереджені майже всі сили нім. групи армій «*Південь*», великі резерви (з Німеччини і Австрії) і кілька д-зій з груп армій «Центр», «А» і «Ф». Підступи до Будапешта прикривалися міцними оборонними рубежами по р. Дунай і його прит. Тиса. Столиця Угорщини була оперезана міцними оборонними обводами. 29 жовт. війська 2-го Укр. фронту (команд. маршал Р.*Малиновський*) прорвали оборону угор. армії в міжріччі Тиси і Дунаю, а війська 3-го Укр. фронту (команд. маршал Ф.*Толбухін*) форсували Дунай і розширили плацдарм. 5 груд. війська 2-го Укр. фронту в запеклих боях підійшли до зовн. оборонного обводу Будапешта, а війська 3-го Укр. фронту охопили столицю з пд. зх. і 26 груд. 180-тис. угруповання ворога потрапило в оточення. Успішний наступ Червоної армії (див. *Радянська армія*) стимулював боротьбу угор. народу проти фашистів. 28 груд. Тимчасовий нац. уряд Угорщини, ств. в Дебрецені, оголосив війну нацистській Німеччині. Ультиматум рад. командування про капітуляцію ворог відкинув, а рад. парламентарі були вбиті. Сильними контрударами противник намагався визволити свої оточені війська, та це йому не вдалося, і 13 лют. 1945 рад. війська повністю визволили столицю Угорщини. В ході 50-денних запеклих боїв в р-ні Будапешта рад. війська розгромили понад 20 д-зій противника, і нацистська Німеччина втратила в особі Угорщини свого останнього союзника в Європі.

Літ.: Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1956; *Типпельскирх К.* История второй мировой войны. М., 1956; *Немеш Д.* Освобождение Венгрии. М., 1957; *Малахов М.М.* От Балатона до Вены. М., 1959; Венгрия и вторая мировая война. М., 1962; *Пушкаш А.И.* Венгрия во второй мировой войне. М., 1963.

І.М. Кулинич.

С.О. Буда.

БУДДИ́СТИ В УКРАЇ́НІ. Буддизм — 1) реліг.-філос. система (комплекс ідей та спосіб життя), що виникла в Стародавній Індії (6—5 ст. до н.е.); 2) одна з трьох світ. релігій, що розвинулась на грунті цієї реліг.-філос. системи. Назва походить від прозвища царевича Сіддхартхи Гаутами (623—544 до н.е.) — Будда, що означає «пробуджений». Основи буддизму складають 4 істини, відкриті Буддою (викладені в його проповіді «Про чотири благородні істини»): 1) існує страждання; 2) існують причини страждання — це наші бажання; 3) існує можливість припинити страждання — це повне викорінення бажань; 4) існує шлях до припинення страждань — це шлях моральної досконалості, що містить 8 ступенів: вірного розуміння, вірного наміру, вірної мови, вірної поведінки, вірного життя, вірного зусилля, вірного ставлення і вірного зосередження. Осн. напрями буддизму: хінаяна (мала колісниця) — сповідує ідеал індивідуаль-

ного порятунку і відсторонення від світського життя; махаяна (велика колісниця) — сповідує ідеал заг. порятунку всіх живих істот, заохочує до буддизму широкі сусп. верстви. Осн. канонічне джерело буддизму — збірка текстів, складених у 1 ст. до н.е. на о-ві Цейлон, — Типітака (означає «Три кошики»). Нині буддизм поширений у сх. країнах: Бірма, Бутан, В'єтнам, Камбоджа, Китай, Лаос, Монголія, Непал, Пд. Корея, Таїланд, Шрі-Ланка, Японія; деякі народи, що сповідують буддизм, мешкають в Індії (гімалайські народи Ладаку та Сіккіму, тибетські біженці) і РФ (буряти, калмики, тувинці). У багатьох країнах склалися особливі варіанти цієї релігії, власні обряди, унікальні зібрання канонічної літ., специфічні напрями в мист-ві. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. буддизм проник до Європи й Америки. Нині заг. кількість його послідовників складає 6 % нас. Землі.

В Україні буддизм почав поширюватися лише наприкінці 1980-х — поч. 1990-х рр. Перші громади були зареєстровані 1991. Протягом 1990-х рр. був представлений, переважно, традиціями та школами корейського, тибетського, япон. буддизму. Зараз на укр. теренах функціонують офіційно зареєстровані осередки таких буддійських напрямів: корейського ордену Чогьо, тибетської школи Карма Каг'ю, тибетського ордену Лунг-Жонг-па (традиція н'інгма), япон. ордену Ніппондзан Мьоходзі. Є в Україні й послідовники школи тхеравада (традиція хінаяни). Центром буддизму в Україні є м. *Донецьк*, в якому існують буддійські монастирі, виходить періодичний альманах «Шляхи Будди», що намагається належно відображати різноманітні буддійські напрями. Центри тибетської школи Карма Каг'ю, об'єднані в Укр. асоц. буддистів школи Карма Каг'ю (штаб-квартира — в *Ужгороді*), ств. 1996. Асоц. має власне періодичне вид. «Буддизм сьогодні». Кількість буддійських осередків в Україні продовжує зростати.

Літ.: *Conze E.* Buddhizm: Its Essence and Development. London, 1963; *Guenther H.V.* Buddhist philosophy in Theory and Practice. Baltimore, 1972; *Bechert H., Gombrich R.* The World of Buddhism: Buddhist Monks and Nuns in Society and Culture. London, 1984; *Щербатской Ф.И.* Избранные труды по буддизму. М., 1988; The Teaching of Buddha. Taipei, 1989; Буддизм: Словарь. М., 1992; Буддийский взгляд на мир. СПб., 1994; *Лысенко В.Г. и др.* Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. М., 1994; Введение в буддизм. СПб., 1999.

І.В. Отрощенко.

БУДЖА́К (турец. — куток) — істор. назва пд. ч. *Бессарабії*. У 16—18 ст. ці землі населяли татари-ногайці (див. *Білгородська орда*). Після того, як вони покинули їх, тут поселилися колоністи, переважно болгари й *гагаузи*, а також молдовани, українці, росіяни. За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* до *Російської імперії* відійшла вся Бессарабія з фортецями Бендери (нині місто в Молдові), Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Кілія*, *Ізмаїл*. У 19 ст. на буджацьких землях містилися Акерманський і Бендерський повіти Бессарабської губернії.

В.В. Станіславський.

В. Будзиновський.

БУДЗИНО́ВСЬКИЙ В'ячеслав (30.01.1868—14.02.1935) — письменник, історик, громад. і політ. діяч. Н. в с. Баворів (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.). Навч. у Львів. та Віденському ун-тах. 1890 — один із фундаторів *Русько-української радикальної партії,* домагався включення до її програми пункту про держ. незалежність України. 1899 став одним із засн. Укр. нац.-демократ. партії. 1902 — активний пропагандист рільничих страйків.

1907—18 — депутат австрійс. парламенту. Редагував час. «Громадський голос», газети «Свобода», «Праця» та ін. Автор екон. досліджень «Аграрні відносини Галичини» (1894), «Хлопська посілість» (1907), історико-популярних праць «Історія України» (у 2-х т.), «Йшли діди на муки: введення в історію України» (1925), «Смішне в поважнім» (1930), «Історія національної думки на тлі моїх споминів з дитячих літ» (1934). У його творчому доробку також істор. повісті, оповідання: «Осаул Підкови», «Під одну булаву», «Пригоди запорозьких скитальців» та ін. 1927—30 — голова заснованої ним прорад. Укр. партії праці.

П. у м. *Львів*.

П.В. Шкраб'юк.

БУ́ДИ ПОТА́ШНІ — підпр-ва поташного промислу в Україні у 16—18 ст. Це були відносно розвинені вир-ва мануфактурного типу. Розташов. за місцем заготівлі сировини — у лісових масивах, особливо на *Волині*, *Закарпатській Україні*, пн. *Лівобережної України* — Стародубщині (нині Брянська обл., РФ), Чернігівщині. Складалися з комплексу приміщень вироб. призначення — *буд* (буда — невелике госп. приміщення, будка) з відповідним устаткуванням (випалювальні печі, чани для вилуговування золи, виварювальні котли, ємності для зберігання продукції та ін.), а також приміщень для проживання робітників. Виготовлення поташу проводилося шляхом вилуговування деревної золи (без домішок вугілля) водою. Отриманий внаслідок цієї операції попіл, що містив калійну сіль, випаровували в металевих сковородах і котлах. Далі сирий поташ прокалювали («смальцювали») у спец. печах. Готовий поташ застосовувався у вир-ві селітри, скла, мила, сукна, фарб та ін. Б.п. володіли представники *шляхти* (пізніше — *козацької старшини*), духівництва, а також багаті міські купці й лихварі, які орендували ліси у феод. власників. Як правило, у цей період кваліфікована робоча сила залучалася з міст і м-чок на умовах найму (на транспортних роботах часто були задіяні феодально залежні селяни). Кількість працюючих коливалася від кількох десятків до кількох сотень робітників різних спеціальностей, зайнятих як в осн. вир-ві, так і на допоміжних роботах (пильщики, коритники, бондарі, поташники, фурмани та ін.). Інтенсивний розвиток Б.п. припадає на 2-гу пол. 16 — 1-шу пол. 17 ст., що зумовлювалося сприятливою кон'юнктурою, яка склалася на ринках зх.-європ. країн на продукцію поташного промислу — «фальбу» (деревну золу, доведену до певної кондиції), «смальцований попіл» (перепалену в спец. печах фальбу), а також кальцинований поташ. В окремі роки сотні *лаштів* цієї продукції сплавлювалися на ком'ягах Зх. Бугом (прит. Вісли) до польс. порту Гданськ. У 18 ст. поташ реалізовувався переважно на внутр. ринку, хоча продавався також і за кордон, зокрема в Туреччину. Винищення лісів було однією з причин занепаду поташного вир-ва й зменшення числа Б.п. Зокрема, наприкінці 18 ст. вони зникли на Лівобереж. Україні.

Літ.: *Бойко І.Д.* Селянство в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст.

К., 1963; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.

П.М. Сас.

БУДИ́ЛО, Будильський поріг — сьомий з колиш. *Дніпрових порогів* між сучасним м. *Дніпропетровськ* та о-вом *Хортиця*. Виходив з води двома пасмами. Мав завдовжки бл. 265 м, падіння води становило 1 м, швидкість течії — 2,6 м/сек. Вперше згадується візантійським імп. *Константином VII* Багрянородним під назвою Вит Виручий (Βερσύτση), тобто «вируючий». Б. нині вкритий водами Дніпровського водосховища.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Дніпрові пороги: Історико-географічний нарис. Дніпропетровськ, 1990; *Вербов С.* По Днепру через пороги: Из воспоминаний. Днепропетровск, 2001.

Д.С.Вирський.

БУДИ́НИ — численне плем'я, очевидно, корінні мешканці лісостепового Подніпров'я скіф. доби. Б. вели рухливий спосіб життя, носили одяг, оздоблений хутром. Мова не скіф., можливо, балтська. За свідченням *Геродота,* союзники *скіфів* у війні з персами, активні торг. партнери скіфів та еллінів (греків). Країну будинів найчастіше розміщують між Дніпром і Доном, де в 6—4 ст. до н. е. існувала однорідна археол. к-ра. Вони, можливо, разом із жителями м. *Гелон* складали домінуючий на лівобережжі Дніпра союз племен. Найважливіші його осередки розміщують у бас. прит. Дніпра — Ворскли (з центром у *Більському городищі*, яке деякі дослідники ототожнюють з м. Гелон), а також на Серед. Дону. Деякі антич. автори згадують Б. також на Кавказі, а пізніше — в Нижньому Подунав'ї, де вони могли опинитися внаслідок переміщення племен.

Літ.: *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982; *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987; *Геродот.* Історія в дев'яти книгах. К., 1993.

С.С. Бессонова.

БУДИ́НОК ПОЛКОВО́Ї КАНЦЕЛЯ́РІЇ У ЧЕРНІ́ГОВІ — один із небагатьох зразків житлової арх-ри України кін. 17 ст. Споруджений на тер. колиш. *дитинця*, з пд. боку міськ. майдану. Належав черніг. полк. Я.Лизогубу (див. *Лизогуби*). Увійшов у мистецтвознавчу літ. під назвою «будинок полкової канцелярії» (таким було його перше функціональне призначення). Зберігся у первісному вигляді, осн. перебудови після пожеж 1718 та 1750 торкнулися здебільшого внутр. приміщень. В плані — типова укр. «хата на дві половини», поділена двома поздовжніми та однією поперечною стінами на шість камер. Під кімнатами — шестикамерний льох. Коридор поділяє будинок на зх. і сх. частини. Розвинені торцеві фронтони з повноцінними віконними прорізами і декором навколо них, підвищений горищній простір, перекритий двоскатним дахом — єдине опосередковане свідоцтво двоповерхової забудови *Чернігова* 2-ї пол. 17 ст. У 19 ст. черепичний дах замінено бляшаним. Майстерне використання будівничими можливостей цегли, характерне для арх-ри *Лівобережної України* 17—18 ст., продовжує давньорус. традицію, започатковану в орнаментальній кладці Спаського собору і П'ятницької церкви в Чернігові. Активна пластична обробка фасадів виділяє будинок як першу серед ін. цивільних будов України, де чітко виступають форми укр. *бароко.* Функціональне призначення будинку багато разів мінялося: кін. 17 — поч. 18 ст. — полкова канцелярія, черніг. ратуша, 18 — поч. 19 ст. — архів. Після першої реставрації 1954 став складовою Черніг. історико-культ. заповідника.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; *Логвин Г.Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 4. К., 1986.

Р.І. Бондаренко.

«БУДИ́ТЕЛІ» (від чеського слова «buditel» — той, хто пробуджує) — назва визначних громад. та політ. діячів періоду нац.-культ. відродження слов'ян. народів Австрійс. імперії кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст., котрі боролися проти *освіченого абсолютизму Габсбургів* і нац. гніту, за пробудження нац. свідомості, збереження і розвиток рідної мови, літ. й к-ри, нар. традицій, відстоювали ідеї слов'ян. єдності й солідарності споріднених народів у цій боротьбі. Початок «будительському» періодові в історії слов'ян поклали діячі чеського нац. руху, відомого як «чеське відродження», які боролися за відродження чеської мови, літ., науки й к-ри, що перебували в занепаді внаслідок політики нац. гніту і понімечення, яку проводили Габсбурги. Діяльність чеських «Б.», найвідомішими серед яких були Я.*Коллар*, Ф.*Палацький*, П.*Шафарик*, В.*Ганка*, Й.-К.Тил та ін., сприяла пробудженню нац. свідомості чеського народу, пожвавленню процесу культ. самовизначення ін. слов'ян. народів, розвитку міжслов'ян. культ. взаємин, у т. ч. з діячами к-ри Росії та України («Послання славному Шафарику» *Т.Шевченка*). Хвиля нац.-культ. відродження охопила й *Закарпатську Україну*, де в серед. і 2-й пол. 19 ст. з'явилася ціла плеяда талановитих літ.-громад. діячів (переважно представників греко-катол. духовенства) — І.*Базилович*, О.*Духнович*, М.*Лучкай*, А.*Кралицький*, О.Павлович, І.Сільвай, А.*Добрянський* та ін., які ставили за мету збуджувати в масах «руську», «карпаторусинську» (укр.) нац. свідомість шляхом упровадження рідної мови в усі ланки навчання, пресу, літ., дослідження та популяризації місц. історії як невід'ємної ч. історії всієї Русі-України. «Б.» Закарпаття боролися проти колонізаторського режиму австро-угор. властей і політики мадяризації, за якнайширшу участь корінного нас. краю в усіх сферах місц. громад. та усп.-політ. життя, здійснювали велику культ.-освіт. роботу — видавали книжки, газети, альманахи, складали підручники для нар. шкіл, сприяли розширенню зв'язків краю з *Галичиною* та ін. укр. землями, діячами науки й к-ри Росії, ін. слов'ян. народів. У той же час

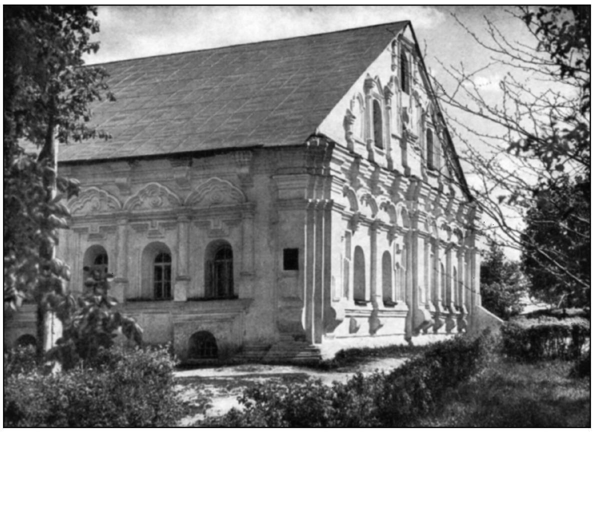

Будинок полкової канцелярії у Чернігові.

Н. Будка.

С.М. Будьонний.

значна ч. «Б.» Закарпаття перебувала під впливом галицьких москвофілів (див. *Москвофільство*), протиставляла угор. експансії рос. мову й к-ру, писала «*язичієм*». Це призвело до формування в закарп. сусп-ві протилежних культ.-нац. орієнтацій, наслідки яких відчутні й сьогодні.

Літ.: *Бирчак В.* Літературні стремління Підкарпатської Руси. Ужгород, 1937; *Шлепецький А.* Закарпатські «будителі» та наша сучасність. Пряшів, 1957; *Бача Ю.* Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття. Пряшів, 1961; Поети Закарпаття: Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст. — 1945 р.). Пряшів, 1965; *Микитась В.* Галузка могутнього дерева. Ужгород, 1971; *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Ужгород, 1991; Нариси історії Закарпаття, т. 1. Ужгород, 1993; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський.

БУ́ДКА Никита (07.06.1877—06.10.1949) — єпископ *Української греко-католицької церкви*, теолог, просвітницький діяч. Д-р теології (1909). Н. в с. Добромірка (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.) в сел. родині. 1897 закінчив Терноп. г-зію. Навч. екстерном на правничому ф-ті Львів. ун-ту, одночасно працював домашнім учителем у маєтку кн. Терези Сапеги в с. Більче Золоте (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.). Як студент ун-ту рік служив рядовим австро-угор. війська, після чого за рекомендацією митрополита А. *Шептицького* його направили до Інсбрука (Австрія) для навчання в духовній семінарії. Після закінчення студій і висвячення на священика 1905 повернувся до *Львова*, де два роки був префектом духовної семінарії. За направленням А.Шептицького два роки навч. у Віденському ун-ті, потім був проф. Львів. семінарії УГКЦ. 1912 надавав допомогу священикам УГКЦ у Боснії і Герцеговині. 13 жовт. 1912 у Львові висвячений на єпископа. Після виведення укр. греко-катол. парафій Канади з підпорядкування Римо-катол. церкві призначений Папою Пієм X першим укр. катол. єпископом цієї країни. 1914 скликав перший синод, який прийняв «Правила Церкви», що визначали організацію й управління Канад. ради укр. церков. Діяльний учасник сусп. життя українців Канади, прихильник ідеї перетворення Канади на «український П'ємонт». Один із фундаторів «Товариства опіки над українськими переселенцями ім. Св. Рафаїла в Канаді». Сприяв поширенню діяльності т-ва «Січ» у Торонто. Закладав церк. шк. для навчання укр. дітей рідною мовою. На його пожертвування були засновані бурси ім. А. Шептицького у Торонто (1915) та Едмонтоні (1917). Видавав церк. літ., заснував вид-во «Єпархіальний вісник», дбав про газ. «Канадійський русин». Через хворобу виїхав на лікування до Італії. 1927 Папою Пієм XI увільнений від обов'язків кер. Укр. катол. церкви Канади. 1928 повернувся до Львова, був призначений ген. вікарієм митрополичої капітули УГКЦ.

11 квіт. 1945 арештований органами Наркомату держ. безпеки і вивезений до Києва, де 29 трав.— 3 черв. 1946 разом із митрополитом УГКЦ Й. *Сліпим*, єпископом М. *Чарнецьким* та апостольським візитатором для греко-католиків у Німеччині П.*Вергуном* постав перед закритим судом Військ. трибуналу військ МВС. Засуджений «за зраду батьківщини» та «організацію контрреволюційних злочинів» до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна і поразкою у правах терміном на 3 роки.

П. у таборі в Караганді (Казахстан). Реабілітований 1991.

Літ.: *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської церкви. Львів, 1926; *Федорів Ю.* Історія церкви в Україні. Торонто, 1967.

О.М. Мовчан, Н.С. Рубльова.

БУ́ДНИЙ Симон (бл. 1530—13.01.1593) — письменник, філософ, діяч *Реформації* у *Великому князівстві Литовському*, просвітник. Н. в с. Буди (Мазовія, Польща). Навч. у *Краківському університеті* та Базельському ун-ті, прихильник кальвінізму (див. *Протестантизм*), потім *антитринітаризму*. Один із засн. кальвіністської друкарні у Несвіжі (нині місто Мінської обл., Білорусь), видавець Катехізису, *Біблії*, Нового Завіту в перекладі на білорус. книжну та польс. мови. У передмовах та коментарях з реформаційних позицій відзначав необхідність критичного ставлення до текстів Святого Письма та тлумачення його розмовними мовами. Автор публіцистичних тв., спрямованих проти догматів і деяких осн. обрядів катол. та правосл. церков, вів реліг. полеміку з моск. богословом *Артемієм*, *єзуїтами*, заперечував догмат про безсмертя душі, Трійцю, проповідував ідею самовладдя, яку розвивали укр. богослови кін. 16 — поч. 17 ст., віротерпимість, можливість морального удосконалення людини поза Церквою. Закликав розвивати власну к-ру та власні традиції. У своїх політ. поглядах дотримувався ідеї справедливого для всіх станів сусп-ва. Тв. Б. поширювалися на укр. землях.

П. у с. Вишнево (нині місто Мінської обл., Білорусь).

Літ.: *Подокшин С.А.* Скорина и Будный. Минск, 1974.

О.М. Дзюба.

БУДЬО́ННИЙ Семен Михайлович (25(13).04.1883—26.10.1973) — держ., військ. і парт. діяч *СРСР*. Повний Георгіївський кавалер. Тричі Герой Рад. Союзу (1958, 1963, 1968), Маршал Рад. Союзу (1935). Н. на х. Козюрин Сальської округи Області Війська Донського (нині тер. Ростовської обл., РФ). В рос. армії з 1903. Закінчив Петерб. курси вершників (1908). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* і *Першої світової війни*. Влітку 1917 у складі Кавказ. д-зії прибув до Мінська, де був обраний головою полкового й заст. голови дивізійного к-тів, у серп. брав участь у кер-ві роззброєнням військ Л.*Корнілова* в Орші (нині місто Вітебської обл., Білорусь). 1918 сформував кінний загін на Дону, очолював кавалерійс. д-зію, корпус, а в листоп. 1919 — жовт. 1923 командував *Першою Кінною армією*. 1924—37 — інспектор кавалерії Червоної армії (див. *Радянська армія*), потім — команд. військами Моск. військ. округу. Закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1932). 1939—41 — заст., а згодом перший заст. наркома оборони СРСР. 1941—42 — головнокоманд. військами Пд.-Зх. і Пн.-Кавказ. напрямів, команд. Резервним і Пн.-Кавказ. фронтами, входив до складу Ставки Верховного Головнокомандування. З 1943 команд. кавалерією Червоної армії і чл. Вищої військ. ради Нар. к-ту оборони СРСР, 1947—53 одночасно заст. міністра с. госп-ва СРСР з конярства. З 1954 — у групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР. 1934—39 і 1952—73 — кандидат, а 1939—52 — чл. ЦК ВКП(б). Чл. Всерос. ЦВК і ЦВК СРСР. Депутат ВР СРСР 1937—

73, чл. Президії ВР СРСР 1938—73. Нагороджений 8-ма орденами Леніна, 6-ма орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ст.

П. у м. *Москва.* Похований на Красній площі.

Літ.: *Борзенко С.А., Денисов Н.Н.* Наш Буденный. М., 1982; *Золототрубов А.* Всадник революции. М., 1983; *Бармин А.* Соколы Троцкого. М., 1997; *Орлов В.* Двойной агент. М., 1998.

Т.В. Вронська.

«БУ́ЖА» (польс. burza — буря) — назва плану військ. операції формувань *Армії Крайової* (АК) проти військ *вермахту* на тер. Польс. д-ви (в межах її кордонів до *Другої світової війни*). План розроблено за ухвалою польс. еміграційного уряду. Операція мала на меті встановити польс. владу на всій колиш. тер. Польщі, у т.ч. на укр., білорус. і литов. землях (без урахування волі місц. нас.), щоб репрезентувати її перед військами наступаючої Червоної армії (див. *Радянська армія*) як легітимну. Підготовка і реалізація плану «Б.» загострили польс.-укр. збройний конфлікт і унеможливили спільну боротьбу українців і поляків проти гітлерівських окупантів. У рамках плану операції у січ.—трав. 1944 відбулися короткі сутички 27-ї д-зії АК (бл. 6 тис. вояків) з нім. військами. Акцію продовжено в липні силами 5-ї д-зії та ін. формувань (бл. 7 тис. осіб) на Львівщині та двох полків піхоти (бл. 1,5 тис. осіб) — на Тернопільщині. Формування АК намагалися діяти разом з військами *Першого Українського фронту* (*Львів, Бережани, Самбір*), проте невдовзі за наказом Й.*Сталіна* були оголошені ворожими і роззброєні. Більшість вояків АК мобілізовано до *Війська Польського*, частину особового складу і майже всіх офіцерів направлено в рад. концтабори.

Літ.: *Komorowski-Byr Tadeusz.* Armia Podziemna. Londyn, 1952; Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945, t. 6. Wrocław, 1991; НКВД и польское подполье 1944—1945. (По «особым папкам» И.В.Сталина). М., 1994; Львів: Історичні нариси. Львів, 1996; *Filar W.* Burza na Wołyniu. Studiume z dziejyw 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Warszawa, 1997; Україна—Польща: Важкі питання, т. 1—3. Варшава, 1998; *Ільюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. К., 2001; Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... (Документы НКВД СССР о польском подполье 1944—1945 гг.). М.—Новосибирск, 2001.

К.Є.Науменко.

БУЖА́НИ — об'єднання сх.-слов'ян. племен у верхній течії Зх. Бугу (прит. Вісли), що мешкало поруч з об'єднаннями *дулібів* і *волинян.* Б. згадуються в *Баварському географі* та «*Повісті временних літ*». Деякі історики вважають, що Б. — це друга назва волинян і що вони, як і волиняни, походили з племінного союзу дулібів. У 2-й пол. 10 ст. Б. увійшли до складу Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*).

А.Г. Плахонін.

БУЖИ́НСЬКА БИ́ТВА 1662 — битва між козаками на чолі з Ю.*Хмельницьким* та рос. військами, що відбулася 22—23 (12—13) серп. 1662 поблизу м-ка Бужин (нині у складі с. Тіньки Чигиринського р-ну Черкас. обл.) під час *національної революції 1648—1676.* Після того, як в Україні розгорілася війна між різними козацько-старшинськими угрупованнями, наказний гетьман Я.*Сомко* запросив на допомогу для боротьби з Ю.Хмельницьким 15-тис. рос. військо на чолі з кн. Г.*Ромодановським.* 2 квіт. (22 берез.) 1662 опозиційні до гетьмана Ю.Хмельницького полки Я.Сомка та В.*Золотаренка* разом із росіянами завдали поразки війську гетьмана під м-ком Жовнин (нині с. Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.), а 5 серп. (26 лип.) того ж року — під м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Щоб закріпити успіх, Ромодановський на поч. серп. вислав на *Правобережну Україну* частини під проводом М.Приклонського, які зайнявали й спалили Костянтинівку, Балаклію (нині села Смілянського р-ну), Смілу (нині місто) й Орловець (нині село Городищенського р-ну; усі Черкас. обл.), а потім почали рухатися в напрямку Бужина. Тут 22(12) серп. на них напали козаки Подільського полку (див. *Могилівський полк*) і *Брацлавського полку* на чолі з Ю.Хмельницьким. Відступаючи до переправи через Дніпро, рос. війська були вщент розбиті козаками, яким на допомогу прибули татар. загони Селіма та Мегмета Гіреїв. Від смерті й полону врятувалася лише незначна частина з майже 8-тис. рос. війська. Однак ця перемога не дала змоги Ю.Хмельницькому оволодіти складною військ.-політ. ситуацією в Україні, а тому на поч. 1663 він відмовився від гетьманства.

Літ.: *Величко С.* Літопис, т. 2. К., 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

Т.В. Чухліб.

БУЖИ́НСЬКИЙ, чернече ім'я Гавриїл (1680— 14.04.1731) — церк. і культ. діяч. Н. в *Слобідській Україні.* Освіту здобув у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). 1706 викликаний *Петром I* до *Москви* для здійснення культ.-освіт. реформ. У верес. 1707 прийняв чернецтво. 1709 став префектом і проф. філософії й богослов'я *Московської слов'яно-греко-латинської академії.* 1719—21 — ієромонах петровського флоту. Після створення *Синоду* — його радник і протектор усіх шкіл і друкарень у Росії. Архімандрит Іпатіївського (1721) і Троїце-Сергієвого (1722—26) монастирів. Від 1726 — єпископ Рязанський і Муромський. Сподвижник С.*Яворського* і Ф.*Прокоповича.* Займався організацією шкільної освіти, книгодрукуванням, перекладами, які відкривали для рос. читача антич. літ., тв. європ. істориків, правників, економістів. Один із представників ранньої *просвітництва доби*, яке культивувало ідею удосконалення сусп-ва шляхом поширення освіти, знань, реліг. толерантності. Перекладав з лат. мови: «Введение в историю европейскую Самуила Пуффендорфа» (М., 1718), «Феатрон, или Позор исторический В.Стратемана» (М., 1724), «Самуил Пуффендорф об обязанностях человека и гражданина» (СПб., 1726), брав участь у перекладі кн. «Аполлодора грамматика афинейского библиотеки или о богах» (М., 1725). Автор передмов до праць С.*Пуффендорфа* і В.Стратемана, укладач зб. «Юности честное зерцало». Після смерті Петра I звинувачений в *єресі*, й Таємна канцелярія розпочала проти нього слідство. Його пер. були заборонені й вилучені з книгозбірень. Найбільше примірників книг Б. знаходилося в *Лівобережній Україні.* Відомий як проповідник, панегірист реформ Петра I. Мав велику власну б-ку, переважно лат. та польс. мовами, з богослов'я, філософії, антич. літ. Б-ка перейшла до Моск. слов'яно-греко-лат. академії.

Літ.: *Пекарський П.* Наука и литература в России при Петре Великом, т. 1–2. СПб., 1862; *Ничик В.М.* Гавриил

Бужинский — русско-украинский мыслитель начала XVIII в. В кн.: Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII вв.). К., 1978; *Литвинов В.Д.* Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. К., 1984.

О.М. Дзюба.

БУЖИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович (17.05.1879—1937) — укр. історик, архівіст, археограф, краєзнавець, літературознавець. Н. в м. *Полтава.* Після закінчення 1-ї Полтав. чол. г-зії навч. у Моск. юнкерській шк. (1900—02), закінчив вищі курси при Військ. акад. Вихователь і викл. Моск. (1905—09) і Петровського полтав. (1909—19) кадетських корпусів. Підполковник. Один із засн. Полтав. губернської спілки інвалідів (1917).

Від 1923 — управитель справами Полтав. губернського архіву, 1924 — його секретар. Від 1925 — інспектор Полтав. окружного архіву. Одночасно в. о. зав. істор. архіву Полтавщини, з 1927 — вчений архівіст, з 1932 — кер. орг.- тех. сектору архіву.

Одночасно співпрацівник Комісії історії Лівобереж. України та Слобідської України при ВУАН (1928) та Археогр. комісії ВУАН (див. *Археографічні комісії в Україні).* Чл. Полтав. краєзнавчого т-ва та Полтав. наук. т-ва. Звільнено з роботи 28 лют. 1934 як «буржуазного націоналіста».

Заарештований 2 серп. 1936 за сфальсифікованими звинуваченнями. 1937 засуджений до 3 років тюремного ув'язнення і поразки в правах на рік.

П. у харків. в'язниці після суду.

Тв.: Заборона твору Сковороди «Брань архистратига Михаила с сатаною». «Збірник історично-філологічного відділу ВУАН», 1926, № 26; З історії Полтавського магістрату за перші роки існування (1752—67 рр.). «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1927, кн. 11; Відозви в 1883 році на Полтавщині. В кн.: За сто літ. К., 1928; Архівознавчий процес — на рівень вимог життя. «Архів Радянської України», 1932, № 6.

Літ.: *Жук В.* Як фальсифікувалася справа (М.М.Бужинський). В кн.: Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. 1903—1993. Полтава, 1993; *Пустовіт Т.* Бужинський Михайло Михайлович. В кн.: Архівний збірник: До 80-ліття Державного архіву Полтавської області: Матеріали наукової конференції. Полтава, 1998; Історія Національної Академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; *Пустовіт Т.* Бужинський Михайло Михайлович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Юркова.

БУЖСЬК (давньорус. Божьск, Бужеск) — давньорус. волин. місто. На його місці нині м. *Буськ* (раніше — Бузок) Львів. обл. Уперше згадується в літописі під 1097. Назву отримав від племінного союзу *бужан,* древнім осередком якого він був. Розташов. при впадінні р. Полтва у Зх. Буг (прит. Вісли). 1100 у Б. вокняжився *Давид Ігоревич* (див. *Бужське князівство*). Розташов. на рубежі з *Галицькою землею*, Б. був предметом суперечок поміж волин. і галицькими князями. На поч. 1150-х і в 1160—70-х рр. Б. належав галицьким князям. У 1160-х рр. там сидів Ярополк Ізяславич з родини Мстиславичів. Збереглося городище, знайдено кераміку та ін. матеріали давньорус. часів.

Літ.: *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956; *Ратич О.О.* Древньоруські археологічні пам'ятники на території західних областей УРСР. К., 1957.

М.Ф. Котляр.

БУ́ЖСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Буське князівство — територіально-держ. утворення, яке сформувалося на поч. 11 ст. навколо м. *Бужськ* у верхів'ях Зх. Бугу. Першим князем став *Давид Ігоревич*, якого на *Витичівському з'їзді 1100* позбавили *Волинського князівства.* Крім Бужська, він тоді отримав міста *Дубно,* Чорторийськ (нині село Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.) і *Дорогобуж.* Після його смерті бужський уділ певний час не мав свого князя, але його стратегічне розташування зумовлювало суперництво за нього київ., волин. і галицьких *Рюриковичів.* У 60-х рр. 12 ст. бужським князем був Ярополк Ізяславич, який брав активну участь у князівських міжусобицях. Після його смерті (1168) тер. Б.к. увійшла до складу *Белзького князівства.*

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999.

Я.Б. Книш.

В.П. Бузескул.

БУЗЕСКУ́Л Владислав Петрович (08.03.1858—01.06.1931) — укр. історик. Д-р істор. н. (1895), проф. (1890), акад. РАН (1922; з 1925 — АН СРСР), акад. ВУАН (1925). Н. в с. Попівка на Катеринославщині. Середню й вищу освіту здобув у *Харкові.* 1880 закінчив Харків. ун-т і з того часу майже 40 років працював у ньому приват-доц., з 1890 — професором. 1888 захистив магістерську дис. про Перікла, 1895 — докторську дис. «"Афінська політія" Арістотеля як джерело для історії державного ладу Афін до кінця 5 ст.». Після 1917 був почесним головою н.-д. каф-ри історії європ. к-ри в Харкові.

Гол. праці присвячені екон. і соціальній історії Стародавньої Греції, сходознавству, джерелознавству та проблемам *історіографії* й пам'яткам Пн. Причорномор'я. Праця «Введение в историю Греции» була премійована Петерб. АН і перекладена чеською мовою. Також йому належать кн. «Исторические этюды» (1911), літографовані курси, понад 100 статей, а також популярні книжки про афінську демократію, критомікенську цивілізацію, шкільну справу в стародавніх греків, про давньогрец. політ. і військ. діяча Перікла.

Тв.: Перикл. Историко-критический этюд. Х., 1889; «Афинская полития» Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. Х., 1895; История афинской демократии. СПб., 1909; Античность и современность. СПб., 1913; Введение в историю Греции. Пг., 1915; Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира, кн. 1—2. Пг., 1923—24; Изучение древностей северного побережья Черного моря и их значение с точки зрения греческой и мировой культуры. К., 1927; Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31.

Літ.: Историко-филологический факультет Харьковского университета (1805—1905). Х., 1908; *Жебелев С.А.* В.П.Бузескул. (Некролог). «Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. Серия 7». 1931, № 10; *Л.Е.* Памяти академика В.П. Бузескула. «Вестник древней истории», 1946, № 4; *Каптерев С.* Хронологический указатель трудов В.П. Бузескула. Там само; *Синяговський Г.П.* В.П. Бузескул. «УІЖ», 1958, № 4; Історія Академії наук Української РСР, т. 2. К., 1967; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

Г.С. Брега.

БУЗИ́ННИЙ Олександр Тихонович (09.10.1889 — р. с. невід.) — укр. літературознавець, архівіст, педагог. Н. в с. Топори (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.). 1914 закінчив історико-філол. ф-т (словесний від.) Ніжинського історико-філол. ін-ту ім. кн. О.Безбородька. 1914—18 працював у

Богодухівській чол. г-зії на Харківщині. 1919—24 читав лекції у Полтав. пед. ін-ті (від 1921 — Полтав. ін-т нар. освіти) з курсу класичних мов. 1924—27 завідував кабінетом суспільствознавства, б-кою, виконував обов'язки декана ф-ту соцвиховання та ректора Полтав. ін-ту нар. освіти. Чл. н.-д. каф-ри історії укр. к-ри в Харкові. Чл. Полтав. наук. т-ва при ВУАН. З 1922 — чл. колегії Полтав. губернського архів. управління. З 1923 — зав. розбірного від. Полтав. губернського архіву. Чимало уваги приділяв розробці теор. та методичних питань архів. справи, використанню документів.

Заарештований 18 верес. 1928 і засуджений 2 лют. 1930 (див. «*Спілки визволення України» справа 1929—1930*) на 5 років позбавлення волі. Висланий на *Соловки*. Подальша доля невідома.

Тв.: Програма для збирання етнографічних матеріалів по Богодухівському повіту. Богодухів, 1917; Практичний підручник діловодства української мови. Х., 1924; Новознайдені листи Сковороди. «Червоний шлях», 1924, № 3; Спроба Долтон-плану в Полтавському ІНО. «Шлях освіти», 1926, № 3(47); Найголовніші граматичні і стилістичні особливості української мови для студентів першого курсу. Полтава, 1926.

Літ.: Наука и научные работники СССР, т. 6. Л., 1928; *Жук В.* Архівне будівництво на Полтавщині (1918—1965 рр.). «Архіви України», 1966, № 2; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; *Пустовіт Т.* Матеріали до біобібліографічного словника: Архівісти Полтавщини 20—30-х рр. В кн.: Архівний збірник: До 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. Полтава, 1998; *Верба І.* Бузинний Олександр Тихонович. В кн.: Українські архівісти. Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

І.В. Верба.

БУ́ЗЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — козац. поселення та військ. формування на пд. України. Виникненню його передувало створення 1769 козац. полку під началом ген. О.*Прозоровського.* Полк брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774*, по закінченні якої козаків оселили на прикордонних землях по р. Пд. Буг. Разом з ними оселили арнаутів-волонтерів з нас. Дунайських князівств і Балканського п-ва, невеличкі загони яких служили в рос. армії. Б.к.в. зайняло тер. у межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу (усі прит. Пд. Бугу у межах нинішньої Миколаїв. обл.), де козаки заснували станиці — Соколи (нині м. Вознесенськ), Раковиця, Арнаутівка (нині с. Дорошівка), Скаржинка (нині с. Трикрати), Новогригорівка (усі Вознесенського р-ну), Касперівка (потім Кашперівка, нині в межах м. Нова Одеса), Михайлівка (обидва у Новоодеському р-ні) тощо.

1785 з козаків і арнаутів-волонтерів сформували півторатисячний полк, який через рік поділили на два. Командиром 1-го полку призначили підполк. І.Касперова, 2-го — майора П.Скаржинського. 1787 полки увійшли до складу *Катеринославського козацького війська*, зберігаючи військ. самостійність. 1788 до Б.к.в. приєднали 3176 укр. селян з красносільських держ. маєтків (нині Олександрівський р-н Кіровогр. обл.), а бузькі полки знов об'єднали в один під командуванням полк. П.Скаржинського, з 1789 — підполк. О.Орлова. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* козаки брали участь в облозі та штурмі міст *Очаків*, Кінбурн (колиш. фортеця на Кінбурнській косі), Акерман (нині *Білгород-Дністровський*), *Кілія*, Хаджибей (нині тер. Одеси), *Ізмаїл*, Бендери (нині місто в Молдові).

1797 за указом імп. *Павла І* військо розформували, проте 1803 через нове ускладнення рос.-турец. відносин відновили (мало три п'ятисотенні полки). До нього увійшли 27 бузьких і красносільських станиць та хуторів з адм. центром у Вознесенську, нас. понад 12 тис. осіб. Право вступати до полків надавалося лише переселенцям з балканських країн, але до війська потрапляли й ті селяни-кріпаки, які тікали за кордон, а після повернення на правах «іноземців» записувалися в козаки.

В адм. та військ. плані військо підлягало кер-ву Військ. канцелярії на чолі з наказним отаманом. На цю посаду уряд призначив ген.-майора І.Краснова. Поселення козаків поділялися на три округи на чолі з окружними начальниками. Військо мало нести прикордонну службу на Дністрі. Козаки поряд з військ. службою займалися землеробством і тваринництвом.

На поч. *російсько-турецької війни 1806—1812* козаки брали участь в осаді Ізмаїла, боях у *Бессарабії,* Молдові, *Волощині*, боротьбі з чумою в Одесі. Під час війни з *Наполеоном І* 1812—14 діяли в складі партизан. загонів Д.Давидова, О.Фігнера, О.Сеславіна, успішно воювали у Франції, за що нагороджені георгіївським штандартом «За хоробрість».

У лип. 1817 спалахнуло *Бузьких козаків повстання* . Після його поразки восени 1817 Б.к.в. ліквідовано, козаків перетворено на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). Бузькі станиці увійшли до складу військ. поселень 1-го та 2-го полків Бузької уланської д-зії, в красносільських станицях розташувався 4-й полк 3-ї Укр. уланської дивізії.

Літ.: *Хиони И.А.* Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (посл. четв. XVIII—перв. четв. XIX вв.). Одесса, 1973; *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на півдні України. 1775—1869. Одеса, 1995.

О.А. Бачинська.

БУ́ЗЬКИХ КОЗАКІ́В ПОВСТА́НННЯ 1817. Поштовхом до нього став наказ про скасування *Бузького козацького війська* і перетворення козаків на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). У лип. заворушення в бузьких станицях охопило майже все військо. 16 лип. п'ятисотенний загін повстанців прибув до м. *Вознесенськ*, намагаючись захопити козацькі *клейноди* й звільнити заарештованих напередодні козаків. Повсталі козаки схопили військ. отамана М.Кантакузіна і побили його. Проти козаків рушили регулярні війська Укр. уланського полку, які після збройної сутички з повстанцями заарештували їх керівників — П.Бабиченка і Г.*Гетьманенка*.

Проте повстання продовжувало набирати силу. Козаки відмовлялися коритися наказам старшини і військ. адміністрації, чинили опір перепису їх родин, рішуче заявляли, що, поки живі, не полишать своїх козац. клейнодів. 21 лип. ген.-майор І.*Вітт* констатував, що всі спроби придушити рух бузьких козаків виявилися марними.

Б.к.п. тривало майже три місяці. Царський уряд надіслав для придушення повстання чотири полки, понад 10 тис. солдатів, які мали на озброєнні гармати. Козаки і навіть жінки та діти чинили рішучий опір регулярним військам. Лише в серед. верес. рух було придушено.

П.М. Буйко.

Розправа з повсталими козаками була надзвичайно жорстокою, багатьох із них порубали шаблями, потопили в Пд. Бузі, засікли батогами. 93 козаків притягнуто до військ. суду. Ініціаторів повстання П.Бабиченка і Г.Гетьманенка заслано до Сибіру рядовими. У трав. 1818 знову сталося заворушення козаків, яке також було жорстоко придушене.

Літ.: *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на півдні України 1775—1869. Одеса, 1995.

Є.Д. Петренко.

БУ́ЙКО Петро Михайлович (19.10.1895—15.10.1943) — лікар. Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. в м. Бєльськ (нині м. Бєльськ-Подляскі, Польща). Брав участь у *Київському* (*січневому*) *збройному повстанні 1918* проти *Української Центральної Ради*. 1922 закінчив Київ. мед. ін-т (від 1938 — його проф.); з 1933 — дир. Київ. ін-ту охорони материнства та дитинства (нині Ін-т педіатрії, акушерства та гінекології ім. П.Буйка). 1939 звільнено з роботи і переведено у м. *Фастів.* З 1941 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Під м. *Умань* його поранено, потрапив у полон, звідки втік. Працював лікарем у Фастівській лікарні, влився в партизан. рух. Від лип. 1943 очолював мед. службу партизан. загону. Був схоплений гітлерівцями і після тяжких тортур заживо спалений в с. Ярошівка Фастівського р-ну Київ. обл. В с. Томашівка того ж р-ну Б. встановлено пам'ятник.

Л.В. Кондратенко.

БУКАЧІ́ВЦІ — с-ще міськ. типу Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. Розташов. на р. Свірж (прит. Дністра). Залізнична станція.

Перша письмова згадка належить до 1438. Наприкінці 15 ст. Б. набули статус м-ка і отримали *магдебурзьке право.* Торг. шлях *Львів—Галич*, що проходив через Б., сприяв розвиткові торгівлі й ремесел. Не раз зазнавали татар. набігів. У трав. 1745 тут проходили загони *опришків.*

У складі УРСР від 1939. Смт — від 1940. Райцентр 1940—59. У верес. 1943 через с-ще пролягав шлях загонів партизан. з'єднання С.*Ковпака.*

Г.А. Вербиленко.

«БУКВА́Р» ЛЬВІ́ВСЬКИЙ — перший надрукований в Україні буквар. Упорядкований і виданий у Львові І.*Федоровим.* Його видання дослідники пов'язують з освіт. діяльністю львів. укр. громади, яка 1572 домоглася від королів. влади права посилати синів до г-зій і шкіл. Друкувався після «*Апостола*» *львівського* 1574 або одночасно з друкуванням його заключної частини. За змістом це був підручник для початкового навчання грамоти, за сучасною термінологією — буквар, за тодішньою — «азбука» або «граматика» («граматка», «граматикія»). Слідом за абеткою вміщено склади (добір дволітерних і трилітерних складів бере початок ще від силабарціїв і абецедаріїв антич. доби), далі вміщено розділ, де подано слов'ян. назви літер і при них упорядковані за алфавітом першої літери зразки дієвідміни. У наступному розділі наведено слова, відмінні лише наголосом, розділ «по ортографїи» містить скорочення, які позначалися титлами, слова з виносними літерами і складні за написанням; при цьому приклади дібрано так, щоб вони одночасно ілюстрували відмінювання іменників і прикметників. Як перший суцільний текст для читання надруковано абетковий акростих («азбучну молитву») — добірку речень реліг.-моралізаторського змісту, перші літери яких повторювали послідовність літер у абетці. Друга ч. букваря — своєрідна читанка. Серед молитов, крім Символу віри, молитви Манассії та ін. текстів із Часослова, тут вміщено «Кондак утрені сиропусної неділі», який становить першу ч. т. зв. молитви *Володимира Мономаха*, вміщеної в «*Повісті временних літ*» услід за повчанням цього князя (див. «*Повчання*» *Володимира Мономаха*). На останніх сторінках — уривки з Книги притч Соломонових (22—24) і Послання ап. Павла. Уривки Книги притч запозичені з вид. Ф.*Скорини* або текстуально близького до нього білорус.-укр. перекладу. Те, що уривки з «Апостола» львівського подано не у федоровській редакції, а також використання білорус.-укр. пер. бібл. книг може вказувати на участь у складанні оригіналу львів. книжника. Про працю над підготовкою тексту і мотиви, якими він керувався, видавець пише у післямові, адресованій «християнському руському народові». Уміщені поряд герб Львова і особистий знак друкаря підкреслювали прагнення продовжити творчу співдружність з міщанами. Наприкінці вказано: «Видруковано во Львові, року 1574». Збереглося два примірники «Б.» л.: у б-ці Гарвардського ун-ту (США) і в Британській б-ці в Лондоні.

«Буквар» львівський. 1574. Початковий аркуш.

1578 у м. *Острог* І.Федоров надрукував 2-ге вид. «Букваря», доповнене посібником для вивчення грец. абетки і Сказанням Зрабара про початки слов'ян. писемності. Осн. ч. «Б.» л. повторювалася в численних пізніших перевиданнях (сучасні є у вид.: Jakobson R. Ivan Fedorov's Primer «Harvard Library Bulletin», 1955, N 1; Граматика Івана Федорова. К., 1964; Буквар Івана Федорова. К., 1974).

Літ.: *Ісаєвич Я.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989.

Я.Д. Ісаєвич.

«БУКВА́РЬ ЮЖНОРУ́ССКІЙ» — книжечка для початкового навчання грамоти дорослих українців рідною мовою в безплатних *недільних школах.* За царату на *Наддніпрянській Україні* не було жодної шк., в якій би навчання велося укр. мовою. Уклав «Б.ю.» Т. *Шевченко* восени 1860 у *Санкт-Петербурзі* і тут же видрукував на поч. 1861 власним коштом тиражем 10 000 прим. «Б.ю.» був першим у серії задуманих поетом навч. підручників (лічба, етнографія, географія, історія). Невеличка книжечка (24 с.) містить абетку друкованих і рукописних літер (окремі кириличні літери вилуче-

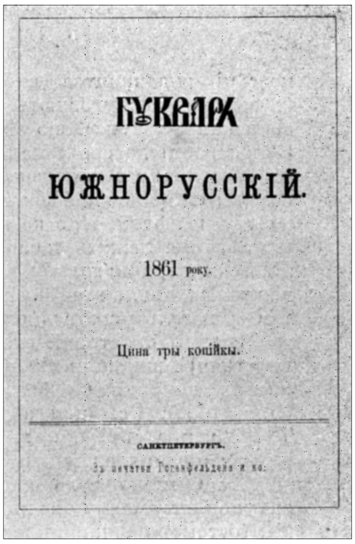

«Букварь южнорусскій». 1861. Титульний аркуш.

но), а також традиційні тексти для читання по складах, власні (Т.Шевченка) переспіви Псалмів Давидових. Тут же подано україномовні й за укр. редакцією церковнослов'ян. мови п'ять щоденних молитов (три тексти україномовні без літери «ъ»). У розділі «Лічба» видруковано цифри й таблицю множення до 100.

Книжечка містить також дві думи — про Олексія Поповича та Марусю Богуславку, а також 13 нар. прислів'їв, пройнятих ідеями патріотизму й моралі. Думи розкривали учням героїчну боротьбу козаків із своїми поневолювачами за відродження укр. д-ви, формували державницькі ідеали, ідейно-естетичні погляди.

Осн. ч. тиражу букваря Т.Шевченко надіслав своїм приятелям в Україну для продажу учням недільних шкіл *Києва*, *Полтави*, *Чернігова* та ін. міст. Виручені гроші залишались у касах недільних шкіл для їх потреб. Рос. церк. кер-во Києва й Чернігова перешкоджало поширенню єретичного, як на їхню думку, Шевченкового букваря, та й самі недільні шк. незабаром було закрито.

Літ.: *Прийма Ф.Я.* Шевченко і недільні школи на Україні. В кн.: Збірник праць Чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. К., 1966; *Білан В.Т.* Недільні школи на Україні (1859—1862). К., 1967.

Я.І. Дзира.

БУ́КИ, городище та некрополь — комплекс пам'яток 11—13 ст. біля с. Буки Сквирського р-ну Київ. обл. Складається з *городища* (*дитинець* і *посад*), відкритого поселення, 2 курганних та 2 грунтових могильників. Городище розташов. на березі р. Роставиця (прит. Росі, бас. Дніпра). Пл. — бл. 1 га. По периметру воно оточене подвійною системою земляних валів та ровами. Пд. схил додатково укріплений ще 4 рядами валів. На сусідньому останці розміщена ще одна укріплена валом ч. — посад. Біля укріплень городища — с-ще площею понад 20 га. На ньому, як і на городищі, були відкриті грунтові безінвентарні поховання. Кургани некрополя містяться в урочищах «Строків ліс» та «Могилки під берізками». Тут виявлені поховання в ямах, навколо яких викладені кам'яні кола. Неординарний характер пам'ятки говорить про її важливе значення в системі Пороської оборонної лінії.

Літ.: *Іванченко Л.І., Покас П.М.* Комплекс пам'яток X—XIII ст. біля села Буки. В кн.: Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. К., 1989.

Л.І. Іванченко.

БУКОВЕ́ЦЬКИЙ Євген Йосипович (17(05).12.1866—27.07.1948) — укр. живописець. Н. в м. *Одеса*. 1890 закінчив Одес. малювальну шк., де навч. в укр. живописця К.*Костанді* і в якій пізніше викладав. Відвідував також заняття у петерб. Акад. мист-в (не закінчив) та в акад. Р.Жюльєна в Парижі. Один із організаторів і діяльний чл. *Товариства південноросійських художників* в Одесі (1890), активний учасник виставок передвижників, один з ініціаторів створення *Товариства художників імені К.Костанді* (1922—24). Працював у галузі побутового жанру: «У багатого родича» (1891), «В суді» (1895). З 1890-х рр. звертається також до жанру портрета: авіатор С.*Уточкін* (1899), худож. П.*Нілус* (1902), письменники К.Чуковський (1903), І.*Бунін* (1919), акад. В.*Філатов* (1939). Широковідома його картина «Курсистки» (1905).

П. у м. Одеса.

Літ.: *Котляр М.* Є.Й. Буковецький. «Образотворче мистецтво», 1940, № 12; Каталог посмертної виставки творів художника Євгена Йосиповича Буковецького. К., 1950.

В.І. Кізченко.

БУКОВИ́НА — прадавня слов'ян. земля, один із р-нів зх. прикордоння істор. й сучасного компактного проживання укр. *етносу*. Нині пн. ч. Б. (див. *Буковина Північна*) — це *Чернівецька область* України. Пд. Б. — у складі Румунії. Археол. пам'ятки доводять слов'ян. характер найдавніших поселень на Б., яка складала єдину культ. пров. з *Прикарпаттям* та *Галичиною*. У 4 ст. слов'яни заселяли бас. верхньої течії річок Дністер, Прут і Серет (обидві прит. Дунаю), у 9—10 ст. тут жили сх.-слов'ян. племена *уличів* і *тиверців*, що входили до складу *Київської Русі*. Осн. заняття нас. Б. — землеробство, скотарство, ремісництво — розвивалися у єдиному напрямі з матеріальним вир-вом Русі-України. Так само розвивалися мова, писемність, культ., реліг. й сусп. життя. Поступово Б. тяжіє до міцніючого *Галицько-Волинського князівства*, стає важливим підмурком його зв'язків і торгівлі на пд.

Унаслідок *монголо-татарської навали* ч. Б. (див. *Шипинська земля*) підпала під владу татар. Послаблюються її зв'язки з Галицько-Волин. князівством. 1342 і 1352 Угорщина встановила контроль спочатку над Пд., а потім і Пн. Б. У 2-й пол. 14 ст. Б. входить до складу *Молдавського князівства*. Відтіснювані на пн. українці продовжують компактно проживати по всій Б., їх кількість збільшується за рахунок природного приросту, а також поселенців з Галичини й *Поділля*. За молдов. хроністом 17 ст. М.Костіним, «Чернівецький і Хотинський повіти, половина Ясс, половина Сучави є цілком рутенські: якнайтісніші контакти єднають українців Буковини й Прикарпаття, передусім Покуття, підтримуються з іншими українськими землями». Староукр. мова залишалася мовою офіц. листування. У 17 ст. молдов. літописець Уреке свідчив: «...і досі живе в Молдові руська мова». Істор. традиції співробітництва, спільна правосл. віра, близькість к-р зумовили відсутність різких заг. конфліктів між Б. та Молдовою. Поряд із *руським правом* дістало поширення *волоське право* (волохами називали як молдован, так і українців). Низи спільно виступали проти іноз. агресії та феод. гноблення.

Згодом, із припливом до Пн. Б. великих молдов. землевласників, панівні верстви романізувалися, і соціальні конфлікти набули помітного нац. забарвлення. Перехід Молдав. князівства у дан-

ники, а згодом під владу турец. султана переводить українців у становище найбільш пригнічуваних низів.

Осн. маса нас. Пн. Б. зберегла *ідентичність національну*. Разом з ін. уламками рідного етносу розвивалася к-ра українців Б., їх мова й писемність, арх-ра й мист-во, усна нар. творчість, звичаї й обряди, церк. життя. Буковинці зробили значний внесок у істор. змагання України, беручи активну участь у *Мухи повстанні 1490—1492*, козац. походах на турків і *Хотинській війні 1621*, опришківському русі (див. *Опришки*) й *гайдамацькому русі*, *національній революції 1648— 1676*.

Наприкінці 18 ст. Б. опинилася під владою *Габсбургів*. Представники нової влади змушені були визнати укр. характер Пн. Б. — «із 23 000 родин, які тут проживають, ледве знайдеться 6000 справжніх молдавських»; «лише одна чверть населення розмовляє тут по-молдавськи», більшість його становлять «руснаки». У подальшому нац. склад нас. став строкатішим — у Чернівцях та повітових центрах з'являються нім. і польс. переселенці. Зростає румун. колонізація Б., підтримувана цісарським урядом. Нац. та соціальні утиски укр. нас. посилюються. Від 1787 до 1849 Б. була об'єднана з Галичиною в єдину адм. одиницю.

У надзвичайно важких умовах українці Б. продовжують відстоювати визвол. прагнення. Антикріпосницький соціальний рух міцно переплітається з нац., що засвідчує повстання Л.*Кобилиці* 1843—44, діяльність депутатів від буковинських селян у віденському парламенті. Б. посідала помітне місце в європ. революціях серед. 19 ст. 1848 край охопили повстання селян. У серп. цього ж року уряд був змушений поширити на Б. закон від 17 квіт. 1848 про скасування феод. повинностей у Галичині. У містах Б. за активної участі молоді створюється нац. гвардія. 1848 добровольці з Чернівців вирушають на допомогу повсталим у *Відні*.

Тоді ж активізуються імущі румун. кола. За підтримки дворянства й духівництва висунуто вимогу відокремлення Б. від Галичини, переведення роботи урядових установ на румун. мову. Відрив від Галичини мав послабити міцніючий на Пн. Б. укр. визвол. рух.

Незважаючи на протести укр. нас., Відень підтримав румун. зазіхання. 4 берез. 1849 Б. проголошено *коронним краєм*, відкрито шлях пануванню румун. поміщиків, що прагнули ліквідації нац. ідентичності буковинців. Українців примушували записуватися румунами, змінювати прізвища, знищувалися назви сіл. Всупереч брутальному тиску й маніпулюванням даними переписів, українці продовжували залишатися більшістю нас. Пн. Б. — 1890 вони становили 57,6 % нас. (243 505 осіб), молдовани й румуни разом — 17,3 % (73 081 особу). Перепис 1900 стосувався всієї Б.: українців було 41,16 % (297 798), молдован і румунів — 31,36 % (229 018).

Всебічний тиск, обмеження зв'язків з ін. укр. землями спричинило у 2-й пол. 19 ст. певне короткочасне послаблення нац. орієнтирів. Слабкість місц. інтелігенції та політ. руху позначилася на зростанні «москвофільських» (див. *Москвофільство*) поглядів, за якими буковинці вважалися аморфним безнац. «православним народом».

Наприкінці 19 ст. процеси нац. відродження активізувалися. В русі за *культурно-національну автономію* та поділ Б. за етнічним принципом на чільні позиції висунулися народовці (С.*Смаль-Стоцький,* О.*Попович* та ін.). Представники укр. нас. обираються до буковинського сейму. Великий внесок у нац.-визвол. рух належить діячам творчої інтелігенції: Ю.*Федьковичу,* О.*Маковею,* С.*Воробкевичу,* Д.*Лукіяновичу,* О.*Кобилянській,* перейнятим ідеями соборності укр. земель. 1885 Ю.Федькович ставив завдання першій укр. газ. «*Буковина*» «подавати вістки про духовне життя галицьких, угорських і на Україні жиючих братів наших, належачих до одної і тої ж самої великої родини — вірних синів одної рідної неньки матері-Русі».

Перша світова війна кинула Б. у вир кривавих воєн. дій та постійного дипломатичного торгу. 1915 Росія погодилася на передачу Румунії майже всієї тер. Б. Наприкінці війни українці Б. організовують органи нац. представництва. Становлення державності в Україні активізувало визвол. рух у Б. Зміцнилася солідарність укр. земель *Австро-Угорщини*. Буковинці брали участь у створенні 18 жовт. 1918 *Української національної ради* у Львові, з 25 жовт. 1918 у Чернівцях працювала філія — Крайовий к-т Б. (голова — О.По-

пович). Відносини з представниками румун. нас. спочатку розвивалися мирним шляхом. Обидві сторони погодилися поділити тер. Б. на етнічних засадах. Одночасно вкрай активізувалися наміри приєднати Б. до «Великої Румунії». Шовіністи створили 27 жовт. 1918 Рум. нац. раду в Чернівцях на чолі з багатим поміщиком П.Фльондором. У Бухаресті його підтримував «Комітет буковинських емігрантів», очолюваний І.*Ністором.*

Нац. прагнення українців «на основі самовизначення народів» висловило *Буковинське народне віче 1918.* Волевиявлення укр. нас. було проігноровано. 8 листоп. розпочалася збройна інтервенція, 11 листоп. встановлено румун. адміністрацію в Чернівцях. В Україні не стало сил прийти на допомогу Б. Представники Б. брали участь у підготовці *Акта злуки* 1919 та діяльності уряду УНР. *Сен-Жерменський мирний договір 1919* та *Севрський мирний договір 1920* санкціонували нову анексію Б. УСРР вважала «приєднання Буковини до Румунії... з точки зору міжнародного права недійсним».

У складі Румунії Б. знову опинилась у становищі найвідсталішої пров., українців зобов'язували «віддавати своїх дітей лише в державні або приватні школи з румунською мовою навчання». Тотальна румунізація означала суцільне нищення всього українського. З 168 нар. шкіл (1918) протягом перших двох років окупації 93 з 16-ма тис. учнів та 290 класами перетворено на румун., закрито укр. г-зії. Засобами «утрактивізму» — викладання румун. мовою предметів в укр. школах — з українців неухильно витравлялося все національне. На 1924 на Б. не було вже «ані одної чисто української школи». Після реформи 1927—28 не залишилося укр. шкіл навіть за назвою. У Чернів. ун-ті ліквідовано каф-ру укр. мови; серед його студентів українці становили мізерний відсоток (2,7%). Жорстока румунізація охопила всі галузі життя. Виразно антиукр. характер мала аграрна реформа. Було відчужено й передано румун. колоністам навіть ч. земель, які належали церкві. 1929 зруйновано укр. кооперативи. Попри всі утиски, українці зберегли нац. ідентичність, прагнули возз'єднання з Україною.

У переддень *Другої світової війни* Б. стала предметом посиленої уваги країн, які висували претензії на укр. землі. Уряд *СРСР* пред'явив Румунії вимогу звільнити Пн. Б. У черв. 1940 її залишили румун. війська. Новоств. Чернів. обл. увійшла до складу УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1941—44 край знову під румун. окупацією, ще жорстокішою, ніж попередня. Терору загарбників протистояла всенар. визвол. боротьба. Перемога над нацистською Німеччиною привела до міжнародно-правового визнання об'єднання Пн. Б. з Україною. Мирний договір УРСР з Румунією був підписаний 10 лют. 1947. Пд. Буковина залишилася у складі Румунії.

Р.Г. Симоненко.

«БУКОВИ́НА» — газета народовців *Буковини.* Виходила в Чернівцях: 1885—92 двічі на місяць; 1892—95 — раз на тиждень; 1896—98 — щоденно; 1898—1910 — тричі на тиждень; 1910—12 не виходила; 1913—14 — тричі на тиждень під назвою «Нова Буковина»; 1915—17 — раз на тиждень, виходила у *Відні*, 1918 — у *Чернівцях.* 1895—1909 раз на тиждень виходив літ.-наук. додаток «Неділя» і 2 зб. «Зерна». Редагували: Ю.*Федькович* (1885—87), П.Кирчів (1888), С.Дашкевич (1888—94), О.*Маковей* (1895—97), Л.Турбацький (1897—98), Л.Когут (1898), Я.Веселовський, О.Луцький, О.*Попович*, В.*Щурат*, В.Федорович, Є.Шушковський, М.Спикул та ін. Видавець — «Собор (потім — Союз) українських послів на Буковині». «Б.» відіграла важливу роль у піднесенні нац.-культ. свідомості буковинців, утвердженні ідеї соборності України та її державності, виступала проти румун., зокрема клерикальних (див. *Клерикалізм*) асиміляторів, містила багато цінних матеріалів з історії Буковини і збройної боротьби за Укр. державу.

Літ.: *Погребенник Ф.П.* Юрій Федькович і газета «Буковина». «Радянське літературознавство», 1966, № 4.

Б.В. Завадка.

БУКОВИ́НА ПІВНІ́ЧНА — істор. назва тер. сучасної *Чернівецької області* України. У 1 тис. н. е. заселена сх.-слов'ян. племенами. З серед. 14 — у 1-й пол. 15 ст. тер. Б.П. відома під назвою *Шипинська земля* із замками Цецин, Хотин, Хмелів і Шипинці. З 1349 перебувала під зверхністю Польщі. Наприкінці 14 ст. ч. Б.П., а з 1499 вся її тер. відійшла до *Молдавського князівства*, яке 1387—1499 визнало владу Польщі, а на поч. 16 ст. потрапило під зверхність Туреччини. З 1774 — у складі Австрійс. імперії (крім *Хотинщини*, що відійшла до *Російської імперії* за *Бухарестським мирним договором 1812* і стала пн. ч. Бессарабської губ.). З 11 листоп. 1918 румун. війська всупереч рішенню *Буковинського народного віча 1918* окупували Б.П. *Севрським мирним договором 1920* Б.П. визнана за Румунією. З 28 черв. 1940 Б.П. — у складі *СРСР.* Указом Президії ВР СРСР від 7 серп. 1940 утворено Чернів. обл. УРСР, до якої приєднано Хотинський пов. *Бессарабії.* Під час *Другої світової війни* з 8 черв. 1941 по берез.—квіт. (Путильський р-н по серпень) 1944 Б.П. перебувала у складі Румунії. З 1944 — знову у складі України. Повоєн. кордони визнані *Паризькими мирними договорами 1947.* Понад 70 % нас. Б.П. — українці, багато румунів, молдован, євреїв, росіян.

Літ.: Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

О.М. Веселова, В.Ф. Холодницький.

«БУКОВИ́НСКАЯ ЗОРЯ́» — перший укр. літ. та наук. часопис на *Буковині*, який видавався 1870 у *Чернівцях.* Видавець — викл. Чернів. г-зії І.Глібовецький. Співробітники: І.Браник, С.*Воробкевич*, Ф.Калитовський, С.*Мартинович*, О.Прокопович та ін. Спершу виходив як тижневик, останні два номери представлені як місячник. Додержувався москвофільського (див. *Москвофільство)* спрямування. Друкувався церковнослов'ян. мовою у друкарні Р.Екгардта. Публікувалися матеріали з історії Буковини, місц. старожитностей, етнографії, громад. та культ. життя, поезії, торг. інформація, оголошення для власників і орендарів млинів. У 3—4 номерах опубліковані «Уставы Русской Бесіды в Черновцах на Буковині». Надрукований цикл публікацій «Из документов молдавских и волошских водов (воєвод)». Вийшло 16 номерів, останній — 30 трав. 1870.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х., 1930; *Крупський І.В.* Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX — перша чверть XX ст.).

Львів, 1995; *Романюк М.М.* Українська преса Північної Буковини 1870—1918 рр. Львів, 1998.

О. В. Ясь.

БУКОВИ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА, православна церква на Буковині. В різні часи була підпорядкована різним патріархатам. У 14 ст. перебувала в складі Галицької митрополії, 1401—1630 це самостійна Сучавська митрополія з староукр. богослужбовою й діловою мовою. Опікувалася слабкою на той час правосл. церквою у *Галичині*. 1630—1782 підпорядкована митрополитам в Яссах (нині Румунія), які запровадили в богослужіння румун. мову. 1782— 1873 як Радовецька, пізніше Чернів. єпархія була в юрисдикції митрополитів у Карловицях (Сербія), 1873—1921 — окрема митрополія *Буковини* з широкими автономними (фактично автокефальними) правами. Залякавши буковинців небезпекою *унії церковної*, ієрархи церкви сприяли відокремленню Буковини від Галичини. Укр. нас. піддавалося насильницькій румунізації з боку трансільванських і місц. єпископів. Боротьба укр. інтелігенції і духівництва за рівні права в рідній церкві завершилася 1918 утворенням вікарних єпископств для українців і румунів. 1921—40, 1940—44 митрополія Буковини й м.*Хотин* стала складовою Румун. патріархату, базою румун. шовінізму й осн. чинником асиміляції українців. З 1945 віруючі Чернівецько-Буковинської єпархії — в складі РПЦ. Від 1995 на Буковині функціонують дві правосл. єпархії — Укр. правосл. церква (Моск. патріархату) та *Українська православна церква Київського патріархату*. За участі останньої в Чернів. ун-ті відкрито філос.-богословський ф-т. Є кілька десятків буковинських парафій у зх. діаспорі.

М.І. Гайковський.

БУКОВИ́НСЬКА УКРАЇ́НСЬКА САМООБОРО́ННА А́РМІЯ (БУСА) — військ. формування періоду *Другої світової війни*, що виникло в черв. 1944 на базі повстанських загонів *Організації українських націоналістів* на тер. *Буковини*. Основою став *Буковинський курінь*, сформований у трав. 1944. Бойові дії проти рад. підрозділів вела на тер. Вижницького, Путильського, Сторожинецького р-нів Чернів. обл. У лип. 1944 командир БУСА В.Луговий («Шумка») без санкції Буковинського і Центр. проводів (ЦП) ОУН вступив у контакти з німцями. Внаслідок цього ЦП ОУН розігнав штаб БУСА і розстріляв ч. командного складу. На поч. верес. 1944 залишки БУСА перебралися в Словаччину і в квіт. 1945 влилися до 1-ї Укр. д-зії. Дві ч. БУСА, які в лип. 1944 під кер-вом військ. референта Буковинського проводу ОУН М.Гайдука («Федір») залишили її, стали ядром новоутв. Буковинського куреня УПА.

Літ.: *Мечник П.* Українська Повстанська Армія. 1942—1952. Мюнхен, 1966; *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія (1942—1952): Документи і матеріали. Львів, 1991.

О.Є. Лисенко, В.Ф. Холодницький.

БУКОВИ́НСЬКЕ НАРО́ДНЕ ВІ́ЧЕ 1918 — нар. збори (бл. 10 тис. осіб), організовані 3 листоп. в Чернівцях Укр. крайовим к-том, утв. там 25 жовт. як складова ч. *Української національної ради* у Львові. Віче проголосило возз'єднання *Буковини Північної* (загалом Кіцманський, Заставнівський, Вижницький, Вашковецький пов., укр. ч. Чернів. і Серетського пов. та переважно укр. громади Сторожинецького, Радовецького та Кимполунзького пов.) з *Західноукраїнською Народною Республікою* та злуку з «Великою Україною». Також висловило протест проти спроб Румун. нац. ради, ств. 27 жовт. у Чернівцях, оголосити всю *Буковину* «румунською землею». 6 листоп. владу на тер. Пн. Буковини перебрав Укр. крайовий к-т на чолі з О.*Поповичем*. Але законні прагнення укр. нас. Пн. Буковини не здійснилися. 11 листоп. 1918 королів. Румунія всупереч волевиявленню Б.н.в. захопила Пн. Буковину.

Літ.: Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

О.М. Веселова, В.Ф. Холодницький.

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1838—1839 — один із найбільших сел. виступів на *Буковині* в 1-й пол. 19 ст. Приводом до нього було оголошення циркуляра буковинського старости від 29 черв. 1838, яким визнавалися недійсними угоди *дідичів* з селянами про збільшення панщинних повинностей, не затверджені ним. Селяни сприйняли новий циркуляр як привід до відновлення встановленої 1766 12-денної *панщини* від двора на рік, що була набагато меншою, ніж та, яку вимагали дідичі. Б.с.з. розпочалося в лип. і широко охопило майже всю Буковину. Селяни цілими громадами відмовлялися виконувати нав'язані дідичами угоди. Австрійс. уряд змушений був у квіт. 1839 оголосити циркуляр недійсним, але заворушення не припинялося. Проти селян було направлено військ. загони, які й придушили виступ. Б. с. з. мало значний вплив на посилення антипоміщицької боротьби селян у *Галичині*, зокрема на *Чортківське селянське заворушення 1838*.

Ф.І. Стеблій.

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848—1849 — одне з найбільших сел. заворушень на *Буковині* в 19 ст. супроти соціального гніту румун. поміщиків. Охопило всі гірські села Рус.-Довгопільського округу. Приводом стали постійні спроби землевласників примусити *гуцулів*, переважно вівчарів та дереворубів, відробляти *панщину* на основі «добровільних угод». Очолив повстання заможний селянин, депутат австрійс. парламенту Л.*Кобилиця*. Депутати парламенту І.Долинчук, В.Кірсте та В.Моргом розгорнули кампанію підтримки. Весною 1849 повстання набуло найбільшого розмаху. 6 лют. 1849 Л.Кобилицю виключено з депутатів парламенту. В трав. 1849 австрійс. війська придушили повстання.

Літ.: *Франко І.* Лук'ян Кобилиця. «ЗНТШ», 1902, т. 49; *Ревакович Т.* Лук'ян Кобилиця. Там само. 1918, т. 126/127; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів. К., 1949; *Шевченко Ф.П.* Лук'ян Кобилиця. К., 1958.

О.В. Ясь.

БУКОВИ́НСЬКИЙ КРАЙОВИ́Й МУЗЕ́Й. Заснований 1865 у *Чернівцях* місц. краєзнавцями за діяльної участі музейного т-ва м. Серет (нині Сірет, Румунія). Здійснював збір матеріалів з археології, нумізматики та природи краю. 1877 припинив свою діяльність за браком коштів. Частину його колекцій передано Чернів. ун-тові. Відновлено діяльність 14 трав. 1893 з ініціативи місц. громадськості (проф. К.Ромшторфер та ін.). Головою правління музею обрано Д.Ісопескула, відомого дослідника історії краю. Основу зібр. склали колекції Румун. археол. т-ва у Чернівцях (750 предметів) і Чернів. ун-ту (94). Осн.

джерелом поповнення музейних фондів були надходження від приватних осіб, археол. розкопки. На 1895 до їх складу входили пам'ятки археології (4685 одиниць зберігання), худож.-істор. (658 одиниць зберігання), етногр. (346 одиниць зберігання). Від 1893 до 1914 музей видавав щорічник (21 вип.), де публікувалися результати досліджень відомих істориків і краєзнавців *Буковини.* 1898 заклад одержав назву Крайового музею Франца-Йосифа I. Під час *Першої світової війни* його було закрито. Свою діяльність поновив після приєднання краю до Румунії 1918. Нині його колекції зберігаються в *Чернівецькому краєзнавчому музеї.*

Літ.: Буковинський крайовий музей. «Буковина», 1895, 15 черв.; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Жалоба І.В., Піддубний І.А.* З історії створення та діяльності музеїв на Буковині другої пол. XIX — першої пол. XX ст. (1856—1940 рр.). В кн.: Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. Житомир, 1995.

Е.М. Піскова.

БУКОВИ́НСЬКИЙ КУРІ́НЬ — 1. Військ. формування біженців з *Буковини,* окупованої 1918 Румунією. Ств. на поч. 1919 в м. *Коломия* М.Топущаком. Бійці куреня воювали у складі *Української Галицької армії* проти Польщі та в складі Залізної д-зії Армії УНР проти більшовиків. Командир — О.Кантемір;

2. Збройне формування ОУН (м) на *Буковині* під час *Другої світової війни.* Організоване з дозволу нім. командування на поч. серп. 1941 у м. *Городенка* з Чернів., Німанської та Вижницької похідних груп. 14 серп. 1941 під командуванням П.Войновського («Василя») Б.к. під виглядом робочої колони передислокувався на сх. з метою виведення особового складу з-під удару румун. спецслужб, розповсюдження мережі ОУН та посилення впливу на органи місц. самоврядування у *Наддніпрянській Україні.*

Чл. куреня стали перекладачами та поліцаями у містах Проскурів (нині *Хмельницький*), *Житомир*, *Вінниця*, *Київ* та ін. За зв'язки з ОУН багатьох з них заарештовано і страчено, а сам курінь саморозпустився 1942. На поч. 1942 підрозділи, сформовані гітлерівцями за участю членів Б.к., були поповнені за рахунок 1,5 тис. полонених солдат і офіцерів Червоної армії (див. *Радянська армія*). На базі цих підрозділів влітку 1942 гітлерівці створили 115-й і 118-й каральні батальйони для боротьби з рад. партизанами в Білорусі. У серп. 1944 передислоковані до Франції для боротьби з *рухом Опору*, але в кінці того ж місяця перейшли на бік франц. партизанів «макі». Частина вояків добровільно вступила до складу Іноз. легіону і в жовт. 1944 відправлена до Алжиру;

3. Військ. підрозділ, сформований у трав.—черв. 1944 з представників обох течій ОУН на Буковині. У черв. 1944 перейм. в *Буковинську українську самооборонну армію;*

4. Військ. формування буковинської ОУН, що входило до складу 20-ї воєн. округи «Говерла» групи УПА—Захід. Курінні: О.Добяк («Крига»), Н.Данилюк («Перебийніс»). Утворено восени 1944. Діяло переважно у Вашковецькому (приєднано до Сторожинецького р-ну), Вижницькому, Путильському, Сторожинецькому, Чернів. (приєднано до Глибоцького і Сторожинецького) р-нах проти рад. та нім. частин і партизанів. Унаслідок значних втрат весною 1945 розформоване, рештки перейшли в підпорядкування територіального проводу ОУН Буковини на чолі з провідником В.Савченком («Сталь»).

Літ.: *Мечник П.* Українська Повстанська Армія. 1942—1952. Мюнхен, 1966; *Верига В.* Втрати ОУН в часи другої світової війни. Торонто, 1991; *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія (1942—1952). Львів, 1991.

О.Є. Лисенко, В.Ф. Холодницький.

БУКРЕ́ЄВ Борис Якович (06.09 (25.08).1859—02.10.1962) — математик. Засл. діяч н. УРСР (1941). Н. в м. Льгов (нині місто Курської обл., РФ). Вищу освіту здобув у Київ. та Берлін. ун-тах. З 1887 — викл., з 1889 — проф. Київ. ун-ту. Від 1898 — проф. Київ. політех. ін-ту (1922—30 — зав. каф-ри вищої математики). Читав лекції з мат. аналізу, інтегрування диференційних рівнянь і теорії поверхонь. Його курс «Элементы теории поверхностей», виданий 1910, до останнього часу залишився найбільш повним у вітчизн. мат. науці. Опублікував 15 грунтовних праць і понад 150 досліджень у рос. та іноз. журналах з проблем теорії функцій комплексної змінної, різних питань алгебри та геометрії, зокрема геометрії Лобачевського, навч. посібників: «Введение в теорию рядов» (1905), «Элементы теории определителей» (1912) та ін. Б. — один із чл.-фундаторів ств. 1890 Київ. фіз.-мат. т-ва, кер. наук. семінару, в якому навч. відомі згодом математики — М.Кравчук, Б.Делоне, Г.Пфейффер та ін. Заснував київ. наук. шк. геометрії.

Нагороджений орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора.

П. у м. *Київ.*

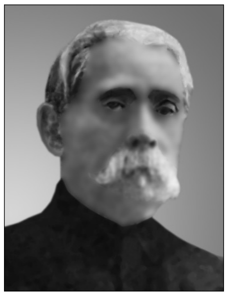

Б.Я. Букреєв.

Тв.: Курс приложения дифференциального и интегрального исчисления к геометрии. К., 1900; Вступ до варіаційного числення. Х.—К., 1934; Неевклідова планіметрія в аналітичному викладі, ч. 1. К., 1947.

Літ.: Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959.

В.І. Кізченко.

БУКРИ́НСЬКИЙ ПЛАЦДА́РМ 1943 — ділянка на правому березі Дніпра біля с. Великий Букрин (нині село Миронівського р-ну Київ. обл.), за 80 км на пд. від *Києва*, куди висадився десант військ *Воронезького фронту* (команд. ген. армії М.*Ватутін*) під час *битви за Дніпро 1943* та операції з визволення Києва. Першими форсували Дніпро 22 верес. частини 40-ї армії (ген.-полк. К.*Москаленко*) та 3-ї гвард. танк. армії (ген.-лейтенант П.*Рибалко*). В ході тижневих боїв з німцями, які з наступного дня безперервно атакували й обстрілювали плацдарм, десантники збільшили захоплену тер. до 11 км в ширину та 6 км у глибину. Тут зосередилися осн. сили 40-ї та 27-ї армій, 3-тя гвард. танк. армія. Вони двічі робили спробу наступу, але не мали успіху. Німці блокували Б.п., зосередивши проти нього 10 д-зій, з них п'ять танк. Тоді командування фронту, який з 20 жовт. став називатися *Першим Українським фронтом*, вдалося до надзвичайного маневру. Вночі таємно від німців танк. армію та кілька артилер. і піх. д-зій було переправлено назад на лівий берег Дніпра, перегруповано більш як за 110 км на пн. від Києва і там знову переправлено на правий берег Дніпра, на *Лютізький плацдарм 1943.* Ця операція, яка не має аналогів у воєн. історії, увінчалася повним успіхом. 1 листоп. 40-ва та 27-ма армії почали наступальні дії з Б.п., скували значні сили ворога і цим сприяли успіхові гол. сил *Київської наступальної операції 1943,* які завдали удару з Лютізького плацдарму.

О.І. Букшований.

Булава.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968.

В.С. Коваль.

БУКШО́ВАНИЙ Осип (Йосип) **Іванович** (01.06.1890 — після 25. 11.1937) — укр. військ., громад. і політ. діяч. Н. в с. Жаб'є (нині смт *Верховина*). Закінчив г-зію у *Коломиї*, Львів. політехніку (1914). У роки *Першої світової війни* — командир сотні у *Легіоні Українських січових стрільців*. У трав. 1915 потрапив до рос. полону, вивезений до Ташкента (нині столиця Узбекистану), утік через Персію (нині Іран), Туреччину до *Галичини*. 1918 очолив Легіон УСС, з яким 3 листоп. 1918 прибув до Львова, де взяв участь у боях з поляками. Від груд. 1918 — командир бойової групи «Схід», 1-ї бригади УСС *Української Галицької армії* на польс., більшовицькому, денікінському фронтах (див. *Українсько-польська війна 1918—1919, Війна РСФРР і УНР 1918—1919, Денікіна режим в Україні 1919—1920*). У квіт. 1920 заарештований ЧК, вивезений до концтабору Кожухів під *Москвою*. Після звільнення — працівник Всеобучу в Москві, Наркомосу в Харкові. Вступив до РКП(б) і від 1922 працював у Закордонному бюро допомоги Компартії Сх. Галичини (з 1923 — КПЗУ). Провадив нелегальну комуніст. роботу в Польщі, Австрії, Німеччині. З 1926 — чл. кер-ва прокомуніст. «*Сельробу*». Був ув'язнений польс. владою (1926—28). 1932 виїхав до *СРСР*, працював чл. редколегії газ. «Наша правда» (орган ЦК КПЗУ, Харків). 1933 заарештований у сфабрикованій справі УВО (див. «*Української військової організації» справа 1933*). 23 верес. 1933 судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до 10 років таборів. Утримувався на *Соловках*. 25 листоп. 1937 Особливою трійкою Управління НКВС СРСР по Ленінгр. обл. засуджений до вищої міри покарання. Невдовзі страчений у передмісті Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*). 18 лют. 1959 реабілітований Військ. трибуналом Київ. військ. округу.

Літ.: *Кузьма О.* Листопадові дні 1918. Львів, 1931; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; *Їх же.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 3. К., 1999.

К.Є. Науменко, О.С. Рубльов.

БУЛАВА́ — старовинна зброя і символ верховної влади. У 16—17 ст. — один з *клейнодів* козацьких, символ влади запороз. кошових отаманів і гетьманів України. На тер. сучасної України відома з *мідного віку* (3 тис. до н. е.). В давньорус. часи використовувалася як зброя. Наприкінці 16 ст. стає символом козац. гетьманів. З виникненням Укр. козац. д-ви серед. 17 ст. Б. набула значення клейноду, що уособлював владу. До нашого часу збереглися Б. гетьманів Б.*Хмельницького*, П.*Тетері*, кошового отамана І.*Сірка*. Б., що належала останньому, використовувалася як клейнод у *Запорозькій Січі*, а згодом — *Чорноморському козацькому війську* та *Кубанському козацькому війську*.

Літ.: *Онацький Є.* Булава і бунчук. «Кубанський край», 1959, № 1.

Ю.К. Савчук.

БУЛА́ВІНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1707—1709 — великий збройний виступ козаків і селян (нерідко визначається як війна) у Росії та Україні проти соціального гноблення. Названо за ім'ям її кер. К.Булавіна. Однією з найважливіших причин Б.п. стало прагнення *Петра I* скасувати традиційне право запороз. козаків і *донських козаків* на самоврядування, заборонити їм приймати до себе селян-утікачів — гол. джерело поповнення їхнього складу. Безпосередньо початок масового протесту зумовив царський указ від 6 лип. 1707 про арешти у 8 донських станицях і повернення на попередні місця проживання бл. 3 тис. різного «звання» осіб. Виконання указу супроводжувалося нечуваною жорстокістю щодо чоловіків, жінок і навіть дітей. Очолив повстання Булавін, який тоді охороняв кордон поблизу р. Сіверський Донець (прит. Дону) та м. Бахмут (нині *Артемівськ*), де Донське військо мало у власності соляні варниці, а козаки займалися промислами. З ватагою переслідуваних, які зібралися в Бахмуті, ватажок спочатку пішов у степ, потім досяг берега р. Айдар (прит. Сіверського Дінця) й поблизу Шульгинського городка (с. Шульгинка, нині Старобільського р-ну Луган. обл.) в ніч з 19(08) на 20(09) жовт. 1707 несподівано напав на каральний полк під командуванням кн. Ю.Долгорукова, що налічував 1 тис. осіб. Князя, офіцерів і солдатів було вбито. Незабаром чисельність повстанців зросла з 200— 250 осіб до 2 тис., а нар. рух поширився на всі станиці верхньої течії Дону. Довідавшись «о возмущеніи», цар послав значні регулярні війська для придушення повстання. Проти заколотників виступив донський отаман Л.Максимов. Сутичка з останнім у листоп. змусила К.Булавіна відступити до Бахмута і чекати там допомоги від запорожців, татар і, можливо, І.*Мазепи*. Згодом ватажок наказав своїм сподвижникам М.Голому, С.Драному, І.*Некрасову*, Л.Хохлу (Хохлачу) та деяким ін. перейти р. Сіверський Донець, стати за р. Міус і чекати на нове поповнення за рахунок втікачів з *Гетьманщини* і Дону. А сам залишив підпорядковані загони і з небагатьма козаками подався до фортеці *Кодак*, потім — до *Коша Запорозької Січі*, щоб домовитися про допомогу із запорожцями. Є підстави вважати, що таємна угода між ними була досягнута.

Деякі дослідники вважають, що Булавін діяв на укр. землях за прихованого сприяння гетьмана *Лівобережної України*. Проте І.Мазепа офіційно надіслав запорожцям універсал з наказом заарештувати Булавіна і закутого в кайдани перевезти до своєї резиденції в *Батурин*. Січовики ж дозволили Булавіну та його сподвижникам до весни 1708 отаборитися навколо Кодака й вербувати добровольців.

На придушення повстання Петро I направив 20-тис. регулярне військо під командуванням брата вбитого кн. Долгорукого — Василя Володимировича. За наказом царя 7 берез. 1708 І.Мазепа організував проти булавінців похід Полтав. та кінного охотницького полків. Булавін полишив Кодак, дійшов до р. Міус, а звідти разом із загонами С.Безпалого, М.Голого, С.Драного, І.Некрасова, Л.Хохла (загалом — бл. 9 тис. осіб) вирушив на Дон. Щоб перетнути їм шлях, з Черкаська (нині станиця Старочеркаська Ростов. обл., РФ) виступив отаман Л.Максимов з «вірнопідданими» донськими козаками. На р. Голуба Максимову вдалося розбити передовий загін бунтівників. 20 квіт. поблизу Панщиного городка на р. Лисоватка (прит. Дону) стався кривавий бій. У підсумку Максимов зазнав відчутної поразки, втратив гармати і з невеликими залишками вояків, переслідуваний булавінцями, відступив до осередку тамтешнього козацтва —

Черкаська. Подолавши опір деяких станиць, що підтримували уряд, Булавін 12 трав. хитрістю й силою захопив Черкаськ. Відтявши голови кільком старшинам-угодовцям, поміж них і Л. Максимову, покаравши ін. супротивників, повстанці на заг. козац. раді (колі) проголосили військ. отаманом свого гол. ватажка.

Нар. рух охопив Дон, понад 40 повітів Пд. Росії, де мешкало, крім росіян, багато українців, а також велику тер. *Слобідської України*. Зокрема, в межах останньої повстанців очолювали Безпалий, Голий, Драний. Осн. військ. сили Булавін направив на *Азов*. Не відмовився він і від попередніх намірів штурмом узяти *Москву*, розраховуючи на участь у поході не тільки рос. і укр. козаків і посполитих, а й терських козаків, жителів Поволжя та ін. Тим часом на Січі спалахнула суперечка між сіромою, яка підтримувала наміри Булавіна, та старшинами із заможними козаками, котрі негативно ставилися до участі у війні. З Києва прибули священики, щоб умовити низовиків не приставати до бунтівників. Проте переважна більшість козаків спромоглася переобрати кошового отамана та суддю й вирішила виступити на підтримку Булавіна. Царське військо чисельністю 32 тис. осіб, до складу якого входили козаки на чолі з ізюмським полк. Ф.Шидловським, скористалося розпорошеністю загонів Булавіна й 13(02) лип. поблизу м. Тор (нині м. *Слов'янськ*) — в урочищі Крива Лука (побл. сучасного с. Крива Лука Краснолиманського р-ну Донец. обл.) — наголову розбило ватаги С.Безпалого та С.Драного. Потім під Азовом зазнала поразки й осн. ч. (до 5 тис. осіб) булавінців. Відчуваючи непевність становища кер. й дуже поріділих лав його прихильників, супротивники Булавіна під головуванням обраного ними старшини І.Зерщикова організували в Черкаську змову. Внаслідок неї, за деякими даними, Булавін, оточений ворогами, 18(07) лип. застрелився (за ін. відомостями, його вбили вояки Зерщикова). Частина найближчих сподвижників ватажка була схоплена й відправлена до Москви, де зазнала різних покарань з боку влади. Після загибелі Булавіна загін, керований І.Некрасовим, відступив у межі володінь крим. хана — на *Кубань*. Групи М.Голого та С.Безпалого продовжили боротьбу до поч. 1709.

Придушивши повстання, каральні війська спалили десятки донських станиць і сотні сіл, мешканці яких брали в ньому участь, закатували тисячі полонених, причому не милували ні жінок, ні дітей. Старшин, які виступили проти Булавіна, царський уряд винагородив. Козац. верхівка *Ізюмського полку*, зокрема, одержала землі вздовж річок Бахмута, Красна і Чорний Жеребець (усі бас. Сіверського Дінця), а також дозвіл заснувати там соляні «заводи».

Літ.: Булавинское восстание (1707—1708 гг.). М., 1935; *Подъяпольская Е.П.* Восстание Булавина. 1701—1709. М., 1962; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби, друга половина XVII—XVIII ст. К., 1985; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999.

О.І. Гуржій.

БУЛАТНИ́ЦЬКИЙ (Булатинський) **Єгор** (1-ша пол. 18 ст. — 1767) — викладач, перекладач. У 2-й пол. 40-х — на поч. 50-х рр. 18 ст. навч. у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), пізніше — в одному з італ. ун-тів. Один із перших укр. студентів Моск. ун-ту. Згодом був направлений в петерб. Акад. мист-в викл. історії, міфології, катехізису і, можливо, італ. мови. У лют. 1762 звільнений за власним проханням. За роки навч. в Моск. ун-ті склав перший рос. підручник з італ. мови, що був виданий під заголовком «Новая италианская грамматика. Собрана из разных авторов и переведена на русский язык Московского университета студентом Егором Булатницким» (М., 1759). Анонімно перевидана 1774, ця кн. була осн. підручником італ. мови в г-зії при Моск. ун-ті та в петерб. Акад. мист-в протягом 20 років.

Як перекладач Б. першим в Рос. імперії звернувся до творчості італ. драматурга К.Гольдоні. На поч. 1759 він опублікував пер. з італ. «драмы увеселительной» «Сердечный магнит» (М., 1759) — лібрето Гольдоні до однойменної комічної опери Б.Галуппі, яка 29 січ. 1759 була представлена на відкритті оперного театру на Красному Ставі (*Москва*) італ. трупою Дж.-Б. Локателлі і мала великий успіх. У пер. відчувається добре знання мови і перекладацька впевненість.

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Шевырев С.П.* История императорского Московского университета (1755—1855). М., 1855; Сборник материалов для истории Императорской Академии Наук в XVIII веке, ч. 1. СПб., 1864; *Забелин И.И.* Из хроники общественной жизни в Москве в XVIII ст. В кн.: Сборник Общества любителей российской словесности на 1891 г. М., 1891.

Т.В. Чухліб.

Л.А. Булаховський.

БУЛАХО́ВСЬКИЙ Леонід Арсенійович (14.04.1888—04.04.1961) — мовознавець. Д-р філол. н. (1936), проф. (1917), акад. АН УРСР (1939), чл.-кор. АН СРСР (1946). Засл. діяч н. УРСР (1941). Н. в м. *Харків* у родині майстра-механіка. Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1910). Від 1916 — доц. цього ун-ту, 1917 — проф. Пермського, 1921 — Харків., 1943 — Моск. ун-тів. 1944—61 — дир. Ін-ту мовознавства ім. О.Потебні АН УРСР, одночасно (1946—60) — зав. каф-ри слов'ян. філології Київ. ун-ту. Голова Укр. к-ту славістів (1958).

Автор бл. 350 наук. праць із заг., рос. та укр. мовознавства, славістики, методики викладання мови та ін. Серед них: «Основи мовознавства» (1929, у співавт.), «Очерки общего языкознания» (1952), «Введение в языкознание» (1953, вид. 2-ге 1954) — обидві останні праці перекладені й видані груз., болг., польс. та китайс. мовами; підручники для вузів: «Курс русского литературного языка» (1935, 5-те вид. 1952), «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936), «Русский литературный язык первой половины 19 в.» (т. 1—2, 1941—48); з укр. мовознавства: «Український правопис» (1946, автор проекту), «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951—52, ред. і один із авторів), «З історії коментарів до української мови» (1946—52), «Питання походження української мови» (1956); розвідки про наголос, пунктуацію в укр. мові тощо, про мову тв. Т.*Шевченка* (ст. «Російські поеми Т.Шевченка і їх місце в системі поетичної мови першої половини 19 ст.», 1944), О.*Пушкіна* («Художественный язык А.С.Пушкина», 1947) та ін. поетів.

Під його кер-вом підготовлено 15 канд. і 9 д-рів н.

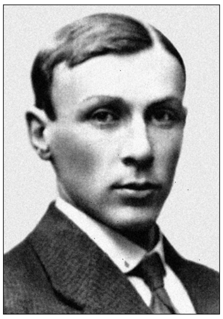

М.О. Булгаков.

С.М. Булгаков.

Лауреат Ленінської премії (1959). Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. у м. Київ.

Тв: Вибрані праці, т. 1—3. К., 1975—78.

Літ.: Історія Академії наук УРСР, т. 2. К., 1967; *Білодід І.К.* Леонід Арсенійович Булаховський. К., 1968; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979.

Г.С. Брега.

БУЛГА́КОВ Михайло Опанасович (15(03).05.1891—10.03.1940) — рос. письменник, драматург. Н. в м. *Київ.* Батько О.Булгаков — проф. Київ. духовної акад. Навч. у 1-й Київ. г-зії (1901—09). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1916). Під час *Першої світової війни* служив у військ. госпіталях у Саратові (1914; нині місто в РФ), Києві (1915), *Кам'янці-Подільському* та *Чернівцях* (1916). 1916—17 — земський лікар у с. Нікольське Смоленської губ., зав. венерологічним та інфекційним від-нями повітової лікарні у м. Вязьма (нині обидва Смоленської обл., РФ). 1918—19 — у Києві. 1919 мобілізований військ. лікарем спочатку в армію *Директорії* УНР, у верес. того ж року — в *Добровольчу армію*, відправлений на Пн. Кавказ (служив у Владикавказі, Грозному). Від 1921 — у *Москві*, тут написав свої осн. літ. тв. Працював у Моск. худож. академічному театрі, Великому театрі.

П. у м. Москва.

1991 в будинку на Андріївському узвозі, 13, у Києві, де 1906—13, 1918—19 жив Б., створено літ.-меморіальний музей М.Булгакова.

Романи — «Белая гвардия» (1924), «Жизнь господина де Мольера» (1933), «Театральный роман» (1937), «Мастер и Маргарита» (1938); оповідання — «Красная корона» (1922), «Ханский огонь» (1924), «Записки юного врача» (1925—26), «Я убил» (1926); повісті — «Необыкновенные приключения доктора», «Записки на манжетах» (обидві — 1922), «Дьяволиада», «Роковые яйца» (1924), «Собачье сердце» (1925), «Морфий» (1927); п'єси — «Дни Турбиных» (1926), «Бег» (1927), «Кабала святош» (1929), «Адам и Ева» (1931), «Иван Васильевич» (1934), «Александр Пушкин» (1935), «Батум» (1939) та ін. 1934 написав сценарій до екранізації комедії М.Гоголя «Ревизор» для «Укрфільму».

Літ.: Дневник Елены Булгаковой. М., 1990; *Кончаловский А.П., Малаков Д.В.* Киев Михаила Булгакова: Фотоальбом. К., 1993; *Питоева К.Н.* Дом. «Collegium», 1995, № 1—2.

Л.Д. Федорова.

БУЛГА́КОВ Олександр Олександрович (19(06).03.1907—31.05.1996) — рад. держ. і парт. діяч. Н. в м. *Харків* у сім'ї робітника. Від 1920 — склографіст, учень статистика, відп. секретар Пд. маш.-буд. тресту. 1929—31 проходив службу в Червоній армії (див. *Радянська армія*). Від 1931 працював у тресті «Союзкаолін» у Харкові. 1937—39 — студент-дипломник вечірнього від-ня Харків. електротех. ін-ту. Від 1939 працював інженером-проектувальником Харків. електромех. з-ду. Од 1941 — слюсар-електрик, майстер, інженер від. гол. механіка автобронетанк. ремонтної бази. Від 1942 — парторг бронетанк. ремонтного з-ду. Впродовж 1948—53 обіймав посади секретаря парт. к-ту КП(б)У Харків. моторобудівного з-ду «Серп і молот», парт. організатора ЦК КП(б)У на турбінному з-ді ім. С.Кірова, 2-го секретаря Харків. міськкому КПУ. 1953 став головою Харків. міськвиконкому, з січ. 1954 — 2-м секретарем Харків. обкому КПУ. Від 1959 — секретар ВЦРПС. Од лип. 1964 обіймав посаду голови Держ. к-ту з професійно-тех. освіти при Держ. плановому к-ті СРСР. Від жовт. 1965 — голова Держ. к-ту РМ СРСР з питань професійно-тех. освіти (з лип. 1978 — Держ. к-ту СРСР з питань професійно-тех. освіти). Від лип. 1983 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва.*

Г.Г. Єфіменко.

БУЛГА́КОВ Сергій Миколайович (28(16).06.1871 — 13.07.1944) — учений, педагог, журналіст, священик (від 1918). Н. в м. Лівни (нині Орловської обл., РФ) у сім'ї провінційного цвинтарного священика. Освіту здобував у Лівенському духовному уч-щі (1881—84), Орловській духовній семінарії (1885—88), Єлецькій г-зії (1889—90) і на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (1890—94), по закінченні якого залишився пошукачем на каф-рі політекономії та статистики, викладав у Моск. тех. уч-щі. В дусі «*легального марксизму*» виступав у журналах «Русская мысль», «Вопросы философии и психологии», «Новое слово», «Научное обозрение», «Начало», надрукував монографію «О рынках при капиталистическом производстве» (1897). Протягом 1898—1900 стажувався в Берліні, Цюріху, Женеві, Венеції, Парижі та Лондоні, познайомився із зарубіжними соціал-демократами, зокрема Карлом Каутським, а також В.*Засулич*, Г.*Плехановим* і його дружиною Р. Плехановою, налагодив листування з Г.Плехановим (1930 прокоментував його на прохання Плеханової).

1901, після захисту магістерської дис. «Капитализм и земледелие» (1900, т. 1—2), переїхав до *Києва*, де обійняв посади приват-доцента Київ. ун-ту, проф. Політех. ін-ту. 4 груд. (21 листоп.) того ж року виступив з публічною лекцією «Иван Карамазов в романе Достоевского "Братья Карамазовы" как философский тип». Познайомився із Є. Трубецьким, Л.Шестовим і М.*Бердяєвим.* За поглядами еволюціонував від істор. матеріалізму до метафізики «всеєдності» (зі «світовою душею» та «софійністю історії», близькими вченню В.Соловйова про Божу Премудрість і Красу), звернув увагу на перспективи «мішаної економіки» та «державного добробуту». Публікувався у зб. «Проблемы идеализма» (М., 1902), уклав із власних праць кн. «От марксизма к идеализму» (СПб., 1903), виконував ред. функції в петерб. часописах «Новый путь» (1904) і «Вопросы жизни» (1905), київ. газ. «Народ» (1906). Входив до Київ. літ.-артистичного т-ва, нелегальної орг-ції «Союз визволення» та підпільного Християн. братства боротьби, намагався створити партію «Союз християнської політики».

Від 1906 — проф. політекономії Моск. комерційного ін-ту, приват-доцент Моск. ун-ту. Депутат 2-ї Держ. думи від Орловської губ. як незалежний «християнський соціаліст», голова комісії з церк. законодавства. Повернувся в лоно *православ'я.* Виступав у рос. періодиці. Вмістив у зб. «Вехи» (1909) статтю протиреволюц. спрямованості «Героизм и подвижничество». Протестуючи проти адм. утисків, 1911 демонстративно пішов з ун-ту. Брав участь у створенні вид-ва «Путь», діяльності реліг.-філос. т-ва. Дружив з о.Павлом Флоренським. Відзначав плідність ідей М.*Драгоманова* з нац. питання. 1912 захистив докторську дис. «Философия хозяйства». Після

Лютневої революції 1917 обраний проф. Моск. ун-ту. Займався організацією Всерос. церк. помісного собору (1917—18).

Улітку 1918 відвідав Крим, який вважав другою батьківщиною (раніше подовгу мешкав у кореїзькому маєтку Токмакових — батьків своєї дружини Олени), на кілька місяців зупинився в Києві, обнародував свої полемічні діалоги «На пиру богов». 1919—20 обіймав посаду проф. політекономії та богослов'я Таврійського ун-ту (Сімферополь), потім призначений протоієреєм Ялтинського собору. Взимку 1922/23, висланий рад. урядом до *Стамбула.* 1923 — проф. Рос. ін-ту в Празі, 1925 — проф. та декан правосл. Богословського ін-ту в Парижі, був наставником Російського студентського християн. руху, співробітничав з паризьким ж. «Путь», був активістом екуменічного руху (див. *Екуменізм релігійний*).

П. у м. Париж.

Тв.: Душевная драма Герцена. К., 1905; Два града. М., 1911; История социальных учений в XIX веке. М., 1913; О богочеловечестве, ч. 1—3. Париж—Таллинн, 1933—45; Автобиографические заметки. Париж, 1946; Христианский социализм. Новосибирск, 1991.

Літ.: *Антонов Н.Р.* С.Н. Булгаков и его религиозно-общественное мировоззрение. СПб., 1912; *Зандер Л.А.* Памяти о. С.Булгакова. Париж, 1945; *Його ж.* Бог и мир: Миросозерцание о. Сергия Булгакова, т. 1—2. Париж, 1948; *Зеньковский В.В.* История русской философии, т. 2. Париж, 1950; *Роднянская И.Б.* С.Н.Булгаков — публицист и общественный деятель. В кн.: *Булгаков С.Н.* Сочинения, т. 2. М., 1993.

П.Г. Усенко.

БУЛГА́НІН Микола Олександрович (11.06(30.05).1895—24.02. 1975) — держ., парт. і військ. діяч *СРСР.* Герой Соц. Праці (1955), 1947—58 Маршал Рад. Союзу, генерал-полковник (1958). Н. в м. Нижній Новгород (нині місто в РФ) у сім'ї службовця. Від 1917 — чл. РСДРП(б)—КПРС. 1918—22 працював в органах ВЧК. Закінчив реальне уч-ще (1922). Працював на керівних посадах у Вищій раді нар. г-ва. Від 1927 — дир. Моск. електрозаводу. 1931—37 — голова виконкому Моск. ради, з лип. 1937 — голова РНК РРФСР, 1938—41 — заст. голови РНК СРСР і одночасно голова Правління Держ. банку СРСР.

Чл. Військ. рад Зх. (лип. 1941 — груд. 1943), 2-го Прибалт. (груд. 1943—44), 1-го Білорус. (трав. — листоп. 1944) фронтів. Від листоп. 1944 — заст. наркома оборони СРСР і чл. Держ. к-ту оборони, від берез. 1946 — заст. міністра ЗС СРСР, від берез. 1947 — міністр ЗС СРСР і заст. голови РМ СРСР, від 1949 — заст. голови РМ СРСР, від берез. 1953 — міністр оборони СРСР і заст. голови РМ СРСР, лют. 1955 — берез. 1958 — голова РМ СРСР. 1958—60 — голова Ставропольського раднаргоспу. Від 1960 на пенсії. Депутат ВР СРСР 1—3-го скликань. Чл. ЦК ВКП(б)— КПРС 1934—61, політбюро (президії) ЦК ВКП(б)—КПРС 1948—58. Нераз бував в Україні, особливо під час бойових навчань військ. округів, а також військ країн *Варшавського договору 1955.* Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова 1-го ст., 2-ма орденами Кутузова 1-го ст., орденом Суворова 2-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки, медалями, а також іноз. орденами.

П. у м. *Москва.*

О.Н. Кубальський.

БУЛГА́Р ВЕЛИ́КИЙ — столиця д-ви *болгар волзьких* в Серед. Поволжі та Прикам'ї. Заснований бл. 10 ст. Центр ремісництва, міжнар. торгівлі. Торг. шляхами був пов'язаний з *Києвом, Владимиро-Суздальським князівством* та по р. Волга через *Ітиль* з країнами Бл. Сходу та Серед. Азії. Від 12 ст. із занепадом волзької торгівлі поступається новому місту — Біляру (зруйноване 1236, городище в с. Білярськ, Татарстан, РФ), а після *монголо-татарської навали* (в 13—14 ст.) — Казані (нині місто, Татарстан). У 15 ст. припинило своє існування. Залишки Б.В. біля с. Болгар (Татарстан).

А.Г. Плахонін.

БУЛГА́РІ (Булгар, Булгарис, Булгаріс, Болгарський, Вулгарис) **Євгеній** (світське ім'я — Елевферій (Єлефтерій); 22(11).08.1716— 09. 07(27.06).1806) — церк. та освіт. діяч, науковець, письменник. Почесний чл. Петерб. АН (1776). Н. на о-ві Корфу (нині Керкіра, Греція) в родині чиновника венеціанської адміністрації на Іонічних о-вах. Навч. в грец. школах, Падуанському ун-ті (Італія). 1739 прийняв постриг, з 1742 викладав у містах Яніна, Козані (обидва Греція), на *Афоні*, в *Стамбулі.*

1764 замешкав у Лейпцигу, ввійшов до заснованого кн. Ю. Яблоновським наук.-літ. т-ва, надрукував «Логіку» (зб. давніх і нових філос. текстів), переклади з *Вольтера*, причому трактат «Про розбрат поміж церков Польщі», в якому франц. мислитель захищав православних *Речі Посполитої*, Б. супроводив власними міркуваннями про свободу вірувань (пізніше він, автор терміна «культотолеранція», виступав за навернення уніатів до православ'я).

1769 в Берліні познайомився з прусським королем Фрідріхом II. 1770 переклав грец. мовою ств. *Катериною II* «Наказ» комісії з укладання нового Уложення. На запрошення рос. уряду влітку 1771 прибув до *Санкт-Петербурга.* Маючи репутацію найосвіченішого грека, виконував обов'язки придворного бібліотекаря та експерта з різних галузей знань. Того ж року переклав з італ. мови брошуру «Прагнення греків до Європи християнської» Антона Джики (Гики), підготував трактати про критичний стан Осман. імперії, про залюднення пд. *Російської імперії* тощо.

1772 закликав європ. монархів згуртуватися проти султана. В останній період *російсько-турецької війни 1768—1774* написав кілька агітаційних тв., об'єднаних рефреном «Нехай загине Карфаген», а після укладення *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* — «Переможну пісню на підписання миру з Портою Оттоманською». Переклав грец. мовою оду рос. поета Василя Петрова, присвячену Г.*Потьомкіну.*

1776 оселився у *Полтаві*, призначений архіепископом новоств. Слов'ян. та Херсон. єпархії з резиденцією у Хрестовоздвиженському монастирі. Відкрив місц. шк. співаків (півчих), 1778 перетворив її на уч-ще, передавши кер-во викликаному ним з-за кордону Никифору Феотокі, а кураторство — *бунчуковому товаришеві* П.Паскевичу (у подарованому К.*Розумовським* приміщенні).

1779 Б. зосередився на наук. і літ. діяльності (на архіпастирській каф-рі його замінив Н.Феотокі). Після 1781 перебував у *Херсоні.* Підтриманий Г.Потьомкіним, досліджував, зокрема, минуле *Новоросії*, історію *сарматів, Київської Русі*, а також творчість Ф.*Прокоповича*, С.*Яворського.*

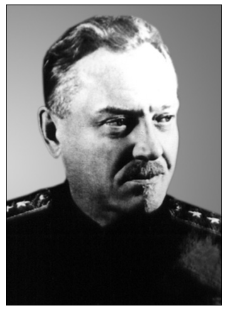

М.О. Булганін.

Євгеній Булгарі.

Повернувшись до С.-Петербурга (1787), опубл. свої пер. з лат. мови на грец. Вергілієвих «Георгік» (1786) і «Енеїди» (1791—92) з коментарями й присвятами Катерині II та Г.Потьомкіну. Рос. було перекладено його оригінальні праці — «Историческое разыскание о времени крещения российской великой княгини Ольги» (СПб., 1792), «Ответ митрополиту римско-католической церкви Станиславу Сестренцевичу на вопрос его "Каким языком говорили древние сарматы?"» («Вестник Европы», 1805, № 9).

1801 усамітнився в Олександро-Невській лаврі в С.-Петербурзі, де по смерті й був похований 1806. Рукописи заповів ніжин. купцям-доброчинцям братам Зосимам (Зосимадам), решту майна — реліг. та освіт. закладам.

Літ.: *Евгений* [*Болховитинов Е.*]. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, ч. 1—2. СПб., 1827; *М.М.* Евгений Булгарис и Никифор Феотокитос, предтечи умственного и политического пробуждения греков. «Москвитянин», 1844, № 2; *Лебедев А.* Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский. «Древняя и новая Россия», 1876, № 3; *Batalden S.* Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771—1806. New York, 1982; *Арш Г.Л.* Евгений Булгари в России. «Вопросы истории», 1987, № 4; *Терентьева Н.* Греческие просветители Евгений Булгарис и Никифор Феотоки. В кн.: Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст. К., 2001.

П.Г. Усенко.

БУЛГА́РІ Микола Якович (1805 або 1806, за ін. даними, 1803—1841) — граф (до серед. 1826), декабрист, військовик. Син Я.*Булгарі* та Єлизавети з роду Кричулесків. Вихований у приватних пансіонах, навч. вдома з професорами Пажеського корпусу (до цього закладу був записаний 1809). Від 2 трав. (20 квіт.) 1823 — корнет лейб-Кірасирського полку, з 18 (06) квіт. 1824 — поручик. Чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), залучений до т-ва на поч. 1825 Ф.*Вадковським*. Арештований в *Одесі* 8 січ. 1826 (27 груд. 1825). Важко хворим допроваджений до *Санкт-Петербурга.* 21(09) січ. 1826 ув'язнений у *Петропавловській фортеці.* Там на знак каяття присягнув імп. *Миколі I.* Засуджений за 7-м розрядом (інкриміновано приналежність до конспірації та обізнаність із задумом царевбивства). У лип. 1826 позбавлений чинів і дворянства, конфірмований на дворічні кріпосні (фортечні) роботи (невдовзі термін було скорочено до року). Покарання відбув у Динабурзькій фортеці (нині на тер. м. Даугавпілс, Латвія).

З осені 1827 — рядовий 45-го єгерського полку, дислокованого у Фінляндії. На клопотання матері його переведено до Сіверського кінно-єгерського полку, 1829 став унтер-офіцером, 1832 — прапорщиком. Од зими 1832/33 — на військ. поселенні в *Слобідсько-Українській губернії.* Служив у Чугуївському уланському полку (від 1834 — поручиком). 1835 звільнений з війська, призначений перекладачем митниці в м. *Керч.* 1836 став чиновником із особливих доручень при керч-єнікальському градоначальникові кн. Захарі Херхеулідзе. Наприкінці 1830-х рр. переїхав до Прибалтики, мешкав у м. Ревель (нині м. Таллінн, Естонія).

Літ.: Сборник биографий кавалергардов: 1801—1826. СПб., 1906; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975; *Усенко П.* Керчь в судьбах декабристов. В кн.: 175 лет Керченскому Музею Древностей: Материалы международной конференции. Керчь, 2001.

П.Г. Усенко.

БУЛГА́РІ Яків Миколайович (р.н. невід. — 16(04).08.1828) — граф, чиновник, поміщик, чл. Т-ва наук при Харків. ун-ті (1823) та конспірації «*Філікі Етерія*». Батько М. *Булгарі.*

Прибув з Іонічних о-вів (поблизу Балканського п-ва). 1807 зарахований корнетом Кавалергардського полку, 1808 став камер-юнкером. Од 1813 виконував обов'язки нач. Радивилівського митного округу. 1817 через конфлікт із волин. губернатором Бартоломієм Гижицьким змушений піти у відставку (в чині дійсного статського радника), після чого приватно управляв статками графині Ганни Чернишової. Мав власні маєтності в *Одесі* та *Слобідсько-Українській губернії.* Великі кошти віддав на військ. спорядження учасників боротьби за визволення Греції від *Османської імперії* (у т.ч. — харків. і одес. греків).

Навесні 1825 у м. *Харків* притягнутий до слідства через участь у грец. визвол. русі. 5 січ. 1826 (24 груд. 1825) арештований у Харкові за підозрою у причетності до *декабристів руху* (оскільки був знайомим Ф.*Вадковського*). Від 13(01) січ. 1826 — в'язень *Петропавловської фортеці.* 28 (16) січ. переведений до петерб. госпіталю, того ж року відпущений *Миколою I* без застосування подальших репресій. Повернувся в Україну.

П. у м. *Ромни.*

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *Козлов С.* Дещо про декабристів Роменщини. «Україна», 1927, кн. 6; *Усенко П.* Грецькі профілі в галереї декабристів. В кн.: Подвижники і меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст. К., 2001.

П.Г. Усенко.

БУЛИ́ГА Максим (Максиміліан) (р. н. невід. — 1687) — наказний гетьман *Правобережної України* (1686—87), дипломат. Походження та родовід невідомі. Чл. посольств гетьманів І.*Виговського* та Ю.*Хмельницького* до *Москви* та *Варшави.* 1658 присягнув польс. королю як сотник Медведівської сотні *Уманського полку* і був прийнятий до шляхетського стану *Речі Посполитої.* 18(08) черв. 1661 отримав королів. привілей на м. *Гайсин.* Також володів с. Бронки та частинами сіл Гаєвичі й Жолонь (нині с. Поліське, обидва Овруцького р-ну Житомир. обл.). Згідно з «приповідним» листом коронного гетьмана С.-Я.*Яблоновського* від 26(16) лип. 1683, сформував козац. полк, на чолі якого брав активну участь у поході *Яна III Собеського* проти турец.-татар. військ до Угорщини і Словаччини, що відбувся після перемоги під *Віднем.* 1686 призначений наказним гетьманом від імені гетьмана Правобереж. України А.*Могили.*

Літ.: *Antoni A.* Kozacy na Polesiu Kijowskim. «Biblioteka Warszawska», 1881, t. 4; *Дорошенко Д.* Петро Дорошенко. Огляд його життя та діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996.

Т.В. Чухліб.

БУЛИ́ГІНСЬКА ДУ́МА — проект *Державної думи Російської імперії*, скликання якої передбачалося законом від 19(06) серп. 1905. Проект підготував міністр внутр. справ О. Булигін (звідси й назва думи). Дума мала мінімізувати революц. досягнення, здобуті завдяки громадян. піднесенню

1905 (див. *Революція 1905—1907)*. Згідно із законопроектом, від виборів до Б.д. повністю усувалися робітники та бідне селянство (на підставі майнового цензу); не допускалися до участі у виборах також жінки, військовослужбовці й учнівська (студентська) молодь. Для селян встановлювалися 4-ступеневі, для дворян і буржуазії — 2-ступеневі вибори. Дума зводилася фактично до статусу дорадчих зборів при царському уряді. Проект Б.д. викликав заг. обурення у сусп-ві, особливо гостро його критикували соціал-демократи. Жовтневий всерос. політ. страйк 1905 зірвав вибори та скликання Б.д.

Літ.: *Шанин Т.* Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг., 1917—1922 гг. М., 1997; *Смирнов А.Ф.* Государственная Дума Российской Империи 1906—1917: Историко-правовой очерк. М., 1998.

Д.С. Вирський.

БУ́ЛЛИ ПА́ПСЬКІ — офіц. документи рим. (папської) курії (центральних установ, що управляють катол. церквою). Зберігаються в т. зв. Таємній канцелярії *Ватикану*. Б.п., крім ін., проливають світло на політику папства щодо Сх. Європи. Чимало Б.п. було підготовлено у зв'язку з діяльністю пап Інокентія III та Григорія IX, які прагнули навернути «русів» до «істинного» християнства. Відоме тривале листування рим. понтифіків з галицько-волин. кн. *Данилом Галицьким*. Б.п. є цінним джерелом з питань відносин Ватикану та України часів виникнення та поширення унії в Україні (див. *Берестейська церковна унія 1596*).

Літ.: *Большакова С.А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник. «Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г.», 1976.

О.Б. Головко.

БУЛЬБЕ́НКО Федір Павлович (10.08.1896—17.05.1981) — історик *Української автокефальної православної церкви* на еміграції. Н. в с. Романкове (нині в межах м. *Дніпродзержинськ*). Закінчив Київ. військ.-інженерну юнацьку шк. та Харків. фінансово-екон. ін-т. Кілька разів ув'язнений органами ДПУ. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* врятував деякі папери Лесі *Українки*, колекцію укр. вишивок, 13 пакунків кліше з істор. пам'яток України. Записав розповідь О. Чехівської про відвідини В. *Чехівського* в тюрмі 1936. 1950 переїхав до США, де й помер.

Архів Б. передано до УВАН. У США фонд Б. — одна з гол. джерельних збірок з історії УАПЦ.

Тв.: Проф. В.В. Дубровський. «Наша Батьківщина», Нью-Йорк, 1966, № 133—134, 15 лип.; Проф. В.В. Дубровський. «Свобода», 1966, ч. 92, 18 трав.; Бл.п. протопресвітера О.М. Явдася. «Церква й життя», Чикаго, 1967, ч. 5—6; О.В. Чехівська. Там само, 1970, ч. 3—5; В. Чехівський. В кн.: Ювілейний календар УАПЦ на 1971-й р. Чикаго, 1971; В. Чехівський. «Свобода», 1972, ч. 62, 1 квіт.; 110-та річниця з дня народження [...] В. Липківського. «Церква й життя», 1974, ч. 6; Століття з дня народження [...] Володимира Чехівського. Там само, 1976, № 2—3, квіт.— черв.; До відродження Церкви. Там само, 1977, № 2.

Літ.: *Вишнівський* О. «Навернення» п. Ф. Бульбенка. «Церква й життя», 1974, № 5/104; *Самійленко Г.* Лист до п. Ф. Бульбенка. Там само, 1974, № 4; *Зінкевич О., Воронин О.* Мартирологія Українських Церков у 4 томах, т. 1. Торонто—Балтимор, 1987.

С.І. Білокінь.

БУ́НГЕ Микола Християнович (11.11.1823—03.06.1895) — фінансист, економіст, держ. діяч. Н. в м. *Київ*. Навч. у 1-й Київ. г-зії. Закінчив Київ. ун-т (1845). Почав працювати в Ніжин. ліцеї, де захистив магістерську дис. з торг. законодавства. Від 1850 — викл. Київ. ун-ту на каф-рі політ. економії й статистики, а згодом — права. 1852 отримав ступінь д-ра політ. наук за дис. «Теорія кредиту». Опубл. ґрунтовні праці «Курс статистики» (1865), «Основания политической экономии» (1870). Як авторитетний викл. і здібний організатор був призначений ректором Київ. ун-ту (1859—62), а потім обирався на цю посаду 1871— 75, 1878—80.

Присвятив низку праць розвиткові АТ, грошового обігу, недопущення обезцінення грошей. Поєднував викладацьку діяльність з фінансовою. Поступово остання починає займати гол. місце в його житті. Від 1880 — товариш міністра фінансів, а 1881—85 — міністр фінансів *Російської імперії*. Б. здійснив певне реформування фінансової системи країни, заснував дворянський і т.зв. сел. земельні банки, рятував від банкрутства великі підпр-ва і банки, збільшував непрямі податки на предмети масового попиту, загалом провадив протекціоністську політику в інтересах правлячих кіл.

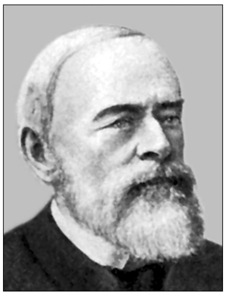

М.Х. Бунге.

У цілому екон. погляди Б. еклектичні. Він був прихильником капіталіст. розвитку Росії й допускав незначне втручання д-ви в економіку.

П. у м. Царське Село (нині м. Пушкін Ленінгр. обл., РФ).

Літ.: *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1892). М., 1980; *Ананьич Б.В.* Банкирские дома в России. 1880—1914. Очерки истории частного предпринимательства. М., 1991; З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників, кн. 1—2. К., 1994.

В.О. Горбик.

БУНД (з ідиш Bund — «союз») — заг. єврейс. робітн. союз у Литві, Польщі та Росії, одна з найстаріших політ. партій у *Російській імперії*. Заснований 1897 у *Вільнюсі*. 1898—1903 та 1906—12 входив до РСДРП на правах автономної орг-ції — самостійної при вирішенні питань, що стосувались єврейс. пролетаріату. Лідери: Р.Абрамович (Рейн), І.Айзенштадт, А.Кремер. У Росії налічувалося 32 орг-ції Б. заг. чисельністю 18 тис. осіб. Б. вів політ. роботу переважно в Україні (у Київ., Подільській та Волин. губ.), Білорусі та ін. зх. губерніях Росії. Лідери: О.*Золотарьов*, М.Лібер (Гольдман), А.Тьомкін.

Після *Лютневої революції 1917* Б. приєднався до партії меншовиків (див. *Меншовизм*), його лідери увійшли до її кер-ва. На VIII з'їзді (груд. 1917) партія виробила тактику боротьби з рад. владою.

Б. входив до Білорус. ради, УЦР, до *Комітету Української Центральної Ради* та *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* (М.*Рафес*, О.Золотарьов), *Директорії*. Б. негативно ставився до ідеї створення незалежної Укр. д-ви. Його представники в УЦР та Малій раді засуджували підготовку законів, спрямованих на встановлення держ. самостійності України, голосували проти III та IV Універсалів (див. *Універсали Української Центральної Ради*).

1918 в Б. виникли ліві групи, які виступали проти тактики боротьби з рад. владою. На поч. 1919 ліве крило оформилося в окрему партію, т. зв. комуніст. Б., яка у трав. 1919 разом з *Об'єднаною єврейською соціалістичною робітничою партією* утворила Єврейс. комуніст. спілку, що підтри-

мувала рад. владу. У берез. 1921 на конф. у Мінську (Білорусь) частина чл. Б. заявила про входження до РКП(б), решта емігрувала й продовжила свою політ. діяльність за кордоном.

Друковані органи — «Голос робітника» (єврейс. мовою), «Вісник Бунда».

О.Д. Бойко.

І.О. Бунін.

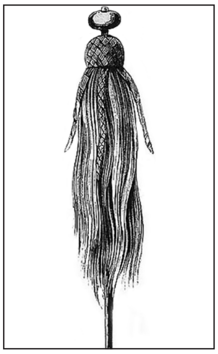

Бунчук.

БУНДУ́Р Марко (р.н. невід. — 15.03.1654) — укр. переписувач літопису. Чернець Пустинно-Микільського монастиря у *Києві.* 1651 закінчив переписувати Волин. літописне зведення кін. 13 — поч. 14 ст., за складом близьке до Іпатіївського і Хлєбниковського літописних описів *Іпатіївського літопису.* Ймовірний автор написаних укр. книжною мовою коментарів на полях, в яких дається оцінка викладених у літописі подій. Ці емоційно наснажені коментарі — цікава пам'ятка укр. істор. думки й публіцистики. Рукопис Б. серед. 17 ст. нині зберігається в Б-ці РАН (*Санкт-Петербург*). Єрмолаївський список 18 ст. (названий за прізв. його власника), який зберігається в Рос. нац. б-ці (С.-Петербург), є копією списку Б. або спільного з ним протографа.

Я.Д. Ісаєвич.

БУ́НІН Іван Олексійович (22(10).10.1870—08.11.1953) — рос. письменник. Н. в м. Воронеж (нині місто в РФ). Перший поетичний твір надрукував 1887. У ранній поезії і прозі змальовував природу сільс. Росії (поетична зб. «Під відкритим небом», оповідання «Танька», «На хуторі»). Почесний акад. Петерб. АН (1909). На поч. 90-х рр. 19 ст. жив і працював у *Полтаві, Харкові,* відвідував *Київ, Черкаси, Чигирин, Миргород.* Враженнями від перебування в Україні сповнені оповідання «Лірник Родіон», «Ліка». Підтримував стосунки з М.*Коцюбинським* та В.М.*Гнатюком.* У спогадах про ті часи Б. зазначав: «Для мене відкрилася краса природи, глибокий зв'язок художніх створінь з батьківщиною їхніх творців, захопливість вивчення народу й поезія свободи й волі у "мандрівному житті..."».

У передреволюц. роки значно розширив тематичну спрямованість прози, відображав зрушення у сусп. свідомості представників різних верств («Суходіл», «Хороше життя», «Брати»). Продовжував традиції рос. реалізму, певний час перебував під впливом світогляду толстовців.

Жовтневу революцію 1917 сприйняв критично. Емігрував до Франції. Прозові тв. емігрантської доби позначені заглибленням у сферу інтимних переживань людини. В оповіданнях «Митькове кохання», «Справа корнета Єлагіна», циклі новел «Темні алеї», романі «Життя Арсеньєва» Б. передав світосприйняття вигнанця, розлученого з Батьківщиною. Пізні тв. Б. сповнені трагічного пафосу.

Б. належать спогади про відомих рос. дореволюц. і рад. письменників Л.*Толстого*, А.*Чехова*, М.*Горького*, О.Блока та ін. Перекладав тв. Д.Байрона, А.*Міцкевича*, Т.*Шевченка.*

Лауреат Нобелівської премії (1933).

П. у м. Париж.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1965—67; Избранные произведения. М., 1991.

Укр. пер.: Село. К., 1956; На край світу. К., 1963.

Літ.: *Михайлов О.Н.* Иван Алексеевич Бунин. М., 1967; *Базилевський В.* І зав'язь дум, і вільний лет пера. К., 1990.

Л.А. Нестуля.

БУНТ як одиниця лічби різних товарів. Застосовувався на укр. землях у складі *Речі Посполитої* в 16—18 ст. Дорівнював 15 штукам (штука — окремий предмет, а також непочатий сувій матерії певної довжини).

Літ.: *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 2.

Н.О. Герасименко.

БУНЧУ́К — символ влади. Мав вигляд держака, увінчаного голівкою, з-під якої звисали косиці кінського волосся різного кольору. В козац. часи запозичений від турків. Турки виробили цілу ієрархічну систему вжитку Б. Зокрема, перед султаном носили Б. із золотою голівкою та сімома хвостами, перед візиром — з трьома. Як символ гетьман. влади був одним із найголовніших *клейнодів козацьких.* Його врученням супроводжувався вступ на посаду новообраного гетьмана. Початки цієї традиції козац. літописці виводять з 16 ст., пов'язуючи її із наданням козакам клейнодів королем *Стефаном Баторієм* 1576. Серед архів. паперів зберігся опис Б. гетьмана К.*Розумовського*: «бунчукъ старой серебряной позолоченной з бахромою серебряною и золотою [,] в середине волоса конской [,] на голубой ленте при ономъ два кольца з гайкою серебряных».

Літ.: Словарь малорусской старины, составленный в 1808 году В.Я.Ломиковским. К., 1894; *Онацький Є.* Булава і бунчук. «Кубанський край», 1959, № 1.

Ю.К. Савчук.

БУНЧУКО́ВІ ТОВАРИШІ́ — козац. старшина кін. 17—18 ст. в *Гетьманщині.* Підпорядковувалася *гетьману*, перебувала під його знаком — *бунчуком.* Чин Б.т. запроваджений І.*Мазепою.* Перші Б.т. у мирний час жили в своїх домівках, почергово перебували біля гетьмана і виконували його доручення. Під час військ. походів вони супроводжували гетьмана. З часом їм були надані офіц. чин і привілеї, їх прирівняно до *генеральної старшини* і *полковників козацьких.* Згідно з військ. субординацією, статус Б.т. вважався першим після полковника.

Особовий склад Б.т. офіційно фіксувався в *компутах*, які велися в *Генеральній військовій канцелярії* чи *Малоросійській колегії.* Від 30-х рр. 18 ст. чин Б.т. підтверджувався універсалом гетьмана або патентом Ген. військ. канцелярії чи Малорос. колегії. Кількість їх чітко не визначалася. Так, у компутах 1729 (кілька описів) їх зафіксовано 120—140 осіб, 1734 — 150 осіб. Найбільше їх було у *Ніжинському полку, Стародубському полку* та *Чернігівському полку* (48—24—21 відповідно). У *Полтавському полку, Переяславському полку* і *Гадяцькому полку* лише по 5—7 осіб, а в *Миргородському полку* Б.т. зовсім не було.

Гол. обов'язком Б.т. вважалася військ. служба. Під час військ. походу з них формували окремий загін під командуванням *генерального бунчужного*, в разі потреби — з їх числа призначали наказних полковників, командуючих великими військ. угрупованнями, командирів на форпостах, порубіжних лініях тощо. В мирний час вони відповідали за забезпечення армії провіантом, стан шляхів, роботу поштових станцій і т. п. Окремі Б.т. супроводжували гетьмана до *Москви* чи *Санкт-Петербурга,* царських урядовців по Україні тощо. Від 1736 Б.т. залу-

чали до роботи в Ген. військ. канцелярії (по 13 осіб через кожні два місяці). За відсутності полковника його обов'язки міг виконувати Б.т. (або кілька Б.т.), який водночас очолював і полкову канцелярію. Напр., у Стародубському полку 1728—30 обов'язки полковника виконували Б.т. — С.Максимович, С.Галецький і О.(Атанасій) Єсимонтовський (к-т трьох), а 1759—62 — О.Дублянський і П.Миклашевський (к-т двох). Нерідко Б.т. засідали в полковому й навіть Ген. судах. Проживали на тер. полку і не підпорядковувалися *сотникам* й полковникам. Залучати їх до виконання в полку поточних військ. чи адм. справ не дозволялося. Після звільнення від виконання службових обов'язків вони переходили в категорію абшитованих (звільнених) Б.т.

За екон. становищем Б.т. посідали провідне місце серед *козацької старшини.* Нерідко їхні маєтності були значно більшими порівняно з маєтностями ген. старшини. Посиленню екон. могутності ч. Б.т. сприяла практика взяття окремих Б.т. під гетьман. протекцію і оборону, що давало їм низку пільг і привілеїв. Про суттєві відмінності в соціальному становищі Б.т. свідчить те, що царський уряд Росії виділяв серед них «первостатейних» і «второстатейних». Серед Б.т. переважав принцип родової спадковості. Значна кількість їх походила з родів *Лизогубів, Борозден, Бутовичів, Гамаліїв, Горленків,* Губчиців, *Домонтовичів, Забіл,* Карпек, *Кочубеїв, Кулябок, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів,* Новицьких, Рубців, *Савичів, Скоропадських, Солонин* та ін.

Після скасування царським урядом укр. козац. полків (1783) та припинення надання укр. козац. чинів (1784) старшинські посади були перейм. на рос. табельні чини. Б.т., які залишалися на військ. службі, стали прем'єр-майорами, а ті, хто перейшов на цивільну службу, — колезькими радниками. Більшість з них були великими землевласниками, які наприкінці 18 ст. перетворилися на поміщиків.

Літ.: *Панашенко В.В.* Бунчукові товариші. «Київська старовина», 1997, № 5.

В.В. Панашенко.

БУРА́Н-КАЯ́ 3 — багатошарова стоянка *кам'яного віку* в скельному навісі в серед. течії р. Бурульча (Гірський Крим). Містить археол. культ. шари *таш-аїрської культури* (шар 3), *свідерської культури* (шар 4), *шан-кобинської культури* (шар 5), буран-кайської к-ри (шари 6—1, 6—2), пізнього оріньяку (шари 6—3, 6—4, 6—5), *киїк-кобинської культури* (шари B, B1) та сх. селету (шар C). За археол. матеріалами стоянки виділені нові культ. явища *палеоліту пізнього*: буран-кайська к-ра фіналу гравету, індустрія пізнього оріньяку на зразок Б.-К. 3, індустрія сх. селету на зразок Б.-К. 3. Пам'ятка дає змогу простежити етнокульт. процеси в Криму в широких хронологічних межах — від *мустьєра* до заключних етапів пізнього палеоліту, свідчить про нерівномірність переходу від раннього до пізнього палеоліту.

Літ.: *Ямала Й., Яневич А.А.* Раскопки стоянки Буран-Кая 3 в Восточном Крыму. В кн.: Археологические исследования в Крыму. 1994 г. Симферополь, 1997.

О.О. Яневич.

БУРА́ЧЕК Микола Григорович (16(04).03.1871—12.08.1942) — укр. живописець, педагог. Засл. діяч мист-в УРСР (1941). Н. в м-ку *Летичів.* Навч. у Краківській акад. красних мист-в (1905—10), у Парижі (1910—12). Тв. Б. позначені впливом імпресіонізму. У кращих тв. передано поетичність природи України: «Ранок на Дніпрі» (1934), «Колгоспне жито» (1935), «Яблуні в цвіту» (1936), «Дорога до колгоспу» (1937), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1941). Б. працював також як театральний художник. Створив об'ємно-живописні декорації до драм. вистав: «Дай серцю волю» Марка *Кропивницького* в Харків. драм. театрі ім. Т.Шевченка, «Маруся Чурай» І.Микитенка в Харків. держ. театрі революції (обидві — 1934), «Наймичка» І.Тобілевича в Донец. укр. драм. театрі ім. Артема (1937). Автор книг «Моє життя» (К., 1937) і «Великий народний художник Т.Г. Шевченко» (К., 1939).

П. у м. *Харків.*

Літ.: *Дюженко Ю.* Микола Бурачек. К., 1967; Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967.

Л.І. Ткачова.

БУРАЧКО́В Платон Йосипович (1815—13.10.1894) — археолог і нумізмат. Закінчив Харків. ун-т. Працював чиновником у держ. установах Таврійської губ. З 1870 пішов у відставку і мешкав у *Херсоні.* Досліджував і колекціонував старожитності цього краю. Займався вивченням, класифікацією, каталогізацією монет. Склав каталог монет Пн. Причорномор'я — «Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря» (Одеса, 1884). Від 1893 зібрана Б. колекція монет експонується в рос. істор. музеї (*Москва*).

П. у м. Херсон.

Літ.: *Соколова И.В.* Монеты и печати Византийского Херсона. Л., 1983; Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України: Каталог-довідник. К., 1998.

Т.І. Катаргіна.

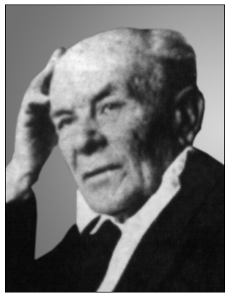

М.Г. Бурачек.

С.О. Бурачок.

БУРАЧО́К Степан Онисимович (1800 — 07.01.1877 (26.12.1876)) — викл., учений, письменник, видавець, генерал-лейтенант корпусу корабельних інженерів (1864). Н. в с. Заньки Ніжин. пов. Малорос. губ. (нині село Ніжин. р-ну Черніг. обл.). Син адмірала.

Протягом 1812—17 навч. в Петерб. уч-щі корабельної архри, а після закінчення вчителював у цьому закладі. Від 1820 — в Казанському та Астраханському адміралтействах, споруджував судна для Каспійської флотилії (ч. з них — за особистими проектами). Від 1831 — на Балтиці, викладав у офіцерських класах Мор. корпусу (з 1862 — Мор. акад.).

Автор низки винаходів. 1835 видрукував «Историю морской архитектуры» та «Теорию крепости лесов и металлов с приложением к строительству корабля». За двотомник «Лекции алгебраического и трансцендентного анализа, читанные М.В.Остроградским в 1836 г.» (СПб., 1837) удостоєний Демидовської премії Петерб. АН з математики 1838 (разом із співавт. С. Зельоним). Виступав у військ. пресі («Морской сборник», «Кронштадтский вестник»).

1840 — один із засн. у *Санкт-Петербурзі* ж. «Маяк современного просвещения и образованности. Труды ученых и литераторов, русских и иностранных», а 1842 став одноосібним ред.-видавцем час. під зміненою назвою — «Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности в духе русской народности». Листувався з Т.*Шевченком.*

Захопившись фармацевтикою, опубл. полемічну кн. «Человечес-

кий организм, да и вся природа есть гомеопатическая лаборатория жизненных производств» (СПб., 1869). Кавалер орденів св. Станіслава 1-го ст., св. Володимира 4-го ст. та св. Анни 3-го ст.

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Быховский И.А.* Корабельных дел мастера. Л., 1961; *Шевченко Т.Г.* Твори, т. 6. К., 1964; *Немзер А.С.* Бурачок. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; *Доценко В.Д.* Морской биографический словарь. СПб., 1995.

П.Г. Усенко.

БУРДЕ́Й (бурдій, бурдюг, халупа, землянка) — найпростіше житло самітного козака на Запорожжі 18 ст. Його споруджували в степу на займищах: у викопаній ямі ставили чотири стінки з плоту, навколо них нагортали землю, зверху монтували крівлю і все разом ззовні обмазували глиною з кизяком та накривали кураєм (рослина з групи перекотиполе). Вікнами служили невеликі округлі отвори, закриті зеленим склом. Всередині Б. з дикого каменю клали мечет (своєрідна піч) для обігріву приміщення та випічки хліба. Страву варили на кабиці (яма, де вміщувався казан, під яким розкладали вогнище). Б. ніколи не замикали. Будь-хто із мандрівників за відсутності господаря міг ввійти в Б., приготувати собі їжу та відпочити.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990.

В.В. Панашенко.

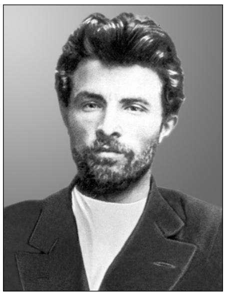

К.С. Буревій.

БУРЕВІ́Й (Буровій) **Кость Степанович** (псевд.: Едвард Стріха, Кость Соколовський, Варвара Жукова, Нехтенборенг; 02.08.1888—18.12.1934) — письменник, публіцист, літ. критик, мистецтвознавець, педагог, громад. і політ. діяч; один з найвизначніших майстрів пародії та літ. містифікації. Н. в с. Великі Меженки (Воронежчина) в бідній сел. родині. Закінчив сільс. чотирирічну шк. Від 1903 — чл. *Партії соціалістів-революціонерів*, професіональний революціонер-підпільник, брав активну участь у *революції 1905—1907* та *Жовтневій революції 1917*. Заарештований 1905. У карельському засланні за допомогою товаришів-студентів підготувався до іспитів за курс г-зії, які склав у *Санкт-Петербурзі* (1911) і вступив до Вищих комерційних курсів. Був заарештований 1911, 1914 та 1916, відбував заслання у Сибіру, відсидів у 68 тюрмах, захворів на туберкульоз кісток. У груд. 1917 став чл. ЦК *Партії лівих соціалістів-революціонерів*; очолював антибільшовицьке поволзьке повстання. 1922 заарештований ВЧК. 1923 відмовився від політ. боротьби в лавах будь-яких рос. політ. партій, вступив на шлях поборника відродження укр. к-ри, хоча й почав літ. діяльність як російськомовний публіцист 1913 в газ. «Мысль». Брав активну участь в організації в *Москві* Укр. театральної студії, в якій викладав історію театру, у створенні вид-ва «Село і місто», проведенні виставок тв. укр. худож. (зокрема, М.*Бойчука*). Вів літ. полеміку з М.*Семенком.* У праці «Європа чи Росія. Шляхи розвитку сучасної літератури» (М., 1926) виступив опонентом М.*Хвильового*, але пізніше став його прихильником. Переїхавши до *Харкова*, показав себе знавцем літ. і мист-ва. Під псевд. Едвард Стріха опублікував поему «Зозендропія» (альманах «Авангард», 1930) — шедевр пародійного жанру, спрямований проти «пролетарської» к-ри та «соцреалізму». Друкувався також в журналах «Нова генерація», «Червоний шлях», «Пролітфронт», альманасі «Літературний ярмарок». Автор гостросатиричних ревю «Опортунія» (1930), «Чотири Чемберлени» (1931), поставлених у «Веселому пролетарі» та «Березолі», статей та монографій з літ.-мистецьких питань, істор. драми «Павло Полуботок». 1934 захистив у Держ. ін-ті театрального мист-ва в Москві канд. дис. на тему «Драматургія Ромена Роллана». Через посилення репресій в Україні виїхав до Москви, але восени 1934 був заарештований. Страчений разом з групою укр. письменників за «організацію підготовки терористичних актів...». У НКВС також загинули спогади Б. «Мертві петлі: тюремні мемуари (1903—1917)». Родина Б. 1949 емігрувала до США, де його дочка Оксана Буревій-Яценко видала окремою зб. частину врятованої спадщини батька.

Тв.: Колчаковщина. М., 1919; Поэт белого знамени. М., 1921; Распад. 1918—1922. М., 1923; Три поеми. Х., 1931; Амвросій Бучма. Х., 1933; Павло Полуботок: Історична драма на 5 дій. Мюнхен, 1948; Пародези, Зозендропія, Автоекзекуція. Нью-Йорк, 1955; Пародези; Зозендропія; Павло Полуботок: Уривки. В кн.: *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933. Мюнхен — Париж, 1959; Павло Полуботок. «Березіль», 1991, № 1; Пародези. «Україна», 1992, № 3.

Літ.: Пам'яті розстріляних. «Київ», Філадельфія, 1954, № 6; *Гординський С.* Про Стріху, мадмуазель Зозе і Зелену Кобилу. Там само, 1955, № 5; *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933. Мюнхен — Париж, 1959; *Ільєнко І.* З порога смерті. К., 1991; *Михайлин І.* Післямова. «Березіль», 1991, № 1; *Бондар-Терещенко І.* І смерть, і сміх: Повернення Едварда Стріхи під стріху рідної хати. «Україна», 1992, № 3; *Його ж.* «І смерть, і сміх...» (До історії образу міфічного поета Е.Стріхи). «Слово і час», 1994, № 8; *Буревій-Яценко О.* Спогади про виставу «Опортунія». Там само; *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. К., 1994.

Г.П. Герасимова.

БУРЖУАЗІ́Я (франц. bourgeoisie, від пізньолат. burgus — укріплене місто) — один з термінів для позначення того класу *індустріального суспільства*, який, за Е.Райтом, володіє інструментами контролю над: інвестиціями або грошовим капіталом; фізичними засобами вир-ва (земля, ф-ки та установи); робочою силою. В наук. колах термін Б. тісно пов'язаний з марксистським дискурсом, а тому багато сучасних укр. дослідників воліють уникати його, віддаючи перевагу ін. маркерам — «капіталісти», «підприємці» тощо.

Утім, термін «Б.» належить до найархаїчнішої традиції маркування, коли в Європу був привнесений «новий елемент суспільного життя, глибоко чужий тому духові, який можна назвати феодальним» (М.*Блок*). Цим елементом було місто (burgus). «Місто, — підкреслював франц. історик Ф.Бродель, — ніби цезура, розрив, нова доля світу». Соціокульт. визначеність Б. як класу відбулася в часи «бурі й натиску», коли Б. змагалася за свій життєвий простір. Пізніше, у 19 ст., вона стала стабільним і чітко окресленим елементом сусп-ва.

«Горизонтальні» зв'язки, які Б. протиставила «вертикальному» феод. світові, привели врештірешт до деспеціалізації і універсалізації як вищого підприємницького класу (на сьогодні більшменш окресленими залишаються лише угруповання фінансистів та промисловців), так і модерного сусп-ва загалом (тому до слів «сучасна демократія» нерідко додають слово «буржуазна»).

Певна «віддаленість» України від бурж. цивілізаційних центрів зу-

мовила скромність «діянь» укр. Б. Втім, кожна нова «буржуазна» хвиля суттєво впливала на модернізацію укр. сусп-ва. Так, пожвавлена урбанізація 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. була однією з причин укр. реконкісти у т.зв. *Дикому полі* та *національної революції 1648—1676* (останню деякі дослідники вважають за можливе характеризувати як ранньобурж.).

Згодом у 19 ст. пд.-укр. землі в *Російській імперії* стали полігоном численних екон. модернізаційних експериментів, які заклали основи індустріальної організації сусп-ва.

«Весна народів» 1848 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) на зх.-укр. землях *Австро-Угорщини* та рос. бурж. реформи 1860—70-х рр. на *Наддніпрянській Україні* істотно пришвидшили становлення капіталізму на укр. теренах. З цього часу зростає тут і потенціал такого істор. феномену, як «національна буржуазія». У Зх. Україні, де нац. рух на порозі 20 ст. вже фактично став масовим, нац. буржуазію репрезентували дрібнобурж. прошарки (позаяк великого укр. бізнесу тут не існувало). На сх. України, де нац. рух залишався справою еліти, лише меценатська діяльність окремих відомих буржуа-українців (див. *Симиренки, Терещенки*) вселяла певний оптимізм у майбутнє укр. нації.

Українська революція 1917—1921 зробила «національну справу» набутком «мас», а також поєднала у свідомості багатьох українців поняття «нація» і «буржуазний лад». Відтоді усі нац. мікровідродження та спроби ринкових екон. реформ знову і знову повертають укр. сусп-во до питання про нац. Б. Укр. зх. діаспора небагато чим тут могла зарадити, адже «українських мільйонерів» як явища не існувало й там.

Відсутність в укр. сусп-ві сформованих традицій нац. Б. негативно проявилася після проголошення незалежності України 1991. Сусп. трансформації винесли на поверхню громад. життя елементи досить архаїчного походження (тіньова економіка, показова розкіш нуворишів тощо), змусили згадати про т.зв. добу первинного нагромадження капіталу.

Багато політологів вказує на досучасну соціальну структуру укр. сусп-ва: 1—3 % — заможних, 15—20 % — середній клас, 70—80 % — найбідніші прошарки (сучасні сусп-ва характеризуються перевагою середніх верств нас.). Звідси олігархічний ухил та значна соціальна напруженість у сусп-ві.

Утім, окремі успіхи укр. бізнесу вже не раз ставали предметом нац. гордості. Вони вселяють поміркований оптимізм щодо майбутнього країни.

Літ.: *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. М., 1990; *Крутиков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992; *Зомбарт В.* Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека. М., 1994; *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія. К., 1995; *Breen R., Rottman D.* Class Stratification. London, 1995; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 1—3. К., 1995—97.

Д.С. Вирський.

З марксистської точки зору (див. *Марксизм в історичній науці*), Б. — це клас власників засобів вир-ва, який живе за рахунок експлуатації найманої праці та привласнення додаткової вартості. Створений Б. лад перетворює значну ч. нас. на позбавлений власності *пролетаріат* і тим самим неминуче зрощує власного «могильника».

На думку М.*Вебера*, важливим фактором утворення Б., її виділення в особливий клас, в самостійну екон. й політ. силу стала протестантська етика (див. *Протестантизм*) з властивою їй системою цінностей — індивідуалізмом, підприємництвом, аскетизмом, що сформували своєрідний етос, який М.Вебер називав «духом капіталізму» і який полягає у прагненні до дедалі більшого нагромадження при повній відмові від тих насолод, що уможливлюються за наявності грошей.

Для нім. економіста, соціолога, історика і філософа В.Зомбарта «буржуа» — носій «капіталістичного духу», який складається з пристрасті до нагромадження, підприємницького духу та міщанства. Сучасний капіталіст, з його точки зору, перебуває під владою двох абстракцій — наживи та справи.

На ін. рисах Б. наголосив амер. економіст і соціолог Т.Веблен. У теорії «бездіяльного класу» він підкреслював, що ставлення Б. до екон. процесу є суто грошовим ставленням. Б. намагається спрямувати розвиток правових, екон. і фінансових ін-тів, норм ведення справ, звичаїв бізнесу тим шляхом, який відповідає її грошовим цілям — посиленню захисту власності, гарантії виконання договорів, зручності здійснення фінансових операцій і т. д. Це зумовлює диференціацію функцій власника та безпосереднього керівника вир-ва. Така диференціація має два наслідки. Перший — виникнення «безособистісної суб'єктивності» — переходу права власності на засоби вир-ва від індивідів до юрид. осіб — АТ, які виникають завдяки намаганням буржуа-підприємців об'єднати капітали задля реалізації великих проектів та зменшення особистого госп. ризику. Тим самим Веблен зафіксував тенденцію до заміни буржуа-власника — «капітана індустрії» на «бездушну» акціонерну корпорацію. Відтак на перший план замість володаря акцій, власника вартості капіталу, виступає керуючий. Управління корпорацією, контроль перетворюються на «реальну», тобто не юрид., а фактичну власність, і в процесі «революції менеджерів» приводять до утворення «нового класу» капіталіст. сусп-ва. Другий наслідок — відбувається представлення багатства в цінних паперах, що надає можливість збільшувати його не виробничим шляхом, а грою на біржі, купівлею-продажем титулів власності. У цих двох наслідках можна вбачати своєрідне самовідчуження буржуа.

Все це дало підстави М.*Бердяєву* зауважити, що стихія буржуазності є такою стихією, яка може зробити людину рабом не лише матеріального світу, а й фікції. Царство буржуа закінчується перемогою фікції над реальністю.

З розвитком «безособистісної суб'єктивності» традиційне розуміння Б. як класу власників потребує модифікації, адже поняття «власник засобів виробництва» неможливо застосувати ні до володаря акцій, включно з тим, хто контролює великий їх пакет, ні до менеджерів, які взагалі можуть не бути акціонерами. Тому в низці сучасних концепцій Б. як визначальну її рису висувають фактичний контроль над засобами вир-ва.

В.М. Биченков.
Скорочений пер. з рос.

Б. в Україні з'явилася у 17 ст., коли почали зростати міста й торгові прошарки, виникали перші *мануфактури*. Внаслідок пануван-

ня феод.-кріпосницької системи, існування якої на більшій ч. тер. України затяглося аж до серед. 19 ст., формування Б. як класу відбувалося досить повільно. Лише з поч. пром. перевороту у 30—50-х рр. 19 ст. цей процес пришвидшився, мануфактурне вир-во поступово переросло у фабричне, спостерігалося різке переважання вільнонайманої праці в пром-сті. За списками, складеними 1832, фабрикантів і заводчиків, які займалися розвитком пром-сті в Україні, налічувалося 645 осіб. Торгівля була осн. джерелом діяльності тогочасної Б. Заг. чисельність купців усіх трьох *гільдій* разом з іноземцями 1850 в Україні становила понад 35,6 тис. осіб, або 19,7 % від заг. кількості по Рос. імперії. *Кріпацтво* створювало численні держ.-правові й соціально-екон. перешкоди капіталізації економіки. *Селянська реформа 1861* сприяла зростанню кількості дешевої робочої сили, первісному нагромадженню капіталів. У 2-й пол. 19 ст. відбулися зрушення в економіці України, які перетворили її з відсталої на аграрно-індустріальну д-ву з відносно високим рівнем розвитку пром-сті. Формування Б. йшло як знизу, з середовища селян, міщан, козаків та ін. станів, так і зверху — дворян, купців 1-ї гільдії (див. *Купецькі гільдії*), чиновників та ін., яких економічно підтримував самодерж. уряд, послаблюючи при цьому конкурентоспроможність представників підприємницького класу, що наростали знизу. 80— 90-ті рр. 19 ст. стали вирішальними для нар. г-ва, яке істотно збільшило свій пром. потенціал, а темпи його зростання випереджали деякі індустріально розвинені країни Заходу. За даними тогочасних обстежень, наприкінці 19 ст. гільдійськими підприємцями було засновано понад 27,8 тис. пром. та торгових закладів, негільдійськими — понад 55,9 тис. та більше 300 підпр-в акціонерної форми власності. Крім того, діяла велика армія дрібних підприємців. Загалом чисельність великої Б., за даними одноденного всерос. перепису 1897, в Україні становила 289,5 тис. осіб (разом з родинами), дрібних заможних господарів — 413,6 тис. та дрібних незаможних виробників — 910 тис. Найбільш багатою і впливовою була велика пром. Б., підприємницька діяльність якої пов'язувалася з передовим у тех. й орг. відношеннях г-вом. Вона була здатна пристосовуватися до мінливих умов світ. ринку, швидко змінювати залежно від цього принципи і форми екон. діяльності. На поч. 20 ст. у пром-сті дедалі більше зміцнювалася монополістична Б., яка утворила в кількох провідних галузях пром-сті України низку *синдикатів*, *трестів* та *картелів* (див. *Монополії капіталістичні в Україні*). Найбільш численну групу Б. становили с.-г. підприємці. Укр. аграрна Б., якій належало бл. 12 млн га землі, з яких 7 млн га вона купила у поміщиків, займалася не лише с. госп-вом, а й торгівлею, лихварством, пром. вир-вом. Поряд із впливовою пром. групою Б. виникали великі банк. об'єднання. Банк. капітали зрощувалися з пром., виникав фінансовий капітал. Загалом процес формування фінансової олігархії, яку здебільшого представляли вихідці з клану великих чиновників, ділової тех. інтелігенції та службовців, залишився незавершеним. Одночасно йшло складання системи державно-монополістичного капіталізму, яке прискорилося з початком *Першої світової війни*.

Б. України була за своїм складом багатонац. Загалом за переписом 1897 на теренах Наддніпрянської України у групі нас., яке жило за рахунок прибутків від капіталів і нерухомого майна, всього налічувалося 289,5 тис. осіб (бл. 1 % всього нас.), з них українців понад 32,5 тис. (29,1 %), росіян — понад 43,1 (38,6 %), євреїв — понад 18,9 (17,6 %), поляків — 10 (9,0 %) тис. осіб. В провідних галузях пром-сті України, таких як вугільна, металургійна, маш.-буд., переважали іноз. капітали. Від 90-х рр. 19 ст. у практику підприємницької діяльності увійшли постійні відрахування на школи, лікарняні установи, благодійні заклади, пенсійні фонди тощо.

Б., сформувавшись наприкінці 19 ст. у значну соціально-екон. силу, створила свої перші представницькі орг-ції (Всерос. з'їзд фабрикантів, заводчиків та осіб, зацікавлених вітчизн. пром-стю, 1870, щорічні (з 1874) *з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії*, з'їзд Всерос. т-ва цукрозаводчиків 1897 тощо), через які здійснювала тиск на уряд заради забезпечення своїх підприємницьких інтересів. Безпосередня ж участь Б. у політ. житті була мізерною. До поч. 20 ст. вона політично залишалася неоформленою. Свої перші політ. партії укр. Б. створила 1897 (Загальнодемократ. партія) та 1904 (див. *Українська демократична партія* та *Українська радикальна партія*). Найбільш повно ідеологію бурж. демократії висловлювала заг.-рос. *Конституційно-демократична партія* (кадети), до якої входили і представники укр. Б. В Україні близькою до неї була *Українська радикально-демократична партія* (1905—08), а пізніше — *Товариство українських поступовців* (1908—17). Частина пром. Б. входила до партії *октябристів* («Союз 17 октября»). На відміну від країн Заходу, де Б. прийшла до влади, покінчивши з політ. пануванням феодалів, в Україні Б. отримала політ. кер-во д-вою на короткий час 1917. Повністю діяльність Б. було припинено з встановленням рад. влади в Україні.

Наприкінці 20 ст. з відновленням укр. державності та проголошенням курсу на здійснення ринково-демократ. перетворень відбувається нове відродження підприємницького класу України.

Літ.: *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности. «История СССР», 1963, № 2—3; *Дякин В.С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг. Л., 1978; *Галахов В.В.* Торгово-промышленное предпринимательство Российской буржуазии в конце XIX века. М., 1985; *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999.

Т.І. Лазанська.

БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — стрибкоподібний перехід від традиційного сусп-ва, заснованого на феод. ієрархії, до приватновласницького сусп-ва, яке ґрунтується на рівності всіх громадян перед законом, визнанні принципу суверенітету народу і демократ. свобод. У ході Б.р. завершується перетворення *станів* феод. сусп-ва, пов'язаних з кругообігом капіталу, в *буржуазію* як окремий сусп. клас.

Гол. рушійними силами Б.р. є буржуазія й *селянство*, останнє — найбільш зацікавлене у перерозподілі земельної власності на свою користь.

Б.р. утверджує принцип недоторканності приватної власності, який забезпечує екон. незалежність людини від д-ви. Хоча Б.р. не завершується радикальною ломкою попередніх соціальних

структур, вона створює умови для формування елементів *громадянського суспільства*.

Якщо буржуазія є повністю залежною від держ. влади, то вона не набуває достатнього революц. потенціалу. Саме тому в *Російській імперії* під час *революції 1905—1907* і *Лютневої революції 1917* буржуазія відігравала другорядну роль. Гол. рушійною силою революц. процесу став міськ. і сільс. *пролетаріат*, який перебував під впливом соціаліст. і соціал-демократ. партій, гол. чин. есерів і есдеків (див. *Партія соціалістів-революціонерів, Російська соціал-демократична робітнича партія*). У цих революціях стихійно виникли ради робітн., солдатських і сел. депутатів (див. *Ради робітничих депутатів з 1905, Ради селянських депутатів, Ради солдатських депутатів в Україні 1917*), які ставили вимогу експропріації великих власників (поміщиків і буржуазії).

Літ.: *Ленін В.І.* Революція типу 1789 р. чи типу 1848 р.? В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 9. К., 1970; *Бергер П.* Капиталистическая революция. 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе. М., 1994; *Игнатенко И.* Революция в историческом процессе. Минск, 1997.

С.В. Кульчицький.

«БУРЖУА́ЗНО-НАЦІОНАЛІСТИ́ЧНОЇ АНТИРАДЯ́НСЬКОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ КОЛИ́ШНІХ БОРОТЬБИ́СТІВ» СПРА́ВА 1937 — одна з політ. справ доби *єжовщини*, сфабрикована під безпосереднім керівом наркома внутр. справ УРСР І.*Леплевського*, який працював над «компроматами» проти членів «команди» П.*Постишева*, знятого 16 січ. з поста 1-го секретаря Київ. обкому КП(б)У, а також проти свого попередника В.*Балицького*. Про справу на поч. серп. 1937 І.Леплевський інформував наркома внутр. справ СРСР М.Єжова спец. листом, підкреслюючи, що діяльність орг-ції «йшла по лінії створення й розстановки у широкому масштабі націоналістичних кадрів, особливо у системі земельних установ — Наркомрадгоспу, Цукротресту та в закладах Наркомосу, здійснення диверсій та шкідництва в різних областях народного господарства, особливо у сільському господарстві, створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду». До кер-ва орг-ції було зараховано голову РНК України П.*Любченка*, його заст. В.*Порайка*, нач. Управління у справах міст-ва А.*Хвилю*, ред. газ. «Вісті» Т.Тарана, голову Київ. обласного виконкому М.Василенка, секретаря ЦВК УРСР М.Зиненка, голову Він. обласного виконкому О.*Трилісього*, колиш. секретаря ВУЦВК Ю.Войцехівського. За звинуваченням в участі в орг-ції було заарештовано (а згодом репресовано) велику групу парт. і госп. керівників УРСР. 29 серп. 1937 на пленумі ЦК КП(б)У було розглянуто питання «Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією т. Любченка П.П.». 30 серп. голова РНК УРСР П.Любченко під час перерви у роботі пленуму ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством. 1-й секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор* зробив заяву, що вчинок Любченка — це підтвердження того, що «ми правильно цю справу розібрали». Репресії було продовжено. Більшість осіб, які проходили по справі, реабілітовані у 1950-х рр.

Літ.: *Пирог Р.Я.* Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П.П. Любченко. «Известия ЦК КПСС», 1990, № 10; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

БУРИ́НЬ — місто Сум. обл., райцентр. Розташов. на р. Чаша (прит. Сейму, бас. Дніпра). Залізнична ст. Путивль. Нас. 11,8 тис. осіб (1998).

Тер. Б. була заселеною за часів *черняхівської культури*. Місто засноване 1392. Згадується в геогр. літ. пам'ятці 14 ст. «*Список руських міст, далеких і близьких*». 1878 збудовано залізничну ст.

Від 1924 — волосний центр Путивльського пов. Курської губ. Від 1926 у складі УСРР. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (16 жовт. 1941 — 7 верес. 1943) діяли партизан. загони з'єднання С.*Ковпака*.

Літ.: Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. 2. СПб., 1902; ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; *Новоченко О.С.* Місто Буринь: Сторінки історії. Суми, 1991.

О.Г. Бажан.

БУРКА́ЦЬКА Галина Євгенівна (н. 17(04).12.1916) — новатор с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1951, 1958). Н. в с. Геронимівка (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.) у бідній сел. сім'ї.

Г.Є. Буркацька.

1932—35 працювала секретарем і головою кількох сільрад Черкас. р-ну. 1935 закінчила Харків. с.-г. шк., після чого була на комсомольській роботі. 1935—37 — інструктор Черкас. районної ради. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* евакуйована до Саратовської обл. (РФ), де 1941—44 працювала в колгоспі «Серп і Молот» Первомайського р-ну Саратовської обл.

З визволенням України 1944 повернулася до рідного села. Працювала бригадиром, а 1949—67 — головою правління колгоспу ім. Хрущова (пізніше — «Радянська Україна»).

1956 заочно закінчила агрономічний ф-т Укр. с.-г. акад., де 1967 зробила наук. доповідь про удосконалення системи ведення г-ва на прикладі приміськ. колгоспів. На основі доповіді їй присвоєно звання канд. екон. наук. Чл. редколегії ж. «Крестьянка». Від 1968 — ст. викл. каф-ри організації праці Укр. с.-г. акад. Депутат ВР СРСР 1950—66. Чл. Президії ВР СРСР 1958—66. Неодноразово обиралася делегатом з'їздів КПУ та КПРС.

Тв.: Як ми виконуємо головне завдання в сільському господарстві. К., 1953; По пути крутого подъема хозяйства. М., 1964; Совершенствование системы ведения хозяйства. К., 1967.

І.М. Романюк.

Я.К. Буркгардт.

БУ́РКГАРДТ (Burckhardt) **Якоб Кристоф** (25.15.1818—08.08.1897) — швейцарський історик к-ри й мист-ва. Н. в м. Базель (Швейцарія). Вивчав історію к-ри та історію мист-в у Берлінському (1839—42, у Л. фон Ранке, Ф.Кугеля, Й.Г.Дройзена) і Боннському ун-тах. Проф. історії та історії мист-в Базельського ун-ту (1858—93). Досліджував історію к-ри і мист-ва Стародавньої Греції, *Відродження, бароко.*

Започаткував культ.-істор. напрям в істор. науці, зосередивши увагу на дослідженні тих форм сусп. орг-цій та рис світогляду, які найяскравіше характеризують певну культ. епоху, відрізняючи її від ін. епох, і водночас пов'язують, споріднюють із сучасністю. У своїй найбільш відомій праці «Культура Італії в епоху Відродження» (Die Kultur der Renaissance in Italien, 1860) простежує нагромадження «сучасного» (Мо-

М.О. Бурмистенко.

derne) у різних сферах ренесансної дійсності — побуті, політиці, літ., мист-ві, становленні новочасної європ. д-ви. Незважаючи на суперечливий характер осн. положень, кн. сприяла створенню «хрестоматійного» образу епохи Відродження — істор. часу, провідною складовою якого був індивідуалізм, та утвердженню тези, що італійці часів Відродження були «першими сучасними європейцями». Роздуми Б. щодо предмета історії та перспектив європ. *цивілізації*, опубл. посмертно в кн. «Всесвітньо-історичні роздуми про дослідження історії» (Weltgeschichtiche Betrachtungen über Geschichtliche Studium, 1905), справили вплив на філос. погляди Ф.*Ніцше*, В.*Дільтея* і Б.*Кроче*.

П. у м. Базель.

Тв.: Культура Италии в эпоху Возрождения. М., 1996.

Літ.: *Trevor-Roper H.* Introduction. В кн.: *Burckhardt Jakob.* On history and historians. New York, 1969.

О.В. Клименко.

БУРКÓ (Бурко-Корецький) **Демид** (псевд. — Данило Святогірський; 29.08.1894—09.06.1989) — протопресвітер, церк. історик. Н. в с. Пирогів Він. пов. Подільської губ. (нині село Тиврівського р-ну Він. обл.). Освіту здобув у Він. церк.-учительській шк. (1913). Був мобілізований до війська і брав участь у *Першій світовій війні.* Під час *української революції 1917—1921* був учасником Всеукр. військ. з'їзду, працював в інформаційному від. Ген. секретарства військ. справ. Навч. в Укр. держ. Кам'янець-Подільському ун-ті. Служив у Волин. д-зії Армії УНР (1920—21), з якою опинився у Польщі. Повертаючись на Батьківщину, був заарештований на кордоні (1921). Відбувши ув'язнення, закінчив освіту у Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти. Викладав укр. мову й літ. у семирічних шк. Ув'язнений 1935, утік із тюрми в *Баришівці*, жив до початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під вигаданим прізвищем. 12 трав. 1942 у *Харкові* висвячений на священика митрополитом Феофілом (Булдовським). На еміграцію виїхав улітку 1943. Учасник Ашаффенбурзького собору 25—26 серп. 1947, на якому оформилася УАПЦ (соборноправна), але згодом від неї відійшов. 1950 йому було відмовлено в переїзді до США через «прокомуністичні тенденції» автокефальної групи УПЦ. Був настоятелем парафій в Інгольштадті, Новому Ульмі, Людвігсбурзі та Карлсруе (усі нині ФРН). Від 1956 — чл., від 1969 — заст. голови Вищого церк. управління при митрополиті Никанорі (Абрамовичі). Від 1973 чл. Ради митрополії УАПЦ (до 1978 заст. голови). Активний співробітник ж. «Рідна Церква», де від 1954 публікував серію статей-спогадів «З книги буття Укр. Церкви». Написав низку спогадів про визначних діячів УАПЦ (серед них митрополити В.*Липківський*, М.*Борецький* та І.*Павловський,* архієпископи С.Орлик, К.Кротевич, П.Левицький, священики К.Стеценко та М.Чехівський і миряни В.*Біднов*, М.Леонтович, М.Макаренко та Д.*Щербаківський*). Спогади містять багато подробиць із життя київ. та провінційних парафій у 1930-ті рр., відтворюють картину більшовицьких переслідувань Церкви і тому є важливим джерелом з історії православ'я цього періоду в Україні. До 1000-ліття християнства в Україні вийшов зб. його праць.

П. у м. Штутгарт (ФРН).

Тв.: Головні засади Української Автокефальної Православної Церкви. На чужині. Б/м, 1946; Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук, 1988.

Літ.: Вісімдесятиліття протопресвітера Д.Бурка. «Рідна Церква», 1974, ч. 99—100; Сорокаріччя священства протопресвітера Демида Бурка. Там само, 1982, ч. 130; Дев'яностоліття протопресв. Д.Бурка. Там само, 1984, ч. 139—140; Мартирологія українських церков, т. 1. Торонто—Балтимор, 1987; Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. К., 1993.

С.І. Білокінь.

БУРЛÁКИ — 1) бездомні люди, неодружені чоловіки; 2) збірна назва найманців в Україні 16 — 1-ї пол. 19 ст. Походили із зубожілих селян, міщан та козаків. Працювали в г-вах заможних верств нас., допоміжними робітниками на пром. підпр-вах, рибних промислах і в портах на Дніпрі, Дністрі, Дунаї й Чорному м. Їх працю використовували чумаки (див. *Чумацтво*). За становищем і побутом, як самотні люди, мали багато подібного до *бобилів.* Долі Б. присвячено багато нар. т. зв. бурлацьких пісень. Про них писали І.*Котляревський,* Т.*Шевченко*, І.*Нечуй-Левицький* та ін. Образ Б. відтворив І.*Рєпін* у картині «Бурлаки на Волзі».

Літ.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, т. 1—7. СПб., 1872—78.

О.І. Гуржій.

БУРЛЯ́Й Кіндрат Дмитрович (р. н. і р. с. невід.) — гадяцький полк. (1648—49), один із найближчих сподвижників Б.*Хмельницького.* Очевидно, брав участь у козац. поході 1624 на Сіноп (Туреччина). У лип. 1640 очолював один із мор. походів донських козаків. 1647 доклав чимало зусиль до схилення С.-М.*Кричевського* скасувати арешт Б.Хмельницького. Належав до числа тих осіб, які відправилися на Запорожжя разом із Б.Хмельницьким. У лют. 1648 очолив посольство до перекопського бея *Тугай-бея.* Досягнув домовленості про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі. Очолював свій полк у *Збаразькій облозі 1649.* Припускають, що був тяжко поранений. 1653 разом із С.*Мужиловським* очолював укр. посольство до *Москви* для ведення переговорів стосовно укладення між Україною та Рос. д-вою військ. союзу у війні проти Польщі (див. *Російсько-польська війна 1654—1667*). Незважаючи на відповідні повноваження від гетьмана, до Швеції посольство пропущено не було. 1655 Б.Хмельницький доручив Б. бути його повноважним послом та супроводжувати до Швеції мандрівного абата Данила. Проте Москва знову не пропустила укр. дипломатів. Документів про дальшу діяльність Б. не виявлено.

О.К. Струкевич.

БУРМИ́СТЕНКО Михайло Олексійович (22(09).11.1902—22.09. 1941) — парт. і держ. діяч УРСР, політпрацівник Червоної армії (див. *Радянська армія*). Н. в с. Александровка (нині село Саратовської обл., РФ). 1918—22 працював в органах ВЧК у Пензі та Покровську (нині м. Енгельс; обидва РФ), після служби в Червоній армії — на рад. роботі в Покровську. Від 1924 вчився в Ленінгр. комвузі та Всесоюзному комуніст. ін-ті журналістики, з 1929 працював як журналіст (відп. ред. газ. «Трудовая правда» в Покровську). 1932 призначений 2-м секретарем Калмицького обкому ВКП(б), з 1936 працював на відп. роботі в апараті ЦК ВКП(б). Від січ. 1938 — 2-й секретар ЦК КП(б)У, з цього ж року — чл. по-

літбюро ЦК КП(б)У, з 1939 — чл. ЦК ВКП(б). Голова ВР УРСР 1-го скликання. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* брав активну участь в організації *партизанського руху* на тер. України, був призначений чл. Військ. ради Пд.-Зх. фронту (серп.—верес. 1941). Загинув у бою з гітлерівськими загарбниками в гаю Шумейкове поблизу х. Дрюківщина (нині село) Сенчанського (нині у складі Лохвицького) р-ну Полтав. області.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1. К., 1975; История Украинской ССР, т. 8. К., 1984; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944, кн. 1—2. К., 1985.

Н.М. Руденко.

БУРМИ́СТЕР (нім. Bürgemeister) — в Україні 14—18 ст. посадова особа в міськ. самоврядуванні, яке ґрунтувалося на *магдебурзькому праві.* Б., за «Саксонським вейхбільдом», називався голова станового самоврядування. Бурмистери (від 2 до 12) обиралися виборними ратманами. В Україні терміни повноважень Б., процедура його обрання і компетенція влади визначалися спец. привілеями, що надавалися містам, а також залежали від конкретно-істор. і соціально-політ. обставин. В укр. містах мало місце змішування функцій війтівсько-лавницького (див. *Лавники*) суду і ради: самоврядування очолював голова суду з карних справ — *війт*, що суперечило саксонській традиції. В окремих містах точилася гостра боротьба за владу між радою на чолі з Б. та війтами-феодалами.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—XVIII ст. К., 1959; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.

П.М. Сас.

БУ́РСА — притулок для бідних студентів часів *середньовіччя*. Походить від назви гаманця з цупкої шовкової тканини; вживалося у значенні спільної каси якої-небудь корпорації. Як притулки, де утримувалися на благодійницькі кошти бідні студенти, виникли у Франції. Б. була при Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), де мешкало бл. третини всіх студентів. Київ. Б. не мала сталих грошових надходжень, осн. джерелом була частина від церк. треб, яку київ. архієреї передавали акад., касу поповнювали також добровільні пожертвування. Бурсаки заробляли на хліб милостинею, допомагали дячкам у приходських шк., а також одержували невелику частку від парафіяльних доходів. 1786 київ. митрополитом *Гавриїлом* бурсакам було заборонено збирати милостиню. Образ бідного студента-бурсака ввійшов у вітчизн. літ. класику.

Літ.: *Суворов Н.* Средневековые университеты. М., 1898; *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. К., 1903; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение 2, т. 1, ч. 1. К., 1904.

О.М. Дзюба.

БУРСА́К Федір Якович (1750—1827) — військовик, отаман *Чорноморського козацького війська* (1799—1816). Походив з дворянського роду Антоновичів (Харків. губ.). Батько його був священиком. Б. навч. в Київ. духовній семінарії, але, не закінчивши її, втік на *Запорозьку Січ*, де отримав прізв. «Бурсак». Військ. службу почав козаком 20 лип. 1764, брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774* у складі загону кінних запорожців під командою кошового отамана П.*Калнишевського.* З початком формування Війська вірних козаків увійшов до його складу, брав участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791* і відзначився в боях при штурмі *Очакова*, Хаджибея (нині тер. *Одеси*), *Ізмаїла*, Мачина (нині м. Мечин, Румунія). 29 груд. 1788 полковий осавул Б. дістав армійський чин поручика. За виявлену хоробрість при штурмі Ізмаїла (1790) представлений до нагородження Золотою відзнакою. 10 лют. 1791 одержав звання капітана.

1792—93 Б. у складі Чорномор. козац. війська переселився на *Кубань*, де його обрано військ. скарбником і він увійшов до числа 12 старшин, наділених найвищою владою у війську. Указом імп. *Павла I* від 22 груд. 1799 полк. Б. затверджено військ. отаманом Чорномор. козац. війська. Виявив себе добрим адміністратором, дбайливим господарем, який турбувався про добробут війська. 1815 Б. звернувся до імп. *Олександра I* з проханням звільнити його від посади за станом здоров'я, на що отримав дозвіл 1816.

П. у м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар, РФ), похований на тер. Єкатеринодарської фортеці біля військ. Воскресенського собору.

Літ.: *Фелицын Е.Д.* Кошевые, войсковые и наказные атаманы бывших Черноморского, Кавказского линейного, а ныне Кубанского казачьего войска. 1788—1888 гг. Воронеж, 1888; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910.

Є.Д. Петренко.

Ф.Я. Бурсак.

БУРУНДА́Й, Бурондай (р. н. і р. с. невід.) — монгол. полководець серед. та 3-ї чверті 13 ст. *Київський літопис* під 1240 називає його, поряд з Субедеєм, одним з найбільш досвідчених «воєвод» хана *Батия*. Брав активну участь у поході монголо-татар. орд на Сх. та Центр. Європу. В берез. 1237 Б. очолив монголо-татар. полки, що захопили Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ). Наприкінці 50-х рр. 13 ст. золотоординський хан Берке доручив Б. управляти придніпровським улусом, провести серію військ. експедицій, спрямованих на остаточне підкорення Русі монголо-татарами. На вимогу Б. князі *Данило Галицький* та *Василько Романович* були змушені зруйнувати фортеці у Пд.-Зх. Русі. Б. здійснив походи проти Польщі та Литви (1258—60).

Літ.: *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники. М., 1967; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1977.

О.Б. Головко.

БУ́РЦОВ Іван Григорович (15(04). 12.1795, за ін. даними, 1794—04.08(23.07).1829) — військовик, історик. З дворян Рязанської губ. Вчився в Благородному пансіоні при Моск. ун-ті. На військ. службі з 11 серп. (30 лип.) 1812, офіцером. Учасник *Війни 1812* та закордонних походів рос. армії 1813—14, за відзнаку в яких 1814 переведений до Гвард. генштабу. Від 1819 — ад'ютант нач. штабу 2-ї армії у м-ку *Тульчин.* Автор військ.-теор. розробок. Виступав у часописах «Военный журнал», «Отечественные записки». Опрацьовував архів. джерела з історії рос.-турец. воєн 18 — поч. 19 ст., став одним із укладачів чотиритомника, присвяченого *Прутському походові 1711*, *російсько-турецькій війні 1735—1739* і *російсько-*

Д.Т. Бурченко.

Я. Бусел.

турецькій війні 1768—1774, російсько-турецькій війні 1787—1791, російсько-турецькій війні 1806—1812. З 1822 — полковник, керуючий канцелярією нач. штабу 2-ї армії, зав. навч. батальйоном, з 1824 — командир Укр. піх. полку (гол. квартира — у м-ку Гранів, нині село Гайсинського р-ну Він. обл.).

Чл. переддекабристської «Священної артілі», «*Союзу порятунку*», Корінної управи «*Союзу благоденства*» (депутат від Тульчинської управи на Моск. з'їзді 1821), «Товариства військових наук». Викликаний І.*Дибичем* до *Санкт-Петербурга,* 23(11) січ. 1826 взятий під арешт у *Петропавловській фортеці.* Покаявся особисто імп. *Миколі I*, був звільнений з посади та ув'язнений до Бобруйської фортеці. Того ж року переведений до Коливановського піх. полку, 1827 — під суворий нагляд до Тифліського, а потім Мінгрельського полку. Брав участь у рос.-перській війні 1826—28, *російсько-турецькій війні 1828—1829.* Став комендантом захопленого 1827 Тавриза (нині м.Тебріз, Іран). 1828 тимчасово виконував обов'язки нач. штабу Окремого Кавказ. корпусу, був призначений командиром Херсон. гренадерського полку. 1829 номінований генерал-майором, командував бригадою та окремим загоном, 31(19) лип. тяжко поранений на бойовищі під Байбуртом, поблизу с-ща Харт. Нагороджений орденами св. Володимира 4-го ст. з бантом (1814) та св. Георгія 4-го класу (1828).

П. по дорозі на Трапезунд (м. Трабзон, Туреччина), похований у соборі м. Горі (Грузія).

Літ.: *Д.С.* Бурцов. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1908; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *Чернов С.Н.* У истоков русского освободительного движения. Саратов, 1960; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

БУ́РЧЕНКО Дмитро Тимофійович (02.05.1904—15.09.1983) — учасник *партизанського руху* на тер. України під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Н. в с. *Новгородка.* 1931 закінчив Ленінгр. комуніст. ун-т ім. Н.Крупської, працював на парт. роботі. Від трав. 1943 — секретар Він. підпільного обкому КП(б)У і з 30 трав. 1943 — комісар Він. партизан. з'єднання (командир — Я.*Мельник*), яке діяло в Білорусі, Сум., Кам'янець-Подільській (нині — Хмельн.) та Він. областях. З 1945 — на парт. і рад. роботі. 1968 вийшов на пенсію.

П. у м. Київ.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—2. К., 1975; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944, кн. 1—2. К., 1985.

Н.М. Руденко.

БУРШТИ́Н — місто Галицького р-ну Івано-Франк. обл. Розташов. на р. Гнила Липа (прит. Дністра). Залізнична ст. Нас. 15,7 тис. осіб (1998).

Поблизу Б. знайдені кам'яні знаряддя доби бронзи, є стародавні кургани. Перші письмові згадки датуються 1554. У 2-й пол. 16 ст. Б. належав польс. графу Скарбеку, з 1630 його власником був магнат Яблоновський (див. *Яблоновські*). Місто зазнало руйнацій від татар. набігів, а також внаслідок битви 1629 між польс. загонами і татар. військом і 1675, за часів польс.-турец. війни (див. *Польсько-турецькі війни 16—18 ст.*). У 1730— 50-х рр. місц. жителі брали участь у русі *опришків.* 1849 відкрита однокласна *народна школа*, 1898 — чотирикласна шк. (з 1909 — п'ятикласна). З 1939 Б. у складі УРСР. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 4 серп. 1941 по 26 серп. 1944. Райцентр 1940—62. Місто від 1993. У повоєн. роки збудовано Бурштинську держ. районну електростанцію. У місті збереглися залишки замку-фортеці 16 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Шеремет О.П.* Галич: Путівник. Ужгород, 1989.

Г.А. Вербиленко.

БУ́СЕЛ Яків (псевд.: Галина, Київський, Дніпровський, Шахтар; 1910—15.09.1945) — політ. діяч, публіцист, учасник нац. визвол. змагань 1940-х рр. Н. в м-ку *Клевань.* Орг., військ. і політ. референт Крайової екзекутиви ОУН пн.-зх. укр. земель (ПЗУЗ, 1935—37), один із засн. революц. нац. руху на *Волині* й *Поліссі.* Політв'язень польс. тюрем (1939). Чл. осередку пропаганди ОУН(б) (див. *Організація українських націоналістів*) у Кракові (1940—41). Один з організаторів і учасник 2-го Великого збору ОУН(б) (квіт. 1941). Референт пропаганди Крайового проводу ОУН ПЗУЗ (1941—44). Ред. підпільних вид. ОУН і *Української повстанської армії* на ПЗУЗ: «Інформатор» (1942—43), «Вісті з фронту УПА» (1943), «До зброї» (1943—44) та ін. Нач. політвиховного від. Крайового військ. штабу УПА—Північ (1943). Учасник 3-го Надзвичайного великого збору ОУН (серп. 1943), на якому був обраний чл. Проводу ОУН. Ініціатор скликання 1-ї конф. поневолених народів Сх. Європи і Азії (листоп. 1943). Заст. крайового провідника ОУН ПЗУЗ та заст. крайового командира УПА—Північ (1944). Один із творців Нар. визвол.-революц. орг-ції (1944). Нач. політвиховного від. Гол. військ. штабу УПА (1944—45). Загинув у бою з підрозділом внутр. військ НКВС в с. Бишки Козівського р-ну Терноп. обл.

Автор праці «Совєтський патріотизм» (надрукована посмертно 1946) та інших.

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.Й. Стасюк.

БУСКЕ́ВИЧА ЛУКАША́ ДИПЛОМАТИ́ЧНА МІ́СІЯ ДО ТУРЕ́ЧЧИНИ 1668. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* гетьман П.*Дорошенко* і більшість правобереж. козацтва переконалися у марності сподівань на рівноправні міждерж. відносини з *Річчю Посполитою* та Рос. д-вою. Цим були викликані пошуки нового союзника в особі Туреччини. У серп. П.Дорошенко послав до султана *Мегмеда IV* посольство на чолі з Л.Бускевичем (ген. писар 1667—68, подільський полковник 1671) та Г.*Білогрудом* (уман. полковник 1666—67, 1671—72), яке прибуло до *Стамбула* наприкінці листоп. Посли представили турец. стороні проект договору з 17 статей. На цій підставі мав бути укладений військ.-політ. союз *Гетьманщини* та *Османської імперії.* За договором, султан мав бути формальним зверхником Гетьманщини, але не повинен був втручатися у внутр. справи України, будувати там мечетей тощо. Влада гетьмана ставала пожиттєвою. Передбачалося, що київ. *митрополит* буде рукопокладатися константиноп. патріархом (див. *Константинопольський патріархат*).

В цілому статті договору було прийнято, і в лют. 1669 Бускевич разом із турец. послами (візир

Мухамед і Делавер-паша) прибули до *Чигирина* (Г.Білогруда затримали в Стамбулі). На Корсунській раді (серед. берез. 1669) більшість козаків підтримали перехід під турец. *протекторат*, однак не присягали Мегмеду IV. Після ради для уточнення умов договору в Стамбул відбула *Радкевича-Портянки Михайла дипломатична місія 1669.* Союз з Осман. імперією було укладено, однак послаблення Гетьманщини призвело до грубого порушення султаном попередніх домовленостей.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985.

Ю.А. Мицик.

БУСУРМА́Н (басурман, басурмен, бесурман, бесурмен), **бусурмен** (бусурманець) — давньоукр. запозичення з тюркських мов, найімовірніше з кримськотатар., у діалектах якої форма «Б.» могла бути результатом фонетичної видозміни араб.-перської форми «мусульман» («муслім-ун» — «мусульмани»). Вживалося для означення людини ін. віри. Як наслідок негативного ставлення до тих, кого називали Б., в Україні з'явилися також видозміни — «бісурман» та «бесур», що прив'язували таких осіб до «бісівського» кола понять.

Д.С. Вирський.

БУСЬК (колиш. назва Бузьк) — місто Львів. обл., райцентр. Розташов. на правому березі р. Зх. Буг (прит. Вісли), при впадінні в неї р. Полтва та за 5 км від залізничної ст. Красне. Нас. 8,6 тис. осіб (1998).

Перша згадка про Б. (див. *Бужськ*) в писемних дж. датується 1097. З 13 ст. входив до складу *Галицько-Волинського князівства.* 1284 пограбований і зруйнований монголо-татарами. Нас. Б. брало активну участь у *національній революції 1648—1676.* Б. і його околиці стали місцем битв козаків під проводом Б.*Хмельницького* з польс. військами. 1655 загони Б.Хмельницького взяли місто і знесли його укріплення. Після першого поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). З розпадом Австро-Угорщини увійшов до складу ЗУНР. 1919—39 належав Польщі. З 1 листоп. 1939 Б. у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Місто та райцентр від 1940. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 1 лип. 1941 по 18 лип. 1944, входило до складу *Генеральної губернії.*

У Б. народився укр. мовознавець, проф. Львів. ун-ту І.*Свєнціцький.* Пам'ятки: поселення (2 тис. до н.е.), городище (10—13 ст.), дзвіниця Онуфріївської церкви (1680), церква св. Параскеві (1708), парк 18 ст., монумент на честь Держ. незалежності України (1992).

Літ.: *Площанський В.* Буск, город й б. княжество т.им. на Галыцкой Руси, по данным из истории, топографии й статистики. Львов, 1872; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

БУТ (Павлюк) **Павло Михнович** (р. н. невід. — 1638) — один із ватажків *Павлюка повстання 1637.* Протягом багатьох років на поч. 17 ст. брав участь у козац. походах проти турків і татар. Під час виступу запорожців проти Польщі і зруйнування фортеці *Кодак* 1635 був схоплений королів. комісарами разом з І.*Сулимою* і відправлений до *Варшави.* Існують різні версії щодо скасування винесеного йому сеймом смертного вироку. Очевидно, шляхетський уряд прагнув у майбутньому використати Б. як впливову особу серед козаків для придушення визвол. руху в Україні. Проте 1637 він був обраний на Січі *гетьманом* і очолив козац. повстання. У таборі під м-ком Боровиця (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) Б. схопили і відправили до Варшави, де невдовзі стратили.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

БУТАКО́В Григорій Іванович (09.10(27.09).1820 — 12.06(31.05).1882) — військ. моряк, дипломат, ген.-ад'ютант (1869), адмірал (1878). Брат О. *Бутакова.* Н. в м. Рига (нині Латвійська Республіка) в родині офіцера. По закінченні Мор. кадетського корпусу в *Санкт-Петербурзі* — на Балтиці, від зими 1837/38 — офіцер Чорномор. флоту. Навесні 1838 брав участь у десантуванні загону ген. М.*Раєвського* на кавказьке узбережжя, потім — у походах до Середземного м. 1847—50; командуючи тендером «Поспешный», спільно з командиром подібного судна «Скорый» І.Шестаковим склав лоцію Чорного м. 1851 прийняв у Великій Британії пароплав «Дунай» і доправив 1852 до *Миколаєва.* 1852 командував бригом «Аргонавт». Під час *Кримської війни 1853—1856* командував пароплаво-фрегатом «*Владимир*», започаткував крейсерство до Босфору (протока між Чорним і Мармуровим морями). 17(05) листоп. 1853 виграв перший бій пароплавів («Владимир» у присутності на борту В.*Корнілова* атакував і полонив турец.-єгип. судно «Перваз-Бахри»). Учасник *Севастопольської оборони 1854—1855.* Замінив загиблого В.Корнілова на посаді нач. штабу Чорномор. флоту.

Г.І. Бутаков.

Із 1856 — «зав. мор. частиною», гол. командир Миколаїв. порту, військ. губернатор Миколаєва і *Севастополя,* контр-адмірал, зарахований до імператорського почту. 1860 — флагман ескадри гвинтових кораблів Балт. флоту. 1863—67 — військ.-мор. аташе Рос. імперії у Великій Британії, Франції, Італії (від 1866 — віце-адмірал). Од 1867 — нач. балт. броненосної ескадри, від 1877 — нач. загону, з 1878 — нач. оборони Свеаборга (нині Суоменлінн, один з р-нів м. Гельсінкі, Фінляндія), з 1881 — гол. командир Петерб. порту, 1882 — чл. Держ. ради. Розробив нові засади тактики та правила маневрів (еволюцій) для кораблів-пароплавів. Склав Звід мор. сигналів. Публікував матеріали у час. «Морской сборник».

О.І. Бутаков.

Кавалер багатьох орденів, у т.ч. Олександра Невського (1877), св. Анни 1-го ст. (1863), св. Станіслава 1-го ст. (1861), св. Георгія 4-го ст. (1853), удостоєний Демидовської премії Петерб. АН (1863).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Березин Е.* Адмирал Г.И.Бутаков. СПб., 1884; *Житков К.* Светлой памяти Григория Ивановича Бутакова, адмирала русского флота. «Морской сборник», 1912, № 4; *Лурье А., Маринин А.* Адмирал Г.И.Бутаков. М., 1954; *Доценко В.Д.* Морской биографический словарь. СПб., 1995.

П.Г. Усенко.

БУТАКО́В Олексій Іванович (19(07).02.1816—28.06.1869) — військ. моряк, контр-адмірал із зарахуванням до імператорського почту (1864), мандрівник, письменник. Брат Г.*Бутакова.* Чл. Рос., почесний чл. Берлінського геогр. т-в. Н. в м. Кронштадт (нині С.-Петерб. міськради, РФ). Закінчив Мор. кадетський корпус (офіцер

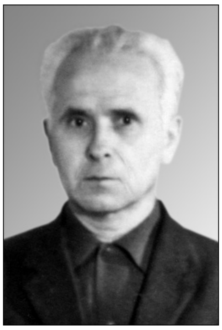

І.Л. Бутич.

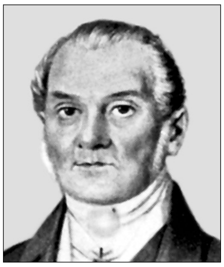

П.Г. Бутков.

Герб роду Бутовичів — нащадків Богдана Бутовича.

од зими 1832/33). Служив на Балтиці, виступав у рос. журналах із пер. тв. іноз. авторів (Ф.Маррієта, Ч.Діккенса, Ф.-М.Пінта та ін.). 1840—42 будучи ст. офіцером транспорту «Або» здійснив навколосвітнє плавання, враження від якого відображені в його нарисах на сторінках преси, в т. ч. час. «Отечественные записки» (1843—44).

1848—49 керував Аральською гідрографічною експедицією, включив до неї художником репресованого Т.*Шевченка* (останній потім називав Бутакова «другом, товаришем та командиром», тепло відгукувався в листах до знайомих, виконав сепією малюнок «О.Бутаков і фельдшер О.Істомін під час зимівлі на Косаралі»). Дістав догану «за упущення з нагляду за рядовим Шевченком». 1850 видав карту Аральського м. У 1850-х рр. організував Аральське пароплавство, здійснив походи Сирдар'єю та Амудар'єю, брав участь у військ. операціях, відзначився при штурмі 1853 фортеці Ак-Мечеть (нині Кзил-Орда, Казахстан). 1857 на чолі трисотенного карального загону брав участь у придушенні повстання казахів, за що був удостоєний чину капітана 1-го рангу. 1863 переведений на Балт. флот, де, зокрема 1867, виконував обов'язки ескадр-майора при імп. *Олександрі II.* Публікував статті у ж. «Морской сборник», наук. виданнях. Захворівши, 1869 виїхав за кордон на лікування. Кавалер орденів св. Володимира 4-го ст. (1849) і 3-го ст. (1866), св. Анни 2-го ст. з імператорською короною (1858), св. Станіслава 1-го ст. (1868) та ін., у т. ч. іноз.

П. у м. Швальбах (Німеччина).

Літ.: Свиты Его Величества контр-адмирал Алексей Иванович Бутаков. «Морской сборник», 1869, № 9; *Дмитриев В.И.* А.И.Бутаков. М., 1955; *Мацапура М.* Т.Г.Шевченко та О.І.Бутаков. В кн.: Шевченко — художник. К., 1963; *Барсукова Н.П.* Бутаков. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989.

П.Г. Усенко.

БУТИ́РСЬКИЙ Василь Петрович (30.12.1896—1938) — рад. військ. діяч. Н. в с. Воздвиженка Серпуховського пов. Моск. губ. Закінчив Полівановську вчительську семінарію, 2-гу Моск. військ. шк., прапорщик. Учасник *Першої світової війни.* 1919 вступив до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Від черв. 1919 до квіт. 1921 — пом. нач. штабу 45-ї стрілец. д-зії, що брала участь у боях проти військ ген.-лейтенанта А.*Денікіна*, в *польсько-радянській війні 1920*, придушенні *повстанського руху в Україні 1918—1922.* З 1922 по 1925 навч. у Військ. акад. РСЧА. З 1926 — пом. нач. оперативного від. штабу Укр. військ. округу, з 1927 — командир 152-го стрілец. полку. 1930 закінчив заг.-військ. від-ня Курсів вищого начальницького складу, з 1931 — нач. штабу 14-го стрілец. корпусу Укр. військ. округу, пізніше — нач. штабу Київ. військ. округу.

Репресований 1938, тоді ж страчений.

Л.В. Гриневич.

БУ́ТИЧ Іван Лукич (н. 21.09. 1919) — історик-джерелознавець і архівіст. Канд. істор. наук (1950). Дійсний чл. НТШ (1992). Н. в с. Усівка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Закінчив Київ. ун-т (1945). 1954—71 — нач. наук.-видавничого від. Архів. управління при РМ УРСР, 1958—65 — відп. ред. «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР», 1965—71 — ж. «Архіви України». Співзасн. і співред. міжвідомчого зб. «Історичні джерела та їх використання» (1964—71). 1971—91 працював у редакції ІМіС УРЕ, з 1991 — пров. н. с. Ін-ту укр. археографії АН України (нині Інститут української археографії НАН України). Автор праць з архівознавства, *історіографії,* краєзнавства істор. Був ініціатором і співупорядником документальних зб. про Т.*Шевченка* (1963), І.*Франка* (1966), Лесю *Українку* (1971). За участь у наук. опрацюванні і вид. щоденника О.*Кістяківського* присуджено премію ім. М.Грушевського НАН України.

Тв.: Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр.: Покажчик населених пунктів. К., 1959 [співупор.]; Документи Богдана Хмельницького. К., 1961 [співупор.]; Архів — літопис народу. К., 1970; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. К., 1970 [співупор.]; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1—3. К., 1990 [співупор.]; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990 [у співавт.]; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992 [у співавт.]; Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1998 [співупор.].

Літ.: Іван Лукич Бутич: Бібліографія. К., 1999; *Загорецька О.* Ювілей вченого історика-археографа І.Л.Бутича. «Студії з архівної справи та документознавства», 1999, т. 4.

Я.Д. Ісаєвич.

БУ́ТІВКА — назва до 70-х рр. 18 ст. смт *Павлиш.*

БУТКО́В Петро Григорович (28(17).12.1775—24(12).12.1857) — рос. історик, держ. діяч. Акад. Петерб. АН (1841), генерал-лейтенант. Н. у слободі Осинова (нині с. Осинове Новопсковського р-ну Луган. обл.). Освіту здобув самостійно. 1791—1811 на військ. службі. З 1825 обіймав різні посади в Мін-ві фінансів та МВС *Російської імперії.* Сенатор (1850). Вивчав історію Давньої Русі та її відносин з *Візантією.* Прибічник істор. концепції нім. історика А.Шлєцера та рос. історика М.*Карамзіна* (див. *Норманська проблема*). На основі аналізу джерел доводив справжність давньорус. початкового літопису. Найважливіша праця — «Оборона летописи русской». У дискусіях з істориком М.Каченовським та «скептиками» порушив питання про час виникнення осн. редакції «*Повісті временних літ*».

Тв.: Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. СПб., 1840; Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., ч. 1—3. СПб., 1869.

Літ.: *Погодин М.П.* О трудах гг.Буткова и Кубарева относительно Нестора. В кн.: *Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции о русской истории, т. 1. М., 1846; Список собрания печатных сочинений и рукописных трудов П.Г.Буткова. «Известия Академии наук. Отделение русского языка и словесности», 1858, т. 7; *Косвен М.О.* П.Г.Бутков как кавказовед-этнограф. В кн.: *Косвен М.О.* Этнография и история Кавказа. М., 1961.

О.В. Ясь.

БУТО́ВИЧІ — кілька козац.-старшинських родів різного походження серед. 17 ст. Перший рід започаткований шляхтичем **Богданом** Б. Від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза отримав два привілеї на маєтності (1649). Його син **Іван** Б. згадується в документах як *військовий товариш* (1675, 1676) і батуринський *сотник* (1677). **Степан Іванович** Б. — зять черніг. полк. Я.Лизогуба, «слуга его милости полковника черниговского и староста седневский» (1689) — посідав сотенні й полкові посади в *Чернігівському полку, генеральний осавул* (1709—17). Його нащадки отримували чини пе-

реважно *бунчукових товаришів,* військових товаришів, *військових канцеляристів.* Серед них були священики, військовослужбовці рос. армії, статські чиновники, працівники судів та ін. Рід існував до кін. 19 ст.

Другий рід бере свій початок від зіньківського сотника **Іллі** Б. (1680, Бутовичі-Базилевичі). Його нащадки служили в козац. війську бунчуковими, військ., *значковими товаришами,* сотниками, військ. канцеляристами, були священиками, статськими і суд. чиновниками, військовослужбовцями рос. армії та ін. Рід існував до поч. 20 ст.

Третій рід — від **Тараса** Б., вихідця з *Волині.* Його син **Филон** Б. був священиком, онук **Григорій** Б. — протопопом переяслав. (1651— 65), гадяцьким (1666—69), переяслав. і гадяцьким (1669—75), правнук **Артамон** Б. служив у *Генеральній військовій канцелярії* (1672), священиком в м. *Гадяч,* (1680), протопопом зіньківським і опішнянським (до 1698). Наступні нащадки служили здебільшого в козац. війську *Гетьманщини.* **Григорій Артамонович** Б. був прихильником І.*Мазепи*, наближеним до П.*Орлика* (1712). 1715 повернувся в Україну, був репресований царським урядом і висланий до *Москви*, де проживав під наглядом до кінця свого життя (1740). Вихідці з роду обіймали посади сотників, полкових писарів, були священиками, військовослужбовцями рос. армії, статськими чиновниками. Рід існував до кін. 18 ст.

Літ.: *Модзалевський В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

БУТУРЛІ́Н Василь Васильович (р. н. невід. — 31(21).12.1656) — рос. військ. діяч, дипломат, ближній боярин, дворецький і воєвода. В січ. 1654 Б. очолював повноважне рос. посольство на переговорах з гетьман. урядом Б.*Хмельницького* під час Переяслав. ради (див. *Березневі статті 1654*). 27 (17) січ. приймав присягу на вірність рос. цареві від козаків і міщан *Києва.* У берез. 1654 брав участь в укр.-рос. переговорах у *Москві.* За успішне виконання покладеної на нього дипломатичної місії Б. був пожалуваний від рос. царя *Олексія Михайловича* почесним званням та пожиттєвим правом на отримання певної ч. прибутку з акцизних зборів. Влітку—восени 1654 супроводжував царя під час воєн. кампанії на тер. *Великого князівства Литовського.* Виступав посередником у стосунках гетьман. уряду з царем. 21(11) берез. 1655 призначений головноналенд. рос. військ в Україні. Влітку—восени 1655 очолював царські полки у спільному з укр. військами поході на зх.-укр. землі. Брав участь в облозі м. Кам'янець (нині *Кам'янець-Подільський*), *Львів,* здобутті м. *Бар*, с. Зіньків (нині село Віньковецького р-ну Хмельн. обл.), м. *Чортків*, м. *Гусятин* та ін. правобереж. і зх.-укр. міст, битві під с. Озерна (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). У ході кампанії 1655 між Б. і Б.Хмельницьким виявилися глибокі розбіжності щодо методів ведення бойових дій, ставлення до місц. нас. та перспектив приєднання тієї тер. до складу Укр. козац. д-ви. Спричинений ними укр.-рос. конфлікт став одним з вирішальних мотивів зняття Б.Хмельницьким облоги Львова і відведення військ на Подніпров'я. За інформацією окремих істор. джерел, невиправдані репресії Б. стосовно нас. правобереж. і зх.-укр. міст, самовільний відхід із стратегічно важливого для Москви регіону, а також звинувачення у здирництві та хабарництві накликали на нього гнів і опалу Олексія Михайловича. По дорозі до Москви Б. захворів і помер у Києві (за інформацією *Павла Алеппського* — отруївся, аби уникнути покарання царя, за ін. даними — помер від рани, отриманої в битві під Озерною). Похований у Чу́довому монастирі в Московському Кремлі.

Дж.: Дворцовые разряды, т. 2—3. СПб., 1851—52; Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, ч. 1, т. 3, 5, 10. СПб., 1854,1858, 1871; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10, 14. СПб., 1872, 1898; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 4. К., 1878; Акты Московского государства, т. 2—3. СПб., 1890—94; *Алеппский П.* Путешествия Антиохского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанные его сыном архиепископом Павлом Алеппским, вып. 2. М., 1897.

Літ.: *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.М.* Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. «УІЖ», 2000, № 1, 2.

В.М. Горобець.

БУХАРЕ́СТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1812. Завершив *російсько-турецьку війну 1806—1812.* Усвідомлюючи небезпеку неминучої війни з Францією (див. *Війна 1812*), царський уряд відмовився від далекосяжних планів приєднати до Рос. імперії Дунайські князівства. 3 квіт. (22 берез.) 1812 імп. *Олександр I* вимагає від головнокоманд. Молдав. армії ген. від інфантерії графа М.*Кутузова* негайно укласти мир, погоджуючись на кордон по р. Прут до впадіння її в Дунай. 11(04) трав. Кутузов доповів імператору про узгодження спірних питань, наступного дня було парафувано попередні умови, а 28(16) трав. 1812 підписано текст рос.-турец. мирного договору.

Ст. 1-ша Б.м.д. проголошувала стан миру «між обома високими імперіями». Ст. 2-га обіцяла амністію учасникам бойових дій. Ст. 3-тя визнавала чинність попередніх рос.-турец. трактатів і конвенцій. Ст. 4-та підтверджувала 1-шу ст. прелімінаріїв (тимчасові рішення): «Блискуча Порта Оттоманська уступає і віддає російському імператорському двору землі, розташовані на лівому березі Пруту з фортецями, містечками, поселеннями й житловими спорудами; середина ж ріки Прут буде кордоном між обома високими імперіями». Кілійське гирло дельти Дунаю проголошувалося спільним, торг. кораблі Росії могли плавати по всій течії Дунаю, військ. — лише до впадіння в нього р. Прут. Цим давня укр. земля *Хотинщина* й українці, що проживали на всій тер. дністровсько-прутського межиріччя, зокрема на пд., прилучалися до осн. масиву етнічних укр. земель, а кордони Туреччини віддалялися від тер. України.

Ст. 5-та засвідчила повернення Осман. імперії Молдови і Валахії (див. *Волощина*), підтверджуючи їх «привілеї». Ст. 6-та зберігала кордони, що існували перед війною на Кавказі. Ст. 7-ма містила взаємні гарантії іновірцям. Ст. 8-ма надавала сербам автономію й право самостійно збирати податки для султана. Насту-

М.І. Бухарін.

пні 8 статей регулювали ін. питання рос.-турец. взаємин.

24(12) черв. 1812, перебуваючи у Вільно (нині *Вільнюс*), Олександр I ратифікував Б.м.д.

За укладення цього договору граф М.Кутузов отримав титул найяснішого князя.

Літ.: *Миллер А.Ф.* Мустафа паша Байрактар. М., 1947; Внешняя политика России XIX и начала XX века, т. 6. М., 1962; Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы. М., 1996.

Р.Г. Симоненко.

БУХАРЕ́СТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1918. Завершив війну між Румунією та Четверним союзом (Німеччиною, *Австро-Угорщиною,* Туреччиною й Болгарією), остаточно ліквідувавши Сх. фронт *Першої світової війни.* Розроблення умов Б.м.д. затяглося на півроку (перемир'я на фронті від верхів'я Дністра до гирла Дунаю датовано 9 груд. 1917). Остаточний текст договору був укладений вже після підписання 5 берез. в м. Ясси (Румунія) Авереску і 9 берез. в Одесі Х.*Раковським* протоколів про ліквідацію воєн. конфлікту між Румунією та РСФРР і угоди про виведення румун. військ з *Бессарабії* у двомісячний термін. Однак прелімінарний мирний договір Румунії з Четверним союзом був підписаний ще 5 берез. 1918 у Буфті (під Бухарестом), він виявив наміри Четверного союзу спрямувати експансію Румунії на сх., віддаючи їй Бессарабію. Відповідно Румунія сприяла нім.-австрійс. військам, що перекидалися через Бессарабію на пд. України (див. *Австронімецьких військ контроль над територією України 1918*). Прагнучи «належних гарантій одержання Бессарабії», румун. уряд навіть «висловлював бажання... направити Дунайську флотилію до Севастополя та гирл річок України, щоб там вони діяли разом із збройними силами» Четверного союзу. У відповідь ст. 4 Б.м.д., вимагаючи суттєвого скорочення армії Румунії, зберігала її окупаційні війська в Бессарабії «за штатами воєнного часу, доки внаслідок воєнних операцій, що проводяться союзними військами в Україні, кордонам Румунії більше не загрожуватиме небезпека».

Віддаючи Бессарабію Румунії, Німеччина й Австро-Угорщина нав'язали їй надзвичайно тяжкі умови. Територіальні статті Б.м.д. позбавляли Румунію виходу до Чорного м.: Пд. *Добруджа* поверталася Болгарії, над Пн. — встановлювався кондомінімум Четверного союзу. Серйозно послаблювалися позиції Румунії на Дунаї — важливі прирічні ділянки передавалися Австро-Угорщині та Болгарії, в нижній течії найбільшої міжнар. ріки Європи мала порядкувати створювана Б.м.д. «Комісія гирла Дунаю». Зміни кордону на пн. зх. позбавляли Румунію стратегічно важливих вершин і перевалів Карпат, багатих на корисні копалини тер. Валахії (див. *Волощина*) й Молдови. Б.м.д. і його складова ч. — три нім.-румун. екон. угоди: загальна, нафтова й з питань с. госп-ва — педантично перераховували шляхи експлуатації та перетворення її разом з Бессарабією на продовольчо-сировинний додаток Німеччини. Румунія мала виплатити величезні суми фактичної контрибуції, повернути права німцям, що перед війною перебували на держ. службі, компенсувати втрати концесіонерам (див. *Концесії*), яких вони зазнавали в нафтовому бізнесі, гірничій пром-сті, судноплавстві тощо. Грабіжницький зміст Б.м.д. ставив його в один ряд з договорами, укладеними в Брест-Литовському (нині м. Брест, Білорусь) у лют.—берез. 1918 (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918, Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*) та похідними від них екон. угодами.

Літ.: Советские Россия—Украина и Румыния: Сборник дипломатических документов и исторических материалов. Х., 1921; *Нотович Ф.И.* Бухарестский мир 1918 г. М., 1959; Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы. М., 1996.

Р.Г. Симоненко.

БУХАРЕ́СТСЬКИЙ ПРОТОКО́Л 1878. Підписаний 17(05) груд. військ. уповноваженими С.-Петербурга та Бухареста в рамках Берлінського трактату 13(01) лип. 1878; остаточно визначив рос.-румун. кордон, повернувши до складу *Російської імперії* Пд. *Бессарабію*, якої Росія позбулася за *Паризьким мирним договором 1856.* Росія 1876 повідомила уряд Румун. князівства — «привілейованої провінції» *Османської імперії* — про твердий намір повернути собі Пд. Бессарабію. Першим міжнар.-правовим актом у цьому напрямі мав стати *Сан-Стефанський мирний договір 1878* з Туреччиною. Змінивши більшість його положень не на користь Росії, Берлінський трактат, однак, рішуче підтримав Росію в справі остаточного розв'язання бессарабського питання. За 45-ю ст. трактату князівство Румунія повертало Росії тер. Бессарабії, обмежену із зх. руслом р. Прут (прит. Дунаю), з пд. — руслом Кілійського гирла дельти Дунаю і гирлом Старого Стамбулу, що відійшла від неї 1856. Ст. 46-та передбачала приєднання до князівства Румунія о-вів дельти Дунаю, о-ва *Зміїний*, Тулчанського санджаку, а також тер. на пд. від нього по лінії Сілістрія (нині Сілістра, Болгарія) — чорномор. узбережжя південніше Мангалії (нині Румунія). Комісію з військових від обох сторін для визначення кордону згідно зі ст. 45-ю Берлінського трактату створено 4 груд. (23 листоп.) 1878. Поставлене їй завдання вважалося нескладним, але відп., оскільки делегати князівства Румунія — прем'єр Й.Братіану-старший і міністр закордонних справ М.Когельнічеану, хоча й представляли князівство на *Берлінському конгресі 1878*, але не взяли участі у підписанні трактату. Б.п. містив детальний опис тер., що поверталася до складу Росії, перераховуючи конкретні населені пункти й о-ви на Дунаї. Водний кордон визначався по тальвегу (середині) ріки. 28(16) січ. 1879 в Бухаресті уповноважені Росії й Румунії обмінялися нотами про визнання нової лінії рос.-румун. кордону в Бессарабії.

Літ.: Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. М., 1954; Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. М., 1996; Канцлер А.М.Горчаков: 200 лет со дня рождения. М., 1998.

Р.Г. Симоненко.

БУХА́РІН Микола Іванович (09.10(27.09).1888—15.03.1938) — рад. політ. діяч, публіцист. З родини педагогів. Дійсний чл. АН СРСР (1929—37). Навч. у моск. г-зії (1901—06), на екон. від-ні юрид. ф-ту Моск. ун-ту (1907—09). Від 1905 чл. РСДРП(б), обраний до складу Моск. к-ту РСДРП(б). За революц. діяльність ув'язнений (1909 — черв. 1911; у моск. тюрмах «Сущовка», «Бутирка»), засланий в Онегу (1911). На еміграції з жовт. 1911 до лют. 1917 (Німеччина, Австрія, Польща, Велика Британія, Швеція, Норвегія, Швейцарія, Данія, США, Франція, Японія), співробітник газ. «Правда» (1912), полемізував з

В.*Леніним*, П.Струве, М.*Туган-Барановським* та ін. з теор. і тактико-стратегічних питань революц. боротьби пролетаріату. Перша зустріч Б. з В.Леніним відбулася 1912 у Кракові (нині Польща). На VI з'їзді РСДРП(б) обраний чл. ЦК партії (1917), редагував газ. Моск. к-ту РСДРП(б) «Социал-демократ», ж. «Спартак», ред. центр. органу партії газ. «Правда» (з жовт. 1917). У січ. 1918 очолив групу «лівих комуністів», які виступили проти позиції Леніна щодо *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* та війни з Німеччиною, брав активну участь у «дискусії про профспілки» (1920—21). 1919—22 — кандидат у чл. політбюро ЦК РКП(б), чл. Всерос. ЦВК, 1919—30 — чл. виконкому Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*), 1924—29 — чл. політбюро ЦК ВКП(б). Автор низки праць з питань рад. держ. буд-ва, економіки, кооперації, к-ри, міжнар. комуніст. і с.-д. руху. Обґрунтовував політ., соціал-екон. і тактико-стратегічні завдання *нової економічної політики*. Прихильник екон. і демократ. принципів сусп. розвитку. Виступив проти суцільної *колективізації сільського господарства*. 1929 виключений зі складу політбюро ЦК ВКП(б). Упродовж 1930—33 очолював Наук.-тех. управління Вищої Ради нар. г-ва, а згодом працював у Наркоматі важкої пром-сті, розробляв 2-й п'ятирічний план (1933—37). Ред. газ. «Известия» (1934—37). Готував проект Конституції СРСР (1935—36). Арештований 27 лют. 1937. В ув'язненні (1937) написав кн. «Кризис капиталистической культуры и социализм» (1-ша ч.). 2-га ч., яка збереглася, була вперше опубл. окремим вид. у Берліні нім. мовою «Соціалізм і його культура» (1996). 13 берез. 1938 Б. засуджений до розстрілу, 15 берез. страчений.

Літ.: Записки об ученых трудах действительных членов Академии наук СССР по отделению гуманитарных наук, избранных 12 января и 13 февраля 1929 г. Л., 1930; *Коен С.* Николай Бухарин: страницы жизни. «За рубежом», 1988, № 15; *Потеряйко Я.И.* Н.И.Бухарин: штрихи к политическому портрету. К., 1988; Nikolai Bucharin. Gefangnisschrifften I. Der Sozialismus und seine Kultur. Hrsg. S.N.Gurvitsch-Bucharina, W.Hedeler, R.Stoljarowa. Berlin, 1996.

В.І. Марочко.

БУХЕНВА́ЛЬД — нацистський концтабір поблизу м. Веймар (нині ФРН), який існував 1934—45. В Б. за весь період його існування відбували ув'язнення бл. 250 тис. осіб різних національностей, з них понад 55 тис., в т.ч. більше 7 тис. рад. громадян, було закатовано. 18 серп. 1944 у Б. гітлерівці стратили голову ЦК Комуніст. партії Німеччини Е.Тельмана. Влітку 1943 у Б. утворився інтернац. табірний к-т, який об'єднував секції нім., чехословац., австрійс., рад., польс., югославських, франц., бельг., іспанських, голл., італ., люксембурзьких та угор. антифашистів і готував в'язнів до повстання, що відбулося 11 квіт. 1945. Після війни в Б. відкрито пам'ятник жертвам нацизму.

Літ.: *Бартель В.* Совместная борьба немецких и советских борцов сопротивления в Бухенвальде. «Новая и новейшая история», 1958, № 3; *Призданє Г.* Таємниця гори Еттенберг. Спогади колишнього в'язня Бухенвальда. К., 1962; Бухенвальд. Документы и сообщения. М., 1962; *Свиридов Г.И.* Ринг за колючей проволокой. М., 1968.

І.М. Кулинич.

БУЦЕ́НКО Панас Іванович (30. 01.1889—21.03.1965) — рад. держ. і парт. діяч. Н. в с. Таранівка (нині село Зміївського р-ну Харків. обл.). З 1909 чл. РСДРП(б). Деякий час (1917) примикав до укр. соціал-демократів. Учасник Таганрозької парт. наради (квіт. 1918). На I з'їзді КП(б)У обраний чл. ЦК, в 1918 — на підпільній роботі в Харків. губ. Делегат III з'їзду КП(б)У (берез. 1919). У лип. 1919 обраний чл. *Зафронтового бюро ЦК КП(б)У*, яке керувало повстанською боротьбою проти денікінців (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). 1920—23 — на керівній рад. роботі на Полтавщині та Поділлі, 1923—29 — секретар ВУЦВК. З 1929 — на рад. роботі в РСФРР. Од 1955 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва.*

Тв.: У дні Першого з'їзду більшовиків України. В кн.: Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958.

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—18 июля 1918 года: Протоколы. К., 1988.

І.В. Хміль.

БУЦИ́НСЬКИЙ Дмитро Тимофійович (1851, за ін. даними, 1855—16(04).07.1891) — революціонер. Н. в Курській губ. у сім'ї священика. Навч. в Курському духовному уч-щі, Бєлгородській духовній семінарії, на мед. ф-ті Харків. ун-ту, звідки виключений за участь у студентських заворушеннях 1878. Створив у *Харкові* революц. гурток, входив до молодіжного т-ва, організованого Є.*Ковальською*. 1879 перейшов на нелегальне становище, прибув до *Києва*, прилучився до «*Народної волі*» та об'єднаного кола народовольців і чорнопередільців (див. «*Чорний переділ*»), налагодив зв'язки з таємними орг-ціями Харкова та *Одеси*. Заарештований в січ. 1880. Утримувався ув'язненим у Києві та Харкові. 7 серп.(26 лип.) за вироком Київ. військ.-окружного суду покараний 20-річною каторгою з подальшим довічним поселенням у Сибіру. До весни 1881 — в Харків. тюрмі, потім у Мценській, 1882 — в Забайкаллі, на Карійській каторзі, влітку відправлений до *Санкт-Петербурга*, у верес. замкнений до Трубецького бастіону *Петропавловської фортеці*. У серп. 1884 переведений до *Шліссельбурзької фортеці*, де й помер.

Літ.: *Попов М.Р.* К биографии Буцинского. «Каторга и ссылка», 1923, № 5; *Його ж.* Землевольці на Україні Х., 1930; Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. 2. М., 1965.

П.Г. Усенко.

БУЦИ́НСЬКИЙ Петро Микитович (1853—1916) — історик. Д-р рос. історії (1890). Н. в Курській губ. в родині священика. Навч. у Бєлгородській духовній семінарії, закінчив Харків. ун-т (1879). Залишений стипендіатом при каф-рі рос. історії. Магістр рос. історії (1881). У тому ж році був відряджений до *Москви* для наук. роботи в архівах та б-ках. Написав працю «О Богдане Хмельницком» (надрукована 1882, представлена як магістерська дис., захищена на засіданні ради історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту). 1884 — доц. каф-ри рос. історії історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту, від 1885 — проф. цієї каф-ри. Читав лекції студентам історико-філол. ф-ту з історії Росії кін. 17 — 1-ї пол. 19 ст. Від 1884 збирав матеріали для докторської дис. про заселення Сибіру. Результатом його досліджень в архівах Москви стала праця «Заселение Сибири и быт первых ее насельников» (опубл. 1889). Від 1890 — екстраординарний проф., 1893 — ординарний проф. каф-ри рос. історії

П.І. Буценко.

Д.Т. Буцинський.

Бучацьке Євангеліє. Фрагмент сторінки. Ініціал «В».

Бучацьке Євангеліє. Фрагмент сторінки. Ініціал «Р».

Харків. ун-ту. Од 1906 — дійсний статський радник.

Нагороджений орденом св. Анни 2-го ст. та св. Станіслава 2-го ст. 1913 вийшов у відставку.

Тв.: Общий курс новой русской истории. Б. м., б. г.; Открытие Тобольской епархии и первый Тобольский арх. Кипиран. «Вера и Разум», 1890; К истории Сибири: Сургут, Нарым и Кетек. Там само, 1893; Присоединение Малороссии. «Южный край», № 7964; Разрыв России с Англией и Францией в 1854 году. Там само, №7996—97; Восточные вопросы. «Мирный труд», 1904, № 4; Основные черты английской политики. Там само, № 10; Из истории Крымской кампании. Там само, № 11; Отзыв о диссертации Е.П. Трифильева «Очерк из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла I». «Ученые записки Харьковского университета», 1906, кн. 2.

Літ.: Буцинский Петр Никитич. В кн.: *Венгеров С.А.* Источники словаря русских писателей, т. 1. СПб., 1900; *Багалей Д.И.* Ответ проф. П.Н. Буцинскому в связи с его оценкой брошюры г. И-ва «В.Н. Каразин, мнимый основатель Харьковского университета». «Харьковский листок», 1905, 6 окт.; Буцинский П.Н. (1853—1916). В кн.: *Шведова О.И.* Историки СССР: Указатель печатных списков их трудов. М., 1941.

Б.П. Зайцев.

БУ́ЧА — с-ще міськ. типу Київ. обл., підпорядковане Ірпінській міськраді. Розташов. між невеликими річками Буча та Рокач (притоки Ірпеня, бас. Дніпра). Залізнична ст. На місці с-ща існувало с. Яблунька, згадки в літописах про нього належать до 1630.

1900 біля села збудовано станцію з назвою Буча, де жили залізничники та будівельники, а згодом місцевість перетворилася на зону відпочинку. Тут відпочивали письменники М.*Булгаков* та Л.Первомайський, артисти М.*Заньковецька,* О.Володін, Ю.Юр'єв, З.*Гайдай,* худож. М.*Мурашко* та багато ін.

У жовт. 1943 у Б. містився командний пункт *Першого Українського фронту* на чолі з ген. армії М.*Ватутіним.*

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

БУЧА́ЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — пам'ятка книжної писемності 12—13 ст., збірник євангельських читань, виписаних з Четвероєвангелія та призначених на кожне свято. Написане уставом на пергаменті. Походить з Галицько-Волин. землі. У 15 ст. зберігалося в монастирі в с. Городище (Галичина), про що свідчить дарчий запис Андрушки Мушатича, пізніше — у василіанському Хрестовоздвиженському монастирі в *Бучачі.* Нині зберігається в Нац. музеї м. *Львів.* Це рукописна кн. на 160 арк., без початку та без багатьох аркушів в середині, прикрашена плетінчастими та рослинно-геометричними з деякими рисами тератології ініціалами, заповненими у кіноварних контурах золотисто-жовтими, зеленими та синіми фарбами. Особливості мови рукопису дають змогу зарахувати його до пд.-рус. книжної традиції.

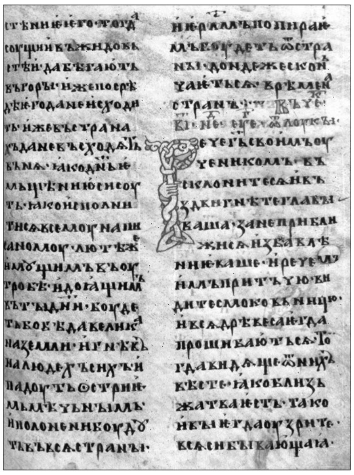

Бучацьке Євангеліє. Сторінка з ініціалом.

Літ.: *Свєнціцький І.* Бучацьке Євангеліє. Палеографічний опис. «ЗНТШ», 1911, т. 105; *Його ж.* Опис рукописів. Кириличні пергаміни XII—XV вв. Збірки Національного музею у Львові. Львів, 1933; *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; Свободный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI—XIII вв. М., 1984; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995.

О.М. Дзюба.

БУЧА́ЦЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1672 — договір, підписаний 28(18) жовт. 1672 між *Османською імперією* і *Річчю Посполитою* у м. *Бучач* після зайняття турец. військами *Поділля.* У ході переговорів на боці турец. сторони намагалися взяти участь представники гетьмана П.*Дорошенка.* Стосовно укр. земель Брацлавщини та Правобереж. Київщини (де існував козац. устрій), польс. сторона вперше на міжнар.-правовому рівні вжила термін «Українська держава». Тер. Зх. Поділля переходила до Туреччини у складі *Кам'янецького ейялету* (1672—99). Під владою Дорошенка перебували Правобереж. Київщина та Сх. Поділля (Брацлавщина). Решта укр. земель залишалася за Польщею. Представники України під час польс.-турец. комісії вимагали включити до Б.м.д. пункт щодо встановлення зх. кордону *Війська Запорозького*, який мав проходити по річках Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і Лабунь. За Б.м.д., усі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. *талерів* контрибуції, а також щорічно давати турец. султану 22 тис. *злотих* данини. Внаслідок поразки Речі Посполитої у війні з Осман. імперією і укладення Б.м.д. ставало неможливим возз'єднання *Правобережної України* і *Західної України*, що перекреслювало політ. плани П.Дорошенка домогтися створення незалежної соборної д-ви. У квіт. 1673 польс. сейм відмовився ратифікувати Б.м.д.

Літ.: *Дорошенко Д.* Петро Дорошенко. Огляд життя і діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych (1501—1795). Poznań, 1994; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

Т.В. Чухліб.

БУЧА́Ч — місто Терноп. обл., райцентр. Розташов. на р. Стрипа (прит. Дністра). Залізнична ст. Нас. 14,6 тис. осіб (1998). На околиці міста виявлені залишки поселень *трипільської культури* та поховання *бронзового віку*. Перша письмова згадка належить до 1397. З 14 ст. — під владою Польщі. В 16—17 ст. був фортецею, що захищала *Східну Галичину* від нападів татар і турків. 1515 Б. надано *магдебурзьке право*. 1672 — захоплено турец. військом; місце підписання *Бучацького мирного договору 1672.* З 1683 під владою Польщі. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — в межах Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1884 тут будується залізниця. У 19 ст. — повітове місто. Значний торг. центр Сх. Галичини. З 1919 — під владою Польщі. З 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр від 1940.

З Б. пов'язані імена діячів укр. к-ри: тут вчилися поет І.Гушалевич, етнограф В.М.*Гнатюк.*

Пам'ятки арх-ри: залишки замку (14—16 ст.), Свято-Миколаївська церква (1610), ратуша (1751), костьол і Покровська Пресвятої Богородиці церква (серед. 18 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Лавренюк В.А., Радзієвський В.В.* Тернопільщина туристська. Львів, 1983; *Дуда І.* Бучач: Путівник. Львів, 1985.

І.В. Савченко.

БУЧИ́НСЬКИЙ Мелітон Осипович (24.02.1847—25.04.1903) — адвокат, громад. діяч, фольклорист і етнограф. Н. в с. Криве (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Під час навчання у м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) у 1860-х рр. належав до народовської громади (див. *Народовці*), брав участь у вид. рукописного час. «Зірка». Вищу освіту здобував у Львів., згодом Віденському ун-тах (закінчив навч. 1873). У 1870-х рр. брав участь у діяльності «*Січі*» у *Відні*. Зібрав численні фольклорні матеріали, друкувався в галицькій періодиці. Ч. зібраних пісень увійшла до кн. В.*Антоновича* і М.*Драгоманова* «Історичні пісні малоруського народу» (т. 1—2, 1874—75). Листування Б. з М.Драгомановим (1871—77) видано НТШ заходами М.*Павлика* («Переписка», 1910).

П. у м. Станіслав.

Літ.: Д-р Мелітон Бучинський. «Діло», 1903, № 87; Д-р Мелітон Бучинський. В кн.: Товариш: Ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на рік переступний. Львів, 1904; *Грицик М.* Фольклорист Мелітон Бучинський. «Українське літературознавство», 1984, вип. 43.

В.С. Пашук.

БУЧИ́НСЬКИЙ-ЯСКО́ЛЬД Олександр (р. н. і р. с. невід.) — поет 2-ї пол. 17 ст. Очевидно, навч. в Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), був учителем у м. *Новгород-Сіверський.* Автор польськомовного панегірика, присвяченого гетьману І.*Самойловичу* — «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677» (надрукований у Новгороді-Сіверському 1678). Збереглися лише фрагменти, включені С.*Величком* до складу його літопису. У тв. висвітлені події т.зв. першого Чигиринського походу 1677 (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*), коли об'єднані укр.-рос. війська дали відсіч силам *Османської імперії*, що прагнули здобути м. *Чигирин.* Б.-Я. був поетом з кола Л.*Барановича.* У своїх творах згадує духовних осіб, з котрими, очевидно, був добре знайомий (І.*Галятовського, І.Ґізеля*, М.Лежайського).

Тв.: В кн.: *Величко С.В.* Летопись событий в Юго-Западной Росии в XVII-м веке, т. 2. К., 1851; [Вірші]. В кн.: Аполлонова лютня: Київські поети XVII—XVIII ст. К., 1982.

Літ.: *Шевчук В.* Співці київського Парнасу. «Наука і культура. Україна, 1980», 1981.

Ю.А. Мицик.

БУЧКЕ́ВИЧ Василь (1860—1928) — археолог і краєзнавець. Досліджував пам'ятки старовини на Полтавщині. Співробітничав з ж. «*Киевская старина*» та полтав. часописами, в яких опублікував значну кількість описів істор. місцевостей, населених пунктів та археол. пам'яток.

С.І. Кот.

БУЧКО́ Іван (01.10.1891—21.09. 1974) — церк. і громад. діяч, архієпископ *Української греко-католицької церкви.* Д-р богослов'я (1923). Почесний чл. НТШ, д-р УВУ. Н. в с. Германів (нині с. Тарасівка Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Навч. у Львів. академічній г-зії. Вищу богословську освіту здобув у Римі (1911—15). Висвячений на священика 1915. Був ректором Малої семінарії у Львові. Від 1929 — єпископ, пом. митрополита Галицького у Львові. У 1930-х рр. брав участь у церк.-реліг. та сусп. житті: був співорганізатором укр. патріотичних акцій та орг-цій, зокрема з'їзду «Українська молодь — Христові». Активно виступав проти польс. окупаційного режиму в Зх. Україні, проти гітлеризму, комунізму й антисемітизму.

1939 виїхав до Пд. Америки для візитації укр. греко-катол. громади. Там його застала *Друга світова війна.* Від 1940 служив єпископом, пом. Філадельфійського екзарха та греко-катол. священиком у Нью-Йорку. Від 1942 представляв інтереси УГКЦ при *Ватикані.* 1945 у Римі заснував Укр. допомоговий к-т. 1946 призначений апостольським візитатором для українців-католиків у Зх. Європі; від 1953 — титулярний архієпископ Леокадійський. Жертовно опікувався укр. політ. еміграцією, за що шанобливо був прозваний «архієпископом скитальців». Багато зробив для відродження в діаспорі укр. наук. та культ. інституцій.

П. у м. Рим.

І.В. Паславський.

БУ́ЧМА Амвросій Максиміліанович (14.03.1891—06.01.1957) — укр. актор, режисер і педагог. Нар. арт. СРСР (1944). Н. в м. *Львів* у сім'ї залізничника. Закінчив чотирикласне уч-ще. Працював на різних роботах. 1905 прийнятий хористом, а потім актором до укр. драм. театру «*Руська бесіда*» (Львів). Після 1917 навч. в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, одночасно грав у театрах М.*Садовського*, І.Рубчака. 1919 очолив «Новий Львівський театр», на базі його й молодого театру Г.*Юри* був організований 1920 Київ. драм. театр ім. І.Франка. 1922—26, 1930—36 працював у театрі «*Березіль*», виконував ролі Джіммі Хіггінса («Джіммі Хіггінс» Е.Сінклера), брата Жана («Жакерія» П.Меріме), Кришка («Плацдарм» М.Ірчана), Дударя («Диктатура» І.Микитенка), Пузиря («Хазяїн» І.Карпенка-Карого), Гайдая, Платона Кречета («Загибель ескадри», «Платон Кречет» О.Корнійчука) та ін. Одночасно знімався в кіно на Одес. кіностудії. 1926—30 працював тільки в кіно. Створив образи у фільмах «Джіммі Хіггінс», «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Арсенал», «Нічний візник», «Велика гра», «Фата-Моргана», «Вітер зі сходу», «Назар Стодоля», «Щорс» та ін. 1936—57 — актор і режисер Київ. драм. театру ім. І.Франка. Зіграв ролі — у театрі: Миколи Задорожного («Украдене щастя» І.Франка), Коломійцева («Останні» М.Горького), Макара Діброви («Макар Діброва» О.Корнійчука) та ін.; в кіноф-мах: Басманова («Іван Грозний»), Тараса Яценка («Нескорені»), боцмана Дзюби («В далекому плаванні»). Режисерські роботи: кіноф-м «За стіною» (1928), вистави: «Назар Стодоля» Т.Шевченка (Київ. драм. театр ім. І.Франка, 1942, 1951, у співавт.), «Наталка Полтавка» І.Котляревського (Київ. театр опери та балету ім. Т.Шевченка, 1953, у співавт.) та ін. 1946— 48 — худож. кер. Київ. кіностудії худож. фільмів. З 1940 — викл. у Київ. театр. ін-ті ім. І.Карпенка-Карого. Лауреат Держ. премії СРСР (1941, 1949). Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Лесь Курбас*:* Спогади сучасників. К., 1969; *Косач Ю.* Амвросій Бучма. К., 1978; *Жукова А.Е., Журов Г.В.* Кинематографическая жизнь столицы Советской Украины. К., 1983.

Г.С. Брега.

М.О. Бучинський.

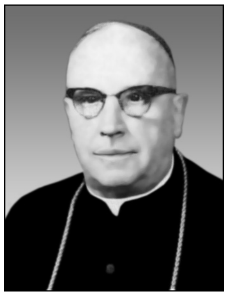

І. Бучко.

А.М. Бучма.

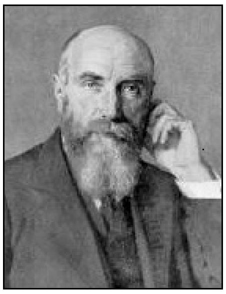
Ф. Буяк.

БУ́ШІ ОБОРО́НА 1654 — героїчна оборона козаками і місц. нас. м-ка Буша (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.) під час наступу військ *Речі Посполитої* на *Поділля* восени 1654 (див. *Національна революція 1648—1676*). Полякам порівняно легко вдалося оволодіти кількома м-ками краю. Центром оборони Поділля стала Буша. Сюди підійшов авангард польс. війська на чолі з коронним обозним С.*Чарнецьким*. У Буші закріпився 6-тис. загін повстанців на чолі з сотником Зависним. 28 листоп. 1654 розпочався штурм м-ка, який було відбито з великими втратами для поляків. Повстанці відмовилися капітулювати. У наступні дні вони героїчно відбивали нові штурми. Однак польс. війську вдалося прорвати оборону понад ставком і запалити місто. Під час запеклого бою повстанці і навіть їхні дружини, напр. О.*Зависна*, воліли загинути, але не скоритися. В ході оборони полягли майже всі захисники Буші. Частині оборонців під покровом ночі вдалося вирватися, і вони билися з ворогом вже за межами м-ка. Група жителів (70 осіб) сховалася в печері і тримала оборону, відмовляючись скласти зброю. Тоді карателі затопили печеру водами струмка. Оборона Буші затримала наступ війська Речі Посполитої, який було зупинено на поч. 1655.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

БУШТИ́НО — с-ще міськ. типу Тячівського р-ну Закарп. обл. Розташов. при впадінні р. Тересбля в р. Тиса (прит. Дунаю). Залізнична ст.

Б. виникло в серед. 14 ст. Нас. складали укр. і угор. вільні землероби. На 16 — поч. 17 ст. припадає період закріпачення селян. У 17 ст. село знаходилося під зверхністю Хустського замку. Селяни виступали проти феод. залежності, надавали підтримку *опришкам*, які діяли поблизу Б. 1703—11.

Наприкінці 18 ст. Б. стає перевалочною базою для транспортування до Угорщини солі й лісу спочатку на плотах, а з будвом 1872 залізниці Чоп—Мармарош—Сігет — залізницею. У 19 ст. — осідок дирекції держ. лісів і маєтків. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. тут діяли дві церк.-парафіяльні шк. (укр. і угор.). За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* у складі *Чехословаччини*. 17 берез. 1939 — 22 жовт. 1944 — період окупації Б. Угорщиною. Від 1945 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1957 — смт.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; Нариси історії Закарпаття, т. 1—2. Ужгород, 1993—95.

Г.А. Вербиленко.

БУЯ́К (Bujak) **Францішек** (псевд.: Без, Ліповскі, Лотни; 16.08. 1875—21.03.1953) — польс. історик, економіст, соціолог. Д-р філософії (1899), чл. НТШ (1920), Чехословац. с.-г. акад., Чехословац. наук. т-ва, Слов'ян. ін-ту в Празі (нині Чехія) та ін. Н. в с. Машкєнціце (Польща), у сел. родині. Закінчив г-зію в Бочні (1894). Вчився на ф-ті історії і права *Краківського університету* (1894—1900), з 1897 — асистент цього вузу; з 1905 — доц. каф-ри історії Польщі. Вивчав право також у Лейпцигу, Римі, Генуї. 1901—02 — співробітник Ягеллонської б-ки, до 1909 — Крайового архіву Кракова. 1909—18 — надзвичайний проф., зав. каф-ри госп. і заг. історії Польщі Краківського ун-ту; з 1917 — чл.-кор., з 1922 — акад. Польс. АН. 1919—21 — ординарний проф. Варшавського ун-ту; 1920—41 — зав. каф-ри середньовічної госп. історії Львів. ун-ту. 1926—27 — голова наглядової ради Польс. с.-г. банку. 1932—34 і 1936—37 — голова Польс. істор. т-ва. Віце-президент (1936—39) і почесний чл. (з 1948) Польс. народознавчого т-ва.

У студентські роки — учасник молодіжного руху. Під час *Першої світової війни* розробив проект с.-г. реформ, 1918 та 1920 був міністром с. госп-ва. З 1928 — куратор Союзу польс. академічної молоді «Засів» («Posiew») у *Львові*, з 1929 — його почесний чл. 1935 збудував у рідному селі Народний дім з б-кою. 1939 обраний до складу Ради секретаріату польс. громад. орг-цій у Львові. Під час *Другої світової війни* брав участь у підпільному русі у Львові і Кракові. Від 1946 — проф. с.-г. ф-ту Краківського ун-ту, зав. каф-ри економіки кооперації, з 1948 — на пенсії.

Дослідник історії економіки Польщі доби середньовіччя і 19—20 ст.; автор понад 400 наук. праць, один із гол. творців польс. екон. історії як окремої наук. дисципліни. У працях Б. є багато матеріалів з історії зх.-укр. земель.

Тв.: Galicya, t. 1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. Lwów, 1906; Rozwój gospodarczy Galicji (1772—1914). Lwów, 1917; Historia osadnictwa ziem polskich. Warszawa, 1920; Studia geograficzno-historyczne. Warszawa, 1925; Wybór pism, t. 1. Warszawa, 1976.

Літ.: *Madurowicz-Urbanska H.* Życiorys naukowy i bibliografia prac Franciszka Bujaka. В кн.: *Bujak F.* Wybór pism, t.1. Warszawa, 1976; *Sródka A.* Uczeni Polscy XIX i XX stulecia, t.1. Warszawa, 1994; *Mazur G., Węgerski J.* Konspiracja Lwowska 1939—1944: Słownik biograficzny. Katowice, 1997; Roman Rybarski o narodzie, ustroju i gospodarce. Warszawa, 1997.

Г.П. Герасимова.

БЬОК (Böckh) **Август** (24.11. 1785—03.08.1867) — нім. філолог-класик, філософ і історик. Учень Ф.Шлейєрмахера і Ф.Вольфа. Вчився в ун-тах Галле і Берліна, від 1807 — проф. ун-ту у Гейдельберзі, 1811 — Берліні. Ініціатор істор. підходу до античності, закликав вивчати політ., соціальне і госп. життя стародавніх греків та римлян (див. *Рим Стародавній*) на підставі тв. антич. авторів. Праця «Державне господарство афінян» («Der Staatshaltung der Athener», 1817) витримала чимало вид. багатьма мовами і принесла автору почесне членство майже в усіх європ. акад. Ін. робота «Зібрання грецьких написів» («Corpus inscriptionum Graecorum», т. 1—3, 1828—59) поклала початок новій наук. дисципліні — *епіграфіці*. У 3-му т. «Зібрання» вміщено епіграфічні пам'ятки з тер. України, а також нарис про історію і держ. устрій *античних держав Північного Причорномор'я*. Залишив також багато праць про антич. авторів, зібр. промов і статей у 7-ми томах (1858—72) та велику епістолярну спадщину. Його академічні лекції, що склали окрему кн. «Енциклопедія філології», були у скороченому вигляді видруковані у «Киевских университетских известиях» за 1879.

Літ.: *Hoffman M.* August Böckh. Leipzig, 1901.

Л.О. Зашкільняк.

БЮДЖЕ́Т (від англ. budget — мішок скарбника) — 1) кошторис доходів і витрат, складений на певний термін. Розрізняють Б. держ., Б. місц., Б. сімейний і т.д. У Венеції (Італія) урядовий Б. відомий з 13 ст. (Bilanci), в Бур-

гундії (істор. область на сх. Франції) — з 15 ст. Заг.-європ. практикою держ. Б. стає протягом 16—17 ст. Сучасні форми складання держ. Б. набули поширення в 19 ст.

Від 1645 є відомості про держ. кошторис прибутків та видатків у Росії. Втім, колегії для кер-ва фінансовими справами країни були запроваджені *Петром I* лише 1718. У *Гетьманщині* фінансову реформу із запровадження Генеральної «щетної» комісії проведено за гетьманування Д.*Апостола* (1728). 1802 засновано Мін-во фінансів *Російської імперії*, що почало регулярно складати щорічні бюджети;

2) Б. часу — розподіл часу за видами процесів, що виконуються впродовж певного періоду (напр., доби) окремими особами, родинами або групами населення.

Літ.: *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, ч. 1, № 4. Одесса, 1925; *Деркач Н.И., Гордеева Л.П.* Бюджет и бюджетный процесс на Украине. Днепропетровск, 1995; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 2. К., 1997; *Єпіфанов А.О. та ін.* Бюджет і фінансова політика України. К., 1997; *Гвоздик-Пріцак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. К., 1999.

Д.С. Вирський.

«БЮЛЕТÉНЬ УКРАЇ́НСЬКОГО ГЕНЕАЛОГІ́ЧНОГО І ГЕРАЛЬДИ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА» — інформаційний вісник для членів *Українського генеалогічного і геральдичного товариства*. Виходив друком укр. мовою 1963—71 у Маямі (шт. Флорида, США). 1963—68 — двомісячник, 1969—70 — квартальник, 1971 з'являвся раз на півріччя. Містив хроніку життя т-ва, бібліографічні замітки та статті з укр. *геральдики*, *генеалогії*, *вексилології* та *сфрагістики*. Ред. — Р.Климкевич.

Ю.К. Савчук.

«БЮЛЕТÉНЬ УРÉ» — неперіодичний орган Гол. редакції «Української Радянської Енциклопедії» під головуванням М.*Скрипника*. Вийшло три номери (№ 1 — квіт. 1931; № 2 — верес. 1931; № 3 — січ. 1932). Відп. ред. А.Ґеттлер. Наклад — 3 тис. прим. (№ 2, 3). Бюлетень № 1 містив ред. ст. «Завдання бюлетеню»; промову М.Скрипника «УРЕ — то наша

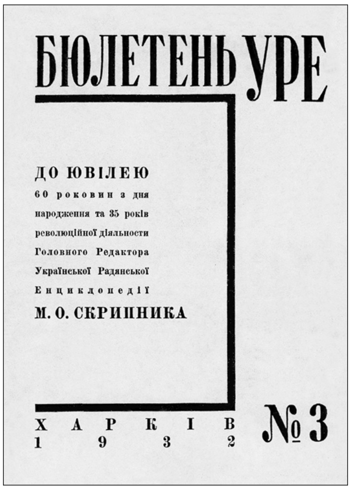

«Бюлетень УРЕ». 1932, № 3. Обкладинка.

пролетарська зброя» на засіданні ред. бюро «УРЕ» 4 груд. 1930; статті Л.Кленовича — «До методології пляну УРЕ», М.Наконечного — «До лінгвістичного оформлення УРЕ»; поточну ред. інформацію. У Бюлетені № 2 опубліковано статті Л.Кленовича — «До пляну перших томів УРЕ», М.Годкевича — «Бібліографія в УРЕ», А.Ґеттлера — «Використуймо досвід БСЕ», А.Біленького — «Поліграфічне оформлення та ілюстрації УРЕ», В.Юльського — «Облік і комплектування»; ред. повідомлення. Бюлетень № 3 вийшов із підзаголовком — «До ювілею: 60 роковин з дня народження та 35 років революційної діяльності Головного Редактора Української Радянської Енциклопедії М.О. Скрипника» — й подавав інформацію про життя та діяльність М.Скрипника, статтю М.Наконечного «Новий етап у розвитку літературного українського язика і М.О. Скрипник», а також повідомляв про поточну роботу редакції «УРЕ».

Літ.: *Рубльов О., Фельбаба М.* Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4 (13/15).

О.С. Рубльов.

БЮ́РГЕРИ, бюргерство (від нім. Bürger — городянин) — термін, яким за доби *середньовіччя* та Нового часу в країнах Зх. Європи означали громадян (повноправних мешканців) міста (аналог терміна «міщанин»). Виник бл. 12 ст., але поширення набув лише наприкінці 16 ст. чи навіть пізніше. Загальновживаним став у 18 ст. (витіснивши словосполучення «поважна людина»), остаточно його успіх закріпила *Французька революція кінця 18 століття*. Пов'язувався зі стилем життя, характерним для міськ. к-ри. В Україні словосполучення «поважна людина», очевидно, так і не було витіснено терміном «Б.» Нині термін зазвичай має позитивне (з наголосом на важливій істор. ролі Б. у творенні сучасного світу), хоча іноді й іронічне, смислове навантаження (про це свідчить, зокрема, і те, що й похідний від нього термін «бюргерство» вигідно відрізняється від спорідненого терміна «міщанство», останній має більш негативні нашарування, які асоціюються з обмеженістю, відсталістю тощо).

Літ.: *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994; *Зомбарт В.* Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. М., 1994; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 3. К., 1998; *Блок М.* Феодальне суспільство. К., 2002.

Д.С. Вирський.

БЮРÓ УКРАЇ́НСЬКОЇ ПРÉСИ (БУП) — орган інформації, ств. у груд. 1918 при *Тимчасовому робітничо-селянському уряді України*. Діяло у *Києві* до серп. 1919. Підпорядковувалося Наркомату рад. пропаганди. Очолював БУП В.Люксембург. Вид. — «Стінна газета БУП». На поч. 1920 реорганізовано в УкрРОСТА (Всеукр. Бюро телеграфного агентства), яке виконувало функції не тільки урядового інформаційного телеграфного агентства, а й центру підготовки та об'єднання журналістських сил УСРР. Вид. — «Вікна УкрРОСТА». 1921 перетворено на Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ).

О.М. Мовчан.

БЮРОКРАТИЗÁЦІЯ СУСПІ́ЛЬНОГО ЖИТТЯ́ (бюрократія: буквально — панування канцелярії, від франц. bureau — бюро, канцелярія і грец. κράτος — влада) — сусп. явище, пов'язане з процесами розподілу праці та виокремленням прошарку професійних управлінців. Особливо швидкий розвиток Б.с.ж. спостерігається з кін. 19 ст., що пов'язано з формуванням т. зв. соціальної д-ви, яка виступає універсальним регулювальником найрізноманітніших

аспектів соціуму. Про складні процеси державотворення свідчать, зокрема, такі дані: на поч. 20 ст. в Зх. Європі чиновники складали 3—6 % робочої сили, а наприкінці — 10—13 %. Проблема оптимізації наростання Б.с.ж. вийшла нині на рівень найважливіших сусп. проблем. Визначне місце історики зазвичай відводять темі Б.с.ж. в *Російській імперії*. За рад. часів (див. *СРСР*) у масовій літературі Б.с.ж. прийнято було трактувати як бурж. пережиток та списувати на неї чи не всі негаразди соціаліст. будівництва.

Літ.: *Большакова О.В.* Бюрократия и великие реформы в России (1860—70-е гг.): Современная англо-американская историография. М., 1996; *Оболонский А.В.* Бюрократия и государство: Очерки. М., 1996; *Андреев А.Р.* История государственной власти в России: Великие князья, цари, императоры, их двор, государственная, духовная, светская, дипломатическая, военная, полицейская иерархия, органы государственной власти и управления (чины, военные, гражданские и придворные, звания и титулы) IX—XX века. М., 1999; *Цвєтков В.В., Горбатенко В.П.* Демократія — управління — бюрократія в контексті модернізації українського суспільства. К., 2001.

Д.С. Вирський.

БЮШІ́НІ (Büschini) **Антон Фрідріх** (1724—1793) — нім. географ і статистик, творець нового політико-статистичного методу в географії. В праці «Нові описи землі», що видана у 13 ч. в Гамбурзі 1754—77, наводить істор. відомості про Україну, зокрема описує козаків і *Запорозьку Січ*, зруйнування рос. військами м. *Батурин*, подає короткий нарис про *Київ*, *Києво-Печерську лавру*, *Києво-Могилянську академію.* Згадує про діяльність гетьманів Б.*Хмельницького,* Д.*Апостола,* К.*Розумовського.*

Літ.: *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

БЯЛКО́ВСЬКИЙ (Białkowski) **Леон Ігнацій** (01.02.1885—21.01.1952) — польс. історик. Акад. Польс. АН (1949). Н. в с. Пасинки (нині село Шаргородського р-ну Він. обл.). Закінчив *Краківський університет*. 1918—20 — приват-доц. *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*. Емігрував до Польщі. З 1926 — проф. Люблінського ун-ту. Автор праць з соціально-екон. історії окремих р-нів Польщі та України (*Поділля*) 15—17 ст. Досліджував генеалогію польс. шляхетських родин. Ідеалізував часи польс. панування в Україні.

П. у м. Люблін (Польща).

Тв.: Поріччя Мурахви в XV—XVI ст. Кам'янець-Подільський, 1920; Podole w XVI wieku. Warszawa, 1920; На Подільсько-українському прикордонні. Львів, 1925.

Літ.: *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993; *Його ж.* Історичне краєзнавство Правобережної України у XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995.

Г.А. Вербиленко.

В

ВАВРИСЕ́ВИЧ Микола (01.12.1891—30.10.1978) — укр. педагог, письменник, журналіст і громад. діяч на *Холмщині.* Н. в м. Городло Грубешівського пов. Люблінської губ. (Польща). Навч. у Холмській г-зії, Київ. і Петрогр. ун-тах. 1921 вернувся на Холмщину. 1923 видав перший номер «Холмського народного календаря». Від 1924 — ред. тижневика «Наше життя». Виступав проти польс. аграрної політики на *Західній Україні.* 1926—31 працював у Рівнен. приватній г-зії. У верес. 1939 ув'язнений польс. владою у концтаборі *Береза Картузька.* Після *Другої світової війни* викладав у містах *Львів* та *Володимир-Волинський.*

П. у м. Володимир-Волинський.

Літ.: *Горний М.М.* Українці Холмщини і Підляшшя: Видатні особи XX століття. Львів, 1997.

Я.Д. Ісаєвич.

ВАГИЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (02.09.1811—10.05.1866) письменник, фольклорист, філолог, громад. та культ. діяч, один із зачинателів укр. нац. відродження в *Галичині.* Н. в с. Ясень (нині село Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Львів. греко-катол. духовну семінарію і Львів. ун-т (1839). Один з організаторів громадсько-культ. об-ня «*Руська трійця*», співавтор та співупорядник альманаху «*Русалка Дністровая*» (1837). 1846 висвячений на священика. 1846—48 — парох у с. Нестаничі (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.), 1848 — ред. газ. «Дневник руський», 1851 — хранитель б-ки *Оссолінеуму*, згодом перекладач урядових документів укр. мовою. 1862—64 — наук. кер. міськ. архіву *Львова.* Автор праць: з етнографії і фольклористики — «Гуцули, мешканці східного Прикарпаття» (1838), «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» (1841), «Лемки, мешканці західного Прикарпаття», «Слов'янська символіка і демонологія» (не завершена, рукопис); з філології — «Передговор к руським народним пісням» (1837), «Статті про південно-руську мову» (рукопис), «Граматика малоруського язика» (1845), «Замітки о руській літературі» (1848), «Українські польськомовні письменники». Уклав зб. укр. нар. пісень (опубл. лише 1983), брав участь у складанні й редагуванні словника польс. мови С.Лінде. Залишив значний творчий доробок у галузі археології, історії та *спеціальних історичних дисциплін.* Одним із перших опубл. результати досліджень археол. пам'яток — скель у селах Розгірче (1838), Урич (1843; нині обидва села Львів. обл.), Бубнище, (1862; нині село Івано-Франк. обл.). У процесі археогр. занять обстежив чимало рукописних зб., архівів з метою виявлення писемних пам'яток до історії укр. народу. Упорядкував міськ. архів Львова. Спільно з Я.*Головацьким* відкрив пам'ятки давньоукр. законодавства — списки *Кормчої книги* 12—13 і 15 ст. із статутами *Володимира Святославича* і *Ярослава Мудрого* та чимало актових джерел. Разом з А.*Бельовським* переклав укр. та польс. мовами і здійснив наук. публікацію «*Повісті временних літ*» під назвою «Літопис Нестора» з додатками «*Повчання» Володимира Мономаха* і «Лист князеві Олегові Святославовичу» (1864, 1866), переклав прозою укр. і польс. мовами «*Слово о полку Ігоревім*» (1836, укр. пер. опубл. 1884). Чимало документів з історії Галичини й *Буковини* 14—17 ст. опубл. в додатку до «*Gazety Lwowskiej*» (1857). Упорядкована ним зб. документів про історію *Львова* й Галичини 14—15 ст. увійшла до багатотомного вид. «Akta grodzkie i ziemskie» (т. 3—4, 1872; див. *Акти земські та гродські*). Брав участь також у підготовці вид. «Monumenta Poloniae Historica» (1864). На основі зібраних і опрацьованих джерельних матеріалів склав «Хронологічні таблиці до загальної історії», «Хронологію загальної історії слов'ян», «Хронологію східних слов'ян», «Хроніки» Пд. й Пн. Русі, чехів, *хорватів*, сербів, болгар, Дубровницької республіки, «Історію польського народу 1038—1090» (рукописи) та опубл. працю «Монастир Скит у Маняві» (1848).

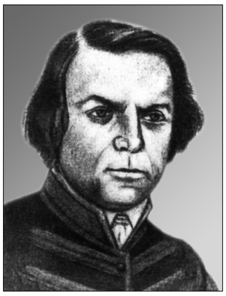

І.М. Вагилевич.

Підтримував наук. зв'язки і листувався з П.*Лукашевичем*, М.О.*Максимовичем*, В.*Мацейовським,* М.*Погодіним*, І.*Срезневським*, О.Стороженком, П.*Шафариком* та ін. Через зближення та співпрацю з польс. табором 1848 відвернув від себе укр. громадськість. Жив у злиднях, недооцінений сучасниками й переслідуваний владою. На матеріалі біографії В. польс. письменник Я.Захар'ясевич написав повість «Учений» (т. 1—2, 1855).

П. у м. Львів.

Літ.: *Полєк В.* І.М.Вагилевич у спогадах польського письменника. «Архіви України», 1967, № 2; *Франко І.* До біографії Івана Вагилевича. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 37. К., 1982; *Шалата М.Й.* Народними піснями зачарований. В кн.: Народні пісні в записках Івана Вагилевича. К., 1983; *Петраш О.О.* «Руська трійця»: М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький та їх літературні послідовники. К., 1986; «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987; *Дем'ян Г.* Іван Вагилевич — історик і народознавець. К., 1993; *Брок П.* Іван Вагилевич (1811—1866) та українська національна ідентичність. В кн.: Шашкевичіана. Нова серія. Львів, 1996; *Купчинський О.І.* Вагилевич — перекладач і дослідник «Слова о полку Ігоревім». Там само; *Його ж.* Август Бєльовський та Іван Вагилевич: наукові контакти і співпраця. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1999, N 8—9.

Ф.І. Стеблій.

ВАГОВЕ́ — торг. податок за зважування товарів на місц. торгах і ярмарках *Лівобережної України* у

Ф.Ф. Вадковський.

2-й пол. 17—18 ст. Збирався власниками *важниць*. У деяких випадках В. надходило до Військ. скарбу *Гетьманщини*, а в період правління в ній 1-ї і 2-ї *Малоросійських колегій* — до царської казни.

Літ.: *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

ВАҐЕНБУ́РГ (від нім. Wagen — віз і Burg — сховище, захист, місто) — укріплення з обозних возів, поставлених поряд і скріплених мотузками й ланцюгами. Форма В. залежала від умов місцевості. Найчастіше вози ставили колом, півколом або чотирикутником. У серед. В. розміщувалися люди й коні. Якщо стоянка робилася надовго, В. оточували ровом та ін. фортифікаціями. Від серед. 14 ст. для оборони В. почали використовувати артилерію. Гармати ставили, залежно від їх розмірів і типів, на возах, між ними й позаду них. Проте з розвитком вогнепальної зброї В. поступово втратив своє значення. У давнину В. часто використовували галли, *слов'яни давні,* германці, *гуни, авари, половці* та ін. народи. Найбільшого поширення В. набув у середні віки, особливо в країнах Сх. Європи, коли війська супроводжувалися в походах численними обозами з військ. спорядженням і харчами. В Україні В. був відомий під назвою табір (див. *Табір козацький*).

Літ.: *Крип'якевич І.* Історія українського війська. Львів, 1992; *Разин Е.А.* История военного искусства, т. 2—3. СПб. — М., 1999.

Б.В. Черкас.

ВАДКО́ВСЬКИЙ (Вадковський 2-й) **Олександр Федорович** (1801 — р. с. невід.) — декабрист, військовик. Батько — колиш. сенатор Ф.Вадковський (1756— 1806), мати — Катерина, у дівоцтві графиня Чернишова, фрейліна. Брат Ф.*Вадковського.* Навч. у пансіоні при Моск. ун-ті та в петерб. приватних закладах, брав уроки у викл. Пажеського корпусу. 1819 зарахований підпрапорщиком до лейб-гвардії Семеновського полку. 5 січ. 1821 (24 груд. 1820) переведений до Кременчуцького піх. полку. З 1821 — прапорщик. Од 1824 — підпоручик 17-го єгерського полку.

Від 1823 — чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). Під час *Чернігівського полку повстання* викликаний *С.Муравйовим-Апостолом* до м. *Васильків* на нараду. 11 січ. 1826 (30 груд. 1825) виїхав до м-ка *Біла Церква* організувати підмогу повстанцям, проте був арештований і відправлений на гауптвахту 3-го піх. корпусу в м. *Житомир,* 26(14) січ. переведений до гол. квартири 1-ї армії у м. Могильов. 10 лют. (29 січ.) 1826 ув'язнений у *Петропавловській фортеці*, де перебував до лип., після чого за наказом імп. *Миколи I* відправлений в армію на Кавказ. Учасник *російсько-турецької війни 1828—1829.* Через хворобу звільнений у відставку 31(19) серп. 1830. Перебував під негласним наглядом поліції за місцем проживання в Тамбовській губ. (нині тер. РФ).

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 6. М.—Л., 1929; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Прокопенко Є.Л.* Декабристи і Біла Церква. В кн.: Декабристские чтения: Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвященной 165-летию со дня восстания декабристов, вып. 4. К., 1991.

П.Г. Усенко.

ВАДКО́ВСЬКИЙ (Вадковський 1-й) **Федір Федорович** (1800—20(08).01.1844) — декабрист, військовик, літератор, музикант, підприємець. Брат О.*Вадковського.* Н. в с. Пятницькоє Єлецького пов. Орловської губ. (нині Липецької обл., РФ). Освіту здобув у пансіоні при Моск. ун-ті та в петерб. приватних навч. закладах. На військ. службі від 1818 — підпрапорщик лейб-гвардії Семеновського полку. Від 1820 — юнкер Кавалергардського полку, з 1823 — корнет. Улітку 1824 за «злочинні розмови» переведений із *Санкт-Петербурга* прапорщиком до Ніжин. кінноєгерського полку. 1823 вступив до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), куди залучив 10 нових членів. Від нього про таємну революц. орг-цію дізнався провокатор І.Шервуд.

Арештований у м. Курськ (нині місто в РФ) 23(11) груд. 1825, допроваджений до *Шліссельбурзької фортеці*, а 2 січ. 1826 (21 груд. 1825) — *Петропавловської фортеці.* В лип. 1826 засуджений за 1-м розрядом до страти, яку конфірмацією замінено на довічну каторгу. 8 серп. (27 лип.) направлений до Кексгольма (нині м. Приозерськ Ленінгр. обл., РФ). Невдовзі покарання змінено на 20-літнє, навесні наступного року переведений знову до Шліссельбурзької фортеці, ще за півроку направлений до Сибіру. Від поч. 1828 перебував у Читинському острозі, а з осені 1830 — на Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ), причому заг. термін ув'язнення з каторжною працею йому було поступово скорочено до 13 років. Став одним з ініціаторів артільного господарювання засланців, грав першу скрипку в їхньому муз. ансамблі, викладав астрономію в «каторжній академії», писав пісні та вірші (франц. й рос. мовами), в т. ч. «Желания» — своєрідний виклад декабристської програми. Автор нарису «Белая Церковь», присвяченого *Чернігівського полку повстанню.* Влітку 1839 лікувався на Туркійських мінеральних водах у Бурятії, від верес. того ж року мешкав в Іркутську (нині РФ). З 1840 — в Манзурському поселенні, а потім — у с. Ойок (нині Іркутської обл.), де й помер од сухот.

Літ.: Декабристы. М., 1906; *Сиверс А.А.* Декабрист Вадковский в его письмах к Е.П. Оболенскому. В кн.: Декабристы: Неизданные материалы и статьи. М., 1925; *Оксман Ю.Г.* Записка Ф.Ф. Вадковского о восстании Черниговского полка. В кн.: Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 1. М., 1931; Восстание декабристов: Документы, т. 11. М., 1954; *Михайлова М.С.* Свод данных о декабристах (1826—1856 гг.). Красноярск, 1989.

П.Г. Усенко.

ВАДО́ВИЦІ (Wadowice), **табір для військовополонених**. Вадовіце — місто, розташов. на тер. Польщі неподалік від Кракова. На його околиці функціонував табір для військовополонених, збудований під час *Першої світової війни.* Після репатріації військовополонених рос. армії уряд Польщі використовував його для утримування військовополонених *польсько-радянської війни 1920* та розміщення інтернованих військ. частин *Армії Української Народної Республіки.* На поч. 1921 там перебувало бл. 4,5 тис. укр. вояків, у т. ч. Окрема кінна, Запасна та Київ. д-зії, Спільна юнацька шк. На чолі Вадовицької групи інтернованих військовиків стояв ген.-полк. М.*Омелянович-Павленко*, в черв. 1921 його замінив ген.-хорунжий А.*Вовк.*

Літ.: *Karpus Z.* Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy w Polsce w latach 1918—1924. Z dziejów militarno-polityc-

znych wojny polsko-radzieckiej. Toruń, 1991; *Павленко М.І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: становлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.). К., 1999.

М.І. Павленко.

ВАЖНИ́ЦІ — спец. приміщення з контрольними вагами на торгах. Торг. право, чинне в Україні у 15—18 ст., зобов'язувало зважувати товари лише у В., за що з покупців і продавців стягувалося грошима й натурою *вагове*, яке фактично становило торг. податок. За законом, право звільняти від сплати вагового належало органам держ. влади. За міськ. правом і відповідними привілеями, В. належали органам міськ. самоврядування, іноді міськ. церквам і монастирям. У зв'язку із значним рівнем прибутків від В. у 18 ст. набула поширення їх оренда.

О.Ф. Сидоренко.

ВА́ЗА (швед. Vasa, польс. Waza) — династія швед. і польс. королів. Дворянський рід В. походив з Упланда (істор. пров. у Швеції). На політ. арені з'являється на поч. 16 ст. Представники роду В. відігравали помітну роль у усп.-політ. житті своєї країни, а згодом Європи, започаткувавши дві королів. династії — швед. (1523—1654) та польс. (1587—1668). Родоначальником першої став Густав I. Найвідомішим представником швед. королів. дому був Густав II Адольф (1611—32). Польс. династична гілка в *Речі Посполитій* започаткована *Сигізмундом III* Ваза, проголошеним королем Польщі 1587. З іменами швед. та польс. королів. династії В. тісно пов'язані важливі для долі України події. Зокрема, в роки правління польс. короля *Владислава IV* Ваза відбулося відновлення діяльності правосл. церк. ієрархії на укр. та білорус. землях Речі Посполитої (1632). Король у своїх політ. сх.-європ. планах здебільшого спирався на укр. *реєстрових козаків*, зокрема, під час домагання рос. престолу в *польсько-російській війні 1617—1618* та *польсько-російській війні 1632—1634.* Польс. король *Ян II* Казимир Ваза стояв на чолі польс. коронного війська у перші роки *національної революції 1648—1676* (див. *Зборівська битва 1649, Берестецька битва 1651, Жванецька облога 1653*), силою зброї намагався повернути Україну під владу Речі Посполитої. З його ім'ям пов'язане укладання *Андрусівського договору (перемир'я) 1667.*

Літ.: *Балабан И., Тронпчинский В.* История Польши. СПб., 1909; *Андерсcон И.* История Швеции. М., 1951; История Польши, т. 1. М., 1956; История Швеции. М., 1974; *Andersson I., Welbull J.* Swedish history in brief. Stockholm, 1980.

В.М. Матях.

ВАЙНШТЕ́ЙНИ — родина укр. підприємців єврейс. походження. Бере поч. з 2-ї пол. 17 ст. Впродовж 19 — поч. 20 ст. відомі щонайменше 8 представників сім'ї В., котрі займалися пром. діяльністю. Найвідомішим із них є **Емануїл** Вайнштейн, який жив та працював у м. *Одеса.* Ще замолоду у 60-х рр. 19 ст. разом із батьком він заснував перший в Одесі й один з перших у *Новоросійському краї* паровий млин. Пізніше займався млинарством сам, його бізнес став найпотужнішим у регіоні. На його основі постало пайове т-во — Торговий дім «Емануїл Вайнштейн та сини» (1883). Серед синів Емануїла Вайнштейна слід особливо вирізнити канд. права Новорос. ун-ту (Одеса) **М.**Вайнштейна, який допомагав батькові вести справи т-ва, а також самостійно займався вир-вом різного роду мастил. Підприємцями були й далекі ін. представники родини: міщанин **А.**Вайнштейн займався пивоварінням, а купець **Б.**Вайнштейн — виготовленням тютюну для куріння (Київ. губ.), купчиха **Р.**Вайнштейн — виготовленням графинів, склянок, чарок та пляшок (на *Волині*), **Мирон** Вайнштейн — машинобудуванням (на Катеринославщині).

Літ.: Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и Вел. кн. Финляндским. СПб., 1881; Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. СПб., 1887.

О.М. Машкін.

ВАКА́Р Володимир Вікторович (псевд.: літ. — В.Правдін, парт. — Антон; 1878—21.06. 1926) — соціал-демократ, літератор, історик, за фахом адвокат. Н. в м. Тамбов (нині місто в РФ) у сім'ї урядовця. Закінчив Київ. ун-т. 1898 за участь у революц. русі заарештований. 1902—05 — чл. Київ. к-ту *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП). Автор багатьох революц. листівок, які широко розповсюджувалися серед робітників та студентської молоді, активний організатор «Киевского социал-демократического листка». Учасник заг. страйку 1903 в Києві. Того самого року в Женеві (Швейцарія) вийшла його брошура «Революционные дни в Киеве». Після II з'їзду РСДРП (1903), виступив проти розмежування між *більшовиками* та *меншовиками.* У черв. 1906 його знову заарештовано і за вироком суду ув'язнено на один рік. Після відбуття покарання відійшов від активної роботи в партії і зосередився на наук. та літ. діяльності. В істор. журналах і зб. 1920-х рр. надруковано низку праць В. з історії робітн. руху в Києві напередодні та в період *революції 1905—1907.*

О.В. Лисенко.

ВАКА́РОВ Дмитро Онуфрійович (літ. псевд.: Діма, Явір; 03.11. 1920—07.03.1945) — поет. Н. в с. Іза (нині село Хустського р-ну Закарп. обл.) у сел. родині. Навч. у Хустській (1933—36, 1939—41) та Празькій (1936—39) г-зіях. 1940 його вірші з'явилися в пресі. Писав рос. мовою. 1941—44 вивчав рос. словесність у Будапештському ун-ті. Брав участь у роботі антифашист. підпілля: у берез. 1944 його заарештовано за зв'язок з підпіллям і кинуто до в'язниці. Значну ч. його рукописів конфісковано. У квіт. 1944 В. засуджений на довічну каторгу, а в листоп. 1944 перевезений до Німеччини. Був в'язнем концтабору *Дахау*, потім Нацвайлера, де і загинув. Похований на кладовищі Честі у Шемберзі (Німеччина).

Після II світ. війни було виявлено та зібрано його літ. спадщину.

У поезіях В. оспівував красу рідного краю, свідчив про тяжку долю його мешканців, закликав до боротьби проти гітлерівських окупантів, за возз'єднання Закарпаття з усією Україною. У доробку В. є також нариси, оповідання, фейлетони.

Перша зб. поезій — «Избранные стихи» (Ужгород, 1955). Найповніше вид. тв. — «Сочинения» (Ужгород, 1986).

Літ.: *Чендей І.* Коли на ранок благословлялося. Ужгород, 1967; *Стельмах М.* Слово о поэте. В кн.: *Вакаров Д.* Избранное. Ужгород, 1970; Я навіки прийшов у життя. Ужгород, 1975; 22 июня—9 мая: Писатели Украины в Великой Отечественной. К., 1985; *Поп В.* Устремленный в грядущее. В кн.: *Вакаров Д.* Сочинения. Ужгород, 1986.

Л.О. Гаврилюк.

Густав I Ваза.

Густав II Адольф Ваза.

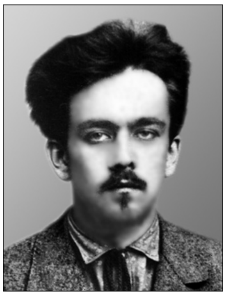

В.В. Вакар.

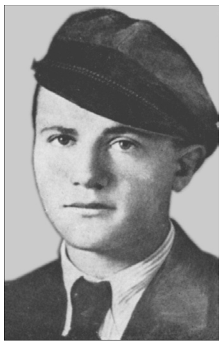

Д.О. Вакаров.

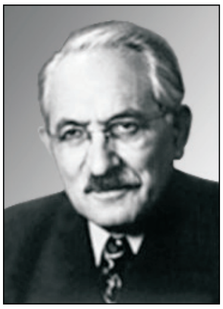
З.А. Ваксман.

Пієтро делла Валле.

ВА́КСМАН Зельман (Соломон) **Абрамович** (22.07.1888—16.08.1973) — мікробіолог, біохімік. Чл. Нац. АН США (1942), Амер. акад. мист-в та наук (1948). Н. в м. *Прилуки*. 1910 екстерном закінчив Одес. г-зію. У жовт. 1910 емігрував до США. Освіту здобув у с.-г. коледжі ун-ту Роджерса 1915 (Нью-Брансвік, шт. Нью-Джерсі) та Каліфорнійському ун-ті (1916—18). Від 1918 працював асистентом, з 1930 проф., від 1940 зав. від. мікробіології в ун-ті Роджерса. 1949—58 очолював Ін-т мікробіології у цьому ж ун-ті. Провадив дослідження в галузі ґрунтової, мор. та тех. мікробіології, один із перших почав вивчати антибіотики. 1942 винайшов стрептоміцин — новий на той час антибіотик, який виявився одним із найефективніших у лікуванні багатьох інфекційних захворювань людей. Нобелівська премія (1952).

Автор праць: «Елементи ґрунтової мікробіології» (1927), «Протидія мікробів та антибіотиків» (1945, 1947), «Антиноміцин» (1950), «Основи мікробіології» (1952) та ін.

П. у Міанісі (шт. Массачусетс, США).

М.В. Юр.

ВАКФ, вакуф (від араб. вакф — утримування) — нерухомість (насамперед земля), дохід з якої ішов на утримання: 1) мечетей, мусульманських шк. (В.-шер — В. духовний); 2) громад. інституцій (В.- адат — В. звичаєвий). Згідно з нормами шаріату, така нерухомість не підлягала відчуженню і оподаткуванню. У Криму В. існував з 15 ст., охоплюючи за часів розквіту ханства бл. 100 тис. десятин землі. Контроль за використанням В. здійснював муфтій Криму. 1890 скасований царською адміністрацією. Відновити В. намагався мусульманський виконавчий к-т *Курултаю* 1917.

Літ.: *Лашков Ф.Ф.* Исторические очерки крымо-татарского землевладения. Симферополь, 1897.

М.І. Кирюшко.

ВАЛ, археологічна пам'ятка — давньорус. городище, одна з небагатьох повністю досліджених пам'яток часів *Київської Русі*. Розташов. на правому березі р. Чорногузка (прит. Стиря, бас. Дніпра) біля с. Городище Луцького р-ну Волин. обл. Досліджено 34 житла-напівземлянки, 26 споруд виробничого і госп.-побутового призначення, 40 госп. ям різного характеру та 8 вогнищ поза спорудами. Знайдено понад 20 тис. фрагментів кераміки, залізні знаряддя праці, залишки зброї, різноманітні побутові речі, скарб срібних прикрас, вироби з кольорових металів, каменю, кістки. Пам'ятка датується кін. 10—11 ст. і є залишком феод. замку.

Літ.: *Кучінко М.М.* Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк, 1996.

О.П. Моця.

ВАЛА́ХІЯ — див. *Волощина*.

ВАЛИ́ ЗМІ́ЄВІ — див. *Змієві вали*.

ВАЛИ́ ТРАЯ́НА — див. *Траянові вали*.

ВА́ЛКИ — місто Харків. обл., райцентр. Розташов. на р. Мож (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), за 10 км од залізничної ст. Ков'яги.

У серед. 1 тис. до н.е. на тер. В. існувало скіф. поселення (див. *Скіфи*). Місто засноване 1646 як фортеця Рос. д-ви на її пд. кордоні. Укріплення було оточене валами (звідси назва міста) і стінами з баштами, найвища — 12 м. 1660 фортецю передали укр. переселенцям, які зобов'язалися нести сторожову службу. Спроби крим. татар оволодіти фортецею 1661, 1667, 1673 і 1689 були безуспішними.

Із заснуванням Харків. губ. В. стали повітовим містом (1780). Щороку тут відбувалося п'ять ярмарків.

Від 1923 — райцентр *Харківської округи* Харків. губ.; від 1932 — у складі Харків. обл. 1938 В. надано статус міста. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було окуповане гітлерівцями від 19 жовт. 1941 по 16 верес. 1943.

Літ.: *Рущенко П.Т.* Валки: Краєзнавчий нарис. Х., 1965; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Валки: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1992; *Лисенко І.М.* Валківська енциклопедія. К., 2000.

П.Т. Тронько.

ВАЛЛЕ́ (Valle) **Пієтро делла** (02.04.1586 — бл. 1652) — італ. поет та оратор, солдат папської армії. Н. в м. Рим. 1614 вирушив з Венеції до м. *Стамбул*, де перебував бл. року. Потім відвідав Єрусалим, здійснив подорож по Середньому Сходу. Жив 4 роки у Персії (нині Іран), де став радником шаха Аббаса I Великого. Один з ініціаторів створення персько-козац. союзу проти *Османської імперії*, покровитель козац. посланця Степана, якого було уповноважено вести переговори з шахом про участь козаків у персько-турец. війні. Справа закінчилася безрезультатно внаслідок стримавпної реакції Польщі на пропозиції Аббаса I та перемир'я між Персією й Туреччиною. 1622 переїхав до Індії, а 1626 повернувся до Італії, де став папським радником і проф. сх. мов.

В. — автор подорожніх листів, у яких виразно підкреслено індивідуалізм укр. козаків, відмінність укр. козацтва від козацтва Рос. д-ви. Особлива увага приділена ролі запороз. козацтва на Чорному м. та його стратегічному потенціалові на Бл. Сході.

П. у м. Рим.

Літ.: *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. Вінніпег, 1985.

В.В. Станіславський.

«ВАЛЛІ́» — умовна назва спец. органу *абверу*, ств. у черв. 1941 в м. Сулеювек під *Варшавою* для кер-ва розвідувальною та диверсійною роботою проти Червоної армії (див. *Радянська армія*). Мав три від. — «В.-I», «В.-II» і «В.-III», яким підпорядковувалися периферійні органи — абверкоманди й абвергрупи. У кожного від. було в середньому від 3 до 8 абвергруп та абверкоманд. Номери команд і груп вказували на напрям роботи: військово-розвідувальним давали номери від 101 й далі (до 149), командам і групам екон. розвідки — від 150, диверсійним — від 201, контррозвідувальним — від 301. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* діяло приблизно 43 абвергрупи й абверкоманди, підпорядковані штабові «В.». При «В.-I» і «В.-II» діяли розвідувальні шк., де із завербованих військовополонених та місц. жителів готували розвідників для засилання за лінію фронту.

У перший період війни (проти військ *Південного фронту* і *Південно-Західного фронту*) проводила розвідувальну діяльність абверкоманда 102, яка від верес. 1941 до верес. 1942 дислокувалася у м. *Полтава*. Їй була підпорядкована полтав. розвідувальна шк., що проводила підготовку агентури для засилання за лінію фронту. Від

жовт. 1942 розвідшкола працювала в *Харкові*, від лют. 1942 — у *Києві*, в передмісті Пуща-Водиця, в лип.—серп. того ж року — на о-ві Хортиця, у р-ні *Запоріжжя*, звідки в серп. 1943 передислоковувалася в с. Гущинці Калинівського р-ну Він. обл., потім у с. *Вороновиця*, де була перепідпорядкована абверкоманді 101. Від січ. 1944 переїхала в р-н *Львова*, а потім до Польщі.

Під час відступу гітлерівських військ абверкоманди і абвергрупи залишали своїх агентів для подальшої підривної діяльності у визволених Червоною армією містах і селах.

Літ.: В поединке с абвером. М., 1968; *Долгополов Ю.Б.* Война без линии фронта. М., 1981.

Т.В. Вронська.

ВАЛОВИ́Й НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ (ВНП) **в історичних дослідженнях.** Макроекон. показник ВНП, який являє собою сукупність усіх вироблених у країні товарів і наданих послуг за рік, широко використовується істориками для зіставлення рівнів розвитку нац. економік. Історики доводять, що в доіндустріальних економіках держ. податки (бюджет) становили, як правило, 5—10 % ВНП. Це дає змогу на підставі даних про доходи казни визначити ВНП. Наприклад, у *Російській імперії* 1779 доходи казни складали 25—30 млн *рублів,* отже, ВНП був тоді на рівні між 125 і 300 млн руб. Польс. дослідник А.Вичанський на прикладі *Речі Посполитої* 16 ст. вивів наступну формулу підрахунку ВНП (за умов нехтування торг. балансом): ВНП = $C_1 + C_2$ + П, де C_1 — споживання продуктів харчування с.-г. нас.; C_2 — споживання нес.-г. нас.; П — податки; для спрощеного підрахунку П можна загалом прирівняти до C_2. Від серед. 15 ст. заг.-європ. тенденцією є збільшення ВНП. Від 19 ст. підрахунки ВНП у багатьох д-вах набули сталого характеру. В *СРСР* до 1987 обраховувався аналог ВНП — валовий сусп. продукт, який, однак, вважався непорівнянним із ВНП. Зростання/зменшення ВНП наразі лишається одним з осн. показників, що характеризують екон. результати роботи уряду держави.

Літ.: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 3. К., 1998; *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Poznań, 1999.

Д.С. Вирський.

ВАЛУ́ЄВ Петро Олександрович (22.09.1815—27.01.1890) — рос. держ. діяч, граф (1880), губернатор Курляндії (1853—58; нині частина Латвії), дир. 2-го департ. Мін-ва держ. маєтностей (1858—61), міністр внутр. справ (1861—68) та держ. маєтностей (1872—79), голова К-ту міністрів (1879—81); автор консервативного проекту конституційної реформи (1863), який не був втілений у життя. Н. в с. Царицино (нині в межах м. *Москва*). Під кер-вом В. були розроблені земська (1864) та цензурна (1865) реформи, 1870 він ініціював встановлення заг. військ. обов'язку, в 1870-ті рр. керував роботою т. зв. валуєвської комісії з дослідження с. госп-ва. 30(18) лип. 1863 під впливом сел. заворушень та *польського повстання 1863—1864*, у співчутті до якого рос. преса звинувачувала провідників українофільства, підписав таємний *Валуєвський циркуляр 1863*, яким заборонив друкування укр. мовою наук., реліг. та навч. книг, підручників, крім літ. тв. У «Вестнике Европы» були надруковані (1907) щоденники В., які охоплюють роки, коли він був міністром внутр. справ.

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Літ.: *Лемке М.* Эпоха цензурных реформ 1859—1865 годов. СПб., 1904; «Проект» 1863 г. «Вестник права», 1905, № 11; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. Х.—К., 1930; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000.

В.Б. Любченко.

ВАЛУ́ЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯ́Р 1863 — розпорядження міністра внутр. справ Рос. імперії П.*Валуєва* про заборону друкування укр. мовою наук., навч. та реліг. книг. Виданий 30(18) лип. 1863, В. ц. дозволяв публікувати «тільки такі твори цією мовою, які належали до галузі красного письменства», але цензура використовувала циркуляр як привід для всіляких обмежень укр. слова. Укр. мова розглядалась як штучна, «створювана... деякими малоросами і особливо поляками...». Процитоване в циркулярі твердження голови *Київської археографічної комісії* М.*Юзефовича* та його однодумців, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає й бути не може», а «наріччя.., яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі», стало офіц. поглядом на мовні й нац. проблеми українців у Рос. імперії.

П.О. Валуєв.

Причиною видання В. ц., як зазначалося в тогочасних офіційних джерелах, було загострення питання про укр. мову й літ. через «обставини чисто політичні», поширення серед українців «сепаратистських задумів». Одним із приводів для утисків укр. слова став несанкціонований *Синодом* пер. П.Морачевським укр. мовою Нового Завіту (див. *Біблії переклади українською мовою*).

Впровадження В. ц. супроводжувалося закриттям в Україні *недільних шкіл* та адм. висланням окремих укр. громад. і культ. діячів (О.*Кониського,* П.*Чубинського,* П.Єфименка та ін.).

Продовженням такої політики царського уряду став *Емський акт 1876.*

Літ.: *Чайковський А.С., Щербак М.Г.* За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX — початок XX ст.). К., 1996.

М.М. Климчук.

ВАЛЬКЕ́ВИЧІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походив від **Василя** В., стародубського полкового хорунжого (1661—69), який виїхав, за родинними переказами, в *Гетьманщину* з Польщі. Його нащадки служили *військовими товаришами* та *бунчуковими товаришами* в *Стародубському полку.* Один із синів — **Петро Васильович** В. (р. н. невід. — 1758) обіймав уряд 2-го *генерального осавула* (1741—58), а один з онуків — **Захарій Степанович** В. (р. н. невід. — 1793), у чернецтві Зосима, був останнім архімандритом *Києво-Печерської лаври* (1762—86), що був обраний всією братією «соборних старців», які складали Духовний собор — керівний орган Лаври.

Герб роду Валькевичів.

Рід внесено до 6-ї ч. Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 7-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии. «Записки Черниговского губернского статистического комитета», 1868, кн. 2; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ВА́ЛЬНИЙ СЕЙМ — найвищий законодавчий станово-представницький орган (парламент) *Корони Польської* і *Речі Посполитої* у 15—18 ст. Виник у процесі еволюції королів. ради, заг.-держ. вічових з'їздів окремих польс. земель (воєводств) та малопольс. і великопольс. провінційних з'їздів, що виконували законодавчі функції; перетворення з'їздів на сейми, тобто на станово-представницькі заг. зібрання (лат. conventio, parlamentum), відбулося тоді, коли участь у них, крім урядовців-сановників, стали брати шляхтичі, а також представники міст і церкви; визначальним фактором у формуванні В. с. було прагнення різних станів обмежити королів. владу.

У 1-й пол. 15 ст. В. с. збирався щороку в Пйотркові (нині м. Пйотркув-Трибунальські Пйотрковського воєводства, Польща). Складався з членів королів. ради у повному складі, земських урядників, *шляхти*, яка не посідала урядів, а також представників міст і духовенства. Від 2-ї пол. 15 ст. на В. с. стали прибувати посли, яких делегували земські *шляхетські сеймики.* Якщо з певних причин В. с. не відбувався, замість нього скликалися провінційні сейми (великопольс. — у Коло, нині м. Коло Конінського воєводства; малопольс. — у Новому Місті Корчині, нині м. Нови-Корчин, воєводство Кельце).

У 16 ст. В. с. став двопалатним і включав посольську ізбу (нижню палату) та сенат. Посольська ізба сформувалася як представництво земських шляхетських сеймиків. Спочатку у виборах послів брали участь земські сановники-сенатори. Однак із серед. 16 ст. це стало виключно прерогативою шляхти. Великі воєводства обирали на В. с. по шість послів, решта — по одному-два. Після *Люблінської унії 1569* до складу посольської ізби входило 170 послів, у т. ч. 48 від *Великого князівства Литовського.* В посольській ізбі не було представників духовенства і міст (за винятком Кракова та Вільно, нині *Вільнюс*; пізніше — *Львова*, Кам'янця, нині *Кам'янець-Подільський*, і Любліна, делегати від яких не мали права голосу). Вищою палатою В. с. був сенат (див. *Сенат у Речі Посполитій*), який утворився на основі колиш. королів. ради. Важливим елементом В. с. був інститут королів. влади. Від серед. 16 ст. король разом з сенатом і посольською ізбою утворювали три «сеймуючі стани». Король скликав сейми, мав право законодавчої ініціативи і санкції сеймових ухвал. Під його головуванням відбувався сеймовий суд з особливо важливих справ. Від імені короля публікувалися сеймові конституції, яким він надавав остаточної редакції, але самостійно видавати їх не міг.

Межі компетенції В. с. складалися в процесі істор. розвитку даного політ. ін-ту. У 15 ст. на В. с. ухвалювали найважливіші правові акти, що стосувалися прав і свобод шляхти, затверджували міжнар. угоди. Без дозволу В. с. король не мав права збирати податки. Згідно з конституцією «Nihil novi» (1505), без спільної згоди земських послів і сенаторів заборонялося приймати будь-які нові законодавчі акти, що ущемляли шляхетські права, зрівнювалася роль у сеймі земських послів і сенаторів. За королем залишалося право бути самостійним законодавцем стосовно, зокрема, мешканців королів. міст, селян із *королівщин*, євреїв, гірничої справи. Подальша кристалізація політ., орг., а також правових засад В. с. пов'язана з прийняттям *генрикових статей 1573*, за якими визначалися фундаментальні засади політ. устрою Речі Посполитої: король визнавав вільну елекцію (вибір короля), зрікався спадковості титулу, зобов'язувався залагоджувати справи війни і миру з урахуванням думки сенату, утримувати *кварцяне військо,* не скликати *посполитого рушення* без згоди сейму, збирати В. с. раз на два роки. Такі сейми називалися звичайними і тривали не більше 6 тижнів. У разі потреби збиралися надзвичайні В. с., тривалість яких не перевищувала 2—3 тижні (для продовження роботи сейму після закінчення визначеного терміну потрібна була згода всіх послів). Після Люблінської унії спільні польс.-литов. В. с. збиралися у *Варшаві*, а з 1673 кожен третій з них — у Гродно (нині Білорусь). Коронаційні сейми відбувалися у Кракові.

Важливою політ.-правовою основою діяльності В. с. служили *пакти-конвенти* (pacta conventa). Вони були прийняті одночасно з генриковими статтями і становили собою публічно-правову угоду між шляхтою та новообраним королем. Згідно з ними, канд. на корону перед вступом на трон давав конкретні зобов'язання щодо проведення закордонної політики, певних фінансових питань тощо (1632 генрикові статті були об'єднані в один правовий акт з пактами-конвентами). Від 1578 В. с. став розглядати питання щодо *нобілітації*, також брав участь у визначенні курсу закордонної політики, здійснював контроль над урядом, а через сенаторів-резидентів — і над діяльністю короля.

Політ. роль і законодавчі функції В. с. зазнавали змін на період «безвладдя», коли влада переходила до т. зв. каптурової конфедерації шляхти (див. *Конфедерації шляхетські*), а фактичним главою д-ви ставав примас (гнєзненський архієпископ). Обов'язком останнього ставала організація елекції. Першим її етапом була конвокація, тобто скликання послів від воєводств, які утворювали каптур — ген. конфедерацію, що охоплювала шляхту в цілому, з метою організації влади (апеляційний суд ген. конфедерації мав статус найвищого), а також реалізації певних домагань *магнатів* і шляхти. Другим орг. етапом був елекційний сейм, що відбувався неподалік Варшави. Він розглядав кандидатури на корону й укладав пакти-конвенти. На цей сейм прибували шляхетський загал і представники привілейованих міст. Вибір короля ґрунтувався на засаді одностайної згоди виборців і відбувався шляхом елекції viritim (уся шляхта мала право брати участь у виборах короля безпосередньо). Завершенням елекції був коронаційний сейм, на якому король видавав заг. підтвердження станових прав і складав коронаційну присягу, а також затверджувалися законодавчі акти, прийняті під час «безвладдя».

Прийняття ухвалених В. с. норм-конституцій базувалося на засаді одностайної згоди. Причому посли від шляхетських сеймиків зобов'язані були суворо до-

тримуватися наданих їм інструкцій. Оскільки регіональна шляхта часто керувалася насамперед місц. інтересами, то в інструкціях послам наказувалося схвалювати рішення В. с. лише після того, як на ньому будуть задоволені вимоги сеймика. Необхідність для депутатів дотримуватися подібних інструкцій, а також засада одностайності під час прийняття ухвал і чинність права «*ліберум вето*» (liberum veto) давали змогу впливовим магнатам у разі загрози їхнім інтересам використовувати названі правові процедури як інструмент для блокування роботи В. с. Внаслідок цього протягом 2-ї пол. 16—18 ст. майже третина В. с. завершилася безрезультатно або була зірвана. Криза шляхетського парламентаризму стала незворотною внаслідок *поділів Польщі 1772, 1793, 1795*, коли В. с. занепав як центр. інститут політ. системи шляхетської Речі Посполитої.

У роботі В. с. брали активну участь депутати від шляхетських сеймиків укр. земель, що сприяло закоріненню в політ. свідомості укр. шляхтичів уявлення про Річ Посполиту як спільну політ. батьківщину шляхти незалежно від її регіональної й нац. належності. На цих сеймах депутати від укр. сеймиків порушували правові, оборонні, реліг. та ін. питання, у вирішенні яких був зацікавлений загал місц. шляхти. Протягом 1-ї пол. 17 ст. перед В. с. висували свої станові й надстанові політ. вимоги також запороз. козаки.

Літ.: *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией от 1609 г., вып. 1—6. СПб., 1901—12; *Częśil Ł.* Sejm warszawski 1649—50 r. Wrocław, 1977; *Ochmann S.* Sejmy z lat 1661—1662. Wrocław, 1977; *Uruszczak W.* Sejm walny koronny w latach 1506—1540. Wrocław, 1981; Historia Sejmu polskiego, t. 1. Warszawa, 1983; *Dzięgielewski J.* Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. Warszawa, 1992; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. Warszawa, 1995; *Bardach J. et al.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

ВА́НАТ (Vanat) **Іван** (н. 13.08. 1925) — історик і педагог. Д-р філософії (1968). Дійсний чл. історико-філос. секції НТШ (1992). Н. в с. Вишня Писана Свидницького округу Пряшівського краю (нині *Словаччина*) у сел. родині. Закінчив Пряшівську греко-катол. вчительську семінарію (1947) та Братиславський ун-т ім. Я.Коменського (1958). Осн. етапи трудової діяльності: учитель Мальцівської шк. (1947—48), дир. Виравської шк. (1948—51), працівник Пряшівського від. освіти К-ту нар. к-ри (1951—53), зав. кабінету історії Пряшівського ін-ту вдосконалення кваліфікації вчителів (1958—90). Крім того, за сумісництвом — співробітник Дослідного ін-ту педагогіки (1970—74) та викл. Пряшівського пед. ф-ту (1969—75). Канд. дис. захистив на тему: «Українське питання в Словаччині» (1969). В. — автор понад 100 наук., наук.-методичних і публіцистичних праць, зокрема двотомної монографії «Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. 1918—1948» (Пряшів, 1979—85). Окремі публікації В. присвячені проблемам визволення ЧСР у роки *Другої світової війни*, обміну (оптації) нас. між *Чехословаччиною* та *СРСР* навесні 1947, стану й перспективам розвитку укр. шкільництва в Словаччині у повоєн. період та ін. Таким чином, словац. учений зробив певний внесок і в *історіографію* історії України.

Чл. редколегій україномовних періодичних словац. вид. — «Нове життя», «Дружно вперед» та «*Дукля*» (1969—90); чл. Музейної ради Музею укр. к-ри у м. Свидник та редколегії його «Наукового збірника»; один із засн. Культ. спілки укр. трудящих (1954), заст. голови її правління (1969—90).

Літ.: Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. 1918—1948, т. 1—2. Пряшів, 1979—85.

В.І. Ілько, М.В. Олашин.

ВАНАТО́ВИЧ Варлаам (світське ім'я — Василій; р. н. невід. — 1751) — архімандрит Тихвінський (1719—22), архієпископ Київ. і Галицький (1722—30). Н., ймовірно, в Перемишльській землі, в м. Ярослав (нині Польща). Навч. у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія)* та *Московській слов'яно-греко-латинській академії*. Постриг прийняв у *Новгороді Великому*, в Тихвінському Богородицькому монастирі. Деякий час виконував обов'язки духівника в домі новгород. архієпископа Феодосія. Згодом служив оберієромонахом на рос. флоті. 21 січ. 1722 обраний *Синодом*, а 14 трав. висвячений на архієпископа Київ. й Галицького. На ґрунті майнового конфлікту з київ. *війтом* Д.Полоцьким за наклепницьким доносом останнього В. разом з усіма чл. консисторії і кафедральним писарем 2 серп. 1730 викликано імп. *Анною Іванівною* до *Москви* й віддано під суд Таємної канцелярії. За результатами судового розслідування В. позбавлено архієрейства та священства і в званні простого ченця вислано до Кирило-Бєлозерського монастиря у м. Кирилов (нині місто Вологодської обл., РФ). Після сходження на рос. трон імп. *Єлизавети Петрівни* його 1741 викликано із заслання і відновлено в архієрейському званні. Але В. не повернувся в Україну, виявивши бажання піти на спокій в Тихвінський монастир, прийняв схиму під іменем архісхимонаха Василія і там помер.

Літ.: *Крыжановский Е.* Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович. «Труды Киевской духовной академии», 1861, № 3; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 1—4, кн. 1—5. Нью-Йорк, 1977; *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. К., 1995.

В.М. Горобець.

Варлаам Ванатович.

П.С. Ванновський.

ВАННО́ВСЬКИЙ Петро Семенович (06.12(24.11).1822—29(17).02. 1904) — рос. держ. і військ. діяч, генерал від інфантерії (1883). Н. в м. *Київ*. Закінчив 1-й Моск. кадетський корпус. Учасник *Кримської війни 1853—1856* та *російсько-турецької війни 1877—1878.* 1881—98 — військ. міністр, од 1898 — чл. Держ. ради. Від 1901 — міністр нар. освіти. Тоді ж започаткував низку прогресивних перетворень у системі вищої та середньої освіти: дозволив сходки студентів, виборність старост курсів, організацію наук. та літ. гуртків, повернув до учбових закладів студентів, відданих у солдати. Очолив товариство з розроблення університетської реформи, скоротив викладання стародавніх мов у г-зіях. У квіт. 1902 звільнений з посади за власним бажанням.

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Літ.: К юбилею военного министра генерал-адъютанта Ванновского. Материалы для биографии. СПб., 1890; Государственные деятели России XIX — начала XX в.: Биографический справочник. М., 1995.

А.О. Буравченков.

ВАННУТЕ́ЛЛІ (Vannutelli) **Вінченцо** (1841—1900) — ватиканський дипломат, історик, мандрівник. Н. в м. Рим. Автор 20-томної серії народо- і релігієзнавчих зві-

М.М. Вантух.

тів про країни Сх. Європи та Бл. Сходу під заг. назвою «Погляд на Схід», де багато уваги приділено проблемам слов'янства. У кн. «Росія» (Рим, 1892, ч. 1—2) підбив підсумки своєї подорожі 1891 по Україні (*Одеса*, *Київ*) та Росії, подав описи нар. і церк. традицій, християн. та ін. культ. надбань українців. Особливу увагу приділив взаєминам між католиками й православними.

П. у м. Рим.

Літ.: *Tamborra A.* Chiesa cattolica e ortodossia russa. Milano, 1992.

М.М. Варварцев.

ВА́НТУХ (ін. назви — лантух, чувал), **як міра об'єму**. Вживалась у середньовічній Україні. Походить від назви полотняного мішка місткістю бл. 5 пудів (81,9 кг) збіжжя. Найчастіше В. вимірювали хміль.

Літ.: *Єрофієв І.Н.* До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг. В кн.: Роботи з метрології, ч. 2. Х., 1927; Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ВА́НТУХ Мирослав Михайлович (н. 18.01.1939) — хореограф. Нар. арт. УРСР (1977), чл.-засн. Акад. мист-в України (1996), проф. (1997). Н. в с. Великосілки (нині село Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Львів. культ.-освіт. уч-ще (1958). 1962—80 — худож. кер. ансамблю танцю «Юність» при Львів. палаці к-ри ім. Ю.Гагаріна. Постановки: «Український чоловічий танець з бубонами» (1986), «Літа молодії» (1994), «Українське вітання» (1995) та ін. Від 1980 — худож. кер. Ансамблю танцю України ім. П.Вірського (нині Нац. заслужений академічний ансамбль танцю України ім. П. Вірського). Директор хореографічної шк. при Нац. заслуженому академічному ансамблі танцю України ім. П. Вірського. Від 1996 — чл. президії К-ту з Держ. премій України ім. Т. Шевченка, від верес. 1999 — чл. К-ту Нац. премій України ім. Т. Шевченка. Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1993). Нагороджений орденом Дружби народів (1986), Почесною відзнакою Президента України (1995), орденом «За заслуги» 2-го ст. (1999) та іншими.

Літ.: *Вантух М.М.* Біографічний нарис. К., 1999; Хто є хто в Україні. К., 2001.

О.Н. Кубальський.

ВАНЧО́С — дошки з дубового або соснового дерева, довжиною бл. 3, шириною до 0,5 м. Від сотні В. на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* платили мито.

Літ.: *Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Вильно, 1874; Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Є.П. Степанович.

ВАНЬКО́ВИЧ (Wańkowicz) **Станіслав** (1860—1937) — голова польс. місії в *Києві* (1918) у ранзі надзвичайного посла і повноважного міністра Польщі при гетьмані П.*Скоропадському* (див. *Українська Держава*). Прибув до Києва наприкінці листоп. 1918. Мав повноваження від Регентської ради Королівства Польс. щодо встановлення дипломатичних стосунків між Польс. та Укр. державами.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930.

В.Ф. Верстюк.

ВАПО́ВСЬКИЙ Бернард та його хроніка. В. (р.н. невід. — 21.11.1535) — польс. хроніст і географ. Походив із шляхетського роду герба «Нечуй», який мав своїм родовим гніздом Ваповиці та Радохонці на Перемишльщині (нині тер. Польщі; з цього роду вийшло кілька впливових діячів катол. церкви у Польщі). Замолоду В. брав участь у військ. справах, а наприкінці 15 ст. майже одночасно з польс. астрономом М.Коперником вчився в Ягеллонському ун-ті (див. *Краківський університет*). По закінченні студій отримав звання д-ра права, був висвячений на священика, обіймав важливі церк. посади у Перемишлі (нині Пшемисль, Польща) та Кракові; був представником *Сигізмунда I* у *Ватикані* (1510—15), виконував там дипломатичні доручення. Ймовірно, був королів. секретарем. 1515 як автор і видавець брав участь у публікації зб. поезій на честь *Оршанської битви 1514*. Автор 2 карт, які були видрукувані, але не збереглися. Після 1526 В. залишив королів. двір і жив у Кракові, де й помер.

Найвідомішим твором В. є його хроніка. Вона збереглася не повністю, до читача дійшла без початку. Відомо, що виклад вівся з історії походження слов'ян, але збережена частина починається з опису смерті вел. кн. литов. *Ольгерда* (1377), завершується 1535. При описі подій до 1480 В. покладався на хроніку Я.-І.*Длугоша*, при подальшому викладі — на твір М.Мєховського (події 1480—1506) та хроніку Ю.Деція (події 1506—16). Останні два тв. були видані разом латиною у Кракові 1523, і саме це вид. використано В. Він звертався також до лат. вид. 1522 космографії *Птолемея*. У хроніці до 1517 знаходимо лише незначні оригінальні доповнення її автора. Найціннішим є опис подій 1517—35, тут В. посилається на документи коронної канцелярії, особисті нотатки, свідчення очевидців тощо. Текст є сухим реєстром фактів, але у їх підборі часом помітні патріотичні й прокатол. тенденції. В центрі уваги — військ.-політ. і дипломатична історія Польс.-литов. д-ви, її зносини із сусідами. Чимало місця відводиться висвітленню *Кревської унії 1385,* «*Великої війни*» *1409—1411*, повстань князів *Свидригайла* та М.*Глинського*, боротьби проти турец. агресії на Балканах у 15 ст., падіння міст *Кілія* та Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*) 1484, Оршанської битви 1514, *Сокальської битви 1519* тощо. Велика увага приділяється ординським набігам на *Поділля, Галичину, Волинь* у 14—16 ст., участі у боротьбі проти них Є.*Дашкевича.* Особливо цінними є відомості, що стосуються кін. 15 — 1-ї третини 16 ст.

Хроніка вплинула на тв. М.*Бєльського*, М.*Стрийковсього*, укр. літописи. Польс. мовою перекладено лише виклад подій до 1480, подальша частина друкувалася тільки латиною.

Тв.: Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535.., t. 1. Wilno, 1847; Scriptores rerum polonicarum, t. II. Cracoviae, 1874; De bello a Sigismundo i Rege Poloniae contra Moscos gesto AMDVIII. Cracoviae,1891.

Літ.: *Lukas S.* Rozbiór podługoszowej części kroniki Bernarda Wapowskiego. B кн.: Rozprawy i spawozdania z posiedzień wydzialu historyczno-filozoficznego Akademji Umiętności, t. 10—12. Kraków, 1879—80.

Ю.А. Мицик.

ВАР (ін. назва — провар), **як міра місткості й об'єму**. Використовувалася на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* і *Речі Посполитої* в 14—18 ст. У пи-

семних джерелах часів *Київської Русі* зафіксовано подібну до В. міру — провар (перевара), назва якої походить від слова «варити», що вживалося стосовно процесу приготування хмільних напоїв, міри місткості хмільного і назви посуду.

Провар, а з 14 ст. В. означав також об'єм солі, яку добували з соляних озер.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1968.

Н.О. Герасименко.

ВА́РВА — с-ще міськ. типу Черніг. обл., райцентр. Розташов. на р. Удай (прит. Сули, бас. Дніпра), за 33 км від залізничної ст. Прилуки. Нас. 9,8 тис. осіб (2001).

В. виникла на місці давньорус. м. Варин, що згадується в літописі під 1079; поблизу нього військо *Володимира Мономаха* розгромило *половців*. 1239 місто зруйноване під час *монголо-татарської навали*, але невдовзі відродилося. 1356 його захопили литов. феодали, 1482 спустошили крим. татари.

Після *Люблінської унії 1569* землі по р. Удай відійшли до Польщі. На поч. 17 ст. В. знову заселили переселенці з *Правобережної України*. У цей час В. входила до *Чернігівського воєводства*, належала князям *Вишневецьким*. Нас. В. брало участь у повстанні Я.*Острянина* (1638) і *національній революції 1648—1676*. 1648—1781 В. — сотенне м-ко *Прилуцького полку*. Нас. чинило опір військам швед. короля *Карла XII* під час Варвинської оборони 1708 (див. *Північна війна 1700—1721*). Від 1782 — у складі *Чернігівського намісництва*, з 1802 — Лохвицького пов. *Полтавської губернії*. На поч. 20 ст. нас. В. складало 3500 осіб. 6 жовт. 1920 була утворена Варвинська волость у складі Прилуцького пов. Від 1923 В. — у складі *Прилуцької округи*, від 1932 — у складі Черніг. обл.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 17 верес. 1941 по 17 верес. 1943 була окупована гітлерівцями. У лют. 1943 підпільники-антифашисти В. організували повстання (див. *Варвинське збройне повстання 1943*), в ході якого впродовж кількох днів влада в р-ні була в їхніх руках; в околицях В. діяло партизан. з'єднання. С-ще міськ. типу від 1960, райцентр — 1925—59 та від 1966.

Істор. пам'ятки: будинок земської шк. (1915). Археол. пам'ятки: кургани 2—1 тис. до н. е., городище 11—13 ст.

У В. народився філолог та історик О.*Бодянський*.

Літ.: Лохвицкий исторический сборник. К., 1906; Список населенных мест Полтавской губернии. Полтава, 1913; ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972.

Я.В. Верменич.

ВАРВА́РА ВЕЛИКОМУ́ЧЕНИЦЯ, пошанування її та її київських мощей. Св. Варвара — особливо вшановувана свята в укр. православ'ї. Згідно з житієм (див. *Агіографія*) Варвари, її батьки не знали істинного Бога — Він відкривася лише серцю їхньої доньки.

Варвара н. в рим. колонії Геліополь (нині м. Баальбек, Ліван) у сім'ї заможного громадянина Діоскора. Мати дівчинки рано померла, й Варвара, єдина дочка у батька, стала напівсиротою. Вже дівчиною познайомилася з однолітками-християнками й пристала до них. Християн. священик з Єгипту, який приїхав 306 до Геліополя під виглядом купця (сповідування *християнства* розглядалося тоді в сх. ч. Рим. імперії як держ. зрада і каралося смертю), охрестив Варвару.

Одного разу при свідках Варвара виказала батькові свою віру, і той змушений був видати її владі. Претор Геліополя наказав сікти Варвару воловими жилами по спині, але та не зреклася віри, тоді претор засудив її до страти. Щоб засвідчити свою лояльність до влади, батько Варвари сам зголосився відтяти дочці голову мечем. Це сталося 4 груд. (ст. ст.) 306. Місц. християни поховали Варвару, а після утвердження влади імп. Константина I Флавія, який ухвалив Міланський едикт 313 про свободу християн. сповідання, збудували на місці поховання церкву.

На поч. 12 ст. вел. київ. кн. *Святополк Ізяславич* взяв шлюб із родичкою візант. імп. Алексея Комніна на ймення Варвара, яка привезла з собою до *Києва* мощі своєї покровительниці св. Варвари. Мощі були передані 1108 до Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*). Під час *монголо-татарської навали* ченці заховали мощі під сходами одного з кам. стовпів собору. За литов. доби мощі були віднайдені. Зберігалися в дерев'яній раці (гробниці). За гетьмана І.*Мазепи* його коштом дерев'яну раку замінено на срібну (під час *кампанії з вилучення церковних цінностей 1922* раку реквізовано рад. владою).

Ікона «Свята Варвара». Київщина. 18 ст.

Після того як Михайлівський Золотоверхий собор було зруйновано, мощі св. Варвари 1935 перенесено до *Андріївської церкви*, а після закриття останньої на поч. 1960-х рр. — до *Володимирського собору*, де вони зберігаються у правому притворі й нині. Щовівторка на честь св. Варвари у соборі здійснюється служба Божа. Правосл. церква вшановує пам'ять священномучениці в день її смерті 4 груд. (ст. ст.).

Літ.: *Воропай* О. Звичаї нашого народу, ч. 1. К., 1991; Свята Варвара. К., 1993; Свята і святі України. К., 1995.

Я.В. Богданьок.

ВА́РВАРИ, барбари (грец. βάρβαροι, лат. barbari) — звуконаслідувальне слово, яким давні греки, а згодом і римляни називали чужинців — тих, хто говорив незрозумілою їм мовою.

ВА́РВАРСТВО — 1) поняття, що являє собою опозицію поняттю «цивілізація», своїм походженням пов'язане з протиставленням «ми—інші» («свої—чужі»). У давніх греків та римлян *варварами* були всі, хто не поділяв їхньої мови та к-ри. Негативний образ «чужого» став основою для вживання поняття «В.» у переносному значенні — «невігластво, грубощі, руйнування культурних цінностей»;

Й.М. Варейкіс.

2) друга з трьох епох (дикість, В., цивілізація) у запропонованій в 1760-х рр. шотландським філософом та істориком А.Фергюсоном й усталеній у європ. істор. науці 18—19 ст. періодизації історії людства. Потужне обґрунтування цій схемі дав амер. етнограф Л.Морган. За його концепцією В. починається відтоді, коли було винайдено й набуло поширення гончарне вир-во, і завершується появою письменності («Давнє суспільство», 1877). Періодизацію Моргана сприйняв Ф.*Енгельс* і використав її у тв. «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884). Наразі ця схема вважається застарілою.

Д.С. Вирський.

ВА́РВИНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1943 — антифашист. виступ у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, організований у Варвинському р-ні на Чернігівщині місц. підпільною орг-цією на чолі з І.Кисляком та І.Здоровцем. Приводом для повстання стало прибуття у *Варву* загону карателів для розправи з місц. партизанами й підпільниками, в т. ч. групою антифашистів, заарештованих напередодні. Щоб випередити гітлерівців та врятувати своїх товаришів, було вирішено підняти збройне повстання. Для підготовки й кер-ва ним створено штаб. У ніч з 26 на 27 лют. за наказом штабу учасники підпілля, які служили в місц. поліції, роззброїли та заарештували нач. поліцейського куща та його підлеглих і випустили з тюремних камер заарештованих антифашистів. Розділившись на три бойові групи, повстанці атакували приміщення нім. польової жандармерії та прибулий загін есесівців. На ранок 27 лют. Варву було очищено від гітлерівців. Уповноважені повстанського штабу створювали збройні групи в навколишніх селах Озеряни, Брагинці, Мармизівка, Богдани, Остапівці (нині всі ці села Варвинського р-ну) та ін. Вже на кінець першого дня повстання в р-ні було знищено 54 гітлерівських карателів та поліцаїв. Вживалися першочергові заходи для організації оборони Варви. На ранок 28 лют. до Варви на автомашинах прибула велика група карателів, які повели наступ на повстанців — і ті з боєм відступили. Увірвавшись у райцентр, гітлерівці вчинили люту розправу над нас., яке не встигло втекти. На місці розстрілювали тих, хто потрапив на очі, закидали гранатами будинки тощо. Усього було зруйновано бл. 100 помешкань. Бл. 70 осіб було спалено живцем в одній з осель. Згодом варвинські повстанці сформували партизан. загін чисельністю до 300 осіб, який маневрував по тер. Варвинського та Срібнянського р-нів Чернігівщини та Лохвицького р-ну Полтавщини. На боротьбу з ним було кинуто до 2300 гітлерівців і поліцаїв. Партизан. загін був змушений розділитися на групи по 7—15 бійців, які розосередилися в лісах. Трохи пізніше вони знову влилися в один загін, який продовжував боротьбу проти гітлерівців аж до їхнього вигнання з району.

М.В. Коваль.

ВАРЕ́ЙКІС Йосип Михайлович (18(06).10.1894—1938) — рад. парт. і держ. діяч, публіцист. Н. в с. Повінкшняй (Литва) у родині робітника. Закінчив ремісниче уч-ще. Чл. РСДРП(б) з 1913. Проводив парт. роботу в Моск. губ. Від серп. 1917 — в Україні. Чл. Катериносл. міськради, 1918 — секретар Донец.-Криворізького обкому РСДРП(б), нарком або заст. наркома соціального забезпечення *Донецько-Криворізької Радянської Республіки*. 1923—24 — секретар Київ. губкому КП(б)У, канд. у чл. ЦК РКП(б), чл. ЦК РКП(б), 1925—30 — чл. ЦК ВКП(б). До 1926 — зав. від. преси ЦК ВКП(б), чл. редколегії газ. «Молодая гвардия», відп. редактор вид-ва «Красная печать». Автор 40 політ. брошур і статей. На XIII з'їзді РКП(б) (23—31 трав. 1924) прочитав доповідь «Про чергові завдання преси». Брав участь у підготовці постанови ЦК РКП(б) «Про політику партії у галузі художньої літератури». Був також чл. ВУЦВК і ЦВК СРСР. Учасник боротьби з троцькістською опозицією.

Літ.: *Лаппо Д.Д.* Иосиф Варейкис. М., 1966.

О.М. Мовчан.

ВАРЕ́НИК Василь Степанович (1816—1893) — генерал-майор *Кубанського козацького війська*, письменник, громад. діяч. Н. в сім'ї осавула Кубанського війська С.Вареника, здобув домашню освіту. Службу у війську почав 1837: спершу у кавалерійс. та кінноартилер. полках, був особистим ад'ютантом отамана Війська Донського, під час *Кримської війни 1853—1856* — чиновник з особливих доручень, поліцмейстер Єкатеринодара (нині м. Краснодар в РФ). 1887 за 50-річну службу В. присвоєно чин полковника. За ініціативи В. встановлено пам'ятник на могилі козац. полк. Л.Тиховського і його бойових товаришів, упорядковано і взято на збереження старовинні козац. поховання на тер. першого Військ. правосл. собору.

В. — автор гумористичних оповідань, з яких збереглися «Мова про фузею» (1842) і «Великодня п'ятниця» (1848). Зберігся в рукописі також худож. тв. В. «Досужие минуты казака Вареника». Цікавий істор. матеріал містить сімейна хроніка «Было да быльем поросло, а горько вспоминать» (1883), у якій ідеться про події раннього періоду життя на *Кубані* (1810-ті рр.). Істор. інтерес також становлять численні промови, з якими В. виступав на різних урочистостях і святах, звіти про які друкувалися в «Кубанских областных ведомостях». Певне історико-етногр. значення зберігають і вірші В., які, як правило, писалися з приводу істор. подій у житті краю та війська.

Літ.: Екатеринодар — Краснодар. 1793—1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи. Краснодар, 1993.

Є.Д. Петренко.

ВА́РЗАР (Варзер) **Василь Єгорович** (1851—29.09.1940) — засн. пром. статистики в Росії. Н. в м. Люблін (Польща) в сім'ї держ. службовця. Навч. в Петерб. технологічному ін-ті. Під час навчання був зв'язаний з *народниками*. Автор виданої в Женеві (Швейцарія) 1874 брошури «Хитра механіка», в якій викривалася справжня суть самодерж. податкової системи. Передруковувалася брошура в підпільних друкарнях, широко використовувалася в революц. пропаганді, була перекладена кількома нац. мовами народів Рос. імперії, в т. ч. й укр. Після закінчення Петерб. технологічного ін-ту (1875) В. певний час працював у Стат. бюро Черніг. губернського земства, а потім був запрошений до *Санкт-Петербурга*, де ще понад 20 років займався земською статистикою. 1894—

1917 працював у Мін-ві фінансів, Мін-ві торгівлі й пром-сті.

За участі В. і під його кер-вом 1900 і 1908 було проведено два великих стат. переписи пром-сті Росії, матеріали яких згодом широко використовували економісти та історики. Під безпосереднім кер-вом і за участі В. були видані зб.: «Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, не облагаемым акцизом за 1900 г.» (1903); «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности России за 1908 г.» (1912); «Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг.» (1905); те саме за 1905 (1908) й 1906—08 рр. (1910) та ін. Після 1917 В. продовжував стат. дослідження — працював в установах ЦСУ й *Вищій раді народного господарства*, викладав у вузах, підготував працю, яка стала першим підручником з пром. статистики — «Очерки основ промышленной статистики» у 2-х т. (1925—27), написав спогади.

Тв.: Воспоминания старого статистика. М., 1924.

Літ.: *Стрельський В.І.* Російський соціально-економічний статистичний матеріал періоду імперіалізму як історичне джерело. «Наукові записки Київського державного університету», 1954, т. XIII, вип. 1; *Птуха М.В.* Очерки по истории статистики в СССР, т. 1. М., 1955.

Ю.П. Лавров.

ВАРИ́ВОДА Антін (10.01.1869—12.03.1936) — військ. діяч, полковник. Н. в м. Серет (нині м. Сірет, Румунія). Закінчив г-зію, австрійс. старшинську школу. У роки *Першої світової війни* — командир сотні австро-угор. армії, *Легіону Українських січових стрільців* (берез. — верес. 1916). З утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* вступив до укр. війська, був призначений чл. ліквідаційної комісії у *Відні* (1918—19), сприяв поверненню галицьких вояків із Австрії та італ. полону на батьківщину. Наприкінці 1919 направлений урядом ЗУНР у табори інтернованих частин *Української Галицької армії* в *Чехословаччині*. Командант інтернованої бригади у нім. таборі Яблонне. Після ліквідації таборів з 1923 оселився у Відні. Брав участь у діяльності т-в колиш. вояків УГА.

П. у м. Відень.

Літ.: Українські січові стрільці. 1914—1920. Львів, 1935; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; Українські Січові Стрільці. К., 1992.

К.Є. Науменко.

ВАРИ́НСЬКИЙ (Waryński) **Людвик** (Людвиг-Тадей) **Северинович** (1856—24(12) або 25(13).02.1889) — революціонер, публіцист. Н. в с. Мартинівка Канівського пов. Київ. губ. (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) в родині шляхтича, згодом — учасника *польського повстання 1863—1864* С.Варинського. Закінчив Білоцерківську г-зію (1874), вступив до петерб. Технологічного ін-ту. Став ватажком студентських заворушень восени 1875, за що був заарештований та засланий до с. Кривець Таращанського пов. Київ. губ. (нині село Ставищенського р-ну Київ. обл.). Очолив рос.-укр.-польс. соціаліст. гурток самоосвіти в Києві.

1876 з дозволу О. *Дондукова-Корсакова* відбув до *Варшави*, залишаючись під поліцейським наглядом. Працював робітником на ф-ці. Від 1877 навч. в Новоолександрійському ін-ті с. госп-ва й лісівництва (посад Ново-Олександрія Люблінської губ., нині м. Пулави, Польща), організував там таємну молодіжну орг-цію. Наступного року, виключений з ін-ту, відкрив у Варшаві слюсарну майстерню, під прикриттям якої розгорнув антиурядову пропаганду. Створив фонд для робітн. страйків — «касу опору». Перейшов на нелегальне становище. Восени 1878 емігрував, зупинився у *Львові*. Дотримувався думки про потребу федеративних спілок соціалістів, у т. ч. поляків і українців. 8 лют. (27 січ.) 1879 взятий під варту в Кракові. Звинувачений у створенні конспірації задля порушення громад. спокою та підбурення до злочину, на суді (лют.—квіт. 1880) сміливо захищав свої погляди. Всі 35 звинувачуваних по справі були виправдані. Одначе за підробку реєстраційного документа В. зазнав вислання з *Австро-Угорщини*.

Прибув до Швейцарії, співпрацював у польс. час. «Równość» і «Przedświt», організував гуртожиток-комуну неподалік Женеви, де, зокрема, знайомив товаришів із групи «Рівність», а також запрошених — В.*Засулич*, Л.*Дейча* та Я.*Стефановича* з теорією марксизму. Водночас полемізував з К.*Марксом* і Ф.*Енгельсом* щодо нац. питання. Ініціював угоду «Рівності» з «*Чорним переділом*», виступав у час. «Чорний переділ». Контактував із М.*Драгомановим*.

Повернувся до Варшави в груд. 1881, став одним із засн. партії «Пролетаріат» («Великий пролетаріат»), прилучивши до неї польс. групи соціалістів із *Санкт-Петербурга*, *Москви*, *Одеси* та ін. міст. Обладнав таємну друкарню, видавав підпільну газ. «Proletariat», налагодив зв'язки з «*Народною волею*». У верес. 1883 заарештований поліцією. Понад два роки утримувався у Варшавській цитаделі, тяжко занедужав. На «процесі 29-ти» (листоп.—груд. 1885) засуджений до 16-літньої каторги. Тяжко хворим 13(01) берез. 1886 замкнений до одиночної камери *Шліссельбурзької фортеці*.

П. в ув'язненні.

Літ.: *Валк С.* Из архива В.Я. Богучарского: К биографии Людвига Варынского. «Каторга и ссылка», 1927, № 3; *Wudzki L.* O Ludwiku Waryńskim. Warszawa, 1956; *Targalski J.* Ludwik Waryński. Proba życia. Warszawa, 1976.

П.Г. Усенко.

ВАРКУЛА́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — див. *Баркулабівський літопис.*

ВА́РНЕКЕ Борис Васильович (1878, за ін. відомостями, 15(03).07.1874—31.07.1944) — філолог, історик театру. Н. в м. *Москва*. Закінчив Петерб. історико-філол. ін-т (1898). Навч. в Геттінгенському ун-ті (Німеччина). Проф. Новорос. ун-ту (*Одеса*), потім Одес. ін-ту нар. освіти. Досліджував історію антич. театру, різноманітні питання рос. та укр. театрознавства. Серед праць — «История русского театра» (1908, ч. 1; 1910, ч. 2); «Античний театр» (1929), розвідка про драму Т.*Шевченка* «Назар Стодоля» (1939), «История античного театра» (1940). Впродовж кількох років брав участь у підготовці енциклопедії класичних старожитностей у Німеччині.

П. у м. *Київ*.

Н.В. Кривець.

ВАРПАХО́ВСЬКИЙ Леонід Вікторович (29(16).03.1908—12.02. 1976) — театральний режисер. Нар. арт. РРФСР (1966). Н. в м. *Москва*. Закінчив Моск. ун-т (1931). 1933—35 — н. с. Театру ім. В.Мейєрхольда. 1955—57 — режисер Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Серед вистав у Києві: на сцені Рос. драм. театру — «Камінний господар» (1938), «У пущі»

А. Варивода.

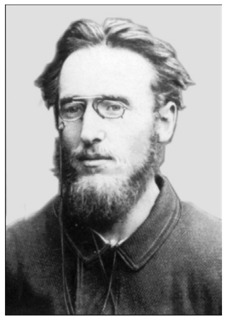
Л.С. Варинський.

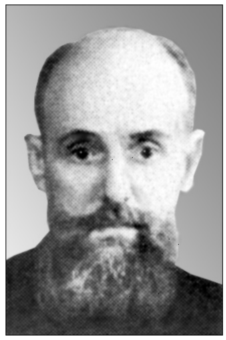
Б.В. Варнеке.

Л.В. Варпаховський.

(1957; обидві — Лесі *Українки*), «Мораль пани Дульской» Г.Запольської (1955), «Дни Турбиных» М.*Булгакова* (1957), «На дне» М.*Горького* (1963); у Театрі опери та балету ім. Т.Шевченка — «Бал-маскарад» Дж. Верді (1956), «Паяци» Р.Леонкавалло (1975); в Укр. драм. театрі ім. І.Франка — «Оптимістична трагедія» В.Вишневського (1961).

Репресований 1937. Реабілітований 1953.

П. у м. Москва.

Літ.: Митці України. К., 1992.

О.В. Корнієвська.

ВА́РЧЕНКО Василь (р. н. невід. — січ. 1770) — укр. бандурист. Пристав до гайдамацького загону Ремези, з яким ходив по Звенигородському пов. Київ. губ., граючи гайдамакам на бандурі. Учасник *Коліївщини*. Був ув'язнений. За вироком шляхетського суду над повсталими 1770 у с. Кодня (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.) страчений. За розповідями про В. Т.*Шевченко* у поемі «Гайдамаки» створив образ кобзаря, який надихає повстанців своїм мистецтвом.

Літ.: *К.Ф. У.О.* Коденская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, № 4; *Полотай М.П.* Гайдамацькі кобзарі. «Народна творчість та етнографія», 1984, № 3.

О.М. Дзюба.

ВАРША́ВА — столиця Польщі. Розташов. на березі р. Вісла. Поселення поблизу сучасної В. відомі з 10 ст. Наприкінці 13 ст. на лівому березі Вісли збудований замок — резиденція намісника мазовецького. Від поч. 14 ст. В. у складі Мазовецького князівства, а пізніше — його столиця. З кін. 16 ст. — столиця *Речі Посполитої*. Під час польс.-швед. війни 1655—57 двічі була окупована військами швед. короля *Карла Х* Густава (1655, 1656). 1733 місто зайняли рос. війська, за підтримки яких польс. королем було обрано *Августа ІІІ* Саксонського. 1768 тут укладено договір між Річчю Посполитою та *Російською імперією* (див. *Варшавський договір 1768*), який гарантував реліг. права правосл. та дисидентів (протестантів). Од 1792 у В. розміщувався рос. гарнізон. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) місто відійшло до Пруссії. 1806 було підконтрольне військам франц. імп. *Наполеона І* і стало столицею *Варшавського князівства* (1807—13), яке перебувало у васальній залежності від Франції. Після *Віденського конгресу 1814—1815* приєднано до Рос. імперії — столиця *Царства Польського,* адм. центр Варшавського воєводства (до 1837) та Варшавської губ. (1837—1914). В. — центр *польського повстання 1830—1831* та *польського повстання 1863—1864.* Під час *Першої світової війни* в серп. 1915 окуповано нім. військами. Від 1918 — столиця Польс. республіки. У лип.—серп. 1920 на підступах до В. відбулися запеклі бої між більшовицькими військами Зх. фронту та польс. армією (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Під час *Другої світової війни* від верес. 1939 по січ. 1945 окуповано гітлерівськими військами. Зазнало значних спустошень і руйнувань. Од 1945 — столиця Польщі. Тут укладено *Варшавський договір 1955.*

У старій ч. В. збереглося та відновлено після ІІ світ. війни багато пам'яток історії та арх-ри, у т. ч. собор Св. Яна (кін. 14 ст.), барбакан (ч. укріплень 16 ст.), колона Сигізмунда ІІІ (17 ст.), ансамблі парків і палаців Вилянув (17 ст.), Лазєнкі (18 ст.) та ін.

В. протягом кількох століть була місцем побутування та ареною сусп.-політ., громад., культ.-освіт. та наук. діяльності багатьох українців. Од 16 ст. тут проводилися численні сейми (див. *Вальний сейм*), в яких брали участь представники *шляхти*, *духовенства*, козацтва та міщанства з укр. земель. На поч. 18 ст. у В. існував монастир ченців-*василіан*, які володіли парком Лазєнкі. З приєднанням колиш. Варшавського князівства (Царства Польс.) до Рос. імперії у В. перебували відомі укр. діячі, зокрема В.*Білозерський*, П.*Куліш* та ін. В архівах та б-ках міста працювало чимало укр. учених (М.*Грушевський*, М.*Костомаров* та ін.). На поч. 20 ст. тут мешкала численна колонія українців, переважно з *Холмщини* та *Підляшшя*. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. багато студентів-українців навчалося у Варшавському ун-ті. Вони заснували Укр. студентську громаду та нелегальну орг-цію «Союз української молоді Польщі» (1910). У квіт. 1920 у В. було укладено військ.-політ. союз між Польщею та *Директорією* УНР.

Після поразки *української революції 1917—1921* В. стала одним із найважливіших осередків укр. еміграції в Європі. Тут постійно мешкали члени уряду УНР на еміграції, у т. ч. його голова А.*Лівицький.* У період між світовими війнами у місті функціонувала низка громад.-політ., культ.-освітн., н.-д. орг-цій та інституцій: Союз укр. емігранток у Польщі, Спілка укр. інженерів і техніків, Т-во допомоги студентам вищих шкіл, Т-во укр. ветеранів, Укр. студентська громада, Укр. правниче т-во, Укр. воєнно-істор. т-во, Укр. клуб, Укр. літ. гурток, Укр. мистецький гурток «Спокій», Укр. центр. к-т у Польщі та ін. У В. проводилися наук. дослідження в *Українському науковому інституті* (1930—39) та на ф-ті правосл. теології у Варшавському ун-ті. Тут жило багато укр. учених, письменників, публіцистів та митців: П.*Андрієвський*, П.*Андрусів*, С.Балей, В.*Біднов*, Д.*Дорошенко*, П.*Зайцев*, М.*Кордуба*, Ю.*Липа*, Н.Лівицька-Холодна, О.*Лотоцький*, Є.*Маланюк*, П.Мегик, І.*Огієнко*, Р.*Смаль-Стоцький*, О.*Теліга*, Н.*Хасевич*, Л.*Чикаленко* та ін. Протягом 1920—30-х рр. у В. видавалася низка укр. часописів: «За Державність» (1925—39), «За незалежність» (1934—39), «Ми» (1934—39), «*Наша культура*» (1935—37), «Рідна мова» (1935— 39), «Українська нива» (1926—27), «Українська Трибуна» (1921—22), «*Biuletyn Polsko-Ukraińscki*» (1932—38) та ін., а також праці Укр. наук. ін-ту та ін. У місті існували укр. вид-ва: «Варяг», «Наша культура», вид-во В.Островського та ін. У міжвоєн. період у В. істотно зросла кількість укр. робітників та студентів, переважно з *Галичини*. Під час *Другої світової війни* у В. переховувалося багато біженців з Галичини, що втекли від рад. репресій 1939—41, існував Укр. допомоговий к-т, який опікувався їхніми справами.

Після ІІ світ. війни кількість українців у В. значно зменшилася. Укр. громад. та культ.-освіт. життя у невеликих масштабах поновилося тільки на поч. 1950-х рр. У черв. 1956 засновано Укр. сусп.-культ. т-во з гол. правлінням у В., яке видавало газ. «Наше слово» з додатковими «Наша культура», «Світанок» та «Український календар». У лют. 1990 це т-во реорганізоване в *Об'єднання українців у Польщі* (ОУП). У черв. 1996 у В. відбувся ІІІ з'їзд ОУП, на якому були ухвалені заходи стосовно відзначення 50-річчя *«Вісла» акції 1947.* Нині при ОУП видається газ. «Наше слово», про-

водиться широка культ.-освіт., н.-д. та громад. діяльність.

Літ.: *Костомаров Н.* Отчет о варшавских библиотеках [отчет, прочитанный на заседании Археографической комиссии 16 октября 1865 г.]. «Летопись занятий Археографической комиссии», СПб., 1868, вып. 4; *Його ж.* Последние годы Речи Посполитой. «Вестник Европы», 1869, т. 1—6, кн. 2—12; *Грушевський М.С.* Архів скарбу коронного у Варшаві: замітка археографічна. «ЗНТШ», 1895, т. 6; *Чернявский Г.Ф.* Прошлое крепости Варшавы (1656—1897). Варшава, 1897; *Вержбовский Ф.Ф.* «Варшавские университетские известия»: Указатель 1870—1894 гг. Варшава, 1900; *Есипов В.В.* Высшее образование в Царстве Польском за 100 лет (1815—1915). Варшавский университет. Пг., 1914; Каталог видань Українського наукового інституту в Варшаві: 1930—1938. Варшава, 1938; Дещо про українську громаду у Варшаві. «Краківські вісті», 1941, № 82, 17 квіт.; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, т.1. Прага, 1942; Те саме, т. 2. К., 1999; *Тимашев А.К.* Варшава. М., 1968; *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен, 1969; *Марунчак М.* Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969; *Хросцицкий Ю., Роттермунд Л.* Архитектурный атлас Варшавы. Варшава, 1978; *Ковальський М.П.* Невідомі документальні свідчення про Варшавський період наукової діяльності Дмитра Яворницького (1895—1896 рр.). В кн.: До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903—1916 рр.): Збірник статей. Дніпропетровськ, 1993; *Трощинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Український альманах: 1998. Варшава, 1998; *Бурім Д.* Варшавський період життя і діяльності Д.І.Дорошенка (1936—1939). В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, т. 4. К., 1999; *Литвин С.Х.* Симон Петлюра і проблема Варшавського договору в українській та польській історіографії. В кн.: Четвертий Міжнародний конгрес україністів: Історія, ч. 2. Одеса—К.—Львів, 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Абросимова С.В., Ковальський М.П.* Магістерські іспити Д.І.Яворницького і Варшавський університет. «Український археографічний щорічник: Нова серія», 2001, т. 8/9, вип. 5/6; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. К., 2001.

О.В. Ясь.

ВАРША́ВСЬКА ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА — один із провідних напрямів польс. *історіографії* останньої чв. 19 ст. Його прихильники дотримувалися ліберальних поглядів і позитивістської методології (див. *Позитивізм в історичній науці*). Засновники — професори Варшавського ун-ту (тоді Головної шк.) А.Павіньський і Ю.Плебаньський — закликали не обмежувати істор. досліджень політ. історією, а вивчати торгівлю, пром-сть, життя соціальних верств. Провідними вченими шк. стали Т.Корзон, В.Смоленьський, О.*Яблоновський*, О.Рембовський та ін. Особливого визнання набули праці Т.Корзона «Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа» (1882—88) і В.Смоленького «Інтелектуальний переворот у Польщі XVIII ст.» (1891), в яких містився аналіз сусп. процесів у Польщі 2-ї пол. 18 ст. у контексті формування новочасного європ. сусп-ва на засадах раціоналізму, демократії та підприємництва.

Закріплення назви «В. і. ш.» за цим напрямом відбулося в ході полеміки його представників з істориками Краківської історичної школи (Ю.*Шуйський*, В.*Калінка* та ін.), зокрема на сторінках періодичних вид. і на II з'їзді польс. істориків у Кракові 1890. Варшавські історики критикували краківських колег за однобічність і політ. спрямованість їхніх істор. праць, за недооцінку впливу соціально-екон. та інтелектуальних чинників на розвиток сусп-ва, проведення ідеї політ. незрілості польс. правлячих верств і тим самим формування і поширення «песимістичної» концепції історії Польщі. Вчені В. і. ш. натомість пропонували дивитися на польс. історію ширше, враховувати соціальні, госп. та культ.-освіт. зміни, що відбувались у сусп-ві у зв'язку з цивілізаційними процесами в Європі, закликали розробляти й пропагувати «оптимістичне» бачення історії Польщі. Причини занепаду *Речі Посполитої* наприкінці 18 ст. краківські історики вбачали в необгрунтованих, на їх погляд, намаганнях польс. реформаторів змінити традиційний устрій д-ви, а варшавські — у загарбницькій політиці сусідніх д-в. Серед причин послаблення Польщі представники В. і. ш. називали, зокрема, укр. козац. рух, який вони порівнювали з ін. руйнівними рухами в Зх. Європі.

В. і. ш. розпалася на поч. 20 ст., коли в історіографію стали проникати нові істор. теорії й концепції (неоромантизм, *економічна історія* та інші).

Літ.: Historycy o historii. Od A. Naruszewicza do S. Kętrzyńskiego. 1775—1918. Warszawa, 1963; Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865—1900). Warszawa, 1968; Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci. Warszawa, 1986; *Зашкильняк Л.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986.

Л.О. Зашкільняк.

ВАРША́ВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО (герцогство) — польс. д-ва, що перебувала у васальній залежності від Франц. імперії. За Тільзітським миром (договором) 1807 ств. *Наполеоном I* на відвойованій його військом у Пруссії частині

тер. колиш. *Речі Посполитої*. Первісна пл. сягала понад 100 тис. км^2, нас. 2 млн 600 тис. осіб, із яких більшість становили поляки. Поділялося на 6 департ. (познанський, калиський, бидгоський, плоцький, ломжинський, варшавський), розмежованих на 60 повітів. Являло собою конституційну монархію. Виконавча влада належала союзникові Наполеона Бонапарта саксонському королю Фрідріхові Августу I, котрий, контрольований франц. резидентами, спирався на Держ. раду (мала й деякі правничі функції) з мін-вами. Законодавчим органом був двопалатний сейм (сенатори та депутати). Судова система обіймала повітових мирових суддів, трибунали в кожному департ., три карних суди (по одному на два департ.) і апеляційний суд.

Хартія, підписана Наполеоном I 22(10) лип. 1807, надавала «народам Варшави та Великої Польщі» свободу віросповідань, особисту вільність і формальну рівність громадян перед законом, скасовувала *кріпацтво*, встановлювала заміщення посад тільки мешканцями цієї країни, ведення держ. актів лише «національною» мовою. Політ. переваги забезпечувалися спец. цензом на користь заможної *шляхти*. Від 1808 в юрид. сфері діяв т. зв. кодекс Наполеона.

14(02) квіт. 1809 В. к. зазнало нападу Австрійс. імперії, війська якої вже за тиждень здобули *Варшаву,* змусивши її оборонців після запеклого бою під Рашином (нині передмістя Варшави) передислокуватися за Віслу, а місц. уряд евакуюватися до м. Торунь. Натомість на окупованій тер. розпочалося нац.-визвол. повстання. Польс. ЗС під орудою військ. міністра кн. Ю.*Понятовського* здобули Люблін, Сандомир, Замостя (Замосць), Львів та Краків. Австрійс. війська на загал відступили, проте повернули собі Львів. Долю кампанії вирішила поразка австрійців від французів у Ваграмській битві влітку того самого року, після чого князівство зросло ще на 4 департ. (люблінський, краківський, радомський, седлецький — майже 50 тис. км^2 з більш як півторамільйонною людністю). У трав. 1812 Фрідріх Август I передав владні повноваження у В. к. його міністрам, у черв. сейм проголосив спрямовану на відновлення незалежного польс. королівства Ген. конфедерацію на чолі з кн. А.*Чарторийським*.

Використане як плацдарм для поч. *Війни 1812*, В. к. мобілізувало в розпорядження Бонапарта приблизно 100 тис. солдатів. Сюди ж почасти відступали залишки розгромленої наполеонівської Великої армії, і, переслідуючи їх, на тер. князівства ввійшло рос. військо (у ньому, зокрема, були укр. козаки). 1813 *Олександр I* доручив порядкувати тут тимчасовій Найвищій раді під головуванням дійсного таємного радника Василя Ланського.

За ухвалою *Віденського конгресу 1814—1815* В. к. поділене між *Російською імперією* (до якої з Варшавою відійшла його більша частина, у т. ч. *Холмщина* й *Підляшшя*), Австрією та Пруссією. Виняток становив Краків з околицями, де було влаштовано особливий округ — формально незалежну й нейтральну Краківську республіку під спільним австро-прусько-рос. наглядом (існувала до 1846).

Літ.: *Skarbek F.* Dzieje Księstwa Warszawskiego, t. 1—2. Poznań, 1878; *Handelsman M.* Z dziejów Księstwa Warszawskiego. Warszawa, 1911; *Sobociński W.* Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego. Toruń, 1964; *Grochulska B.* Małe państwo wielkich nadziei. Warszawa, 1987.

П.Г. Усенко.

ВАРША́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1768 — міжнар.-правовий акт, укладений 6 берез. (24 лют.) між *Російською імперією* і *Річчю Посполитою*. Був результатом низки заходів царського уряду, спрямованих (під приводом захисту прав правосл. нас. королівства) на втягнення Польщі до орбіти своїх зовн.-політ. інтересів. Обидві сторони зобов'язувалися гарантувати цілісність територіальних володінь; сприяти розвиткові торгівлі. Росія підтверджувала недоторканність існуючого політ. устрою Речі Посполитої; порядок зайняття королів. престолу; рівність громадян перед законом; визнавала катол. релігію в межах Речі Посполитої за панівну (перехід із неї в ін. віросповідання проголошувався на тер. Речі Посполитої кримінальним злочином, а королем д-ви міг бути обраний лише католик). Договір разом з тим передбачав вільне сповідування *православ'я* в межах Речі Посполитої; повернення правосл. церкві та реліг. дисидентам культових споруд і маєтностей; освячення шлюбів між представниками різних конфесій; громадян. та політ. рівність усіх віруючих. Катол. духовенству заборонялося втручатися в справи, які належали до компетенції світської влади. Засуджувався будь-який насильницький примус до зміни віросповідання. Договір мав сприяти пом'якшенню реліг. напруги в Речі Посполитій, водночас він став поштовхом до скликання прокатол. конфедерації у м. *Бар* (див. *Барська конфедерація 1768*).

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, т. 18. СПб., 1830.

В.А. Смолій.

ВАРША́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1920 — політ. й військ. конвенції, підписані відповідно 21 і 24 квіт. представниками Польщі й *Директорії* УНР. Розроблення документів велося за безпосередньої участі Ю.*Пілсудського* й С.*Петлюри* у суворій таємниці від польс. сейму та уряду УНР. Через це В. д. часто визначається як «договір Пілсудський—Петлюра». Політ. конвенцію підписали керуючі зовн.-політ. відомствами Я.Домбський та А.*Лівицький*, військ. довірені Пілсудського В.Славек і В.Єнджеєвич та представники Армії УНР ген.-поручник В.*Сінклер* і підполк. М.Дідковський.

Політ. конвенція складалася з преамбули, 9 ст. (артикулів) і прикінцевого положення. У преамбулі декларувалося право кожного народу на самовизначення та «окреслення своїх стосунків з сусідами». Ст. 1 містила заяву польс. сторони про визнання права України на незалежне держ. існування в межах, які визначатимуться договорами з її сусідами на пн., сх. й пд. Польща визнавала Директорію УНР «на чолі з С.Петлюрою за верховну владу УНР». Ст. 2 окреслювала кордон між Польщею і УНР: від Дністра на пн., вздовж Збруча (прит. Дністра), далі — колиш. держ. кордоном між *Австро-Угорщиною* й Росією до с. Вишгородок (нині село Ланівецького р-ну Терноп. обл.), звідти на пн. через Кременецькі гори, потім на сх. від м. *Здолбунів* і далі — сх. адм. кордоном Рівнен. пов. Пн. ділянка кордону проходила вздовж адм. межі колиш. Мінської губ. до р. Прип'ять, далі цією рікою до Дніпра. Таке розмежування передавало Польщі *Східну Галичину* — тер., що 22 січ. 1919 увійшла до складу УНР як

Західна область Української Народної Республіки. Окремий запис про «точніше порозуміння» щодо Рівнен., Дубнівського й частини Кременецького пов. означав перехід до Польщі Зх. *Волині* — частини безпосередньої тер. УНР. Ст. 3 проголошувала відмову Варшави на користь України від земель між лінією розмежування і сх. кордоном Польщі 1772.

Ст. 4 містила зобов'язання не укладати угод, спрямованих проти договірних сторін; ст. 5 забезпечувала нац.-культ. права поляків в Україні та українців у Польщі. Ст. 6 передбачала укладання окремих «економічно-торговельних умов» між УНР і Польщею; заг. розв'язання аграрного питання в Україні відкладалося до Установчих зборів; до їх скликання «юридичне становище» польс. землевласників регулювалось угодою між УНР і Польщею. Ст. 7 визначала майбутню військ. конвенцію інтегральною частиною політ., а ст. 8 оголошувала конвенцію таємною, «за винятком першого артикула», забороняючи її оприлюднення «в цілості чи почасти» без взаємної згоди. За ст. 9-ю угода набувала чинності «негайно по підписанні». Прикінцеве положення передбачало, що в разі розходження між укр. і польс. текстами угоди перевага надаватиметься останньому.

Військ. конвенція розглядала практичні аспекти спільного збройного походу на сх. Її ключове положення зафіксовано у ст. 3-й: військ. дії мали здійснюватися «під загальним керуванням» польс. командування. Проблемам постачання польс. армії продовольством і гужовим транспортом присвячено 6-ту ст. «До команд польських дивізій і армій» направлялися «цивільні комісари або українські провіантські старшини», передбачалося застосування спільних примусових заходів (реквізиції) в разі непостачання українським урядом потрібних продуктів.

Ст. 7 передавала польс. командуванню контроль над залізницями України; передбачався їх майбутній перехід під владу УНР.

Ст. 8 регламентувала організацію влади на тер., зайнятих у ході наступу. Тут також мали місце суперечності. Поряд із вказівкою на те, що «Український уряд організує... свою владу й адміністрацію цивільну і військову», зазначалося: «Тили польських військ буде охороняти польська польова жандармерія і польське ... військо». До цього додавалося: «Влада на дотепер зайнятих теренах, що мають відійти до УНР, залишається тимчасово в руках польських властей».

Ст. 9 обумовлювала окремі моменти майбутньої евакуації польс. військ з тер. УНР «по виконанню загального плану спільної акції».

У прикінцевих положеннях, які відкривають ст. 10—12, йшлося про формування військ. частин, що вже існували «на польській території», а також створюваних після початку збройних дій, допомогу в цьому з боку польс. командування.

За ст. 13, «ціла здобич залізнична, за винятком панцерних потягів, а також інша військова здобич, крім рухомої, взятої в бою, становлять власність Української Держави». Втім, ішлося про необхідність укладення окремої угоди з цього питання.

Ст. 14 і 15 мали на меті укладання додаткових фінансово-госп., залізничної, а можливо, й «сталої військової конвенції». Ст. 16 й 17 стосувалися протокольних питань.

За умовами В. д. УНР певною мірою потрапляла в залежність від Польщі.

Уперше укр. тексти конвенцій опублікував 1926 С.*Шелухін*, пер. політ. конвенції франц. мовою зробив Р.Мартель 1931, переважну більшість її статей польс. мовою 1934 оприлюднив Л.*Василевський.*

Літ.: *Шелухін С.* Варшавський договір між поляками і С.Петлюрою 21 квітня 1920 р. Прага, 1926; *Martel R.* La France et la Pologne. Paris, 1931; *Wasilewski L.* Kwestia Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 2. М., 1964; Ukraine and Poland in documents. 1918—1922, part 2. New York, 1983.

Р.Г. Симоненко.

ВАРША́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1955 — угода про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, *СРСР*, Угорщиною та *Чехословаччиною*, підписана 14 трав. 1955 у *Варшаві* за підсумками Варшавської наради європ. соціаліст. д-в з питань гарантування миру і безпеки в Європі 11—14 трав. 1955. Набрав чинності 5 черв. 1955. Договір укладено на 20 років з автоматичним продовженням на наступні 10 років для тих д-в, які його не розірвуть за рік до закінчення цього строку. Албанія з 1962 участі у В. д. не брала, а у верес. 1968 в односторонньому порядку денонсувала договір. Основу В. д. склав військ.-політ. союз соціаліст. країн Європи — Організація Варшавського договору (ОВД) у відповідь на створення 1949 зх. д-вами воєн.-політ. блоку — *НАТО.* У В. д. вказувалося на оборонний характер нового об-ня, на наміри країн-учасниць створити систему колективної безпеки в Європі і проводити політику, спрямовану на гарантування миру й безпеки, поглиблення співробітництва, дружби і взаємодопомоги між народами на принципах поваги незалежності й суверенітету д-в. Країни-учасниці В. д. брали зобов'язання утримуватися від силових методів вирішення суперечок у міжнар. відносинах, консультуватися між собою з усіх важливих питань, що мають спільний інтерес, надавати термінову допомогу всіма засобами у разі воєн. нападу на одну або кілька держав-учасниць В. д. Для взаємних консультацій і розгляду питань, пов'язаних із здійсненням домовленостей, союзні країни сформували Політ. консультативний к-т як найвищий орган ОВД. Було утворено також Об'єднане командування ЗС, К-т міністрів оборони країн-учасниць В. д. (1969), К-т міністрів закордонних справ (1976) та Об'єднаний секретаріат. В. д., як і НАТО, був уособленням військ. протистояння в Європі в роки «*холодної війни*». В лют. 1990 були ліквідовані військ. органи ОВД. 1 лип. 1991 у Празі (Чехія) підписано протокол про припинення дії В. д.

Літ.: Организация Варшавского договора: Документы и материалы. 1955—1985. М., 1986.

І.М. Мельникова.

ВАРША́ВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1935—1936 — один із найбільших суд. процесів проти *Організації українських націоналістів.* Відбувся 18 листоп. 1935 — 13 січ. 1936. На лаві підсудних перебували: С.*Бандера* (крайовий провідник ОУН на зх.-укр. землях), Д.Гнатківська, К.Зарицька, Я.Карпинець, Є.Качмарський, М.Климишин, М.*Лебедь*, І.Мілюці, Р.Мигаль, Б.Підгайний, Я.Рак і Я.Чорній. Їх звинувачували у приналежності до ОУН, підготовці замаху і вбивстві міністра внутр. справ Польщі

В.Л. Василевська.

Л. Василевський.

Б.*Перацького* у черв. 1934. Захисники — укр. адвокати В.Горбовий, Я.Шлапак, Л.*Ганкевич*, О.Павенецький. Усі підсудні, крім Р.Мигаля, і більшість укр. свідків відмовилися свідчити польс. мовою. С.Бандера, М.Лебедь і Я.Карпинець були засуджені до смертної кари, заміненої у зв'язку з амністією на довічне ув'язнення, М.Климишин і Б.Підгайний — на довічне ув'язнення, Д.Гнатківська — до 18, І.Мілюці, Р.Мигаль і Я.Чорній — 12, К.Зарицька — 8, Я.Рак і Є.Качмарський — до 7 років ув'язнення. День оголошення вироку укр. громадськість оголосила днем нац. скорботи.

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів, т. 1. Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк, 1968; Довідник з історії України, т. 1. К., 1993.

О.Ю. Зайцев.

ВАРЯ́ГИ (від давньосканд. var — обітниця, клятва) — найменування сканд. воїнів, що, очевидно, виникло на рус. ґрунті в середовищі скандинавів-найманців наприкінці 9 — поч. 10 ст. і первісно позначало сканд. воїнів, прийнятих на певних умовах (за угодою) до війська рус. князів. Перша згадка про найм В. міститься в «*Повісті временних літ*» під 941 в оповіді про підготовку вел. кн. київ. *Ігоря* Старого до походу на *Візантію.* В ісландському «Пасмі (Сазі) про Еймунда» (Eymundar páttr у складі зб. саг 14 ст. Flateyjarbók) докладно описується процедура укладення та умови угоди найму В. до рус. війська за *Ярослава Мудрого.*

У «Повісті временних літ» слово «В.» вживається на позначення скандинавів взагалі, незалежно від їх місцеперебування і характеру діяльності. Крім як в етногеогр. вступі, укладач «Повісті...» жодного разу не вживає конкретних сканд. етнонімів. Літописець розрізнює варягів і русів: і *Рюрик,* і перші рус. князі *Олег* та Ігор, і кн. *Ольга* (судячи з імен, скандинави за походженням) називаються ним не «варязькими», а «руськими» князями; В. і руси представлені як різні частини війська Ігоря. Поступово розрізнення В. і русів переходить у їхнє протиставлення, а образ В. набуває рис небезпечного чужоземця, наприклад у розповіді про захоплення *Володимиром Святославичем* Києва 978. Зміна ставлення до В. простежується в описі новгородських подій 1015—16, коли кн. Ярослав Мудрий визнає «своїми» новгородців, а «чужими» — В., і у знаменитому вислові кн. *Мстислава Володимировича* після *Лиственської битви 1024*, який також називає В. «чужими». Мабуть, як «чужинців» слід тлумачити і В., що згадуються у короткій редакції «*Руської правди*» (О.*Зимін*). Використання слова «В.» у «Повісті...» припиняється з серед. 11 ст.; пізніше воно трапляється 2—3 рази у *Лаврентіївському літописі* і *Київському літописі*, а у *Новгородському першому літописі* є лише назви сканд. народів (донь, гьте, урмане, свеи), що, напевно, відображає зміни в характері відносин Русі із сканд. країнами.

Наприкінці 10 — поч. 11 ст., у зв'язку з формуванням у Візантії імператорської гвардії із сканд. найманців, найменування В. проникає до Візантії у формі βάραγγοι (вперше згадане 1034); раніше, від 911, військ. контингенти, що прибували з пн. та сх. Європи і брали участь у воєн. діях Візантії, мали назву «роси». Візант. автори розрізняють «палацових» (тобто імператорську гвардію в *Константинополі*) і «зовнішніх» (у складі польової армії) «барангів». Напевне, разом з воїнами-В., що верталися на батьківщину, найменування βάραγγοι потрапило до Скандинавії, де набуло форми vaeringi, але виключно для позначення скандинавів, що побували у Візантії.

Літ.: *Jacobsson G.* La forme originelle du nom des varégues. «Scando-Slavica», 1954, t. 1; *Schramm G.* Die Waräger... «Die Welt der Slaven», 1983, bd. 28; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* Скандинавы на Руси и в Византии в X—XI вв.: К истории названия «варяг». «Славяноведение», 1994, № 2; *Rub H.* Waräger. «Lexikon des Mittelalters», 1997, bd. 8.

О.О. Мельникова.

ВАСИЛЕ́ВСЬКА Ванда Львівна (Леонівна; 21.01.1905 — 29.07. 1964) — письменниця, громад. діячка. Н. в м. Краків (нині Польща). Дочка Л.*Василевського.* Дружина О.*Корнійчука.* Закінчила від-ня полоністики *Краківського університету* (1927). Брала участь у польс. революц. русі, займалася громад. діяльністю. 1939, рятуючись від гітлерівців, прибула до *СРСР.* Жила у *Львові*, *Києві.* Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — чл. редколегії газ. для населення тимчасово окупованих тер. «За Радянську Україну!» (1941—42), гол. ред. ж. «Нові горизонти» (1941—43, польс. мовою), пропагандист Гол. політуправління Червоної армії (полковий комісар, полковник). 1943 — голова Спілки польс. патріотів в СРСР, один з організаторів 1-ї д-зії ім. Т.Костюшка *Війська Польського.* Чл. Всесвітньої ради миру.

Літ. діяльність почала 1921. Писала польс. мовою. Автор романів, повістей, сценаріїв документальних фільмів, публіцистики. Зображувала життя польс. трудящих. Автор повісті «Райдуга» (1942) — одного з перших в рад. літ. творів про *Другу світову війну.* Кіноф-м, знятий за цією повістю реж. М.Донським, відзначено премією Амер. акад. кіномист-ва «Оскар» (1945). Держ. премія СРСР (1943, 1946, 1952).

П. у м. Київ.

Літ.: *Венгеров Л.* Ванда Василевская. М., 1955; 22 июня—9 мая: Писатели Украины в Великой Отечественной. К., 1985; Полум'яна Ванда. К., 1985; *Лещенко М.П.* Ванда Василевська. К., 1986; Мистецтво України. Біографічний довідник. К., 1997.

Л.О. Гаврилюк.

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Леон (псевд. — Л.Плохоцький; 24.08.1870—10.12. 1936) — польс. політ. діяч, дипломат, публіцист, історик. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Батько В.*Василевської.* Наприкінці 80-х рр. 19 ст., навчаючись у С.-Петербурзі, спілкувався з укр. студентською громадою (про що згадував у «Моїх українських спогадах», 1932). Зацікавився укр. справами, висвітлював їх в укр., рос., польс. пресі. Один із засн. Польс. соціаліст. партії (ПСП) 1892, чл. редакції її лондонського («Пшедсвіт») і краківського («Трибуна») видань, автор багатьох програмних документів. В. говорив, що в соціалізмі його приваблювали більше «революційність і конспірація, ніж теорія». Він та ін. послідовники Ю.*Пілсудського* за ідеологією й практикою були близькі рос. есерам. «Коло Пілсудського» прагнуло перетворити політ. партію на напіввійськ. орг-цію. Рішення IX з'їзду ПСП (*Відень*, 1906) обмежити воєнізацію партії викликало розкол серед її членів. В. увійшов до кер-ва фракції ПСП, що продовжувала мілітаризуватися. Викладав на військ. курсах (Краків, 1909). Серед однопартійців вважався спеціалістом з галицького

питання. Під час *Першої світової війни* В. активно працював у військ.-політ. утвореннях, зокрема ген. секретаріаті «Головного національного комітету», таємному конвенті «Організації А». У спец. памфлеті різко засудив Брестські мирні договори 1918 (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918, Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*). 17 верес. 1918 — 19 січ. 1919 — міністр закордонних справ уряду Є.Морачевського. Виступав за проведення активної політики на сх., входив до складу делегації Польщі на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, де налагодив зв'язки з представниками країн колиш. *Російської імперії*, делегацією УНР. 1919—20 виконував доручення уряду щодо Білорусі та Прибалтики. 1920—21 — заст. голови делегації Польщі на Ризькій мирній конф. (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*).

У 1920-ті рр. займався переважно наук.-публіцистичною діяльністю, шукаючи шляхи розв'язання нац. проблем Польщі. Хоча В. відстоював вищість польс. к-ри щодо укр., в Польщі у міжвоєн. період його вважали українофілом. Останнє відзначав також І.*Кедрин (*Рудницький). В. активно сприяв створенню Ін-ту дослідження нац. справ (1921, дир. від 1931). 1924 В. — президент Ін-ту дослідження новітньої історії Польщі, 1929 — ред. його вид. «Незалежність» («Нєподлєглощь»). На поч. 1926 із своїм послідовником Т.*Голувком* розробив пропозиції щодо нормалізації нац. відносин, які, однак, виявилися радикальними для оточення Пілсудського, що опинилося при владі після травневого путчу 1926. 1928 — чл. Головної ради, 1931 — заст. голови ПСП. 23—24 листоп. 1935 брав діяльну участь у виробленні нової програми ПСП.

П. у м. *Варшава.*

Р.Г. Симоненко.

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Михайлович (30(18).09.1895—05.12.1977) — рад. військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Нова Гольчиха (нині Івановської обл., РФ) в сім'ї священика. Учасник *Першої світової війни* у чині штабс-капітана і громадянської війни 1918—21. Закінчив Акад. Генштабу (1937). Працював в Генштабі. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — заст. нач. Генштабу Червоної армії (див. *Радянська армія*) — нач. Оперативного управління, з черв. 1942 — нач. Генштабу, а з жовт. — одночасно заст. наркома оборони *СРСР*, чл. Ставки Верховного Головнокомандування. Брав участь у плануванні й проведенні *Сталінградської битви 1942—1943, Курської битви 1943*, *Орловської наступальної операції 1943*, операції з визволення Донбасу, координував дії військ у Пн. Таврії, *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944, Кримській наступальній операції 1944*, *Білоруській наступальній операції 1944* та ін. Командував 3-м Білорус. фронтом під час Сх.-Прусської операції 1945, а також рад. військами в ході Далекосх. кампанії у *радянсько-японській війні 1945.* Був поранений. Двічі удостоєний ордена «Перемога». Міністр ЗС СРСР (1949—53), 1-й заст. міністра оборони СРСР (1953—57); од 1959 — в групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР. Депутат ВР СРСР 2—4 скликань.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Дело всей жизни. М., 1975.

Літ.: Герои огненных лет, кн. 1. М., 1975; *Курочкин П.* Выдающийся советский полководец. «ВИЖ», 1975, № 9; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; *Яровиков В.С.* Грани военного таланта. М., 1980; Эпоха в автобиографиях: Александр Михайлович Василевский. «ВИЖ», 1990, № 4.

О.Є. Лисенко.

ВАСИЛЕ́НКО Костянтин Прокопович (02.04.1877 — лип. 1941) — журналіст, громад. та політ. діяч. Брат М.*Василенка*. Н. в м. *Київ*. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1902). Студентом прилучився до с.-д. руху. Від 1897 — чл. *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, брав участь у виданні «Рабочей газеты», підготовці I з'їзду РСДРП. Після II з'зду РСДРП (1903) — *меншовик*, провідний діяч Київ. к-ту партії, ред. ж. «Вперед». 1903—05 — на засланні. По поверненні працював у газ. *«Киевское слово»* (1905), *«Киевские отклики»* (1906); 1907 — ред. ж. «Друг народа». 1908—18 — співробітник, зав. міжнар. від., з 1910 — чл. редколегії й пом. ред. газ. *«Киевская мысль»*, 1917 — ред. газ. «Рабочее знамя». Від трав. 1917 до січ. 1918 — голова Київ. обл. к-ту РСДРП (меншовиків), гласний Київ. міськ. думи. Від черв. 1917 до квіт. 1918 — чл. Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*), з 8 серп. 1917 — чл. *Української Центральної Ради.* 12 верес. — 2 жовт. 1917 — ген. секретар праці УЦР. 12 жовт. — 17 листоп. 1917 — комісар *Тимчасового уряду* в Києві. У січ. 1918 вийшов із партії й припинив політ. діяльність. 1919 — конторник Київ. нар. ун-ту, відп. ред. газ. «Киевская жизнь». 1921 працював в Одес. губернському стат. бюро, 1922—23 — постійний співробітник Комісії звичаєвого права ВУАН. 1923 В. заарештовано (див. «*Київського обласного центру дії» справа 1921—1924*) і засуджено до 10 років суворої ізоляції. Утримувався в *Лук'янівській тюрмі* у Києві, 1929—32 — на засланні в Сибіру. 30 трав. 1938 В. знову заарештовано і засуджено до 5 років ув'язнення. У лип. 1941, ймовірно, розстріляний органами НКВС у м. *Вінниця.*

Реабілітований 1991.

Залишив низку споминів і статей.

Тв.: Статті. Спогади. Листування, ч. 1—2. К., 2002.

Літ.: Дело Киевского Областного Центра Действия. Стенографический отчет. Март—апрель 1924 г. Х., 1927; *Мошинский И.Н.* (Юзеф Канарский). На путях к Первому съезду РСДРП (90-е годы в киевском подполье). М., 1928; Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь, т. 5, вып. 2. М., 1933; *Новицкий В.Д.* Из воспоминаний жандарма. М., 1991; *Вороненко В.В. та ін.* Микола Прокопович Василенко. К., 1992; Жертвы репрессий. К., 1993; *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923—1929. К., 1997; *Пристайко В.І. та ін.* Шлях на Соловки. «З архівів ВУЧК—ГПУ— НКВД—КГБ», 1997, № 1; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Л.Д. Федорова.

ВАСИЛЕ́НКО Микола Прокопович (15(02).02.1866—03.10.1935) — укр. громад. та політ. діяч, історик д-ви і права. Брат К.*Василенка.* Чоловік Н.*Полонської-Василенко.* Проф., дійсний чл. НТШ (1911), *Історичного товариства Нестора-літописця* (від 1919 — його голова), акад. УАН (1920). Н. в с. Есмань (нині смт Червоне Глухівського р-ну Сум. обл.). Закінчив історико-філол. ф-т Юр'євського (Тартуського) ун-ту (1890). Того ж року переїхав до *Києва*, де працював педагогом і журналістом. Як

О.М. Василевський.

К.П. Василенко.

М.П. Василенко.

чл. Київ. громади (згодом *Товариство українських поступовців*), брав активну участь в укр. нац. русі. Плідно співпрацював з ж. «*Киевская старина*». 1905 редагував газ. нац.-демократ. напряму «Киевские отклики», на сторінках якої відстоював ідею укр. державності, за що був засуджений до однорічного ув'язнення. Після звільнення склав екстерном екзамени за курс юрид. ф-ту в Новорос. ун-ті (Одеса). Від 1908 — чл. *Українського наукового товариства* в Києві, ред. його «Записок». 1909 обраний приват-доц. Київ. ун-ту, але позбавлений права викладати (зазнав переслідування за політ. мотивами — його звинувачували в укр. сепаратизмі). 1917 — куратор Київ. шкільної округи, від січ. 1918 — чл. колегії Ген. суду. Належав до *Конституційно-демократичної партії* (кадетів). У трав. 1918 затверджений гетьманом П.*Скоропадським* міністром освіти і тимчасово в. о. міністра закордонних справ, а від лип. 1918 — президент Держ. сенату *Української Держави*. Перебуваючи на посту міністра освіти, проводив політику українізації освіт. закладів, став одним з ініціаторів створення *Українського державного університету* в Києві (1918—20) та *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*. 1921 обраний президентом ВУАН, проте не затверджений рад. урядом на цій посаді. 1920—29 — голова соціально-екон. від. ВУАН. У 1920-х рр. очолював Комісію з вивчення укр. права, редагував її вид. 1924 засуджений (див. «*Київського обласного центру дії» справа 1921—1924*) до 10 років ув'язнення, згодом амністований. Від 1929 позбавлений права займати керівні посади у ВУАН.

Ще в дореволюц. час під впливом вченого О.*Лазаревського* поєднував дослідницьку роботу з публікацією істор. джерел. Опубл. понад 30 наук. праць.

За його редакцією видано: «Записки соціально-економічного відділу» (1926), «Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» (1926), «Територія України в XVII ст.» (1927), «Правове положення Чернігівщини за польської доби» (1928), «Матеріали до історії українського права» (1929).

П. у м. Київ.

Тв.: До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного устрою. К., 1894; Перші кроки по введенню положень 19 лютого 1861 р. в Чернігівській губернії. К., 1901; О.М.Бодянський та його роль у вивченні Малоросії. К., 1904; Політичні погляди М.Драгоманова. К., 1912; Нариси з історії Західної Русі і України. К., 1916; Павло Полуботок. К., 1925; Як скасовано Литовський статут. К., 1926;

Літ.: Микола Прокопович Василенко. К., 1990; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998.

П.Т. Тронько.

ВАСИЛИ́НА Петро Кирилович (23(11).08.1899 — груд. 1941) — кер. парт. підпілля на Кіровоградщині в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Н. в с. Лески (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. Від 1923 — голова *комітету незаможних селян* в с. Лески, голова районного *комітету бідноти Шевченківської округи*, згодом — зав. земельним від. Чорнобаївського і Кам'янського райвиконкомів. 1936 — дир. Кам'янської МТС. Від лип. 1941 — кер. Кам'янського парт. підпілля, організатор підпільних парт. груп у Чигиринському, Кам'янському (нині Черкас. обл.), колиш. Златопільському (нині в межах Смілянського й Шполянського р-нів Черкас. обл. та Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.) р-нах. Від серп. 1941 — секретар Кіровогр. підпільного обкому КП(б)У. Створив партизан. загін і став його комісаром.

Закатований у *гестапо*.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1. К., 1975; История Украинской ССР, т. 8. К., 1984; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941—1944, кн. 1. К., 1985.

Н.М. Руденко.

ВАСИЛІА́НИ (базиліяни) — члени чернечого чину св. Василія Великого (ЧСВВ), провідного чернечого ордену *Української греко-католицької церкви*. Статут чернечого життя ств. на основі правил одного з отців Церкви Василія Великого (див. *Патристика*) й укладений бл. 362, поширився у Сх. Європі із *хрещенням Київської Русі*. До *Берестейської церковної унії 1596* василіанські монастирі не були пов'язані між собою, а підпорядковувалися місц. єпископам або, як виняток, константиноп. патріархові (див. *Константинопольський патріархат*). На поч. 17 ст. київ. греко-католицький митрополит Й.Рутський реформував життя василіанських монастирів в Україні та Білорусі, об'єднавши окремі монастирі, що прийняли унію, в одну Конгрегацію, очолювану протоархімандритом, та зробив їх незалежними від єпископів.

Особливо культ. місія В.-уніїців проявилася у 18 ст., коли після перших заборон в Рос. д-ві (1720) друкувати богослужбові книги укр. мовою василіанські друкарні продовжували видавати книги за київ. церк. традицією. Гол. осередки видавничої діяльності В.-уніїців — *Почаїв*, Супрасль (нині Польща), Унів (нині с. Міжгір'я Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Лише *Почаївська друкарня* протягом 1733—1800 видала понад 100 богослужбових книг, проповідей, у т. ч. знаменитий «Богогласник» (1791) — зб. укр. реліг. та духовної поезії.

У 19 ст. місійна й культурницька діяльність В.-уніїців звузилася, 1839 в *Російській імперії* указом імп. *Миколи I* вона була остаточно заборонена, а в *Галичині* й *Закарпатській Україні*, що перебували в складі Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), значно обмежена. Наприкінці 19 ст., після великої реформи, яку провели *єзуїти* за вказівкою Папи Льва XIII, починається нове відродження В.-уніїців. Відчутно поповнюються їхні лави, збільшується кількість чернечих провінцій, зокрема на Закарпатті, в Румунії, у Пн. та Пд. Америці, налагоджується їхня освіт. та видавнича діяльність. У 1920—30-х рр. В.-уніїці мали кілька шкіл і духовних семінарій, організували потужне вид-во у м. *Жовква*. Вони видавали місячники «Місіонер» та «Наш приятель». Налагодили випуск наук. ж. «*Записки чина святого Василія Великого*», навколо якого гуртувалися укр. католицькі історики, серед яких: Т.Галущинський, Й.Скрутень, Р.Лукань, Т.*Коструба*, А.*Великий*, М.*Войнар*, М.Соловій та ін.

Після *Другої світової війни*, внаслідок ліквідації УГКЦ (див. *Львівський собор УГКЦ 1946*), легальна діяльність В.-уніїців в Україні була заборонена. Окремі осередки василіанського чернечого життя діяли підпільно. Натомість більш активне життя В.-уніїців протікало в *українській діаспорі*, зокрема Римі, *Варшаві* й чернечих провінціях у США, Канаді, Бразилії та Аргентині. У Римі

продовжувалося видання наук. ж. «Записки ЧСВВ», співробітниками якого стали А.Великий, М.Войнар, М.Соловій, І.*Назарко*, І.*Нагаєвський*, І.Патрило, А.Пекар, П.Підручний та ін. Від 1990 В.-унійці відновили діяльність в Україні. Відродилися усі давні монастирі — у м. Львів, с. Крехів (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.), містах *Жовква*, *Червоноград*, *Добромиль*, *Бучач*, *Мукачеве*, с. Гошів (нині село Долинського р-ну Івано-Франк. обл.), виникли нові монастирі й чернечі станиці (м.Київ, Донец. область).

Літ.: *Коялович М.* История Базилианского Ордена. «Христианское чтение», 1864, № 1—4; *Петров Н.* Начерк Базилианского Ордена в бывшей Польше. «Труды Киевской духовной академии», 1870, т. 1—4; *Pidłypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie, Szkoły i książki w działalności Zakonu. Warszawa — Wrocław, 1986.

І.В. Паславський.

ВАСИЛІА́НСЬКІ ШКО́ЛИ — навч. заклади, засновниками і керівниками яких були *василіани*. Перші В. ш. виникли на поч. 17 ст. у Білорусі. 1639 заснована Василіанська г-зія у м. Холм (нині Хелм, Польща). Бл. 1670 кафедральна шк. у м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) була реорганізована у василіанський колегіум (1773 перетворений в підокружну, згодом повітову шк.). У 18 ст. василіанам належали також колегіуми в м-ку *Гоща* (з поч. 18 ст.), м. *Умань* (1765), м-ку *Любар* (1760), м-ку *Шаргород* (1748), м. *Бучач* (1754). Після скасування єзуїтського ордену (1773) до василіан перейшли колегіуми в містах *Острог* та *Овруч*. Крім колегіумів, в яких навч. світська молодь, у великих монастирях діяли студії, де викладалися теологія і філософія для монахів (найбільші з яких — у м. *Львів*, с. Лаврів (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.), Замості (нині Замосць, Польща), Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*), при деяких були й початкові школи. В. ш. на *Правобережній Україні* існували до скасування указом імп. *Миколи І* 1832 ордену василіан, у *Галичині* — до 1939. У 19 ст. діяли школи сестер-василіанок у Словіті (нині село Золочівського р-ну) і *Яворові* (обидва нині Львів. обл.), від 1881 також у Львові. Василіани керували семінаріями у Львові (1918—26), Загребі (1924—55, нині Хорватія), мали «малу» г-зію в Бучачі (підготовка для вступу в семінарію); їм належить папська семінарія св. Йосафата у Римі. Юнаки із Закарпаття в 19 ст. навч. у шк. при монастирі Марія Повч у Пн. Угорщині. На сьогодні В. ш. і навч. заклади сестер-василіанок є в Бразилії, Аргентині, Канаді, США. В Україні від 1990-х рр. діють василіанський коледж у м. Бучач та Ін-т філософсько-богословських студій у *Золочеві*.

Літ.: *Савич А.* Нарис з історії культурних рухів на Україні та в Білорусії в XVI і XVII в. К., 1929; *Pidłypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności Zakonu. Warszawa — Wrocław, 1986.

Я.Д. Ісаєвич.

ВАСИ́ЛІВ, **археологічна пам'ятка** — 1) давньорус. місто на березі Дністра, залишки якого розташов. біля сучасного с. Василів Заставнівського р-ну Чернів. обл. В. згадується в *Галицько-Волинському літописі* у розповіді про події 1230, коли кн. *Данило Галицький*, переслідуючи ворогів, переправився через р. Дністер біля цього міста. Розташов. у прикордонній зі Степом зоні, В. відігравав значну роль в обороні пд. рубежів *Галицько-Волинського князівства* та в міжнар. торгівлі. Як і ін. міста, складався з двох осн. частин — *дитинця* (урочище Замчище, 1,4 га) та *посаду*, навколо яких знайдено кілька приміськ. селищ. Під час розкопок виявлено численні археол. пам'ятки, а також залишки дерев'яної церкви та білокам'яного тринефного храму. В останньому, крім кам'яних саркофагів, були виявлені кістни́ці (приміщення, де специфічно зберігаються скелети людей), не характерні для більшості регіонів Русі.

Літ.: *Томенчук Б.П.* Исследование летописного Василева. «Археологические открытия 1977», 1978; Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). К., 1982.

Б.О. Тимощук, О.П. Моця.

2) давньорус. місто, що було розташов. на тер., яку займає сучасне м. *Васильків*. Уперше згадується в «*Повісті временних літ*» під 988 і 996. За словами укладача літопису, вже наприкінці 11 ст. існував переказ про те, що *Володимир Святославич* хрестився саме у цьому місті. В. виник на рубежі 10—11 ст. і отримав назву за хресним ім'ям Володимира — Василій. 996 Володимир ледве не потрапив у полон до *печенігів* під стінами В. У вдячність за чудесне спасіння він дав обітницю побудувати у В. церкву Преображення Господнє. До часів *Ярослава Мудрого* В. залишався укріпленим форпостом на кордоні зі степом.

Укріплена частина міста сягала бл. 30 га. В. мав 3 лінії укріплень, *дитинець* займав пл. 0,9 га. Проіснував до серед. 13 ст., коли був зруйнований під час *монголо-татарської навали*.

Літ.: *Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; *Раппопорт П.А.* К вопросу о системе обороны Киевской земли. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1954, вып. 3; *Рыбаков Б.А.* Владимировы крепости на Стугне. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1965, вып. 100; *Кучера М.П.* Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В кн.: Дослідження з слов'янської археології. К., 1976.

А.Г. Плахонін.

ВАСИ́ЛІВСЬКА ДОРО́ГА — шлях із *Києва* через літописний *Василів*, Володарів (ймовірно, городище біля м. *Фастів*), Мунарів (нині с. Городище Андрушівського р-ну Житомир. обл.) на зх. Уперше згадується в літописі під 1151. Пізніше стала частиною *Білоцерківської дороги*.

В.В. Пришляк.

ВАСИ́ЛІЙ І Македонянин (н. між 813 і 839—29.08.886) — імператор *Візантії* (867—886), засн. Македонської династії. Придушив поширення серед християн Малої Азії єретичного руху павлікіан. «Життєпис імператора Василія» та «Продовжувач Феофана», частково приписуючи В. І заслуги Михаїла III і патріарха *Фотія*, сповіщають про хрещення ним 874 *русі* та болгар. Ці відомості є підставою тверджень деяких істориків, що *хрещення Київської Русі* відбулося за правління В. І і Михаїла III, тобто на 114 років раніше визнаної правосл. церквою дати хрещення *Володимиром Святославичем*. Але ін. джерела говорять про хрещення лише незначної частини князівської *дружини*.

А.Г. Плахонін.

ВАСИ́ЛІЙ ІІ Болгаробійця (958—15.12.1025) — імператор *Візантії* (976—1025), співправитель з 960, імператор від 963 (фактично од 976). Придушив повстання в Малій Азії на чолі з Вардою Фокою за допомогою рус. дружини кн. *Володимира Святославича*, який не-

вдовзі після цих подій одружився з сестрою В. ІІ *Анною.* Союз між *Київською Руссю* і Візантією укладено після взяття Володимиром Святославичем влітку 989 *Херсонеса Таврійського* (Корсуня; див. *Корсунський похід Володимира*). Однією з гол. умов угоди було *хрещення Київської Русі.* 1018 В. ІІ підкорив 1-ше Болг. царство (680—1018). Після кількох завойовницьких походів на Кавказ і Сірію приєднав до Візантії Вірменію й частину Грузії.

А.Г. Плахонін.

Василій III. Гравюра 16 ст.

ВАСИ́ЛІЙ III Іванович (1479—1533) — великий кн. моск. (1505—33), син вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича та Софії Палеолог. Як правитель *Великого князівства Московського* В. III продовжував політику свого батька, прагнучи до «зібрання» всіх рос. земель і посилення влади вел. князя. Спирався на *дворянство*, оточив себе довіреними людьми з числа дяків (Ф.Мишурин, М.Путятин, Є.Циплятєв), хоча в його уряді були й бояри (М.Захар'їн, М.Тучков-Морозов). У церк. політиці спочатку підтримував реліг.-політ. течію «нестяжателів», але з 20-х рр. 16 ст. віддав перевагу послідовникам Йосифа Волоцького — «йосифлянам». Був жорстоким правителем, придушував найменші прояви опозиційності: відправив у заслання митрополита Варлаама, засудив *Максима Грека* та рос. церк. діяча Вассіана Патрікеєва, наказав стратити дипломата І.Берсеня-Беклемішева. Однак у боротьбі з боярством виявляв обережність і тяжів до компромісів. За панування В. III Рос. д-ва територіально зросла і зміцніла. Було встановлено дипломатичні стосунки з Францією та Індією. В. III активізував зносини з Австрійс. імперією (австрійс. посол З.*Герберштейн* залишив мемуари про Рос. д-ву поч. 16 ст.); провадив війни проти удільних князів (приєднав до своїх володінь Псков, Рязань, обидва нині міста в РФ, та ін.), Казанського ханства і *Кримського ханства.* Він не зупинився після «зібрання» практично всіх рос. земель і заявив про свої претензії на землі колиш. *Київської Русі*, в першу чергу *Київ*, Полоцьк і Вітебськ (обидва нині Білорусь). Скориставшись із виступу частини укр. і білорус. феодалів на чолі з кн. М.*Глинським* проти вел. кн. литов., розпочав війну проти Польс.-Литов. д-ви. 1514 узяв Смоленськ (нині місто в РФ), але того самого року (8 верес.) рос. війська зазнали тяжкої поразки під Оршею (нині Білорусь) від укр.-білорус.-литов. армії, керованої кн. К.*Острозьким.* Перемир'я було укладено 1522.

На схилі віку В. III розлучився з безплідною царицею Соломонією (з роду Сабурових) і одружився з племінницею укр. князя-емігранта М.Глинського — Оленою Глинською (п. 1538). Від цього шлюбу народився спадкоємець престолу — майбутній цар Рос. д-ви *Іван IV* Васильович Грозний.

Літ.: *Зимин А.А.* Россия на рубеже XV—XVI столетий. М., 1982; *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый. М., 1994.

Ю.А. Мицик.

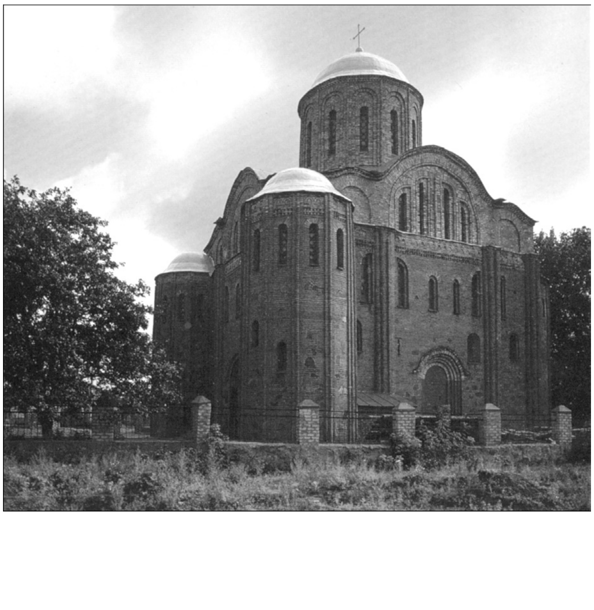

Церква св. Василія в Овручі.

ВАСИ́ЛІЯ СВЯТО́ГО ЦЕ́РКВА в Овручі — комплексна пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва 2-ї пол. 12 ст. в м. *Овруч.* Для давньорус. буд-ва 2-ї пол. 12 ст. характерна тенденція до відродження архіт. стилю періоду розквіту *Київської Русі* з одночасним зверненням до традицій нар. мист-ва. Василівська церква є однією з найкращих споруд цього стильового напряму. Збудована на замовлення кн. *Рюрика Ростиславича* із смоленської династії.

До нашого часу храм дійшов завдяки реконструкції 1907—09, виконаної за проектом архіт. О.*Щусєва* на підставі досліджень рос. архіт. П.Покришкіна.

За планом це чотиристовпний хрещато-баневий триапсидний храм. До зх. фасаду прилягають дві круглі вежі, що за характером будови нагадують традиції арх-ри Київської Русі. Фасади стін розчленовано профільованими пілястрами. В інтер'єрі церкви збереглися фрагменти давнього фрескового розпису з позолотою. 1910—11 храм розписаний худож. О.Блазовим фресками за зразком Новгородської церкви Спаса на Нередиці. Одна з композицій виконана худож. Д.Стеллецьким.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1986; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

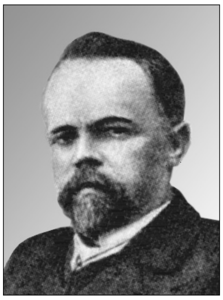

М.К. Васильєв.

ВАСИ́ЛЬЄВ Михайло Калинович (1863—10.05.1912) — інженер-дослідник, етнограф. Н. в м. *Лебедин.* Після закінчення Петерб. технологічного ін-ту за фахом інженера цукрової пром-сті повернувся в Україну. Автор кількох наук. розробок у галузі цукроваріння та природознавства. Цікавився етнографією. Одним із перших в Україні почав вивчати побут і нар. творчість робітн. верств. Чимало уваги приділяв дослідженню укр. нар. театру, фольклорно-літ. зв'язків, укр. рекрутської пісні тощо. Відомий як збирач укр. робітн. фольклору, нар. переказів про Т.*Шевченка.* Автор праць: «К вопросу о новых мотивах в малорусской народной поэзии» (1879), «Две сахарозаводческие песни» (1886), «Рекрутчина в малорусской песне» (1889) та інших.

В.М. Матях.

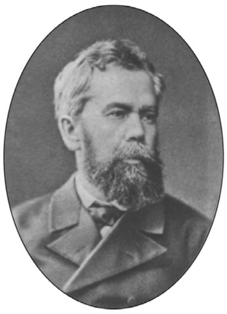

В.Г. Васильєвський.

ВАСИ́ЛЬЄВСЬКИЙ Василь Григорович (02.02(21.01).1838—25(13).05.1899) — рос. історик-візантолог. Акад. Петерб. АН (1890; чл.-кор. 1876). Започаткував вивчення аграрної політики *Візантії*,

її податкової системи. У своїх наук. працях показав вплив слов'ян. колонізації Балканського п-ова на розвиток у Візантії вільної сел. общини. Вивчав рус.-візант. відносини 10—12 ст. Опублікував низку істор. джерел, додавши до них ґрунтовні коментарі. За ініціативою В. було створено «Византийский временник» (1894) і він став одним із його редакторів. П. у м. Флоренція (Італія).

Праці В., серед яких виділяється «Законодательство иконоборцев» (1878), і нині мають непересічну наук. цінність.

О.В. Лисенко.

Васильків. Собор святих Антонія і Феодосія.

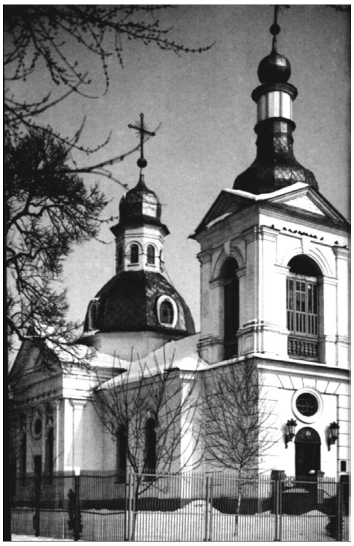

Васильків. Свято-Миколаївська церква.

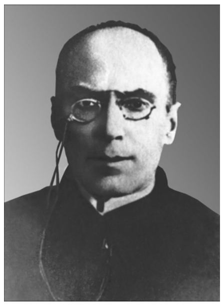

М.І. Васильєв-Южин.

ВАСИ́ЛЬЄВ-Ю́ЖИН Михайло Іванович (10.11(29.10).1876—08.11. 1937) — професійний революціонер, рад. держ. діяч, публіцист. Н. в м. П'ятигорськ (нині Ставропольського краю, РФ) в сім'ї робітника. Чл. РСДРП—ВКП(б) від 1898. Після II з'їзду РСДРП (1903) — *більшовик*. Учасник *революції 1905—1907*. Влітку 1905 за дорученням В.*Леніна* приїздив до *Одеси* для встановлення зв'язку з повсталими матросами броненосця Чорномор. флоту «Князь Потьомкін-Таврійський» (див. *Повстання на броненосці «Потьомкін» 1905*). 1906—07 — на парт. роботі в *Санкт-Петербурзі*, Баку (Азербайджан), Саратові (нині місто в РФ). Співробітничав у більшовицьких газетах «*Вперед*», «Пролетарий». 1917 — делегат IV з'їзду РСДРП(б). Після *Жовтневої революції 1917* — на відп. роботі в органах прокуратури. 1924—37 — заст. голови Верховного Суду СРСР. Причина смерті невідома.

О.М. Мовчан.

ВАСИЛЬКІ́В — місто обл. підпорядкування Київ. обл., райцентр. Розташов. на лівому березі р. Стугна (прит. Дніпра). Залізн. станція. Нас. 39,7 тис. осіб.

Уперше згадується в «*Повісті временних літ*» як *Василів* (див. 2-ге значення) під 988 і 996 і безпосередньо пов'язується з біографією кн. *Володимира Святославича*. Згодом місто уславилося як батьківщина святого *Феодосія Печерського*. В давньорус. часи через Василів проходив шлях з *Києва* на *Галичину* та ін. зх. області д-ви. В 12 ст. місто зараховувалося до найбільших «пригородів» *Київської землі*. 1157 змінюється його назва на сучасну в зв'язку з іменем кн. *Василька Юрійовича*.

З 16 ст. В. згадується як маєтність Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*). В серед. 17 ст. — сотенне місто *Київського полку*. 1654 його проїздом відвідав антіохійський патріарх Макарій (його син *Павло Алеппський* залишив яскравий опис В.). За «*Вічним миром*» *1686* В. разом з Києвом закріплюється за Рос. д-вою. У 18 ст. В. є укріпленням та митною заставою на кордоні з Польщею. Зона активності гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*). Від 1797 В. — повітове місто Київ. губ. В. — один з центрів *декабристського руху* в Україні.

У В. квартирував Черніг. піх. полк, яким командували С.*Муравйов-Апостол* та М.*Бестужев-Рюмін*. У В. розпочалося *Чернігівського полку повстання*. У Васильківському пов. зародився антикріпосницький рух, відомий як «*Київська козаччина*» *1855*. Значну частину нас. міста в цей час складали євреї (1897 — з 13 132 жителів 5156 євреї).

У 19 — на поч. 20 ст. В. відомий також своїм гончарним промислом.

За часів *української революції 1917—1921* тут прокотилися численні повстанські рухи. 1919 у місті відбувалися єврейс. погроми.

Від 1923 — райцентр *Київської округи*, від 1932 — Київ. обл. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* В. — один з рубежів рад. оборони Києва у лип.—верес. 1941, а також оборони гітлерівських військ наприкінці 1943.

Архіт. пам'ятки: собор святих Антонія і Феодосія (1756—59); Свято-Миколаївська церква (1792); адм. будова (1817). Пам'ятний знак на честь повстання Черніг. полку (1976).

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Д.С. Вирський.

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКА УПРА́ВА — одна з гілок Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). Діяла з 1823 під орудою С.*Муравйова-Апостола* та М.*Бестужева-Рюміна* у м. *Васильків* і навколишньому регіоні, де

Пам'ятний знак на честь повстання Чернігівського полку у м. Васильків.

С.І. Васильківський.

В.С. Василько.

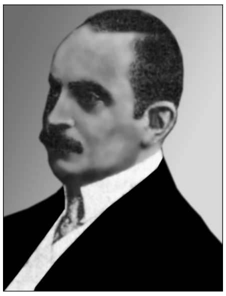

М. Василько.

був розквартирований Черніг. пів. полк і сусідні частини 9-ї піх. д-зії. Об'єднувала групу учасників декабристського руху на Київщині, в т. ч. А.*Муравйова*, В.*Враницького*, В.Тізенгаузена, І.Повалло-Швейковського. Висувала найрадикальніші антимонархічні проекти (аж до царевбивства). Влітку 1825 розробила план військ. заколоту в Ліщинському корпусному таборі та походу революц. сил на *Київ*, *Москву*, *Санкт-Петербург*. Розраховувала на розуміння та підтримку П.*Пестеля*, але останній прийняв рішення доручити їй підготувати початок виступу на 1826.

За погодженням із проводом Пд. т-ва В. у. мала зносини з ін. протиурядовими орг-ціями в Україні. 1824 налагодила контакти з польс. таємними орг-ціями, зокрема — *Патріотичним товариством*. 1825 прилучила до себе членів *Товариства з'єднаних слов'ян*. Підготувала та поширювала агітаційний «*Православний катехізис*». Керівники управи очолили *Чернігівського полку повстання*.

Літ.: *Базилевич В.М.* Декабристи на Київщині. К., 1926; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.

П.Г. Усенко.

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКИЙ Сергій Іванович (19(07).10.1854—07.10(24.09). 1917) — укр. живописець. Н. в м. *Ізюм*. Навч. в Харків. г-зії, де його першим учителем малювання був укр. худож. Д.Безперчий. 1876—85 навч. в петерб. Акад. мист-в у М.Клодта й В.Орловського; удосконалював майстерність у Франції. Від 1888 жив у *Харкові*. Автор численних пейзажів: «Козача левада» (1893), «Дніпровські плавні» (1896), «По Донцю» (1901); епічних тв. на істор. тематику: «Бій запорожців з татарами» (1892), «Козаки у степу» (бл. 1905), «Похід козаків» (1917); жанрових картин: «Козак і дівчина» (1894), «Ярмарок у Полтаві» (1902). 1901— 08 для оформлення будинку Полтав. земства працював над картинами «Чумацький Ромоданівський шлях», «Козак Голота», «Вибори полковником Мартина Пушкаря» (роботи загинули 1941—43). Творчість В. відіграла значну роль у становленні істор. картини та розвитку лірико-епічного напрямку в укр. пейзажному живописі, він був одним з ініціаторів тогочасних пошуків укр. стилю в арх-рі. Разом з М.*Самокишем* створив альбом «З української старовини» (СПб., 1900) та «Мотиви українського орнаменту» (СПб., 1912). Очолив Харків. літ.-худож. т-во, був чл. журі конкурсу на проект пам'ятника Т.*Шевченку* в *Києві*.

П. у м. Харків.

Осн. ч. творчої спадщини В. зберігається в Харків. ХМ та Нац. ХМ в Києві; картини В. також зберігаються в Третьяковській галереї (*Москва*), музеях *Сум*, *Одеси*.

Літ.: *Безхутрий М.М.* С.І. Васильківський. К., 1954; Сергій Васильківський. Альбом. К., 1987.

Л.І. Ткачова.

ВАСИ́ЛЬКО Василь Степанович (справжнє прізв. — Міляєв; 07.04 (26.03).1893—18.03.1972) — актор, режисер, педагог, театральний діяч, театрознавець. Нар. арт. СРСР (1944). Н. в с. Бурти (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.). Після закінчення г-зії навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Ще студентом (1913) працював у театрі М.*Садовського*, незабаром — у т-ві укр. акторів за участю П.*Саксаганського,* М.*Заньковецької* під орудою І.*Мар'яненка*, де набув творчої майстерності. Працював у київ. «Молодому театрі» (1916—19), 1-му Держ. драм. театрі УСРР ім. Т.Шевченка «Кийдрамте» (1920—21); 1922—26 — актор, режисер, педагог мистецького об-ня «*Березіль*», 1926—56 очолював Одес., Харків., Донец., Чернів. укр. драм. театри. Виконавець характерних ролей світ. та укр. драм. класики. Режисер вистав: «За двома зайцями» М.*Старицького* (1925), «Ревізор» М.*Гоголя* (1937), «Богдан Хмельницький» О.*Корнійчука* (1939), «Земля» (1947), «У неділю рано зілля копала» О.*Кобилянської* (1956, власна інсценізація), «Гайдамаки» Т.*Шевченка* (1961) та ін.

Один із засн. театрального музею (1923, 1926 — передано ВУАН), нині Держ. музей театрального, муз. та кіномист-ва України. У 1920—30-х рр. викладав на драм. ф-тах Київ. й Харків. муз.-драм. ін-тів.

Автор праць: «Микола Садовський та його театр» (1962), «Фрагмент режисури» (1967), «Народний артист О.С. Курбас» (у кн.: «Театру віддане життя», 1984).

П. у м. *Одеса*.

Літ.: *Недзведський А.В.* Василь Степанович Василько. К., 1960; *Лабінський М.* Театру віддане життя. «Культура і життя», 1993, 10 квіт.

Г.С. Брега.

ВАСИ́ЛЬКО Микола (1868—02.08.1924) — укр. громад. і політ. діяч, барон. Н. в с. Луківці (нині село Вижницького р-ну Чернів. обл.). Закінчив у *Відні* серед. навч. заклад «Терезіанум». Від 1898 — посол (депутат) до буковинського сейму, 1899—1918 — посол до віденського парламенту, де був заст. голови Укр. клубу. Захищав права укр. нас. Домігся, зокрема, відкриття на *Буковині* трьох укр. г-зій. 1915—16 організував *Гуцульсько-буковинський легіон*, який діяв у складі австро-угор. армії. 1915 — заст. голови Укр. заг. ради у Відні, 1918 — співзасн. *Української національної ради* у Львові. 1918 — дипломатичний представник ЗУНР у Відні, з 1919 — посол УНР у Швейцарії й Німеччині.

П. у м. Райхенгаст (Німеччина).

Літ.: Микола Василько. «Зоря», 1924, 17 серп.; *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996.

П.В. Шкраб'юк.

ВАСИ́ЛЬКО РОМА́НОВИЧ (Василій; 1203—1271, за ін. даними — 1269) — князь володимиро-волинський. Другий син *Романа Мстиславича* та його другої дружини *Анни*. Брат *Данила Галицького*. Н., здогадно, в м. *Галич* (*давній*). Повстання бояр проти князівської влади, що спалахнуло відразу після смерті Романа Мстиславича (1205), який рішуче придушував феод. опозицію, спричинило розпад створеного ним (1199) *Галицько-Волинського князівства*. Вторгнення київ. кн. *Рюрика Ростиславича*, закликання боярами на князювання черніг. князів Ігоревичів — *Володимира Ігоревича,* Романа Ігоревича і Святослава Ігоревича — змусили кн. Анну з синами втекти до Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*)*,* а далі до м. Краків (Польща), де В.Р. залишився з матір'ю, а Данила відіслали до Угорщини. Кн. Анна докладала чимало зусиль, щоб повернути дітям батьківський спадок. 1209 віче волин. м. *Берестя* запросило В.Р. у князі. Пізніше (1211) він одержав м. *Белз*, яке невдовзі втратив. Разом з братом княжив на *Волині* — в *Тихомлі* й *Перемилі*, звідки Романовичі почали збирати волин. землі.

1214—15 В. Р. з братом княжив у Володимирі. Протягом 1220-х рр.

вони об'єднали майже всю Волин. землю. 1227—28 Романовичі заволоділи *Луцьком, Пересопницею* і Чорторийськом. Ці міста разом із Берестям Данило передав В.Р., який став волин. кн. У 1230-ті рр. Романовичі ліквідували останнє на Волині удільне *Белзьке князівство*, а 1238 відновили свою владу в Галичі (давньому) й *Галицькій землі*.

1229 В. Р. одружився з дочкою владимиро-суздальського кн. Юрія Всеволодича Дубравкою, після її смерті (1248) — з донькою краківського кн. *Лєшека Білого* Оленою (п. 1265). Навала *Батия* послабила князівську владу і підбадьорила боярську опозицію. Однак 1245 Данило і В. Р. її остаточно придушили. У наступні 20 років Данило вважався галицьким, а В. Р. — волин. князем. Однак главою Галицько-Волин. князівства був старший брат Данило, з яким В. Р. завжди діяв разом. *Галицько-Волинський літопис* залишає В. Р. в глибокій тіні Данила. Після смерті Данила (1264) В. Р. формально називався вел. кн., але фактично княжив у Володимирі і володів лише частиною Волин. землі. Він зосередився на справах свого невеликого князівства, уникав війн з сусідами, миром владнуючи конфлікти з Польщею, Литвою і *ятвягами*.

П. у м. Володимир.

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ВАСИ́ЛЬКО РОСТИСЛА́ВИЧ (Василій; бл. 1066—28.02.1124) — князь теребовльський, третій син кн. *Ростислава Володимировича* і, здогадно, доньки угор. короля Бели I Ланки. Н., мабуть, у *Тмутокрокані*. По смерті батька (1067) разом із старшими братами *Рюриком Ростиславичем* і *Володарем Ростиславичем* був вигнаний з міста. У 1080-х рр. Ростиславичі претендували на м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) і 1084 захопили його, та київ. кн. *Всеволод Ярославич* повернув місто Ярополку Ізяславичу, давши братам-ізгоям міста Перемишль (нині Пшемисль, Польща), Теребовль (нині м. *Теребовля*) і *Звенигород*. З початку 1090-х рр. В. Р. княжив у Теребовлі. 1092 В. Р. в союзі з *половцями* здійснив похід на Польщу; виношував плани заволодіти Нижнім Подунав'ям. Прагнув переселити на свої землі *берендеїв, печенігів* і *торків*, збираючись використати їх як військ. силу. 1097 волин. кн. *Давид Ігоревич*, що боявся посилення В.Р., при сприянні київ. кн. *Святополка Ізяславича* полонив того в *Києві*, одвіз до *Білгорода* і там осліпив. Ці події відображені у «Повісті про осліплення Василька Теребовльського», що включена до «*Повісті временних літ*» під 1097. Володар домігся звільнення брата (у берез. 1098). Швидко по тому В.Р. і Володар взяли Давида в облогу у Володимирі і добилися видачі двох бояр, котрі порадили йому осліпити В. Р., а 1099 розбили на Рожному Полі Святополка Ізяславича, що зазіхав на їхні землі. Того ж року вони перемогли біля Перемишля військо угор. короля Коломана, чий похід був інспірований Святополком Ізяславичем. Згідно з рішенням *Витичівського з'їзду 1100,* Давид втратив м. Володимир, а В. Р. позбавили Теребовля, але він не підкорився такому рішенню і залишився у Теребовлі. 1118 В. Р. з Володарем допомогли київ. кн. *Володимиру Мономаху* приборкати Ярослава Святополчича; 1122 Василько викупив Володаря з польс. полону. Під 1123 *Київський літопис* називає В. Р. і Володаря союзниками Ярослава Святополчича: вони обложили сина Мономаха *Андрія Володимировича* у Володимирі. Київ. князі змушені були рахуватися з В. Р.

Літ.: *Хрущов И.* Сказание о Васильке Ростиславиче. «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца», 1879, кн. 1; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947.

М.Ф. Котляр.

ВАСИ́ЛЬКО Ю́РІЙОВИЧ (р. н. і р. с. невід.) — князь з династії *Рюриковичів*, син *Юрія Долгорукого*. Згадується літописами 1149—62. 1149 отримав від батька м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ). 1152—55 мав уділ у *Новгород-Сіверському князівстві*. 1155, після утвердження батька у *Києві*, одержав в уділ *Поросся*, володів ним до 1157. 1162 був вигнаний братом *Андрієм Боголюбським*, вступив на службу до імп. *Візантії* Мануїла I Комніна (1143—80) та отримав від нього чотири міста на нижньому *Дунаї*.

А.Г. Плахонін.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКО Гнат Михайлович (30.01.1872 — р. с. невід.) — рос. і укр. військ. діяч. Н. в м. *Ізюм*. Закінчив Моск. піх. юнкерське уч-ще (1895), Імператорську військ. акад. (1906) у *Санкт-Петербурзі*. У роки *Першої світової війни* — генерал-майор, нач. штабу 5-ї Туркестанської стрілец. д-зії, командир 5-го українізованого Кавказ. корпусу (Кавказ. фронт).

У черв. 1917 — делегат *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917*, відповідно до рішень якого брав активну участь в українізації військ. частин рос. армії. В укр. армії з берез. 1918, командир 8-го Катериносл. корпусу. Підтримав гетьман. переворот П.*Скоропадського*, під час *протигетьманського повстання 1918* відмовився перейти на бік *Директорії*. Сформував загін (бл. 1 тис. осіб), який 27 листоп. 1918 вирушив у похід до Криму. За 34 дні загін пройшов з боями 600 км і 2 січ. 1919 приєднався до *Збройних сил Півдня Росії*. Наказом ген.-лейтенанта П.*Врангеля* (№ 3303 від 6 черв. 1920) для учасників походу встановлена відзнака — Хрест Катериносл. походу. 1919—20 — командир зведеної бригади 34-ї піх. д-зії корпусу ген. Я.*Слащова*. Від листоп. 1920 — на еміграції.

Літ.: *Слащов-Крымский Я.А.* Белый Крым 1920 г.: Мемуары и документы. М., 1990.

А.О. Буравченков.

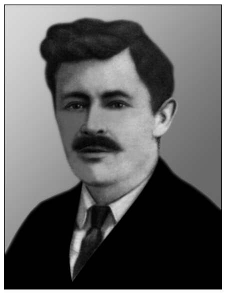

С.В. Васильченко.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКО Степан Васильович (справжнє прізв. — Панасенко; 08.01.1879(27.12.1878)—11.08.1932) — письменник і педагог. Н. в м. *Ічня* в сел. родині. Закінчив Коростишівську вчительську семінарію (1898). Працював учителем на Київщині та Полтавщині. 1904 вступив до Глухівського учительського ін-ту. Під час *революції 1905—1907* брав участь у політ. маніфестаціях і мітингах, залишив ін-т і поїхав на Донбас у с. Щербинівка (нині м. Дзержинськ Донец. обл.). За революц. діяльність засуджений. Після звільнення з тюрми 1908 вернувся в Ічню. Протягом 1911—14 опублікував низку новел, театральних рецензій, п'єс. 1911 вийшла зб. тв. «Ескізи», 1914 — «Оповідання». Брав участь у *Першій світовій війні* (командир саперної роти). Після *Жовтневої революції 1917*

активно включився в буд-во нового життя. Подорожував по Україні, вчителював у шк. (1920—28). Багато років працював над романом про Т.Шевченка «Широкий шлях», але завершив лише 1-шу ч. — «В бур'янах» (вийшла посмертно, 1938). Опанував різні літ. жанри, займався перекладами укр. мовою тв. В.*Короленка*, О.Серафимовича, М.*Гоголя*, М.Лєскова.

П. у м. Київ.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1959—60.

Літ.: Історія української літератури кінця XIX — початку XX ст. К., 1989.

Г.Г. Денисенко.

І.І. Васильчиков.

ВАСИ́ЛЬЧИКОВ Іларіон Іларіонович (1805—1863) — київ. військ. та київ., подільський і волин. генерал-губернатор, князь. За його правління в підпорядкованих губ. проводилося значне буд-во пром., культ., наук., мед. закладів. Зокрема, у *Києві* було збудовано кілька лікарень, у т. ч. для неімущих. Постійну увагу приділяв спорудженню нових шляхів, упорядкуванню міськ. вулиць, розвиткові транспорту, сприяв піднесенню с. госп-ва. Провадив тверду урядову лінію на придушення проявів «малоросійського сепаратизму» і польс. нац.-визвол. руху.

Літ.: *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001.

О.В. Лисенко.

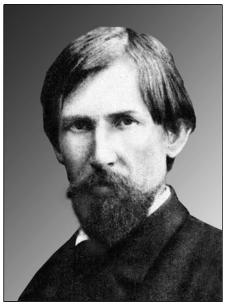

В.М. Васнецов.

ВАСИ́ЛЬЧИКОВ Олександр Олексійович (30.09.1832—11.05.1890) — рос. історик, письменник. Правнук гетьмана К.*Розумовського*. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Навч. у 1-й Моск. г-зії. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1855). Служив при рос. посольстві в Італії. 1879—89 — дир. Імператорського Ермітажу (одного з найбільших і визначних музеїв світу; С.-Петербург) та голова Імператорської археол. комісії (1882—86). Вивчав рос. історію, особливо цікавився дослідженням стародавніх родів, зокрема Розумовських.

П. у с. Коралово Звенигородського пов. Моск. губ., Росія.

Літ.: *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. 4. СПб., 1889; Александр Алексеевич Васильчиков. «Киевская старина», 1890, № 7.

О.Д. Кузьминська.

Ю. Вассиян.

ВАСНЕЦО́В Віктор Михайлович (03.05.1848—23.07.1926) — рос. живописець. Проф. живопису (1892), дійсний чл. петерб. Акад. мист-в (1893), почесний чл. Реймської акад. (1895), *Київського товариства старожитностей та мистецтв* (1903), чл. худож. союзу «Узограф» (1917) та Союзу рос. художників (1918). Почесний чл. Товариства ім. А.Куїнджі (1920). Н. в с. Лоп'ял Уржумського пов. В'ятської губ. (нині тер. Кіровської обл., РФ) у сім'ї священика. Освіту здобув у духовному уч-щі м. В'ятка та в духовній семінарії (1858—67).

1867 переїхав до *Санкт-Петербурга*. Працював на картографічному підпр-ві А.Ільїна (від груд. 1867), навч. у рисувальній шк. Т-ва заохочення мист-ва (1867—68) і в петерб. Акад. мист-в (1868—75). Відвідав Францію (1876) та Італію (1885), де знайомився з мист-вом *Відродження*. Од 1878 — чл. Т-ва пересувних худож. виставок («передвижників»). Від 1885 до 1896 брав участь у розписах *Володимирського собору* в Києві.

Творча діяльність багатопланова. Живописець створив відомі жанрові картини: «Молочниця», «Жниця» (обидві — 1867), «Робітники з тачками» (1872—74); картини на істор. тематику: «Після побоїща Ігоря Святославича з половцями» (1880), «Битва скіфів зі слов'янами» (1881), «Куликовська битва» (1915) та серію картин з мотивів рос. нар. казок і билин: «Альонушка» (1881), «Іван-царевич на сірому вовку» (1889), «Богатирі» (1898). Автор монументального панно «Кам'яний вік» для Істор. музею в *Москві* (1883—85). З розписів Володимирського собору найбільш відомі «Богоматір з немовлям», «Євхаристія», «Хрещення Русі», «Хрещення Володимира», зображення літописця *Нестора*, князів *Олександра Невського* та *Андрія Боголюбського*.

П. у м. Москва.

Літ.: *Моргунов Н.С., Моргунова-Рудницкая Н.Д.* Виктор Михайлович Васнецов. М., 1962; Васнецов Виктор Михайлович: Письма. Дневники. Воспоминания. Суждения современников. М., 1987; *Осокин В.* Виктор Васнецов. К., 1989.

Н.О. Герасименко.

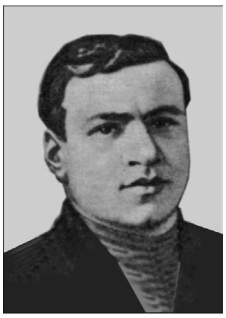

В.П. Васютін.

ВАССИЯ́Н Юліан (12.01.1894—03.10.1953) — політ. діяч та ідеолог укр. *націоналізму*. Д-р філософії (1930). Н. в с. Колоденце (нині с. Колоденці Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.). Навч. у Львів. ун-ті. Під час *Першої світової війни* та *української революції 1917—1921* — старшина *Легіону Українських січових стрільців* та *Української Галицької армії*. Після звільнення з польс. табору для військовополонених 1922—24 навч. у *Львівському таємному українському університеті*. Один з організаторів та провідних чл. *Групи української національної молоді*, а з 1926 — її голова. Продовжив навч. в Карловому ун-ті в Празі та *Українському високому педагогічному інституті* ім. М.Драгоманова. Як представник групи, займався підготовкою конф. укр. націоналістів у Берліні (1927) в Празі (1928). На І конгресі укр. націоналістів (1929) — заст. голови президії конгресу, голова ідеологічної комісії, обраний до проводу укр. націоналістів (див. *Організація українських націоналістів*); ідеологічний референт. По закінченні філос. ф-ту Карлового ун-ту отримав наук. ст. д-ра філософії. Після повернення в *Галичину* (1930) редагував «Український голос» у Перемишлі (нині Пшемисль, Польща). В'язень польс. тюрем (1931—35, 1939) та нім. концтабору в Бреці (1944). Після *Другої світової війни* жив у м. Діллінген (Австрія), а з 1950 — у м. Чикаго (шт. Іллінойс, США). Автор численних праць, у яких виклав і розвинув філос.-ідеологічні основи укр. націоналізму: «До головних засад націоналізму» (1928), «Ідеологічні основи українського націоналізму» (1929), «Програма виховання в ОУН» (1930), «Одиниця і суспільство» (видрукована посмертно, 1957) та ін.

П. у м. Чикаго.

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968.

В.І. Прилуцький.

ВАСЮ́ТІН (Філюшкін) **Василь Пилипович** (1900—1979) — держ. і комсомольський діяч, економгеограф. Професор. Н. на Рязанщині (нині тер. РФ) в сел. сім'ї. Від 1909 — в Одесі. 1913 почав працювати на судоремонтному з-ді «РОПИТ». 1918—19 — один із кер. комсомольського підпілля в Одесі. 1920—22 очолював Луган. міськ., Одес. губернський к-ти комсомолу, екон.-правовий від. ЦК КСМУ. Від жовт. 1922 до лип. 1923 — 1-й секретар ЦК КСМУ, потім 2-й секретар ЦК Рос. КСМ. По закінченні екон. від-ня *Інституту червоної професури* при ВУЦВК понад 30 років

перебував на керівних посадах у *Вищій раді народного господарства* і Держплані СРСР, очолював НДІ.

П. у м. *Москва.*

В.І. Прилуцький.

ВАТИКА́Н (офіц. назва Lo Stato della Cittá del Vaticano) — держава-місто, реліг., адм., політ. центр католицької церкви (див. *Католицизм*), резиденція Папи («апостольська столиця»). Розташов. на одноойменному пагорбі у м. Рим (Італія). Пл. — 0,44 км^2, поза межами якої ще розміщено низку установ. Його історія як центру катол. церкви сягає раннього середньовіччя — з виникненням 756 на тер. Середньої Італії теократичної д-ви — Папської (церковної) обл. Теперішній статус В. визначено Латеранськими угодами 1929 з урядом Італії, згідно з якими відновлено світську владу пап, втрачену ними внаслідок утворення об'єднаного Італ. королівства 1870. У В. працюють найвищі органи катол. церкви. Глава В. — Папа, який обирається колегією кардиналів довічно таємним голосуванням. Йому належить законодавча та виконавча влада. У своїй політ. і церк. діяльності В. спирається на розгалужений апарат катол. церкви і пов'язані з нею реліг. та світські орг-ції, профспілки, жін., молодіжні, ін. катол. об-ня, мережу власних засобів інформації та освіт. і наук. закладів. Екон. основу В. складають доходи від капіталовкладень і пожертв. На основі конкордатів (угод) він підтримує дипломатичні відносини з багатьма д-вами світу.

Під час християнізації *Київської Русі* «апостольська столиця» започаткувала дружні відносини з *Києвом*. Перші безпосередні дипломатичні зв'язки між ними здійснювали посольства Папи Іоанна XV (988 і 991) та Папи Сільвестра II (1000) до вел. кн. київ. *Володимира Святославича*. Через кілька років Володимир приймав папського місіонера до *печенігів Бруно* Кверфуртського. 1075 Папа Григорій VII виданням булл підтримав вел. кн. київ. *Ізяслава Ярославича*, який через прибулого до Рима сина Ярополка просив допомоги в боротьбі за престол у Києві. Зближенню папства з укр. землями сприяло направлене в Монголію за дорученням Папи Інокентія IV посольство *Карпіні* 1245— 47, яке відвідало міста Київ, *Канів*, Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Галицько-Волинське князівство* і вело переговори з місц. володарями. 1253, в надії здобути підмогу серед зх.-християн. д-в для відсічі *монголо-татарській навалі*, кн. *Данило Галицький* погодився прийняти від папи королів. корону, що й було здійснено папським легатом *Опізо*. В серед. 15 ст. у тісних стосунках з В. перебував київ. митрополит *Ісидор*, який кілька років мешкав у Римі й отримав сан кардинала. Наприкінці 70 — поч. 80-х рр. 16 ст., у зв'язку з планами об'єднання катол. й правосл. церков, папський нунцій (посол) А.Болоньєтто вів переговори з укр. магнатом В.-К.*Острозьким*. 1595, готуючи *унію церковну*, рим. курія організувала і фінансувала подорож до Рима укр. єпископів І.*Потія* і К.*Терлецького*, які підписали трактат з Папою Климентом VIII. Після проголошення *Берестейської церковної унії 1596* відбуваються регулярні поїздки греко-катол. церк. діячів до Рима (Й.Рутський, Р.*Корсак*, Я.*Суша* та ін.). 1626 постійну репрезентацію при В. дістають прокуратори київ. митрополитів та чернечого чину (ордену) *василіан*. Від 1682 новопостала греко-катол. церква переходить у відання Конгрегації пропаганди віри, від 1917 — Конгрегації сх. церков.

У 16—17 ст. В. намагався включити укр. *козацтво* до антитурец. коаліції європ. д-в. 1594 з інструкціями Папи Климента VIII до козац. ватажків приїздив папський легат О.Комулович, щоб схилити їх на бік антиосман. планів. З цією ж метою В. використовував також посередництво дипломатичних місій ін. д-в у м. *Чигирин* — Венеціанської республіки (1650), «*Священної Римської імперії германської нації*» (1657). Стримуючим фактором у розвитку ватикано-укр. взаємин виступає політика *Речі Посполитої*, пов'язана з примусовим насадженням католицизму й унії на укр. землях і спротивом польс. панлатинізмові з боку правосл. люду. В 19—20 ст. В. вдається до політико-дипломатичних та ідеологічних заходів захисту унії від владних утисків *Російської імперії*, Польщі, *СРСР*. 1855 конкордатом з Австрією В. забезпечує масове заснування укр. шкіл під наглядом греко-катол. церкви, а конкордатом з Польщею 1925 врегульовує правове становище греко-катол. церкви в країні. В установах В., починаючи з 16 ст., здійснюється підготовка греко-катол. духовенства. Від 1845 українці навч. в греко-рус. колегії, од 1897 — у заснованій Папою Левом XIII укр. колегії тощо.

Перше постійне дипломатичне представництво В. в Україні — ген. консульство Папської обл. в Одесі — відкрилося в 1-й пол. 19 ст. і функціонувало до 1870. По закінченні *Першої світової війни* дипломатія В. опікувалася проблемами укр. державності. 1919—20 налагодилися офіц. дипломатичні відносини з УНР; при В. працювала надзвичайна місія *Директорії* УНР на чолі з М.*Тишкевичем*, згодом — Ф.*Бонном*. 1920 Папа Бенедикт XV передав 100 тис. лір у фонд допомоги укр. населенню, а Конгрегація сх. церков — 50 тис. лір для греко-катол. священиків. Призначений в Україну апостольський візитатор Дж.Дженоккі, перебуваючи у *Варшаві* й *Відні*, встановив зв'язки з представниками уряду ЗУНР, 1923 відвідав *Галичину*. 1922 держ. секретар Гаспаррі підписав з кер. рос. екон. делегації в Італії В.*Воровським* угоду про надання гуманітарної допомоги голодуючим Росії й України. 1939 В. відгукнувся на проголошення *Карпатської України* призначенням для неї свого офіц. представника.

Поворотним пунктом у ватикано-укр. взаєминах стало визнання В. незалежності України і встановлення між ними повномасштабних дипломатичних відносин, включаючи відкриття нунціатури в Києві 1992. 23—27 черв. 2001 відбувся візит Папи Іоанна Павла II в Україну.

В. — один із центрів світ. к-ри й науки. В його архівах, бібліотечних та мистецьких колекціях зосереджена найбагатша в Зх. Європі добірка матеріалів про Україну. До студії її документальних джерел зверталися В.*Антонович,* С.*Томашівський,* М.*Грушевський* та ін. укр. вчені. На базі ватиканських фондів здійснюються публікації істор. документів про Україну. Серед них — 100-томна серія «Римські документи до історії України» (вид. триває з 1952), «Історичні документи України» (14 т., 1964—77).

Літ.: *Vinter E.* Byzans und Rom im Kampf die Ukraine: 955—1939. Leipzig, 1942; Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075—1953), vol. I—II. Rome, 1953—54; *Halecki O.* From Florence to Brest, 1439—

1596. Rome, 1958; *Хома І.* Апостольський Престіл і Україна, 1920—1922. Рим, 1987; *Плохий С.Н.* Папство и Украина: политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989.

М.М. Варварцев.

М.Ф. Ватутін.

ВАТУ́ТІН Микола Федорович (16(03).12.1901—15.04.1944) — рад. воєначальник, генерал армії (1943). Герой Рад. Союзу (1965; звання присвоєно посмертно). Н. в с. Чепухино (нині село Бєлгородської обл., РФ). У РСЧА (див. *Радянська армія*) з 1920. Чл. РКП(б)—ВКП(б) від 1921. Навч. у Полтав. піх. шк., в складі якої брав участь у бойових діях проти повстанської армії Н.*Махна* в р-ні міст *Луганськ* і *Старобільськ*. Закінчив Київ. вищу об'єднану військ. шк. (1924), Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1929), оперативний ф-т цієї акад. (1934), Військ. акад. Генштабу (1937). Обіймав посади заст. нач. (1937), нач. штабу Київ. особливого військ. округу (1938), нач. штабу *Українського фронту 1939*, нач. оперативного управління і заст. нач. Генштабу РСЧА (1939—41). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — нач. штабу Пн.-Зх. фронту, в трав.—лип. 1942 — заст. нач. Генштабу, а також представник Ставки Верховного Головнокомандування на Брянському фронті. Надалі — кер. військами *Воронезького фронту*, *Південно-Західного фронту*. Від жовт. 1943 — команд. *Першого Українського фронту*, війська якого брали участь *у битві за Дніпро 1943*, звільненні *Києва* від гітлерівських окупантів, у *Корсунь-Шевченківській операції 1944* та ін. операціях при звільненні *Правобережної України*. 29 лют. 1944 під час об'їзду військ потрапив у засідку УПА в р-ні с. Милятин (нині село Острозького р-ну Рівнен. обл.), в перестрілці його було поранено. Впродовж півтора місяця перебував у госпіталі в Києві, де й помер. Похований в Києві. На могилі встановлено пам'ятник.

Літ.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной. М., 1986; *Гриневич В.А.* Убивство Ватутіна. В кн.: Історія українського війська (1917—1995). Львів, 1996.

В.А. Гриневич.

О.Ф. Ватченко.

ВА́ТЧЕНКО Олексій Феодосійович (25(12).02.1914—22.11.1984) — укр. рад. парт. і держ. діяч. Герой Соц. Праці (1973). Н. в с. Єлизавето-Кам'янка (нині у межах м. *Дніпропетровськ*) в сел. сім'ї. Після закінчення фіз.-мат. ф-ту Дніпроп. ун-ту (1938) працював учителем, дир. шк. у Дніпропетровську. Чл. ВКП(б)—КПРС з 1940. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — на фронті. Від 1945 — заст. зав., зав. від. освіти Дніпроп. міськвиконкому. Від 1948 — на парт. роботі. 1954—55 — секретар, 1955—59 — 2-й секретар Дніпроп., 1959—63 — 1-й секретар Хмельн., 1963—64 — 1-й секретар Дніпроп. сільс., 1964—65 — 1-й секретар Черкас., 1965—76 — 1-й секретар Дніпроп. обкомів КПУ. Прибічник політики *русифікації*. Від лип. 1966 — чл. ЦК КПРС, чл. політбюро (президії) ЦК КПУ. Од черв. 1976 до листоп. 1984 — голова Президії ВР УРСР. Від жовт. 1984 — заст. голови Президії ВР СРСР.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

Тв.: В авангарді великого походу. К., 1962; Главная сфера деятельности — экономика. М., 1969; Рівна серед рівних. К., 1977.

Л.В. Ковпак.

А.К. Вахнянин.

ВАХНЯ́НИН Анатоль Климентійович (псевд. і криптоніми: Наталь, Н. з-над Сяну, А.В. та ін.; 19.09.1841—11.02.1908) — укр. композитор, письменник, педагог, громад. діяч у *Галичині*. Н. в с. Синява (нині село Жешувського воєводства, Польща). Закінчив Перемишльську г-зію, духовну семінарію у *Львові* (1863) та історико-геогр. ф-т Віденського ун-ту (1868). Музиці навч. у семінарії та у композиторів І.Лаврівського й М.*Вербицького*. Організував у *Відні* укр. т-во «*Січ*» і головував у ньому. Засн. і кер. львів. т-ва «Просвіта» (1868—70, 1-й голова), муз.-хорових т-в «Торбан» (1870) і «Боян» (1890—91), «Союзу співацьких і музичних товариств», перший дир. Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка у Львові (1903—08). Один із лідерів партії *народовців*, її політ. орг-ції Народної ради (1885), ред. її органу — час. «Правда» (1867—70), співред. газ. «*Діло*». 1894—1900 — посол (депутат) до австрійс. парламенту. Автор першої в *Галичині* укр. опери «Купало» (1869—92). В. — автор багатьох хорів і солоспівів на вірші Ю.*Федьковича*, І.*Гушалевича*, М.*Шашкевича*, О.Левицького, Т.*Шевченка*, обробок нар. пісень, муз. оформлення до драм «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Бондарівна» Ф.Заревича та ін. Широко відомими є революц. пісня «Шалійте, шалійте, скажені кати» на мелодію В. та хор норманів на слова О.*Колесси* (з музики до трагедії «Ярополк» К.*Устияновича*). В. — упорядник шкільних пісенників та підручників («Учебник географії для шкіл середних», 1888). Йому належить також чимало статей з історії укр. музики, повістей, оповідань, гуморесок. В літ. заявив про себе наприкінці 1860-х рр., 1902 видана його перша зб. «Оповідання і гуморески».

П. у м. Львів.

Літ.: *Гриневицький І.О.* А.К. Вахнянин: Нариси про життя і творчість. К., 1961; *Батенко Т.* Анатоль Вахнянин. Львів, 1998.

В.І. Кізченко.

Й.Й. Вацетіс.

ВАЦЕ́ТІС Йоаким (Юкумс) **Йоакимович** (23(11).11.1873—28.07. 1938) — військ. діяч. Полковник рос. армії (1915), командарм РСЧА (див. *Радянська армія*) 2-го рангу (1936). Н. в Латвії (Лутрингенській волості) в сел. родині. Закінчив волосну шк., нар. уч-ще. Працював робітником на сірниковій ф-ці в м. Гольдинген (нині м. Кулдіга, Латвія). З 1891 на військ. службі в рос. армії як вільнонайманий. Закінчив Віленське піх. уч-ще (1897), Імператорську військ. акад. (1909). Учасник *Першої світової війни*, з осені 1915 — командир 5-го Земгальського стрілец. полку, з яким під час *Жовтневої революції 1917* перейшов на бік більшовиків. У листоп. 1917 брав участь у розгромі Ставки Верховного головнокомандувача ЗС Росії М.Духоніна в м. Могильов (нині Білорусь), а з 12 груд. 1917 — нач. Оперативного від. революц. польового штабу при Ставці, од 14 січ. 1918 — головнокоманд. військ, що діяли проти 38-го корпусу ген. Ю.Довбор-Мусницького. Від квіт. 1918 — нач. Латис. стрілец. д-зії. 6—7 лип. 1918 на чолі д-зії керував придушенням повстання лівих есерів (див. *Партія лівих соціалістів-революціонерів*) у *Москві*. З 18 лип. по 28 верес. 1918 — команд. Сх. фронтом РСФРР і водночас команд. 5-ї армії. Од 6 верес. 1918 по 8 лип. 1919 — головнокоманд. ЗС РСФРР, які в цей період вели бойові дії і в Україні. В січ.—берез. 1919 — команд. Латис. рад. армії. Від серп. 1919 — у розпорядженні РВР Республіки, голова Комісії з розгляду питань, пов'язаних з переходом до міліційної системи. 1922 — слухач юрид. від-ня ф-ту

сусп. наук 1-го Моск. держ. ун-ту. Пізніше викладав історію воєн. мист-ва в Військ. акад. РСЧА (з 1925 акад. ім. М.Фрунзе), проф. Нагороджений орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки. Репресований. Страчений.

Тв.: О военной доктрине будущего. М., 1923.

Літ.: *Пузен О., Анапарте Е.* Юкумс (Йоаким) Вацетис: персональный указатель литературы. Рига, 1973; Главнокомандующий всеми Вооруженными Силами Республики И.И.Вацетис: Сборник документов. Рига, 1978; *Гриневич Л.* Вацетіс Йоаким Йоакимович (Біографічна довідка). В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

ВАШ Іван Михайлович (04.10.1904—29.09.1966) — політ. діяч. Н. в с. Лоза (нині село Іршавського р-ну Закарп. обл.) в сел. родині. Засн. комсомольської орг-ції в рідному селі. 1924 вступив до Комуніст. партії Чехословаччини, 1931 як активіст направлений до *СРСР*. Навч. у *Харкові* у *Комуністичному університеті імені Артема*.

Після окупації *Закарпатської України* у листоп. 1938 — берез. 1939 гортистською Угорщиною нелегально перейшов до Рад. Союзу, де вступив добровольцем у чехословац. військ. частину. По визволенні краю 28 жовт. 1944 Червоною армією (див. *Радянська армія*) включився в політ. діяльність. 19 листоп. 1944 на крайовій конф. Комуніст. орг-ції Закарпаття обраний до складу ЦК КПЗУ, 26 листоп. 1944 на 1-му з'їзді *Народних комітетів* — до складу *Народної ради Закарпатської України*.

Із входженням Закарпаття до складу СРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) — голова облвиконкому (від 1952), 1-й секретар Закарп. обкому КПУ, 1952—66 — чл. ЦК КПУ. Депутат ВР СРСР 4-х скликань. 1963 опублікував кн. спогадів «Дорога до мети».

П. у м. *Ужгород.*

Літ.: Борці партії. Ужгород, 1984.

М.П. Макар.

ВА́ШКІВЦІ — місто Вижницького р-ну Чернів. обл. Розташов. на правому березі р. Черемош (прит. Пруту, бас. Дунаю). Залізнична ст. Нас. 5,9 тис. осіб (1988). На тер. міста виявлено залишки ранньослов'ян. поселень *черняхівської культури*. Перша письмова згадка 1431. 1433—1774 — у складі *Молдавського князівства*, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). З 1903 — повітове місто. 1918 В. окупувала Румунія. 28 черв. 1940 — в складі *Буковини Північної* возз'єднано з УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1940—62 — центр Вашківецького р-ну.

У місті жили і працювали: укр. худож., заслужений майстер нар. творчості України Г.Гарас (1901—72), письменник І.Бажанський (1863—1933).

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* В. були окуповані гітлерівцями від 5 лип. 1941 до 8 квіт. 1944.

У місті пам'ятки: меморіальний комплекс — братська могила воїнам Рад. армії та пам'ятний знак воїнам-землякам, які загинули в роки цієї війни; будинок-музей Г.Гараса (1936), пам'ятник Т.*Шевченкові* (1940).

Літ.: ІМіС РСР. Чернівецька область. К., 1969; *Колодій В.Д.* Вижниця: Путівник. Ужгород, 1982; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

І.В. Савченко.

ВА́ЩЕНКО Григорій Григорович (1878—1967) — укр. педагог, учений, громад. діяч. Канд. богослов'я (1903). Н. в с. Богданівка (нині село Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Навч. в Моск. духовній акад. (1899—1903). Викл. рос. мови у церковнослов'ян. класах Кутаїського духовного уч-ща (1903—06), рос. та церковнослов'ян. мов у Тихвінському духовному уч-щі (1906—09), історії у Тихвінській жін. г-зії (1908); колезький асесор (1903—08), викл. у Тихвінському реальному приватному уч-щі (1911—12), у Тульчинському духовному уч-щі (1912), у Тульчинському єпархіальному уч-щі (1912—13), в Роменській жін. г-зії (1913—16) та Роменському комерційному уч-щі (1916). 22 листоп. 1917 пед. рада Полтав. учительського ін-ту зарахувала В. на посаду викл. психології, логіки, педагогіки, історії філософії, теорії і психології худож. творчості. Очолював учительську семінарію у *Полтаві* (1918—20), був 1920 лектором психології Полтав. ін-ту нар. освіти (ІНО), організатором і кер. пед. технікуму в с. Білики на Полтавщині (1921—23). Викл. на ф-ті соціального виховання (1923—24), кер. кабінету соціальної педагогіки (з 1925), проф. педагогіки Полтав. ІНО (1925—33). Наприкінці 1933 звинувачений у причетності до «українського буржуазного націоналізму» і звільнений з ін-ту як «ворог народу». До 1936 не працював за фахом. 1936—40 очолював каф-ру педагогіки Пед. ін-ту в м. Сталінград (нині м. Волгоград, РФ), від верес. 1940 до черв. 1941 — зав. каф-ри педагогіки Полтав. пед. ін-ту. За гітлерівської окупації перебував у Полтаві та *Києві* (1941—43), працював у наук.-освіт. установах окупаційного режиму, вважав нім. воєн. владу «визволителькою» України від більшовизму. Переїхав до Мюнхена (Німеччина) 1943, проф. педагогіки *Українського вільного університету* з 1945, ректор *Богословсько-педагогічної академії УАПЦ* (1950—57).

П. в м. Мюнхен.

В Україні 1991 започатковано Всеукр. пед. т-во ім. Г.Ващенка.

Тв.: Український ренесанс XX століття. Торонто, 1956; Виховання волі й характеру, ч. 1—2. Лондон, 1952—57; Проект системи освіти в незалежній Україні. Мюнхен, 1957.

Літ.: *Койнаш П.* До кінця викрити рештки націоналістичної контрабанди в підінституті. «Більшовик Полтавщини», 1934, 9 січ.; Ювілей професора Григорія Ващенка. «Український самостійник», 1950, 7 трав.; Gotz Hillig, Verblaste Gesiechter, vergessene Menschen... 28 Portrats von «Freunden» und «Feinden» A.S. Makarenkos. Bremen, 1999.

В.І. Марочко.

ВА́ЩЕНКО Євген Петрович (1897 — р. с. невід.) — художник. Н. в м. Щигри (нині місто Курської обл., РФ). У *Санкт-Петербурзі* закінчив уч-ща: держ. реальне і приватне з живопису і малюнку. Тут же розпочав свою працю в галузі графіки, ілюстрації, декоративної скульптури і театрального живопису, співробітничав як художник і письменник в ж. «Беседа» й газ. «Русь». Від 1921 жив у Болгарії. Викладав малювання в г-зії м. Луковіт, тех. уч-щі ім. Христо Ботєва в Софії, працював портретистом, ілюстратором (зокрема, в дитячому ж. «Светулка»), художником-декоратором Держ. муз. театру ім. С.Македонського, оформляв сцени Нар. театру ім. І.Вазова, Нар. опери, Молодіжного театру та ін. Один із засн. Спілки рос. художників-емігрантів у Болгарії, чл. Спілки болг. художників. Брав участь у виставках, лауреат багатьох конкурсів, нагоро-

І.М. Ваш.

Г.Г. Ващенко.

джений орденами Кирила і Мефодія.

Літ.: *Степовик Д.В.* Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. К., 1975; *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини. К., 1995.

В.В. Павленко.

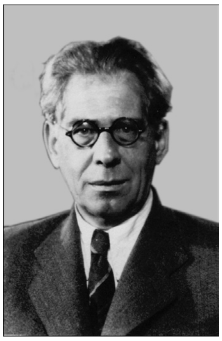

А.О. Введенський.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ Андрій Олександрович (21.07.1891—13.09.1965) — історик. Д-р істор. наук (1946). Н. в м. Перм (нині місто в РФ) в сім'ї земського фельдшера. Закінчив Пермську класичну г-зію (1912), ф-т сусп. наук. Петрогр. ун-ту (1920). 1921 захистив канд. дис. з історії давньорус. адвокатури. Викладав у вузах Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*), Вологди (нині місто в РФ), Вітебська (Білорусь). 1938—41 — зав. каф-ри історії СРСР Київ. ун-ту, 1941—43 — Уральського ун-ту (Свердловськ, нині м. Єкатеринбург, РФ), 1943—44 — Об'єднаного укр. ун-ту в Кзил-Орді (нині м. Кизилорда, Казахстан). Від 1944 — зав. каф-ри історії СРСР, 1951 — проф. каф-ри архівознавства і допоміжних істор. дисциплін Київ. ун-ту. Розробив і читав спец. курси з *палеографії, метрології історичної*, дипломатики історичної, *хронології історичної* та історії архів. справи в зарубіжних країнах. Захистив докторську дис. «Очерки по истории Строгановых в XVI—XVII вв.» (1946). Під час роботи в Києві підготував бл. 100 канд. істор. н. Автор понад 150 наук. праць. Дослідник історії Росії та України 15—18 ст. Вивчав вотчинне феод. г-во, історію техніки вир-ва, питання дипломатики і джерелознавства.

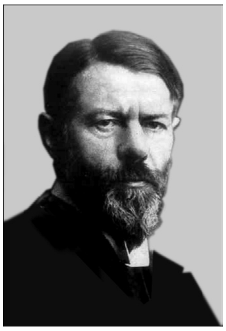

М. Вебер.

Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні».

Тв.: Іван Грозний. К., 1946; Спільна боротьба російського і українського народів проти польсько-шляхетської агресії на Україні в 1654—1657 рр. «Наукові записки Київського університету», 1954, т. 13, вип. 1; Дом Строгановых в XVI—XVII веках. М., 1962; Допоміжні історичні дисципліни. К., 1962 [у співавт.]; Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). К., 1963.

Літ.: А.О.Введенський. (Некролог). «УІЖ», 1965, № 11.

В.М. Даниленко.

О.І. Вегелін.

ВЕ́БЕР (Weber) **Макс** (21.04.1864 — 14.06.1920) — нім. соціолог, філософ, історик. Його ідеї мали значний вплив на екон., сусп. та істор. думку як за його життя, так і після смерті, особливо в добу т. зв. веберівського ренесансу — 1970—80-ті рр. Н. в м. Ерфурт (Німеччина). Наук. діяльність розпочав у 1880-ті рр. Викладав у Берліні, Фрайбурзі, Гайдельберзі, Мюнхені. В галузі методології соціальних досліджень В. запропонував до вжитку поняття «ідеального типу» — пізнавальну «вузлову схему», що має досить високий ступінь абстрагування від реальних істор. та соціальних явищ і сприяє виявленню найсуттєвіших рис останніх (напр., поняття «місто»); в галузі заг. соціології визначив типологію соціальної дії, у галузі політ. соціології — типи політ. панування (раціональне, традиційне, харизматичне) та форм влади, створив відому «теорію бюрократії». Гол. ідея соціальної філософії В. полягає в тому, що раціональність є засадничим «духом» капіталіст. сусп-ва.

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Аграрная история Древнего мира. М., 1923; Город. Пг., 1923; История хозяйства. Очерк всеобщей социальной и экономической истории. Пг., 1923; Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994; Соціологія: Загально-історичні аналізи: Політика. К., 1998.

Літ.: *Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н.* История и рациональность. М., 1991; Социология М.Вебера и веберовский ренесанс. М., 1991.

К.Ю. Галушко, О.В. Клименко.

ВЕ́БЕР (Weber) **Християн Фрідріх та його праця «Перетворена Росія».** В. — ганноверський (брауншвейг-люнебурзький) резидент в Рос. д-ві 1714—19. Подорожував по Україні. Залишив працю «Перетворена Росія» (т. 1—3, 1721—40), яка була опубл. спочатку нім., а згодом франц., англ. та рос. мовами. Містить цінну інформацію про рос.-укр. відносини після гетьманування І.*Мазепи*, а також матеріали про внутр. і зовн. політику Росії, гол. чин. про перетворення в економіці, к-рі та держ. устрої. Найцікавішим є 1-й т., написаний на основі особистих спостережень. 2-й та 3-й т. не відзначаються оригінальністю, вони створені на основі відомих рос. джерел. Цікаві матеріали про відносини між українцями, поляками та росіянами, про діяльність гетьманів Б.*Хмельницького*, П.*Дорошенка*, Д.*Апостола*, про походження термінів «Україна» та «українці». Замітки про його спогади містяться в «Журнале министерства народного просвещения» (С.-Петербург, 1881, т. 1—2) та ін. працях.

Літ.: *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

ВЕГЕ́ЛІН Олександр Іванович (1801—1859, за ін. даними, 1860) — декабрист, військовик. Походив з волин. шляхти. Син д-ра медицини Йогана-Кристофера Вегеліна та його дружини Фридеріки-Августи, дочки графа Гаральда-Густава Ігельстрома. Вихований у 1-му кадетському корпусі (*Санкт-Петербург*). Від 1818 — прапорщик 7-го піонерного батальйону, від 1820 — підпоручик, від 1822 — поручик. Від 1823 — у Литов. піонерному батальйоні, командир 3-ї роти.

Чл. таємного Т-ва військ. друзів (1825). Разом із командиром 1-ї роти К.Ігельстромом 5 січ. 1826 (24 груд. 1825) загітував свій батальйон у м-ку Брянськ Більського пов. Білостоцької обл. (нині м. Браньськ, Польща) відмовитися присягати імп. *Миколі І.* 7 січ. 1826 (26 груд. 1825) заарештований. Білостоцькою комісією засуджений до страти, яку, на пропозицію вел. кн. Костянтина Павловича, конфірмацією 27 (15) квіт. 1827 було замінено на каторгу (її термін цар первісно встановив 10-літнім) із подальшим перебуванням у Сибіру.

Не мав права листуватися з рідними, тому за нього із Читинського острогу (нині м. Чита, РФ) та Петровського заводу (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ) кореспондували дружини засланих декабристів — М.*Волконська*, О.Єнтальцева, Є.Наришкіна. 1833 поселений у слободі Сретенській Іркутської губ. (нині м. Сретенськ Читинської обл., РФ). Навчав місц. дітей грамоті й арифметиці. Займався с. госп-вом.

1837 переведений рядовим до Кавказ. корпусу; з 1838 — унтерофіцер, 1839 — юнкер, 1842 — прапорщик. 1843 вийшов у відставку підпоручиком (під нагляд поліції, з забороною в'їзду до С.-Петербурга та *Москви*). Мешкав у *Полтаві, Новій Празі* та *Одесі.* 1859 подорожував за кордоном. Передав Одес. публічній б-ці щоденник ген.-фельдмаршала Б.-К.*Мініха.*

П. у м. Одеса.

Літ.: К истории декабристов: Письма жен декабристов о А.И.Вегелине. «Огни», 1916, кн. 1; *Сиверс А.А.*

Письма А.И.Вегелина из ссылки. «Былое», 1925, № 5; *Букчин С.В.* К мечам рванулись наши руки. Минск, 1978.

П.Г. Усенко.

ВЕ́ГЕР Євген Ілліч (21.09.1899—10.07.1938) — рад. парт. діяч. Н. в с. Лисцово (нині село Костромської обл., РФ) у сім'ї службовця. В роки громадян. війни 1918—21 — в лавах Червоної армії (див. *Радянська Армія*). Закінчив Моск. вище тех. уч-ще. В 1920-х рр. — на керівній парт. роботі в містах Свердловськ (нині Єкатеринбург), Брянськ (нині обидва міста в РФ), в Криму, відп. інструктор ЦК ВКП(б). 1930—33 — 1-й секретар Крим. обкому ВКП(б). 1933—37 — канд. у чл. політбюро ЦК КП(б)У. В лип. 1937 виведений зі складу ЦК КП(б)У і виключений із партії, був звинувачений у шпигунстві на користь Японії (разом із П.*Постишевим* та ін.). Страчений.

В.І. Прилуцький.

ВЕ́ДЕЛЬ Артем Лук'янович (справжнє прізв. — Ведельський; квіт. 1767, за ін. даними, 1770 або 1772—26 (14).07.1808) — укр. композитор, хоровий диригент, співак (тенор), скрипаль. Н. в м. *Київ* у сім'ї різьбяра іконостасів. Освіту здобув у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), де був солістом (пізніше регентом) хору і першим скрипалем студентського оркестру. 1788—92 керував хоровою військ. капелою *Москви* і Моск. губ. 1793 повернувся до Києва, керував хором Київ. акад., організував і очолив хор «із солдатських дітей і вільних людей», 1794—96 — капельмейстер хору Укр. піх. корпусу ген. А.Леванідова. 1796 переїхав до *Харкова*. 1797 звільнився з військ. служби, керував губернаторським хором, працював капельмейстером вокального класу в Харків. казенному уч-щі, викладав у ньому співи. 1798 вернувся до Києва. Опинився в скруті, залишився без роботи. 1799 — послушник (місяць—два) *Києво-Печерської лаври*, але ченцем не став. Зазнав переслідувань від царизму та *Синоду* РПЦ. 1799 оголошений божевільним і поміщений на 9 років у Кирилівську божевільню (Київ). Звільнений смертельно хворим. Вернувся до батька, де й помер у м. Київ.

Автор бл. 80 муз. тв., серед яких понад 20 духовних концертів, зокрема: «В молитвах неусыпающую Богородицы», «Спаси мя, Боже», «Помилуй мя, Господи»; 6 тріо, 2 літургії Іоанна Златоуста, всеношна та ін. Чимало концертів склав на слова Давидових псалмів. У його музиці відчутний вплив укр. нар. наспівів, романсів. Деякі концерти були заборонені Синодом РПЦ для церковного вжитку. Робив обробки укр. нар. пісень, композиції нар. маршів.

Літ.: *Соневицький І.* Артем Ведель і його музична спадщина. Нью-Йорк, 1966; *Боровик М.* Про вплив народної пісні на мелодику А.Веделя. «Українське музикознавство», 1971, № 6; *Петрушевський В.* До біографії А.Л.Веделя. Там само; *Кук В.С.* Таємниця Веделя. «Українська культура», 1997, № 2; *Корній Л.* Історія української музики, ч. 2. К.—Х.—Нью-Йорк, 1998.

Г.С. Брега.

А. Ведель.
Скульптор М. Горловий. 1992.

ВЕДЕНЯ́ПІН (Веденяпін 1-й) **Аполлон Васильович** (1803—14(02).07.1872) — декабрист, військовик, природознавець. Брат О.*Веденяпіна*. Н. в с. Веденяпіно Тьомніковського пов. Тамбовської губ. (нині Мордовія, РФ) в родині відставного майора Василя Веденяпіна та його дружини Дарії, в дівоцтві Кашкарової. Після закінчення Тамбовського дворянського уч-ща (1816) навч. у 2-му кадетському корпусі (*Санкт-Петербург*), звідки 1821 направлений прапорщиком до 9-ї артилер. бригади. Служив у *Таращі*. Від 1825 підпоручик. Став чл. *Товариства з'єднаних слов'ян*, брав участь у нарадах на квартирі Я.*Андрієвича* і в наметі С.*Муравйова-Апостола* та М.*Бестужева-Рюміна*.

На поч. 1826 за наказом ген. Л.Рота заарештував П.*Борисова* (ким і був виказаний слідчій комісії як учасник *декабристів руху*). Супроводжував затриманого поручика Тадея (Фадея) Врангеля до С.-Петербурга, де й сам 14(02) лют. потрапив за ґрати. Утримувався в Гол. штабі, потім у *Петропавловській фортеці*. Засуджений за 8-м розрядом, 22 (10) лип. конфірмований на довічне заслання до Сибіру (згодом замінене на 20-літнє). Восени 1826 прибув до Верхнєвілюйська в Якутії (нині село, Республіка Саха (Якутія), РФ), від кінця того року перебував у м. Киренськ Іркутської губ. (нині місто Іркутської обл., РФ), займався землеробством, написав розвідку про свої досліди з ячменем, наймитував (1828 це було йому заборонено), виконував обов'язки писаря земського суду, хворів. Од 1841 служив дрібним чиновником в Іркутську, бідував. Пішов у відставку 1855, переїхав до м. Єнісейськ (нині місто Красноярського краю, РФ). З дозволу імп. *Олександра II* 1858 повернувся на батьківщину. 1859 вивільнений з-під особливого поліцейського нагляду, проте не мав права з'являтися у С.-Петербурзі та *Москві*.

П. в с. Тройні Краснослободського пов. Пензенської губернії.

Літ.: *Дербина В.* Декабрист А.Веденяпин в Сибири. В кн.: Сибирь и декабристы. Иркутск, 1925; *Пушкин Б.* Арест декабристов. В кн.: Декабристы и их время, т. 2. М., 1932; Декабристы: Летопись Государственного литературного музея, кн. 3. М., 1938; *Конкин С.* Декабристы братья Веденяпины. Саранск, 1968; Восстание декабристов:

А.В. Веденяпін.

Фрагмент партитури концерту «Боже, законопреступницы воссташа на мя». Автограф А. Веделя.

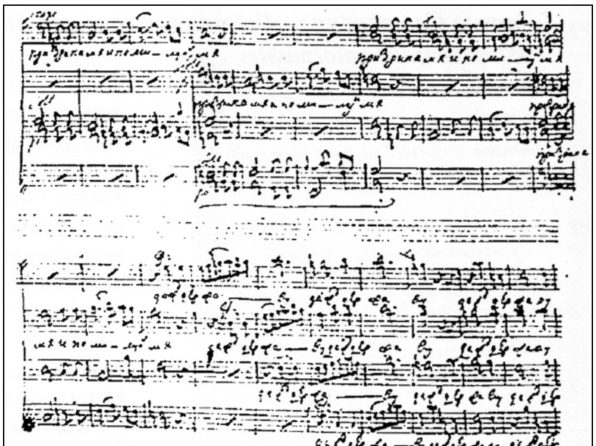

Документы, т. 13. М., 1975; *Михайлова М.С.* Свод данных о декабристах (1826—1856 гг.). Красноярск, 1989.

П.Г. Усенко.

ВЕДЕНЯ́ПІН (Веденяпін 2-й) **Олексій Васильович** (14(02).03. 1804—25(13).03.1847) — декабрист, військовик. Брат А.*Веденяпіна.* Н. в м. Тьомніков Тамбовської губ. (нині місто, Мордовія, РФ). Освіту здобув у Тамбовському дворянському уч-щі та 1-му кадетському корпусі (*Санкт-Петербург*), по закінченні якого 1823 став прапорщиком 9-ї артилер. бригади на Київщині. Навчав солдатів у ротній шк., з 1824 викладав у дивізійній шк. артилеристів (*Житомир*). 1825 вступив до *Товариства з'єднаних слов'ян*, брав участь у ліщинській нараді, проведеній М.*Бестужевим-Рюміним.*

Арештований 22(10) лют. 1826 в Житомирі. Від 28(16) лют. до 3 серп. (22 лип.) перебував у *Петропавловській фортеці.* Засуджений за 11-м розрядом, позбавлений чинів і відданий у солдати. Від 22(10) серп. 1826 — рядовий у Верхнєудинському гарнізоні, того ж року відправлений до Кавказ. корпусу. Учасник рос.-перської війни 1826—28 та *російсько-турецької війни 1828— 1829.* Був поранений. Від 1828 — унтер-офіцер. Із 1833 — у відставці (в цивільному чині 14-го класу), мешкав у Центр. Росії під наглядом поліції.

П. у Царево-Курганській слободі Самарського пов. Самарської губернії.

Літ.: *Конкин С.* Декабристы братья Веденяпины. Саранск, 1968; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975.

П.Г. Усенко.

«ВЕЗУ́ВИЙ» («Везувій») — бот, перший колісний пароплав Чорномор. флоту, введений до штату 1826 (перший командир — лейтенант В.Шевченко). Довжина — 94 фути (28,7 м), ширина — 20 футів (6,1 м). Швидкість ходу — 6 вузлів (мор. миль за годину). Побудований під орудою майстра А.Мелехова з дуба та сосни. Закладений на Миколаїв. корабельні 25(13) груд. 1819, спущений на воду 5 черв. (24 трав.) 1820. Мав два одноциліндрових двигуни потужністю 20 кінських сил. Назву дістав 1824. Використовувався для буксування і вантажоперевезень у Миколаїв. порту, а також між *Миколаєвом* і *Херсоном.* Розібраний 1830. Його парові машини та мідний котел були перенесені на закладений 29 (17) лип. того ж року однойменний пароплав, споруджуваний Миколаїв. адміралтейством за тим самим кресленням під кер-вом військ. інж. І.Осьмініна. Другий «В.» зійшов зі стапеля 1 груд. (19 листоп.) 1830, після чого також став транспортним судном-буксиром (розібраний 1846).

Літ.: [*Веселаго Ф.Ф.*] Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. СПб., 1872; *Журавель А.Л.* Черноморские паровые суда. «Судостроение», 1976, № 1; *Малярчук А.А.* Верфь на Ингуле. Л., 1989.

П.Г. Усенко.

ВЕЙС (Вейссіус, Weissius, Weise) **Годофред та його «Історична дисертація про козаків».** В. (1659—1697) — нім. історик. Автор «Історичної дисертації про козаків» (лат. мовою), яку захистив 7 черв. 1684 на філос. ф-ті Лейпцизького ун-ту і того самого року видав окремою брошурою. У праці є низка легендарних відомостей, зокрема твердження, що найстарша писемна згадка про козаків належить до 1206. Перші козац. повстання висвітлено на основі тенденційної книги Р.*Гейденштейна* — секретаря польс. королів *Стефана Баторія* і *Сигізмунда III* Ваза. Попри те, що його симпатії були на боці панівних кіл *Речі Посполитої*, В. відзначив волелюбність козаків, підкреслив їхні заслуги у захисті європ. країн від турец.-татар. навали, нагадав про участь козаків в обороні *Відня* від турків 1683. В літ. висловлювалася думка, що автором дис. був ін. нім. історик, можливо, Йоганн Міллер.

Тв.: De Cosacis dissertatio historica. Lipsiae, 1684.

Я.Д. Ісаєвич.

ВЕЙЦКІ́ВСЬКИЙ Іван Іванович (12.03.1900—02.11.1977) — укр. історик. Д-р істор. н. (1961), проф. (1962). Н. в м. *Черкаси* в сім'ї робітника. Закінчив г-зію. Продовжував вивчати історію, мову і літ. 1932 закінчив Пед. ін-т в м. Енгельс (нині місто Саратовської обл., РФ). 1934—37 навч. в аспірантурі в Моск. ін-ті історії, філософії та літ. 1937 в Моск. ун-ті захистив канд. дис., а 1961 у Львів. ун-ті — докторську. Викладав у кількох вищих навч. закладах. 1949—71 — зав. каф-ри історії стародавнього світу Львів. ун-ту, від 1971 — її проф. Монографія «Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264—219 рр. до н. е.» була високо оцінена наук. громадськістю. В. — автор багатьох наук. праць, низки статей в УРЕ та ін. наук. вид.

П. у м. *Львів.*

Літ.: Іван Іванович Вейцківський. (Некролог). «УІЖ», 1978, № 2.

П.І. Скрипник.

ВЕКСИЛОЛО́ГІЯ (інакше — прапорознавство, від лат. vexillum — прапор та грец. λόγοs — наука) — *спеціальна історична дисципліна*, об'єктами дослідження якої є прапори, корогви, знамена, штандарти, транспаранти, вимпели та ін. засоби сигналізації, що виконують функції символів. В. виокремилася з *геральдики* і перебуває в тісному зв'язку з такими суміжними їй дисциплінами, як *іконографія*, *емблематика*, *фалеристика*, *сфрагістика.* Перша вексилологічна праця видрукована у Києві 1709 («Таблица флагов»). Розвиток укр. В. як наук. дисципліни пов'язаний з дослідженнями І.*Крип'якевича* «Прапор Богдана Хмельницького», М.*Макаренка* «Запорозькі клейноди в Ермітажі», В.Іванова «Прапори слобідських полків», Я.*Ісаєвича* «Козацькі прапори національно-визвольної війни середини XVII ст.». В останні роки вексилологічні дослідження, зокрема з козац. прапорництва, помітно активізувалися: з'явилися праці Є.Турек, Ю.Савчука — «Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.)», «Прапор Б.Хмельницького зі збірки Військового музею у Стокгольмі», «Українська пам'ятка Північної війни».

Літ.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992.

Ю.К. Савчук.

ВЕ́КША — див. *Вивериця.*

ВЕЛЕГРА́ДСЬКІ КОНГРЕ́СИ — міжнар. зустрічі 1907, 1909, 1911, 1924, 1927, 1932, 1936, присвячені питанням екуменічного єднання (див. *Екуменізм релігійний*) християн (передусім слов'ян. народів). Проводилися у моравському м. Велеград (Чехія) — місці поховання св. Мефодія (див. *Кирило і Мефодій*). У них брали участь катол. й правосл. богослови, дослідники історії Церкви, церк. діячі. Обговорювалися питання об'єднання катол. та правосл. церков і зв'язків між ними. Ініціатор, співорганізатор і голова перших

трьох конгресів — митрополит А.*Шептицький*. У конгресах брали участь укр. церк. ієрархи Й.Коциловський, М.*Чарнецький*, Д.Няраді, Й.*Сліпий* та ін. Офіц. мовою була лат., нею публікувалися зб. матеріалів конгресів і богословський ж. «Slavorum literae theologicae».

Я.Д. Ісаєвич.

ВЕ́ЛЕС, Волос — один із гол. слов'ян. язичницьких богів. Згідно з «*Повістю временних літ*», у клятвах, що супроводжували рус.-візант. договори 907 та 971 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*), В. названий як «скотій бог», тобто, здогадно, бог худоби та багатства. «Обычное житие Владимира» та «Житие Авраамия Ростовского» описують повалення ідолів В. у містах *Київ* та Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ) після *хрещення Київської Русі*. «*Слово о полку Ігоревім*» називає співця *Бояна* «Велесов внуче». Етимологія слова «В.» (корінь vel-/vol-) вказує на його зв'язок із замогильним світом і праслов'янським *volsts у значенні «соціальна ланка» та її «власність» (В.Топоров). Деякі зовн. ознаки культу В., зокрема звіроподібні маски «велесових днів», зв'язок з вовкулацтвом, підказують, що витоки двох функцій В. — майнової та «суспільного договору» — пов'язані з первісним тотемізмом, у якому «об'єкт власності» — тварина, земля, рослина — опосередковує єдність, «спорідненість» чл. первісного колективу.

Споконвічним зв'язком В. із соціальним світом пояснюється численність персонажів «велесова кола»: Олег, Волх, Всеслав, Вавило, Власій, Миколай та ін. Очевидно, саме В. показаний на *Збруцькому ідолі* підземним богом — опорою Всесвіту.

Літ.: *Топоров В.Н.* Фрагмент славянской мифологии. «Краткие сообщения Института славяноведения», 1961, вып. 30; *Його ж.* Еще раз о Велесе-Волосе в контексте «основного» мифа. В кн.: Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. Тезисы докладов 2-й Балто-славянской конференции. М., 1983; *Писаренко Ю.Г.* Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. К., 1997.

Ю.Г. Писаренко.

«ВЕЛЕ́СОВА КНИ́ГА» — фальсифікат 20 ст., вигаданий твір, що «оповідає» історію Русі з 9 ст. до н.е. до часів *Аскольда* і *Діра* (9 ст. н. е.). Численні прихильники автентичності «В. к.» вважають її цінним істор. джерелом. Згідно з їх версією, «В. к.» була начебто написана не пізніше 9 ст. особливою азбукою на кількох десятках дерев'яних дощечок, що загинули під час *Другої світової війни.* На думку спеціалістів — істориків і філологів, «В. к.» ств. після 1953 в середовищі патріотично налаштованих рос. емігрантів. Найбільш імовірним її творцем вважають історика-дилетанта Ю.Миролюбова. Підробленість «В. к.» доводиться аналізом мови, якою вона написана (ця мова поєднує риси різних слов'ян. мов і не має власної морфологічної системи), а також безліччю істор. анахронізмів, нарешті численними суперечностями в розповідях про історію знахідки і обставинами її публікації. Повний текст «В. к.» видано О.Твороговим за машинописною копією з архіву самого Миролюбова. Творогов переконливо спростував усі версії справжності «В. к.».

Літ.: *Творогов О.В.* «Влесова книга». «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР», 1990, т. 43.

М.Ф. Котляр.

ВЕ́ЛЕТИ, Волоти — сх.-слов'ян. міфологічні персонажі, відомі з фольклору та з деяких середньовічних пам'яток («Слів» Григорія Богослова, «Палеї» та ін. У давньорус. текстах В. — велетенські й гарні предки людей, що зросли з насіяних змієвих зубів. У фольклорних переказах В. — героїчні велетні, які виривали дерева, пересували гори і т. п. Вважається, що вони перетворилися на каміння або живими пішли в землю. Їхні могили — кургани, які називаються «волотовками», «волотками». У багатьох легендах В. належать до потойбічного світу. Дослідники вказують на подібність образів В. та язичницького божества Волоса (див. *Велес*). Перекази про В. вчені виводять з індоєвроп. міфу про утворення космосу від принесення в жертву предка-велетня. У багатьох індоєвроп. народів існують міфи про титанів, гігантів, що існували на початку світу і потім загинули.

Літ.: *Веселовский А.Н.* Русские и вольтины в саге о Тидреке Бернском (Веронском). «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук России», 1906, т. 11, кн. 3; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974; *Писаренко Ю.Г.* Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. К., 1997.

Т.Л. Вілкул.

ВЕЛИ́КА АКАРЖА́, археологічна пам'ятка — табір-поселення середнього періоду *палеоліту пізнього.* Розташов. біля смт Великодолинське Овідіопольського р-ну Одес. обл., на правому березі р. Акаржа. Відкрита 1955 археологом В.Красковським, досліджувалась у 1950—60-ті рр. П.*Борисковським*, у 1980—90-ті — І.Сапожниковим. Розкопано пл. бл. 300 м^2. Осн. горизонт культ. рештків товщиною 0,35—0,50 м залягав на глибині 0,55—1,05 м, мав сліди інтенсивної обробки кременю (знаряддя, відходи вир-ва) та кількох вогнищ, містив також мор. та наземні молюски, фрагменти кісток бізонів. Знахідки концентрувалися у вигляді кількох плям. Одну з них, пл. бл. 16 м^2 із залишками вогнища в центрі, вважають локальним госп.-побутовим комплексом. Пам'ятку інтерпретують як базовий сезонний табір мисливців на бізонів. Технології обробки кременю притаманні епіграветській з деякими орін'якськими рисами культ.-технологічній традиції.

Літ.: *Сапожников И.В.* Локальный хозяйственно-бытовой комплекс из позднепалеолитической стоянки Большая Акаржа. «Археологические вести», 1994, № 3.

О.О. Кротова.

ВЕЛИ́КА БАГА́ЧКА (до 1925 — Багачка) — с-ще міськ. типу Полтав. обл., райцентр. Розташов. на правому березі р. Псел (прит. Дніпра), за 13 км від залізничної ст. Яреськи. Перші письмові згадки припадають на кін. 16 — поч. 17 ст. і пов'язані з козац. колонізацією Лівобережжя. Від 1644 Багачка — сотенне м-ко *Миргородського полку*. Після ліквідації полкового устрою наприкінці 18 ст. входила до Миргород. пов. *Київського намісництва*, а з берез. 1802 — Полтав. губ.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (15 верес. 1941—20 верес. 1943) тут діяли підпільна партизан. група та партизан. загін ім. М.Щорса, очолювані З.Коленчуком.

Райцентр 1925—62 та з 1966.

Уродженці с-ща — укр. кобзар Ф.Кушнерик (1875—1941), Герой Рад. Союзу І.Шепель (1906—68).

Літ.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 9. Полтава, 1912.

О.Г. Бажан.

ВЕЛИ́КА БОЛГА́РІЯ. Перші письмові згадки про болгар (протоболгар) належать до поч. 5 ст. Найпоширенішою є думка, що протоболгари входили до союзу племен на чолі з *гунами*: приєдналися до союзу в Зх. Сибіру і Приураллі під час руху гунів на зх. На поч. 7 ст. у Приазов'ї після консолідації протоболг. племен, які звільнилися з-під влади Зх.-тюркського каганату, утворилося міцне племінне об-ня з центром у *Фанагорії*. Воно займало степові тер. між Доном і Дніпром та степову частину Крим. п-ва. Основу г-ва протоболгар становило кочове скотарство, екон. потенціал якого забезпечував життєдіяльність 140—200 тис. осіб. В об'єднанні нараховувалося від 25 до 40 тис. воїнів-вершників.

Згідно з «Іменником» болг. ханів, першим болг. ханом, який очолив В. Б., був Гастун із роду Ермі. Він правив як намісник протягом двох років. Піднесення В. Б. пов'язане з ханом Кубратом з династії Дуло, який панував над болгарами протягом 60 років і помер у часи царювання візант. імп. Константа II (641—668), у 60-ті рр. 7 ст. Вихований та охрещений при імператорському дворі, Кубрат провадив провізант. політику, за що й отримав сан патрикія. Після смерті Кубрата В. Б. розпалася на кілька частин і стала легкою здобиччю *хозарів*. Частина болгар відійшла в Середнє Поволжя, де згодом постала Волзька Болгарія (див. *Болгари волзькі*). Болг. племена, очолювані ханом Аспарухом, 679—680 досягли пн.-сх. ч. Балканського п-ва, де разом зі слов'янами утворили Дунайську Болгарію (див. *Болгари дунайські*).

Болгари доби В. Б. були кочовиками, тому існує мало археол. свідчень про їхнє перебування в степах України. В Приазов'ї відомі поодинокі поховання 2-ї пол. 7 ст., етнічна атрибуція яких, однак, досить проблематична. Кістяки в могилах лежали на спині з витягнутими руками і ногами в прямокутних чи овальних ямах, іноді мали заплічники чи підбої, поруч була зброя, предмети поясних наборів, кінське спорядження тощо. Відомі й багаті захоронення та скарби, в яких були численні вироби із золота та срібла. Достеменно до доби В. Б. належить поселення біля с. Суханове Бериславського р-ну Херсон. обл., яке датується приблизно серед. 7 ст., а також поселення, виявлені на покордонні лісостепу й степу на Полтавщині (біля смт *Нові Санжари*, сіл Мала Перещепина, Зачепилівка у Новосанжарському, Макухівка у Полтав. р-нах Полтав. обл.). Перещепинський комплекс навіть пов'язують (І.Вернер та ін.) з похованням хана Кубрата (див. *Перещепинський скарб*).

Літ.: *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения. М., 1980; *Димитров Д.И.* Прабългарите по северното и западното Черноморие. Варна, 1987; *Приходнюк О.* Гуни та протоболгари в Європі (за історичними та археологічними джерелами). К., 1999.

О.М. Приходнюк.

ВЕЛИ́КА БРИТА́НІЯ (Great Britain)**, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії** — д-ва, розташов. на пн. зх. Європи на о-ві Велика Британія, пн.-сх. ч. о-ва Ірландія і на прилеглих о-вах. Включає 4 істор.-географічні області: Англія, Уельс, Шотландія і Пн. Ірландія. Пл. — 244,862 тис. км^2. Нас. 58,5 млн осіб: англійці, шотландці, валлійці, ірландці, вихідці з країн Азії, Африки, Карибського бас. Більшість нас. належить до англіканської церкви, також є католики, пресвітеріани, мусульмани. Столиця — м. Лондон. В. Б. — парламентарна монархія. Глава д-ви — король (королева), однак фактично повноваження короля майже повністю належать кабінетові міністрів. Палата громад обирається на 5 років; з 1998 скасовано успадкування місць у палаті лордів. Від 1952 королева В. Б. — Єлизавета II. Назва «Британія» уперше зустрічається в Юлія Цезаря (55 р. до н. е.), 410 припинилося володарювання Рим. імперії в Британії. В серед. 5 ст. Британію завоювали англосаксонські племена. У 7 ст. виникли ранньофеод. королівства: Кент, Уессекс, Суссекс, Ессекс, Нортумбрія, Мерсія. З 8 ст. починаються завойовницькі походи вікінгів на брит. о-ви. 1066 після битви при Гастінгсі нормани встановили свою владу над тер. Британії. У 12 ст. виникають нові центри ремесла, розвивається торгівля з Фландрією (істор. область в Зх. Європі). 1265 уперше у світі створено парламент. Після столітньої (1337—1453) війни з Францією Британія втрачає володіння в Європі. 1455—85 тривала династична війна за владу Алої та Білої троянд — династій Ланкастерів і Йорків. За часів династії Тюдорів (1485—1603) склався англ. абсолютизм. Демократ. традиції відновила бурж. революція 1640—60. Союз земельної та фінансової аристократії сприяв 1689 встановленню парламентарної монархії. У 18 ст. після пром. революції у В. Б. бурхливо розвивається пром-сть. 19 ст. — час розквіту Брит. імперії. Після *Першої світової війни* фундамент Брит. імперії похитнувся, після *Другої світової війни* вона розпалася, хоча й досі В. Б. очолює Співдружність націй (до 1947 Брит. Співдружність націй), яка об'єднує бл. 60 незалежних д-в. Від 1945 В. Б. — чл. ООН, від 1949 — чл. НАТО. 1952 оволоділа ядерною зброєю. Від 1973 — чл. Європейського співтовариства (від лют. 1992 — *Європейський союз*). В. Б. належить до «великої вісімки» провідних індустріальних країн світу.

В. Б. — один з найважливіших партнерів України в Європі. Дипломатичні відносини України з В. Б. встановлені 10 січ. 1992.

У В. Б. існує *українська діаспора*. Масова імміграція припала на час після II світ. війни. З 1992 веде радіомовлення «Українська служба Бі-Бі-Сі».

Літ.: *Горбик В.О.* Британія: Суперечності і проблеми. К., 1980; *Зверева Г.И.* История Шотландии. М., 1987; *Матвеев В.А.* Британия: Вчера и сегодня. М., 1989; *Покальчук Ю.* Українці у Великій Британії. Львів, 1999; *Кучменко Е.М.* Ірландія і Ольстерська криза. К., 2000.

А.Ю. Мартинов.

«ВЕЛИ́КА ВІЙНА́» 1409—1411 — війна між *Короною Польською* і *Великим князівством Литовським* (ВКЛ), з одного боку, та *Тевтонським орденом* й *Лівонським орденом* — з другого. Розпочалася наприкінці трав. 1409 повстанням нас. Жмудської землі (Жемайтія, нині зх. ч. Литви), переданої перед тим під владу орденської адміністрації за умовами Салінської угоди 1398. Осн. подіями першого року «В.в.» були: проголошення великим магістром (гросмейстером) Тевтонського ордену Ульріхом фон Юнгінгеном війни Польщі, захоплення нім. рицарями-

хрестоносцями Добжинської землі, спустошення польс. Крайни і прикордоння Мазовії й Великопольщі, здобуття польс. військом Бидгощі, яку обороняла посилена залога нім. рицарів, тимчасове перемир'я до 24 черв. 1410, таємна нарада 30 листоп. — 7 груд. 1409 польс. короля Владислава II *Ягайла* і *Вітовта* у *Берестi*, де був складений план спільних воєн. дій Польщі й Литви на наступний рік. Союзна армія Корони Польської та ВКЛ розпочала свої дії на тер. Тевтонського ордену в Пруссії. Після зосередження біля м. Червінськ гол. сили союзників 1—2 лип. рушили назустріч війську хрестоносців. Ген. битвою і центр. подією «В. в.» стала *Грюнвальдська битва 1410*, що відбулася 15 лип. і в ході якої майже повністю були знищені ЗС Тевтонського і Лівонського орденів. 17 лип. польс.-литов. армія рушила на Марієнбург (нині Мальборк, Польща), столицю хрестоносного рицарства. Оборону очолив комтур Генріх фон Плауен, обраний невдовзі гросмейстером Тевтонського ордену. Облога Марієнбурга розпочалася 26 лип. і закінчилася 8 верес., коли Вітовт і маршалок Лівонського ордену уклали перемир'я, що припиняло воєн. дії у Пруссії. У груд. почалися переговори про мир, які не перервав навіть напад на тер. Польщі союзного хрестоносцям угор. війська (січ. 1411). Згідно з підписаним 1 лют. 1411 у м. Торунь (нині Польща) мирним договором, Жмудь було повернено Литві, Добжинську землю — Польщі, а Тевтонському ордену — всі здобуті у Пруссії замки. Орден уперше визнав себе переможеним і зобов'язався відшкодувати польс.-литов. стороні заподіяні збитки.

Помірковані результати «В. в.» значною мірою були зумовлені позицією ВКЛ, правляча верхівка якого не бажала надмірного посилення Польс. королівства за рахунок послаблення Тевтонського ордену. Один із безпосередніх політ. наслідків «В. в.» — зміцнення міжнар. становища ВКЛ, його держ. суверенітету. Вже 1411 король Владислав II Ягайло повернув до складу ВКЛ зх. частину *Поділля*, що сприймалося сучасниками як своєрідна подяка Литві за спільні дії під час «В. в.».

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiełłonów. Warszawa, 1930; *Dundulis B.* Lietuvie kova del Zemaitijos ir Uznemunes XV a. Vilnius, 1968; *Kuczyński S.M.* Wielka wojna z Zakonem krzyżackim w latach 1409—1411. Warszawa, 1980; *Jučas M.* Zalgirio musis. Vilnius, 1990.

Ф.М. Шабульдо.

ВЕЛИ́КА ВІТЧИЗНЯ́НА ВІЙНА́ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ 1941—1945 — війна *СРСР* з нацистською Німеччиною та її союзниками — Італією, Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Фінляндією. Почалася 22 черв. 1941 вторгненням на тер. СРСР військ груп армій «Північ», «Центр» і «Південь», що загалом налічували: 190 д-зій і 20 бригад, у яких було 5088 тис. солдатів і офіцерів, понад 47 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. танків та штурмових гармат, до 4,4 тис. літаків, за підтримки 190 бойових кораблів. Відповідно до плану бойових дій (див. *«Барбаросса»* план), СРСР мав бути розгромлений у швидкоплинній, «блискавичній війні», яка мала на меті: 1) знищення Рад. Союзу як оплоту комунізму й осн. перешкоди у здобутті світ. панування; 2) колонізацію та експлуатацію його тер., передусім сировинних і продовольчих ресурсів України; 3) поневолення та знищення нас., зарахованого нацистами до «неповноцінної раси». Перший удар агресора прийняли на себе війська, що були зосереджені поблизу кордону: 186 д-зій (2 700 000 тис. осіб), на озброєнні яких було 39,4 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків і 9,1 тис. літаків.

Рад. війська виявилися не готовими до організованого ефективного опору і почали відразу ж відступати, зазнаючи великих втрат. Осн. причиною цього були прорахунки і злочинні дії Й.*Сталіна*, що проявилися у масовому усуненні з армії напередодні війни досвідчених командних кадрів, ігноруванні можливості нападу 1941 Німеччини тощо. Нім. війська за лічені дні пробилися до Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), взявши його у блокаду, зайняли тер. республік Прибалтики, Білорусь, Молдову. Запеклого характеру набули у перший тиждень війни бої в укр. прикордонні. 23—29 черв. під *Дубно*, *Луцьком*, Ровно (нині м. *Рівне*) відбулася зустрічна танкова битва між 1-м танк. угрупованням противника і мотомеханізованими корпусами *Південно-Західного фронту* (див. *Битва танкова в Західній Україні 1941*). У лип. в запеклих боях рад. війська під Смоленськом (нині місто в РФ) зірвали спробу гітлерівців захопити *Москву*. Від 11 лип. по 26 верес. тривала *Київська оборонна операція 1941*. В р-ні Києва, як і на Кіровоградщині (с. Підвисоке, нині Новоархангельського р-ну), у ворожому оточенні загинули 6 рад. армій. У полоні опинилися понад 600 тис. бійців та командирів. Більш успішною була оборона Одеси 5 серп. — 16 жовт. (див. *Одеська оборонна операція 1941*). На тривалий час ворог був затриманий у Донбасі та під *Севастополем*. В оборонних боях 1941 зірвано гітлерівські розрахунки на «блискавичну війну» (див. *Бліцкриг*).

Оборонні дії Червоної армії (див. *Радянська армія*) дали можливість перевести на воєн. рейки нар. г-во СРСР (див. *Воєнна економіка*). Найважливішим заходом була евакуація у сх. р-ни країни до 1500 оборонних підпр-в (550 з них — з України). Серед нас. розгорнулися патріотичні рухи на допомогу діючій армії. У прифронтових р-нах створювалися формування нар. ополчення, винищувальні батальйони для боротьби з ворожою агентурою тощо. Жителі міст і сіл взяли участь у буд-ві оборонних рубежів. Гітлерівський «бліцкриг» зазнав остаточного краху після *битви під Москвою 1941—1942* і переходу Червоної армії у контрнаступ. Активний опір рад. військ агресорові сприяв створенню *антигітлерівської коаліції*, провідну роль у якій відіграли СРСР, США та Велика Британія. Від листоп. 1941 США почали поставки до СРСР за *ленд-лізом* озброєння, продовольства, обмундирування тощо. Досягнуто принципових домовленостей щодо відкриття *другого фронту* в Європі.

Після поразки нім. військ під Москвою за наполяганням Сталіна Червона армія провела ряд операцій з метою розгрому ворога на різних ділянках рад.-нім. фронту. Але спроби здійснювати оборонну стратегію і одночасно проводити наступальні операції призвели до негативних результатів. Особливо прикрими були поразки рад. військ під Харковом (див. *Харківська операція 1942*) і *Керчю*, а також під Севастополем (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*). *Вермахт*, використовуючи стратегічну ініціативу, наприкінці черв. 1942 розгорнув заг. наступ на пд. з метою захоплення

Кавказу, бакинської нафти і виходу на Бл. Схід. У ході цього наступу напрям гол. удару був перенацілений на Сталінград (нині м. Волгоград, РФ). 17 лип. почалася битва за це місто, і незабаром, вийшовши до Волги, війська противника майже повністю ним оволоділи. Ін. їхня частина у намаганні пробитися в Закавказзя вийшла до гол. Кавказ. хребта. На 22 лип. вся Україна була окупована гітлерівцями. Нім. армія захопила тер. СРСР пл. бл. 1 млн 800 тис. км^2, на якій до війни жило понад 80 млн осіб, вироблялася третина всієї пром. продукції та майже половина продовольства. Окупаційна політика була скерована на масове знищення нас., передусім євреїв, циган, а також політ. противників гітлерівської Німеччини, насильницьку депортацію на примусові роботи до Німеччини молоді, на розграбування укр. землі. На всій окупованій тер. розгорнувся *рух Опору* — нар. підпільно-партизан. боротьба (див. *Партизанський рух*, *Партизанські краї та зони*).

19 листоп. 1942 після ретельної підготовки почався великий контрнаступ рад. військ під Сталінградом (див. *Сталінградська битва 1942—1943*), під час якого оточено 22 д-зії нім., італ. і румун. армій (330 тис. солдатів та офіцерів). Водночас нім. війська під тиском Червоної армії почали відступ з тер. Пн. Кавказу. Перехід стратегічної ініціативи до рад. військ дав змогу вже у груд. 1942 почати визволення пд.-сх. частини України і прорвати блокаду Ленінграда (січ. 1943). На цей час Червона армія набула цінного бойового досвіду, її було модернізовано й оснащено першокласною зброєю. У цих змінах вирішальну роль відіграла створена, по суті заново, розгалужена і потужна воєн. економіка, зосереджена на Уралі, в Поволжі, Зх. Сибіру, а також самовіддана праця трудівників тилу, в т. ч. сотень тисяч спеціалістів, евакуйованих з України.

Проте, незважаючи на поразку, Німеччина ще зберігала велику військ. потугу і, намагаючись узяти реванш, улітку 1943 здійснила великий наступ у р-ні Курського виступу рад.-нім. фронту (див. *Курська битва 1943, Орловська наступальна операція 1943*). Відбивши удар противника, рад. війська, хоча й зазнали великих втрат у танках та живій силі, зуміли розгорнути контрнаступ від м. Великі Луки (нині місто Псковської обл., РФ) до Чорного м., почавши масове вигнання гітлерівців із захоплених ними тер. Допомогу діючій армії надавали партизани, а також нас., яке страждало під окупацією. Центр. подіями останніх місяців 1943 були *битва за Дніпро 1943*, *Київська наступальна операція 1943*. Перед тим ворога було вибито з Донбасу та Лівобережжя.

1944, як і в попередні роки, події на тер. України продовжували впливати на весь хід війни в Європі. Нищівних ударів завдано гітлерівцям на тер. Білорусі (див. *Білоруська наступальна операція 1944*), Рос. Федерації (Ленінградсько-Новгородська операція), у Прибалтиці тощо. Битва за Україну, що тривала 680 діб і складалася з 11 стратегічних і 23 фронтових операцій (див. *Корсунь-Шевченківська операція 1944, Кримська наступальна операція 1944, Львівсько-Сандомирська наступальна операція 1944, Карпатсько-Ужгородська наступальна операція 1944*), завершилася 28 жовт. 1944 повним вигнанням гітлерівців з її тер. Бойові дії перенесено на тер. суміжних д-в Центр. і Пд.-Сх. Європи. Визволено від німців Польщу, *Чехословаччину*, Угорщину, *Югославію* та ін. Особливо важкими були бої на тер. Німеччини. У ході *Берлінської наступальної операції 1945* рад. війська штурмом оволоділи столицею Німеччини: В.в.в.Р.С. було завершено (див. *Берлінська (Потсдамська) конференція 1945*).

Літ.: *Проэктор Д.М.* Фашизм: путь агрессии и гибели. М., 1989; Великая Отечественная война: Военно-исторические очерки, кн. 1. М., 1995; Другая война. 1939—1945. М., 1996.

М.В. Коваль.

«ВЕЛИ́КА ДОРО́ГА» (via magna) — шлях, що у 17—18 ст. вів зі *Львова* через міста *Рогатин*, *Бережани* до *Теребовлі*. Дорога з'єднувала ці торг. центри й водночас була сполучною ланкою магістральних шляхів, які пролягали на *Київ* (через *Сатанів*, *Бар*, *Вінницю*, *Фастів,* на *Поділля* (Кам'янець, нині м. *Кам'янець-Подільський*) і Молдову (Сучава, Ясси, Галац, нині всі Румунія).

Літ.: *Puczyński B.* Ludność Brzeźan i okolicy w XVII—XVIII w. «Przeszlość demograficzna Polski», Warszawa, 1971, N 4.

В.В. Пришляк.

ВЕЛИ́КА МИХА́ЙЛІВКА (до 1945 — Гросулове**) —** с-ще міськ. типу Одес. обл., райцентр. Розташов. на р. Кучурган (бас. Дністра), за 17 км від залізничної ст. Веселий Кут. Нас. 6 тис. осіб (2001).

С-ще виникло в часи заселення пд. України, після закінчення *російсько-турецької війни 1787—1791.* За *Яссьским мирним договором 1791* землі, на яких невдовзі утворилося с-ще, відійшли до *Російської імперії* і були подаровані бригадиру рос. армії В.Ланському. У останнього їх купив поручик І.Гросул-Толстой (місцевість отримала назву Гросулівка). 1797—1802 — у складі *Новоросійської губернії*, з 1803 — *Херсонської губернії.*

Розташування Гросулового на великому торговому шляху сприяло розвиткові у с-щі торгівлі. Наприкінці 19 ст. с-ще перетворюється на торг. м-ко. 1920 — центр волості. Райцентр 1923—62 та від 1965. 1923—30 — у складі *Одеської округи*, від 1932 — Одес. обл. Від 1961 — с-ще міськ. типу.

Археол. пам'ятки: курган 3 тис. до н. е.

Літ.: ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969.

Я.В. Верменич.

ВЕЛИ́КА РУСЬ (Велика Руссія, Велика Росія, Великоросія), **термін**. Характеризується синкретизмом, багатозначністю та розмитим змістом. У різні істор. періоди застосовувався: 1) для означення Моск. митрополії (з 1589 патріархату), яка існувала поряд з Галицькою митрополією та *Київською митрополією*; 2) як історико-правнича дефініція у титулах рос. царів (з 02.11(22.10) 1721 імператорів); 3) як гол. елемент офіц. імперської доктрини «трьох руських народностей», базова складова всерос. тріади — В. Р., *Мала Русь* та *Біла Русь*.

У 14—17 ст. ця назва використовується в іноз. джерелах. Деякі польс. хроністи (Я.-І.*Длугош* та ін.) застосовували словосполучення «В.Р.» як рівнозначне більш вживаному терміну «Московія». Це словосполучення бачимо на карті італійця А.Біанки під 1436 стосовно земель пн.-сх. Русі. Рус. церк. письменники (київ. митрополит Фотій та ін.) використовували його у розумінні «вся Русь» щодо тер., на якій мешкали православні. У 14—16 ст. як адекватна терміну В.Р. вживалося й ін. означення — «Біла Русь». Назва

В. Р. трапляється в «Апостолі», надрукованому 1565 в *Москві* І.*Федоровим* та П.*Мстиславцем*. Наприкінці 16 ст. її вживав кн. А.*Курбський* в «Історії про Великого князя Московського» (1573), а також І.*Вишенський* у посланні до єзуїта П.*Скарги*. До титулу рос. царів термін В. Р. увійшов у 16 ст., зокрема, 1584 цар Федір Іванович титулувався як самодержець «всея Великія Россия». Із серед. 17 ст. застосовувався в етнополіт. контексті до пн.-сх. тер., які перебували у складі Рос. д-ви до 1654 (див. *Березневі статті 1654*).

Поняття «Великоросія» та похідні від нього терміни (великороси, великоруси, великоруський та ін.) набули значного поширення із серед. 19 ст. під впливом історико-культ. змагань (*західники* та *слов'янофіли*) в рос. сусп.-політ. думці та літ. В 19 ст., коли рос. царат провадив політику етнокульт. та мовної асиміляції українців, білорусів та ін. народів *Російської імперії* (заборона білорус. мови та греко-катол. церкви в 30—40-х рр. 19 ст., вилучення 1840 з офіц. вжитку назви Біла Русь (Білорусія), *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876* про заборону укр. мови тощо), термін В.Р. застосовували в значенні осн. (великорос.) складової всерос. ідентичності. Відповідно «малоруська та білоруська народності» розглядалися як відгалуження великорос. Похідні терміни від словосполучення «В.Р.» використовувалися переважно у дихотомічних конструкціях (великоруси— малоруси, великоруси—білоруси) для означення рос. (рус.) етнічної спільноти. Наприкінці 19 ст. до В.Р. включали бл. 30 губ., тер. яких увійшла до складу Рос. д-ви переважно до серед. 17 ст.

Стосовно походження терміна В. Р. у рос. та укр. *історіографії* побутують такі інтерпретації: 1) похідний термін від істор. назв пн. обл. давньорус. земель — *Новгород Великий*, Ростов Великий та Великий Владимир, що виник у добу феод. роздробленості для розрізнення Пн. та Пд. країни (О.Соловйов); 2) поняття, пов'язане з історико-геогр. дефініцією, впровадженою візант. ієрархами для розрізнення «двох етнографічних частин» давньорус. нас., які сформувалися у 13 ст. внаслідок його переміщення після *монголо-татарської навали* з середнього Придніпров'я на Зх. та Пн. Сх. (В.*Ключевський*); 3) термін, який поширився після приєднання *Лівобережної України* до Рос. д-ви в серед. 17 ст. (О.Лакієр). У сучасній науці термін В. Р. практично не використовується за винятком спец. студій як ретроспектива.

Літ.: *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россизма. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1847, № 4; *Лакиер А.* История титулов государей России. «Журнал Министерства народного просвещения», 1847, № 4; *Богучаров И.* [Костомаров Н.] Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею. «Голос», 1868, № 67; *Максимович М.* Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси. «Киевские епархиальные ведомости», 1868, № 1; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10, СПб., 1878; *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь. «Україна», 1917, кн.1/2; *Любавский М.К.* Образование основной государственной территории великорусской народности, ч. 1. Л., 1929; *Заїкин В.* Русь, Україна і Великоросія. «Дзвони», 1931, № 1; *Doroshenko D.* Die Namen «Rus'», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwartingen Bedeutung. «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin», 1931, bd. 3; *Державин Н.С.* Происхождение русского народа: великорусского, украинского и белорусского. М., 1944; *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь. «Вопросы истории», 1947, № 7; *Татищев В.Н.* Избранные труды по географии России. М., 1950; *Тихомиров М.Н.* О происхождении названия «Россия». «Вопросы истории», 1953, № 11; *Андрусяк М.* Терміни «руський», «роський», «російський» і «білоруський» в публікаціях XVI—XIX ст. В кн.: Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен—Нью-Йорк—Париж—Вінніпег, 1974; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1987; *Альшиц Д.Н.* Начало самодержавия в России. Л., 1988; *Ключевский В.О.* Терминология русской истории. В кн.: *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 6. М., 1989; *Милюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры, т. 1. М., 1993; *Брайчевський М.Ю.* Русь-Україна і Русь-Росія. В кн.: Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць: (На пошану історика, лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович), ч. 1. К., 1995; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. СПб., 1999.

О.В. Ясь.

ВЕЛИ́КА СКІ́ФІЯ (Скіфія, Тавроскіфія), **«книжний» термін**. Використовувався в антич. та середньовічній традиції як одна з назв Сх. Європи. Від часів *Геродота* антич. автори *скіфами* називали не тільки кочові іраномовні племена Пн. Причорномор'я, а й частину нас. лісостепової та лісової смуги Сх. Європи. З часом, уже в рим. традиції, назви В. С., Скіфія, Тавроскіфія, а також Сарматія стали узагальнюючими для всіх пн. народів.

У зх.-європ. середньовічній географії антич. та рим. традиції переплелися із бібл. міфологією. З часів Ісидора Севільського (560—636) вважалося, що В. С. — це назва землі нащадків Магога, сина Яфета. За посередництвом візант. джерел назва «В. С.» потрапила на Русь. В «*Повісті временних літ*» В. С. неодноразово згадується як грец. назва власне сх. слов'ян.

Під впливом істориків та географів доби *Відродження,* зокрема теорії *сарматизму*, в Україні 16 ст. поширилися ідеї скіф. та сарматського походження слов'ян, яка знайшла місце, зокрема, в «*Синопсисі*» (1674), «Скіфській історії» А.*Лизлова* (1692) та ін. До прибічників цієї теорії належав М.*Ломоносов*. Від серед. 18 ст. термін «В. С.» виходить з наук. обігу.

А.Г. Плахонін.

«ВЕЛИ́КА УКРАЇ́НА», політичний ідеал М.Грушевського. Мріючи про Нову Україну на поч. 1918, М.*Грушевський* писав, що, усамостійнившись, українці отримали можливість творити не лише «свободну й незалежну Україну», а й «Україну Велику», велику не територією, чи багатством, чи пануванням над ін., а передусім, «соціально-моральними вартостями», втіленням яких мали бути «висока» наука, к-ра, мист-во.

«В. У.» мала стати «паладіумом демократичних вільностей», «забороломсоціалізму», «ареною національної згоди». Поруч з українцями на правах, зокрема, нац.-персональної автономії в ній розбудовували б своє життя представники ін. націй. «Окрасою» д-ви й нації повинна була стати армія, головною ж «підставою» — *селянство.*

Літ.: *Грушевський М.С.* На порозі Нової України. В кн.: *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.

М.С. Кармазіна.

«ВЕЛИ́КЕ ЗЕРЦА́ЛО» — зб. повчальних оповідань, притч, анекдотів, запозичених із зх.-європ. житійної літ., *апокрифів* і фольк-

лору. 1481 в Нідерландах здійснено перше латиномовне вид. «В. З.», укладене невідомим автором для потреб церк. проповідників. Існують деякі ін. пам'ятки такого типу, напр., «Римські історії». До зб. входило бл. сотні окремих матеріалів. Зб. активно використовувався і перероблявся *єзуїтами*. На поч. 17 ст. його переклав польс. єзуїт Симон Висоцький (є дані, що він нібито був греко-католиком). Третє, краківське вид. «В. З.» (1633) містило 1917 оповідань й здобуло особливу популярність в Україні та Білорусі, відоме також у рукописних копіях та пер. укр. мовою. 1677 за указом рос. царя Федора Олексійовича «В. З.» перекладено церковнослов'ян. мовою, ймовірно, укр. перекладачами. У ньому викривалися та висміювалися людські вади й гріхи (пияцтво, жадібність, пиха, лицемірство та ін.). Матеріали «В. З.» активно використовували укр. письменники й проповідники, напр., І.*Галятовський,* А.Радивиловський; вони жили в усній нар. творчості, а в Росії — і в лубочній літ. 17 — 1-й пол. 19 ст. У Зх. Європі «В. З.» мало вплив на літ. не тільки 15—18 ст., а й пізнішого часу.

Ю.А. Мицик.

ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО ЛИТО́ВСЬКЕ (ВКЛ), **Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське** (Литов. або Литов.-Рус. д-ва) — держ. утворення, що постало в Понімманні у 13 ст. на основі союзу литов. князів (фіксується *Галицько-Волинським літописом* під 1219). Засн. ВКЛ вважають кн. *Міндовга*, який приєднав до Литви *Чорну Русь* і був урочисто коронований (1253) у Новгородку (центр Чорної Русі; сучасне м. Новогрудок Гродненської обл., Білорусь). Пізніше коронації не удостоївся жоден із володарів ВКЛ, хоча питання про литов. корону активно обговорювалося, особливо за часів *Вітовта*.

Фактором, що прискорив формування ВКЛ, стала агресія нім. рицарів-хрестоносців (див. *Тевтонський орден, Лівонський орден*), які виступали під гаслом християнізації язичників-литовців. Швидкому й інтенсивному зростанню ВКЛ сприяв занепад давньорус. князівств, спричинений навалою *Батия* (співвідношення сх.-слов'ян. та власне литов. земель у складі ВКЛ 1341 було 2,5:1, 1430 — 12:1). Осн. масив укр. земель приєднано до Литви за князювання *Ольгерда*. Як хронологія, так і характер цього приєднання й досі залишаються дискусійними. Наявний у ньому елемент загарбання іноді мінімізують антиординським спрямуванням литов. політики та її традиціоналізмом. Ближчою до істор. реалій є думка про договірну природу взаємин між володарями Литви та *Золотої Орди*, наслідком чого стало створення литов.-татар. кондомініуму (сумісного володіння), який проіснував до кін. 90-х рр. 14 ст., коли ярликом хана Тохтамиша було формально скасовано режим підлеглості Орді рус. земель ВКЛ. Про характер взаємин між слов'ян. нас. і литов. князями на початковому етапі литов. експансії фактичні відомості практично відсутні; втім, ці взаємини, очевидно, не були конфронтаційними з огляду на те, що в устрої молодої д-ви домінували рус. мовно-культ. й сусп.-політ. традиції. Політ. устрій Литви у 14 ст. мав риси діархії — співправління володарів, які княжили у Вільно (нині *Вільнюс*) і Троках (нині м. Тракай, Литва); лише наприкінці 14 ст. за Вільно закріпився статус столичного міста.

Переломним моментом в історії ВКЛ стало укладення кн. *Ягайлом* Кревської унії 14 серп. 1385 (див. *Кревська унія 1385*), якою передбачалося приєднання ВКЛ до складу *Корони Польської* та перехід у католицтво Ягайла і всіх мешканців Литви. Згідно з її умовами, у лют. 1386 Ягайло охрестився й став польс. королем; невдовзі було здійснено християнізацію Литви — останньої язичницької країни в Європі (за винятком Жемайтії, яку окатоличено лише 1413). Однак осн. пункт Кревського акта про приєднання не був реалізований: ВКЛ не втратило політ. самостійності. Кн. *Вітовт* за *Острівською угодою 1392* став намісником Ягайла у Литві, а з 1395 почав використовувати титул вел. кн. литов. Вітовт прагнув цілковитої незалежності ВКЛ, однак після поразки у битві 12 серп. 1399 на р. Ворскла (див. *Ворскла, битва на річці 1399*) мусив відновити унію з Польщею. За *Віленсько-Радомською унією 1401* його визнано довічним правителем Литви; лише зі смертю Вітовта мало відбутися повне приєднання ВКЛ, передбачене актом Кревської унії. Тим часом консолідація військ. сил Польщі й Литви забезпечила перемогу над нім. рицарями-хрестоносцями у *Грюнвальдській битві 1410.* Поразка хрестоносців сприяла зростанню престижу та амбіцій Вітовта, що знайшло свій вияв у *Городельській унії 1413*, за якою Ягайло погодився на існування ВКЛ як автономного політ. організму. Водночас акт польс.-литов. унії поклав поч. уніфікації сусп.-політ. інституцій Польщі й Литви (утворення воєводств і каштеляній, поширення на литов. боярство системи польс. гербів тощо). Чинність Городельської унії було підтверджено після смерті Вітовта, коли володарем ВКЛ став *Свидригайло* Ольгердович (1430); однак це не поклало край міжусобним конфліктам: після замаху на Свидригайла (у ніч з 31 серп. на 1 верес. 1432) його владу узурпував *Сигізмунд* Кейстутович, який також став жертвою змови 20 берез. 1440. Феод. війна, яка тривала у ВКЛ 1432—40, нерідко витлумачується в категоріях нац.-реліг. протистояння, що, втім, є спрощенням істор. дійсності. Ситуація в країні стабілізувалася за часів вел. кн. *Казимира IV* Ягеллончика, який 1447 отримав ще й польс. корону. За його правління утвердилася династія *Ягеллонів* (що обірвалась 1572 зі смертю бездітного *Сигізмунда II* Августа).

Наприкінці 15 ст. у ВКЛ відбулися певні зрушення в системі організації влади. Дорадчий орган — *пани-рада* — фактично підпорядкував собі великокнязівську владу. Стали скликатися заг.-шляхетські сейми. Після смерті Казимира IV персональну унію Польщі й Литви було розірвано: вел. кн. литов. став *Олександр* Казимирович, а польс. королем — його брат *Ян I* Ольбрахт. 1501, після смерті останнього, обидві д-ви знову з'єдналися. Це відбувалося й за наступників Олександра — *Сигізмунда I* та Сигізмунда II Августа. Однак і за єдиного володаря аж до самої *Люблінської унії 1569* ВКЛ і Корона Польс. фактично залишалися двома окремими політ. утвореннями. На сеймі в Любліні (10 січ. — 12 серп. 1569) вони об'єднались у *Річ Посполиту*, що означало завершення унійних змагань, започаткованих у Крево 1385. Згідно з актом від 1 лип. 1569, Польща й Литва злилися воєдино й надалі мали упра-

влятись одним загальнообраним володарем, який коронувався у Кракові як польс. король і вел. кн. литов. ВКЛ втратило не лише право на власні сейми та зовн. зносини, а й будь-яке політ. значення, хоч і зберегло елементи держ. окремішності у вигляді власної адм. та фінансової системи, армії, урядів, законодавства.

Укр. землі в складі ВКЛ спочатку користувалися широкою автономією, зовн. виявом якої було карбування власної монети на Київщині й Новгород-Сіверщині в останній третині 15 ст. Елементи централізації, які набрали сили в політиці Вітовта в 90-ті рр. 14 ст., не призвели до викорінення традицій удільності: ВКЛ і в 15—16 ст. будувалося на основі територіально-федеративного принципу, а низка тогочасних «земель» користувалася влас-

ним правом, закріпленим у спец. привілеях, що фіксували норми Вітовтової доби. Наприкінці 15 ст. рус. землі Литви стали об'єктом претензій з боку *Великого князівства Московського*, володарі якого заявляли права на давньорус. територіальну спадщину, посилаючись на генеалогічний зв'язок із давніми київ. князями — *Рюриковичами.* Ідеологічне протистояння переросло в серію виснажливих війн (1500—03, 1507—08, 1512—22, 1534—37), наслідком яких був, зокрема, перехід Сіверщини під владу Рос. д-ви (фактично — 1503, юридично — 1508). Антитезою моск. територіальним претензіям стали теорії польс. політиків про право Польщі на рус. землі, які, згідно з цими теоріями, нібито здавна входили до складу Корони Польс. На цій підставі до Польщі було приєднано *Підляшшя*, *Волинь*, Київщину та Брацлавщину (берез. — черв. 1569), що стало можливим як через послаблення ВКЛ, втягнутого в *Лівонську війну 1558—1583*, так і через байдужість укр. еліти, яка задовольнилася виконанням своїх мінімальних вимог — збереженням станових привілеїв, свободи віросповідання, вживання рус. мови в офіц. діловодстві.

Укр. нас. у ВКЛ не зазнавало значних утисків на реліг. ґрунті, литов. володарі були толерантними до правосл. (посилання на реліг. утиски як на причину переходу на бік Москви князів Шем'ячичів і Можайських (1500) або повстання кн. М.*Глинського* (1508), а також чутки про намагання насильно покатоличити в ті часи Русь не витримують критики). Темпи поширення католицизму на сх.-слов'ян. теренах ВКЛ були досить незначні, а утвердження тут *Флорентійської церковної унії 1439* певною мірою формальне, хоч саме воно спровокувало розкол у *Київській митрополії* (1460). Новоств. після розколу митрополія, що об'єднувала литов.-рус. й галицькі єпископії, з 1467 знову опинилася під контролем *Константинопольського патріархату.* Особливістю ВКЛ було широке втручання світських осіб у життя правосл. церкви (т. зв. право патронату).

Правова сфера у ВКЛ регламентувалася *Судебником Казимира IV 1468* і Литов. статутами 1529 і 1566 (див. *Статути Великого князівства Литовського*). Ств. у цей час правові норми зберігали свою дієвість до 19 ст.

Осн. масив документальних джерел з історії ВКЛ зберігся у складі *Литовської метрики* — архіві литов. держ. канцелярії. Із тогочасних оповідних джерел найбільший інтерес становлять білорус.-литов. літописи.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. М., 1892; *Леонтович Ф.И.* Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. СПб., 1894; *Любавский М.К.* Литовско-русский сейм. М., 1900; *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Х., 1902; *Довнар-Запольс-*

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО. 1566 р.
Масштаб 1 : 8 000 000

кий М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягелло. К., 1910; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине 16 столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; *Пичета В.И.* История Литовского государства до Люблинской унии. Вильно, 1921; *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории, т. 2, ч. 1. М., 1939; *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. М., 1959; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Дворниченко А.Ю.* Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI века): Очерки истории общины, сословий, государственности. СПб., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4—6. К., 1993—95; *Бычкова М.Е.* Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. М., 1996; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К., 1998.

О.В. Русина.

ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО МОСКО́ВСЬКЕ — держ. утворення у Пн.-Сх. Русі 13—15 ст. зі столицею у *Москві.*

Вперше Москва згадується у джерелах 1147 — у черніг. літописі (відображений у *Іпатіївському літописі*). Спочатку вона відігравала роль пограничної фортеці на кордонах *Владимиро-Суздальського князівства* з Рязанським князівством, *Чернігівським князівством,* Смоленським князівством та володіннями *Новгорода Великого.* У домонгол. добу Москва тільки на поч. 1213 на короткий термін перетворилася на резиденцію четвертого сина *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо — Володимира, але центром самостійного князівства так і не стала.

Перетворення Москви на столицю князівства відбулося пізніше, після *монголо-татарської навали.* 1263 вел. кн. київ. та владимирський *Олександр Невський* виокремив Моск. князівство зі складу Владимирського князівства. Воно призначалося для його наймолодшого сина Данила. Така метаморфоза Москви пояснювалася тим, що зх. пограниччя Суздальщини внаслідок ординських нападів та спустошень обезлюдніло. Нас. залишало центр. землі (міста Ростов, нині Ярославської обл., Суздаль, Владимир, нині обидва міста Владимирської обл., усі РФ) й ін. міста та переселялося на околиці, у т. ч. на пн. та сх. порубіжні землі Владимирського князівства. Зумовлені іноз. пануванням демографічні зміни, зокрема зростання кількості мешканців окраїнних земель, стали заг. причиною, яка визначила створення у післямонг. час на зх., пн., пн. сх. та сх. низки держ. утворень: Тверського, Дмитровсько-Галицького (Галич Мерський; нині м. Галич Костромської обл., РФ), Бєлозерського, Костромського, Городецького та Моск. князівств. З огляду на те, що у рік смерті батька Данилові не виповнилося ще й двох років, керував князівством дядько Данила, вел. кн. владимирський та кн. тверський Ярослав Ярославич. Його *тивуни* керували Москвою 7 років, до смерті Ярослава 1271. Данило як моск. князь уперше згадується у літописах 1281. За його князювання Москва значно зміцнила свої політ. позиції у Пн.-Сх. Русі та інтенсивно розширювалася, про що свідчать дані археол. досліджень. Спершу Данило ворогував зі своїм старшим братом, вел. кн. владимирським та кн. переяславль-залєським Дмитрієм Олександровичем, але пізніше став його союзником. 1294 після смерті Дмитрія він очолив моск.-переяславль-залєсько-тверську коаліцію, яка виступила супроти вел. кн. владимирського Андрія Олександровича. У процесі цієї боротьби Данилу 1296 вдалося на деякий час посісти новгород. стіл. 1302 після смерті переяславль-залєського кн. Івана Дмитрієвича Данило захопив Переяславль-Залєський (нині місто Ярославської обл., РФ) та вигнав звідти намісників великого князя. Після смерті Данила (5 берез. 1303) Переяславль-Залєський до кін. 1305 утримували його сини. Син Данила — Юрій Данилович істотно розширив тер. Моск. князівства. 1303 він захопив м. Можайськ, який належав смоленським князям, а 1306 — рязанське м. Коломна (обидва нині міста Моск. обл., РФ). У складі Моск. князівства замість одного міста стало три. 27 лип. 1304 п. вел. кн. владимирський Андрій Олександрович. Претендентами на стіл вел. кн. виступили тверський кн. Михаїл Ярославич та моск. кн. Юрій Данилович, але їхнє змагання при ханському дворі в *Золотій Орді* завершилося перемогою першого. Однак моск. кн. не змирився з ординським рішенням і продовжив боротьбу, незважаючи на складні внутрішньополіт. обставини: чотири молодших брати Юрія вимагали збільшення своїх удільних володінь. 1312 Юрію вдалося зайняти новгород. стіл, а 1317 — владимирський великокнязівський.

Відтоді Моск. князівство стало іменуватися Великим. Криваве моск.-тверське змагання призвело до загибелі Юрія (21 листоп. 1325). Після нього моск. кн. став брат Юрія *Іван Калита*, який взяв участь у придушенні антитатар. повстання у м. Твер (нині місто в РФ), за що, як винагороду, 1328 отримав від золотоординського хана Узбека половину земель Великого князівства Владимирського, а 1332 — всю його тер. Однак великі земельні володіння Калити — Владимирське велике князівство з землями у Вологді, Торжку (нині місто Тверської обл., РФ) та Волоці Ламському (нині м. Волоколамськ Моск. обл.), Стретенська половина Ростовського князівства, Нижегородське, Бєлозерське, Углицьке, Галицьке (Галич Мерський), можливо, Юр'євське князівства — не могли передаватися у спадок, оскільки не були вотчинними володіннями (див. *Вотчина*). Вотчинним залишалося тільки Моск. князівство. Згідно з відомостями, викладеними у заповітах Івана Калити (1336, 1339), Моск. князівство мало тоді невелику тер. — від верхів'я річок Москва, Протва та Лужа на зх. до р. Ока на пд. (усі бас. Волги). Воно складалося із суміжного до Москви повіту (тер. навколо міста радіусом у 40—70 км) та 55 периферійних волостей (без можайських). Найбільша кількість волостей розміщувалася у бас. нижньої течії р. Москва (прит. Оки). У 16 ст. це була найбільш заселена ч. князівства. Після смерті Івана Калити (31 берез. 1340) Моск. князівство було поділене між його спадкоємцями: старший син Семен одержав моск. стіл, два міста — Москву та Коломну, понад 26 волостей та сіл; молодший син Андрій — 21 волость та село; дружина Уляна — 27 волостей та сіл. Наступник Калити на моск. столі отримав значно більше земельних володінь, ніж ін. спадкоємці. Села останніх розташовувалися здебільшого у повіті, котрий був колективним володінням всієї моск. династії. Це певною мірою забезпечувало політ. єдність моск. династії у змаганнях з ін. князями Пн.-Сх.

Русі за Велике князівство Владимирське. За спадкоємців Калити — старшого та середнього синів Семена та Івана, котрі тримали у своїх руках стіл владимирського князювання, тер. власне Моск. князівства майже не змінилася. Вона лише трохи зросла на пд. зх. (р-н Вереї, нині місто Моск. обл., та Боровська, нині місто Калузької обл., РФ) та пд. сх. (до р. Цна — лівої прит. Оки). Проте внутр. політ.-адм. система Моск. князівства впродовж 40—50-х рр. 14 ст. зазнала кардинальних змін. Володіння вел. князів залишилися незмінними. Зросли володіння вдових вел. княгинь. Чітке розмежування уділів після Івана Калити змінилося їхньою плутаниною, зокрема з’явилися володіння одного удільного кн. в удільних межах ін. Це привело до важливих змін усередині князівства (присвоєння вел. кн. Іваном володінь померлого брата Семена) та до зростання зовн. захоплень. Бл. 1360 до Москви було приєднано Дмитровське князівство. Наприкінці 1362 — поч. 1363 синові Івана — Дмитрію Івановичу (див. *Дмитрій Донськой*) вдалося використати міжусобну боротьбу, яка точилася в Золотій Орді, і приєднати до своїх володінь Велике князівство Владимирське. Відтоді воно стало спадковою вотчиною моск. князів. За доби Дмитрія Донського Моск. князівство істотно розширилося за рахунок остаточного приєднання земель Бєлозерського, Углицького та Галицького князівств, Ржева (нині місто Тверської обл., РФ) та його волостей на зх., міст Мединь та Калуга (обидва нині Калузької обл., РФ) на пн. сх. За розміром тер. Моск. князівство стало більшим, ніж усі ін. князівства Пн.-Сх. Русі разом узяті. У нових умовах зменшилося значення давньої тер. Моск. князівства. Відтепер для спадкоємця моск. великокнязівського столу значимість цих земель не була такою важливою, як раніше. За заповітом Дмитрія Донського (1389), його старшому сину Василію повністю відійшла тер. Великого князівства Владимирського, яку не можна було ділити. Василій Дмитрієвич продовжив політику батька з розширення земель Моск. князівства. 1392 він приєднав до своїх володінь велике князівство Нижегородське, у складі якого, окрім Нижнього Новгорода, були Суздаль та Городець (нині місто Нижегородської обл., РФ). Між 1392 та 1407 Василій приєднав Муромське, а до 1418 — Таруське князівства. Василій Дмитрієвич прагнув розширити свої володіння на пн. та пн. сх., але тривала боротьба з Новгородом Великим певних результатів так і не принесла. За угодою 1424 Новгород визнав право моск. вел. кн. лише на «княжщини» — землі, що традиційно виділялися новгородцями для князів, котрі запрошувалися на князювання до Новгорода. Протягом кількох наступних десятиліть межі Моск. князівства майже не змінилися, що було зумовлено тривалою та запеклою внутр. боротьбою серед представників моск. династії, котра зрештою призвела навіть до послаблення Моск. князівства. Однак вже 1449, згідно з угодою від 31 серп. з королем польс. і вел. кн. литов. *Казимиром IV* Ягеллончиком, син Василія Дмитрієвича Василій II Темний титулував себе вел. кн. московським, новгородським, ростовським «и прочая». Після загибелі у Новгороді 1453 кн. Дмитрія Шемяки, злісного ворога вел. кн. Василія II, тер. Моск. князівства дещо збільшилася за рахунок купівлі деяких ярославських земель, зокрема, м. Романов (нині м. Тутаєв Ярославської обл.). Найбільше територіальне зростання мало місце вже за часів сина Василія II — *Івана III* Васильовича. 1463 він придбав осн. ч. Ярославського князівства. 1474 під його контролем опинилася Борисоглібська половина Ростовського князівства. 1477 у результаті успішного військ. походу верховенство Москви визнав Новгород Великий. В.к.М. перетворилося на Рос. д-ву.

Літ.: *Забелин И.Е.* История города Москвы, ч. 1—2. М., 1905; *Бартенев С.П.* Московский Кремль в старину и теперь, ч. 1—2. М., 1912—16; *Пресняков А.Е.* Образование Великорусского государства. Пг., 1918; *Любавский М.К.* Образование основной государственной территории великорусской народности. Л., 1929; Москва. 1147—1947: Збірник статей. К., 1947; *Тихомиров М.Н.* Древняя Москва (XII—XV вв.). М., 1947; *Його ж.* Средневековая Москва в XIV—XV вв. М., 1957; *Черепнин Л.В.* Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960; *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. М., 1984; История Москвы, т. 1. М., 1997.

В.А. Кучкин.

ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО РУ́СЬКЕ (ВКР) — держ. утворення, що охоплювало землі *Київського воєводства*, *Брацлавського воєводства* та *Чернігівського воєводства*, проголошене *Гадяцьким договором 1658.* Підлягало верховній владі польс. короля на правах федеративної частини; разом з *Короною Польською* та *Великим князівством Литовським* утворювало *Річ Посполиту* трьох народів. Вища законодавча влада на тер. ВКР належала виборному парламентові — Нац. зборам, а вища виконавча — пожиттєво обраному укр. станами і затвердженому королем *гетьману*, який виступав одночасно київ. воєводою, першим сенатором ВКР і *старостою* чигиринським. Під його командуванням перебували також ЗС ВКР, що нараховували 60 тис. (за пізнішими таємними домовленостями сторін та постановою сейму 1659 — 30 тис.) козаків і 10 тис. найманого війська. Як і у Великому князівстві Литов., тут встановлювалися держ. посади канцлера, *маршалка*, *підскарбія*; формувався вищий судовий трибунал. ВКР отримувало право карбувати власну монету та вести самостійну внутр. політику, однак право на зовн.-політ. діяльність Гадяцьким договором 1658 не передбачалося. Сенаторські посади мали право обіймати лише представники правосл. шляхти. На тер. ВКР, як і в усій Речі Посполитій, церк. унія (див. *Берестейська церковна унія 1596*) підлягала ліквідації, а церк. майно, захоплене раніше унійцями, поверненню правосл. церкві. Польс. військам заборонялося розташовуватися на землях ВКР. Під час воєн польс. війська вводилися на тер. ВКР за погодженням з гетьманом і перебували під його командуванням.

Уже після підписання Гадяцького договору 1658 укр. кер-во прагнуло розширити тер. ВКР за рахунок введення до його складу *Руського воєводства*, *Волинського воєводства* та *Подільського воєводства*, урядові посади в яких мали по черзі обіймати шляхтичі катол. та правосл. віросповідання. Крім того, порушувалося клопотання про закріплення за гетьманом ВКР права призначати *гетьмана наказного*, який після смерті великого гетьмана успадковував би всю повноту влади. До прерогатив гетьмана також належало право скасування наданих без узгодження з ним земельних пожалувань і при-

значень на урядові посади у ВКР, обмеження на його користь прав князівських родин, закріплення за козаками права проживати на тер. Брацлавського, Київ. та Черніг. воєводств. Однак польс. керво не погодилося на збільшення тер. та розширення прерогатив уряду. Навпаки, до ратифікованого у трав. 1659 сеймом Речі Посполитої варіанта Гадяцького договору 1658 не увійшло положення про власну монету ВКР, передбачалося лише карбування укр. урядом польс. грошових знаків; виняткова перевага правосл. шляхти в праві обіймання урядових посад поширювалася лише на тер. Київ. воєводства, у Брацлавському та Черніг. воєводствах передбачалося чергування представників правосл. та катол. шляхти, після смерті гетьмана укр. стани мали обирати вільними голосами вже не його наступника, а лише 4 канд., із яких король призначав главу виконавчої влади. З тексту угоди випало положення про ліквідацію Берестейської церковної унії 1596 та повернення колиш. власникам майна, відібраного унійцями у правосл. духовенства.

Дж.: Latopiesiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa—Petersburg, 1853; *[Kochowski]*. Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów przez współczesnego tłómacza w skróceniu na polski język przełożona, t. 1. Poznań, 1859; Volumina Legum, t. 4. Petersburg, 1859; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4. СПб., 1863. Те саме, т. 7. СПб., 1872. Те саме, т. 15. СПб., 1892.

Літ.: *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. «ЗНТШ», 1909, т. 87—89; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.М.* Гадяцька унія 1658 року. «Історія України», 1998, № 38—39; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Горобець В.М.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. «Київська старовина», 1999, № 1.

В.М. Горобець.

ВЕЛИ́КЕ ПЕРЕСЕ́ЛЕННЯ НАРО́ДІВ — умовна назва сукупності переселень та масових вторгнень племен на тер. Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*) в 4—7 ст. Переселення змінили тодішню етнічну карту Європи, започаткувавши процеси формування багатьох народів сучасності. Причиною переселень був розпад родоплемінного ладу варварських племен, що супроводжувався збільшенням чисельності військ. дружин та влади вождів, які потребували військ. здобичі, нових земельних володінь. Прологом В. п. н. були Маркоманська війна (166—180) та переселення *готів* на межі 2—3 ст. до Чорного м., де утворилися вест- та остготська д-ви. Власне доба В. п. н. починається з 375, коли *гуни* розбили остготів *Германаріха* й витіснили вестготів у Мезію (давня країна, що існувала між нижньою течією Дунаю і Балканськими горами), де ті невдовзі повстали проти Рим. імперії та 410 оволоділи Римом. 418 вестготи заснували Тулузьке королівство на землях Пд. Галлії (Галлія — істор. область в Європі, що включала тер. сучасних Пн. Італії, Франції, Люксембурга, Бельгії, ч. Нідерландів і Швейцарії) та Іспанії. Вандали й *алани*, що оселилися на поч. 5 ст. в Іспанії, були змушені переправитись у Пн. Африку (439). В серед. 5 ст. алемани захопили тер. сучасних Пд. Німеччини, Швейцарії та Ельзасу, а бургунди утворили королівство з центром у Ліоні (нині місто у Франції), що обіймало весь бас. р. Рона. Наприкінці 5 ст. сформувалася Франкська д-ва на тер. Галлії; англи, сакси і юти утворили низку королівств у Британії. 452 гуни під проводом *Аттіли* спустошили Пн. Італію. 455 вандали пограбували Рим. Після падіння 476 Зх. Рим. імперії відбулися останні переміщення герм. племен. Наприкінці 5 ст. остготи, переселившись із Паннонії, утворили д-ву в Італії. 568 Пн. Італію захопили лангобарди. Заключна фаза В. п. н. належить до 6—7 ст. і пов'язана зі слов'ян. колонізацією Подунав'я та Балканського п-ва, де згодом виникли нові д-ви — Болгарія, Хорватія, Сербія, *Великоморавське князівство*.

Літ.: *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке. М., 1954; *Корсунский А.Р., Гюнтер Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). М., 1984; *Буданова В.П. и др.* Великое переселение народов. Этнополитические и социальные аспекты. М., 1999; *Колосовская Ю.К.* Рим и мир племен на Дунае I—IV вв. н. э. М., 2000; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. М., 2000.

Н.С. Абашина.

ВЕЛИ́КИЙ Атанасій Григор (05.11.1911—24.12.1982) — церк. діяч, історик. Чл. НТШ (1953). Н. в с. Туринка (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.). Студіював філософію і теологію в Кристинополі (1938—40, нині м. *Червоноград*), Укр. вільному ун-ті в Празі (д-р філософії, 1944), в Папському Григоріанському ун-ті в Римі (д-р теології, 1948), вивчав історію Сх. Церкви в Папському ун-ті сх. досліджень (1946—48). Чернець чину св. Василія Великого (від 1933; див. *Василіани*). В різні роки був віце-ректором і проректором Укр. папської колегії св. Йосафата в Римі. 1949 відновив видання наук. ж. «*Записки Чину святого Василія Великого*» (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni). Підготував і видав низку збірок істор. документів. Заснував серію вид. «Українська Духовна Бібліотека». Його «Біла книга» про переслідування Церкви в Україні (1953) була перекладена нім., італ. та іспанською мовами. Йому належать численні статті з історії Церкви в «*Енциклопедії українознавства*».

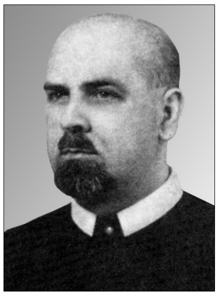

А.Г. Великий.

П. у м. Рим.

Тв.: Акти Св. Конгрегації Пропаганди Віри: 1622—1862, т. 1—5. 1953—55; Документи Римських понтифікатів, що висвітлюють історію України: 1075—1953, т. 1—2. 1953—54; Листи Св. Конгрегації Пропаганди Віри: 1622—1862, т. 1—7. 1954—57; Листи Київських Католицьких Митрополитів: 1613—1839, т. 1—9. 1956—80; Листи Апостольських Нунціїв: 1550—1900, т. 1—14. 1959—77; З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану, т. 1—9. Рим, 1968; Світла й тіні української історії: Причини до історії української церковної думки. Рим, 1969; Українське християнство. Рим, 1969; Документи Берестейської унії та її творців: 1590—1600. 1970; Листи єпископів: 1600—1900, т. 1—5. 1972—81; Листи Василіян: 1601—1760, т. 1—2. 1979.

І.В. Паславський.

ВЕЛИ́КИЙ БЕРЕ́ЗНИЙ — с-ще міськ. типу Закарп. обл., райцентр. Розташов. на р. Уж (прит. Лабірця, бас. Дунаю). Залізнична ст. Перша писемна згадка датується 1427. Наприкінці 17 ст. входило до складу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1778 дістало привілеї торг. м-ка. Кін. 19 — поч. 20 ст. — введено в дію залізничне сполучення з *Ужгородом*. На поч. 20 ст. збудовано перший в *Закарпатській Україні* водопровід. Згідно *Сен-Жерменського мирного договору 1919* у складі Закарп. Украї-

ни приєднано до *Чехословаччини*. 1938— 39 — тер. *Карпатської України*. 17 берез. 1939 окуповано військами гортистської Угорщини, а 26 жовт. 1944 визволено воїнами Червоної армії (див. *Радянська армія*). Від 1945 — у складі Закарпаття возз'єднано з УРСР. Від 1947 — с-ще міськ. типу. 1946—53 — центр округи, 1953—62 та з 1966 — райцентр.

Р-н відомий мінеральними джерелами. Пам'ятка садово-паркового мист-ва — парк, закладений у 19 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; Нариси історії Закарпаття, т. 2. 1995.

Г.А. Вербиленко.

ВЕЛИ́КИЙ БИ́ЧКІВ (до 1946 — Великий Бочків) — с-ще міськ. типу Рахівського р-ну Закарп. обл. Розташов. на р. Тиса (прит. Дунаю) при впадінні в неї правої прит. р. Шапурка. Залізнична ст. Відоме з кін. 15 ст. Жителі займалися скотарством, навіть на гербі с-ща здавна зображали бика. Гіпотетично звідси й походить назва. Крім скотарства та землеробства, нас. займалося лісорозробками. 1868 збудовано перший на *Закарпатській Україні* й в Угорщині лісохім. з-д.

За часів перебування у складі *Чехословаччини* (1919—39) стає важливим осередком укр. нац. руху. 15 берез. 1939 окуповано військами гортистської Угорщини (див. М.*Горті*). У роки *Другої світової війни* тут активно діяли антигітлерівські підпільні загони. 17 жовт. 1944 В.Б. визволили воїни 17-го гвард. стрілец. корпусу. Від 1945 — у складі Закарпаття возз'єднано з УРСР. Від 1947 — с-ще міськ. типу.

Діє історико-краєзнавчий музей.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969.

Г.А. Вербиленко.

ВЕЛИ́КИЙ БО́ЧКІВ — назва до 1946 с-ща міськ. типу *Великий Бичків*.

ВЕЛИ́КИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ГЕРБ УКРАЇ́НИ (ВДГУ) — держ. символ України. Істор. традиція побутування ВДГУ бере початок від закону, ухваленого *Українською Центральною Радою* 22 берез. 1918, яким затверджувалися великий і малий держ. герби УНР. Наприкінці 30-х рр. 20 ст. відомий укр. геральдист М.*Битинський* на замовлення уряду УНР в екзилі розробив проект держ. інсигній (символів) України, поміж ними — великого держ. герба. Провідною ідеєю геральдичної відзнаки автор обрав ідею соборності укр. земель, підкреслену відтворенням емблем істор. земель України.

19 лют. 1992 Постановою ВР України «Про Державний герб України» заявлено про впровадження в Україні інституту великого Держ. Герба. Прийнята 28 черв. 1996 Конституція України визначила, що ВДГУ встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та Герба Війська Запорозького, що гол. елементом ВДГУ є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України). Робота над проектом ВДГУ триває.

Літ.: *Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про Державний герб України. «Наше минуле», 1918, № 1; *Січинський В.* Український тризуб і прапор. Вінніпег, 1953; *Гломозда К., Яневський Д.* Гербові відзнаки та прапорові барви України. «УІЖ», 1990, № 5—6; *Їх же.* Українська державно-національна символіка: особливості історичної традиції. «Філософська і соціологічна думка», 1990, № 1—3.

Ю.К. Савчук.

ВЕЛИ́КИЙ КНЯЗЬ — титул, який надавали верховному сюзеренові щодо залежних від нього князів. Вживався у Сх. Європі доби *середньовіччя*. Виник у часи *Київської Русі*. В 11—13 ст. його носив володар гол. князівського столу — Київського. Від 2-ї пол. 12 ст., у добу *удільної роздробленості*, титул В. к. належав також сюзеренам деяких великих земель — Черніг., Владимиро-Суздальської.

Титул В. к. відображав владно-родинні зв'язки в системі володіння *Рюриковичами* держ. тер. Русі (*сюзеренітет колективний*), за якою старший у роду мав право на володіння гол. уділом — Київським князівством, яке вважалося доменом В. к., і на головуюче становище в князівському роду. З утворенням великих автономних князівств-земель та виділенням у рамках князівського роду окремих династій (Мономашичів, *Ольговичів* тощо) титул В. к. отримував старійший в гілці або дійсний володар доменіального володіння князівства-землі. Реально титул В. к. означав старійшинство і в сучасній літ. отримав назву «принципат».

Від 2-ї пол. 12 ст. заг.-рус. старійшинство не завжди пов'язано з володінням *Києвом*. Так, загальновизнаним В. к. Русі був владимиро-суздальський кн. *Всеволод Юрійович*. Згодом, на рубежі 13—14 ст., серед його нащадків титул В. к. мав князь владимирський. З виокремленням місц. династій з'являються В. к. тверські, рязанські, моск. та ін. В 13—14 ст. титул В. к. зберігають за собою деякі із сюзеренів Черніг. землі. У 14 ст. титул В. к. отримали сюзерени Смоленського князівства. З утворенням *Великого князівства Литовського* та поширенням його влади на землі Київ. Русі його володарі переймають титулатуру В. к. (здогадно, перший прийняв титул В. к. *Міндовг*). Після *Люблінської унії 1569* титул В. к. увійшов до польс. королів. титулу. З утворенням *Великого князівства Московського* та приєднанням колиш. великих рус. князівств титул В. к. входить до титулатури моск. володарів, з 1547 — до царського титулу, а з 1721 — до титулатури імператорів та членів імператорської родини *Російської імперії*.

Літ.: *Götz L.K.* Der Titel «Grossfürst» in den altesten russischen Groniken. В кн.: Zietschrift für Osteuropäische Geschichte, t. 1. 1911; *Vodoff V.* La titulature des princes Russes du XIe au debut du XIIIe siècle et les relations exterieures de la Russie Kievienne. «Revue des etudes slaves», 1983, t. 60, fasc. 1; *Poppe A.* O tytle wielkoksiązęcym na Rusi. В кн.: Przegląd Historyczny, t. 85, z. 3. 1984; *Толочко О.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992.

А.Г. Плахонін.

ВЕЛИ́КИЙ ЛУГ — істор. назва дніпровських плавнів нижче о-ва *Хортиця* (16—18 ст.). Завширшки бл. 20 км, завдовжки бл. 100 км. Плавні, порослі листяним лісом (дуб, осика, верба), мали численні луки, що були помережені протоками, озерами й болотами. В. Л. мав багатий тваринний світ (зайці, лисиці, олені, дикі свині, куниці, вовки), а також велику кількість різноманітної риби. В. Л. став одним із осередків козац. промислів. З 16 ст. перетворився на символ вольності запорожців, які називали його «батьком». На тер. В. Л. в різний час споруджувалися *Томаківська Січ*, *Базавлуцька Січ*, *Микитинська Січ*, *Чортомлицька Січ* та *Нова Січ*. Затоплений водами Каховського водосховища.

В.О. Щербак.

ВЕЛИ́КИЙ ЛЮ́БІНЬ — с-ще міськ. типу Городоцького р-ну Львів. обл. Розташов. поблизу р. Верещиця (прит. Дністра). Залізнична ст. Любінь Великий. Перша згадка про В. Л. у писемних джерелах датується поч. 13 ст. У 40-х рр. 15 ст. у складі *Галицької землі* захоплений Польщею. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшов до ЗУНР. 1919—39 — у складі Польщі. Від листоп. 1939 у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з 1 лип. 1941 по 27 лип. 1944 окупований гітлерівцями, перебував у складі *Генеральної губернії*. Від 1964 — с-ще міськ. типу.

В. Л. відомий як курорт з 2-ї пол. 16 ст. Перші відомості про тутешні сірководневі джерела опублікував у своєму трактаті краківський лікар В.Очка (1578). Пізніше лікувальні якості любінських джерел досліджували Т.Торосевич та К.Крочкевич. У серед. 19 ст. В. Л. перетворився на відомий європ. курорт. Нині його реконструйовано.

Діють історико-краєзнавчий музей і Нар. будинок. Пам'ятки арх-ри: палац (1645); корпуси санаторію (1870—80); каплиця (1880).

Літ.: Курорти західних областей України. К., 1959; Лечебные минеральные воды и курорты Украины. К., 1963; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

«ВЕЛИ́КИЙ ПЕРЕЛО́М» — перехід рад. влади, починаючи з 1929, до форсованих соціально-екон. перетворень в *СРСР*. В рад. *історіографії* термін «В. п.» вживався без лапок, в антирад. і пострад. — у лапках, які підкреслюють його переосмислення. Походить від назви ст. Й.*Сталіна* «Рік великого перелому», опубл. 7 листоп. 1929 в газ. «Правда», в якій аналізувалися підсумки 1-го року курсу на прискорену індустріалізацію країни й масову *колективізацію сільського господарства*. Сталін доводив, що партія не відмовилася восени 1928 від популярної в народі *нової економічної політики*, а перейшла до її останнього етапу, який характеризується «вирішальним наступом соціалізму на капіталістичні елементи міста і села». Його він назвав «соціалістичною перебудовою (реконструкцією) народного господарства». Відтоді 1-й (від 4-го кварталу 1928 до кін. 1932) і 2-й (1933—37) *п'ятирічні плани* об'єднувалися істориками в єдиний період «соціалістичної реконструкції». Аналізуючи цілком скромні результати 1-го року 1-ї п'ятирічки, Й.Сталін не гребував явною неправдою. Зокрема, він високо оцінив підсумки капітального буд-ва у пром-сті, хоч планові завдання тричі зменшувалися впродовж року відповідно до реальних доходів бюджету. Стверджувалося, що в колгоспи пішов середняк, тобто селянин-власник, що теж не відповідало дійсності. Комбінуючи й пересмикуючи факти, Сталін намагався довести, що в соціаліст. буд-ві стався «В. п.», який з ентузіазмом схвалюють трудящі маси. Насправді ж «В. п.» розпочався після опублікування статті Сталіна. Методами насилля, у т. ч. масового терору, влада стала заганяти селян у колгоспи. За рахунок нещадної експлуатації сел. праці було різко збільшено масштаби капітального буд-ва у пром-сті. За короткий час (до серед. 1930-х рр.) створено адм.-командну систему управління економікою, яка відповідала природі встановленого більшовиками після *Жовтневої революції 1917* політ. режиму, і оголошено перемогу соціалізму в СРСР.

Літ.: *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; *Куромия Хирояки.* Сталинский «великий перелом» и процесс над «Союзом освобождения Украины». «Отечественная история», 1994, № 1.

С.В. Кульчицький.

ВЕЛИ́КИЙ ТОКМА́К — назва 1861—1962 м. *Токмак.*

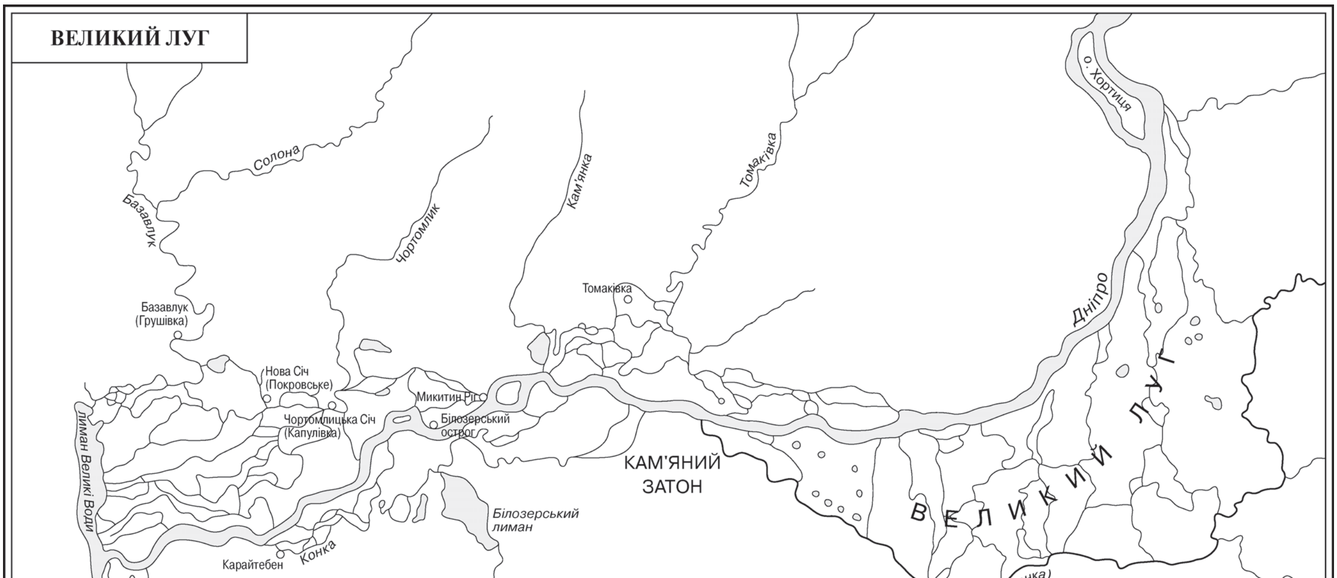

ВЕЛИ́КИЙ ШОВКО́ВИЙ ШЛЯХ — заг. назва караванних торг. шляхів, що сформувалися у 2 ст. до н. е. (заг. довжина до 12 тис. км) та проіснували до 16 ст. і являли собою «коридори», по яких відбувався інтенсивний обмін товарами, ідеями та людьми між цивілізаціями Сходу і Заходу. Починався у центр. р-нах Китаю, далі йшов через м. Ланьчжоу на Дуньхуан (Китай), де розгалужувався на пд. і пн. шляхи. Пд. шлях проходив через м. Хотан, м. Яркенд (обидва Китай), м. Балх (нині Афганістан), м. Мерв (нині м. Мари, Туркменія); пн. шлях прямував із м. Дуньхуан на м. Турфан, м. Кашгар (Каши; обидва міста у Китаї), м. Самарканд (нині в Узбекистані), далі через м. Ніса (руїни поблизу м. Ашгабад, Туркменія), Гекатомпіл (давнє місто на пн. сх. Ірану), м. Екбатан (нині м. Хамадан, Іран) та Багдад (Ірак) і до портів Середземного м. — м. Тір (нині м. Сур, Ліван) та м. Антіохія (нині м. Антакья, Туреччина).

Формуватися почав за династії Старшої Хань (206 до н. е. — 25 н. е.), коли 138 до н.е. на Зх. спец. послом був направлений Чжан Цянь, який і відкрив сухопутне сполучення з Центр. Азією, Персією (Іраном) та ін. країнами. Назвою своєю шлях зобов'язаний виробам із шовку, які тривалий час виготовлялися лише в Китаї і були найпоширенішим товаром, що вивозився з Ханьської імперії у Передню Азію та Європу.

Кілька відгалужень цього шляху сягали Пн. Причорномор'я. У китайс. джерелах є відомості про те, що купці зупинялись у місцевостях, де потім виникли міста Тана (нині *Азов*) та *Судак*.

Нині В.ш.ш. — це об'єкт дослідження археологів та істориків, а також трансконтинентальний туристичний маршрут. Світ. співтовариство у листоп. 1987 у Парижі на XXIV сесії Ген. конф. *ЮНЕСКО* за ініціативою 10 країн, на тер. яких заходив або які перетинав В.ш.ш., прийняло резолюцію про розробку проекту «Комплексне дослідження “Шовковий шлях — шлях до діалогу”». Гол. ідея проекту — розвиток і зміцнення міжнац. культ. зв'язків і створення туристичних маршрутів всесвіт. значення в р-нах, якими пролягав колись В.ш.ш.

Зона спеціалізованого туризму вже частково діє. У жовт. 1998 у Тбілісі (Грузія) відбулося III Міжнар. засідання к-ту «Туризм по Шовковому шляху» в рамках проекту «Великий шовковий шлях». Понад 30 країн, у т. ч. Україна, взяли зобов'язання відродити В.ш.ш. В Україні створюється зона спец. туризму, що об'єднається з вже діючими зонами в Китаї, Туреччині, країнах Сх. й Зх. Європи. В Криму у Судаку з 1992 проводяться фестивалі-ярмарки «Великий шовковий шлях». Держ. к-т України з туризму визначив у містах України об'єкти, пов'язані з В.ш.ш.

Літ.: *Паркер Э.* Китай, его история, политика и торговля с древнейших времен до наших дней. СПб., 1903; Словарь-справочник по китайскому вопросу. М., 1927; Хрестоматия по истории Китая в средние века XV—XVII вв. М., 1960; *Бокшанин А.А.* Внешние связи Китая со странами Южных морей в конце XIV—XVI вв. М., 1965; История Китая и современность. М., 1974; Энциклопедия нового Китая. М., 1989.

М.Ф. Дмитрієнко.

ВЕЛИ́КІ БУ́ДКИ, археологічна пам'ятка — поселення *колочинської культури.* Пам'ятка розташов. поблизу с. Великі Будки Недригайлівського р-ну Сум. обл. Під час розкопок 1981 у верхньому шарі заповнення напівземлянки вироб. призначення знайдено скарб 7 ст. н. е., до складу якого, зокрема, входили рештки срібних прикрас (фібули, браслети, гривні, велика пластинчата підвіска зі складним орнаментом та ін.), а також цілісні вироби: парні пластинчаті фібули та понад 1200 дрібних нашивних бляшок з олов'яно-свинцевого сплаву. Скарб свідчить про зв'язки племен колочинської к-ри з Подунав'ям та Прибалтикою.

Літ.: *Горюнова В.М.* Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. «Археологический вестник», 1992, № 1.

Р.В. Терпіловський.

ВЕЛИ́КІ ГЕОГРАФІ́ЧНІ ВІДКРИТТЯ́ — умовний термін для позначення істор. процесу, що розпочався на рубежі 15—16 ст. і був пов'язаний з розширенням однією із «локальних цивілізацій» — зх.-європ. — свого життєвого простору. Ідеологічним підґрунтям цього процесу стали устремління *Відродження* до культ. синтезу та до пізнання «природи». В.г.в. стали поштовхом для пересування «центру Європи» з Середземномор'я до Атлантики, початком доби широкомасштабної колоніальної експансії європейців.

Дискусійними залишаються хронологічні межі В.г.в., найбільш популярними є рамки від серед. 15 ст. до серед. 16 ст., утім в рад. історіографії була прийнята періодизація з серед. 15 до серед. 17 ст. (з поділом на два столітніх періоди). Проте верхня межа — 17 ст. — не має суттєвого значення, бо події після серед. 16 ст. вже не мали такого революціонізуючого впливу насусп. свідомість європейців, як події попереднього періоду. До найважливіших В.г.в. відносять: здійснене 1482—88 португальськими мореплавцями (Д.Кан, Б.Діаш та ін.) дослідження зх. та пд. узбережжя Африки; відвідування 1492—94 Христофором Колумбом Багамських, Великих та Малих Антільських о-вів (1492 відзначається як рік відкриття Америки); перехід 1497—98 португальським мореплавцем Васко да Гамою мор. шляхом із Зх. Європи Атлантичним океаном навколо Пд. Африки і далі Індійським океаном до Індії; експедиції 1498—1502 Колумба, А.Охеда, А.Веспуччі та ін. іспанських та португальських мореплавців до пн. узбережжя Пд. Америки, її сх. (бразильських) берегів до 25° пд. широти, а також карибського берега Центр. Америки. В.г.в. продовжили 1513—25 іспанці, які перетнули Панамський перешийок і досягли Тихого океану (В. Нуньєс де Бальбоа), відкрили затоку Ла-Плата, п-ови Флорида, Юкатан та все узбережжя Мексиканської затоки (Х.Понсе де Леон, Ф.Кордова, Х.Гріхальва та ін.), завоювали Мексику та Центр. Америку (Е.Кортес та ін.), обстежили весь атлантичний берег Пд. Америки. 1519—22 Ф.Магеллан та його сподвижники здійснили першу навколосвітню подорож (навколо пд. краю Америки — через протоку, пізніше названу Магеллановою). 1526—52 іспанці Ф.Пісарро, Д.Альмагро, П.Вальдівія, Г.Кесада, Ф.Орельяна та ін. відкрили все Тихоокеанське узбережжя Пд. Америки, гори Анди від 10° пн. широти до 40° пд. широти, річки Оріноко, Амазонка, Парана, Парагвай. Франц. мореплавці Дж. Веррацано (1524) та Ж. Картьє (1534—35) відкрили сх. берег Пн. Америки і р. Св. Лаврентія, а іспань-

кі мандрівники Е.Сото і Ф.Коронадо — пд. ч. гір Аппалачі та пд. ч. Скелястих гір, басейни нижньої течії річок Колорадо та Міссісіпі (1540—42).

Події 2-го періоду В.г.в. пов'язані переважно з відкриттями на пн. (в т.ч. і рос. землепрохідцями в Сибіру) та Австралії (обстежена переважно голландцями В.Янсзоном, А.Тасманом та ін. 1606—44).

Широка європ. публіка, захоплена процесом розширення кордонів відомого світу, про тогочасні укр. землі дізнавалася з літ. творів передусім італ. мандрівників і дипломатів, які шукали нових шляхів на Сх. та союзників проти зростаючої потуги *Османської імперії.* Найбільш відомими з видань такого роду були «Подорож до Тани» Й.*Барбаро* та «Подорож до Персії» А.*Контаріні* (характерно, що обидва згодом увійшли до одного з найпопулярніших вид. 16 ст. — «Другого тому плавань та подорожей», укладеного Дж.Рамузіо 1559).

Епохальне значення для ознайомлення Європи із сх.-слов'ян. світом мала латиномовна праця польс. географа й історика М.Меховського «Трактат про дві Сарматії» (1517), що був на Зх. осн. джерелом відомостей для пересічних читачів про укр. землі аж до появи там «Опису України» Г. де *Боплана* (1650). Звідси черпалися образи України як краю, щедро обдарованого природою, але потерпаючого від сусідства з войовничими кочовим та мусульманським світами.

Загалом, тер. України залишалася зоною «відкриттів» для географів аж до кін. 18 ст., коли Петерб. АН організувала тут низку наук. експедицій (Й.А.*Гільденштедта,* В.*Зуєва* та ін.), а для тодішніх адміністраторів навіть довше: ще на поч. 19 ст. перший малорос. губернатор кн. О.*Куракін* бачив себе у ролі «першовідкривача» тутешнього краю.

Літ.: *Пешель О.* История эпохи открытий. М., 1884; *Шунков В.И.* Очерки по истории колонизации Сибири в XVII в. М.—Л., 1946; *Бейкер Дж.* История географических открытий и исследований. М., 1950; *Харт Г.* Морской путь в Индию. М., 1959; *Магидович И.П.* Очерки по истории географических открытий. М., 1967; *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 3. К., 1998; *Джеджора О.* Історія європейської цивілізації, ч. 1. Львів, 1999.

Д.С. Вирський.

ВЕЛИ́КІ КОРО́ВИНЦІ — с-ще міськ. типу Чуднівського р-ну Житомир. обл. Розташов. за 2 км від залізничної ст. Михайленки. Вперше згадується 1585 серед міст і сіл, дарованих княгині С.Острозькій київ. воєводою кн. В.-К.*Острозьким.* Влітку 1592 с-ще — в центрі активних дій повстанців під проводом К.Косинського (див. *Косинського повстання 1591—1593*), під час *національної революції 1648—1676* місцеве нас. бере участь в боях загонів Б.*Хмельницького* проти польс. військ.

1872 місц. маєток придбав Ф.Терещенко (див. *Терещенки*) і збудував у В. К. цукрозавод. У роки *Великої вітчизняні війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від поч. липня 1941 до 6 січня 1944.

Пам'ятник — бронз. бюст уродженцю с-ща Г.Вакуленчуку — одному з організаторів збройного *повстання на броненосці «Потьомкін» 1905.*

Літ.: ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973.

Є.М. Скляренко.

ВЕЛИ́КІ МОСТИ́ — місто Сокальського р-ну Львів. обл. Розташов. на р. Рата (прит. Зх. Бугу), за 16 км від залізничної ст. Гірник. Нас. 6,1 тис. осіб (1998).

Перша письмова згадка 1472. Спочатку відоме під назвою Мости. Біля поселення в кін. 15 ст. були збудовані чотири мости через р. Рата, від них, ймовірно, і пішла назва. Від 1559 — сучасна назва, тоді ж місто отримало *магдебурзьке право.* В 16—17 ст. В.М. були значним торг. і ремісничим центром. У 18 ст. поступово занепало. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) переходить під владу Австрійс. імперії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1912 ч. міста була затоплена водами річок Рата та її прит. Свиня.

Після 1920 — під владою Польщі. Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр 1940—59. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівськими військами від черв. 1941 по лип. 1944, входило до складу *Генеральної губернії.*

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968.

В.В. Головко.

ВЕЛИКОБУДИЩА́НСЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р. 1672 на правому березі р. Ворскла (прит. Дніпра), поблизу *Полтави* (за 26 км; нині тер. Диканського р-ну Полтав. обл.) було засновано Спаський жін. скит. 1689 на місці скиту ген. суддя В.*Кочубей* заснував Спаський жін. монастир і подарував останньому Євангеліє, надруковане у *Москві* 1681, із своїм власноручним надписом. Згідно з указом імп. *Катерини II* від 10 квіт. 1786 про *секуляризацію* монастирських земель, монастирські селяни були передані д-ві, а за монастирем лишилися лише 2 водяних млини на р. Ворскла. 1886, після приєднання до монастиря Свято-Троїцької церкви, назву монастиря змінено на В. С.-Т. м. 1891 на його тер. збудовано Успенську трьохпрестольну церкву. При монастирі діяли двокласна жін. та парафіяльна однокласна школи. В роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* монастир та його храми було пограбовано. 1922 монастир закрито рад. владою.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материалы о православных монастырях Российской империи. СПб., 1892.

О.Д. Кузьминська.

ВЕЛИКОДЕРЖА́ВНИЙ ШОВІНІ́ЗМ (шовінізм — франц. chauvinisme — від прізв. солдата наполеонівської армії Н.Шовена (N.Chauvin), який був відомий жорстоким ставленням до завойованого араб. нас. під час єгип. експедиції франц. армії 1799—1801) — ідеологія й практика правлячих верств панівної нації в багатонац. д-ві, що характеризується проповідуванням винятковості чільної (держ.) нації та її виключних переваг над ін. націями, що мешкають у країні. Термін «шовінізм» вживається також щодо міжнар. стосунків між «великою» та «малою» д-вами у випадку нерівноправних взаємовідносин між ними.

У рад. суспільствознавчій науці вважалося, що В.ш. виник в епоху утворення націй та нац. д-в і був властивий як «дореволюційним» багатонац. д-вам (*Російській*

Знак ордену Вітчизняної війни I ст. 1942 р.

імперії, *Австро-Угорщині* та ін.), так і багатьом сучасним багатонаціональним д-вам, зокрема США, *Югославії*, Південно-Африканській Республіці, Великій Британії тощо. Водночас у самому *СРСР* існування В.ш. після 1930-х рр. заперечувалося.

Від терміна «великодержавний шовінізм» у характеристиці внутр. життя Рад. Союзу парт.-держ. кер-во відмовилося не відразу. В роки, коли здійснювалася *політика коренізації*, саме ухил до В.ш., або, як його ще називали, великорус. шовінізму, вважався осн. небезпекою у нац. питанні, оскільки він заважав залученню до симпатиків *більшовиків* місц. (в Україні — переважно укр.) нас. Відповідні настанови більшовицького кер-ва були зафіксовані у рішеннях XII (1923) з'їзду РКП(б) та XVI (1930) з'їзду ВКП(б). Однак поряд із цим завжди наголошувалося і про ін. небезпеку — місц. *націоналізм*. Й.*Сталін* у виступі на XVI з'їзді ВКП(б), «висвітлюючи» особливості місц. націоналізму і В.ш., наголосив, що на даному етапі більш небезпечним є В.ш.

В Україні В.ш. (рос. шовінізм) проявлявся у зверхньому ставленні до українців та нехтуванні укр. мовою і к-рою частиною зрусифікованого міщанства, інтелігенції та більшовицького кер-ва. Так, 2-й секретар ЦК КП(б)У Д.*Лебедь* висунув *«боротьби двох культур» теорію*, від якої парт.-держ. кер-во формально відмовилося у 1920-ті рр., але фактично застосовувало, починаючи з 2-ї пол. 1930-х рр. Допоки Україна перебувала в складі СРСР, національно свідомі українці вели боротьбу з рос. В.ш. У боротьбу свого часу було втягнуто і більшовицьке кер-во республіки. Частина кер-ва КП(б)У (представники *націонал-комунізму*) сприйняла всерйоз тезу про необхідність боротьби з проявами В.ш. Це виявилося, зокрема, у наполегливому здійсненні Наркомосом УРСР, який 1927—33 очолював М.*Скрипник*, *українізації політики*.

Після упокорення укр. селян *голодомором 1932—1933* акценти ВКП(б) у нац. політиці були змінені. На листопадовому 1933 пленумі ЦК КП(б)У було офіційно визнано, що в УСРР осн. небезпекою у нац. питанні є укр. націоналізм. У січ. 1934 на XVII з'їзді ВКП(б) Й.Сталін підтвердив цю тезу ЦК КП(б)У та наголосив, що гол. небезпекою у нац. питанні є той націоналізм, з яким перестають боротися. Нац. політиці стали приділяти менше уваги, термін В.ш. згадувався дедалі рідше. Остаточна відмова від його вживання стосовно характеристики поточного періоду сталася в 2-й пол. 1937—38, коли у нац. політиці ВКП(б) відбувся рішучий поворот до *русифікації* та пропаганди рос. нац. цінностей у межах усього СРСР. Хоча подальша нац. політика не була однолінійною і дещо змінювалася в залежності від обставин, спроби окремих діячів загострити увагу громадськості на проблемі існування у міжнац. стосунках В.ш. та русифікації парт.-держ. кер-во завжди таврувало як бурж. націоналізм.

Літ.: *Скрипник М.* До теорії боротьби двох культур. Х., 1930. *Його ж.* Зближення і злиття націй за доби соціялізму. Х., 1931; *Його ж.* Статті та промови, т. 2. Х., 1931; *Дзюба І.М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; *Тоимеж Ш. де.* Шовен, солдат-землепашец: Эпизод из истории национализма. М., 1999.

Г.Г. Єфіменко.

ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ О́РДЕН — держ. нагорода *СРСР*. Заснований 20 трав. 1942 Указом Президії ВР СРСР для нагородження осіб рядового і керівного складу Червоної армії (див. *Радянська армія*), ВМФ, військ НКВС, партизанів, які виявили в боях хоробрість, стійкість і мужність, своїми діями сприяли успіхові бойових операцій рад. військ проти гітлерівської агресії. В. в. в. о. мав два ступеня, що зумовлювалося конкретними бойовими заслугами. Перше нагородження відбулося 2 лип. 1942. В. в. в. о. 1-го ст. відзначено 9 воїнів артилер. дивізіону під командуванням капітана І.Криклія за мужність і героїзм у боях під *Харковом*. За подвиги в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* орденом 1-го ст. нагороджено бл. 350 тис., 2-го ст. — понад 1 млн воїнів Червоної армії та партизанів. Представлення до нагородження В. в. в. о. припинено Указом Президії ВР СРСР 15 жовт. 1947.

Указом Президії ВР СРСР від 11 берез. 1985 орденом нагороджено активних учасників *Другої світової війни*. У зв'язку з 40-річчям перемоги у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 орденом 1-го і 2-го ст. нагороджено 7,7 млн учасників бойових дій.

Літ.: Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1984; Статистический сборник о награждении государственными наградами СССР. 1918—1986 гг. М., 1987.

В.Й. Бузало.

ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ 1941—1945 РОКІВ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» — культ.-освіт. заклад, найповніше в Україні зібр. пам'яток про історію боротьби укр. народу проти гітлерівської агресії. Роботи щодо його створення розпочато 1943. Відкрито 17 жовт. 1974 у Кловському палаці в *Києві*. Згодом на схилах Дніпра для музею збудовано новий меморіальний комплекс, урочисте відкриття якого відбулося 9 трав. 1981. У черв. 1996 йому надано статус нац. Створено за задумом скульптора Є.Вучетича, архіт. Є.Само. Роботи здійснювалися авторським колективом скульпторів і архіт. Києва та *Москви*: В.Єлізаровим (кер.), В.*Бородаєм*, Г.Кислим, Ф.Согояном, В.Шевцовим, І.Івановим, І.Мезенцевим,

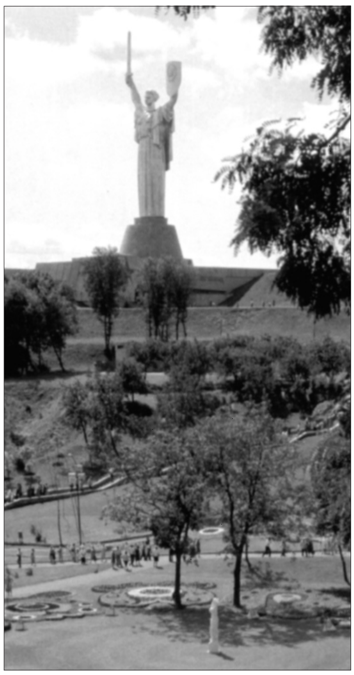

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.».

М.Фещенком та ін. Разом з Печерським ландшафтним парком, серед якого розташов. комплекс, музей займає 40 га. Центр. будівля Меморіального комплексу служить водночас п'єдесталом для статуї (62 м) «Батьківщина-мати». До Меморіалу входять також чаша «Вогонь слави», Алея міст-героїв, виставка військ. техніки часів війни, скульптурна галерея з багатофігурних композицій (майже 100), присвячених осн. подіям на фронтах війни, *партизанському руху*, героїці трудівників тилу.

Гол. експозицію розгорнуто у 16 залах (заг. пл. — 5 тис. м^2), де представлено бл. 15 тис. експонатів. На мармурових стінах Увідного залу викарбувано назви 1152 військ. частин і з'єднань, які відзначилися в боях за Україну, а також назви 252 підпільних орг-цій, партизан. загонів та з'єднань, що боролися проти гітлерівців на окупованій тер. України. Тематично зали об'єднує символічна «Дорога війни», тут експонуються вітчизн. та нім. зброя, речі фронтового й партизан. побуту, документи, бойові нагороди тощо. В залі «У вічній пам'яті народу не закінчилася війна» розміщено «Стіну пам'яті», композиції «Вдови», «Журавлиний клин», «Стіл-тризна». Завершує композицію Зал слави, де на біломармурових пілонах золотом викарбувано імена 11 685 Героїв Рад. Союзу та 301 Героя Соц. Праці.

Літ.: Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941—1945 годов»: Фотопутеводитель. К., 1983; Мемориал над Днепром: Путеводитель по мемориальному комплексу «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941—1945 годов». К., 1985; Музей війни народної: Збірник статей. К., 1999.

Л.В. Легасова.

ВЕЛИКОМОРА́ВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО (Велика Моравія, Великоморавська держава, Моравське князівство) — слов'ян. ранньодерж. утворення кін. 8 — поч. 10 ст. у Середньому Подунав'ї. Постало на рубежі 8—9 ст. після розгрому Аварського каганату (див. *Авари*). У часи найбільшого піднесення, в 2-й третині 9 ст., в межах його політ. впливу була тер., на якій розташовані Чехія, Словаччина, Угорщина, Банат (Воєводина) у Сербії, пн. ч. Хорватії та Словенії, пд. сх. ч. Польщі (Мала Польща), Закарпаття, Галичина та Зх. Волинь по р. Горинь. Істор. центр В.к. лежав у долині р. Морава, на пд. сучасної Моравії. Ще на поч. 9 ст. моравські князі вважалися васалами баварського герцога. Хоча *Баварський географ* і називає В.к. «країною міст», але міста тут розвитку не набули. У різні часи статус княжої резиденції мали «гроди» Вали, Нітра, Велеград. Щодо політ., соціальної та екон. структури сусп-ва сучасні дослідники визнають величезний вплив інститутів колиш. аварської д-ви.

Моравські князі стверджували свій авторитет у боротьбі з нім. феодалами, які підтримували політ. роздрібненість Моравської д-ви. Так, щоб зашкодити піднесенню авторитету моравського кн. Мойомира I (818—46) сх.-франкський король Людовик Німецький підтримав спочатку Прибину, а потім племінника Мойомира — Растислава. Растислав (846—70), спираючись на допомогу чехів та полабських слов'ян, спромігся, однак, утвердити незалежний від сх.-франкського короля статус свого володарювання. Намагаючись створити церкву, яка б не була підконтрольною нім. духовенству, Растислав запросив у країну візант. місіонерів. До князівства прибули *Кирило і Мефодій*. Протягом 863—67 їм вдалося закласти основи слов'ян. писемності (див. *Глаголиця*) та літургії. 869 вони були змушені полишити країну.

Найбільшого злету В.к. зазнало у роки правління Святополка I (870—94), за якого д-ва сягнула найбільших розмірів. Та в останній період княжіння Святополк був змушений визнати владу нім. духовенства, а за його синів Мойомира II та Святополка II на поч. 10 ст. В.к. майже повністю розпалося під спільними ударами німців та угрів. На руїнах В.к. виникли Чеська, Польс. та Угор. д-ви. Чеська істор. традиція зазначає, що «корону» В.к. було перенесено саме до Чехії. Величезний вплив В.к. справило і на майбутню Давньорус. д-ву. На тер. *Червенських градів* вплив к-ри В.к. відчувався протягом всього 10 ст. Відкритим у науці залишається питання про роль В.к. у християнізації Русі та трансформації й адаптації норм візант. права у слов'ян. сусп-ві. Як вважають деякі дослідники, переказ про походження слов'ян з Дунаю, що міститься у «*Повісті временних літ*», є визнанням рус. літописцем величезного значення В.к. в історії всього слов'янства.

Дж.: Закон Судный людем краткой редакции. М., 1961; Свод древнейших известий о славянах, т. 1—2. М., 1991—95.

Літ.: *Соболевский А.И.* Церковно-славянские тексты моравского происхождения. «Русский филологический вестник», 1900, т. 43, № 1—2; *Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956; *Havlíl L.E.* Morava v 9. — 10. století: K problematice politického postovení, sociálni struktury a organizace. Praha, 1978; Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981; Великая Моравия и ее историческое и культурное значение. М., 1985; Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha—Bratislava, 1985; Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия. М., 2002.

А.Г. Плахонін.

М. Величківський.

ВЕЛИЧКІ́ВСЬКИЙ Микола (1882—1976) — економіст. Перед *Другою світовою війною* викладав у Кам'янець-Подільському, Житомир. с.-г. ін-тах. За гітлерівської окупації — ректор Київ. політех. ін-ту, який, проте, фактично не діяв. Як позапарт. фігуру поставлено головою Української національної ради (УНРади) в *Києві*, ств. у жовт. 1941 оунівцями мельниківського (див. А.*Мельник*) напряму. 6 лют. 1942 київ. *гестапо* заарештувало В., але рейхсміністр окупованих сх. тер. А.*Розенберг*, побоюючись зайвого поголосу, наказав випустити його з тюрми. У квіт. 1944 В. очолив поновлену у *Львові* УНРаду, а незабаром емігрував до Німеччини. Від 1947 — проф. Мюнхенської вищої шк. економіки. Згодом переїхав до США, де викладав. Залишив спогади «Сумні часи німецької окупації (1941— 1944 роки)».

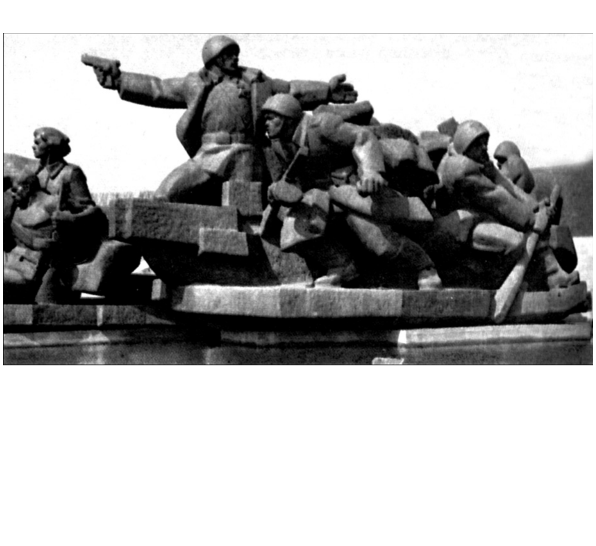

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» Скульптурно-архітектурна композиція «Форсування Дніпра».

Літ.: *Косик В.* Україна під час другої світової війни, 1938—1945. К.—Париж—Нью-Йорк—Торонто, 1992.

В.С. Коваль.

ВЕЛИЧКІ́ВСЬКИЙ (Величко) **Яків** (кін. 17 ст. — після 1737) — церк., громад., політ. та освіт. діяч України. Очевидно, походив з козац.-старшинського роду *Полтавського полку*. У 1720-х рр. навч. в богословському класі Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Після закінчення отримав посаду полтав. протопопа. Академічні знання допомогли йому стати чл. одного з духовних судів на Полтавщині. Невдовзі В. увійшов до першого складу спец. кодифікаційної комісії зі створення зводу писаних правових норм України, в якій працював впродовж 1728—35. Ця комісія підготувала визначну пам'ятку укр. правової думки 18 ст. «*Права, за якими судиться малоросійський народ*» (1743). 1736—37 викладав у Київ. акад. Подальша доля невідома.

Літ.: *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. К., 1903; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995.

Т.В. Чухліб.

ВЕЛИ́ЧКО Григорій (1863—1932) — укр. галицький історик і економіст. Дійсний чл. НТШ (1899), проф. природничих наук. Автор праць «Політичні і торговельні взаємовідносини Руси і Візантії 9—11 ст.» (1891), «Народописна книга україно-руського народу» (1896) й популярних вид. із географії та економіки України.

В 1920 — поч. 1930-х рр. працював у Харків. ін-ті нар. освіти.

П. у м. *Харків*.

Літ.: Українська журналістика в іменах, вип. 8. Львів, 2001.

С.І. Кот.

ВЕЛИ́ЧКО Самійло (Самоїл) **Васильович та його літопис.** В. (бл. 1670 — після 1728) — історик укр. козацтва, представник риторично-фактографічної течії у вітчизн. *історіографії*. Н. на Полтавщині. Освіту здобув, очевидно, у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Від 1690 служив у канцелярії ген. писаря В.*Кочубея*. Протягом 1705—08 — військ. канцелярист *Генеральної військової канцелярії*. Наприкінці 1708 під час політ. репресій *Петра I* в Україні, викликаних визвол. виступом І.*Мазепи,* був ув'язнений. Після звільнення 1715 оселився в с. Жуки під Полтавою (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.). В. — автор фундаментального істор. трактату (написаного між 1715 і поч. 1720-х рр.), присвяченого подіям укр. історії з серед. 17 до поч. 18 ст. Твір зберігся до наших днів не повністю. 1-й т. рукопису охоплює період з 1648 до 1659 і має назву «Сказанїє о войнѣ козацкой з полякамі...»; 2-й т. (1660—1700) названо «Повѣствования лѣтописная о малороссійских и иних отчасти поведениях собранная и здесь описанная». Рукопис містить ілюстрації, в т. ч. портрети дев'ятьох укр. гетьманів. Зберігається у Рос. нац. б-ці у *Санкт-Петербурзі*, один із списків твору — в Ін-ті рукопису НБУВ. Праця В. вперше опубл. в 4 т. 1848—64 *Київською археографічною комісією*.

Літопис В. спирається на широку джерельну базу — праці А.*Гваньїні*, М.*Кромера*, С.*Окольського*, С.*Пуффендорфа*, С.*Твардовського*, козац. хроніки, документи *Генеральної військової канцелярії*, мемуари та ін. В. тяжів до змалювання істор. діянь і повчальних подій минулого «високим» стилем за правилами риторичного мист-ва. В дусі такої методології та естетики він вдавався до літ.

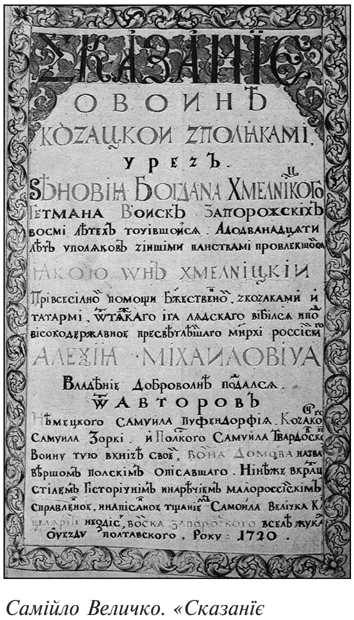

Самійло Величко. «Сказанїє о войнѣ козацкой з полякамі...». 1720. Титульний аркуш.

обробки джерельних текстів, вставок «під документ» (зокрема, йдеться про кілька неавтентичних листів Б.*Хмельницького*, а також запорожців до різних адресатів). Водночас історик досить коректно ввів до тв. значний масив автентичних документальних матеріалів, причому досить часто спираючись на метод критики писемних пам'яток.

Вузлові концептуальні моменти літопису В. — доведення правомірності визвол. війни (див. *Національна революція 1648—1676*), виправдання добровільного підданства гетьмана Б.Хмельницького рос. цареві (див. *Березневі статті 1654*), засудження внутр. чвар і міжусобиць в укр. сусп-ві (див. *Громадянські війни другої половини 1650—першої половини 1660-х років в Україні*; *Руїна*), обґрунтування ідей істор., соціальної і політ. винятковості *козацтва* та ідеї козац. політ. автономізму. Історик вважав козац. д-ву Б.Хмельницького правонаступницею частини давньорус. істор. спадщини. Козацтву відводилася націєтворча роль. Історик наголошував на престижності походження, етнокульт. і етнополіт. самобутності козаків, а також укр. народу в цілому. У цьому зв'язку він використав, зокрема, сарматський (див. *Сарматизм*) і хозарський (див. *Хозари*) історіографічні міфи походження українців, а також політично «паспортизував» українців етнополітонімом «козацько-руський народ». Послідовно проводив думку про станову рівність козацтва і *шляхти* (причому відмежовував козаків від «простих» *посполитих*). Позитивно оцінюючи приєднання України до Рос. д-ви, В. водночас засуджував антиукр. політику царизму — розчленування тер. України за *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667*, наступ на традиційні права укр. народу, насамперед козацтва, зруйнування у трав. 1709 рос. військами за указом Петра I *Запорозької Січі* та ін. В політ. устрої укр. сусп-ва історик виділяв конструктивну і стабілізуючу роль Запороз. Січі, яка, доводив він, була ідеальним інструментом козац. демократії, служила противагою гетьмана-владолюбця і стояла на сторожі *православ'я* та цілісності Вітчизни. Деструктивним сусп. чинником В. вважав нездатність козац. еліти політично консолідувати-

ся. Хоча в розумінні історії у В. присутні провіденціалістські риси, його істор. мислення в цілому було секуляризованим (світським).

Крім літопису, збереглася ще одна праця В. — «Космографія».

Тв.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 1—4. К., 1848—64; Сказание о войне козацкой с поляками. К., 1926; Літопис, т. 1—2. К., 1991.

Літ.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1, кн. 2. К., 1908; *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії: Джерелознавство, вип. 2. К., 1925; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. К., 1996; *Соболь В.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк, 1996; *Герасименко Н.О.* Історичні події на Україні 1657—1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С.В.Величка. К., 1999.

П.М. Сас.

ВЕЛИЧКО́ВСЬКИЙ Іван (р. н. невід. — 1701) — укр. поет, священик. У 60-х рр. 17 ст. навч. у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Його вчителем і покровителем був ректор колегіуму київ. митрополит В.*Ясинський.* У 1670-х рр. запрошений архієпископом Л.*Барановичем* для роботи в *Чернігівській друкарні*, де, ймовірно, прийняв священицький сан. Там написав і видав польськомовний панегірик, присвячений Барановичу. Цей твір дійшов до наших днів в одному (пошкодженому) примірникові. 1687 В. згадується у літописі С.*Величка* як священик Свято-Успенської соборної церкви в *Полтаві.* Того ж року В. присвятив панегірик гетьманові І.*Самойловичу.* У панегірику змальовано образ ідеального правителя, у якого віра поєднується з доброчинними справами на користь всього сусп-ва. В. — автор багатьох віршів, епіграм, перекладів тв. англ. поета епохи *Відродження* Джона Оуена (Owen). Належав до представників укр. літ. *бароко*, був теоретиком фігурних («курйозних») віршів, за що його називали «футуристом» 17 ст. Писав книжною укр. та польс. мовами. Розробляв як світські, так і християн. теми й сюжети, проповідував у ранньохристиян. дусі рівність між усіма людьми. Виходив з того, що духовний порятунок залежить не лише від віри, а й від доброчинних справ. У віршах наявні мотиви швидкоплинності часу і невідворотності смерті. Авторські зб., присвячені В.Ясинському («Зегар з полузегарком», 1690, та «Млеко од овці пастору належное», 1691), були своєрідними підручниками з поетики.

П. у м. Полтава.

Тв.: Твори. К., 1972.

Літ.: *Колосова В.П., Крекотень В.І.* До питання про життя і творчість Івана Величковського. В кн.: *Величковський І.* Твори. К., 1972; *Маслов С.І.* Маловідомий український письменник кінця XVII—початку XVIII ст. Там само.

О.М. Дзюба.

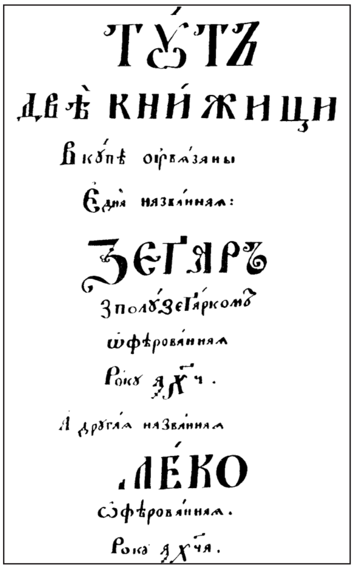

І. Величковський. Дві книжиці. Титульна сторінка збірки.

ВЕЛИЧКО́ВСЬКИЙ Паїсій (світське ім'я та по батькові — Петро Іванович; 1722—15.11.1794) — укр. церк. діяч, богослов, філософ, письменник. Правнук І.*Величковського.* Н. в м. *Полтава.* Протягом 1734—38 навч. у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), 1741 прийняв чернечий постриг в інока з ім'ям Платон. Деякий час перебував у *Києво-Печерській лаврі*, був гравером у *Києво-Печерській друкарні.* 1743 помандрував у Молдову, а 1746 на *Афон,* де жив майже 17 років, заснував там скит св. Іллі-пророка та прийняв чернечий постриг в мантію (другий ступінь чернецтва). Цей скит був під протекцією *Коша Запорозької Січі.* 1764 разом зі своєю братією переїхав до Молдови в Драгомирну, там прийняв схиму (найвищий ступінь чернецтва) з ім'ям Паїсій. Продовжував підтримувати зв'язки з Кошем Запороз. Січі. Деякий час жив у Мерянопольському скиті у Валахії (див. *Волощина*), з 1779 — у Нямецькому монастирі (нині побл. м. Тирчу-Нямц на пн. сх. Румунії), був його архімандритом (1790—94). Згуртував там освічених людей, які займалися перекладом і переписуванням пам'яток *патристики* та філософії, організував друкарню. За його ініціативи при монастирях було створено спец. шк. для підготовки перекладачів церковнослужебної і богословської літ. молдов. мовою. Видав 1773 в Яссах слов'ян. граматику, а 1776 — «Медичні поради по людських хворобах» молдов. мовою. Завдяки діяльності В. Нямецький монастир став визначним просвітницьким і духовним осередком правосл. народів дунайського регіону. Був прихильником *ісихазму*, проповідував внутр. духовну молитву до Ісуса Христа. В тв. «Об умной или внутренней молитве» визначив діяння та споглядання як шлях до духовної досконалості. Перший етап духовного сходження — дотримання покірливості, послуху, смирення, посту, молитви; другий — очищення серця і розуму людини. В. працював над перекладом зб. творів отців Церкви — «Філокалія» (видана грец. мовою у Венеції (Італія) 1782, переклад під назвою «Добротолюбіє» опубл. 1793 в *Москві*). Вчення В. знайшло своїх послідовників у Росії, зокрема серед старців Оптиної Свято-Введенської Козельської пу́стині, до яких приїздили М.*Гоголь*, Ф.Достоєвський, Л.*Толстой.* Деякі його твори разом із житієм про нього кілька разів видавалися, більшість залишилась у рукописах. Творчість В. справила вплив на Ф.Достоєвського.

Паїсій Величковський.

П. у Нямецькому монастирі.

1988 В. канонізований РПЦ як преподобний.

Тв.: Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. М., 1847.

Літ.: К истории обителей Паисия Величковского. «Киевская старина», 1894, № 5; *Боровикова-Майкова М.* Нил Сорский и Паисий Величковский. В кн.: Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели. Сборник статей. СПб., 1911; *Іларіон, митрополит.* Паїсій Величковський: Його життя та праця. Вінніпег, 1975; Очерки по истории молдавско-русско-украинских философских связей XVII—XX вв. Кишинев, 1977.

О.М. Дзюба.

ВЕ́ЛЛІНГ Готтар (1624—1659) — швед. дипломат, посол Швеції у Трансільванії (істор. обл. на пн. Румунії). Під час укр.-швед. переговорів 1655—57 у січ. 1657 (див. *Українсько-шведський договір 1657*) його з дипломатичною місією було направлено до Б.*Хмельницького.* Однак місія В. в Україну завершилася невдачею внаслідок територіальних претензій Швеції щодо Укр. козац. д-ви. В «Реляції» В. до Стокгольма вперше офіційно зафіксовано незалежність зовн.-політ. курсу гетьмана України від зовн.-політ. планів Рос. д-ви. Докладно посольство В. в Україну описано К.*Гільдебрандом.*

Літ.: *Владимирский-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655—1657 гг. В кн.: Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. К., 1995.

В.М. Матях.

ВЕ́ЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУ́РА. Названа за місцем розташування могильника у Мальборку-Вельбарку (нім. Willenberg) біля гирла р. Вісла. Існувала протягом раньорим. (любовідзька фаза), пізньорим. та поч. гунської доби (цецельська фаза). Сформувалася у Польс. Помор'ї на основі к-ри прибульців із Скандинавії, місц. оксивської та елементів ястрофської к-р. На тер. Польщі була відома як гото-гепідська або віднопоморсько-мазовецька, її вважали за пізній етап оксивської к-ри; подібні пам'ятки в Україні та Білорусі називають «тип Брест—Трішин—Дитиничі». В поширенні пам'яток В.к. прослідковуються певні тенденції: кількість пам'яток, що датуються часом після 2-ї пол. 2 ст., у Прибалтиці зменшується. Одночасно вони поширюються на пд. сх. в область *пшеворської культури* і набувають деяких її рис. У 2-й пол. 3 ст. на *Волині* з'являються нові переселенці й пам'ятки В.к. — *Дитиничі*, Дерев'яне, Ромош, Загаї II, які існували до кінця рим. доби. У 2-й третині 3 ст. на основі В.к. і деяких місц. к-р в лісостепу Правобережної України та Молдові формується *черняхівська культура*.

Вельбарська культура. Кераміка.

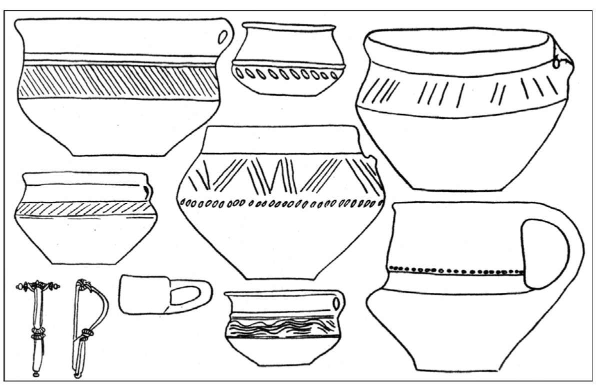

Для пам'яток В.к. властиві наземні та заглиблені житла, біритуальний поховальний обряд (ямні та урнові кремації, інгумації з пн. орієнтуванням померлих); у Польщі трапляються кургани з використанням каміння. У могилах зазвичай відсутня зброя і взагалі — вироби з заліза. У поховальному обряді ранніх могильників Волині присутні риси пшеворської к-ри. Ліпний посуд В.к. складають горщики, зокрема з увігнутим до середини краєм, лисковані миски, вази, глечики, келихи. В пізньорим. період з'являється невелика кількість гончарної кераміки. Деталі одягу, прикраси, побутові речі належать до центр.-європ. типів. У похованнях цецельської фази залишки вбрання звичайно обмежуються фібулами та пряжками, в раніших — частіше трапляються браслети, шпильки, шийні гривни. Носіями В.к. вважають племена *готів* та гепідів.

Літ.: *Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест—Тришин. М., 1980; *Wołągiewicz R. et al.* Kultury oksywska i wielbarska. В кн.: Prahistoria Ziem Polskich, t. 5. Wrocław, 1981; *Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. — IV ст. н.е.). К., 1992; *Wołągiewicz R.* Ceramika kultury wielbarskiej między Baltykiem a Morzem Czarnym. Szczecin, 1993.

Б.В. Магомедов.

ВЕЛЬЯМІ́НОВ Степан Лукич (1670 — після 1736) — рос. військ. і держ. діяч, генерал-майор, президент *Малоросійської колегії* (1722—27), таємний радник, сенатор. Брав участь у *Північній війні 1700—1721.* Певний час виконував обов'язки воєн. коменданта *Полтави*; протягом 1720—22 — воєвода у прикордонній з Україною Бєлгородській пров. і одночасно команд. усіма слобідськими козац. полками. За дорученням Воєн. колегії брав участь в укріпленні пд. кордонів *Гетьманщини.* 19 квіт. 1722 В. у чині бригадира призначений президентом новоств. Малорос. колегії (підтверджено маніфестом імп. *Петра I* від 16 трав. 1722).

Як президент Малорос. колегії доклав чимало зусиль для втілення в життя політики царського уряду, спрямованої на істотне звуження автономії Гетьманщини, використання матеріальних ресурсів краю на заг.-імперські потреби, приведення у відповідність з рос. нормами укр. судочинства та діловодства, підготовки ґрунту для остаточного приєднання *Лівобережної України* до *Російської імперії.* Виступав за жорсткий курс стосовно опозиційно налаштованої козац. старшини, ініціював відкликання з України та ув'язнення в *Санкт-Петербурзі* наказного гетьмана П.*Полуботка* та всіх *генеральних старшин.* Підготував низку проектів щодо трансформування системи владних відносин гетьманату, покладених в основу законодавчих актів Петра I та Сенату 1723. В результаті їх реалізації В. взяв на себе функції укр. правителя, підпорядкував *Генеральну військову канцелярію* та місц. органи самоуправління. За успіхи, досягнуті в реформуванні устрою Гетьманщини, 11 лип. 1726 дістав від рос. імп. Катерини I чин генерал-майора. Внаслідок майнового конфлікту з кн. О.*Меншиковим* після сходження на рос. престол імп. Петра II В. потрапив в опалу: 12 трав. 1727 його відкликано з України і передано під слідство за зловживання службовим становищем. Після падіння Меншикова слідство у справі В. було припинено, і його призначено на посаду коменданта *Москви.* Указом імп. *Анни Іванівни* від 28 квіт. 1730 В. зведений в чин таємного радника. 9 лип. 1733 призначений сенатором і направлений до Моск. сенатської контори товаришем обер-гофмейстера графа С.Салтикова. Указом від 27 серп. 1734 призначений президентом Камер-колегії. 1736 В. разом з ін. чл. колегії потрапив під слідство за звинуваченням у неправильному розгляді справи кн. А.Кантеміра. Судова справа, що носила чітко виражений політ. підтекст і була спрямована проти кн. Д.*Голіцина*, для В. завершилася виправдальним вироком.

Дж.: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским, ч. 2. М., 1859; Сборник Русского исторического общества, т. 54—56. СПб., 1886—87; Те саме, т. 59—60. СПб., 1887; Те саме, т. 63. СПб., 1888; Те саме, т. 69. СПб., 1889; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767), ч. 1—3. К., 1893—97; Дневник Николая Ханенко (1719—1723, 1754). «Киевская

старина», 1896, № 7, 8; Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год, вып. 17. СПб., 1907; Законодательные акты Петра I: Сборник документов. М.–Л., 1945.

Літ.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Його ж.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; *Соколов В.* Вельяминов Степан Лукич. В кн.: Русский биографический словарь: Вавила—Витгенштейн. М., 2000.

В.М. Горобець.

ВЕЛЬЯМІ́НОВ-ЗЕРНО́В Володимир Володимирович (31.10.1830 — 17.01.1904) — сходознавець, історик та філолог. Акад. Петерб. АН (1861). Н. в м. *Санкт-Петербург*, там же закінчив Олександрівський ліцей (1850), після чого служив у Азіатському департ. МЗС. Не раз перебував у відрядженнях в Оренбурзькій та ін. губ. *Російської імперії* і за кордоном з метою ознайомлення з тюркськими мовами, історією та побутом киргиз-кайсаків (казахів) та ін. сх. народів. Від 1857 — чл., з 1861 — секретар Імператорського археол. т-ва. Чл. ради Рос. геогр. т-ва (1864). Учасник Моск. археол. з'їзду (1869), міжнар. археол. конгресів у Антверпені (1866 і 1867, Бельгія). 30 лип. 1888 призначений попечителем Київ. учбового округу (до 1903). Од 1889 — голова *Київської археографічної комісії.*

Осн. проблематика наук. праць В.-З. — взаємовідносини Росії з країнами Серед. Азії, історія киргиз-кайсаків, Кокандського, Касимівського ханств і *Кримського ханства*, сх. *нумізматика.* Здобув визнання як спеціаліст у галузі тюркських мов, до нього майже не досліджених, перекладач літ. й істор. тв. Автор джагатайсько-турец. словника — надзвичайно цінного джерела для вивчення історії узб. мови часів узб. поета та вченого А.Навої (1441—1501).

П. у м. *Київ.*

Тв.: Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен кончины Абул-Хайр-Хана (1748—1765), т. 1—2. Уфа, 1853—55; Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммеда-Али до Худаяр-Хана. «Труды Восточного отделения Императорского Археологического общества», 1856, ч. 11; Исследование о Касимовских царях и царевичах, ч. 1—4. СПб., 1863—87; Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные из Московского главного архива МИД. СПб., 1864; Словарь джагатайско-турецкий. СПб., 1868.

Літ.: Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук, ч. 1. Пг., 1915; *Умаров Э. А.* В.В.Вельяминов-Зернов — издатель словаря «Абушка». «Советская тюркология», 1985, № 5; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921. К., 1993.

Е.М. Піскова.

ВЕНГЖИНО́ВСЬКИЙ (Венгржиновський) **Аркадій Миколайович** (1818 — після 1880) — чиновник, колезький асесор (1857). Н. в м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*), родич З.*Сєраковського.* 1832 закінчив Подільську г-зію (м.*Вінниця*). 1833—36 був у штаті проскурівської поліції, 1836—40 — у проскурівському земському суді, 1840—41 — у подільській палаті держ. маєтностей, 1841—42 — у Він. окружному управлінні; 1842 за власним бажанням переведений до Тобольського губернського правління, протягом 1843—45 — наглядач закладів Тобольського приказу громадської опіки, після чого слідом за своїм тодішнім нач., ген. М.Ладиженським, був переведений до Оренбурзької прикордонної комісії.

Надавав підтримку політ. засланцям, у т. ч. Т.*Шевченкові*, який подарував йому свій автопортрет. Підпав під суворий таємний нагляд жандармів. 1850 звільнений у чині губернського секретаря, повернувся в Україну, 1851 прийнятий на службу до канцелярії одес. градоначальства. Допоміг Т.Шевченкові поновити листування з княжною В.*Рєпніною.* 1860 став доглядачем Одес. міськ. лікарні, 1861 — секретарем магістрату. Запідозрений владою у симпатіях до *польського повстання 1863—1864*, пішов у відставку. 1879 намагався переїхати до Київ. чи Подільської губ., проте не одержав на це згоди властей.

Літ.: *Дьяков В.А.* Тарас Шевченко и его польские друзья. М., 1964; *Писарэк Г.* Пятнадцать писем Зыгмунта Сераковского и Бронислава Залеского к Аркадию Венгжиновскому. В кн.: К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». М., 1964; *Большаков Л.Н.* Літа невольничі: Книга пошуків і досліджень про Шевченка періоду заслання. К., 1971; *Марахов Г.І.* Т.Г. Шевченко в колі сучасників. К., 1976; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Зленко Г.Д.* Він був добрим приятелем Кобзаря. «Вітчизна», 1989, № 3.

П.Г. Усенко.

ВЕНГРЖИНО́ВСЬКИЙ (Венгрженовський, Венгжиновський) **Сергій Олександрович** (19(07).10. 1844, за ін. даними, 1850 — 08. 10(26.09).1913) — етнограф, фольклорист, історик, чл. Подільського єпархіального історико-стат. к-ту (церк. історико-археол. т-ва). Н. в Подільській губ. в родині священика. Закінчивши Кам'янець-Подільську духовну семінарію (1869), був вільним слухачем історико-філол. ф-ту Новорос. ун-ту (*Одеса*). Від 1887 — службовець акцизного відомства (до 1903 в *Гайсині,* надалі — в с. Могильне (нині село Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.). Описував нар. традиції, звичаї, вірування, г-во та побут. Вивчав писанки й вишиванки, фольклор, нар. медицину.

Досліджував деякі проблеми минулого України, релігієзнавство. Друкувався в часописах «Одесский вестник», «*Киевская старина»,* «Подольские епархиальные ведомости» та ін. виданнях. Серед його праць — «Исторический очерк унии в Брацлавщине» («Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской губернии», 1887, вип. 3), «Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве во второй половине XVIII века» («Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета», 1890—91, вип. 5), журнальні ст. «Еще кое-что о Кармалюке» (1886), «Свадьба Тимоша Хмельницкого» (1887), «Авантюра XVI века» (1893), «Языческий обычай в Брацлавщине "гоныты шуляка"» (1895).

Листувався з В.*Антоновичем*, Ф.*Лебединцевим*, М.*Сумцовим.* Надсилав М.*Лисенку* зібраний муз. матеріал, який композитор частково використав у своїх операх. Власну б-ку та етногр. колекцію передав Кам'янець-Подільському давньосховищу (істор. музею). Перекладав з польс. мови на рос. твори Ю. *Роллє.*

П. у с. Могильне.

Літ.: С.А.Венгжиновский. «Украинская жизнь», 1913, № 11; *Кароєва Л.Р.* Вчені-етнографи Поділля. В кн.: Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1992; *Матях В.М.* Одруження Тимофія Хмельницького в історичних оповіданнях К. Шайнохи та С. Венгрженовського. «УІЖ», 1995, № 6.

П.Г. Усенко.

В.В. Вельямінов-Зернов.

Ю.І. Венелін.

О.Г. Венеціанов. Автопортрет. 1811.

ВЕНЕ́ДИ, Венети (лат. Venedi, Venethi, Veneti) — давні племена, які згадуються антич. авторами 1—2 ст. і готським істориком серед. 6 ст. *Йорданом.* Зокрема, *Пліній Старший* та *Птолемей* локалізують В. у Прибалтиці (Венедська затока). За *Тацітом*, В. мешкали на пн. та сх. від Карпат (на сх. від лугіїв, *готів* і естіїв, на пн. від *сарматів*, «між певкінами та феннами»). Певтингерова карта (див. *Пейтингерові таблиці*) згадує В. у пониззі Дунаю. Найдостовірнішою вважається інформація Таціта щодо сх.-європ. В. Саме В. могли бути предками *слов'ян давніх*, Йордан вказує, що сучасні йому *склавени, анти* та В. походять «з одного кореня». До пізнього середньовіччя назва В. збереглася серед германців і фінів для визначення слов'ян-сусідів. У 4 ст. н.е. В., за Йорданом, були підкорені готами. У цьому зв'язку В. 1-ї пол. 1 тис. н.е. можна пов'язати з пізньозарубинецькими племенами (див. *Зарубинецька культура*), а також з нас. *київської культури*, слов'ян. частини *черняхівської культури* і *зубрицької культури.* Після стрімкого розселення слов'ян у 6 ст. назва В. закріплюється за нас. дзєдзіцької культури.

Літ.: *Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. М., 1991; *Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. — IV ст. н.е.). К., 1991; Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 1. М., 1991.

Р.В. Терпіловський.

ВЕНЕДИ́КТОВ Євген Михайлович (1895 — 04.05.1918) — військ. діяч. В роки *Першої світової війни* — штабс-капітан. Під час *війни Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918* — нач. штабу рад. військ Бессарабського р-ну, організатор і кер. Особливої армії Одес. військ. округу, нач. штабу і командир Тираспольського загону, команд. 2-ї революц. армії, що вела бої з нім. військами та частинами УЦР у р-ні Донбасу. 4 трав. 1918 потрапив у полон і був убитий козаками в станиці Казанська *Області Війська Донського* (нині станиця Ростовської обл., РФ).

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.

Л.В. Гриневич.

ВЕНЕ́ЛІН Юрій Іванович (справжнє прізв. — Гуца; 03.04(22.03). 1802 — 07.04(26.03).1839) — історик-славіст, етнограф, філолог. Н. в с. Тибава (нині село Свалявського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї священика. Закінчив г-зію в м. *Ужгород*, навч. в греко-катол. духовній семінарії. 1822 вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту, який залишив у зв'язку з переїздом 1825 до Кишинева (нині Молдова), де працював учителем. Там почав вивчати побут болгар, які оселилися в *Бессарабії.* 1825 переїхав до *Москви*, 1829 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Того ж року видав 1-й т. своєї праці «Стародавні й нинішні болгари». 1830 за дорученням Петерб. АН відвідав Болгарію, Молдову, *Волощину*, Румелію (осман. пров. на Балканах) з метою вивчення історії і к-ри болгар та їхніх колоній. Зібрані матеріали стали основою для написання низки праць, що поклали поч. зародженню болгаристики як науки в Рос. імперії. Деякі з них вийшли друком уже після його смерті. Поряд з дослідженням історії, літ., мови, фольклору болгар В. цікавився також історією закарп. українців, проблемою походження, складу й структури укр. пісні, укр. правопису. Як дослідник намагався обгрунтувати суто слов'ян. походження болгар і відкидав вплив тюрксько-татар. чинника, виступав проти «норманської теорії» походження Русі (див. *Норманська проблема*). Послідовний слов'янофіл-романтик, В. надміру захоплювався різноманітними гіпотезами та ідеями, особливо не утруднюючи себе їх глибоким і всебічним аналізом й обгрунтуванням. Це негативно позначилося на його наук. творчості, нерідко призводило до хибних тверджень і висновків. Водночас його праці мали великий вплив на пробудження нац. свідомості болг. народу, відродження болг. нації та розвиток болг. історії, мови, літ., фольклору та етнографії. В. споруджено пам'ятники в *Одесі* (1842) та Софії (Болгарія).

П. у м. *Москва.*

Тв.: Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам, т. 1—2. М., 1829—41; О характере народных песен у славян задунайских. М., 1835; О зародыше новой болгарской литературы. М., 1838; Влахо-болгарская или дако-славянская грамоты. СПб., 1840; Критические исследования об истории болгар. М., 1857.

Літ.: *Златарски В.Н.* Ю.И.Венелин и значението му за българите. София, 1903; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; *Байцура Т.* Юрій Іванович Венелін. Братислава, 1968; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

В.В. Павленко.

ВЕНЕЦІА́НОВ Олексій Гаврилович (18(07).02.1780—16(04).12.1847) — художник, чиновник, видавець, педагог, поміщик, «живописець Його Імператорської Величності» (1830). Син ніжин. купця, грека Гаврили Венеціанова (Венеціано) та його дружини Ганни (1794 Венеціанови були внесені до родовідної книги дворян Черніг. губ.). Н. в м. *Москва.* Навч. в пансіоні, 3 роки служив креслярем, а на поч. 19 ст., переїхавши до *Санкт-Петербурга*, — пом. землеміра й землеміром у канцелярії гол. дир. пошт Д.*Трощинського*, у відомстві держ. маєтностей, лісовому департ. Уроки живопису брав у В.*Боровиковського* (1825 став одним із його спадкоємців, 1826 завершив розпочату ним роботу над образами для церкви Харків. ун-ту). Видавав час. «Журнал карикатур на 1808 год в лицах», який на третьому числі був заборонений імп. *Олександром I* за сатиричну гравюру «Вельможа».

1811 за автопортрет удостоєний звання «призначеного» (канд. в акад.), а за портрет інспектора петерб. Акад. мист-в К.Головачевського (з трьома юними вихованцями) — звання акад. Під час *Війни 1812* малював карикатури на галоманів, побутові й батальні сценки. 1818 став чл. т-ва заснування уч-щ за методом взаємонавчання. 1819 пішов у відставку зі служби, придбав маєток у Тверській губ., організував творчу майстерню молодих художників, у т.ч. кріпаків. Доброчинно підтримував нужденних митців. Серед учнів — М.Єрассі, Г.Ковальков (Михайлов), Є.Крендовський, А.*Мокрицький,* Л.Плахов, Г.Сорока, О.Тиранов. Узяв участь у викупі з кріпацтва Т.*Шевченка.*

Працював у різних жанрах, зокрема з істор. тематики. Автор портретів М.*Гоголя*, М.*Карамзіна*, В.Кочубея, Ф.*Прокоповича* та ін. Нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст.

П. у с. Поддуб'є Вишнєволоцького пов. Тверської губ., випавши з візка, понесеного кіньми.

Твори В. зберігаються в музеях С.-Петербурга (Ермітаж, Російський музей), Москви (Третьяковська галерея, музей-панорама Бородінської битви), а також у Львів. картинній галереї, Дніпроп. й Одес. худож. музеях тощо.

Літ.: Венецианов в письмах художника и воспоминаниях современников. М.—Л., 1931; *Савинов А.Н.* Алексей Гаврилович Венецианов. М., 1955; *Машковцев Н.Г.* Гоголь в кругу художников. М., 1955; Дневник художника А.Н. Мокрицкого. М., 1975; Алексей Гаврилович Венецианов: Статьи. Письма. Современники о художнике. Л., 1980; *Леонтьева Г.К.* А.Г.Венецианов. Л., 1989; *Гарцман Ш.М.* Венеціанов. В кн.: Мистецтво України, т. 1, К., 1995; *Тира Н., Шоходько В.* Олексій Гаврилович Венеціанов. В кн.: Греки в Ніжині, вип. 2. К., 2001.

П.Г. Усенко.

ВЕНТУ́РІ (Venturi) **Франко** (16.05.1914 — 14.12.1994) — італ. історик. Чл.-кор. Нац. акад. Де Лінчеї в Римі. Н. в м. Рим. 1947—50 — аташе з питань к-ри в італ. посольстві в *СРСР*, одночасно займався істор. студіями. У подальшому — проф. ун-тів Італії та зарубіжжя, досліджував *Просвітництва добу*, минуле й сучасне Сх. Європи. В його монографіях «Російське народництво» (Турін, 1952, т. 1—2; 1972, т. 1—3), «Рух декабристів і брати Поджіо» (Турін, 1956) визначено нові концептуальні підходи у висвітленні зх. історіографією визвол. змагань та сусп.-політ. вчень у *Російській імперії* й Україні зокрема. Активно обстоював дослідницький принцип «персоналізації» історії, керуючись яким створив працю про «особу справді інтересну» — Ф.*Прокоповича*, опубл. 1953 в м. Кальярі (о-в Сардинія, Італія). Тривалий час очолював ж. «Італійський історичний огляд», на сторінках якого вміщував матеріали про діяльність П.*Пестеля*, С.*Кравчинського* (Степняка). Праці В. видавалися в пер. у Великій Британії, Іспанії, Росії, США, Франції, Японії. Вивченню спадщини вченого (понад 500 книг і статей) присвячено спецвипуск «Італійського історичного огляду» (1996, № 2—3), зб. праць міжнар. студійної конф. «Сміливість думки: Франко Вентурі — інтелектуал й історик-міжнародник» (Турін, 1998).

П. у м. Турін (Італія).

Тв.: Il moto decabrista e fratelli Poggio. Torino, 1956; Il populismo russo, vol. 1—3. Torino, 1972.

Літ.: Il coraggio della ragione. Franco Venturi intellettuale e storico cosmopolito. Torino, 1998.

М.М. Варварцев.

ВЕНЯ́ВСЬКИЙ (Wieniawski) **Генрик** (10.07(28.06).1835—31(19).03. 1880) — польс. скрипаль, композитор, педагог. Почесний чл. Галицького муз. т-ва. Н. в м. Люблін (Польща). Син лікаря Тадея Венявського та його дружини Регіни (у дівоцтві Вольф), музикантки-аматорки. З восьми років коштом імп. *Миколи I* навч. в Паризькій консерваторії (1846 закінчив клас скрипки, 1850 — композиції). Від царського уряду одержав інструмент роботи знаменитого майстра Дж. Гварнері. Гастролював європ. країнами (зокрема, 1851—53 був у *Києві*, *Полтаві*, *Харкові*, *Кременчуці*, *Одесі*; 1857 — у *Львові*; 1868 — Харкові; 1872 — Києві; 1877 — Львові, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Чернівцях*; 1879 — у Києві, Харкові, Полтаві, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), Одесі. Здійснив турне з концертами (понад 250) у США (1872—74). Брав участь у «Російських концертах» на Всесвітній виставці в Парижі (1878). Вважався кращим на той час скрипалем у світі. Грав як самостійно, так і з братом Юзефом (піаніст і композитор), В.*Вілінським*, А.Рубінштейном та ін. митцями, очолював квартет Рос. муз. т-ва (1860—62). Автор низки муз. тв., у т.ч. — з варіаціями на теми пісні «Їхав козак за Дунай», полонезу О.Верстовського з опери «Аскольдова могила».

Протягом 1860—72 служив солістом оркестру імператорських театрів, придворним скрипалем. Викладав у столичних муз. класах (1860). Проф. Петерб. (1862—68) та Брюссельської (1875—77) консерваторій. Серед учнів — київ. диригент і хормейстер Ї.Альтані, харків. музикант В. Салін.

У лют. 1879, під час гастролей в Одесі, тяжко захворів, у квіт. виступив там востаннє.

П. у м. *Москва*, похований у *Варшаві*.

Літ.: *Reiss J.* Henryk Wieniawski. Warszawa, 1931; *Ямпольский И.* Генрик Венявский. М., 1955; *Гинзбург Л.С.* Генрик Венявский в России. В кн.: Русско-польские музыкальные связи. М., 1963; *Григорьев В.Ю.* Генрик Венявский. М., 1966; Henryk Wieniawski. Kronika życia. Kraków, 1967; *Шамаєва К.І.* Венявський. В кн.: Мистецтво України, т. 1. К., 1995.

П.Г. Усенко.

ВЕ́ПРИЦЬКА ОБОРО́НА 1708—1709 — захист рос. солдатами та укр. козаками сотенного м-ка Веприк *Гадяцького полку* (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.) від швед. загонів *Карла XII* та союзних їм укр. військ І.*Мазепи* протягом листоп. 1708 — січ. 1709 (див. *Північна війна 1700—1721*). Після захоплення *Гадяча* 19 листоп. 1708 Веприк опинився в тилу швед. та укр. військ, ставши важливим пунктом оборони росіян. М-ко мало стратегічне значення для захисту м. *Лебедин*. Залога Веприка складалася з 1100 рос. солдатів Переяслав. піх. полку, батальйону Івангородського піх. полку, кількох сотень козаків та мешканців двох навколишніх сіл. Очолював її шотландець В.Фермор. Неподалік від м-ка знаходилася рос. кіннота ген. К.Ренне. Перша спроба швед. загонів Карла XII та козаків, очолюваних І.Мазепою, захопити Веприк 19 листоп. 1708 закінчилася невдало. 22 груд. 1708 відбувся штурм м-ка, після чого воно було взято в облогу силами одного піх. і трьох кавалерійс. полків під командуванням графа Я.Шперлінга. 29 груд. швед. сили були підкріплені ще одним полком та чотирма гарматами. Підтримали їх також *сердюки* І.Мазепи. Наступний штурм Веприка відбувся 6 січ. 1709. Але й цього разу він провалився завдяки вмілому і мужньому захисту. При цьому шведи втратили понад 2 тис. осіб убитими і пораненими. Втрати ж захисників м-ка складали понад 170 убитими та 150 пораненими, не рахуючи селян і міщан. Оволодіти Веприком шведам та козакам І.Мазепи вдалося лише після переговорів з В.Фермором, які відбулися в ніч з 6 на 7 січ. Після цього м-ко було спалене, а полонені відправлені до м. *Зіньків*. Важкі втрати, яких зазнала швед. армія під Веприком, мали для неї вкрай негативні наслідки при подальшому перебігу воєн. кампанії.

Літ.: *Шутой В.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1951; *Його ж.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. М., 1958.

В.В. Станіславський.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Михайло Михайлович (04.03.1815—19(07). 12.1870) — священик, композитор, автор мелодії нац. гімну, хоровий диригент. Автор музики до театральних і оркестрових тв. Н. в

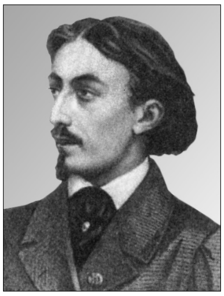

Г. Венявський.

с. Яворник Руський біля Перемишля (нині Пшемисль, Польща). Навч. і співав у хорі співочої шк. при кафедральному соборі в Перемишлі (1829—33), Львів. греко-катол. духовній семінарії (1833—42, з перервами). У Львові продовжив навч. музики, опанував гру на гітарі, а згодом і сам навчав; склав посібник-хрестоматію п'єс, співав у різних хорах, диригував, розпочав писати муз. твори. З 1846 — знову в Перемишлі, де працював дрібним чиновником. Глибше зацікавився театром і створив музику для багатьох вистав («Верховинці» за Ю.Коженьовським, «Козак і охотник» за А.Коцебу, «Жовнір-чарівник» за І.*Котляревським*, «Гриць Мазниця» за І.Наумовичем, «Проциха» за Ю.Желехівським та ін.). Склавши екстерном іспит у духовній семінарії (1850), висвячений на священика і служив парохом у селах Перемишльської греко-катол. єпархії. З 1864 зав'язав тісну співпрацю з Рус. нар. театром у Львові, для якого створив чимало муз. сценічних композицій, зокрема до вистави «Підгоряни» І.Гушалевича. Музика до хору «Ще не вмерло Запорожжя» з вистави «Запорожці» К.Гейнча стала з 15 січ. 1992 мелодією Держ. гімну України.

М.М. Вербицький.

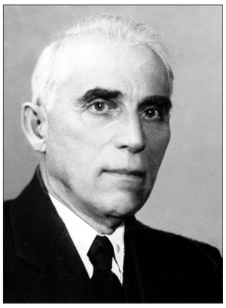

О.М. Вербицький.

Автор хорів «Заповіт» на слова Т.*Шевченка*, «Поклін» («Гей на горі») на слова Ю.*Федьковича*, «Мир вам, браття» і «До зорі» на слова І.*Гушалевича*, «На погибель» (тост до Русі) на слова І.Стебельського, «Сиві очі», «Сльоза», «Прощання», «Піснь прощальна» на слова М.*Шашкевича* та ін., церк. композицій (переважно до різних частин літургії Іоанна Златоуста, а також «Ангел вопияше», «Христос воскрес», «Отче наш»), солоспівів, інструментальних та оркестрових тв. — увертюр (названих В. симфоніями).

Автор кількох статей: «О пінію музикальном» (1863), рецензії на Службу Божу греко-катол. священика П.Бажанського (1865), «О твореніях музикальних, церковних і мирських на нашей Русі» (1870).

П. у с. Млини поблизу Перемишля.

Літ.: *Людкевич С.* Михайло Вербицький. «Життя і мистецтво», 1920, ч. 4—5; *Кудрик Б.* Михайло Вербицький. «Богословія», 1937, т. 15, кн. 4; Михайло Вербицький і відродження української музичної культури в Галичині. Дрогобич, 1992; *Лисько З.* Піонери музичного життя в Галичині. Нью-Йорк—Львів, 1994; *Кияновська Л.* Релігійна творчість Михайла Вербицького. В кн.: Musica Galiciana, t. 1. Rzeczów, 1997; *Максим'юк С.* «Ще не вмерла Україна» у звукозаписах. «Українська музична газета», 1997, ч. 3; *Загайкевич М.* Михайло Вербицький. Сторінки життя і творчості. Львів, 1998.

Ю.П. Ясіновський.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Олександр Матвійович (27.09.1875—09.11.1958) — укр. архіт. і педагог. Почесний чл. Акад. буд-ва і арх-ри УРСР (1956). Н. в м. *Севастополь.* 1898 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. 1901—33 — архітектор в управлінні Пд.-Зх. залізниці. Автор споруди Київ. залізничного вокзалу (1928—32). Майстер раціоналістичного модерну. Серед визначних архіт. споруд: елеватор в *Одесі*, цукровий з-д у с. Верхнячка (нині с-ще міськ. типу Христинівського р-ну Черкас. обл.), паперова ф-ка в м-ку *Малин*, житлові будинки у *Києві.* З 1919 викладав у Київ. інж.-буд. ін-ті та Київ. архіт. ін-ті, який з 1924 приєднаний до Київ. худож. ін-ту. Разом з відомими проф. В.Риковим, В.*Кричевським,* П.*Альошиним*, П.Каустовим заснував укр. архіт. шк. Серед його вихованців — визначні діячі вітчизн. зодчества і мистецтвознавства: В.*Заболотний,* Ю.*Асєєв,* А.Добровольський, П.Юрченко, Є.Маринченко, Д.Яблонський, Н.Чмутіна, Г.Лєбєдєв та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: *Грицай М., Ігнатов О.* Олександр Матвійович Вербицький. «Архітектура і будівництво», 1955, № 5; *Кохан С.В., Кілессо С.К.* О.М.Вербицький — архітектор і педагог. К., 1966; Словник художників України. К., 1973; *Чепелик В.* А.М.Вербицкий — мастер рационалистического модерна. «Строительство и архитектура», 1975, № 9.

Р.І. Бондаренко.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Тимофій Олександрович (р. н. невід. — бл. 1642) — укр. друкар, видавець, письменник. Його ім'я як «майстра художества печатного» згадується серед друкарів, котрі працювали над виданням «Бесід Іоанна Златоуста на 14 послань св. апостола Павла» (1623). За підтримки київ. митрополита І.*Борецького* В. придбав 1624 на Подолі у київ. козака Йосипа Путивця двір з будинком, де влаштував друкарню. В акті про купівлю він названий «обивателем київським і товаришем Війська Запорозького». Друкарське обладнання придбав в *Острозі.* Свою діяльність розпочав з видання Часослова (1625, 1626). У передмові-присвяті І.Борецькому друкар просив благословіння своїй справі та захисту від недоброзичливців. 1627 В. надрукував «Буквар» — перше вид. у *Києві.* Зберігся фрагмент книги у складі рукописного конволюта 17 ст. Містить кириличну абетку, назви літер, зразки відмінювання слів, які починаються з цих літер, тексти для читання, позначення чисел кириличними літерами. В., очевидно, був укладачем свого «Букваря» (знав «Буквар» І.*Федорова*). 1628 видав у Києві Псалтир.

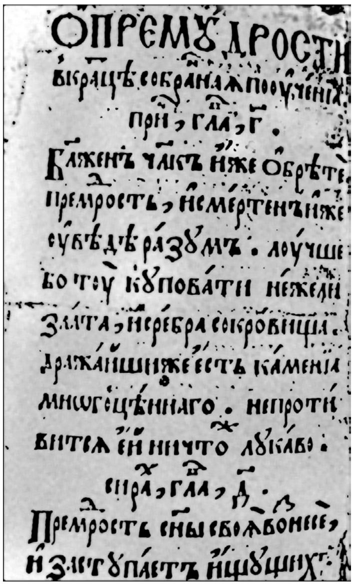

О премудрости вкратцѣ собранаж по поученію
при, глав. г.
Блажен человѣк иже обрѣте
премудрость, и смертен иже
увидѣ разум. Лучше
бо ту куповати нежели
злата, и сребра сокровища.
дражайшиж есть камениа
многоцѣннаго. ни проти
вится ей ничто лукаво.
сира, глав. д.
Премудрость сыны своа вознесе,
и заступаеть ищущих.

Т.О. Вербицький. «Буквар». Сторінка. 1627.

Подальша діяльність В. була пов'язана з *Волощиною*, сюди він переїхав разом з друкарським обладнанням на запрошення волоського господаря Матея *Басараба* й розпочав свою справу виданням 1635 у Кимполунзі (нині м. Кимпулунг-Молдавенеськ, Румунія) Требника. Завдяки В. та його помічникам стародрукована книга придунайських князівств мала багато спільного з укр. Бл. лип. 1642 мешкав у Києві.

Літ.: *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; Буквар Тимофія Вербицького 1627 р. К., 1995.

О.М. Дзюба.

ВЕРВ — назва сільс. родової общини у сх. та пд. слов'ян у пе-

реддерж. та ранньодерж. періоди (*Київська Русь* та Хорватія).

Відомості про В. здебільшого містяться у двох слов'ян. пам'ятках стародавнього права — «*Руській правді*» та Полицькому статуті (на них переважно ґрунтується історіографія питання про В.). Саме слово походить від старослов'ян. назви особливої мотузки (вірьовки), що була унікальним інструментом, за допомогою якого визначались: а) часово-просторові зв'язки в планувальній структурі розміщення жител на родовому поселенні, що фіксували генеалогію членів родової общини; б) розміри земельних ділянок заг.-сільс. общини і її частин — великосімейних госп-в.

У ранньодерж. період родова община набула правового статусу. В археол. літ. вона відома під назвою діагональних та дугоподібних структур (В.*Баран*), у межах яких був чітко фіксований родинний зв'язок між старшими і молодшими поколіннями, а також побічними родичами. Сучасна етнографія виділяє дві фази в еволюції родової общини: ранньородову, побудовану на горизонтальній спорідненості в рамках одного покоління, та пізньородову або розвинуто-родову, що об'єднує групу родичів і по вертикалі, які походять від спільного предка. У другій фазі утворюється парна сім'я, відбувається сегментація родової общини (у мові пд. слов'ян остання фіксується словом В.). Основною її життєтворчою клітиною стає велика патріархальна сім'я. Етнографи виділяють три типи общин: мінімальну, яку утворює велика сім'я — лінідж; медіальну, представлену селищем; і максимальну, яку складають кілька або багато селищ, що утворюють економічно самодостатній соціальний організм. Максимальна община набуває рис, характерних для племінної протодержави-вождівства. На цьому етапі починається процес переходу до сусідської общини, хоч родові відносини ще тривалий час залишаються визначальними. За відомостями Полицького статуту В. доживає до 15—16 ст.

Літ.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М., 1953; *Довженок В.Й.* Землеробство Древньої Русі. К., 1961; *Васильев Л.С.* Протогосударство — чифдом как политическая структура. «Народы Азии и Африки», 1981, № 6; *Баран Я.В.* Походження українського народу. К., 2002.

Я.В. Баран.

ВЕ́РВЕС Григорій Давидович (15.04.1920—09.01.2001) — укр. філолог-славіст. Д-р філол. н. (1960), чл.-кор. АН УРСР (1978; від 1991 — АН України, од 1994 — НАН України), акад. НАН України (1995). Н. в с. Петрове (нині с-ще міськ. типу Кіровогр. обл.). 1942 закінчив Об'єднаний укр. ун-т у м. Кзил-Орда (нині м. Кизилорда, Казахстан). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та медалями. З 1945 — в Ін-ті літ. ім. Т.Шевченка АН УРСР (нині НАН України). Був ученим секретарем, з 1958 — зав. від. Наук. роботу поєднував з викладацькою та громад. — як чл. кількох наук. рад, к-тів і комісій НАН України. Протягом тривалого часу був заст. голови Укр. к-ту славістів. Від 1976 очолював Укр. к-т Міжнар. асоц. з вивчення і поширення слов'ян. к-р під егідою *ЮНЕСКО*, брав участь (як автор і кер.) у низці досліджень ЮНЕСКО, зокрема в підготовці багатотомних «Нарисів історії культури слов'ян».

Автор бл. 300 наук. праць, у т. ч. 16 монографій. Друкуватися почав з 1946. Наук. інтереси позначені широким спектром проблем: взаємодія слов'ян. спільноти; теоретико-методичні питання сучасної компаративістики; місце і роль літ. укр. народу в творенні духовних цінностей загальнолюдського значення. У монографічних працях 1950—60-х рр. («Адам Міцкевич в українській літературі», «Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х рр. 19 ст.», «Т.Г.Шевченко і Польща» та ін.) дослідив багатовіковий доробок укр.-польс. літ. процесу. У 1970—80-х рр. опублікував монографії «Максим Рильський в колі слов'янських поетів», «В інтернаціональних літературних зв'язках. Питання контексту», «Ярослав Івашкевич», виступив з рядом ґрунтовних доповідей на міжнар. славістичних форумах. Автор численних статей (у т. ч. в 1-му і 2-му т. «Української літератури в загальнослов'янському і світовому контексті»), де укр. літ. розглядається як складова частина світ. літ. процесу. Заст. гол. ред. 5-томного вид. «Історія української культури» (т. 1—2, 2001). У працях В. останніх років превалювали питання розвитку к-ри країн Центр. й Пд.-Сх. Європи.

П. у м. Київ.

Літ.: 70-річчя члена-кореспондента АН УРСР Г.Д.Вервеса. «Вісник АН УРСР», 1990, № 4.

П.І. Скрипник.

Г.Д. Вервес.

«ВЕРВО́ЛЬФ» («Wehrwolf» — «Вовк-перевертень») — 1) кодова назва ставки А.*Гітлера*, спорудженої поблизу *Вінниці* для координації дій військ *вермахту*. Будувалась протягом груд. 1941 — лип. 1942 (до серед. 1942 мала назву «Ейхенгайм» — «Дубовий дім»). У роки *Другої світової війни* ставка верховного головнокомандування вермахту переносилася відповідно до змін на гол. театрі воєн. дій. Місцезнаходження ставки кожен раз мало свою кодову назву: «Вольфсшлюхт» («Вовча ущелина») — поблизу м. Мюнстерейфаль у Рейнській обл., «Вольфсшанце» («Вовче лігво») — поблизу м. Растенбург у Сх. Пруссії (нині м. Кентшин, Польща) і, нарешті, «Вервольф» — в Україні. У всіх трьох випадках до кодової назви входило слово «Вольф» («Вовк») — конспіративний псевд. А.Гітлера, яким він користувався 1925—27. З «В.» до Берліна був прокладений підземний броньований кабель, поблизу ставки знаходився таємний аеродром. Усіх, хто брав участь у буд-ві (рад. військовополонені, громадяни Польщі, Чехословаччини та ін. окупованих країн), було знищено. А. Гітлер був у «В.» навесні 1943 під час підготовки наступу в р-ні Курська (нині місто в РФ). На поч. 1944 гітлерівці знищили майже всі споруди «В.». 1958 поблизу с. Коло-Михайлівка (нині в межах смт Стрижавка Він. р-ну Він. обл.) неподалік місцезнаходження «В.» відкрито пам'ятник військовополоненим, знищеним тут нацистами 1942;

2) найзначніші (поряд із «Стальним шоломом») збройні формування самооборони Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини у довоєн. час. Використовувалися для охорони нацистських мітингів та зборів, а також гол. керівників партії. Штаб-квартира орг-ції була розташов. у Тюрінгії (істор. обл. у Німеччині). На відміну від ін. подібних формувань, «В.» складався переважно з представників робітн. класу і згодом став базою для створення *військ СС*;

3) ств. в останні дні II світ. війни ополченські підрозділи Німеччини для ведення партизан. дій у тилу наступаючих союзних військ *антигітлерівської коаліції.*

П.І. Вергун.

О.М. Вересай.

Чл. «В.» переважно набиралися із підлітків та людей похилого віку, проходили короткий курс військ. підготовки, носили військ. форму.

Т.В. Вронська.

ВЕРГУ́Н Дмитро Миколайович (18.10.1871—03.09.1951) — публіцист, журналіст, поет, історик літератури. Н. в м. Городок (нині місто Львів. обл.). Захистив докторську дис. «Мелетій Смотрицький як західно-руський письменник та граматик» у Віденському ун-ті (1899). 1900—05 видавав у *Відні* час. неослов'янофільського напряму «Славянский век». 1918—19 викладав слов'ян. філологію в Моск. та Іркутському ун-тах, 1922—45 — рос. мову та слов'янознавство у Вищій шк. у Празі (нині Чехія). З 1945 — проф. Х'юстонського ун-ту (шт. Техас, США). Прибічник панслов'ян. об'єднання (див. *Панславізм*). Автор праць з історії літ. *Підкарпатської Русі* та слов'янознавства.

П. у м. Х'юстон.

Тв.: Славянские беседы. «Славянский век», 1900, № 1, 2, 4; А.И.Герцен и славянский вопрос. Там само, 1901, № 19; На рубеже двух культур: Славянство от Гданьска до Триеста. Там само, 1901, № 23/24; Автобиография. В кн.: *Вергун Д.Н.* Стихотворения. Львов, 1901; Панславизм и пангерманизм. «Славянский век», 1903, № 67, 69, 72; Немецкий «Drang nach Osten» в цифрах и фактах. Вена, 1905; Что нужно знать о славянах. СПб., 1908; Австрославизм и русо-славизм. В кн.: Ладо. СПб., 1911; Россия и Турция. СПб., 1911; Что такое Галиция. Пг., 1915; Новейшая карпаторусская библиография. Нью-Йорк, 1920; Введение в славяноведение. Прага, 1924; Восемь лекций о Подкарпатской Руси. Прага, 1925; Обзор карпаторусской литературы. Прага, 1925; Легенда о Федоре Кузьмиче. «Записки Русского исторического общества», 1927, т. 1; К историографии неославизма. В кн.: Труды IV съезда Русских академических организаций за границей, ч. 1. Белград, 1929; Памяти Ю.А.Яворского. В кн.: Временник Института ставропигийского за 1938. Львов, 1938.

Літ.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Пашуто В.Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. М., 1992.

О.В. Ясь.

ВЕРГУ́Н Петро Іванович (18.11.1890—07.02.1957) — церк. діяч, священик *Української греко-католицької церкви,* прелат. Від 23 жовт. 1940 — апостольський візитатор (з правами єпископа) греко-катол. парафій Німеччини, Австрії, Судетської обл. (нині Чехія) і *Генеральної губернії.* Н. в м-ку *Городок* у робітн. родині. Від 1909 до листоп. 1918 служив фельдфебелем в австро-угор. армії, від берез. 1919 до трав. 1920 — у чині хорунжого начальником бригадної канцелярії *Української Галицької армії.* У трав.—верес. 1920 перебував у польс. полоні, звідки утік до *Чехословаччини.* 1921—27 навч. на богословському і філос. від-нях Карлового ун-ту в Празі та водночас від 1922 — у римо-катол. духовній семінарії. По завершенні студій через заборону польс. властей не зміг повернутися на Батьківщину, тому оселився у Берліні, де працював асистентом в *Українському науковому інституті.* 1927—38 — активний учасник (1936 — голова) укр. громади в Берліні. В листоп. 1927 у м. *Львів* митрополитом А.*Шептицьким* висвячений на священика. Після безуспішних спроб одержати парафію на Закарпатті повернувся до Берліна, де за дорученням глави УГКЦ впродовж 1927—45 провадив пастирську діяльність серед українців греко-катол. віросповідання, чисельність яких у Німеччині на поч. 1945 (наприкінці *Другої світової війни*) зросла до 1 млн 200 тис. осіб. 22 черв. 1945 арештований Берлінським оперативним сектором НКВС СРСР і етапований до *Києва*, де разом із митрополитом УГКЦ Й.*Сліпим* та єпископами М.*Чернецьким* і Н.*Будкою* постав перед трибуналом Укр. округу військ МВС СРСР. Засуджений до 7 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах із конфіскацією майна і поразкою в правах терміном на 3 роки.

П. в с. Ангарське Красноярського краю РРФСР (нині тер. РФ). Реабілітований 1991.

Літ.: Мартирологія українських церков, т. 1—4. Торонто—Балтимор, 1985—88.

Н.С. Рубльова.

ВЕ́РДУМ (Werdum) **Ульріх фон та його мемуари.** В. (01.01.1632—20.03.1681) — мандрівник з Фрісландії (істор. обл. на узбережжі Північного м.). Як співробітник агента франц. уряду абата Пом'є 1670—72 подорожував по *Західній Україні* і *Поділлю.* Нім. мовою мемуари В. опубл. Й.Бернуллі 1786—88, а польс. цю працю видав К.Ліске 1876. В. наводить описи багатьох міст і сіл України, подає цікаві дані про істор. географію *Холмщини, Галичини* і Поділля, про дипломатію *Яна III Собеського*, його відносини з гетьманом П.*Дорошенком* і татарами в ході осінньої кампанії 1671. Підкреслював справедливий характер *національної революції 1648—1676* під проводом Б.*Хмельницького*, відзначав, що «польські пани з селянами поводяться гірше, ніж з рабами або собаками». Торкається у своїх мемуарах та щоденнику, опубл. К.Ліске 1877, міжконфесійних відносин в Україні, характеризує духовні засади *католицизму* і *православ'я.*

Літ.: *Doroshenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

ВЕРЕ́НКА (Werenka) **Данієль** (02.08.1877 — р. с. невід.) — австрійс. і румун. історик. Н. в с. Роша, *Буковина.* Автор праць з історії Греції Стародавньої (Еллади) та *Буковини* кін. 18 — поч. 19 ст. Викл. середньої реальної шк. в Чернівцях, дир. г-зії в Кимполунзі (1908—40, нині м. Кимпулунг-Молдовенеськ, Румунія). Опублікував нім. мовою нарис і підбірку документів про окупацію 1774 Буковини Австрією («Виникнення і розквіт Буковини», ч. 1, 1892), а також стат. відомості про кількість нас. міст і сіл Буковини наприкінці 18 ст. («Топографія Буковини під час приєднання її до Австрії», 1895). У цих працях В. ідеалізує австрійс. панування на Буковині, припускається необґрунтованих тверджень щодо етнічного складу нас. і походження геогр. назв Буковини.

Тв.: Bukowina's Entstehung und Aufbluhen, teil 1. Wien, 1892; Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Österreich. Czernowitz, 1895; Urkundliche Nachrichten über die Städte Cecina und Tschernowitz. «Jahresbericht d.gr.-orth. Ober-Realschule», 1896—97.

Я.Д. Ісаєвич.

ВЕРЕСА́Й (Лобза) **Остап Микитович** (бл. 1803 — квіт. 1890) — видатний укр. кобзар. Н. в с. Калюжинці (нині село Срібнянського р-ну Черніг. обл.) в родині кріпаків-музикантів. Осліп на 4-му році життя. 15-річним хлопцем пішов навчатися гри на кобзі і, маючи гарний голос (тенор) та досконалий слух, швидко опанував кобзарське мист-во (див. *Кобзарі*). Чудово виконував нар. думи і пісні. Мандрував бл. сорока років шляхами України. Творчістю В. зацікавився рос. худож.-

фольклорист Л.*Жемчужников*, який намалював його портрет, записав кілька пісень від нього, познайомив з П.*Кулішем*. Останній також записав кілька дум та пісень.

1871 В. вперше співав у *Києві* на відкритті *Колегії Павла Ґалаґана*. У верес. 1873 виступав на засіданні пд.-зх. від-ня Рос. геогр. т-ва в Києві, де М.*Лисенко* виголосив реферат на тему «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм». Під час роботи 3-го археол. з'їзду, що відбувався в Києві 1874, В. слухали вчені-славісти з усієї Європи. 1875 В. у супроводі П.*Чубинського* та М.Лисенка побував у *Санкт-Петербурзі*, де співав у клубі художників на гостині, влаштованій на честь Т.*Шевченка*; в етногр. від-ні Рос. геогр. т-ва; в Зимовому палаці; в приміщенні Дворянського зібрання; в Соляному м-ку на околиці С.-Петербурга, де влаштовувалися пром. й кустарні виставки. П.Чубинський та О.*Русов* записали від В. понад 20 пісень та дум. В його репертуарі було чимало істор. тв.: «Як три брати з Азова втікали», «Невольницька», «Дума про бурю на Чорному морі», «Про удову та трьох синів», «Дума про Федора Безрідного», «Про Олексія Поповича» та ін. На виступах він майже завжди виконував свою улюблену пісню «Про правду і кривду», за виконання якої його часто заарештовували.

У В. була своєрідна кобзарська школа. Серед його учнів — Василь Бублик з с. Никонівка (нині село Срібнянського р-ну), Яростей і Янголь з с. Березівка (нині село Талалаївського р-ну; обидва Черніг. обл.), Антон Негрій з Калюжинців. Т.Шевченко подарував В. «Кобзар» з власним підписом від 23 жовт. 1860.

П. у с. Сокиринці (нині село Срібнянського р-ну Черніг. обл.). 1959 тут засновано кімнату-музей кобзаря, на могилі встановлено пам'ятник.

Літ.: *К.Ф.У.О.* Кобзар Остап Вересай. «Киевская старина», 1882, № 8; *Лавров Ф.І.* Кобзар Остап Вересай. К., 1955; *Тичина П.* Остап Вересай. В кн.: *Тичина П.* Твори, т. 5. К., 1962; *Литвин М.* Струни золотії. К., 1994.

Є.П. Степанович.

ВЕРЕСНЕ́ВИЙ ПЛЕ́НУМ ЦК КПРС 1953. Відбувся 3—7 верес. у *Москві*. Ввійшов в історію як політ. подія, що мала важливе значення для розвитку аграрного вирва в *СРСР*. Розглянув питання «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР», вперше за довгі роки піддав критиці аграрну політику Й.*Сталіна* і зробив спробу її реформування. Нове парт.-держ. кер-во по смерті Сталіна прагнуло здійснити соціальну переорієнтацію економіки країни, зокрема с. госп-ва. Її контури попередньо вже були сформульовані у виступі (серп. 1953) Г.*Маленкова* на сесії ВР СРСР. Доповідь на пленумі, виголошена М.*Хрущовим*, була прийнята різкістю оцінок і реалістичним аналізом стану справ у галузі аграрних відносин, зокрема відзначалося, що в країні потреби нас. в продуктах харчування не задовольняються. Рішення пленуму передбачали зменшення с.-г. податку в 2,5 разу, списання недоїмок по с.-г. податку попередніх років, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, підвищення заготівельних цін на с.-г. продукцію, розширення можливостей для розвитку колгоспного ринку. Бл. 20 тис. парт. працівників середньої ланки було направлено на село для зміцнення кер-ва відсталими г-вами.

Водночас пленум обійшов увагою зернову проблему. Невдовзі д-ві довелося освоювати цілинні та перелогові землі Казахстану й Серед. Азії (див. *Цілинних земель освоєння*), додатково вводити до с.-г. обігу землі в Україні тощо. Очікуваного впливу на зміни в с. госп-ві рішення пленуму не мали.

Літ.: *Боффа Д.* История Советского Союза, т. 1—2. М., 1990; *Панченко П. та ін.* Аграрна історія України. К., 1996.

С.С. Падалка.

ВЕРЕ́ТЕННИКОВ Василь Іванович (21.08.1880—18.07.1942) — історик, архівіст, архівознавець, музеєзнавець. Н. в м. Воронеж (нині місто в РФ). Закінчив істор. від-ня історико-філол. ф-ту Петерб. ун-ту (1904), де був активним учасником семінару «по древнерусскому частному акту» О.*Лаппо-Данилевського*.

Працював у петерб. Гол. архіві МЗС (1905—08). Від 1910 — магістр рос. історії за результатами захисту дис. «История Тайной канцелярии петровского времени». 1916 захистив у Петерб. ун-ті докторську дис. «Нариси історії розвитку в Росії генерал-прокуратури».

Од 1908 мешкав у *Харкові*, викладав на Вищих жін. курсах, а після затвердження в званні приват-доцента (берез. 1910) — в Харків. ун-ті. Брав участь у роботі XV археол. з'їзду (1911, Новгород Великий).

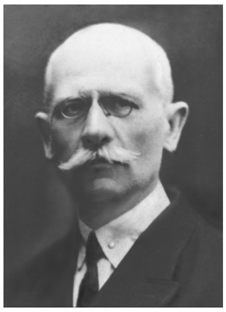

В.І. Веретенников.

Викладав у Моск. (1914—15) та Петерб. (1915—16) ун-тах. Працював ординарним проф. Саратовського ун-ту (1917—20). Завідував губернським архівом Саратовської губ. та виконував обов'язки уповноваженого Центроархіву РСФРР по Саратовській губ. (1919—20).

Влітку 1920 на запрошення акад. Д.*Багалія* повернувся до Харкова для організації курсів архівознавства. Отримав посаду проф. рос. історії на каф-рі рос. к-ри Акад. теор. знань, згодом почав працювати в Харків. ін-ті нар. освіти. Тут до 1934 читав лекції з історії Росії, методології історії, історії рос. літ. Одночасно очолював наук. від. Головмузею. Зі створенням при Харків. ін-ті нар. освіти під кер-вом Д.Багалія Н.-д. каф-ри історії України прилучився до її роботи як голова секції історії Росії, комісії техніки істор. дослідження, увійшов до складу бюро каф-ри. Очолював підсекцію історії укр. письменства етнолого-краєзнавчої секції та секцію рос. к-ри (разом із М.*Довнар-Запольським*) каф-ри історії європ. к-ри під кер-вом В.*Бузескула* (1923); комісію з вивчення методології історії при Харків. ін-ті нар. освіти (1926).

1920—22 працював в архів. секції Харків. губернського к-ту охорони пам'яток мист-в і старовини, наук. від. *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини* (виконував обов'язки голови Археогр. комісії). Був чл. колегії Гол. архів. управління позашкільного від. Наркомосу УСРР (1921). З 1923 працював в Укр. центр. архіві (згодом — Центр. архів. управлінні (ЦАУ) УСРР): зав. від. архівознавства (1924, 1926, 1927); старшим ученим-архівознавцем, вченим-архівістом від. архівознавства (1928—29); зав. секції, н. с., консультантом Кабінету архівознавства при ЦАУ УСРР (1930—33). З його ініціативи створювалися наук.-дорадчі органи Укр. центр. архіву (наук.-тех., архівно-методична нарада), наук. архівознавча б-ка, хім. та біологічна

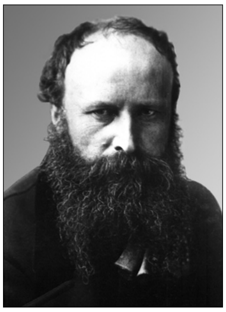

В.В. Верещагін.

лабораторії, перша н.-д. установа в галузі архів. справи — Кабінет архівознавства при ЦАУ УСРР. У берез. 1925 брав участь у I з'їзді архів. діячів РСФРР у *Москві.* Був чл. редколегії час. «*Архівна справа*» (1926—31; 1931 виходив під назвою «Радянський архів»). Крім безпосереднього редагування осн. від. журналу, вів постійну рубрику консультацій.

Створив обгрунтовану концепцію організації архів. освіти в Україні, став одним із організаторів і керівником перших короткотермінових курсів архівознавства в Харкові та *Києві* (1923). Рішенням I Всеукр. з'їзду архів. робітників (Харків, 1926) за його доповіддю про підготовку архів. працівників для галузі було впроваджено організацію системи підвищення кваліфікації архівістів і викладання в *інститутах народної освіти* архів. дисциплін, заснування при архівах курсів стажування, наук.-архів. гуртків. Практично на всіх курсах 1923—30 В. викладав архівознавство. Йому належить ідея створення спец. кваліфікаційної комісії при ЦАУ, яка б встановлювала відповідність рівня освіти архівістів, розглядала навч. плани й програми курсів тощо. В ній В. працював впродовж 1929—32. Одночасно очолював архівознавчу секцію Археогр. комісії ЦАУ УСРР. За його кер-вом та безпосередньою участю розпочалася робота над «Оглядом найважливіших фондів», підручником з архівознавства (побачив світ 1932), брошури нім. мовою про архів. справу в УСРР та ін. Важливе значення мали також його публікації бібліографічного характеру.

Кардинально змінив долю В. II Всеукр. з'їзд архів. робітників (Харків, 1931), на якому його було оголошено ідеологом теорії техніцизму та об'єктивного документалізму. 25 серп. 1933 В. звільнено з роботи.

Він переїхав до Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*), де з 1934 до 18 верес. 1940 обіймав різні посади в Держ. Рос. музеї: завідував секцією прикладного мист-ва, наук. б-кою, архівом. 26 січ. 1937 був обраний наук. кореспондентом Кабінету внутр. обладнання Всесоюзної акад. арх-ри. В. почав працювати над книгою з історії меблів. Опановуючи нову галузь науки — декоративно-прикладне мист-во, писав статті з історії бронзи і рос. приватних з-дів худож. порцеляни 18 — 1-ї пол. 19 ст., співпрацював з ж. «Академія архітектури».

П. у Вологодському евакогоспіталі.

Тв.: Отчет о командировке летом 1912 года в Москву и С.-Петербург приват-доцента В.И. Веретенникова. «Записки Императорского Харьковского университета», 1913, кн. 1; Уваги з досвіду по архівному будівництву. «Архівна справа», 1925, кн. 1; Завдання археографічної техніки. «Радянський архів», 1931, кн. 3 (18); Про класифікацію і переховування кіно-фотоматеріялів. «Архів радянської України», 1932, № 3 [у співавт.]; М.В. Ломоносов — творец русской мозаики. «Архитектура Ленинграда», 1940, № 2.

Літ.: Веретенников Василий Иванович. В кн.: Новый энциклопедический словарь, т. 10. СПб., 1912; *Окиншевич Л.* Рец. на ст.: *Веретенников В.И.* К вопросу о построении истории учреждений. (Из опыта изучения учреждений России XV—XIX веков). «Праці Комісії для виучування історії Західньо-руського та українського права», 1929, вип. 6; *Шведова О.И.* Историки СССР: Указатель печатных списков и трудов. М., 1941; Веретенников В.И. (1880—1942). В кн.: История исторической науки в СССР: Дооктябрьский период: Библиография. М., 1965; *Кравченко В.В., Литвинова В.П.* Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805—1917 гг.). «Вестник Харьковского университета», 1991, № 357; *Шандра В., Глизь І.* Веретенников В.І. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Матяш І.* Василь Веретенников — видатний архівознавець. В кн.: Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. К., 2001.

І.Б. Матяш.

ВЕРЕЩА́ГІН Василь Васильович (26(14).10.1842—13.04(31.03).1904) — рос. живописець і рисувальник, письменник і публіцист. За спрямуванням творчості був близький до передвижників. Н. в с. Череповці (нині м. Череповець Вологодської обл., РФ) у дворянській родині. Закінчив Мор. кадетський корпус у *Санкт-Петербурзі*, відвідував Малювальну шк. Т-ва заохочування художників. Учився у петерб. Акад. мист-в у А.Маркова і А.Байдемана (1860—63), потім у Парижі. Підтримував дружні стосунки з худож.-фольклористом Л.*Жемчужниковим*, що справило значний вплив на формування поглядів В. Брав участь у складанні альбому Л.Жемчужникова «Живописна Україна» (1862). Виконав іл. до тв. М.Лермонтова, малюнки, присвячені Давній Русі, до кн. В.Золотова «Історія Росії у картинах» (1863). Подорожував по Росії, країнах Європи, Бл. та Далекого Сходу, Америки. Був свідком туркестанської (1867—70) війни, *російсько-турецької війни 1877—1878.* Започаткував новий етап у розвитку рос. батального жанру, піднявшись до громадян. пафосу викриття війни як нар. лиха: «Нападають зненацька», «Забутий» (обидві — 1871), «Апофеоз війни» (1871—72), «На Шипці все спокійно», «Шипка—Шейново. Скобелєв під Шипкою» (обидві — 1878—79), «Після атаки» (1881), «Трилогія страт» (1880-ті рр.), «Не займай! Дай підійти!» (1887—95) та ін. Засуджував феод.-реліг. фанатизм («Торжествують», 1872), деспотизм і колоніалізм («Придушення індійського повстання англійцями», бл. 1884). На основі замальовок та етюдів з натури створив особливий жанр документально-етногр. живопису, що мав гуманістичну спрямованість і велике просвітницьке значення: «Вершник-воїн в Джайпурі» (після 1874—76), «Мавзолей Тадж-Махал в Агрі» (1874—76).

Твори В. зберігаються в музеях України, зокрема в *Музеї російського мистецтва* в Києві та ХМ ім. В.Верещагіна у Миколаєві, заснованому 1914 чл. місц. т-ва любителів красних мист-в з метою увічнення його пам'яті.

Загинув на початку *російсько-японської війни 1904—1905* під час вибуху броненосця «Петропавловськ» (підірвався на япон. міні) у Порт-Артурі (нині м. Люйшунь, Китай).

Літ.: *Булгаков Ф.И.* Василий Васильевич Верещагин и его произведения. СПб., 1896; Каталог Музея Общества изящных искусств имени В.В.Верещагина. Николаев, 1914; *Кравченко К.* Неопубликованные этюды Верещагина. «Искусство», 1954, № 4; Василий Васильевич Верещагин: Альбом. М., 1955; *Давыдова А.С.* В.В.Верещагин. В кн.: История русского искусства, т. 9, кн. 1. М., 1965; *Ревенко А.* Етюд у творчості художника Верещагіна. «Мистецтво», 1969, № 6; *Лебедев А.К.* Василий Васильевич Верещагин. М., 1972; *Верещагин В.В.* Воспоминания сына художника. М., 1978; Николаевский художественный музей им. В.В.Верещагина. Одесса, 1986.

Н.Г. Ковпаненко.

ВЕРЕЩИ́НСЬКИЙ Йосип (бл. 1530—1598) — церк. та сусп.-політ. діяч. Д-р теології. Походив зі старовинного окатоличеного укр. шляхетського роду з *Холмщини*. Н. в

с. Верещин (поблизу сучасного польс. м. Влодава). Шкільну освіту здобув у Красноставі (нині м. Красностав, Польща). Навч. також за кордоном, де отримав ступінь д-ра теології. 1572 — єпископський плебан, 1577 — канонік Холмської капітули. Від 1582 — абат Сецехівського монастиря (Польща). 1589 став наре́ченим, а з 1592 — посвяченим київ. катол. єпископом. Свою єпископську резиденцію *Фастів* В. перейменував на Новий Верещин. Сприяв заселенню Фастівщини, налагодив дружні стосунки з укр. козаками.

Автор низки політ. проектів, що присвячувались обороні України, а також усієї Європи від турец.-татар. нападів. У листах до рим. пап Григорія XIV, Клемента VIII, імп. Рудольфа II Габсбурга, рос. царя Федора Івановича, а також у низці тв. — «Excitarz» (1592), «Pobudka» (1594), «Votum» (1597) — обстоював план хрестового походу європ. християн. володарів проти «поганців». Політично значущі ідеї висловив стосовно істор. реалій України кін. 16 ст. У тв. «Droga Pewna» (1590) розробив проект реорганізації *Війська Запорозького* на засадах найманого територіального війська. У праці «Publika» (1594) запропонував оборонний план, що передбачав заснування на Задніпров'ї (*Лівобережній Україні*) рицарської шк. на зразок акад. — тогочасного вищого навч. закладу, а також ордену хрестоносців (за прикладом Мальтійського духовно-рицарського ордену). В. виходив з того, що ці рицарські корпорації потребуватимуть як представників *шляхти*, так і рицарів міщансько-сел. походження, які за особисті заслуги могли бути нобілітованими (див. *Нобілітація*). Ідея перенесення на укр. ґрунт середньовічних рицарських корпорацій трансформувалася згодом в ідею козац. князівства.

Літ.: *Стороженко А.В.* Иосиф Верещинский, бискуп киевский (1540—1598 гг.). Его жизнь и литературная деятельность. В кн.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 1. К., 1911; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ВЕРЕЩИ́НСЬКИЙ Микола Михайлович (1793—05.02.1882) — укр. етнограф-фольклорист, педагог, меценат. Н. в м. *Ходорів* у сім'ї священика. Навч. у *Львові* та *Відні*. 1816, після висвячення на священика, виконував обов'язки вчителя Закону Божого у м. Сучава (нині Румунія). Протягом 1824—56 обіймав посаду дир. гол. шк. в *Коломиї*. 1856—82 мешкав у *Чернівцях*.

В., за свідченнями сучасників, був людиною, обізнаною з гуманітарними науками, добре знав нім. літ., мав власну б-ку з рідкісними і цінними виданнями. Займався збиранням фольклорних матеріалів, а також заохочував до цього своїх підлеглих. Брав активну участь у роботі громадсько-культ. угруповання «*Руська трійця*», ініціював і оплатив вид. першої на зх.-укр. землях зб. «Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем» (1841), в яку увійшли також матеріали Я.Головацького та І.*Борецького*. Разом з І.*Озаркевичем* був активним організатором аматорського театру в Коломиї, який 8 черв. 1848 показав свою першу виставу «Дівка на виданні, або На милування нема силування» — переробку «Наталки Полтавки» І.*Котляревського*. Брав активну участь у *Соборі руських учених 1848*, на якому відстоював право видання церк. книг староукр. літ. мовою.

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Кирчів Р.* Меценат «Русалки Дністрової». «Жовтень», 1988, № 9.

П.І. Скрипник.

ВЕРЖБО́ВСЬКИЙ Станіслав та його «Каннотата (запис) подій». В. (1659—1728) — польс. мемуарист. Н. в м. Краків (Польща) в шляхетській сім'ї. Дитинство провів у *Варшаві* та Вільні (нині *Вільнюс*). Навч. у Варшаві, згодом — у єзуїтських колегіумах (див. *Єзуїтські школи*) Познані та Каліша (обидва — Польща). 1677 вступив до Краківської акад., потім прослухав курс логіки у *Самборі*, два роки студіював у Німеччині, Голландії (нині Нідерланди) та Франції. В кар'єрі сягнув посади ленчицького старости. Автор фамільної хроніки (завершена бл. 1689) під назвою «Коннотата (запис) подій, що відбувалися в сім'ї та країні з 1634 по 1689 р.». Праця складається передусім зі спогадів (власних та очевидців), а також переповідає свідчення деяких друкованих джерел, зокрема «Нової Гігантомахії» (1658) А.Кордецького. На сторінках «Коннотати...» знайшли відображення і події *національної революції 1648—1676*, до якої В. ставився відверто вороже. Цінними є свідчення про *Берестецьку битву 1651* та про службу в армії *Речі Посполитої* нім. найманців.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как исторический источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1985.

Д.С. Вирський.

ВЕРЗИ́ЛОВ (Верзілов) **Аркадій Васильович** (10.12.1867 — 14.07. 1931) — укр. історик-краєзнавець, архівіст, педагог, громад. діяч. Учень В.*Антоновича*. Н. в с. Ковчин (нині село Куликівського р-ну Черніг. обл.). Навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. 1888—90 працював у *Київському центральному архіві давніх актів*. З 1893 проживав у *Чернігові*, перебував на посаді секретаря в Черніг. міськ. думі, 1906—19 чотири рази був обраним міськ. головою. Чл. *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* (1900). 1919—22 — лектор з історії та українознавства в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). 1923—28 — голова упорядкувальної комісії при Черніг. губернському архіві. 1928—31 — лектор черніг. технікуму землеупорядкування. У 1920-х рр. працював у ВУАН: чл. Постійної комісії для складання біографічного словника укр. діячів та нештатний постійний співробітник Комісії Лівобереж. і Слобідської України. Вчений секретар *Чернігівського наукового товариства при ВУАН*. Автор досліджень з історії та економіки Чернігівщини, історіографічних нарисів.

П. у м. Чернігів.

Тв.: Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569. Чернигов, 1898; Памяти В.Б.Антоновича. «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», 1908, вып. 7; Спогади про В.Антоновича і М.Костомарова. «Україна», 1928, кн. 6; Найдавніший побут Чернігівської околиці (Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріяли). К., 1928.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. VI. Л., 1928; *Русанов Ю.А.* Чернігівська «Громада» в громадському русі XIX — початку XX ст. в Україні: Історія громадських організацій і рухів. «Сіверянський літопис», 1995, № 3; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; *Коваль О.* Верзилов Аркадій Васильович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Юркова.

В.І. Верига.

М.І. Вериківський.

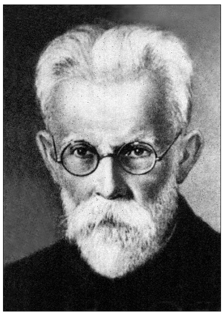

В.І. Вернадський.

ВЕРИ́ГА Василь Іванович (н. 03.01.1922) — укр. історик, журналіст, громад. і політ. діяч. Дійсний чл. НТШ, УВАН, Укр. істор. т-ва. Н. в с. Колодрібка (нині село Заліщицького р-ну Терноп. обл.). Початкову освіту здобув у г-зіях в м. *Заліщики* і м. *Коломия*. Добровільно вступив до д-зії СС «*Галичина*», служив від першого до останнього дня її існування. Опісля два роки перебував у таборах для інтернованих в Італії й два роки — в англ. полоні. З 1951 — в Канаді. 1955—61 навч. у Торонтському ун-ті. 1962—74 викладав історію України. 1961—87 — бібліотекар, дослідник, голова секції каталогування слов'ян. від. цього ун-ту. 1968 в ун-ті в Оттаві отримав ступінь магістра. Тема дис. — «Українська громада Канади: її початки і воєнна діяльність 1939—1945» (кер.—проф. П.*Юзик*). 1990 в УВУ захистив докторську дис. «Конфіскація церковних цінностей в Україні 1922 року». Дослідник питань новітньої історії України, історії укр. поселень поза Україною. Автор численних публікацій та наук. праць. Активний громад. діяч, чл. керівних органів Укр. нац. об-ня Канади, наук. секретар Наук. ради при *Світовому конгресі вільних українців* (СКВУ), ген. секретар СКВУ (1987—93), віце-президент з 1993.

Тв.: Communication Media and Soviet Nationality Policy. New York, 1972; Там, де Дністер круто в'ється. Історичний нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках: 1899—1939. Торонто, 1974; Центр українських студій Гарвардського університету й українці. Торонто, 1976; Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та про українську дивізію СС «Галичина». Торонто, 1980; Під сонцем Італії. Торонто, 1984; Галицька Соціалістична Совєтська республіка (1920 р.). Нью-Йорк, 1986; Втрати ОУН в часі Другої світової війни або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї». Торонто, 1991; Нариси з історії України (кінець 18 — поч. 20 ст.). Львів, 1996; Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. К., 1996; Визвольні змагання в Україні, т. 1—2. Львів, 1998.

Літ.: *Бедрій А.* Пасквіль на українську національно-визвольну революцію. «Визвольний шлях», 1981, № 10; Коломия й Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія, 1988; *Зінець Н.* «Гріха за собою не чую». «Україна», 1993, № 16; *Карпенко Б.* Екзамен долі витримали. «Українська культура», 1994, № 11—12; Світова наукова рада при СКВУ. «Український історик», 1998, № 1—4.

О.О. Ковальчук.

ВЕРИКІ́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (20(08).11.1896—14.06.1962) — укр. композитор, диригент, педагог. Засл. діяч мист-в УРСР (1944), проф. (1946). Н. в м. *Кременець*. Закінчив Київ. консерваторію (1923). З 1926 — диригент Київ., 1928—35 — Харків. оперних театрів. Диригував симфонічними концертами, вів пед. роботу в Київ. муз.-драм. ін-ті та Київ. консерваторії.

Гол. увагу приділяв вокальній і симфонічній музиці. Значне місце у творчості В. займають істор. сюжети. Автор симфонічних тв. «Петро Конашевич-Сагайдачний», «Веснянка», «Татарська сюїта» та ін., балету «Пан Каньовський» (1931), муз. комедії «Вій» (1936), опер «Сотник» (1938), «Наймичка» (1941) та ін.

П. у м. *Київ*.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—4. К., 1975—81.

Літ.: *Герасимова-Персидська Н.* М.І.Вериківський. К., 1959; *Шурова Н.* Михайло Вериківський. К., 1972.

Н.О. Герасименко.

ВЕРИ́НЬ, археологічна пам'ятка — група давніх, переважно багатошарових стоянок. Розташов. на околицях с. Веринь Миколаїв. р-ну Львів. обл. Тут представлені пам'ятки історії та к-ри від доби *мезоліту* до давньорус. часу включно. Найвідоміша стоянка доби пізнього мезоліту — Веринь V (досліджувалася 1986—98). На ній зібрано понад 3 тис. переважно кам. виробів. Особливістю комплексу знарядь є наявність геометричних мікролітів на зразок трапецій, великий відсоток скребків і низький — різців, а також сокири трапецієподібної форми. Такі ознаки дають змогу зарахувати стоянку до групи пам'яток типу Кам'яниця I (Закарпаття), к-ри і спільності Кам'яниця-Баранне (Мшана).

Літ.: *Мацкевой Л.Г.* Мезолит запада Украины. К., 1991; *Matskevyj L.* The Western Ukraine: From the Mesolithic to the Neolithic. В кн.: From the Mesolithic to the Neolithic. Scolnok, 1996.

Л.Г. Мацкевий.

ВЕРЛА́Н (р. н. і р. с. невід.) — один з керівників нац.-визвол. і соціального руху проти польс. шляхти на *Правобережній Україні* в 30-х рр. 18 ст. Був сотником *надвірних козаків* князів *Любомирських* у м. *Шаргород*. Під час масового повстання гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*) на Брацлавщині 1734 обраний наказним козац. полковником. Своє військо організував за козац. взірцем. Називав себе у листах-закликах «виконавцем волі» царського уряду, прагнув єдності укр. земель у складі Рос. імперії. Його загони діяли на Брацлавщині, *Волині*, в межах *Західної України*. Повстанці захопили Жванець (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.), *Кременець*, *Броди*, деякі населені пункти поблизу *Львова* і *Кам'янця-Подільського*. Після об'єднання зусиль царських і польс.-шляхетських військ того ж року повстання було придушене, а його ватажок з частиною прибічників відступив на тер. Молдови. Подальша доля В. невідома.

Літ.: *Лола О.П.* Гайдамацький рух на Україні 20—60-х рр. XVIII ст. К., 1965; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник матеріалів. К., 1970; *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1985.

О.І. Гуржій.

ВЕ́РМАХТ (нім. Wehrmacht, від Wehr — зброя, оборона і Macht — сила) — назва ЗС нацистської Німеччини 1935—45. Базою для створення В. став рейхсвер, переім. у В. після введення 1935 заг. військ. обов'язку. Очолювало В. верховне головнокомандування, якому підлягали сухопутні, повітряні та військ.-мор. сили, а з 1940 також *війська СС*. На чолі цих військ були свої гол. командування і відповідно головнокоманд., верховним головнокоманд. В. був рейхсканцлер А.*Гітлер*. Напередодні *Другої світової війни* В. налічував бл. 3 млн вояків, а його максимальна чисельність у груд. 1943 становила бл. 11 млн осіб.

І.М. Кулинич.

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Володимир Іванович (12.03(28.02).1863 — 06.01.1945) — основоположник геохімії, біогеохімії та радіології, автор теорії ноосфери, філософ, мислитель. Акад. Петерб. АН (1909; з трав. 1917 РАН, з лип. 1925 АН СРСР), один із засн. УАН та її перший президент (1918—21), почесний чл. багатьох іноз. академій і наук. т-в. Батько Г.*Вернадського*. Походив з давнього козац. роду. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Син

І.*Вернадського* та Г.Константинович. Дитячі роки провів у *Харкові*. 1885 закінчив Петерб. ун-т із наук. ст. канд. наук і був залишений у вузі для підготовки до професорського звання. Впродовж 1888—90 навч. у Німеччині, Франції. Від 1890 — приват-доц., від 1898 — проф. Моск. ун-ту. 1911 на знак протесту проти порушення університетської автономії подав у відставку. Відвідав США, Ін-т радію у Парижі. Як акад. Петерб. АН створив 1914 геол. та мінералогічний музей Акад. З його ініціативи була створена Комісія з вивчення природних сил Росії Петерб. АН. Брав участь у революц. русі, був ред. газ. «Русские ведомости», чл. ЦК *Конституційно-демократичної партії*. Після *Лютневої революції 1917* — заст. міністра освіти *Тимчасового уряду*. Від листоп. 1917 жив у *Полтаві, Києві*. 1918—21 — президент УАН (див. *Національна академія наук України*). 1920—21 — проф. Таврійського ун-ту в *Сімферополі*. Од 1922 — у Петрограді (нині С.-Петербург). За участі В. були створені Держ. радієвий ін-т (1922), Комісія з історії знань (1922), біогеохімічна лабораторія (1924) РАН, дир. якої він був до кінця свого життя.

В. — організатор багатьох наук. напрямів: генетичної мінералогії, геохімії, біогеохімії, геохімічної еволюції, геохімії ландшафтів, радіології, гідрогеології, наукознавства, вчення про живу речовину. Основоположник теорій біосфери й ноосфери. Збагатив науку глибокими ідеями, зокрема про роль живих організмів у геохімічних процесах, висунув ряд наук. положень важливого практичного значення: пошуків радіоактивних мінералів, визначення абсолютного віку гірських порід та ін. Він — автор понад 400 наук. праць, опубл. за життя, сотень ін., опубл. пізніше і ще не опубл. Лауреат Сталінської премії (1943).

П. у м. *Москва*.

Ім'я В. присвоєно Нац. б-ці України (див. *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*), Ін-тові заг. та неорганічної хімії НАН України. Президією НАН України заснована премія ім. Вернадського.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—5. М., 1954—60; укр. пер. — Вибрані праці. К., 1969; Размышления натуралиста, кн. 1—2. М., 1975—77; Труды по биохимии и геохимии почв. М., 1992; Живое вещество и биосфера. М., 1994; Дневники. 1917—1921 (октябрь 1917 — январь 1920). К., 1994; Дневники. 1917—1921 (январь 1920 — март 1921). К., 1997.

Літ.: *Баландин Р.К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. М., 1979; *Мочалов И.И.* Владимир Иванович Вернадский (1863—1945). М., 1982; *Сытник К.М. и др.* В.И.Вернадский: жизнь и деятельность на Украине. К., 1984; В.І.Вернадський. Громадянин. Вчений, мислитель: Праці вченого та література про нього з фондів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. К., 1992; *Аксенов Г.П.* Вернадский. М., 1994; Члени-засновники Національної академії наук України. К., 1998.

В.М. Даниленко.

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Георгій (Джордж) **Володимирович** (20.08.1887—12.06. 1973) — рос. історик. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Син В.*Вернадського*. Онук І.*Вернадського*. Закінчив Моск. ун-т. Захистив дис., присвячену рос. *масонству* доби *Катерини II*. Навч. в Берлінському та Фрайбурзькому ун-тах. Проф. Пермського (нині РФ, 1917—18), Таврійського (м. *Сімферополь*, 1918—20), Карлового (Прага, нині Чехія, 1922—27) та Йєльського (США, 1927—56) ун-тів. Від 1920 — на еміграції.

Прибічник євразійської істор. концепції. Один із засн. час. «Slavic Review». Автор понад 200 праць з історії сх.-європ. середньовіччя, в яких розглядаються проблеми взаємодії *Київської Русі*, *Великого князівства Московського* та Рос. д-ви з кочовою к-рою, зокрема з тюркськими етносами. Написав істор. біографію Б.*Хмельницького* та передмову до англомовного вид. «Історії України» М.*Грушевського*. На замовлення Йєльського ун-ту В. разом з М.Карповичем (1888—1959) працював над проектом англомовної 10-томної «Історії Росії». Підготував до публікації 5 з 6-ти запланованих томів, в яких розглядається низка проблем й укр. історії. 6-й т. підготовлений та виданий амер. учнями В. Залишив велику мемуарну й епістолярну спадщину та щоденник, які зберігаються в б-ці Колумбійського ун-ту (США).

П. у м. Нью-Хейвен (шт. Коннектікут, США).

Тв.: Русское масонство в царствование Екатерины II. Пг., 1917; Начертание русской истории с евразийской точки зрения. Прага, 1927; Опыт истории Евразии с половины VI в. до настоящего времени. Берлин, 1934; Звенья русской культуры, т. 1, вып. 1. Брюссель, 1938; Bohdan, Hetman of Ukraine. New Haven, 1941; Preface. В кн.: *Hrushevs'kyi M.* A History of Ukraine. New Haven, 1941; A History of Russia, vol. 1—5. New Haven, 1943—69; Essays in Russian History: A Collection Dedicated to G.Vernadsky. Hamden, 1964; Пермь—Москва—Киев (Воспоминания). «Новый журнал», 1971, кн. 104; Russian Historiography: A History. Belmont, 1978; Из воспоминаний (Годы учения. С.Ф.Платонов). «Вопросы истории», 1995, № 1; Московское царство, ч. 1—2. М.—Тверь, 1997.

Літ.: *Andreyev N.* Bibliography of Vernadsky's Works. В кн.: Russian Historiography: A History. Belmont, 1978; *Halperin Ch.G.* Russia and Steppe: George Vernadsky and Eurasianism. «Forschungen zur Osteuropaischen Geschichte», bd. 36. Wiesbaden, 1985; *Пашуто В.Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. М., 1992; *Соничева Н.Е.* Г.В.Вернадский (1887—1973). «Историки России XVIII—XX веков», 1995, вып. 2; *Корзун В.П.* Г.В.Вернадский — историк русской исторической науки (продолжающаяся традиция или новый взгляд?). «Вестник Омского университета», 1996, № 1; Обзор коллекции документов Г.В. Вернадского в Бахметьевском архиве Библиотеки Колумбийского университета в Нью-Йорке. В кн.: *Вернадский Г.* Русская историография. М., 1998.

О.В. Ясь.

Г.В. Вернадський.

І.В. Вернадський.

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Іван Васильович (07.06(26.05), за ін. даними, 05.06 (24.05).1821 — 07 або 08.04(26 або 27.03).1884) — вчений, журналіст, чиновник, громад. діяч. Батько В.*Вернадського*, дід Г.*Вернадського*. Н. в м. *Київ*. Син військ. лікаря Василя Вернадського та його дружини Катерини з роду Короленків. По закінченні Київ. ун-ту зі ступенем канд. філософії (1841) служив старшим учителем Кам'янець-Подільської г-зії, з 1842 — 2-ї Київ. г-зії. Від університетської каф-ри політ. економії стажувався за кордоном (1843—46), захистив магістерську дис. «Очерк теории потребностей» (1847), докторську дис. «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала 19 в.» (1849). Відтоді став екстраординарним проф. у Києві. Входив до складу Комісії з обстеження Київ. навч. округу.

З 1850 — проф. Моск. ун-ту. Від 1856 — у *Санкт-Петербурзі*, в Центр. стат. к-ті МВС (водночас протягом 1857—59 викладав у Головному пед. ін-ті, 1861—68 — в Олександрівському ліцеї).

Активно співробітничав у рос. пресі. Разом з дружиною Марією (у дівоцтві — Шигаєва) заснував і редагував час. «Экономический указатель» (1857—58), надалі —

«Указатель политико-экономический» (1859), «Указатель экономический, статистический и промышленный» (1860— 61) та «Экономист» (1858—65). 1862 уклав і опублікував зібр. тв. померлої дружини М.Вернадської (1831—60). Того ж року взяв шлюб із Г.Константинович.

Брав діяльну участь у Рос. геогр. т-ві, Вільному екон. т-ві. Був делегатом Міжнар. стат. конгресу в Лондоні (1860), одним з засн. та директорів Петерб. шахового клубу (1862).

1868 в чині дійсного статського радника очолив Харків. контору Держ. банку, крім того, 1870 був обраний головою місц. т-ва взаємного кредиту, 1871 — ще й віце-головою Харків. від-ня Рос. муз. т-ва. Від 1876 — у відставці, повернувся до С.-Петербурга. Видавав тижневик «Биржевой указатель» (1877—79), влаштував друкарню та книгарню.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Задача статистики. «Журнал Министерства народного просвещения», 1852, № 5; Романское начало и наполеониды. СПб., 1855; Очерк истории политической экономии. СПб., 1858; По поводу статистических конгрессов и административной статистики вообще. СПб., 1863.

Літ.: Смесь. «Исторический вестник», 1884, № 5; *Баландин Р.К.* Вернадский. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989; *Коропецький І.С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. К., 1993; *Усенко П.* Шах-клуб, який ініціював конституцію. «Демократична Україна», 1996, 30 лип.

П.Г. Усенко.

ВЕРСА́ЛЬСЬКА СИСТЕ́МА МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИН — система міжнар. устрою, встановлена державами-переможницями (гол. чин. Великою Британією, Францією, США і Японією) після *Першої світової війни.* Ств. на основі *Версальського мирного договору 1919* (з Німеччиною) та пов'язаних з ним *Сен-Жерменського мирного договору 1919* (з Австрією), *Нейїського мирного договору 1919* (з Болгарією), *Тріанонського мирного договору 1920* (з Угорщиною), *Севрського мирного договору 1920* (з Туреччиною).

Сен-Жерменський мирний договір 1919 констатував розпад *Австро-Угорщини* і проголошував створення на її тер. республік Австрії, Угорщини, *Чехословаччини* та Королівства сербів, хорватів і словенців (від жовт. 1929 — *Югославія*). Колиш. австрійс. провінції — Богемія, Моравія та Сілезія — увійшли до складу Чехословаччини (згодом частину Тешенського р-ну Сілезії було передано Польщі). Держави-переможниці санкціонували також загарбання Польщею *Східної Галичини* і Зх. *Волині*, *анексію Закарпатської України* — Чехословаччиною, *Буковини Північної* та *Бессарабії* — Румунією. Від Угорщини до Австрії переходив Бургенланд. Італія одержувала Пд. Тіроль. Договір зобов'язував Австрію в тримісячний термін демобілізувати армію, передати увесь колиш. австро-угор. мор. і річковий дунайський військ. флоти державам-переможницям; їй заборонялося мати військ. авіацію; встановлювалися квоти репарацій; заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини; Австрія позбавлялася преференцій в Африці й Азії.

Нейїський мирний договір 1919 з Болгарією набрав силу 9 серп. 1920. За ним від Болгарії до Югославії відійшли райони заг. пл. понад 2,5 тис. км^2; Пд. *Добруджа* залишилась у складі Румунії, Зх. Фракію згодом віддали Греції. На Болгарію накладалася велика контрибуція.

Тріанонський мирний договір 1920 з Угорщиною набув чинності 26 лип. 1921. До Румунії відійшли Трансільванія (істор. обл. на Пн. Румунії) і сх. частина Банату (нині у складі Румунії), до Югославії — Бачка, Хорватія і зх. частина Банату (нині у складі Сербії), до Чехословаччини — Закарпаття, пров. Бургенланд передавалася Австрії, Угорщина відмовлялася від будь-яких прав на порт Фіуме (нині Рієка, Хорватія), визнавала всі новоств. у цьому регіоні д-ви та ін.

Севрський мирний договір 1920 з Туреччиною відокремлював від неї не тільки араб. країни, але й кілька власне турец. територій. В Європі Туреччина втрачала Сх. Фракію і м. Едірне та п-ів Галліпольський, які входили до складу Греції, а також зону проток, що передавалися в міжнар. управління (фактично під контроль Великої Британії). Стамбул залишали Туреччині, але союзні д-ви мали право переглянути це рішення «у тому випадку, коли б Туреччина відхилилася від лояльного додержання постанов даного договору чи додаткових договорів або конвенцій». До Греції відходили також м. Ізмір з прилеглими регіонами, до проектованого в договорі «незалежного Курдистану» — усі сх. вілаєти Анатолії, до Вірменії — велика тер., кордони якої мав визначити президент США. Крім того, згідно з підписаним одночасно у Севрі англо-франко-італ. договором, в Анатолії виділялися франц. та італ. «сфери впливу». На Туреччину накладалися ін. обмеження. Севрський договір був вкрай небезпечним для турец. державності і незалежного існування турец. нації. Сформований в процесі революції в Туреччині нац. уряд Мустафи Кемаля-паші рішуче відкинув Севрський договір; навіть султан відмовився його ратифікувати. Остаточно припинив дію 1923.

Версальський мирний договір 1919 і всі наступні договори, укладені на його основі, зафіксували в Європі нове співвідношення сил, гол. чин. між Великою Британією, Францією, Італією та Німеччиною, заклали численні зони міжнац. конфліктів у країнах Центр. і Пд.-Сх. Європи, створили на зх. кордонах колиш. *Російської імперії* «санітарний кордон», перешкодили возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. д-ві. Угоди, підписані у Вашингтоні 1921—22, зафіксували співвідношення сил д-в на Далекому Сході. В.с.м.в. ще більше загострила міжнар. суперечності. *Друга світова війна* поклала кінець В.с.м.в.

Літ.: Версальский мирный договор. М., 1925; *Кемаль М.* Путь новой Турции, т. 4. М., 1934; *Миллер А.Ф.* Ближний Восток после первой мировой войны (1918—1923). Севр и Лозанна. М., 1945; *Штейн Б.Е.* «Русский вопрос» на Парижской конференции (1919—1920 гг.). М., 1949; *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К., 1962; *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. К., 1993.

І.М. Кулинич.

ВЕРСА́ЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1919 — перший і осн. договір між державами-переможницями у *Першій світовій війні* — *Антантою* і країнами, що приєдналися до неї (включно з Королівством сербів, хорватів і словенців (від 1929 — *Югославія*) Польщею й *Чехословаччиною*), з одного боку, та гол. д-вою переможеного Четверного союзу (блоку Центр. д-в) — Німеччиною, з ін., підписаний 28 черв. у Версальському

палаці поблизу Парижа. За цим договором створювалась *Ліга Націй.* Набрав силу 10 січ. 1920 після ратифікації гол. країнами Антанти і Німеччиною. Сенат США висловився проти членства у Лізі Націй і не ратифікував В.м.д. Китай також відмовився підписати договір, протестуючи проти передачі Японії пров. Шаньдун. 25 серп. 1921 в Берліні підписано окремий американо-нім. мирний договір без частини про Лігу Націй і без територіальних статей.

Текст В.м.д. розроблено делегаціями Франції, Великої Британії, Італії, Японії і США на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* Він мав 440 ст., що містилися у 15 частинах, поділених на розділи. Перші 26 ст. складали 1-шу ч. — Статут Ліги Націй. Ч. 2—4 викладали територіальні, територіально-політ. і колоніальні зобов’язання Німеччини. Вона позбавлялася 1/8 тер. з 7-мільйонним нас. і усіх колоній. Ч. 5 регулювала радикальне скорочення ЗС Німеччини. Чисельність її армії не могла перевищувати 100 тис. добровольців, у т. ч. 4 тис. офіцерів; ВМФ — 15 тис. разом з 1,5 тис. офіцерів. Заборонялося мати важку артилерію, танки, військ. й мор. авіацію, підводні човни й авіаносці. Військ. вир-во підлягало суворому контролю переможців. Лівий берег Рейну і 50-кілометрова смуга правого, о-в Гельголанд і Кільський канал підлягали ремілітаризації. Ч. 8 присвячувалася репараціям. До 21 трав. 1921 Німеччина зобов’язувалася виплатити 20 млрд марок. На цей час спец. репараційна комісія мала визначити додаткову суму репарацій. Заг. претензії становили (не враховуючи натуральні поставки, видачу торг. флоту тощо) 132 млрд марок.

В.м.д. проголосив нечинними міжнар. акти, пов’язані з діями Німеччини на Сході 1918. Останній, 14-й розділ 2-ї ч. В.м.д. йменувався «Росія та російські держави». 116-та ст. містила зобов’язання Німеччини визнати «незалежність всіх територій, які входили до складу колишньої Російської імперії на 1 серпня 1914», а також недійсність Брестських мирних договорів (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*; *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918).* Остання, 117-та ст. розділу зобов’язувала Німеччину визнати всі договори й угоди, які союзні й асоційовані д-ви укладуть у майбутньому з країнами, що утворилися або утворяться на тер. Рос. імперії. Низка ст. В.м.д. зобов’язувала Німеччину «погодитись на постанови, які будуть ухвалені щодо території колишньої Австро-Угорської монархії... і визнати нові держави в кордонах, які будуть визначені для них». Ці статті так або інакше стосувалися майбутнього укр. земель. Безпосередньо зачіпали інтереси України й окремі статті ч. 9 (фінансові проблеми). Німеччина повинна була передати переможцям золото й ін. цінності, отримані як від своїх союзників, так і від противників у війні. Екон. статті В.м.д. (ч. 10) скасовували всі екон. договори, укладені Німеччиною в роки війни. Ст. 331 12-ї ч. (питання транспорту) проголошувала Дунай (від м. Ульм) міжнар. рікою та виводила Німеччину зі складу учасників Європ. Дунайської комісії.

В.м.д. з Німеччиною становив основу Версальської системи міжнар. устрою (див. *Версальська система міжнародних відносин*).

Літ.: Версальский мирный договор. М., 1925.

Р.Г. Симоненко.

ВЕРСТА́ (верства) — міра довжини. Слово «В.» первісно означало «поворот плуга». Відома з часів *Київської Русі.* Як метрологічна одиниця зафіксована в «*Повісті временних літ*». У 16—18 ст. частково витіснена з укр. земель офіційно прийнятою в *Речі Посполитій милею.* На *Лівобережній Україні* в 2-й пол. 17—18 ст. В. запроваджується як частина рос. метрологічної системи в двох значеннях: межева — 1000 *сажнів* (2,160 км) й шляхова — 500 сажнів (1,080 км).

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

ВЕРТЕ́П — 1) старовинний укр. нар. ляльковий театр; 2) сцена лялькового театру — двоповерховий будиночок; 3) театральне дійство. Вертепні вистави виникли в Україні, найімовірніше, в 2-й пол. 17 ст. і проіснували до поч. 20 ст. Дійство складалося з двох дій: реліг., що виникла під впливом різдвяних шкільних драм, і світської (нар.-побутової), яка нагадувала інтермедії в цих драмах. У 1-й дії діалоги персонажів поєднувалися переважно зі співом хору, який роз’яснював і коментував події, моралізував, співчував тощо. У В. хоровими номерами були канти — популярний у 17—18 ст. в Україні муз. жанр. У 2-й дії переважали танці й танц. пісні, які виконували різні персонажі. Окремі тексти вертепних драм 2-ї пол. 18 ст. (напр., текст Сокиринського В.) дійшли до нашого часу. Тексти друкували М.*Маркевич,* Г.*Галаган*, Є.Марковський та ін.

Лялькове дійство В., що було в Україні улюбленим нар. видовищем, іноді перетворювалося на виставу, в якій грали актори.

Традиції В. позначилися на розвитку укр. муз. театру 19 ст.

Літ.: *Галаган Г.* Малорусский вертеп. «Киевская старина», 1882, № 4; *Марковський Є.* Український вертеп. К., 1929; *Федас Й.Ю.* Український народний вертеп. К., 1987; *Корній Л.* Історія української музики, ч. 2. К.—Х.—Нью-Йорк, 1998.

Л.П. Корній.

Д. Вертов.

ВЕ́РТОВ Дзиґа (справжнє прізв., ім’я та по батькові — Кауфман Денис Аркадійович; 02.01.1896 (21.12.1895)—12.02.1954) — кінорежисер, сценарист, теоретик кіно, один із засн. вітчизн. і світ. документального кіно. Н. в м. Білосток (нині Польща). Від 1918 працював у від. кінохроніки Моск. кінокомітету; з 1926 — у Всеукр. фотокіноуправлінні (ВУФКУ). 1922 створив групу «Кінооко», яка заперечувала худож. творчість і драматургію в кіно і протиставляла худож. узагальненню зображення конкретних фактів. Виступив із низкою теор. статей і маніфестів, у яких обґрунтував метод групи. Здійснив новаторську розробку основ документального кіно як образної кінопубліцистики. Тв.: «Річниця революції» (1919), «Агітпоїзд ВЦВК» (1921), «Історія громадянської війни» (1922), «Крокуй, Радо!», «Шоста частина світу» (обидва — 1926), «Три пісні про Леніна» (1934), «Колискова» (1937), «Клятва молодих» (1944), низка кіножурналів «Новини дня». Засн. документального тематичного кіножурналу «Кінoправда» (1922—25), в якому вперше в історії кіно застосував прийом монтажного співставлення. Фільми В. «Одинадцятий» (1928), «Людина з кіноапаратом» (1929), «Симфонія Донбасу» («Ентузіазм», перший вітчизн. звуко-

вий фільм, 1930), зняті на Київ. кінофабриці, стали основою укр. рад. кінопубліцистики.

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Абрамов Н.П.* Дзига Вертов. М., 1962; Дзига Вертов в воспоминаниях современников. М., 1976; *Рошаль Л.М.* Дзига Вертов. М., 1982.

П.М. Бондарчук.

ВЕ́РХНЄ СИНЬОВИ́ДНЕ (до 1946 — Синевидсько-Вижнє) — с-ще міськ. типу Сколівського р-ну Львів. обл. Розташов. поблизу впадіння р. Опір в р. Стрий (бас. Дністра), за 2 км від залізничної ст. Верхнє Синьовидне.

Перша згадка, ймовірно, у *Галицько-Волинському літописі* під 1240. Після першого поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшло до ЗУНР. 1919—39 належало Польщі. Від 1 листоп. 1939 у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1957 — с-ще міськ. типу.

У В.С. жив і працював літератор і громад. діяч Л.Данкевич, бували письменники І.*Вагилевич*, Я.*Головацький*.

Пам'ятки археол. — городища 11—12 ст., 11—13 ст.; пам'ятка арх-ри — дерев'яна церква (1888).

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Сколівщина. Львів, 1996.

Ю.З. Данилюк.

ВЕ́РХНІЙ СА́ЛТІВ, археологічна пам'ятка — давні городище, поселення та могильники. Пам'ятка розташов. на околицях с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харків. обл. До городища прилягають кілька поселень та могильників *салтівської культури* 8—10 ст. Археол. розкопки, які з перервами продовжуються до наших днів, започаткував В.Бабенко. Городище (пл. 120 га) оточене трьома лініями земляних валів, на внутр. валу споруджено кам. стіну товщиною 3 м. На тер. городища розкопано напівземлянки та залишки кам. споруд, на тер. поселень — чотирикутні напівземлянки з вогнищами, на могильниках — ґрунтові та катакомбні поховання. Під час археол. досліджень тут виявлено ліпну та гончарну кераміку, с.-г., ремісничий реманент та ін., в могилах знайдено прикраси, предмети спорядження воїнів та верхових коней.

Літ.: *Ляпушкин И.И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1958. № 62; *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. Х., 1962; *Березовець Д.Т.* Салтівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975.

О.М. Приходнюк.

ВЕРХНЬОДНІПРО́ВСЬК — місто Дніпроп. обл., райцентр. Розташов. на р. Самоткань, при впадінні її в Дніпро, за 13 км від залізничної ст. Верхньодніпровськ. Засноване 1780 на місці запороз. *зимівника*. Від 1806 — повітове місто *Катеринославської губернії*. В берез. 1917 сформовано місц. органи влади, підпорядковані *Українській Центральній Раді*. Наприкінці листоп. 1917 створено Верхньодніпровський курінь *вільного козацтва*.

Райцентр 1923—62 та від 1965. Від 1932 — у складі Дніпроп. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (21 лип. 1941 — 22 жовт. 1943) діяла підпільна орг-ція на чолі з П.Пальохою.

Серед уродженців В. — укр. рад. парт. і держ. діяч В.*Щербицький*, Герой Рад. Союзу О.Дидишко.

Літ.: Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. СПб., 1862; ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1964.

О.Г. Бажан.

ВЕ́РХНЯ ЛИ́ПИЦЯ, археологічна пам'ятка — давній могильник. Пам'ятка датується періодом від 70-х рр. 1 ст. до останньої чв. 2 ст. Від назви пам'ятки пішла назва *липицької культури*. Досліджено 1889—90 І.*Коперницьким*. Розташов. у с. Верхня Липиця Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. Матеріали розкопок опубл. 1932 М.Смішком. Відкрито 67 поховань: 60 кремацій і 7 тілопокладень, а також залишки трьох спец. вогнищ для тілопалення, т. зв. ustrina. Перебрані кістки похованих здебільшого були вміщені в накриті урни, переважно гончарні, або в ями. Супроводжуючий інвентар: керамічні посудини-приставки, фібули, ключі, ножі, шила, пряжки, дзеркальця, пряслиця, намисто.

Літ.: *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cezarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. Lwów, 1932.

Л.В. Вакуленко.

ВЕ́РХНЯ РОЗПРА́ВА — становий суд 2-ї інстанції, що розглядав цивільні й кримінальні справи *однодвірців* та *державних селян* у *Російській імперії*. В Україні В.р. функціонували протягом 1782—96 у *Київському намісництві*, *Новгород-Сіверському намісництві*, *Чернігівському намісництві*, перебравши на себе справи *посполитих* та рядових козаків, що до того часу розглядались у *гродських судах, земських судах, підкоморських судах Гетьманщини*. В.р. відігравала роль апеляційної інстанції для *нижніх розправ*. У справах, що торкалися мешканців сіл чи округ в цілому, виступала як суд 1-ї інстанції. Складалася з двох голів, які призначалися Сенатом за поданням губернського правління, а також десяти засідателів. Останніх обирали на 3 роки козаки і посполиті намісництва як зі свого середовища, так і з-поміж дворян, чиновників та різночинців. Засідателів затверджував губернатор. В.р. поділялася на 2 департ.: карний та цивільний. Кожен департ. мав свого голову. Справи розподілялися між чл. суду і головою за черговим реєстром справ. За відсутності справ карний департ. розглядав цивільні справи. В суді засідали прокурор і двоє стряпчих. Один з них слідкував за недопущенням шкоди для держ. казни, ін. був офіц. обвинувачем у карних справах. В.р. засідала посесійно тричі на рік: перша сесія тривала від 8 січ. до Страсного тижня (останнього перед Великоднем), друга — від Зелених свят (Трійці) до 27 черв. і третя — від 2 жовт. до 18 груд. За потреби В.р. могла засідати і в ін. час. Нарівні з ін. судами 2-ї інстанції В.р. надсилала двох засідателів у Приказ громад. опіки, подавала пропозиції щодо кандидатури на посаду голови совісного суду, що розглядав справи про злочини, визнані як вчинені ненавмисно, опираючись не лише на закони, а й на моральні норми.

Літ.: *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Х., 1927.

О.К. Струкевич.

ВЕРХОВИ́НА (до 1962 — Жаб'є) — с-ще міськ. типу Івано-Франк. обл., райцентр. Розташов. на р. Чорний Черемош (прит. Черемошу, бас. Пруту), за 31 км від залізничної ст. Ворохта. У письмових джерелах Жаб'є вперше згадується 1424 як власність польс. князів. Основу нас. складали се-

ляни, які займалися скотарством і мисливством. Жителі с. Жаб'є брали участь у антифеод. русі *опришків*, зокрема діяли в загонах О.*Довбуша*, В.*Баюрака*, І.*Бойчука*.

За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Жаб'є відійшло до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). У верес. 1885 тут відбулося перше в *Галичині* сел. віче (див. *Вічевий рух*). З 1919 входить до складу Польщі. Від листоп. 1939 у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр 1940—62 та від 1966. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* од 29 черв. 1941 до верес. 1944 окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії*.

В. — один із центрів туризму в Карпатах. Тут бували укр. письменники І.*Франко,* В.*Стефаник,* О.*Кобилянська,* Марко *Черемшина,* М.*Коцюбинський,* Леся *Українка,* О.*Маковей,* Г.*Хоткевич.*

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Бурнашов Г.В.* Верховина: Путівник. Ужгород, 1989.

Г.А. Вербиленко.

«ВЕРХОВИ́НА» — краєзнавчий музей у м. *Стрий*. Заснований 1932. Його організаторами були адвокат і громад. діяч Р.Домбчевський і педагог О.Сілецький, який залучив до збору експонатів учителів повіту. Серед фундаторів музею — громад. діяч і юрист І.Максимчук, колекціонерка вишивок О.Бачинська. 1939 музей націоналізовано. Збереженню його фондів у роки нім. окупації та післявоєн. період сприяли краєзнавці Р.Лисович, М.Петріна. У збірках музею — матеріали з археол. експедицій, зразки побутових речей і виробів нар. мист-ва, матеріали про громад.-культ. життя і нац.-визвол. рух на Стрийщині. Музей проводить краєзнавчі конф., організує тематичні виставки.

Літ.: *Верес Г.* Світлиця пам'яті. З історії Стрийського музею «Верховина». В кн.: Хвилі Стрия. Львів, 1995.

Я.Д. Ісаєвич.

ВЕРХОВИ́НЕЦЬ Василь Миколайович (справжнє прізв. — Костів; 18(05).01.1880—11.04.1938) — укр. композитор, хоровий диригент, хореограф, фольклорист, педагог. Н. в с. Старий Мізунь (нині село Долинського р-ну Івано-Франк. обл.). 1899 закінчив Самбірську учительську семінарію. 1900—06 — хорист і актор професійного мандрівного укр. театру т-ва «*Руська бесіда*» у *Львові*, 1906—15 — актор, хормейстер, диригент, хореограф у театрі М.К.*Садовського* в Києві. Працював також диригентом і хормейстером у т-ві укр. артистів (1915—19). В. — постановник першого укр. балету М.*Вериківського* «Пан Каньовський», його «Триколінний гопак» переміг на I Міжнар. фестивалі нар. танцю в Лондоні (Велика Британія). Був викл. хорового співу в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, Полтав. ін-тах нар. освіти та соціального виховання, Харків. муз.-драм. ін-ті (1919—32). Кер. Харків. окружної капели «Чумак» (1927—28), організатор Полтав. жін. хорової капели «Жінхоранс» (1930), один із засн. і балетмейстер Харків. театру муз. комедії. Автор першого посібника з укр. хореографії «Теорія українського народного танцю» (1919, перевид. 1963), праці «Українське весілля» (1914), зб. дитячих ігор з піснями «Весняночка» (1925), багатьох пісень, романсів, хорів («Заграй, кобзарю», «Більше надії, брати» та ін.), записав і обробив понад 300 нар. пісень і танців.

Репресований 1938. Реабілітований 1958.

Літ.: *Загайкевич М.П.* Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960.

В.І. Кізченко.

«ВЕРХОВИ́НСЬКА ГОСПОДА́РСЬКА А́КЦІЯ» — назва проваджуваної *Австро-Угорщиною* у *Закарпатській Україні* наприкінці 19 — поч. 20 ст. програми соціально-екон. політики. Програма мала на меті піднесення економіки цього відсталого на той час краю шляхом інтенсифікації землеробства, тваринництва, розвитку кооп., споживчих і кредитних спілок, банків, ремісничо-кустарних промислів. Запровадженням «В.г.а.» займалася Експозитура для гірських р-нів (орган влади, що здійснював завдання «акції»), що була ств. 1897 в м. *Мукачеве* на чолі з угор. політиком і економістом Е.Еганом (1841—1901), звідси й ін. назва — «Акція Егана». Екон. допомога Експозитури закарп. селянам полягала в посередництві при орендуванні (землю орендували 4303 заможних г-ва) та купівлі поміщицьких земель з метою обмеження дій лихварів. Д-ва виділила кошти на поліпшення полонинського господарювання, зокрема на утримання Нижньоверечанської госп. дослідної ст., розвиток садівництва, виноградарства, тваринництва, птахівництва і бджільництва та деяких тех. к-р (льону, конопель), організацію т. зв. взірцевих г-в у селах Арданово і Хмільник (нині обидва села Іршавського р-ну), Дийда (нині село Берегівського р-ну), Бадалово, Пийтерфолво (нині села Виноградівського р-ну, усі Закарп. обл.) та ін., та різних госп. гуртків на селі, що створювалися для пропаганди с.-г. знань й інтенсивного ведення г-ва. Гуртківцями були, як правило, заможні селяни та місц. багатії, яким казна за пільговими цінами продавала с.-г. машини, реманент, посівний матеріал, племінну худобу, їм читалися лекції з агротехніки, організовувались екскурсії на виставки та в передові г-ва Австро-Угорщини. Для поліпшення продуктивності тваринництва мін-во землеробства Австро-Угорщини завезло в Закарпаття із Тіролю, Швейцарії та Баварії велику рогату худобу (з 1897 до 1906 — понад 1500 голів племінного молодняку), що була продана переважно заможним і середнім г-вам у 151 село Березького і Мармороського комітатів, а також завозила з держ. маєтків плідників (жеребців) і розміщувала їх у сел. г-вах.

«В.г.а.» сприяла розвитку ремісничо-кустарних промислів на Закарпатті: проводилася робота з відновлення забутих нар. традиційних ремесел і створення нових, на селах діяли дрібні кооперативи-артілі та великі майстерні з виготовлення кошиків, меблів, полотна, килимів, худож. вишивки тощо. 1909, напр., в Закарпатті діяло 26 лозоплетільних і 15 деревообробних майстерень, 6 — з виготовлення очеретяних виробів, 10 — килимового вир-ва, в яких працювало понад 3700 осіб. Щоб послабити проблему безробіття, зменшити закордонну трудову еміграцію закарп. селян і зберегти дешеву робочу силу в країні (на поч. 20 ст. понад 90 тис. сел. сімей Закарпаття існували, гол. чин., за рахунок роботи за наймом), Експозитура щороку вербувала і відправляла великі групи заробітчан-контрактників (від 2 до понад 10 тис. осіб щороку) у держ. та поміщицькі г-ва Австро-Угорщини. 1907 видано новий закон про врегулювання взаємин між поміщи-

В.М. Верховинець.

ком і с.-г. робітниками, досить жорсткий для останніх.

Одним з важливих напрямів діяльності Експозитури було сприяння розвитку кооп. руху на селі та банк. установ у містах: 1909 на Закарпатті діяли 58 банків і ощадкас, кількість кредитних спілок 1900—13 збільшилася від 31 до 206, а їх чл. — від бл. 8 тис. до 51 тис., тобто в 6,5 разу. Заг. сума неповернутих д-ві коштів із усіх виділених нею ресурсів на фінансування «В.г.а.» на поч. 20 ст. не перевищувала 50—60 тис. *крон,* тобто складала невелику частку — 1/40 сплачуваних селянами Закарпаття податків.

У цілому «В.г.а.» сприяла певному піднесенню економіки гірських р-нів Закарпаття, капіталіст. поступу с. госп-ва, яке ставало все більш товарним і де відбувся певний прогрес у системах землеробства: вони еволюціонували від дво- і трипілля до багатопілля, загалом розширилися посівні площі, зросли валові збори зернових тощо. Однак ця акція не поліпшила становища осн. маси закарп. селян, утім, і сама вона, і ім'я її кер. Е.Егана (вбитого на Закарпатті, ймовірно, лихварями, незадоволеними його діями) залишилися у добрій пам'яті закарпатців.

Літ.: *Еган Е.* Економічне положення руських селян в Угорщині. Львів, 1901; *Ілько В.* Закарпатське село на початку XX ст. (1900—1919 рр.). Львів, 1973; Нариси історії Закарпаття, т. 1. Ужгород, 1993.

С.В. Віднянський.

ВЕРХОВИ́НЦІ — нар. назва мешканців Вододільно-Верховинських Карпат, верхів'їв річок Дністер та його прит. Стрий; Прут та його прит. Черемош з Білим і Чорним Черемошем; Латориця, Уж, Боржава, Теребля та ін. (усі — бас. Дунаю). В. складаються з трьох етногр. груп — *гуцулів, бойків* та *лемків*, які мешкають на обох схилах Укр. Карпат і частково на *Пряшівщині* (Словаччина).

О.В. Ясь.

ВЕРХО́ВНА АВТОНО́МНА РОСІ́ЙСЬКО-РУМУ́НСЬКА КОЛЕ́ГІЯ У РУМУ́НСЬКИХ ТА БЕССАРА́БСЬКИХ СПРА́ВАХ — спец. орган, ств. Раднаркомом РСФРР 28 січ. 1918 для боротьби проти румун. військ, які окупували *Бессарабію*, здійснення в Румунії пролет. революції, а також боротьби з *Українською Центральною Радою.* До колегії входили представники РНК РСФРР, *Румчероду*, Румун. с.-д. к-ту дії і секції румун. соціал-демократів *Одеси*: М.Брашован, А.Желєзняков, М.Бужор, Л.Рузер, В.Юровський та ін. Голова — Х.*Раковський.* Центром діяльності колегії стала Одеса.

Для здійснення збройного повстання в Румунії і розгрому її військ у Бессарабії за розпорядженням В.*Леніна* до Одеси на поч. лют. 1918 було направлено війська на чолі з М.А.*Муравйовим*, які підпорядковувалися колегії. Вступ австро-нім. військ на тер. України в лют. 1918 (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) і негативне ставлення УЦР до діяльності колегії на пд. України змусило її відмовитися від спроб перенести «полум'я революції» в Румунію. Х.Раковський розпочав переговори з представниками країн *Антанти* і румун. урядом. 26 лют. 1918 рад. війська завдали поразки румун. під м-ком Рибніца (нині місто, Молдова), і прем'єр-міністр Румунії А.Авереску прийняв умови рад. сторони: вивід румун. військ з Бессарабії і визнання суверенітету РСФРР над цим регіоном. Рад.-румун. угода була укладена під час переговорів 5—9 берез. 1918. Однак у зв'язку з відступом рад. військ і колегії спочатку до *Миколаєва*, а потім взагалі з України під тиском австро-нім. частин договір не набрав чинності. 29 берез. 1918 колегія була ліквідована.

Літ.: *Волковинский В.М., Кульчицкий С.В.* Християн Раковський: Політичний портрет. К., 1990.

В.М. Волковинський.

ВЕРХО́ВНА РА́ДА СРСР — найвищий законодавчий, представницький орган держ. влади в *СРСР.* Уперше сформована на основі Конституції СРСР 1936. Перша сесія відбулася 17 січ. 1937. Складалася з двох рівноправних палат — Ради Союзу та Ради Національностей з однаковим представництвом депутатів. Конституція СРСР 1977 утвердила ВР СРСР як найвищий орган держ. влади в країні, правомочний вирішувати всі питання, віднесені до відання Союзу. Було передбачено питання виняткового відання ВР: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін; прийняття до складу Союзу нових республік, затвердження нових автономних республік та областей; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР та держ. бюджету Союзу і звітів про їх виконання; утворення підзвітних ВР держ. органів. ВР обирала Президію — постійно діючий, підзвітний їй орган, який здійснював функції найвищого органу держ. влади в період між сесіями. Утворюваний ВР уряд — РМ СРСР — був відповідальний перед нею і їй підзвітний, а в період між сесіями — Президії. ВР обирала Верховний Суд СРСР і призначала Ген. прокурора, мала повноваження контролювати діяльність усіх підзвітних їй держ. органів. Палати формувалися так: Рада Союзу обиралася по виборчих округах, а Рада Національностей — за нормою представництва: 32 депутати від союзної, 11 — від автономної республіки, 5 — від автономної області та 1 — від автономного округу. У кожній палаті було по 750 депутатів. Осн. формою роботи були сесії, які скликалися двічі на рік.

Від 1938 до 1991 Президію ВР СРСР почергово очолювали М.*Калінін* (1938—46), М.*Шверник* (1946—53), К.*Ворошилов* (1953—60), Л.*Брежнєв* (1960—64), А.Мікоян (1964—65), М.*Підгорний* (1965—77), Л.Брежнєв (1977—82), Ю.*Андропов* (1983—84), К.*Черненко* (1984—85), А.*Громико* (1985—88), М.*Горбачов* (1988—90), А.*Лук'янов* (1990—91).

Перебудовні процеси 2-ї пол. 1980-х рр. внесли певні зміни в її структуру і правовий статус. За реформованою у груд. 1988 Конституцією СРСР було утворено З'їзд нар. депутатів як найвищий орган держ. влади. Компетенція ВР звузилася: вона стала постійно діючим законодавчим, розпорядчим і контрольним органом держ. влади СРСР. Депутатів ВР обирали таємним голосуванням з числа союзних парламентарів З'їздом нар. депутатів, якому ВР була підзвітною. Закони і постанови, нею прийняті, не могли суперечити актам, що приймалися З'їздом. Президія організовувала роботу З'їзду нар. депутатів і ВР, а також здійснювала ін. повноваження, закріплені у ст. 119 Конституції. З розпадом СРСР (1991) ВР СРСР припинила своє існування.

Літ.: *Федоров К.* Союзные органы власти. (1922—1962). М., 1963; Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1986.

С.С. Падалка.

ВЕРХО́ВНА РА́ДА УКРАЇ́НИ — єдиний орган законодавчої влади в Україні, *парламент*. Попередницею ВР України була *Верховна Рада УРСР*. До 24 серп. 1991 зберігала назву ВР УРСР. 4 берез. 1990 відбулися вільні вибори до ВР та місц. рад нар. депутатів. 15 трав. 1990 ВР УРСР 12-го скликання (2000 нумерацію змінено і ВР 12-го скликання вважають ВР 1-го скликання) вперше почала працювати як парламент — постійно. У ході роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість на чолі з О.*Морозом* і опозиція (Нар. рада), очолювана І.*Юхновським*. 16 лип. 1990 ВР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України,* а 24 серп. 1991 — *Акт проголошення незалежності України*, який згодом був затверджений на всеукр. референдумі 1 груд. 1991, проведеному на підставі Постанови ВР «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовт. 1991. Ці документи, окрім їх визначального значення для процесу набуття Україною незалежності, заклали також основи для розвитку та вдосконалення статусу ВР. Так, Декларація про держ. суверенітет України закріпила за ВР особливий представницький статус: ніхто, крім неї, не може виступати від імені всього укр. народу. А відповідно до Акта проголошення незалежності України, ВР УРСР перетворювалася на єдиний законодавчий орган незалежної д-ви — ВР України.

Із запровадженням поста Президента України (див. *Президент*) істотно змінився і статус Президії ВР України (див. *Президія Верховної Ради*). Спочатку було зменшено її повноваження в законодавчій сфері, а 1996, у зв'язку з прийняттям *Конституції України 1996,* вона взагалі припинила існування.

Протягом 1991—95 ВР внесла численні зміни до Конституції УРСР 1978 (від 1991 — Конституція України), запровадила поділ держ. влади на законодавчу, виконавчу та суд. Істотно активізувала законодавчий процес зі створення принципово нових законодавчих умов для організації держ. і сусп. життя, для проведення реформ з метою забезпечення інтеграції України у вільноринковий демократ. світ.

27 лип. 1994 ВР прийняла Регламент ВР України — правовий акт, що визначив процедуру діяльності ВР, зокрема, він упорядковував ведення пленарних засідань ВР, законодавчий процес, діяльність парламентських комісій і к-тів, права та обов'язки головуючого на пленарних засіданнях, умови організації та діяльності депутатських груп і фракцій у ВР, спец. парламентські процедури (надання згоди на призначення вищих посадових осіб, *імпічмент* Президента України, обговорення й прийняття Держ. бюджету та ін.).

Зважаючи на тогочасне загострення політ. протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, ВР України розробила і разом із Президентом України підписала 8 черв. 1995 Конституційний договір про осн. засади організації і здійснення держ. влади та місц. самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Це дало змогу стабілізувати політ. й конституційні процеси та досягти політ. компромісу в сусп-ві і водночас прискорити *конституційний процес в Україні 1990—1996.*

28 черв. 1996 ВР прийняла нову Конституцію України. В ній чітко визначено конституційний статус ВР України як органу держ. влади, встановлено перелік її повноважень та засади її взаємодії з ін. органами держ. влади.

Відповідно до Конституції України 1996, конституційний склад ВР — 450 нар. депутатів України, чергові вибори до ВР відбуваються в останню неділю березня 4-го року її повноважень. Згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовт. 2001, вибори до ВР України відбуваються на основі змішаної (пропорційно-мажоритарної) виборчої системи: 225 нар. депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах і 225 нар. депутатів — за пропорційною системою у заг.-держ. багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками канд. у депутати від *партій політичних*, виборчих блоків політ. партій. Така система виборів для обрання ВР стала застосовуватися з 1997. Відповідно до неї пройшли вибори нар. депутатів України 1998 та 2002.

Нар. депутати України працюють у ВР на постійній основі. Це забезпечується суворим до-

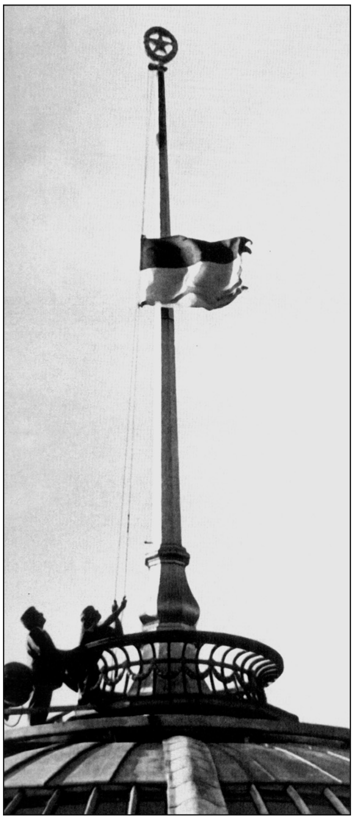

Підняття Національного прапора над Верховною Радою України. 4 вересня 1991.

Будинок Верховної Ради УРСР. Архіт. В.І. Заболотний. Фото 1938 р.

триманням ними вимог несумісності депутатського мандата з ін. видами діяльності (засади цієї несумісності визначені в Конституції України 1996 і конкретизовані в Законі України «Про статус народного депутата України»). Повноваження нар. депутатів України починаються з моменту складення ними присяги. Для забезпечення діяльності нар. депутатів як у ВР, так і за її межами, недопущення вчинення на них тиску, Конституцією України 1996 гарантується депутатський імунітет (недоторканність, тобто неможливість притягнення їх до кримінальної відповідальності, затримання чи арешту без попередньої згоди ВР) та депутатський індемнітет (депутати не несуть юрид. відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп). Законами України нар. депутатам забезпечується широке коло прав і повноважень.

Конституція України 1996 закріпила за депутатами вільний (неімперативний) мандат, що робить неможливим їх відкликання виборцями. Разом з тим у ній передбачено вичерпний перелік підстав дострокового припинення повноважень нар. депутата України.

Конституція України 1996 закріпила широкі повноваження ВР України. За змістом і спрямованістю їх можна поділити на групи: повноваження, пов'язані із внесенням змін до Конституції України, прийняттям законів, контролем за Держ. бюджетом, визначенням засад внутр. і зовн. політики та прийняттям програм соціально-екон. розвитку, визначенням взаємовідносин ВР із Президентом України; повноваження щодо вищих держ. органів і здійснення парламентського контролю; організація адм.-тер. поділу країни; повноваження, пов'язані з виконанням міжнар. функцій д-ви, та ін.

Серед питань держ. буд-ва гол. є: призначення виборів нар. депутатів, Президента України; надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра України (див. *Прем'єр-міністр*), Ген. прокурора та ін. високих посадових осіб; призначення на посади та звільнення з посад Голови та ін. членів Рахункової палати, Голови НБУ та 1/2 складу його Ради, призначення 1/3 складу *Конституційного Суду України*; призначення чергових та позачергових виборів до органів місц. самоврядування та ін.

ВР є повноважною за умови обрання не менше 2/3 від її конституційного складу. Парламент України працює сесійно. Сесії ВР можуть бути й позачерговими. Вони скликаються Головою ВР на вимогу не менше 1/3 нар. депутатів від конституційного складу ВР або на вимогу Президента України.

Усі свої рішення ВР України приймає виключно на пленарних засіданнях шляхом особистого голосування нар. депутатів. Голосування може бути або відкритим нефіксованим чи фіксованим (поіменним) за допомогою електронної системи підрахунків, або таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Засідання проводиться відкрито і гласно, водночас ВР може також прийняти рішення про проведення закритого засідання.

Для кер-ва своєю роботою ВР обирає Голову, 1-го заст. і заст. Голови ВР України. На кер-во ВР покладається організація її роботи, представництво ВР перед ін. д-вами і міжнар. інституціями, організація роботи апарату ВР тощо.

ВР почергово очолювали: від трав. по лип. 1990 — В.*Івашко*, від лип. 1990 по груд. 1991 — Л.*Кравчук*, від груд. 1991 по трав. 1994 — І.*Плющ*, від трав. 1994 по трав. 1998 — О.Мороз, від лип. 1998 по січ. 2000 — О.*Ткаченко*, від січ. 2000 по трав. 2002 — І.Плющ, від черв. 2002 — В.*Литвин*.

Для здійснення законопроектних робіт, підготовки й попереднього розгляду питань, що належать до повноважень парламенту, ВР утворюються к-ти, які працюють постійно. Їх кількість і предметна спрямованість Конституцією і законами України не визначені. Тому чисельність к-тів ВР змінювалася, коливаючись від 20 до 24. Це обумовлювалося пошуком оптимальної структури к-тів ВР, різними підходами до вирішення цієї проблеми. ВР України кожного нового скликання на власний розсуд визначається з кількістю та назвами к-тів. ВР 4-го скликання має к-ти з питань: правової політики; держ. буд-ва та місц. самоврядування; соціальної політики та праці; охорони здоров'я, материнства та дитинства; молодіжної політики, фізичної к-ри, спорту і туризму; науки і освіти; к-ри і духовності; екон. політики, управління нар. госп-вом, власності та інвестицій; бюджету; фінансів і банк. діяльності; пром. політики і підприємництва; паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки; буд-ва, транспорту і зв'язку; аграрної політики і земельних відносин; у закордонних справах і зв'язках з СНД; екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією; нац. безпеки й оборони; регламенту, депутатської етики та організації роботи ВР України; свободи слова та інформації; прав людини, нац. меншин і міжнац. відносин; у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів; Європ. інтеграції.

Для сприяння роботі к-тів у їх структурі можуть створюватися підк-ти та робочі групи. Крім парламентських к-тів, у структурі ВР України працюють також тимчасові спец. та тимчасові слідчі комісії. Тимчасові спец. комісії утворюються для підготовки і попереднього розгляду питань, їм надаються права профільних к-тів, а для проведення розслідування з питань, що становлять сусп. інтерес, у ВР створюються тимчасові слідчі комісії. Але висновки зазначених комісій не є вирішальними для органів суду і слідства.

Матеріально-тех., інформаційне, юрид., наук.-експертне забезпечення діяльності ВР України покладається на апарат ВР України, кер-во якого призначається і звільняється ВР України.

ВР України є політично структурованою. До її складу входять депутатські фракції (формуються виключно на парт. основі) та групи (формуються на позапарт. основі). У січ. 2000 після парламентської кризи у ВР України вперше була сформована постійно діюча парламентська більшість, діяльність якої спрямовується на налагодження конструктивної співпраці ВР України з Президентом України Л.*Кучмою* і *Кабінетом Міністрів України*. Намітилися також спроби правового унормування діяльності політ. опозиції у ВР України.

1 лют. 2000 ВР України прийняла Закон України «Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України», відповідно до якого відлік скликань ВР України починався з ВР УРСР 12-го скликання, яка стала іменуватися ВР України 1-го скликання. Відповідно, обрані 1994 та 1998 законодавчі органи стали вважатися ВР України 2-го та 3-го скликань.

Для здійснення парламентського контролю за використанням коштів Держ. бюджету утворено Рахункову палату України (1996). Парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини й громадянина від імені ВР України здійснює (з 1997) Уповноважений ВР України з прав людини.

У Конституції України 1996 визначено коло суб'єктів законодавчої ініціативи (Президент України, нар. депутати України, КМ України і НБУ) та встановлено засади законодавчого процесу. Розгляд законопроектів ВР України здійснюється у 3-х читаннях. Під час 1-го читання на пленарному засіданні обговорюються осн. положення (концепція) законопроекту. У разі позитивної оцінки законопроекту ВР України передає його у відповідний профільний к-т для доопрацювання. Згодом, коли к-т знову подасть доопрацьований законопроект із урахуванням усіх зауважень і пропозицій після 1-го читання, проводиться пленарне 2-ге читання, де відбувається постатейне обговорення законопроекту. Заключною стадією є 3-тє пленарне читання, під час якого відбувається прийняття закону в цілому більшістю від конституційного складу нар. депутатів України. Після прийняття закон підписується Головою ВР України і відправляється на підпис Президентові України, який протягом 15 днів повинен прийняти по ньому своє рішення (підписати і офіційно оприлюднити або надіслати до ВР для повторного розгляду із своїми зауваженнями і пропозиціями, тобто застосувавши своє конституційне право відкладального вето).

Результатами законодавчої діяльності ВР України є завершення формування в цілому системи законодавства укр. д-ви і його гармонізація з європ. законодавством. Протягом 1990-х рр. було прийнято майже 2 тис. законів. Особливо слід відзначити прийняття нових кодексів (Бюджетного, Кримінального, Земельного та ін.). Тим самим ВР активно впливає на процеси державотворення, вирішення багатьох соціально-екон. проблем. Вона також активно співпрацює з парламентами зарубіжних країн та з міжнар. орг-ціями. ВР зміцнює міжнар. авторитет України, сприяє її утворенню як демократ., соціальної, правової д-ви, зміцненню інститутів громадян. суспільства.

Літ.: Український парламентаризм: минуле і сучасне. К., 1999.

С.Б. Гавриш.

ВЕРХО́ВНА РА́ДА УРСР — інституція держ. влади в УРСР, законодавчо визначена Конституцією УРСР 1937 замість *Всеукраїнського центрального виконавчого комітету.* За Конституцією 1937, ВР була найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом республіки.

Конституція встановила заг., рівні й прямі вибори до ВР шляхом таємного голосування, а також норму представництва: 1 депутат від 100 тис. виборців, строк повноважень депутатів — 4 роки. На виборах 26 черв. 1938 було обрано 304 депутати. Перша сесія ВР відбулася в *Києві* 25—28 лип. 1938. Головою її було обрано М.*Бурмистенка,* Президію ВР УРСР (див. *Президія Верховної Ради*) очолив Л.*Корнієць.*

До повноважень ВР належало право змінювати Конституцію УРСР та приймати нову; видавати та затверджувати нар.-госп. плани та Держ. бюджет УРСР; контролювати стан та управління підпр-вами союзного підпорядкування та наглядати за ними; формувати РНК УРСР та суд. органи; надавати право громадянства УРСР тощо. Сесії скликалися Президією ВР УРСР двічі на рік. Передбачалися також позачергові сесії. Правом законодавчої ініціативи володіли нар. депутати, постійні комісії ВР, Президія ВР, РНК УРСР. Закони приймалися більшістю голосів депутатів, які брали участь у засіданні ВР. У міжсесійний період приймати законодавчі акти УРСР (укази Президії ВР УРСР) мала право Президія ВР УРСР. Крім Президії, ВР обирала мандатну комісію і призначала слідчі та ревізійні комісії.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* ВР УРСР працювала в умовах воєн. часу. У зв'язку з окупацією 1941 тер. України Президія ВР УРСР була евакуйована до м. Саратов (нині місто в РФ). 29 черв. 1943 був прийнятий Указ Президії ВР УРСР «Про відстрочку виборів до Верховної Ради УРСР», згідно з яким вибори відкладалися на один рік, а строк повноважень ВР УРСР 1-го скликання подовжувався. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 січ. 1944, було прийняте рішення про переїзд Президії ВР УРСР у січ. 1944 з *Харкова* до звільненого від окупантів Києва. 26 листоп. 1946 прийнятий Указ Президії ВР УРСР «Про проведення виборів до Верховної Ради УРСР» 9 лют. 1947. 1947 була обрана ВР УРСР 2-го скликання.

Конституція УРСР 1978 радикально не змінила правового статусу ВР. Однак були запроваджені деякі нововведення. Проголошувалося, зокрема, що всі ради нар. депутатів — Верховна, обласні, районні, міські, районні у містах, селищні і сільс. — становлять єдину систему органів держ. влади. Було посилено вплив ВР на місц. ради. Склад ВР збільшився до 650 депутатів, строк повноважень — до 5 років. Ширшим стало коло суб'єктів права законодавчої ініціативи. Тепер це право належало Президії ВР, РМ УРСР, постійним та ін. комісіям, депутатам, Верховному Суду, Прокуророві УРСР, а також громад. орг-ціям, представленим респ. органами.

ВР УРСР 1-го — 11-го скликань будувала свою діяльність згідно з вимогами рад. часу. Її робота перебувала під контролем ЦК КПУ, а сама вона не була постійно діючим органом, збиралася на сесії двічі на рік і фактично лише схвалювала підготовлені Президією ВР УРСР та погоджені з ЦК КПУ законопроекти. Депу-

Зал засідань 1-ї сесії Верховної Ради УРСР першого скликання. Київ, липень 1938.

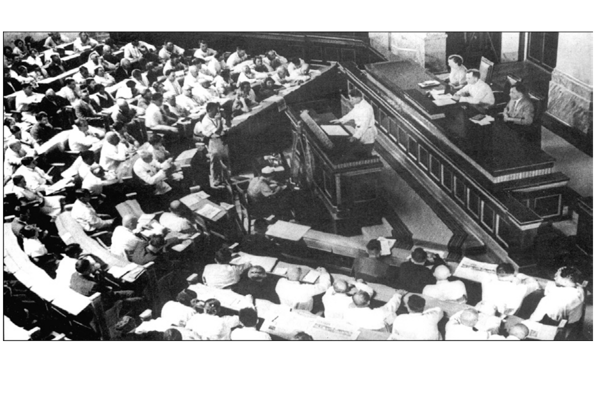

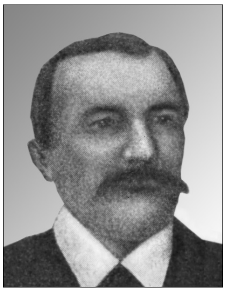

І.Г. Верхратський.

П.П. Вершигора.

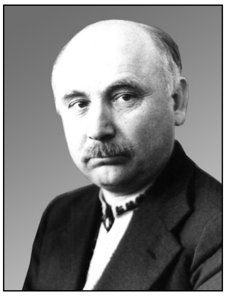

Г.Г. Верьовка.

тати поєднували свою роботу у ВР з ін. видами діяльності. Законодавча робота не відзначалася продуктивністю, що об'єктивно принижувало конституційний статус ВР. Упродовж 1940—50-х рр. законотворчість фактично вичерпувалась удосконаленням окремих статей Конституції та вже чинних законів УРСР.

Наприкінці 1950-х рр. законодавча діяльність ВР активізувалася, що було зумовлено необхідністю проведення розпочатих 1-м секретарем ЦК КПРС М.*Хрущовим* реформ у рад. системі влади. 1959 обговорювалися проекти законів про судоустрій, а також цивільний, цивільно-процесуальний, кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Загалом у 1960—70-х рр. законотворчість розширюється, інтенсифікується кодифікація респ. законодавства. Так, 1968 ВР УРСР прийняла Закон «Про сільську і селищну Ради народних депутатів», який значно пожвавив діяльність цих низових представницьких органів. У черв. 1969 приймається Кодекс про шлюб і сім'ю, у лип. 1970 — Земельний кодекс, у черв. 1972 — Водний кодекс та ін. Кодифікація законодавства, що здійснювалася ВР у ці роки, створила умови для більш якісного правового регулювання важливих сусп. відносин. Щороку ВР затверджувала проекти Держплану й бюджету республіки. Починаючи з 1978 приймалися постанови про виконання річних зобов'язань. Проте закони, що приймалися ВР УРСР, часто лише дублювали положення правових актів *СРСР* (Про ВР 12-го скликання див. *Верховна Рада України*).

Літ.: *Рябошапко Г.* Верховна Рада Української РСР — найвищий орган державної влади республіки. К., 1968; Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1989.

С.Б. Гавриш.

ВЕРХО́ВСЬКІ КНЯЗІ́ — спільна назва князівських родів, які беруть початок від черніг. кн. *Михаїла Всеволодича*. Це роди: Новосильських, Бєльовських, Одоєвських, Воротинських, Мосальських, Торуських, Мезецьких, Оболенських, Перемишльських, Козельських, Карачовських, Волконських, Звенигородських, Хотетівських. У 2-й пол. 14 — 70-х рр. 15 ст. володіння В.к., що лежали у поріччі верхньої Оки (прит. Волги), відігравали роль буфера між сферами впливу литов. і моск. князів. На зламі 15—16 ст. В.к. перейшли під зверхність Рос. держави.

Літ.: *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Kuczynski S.M.* Ziemie czernihowskosiewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936; *Зимин А.А.* Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. М., 1988; *Шеков А.В.* Верховские княжества: (Краткий очерк политической истории. XIII — середина XVI в.). Тула, 1993.

О.В. Русина.

ВЕРХРА́ТСЬКИЙ Іван Григорович (псевд.: Лютарт, Горовський, Лосун, Подоляк, Щипавка та ін.; 26.04.1846—29.11.1919) — укр. природодослідник, філолог. Почесний чл. НТШ. Н. в с. Більче (нині с. Більче Золоте Борщівського р-ну Терноп. обл.). Закінчив *Академічну гімназію у Львові* і філос. ф-т Львів. ун-ту. Вчителював у г-зіях *Дрогобича*, Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*), Ряшева (нині Жешув, Польща) та в Академічній укр. г-зії у Львові. Викладав природознавство й укр. мову. Був ред. першого україномовного «Збірника Математично-природописно-лікарської секції НТШ», перший голова однойменної секції НТШ. Автор підручників «Ботаніка», «Мінералогія», «Зоологія», «Соматологія». Вивчав фольклор, перекладав з ін. мов худож. літературу.

Похований на *Личаківському цвинтарі* у Львові.

Літ.: *Головацький І.* Іван Верхратський — природодослідник, організатор науки: Матеріали конференції до 150-річчя І.Верхратського. Тернопіль, 1996.

І.Д. Головацький.

ВЕРШИ́ГОРА Петро Петрович (16(03).05.1905—27.03.1963) — один з кер. *партизанського руху* в Україні під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, письменник. Герой Рад. Союзу (1944), генерал-майор (1944). Н. в с. Севериновка (нині Молдова) в родині вчителя. Служив у Червоній армії (1925—27; див. *Радянська армія*). Закінчив Одес. муз.-драм. ін-т (1929), Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (1938). Працював на Одес. і Київ. кіностудіях. З 1941 — учасник війни, з верес. 1942 — заст. командира з розвідки партизан. з'єднання С.*Ковпака*, від груд. 1943 — командир 1-ї Укр. партизан. д-зії ім. С.Ковпака. Після війни служив у ЗС СРСР, 1947—54 викладав в Акад. Генштабу. Од 1955 працював у ж. «Знамя». Автор книг про партизан. рух. Лауреат Держ. премії СРСР (1947).

П. у м. *Москва.*

Тв.: Карпатский рейд. М., 1950; Рейд на Сан и Вислу. М., 1959; Иван-герой. М., 1960; Дом родной. М., 1962; Люди с чистой совестью. М., 1985.

Літ.: Русские советские писатели-прозаики: Биобиблиографический указатель, т. 1. Л., 1959; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Г.Г. Денисенко.

ВЕРЬО́ВКА Григорій Гурійович (25(13).12.1895—21.10.1964) — укр. композитор, хоровий диригент, педагог, фольклорист. Засл. діяч мист-в УРСР (1946), нар. арт. УРСР (1960). Н. в м. *Березна.* 1918—21 вивчав теорію композиції у Б.Яворського в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, де почав писати власні муз. твори. 1918—41 керував самодіяльними хоровими колективами в *Києві.* 1925 на базі створеного ним самодіяльного хору відкрито Муз. шк. ім. М.Лисенка, яку він очолив. Вів пед. роботу: викладав у 1-му Київ. муз. технікумі, Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, Київ. консерваторії (1947—64 — проф. каф-ри хорового диригування). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації України викладав у Башкирському від-ні Моск. консерваторії в Уфі, керував ансамблем пісні і танцю, вів наук. роботу в галузі фольклору. 1943 за дорученням уряду УРСР організував Держ. укр. нар. хор, худож. кер. і хоровим диригентом якого був до кінця життя. 1944 колектив у складі хору, танц. колективу й оркестру нар. інструментів дав свій перший концерт. Колектив першим в Україні виніс на професійну сцену нар. манеру виконання гуртового співу.

В. — автор пісень, інструментальних композицій, обробок укр. нар. пісень. Протягом усього життя збирав і записував нар. пісні в різних областях України. Провідне місце в творчій спадщині належить хоровим творам. Чимало пісень композитора стали народними.

1948—52 — Голова правління Спілки композиторів УРСР. Лауреат Держ. премії СРСР (1948), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1968, посмертно).

П. у м. Київ. Ім'я В. 1964 присвоєно Держ. укр. нар. хорові.

Тв.: Хори, вип. 1. К., 1971; Хори з супроводом, вип. 2. К., 1971; Хори і пісні, вип. 3. К., 1972; Солоспіви і вокальні ансамблі, вип. 4. К., 1972; Народні та революційні пісні в обробці для хору, вип. 5. К., 1973; Кантати і хори, вип. 6. К., 1980.

Літ.: *Ященко Л.* Григорій Гурійович Верьовка. К., 1963; Григорій Верьовка. Спогади. К., 1972; *Дженков В.А.* Видатний діяч музичної культури. «Народна творчість та етнографія», 1975, № 6.

Л.О. Гаврилюк.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Микола Іванович (листоп. 1848—30.03.1918) — рос. археолог, сходознавець. Н. в м. *Москва.* Проф. каф-ри сх. історії Петерб. ун-ту (1890), наглядач нумізматичного музею при ун-ті, голова Сх. від-ня Імператорського археол. т-ва. Вивчав археологію та історію Серед. Азії, працював у галузі рос. й укр. істор. та археол. науки. З іменем В. пов'язані розкопки курганів на лівому березі Дніпра, в Криму, на *Кубані* й Дону. Серед них такі всесвітньо відомі пам'ятки, як кургани Майкопський, Келермеський, Єлизаветинський, Ульський, Золотий, Костромський, Чморів, *Огуз* та багато ін. 1912—13 В. розкопав скіф. царський курган (див. *Скіфи*) в урочищі *Солоха* біля м. *Нікополь*, в якому був знайдений золотий гребінь із зображенням битви скіфів.

П. у м. Петроград (нині *Санкт-Петербург*, РФ).

Тв.: Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 1—3. СПб., 1890—98; Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе. В кн.: Труды XII Археологического съезда в Харькове, т. 1. М., 1905; Мечети Самарканда, вып. 1. СПб., 1905.

Літ.: Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. 25. Пг., 1921; *Мозолевський Б.М.* Скіфський степ. К., 1983.

Г.Г. Денисенко.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Сергій Феофанович (1878 — р. с. невід.) — інженер-економіст, громад. та політ. діяч. Н. на *Поділлі* в сім'ї священика. Закінчив Петерб. ун-т. Доцент Київ. політех. ін-ту, активно працював над розробкою укр. тех. термінології. Один із фундаторів і кер. Укр. тех.-аграрного т-ва «Праця» (1917), в якому очолював від. з вивчення стану економіки України, розробляв плани її розвитку. Один із засн. *Української Центральної Ради*, писар та голова її агітаційної комісії. Належав до УСДРП, від якої входив до К-ту УЦР, згодом — до Малої ради. Від черв. 1917 — товариш голови УЦР. За *Української Держави* — ген. консул у РСФРР. Від 1 лип. 1918 — екстраординарний проф. Укр. держ. ун-ту в Києві. У 1920-х рр. — проф. Київ. с.-г. ін-ту, очолював каф-ру економіки с. госп-ва. У 1930-х рр. репресований. З часом — на еміграції.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Ярослав Іванович (псевд. і криптоніми: Я.В., Яв., Охрім Бодяк, Гіпопотам, Олег Сатир, Олег Сатр та ін.; 20.02.1881—26.10.1917) — громад., політ. та культ. діяч, публіцист, письменник, перекладач. За фахом — правник. Н. в с. Молодятин (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1902 — ред. провідних часописів *Галичини* і *Буковини*: 1902—04 — «Поступ» (*Коломия*), 1904—06 — газ. «Буковина» (*Чернівці*). Від 1907 працював у *Львові*, в редакції газ. «*Діло*» (1910—11 — її гол. ред.), редагував також «Письмо з "Просвіти"», 1911—12 — ред. тижневика «Неділя». Друкувався в багатьох ін. періодичних вид. Галичини, зокрема в «*Літературно-науковому вістнику*». Упорядник і видавець зб. «Як судили Мирослава Січинського» (1909). 1914—17 — референт укр. і рос. преси в МЗС *Австро-Угорщини* у *Відні*. Там підготував до друку календар «Просвіти» на 1915 рік, альманах «З кривавого року» (вийшов посмертно). Чл. президії *Загальної української ради*. Належав до *Русько-української радикальної партії*. Листувався з І.*Франком*, В.*Стефаником*, О.*Маковеєм*. Архів зберігається в ЦДІА України у Львові.

П. у м. Віллішгоф поблизу Відня.

Літ.: *Лозинський М.* Ті, що від нас відійшли. Львів, 1917; *Полєк В.* Біографічний словник Прикарпаття. Бібліотека «Нового часу». Івано-Франківськ, 1993; *Качкан В.* Веселовський Ярослав Іванович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 1. Львів, 1994; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Коломиї 1865—1994 рр. Львів, 1999.

Б.З. Якимович.

М.І. Веселовський.

Я.І. Веселовський.

«ВЕСНА́» — каральна операція органів ОДПУ, проведена 1930—31 із метою «чистки» лав Червоної армії (див. *Радянська армія*) від спеціалістів колиш. царської армії. Офіц. мотивом для початку масових репресій щодо військ. фахівців «старої генерації» стало «викриття» в груд. 1930 антирад. військ. орг-ції, яка нібито навесні 1931 (звідси й назва справи — «В.») очікувала на інтервенцію *Антанти* і в зв'язку з цим готувала збройне повстання.

Учасниками міфічної орг-ції після допитів в ОДПУ визнали себе багато колиш. генералів та кадрових офіцерів царської армії, які після перемоги рад. влади визнали останню і служили на відп. посадах у Червоній армії. Репресії за справою «В.» прокотилися в Росії, Україні, на Кавказі. Найбільшого погрому було завдано військ. навч. закладам *Москви*, Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*), *Києва*. Провідні фахівці офіцерської справи звинувачувалися в організації контрреволюц. офіцерських груп у вузах, у саботажі та шкідництві, яке полягало «у зниженні вимог до військових знань» у студентів і курсантів.

Протягом 1930—31 у справі «В.» було притягнуто до суд. відповідальності 2010 осіб: 305 військових і 1705 цивільних. Із них 573 страчено, ін. піддано тривалим термінам ув'язнення.

О.Г. Бажан.

ВЕСТЕРНІЗА́ЦІЯ (англ. western від west — захід) — термін, що використовується переважно на позначення процесу запозичення елементів зх. к-ри ін. к-рами, але також ним позначають процес експансії масової амер. к-ри в усі ін. к-ри. Походить, імовірно, від назви жанру амер. кінематографу «вестерн». Інколи як синоніми терміна «В.» вживають поняття «європеїзація», «американізація», «модернізація», «глобалізація».

Теорія В. первісно була розроблена для пояснення розвитку Японії 19—20 ст. В. може бути повною або частковою. Повна В. охоплює всі сфери життя того чи

ін. сусп-ва. Заг. схема процесу повної В. є такою: на першому етапі спостерігається намагання відгородитися від впливу зх. к-ри; на другому — відбувається запозичення тех. і військ. досягнень зх. цивілізації, що зумовлює модернізацію економіки та життя сусп-ва в цілому; на третьому — засвоюються зх. духовні цінності. За часткової В. (за С.Хантінгтоном — «вестернізація без модернізації») запозичуються лише деякі елементи зх. способу життя. Процес В., з одного боку, відкриває доступ до найкращих здобутків зх. к-ри, науки та техніки, а з ін. — спричиняє руйнування традиційних цінностей, а отже — моральну деградацію та атомізацію сусп-ва.

В Україні перша хвиля В. спостерігалася в 1-й пол. 17 ст. і була реакцією на наступ *католицизму*. Виникнення Укр. козац. д-ви великою мірою стало результатом засвоєння укр. козацтвом зх. цінностей життя. Наприкінці 17 — поч. 18 ст. вихідці з України брали активну участь у процесах В. в Рос. д-ві (реформи *Петра I*). Друга хвиля В. (як нищення самобутності) мала місце після скасування автономного устрою *Гетьманщини* 1764 та зруйнування *Запорозької Січі* 1775 військами *Російської імперії*. Подальші дві хвилі В. були спільними з процесом рос. В. після реформи 1860-х рр. та після 1900-х рр. За часів існування *СРСР* можна виділити ще два етапи В. — 1930-х рр. та 2-ї пол. 1950-х — 1960-х рр. Нинішній політ. курс незалежної України на входження до європ. та євроатлантичних структур започаткував нову хвилю В.

Літ.: *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Любарский Г.Ю.* Морфология истории: Сравнительный метод и историческое развитие. М., 2000.

В.В. Головко.

ВЕ́СТЕРФЕЛЬД (Westervelt або Westerfeldt) **Абрагам** (р. н. невід. — 24, за ін. даними, 30.04.1692) — голл. художник. Працював при дворі польного гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла*. Разом з військом гетьмана перебував 1651 у *Києві*. Як безпосередній свідок *національної революції 1648—1676* відобразив її події у малюнках, що збереглися частково в копіях 18 ст. Відомо 49 тв. В., тематично пов'язаних з Україною, серед яких: «Вступ литовських військ до Києва у 1651 р.», «Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі», «Сутичка польської і козацької кінноти під Києвом», «Прийом Янушем Радзивіллом послів Богдана Хмельницького». 22 копії 18 ст. з рисунків В. певний час зберігались у колекції польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського*. Кілька копій у серед. 90-х рр. 20 ст. придбав Музей Війська Польс. у *Варшаві*. За взірцем рисунка «Захоплення у полон козацького полковника М.Кричевського під Лоєвим у 1649 р.» 1760 зітканий гобелен, який нині зберігається в музеї кн. Чарторийських у Кракові.

Значну істор. цінність мають композиції, в яких зафіксовано стародавні пам'ятки Києва (*Києво-Печерська лавра*, *Софійський собор*, *Золоті ворота*), дерев'яні будівлі 17 ст. міста та його околиць, що не збереглися до нашого часу («Вигляд Києва зі сходу», 1651, зображення палат кн. А.*Киселя* на Подолі, комплексу *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*, церкви в с. Полонне та ін.). Існує припущення, що за малюнком В. гравер В.*Гондіус* виконав відомий портрет Б.*Хмельницького*, який слугував першоджерелом для більшості портретів полководця.

П. у м. Роттердам (нині місто в Нідерландах).

Літ.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. В кн.: Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, т. 2. М., 1908; Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968.

Н.Г. Ковпаненко.

ВЕСТФА́ЛЬСЬКИЙ МИР 1648 — система мирних договорів, укладена після завершення Тридцятилітньої війни 1618—48, до участі в якій залучалися й укр. козаки.

А. Вестерфельд. Софія Київська зі сходу. 1651. Копія 18 ст.

Складається з двох міжнар. договорів, підписаних 24 жовт. у містах Вестфалії (Німеччина): договору імператора «*Священної Римської імперії германської нації*» з союзниками, з одного боку, і Швецією з її союзниками — з другого, в м. Оснабрюк; договору імператора з союзниками, з одного боку, і Францією — з другого, в м. Мюнстер. Постанови В.м. стосувалися територіальних змін, реліг. відносин і політ. устрою «Священної Римської імперії». Згідно з В.м., Франція одержала володіння *Габсбургів* у Верхньому та Нижньому Ельзасі і підтвердила свій суверенітет над лотаринзькими єпископствами Мец, Туль і Верден. Швеція одержала від імперії, окрім контрибуції в 5 млн *талерів*, о-в Рюген (нині Німеччина), ч. Померанії і *архієпископство* Бремен. У її володіннях опинилися найважливіші порти Балтійського та Північного морів. Крім того, Швеція як володар нім. князівств стала чл. імперії з правом посилати своїх депутатів на імперські сейми. Д-ви-переможниці були оголошені гол. гарантами виконання В.м., а їхні союзники — нім. князівства Бранденбург, Мекленбург-Шверін, Брауншвейг-Люнебург — розширили свої володіння за рахунок секуляризованих (див. *Секуляризація*) єпископств і монастирів. У реліг. сфері В.м. прирівняв у правах на тер. Німеччини кальвіністів із католиками (див. *Католицизм*) і лютеранами (див. *Протестантизм*), узаконив секуляризацію церк. земель, здійснену до 1624, але позбавив нім. князів права визначати реліг. належність підданих. В.м. юридично закріпив політ. роздробленість Німеччини. Перемога у Тридцятилітній війні антигабсбурзької коаліції зірвала спробу створення світ. «християнської» імперії під егідою Габсбургів, їх плани придушення реформаційного руху (див. *Реформація*) та підкорення Республіки Сполучених провінцій (нині Нідерланди). На тривалий час Франція забезпечила собі домінуючі позиції у Зх. Європі.

В.О. Щербак.

ВЕ́ТУХІВ Михайло Олексійович (25.07.1902—11.06.1959) — учений-біолог, організатор с.-г. науки в Україні, педагог, громад. та політ. діяч. Перший президент *Української вільної академії наук* у США, дійсний чл. НТШ. Н. в м. *Харків*. 1923 закінчив Харків. с.-г. ін-т, у якому працював від 1926 — доц., од 1928 — проф., зав. каф-ри. Займався селекцією тварин, досліджував генетику. Брав участь у громад.-культ. житті. Допомагав в «українізації» вузів та наук. установ України. У зв'язку із загрозою репресій виїхав до *Москви*. 1934—41 працював проф. Моск. ветеринарно-зоотех. ін-ту та кер. від. ветеринарної генетики Всесоюзного ін-ту експериментальної ветеринарії. Перед початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* повернувся до Харкова, викладав генетику в Харків. ун-ті. За гітлерівської окупації очолював Харків. земельну управу. 1942—43 — ректор Харків. ун-ту. Співпрацював з укр. демократ. колами, за що був арештований *гестапо* (1943). Після звільнення переїхав до *Львова* (тоді — *Генеральна губернія*), де викладав на вищих мед. курсах, а згодом — до *Відня*. Працював у Віденському ун-ті генетиком-експериментатором. Не полишав громад. роботи. Був чл. представництва *Українського центрального комітету* у Відні. 1945 призначений міністром внутр. справ в уряді УНР на еміграції. По закінченні війни перебував у Німеччині, а 1949 емігрував до США. Брав активну участь у створенні УВАН в США: від 1950 і до кінця життя її президент. Керував видавничою діяльністю УВАН, започаткував і редагував англомовні «Аннали». Водночас працював у від. зоології Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк). Серед учених-генетиків став відомим як автор нової теорії у вивченні спадковості. Брав діяльну участь у роботі багатьох укр.-амер. громад. орг-цій. 1949 обраний віце-президентом *Укра-*

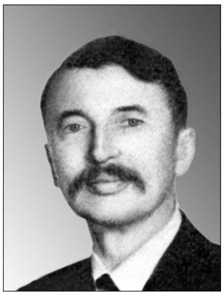

М.О. Ветухів.

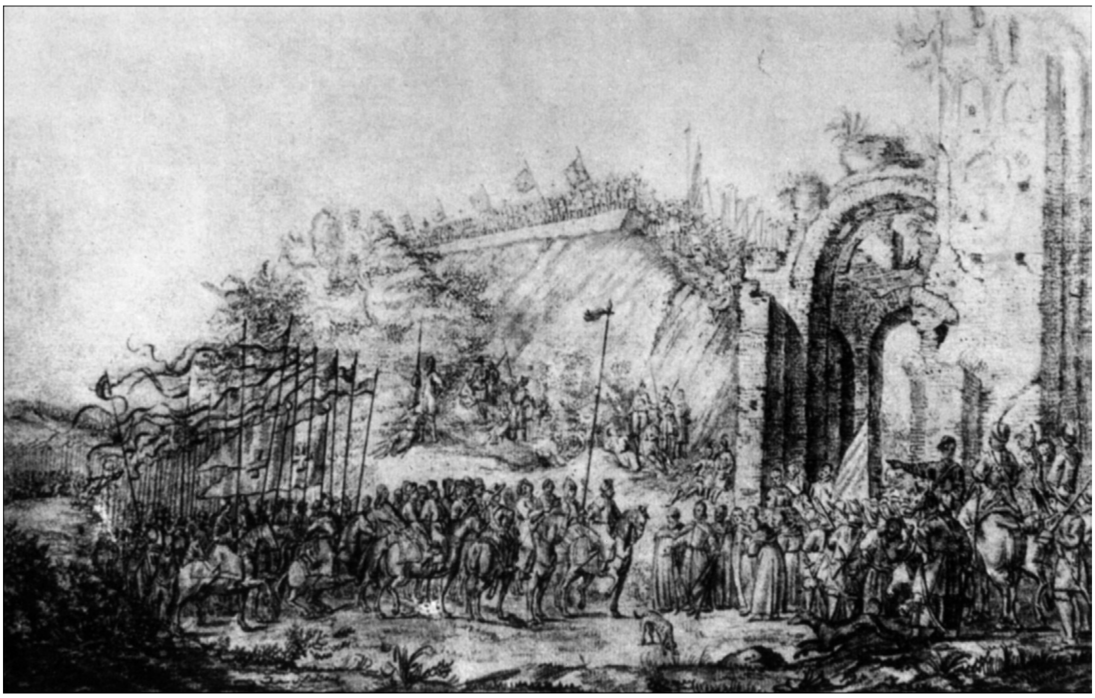

А. Вестерфельд. Ярославів вал та Золоті ворота. 1651. Копія 18 ст.

інського конгресового комітету Америки, від 1954 був чл. Ген. асамблеї *Інституту вивчення СРСР* у Мюнхені (Німеччина).

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: Осередок української науки за рубежем. «Вісник АН УРСР», 1991, № 1; *Луцький Ю.* Початки «Анналів»: [Спогади]. «Український історик», 1995, т. 32, № 1—4; *Антонович М.* 50-річчя УВАН. Там само; *Винниченко І.* Півстоліття служіння Україні [УВАН у США]. «Українське слово», 1995, № 4; *Шевельов Ю.* Люди Академії, мури Академії, книги Академії. Спогади і міркування з нагоди 50-х роковин УВАН у США. «Сучасність», 1996, № 1; *Рябчук М.* Ювілей Академії. «Українська культура», 1996, № 1; *Панченко В.* Листи з Нью-Йорка. «Кур'єр Кривбасу», 2001, № 139.

О.В. Даниленко.

ВЕ́ХТЕР (Wächter) **Отто** (1901—1949) — нім. військ. і політ. діяч, губернатор дистрикту «*Галичина*». Н. в м. *Відень.* Виходець із родини австрійс. генерала, який тривалий час служив у *Галичині.* У 1920-х рр. прилучився до нацистського руху (див. *Нацизм*). Брав участь в аншлюсі Австрії 11—12 берез. 1938. Напередодні *Другої світової війни* — группенфюрер СС, від січ. 1942 до лип. 1944 — губернатор дистрикту «Галичина» з центром у *Львові.* Займав поміркowану позицію в окупаційній політиці на зх.-укр. землях, контактував з укр. громад. інституціями (В.*Кубійовичем* та ін.) і представниками УГКЦ. Ініціатор створення укр. д-зії СС «*Галичина*». Після війни переховувався в монастирі в м. Рим (Італія), де й помер від туберкульозу.

Літ.: *Кубійович В.* Мені 85. Париж—Мюнхен, 1985; *Колісник Р.* Військова Управа та Українська дивізія «Галичина». Торонто, 1990.

К.Є. Науменко.

«ВЕЧЕРНИ́ЦІ» («Вечерниць») — літ.-наук. тижневик, перший друкований орган галицьких *народовців.* Виходив з 1 лют. 1862 до 15 черв. 1863 у *Львові.* Ред. і видавець — Ф.*Заревич*, від лют. 1863 — В.Шашкевич. Усього вийшло 43 номери за 1862 і 17 номерів за 1863. Містив передруки статей з петерб. час. «*Основа*», худож. тв. Т.*Шевченка*, П.*Куліша*, Марка *Вовчка*, Л.*Глібова*, М.*Устияновича*, Ю.*Федьковича*, В.Шашкевича, істор. праці І.*Шараневича*, М.*Костомарова*, народознавчі розвідки, публіцистичні статті К.*Климковича*, в яких були виголошені гол. засади народовського руху. Особливе місце займали шевченкознавчі матеріали. Хоча часопис виходив за етимологічним правописом, окремі статті вперше в *Галичині* були видані за фонетичним правописом П.Куліша.

Літ.: *Нечиталюк М.Ф.* Журналістика на західноукраїнських землях XIX ст. В кн.: Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983.

О.В. Середа.

ВЕЧОРИ́-О́ГЛЯДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ В МОСКВІ́. Проводилися в період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, згідно з рішенням уряду *СРСР* з метою популяризації мист-ва і літ. України, тер. якої в цей час була окупована гітлерівцями. Перший такий огляд відбувся 14 черв. 1942 у Концертному залі ім. П.Чайковського. У великому концерті, на який було запрошено воїнів фронтів, що діяли на тер. України, та у присутності представників громадськості столиці взяли участь Ансамбль пісні і танцю Пд.-Зх. фронту, худож. кер. якого була Л.Чернишова, симфонічний оркестр УРСР, солісти А.Ватуля, З.*Гайдай*, А.О.*Іванов*, М.*Литвиненко-Вольгемут*, І.*Паторжинський*, Г.*Юра* та ін. Великі огляди мист-ва і літ. України відбулися 20 верес. 1942, у розпал *Сталінградської битви 1942—1943*, і 10 верес. 1943, коли рад. війська завершили визволення «Всесоюзної кочегарки» — Донбасу (див. *Донбаські операції 1941—1943*).

Літ.: *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977.

М.В. Коваль.

ВЕЧОРНИ́ЦІ — традиційна форма молодіжного дозвілля в укр. селі у дорад. період. В. збиралися в зимовий час — від реліг. свята Миколи «зимнього» (6 груд. ст. ст.) й до початку Великого посту. Приміщення для В. зазвичай наймали дівчата у самітньої вдови або «солдатки», яку величали паніматкою. У В. брала участь тільки неодружена молодь. Під час В. дівчата пряли, вишивали, а парубки їх розважали. У святкові дні влаштовувалися гуляння. В. іноді затягувалися до світанку і тоді називалися «досвітками». Гол. соціальна значимість В. полягала в тому, що вони давали можливість молоді передшлюбного віку в невимушеній атмосфері краще пізнати одне одного й вибрати собі пару для створення сім'ї.

Літ.: *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис, ч. 1. К., 1991.

Ю.Г. Писаренко.

ВЕШНЯ́К-ЯКУБО́ВИЧ Федір (р.н. невід. — наприкінці 1650) — укр. військ. та держ. діяч, дипломат, чигиринський полковник (1648—50). Н., імовірно, на Полтавщині в родині шляхтича. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Певний час перебував на Запорожжі. Служив у реєстровому козац. війську. 1636—37 обирався військ. писарем. Напередодні *національної революції 1648—1676* був сотником Чигиринського реєстрового полку (див. *Реєстрові козаки*). Разом із Б.*Хмельницьким* готував козац. повстання. Після арешту й ув'язнення останнього польс. адміністрацією наприкінці 1647 В.-Я. разом з сотниками К.*Бурляєм* і Токайчуком взяв його на поруки і допоміг втекти на *Запорозьку Січ.* У квіт. 1648 В.-Я. спільно з Ф.*Джалалієм* очолив повстання реєстрових козаків в урочищі Кам'яний Затон (поблизу сучасного с. Дніпровокам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) та організував їх перехід на бік Б.Хмельницького. Після приєднання до повстання В.-Я. отримав уряд чигиринського полковника, став одним з найближчих сподвижників Б.Хмельницького. Виконував важливі військ., політ. та дипломатичні доручення. Брав активну участь у *Жовтоводській битві 1648* та *Корсунській битві 1648.* На поч. літа 1648 очолював перше укр. посольство до *Варшави.* Брав участь в укр.-польс. переговорах у м. Переяслав (нині *м. Переяслав-Хмельницький*) в лют. 1649 (див. *Переяславська угода 1649*).

У трав. 1649 В.-Я. очолив перше представницьке посольство *Війська Запорозького* до *Москви*, мав дві офіц. аудієнції у рос. царя *Олексія Михайловича*, добивався надання рос. воєн. допомоги Україні, а також висловлював готовність укр. кер-ва визнати зверхність царя. Під час *Збаразької облоги 1649* та *Зборівської битви 1649* призначався *гетьманом наказним.*

П. у м. *Чигирин.*

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3.

СПб., 1861; Воссоединение Украины с Россией, т. 2. М., 1954; Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). К., 1961.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1900; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Апанович О.М.* Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників. «УІЖ», 1995, № 4.

В.М. Горобець.

ВЕ́РКІН Борис Ієремійович (08.08.1919—12.06.1990) — укр. фізик. Акад. АН УРСР (1972). Н. в м. *Харків*. Закінчив Харків. ун-т (1940). 1946—60 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті, 1960—88 — дир., з 1988 — почесний дир. Фіз.-тех. ін-ту низьких температур АН УРСР (Харків). Наук. праці стосуються фізики й техніки низьких температур, вивчення електронних властивостей твердих тіл, надпровідності, низькотемпературного і вакуумного матеріалознавства, кріогенної біології та медицини. Спільно з укр. фізиком І.Янсоном розробив методи мікроконтактної спектроскопії та спектроскопії непружного тунельного ефекту. Започаткував в Україні низку нових наук.-тех. напрямів. Засн. наук. школи.

Держ. премія УРСР в галузі н. і т. (1973), Держ. премія СРСР (1978). Його ім'я присвоєне Фіз.-тех. ін-тові низьких температур НАН України.

П. у м. Харків.

Літ.: Веркин Борис Иеремиевич. К., 1989.

Ю.О. Храмов.

«ВЕ́СТИ ИЗ СССР. ПРАВА́ ЧЕЛОВЕ́КА» — інформаційний бюл. низки міжнар. правозахисних орг-цій, що друкував матеріали про становище опозиційного руху в *СРСР* наприкінці 1970—80-х рр. Заснований 1978 з ініціативи рос. правозахисника К.Любарського. Періодичність виходу: 1978—79 — щомісяця, з 1980 — двічі на місяць, рос. і англ. мовами. Проіснував до 1989. Видавався на кошти т-в «Зошити самвидаву» (Брюссель, Бельгія) та «Країна і світ» (Мюнхен, Німеччина).

Організовував акції протесту на захист учасників правозахисного руху О.*Бердника*, Ю.*Бадзьо* та ін.

На сторінках вид. містилися численні відомості про діячів кримськотатар. та єврейс. нац. рухів в Україні.

Літ.: Вести из СССР. Права человека, т. 1—4. Мюнхен, 1989.

О.Г. Бажан.

«ВЕ́СТНИК "НАРО́ДНОЙ ВО́ЛИ"» — журнал рос. емігрантів, членів виконкому революц. орг-ції «*Народна воля*». Видавався 1883—86 у Женеві (Швейцарія). Вийшло п'ять номерів часопису. Чл. редакції (містилася в Парижі) були: Л.Тихомиров, М.Ошаніна, П.Лавров. «В."Н.в."» дуже тенденційно висвітлював події в *Російській імперії*, фіксуючи увагу читачів на антиурядових виступах робітників та селян і замовчуючи позитивні зміни в соціально-екон. житті країни. Водночас журнал друкував розгорнуті огляди соціаліст. руху в країнах Зх. Європи, які, на думку їхніх авторів, мали стати кер-вом до дії для рос. революціонерів. Багато місця на сторінках «В."Н.в."» займали матеріали, друковані у від. хроніки революц. боротьби, та спогади народовольців про їхні терористичні акти. Журнал почав виходити в роки занепаду та ідейного розброду в «Народній волі», який особливо посилився після поширення на тер. Рос. імперії ідей марксизму. В груд. 1886 вийшов п'ятий і останній номер «В."Н.в."».

Літ.: *Вахрушев И.С.* Очерки истории русской революционной демократической печати: 1873—1886 гг. Саратов, 1980; *Итенберг Б.С.* [«Вестник "Народной воли"»]. В кн.: Памятные книжные даты. М., 1983.

О.В. Лисенко.

«ВЕ́СТНИК Ю́ГО-ЗА́ПАДНОЙ И ЗА́ПАДНОЙ РОССИ́И», «Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи» — щомісячний історико-літ. журнал. Виходив 1862—71 (до 1864 у *Києві*, потім — у Вільно, нині *Вільнюс,* під назвою «Вестник Западной России»). Протягом 1862—70 видавничим ред. був К.Говорський, далі — І.Єремич. Спрямований проти нац.-визвол. рухів в Україні, Білорусі, Литві та Польщі, проповідував ідеологію «самодержавства, православ'я і народності» та «єдиної та неподільної Росії». Виступав проти прогресивних періодичних вид., особливо «*Современника*» й «*Основи*», а також львів. ж. «Мета». Журнал був запеклим противником розвитку нац. к-р, заперечував самобутність укр. мови, вважаючи її одним із діалектів рос. Підтримував колонізаційну політику *Російської імперії*, проповідував асиміляцію українців і білорусів шляхом відповідної орієнтації укр. та білорус. шкіл і виховання. Різко засуджував ж. «Основа» за публікацію тв. Т.*Шевченка* та спогадів про поета, виступав проти публікації тв. М.*Костомарова* та ін. укр. письменників, стверджуючи, що М.Костомаров, П.*Куліш* і «Основа» є «рассадниками хохломании». Виходячи зі своїх завдань, тенденційно підбирав, публікував і коментував документи та матеріали з історії укр. та білорус. земель у складі *Великого князівства Литовського* та *Речі Посполитої*, боротьби правосл. церкви (див. *Православ'я*) проти *католицизму* та уніатства, пам'ятки полемічної літ. (тв. І.*Вишенського*, І.*Галятовського* та ін.), розвідки про укр. *братства*, фольклор, етнографію, істор. романи, уривки тв. зарубіжних мемуаристів 15—16 ст., які описували Україну.

О.М. Дзюба.

Б.І. Вєркін.

М.К. Вєтошкін.

ВЕ́ТОШКІН Михайло Кузьмич (05.11.1884—02.02.1958) — рад. парт. і держ. діяч, історик, учасник революц. руху в Росії та Україні. Н. в с. Усольє (нині м. Усольє-Сибірське Іркутської обл., РФ) у родині робітника. Від 1904 — чл. РСДРП(б). 1904—17 проводив підпільну парт. роботу в м. Харбін (Китай), в Сибіру і центр. губерніях *Російської імперії.* 1920 — чл. Крим. ревкому і обкому РКП(б), потім — голова Київ. губревкому, чл. губкому КП(б)У. Від січ. 1922 — нарком юстиції, потім — нарком *Робітничо-селянської інспекції* України. 1921—24 брав участь у роботі кооп. установ України, у т. ч. Міжнар. кооп. альянсі. 1925—41 — відп. секретар бюджетної комісії ЦВК СРСР. Від 1944 — на наук. і викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). К., 1995.

О.М. Мовчан.

ВИ́БОРЗЬКА А́КЦІЯ ДЕПУТА́ТІВ ПЕ́РШОЇ ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ 1906. Вважаючи склад депутатів надто ліберальним і навіть революц., імп. *Микола II* 21(08) лип. видав рескрипт, за яким I Держ. дума (див. *Державні думи*), що пропрацювала лише 72 дні,

розпускалася, а скликання 2-ї Держ. думи оголошувалося через 8 місяців. Обурені свавіллям царської влади, понад 200 демократично налаштованих депутатів (кадети, трудовики, соціал-демократи) 22—23 (9—10) лип. переїхали із *Санкт-Петербурга* до м. Виборг (нині місто Ленінгр. обл., РФ), провели там нараду й підписали відозву «Народові від народних представників», в якій, засудивши свавілля царизму, закликали громадян усієї країни до початку роботи 2-ї Думи «не давати ні копійки в казну, ні одного солдата в армію». Відозва оголошувала недійсними всі закордонні угоди *Російської імперії* про позики уряду, укладені без згоди нар. представників. За даними поліції, ця відозва була надзвичайно популярною серед трудящих і швидко розповсюджувалася в країні у вид. підпільних с.-д. друкарень, у т. ч. УСДРП. 170 депутатів, які підписали Виборзьку відозву, в т. ч. чл. *Української думської громади* В.*Шемета,* П.*Чижевського*, А.*Вязлова*, Є.Шольпа, Френкеля та ін., було притягнено до суду й засуджено до тримісячного тюремного ув'язнення та позбавлення виборчих прав на час виборів до 2-ї Держ. думи.

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 3. Варшава, 1934.

Ю.П. Лавров.

ВИ́БОРИ до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування та на інші суспільні посади — процедура відбору кандидатів та обрання їх до відповідних органів чи на відповідні посади шляхом відкритого або закритого голосування (див. *Виборча система*). Суттю В. є делегування *влади* від громади обмеженій кількості осіб або одній особі. Становлення інституту В. як осн. легітимного засобу делегування влади невід'ємно пов'язане з розвитком демократ. форми правління. У певні періоди історії *Київської Русі* визначальну роль у В. князів та князівських урядовців відігравало нар. *віче.* Невід'ємною ознакою адм. та воєн. устрою запороз. козацтва була виборність шляхом відкритого волевиявлення козаків (див. *Козацька рада*) усіх адм. та воєн. командних посад. Цей досвід був використаний при розбудові адм. структур Укр. козац. д-ви 17—18 ст. Ч. українців, які проживали на укр. землях, що свого часу входили до складу *Речі Посполитої, Австро-Угорщини* та *Російської імперії,* брали участь у В. до законодавчих органів влади цих д-в (Сейм Речі Посполитої, Рейхсрат Австро-Угорщини, *Державна дума* Рос. імперії). З утворенням *СРСР* і встановленням рад. виборчої системи укр. нас. брало участь у В. депутатів до *рад народних депутатів* усіх рівнів. У сучасній Україні громадяни України обирають Президента України, нар. депутатів *Верховної Ради України*, депутатів місц. органів влади, голів облрад та міськрад.

В.В. Головко.

ВИ́БОРИ ДО МІСЬКИ́Х ДУМ 1917 (муніципальна кампанія) — перші демократ. вибори в Україні, які проводилися згідно з постановою *Тимчасового уряду* від 28(15) квіт. 1917 на засадах заг., рівного, прямого і таємного голосування за пропорційною системою. Розглядалися правлячими колами країни як підготовчий етап виборів до *Всеросійських Установчих зборів.*

В Україні муніципальна кампанія тривала з черв. до верес. 1917. Гол. боротьба розгорнулася між рос. соціалістами та «українськими списками» (що не перешкоджало, однак, утворенню спільних блоків у деяких містах), а також між рос. соціалістами та кадетами (див. *Конституційно-демократична партія*).

Вибори відбулись у 176 містах та м-ках України, явка виборців становила 60 %. Укр. кандидати отримали загалом 12,15 % (у т. ч. укр. соціаліст. блок у складі УПСР та УСДРП — 5,1 %, УПСР — 0,22 %, УСДРП — 0,81 %, укр. соціалісти у блоках з рос. — 1,96 %, УПСФ — 1,01 %, різноманітні позапарт. списки — 3,05 %). Списки рос. соціаліст. партій отримали 46,23 % голосів (у т. ч. соціаліст. блок — 17,75 %, Партія соціалістів-революціонерів — 22,47 %, РСДРП — 5,27 %), більшовики — 4,7 %, кадети — 7,56 %, праві угруповання — 3,26 %, сіоністи, ортодокси та списки єврейс. громади — 8,6 %.

Результати виборів показали ступінь поширення укр. нац. руху в містах України: у Київ., Полтав. та частково Черніг. губ. він зумів здобути вагомі позиції, в Херсон., Таврійській його вплив виявився мізерним, перехідне положення займали Подільська та Волин. губ. (ближче до першої групи), Катеринослав. і Харків. (ближче до другої); Катеринославщина стала єдиним регіоном України, де значний відсоток голосів отримали більшовики.

Муніципальна кампанія не виправдала сподівань її ініціаторів, вона стимулювала радикалізацію сусп-ва, дала потужний поштовх розвиткові революц. процесів у країні, зокрема сприяла розгортанню укр. нац. руху.

Літ.: *Терещенко Ю.І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. К., 1974; *Бойко В.М.* Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. «УІЖ», 1997, № 5.

В.М. Бойко.

ВИ́БОРНІ КОЗАКИ́ — привілейована група військ. стану на *Лівобережній Україні* і *Слобідській Україні* 18 ст. 1698 уряд І.*Мазепи* видав розпорядження, за яким козаки Лівобереж. України, що не могли виконувати військ. службу внаслідок зубожіння, мали стати «помічниками» *посполитим* у забезпеченні продовольством козац. війська. Гетьман. універсал від 13(02) берез. 1701 наказував глухівському сотникові А.Турянському вчинити офіц. поділ козаків у 4-х сотнях *Ніжинського полку* на «виборне товариство» та «подлейшеє товариство» з їх реєстрацією в *компутах* (списках). Належні до першого товариства зобов'язувалися до відбування військ. служби, решта позбавлялася давніх козац. привілеїв (тобто ставали оподатковуваною групою нас. нарівні з посполитими). Впровадження цього універсалу в ін. сотнях і полках *Гетьманщини* було припинено внаслідок спалаху масового протесту козац. бідноти. 1735 *Правління гетьманського уряду* видало розпорядження, підписане правителем Малоросії (з 1734) кн., сенатором О.Шаховським, а потім санкціоноване Сенатом, «Про поділ малоросійських козаків на виборних і підпомічників». В.к. звільнялися від виконання всіх «загальнонародних» повинностей і поборів.

Протягом 30—50-х рр. 18 ст. кількісне співвідношення між В.к. і *підпомічниками* залишалося майже незмінним і в більшості випадків становило 1:2—2,5, тобто на одного привілейованого припадало 2—3 бідних. Причому і серед привілейованих козаків спостерігалася майнова нерівність.

На поч. 80-х рр. 18 ст. реорганізовано ЗС Лівобережжя і посту-

пово злито з рос. армією. Частина В.к. поповнила групи посполитих.

У Слобідській Україні відбувалися подібні процеси. Згідно з указом *Петра I* від 21 січ. 1700, до компутів В.к. записали не лише «добрих» людей, які мали коней і зброю, а й їхніх синів, братів і племінників. Указ унормував також статус підпомічників. У 5-ти слобідських полках В.к. налічувалося: 1701 — 3,5 тис.; 1733 — 4,2 тис.; 1743 — 5 тис. осіб. В.к. разом з їхніми синами і родичами чол. статі 1732 зафіксовано — 23,6 тис., а 1763 — 58 тис. осіб. На тер. *Київського намісництва*, *Чернігівського намісництва* та *Новгород-Сіверського намісництва* 1782 таких значилося 195,6 тис. з 415,7 тис. козаків. Усі В.к. мали відбувати службу у війську з власним спорядженням, зброєю, кіньми. Указ *Катерини II* від 28 лип. 1765 ліквідував слобідські козац. полки, перетворивши козаків на *військових обивателів*.

Літ.: Распоряжение князя А.И.Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. «Киевская старина», 1902, № 2; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Путро О.І.* Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. «УІЖ», 1969, № 1; *Гуржій О.І.* Рядове козацтво і його місце в класово-становій структурі суспільства Лівобережної України першої половини XVIII ст. Там само, 1982, № 8.

О.І. Гуржій.

ВИ́БОРЧА СЕ́ЙМОВА ОРДИНА́ЦІЯ ДЛЯ ГАЛИЧИНИ́ — додаток до цісарського патенту *Франца-Йосифа I* від 26 лют. 1861, який спільно з *Крайовим статутом Галичини* регламентував засади й процедуру виборів до *Галицького крайового сейму*. Виборча сеймова ординація визначала коло осіб, які мали право голосу на виборах до сейму. Критерієм визначення був податковий ценз. У 1-й курії право голосу мали власники табулярного майна, які сплачували не менше 100 золотих *ринських* реального податку на рік, у 2-й та 3-й — перші 2/3 осіб зі списку громадян, що володіють виборчим правом за громад. законом 1849 і розташов. у списку відповідно до розміру сплачуваного ними податку. Загалом у країні право голосу належало бл. 10 % нас. Обраними до сейму могли бути австрійс. піддані, які досягли 30-річного віку і мали політ. права. У 4-й курії, що охоплювала більшу частину укр. нас., вибори були двоступеневими, а голосування — усним та відкритим. Ординація встановлювала виборчі округи для всіх курій, число послів (депутатів) від кожної з них, порядок виборів з моменту оголошення виборчої кампанії до затвердження результатів виборів у сеймі. Законодавство не запобігало численним зловживанням на виборах, які істотно впливали на склад Галицького крайового сейму, здебільшого на користь польс. консерваторів. Під час *сеймової угоди 1914* було ухвалено нову виборчу ординацію.

Літ.: *Кульчицкий В.С.* Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии. М., 1953; *Zdrada Y.* Galicyjskie wybory sejmowe i parlamentarne w latach 1861—1889. «Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie», 1973; *Grodziski G.* Sejm Krajowy Galicyjski 1861—1914, t. 1—2. Warszawa, 1993; *Мудрий М.* Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60—70-ті рр. XIX ст.). «Республіканець», 1995, № 1—2; *Аркуша О.* Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996.

О.Г. Аркуша.

ВИ́БОРЧА СИСТЕ́МА — порядок організації і проведення *виборів* до представницьких органів держ. влади та до органів місц. самоврядування та на ін. сусп. посади, що забезпечує реалізацію певній групі громадян (нині — тим, які досягли визначеного віку, раніше також за ін. ознаками — майновими, статевими, расовими і т. ін.) своїх *виборчих прав*. Осн. видами сучасних В.с. є мажоритарна, пропорційна та змішана (мажоритарно-пропорційна або пропорційно-мажоритарна).

За мажоритарної В.с. від кожного виборчого округу обирається один депутат, за якого проголосувала більшість виборців (абсолютна чи відносна, відповідно до виборчого законодавства країни). Ця система є найдавнішою і найбільш поширеною, вона утвердилася у Великій Британії, Канаді, США, Франції, Японії, загалом майже у 80 країнах світу.

За пропорційної В.с. (виникла на поч. 20 ст.) виборці голосують за *партії політичні* (або їх коаліції), які отримують депутатські місця (згідно з заздалегідь представленими списками кандидатів) у представницьких органах влади пропорційно числу отриманих голосів. Розповсюджена переважно в європ. країнах.

Існують різні схеми змішаної В.с. Так, у ФРН 50 % депутатів бундестагу обирається за мажоритарною В.с., а ін. 50 % — за пропорційною. В Австралії нижня палата обирається за мажоритарною В.с., а верхня — за пропорційною. Змішана В.с. широко застосовується в посткомуніст. країнах (Болгарія, Грузія, Литва, Румунія, РФ та ін.).

В УРСР вибори до представницьких органів влади всіх рівнів відбувалися за мажоритарною В. с., за винятком 1990, коли під час виборів до ВР СРСР та *Верховної Ради УРСР* була застосована пропорційна В.с. В Україні парламентські вибори 1994 проводилися за мажоритарною В.с., а 1998 та 2002 — за змішаною: половина складу ВР — за пропорційною, ін. половина — за мажоритарною. Вибори до органів місц. влади проходили за мажоритарною В.с.

В.В. Головко.

ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — 1) встановлене традицією, конституцією або законом право громадянина обирати або бути обраним до складу представницьких органів держ. влади та органів місц. самоврядування чи на ін. сусп. посади, напр., на посаду голови д-ви. Раніше В.п. громадян обмежувалося, як правило, статевим та майновим цензом. У сучасному світі найбільш розповсюдженими є віковий ценз і ценз осілості;

2) невід'ємна ч. конституційного права, що представляє собою систему правових норм, які регулюють сусп. відносини в процесі формування складу представницьких органів держ. влади та органів місц. самоврядування шляхом відкритого або закритого голосування. Предметом регулювання В.п. є організація та етапи проведення виборів, порядок вирішення суперечок, вимоги до виборців та кандидатів на виборні посади тощо.

В.В. Головко.

ВИ́БРАНЦІ (ін. назва — ланові) — різновид військовиків (піхотинців) у *Речі Посполитій*. Вибранцями служили селяни з *королів-*

щин. Від 1578 кожне село королівщини з 20 *ланів* виставляло одного вояка. В. звільнялися від усіх податків і повинностей, усі їхні госп. обов'язки виконували ін. селяни. Вибранець повинен був пройти військ. підготовку і кожної чверті року ставати до свого ротмістра (командира роти) на перегляд з рушницею, шаблею й сокирою в одязі такого кольору, який був призначений для його підрозділу. Мобілізація В. ішла повільно: на зібрання давалося два місяці, на прихід до табору — місяць. Під час війни В. іноді служили при артилерії.

З причин малої ефективності цього виду війська сейм Речі Посполитої 1649 ліквідував вибранецьку піхоту, а замість неї ввів спец. податок з вибранецьких волоків. 1652 у зв'язку з великими втратами у війні з Україною польс. уряд повернувся до вибранецтва як постійної інституції. Однак чисельність В. на укр. землях була невеликою: з *Галичини* виставлялося бл. 200, з *Холмщини* і *Підляшшя* — бл. 200, з *Поділля* — бл. 300 осіб.

Літ.: *Крип'якевич І.* Історія українського війська. Львів, 1992; *Сагановіч Г.М.* Войска Вялікого кніства Літоускаго у XVI—XVII ст. Мінск, 1994.

Б.В. Черкас.

ВИ́ВЕРИЦЯ (ін. назва — векша) — найдрібніша грошово-лічильна одиниця *Київської Русі*. Назва її сягає тих часів, коли шкурки хутрових звірів, у т.ч. білки (вивериці), використовувались як товаро-гроші. Вперше В. як дрібні гроші згадується у давньорус. літописах в оповіданнях про події серед. 9 ст. (859). У грошовій системі 10 — 1-ї пол. 11 ст. В. дорівнювала 1/100 — 1/150 *гривні* кун, 1/5 — 1/8 *ногати*, 1/4 — 1/6 *куни*, 1/2 — 1/3 *резани*. Бл. 150 В. складали монетну гривню срібла. В. містила 0,34 г срібла. В реальному грошовому обігові вона дорівнювала половині тогочасного зх.-європ. *денарія* або 0,33—0,50 куфічного *дирхема*. У 12—13 ст. термін В. вживався для позначення незначної грошової суми.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

«ВИ́ВІД ПРАВ УКРАЇ́НИ» 1712 — політико-правовий трактат, автором якого вважається гетьман П.*Орлик*. Оригінал твору франц. мовою без підпису та дати знайшов 1922 в архіві замку Дентевіль (Франція) І.*Борщак* і датував його написання літом 1712 чи поч. 1713. Сумніви в автентичності «В.п.У.» в цілому висловлював О.*Субтельний* (невідомо, чи існував оригінал «В.п.У.», нині його в Дентевілі немає); у достовірності деяких його тверджень — Б.*Крупницький* та М.*Андрусяк*.

Осн. темами трактату є обґрунтування суверенності Укр. козац. д-ви, створеної під час *національної революції 1648—1676*, на підставі договорів, укладених нею з ін. д-вами і тогочасного міжнар. права, а також доведення необхідності відновлення її суверенності, що була порушена Рос. д-вою.

За ознакою суверенності автор трактату розрізняє д-ви суверенні, протекторати та поневолені, за формою правління — монархії (див. *Монархізм*) та *республіки*. Справедливим урядуванням вважає демократію, засуджує деспотію. *Гетьманщину* називає Україною і кваліфікує її як князівство — станову монархію з виборною пожиттєвою владою князя (гетьмана). Право поділяє на природне та людське. Суб'єктами права вважає не лише окремих осіб, а й народи. Одним із природних прав народу проголошує свободу від деспотичного правління. Апелює до міжнар. права, обгрунтовує правомірність міжнар. інтервенції для скинення правителя-деспота. Оперує геополіт. ідеями християн. політ. єдності та міжнар. рівноваги як факторами запоруки стабільності тощо. Загрозою для європ. безпеки вважає розширення Рос. д-ви. Висуває ідею багатосторонніх зовн. гарантій державності Гетьманщини. Подає інтерпретацію *українсько-шведського договору 1708*. Його аналіз низки міжнар. договорів містить елементи фальсифікації.

Літ.: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. «ЗНТШ», т. 134—135. Львів, 1924; *Його ж.* Вивід прав України. «Стара Україна», 1925, № 1—9; *Оглоблин О.* Вивід прав України. «Вісник», 1954, ч. 5; *Ульяновський В.* Пилип Орлик. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1994; *Кресін О.* Мазепинці. К., 1994; *Мельник Л.* Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика. «УІЖ», 1997, № 6; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002.

О.В. Кресін.

ВИГО́ВСЬКИЙ Іван Остапович (р. н. невід. — 27(17).03.1664) — гетьман України (1657—59), талановитий адміністратор, воєначальник і дипломат часів *національної революції 1648—1676*. Н. на поч. 17 ст. (можливо, в м-ку Гоголів Київ. воєводства, нині село Броварського р-ну Київ. обл.) у сім'ї правосл. шляхтича О.*Виговського* герба «*Абданк*», родовим

І.О. Виговський. Портрет 18 ст.

маєтком якого був Вигов на Овруччині (див. *Виговські*). Ймовірно, закінчив Київ. братську шк., володів лат., церковнослов'ян., рос. і польс. мовами. Двічі одружувався, мав дочку Мар'яну від першого шлюбу та сина Остапа від другого. У 1630-х рр. працював у київ. і луцькому судах, намісником луцького старости. Пішов на військ. службу, досяг чину ротмістра *кварцяного війська*. У *Жовтоводській битві 1648* потрапив до татар. полону, однак був викуплений Б.*Хмельницьким*. Перейшов на бік повстанців і невдовзі зробив блискучу політ. кар'єру — 1650 став *генеральним писарем* Укр. козац. д-ви. Протягом 1648—57 вніс великий вклад у нац. держ. буд-во, а також формування підвалин внутр. і зовн. політики уряду. Брав активну участь у *Пилявецькій битві 1648*, *Збаразькій облозі 1649*, *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*, *Жванецькій облозі 1653*, *Охматівській битві 1655* та Львівській облозі 1655; укладенні *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* і *Білоцерківського договору 1651* з *Річчю Посполитою* та договору з Рос. д-вою. Водночас В. виступав противником запровадження в Україні спадкового гетьманату Хмельницьких.

У першій декаді квіт. 1657 призначений регентом неповнолітнього Ю.*Хмельницького.* 26 лип. 1657 Чигиринська старшинська рада обрала В. гетьманом на термін, поки Ю.Хмельницький не досягне повноліття. У жовт. 1657 козац. рада в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) обрала його гетьманом *Війська Запорозького*. Загострення соціальних суперечностей у сусп-ві, несприйняття нового володаря булави частиною козаків і старшини, прорахунки В. у політиці щодо Запорожжя призвели до різкого загострення соціально-політ. обстановки в козац. Україні. Зіткнувшись з потужною опозицією з боку Запорожжя та *Полтавського полку*, очолюваною полтав. полк. М.*Пушкарем* та кошовим Я.*Барабашем*, гетьман (як і його супротивники) почав втягувати у розв'язання конфлікту царський уряд Рос. д-ви, який тим часом не сприяв владнанню конфлікту, а всіляко розпалював соціально-політ. боротьбу в Укр. козац. д-ві, щоб послабити її сили і домогтися її перетворення на автономну частину Рос. д-ви.

У берез. 1658 в козац. Україні соціально-політ. боротьба переросла в громадян. війну (див. *Громадянські війни другої половини 1650 — першої половини 1660-х років в Україні*). Розгром 31 трав. повстанського війська під *Полтавою*, смерть М.Пушкаря та жорстокі репресії проти нас. Полтав. полку й опозиційно налаштованої старшини (всього загинуло понад 50 тис. осіб) не привели до припинення боротьби. Опозиція звернулася по допомогу до Росії, яка почала готувати військо до наступу. В умовах загрози початку воєн. дій з Росією В. уклав *Гадяцький договір 1658* з Річчю Посполитою, який істотно обмежував внутр. суверенітет козац. України. Війна з Росією розпочалася 29 черв. 1659. В. за воєн. допомоги турец. султана *Мегмеда IV* вщент розгромив рос. армію поблизу м. *Конотоп* на березі р. Куколка (прит. р. Сейм, бас. Дніпра), але скористатися блискучою перемогою не спромігся, бо наштовхнувся на опір старшин і козаків, які були невдоволені умовами Гадяцького договору. У 2-й декаді верес. 1659 змушений був зректися булави на користь Ю.Хмельницького.

Втративши владу, деякий час проживав у містах *Дубно*, *Бар* та *Львів*. У складі польс. війська взяв участь у Чуднівській кампанії 1660 (див. *Чуднівський договір 1660*). Протягом 1661—62 його політ. погляди еволюціонували від автономізму до ідеї держ. незалежності України. 1662 вступив до *Львівського братства.* Восени 1663 очолив старшинське угруповання, яке розпочало підготовку до усунення з гетьманства П.*Тетері* з тим, щоб політично порвати з Річчю Посполитою і домогтися возз'єднання *Правобережної України* з *Лівобережною Україною* у складі незалежної д-ви. Викритий у причетності до організації повстання, яке спалахнуло в лют. 1664 на Правобережжі, В. був заарештований польс. полк. С.Маховським і П.*Тетерею.* Його без суду і слідства розстріляли в ніч з 26(16) на 27(17) берез. на околиці с. Вільховець (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.). В. став першим гетьманом Укр. козац. д-ви, страченим за участь у боротьбі за її незалежність.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, т. 2. СПб., 1872; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький. «ЗНТШ», 1904, т. 59—60; *Його ж.* Виговщина і Гадяцький трактат. Там само, 1909, т. 87—89; *Його ж.* Смерть Івана Виговського. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. К., 1928; *Апанович О.М.* Наступник Богдана Хмельницького — Іван Виговський. В кн.: *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. К., 1993; *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. К., 1995; *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. «УІЖ», 1998, № 3, 4; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Мицик Ю.* Іван Виговський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998. *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.С. Степанков.

ВИГО́ВСЬКИЙ Остап (Остафій) **Гнатович** (р. н. невід. — 1663) — нащадок боярського роду Лучичів-Виговських Овруцького пов. Київ. воєводства, належав до герба «*Абданк*», батько І.*Виговського.* Був намісником київ. замку в київ. *воєводи* кн. А.*Киселя.* Брав активну участь у діяльності Київського Богоявленського братства (див. *Братства*), тісно співпрацював з київ. митрополитом П.*Могилою.* 1632 разом з іншими братчиками підписав акт про створення Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*).

В.М. Горобець.

ВИГО́ВСЬКІ — старовинний укр. шляхетський рід, назва якого походить від Вигова Овруцького пов. Київ. воєводства (нині с. Вигів Коростенського р-ну Житомир. обл.). Родинна легенда пов'язує В. з князями *Глинськими*, до яких належала і мати рос. царя *Івана IV* — Олена. Згідно з однією версією, В. (В.-Лучичі) є відгалуженням роду Лучичів, згідно з ін. — беруть початок від Болсуна (Чорногуба) або ж від Коркошка (вихідців з Орди 14—15 ст.), які започаткували роди В.-Давидовичів, В.-Федоровичів, В.-Ігнатовичів, В.-Олешковичів.

Найвизначнішим представником роду В. був **Іван** *Виговський* — ген. писар *Війська Запорозького* (1649—57), гетьман України (1657—59). Його батько **Остап** *Виговський* служив у київ. митрополита П. *Могили*, мав міцні зв'язки з кн. А.*Кисілем.* У Остапа В., крім Івана, було ще двоє синів (**Данило** та **Костянтин**) і дві дочки (**Тетяна** та невідома на ім'я, що була першою дружиною П.*Тетері*). Усі сини і племінники (**Самійло**, **Федір**) брали активну участь у *національній революції 1648—1676.* Данило (загинув 1659) перебував у шлюбі з дочкою Б.*Хмельницького* — Катериною. Він був бихівським полковником, виконував обов'язки *гетьмана наказного*, командував укр. військами під час взяття 1655 м. Люблін (Польща). Костянтин був полковником пінським і туровським, а за часів гетьманства свого брата — *генеральним обозним* та *підскарбієм Великого князівства Руського*, лисянським старостою. 1659 постригся у ченці. Федір відзначився як дипломат. Самійло служив сотником у *Війську Запорозькому.* До родичів гетьмана належав і **Криштоф** — один з тогочасних кер. укр. повстанців на *Волині.* Дехто з рідні І.Виговського (двоюрідний брат **Юрій** і племінник **Ілля**) служили на боці *Речі Посполитої*, однак після *Гадяцького договору 1658* перейшли, як і їхній родич овруцький полковник **Василь**, під укр. прапори. Після поразки І.Виговського майже всі вони були заслані царем *Олексієм Михайловичем* до Сибіру.

Рід В. сполонізувався наприкінці 17 ст., деякі з його представників займали важливі посади в Речі Посполитій, напр., **Данило** В. був київ. *чашником* 1707. У Польщі 20-х рр. 20 ст. ще проживали далекі нащадки І.Виговського, які сприяли істор. розвідкам про свого предка.

Літ.: *Мицик Ю.* Іван Виговський. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1994.

Ю.А. Мицик.

П.Х. Вигодовський.

ВИГОДО́ВСЬКИЙ (Дунцов) **Павло Хомич** (насправді по батькові — Тимофійович; 1802—24(12).12. 1881) — чиновник, декабрист (див. *Декабристів рух*). Н. в с. Ружичне Проскурівського пов. Подільської губ. (нині в складі м. *Хмельницький*). Син селянина Тимофія Дунцова. Навч. в уч-щі с. Привороття Ушицького пов. (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) та Теофіпольській повітовій нар. шк. (м-ко Теофіполь, нині с-ще міськ. типу тієї ж обл.). Від 1819 — секретар проф. М.Хенцинського у Рівному, з 1823 — канцелярист рівнен. земського суду, з 1824 — писар у канцелярії волин. цивільного губернатора (Житомир). Влітку 1825 прийнятий І.Івановим до *Товариства з'єднаних слов'ян*.

Арештований 3 берез. (19 лют.) 1826, за тиждень допровадженний на допит до *Санкт-Петербурга*, 14(02) берез. замкнений у *Петропавловській фортеці* (залишався в'язнем до 27(15) лют. 1827). Покараний за 7-м розрядом («знав про задум царевбивства й належав до таємного товариства зі знанням мети») на дворічну каторгу (термін робіт надалі скорочено наполовину) з подальшим поселенням у Сибіру. 27(15) квіт. 1827, закутий у ножні кайдани разом з І.*Аврамовим*, О.*Бригеном* і О.Черкасовим, прибув до Читинського острогу (нині м. Чита, РФ). 15(03) черв. 1828 переведений на поселення до м. Нарим Томської губ. (нині село Томської обл., РФ). Займався кравецтвом, с. госп-вом, літ. працею. 23(11) листоп. 1854 звинувачений за образу місц. начальства, на десять місяців узятий під варту в Томську. Під час обшуку його наримського помешкання було виявлено написані ним трактати революц.-демократ. спрямування. Засуджений до тілесного покарання (не застосоване у зв'язку зі сходженням на престол імп. *Олександра II)* та відправлення до Іркутської губ., потім був переведений до Якутії.

В. — єдиний із уцілілих на той час декабристів не підпав під амністію 1856. Як адміністративно засланий протягом 1857—71 утримувався в с. Нюрбинське Вілюйської округи та м. Вілюйськ (нині Республіка Саха (Якутія), РФ). В останнє десятиліття свого життя знайшов притулок при іркутському костьолі (формально приписаний до с. Урік Іркутської округи). Хворів, злидарював, 1877 був затриманий поліцією на два тижні за несплату мізерного податку.

П. у м. Іркутськ (нині РФ).

Літ.: *Нечкина М.В.* Три письма декабриста Петра Борисова. «Каторга и ссылка», 1926, № 6; *Лурье Г.* Из рукописей декабриста Выгодовского. Там само, 1934, № 3; *Богданова М.М.* Декабрист-крестьянин П.Ф.Дунцов-Выгодовский. Иркутск, 1959; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975.

П.Г. Усенко.

ВИГОЛЕКСИ́НСЬКИЙ ЗБІ́РНИК. Давньорус. пергаментний кириличний зб. житій святих кін. 12 ст. Написаний напівуставом. У рукописі 171 арк. Зберігається в Рос. держ. б-ці у *Москві*. За походженням є пд.-рус., галицько-волин., проте вже з 13 ст. належав новгород. Юр'ївському монастиреві. Містить найдавніші рус. списки двох перекладених з грец. мови житій: св. Нифонта, єпископа м. Констанція з Кіпру (4 ст.), та св. Феодора Студита (759—836). Ін. збірки подібного складу невідомі. Пер. житія Нифонта — короткої редакції (в ін. списках не трапляється), пер. житія Феодора Студита такого ж типу, що й пер., який увійшов у *Четьї мінеї*, укладені моск. митрополитом Макарієм (1482—1563).

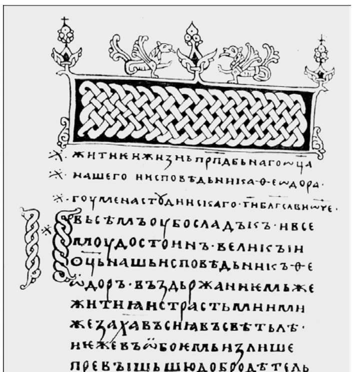

Виголексинський збірник. Фрагмент сторінки із заставкою.

У В. з. немає запису про час і місце його написання. Пергамент невисокої якості, оправа пізня. Кожне житіє відкриває заставка й ініціал. Орнамент старовізант. (рослинний, геометричний, нескладне плетіння), близький до орнаменту Добрилового та Юріївського євангелій 12 ст.

Літ.: *Поленов Д.В.* Житие св. Нифонта константиноградского по рукописи XII—XIII вв. «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук России», 1861, т. 10; *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка. Общее повременное обозрение. СПб., 1863; *Соболевский А.И.* Два древних памятника галицко-волынского наречия. «Российский филологический вестник», 1884, т. 12; Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови. Одеса, 1928; *Судник Т.М.* Палеографический и фонетический анализ Выголексинского сборника XII—XIII вв. «Ученые записки Института славяноведения». 1963, т. 27; *Тихомиров Н.Б.* Каталог русских и славянских пергаментных рукописей XI—XII вв., хранящихся в Отделе рукописей Государственной библиотеки им. В.И.Ленина, ч. 2—3. «Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки им. В.И.Ленина», 1965, вып. 27; Те саме, 1968, вып. 30; Выголексинский сборник. М., 1977.

Т.Л. Вілкул.

ВИ́ГОНЦІ ГА́ЛИЦЬКІ — войовнича людність. Згадується в літописах під 1223: в описі спільного походу давньорус. та половецьких військ проти монг. полчищ (див. *Калка, битва на річці 1223*) давньорус. книжник розповідає про активну участь у поході «галицьких вигнанців». Є підстави думати, що мова йшла про представників нас. бас. *Дністра* та нижнього *Дунаю*, яке за походженням переважно було слов'янським. Вірогідно, що на формування цього нас. вплинули переселенці з *Галицького князівства*. За культ.-госп. типом В.г., ймовірно, були близькими до *бродників*.

О.Б. Головко.

ВИДИ́БІДА-РУДЕ́НКО Палладій (світське ім'я — Петро; 29.06.1891—01.09.1971) — укр. правосл. архієпископ, церк. і громад. діяч. Н. в с. Стрільчинці Брацлавського пов. Київ. губ. (нині село Немирівського р-ну Він. обл.). Закінчив Подільську духовну семінарію, фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту (1916). Пра-

цював у кредитовій кооперації на Вінниччині. Чл. *Української Центральної Ради* (1917—18). Чл. Волин. духовної консисторії. Заст. міністра фінансів в уряді А.*Лівицького* на еміграції (осінь 1920). Управитель Емеритської каси правосл. духовенства в Польщі (1934). Прийняв чернецтво (1935), незабаром був висвячений на архімандрита, 1941 — архієпископ краківський і лемківський, пізніше — львів. Від 1944 — у Німеччині, з 1950 — у США. Архієпископ *Української автокефальної православної церкви* у США.

П. у м. Нью-Йорк, похований на цвинтарі Вудловк.

Літ.: Архієпископ Палладій: (Некролог). «Свобода», 1971, № 165, 8 верес.; *Кіндзеревий-Пастухів С.* Архієпископ Палладій: (в миру П. Видибіда-Руденко). Там само, № 169, 14 верес.; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років. Клівленд, 1973; *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви, т. 4, ч. 2. Нью-Йорк—Бавнд Брук, 1975.

М.Ф. Дмитрієнко.

ВИДО́К — різновид свідків за «*Руською правдою*», той, хто бачив на власні очі й може підтвердити свідчення однієї зі сторін. «Руська правда» не обумовлює вимог до В. (як то зроблено у випадку з ін. різновидом свідків — послухами). Натомість визначається, яка кількість В. (один чи два) потрібна для з'ясування справи.

Літ.: Словарь древнерусского языка XI—XIV вв., т. 1. М., 1987.

Т.Л. Вілкул.

ВИ́ДУБИЦЬКИЙ СВЯ́ТО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Києві — чол. монастир, заснований у 1070-х рр. кн. *Всеволодом Ярославичем* на пд. околиці *Києва* — у *Видубичах*. Спочатку тут була збудована літня резиденція князя і дерев'яна церква, згодом замість дерев'яної постала кам. церква св. архістратига Михаїла. На поч. 12 ст. монастир стає одним із центрів літописання, пов'язаних з ім'ям вел. кн. *Володимира Мономаха* та ігумена монастиря *Сильвестра* — автора 2-ї редакції давньорус. літопису «*Повість временних літ*». Тут писався і *Київський літопис*. До володінь монастиря входили звіринецькі, либідські, наводницькі, осокорківські та ін. землі з перевозами на Дніпрі та його прит. Либеді. У 13 ст. Видубицький монастир зазнав татар. нападів, але не припиняв своєї діяльності. На поч. 17 ст. монастирем заволоділи унійці. 1637 його повернуто правосл. митрополії. Київ. митрополит П.*Могила* реставрував своїм коштом Михайлівську церкву, а монастир приписав до *Софійського собору*. Відродження Видубицького монастиря припадає на 2-гу пол. 17 ст. Після відчуження царською владою монастирських і церк. маєтностей в Україні 1786 він став монастирем 3-го класу, у 19 ст. — 2-го, на поч. 20 ст. — чол. монастирем 1-го класу з цільовим призначенням — бути лікарнянім. Тут були шк., притулок для сиріт, будинок для бідних священнослужителів. Сучасний архіт. ансамбль Видубицького монастиря сформувався на зламі 17—18 ст., коли були зведені Георгіївський собор (1696—1702), трапезна з церквою Спаса Преображення (1691—1701). Пізніше побудовані дзвіниця (1727—33), двоповерховий будинок ігумена (1770, 1896) та братський корпус (1846). Георгіївський собор є центром композиції ансамблю і одним із кращих зразків арх-ри укр. *бароко*, побудований на кошти відомого укр. діяча — стародубського полк. Михайла Миклашевського (див. *Миклашевські*). На тер. монастиря існував некрополь, де, зокрема, поховані педагог К.*Ушинський*, д-р медицини Є.Афанасьєв, проф. анатомії В.*Бец*, мистецтвознавець і колекціонер Б.*Ханенко* та багато ін. видатних осіб. 1921 монастир ліквідовано. У 1930-х рр. іконостаси спалено, цвинтар зруйновано. Від 1945 Видубицький монастир знаходиться на тер. Ботанічного саду АН УРСР (від 1994 — НАН України). 1967—82 проведено реставрацію споруд (архіт. Р.Бикова). Нині монастир належить *Українській православній церкві Київського патріархату*.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог, т. 1. К., 1986.

Р.І. Бондаренко.

ВИ́ДУБИЧІ — урочище на пд. околиці *Києва*. За літописом, назва походить від слова «видибати» — на цьому місці виплив дерев'яний ідол бога *Перуна*, якого було скинуто в Дніпро із *Старокиївської гори* під час *хрещення Київської Русі*. 1070—77 переяслав. кн. *Всеволод Ярославич* збудував у В. свою заміську резиденцію — Красний двір, а згодом, вже будучи вел. кн. київ., — *Видубицький Свято-Михайлівський монастир*. 1096 В. зазнали нападу *половців*, було спалено Красний двір. Неподалік Видубицького монастиря є давні Звіринецькі печери, виникнення яких датують 10 ст.

Літ.: История Киева, т. 1. К., 1982.

С.Б. Хведченя.

ВИЖ — службова особа у *Великому князівстві Литовському*, судовий урядовець нижчого рангу. Виконував допоміжні функції у старостинському і воєводському судах. За дорученням суду В. здій-

Палладій Видибіда-Руденко.

Видубицький Свято-Михайлівський монастир у Києві. На передньому плані — Георгіївський собор.

снював попереднє слідство, проводив «обдукції» з метою з'ясування заподіяних потерпілим фізичних ушкоджень і матеріальних збитків; встановлював та опитував свідків; збирав матеріальні докази злочину. До компетенції В. входило стягнення суд. штрафу — *вини*. У 1-й пол. 16 ст. В. брав участь у роботі *копного суду* як один із суддів. В. призначалися старостами або ін. представниками місц. влади. Після литов. сейму 1551 у Вільно (нині *Вільнюс*) В. — виборна посада, що затверджувалася на *шляхетських сеймиках*.

Літ.: *Любавский М.* Литовско-Русский сейм. М., 1901; *Його ж.* Очерк истории Литовско-Русского государства. М., 1915; Статут Вялікага княства Литоускага. Мінск, 1989; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

О.В. Крупка.

ВИ́ЖНИЦЯ — місто Чернів. обл., райцентр. Розташов. у підніжжі Карпат, на правому березі р. Черемош (бас. Дунаю). Залізнична ст.

Вперше згадується в молдов. літописі Й.*Некулче* як поселення, що існувало наприкінці 15 ст. В. здавна розвивалася як торгове поселення, зв'язане з гірськими і низинними р-нами *Буковини*. До 1774 було у складі *Молдавського князівства*, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1817—30 у В. діяв загін *опришків*. Нас. брало участь у сел. русі 1848—49 під кер-вом Л.*Кобилиці*. З 1855 — повітове м-ко. 1918 В. окупувала Румунія. 28 черв. 1940 в складі *Буковини Північної* возз'єднана з УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр від 1940. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 5 лип. 1941 до 8 квіт. 1944 перебувало під румун. окупацією.

З В. пов'язані імена діячів укр. к-ри: 1869—72 тут працював письменник Ю.*Федькович*, жив укр. худож. і письменник К.*Устиянович* (1839—1903), бували укр. письменники І.*Франко*, Леся *Українка*, М.*Коцюбинський*, О.*Кобилянська*, В.*Стефаник*. Уродженці Вижниччини — співак та композитор Н.Яремчук, польс. худож. Ю.Коссак.

Пам'ятки: будинок письменника Ю.Федьковича (1834—88), пам'ятники на братській могилі воїнам Червоної армії (1941—45), В.Шкрібляру — нар. майстру, засн. шк. різьбярства (1992), Т.Шевченкові. Пам'ятка арх-ри — шк. різьбярства (споруда сучасного уч-ща прикладного мист-ва, поч. 20 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Чернівецька область. К., 1969; *Колодій В.Д.* Вижниця: Путівник. Ужгород, 1982; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1988.

І.В. Савченко.

«ВИ́ЗВОЛЕННЯ ПРА́ЦІ» — рос. с.-д. орг-ція (група), ств. 25 верес. 1883 у м. Женева (Швейцарія) колиш. народниками з «*Чорного переділу*» Г.*Плехановим*, П.*Аксельродом*, В.*Засулич*, В.Ігнатовим та Л.*Дейчем*. Чл. групи заявили про свій повний розрив з *народництвом* і гол. завданням визначили організацію «російського робітничого класу в особливу партію з визначеною соціально-політичною програмою». Маніфестом, в якому викладалися програмні погляди чл. групи, стала кн. Г.Плеханова «Соціалізм і політична боротьба», що вийшла друком наприкінці 1883. Група мала кілька проектів програм, розроблених Плехановим. Першим з відомих дослідникам був проект «Програма соціал-демократичної групи "Визволення праці"» (опубл. 1884), другим — «Проект програми російських соціал-демократів» (опубл. 1888). В них проголошувалося, що політ. завданням пролетаріату є повалення самодержавства та здійснення заг.-демократ. перетворень, ставилося питання про радикальний перегляд аграрних відносин в *Російській імперії*.

«В.п.» здійснювала критику народництва, теоретично обгрунтовувала політ. принципи рос. соціал-демократії, популяризувала досвід зх.-європ. робітн. руху, займалася пропагандою марксистської теорії. У поширенні марксизму в Рос. імперії брали участь усі чл. групи. Для цього ними було засновано «Бібліотеку сучасного соціалізму» (1883), зб. «Соціал-демократ» (1888), його одноіменний літ.-політ. огляд (1890—92).

Група налагодила зв'язки з революц. гуртками *Санкт-Петербурга* й *Москви*, а також України, Білорусі, Грузії, Прибалтики та ін. Був встановлений зв'язок також із *петербурзьким* «*Союзом боротьби за визволення робітничого класу*», протягом 1901—03 чл. групи спільно з В.*Леніним* видавали газ. «*Искра*» і ж. «*Заря*». Тісні контакти мала група з І.*Франком*, М.*Павликом* та ін. представниками революц. демократії *Східної Галичини*. Через *Львів* з-за кордону переправлялося багато нелегальної літ., яка поширювалась у центрах революц. руху. Наприкінці 1894 в Женеві з ініціативи «В.п.» створено «Союз російських соціал-демократів за кордоном», однак внаслідок засилля там опортуністів група 1900 пориває з ним. Чл. групи були учасниками багатьох міжнар. робітн. соціаліст. конгресів у Парижі (1889), Цюріху (1893), Лондоні (1896) та ін. містах. У серп. 1903, після II з'їзду РСДРП, група заявила про припинення діяльності.

Літ.: *Полевой Ю.З.* Зарождение марксизма в России. М., 1959; *Жуйков Г.* Группа «Освобождение труда». М., 1962; *Бистренко П.П.* Група «Визволення праці» і Україна (до 80-річчя створення). «УІЖ», 1963, № 5; *Костин А.Ф.* От народничества к марксизму. М., 1967.

Т.І. Лазанська.

ВИЗВО́ЛЬНИЙ ПОХІ́Д ЧЕРВО́НОЇ А́РМІЇ НА ТЕРИТО́РІЇ ЗАРУБІ́ЖНИХ КРАЇ́Н 1944—1945. Для остаточного розгрому військ країн-агресорів, що розв'язали *Другу світову війну*, Червона армія (див. *Радянська армія*) здійснила низку наступальних операцій на тер. зарубіжних країн: *Яссько-Кишинівську наступальну операцію 1944, Львівсько-Сандомирську наступальну операцію 1944,* Белградську наступальну операцію 1944, *Будапештську наступальну операцію 1944—1945, Вісло-Одерську наступальну операцію 1945,* Віденську наступальну операцію 1945, *Берлінську наступальну операцію 1945*, Празьку, Маньчжурську наступальні операції (обидві — 1945) та ін. В них взяли участь 11 фронтових з'єднань, 2 фронти протиповітряної оборони, 50 заг.-військ., 6 танк., 13 повітряних армій, 3 армії протиповітряної оборони, 4 мор. флоти, 3 флотилії, у складі яких налічувалося бл. 7 млн рад. воїнів. Визволено 13 країн Європи і Азії заг. пл. понад 2,2 млн км^2 з нас. понад 147 млн осіб. Чимало рад. солдатів та офіцерів були удостоєні іноз. держ. нагород, багатьом об'єднанням і частинам було присвоєно почесні найменування визволених ними зарубіжних міст.

Під час Яссько-Кишинівської операції 1944 і наступних бойових дій рад. війська, розгромивши 18 д-зій противника, визволили Румунію. 24 серп. новий румун. уряд

оголосив війну гітлерівській Німеччині. В ході визволення Польщі Червоною армією і частинами *Війська Польського* у боях, які тривали 9 місяців, було розгромлено понад 170 нім. д-зій.

Вступ у верес. 1944 рад. військ у Болгарію мав вирішальне значення для приєднання цієї країни до *антигітлерівської коаліції*. У ході спільних дій рад. військ і частин Нар.-визвол. армії Югославії було визволено значну тер. цієї країни (див. *Югославія*), а 20 жовт. 1944 — її столицю Бєлград. Тут було розгромлено 19 нім. д-зій. Восени 1944 — весною 1945 рад. війська зайняли Угорщину, знищивши при цьому 57 нім. та угор. д-зій. У результаті Петсамо-Керкенесської операції 1944 рад. війська звільнили ч. пн. Норвегії. При звільненні *Чехословаччини* (завершено в трав. 1945) рад. війська розгромили 122 нім. д-зії, у боях за Австрію (до квіт. 1945) — 32 нім. д-зії. У ході боїв за сх. р-ни Німеччини було розгромлено 93 нім. д-зії. У результаті Берлінської операції 1945 гітлерівська Німеччина капітулювала. В трав. 1945 десант рад. військ звільнив датський о-в Борнгольм.

У збройній боротьбі за межами *СРСР* рад. війська тісно взаємодіяли з нар.-визвол. арміями, партизанами і арміями нових союзних д-в. У визвол. операціях на тер. країн Центр. та Пд.-Сх. Європи пліч-о-пліч з Червоною армією билися польс., чехословац., румун., болг. і югославські збройні об'єднання.

Виконуючи визвол. місію, рад. війська втратили понад 1 млн осіб (серед них сотні тисяч українців), зокрема, на тер. Румунії бл. 69 тис. воїнів, Польщі — 600 тис., Югославії — 8 тис., Чехословаччини — 140 тис., при зайнятті Угорщини — понад 140 тис., Австрії — бл. 26 тис., Німеччини — 102 тис.

Рад. уряд надавав допомогу зарубіжним країнам у створенні нац. військ. частин на тер. СРСР. Були сформовані й забезпечені зброєю і бойовою технікою 2 польс. армії, чехословац. армійський корпус, 2 румун. піх. д-зії, кілька югославських частин, франц. авіац. полк «Нормандія-Німан» та ін. У цих формуваннях налічувалося понад 550 тис. осіб особового складу.

СРСР активно підтримував у звільнених країнах створені не без його допомоги «революційні» органи влади і надавав їм велику екон. допомогу. Так, у січ. 1945 було укладено угоду про позику Польщі в розмірі 50 млн руб., а з лют. туди вже направлялося паливо, харчі, сировина. В квіт. 1945 була підписана рад.-польс. угода про дружбу, взаємну допомогу і післявоєн. співробітництво. 1945 СРСР виділив для чехословац. народу продовольство, пром. товари і сировину. Враховуючи прохання югославського кер-ва, 1944 рад. уряд направив до Югославії понад 500 тис. т зерна і борошна. 11 квіт. 1945 було підписано рад.-югославський договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєн. співробітництво, а через кілька днів — торг. угоду, яка передбачала поставки рад. товарів. Велику допомогу продовольством та у відновленні зруйнованого г-ва Китаю і пн. ч. Кореї надали створені там органи рад. цивільної адміністрації. 1944—45 було укладено угоду про перемир'я з Румунією, Фінляндією, Болгарією та Угорщиною. У цих країнах рад. військ. органи виконували контрольні функції, а в Німеччині та Австрії — прямі окупаційні обов'язки.

Визвол. похід рад. ЗС у ІІ світ. війні спричинив не лише звільнення низки країн від фашист.-мілітаристських сил, а й зміну в деяких з них політ. ладу. В зв'язку з цим зх. політологи писали, що «соціалізм в'їхав у Східну Європу в обозі Червоної армії».

Літ.: *Минасян М.М.* Освобождение народов Юго-Восточной Европы. М., 1967; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

О.В. Буцько.

«ВИЗВО́ЛЬНИЙ ШЛЯХ» — сусп.-політ. і наук.-літ. щомісячник ОУН(б) у Великій Британії. Засн. у січ. 1948, фундатор Г. Драбат. Призначався для чл. *Організації українських націоналістів*; з 1951 став доступний широкій громадськості та з часом перетворився на один з кращих укр. журналів щодо друку та поліграфічного оформлення. Проводив ідейно-політ. лінію С.*Бандери* — Я.*Стецька* в боротьбі за здобуття укр. народом держ. незалежності, підтримував постулати Укр. держ. правління, *Української головної визвольної ради* та *Антибільшовицького блоку народів*. Гол. редактори: Г.Драбат, С.Галамай, І.Дмитрів (від 1979). За роки свого існування «В.ш.» залучив до співпраці понад 600 письменників, публіцистів, науковців, політиків, діячів мист-ва. Вів безкомпромісну боротьбу проти марксистсько-ленінської ідеології з позиції укр. державності, християн. світогляду, за самостійність, соборність і державність укр. народу. Друкував програмно-політ. документи, наук. та популярні статті з усіх питань життя України та *української діаспори*, особливо з проблем, якими не могли займатися науковці УРСР («білі плями» в історії України — ОУН, *Українська повстанська армія* та ін.); худож. прозу, поезію, літ. критику, пер. з іноз. мов; літ. «самвидаву», матеріали про укр. дисидентів та політв'язнів. В Україну потрапляло лише кілька екземплярів «В.ш.», в т.ч. до спец. фонду ЦНБ АН УРСР (нині НБУВ), яким користувалися лише з дозволу КДБ. У незалежній Україні презентації журналу відбулися: у НБУВ — в черв. 1993, в Нац. парламентській б-ці — у квіт. 1996.

Літ.: *О.Д.* ЦК Компартії в Україні проти «Визвольного Шляху». «Визвольний шлях», 1961, № 7; *Герасимова Г.П.* Історія України, українського народу та його культури у працях вчених діаспори (за матеріалами журналу «Визвольний шлях»). В кн.: Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції 25—26 квіт. 1996 р. К., 1996; *Савка М.* Важкий, але блискучий шлях (у 50-річчя «Визвольного шляху»). «Визвольний шлях», 1997, № 8.

Г.П. Герасимова.

ВИ́ЇМЧАСТІ ЕМА́ЛІ (археологічні пам'ятки) — бронз. речі, прикрашені кольоровою емаллю, своєрідне явище ювелірного ремесла Сх. Європи. Ареал поширення В. е. охоплює тер. від Прибалтики, верхів'їв Волги та Оки до Пн. Кавказу. Переважна більшість В. е. зосереджена у Серед. Подніпров'ї: в р-ні *Києва*, *Канева* та на Лівобережжі. Найбільш відомі скарби, знайдені на тер. України: *Межигірський скарб*, *Жукинський скарб*, Борзнянський скарб. Останнім часом В. е. виявили на пізньозарубинецьких (див. *Зарубинецька культура*) поселеннях (зокрема *Оболоні*) та пам'ятках *київської культури* (Хлепча, Нові Безрадичі, Бортничі, Козаровичі, нині усі Київ. обл.), Рябівка (нині Сум. обл.) та ін., що датуються 2—3 ст.

Серед прикрас — різноманітні ажурні фібули, фігурні ланцюж-

ки, підвіски. Вони відливалися з бронзи, мали виїмки геометричних форм, що заповнювалися червоною, зеленою, жовтою та білою товченою скляною масою, нагрівались, щоб скляний порошок розтопився і вкрив виїмку рівномірним шаром емалі. Разом із В.е. інколи знаходять масивні дротяні браслети та шийні гривни, бляшані підвіски, вінчики тощо, вкриті карбованим орнаментом.

Літ.: *Спицын А.А.* Предметы с выемчатой эмалью. «Записки Русского археологического общества», 1903, т. 5, вып. 1; *Макаренко М.* Борзенські емалі і старі емалі України взагалі. В кн.: Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928; *Корзухина Г.Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье. Л., 1978; *Гороховский Е.Л.* Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья. В кн.: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982.

Р.В. Терпіловський.

Бронзові прикраси з виїмчастою емаллю.

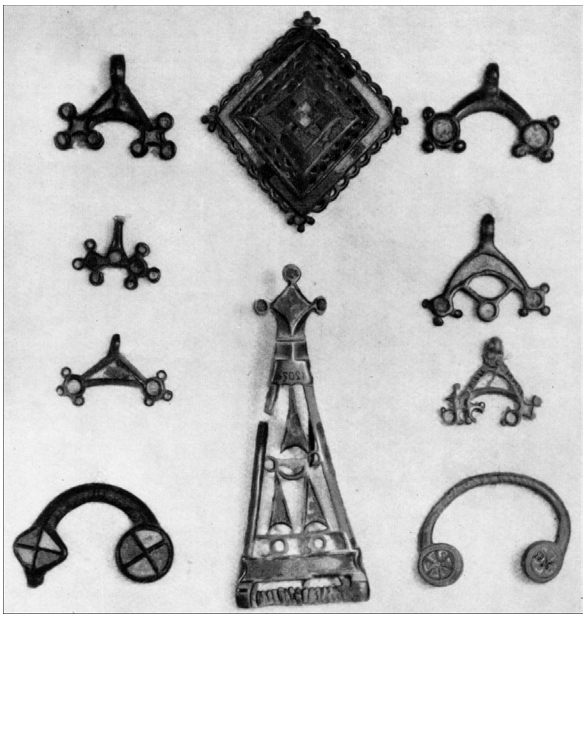

ВИКУПНА́ ОПЕРА́ЦІЯ 1861—1907 — державно-кредитна операція з викупу землі у поміщиків, проведена в *Російській імперії* після скасування *кріпацтва*. Згідно з маніфестом імп. *Олександра II* від 19 лют. 1861, селян, які отримували надільну землю у безстрокове користування, зобов'язували викуповувати її за встановленою без їх згоди та врахування їхніх інтересів ціною. При визначенні викупних платежів за основу бралися не ринкові ціни на землю і не прибутковість землі, а розміри заг. грошових повинностей *тимчасовозобов'язаних селян*. Сума встановлювалася для кожної губернії окремо. Її розмір визначався річним *оброком*, помноженим на 16 $\frac{2}{3}$. Це перевищувало ринкову ціну наділів у лівобереж. та степових губерніях за передреформеними цінами на 84,7%, а за цінами на 1863—72 — на 31%. На *Правобережній Україні*, де В. о. провадилася на підставі додаткових указів 1863 і 1864, суми зменшувалися на 20% порівняно з тими, які були встановлені для *Лівобережної України* та Пд. України. Крім того, місц. владі дозволялося знижувати тут викупні платежі в окремих випадках ще на 15 і більше відсотків.

Для викупу землі д-ва надавала селянам позику: при отриманні повного наділу — в розмірі 80%, а неповного — 75% викупної суми, що безпосередньо передавалася поміщикам грошима чи цінними паперами. Цей кредит з великими відсотками селяни мали погасити протягом 49 років. Решту викупної суми, т. зв. додатковий платіж, вони сплачували безпосередньо поміщикові. Обов'язковий викуп землі на Правобережжі вводився з 1863, в решті укр. губ. — з 1883. Переважна більшість В. о. в Україні, на відміну від центр. нечорноземних губ. Росії, здійснювалася з ініціативи селян. На 1881, коли було видано указ про обов'язковий викуп, у лівобереж. і пд. губ. України залишалося лише 110,2 тис. душ тимчасовозобов'язаних селян, у Росії — 1,5 млн. Маніфестом імп. *Миколи II* від 3 листоп. 1905 викупні платежі скасовано з січ. 1907. На той час укр. селяни сплатили д-ві не лише кредит на суму 166,8 млн *рублів*, а й 215,2 млн руб. відсотків на нього.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. К., 1961; *Легуєнко М.Н.* Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977.

Т.І. Лазанська.

ВИ́ЛКОВЕ — місто Кілійського р-ну Одес. обл. Розташов. на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, на о-вах, за 18 км од Чорного м., за 190 км від *Одеси*. Мор. аванпорт. Нас. 10,6 тис. осіб (2001).

Поселення засноване в 17 ст. на тер. Пд. *Бессарабії*, яка була під владою *Османської імперії*. Нас. В. зростало за рахунок переселенців з числа донських і запороз. козаків. За *Бухарестським мирним договором 1812*, В. у складі Бессарабії відійшло до *Російської імперії* і згодом увійшло до Ізмаїльського пов. Бессарабської губ. В серед. 19 ст. належало до казенних сіл Ізмаїльського градоначальства. Від 1840 — місто. Од 1918 до 1940 належало Румунії. Від 1940 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), місто Кілійського р-ну Ізмаїльської обл., з 1954 у складі Одес. обл.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебувало під румун. окупацією від лип. 1941 до 24 серп. 1944. В. називають «Українською Венецією», в ньому багато проток і каналів, які утворюють своєрідні вулиці. Поблизу міста — заповідник «Дунайські плавні».

Архіт. пам'ятка: Церква Різдва Христового (1850).

Літ.: *Бахталовский А.П.* Посад Вилков. Кишинев, 1881; ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969; *Силантьева-Скоробогатова В. и др.* Вилково. Город в дельте Дуная. Одесса, 1996; Вилково. Країна Липованія. «Міжнародний туризм», 2002, № 3.

Я.В. Верменич.

ВИ́ЛОК — с-ще міськ. типу Виноградівського р-ну Закарп. обл. Розташов. на правому березі р. Тиса (прит. Дунаю). Залізнична ст.

Виникло 1304 на місці колиш. с. Нітерлек. Спочатку мало назву Уйлок (нове поселення) або Вуйлок, яка пізніше трансформувалась у Вилок. 1334 — значний населений пункт з катол. парафією.

У 15 ст. з розширенням соле-видобувних промислів В. — велика перевалочна база для транспортування солі з Сигета (нині Сігету-Мармацієй, Румунія).

В. не раз зазнавало руйнацій: 1659 — польс. військами, 1661 — турец., 1717 — крим. татарами. Місц. жителі брали участь у *Дожі Дердя повстанні 1514*, сел. виступах 1697—98, нац.-визвол. війні угор. народу 1703—11.

Зростання і розвиток В. припадає на 2-гу пол. 19 ст. (у берез. 1863 створено спілку ремісників).

5 серп. 1919 с-ще на підставі *Сен-Жерменського мирного договору 1919* приєднано до *Чехословаччини*. Від листоп. 1938 почався період окупації В. гортистською Угорщиною. 26 жовт. 1944 визволено воїнами 17-го гвард. стрілец.

корпусу *Четвертого Українського фронту*, з 1945 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). С-ще міськ. типу від 1959. Архіт. пам'ятка — костьол 18 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

ВИНА́ — один з осн. юрид. термінів у литов.-рус. праві, що вирізнявся багатозначністю, а також поліфункціональністю застосування: 1) В., як і в часи давньорус. юрид. практики, — синонім провини, злочину, гріховного діяння взагалі. Литов. статути (див. *Статути Великого князівства Литовського*) розрізняють В. «господарську», тобто коли злочин вчинений проти д-ви, та В. проти особи, незалежно від її соціального статусу, — проти її життя, честі, моралі, майна тощо; 2) В. у ширшому значенні — заг. назва грошового штрафу в 14—17 ст., «пеняжная». Цей вид покарання був найпоширенішим у праві *Великого князівства Литовського*. В. стягувалася як за цивільні, так і за карні злочини. Вона встановлювалася за порушення умов певних угод (купчих, закладних, дарчих, продажних чи дільчих листів), при складанні запорук, перенесенні терміну прибуття до суду, при постанові суд. вироку на випадок його невиконання. Частина суд. штрафу надходила до казни вел. князя. Розміри В. встановлювалися залежно від виду й характеру злочину.

Дж.: Акты Литовской метрики, т. 1, вып. 2. Варшава, 1897; Статут Вялікага княства Літоускага. Мінск, 1989.

Літ.: *Любавский М.* Литовско-Русский сейм. М., 1900.

О.В. Крупка.

ВИ́НАР Любомир Роман (н. 02.01. 1932) — амер. історик, громад. діяч укр. походження. Н. в м. *Львів* у родині укр. педагогів. 1944 разом з батьками емігрував до *Чехословаччини*, згодом — до Німеччини та США. У Мюнхенському ун-ті вивчав сусп. і політ. науки; в *Українському вільному університеті* (Мюнхен) — історію, археологію, літ. та філософію; у Вестерн Резерв Ун-ті (Клівленд, шт. Огайо, США) — бібліотеко- та архівознавство. Дис. — «Українсько-молдавські політичні взаємини в 2-й половині XVI ст.» (1957), англомовна магістерська праця — «Історія раннього українського друкарства, 1491—1600» (1962). Проф. Кейсівського технологічного ін-ту (Case Institute of Technology; 1959—62), Колорадського ун-ту (Болдер, шт. Колорадо, США; 1962—65), проф.-гість Денверського ун-ту (шт. Колорадо, США), ун-ту Боулінг Грін (Bowling Green University, шт. Огайо, США; 1965—69), УВУ (Мюнхен). З 1969 — ординарний проф. і дир. (1971) Наук. центру досліджень етнічних публікацій Кентського держ. ун-ту (1972—96; шт. Огайо, США). Коло наук. досліджень — питання історії України і Сх. Європи, етнологія і бібліографія; в історії України розробляє історію укр. *козацтва*, історію к-ри, укр. *історіографії*, бібліографії, бібліографістики та *спеціальних історичних дисциплін*.

Зачинатель вивчення життя і творчості М.*Грушевського* у закордонній україністиці; засн. і ред. серій «Грушевськіяна» (з 1966), «Епістолярні джерела грушевськознавства» (від 1997) та «Оглоблиніяна» (з 2000). Засн. і голова Міжнар. т-ва ім. М. Грушевського (ств. 1992). Засн. (1963) і незмінний гол. ред. ж. *«Український історик»*; фундатор і ред. наук. час. «Ethnic Forum» (Kent State University, 1980—96). 1964 — один із фундаторів Укр. істор. т-ва у США (з 1981 — голова). Віце-президент і голова Комісії з дослідів укр. імміграції *Української вільної академії наук* у США та з 1992 — голова Істор. секції УВАН. Голова Світ. наук. ради при *Світовому конгресі вільних українців* (1983—89 та з 1999). Один із засн. і голова *Українського генеалогічного і геральдичного товариства* (заст. голови 1963—90); засн. і голова Укр. бібліологічного ін-ту (1963—80). Голова Академічної ради УНР в екзилі (1989—92); президент Амер. міжуніверситетської ради етнічних студій в шт. Огайо (1978—84); голова Славістичної сх.-європ. секції Амер. бібліотечн. асоц. (1977—81).

За заслуги в розвитку укр. науки нагороджений дипломом лауреата премії ім. М.Грушевського (Президія НТШ, 1994); медаллю св. Володимира (Світ. конгрес вільних українців, 1993). Почесний акад. Нац. ун-ту «Острозька академія» (з 1999); почесний д-р Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича (від 2002).

Тв.: Остап Грицай: Життя і творчість. Клівленд, 1960; Проблема зв'язків Англії з Україною за часів Б. Хмельницького. Лондон, 1960; Андрій Войнаровський: Історичний нарис. Мюнхен, 1962; History of Early Ukrainian Printing, 1491—1600. Denver, 1962; Історія українського раннього друкарства, 1491—1600. Чикаго—Денвер, 1963; Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен, 1964; Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930. Мюнхен, 1970; Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594. Littleton, 1975; Slavic Ethnic Libraries, Museums and Archives in the United States. Chicago, 1980; Дмитро Дорошенко. Мюнхен, 1983; Найвидатніший історик України Михайло Грушевський, 1866—1934: У 50-ліття смерті. Мюнхен, 1985; Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки. Дрогобич, 1992; Олександер Петрович Оглоблин, 1899—1992: Біографічна студія. Нью-Йорк — Торонто — К., 1994; Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріяли. Нью-Йорк — К. — Торонто, 1995; Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток: Статті і матеріали. К. — Львів — Париж — Нью-Йорк — Торонто, 1998; Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Toronto — New York — Munich, 1998; Українське історичне товариство: 1965—2000. Чернівці, 2000.

Літ.: Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1950—1997). Львів — К. — Париж — Нью-Йорк — Торонто, 1998; На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. К. — Нью-Йорк — Торонто — Париж — Львів, 2000.

О.С. Рубльов.

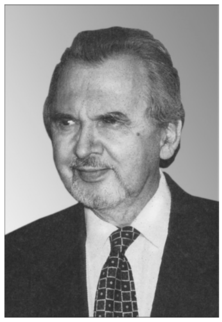

Л.Р. Винар.

ВИНИ́ЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙО́НИ — рад. збройні іррегулярні формування періоду *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* для боротьби проти ворожих диверсантів, охорони оборонних об'єктів, врожаю, засобів комунікації, забезпечення порядку в прифронтовій зоні. На поч. війни на тер. 17 обл. України діяло 657 В.б. (бл. 160 тис. бійців). На допомогу їм створено групи сприяння (бл. 200 тис. осіб). На 1 жовт. 1941 в розпорядження Червоної армії (див. *Радянська армія*) було передано 125 В.б. України, 109 з них перетворено на партизан. загони. З початком визволення тер. України В.б. сформовано заново, але якщо 1941—42 рр. вони підпорядковувались військам охорони тилу, то 1943—45 — органам НКВС. Усього на тер. України на кінець війни діяло 776 В.б.

(до 70 тис. осіб) і 18 тис. груп сприяння (116 тис. осіб). У Зх. Україні В.б. широко використовувалися проти ОУН—УПА. Тут вони збереглися до кін. 1940-х рр.

М.В. Коваль.

ВИ́ННИКИ — назва до 1597 м. *Жовква.*

Ю. Винницький.

ВИ́ННИЦЬКИЙ Юрій (світське ім'я — Гавриїл; 1660—22.09.1713) — київ. унійний митрополит (1708—13). Походив з перемишльської *шляхти.* Від 1700 єпископ перемишльський, після смерті Йосифа *Шумлянського* 1708 — єпископ львів. та київ. митрополит. Продовжував політику навернення до унійства (див. *Берестейська церковна унія 1596*) шляхти та міщан, зокрема *Львівського братства*, протистояв намаганням катол. церкви (див. *Католицизм*) перетягувати до себе унійців, надавав великого значення фундації шкіл, освіті духовенства, намагався заснувати *Перемишльську греко-католицьку духовну семінарію.*

Літ.: *Назарко І.* (*о. Іриней*). Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси. (1590—1960). Торонто, 1962.

О.М. Дзюба.

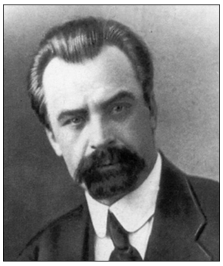

В.К. Винниченко.

ВИННИЧЕ́НКО Володимир Кирилович (28(16).07.1880—06.03.1951) — укр. політ. і держ. діяч, письменник. Н. в с. Веселий Кут Єлизаветградського пов. Херсонської губ. (нині тер. м. *Кіровоград*) в сел. родині. Закінчив г-зію, 1901 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Під час навчання брав активну участь в укр. нац. русі, був чл. Київ. громади і одним із засн. РУП, вів пропаганду серед селян Полтавщини і робітників *Києва.* 1902 виключений з ун-ту за політ. діяльність, призваний до армії, яку залишив через загрозу арешту, перейшов на нелегальне становище.

З 1905 входив до керівного ядра *Української соціал-демократичної робітничої партії*, з 1907 — чл. ЦК УСДРП, 1908 приєднався до щойно створеного *Товариства українських поступовців.* 1905—17 перебував на напівлегальному та нелегальному становищі в *Російській імперії*, жив в Австрії, Франції, Швейцарії, Італії. У цей період відбувся злет літ. таланту В. Перша зб. оповідань «Краса і сила» вийшла друком 1906. У 1910-х рр. В. набув широкої популярності в Росії як письменник європ. рівня, майстер соціальної і морально-психологічної драми, п'єси якого ставили не лише укр., а й рос. та європ. театри. Під час *Першої світової війни* нелегально жив у *Москві*, співпрацював у ж. «*Украинская жизнь*».

Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Києва, став одним із лідерів *української революції 1917—1921*, активним і дійовим укр. політиком. Очолював УСДРП, був гол. ред. «Робітничої газети». Керував роботою Укр. нац. конгресу, двох військових, селянського та робітничого всеукр. з'їздів. У трав.—черв. 1917 очолював укр. делегацію, яка передала *Тимчасовому урядові* вимогу УЦР про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 11—12 лип. (29—30 черв.) 1917. Стояв біля витоків укр. державності, був чл. та заст. голови УЦР, головою першого укр. уряду — *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, ген. секретарем внутр. справ, автором та співавтором усіх гол. законодавчих актів УЦР, у т.ч. 4-х Універсалів (див. *Універсали Української Центральної Ради*).

31(18) січ. 1918 під тиском міжпарт. розбіжностей подав у відставку з поста Голови *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* та залишив держ. діяльність. Перебував в опозиції до влади гетьмана П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*). 18 верес. 1918 став головою *Українського національного союзу*, відіграв провідну роль у підготовці *протигетьманського повстання 1918.* 14 листоп. 1918 очолив *Директорію* УНР. В лют. 1919 вийшов з її складу, не погоджуючись з політикою орієнтації на *Антанту.* Виїхав за кордон, заявив про перехід на позиції комунізму, утворив у *Відні Закордонну групу Української комуністичної партії.*

На поч. 1920 почав контактувати з більшовицьким урядом України. В трав. 1920 прибув до Москви, зустрівся з Л.*Троцьким*, Л.Каменєвим, Г.*Зінов'євим*, Х.*Раковським.* Отримав пропозицію стати заст. голови РНК і наркома закордонних справ УСРР. Дотримуючись принципу, що рад. влада в Україні має бути нац., В. висунув вимогу про введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У, але йому було відмовлено. Пересвідчившись у неможливості співпрацювати з рад. владою, знову відбув за кордон.

1919—20 В. написав 3-томний мемуарно-публіцистичний твір «Відродження нації», де підбив підсумок своєї політ. кар'єри та виклав власні погляди на укр. революцію. Він вважав себе марксистом, але його погляди зазнали значного впливу зх. лібералізму. У політ. уподобаннях В. коливався між укр. нац. самостійницькою платформою і концепцією укр. рад. республіки.

В. — автор численних публіцистичних, белетристичних і драм. творів. Серед них — п'єси «Щаблі щастя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Memento» (1909), «Брехня» (1910), «Гріх», «Між двох сил» (1918) та багато ін.; романи «Записки кирпатого Мефістофеля» (1917), «Сонячна машина» (1926), «Слово за тобою, Сталіне» (1950) та ін. Збірки тв. В. в Україні видавалися у 21 т. (1923—28) та у 23 т. (1928—30).

Від кін. 1920-х рр. В. жив у Франції, спочатку в Парижі, а 1933 придбав скромну садибу на пд., в окрузі Канн, відійшов від політ. життя, займався літ. діяльністю, живописом (понад 100 картин). 1933, протестуючи проти *голодомору 1932—1933* в УСРР, звертався з відкритим листом до політбюро ЦК КП(б)У. Відтоді худож. тв. В. в *СРСР* були заборонені, їх перестали друкувати і вилучили з масових б-к.

Під час гітлерівської окупації Франції В. був ув'язнений у концтаборі.

П. у с. Мужен (департ. Приморські Альпи, Франція).

Тв.: Відродження нації, ч. 1—3. К.—Відень, 1920; Щоденник, т. 1—2. Едмонтон, 1980.

Літ.: В.К. Винниченко (1880—1951): Бібліографічний покажчик. Х., 1995; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

О.Д. Бойко, М.Ф. Дмитрієнко, О.В. Ясь.

ВИНОГРА́ДІВ (до 1946 — Севлюш) — місто Закарп. обл., райцентр. Розташов. за 3 км на зх. від р. Тиса (прит. Дунаю). Залізнична ст. Нас. 27,6 тис. осіб (2001).

1262 Севлюш отримав привілеї королів. міста. 29 серп. 1399 угор. король Сигізмунд І Люксембург подарував місто феодалові П.Перені, нащадки якого володіли ним протягом майже чотирьох століть. 1427 Севлюш дістав право на проведення *ярмарків.*

Нас. міста брало участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514*, антифеод. русі *гайдуків* та селян Угочанського комітату 1611 та 1698, нац.-визвол. війні угор. народу 1703—11. Севлюш не раз потерпав від татар. нападів: 1717 війська крим. хана спустошили та спалили місто.

Наприкінці 19 ст. біля міста прокладено вузькоколійку і побудовано залізницю Чоп—Ясіня. На поч. 20 ст. збудовано електростанцію. 25 квіт. 1919 Севлюш окупували румун. війська. У верес. 1919 згідно з *Сен-Жерменським мирним договором 1919* в складі *Закарпатської України* відійшов до *Чехословаччини*. У берез. 1939 місто окупували війська гортистської Угорщини. 24 жовт. 1944 Севлюш визволили війська *Четвертого Українського фронту*. За угодою від 29 черв. 1945 між *СРСР* та Чехословаччиною — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1946—53 В. — центр Севлюської округи, 1953—62 та з 1965 — райцентр. З містом пов'язане ім'я угор. композитора Б.Бартока.

Пам'ятки арх-ри: Угочанський замок (руїни 14—15 ст.); костьол францисканців 14—15 ст.; монастир з келіями 14—15 ст.; Вознесенський костьол 15—16 ст.; Палац Перені 17 ст.; пам'ятки історії — Меморіальний комплекс на місці братських могил партизанів-підпільників; могила худож. І.Ревеса. Споруджено пам'ятники Б.*Хмельницькому*, Т.*Шевченкові*, М.*Горькому*, Й.*Перені*. В околицях міста виявлено знахідки пізнього періоду *бронзового віку*, поселення 9—12 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

ВИНОГРА́ДНИЙ САД, археологічна пам'ятка — поселення 15—13 ст. до н.е. Пам'ятка розташов. біля с. Виноградний Сад Доманівського р-ну Миколаїв. обл., в заплаві правого берега р. Пд. Буг. Належить до поселень *сабатинівської культури* пізнього періоду *бронзового віку*. Досліджена 1982—94. Відкрито понад 10 тис. $м^2$ пл. із залишками скам'янілих основ стін жител та госп. будівель з великою кількістю кам., кістяних, бронз. знарядь праці, глиняного посуду, залишками тварин та риб. Знайдені також зернотерки, обгорілі зерна злаків і — вперше — печі для просушування зерна, що може свідчити про торгівлю зерном. У пд. частині поселення була кузня, а в кожній оселі збереглися робочі місця майстрів з відповідними знаряддями праці для виготовлення шкіряних виробів, кістяних знарядь, зброї, тари, засобів транспорту, частина яких ішла на обмін. Усе це вказує на значну роль ремесел у землеробсько-скотарському (за допоміжної ролі рибальства) г-ві мешканців поселення. Планіграфія поселення, його компактна забудова, знахідки ремесла і торгівлі дають змогу вбачати в ньому найдавніші риси протоміста. Розташов. нижче Гардівського порогу на р. Пд. Буг, В.С. разом з поселеннями Бузьке і Кременчук (за назвами сіл Вознесенського р-ну Миколаїв. обл.), що на лівому березі, контролювали як риболовецькі угіддя, так і прадавній водний шлях по р. Пд. Буг і один з широтних суходільних шляхів.

Літ.: *Шарафутдинова И.Н.*, *Балушкин А.М.* Поселение Виноградный Сад и проблемы сабатиновской культуры. В кн.: Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. К.—Николаев—Южноукраинск, 1997.

І.М. Шарафутдінова.

ВИНОГРА́ДСЬКИЙ Юрій Степанович (1873—04.03.1965) — дослідник історії, географії і нар. к-ри Пн.-Сх. України, укр. народознавець. Н. в *Сосниці* в сім'ї священика. Закінчив Черніг. г-зію, 1896 юрид. ф-т Київ. ун-ту. Працював у *Варшаві* юристом. 1913 обраний чл. Т-ва історії, філології та права при Варшавському ун-ті. З 1915 жив у *Чернігові*, був активним чл. *Чернігівської губернської вченої архівної комісії*, очолював Т-во охорони пам'яток старовини та мист-ва. 1919 призначено головою губернського к-ту охорони пам'яток історії та к-ри. 1920 переїхав до Сосниці. Засн. місц. краєзнавчо-істор. музею (до 1953 — його дир.). Після виходу на пенсію не припиняв активної діяльності. Відзначений грамотами Мін-ва к-ри УРСР та обласного від. к-ри.

Наук. інтереси В. були різнобічними. Він відкрив 50 стоянок доби *неоліту* і доби *бронзового віку*, 9 раніше не відомих науці *городищ*. Надрукував 26 наук. праць, чимало різних розвідок, статей, повідомлень з історії, фольклористики, етнографії, мовознавства, педагогіки. Перебуваючи на посаді дир. краєзнавчого музею, сприяв розвиткові краєзнавчого руху на Чернігівщині. Внаслідок проведених польових робіт за його сприяння складено детальні археол. карти Сосницького та суміжних придеснянських р-нів. Брав активну участь у збиранні матеріалів до «*Історії міст і сіл Української РСР*». Опрацював ономастичні (див. *Ономастика*) дані 1610 населених пунктів та понад 100 назв річок і урочищ цієї території.

П. у смт Сосниця.

Літ.: *Петров В.П.* Краєзнавець Ю.С.Виноградський. «УІЖ», 1966, № 1; *Григоровський В.* Народознавчі дослідження Юрія Виноградського. «Народна творчість та етнографія», 1993, № 4.

П.І. Скрипник.

Ю.С. Виноградський.

ВИ́НСЬКИЙ Григорій Степанович (1752 — після 1818) — укр. просвітник, письменник-мемуарист, перекладач. Н. в м. Почеп *Стародубського полку* (нині місто Брянської обл., РФ) в сім'ї дрібного укр. шляхтича. Освіту здобув у парафіяльній шк. м. Почеп, *Чернігівському колегіумі* та Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Військ. кар'єру розпочав у *Санкт-Петербурзі* в лейб-гвардії Ізмайловському полку (1770). 1775 подав у відставку. Виступав з критикою показного лібералізму імп. *Катерини II*, зазнав від самодержавства гонінь. 1779 був заарештований за звинуваченням у привласненні казенних грошей, позбавлений дворянства, чинів і засланий довічно до м. Оренбург (нині місто в РФ). Там він продовжив перекладацьку діяльність і співробітничав з дворянсько-революц. «Оренбурзьким таємним товариством». Після амністії 1805 залишився жити в м. Бузулук (нині місто Оренбурзької обл., РФ). Запропонував проект організації експедиції у Хіву (д-ва на тер. сучасних Узбекистану та Туркменістану) з метою оборони торг. шляхів *Російської імперії*. Автор мемуарів («Мое время. Записки», 1815), що містять цікаві відомості з susп.-політ. життя Рос. імперії 2-ї пол. 18 ст., в т. ч. й тогочасної України. Засуджував *кріпацтво* і відсутність громадян. свобод.

Тв.: Мое время. Записки. СПб., 1914.

Літ.: *Штранге М.М.* Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. М., 1965.

Н.В. Шевченко.

Г.С. Винський.

ВИПИСНІ КОЗАКИ́, випищики — запороз. козаки, яких протягом 1-ї пол. 17 ст. на вимогу польс. уряду не включали до списків війська *реєстрових козаків*. В.к. позбавлялися права перебувати на держ. військ. службі, а також користуватися козац. імунітетом. Польс. влада намагалася обмежити коло козаків, які користувалися спец. становими правами, виключно реєстровими козаками, причому чисельність реєстру підлягала жорсткому регулюванню. На це спрямовувалися, зокрема, відповідна ухвала *вального сейму* 1590, *Вільшанська угода 1617, Роставицька угода 1619, Куруківська угода 1625, Переяславська угода 1630, Ординація Війська Запорозького 1638*. В.к. як соціальна група із специфічними інтересами вперше утворилася в зв'язку зі спробою П.*Конашевича-Сагайдачного* реалізувати окремі положення Роставицької угоди 1619. Загалом рішення урядових комісій про виписку козаків і повернення їх під юрисдикцію панів і старост ніколи не виконувалися в повному обсязі. Водночас такі урядові акції посилювали соціальне напруження в козац. середовищі. Відстоюючи свої права, В. к. брали активну участь у козац. повстаннях 20—30-х рр. 17 ст.

Літ.: *Марочкін В.П.* Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. К., 1989; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7—9. К., 1995—96.

П.М. Сас.

ВИР, археологічна пам'ятка — давнє місто на лівому березі р. Вир (прит. Сейму, бас. Дніпра), у гирлі її прит. р. Крига. Нині тут розташов. м. *Білопілля*. Вперше В. згадано в *Іпатіївському літописі* під 1113. Місто складалося з *дитинця* (1,5 га), що займав високий (15—18 м) мис лівого берега р. Крига, та «окольного міста» («острога»), до якого прилягав відкритий *посад* (7—10 га). Згадується в літописах під 1147, 1160, 1161 у зв'язку з боротьбою проти *половців* та феод. усобицями на пд. землях Давньої Русі (див. *Київська Русь*) як центр однойменної волості між верхів'ями річок Сула та Сейм (пл. — понад 8 тис. км^2), що у 12 ст. не раз переходила з рук в руки. 1159—62 — столиця уділу *Ізяслава Давидовича*. Надалі разом з Курським Посейм'ям В. входив до складу *Новгород-Сіверського князівства*. Відігравав важливу роль у системі оборони пд.-сх. кордонів Русі, контролюючи «степовий коридор» — прохід у половецький степ. Знищене 1239 під час *монголо-татарської навали*. Локалізоване богословом та істориком *Філаретом* (Гумілевським) у серед. 19 ст. Досліджувалося В.Богусевичем (1958—59) та В.Приймаком (1985—93); загалом в різних частинах городища розкопано бл. 800 м^2. Виявлено рештки житлових та виробничо-госп. споруд, зафіксовано сліди залізоробного, ковальського, ювелірного, кісткорізального ремесел.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество. В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; *Приймак В.В.* Деякі підсумки вивчення давньоруського міста Вир і Вирівської волості. В кн.: Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Білопілля, 1994.

В.П. Коваленко.

ВИ́РА — судовий штраф за убивство вільної людини в *Київській Русі*. Існувала також половинна В. — штрафи за заподіяння людині тяжких ушкоджень. За *«Руською правдою»*, В. замінювала кровну помсту. За «Правдою Ярослава», накладалася, якщо не було месника. «Правда Ярославичів» скасувала кровну помсту і ввела В. як заг. практику. Втім, за літописом, ще *Володимир Святославич* стягував грошові штрафи «згідно з уставом батьків і дідів». У договорах з *Візантією* в певних випадках помста також замінювалася грошовим стягненням. Спочатку В. складала 40 *гривень*, за Ярославичів було встановлено подвійну В. — за вбивство княжого мужа, а також дику В. — сумісну виплату В. *верв'ю* (сільс. родовою общиною) за одного зі своїх членів.

Літ.: Правда Русская, т. 1. М.— Л., 1940; *Черепнин Л.В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и «Русская Правда». В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.

Т.Л. Вілкул.

ВИ́РІЙ, ірій, рай. За віруванням *слов'ян давніх*, В. — потойбічний світ. Як правило, його локалізовували або на зх., куди ввечері сідає сонце, або на пд., куди на зиму відлітають птахи. У «*Повчанні» Володимира Мономаха* є такі слова: «И сему ся подивуемы, како птица небесныя из ирья идуть...». У одній веснянці співається про соловейка, якого *Даждбог* вислав із В. відмикати літо й замикати зиму ключами. У В. панує вічне літо, сюди ховається взимку все життя природи, змії повзуть у В. по деревах. Тут зберігається насіння, що весною приноситься на землю. У В. живуть душі предків і душі ще ненароджених людей.

Літ.: Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі. К., 1988; *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К., 1993.

Ю.Г. Писаренко.

ВИСЛО́УХ Болеслав (22.11.1855—13.09.1937) — польс. громад. та політ. діяч, публіцист, видавець. Н. в с. Соха Дрогичинського пов., Польща. Закінчив Технологічний ін-т у *Санкт-Петербурзі*. За участь у соціаліст. русі 1881—84 був ув'язнений. 1885 поселився у *Львові*. Став співвласником, а потім власником друкарні. Редагував та видавав у різні роки часописи «Przegląd Społeczny», «Przyjaciel Ludu», «Kurier Lwowski». Один із кер. польс. сел. партії у *Галичині*. 1922 обраний до Сенату Польщі.

П. у м. Львів.

Літ.: Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa, 1972.

П.В. Шкраб'юк.

ВИ́СЛУГА — тип умовного володіння землею, що полягав у тимчасовому держанні земельної власності, наданої держателю, або як винагорода за виконання певних обов'язків, найчастіше за відбування військ. служби, або як умова виконання обов'язків. Система В. характерна для феод. сусп-в з розвинутими формами сюзеренітету—васалітету. В Україні роздача *князем* земель, «держав» своїм васалам відбувалася ще в часи *Київської Русі*. Особливо значних розмірів земельні пожалування — «данини» набули у 15—16 ст. В. надавалися *зем'янам*, *боярам-шляхті* з умовою виконання військ. повинності. В. не могла відчужуватися у держателя будь-ким самовільно, а тільки за згоди верховного власника — *великого князя*. В. надавалася на невизначений строк. У 16 ст. з'являються нові різновиди тимчасового землеволодіння — «до ласки», «до волі», «на вічність», що передбачають передачу власності прямим нащадкам. В. та умови їх набуття за-

значені в 3-й редакції Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*).

Літ.: *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства. М., 1915; История Украинской ССР, т. 2. К., 1982; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

О.В. Крупка.

ВИСО́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра кінця *бронзового віку* — початку *залізного віку* (10—7 ст. до н.е.). Назва походить від могильника в с. Висоцьке Бродівського р-ну Львів. обл. Виділена польс. археологом Т.*Сулімірським* 1931. Поділяється на 2 періоди: ранній (10—9 ст. до н.е.) та пізній (8—7 ст. до н.е.). Ареал — зх. тер. лісостепової України, р-н вододілу Зх. Бугу, Дністра та Стиря (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Племена В. к. своїм походженням пов'язані з попереднім тутешнім нас. *тшинецько-комарівської культури* бронз. віку. Пам'ятки В.к. представлені насамперед безкурганними могильниками, що містять поховання (іноді кілька сотень) за обрядами трупопокладання чи трупоспалення (в останньому випадку рештки покоїлися в глиняних урнах, ямках тощо), численні скарби. Серед могильників найвідоміші, окрім Висоцького, Бельзецький, Чеський, Золочівський. Поселення вивчені дуже слабо. Матеріальна к-ра висоцького нас. має сліди впливу з боку центр.-європ. к-р (див. *Гальштатська культура, Лужицька культура*), а також *чорноліської культури*. Поряд із землеробським г-вом у племен В.к. існувало й осіле скотарство. Мисливство та рибальство не мали тут поширення. Нас. займалося металообробленням, але рівень останнього не був високим.

В соціальному плані висоцькі племена, певно, перебували на стадії патріархальної родової общини.

Побутує цілком слушна думка про внесок висоцького нас. у формування перших елементів к-ри праслов'ян.

С.А. Скорий.

ВИСО́ЦЬКИЙ Сергій Олександрович (15.07.1923—19.12.1998) — укр. історик та археолог, фахівець у галузі історії к-ри *Київської Русі*. Д-р істор. н. (1979). Н. в м. *Полтава* в сім'ї службовців. Після закінчення історико-філос. ф-ту Київ. ун-ту (1956) тривалий час працював н. с. Держ. історико-архіт. заповідника «Софійський музей» (див. «*Софія Київська*») у *Києві*. 1967—92 — в Ін-ті археології АН УРСР (нині Ін-т археології НАН України). Тут він захистив канд. «Давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст.» (1967) і докторську «Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI—XVII ст.)» (1978) дисертації.

В. — автор бл. 150 наук. праць, серед них — фундаментальні монографії «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» (1966); «Средневековые надписи Софии Киевской XI—XIV вв. (по материалам граффити XI—XVII вв.)» (1976); «Киевские граффити XI—XVII вв.» (1985); «Светские фрески Софийского собора в Киеве» (1989); «Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності)» (1998). Його тв. у галузі києво-рус. епіграфіки здобули широке визнання світ. науки (див. *Епіграфіка*), істотно поповнили джерельну базу дослідження історії к-ри Київ. Русі.

П. у м. Київ.

Літ.: Пам'яті Сергія Олександровича Висоцького. «Археологія», 1999, № 1.

В.М. Ричка.

ВИСОЧА́Н Гнат (р. н. і р. с. невід.) — кер. сел. руху в *Галичині* 20—30-х рр. 17 ст. Н. в с. Вікторів (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.) в сел. сім'ї. Вперше про В. згадується в галицьких міськ. актах 1609. Будучи осадчим, він заснував с. Слобода Височанська (нині с. Височанка Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Осівши господарювати в с. Боднарів (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.), організував з місц. селян загін, на чолі якого успішно переслідував татар. загони, що верталися до Криму з розбійницьких походів до Галичини, визволяв бранців, відбирав у татар здобич. 1626 за допомогою свого сина С.*Височана* підняв селян с. Боднарів на збройний виступ проти шляхтичів Сулятицьких і Боднарівських. Документів і матеріалів про дальшу долю В. не виявлено.

В.В. Грабовецький.

ВИСОЧА́Н Семен (Сень) **Гнатович** (р. н. невід. — 1666) — кер. *Покутського повстання 1648*, яке вибухнуло під впливом *національної революції 1648—1676*. Син Г.*Височана*. Восени 1648, під час походу сел.-козац. військ Б.*Хмельницького* на Зх. Україну, очолив нар.-визвол. рух у *Галичині*. Організував 15-тисячне повстанське військо з селян, міщан та дрібної шляхти. Опорним пунктом повстанців було м-ко Отиня (нині смт Отинія Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Спираючись на допомогу прибулих козац. частин, здобув найбільшу фортецю на *Прикарпатті* — м-ко Пнів (нині село Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.). Діючи в тилу польс.-шляхетських військ, повстанці під проводом В. оволоділи майже всіма селами та містами *Покуття* і надали значну допомогу армії Б.Хмельницького. Після відступу сел.-козац. війська на *Правобережну Україну* під тиском польс.-шляхетських військ В. з частиною повстанців відступив на Брацлавщину. 1651 відзначився під час оборони військом І.*Богуна Вінниці*. 1659 одержав звання козац. полковника. Брав участь у нар. повстанні 1664—65 на Правобереж. Україні, діючи спільно із запорожцями І.*Сірка*. 1665 мужньо захищав від польс. війська м-ко *Лисянка*.

Загинув у бою.

Літ.: *Грабовецький В.* Семен Височан. Івано-Франківськь, 1995.

В.В. Грабовецький.

ВИСОЧИНЕ́НКО Семен Дмитрович (14.09.1900—13.01.1938) — комсомольський, рад. та парт. діяч. Н. в м. *Харків*. Од 1912 працював на з-ді т-ва «*Гельферіх-Саде*». 1917 брав активну участь у створенні Соціаліст. спілки робітн. молоді в Харкові. 1918 — організатор молодіжних підпільних груп на підпр-вах міста. 1919 — комісар полку. 1920—23 — на госп., парт. та профспілковій роботі в Харкові. З 1924 — секретар Харків. губернського к-ту, а також ЦК *Ленінської комуністичної спілки молоді України*. 1925—27 — ген. секретар ЦК ЛКСМУ. Потім — на парт. роботі в РСФРР, в т.ч. секретар Свердловського та Пермського міськкомів ВКП(б).

1937 заарештований, 1938 страчений за звинуваченням у шпигунстві.

В.І. Прилуцький.

ВИ́СТАВКИ ПРОМИСЛО́ВІ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ 19 — поч. 20 ст. Початковою формою

С.О. Висоцький.

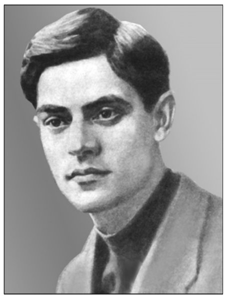

С.Д. Височиненко.

І. Витанович.

В.В. Витвицький.

виставок в Україні були невеликі, локальні конкурси, на яких разом із с.-г. продукцією були представлені й вироби місц. ремісничо-кустарного вир-ва. Один із перших конкурсів було проведено в *Одесі* 1823, більш розширені влаштовано в *Києві* (1852 і 1857). Укр. сільс. виробники брали участь у виставках Мін-ва землеробства і Вільного екон. т-ва Росії, спочатку в рос. містах, а з 2-ї пол. 19 ст. вже безпосередньо на теренах України. Виставки пропагували нові агрокульт. засоби й досягнення, представляючи переважно г-ва великих і середніх землевласників, пром. продукцію, зокрема місц. ремісничо-кустарного вир-ва. Такі виставки, завдяки наполегливості Полтав. земства, систематично влаштовувалися в *Полтаві* й набули всеукр. значення. Популярністю користувалися виставки вівчарства в *Харкові* (1870), пром. та с.-г., які відбулися в Одесі (1884), Києві (1877), Катеринославі (1910, нині м. *Дніпропетровськ*), *Умані* (1910), всерос. виставки в Харкові (1887) та Києві (1913).

Пром. вироби, виготовлені в Україні, вже з 20-х рр. 19 ст. постійно демонструвалися на рос. та міжнар. виставках у рос. павільйонах. Із заснуванням у Києві Мистецько-пром. музею (1888) була відкрита постійно діюча пром. виставка.

На укр. землях, що ввійшли до складу *СРСР* у 1920-х рр., переважали окружні та районні виставки, а потім виставки при н.-д. станціях з широкою участю кооперативів. У цей час почали влаштовуватися пром. виставки. На укр. землях, що ввійшли до складу Польщі, організовувалися с.-г. виставки, на яких поряд із с.-г. продукцією були представлені ремісничо-кустарні вироби укр. нар. умільців, що користувалися попитом іноз. фірм і туристів.

Літ.: Сільськогосподарська виставка в Умані. «Рада», 1910, № 202; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964.

О.В. Лисенко.

ВИСУВА́НСТВО — спосіб формування в РСФРР, згодом у *СРСР* прошарку управлінських кадрів у 1920—30-ті рр. з метою заміни старого корпусу кер. усіх ланок управління людьми, які б беззастережно підтримували рад. владу та безвідмовно втілювали в життя всі настанови комуніст. партії. Найбільшого розмаху В. набуло в 1920-ті рр., коли за рішенням ВКП(б) було проведено кілька масових кампаній із зазначенням контрольних цифр і напрямів висування управлінських кадрів. На оплачувану постійну керівну роботу в госп., рад., кооп. та громад. орг-ції направлялися робітники та незаможні селяни з-поміж активістів. Пріоритет надавався соціальному походженню, а не освіті й фаху. Негативним наслідком В. було різке зменшення серед управлінців питомої ваги осіб з вищою та серед. спец. освітою. Згідно із Всесоюзним *переписом населення* 1939, в УРСР лише половина всіх службовців мала відповідну фахову підготовку, що знижувало ефективність кер-ва всіма процесами соціально-екон. життя. Із розвитком планової системи підготовки управлінських кадрів у 1930-ті рр. кампанії масового В. стали непотрібними.

Літ.: Висування робітників і селян в держапарат у постановах ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Х., 1929; *Ткачова Л.І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. К., 1985.

Л.І. Ткачова.

ВИТАНО́ВИЧ Ілля (09.08.1899—30.12.1973) — укр. економіст, історик, соціолог, кооператор і громад. діяч. Н. в с. *Бурштин.* Навч. в укр. г-зії м. *Рогатин.* 1914 пристав до *Легіону Українських січових стрільців*, 1918—20 — старшина *Української Галицької армії.* 1923—27 — студент Львів. ун-ту. Здобув ступінь д-ра філософії за дис. «Аграрна політика Галицького сойму в справах крайових бюджетів 1861—1914». Учителював в укр. серед. шк. (1927—37), очолював Кооп. ліцей у *Львові* (1937—39), працював одночасно в установах укр. кооперації *Галичини*, а також у різних кооп. вид-вах. Виїхав зі Львова 1939, перебував у Кракові (1940—41). З 1944 — у Німеччині, проф. Укр. тех. госп. ін-ту та *Українського вільного університету* в Мюнхені (1946—49). Переїхав до США. Жив у Чикаго (шт. Іллінойс) та Берклі Гейті (шт. Нью-Джерсі). Дійсний чл. НТШ, брав активну участь у підготовці *«Енциклопедії українознавства»*, в т. ч. англ. мовою (1963—71). Автор праць з історії економіки с. госп-ва, торгівлі, кооперації, соціології.

Тв.: В. Навроцький. Б/м, 1934; Як народжувався кооперативний рух у Галичині. Львів, 1936; О. Русов у взаєминах з Наддніпрянщиною. Львів, 1937; Кость Паньківський — ідеаліст громадської праці. Нью-Йорк, 1955; Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1963.

В.І. Марочко.

ВИТА́ЧІВ, городища. Розташовані поблизу сучасного с. Витачів Обухівського р-ну Київ. обл., на правому березі р. Дніпро. Досліджені два городища (пд. й пн.). Пн. (урочище Городок) займає розрізане ярами плато, сильно деформоване зсувами. Пл. збереженої частини — бл. 80 тис. м^2. Під час археол. розкопок тут відкрито оборонні споруди, житлові та госп. будівлі. Датується 10—13 ст. Ототожнюється з м. Витачів, що згадується візант. імп. *Константином VII* Багрянородним.

Пд. городище розміщене за 1,5 км південніше села. *Дитинець* займав мис трикутноподібної форми, пл. — бл. 0,5 га. З напільного боку та на схилах простежено залишки *посаду.* Досліджено оборонні, житлові, госп. споруди та кладовище на дитинці, гончарну майстерню на посаді. Ототожнюється з м. Святополч, закладеним 1095 за наказом *Святополка Ізяславича* для вихідців з розгромлених *половцями* міст — *Юр'їва,* Сакова та ін. Знищене монголо-татарами.

Літ.: *Плетнева С.А., Макарова Т.И.* Южное городище у с. Витачев. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1965, вып. 104; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. К., 1984.

Н.В. Блажевич.

ВИТВИ́ЦЬКИЙ Василь Васильович (16.10.1905—31.12.1999) — укр. музикознавець, композитор, громад. та культ. діяч. Д-р мистецтвознавства (1932). Н. в м. *Коломия.* З дитинства цікавився музикою. Гри на фортепіано вчився у *Львові*, серед. освіту здобув у Коломийській г-зії. Вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту; після його закриття 1925—29 навч. на музикологічному ф-ті *Краківського університету*, де паралельно слухав лекції з укр. мови та літ. професорів І.Зілинського та Б.*Лепкого.* 1929—37 — викл. теорії музики у філіалі Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка в Перемишлі (нині Пшемисль, Польща), 1933—37 — його дир. Дійсний чл. НТШ (до 1939), активіст Спілки укр. професійних музик, референт Укр. видавничого ін-ту. З 1920 — співробітник Ін-ту укр. фольклору АН УРСР (до 1941), викл. Львів.

консерваторії (1939—44), кер. муз. від. Львів. радіо. Учасник святкування 100-літнього ювілею М.*Лисенка* (Львів, 1942). Після *Другої світової війни* деякий час перебував у *Відні*, був делегатом з'їзду мистецького укр. руху (Аугсбург, Німеччина, 1946), готував І з'їзд та установчі збори Об'єднання укр. музик (квіт. 1946, в таборі Карлсфельд біля Мюнхена), на яких був обраний його головою. Опрацював муз. частину пластового співаника «В дорогу» (Аугсбург, 1949). В цьому ж році переїхав до США (м. Детройт, шт. Мічиган). Пізніше жив у м. Глен Спей (шт. Нью-Йорк).

Організатор концертно-культ. життя українців, автор численних статей з історії укр. музики 18—19 ст. для «*Енциклопедії українознавства*». Пройшов курс бібліотечної справи й надалі працював у цій галузі. Досліджував творчість С.*Воробкевича*, Василя *Барвінського*, М.*Гайворонського* та ін. (знайшов у Парижі рукопис сонати для скрипки і клавесина М.*Березовського*), взаємовпливи укр. та зх.-європ. музики (ст. «Українські впливи у Шопена», «Бела Барток і українська музика» та ін.).

Тв.: Диригентський порадник. Львів, 1938 [у співавт.]; Взаємини М. Лисенка з І.Франком. Львів, 1942; Михайло Гайворонський: Життя і творчість. Нью-Йорк, 1954; М.С. Березовський. Джерсі-Сіті, 1974; Музичними шляхами. Спогади. Мюнхен, 1989.

Літ.: Українська радіопрограма в Детройті [з 17.04.1973]. «Сучасність», 1976, № 6; *Дитиняк М.* Українські композитори. Едмонтон, 1986; *Філенко Т.* Із славного роду Витвицьких. «Музика», 1992, № 4; Митці України. К., 1992; Мистецтво України, т. 1. К., 1995; Василеві Витвицькому — 90. «Дзвін», 1995, № 9.

Г.П. Герасимова.

ВИТВИ́ЦЬКИЙ Степан (13.03. 1884—09.10.1965) — громад. та політ. діяч, адвокат. Н. в с. Угорники, на Станіславщині. Голова *«Академічної громади»* у *Львові* та т-ва «*Січ*» у *Відні*. Згодом брав участь у культ. житті на Дрогобиччині, вступив у ряди *Українського січового союзу.* 1915—18 — чл. редакції газет «*Діло*» і «Свобода» у Львові, 1918 — чл. політ. к-ту, що підготував акт 1 листоп. 1918 (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*). Як чл. Укр. нац.-демократ. партії обраний секретарем *Української національної ради* у Львові і міністром уряду *Західноукраїнської Народної Республіки*; брав активну участь у об'єднанні ЗУНР і УНР 22 січ. 1919 (див. *Акт злуки*). Згодом — держ. секретар закордонних справ; представник уряду ЗУНР у переговорах із місіями *Антанти* у справі перемир'я з Польщею; в листоп. 1919 — заст. голови дипломатичної місії *Директорії* УНР до Варшави. Відмовився від посади на знак протесту проти *Варшавського договору 1920.* Кер. від. закордонних справ в уряді УНР на еміграції у Відні; 1921—23 — голова місії ЗУНР у Парижі й Лондоні. 1924—39 — громад. і політ. діяч *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) на Дрогобиччині. 1935—39 — посол (депутат) до польс. Сейму, 1938 — заст. голови УНДО та Укр. парламентської репрезентації. На еміграції з 1945. Брав участь в організації Центр. представництва укр. еміграції в Німеччині (заст. голови) і створенні Укр. нац. ради; від 1949 — заст. голови виконавчого органу Укр. нац. ради і кер. від. закордонних справ, од 1951 — представник виконавчого органу Укр. нац. ради у США.

1954 обраний президентом УНР на еміграції.

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: *Волинець С.* Передвісники і творці листопадового зриву. Вінніпег, 1965.

В.І. Горинь.

ВИ́ТИЧІВСЬКИЙ З'ЇЗД 1100 (Уветичський) — відомий з «*Повісті временних літ*» князівський з'їзд, що зібрався в с. Витичів (Уветич) поблизу *Вишгорода* 30 серп. На ньому було поновлено мирний договір (див. *Любецький з'їзд 1097*) поміж київ. кн. *Святополком Ізяславичем*, переяслав. кн. *Володимиром Мономахом,* черніг. кн. *Давидом Святославичем* і його братом *Олегом Святославичем.* В. з. мав покарати волин. кн. *Давида Ігоревича*, який 1097 віроломно полонив і осліпив теребовльського кн. *Василька Ростиславича*, зазіхаючи на його волость. Князі засудили Давида («встромив ти ніж у нас, чого не було в Руській землі») і позбавили його *Волинського князівства.* Однак Святополк київ., що симпатизував Давидові й підтримав його в ганебній справі осліплення Василька, не дозволив повністю позбавити того володінь. Замість *Волині* йому дали *Бужськ* (на р. Зх. Буг), *Дубно* і Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.), ще й 400 *гривень* срібла. В. з. прийняв також рішення позбавити сліпого Василька *Теребовльського князівства.* Князі звернулися до його брата *Володаря Ростиславича* зі словами: «Візьми брата свого Василька до себе, хай буде вам одна волость, Перемишль». Та Ростиславичі не підкорилися такому рішенню і зі зброєю в руках відстояли свої володіння.

Літ.: *Грушевский М.С.* Волынский вопрос 1087—1102 гг. «Киевская старина», 1891, № 1; Те саме, № 5.

М.Ф. Котляр.

С. Витвицький.

ВИ́ХВОСТІВСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ — самосуд багатих заможних селян (т. зв. куркулів) над незаможними селянами, учасниками революц. руху в с. Вихвостів (нині село Городнянського р-ну Черніг. обл.) у жовт. 1905. Під впливом жовтн. всерос. політ. страйку (див. *Революція 1905—1907*) невдоволення незаможних селян своїм становищем вилилося у відкриті напади на поміщицькі маєтки та куркульські садиби. Протягом жовт. селяни захопили і частково знищили не менше 50 маєтків. Великою активністю відзначалися селяни Тупичівської волості Городнянського пов. (Черніг. губ.), які протягом одного тижня розгромили всі великі поміщицькі маєтки. Зокрема, зруйнували винокурний з-д і економію поміщика Карвальського-Гриневського в с. Вихвостів, намагалися поділити землю, майно, с.-г. реманент і худобу поміщиків та заможних селян. Захищаючи своє майно, останні, скориставшись тим, що до села наближався каральний загін, скликали за допомогою сільс. старости, десяцьких і стражників сільс. сходку, на якій вчинили криваву розправу. Було вбито 15 активістів сел. виступу. Черніг. виїзна сесія Київ. суд. палати виправдала дії заможних селян, мотивуючи своє рішення тим, що вони виступили на захист приватної власності та законного порядку. Події в с. Вихвостів лягли в основу повісті М.*Коцюбинського* «Fata morgana». Всього в Україні відбулося бл. 10 подібних випадків самосуду.

Літ.: Аграрное движение в Черниговской губернии в 1905—1906 гг. «Красный архив», 1936, № 5; *Рева І.М.* Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр. К., 1964; *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977.

Т.І. Лазанська.

ВИ́ХІД СЕЛЯ́НСЬКИЙ (право на вихід) — право залежних селян за визначених законом чи традицією обставин і в певний час піти від свого володаря. Діяло за часів *середньовіччя* та Нового часу. Регламентувалося заг.-держ. законодавством і регіональними постановами й грамотами. В період *Київської Русі* існувала заборона самовільного виходу для *закупів*, встановлена «*Руською правдою*» (поширена редакція). У 13 ст. на *Закарпатській Україні*, згідно з указом угор. короля Андраша III (1290—1301), селяни користувалися правом виходу на Юріїв день. Згодом ця норма не раз підтверджувалася, а 1486 було встановлено штраф для феодалів, які після повного розрахунку перешкоджали виходові своїх селян. У *Галичині* 14—15 ст. право виходу регламентувалося Вислицьким статутом 1347 та сеймиковою постановою галицької шляхти 1435. Умовою виходу тут була сплата вихідного: 1 *копа грошей* та натуральна данина, одночасний вихід — не більше 1—2 сімей. Згідно з постановою 1444, шляхтич, який узяв викуп і не відпустив селянина, зобов'язаний був сплатити штраф (3 *гривні*). У Галичині 15 ст. в укр. селах вихідне становило 1 гривню (48 грошей), а вихідним заборонявся перехід до сіл ін. права — німецького (див. *Магдебурзьке право*), *волоського права*. У селах волоського права вихідне становило 12 грошей, а вихід не було обмежено якимось терміном. У поселеннях нім. права необхідною умовою виходу було осадження натомість вибуваючого рівноцінного господаря. Постановою Красноставського сейму 1477 для Холмської землі така вимога була поширена й на ін. села, а згідно з Уставною грамотою 1501 *Белзької землі*, право виходу обумовлювалося не лише низькою виплат, а й приведенням у порядок залишеного г-ва. 1705 польс. король *Станіслав I Лещинський* поширив своїм привілеєм на галицькі землі норми польс. д-ви щодо В. с., який від того часу повністю залежав від волі шляхти.

На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* В. с. регламентувався грамотою від 2 трав. 1457 та *Судебником Казимира IV 1468*, які забороняли князям, шляхті і великокнязівським намісникам приймати *непохожих селян*. Вказані положення були підтверджені в уставних грамотах 16 ст. деяким укр. землям, зокрема Київській (1507). *Статути Великого князівства Литовського* (1529, 1566, 1588) передбачали В. с. лише після виконання селянином усіх умов укладеної із сюзереном угоди. За кожен пільговий тиждень треба було заплатити по 6 грошей або відпрацювати стільки часу, скільки тривав термін пільги. В. с. вважався узаконеним лише після отримання селянином письмового підтвердження, завіреного гродським урядом. Згідно з нормами укр. права, селянин міг скористатися правом виходу, не виконавши жодної умови, лише у випадку неправомірних дій з боку пана (згвалтування членів сім'ї, пограбування) або відлучення пана від церкви. Перші спроби повної заборони права виходу селян *Лівобережної України* з'явилися у 30-х рр. 18 ст. Остаточно на Лівобережжі та *Слобідській Україні* воно було скасоване указом імп. *Катерини II* від 3 трав. 1783.

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; История крестьянства СССР. Дооктябрьский период, т. 2. М., 1990; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

Пир з нагоди побудови церкви святих Бориса і Гліба у Вишгороді. Мініатюра із Сильвестрівського збірника.

ВИША́ТА (р. н. і р. с. невід.) — представник старовинного боярського роду, син новгород. посадника Остромира. За припущенням Д.Прозоровського, підтриманим О.*Шахматовим* та Д.*Лихачовим*, В. був нащадком воєводи кн. *Володимира Святославича — Добрині*, який нібито походив з роду давньорус. воєводи *Свенельда* (за ін. даними, кн. *древлян Мала*). У дослідженнях останніх років ці родинні зв'язки не знаходять підтвердження. В. згадується як воєвода новгород. кн. Володимира Ярославича. Його як учасника рус.-візант. війни 1043 (див. *Походи Русі на Візантію*) разом з частиною *дружини* було викинуто бурею на узбережжя Болгарії, там він потрапив у полон до Візантії, де, ймовірно, його осліпили. 1046 повернувся на Русь. 1064 разом із сином Володимира Ярославича *Ростиславом Володимировичем* утік до *Тмуторокані*.

В. вважається осн. інформатором літописця *Никона* під час створення *Початкового літописного ізводу*. За О.Шахматовим, Никон зустрічався з В. у Тмуторокані. Д.Лихачов вважав, що від В. Никон отримав не тільки інформацію про похід 1043, а й новгород. й ладозькі перекази про закликання *варягів* та ін. події, пов'язані з історією *Новгорода Великого* 10—1-ї пол. 11 ст. Синами В. вважаються київ. бояри *Путята Вишатич* та *Ян Вишатич*. Автор «*Повісті временних літ*» не раз називає останнього, як і його батька, В., серед гол. своїх інформаторів.

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Лихачев Д.С.* Устные летописи в составе «Повести временных лет». «Исторические записки», 1945, т. 17; *Творогов О.В.* Вышата. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV века. Л., 1987.

А.Г. Плахонін.

ВИ́ШГОРОД, Вишеград — місто Київ. обл., райцентр. Розташов. на правому березі Київського водосховища на Дніпрі, трохи вище від *Києва* (звідси назва), за 18 км від залізничної ст. Київ-Пасажирський. Нас. 22,4 тис. осіб (1998). В. є одним з найперших супутників Києва (найраніша згадка — 946), його розквіт пов'язаний зі становленням Київ. д-ви 9—13 ст. У 10 ст. тут була резиденція вел. княгині *Ольги* — «Ольжин град». У 11 ст. в місті збудована церква на честь святих *Бориса і Гліба*. 1078 вперше отримав окремого князя. В 12—13 ст. політ. значення В. підупадає. 1240 місто зруйновано *монголо-татарською навалою*. Від 14 ст. В. відомий як невелике село, володіння *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*. 1482 його спустошили крим. татари *Менглі-Гірея*. Від 1595 В. стає центром Вишеградського *староства Київського воєводства*. На поч. 17 ст. тут відновлено замок.

За часів *національної революції 1648—1676* село належало до Київ. сотні *Київського полку*. За умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* В. як київ. «пригород» лишався під контролем Рос. д-ви. 1787 у зв'язку з *секуляризацією* монастирських земель село переходить до держ. фонду. Від 1797 — у складі Київ. пов. *Київської губернії*. В 19 — на поч. 20 ст. В. розвивався повільно, був відомий численними цегельнями.

За часів *української революції 1917—1921* В. належав до зони поширення сел. повстанських рухів. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (18 верес. 1941 — 19 жовт. 1943) в місті існував осередок *руху Опору*. В 2-й пол. 20 ст. стрімкий розвиток В. пов'язаний із спорудженням (1961—68) Київ. ГЕС. 1962 його зарахували до категорії с-щ міськ. типу, 1968 — міст. Райцентр від 1973.

Літ.: *Лянскоронский В.Г.* Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. СПб., 1913; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1972; *Дробаха О.І.* Вишгород семи вітрів. К., 1999; Старожитності Вишгородщини. Вишгород, 2002.

Д.С. Вирський.

ВИ́ШГОРОД, археологічна пам'ятка — давньоруське місто на тер. сучасного м. *Вишгород*. Пам'ятка розташов. на березі Київ. водосховища на Дніпрі. Місто вперше згадується в «*Повісті временних літ*» під 946 як резиденція вел. кн. *Ольги* — «Ольжин град», і бл. серед. 10 ст. у тв. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією». За археол. джерелами, городище — укріплений *дитинець* міста, виникло не раніше 10 ст. Давній В. служив «приступною» до *Києва*, де сиділи сини великих князів або ін. претенденти на київ. престол. В. певний час виконував роль заміськ. резиденції вел. київ. князів, тут у лют. 1054 помер *Ярослав Мудрий*.

Значний екон. розвиток міста підтверджують знахідки в т. зв. кварталі металургів і майстерень склоробного, ювелірного, ковальського та гончарного вир-в. З містом пов'язане пошанування перших рус. святих *Бориса і Гліба* — синів київ. кн. *Володимира Святославича*. Вони були поховані 1015 (Борис) і 1020 (Гліб) в дерев'яній церкві св. Василія, канонізовані правосл. церквою бл. 1072 і перенесені 1115 в мурований храм. Після *монголо-татарської навали* 1240 В. не загинув: на дитинці знайдені матеріали 14—15 ст. В 15 ст. існував Вишгородський *прикоморок*. Занепад міста можна пов'язати з нападами на Київщину крим. хана *Менглі-Гірея* після 1482. Відновлення «пустого неоселеного» городища як замку і м-ка відбулося 1607 після його передачі в оренду київ. хорунжому Гаврилі Гойському. 1662 В. було зруйновано. Наприкінці 17 ст. В. відновлюється як село у володінні *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*.

Наук. дослідження міста почалися 1934. 1935 дитинець пл. бл. 9 га оголошено заповідною зоною, 1991 складено історико-архіт. опорний план міста з охоронною зоною окольного міста.

Літ.: *Довженок В.Й.* Вишгород. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975.

Р.С. Орлов.

ВИ́ШГОРОДСЬКА ДОРО́ГА — суходоловий шлях з *Києва* на *Вишгород*, де був перевіз через Дніпро, і далі через Лютіж (нині село Вишгородського р-ну Київ. обл.) до *Чорнобиля*. Одна з ланок пн. торг. шляху Київ—*Берестя*, що йшла суходолом уздовж Дніпра і його прит. Прип'яті.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum», 1878, t. 3, z. 3.

В.В. Пришляк.

ВИ́ШГОРОДСЬКА ІКО́НА БОГОМА́ТЕРІ, Владимирська ікона Богоматері — одна із найбільш давніх і славнозвісних ікон. За переказами, була написана євангелістом Лукою в Єрусалимі й зберігалася там до 450, коли при візант. імп. Феодосії II її було перенесено до *Константинополя*. Привезена до *Києва* 1129 або 1130 за правління вел. кн. київ. *Мстислава Великого* і встановлена в монастирській церкві *Вишгорода*, де розміщувалася великокнязівська заміська резиденція. 1155 чудотворний образ Пресвятої Богородиці вивіз у Суздальщину *Андрій Боголюбський*. Він помістив ікону спочатку в новозбудованій в с. Боголюбово (нині с-ще міськ. типу Владимирської обл., РФ) кам. церкві Різдва Пресвятої Богородиці. Пізніше, коли Андрій переніс свою столицю із м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ) до м. Владимир на Клязьмі

Вишгородська (Владимирська) ікона Богоматері.

(нині м. Владимир, РФ) і збудував там величну кам. церкву Успіння Пресвятої Богородиці, він переніс туди й Вишгородську чудотворну ікону, яка відтоді стала називатися Владимирська Богоматір. До останнього часу ікона зберігалася в *Москві* в Третьяковській галереї. Нині передана РПЦ.

В.М. Ричка.

ВИ́ШЕНСЬКИЙ Іван (Іоанн; бл. 1550 — після 1620) — чернець, письменник-полеміст. Походив з м. *Судова Вишня*. Деякий час жив і навч. в *Луцьку*, був близький до Острозького літ.-наук. гуртка. У 1580-х рр. переселився на *Афон*, де й провів значну частину свого життя. Ймовірно, 1604—05 приїжджав до України, відвідав багато монастирів. Послання В. існують лише в рукописних списках, жодне не було надруковане за життя або невдовзі після смерті автора. Рукописних кодексів, де фіксуються тексти афонського ченця, налічується бл. 13 (від кін. 16 до серед. 19 ст.), більшість з них переписувалися і зберігалися старовірами. Окремі тексти в рукописних зб. не підписані іменем В., але увійшли до сучасних археогр. вид. та наук. обігу як такі, що належать йому.

Тексти В. — переважно листи з Афону, адресовані кн. В.-К.*Острозькому*, кн. М.Вишневецькому (див.: *Вишневецькі*), церк. *братствам*. Серед тв. — три відповіді на полемічний трактат польс. єзуїта П.*Скарги* «Про єдність Божої Церкви» — «Короткослівна відпо-

А.Я. Вишинський.

Р. Вишневецька.

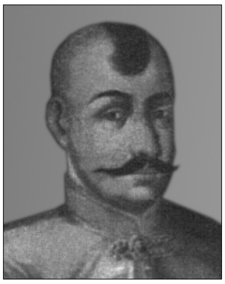
Д. Вишневецький (Байда). З портрета 18 ст.

відь Петру Скарзі», «Зачапка мудрого латинника з глупим русином» та «Позорище мислене». В них використовується низка топосів правосл. полеміки, де пишності та розкоші лат. світу протиставляються бідність і смиренність сх. християнства, католикам закидається зміна догм, прийнятих на семи *Соборах вселенських*. Світогляд В. значною мірою формувався на Афоні під впливом ідей *ісихазму*. Ідеал В. — чернече життя як шлях до власного порятунку; на його думку, шляхом порятунку для всієї Русі є дотримання традиційних для *православ'я* обрядів.

У своїх тв. В. використовує кілька жанрів, зокрема казань та апокрифічних текстів, *гомілетику*. В. був також знайомий з текстами В.*Суразького*, *Максима Грека*. Десять писань були складені ним у зб. «Книжка». Вони, за ідеєю автора, могли виголошуватися в церквах, а отже, є одними з перших відомих прикладів укр. проповідей. У своїх трактатах В. наголошував на необхідності вживати для церк. служби лише церковнослов'ян. мову, але у проповідях радив використовувати «просту» мову. Така регламентація відповідала програмі катол. церкви, ухваленої на Тридентському соборі (1545—63). Однак В., на противагу катол. церкві, наполягав на збереженні традиційних форм навчання.

Літ.: *Шолом Ф.Я.* Иван Вишенский и Максим Грек (Из истории русско-украинских литературных связей XVI— XVII вв.). «Славянская филология», 1958, вып. 3; *Франко І.* Іван Вишенський і його твори. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 30. К., 1981; *Мицько І.* Острозька слов'яно-греколатинська академія (1576—1636). К., 1990; *Goldblatt H.* On the Language Beliefs of Ivan Vyšens'kyj and the Counter-Reformation. «Harvard Ukrainian Studies», 1991, vol. 15, N 1/2, June; *Його ж.* Ivan Vyšens'kyj's Conception of St. John Chrysostom and His Idea of Reform for the Ruthenian Lands. Там само, vol. 16, N 1/2, June 1992.

В.Є. Зема.

ВИ́ШЕНЬКИ, могильник — археол. пам'ятка *зарубинецької культури* біля с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київ. обл. Могильник (2 ст. до н.е.) розташов. на піщаній дюні в заплаві лівого берега Дніпра. Відомий з часів В.*Хвойки*, але розкопаний у 80-ті рр. 20 ст. Відкрито 62 поховання з обрядовим місцем кремації небіжчика осторонь. Розрізняються 4 типи поховань: ямні, які складали майже половину всіх поховань, урнові, ямно-урнові і кенотафи. В похованнях багато чорнолощеного і кухонного посуду та фібул, іноді траплялися залишки намиста та деякі знаряддя праці. В. — важливе джерело для вивчення уявлень, вірувань та способу життя нас. Середнього Подніпров'я на рубежі старої й нової ер. Крім зарубинецьких поховань, знайдені об'єкти *бронзового віку*, милоградської к-ри та *київської культури*.

Літ.: *Пачкова С.П.* Могильник Вишенки и его место среди памятников зарубинецкой культуры. В кн.: Труды Международного V конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сент. 1985, т. 4. К., 1988.

С.П. Пачкова.

ВИШИ́НСЬКИЙ Андрій Януарович (10.12(28.11).1883—22.11.1954) — рад. держ. діяч, юрист і дипломат. Акад. АН СРСР (1939). Н. в м. *Одеса*. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1913). Займався літ. і пед. діяльністю. Від 1917 до 1925 працював у системі Наркомосу РСФРР і одночасно був проф. Моск. ун-ту. 1925—28 — ректор Моск. ун-ту. 1928—31 — чл. колегії Наркомосу РСФРР; 1931—39 — прокурор РСФРР/РРФСР, ген. прокурор СРСР (1935—39). 1939—44 — заст. голови РНК СРСР, 1940—49 — заст. міністра закордонних справ СРСР. Від 1949 до 1953 — міністр закордонних справ СРСР, з берез. 1953 — заст. міністра закордонних справ. 1953—54 — постійний представник *СРСР* в ООН. Депутат ВР СРСР чотирьох скликань. 1937—41 — перший дир. Ін-ту права АН СРСР. У працях висував положення, якими уможливлював грубі порушення законності й масові репресії, зокрема, розробив теорію про те, що визнання підозрюваним своєї провини є вирішальним доказом при розгляді справ про держ. злочини. В 1930-х рр. це виправдовувало брутальне свавілля в суд. практиці: слідчі тортурами вибивали з «підозрюваних» визнання провини за відсутності будь-яких ін. документів, матеріалів, що доводили б «злочинні» дії останніх.

П. у м. Нью-Йорк (США), похований у *Москві*.

Тв.: Очерки по истории коммунизма, ч. 1—2. М., 1924—25; Суд и карательная политика Советской власти. М., 1925; Курс уголовного процесса. М., 1927; Судоустройство в СССР. М., 1939; Вопросы теории и права. М., 1949; Теория судебных доказательств в советском праве. М., 1950; Вопросы международного права и международной политики, т. 1—5. М., 1949—53.

Літ.: *Ларин А.О.* О судебных убийствах. «Человек и закон», 1988, № 11; Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский. М., 1992.

О.Н. Кубальський.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКА (Могилянка) **Раїна** (1589 — 1619) — укр. меценатка. Старша з чотирьох дочок молдов. господаря Ієремії Могили (1593—1606). Бл. 1605 Раїна одружилася з кн. Михайлом Вишневецьким (див. *Вишневецькі*), одним із найбагатших укр. князів. Три її сестри також взяли шлюб з представниками відомих родин — *Корецьких*, Потоцьких. Родина Могили міцно трималася *православ'я*, була патроном *Львівського братства*, на її кошти братство спорудило Успенську церкву. Меценатську традицію продовжила й В. Вона була засн. трьох відомих монастирів у своїх володіннях на *Лівобережній Україні — Густинського Свято-Троїцького монастиря*, *Ладинського Свято-Покровського монастиря*, *Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря*. Надала монастирям фундуші (див. *Фундушеві маєтності*) на земельні володіння, вилов риби. Підтримувала ігумена Густинського монастиря І.*Копинського*.

П. у молодому віці, залишивши сиротою семилітнього сина Ярему (див. Я.*Вишневецький*). Його опікуном став троюрідний брат батька кн. К.Вишневецький, перший із родини Вишневецьких, котрий перейшов у *католицизм*.

Відомий портрет Раїни Могилянки, що зберігався в галереї Вишневецьких, яка знаходилася в 19 ст. у с. Новомалин (нині село Острозького р-ну Рівнен. обл.), нині втрачений.

П. у м. *Вишнівець*.

Літ.: *Левицкий О.* Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая. К., 1887; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта: з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

О.М. Дзюба.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ (Байда) **Дмитро Іванович** (р. н. невід. — 1563) — укр. політ. і військ. діяч, один з організаторів запороз. козацтва. В *історіографії* існує думка, що він — засн. 1-ї *Запорозької Січі* (Хортицької). Походив з князівського роду *Вишневецьких*. Ба-

тько В. — Іван Михайлович (п. 1543) був старостою ейшинським і ворчинським (1533), старостою пропойським і чечерським (1536). Мати — Анастасія Семенівна Олизаровичівна (п. до 1541) — внучка по матері кн. К.*Острозького*. В. вперше згадується у джерелах 1545.

Ймовірно, брав участь у боротьбі проти *Османської імперії* наприкінці 30-х — поч. 40-х рр. 16 ст. Від 1540-х рр. В. обіймав посаду черкас. і канів. старости, спирався у своїй діяльності на запороз. козацтво. 1553 побував у Туреччині з метою визволення з неволі свого дядька кн. Ф.Вишневецького. 1554 король *Сигізмунд II* Август призначив його стражником на *Хортиці*. 1555 на о-ві Мала Хортиця (о-ві Байда) зайнявся зведенням потужного укріплення, звідки вчинив ряд успішних походів проти Осман. імперії та *Кримського ханства*, насамперед на турец. фортецю *Очаків* та татар. фортецю Іслам-Кермен (поблизу сучасного м. *Каховка*). 1556 В. відправив два своїх посольства до *Москви* з метою розширення антиосман. коаліції, а також двічі відбивав турец. напади на Січ. У жовт. 1557 крим. хан *Девлет-Гірей I* вчинив новий похід на Січ, зібравши крим. татар, ногайців, а також турец. і молдов. війська. В. змушений був покинути Хортицю і відступити до Монастирського о-ва (нині в межах м. *Дніпропетровськ*). Оскільки польс. уряд не надав йому обіцяної допомоги, В. перейшов на службу до рос. царя *Івана IV*. Брав участь в організації оборони пд. рубежів Рос. д-ви від ординців. 1558 В. і рос. воєначальник Ржевський здійснили похід проти турків. 1559 двічі ходив під *Азов*, воював у пониззі Дону, під *Керчю*. У зв'язку з втягненням Рос. д-ви у *Лівонську війну 1558—1583* дії рос. військ у Пн. Причорномор'ї стали менш активні. У цей час В. діяв у даному регіоні фактично сам. У квіт. 1562 прибув до Москви, щоб схилити Івана IV до продовження антиосман. боротьби. Не досягнувши мети, повернувся в підданство до Сигізмунда II. 1563 разом з польс. магнатом Альбрехтом Лаським здійснив похід на Молдову. Під час однієї з битв зазнав поразки, дістав поранення, потрапив у полон і був привезений до *Стамбула*. В. відмовився перейти на турец. службу і був страчений разом зі шляхтичем П'ясецьким.

Героїчна смерть В. оспівана в нар. думі про козака Байду. Ця подія відображена в ряді хронік та генеалогічних творів. Пізніше постать В. — Байди привертала увагу багатьох діячів укр. к-ри, зокрема П.*Куліш* присвятив йому свою п'єсу.

Літ.: *Сергійчук В.* Дмитро Вишневецький. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1994.

Ю.А. Мицик.

ВИШНЕ́ВЕЦЬКИЙ Міхал-Корибут — див. *Міхал-Корибут Вишневецький*.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Ярема (Ієремія; 1612—20.08.1651) — один з наймогутніших *магнатів Речі Посполитої*. Походив з укр. князівського роду *Вишневецьких,* син Михайла Вишневецького та Раїни Могилянки (див. Раїна *Вишневецька*). Після закінчення єзуїтського колегіуму в м. *Львів* та навчання за кордоном в Італії та Іспанії відступився від *православ'я* і прийняв *католицизм*. Володів маєтностями в *Лівобережній Україні* з центром у *Лубнах*, мав 6-тисячне *надвірне військо*. Разом з ін. магнатами для збереження свого становища в д-ві виступав проти урядової політики централізації. Брав участь у *польсько-російській війні 1632—1634* та жорстокому придушенні козац.-сел. повстання під проводом П.*Бута* 1637 та Я.*Острянина* й Д.*Гуні* 1638. На початку *національної революції 1648—1676* відзначився у боях 1648 під Махнівкою (нині с. Комсомольське Козятинського р-ну Він. обл.), П'яткою (нині село Чуднівського р-ну Житомир. обл.) і *Старокостянтиновом* проти козац. війська, очолюваного М.*Кривоносом,* після *Пилявецької битви 1648* відбув до Львова. Ставши влітку 1649 коронним гетьманом, В. продовжував придушувати визвол. рух в Україні з метою відновлення польс.-шляхетського панування. У своєму маєтку *Збараж* витримав *Збаразьку облогу 1649*. Помер під час наступу на укр. землі польс. військ після перемоги в *Берестецькій битві 1651* у польс. військ. таборі в м-ку Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.).

Літ.: *Tomkiewicz W.* Yeremy Wiszniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933.

В.О. Щербак.

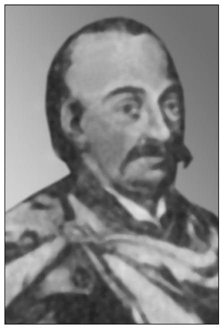

Я. Вишневецький.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКІ — укр. князівський рід 14—17 ст. (у 17 ст. спольонізований). Родоначальником роду вважається син вел. кн. литов. *Ольгерда Дмитро-Корибут Ольгердович*. Вел. кн. литов. *Вітовт* перевів Дмитра-Корибута з Сіверщини на *Волинь* та *Поділля*, дав у держання *Вінницю* і *Кременець*, а у власність — *Збараж* (див. також *Вишнівець*). Останнє місто успадкував його син **Іван**. 1434 воно перейшло як отчина до другого сина Дмитра-Корибута — **Федька** Несвізького (п. 1442). (Деякі автори вважають, що Федько Несвізький та Федір Корибутович — це різні особи.) Федько був подільським старостою 1432—33, брацлавським намісником 1434—35, кременецьким намісником 1431—35. Від нього взяли початок роди князів Порицьких, *Воронецьких* і *Збаразьких* (від останніх у 15 ст. відгалужується рід В.).

Родовим гніздом В. було м. Вишнівець. Володіння В. спочатку знаходилися переважно на Волині, а з 80-х рр. 16 ст. ще й на *Лівобережній Україні* (Лубенщина, Роменщина та ін., переважно це були колиш. землі князів *Глинських* та Домонтів). У 16—17 ст. В. стали одним із найбагатших та найсильніших магнатських родів *Речі Посполитої*. Вони перебували в родинних стосунках з багатьма укр., білорус., польс., литов. та молдов. родами (*Заславські,* Лещинські, *Тишковичі*, Ходкевичі, *Сапіги,* Радзивілли, Замойські, Собеські, *Тарновські, Чарторийські,* Могили та ін.), відігравали значну роль в екон. та політ. житті Речі Посполитої.

Серед роду В. особливо вирізняються такі його представники, як **Михайло Васильович** В. (п. бл. 1517) — брацлавський і він. намісник (1504—07); **Дмитро Іванович** *Вишневецький* (загинув 1563); його брат **Андрій** (п. 1584) — волин. *каштелян* (1568—72), брацлавський *воєвода* (1572—76), волин. воєвода (1576— 84), любецький староста (1580—84). Двоюрідним братом останніх був **Михайло Олександрович** В. (п. 1584) — черкас. та канів. староста (1559—80), брацлавський каштелян (1581—84), любецький староста (1584). З волі короля *Стефана Баторія* по смерті Ю.*Язловецького* він став зверхником над *Військом Запорозьким* (1578—81), на чолі козац. загонів брав активну участь у *Лівонській війні 1558—1583,* зокрема на землях Сіверщини (1580—81). Його син **Олександр** В. (п. 1594) також був черкас. та канів.

І.О. Вишнеградський.

старостою (1584—94), брав участь у придушенні *Косинського повстання 1591—1593.* Його брат **Михайло** В. (п. 1615), овруцький староста (1603—15), був одружений із дочкою молдов. господаря Ієремії Могили, двоюрідною сестрою київ. митрополита П.*Могили* Раїною (див. Раїна *Вишневецька*). Син Михайла В. та Раїни — **Ярема** *Вишневецький* (п. 1651). Його син **Михайло (Міхал)-Томаш** В. (1640—73) був королем *Речі Посполитої* 1669—73 (див. *Міхал-Корибут Вишневецький.*) Був одружений 1670 з Марією-Елеонорою Габсбург, помер бездітним. Брат останнього **Дмитро-Єжі** В. (1631—82) обіймав важливі посади *гетьмана польного* коронного (1667—76), *гетьмана великого коронного* (1676—82). У 18 ст. активно діяли два останніх представники роду В. по чол. лінії: **Януш-Антоній** В. (1678—1741), який сягнув посад віленського, краківського воєводи і старости та ін.; **Михайло-Сервасій** (1680—1744) — гетьман польний литов. (1702—03), гетьман великий литов. (1703—07, 1730, 1735—44), канцлер литов. з 1720. Наступне коліно В. дало трьох представниць роду: **Урсуля-Франціска** (чоловік — кн. М.-К.Радзивілл), **Анна** (чоловік — кн. Й.Огинський), **Ельжбета** (чоловік — кн. М.Замойський), по смерті яких відповідно 1753, 1732 і 1770 рід В. повністю згас.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy. Warszawa, 1888; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000; *Яковенко Н.М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002.

Ю.А. Мицик.

ВИШНЕ́ВСЬКИЙ Дмитро (1871 — р. с. невід.) — укр. історик. 1903 опублікував кн. «Киевская академия в первой половине XVIII ст.», 1904 захистив її в Київ. духовній акад. як магістерську дис. У дослідженні зібрано багатий фактичний матеріал, висвітлено орг. структуру акад., навч. програми, проаналізовано окремі курси поетики, риторики та філософії, опубл. списки студентів та викладачів 1-ї пол. 18 ст. В. належить також низка статей з історії *Києво-Могилянської академії* (зокрема студентського побуту), *Чернігівського колегіуму*, опубл. в ж. «*Киевская старина*».

О.М. Дзюба.

ВИШНЕГРА́ДСЬКИЙ Іван Олексійович (01.01.1832(20.12.1831)—06.04(25.03).1895) — вчений (один із основоположників теорії автоматичного регулювання, засн. наук. шк. з конструювання машин), держ. діяч. Почесний чл. Петерб. АН (1888). Закінчив Гол. пед. ін-т (1851) у *Санкт-Петербурзі.* Від 1862 — проф. механіки Технологічного ін-ту, від 1865 — проф. практичної механіки Михайловської артилер. акад. 1867—78 — інженер-механік у Гол. артилер. управлінні. Від 1875 — дир. Технол. ін-ту. На поч. 80-х рр. 19 ст. відійшов від наук. та інженерної діяльності, був фактичним головою АТ «Південно-Західна залізниця», куди входили майже всі залізниці *Правобережної України.* 1888—92 — міністр фінансів Рос. імперії. Проводив жорстку фіксальну політику, за час перебування В. на посаді міністра було збільшено держ. поземельний податок у 22 губерніях, загальноімперські правила збору поземельного податку поширено на приєднану до Рос. імперії в той час тер. Серед. Азії. В. продовжив збір недоїмок за скасованим ще 1881 подушним податком — результатом було зниження рівня життя сільс. нас., 75,5 % якого (в Україні — 55,8 %) стали безнадійними боржниками. Водночас за 5 років перебування в уряді В. примножив свій власний капітал на операціях з цінними паперами до 25 млн *рублів.* За свідченням С.*Вітте*, після смерті В. імп. *Микола II* охарактеризував його словами «великий шахрай».

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш.* И.А.Вишнеградский и С.Ю.Витте — корреспонденты «Московских ведомостей». В кн.: Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX—XX веков. Л., 1972; *Акинори К.* Економічна програма дворянської реакції і політика І.О.Вишнеградського. «The Journal of Asahikawa University», 1977, N 5.

М.А. Якименко.

ВИШНІВЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу Збаразького р-ну Терноп. обл. Розташов. у пн. ч. Терноп. обл., на р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) за 16 км від залізничної ст. Карначівка.

Перша письмова згадка про В. — 1395: вел. кн. литов. *Вітовт* позбавив *Дмитра-Корибута Ольгердовича* Сіверського князівства (див. *Сіверська земля*) і дав йому кілька волин. поселень, зокрема і В., де і був побудований князівський замок, що стояв на правому березі р. Горинь у межах сучасного с. Старий Вишнівець (дотепер залишилися рештки валів і старої церкви). Згодом став резиденцією князів *Вишневецьких.* 1494 В. зруйновано татар. військами. 1512 поблизу міста польс. війська розгромили 25-тис. татар. військо на чолі з ханом *Менглі-Гіреєм.*

Після *Люблінської унії 1569* входить до складу Польщі. В 1640-х рр. стало значним ремісничим і торг. центром. 1640 Я.*Вишневецький* побудував тут великий замок і монастир для ченців ордену кармелітів (див. *Кармеліти*). 1648 монастир зруйнований одним із загонів армії Б.*Хмельницького.* 1649 В. зруйновано татар. військами, які поверталися у Крим після підписання *Зборівського договору Криму з Польщею 1649.* 1653, 1666, 1667, 1672 В. знову зруйновано татарами. З метою відновлення міста королів. наказом нас. було звільнено від сплати податків і виконання повинностей на 12 років. 1720 у В. за наказом останнього з роду Вишневецьких — кн. Михайла-Сервасія побудовано розкішний палац. Від 1744 В. перебував у володінні магнатського роду Мнішеків. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) В. — у складі *Російської імперії*, стає центром волості Кременецького пов. *Волинської губернії.*

Місто відвідували Т.*Шевченко* (1846), О. де *Бальзак* (1848).

Від 1920 В. — у складі Польщі. У 1920—30-х рр. частина нас. емігрувала до Канади, США, Бразилії та ін. країн. Від 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр 1940—62.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповано гітлерівцями від 1 лип. 1941 по 6 берез. 1944.

Від 1960 В. — с-ще міськ. типу. Пам'ятки арх-ри: замок (15 ст.), палац і парк (1731—40).

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973.

В.В. Головко.

ВИШНІВЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1512 (ін. назва — битва під Лопушином)— битва між укр.-польс. військом і крим.-татар. військом.

Навесні 1512, порушуючи мирну угоду, підписану напередодні, крим. хан *Менглі-Гірей* на чолі 25-тис. війська напав на укр. землі у складі *Корони Польської* і *Великого князівства Литовського*. Король і вел. кн. *Сигізмунд I* вислав для відсічі 6-тис. укр.-польс. ополчення на чолі з гетьманом литов. кн. К.*Острозьким* і польс. гетьманом М.Каменецьким.

5 квіт. під м-ком *Вишнівець* відбулася битва, в ході якої союзники вмілими діями оточили й знищили крим.-татар. військо. Загинуло бл. 24 тис. татар. Невдовзі крим. хан прислав послів до Сигізмунда I для поновлення мирної угоди.

Літ.: *Herbest S.* Najazd tatarski 1512. В кн.: Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Warszawa, 1978.

Б.В. Черкас.

ВИШНІВЧА́НСЬКА КАТАСТРО́ФА ТРАНСІЛЬВА́НСЬКОЇ А́РМІЇ 1657 — знищення крим.-татар. військом трансільванської армії під Вишнівчиком (*Галичина*). Протягом 1-ї пол. 1657, в ході *національної революції 1648—1676*, гетьман Б.*Хмельницький* вжив заходів для розширення тер. Укр. козац. д-ви за рахунок приєднання зх.-укр. земель. Потенційними союзниками України виступали Швеція і *Трансільванське князівство*, які також претендували на певні землі *Речі Посполитої*. При цьому особливі надії покладалися на успіх спільного походу в Польщу трансільванського кн. *Ракоці Дєрдя II* і наказного гетьмана А.*Ждановича*. Успішний розвиток походу з лют. по черв. 1657, коли союзниками було здобуто чимало стратегічно важливих пунктів, зокрема Краків (тут відбулося з'єднання з армією швед. короля *Карла X* Густава) і *Варшаву*, був перекреслений воєн. невдачами. Вони розпочалися після відходу шведів й отримання Дєрдем II Ракоці звістки про вторгнення польс. військ у Трансільванію. Під тиском поляків союзники розпочали відступ. 22 лип. під м. *Меджибіж*, після переговорів з польс. представниками, Дєрдь II Ракоці капітулював. Тоді ж А.Жданович залишив трансільванські війська і з'єднався з підрозділами, які очолював Ю.*Хмельницький* (вони були відправлені Б.Хмельницьким на підтримку союзників).

Подальша доля трансільванської армії виявилася трагічною — вона вщент була розгромлена крим.-татар. військами. З наближенням татар під командою Мегмет-Гірея Дєрдь II Ракоці залишив армію напризволяще й повернувся до свого князівства. Татари почали переслідувати угорців від р-ну м. *Скалат*, а під Вишнівчиком оточили. Протягом трьох днів трансільванська армія, що налічувала бл. 10 тис. осіб, перебувала в оточенні. В результаті переговорів з татарами була досягнута домовленість про викуп та звільнення оточених. Проте після отримання викупу татари увірвалися в табір угорців. Останні оборонялися надзвичайно мужньо. В полон до татар потрапило всього 15—20 осіб, частині вдалося прорватися, однак більшість воїнів загинула. Поразка походу ускладнила виконання плану возз'єднання укр. земель і змусила укр. кер-во вдатися до пошуку нових шляхів вирішення цього завдання.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. СПб., 1884; Жерела до історії України—Руси, т. 12. Львів, 1911; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 1995; *Їх же.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Гурбик А.* Антон Жданович. В кн.: Полководці Війська Запорозького, вип. 1. К., 1998; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

В.В. Станіславський.

ВИ́ШНЯ — назва до 1545 м. *Судова Вишня*.

ВИ́ШНЯ, археологічна пам'ятка — давні *городища*. Пам'ятка розташов. у межах м. *Судова Вишня*. Єдиний раз В. згадана у *Галицько-Волинському літописі* під 1230, коли нею володів галицький боярин *Пилип*, який вів ворожу *Данилові Галицькому* політику. Збереглося два городища, розташов. на зх. та сх. околицях сучасного міста. Перше — в урочищі Замчисько, друге — в урочищі «На чвораках». Встановлено, що обидва городища були оборонними замками, з яких 1-й існував у 10 — поч. 12 ст., а 2-й — у 12—13 ст.

У краще збереженому 1-му городищі по периметру валу відкрито дерев'яні конструкції у вигляді клітей — огорож оборонного та госп. призначення, сліди в'їзду, заглиблені та наземні житлові будівлі на майданчику городища з багатим інвентарем: залізні побутові вироби і зброя, глиняний посуд та ін.

2-ге городище розміщене за 3 км на сх. від 1-го на мисі між р. Вишня (прит. Сану, бас. Вісли) та потічком. Зруйноване кар'єрними розробками та забудоване. Речовий матеріал з цього городища показує, що воно існувало після загибелі 1-го в урочищі Замчисько і що саме з ним пов'язана літописна згадка. У пд. ч. міста виявлено підкурганне кочівницьке поховання 10—11 ст. із великою кількістю срібних, бронз. та бурштинових прикрас.

Літ.: *Ратич О.О.* Результат досліджень давньоруського городища Замчисько в м. Судова Вишня Львівської області в 1957—59 рр. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 1962, вип. 4; *Багрий Р.С.* Вишня. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990.

В.М. Петегирич.

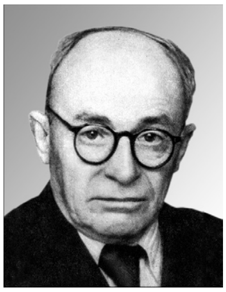
Остап Вишня.

ВИ́ШНЯ Остап (справжнє прізв., ім'я та по батькові — Губенко Павло Михайлович; 11.11(31.10). 1889—28.09.1956) — укр. письменник-сатирик, гуморист, перекладач. Н. в с. Грунь (нині село Охтирського р-ну Сум. обл.). 1907 закінчив Київ. військ.-фельдшерську шк. 1917 вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (не закінчив). Літ. діяльність почав 1919 у м. *Кам'янець-Подільський* (під псевд. П. Грунський, з 1921 — Вишня). Від 1921 працював у газетах «Вісті ВУЦВК», «Селянська правда», ж. «Червоний перець» та ін. Перша зб. — «Діла небесні» (1923). У 1920-х — на поч. 1930-х рр. видав збірки фейлетонів та гумористичних оповідань «Вишневі усмішки сільські» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Лицем до села» (1926), «Вишневі усмішки кооперативні», «Вишневі усмішки театральні», «Вишневі усмішки літературні» (усі — 1927), «Вишневі усмішки закордонні» (1930) та ін. Перше 4-томне вид. «Усмішок» вийшло 1928.

Чл. літ. груп «Профлітфронт» та «Літературний ярмарок», входив до президії орг. к-ту Спілки рад. письменників України (1932).

Безпідставно заарештований 25 груд. 1933 і засуджений до 10 років концтаборів. Покарання

відбував у м. Ухта (нині Республіка Комі, РФ). Звільнений 8 жовт. 1943. Реабілітований 1955.

Літ. діяльність відновив 1944. У 1940—50-х рр. видав збірки гумористичних оповідань «Самостійна дірка» (1945), «Весна-красна» (1949), «Вишневі усмішки» (1950), «Мудрість колгоспника» (1952), «А народ війни не хоче» (1953), «Великі ростіть» (1955) та ін. Переклав тв. М.*Гоголя*, А.*Чехова*, В.*Маяковського*, Я.*Гашека*, амер. письменників Марка Твена, О'Генрі та ін.

1954 обраний до складу правління Спілки письменників України. Тв. В. перекладено багатьма мовами народів світу.

П. у м. *Київ*.

Тв.: Усмішки, т. 1—4. Х., 1928; Усмішки, т. 1—2. К., 1929; Твори, т. 1—2. К., 1956; Твори, т. 1—7. К., 1963—65; Твори, т. 1—5. К., 1974—75; Твори, т. 1—4. К., 1988.

Літ.: Остап Вишня (1889—1956): Бібліографічний покажчик. Х., 1959; *Дузь І.М.* Остап Вишня (Життя і творчість). К., 1965; Живий Остап Вишня: Збірник спогадів про письменника. К., 1966; *Журавський А.Ф.* Ніколи не сміявся без любові: Сторінки життя і творчості Остапа Вишні. К., 1983; *Дузь І.М.* Остап Вишня: Нарис про творчість. К., 1989; Про Остапа Вишню: Спогади. К., 1989; *Зуб І.В.* Остап Вишня: Нарис життя і творчості. К., 1989; *Його ж.* Остап Вишня: Риси творчої індивідуальності. К., 1991; *Мукомела О.* Остап Вишня. В кн.: ...З порога смерті...: Письменники України — жертви сталінських репресій, вип. 1. К., 1991.

О.В. Юркова.

ВИ́ЩА ОСВІ́ТА В УКРАЇ́НІ. Спеціалізовані заклади вищої освіти — вищі школи (ВШ) — в Україні з'явилися досить пізно. З часів *Київської Русі* при монастирях та митрополичій кафедрі діяли лише вищі студії з філософії та богослов'я. Поступу вищої освіти й заснуванню на укр. землях ВШ за зразком зх.-європ. ВШ зашкодила *монголо-татарська навала*, тривала відсутність власної д-ви, поступова асиміляція укр. еліти Польщею. Вихідці з укр. земель здобували освіту в Ягеллонському ун-ті (див. *Краківський університет*), Віленській акад., *Замойській академії*, а також ун-тах Італії (див. *Болонський університет*), Німеччини (див. *Берлінський університет*), Франції. Законодавством *Великого князівства Литовського* громадянам країни дозволялося виїздити для навчання та в «пошуках кращого щастя своєго» до будь-якої д-ви, крім тих, із якими литов. д-ва перебувала в стані війни. Маєтності князів (див. *Магнати*) та *шляхти*, які відбували на навчання, до їхнього повернення на рідну землю вел. кн. литов. брав під свою опіку.

Вищі студії в Україні були започатковані в 16 ст. в *Острозі* (див. *Острозька академія*). Тут в 1570—90-х рр. сформувався гурток вчених, письменників, перекладачів і видавців, які випускали богословську, полемічну й навч. літ., викладали в шк. Школа — сучасники називали її «тримовним ліцеєм», «гімназією» і «академією» — поєднувала програму тогочасної європ. середньої школи (школа «*семи вільних наук*») із вищими студіями. В Острозькій акад. розпочався процес активного засвоєння на правосл. ґрунті досягнень катол. шк., зокрема єзуїтських колегіумів (див. *Єзуїтські школи*). За прикладом шк. в Острозі з'являються аналогічні шк. в ін. містах. Цей процес завершився реформою шкільної освіти, тоді ж на основі злиття Київ. братської шк. з Лаврською, утвореною київ. митрополитом Петром *Могилою*, виник колегіум, згодом — акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Внаслідок протистояння правосл. і катол. церков польс. король *Владислав IV* Ваза під тиском католиків у своєму привілеї обмежив курс наук у Київ. колегіумі рівнем серед. шк. Наприкінці 17 ст. — на той час *Київ* перебував уже у складі Рос. д-ви — статус колегіуму як вищого навч. закладу підтверджено царськими грамотами. Акад. була всестановим навч. закладом гуманітарного спрямування. Тут вивчалися мови, особливого значення надавалося латині, яка була тоді мовою європ. освіти й науки. Нею ж читалися всі ін. курси — поетики, риторики, філософії й богослов'я. Акад. не мала поділу на факультети, в ній не вивчалися традиційні для європ. ун-тів дисципліни — право та медицина, її випускникам не надавалися вчені ступені і впродовж всієї своєї діяльності вона зберігала тісний зв'язок із правосл. церквою. Але за рівнем викладання осн. курсів Київ. акад. не поступалася тогочасним ВШ. *Російська імперія* штучно стримувала поступ вищої освіти на укр. землях. В серед. 18 ст. провідні громад. діячі, вчені укр. сусп-ва не раз порушували перед царським урядом питання про відкриття в *Гетьманщині* ун-ту в Києві на основі акад. за умови, що звідти будуть виведені ченці, або ж в ін. містах — *Чернігові* й Переяславі (нині *Переяслав-Хмельницький*). Гетьман К.*Розумовський* розробив проект ун-ту в *Батурині.* Проте ці наміри не могли здійснитися, оскільки політика рос. *самодержавства* була спрямована на перетворення Гетьманщини на провінцію імперії. Востаннє *козацька старшина* поставила питання про відкриття ун- ту в наказах депутатам в *Комісію законодавчу 1767—1768.* Секуляризація вищої освіти в *Лівобережній Україні* як автономному держ. утворенні в межах Рос. імперії не відбулася. Києво-Могилянська акад. еволюціонувала у вищий духовний заклад (див. *Київська духовна академія*), а ун-ти нового типу, єдині для всієї імперії, з'явилися в Україні вже у 19 ст.

У 17 ст. в *Галичині* мала місце спроба відкрити ун-т у *Львові* на основі єзуїтського колегіуму. 1661 польс. король *Ян II* Казимир Ваза надав привілей Львів. колегіуму як вищому навч. закладові — академії, однак проти цього виступив Краківський ун-т, який не бажав мати конкурента, і задум не був реалізований. Ун-т у Львові (див. *Львівський національний університет*) був відкритий 1784, коли в межах Австрійс. імперії, до складу якої відійшла Галичина за 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), розпочалася реформа освіти. Це був світський навч. заклад із класичними ф-тами — філос., правничим, мед. і теологічним. Осн. мовою викладання була лат., деякі предмети читалися нім. та польс. мовами.

Літ.: *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981; Львівський університет. Львів, 1986; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990.

О.М. Дзюба.

Вища освіта в Україні у 19 — на поч. 20 ст. розвивалася відповідно до освіт. політики урядів тих д-в, до складу яких входили її тер. У Сх. Україні (підросійській) в 1-й пол. 19 ст. шляхи набуття вищої освіти зосереджувалися здебільшого в ун-тах — держ. навч.-наук. закладах. Заг.-освіт.

навчання в них становило завершальну ланку світської освіти. Діяло 3 ун-ти: Харків. (від 1805; див. *Харківський національний університет*), Київ. (від 1834; див. *Київський національний університет*), Новорос. (від 1865; див. *Одеський державний університет*). Нормативними актами, що визначали їхню внутр. організацію, стали університетські статути 1805 (проект В.*Каразіна*), 1835, 1842 (чинний лише для Ун-ту св. Володимира в Києві), 1864, 1884. За статутами 1805 і 1864 ун-ти діяли на принципах автономії, а статути 1835 та 1884 її майже ліквідовували. Ун-ти, як правило, складалися з 4-х факультетів (історико-філол., фізико-мат., юрид. та мед.) і надавали закінчену вищу заг. й спец. освіту. Вища духовна освіта зосереджувалась у Київ. духовній акад. (1819—1920). Навч. закладами, що, як і ун-ти, давали вищу за змістом і систематизацією знань освіту, були Ніжин. г-зія вищих наук кн. І. Безбородька (від 1820), перетворена 1832 у фізико-мат., з 1840 — у юрид. та 1875 — історико-філол. ін-т, а також *Кременецький ліцей* (Волинський, 1805—31) та *Рішельєвський ліцей* в *Одесі* (1817—65). Курси, вищі від середніх, читалися у Вищій київ. г-зії (1812—28). На відміну від всестановості університетської освіти, ці навч. заклади надавали освіту переважно вихідцям із дворян (див. *Дворянство*) та *купецтва*.

Урядові ліберальні реформи 1860—70-х рр. сприяли розвитку як заг., так і спец. професійної вищої освіти, доступної для всіх станів. Вищу професійно-тех. освіту в Україні можна було здобути в Харків. технологічному ін-ті (від 1885), Київ. політех. ін-ті (від 1898), Катеринosл. гірничому ін-ті, відкритому 1912 на базі місц. вищого гірничого уч-ща, а також у Катеринosл. приватному політех. ін-ті, заснованому 1916 для єврейс. молоді. Позбавлені можливості навчатися в ун-тах жінки отримували заг. вищу освіту, однак без права держ. служби, на Вищих жін. курсах із університетською програмою викладання, які відкривалися з громад. ініціативи на приватні та благодійницькі кошти: у Києві — Вищі жін. курси (1872—86, 1906—18), Заг.-освіт. курси М.*Довнар-Запольського* (1905—08), Вечірні жін. курси А.Жекуліної (1905), Історико-філол. курси М.Довнар-Запольського (від 1909); в Одесі — Вищі громад. жін. курси (від 1910); у *Сімферополі* — Практичні заг.-освіт. курси Фоміна для чоловіків і жінок (від 1906); у *Харкові* — т-ва взаємодопомоги працюючих жінок (від 1907), Громад. курси Невіанд (1909—16); у Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*) — Вищі жін. курси, засновані Копиловим і Тихоновим (1916). Зростаючі потреби тех. прогресу та недостатність держ. підтримки вищої освіти певною мірою компенсувалися приватними жін. комерційними та пед. курсами університетського типу: київ. лікарсько-пед. курси Карницького «Мати й дитина» (1906—08), комерційні курси М.Довнар-Запольського (1906—08), одес. комерційні курси Федорова й Файга (від 1907), харків. комерційні приватні курси Чудова (від 1912) та місц. купецького т-ва (1916). На поч. 20 ст. почали відкриватися спершу жін. ін-ти, а з часом — і змішані ін-ти для спільного навчання юнаків і дівчат: у Києві — комерційний (з 1906), фребелівський (від 1907), мед. (1916), в Харкові — мед. (1909), в Одесі — міжнар. (від 1914) та ін. Розвиток с. госп-ва покликав до життя й відповідні вищі навч. заклади, центром яких став Харків, де на базі Вищого уч-ща відкрився 1873 Ветеринарний ін-т та почали діяти Вищі с.-г. курси Невіанд (від 1912). Муз. вища освіта здобувалась у Київ., Одес. (від 1913) та Харків. (від 1917) консерваторіях.

Вища освіта в Галичині, яка перебувала на той час у складі *Австро-Угорщини*, була під контролем місц. польс. властей. Заг. вища освіта продовжувала надаватись у Львів. ун-ті, тех. — у заснованій 1877 на базі Тех. акад. Львів. політехніці, с.-г. — у Вищій рільничій шк. у Дублянах (нині місто Жовківського р-ну Львів. обл.). Нас. *Буковини* отримувало вищу освіту нім. мовою в Чернів. ун-ті (від 1875; див. *Чернівецький національний університет*). Система вищих навч. закладів в Україні була неповною: в ній бракувало військ., недостатньо було тех., образотворчих вузів; на здобуття освіти такого профілю молодь виїжджала до *Санкт-Петербурга, Москви*, зх.-європ. освіт. центрів. Іншомовна вища освіта формувала місц. інтелектуальну еліту на рос., польс. і нім. культ. традиціях, що вело до її асиміляції й ускладнювало формування нац. основ ВШ.

Літ.: *Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец XIX — начало XX в.). К., 1991; *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. М., 1991; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.

В.С. Шандра.

Українська революція 1917—1921 дала новий поштовх розвитку вищої освіти в Україні. Протягом 1917—20 було відкрито ун-т у Катеринославі, консерваторію в Харкові, с.-г. ін-т в Одесі. 1917 у Києві засновано Укр. нар. ун-т, перетворений за гетьмана П.*Скоропадського* на Київ. держ. укр. ун-т. 1918 розпочали роботу *Український державний Кам'янець-Подільський університет*, Укр. історико-філол. ф-т у *Полтаві*, Укр. учительський ін-т у *Житомирі*. Від 1917 в Києві діяли Укр. акад. мист-в та Укр. пед. акад. Одночасно розгорнулася робота над українізацією діючих навч. закладів. У Київ., Харків. й Одес. ун-тах були засновані каф-ри укр. мови, літ., історії й історії права.

З приходом до влади в Україні *більшовиків* статус вищих навч. закладів змінився. Їх автономія була ліквідована. Всі вони перейшли у відання Наркомосу УСРР. 1920 було реформовано ун-ти, які перестали існувати як тип вищого навч. закладу. Замість них діяли *інститути народної освіти* (ІНО). Низка ІНО виникла на базі учительських ін-тів. Осн. напрями реорганізації ВШ УСРР у 1920—30-ті рр. — це перетворення їх в «інструмент комуністичного виховання», демократизація студентського складу, «українізація» (див. *Українізації політика*), кількісне зростання вузів. Для забезпечення переваги робітників і незаможних селян у складі студентів при деяких вузах діяли *робітничі факультети* — підготовчі навч. заклади для дорослих. З метою посилення т. зв. радянізації вузів практикувалися «мобілізації» комуністів і комсомольців на навчання. Одночасно проводилися «чистки» студентського й професорсько-викладацького складу від «соціально чужих елементів». У 1930-ті рр. вони переросли в терор, жертвами якого стали багато професорів, викладачів і студентів.

Помітний слід у житті ВШ, особливо пед. і с.-г. профілю, залишив «українізаційний курс». Укр. мовою стали викладатися не

лише українознавчі, а й ін. предмети. «Українізація» проникала також і в екон., тех. та мед. школи. 1929 в 42 наявних вузах УСРР українці становили понад 56 %.

Реконструкція пром-сті й перебудова с. госп-ва в 1930-ті рр. зумовили перебудову ВШ. Було здійснено уніфікацію системи освіти в межах усього *СРСР*, зросла кількість вузів, посилився зв'язок тех. вузів із пром-стю. Багатофакультетні тех. ін-ти були перетворені на самостійні вузькопрофільні навч. заклади й передані відповідним госп. об-ням і галузевим наркоматам. 1933 було відновлено ун-ти. На базі ф-тів соціального виховання ІНО відновлено пед. ін-ти, кількість яких невпинно зростала. 1939 в УРСР налічувалося 129 вузів, в яких навчалося бл. 125 тис. студентів.

Керування вузами в СРСР дедалі більше централізувалося. 1932 при ЦВК СРСР був ств. К-т у справах вищої тех. шк. 1936 при РНК СРСР створено К-т у справах ВШ, перетворений 1946 на Мін-во вищої освіти СРСР. Мін-во вищої освіти УРСР було утворене в лют. 1955.

У 1920—30-ті рр. укр. вузи діяли й поза межами УРСР — *Львівський таємний український університет* і *Львівська богословська академія*, *Український вільний університет* та *Український високий педагогічний інститут* ім. М.Драгоманова в Празі, *Українська господарська академія* у Подєбрадах (Чехія). Після входження зх.-укр. земель до складу УРСР там було відкрито нові вищі навч. заклади. 1940 їх налічувалося вже 15.

Під час гітлерівської окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* більшість вузів припинила свою роботу, а частину з них, зокрема Київ., Харків. та Одес. ун-ти, ще до окупації евакуювали в сх. р-ни СРСР.

У післявоєн. період і до кін. 1980-х рр. система освіти в Україні зазнавала різних змін і реформ залежно від рішень комуніст. парт. кер-ва. Переважна більшість ВШ зосереджувалася у великих містах, зокрема Києві, Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровську, *Чернівцях, Ужгороді.* Неухильно зростала їх матеріальна база, тех. оснащення. Підготовка спеціалістів в УРСР у 1980-ті рр. здійснювалася з 360 спеціальностей. Їх номенклатура розширювалася й змінювалася відповідно до вимог економіки й наук.-тех. прогресу.

На час проголошення незалежності (див. *Акт проголошення незалежності України*) в Україні діяло 156 вузів. Упродовж 1990-х рр. галузь була значною мірою реформована. На основі Закону України «Про освіту» (1991) у вузах було здійснено перехід на триступеневу підготовку — бакалавр, спеціаліст, магістр. Було розроблено та впроваджено нові навч. плани й програми.

До вищих навч. закладів віднесено технікуми, уч-ща, коледжі, ін-ти, консерваторії, академії, ун-ти. Встановлено чотири рівні акредитації цих закладів: 1-й — технікуми, училища, 2-й — коледжі, 3-й і 4-й — ін-ти, консерваторії, ун-ти.

Усі вузи проходять ліцензування й акредитацію, що забезпечує держ. контроль за їхньою навч. діяльністю.

Поряд із новими держ. постали недерж. навч. заклади, в т. ч. приватні. В 1990-ті рр. у Києві розпочали діяльність Нац. акад. управління, Міжрегіональна акад. управління персоналом, у *Донецьку* — Акад. фінансистів. 1992 було відкрито Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*).

У 2001/02 навч. році в Україні діяло 318 вищих навч. закладів, в яких навчалося 1548 тис. студентів. Понад 20 провідних закладів освіти д-ви отримали статус нац. В Україні переважно збереглася кількість студентських місць, яка склалася протягом попередніх десятиліть. Це — 170 студентів на 10 тис. нас. Укр. ВШ постійно розширюють міжнар. зв'язки та співробітництво із зарубіжними освіт. установами та орг-ціями.

Літ.: Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1—2. К., 1967; *Ефименко Г.Г. и др.* Высшая школа Украинской ССР: Успехи, проблемы, развитие. К., 1978; *Колпакова О.В.* Національна вища школа в Україні (1917—1921 рр.). В кн.: Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 2. К., 1996; *Алексєєв Ю.* Україна: Освіта і держава (1986—1997). К., 1998; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи. К., 1999; *Литвин В.М.* Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). К., 2000; Україна: утвердження незалежності держави (1991—2001). К., 2001.

В.М. Даниленко.

ВИ́ЩА РА́ДА НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА 1917—1932 (ВРНГ) — перший рад. орган з регулювання й управління осн. галузями нар. г-ва. Заснована при РНК РСФРР у груд. 1917. Спочатку тут зосереджувались усі екон. важелі д-ви. Від осені 1918 у її віданні залишилася тільки пром-сть, управління якою здійснювалося на принципах *главкізму*. Діяла на галузевому рівні через гол. к-ти і центри ВРНГ (главки), а на регіональному — через губернські, районні і повітові раднаргоспи. Намагалася ліквідувати утворену 1920 *Українську раду народного господарства* (УРНГ, з верес. 1923 — ВРНГ України) і утворити замість неї районні раднаргоспи, безпосередньо підпорядковані ВРНГ. Фактично керувала роботою УРНГ. З переходом до *нової економічної політики* 1921 перебудувала діяльність на засадах госпрозрахунку. Гол. госпрозрахунковою орг-цією в системі управління пром-стю стали госпрозрахункові *трести*. 1922 у зв'язку з утворенням *СРСР* набула повноважень об'єднаного наркомату, в безпосередньому підпорядкуванні якого були підпр-ва союзного значення. 1923 захопила оперативне управління трестами «Південсталь» та «Південний машинобудівний трест», які підпорядковувалися УРНГ, а також вилучила місц. пром-сть із відання раднаргоспів союзних республік. Затримувала вироблення положення про вищі органи управління пром-стю СРСР, а після його прийняття у верес. 1923 сформувала апарат ВРНГ України на базі свого апарату. 1924 перенесла правління «Південсталі» із *Харкова* до *Москви.* 1932 у зв'язку з посиленням галузевого принципу побудови госп. органів ВРНГ була розукрупнена. На її базі створено Наркомважпром, Наркомлегпром, Наркомліспром. Головами ВРНГ були Н.Осинський (В.Оболенський), О.Риков, П.Богданов, Ф.*Дзержинський*, В.Куйбишев, Г.*Орджонікідзе.* (Про ВРНГ СРСР 1963—65 див. *Вища рада народного господарства СРСР при Раді міністрів СРСР 1963—1965*)

Літ.: Советы народного хозяйства в центре и на местах (1917—1932): Сборник документов. М., 1957; *Самофалов Ф.В.* Советы народного хозяйства в 1917—1932 гг. М., 1964; *Дробижев В.З.* Главный штаб социалистической промышленности. М., 1966.

О.М. Мовчан.

ВИ́ЩА РА́ДА НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА СРСР ПРИ РА́ДІ МІНІ́СТРІВ СРСР 1963—1965 (ВРНГ СРСР) — вищий держ. орган *СРСР* з управління пром-стю і буд-вом. Керувала діяльністю Раднаргоспу СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР, к-тами, створеними замість ліквідованих мін-в. Утворення ВРНГ СРСР завершило реформу госп. управління, яка була розпочата 1957 з метою переходу від галузевого принципу кер-ва економікою через мін-ва до територіальної системи управління через раднаргоспи. Голови ВРНГ СРСР — Д.Устинов (1963 — до берез. 1965), В.Новиков (до жовт. 1965). (Про ВРНГ 1917—32 див. *Вища рада народного господарства 1917—1932*).

Літ.: *Кульчицький С.В.* Спроби економічних реформ (1957—1966 рр.). «УІЖ», 1988, № 3.

О.М. Мовчан.

ВІ́ДЕНСЬКА БИ́ТВА 1683 — одна з центр. битв австрійс.-турец. війни 1683—84. В.б. відбувалася 22 (12) верес. після тривалої облоги австрійс. столиці м. *Відень* більш ніж 100-тис. армією *Османської імперії* під кер-вом великого візира *Кара-Мустафи*. Крім турків, до армії великого візира входили татар., молдов. (на боці господаря Г.*Дуки* воювало також кілька козац. сотень з *Правобережної України*), волоські, семиградські та угор. підрозділи. Союзницькі війська австрійців, німців і поляків (за участі підрозділів укр. козацтва), які очолював польс. король *Ян III Собеський*, налічували бл. 70 тис. осіб. У результаті битви, осн. тягар якої несли польс. підрозділи (певна частина яких формувалася з укр. нас. «руських» воєводств *Речі Посполитої*), Відень було звільнено, а турки втратили бл. 17 тис. осіб. Під час облоги Відня відзначився виходець з *Галичини*, мешканець столиці Австрії Ю.*Кульчицький*, який пробрався з оточеного міста з листами про допомогу. Однак, незважаючи на цю перемогу, частини турец. армії залишилися на теренах Центр. та Центр.-Сх. Європи. Завершенням воєн. подій під Віднем став похід союзницьких військ до Угорщини і Словаччини. У цьому поході відзначилися козац. полки (бл. 5 тис. осіб), що прибули з Правобереж. України та *Запорозької Січі*. Під проводом полковників М.*Булиги*, Й.Менжинського, Я.Ворони, С.Корсунця, В.Іскрицького та С.*Палія* вони взяли активну участь у битвах під угор. містами Паркани 17—19 (7—9) жовт. та Естергом 5—6 листоп. (26—27 жовт.) і словац. Щецином 25(15) жовт. Складовою частиною цих подій став похід взимку 1684 укр. війська на чолі з правобереж. гетьманом С.*Куницьким* на землі турец. союзників — *Білгородської орди*. Перемога під Віднем засвідчила спроможність монарших дворів Європи виступити єдиним фронтом проти турец. загрози і підштовхнула до створення у берез. 1684 союзницької військ.-політ. антитурец. коаліції д-в «*Священна ліга*» (Австрії, Польщі, Венеції та Папської (церк.) обл., див. *Ватикан*).

Літ: *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р. Львів, 1933; *Wimmer J.* Wyprawa Wiedeńska 1683 r. Warszawa, 1957; Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzlmanskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. Kraków, 1973; *Яницький Б.* Відень 1683. Козаки і Кульчицький. Відень, 1983; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. Warszawa, 1983; *Podhorodecki L.* Wiedeń 1683. Warszawa, 1983; *Zygulski Z.* Odsiecz Wiednia 1683. Kraków, 1994; *Чухліб Т.* Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали читань, вип. 6. К., 1997.

Т.В. Чухліб.

ВІ́ДЕНСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ПРА́ВО МІЖНАРО́ДНИХ ДО́ГОВОРІВ 1969 — гол. міжнар.-правовий документ, яким регулюються усі стадії створення та виконання міжнар. договору, а також припинення або призупинення його чинності. Прийнята 23 трав. 1969 у *Відні*, набула сили 27 січ. 1980. Застосовується тільки до міждерж. договорів. Конвенція ґрунтується на тому, що д-ви володіють повною правоздатністю укладати між собою договори. Водночас документ наголошує, що кожний чинний міжнар. договір є обов'язковим для його учасників і має сумлінно ними виконуватися без будь-яких посилань на своє внутр. право. Конвенція встановила заг. правило тлумачення міжнар. договорів на основі норм сумлінності з урахуванням його об'єкта і цілей та звичайного розуміння термінів у контексті договору. Визначено принципи й прийоми тлумачення багатомовних договорів. Стосовно припинення договорів і призупинення їхньої дії закріплено положення про види і форми можливих дій д-в при вирішенні цих питань. Встановлено процедури вирішення суперечок щодо застосування, тлумачення та припинення міжнар. договору: суд. розгляд (Міжнар. суд ООН), а також процедури арбітражу і примирення. Основоположні принципи Конвенції стали заг.-визнаними міжнар.-правовими нормами.

Конвенція ратифікована УРСР 13 черв. 1986 і є чинною й до цього часу.

І.М. Мельникова.

Мартино Альтомонте. Віденська битва. 1683.

ВІ́ДЕНСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1814—1815 — заг.-європ. форум, що розробив нову систему міжнар. відносин на континенті, яка змінила попередню, що трималася на гегемонії Франції. Відбувся у *Відні* 1 листоп. (19 жовт.) 1814 — 9 черв. (28 трав.) 1815. Перемога *Російської імперії* у *Війні 1812* переросла 1813—14 у закордонний визвол. похід проти *Наполеона I.* 30 (18) трав. 1815 було укладено Паризький мирний договір, де погоджено осн. підходи до встановлення майбутнього устрою Європи. Активну роль в укладанні цього договору відіграв А.*Розумовський*, якого й було призначено «першим уповноваженим імператора всеросійського» на В.к. Робота В.к. була позначена диктатом Росії, Великої Британії, Австрії і Пруссії. Найважливіші не врегульовані попередніми договорами проблеми — польс., саксонську, італ. — розглядав К-т уповноважених 4-х д-в. Домагаючись приєднання до Росії більшої частини етнічних польс. земель, імп. *Олександр I* переборював стійкий опір передусім Великої Британії і Франції. Остаточна дискусія розгорнулася навколо представленого 11 січ. 1815 (30 груд. 1814) головуючим на засіданні А.Розумовським проекту, за яким до Росії приєднувалася частина *Варшавського князівства* (герцогства) без Познані й Гнезно, Фінляндія і *Бессарабія.* Створюваному Королівству Польс. «дарувалася» конституція. Росія віддавала Австрії Тернопільський округ, що відійшов до неї за *Віденським мирним договором 1809.* Краків проголошувався «вільним містом». За втрачені польс. землі Пруссія мала отримати Саксонію, що викликало категоричний спротив Австрії. Гострота дискусії призвела до фактичного розколу коаліції. 16 (04) січ. 1815 Велика Британія, Австрія та їхній недавній противник Франція підписали таємний союзний договір. У ході подальших переговорів з польс. питання Росія пішла на незначні поступки, а Пруссії довелося задовольнитися лише Пн. Саксонією. Підписані 21 квіт. (5 трав.) 1815 договори Росії з Австрією і Пруссією юридично зафіксували остаточний поділ Польщі та чергову передачу укр. землі від одного володаря до ін. Про самих українців (не кажучи вже про їхні бажання) навіть не згадувалося.

Втеча Наполеона I з о-ва Ельба і повернення до Парижа прискорили роботу В.к. 9 черв. (28 трав.) 1815, за 9 днів до битви під Ватерлоо (поселення за 20 км від м. Брюссель, нині Бельгія), підписано заключний ген. акт В.к. Він складався з 121 статті з додатками, які встановлювали правові засади Віденської системи міжнар. відносин. В її основу покладено принцип легітимізму — відновлення д-в і кордонів, що існували на кін. 18 ст. Франція поверталася у «природні кордони» 1772. Логічним продовженням заключного етапу В.к. стало підписання 26 (14) верес. 1815 складеного Олександром I акта Священного союзу християн. монархів Росії, Австрії і Пруссії. Побудовані на охоронних засадах легітимізму вкрай заідеологізовані постулати Священного союзу ігнорували геополіт. реалії на континенті. Віденська система міжнар. відносин почала давати збої вже через кілька років після В.к., виявила свою недієздатність в часи «весни народів» — *революцій 1848—1849 в Європі* і остаточно припинила існування з поч. *Кримської війни 1853—1856.*

Літ.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 3, ч. 1. СПб., 1882; Те саме, т. 4, ч. 2. СПб., 1885; История дипломатии, т. 1. М., 1959; Внешняя политика России XIX и начала XX века, т. 7—8. М., 1970—72; *Чубарьян А.О.* Европейская идея в истории. М., 1987; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997.

Р.Г. Симоненко.

ВІ́ДЕНСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1809 та суперечки щодо галицьких земель. В.м.д. був підписаний Австрійс. імперією і наполеонівською Францією 14 жовт. у *Відні* й завершив австро-франц. війну. Війна розпочалася 14 (02) квіт. 1809 вторгненням Австрії у підвладні Франції тер., зокрема *Варшавське князівство* (герцогство). Останнє, віддавши австрійцям *Варшаву*, розгорнуло наступ на *Галичину.* Сюди ж на вимогу *Наполеона I* ввела свої війська і *Російська імперія.* Команд. військами герцогства кн. Ю.*Понятовський* не погоджувався на розмежування Галичини між польс. й рос. частинами, посилаючись на директиву Наполеона I «зайняти від його імені обидві Галичини, прийняти від жителів присягу вірності, суд і розправу чинити його ім'ям, герби австрійські всюди замінити французькими». Водночас у *Львові* діяв призначений імп. *Олександром I* рос. губернатор, який вимагав від команд. рос. військами кн. С.Голіцина створити на зайнятій тер. власну адміністрацію з «надійних людей Галичини» або росіян, використати «доходи Галичини» для потреб рос. армії.

12 лип. 1809 Наполеон I продиктував умови перемир'я. Австрія зазнала величезних втрат в Італії; війська, введені в Галичину, залишалися на здобутих тер. Натякнувши в серед. верес. емісарові царя О.Чернишову на можливість приєднання до Росії земель по р. Сан (прит. Вісли) з «другим містом Галичини Лембергом» (тобто Львовом) включно, Наполеон I 10 жовт. сповістив царя про швидке підписання договору, не розповідаючи про його зміст. Делегати Росії не брали участі в підготовці В.м.д., однак договір укладено і від імені Росії, яка значилася серед союзників Франції поряд з малими рейнськими князівствами. За параграфом 5 ст. 3 австрійс. імператор віддав Росії «територію у найсхіднішій частині Старої (Східної) Галичини з 400-тисячним населенням», крім м. *Броди.* С.Голіцин розглядав придбання Росії вигідними у військ. плані — кордони проходять ріками Дністер і Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Проте посол в Парижі кн. О.Куракін оцінював їх негативно — «ми не отримали Броди, а це місто, завдяки своїй транзитній торгівлі, одне тільки й могло мати для нас якесь значення в цьому районі, оскільки було безповоротно вирішено, що Львів не може відійти до нас; вся ж інша частина Східної Галичини, котра простягається до Буковини, має лише жалюгідні поселення, бідні та поза участю в (транзитній) торгівлі».

Осн. ч. Галичини, за умовами В.м.д., було приєднано до герцогства Варшавського.

Літ.: *Гошко Ю.Г.* Тернопільщина в складі Росії (1810—1815 рр.). Львів, 1957.

Р.Г. Симоненко.

ВІ́ДЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найдавніших ун-тів у німецькомовних країнах, третій за віком у Центр. Європі (після Карлового ун-ту в Празі та *Краківського університету*), найбільший вищий навч. заклад Австрії. Заснований 1365 імп. Рудоль-

фом IV. Спочатку мав 4 ф-ти: юрид., мед., вільних мист-в та богословський. У 2-й пол. 19 ст. розпочинається розквіт В.у. Зокрема, 1849 був заснований історико-філол. семінар, з 1852 — істор. ін-т, від 1854 — Австрійс. ін-т істор. досліджень, який став одним із осн. центрів європ. значення з розвитку істор. дисциплін та публікації істор. джерел.

У В.у. навч. чимало укр. молоді. Зокрема, укр. науковці О.М.*Огоновський,* С.*Смаль-Стоцький,* З.*Кузеля,* М.Осадець студіювали тут слов'ян. філологію у таких відомих славістів, як Ф.Міклошич, В.*Ягич* та ін. Тут навч. хімік І.Я.*Горбачевський*, фізик І.*Пулюй*, уролог Т.Гринчак, учений ст. д-ра отримав І.*Франко.*

Сьогодні В.у. — центр австрійс. науки і к-ри. Має 8 ф-тів: катол. теології, протестантської теології, юрид., економіки та сусп. дисциплін, мед., класичних мов і літ., математики та природничих дисциплін, інтегральних дисциплін. Тут навчається бл. 25 тис. студентів з Австрії та багатьох зарубіжних країн. Від 1972 навчання в ун-ті для австрійс. громадян стало безплатним. Б-ка ун-ту — одна з найдавніших (заснована 1365) і найбільших в Австрії. Її фонди становлять понад 5 млн книг і 22 тис. періодичних видань.

Н.В. Кривець.

ВІ́ДЕНСЬКІ АРБІТРАЖІ́ 1938 і 1940 — міждерж. арбітражі про відторгнення від *Чехословаччини* та Румунії на користь Угорщини значних частин їхніх тер., на яких проживали угорці, але мешкало й ін., зокрема і укр. нас. Відбулися у *Відні.* Стали результатом змови нацистської Німеччини та фашист. Італії з гортистською Угорщиною проти Чехословаччини і Румунії. Будапешт вимагав найскорішого задоволення своїх територіальних претензій шляхом плебісциту або через арбітраж провідних європ. д-в. Суперечка між урядами зацікавлених країн закінчилася згодою на арбітраж: арбітрами стали Німеччина та Італія. За рішенням першого В.а. від 2 листоп. 1938 до Угорщини відійшли пд. р-ни Словаччини та *Карпатської України* (бл. 12 000 км^2 тер. і 1 млн нас.), що мали на той час автономію в складі ЧСР. Зокрема, Карпатська Україна втратила понад 12 % своєї тер. (1523 км^2), на якій розміщувалося 97 населених пунктів, у т. ч. найбільші міста краю — *Ужгород*, *Мукачеве* і *Берегове* і проживало 175 тис. осіб, у т. ч. понад 33 тис. українців. Наслідком цього рішення було створення нового угор.-чехословац. кордону, поглиблення політ. кризи в Чехословаччині, яка опинилася перед держ. катастрофою, і все виразніша нім. орієнтація автономного уряду Карпатської України на чолі з А.*Волошиним*, який змушений був перебратися до м. *Хуст.*

За рішенням другого В.а. від 30 серп. 1940 від Румунії до Угорщини відійшла тер. Пн. Трансільванії (істор. область на пн. Румунії) пл. 43 492 км^2 з нас. 2,6 млн осіб, де теж проживала значна кількість неугорців — понад 60 %, у т. ч. бл. 28 тис. українців. 10 лют. 1947 на підставі мирного договору д-в *антигітлерівської коаліції* з Угорщиною (див. *Паризькі мирні договори 1947*) рішення обох В.а. оголошено недійсними.

Літ.: Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1996; *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському історичному контексті, т. 1. Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський.

ВІ́ДЕНСЬКО-ВАРША́ВСЬКІ УГО́ДИ 1677 та 1683 — союзницькі мирні угоди між Австрійс. імперією та *Річчю Посполитою.* Згідно з першою угодою, підписаною 24 квіт. 1677 у *Відні*, а згодом підтвердженою у *Варшаві*, імп. Леопольд I і король *Ян III Собеський* підтверджували всі австрійс.-польс. домовленості, укладені попередніми династіями *Ягеллонів* і *Ваза.* Гол. пунктом було надання взаємної допомоги від посягань зовн. ворога. Друга угода (31 берез. 1683) конкретизувала попередню і мала чітку антитурец. спрямованість. Обидва монархи зобов'язувалися надавати один одному допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків. Австрійці мали виставити 60-тис., поляки — 40-тис. військо. Ці угоди сприяли витісненню турків з Центр. і Сх. Європи, а також стали основою для створення 1684 «*Священної ліги*» європ. д-в (Австрії, Польщі, Венеції та Папської (церк.) обл., див. *Ватикан*). Австрійс.-польс. угоди вплинули на зменшення активності *Османської імперії* на землях *Правобережної України* в останній чв. 17 ст.

Літ.: *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. Warszawa, 1983; Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. Warszawa, 1985.

Т.В. Чухліб.

ВІ́ДЕНЬ — столиця Австрії. Розташов. на р. *Дунай*, біля підніжжя Альп. У 1 ст. н. е. на місці В. розміщувався табір рим. легіонерів — Віндобона. Місто вперше згадується у писемних джерелах, що датуються 9 ст. (881) та 11 ст. (1030). Із серед. 12 ст. — це резиденція герцогів Бабенсбергів (княжої династії в Австрії). Від 1221 має право княжого міста. Від 1282 — під владою *Габсбургів*. 1529 та 1683 В. успішно витримав облогу турец. військ. У 16—19 ст. став столицею д-ви австрійс. Габсбургів. 1805 та 1809 був окупований військами *Наполеона I.* Тут проходив *Віденський конгрес 1814—1815*, який заклав основи післянаполеонівської системи міжнар. відносин. 1867—1918 В. — столиця *Австро-Угорщини.* Од 1918 — столиця Австрійс. республіки. Від 11/12 берез. 1938 до 13 квіт. 1945 місто, як і вся Австрія, входило до складу гітлерівської Німеччини. У В. ухвалена *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969.*

У В. збереглася велика кількість істор. й архіт. пам'яток, у т. ч. готичний собор св. Стефана (12—15 ст.), колиш. резиденція Габсбургів — Гофбург (13—19 ст.), церква св. Карла Борромея та великі комплекси палаців і парків кін. 17—18 ст. у стилі *бароко* (Бельведер, Шенбрунн), Кільцева магістраль Рінгштрасе 2-ї пол. 19 ст. та багато ін.

До останньої чверті 18 ст. зв'язки українців із В. мали епізодичний характер. Зокрема, вони брали участь у *Віденській битві 1683*, тоді під час оборони міста від турків відзначився купець Ю.*Кульчицький*, родом із *Самбора*, на честь якого у В. названо вулицю та встановлено бронз. барельєф. Після приєднання до Австрії *Галичини* та *Буковини* (кін. 18 — поч. 19 ст.) українці мали постійні зв'язки з В. як столицею австрійс. Габсбургів. Відтоді В. став місцем побутування та ареною сусп.-політ., громад., культ.-освіт. та наук. діяльності багатьох українців. Од кін. 18 до поч. 19 ст. тут навчалося чимало укр. студентів, здобула освіту значна ч. греко-катол. *ду-*

ховенства. Осередком культ.-осв. та церк. життя українців у В. стала заснована імп. *Марією-Терезією* 1774 ген. духовна семінарія («*Барбареум*») при церкві св. Варвари (про пошанування св. Варвари українцями див. *Варвара великомучениця*), яка готувала кадри греко-католицького духовенства з представників слов'ян. та ін. народів. Після ліквідації семінарії (1784) для укр. греко-катол. громади засновано парафію з церквою св. Варвари. 1852 відкрито нову семінарію («Барбареум-2»), яка проіснувала до 1892. У цьому навч. закладі церк. освіту здобули багато визначних греко-катол. діячів Галичини та *Закарпатської України.* 1868 у В. засновано укр. студентське т-во «*Січ*». У 19 — на поч. 20 ст. у місті постійно або тимчасово мешкали укр. студенти, робітники, урядовці, чиновники та військові, які перебували на австрійс. держ. службі. У *Віденському університеті* навчалися відомі укр. учені, в т. ч. М.Борисикевич, Т.Галущинський, І.Я.*Горбачевський*, Т.Гринчак, З.*Кузеля*, І.*Мірчук*, О.*Огоновський*, М.Осадца, І.*Пулюй*, С.*Смаль-Стоцький*, М.*Чубатий* та ін. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. у В. функціонувала низка укр. орг-цій: Братство св. Варвари, русинське робітн. т-во «Родина», Т-во земляків, Укр. бесіда та ін. Українці, зокрема Ю.Вислобоцький, А. та Й. Вітошинські, О.Ганінчак, М.Гарасимович, А.*Дольницький*, Р.Залозецький, І.Копистянський, О. і Є. Лопушанські, Т.Лучаківський, В.Михальський, Ю.*Романчук*, І.Савицький та ін. займали високі посади в австрійс. уряді. 1911 у місті засновано т-во «Просвіта». Видавалися часописи, в яких висвітлювалося життя українців в Австро-Угорщині та поза її межами — «Ruthenische Revue» (1903—05), «Ukrainische Rundschau» (1906—14) та ін.

З початком *Першої світової війни* внаслідок окупації рос. військами Галичини та Буковини у В. опинилася велика кількість українців-біженців. У місті діяли Укр. головна рада (перетворена у трав. 1915 на *Загальну українську раду*), *Союз визволення України*, Бойова управа УСС, Укр. парламентська репрезентація, Укр. жін. союз та ін. організації, видавалися «Вісник союзу Визволення України», «Ukrainische Nachrichten», «Ukrainisches Korrespondenzblatt» та ін. Від 1918 у Відні перебували посольства УНР та ЗУНР; працювала Укр. військ.-санітарна місія. У кін. 1919 до міста перебрався уряд ЗУНР на еміграції на чолі з Є.*Петрушевичем.*

Після поразки *української революції 1917—1921* В. став одним із найважливіших осередків укр. еміграції в Європі. У міжвоєн. період (1920—39) тут виникла низка укр. орг-цій та т-в: «Єдність», укр. робітн. т-во «Зоря», «Молода Галичина», «Поступ», Союз укр. журналістів і письменників, Т-во прихильників освіти, Укр. бібліографічний гурток, Укр. допомоговий к-т в Австрії, Укр. клуб та ін. У В. були засновані *Український соціологічний інститут* (1919), Укр. вільний ун-т (1921). Видавалися часописи «*Борітеся — поборете*», «Боротьба», «*Воля*», «На переломі», «Нова доба», «Соборна Україна», «Український прапор», зб. «Хліборобська Україна» та ін. У В. функціонувала низка укр. вид-в — «Вернигора», «Дзвін», «Дніпросоюз», «Земля», «Чайка» та ін. На поч. 1920-х рр. розпочався відплив укр. біженців до Галичини та переїзд орг-цій і установ до ін. еміграційних центрів — Праги, Подєбрад (Чехія) та ін. З початком гітлерівської окупації Австрії більшість укр. орг-цій та інституцій були ліквідовані (за винятком Націоналістичного обʼєднання укр. студентства, *Українського національного об'єднання*, Укр. громади та від-нь орг-ції Укр. установа довір'я). Протягом 1944 — поч. 1945 у В. значно зросла кількість укр. біженців. До В. перебралися укр. орг-ції та установи, у т. ч. Укр. вид-во з Кракова, час. «Краківські вісті» та ін.

Після захоплення В. рад. військами у квіт. 1945 багато українців було вивезено до *СРСР* та заслано до концтаборів. Значна ч. укр. громади втекла з В. до Зх. Австрії. У повоєн. час укр. громад. та культ.-освіт. життя у В. зосереджувалося гол. чин. навколо церкви св. Варвари та Укр. греко-катол. братства св. Варвари. Воно активізувалося після рад.-австрійс. угоди 1955 та виводу рад. військ з Австрії. Від 1960 у В. з'явилося представництво Укр. центр. допомогового об-ня в Австрії, яке з 1945 розміщувалося у м. Зальцбург. Функціонує Укр. лікарське т-во, яке у лип. 1988 організувало Укр. лікарський конгрес у В., а також Союз укр. філателістів Австрії з гол. представництвом у Відні.

Літ.: *Н.* Песня о походе казаков с Яном Собеским для освобождения Вены в 1683 г. «Одесский вестник», 1878, № 140; Geschichte der Stadt Wien, hrsg. Alterthumsvereine zu Wien, bd. 1—7, Wien, 1897—1918; *Грушевський М.* В справі Українського Соціологічного Інституту. «Вперед», 1920, № 87; *Андрухович А.* Віденське Barbareum: Історія королівської Генеральної греко-католицької семінарії при церкві Св. Варвари у Відні з першого періоду її існування (1775—1784). В кн.: Греко-католицька духовна семінарія у Львові, ч. 1. Львів, 1935; *Курдик А.* Українці у Відні. «Краківські вісті», 1941, № 7, 15 січ.; *А.К.* 20-ліття книгарні Т.Савули у Відні. Там само, 1941, № 25, 6 лют.; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, т. 1. Прага, 1942; Те саме, т. 2. К., 1999; Українці у Відні. «Краківські вісті», 1944, № 193, 30 серп.; *Корецький І.* 25 літ тому...: Українська політична еміграція у Відні після Першої світової війни. Там само, 1944, № 276/278, 5—7 груд.; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, т. 1—2. Мюнхен, 1985 [т. 1]; К., 1998 [т. 2]; Україніка в збірках Австрії: Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник. К., 1993; *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819—1991): Навчальний посібник. К., 1994; *Трощинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Історія української еміграції: Навчальний посібник. К., 1997; *Зубалій О.Д. та ін.* Історія української діаспори: Навчальний посібник. К., 1998; *Сидорчук Т.* Союз українських журналістів і письменників: Віденський період, 1919—1923 рр. В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, т. 3. К., 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

О.В. Ясь.

ВІДЕОДОКУМЕНТАЛІ́СТИКА — молода *спеціальна історична дисципліна*, що відокремилася від *кінодокументознавства.* Об'єктом В. є відеодокументи, що містять суспільно значущу інформацію, зафіксовану відео- (зображальний ряд) та звукозаписом одночасно. Залежно від значущості зафіксованих подій, явищ, об'єктів відеоматеріали мають заг.- держ. і місц. значення. Відеоматеріали класифікуються за формою (відеофільми, спец. випуски, інформаційні програми, репортажі, телепередачі, концертні програми) та за форматом запису (VHS, S-VHS, Betacam-SP, цифрові носії). Згідно із Законом України «Про На-

ціональний архівний фонд та архівні установи» (2001), відеодокументи, що створюються в Україні й відображають історію духовного та матеріального її життя і мають наук. й істор.-культ. цінність, незалежно від форми власності на них, входять до складу Нац. архів. фонду (НАФ). Визначення належності відеоджерел до НАФ здійснюється на підставі загальноприйнятих в архівознавстві принципів і критеріїв оцінки цінності документів і регламентується Положенням про діяльність експертних комісій, затвердженим постановою КМ України від 20 жовт. 1995 за № 853. Відеоматеріали заг.-держ. значення з 1997 поповнюють документальну базу Центр. держ. кінофотофоноархіву України ім. Г.Пшеничного. Теор. й практичні проблеми В. як особливої спец. істор. дисципліни поки що розроблені недостатньо.

Літ.: *Слончак Н.М., Базанова М.М.* Інструкція по роботі з відеодокументами в ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. К., 1999.

Л.П. Маркітан.

«ВІДКРИ́ТЕ» ТА «ЗАКРИ́ТЕ» СУСПІ́ЛЬСТВА — два осн. типи сусп-в у сучасній класифікації сусп-в, розповсюдженій в зх. гуманітарних науках. Уперше терміни «відкрите сусп-во» та «закрите сусп-во» були застосовані франц. філософом А.Бергсоном у кн. «Два джерела моралі й релігії» (1935) для розрізнення сусп-в, здатних і не здатних до «містичних інтуїцій», а отже, і до генерування свободи. Соціально-політ. наповнення термінам надав австро-брит. філософ К.Поппер у кн. «Відкрите суспільство та його вороги» (1945). За визначенням Поппера, «відкрите» сусп-во — це «суспільство, в якому індивідууми вимушені приймати особисті рішення», «суспільство, в якому люди навчилися критично ставитися до табу та основувати свої рішення на спільному обговоренні й можливостях власного інтелекту», а «закрите» сусп-во — це «магічне, племінне, колективістське суспільство», яке «характеризується вірою в існування магічних табу». Лише «відкрите» сусп-во, вважав Поппер, спроможне до органічного розвитку, здатне до оперативного і адекватного реагування на виникнення внутр. і зовн. проблем. Істор. прикладами «В.» та «з.» с., на його думку, були, відповідно, Афіни Стародавні та Спарта, а серед сучасних К.Попперу країн — розвинуті зх. демократії та нацистські, фашистські, комуніст. режими; у перспективі має відбутися утвердження лише «відкритого» сусп-ва.

Велику роль у популяризації ідей К.Поппера відіграв амер. фінансист та філантроп Дж.Сорос, який заснував мережу благодійних фондів (більшість із них має в назві слова «відкрите суспільство»). Суть відмінностей між «В.» та «з.» с., як зауважує Сорос, лежить у площині свободи, носіями якої є приватні особи: «Ідеології, такі як фашизм або комунізм, створюють закрите суспільство, в якому приватна особа, індивід підпорядкований колективу, над суспільством домінує держава, а держава слідує догмі, яка проголошується кінцевою істиною. В такому суспільстві немає свободи».

Літ.: *Поппер К.* Открытое общество и его враги, т. 1—2. М., 1992; *Сорос Дж.* Сорос о Соросе. Опережая перемены. М., 1996.

В.В. Головко.

ВІ́ДКУП — 1) характерний для доіндустріальних сусп-в інститут продажу д-вою приватним особам, т. зв. відкупщикам, на певний термін права стягати держ. податки та виплати митного походження. В Україні 15—18 ст. найбільш поширеним був В.-оренда шинків та *мита*. Беручи на В. майбутні держ. прибутки, відкупщики вносили наперед частину їх суми — за півроку, за рік, іноді за кілька років. Зловживання відкупщиків (їхні побори зазвичай значно перевищували суму, яку вони платили д-ві) розорювали незаможні верстви нас., часто ставали причиною стихійних нар. заворушень. Після скасування 1754 внутр. мита царський уряд поступово почав замінювати В. держ. акцизами, що, зокрема, привело до встановлення держ. монополії на горілчані вироби;

2) у 15—17 ст. практика передавання *шляхтою* в оренду лісів і *буд поташних* приватним особам.

Літ.: *Любавский Н.* Очерк истории Литовско-Русского государства. М., 1915; *Лященко П.* Історія народного господарства СРСР, т. 1. К., 1951; *Федоренко П.К.* Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. М., 1960; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. К., 1986.

О.В. Крупка.

«ВІДНО́ВА» — наук. часопис-альманах з актуальних проблем політики та к-ри укр. сусп-ва, який видавався у вигляді спец. тематичних випусків протягом 1984—87 за редакцією Я.*Пеленського*. Вийшло 7 номерів у 6 вип. 1—5 вип. видані в Мюнхені (Німеччина) вид-вом «Віднова», 6-й — у Філадельфії (США) Сх.-європ. ін-том ім. В.Липинського. 1-й вип. присвячений 100-річчю укр. жін. руху (1884—1984); 2-й — проблемам укр.-рос. відносин; 3-й — укр.-польс. відносинам; 4-й — історії України та укр. проблем в польс. опозиційній публіцистиці 70—80-х рр. 20 ст.; 5-й — *Чорнобильській катастрофі 1986*; 6-й (подвійний — № 6/7) — політ. ситуації в УРСР за часів перебудови.

О.В. Ясь.

ВІДПИСНІ́ МАЄ́ТНОСТІ — особлива категорія маєтностей, відписаних на царський двір, що існували на *Лівобережній Україні* та *Слобідській Україні* 18 ст. Статус В.м. одержували володіння тих осіб, які скоїли злочин. Нерідко відписними на царський двір (чи сім'ю) ставали селяни, за яких виникали суперечки між власниками, або населені пункти, що набувалися незаконним шляхом (напр., через захват). 1730 за царським указом була ств. Канцелярія конфіскацій, якій підпорядковувалися відписані за провини, недоїмки та штрафи, а також виморочні (такі, що не мають спадкоємця) села, землі, двори, «заводи», лавки тощо. Наказувалося зробити описи й підрахувати всі В.м., визначити в них кількість душ чол. статі, з'ясувати, які податки сплачували та які повинності виконували їхні мешканці, скільки худоби й «пожитків» ті мали. Згідно з указом імп. *Анни Іванівни* від 26 лют. 1736, у В.м. почали збирати побори в «государеву» казну, а згодом — примусили *посполитих* до виконання всіляких держ. повинностей. Відписні селяни мешкали у містах, м-ках, селах, хуторах. Так, 1740 в *Охтирському полку* вони проживали в м-ку та 10 селах (загалом понад 600 дворів). Тоді ж у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) налічувалося таких дворів усього 9. Пред-

ставники влади на місцях зловживали своїм становищем і примушували жителів В.м. працювати на себе, сплачувати натуральні побори тощо.

Літ.: *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1994; *Борисенко В.Й.* Еволюція соціальної структури Гетьманщини. К., 1997.

О.І. Гуржій.

ВІДРІ́ЗКИ — насильно відрізані від сел. наділів землі на користь поміщиків під час проведення *селянської реформи 1861.* Згідно з «Положеннями», за якими здійснювалася реформа, поміщикам надавалося право забирати т. зв. лишки землі у селян без їхньої на те згоди, якщо сел. землеволодіння перевищувало наново встановлені норми наділів чи якщо після виділення сел. наділів у поміщиків залишалося менше: на *Лівобережній Україні* — однієї третини, на Пд. — половини земельної площі, що належала їм до реформи. Оскільки існуючі до 1861 норми земельних наділів реформою занижувалися, то поміщики широко використовували надане їм право на В. На пд. України, де в дореформений період кріпаки часто не мали постійного наділу, а користувалися землею «в міру потреби», «в міру сили кожного» або «за вказівкою поміщика», В. нерідко досягали 50—70 % сел. земель, на Лівобережжі в багатьох місцях вони перевищували 40 % дореформених наділів. У цих р-нах України В. на 4 % перевищували аналогічні по чорноземних губ. Росії. Лише кріпосним *Правобережної України*, щоб відвернути їхню увагу від *польського повстання 1863—1864*, було повернуто втрачені ними після *інвентарних правил 1847—1848* 18 % землі у вигляді непридатних для обробітку «прирізків». Використовуючи малоземелля селян, поміщики здавали їм В. в оренду за *відробітки.* Протягом півстоліття селянство наполегливо домагалося повернення В. Лише після проведення *Столипінської аграрної реформи* питання про В. було знято.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. К., 1961.

Т.І. Лазанська.

ВІДРО́, як міра місткості рідини. Ця міра використовувалася на укр. землях із часів *Київської Русі.* На відра продавалися горілка, пиво, конопляна олія, дьоготь тощо. Міра мала регіональні відмінності: так, прилуцьке, миргород., полтав., лубен., переяслав., гадяцьке, черніг. В. вміщувало 20 кварт (в середньому 24,8 літра води), а київ. — 10 кварт води. Царським указом 1835 місткість В. як міри рідини в *Російській імперії*, в т. ч. і на тер. України, що була їй підконтрольна, було встановлено в 30 *фунтів* перегнаної води (12,3 літра).

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія на Лівобережній Україні XVIII ст. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

ВІДРОБІ́ТКИ, відробіткова система — перехідна (від кріпосницької до капіталіст.) форма екон. відносин в аграрному вир-ві. Набула поширення після *селянської реформи 1861.* Поєднувала риси панщинного (див. *Панщина*) і капіталіст. г-ва. Її екон. передумовами були, з одного боку, концентрація землі у поміщиків і відсутність у них належної кількості засобів вир-ва, зокрема знарядь праці, а з ін. — малоземелля селян, труднощі у сплаті ними додаткових платежів як обов'язкової умови переходу на викуп (див. *Викупна операція 1861—1907*), нестача у селян продуктів харчування, випасів, вигонів, водопоїв тощо. Поміщики залучали селян до робіт на своїх землях з умовою відробітку за викупні платежі, за надані в користування вигони тощо. Відробіткова система активно впроваджувалася і шляхом орендних угод: селяни або їхні громади за отриману в оренду землю змушені були виконувати своїм реманентом і тяглом на користь поміщика певну роботу. Ця система забезпечувала поміщицькі г-ва дешевими робочими руками і обмежувала госп. самостійність селян, виснажувала їх. З поглибленням ринкових засад у с. госп-ві відробітки витіснялися системою вільного найму. У 80-х рр. 19 ст. система вільного найму стала переважаючою у пд. та правобереж. губерніях, майже не практикувалася в Черніг. губ., залишалася змішаною в Полтав. і Харків. губерніях. Світова с.-г. криза наприкінці 19 ст. спричинила часткове відновлення В.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Історія Української РСР, т. 3—4. К., 1978.

Т.І. Лазанська.

ВІДРО́ДЖЕННЯ, Ренесанс (італ. Renascita або Rinasciameto, франц. Renaissance) — одна з епох в історії європ. к-ри. Вирізняється з-поміж ін. культ. епох особливостями стилю, зумовленими орієнтацією на спадщину антич. греко-рим. цивілізації (див. *Античність*). Раннє В. («передренесанс») формується як нац.-культ. рух в італ. д-вах-містах, насамперед Флоренції, на зламі 13 та 14 ст.; основою для нього стала творчість Данте, Петрарки, Боккаччо в літ., Джотто в малярстві. Утвердження к-ри В. в Італії починається у 15 ст. («кватроченто»), а «золотим віком» В. вважається період 1500—20, коли в Римі творили Леонардо да Вінчі, Рафаель і Мікеланджело. Від 16 ст. к-ра В. («чінквеченто») поширюється на всю Європу, і аж до 19 ст. усе європ. мист-во розвивається в формах, започаткованих італ. В.

К-ра В. виникає в багатих містах Пн. Італії не просто як пошук нових форм, а й як протиставлення тогочасній к-рі взагалі, яку почали розцінювати як не італ., «варварську». Джотто відверто протиставляє власні худож. рішення ірреальним побудовам свого вчителя Чімабуе. Архіт. Брунеллескі, одержавши замовлення на закінчення буд-ва Флорентійського собору, розпочатого в старому, «готичному» стилі, продовжив справу, вільно використовуючи форми рим. антич. класики. До доби В. у Європі панувала традиція «диглосії» — паралельного вживання латини у «високій» сфері та нар. мов — у «низькій». Данте, Петрарка і Боккаччо започатковують літ. італ. розмовною мовою, і хоча ще століття коментарі до їхніх творів писалися латиною і цікавість до лат. граматики навіть зросла, однак після «великої трійки» епоха «диглосії» закінчується. Латина залишається мовою катол. церкви, світська к-ра орієнтується на нар. мову.

Нова к-ра осмислює себе як відродження «справжньої» римо-італ. к-ри, розвиток якої нібито був перерваний «варварами» (*готами*). Тут бере початок і розу-

міння всієї попередньої європ. к-ри як перерви — «середини» між старою антич. та відродженою новітньою к-рою. Звідси — сам термін «середні віки» і позначення вищих досягнень тогочасної заальпійської к-ри як «готичної», тобто варварської герм. (хоча батьківщиною й центром «готики» була не Німеччина, а Франція). Упередженість подібних оцінок очевидна. Вона відображала ту обставину, що впродовж «середніх віків» Італія відставала від заальпійської Європи і в екон., і в культ. відношенні й тепер, у 14—15 ст., швидко долала розрив. У той же час «відродження» розумілося не як повернення до втраченого «золотого віку», а лише як відновлення істор. спадкоємності та використання спадщини минулого для розвитку наявної християн. к-ри (див. *Християнство*). Епоха В. відкидає неприйняття першими ідеологами християнства антич. к-ри як язичницької і декларує свою пов'язаність із римо-італ. традицією, трактуючи античність як свого попередника. Проте «відроджена» к-ра залишається християн. і має зберегти риси християн. духовності. Починаючись як низка паралельних спроб використання забутих форм антич. спадщини в різних сферах мист-ва, рух В. приводить до глибокого переосмислення відношення людини до Бога на основі по-новому тлумаченого бібл. принципу людини як образу Божого. Якщо традиція *патристики* вимагала визнання надобразності нетварного, позапросторового й позачасового Бога, вбачаючи подібність людини до Творця лише функціонально, в певних її духовних здатностях, то ідеологія В. ґрунтується на засадах *гуманізму* і теза про «Людину як образ Божий» розуміється в т. ч. і буквально. Символізм, що до цього був єдиним шляхом богопізнання, втрачає в епоху В. свої виняткові функції. Попередньому християн. мист-ву властиве було умовне зображення Ісуса Христа як насамперед не Того, хто реально був у образі людини, а Того, який має прийти переможцем у майбутньому; Бог-Отець не зображався, за образ Пантократора (Вседержителя) слугував образ бородатого Христа. Натомість Мікеланджело в розписах Сикстинської капели у *Ватикані* в центрі уваги ставить антропоморфний образ могутнього старця, творця Всесвіту — Бога-Отця, Ісус Христос у Мікеланджело подекуди набуває рис гнівного атлета. Традиція зображення все більш красивого Христа йде від Рафаеля, її продовжив Рені, який поклав початок сучасній іконографії Ісуса. Ідея антропоморфності реліг. образів склалася на ґрунті визнання Божественної сутності тварного матеріального світу. Якщо «готика» з її крихкими, наче неземними фігурами прагне небесного, то В. відкриває продуману й довершену ідеальну конструкцію в самій тілесності, в масивних об'ємах матеріального. Увесь «Божественний задум» ніби вміщується в світ людини й людського довкілля. Уже передренесанс відмовляється від способу позначення духовної природи реальності через образи, що тільки натякають на духовну субстанцію зображуваного. Данте вводить продуману конструкцію до картини світу. Його гол. твір — «Комедія», прозвана захопленими коментаторами «божественною», відтворює Вергілієву подорож, у т. ч. і через «світ мертвих», а через рим. сюжет розгортає традиційну «язичницьку» тему «шаманського польоту» через світ хаосу й смерті. Але у Данте хаос упорядкований в геометрично чіткі схеми.

Епоха В. характеризується відновленням інтересу до пропорції, симетрії й математичної краси, що знаходить вияв і в науці, і в мист-ві. Старанно вивчаючи форми забутої старовини, архітектори, скульптори та поети використовують їх для побудови нових світів, в яких легкість і духовність досягається довершеністю внутр. будови. Водночас зменшується дистанція між світською та сакральною к-рою. Рух В. особливо енергійно охоплює світську сферу. Громад. споруд і приватних палаццо в той час будувалося набагато більше, ніж храмів. У музиці набувають розвитку світські форми, улюблені в шляхетному італ. середовищі, — мадригал, качча, баллата. Природа все більше займає самостійне місце в малярських творах; Брунеллескі приписують відкриття перспективи, яку розвинув у своєму мист-ві Мазаччо. Вивчення законів перспективи та гармонії поєднало мист-во з наукою. Вчені стали популярними у вищих колах сусп-ва. Утвердився ідеал «homo universalis» — універсальної, всебічної людини. Епоха В. була терпимою до людських слабкостей і пороків, навіть у колах вищої церк. ієрархії, оскільки над усе ставила горду й сильну людську індивідуальність. Не випадково в цей час розвивається жанр портрета, знаходить визнання в науці та мист-ві принцип особистого авторства, мода замість нагромадження символічних умовностей апелює до підкреслення природної фізичної краси чоловіка й жінки. Стиль В. швидко поширився по всій Європі, набувши специфічних виявів у різних нац. просторах. Однак В. дало світу більше, ніж стиль; це була новітня самосвідомість людства, що, власне, й заклала основи сучасної духовності Європи. В епоху В. відбувається зустріч бібл., християн. к-ри *середньовіччя* з греко-рим. античністю, і їхній синтез знаходить перші могутні вияви.

М.В. Попович.

Відродження і Україна. В 15—16 ст. культ. рух В. охоплює й слов'ян. світ, передусім ті його країни, які належали до катол. Європи як певної культ.-ідеологічної спільності, що склалася в часи середньовіччя. В складі однієї з них — Польщі, перебувала Україна, яка, однак, разом з ін. східнота пд.-слов'ян. країнами належала до правосл. візант. культ. спільності. В зв'язку з польс.-катол. експансією у 2-й пол. 16 ст. ренесансні віяння сприймалися в Україні як впливи чужої і ворожої к-ри, що руйнують правосл. к-ру. Тому складові елементи В. в Україні проявлялися лише спорадично, проте вони поклали початок процесу поступової перебудови духовного й культ. життя, який завершився пізніше — у 17—18 ст. Ідеологія В. (гуманізм) та її практичні здобутки, що втілювалися в різних сферах європ. к-ри, почали проникати в Україну на етапі пізнього В., коли в Європі утверджувалася вже к-ра *бароко.* В Україну ідеї гуманізму приносили і поширювали ті освічені українці, які поверталися на Батьківщину після навчання у зх.-європ. ун-тах. Ч. укр. гуманістів, особливо перші з них, працювали на теренах «латинського» світу. Це, зокрема, Ю.*Дрогобич*, П.Русин, С.*Оріховський*, М.Журавицький, С.*Кльонович* та ін. Ю.Дрогобич, напр., здобувши освіту в Італії, став д-ром медицини і філософії, був проф. Краківського ун-ту, писав лати-

ною астрономічні та астрологічні трактати.

У 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. в Україні проявилися ідеологічні елементи В., що були характерні для пн.-ренесансного його варіанта, тобто сформувалися в Німеччині, Чехії тощо і були поєднані з *Реформацією.* В Україні стають актуальними ідеї, які орієнтували людину на формування нац. самосвідомості, патріотизму, служіння сусп-ву тощо. Найбільш виразно ці ідеї проявилися в діяльності правосл. *братств.* Щоб успішно протистояти польс.-катол. наступові, укр. правосл. діячі вдалися до поглибленого вивчення і засвоєння культ. надбань як греко-візант. к-ри, так і к-ри *Київської Русі.* Втім, не відкидали і рим. антич. спадщини. Були також використані методичні досягнення гуманістичної ВШ. Так формується новий тип укр. освіти — «слов'яно-греко-латинської» (див. *Вища освіта в Україні*). Нові школи постають при правосл. братствах (зокрема, *Львівському братстві, Луцькому братстві,* Київ. (Богоявленському) братстві та ін.) та в *Острозі.* Завершення цей процес отримав у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), ств. на базі Київ. братської шк. Виникають також протестантські, катол. (єзуїтські), унійні школи, які теж базувалися на системі гуманістичної освіти. Вони сприяли перебудові системи освіти в Україні, готували освіт. кадри і для православних. Напр., багато укр. культ. діячів того часу закінчило «латинську» *Замойську академію.* В усіх різноконфесійних освітньо-учбових закладах система навчання базувалася на вивченні та засвоєнні елементів антич. спадщини та методів, вироблених в зх.-європ. ун-тах в епохи середньовіччя і В. Насамперед, засвоювалися філол. методи, вироблені ерудитами Ренесансу, зокрема метод «наслідування стародавніх». Як ренесансний вплив виникає в Україні світське книгодрукування. Більшість із нових освіт. закладів мали друкарні. Напр., в *Острозькій академії* працював рос. і укр. першодрукар І.*Федоров.* Окрім книг Св. Письма він надрукував перші староукр. граматики — «*Буквар» Львівський* і «Азбуку», чим сприяв налагодженню початкової освіти в Україні. На зламі 16—17 ст. постає нова літ. ренесансного характеру, виникають нові її жанри (геральдична поезія, полемічна і публіцистична літ., біографії, послання, промови, діалоги, памфлети тощо). Особливого розмаху досягає полемічна літ. Її автори задля оборони своїх конфесій використовували як твори антич. класиків, так і сучасних зх.-європ. гуманістів. Іноді в полеміку вступали апологети ортодоксального християнства (І.*Вишенський*, Й.*Княгинецький* та ін.) і представники ренесансної течії (Ю.*Рогатинець*, К.-Т.*Ставровецький* та ін.). На 2-гу пол. 16 ст. припадають перші спроби наблизити книжну церковнослов'ян. мову до живої заг.-нар. мови (*Пересопницьке Євангеліє*, 1556—61), що було в дусі ідей В. і Реформації. Подібно до філологів доби В., укр. вчені (Л.*Зизаній*, М.*Смотрицький*, П.*Беринда*) унормували відповідно до тогочасних лінгвістичних теорій граматику церковнослов'ян. мови та її лексикон. У філософії поширення набувають пізньоантич. течії неоплатонізму і стоїцизму, засвоюються праці візант. філософів-гуманістів 14—15 ст. Згідно з ренесансною модою, в Україні виникає зацікавлення астрологією й астрономією, деякі укр. книжники (Г.*Смотрицький*, М.*Смотрицький*, А.Филипович та ін.) пишуть у цих галузях трактати. В 16 ст. поширюються нові форми мист-ва (декоративне різьблення, скульптура, графіка тощо); удосконалюється світська інструментальна музика; ренесансні елементи проникають у церк. співи (хорове багатоголосся та ін.). Худож. прийоми доби В. в укр. мист-ві творчо переосмислювалися, поєднуючись із давніми місц. традиціями. Поступово в усі його сфери проникають світські засади. Найраніше і найяскравіше проявилися нові тенденції в арх-рі, що поступово стали визначальними для мистецької к-ри загалом. Вони насамперед пов'язані з діяльністю приїжджих європ. будівничих, які надали арх-рі укр. земель яскраво виражених рис пізньоренесансного буд-ва, здебільшого у його пн.-італ. варіанті. Стиль В. виявився в багатьох спорудах у Галичині та на Волині, зокрема в оборонних (замки в: *Бережанах*, 1554; Старому Селі, 16 — серед. 17 ст.; Кругла вежа в Острозі — поч. 17 ст.; *Збаражі*, 1631, архіт. В. Скамоцці; *Підгірцях*, 1635—40, архіт. дель'Аква та ін.), сакральних та цивільних (кафедральний собор у м. *Жовква*, 1604—09, архіт., ймовірно, П.Щасливий; вежа-будинок К.*Корнякта*, 1580, архіт. П.Барбон; т. з. Чорна кам'яниця, кін. 16 ст., архіт. П.Красовський; ансамбль споруд Львів. братства, 16—17 ст., архітектори Римлянин, А.Прихильний, В.Купинос, Барбон; ансамбль *Ринкової площі* та ін. споруди у *Львові*). В них ордерна система, архітектоніка фасадів, деталі й форми декоративних окрас майстерно поєднані з заг. композицією споруд, які в цілому збудовані за давніми місц. традиціями. Нові засади містобудування впроваджуються на укр. землях на поч. 17 ст. (м. *Шаргород*, Жовква, *Броди*, *Бар* та ін.). Вплив окремих рис В. помітний і в укр. живописі та графіці, в декоративно-ужитковому мист-ві (килимах та виробах з металу й дерева). В живописі спостерігався більший інтерес до зображення реального життя; з'являється портрет, до реліг. сюжетів включаються елементи побуту й пейзаж (роботи художників Ф.Сеньковича, М.Мороховського, В.Стефановича, І.Рутковича).

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст. К., 1966; Історія українського мистецтва. К., 1968; *Рутенбург В.И.* Италия и Европа накануне Нового времени. М., 1974; Український середньовічний живопис. К., 1976; *Брагина Л.М.* Итальянский гуманизм. М., 1977; *Жолтовський П.М.* Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983; *Лосев А.Ф.* Эстетика Возрождения. М., 1983; Античное наследие в культуре Возрождения. М., 1984; *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. К., 1984; *Овсійчук В.А.* Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1985; *Гарэн Э.* Проблемы итальянского Возрождения. М., 1986; *Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. К., 1988; *Романець В.А.* Історія психології епохи Відродження. К., 1988; *Нічик В.М. та ін.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. К., 1990; Філософія Відродження на Україні. К., 1990; Європейське відродження та українська література XIV—XVIII ст. К., 1993; *Гусєв В.І.* Історія західноєвропейської філософії XV—XVII ст. К., 1994; *Ушкалов Л.* Світ українського бароко. Х., 1994; Українські гуманісти епохи Відродження, ч. 1—2. К., 1995; *Попович М.В.* Нарис історії культури України. К., 1999; Історія української культури, т. 2. К., 2001; *Полікарпов В.С.* Лекції з історії світової культури: Навчальний посібник. К., 2002.

С.Л. Юсов.

«ВІДРО́ДЖЕННЯ» — укр. т-во, метою якого була боротьба проти вживання алкоголю й нікотину. Засноване 1909 у Львові. У 1930-х рр. мало 18 філій та 122 гуртки, які охоплювали 6400 чл. Т-во організовувало у містах і селах *Галичини* протиалкогольні курси, лекції, влаштовувало віча, видавало у м. *Рогатин* ілюстрований місячник «Відродження» (1928—39) і додаток «Ми молоді» (1930—39), випустило низку брошур.

П.В. Шкраб'юк.

ВІДУМЕ́РЩИНА — рухоме й нерухоме майно, яке, згідно з давнім укр. правом, переходило після смерті господаря, в якого не залишалося спадкоємців чол. статі, до сюзерена або д-ви. У давньорус. період В. надходила *великому князеві*, з якої, у разі наявності у померлого доньок, останнім виділялася певна частина. За литов.-польс. доби рухоме й нерухоме майно померлого господаря передавалося його спадкоємцям, навіть якщо серед них не було синів небіжчика, але в цьому випадку спадкоємці видавали сюзеренові або д-ві В. — податок худобою, або ж не сплачували її зовсім, якщо особа жін. статі виходила заміж за повноцінного господаря (здатного в повному обсязі сплачувати податки або відбувати військ. службу). В *Гетьманщині* 17—18 ст. В. брали лише у випадках, коли в померлого господаря не залишалося спадкоємців і він не залишив заповіту на користь конкретних осіб, церкви чи громади.

Літ.: *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі (XVI—XVIII ст.). В кн: Праці комісії для вичування історії західно-руського та вкраїнського права, вип. 4—5. К., 1928; *Гошко Ю.Г.* Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. К., 1976; *Гурбик А.О.* Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. «УІЖ», 1990, № 10; *Його ж.* Ментальність українського середньовіччя: правосвідомість селянства в XIV—XVI ст. В кн.: Український історичний збірник, вип. 1. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Гошко Ю.Г.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст. Львів, 1999; *Гримач М.В.* Дискусійні аспекти трактування терміна «звичаєве право». «Етнічна історія народів Європи», 2001, вип. 8; *Гурбик А.О.* Правові уявлення та народна правосвідомість. В кн.: Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу. К., 2001.

А.О. Гурбик.

ВІДХІ́ДНИЦТВО — масовий тимчасовий відхід селян з місць постійного проживання на заробітки в р-ни розвиненої пром-сті та с. госп-ва, а також за кордон, де є сезонний попит на робочі руки. Пром. В. у вигляді *уходництва* було відоме в Україні ще в 16 ст. Мало місце в 17—18 ст. у зв'язку з посиленням феод. експлуатації та зародженням товарно-грошових відносин. Масового характеру В. набуло за доби капіталізму. Основою для В. в Україні у 19 ст. стало безземелля та малоземелля селян, зростаюча потреба в грошах, обмежені можливості отримання заробітків на місці. В. було засобом додаткового, а інколи єдиного прибутку г-ва, сприяло швидшому втягненню селянства в ринкові відносини та прискорювало його розшарування. Серед відхідників склалося багато приказок, що характеризували значення цього промислу в їхньому житті. Напр., «соха годує, сокира одягає», «соха годує, а податки на стороні», «соха годує, ремесло поїть, промисли одягають». Уже наприкінці 50-х рр. 19 ст. в Україні повітовими казначействами зафіксовано бл. 200 тис. осіб заробітчан-відхідників. Переважну більшість їх становили вихідці з Полтавщини та Харківщини.

Селянська реформа 1861 викликала різке зростання міграційних процесів. Зокрема, небувалого розмаху набуло землеробське В. Протягом 1861—1900 в укр. губерніях (без пд., які якраз були місцем відходу на заробітки) число проданих відпускних квитків і паспортів збільшилося з 874,4 тис. до 9751 тис., або більше ніж в 11 разів. Лише 1891 із сіл Київ. губ. відійшло на заробітки 191,5 тис. осіб, Полтав. — 173, Харків. — 157,3, Черніг. — 134,1, Подільської — 108,3 тис. Деякого поширення В. набуло серед незаможних прошарків селян пд. України. Заг. ж кількість відхідників, зайнятих на сезонних і поденних роботах у поміщицьких економіях та куркульських г-вах, наприкінці 19 ст. досягла 1,7—1,8 млн осіб. Невелика частина їх приходила з Росії. Вони склали армію с.-г. робітників, які знаходили роботу в пд. губ. України, де швидше розвивалося товарне с. госп-во і постійно відчувалася потреба у вільних робочих руках. Тут склалися осн. ринки найму робітників. З відхідників формувалися також пром. робітники.

З появою кадрових робітників наприкінці 19 — поч. 20 ст. неземлеробське В. скорочується. Однак тоді ж спостерігався потужний відтік селян із зх.-укр. земель до Німеччини, Румунії, Росії, Данії, Італії тощо. Так, з *Галичини* до Німеччини протягом 1907—11 виїхало бл. 300 тис. селян-відхідників, швидко зростав еміграційний потік. В. мало місце в Україні також в роки рад. влади (див. *Відхідництво з колгоспів в УСРР*).

Літ.: *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. К., 1965; Історія Української РСР, т. 3. К., 1978.

Т.І. Лазанська.

ВІДХІ́ДНИЦТВО З КОЛГО́СПІВ В УСРР — контрольно-регулятивна система вербування робочої сили з колгоспів, запроваджена в роки перших п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*). Перехід до планового найму робочої сили з колгоспів і сел. г-в започаткувала постанова Наркомату праці та Колгоспцентру СРСР «Про залучення робочої і тяглової сили з колгоспів» від 11 лют. 1931. Наймання робочої сили відбувалося шляхом укладання угоди між підпр-вами та правліннями колгоспів. На поч. берез. 1931 Колгоспцентр, однак, скасував своє попереднє рішення, однак практика відхідництва була визнана необхідною у постанові ЦВК та РНК СРСР «Про відхідництво» від 30 черв. 1931. Колгоспникам та «селянам-одноосібникам», що укладали договори про відхідництво, надавали пільги (зокрема, звільняли від неземлеробського податку, від відрахувань до громад. фондів колгоспів, забезпечували роботою у колгоспі після повернення з відходу). Держ. органи, що наймали колгоспників-відхідників, сплачували вартість проїзду, видавали добові (2 крб. 50 коп. на день), забезпечували житлом. Пільги не надавалися, якщо найманець порушував угоду про термін роботи. Правління мали терміново видавати довідки колгоспникам-відхідникам про членство в колгоспі, а також зобов'язувалися не відкликати їх до завершення терміну угоди. 1931 Наркомат праці СРСР визначив

Блез де Віженер.

план вербування робочої сили — 7,7 млн осіб, у т. ч. для лісозаготівель — 2,2 млн, для радгоспів — понад 2 млн, для пром. буд-ва — 1,3 млн, для сплавлення лісу — понад 1 млн осіб. Вербування відбувалося переважно за рахунок сільс. нас. У лип. 1931 Центр. контрольна комісія ВКП(б) та Контрольна комісія *Робітничо-селянської інспекції* СРСР вимагали від держ. органів укладання ними угод безпосередньо з колгоспами, а також з конкретним відхідником. Для роботи з вербування колгоспників створювалися групи відхідництва та інспекторів при секторі праці Колгоспцентру.

17 берез. 1933 ЦВК та РНК СРСР скасували постанову «Про відхідництво» від 30 черв. 1931, запровадивши нову — «Про порядок відхідництва». Відхідником вважали того колгоспника, який «пішов у відхід на основі спеціального, зареєстрованого в правлінні колгоспу договору з держорганами». Постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 9 квіт. 1933 відхід колгоспника дозволявся лише з письмової згоди правління колгоспу на конкретно визначений термін. Система відхідництва виконувала своєрідну функцію обліку сільс. нас. Паспортна система не поширювалася на колгоспників, а тому відхідництво надавало певні умови селянам придбати паспорт. У верес. 1934 Раднарком СРСР обмежив таку можливість. Водночас підпр-вам паспортизованої смуги дозволялося брати на роботу колгоспників-відхідників без договору, але за умови наявності в них паспортів і довідок з колгоспів про дозвіл на вербування.

Літ.: Известия ЦИК СССР, 1931, 1 июля; Вісті ВУЦВК, 1931, 11, 20 верес.; Вісті ВУЦВК, 1933, 13 берез.; Комуніст, 1933, 9 квіт.; Индустриализация СССР 1929—32 гг.: Документы и материалы. М., 1970; *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932—1976). «Социалистические исследования», 1995, № 8.

В.І. Марочко.

ВІ́ДЬМА (від давньорус. вѣдь — знання, чаклунство) — найпоширеніший жін. персонаж укр. (загалом слов'ян.) демонології, яскрава представниця т. зв. нечистої сили (чоловік — відьмач, відьмак). Образ В. пов'язаний з первісною вірою у здатність людини через особливі магічні дії впливати певним чином на природу та повсякденне життя громади. В. знається на чарівних властивостях рослин, тварин, речовин, може набирати вигляду речі (голки, свічки тощо), істоти (чорної кішки, сороки та ін.), вільно пересуватися в просторі (літає на мітлі, кочерзі). В. або шкодить (позбавляє корів молока, насилає хвороби, неврожаї та ін. негаразди), або допомагає (лікує, забезпечує закоханим прихильність коханих). В. бувають уроджені та навчені. Перші — більш доброзичливі до людей. Вважалося, що В. об'єднуються у громади, які під найбільші християн. свята злітаються на т. зв. Лисі гори, де влаштовують шабаш. Найвідоміші оповіді про В. пов'язані з Лисою горою у *Києві.* Зловмисні дії сусідок, яких через їхню злобливість вважали В., не раз ставали предметом скарг селян та міщан до суду. У добу *середньовіччя* у Європі жінок, яких визнавали В., суди інквізиції засуджували до спалювання. В Україні ця практика поширена не була, хоча є згадки про те, що В. забивали, виганяли тощо. За повір'ям, щоб убезпечитися від померлої В., у її могилу годилося вбити осиковий кілок. До сьогодні прізвисько «В.» використовується або як оцінка непривабливої зовнішності чи поведінки, або навпаки — надзвичайної жін. вроди. Образ В. поширений у фольклорі та його літ. обробках (зокрема, у творах М.*Гоголя*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, М.*Булгакова* та ін.).

Літ.: *Иванов П.В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях. В кн.: Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991; *Гнатюк В.* Нарис української міфології. Львів, 2000.

Ю.Г. Писаренко.

ВІЖЕНЕ́Р Блез де та його книга «Опис Польського королівства». В. (Vigenêre Blaise de, 1523—1596) — франц. дипломат, історик та археолог. 1573 у Парижі франц. мовою видав кн. «Опис Польського королівства». У ній міститься багато відомостей про природні умови, вироб. відносини і етногр. особливості *Червоної Русі*, *Волині* та *Поділля*, які В. називає «штатами» Польс. королівства. В кн. фігурують *Львів*, *Берестя*, Холм (нині Хелм, Польща), Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Кременець*, *Луцьк*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та ін. укр. міста, йдеться про татар. напади на Поділля тощо. Приділено увагу тогочасним адм. межам, характеру розселення людності, арх-рі, тваринному світу та особливостям полювання. Про мешканців Волині В. зазначав, що вони є одним народом «з червоноруським». Подібними до цього народу за мовою і побутом він вважав також подолян. Праця В. зберегла й дотепер важливе пізнавальне значення.

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. Прага, 1942.

В.І. Наулко.

ВІЗАНТІ́Я, Візантійська імперія — умовна назва середньовічної д-ви, що була наступницею сх. ч. колиш. Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), введена істориками у 18 ст. Утворена від назви колиш. мегарської колонії Візантій на узбережжі Босфору Фракійського (нині протока Босфор), на місці якої імп. Константин I Великий 326 заснував м. *Константинополь,* куди 330 було перенесено з Рима столицю Рим. імперії. 395 імперія була розділена на Зх. Римську зі столицею в Римі й Сх. Римську (Візантійську) зі столицею в Константинополі. 476 Зх. імперія офіційно припинила своє існування, а Сх. збереглась, її продовженням стала середньовічна д-ва, імператори й верхівка якої наполягали на держ. і культ. спадкоємності від Рим. імперії, називали країну Романією, а себе — ромеями (римлянами), до 8 ст. держ. мовою тут залишалася латина. На Русі її іменували Грец. країною, її жителів — греками, бо вже у 9 ст. всі вони розмовляли грец. (середньовічною) мовою.

Перший розквіт В. пов'язаний з ім'ям імп. Юстініана I (527—565), який завоював 533—534 Пн. Африку, 535—555 — Італію, 554 — частину Іспанії. Він поставив у залежність від себе країни Закавказзя і Передньої Азії. Однак уже наприкінці 6 ст. імперія почала втрачати набуте, значною мірою внаслідок наступу слов'ян на її пн. й зх. рубежах. Цей наступ почався ще в роки царювання Юстініана I, який воював з одними слов'ян. вождями, а ін. запрошував на службу. Дехто з істориків (Б.*Рибаков,* П.*Толочко*) вважає, що на початку правління Юстініана I до нього на службу приходив один із засн. *Києва — Кий.* Спроба Юстініана I і його наступників спертися на кочовиків-*аварів* у боротьбі проти слов'ян створила загрозу для самої

В., яку ледве вдалося подолати. Після періоду занепаду (7 — серед. 8 ст.) почалося відродження В. Велику роль у держ. буд-ві й зовн. політиці В. відігравала християнська церква (від 1054 її стали називати православною, див. *Православ'я*). Константиноп. патріархи (див. *Константинопольський патріархат*) змагалися з рим. єпископами (рим. папами; див. *Ватикан*) за панування в християн. світі. Однак в 11 ст. в країні настав період феод. усобиць, що її ослабили. В. втратила майже всю Малу Азію й володіння в Італії. Новим піднесенням імперія зобов'язана імп. Алексієві I Комніну (1081—1118), який приборкав заколотників-феодалів, 1091 зумів відбити натиск *печенігів* і відібрати у турків-сельджуків Малу Азію. Наприкінці 12 ст. імперія знову опинилася на межі загибелі. Посилення феод. роздробленості й зменшення військ. потенціалу в часи царювання династії Ангелів (1185—1204) дали змогу учасникам 4-го хрестового походу 1204 штурмом взяти й розграбувати Константинополь (див. *Хрестові походи*). На захопленій хрестоносцями тер. В. було створено Лат. імперію (1204—61). На решті тер. В. виникли Нікейська імперія (1204—61), Трапезундська імперія (1204—1461) і Епірський деспотат (1204—1337). 1261 нікейському імп. Михаїлові VIII Палеологу (остання імператорська династія у В. 1261— 1453), що спирався на сильний нац.-визвол. рух у Малій Азії проти латинників, пощастило відновити В. імперію. Почався останній етап її існування. Ні в 13, ні в наступних століттях імперія не змогла відновити колиш. могутність і політ. вплив. На поч. 14 ст. почався глобальний наступ турків-османів на В. Вони спершу захопили майже всю Малу Азію, 1354 — Галліполі (нині м. Геліболу), 1361 — Адріанополь (нині м. Едірне; обидва Туреччина), 1430 заволоділи Фессалоніками (нині м. Салоніки, Греція), а 29 трав. 1453 султан *Мегмед II* штурмом здобув Константинополь. Імперія перестала існувати.

В. вела широку міжнар. торгівлю, експортуючи (і продаючи на місці заїжджим купцям) дорогоцінні шовкові й парчові тканини, ювелірні вироби, парфуми, вина, фрукти та ін. предмети розкоші, а також вовняні тканини, ремісничі вироби, коней та ін. Уряд провадив політику приваблювання іноз. купецтва на торги в імперії, даруючи йому різні пільги (угода *Київської Русі* з В. 907 надавала надзвичайні пільги рус. купцям). Торгуючи з усім тогочасним світом, імперія приділяла значну увагу зносинам з Пн. Причорномор'ям та Кримом, з міст яких, насамперед *Херсонеса Таврійського*, одержувала необхідні для неї продукти с. госп-ва, передусім зерно для потреб Константинополя. Гол. торг. контрагентом В. на Русі був Київ, тут існували заїжджі двори і християн. церква для візант. купців. З Русі до В. довозили також хутра, віск, мед, продукцію лісових промислів, а також рабів.

В. протягом майже тисячоліття була найсильнішою д-вою в світі. Її політ. впливу зазнали всі країни і народи Європи та багато — на Бл. і Серед. Сході. Цей вплив ґрунтувався не тільки на військ. силі імперії. В. провадила також умілу й гнучку зовн. політику, користувалася для досягнення політ. мети засобами екон., ідеологічного (церк.) і культ. тиску. Завдяки цьому панівні й освічені прошарки народів Сх. й Пд. Європи з перебігом часу зробилися носіями заг.-культ. традиції. На поч. 1970-х рр. Д.Оболенський запропонував термін «візантійське співтовариство націй», зауваживши, що візант. к-ра та її спадщина справляли на чимало країн настільки сильний вплив, що цілком виправданим буде вважати їх єдиним міжнар. співт-вом. 865 від В. прийняла хрещення Болгарія, у 870-х рр. — сербські князівства, 988—990 — Київ. Русь (див. *Хрещення Київської Русі*).

В. була гол. дипломатичним й екон. партнером Київ. Русі аж до часів *Ярослава Мудрого*. Виникнення першого держ. об-ня на

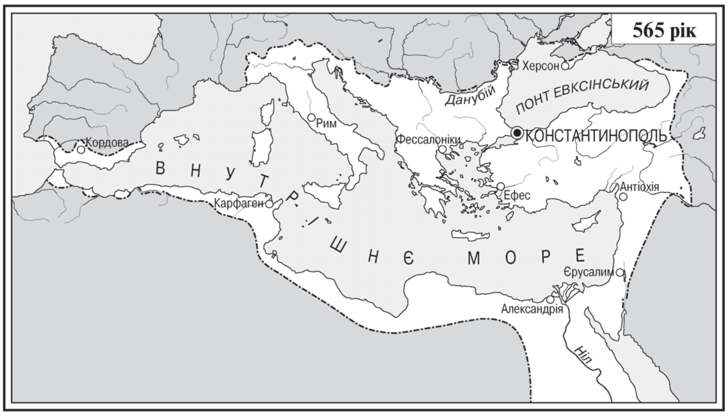

сх.-слов'ян. землях — Київ. князівства *Аскольда* ознаменувало вихід Русі на міжнар. арену. 18 черв. 860 рус. флот на чолі з Аскольдом вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Імп. Михаїлу III довелося сплатити контрибуцію й надати привілеї рус. купцям на землях В.

Створення Давньорус. д-ви (Київ. Русі) й утвердження кн. *Олега* в Києві ознаменувало появу сильної країни, з якою довелося рахуватись урядові В. 907 Олег на чолі величезного флоту та суходольного війська напав на В. і змусив імператорів-співправителів Лева VI й Александра просити миру. Поряд з чималою контрибуцією візант. уряд відновив привілеї для рус. купців, які вони одержали завдяки Аскольду, але згодом втратили. Попередня угода 907 і мир 911 між В. і кн. Олегом були першими (що збереглися) текстами дипломатичних актів Давньорус. д-ви.

Походи Русі на Візантію, як можна судити зі змісту тих угод між ними, що були вписані до «*Повісті временних літ*», диктувалися насамперед екон. інтересами сх.-слов'ян. д-ви: В. була гол. і до серед. 11 ст., по суті, єдиним ринком збуту надлишкового продукту, що його здобували князі з дружинниками у вигляді данини (насамперед *полюддя*) із залежного нас. країни. Продаючи на візант. торгах хутра, мед, віск, зерно, продукти харчування й лісових промислів, рус. князі й бояри купували предмети розкоші (коштовні тканини, дорогоцінну зброю, прикраси, вино, фрукти та ін.). Менш вдалими виявилися походи на В. наступника Олега *Ігоря* Старого 941 і 944, після яких рус. купецтво втратило частину привілеїв на візант. ринках. Наступниця й дружина Ігоря княгиня *Ольга* зав'язала мирні стосунки з імперією й відвідала Константинополь на чолі посольства, вела переговори з імп. *Константином VII* Багрянородним. Зате спроби *Святослава Ігоревича* закріпитись у Нижньому Подунав'ї внаслідок кампаній 968 і 969—971 закінчилися невдачею. Київ. Русь була змушена зректися володінь у Криму (за винятком сх., де в серед. 10 ст. утворилося *Тмутороканське князівство*), її витіснили з Подунав'я і відтіснили від Чорного м. Новий етап міждерж. стосунків Київ. Русі з В. настав за князювання *Володимира Святославича*. Він одружився з сестрою імп. *Василія II* Болгаробійця *Анною*, потіснив В. у Криму. Його наступник Ярослав Мудрий продовжував провадити мирну політику щодо В., незважаючи на війну з імперією 1043, спровоковану імп. Константином IX Мономахом.

Помітне місце у «візантійському співтоваристві націй» посідала Київ. Русь. Ств. в серед. 9 ст. видатними церк. і культ. діячами святими *Кирилом і Мефодієм* слов'ян. писемність стала проникати на Русь ще до запровадження там *християнства*, але поширилася лише після *хрещення Київської Русі*, оскільки християн. богослужіння неможливе без церковно-літургійних книг. Першими церковнослужителями на Русі були греки й, мабуть, болгари. Церква Київ. Русі (в ранзі митрополії) перебувала в канонічній юрисдикції Константиноп. патріархату. За невеликими винятками (*Іларіон, Климент Смолятич*) митрополитами в Києві були греки, котрих надсилали з Константинополя. На Русі наприкінці 10—11 ст. швидко й масштабно засвоювалася багата спадщина візант. к-ри. Вона відіграла величезну роль у становленні книжкової справи, утворенні й розвитку на Русі шкіл архітекторів, живописців, мозаїчників, ювелірів та ін.

Вступ Київ. Русі в добу *удільної роздробленості* в серед. 12 ст. порушує її цілісну зовн. політику. Відтоді князівства, що складали федеративну Давньорус. д-ву, проводять самостійні зносини з іноз. д-вами. Стосунки з В. перебирають гол. чин. *Галицьке князівство* і *Волинське князівство*. Їхні князі спираються на В. у зовн.-політ. справах, втручаються у справи візант. (1164 галицький кн. *Ярослав Володимирович* надав притулок майбутньому імп. *Андроніку I* Комніну), допомагають імперії захищатися від кочовиків (1197 чи 1198 галицько-волин. кн. *Роман Мстиславич* розгромив *половців*, що підступали до Константинополя). Однак розпад Давньорус. д-ви, підкорення її монголо-татарами унеможливили дальші стосунки Русі з Візантією.

Літ.: *Успенский Ф.И.* История Византийской империи, т. 1—3. СПб.—М.—Л., 1913—48; *Васильев А.А.* История Византии. Л., 1925; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; История Византии, т. 1—3. М., 1967; *Оболенский Д.Д.* Византийское содружество наций. М., 1998.

М.Ф. Котляр.

ВІЗИ́Р — вищий держ. сановник в *Османській імперії.* В. були членами ради при *султані* (диван), призначалися на посади бейлербеїв. Гол. з них — великий В. (від 1327) — очолював вищу держ. адміністрацію, відав фінансами і військ. справами, виконував обов'язки головнокоманд. армією. Символом його влади була держ. печатка. Йому підпорядковувалися ін. відомства, а також бейлербеї Анатолії і Румелії (азіат. і європ. частин Туреччини). Реальна влада великого В. часом посилювалася, часом — слабла, що залежало від багатьох обставин, у т. ч. невдоволень чи капризів султана, інтриг двірцевої знаті тощо.

В.В. Панашенко.

ВІЙНА́ 1812 — «друга польська» війна *Наполеона I* Бонапарта, ведена ним в опертi на альянс більшості зх.-європ. країн; визвол. війна в Росії проти наполеонівської Великої армії. Точилася на литов., білорус., латис., укр. і рос. землях. Розв'язувала насамперед питання про виборювану Франц. та Рос. імперіями гегемонію над сх. Європи. Кожна з сторін поставила при зброї не менш як мільйон осіб.

Почалась у ніч на 24(12) черв. переправою авангарду 600-тисячної наполеонівської Великої армії (складалася з французів, поляків, австрійців, німців, італійців, швейцарців та ін.; в австрійс. і польс. формуваннях перебували й українці) з *Варшавського князівства* через Німан в р-ні Ковно (нині м. Каунас, Литва), що змусило розрізнено дислоковані 1-шу та 2-гу рос. армії М.*Барклая-де-Толлі* та П.Багратіона (до 200 тис. солдатів) з ар'єргардними боями відступити до м. Смоленськ (нині місто в РФ). Значна ч. нападників рухалась у цьому центр. напрямі, флангові угруповання просувалися Прибалтикою (поки шлях на *Санкт-Петербург* їм не перекрив 1-й окремий корпус П.*Вітгенштейна*) та *Поліссям.* За таємною домовленістю між імп. *Олександром I* і бонапартовим союзником австрійс. імп. Францем, кордон між їхніми д-вами залишався непорушним, хоча з обох його боків Україна використовувалася для комплектування, спорядження, переміщення військ.

Розміщена на *Волині* 3-тя рос. армія О.*Тормасова* (понад 40 тис. осіб) розгорнула атакуючі дії на Берестейщині. 27(15) лип. її 8-ма д-зія під орудою Ю.Чаплиця розгромила в околицях Кобрина (нині місто в Білорусі) 4-тисячну саксонську бригаду ген. Клінгеля, після чого кавалерійс. корпус на чолі з К.Ламбертом розвинув успіх у напрямі Влодави та Грубешева (нині Грубєшув; обидва Польща). Це викликало 12 серп. (31 лип.) контрнаступ 40-тисячного австрійс.-саксонського загону К.Шварценберга та Ж.Рейньє. Відтак відтиснена за р. Стир (прит. Прип'яті) 3-тя армія сконцентрувала фронтові підрозділи в р-ні *Луцьк — Берестечко*. На підкріплення сюди передислокувалася *Поділлям* 30-тисячна (за ін. даними — 50-тис.) Дунайська армія П.*Чичагова*. Майже місяць ситуація на Волині залишалася стабільною. Контролювати здобутий інтервентами укр. терен додалася 12-тисячна польс. д-зія А.Косинського (розташувалась у *Володимирі-Волинському*). Пн. зх. України почасти потрапив до утвореного Наполеоном I Литов. князівства, неподалік якого, в р-ні Мозиря (нині місто в Білорусі), підступи до Києва перекривав резервний корпус Ф.Ертеля (за різними даними, від 10 до 37 тис. осіб).

Перемігши у Смоленській битві (16—18 (4—6) серп.) та *Бородінській битві 1812* ціною великих людських утрат, французи 14(02) верес. окупували *Москву*, проте вже 18(06) жовт. вимушено покидали спалене місто, почавши вихід із нього. Ретируючись, вони водночас намагались одвернути загрозу своїм комунікаціям з боку рос. армій, що сконцентрувалися на Волині й 12 жовт. (30 верес.) здобули м. Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь). На спустошеному війною зворотному шляху, коли несподівано вдарили морози, наполеонівські війська були поступово розгромлені.

Під рукою призначеного 20 (08) серп. головнокоманд. М.*Кутузова* росіяни, для яких війна поступово набувала рис народної, умілими маневрами восени заслонили від ворожої навали пд. регіони, діставши звідти підмогу, в т. ч. 75-тис. ополчення з Київ., Подільської, Черніг. та Полтав. губ. (напр., партизан. загін Д.Давидова поповнили бузькі козаки).

До складу регулярних ЗС *Російської імперії* входили Київ., Малорос. гренадерські, Катеринос. л., Глухівський кірасирські, Одес., Черніг., Полтав. піх., Охтирський, Ізюмський, Маріупольський, Сум. гусарські, Харків., Новоросійський, Ніжин. драгунські та ін. полки, де служило чимало українців. Серед генералів з України у тодішніх боях брали участь, зокрема, П.Вітгенштейн, І.*Вітт*, М.Вуїч, М.Карпенко, В.Костенецький, М.Милорадович, Д.Неверовський, І.Паскевич, М.Ставицький, С.Ставраков, М.Сулима, А.Уманець, серед багатьох уславлених рос. офіцерів, так чи інакше пов'язаних з Україною, була й жінка — Надія *Дурова*, серед героїв-«нижніх чинів» укр. походження — Є.*Четвертак*, Ф.*Потапов* (Самусь) та ін. Утім, траплялося, на укр. землях від чужинського вторгнення чекали змін на краще: на його підтримку вибухнуло повстання в м. *Овруч*, часом місц. мешканці «зі внутрішньою втіхою сприймали успіхи французів».

Злучені Дунайська та 3-тя армії під заг. орудою Чичагова, розквартирувавши в тилу обсерваційний корпус Ф.*Остен-Сакена*, рушили на Мінськ та р. Березина (прит. Дніпра), де 26—28 (14—16) листоп. з'єдналися з осн. силами М.Кутузова, протидіючи відступаючому ворогові, котрий потрапив у стратегічне оточення і зазнав тяжкої поразки, однак все-таки форсував річку.

Наполеон I утік до Парижа, фактично кинувши соратників, провід над якими 5 груд. (23 листоп.) передав маршалу Й.Мюрату. Погодившись на перемир'я, Шварценберг, котрому було навіть повернуто чотири втрачених його підлеглими прапори (здобуті Павлоградським лейб-гусарським полком), вивів 24-тис. австрійс. корпус до *Галичини*. Рештки Великої армії (переважно — франц.-нім.-польс.), що відступили за Німан і Віслу, становили приблизно 30 тис. осіб. Втрати рос. військ теж виявилися величезними: в строю налічувалося до 100 тис. солдатів.

6 січ. 1813 (25 груд. 1812) Олександр I окремим маніфестом проголосив закінчення війни, згодом названої «Вітчизняною» в рос. (за нею — і в укр.) *історіографії*. Царські війська (включаючи українців) рушили в закордонний похід рос. армії 1813—14.

Літ.: *Fabry L.* Campagne de Russie: 1812, vol. 1—5. Paris, 1900—03; Отечественная война 1812 г., т. 1—22. СПб., 1900—14; *Ахлестышев Д.П.* Двенадцатый год. СПб., 1912; *Беннигсен Л.Л.* Записки о войне 1812 года. К., 1912; Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1948; *Тарле Е.В.* 1812 год. М., 1959; *Бескровный Л.Г.* Отечественная война 1812 года. М., 1962; *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 г. на Юго-Западе России: Учебное пособие по спецкурсу. Волгоград, 1987; *Крылова Н.Б.* Отклики на Отечественную войну 1812 г. в западно-украинских землях Австрийской империи. В кн.: Бессмертная эпопея. М., 1988; *Троицкий Н.А.* 1812. Великий год России. М., 1988; *Клаузевиц К.* 1812 год. М., 1997; *Усенко П.Г.* Війна Росії з наполеонівською коаліцією 1812. В кн.: Малий словник історії України. К., 1997.

П.Г. Усенко.

«ВІЙНА́ НА РЕ́ЙКАХ» — див. «*Рейкова війна*».

ВІЙНА́ РАДЯ́НСЬКОЇ УКРАЇ́НИ ЗА ПІДТРИ́МКИ РСФРР ПРО́ТИ УНР 1917—1918 (Перша війна РСФРР і УНР). 20(07) листоп. 1917 УЦР III Універсалом проголосила *Українську Народну Республіку* і розпочала розбудову нац. д-ви. Однак з цим рішенням погодилися не всі політ. сили країни. Представники рад робітн. і солдатських депутатів на *Першому Всеукраїнському з'їзді рад 1917*, що відбувся в *Харкові* 24—25 груд., проголосили утворення Радянської України, визнали УНР федеративною ч. РСФРР. На місцях під кер-вом більшовицьких орг-цій почалася підготовка до встановлення влади рад, створювалися червоногвард. загони та мобілізовувалися революц. сили Пд.-Зх. і Румун. фронтів. Крім того, уряд Рад. України звернувся по допомогу до уряду РСФРР.

Комісар по боротьбі з контрреволюцією на Пд. України В.*Антонов-Овсієнко* отримав інструкції від уряду РСФРР: частину військ. сил, що прибували на боротьбу з каледінцями (див. О.*Каледін, Білий рух*) в Донбасі і на Дону, направити в Україну на допомогу урядові Рад. України для боротьби з УЦР. Без оголошення війни УНР рос. червоногвард. загони в 1-й декаді січ. 1918 розгорнули наступ через ст. Лозова (нині в Харків. обл.) і м. *Павлоград* на м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). 17(04) січ. 1918 Нар. секретаріат Рад. України оголосив Ген. секретаріатові УНР війну. План наступальних операцій було розроблено за участі В.Антонова-

Овсієнка. Головнокоманд. рад. ЗС став Ю.*Коцюбинський*. Гол. удар спрямовувався з р-ну Харкова на *Полтаву*. Від Катеринослава ін. червоногвард. загони наступали через П'ятихатки (нині місто Дніпроп. обл.), ще одна група вела наступ від м. Гомель (нині місто в Білорусі) на м-ко *Бахмач*, ін. — на м. *Новгород-Сіверський*. Перед усіма цими загонами стояло завдання оволодіти *Києвом*, де перебувала УЦР і гол. військ. сили УНР.

УЦР ще в груд. 1917 зосередила вздовж кордонів з РСФРР свої військ. формування, але більшовицькі повстання в тилах її військ підірвали оборону її рубежів, дестабілізували тил. 8 лют. (26 січ.) 1918 червоногвард. загони увійшли до Києва. Війська УНР відступили на *Житомир*, але й тут, у прифронтовій смузі Пд.-Зх. фронту, в січ. 1918 точилися бойові дії між укр. і пробільшовицькими частинами. Військ. формування УНР разом із УЦР відійшли до м. Сарни (нині місто Рівнен. обл.).

Конфлікт між УНР та РСФРР було вирішено лише внаслідок переговорів у м. Брест-Литовський (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*).

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр., т. 2. Відень, 1921; *Антонов-Овсиенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 1. М., 1924; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932.

О.Й. Щусь.

ВІЙНА́ РСФРР І УНР 1918—1919 (Друга війна РСФРР і УНР) — була розв'язана 20 груд. командуванням прорад. укр. формувань (див. *Група військ Курського напряму 1918—1919*) без будь-якого оголошення війни *Директорії*, яка на цей час вела боротьбу з гетьман. підрозділами (див. *Протигетьманське повстання 1918*), подекуди з частинами нім. та австро-угор. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Директорія УНР спиралася гол. чин. на значні сили повстанців (до 30 тис.), що піднялись проти гетьмана П.*Скоропадського* та окупаційних властей, полк *Січових стрільців* та формування гетьман. військ, що перейшли на її бік. Стихійний процес творення цих підрозділів і з'єднань, об'єднаних часто під орудою людей, яким бракувало спец. знань з військ. справи, таїв у собі майбутню за-

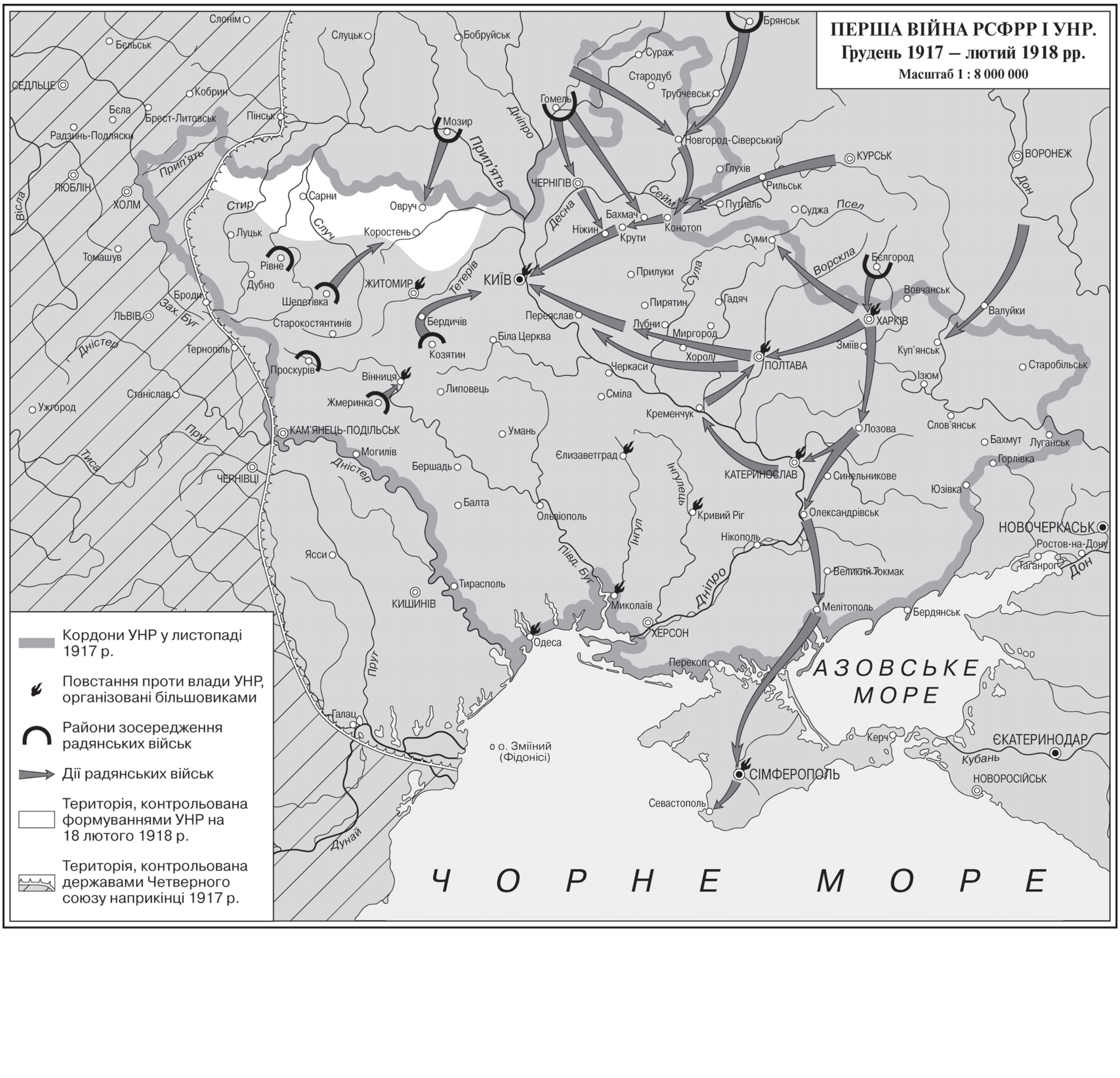

грозу боєздатності *Армії Української Народної Республіки*. До того ж на тер. України ще перебували 2 нім. окупаційних корпуси.

За наказом Гол. отамана респ. військ С.*Петлюри* від 1 січ. 1919 всі підрозділи і загони на *Лівобережній Україні* підлягали полк. П.*Болбочану*, на Херсонщині — ген.-хорунжому О.*Грекову*, на *Поділлі* — полк. О.*Шаповалу*. Полк. Є.*Коновалець* став на чолі формувань на Київщині. Всього на Лівобережжі Директорія на поч. 1919, за неповними даними, мала в своєму розпорядженні 65 500 багнетів і 6360 шабель. Вздовж демаркаційної лінії з РСФРР укр. респ. частини тримали фронт разом з нім. підрозділами, проте останні досить часто переходили на бік рад. військ.

4 січ. 1919 за постановою РВР РСФРР був утворений Укр. фронт (див. *Український фронт 1919*), до складу якого увійшли 2 рад. укр. д-зії, частини рос. прикордонної охорони, пізніше — Резервної армії. На Укр. фронт згодом перекидалися загони інтернаціоналістів та частини, сформовані на тер. Рад. Росії. Війська Укр. фронту, як і війська Директорії, поповнювалися переважно за рахунок повстанських та партизан. загонів. На початок наступу укр. рад. військ вони мали 14 тис. багнетів і бл. 1,5 тис. шабель та 6220 навчених, але неозброєних бійців.

Укр. респ. військам доводилось стримувати наступ рад. частин на Чернігівщині й Харківщині, наступ добровольців у районі *Луганська, Синельникового*, Бахмута (нині *Артемівськ*); воювати на пд. сх. — біля *Маріуполя, Нікополя* та в напрямку на *Херсон*. Саме в цьому районі з 28 листоп. 1918 почали зосереджуватися війська *Антанти*, що прибули морем на кораблях та з Румунії суходолом (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). На пн. рад. війська повели наступ і з тер. Білорусі по лінії Гомель—Каліновичи—Брест-Литовський.

Остаточний розподіл військ дієвої Армії УНР на групи й фронти був оголошений в наказі С.Петлюри від 23 січ. 1919: Пд.-Сх. група полк. А.*Гулого-Гуленка* (штаб у м. Єлизаветград, нині м. *Кіровоград*), Сх. фронт під командуванням Є.Коновальця (штаб у м. *Київ*) і Правобереж. фронт — команд. отаман В.*Оскілко* (штаб у м. *Волочиськ*). Проте тили респ. військ підривали численні повстання на місцях, перехід деяких командирів (отаман Д.*Зелений*,

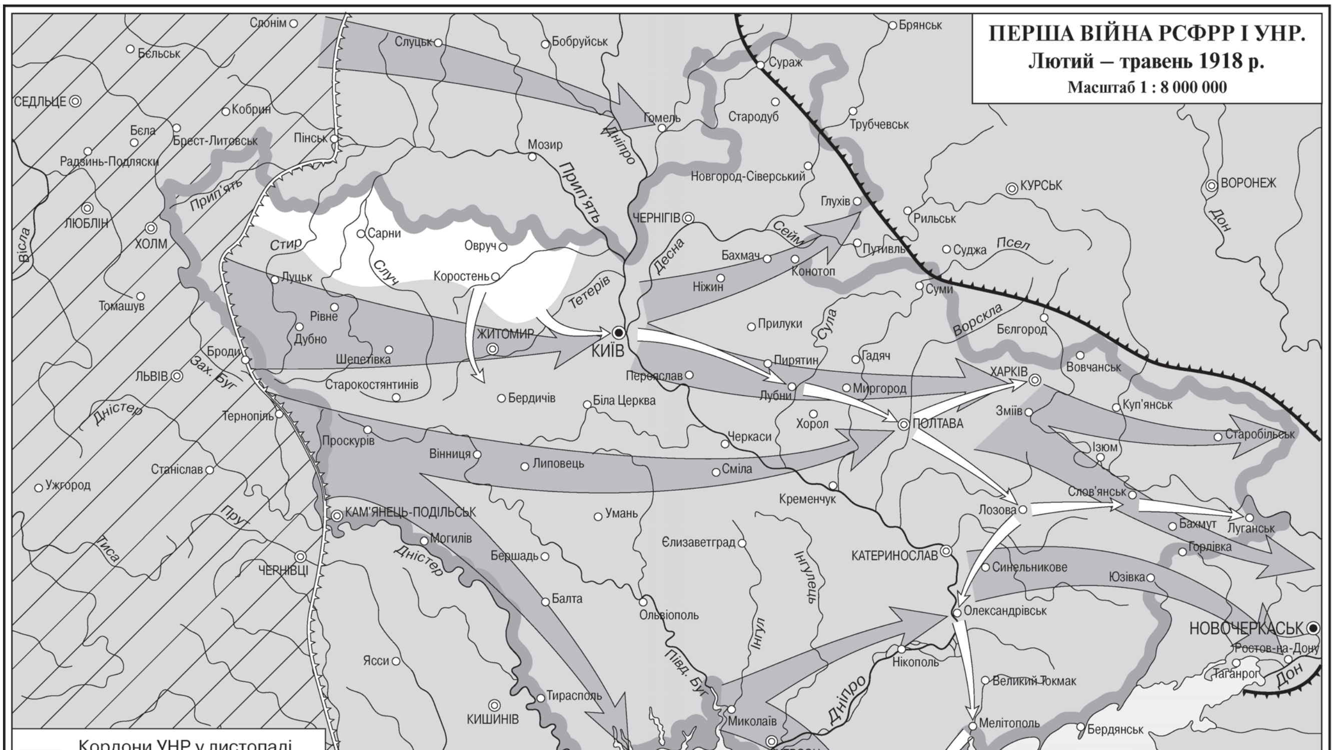

полк. М.*Григор'єв*) зі своїми силами на бік рад. частин, деморалізуючі бойові дії загонів Н.*Махна*. 5 лют. 1919 рад. частини зайняли Київ. Після жорстоких боїв на *Правобережній Україні* і навіть кількох успішних військ. операцій частина військ УНР 17 квіт. 1919 змушена була перейти р. Дністер на тер. Румунії, ін. відійшла до р. Збруч, зосередившись на невеличкій тер. Наприкінці квіт. 1919 сюди прибули укр. війська з Румунії (через тер. Польщі).

Після переходу 17 лип. 1919 під тиском польс. військ підрозділів *Української Галицької армії Західноукраїнської Народної Республіки* на тер. *Наддніпрянської України*, згідно з постановою Директорії і диктатора ЗУНР Є.*Петрушевича* від 15 лип. 1919 відбулося об'єднання сил: 50 тис. вояків УГА і 14 тис. — Армії УНР. 31 лип. 1919 Кабінет нар. міністрів постановив запровадити єдине командування для Укр. респ. армії. Штаб Гол. отамана очолив ген.-полк. М.*Юнаків*. Було досягнуто порозуміння у підготовці й проведенні походу об'єднаних сил двох армій на Київ і розгрому рад. військ в Україні. На той час УГА налічувала до 50 тис. вояків, а реорганізована армія УНР — 35 тис. і разом з повстанськими загонами — бл. 100 тис. осіб.

Військами УНР командував наказний отаман О.*Осецький*, а УГА — ген.-чотар М.*Тарнавський*. 9 серп. 1919 були визволені *Жмеринка* і *Вінниця*, а 30 серп. 1919 укр. війська, зламавши опір укр. рад. частин, вступили в Київ. Проте вже наступного дня до міста увійшли денікінські війська ген.-лейтенанта М.*Бредова*, який примусив укр. підрозділи залишити Київ. 4 верес. 1919 фронт київ. групи укр. військ було відтягнуто на лінію *Козятин—Бердичів*. Сподівання налагодити бойову співпрацю з денікінським командуванням не справдились. Останнє перенесло військ. операції на Правобереж. Україну, розпочавши наступ проти частин Укр. респ. армії. За цих умов Директорія УНР оголосила 24 верес. 1919 війну *Добровольчій армії* і урядові Півдня Росії (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*).

Недовготривалою виявилась і єдність двох армій — Галицької і УНР. Цьому сприяло протистояння двох урядів — УНР і ЗУНР, яке особливо загострилось у верес. 1919. До того ж командуван-

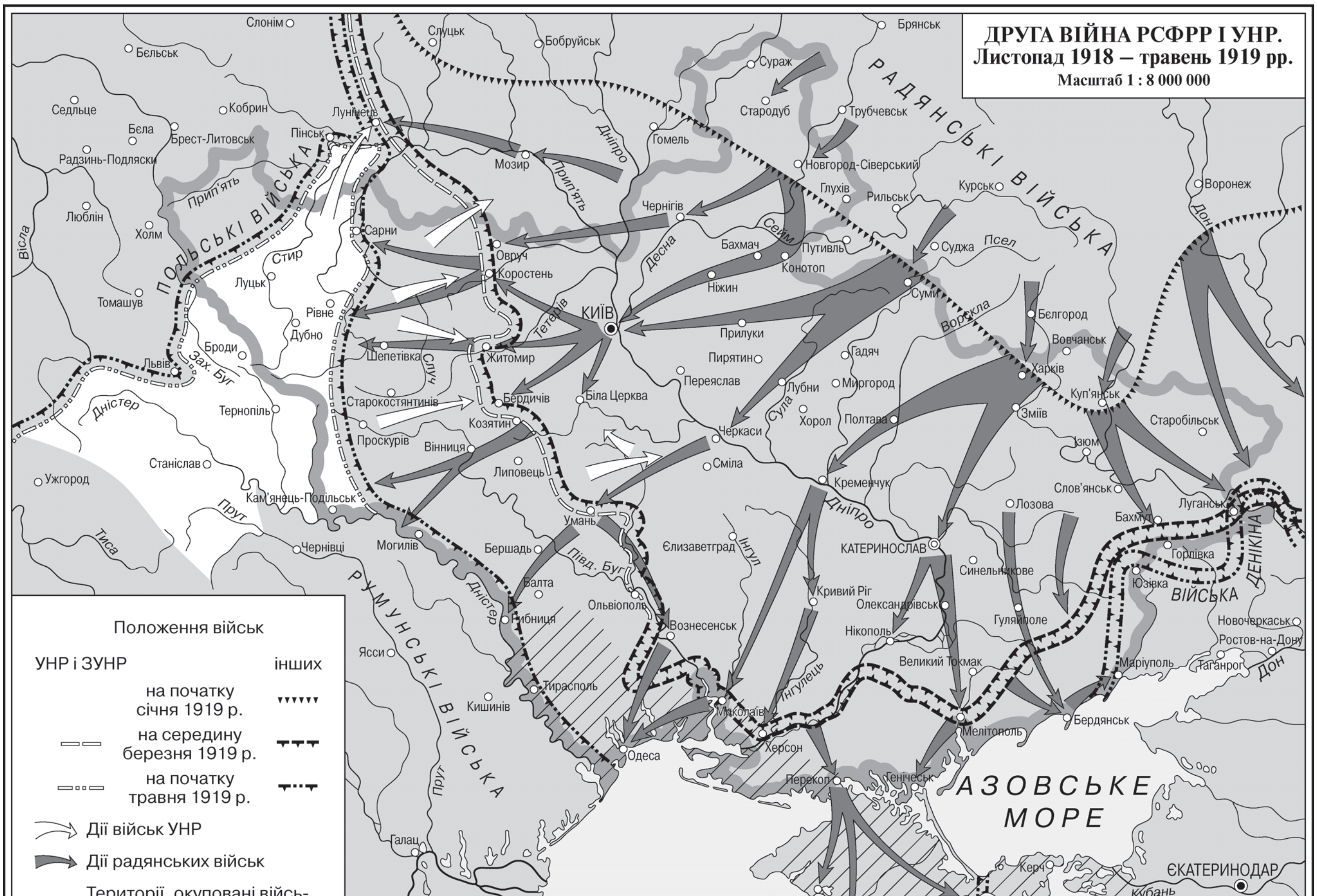

ня денікінських військ заявило про готовність вести переговори з УГА, але не визнавало Уряду УНР, стоячи на позиції «єдиної та неподільної Росії», і вимагало, щоб Армія УНР склала зброю. Галицьке командування одноосібно вступило в переговори з командуванням Добровольчої армії і 17 листоп. 1919 уклало договір про перемир'я. Це призвело до роз'єднання укр. армій і дальшої їх поразки.

Після розгрому денікінських військ на тер. Рад. Росії почався наступ Червоної армії (див. *Радянська армія*) і в Україні. Знесилені боротьбою з денікінськими військами, а також страшними епідеміями, підрозділи Укр. респ. армії не змогли протистояти їй і в 2-й пол. листоп. 1919 відійшли на тер. Польщі. Частина укр. формувань на чолі з ген.-полк. М.*Омеляновичем-Павленком* вирушила в похід у запілля на тер. Рад. України (див. *Перший зимовий похід Армії УНР 1919—1920*).

Літ.: Історія Українського війська. Львів, 1992; *Литвин С.* Симон Петлюра у 1917—1926 роках. К., 2000; Україна в огні й бурі революції 1917—1921, т. 1. Дніпропетровськ, 2001.

О.Й. Щусь.

ВІЙСЬКА́ СС (нім. Waffen-SS; SS — скорочене від Schutzstaffeln — охоронні загони) — війська однієї із гол. орг-цій гітлерівської Німеччини — СС. Schutzstaffeln як охоронні загони нацистської партії Німеччини було створено 1925. З 1929 їх кер. був Г.Гіммлер. 1933 А.*Гітлер* перейменував охорону парт. штабу в «Полк особистої охорони Адольфа Гітлера» («Лейбштандарт Адольф Гітлер»), поклавши, таким чином, початок формуванню військ. підрозділів СС. Кількісний склад збройних охоронних сил 1936 зріс до 35 тис. За секретним наказом Гітлера від 17 серп. 1938 військ. підрозділи СС не підпорядковувалися ні *вермахтові*, ні поліції: на них покладалося виконання спец. завдань. На початку *Другої світової війни* есесівські підрозділи реорганізовано у військо, оснащене найновішими на той час видами озброєння. На поч. 1940 В.СС налічували бл. 100 тис. осіб.

В.СС відзначалися особливим фанатизмом і винятковою жорстокістю на фронті й на окупованих тер. З есесівців утворювали *айнзатцгрупи* для винищування «неповноцінних рас» і проведення *геноциду*. Зокрема, саме війсь-

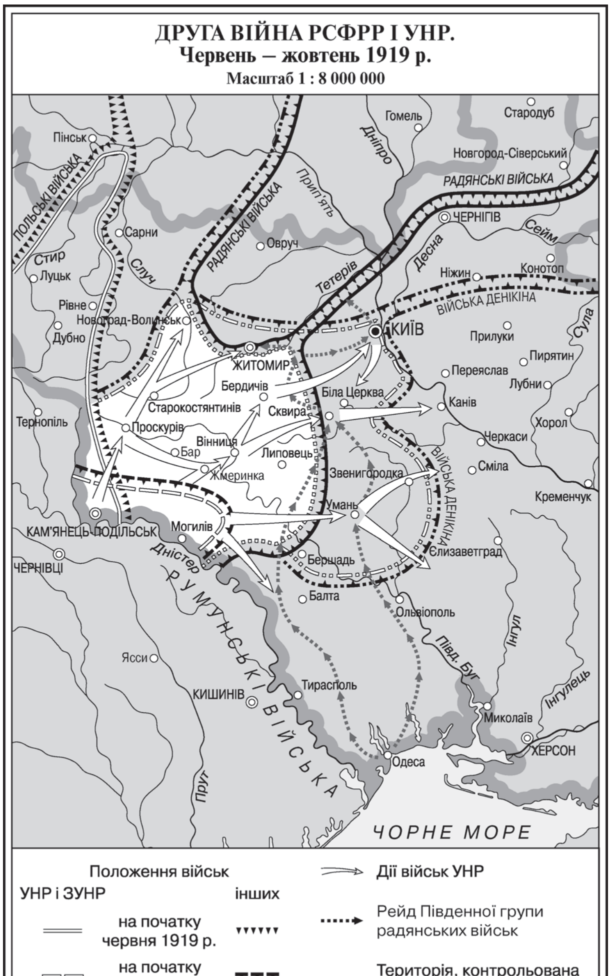

ДРУГА ВІЙНА РСФРР І УНР.
Червень – жовтень 1919 р.
Масштаб 1 : 8 000 000

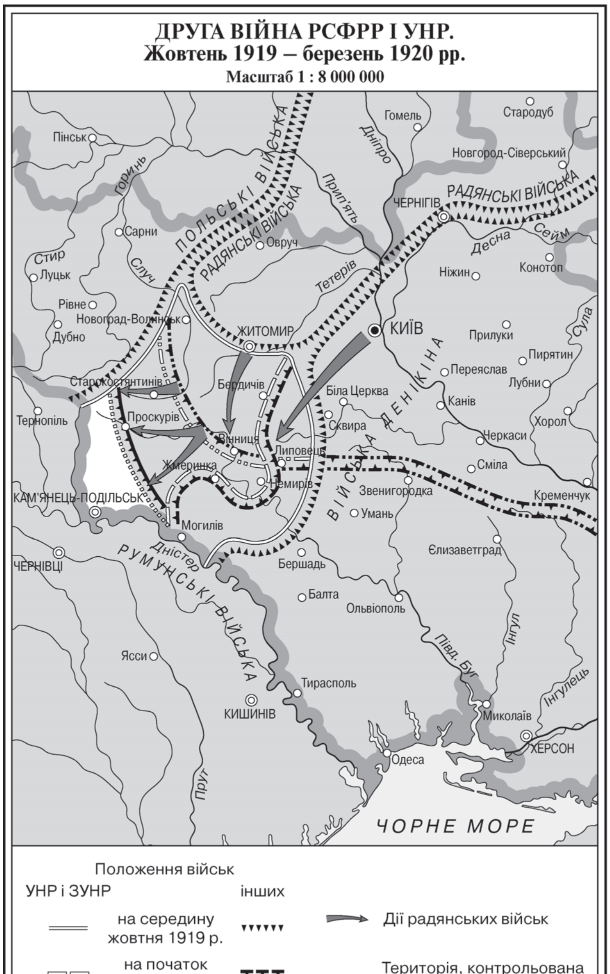

ДРУГА ВІЙНА РСФРР І УНР.
Жовтень 1919 – березень 1920 рр.
Масштаб 1 : 8 000 000

ка та підрозділи СС провадили розстріли в *Бабиному Яру*, спалювали укр. та білорус. села в *Поліссі*, знищували місц. нас. В.СС охороняли «фабрики смерті» — концтабори.

Від 1943, поповнюючи втрати в живій силі, командування В.СС почало створювати іноз. добровольчі формування, фактично відмовившись від принципу підбору за ознакою «чистоти раси». Так, у квіт. 1943 почалося формування д-зії СС «*Галичина*». Наприкінці війни В.СС мали 40 д-зій (594 тис. осіб).

На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946* В.СС як невід'ємна частина СС визнані винними у масових злочинах проти мирного населення.

Літ.: *Уильямсон Г.* СС — инструмент террора. Смоленск, 1999.

Т.В. Вронська.

ВІ́ЙСЬКО ГРЕ́КО-АЛБА́НСЬКЕ — умовна назва військ. формувань, створених у *Російській імперії* з грец. і албанських переселенців. Було сформоване здебільшого з греків і албанців, які служили на боці Рос. імперії під час *російсько-турецької війни 1768—1774*, а після її закінчення переселилися до Росії. Вступали до війська й раніше неслужилі переселенці, а також окремі українці, вірмени, крим. татари, італійці. Переселенці з греків і албанців спочатку одержали дозвіл оселитись у Криму біля фортець *Керч* і *Єнікале* і на тер. майбутнього Ялтинського пов., але через брак тут земель їм надали також ще п'ять с-щ біля м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ). Переселенці мали пільги при сплаті податків, веденні торгівлі тощо. На серп. 1776 в Керчі, Єнікале й с-щах біля Таганрога мешкало бл. 1236 греків і албанців.

Юридично і фактично військо оформилося протягом берез. 1775 — серп.—верес. 1776, коли албанські (грец.) команди почали нести військ. службу. Команди формувалися за штатами регулярних відділів рос. армії. В мирний час військо підлягало юрисдикції губернатора *Азовської губернії*, а під час бойових дій було під командою призначених Військ. колегією військ. осіб. Албанські команди мали нести гарнізонну караульну службу в Таганрозькій фортеці, а під час бойових дій могли бути переведені на ін. місце служби. Після закінчення строку військ. служби рядові могли за власним бажанням записуватися до купецького або міщанського стану. Загалом, значення В.г.-а. як бойової одиниці не було істотним через малу кількість греків-переселенців і їхнє небажання нести військ. службу. Більшість переселенців віддавала перевагу цивільним справам: торг. операціям, ремісництву, садівництву, тваринництву, інколи хліборобству. З початком *російсько-турецької війни 1787—1791* підвищилися вимоги до несення служби. Частина греків і албанців була зарахована до Чорномор. флоту. Інші мали нести прикордонну службу на чорномор. узбережжі, запобігаючи висадкам турец. десантів і можливим заворушенням місц. татар. нас. Крім того, албанські команди були задіяні до служби на митницях і карантинах.

Під час подорожі імп. *Катерини II* Кримом було створено «Амазонську роту» (кінний ескадрон) на чолі з О.Сарандакі (Шидянською), яка складалася з доньок албанських і грец. військових. Ця рота стала символічним почтом імператриці на її шляху.

Через зростання вимог командування та нерегулярне і неповне фінансування урядових програм щодо переселенців умови життя більшості з них погіршилися, що призвело до втеч у Туреччину. 20 трав. 1797 В.г.-а. офіційно було розформоване, але орг. і структурні його перетворення проходили аж до 1859: спочатку військо реформували у полк, потім — у Грец. піх. батальйон, який перемістили ближче до дунайського театру майбутніх бойових дій — під м. *Одеса*, в с. Арнаутівка (нині смт Олександрівка Овідіопольського р-ну).

Літ.: *Сафронов С.* Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы (исторический очерк). «Записки Одесского общества истории древностей», 1844, т. 1; Казачьи войска: хроники гвардейских казачьих частей. СПб., 1912; *Теохаріді Т.Ю.* Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук», 1929, ч. 4—5; *Шиян Р.І.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1998.

О.А. Бачинська.

Герб Війська Запорозького. Малюнок з «Вірша на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного...» К. Саковича. Гравюра. 1622.

ВІ́ЙСЬКО ЗАПОРО́ЗЬКЕ — 1) станово-корпоративне об'єднання, військ. структура, політ. і соціальний інститут укр. козацтва 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. Виникнення В.З. як військ. козац. спільноти, що спиралася на певний політ. інституційний механізм, зумовлювалося комплексом соціальних, геополіт., політ. та етнокульт. чинників. Ідеться насамперед про зростання чисельності *козацтва* (людей, які вели козац. спосіб життя) серед нас. і зародження процесів становості в козац. середовищі подніпровського регіону; про соціально-політ. згуртування козаків (створення ними військ. орг-ції) як реакцію насамперед на воєн. загрозу від кочовиків і *Кримського ханства*. Організаційно стійка форма військ.-політ. об-ня укр. козаків виразно окреслилася приблизно в 70 — на поч. 80-х рр. 16 ст., після появи на дніпровському о-ві Томаківка (Буцький, Дніпровський, Городище; був поблизу сучасного м. Марганець Дніпроп. обл., нині затоплений водами Каховського водосховища) січового укріплення (див. *Вольності Війська Запорозького низового*). До цього козаки розрізнено або локальними колективами мешкали переважно в порубіжних укр. містах, а також уходах, станах, зводили для захисту невеликі городки і січі.

Територією В.З. було пониззя Дніпра південніше порогів. Звідси термінологія тогочасних документів, у т. ч. дипломатичних, на означення В.З.: «Запорозьке», «Низове», а самих козаків: «запорожці», «низовці», «низові козаки» (іноді — «січові козаки»). Запороз. канцелярія виробила влас-

ну офіц. титулатуру В.З., вживану в його зносинах із зовн. світом: наприкінці 16 — поч. 17 ст. набула поширення двочленна титулатура, в якій фігурують «гетьман» і «Військо Запорозьке»: «гетьман з усім Військом Запорозьким», «старший і все Військо Запорозьке» (перехідними були формулювання «гетьман і все рицарство запорозьке», «гетьман Війська Запорозького і все рицарство» та ін.). До назви В.З. обов'язково додавався предикат «Його Королівської Милості», який у період безкоролів'я змінювався на «Речі Посполитої». Традиція написання титулатури В.З., яка склалася наприкінці 16 — 1-й пол. 17 ст., у своїй основі збереглася і в роки *національної революції 1648—1676* (після берез. 1654 став додаватися титул «Царської Величності»).

В.З. акумулювало найбільш активних, мобільних, волелюбних і радикально налаштованих вихідців з міщанства, селянства, боярства (протягом 16 ст. більшість бояр була витіснена за межі панівного стану), а також *шляхти*. Політ. устрій запороз. козаків базувався на респ.-демократ. засадах. Його наріжними каменями були *козацька рада* та *гетьманату інститут*. Рада (заг. збори усіх повноправних козаків) була інструментом прямої демократії запороз. спільноти, а також виконувала роль верховної законодавчо-розпорядчої інституції. Вона відала обранням гетьмана і чинила над ним суд, могла виносити вироки ін. запороз. посадовцям, заслуховувала письмові звернення до козаків офіц. осіб і ухвалювала відповідні рішення, затверджувала інструкції для своїх послів,

приймала іноз. посольства, розглядала питання про воєн. походи, надання найманських послуг тощо. Участь у роботі ради була правом і обов'язком кожного козака (певні обмеження щодо цього поширювалися на козаків-новобранців). Діяв принцип вільного висловлювання думок. Крім великого, збиралося також мале радне коло, що складалося з *козацької старшини*. Останні подавали свої пропозиції, а також письмово підготовлені документи на розгляд і затвердження великому козац. колові. Рішення приймалося за одностайної згоди всіх учасників ради — внаслідок силового тиску до думки більшості змушена була приєднуватися меншість. Завдяки цьому запороз. спільнота, яка була організована на засадах воєн. сусп-ва і прямої демократії, підтримувала свою політ. і військ. згуртованість, а також достатній рівень правової і громадян. дисципліни. Козац. рада була досить ефективним владним інструментом, що забезпечував запорожцям потенціал розвитку, але вона не могла вберегти їх від проявів руйнівної стихійності, оскільки у В.З. не було дієвого механізму владних противаг різновекторності проявів прямої демократії. Це породжувало охлократичні орієнтації політ. свідомості запорожців. У 1-й пол. 17 ст. в політ. устроєвій моделі В.З. було також місце для представницької демократії: деякі ради відбувалися за участю делегатів, обраних від козац. загалу.

Ще однією системно-значущою політ. структурою В.З. виступав інститут гетьманату. На Запорожжі публічне право підносило особу *гетьмана* на найвищий владний щабель. Гетьман був головнокоманд., головою радного зібрання, наділявся повноваженнями вищої виконавчої влади. Він виконував також політ. представницькі функції, уособлюючи публічно виражену волю В.З. в зносинах з центр. урядом *Речі Посполитої* та іноз. урядами. За свідченням учасника *Хотинської війни 1621* Я.*Собеського*, запороз. гетьман мав право виносити смертні вироки козакам. Йому ієрархічно підпорядковувалися військ. посадовці: чотири осавули, *гетьман наказний*, *обозні*, начальники загонів (полковники), сотники, військовий писар. Як вища посадова особа у В.З. гетьман спирався на директивні рішення і законодавчі санкції ради. На значній залежності гетьмана від ради наголошував Г. де *Боплан*.

У системі козац. устрою В.З. істотне місце належало кошовому, або курінно-кошовому, устрою, який пов'язувався насамперед з буденними потребами існування козаків. У період орг. становлення В.З. термін «кіш» у вузькому значенні слова означав житло козаків. У ширшому значенні «кошем» іноді називалося похідне мобілізаційне влаштування або похідний устрій козац. війська. Найчастіше терміни «кіш», «курінь» означали місцеперебування козаків на Запорожжі. Тамтешнє життя потребувало звичаєвої адм.-госп. регламентації госп. діяльності козаків, а також створення необхідних матеріальних умов для проживання за принципом військ. польового табору, стану. Очевидно, цими питаннями відали *кошові отамани*. Із документів 20-х рр. 17 ст. відомо, що кошовий отаман, який стояв на чолі «кошового товариства», підпорядковувався владі гетьмана.

Коригуючий вплив на еволюцію традиційного козац. устрою справили деякі заходи орг. і законодавчого характеру польс. уряду. Антикозац. сеймові конституції та ін. правові документи подібного спрямування мали гальмівний вплив на козацтво. Ін. окремі законодавчі акти та владні розпорядження центр. уряду посилювали об'єктивний процес станового й інституційного розвитку козац. спільноти. Йдеться насамперед про універсал короля *Стефана Баторія* 1578, за яким створювався найманий (реєстровий) козац. полк (див. *Реєстрові козаки*). Запроваджена тоді орг. модель цього військ. підрозділу справила помітний вплив на військ. структуру В.З. Важливу політ. перспективу для запорожців відкрив універсал Стефана Баторія 1582, за яким відбулося публічно-правове оформлення козац. імунітету в Україні. Він поширювався як на реєстрових, так і на *нереєстрових козаків*. Становлення в період між 1625—38 системи територіальних полків реєстрового козацтва сприяло легалізації В.З. на волості. Така військ.-територіальна структура, як «городовий» козац. полк, згодом лягла в основу побудови полкового і сотенного адм. устрою Укр. козац. д-ви серед. 17 ст.

Політ.-правові заходи, регламентації та приписи польс. уряду не роз'єднали козацтва на два абсолютно різнорідні соціальні й військ.-політ. організми. Протягом останніх десятиліть 16 — перших десятиліть 17 ст. козац. спільнота стала достатньо однорідною в соціальному й політ. відношеннях. Після ліквідації реєстрового козац. війська згідно з ухвалами сеймових конституцій 1593 і 1596 воно де-факто (фактично, на ділі) знову було відновлене 1626.

У 30-х рр. 17 ст. поглибився фактичний поділ військ. проводу козаків на реєстровий і нереєстровий. Місцем дислокації реєстрової старшини (гетьман або «старший», полковники, *сотники*), а також більшості реєстровців стали насамперед полкові міста — *Біла Церква*, Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Канів*, Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Черкаси*, *Чигирин*. Нереєстрова старшина мала владу серед козаків, які збиралися в *Запорозькій Січі*. У цей період обидва старшинських угруповання вступили у міжусобну боротьбу з метою відновлення на волості або, навпаки, на Запорожжі своєї влади. Проте козаки, як показав істор. досвід повстань 30-х рр. 17 ст., зберегли чуття соціальної та інституційної тотожності, продовжували виступати носіями єдиної політ. к-ри.

В.З. помітно впливало на соціальні, військ., політ. й ідеологічні аспекти життя укр. сусп-ва. Великого розмаху набуло покозачення селянства як форма боротьби проти соціального гніту. Козаки не раз радикальними методами відстоювали свої права під час великих збройних повстань — під проводом К.Косинського (див. *Косинського повстання 1591—1593*), С.*Наливайка,* Г.*Лободи,* М.*Шаули* (див. *Наливайка повстання 1594—1596*), М.Жмайла (див. *Жмайла Марка повстання 1625*), Т.Федоровича (див. *Федоровича Тараса повстання 1630*), І.*Сулими* (1635), П.*Бута,* Я.*Острянина,* Д.*Гуні* (1637—38). 1648 запороз. козаки першими піднялися на нац. боротьбу під проводом Б.*Хмельницького*.

Запорожці були активними поборниками конфесійних прав укр. народу, відіграли помітну роль у відновленні правосл. церк. ієрархії в Україні і Білорусі 1620.

Як військ. структура В.З. робило істотний внесок у стримування турец.-татар. агресії в Центр. і Сх. Європі. У ході мор. походів запорожців проти Туреччини багато християн. бранців здобували свободу. Військ. підрозділи В.З. відчутно впливали на перебіг збройних конфліктів Речі Посполитої з сусідніми д-вами, зокрема на *польсько-російську війну 1617—1618*, а також *Хотинську війну 1621.* Запороз. козацтво справило вплив на інтелектуальну й ідеологічну атмосферу в укр. усп-ві, про що свідчить поява міфологеми козацтва у вітчизн. книжності та політ. публіцистиці 20-х рр. 17 ст.

Вироблена козаками В.З. форма співжиття, його військ., політ. й соціальна практика, а також тип політ. к-ри стали своєрідною лабораторією нац. державотворення. У сфері політ. свідомості та ментальності це проявилося насамперед у творенні психологічних установок і зразків публічної поведінки, спрямованих на активну участь індивіда в політ. житті; виробленні громадян. системи цінностей, в якій особливу роль відігравала орієнтація на культ.-реліг. традицію народу; практичному втіленні ідеї свободи в соціальному, а також політ. житті; готовності й спроможності збройним шляхом здобути і відстоювати цю свободу. У сфері козац. устрою та політ. практики державотворчий вимір мали апробовані запорожцями військ.-адм. і політ. структури, завдяки яким здійснювалася публічна влада на частині укр. тер., респ.-демократ. принципи політ. устрою, створення боєздатного війська на широкій соціальній основі, досвід дипломатичної практики;

2) назва Укр. козац. д-ви з серед. 17 ст.;

3) Низове Військо Запороз. — назва козац. т-ва Запороз. Січі з 2-ї пол. 17 ст.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Смолій В.А., Голобуцький В.А.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7—8, ч. 1—2. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1997; *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні. К., 1997; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ВІ́ЙСЬКО КРИ́МСЬКЕ ТАТА́РСЬКЕ — умовна назва військ. формувань, створених з мешканців Крим. п-ва після приєднання Криму до *Російської імперії* (1783). За указом імп. *Катерини II* від 1 берез. 1784 з нас. Криму мало бути сформовано п'ять кримськотатар. дивізіонів (у складі кожного — 7 офіцерів та 200 нижніх чинів). Спочатку було створено три дивізіони, а наприкінці 1787 їх об'єднали у два під назвою Таврійського нац. кінного війська. 1790 започатковано ще чотири дивізіони і всіх разом направлено на кордони з *Річчю Посполитою.* Протягом 1792—96 їх розформували. 1807—08 з ініціативи крим. татар, які бажали утримувати на власні кошти ополчення, було сформовано чотири кінних полки: Сімферопольський, Перекопський, Євпаторійський, Феодосійський. Полки відправлено на кордон з Пруссією. 1812 перші два полки увійшли до складу 1-ї Рос. армії, Феодосійський — до 2-ї, Євпаторійський — до 3-ї. Останній активної участі у *Війні 1812* не брав через нестачу зброї, а Перекопський та Сімферопольський брали участь у битвах біля Смоленська (нині місто в РФ), Можайська (нині місто Моск. обл., РФ), Бородіно (див. *Бородінська битва 1812*), Малоярославця (нині місто Калузької обл., РФ), Тарутино (нині село Калузької обл., РФ); Феодосійський воював під Кобрином, Пружанами (нині обидва міста Брестської обл., Білорусь), Городечній (нині село Брестської обл., Білорусь). Після закінчення закордонного походу рос. армії 1813—14 полки розформували.

1827 з татар, які мали бойові відзнаки за колиш. військ. службу, сформували лейб-гвардії кримськотатар. ескадрон, який зараховували до лейб-гвардії козац. полку. У складі цього полку ескадрон брав участь в облозі м. Варна (Болгарія) під час *російсько-турецької війни 1828—1829.* Згодом його поділили на дві частини, кожна з яких мала чотири взводи. Одна частина перебувала при лейб-гвардії козац. полку на службі у *Санкт-Петербурзі*, ін. — у Криму. Нижчі чини ескадрону служили 15 років: один рік у Криму, а 4 роки — у С.-Петербурзі й знов так само. Під час *Кримської війни 1853—1856* одна частина ескадрону несла службу на узбережжі Балтійського м., а друга — брала участь у боях на р. Чорній (Крим).

26 трав. 1863 ескадрон було ліквідовано, а замість нього в складі Власного Його Величності *Олександра II* конвою сформовано команду лейб-гвардії крим. татар.

Надалі в складі різних формувань, під різними назвами В.К.т. проіснувало до поч. 20 ст., брало участь у *російсько-турецькій війні 1877—1878*, виконувало ін. військ. службу.

Літ.: Свод военных постановлений, ч. 1, кн. 2. СПб., 1838; Казачьи войска: хроники гвардейских казачьих частей. СПб., 1912.

О.А. Бачинська.

ВІ́ЙСЬКО ПО́ЛЬСЬКЕ. Після виведення *Андерса армії* з тер. *СРСР* з ініціативи спілки польс. патріотів у СРСР і за підтримки рад. уряду в СРСР розпочалося формування регулярних польс. військ. Першим таким військ. з'єднанням була д-зія ім. Т.Косцюшка, сформована поблизу м. Рязань (РФ) 3 серп. 1943 рішенням Держ. к-ту оборони СРСР. Вступила в бій проти гітлерівців біля с. Леніно (Гомельської обл., Білорусь). 16 берез. 1944 1-й польс. корпус перетворено на 1-шу Польс. армію (команд. — ген. З.Берлінг, потім — ген. С.Поплавський). 21 лип. 1944 на підставі декрету Крайової ради народової 1-ша Польс. армія і *Армія Людова*, яка діяла в окупованій ворогом Польщі, об'єдналися в єдине В.П. 13 серп. 1944 видано директиву про утворення Штабу фронту В.П. і його 2-ї армії. Для поповнення частин В.П. із Зх. України було направлено 20 тис. призовників. Заг. кількість бійців на 1 квіт. 1945 складала 315 623 особи. В.П. разом з Червоною армією (див. *Радянська армія*) брало участь у визволенні польс. земель від гітлерівців, а також у боях на тер. Німеччини й *Чехословаччини.*

Літ.: Братство по оружию. М., 1965; *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. М., 1982.

О.В. Буцько.

ВІЙСЬКО́ВА ІСТО́РІЯ — галузь істор. науки, що вивчає в хро-

нологічній послідовності причини, хід, рушійні сили і наслідки війн (збройних локальних конфліктів), розвиток воєн. мист-ва, думки та будівництва армій. Їй підпорядковані такі *спеціальні історичні дисципліни*: воєнні історіографія, археографія, археологія, джерелознавство, статистика тощо.

Перші писемні пам'ятки, в яких певною мірою знайшли відображення тогочасні збройні конфлікти, з'явилися наприкінці 4 тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті та Шумері. Найдавніші відомості про війни, що так чи інакше стосувалися укр. теренів, містяться в творах видатних грец. істориків *Геродота*, *Фукідіда*, *Полібія*, Плутарха, рим. авторів — Тіта *Лівія*, Таціта, *Аппіана* та ін. Важливе значення при вивченні воєн. минулого українців мають давньорус. літ. пам'ятки, зокрема «*Повість временних літ*» (12 ст.), а також середньовічні літописи, хроніки, хронографи. Воєн. події 15—18 ст. зафіксовані в монастирських і козац.-старшинських літописах (*Супрасльський літопис, Густинський літопис, Львівський літопис, Межигірський козацький літопис, Літопис Острозький*, *«Літопис Самовидця»*, літописи Г.*Граб'янки*, С.*Величка* та ін.), автори яких нерідко були очевидцями багатьох описаних ними військ. походів, баталій, штурмів і облог фортець, спустошливих руйнувань і масових винищень нас., підписання мирних угод між урядами ворогуючих країн тощо. В 19 — на поч. 20 ст. історію ЗС України — *козацтва* — найбільш грунтовно висвітлили анонімний автор «*Історії Русів*», М.*Бантиш-Каменський* і Д.*Бантиш-Каменський*, П.*Куліш*, М.*Маркевич*, А.*Скальковський*. Особливу увагу вони приділили військ. діяльності рос. царів і полководців, козац. гетьманів, отаманів і старшин, а також нар. збройним повстанням. Окремо слід виділити синтетичні праці С.*Соловйова*, В.*Ключевського*, І.*Забєліна*, М.*Максимовича*, М.*Костомарова*, М.*Грушевського*, О.*Лазаревського*, О.*Єфименко*, Д.*Багалія*. З них, напр., видно, що за доби *середньовіччя* війни за цілями і масштабами були досить обмеженими, велися порівняно невеликими арміями. В 19 ст. у *Російській імперії* виходило три «Военных журнала» з питань воєн. теорії та історії. В *СРСР* написано тисячі праць, в яких так чи інакше висвітлювалося воєн. минуле народів, що заселяли його тер. Серед напрацювань рад. періоду найпомітнішими стали багатотомні колективні дослідження «История гражданской войны в СССР» (т. 1—5. М., 1937—60), «История Великой Отечественной войны Советского Союза» (т. 1—6. М., 1960—65), «История СССР с древнейших времен до наших дней» (т. 1—8. М., 1966—80), «Советская военная энциклопедия» (т. 1—8. М., 1976—80) та ін. Від 1939 у *Москві* виходив «*Военно-исторический журнал*». В Україні з 1920 розгорнула активну н.-д. роботу Комісія з вивчення історії Жовтневої революції і Комуніст. партії (див. *Істпарти*). Видавався ж. «*Літопис революції*». В 1950-х рр. побачили світ багато праць у зв'язку з 10-річчям *возз'єднання українських земель в єдиній державі* (1949), 300-річчям возз'єднання України з Росією (1954; див. *Переяславська рада 1654*), 50-річчям *російсько-японської війни 1904—1905*, *революції 1905—1907* і *Першої світової війни* та ін. Значною подією в тогочасній укр. історіографії стало видання «Української радянської енциклопедії» (т. 1—17. К., 1959—65), а незабаром «*Радянської енциклопедії історії України*» (т. 1—4. К., 1969—72), які хоча й висвітлювали воєн. події минулого відповідно до вимог комуніст. ідеології та рад. кер-ва, однак містили також важливий фактичний матеріал і дійсно наук. узагальнення вітчизн. історіографії кін. 1950-х — поч. 1970-х рр. Помітну роль у цьому аспекті відігравав і «*Український історичний журнал*» (з 1957). Гучного резонансу в свій час набули «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.» (т. 1—3. К., 1967—70), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3. К., 1967—69). Порівняно слабо було висвітлено воєн. мист-во давніх сх. слов'ян, козац. війн 16 ст., будову ЗС Укр. козац. д-ви 2-ї пол. 17—18 ст., нац. визвол. змагання кін. 19 — поч. 20 ст. тощо. Фактично всі прерогативи висвітлення В.і. в СРСР перебрав на себе Ін-т воєн. історії Мін-ва оборони СРСР, заснований 1967 у Москві (відтоді саме він видає час. «Военно-исторический журнал»).

Сьогодні укр. фахівці з В.і. концептуально переглядають напрацювання воєн.-істор. науки минулих років, по-новому досліджують важливі для нац. історії воєн. події. Розробкою проблеми займаються громад. та фахові орг-ції, зокрема, *Український інститут воєнної історії,* заснований 2001, котрий видає багатопрофільний ж. «*Воєнна історія*» і також вирішує широке коло питань В.і. Вже надруковано низку публікацій в серії «Бібліотека воєнного історика». В багатьох навч. установах готують спеціалістів з військ. історії.

Літ.: *Голицын Н.С.* Всеобщая военная история древних времен, ч. 1—5. СПб., 1872—76; *Його ж.* Всеобщая военная история новых времен, ч. 1—2. СПб., 1872—74; *Його ж.* Всеобщая военная история новейших времен, ч. 1—2. СПб., 1874—75; *Його ж.* Всеобщая военная история средних времен, ч. 1—3. СПб., 1876—78; *Разин Е.А.* История военного искусства, т. 1—3. М., 1955—61; *Строков А.А.* История военного искусства. М., 1955; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1968; *Жилин П.А.* Проблемы военной истории. М., 1975; *Крип'якевич І. та ін.* Історія українського війська. К., 1992; Воєнно-історична наука в Україні: стан і перспективи. К., 2001.

О.І. Гуржій.

ВІЙСЬКО́ВА ПОВИ́ННІСТЬ ЗАГА́ЛЬНА — встановлений законом обов'язок нас. відбувати військ. службу в ЗС своєї країни. В.п.з. вперше запроваджена у Франції 1793 згідно з декретом Конвенту. В *Російській імперії* В.п.з. введена 1 січ. 1874 під час проведення *військових реформ 1860—1870-х років* військ. міністром Д.Мілютіним. До цього ЗС Рос. д-ви формувалися шляхом створення феод. та нар. ополчення, а з 1705 — шляхом проведення рекрутських наборів (термін служби 20—25 років). Відповідно до закону про В.п.з. 1874, на службу призивалися чоловіки, яким виповнився 21 рік. Заг. строк служби становив 15 років, з них на дійсній службі в армії — 6 років (на флоті — 7) і в запасі — 9 років. 1876 строк дійсної служби скорочено до 5 років. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. він не раз змінювався від 3 до 5 років.

Напередодні *Першої світової війни*, згідно з законом про В.п.з. 1912, призовний вік становив 20 років (граничний вік — 43), дійсна служба в піхоті та артилерії — 3 роки, в ін. родах військ — 4, на флоті — 5 років.

Червона армія (див. *Радянська армія*) формувалася спочатку на принципах добровільності комплектування й виборності командного складу. Однак створити численну й боєздатну армію таким способом було неможливо, й тому з 1918 ЗС «країни диктатури пролетаріату» почали організовуватися на основі заг. військ. обов'язку трудящих.

В.п.з. існувала в переважній більшості капіталіст. країн. У 60—70-х рр. 20 ст. армії багатьох зарубіжних д-в почали переходити до комплектування своїх сил на контрактній (США, Велика Британія) або змішаній (ФРН) основі. Водночас закон про В.п.з. в цих країнах не було скасовано.

ЗС України на сучасному етапі комплектуються на основі заг. військ. обов'язку, проте відбувається поступовий перехід до формування армії на контрактній основі.

В.М. Волковинський.

ВІЙСЬКО́ВА РЕФО́РМА 1924—1928 в СРСР — корінна реорганізація всієї системи військ. будва, приведення її у відповідність до вимог рад. воєн. доктрини. Осн. заходами реформи були: запровадження змішаної (територіально-міліційної та кадрової) системи комплектування військ, створення нац. військ. формувань, перебудова органів військ. управління, зміни орг.-штатної структури частин та з'єднань, перебудова системи підготовки військ. кадрів, запровадження єдиноначальності тощо.

Нац. військ. буд-во в УСРР у ході втілення реформи здійснювалося спочатку на основі 5-річної програми (1924), потім — 6-річного плану (1927) організації нац. формувань. В Укр. військ. окрузі існувало 6 українізованих стрілец. д-зій, кілька нім., татар. підрозділів, нац. військ. шк. (Червоних старшин у Харкові, Укр. кавалерійс. шк. у Зінов'євську, нині м. *Кіровоград*). Вживалися заходи щодо політ. підготовки військовослужбовців із вживанням нац. мов, з огляду, однак, на обмеження процесу націоналізації військ в УСРР і взагалі в СРСР. В рад. історіографії межі військ. реформи окреслювалися 1924—25.

Літ.: *Берхин И.Б.* Военная реформа в СССР (1924—1925 гг.). М., 1958; *Савушкин Р.А.* Развитие советских вооруженных сил и военного искусства в межвоенный период (1921—1941 гг.). М., 1989; *Соколов Б.В.* Красная армия в межвоенный период. М., 1990; *Гриневич Л.В.* Військове будівництво в радянській Україні. 1917 — поч. 30-х рр. В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

ВІЙСЬКО́ВИЙ О́КРУГ — військ.-адм. об'єднання частин, з'єднань, а також ін. військ. установ на певній тер. д-ви. У *Російській імперії* В.о. (всього 15) утворено внаслідок впровадження *військових реформ 1860—1870-х років.* Очолювали В.о. команд., що призначалися імператором. На тер. України існували три В.о. — *Київський військовий округ, Одеський військовий округ* (обидва з 1862) та *Харківський військовий округ* (з 1864). Цей військ.-тер. поділ був незмінним до осені 1918, коли, за згодою нім. командування, гетьман П.*Скоропадський* приступив до створення укр. армії: повинні були формуватися Волин., Одес., Черніг., Полтав. та Катериносл. військ. округи.

Більшовики зберегли систему В.о. (заг. для всіх республік). Тер. України була поділена на три округи — Київ. (лют.—серп. 1919, січ. 1920 — квіт. 1922), Харків. (лют.—черв. 1919, груд. 1919 — квіт. 1922), Одес. (квіт.—серп. 1919). У квіт. 1922 Київ. та Харків. округи були об'єднані в *Південно-Західний військовий округ*, у трав. він був переим. в Укр. військ. округ (УВО). 1935 УВО поділено на три округи — Київ., Одес. і Харків. 1939 після приєднання зх.-укр. земель був ств. Львів. (згодом — Прикарпатський) В.о., а 1945, після включення до складу УРСР *Закарпатської України*, — Закарпатський.

1997 у ході перебудови ЗС незалежної України В.о. реформовано; на їх базі створено три оперативно-тактичних командування — Зх. (*Львів*), Пн. (*Чернігів*) та Пд. (*Одеса*).

О.І. Ганжа.

ВІЙСЬКО́ВІ ВІДЗНА́КИ — комплекс знаків та символів, що дає змогу вирізняти військ. формування (та належних до них осіб) з-поміж ін. інститутівusсп-ва, а також фіксувати внутрішньосистемні функціональні відносини чл. військ. формувань. В.в. склалися історично. Осн. функції В.в.:

1) означення приналежності армії певній д-ві (держ. знаки на армійських емблемах, зокрема, на кокардах, гудзиках тощо). У *Збройних Силах України* для цього використовується символ малого герба д-ви (тризуб) на армійських емблемах;

2) візуальне вирізнення армії з-поміж ін. соціальних груп у д-ві (уніформа). Елементи уніформи як важливі соціальні символи, були вже у Стародавньому Єгипті у 2-й пол. 1 тис. до н.е. Проте уніформа як елемент держ. символіки вперше з'явилась у Зх. Середземномор'ї (*Рим Стародавній*). Найбільшого розвитку уніформа набула в Європі в 18 — на поч. 19 ст., коли відмінності у формі одягу стали ознаками окремих полків. Зараз спостерігається тенденція до універсалізації уніформи, особливо польової. У сучасній укр. армії сформувалася структура парадних уніформ окремих родів військ;

3) візуальна відзнака внутрішньоармійської професійної спеціалізації (елементи уніформи — колір, емблеми, нашивки). Ці відзнаки з'явилися на поч. 20 ст. у зв'язку з універсалізацією уніформи. У ЗС України використовується система емблем, що була прийнята в армії *СРСР*;

4) візуальна відзнака армійської ієрархії (погони, елементи уніформи). Система знаків ієрархічних армійських відмінностей у Європі, вірогідно, зафіксована в Римі Стародавньому часів кінця республіки. В Україні армійські ієрархічні символи відзначені в період *козацтва* (*булави, перначі* та ін. знаки). В Європі наприкінці 19 ст. осн. знаком армійської ієрархії стали погони. В сучасній укр. армії вживається, з невеликими змінами, символіка погонів, подібна до прийнятої в армії СРСР;

5) візуальна відзнака бойових заслуг. Розрізняють індивідуальні та колективні бойові В.в. До індивідуальних належать ордени, медалі, почесна зброя, нашивки. Медалі беруть свій початок від срібних медальйонів імператорської армії Стародавнього Риму, набули значного поширення (у вигляді нагородних рублів) у рос. армії 17—18 ст. Ордени (як рицарські бойові братства) з'явилися в Європі у 12 ст., в епоху *хрестових походів*. Згодом знаки орденів трансформувалися у відзнаки (нагороди). У багатьох д-вах індивідуальні бойові відзнаки є символами матеріальних пільг і морального заохочення. Система індивідуальних бойових відзнак су-

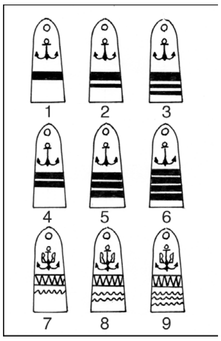

Рис. 3.
1. Корабельний гардемарин. 2. Мічман.
3. Лейтенант.
4. Старший лейтенант. 5. Капітан 2-го рангу. 6. Капітан 1-го рангу.
7. Контр-адмірал.
8. Віце-адмірал.
9. Адмірал.

часної укр. армії перебуває в процесі становлення, її розробляє Комісія з нагород при ВР України. Знаки колективної бойової відзнаки: почесні найменування, ордени на прапорах, почесні атрибути (сурми, литаври, елементи уніформи) одержали широке поширення в арміях *Російської імперії* та СРСР. Система знаків колективних бойових відзнак ЗС України ще й досі не розроблена остаточно.

О.І. Ганжа.

ВІЙСЬКО́ВІ ВІДЗНА́КИ РА́НГОВІ В ЗБРО́ЙНИХ ФОРМУВА́ННЯХ УКРАЇ́НИ — відзнаки на уніформі військовослужбовців у вигляді погонів, петлиць, еполетів, нарукавних нашивок, які визначають їх персональні військ. звання (див. *Військові звання та військові ранги збройних формувань України*).

Перші з відомих документів, у яких згадано про рангові відзнаки укр. війська, датуються 1581. Відзнаками служили козац. *клейноди*: *булава* — для *гетьмана*, булава (згодом — *пернач*) — для *полковника козацького*. У рос. регулярних військах (у них після втрати Україною власної державності служили укр. вояки) 1801 було запроваджено погони, 1807 для офіцерів і генералів — еполети (від 1854 залишилися тільки на парадній уніформі).

Укр. військ. відзнаки у 20 ст. започатковано в *Легіоні Українських січових стрільців*, утвореному в серп. 1914 у складі австро-угор. армії. Остаточно військ. рангові відзнаки — сині накомірні вишивки-вилоги із шестикутними зірками (див. рис. 1) — стверджені наказом Легіону УСС 27 груд. 1916. Після скасування *Українською Центральною Радою* персональних військ. звань у ході військ. буд-ва 1917—18 військ. відзнаки визначали службову посаду. У зв'язку з відсутністю в Україні на той час єдиної системи військ. відзнак окремі частини впроваджували власні рангові військ. відзнаки. Після відновлення гетьманом П.*Скоропадським* персональних військ. звань 16 черв. 1918 в армії *Української Держави* запроваджено погони — польові (захисного кольору) і парадні (кольору роду війська) та для офіцерів і генералів із золотого або срібного галуна (див. рис. 2). Водночас затверджено військ. рангові відзнаки в Укр. ВМФ (див. рис. 3).

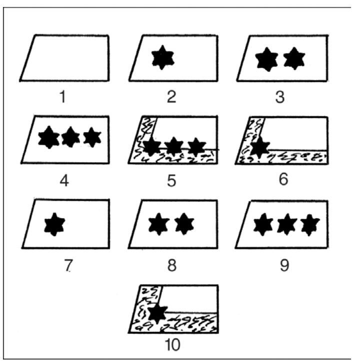

Рис. 1.
1. Стрілець. 2. Старший стрілець.
3. Вістун. 4. Десятник.
5. Підхорунжий. 6. Хорунжий.
7. Чотар. 8. Поручник. 9. Сотник.
10. Отаман.

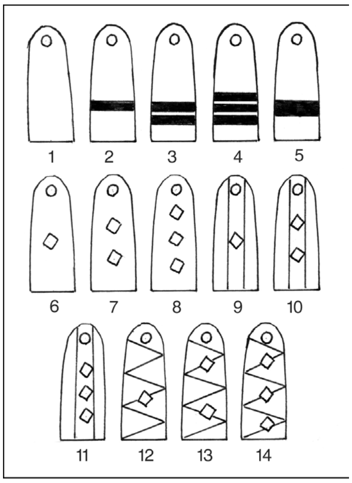

Рис. 2.
1. Козак. 2. Гуртковий. 3. Ройовий.
4. Чотовий. 5. Бунчужний.
6. Підхорунжий. 7. Хорунжий.
8. Значковий. 9. Сотник.
10. Підполковник. 11. Полковник.
12. Генерал-хорунжий.
13. Генерал-поручник.
14. Генерал-полковник.

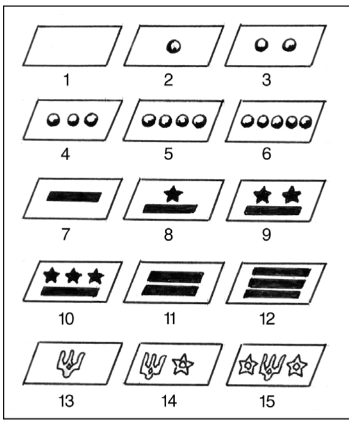

Рис. 4.
1. Немуштрований козак. 2. Козак.
3. Гуртковий. 4. Ройовий.
5. Чотовий. 6. Бунчужний.
7. Підхорунжий. 8. Хорунжий.
9. Поручник. 10. Сотник.
11. Підполковник. 12. Полковник.
13. Генерал-хорунжий.
14. Генерал-поручник.
15. Генерал-полковник.

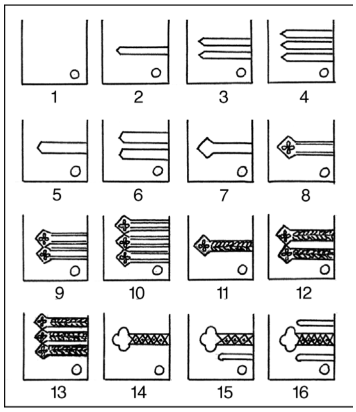

Рис. 5.
1. Стрілець. 2. Старший стрілець.
3. Вістун. 4. Десятник. 5. Старший десятник. 6. Булавний старший десятник. 7. Хорунжий. 8. Чотар.
9. Поручник. 10. Сотник.
11. Отаман. 12. Підполковник.
13. Полковник. 14. Генерал-чотар.
15. Генерал-поручник.
16. Генерал-сотник.

За *Директорії* УНР військ. звання і рангові відзнаки, встановлені П.Скоропадським, були скасовані. Наказом військ. мін-ва від 8 січ. 1919 встановлені ранги відповідно до посад і відзнаки на петлицях (див. рис. 4). Цей наказ, однак, як і наступні від 24 квіт. та 30 черв. 1919 щодо впровадження військ. рангових відзнак, не було здійснено. 12 берез. 1920 в *Армії Української Народної Республіки* утворено нову систему персональних військ. звань і відповідних відзнак. Порівняно із проектом 1919 внесено зміни: замість «крапок» взято зірки, до генеральських петлиць внесено: ген.-хорунжого — одну, ген.-поручника — дві, ген.-полковника — три зірочки.

В *Українській Галицькій армії* 1918—20 військ. ранговими відзнаками були нарукавні нашивки із срібного галуна (див. рис. 5). Крім того, категорії військовиків позначалися петлицями — «зубчатками».

Нарукавні військ. рангові відзнаки вживалися також в Україн-

ській Червоній армії, що існувала в УСРР 1919—22. Вони були запроваджені 16 січ. 1919 у Червоній армії РСФРР (див. *Радянська армія*) і поширені на укр. військ. частини від часу їх формування на рос. території. В їх основу покладено посадовий стан військовиків. Вони розміщувалися на лівому рукаві гімнастерки і шинелі (див. рис. 6). Від груд. 1935 в Червоній армії впроваджено персональні військ. звання й відповідні відзнаки на петлицях (існували до введення погонів 6 січ. 1943).

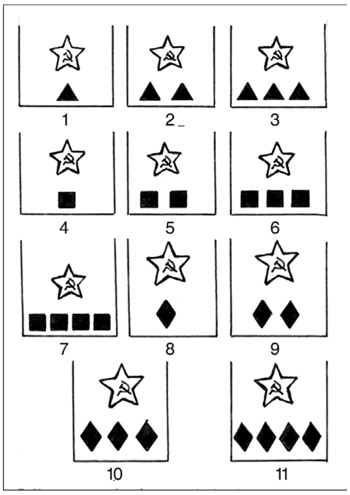

Рис. 6.
1. Командир відділення. 2. Помічник командира взводу. 3. Старшина.
4. Командир взводу. 5. Командир роти. 6. Командир батальйону.
7. Командир полку. 8. Командир бригади. 9. Начальник дивізії.
10. Командувач армії.
11. Командувач фронтом.

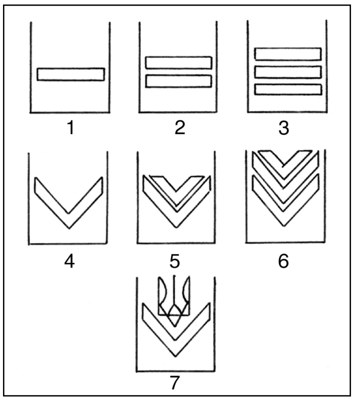

Рис. 7.
1. Ройовий. 2. Чотовий.
3. Сотенний. 4. Курінний.
5. Командир загону. 6. Командир групи. 7. Краєвий командир УПА.

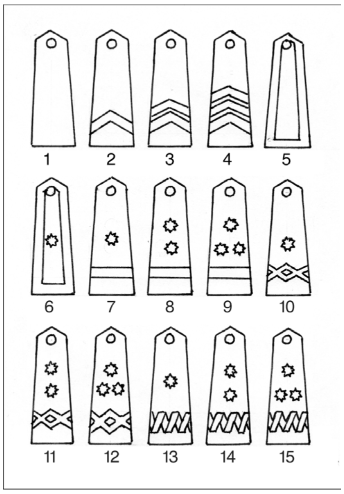

Рис. 8.
1. Козак. 2. Старший козак.
3. Роєвий. 4. Чотовий.
5. Бунчужний. 6. Підхорунжий.
7. Хорунжий. 8. Поручник.
9. Сотник. 10. Майор.
11. Підполковник. 12. Полковник.
13. Генерал-хорунжий.
14. Генерал-майор.
15. Генерал-полковник.

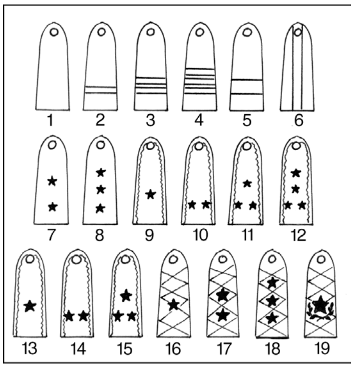

Рис. 9.
1. Рядовий. 2. Старший солдат.
3. Молодший сержант.
4. Сержант. 5. Старший сержант.
6. Старшина. 7. Прапорщик.
8. Старший прапорщик.
9. Молодший лейтенант.
10. Лейтенант. 11. Старший лейтенант. 12. Капітан. 13. Майор.
14. Підполковник. 15. Полковник.
16. Генерал-майор.
17. Генерал-лейтенант.
18. Генерал-полковник.
19. Генерал армії України.

У роки *Другої світової війни* укр. збройні формування репрезентувала також *Українська повстанська армія*. Наказом її першого команд. Д.*Клячківського* від 27 серп. 1943 встановлено військ. звання без визначення відповідних відзнак. 27 січ. 1944 новий головнокоманд. УПА Р.*Шухевич* видав наказ про функційні відзнаки — нарукавні нашивки (див. рис. 7). Того ж року розроблено проект військ. рангових відзнак, що відображали персональні військ. звання особового складу УПА, який, однак, не був реалізований на практиці (див. рис. 8).

Військ. рангові відзнаки сучасних *Збройних Сил України* встановлено Законом України від 25 берез. 1992. На відміну від військ. звань, вони не успадкували відзнаки рад. часів, а перейняли зразки зх.-європ. армій (див. рис. 9).

Літ.: Літопис Української Повстанської Армії, т. 1. Торонто, 1989; Історія українського війська: 1917—1995. Львів, 1996; *Тынченко Я.* Армия Украины. 1917—1920. М., 2002; Армія безсмертних: Повстанські світлини. Львів, 2002.

К.Є. Науменко.

ВІЙСЬКО́ВІ ГУБЕРНА́ТОРИ — урядова посада в *Російській імперії* з адм., поліцейськими та військ. функціями місц. управління. Введена імп. *Павлом I* 1796 після відміни *намісництв* і утворення *губерній*. Призначалися здебільшого до зх. та пд. прикордонних губерній, в яких перебували на постої рос. війська, зокрема до *Київської губернії*, *Подільської губернії*, *Новоросійської губернії*, *Херсонської губернії*, *Малоросійської губернії* та ін., обстановка в яких була нестабільною, продовжувалися воєн. дії та які мали істор. та нац.-етнічні особливості, що потребувало перехідного періоду для інкорпорації та інтеграції губерній у складі імперії. Владні повноваження В.г. поширювалися на 2—3 губернії, до яких призначалися підвладні йому цивільні *губернатори*. В той же час у внутр. губерніях імперії домінували посади лише цивільних губернаторів. До часу заснування МВС (1802) В.г. не мали своїх канцелярій, а керували губерніями через *губернські правління*. Влада В.г. поширювалася як на місц. адміністрацію й поліцію, які підпорядковувалися цивільним губернаторам, так і на військ. частини й військ. установи, що перебували на ввіреній їм тер. Після військ. реформи 1862—64 (див. *Військові реформи 1860—1870-х років*) В.г. поступово усувалися від виконання обов'язків щодо військ. частин.

Дж.: Свод законов Российской империи, т. 1, № 154, СПб., 1857.

Літ.: *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюци-

онной России. М., 1983; *Бутич М.І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторів і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). В кн.: Історичні дослідження: Вітчизняна історія, вип. 11. К., 1985; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начала XX века). М., 2001.

В.С. Шандра.

ВІЙСЬКО́ВІ ЗВАННЯ́ ТА ВІЙСЬКО́ВІ РА́НГИ ЗБРО́ЙНИХ ФОРМУВА́НЬ УКРАЇ́НИ. Військ. звання (ВЗ) — персональні ранги військовослужбовців і військовозобов'язаних запасу, які визначають їх службово-правовий стан і підпорядкування. Система ВЗ склалася на основі системи військ. рангів (ВР), у процесі розбудови регулярних військ європ. д-вами у 15—16 ст. Система ВР — це, по суті, система чинів, посад у війську. В укр. збройних формуваннях ВР набули поширення в добу *козацтва*. Перший реєстр 1601, доповнений Б.*Хмельницьким* 1654, визначав ранги: *козак*, *курінний отаман*, *сотник*, *полковник козацький*, *кошовий отаман*, *гетьман*. Поруч із ними існували, зокрема в артилерії, ін. ранги — *обозний*, хорунжий, бунчужний. У рос. війську, де після руйнації козацтва служили укр. вояки, ВЗ з'явилися в серед. 16 ст. Впроваджені Військ. уставом 1716 та впорядковані *Табелем про ранги 1722* персональні ВЗ існували в *Російській імперії* до її розпаду 1917.

Від 1868 українці, які проживали на землях, підвладних *Австро-Угорщині*, зобов'язані були служити у війську цієї д-ви.

Після *Жовтневої революції 1917 Українська Центральна Рада* розгорнула військ. буд-во на основі концепції переходу від регулярної армії до нар. міліції. Розпорядженням Ген. секретарства військ. справ від 17 листоп. та «Статутом Української Народної Армії», затвердженим Ген. військ. секретарем С.*Петлюрою* 17 груд. 1917, існуючі в укр. військах ВЗ рос. армії були скасовані. Скасовано було й саму систему ВЗ. Натомість впроваджено ВР: козак, ройовий, чотовий, бунчужний, півсотенний, сотенний, курінний, осавул, полковник, отаман д-зії, отаман корпусу.

У процесі розбудови ЗС *Української Держави* (квіт.—груд. 1918) з ініціативи гетьмана П.*Скоропадського* систему ВЗ відновлено. Наказом військ. міністра ген.-полк. О.*Рагози* від 16 січ. 1918 впроваджено ВЗ, які відображали нац. традиції та істор. минуле України. В сухопутних військах: рядові козаки — козак, гуртковий; підстаршини — ройовий, чотовий, бунчужний; заст. старшини — підхорунжий; молодша старшина — хорунжий, значковий; булавна старшина — сотник, військовий старшина, полковник; ген. старшина — ген. хорунжий, ген. значковий, ген. бунчужний. Згодом ВЗ доповнилися рангом підполковника, а ген. старшини отримали найменування: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник. У трав. 1918 міністр мор. справ Укр. Д-ви М.*Максимів* затвердив ВЗ на ВМФ: корабельний гардемарин, мічман, лейтенант, старший лейтенант, капітан 2-го рангу, капітан 1-го рангу, контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал.

З приходом до влади *Директорії* УНР в груд. 1918 наказом військ. міністра О.*Осецького* персональні ВЗ в *Армії Української Народної Республіки* було скасовано й відновлено систему ВР часів УЦР. 9 квіт. 1919 набув чинності наказ про «Нові ступені», згідно з яким введено посади: для козаків і підстаршин — козак, ройовий, чотовий, бунчужний, підхорунжий; для старшин — хорунжий, чотар, сотник, осавул, полковник; отаманних старшин — отаман, кошовий, а також наказний отаман і гол. отаман. Система ВЗ в Армії УНР остаточно була впорядкована наказом Головнокоманд. військами УНР 12 берез. 1920, згідно з яким прийнято ранги: козаків — козак, гуртковий; підстаршин — ройовий, чотовий, бунчужний, підхорунжий; молодших старшин — хорунжий, поручник, сотник; булавних старшин — підполковник, полковник; ген. старшин — генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник.

В *Українській Галицькій армії* ухвалою *Української національної ради ЗУНР* та наказом Держ. секретаря військ. справ полк. Д.*Вітовського* 13 листоп. 1918 були впроваджені ВЗ: стрільців — стрілець, старший стрілець; підстаршин — вістун, десятник, старший десятник, булавний старший десятник, підхорунжий; молодших старшин — хорунжий, чотар, поручник, сотник; булавних старшин — отаман, підполковник, полковник; генералів — генерал-чотар, генерал-поручник, генерал-сотник. Зокрема, генеральськими званнями були відзначені: А.*Вольф*, А.*Кравс*, В.*Курманович*, О.*Микитка*, Г.*Стефанів*, М.*Тарнавський*, Г.*Ціріц*.

Після Жовтневої революції 1917 на підконтрольних рад. уряду тер. декретом РНК від 16 груд. 1917 ВЗ у війську були скасовані (відновлені 22 верес. 1935). ВР, зокрема в Укр. Червоній армії (існувала в УСРР 1919—22), визначалися посадами: червоноармієць, командир відділення, взводу, роти, батальйону, полку, нач. д-зії та ін.

У створеній в роки *Другої світової війни Українській повстанській армії* ВЗ впроваджені наказом команд. Д.*Клячківського* від 27 серп. 1943. В основу покладено традиції рангової системи доби *української революції 1917—1921*. У сухопутних військах: козаки — козак, вістун; підстаршини — десятник, старший десятник, підхорунжий; молодша старшина — хорунжий, поручник, сотник; булавна старшина — осавул, підполковник, полковник; ген. старшина — генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, генерал піхоти (артилерії, кінноти, літунства, панцерних, інженерних військ). 1944 головнокоманд. УПА Р.*Шухевич* вніс деякі зміни до системи ВЗ: козаки — козак, старший козак; підстаршини — роєвий, чотовий, бунчужний, підхорунжий; молодша старшина — хорунжий, поручник, сотник; булавна старшина — майор, підполковник, полковник; генерали — генерал-хорунжий, генерал-майор, генерал-полковник. Званням генерала-хорунжого відзначені Д.*Грицай*, Л.Ступницький, Р.Шухевич. Цим же наказом впроваджено ВЗ Укр. ВМФ: моряків — матрос, матрос-вістун; підстаршин — десятник, старший десятник, підхорунжий; молодша старшина — молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант; булавна старшина — капітан-лейтенант; ген. старшина — контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал, адмірал флоту.

Сучасні ЗС України, в цілому, успадкували ВЗ ЗС СРСР. Законами України від 24 берез. 1999

затверджено армійські звання: рядового складу — рядовий, старший солдат; сержантського — молодший сержант, сержант, старший сержант, старшина; прапорщиків — прапорщик, старший прапорщик; молодших офіцерів — молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан; старших офіцерів — майор, підполковник, полковник; вищого офіцерського складу — генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, генерал армії України; флотські звання: рядового складу — матрос, старший матрос; старшинського — старшина 2-ї статті, старшина 1-ї статті, гол. старшина, гол. корабельний старшина; мічманів — мічман, старший мічман; молодших офіцерів — молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан-лейтенант; старших офіцерів — капітан 3-го рангу, капітан 2-го рангу, капітан 1-го рангу; вищого офіцерського складу — контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал (див. також *Військові відзнаки рангові в збройних формуваннях України*).

Літ.: Літопис Української Повстанської Армії, т. 1. Торонто, 1989; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Кетрос Д.* Украинский державный флот. К., 1992; *Задунайський В.* Ранги і посади Наддніпрянської армії. «Київська старовина», 1994, № 4; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; Військові статути Збройних Сил України. К., 2000; *Тынченко Я.* Армия Украины. 1917—1920. М., 2002; Армія безсмертних. Львів, 2002.

К.Є. Науменко.

ВІЙСЬКО́ВІ КАНЦЕЛЯРИ́СТИ — службовці *Генеральної військової канцелярії* (ГВК) в 2-й пол. 17—18 ст. Штат ГВК складали підписарі, протоколісти, реєстратори, копіїсти, товмачі, повитчики. На посади канцеляристів та старших канцеляристів ГВК брали освічених юнаків, здебільшого після закінчення вищих класів *Києво-Могилянської академії*, які добре знали кілька мов, логіку, математику та ін. предмети. У ГВК вони не лише вели діловодство, а й набували практичних знань з юриспруденції, брали участь у вирішенні госп., військ., адм., дипломатичних справ. Після кількох років служби їм надавався чин В.к.

Сфера діяльності В.к. ГВК торкалася також ін. установ та канцелярій. На них покладався контроль за виконанням заг.-держ. справ полковими канцеляріями та лічильними комісіями; їх відряджали до канцелярій Скарбової, Гетьман. домової економічної, похідних військ., Ген. військ. суду, в комісії, а також до полкових та сотенних канцелярій (здебільшого для розгляду скарг про розмежування земель). Вони ж їздили до Рос. д-ви для «перевода и свода книгъ правныхъ» тощо.

До В.к. потрапляли сини *бунчукових товаришів*, *військових товаришів* і *значкових товаришів*, *сотників, обозних*, хорунжих, осавулів, міськ. урядовців, козаків, міщан, духовенства та ін. За часів гетьманства Д.*Апостола* практикувалася гетьман. протекція В.к., завдяки чому вони отримували низку пільг — звільнення власних дворів від сплати податків, постоїв рос. військ, виконання допоміжних робіт для армії тощо. Такі В.к. не підлягали владі полковника, полкової старшини, сотника та ін. місц. урядовців.

В.к. проживали в спец. будинку при ГВК — курені. Вони могли відлучатися зі служби до своїх г-в на невизначений строк.

Від 1740 запроваджено атестацію В.к. Кожен претендент на цей чин із службовців ГВК писав «сказку» (автобіографію), *генеральний писар* складав на нього «атестат» (рекомендаційного листа). На підставі цих документів надавався чин В.к. Кожен, хто ставав В.к., складав присягу на вірність імператорові. Службовці, які лише «обрътались въ услуженіи» ГВК, писали «доношеніе» (прохання) про прийняття їх у В.к., а потім проходили атестацію. Були випадки, коли чин В.к. надавали службовцям полкових чи сотенних канцелярій.

Після кількох років служби в ГВК В.к. могли отримати старшинські чини або посади. Вихідцям з старшинської еліти надавався чин бунчукового товариша, іноді полковника, решті — військ. товариша або посаду сотника чи ін. місц. урядовця. З ліквідацією *гетьманату інституту* та ГВК (1764) більшість В.к. перейшли на цивільну службу.

Літ.: *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. К., 1930; *Панашенко В.В.* З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія. В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998.

В.В. Панашенко.

ВІЙСЬКО́ВІ КОМІСА́РИ — 1) представники уряду чи правлячої партії у військах. Уперше з'явились 18 ст. у найманих військах італ. республік. У період *Французької революції кінця 18 століття* В.к. як представників Конвенту направляли до військ та в департаменти, де відбувалися військ. дії. Інститут В.к. став одним із найважливіших органів якобінської диктатури. Згодом посади В.к. запроваджувались у різних країнах, як правило, під час громадян. війн. У Росії їх ввів *Тимчасовий уряд* після *Лютневої революції 1917.* Під час Жовтневого перевороту в Петрограді (нині *Санкт-Петербург*; див. *Жовтнева революція 1917*) через своїх В.к. у військ. частинах діяли *більшовики*, які навесні 1918 заснували інститут В.к. у новоств. Червоній армії (див. *Радянська армія*). Координувало діяльність В.к. ств. 8 квіт. 1918 Всерос. бюро В.к. (від квіт. 1919 — Політвідділ РВР Республіки, від 15 трав. 1919 — Політуправління РВР Республіки). Наприкінці 1919 у Червоній армії налічувалося 60 В.к. — членів РВР фронтів та армій, а також понад 3200 В.к. нижчого рівня. Вони здійснювали контроль за ЗС країни. Від 1925 інститут В.к., як такий, що узаконює двовладдя у військ. підрозділах і заважає ефективному керуванню ними, поступово ліквідовується, але після репресій в армії 1937—40, а також на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (20 лип. 1941 — 9 жовт. 1942) знову відновлюється. Наслідки цього були досить суперечливими, що змусило рад. кер-во відмовитися від В.к. і остаточно встановити єдиноначальність у військах.

Інститути В.к. існували на різних етапах військ. буд-ва армій низки соціаліст. країн;

2) кер. військ. комісаріату (військ.-мобілізаційна структура).

Літ.: *Петров Ю.П.* Военные комиссары в годы гражданской войны (1918—1920 гг.). М., 1956; *Ставицкий И.В.* О военных комиссарах периода Великой Отечественной войны. «Вопросы истории КПСС», 1965, № 3; Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР. 1918—1973: Исторический очерк. М., 1974; *Соколов В.А.* Создание и укрепление инсти-

тута военных комиссаров в Военно-Морском Флоте в годы гражданской войны. Л., 1974.

Д.С. Вирський.

ВІЙСЬКО́ВІ НАРА́ДИ ПО БОРОТЬБІ́ З БАНДИТИ́ЗМОМ — надзвичайні органи рад. влади, ств. нею на заключному етапі *громадянської війни в Україні 1917—1921* для безпосереднього керування боротьбою з повстанським рухом (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Були ств. згідно з постановою ЦК КП(б)У в січ. 1921. Вищою інстанцією була Постійна нарада при Раднаркомі України, де головував спочатку М.*Фрунзе*, а потім — Х.*Раковський*. До її складу входили кер. або представники вищих рад., парт., військ. та спец. органів влади.

Постійній нараді підпорядковувалися губернські воєн. наради, останнім — повітові. Їхній особовий склад визначався за принципами формування Постійної наради.

У систему нарад входили також низові надзвичайні й виконавчі органи влади — польові штаби, бойові дільниці, різні трійки, інститут уповноважених.

Конкретними завданнями цих нарад були також: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і за виконанням *продрозверстки* та *продовольчого податку*, розшук і арешт повстанців і дезертирів РСЧА, роззброєння цивільного нас., створення *комітетів незаможних селян*, більшовизація місц. органів влади і «знищення куркулів як економічної сили».

Своє існування припинили, ймовірно, в серед. 1920-х рр.

Літ.: *Кучер О.О.* Про діяльність Постійних нарад по боротьбі з бандитизмом. «Питання історії народів СРСР», 1971, вип. 12; *Яковлева Л.В.* Діяльність Постійної наради при РНК по боротьбі з бандитизмом у 1923—1924 рр. «УІЖ», 1991, № 8; *Архієрейський Д.В.* З історії репресій проти українського селянства в 20-ті роки (За матеріалами воєнних нарад). «Бористен», 1997, № 4—6.

О.І. Ганжа.

ВІЙСЬКО́ВІ ОБИВА́ТЕЛІ — велика станова група в Україні, що існувала до *селянської реформи 1861* і складалася з потомків колиш. козаків *слобідських* (*слобожанських*) *козацьких полків в 17 столітті*. Походження назви В.о. належить до 1764 і пов'язане із знищенням політ. автономії України та зміцненням влади самодержавства. У цей час із слобідських полків створено *Слобідсько-Українську губернію*, козац. служба ліквідована, замість неї введено збір на утримання 4-х гусарських полків, що формувалися із В.о. За імператорським маніфестом від 28 лип. 1765, у зв'язку з «переформуванням» козац. служби, полкові слобідські м-ка відтоді належало називати держ. військ. слободами, а їх жителів — В.о.

В.о., втративши колиш. козац. привілеї, зберегли за собою володіння спадковими землями (четвертними, старозаїмочними) з обмеженими правами на них (могли продавати чи передавати їх у спадок лише рівним собі за станом) та мали можливість викурювати вино, сплачуючи за це певний податок. Сусп. становище В.о. було близьким до *державних селян*. Вони обкладались *подушним*, оброчним і земськими податками, виконували *рекрутську повинність*, а також натуральні повинності. За даними VIII ревізії (перепису) 1833, в Україні налічувалося бл. 226 тис. В.о. Надалі ревізії фіксували їх разом з держ. селянами.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, т. 17, № 12430, 12440. СПб., 1830; *Лаппо-Данилевский А.Г.* Очерк исторического образования главных разрядов крестьян. СПб., 1905; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1918.

Т.І. Лазанська.

ВІЙСЬКО́ВІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — елементи організації частини військ. сил *Російської імперії* доби *кріпацтва,* коли військ. служба поєднувалася з госп. діяльністю. Організовувалися ще в 17 ст. на пд. і сх. рубежах Рос. д-ви для захисту її кордонів. На поч. 18 ст. за *Петра I* з цією метою подібні поселення було засновано і в Україні. Нового поширення В.п. набули за часів імператорів *Олександра I* та *Миколи I.* Виконавцем задумів щодо впровадження В.п. був граф О.Аракчеєв (див. *Аракчеєвщина*). Ідея В.п. полягала в тому, щоб створити великий резерв вишколених військ без додаткових витрат з боку д-ви. Переводили у військ. поселенці *державних селян* та козаків. Згідно з положенням про В.п., усіх працездатних селян до 45 років включно, що примусово переводилися в поселення, поділяли на три групи: господарів, помічників та солдатів діючих частин. Усі вони ставали одночасно хліборобами і вояками. Господар і його помічник зобов'язані були, крім своїх родин, утримувати ще двох солдатів з родинами, тричі на тиждень взимку і двічі влітку навчатися військ. справи, виконувати численні натуральні повинності та деякі обов'язки поліцейського характеру. Дітей поселенців з семи років зараховували до шкіл кантоністів (військовозобов'язаних).

В.п. в Україні з'явилися 1817 в кількох пов. *Слобідсько-Української губернії* та *Херсонської губернії*. Наприкінці 1825 на всій тер. Рос. імперії поселено 12 гренадерських полків та 2 гарматних у Новгородській, 6 піх. у Могильовській, 16 кінних у Слобідсько-Укр., Катериносл. та Херсон. губ., пізніше В.п. були поширені на Київ. та Подільську губ. 1850 на становищі військ. поселенців перебувало понад 645 тис. жителів України. На час ліквідації В.п. 1857 вони займали понад 2,3 млн *десятин* землі. Поширення В.п. в Україні було пов'язане з ім'ям графа І.*Вітта.* Підневільне становище мешканців В.п. спричинило *Бузьких козаків повстання 1817, Чугуївське повстання 1819, Шебелинське повстання 1829* та ін. Розв'язання проблеми збільшення військ. сили імперії шляхом поєднання військ. служби з одночасним господарюванням зазнало краху. В. п. ліквідовано як такі, що не виправдали сподівань, а поселенців переведено до стану держ. селян.

Літ.: *Кеппен П.* Девятая ревизия. СПб., 1857; *Ковбасюк С.* Шебелинское восстание. Х., 1927; *Багалій-Татаринова О.* Нариси з історії військових поселень на Україні. Х., 1927; *Липовская Т.Д.* Социально-экономическое положение военных поселян 1817—1857. Днепропетровск, 1982.

Т.І. Лазанська.

ВІЙСЬКО́ВІ РЕФО́РМИ 1860—1870-х РОКІВ в Російській імперії — заходи з реорганізації рос. армії задля її модернізації. Реформи здійснювалися під кер-вом військ. міністра Д.Мілютіна, і тому в істор. літ. часто називаються «реформами Мілютіна». Осн. їхнім завданням було переоснащення армії найновішими вида-

ми зброї, збільшення чисельності підготовленого до бойових дій військ. резерву. Від 1874 замість рекрутських наборів (див. *Рекрутська повинність*) вводилася *військова повинність загальна* (від проходження служби в армії звільнялися ті призовники, які зараховувалися в ополчення; народи Півночі, Серед. Азії, деякі народи Кавказу та Сибіру; служителі культу). У зв'язку з переходом флоту від парусного до парового сталася докорінна реорганізація військ.-мор. сил. Змінювалися функції Військ. мін-ва, до обов'язків якого відтоді не входило розв'язання військ.-адм. питань місц. значення: мін-во мало займатися лише заг.-армійськими проблемами. 1862—64 створено військ. округи (див. *Військовий округ*); усі військ. формування та установи, що перебували на тер. військ. округу, підпорядковувалися його командувачу. Тер. України входила до складу 3 округів — Київ., Одес. (1862) та Харків. (1864). Військ. реформи передбачали навчання солдат всьому тому, що необхідно було для ведення тогочасного бою. Докорінно змінювалася підготовка офіцерських кадрів. Збільшилася кількість військ.-навч. закладів, які поділялися на 4 групи: вищі (академії), серед. (спец. і юнкерські уч-ща), серед. заг.-освіт. (військ. г-зії, кадетські корпуси) та нижчі (військ. шк.). Розширився доступ до військ. вузів для представників усіх верств нас. Це, з одного боку, зміцнило командний склад армії, з ін. — викликало невдоволення *дворянства*, яке раніше обіймало практично всі офіцерські посади. Особлива увага була приділена підготовці молодшого командного складу, який випускали юнкерські уч-ща (1874 їх було 16). У подальшому Військ. мін-во відкрило при Моск., Київ. та Єлизаветградському юнкерських уч-щах спец. від-ня для підготовки офіцерів, які мали посідати в армії більш високі посади.

Літ.: *Зайончковский П.А.* Военные реформы 1860—1870 годов в России. М., 1952; *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XIX веке. М., 1972.

В.М. Волковинський.

ВІЙСЬКО́ВІ ТОВАРИШІ́ — привілейована частина козацтва в *Гетьманщині* 2-ї пол. 17—18 ст., яка за соціальним статусом наближалася до *полкової старшини* і мала значний вплив на військ. й держ. справи. В.т. походили з т. зв. військ. т-ва, яке вирізнилося з-поміж козац. маси за часів Б.*Хмельницького.* Для означення військ. т-ва вживалися такі терміни: «військовий товариш», «знатний військовий товариш», «значний товариш полку», «значний товариш сотні», «значний і заслужений військовий товариш», «славетний і значний військовий товариш» та ін. Із знатного військ. т-ва обирали *генеральну старшину* і *полковників козацьких.* З їхнього середовища виділилися також *бунчукові товариші.* Поступово терміни «військовий товариш», «знатний військовий товариш» набули юрид. визнання.

Гол. обов'язком В.т. була військ. служба за власний кошт. Їх брали у військ. походи, під час яких вони командували сотнями, відали артилерією, боєприпасами тощо. Їх вибирали до різних комісій — лічильних, слідчих, межових, порубіжних, з купівлі для армії коней та волів, заготівлі провіанту й фуражу; в *полкові канцелярії* — полковими комісарами; для нагляду за шляхами і поштовими трактами, буд-вом гетьман. резиденцій, вироб. споруд, фортець тощо.

Підпорядковувалися В.т. *Генеральній військовій канцелярії* (після її ліквідації — *Малоросійській колегії*). Чин В.т. надавався за рекомендацією полковника Ген. військ. канцелярії або Малоросійської колегії.

Статус В.т. був майже обов'язковою сходинкою для службового зростання синів ген. та полкової старшини і бунчукових товаришів; більшість з них розпочинали військ. службу з чину В.т. Чин В.т. надавався також після тривалої служби *значковим товаришам*, *військовим канцеляристам*, вихідцям з *духовенства* та ін.

За майновим становищем між В.т. існувало різке розмежування. Кількість В.т. не була сталою. У послужних реєстрах 1763 зафіксовано 238 В.т., у т. ч. в *Стародубському полку* — 32, *Ніжинському полку* — 34, *Чернігівському полку* — 25, *Київському полку* — 19, *Переяславському полку* — 17, *Прилуцькому полку* — 12, *Лубенському полку* — *38, Миргородському полку* — 15, *Полтавському полку* — 23, *Гадяцькому полку* — 23. На виконання указу імп. *Катерини II* від 24 груд. 1784 про припинення надання укр. козацтву чинів В.т. колишні В.т., які залишалися на військ. службі, стали корнетами, а ті, хто перейшов на цивільну службу, одержали посади титулярних радників або губернських секретарів.

Літ.: *Панашенко В.* Військові товариші. «Київська старовина», 1998, № 3.

В.В. Панашенко.

ВІЙСЬКО́ВО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й О.СУВО́РОВА. Відкритий у м. *Очаків* у будинку колиш. турец. мечеті — єдиної, що збереглася тут з давніх часів. Експозиція має три відділи. Перший висвітлює історію найдавніших поселень до заснування Очакова; другий — боротьбу за приєднання Пн. Причорномор'я до *Російської імперії*; третій — історію міста від часів заснування до сьогодення. Експонуються документи О.*Суворова*, діорама «Штурм фортеці Очакова російськими військами у 1788 році» (1970, заслужений худож. РФ М.Самсонов; див. *Російсько-турецька війна 1787—1791*), колекція зброї, плани фортеці, дві меморіальні плити з прізвищами загиблих і поранених при здобутті Кінбурна (колиш. фортеця на Кінбурнській косі у Чорному м., нині в межах Миколаїв. обл.) та штурмі Очакова тощо. Поряд з

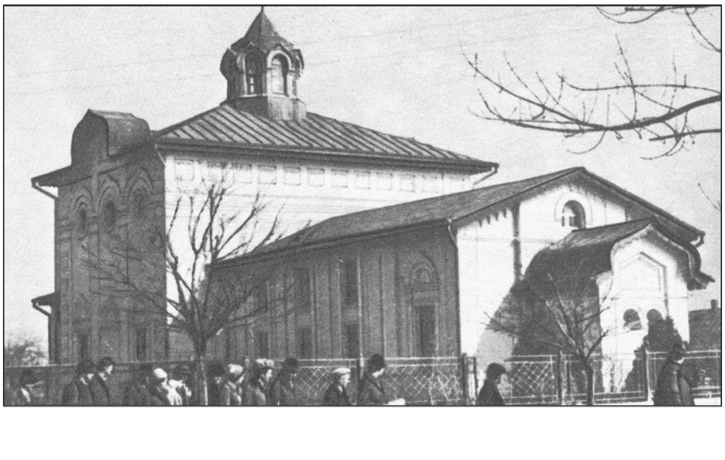

Будинок військово-історичного музею О. Суворова в Очакові.

музеєм відкрито пам'ятник О.Суворову (1907, скульптор Б.Едуардс), побудований за нар. кошти.

Літ.: ІМіС УРСР. Миколаївська область. К., 1971; *Пастушенко Н.Т.* Очаков. Одесса, 1975; Очаків: Курорти України. К., 1976.

Л.П. Маркітан.

ВІЙСЬКО́ВО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й ЧОРНОМО́РСЬКОГО ФЛО́ТУ. Засновано 1869 в *Севастополі* з ініціативи тих, хто захищав місто під час *Кримської війни 1853—1856*, для увічнення пам'яті учасників героїчної оборони міста. Ств. на добровільні пожертвування. Відкритий у власному будинку інженер-ген. Е.*Тотлебена*. Окреме приміщення збудоване 1895 за проектом акад. А.Кочетова. За рад. часів носив назву «Музей Червонопрапорного Чорноморського флоту». Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* частину експозиції евакуйовано до Баку (Азербайджан), згодом до Ульяновська (нині місто в РФ). Відновив роботу 1948. Матеріали експозицій розповідають про заснування Севастополя як бази Чорномор. флоту, історію рос. флоту від часів його створення, героїчну оборону міста 1854—55 та 1941—42, а також про історію укр. Чорномор. флоту. Серед експонатів — картини, гравюри, скульптури, акварелі, епістолярії, мемуари, щоденники, документи, меморіальні речі, листівки, газети, зброя, бойові нагороди, фотографії, моделі козац. чайок, різноманітних військ. кораблів тощо. Експозиція музею налічує 20 тис. одиниць зберігання, серед яких, зокрема, особисті речі адміралів В.*Корнілова* та П.*Нахімова*. Музей веде велику просвітницьку роботу, підпорядкований Мін-ву оборони України.

Літ.: Музей Краснознаменного Черноморского флота: Путеводитель. Симферополь, 1973; *Макаров И.К., Парамонова Г.В.* Музей Краснознаменного Черноморского флота. Симферополь, 1984; *Веников Е.В.* Севастополь и его окрестности. М., 1986.

Л.П. Маркітан.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НІ ЧЕРВО́НОЇ А́РМІЇ В ГІ́ТЛЕРІВСЬКИХ СПЕЦТАБОРА́Х НА ОКУПО́ВАНІЙ ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НИ 1941—1944. Величезна кількість рад. військовиків опинилась у полоні на поч. *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* внаслідок невдалих бойових дій і відступу Червоної армії (див. *Радянська армія*). Лише у прикордонні, в «котлах» під *Києвом*, у р-ні *Умані* та *Харкова* в полоні виявилося бл. 1,5 млн осіб. Серед більш ніж 180 таборів військовополонених, розташов. в Україні, найбільшими були *Дарницький табір військовополонених* під Києвом, Володимир-Волинський на *Волині*, «*Богунія*» на Житомирщині, «Гросс-лазарет» у *Славуті*, «Цитадель» у *Львові*, «Уманська яма», «Хорольська яма» на Полтавщині. Становище рад. військовополонених було набагато гіршим, ніж військовополонених ін. воюючих країн: на них не поширювався правовий режим Гаазьких (1899 та 1907) і Женевської (1929) міжнар. конвенцій, оскільки останні не були підписані тодішнім парт.-рад. кер-вом *СРСР*. Під табори військовополонених пристосовували випадкові приміщення, курені або майданчики просто неба, огороджені кількома рядами колючого дроту із сторожовими вишками. Кер-во і охорона таборів складалися з добірних садистів і головорізів з числа гітлерівських військовослужбовців та місц. поліцаїв. Адміністрація створювала нестерпно жорстокий режим: у військовополонених забирали теплі речі, виганяли на найважчі, часто смертельно небезпечні роботи, напр., на розмінування, годували не більше одного разу на день, інколи не годували тижнями. Найпоширеніша їжа — «баланда», що готувалася з брукви та нечищеної картоплі, й «хліб», що на 65 % складався з висівок. Смертність військовополонених від голоду, хвороб і тортур у таборах наближалася до 60 % їх чисельності. За свідченнями команд. окупаційними військами в Україні, у таборах військовополонених щодня в середньому помирало 2,5 тис. осіб, заг. ж кількість загиблих рад. військовополонених у гітлерівських спецтаборах на тер. України — 1 млн 367 тис. осіб. Незважаючи на вкрай несприятливі умови для боротьби, у таборах не припинявся опір гітлерівцям — втечі, в т. ч. масові з використанням підкопів та тунелів. Ті, кому вдалося звільнитися з таборів, у переважній більшості вливалися до партизан. формувань та місц. підпілля. Наприкінці 1941 командування *вермахту* почало вивозити рад. військовополонених до Німеччини для використання їх як робочої сили. До трав. 1942 з України до рейху вивезено понад 500 тис. військовополонених.

Літ.: *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999.

М.В. Коваль.

ВІЙСЬКО́ВО-ПОЛЬОВІ́ СУДИ́ — виняткові або надзвичайні суди зі спрощеною або прискореною суд. процедурою, що діють на підставі особливих положень поза нормами кримінального законодавства та без дотримання процесуальних гарантій для обвинувачуваного. В *Російській імперії* В.-п.с. ств. указом імп. *Миколи II* від 19 серп. 1906 для посилення репресій проти революц. руху (див. *Революція 1905—1907*). Суд складався із 5 призначених командирами гарнізонів офіцерів, від яких не вимагалося юрид. знань та суд. практики. Засідання В.-п.с. відбувалися за закритими дверима, без участі прокурора, захисника та свідків, вироки оскарженню не підлягали, набували чинності негайно й виконувалися не пізніше доби з часу оголошення. Офіц. даних про кількість засуджених В.-п.с. 1906—07 немає. За неповними відомостями, за 8 місяців існування ці суди засудили до смертної кари 1102 особи, до ін. покарань — 145 осіб. Нерідко осіб, що попадали під юрисдикцію В.-п.с., катували, щоб домогтися потрібних зізнань. Діяльність В.-п.с. викликала глибоке обурення у всіх верствах сусп-ва, в т. ч. і за кордоном, тому їх дію було припинено царським указом від 19 квіт. 1907.

В *Армії Української Народної Республіки* В.-п.с. почали створюватися при всіх військ. частинах через тиждень після виникнення *Директорії* УНР за наказом С.*Петлюри* та О.*Осецького* від 22 листоп. 1918. До В.-п.с. входили прокурор, по двоє старшин та козаків і секретар. Прокурором міг стати будь-хто із старшин (як і ін. чл. суду, він призначався наказом місц. військ. влади). Якщо частина перебувала на фронті, смертні вироки суду затверджувалися її отаманом, а в ін. випадках — Гол. отаманом. Суди виносили вирок, як правило, без попереднього слідства — за поданням коменданта Києва або отамана д-зії, вирок оскарженню не підлягав і набував чинності негайно.

26 січ. 1919 всі В.-п.с. на тер. *Української Народної Республіки* було скасовано.

Літ.: *Полянский Н.Н.* Царские военные суды в борьбе с революцией 1905—1907 гг. М., 1958; *Мироненко О.М., Бенько О.П.* Репресії на Україні за доби Директорії і утвердження радянської влади (1919—1920). К., 1993.

О.Ф. Овсієнко.

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ ТА РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ (ВРК, РК) — тимчасові надзвичайні органи рад. влади, що діяли в Україні 1917—20. У період громадян. війни ВРК і РК організовували боротьбу широких верств нас. проти т. зв. зовн. (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918, Антанти військова присутність на Півдні України 1918—1919, Українсько-польська війна 1918—1919*) і внутр. (див. *Білий рух, Корнілова заколот 1917,* О.*Каледін, Денікіна режим в Україні 1919—1920, Врангеля режим на Півдні України 1920*) контрреволюції. Після відновлення рад. влади на місцях вони спільно із загонами ВУЧК, к-тами бідноти та робітн. продовольчими загонами діяли як апарат примусу. РК (ревкоми) створювалися вищими рад. або комуніст. парт. інституціями. Очолювали їх, як правило, комуністи. ВРК поділялися територіально: на Всеукраїнський, губернські, міські, повітові, волосні й сільс., в армії — на фронтові, армійські, корпусні, дивізійні й полкові. Наприкінці 1917 — поч. 1918 в містах України діяло 30 ВРК та РК, у волостях і селах — бл. 80.

1920 в Україні, окрім Всеукр., налічувалося: 7 губернських, 46 повітових, 1009 волосних і 9248 сільс. ревкомів. У 5 губ., 51 повіті, 922 волостях і 6280 селах владу здійснювали виконкоми рад. 2 січ. 1920 Рада робітн. і сел. оборони прийняла постанову про ліквідацію ревкомів, проте в Україні ще тривалий час вони функціонували у місцевостях, де не було проведено виборів до рад чи наявність ревкомів зумовлювалася військ. необхідністю. Остаточно ревкоми в Україні ліквідовано в серед. 1921.

Літ.: *Хміль І.В.* Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. К., 1977; *Тригуб П.Н.* На защите завоеваний Великого Октября. К.—Одесса, 1987; *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991.

І.В. Хміль.

ВІЙТ — посадова особа в Україні 14—18 ст., наділена адм. та суд. повноваженнями щодо сільс. та міськ. станових соціальних спільнот. Виборний В. («староста») очолював сільс. громаду і діяв за нормами *звичаєвого права* або *руського права.* Його владні повноваження стосувалися сфери самоврядування, адм.-правових аспектів госп. діяльності, підтримання усталених звичаєм норм правопорядку. Наприкінці 15 ст. принцип виборності В. став порушуватися представниками держ. влади, а також великими землевласниками, які вдавалися до призначення В. Помітним кроком до «одержавлення» інституту В. стало прийняття «*Устави на волоки» 1557.* У міськ. поселеннях, що мали привілеї на *магдебурзьке право*, В. були головами суду присяжних з карних справ і водночас фактично очолювали *магістрат* — орган станового міщанського самоврядування й суду.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні: Волость, дворище, село, сябринна спілка. К., 1998.

П.М. Сас.

«ВІК» — вид-во, засноване 1895 в *Києві* за ініціативи О.*Кониського.* Назву дістало після виходу зб. тв. укр. поетів «Вік». Його фундатори: В.*Доманицький,* В.*Дурдуківський,* С.*Єфремов,* О.*Лотоцький,* Ф.*Матушевський,* студентський гурток на чолі з Д.*Антоновичем* (який незабаром переїхав до *Харкова*, де заснував вид-во «Гурт»). Існувало до 1918. В роботі вид-ва брали участь М.Комаров, В.*Прокопович,* П.*Стебницький*, члени семінарської громади та ін.

Гол. серії вид.: «Українська бібліотека» (тв. Марка *Вовчка,* А.*Кримського,* С.*Руданського,* І.*Франка,* Т.*Шевченка* та ін.), «Народні видання» (тв. О.Кониського, *Дніпрової Чайки,* І.*Карпенка-Карого,* Панаса *Мирного*, Б.*Грінченка* та ін.), «Селянська бібліотека» (наук.-популярні й белетристичні брошури); 3-томна «Антологія української літератури»; альманахи «Літературний збірник, зложений на спомин О.Кониського» (1903), «На вічну пам'ять І.Котляревському» (1904). У найактивніший період діяльності (1898—1905) опубл. 91 книжка тиражем 325 тис. прим. Загалом, незважаючи на важкі цензурні умови, «В.» видав 140 назв 560 тис. прим. белетристичних і популярних тв.

Літ.: *Єфремов С.* На світанку українських видавництв. «Бібліологічні вісті», 1928, № 1—20; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 1. Варшава, 1932.

О.В. Корнієвська.

ВІКЕНГА́УЗЕР (Wickenhauser**) Франц Адольф** (1809—06.06.1891) — буковинський краєзнавець і видавець. Н. у Вурцбаху (Нижня Австрія). Від 1837 — урядовець фінансових установ на *Буковині.* Видав істор. нариси і добірки документів (нім. переклади) про деякі місцевості Буковини, а також історію Манявського скиту в *Галичині.* Недостатньо володіючи методикою істор. дослідження, В. припускався необґрунтованих тверджень, нерідко неправильно перекладав давні терміни, перекручував геогр. назви. Колекція В. в Держ. архіві Чернів. обл. містить акти з історії великого землеволодіння на Буковині в 15 — 1-й пол. 19 ст.

Я.Д. Ісаєвич.

«ВІ́КНА» — літ.-худож. та громад.-політ. щомісячний журнал радянофільської орієнтації, орган літ. групи «Горно». Виходив 1927—32 у м. *Львів.* Від поч. заснування (листоп. 1927) і до черв. 1930 ред. та видавцем був В.Бобинський, після його переїзду в УСРР видавцем став С.Олексюк (С.*Тудор*), а відп. ред. — С.Кузик. Тут друкувалися В.Бобинський, О.*Гаврилюк,* Я.*Галан,* А.Іванчук, П.*Козланюк*, Я.Кондра, С.Масляк, Н.Матулівна, С.Тудор та ін. «В.» стояли на платформі комуніст. ідеології, пропагували принципи «класового» підходу до літ. й мист-ва, виступали проти засад укр. державності та християн. світогляду. Журнал мав певні заслуги в ознайомленні зх.-укр. читачів з тогочасною літ. лівого спрямування Болгарії, Німеччини, Польщі, *Чехословаччини*, Франції.

Літ.: *Кізлик О.Д.* «Вікна». 1927—1932. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1966.

М.М. Ільницький.

ВІ́КУЛ Сергій Павлович (25.10. 1890—09.10.1937) — укр. громад. і політ. діяч, журналіст. Н. в м. *Вінниця* в сім'ї священика. Навч. у реальній шк. у Вінниці, на юрид.

ф-ті Петерб. ун-ту. Чл. УСДРП, 1916—17 редагував газ. «Наше життя» (орган Петрогр. к-ту УСДРП). 1917 — чл. *Української Центральної Ради*, співпрацівник «Робітничої газети». 1919 розійшовся з лінією ЦК УСДРП щодо ставлення до рад. влади, виїхав до Німеччини, де розпочав створення т. зв. укр. комуніст. групи. Один із редакторів газ. «Новый мир». У 1920-х рр. працював заст. зав. прес-бюро Наркомату закордонних справ, референтом повпредства УСРР у Польщі, ред. укр.-амер. вид-ва у Берліні «Космос». Підтримував контакти з КПЗУ як чл. закордонного бюро допомоги й один із ред. час. «Наша правда». 1928 вернувся в Україну. Працював чл. колегії ЦСУ УСРР, заст. дир. Ін-ту історії партії та Жовтн. революції при ЦК КП(б)У. 1930 перейшов на видавничу роботу. 5 трав. 1933 заарештований за звинуваченням у націоналізмі й шпигунській діяльності на користь Німеччини. 25 верес. 1933 засуджений до 10 років позбавлення волі. Страчений на *Соловках*.

Літ.: Українська журналістика в іменах, вип. 1. Львів, 1994; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ВІ́ЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1656 — угода про припинення війни між Рос. д-вою та *Річчю Посполитою*, підписана 24 жовт. повноважними представниками польс. короля *Яна II* Казимира Ваза та рос. царя *Олексія Михайловича,* що завершила переговори, які відбувалися у с-щі Нємєжі під Вільно (нині *Вільнюс*) у серп. 1656. Царський уряд пішов на переговори з польс. стороною, оскільки побоювався, що внаслідок послаблення *Речі Посполитої* значно посиляться позиції Швеції, яка конкурувала з Росією в боротьбі за Прибалтику. Повноважні представники Укр. козац. д-ви на чолі з Р.Гапоненком не були допущені за стіл переговорів. Пріоритетними на переговорах були територіальні й фінансові питання, а також умови елекції (обрання) рос. царя на польс. престол. Згідно з укладеним перемир'ям Польща і Росія мали припинити між собою війну і приступити до спільної боротьби зі Швецією і Бранденбургом (у випадку, якщо правитель останнього — Фрідріх Вільгельм не розірве союзу з *Карлом X* Густавом). Примирення базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції рос. царя на польс. престол, згоду на яку мав дати найближчий сейм Речі Посполитої. Передумовою вступу Олексія Михайловича на польс. королівство після смерті Яна II Казимира Ваза мало стати прийняття ним спец. pacta conventa (див. *Пакти-конвенти*), гарантування всіх прав і привілеїв католикам Речі Посполитої, а також реалізація владних повноважень у д-ві особисто, а не через намісника. Протягом першого року після елекції цар мав скликати спец. комісію для врегулювання укр. справ. Причому польс. *шляхта* отримувала право повернутися до своїх укр. маєтків відразу після ратифікації перемир'я.

В.п. дало змогу Польщі деякий час протистояти Швеції. Водночас передбачена договором можливість здобуття царем польс. корони спричинила погіршення стосунків Речі Посполитої з Австрією та папською курією. Відповіддю Швеції і Бранденбургу стало утворення спільно з Трансільванією (істор. область на пн. Румунії) Раднотської коаліції, спрямованої на поділ земель Речі Посполитої.

Для Рос. д-ви перемир'я не дало бажаних результатів, оскільки не були закріплені її територіальні здобутки на тер. *Великого князівства Литовського* і *Корони Польської.* Перемир'я призвело до міжнар. ізоляції Рос. д-ви і серйозно ускладнило її стосунки з *Гетьманщиною.* Уряд Б.*Хмельницького* не визнав умов перемир'я і приєднався до Раднотської коаліції.

Літ.: *Gawlik M.* Proekt unii rosijsko-polskiej w drugiej połowie XVII wieku. «Kwartalnik Historyczny», Lwów, 1909, p. 23, z. 1/2; *Kubala L.* Wojna moskowska. «Szkice historyczne», set. 3. Lwów, 1910; *Wójcik Z.* Polska a Rosija wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedskiego w okresie wojny północnej 1655—1660. В кн.: Polska w okresie drugiej wojny północnej, t. 1. Warszawa, 1957; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль—Львів, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К., 1998.

В.М. Горобець.

ВІ́ЛЕНСЬКИЙ СВЯТО́ГО ДУ́ХА МОНАСТИ́Р. Заснований 1584 Віленським братством, яке об'єднувало правосл. нас. столиці *Великого князівства Литовського* — Вільно (нині *Вільнюс*). Спочатку братство існувало при Свято-Троїцькому монастирі, однак після *Берестейської церковної унії 1596* монастир відійшов до уніïців. 1597 братство збудувало на землі, що належала віленським міщанам, дерев'яну церкву, 1605 відкрило на правах *ставропігії* чол. монастир, який став осередком братства і відіграв велику роль у протидії *католицизму* та уніїству. Першим архімандритом був відомий церк. діяч і проповідник Л.*Карпович*, його наступником став М.*Смотрицький.* Братський монастир впродовж багатьох років був одним із осередків *православ'я.* 1722 на прохання архімандрита і братії перейшов під протекцію *Синоду* РПЦ. 1749 відновлений після пожежі на кошти царського уряду. Братство припинило свою діяльність після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), за яким землі Великого князівства Литовського відійшли до *Російської імперії.* Кам'яну монастирську церкву збудовано 1837.

Літ.: Виленский Святодухов монастырь. Вильно, 1893.

О.М. Дзюба.

ВІ́ЛЕНСЬКО-РА́ДОМСЬКА У́НІЯ 1401 — угода між правлячими елітами *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) і *Корони Польської* (КП), що відновила держ.-політ. союз між цими країнами, фактично розірваний Салінською угодою 1398. В.-Р.у. стала продовженням *Кревської унії 1385* і *Острівської угоди 1392.* Вона була укладена в обстановці різкого послаблення ВКЛ внаслідок поразки війська вел. кн. литов. *Вітовта* у битві з ординцями на р. Ворсклі 12 серп. (див. *Ворскла, битва на річці 1399*) і зміцнення політ. позицій *Золотої Орди* та *Великого князівства Московського* у Сх. Європі. Тим часом правлячі кола КП не полишали наміру відновити польс.-литов. унію після невдалої спроби реалізації Кревської унії 1385. Зацікавлений у підтвердженні своїх верховних прав на Литву й залежні від неї землі Русі був і Владислав II *Ягайло*, королів. статус якого на той час захитався у Польщі в зв'язку зі смертю його

дружини, королеви Ядвіги, а також невдоволенням місц. знаті ходом реалізації умов Кревської унії 1385, зокрема тієї її умови, що передбачала повернення до складу КП раніше відторгнених від неї земель. Через ці обставини В.-Р.у. стала своєрідним компромісом між крайніми намірами адептів Кревської унії та прихильників політ. самостійності ВКЛ. Більшість документів В.-Р.у. збереглася до нашого часу в оригіналах чи копіях.

Основу В.-Р.у. склала угода, досягнута у Городні (нині Гродно, Білорусь) між 25 і 31 груд. 1400 польс. королем, верховним князем литов. та дідичем Русі Владиславом II Ягайлом та Вітовтом, фактичним правителем ВКЛ. Оформлена кількома актами, зокрема виданими у м. Вільно (нині *Вільнюс*) 18 січ. 1401 від імені: 1) Владислава II Ягайла, який допустив литов. князя Вітовта пожиттєво до участі в управлінні ВКЛ; 2) Олександра (правосл. хресне ім'я Вітовта), який зобов'язувався бути вірним королеві й Короні Польс., обіцяючи, що після його смерті ВКЛ буде повернене королю, його нащадкам і КП, за винятком земель, наданих пожиттєво його дружині Анні та його братові *Сигізмунду*; 3) прелатів, князів, панів, шляхти й «обивателів» литов. та рус. земель ВКЛ, які обіцяли свою вірність королю, Короні й «обивателям» КП, надання їм в разі потреби військ. допомоги й дотримання умов угоди між королем Владиславом II Ягайлом і кн. Вітовтом, а також — 4) грамотою, виданою у м. Радом (Польща) 11 берез. 1401 від імені коронної ради КП, якою остання обіцяла: дотримуватися умов угоди між Короною та королем Владиславом II Ягайлом і кн. Вітовтом і надавати необхідну воєн. допомогу. Крім того, особисті присяжні записи видали: стародубський кн. Олександр Патрикійович (31 груд. 1400, біля оз. Круди, між Городнею і Меречем, нині Мяркине, Литва); друцький кн. Семен Дмитрович (26 січ. 1401, Бірштани, нині Бірштонас, Литва); київ. намісник кн. Іван Ольгимунович Гольшанський (12 лют. 1401, Мереч); литов. кн. Юрій Довговд (24 лют. 1401, Троки, нині Тракай, Литва). Цими грамотами вони зобов'язувалися не шукати після смерті Вітовта ін. господаря, окрім польс. короля Владислава II Ягайла.

Таким чином, формально В.-Р.у. не означала інкорпорацію ВКЛ до складу Польс. д-ви, проте визначала його васальну залежність від КП й польс. короля. Утвердження Вітовта пожиттєвим правителем з титулом вел. кн. литов. передбачало збереження за ВКЛ певної самостійності. Водночас васальний характер зв'язку литов.-рус. еліти з польс. і задекларована В.-Р.у. необхідність здійснення спільного курсу в зовн. політиці та спільних військ. операціях створювали передумови для повного підкорення ВКЛ Польс. д-ві.

Дж.: Akta unji Polski z Litwą. 1385—1791. Kraków, 1932.

Літ.: *Чубатий М.* Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV ст. «ЗНТШ», 1924, т. 134—135; *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. М., 1961; *Bardach J.* Krewo i Lublin. Z problemów unji polsko-litewskiej. В кн.: Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI—XVII w. Warszawa, 1970; *Греков Н.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К., 1993; *Kiaupiene J.* Historia litewska o niektórych zagadnieniach stosunków litewsko-polskich mędzy Krewem a Lublinem. В кн.: Profesor Henryk Lowmiański, życie i dzieło. Poznań, 1995.

Ф.М. Шабульдо.

ВІЛІ́НСЬКИЙ (Велінський) **Василь Михайлович** (03.09(22.08). 1842—01.01.1875(20.12.1874)) — музикант, артист, театральний і громад. діяч. Н. в *Санкт-Петербурзі.* Нащадок Василя Велінського, стародубського *городового отамана* серед. 18 ст. Закінчив київ. г-зію. Навчався в Петерб. ун-ті, додатково брав уроки музики у композитора О.Сєрова. Переїхав до *Києва*, продовжив навч. у Київ. ун-ті. У місц. філармонійному т-ві виявив себе як інструменталіст, співак, актор. Став одним із фундаторів київ. від-ня Рос. муз. т-ва (з 1863 — чл. дирекції, 1872—74 — муз. кер.).

1863—65 працював хормейстром і капельмейстром Італ. опери в Києві. 1867 поставив «Наталку Полтавку» М.*Лисенка* в міськ. театрі. Того ж року разом із антрепренером і солістом Ф.Бергером заснував Київ. рос. оперу, до 1874 був її гол. диригентом. Тривалий час гастролював, зокрема в *Одесі.* В останній рік життя очолив Харків. оперу.

П. у м. *Харків.*

Літ.: *Чечотт В.А.* Двадцатипятилетие Киевской русской оперы. К., 1893; *Кузьмін М.І.* Вілінський. В кн: Мистецтво України, т. 1. К., 1995.

П.Г. Усенко.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ II (Wilhelm; 27.01. 1859—04.06.1941) — імп. Німеччини і король Пруссії (1888—1918) з династії Гогенцоллернів. Н. в м. Потсдам. 1890 проголосив т. зв. новий курс у зовн. політиці Німеччини, посилив ЗС країни, активізував колоніальну політику і підготовку до війни за переділ світу. Активно підтримував експансію *Австро-Угорщини* проти країн Балканського п-ва, особливо проти *Сербії*, яку вважав центром пд.-слов'ян. визвол. руху. 1914 використав сербсько-австрійс. конфлікт (вбивство 28 черв. в м. Сараєво спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда) для розв'язання *Першої світової війни.* В планах експансії на Сх. прагнув загарбання також України. 1918 В. II зустрічався в Касселі (Німеччина) з гетьманом України П.*Скоропадським.* Після революції 9 листоп. 1918 емігрував до Нідерландів. 28 листоп. 1918 зрікся престолу.

П. у м. Утрехт (Нідерланди).

Літ.: *Ерусалимский А.С.* Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. М., 1951.

І.М. Кулинич.

Ірина Вільде.

ВІ́ЛЬДЕ Ірина (літ. псевд. Дарини Дмирівни Макогон, по чоловікові Полотнюк; 05.05.1907—30.10.1982) — укр. письменниця. Дочка письменника Д.Макогона. Н. в м. *Чернівці.* 1928—33 навч. у Львів. ун-ті. Працювала вчителькою; 1933—39 у ж. «Жіноча доля» в м. *Коломия*; була спецкореспондентом газ. «Правда Украины» (1945—49). Друкувалася з 1930. Зб. новел та повісті, написані у 1930-х рр., описували життя тогочасної інтелігенції та учнівської молоді. Ці тв. привертали до себе увагу своїм гуманістичним спрямуванням, уболіванням за долю «малої людини» в задушливій атмосфері міщанського оточення. В них виявилися ліберально-демократ. погляди В. Плідно працювала і в повоєн. роки, створивши чимало оповідань та новел, повістей, в яких виводить нового героя — соціально активну людину. Вершиною творчості є яскравий взірець реалістично-психологічної прози в укр. літ. — роман «Сестри

Річинські» (кн. 1—2, 1958—64), за який письменницю удостоєно звання лауреата Держ. премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1965).

Як голова Львів. від-ня Спілки письменників України разом з Р.Іваничуком, Р.Лубківським, Я.Стецюком, В.Гжицьким, головою Львів. від-ня Союзу худож. України Є.Миськом просила суд віддати на поруки літ. критика і мистецтвознавця Б.*Гориня*, якого судили за «антинародну діяльність». Це був своєрідний протест проти арештів.

Тв. письменниці перекладалися мовами народів *СРСР*, польс., чеською, нім., угор., румун. та ін.

П. у м. *Львів*.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1958; Твори, т. 1—5. К., 1967—68.

Літ.: *Вальо М.* Ірина Вільде. К., 1962; *Вальо М., Лазеба Е.* Ірина Вільде: Бібліографічний покажчик. Львів, 1972; *Качкан В.А.* Ірина Вільде: нарис життя і творчості. К., 1991.

Г.Г. Єфіменко.

ВІ́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ ПРОЛЕТА́РСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ (ВАПЛІТЕ) — літ. орг-ція 1925—28. Об'єднувала ідейних і творчих однодумців із «*Плуга*», «*Гарту*», «Жовтня», «Комункульту» та ін. груп. У різний час до орг-ції входили О.Досвітній, М.Йогансен, М.*Куліш*, М.Семенко, В.*Сосюра*, Ю.*Смолич*, М.*Бажан*, Ю.*Яновський*, П.*Панч*, П.*Тичина*, І.*Сенченко* та ін. Ідейним кер. ВАПЛІТЕ був М.*Хвильовий*, а першим президентом М.*Яловий*. Поряд з творчими завданнями орг-ція ставила за мету протидіяти адм.-командному втручанню у літ., спробам підмінити творчість політикою.

Сформульоване М.Хвильовим у розпалі полеміки гасло «Геть від Москви!», обстоювання ним нового типу к-ри — «Азіатського ренесансу» та нового творчого методу — «романтики вітаїзму» стали підставою для звинувачення його в укр. бурж. націоналізмі. До літ. дискусії, що розпочалася 1925, включилися парт. функціонери, і вона, по суті, перетворилася на політ. На пленумі ЦК ВКП(б) у черв. 1926 було піддано критиці керівників ВАПЛІТЕ, політ. звинувачення поширилися і на її членів. Каяття М.Хвильового, Я.Ялового та О.Досвітнього, а згодом і нового президента ВАПЛІТЕ М.Куліша в листах до газ. «Комуніст» не переконали ідеологів КП(б)У, і літ. суперечки завершилися ліквідацією ВАПЛІТЕ. Проте і після розпуску орг-ції цькування письменників не припинилося, а начеплені ярлики «націоналіст», «опортуніст», «троцькіст» стали приводом для фізичної розправи над «ваплітянами».

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970; *Жулинський М.* Талант надзвичайний і суперечливий. «Вітчизна», 1988, № 12; Нариси історії української інтелігенції (перша пол. XX ст.), кн. 2. К., 1991.

Л.І. Ткачова.

«ВІ́ЛЬНА ДУ́МКА» — перший укр. часопис в Австралії. Почав виходити 10 лип. 1949 у Беррі (шт. Новий Південний Уельс), від 1950 видається у Сіднеї. Засн., власник і ред. (понад 40 років) — журналіст, громад. діяч В.Шумський. Від 1990 — ред. і кер. «В.д.» його син Марко. Виходить щотижня, за винятком невеликого проміжку часу, коли через труднощі видавався двічі на місяць. 1960 тираж становив 2,5 тис. прим., нині — 1,5 тис. Від 1989 час. надсилається в Україну, де з 1994 є його постійний представник. У «В.д.» у різний час працювали Є.Гаран, Р.Драган, І.Дурбак, А.*Жуковський*, Я.Кужіль, Я.Масляк, Є.*Пеленський*, І.Пеленська, О.Питляр, Б.Подолянко, О.Сіверський, М.Строкан, В.Ступницький та інші.

Літ.: *Питляр О.* Українське друковане слово в Австралії. В кн.: Українці в Австралії. Мельбурн, 1966; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; Альманах українського життя в Австралії. Сідней, 1994; *Сокіл В.* Вільна, будівнича думка (У 50-ліття першого українського часопису в Австралії). В кн.: Українці Австралії. Енциклопедичний довідник. Сідней, 2001.

О.О. Ковальчук.

«ВІ́ЛЬНА КОРОЛІ́ВСЬКА ДОРО́ГА» (via libera regalis) — шлях у пд.-сх. ч. Львів. землі *Руського воєводства* 17—18 ст., який вів зі *Львова* через м. Дунаїв (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.; літня резиденція львів. римо-катол. архієпископів), вздовж дунаївського рукава р. Золота Липа (прит. Дністра) через села сучасного Бережанського р-ну Терноп. обл. — Рекшин, Стриганці (нині у складі с. Рекшин), Двірці, кол. м-ка Біще, Надрічне (колиш. Дрищів), Жуків, м. *Бережани*, села Посухів до Потутор. Від цієї дороги у 18 ст. з м-ка Біще через Шумляни Малі (нині Підлісне) і Лапшин до Бережан ішов також *гостинець* — «стара дорога Бережанська».

Літ.: *Widajewicz J.* Z przeszłości Buszcza. Poznań, 1925; *Puczyński B.* Ludnośc Brżezan i okolicy w XVII—XVIII w. «Przeszlośc demograficzna Polski», Warszawa, 1971, N 4; *Пришляк В.* До питання про торговельні комунікації та митні системи в українських землях першої половини XVIII століття. «ЗНТШ». 2000, т. 240.

В.В. Пришляк.

ВІ́ЛЬНА РОСІ́ЙСЬКА ДРУКА́РНЯ — друкарня, заснована 1853 у Лондоні рос. емігрантом, революц. демократом, письменником О.Герценом на власний кошт для систематичного позацензурного видання літ., призначеної читачам у *Російській імперії*. В її організації допомогли емігранти-поляки С.*Ворцель*, С.Тхужевський (Тхоржевський) і Л.Чернецький, котрий виконував роботу метранпажа (пізніше, у 1860-х рр., одним із складачів друкарні працював українець А.*Гончаренко*). Появу В.р.д. було ознаменовано спец. літографованим зверненням Герцена «Братьям на Руси», де були сформульовані її осн. ідейні напрями: визволення селян, гласність, підготовка опозиції абсолютистській владі, співпраця з польс. революціонерами (їхні представники взяли на себе транспортування очікуваних тиражів — насамперед через *Варшаву*, *Київ*, *Одесу*). В числі перших видань — прокламації «Юрьев день! Юрьев день!» і «Поляки прощают нас», а також брошура «Крещеная собственность» (всі 1853).

Спочатку В.р.д. розмістилася при Польс. демократ. т-ві, наприкінці 1854 — в окремому приміщенні. Крім оперативних відозв і оголошень, випускала зб. «*Полярная звезда*» та «Голоса из России», газ. «*Колокол*» із додатками, різноманітні книжки, у т. ч. з бібл. текстами, документальними матеріалами, худож. творами. Для поширення своєї пропаганди, забороненої царським урядом, спиралась як на конспіративні канали, так і на можливості легальної пошти, низки приватних підпр-в, торг. фірм. Щоб продукція легше долала кордони та репресивні держ. бар'єри, встановлені в Європі, використовувалася (за угодою) лондонська друкарня З.Свентославського, там побачили світ копії низки публікацій В.р.д., а також спільні оригінальні проекти (зокрема, 1858 — «14 декабря и Император Николай»,

1859 — «Исторический сборник Вольной русской типографии в Лондоне. Книжка первая», 1860 — «Думы. Стихотворения К.Ф.Рылеева» та ін.).

1865 переведена до Женеви (Швейцарія), 1866 — передана Л.Чернецькому. Гол. діячами в ній стали друг і соратник О.Герцена М.Огарьов, рос. революціонери М.Бакунін і С.Нечаєв. Серед вид. цього періоду — франкомовний «Kolokol» (1868) з додатками, «Народная расправа» (1869—70), новий «Колокол» (1870), рос. пер. «Маніфесту Комуністичної партії» К.Маркса і Ф.Енгельса, «Лист до громади» І.Прижова (1869, укр. мовою).

В.р.д. припинила існування 1872. Її назву 1877 перебрала друкарня народницької орг-ції «*Земля і воля*» у *Санкт-Петербурзі* (захоплена поліцією 1879).

Літ.: Библиографическое описание изданий Вольной русской типографии в Лондоне 1853—1865. М.—Л., 1935; *Клевенский М.М.* Герцен — издатель и его сотрудники. В кн.: Литературное наследство, т. 41—42. М., 1941; Сообщения. В кн.: Литературное наследство, т. 63. М., 1956; *Покровская З.А.* Вольная русская печать 50—80-х гг. XIX в. и польские революционеры. В кн.: Русско-польские связи в области книжного дела. М., 1980; *Эйдельман Н.Я.* Герцен против самодержавия. М., 1984; *Рудницкая Е.Л.* Русская революционная мысль. Демократическая печать: 1864—1873 годы. М., 1984; *Її ж.* А.И.Герцен. Начало революционной пропаганды. «Исторические записки», 1988, т. 116.

П.Г. Усенко.

ВІ́ЛЬНЕ КОЗА́ЦТВО — нац. добровільні військ.-міліцейські формування в Україні та на *Кубані* 1917—18. Створювалися за територіальним принципом, на традиціях запорозьких козаків, гол. чин. для охорони правопорядку. До осені 1917 складалися переважно з селян. Ініціатором руху за утворення В.к. був селянин с. Гусакове Звенигородського пов. Київ. губ. (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.) Н.Смоктій, у тому ж повіті у квіт. був ств. перший загін В.к. на чолі з С.*Гризлом*. На осінь 1917 нараховувалося до 60 тис. вільних козаків; особливого поширення рух набув у Київ., Полтав., Черніг., Катериносл., Херсон. губ. та на Кубані. *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* вирішив покласти на В.к. підтримку місц. укр. влади та боротьбу з анархією, у Декларації від 12 жовт. (29 верес.) 1917 було заявлено про розроблення законопроекту про В.к. На *Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва 1917*, на який прибули 200 делегатів, було обрано Ген. раду з 12 осіб: П.*Скоропадський* (отаман), В.Кочубей, І.*Полтавець-Остряниця*, М.Левицький, І.*Луценко*, С.Гризло, О.*Шаповал* та ін. Осередком В.к. було обране м. *Біла Церква*. Почав виходити час. «Вільний козак» за ред. М.Левицького.

3 листоп. (21 жовт.) 1917 Ген. секретаріат обговорив, а 26 (13) листоп. ухвалив Статут В.к. Як міліцейські підрозділи В.к. підпорядковувалося Ген. секретарству внутр. справ. Гол. одиницею була сотня, сотні (ств. у селах і містах в межах волості) об'єднувалися в курінь, курені (в межах пов.) — у полк, полки (в межах губ.) — у кіш. Старшина В.к. була виборна. Сотенна старшина складалася з 5 чл., кожна сотня мала свій прапор, канцелярію і б-ку. З цього часу розширюється соціальна база В.к., до нього вступають робітники, студентство, інтелігенція.

У зв'язку з наступом рад. військ 31 (18) груд. 1917 В.к. було перепідпорядковане Ген. секретарству військ. справ, його формування розглядалися як підрозділи укр. армії. У січ. 1918 розпочато реорганізацію В.к. у регулярні частини — Реєстрове В.к. В груд. 1917 — берез. 1918 збройні формування В.к. вели боротьбу з анархією і бандитизмом на місцях, воювали проти більшовицьких військ. Зокрема, в обороні *Києва* у січ. 1918 відзначилися частини В.к., складені з молодих робітників київ. заводів, організатором яких був М.*Ковенко*.

5 квіт. 1918 наказом військ. міністра УНР Реєстрове В.к. ліквідоване. На вимогу німців (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) у трав.—черв. 1918 формування В.к. на місцях були розформовані і роззброєні. Проте значна частина козаків зберегла зброю. Згодом вони увійшли до складу *Армії Української Народної Республіки*, склали ядро повстансько-селян. руху, що розгорнувся в Україні 1918—22 (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*).

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97.

О.Д. Бойко.

«ВІ́ЛЬНИЙ НАРО́Д» — центр. категорія укр. політ. та правової думки 17—18 ст. Нею оперували тогочасні державотворці та історики, зокрема Б.*Хмельницький*, С.*Величко*, Г.*Граб'янка*, І.*Мазепа*, П.*Орлик*, Й.Кириленко та ін., адаптуючи зх.-європ. концепцію договірного походження *держави* до укр. реалій. Ця категорія слугувала для означення територіальної міжстанової (див. *Стани*) корпорації, що виробила власні політ. структури, зокрема власну систему адміністрації, і має природне право жити за цими традиціями, збереження яких залишається її привілеєм і не підлягає скасуванню чи зміні з боку монарха тієї д-ви, в межах якої проживає «В.н.». Форма законного здійснення влади монарха над «В.н.» визначалася як «протекція» — на противагу «тиранії», коли нехтувалися суверенні права цього народу.

Укр. автори розрізняли умовне й безумовне підданство монарху. Безумовне підданство стосувалося того нас. д-ви, яке увійшло до її володінь недоговірним чином. Безумовні піддані отримують певні права як акт доброї волі монарха й можуть їх втратити за бажанням останнього.

Добровільне визнання підданства супроводжується укладанням певних договірних умов із сувереном, що для обох сторін мають зобов'язувальний характер. Під категорію умовного підданства підпадає, зокрема, і «В.н.». Гол. обов'язками «В.н.» щодо монарха вважаються покірність та військ. служба. Серед монарших обов'язків щодо «В.н.» — захист від ворогів, збереження цілісності його тер. та станових прав місц. нас. Суверен не має права розміщувати на тер. «В.н.» свої війська та поширювати там юрисдикцію своєї адміністрації, зокрема й фінансової. Повністю заперечувалося чи обмежувалося авторами право монарха на розпорядження земельними тер. «В.н.» без попередньої згоди станів відповідної тер. Присяга монарха на дотримання перелічених прав була первинною, лише після цього мали присягати представники «В.н.». Порушення норм договорів якоюсь із сторін вважалося «зрадою» — дією проти людських та Божих законів.

Порушення договірних принципів взаємовідносин із боку монарха вважалося достатнім для відмови «В.н.» від покори монарху. Як форми виявлення такої не-

покори називаються вихід із підданства та обрання ін. монарха, звернення за посередництвом у відносинах із сувереном до ін. монархів, військ. дії.

Певного розвитку, зумовленого необхідністю враховувати непереборні істор. обставини, в першу чергу перебування *Гетьманщини* в складі Рос. д-ви (за рос. сусп.-політ. уявленнями монарх не повинен був присягати своїм підданим), категорія «В.н.» набула в «*Пактах і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710.* У цьому документі ідея договірного походження д-ви була перенесена на внутр. устрій «В.н.», а монарх визначений як гарант, а не сторона сусп. договору. (Про подальшу еволюцію категорії «В.н.» див. *Автономія.*)

Літ.: Источники Малороссийской истории, собранные Д.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским, т. 1. М., 1859; *Эварницкий Д.* Источники для истории Запорожских козаков, т. 1. Владимир, 1903; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992; З епістолярної спадщини Івана Мазепи. К., 1996; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Кресін О.* Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII — початку XVIII ст. «Держава і право», 2001, № 12; *Його ж.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. К., 2002.

О.В. Кресін.

ВІ́ЛЬНІ ВІЙСЬКО́ВІ МАЄ́ТНОСТІ — одна з категорій маєтностей, земельних угідь (нерідко з рудними, *будами*, млинами, гуральнями, лісами, пасовиськами тощо), сіл і м-к у *Гетьманщині* 2-ї пол. 17—18 ст., які юридично становили держ. власність. Утворилися в ході *національної революції 1648—1676* гол. чин. за рахунок відібрання та перерозподілу *королівщин* (володінь, що до цього часу безпосередньо належали Короні і надавалися за службу в тимчасове користування урядовцям *Речі Посполитої*), великої земельної власності монастирів (переважно катол.) і *шляхти*. За даними ревізії (перепису) 1729—30, чисельність дворів у В.в.м. *Лівобережної України* становила бл. 30 % дворів у всіх категоріях маєтностей. Їхнє оподатковуване нас. порівняно з *посполитими* приватних, монастирських і рангових володінь могло вільніше розпоряджатися земельними ділянками та особистим майном, займатися торгівлею, промислами, мисливством тощо, сплачуючи різноманітні податки і виконуючи повинності на користь місц. службового апарату й утримання війська. В.в.м. становили осн. земельний фонд для різноманітних пожалувань царів, гетьманів, полковників. У зв'язку з розвитком кріпосницьких відносин, а також через великодержавницьку політику уряду *Російської імперії* ця категорія маєтностей на кін. 18 ст. поступово зникла.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Ткаченко М.М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. К., 1931; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; *Гуржій О.І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.). В кн.: Історія та історіографія України: Збірник наукових праць. К., 1985; *Борисенко В.І.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986.

О.І. Гуржій.

«ВІ́ЛЬНІ МИСТЕ́ЦТВА» («сім вільних мистецтв») — «універсальні», тобто корисні для кожної людини, навч. предмети, що від часів «високого середньовіччя» (12—13 ст.) й до епохи *Відродження* викладалися в зх.-європ. традиційних шк. (див. «*Сім вільних наук*»). Первісно їх було 7: арифметика, геометрія, астрономія (разом — тривіум); музика, граматика, поетика, риторика (разом — квадривіум). В Україні поширюються за польс.-литов. доби (14—17 ст.). Ренесансний *гуманізм* почасти розхитав цей жорсткий закон, відтоді до «В.м.» почали додавати й ін. «науки». Згодом розвиток природничих знань та базованої на них новочасної освіт. системи витіснив термін «В.м.» у царину метафор. Нині він також вживається для позначення гуманітарних та худож. зацікавлень певної людини.

Літ.: *Руогг В.* Европейский университет на пороге Нового времени (реферат). «Alma mater: Вестник высшей школы», 1999, № 2.

Д.С. Вирський.

ВІ́ЛЬНІ ХЛІБОРО́БИ — категорія селян, що склалася на поч. 19 ст. на основі указу імп. *Олександра I* від 20 лют. 1803. Згідно з указом, поміщики за певний викуп могли відпускати на волю кріпосних селян поодинці або цілими селами, наділивши їх землею та правами власності, а з 1809 — і без землі. Законом дозволялося здійснювати викуп у розстрочку грішми, продуктами або працею селянина на користь поміщика. На В.х. поширювалися деякі права вільних станів. Вони могли продавати, купувати, закладати чи заповідати у спадок землю, переселятися з однієї губ. в ін., засновувати ф-ки й з-ди, укладати різні угоди тощо. Водночас як оподатковуваний стан В.х. змушені були виконувати *рекрутську повинність* та земську повинність, сплачувати в казну подушний податок. 1848 В.х. перейменовано на *державних селян*, оселених на власних землях. До В.х. України було зараховано кілька тисяч ногайців, яких ще під час *російсько-турецької війни 1787—1791* було взято в полон, а згодом відпущено на волю. Указ про В.х., хоч і не набув значного практичного поширення, став першим кроком на шляху до скасування *кріпацтва*. Напередодні *селянської реформи 1861* в *Російській імперії* В.х. чол. статі налічувалося всього 153 тис., в т. ч. в Україні — бл. 11 тис.

Літ.: *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России XVIII и первой половине XIX вв., т. 1. СПб., 1888; Памятники истории крестьян XIV—XIX вв. М., 1910; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

Т.І. Лазанська.

«ВІЛЬНОДУ́МНИЙ СОЮ́З» — міжнац. об'єднання депутатів буковинського сейму (1903—05). Ств. за ініціативи укр. політика М.*Василька*, лідера румун. нар. демократів А.*Ончула* та кер. єврейс. сіоністської партії Б.*Штраухера*. «В.с.» ставив за мету боротися за прийняття буковинським сеймом низки прогресивних соціально-екон. та нац.-демократ. законопроектів. До союзу ввійшли також укр. депутати-народовці С.*Смаль-Стоцький*, Є.*Пігуляк*, Т.Левицький. Головою союзу було обрано А.Ончула. Протягом 1-ї пол. 1904 на бік «вільнодумних» перейшли всі нім. та єврейс. депутати. На нових дострокових виборах 1904 «вільнодумці» вибороли більшість місць у сеймі, що дало їм змогу добитися прийняття час-

тини запланованих законопроектів, зокрема про реформу виборчого закону, про ліквідацію двірських обшарів, про реформу громад. самоврядування тощо. Під впливом «В.с.» змінилася суть діяльності сейму, який тепер на перше місце ставив саме реформи в різних галузях життя. Найголовніше — було покінчено із засиллям невеликої групи румун. поміщиків в управлінні краєм. Українці *Буковини* виступили ініціаторами консолідації демократ. сил різних національностей у боротьбі за проведення прогресивних реформ.

Літ.: «Вільнодумний союз». «Буковина», 1903, 24 жовт.; Партійні наради «Вільнодумного союзу». Там само, 1904, 13 черв.; *Добржанський О.В.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

ВІ́ЛЬНЮС (лит. Vilnius, рос. Вильна, польс., нім. Wilna/o) — місто, столиця Литов. Республіки. Розташов. біля злиття річок Няріс (Вілія) і Вільня (остання дала назву місту). Нас. 542,3 тис. осіб (2001; литовців — 57,8 %, поляків — 18,7 %, росіян — 14 %, українців — 1,3 %). Тут працює Сейм, уряд, знаходиться резиденція президента республіки.

На первісній тер. міста розкопано поселення 4 тис. до н. е. Перша писемна згадка про В. міститься в посланнях вел. кн. литов. *Гедиміна*, в них В. називається столицею вел. князя.

У 13—14 ст. тут (біля злиття річок на пл. 4 га) побудовано три замки. З часів Гедиміна Верхній і Нижній замки стали резиденцією правителів *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). За замки боролися в роки князівських міжусобиць 1345, 1381—92. 1365—1402 ними намагався оволодіти *Тевтонський орден.* 1390 під час осади згорів дерев'яний Кривий замок. Після цих подій і до 1655 іноз. війська не вступали до замків. У Нижньому замку знаходився палац великих князів литов. (після пожежі 1520 відбудований в стилі ренесансу, знесений на поч. 19 ст.) і катол. кафедральний собор (1387, сучасний вигляд кін. 18 ст.), а також з 1413 резиденція вільнюського воєводи та місц. адміністрації. Тут збирався сейм ВКЛ, діяли з 1566 земський суд і *гродський суд,* з 1588 *Головний литовський трибунал.* Після *Люблінської унії 1569* замки зберігали статус столиці, але оскільки держ. функції ВКЛ значно звузилися, то замки почали занепадати. Збереглися кафедральний собор і залишки Верхнього замку (нині на місці палацу великих князів проводяться археол. розкопки).

Міське поселення В. починає формуватися з 13 ст. на лівому березі р. Няріс. У 14—15 ст. воно розростається вздовж доріг на Полоцьк (нині Білорусь), *Новгород Великий*, Мінськ (нині Білорусь), *Москву*, *Луцьк—Львів*—Крим, Гродно (нині Білорусь) — Краків (Польща), Каунас (Литва) — Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ) — Данціг (нині м. Гданськ, Польща). Побудована на поч. 16 ст. міська стіна охоплювала пл. 100 га, стільки ж займали передмістя. Мешкало бл. 20 тис. жителів. Серед них — литовці, вихідці з Русі («Руський кінець» відомий вже в кін. 14 ст.) та з нім. прибалт. міст (Німецька вулиця існувала з 15 ст.), татари (з кін. 14 ст.), мешканці Польщі і євреї (кагал юридично оформився 1636). Таким же строкатим був і конфесійний склад: до 1387 переважали язичники, до 1323 оселилися *францисканці*, в часи правління *Ольгерда* з'явилися правосл. церкви (див. *Православ'я*). Після хрещення Литви 1387 В. став центром катол. *єпархії* (див. *Католицизм*), були побудовані численні катол. монастирі (*бернардинців,* бернардинок, домініканців та ін.), кафедральний собор, приходський костел св. пророка Іоанна Хрестителя, костели монастирів. Важливим центром правосл. к-ри залишалися монастир Св. Духа та правосл. церкви В.

1387 міщани одержали право на самоврядування, т. зв. *магдебурзьке право.* Управління здійснювалося Радою, яка складалася з литов.-катол. і рус.-правосл. частин, і *війтом*, якого призначав вел. князь. При владі знаходився *патриціат*, 1536 середні прошарки нас. утворили своє представництво з 60 мужів, які мали право контролювати Раду. Проте та чи ін. частина міста й передмістя були або в підпорядкуванні вел. князя (його місц. адміністрації), або катол. єпископа з капітулом, або правосл. архімандрита чи окремих вельмож. У цих *юридиках* (присудах) діяло земське право. В 17—18 ст. кожен мешканець міста мав сплачувати податки за одним із 5 списків: «магдебурзьке місто», «замковий присуд», «єпископа присуд», «архімандрита присуд», «єврейського кагалу присуд».

В. знаходився на перехресті торг. шляхів Зх. і Сх. Європи. Торгівля була джерелом багатства міста. Ольгерд звільнив купців від мита на всій тер. князівства. В січ. і серп. тут відбувалися великі *ярмарки.* У В. зустрічалися купці зі Львова, Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Києва*, міст Польщі, Антверпена (нині Бельгія), Риги (нині Латвія), Новгорода Великого, *Стамбула*, Нюрнберга (Німеччина) та ін. Розвивалися ремесла, від кін. 15 ст. почали виникати *цехи* (на серед. 17 ст. їх було бл. 40).

Політика ВКЛ відзначалася реліг. толерантністю. В столиці у серед. 16 ст. під впливом *Реформації* утворилися общини лютеран (див. *Лютеранство*), кальвіністів (див. *Протестантизм*), аріан (див. *Аріанство*). У 30-х рр. 16 ст. у місті працювала друкарня Франциска *Скорини.* Правосл. нас. об'єдналося в *братство*, яке діяло при Свято-Троїцькому, а потім Свято-Духівському монастирі (див. *Віленський Святого Духа монастир*), воно мало свою школу, друкарню, яка видавала полемічну та навч. літ. В. відіграв велику роль у розвитку «руської» (укр.-білорус.) к-ри кін. 16 ст. — 20—30-х рр. 17 ст. 1569 запрошений орден *єзуїтів*, який 1570 заснував колегіум (з 1579 — акад.; див. *Вільнюський університет*). Після *Берестейської церковної унії 1596* утворилася община уніїців, діяв чернечий орден *василіан.* Реліг. полеміка та інтелектуальні змагання 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. сприяли поширенню книговидання (друкарні Академії, Мамоничів, Карцана, василіан та ін.). У 17 — 1-й пол. 18 ст. розвивалися в стилі *бароко* арх-ра, мист-во та літ.

Розвиток В. був спочатку уповільнений внаслідок зміни торг. кон'юнктури в Зх. Європі та звуження столичних функцій міста після Люблінської унії 1569, а згодом перерваний через війни серед. 17 ст. Після захоплення міста рос. військами (1655) воно було пограбоване й розорене, розпочалася епідемія чуми. Великі втрати В. зазнав під час *Північної війни 1700—1721* і епідемії чуми 1710—11, пожеж 1748 і 1749. Місто не раз відновлювалося, прибували нові мешканці. У 2-й пол. 18 ст. внаслідок культивування ідей

Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), реформи ун-ту, розвитку книговидання В. перетворився на значний культ. центр регіону. Нас. міста брало активну участь у міщанському русі *Речі Посполитої* під час 4-літнього сейму. 1794 В. був центром повстання у ВКЛ. Міщани організовували загони нац. гвардії і протистояли рос. військам.

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Литва відійшла до *Російської імперії*. В. став губернським містом. Проте діяльність ун-ту, Археол. комісії та її Музею старовини, численних підпільних антирос. орг-цій (філомати з участю А.*Міцкевича* та ін.), участь вільнюсців у *польському повстанні 1830—1831* і *польському повстанні 1863—1864* зберегли за В. значення центру громад.-політ. і культ. життя земель колиш. ВКЛ. Однак репресії царського уряду після придушення повстань (закриття ун-ту 1832 й Археол. комісії 1855, заборона друку литов. мовою латинкою 1864 та ін.) негативно позначилися на розвитку міста.

В останні десятиліття 19 ст. швидко розвивалася пром-сть (залізообробна, харчова, легка), зростала чисельність нас. (1796 — 17 500, 1859 — 58 200, 1897 — 154 500, 1909 — 205 200 осіб). Відбулася полонізація місц. нас., за рахунок чиновників і військових збільшилася кількість росіян, зросла єврейс. община. 1897 в місті мешкало 2,1 % литовців, 20,1 % росіян, 30,9 % поляків, 40 % євреїв. У громад. житті В. провідне місце посіла рос. мова, вживання польс., а особливо литов. натрапляло на перешкоди з боку властей. На межі 19—20 ст. В. став центром діяльності с.-д. і націоналістичних (литов., польс. і єврейс.) партій. Під час *революції 1905—1907* у В. відбувся т. зв. Великий Вільнюський сейм литов. нац.-визвол. руху. До *Першої світової війни* у В. діяли литов. культ.-освіт. й політ. орг-ції, видавалися газети та ін. Одночасно тут зосереджувалися й польс., єврейс. і білорус. політ. та культ. орг-ції, що викликало нац. напругу.

У ході І світ. війни В. був окупований нім. військами. Після завершення війни Литов. Тариба (рада), що засідала у В. 16 лют. 1918, проголосила незалежність Литви, а В. — столицею Литов. республіки. В боротьбі за В. зіткнулися Литва, Польща і РСФРР. 1922 В. перейшов до Польщі. Литва не визнала прав Польщі на місто. Конституція Литви проголосила В. столицею, спір був винесений на форум *Ліги Націй* й став причиною конфронтації Литви й Польщі.

У складі Польс. д-ви В. втратив зв'язки з литов. землями, перетворився на провінційне місто без перспективи росту, лише відроджений ун-т мав надрегіональне значення. Число мешканців 1939 досягло довоєн. рівня (209 400). На поч. *Другої світової війни* 17 верес. 1939 місто зайняли рад. війська, 10 жовт. *СРСР* передав В. Литві з умовою співробітництва. У В. стали переїжджати держ. установи, число мешканців зросло до 270 000, серед них литовці складали тепер бл. 28 %. Влітку 1940 Литва була окупована рад. військами й тут була проголошена Литов. Рад. Соціаліст. Республіка, столицею якої став В. 14—15 черв. 1941 з міста відправляли на заслання жертви масового рад. терору. 23 черв. 1941 у В. вибухнуло антирад. повстання. Окуповане гітлерівськими військами місто зазнало руйнувань, жорстоких репресій, методично винищувалося єврейс. та ін. нас. У роки війни загинуло бл. 70 000 мешканців. 13 лип. 1944 В. зайняли рад. війська, місту повернено статус столиці Литов. РСР. Зросла кількість нас. (на 1988 — 577 500 осіб), розвивалася пром-сть, зокрема підпр-ва електроніки та приладобудування ВПК СРСР. В. став культ. центром Литви, де зосереджувалися освіт., наук., культ. заклади. 1988—89 відбулися масові мітинги литов. нац.-визвол. руху під кер-вом громад.-політ. орг-ції «Саюдис» на підтримку т. зв. перебудови. Відновлення незалежності Литви відбулося 1990.

Літ.: *Dubinski P.* Zbiór praw s przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych. Wilno, 1788; *Baliński M.* Historya miasta Wilna, t. 1—2. Wilno, 1837; *Kraszewski J.I.* Wilno od poczatków jego do r. 1750, t. 1—4. Wilno, 1840—1841; *Šapoka A.* Senasis Vilnius. Chicago, 1963; *Jurginis J. et al.* Vilniaus miesto istorija nuo seniausiu laiku iki Spalio revolucijos. Vilnius, 1968; Vilniaus miesto istorija nuo Spalio revoliucijos iki dabartiniu dienu. Vilnius, 1972; *Kitkauskas N.* Vilniaus pilys. Vilnius, 1989.

Зигмантас Кяупа.

ВІ́ЛЬНЮСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Свою історію розпочинає з колегіуму, заснованого 1570 *єзуїтами* (див. *Єзуїтські школи*) при підтримці віленського єпископа Валеріана Протасевича та вел. кн. литов. і польс. короля *Сигізмунда II* Августа. Король *Стефан Баторій*, який протегував єзуїтам, 1 квіт. 1579 надав привілей колегіуму, за яким той одержав статус вищого навч. закладу — акад. (ун-ту), підтверджений Папою Григорієм XIII 30 жовт. 1579. Акад. стала освіт. осередком для всіх земель *Великого князівства Литовського* (ВКЛ), у ній навч. не тільки литовці, а й правосл. русини — білоруси та українці. Першим ректором став відомий церк. діяч і письменник П.*Скарга*.

Спочатку в складі акад. було два ф-ти — філос. і богословський. На першому вивчалися мови — лат., грец., єврейс., нім., франц.; поетика, риторика, логіка, фізика, метафізика, математика. На другому — Святе Письмо, теологія, канонічне право, казуїстика. 1641 відкрито юрид. ф-т. Від 1586 діяла друкарня. За своїм рівнем акад. не поступалася європ. ун-там. У ній викладали місц. вчені, а також учені із Зх. Європи — чехи, італійці, англійці, німці, португальці, іспанці. Багато з них здобули європ. популярність (економіст і правник А.Олізаровий, математик О.Крігер, філософи М.Смиглецький зі *Львова*, Ж.Ляуксмінас із Жмуді (нині зх. ч. Литви), філолог-ритор-рик і філософ М.-К.Сарбієвський з *Варшави*, історик А.Кояловича-Віюкас з Каунаса (Литва). Від 1583 до 1781 вчені ступені були присвоєні 4076 особам. Акад. сприяла розвитку литов. писемності та історії. В ній вивчалася литов. мова, видавалися книги. Найбільш значними виданнями акад. литов. мовою є «Постила» М.Даукши, кілька вид. граматик, «Історія Литви» А.Кояловича-Віюкаса. 1585 був виданий литов., латис., естон. і білорус. мовами Катехізис Петра Канізія, яким користувалися в акад. Для латишів це була перша кн., видана рідною мовою.

Після ліквідації єзуїтського ордену (1773) ун-т перейшов у відання *Едукаційної комісії* і 1781 перетворений в Гол. шк. ВКЛ (Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae). Відкрито мед. ф-т, впроваджувалося вивчення природничих наук. З 1753 Астрономічна обсерваторія стала наук. осередком. В Гол. шк. викладали відомі вчені, серед них — ботанік француз Ж.Жилібер, перший до-

слідник флори Литви і засн. ботанічного саду С.Юндзил, ботанік Г.Форстер, фізіолог і анатом італієць С.Бісіо, литовці — математик П.Норвайша, астроном, чл.-кор. Паризької АН і Лондонського королів. наук. т-ва М.Почобут, проф. арх-ри Л.Гуцевич, проф. природного права і політ. економії І.Стройновськи. Після приєднання Литви до *Російської імперії* (1795) Гол. шк. була 1797 перейменована у Гол. Віленську шк. За новим статутом поділялася на 3 ф-ти: моральних і юрид. наук, фіз. наук і мед. наук. Указом імп. *Олександра I* від 4 квіт. 1803 була перетворена у Віленський імператорський ун-т, у складі якого були 4 ф-ти: фіз.-мат., мед., моральних і політ. наук, літ. і вільних мист-в. Тут викладали відомі вчені — історик Й.*Лелевель*, ботанік С.Юндзил, медик І.Франк, астроном М.Почобут, анатом Л.Боянус, філологи І.Лобойко та Г.Гродек, математик Я.Снядецький; навчалися поети А.*Міцкевич*, Ю.Словацький, С.Станявичюс, історик С.Даукантас, філолог Ю.Ковалевський. 1817—23 в ун-ті діяли революційно налаштовані студентські орг-ції. Репресії царського уряду позначилися на діяльності ун-ту. Та незважаючи на це, ч. студентів і професорів (бл. 400) брали активну участь у *польському повстанні 1830—1831.* Після придушення повстання ун-т 1832 було закрито, а замість нього створено Медико-хірургічну і Духовну римо-катол. академії. Остання була організована на базі діючої з 1803 в складі ун-ту Гол. духовної семінарії. 1842 Медико-хірургічна акад. перенесена у Київ. ун-т, а Духовна — в *Санкт-Петербург*. Протягом 1919—39, коли *Вільнюс* був у складі Польщі, ун-т діяв як один з осн. її освіт. і наук. центрів. Декретом Ю.*Пілсудського* від 29 серп. 1919 названий іменем короля Стефана Баторія. Складався з 6 ф-тів: гуманітарного, теологічного, юрид. і сусп. наук, природничо-мат., мед., мистецького. В ун-ті проводилися наук. дослідження, зокрема в істор. науці професорами Г.*Ловм'янським*, С.Зайончковським, Ф.Конечни, Й.Івашкевичем. Після повернення Вільнюса Литві ун-т був реорганізований в листоп. 1939. До його складу ввійшли гуманітарний і юрид. ф-ти Каунаського ун-ту. Діяв у період гітлерівської окупації Литви 1940—43. Відновлений 1944 рад. владою. В 1960-х рр. ун-т мав 67 каф-р, готував спеціалістів із 31 спеціальності, був провідним центром освіт. і наук. діяльності. Цей свій статус ун-т утримує й після відновлення 1990 незалежності Литви. 2002 складався з 12 ф-тів, 3 ін-тів, 10 наук. і освіт. центрів, обчислювального центру, однієї з найстаріших б-к Литви, ботанічного саду і костьолу св. пророка Іоанна Хрестителя, музею науки. На істор. ф-ті спільно з Ін-том історії Литви проводяться дослідження і публікація джерел з історії ВКЛ, зокрема *Статутів Великого князівства Литовського* та *Литовської метрики*.

Літ.: *Balinski M.* Dawnja Akademia Wileńska. Petersburg, 1862; *Bieliński J.* Uniwersitet Wileński: 1579—1831, t. 1—3. Kraków, 1899—1900; История Вильнюского университета: 1579—1979. Вильнюс, 1979; *Piechnik L.* Dzieje Akademii Wileńskiej, t. 1—4. Rzym, 1984—1990; *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich 1803—1832, t. 1. Lublin, 1991.

Римантас Микніс.

ВІ́ЛЬСОН (Wilson) **Ендрю Лівінгстон** (н. 15.10.1961) — брит. історик, політолог, дослідник сучасної історії та політики України. Закінчив Оксфордський ун-т (1984, за спеціальностями політологія, філософія та економіка), докторат у Лондонській шк. економіки та політ. наук (1992), отримав ступінь д-ра наук за дослідження «Сучасний український націоналізм: націоналістичні політичні партії в Україні» (1993). Викл. від-ня управління Лондонської шк. економіки та політ. наук (1992—93), ст. н. с. Сідней Сассекс Коледж (1992—98, зокрема в Програмі досліджень пострад. д-в). Від 1996 викладає українознавчі курси у Шк. слов'ян. та сх.-європ. досліджень (Лондон).

Спеціалізується з проблем посткомуніст. політики й політ. к-ри, *ідентичності національної* та *націоналізму*, парт. та держ. політики, політ. економії, *геополітики* пострад. д-в (див. *Співдружність Незалежних Держав*). Серед праць — монографії: «Український націоналізм у 1990-ті: вірування меншини», «Українці: неочікувана нація». Він співавтор 15 колективних монографій та бл. 20 статей в міжнар. реферованих журналах.

В. характеризує етнолінгвістичний стан України як баланс «двох мов та трьох культур» — україномовних українців (40 % нас.), російськомовних українців (33—34 %) і російськомовних росіян (22 %), співвідношення яких у різних регіонах України є нерівномірним. Саме ці етнічні, лінгвістичні та міжрегіональні, на думку В., розбіжності звужують «природну» базу укр. (етно)націоналізму, роблять його «віруванням меншості». Втім, вважає В., ця ідеологія є потенційно привабливою, її поширення, однак, може перешкодити побудові відкритої (для представників усіх етнічних груп, що мешкають в Україні) громадян. нації-д-ви (див. *Громадянське суспільство*). Такий перебіг подій може бути спровокований, зокрема, соціальним та екон. колапсом, ескалацією конфліктних відносин із Росією, посиленням рос. неоімперського націоналізму.

Тв.: Політичні організації в Україні [у співавт.]. «Сучасність», 1992, № 5; Зовнішньополітичні орієнтації політичних партій України. «Політична думка», 1993, № 1; Ukraine: Perestroika to Independence [у співавт.]. Macmillan, 1994; Ukrainian Nationalism in the 1900s: A minority faith. Cambridge, 1997; Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities [у співавт.]. Cambridge, 1998; Національна ідентичність в Україні. «Політична думка», 1999, № 3; The Ukrainians: Unexpected Nation. New Haven—London, 2000 (2-ге вид. — New Haven—London, 2002).

Літ.: *Kuzio T.* Scholarly study of Ukrainian nationalism in 1990s. «The Ukrainian Weekly», 1997, April 6; *Рябчук М.* Український націоналізм: спроба (де)міфологізації. В кн.: *Рябчук М.* Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. К., 2000; *Сисин Ф.* (Не)сподівані українці. «Критика», 2002, № 5.

О.В. Клименко.

Т.В. Вільсон.

ВІ́ЛЬСОН (Wilson) **Томас Вудро** (28.12.1856—03.02.1924) — 28-й президент США (1913—21) від Демократ. партії. Н. в м. Стентон (шт. Віргінія) у сім'ї пресвітеріанського пастиря. Закінчив Прінстонський ун-т (1879, м. Прінстон, шт. Нью-Джерсі), 1890—1902 — проф., 1902—10 — ректор цього ун-ту. 1910—12 — губернатор шт. Нью-Джерсі.

1912 В. переміг на президентських виборах. 1913—14 здійснив низку заходів, спрямованих на демократизацію політ. життя й реформування економіки. За його президентства було прийнято 17-ту поправку до конституції США, яка визначила обрання Сенату безпосередньо громадянами США, знижено митні тарифи,

схвалено антитрестівський закон Клейтона, розширено держ. підтримку фермерів, запроваджено прогресивний податок на прибуток, створено мін-во праці, обмежено працю дітей, засновано Федеральну резервну систему, яка сприяла фінансово-банк. забезпеченню екон. прогресу США.

3 серп. 1914 В. проголосив нейтралітет США у *Першій світовій війні.* Це дало змогу США за рахунок поставок товарів країнам-учасницям війни швидко наростити пром.-аграрний потенціал, стати світовим кредитором. 1916 В. вдруге обрано президентом під гаслом «Він утримав нас від війни». В. оновив амер. зовн.-політ. доктрину: амер. месіанізм трактував як право «захищати демократію» в усьому світі, принцип «відкритих дверей» щодо Китаю поширив на ін. країни, доповнивши принципом «свободи морів» — правом необмеженої торгівлі й у воєн. час. США виступили проти старої системи колоніалізму, за досягнення політ. цілей цивілізованими екон. засобами. Будучи країною іммігрантів, США включали до зовн.-політ. гасел підтримку нац. прагнень народів. Відстороненість США від глобальної політики давала їм змогу виступати проти «таємної дипломатії», а лише недавнє створення постійної армії — висловлюватися за роззброєння. Прагнучи мати роль арбітра в збройному протистоянні *Антанти* і Центр. д-в Європи, В. діяльно розробляв програму повоєн. врегулювання. Оголосивши 2 квіт. 1917 війну Німеччині, США не приєдналися до Антанти, заявивши, що виступають на її боці як «асоційована держава». Це дало змогу В. і далі проводити окрему дипломатичну лінію, використовуючи передові ідеї, що походили, зокрема, з Європи. Гол. з них — створення міжнар. орг-ції забезпечення миру, що була трансформована у проект *Ліги Націй.* 8 січ. 1918 оголошено «14 пунктів» В., що становили «програму миру» та повоєн. міжнар. устрою.

В. не включив питання про статус України до переліку міжнар. проблем, розв'язання яких передбачали «14 пунктів». Складені у жовт. 1918 «Коментарі» до мирної програми згадували про українців лише в роз'ясненнях до трьох пунктів: 6-го, що стосувався майбутнього Росії, 10-го, що стосувався *Австро-Угорщини*, і 12-го, що стосувався Польщі. «Пункти...» В. дали змогу учасникам *Паризької мирної конференції 1919—1920* та представникам США не зважати на інтереси України. Заг. політика В. щодо Росії, на початку непослідовна, невдовзі вилилася в участь США в антирад. інтервенції. При розгляді ін. питань В. зіткнувся з протидією своїх партнерів Ж.Клемансо і Д.Ллойд-Джорджа, йому не вдалося досягти консенсусу у власній команді та перебороти зростання незадоволення в Конгресі США. Одним з небагатьох досягнень В., зафіксованих у *Версальському мирному договорі 1919*, стало включення до нього Статуту Ліги Націй. Та саме через це 19 берез. 1920 Сенат США не ратифікував договір з Німеччиною. Розсварений зі своїми соратниками та тяжкохворий В. не витримав удару: не виявляв в останній рік президентства помітної активності та зовсім припинив публічну діяльність після виходу на пенсію.

П. у м. Вашингтон.

Літ.: Архив полковника Хауза, т. 1—4. М., 1937—45; *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919. В кн.: Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні. К., 1962; *Уткин А.И.* Дипломатия Вудро Вильсона. М., 1989; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України. К., 1998.

Р.Г. Симоненко.

ВІЛЬША́НА — с-ще міськ. типу Городищенського р-ну Черкас. обл. Розташов. на р. Вільшанка (прит. Дніпра), за 23 км від залізничної ст. Городище. Нас. 4,8 тис. осіб.

Перша писемна згадка датується 1598. Назва походить від назви річки. 1648—54 — сотенне м-ко *Корсунського полку* (полк. Максим *Кривоніс*). Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшла до *Російської імперії.* 1845 тут збудовано цукровий з-д.

Райцентр 1923—31 та 1935—59.

1828 у В. жив, а згодом не раз її відвідував Т.*Шевченко.*

Пам'ятник воїнам 2-го Укр. фронту (входить до Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу).

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972.

Р.В. Маньковська.

ВІЛЬША́НКА — с-ще міськ. типу Кіровогр. обл., райцентр. Розташов. на лівому березі р. Синюха (прит. Пд. Бугу), за 7 км від залізничної ст. Синюха.

Археологи виявили в цьому р-ні поселення доби *палеоліту.* Інтенсивне заселення місцевості відбувалося в 17—18 ст. В місці впадіння р. Вільшанка в р. Синюха виникло поселення Маслове, яке в 40-х рр. 18 ст. підпорядковувалося адміністрації *Миргородського полку* і було перейменоване на В. Від 1774 у В. проживали болгари, які за часів *російсько-турецької війни 1768—1774* попросили у царського уряду дозволу переселитися і жити в Україні. 1817 м-ко стало *військовим поселенням*, тут розташувався штаб 12-го округу Новорос. військ. поселення. В пореволюц. роки осн. маса нас. була зайнята у с.-г. вир-ві.

Райцентр 1923—26, 1927—62 та з 1966. С-ще міськ. типу від 1968.

Пам'ятки: знак на честь 200-річчя заснування В. (1974); знак на честь 30-річчя визволення від гітлерівських окупантів; на околицях група курганів (3—2 тис. до н. е.).

Є.М. Скляренко.

ВІЛЬША́НСЬКА УГО́ДА 1617 — польс.-запороз. угода, укладена 28 жовт. в урочищі Суха Вільшанка поблизу *Таращі.* Згідно з розробленим польс. стороною проектом угоди, козац. реєстр встановлювався в 1 тис. осіб, решта козаків мали повертатися під владу панів. Місце перебування *реєстрових козаків* — Запорожжя, гол. завдання — несення прикордонної служби, а також підтримання внутр. миру в Україні. Гетьман реєстрового *Війська Запорозького* обирався на *козацькій раді*, а затверджувався королем. Суворо заборонялися походи козаків на Крим і Туреччину, підтримання стосунків з представниками ін. д-в. Прийнятим на держ. службу гарантувалося: право вільного господарювання, власне адм. підпорядкування та судочинство, звільнення від феод. повинностей, які виконували селяни.

Підготовка уряду *Речі Посполитої* до нової війни проти Рос. д-ви не дала польс. властям змоги втілити умови В.у. в життя.

В.О. Щербак.

ВІМІ́НА ДА ЧЕНЕ́ДА (Vimina da Ceneda) **Альберто** (справжнє ім'я та прізв. — Мікеле Б'янкі; 01.03. 1603—11.01.1667) — італ. поет, дипломат, священик. Н. в м. Венеція (Італія). 1647 приїхав до *Варшави*, де перебував при папському нунції Д.Торессі. За рекомендацією останнього венеціанський посол у *Відні* Н.Сагредо призначив В. да Ч. посланцем до Б.*Хмельницького* з метою збирання відомостей про *Військо Запорозьке* та попередніх переговорів щодо організації козац. походів на Туреччину. Особлива увага зверталася на союз з *Кримським ханством*. За рішенням польс. сенату в трав. 1650 В. да Ч. вирушив до *Чигирина* і у черв. прибув туди. Б.Хмельницький та *козацька рада* позитивно поставилися до пропозицій В. да Ч., однак висунули зустрічні вимоги: гарантування безпеки з боку Польщі, приєднання татар до козац. війська, фінансова підтримка з Венеції. Але невдовзі подальші переговори були призупинені, оскільки Б.Хмельницький виявив наміри прийняти турец. протекцію.

В. да Ч. склав реляцію, що містить геогр., істор. та етногр. відомості про Україну і козаків, портретну характеристику Б.Хмельницького. Реляція була використана при написанні «Історії громадянських воєн у Польщі» (Венеція, 1671). Наприкінці 19 ст. список реляції В. да Ч. знайдено італ. істориком Д.Ферраро й опубл. 1890. Згодом Н.*Молчановський* видрукував її в рос. перекладі, а 1941 з'явився укр. переклад (неповний). 1999 опубл. ще один варіант перекладу з оригіналу укр. мовою.

Бл. 1652 В. да Ч. повернувся до Італії, де знову виконував обов'язки священика. 1653 у дипломатичних справах його послано до Швеції, 1655 їздив до Росії з метою організації походів донських козаків на Туреччину. 1657 та 1663 брав участь у переговорах з рос. посланцями у Венеції.

П. у м. Альпаго (Італія).

Тв.: Реляція про походження та звичаї козаків. «Київська старовина», 1999, № 5.

Літ.: *Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимина о казаках и Б.Хмельницком [1656 г.]. «Киевская старина», 1900, № 1; *Пирлинг П.* Альберто Вимина. Сношения Венеции с Украиной и Москвою. 1650—1663. «Русская старина», 1902, № 1; *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького [1650 р.]. «ЗНТШ», 1907, т. 78; Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998; *Константиненко К.* «Реляція про походження та звичаї козаків» Альберто Віміни: історія, уява, реальність. «Київська старовина», 1999, № 5.

В.В. Станіславський.

ВІНДЕЛЬБА́НД (Windelband) **Вільгельм** (11.05.1848—22.10.1915) — визначний нім. філософ, методолог науки, зокрема історичної. Голова баденської шк. неокантіанства. Н. в м. Потсдам. В центрі досліджень В. — проблеми методології науки. Філософію визначав як вчення про загальноприйняті цінності. Історію розглядав як процес усвідомлення і втілення цінностей і кінцевою метою істор. прогресу вважав самовизначення людини згідно з «етичним ідеалом». Наголошував на особливому значенні для філософії питання про специфіку методу істор. наук. На противагу В.*Дільтею* класифікував науки не за предметом — «науки про природу» та «науки про дух», а за методом — «номотетичні», які розглядають те, що вивчають, з точки зору заг., що виражається через природничо-наук. закони, та науки «ідеографічні», які розглядають те, що вивчають, з точки зору одиничного, його істор. неповторності. Заперечував об'єктивну закономірність (див. *Детермінізм історичний*) як визначальний принцип істор. процесів, наголошуючи на істотному впливові цінностей на перебіг істор. подій. Ідеї В. помітно вплинули на розвиток європ. *історіографії* на межі 19—20 ст.

П. у м. Гейдельберг (Німеччина).

Тв.: О свободе воли. М., 1905; Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия. М., 1910.

Літ.: *Стельмах С.* Історична думка на Україні в XIX — на початку XX століття. К., 1997.

К.Ю. Галушко.

ВІНІТА́Р (Вінітарій, Vuinitharius; р. н. і р. с. невід.) — король *готів*, наступник *Германаріха*, який згадується готським істориком *Йорданом* (серед. 6 ст. н. е.) у зв'язку з подіями кін. 4 ст. н. е. Готи В., які потрапили у залежність від *гунів*, невдовзі розпочали війну з вождем *антів Божем*, але вже через рік були розбиті союзниками антів — гунами та готами — федератами гунів. У битві на р. Ерак загинув і сам Вінітар.

Літ.: *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. Getica. М., 1960; Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 1. М., 1991.

Р.В. Терпіловський.

В. Віндельбанд.

ВІ́ННИЦЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 27 лют. 1932. Розташов. у центр. ч. *Правобережної України*. Межує на пд. зх. із *Молдовою*, на зх. — з *Чернівецькою областю* та *Хмельницькою областю*, на пн. — з *Житомирською областю*, на сх. — з *Київською областю*, *Черкаською областю*, *Кіровоградською областю*, на пд. — з *Одеською областю*. В.о. — єдиний регіон, що межує з такою великою кількістю суб'єктів (7 областей і 1 д-ва). Тер. — 26,5 тис. км^2 (4,4 % від тер. України).

За станом на 5 груд. 2001 чисельність нас. — 1771,8 тис. осіб (міське — 46 %, сільс. — 54 %). Центр — м. *Вінниця*. В області — 27 р-нів, 17 міст, 30 с-щ міськ. типу, 662 сільради, 1466 сільс. населених пунктів. Нац. склад нас. — українці (90 %), росіяни (6 %), поляки та ін. національності (4 %). Для міст Вінниця, *Жмеринка*, *Могилів-Подільський* характерний більший відсоток неукр. нас. Статус історичних населених місць мають: міста Вінниця, *Бар*, *Бершадь*, *Гайсин*, Жмеринка, *Іллінці*, Могилів-Подільський, *Немирів*, *Погребище*, *Тульчин*, *Хмільник*, *Шаргород*, *Ямпіль*, с-ща міськ. типу *Браїлів*, *Брацлав*, *Вороновиця*, *Дашів*, *Копайгород*, *Муровані Курилівці*, *Оратів*, *Ситківці*, *Тиврів*, *Томашпіль*, *Чечельник*.

За характером рельєфу В.о. — хвиляста рівнина, порізана долинами річок, ярами, балками. На пн. сх. відроги Придніпровської височини (322 м), на пд. зх. — відроги Подільської височини (362 м). Клімат помірно континентальний, для нього характерні тривале нежарке літо з достатньою кількістю вологи й коротка зима. На тер. області — 204 річки довжиною понад 10 км кожна, що належать до бас. Пд. Бугу, Дністра та Дніпра. Тут виявлено найбільші в Україні поклади каоліну (білої глини), багато нерудних корисних копалин.

Тер. В.о. почала заселятися в добу *палеоліту*. Протягом 1 тис. н. е. сучасна Вінниччина була густо заселена землеробськими слов'ян. племенами (див. *Слов'яни*

давні). В 10—12 ст. входила до складу *Київської Русі*, з поч. 13 — до *Галицько-Волинського князівства*. 1362 увійшла до *Великого князівства Литовського*. За *Люблінською унією 1569* тер. відійшла до *Корони Польської*. Нас. брало активну участь у *Наливайка повстанні 1594—1596*, в *національній революції 1648—1676*. 1648—67 на тер. області існував *Вінницький полк*. За *Андрусівським договором* (*перемир'ям*) *1667* знову повернулася до складу Польщі, але нас. не припиняло боротьби — брало участь у повстанні С.*Палія* 1702—04, *гайдамацькому русі* 30—60-х рр. 18 ст. За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі Правобереж. України приєднана до *Російської імперії*. 1793—96 входила до *Брацлавського намісництва*, з 1797 тер. області ввійшла до складу *Подільської губернії*, а пн.-сх. її ч. — до *Київської губернії*. В 20-х рр. 19 ст. м. Тульчин — один із центрів Пд. т-ва декабристів (див. *Декабристів рух*). 1923 на тер. В.о. існували Вінницька, Тульчинська, Гайсинська, Могилівська округи, 1925 їх чисельність скоротилася до 3-х (Вінницька, Могилів-Подільська, Тульчинська). 1932 утворено В.о. у складі 69 р-нів. На 1935 в області налічувалося 4 округи (Кам'янець-Подільська, Могилів-Подільська, Проскурівська, Шепетівська) та 74 р-ни. Кількість р-нів не раз змінювалася (1938 — 42, 1946 — 44, 1960 — 32, 1965 — 19, 1979 — 25, від 1990 — 27).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями тер. області (лип. 1941 — 27 берез. 1944) діяли бл. 50 підпільних орг-цій. Поблизу Вінниці протягом груд. 1941 — лип. 1942 була споруджена ставка А.*Гітлера* «*Вервольф*».

В.о. — один з найважливіших с.-г. регіонів України, спеціалізацією госп-ва є вир-во зернових, цукрових буряків та продукції тваринництва. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд., легка, харчова.

Із Вінниччиною пов'язані життя і діяльність історика, археографа, етнографа і археолога В.*Антоновича*, поетів С.*Руданського* і В.*Свідзинського*, письменника М.*Коцюбинського*, поета і правозахисника В.*Стуса*, композиторів М.*Леонтовича* і П.*Ніщинського*.

Осн. істор. пам'ятки — Домініканський (1624) та Єзуїтський монастирі (1760), Свято-Миколаївська церква (1764, всі у Вінниці), печерний храм та Покров-

ський монастир (17 ст., обидва у с. Буша Ямпільського р-ну), Миколаївський собор (1754, Могилів-Подільський), Скельний монастир (11—19 ст., с. Лядова Могилів-Подільського р-ну), палац (1757, Тульчин), Миколаївський монастир (18—19 ст., Шаргород), музей-садиба М.*Пирогова* (Вінниця).

Літ.: *Сіцінський Є.* Нариси з історії Поділля, ч. 1. Вінниця, 1927; *Бурдейний П.А., Рубін М.Б.* Вінницька область. К., 1967; ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; Все про Україну. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ВІ́ННИЦЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця в УСРР 1923—30. Утв. 1923 у складі Подільської губ. Окружний центр — м. *Вінниця*. Налічувала 18 р-нів. Від 1925 *округа* — найвища адм.-тер. одиниця УСРР. Протягом 1924—30 межі В.о. кілька разів змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Вінницька округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ВІ́ННИЦЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1937—1938 — один із жахливих злочинів комуніст. режиму: знищення Він. обласним управлінням НКВС в'язнів тюрми.

Більшість людей були заарештовані 1936—38 як «вороги народу». Розстріли й поховання проводилися у трьох місцях *Вінниці*: в центр. парку к-ри та відпочинку, на правосл. цвинтарі і в саду по вул. Підлісній.

1940 слідчі органи НКВС УРСР порушили справу за фактами масових репресій у Він. обл., які здійснювалися під кер-вом капітана держ. безпеки І.Корабльова. На нього та ін. працівників обласного управління НКВС було заведено карну справу. На закритому суд. процесі Військ. трибуналу військ НКВС Київ. військ. округу, який відбувся 26 квіт. — 6 трав. 1940 у Вінниці, І.Корабльова й одного з його підлеглих засудили до страти, однак невдовзі цей вирок замінили на 10 років позбавлення волі, а справу щодо ін. обвинувачених працівників обласного управління НКВС було припинено.

Вперше факти про В.т. були оприлюднені гітлерівською окупаційною владою 1943, яка, спираючись на свідчення очевидців, з власною пропагандистською метою розпочала розслідування і розкопки могил. 13—14 лип. 1943 міжнар. комісія експертів, запрошена нацистами, ексгумувала тіла з 66 могил. Було віднайдено 9 439 вбитих, здебільшого «фірмовим» пострілом у потилицю. Ідентифіковано 10 % трупів. Останки знищених перепоховані на центр. цвинтарі. Комуніст. влада прагнула приховати правду про розстріли, стверджуючи, що йдеться про могили жертв нацистів. Лише в період «перебудови», наприкінці 80-х рр. 20 ст. з'явилася можливість розпочати пошукову роботу і збирати свідчення очевидців. Однак і досі правда про В.т. залишається неповністю розкритою.

З ініціативи т-ва «Меморіал» на місці перепоховань жертв терору встановлено пам'ятний знак.

Літ.: The Tragedy of Vinnytsia: materials of Stalin's policy of extermination in Ukraine during the great purge, 1936—1938. Toronto—New York, 1989; Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. К., 1994; Народовбивство в Україні. Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці. Львів, 1995; *Лошицький О.* «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937—38 років на Вінниччині. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2.

Ю.І. Шаповал.

ВІ́ННИЦЬКИЙ ГОСТИ́НЕЦЬ — шлях у Він. пов. Подільської землі, який з *Вінниці* через Якушинці (нині село Він. р-ну), *Літин* йшов до Широкої Греблі на р. Пд. Буг (нині село Хмільницького р-ну; усі Він. обл.), далі через *Красилів* до *Острога*. Відомий з актових джерел 1430. За привілеєм польс. короля *Стефана Баторія* від 20 верес. 1578 біля шляху було закладено м. Літин.

Літ.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. К., 1868; Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 1. К., 1977; *Отамановський В.Д.* Вінниця в XVI—XVI століттях: Історичне дослідження. Вінниця, 1993.

В.В. Пришляк.

ВІ́ННИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований у м. *Вінниця* в трав. 1918. Відкритий для відвідування 1919 як історико-побутовий музей. Ініціаторами його створення були місц. краєзнавці Г.*Брілінг* (перший дир. музею), В.Коренєв, Г.Александрович, С.Слободянюк-Подолян та ін. Початкова колекція нового закладу складалася переважно з худож. тв., предметів побуту, гончарства, меблів, нумізматики (значна частина її була конфіскована з приватних маєтків). 1924—27 до його фондів увійшли зібр. Гайсинського, Бершадського, Брацлавського музеїв. Під час окупації міста гітлерівськими військами з музею було вивезено бл. 7 тис. пам'яток (наприкінці 1940-х рр. їх повернено з Кракова). 1970 завершено реконструкцію музею — до старого приміщення, зведеного ще на поч. 17 ст., прибудовано новий корпус. У фондах зберігається понад 90 тис. пам'яток історії, к-ри, природи краю. Серед них — унікальні археол. колекції з могильника *бронзового віку* (кін. 15 — поч. 10 ст. до н.е.) біля с. Гордіївка Тростянецького р-ну, комплекс знахідок із сарматських могильників 1 ст. н.е. (див. *Сармати*), діорама та ін. матеріали про події *національної революції 1648—1676* на тер. краю, багата етногр. та нумізматична колекція. При музеї діє «Кабінет етнографії Поділля», видається наук. зб. «Подільська старовина».

Літ.: Вінницький краєзнавчий музей: Путівник. К., 1984; Україна: Скарби музеїв і заповідників. К., 1997; *Кароєва Л.Р.* Вінницький обласний краєзнавчий музей (до 80-річчя заснування). «Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», 1998, № 2.

Е.М. Піскова.

ВІ́ННИЦЬКИЙ ПОЛК (Винницький полк, Кальницький полк) — козац. військ. й адм.-тер. одиниця на *Правобережній Україні* 2-ї пол. 17 ст. Ств. 1648 на тер. Він. пов. *Брацлавського воєводства* з полковим центром у м-ку Кальник (нині село Іллінецького р-ну). Звідси його назва — Кальницький полк. Того ж року до нього приєднано *Животовський полк*. Кальницький полк межував (1649) на зх. — з порубіжжям *Подільського воєводства*, на пд. — з *Брацлавським полком*, на пд. сх. — з *Уманським полком*, на пн. сх. й пн. — з *Білоцерківським полком*. Поділявся на 19 сотень: Бабинська, Балабановська, Борщагівська, Він., Вороновицька, Дашівська, Животівська, Жорницька, Іллінецька, Кальницька, Кунянська, Липовецька, Немирівська, Ометинська, Погребищенська, Прилуцька, Рахнівська, Терлицька, Тетіївська. Від 1654

адм.-тер. центр — м. *Вінниця*, а полк перейм. на Він. Тоді ж частина тер. В.п. з м-ком Дзюньків (нині село Погребищенського р-ну) відійшла до *Паволоцького полку*.

Перші полковники — Остап (Остафій) Усваницький (Вінницький, 1648—49), І.Федоренко (1649—50, 1654), О.*Гоголь* (1649, 1674), І.*Богун* (1650, 1651, 1653—57), П.Стягайло (1652) — були сподвижниками Б.*Хмельницького* і брали участь у воєн. діях козац. війська, зокрема у *Пилявецькій битві 1648, Зборівській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652, Жванецькій облозі 1653* та ін. битвах. В подальшому В.п. очолювали І.*Сірко* (1658—59), І.Вертелецький (1659—60), В.Лобойко (1660—64, 1666—67), Т.Хмара (1664), В.Варениця (1664—65) та ін. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* польс. уряд не бажав визнавати полкового устрою на Правобереж. Україні. Однак укр. козацтво змушувало польс. урядовців рахуватися з наявністю козац. полків. Він. полк. С.Коваленко (1667—85) очолював певний час також Брацлавський полк (1667). Полковниками В.п. були: Г.Коваленко (1671—76), О.Урбанович (1671), В.Варениця (1677—78), Г.Негребецький (1678), Ф.Шпак (1702), С. Волошин (1708). В подальшому В.п. припинив своє існування.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Gajecky George.* The Cossack administration of the Hetmanate, t. 1—2. Cambridge, 1978; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997.

В.В. Панашенко.

ВІ́ННИЦЬКІ ОБОРО́НИ 1651, 1671 — героїчні оборони міщанами і козаками від польс. підрозділів м. *Вінниця* у роки *національної революції 1648—1676.* Оборона 1651 тривала від 1 до 10 берез. Польс. військо (разом зі слугами 24—26 тис. осіб), очолюване *гетьманом великим коронним* М.*Калиновським*, 10 лют. 1651 вторглося на Брацлавщину. До кін. лют. були захоплені Красне (нині село Тиврівського р-ну), Мурафа (нині село Шаргородського р-ну), *Шаргород*, Чернівці (нині с-ще міськ. типу) та ін. міста. Кальницький (він.) полк. І.*Богун* зібрав осн. сили полку (бл. 2-х тис. козаків) у Вінниці. Центром оборони було обрано монастир, навколо якого зведено три лінії укріплень, а на р. Пд. Буг прорубано ополонки, замасковані соломою і снігом. 1 берез. з'явився авангард поляків на чолі з полк. С.*Лянцкоронським.* І.Богун вмілим маневром заманив його в пастку і атакував. Під лід провалилися десятки жовнірів, ін. поспішно відступили під стіни замку. Ввечері прибули осн. сили польс. війська. Вночі, запаливши в кількох місцях місто, він. міщани і козаки відступили до укріплених позицій біля монастиря. Упродовж 2 берез. їх штурмували жовніри. В ніч на 3 берез. І.Богун зробив вилазку в польс. табір, під час якої був поранений у голову. Відбиваючи ворожі приступи, козаки і міщани 3 берез. відступили до другої лінії оборони, а 5 берез. — до третьої. Переговори, що розпочиналися 4 берез. і 7 берез., зазнали невдачі, оскільки М.Калиновський хотів розправитися з оборонцями міста. Послані Б.*Хмельницьким* на допомогу І.Богунові полки 9 берез. неподалік від м-ка *Липовець* розгромили польс. роз'їзд. Переслідуючи жовнірів, уман. полк. Й.*Глух* 10 берез. напав на ворожий обоз під Вінницею. Зробили вилазку й обложені козаки. Охоплене панікою польс. військо, кинувши бл. 1 тис. поранених і хворих жовнірів, розпочало поспішний відступ до м. *Бар.* Він. оборона 1651 відіграла вирішальну роль у провалі плану польс. командування оволодіти Брацлавщиною.

Оборона 1671 м. Вінниця відбувалася 4—5 верес. У серед. серп. 1671 14—15-тис. (разом із слугами) польс. військо під проводом великого коронного гетьмана Я.Собеського (див. *Ян III Собеський*) напало на Брацлавщину й захопило села Печера (нині село Тульчинського р-ну), Батіг (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну), міста *Немирів*, Дзялів (нині с. Кам'яногірка Жмеринського р-ну) та ін. міста й м-ка. Він. козаки перетворили своє місто в одне з найбільших вогнищ опору ворогам. Невеликі загони місц. козац. залоги повели активну партизан. боротьбу. Я.Собеський 1 верес. послав проти них 1—2 тис. жовнірів на чолі з Г.Любомирським. На світанку 4 верес. поляки увірвалися до Вінниці. Козаки і міщани зачинилися в Єзуїтському костьолі і протягом 6 годин відбивали атаки поляків. Тільки після того, як більшість захисників полягла, костьол опинився в руках ворога. Незважаючи на це, 120 козаків, які засіли під його дахом, продовжували битися до ранку 5 верес. Коли їх залишилося бл. двох десятків, вони склали зброю. Сотника і сімох старшин відіслали до Я.Собеського, який знаходився в Барі, решті захисників відрубали голови. Було знищено майже всіх чоловіків, яких запідозрили в опорі. Більшість жінок і дітей забрали в неволю (згодом за наказом коронного гетьмана їх звільнили). За розпорядженням Я.Собеського 11—12 верес. були зруйновані замок і залишки міськ. укріплень.

Дж.: *Werdum U.* Tagregister von dem Feldzug Welchen die polnische Armee... durch Podolien und die Ukraine Verrichtet... В кн.: Scriptores rerum Polonicarum, t. IV. Kraków, 1878; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszynskiego. В кн.: Dwa pamiętniki z XVII w. Warszawa—Kraków, 1954.

Літ.: Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Мицик Ю.А.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах. «УІЖ», 1998, № 6; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

В.С. Степанков.

ВІ́ННИЦЯ — місто, обласний і районний центр України. Розташов. на Сх. *Поділлі*, на березі р. Пд. Буг, при впадінні в неї правої прит. р. Вишня та лівої — р. Вінничка. Вузол залізничних і автомобільних доріг. Аеропорт. Нас. 357 тис. осіб (2001).

Вперше згадується під 1363 як фортеця, побудована литов. князями *Коріятовичами* для захисту Поділля. 1541 нас. В. та *Брацлава* брало участь у виступі проти старостинської адміністрації. Для укріплення В. 1558 збудовано нову фортецю на о-ві Кемпа (Пд. Буг). Після її спорудження на правому березі виникло «Нове місто», а за лівим берегом закріпилася назва «Старе місто». Від 1598 В. — центр *Брацлавського воєводства.* 1640 отримала *магдебурзьке право.* 1642 в місті відкрито єзуїтський, а 1662 — правосл. колегіуми.

У період 1400—1569 В. зазнала 30 великих нападів татар. Уже на поч. *національної революції 1648—1676* (лип. 1648) козац. загони на чолі з М.*Кривоносом* звільнили В.

з-під влади Польщі. 1653—67 В. була центром *Вінницького полку*. Протягом берез. 1651 між козац. військами на чолі з І.*Богуном* і польс. військом під орудою С.*Лянцкоронського* точилася боротьба за В. У груд. 1653 до міста завітав Б.*Хмельницький*.

За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* В. поверталася під владу Польщі. Вінниччани не визнали договору, і 1671 сюди направлено польс. каральну експедицію на чолі з великим коронним гетьманом Я.Собеським (див. *Ян III Собеський*). За *Бучацьким мирним договором 1672* В. потрапила під владу *Османської імперії*, і лише за Карловицьким мирним договором 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) Польща повернула собі контроль над містом.

Наприкінці 17 ст. В. належала до зони відродження козаччини на *Правобережній Україні*. Гетьмани І.*Мазепа* та І.*Скоропадський* робили спроби відновлення Він. полку. Протягом 18 ст. Вінниччина була базою *гайдамацького руху* (1734 та 1750 гайдамаки захоплювали Він. замок). Городяни В. у 2-й пол. 18 ст. брали участь у масштабному русі міст Правобереж. України за збереження міськ. привілеїв (1791 разом із *Житомиром*, Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та *Луцьком* здобула право на апеляційний суд).

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) В. у складі *Російської імперії*. 1793—97 — центр *Брацлавського намісництва*, а з 1797 — повітове місто *Подільської губернії*. У 19 — на поч. 20 ст. стає жвавим торговим центром з розвиненою харчовою галуззю. У місті проживала численна єврейс. громада (1897 — 36 % нас.). 1905 тут мав місце єврейс. погром.

В роки *української революції 1917—1921* певний час В. була місцем перебування уряду *Української Народної Республіки* (1919). В 1920—30-ті рр. В. перебирає значення адм. центру Поділля у колиш. губернського міста — Кам'янця-Подільського. Стає важливим пром. та культ. центром. Тут працював *Кабінет вивчення (вивчування) Поділля* 1924—30. Від 1932 В. — обласний центр УРСР. Райцентр 1923—30, 1937—62 та від 1965.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації з 19 лип. 1941 по 20 берез. 1944 у місті діяла підпільна орг-ція (див. *Підпілля комуністичне в Україні 1941—1944*). У лип. 1943 перед світ. громадськістю тут викрито «вінницький злочин» — проведено розкопки багатотис. поховання загиблих від рук чекістів 1937—38 (див. *Вінницька трагедія 1937—1938*).

В. — батьківщина М.*Коцюбинського* та Ю.*Коцюбинського*, кінорежисера І.*Савченка*.

Архіт. пам'ятки: Єзуїтський (1610—17) та Домініканський (1624) монастирі; церква святителя Миколая (1746; дерев'яна) та дзвіниця (1-ша пол. 19 ст.); садиба в П'ятничанах (18 ст.); музей-садиба М.*Пирогова*.

Літ.: *Батюшков П.Н.* Подолия. Историческое описание. СПб., 1891; *Сіцінський Є.* Нариси з історії Поділля, ч. 1. Вінниця, 1927; З історії Радянської Вінниччини. Вінниця, 1960; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Хроніка подій). К., 1965; ІМіС УРСР. Вінницька обл. К., 1972; *Маликов Д.В.* По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). М., 1982; *Ковтун В.В., Степаненко А.В.* Города Украины. В кн.: Экономико-географический справочник. К., 1990; *Отамановський В.Д.* Вінниця в XIV—XVII століттях: Історичне дослідження. Вінниця, 1993.

Д.С. Вирський.

ВІ́НО. Термін «В.» має давнє слов'ян. походження. Вживався в кількох значеннях: 1) викуп за наречену; 2) посаг дружини; 3) привенок (частина майна, що забезпечує придане дружини). Традиція викупу походить від часів, коли жених брав (викрадав) молоду з ін. племені, а її батькові зазвичай приносив харчі. «*Повість временних літ*» зафіксувала під 988 і 1043 В. як викуп за наречену. В середньовічному литов. і польс. праві, яке значною мірою поширювалося на укр. землі, поняття «В.» означало гол. чин. посаг або суму, яку чоловік записував на своє майно і тим самим забезпечував придане дружини та «привенок». За Статутом Литовським 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) під посагом малося на увазі рухоме й нерухоме майно, яке переходило після весілля за «девицею» в будинок чоловіка; «привенок» — вартість п'яти «посагових» речей, що додавалася до приданого — «цены настоящей». За нового часу серед українців побутували приказки: «З віном дівці не сидіти»; «Нам тільки душу саму треба, а віна ніякого». Традиції викупу в окремих місцевостях України збереглися й донині.

Літ.: *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву. СПб., 1857; *Чубинский П.П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. СПб., 1869; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

О.І. Гуржій.

«ВІНО́К РУСИ́НАМ НА ОБЖИ́НКИ» — літ.-наук. альманах, виданий у *Відні* І.*Головацьким* за участі Я.*Головацького* (1846—47, кн. 1—2). Основу альманаху склали передруки із *«Русалки Дністрової»*. У кн. 1 поряд із віршами М.*Шашкевича*, уривками з «Краледвірського рукопису» в його ж пер. та добіркою сербських нар. пісень у пер. М.Шашкевича і Я.Головацького вміщено істор. ст. «Хрещення Русі» А.*Добрянського* та «Старина литовсько-руського законодавства» І.*Даниловича*, а також спогад Я.Головацького «Пам'ять Маркіяну Р.Шашкевичу». У кн. 2 поруч з віршами І.*Вагилевича* та Я.Головацького, М.*Устияновича,* А.*Могильницького,* А.*Лужецького*, Л.Данкевича, К.Скоморовського й добіркою фольклорно-етногр. матеріалів є також істор. розвідки М.*Маркевича* «Літочислительний спис державців Малоросії» і Я.Головацького «Велика Хорватія або Галицько-карпатська Русь». Кн. 1 витримана в реформаторському дусі «*Руської трійці*» (гражданський шрифт, фонетичний правопис), натомість кн. 2 засвідчила відхід видавця від цієї традиції та спробу догодити прихильникам *кирилиці* й історико-етимологічного правопису. Незважаючи на цензурне «обкроєння» змісту, альманах відіграв значну роль у культ. житті українців *Галичини*, донісши до читачів, хоч із запізненням, гол. ідеї «Руської трійці».

Літ.: *Нечиталюк М.Ф.* Українська журналістика в Галичині 40—50-х років XIX ст. В кн.: Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983; «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.

Ф.І. Стеблій.

Е. Вінтер.

ВІ́НТЕР (Winter) **Едуард** (16.09. 1896—03.03.1982) — нім. історик-славіст. Дійсний чл. АН НДР (1948). Н. в м. Ґроттау (нині Ґрадец, Чехія) у сім'ї робітника. Вищу освіту отримав в Інсбруксько-

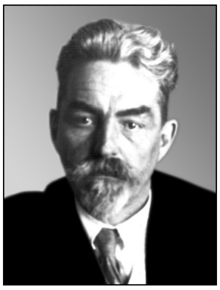

О.В. Вінтер.

О. Вінтоняк.

му ун-ті та Нім. ун-ті Фердінанда в Празі (Чехія). Після подорожі по *Закарпатській Україні* в лип.—серп. 1925 видав працю «Німці в Словаччині та на Підкарпатській Русі» (Мюнхен, 1926). 1934—45 — проф. каф-ри церк. історії та доц. каф-ри історії філософії Нім. ун-ту; кер. докторської дис. І.*Лисяка-Рудницького* про політ. погляди М.*Драгоманова.* 1945 — співзасн. Ін-ту науки і мист-ва у *Відні*, 1946—51 — проф. каф-ри сх.-європ. історії в ун-ті Мартіна Лютера в Галле, 1948—51 — ректор цього ун-ту; 1951—64 — проф. каф-ри сх.-європ. історії ун-ту Гумбольдта в Сх. Берліні. Дир. Ін-ту історії народів СРСР АН НДР, очолював також від. історії в Ін-ті славістики АН НДР і робочу групу з історії слов'ян. народів. Брав участь у роботі багатьох міжнар. конгресів і конф., зокрема Слов'ян. істор. конгресу (Зальцбург, Австрія, 1963), у відзначенні ювілею І.*Франка* в Україні (1964), в роботі Міжнар. форуму діячів к-ри в *Києві.* Ініціатор проведення в Берліні (1964) Міжнар. шевченківського симпозіуму, на якому виступив із доповіддю. На основі матеріалів з архівів Австрії, НДР, ФРН і *СРСР* досліджував з позицій марксизму-ленінізму історію релігії та к-ри народів Сх. Європи, в т. ч. України й Росії. В співавт. з П.Кірхнером підготував до друку німецькомовні тв. І.Франка (1963), разом з Г.Ярошем — зб. досліджень рад. і нім. учених «Революціонер-демократ Тарас Шевченко. 1814—1861» («Der revolutionare Demokrat Taras Ševčenko. 1814—1861», Берлін, 1976).

Лауреат Нац. премії НДР (1956).

П. у м. Берлін.

Тв.: Візантія та Рим у боротьбі 955—1939. Прага, 1944; Иозефинизм и современность (К вопросу о церковной реформе в Австрии). «Вопросы истории религии и атеизма», 1963, № 12; Папство и царизм. М., 1964; Политика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. М., 1977.

Літ.: *Зимомря М.* Закарпаття в оцінках академіка Едуарда Вінтера. В кн.: Календар «Просвіти» на 1991 р. Ужгород, 1990; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, т. 5. К., 1994; *Зимомря М.* Академік Е.Вінтер у зацікавленнях Україною. «Зерна», 1996, № 3; Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Ужгород, 1997.

Г.П. Герасимова.

ВІ́НТЕР Олександр Васильович (10.10.1878—09.03.1958) — енергетик. Акад. АН СРСР (1932). Н. в с-щі Старосельці Гродненської губ. (нині тер. Польщі). Від 1898 навч. у Київ. політех. ін-ті, з якого був виключений за участь у студентському революц. гуртку, заарештований та засланий до Баку (Азербайджан). Закінчив Петерб. політех. ін-т (1912). Брав безпосередню участь у наук.-тех. проектуванні великих ГЕС, у т. ч. Дніпрогесу. Нач. *Дніпробуду* і будва Дніпровського пром. комбінату (1927—32). Автор праць, присвячених техніко-орг. особливостям та енергетичним можливостям Дніпрогесу «Досвід Дніпробуду всім будовам Радянського Союзу», «Дніпро працює на соціалізм». Упродовж 1945—58 працював в Енергетичному ін-ті АН СРСР, досліджував енергетичні ресурси. Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. у м. *Москва.*

В.І. Марочко.

ВІНТОНЯ́К Олександр (н. 20.01. 1915) — історик, книговидавець. Н. в с. Струпків Коломийського пов., Галичина (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) у сел. родині. Навч. 1938—39 у греко-католицьк. семінарії у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) та 1946—50 — *Українському вільному університеті.* В'язень нім. концтаборів (*Освенцім, Маутгаузен* та ін.). На еміграції від 1945. Від 1950 докторант УВУ у Мюнхені за спеціальністю історія. Дир.-засн. укр. вид-ва «Дніпрова хвиля» (1953). Автор джерелознавчих досліджень про описи України 18 ст. в працях мандрівників, а також розвідок про укр. істориків Б.*Крупницького* і Б.*Кентржинського.*

Тв.: Пам'яті Богдана Кентржинського. «Український історик», 1969, № 4; Київ 1770-х років в описі академіка Гюльденштедта. В кн.: Науковий збірник на пошану проф. д-ра О.Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; Церкви та монастирі в Україні в 18 ст. в описі академіка Й.А.Гюльденштедта. В кн.: Науковий збірник на пошану проф. д-ра В.Янева. Мюнхен, 1983; Борис Дмитрович Крупницький, 1894—1956. «Український історик», 1987, № 1/4; КЦ — Авшвіц і як гинули в ньому українські в'язні. «Діялоги: Бюлетень т-ва єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі», 1987, № 13/14; Про Авшвіц і як загинув Василь Бандера. В кн.: В боротьбі за українську державу. Вінніпег, 1990; Анатема на гетьмана Мазепу. «Український історик», 1990, № 1/4; Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів—Мюнхен, 1995.

Літ.: Озон «Дніпрової хвилі». «Старожитності», 1992, № 10; *Дашкевич Я.* Передмова. В кн.: *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів—Мюнхен, 1995.

О.В. Ясь.

ВІНЦЕ́НТІЙ (Vincentius), **Кадлубек** (Kadlubonis) **Вінцентій та його «Хроніка Поляків»**. В. (1150—60-ті рр. — 08.03.1223) — польс. хроніст, політ. та реліг. діяч. Н. в м. Каргов під Стойбницею. Отримав блискучу освіту, мав титул магістра. 1207 В. призначений краківським єпископом, 1218 за невідомих обставин зрікся сану. На замовлення малопольс. кн. Казимира II Справедливого написав велику «Хроніку Поляків» (Chronica Polonorum), в якій висвітлюється історія Польщі до 1202. Широко використовував твори антич. та середньовічних авторів. Був виразником інтересів магнатства Малої Польщі (першим щодо нього застосував термін «лехіти») та ідеологом експансивної політики Малопольс. князівства на сх. У Хроніці є чимало повідомлень про Русь та Сх. Європу, які умовно можна розділити на три частини. Перша ч. — свідчення про Русь та рус.-польс. відносини до поч. 12 ст. — написана під впливом хроніки *Галла Аноніма* і як джерело не є достатньо цінною. Друга ч. відомостей стосується періоду серед. 12 ст. і містить інформацію, запозичену з різноманітних джерел (рочників, спогадів очевидців подій, усних пам'яток, матеріалів князівської канцелярії тощо). У зіставленні з давньорус. літописами дає можливість відтворити картину взаємин давньорус. і польс. князівств. Виняткову цінність свідчення Хроніки мають для дослідження історії *Волині* та *Галичини* останнього двадцятиріччя 12 — поч. 13 ст., оскільки чимало важливих фактів цієї історії висвітлені В. як очевидцем та учасником подій. Зокрема, це стосується історії *Берестейської землі*, боротьби кн. *Романа Мстиславича* за оволодіння галицьким столом, історії його взаємин з польс. володарями Казимиром II, *Мєшком III* Старим та *Лєшеком Білим.* Хроніка В. вперше опублікована 1612 у Добромилі (Львівщина) друкарем Я.*Шелігою* на замовлення Я.-Щ.*Гербурта.*

П. у м. Єнджеїв.

Літ.: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. В кн.: Monumenta Poloniae Historica, t. 2. Lwów, 1872; Mistrza Wincentego Kronika Polska. Warszawa, 1974; *Dąbrowski J.* Dawne dziejopisarstwo polskie do r. 1480. Wrocław, 1964; *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1982; *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. М., 1990; *Головко О.Б.* Київська Русь на сторінках хроніки В.Кадлубека. «УІЖ», 1993, № 4—6.

О.Б. Головко.

ВІ́ППЕР Роберт Юрійович (14(02).07.1859 — 30.12.1954) — історик. Акад. АН СРСР (1943). Н. в м. *Москва* в сім'ї педагога. Закінчив історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1880). Викладав у Моск. жін. г-зії (1880—85), Моск. уч-щі живопису (1881—91). Приват-доц. Моск. ун-ту (1891—94). Захистив магістерську дис. «Церква та держава у Женеві XVI ст. у добу кальвінізму» (1894), яка одержала Велику премію ім. С.Соловйова й була зарахована як докторська дис. Учень професорів П.Виноградова, В.Гер'є та В.*Ключевського.* Екстраординарний проф. Новорос. ун-ту в *Одесі* (1894—97). Приват-доц. (1898—99), екстраординарний (1899—1901), ординарний проф. (1901—22) Моск. ун-ту. Від 1924 — на еміграції у Латвії. Проф. ун-ту в Ризі (1927—38). Проф. Моск. ін-ту філософії, літ. та історії, Моск. і Ташкентського ун-тів (1941—43). Н. с. Ін-ту історії АН СРСР (1943—54). Вбачав призначення *методології історії* у звільненні *пізнання історичного* від залишків теологічного та метафізичного мислення. Автор понад 3000 праць із різних періодів заг. історії, у т. ч. студій з історії Стародавньої Греції та Пн. Причорномор'я, кальвінізму (див. *Протестантизм*), методології історії та ін., а також підручників із стародавньої, середньовічної та нової історії. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Москва.

Тв.: Общественные учения и исторические течения XVIII и XIX веков в связи с общественным движением на Западе. СПб., 1900; Лекции по истории Греции. М., 1906; Очерки истории Римской империи. М., 1908; Очерки теории исторического познания. М., 1911; Древний Восток и Эгейская культура. М., 1915; История Греции в классическую эпоху IX—IV вв. до Р.Х. М., 1916; Возникновение христианства. М., 1918; Круговорот истории. Берлин, 1923; Возникновение христианской литературы. Л., 1946; Рим и раннее христианство. М., 1954.

Літ.: Академик Р.Ю.Виппер (1859—1954). «Вестник древней истории», 1955, № 2; *Голубцова Н.И.* Академик Р.Ю.Виппер. «Наука и религия», 1969, № 7; *Сафронов Б.Г.* Историческое мировоззрение Р.Ю.Виппера и его время. М., 1976.

О.В. Ясь.

Р.Ю. Віппер.

ВІР Джон (Вив'юрський Іван Федорович; 23.10.1906 — 23.11.1983) — журналіст, письменник, діяч укр. діаспори в Канаді. Н. в м. Брод-Веллі (Канада) в сім'ї лісоруба, емігранта з України. Брав участь у робітн. русі. Від 1927 — чл. Комуніст. партії Канади, пізніше — чл. її ЦК, ред. її друкованих органів — «The Worker» («Робітник», з 1935), «Canadian Tribune» («Канадська трибуна», 1943—46), а також еміграційних періодичних вид. «Ukrainian Canadian» («Український канадець», 1947—54), *«Українське життя»* (чл. редколегії, 1954—58). Від 1974 — кореспондент газ. «Canadian Tribune» у Москві; перекладач у вид-вах Москви і Києва; автор оповідань, віршів, пер. англ. мовою тв. Т.Шевченка, І.Франка, ін. класиків укр. літ.

П. у Вестерн-Госпітал (Канада).

М.М. Варварцев.

ВІРМЕ́НІЯ, Республіка Вірменія — д-ва, розташов. у пд. ч. Закавказзя. Тер. — 29,8 тис. км^2. Нас. 3,8 млн осіб (кін. 1999): вірмени (89 %), решта — азербайджанці, росіяни, курди, українці та ін. Адм.-тер. поділ — марзи (губернії), міськ. і сільс. громади. Столиця — Єреван. У В. запропонована змішана форма держ. правління. Офіц. мова — вірм. Грошова одиниця — драм.

У 9—6 ст. до н.е. В. входила до складу рабовласницької д-ви Урарту. В 6 — на поч. 2 ст. до н.е. вірм. царство перебувало під владою династії царів давньоперської д-ви Ахеменідів (558—330 до н.е.) і династії, яка правила в д-ві Селевкідів (312—64 до н.е.). У 1 ст. до н.е. В. — об'єкт боротьби між Рим. імперією і Парфянським царством. У 3—4 ст. В. підпала під владу Ірану.

Вірмени — одна з найдавніших християн. націй у світі. Християнство стало їхньою держ. релігією в 4 ст. (див. *Вірменська Апостольська церква*).

Протягом 7—15 ст. вірмени зазнали навал арабів, візантійців, турків-сельджуків, монголо-татар, військ Тімура (Тамерлана). 1064 після нападу турків-сельджуків частина вірмен осіла в Криму й Україні. В 11—12 ст. у *Києві* існувала колонія вірмен-купців. Після падіння д-ви вірмен у Кілікії (нині пд. ч. центр. Туреччини; 2-га пол. 14 ст.) вірм. колонії в Криму зросли настільки, що ці поселення називали «Велика Вірменія». Гол. осередками вірмен були *Кафа,* Солдайя (*Судак),* Солхат *(Старий Крим).* На думку М.*Грушевського*, саме через Крим був спрямований шлях переселення вірмен в Україну (див. *Вірменські колонії в Україні 16—18 століть*). У 16—18 ст. В. була поділена між Іраном і *Османською імперією.* 1805—28 Сх. В. приєднана до *Російської імперії* (Єреванська губ.).

Під час революц. подій у листоп. 1917 влада перейшла до партії «Дашнакцутюн», незабаром В. окупували англо-турец. війська. 1920 відновлено рад. владу й створено Вірм. СРР. Від 1922 Вірм. СРР входила до Закавказ. Федерації, з 30 груд. 1922 в її складі — до *СРСР*, з 5 груд. 1936 — безпосередньо до СРСР уже як союзна республіка.

Культ. зв'язок УРСР з Вірм. РСР здійснювався переважно через переклади укр. мовою тв. видатних вірм. письменників: Хачатура Абовяна, Ованеса Туманяна, Аветіка Ісаакяна, Акопа Акопяна. Зокрема, чимало з вірм. мови перекладав П.*Тичина.* На вірм. мову перекладено тв. Т.*Шевченка.* У вірм. театрах були поставлені п'єси І.*Франка* та ін. укр. драматургів. У серп. 1990 ВР В. прийняла постанову про її нову назву — Республіка В. 21 верес. 1991 ВР Республіки проголосила незалежність В. Дипломатичні відносини між В. й Україною встановлено 25 груд. 1991. В. — чл. ООН з 1992.

За даними перепису 2001, в Україні проживало 99,9 тис. вірмен, це в 1,8 разу більше, ніж у 1989.

Літ.: Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991—1995). К., 1998; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

А.В. Шилова.

ВІРМЕ́НО-КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА — одна з вірм. християн. церков (див. також *Вірменська Апостольська церква*). Переважна біль-

шість вірних цієї церкви мешкає в діаспорі (див. також *Вірменські колонії в Україні 16—18 ст.*). Підпорядкована римо-католицькій церкві. Відома з 11 ст. в Кілікії (нині пд. ч. центр. Туреччини). Її поява пов'язана з *хрестовими походами.* 1370 у *Львові* вірм. василіани (див. *Василіани*) відкрили монастир св. Анни. 1375 вірм.-катол. ченці, відомі як ченці чину Єдності св. Григорія Просвітителя, що мешкали на тер. Королівства Польс., заклали під впливом домініканців основу для майбутньої В.-к.ц. 1640 львів. вірм. єпископ М.Торосович перейшов під владу Папи Урбана VIII, одержав титул митрополита з юрисдикцією на Польщу, Молдову і Валахію (див. *Волощина*). Церк. громади з'явилися в багатьох містах розселення вірмен. Від 1816 В.-к. ц. перебуває під владою римо-катол. єпископів.

1945 у Львові заарештовано всіх кер. і священиків вірм. архідієцезії. Нині В.-к.ц. в Україні відновила свою діяльність. Громада є у Львові. Літургії правляться класичною вірм. мовою.

Літ.: Релігієзнавчий словник. К., 1998.

Т.О. Комаренко.

ВІРМЕ́НСЬКА АПО́СТОЛЬСЬКА ЦЕ́РКВА — одна з вірм. християн. церков (див. також *Вірмено-католицька церква*); сх.-християн. нац. церква Вірменії. Побутує думка, що у Вірменії проповідували Євангеліє апостоли Варфоломій та Фаддей (звідки й назва «апостольська»). Християнство стало держ. релігією вірмен в 4 ст., коли св. Григорій Просвітитель охрестив царя Тірідата III. Вірменія була першою д-вою, в якій християнство стало офіц. релігією. В.А.ц. розвивалася, маючи близькі стосунки з Сирійською церквою (див. *Антіохійський патріархат*), яка забезпечила її Св. Письмом і Літургією, а також термінологією. Залежність від сирійського алфавіту була припинена в 5 ст., коли вірм. просвітитель, творець вірм. писемності Месроп Маштоц створив вірм. алфавіт і виконав численні пер. Св. Письма на вірм. мову. В.А.ц. в цілому поділяє доктрину сх. правосл. обряду, однак є послідовницею монофізитства (богословсько-догматичний напрям у християнстві, згідно з яким Ісусові Христу притаманна «одна природа» — божественна, а не дві — Бог і людина). Вона зберігає традиційні вірм. обряди, виступає охоронцем нац. ідентичності. Найвищий духовний титул глави вірм. церкви (від 363) — верховний патріарх і католикос. Його резиденція міститься в м. Вагаршапат (колиш. Ечміадзін, Вірменія). На поч. 2003 в Україні діє 21 громада В.А.ц. Глава укр. єпархії В.А.ц. — архієпископ Григоріс Буніатян.

Літ.: *Комаренко Т.* Вірмени. В кн.: Національні меншини на території України: Енциклопедія, т. 1. К., 1997.

Т.О. Комаренко, М.Ф. Рибачук.

ВІРМЕ́НСЬКІ КОЛО́НІЇ В УКРА́ЇНІ 16—18 СТОЛІ́ТЬ. «Вірменські колонії» — традиційна назва в укр. *історіографії* для міськ. кварталів та окремих сіл, де проживали консолідовані нац.-реліг. громади вірм. іммігрантів, які часто користувалися самоврядуванням, деколи суд. автономією. У вірм. історіографії запропоновано назви — «поселення», «вогнища». Осн. причинами переселення вірмен із закавказ. Вірменії були: боротьба вірм. купецтва за товарні ринки, знищення вірм. державності арабами, розорення Закавказзя турками-сельджуками, монголо-татарами, пізніше — війни за Закавказзя між *Османською імперією* та Іраном (див. *Вірменія*). Певну роль в еміграції вірмен до України відіграли також реліг. переслідування їх у Туреччині, на Балканах (у Молдові 16 ст.). Міграція здійснювалася або безпосередньо з Вірменії, або через проміжні ланки — Крим та Молдову. Переважали мікроміграційні потоки заможніших вірмен-купців, ремісників, служителів культу. Вірм. колонії формувалися в Україні у двох регіонах: правобереж.-зх. та пн.-причорномор.: мали в кожному з них свою специфіку.

Вірменські колонії правобереж.-зх.-укр. регіону почали виникати в період *Київської Русі* та *Галицько-Волинського князівства* і збереглися частково як окремі нац. орг-ції до 1780—90-х рр. Перша колонія сформувалася в Києві — найдавніша згадка про неї в *Патерику Києво-Печерському* датується 1080—90-ми рр. Вірм. колонія у Львові утворилася в 2-й пол. 13 ст. (намогильний напис 1277). У 14—15 ст. виникли колонії у містах *Луцьк*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Снятин*, *Белз*; у 16 ст. — *Хотин*, *Бар*, Язловець (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.), Замостя (нині м. Замосць, Польща); у 17 ст. — *Бережани*, *Підгайці*, *Броди*, *Жовква*, *Золочів*, Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), *Тисмениця*, Лисець (нині с-ще міськ. типу Івано-Франк. обл.), Жванець (село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.), Студениця, *Умань*; у 18 ст. — *Городенка*, *Кути*, *Обертин*, Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*). Подаються лише найбільші колонії — в регіоні їх було бл. 60.

Колонія в місті займала невелику тер. довкола церкви та однієї з вул., званої Вірменською. Органами самоврядування в колоніях були ради старших (6—12 осіб, обраних громадою), подекуди діяли вірм. війтівство, вірм. суд. В юрид. практиці (в цивільних та кримінальних справах) вірмени користувалися традиційним для них кодексом Мхітара Гоша (1519 він був офіційно затверджений у вигляді Львів. судебника), а також власним процесуальним кодексом. Права на самоврядування, регламентування торгівлі й ремесла, на збереження тер. нац. дільниць вірмени добивалися через отримання королів. привілеїв. У деяких містах (Кам'янець-Подільський, Замостя) вони домоглися спец. статусу для своєї громади. Ради старших, що формувалися з *патриціату*, виконували адм. функції, збирали податки, утримували лазарети-притулки, розпоряджалися церк. майном. Громади мали свою символіку — Боже ягня з прапорцем, що зображувалося на печатці вірм. колоній. Кожна колонія була самостійною, але громади підтримували зв'язки між собою. У 17 ст. колонії, що занепадали, передавали представницькі функції та захист громад. майна сильнішим колоніям (Луцька та Київ. передали права Львів.). Органи самоврядування й окремі суди було ліквідовано в останній чв. 18 ст.

Реальна сила і вага вірм. колоній (у містах і м-ках) до серед. 17 ст. базувалися на їхньому екон. становищі — торгівля була джерелом великих багатств патриціату, який позичав гроші *магнатам* та королів. казні. Вірм. купецтво охопило своєю комерційною діяльністю Бл. Схід, доходило до Єгипту та Індії; на зх. — до Португалії, на пн. — до Прибалтики і Рос. д-ви. Купці також брали участь у місц. торгівлі. Розквіт торг. діяль-

ності припадає на 14 — 1-шу пол. 17 ст. Купці формували т-ва для спільних операцій, споряджали великі каравани до Туреччини. У 16—17 ст. існувала юрид. затверджена категорія «вірменських товарів», до якої входили імпортовані дорогі тканини, килими, сх. зброя, пахощі, одяг, зокрема «турецькі» хустки, золототкані пояси тощо. Вірм. купці експортували з тер. України мед, бурштин, місц. вірм. ремісничі вироби — насамперед золотарські та зі шкіри (сідла, взуття), холодну зброю, різьблення на камені. У 18 ст. вірмени були майстрами в ткацьких мануфактурах з виробництва золототканих килимків, поясів. Серед їхніх поселенців були лікарі (в ранні періоди також алхіміки), маляри, копіїсти рукописів. Як знавці сх. мов вірмени займали посади перекладачів — у містах, при литов. великокняжому дворі, а також виконували роль дипломатичних агентів у стосунках із *Кримським ханством,* Османською імперією*,* Іраном.

У нац. консолідації громад, збереженні ними високого рівня нац.-реліг. самосвідомості надзвичайно важливу роль відігравала *Вірменська Апостольська церква.* Виникнення церк. адміністрації, очолюваної єпископом або архієпископом, сягає 13—14 ст. (владики в Києві, Львові, Сочаві, пізніше деякий час у Кам'янці). У Львові, Кам'янці сформувалися реліг. центри — архіт. ансамблі, в яких поєднувалося по кілька церков, монастир, кладовище. При церквах від 17 ст. організовувалися *братства*, що займалися не лише реліг., а й світськими справами (допомога бідним, організація банків-ломбардів). У 14—16 ст. рим. курія неодноразово намагалася схилити вірмен до унії, однак це не давало тривалих результатів аж до 1640, коли на унію пристав львів. вірм. архієпископ М.Торосович, який почав запроваджувати її насильницьким способом. Унія була остаточно реалізована у 1670-х рр. рим. місією ордену театинців. Це спричинило відплив значної частини вірм. нас. з України (зокрема, до Молдови і Трансільванії — істор. обл. на пн. Румунії), а також розрив зв'язків із закавказ. Вірменією і занепад самобутньої к-ри укр. вірмен внаслідок латинізації обряду. У 18 ст. майже всі вірмени, що залишилися в регіоні, стали унійцями, зорієнтованими на архієпископство у Львові (див. *Вірмено-католицька церква*). Унія посилила денаціоналізацію вірмен, у великих містах вони полонізуються, а в менших — українізуються. Зникає розмовна вірм. мова (ашхарабар) та засвоєна вірменами в Криму і перенесена в регіон вірмено-кипчацька мова, по суті, тогочасна кримськотатар. з вірм., укр. та польс. лексичними елементами. Богослужбовою мовою залишається старовірм. (грабар).

При парафіях існували школи, що давали початкову освіту вірм. та вірмено-кипчацькою мовами. 1665 у Львові засновано Театинську колегію для вірмен (від 1701 Вірм.-укр. колегія), що давала вищу освіту переважно для духівництва. 1784 навчання в колегії припинилося. 1616—18 у Львові діяла друкарня Говганеса Карматанянца (Івана Муратовича), яка видавала книжки вірм. та вірмено-кипчацькою мовами.

Вірм. поселенці вели замкнутий спосіб життя, намагалися звести свої контакти з оточенням колонії здебільшого до комерційних справ. Дотримувалися ендогамії. А тому практично до кін. 17 ст. зазнавали нац. та екон. дискримінації з боку міськ. управ, які перебували в руках католиків. Заможна верхівка намагалася бути лояльною до великокняжої та королів. влади, але водночас вела й завзяту боротьбу за збереження самоврядування, екон. вольностей, власної релігії. Деякі вірм. колонії користувалися підтримкою магнатів, що сприяло екон. піднесенню як самих колоній, так і міст, у яких вони були розташовані. Вірмени, як правило, не брали участі в політ. житті, але серед них були поширені антиосман. настрої.

Відносини вірмен з укр. нас. складалися добре. Ще в 1230-х рр. було перекладено на вірм. мову житіє святих *Бориса і Гліба*, яке й досі залишається у вірм. мінеї. Українці підтримували вірмен у боротьбі проти унії, за збереження юліанського календаря. Під час *національної революції 1648—1676* вірмени вступали до лав повсталих; всупереч екон. блокаді, яку ввела Польс.-литов. д-ва щодо Б.*Хмельницького*, продовжували постачання товарів останньому. Вірмени вступали до козацтва, де доходили до полковницьких чинів. Водночас вони не схвалювали союз Б.Хмельницького з татарами.

У вірм. колоніях культивувалася медицина (складали лікувальники, рецептарії). Тут писалися трактати з хронології та теології (полемічна антикатол. літ.), перекладалося і Святе Письмо. Високого рівня розвитку досягло мовознавство (підручники з граматики, словники вірм. та вірменокипчацької мов). Були складені хроніки, зокрема в 1-й пол. 16 ст. — «Хроніку Польщі», т. зв. Венеціанську хроніку. В Кам'янці працювала династія хроністів — Говганаес, Гіргор, Гакоп, Оксент Каменаці, які уклали «Кам'янецьку хроніку» з докладним описом *Хотинської війни 1621.* Відомо, що у 18 ст. творили кілька вірм. істориків, серед них С.Рошка, І.-Т.Йосефович (Юзефович), К.Ходиніцький. Цінними є мемуари за 1608—20 Сімеона дпіра Легаці.

Високого рівня розвитку досягли мист-во та арх-ра. Будувалися сакральні споруди: львів. кафедральний собор (буд-во закінчено 1363, зберігся як істор. пам'ятка); київ. дерев'яна церква (14 ст., не збереглася); луцька церква св. Стефана (1378, збереглася, але перебудована); язловецька церква (1551, збереглася); кам'янецька церква святителя Миколая (1577, не збереглася, але вціліла дзвіниця 1653). Прикладне мист-во: різьба на камені (нагробні стели, хачкари, вотивні хрести, об'ємна скульптура), золотарство, гаптування, вироби з сап'яну. Монументальне малярство: розпис львів. кафедрального собору 15 ст. Станковий живопис: ікони зі збереженням вірм. антропологічного типу. Худож. переписування рукописів і мініатюристика. У Львові 1668 виник вірм. театр шкільного характеру. У 16—17 ст. вірм. мист-во поступово втратило питомі нац. риси, підпорядковуючись бл.-сх. орієнтальній моді та зх.-європ. стилям. Це помітно на худож. ткацтві мануфактур (орієнталізм) та портретах (львів. вірм. художники 17 ст. В.Доновакович, С.Богушевич, Х.Захнович працювали в манері «сарматського» портрета).

Зникнення колоній пов'язане з поступовою ліквідацією самоврядування, власних судів, депортаціями (з Києва за указом рос. царя *Олексія Михайловича* 1660; з Кам'янця після 1672 за часів турец. панування), із здобуттям пе-

реваги в міжнар. торгівлі єврейс. купецтва.

Для заселення вірменами пн.-причорномор. регіону характерне те, що крім дільниць у містах, тут виникло бл. 30 мононац. сіл. Самоврядування, незважаючи на високий відсоток вірм. нас. в багатьох містах, не досягло тут такого рівня, як в правобереж.-зх.-укр. регіоні (відсутні були ради старших, окремі суди).

Вірм. колонії в Криму виникають у 11—13 ст. в *Кафі* (нині м. Феодосія) та Солдайї (нині м. *Судак*), а також в ін. поселеннях пд. узбережжя п-ова. В час розквіту Генуї (Італія) намітилася гостра конкуренція між італ. та вірм. купцями, що позначилося на становищі вірм. і генуезьких колоній в Криму, особливо тоді, коли до екон. дискримінації приєдналися у 15 ст. реліг. переслідування вірмен внаслідок спроб накинути їм церк. унію з Римом. Ці конфлікти полегшили туркам-османам захоплення 1475 Кафи (на той час генуезької) та решти генуезьких колоній. Помітну роль відігравали вірмени також у роки турец. панування на пд. Криму та в Крим. ханстві, контролюючи вузлові осердя торгівлі й ремесел п-ова. Виникають нові колонії у містах Солхат (Ескі-Крим; нині м. *Старий Крим*), Гезлев (нині м. *Євпаторія*); у 16—18 ст. — у містах Карасубазар (нині м. *Білогірськ*), Ак-Мечеть (нині м. *Сімферополь*), Орабазар (Армянський Базар; нині м. *Армянськ*), *Інкермані,* засновуються села, розташов. між Карасубазаром та Ескі-Кримом, а також біля Судака. У Кафі наприкінці 15 ст. вірмени становили понад 60 % (більше 40 тис.) нас.

Вірм. купці привозили товари з тих регіонів, де торгували, а вивозили рибу, ікру, сіль, зерно, віск, мило, хутра; заснували кілька банків із значним капіталом. Ареал їхньої торгівлі на Бл. Сході сягав Перської затоки, Індії, на пн. — *Великого князівства Московського.* Вірм. ремісники — ювеліри, ткачі, фарбарі, шевці, кравці, теслі, мельники — творили власні цехи. Нас. займалося виноградарством, виноробством, садівництвом, тваринництвом.

Від 15 ст. вірмен. колонії існували також у деяких зх. причорномор. містах, зокрема, Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Кілії.*

Церк. ієрархію очолював кафський єпископ, певний час (у 15 ст.) існувало єпископство в Акермані. При парафіях і в монастирях (найвідоміший Сурб-Хач — Св. Хреста — недалеко від Ескі-Криму) діяли школи.

Чималим був внесок вірм. колоній Криму до вірм. к-ри. Тут розвинувся специфічний крим. тип каліграфічного переписування рукописів, оздоблених мініатюрами. Збереглося бл. 300 рукописних книг крим. походження. Мініатюристи працювали у вірм.-візант. манері. Відомі копіїсти 14—15 ст.: Натер, Грігор Сукіасанц, Хрістосатур, Тадевос Авраменi; 16—17 ст.: Аракел, Захарія Абега, Нікогайос Меланавор, Овакім Ерец. У Криму в 17 ст. творили поети Сімеон, Хачатур Кафаеці, Вардан, Степанос Тохатеці. Певного розквіту досягла наука (філософія, літописання, медицина, теологія).

Збереглася низка пам'яток вірм. арх-ри: монастир Сурб-Хач (1338, з добудовами 15—17 ст.), феодосійські церкви св. Іоанна Предтечі (14 ст.), архангелів Михаїла і Гавриїла (14—16 ст.), св. Саркіса (можливо, 12 ст.), поблизу Старого Криму церква св. Георгія (поч. 15 ст.), білогірська церква Успіння Богородиці. Вірмени будували водогони, караван-сараї, фонтани. Високого рівня досягла монументальна пластика (медальйони на церкві св. Іоанна Предтечі), хачкари (хресні камені) 14— 18 ст.

Вірм. колонії Криму припинили своє існування 1778, коли під натиском царського уряду звідти виселили вірмен та греків, щоб підірвати економіку ханства.

Багатовікове існування вірм. колоній на укр. землях сприяло встановленню міцних екон. і культ. зв'язків із Вірменією, Закавказзям в цілому та ін. країнами Бл. Сходу (Туреччиною, Іраном). Україна стала для вірмен країною-притулком у важкі для Вірменії часи, де вони могли зберігати свої духовні традиції, розвивати екон. і культ. життя.

Збереглася значна кількість документів, діловодних книг, що стосуються тих чи ін. інституцій вірм. колоній правобереж.-зх.-укр. регіону, зокрема вірм. суду (16—18 ст.), ради старших (17 ст.), єпископства (18 ст.) у Львові, а також братств, банків, Вірм.-укр. колегії театинців. Серія діловодних книг стосується Кам'янця (16—17 ст.). Важливе джерело — хроніки зі Львова та Кам'янця (16—17 ст.), пам'ятні записи-колофони — в рукописах, переписаних у Львові та Кам'янці, мемуари. Джерел про життя вірм. колоній пн.-причорномор. регіону збереглося набагато менше. Насамперед це колофони рукописів, пам'ятки *епіграфіки.*

Джерела вірм., вірмено-кипчацькою, укр., польс., лат. мовами зберігаються у Львові, Києві, Єревані, Вроцлаві, а також Венеції, *Відні*, Парижі. Лише незначна частина їх опублікована. Окрему групу становить вірм. епіграфіка (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський).

Літ. про колонії налічує понад 1 тис. назв, однак узагальнюючих праць про вірм. колонії в Україні немає. Про їхнє минуле писали укр. історики М.*Бантиш-Каменський*, І.*Шараневич,* О.*Партицький*, М.*Грушевський,* І.*Линниченко,* Б.*Януш,* І.*Крип'якевич,* Н.Кривонос, В.Грабовецький, Д.Блажейовський та ін.; з вірм. істориків новішого часу — В.Григорян, В.Мікаелян, Л.Хачікян. Досягненням вірм. й укр. історіографії стало проведення трьох спільних наук. сесій у 1950—70-х рр. У дослідженні проблематики брали участь також польс., угор., румун. та франц. вчені.

Літ.: *Petrowicz G.* L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede. Roma, 1950, parte 2; *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе 15— 19 вв. (Историографический очерк). Ереван, 1962; Акти вірменського суду міста Кам'янця-Подільського (16 ст.). Єреван, 1963 (вірм. мовою); *Симеон Лехаци.* Путевые заметки. М., 1965; Документы на половецком языке 16 в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). М., 1967; *Schutz E.* Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620—1621. Budapest, 1968; Украинско-армянские связи в 17 в.: Сборник документов. К., 1969; *Petrowicz G.* La chiesa armena in Polonia. Roma, 1971, parte 1; *Микаелян В.А.* На крымской земле: История армянских поселений в Крыму. Ереван, 1974; *Bla ejovsky D.* Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1665—1784). Rome, 1975; *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши. (Армяне в Подолии.). Ереван, 1980; *Petrowicz G.* La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma, 1988, parte 3; Привілеї національних громад міста Львова (14—18 ст.). Львів, 2000; *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. Львів—Нью-Йорк, 2001.

Я.Р. Дашкевич.

ВІ́РСЬКИЙ Павло Павлович (25(12).02.1905—05.07.1975) — балетмейстер. Нар. арт. УРСР (1957), нар. арт. СРСР (1960). Н. в м. *Одеса.* Закінчив Одес. муз.-драм. уч-ще (1927), 1927—28 — навч. у Моск. хореографічному технікумі. Від 1928 — соліст і худож. кер. танцювальних колективів у Одесі, *Харкові, Дніпропетровську, Києві.* 1937 організував Ансамбль танцю УРСР і був його худож. кер. (1937—40, 1955—75, з 1977 — ім. П.Вірського, нині — Нац. ансамбль танцю України ім. П.Вірського). 1942 — кер. Ансамблю пісні і танцю Київ. військ. округу, 1942—55 — худож. кер. балетної групи Ансамблю пісні і танцю Рад. армії ім. О.Александрова. Спираючись на нар. традиції, В. створив яскраві хореографічні композиції з минулого і сучасного життя укр. народу («Новорічна метелиця», «Гопак», «Чумацькі радощі», «Колгоспна полька», «Моряки флотилії “Советская Украина”», «Шахтарська святкова»). Держ. премія СРСР (1950, 1970). Держ. премія УРСР ім. Т.Шевченка (1965).

П. у м. Київ.

Тв.: На кукурудзяному полі: Хореографічна картинка. К., 1961; У вихорі танцю: Репертуарний збірник, вип. 1—6. К., 1977—82.

Літ.: *Станішевський Ю.О.* Павло Павлович Вірський. К., 1962; *Боримська Г.* Державний заслужений ансамбль танцю Української РСР. К., 1962; *Її ж.* Самоцвіти українського танцю. К., 1974.

П.М. Бондарчук.

П.П. Вірський.

ВІСІМНА́ДЦЯТА А́РМІЯ — заг.-військ. об-ня рад. військ, сформоване наприкінці черв. 1941 на базі управління *Харківського військового округу* і військ Київ. особливого військ. округу (див. *Київський військовий округ*). Спочатку до складу її входили 17-й стрілец. і 16-й механізований корпуси, 64-та авіац. і 45-та змішана авіац. д-зії. Війська армії в ході *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебували у складі *Південного фронту,* Пн.-Кавказ., Закавказ. фронтів, *Першого Українського фронту* та *Четвертого Українського фронту.* У цих оперативно-стратегічних об-нях армія вела оборонні бої на *Правобережній Україні,* зокрема тримала оборону на лінії *Коломия — Чернівці* — Секуряни (нині смт Сокиряни Чернів. обл.) і брала участь в *Уманській оборонній операції 1941,* після переходу 5 серп. 1941 на лівий берег Дніпра стримувала противника у напрямі *Нікополя* і *Мелітополя,* вела оборонні бої у Донбасі (див. *Донбаські операції 1941—1943*). У лип. 1942 відійшла за р. Дон, а в серп.—верес. 1942 спочатку в складі Пн.-Кавказ., а від 1 верес. 1942 — Чорномор. групи військ Закавказ. фронту брала участь в Армавіро-Майкопській і Новоросійській оборонних операціях, проведених із метою недопущення прориву противника вздовж Чорномор. узбережжя в Закавказзя, у верес.—груд. 1942 — у Туапсинській оборонній операції. Від лют. 1943 — у складі знову створеного Пн.-Кавказ. фронту вела бої по утриманню й розширенню плацдарму в р-ні миса Мисхако («Мала земля»), а в жовт.—груд. взяла участь у *Керченсько-Ельтигенській десантній операції 1943,* що закінчилася захопленням плацдарму на Керченському п-ові. У груд. 1943 18-та армія передана 1-му Укр. фронтові, в складі якого вела бої на Правобереж. Україні, зокрема, взяла участь у *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—1944, Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції 1944, Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944.* У верес.—жовт. 1944 війська армії у складі 4-го Укр. фронту відзначилися в *Карпатсько-Ужгородській наступальній операції 1944,* звільнили Закарпатську Україну і вступили на тер. *Чехословаччини.* Там у трав. 1945 18-та армія закінчила свій бойовий шлях. Команд.: А.Смирнов (черв.—жовт. 1941), В.Колпакчі (жовт.—листоп. 1941), Ф.Камков (листоп. 1941 — лют. 1942; квіт.—жовт. 1942), І.Смирнов (лют.—квіт. 1942), А.*Гречко* (жовт. 1942 — січ. 1943), О.Рижов (січ.—лют. 1943), К.Коротєєв (лют.— берез. 1943), К.Леселідзе (берез. 1943 — лют. 1944), Є.Журавльов (лют.—листоп. 1944), А.Гастилович (листоп. 1944 — трав. 1945).

Літ.: Восемнадцатая в сражениях за Родину. М., 1982.

Н.М. Руденко.

«ВІ́СЛА», А́КЦІЯ 1947 — завершальний етап примусової депортації українців 28 квіт. — 12 серп. з прабатьківських земель *Лемківщини, Надсяння, Холмщини* та *Підляшшя*, формально передбаченої вересневою 1944 угодою між урядом УРСР і Польс. к-том нац. визволення. «В.»,а., як депортаційна, детально розроблялася і здійснювалася польс. владою, а її виконання координувалося з парт.-рад. владними органами *СРСР.* Її проведення офіційно мотивувалося необхідністю припинити діяльність укр. підпілля (*Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії*) в цьому регіоні, позбавити його соціально-екон. та морально-психологічної підтримки з боку місц. укр. людності, а також змішаних родин і забезпечити цілісність Польс. д-ви. Офіц. приводом для поч. «В.»,а. стала загибель 28 берез. 1947 у засідці, організованій сотнями УПА, віце-міністра Нац. оборони Польщі, ген.-полк. К.*Сверчевського.*

Всі осн. рішення у справі «В.», а., а саме про склад командування т. зв. оперативної групи «Вісла», ств. з метою проведення цієї акції, про терміни акції, про тер. діяльності групи, про р-ни розселення переселенців (польс. пн. й зх. землі), про методи боротьби з членами укр. підпілля та з цивільним нас., запідозреним у сприянні підпіллю (запровадження військ.-польових судів і концтаборів, зокрема у Явожно), приймалися політбюро ЦК Польс. робітн. партії. Командування військ. операцією було доручено заст. нач. Генштабу Війська Польс., ген.-майорові С.Моссору. Його заст. було призначено по лінії мін-ва громад. безпеки — віцеміністра громад. безпеки полк. Г.Корчинського, по лінії корпусу внутр. безпеки — команд. корпусом полк. Ю.Хюбнера. Через побоювання, що під час здійснення акції окремі особи й цілі групи проникатимуть на тер. сусідніх країн, міністр нац. оборони Польщі М.Жимерський у серед. квіт. звернувся до міністрів нац. оборони СРСР і *Чехословаччини* з проханням щільно заблокувати зі свого боку сх. і пд. польс. кордони. 24 квіт. ухвалу в справі «В.», а. прийняла президія РМ Польс. республіки. 28 квіт. 1947 військ. акція з переселення укр. нас. на «повернуті землі» (ті, що після *Другої світової війни* відійшли від Німеччини до Польщі) розпочалася.

Операція проводилася військом — 5 д-зіями піхоти, 1 д-зією корпусу внутр. безпеки та 3 додатковими полками (піх., самохідний і саперний) — разом понад 20 тис. солдатів. Війську допомагали нар. міліція, добровольчі резерви нар. міліції та Управління безпеки. Крім того, рад. командування пе-

рекинуло з Львів. обл. одну танкову д-зію, спец. підрозділи НКВС і заблокувало прикордонними військами укр.-польс. кордон, а чехи вислали одну гірську бригаду. «В.»,а. тривала три місяці — до кін. лип. 1947, хоча переселення продовжувалося і пізніше. Останньою групою переселенців були 32 родини, переселені між січ.—квіт. 1950 з пов. Нови-Тарґ до Щецінського воєводства. Це були родини, які не одержали дозволу на перебування в прикордонній смузі, переважно змішані подружжя. Здійснення «В.»,а. супроводжувалося атаками насилля щодо українців: навмисно спалювалися укр. домівки та будівлі, руйнувалися старовинні церкви, представників укр. інтелігенції та селянства за підозрою у сприянні УПА ув'язнювали у концтаборі в Явожно.

Внаслідок проведеної акції польс. комуніст. влада знищила укр. підпілля і позбулася укр. нас. у пд.-сх. воєводствах країни, розпорошивши бл. 150 тис. осіб (за офіц. даними) майже по всій тер. пн. і зх. частин Польщі. Проте цим укр. проблема навіть з формальної точки зору, як того бажало польс. парт.-держ. кер-во, вирішена не була. Переселення справило глибоке і тривале відчуття кривди та особистої трагедії у свідомості багатьох переселенців та їхніх нащадків. У місцях нового поселення українці отримали г-ва значною мірою знищені, хоча польс. д-ва пізніше і намагалася надавати переселенцям матеріально-фінансову допомогу. Пд.-сх. землі країни через виселення українців до сьогодення найменш заселені. Сенат Польс. Республіки на засіданні 3 серп. 1990 засудив «В.»,а. Втім, питання про відшкодування збитків, завданих виселеним українцям, залишається відкритим.

Літ.: УПА в світлі польських документів. «Літопис Української Повстанської Армії», 1992, т. 22, кн. 1; Akcja «Wisła». Dokumenty. Oprac. E.Misiio. Warszawa, 1993; Problemy ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła». Kraków, 1997; Акція «Вісла»: Документи. Львів—Нью-Йорк, 1997; Пропам'ятна книга «1947». Варшава, 1997; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади, т. 2. Львів, 1998; Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії, т. 2—4. Варшава, 1994—98; *Drozd R., Halagida I.* Ukraińcy w Polsce 1944—1989. W walce o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999; *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944—1989. Warszawa, 2001; Чужинче, іди скажи Україні. Увічнення трагедії Закерзоння в 1944—1947 роках: Фотоальбом. Перемишль, 2001.

І.І. Ільюшин.

ВІ́СЛО-О́ДЕРСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — операція військ *Першого Білоруського фронту* та *Першого Українського фронту* 12 січ. — 7 лют. на тер. Польщі у межиріччі Вісли й Одера, складова частина стратегічного наступу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на фронті від Балтики до Карпат. У результаті прориву оборони противника на фронті вздовж 250 км і наступних запеклих боїв було повністю визволено Польщу, значну ч. *Чехословаччини*, очищено від гітлерівських військ сх. ч. Бранденбурзької землі та пд. ч. Померанії (зх. ч. історико-геогр. обл. Польщі — Помор'я, яке розташов. вздовж пд. узбережжя Балтійського м.), оточено великі ворожі угруповання у містах Познань та Шнейдемюль (нині Піла, обидва Польща). Розгромом нім. армії у В.-О.н.о. було створено передумови для успішного здійснення *Берлінської наступальної операції 1945* та Празької операції 1945. Перенесення В.-О.н.о. з 20 січ., як спочатку планувалося, на 12 січ. допомогло зх. союзникам відбити наступ гітлерівських військ в Арденнах (Бельгія) 1944—45.

Літ.: *Казаков П.Д.* От Вислы до Одера. М., 1974.

І.М. Кулинич.

«ВІ́СНИК ГЕНЕРА́ЛЬНОГО СЕКРЕТАРІА́ТУ УКРАЇ́НИ» — офіц. друкований орган *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*. Був продовженням ж. «*Вісті з Української Центральної Ради*». Видавався в Києві з листоп. 1917. До кін. 1917 вийшло 8 чисел. Виходив до трав. 1918. Кілька разів змінювалася назва — спочатку на «Вісник Генерального Секретаріату УНР», потім — «Вісник Ради Народних Міністрів УНР». Друкував матеріали держ.-урядового характеру. Під час *Української Держави* вид. продовжувалося під назвою «Державний вісник».

Літ.: *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816—1923). Х., 1926; *Наріжний С.* Українська преса. Подєбради, 1934; *Животко А.* Нариси історії української преси: Курс лекцій. Подєбради, 1937; Преса України: Газети 1917—1920 рр.: Бібліографічний покажчик. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

«ВІ́СНИК ДЛЯ РУСИ́НІВ АВСТРІ́ЙСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ», «Вѣстникъ для Русиновъ Аустрїйскои державы» — урядовий час. для українців монархії *Габсбургів*. Від лип. 1849 до лют. 1850 виходив у *Львові* під назвою «Галичо-рускій вѣстникъ» (ред. М.*Устиянович*), потім до груд. 1866 у *Відні* (редактори І.*Головацький*, Ю.Вислобоцький). Гол. місце у час. відводилось урядовим розпорядженням; крім того, публікувалися дописи з різних місцевостей *Галичини* й *Закарпатської України*, літ. та істор. тв. (зокрема А.*Петрушевича*), мовознавчі дискусії. Займав консервативні позиції, виступав як проти ранніх *народовців*, так і проти церк.-обрядового руху та русофільських декларацій у час. «*Слово*» 1866.

Літ.: *Возняк М.* З-за редакційних куліс віденського Вісника та Зорі Галицької. «ЗНТШ», 1912, т. 107.

О.В. Середа.

«ВІ́СНИК НАЦІОНА́ЛЬНОЇ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НИ» — щомісячний заг.-наук. та громад.-політ. журнал. Заснований у жовт. 1928 у Києві. Перша назва — «Вісті Всеукраїнської Академії наук», з 1936 — «Вісник АН УРСР», 1947 — «Вісник Академії наук Української РСР», 1991 — «Вісник Академії наук України», квіт. 1994 — «Вісник Національної академії наук України». Гол. ред. — акад. Б.*Патон.* Засн. — Президія НАН України.

Журнал систематично повідомляє про орг. діяльність заг. органів акад. — Президії, а також комісій при ній; коротко інформує про наук.-орг. та наук. працю установ, відділів, співробітників Акад., про взаємини з ін. наук. установами України, а також наук. ін-тами й діячами СНД та ін. країн. У ньому друкуються витяги з протоколів Президії, заг. зборів НАН України, наук. хроніка акад., протоколи, звіти й повідомлення про конф. і наради науковців в Україні та за її межами; матеріали законодавчого характеру: укази, обіжники й інструкції Уряду та Президента України, що стосуються акад. На шпальтах вид. регулярно висвітлюється діяльність вид-ва НАН України «Наукова думка».

У постійних рубриках «Вісника...» друкуються проблемно-ана-

літичні статті, огляди, полемічні виступи, рецензії на книги тощо.

Л.Д. Якубова.

«ВІ́СНИК РЕПРЕ́СІЙ В УКРАЇ́НІ» — друковане щомісячне вид. закордонного представництва «Української Гельсінкської групи» (Нью-Йорк, США, див. *Українська Гельсінкська спілка*). Виходив з січ. 1980 паралельно укр. й англ. мовами. Видавався частково за рахунок надходжень від передплати, частково за рахунок благодійних пожертвувань укр. громади в *українській діаспорі*. Призначався укр. громад. орг-ціям, к-там оборони і допомоги переслідуваним. Друкувалася систематизована інформація про переслідування в рад. Україні інакомислячих — активістів правозахисного руху, дисидентів, представників реліг. громад (зокрема баптистів) тощо, вміщувалася інформація й про ін. рад. дисидентів, зокрема А.*Сахарова* та С.*Параджанова*. Мав постійні рубрики «Хроніка репресій», «Архів самвидаву», «Новини про засуджених», наводилася бібліографія згадувань про політ. переслідування в УРСР і *СРСР* у рад., зарубіжній укр. та іншомовній пресі (згодом робота над цим розділом через об'єктивні і суб'єктивні причини була припинена), регулярно наводилися списки репресованих, біографічні відомості про них та їхні родини, адреси тощо. Мав додаток — «Документи українського патріотичного руху». Ред.-упорядником «Вісника...» була Н.Світлична. Припинив видаватися 1985.

В.В. Головко.

«ВІ́СНИК СОЮ́ЗУ ВИ́ЗВОЛЕННЯ УКРАЇ́НИ» (з 1918 — «Вісник політики, літератури й життя») — друкований орган *Союзу визволення України* (СВУ). Виходив з 5 жовт. 1914 до 13 листоп. 1918 у *Відні*, опубл. 226 чисел, тираж — 5 тис. прим. Редагували: В.*Дорошенко,* М.*Возняк,* А.*Жук*. Друкував матеріали про діяльність СВУ, статті відомих громад.-політ. діячів з проблем укр. нац. руху, політики Росії та країн Зх. Європи щодо України, зокрема у роки *Першої світової війни*. Послідовно виступав за держ. незалежність і соборність України. Найбільш активними дописувачами «Вісника...» були І.Бочковський, Л.*Ганкевич* і М.*Ганкевич,* І.*Крип'якевич,* Є.*Левицький,* Б.*Лепкий,* М.*Меле-*

ВІСТНИК

(Nachrichtenblatt des Bundes zur Befreiung der Ukraina)

Союза визволення України

Виходить два до чотирн рази у місяць.
Річна перeплата виносить 10 К. (4 рублі), піврічна 5 К. (2 руб.), квартальна 3 К. (1 20 руб.). :: Ціна поодинокого примірника 30 сот. (15 коп.).

Редагує комітет.
Видає і відповідає за редакцію: Омелян Бачинський.
Адреса редакції і адміністрації: Wien, VIII. Josefstädterstrasse 79, II. Stiege, Tür 19.

I. рік. Відень, дня 5. жовтня 1914. Ч. 1.

Наша платформа.

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної европейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське національне житє розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставати ся німими свідками теперішних подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Обєктивна історична конечність вимагає, аби між західною Европою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібно се для осягнення і утревалення европейської рівноваги, а се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу булоб се здійсненнем вікових його мрій і зусиль.

В зрозумінню сеї історичної конечности російські Українці покликали до житя центральну загально-національну орґанізацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішну хвилю національно-політичних і соціяльно-економічних інтересів українського народу в Росії. Орґанізацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищи державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент звязують з розбиттєм Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союза є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішним устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релїґійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, осібного автономного краю.

Одночасно зі збудованням самостійної української держави має бути переведена радикальна аґрарна реформа на користь селянства. Є се основний економічний постулят Союза визволення України.

Практичною своєю задачею ставить Союз визволення України:

1. Орґанізацію українських суспільних сил для переведення в житє постулятів Союза.

2. Переведення національної громадсько-політичної орґанізації українсько-російських земель, о скілько вони будуть окуповані у війні в Росією.

3. Приготовання скликання українського національного конґресу, якийби заняв становище про форму правно-державної орґанізації відібраних від Росії в наслідок війни, чи на основі рішення міжнародної конференції українських земель, про внутрішний політичний устрій, аґрарну справу і пр.

4. Виступи в обороні інтересів українського народу і його національно-державних змагань перед правительствами воюючих держав і перед міжнародними конференціями.

5. Популяризацію української справи в Европі через видавництво публікацій, кореспонденцій і пр.

«Вісник Союзу визволення України». Відень, 5 жовтня 1914, ч. 1.

невський, О.*Назарук,* В.*Пачовський,* В.*Сімович,* В.*Темницький,* М.Троцький, Л.*Цегельський* та ін.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: культурно-освітня праця між двома війнами. Прага, 1942; Союз визволення України. 1914—1918. Відень—Нью-Йорк, 1979; *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності та соборності (1914—1918 рр.). Львів, 1999.

І.Г. Патер.

«ВІ́СНИК УКРАЇ́НСЬКОГО ВІ́ДДІЛУ НАРО́ДНОГО КОМІСАРІА́ТУ СПРАВ НАЦІОНА́ЛЬНИХ» — офіц. орган укр. від. Нар. комісаріату національностей РСФРР, створеного у листоп. 1917 на базі Обласного укр. комісаріату Петрогр. ради робітн. депутатів. За первинним задумом мав бути україномовним щотижневиком. Видавався 1918—22 нерегулярно. Здійснював більшовицьку агітацію і пропаганду як серед українців у Росії, так і на теренах України. Регулярно висвітлював діяльність структур укр. від. Нар. комісаріату національностей РСФРР (від. біженців, заг. зв'язку, політ. еміграції, культ.-просвітницького); друкував укр. мовою осн. законодавчі постанови більшовицького уряду (зокрема Конституцію РСФРР, *Декларацію прав народів Росії*), а також осн. події культ. життя українців у Росії (відкриття пам'ятника Т.Шевченкові в Москві та ін.). З перших номерів регулярно друкувалися статті під рубрикою «Історія революції на Україні за 1917—18 рр.», в яких популяризувався ленінський погляд на розвиток нац. революц. руху. В рубриках «На роздоріжжі», «Політична хроніка», «Що діється на Вкраїні» подавалися осн. політ. події за часів *Української Держави*, *австро-німецьких військ контролю над територією України 1918*, *Директорії*. За жанром більшість з цих матеріалів — політ. фейлетони.

Літ.: *Макарова Г.П.* Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. 1917—1923 гг. М., 1987.

Л.Д. Якубова.

«ВІ́СТІ ВУЦВК» — щоденна газ., що видавалася з груд. 1918 у *Харкові* як орган Харків. ради робітн. депутатів, з січ. 1919 — як орган Тимчасового робітничо-сел. уряду України і Харків. ради робітн. депутатів, з берез. 1919 стала органом Всеукр. центр. виконкому (ВУЦВК) рад робітн., сел. та червоноармійських депутатів й Харків. ради робітн., сел. та червоноармійських депутатів. У квіт.—черв. 1919 виходила паралельно у Харкові й *Києві* (у Києві — як орган ВУЦВК і виконкому Київ. ради робітн. депутатів). Від груд. 1919 поновила вихід у Харкові як орган Харків. військ. революц. к-ту, згодом — орган ВУЦВК і Харків. губернського виконавчого к-ту. Від жовт. 1920 — орган Укр. ЦВК. Від 25 черв. 1934 виходила у Києві. Від 30 лип. 1938 мала назву «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР». 14 трав. 1941 об'єднана з газ. «Комуніст». Мала спец. випуск та літ., тех., популярно-мед. і кооп. додатки.

Спочатку друкувалася рос. мовою, від 2 квіт. 1919 — рос. та укр. мовами, від 28 трав. 1920 — виключно укр. мовою. У різний час газ. редагували В.*Блакитний,* Є.Касяненко, М.Новицький, М.Ткач, Ф.Таран, П.Нємцов. Була найпопулярнішою газ. періоду українізації.

Літ.: Періодичні видання УРСР. 1917—1960. Газети: Бібліографічний довідник. Х., 1965.

О.В. Юркова.

«ВІ́СТІ З УКРАЇ́НСЬКОГО НАУКО́ВОГО ІНСТИТУ́ТУ В БЕРЛІ́НІ» — україномовне періодичне вид. Ред. — З.*Кузеля*. «Вісті...» виходили 1933—38 для укр. загалу з метою інформувати його про культ.-наук. життя нім. народу та укр. еміграції (гол. чин. у Німеччині). «Вісті...» повідомляли про нове нім. законодавство, подавали відомості про умови навчання у вищих учбових закладах Німеччини, містили різнобічну хроніку

та звіти про діяльність *Українського наукового інституту у Берліні*, а також зміст деяких рефератів, читаних в Ін-ті.

Літ.: *Животко А.* Історія української преси. Регенсбург, 1946; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці у світі. К., 1999.

Д.В. Бурім.

«ВІ́СТІ З УКРАЇ́НСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ» — офіц. друкований орган *Української Центральної Ради.* Виходив з квіт. по листоп. 1917 у *Києві.* Перші 3 номери мали назву «Вісті з Української Центральної Ради у Києві». Всього вийшло 25 номерів, 19 із них видав *Комітет Української Центральної Ради,* ін. — Президія УЦР. У газ. знайшли місце матеріали про створення і організацію УЦР та її діяльність до поч. верес. 1917.

Літ.: *Ігнатенко В.* Українська преса (1816—1923). Х., 1926; *Наріжний С.* Українська преса. Подєбради, 1934; *Животко А.* Нариси історії української преси: Курс лекцій. Подєбради, 1937; Преса України: Газети 1917—1920 рр. Бібліографічний покажчик. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

«ВІ́СТІ: О́РГАН ВІЙСЬКО́ВО-ПОЛІТИ́ЧНОЇ ДУ́МКИ» — україномовний часопис. Видавався з деякими перервами (через фінансові труднощі) від кін. 1940-х рр. до серед. 1970-х рр. Крайовою управою Братства колиш. вояків Першої укр. д-зії — Укр. нар. армії (д-зія СС «*Галичина*») у Мюнхені (Німеччина). Загалом вийшло 140 чисел. Містив дослідницькі розвідки з воєн. і воєн.-істор. проблем, що торкалися укр. тематики, насамперед *української революції 1917—1921* і *Другої світової війни.* Представлений багатий мемуарний матеріал учасників про воєн. дії укр. військ. підрозділів проти рад. і нім. військ, про післявоєнну долю вояків д-зії СС «Галичина» тощо. Друкувалися худож. тв. авторів *української діаспори*, рецензії на книги з військ. тематики, сусп.-політ., культ., реліг. новини укр. діаспори.

Редактором час. був В. Стечишин.

В.В. Головко.

«ВІ́СТНИК», місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя — незалежний укр. журнал, видавався 1933—39 у *Львові* під редакцією Д.*Донцова.* Наступник «*Літературно-наукового вістника*». Видавці так визначили гол. мету вид.: «переродити духовність нашої суспільності, плекати культ сильної й характерної людини». Гол. ворогами українства вони називали: «марксизм, масонство і москвофільство усіх форм».

Вміщував літ. та поетичні тв., зокрема О.*Ольжича*, Є.*Маланюка*, О.*Теліги*, Ю.*Клена*, пер. творів зх.-європ. і амер. письменників і поетів, статті про укр. і світ. мист-во, літ. критику, публіцистичні статті з гострих питань громад. життя українців у Польщі й *СРСР.* Мав бібліографічну рубрику.

В.В. Головко.

«ВІСЬ РИМ—БЕРЛІ́Н» — агресивний блок тоталітарних д-в, які розв'язали *Другу світову війну.* Його започаткувала укладена 25 жовт. 1936 угода фашист. Італії та нацистської Німеччини про політ. й збройну підтримку ген. Ф.Фра́нко, який підняв заколот проти прокомуніст. уряду в Іспанії. Фашист. диктатор Італії Б.Муссоліні назвав «вертикальну лінію Рим—Берлін» «віссю, довкола якої можуть групуватися всі європейські держави, що прагнуть миру». Ця формула й породила в світ. пресі поняття «держави вісі». 25 листоп. 1936 *Антикомінтернівський пакт* з Німеччиною уклала Японія, 6 листоп. 1937 цей пакт підписала Італія. «Вісь» перетворилася на «трикутник». Укладені під гаслом антикомунізму, угоди мали значно ширший політ. підтекст. Вони об'єднали три агресивні д-ви, що прагнули завоювати і поділити між собою Старий Світ з його колоніями в Африці, Азії та Океанії. Це стало очевидним після того, як Німеччина, Італія та Японія 27 верес. 1940 підписали у Берліні Троїстий пакт, в якому відкрито проголосили Європу сферою порядкування Німеччини й Італії, а Пд.-Сх. Азію — Японії. Разом з тим у ст. 4-й підкреслювалося, що пакт не стосується *СРСР.* Це було неначе запрошення, і 12 листоп. 1940 в ході переговорів у Берліні з головою Раднаркому та міністром закордонних справ СРСР В.*Молотовим* А.*Гітлер* офіційно запропонував рад. урядові приєднатися до Троїстого пакту і взяти участь у розподілі воєн. здобичі — азійських та афр. колоній європ. д-в. Незважаючи на антикомунізм «вісі», Й.*Сталін* виявив готовність до порозуміння з її учасниками — 1939 він поділив з Гітлером Сх. Європу, а 25 листоп. 1940 дав згоду приєднатися до Троїстого пакту й таким чином стати четвертим чл. «вісі». Його умови передбачали встановлення рад. контролю над чорномор. протоками, Болгарією та Румунією; вихід Рад. Союзу до Перської затоки. Проте Гітлер загальмував справу, і новий союз не було укладено.

Літ.: История дипломатии, т. 3. М., 1965; Документы внешней политики: 1940 — 22 июня 1941, т. 23, кн. 2, ч. 1. М., 1998.

В.С. Коваль.

ВІТА́ЛІЙ ІЗ ДУ́БНА (р. н. невід. — між 1607—12) — письменник і перекладач. Чл. Острозького літ.-наук. гуртка. Походив з *Великого князівства Литовського.* За деякими даними, був ченцем *Унівського монастиря.* 1603—07 — ігумен монастиря у м. *Дубно.* 1604—05 упорядкував зб. «Діоптра албо зерцало і виражене живота людського на том світі» — пер. реліг.-моралізаторських творів з грец. і лат. мов та власні вірші морально-дидактичного змісту. Книга вперше видана у м. Єв'є (нині м. Вевіс, Литва) 1612 і пізніше кілька разів перевидавалася білорус. друкарнями.

П. у м. Вільно (нині *Вільнюс*).

Літ.: *Франко І.* Забутий український віршописець XVII в. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 31. К., 1981; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990.

А.Ю. Ясіновський.

ВІТАШЕ́ВСЬКИЙ Микола Олексійович (20(08).09.1857 — 21.06. 1918) — літератор, актор, етнограф, революціонер, мемуарист. Н. в м. *Одеса.* Із дворян *Херсонської губернії*, син тираспольського нотаріуса О.Віташевського. 1875 закінчив реальне уч-ще в *Миколаєві*, після чого навч. у Новорос. ун-ті (Одеса). 1876 випустив зб. «Мысли провинциалов». 1877, перебуваючи з батьком за кордоном, установив зв'язки з редакцією рос. «якобинского» ж. «Набат» (Цюріх, Швейцарія), став її агентом. Повернувшись, виступав у любительських виставах, створив мандрівну трупу задля заробітку грошей на соціаліст. діяльність. Видав 1-ше число легального політ. час. «Эхо» (2-ге заборонила цензура). Увійшов до народницького гуртка, зорганізованого І.Ковальським. Арештований 11 лют. (30 січ.) 1878 (чинив опір жандармам і був поранений). За ви-

роком проведеного в Одесі 31 лип. — 5 серп. (19—24 лип.) військ.-окружного суду покараний на 6 років каторги (термін було скорочено на третину, оскільки В. вважався неповнолітнім).

До осені 1880 утримувався в Новобілгородській центр. в'язниці (слобода Печеніги Вовчанського пов. Харків. губ., нині с-ще міськ. типу Печенізького р-ну Харків. обл.), потім — у Мценській пересильній (м. Мценськ, нині Орловської обл., РФ). 1881 етапований до Іркутської тюрми (там записав спомини про засланого до Сибіру М.*Чернишевського*, познайомився з В.*Короленком*), надалі — на Кару Нерчинської округи (Забайкалля, Росія). 1882 звинувачений у сприянні втечі каторжан і залишений в ув'язненні. Від 1883 — на сибірському поселенні. Представив Рос. геогр. т-ву дослідження місц. побуту й фольклору якутів, видав низку наук. розвідок, друкував публіцистичні та белетристичні твори.

1897 повернувся в Україну, в *Херсоні* служив статистиком земської управи, згодом оселився в Одесі, був на такій самій посаді, як і в Херсоні. На поч. 20 ст. мешкав у Миколаєві, співробітничав у місц. пресі. 1905 в *Полтаві* налагоджував видання газ. «Полтавщина». 1906 — секретар петерб. час. «Мысль»; удруге заарештований (за антиурядову пропаганду). По 3-місячному ув'язненні в тюрмі «Хрести» висланий за кордон. У Женеві (Швейцарія) на стипендію Петерб. АН систематизував краєзнавчі матеріали, зібрані на засланні. Від 1909 — знову в Одесі, звідки, не знайшовши засобів для існування, вимушено переїхав до *Санкт-Петербурга*, працював нічним коректором, літ. редактором. Злидарював, хворів, але відмовився просити про відновлення йому дворянських прав, яких був замолоду позбавлений як політ. злочинець.

Автор брошури «Старая и новая якутская ссылка» (1907) та спогадів, уміщених у журналах «Былое» (1906—07), «Наша страна» (1907), «Минувшие годы» (1908), «Голос минувшего» (1914).

П. у м. *Москва.*

Літ.: Справа Ковальського й товаришів в Одесі. «Листи Громади», 1878, № 1; *Виташевская А.* Н.А.Виташевский. «Каторга и ссылка», 1924, кн. 11; Заметка Н.А.Виташевского о Н.Г.Чернышевском. Там само, 1929, кн. 7.

П.Г. Усенко.

ВІТГЕНШТЕ́ЙН (Сайн-Вітгенштейн) **Лев Петрович** (Людвиг Адольф Фрідрих; 1799—1866) — декабрист, військовик, поміщик, граф, з 1834 — князь. Син П.*Вітгенштейна* та Антоніни (Антуанети) Снарської. Вихований у Пажеському корпусі. 1817 — корнет Кавалергардського полку, 1818 — полковий ад'ютант, 1819 — поручик, 1820 — флігель-ад'ютант, супроводжував імп. *Олександра I* на Лейбахському конгресі 1821. Штабс-ротмістр (1821), ротмістр (1824). Служив у м-ку *Тульчин.* Чл. «*Союзу благоденства*» та Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*).

Імп. *Микола I* не притяг В. до відповідальності по справі декабристів. Восени 1826 був призначений ескадронним командиром, 1827 за клопотанням батька увільнений від фронтової служби. 1828 пішов у відставку в чині полковника. Того ж року взяв шлюб з княжною С.Радзивілл (1809—32), а 1834 повінчався з Л.Барятинською, сестрою кн. О.Барятинського, майбутнього ген.-фельдмаршала. Від 1861 мав титул князя Сайн-Вітгенштейн Сайнського і Карлсбург-Людвигсбурзького. Успадкував величезні маєтності батьків.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Чулков Н.* Витгенштейн (Сайн-Витгенштейн 1-й). В кн.: Русский биографический словарь: Вавила—Витгенштейн. М., 2000.

П.Г. Усенко.

ВІТГЕНШТЕ́ЙН (Сайн-Вітгенштейн-Берлебург) **Петро Християнович** (Людвиг Адольф Петер; 1768, за ін. даними, 1767 або 1769 — 11.06(30.05).1843) — військовий, граф, чл. Держ. ради (1818), князь (1834), найясніший князь (1836). Н. в м. *Ніжин* або, за його словами, в м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Син ген. рос. служби Х.Вітгенштейна. Виховувався у родича своєї мачухи Ганни (уродженої княжни Долгорукової, вдови графа А.Бестужева) М.Салтикова (ген.-фельдмаршала з 1796), наставника вел. кн. Олександра Павловича (майбутнього імп. *Олександра I*).

1781 записаний сержантом лейб-гвардії Семеновського полку, 1789 — вахмістр лейб-гвардії Кінного полку, наступного року — гвард. офіцер. Із 1793 — у легкокінному Укр. полку. 1794 брав участь у придушенні повстання Т.*Косцюшка*, 1796 був у «перському поході». Ген.-майор і шеф Маріупольського гусарського полку з 1799, командир Єлизаветградського гусарського полку від зими 1801/02.

Учасник воєн *Російської імперії* поч. 19 ст., зокрема, *російсько-турецької війни 1806—1812* та *Війни 1812.* Від 1807 — шеф лейб-гвардії Гусарського полку, ген.-лейтенант. 1812 — генерал від кавалерії, командир 1-го корпусу. Був поранений. 25(13) квіт. 1813 заступив хворого М.*Кутузова* на посаді головноканд. 31(19) трав., за власною ініціативою, замінений М.*Барклаєм-де-Толлі.* Того ж року, після приєднання Австр. імперії до антинаполеонівської коаліції, — нач. загону (корпусу) в союзницькій армії, керованій фельдмаршалом кн. К.Шварценбергом, знову зазнав поранення.

П.Х. Вітгенштейн.

1816 лікувався за кордоном. 1818 очолив 2-гу армію зі штабквартирою в Україні. 1826 став ген.-фельдмаршалом. Під час *російсько-турецької війни 1828—1829* в. о. головноканд. на європ. театрі бойових дій. Після відставки (лют. 1829) мешкав у придністровській садибі в м-ку Кам'янка Ольгопільського пов. Подільської губ. (нині смт Каменка, Молдова).

Кавалер багатьох орденів, у т. ч. св. Георгія 4-го (1794), 3-го (1805) і 2-го (1812) ступенів, св. Анни 1-го ст. (1805), Олександра Невського з діамантами (1812—13) та Андрія Первозванного (1813). Нагороджений двома золотими шаблями «За хоробрість» (1807, 1813).

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 4. СПб., 1841; Военная галерея 1812 года. СПб., 1912; *Глинка В.М., Помарнацкий А.В.* Военная галерея Зимнего дворца. Л., 1974.

П.Г. Усенко.

ВІ́ТИК Семен Гнатович (1875 — 10.10.1937) — галицький політик. Н. в с. Верхні Гаї (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.) у сім'ї залізничника. Навч. у Дрогобицькій г-зії. Закінчив Перемишльську г-зію та Львів. ун-т. 1892 познайомився з І.*Франком*, був секретарем *Русько-української радикальної партії,* очолюваної І.Франком та М.*Павликом.* Після

С.Г. Вітик.

Д. Вітовський.

розколу партії (1899) — один із засн. і лідерів *Української соціал-демократичної партії* Галичини, чл. її ЦК, депутат австрійс. парламенту (1907—18). Чл. президії нац. ради ЗУНР, чл. президії *Трудового конгресу*, міністр у галицьких справах УНР (1919). 1919—25 — на еміграції у *Відні*, де займав радянофільські позиції, видавав час. «Нова громада» (1923—25). Чл. КП(б)У від 1925.

1925 приїхав в УСРР, де працював редактором ж. «Червоний клич» ЦК укр. секції *Міжнародної організації допомоги борцям революції* (1925—27), був чл. правління Держ. вид-ва України (1927—30), секретарем Всеукр. т-ва культ. зв'язків із закордоном (ВУТОКЗ) (1929—31), зав. від. КПЗУ, *Істпарту* при ЦК КП(б)У (1931—33). Підготував до друку кн. «Польща і Україна», залишив спогади про І.Франка. 22 берез. 1933 ув'язнений ДПУ УСРР у «справі УВО» (див. *«Української військової організації» справа 1933*). Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР 23 верес. 1933 засуджений до десяти років позбавлення волі. Покарання відбував у Верхнєуральському політ. ізоляторі (Челябінська обл., РФ). 2 жовт. 1937 Особливою трійкою УНКВС СРСР по Челябінській обл. засуджений до смертної кари за те, що під час ув'язнення «виявляв свої контрреволюційні переконання й непримиренно ворожі настрої щодо керівництва партії та уряду», «вороже настроєний до НКВС й наглядскладу тюрми, порушував правила в'язничного режиму».

Страчений у м. Верхнєуральськ. Реабілітований рішенням Військ. трибуналу Київ. військ. округу від 4 лип. 1958.

Літ.: Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994.

О.С. Рубльов.

ВІТО́ВСЬКИЙ Дмитро (псевд. — Гнат Буряк; 08.11.1887—04.08. 1919) — військ. та політ. діяч, полковник УГА. Батько Я.*Вітовського.* Н. в с. Медуха (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив (1907) г-зію у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), навч. у Львів. ун-ті на правничому ф-ті. 1910 відрахований за участь у студентському антипольс. виступі. Закінчив юрид. ф-т Краківського ун-ту. Від 1911 — адвокат у Станіславі, діяч радикальної партії та січового руху (див. *Український січовий союз*). У роки *Першої світової війни* — сотник *Легіону Українських січових стрільців*, учасник боїв на рос. фронті у *Карпатах* і на *Поділлі* (1914—15), визначний ідеолог галицького стрілецтва. Від січ. 1916 — комісар м. *Ковель,* організатор укр. шкільництва на *Волині*, нач. штабу вишколу УСС, референт з укр. справ при штабі австрійс. корпусу на Правобережжі (1918). Восени 1918 — голова Центр. військ. к-ту у Львові, організатор і кер. *Листопадової національно-демократичної революції в Галичині 1918*, 1-й команд. *Української Галицької армії*, Держ. секретар військ. справ уряду ЗУНР, провідник військ. буд-ва, ініціатор об'єднання з УНР. Автор низки статей нац.-держ. спрямування, військ.-істор. нарисів. Від квіт. 1919 — чл. військ.-дипломатичної делегації ЗУНР на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.*

1919 під час повернення літаком в Україну загинув у авіакатастрофі. Похований у м. Берлін (Німеччина).

Літ.: *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців. Львів, 1936; *Заклинський М.* Дмитро Вітовський. Львів, 1936; *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західно-українських землях в 1918—1923 рр. Філадельфія, 1956; *Науменко К.* Полковник Дмитро Вітовський. «Армія України», 1992, 17 верес.; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ВІТО́ВСЬКИЙ Ярослав Дмитрович (псевд.: Зміюка, Андрієнко; 07.07.1919—29.04.1947) — військ. діяч. Син Д.*Вітовського.* Н. в м-ку *Рожнятів*. Закінчив 1938 польс. г-зію ім. А.Міцкевича у Вільно (нині *Вільнюс*). 1939—40 вчився на природознавчому ф-ті, геогр. від. Львів. ун-ту. Наприкінці 1940 призваний до Червоної армії (див. *Радянська армія*), закінчив військ.-повітряну шк. в м. Енгельс (Саратовська обл., РФ) (за ін. даними — в Ростові-на-Дону, РФ) в званні молодшого лейтенанта. У черв. 1941 перебував у відпустці й до військ. частини не повернувся. 1941—43 працював лісничим у лісах митрополита А.*Шептицького* на Львівщині та Калущині. З поч. 1944 — у лавах *Української повстанської армії*: поручик в польовій жандармерії, інструктор, заст. командира старшинської шк. «Олені-1» (весна—літо 1944), чл. штабу групи «Говерля», від трав. 1945 — командир Дрогобицького тактичного відтинка «Маківка-24» (1945—46). Командир 1-го рейду відділів УПА на *Словаччину* в серп. 1945. 19 берез. 1946 під час операції військ НКВС оточений у схованці, труєний там газом, при спробі застрелитися поранив себе в голову, потрапив у полон. Органи НКВС розповсюджували листівки, що В. нібито визнав свою провину, покаявся, закликав учасників підпілля зголоситися «з повинною». 4 лют. 1947 Військ. трибунал Київ. військ. округу виніс В. найвищу міру покарання — розстріл.

Страчений.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія: Довідник. Нью-Йорк, 1995; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади, кн. 2. Львів, 1997.

В.І. Горинь.

ВІ́ТОВТ (Вітаутас, правосл. хресне ім'я Олександр, катол. — Вігант; бл. 1348—27.10.1430) — кн. Городенський (нині Гродно, Білорусь; 1370—82, 1383—1430), вел. кн. литов. (з 1392). Один із синів *Кейстута* Гедиміновича (див. *Гедиміновичі*), удільного володаря Трок (нині Тракай, Литва), Городна і *Берестейської землі*, вел. кн. литов. 1381—82. Охрещений тричі: 1382 за катол., 1384 — правосл. і 1386 — знову за катол. обрядами. Упродовж перших десяти років політ. кар'єри вів запеклу боротьбу з вел. кн. литов. (з 1386 також польс. королем) Владиславом II *Ягайлом* спершу за повернення батьківського наділу, а після *Кревської унії 1385* — як лідер антиунійної та антиягайлівської коаліції — за політ. самостійність Литви й верховну владу в

Вітовт. Гравюра 16 ст.

ній. Ставши правителем *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) за компромісною *Острівською угодою 1392*, проявив себе як сміливий реформатор і здібний, хоч і жорсткий, адміністратор. У внутр. політиці намагався модернізувати екон., політ. і правову основи ВКЛ, зміцнюючи соціальну опору своєї влади — боярський стан. Протегував розширенню торгово-грошових відносин всередині д-ви і з зарубіжжям, формуванню міськ. станів, створенню литов. держ. грошової системи. Домігся зміцнення й більшої централізації держ. управління, посилення залежності від великокнязівської влади укр. і білорус. земель. Дбав про заселення і госп. освоєння пд.-укр. земель. Реформи В. посилили насамперед Литву, що стала ядром ВКЛ — одного з найбільших у Європі середньовічних держ. утворень. У зовн.-політ. справах був змушений зважати на інтереси й цілі *Корони Польської*, але дотримувався їх не завжди послідовно, переслідуючи також власні цілі. Вів постійну боротьбу з *Тевтонським орденом*, очолював литов.-рус. військо в *Грюнвальдській битві 1410*. Уклав з Владиславом II Ягайлом *Городельську унію 1413,* яка підтвердила чинність *Кревської унії 1385* і задекларувала повторне об'єднання Корони Польс. й ВКЛ. Підтримував інтенсивні політ. зв'язки з кер. гуситського руху в Чехії, надаючи їм військ. й дипломатичну допомогу. Разом з Ягайлом двічі виступав як ініціатор переговорів про *унію церковну*: 1396 при посередництві *Кипріяна*, митрополита Київ. і всієї Русі, це питання було порушене перед константиноп. патріархом, а 1418 В. відправив для переговорів про унію велике посольство духовних і світських осіб на чолі з київ. і литов. митрополитом Г.*Цамблаком* на *Констанцький собор 1414—1418* вищого катол. духівництва.

У політиці щодо Русі й *Золотої Орди* В. намагався реалізувати програму вел. кн. литов. *Гедиміна* і *Ольгерда*, незважаючи навіть на ті труднощі й ускладнення, які породжувала польс.-литов. унія. Послідовно протидіяв інтеграційній політиці *Великого князівства Московського* на теренах колиш. Київ. Русі, домагаючись розширення кордонів ВКЛ на сх. й пд. сх. Захопив (1395) і приєднав (1404) до Литви Смоленськ (нині місто в РФ), неодноразово робив спроби поширити вплив своєї влади на Рязанське князівство, а також на Псков (нині місто в РФ) й *Новгород Великий*. Проводив планомірний наступ на т. зв. верховські князівства, розташов. у верхів'ях річок Ока (прит. Волги) і Дон, більшість яких визнала сюзеренітет ВКЛ у 20-х рр. 15 ст. Скориставшись з династичної кризи і ослаблення Золотоординської д-ви, відновив і зміцнив політ. позиції ВКЛ у підвладних Золотій Орді пд.-укр. землях і Криму. З цією метою в союзі з екс-ханом Тохтамишем і при військ.-політ. підтримці Моск. д-ви здійснив успішні походи на Нижній Дон, Приазов'я і в Крим (1397) та на чорномор. узбережжя біля гирл Дніпра і Пд. Бугу (1398). Наступна спроба В. повернути Тохтамишу ханський трон і з допомогою Золотої Орди підкорити Москву та всю Русь призвела до нищівної поразки армії В. у битві з татар. військом *Едигея* на р. Ворскла (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Мав спец. ярлик Тохтамиша на володіння переважно укр. тер. (1398), права на які Золота Орда формально зрікалася. Лише в серед. 20-х рр. 15 ст., із розпадом Золотоординської д-ви, В. остаточно закріпив пд. кордон ВКЛ на чорномор. узбережжі й зміцнив свій вплив у ханствах, що існували на зх. від Волги. Визначене польс.-литов. унією і спец. угодами між Ягайлом і В. підпорядкування політики ВКЛ на сх. інтересам Польс. королівства і постійна опозиція й протидія Польщі з боку фeод. середовища правосл. нас. ВКЛ прирекли політику В. на Русі на незбалансованість, а результати його політики — на незавершеність.

Здійснюваний В. політ. курс об'єктивно вів ВКЛ до здобуття політ. самостійності й унезалежнення від Польс. королівства, саме це мала оформити і закріпити у правовому відношенні коронація литов. правителя. Уперше В. був проголошений королем Литви ще 1398 під час переговорів делегації литов.-рус. знаті з нім. рицарями про умови Салінської угоди. Але ослаблення ВКЛ внаслідок розгрому армії В. у битві на берегах Ворскли звело задум оформлення його політ. суверенності нанівець. Реальнішою була друга спроба. Коронація приурочувалася до з'їзду європ. монархів у Луцьку 1429, але була зірвана протидією польс. магнатів і шляхти та внаслідок суперечливого ставлення до неї короля Владислава II Ягайла. Невдовзі, 27 жовт. 1430, В. помер. Більшість його важливих починань так і не була завершена.

Літ.: *Prochaska A.* Ostatnie lata Witolda. Warszawa, 1882; *Konecny F.* Jagiełło i Witold. Lwów, 1893; *Prochaska A.* Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. Wilno, 1914; *Halecki O.* Dzieje unii Jagiełłonskiej, t. 1. Kraków, 1919; *Чубатий М.* Державно-правове становище українських земель Литовської держави. «ЗНТШ», 1926, т. 135—136; *Там само*, 1929, т. 144—145; *Łowmiański H.* Witold wielki księze litewski. Wilno, 1930; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiełłonów. Warszawa, 1930; *Pfitzner J.* Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Prag—Brunn, 1930; *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. М., 1963; *Koncius J.* Vytautas the Great, t. 1. Maiami, 1964; *Kosman M.* Wielki księze Witold. Warszawa, 1967; Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII w. Poznań, 1971; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975; *Kloczowski J.* Europa słowiańska w XIV—XV wieku. Warszawa, 1984; *Wasilewski T.* Daty urodzin Jagiełły i Witolda: Przyczynki do genealogii Gedyminowiczów. «Przegląd Wschodni», 1991, t. 1, z. 1; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4—5. К., 1993—95; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

Ф.М. Шабульдо.

ВІ́ТОВТОВА ДОРО́ГА — частина великого тракту 14—17 ст. з *Берестя* до Володимира (нині *Володимир-Волинський*) через Вижву (нині тер. смт *Стара Вижівка*), якою, за переказом, часто проїжджав вел. кн. литов. *Вітовт* і яка була названа його іменем. Пролягала через *Ратне* у Холмській землі *Руського воєводства* та Пісочне (нині с. Поліське), Вижву, Смідин, Паридуби (нині усі Старовижівського р-ну) у Володимирському пов. *Волинського воєводства.* Фіксується у «пописі» 1546, який детально окреслював і розмежовував границі (обвод) *Великого князівства Литовського* з *Короною Польською*, а також у *Руській метриці* під 1579.

Літ.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, т. 1. Вильна, 1867; Торгівля в Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. В кн.: Актові джерела. К., 1990; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брац-

лавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002.

В.В. Пришляк.

ВІ́ТОВТОВА МИ́ТНИЦЯ — назва до 1450 м. *Берислав.*

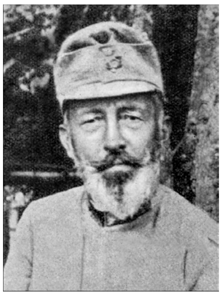

Й.-М. Вітошинський-Доброволя.

ВІТОШИ́НСЬКИЙ-ДОБРОВО́ЛЯ Йосип-Михайло (1857—09.12.1931) — військ. діяч, генерал-майор. Н. на *Лемківщині* (нині Польща). Закінчив г-зію, австрійс. офіцерську шк. і Військ. акад. у *Відні.* У роки *Першої світової війни* — командир 130-ї стрілец. бригади на рос. фронті (з 1914), у складі якої був один з куренів *Легіону Українських січових стрільців.* Його бригада брала участь (1914—16) у боях в *Карпатах* і на *Поділлі.* Від 1919 — в *Українській Галицькій армії* референт начальної команди, брав участь у бойових діях на *Правобережній Україні.* Од 1920 — на службі в *Армії Української Народної Республіки*, перебував у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі. Після ліквідації таборів оселився у *Львові*, працював у військ. архіві.

П. у м. Львів. Похований на Личаківському цвинтарі.

Літ.: Українські Січові Стрільці. 1914—1920. Львів, 1935; Довідник з історії України, т. 1. К., 1993; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

М.Ф. Вітрова.

ВІТРОВА́ (Вєтрова) **Марія Федосіївна** (Тодосівна) (1870—24(12). 02.1897) — революціонерка, акторка, вчителька. Н. в с. Солонівка Черніг. губ. (нині село Городнянського р-ну Черніг. обл.), за ін. даними, в м. *Чернігів.* Була позашлюбною дитиною Ганни Вєтрової, дружини козака. Виховувалась у сирітському будинку. 1888 закінчила черніг. жін. г-зію. Викладала в нар. шк. Виступала в укр. трупі Миколи *Садовського.* Від 1894 навч. на Вищих жін. курсах у м. *Санкт-Петербург.* Входила до народницького гуртка. Вночі з 2 на 3 січ. 1897 (з 21 на 22 груд. 1896) заарештована за звинуваченням у зберіганні антиурядових видань, підозрювана в причетності до Лахтинської підпільної друкарні «Групи народовольців». 20(08) лют. 1897, будучи ув'язненою в Трубецькому бастіоні *Петропавловської фортеці*, вчинила самоспалення й понад три доби перед смертю страждала з тяжкими опіками. Таємно похована на петерб. Преображенському цвинтарі.

Звістка про цю трагедію викликала багатолюдні, переважно студентські, «вітровські демонстрації» у С.-Петербурзі (за підтримки М.*Бекетова*, М.*Карєєва*, В.*Ламанського*, С.*Платонова*, Н.*Котляревського*), *Москві* та *Києві.* Низкою конспіративних організацій було видано прокламації з приводу загибелі В. Особисто знайомий з нею Б.*Грінченко* відгукнувся віршем «Марусі Вітровій, мучениці, що спалила сама себе у Петропавловській тюрмі у Петербурзі», надрукованим 1897 у час. «Житє і слово» на додаток до написаного М.*Вороним* некролога.

Літ.: *Ното* [*Вороний* М.] Маруся Вітрова. «Житє і слово», 1897, кн. 2; Памяти Марьи Федосьевны Ветровой. Б/м, 1898; *Ростов Н.* Самоубийство М.Ф.Ветровой и студенческие беспорядки 1897 г. «Каторга и ссылка», 1926, № 2; *Чала Л.* Не даремно! «Вітчизна», 1964, № 8.

П.Г. Усенко.

ВІТТ (Віт, де Вітт, де Вітте) **Іван** (Ян) **Йосипович** (1781—1840) — граф, військ. та держ. діяч. Н. в м. Париж (Франція). Син шефа піх. полку *Речі Посполитої* графа Й.Вітта та його дружини — гречині Софії, славнозвісної красуні, яка пізніше побралася з магнатом С.-Ф.Потоцьким, чільником *Торговицької конфедерації.* 1792 записаний корнетом до рос. кінної гвардії, з 14 років — на дійсній службі. Від 1800 — кавалергард, 1801 — полковник, кавалер Мальтійського ордена, 1802 переведений до лейб-кірасирського полку. 1805 поранений в Аустерліцькій битві, 1807 пішов у відставку. 1809 вступив волонтером до франц. армії. Учасник *Війни 1812.* В черв. 1812 офіційно повернувся на бік імп. *Олександра I*, з жовт. — генерал-майор. Сформував у Києв. та Подільській губ. 4 козац. полки і обійняв над ними провід в ранзі нач. бригади, з 1814 — Укр. козац. (уланської) д-зії.

1817 очолив Бузьку д-зію, надалі — пд. військ. поселення. За наказом О.Аракчеєва (див. *Аракчеєвщина*) влаштував суд над учасниками *Бузьких козаків повстання 1817.* Від 1818 — генерал-лейтенант. 1819 отримав доручення царя «пильнувати за губерніями Київською, Волинською, Подільською, Херсонською, Катеринославською, Таврійською, особливо за містами Києвом і Одесою», налагодив агентурний нагляд. Од 1823 — командир 3-го резервного кавалерійс. корпусу, від 1828 — резервних військ на *російсько-турецькій війні 1828—1829*). Водночас був куратором *Рішельєвського ліцею* (до 1830).

Дізнавшись про таємне Південне т-во (див. *Декабристів рух*), у 1-й пол. 1825 повідомив про нього І.*Дибича*, а в 2-й пол. — Олександра I. 1829 номінований генералом від кавалерії. Долучився до придушення *польського повстання 1830—1831*, зазнав контузії, одержав од імп. *Миколи I* прикрашену діамантами шпагу «За хоробрість», виконував обов'язки варшавського військ. губернатора, голови карного суду над повстанцями. 1831 призначений шефом Укр. уланського полку, 1832 — інспектором всієї «поселеної» кавалерії (з центром у Єлизаветграді, нині *Кіровоград*), 1838 дістав звання інспектора резервної кавалерії. Кавалер багатьох орденів, у т. ч. рос. — св. Анни 1-го ст., св. Володимира 1-го ст., Олександра Невського з діамантами, св. Георгія 3-го та 2-го ст., Андрія Первозванного з діамантами.

Похований у крим. Георгіївському монастирі.

Літ.: Военная галерея 1812 года. СПб., 1912; *Усенко П.* Врода, звада, зрада, розрада. «Всесвіт», 1999, № 5—6.

П.Г. Усенко.

С.Ю. Вітте.

ВІ́ТТЕ Сергій Юлійович (29 (17).06.1849—13.03(28.02).1915) — держ. діяч *Російської імперії* кін. 19 — поч. 20 ст., статс-секретар, граф (1905). Н. в м. Тифліс (нині Тбілісі, Грузія) в родині держ. чиновника. Вищу освіту здобув на фіз.-мат. ф-ті Новорос. ун-ту (Одеса). 1869 почав працювати у від. служби руху Одес. залізниці (від 1870 — нач.). Після завершення наприкінці 1870-х рр. буд-ва приватних Пд.-Зх. залізниць їхній власник І.Бліох запросив В. на посаду нач. експлуатаційного від., а згодом (1886) призначив управителем цих залізниць. 1881, дізнавшись про вбивство народовольцями імп. *Олександра II*, В., як переконаний монархіст, виступив ініціатором створення таємної орг-ції, яка мала знищувати у Росії й за кордоном терористів — ворогів самодержавства. Орг-ція отримала назву «Священна дружина», а В. став її гол. представником у Києві. Однак через півроку, розчару-

вавшись у діяльності орг-ції, вийшов з її складу. 1883 підготував і видав кн. «Принципи залізничних тарифів щодо перевезення вантажів», яка принесла йому популярність. Восени 1888 В. як управитель Пд.-Зх. залізниць попередив міністра залізниць про можливу катастрофу імператорського потягу у зв'язку з несправністю залізничної колії. До нього не прислухалися, і 17 жовт. 1888 у с. Борки поблизу Харкова (нині смт *Бірки* Харків. обл.) сталася катастрофа. Цей факт відіграв надзвичайно велику роль у його подальшій службовій кар'єрі. Уже 1889 за бажанням імп. *Олександра III* його було призначено дир. департ. залізниць Мін-ва фінансів, у лют. 1892 — міністром шляхів сполучення, а в серп. цього ж року — міністром фінансів. На цій посаді перебував до серп. 1903, справляючи великий вплив на весь екон. і політ. розвиток країни.

За ініціативи і під безпосереднім кер-вом В. у Росії було запроваджено винну монополію, що стала одним із гол. джерел рос. бюджету, споруджено Транссибірську магістраль, проведено грошову реформу на основі золотого обігу (1897), укладено митні угоди з Німеччиною (1894, 1904). Впроваджувана ним політика прискореного розвитку капіталізму була нерозривно пов'язана із залученням іноз. капіталу в пром-сть і банки, з держ. закордонними позиками, які досягли бл. 3 млрд *рублів*, з політ. зближенням із Францією. На іноз. капіталах в 1890-х рр. виросла майже вся металургія Пд. Росії, і в роки екон. кризи 1899—1903 В. зробив усе можливе, щоб врятувати її від розорення: надавав через Держ. банк багатомільйонні позики у вигляді уставних і неуставних позик, нові держ. замовлення на залізничне обладнання, продовжував залізничне буд-во. Намагаючись розширити базу капіталіст. розвитку в країні шляхом добровільного переходу селян з общинної до приватної власності, В. 1902 за підтримки міністра внутр. справ Д.Сипягіна створив під своїм головуванням Особливу нараду щодо потреб с.-г. пром-сті. На ній було засновано 82 губернських і 536 повітових дворянських к-тів, які 1903 висловилися за добровільний перехід селян від общинного володіння землею до подвірного.

В галузі зовн. політики В. намагався всіляко протидіяти агресивним намірам Японії на Далекому Сх. і з цією метою сприяв зближенню Росії з Китаєм, протестував проти захоплення царським урядом міст Порт-Артур (нині Люйшунь) і Дальний (нині Далянь, обидва Китай), уклав з Китаєм оборонний договір проти Японії та угоду про буд-во Китайс.-Сх. залізниці в Маньчжурії (істор. назва пн. сх. ч. Китаю). Вважаючи Росію економічно і військово не підготовленою до воєн. дій на Сх., В. доводив необхідність угоди з Японією. Така позиція суперечила намірам *Миколи II* та близького до нього оточення, і в серп. 1903 В. залишив посаду міністра фінансів, зайнявши другорядну — голови к-ту міністрів.

Під час *революції 1905—1907* В. багато зробив для захисту монархічної влади в країні: очолив рос. делегацію, яка 1905 в Портсмуті (шт. Нью-Гемпшір, США) підписала мирну угоду з Японією, за що отримав графський титул; у дні жовтневого всерос. політ. страйку 1905 умовив Миколу II схвалити програму поступок великій буржуазії, які відображені в Маніфесті 17 жовт. 1905. Протягом 1905—06, очолюючи РМ, В., з одного боку, проводив переговори з лідерами ліберальної буржуазії про їх участь в уряді, а з ін. — надіслав війська із *Санкт-Петербурга* для придушення Моск. збройного повстання, виступив ініціатором відправки військ. каральних експедицій до Прибалтики, Польщі та Сибіру. 1906 домігся від іноз. банкірів надання Росії позики у 2,25 млрд франків, яка значною мірою була використана для придушення революції. Однак, незважаючи на всі ці кроки, В. не здобув прихильності як з боку Миколи II, так і його придворних. Реакційна преса звинувачувала його в тому, що він у Портсмуті зробив надто великі поступки Японії. 16 квіт. 1906 В. вийшов у відставку, залишившись чл. Держ. ради та головою к-ту фінансів. 1907—12 В. підготував свої спогади про екон. і політ. життя Росії від 70-х рр. 19 ст. до поч. 20 ст., подавши в них характеристику найважливіших подій та багато портретів тодішніх держ. діячів.

П. у м. Петроград (нині С.-Петербург).

Тв.: Воспоминания, т. 1—3. М., 1960.

Літ.: *Кони А.Ф.* Сергей Юльевич Витте. Отрывочные воспоминания. М., 1925; *Тарле Е.В.* Граф С.Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики. Л., 1927; *Сидоров А.Л.* Граф С.Ю. Витте и его «Воспоминания». В кн.: *Витте С.Ю.* Воспоминания, т. 1. М., 1960; *Ананьич Б.В., Ганелин С.Ю.* Витте. «Вопросы истории», 1990, № 8; *Водовозов В.В.* Граф С.Ю.Витте и император Николай II. М., 1992.

Ю.П. Лавров.

ВІ́ТТЕНБЕРГ Соломон Якович (1852—23(11).08.1879) — революціонер. Н. в м. *Миколаїв* у родині ремісника. Навч. в Миколаїв. г-зії (не закінчив), у Віденському технологічному ін-ті. 1876 повернувся в Україну. Заробляв репетиторством. Зажив слави талановитого вчителя математики. Вів антиурядову пропаганду серед робітників, солдатів і матросів у Херсон. губ. На поч. 1877 без певного звинувачення замкнений до Миколаїв. мор. тюремного замку, й лише через п'ять тижнів звільнений. 5 серп. (24 лип.) 1878 узяв участь в одес. демонстрації на знак протесту проти смертного вироку революц. народникові І.Ковальському, чинив опір поліції.

Із мічманом О.Калюжним організував у Миколаєві т-во для поширення соціаліст. ідей. Разом із боцманом І.Логовенком готував замах на імп. *Олександра II*, але 28(16) серп. 1878 був заарештований на конспіративній квартирі. Влітку 1879 переведений в ув'язнення до *Одеси*. На «процесі 28-ми» над революц. народниками, який проходив 6—17 серп. (25 лип.—5 серп.) 1879, засуджений до страти. 22(10) серп. з одес. каземату відправлений до Миколаєва, наступного дня за міськ. стіною між Поповою та Широкою балками на очах земляків його було повішено.

В. написав мужнього передсмертного листа (опубл. у газ. «Народная воля», 1879, № 1).

Літ.: Литература партии «Народной Воли». М., 1907; *Семенов А.* Соломон Виттенберг. «Былое», 1925, № 6; *Морейнис М.А.* Соломон Яковлевич Виттенберг и процесс 28-ми. «Каторга и ссылка», 1929, № 7.

П.Г. Усенко.

ВІТЧИ́ЗНА, як політичний термін. Термін «В.» набув поширення в *Речі Посполитій* від 16 ст., коли влада почала апелювати не до «підданих», а до «громадян». У

політико-правових документах, що походять з тер. *Корони Польської,* слово «В.» у 1520—1540-х рр. використано 39 раз; у 1550-х — 21; у 1560-х — 207; 1570-х — 127; 1580-х — 230; 1590—1600 — 288. Відтоді цей термін набув значення символу найважливіших цінностей людини-громадянина, передусім шляхтича (див. *Шляхта*), ототожнюється з поняттями «держава» та «народ» (про це, зокрема, свідчить тв. *Й.Верещинського* «Droga Pewna», 1590). Поступово термін «В.» став об'єднувати коло понять: батьківська (предківська) земля, істор. традиція, позастановий та позагруповий патріотизм. Він почав вживатися як синонім терміна «*Батьківщина*». Однак найбільш актуалізованими в терміні «В.» залишаються його політ. (держ.) складові, як, напр., у словосполученні «вітчизняна війна».

Літ.: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

Д.С. Вирський.

ВІ́ЧЕ — 1) збори вільних людей у Давній Русі, на яких обговорювались і вирішувались важливі громадські справи. Розвинулося з нар. зібрань у сх. слов'ян, описаних візант. історикам 6 ст. Цей архаїчний інститут народовладдя набуває нових форм і змісту в часи завершення буд-ва Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*) наприкінці 10 — поч. 11 ст. В. уперше згадується під цією назвою в літописі під 997 (*Білгород*). Зі встановленням сильної князівської влади В. утвердилось як колективний орган місц. самоуправління, а з перебігом часу стало брати участь і в держ. справах. 1024 київ. В. відмовило братові *Ярослава Мудрого Мстиславу Володимировичу*, який хотів сісти на престол; 1068 скинуло київ. кн. *Ізяслава Ярославича* і посадило полоцького кн. *Всеслава Брячиславича.* Джерела дають підстави вважати, що В. було органом надзвичайним, вирішувало найважливіші питання міськ. і держ. життя: війни і миру, закликання і вигнання князів. Постійно міськ. або сільс. громадою управляла рада, на чолі якої стояв *тисяцький.* Але поступово щоденне життя значних міст підпорядковувала собі княжа адміністрація.

З настанням удільної роздробленості в Давньорус. д-ві (з 40-х рр. 12 ст.) незмірно зросла роль міськ. громад і В. у політ. житті. Громади *Києва*, *Галича* давнього, *Новгорода Великого* та ін. міст починають систематично обирати або вирішальним чином впливати на обрання князів. Князі проголошувалися або скидалися на В. 1146 кияни під тиском підручників вмираючого кн. *Всеволода Ольговича* прийняли на престол його брата *Ігоря Ольговича*, але через кілька днів міське В. його скинуло і запросило на престол ін. кн. — *Ізяслава Мстиславича.* Так само чинило В. Галича протягом 2-ї пол. 12—13 ст. У джерелах 12—13 ст. слово «віче» вживали стосовно князівської ради, а також нарад знаті (1113 нарада київ. верхівки запросила на престол *Володимира Мономаха*), зібрань городян за ініціативи князя, навіть на стихійні повстання городян.

Роль і значення В. у міськ. і держ. житті Русі підупали в 13 ст., а самі В. зникли в часи *монголо-татарської навали.*

Літ.: *Сергеевич В.И.* Вече и князь. М., 1867; *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993.

М.Ф. Котляр.

2) одна з форм сусп.-політ. життя в *Галичині* у 80-х рр. 19 — 30-х рр. 20 ст. Скликання політ. силами нар. В. (в Галичині) було пов'язане з набуттям укр. рухом масового характеру. Перше В. галицьких українців відбулося у Львові 30 (18) листоп. 1880 за ініціативи лідера народовського руху Володимира *Барвінського.* За широтою охоплення учасників та проблематикою В. поділялися на «всенародні», місц. (повітові), передвиборні, парт. та ін. Завершувалися ухваленням резолюцій, які доводилися до відома австрійс. та польс. адміністрації, лягали в основу парт. програм. У 1920—30-х рр. В. набули виразного парт. пропагандистського забарвлення.

Літ.: *Мудрий М.* Українські народні віча у Львові 1880 і 1883 років (місто на шляху до масової політики). В кн.: Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць. Львів, 1999.

М.М. Мудрий.

«ВІ́ЧЕ» — теор. і громад.-політ. журнал ВР України. Видається з квіт. 1992, перший ред. — В.Скрутень. Висвітлює проблеми розвитку демократії, діяльність ВР, розвиток парламентаризму, утвердження суверенітету та духовних цінностей укр. народу. На сторінках «В.» аналізуються сучасні соціально-екон. процеси держ. будва, функціонування різних гілок влади. Постійно друкуються статті з історії України, політології, права тощо.

Серед постійних авторів «В.» — депутати ВР України, провідні укр. вчені, творча інтелігенція.

М.М. Вівчарик.

«ВІ́ЧНИЙ МИР» 1686 — договір між Рос. д-вою та *Річчю Посполитою*, підписаний 6 трав. у *Москві.* Укладений в результаті складних польс.-рос. переговорів, які розпочалися в лют. 1686. Його текст (складався із 33 статей) підтверджував домовленості *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* про розподіл сфер впливу над Україною. Згідно з договором, уся тер. *Лівобережної України* мала залишатися під зверхністю рос. царя. Річ Посполита остаточно відмовлялася від Києва з навколишніми землями — від гирла прит. Дніпра р. Ірпінь вниз по Дніпру до м-чок Трипілля (нині село Обухівського р-ну) і Стайки (село Кагарлицького р-ну), а звідти до р. Стугна (прит. Дніпра), через м. *Васильків* (нині всі Київ. обл.) до р. Ірпінь. Владі царя мали також підлягати землі по Дніпру від м-ка Стайки до гирла Тясмину (прит. Дніпра) — міста і с-ща *Ржищів*, *Черкаси,* Трахтемирів (нині село Канівського р-ну), *Канів,* Мошни (нині село Черкас. р-ну), Боровиця (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.), Бужин (колиш. село Чигиринського р-ну; нині знято з облікових даних), Крилов (колиш. село при впадінні р. Тясмин у Дніпро; залите водами Кременчуцького водосховища) та *Чигирин,* спустошені внаслідок військ. дій, що мали залишатися незаселеними. Над більшістю земель Правобереж. України (Київщина, *Волинь*, Сх. *Поділля*) закріплювалася зверхність польс. короля.

Статті «В.м.» гарантували вільне віросповідування *православ'я* українцям і білорусам, які проживали в Польщі. Обидві д-ви зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з *Османською імперією.* Підписавши «В.м.», Рос. д-ва стала чл. антитурец. «*Священної ліги*», куди, крім Польщі, входили Австрія, Венеція і Папська церк. обл. (див. *Ватикан*). Цей договір став актом остаточного міжнар.-правового закріплення поділу Укр.

д-ви на дві частини (Правобережжя залишалося під владою польс. короля, Лівобережжя — рос. царя). Однак не була вирішена проблема політ. статусу подніпровських правобереж. земель, які оголошувалися «пусткою».

Проти «В.м.» рішуче виступив гетьман І.*Самойлович*, який розпочав активну діяльність, направлену на об'єднання Правобережжя з Лівобереж. Україною. Разом з тим козац. військ. полки стали гол. силою укр.-моск. походів на Крим в останніх десятиліттях 17 ст. (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), що було узгоджено з урядами країн «Священної ліги». Договір відіграв значну роль у боротьбі з турец. агресією у Сх. та Пд.-Сх. Європі.

Літ.: *Греков Н.Б.* Вечный мир 1686 года. М., 1950; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; *Artamonow W.A.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686—1699. В кн.: Studia i materiały z czasów Jana III. Warszawa, 1992; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686. В кн.: Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. Warszawa, 1994; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999.

Т.В. Чухліб.

ВЛА́ДА — категорія сусп. наук, що відображає здатність людей підпорядковувати своїм цілям або нав'язувати свою волю ін. людям, розпоряджатися та керувати їхніми діями за допомогою насильницьких або ненасильницьких засобів. Владарювання є необхідним елементом соціального життя і проявляється через функції регулювання взаємовідносин між людьми, здійснювані сусп. та держ. інститутами. Дослідниками виділяються такі складові В.: насилля і примус, покарання і заохочення, контроль і кер-во, суперництво і співробітництво. В. може бути політ., екон., духовною, моральною і т. д. Амер. політолог М.Дюверже пов'язує В. із поняттям легітимності й стверджує, що про В. можна говорити лише тоді, коли той, хто підкоряється, вірить у те, що це відбувається на законних засадах.

За первіснообщинного ладу переважну більшість функцій В. здійснювали усі дорослі члени громади, а частину функцій — найдосвідченіші чи найсильніші її представники, при цьому особливу роль грали старійшини. З виникненням *держави* остання перебрала на себе функції здійснення політ. та екон. В. у сусп-ві й поставила себе над ним, що забезпечувалося апаратом легітимного насилля. В сучасних демократ. країнах держ. В. розподілена на три гілки — виконавчу, законодавчу і судову. Д-ва не є монополістом на В., остання здійснюється також різноманітними недерж. інститутами і організаціями (релiг. та професійні орг-ції, *партії політичні*, засоби масової інформації тощо).

За *Конституцією України 1996* (ст. 5), єдиним джерелом В. в Україні є народ, який здійснює В. безпосередньо і через органи держ. В. та органи місц. самоврядування.

В.В. Головко.

«ВЛАДИ́МИР» («Владимiръ»), **назва бойових чорноморських кораблів** — 1) 66-гарматний лінійний корабель, спущений на воду 26(15) трав. 1787 у *Херсоні* (коли там перебувала імп. *Катерина II*). Споруджувався майстром Іваном Афонасьєвим із 20(09) лип. 1780. Довжиною 160 футів (48,8 м), шириною 44 фути 4 дюйми (13,8 м) із 700-особовою командою. В Дніпровсько-Бузькому лимані під час *російсько-турецької війни 1787—1791* входив до флоту, очоленого капітаном бригадирського рангу (пізніше — контр-адміралом) Панайоті Алексіано, ескадри контр-адмірала Поля Джонса, брав також участь у боях, проведених Ф.*Ушаковим.* Геройськи діяв 8—9 верес. (28—29 серп.) 1790 біля о-ва Тендра (нині — Тендрівська коса в чорноморській акваторії у межах Херсон. обл.), кермований капітаном 2-го рангу Онисифором Обольяниновим, та 11 серп. (31 лип.) 1791 поблизу мису Каліакрія (нині мис Каліакра на узбережжі Чорного м. у пн.-сх. Болгарії) — під рукою бригадира Павла Пустошкіна (за виявлену на «В.» хоробрість обидва офіцери удостоєні орденів св. Георгія, відповідно — 4-го і 3-го ст.);

2) пароплавофрегат, оснащений 400-сильною паровою машиною та вітрилами, зі штатом 234 моряків. Довжина — 200 футів (60,7 м), ширина — 35 футів 11 дюймів (10,9 м), швидкість ходу 11—12 вузлів (мор. миль за годину). Мав дерев'яний корпус з мідним кріпленням, броньоване укриття рубки та посилений захист машинного відсіку від влучання бомб і ядер. Озброєний 5-ма гарматами (їхня кількість надалі зросла до 11), дальність пострілів сягала 25 кабельтових (4,6 км). Замовлений 1846 в Англії для Чорномор. флоту М.*Лазаревим*, побудований 1847—48 на лондонському з-ді «Дигборн і Мер» під наглядом В.*Корнілова* та першого командира цього корабля (1848—52) капітан-лейтенанта Миколи Аркаса. Уславився у *Кримській війні 1853—1856.* Під орудою Г.*Бутакова* та прапором В.Корнілова став переможцем першого на Чорному м. пароплавного бою, 17(05) листоп. 1853 зустрівшись із подібним турец.-єгип. 10-гарматним кораблем. Маючи кращу маневреність і можливість артилерією вражати незахищену корму ворога, тримався в його кільватері та нищівним вогнем змусив здатись у полон. Потому в складі загону Корнілова крейсерував. Од осені 1854 захищав *Севастополь* як плавуча батарея. 8—9 верес. (27—28 серп.) 1855 перевіз 2,5 тис. учасників *Севастопольської оборони 1854—1855* і морську б-ку на пн. сторону міста. У ніч на 12 верес. (31 серп.) підпалений і затоплений власним екіпажем.

Літ.: [*Веселаго Ф.Ф.*] Список русских военных судов с 1668 по 1860 год СПб., 1872; *Бережной С.С., Аммон Г.А.* Героические корабли российского и советского Военно-Морского Флота. М., 1990; *Мельников Р.М.* «Владимир». В кн.: Морской энциклопедический словарь, т. 1. М., 1991; *Скрицкий Н.* Победитель. «Родина», 1995, № 3–4.

П.Г. Усенко.

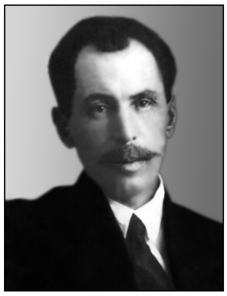

М.К. Владимиров.

ВЛАДИ́МИРОВ (Шейнфинкель) **Мирон Костянтинович** (парт. псевд. — Льова; 27(15).11.1879 — 20.03.1925) — парт. і держ. діяч. Н. в м. *Херсон* у родині с.-г. орендаря. 1892 вступив до Херсон. с.-г. уч-ща, яке не закінчив. 1898—99 працював у губернському стат. управлінні. 1902 виїхав за кордон: спочатку до Берліна, потім до Берна (Швейцарія), де встановив зв'язки з редакцією газ. «*Искра*». 1903 повернувся до Рос. імперії, спочатку до Києва, потім переїхав до м. Гомель (нині місто в Білорусі), де очолив Гомельський к-т РСДРП, що охоплював своїм впливом частину Могильовської, Черніг. і Полтав. губ. Делегат III (Лондонського) з'їзду РСДРП. Примкнув до групи «примиренців». У листоп. 1905 як агент ЦК РСДРП відряджається на пд. Рос. імперії. Працював в *Одесі* та Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*). 1907 був заарe-

штований і засуджений до заслання в Іркутськ (нині РФ). 1909 втік за кордон (у *Відень*).

Після *Лютневої революції 1917* повернувся в Росію, де разом із «міжрайонцями» був прийнятий до РСДРП(б). Працював у Петроградській продовольчій управі. Після *Жовтневої революції 1917* — чл. колегії наркомату продовольства РСФРР, потім — чл. Всерос. евакуаційної комісії. 1919 — чл. РВР Пд. фронту, з 1921 — нарком продовольства, а потім нарком землеробства УСРР. 1922 за рекомендацією В.*Леніна* призначений заст. наркома фінансів РСФРР. Один із кер. грошової реформи 1922—24. Від 1924 — заст. голови Вищої ради нар. г-ва СРСР. Чл. ЦВК СРСР.

П. у м. Нерві, поблизу Генуї (Італія). Похований на Красній площі у Кремлівській стіні (м. *Москва*).

Літ.: *Кульчицький С.В.* Історія одного законопроекту. «Наука і суспільство», 1988, № 2.

О.І. Ганжа.

ВЛАДИ́МИРОВ Михайло Іванович (18.11.1914 — 08.03.1982) — один із організаторів *партизанського руху* в Україні під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* У Червоній армії (див. *Радянська армія*) з 1935. Учасник походу рад. військ 1939 в Зх. Білорусію. 1941—42 — на Ленінгр. фронті. В трав.—груд. 1942 навч. у Військ. акад. ім. М.Фрунзе. Від квіт. 1943 — уповноважений Укр. штабу партизан. руху в тилу противника, нач. штабу з'єднання Я.*Мельника.* Від січ. до квіт. 1944 командував партизан. кавалерійс. бригадою ім. В.Леніна, яка діяла на тер. Він. обл. Після війни — на парт. і адм. роботі. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та ін.

П. у м. *Чернігів.*

Тв.: Вогненна зона. К., 1982.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969; ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944, кн. 1. К., 1985.

Л.В. Легасова.

ВЛАДИ́МИРО-СУ́ЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО. Сформувалося в 12—13 ст. на теренах гол. чин. Ростовської землі, однієї з складових ч. Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*), що почала утворюватися з кін. 9 ст. Його рубежі сягали на пн. Білоозера (нині м. Бєлозерськ Вологодської обл., РФ), верхньої течії Пн. Двіни, на пн. сх. — м. Устюг (нині м. Великий Устюг Вологодської обл., РФ), на сх. — берегів р. Унжа (прит. Волги), волзького міста Городець (нині місто Нижегородської обл., РФ), на пд. — бас. середньої течії Оки (прит. Волги), на зх. — верхів'їв Волги. Протягом 10—11 ст. стара родоплемінна тер. Волзько-Окського межиріччя поступово перетворюється на держ.-політ. утворення; сюди переселяється сх.-слов'ян. нас. з ін. давньорус. земель, гол. чин. пд. У процесі становлення В.-С. к. увібрало в себе землі попередників: Ростовського і Суздальського князівств.

Першим держ.-політ. утворенням на майбутній тер. В.-С. к. стало Ростовське князівство. Воно склалося навколо найдавнішого сх.-слов'ян. міста Волзько-Окського межиріччя — м. Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ), що вперше згадується в літописі під 862. З «*Повісті временних літ*» відомо, що 988 *Володимир Святославич* зробив *посадником* у Ростові свого сина *Ярослава Мудрого.* Пізніше, коли Ярослава було переведено до *Новгорода Великого,* його замінив у Ростові Борис Володимирович (див. *Борис і Гліб*). У 2-й пол. 11 — 1-й чв. 12 ст. Ростовська земля була у володінні *Всеволода Ярославича* і його сина *Володимира Мономаха* як додаток до невеликого й бідного *Переяславського князівства.* 1108 Володимир Всеволодич передав Ростовську землю в управління синові *Юрієві Долгорукому.* Аж до 1125, коли у Ростовській землі утворилося Суздальське князівство (бо після смерті Мономаха Юрій зробився суверенним князем), Ростов залишався її гол. містом. Та по вокняжінні у Ростовському князівстві Юрій Володимирович переніс престол до м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ), одного з найдавніших міст Ростовської землі (згадується вже як місто під 1024). Місто стало столицею нового держ.-політ. утворення — Суздальського князівства, заступивши в політ. і соціальному сенсі древній Ростов; столицею князівства залишалося до смерті Юрія Долгорукого (1157). Відтоді Ростовська земля стала називатися Суздальською і зберегла це найменування до 14 ст. У роки правління Юрія Долгорукого і його сина *Андрія Боголюбського* посилилась екон. й політ. могутність князівства, утворилось і зростало князівське й боярське землеволодіння, розбудовувалися старі й виникали нові міста: Юр'єв-Польський (нині місто Владимирської обл.), Дмитров (нині місто Моск. обл., обидва РФ), *Москва* та ін. Суздальське боярство не раз бувало в опозиції князівській владі. Мабуть, тому 1158 Андрій Боголюбський, що заступив батька у пн.-сх. князівстві, переніс столицю до Владимира на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Так було покладено початок В.-С. к.

Андрій Боголюбський придушив спроби дроблення земель поміж своїми братами, розширив тер. В.-С. к. на сх. і пн. за рахунок земель Волзької Булгарії (див. *Болгари волзькі*), став наймогутнішим князем на Русі, у 60-х — на поч. 70-х рр. 12 ст. всі ін. князі визнавали його «старейшим» у д-ві. Для зміцнення свого авторитету він вчинив спробу (правда, невдалу) заснувати у Владимирі осібну й незалежну від Київ. митрополію.

Після вбивства Андрія (1174) у В.-С. к. розпочалася боротьба за владу між його братами. Лише навесні 1177, розбивши військо небожів, на владимирському столі утвердився його брат *Всеволод Юрійович*, за князювання якого розширилися кордони В.-С. к., зміцнився його вплив у містах Рязань (Рязань давня; була розташов. біля сучасного м. Спаськ-Рязанський Рязанської обл., РФ), Муром (нині місто Владимирської обл.), Новгород Великий, Смоленськ (нині місто в РФ). Самого Всеволода Юрійовича у 90-х рр. 12 ст. рус. князі обрали «старейшим». Князь створив могутній *дитинець* у Владимирі, розбудував і прикрасив собор Успіння Богородиці, звів вкритий різьбленням по каменю прекрасний Дмитрівський собор (обидва збереглись до нашого часу), Рождественський монастир.

По кончині Всеволода Юрійовича (1212) В.-С. к. розпадається на 7 удільних князівств, гол. серед яких залишалося Владимирське. Суздальське князівство було виділено із складу В.-С. к. 1216 і віддано Юрію Всеволодичу. 1238, після навали військ *Батия*, вел. кн. владимиро-суздальський *Ярослав Всеволодич* (Юрій загинув у

битві з монголами 1238) віддав Суздальське князівство ін. своєму братові Святославу (1341 воно зливається з Нижегородським князівством). Після навали Батия, коли обезлюдніла тер. центру (Владимир, Суздаль, Юр'єв-Польський, Переславль (нині м. Переславль-Залєський)) з округами, нас. поступово змістилося на окраїни давньої Ростовської землі. Тут виникає низка нових князівств: Тверське, Московське, Галицько-Дмитровське, Костромське, Городецьке, Бєлозерське. А в 2-й пол. 13— 14 ст. на перший план висуваються Москва, Твер, Кострома (усі нині міста в РФ) і Городець. На тер. В.-С. к. починає формуватися *Велике князівство Московське.*

Літ.: *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956; *Воронин Н.Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV вв., т. 1. М., 1961; *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. М., 1984.

М.Ф. Котляр.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Лев Анатолійович (27.09.1903—07.09.1973) — військовик, адмірал (1954). Н. в м. Гур'єв (нині Атирау, Казахстан). Від 1921 у ВМФ. Закінчив Військ.-мор. уч-ще ім. М.Фрунзе (1925), Військ. акад. Генштабу (1952). Від 1939 — команд. ескадрою на Чорному м. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* кораблі ескадри під командуванням контр-адмірала В. взаємодіяли з військами *Приморської армії* при обороні *Одеси* і *Севастополя.* В. керував діями кораблів загону висадки в *Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—1942.* Від трав. 1943 — команд. Чорномор. флотом, з трав. 1944 — ескадрою Балт. флоту. Після війни — команд. ескадрою, 1948—51 заст. гол. інспектора ЗС з ВМФ, потім нач. Гол. управління бойової підготовки ВМФ, заст. головнокоманд. ВМФ з кораблебудування. 1959—70 — на наук. і викладацькій роботі.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Т.С. Першина.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Михайло Федорович (04.03(20.02).1874 — 02.04.1951) — рад. парт. і держ. діяч. Н. в м. Арзамас (нині місто Нижегородської обл., РФ) в родині священика. Закінчив духовну семінарію в м. Арзамас. 1894—95 навч. у Томському та Моск. ун-тах на мед. ф-ті. Брав участь у створенні с.-д. «Московського робітничого союзу». Від 1895 — чл. РСДРП—ВКП(б). 1895 його заарештовують, виключають з ун-ту й висилають до Нижнього Новгорода (нині місто в РФ), звідки він емігрував до Німеччини. 1899—1902 навч. у Берлінському ун-ті. 1903 підтвердив нім. диплом лікаря у Казанському ун-ті. 1905 займався лікарсько-санітарною діяльністю у *Москві.* Брав участь у *революції 1905—1907.* 1907 — друга еміграція. Працював у паризькій групі *більшовиків.* Брав участь у *Лютневій революції 1917* та *Жовтневій революції 1917.* За парт. відрядженням переїхав в Україну. Від 1922 — заст. голови РНК УСРР, від 1924 — секретар ЦК КП(б) України, нарком *Робітничо-селянської інспекції* України, голова Центр. контрольної комісії (ЦКК) КП(б) України. 1925—27 — чл. ЦКК ВКП(б), чл. Президії ЦВК. Від 1950 — депутат ВР СРСР.

П. у м. Москва.

Літ.: *Титков Е.П., Николаев В.В.* Михаил Владимирский. Горький, 1988.

Л.В. Низова.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ-БУДА́НОВ Михайло Флегонтович (1838 — 24.03.1916) — історик, фахівець у галузі історії д-ви і права, укр. і рос. літератор, археограф. Один із засн. київ. історико-юрид. школи. Чл.-кор. Петерб. АН (1903). Н. в с. Бороздин Тульської губ. (Росія) в родині священика. Вищу освіту здобув у Київ. духовній акад. та Київ. ун-ті. Викладав рус. право в Демидовському юрид. ліцеї м. Ярославль (нині місто в РФ). 1874 за працю «Государство и народное образование России XVIII в.» дістав ступінь д-ра права. Від 1876 — проф. Київ. ун-ту. Упродовж 1882—1916 — гол. ред. *Київської археографічної комісії.* Від 1887 — голова *Історичного товариства Нестора-літописця.* Автор праць з історії установ та соціально-екон. відносин в Україні, в яких досліджуються форми сел. землеволодіння, участь місц. нас. в залюдненні *Правобережної України* тощо. Особисто підготував 5 томів вид. *«Архив Юго-Западной России»*, опублікував під своєю редакцією 23 томи.

П. у м. *Київ.* Похований у м. *Березна.*

Тв.: История университета св. Владимира. К., 1884; Поместья Литовского государства. К., 1889.

Літ.: Биографический указатель профессоров Киевского университета св. Владимира. К., 1884; Сборник статей по истории права, посвященных М.Ф.Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями. К., 1904; *Скакун О.Ф.* Владимирский-Буданов М.Ф. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Бондарук Т.І.* Основоположники київської історико-юридичної школи М.Ф.Владимирський-Буданов і Ф.І.Леонтович. К., 1995; *Ворончук І.* Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

Ю.А. Пінчук.

ВЛАДИСЛА́В III Варненчик (31.10. 1424—10.11.1444) — король Польщі (1434—44) і Угорщини (під ім'ям Ласло V з 1440). Син Владислава II *Ягайла.* Під час правління В. III *шляхті* були надані нові привілеї, що посилило її вплив на держ. життя. Разом з угор. полководцем Я.Гуняді очолював спільне військо, яке боролося проти турец. експансії на Балканах. У серп. 1444 уклав у м. Сегед (нині Угорщина) 10-річне перемир'я з турец. султаном. Проте незабаром його порушив і розпочав воєн. дії проти турків. У битві під м. Варна (звідси походить його прізвисько; нині місто в Болгарії) 1444 армія В. III, до складу якої входили й українці, була розгромлена. Тоді ж загинув і В. III.

Літ.: История Польши, т. 1. М., 1954.

В.О. Щербак.

Владислав III Варненчик.

Л.А. Владимирський.

М.Ф. Владимирський.

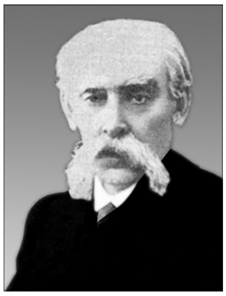

М.Ф. Владимирський-Буданов.

Владислав IV Ваза.

І.Ф. Власовський.

Б. Воблий.

К.Г. Воблий.

ВЛАДИСЛА́В IV Ваза (Waza; 1595—20.05.1648) — польс. король (з 1632), титулярний король Швеції, син *Сигізмунда III* і Анни Габсбурзької, брат *Яна II* Казимира Ваза. 1610 запрошений моск. боярами на престол царя Рос. д-ви. Двічі, 1612 і 1617—18, здійснював безуспішні походи на Москву для того, щоб зайняти трон. Брав участь у *Хотинській війні 1621*, що принесло йому популярність серед *шляхти* і славу в Зх. Європі. 1624—25 подорожував Зх. Європою, де познайомився з передовими досягненнями військ. мистства та найновішою воєн. технікою. В лют.—берез. 1633 на коронаційному сеймі наполіг на затвердженні «Диплома для православних», яким легалізувалася правосл. церк. ієрархія (митрополитом Київ. і Галицьким 1632 став Петро *Могила*) та дозволялося вільне сповідування *православ'я*. Зарекомендував себе толерантним правителем, відкритим для діалогу з представниками ін. віросповідань, став широковідомим у Європі як ініціатор диспуту католиків і протестантів (Colloquium Charitativum) 1645 у м. Торунь (нині Польща). У внутр. політиці опирався на угруповання освічених магнатів (Є. *Оссолінський*), тяжів до зміцнення королів. влади, пошуку шляхів «релігійного заспокоєння», здійснення сеймових реформ тощо.

У ході *польсько-російської війни 1632—1634* особисто керував Смоленською кампанією, яка завершилася укладенням «вічного» *Полянівського миру 1634*. 1635 уклав перемир'я зі Швецією. Планував вести війну з *Османською імперією*, яку, однак, через спротив шляхти і магнатів не було розпочато.

Був організатором польс. флоту на Балтиці, сприяв розвиткові артилерії та інженерних військ. Перебудував королів. замок у *Варшаві*, спорудив пам'ятник своєму батькові Сигізмунду III, цікавився розвитком науки (сприяв проведенню наук. дослідів у королів. палаці), мав великі заслуги в пропаганді муз. к-ри, зокрема оперної та балетної. Одружений 1637 з донькою цісаря «*Священної Римської імперії германської нації*» Фердинанда II Цецилією Ренатою (п. 1644) та вдруге 1646 — з донькою кн. Кароля I Марією Людовікою Гонзага. Діти першого шлюбу: Сигізмунд Казимир (1640—47), Марія Анна Ізабелла (п. немовлям).

Похований у кафедральному соборі Вавелі в Кракові.

Літ.: *Wisner H.* Władysław IV Waza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1995.

Т. Хинчевська-Геннель.

ВЛА́СНІСТЬ — категорія сусп. наук, що відображає належність засобів і продуктів вир-ва, матеріальних та духовних благ окремій людині, групі людей, сусп-ву, д-ві. В. реалізується через володіння, користування та розпорядження майном. Обгрунтування прав В. є однією з найбільш важливих складових будь-якої сусп. ідеології. Відносини В. закріплюються і регулюються правовими нормами та гарантуються д-вою. За суб'єктами В. остання поділяється на три осн. види: приватна, сусп. та держ.

Найбільш розробленою в істор. плані є марксистська типологія поступу В. В ній виділяються п'ять основних істор. типів В.: общинна (див. *Первісна община*), рабовласницька (об'єктами В. поряд із засобами вир-ва були також люди — раби), феод. (див. *Феодалізм*), капіталіст. (див. *Капіталізм*) та соціаліст. (див. *Соціалізм*).

В.В. Головко.

ВЛА́СОВСЬКИЙ Іван Федорович (1883—1969) — церк. та громад. діяч, історик. Н. на Харківщині. 1908—18 працював у г-зіях на Полтавщині, від 1918 — дир. г-зії у *Луцьку*. У 1920— 30-х рр. — учасник українізації правосл. життя на *Волині*; чл. комісії для пер. богослужбових книг; чл. Т-ва ім. Петра Могили в Луцьку; чл. Митрополичої ради; посол (депутат) до польс. сейму (1928—30); ред. ж. «Церква і народ» (1935—38); один з організаторів луцької «Просвіти». Не раз був ув'язнений польс. владою. 1942—43 — секретар адміністратури УАПЦ, 1945—48 — дир. канцелярії Священного синоду УАПЦ, дир. Богословського ін-ту УАПЦ. Від 1948 — на еміграції в Канаді: проф. Колегії св. Андрея, автор численних праць на церков.-істор. тематику, серед яких — «Канонічні й історичні підстави для автокефалії Української Православної Церкви» (1948), «Нарис історії Української Православної Церкви» (1955—56).

М.О. Рибачук.

ВО́БЛИЙ Борис (02.08.1883 — р. с. невід.) — укр. громад. діяч на Далекому Сході. Н. в с. Великі Бучки (нині село Сахновщинського р-ну Харків. обл.) в сім'ї псаломщика. Закінчив Полтав. духовне уч-ще та духовну семінарію (1904). Служив псаломщиком Свято-Миколаївської церкви на ст. Погранична (Примор'є). 1906—12 — студент япон. від-ня Східного (Орієнтального) ін-ту у м. Владивосток (нині місто в РФ). 1907—09 — секретар Студентської укр. громади. По закінченні ін-ту працював перекладачем на о-ві Сахалін. Під час *Першої світової війни* мобілізований до армії. Події *Лютневої революції 1917* застали В. в Україні. 1918 в якості представника Укр. держ. контролю з госп. справ виїхав на Далекий Сх. Згодом жив у Японії (м. Цуруга) та Китаї (міста Харбін, Шанхай). Від трав. 1938 — заст. голови Шанхайської укр. громади. Ред. книжки про Україну, що вийшла япон. мовою 1939 в Харбіні. Після *Другої світової війни* проживав у США.

П. у м. Вашингтон.

Літ.: Далекий Схід. Харбін, 1938, ч. 1—12, 14—21; Там само. 1939, ч. 2—6; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972.

А.А. Попок.

ВО́БЛИЙ Костянтин Григорович (27(15).05.1876—12.09.1947) — економіст, статистик, географ. Акад. УАН (1919), віце-президент АН УСРР (1928—30). Засл. діяч н. УРСР (1944). Н. в с. Царичанка Полтав. губ. (нині с-ще міськ. типу Дніпроп. обл.) в сім'ї сільс. священика. 1896—1900 навч. в Київ. духовній акад. 1900 вступив на юрид. ф-т Тартуського (тоді Юр'євського) ун-ту, 1901 перевівся до Варшавського ун-ту, який закінчив 1904. 1906 переїхав до Києва, викладав у Київ. ун-ті (з 1910 — проф.), в 1939—41, 1944—47 очолював каф-ру екон. географії. Один з ініціаторів створення Київ. комерційного ін-ту (1907, пізніше — Київ. ін-ту нар. г-ва), де викладав до 1930. 1925—30 — кер. Семінару з вивчення продуктивних сил нар. г-ва України при АН УСРР, 1927—30 — кер. Комісії з вивчення нар. г-ва України при АН УСРР, 1934—38 працював у Комісії з вивчення продуктивних сил України. Від 1939 — співробітник Ін-ту еконо-

міки АН УРСР: зав. сектору екон. географії (1939—42), дир. (1943—47).

Праці присвячені питанням екон.-геогр. розвитку пром-сті, геогр. районування, міграції нас., економіки страхування, торгівлі, історії нар. г-ва України. Займався вивченням природних багатств України, її корисних копалин, осн. галузей нар. г-ва. Автор низки книжок про *Київ*. Його підручник «Економічна географія» витримав кілька видань. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Київ.

Тв.: Очерки по истории польской фабричной промышленности, т. 1. К., 1909; Третья профессионально-промысловая перепись в Германии, т. 1. К., 1911; Основы экономики страхования. К., 1915; Статистика. К., 1918; Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР, т. 1. К., 1928; Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості, т. 1—3. К., 1928—31; Економічна географія УРСР. Х.—К., 1930; Праблема Вялікага Дняпра. Мінськ, 1933; Київ. Статті-довідки. К., 1948; Организация труда научного работника. К., 1949.

Літ.: Костянтин Григорович Воблий. К., 1968.

Л.О. Гаврилюк.

ВОВК Андрій Миколайович (15.10.1882—11.02.1969) — укр. військ. та громад. діяч, ген.-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Н. в с. Демки Черкас. пов. Київ. губ. (нині село Драбівського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Костянтинівське військ. училище у Києві, учасник *Першої світової війни*, капітан, командир піх. батальйону на *Румунському фронті*. Учасник укр. руху в рос. армії 1917, делегат II Всеукр. військ. з'їзду, організатор українізованих частин на Румун. фронті. Сформував і очолив укр. ударний батальйон, згодом — стрілец. полк, який виступив восени 1917 проти більшовиків у м. *Бердичів*, отримав звання полк. Армії УНР.

За *Української Держави* — комендант Могилів-Подільського пов. Під час повстання *Директорії* став командиром ударного загону, розгорнутого згодом у 5-ту стрілец. д-зію. У груд. 1919 очолив 4-ту Київ. д-зію Армії УНР, брав участь у *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920.* Від 6 груд. 1919 до 5 трав. 1920 у складі групи Ю.*Тютюнника* його д-зія пройшла з боями понад 2 тис. км по тилах денікінських військ і Червоної армії (див. *Радянська армія*).

Після інтернування Армії УНР перебував у таборах у Каліші (нині Польща), отримав чин ген.-хорунжого. У 1921—22 — військ. міністр в уряді УНР в екзилі у Польщі. З 1923 — ред. ж. «Табор», 1924 став співзасн. Т-ва колиш. вояків Армії УНР, 1925 — першим головою Укр. воєнно-істор. т-ва у Варшаві. Після *Другої світової війни* жив у ФРН, 1957—61 — військ. міністр в уряді УНР в екзилі.

П. в м. Новий Ульм (Німеччина).

О.Д. Бойко.

ВОВК (Волков) **Федір** (Хведір) **Кіндратович** (літ. псевд.: Кондратович Ф., Яструбець та ін.; 17 (05).03.1847—25.08(13.07).1918)— антрополог, етнограф, археолог, громад. діяч. Н. в с. Крячківка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.) в старовинній козац. родині. По закінченні Ніжин. ліцею вступив до Новорос. ун-ту в *Одесі*; згодом продовжив навчання на природничому ф-ті Київ. ун-ту. По закінченні ун-ту брав активну участь у діяльності Київ. громади, яка відігравала значну роль в укр. нац. русі. 1874—76 працював у канцелярії Київ. контрольної палати, водночас багато сил віддаючи роботі у Пд.-Зх. від. Рос. геогр. т-ва як його засн. і дійсний чл. У цей час плідно працював у галузі етнографії та археології. Громадівці зазнали переслідування з боку царського уряду, який звинуватив їх у сепаратизмі. В. змушений був нелегально залишити *Київ* і виїхати за кордон, оскільки йому загрожувало досить суворе покарання за спробу переправити в Україну підпільну друкарню.

В еміграції В. перебував понад чверть століття (1879—1905). У Європі створив низку праць з порівняльної етнографії, там вийшли друком його праці про українців і росіян *Добруджі* та *Задунайської Січі*, ремісників Болгарії, про весільні обряди слов'ян. народів.

1887 В. оселився в Парижі, наполегливо студіював антропологію, порівняльну етнографію, первісну археологію, водночас читаючи лекції з цих дисциплін. За видатні досягнення в галузі палеоантропології нагороджений Паризьким антропологічним т-вом великою медаллю відомого природознавця П.Брока. Одержав ступінь д-ра природничих наук.

Після тривалої заборони царський уряд дозволив В. повернутися в Росію. Наприкінці 1905 почався останній, петерб. період його життя. В. обраний президентом Рос. антропологічного т-ва, очолив вид. «Ежегодник Русского антропологического общества», організував укр. розділ експозиції Рос. музею в *Санкт-Петербурзі.*

Наук. інтереси В. торкаються широкого кола питань історії укр. народу. Він відкрив пізньопалеолітичну стоянку біля с. Мезин (нині Коропського р-ну Черніг. обл.), де знайшов шедеври мист-ва *кам'яного віку*. Організував багато експедицій, обійшов *Галичину*, *Буковину*, Передкарпаття, *Закарпатську Україну*, Черніг., Волин., Херсон. губ., *Кубань* та п-в Тамань. Експедиційну працю поєднував з роботою в наук. лабораторії. Свої дослідження нар. побуту українців, їхніх звичаїв узагальнив у ґрунтовній кн. «Український народ в його минулому і сучасному». Розробляв також питання арх-ри, мист-ва, літ. Широковідома його праця «Т.Г.Шевченко і його думки про громадське життя».

Після *Лютневої революції 1917* уряд УНР звернувся до всіх відомих українців — знаних діячів науки і к-ри, які з тих чи ін. причин були змушені залишити батьківщину, з закликом повернутися в Україну і взяти участь у розбудові нац. д-ви. На це запрошення відгукнувся і В., але 1918 по дорозі (в білорус. м. Жлобін) він раптово помер.

За рад. часів праці В. використовували, але не згадували, бо влада зарахувала їх до розряду націоналістичних. Нині йому повернуте добре ім'я видатного вченого і прогресивного громад. діяча.

Літ.: *Вовк Г.* Бібліографія праць Хведора Вовка. 1847—1918. К., 1929; *Стельмах Г.Ю., Приходько М.П.* Ф.К. Вовк. (До 130-річчя від дня народження). «УІЖ», 1967, № 3; *Лінка Н., Кузнецова С.* Архів Ф.К. Вовка. «Архіви України», 1967, № 6; *Іванченко Ю.* Видатний вчений і патріот України. В кн.: *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. К., 1995.

В.О. Горбик.

ВОВК-КАРАЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Никодимович (08.05(26.04).1834—08.03(24.02).1893) — громад. діяч, публіцист, перекладач. Родом з Чернігівщини, за фахом лікар. Друг О.*Кониського.* Належав до Київ. старої громади, брав участь

А.М. Вовк.

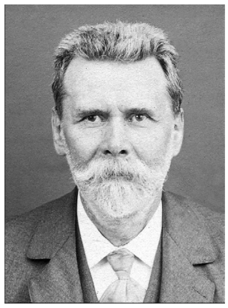

Ф.К. Вовк.

Марко Вовчок.

у київ. громад. справах. Його помешкання було місцем зборів для приватних викладів В.*Антоновича*, для відзначення шевченківських роковин та ін. Співробітник журналів «Основа», «Правда» й ін. укр. вид. Автор публіцистичних статей, істор. дослідження «Канів і його коротка історія» (1899). Помістив у серії «Руська історична бібліотека», започаткованій Ол.*Барвінським*, пер. праць М.*Костомарова,* Д.*Іловайського,* М.*Дашкевича*, В.Антоновича. Окремим вид. вийшов його пер. кн. Дж.Кеннана «Сибір» (1893). Спогади В.-К. опубл. «Киевская старина» (1901). Його син Василь був чл. I Держ. думи, входив до складу укр. думської фракції.

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 1. Варшава, 1932.

О.В. Корнієвська.

ВОВКОВИ́НЦІ — с-ще міськ. типу Деражнянського р-ну Хмельн. обл. Залізнична ст. Комарівці. Вперше згадується в істор. джерелах 1559. У лип. 1648 місц. селяни в складі повстанських загонів М.*Кривоноса* брали участь у *Барській облозі 1648* і *Пилявецькій битві 1648.* 1813—35 загони під проводом У.*Кармалюка*, який неодноразово бував у селі, громили навколишні поміщицькі маєтки. Райцентр 1923—31 та 1935—59. С-ще міськ. типу від 1956.

У с-щі споруджено пам'ятник воїнам-героям, які загинули за визволення В. від гітлерівських загарбників під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Виявлено залишки поселення *трипільської культури* (3 тис. рр. до н. е.).

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971.

Р.В. Маньковська.

ВОВКОРІ́З Данило Савинович (1767—1824) — перший міськ. голова м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар, РФ). До *Чорноморського козацького війська* вступив 1789, воював з турками біля Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*), Хаджибея (нині на тер. Одеси), *Ізмаїла*, Бендер (нині місто, Молдова) та ін., був поранений. 20 жовт. 1793 обійняв посаду міськ. голови м. Єкатеринодар. У листоп. 1794 склав перший реєстр мешканців міста. Оскільки обов'язки міськ. голови здійснювалися на громад. засадах, В. у січ. 1795 подав у відставку «для поиска себе пропитания». Згодом — військ. скарбник, чл. військ. канцелярії, піклувався соборною правосл. церквою. 1806 за сумлінну службу нагороджений золотим годинником. Мешкав з сім'єю (дружина і п'ять доньок) у третьому кварталі Єкатеринодара, мав 12 двірських людей.

П. у м. Єкатеринодар.

Літ.: *Дмитренко И.И.* Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска, т. 4. СПб., 1898; Екатеринодар—Краснодар, 1793—1993. Два века в датах, событиях, воспоминаниях: Материалы к Летописи. Краснодар, 1993.

Є.Д. Петренко.

ВОВКУЛА́КА, вовкун. У слов'ян. міфології В. — людина, що може обертатися на вовка, ведмедя та ін. тварин. Витоки уявлень про перевертнів-В. пов'язані з добою первісного тотемізму, з його світоглядною настановою на спорідненість людей і звірів, практикою мисливського маскування і магічних обрядів із перевдягненням у шкури тварин. Пережитки таких обрядів зафіксовані етнографією як елементи давньослов'ян. свят на честь язичницького бога *Велеса,* зокрема Святок та Масниці. За повір'ям, В. бувають уроджені або зачаровані: перетворення людини на тварину відбувається, коли на неї накидають звірячу шкуру або ж чарівну наузу — спец. пояс або ошийник. За доби *варварства* у багатьох давніх народів Європи та Азії юнаки, які проходили ініціацію (випробування перед переведенням до групи дорослих чоловіків — повноправних членів общини), об'єднувались у загони «воїнів-вовків», носили бойовий пояс, металеву шийну гривну, пили наркотичну рідину, викрадали дівчат. Відголосом цієї традиції є звичай називати «боярина» жениха «вовком» та повір'я, що В. може обернути на вовків увесь весільний поїзд. Рисами В. наділено образ полоцького кн. *Всеслава Брячиславича* у «*Слові о полку Ігоревім*», а також билинний персонаж Волха Всеславича.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987; *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу, т. 3. М., 1994; *Зализняк Л.* Нариси стародавньої історії України. К., 1994; *Балушок В.* Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. Львів—Нью-Йорк, 1998.

Ю.Г. Писаренко.

ВОВЧА́НСЬК — місто Харків. обл., райцентр. Розташов. на обох берегах р. Вовча (бас. Дону). Залізнична ст. Нас. 23 тис. осіб (1998). Про давнє заселення тер. міста свідчать неолітичні поселення, кургани ранньобронзового віку, поселення *черняхівської культури* та *салтівської культури.* Наприкінці 16 ст. тер. сучасного міста належала Бєлгородському монастиреві. Датою заснування вважається 1674, коли на р. Вовчі Води група укр. переселенців на чолі з Мартином Старочудним заснувала укр. слободу під назвою Вовче, Вовчі Води і почала нести сторожову службу. 1780—97 та з 1802 — повітове місто. Нас. займалося переважно землеробством і ремісництвом; у місті був невеликий салотопний з-д; тут відбувалося 8—9 ярмарків на рік.

Пожвавленню госп. діяльності у В. сприяла залізниця Бєлгород—Донбас, яка пройшла через місто 1896. На поч. 19 ст. тут з'явилося кілька підпр-в з переробки с.-г. продукції. Райцентр з 1923.

Археол. пам'ятки: поселення 8—9 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Вовчанськ: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1994.

П.Т. Тронько.

ВО́ВЧЕ, Вовчі Води — назва у 2-й пол. 17 і 18 ст. м. *Вовчанськ.*

ВОВЧО́К Марко (літ. псевд.; справжні прізв., ім'я та по батькові Вілінська Марія Олександрівна, по чоловікові Маркович; 22 (10).12.1833—10.08(28.07).1907) — письменниця демократ. напряму. Н. в маєтку Єкатерининське (поблизу сучасного с. Казаки Єлецького р-ну Липецької обл., РФ) у дворянській родині укр.-польс. походження. 1845—48 навч. у приватному пансіоні у м. *Харків.* Від 1848 до 1851 мешкала в м. Орел (нині місто в РФ) у рідної тітки К.Мордовіної. Тут познайомилася з рос. письменниками П.Якушкіним, М.Лєсковим, збирачем нар. пісень П.Кирєєвським, фольклористом і етнографом Опанасом *Марковичем* (перебував в Орлі в адм. засланні за участь у *Кирило-Мефодіївському товаристві*). У січ. 1851 одружилася з О.Марковичем і того ж року переїхала з ним до *Чернігова.* Від 1853 до 1855 жила в *Києві,* від 1856 до 1858 — у *Немирові.* За роки життя в Україні збирала й вивчала укр. фольклор, опанувала укр. мову. 1854 деякі з записаних нею пісень були надруковані в зб.

А.Метлинського «Народні південноросійські пісні». Протягом 1856—57 писала худож. тв. укр. мовою, які вийшли 1857 в *Санкт-Петербурзі* під назвою «Народні оповідання Марка Вовчка» (1859, рос. переклад за ред. І.Тургенєва «Украинские народные рассказы», у цьому ж році вийшли її «Рассказы из народного русского быта»). На поч. 1859 переїхала до С.-Петербурга. Тут зустрічається з Т.*Шевченком*, спілкується з І.Тургенєвим, М.Некрасовим, О.Плещеєвим, Д.Писаревим (якому доводилася двоюрідною сестрою по матері П.Даниловій), представниками польс. визвол. руху. Від квіт. 1859 до лют. 1867 жила за кордоном (Німеччина, Велика Британія, Швейцарія, Італія, Франція). Співробітничала з О.Герценим і М.Огарьовим, познайомилася з М.Добролюбовим, Л.*Толстим* (1861), Д.Менделєєвим, прогресивними діячами польс. та чеської еміграції, франц. письменниками. 1860 була надрукована повість «Институтка», яку письменниця присвятила Т.Шевченку. Укр. мовою вона вийшла 1862 у ж. «*Основа*» за ред. П.*Куліша*. Протягом 1861 у цьому журналі друкувались оповідання В., які склали основу 2-го тому «Народних оповідань». Творчий доробок В. високо оцінили представники демократ. напряму в літ., відзначили його реалістичний характер та соціальне спрямування. В 1860-х рр. за мотивами нар. легенд про ватажків визвол. руху в Україні у жанрі казок написала тв. «Кармелюк», «Лимерівна». 1862 підготувала антиклерикальну повість «Дяк» із життя укр. духівництва. Перебуваючи за кордоном, перекладала рос. мовою наук. праці та літ. тв. франц., нім., англ., датських і польс. авторів. Після повернення до С.-Петербурга 1867 очолила видання ж. «Переклади найкращих іноземних письменників» (рос. мовою). Вперше переклала 15 романів Жюля Верна, казки Г.-Х.Андерсена, праці Ч.Дарвіна, А.Брема. Від 1868 по 1875 разом із Д.Писаревим, М.Некрасовим, М.Салтиковим-Щедріним брала участь у виданні ж. «*Отечественные записки*». Од 1878 мешкала в місцях проходження служби свого другого чоловіка М.Лобача-Жученка (містах Ставрополь, Новоросійськ, *Богуслав*, Саратов і Нальчик, нині усі РФ). Написала повість «Відпочинок в селі» (1899), оповідання «Гайдамаки», «Чортяча напасть» (1902), займалася перекладами тв. Б.Пруса і К.Юноши. Останній рік життя мешкала на околиці м. Нальчик. Нині в цьому будинку — літ.-меморіальний музей В. В Україні діють музеї В. у Немирові та Богуславі.

П. на х. Долинськ (нині у межах м. Нальчик).

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1975.

Літ.: *Засенко О.Є.* Марко Вовчок: Життя, творчість, місце в історії літератури. К., 1964; *Крутікова Н.Є.* Жива душа. В кн.: *Вовчок М.* Твори, т. 1. К., 1975; *Брандіс Є.П.* Марко Вовчок. Статті і дослідження. К., 1985.

Т.І. Катаргіна.

ВОВЧУХІ́ВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — перший етап стратегічної наступальної операції *Української Галицької армії* в лют.—берез. 1919, що мала на меті визволення *Львова* і Перемишля (нині Пшемисль, Польща). В ході В.о. планувалося оволодіння залізницею Львів—Перемишль. Здійснення операції покладалося на 3-й корпус УГА (командир — полк. Г.*Коссак*). Розпочата 16 лют. 1919. В ході наступу укр. війська встановили контроль над залізницею, але подальші військ. дії було припинено на вимогу військ. місії *Антанти* під проводом франц. ген. Бартелемі (див. *Бартелемі місія 1919*). За посередництвом місії укладено перемир'я (25 лют. 1919) і розпочалися укр.-польс. переговори. Делегація ЗУНР відкинула як неприйнятні ультимативні вимоги антантівської місії Бартелемі про встановлення демаркаційної лінії між ворогуючими сторонами.

2 берез. 1919 бойові дії відновилися, в ході наступу укр. військa розгромили угруповання ген. Бекера і зайняли с. Вовчухи (нині с. Вовчухів Городоцького р-ну Львів. обл.). Проте замість наступу на Перемишль вони отримали наказ розгорнути бойові дії у напрямі на Городок (нині місто Львів. обл.) і далі на Львів. Тоді ж польс. війська, що за час перемир'я отримали значні підкріплення, перейшли у контрнаступ. В.о. завершилася 18 берез. 1919 поразкою військ УГА.

Літ.: *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; Історія українського війська. Львів, 1992.

А.О. Буравченков.

ВОДОВО́ЗОВ Василь Васильович (22.12.1864—07.10.1933) — журналіст, публіцист, громад. та політ. діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині педагогів. Від 1883 навч. на історико-філол., а з 1885 на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту, брав участь у студентському русі, з 1886 вів міжнар. від. у газ. «Неделя». 1887 заарештований, засланий в Архангельську губ. 1890 екстерном закінчив ун-т. 1891—93 — в Самарі (нині місто в РФ), де залучився до народницького руху (див. *Народництво*). У цей період багато публікувався у журналах «Мир Божий», «Северный вестник», «Юридический вестник», завідував від. газ. «Русская жизнь». Від кін. 1895 у *Києві*, брав участь у діяльності с.-д. і есерівських орг-цій, *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* і київ. к-ту РСДРП. Співробітничав у газ. «Киевское слово» (1896), «*Киевские отклики*» (1904), одес. ж. «Южное обозрение» (1904), чл. правління Київ. літ.-артистичного т-ва. 1903 увійшов до «Союзу визволення». Од 1904 — у С.-Петербурзі. За низку публікацій про революц. рух 1905—07 та вид. брошури «Сборник программ политических партий в России» (1906) йому було заборонено редагувати будь-які вид. Один з провідних діячів Трудової групи (див. *Народно-соціалістична (трудова) партія*), в лют. 1907 обраний чл. її ЦК. З 1910 — секретар Петерб. літ. т-ва. У роки *Першої світової війни* виступав за поразку царського уряду, укладення миру. Після *Лютневої революції 1917* входив до ЦК Трудової нар.-соціаліст. партії. Після *Жовтневої революції 1917* займався журналістикою, працював у Петрогр. істор.-революц. архіві, ун-ті, ін-ті журналістики. Од 1922 — у Берліні, від 1924 — у Празі. Співробітничав у зарубіжних періодичних та енциклопедичних вид.

П. поблизу м. Збраслав (Чехія).

Тв.: Всеобщее избирательное право на Западе. Ростов-на-Дону, 1904; Материалы для характеристики русской прессы. СПб., 1908; Избирательное право в Европе и России. СПб., 1906; Как производятся выборы в Государственную думу по закону 3 июня 1907 г. Левенштейн, 1907; По Сербской Македонии. Путевые записки. Пг., 1916; На Балканах. Статьи. Путевые очерки. Пг., 1917; Что такое Учредительное собрание? Там само, 1917; А.И. Герцен. Прага, 1920; Западная Европа и Америка после войны. Пг., 1922; Граф С.Ю. Витте и император Николай II. М., 1992.

В.В. Водовозов.

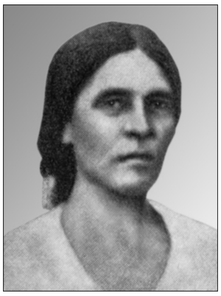

О.Г. Водолажченко.

Літ.: Дело В.В. Водовозова в Санкт-Петербургской судебной палате по обвинению в девяти литературных преступлениях. СПб., 1906; *Мошинский И.Н.* (Юзеф Канарский). На путях к Первому съезду РСДРП (90-е годы в киевском подполье). М., 1928; *Колесниченко Д.А.* Водовозов В.В. В кн.: Отечественная история: Энциклопедия. М., 1994; *Искакова О.* Водовозов В.В. В кн.: Политические партии в России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996.

Л.Д. Федорова.

ВОДОЛА́ЖЧЕНКО Ольга Гаврилівна (28.05.1888—30.10.1972) — укр. історик, архівіст, джерелознавець, філолог. Учениця Д.*Багалія*. Н. в м. *Севастополь* у сім'ї військового. Закінчила Севастопольську жін. г-зію і отримала звання вчительки історії і географії (1905). 1907—12 як чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії* вела підпільну роботу серед матросів Севастополя. 1907 — слухачка Вищих жін. курсів у *Харкові*. Закінчила істор. від-ня історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту (1912). Вчителька рос. мови й історії в м. Карасубазар (нині *Білогірськ*; 1912—17). Одночасно закінчила екстерном пед. курси (1914) та склала іспити з курсу слов'яно-рос. від-ня Харків. ун-ту (1917). 1922—30 — аспірантка, н.с., вчений секретар *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія.* Захистила промоційну працю на тему «Історія Харківського колегіуму». Одночасно викладала історію України в Харків. ін-ті нар. освіти. 1923—25 завідувала ред. частиною ж. «Червоні квіти». Викл. укр. мови в Харків. ін-ті нар. госп-ва (1925—26), зав. інформаційно-видавничим бюро *Укрнауки* (1925—30), співробітниця сектору науки Промкооперації (1931—36). 1927 і 1929 перебувала у наук. відрядженнях у Греції і Німеччині.

Одночасно з наук. і викладацькою діяльністю активно займалася архів. роботою. 1919 — співробітник архів. секції Харків. Губкопису, 1920—25 — учений архівіст Харків. центр. істор. архіву (упорядковувала фонди Земельного банку, Рос.-азіат. банку, Військ. начальника). 1921—25 — учений секретар, зав. секретаріатом, секретар колегії Укрцентрархіву. 1936—37 — доц. Харків. ін-ту інженерів залізничного транспорту та Харків. ін-ту держ. торгівлі. 1937—41 за звинуваченням в антирад. діяльності перебувала в ув'язненні й на засланні в Казахстані. Після звільнення працювала (1941—45) в с. Кармачі Чкаловської (нині Оренбурзької) обл. РРФСР. 1945—52 викладала в Пед. ін-ті в м. Кизил-Орда (нині Кзилорда, Казахстан). Одночасно читала лекції з мовознавства у Вечірньому ун-ті марксизму-ленінізму. Від 1952 — на пенсії. 1954 переїхала до м. *Миколаїв.* 1954—66 працювала на громад. засадах у Миколаїв. обласній наук. б-ці.

Автор праць із соціально-екон. історії України 18—19 ст., історії освіти на Слобожанщині, архівознавства.

Реабілітована в берез. 1964.

П. у м. Миколаїв.

Тв.: Перша нарада архівних робітників України. «Архівна справа», 1925, кн. 1; Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльність Укрцентрархіву за 1924 р. Там само [у співавт.]; З історії Харківского колегіуму в XVIII віці. «Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури», 1927, № 6; Школа хартій (Французька школа архівістів-техніків і палеографів). «Архівна справа», 1928, кн. 7.

Літ.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Х., 1990; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; *Матяш І.* Ольга Водолажченко: історик, організатор архівної освіти,.. ворог народу. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1999, № 1/2; *Її ж.* Водолажченко Ольга Гаврилівна. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

І.В. Верба.

ВОДЯНИ́Й Яків Михайлович (20.10.1886—10.05.1940) — укр. політ. діяч, учасник *української революції 1917—1921.* Н. в м. *Сміла.* За фахом учитель. Від 1905 — чл. партії есерів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*), з 1907 — есерівської орг-ції «Українська народна оборона», очолював її бойову дружину в Києві. Тричі заарештований царським урядом (1906, 1907, 1909). Перебував 1907, 1909 на засланні у Наримському краї (нині у межах Томської обл., РФ). 1908 — в *Галичині*, 1911—17 — в Японії й Австралії. Од літа 1917 — організатор *Вільного козацтва*, черкас. полковий отаман, учасник з'їзду Вільного козацтва в *Чигирині.* Вів боротьбу з більшовицькими військами, рад. владою, заочно засуджений ЧК до розстрілу (1919). Кер. повстанських загонів у р-ні *Холодного Яру* (1921). З 1922 — у Польщі. Працював у страхових, кооп. т-вах, розвідувальних органах УНР (1927— 30). Автор драм «Право сваволі», «Холодний Яр». Заарештований органами НКВС 27 верес. 1939. Страчений.

Літ.: *Демартино А.* Холодноярський отаман Яків Водяний. «Незборена нація», 1995, № 22—23; *Коваль Р.М.* Яків Водяний. Смілянський полковник. В кн.: *Коваль Р.М.* Отамани Гайдамацького краю. К., 1998.

Г.П. Савченко.

ВОДЯНИ́К, Водяний — міфологічний персонаж у давніх слов'ян, господар річки або озера. Вважається, що він викликає бурю, рве рибальські мережі, затоплює запруди, шкодить пасічникам, затягує під воду необережних плавців, які наважилися купатися вночі або опівдні. Рятувати потопаючого небезпечно: розгніваний В. може втопити того, хто наважився відібрати його жертву. Утопленики-хлопці стають його робітниками, дівчата — русалками або дружинами. Утім, у доброму настрої В. допомагає рибалкам та мельникам. Живе В. у глибоких ямах, під водяними млинами або, за деякими повір'ями, у кришталевих палацах. В. — також колиш. утопленик, уявляють його в образі великої риби (сома, щуки), а іноді — людини із зеленим або чорним волоссям.

Літ.: *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. М., 1991.

Т.Л. Вілкул.

ВОЄВІ́ДКА Ярослав (05.03.1882—30.03.1920) — укр. військ. діяч. Д-р права. Н. в с. Петранці (нині с. Петранка Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Академічну г-зію у Львові, навч. у Львів., Карловому (Прага, закінчив 1910) ун-тах. Працював адвокатом у м. *Чортків.* Активний учасник сокільсько-січового руху. В роки *Першої світової війни* — старшина артилерії австро-угор. армії на рос. фронті. Восени 1918 сформував і очолив гарматний полк у складі 1-ї бригади Укр. січових стрільців *Української Галицької армії.* Відзначився у боях на польс., більшовицькому, денікінському фронтах (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*, *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*, А.*Денікін*).

У період тимчасового перебування УГА в складі Червоної армії (див. *Радянська армія*) 1920 вбитий політкомісаром у с. Піщанка (нині Балтського р-ну Одес. обл.).

Літ.: Українські Січові Стрільці 1914—1920. Львів, 1935; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ВОЄВО́ДА — 1) В. і відповідні уряди В. (адм. та військ. посади) з'являються в усіх ранньослов'ян. д-вах на початку їхнього формування. Термін «В.» початково мав два значення: а) головнокоманд. війська (під цим титулом, очевидно, міг виступати і *князь*); б) урядовець при князеві, його заст., що очолював військо, але водночас міг виконувати й ін. функції з управління князівським двором. В літ. джерелах термін «В.» (υοευοδου) вперше був ужитий у тв. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією» на означення угор. воєначальників.

У *Київській Русі* В. є найважливішою особою при князеві, його військ. заст., начальником «молодшої дружини», а у мирний час намісником із рядом адм. обов'язків, вихователем молодого князя тощо. Уряд В. з часом еволюціонував в уряд князівських намісників із широкими повноваженнями (адм., військ., суд. і госп.-фінансовими) в межах окремих земель;

2) поява на укр. землях урядів В. як управителів окремих тер.-адм. одиниць із певними окресленими повноваженнями пов'язана з впливами на тогочасне укр. життя *Корони Польської*. Найраніше В. з'являється у *Руському воєводстві* (1432) і *Подільському воєводстві* (перша згадка 1435) у зв'язку з входженням цих земель до Корони і утвердженням у них польс. права й адміністрації. У *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) появу уряду В. як земського представника монарха пов'язують із рішенням Городельського сейму 1413, за яким В. мали бути призначені у Вільні (нині *Вільнюс*), Троках (нині Тракай, Литва) та у ін. місцях за прикладом Корони Польс. В. ВКЛ мали ширші повноваження, аніж В. Корони Польс., вони зосереджували в своїх руках ще й владу старост (див. *Староство*), зокрема, такими функціями був наділений (з 1471) київ. В. (на тер. окремих земель до впровадження воєводського уряду усі повноваження намісника вел. кн. належали старості). Остаточно на укр. землях, що входили до складу ВКЛ, уряд В. утвердився в результаті адм.-правової реформи 1564—66 і утворення *Волинського воєводства* та *Брацлавського воєводства* (1566), пізніше — *Чернігівського воєводства* (1635). З цього часу до функцій В. на тер. підпорядкованого йому *воєводства* належать: кер-во *посполитим рушенням*; нагляд за елекцією земських урядників; нагляд за цінами, мірами і вагами у королів. (з 1764 — й усіх ін.) містах; судочинство над єврейс. громадами; кер-во т. зв. вічовим судом — апеляційною інстанцією щодо рішень земських і гродських судів (до утворення *Коронного трибуналу* 1578).

Уряд В. був дигнітарським (почесним), особи, що обіймали його, автоматично входили до складу сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*). За кожним В. у сенаті було закріплене відповідне місце: київ. воєвода посідав 13-те місце, рус. — 15-те, волин. — 16-те, подільський — 17-те, брацлавський — 32-ге, черніг. — 36-те (всього на 1569 було 34 воєводства, 1768 — 37).

На тер. *Речі Посполитої* уряд В. існував до *поділів Польщі 1772, 1793, 1795;*

3) на укр. землях, що в 2-й пол. 17 ст. відійшли до Рос. д-ви, термін «В.» пов'язується з призначенням до *Києва* і кількох ін. міст рос. городових воєвод як комендантів фортець і командувачів місц. гарнізонів;

4) на зх.-укр. землях, що 1920—39 входили до складу Польщі, В. очолювали адм. округи — воєводства.

Літ.: *Любавский И.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ», 1994, т. 228; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000; *Kurutyka J.* Hofämter, Landesämter, Staatsämter und ihre Hierarhien in Polen im mitteleuropäischen Vergleich (11—15. Jh.). В кн.: Das Reich und Polen. Parallelen, Interaktionen und Formen der Akkulturation im hohen und spaten Mittelalter (Vorträge und Forschungen, hrsg. von Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte), 2003.

Н.П. Старченко.

ВОЄВО́ДСТВО — 1) адм.-тер. одиниця на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) та *Корони Польської* у 15—18 ст. Воєводська модель адм.-тер. устрою земель сформувалася в Польщі у 14 ст. і була поширена в Галицькій Русі та Зх. *Поділлі* згідно із привілеєм польс. короля *Владислава III* (лип. 1434). Створення *Руського воєводства* й *Подільського воєводства* та формування в них воєводських урядів і введення польс. права завершили процес інкорпорації цих укр. земель польс. короною. На укр. землях у складі ВКЛ перехідний період від давньорус. схеми адм.-тер. устрою (землі та князівства) до польс. (воєводська) був довшим. Статус воєводства *Київська земля* отримала 1471 після ліквідації *Київського князівства* (див. *Київське воєводство*). *Волинське воєводство* та *Брацлавське воєводство* виникли в результаті проведення адм.-тер. реформи серед. 60-х рр. 16 ст., яка здійснювалась урядом ВКЛ згідно з рішеннями Віленського сейму 1565—66. *Чернігівське воєводство* було створене урядом *Речі Посполитої* 1635.

Управляли В. *воєводи*: вони обіймали адм. та військ. владу, були членами королів. сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*) і головували на місц. *шляхетських сеймиках.* Разом з тим їхні повноваження істотно обмежувалися привілеями місц. *шляхти.* Більшою, ніж ін. воєводи, вагомістю своїх повноважень відзначався київ. воєвода.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) території Рус. воєводства (без *Холмщини*), *Белзького воєводства* та зх. регіонів Волин. і Подільського воєводств увійшли до складу Австрії. Управління краєм (названим *Східною Галичиною*) здійснювала ств. 1774 галицька придворна канцелярія, якій на місцях підпорядковувалися губернські управління.

Київ., Волин., Брацлавське й Подільське воєводства збереглися до поч. 90-х рр. 18 ст. Після 2-го поділу Польщі 1793 вони увійшли до складу *Російської імперії* й були замінені *Ізяславською губернією,* Брацлавською губернією та *Київським намісництвом;*

2) адм.-тер. одиниця зх.-укр. земель, які 1921—39 перебували у складі Польщі (Львів., Терноп., Station Станіславське, Волин. воєводства).

Літ.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912; *Крикун М.Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях. «Проблеми слов'янознавства», 1990, вип. 42; *Його ж.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Гурбик А.О.* Правова культура на українських землях у складі Польської держави (XIV—XVIII ст.). В кн.: Польська культура в житті України: Історія. Сьогодення. (Матеріали II Міжнародної наукової конференції). К., 2000.

А.О. Гурбик.

ВОЄ́ННА ДЕМОКРА́ТІЯ — одна з провідних форм організації сусп-ва на шляху становлення класо- та політогенезу в епоху розкладу первісного ладу; термін, введений амер. етнографом Л.Морганом (1818—1881). Війна як один із засобів отримання сусп. продукту стає у цей час постійним промислом, тоді ж відбувався процес виокремлення прошарку людей (*дружини*), для яких війна та грабунок є гол. формою їхньої життєдіяльності і які створюють для воєн. вождя незалежну опору серед одноплемінників. Таким чином складалася особлива — потестарна структура сусп. орг-ції: нар. збори, що включають тільки общинників-воїнів (озброєний народ), військ. лідер (вождь) та рада старійшин, яка відіграє другорядну роль. Демократичність влади полягала в збереженні ефективного впливу нар. зборів на раду старійшин та на життя общини. В. д. як одна з форм становлення інституціалізованої публічної влади в епоху класоутворення, на думку деяких етнографів, була широко розповсюджена у більшості народів світу. Класичними прикладами В. д. є сусп-ва греків гомерівської доби, давніх кельтів, германців, норманів. Проте зараз доведено, що В. д. не була гол. формою влади при переході від потестарної до політ. організації сусп-ва, більш поширеною тоді була воєн.-ієрархічна. Проблему шляхів та форм політогенезу давніх сусп-в України нині розроблено недостатньо, але є підстави вважати, що для більшості з них, починаючи з раннього *бронзового віку*, характерною була саме В. д.

Літ.: *Морган Л.Г.* Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Л., 1934; *Косвен М.О.* К вопросу о военной демократии. «Труды Института этнографии. Новая серия», 1960, т. 54; *Аверкиева Ю.П.* О месте военной демократии в истории индейцев Северной Америки. «Советская этнография», 1970, № 5; *Морган Л.Г.* Лига Ходеносауни, или ирокезов. М., 1983; История первобытного общества. Эпоха классообразования. М., 1988.

А.В. Ніколова.

ВОЄ́ННА ЕКОНО́МІКА — специфічна форма нар. г-ва, що забезпечує воєн. потреби, мобілізацію всіх ресурсів д-ви під час війни. Характеризується всебічним розширенням вир-ва воєн. продукції і скороченням випуску цивільної продукції, підпорядкуванням розподілу нац. доходу військ. потребам за рахунок скорочення цивільного споживання. В структурному плані безпосередньо до В. е. як складової нар. г-ва зараховуються базові галузі нар. г-ва в тій частині, яка забезпечує зміцнення воєн.-екон. потенціалу д-ви.

Уперше суцільна перебудова нар. г-ва на воєн. лад була здійснена воюючими країнами в ході *Першої світової війни*, коли виявилося, що нагромаджені ними за мирних умов величезні запаси озброєння не достатні для потреб мільйонних армій. У *Російській імперії*, яка за рівнем екон. розвитку відставала від д-в Зх. Європи, В. е. почала створюватися із запізненням, у 2-й пол. 1915, що значною мірою зумовило поразку Росії у війні.

У 1940-х рр. переводити нар. г-во України на воєн. рейки довелося у зв'язку з агресією нацистської Німеччини проти *СРСР*. Уже через тиждень після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на виконання фронтових замовлень — випуск боєприпасів та різних видів озброєння, ремонт бойової техніки — перейшли велетні металургійної, маш.-буд., суднобудівної та ін. галузей пром-сті Донбасу та Придніпров'я, Харкова і Одеси, Миколаєва і Запоріжжя.

У 4-му кварталі 1941 підпр-ва легкої пром-сті СРСР забезпечували фронт різноманітним асортиментом воєн. одягу, зокрема пошили 301,3 тис. шинелей, 899,9 тис. гімнастерок, 744,2 тис. чобіт та ін. Для потреб війни мобілізувалися ресурси с. госп-ва. Транспорт почав діяти за графіком воєн. часу, за яким здійснювалися перевезення військ, військ. та евакуаційних вантажів. У країні було запроваджено нормоване постачання нас. споживчими товарами, скасовано відпустки і заборонено самовільний перехід робітників і службовців з одного підпр-ва на ін. У зв'язку з мобілізацією до армії значної частини кваліфікованих кадрів розгорнулася підготовка і перекваліфікація нового контингенту працівників, переважно жінок і підлітків.

Великі фінансові та матеріальні ресурси були спрямовані на розгортання пром. вир-ва в недосяжних для авіації ворога р-нах СРСР. З тер. України, яким загрожувала окупація, з лип. по листоп. 1941 було евакуйовано понад 550 великих підпр-в (1/3 усіх евакуйованих з прифронтової зони рад. з-дів та ф-к), а також велику кількість техніки, майна колгоспів, радгоспів, худоби. З УРСР у сх. р-ни СРСР вивезено понад 3 млн спеціалістів та їхніх сімей. Уже в 1-му кварталі 1942 переважна кількість перебазованих підпр-в працювала на повну потужність. Про ефективність цих заходів свідчить порівняння показників рад. В. е. та воєн.-екон. потенціалу Німеччини. Хоча остання протягом війни виробляла сталі, електроенергії та вугілля в 1,5—2,5 разу більше, ніж СРСР, але на кожні 100 нім. літаків випускалося 170 рад. З воріт танк. з-дів Уралу щомісяця виходило 2 тис. бойових машин, у Німеччині вироблялося 1450. Велику роль у цих досягненнях відіграли людські та матеріально-тех. ресурси України.

Одразу ж після визволення окупованих тер. республіки тут розгорнулися масштабні відбудовні роботи, переважно на підпр-вах воєн. призначення. Україна перетворилася, по суті, на прифронтову матеріально-тех. базу діючої армії.

Першочерговим завданням з огляду на наступні широкомасштабні відбудовні роботи стало якнайшвидше відновлення вугільно-металургійної бази, машинобудування, енергопостачання, залізничного транспорту. 1943—45 було відбудовано в цілому 30 % довоєн. виробн. потужностей, вироблено 23 % електроенергії, видобуто 26 % вугілля, виготовлено 14,6 % прокату від рівня 1940.

По закінченні *Другої світової війни* значна частина пром-сті України з огляду на «*холодну війну*» із країнами Заходу продовжувала орієнтуватися на випуск

продукції, прямо або безпосередньо пов'язаної з *воєнно-промисловим комплексом*. В Україні набули значного розвитку такі оборонні галузі, як ракетобудування, суднобудування, авіаційна та танк. пром-сті та ін.

Літ.: *Вознесенский Н.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны. М., 1948; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—3. К., 1975; Історія народного господарства Української РСР, т. 3. К., 1985; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Л.В. Кондратенко.

«ВОЄ́ННА ІСТО́РІЯ» — наук.-популярний журнал, заснований *Українським інститутом воєнної історії* 2002 у *Києві*. Виходить 6 разів на рік. До складу редколегії входять учені-історики, юристи, військові. Журнал пропагує укр. нац. цінності, висвітлює маловідомі сторінки історії воєн і збройних конфліктів, подає портрети видатних військ. діячів минулого та сучасності, приділяє велику увагу проблемам збереження пам'яток і археол. дослідженням відповідного профілю, публікує архів. документи й спогади учасників бойових дій тощо. «В.і.» видається виключно на доброчинні фінансові внески.

О.І. Гуржій.

«ВОЄ́ННИЙ КОМУНІ́ЗМ» — здійснювані *більшовиками* з кін. 1917 до весни 1921 соціально-екон. перетворення на підконтрольній їм тер. колиш. Рос. імперії. Власне термін «В.к.» вперше з'явився тільки у берез. 1921, коли В.*Ленін* заявив, що тогочасний «надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений "комунізм" наш викликався до життя в і й н о ю і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики». Поряд із взяттям у лапки терміна «комунізм» В.Ленін запропонував і схему пояснення причин тогочасного катастрофічного стану економіки країни, говорилося про обумовлену війною господарську розруху. Насправді тогочасна розруха була не стільки наслідком війни, скільки результатом політики «В. к.».

Пропагандисти взяли на озброєння запропоноване пояснення. В рад. енциклопедіях «В. к.» став характеризуватися як система викликаних умовами громадян. війни та іноз. воєн. інтервенції тимчасових надзвичайних заходів соціально-екон. характеру. Зважаючи на те, що громадян. війна почалася тільки з літа 1918, попередній період рад. влади став розглядатися в *історіографії* як самостійний, хоч таким не був.

Більшовики розпочали комуніст. буд-во відразу після захоплення влади. Воно здійснювалося за програмою, оприлюдненою В.Леніним у квіт. 1918 у статті «Чергові завдання радянської влади». У сфері розподілу комуністи обіцяли в майбутньому матеріальні блага за потребами, однак у поточний час рад. влада була спроможна забезпечувати лише голодний мінімум продовольства за картками. У виробн. сфері гол. завдання рад. влади полягало в суцільному одержавленні засобів вир-ва, тобто в суто комуніст. заході — ліквідації приватної власності. Усі теоретичні й практичні суперечності розв'язувались досить просто: заявою про те, що першою фазою комунізму є соціалізм. Привласнення більшовиками популярного терміна «соціалізм» давало багато пропагандистських переваг.

Одержавлення пром-сті проводилося у формі націоналізації. Здійснити його єдиним актом виявилося неможливим. З'явився вислів «червоногвардійська атака на капітал», який означав, по суті, «перетравлювання» управлінськими органами д-ви відчужених у власників підпр-в. З весни 1918 почалася націоналізація цілих галузей, а 28 черв. цього року ВЦВК видав декрет про націоналізацію всієї великої пром-сті. В Україні, де комуніст. перетворення розгорнулися тільки з поч. 1919, націоналізація охопила всю велику пром-сть відразу і за своїм характером стала суцільною «атакою на капітал». Органи управління не встигали «перетравлювати» підпр-ва, внаслідок чого вони зупинялися. На поч. 1921 з 10 773 підпр-в, що були на держ. обліку, діючими вважалися тільки 4060.

Націоналізація не знищила відчуженості робочої сили від засобів вир-ва, але ліквідувала господаря-власника. Новий хазяїн в особі держ. органу не мав матеріального інтересу, був позбавлений особистісної неповторності, а тому був нездатним щоденно займатися конкретним вир-вом товарів і послуг для населення. З'явилася об'єктивна потреба у виробленні універсальних критеріїв і нормативів госп. діяльності для всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розроблення кошторисів, планів та звітів, організація поопераційного контролю й постійна перевірка завжди завищуваних заявок від підпр-в на ресурси вимагали величезної армії обліковців та контролерів.

Над одержавленими підпр-вами виник і почав стрімко розростатися управлінський апарат у вигляді главків (гол. управлінь) Вищої ради нар. г-ва (ВРНГ), центрів, трестів і кущів. В Україні було утворено Бюро з відбудови пром-сті (Промбюро) на правах філії ВРНГ, яке до кінця 1920 мало 45 від. управлінь, главків і центрів. Уся ця система була спрямована на втілення в життя схем безтоварної комуніст. економіки, на налагодження управління з одного центру кожним окремим підпр-вом.

У вир-ві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці випливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового г-ва. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно держ. органові, викликало з боку д-ви гостру реакцію. Як правило, таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюц. виступ. З'явилося поняття «дезертир трудового фронту». При Раді оборони (з квіт. 1920 — *Рада праці і оборони*) було створено Гол. к-т з трудової повинності (Головкомтруд) з широкою мережею відповідних місц. установ. 12 жовт. 1920 Раднарком УСРР прийняв постанову «Про табори примусових робіт». Організація мережі таборів покладалася на губернські ЧК. На тер. республіки створювалося Центр. управління таборів (Гулаг). Наприкінці жовт. 1920 в Україні було організовано перші сім трудових концтаборів.

Другий після націоналізації пром-сті, транспорту і банків крок у напрямі докорінної реорганізації виробн. відносин у дусі комуніст. доктрини В.Ленін визначив у декреті Раднаркому РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листоп. 1918. Декрет покладав на наркомат продовольства обов'язки щодо заготівлі

й розподілу серед нас. всього того, що воно набувало раніше через торгівлю.

Керуючись логікою декрету, заготівельники почали накладати на селян обов'язкові завдання, визначаючи їх за дворами, селами, волостями і повітами. За цих умов стала неминучою поява продрозкладки (в укр. мові побутує й рос. замінник: *продрозверстка*). Декрет Раднаркому РСФРР про хлібну і фуражну розкладку з'явився 11 січ. 1919. У цьому ж році розкладка поширилася майже на всі види продовольства і с.-г. сировини.

Розкладка не була торг. операцією, хоча мала вигляд обміну товару на гроші: д-ва платила за вилучену продукцію, але платила стільки, скільки вважала за потрібне. Не була вона й податком, бо не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції через встановлений відсоток. Величина розкладки визначалася тільки двома чинниками: потребами д-ви у продовольстві та здатністю наркомпроду і його воєнізованих підрозділів вилучати продукцію у селян. Продрозкладка була, по суті, реквізицією.

Комуніст. розподіл вироблених в країні продуктів і продрозкладка, на якій він базувався, в підконтрольній більшовикам Україні були запроваджені декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квіт. 1919. Продрозкладка встановлювалася в обсязі 140 млн пудів хліба. Однак до білогвард. окупації заготівельникам вдалося зібрати тільки 8 млн пудів. Селяни ігнорували вимоги наркомпроду і чинили збройний опір його працівникам.

Після перемоги над денікінськими військами 26 лют. 1920 новий закон про хлібну розкладку підписали голова РНК УСРР Х.*Раковський* і наркомпрод М.*Владимиров*. Обсяг розкладки тепер дорівнював 160 млн пудів зерна. У трав. 1920 була затверджена й розкладка на велику рогату худобу, овець, свиней, яйця, картоплю тощо. Щоб полегшити вилучення продовольства, у трав. 1920 утворено *комітети незаможніх селян*. З їх допомогою до кін. 1920 заготівельникам вдалося зібрати 71,5 млн пудів хліба.

15 лип. 1920 з'явився Декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції», дія якого негайно поширилася на тер. України. Декрет проголошував, що всі установи, підпр-ва та орг-ції, які потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для їх одержання звертатися у відповідні розподільчі рад. установи. Купівля на вільному ринкові заборонялася. Розрахунки між установами та підпр-вами могли здійснюватися тільки перерахуваннями з рахунку на рахунок, тобто у безготівковій формі. Цим декретом між держ. г-вом і ринком було поставлено бар'єр.

У груд. 1920 розгорнулася безпосередня підготовка до скасування грошового обігу. Комісія на чолі з С.Струмиліним при Наркомфіні РСФРР підготувала проект заміни грошей «тродами» (трудовими одиницями). Напередодні запланованого скасування грошей (яке так і не відбулося), 4 груд. 1920 Ленін підписав «Декрет про платний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». Ідентичний декрет, який мав вступити в дію з 1 січ. 1921, голова Раднаркому УСРР Х.Раковський підписав 14 груд. 1920. У ньому вказувалося, що продовольство, яке наркомпрод і його органи на місцях призначали для держ. підпр-в та установ на постачання робітників та службовців, повинно було виділятися безплатно. Продовольство для міськ. нас., яке мало право на постачання з наркомпроду, мало надходити до розподільчих органів теж безплатно.

Ліквідація ринкових відносин — центр. пункт комуніст. доктрини — вимагала цілковитої заміни приватної власності на засоби вир-ва на держ. власність. При цьому йшлося не тільки про власність буржуазії та поміщиків, а й про власність селян, кустарів, ремісників, дрібних торговців. У прийнятій весною 1919 парт. програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію рад. і колективних г-в як єдино можливий шлях до підвищення продуктивності землеробської праці. Фактично ж йшлося не стільки про ефективність вир-ва, скільки про перетворення селян у найманих працівників держ. с.-г. підпр-в.

Наприкінці 1918 за безпосередньої участі В.Леніна було підготовлено Декрет Раднаркому РСФРР «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Його осн. зміст визначався фразою: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі». Текст декрету було опубл. тільки 14 лют. 1919 після його апробації на Всерос. з'їзді земельних від., к-тів бідноти і комун. Декрет публікувався від імені Всерос. з'їзду рад як його постанова.

Реалізація комуніст. декрету в Україні почалася з берез., хоча формально ЦВК України продублював його тільки 26 трав. 1919. Навіть у малоземельних р-нах значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим з-дам під організацію радгоспів або тим, хто бажав утворити комуни. У відповідь селяни піднялися зі зброєю в руках проти рад. влади. На придушення повстань було кинуто підрозділи Червоної армії (див. *Радянська армія*). Командування Внутр. фронту на чолі з К.*Ворошиловим* використало у боротьбі з селянами підрозділи інтернаціоналістів, сформовані для надання допомоги рад. Угорщині. Поширеною практикою у придушенні сел. повстань стали спалювання сіл, розстріли заручників, конфіскація майна. Червона армія, більшість якої становили селяни, через такий стан справ стала розкладатися, і Україною заволоділи денікінські війська. Після поразки денікінців Всеукрревком затвердив 5 лют. 1920 новий земельний закон, яким заборонялося відводити землю під радгоспи без згоди селян.

У 2-й пол. 1920 стала зримою небезпека колапсу с.-г. вир-ва внаслідок величезного недосіву, що став безпосереднім результатом продрозкладки: розуміючи, що вироблену продукцію заберуть, селяни починали сіяти тільки для власних потреб.

Щоб попередити таку небезпеку, рос. уряд за дорученням В.Леніна вніс на VIII Всерос. з'їзд Рад (22—29 груд. 1920) законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства». Відмовляючись від негайного запровадження радгоспів і комун, д-ва доповнила розкладку сел. продукції розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть можливість запобігти очікуваному катастрофічному скороченню посівів 1921.

З'їзд затвердив законопроект 23 груд. 1920. Це означало, що се-

ляни фактично поверталися у становище, в якому перебували до скасування *кріпацтва.* РНК УСРР 25 груд. прийняв постанову «Про здійснення весняної кампанії», якою засновувався Центрпосівком, а також губернські, повітові й волосні посівкоми.

В.Ленін відмовився від курсу на безпосереднє комуніст. буд-во тільки у берез. 1921, коли цілком виявилася перспектива колапсу економіки і повномасштабної війни з селянством. У праці «Про продовольчий податок» (квіт. 1921) він охарактеризував, по суті, політику «В. к.» як таку, що є «дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурість, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху».

Літ.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

ВОЄ́ННИЙ ПОДА́ТОК — збір з населення, запроваджений 1 січ. 1942 Указом Президії ВР СРСР від 29 груд. 1941 замість надбавок до прибуткового і с.-г. податків. Стягнення В.п. було викликано потребою залучення коштів нас. для фінансування держ. витрат у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* До сплати залучалися громадяни, які досягли 18 років. Звільнялися від В.п.: військовослужбовці рядового, молодшого командного і начальницького складу всіх родів військ; військовослужбовці середнього, старшого й вищого командного і начальницького складу, які перебували у Червоній армії (див. *Радянська армія*) та на флоті і в прикордонних військах; члени сімей військовослужбовців, які отримували допомогу від д-ви; чоловіки 60 років і старші; жінки 55 років і старші; пенсіонери, які не мали ін. джерел доходів, крім пенсії.

Ставки В.п. диференціювалися за категоріями платників. Робітники і службовці та прирівняні до них за обкладанням прибутковим податком сплачували В.п. у твердій сумі з урахуванням річного заробітку; колгоспники і одноосібники — 150—600 крб. щорічно з кожного чл. г-ва; ін. громадяни, які не мали самостійного прибутку, — 100 крб. щороку. В.п. надходив у розмірах, які перевищували всі ін. податкові платежі нас., що дало змогу мобілізувати в доход бюджету за роки війни понад 72,1 млрд крб. 6 лип. 1945 Указом Президії ВР СРСР В.п. скасовано.

Літ.: *Кравченко Г.С.* Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). М., 1970; *Зверев А.Г.* Записки министра. М., 1973; Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Т.С. Першина.

ВОЄ́ННІ ДЕРЖА́ВНІ ПО́ЗИКИ СРСР 1942—1945. Були випущені в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* для розміщення по передплаті серед нас., колгоспів і пром. артілей. Емітовано чотири В.д.п. СРСР (1942, 1943, 1944, 1945). Передплатна ціна на них перевищувала їхню номінальну вартість. Більшість робітників і службовців передплачували облігації на суму, рівну їхньому місячному, а багато хто — півтора- або двомісячному заробітку. В.д.п. СРСР передплачували також військовослужбовці й навіть нас. окупованих тер. через партизанів, зв'язаних із рад. тилом. В.д.п. СРСР випускалися строком на 20 років із розрахунку 4 % річних в середньому за весь термін позики. Доходи власникам облігацій виплачувалися у вигляді виграшів, тиражі яких проводилися регулярно протягом всієї війни. Позики для розміщення по передплаті серед колгоспів і пром. артілей випускалися також строком на 20 років, але дохід по них виплачувався у розмірі 2 % щорічно. Завдяки В.д.п. СРСР д-ва мобілізувала кошти нас. для фінансування воєн. витрат. 1943—44 надходження за позиками склали 9—10 % всіх доходів Держ. бюджету СРСР. Кошти, що надійшли від цих позик, покрили 15 % воєн. витрат СРСР. В.д.п. СРСР мали велике значення і для регулювання грошового обігу, скорочення емісії грошей.

Літ.: *Зверев А.Г.* Государственные бюджеты Союза ССР: 1938—1945 гг. М., 1946; Государственные займы в СССР. М., 1956; Государственные займы и вклады в сберегательные кассы. М., 1957; *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Т.С. Першина.

ВОЄ́ННІ ЗЛОЧИ́НЦІ — особи, які скоїли злочини проти миру та людства, воєн. злочини чи злочини проти людяності. Норми про індивідуальну кримінальну відповідальність В.з. закріплені низкою міжнар. договорів і конвенцій про закони і звичаї війни, а також у нац. законодавствах. У *СРСР* для обліку злочинів гітлерівських загарбників та їхніх посібників, визначення заподіяних ними збитків, а також для встановлення осіб злочинців, винних в організації або скоєнні злочинів на тер. СРСР, із метою віддання їх під суд 1942 була створена Надзвичайна держ. комісія. 30 жовт. 1943 прийнята Моск. декларація про відповідальність нацистів за здійснювані ними злочини, підписана СРСР, США і Великою Британією. В Декларації зафіксовано, що нім. солдати й офіцери і чл. НСДАП (Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини), відповідальні за злочини, вбивства й страти, здійснені на тер. тимчасово окупованих ними тер., мають постати перед судом тих країн, де вони скоїли злочини. Питання про відповідальність гол. В.з., злочини яких не пов'язані з визначеним геогр. місцем, остаточно вирішено Лондонською угодою від 8 серп. 1945, підписаною СРСР, США, Великою Британією і тимчасовим урядом Франції (до неї приєдналися ще 19 д-в). Угода передбачала, що гол. нім. В.з. будуть покарані спільним рішенням урядів союзників, для чого було вирішено заснувати Міжнар. військ. трибунал (статут його затверджений 20 груд. 1945). На основі цих документів проведено *Нюрнберзький процес 1945—1946* над гол. В.з. гітлерівської Німеччини (20 листоп. 1945 — 1 жовт. 1946). Принципи індивідуальної відповідальності В.з., висунуті на Нюрнберзькому процесі, повністю прийняті Міжнар. військ. трибуналом для Далекого Сходу при винесенні вироку гол. япон. В.з. на Токійському процесі 1946—48. На цих же принципах проводилися суд. процеси над гітлерівськими загарбниками в СРСР (напр., Київ. процес, січ. 1946) та ін. країнах. В.з. підпадали під суд. переслідування і після закінчення *Другої світової війни* в міру їх виявлення; строки давності до них не застосовуються. Конвенція про незастосовуваність строку давності щодо воєн. злочинів і злочинів проти людства прийнята ГА ООН 26 листоп. 1968. Відповідні положення мало законодавство СРСР. Закони про

незастосування (або припинення) строку давності до В.з. прийнято в Бельгії, Угорщині, Польщі, Франції, Швеції та ін. д-вах. Сучасне міжнар. право встановило принцип, згідно з яким В.з. не може бути надано право притулку (Декларація ООН про право притулку 1967 та ін.).

Літ.: Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Нюрнбергский процесс: Сборник материалов, т. 1—8. М., 1987—91.

Т.С. Першина.

ВОЄ́ННІ СПЕЦІАЛІ́СТИ В РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКІЙ ЧЕРВО́НІЙ А́РМІЇ — офіцери і чиновники армії *Російської імперії*, які добровільно або примусово були залучені на службу в Червону армію (див. *Радянська армія*) в період громадян. війни 1918—21. 1920 складали 37 % командного складу. Відіграли гол. роль у становленні та розбудові РСЧА, зробили важливий внесок у її перемогу. Значна ч. В. с. в РСЧА упродовж 1920—30-х рр. була репресована (див. «*Весна*»).

Літ.: *Кавтарадзе А.Г.* Военные специалисты на службе Республики Советов, 1917—1920. М., 1988.

Л.В. Гриневич.

«ВОЕ́ННО-ИСТОРИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — щомісячний журнал Мін-ва оборони СРСР (нині — Мін-ва оборони Рос. Федерації). Видається з 1939 (перерва 1941—59). Висвітлює питання військ. історії, зокрема історії *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.*

Л.В. Гриневич.

ВОЄ́ННО-ПОЛІТИ́ЧНИЙ СОЮ́З РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК — формально «міждержавне» об'єднання воєн., політ. і екон. ресурсів самостійних нац. рад. республік у 1919 — поч. 1920-х рр., насправді — спроба правлячої партії РКП(б) здійснити централізацію військ. і нар.-госп. управління на тер. рад. республік як передумови створення унітарної д-ви.

23 квіт. 1919 головнокоманд. ЗС РСФРР І.*Вацетіс* і чл. Революц. військ. ради (РВР) Республіки С.*Аралов* передали В.*Леніну* доповідну записку, в якій наголошувалося, що подальше збереження нац. військ. формувань у рад. республіках «надзвичайно загрозливе». (В УСРР, наприклад, у серед. квіт. 1919 на основі з'єднань *Українського фронту* було сформовано Першу Українську радянську армію, *Другу Українську радянську армію*, Третю Українську радянську армію. У республіках дедалі частіше спостерігалися прояви самостійного вирішення питань військ. буд-ва та військ. операцій.)

24 квіт. В.Ленін дав вказівку підготувати від імені ЦК РКП(б) директиву до всіх компартій республік про «єдність (злиття) воєнну...». «Проект директиви ЦК про воєнну єдність» (обговорений 28 квіт. 1919) передбачав запровадження єдиного командування Червоної армії, найсуворішу централізацію всіх сил і ресурсів республік, залізничного транспорту. Так було закладено централізоване управління ВПК і всіма галузями економіки з єдиного рос. центру.

4 трав. 1919 ЦК РКП(б) розглянув питання «Про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх соціалістичних республік» і ухвалив підпорядкувати військ. формування України, Білорусії, Латвії, Литви і Естонії єдиному командуванню Червоної армії. Тер. кожної республіки ставала тер. військ. округу, ці округи підпорядковувалися РВР Республіки (РСФРР) на тих же засадах, що й військ. округи РСФРР. Нар. комісаріати військ всіх республік розформовувалися.

УСРР першою підтримала утворення В.-п.с.р.р. 19 трав. нарада членів ЦК КП(б)У за участі представників ЦК РКП(б) і відп. працівників центр. установ УСРР схвалила директиву ЦК РКП(б) і прийняла рішення про ліквідацію Укр. фронту й підпорядкування військ. округів РВР Республіки. Цього ж дня ВУЦВК ухвалив постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік» і доручив своїй президії звернутися до ЦВК всіх республік з пропозицією виробити конкретні форми майбутнього союзу. За створення союзу висловилися Ради оборони Литви та Білорусії, уряд Латв. республіки. 1 черв. 1919 сесія Всерос. ЦВК за участі представників урядів цих республік і Естонії ухвалила декрет про створення воєн. союзу. Всерос. ЦВК визнав за необхідне провести об'єднання військ. орг-цій і військ. командування, рад. нар. г-ва, залізничного управління і г-ва, фінансів і наркоматів усіх республік. Кер-во п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних моск. колегіях. Наступного дня було ухвалено привести у відповідність до структури Червоної армії (див. *Радянська армія*) всі війська республік. РВР РСФРР була наділена правом переформовувати нац. з'єднання і частини, зводити їх у загальнономерні д-зії, використовувати на різних фронтах.

РВР УСРР видала 4 черв. 1919 наказ про розформування Укр. фронту. Його частини увійшли до 14-ї армії (підпорядковувалися Пд. фронтові) та 12-ї, яка переходила у підлеглість РВР Зх. фронту.

На підставі наказу РВР Республіки від 26 черв. 1919 Київ. і Одес. військ. округи підпорядковувалися Зх. фронтові, який міг здійснити кер-во ними; Харків. військ. округ — Пд. фронтові. Зруйнування роботи військ. відомства в Україні, перекидання укр. частин на ін. фронти значною мірою обумовили поразку рад. військ в Україні влітку 1919.

Літ.: Українська РСР в громадянській війні, т. 2. К., 1968; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

О.Й. Щусь.

ВОЄ́ННО-ПРОМИСЛО́ВИЙ КО́МПЛЕКС (ВПК) — 1) сукупність підпр-в і орг-цій тієї чи ін. країни, які виготовляють озброєння і військ. техніку (ОВТ) для потреб ЗС своєї д-ви та на експорт; 2) сусп. феномен, у підгрунті якого лежить збіг інтересів кер. воєн. корпорацій, вищого командного складу ЗС і високих посадових осіб д-ви, а одним з гол. проявів є лобіювання бізнес-інтересів воєн. пром-сті на вищому держ. рівні та посилення її впливу на сусп. процеси. До ВПК звичайно зараховують ракетно-косміч., авіабудівну, суднобудівну, бронетанкову, радіоелектронну, артилер.-стрілец. галузі.

ВПК уперше виникли у США і *СРСР* у період «*холодної війни*», коли за відсутності активних воєн. дій між ними розгорнулася безпрецедентна «гонка озброєнь», і на перший план виступив такий чинник могутності, як спроможність розробляти й виготовляти ОВТ на сучасному рівні і в належній кількості.

Першим із провідних політиків термін ВПК використав Д.Ейзенхауер у своєму виступі 1961. Залишаючи посаду президента США, він зазначив, що «...єднан-

ня між колосальним військовим апаратом і великою воєнною промисловістю — щось нове в історії Америки... Ми повинні в наших державних справах бути обережними, щоб цей військово-промисловий комплекс у своєму розвиткові не вийшов з-під нашого контролю...».

В СРСР термін ВПК використовувався виключно до капіталіст. країн і лише в негативному плані. Однак у цілому і ВПК США, і «воєнна промисловість» СРСР слугували опорами агресивної зовн. політики цих д-в.

На відміну від США (де навіть у регулюванні ВПК певна роль відводилася ринковим принципам), у СРСР існувала жорстка централізована система планування і управління ВПК, в якій гол. плануючим органом виступав оборонний від. Держ. к-ту планування нар. г-ва, контролюючим — Держ. комісія РМ СРСР з воєнно-пром. питань, а виконуючим — 9 мін-в.

Зменшення міжнар. напруги з серед. 1980-х рр. змусило уряди СРСР і США реформувати ВПК. У СРСР ці реформи звелися переважно до конверсії (переводу оборонних підпр-в на випуск цивільної продукції), що обернулося кризою у ВПК й обвалом вир-ва в суміжних галузях пром-сті.

У США та ін. індустріально розвинутих країнах магістральним напрямом реформування ВПК (замість цього терміна набув поширення термін «оборонна промисловість») стала диверсифікація (розширення номенклатури товарів, послуг) воєн. компаній шляхом інтеграції з ін. компаніями (у т. ч. цивільними). Так, із 50 великих аерокосміч. корпорацій США (1982) після інтеграційних процесів залишилося 5 (1998), в Зх. Європі 30 аерокосміч. корпорацій (1992) об'єдналися в 5 (2000). У той же час в СРСР, а згодом — у пострад. д-вах, було накладено законодавчі обмеження на інтеграцію у ВПК з політ. мотивів (побоювання консолідації консервативних «червоних директорів»).

Результатом перетворень ВПК в індустріально розвинутих країнах став перехід до моделі високотехнологічного комплексу (ВТК), за якої учорашні воєн. корпорації, значно збільшившись у розмірах і довівши частку цивільної продукції в своїх замовленнях до рівня не менше 50 %, упевнено відчувають себе в умовах скорочення держ. воєн. замовлень і світ. ринку ОВТ.

Укр. оборонно-пром. комплекс (ОПК, це поняття стало використовуватися замість поняття ВПК з огляду на неагресивний характер зовн. політики України) виник як уламок ВПК СРСР і на поч. 1990-х рр. складався з бл. 700 пром. об'єднань і наук. орг-цій (заг. чисельність робітників — понад 1,5 млн осіб). Істотною проблемою була залежність ОПК України від кооперації з ВПК ін. країн СНД, насамперед РФ — за різними видами ОВТ від 40 до 95 % (наприкінці 1990-х рр. спроможність ОПК самостійно забезпечити потреби ЗС України становила 5—7 %) і від їхніх замовлень. Необхідність розбудовувати держ. інституції і вирішувати екон. проблеми значно обмежувала можливості реформування ОПК. Екон. криза, яка паралізувала внутр. ринок, унеможливила проведення реформ. В результаті ОПК зазнав глибокої кризи і поступово почав перетворюватися з передового сектору пром-сті на тягар для економіки країни.

Певні позитивні зрушення намітилися з поч. 2000. Указом Президента України від 5 берез. 2002 затверджено Концепцію структурної перебудови ОПК України — один з перших держ. актів незалежної України, що сформулював стратегічні засади оборонно-пром. політики.

Найпотужнішими підпр-вами і орг-ціями ОПК України є Держ. КБ «Південне», вироб. об-ня «Південний машинобудівний завод», ВАТ «Мотор-Січ», Запоріз. маш.-буд. КБ «Прогрес», Авіац. наук.-тех. комплекс ім. О.Антонова, Київ. держ. авіабуд. з-д «Авіант», Харків. держ. авіабуд. з-д, ВАТ «Хартрон», з-д ім. В.Малишева, КБ ім. О.Морозова, КБ «Іскра», ЗЕМЗ «Іскра», ДАКХ «Артем».

Літ.: *Боднарчук Р. та ін.* Нормативно-правове забезпечення і механізми управління реалізацією воєнно-технічної політики в Україні. Дніпропетровськ, 1997; *Шеховцов В.С., Боднарчук Р.В.* Оборонний промисловий комплекс України: стан і перспективи розвитку. «Стратегічна панорама», 1998, № 3—4; Оборонно-промышленный комплекс Украины — современное состояние и реструктуризация. «Технологические системы», 2001, № 2; *Горбулін В.П.* Оборонне будівництво в Україні: проблемні питання розвитку ОПК і заходи до їх вирішення. «Стратегічна панорама», 2001, № 1—2; *Ольшевский В.И.* Стратегия воссоздания гражданского и оборонного машиностроения (теория, практика). К., 2001; Стратегії розвитку України: теорія і практика. К., 2002.

В.В. Головко.

ВОЄ́ННО-ПРОМИСЛО́ВІ КОМІТЕ́ТИ (ВПК) — громад. орг-ції буржуазії, утворені в *Російській імперії* під час *Першої світової війни* (трав. 1915), через які проходив розподіл військ. замовлень. До них входили промисловці, фінансисти, представники тех. інтелігенції, ліберальних громад. орг-цій, політ. партій. Голова центр. ВПК — лідер партії *октябристів* О.Гучков. 1916 існувало 239 обласних та місц. ВПК. В Україні діяли 4 обласних к-ти: Київ., Харків., Катеринослав., Одес. та кілька десятків місцевих.

Разом з екон. діяльністю ВПК дбали й про політ. цілі. Рос. буржуазія, позбавлена в умовах самодержавства можливості брати безпосередню участь в управлінні д-вою, вимагала створення «міністерства довіри», тобто призначення міністрів, яким довіряє країна. Проти цього заперечував царський уряд. Указом від 27 лип. 1915 діяльність ВПК була обмежена лише посередницькими функціями між д-вою і приватними підпр-вами при виконанні військ. замовлень. Після *Лютневої революції 1917* лідери ВПК прийшли до владних структур, О.Гучков став міністром *Тимчасового уряду.*

За рад. влади Вища рада нар. г-ва встановила контроль над діяльністю к-тів. У берез.—лип. 1918 вони були розпущені. В Україні ліквідація ВПК відбулася за рішенням *Тимчасового робітничо-селянського уряду України* в січ. 1919.

Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 1. М.—Л., 1938; Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1987.

О.Д. Бойко.

ВОЄ́ННО-ШЕ́ФСЬКІ КОМІ́СІЇ (ВШК) — громад. самодіяльні утворення періоду *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, ств. для зміцнення зв'язків фронту й тилу та надання практичної допомоги Червоній армії (див. *Радянська армія*) з боку нас. На поч. верес. 1941 створено Центр. комісію для здійснення зв'язків фронту й тилу. Відповідно в областях, р-нах і містах виникли ВШК, які збирали серед нас. подарунки воїнам, організовували листування між фронтови-

ками і тиловою громадськістю. ВШК влаштовували обміни делегаціями між фронтом і тилом. Патріотичний рух нас. на допомогу пораненим воїнам Червоної армії очолили респ., обласні, міські та районні к-ти з обслуговування поранених і хворих бійців і командирів. У складній обстановці прифронтової тер. України ВШК організовували масову допомогу нас. госпіталям у догляді та транспортуванні поранених, прибиранні приміщень, пранні та ремонті білизни, постачанні продовольством, збиранні лікарських рослин, забезпеченні літ. і пресою тощо. За 1941—45 нас. України здійснювало шефство над 422 військ. госпіталями (заг. кількість ліжок 184 тис.). На підпр-вах, в установах, житлових будинках, колгоспах створювалися громад. побутові комісії з надання матеріальної допомоги сім'ям фронтовиків, інвалідів війни, проведення місячників, декадників, суботників тощо з метою створення додаткових грошових, продовольчих і промтоварних фондів.

Літ.: *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977.

М.В. Коваль.

ВОЖАКІ́ВСЬКИЙ Симон (1911—06.06.1984) — організатор укр. підпілля й УПА-Південь на пд.-сх. і центр. укр. землях, громад. діяч. 1941 встановив контакти з похідною групою *Організації українських націоналістів* в Кіровогр. обл., допомагав організувати підпільну оунівську мережу й осередки, з яких постала УПА-Південь. Після *Другої світової війни* на еміграції в Німеччині був співорганізатором Спілки укр. молоді (СУМ) і її головою (з 1949). Емігрував до США, був головою СУМ Америки (1952—53), брав активну участь в ін. укр.-амер. орг-ціях бандерівського напряму. Очолював Комісію у справах к-ри й науки Укр. к-ту Америки.

П. у м. Ервінгтон (шт. Нью-Джерсі, США).

П.М. Бондарчук.

ВОЗВЯ́ГЛЬ (Звягіль), **археологічна пам'ятка** — давньоруське місто *Болоховської землі*, нині тер. м. *Новоград-Волинський.* Вперше згадане в літописі під 1256 як місто, куди кн. *Данило Галицький* направив власного *тивуна.* 1257 за непокору було взяте приступом і спалене військами Данила Галицького. Археол. еквівалентом давньорус. В. є два ізольовані одне від одного *городища*, які розташов. нині на пн.-сх. околиці м. Новоград-Волинський, на березі р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра). Перше із них займає мисоподібний виступ правого корінного берега Случі, його пл. становить 1 га. Від плато городище відокремлене потужним ровом і валом. Під час археол. досліджень тут зафіксовано три культ.-хронологічні горизонти: милоградської к-ри 1 тис. до н.е., слов'ян. 9—10 ст. і давньорус. 12—13 ст. Відкриті численні житлові, госп., ремісничі і оборонні споруди 12 — серед. 13 ст. З городища походить унікальний скарб прикрас, знайдений 1993. Друге городище розташов. за 200 м від першого, вниз за течією ріки. Займає мисовий виступ правого корінного берега висотою 40 м. Пл. городища сягає 2,5 га. Від плато відокремлене потрійною смугою валів і ровів. Розкопки не проводилися. За підйомним матеріалом датується 9—13 ст. Із сх. до городищ примикає неукріплене с-ще-*посад*, заг. пл. бл. 20 га.

Б.А. Звіздецький.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕ́ЛЬ В ЄДИ́НІЙ ДЕРЖА́ВІ — один із найвизначніших об'єктивних результатів тривалого нац.-визвол. поступу укр. народу до соборності та держ. незалежності. Важливим етапом на цьому шляху став *Акт злуки* УНР із ЗУНР, схвалений 3 січ. 1919 Укр. нац. радою у Станіславі (нині *Івано-Франківськ*) і 21 січ. *Директорією* УНР. 22 січ. 1919 соборність укр. земель була урочисто проголошена на Софійському майдані у Києві. 23 січ. її схвалив *Трудовий конгрес*, який репрезентував нас. усіх земель України. Внаслідок іноз. воєн. інтервенції та поразки УНР і ЗУНР Акт злуки 1919 не було реалізовано.

У 1920—30-х рр. ідею соборності України підтримували всі політ. партії зх.-укр. земель. Уряд *СРСР* теж використав гасло возз'єднання України для ідеологічного обгрунтування вторгнення у Польщу 17 верес. 1939 (див. *Радянсько-польська війна 1939*). Серпнево-вересневими (1939) таємними рад.-нацистськими договорами було поділено Центр. і Сх. Європу, в т. ч. Польщу. Розчленований і нац. поневолений укр. народ у той час не виступав як суб'єкт міжнар. політики. За тих обставин Україною було, однак, реалізовано в міждержавному просторі її право на соборність.

27 жовт. у Львові *Народні збори Західної України 1939* ухвалили Декларацію про возз'єднання Зх. України з Укр. РСР, а 1 листоп. ВР СРСР прийняла закон про введення Зх. України у складі УРСР до СРСР. 15 листоп. ВР УРСР ухвалила возз'єднати Зх. Україну з Рад. Україною. Після того, як наприкінці черв. 1940 Червона армія (див. *Радянська армія*) зайняла *Бессарабію* та *Буковину Північну*, 2 серп. 1940 ВР СРСР приєднала Пн. Буковину, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський пов. Бессарабії до УРСР.

Переможне для Рад. Союзу закінчення *Другої світової війни* створило умови для завершення процесу возз'єднання укр. земель в єдиній д-ві. 26 листоп. 1944 з'їзд Нар. к-тів у м. *Мукачеве* прийняв маніфест, яким ухвалив «возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини». 29 черв. 1945 між СРСР і Чехословацькою Республікою укладено Договір про вихід Закарпаття зі складу *Чехословаччини* і возз'єднання його з Україною.

Літ.: Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. К., 1989; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914—1923, т. 1—2. Львів, 1998.

Ю.Ю. Сливка.

ВОЗНЕСЕ́НКА, археологічна пам'ятка. Розташов. на високому плато лівого берега Дніпра в межах м. *Запоріжжя.* 1930 В.*Грінченко* повністю розкопав чотирикутних обрисів обваловану тер. розміром 82×51 м. На внутр. пл. розчищено дві ями, які були оточені камінням, викладеним у вигляді кола діаметром 6 м. Одну з ям було закидано камінням, а в другій, овальній, розміром 0,55×0,40 м і глибиною 0,7 м, містився скарб, що складався з 58 залізних стремен, 40 вудил, 139 пряжок, 7 стріл, ножів тощо. Ближче до дна лежали золоті й срібні речі заг. вагою відповідно 1,246 кг та 1,782 кг. То були оздоби поясів, піхов та руків'їв шабель і кинджалів, бубенці, фігурки орла та лева тощо. Частина знахідок оплавле-

на у вогні. Всі речі було простромлено трьома шаблями. Раніше вважалося, що В. — це тимчасовий військ. табір, на тер. якого було здійснено захоронення приблизно 33 військ. вождів слов'ян в умовах ворожого оточення (А.Сміленко). Однак А.Амброз довів, що то був не військ. табір, а тюркський поминальний комплекс кін. 7 — поч. 8 ст., аналоги якого відомі в Монголії.

Літ.: *Грінченко В.А.* Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. «Археологія», 1950, т. 3; *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; *Амброз А.К.* О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации. В кн.: Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. М., 1982.

О.М. Приходнюк.

ВОЗНЕСЕ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Миколаїв. обл., райцентр. Розташов. на р. Пд. Буг. Залізнична ст. Нас. 42,3 тис. осіб (2001).

Виник 1795 на місці колиш. запороз. *зимівника*, потім села Соколи, що входило до *Бугогардівської паланки*, яка за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* увійшла до складу Новорос. губ. Для посилення охорони кордону з Туреччиною кн. Г.*Потьомкін* запропонував імп. *Катерині II* збудувати на місці Соколів нове місто і «взять за актуальное правило, дабы селения пограничные были военные».

1795—96 — адм. центр *Вознесенського намісництва*, 1797—1803 — заштатне м-ко *Новоросійської губернії*, 1803—17 — гол. станиця *Бузького козацького війська*. Від 1817 — заштатне місто Єлизаветградського пов. *Херсонської губернії.* 1920—23 — повітовий центр Херсон. (1920—22 — Миколаїв.) губ., з 1923 — райцентр Миколаїв. округи, од 1932 — Одес., 1944 — Миколаїв. обл. Місто з 1938.

Літ.: ІМіС УРСР. Миколаївська область. К., 1971; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Савруцький В.* Вознесенськ. Миколаїв, 1994.

Я.В. Верменич.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА — визначна пам'ятка галицької шк. нар. арх-ри та монументального мист-ва 17 ст. у с. Волиця-Деревлянська Буського р-ну Львів. обл. Збудована 1680—82. Дерев'яна, тризрубна, одноверха. По периметру оточена широким опасанням. У композиції домінує високий восьмигранний верх. Низький притвор-бабинець і влаштовані над ним хори відкриваються у висотно розкритий простір центр. зрубу двоярусним вирізом — аркою. В інтер'єрі зберігся різьблений позолочений семиярусний іконостас з живописом 1680—82 худож. І.*Рутковича.* Іконостас має ордерну структуру, але соковите різьблення завершень і царських врат надає йому барочного характеру. Живопис відзначається сміливістю колористичного задуму, зверненням до нових сюжетів, особливою натхненністю образів. Новиною в композиції іконостасу є розміщення між намісним і празниковим ярусами ікон з ілюстраціями фрагментів з Нового Завіту. Найдовершенішими є намісний ряд ікон та малюнки на дияконських вратах.

Літ.: *Свєнціцька В.І.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. К., 1966; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; История искусства народов СССР, т. 4. М., 1976; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. М.—Лейпциг, 1982.

Н.Г. Ковпаненко.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця у Пд. Україні кін. 18 ст. Згідно з указом імп. *Катерини II* від 27 січ. 1795, з частини тер. *Брацлавського намісництва*, земель між Дністром і Пд. Бугом, визволених з-під влади *Османської імперії* і відповідно до умов *Ясського мирного договору 1791* включених до складу *Російської імперії*, і трьох пов. *Катеринославського намісництва* (Херсон., Єлизаветградського і Новомиргородського) утворено Вознесенську губ. Адм. центр був у м. *Новомиргород.* 7 листоп. 1795 Вознесенську губ. перетворено у намісництво, адм. центром якого стало новостворене м. *Вознесенськ.* В.н. поділялося на 12 пов., центрами яких були такі міста: Вознесенськ, *Херсон*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), Новомиргород, Богопіль (нині у складі м. *Первомайськ*), Тирасполь (нині місто в Молдові), Єленськ (нині у складі м. *Балта*), Ольгополь (колиш. Чечельник, якому 1812 повернули цю стару його назву, а Ольгополем, центром повіту, стало називатися колиш. с. Рогузки-Чечельницькі), *Черкаси, Умань, Катеринопіль, Чигирин.* До повітів належав ряд приписних міст: *Очаків* — до Вознесенського, *Миколаїв* і *Берислав* — до Херсон., *Одеса* (Хаджибей), *Овідіополь*, Дубоссари і Григоріополь (нині місто та смт в Молдові) — до Тираспольського. Управління краєм здійснював намісник, який підпорядковувався катеринослав., вознесенському і таврійському генерал-губернаторові. Згідно з указом імп. *Павла I* від 12 груд. 1796, В.н. ліквідовано, а його тер. увійшла до складу Новорос., Київ. і Подільської губ. (1797).

Літ.: *Яворницький Д.І.* До історії степової України. Дніпропетровськ, 1929; *Панашенко В.В.* Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. В кн.: Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, есе. К., 1996.

В.В. Панашенко.

М.О. Вознесенський.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ Микола Олексійович (01.12(18.11).1903 — 03.09.1950) — учений, рад. парт. і держ. діяч. Акад. АН СРСР (1943). Н. в с. Тепле (нині с-ще міськ. типу Тульської обл., РФ). З 1924—28 — на парт. роботі в Донбасі. Навч. і працював у *Інституті червоної професури* та органах рад. контролю. Голова Держплану СРСР (1938—41). Від 1939 — заст., од 1941 — перший заст. голови РНК СРСР. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — чл. *Державного комітету оборони.* Керував розробленням воєн.-госп. мобілізаційних планів на 1941—42, перебудовою економіки на воєн. лад, з 1943 займався відбудовою госп-ва на тер., визволених від гітлерівських окупантів, чл. К-ту з відбудови нар. г-ва. Лауреат Сталінської премії СРСР (1948). Після війни працював заст. голови РМ СРСР. Репресований за неправдивим звинуваченням і страчений.

Тв.: Военная экономика СССР в период Отечественной войны. М., 1947.

Літ.: *Колотов В.В., Петровичев Г.А.* Н.А.Вознесенский (1903—1950). Биографический очерк. М., 1963; *Колотов В.В.* Николай Алексеевич Вознесенский. М., 1974; *Корзук Л.И.* Управление народным хозяйством СРСР в годы Великой Отечественной войны. М., 1976.

О.Є. Лисенко.

ВО́ЗНИЙ (польс. woźny) — судовий урядовець у Польщі, Литві, Білорусі й Україні. Офіц. посада В., що замінила давньоукр. посади децьких та *вижів*, була введена 2-м Литовським статутом (1566) і

проіснувала до поч. 19 ст. Повноваження В. поширювалися на кілька *повітів.* В. обиралися *шляхтою.* Крім звичайних В., були ще генеральські (єнерал), яких затверджував король, надаючи їм листи про возніство. Обов'язком В. було вручення «позовів» (повідомлень про виклик до суду), виконання цивільних вироків, введення власників, а також орендарів (посесорів, державців) у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів тощо. Під час виконання своїх функцій В. повинен був мати двох свідків шляхетського стану «для подпору визнанья и свидецтва своего». За неправдиві свідчення Статут передбачав суворі міри покарання В. — до смертного вироку включно.

Літ.: *Лапко И.И.* Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. СПб., 1897; *Левицкий О.И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. В кн.: Труды XI археологического съезда в Киеве 1899, т. 2. М., 1902; Київський архів давніх актів. «Архівна справа», 1925, кн. 1.

І.О. Ворончук.

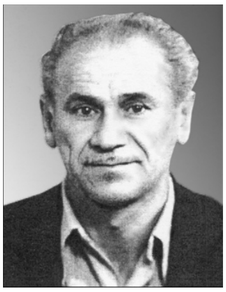
Б.Г. Возницький.

М.С. Возняк.

О.Д. Война.

ВОЗНИ́ЦЬКИЙ Борис Григорович (н. 16.04.1926) — укр. музейний діяч та історик мист-ва. Президент Нац. к-ту Міжнар. ради музеїв. Засл. працівник к-ри України (1972). Н. в с. Ульбарів (нині с. Нагірне Дубенського р-ну Рівнен. обл.). Навч. в серед. шк. міст Дубно й Рівне. 1944—50 — в Рад. армії. Закінчив Львів. уч-ще прикладного мист-ва та Ін-т живопису, скульптури і арх-ри ім. І.Рєпіна. 1960—62 — заст. дир. з наук. роботи Львів. музею укр. мист-ва, з 1962 — дир. Львів. картинної галереї (нині Львів. галерея мист-в). Ініціатор реставрації пам'яток арх-ри, в яких відкрито музеї: *Олеський замок* (1975), садиба М.*Шашкевича* (1986), «Русалка Дністрова» (1991), найдавніші пам'ятки Львова (1992), «П'ятничанська оборонна вежа» (1995), сакральна барокова скульптура (1996), мист-во давньої укр. книги (1997). Очолює реставрацію архіт. комплексів Золочівського та Підгорецького замків. Лауреат Держ. премії ім. Т.Шевченка (1990). Почесна відзнака Президента України (1997).

В. Пшик.

ВОЗНЯ́К Михайло Степанович (03.10.1881—20.11.1954) — укр. літературознавець. Акад. ВУАН (1929, від 1936 — АН УРСР). Н. в с. Вілька Мазовецька (нині с. Волиця Жовківського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т (1908). До 1914 — учитель г-зії. 1920—39 працював у ж. «Вікна», «Культура», «Нові шляхи» та ін. Від 1939 — проф., з 1944 — зав. каф-ри Львів. ун-ту. Од 1951 — зав. від. укр. літ. Ін-ту сусп. наук АН УРСР. За його ініціативи у *Львові* відбувалися щорічні конф., присвячені творчості І.*Франка.* Наук. праці в галузі історії укр. літ., дослідження про творчість укр. письменників І.*Котляревського,* Л.*Глібова,* Лесі *Українки,* Т.*Шевченка,* Панаса *Мирного,* І.*Нечуя-Левицького,* М.*Коцюбинського* та ін.

П. у м. Львів.

Тв.: Філологічні праці Івана Могильницького. Львів, 1910; Початок української комедії (1619—1891). Львів, 1919; Історія української літератури, т. 1—3, Львів, 1920—24; Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1946; Титан праці. Львів, 1946; Іван Франко — популяризатор передової російської літератури. К., 1953; З життя і творчості Івана Франка. К., 1955; Велетень думки і праці. К., 1958.

Літ.: *Шуст Я.* Праці М.С.Возняка про життя і творчість І.Франка: Бібліографічний покажчик. В кн.: Іван Франко: Статті і матеріали, зб. 5. Львів, 1956; *Гонтар П. та ін.* Вчений каменярської снаги. «Українське літературознавство», 1981, вип. 36; *Нечиталюк М.* Честь праці! Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Львів, 2000.

О.В. Янковська.

ВОЗОВЕ́ — держ. митний збір та податок у *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій*, поширений на укр. землях у 15—18 ст. Як митний збір стягувалося з іноз. купців за кожний окремий віз (понад мито, сплачене ними за товари), як податок стягувалося на місц. *ярмарках* і базарах з кожного воза продуктів або пром. товарів.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ВО́Ї — категорія військових (і війська) в *Київській Русі*, які не входили до дружини князя. Початково — чл. слов'ян. ополчення, що доповнювало складену з вікінгів (руську) *дружину* перших київ. князів. Згодом — війська, озброєні списами, сокирами, луками, ножами (легкоозброєних), т. зв. пещци. Вважається, що осн. масу В. складали «вільні общинники», нефеодалізована маса нас. Існує точка зору, що скликання В. спиралося на територіальну систему («сотні», «тисячі»), хоча, можливо, дружинники також входили у «воїв славних тисячу».

Чіткий поділ на «дружинників» та «воїв» був сформований вітчизн. *історіографією* 19 ст., у літописах він відсутній. Слово «дружина» трапляється найчастіше в описах нарад, спілкування з князем («и ерче о дружине», «а дружина смеятися начнуть»), слово «вои» власне тоді, коли потрібно позначити військо. У сцені вбивства *Ярополка Святославича* слугами *Володимира Святославича* (980) в переліку учасників події «воі» поставлені перед «дружиною», на місці *бояр.*

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Історія українського війська. Львів, 1936; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М., 1953; *Котляр Н.Ф.* Полководцы Древней Руси. К., 1996.

Т.Л. Вілкул.

ВО́ЇНЬ, археологічна пам'ятка — давньорус. місто-фортеця. Вперше згадане у літописі під 1055, знаходилось у заплаві р. Сула (прит. Дніпра), біля с. Воїнська Гребля, колиш. Градизького р-ну Полтав. обл. (нині затопленого водами Кременчуцького водосховища). Розташування В. на кордоні з кочівницьким Степом і поблизу Дніпра визначило його стратегічну роль як у системі Посульської оборонної лінії (див. *Посулля*), так і на «*шляху із варягів у греки*» (тут була укріплена гавань). Складався із двох частин — *дитинця*, обнесеного півколом валом і ровом (4,6 га) та неукріпленого *посаду*, за яким лежав могильник. Значення В. підтверджують і чисельні археол. матеріали починаючи від 2-ї пол. 10 ст., коли при зведенні подвійної лінії укріплень була використана й сирцева кладка. Житлові та госп. будівлі були різних конструкцій (пустотілі кліті, наземні споруди, напівземлянки). Окрім різноманітних виробів ремісників та церк. начиння, виявлені численні свідчення торг. операцій — гирки, візант. монети, уламки амфор, хозарський горщик. Місто загинуло на поч. 13 ст.

Літ.: *Довженок В.Й. та ін.* Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

Л.І. Іванченко.

ВО́ЙНА Олексій Дорофійович (псевд.: О.Д.Войтенко, Олексеєн-

ко, Дорошенко, Дніпровський, Волощук, О.Д.Тесленко, Гриценко, Снятенко; 07.02.1907—23.09.1957) — дипломат, дослідник проблем заг. історії та міжнар. відносин. Н. в м. *Бар* у сел. родині. Працював чорноробом, візником, молотобойцем, котельником. Навч. на робітн. ф-ті Одес. с.-г. ін-ту, 1930—34 — у Моск. ін-ті нар. госп-ва, 1934—35 працював у Нар. комісаріаті харчової пром-сті СРСР, 1935—36 — в аспірантурі в Моск. ін-ті нар. госп-ва ім. Г.Плеханова, 1936—38 — Ін-ті з підготовки дипломатичних і консульських працівників Нар. комісаріату закордонних справ СРСР. 1936—52 обіймав різні посади в системі МЗС СРСР: 1938—41 — у посольстві СРСР у Швеції, 1941—43 — у посольстві СРСР у Великій Британії. З 1944 працював у щойно створеному МЗС УРСР. Чл. делегації УРСР на *Сан-Франціській конференції 1945, Паризькій мирній конференції 1946*, перших сесіях ГА ООН. 1949 захистив канд. дис., 1951— 52 — радник посольства СРСР у Великій Британії. Від серп. 1952 і до кінця життя — зав. від. заг. історії та міжнар. відносин Ін-ту історії АН УРСР, який фактично і створив. Нагороджений медалями. Автор понад 70 наук. та наук.-популярних праць.

П. у м. Київ.

Тв.: Политические партии и общественные организации Индонезийской Республики. «Большевик Украины», 1948, № 3; Україна в боротьбі за свободу і незалежність Індонезії. «Вітчизна», 1949, № 1; Борьба индонезийского народа за свою независимость. К., 1950.

В.М. Даниленко.

«ВОЙНА́ И РЕВОЛЮ́ЦИЯ» — щомісячний військ.-політ. і військ.-наук. журнал РСЧА (див. *Радянська армія*). Видавався протягом січ. 1925 — груд. 1936. Публікував статті з проблем теорії і практики воєн. справи, розвідки з військ. історії, в т. ч. України, а також огляди рад. та іноземної військ. літ., рецензії. Виходив під заг. редакцією М.*Фрунзе*, А.*Бубнова*, С.*Каменєва* та ін.

Л.В. Гриневич.

ВО́ЙНАР Мелетій Михайло (15.10.1911—22.07.1988) — катол. священик, церк. історик, педагог. Н. в с. Боськ (нині Польща). 1929 вступив до чернечого ордену (чину) св. Василія Великого (див. *Василіани*). 16 жовт. 1938 висвячений на священика. На еміграції з 1944. Навч. у Григоріанському папському ун-ті в Римі, де 1947 захистив докторську дис. з канонічного права. Дійсний чл. УВАН та НТШ. Віце-ректор Укр. папської колегії св. Йосафата. Викладав сх. катол. право в Католицькому ун-ті (Вашингтон). Опрацював для папської Комісії з редакції сх. канонічного права епістолярну спадщину Папи *Інокентія IV* (1243—54) та Папи Олександра IV (1254—61). Автор праць з історії церк. права, чернечого ордену василіан, у т. ч. студій «Управа українських Василіян» (Рим, 1949; лат. мовою); «Василіянські капітули» (Рим, 1954; лат. мовою); «Протоархімандрит Василіян (1617—1804)» (Рим, 1958; лат. мовою).

П. у м. Глен-Ков, біля Нью-Йорка (США).

Тв.: De Regimine Basilianorum Ruthenorum a metr. J.V.Rutskyj restauratorum. Roma, 1949; De Capitulis Basilianorum. Roma, 1954; Василіяни в українськім народі. Рим, 1955; Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії). «ЗНТШ», 1955, т. 164; De Protoarchimandrita Basilianorum (1617—1804). Roma, 1958.

Літ.: *Пекар А.* Над могилою о. Мелетія М.Войнара. «Український історик», 1988, № 1/4.

О.В. Ясь.

ВОЙНАРО́ВСЬКИЙ Андрій (бл. 1680—1740, за ін. даними, 1741) — укр. військ. і політ. діяч. Небіж і довірена особа гетьмана І.*Мазепи*. Н. в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*) та Дрезденському ун-ті. 1700 жив при дворі саксонського курфюрста *Августа II* Фридерика. 1706 виконував обов'язки представника гетьман. уряду при царській похідній канцелярії у м. Гродно (нині місто в Білорусі). Як довірена особа І.Мазепи не раз виконував його таємні доручення. 23 жовт. 1708 сповістив гетьмана про наміри рос. командування ввести війська в Україну. Після смерті І.Мазепи укр. старшина розглядала кандидатуру В. як претендента на гетьманство (поряд з П.*Орликом* і Д.*Горленком*). В., ймовірно, був одним із учасників розроблення «*Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710*. Після 1710 жив у Австрії, Швеції та Німеччині. Проводив активну дипломатичну діяльність, спрямовану на створення антирос. коаліції європ. д-в. 12 жовт. 1716 його захопили агенти *Петра I* у Гамбурзі (Німеччина) і таємно переправили до Росії. 1716 — ув'язнений в *Петропавловській фортеці* в *Санкт-Петербурзі*, після чого (1723) відбував заслання в м. Якутськ (нині РФ), де й помер.

Літ.: *Винар Л.* Андрій Войнаровський: Історичний нарис. Мюнхен, 1962.

В.М. Горобець.

ВОЙНАРО́ВСЬКИЙ-СТОЛОБУ́Т Тит Євген (псевд. — Данило Журавель; 16.02.1856—21.02.1938) — економіст, громад. діяч, греко-катол. священик. Н. на Станіславщині. 1876 закінчив Львів. духовну греко-катол. семінарію. Митрат, кустос Львів. греко-катол. капітули. Довголітній адміністратор митрополичих маєтків, нащадок роду Войнаровських. Депутат Держ. ради у *Відні* від Укр. нац.-демократ. партії (1907—11). Почесний д-р екон. н. Укр. госп. акад. в Подєбрадах (нині Чехія). Засн. парцеляційного т-ва «Земля» і Земельного іпотечного банку, голова т-ва «Сільський господар» у Львові (1929—35), заст. голови Хліборобської палати (1934—36). Автор праць «Вплив Польщі на економічний розвій Руси-України», «Поляки на Сході і Заході», «Доля українського народу під пануванням Польщі» (1921).

П. у м. Львів.

Тв.: Спогади. В кн.: Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961.

Літ.: *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996.

Ф.І. Стеблій.

ВОЙНИ́ЛІВ — с-ще міськ. типу Калуського р-ну Івано-Франк. обл. Розташов. на правому березі р. Сивка (прит. Дністра), за 17 км від залізничної ст. Калуш. Уперше згадується в письмових джерелах 1443. З набуттям статусу м-ка тут почали активно розвиватися ремесла й торгівля, двічі на рік проводилися ярмарки. 1552 В. отримав *магдебурзьке право*. Неодноразові турец.-татар. напади у 17 ст. завдали В. значних руйнувань. Місц. жителі брали участь у *національній революції 1648—1676*. Багато з них приєдналися до загонів С.*Височана*. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) В. увійшов до складу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). З 1919 — тер. Польщі. Від листоп. 1939 у складі Зх.

М.М. Войнар.

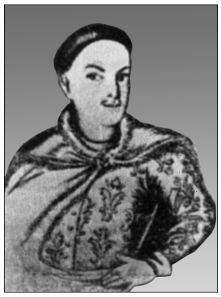

А. Войнаровський.

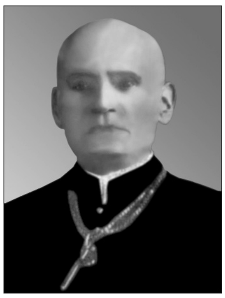

Т.Є. Войнаровський-Столобут.

України приєднаний до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Райцентр 1940—62. С-ще міськ. типу від 1960.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971.

Г.А. Вербиленко.

Е.Л. Войнич.

ВО́ЙНИЧ (Voynich) **Етель Ліліан** (дівоче прізв. — Буль; 11.05.1864—28.07.1960) — англ. письменниця, перекладачка, громад. діяч. Н. в м. Корк (Ірландія). Дружба і співробітництво з політ. емігрантами С.*Кравчинським* (Степняком), Ф.*Волховським*, В.Войничем (польс. революціонер, чоловік В.) вирішальним чином зумовили її зв'язки з визвол. рухом в Україні. У справі транспортування нелегальної літ. приїжджала до *Львова*, де познайомилася з І.*Франком* і М.*Павликом*, з яким у подальшому підтримувала листування. Як літератор виступала популяризатором укр. письменства і фольклору. 1911 видала в Лондоні книгу власних пер., до якої включила поезії Т.*Шевченка*, в т. ч. «Заповіт» і біографічний нарис про поета. Авторка романів, найвідоміший серед яких — «Овід» (1897; присвячений добі змагань за італ. незалежність, зажив великої популярності серед борців за нац. і соціальне визволення).

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Полєк В.Т.* Етель-Ліліан Войнич і Україна: Бібліографічний покажчик. Львів, 1970.

М.М. Варварцев.

ВОЙНО́ВИЧ Марко Іванович (1750—1807) — граф, військовий, землевласник. Кавалер ордена св. Георгія 4-го (1773) і 3-го (1788) ст. Виходець з Далмації (істор. обл. на Балканському п-ві). Н. у підвладному Венеції регіоні Которської бухти Адріатичного м. Від 1769 — офіцер рос. флоту. В Архіпелазькій експедиції кін. 1760-х — поч. 1770-х рр., зокрема, командував 16-гарматним фрегатом «Слава» й на ньому 1774 перевозив до *Керчі* переселенців-православних з *Османської імперії.* Прибувши до *Санкт-Петербурга*, познайомився з Г.*Потьомкіним*, дістав його підтримку. Від 1780 — команд. Астраханської флотилії на Каспійському морі. Влітку 1781 вирушив у плавання до Астрабадської затоки для заснування факторії, проте на березі був полонений за намовою місц. володаря Аги Мухамед-хана. Повернувся з експедиції 1782.

У чині капітана 1-го рангу переведений на Чорне море. 1783 обійняв команду над першим спорудженим у *Херсоні* кораблем «Слава Екатерины». 1786 очолив Севастопольську ескадру контрадміралом, 1787 представив її Катерині II. Того самого року здійснив невдалий бойовий похід 3 лінійних кораблів і 7 фрегатів: шторм розпорошив його сили, фрегат «Крым» зник безвісти, занесений до Босфору корабель «Мария Магдалина» захопили турки. 1788 як команд. повів у крейсерство ескадру із *Севастополя* до *Очакова.* Маючи під рукою 2 лінійних кораблі, 10 фрегатів і 24 дрібних судна, примусив до втечі майже півсотні турец. кораблів, коли 15(03) лип. в р-ні о-ва Фідонісі (нині — *Зміїний*) виграв бій (в ньому особливо відзначився Ф.*Ушаков*).

1789 В. призначений тимчасовим гол. командиром Чорномор. флоту та портів, отримав у нагороду землі в Криму. 1790 переміщений на посаду нач. «морських сил Каспійських». 1791 пішов у відставку, з 1796 — знову на службі (1797 — чл. Чорномор. адміралтейського правління, віце-адмірал, 1801 — адмірал). 1802—05 (до остаточної відставки) — дир. Чорномор. штурманського уч-ща в *Миколаєві.*

Літ.: [*Габлиц К.*] Исторический журнал бывшей в 1781 и 1782 годах на Каспийском море российской эскадры под командой флота капитана второго ранга графа Войновича. М., 1809; Общий морской список, ч. 3. СПб., 1890; *Романов Б.С.* Черноморскому флоту — быть! Век XVIII. «Маринист», 2001, № 3(4).

П.Г. Усенко.

ВОЙНОРА́ЛЬСЬКИЙ (Войнаральський) **Порфирій Іванович** (1844—29(17).07.1898) — революціонер-народник. Н. в с. Линовка Мокшанського пов. Пензенської губ. Позашлюбний син княгині Варвари Кугушевої та дворянина Всеволода Ларіонова. Зареєстрований спочатку на прізвище Іванов, потім — міщанином Войноральським. 1855—60 навч. в Пензенській г-зії (водночас із Д.Каракозовим — майбутнім терористом, який 1866 вчинив замах на імп. *Олександра II*), по закінченні — на мед. ф-ті Моск. ун-ту. Восени 1861 за участь у студентських заворушеннях затриманий поліцією. Навесні 1862 адміністративно висланий до В'ятської губ., того ж року переведений до Вологодської, 1867 — Архангельської, 1868 — до Пензенської. 1873, коли спец. поліцейський нагляд над ним було знято, став мировим суддею. Познайомився з С.*Кравчинським* та ін. «*чайковцями*». 1874 у *Москві* створив навч. майстерню-комуну, нелегально поширював пропагандистську літ., фінансував революц. діяльність (зокрема «*ходіння в народ*»), налагодив зв'язки з гуртком С.*Ковалика* в Україні.

Заарештований влітку 1874, разом із С.Коваликом 1876 втік із петерб. будинку попереднього утримання, але був невдовзі схоплений і на поч. 1878 як один із гол. «заводіїв» на «процесі 193-х» засуджений до 10-літньої каторги. 6 черв. (25 трав.) 1878 першим підписав відкритий лист 23 народників з *Петропавловської фортеці* до ж. «Община», складений Ф.*Волховським.* 7 лип. (25 черв.) 1878 відправлений до Харків. тюрми. Спроба визволити його (зорганізована С.*Перовською* за участі М.*Фроленка*) поблизу *Харкова* під час перевезення 13(01) лип., за ін. даними — 12 лип. (30 черв.), закінчилася невдачею. Відтоді до жовт. 1880 утримувався в одиночній камері Новоборисоглібського централу (с. Андріївка Зміївського пов. Харків. губ., нині с-ще міськ. типу Балаклійського р-ну Харків. обл.), потім — у пересильних в'язницях міст Мценськ та Іркутськ (обидва нині РФ), з 1882 — у забайкальській Карійській тюрмі, обраний старостою каторжан. Від 1884 — на поселенні у Бустаському наслезі (розташування якутів) поблизу м. Верхоянськ, займався ремеслами, адвокатурою, торгівлею, влаштував миловарню; від 1890 — в м. Якутськ (нині обидва міста в Республіці Саха (Якутія), РФ), друкувався в сибірській пресі, займався с. госпвом, проводив агрономічні досліди. Після звільнення прибув 1897 до Харкова. У ж. «Сельское хозяйство и лесоводство» (1897) опублікував статтю «Приполярное земледелие». Невдовзі оселився в Куп'янському пов. Харків. губ., у маєтку поміщика Іполита Сарандінакі, з дочкою якого був одружений його товариш Віктор Тихоцький (один із «*долгушинців*»), надалі замешкав у м. *Куп'янськ*, де й помер. В останній період свого життя бідував (матеріально його підтримали різні люди, в т.ч. С.Ко-

валик, В.*Короленко*, а також петерб. Літ. фонд).

Літ.: *Ковалик С.* К биографии П.И.Войнаральского. «Каторга и ссылка», 1924, кн. 11; Архив «Земли и Воли» и «Народной Воли». М., 1932; *Богина С.Л., Кириченко Т.М.* Революционер-народник Порфирий Иванович Войноральский. М., 1987.

П.Г. Усенко.

ВО́ЙСЬКИЙ — одна з допоміжних земських посад (т. зв. урядів) у системі обласного управління у *Короні Польській*, *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій* у 14—17 ст. У зх.-укр. землях посада В. була введена у 15 ст. за польс. зразком. В. обирали, як правило, із представників дрібного воєнно-служилого стану. Вони призначалися польс. королем або великим князем литовським через надання відповідного привілею. Були «великими» (земськими) та «малими» (міськими). У структурі місц. влади становили найближче оточення старост і *каштелянів*. До компетенцій В. входив заг. нагляд за станом землі та управління повітовим замком у разі відсутності старости і земського війська, а також нагляд за обороноздатністю замку, підтримання його у належному бойовому стані, заходи по ремонту й укріпленню фортифікаційних споруд. За свою роботу В. отримували окрему платню — «війське».

Літ.: *Любавский М.* Литовско-Русский сейм. М., 1900; Статут Вялікага княства Літоускага. Мінск, 1989; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

О.В. Крупка.

ВОЙШЕ́ЛК (р.н. невід. — 1267) — великий князь Литовський (1264), старший син литов. вел. кн. *Міндовга*. Бл. 1254 від імені батька В. уклав мирну угоду з *Галицько-Волинським князівством* і видав сестру за сина *Данила Галицького* — *Шварна Даниловича*. Ін. син Данила, *Роман Данилович*, одержав *Чорну Русь* з її гол. м. Новгородок (нині м. Новогрудок, Білорусь). Після того В. пішов до Холма (другої столиці Галицько-Волин. князівства, нині Хелм, Польща), зблизився з ігуменом Полонинського монастиря Григорієм, прийняв від нього постриг і заснував монастир у Новгородку, де був ченцем і перейшов до *православ'я*. 1258 В. відібрав у Романа Чорну Русь і став княжити в Новгородку. Після вбивства Міндовга змовниками 5 серп. 1263 до влади прийшли небожі останнього Тройнат і Тевтивіл, які 1264 загинули в міжусобній борні. Відтоді В. вокняжився в *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) й жорстоко придушив феод. опозицію. Того ж року В. уклав союз із Шварном Даниловичем, а 1267 добровільно поступився йому литов. престолом і пішов до монастиря св. Данила в Угровську на Волині.

Того ж року В. був убитий у м. Володимир (нині *Володимир-Волинський*) старшим братом Шварна *Левом Даниловичем*, ображеним, що В. віддав ВКЛ не йому, а молодшому братові.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

М.Ф. Котляр.

ВО́ЛЗЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО. Указом імп. *Анни Іванівни* від 15 січ. 1732 з Дону на Волгу було переселено 1057 сімей козаків, з них 537 — укр., які мешкали на Дону. Їх поселили на землях між Царициним (нині м. Волгоград, РФ) та Камишиним (нині місто Волгоградської обл.). 10 берез. 1732 козакам, поселеним на Царицинській лінії, було наказано скласти єдине В.к.в.

Після придушення повстання О.*Пугачова* указом імп. *Катерини II* від 5 трав. 1776 більша ч. козаків В.к.в. була виселена в станицю Кавказька (нині Краснодарського краю, РФ), а потім до П'ятигорська (нині місто Ставропольського краю, РФ) на Азовсько-Моздокську смугу із зарахуванням до складу Астраханського козац. війська. 11 квіт. 1786 В.к.в. було виділене зі складу Астраханського війська й увійшло до складу козаків Кавказ. лінії. У лют. 1799 В.к.в. перетворено у Волзький полк. 14 лют. 1845 сформовано 1-й і 2-й Волзькі полки, що склали 6-ту Волзьку бригаду Кавказ. лінійного козац. війська. 20 берез. 1858 бригада дістала назву 7-ї (Волзької) бригади Кавказ. лінійного козац. війська. 1860 станиці волзьких козаків було зараховано до *Терського козацького війська* й укомплектовано 1-й, 2-й і 3-й Волзькі полки, що складали 1-шу (Волзьку) бригаду Терського козац. війська. 1 серп. 1870 бригаду переформовано у Волзький полк Терського козац. війська, а 24 черв. 1882 — поділено на три черги, першочерговий полк мав назву 1-й Волзький полк Терського козац. війська і дислокувався у м. *Кам'янець-Подільський*.

Літ.: *Казин В.Х.* Казачьи войска. Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. СПб., 1912; Казачий словарь-справочник, т. 1. Кливленд, 1966; *Галушко Ю.А.* Казачьи войска России. В кн.: Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 года. М., 1993.

Є.Д. Петренко.

А.Г. Волинець.

ВОЛИ́НЕЦЬ Ананій Гаврилович (1894—14.05.1941) — укр. військ. діяч, один із кер. повстанського руху. Н. в с. Карбівка (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.). Закінчив двокласну шк. в *Гайсині*, вчився у Верхньодніпровському с.-г. уч-щі (1913). 1917 — чл. УПСР, нач. міліції Гайсинського пов., організатор *Вільного козацтва*. Учасник протигетьман. повстання (див. П.*Скоропадський; Українська Держава*). Очолював Гайсинський полк (січ.—квіт. 1919) Армії УНР. Організатор і кер. повстанського руху на Гайсинщині, Брацлавщині, Немирівщині (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), певний час контролював залізницю Вапнярка—Цвіткове. Наприкінці літа — восени 1919 — командир Гайворонського полку, підполк. Армії УНР. У берез. 1920 підняв повстання на Гайсинщині, створив Гайсинсько-Брацлавську повстанську бригаду, яка влилася (квіт. 1920) в Запоріз. д-зію. Влітку — восени 1920 керував повстанцями в тилу Червоної армії. Наприкінці 1920 інтернований, згодом проживав у м. Ровно (нині *Рівне*). 1922 ув'язнений за підозрою в антипольс. діяльності. У 1930-ті рр. співпрацював з підпіллям Т.*Боровця*. Репресований рад. владою. Страчений.

Літ.: *Середа М.* Отаман Волинець. «Літопис Червоної Калини», 1930, № 7—8; *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. К., 1998.

Г.П. Савченко.

«ВОЛЫ́НСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» 1867—1916 — журнал, друкований орган Волин. єпархії, який виходив двартри рази на місяць, потім — щотижнево, спочатку в м-ку *Почаїв*, від 1908 — у *Житомирі*. Редакція розміщувалася спершу в *Кременці*, а від 1909 — у Житомирі. Одні з перших ред. — викладачі Волин. духовної семінарії М.Петров, В.Прозоровський. Журнал складався з офіц. та неофіц. частин.

В офіц. ч. друкувалися царські й урядові укази, розпорядження *Синоду* та єпархіального кер-ва. В неофіц. — історико-стат. описи церков і парафій Волин. єпархії, хроніка подій, краєзнавчі матеріали, нариси з історії міст, м-к і сіл *Волинської губернії*.

В.В. Пришляк.

ВОЛИ́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на *Правобережній Україні*. Ств. за указом імп. *Павла I* від 29 серп. 1797. До складу В.г. увійшла тер. колиш. *Волинського намісництва* (за винятком Радомишльського пов.) і Кременецький, Базалійський, Дубенський пов. *Подільського намісництва*. В.г. з центром у *Житомирі* була частиною Пд.-Зх. краю. На початку 20 ст. поділялася на 12 пов. (Володимир-Волинський, Дубенський, Житомир., Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський і Старокостянтинівський); у губ. налічувалося 13 міст, 134 м-ка і 9682 ін. населені пункти. Нас. 2 997 902 особи. До *польського повстання 1830—1831* тут переважали польс. культ. впливи. Після його придушення почалася всебічна *русифікація*.

В.г. була аграрним р-ном з високою питомою вагою великого поміщицького землеволодіння. Кілька родин — *Сангушки*, *Любомирські*, Потоцькі, Барятинські — мали стільки ж землі, скільки майже 300 тис. дрібних селян. г-в. На 879 підпр-вах (цукрових, винокурних, борошномельних тощо) було зайнято лише 17,5 тис. робітників (1909). Кількість міськ. нас. коливалася протягом 1863—1911 від 8 % до 8,9 %.

Під час *Першої світової війни* В.г. була ареною активних воєн. дій і зазнала великих втрат. Гострим протистоянням військ УНР, Червоної армії і Польщі позначені роки *громадянської війни в Україні 1917—1921*. Навесні 1919 Ровно (нині *Рівне*) стало тимчасовим місцем перебування уряду УНР. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* В.г. була поділена: Новоград-Волинський, Житомир., Овруцький, Ізяславський, Старокостянтинівський та частина Острозького пов. увійшли до складу УСРР, решта зх. повітів відійшла до Польщі. Остання утворила з них *Волинське воєводство*, яке існувало до 1939, коли зх.-укр. землі увійшли до складу УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*).

В.г. ліквідовано постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 черв. 1925; замість неї залишилися Житомир., Новоград-Волинська та Шепетівська округи.

Літ.: Военно-статистическое описание Волынской губернии. К., 1887; ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970.

Я.В. Верменич.

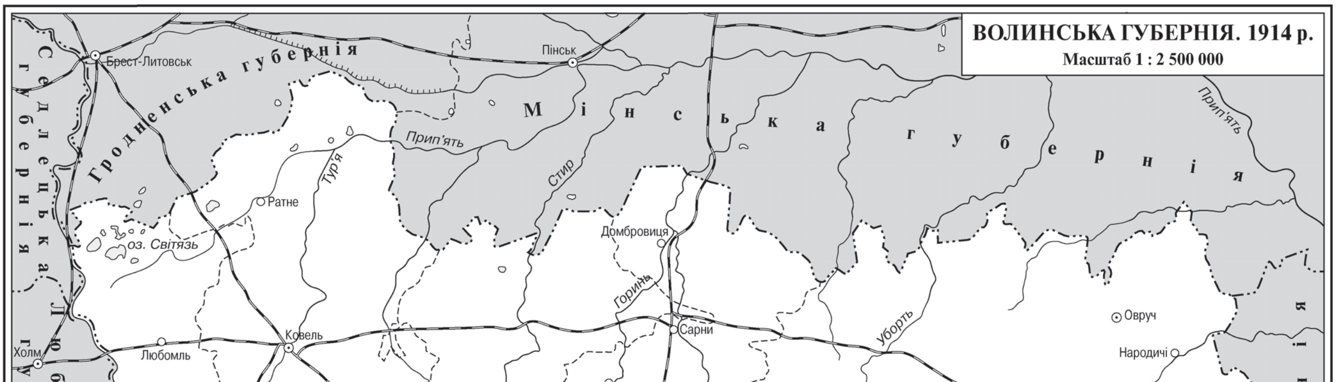

ВОЛИ́НСЬКА ЗЕМЛЯ́ — територіальне утворення Пд.-Зх. Русі, що склалося навколо м. Володимир (нині *Володимир-Волинський*). Почала формуватися в 2-й пол. 11 ст. із об'єднанням тер. *Червенських градів* і *Белзької землі.* Згодом до них була приєднана Берестейська волость, почала освоюватися тер. на сх. з містами *Дорогобуж*, *Острог* і Вигошів. Термін «Волинь» (як позначення тер.) з'являється 1077. На кін. 11 ст. В.з., перебуваючи в процесі становлення, обіймала тер. від *Берестя* на Зх. Бузі на пн. до верхів'їв р. Серет (прит. Дністра) на пд. Її порубіжними містами на зх. були *Сутейськ* і *Червен*, на сх. — Дорогобуж і Острог. У межиріччі р. Стир і Горинь (притоки Прип'яті, бас. Дніпра), що почало заселятися в 11 ст., рубежі тоді ще не встановились. Найдавнішими містами В.з. були Червен, *Белз*, Волинь (нині Грудек Надбужний, Польща), Берестя. У 12 ст. одним з осередків консолідації В.з. став *Луцьк*. Для протидії київ. князям, котрі прагнули включити В.з. до складу великокнязівського домену, інтенсивно будувалися міста і фортеці на сх. В.з. У 1-й пол. 12 ст. стабілізувалася значна частина волин. рубежів, насамперед зх. і сх., остаточно тер. В.з. складається у 1-й пол. 13 ст. На серед. 12 ст. відомі такі міста на сх. рубежі В.з. (з пн. на пд.): Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.), Мілеськ (нині с. Мильськ Рожищенського р-ну Волин. обл.), *Пересопниця*, *Корчеськ*; далі на пд. кордоні стояли Вигошів і *Бужськ*. Зх. рубіж В.з. (з Польщею) проходив у межиріччі Зх. Бугу і Вепра (нині Вепш, обидві прит. Вісли), а на поч. 13 ст. впритул присувався до р. Вепр. Волин.-польс. кордон ішов від гирла р. Нур майже прямо на пд. через верхів'я р. Кросна, вздовж Вепра, до вододілу Вепра і Лади. За даними археології, тут здавна проходив етнічний рубіж між сх. і зх. слов'янами. На пн. зх. й пн. рубіж В.з. із Литвою і *ятвягами* проходив Зх. Бугом і його притоками, зокрема Лесною. Басейн р. Кросна належав переважно до В.з. Тут порубіжною річкою був Нур. Уздовж Зх. Бугу зосереджувалися порубіжні міста і фортеці: Берестя, Кам'янець (нині с-ще міськ. типу Брестської обл., Білорусь), *Дорогичин,* Мельниця (нині с. Мельник, Польща).

Від часів адм. реформи *Володимира Святославича* (бл. 988) у Володимирі сиділи сини київ. князів. Протягом 11-го — 1-ї пол. 12 ст. на тер. В.з. формується *Волинське князівство*, що розглядалося київ. князями з роду Мстиславичів-Мономашичів як спадкове володіння, в якому вони виділяли уділи своїм нащадкам (Володимир, Белз, Луцьк та ін.). 1154 В.з. розділилася на Володимирське князівство і *Луцьке князівство.* Об'єднання 1199 В.з. з *Галицькою землею* кн. *Романом Мстиславичем* привело до створення *Галицько-Волинського князівства*. В середині 14 ст. В.з. потрапила до складу *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської.*

Літ.: *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. К., 1887; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ВОЛИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 4 груд. 1939. Розташов. на пн. зх. України. Межує на пн. із *Білоруссю*, на зх. — з *Польщею*, на сх. — з *Рівненською областю*, на пд. — з *Львівською областю*. Тер. 20,2 тис. км^2 (3,3 % від тер. України).

За станом на 5 груд. 2001 чисельність нас. становить 1060,6 тис. осіб (міське — 50 %, сільс. — 50 %). Центр — м. *Луцьк*. В області — 16 р-нів, 11 міст, 22 с-ща міськ. типу, 379 сільс. рад, 1053 сільс. населені пункти. Нац. склад області однорідний. Частка українців складає 95 %, росіян — 4 %, серед ін. національностей — білоруси, поляки, чехи, словаки, німці та ін. Статус істор. населених місць мають: міста Луцьк, *Берестечко, Володимир-Волинський, Горохів, Камінь-Каширський, Ковель, Любомль, Рожище, Устилуг,* с-ща міськ. типу *Голоби, Головне, Іваничі, Луків, Любешів, Олика, Ратне, Стара Вижівка, Турійськ, Цумань, Шацьк.*

За характером рельєфу В.о. — рівнина з нахилом у пн. напрямі. Більша ч. тер. лежить у межах Поліської низовини, яка покрита лісами й болотами. На пд. — Волин. височина. Має поклади кам. вугілля. Клімат помірно континентальний, з м'якою зимою і теплим вологим літом. На тер. області — 130 річок завдовжки понад 10 км кожна, що належать до бас. Дніпра та Зх. Бугу, велика кількість озер (найбільше — Світязь).

Тер. сучасної області заселена з часів *палеоліту пізнього.* В 10—12 ст. вона входила до складу *Київської Русі* як *Луцьке князівство* з центром у м. Луцьк. У 2-й пол. 12 ст. тер. В.о. ввійшла до *Волинського князівства*, а 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. Від 14 ст. — у складі *Великого князівства Литовського.* За *Люблінською унією 1569* тер. відійшла до *Корони Польської*, було утворене *Волинське воєводство* (центр — м. Луцьк). Нас. брало активну участь у *Наливайка повстанні 1594—1596*, в *національній революції 1648—1676.* За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* уся *Правобережна Україна*, в т. ч. й волин. землі, залишалася в складі *Речі Посполитої.* Внаслідок 2-го (1793) і 3-го (1795) поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшла до складу *Російської імперії.* 1793—96 ч. тер. входила до Волин. намісництва, з 1797 тер. області ввійшла до складу *Волинської губернії.* За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* Зх. *Волинь* відійшла до Польщі. Створюється Волин. воєводство із центром у Луцьку. Від 1939 вся Волинь — у складі УРСР. На 1941 в обл. налічувалося 30 р-нів. Кількість р-нів не раз змінювалася (1946 — 30, 1960 — 19, 1965 — 12, 1969 — 15, від 1993 — 16).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями тер. області (8 лип. 1941 — 22 лип. 1944) діяли *Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Армія Крайова* (див. *Волинська трагедія 1943*), рад. партизан. з'єднання, одне з яких під командуванням О.*Федорова* провело бойову операцію «*Ковельський вузол*».

В.о. — слабоурбанізована область, у її складі лише 1 велике і 2 середні міста. Госп. комплекс представлений лісовою, деревообробною, легкою, паливною, маш.-буд. та текстильною пром-стю.

З Волинню пов'язані життя й діяльність однієї із засн. Київ. (Богоявленського) братства — Є.*Гулевичівни*, історика й літературознавця А.*Кримського*, правозахисника Є.*Сверстюка*, літературознавця Є.*Шабліовського*.

Осн. істор. пам'ятки: собор (1752—55), Єзуїтський монастир (16—17 ст.), замок Любарта (13—17 ст.), будинок Гулевичів (16 ст., усі у Луцьку), городище (10 ст.), залишки оборонних валів (10—13 ст.), Успенський собор (1160, усі у Володимирі-Волинському), церква Різдва Богородиці (1723, Камінь-Каширський), Георгіївська церква (1264, Любомль), храм «Козацькі могили» (1914, Берестечко), Петропавлівський костьол (1450, Олика Ківерцівського р-ну), природний нац. парк (1983, Шацьк), «Білий будиночок» — меморіальний музей-садиба Лесі *Українки* (1949, с. Колодяжне Ковельського р-ну).

Літ.: *Корецький Л.М.* Волинська область. К., 1960; ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970; *Денисюк В.* Волинь: Події, факти, цифри. Луцьк, 1997; Все про Україну. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ВОЛИ́НСЬКА ОКРУ́ГА (до 1926 — Житомирська) — адм.-тер. одиниця в УСРР 1923—30 (див. *Округа*). Утв. 1923 у складі Волинської губ. Окружний центр — м. *Житомир.* Налічувала 14 р-нів. Протягом 1924—30 межі В.о. кілька разів змінювались. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Волинська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ВОЛИ́НСЬКА СПІ́ЛКА СІЛЬСЬКО́Ї МО́ЛОДІ (ВССМ) — польс.-укр. молодіжна орг-ція. Утв. 1922 у Польщі. 1939 ВССМ об'єднувала бл. 10 тис. молодих селян, з яких 80 % були українцями. В програмних документах говорилося, що гол. її мета — «аби поляк серед українців і українець серед поляків почували себе не як серед ворогів ані не як у гостях, але як між своїми рідними, як у себе вдома». Лояльно ставилася до польс. влади. Із встановленням рад. влади восени 1939 припинила свою діяльність.

Літ.: *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у XX столітті. К., 1997.

В.І. Прилуцький.

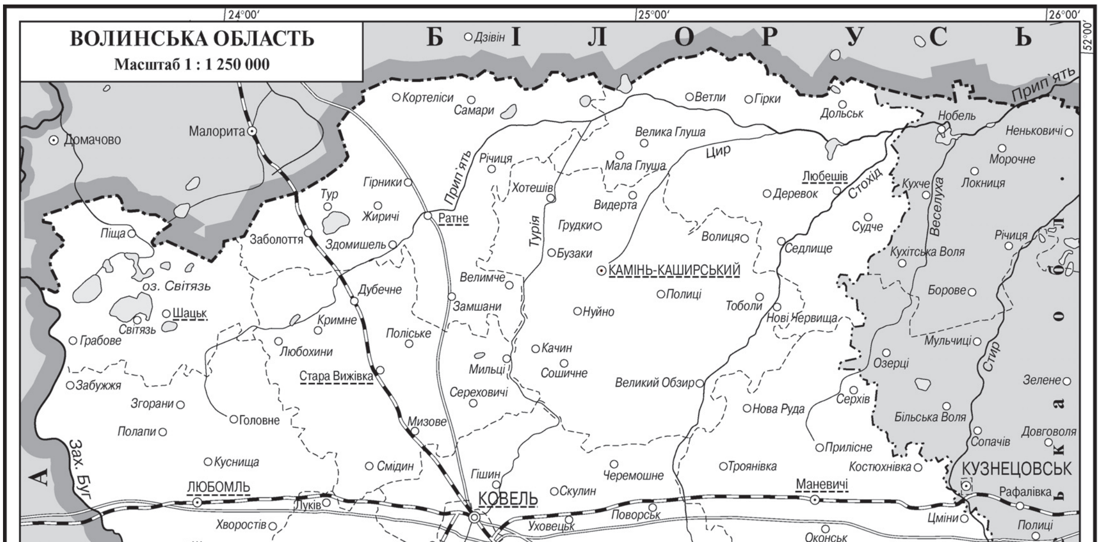

ВОЛИ́НСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1943 — один із кривавих епізодів укр.-польс. конфлікту часів *Другої світової війни* на *Волині*, який багатьма істориками, в першу чергу польс., виокремлюється з заг. картини тогочасного міжнац. укр.-польс. збройного протистояння на тер. спільного проживання українців і поляків — Волині, *Східній Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині.* В польс. *історіографії* волин. події 1943 досить часто трактують лише як антипольс. акцію *Української повстанської армії*, в укр. — наголошують на мотивах, що спонукали УПА до проведення такої акції, а також приділяють значну увагу «діям у відповідь», у т. ч. й проти цивільного укр. нас., загонів *Армії Крайової* (АК).

За польс. підрахунками, під час цієї трагедії з польс. боку загинуло щонайменше 35 тис. осіб (гол. чин. польс. цивільної сільс. людності), з яких 18 тис. — із встановленими прізвищами, з укр. боку загинуло до кількох тис. осіб. В Україні подібних до польс. підрахунків не проводилося.

Перебіг подій, а також наявні документи, насамперед укр. повстанців, свідчать про те, що навесні 1943 Крайовий провід *Організації українських націоналістів* (бандерівців) на Волині прийняв рішення про вигнання з Волині місц. поляків. На той час українці складали бл. 80 % нас. Волині, поляки — 15 %. Обґрунтовувалося таке рішення необхідністю перешкодити планам польс. провідних політ. сил повернути повоєн. Польщі зх.-укр. землі; а також покарати ч. місц. поляків за співпрацю з гітлерівцями (поляки пішли на службу до останніх з метою посилити свої позиції в цьому регіоні напередодні поразки *вермахту* і вступу сюди Червоної армії), за допомогу рад. партизанам (останні нерідко робили місц. польс. поселення своїми продовольчими базами, що заважало ОУН(б) й УПА вести боротьбу з їхнім «ворогом номер один» — *СРСР*, власне — з рад. партизан. з'єднаннями), за вбивства польс. партизанами укр. громад. діячів на Холмщині.

Спочатку акції укр. повстанців були спрямовані проти польс. співробітників гітлерівської адміністрації, що працювали в службах охорони лісів і держ. маєтків (лігеншафтів). Поступово вони поширилися також на польс. сільс. людність, причому як на колоністів міжвоєн. періоду, так і на давніше польс. нас. Із лют. 1943 антипольс. акції охопили сх. повіти Волині (за тогочасним адм.-тер. поділом) — Сарненський, Костопільський, Рівненський та Здолбунівський. В черв. вбивства поляків поширилися на Дубнівський, Кременецький та Луцький повіти, в лип. — на Горохівський, Володимир-Волинський та Ковельський, а наприкінці серп. — на останній волин. повіт — Любомльський.

Дії УПА підтримувала значна ч. місц. українців. Крайовий провід ОУН(б) на Волині розподіляв відібрані в поляків землі поміж укр. селян.

11—13 лип. 1943 стався ген. виступ проти місц. поляків. Загони УПА майже одночасно атакували понад 100 польс. поселень. Після цього командування АК Волин. обшару (округу), щоб протидіяти загонам УПА, почало створювати власні партизан. загони, а також направило офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК організовувати в польс. поселеннях бази самооборони.

Упродовж 1943 на тер. Волині постало кілька десятків таких баз. До найпотужніших з них слід віднести ті, що виникли в поселеннях Пшебраже Луцького пов. (нині с. Гайове Ківерцівського р-ну), Гута Степанська і Стара Гута Костопільського пов., Панська Долина Дубнівського пов., Засмики Ковельського пов. (нині у складі с. Грушівка Ковельського р-ну), Білин Володимир-Волин. пов. (нині село Володимир-Волин. р-ну; усі Волин. обл.).

Переважна більшість осередків польс. опору не витримали натиску загонів УПА й були знищені. Тільки небагатьом полякам вдалося евакуюватися до міст під охорону нім. адміністрації. Поляки тікали через кордон до *Генеральної губернії* або погоджувалися на добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Вистояти у боях проти укр. збройних формувань вдалося тим польс. базам самооборони, які були чисельними (по кілька тис. осіб) та отримали солідну матеріальну підтримку з боку командування АК у вигляді зброї, амуніції й добре вишколених військових, а також тим, яким допомагали рад. партизани (переважно у лісистих сх. та пн. р-нах Волині).

Від серед. літа й особливо восени 1943 польс. бази самооборони організовували «превентивні» напади на осередки й боївки УПА, а також походи на сусідні укр. села задля поповнення свого продовольчого забезпечення. Зрозуміло, що від подібних дій нерідко страждало укр. цивільне нас.

Утім, упродовж усього 1943 місц. поляки були стороною, що оборонялася. На серед. 1943 сили УПА складали щонайменше 10—12 тис. бійців, а наприкінці року досягли 15—20 тис. Натомість польс. партизан. відділи нараховували тільки 1300 вояків. Ще бл. 3600 осіб, які мали зброю, діяли в базах самооборони.

Літ.: *Łukaszów J.(Olszański T.A.).* Walki polsko-ukraińskie 1943—1947. «Zeszyty Historyczne», 1989, N 90; *Turowski J.* Pożoga: Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Warszawa, 1990; *Лебедь М.* УПА. Німецька окупація України, ч. 1. Дрогобич, 1993; *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993; *Romanowski W.* ZWZ—AK na Wołyniu 1939—1944. Lublin, 1993; *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. К., 1999; *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach: Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. Warszawa, 1999; *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX століття. К., 2000; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50-х років XX століття. Львів, 2000; *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945, t. 1—2. Warszawa, 2000; Przed akcją «Wisła» był Wołyń. Warszawa, 2000; Polska—Ukraina: Trudne pytania. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», Warszawa, 6—10 listopada 2001. Warszawa, 2002; *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. К., 2003.

І.І. Ільюшин.

«ВОЛИ́НСЬКА ТРИВО́ГА» 1789 — події, пов'язані із загостренням соціальних і нац.-реліг. суперечностей на *Правобережній Україні.* Центр. і місц. польс. влада, налякана чутками про можливість великого сел. повстання (цьому сприяв розголос про вбивство кріпаками с. Невірків (нині Корецького р-ну Рівнен. обл.) родини поміщика Вилежинського), вжила низку заходів репресивного характеру. Вся влада на Правобережжі передавалася т.зв. порядковим комісіям. За постановою сейму в край вводилися додаткові військ. частини (3 тис. осіб), а та-

кож була ухвалена спец. постанова, яка регулювала перебування тут рос. купців і правосл. священиків. Десятки представників правосл. духовенства, селян і міщан було знищено, сотні (в т. ч. переяслав. єпископа В.Садковського) заарештовано. «В.т.» істотно вплинула на поширення антипольс. настроїв у Білорусі та *Східній Галичині*, спричинила загострення стосунків між *Річчю Посполитою* і *Російською імперією*, засвідчила наростання заг. політ. кризи, в якій перебувала Польща наприкінці 18 ст.

Літ.: *Антонович В.* Волынская тревога. 1789 год. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 5. К., 1902.

В.А. Смолій.

ВОЛИ́НСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — 1) адм.-тер. одиниця у складі *Речі Посполитої*. Ств. 1566 у складі *Великого князівства Литовського*; після *Люблінської унії 1569* відійшла до *Корони Польської*. Складалося з Луцького, Володимирського і Кременецького повітів з центром у м. *Луцьк*. За даними 1629, тут зафіксовано 2200 поселень (у т. ч. 114 міст та м-чок), 650 тис. осіб. Бл. 1000 міст і сіл належало князям *Острозьким*, решта — *Вишневецьким, Заславським, Любомирським, Сангушкам*. Входження *Волині* до складу Польщі активізувало процеси польс. колонізації цих земель і покатоличення місц. *шляхти*.

В.в. було ареною активного нац.-культ. руху і реліг. боротьби, що виразно проявилось у діяльності правосл. *братств*, *Острозької академії*, у відгомоні, який дістали тут *Косинського повстання 1591—1593, Наливайка повстання 1594—1596, національна революція 1648—1676*, *гайдамацький рух*. Внаслідок *Руїни* землі Волині було спустошено, нас. масово переселялося на сх., міста занепали. Після 2-го поділу Польщі (1793) і включення Волині до складу *Російської імперії* В.в. було ліквідовано, а його тер. 1793 увійшла до Ізяславського намісництва (від 1795 *Волинське намісництво*);

2) адм.-тер. одиниця у складі Польщі, утворена після окупації нею (формально 1921, фактично з трав. 1919) зх. повітів Волин. губ. Центр В.в. перебував у м. Луцьк. Уряд Ю.*Пілсудського* і близькі до нього місц. «федералісти» намагалися перетворити його у своєрідну «колиску польсько-українського порозуміння», відокремлену від сх.-галицьких провінцій «Сокальським кордоном». Проте революц.-визвол. рух і тут набував сили. Долю В.в. вирішив рад.-нім. альянс (див. *Радянсько-німецькі договори1939*) і *возз'єднання українських земель в єдиній державі;* після ліквідації В.в. 1939 на цій тер. утворено Волин. і Ровенську (нині Рівненська) області.

Літ.: *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993.

Я.В. Верменич.

ВОЛИ́НСЬКЕ ЄПАРХІА́ЛЬНЕ ДАВНЬОСХО́ВИЩЕ. Засноване в м. *Житомир* за ініціативи архієпископа Модеста (Стрільбицького). Урочисте відкриття (15 трав. 1893) було приурочене до 100-річчя приєднання більшої частини *Волині* до складу *Російської імперії*. Велику роль у формуванні колекцій давньосховища відіграв його перший зав., відомий історик Волині О.Фотинський. За його пропозицією 1894 при музеї засновано *Волинське церковно-археологічне товариство*. Значну роль у поповненні музею відіграли й наук. обстеження р-нів Волині, здійснені 1898—99 членами т-ва під кер-вом В.*Антоновича*, а також включення до його фондів 1911 зібрання Володимир-Волин. давньосховища. На поч. 20 ст. було зосереджено досить значні колекції рукописів, стародруків, предметів реліг. вжитку, меморіальних речей і автографів відомих істор. осіб, творів церк. живопису та ін. Проіснувало до 1915. У роки *Першої світової війни* частина його колекцій була вивезена і увійшла до складу Харків. музею укр. мист-ва. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час евакуації багато матеріалів давньосховища згоріло. Зараз вцілілі пам'ятки та колекції зберігаються у Харків. істор. й Житомир. краєзнавчому музеях.

Літ.: *Боцяновский В.* Волынское церковно-археологическое древнехранилище. «Волынские епархиальные ведомости», 1893, № 36, часть неофициальная; *Фотинский О., Бурчак-Абрамович Н.* Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древнехранилище с 1 августа 1894 по 1 ноября 1898. Там само, 1899, № 11, часть неофициальная, приложение; 100 років Волинському єпархіальному давньосховищу. В кн.: Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. Житомир, 1993.

Е.М. Піскова.

ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — держ. утворення у *Волинській землі*, що склалося протягом 11 — 1-ї пол. 12 ст. навколо м. Володимир (нині *Володимир-Волинський*). Після смерті *Ярослава Мудрого* (1054) його старший (серед живих) син *Ізяслав Ярославич* прагнув перетворити В.к., що формувалося, у власний домен. Своїм родовим володінням вважали В.к. наступники Ізяслава: його син *Святополк Ізяславич* і небіж *Володимир Мономах*. 1086—1100 В.к. володів *Давид Ігоревич,* однак був вигнаний з Володимира київ. кн. Святополком Ізяславичем, котрий посадив там свого сина Ярослава. 1119 Володимир Мономах, тодішній київ. князь, замінив останнього в м. Володимир своїм сином *Андрієм Добрим*. У наступні десятиліття Мономашичі (діти й онуки старшого сина Володимира Мономаха — *Мстислава Великого*) розглядали В.к. як спадкове володіння. 1154 В.к. розділилось на Володимирське князівство і *Луцьке князівство*. 1199 волин. кн. *Роман Мстиславич* об'єднав В.к. *з Галицьким князівством,* створивши *Галицько-Волинське князівство*. Після смерті його сина *Данила Галицького* (1264) брат останнього *Василько Романович* княжив у Володимирі, ставши, таким чином, сувереном відновленого Володимир-Волинського князівства.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси XI—XVIII веков. К., 1985; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ВОЛИ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО (до 1795 — Ізяславське намісництво) — адм.-тер. одиниця у складі *Російської імперії*, утворена після 2-го поділу Польщі (1793) і включення *Правобережної України* до складу Рос. імперії. Указом імп. *Катерини II* від 4 трав. (23 квіт.) 1793 утворено Ізяславське намісництво із центром у м. *Ізяслав*, до якого увійшли тер. ліквідованих *Волинського воєводства* і пн. ч. *Київського воєводства.* У лип. 1795 Ізяславське намісництво перейм. у Волин. із центром у м. *Новоград-Волинський* (тимчасово його адм. установи були розташов. у *Житомирі*). В.н. складалося з

13 округів (повітів): Володимир-Волин., Домбровицького, Житомир., Ізяславського, Ковельського, Лабунського, Луцького, Новоград-Волин., Овруцького, Острозького, Ровенського, Радомишльського, Чуднівського. Царизм проводив тут посилену політику *русифікації* та уніфікації, намагаючись привести новоприєднані землі до цілковитої відповідності з устроєм великорос. губ. «в усіх галузях життя». Намісник підпорядковувався мінському, волин. і подільському ген.-губернаторові.

У ході впровадження на укр. землях імперських структур влади В.н., відповідно до указу імп. *Павла I* від 23(12) груд. 1796, ліквідовано. Тер. Радомишльського пов. включено до *Київської губернії*, решту повітів — до новоств. *Волинської губернії.*

Літ.: *Григорьев В.А.* Реформа местного управления при Екатерине II. СПб., 1910; ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970.

Я.В. Верменич.

ВОЛИ́НСЬКЕ УКРАЇ́НСЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ (ВУО) — регіональна проурядова партія у *Волинському воєводстві* 1931—39. Організаційно оформлена на Установчому конгресі в *Луцьку* 29 черв. 1931. Кількість чл. — бл. 5—6 тис. Партія пропагувала ідеї польс.-укр. співжиття, виступала за розвиток укр. к-ри і освіти, соборність правосл. церкви у Польщі. Сприяла «волинській політиці» воєводи Г.Юзевського. Створювала культ.-освіт. т-ва.

Керівники ВУО — П.*Певний*, Сергій Тимошенко, Степан Скрипник (див. *Мстислав*), О.Ковалевський, М.Бура та ін. Друковані органи: «Українська нива», «Волинське слово».

Р. Давидюк.

ВОЛИ́НСЬКЕ ЦЕРКО́ВНО-АРХЕОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — регіональна громад.-наук. і просвітницько-краєзнавча орг-ція. Відкрите 2 січ. 1894 в *Житомирі* при *Волинському єпархіальному давньосховищі.* Об'єднувало 15 почесних і 42 дійсних чл. (В.*Антонович,* М.*Дашкевич,* архієпископ Модест (Стрільбицький), М.Трипільський, О.Фотинський, М.Барський, Я.Гадзинський та ін.).

Займалося складанням церк.-парафіяльних літописів та істор.-етногр. описів парафій Волин. губ. За ред. О.Фотинського видало два вип. «Волынского историко-археологического сборника» (1896, 1900). З виникненням 1900 Т-ва дослідників Волині поступово втратило своє значення, а 1915 припинило існування.

В.В. Пришляк.

ВОЛИ́НСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ім. Лесі Українки. Ств. 1993 у м. *Луцьк*. Спадкоємець Луцького держ. учительського (1940) та Луцького держ. пед. ін-тів (1952). У складі ун-ту три ін-ти — соціальних наук, здоров'я, фіз. к-ри, а також 15 ф-тів — мат., фізичний, хімічний, біологічний, геогр., істор., україністики, слов'ян. філології, романо-герм. філології, екон., юрид., пед., міжнар. відносин, післядипломної освіти, довузівської підготовки молоді. 60 каф-р готують фахівців із 33 спеціальностей. Ліцензійний обсяг денної, заочної, екстернатної, довузівської та післядипломної форм навчання — 3500 місць. Ун-т видає «Науковий вісник» та «Молодіжний науковий вісник», студентський ж. «Uni-Press» англ. та нім. мовами, газ. «Луцьк молодий».

І.Д. Олексеюк.

ВОЛИ́НСЬКИЙ КОРО́ТКИЙ ЛІТО́ПИС — умовна назва пам'ятки, що входить до складу *Супрасльського літопису* поч. 16 ст., знайденого у Супрасльському монастирі (нині тер. Польщі, поблизу м. Білосток). Власне В.к.л. охоплював події від 1487 до 1500. Творцем його був, очевидно, священик кафедрального собору у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), близький до володимирського єпископа Вассіана. Коло інтересів автора не виходить за межі *Волині* та *Поділля.* Його увагу привернули переважно два сюжети: боротьба волинян проти ординської агресії та події церк. історії, насамперед обрання київ. митрополитом Макарія (див. *Макарій I*) 1495 та його трагічна загибель. Особливо вирізняється розповідь про події 1496—97. При описі автор використовував і свої враження, і свідчення ін. очевидців. До В.к.л. була приєднана не раніше 1515 «похвала» кн. К.*Острозькому,* великому гетьманові литов., герою перемоги 1514 над моск. військами під Оршею (нині місто, Білорусь). Автор порівнює князя з Антіохом, полководцем Александра Македонського, вірмен. царем Тіграном II Великим, бібл. героями. Зберігається у Рос. держ. архіві давніх актів у *Москві* (ф. 181, оп. 1, № 21, 26).

Літ.: ПСРЛ, т. 35. М., 1980; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Украинские летописи. «Вопросы истории», 1985, № 10.

Ю.А. Мицик.

ВОЛИ́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — музейна установа. Ств. 16 черв. 1929 у м. *Луцьк*. 1938 у 4-х від. музею — природи, доістор. минулого, мист-ва, етнографії — нараховувалося 9 тис. експонатів. У трав. 1940 на його базі ств. обласний історико-краєзнавчий музей.

В.к.м. має філіали — літ.-меморіальний музей Лесі *Українки* в с. Колодяжне Ковельського р-ну, картинну галерею у м. Луцьк, істор. музей в с. Кортеліси Ратнівського р-ну, музей партизан. слави в урочищі Лопатень (за 17 км від с. Грем'яче Ківерцівського р-ну).

Фондові колекції нараховують понад 200 тис. одиниць, у т. ч.: *Качинський скарб* поч. 5 ст. н. е., Городищенський давньорус. скарб 9—13 ст.; археол., нумізматичну та етногр. колекції; рукописи й особисті речі Лесі Українки, Олени *Пчілки*, А.Лазарчука, Г.Остапенка, М.Малиновської, В.*Липинського,* Н.*Хасевича*, Д.Скоропадського, архієпископа УАПЦ *Полікарпа* (Сікорського), А.Дублянського та ін.; рідкісний гербарій рослин С.Мацька (30-ті рр. 20 ст.); колекцію стародруків та рукописних книг 16—18 ст., зібр. зх.-європ. живопису (Х.Рібера, Н.Пуссен, А.Маньяско та ін.), вітчизн. давнього та сучасного живопису, графіки і скульптури, волин. шк. іконопису та різьби по дереву 16—18 ст. тощо. Експозиція має розділи: природи, давньої та новітньої історії. Б-ка нараховує понад 20 тис. томів.

Волинський державний університет ім. Лесі Українки. Головний корпус.

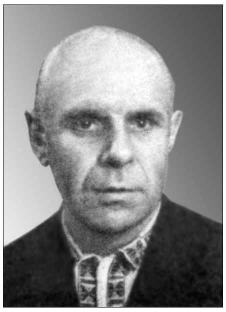

П. Волиняк.

Літ.: Волинський краєзнавчий музей: Путівник. Львів, 1988; Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник, вип. 1—2. Луцьк, 1997—99.

А.М. Силюк.

ВОЛИ́НСЬКИЙ ПОЛК — військ. й адм.-тер. одиниця на *Волині.* З джерел відомо лише про початкову стадію організації полку. Наприкінці гетьманства Б.*Хмельницького* укр. козац. полки зайняли частину Волині. За часів гетьманства І.*Виговського* козац. залоги обороняли міста: *Степань, Гоща*, Межиріч (нині село Острозького р-ну Рівнен. обл.), *Корець, Острог*, *Полонне*, Заслав (нині смт *Ізяслав*), *Старокостянтинів.* Точних даних про поділ полку на сотні та даних про прізвища його полковників у джерелах не виявлено.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2.

В.В. Панашенко.

ВОЛИ́НЦІВСЬКА КУЛЬТУ́РА. Поширена в 7—8 ст. в Лісостепу та пд. р-нах Полісся Дніпровського Лівобережжя до Київ. Подніпров'я на зх. та в суміжних областях Росії. Розкопки поселення і могильника біля с. Волинцеве Путивльського р-ну Сум. обл. 1948—49 дали змогу Д.Березовцю виділити к-ру — В.к., що сформувалась внаслідок просування на Лівобережжя нащадків носіїв *празької культури*, котрі асимілювали нас. *пеньківської культури* та *колочинської культури.* В.к. стала одним із компонентів формування *роменської культури*. Носіями В.к. були пн.-сх. ранньослов'ян. угруповання (ймовірно, *сіверяни*).

Найвизначнішими пам'ятками В.к. є поселення і могильник біля смт *Сосниця*, *Битицьке городище*, поселення Ходосівка. Пам'ятки В.к. (неукріплені поселення та безкурганні могильники) розташов. на знижених ділянках терас та горбах серед річкових долин. Гол. тип жител — квадратна (або прямокутна) напівземлянка каркасно-стовпової чи зрубної конструкції з піччю в одному з кутів. Поховальний обряд — трупоспалення на стороні з подальшим захороненням решток кремації в урнах разом з особистими речами. Основу керамічного комплексу складають ліпні горщики з чітко профільованою верхньою частиною. Специфікою В.к. є гончарні горщики з високими вертикальними вінцями, орнаментовані лініями. Вироби з заліза представлені с.-г. і ремісничими знаряддями праці, різноманітною зброєю та побутовими речами. З кольорових металів — прикраси, найповніший комплект яких походить з Харівського, Фативізького та Битицького скарбів.

Літ.: *Березовець Д.Т.* Дослідження на території Путивльського району Сумської області. «Археологічні пам'ятки УРСР», 1952, т. 3; *Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. К., 1992.

Н.С. Абашина.

ВОЛИ́НЬ — істор. регіон на пн. зх. України. За сучасним адм. поділом — це тер. Волин., Рівнен., зх. ч. Житомир. обл., пн. ч. Терноп. і Хмельн. областей, між р. Зх. Буг і верхньою течією р. Тетерів (прит. Дніпра). У ранньому середньовіччі охоплювала також терени *Холмщини* і *Підляшшя.* В 7— 9 ст. заселена *дулібами*, *бужанами*, *волинянами.* Наприкінці 10 ст. адм. центром В. у складі *Київської Русі* був Володимир (нині *Володимир-Волинський*). У 12 ст. входила до складу *Волинського князівства*, 1199—1340 (з перервами) до *Галицько-Волинського князівства* (у складі останнього зберігалися в окремі періоди удільні князівства). З 1323 Сх. Волинь, а з 1340 більшість земель В. належала до володінь князів литов. походження, з 1349 — *Любарта* Гедиміновича. Після його смерті 1384 волин. князі стають васалами вел. князів литов. Боротьба Польщі з Литвою за В. завершилась її розподілом 1393: більшу частину було закріплено за *Великим князівством Литовським,* Холмську землю приєднано до *Корони Польської.* 1442—52 правителем В. був кн. *Свидригайло* Ольгердович. 1569 перейшла до польс. ч. *Речі Посполитої* як *Волинське воєводство* з центром у Луцьку. Після 2-го (1793) і 3-го (1795) поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) входила до Рос. імперії, де 1797 утворено *Волинську губернію*, центром якої став *Новоград-Волинський*, з 1804 — *Житомир.*

1918—20 терени В. — це арена збройної боротьби Армії УНР з польс. й більшовицькими військами (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919; Українсько-польська війна 1918—1919; Польсько-радянська війна 1920*). 1921 за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* Зх. В. передана Польщі; на її тер. було утворене Волин. воєводство, а Сх. В. залишилася в УСРР. Після зміни кордонів 1939 В. — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*), у груд. утворено Волинську і Ровенську (з 1991 — Рівнен.) обл., м. *Кременець* і його околиці передано до Терноп. обл. У структурі *Української повстанської армії* В. входила до тер. дій групи УПА—Північ. Довоєн. адм. межі відновлено після визволення В. 1944 з-під гітлерівської окупації.

Нині термін «В.» вживається у двох значеннях: вузькому — як Волин. обл. і широкому — як «велика Волинь», «історична Волинь».

Літ.: *Андрияшев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. К., 1887; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся, т. 1—2. Вінніпег, 1984; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. К., 1999.

Я.Д. Ісаєвич.

«ВОЛЫ́НЬ» — щоденна газ., виходила 1882—1918 в Житомирі. Вважалася політ., літ. і громад. виданням. Насправді газета не висвітлювала цих питань, а була рекламно-інформаційним вид., розрахованим на дрібного провінційного обивателя.

О.В. Лисенко.

ВОЛИНЯ́К Петро (справжнє прізв. — Чечет; 28.09.1907—29.12. 1969) — журналіст, письменник, історик, редактор, видавець, педагог. Н. в с. Гульськ (нині село Новоград-Волинського р-ну Житомир. обл.). 1927 у Житомирі закінчив землевпорядну шк. Навч. на філол. ф-ті ун-ту в Ташкенті (Узбекистан). Продовжив навчання в Укр. ін-ті лінгвістичної освіти. 1932 добровільно поїхав на *Кубань* викладати в шк. укр. мову і літ. 1933, коли розпочалися арешти, вернувся до Києва. Влітку того ж року був заарештований і висланий на три роки до табору на буд-во Біломорсько-Балтійського каналу. Після повернення працював учителем, землеробом. Писати почав у 1930-х рр., публікувався в журналах «Життя і революція», «Молодий більшовик», *«Червоний шлях»*.

З 1945 на еміграції в Австрії. Відкрив своє вид-во, де видавав щоденну газ. «Останні новини», тижневик «Нові дні», літ.-мистецький ж. «Літаври». Написав і опублікував істор. нарис про втілення *українізації політики* в укр. станицях *Кубані.* 1948 переїхав до Канади. Спочатку працював у газ. «Гомін України», а з лют. 1950 видавав журнал-місячник «*Нові дні*», незмінним видавцем, редактором і автором якого був до смерті. Опублікував бл. 100 статей, репортажів, оповідань. Викладав в укр. школах. Автор 5 підручників для укр. шкіл (усі видані в Канаді). Брав активну участь у житті укр. громади. Після смерті було видано окремою збіркою його статті й оповідання «Поговоримо відверто» (Торонто, 1975).

П. у м. Торонто (Канада).

Літ.: *Сварич В.* Велике серце Петра Волиняка. В кн.: *Волиняк П.* Поговоримо відверто: Вибрані статті і оповідання. Торонто, 1975; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Дальний М.* Слово на вечорі 25-ліття з дня смерті Петра Волиняка і 45-ліття «Нових днів». «Нові дні», 1995, трав.—черв.; *Антонюк Н.* Волиняк Петро. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996.

О.О. Ковальчук.

ВОЛИНЯ́НИ, племінне об'єднання — об'єднання східнослов'ян. племен в межиріччі Зх. Бугу, Прип'яті з прит. Горинь (бас. Дніпра). Згадуються у *«Повісті временних літ».* За арабським середньовічним географом та істориком ал-*Масуді* (10 ст.), в давнину племінному об-ню «Валінан» на чолі з царем Маджаком підкорялася більшість слов'ян. Центром земель, на яких первісно мешкали В., було м. Волинь. *Баварський географ* (2-га пол. 9 ст.) налічував тут 70 міст. В ході розселення В. їхня назва стала відома в Помор'ї та Чехії. В 2-й пол. 10 ст. об-ня було включене до складу Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*).

А.Г. Плахонін.

ВОЛКЕНШТЕ́ЙН (Олександрова) **Людмила Олександрівна** (30.09.1857—19.01.1906) — учасниця руху *народників* в Рос. імперії наприкінці 19 — поч. 20 ст. Н. в м. Київ. Після закінчення 1875 Київ. г-зії навчалася на жін. мед. курсах у *Санкт-Петербурзі.* На шлях революц. боротьби стала 1878 під впливом свого чоловіка — революціонера О.Волкенштейна і вчинку В.*Засулич* — замаху останньої на петерб. градоначальника Ф.Трепова. В. вважала тероризм найефективнішою формою революц. боротьби. 9 лют. 1879 брала участь у терористичному акті народовольців проти харків. ген.-губернатора кн. Д.Кропоткіна. Після цього емігрувала за кордон. У серп. 1883 повернулася у Київ, звідки переїхала до С.-Петербурга, де її заарештувала поліція. В. судили у справі Виконавчого к-ту військ. орг-ції «*Народна воля*», хоча вона до неї не належала. Засуджена до смертної кари, яку замінено на 15 років каторги. Ув'язнення відбувала в *Шліссельбурзькій фортеці* (1884—96). 1897 вислана на поселення на о-в Сахалін, звідки 1901 переїхала у Владивосток (нині РФ), де продовжувала революц. боротьбу. Загинула у м. Владивосток під час розгону поліцією демонстрації протесту проти арешту революціонера Ланківського.

Літ.: *Крамова В. М.* Счастливая каторжанка. М., 1990.

В.М. Волковинський.

ВО́ЛКОВ Дмитро Васильович (03.07.1925—05.01.1996) — фізик-теоретик. Акад. АН УРСР (1988, від 1994 НАН України). Н. у Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*). Закінчив Харків. ун-т (1952). Від 1956 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті (з 1967 — кер. лабораторії).

Наук. праці в галузі теорії елементарних частинок. Побудував теорії суперсиметрії та супергравітації (1972—77). Перший сформулював поняття суперпростору й розробив теорію голдстоунівських частинок і калібровочних ферміонів (1974). Засл. діяч н. і т. УРСР (1982).

П. у м. *Харків.*

Тв.: Голдстоуновские поля со спином [у співавт.]. «Теоретическая и математическая физика», 1974, т. 18.

Ю.О. Храмов.

ВОЛКО́НСЬКА Марія Миколаївна (06.01.1806 (25.12.1805), за ін. даними, 13(01).04.1806 або 1807—22(10).08. 1863) — княгиня, доброчинниця. Дочка ген. М.*Раєвського* та його дружини Софії (у дівоцтві Константинової), племінниця В.*Давидова*, правнучка М.*Ломоносова.* 23(11) січ. 1825 повінчалась у *Києві* з кн. С.*Волконським.* Узимку 1826/27 з України через *Санкт-Петербург* і *Москву* вирушила за засланим на каторгу чоловіком до Сибіру, залишивши у родичів сина Миколу (1826—28).

Морально та матеріально допомагала засланцям (1829—37 надала декабристській артілі великі кошти — понад 15 тис. крб.), вела кореспонденцію за тих, кому листування було заборонене. Покохала О.*Поджіо*, та залишалась у законному шлюбі.

У Читі (нині РФ) народила дочку Софію, яка прожила лише 10 днів (1829 чи 1830), у Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ) — сина Михайла (1832—1909) та дочку Олену (1835—1916). Від 1837 перебувала в Уріку Іркутської губ. (нині — Іркутської обл., РФ), від 1845 — в Іркутську, од 1855 — в Москві, куди наступного року приїхав амністований С.Волконський. 1858—61 подружжя лікувалося за кордоном. Від 1861 В. — постійно в Україні. Мешкала у маєтку зятя — Миколи Кочубея в с. Вороньки Козелецького пов. Черніг. губ. (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.), де, зокрема, заснувала аматорський театр.

Написала спогади франц. мовою, вперше надруковані посмертно (в оригіналі та рос. пер.) 1904 у С.-Петербурзі. У них подала автобіографічні та ін. істор. відомості, оповіла подробиці з життя декабристів, їхніх близьких і оточення.

П. у с. Вороньки. Там, обік її могили, було поховано С.Волконського, а неподалік — О.Поджіо.

Тв.: Записки княгини Марии Николаевны Волконской. СПб., 1914; Письма княгини Волконской из Сибири. В кн.: Русские пропилеи, т. 1. М., 1915.

Літ.: *Веневитинов М.А.* Проводы кн. Волконской в 1826 г. «Русская старина», 1875, № 4; *Щеголев П.Е.* М.Волконская. Пг., 1922; *Попова О.* История жизни М.Н.Волконской. «Звенья», 1934, № 3—4; *Сергеев М.* Русская по сердцу, высокая по характеру. В кн.: Записки М.Н.Волконской. М., 1977; *Павлюченко Э.А.* В добровольном изгнании. М., 1987; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

П.Г. Усенко.

ВОЛКО́НСЬКИЙ Сергій Григорович (19.12.1788—10.12.1865) — декабрист, ген.-майор, князь. Н. в м. *Очаків.* Закінчив єзуїтський пансіон у *Санкт-Петербурзі.* Учасник *Війни 1812* та закордонних походів рос. армії 1813—14. Командир 1-ї бригади 19-ї піх. д-зії

Л.О. Волкенштейн.

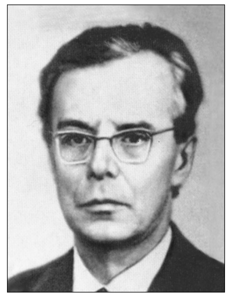

Д.В. Волков.

М.М. Волконська з сином.

С.Г. Волконський.

М.С. Волобуєв.

2-ї армії. Від 1820 — чл. т-ва «*Союзу благоденства*», а з 1821 — Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). Разом з В.*Давидовим* очолював Кам'янську управу Пд. т-ва. Брав участь у нарадах т-ва у Києві та м-ку *Кам'янка*, 1825 вів переговори з чл. Польс. таємного т-ва, встановив зв'язки з Пн. т-вом. У січ. 1825 повінчався з М.Раєвською (див. М.*Волконська*). 17 січ. 1826 В. заарештовано в м. *Умань*. Засуджено до смертної кари, яку замінено каторгою. Відбував її на Нерчинських рудниках (нині тер. Читинської обл., РФ), від 1835 — на поселенні в Іркутській губ. 1856 — амністований. 1858—61 — разом з дружиною за кордоном. 1861 повернувся в Україну. Проживав у маєтку зятя Миколи Кочубея в с. Вороньки Козелецького пов. Черніг. губ. (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.), де й помер. Автор «Записок», які є цінним джерелом для вивчення декабристського руху в Україні.

Тв.: Записки. СПб., 1902.

Літ.: *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Волконская М.Н.* Записки. Чита, 1960.

О.Ф. Овсієнко.

ВОЛОБУ́ЄВ (Артемов) **Михайло Симонович та його стаття «До проблеми української економіки».** В. (24(11).01.1903—20.06.1972) — економіст. Н. в м. Миколаїв. Навч. у г-зії, екстерном закінчив екон. від. Харків. ін-ту професійної освіти. 1921—22 — заст. зав. Миколаїв., 1922 — Він. губернського від. нар. освіти. З 1923 працював у Харкові у Головполітосвіті, викладав у Харків. фармацевтичному технікумі, Ін-ті нар. освіти, фінансово-екон. технікумі. Проф. політ. економії Харків. механіко-машинобудівного ін-ту (1930—33 — зав. каф-ри цього ін-ту).

1928 у ж. «*Більшовик України*» було вміщено ст. В. «До проблеми української економіки». У статті, що мала дискусійний характер, окреслено фази розвитку колоніальної політики *Російської імперії* в Україні до жовтневих подій 1917 (див. *Жовтнева революція 1917*) і спростовано версію про повну єдність дореволюц. укр. і рос. економік. На думку В., рос. імперська економіка — це комплекс нац. економік. Однак, підкреслював В., саме це ігнорували й ігнорують і рос. економісти, і моск. керівні установи (в т. ч. Держплан СРСР), які взагалі часом уникають навіть самої назви «Україна», віддаючи перевагу назвам «Південь», «Південний район», «Південь Європейської Росії», «Південно-Російське господарство». В. обґрунтовував думку про те, що Україна має власні шляхи розвитку, мусить готуватися до вступу у світ. госп-во. На конкретних прикладах показував нераціональність централізованого використання плановими установами СРСР природних і екон. ресурсів України. В. пропонував розглядати госп-во СРСР як комплекс нац. економік, а кожну нац. економіку — як певну цілісність. Саме такий підхід міг би забезпечити ефективність та раціональність використання обмежених природних ресурсів. В. вносив конкретні пропозиції щодо розширення прав укр. екон. центрів, зберігаючи за Держпланом СРСР «загальнодирективні функції», виступав проти вилучення госп. прибутків за межі України, пропонував переглянути плани індустріалізації, відкинувши тенденцію розглядати «російську економіку як пануючу», встановити всеукр. систему регулювання притоку робочої сили, стежачи за пропорційним розподілом місць на укр. з-дах між Україною та Росією, зберегти за Україною право реального контролю за діяльністю союзних органів. Хоча В. підкреслював, що написав статтю не для поглиблення розходжень між Росією і Україною, саме це йому було інкриміновано, а його погляди — кваліфіковано як екон. платформу «націонал-ухильництва» і піддано публічному остракізмові. Проти В. виступили А.*Річицький,* Є.Гірчак, М.*Скрипник* та ін. Його примусили до формального «каяття»: ж. «*Більшовик України*» 1928 надрукував лист, в якому В. оголосив свою позицію помилковою, а 1930 вмістив його «самокритичну» ст. «Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуївщини)». Однак і в наступні роки тривали брутальні виступи на його адресу.

7 груд. 1933 В. був заарештований за звинуваченням в участі в «українській контрреволюційній організації, що прагнула повалення Радянської влади збройним шляхом». Рішенням суд. трійки при Колегії ГПУ УСРР від 8 трав. 1934 В. був засуджений до 5 років виправних таборів, але цей вирок йому замінили засланням на такий само термін до Казахстану. Після звільнення мешкав у Краснодарському краї РФ. Під час війни з нацистською Німеччиною виконував спец. завдання рад. розвідки. 1948 переїхав до м. Ростов-на-Дону (РФ), де був зав. каф-ри у фінансово-екон. ін-ті. У серп. 1957 офіц. реабілітований, 1961 переїхав до Донецька, де викладав у торг. ін-ті.

В останні роки життя — на викладацькій роботі у Ростові-на-Дону, де й помер.

Тв.: До проблеми української економіки. «Більшовик України», 1928, № 2; Лист до редакції журналу «Більшовик України». Там само, 1928, № 21—22; Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуївщини). Там само, 1930, № 5—6, 7.

Літ.: *Шаповал Ю.І.* «Я помилявся, взявши на себе провину...» До 90-річчя М.С.Волобуєва-Артемова. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1994, № 1; *Його ж.* Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994.

Ю.І. Шаповал.

ВОЛОВЕ́ — назва до 1953 смт *Міжгір'я*.

ВОЛОВЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу Закарп. обл., райцентр. Розташов. на р. Віча (прит. Латориці, бас. Дунаю). Залізнична ст.

Вперше згадується в документах 15 ст. З 1625 — у володінні Олекси Шимонова, з 1645 — власність кн. *Ракоці Дєрдя І*. Імперською грамотою 1628 В. передано у володіння графові Шенборну. Від кін. 17 ст. входив до складу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

Буд-во залізниці у 2-й пол. 19 ст. сприяло розвитку с-ща. На поч. 20 ст. тут відкрито лісопильний з-д.

Під час *Першої світової війни* — тер. воєн. дій. Згідно *Сен-Жерменського мирного договору 1919* у складі *Закарпатської України* приєднано до *Чехословаччини*. 1939 окупований гортиською Угорщиною. За часів гітлерівської окупації на тер. В. діяв партизан. загін В.Русина. В жовт. 1944 с-ще звільнили рад. воїни 95-го стрілец. корпусу. 29 трав. 1945 у складі Закарпаття В. приєднано до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). 1946—53 — центр Воловецької округи, 1953—62 та з 1966 — райцентр. С-ще міськ. типу від 1957.

Р-н відомий мінеральними джерелами, а також як туристичний центр. Пам'ятки історії — могили загиблих під час I і II світ. воєн.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

ВОЛО́ДАР РОСТИСЛА́ВИЧ (Володимир; р.н. невід. — 19.03.1124) — князь перемишльський (1092—1124), 2-й син *Ростислава Володимировича*, князя тмутороканського, і, здогадно, дочки угор. короля Бели I Ланки. Князь-*ізгой*. Ймовірно, був одружений з поморською княжною (ім'я невідоме). Після смерті батька (3 лют. 1067) в *Тмуторокані* був вигнаний звідти разом з братами *Рюриком Ростиславичем* і *Васильком Ростиславичем*. 1081 разом з ін. князем-ізгоєм — *Давидом Ігоревичем* — захопив Тмуторокань, однак 1083 їх вигнав звідти *Олег Святославич*, який повернувся з візант. заслання. Після смерті 1092 старшого брата, Рюрика, В.Р. зайняв його престол у *Перемишлі*. 1098 Давид Ігоревич спробував відібрати *Теребовльське князівство* у брата В.Р. Василька, котрого полонив і осліпив. В.Р. рішуче виступив проти цього і змусив Давида відпустити Василька. Ростиславичі обложили Давида у Володимирі (нині *Володимир-Волинський*), і той видав їм бояр, котрі начебто підбили його осліпити Василька. В.Р. прагнув бути якомога автономнішим щодо Києва. 1099 В.Р. з Васильком розбили на Рожному Полі в Галицькій землі поблизу *Звенигорода* Галицького київ. кн. *Святополка Ізяславича*, котрий зазіхав на їхні землі. Того ж року вони перемогли угрів, напущених на них Святополком. На *Витичівському з'їзді 1100* князі постановили забрати у Василька Теребовль (нині м. *Теребовля*), та Ростиславичі не підкорилися такому рішенню.

В.Р. провадив активну зовн. політику, часто ходив на Польщу. 1122 він потрапив у полон до поляків, з якого його викупив Василько. Осібність та незалежність політики Ростиславичів на Русі спиралася на військ. потугу *Перемишльського князівства* і Теребовльського князівства. Так, 1117 В.Р. з Васильком підтримав *Володимира Мономаха* у боротьбі з Ярополком Святополчичем. Однак 1123 вони стали на бік Ярополка і обложили разом з ним у Володимирі Андрія (див. *Андрій Добрий*), сина Мономаха, змусивши останнього, попри завершення справи миром, рахуватися з інтересами Ростиславичів.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДА́РКА — с-ще міськ. типу Київ. обл., райцентр. Розташов. на р. Рось (прит. Дніпра), за 40 км від залізничної ст. Біла Церква.

Перша літописна згадка про с-ще Володарев належить до 1150, коли під час міжусобної боротьби за великокнязівський престол у Києві на допомогу *Юрію Долгорукому* прийшов галицький кн. *Володимирко Володаревич*. Уродженець В. гайдамацький ватажок Мартин Тесля 1750 організував загін проти польс. шляхти. З 1793 В. — у складі *Російської імперії*.

Райцентр 1923—62 та з 1966. С-ще міськ. типу від 1960. За 12 км від В. у с. Пархомівка знаходиться Покровська церква, в якій 1903—06 виконано мозаїчні панно за картинами рос. живописця, мандрівника і громад. діяча М.Реріха.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

ВОЛОДА́РСЬК-ВОЛИ́НСЬКИЙ (до 1607 — Олександропіль, до 1912 — Горошки, 1912—23 — Кутузове, до 1933 — Володарськ) — с-ще міськ. типу Житомир. обл., райцентр. Розташов. на р. Ірша (прит. Тетерева, бас. Дніпра), за 22 км від залізничної ст. Нова Борова. Нас. 8,8 тис. осіб (1999).

На тер. сучасного В.-В. знайдено поховання доби міді (див. *Мідний вік*) та археол. залишки доби бронзи (див. *Бронзовий вік*). Перша згадка в письмових джерелах — під 1545, тоді с-ще фігурувало під назвою Олександропіль (названо на честь одного з його власників — кн. Олександра Пронського). 1607 переходить під владу магнатського роду *Сапіг*, які переносять у с-ще свою резиденцію з Грежан і перейменовують його в Хорошки (згодом Горошки). Пізніше власником с-ща став Ю.*Немирич*. Після 1617 Горошки згадуються як м-ко. Поступово стає значним торг. центром Житомир. повіту.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшло під владу *Російської імперії* й набуло статусу адм. центру волості. Власником Горошків став М.*Кутузов*.

1803 запрацював залізоливарний з-д, на якому вироблялися гармати та ядра. В 1860-х рр. біля Горошок були знайдені поклади кварцу та лабрадориту, однак їх розробка так і не почалася. Наприкінці 19 ст. у м-ку працювали суконна ф-ка, паровий млин, смоляний, пивоварний та чавуноливарний з-ди. До 1913 з'явилися три шкіряних і цегельний з-ди, з-д по ремонту с.-г. машин та знарядь, слюсарня.

Під час святкування 100-річчя *Війни 1812* року Горошки були перейменовані в Кутузове, 1913 у Кутузовську перейменована Горошківська волость.

Під час *Першої світової війни* та *громадянської війни в Україні 1917—1921* Кутузове зазнало значних спустошень.

1923 с-ще перейменоване в Володарськ (на честь діяча ВКП(б) В.Володарського), від 1923 — райцентр *Коростенської округи*. Від 1933 — сучасна назва. У 1920-х рр. в с-щі працювали шкіряний з-д, суконна ф-ка, пивоварний з-д, два парових та один водяний млини. Наприкінці 1930-х рр. почали розроблятися поклади топазу та п'єзокварцу.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з серп. 1941 по груд. 1943 окуповане гітлерівськими військами.

Літ.: ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973.

В.В. Головко.

ВОЛОДИ́МИР — назва до 1795 м. *Володимир-Волинський*.

ВОЛОДИ́МИР (в миру — Василь Омелянович Романюк; 09.12. 1925—14.07.1995) — правосл. церков. діяч, богослов, патріарх Київ. і всієї Русі-України *Української православної церкви Київського патріархату* (з 1993).

Володимир (В.О. Романюк).

Н. в с. Химчин (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) в сел. родині. У молоді роки брав участь у боротьбі за незалежну укр. д-ву. Засуджений 28 верес. 1944 і з 17—18 черв. 1946 до серп. 1953 перебував на Колимі, зокрема, в копальні Холодній Магаданської обл., РФ. 1959 закінчив Вищі богословські курси у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) і

Володимир (В.М. Сабодан).

був висвячений у сан диякона, згодом — Моск. духовну семінарію. 1964 висвячений на священика. До 1972 ніс пастирське служіння в парафіях Івано-Франк. та Коломийської єпархій РПЦ. Зібрав колекцію творів нар. мист-ва *Гуцульщини.* Закликав віруючих зберігати нар. церк. традиції, приятелював з культ. й громад. діячами-*шістдесятниками.*

За активну діяльність щодо захисту прав людини 20 січ. 1972 заарештований, засуджений до 7 років позбавлення волі й 3 років заслання. Перебував у Мордовії та Якутії (нині Республіка Саха (Якутія), обидві РФ), де 1976 перший з-поміж укр. кліриків тодішнього СРСР задекларував свою приналежність до *Української автокефальної православної церкви.* 1979 став чл. *Української Гельсінкської спілки.* 1984 за сумлінну й чесну службу Божій церкві в Україні єпископ Укр. правосл. церкви в Америці (*Константинопольський патріархат*) Андрій нагородив його вищою священичою відзнакою — митрою. У черв. 1987 на запрошення предстоятеля Укр. правосл. церкви в Канаді митрополита Василія виїхав за кордон для читання лекцій. З розпадом СРСР вернувся в Україну, де увійшов до УАПЦ. 28 квіт. 1990 прийняв чернечий постриг і возведений у сан архімандрита з ім'ям Володимир, наступного дня його висвячено у сан єпископа. Від 29 листоп. 1990 — архієпископ. Один з ідеологів незалежної Укр. правосл. церкви з центром у Києві, піднесеної до статусу патріархату — один із фундаторів УПЦ КП (заснованої у черв. 1992). Після смерті патріарха *Мстислава* обраний 14 черв. 1993 місцеблюстителем патріаршого престолу з возведенням у сан митрополита. На Всеукр. правосл. соборі 21 жовт. 1993 обраний патріархом (інтронізований 24 жовт. у Софійському соборі). Регулярно виступав з проповідями та статтями на богословські, патріотичні й державницькі теми.

П. у Києві. Похований біля брами Софійського собору.

Тв.: A voice in the wilderness: Letters, Appeals, Essays. Wheaton, 1980.

Літ.: *Білокінь С.* Заповіт Патріарха. «Народна газета», 1995, верес., № 35 (216); *Черпак В.* Життєвий шлях Святішого Патріярха Володимира. «Відомості митрополії УАПЦ у діяспорі», 1996, лип., ч. 3 (287).

С.І. Білокінь.

ВОЛОДИ́МИР (в миру — Віктор Маркіянович Сабодан; н. 23.11. 1935) — митрополит Київ. і всієї України УПЦ (МП) від 27 трав. 1992. Н. в с.Марківці (нині село Летичівського р-ну Хмельн. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Одес. духовну семінарію (1958), Ленінгр. духовну акад. (1962), аспірантуру при Моск. духовній акад. (1965). 15 черв. 1962 висвячений на священика, 26 серп. 1962 прийняв чернецтво. Від 1962 — викл., ст. пом. інспектора, з 1965 — ректор Одес. духовної семінарії. 9 лип. 1966 — архієрейська хіротонія, єпископ Звенигородський, вікарій Моск. єпархії. 1966—68 — заст. нач. Рос. духовної місії в Єрусалимі, представник РПЦ у Всесвітній раді церков (м. Женева, Швейцарія). Від 1968 — єпископ Переяслав-Хмельницький, вікарний єпископ митрополита Київ. і Галицького патріаршого екзарха України *Філарета* (м. Київ). Од 1969 — єпископ Черніг. і Ніжин., одночасно кер. Сум. єпархії. 1970—73 — відп. ред. «Православного вісника». 1973—82 — архієпископ Дмитровський; вікарій Моск. єпархії; ректор, з 1978 — проф. Моск. духовної семінарії і Моск. духовної акад. Магістр богослов'я (1979). 1982 призначений на Ростовську і Новочеркаську каф-ру з піднесенням у сан митрополита. 1986—87 — митрополит Ростовський і Новочеркаський, патріарший екзарх Зх. Європи. 1987—92 — керуючий справами Моск. патріархії. 27 трав. 1992 архієрейським собором УПЦ обраний митрополитом Київ. і всія України, предстоятелем УПЦ (МП). Постійний чл. Священного синоду РПЦ. Нагороджений орденами Дружби народів (1988), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1999), кн. Ярослава Мудрого 3-го ст. (2002) та іншими.

О.Є. Лисенко.

ВОЛОДИ́МИР ВАСИ́ЛЬКОВИЧ (1249 або 1250—10.12.1288) — князь володимиро-волинський. Єдиний син *Василька Романовича* і дочки краківського кн. *Лєшека Білого* Олени. Був одружений з донькою брянського кн. Романа Старого Оленою (бл. 1263). Став княжити у Володимирі (нині *Володимир-Волинський*) після смерті батька 1269. В.В. володів невеликою пн.-зх. ч. *Волині.* Його життя й діяння добре відомі з літопису, що зберігся у складі *Галицько-Волинського літопису.* В.В. розбудував і зміцнив економічно і політично своє Володимирське князівство. Був освіченою людиною, власноруч переписував книжки. Літописець називає його «книжником і філософом», якого ще не було серед князів. Проводив загалом мирну зовн. політику, хоча не уникав війни, коли справу не можна було владнати миром. Приборкував агресивні племена *ятвягів.* Брав активну участь у політ. житті Польщі, перебував у союзних відносинах з мазовецьким кн. Конрадом II, допоміг тому втриматися на престолі в боротьбі з молодшим братом Болеславом. Конрад II визнав себе васалом В.В.

П. від раку нижньої щелепи і гортані. Перебіг хвороби докладно описано в літописі Володимира Васильковича.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИР І́ГОРЕВИЧ, Володимир-Петро Ігоревич (08.10.1170 — верес. 1211, за ін. даними, 1212) — князь путивльський і галицький; старший син кн. *Ігоря Святославича.* З малих років брав участь у походах на *половців* (1183 і 1185). 1185 потрапив разом з Ігорем до половецького полону, де одружився з дочкою хана *Кончака.* Повернувся з дружиною на Русь 1188. Княжив у м. *Путивль.* 1206 разом із київ. кн. *Рюриком Ростиславичем* та черніг. князями взяв участь у поході на *Галич (давній),* що не приніс успіху. Натомість галицькі бояри запросили В.І. з братами княжити в їхній землі. В 2-й пол. 1206 В.І. сів у Галичі, а в серп. 1206 допоміг *Всеволоду Святославичу* Чермному черніг. сісти в Києві. Через незгоди з братами В.І. залишив Галич і вернувся до Путивля. Бл. 1210 знову подався до Галича і сів на престол. Щоб позбавитися боярської опіки, почав масові страти бояр. Останні втекли до Угорщини і привели угор. військо. Брати Ігоревичі були схоплені й прилюдно повішені в Галичі. З *Галицько-Волинського літопису* не ясно, чи й В.І. зазнав такої долі (літопис сповіщає про страту його братів Романа, Святослава і Ростислава) — розповідається лише про втечу В.І. з Галича у верес. 1211. Більше про нього не згадується.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИР МОНОМА́Х, Володимир-Василій Всеволодич Мо-

номах (1053—19.05.1125) — князь черніг., переяслав. і київ. Син *Всеволода Ярославича* і дочки візант. імп. Константина IX Мономаха Марії (її походження досі залишається спірним). Шлюб Всеволода з візант. принцесою скріпив рус.-візант. угоду поч. 1050-х рр., що поклала край війні 1043 між двома д-вами. Перший раз В.М. був одружений бл. 1070 з Гідою, дочкою останнього англо-саксонського короля Гарольда II, друга дружина (п. 7 трав. 1107) невідома, третя (після 1107) — дочка половецького хана Аєпи. Дитинство В.М. провів у м. Переяслав-Руський (нині *Переяслав-Хмельницький*), де з 1054 княжив його батько згідно із заповітом *Ярослава Мудрого*. У віці 12—13 років розпочав військ. й політ. діяльність, допомагаючи батькові. Протягом життя здійснив понад 80 походів. Після смерті старших братів *Ізяслава Ярославича* і *Святослава Ярославича* Всеволод у жовт. 1078 став київ. князем, перевів В.М. з Переяслава-Руського до Чернігова. Було утворено родинний дуумвірат батька й сина: Всеволод — Володимир, що правив на Русі протягом 15 років. В.М. від імені батька переміщував князів з одного міста до ін., приборкував непокірних пд.-рус. володарів, провадив заг.-рус. зовн. політику. Протягом тих 15 років він бл. ста разів їздив з Чернігова до Києва, щоб радитись із батьком у політ. справах.

Після смерті 1093 Всеволода Ярославича В.М., всупереч сподіванням правлячої верхівки, поступився київ. престолом кн. турівському *Святополку Ізяславичу*, синові старшого Ярославича Ізяслава. Він вчинив так, мабуть, додержуючись порядку заміщення княжих столів за родовим старійшинством, коли перевага віддавалася старшому в роді. А старшим серед онуків Ярослава був Святополк. В.М. залишився княжити в Чернігові. 1094 він віддав Черніг. князівство братові в перших *Олегу Святославичу*, батько якого був старшим братом Всеволода, батька В.М. Вчинив він так ще й під тиском половецької орди, яку привів до Чернігова Олег. В.М. поїхав княжити до батьківського Переяслава-Руського. Симпатизуючи В.М., складач «*Повісті временних літ*» пояснював віддання Києва й Чернігова братам у перших небажанням В.М. розпочинати усобиці на Русі.

Володимир Мономах. Малюнок 17 ст.

З 1094 В.М. розпочинає багатолітню боротьбу з половецькими ханами, які майже щорічно вдиралися на пд. землі Русі. Найбільш страждало від них висунуте в степ Переяслав. князівство. В.М. швидко досяг успіхів у війні з кочовиками, тому київ. кн. Святополк 1094 запропонував йому об'єднати сили, а також разом правити на Русі. Так виник дуумвірат Святополк — В.М., що управляв Давньорус. д-вою бл. 20 років. Київ. монархія на чолі з дуумвірами виявилася життєздатною і забезпечила політ. рівновагу й мир на Русі, добрі відносини із зх. сусідами, особливо після проведених В.М. і Святополком переможних походів до *Половецької землі* 1103, 1107, 1109 і 1111. Завдяки широкомасштабним заходам дуумвірів, половецькі орди були відкинуті далеко від рубежів Русі, за Дон, а внаслідок походу 1111 40-тис. половецька орда під проводом хана Атрака, сина *Шарукана*, емігрувала до Грузії.

16 квіт. 1113 у Києві помер Святополк Ізяславич. Невдоволені екон. політикою Святополка (потурання лихварям, спекуляції сіллю його урядовцями), городяни піднялися на повстання. Міське *віче*, що зібралося у *Софійському соборі*, закликало В.М. на престол. В.М. відмовився, можливо, тому, що були ще живі старші від нього в роду Ярославичів — Олег Святославич і *Давид Святославич*. Повстання не вщухало, загрожуючи князівській владі, тому В.М. нарешті прийняв друге запрошення стати київ. князем. Йому виповнилося тоді 60 років.

В.М. був мудрим і розважливим, політично далекоглядним государем. Відновив централізовану монархію на Русі. Подібно до *Володимира Святославича* і Ярослава Мудрого, самовладно правив на Русі. 1117—18 В.М. вигнав з *Волині* Ярослава Святополчича і зосередив у своїх руках владу над усіма рус. землями. Проводив активну зовн. політику: 1116 посадив на короткий час своїх посадників у залежних від *Візантії* дунайських містах, але потім відновив дружні стосунки з Візантією; був у напружених відносинах з Малопольщею *Болеслава III* Кривоустого й Угорщиною Іштвана II.

В.М. був видатним мислителем свого часу. Його перу належить «Повчання дітям» (див. «*Повчання» Володимира Мономаха*), ств. бл. 1118. Він бажав передати свій величезний досвід нащадкам, прагнучи, щоб вони не повторювали його помилок. У складі «Повісті временних літ» до нас дійшов і один з приватних листів В.М., написаний Олегу Святославичу після вбивства ним сина В.М.

В.М. помер у м. Київ у розквіті могутності й слави. До історії він увійшов як славетний «страдалець» за Рус. землю, звитяжний переможець хижих половецьких ханів.

«Шапкою Мономаха», що дісталася В.М. начебто в спадок від візант. родичів, коронували на царство рус. царів від *Івана IV* Грозного до *Миколи II* (насправді та шапка є витвором самаркандських золотарів кін. 13 чи поч. 14 ст.).

Літ.: *Ивакин И.М.* Князь Владимир Мономах и его Поучение, ч. 1. М., 1901; *Орлов А.С.* Владимир Мономах. М.—Л., 1946; *Котляр М.Ф.* Володимир Мономах. У кн.: *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. К., 1994.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИР МСТИСЛА́ВИЧ, Володимир-Дмитрій Мстиславич (1131 або 1132—10.05.1171) — кн. дорогобузький, володимиро-волин., київ.; 5-й син *Мстислава Великого*. 1151 одружився з донькою угор. бана, здогадно Уроша (Белуша?), радника короля *Гези II*. 1146 В.М. допомагав братові *Ізяславу Мстиславичу* заволодіти київ. престолом. 1154 *Київський літопис* назвав В.М. дорогобузьким князем. На поч. 1155 вокняжився у Володимирі (нині *Володимир-Во-*

линський). Був маріонеткою в руках князівських кланів Мстиславичів і Ростиславичів. 1156 його небіж *Мстислав Ізяславич* відібрав у нього м. Володимир. 1161 брат В.М. київ. кн. *Ростислав Мстиславич* віддав йому м. Треполь (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.). 1167 В.М. одержав від Мстислава Ізяславича, тоді київ. кн., Котельницю (нині с. Стара Котельня Андрушівського р-ну Житомир. обл.). Невдовзі В.М. спробував з допомогою *чорних клобуків* відібрати у Мстислава Ізяславича Київ. Зазнавши невдачі, утік до *Андрія Боголюбського* у м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ). Після смерті 20 січ. 1171 київ. кн. Гліба Юрійовича Ростиславичі закликали В.М. на його місце. Вокняжився в Києві 15 лют. 1171. Невдовзі помер.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИР ОЛЬГЕ́РДОВИЧ (бл. 1335 — бл. 1398) — перший удільний київ. князь з литов. правлячої династії *Ольгердовичів* (1362—94), один із старших синів вел. кн. литов. *Ольгерда* від його першого шлюбу. Охрещений матір'ю за християн. обрядом і вихований у слов'ян. звичаях і традиціях. Князював у *Києві* з поч. 1362, замінивши нестійкого до впливів *Золотої Орди* і *Великого князівства Московського* кн. Федора, ймовірно, Ольгердового дядька. Як київ. князь і один з воєначальників брав участь у широкомасштабній протиординській кампанії *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) 1362. У Києві був у ролі провідника політики Ольгерда. Дбав про збільшення екон. та політ. ваги Києва, розширення кордонів *Київського князівства*, тер. якого значно зросла внаслідок приєднання Переяславщини і деяких чернігово-сіверських волостей, повернення Києву реального значення заг.-рус. церк. столиці. Як київ. князь В.О. був одним з ініціаторів звернення литов.-рус. еліти ВКЛ до константинопольського патріарха Філофея Коккіна з проханням поставити київ. митрополитом ієромонаха *Кипріяна,* посвяченого у цей сан 2 груд. 1375. Наступні 10 років — період тісного політ. співробітництва В.О. з митрополитом Кипріяном, під впливом якого він перебував.

На поч. 70-х рр. 14 ст. Київ стає центром карбування монет В.О. (на сьогодні їх знайдено бл. 1200, семи осн. типів у більш як півтора десятка пунктах Серед. *Наддніпрянщини*). На переважній більшості цих монет є зображення «князівського знака», що нагадує давньорус. знак *Рюриковичів* і атрибується як схематичне зображення церкви. В документах, що призначалися для внутр. обігу, В.О. титулує себе «З Божої ласки князь Київський», але у міжнар. угодах зазначав лише ступінь спорідненості з вел. кн. литов. 1383 усунув одного з конкурентів Кипріяна у боротьбі за *Київську митрополію* — нижегородського архієпископа Діонисія, уже поставленого митрополитом. Взимку 1379—80 рр. В.О. приєднався до очолюваної вел. кн. моск. *Дмитрієм Донським* антиординської і антилитов. коаліції пн.-рус. князівств і земель, але в останню мить утримався від участі в *Куликовській битві 1380,* де було розгромлено ординське військо *Мамая.*

Після укладення Кревської династичної унії (див. *Кревська унія 1385*) виявилася розбіжність політ. інтересів і цілей В.О. й митрополита Кипріяна. Київ. кн. прийняв сторону ініціатора унії польс. короля Владислава II *Ягайла,* а Кипріян — кн. *Вітовта* Кейстутовича, який очолив антиунійну опозицію у ВКЛ. 1388 В.О. як васал дав присяжну грамоту Владиславу II Ягайлу, польс. королеві Ядвізі та *Короні Польській*, обіцяючи зберігати їм вірність і надати допомогу в разі потреби. 1386 був у Кракові на коронації Ягайла. 1387 разом з чернігово-сіверським кн. *Дмитром-Корибутом Ольгердовичем* перебував на Ягайловому дворі у Вільно (нині м. *Вільнюс*), а 1390 військ. загони обох цих князів у складі королів. військ брали штурмом м. Гродно (нині Білорусь), центр володінь Вітовта. *Островська угода 1392* між Ягайлом і Вітовтом була для В.О. вкрай несприятлива. Прийшовши до влади у ВКЛ, Вітовт, за згодою і при підтримці Ягайла, взяв курс на політ. ослаблення і ліквідацію найбільших удільних князівств. Рішення про відібрання у В.О. Києва і Київ. князівства було прийняте Вітовтом, Владиславом II Ягайлом і *Скиргайлом* Ольгердовичем на поч. груд. 1392 в м. *Белз.* Однак його реалізація затяглася через відмову Дмитра-Корибута і подільського кн. *Федора Коріятовича* визнати владу Вітовта. Лише після розгрому виступів цих князів, наприкінці 1394, при посередництві королів. емісарів В.О. був «виведений» з Києва, отримавши натомість доволі значний уділ в *Поліссі* з містами Копил (нині м. Копиль) і Слуцьк (обидва нині Білорусь).

П. невдовзі після 1398. Похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, опікуном і благодійником якого він вважався.

Залишив по собі трьох синів — Олександра (Олелька; див. *Олелько Володимирович*), Івана і Андрія, а також дочку Анастасію, видану заміж 1384 за Василя Михайловича, удільного тверського князя у м. Кашин (нині місто Тверської обл., РФ).

Літ.: *Stadnicki K.* Bracia Władisława Jagiełły Olgierdowicza. Lwów, 1867; *Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Halecki O.* Dzieje unii jagiełłonskiej. Kraków, 1919; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 1930; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; Історія України в особах IX—XVIII ст. К., 1993; *Козубовський Г.* Знак-герб київських князів XIV—XV ст. В кн.: Третя наукова геральдична конференція. Львів, 4—5 листопада 1993 р. Львів, 1993; *Войтович Я.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996; *Козубовський Г.* Стан і проблеми нумізматики України XIV—XV ст. В кн.: IV міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Історія, ч. 1. Одеса—К.— Львів, 1999; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

Ф.М. Шабульдо.

ВОЛОДИ́МИР РЮ́РИКОВИЧ, Володимир-Дмитрій Рюрикович (осінь 1187 — берез. 1239) — князь смоленський і київ.; 2-й син *Рюрика Ростиславича* і доньки турівського кн. Георгія Ростиславича Анни. 1203 *Роман Мстиславич* примусово постриг Рюрика в ченці, а його синів Ростислава і В.Р. забрав до *Галича (давнього).* Після смерті Романа 1206 В.Р. взяв участь в організованому Рюриком поході на Галич, та успіху не досяг. 1212 В.Р. допоміг своєму братові в перших — *Мстиславу Романовичу* смоленському вигнати з *Києва Всеволода Святославича* Чермного і за це одержав стіл Мстислава у м. Смоленськ (нині РФ). 1219 В.Р. підтримав ін. брата в перших — *Мстислава Мстисла-*

вича Удатного в оволодінні Галичем. Очолив смоленський полк у битві з монголами на Калці (див. *Калка, битва на річці, 1223*). Після загибелі в тій битві Мстислава Романовича В.Р. став київ. князем (1223). Був слабким і непослідовним політиком, за нього Київ дещо занепав. В.Р. спочатку ворогував з *Данилом Галицьким*, однак через загрозу з боку черніг. кн. *Михайла Всеволодича* 1230 визнав за корисніше стати союзником Данила. Після перших успіхів 1235 біля *Торчеська* на пд. *Київської землі* В.Р. і Данило були розбиті найнятою Михайлом величезною ордою *половців*. В.Р. з *дружиною* потрапили до половецького полону. Звільнившись того ж року, знову вокняжився у Києві, вигнавши новгород-сіверського кн. *Ізяслава Володимировича*, який з ласки свого патрона Михайла Всеволодича захопив, було, князівський стіл, але ненадовго. Того самого року *Ярослав Всеволодич* новгородський відібрав Київ у В.Р. Подальша доля В.Р. невідома, є лише свідчення про рік і місяць його смерті.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИР СВЯТОСЛА́ВИЧ, Володимир-Василій Святославич Святий (р.н. невід.—15.07.1015) — князь новгородський (від 969) і київ. (бл. 980). Позашлюбний син київ. кн. *Святослава Ігоревича* та *Малуші* (здогадно, доньки древлянського кн. *Мала*) — ключниці матері Святослава княгині *Ольги*. Н., ймовірно, в Києві. Був багато разів одружений. 1-ша дружина — донька полоцького кн. Рогволода *Рогнеда* (шлюб — бл. 978, п. 1000); наступні — грекиня, вдова його брата *Ярополка Святославича* (шлюб — 978, р. с. невід.); чеська княжна Малфріда, донька чеського кн. (шлюб — 980, п. бл. 1000); грец. принцеса *Анна*, донька візант. імп. Романа II (шлюб — 989, п. 1011); імена ін. дружин у літописі не згадані. Згідно з «*Повістю временних літ»,* В.С. мав 12 синів і 9 доньок.

Кн. Святослав перед тим, як вирушити в свій останній похід до Болгарії 969, посадив трьох своїх синів намісниками в трьох центрах Рус. д-ви: старшого Ярополка Святославича — в Києві, молодшого *Олега Святославича* — в *Овручі*, центрі недавно приєднаної Древлянської землі, В.С. — в *Новгороді Великому*. Правителем при малолітньому В.С. був його дядько по матері *Добриня*. Після смерті Святослава (весна 972) його сини відчули себе незалежними один від одного у своїх землях. Верховної влади на Русі не було. 977 Ярополк вирішив підкорити Олега. У битві біля валів *Овруча* Олег загинув. Не чекаючи, коли Ярополк піде на нього, В.С. попрямував «за море», до Скандинавії, де набрав дружину з *варягів*. Потім повернувся до Новгорода, вигнав посадника, якого встиг посадити там Ярополк, і оголосив останньому війну. Перш ніж рушити на Київ, В.С. підкорив своїй владі союзне Ярополку Полоцьке князівство, усунувши полоцького кн. Рогволода і силоміць одружившись з його донькою Рогнедою. Коли В.С. таки рушив на Київ, Ярополк не зважився дати йому бій, втік із Києва і зачинився у невеликій фортеці Родень (див. *Княжа гора*) поблизу м. *Канів*, у гирлі р. Рось (прит. Дніпра). В.С. обложив Ярополка. В Родні почався голод, і Ярополк прибув до В.С. на переговори, де був убитий двома варягами, що служили В.С. Невдовзі В.С. вокняжився в Києві, ставши єдиновладним государем Русі. У роки князювання В.С. завершилося в заг. рисах об'єднання Давньорус. д-ви — *Київської Русі.*

Володимир Святославич. Малюнок 17 ст.

Своє князювання в Києві В.С. розпочав з реформ. Спочатку взявся за ідеологічну систему Русі — *язичництво.* На зміну численним культам слов'ян. і неслов'ян. божеств за наказом В.С. було запроваджено пантеон з 6 богів на чолі з громовержцем *Перуном*, про що «Повість временних літ» оповідає під 980. Утім, дехто з істориків (напр., Г.*Ловмянський*) вважає, що насправді В.С. увів не пантеон божеств, а культ єдиного язичницького бога Перуна, чим виявив потяг до монотеїзму. Князь приєднав (чи повернув до складу д-ви) союзи сх.-слов'ян. племен і племінні княжіння: хорватів і *дулібів* (981), *в'ятичів* (982), *радимичів* (984) та ін. Пізніше В.С. провів адм. реформу, замінивши у центрах осн. рус. земель племінних вождів (що здавна сиділи там і постійно прагнули до автономії) на *посадників* — своїх синів і довірених *бояр*. Внаслідок цього була забезпечена територіальна єдність д-ви. Реформував законодавство, доповнивши й розвинувши відповідно до вимог часу старий «*Закон Руський*». Новий, також усний, правовий кодекс одержав назву «Закон земляний». Далі князеві довелося знову звернутися до реліг. справ. Язичницька релігія не забезпечувала підтримки держ. владі, а її служителі-жерці змагалися з князем за вплив на нас. і нагромаджували багатства, загрожуючи перетворитись у могутню і незалежну від влади касту. Тому В.С. у серед. 980-х рр. почав схилятися до однієї з світових релігій — *християнства*, служителі якого були вірними слугами государів і провідниками їхньої політики. 986 у *Візантії* спалахнув заколот земельних магнатів проти імп. *Василія II* Болгаробійця. Він звернувся по допомогу до В.С. Князь пообіцяв допомогти, але зажадав за це руку сестри імператора, Анни. Спочатку Василій II відмовив, та коли заколот став загрожувати існуванню самої Македонської династії, погодився. Він поставив умову, щоб київ. князь охрестився, що й було виконано. Коли ж надіслане рус. князем військо допомогло імператорові приборкати заколотників, той підступно порушив гол. умову рус.-візант. угоди: відмовив В.С. у шлюбі з сестрою. Щоб примусити Василія II виконати угоду, В.С. влітку 989 обложив візант. м. *Херсонес Таврійський* (Корсунь) у Криму і восени здобув його. Імператорові довелося прислати сестру до Херсонеса, де переможець узяв з нею шлюб, а місто повернув Візантії як викуп за наречену. Навесні 990 В.С. з дружиною прибув до Києва і почав енергійно насаджувати християнство.

В.С. докладав великих зусиль до розбудови Києва. За його правління збудовано гол. храм Русі —

Десятинну церкву Богородиці (996) та *Володимира місто.*

В останні роки життя проти В.С. піднялися його небіж та син: 1012 *Святополк Ярополчич* (кн. туровський «Окаянний»; був кинутий батьком до київ. в'язниці), а 1014 Ярослав (див. *Ярослав Мудрий*; був посадником у Новгороді). В розпалі підготовки походу проти Ярослава на Новгород В.С. раптово помер.

Літ.: *Завитневич В.З.* Владимир Святой как политический деятель. К., 1988; *Толочко П.П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. К., 1996; *Карпов А.* Владимир Святой. М., 1997.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИР ЯРОСЛА́ВИЧ (бл. 1151—1199) — князь перемишльський, галицький; єдиний законний син *Ярослава Володимировича,* кн. галицького, і дочки *Юрія Долгорукого* Ольги. 1167 одружився з дочкою черніг. кн. *Святослава Всеволодича* Болеславою. Батько не любив В.Я., віддавав перевагу позашлюбному синові *Олегу Ярославичу.* 1171 В.Я. з матір'ю втік до Польщі. 1173 сховався в Луцьку, потім у *Торчеську* і Чернігові, звідки, помирившись із батьком, вернувся до *Галича (давнього).* 1184 Ярослав Володимирович знову вигнав В.Я., котрий знайшов притулок у чоловіка своєї сестри *Ігоря Святославича* у м. *Путивль.* Перед смертю (1187) Ярослав передав галицький престол Олегові, а В.Я. дав *Перемишль.* Однак невдовзі галицькі *бояри* вигнали (можливо, вбили) Олега і посадили на престол В.Я. Він ворогував з боярами, вів безпутний спосіб життя (можливо, що літописець відобразив думку ворожих князеві бояр). 1188 бояри змусили В.Я. з родиною втекти до Угорщини, до короля *Бели IV,* котрий ув'язнив його в одному із замків, а в Галичі посадив свого сина Андрія. На поч. 1189 В.Я. втік до герм. імп. Фрідріха Барбаросси, просив його допомогти повернутися до Галича й обіцяв за це 2000 *гривень* срібла щорічно. За дорученням Фрідріха військо краківського кн. Казимира II Справедливого посадило 1189 В.Я. на галицький престол. Щоб протистояти боярам і утриматися в Галичі, В.Я. визнав себе васалом свого брата в перших владимиро-суздальського кн. *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо, який публічно оголосив про своє покровительство над галицьким князем.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИРА МІСТО (град) — наук. назва істор. р-ну давнього Києва, що оформився за правління *Володимира Святославича* і у 10—13 ст. був *дитинцем* Києва. В.м. виросло з «града Кия» 6 ст., що займало зх. відріг *Старокиївської гори.* Його пд. межа проходила вздовж нинішньої вул. Вел. Житомирська до р-ну фунікулера, далі по схилах до вул. Гончарів. Пл. — 10 га. Було оточене дерев'яно-земляними валами з ровом перед ними. Мало три брами — Софійську, Подільську, Михайлівську. Композиційним центром града була *Десятинна церква,* що стояла на міськ. площі Бабин торжок, прикрашеній бронз. антич. статуями і квадригою коней, вивезеними кн. Володимиром Святославичем з *Херсонеса Таврійського* (Корсуня), та оточеній кам'яними князівськими палацами. Розкопано рештки Федорівського собору (1128), Василівської (Трьохсвятительської) церкви (1183), ротонди 12—13 ст. За літописом, тут був відомий жін. Андріївський (Янчин) монастир (1086) та Хрестовоздвиженська церква (1215). Тут розміщувалися великокнязівський двір, родові князівські та боярські садиби, де мешкали й численні дружинники, ремісники, челядь. Нині тер. В.м. — археол. заповідник.

Літ.: *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. К., 1982.

Г.Ю. Івакін.

Місто Володимира. Макет Д.Мазюкевич.

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬК — назва 1795—1944 м. *Володимир-Волинський.*

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬКИЙ (до 1795 — Володимир, 1795—1944 — Володимир-Волинськ) — місто обл. підпорядкування Волин. обл., райцентр. Розташов. на р. Луга (прит. Зх. Бугу). Залізнична ст.

На тер. сучасного міста археологами виявлено залишки поселень *мідного віку* (3 тис. до н. е.), раннього заліза (1 тис. до н. е.) і перших ст. н. е. Стародавнє місто доби *Київської Русі* було розташов. у пд. ч. нинішнього В.-В.

Перша назва — Володимир, на честь його засн. *Володимира Святославича.* Перша письмова згадка в давньорус. літописах під 988: кн. Володимир Святославич віддав місто (певно, невелику фортецю) у володіння своєму синові Всеволоду. З цього часу місто стає адм. центром *Волинського князівства.* У 80-х рр. 11 ст. В.-В. став єпархіальним містом.

Церква-ротонда Василя у Володимирі-Волинському.

Із 2-ї пол. 12 ст. стає значним політ., екон. і культ. центром Київ. Русі. 1199 ввійшло до складу *Галицько-Волинського князівства* і стало його столицею. Тут було збудовано потужну оборонну систему. *Дитинець* мав вигляд чотирикутника з заокругленими кутами, пл. 1,6 га, укріплений валом і ровом з двома ворітьми. Друга лінія валу захищала окольне місто. Загалом укріплена пл. становила 66 га. В місті йшло кам'яне буд-во, є відомості про існування 10 кам'яних храмів, зокрема, 1157—60 споруджено Успенський собор (зберігся до нашого часу; за планом подібний до *Успенського собору Києво-Печерської лаври*); наприкінці 12 — поч. 13 ст. побудовано великий чотиристовповий храм, наприкінці 13 — поч. 14 ст. споруджено Василівську церкву-ротонду.

Місто було центром літописання Київ. Русі, яскравим свідоцтвом чого є *Галицько-Волинський літопис.*

1240 Володимир зруйнований *монголо-татарською навалою.* Був відбудований. 1259 на вимогу золотоординського темника *Бурундая* кн. *Данило Галицький* дав наказ зруйнувати оборонні укріплення низки міст Галицько-Волин. князівства, у т. ч. Володимира. 1283 місто спустошене монголо-татар. військами хана Телебуги.

Із серед. 14 ст. розгорнулася боротьба за місто між Польщею і Литвою. Воно декілька разів переходило з рук у руки, поки 26 серп. 1431 не було укладено перемир'я про те, що місто переходить під владу *Великого князівства Литовського*, в складі якого залишалося до *Люблінської унії 1569.* Місто зазнавало спустошливих навал татарів 1469, 1491, 1495, 1499.

Наприкінці 15 ст. місто здобуло *магдебурзьке право.* В 16 — 1-й пол. 17 ст. було значним торг., ремісничим і культ. центром. Під час *національної революції 1648—1676* зазнало спустошень, особливо 1653 і 1658, та прийшло в занепад.

У 1-й пол. 18 ст. спостерігається певне пожвавлення розвитку міста. 1755 *єзуїти* побудували тут кам'яний костьол.

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) місто в складі *Російської імперії*, перейм. на В.-В., стало повітовим центром *Волинської губернії*. Під час *Війни 1812* В.-В. кілька місяців перебував у складі герцогства Варшавського.

На поч. 20 ст. у В.-В. працювали: 2 цегляні з-ди, 3 парові млини, пивоварний, лісопильний і чавуноливарний з-ди, з-д с.-г. машин, вапняний з-д. *Перша світова війна* і *громадянська війна в Україні 1917—1921* негативно вплинули на екон. розвиток міста і його пром. потенціал.

Від 1920 В.-В. у складі Польщі. Із листоп. 1939 — у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Від 1940 — адм. центр Володимир-Волин. р-ну. 1940 тут збудовано меблеву ф-ку, 1941 — харчокомбінат і м'ясокомбінат. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від черв. 1941 до лип. 1944 В.-В. окупований гітлерівськими військами.

У В.-В. народився А.*Кримський.*

У місті збереглись залишки фортечних валів 12—13 ст., храмів і житлових будинків 10—14 ст.

Архіт. пам'ятки: Успенський собор (1160, реставрований у кін. 19 ст.), Церква Василя (кін. 13 — поч. 14 ст.), палати єпископів (16 ст.) у стилі *Відродження*. Пам'ятник жертвам фашизму (1965—66).

Літ.: *Левкович І.* Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег, 1953; ІМіС УРСР. Волинська область. К., 1970.

В.В. Головко.

ВОЛОДИ́МИРЕЦЬ — с-ще міськ. типу Рівнен. обл., райцентр. Розташ. у межиріччі річок Стир і Горинь (обидві прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 18 км від залізничної ст. Антонівка.

Письмові джерела 1570 називають Володимирець «старою осадою». На поч. 17 ст. належало князям *Чарторийським*. Нас. займалося землеробством, ремісництвом, торгівлею. В м-ку діяло

чимале залізоробне підпр-во. З 1795 входить до Луцького пов. Волин. губ. Рос. імперії. Нові невеликі підпр-ва з'явилися тут в 2-й пол. 19 і на поч. 20 ст., однак більшість нас. продовжувала займатися с. госп-вом. У 2-й пол. 1920 В. опинився у складі Поліського, а згодом Волин. воєводств Польщі. Зафіксовані неодноразові виступи мешканців проти влади (страйк 1936 та ін.). Райцентр 1940—62 та з 1965. С-ще міськ. типу від 1957.

В роки *Другої світової війни* — важливий р-н *партизанського руху*.

Пам'ятки історії та к-ри: курганний могильник (7—6 ст. до н. е.), у міськ. сквері — монумент (1967) загиблим воїнам і партизанам.

Літ.: Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1911; Весь Юго-Западный край. К., 1914; *Бегма В., Кизя Л.* Шляхами нескорених. К., 1965.

Є.М. Скляренко.

ВОЛОДИ́МИРКО ВОЛО́ДАРЕВИЧ (Володимир Володаревич; 1104—1152) — князь звенигородський (від 1124), перемишльський (від 1129), галицький (від 1141); 2-й син перемишльського кн. *Володаря Ростиславича* і (здогадно) поморської княжни. По смерті Володаря (1124) його старший син Ростислав одержав *Перемишль* (нині Пшемисль, Польща), а В.В. — *Звенигород Галицький.* Бл. 1117 В.В. одружився з дочкою угор. короля Коломана. Бл. 1126 безуспішно намагався відібрати у брата Перемишль, а коли той помер, В.В. успадкував його князівство, передавши Звенигород небожеві *Івану Ростиславичу* Берладнику. На 1141, після смерті братів у перших Григорія та Івана Васильковичів, що не залишили спадкоємців, належні їм, відповідно, *Теребовль* і *Галич* (*давній)* із землями відійшли до В.В., котрий зробив Галич столицею створеного ним *Галицького князівства*, зліквідувавши удільне *Звенигородське князівство*, для чого скористався виступом проти нього Івана Ростиславича 1145.

В.В. був спритним, хоча й безпринципним політиком. Суперничав з київ. і волин. князями. Підтримав *Всеволода Ольговича*, коли той, сівши у Києві (1139), пішов на *Ізяслава Мстиславича*, кн. волин. Та коли Всеволод посадив у Володимирі (нині *Володимир-Волинський*) свого сина *Святослава Всеволодича*, В.В. розірвав з ним стосунки. Коли в Києві вокняжився Ізяслав Мстиславич (1146), який княжив одночасно і на *Волині*, В.В. уклав проти нього союз з імп. *Візантії* Мануїлом I Комніним, а бл. 1149 — з *Юрієм Долгоруким*, одруживши свого сина *Ярослава Володимировича* з його донькою Ольгою. Ізяслав сперся на допомогу угор. короля *Гези II* і 1152 примусив В.В. капітулювати. Однак той відмовився виконати обіцянку повернути Ізяславу загарбані ним міста в *Погорині* і м. *Бужськ.* Згідно з розповіддю *Київського літопису*, В.В. з блюзнірським кепкуванням над «хресним цілуванням» вигнав посла Ізяслава, котрий вимагав повернення міст, і того самого дня раптово помер.

Літ.: *Шараневич И.* История Галицко-Владимирской Руси. Львов, 1863; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДИ́МИРСЬКА ДОРО́ГА (у джерелах — «дорога ізвечна на Володимир») — продовження пн. гілки *Київського шляху.* В 16—18 ст. вела з *Луцька*, від Глушецьких воріт, через села Торчин (нині с-ще міськ. типу), Сірнички (обидва нині Луцького р-ну), Затурці, Холопичі (обидва нині Локачинського р-ну), Хворостів, Хоболтов (нині с. Хобултова), Фалемичі (усі троє нині Володимир-Волин. р-ну; всі Волин. обл.) до центру Володимирського пов. Волин. воєводства — м. Володимир (нині *Володимир-Волинський*). У Луцьку, біля Красної гірки (нині р-н вул. Львівської), від неї відгалужувалася «дорога велика на Львів».

Літ.: *П'ясецький В.* Дороги старовинного міста. «Радянська Волинь», 1980, 2 серп.; Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

В.В. Пришляк.

ВОЛОДИ́МИРСЬКИЙ СОБО́Р у Києві — пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва. Споруджений 1862—82. Первинні проекти, складені архіт. І.Штромом (1859), П.Спарро (1861), пізніше істотно перероблені О.Беретті (див. *Беретті*). У буд-ві взяли участь архітектори Ю.Бернгардт, К.Маєвський, В.Ніколаєв. Масивний семибанний храм зведений у формі візант.-рос. стилю — хрестовий у плані, триапсидний, шестистовпний, тринефний. Проект оздоблення собору виконав проф. мист-в Київ. ун-ту А.*Прахов.* Він же керував роботами щодо внутр. оформлення та підбором художників. Мозаїчні зображення на фасадах виконані під кер-вом худож. А.Фролова, мозаїка в інтер'єрі — венеціанськими майстрами. Найбільшою худож. цінністю споруди є настінні розписи, тематика й стиль яких визначені, зокрема, прагненням відродити монументальні традиції у реліг. живописі. Розписи здійснено у 1885—96 колективом укр., рос. та польс. художників; осн. з них належать В.*Васнецову* (15 великих композицій та 30 окремих постатей), крім картин на біблійні сюжети, останній створив істор. сцени «Хрещення Русі», «Хрещення Володимира», а також зображення канонізованих святих *Володимира Святославича, Андрія Боголюбського,* княгині *Ольги* та ін. Рос. живописець М.Нестеров виконав живопис чотирьох іконостасів у бокових навах, композицій «Різдво», «Воскресіння» на стінах хорів і «Богоявлення» — в хрещальні. Частину настінних розписів здійснили польс. живописці В.Котарбінський і П.Сведомський. Укр. майстри В.Замирайло, С.Костенко, М.*Пимоненко,* С.Яремич, О.Курінний, Г.Бурданов виконали орнаменти, що вкривають весь вільний простір, крім правої нави, де цю роботу здійснив М.*Врубель.* Розписи В.с. мали великий вплив на тогочасний реліг. живопис, їх наслідували у розписах церк. споруд у Зх. та Сх. Україні.

Володимирський собор у Києві. Фото поч. 20 ст.

За період свого існування собор майже не змінював своїх функцій і завжди був гол. діючим храмом міста, крім короткого терміну після встановлення рад. влади в Україні, коли в ньому працював антиреліг. музей «Володимирський філіал Всеукраїнського музейного містечка» (див. *Всеукраїнське музейне містечко*).

Літ.: *Дедлов В.Л.* Киевский Владимирский собор и его художественные творцы. М., 1901; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 2. К., 1970; *Царьова М.В.* Кам'яний свідок. К., 1973; Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. М.—Лейпциг, 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983; *Киркевич В.* Собор св. Владимира в Киеве: историко-искусствоведческий очерк. К., 1995; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. К., 1999.

Р.І. Бондаренко, Н.Г. Ковпаненко.

ВОЛОДИСЛА́В КОРМИ́ЛЬЧИЧ (р. н. невід. — бл. 1214) — галицький боярин, глава боярської партії, ворожої князям Данилові Романовичу (див. *Данило Галицький*) й *Васильковi Романовичу*. Прізвисько вказує на те, що він був сином княжого «кормильця» (вихователя), напевне, галицького кн. *Володимира Ярославича*. 1211 черніг. Ігоревичі на чолі з *Володимиром Ігоревичем*, які на запрошення боярства вокняжилися за 5 років до того у *Галицько-Волинському князівстві*, винищили багатьох галицьких *бояр*, прагнучи звільнитися від їхнього диктату. Разом з ін. боярськими верховодами В.К. утік до Угорщини. Того ж року він повернувся з угор. військом і взяв участь у посадженні Данила Романовича на галицький престол. Був ініціатором повішення Ігоревичів у *Галичі (давньому)* восени 1211. Після вигнання Данила боярами з Галича (1212) В.К. восени 1213 самочинно тут вокняжився — єдиний випадок в історії домонгол. Русі, коли не князь-Рюрикович, а боярин сів на князівське місце, що засвідчило величезну владу і силу галицьких феод. олігархів. 1214 угор. король *Андраш II* надіслав до Галича військо; В.К. схопили і кинули до в'язниці, де він незабаром помер. У місті король посадив «князем» свого малолітнього сина Коломана.

М.Ф. Котляр.

ВОЛОДКО́ВИЧ Пилип (в миру Феліціан; 06.06.1697—1778) — київ. унійний митрополит (1762—78). Н. в с. Новосілки Віленського пов. В молоді роки вступив до чину св. Василія Великого (див. *Василіани*), навч. у папській семінарії в м. Браунсберг (нині м. Бранєво, Польща). Намісник монастиря і шк. у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), ігумен Люблінського, Дубенського Святодухівського монастирів і *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*. 1731 став єпископом Холмським і Белзьким, 1756 — Володимирським. Сприяв відновленню монастирів, розбудові шкільної освіти, відстоював унійну церкву в часи 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), коли після приєднання ч. Білорусі до *Російської імперії* унійна церква тут була ліквідована.

Літ.: *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси. 1590—1960. Торонто, 1962.

О.М. Дзюба.

ВОЛО́ДЧЕНКО Микола Герасимович (20.11.1862 — р. с. невід.) — військ. діяч, ген.-поручник Армії УНР. Н. в м. *Глухів*. Закінчив 3-тю Петерб. військ. г-зію, Михайлівське артилер. уч-ще (1884), Імператорську військ. акад. (1892). Учасник рос.-япон. війни 1904—05. У роки *Першої світової війни* — командир д-зії на Пд.-Зх. фронті. Після *Лютневої революції 1917* певний час очолював цей фронт, сприяв українізації його частин, зокрема, формуванню *Першого українського корпусу* і 2-го Січового запоріз. корпусу. У верес. 1917 розробив проект підпорядкування Пд.-Зх. і Румун. фронтів *Українській Центральній Раді*. За відмову виконувати накази більшовицького командування усунутий з посади.

Літ.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. Львів, 1923; История и современность. Берлин, 1924; За всенаціональну єдність: Збірник. Торонто, 1983; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. Львів, 1997.

К.Є. Науменко.

ВОЛО́КА — земельна ділянка та одиниця вимірювання с.-г. землі; побутувала у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) та *Короні Польській* у 16—18 ст. Відома на *Підляшші* з 14—15 ст. Протягом 1-ї пол. 16 ст. вона як одиниця виміру земельних площ набула поширення в шляхетських та великокнязівських помістях. Офіц. узаконена польс. королем *Сигізмундом II* Августом в «*Уставі на волоки» 1557*. У значенні поземельної міри застосовувалася, зокрема, т. зв. литов. В., яка складалася з 30 *моргів* (бл. 21,36 га), 1 морг містив 30 прутів (бл. 0,71 га), 1 прут — 7,5 *ліктів* (237,3 м^2), 1 лікоть землі мав 0,42 м^2 (за умови, що 1 лікоть = 64,9 см; довжина ліктя в різних регіонах коливалась від 29,8 до 73,2 см). Старопольс. В. мала 25 моргів (бл. 17,95 га), новохолмська — 24,5 моргів (17,36 га), старохолмська та новопольс. — 23,5 морга (бл. 16,8 га). В.-наділ теж не була сталою величиною і мала регіональні особливості: 30-моргова В. трапляється здебільшого в Жемайтії (нині зх. ч. Литви) та в містах. У переважній більшості земель ВКЛ побутувала 33-моргова В. (бл. 23 га), саме її використання рекомендовано «Уставою на волоки» 1557. В Україні 16 ст. (в Кременецькому пов.) переважала 36-моргова В. (бл. 25 га) і, як виняток, фіксувалася 52-моргова (бл. 37 га). На Лівобереж. Україні 17—18 ст. побутували литов. і польс. В., а їх розмір коливався від 19 до 22 га.

Літ.: *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. В кн.: Материалы по истории земледелия СССР. М., 1952; *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958; *Dunin-Wąsowicz A.* Pomiary gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku. Warszawa, 1994; *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ВОЛОСНИ́Й СУД — нижчий становий суд для селян у *Російській імперії*. Запроваджений згідно з *селянською реформою 1861*. Діяв у складі голови та 3 суддів. Обирався щорічно волосним сходом. Протягом 1889—1904 мав право засуджувати селян до тілесних покарань. Ліквідований під час *української революції 1917—1921* (на тер. Рад. України — декретом *Народного секретаріату* від 4 січ. 1918 «Про запровадження народного суду», в *Українській Народній Республіці* — на поч. берез. 1918).

Літ.: Крестьянская реформа в России 1861: Сборник законодательных актов. М., 1954.

Д.С. Вирський.

ВО́ЛОСТЬ — 1) у давньорус. праві — будь-яка тер., підпорядкована владі однієї особи, часто — синонім князівства;

2) адм.-тер. одиниця, що об'єднувала певну кількість вільних сільс. громад під владою призначуваного князем волостителя. Набула поширення в 11—13 ст. Розпад волосного устрою самоврядних сільс. громад тривав на укр. землях *Великого князівства Литовського* до серед. 16 ст.;

3) наприкінці 18 ст. на укр. землях *Російської імперії* — дрібна адм.-тер. одиниця, складова частина *повіту*, через яку здійснювали управління *державними селянами* та *удільними селянами*. За імп. *Катерини II* у *Катеринославському намісництві,* а за імп. *Павла I* скрізь у волосне управління були введені початки самоврядування у вигляді виборних волосних старшин та голів. За Положенням 1838, яке реформувало управління держ. селянами, передавши їх у відання Палати держ. маєтностей, інститут виборного (інколи призначуваного) волосного голови доповнено волосним сходом (один виборний представник від 20 дворів) та волосним правлінням;

4) за Положенням 1861, В. (на *Холмщині* та *Підляшші* — гміна) — адм.-тер. одиниця, що об'єднувала групу сільс. громад, орган станового сел. управління та самоврядування, юрисдикція якого поширювалася на все сел. населення. Держ. нагляд за станом справ у В. здійснювали *мирові посередники*, з 1874 — повітові у сел. справах присутствія, з 1889 — земські та сел. начальники. Органи волосного управління — волосний сход, волосне правління та волосний старшина. Волосний сход у складі всіх посадових осіб В. та виборних представників від сільс. громад (1 на 10 дворів) збирався 2 чи 3 рази на рік за згодою *земського начальника*. До його відання належали вибори посадових осіб В. і контроль за їхніми діями, скликання волосних зборів та розподіл повинностей, опіка над сиротами, благоустрій у В., вибори кандидатів у гласні повітових земств та уповноважених щодо виборів до Держ. думи (від жовт. 1905). Волосне правління складалося з волосного старшини, сільс. старост та їхніх помічників, збирачів податків, що обиралися окремо, волосного писаря, який служив за наймом. У віданні правління перебувало здійснення видатків, затверджених волосним сходом, ведення посімейних списків та різних облікових книг стосовно продовольчих позик, призову новобранців, обов'язкового страхування тощо, доведення розпоряджень влади, зокрема рішень щодо прохань та скарг, збирання статистичних відомостей про видатки на врожай, на боротьбу проти шкідників, епідемій, засвідчення духовних заповітів, деяких контрактів між селянами та угод про найм на с.-г. роботи, стягнення з селян боргів на користь д-ви чи приватних осіб, здійснення поштових операцій. Волосного старшину назначав волосний сход на 3 роки і затверджував земський начальник. У обов'язки волосного старшини входило здійснення нагляду за поліцейським порядком у В., сприяння роботі різних відомчих органів у селах В. (суду, акцизного нагляду тощо), скликання, підготовка програми та виконання рішень сходів, вирішення різних сел. справ;

5) відповідно до тимчасового Положення від 21 трав. 1917, В. — дрібна земська одиниця; нею керували волосне земське зібрання гласних, до якого обирали на 3 роки шляхом заг., рівного, таємного голосування, та волосна *земська управа*, яку обирали на 3 роки і яку очолював голова з великими повноваженнями. У питаннях нагляду й контролю підпорядковувалася повітовому земству.

За *української революції 1917—1921* В. існувала як самоуправна одиниця. На контрольованих більшовиками тер. на противагу волосним земствам волосними з'їздами рад сел. та батрацьких депутатів створено волосні ради депутатів та волосні виконкоми, а також волосні к-ти бідноти. В УСРР В. як адм.- тер. одиниці, якими керували волосні з'їзди рад та обрані ними волосні виконкоми, за адм. реформою 7 берез. 1923 було замінено 706 р-нами (на 1 січ. 1924 — 700 р-нів).

Літ.: *Градовский А.Д.* История местного управления в России, т. 1. СПб., 1868; Мелкая земская единица в 1902—1903 гг. СПб., 1903; *Сергеевич В.И.* Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб., 1903; *Страховский И.* Крестьянские права и учреждения. СПб., 1904; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. Львів, 1905.

В.Б. Любченко.

ВОЛО́СЬКЕ ПРА́ВО — різновид *звичаєвого права*, яке поширилося в 14—15 ст. на зх.-укр. землі з тер. Молдови. Першими носіями В.п. були волоські переселенці-пастухи, які колонізували Карпатський регіон та *Галичину*. Найраніші відомості про села з В.п. в Галичині належать до 70-х рр. 14 ст. Наприкінці 14 ст. в межах прикордонних галицьких *волостей* формується волоська автономія (волості-крайни) на чолі з воєводою. Згідно з В.п., такі волості складались із окремих крайн, очолюваних крайниками, посади яких були виборними протягом 14—17 ст. Крайна була адм. й суд. округою для сіл В.п. Найважливіші питання вирішувалися на заг. суд. вічах (зборових судах), які двічі на рік скликав крайник. Згідно з нормами В.п., на такі суди зобов'язані були приходити всі жителі сіл крайни, а його присуду підлягали як селяни, так і *шляхта*. Компетенції зборових судів підлягали справи про виплату податків із сіл з В.п., різноманітні спірні питання, розслідування кримінальних злочинів. До складу суду входив крайник, який був його головою, та 6—10 князів — кер. сільс. громад крайни. Князі часто виступали осадниками села і передавали князівський уділ у спадок членам своєї родини, вони регулювали внутрішнє життя своїх сіл та організовували виплату належних податків, третину з яких отримував крайник. Громади сіл з В.п. колективно відстоювали інтереси своїх співгромадян (земельні, майнові) через систему відносин взаємодопомоги та взяття на поруки, допомагали розслідувати вчинені проти них злочини.

В.п. на зх.-укр. землях було не єдиним репрезентантом іноетнічної правової к-ри, тут також було поширено польс. та нім. право. Спостерігалося переплетіння та перепідпорядкування правових інституцій різних правових к-р. Так, у Самбірській економії Галичини зборові суди, властиві В.п., практикували села з укр. та нім. правом. Інколи села з В.п. набували структури поселення, що жило за нім. правом, а у волоських селах на чолі громади могли стояти отамани, як у селах з укр. (рус.) правом.

Літ.: *Инкин В.Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII веках. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Ри-

га, 1977; *Гурбик А.О.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XVI—XVII ст. В кн.: Середньовічна Україна: Збірник наукових праць, вип. 2. К., 1997.

А.О. Гурбик.

ВОЛО́СЬКИЙ ШЛЯХ, Покутський або Золотий шлях — один з чотирьох найбільших татар. шляхів, яким у 16 — 1-й пол. 18 ст. здійснювалися татар. набіги за *ясиром* на тер. *Волощини* (Валахії), Молдови (звідси ін. назва — Молдовський), *Галицької землі* та Львів. землі *Руського воєводства* Речі Посполитої. Виходив з Білгорода (Акермана, нині м. *Білгород-Дністровський*), йшов через *Бессарабію*, між бас. Дністра та Пруту (прит. Дунаю) на *Покуття* (від м. *Снятин* і далі на зх. мав також назву Золотий), через брід на Дністрі повертав у напрямі м. *Бучач*, а звідти — на зх. аж до *Львова*.

Другий рукав цього шляху вів правим берегом Дністра галицькими землями і доходив аж до р. Вісла. Назви «Золотий» або «Злодійський» носив, ймовірно, від великого ясиру та значної кількості награбованого багатства, взятого татарами із цього заможного і густонаселеного регіону.

Літ.: *Кісь Я.* Татарські шляхи на Україні в XVI—XVII ст. «Жовтень», 1986, № 4; *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum», Warszawa, 1878, t. 4; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933; *Czołowski A.* Złoty szlak. Stanisławów, 1938.

В.В. Пришляк.

ВО́ЛОХ Омелян Іванович (18.07.1886 — жовт. 1937) — військ. діяч. Н. на *Кубані* в станиці Калниболотська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). Восени 1917 — командир 2-го Укр. полку Армії УНР, 1918 — сотник *Гайдамацького коша Слобідської України*. Від берез. 1918 командував 3-м Гайдамацьким полком у складі *Запорізького корпусу Армії УНР*. З поч. 1919 — командир Запоріз. корпусу Армії УНР, від черв. 1919 — Гайдамацької бригади.

1 груд. 1919 у м-ку *Любар* спробував підняти повстання проти *Директорії* УНР. Після придушення заколоту захопив держ. скарбницю (190 тис. золотих франків, 39 тис. золотих рублів та ін.) і перейшов на бік більшовиків. Чл. *Української комуністичної партії* (*боротьбистів*), згодом — КП(б)У. Працював у профспілках. 23 верес. 1933 засуджений в *«Української військової організації» справі 1933* до 10-річного ув'язнення. 9 жовт. 1937 особлива трійка УНКВС Ленінгр. обл. винесла йому смертний вирок, який виконано на Соловках (Соловецькі о-ви в Білому м., РФ).

Літ.: Довідник з історії України, т. 1. К., 1993; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 1—2. К., 1997—98.

Т.С. Осташко.

ВО́ЛОХИ — 1) у давньорус. джерелах — назва різних романських народів, у т. ч. італійців, франкських племен, предків румунів;

2) у істор. джерелах 14—18 ст. — назва молдован і всіх мешканців Молдови, рідше — назва румунів *Волощини* і Трансільванії (нині тер. Румунії);

3) у Карпатах і на Балканах 14—17 ст. — назва селян (незалежно від їх етнічного походження), які займалися пастушим тваринництвом і користувалися *волоським правом*;

4) на *Буковині* в 19 — на поч. 20 ст. — укр. назва румунів.

Літ.: *Stika J.* Vyznam slova «Valach» v Zapadnich Karpatech. «Slovensky Narodopis», 1962, X, nr. 3.

Я.Д. Ісаєвич.

ВОЛОЧИ́СЬК (до 1545 — Волочище) — місто Хмельн. обл., райцентр. Розташов. на р. Збруч (прит. Дністра). Залізнична ст.

Вперше згадується 1463 як поселення Волочище. Назва від слова «волочити» — тягти волоком. Від 1545 — сучасна назва. Із 1569 до 1793 — під владою Польщі. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі *Правобережної України* приєднано до *Російської імперії*. 1796 відкрито митницю.

1893—94 тут перебував на військ. службі рос. письменник О.*Купрін*.

1916 у В. ген. О.*Брусилов* розробив бойову операцію проти австро-нім. військ, яка увійшла в історію як *Брусиловський прорив 1916*.

Райцентр від 1923.

У 20—30-х рр. 20 ст. деякий час називалося Фрідріхівка.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971.

Р.М. Маньковська.

ВОЛОЧИ́ЩЕ — назва до 1545 м. *Волочиськ*.

ВОЛО́ЧНА ПОМІ́РА, волочна реорганізація землеподілу — перемірювання та перерозподіл землі у великокнязівських і приватних маєтках *Великого князівства Литовського* (ВКЛ), які проводилися переважно в рамках *аграрної реформи 16 століття*. (Перші спроби впровадити обмірювання земель *волоками* пов'язані з колонізацією нім. та польс. селянами *Підляшшя* в 14—15 ст.; принесена міра була симбіозом польс. *лану* і холмської волоки.) Особливо значних розмірів волочна реорганізація спочатку набула у володіннях королеви Бони Сфорца Арагонської, дружини *Сигізмунда I* (Гродненське, Кобринське *староства*, Пінське, Клецьке князівства, Підляшшя). З реформаторською діяльністю останньої в 1-й пол. 50-х рр. 16 ст. пов'язані перші відомості про В.п. укр. земель у Кременецькому старостві. Помітне зростання прибутковості тих помість, які були реформовані, прискорило прийняття заг.-держ. *«Устави на волоки» 1557*.

В ході В.п. всі землі села зводилися в одне ціле, перемірювалися, поділялися на три рівні частини, структурувалися у волоки і вже у формі волок надавалися сел. г-вам. Кожна волока складалася з трьох рівних ділянок у кожній з трьох частин земель села. На переважній більшості литов. та білорус. земель волока становила 33 *морги* (бл. 23 га), тобто складалася з трьох ділянок по 11 моргів кожна. В Жемайтії (нині зх. частина Литви), де В.п. розпочалася до «Устави» 1557, волока часто дорівнювала 30 моргам (бл. 21 га). На укр. землях у Кременецькому старостві переважали 36-моргові волоки (бл. 25 га), що пояснювалося гіршою якістю землі. З кожної індивідуальної волоки укр. селяни відповідно сплачували податки. Спільні громад. землі (сінокоси, пасовиська) теж вимірювалися волоками і в структурі сел. землеволодіння становили на *Волині* бл. 40 % земельного фонду села. Поміж сел. наділами, як правило, на кращих ґрунтах, створювалися *фільваркові* г-ва з такого розрахунку, щоб на 1 фільваркову волоку припадало 7 звичайних.

В.п. була негативно сприйнята *селянством*. У тих регіонах України, де великокнязівським ревізорам вдавалося здійснити всі

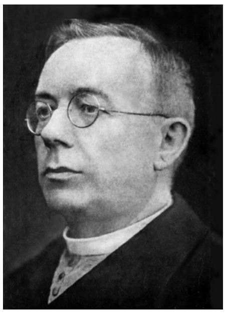

А.І. Волошин.

заходи В.п., селяни ще тривалий час не переселялися на нововиміряні волоки та навіть тікали з поміряних місць. У 90-х рр. 16 ст. пусті волоки в Ковельському старостві Волині становили 20 % від їхньої заг. кількості.

Реєстр В.п. був першим земельним кадастром ВКЛ.

Літ.: *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. В кн.: Материалы по истории земледелия СССР, сб. 1. М., 1952; *Його ж.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958; *Його ж.* Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI и в начале XVII в. В кн.: Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Dunin-Wąsowicz A.* Pomiary gruntu w Koronie XVI—XVIII wieku. Warszawa, 1994; *Гурбик А.О.* Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. «УІЖ», 1996, № 4; *Його ж.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1998; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Його ж.* Reforma włoczna na Ukrainie w XVI wieku. «Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych», 1999, t. 59.

А.О. Гурбик.

ВОЛОШЕ́НКО Інокентій Федорович (псевд.: Петро Вовк, Павлов; 1848 або 1849 — січ. 1909) — революц. діяч. Свояк В.*Короленка*. З родини чиновника. Н. в м. *Бердянськ*. Навч. в Новорос. ун-ті (*Одеса*), де захопився соціаліст. ідеями. Один із провідників гуртка «*башенців*». 1876, увільнений з ун-ту, воював у Сербії проти *Османської імперії*, добровільно вступивши до Чорногорського батальйону. 1877 — серед засн. «Виконавчого комітету російської соціально-революційної партії», у групі В.*Осинського*. Учасник київ. наради представників опозиційних сил 15(03) груд. 1878.

Заарештований у Києві 5 лют. (24 січ.) 1879 під іменем дворянина Олександра Вишнякова. 19(07) трав. того ж року Київ. військ. окружним судом позбавлений усіх прав стану й засланий на 10 років каторги. 1880 по дорозі до Сибіру втік, але через півтора місяця був затриманий. Іркутський губернський суд збільшив йому термін примусових робіт ще на 11 років.

До літа 1882 В. перебував у Карійській в'язниці (Нерчинська округа, Забайкалля, Росія), від осені до 16(04) лип. наступного року — в *Петропавловській фортеці*, від 1884 — знову на Карі (од 1890 — у каторжній «вільній команді»), від 1896 — на Акатуйському руднику (теж Нерчинської округи). 1906 повернувся в Україну. Приєднався до *есерів*.

П. у м. Полтава.

Літ.: Часть неофициальная. «Киевские губернские ведомости». 1879, 10 мая; Процесс социалистов Валериана Осинского, Софии Лешерн-фон-Герцфельд и Варфоломия Волошенко. Женева, 1879; *Прибылев А.В.* Ин. Фед. Волошенко «Каторга и ссылка», 1930, № 4; Архив «Земли и Воли» и «Народной Воли». М., 1932; *Короленко В.Г.* Собрание сочинений, т. 10. М., 1956; *Гросул В.Я.* Революционная Россия и Балканы (1874—1883). М., 1980.

П.Г. Усенко.

ВОЛО́ШИН Августин Іванович (17.03.1874—19.07.1945) — педагог, просвітитель, громад.-політ. і церк.-реліг. діяч, президент *Карпатської України*. Н. в с. Келечин Воловської округи (нині село Міжгірського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї священика. Навч. в ужгородській г-зії (1883—92), на теологічному ф-ті Будапештського ун-ту, в теологічному ліцеї, який закінчив 1896, Вищій пед. шк. в Будапешті (1899—1900). По закінченні останньої здобув звання професора математики й фізики для горожанських шк., а 1897 одержав диплом вчителя нар. шк. Того ж року висвячений на священика і став капеланом церкви в Ужгороді-Цегельні. Тривалий час працював проф. Ужгородської вчительської семінарії (1900—17), а згодом її дир. (1917—38).

Багато зробив для піднесення освіти та к-ри Закарпаття. Підготував і видав 42 книги, серед яких найзначніші: «Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ» (1899), «Читанка для угро-русской молодежи» (1900), «Азбука» (1904), «О письменном язици Подкарпатських русинов» (1920), «История педагогики для учительских семинарий» (1923), «О соціяльном вихованню» (1924), «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій» (1931), «Педагогічна психологія», «Логіка», «Методика народно-шкільного навчання» (всі — 1935), «Коротка історія психології» (1937), «Педагогічна методологія. Методологія навчання» (кн. 1, 1943) тощо.

Зарекомендував себе як професійний журналіст-видавець. Редагував єдину на той час руську газ. «Наука» (1903—18), а також газ. «Свобода» (1920—38), перший укр. щоденник «Нова свобода» (1938—39). Був засн., співзасн., співпрацівником низки газет і журналів (зокрема, «Підкарпатська Русь», 1923—38, «Учительський голос», 1929—39, «Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді», 1922—38, «Благовісник», 1922—38, «Місяцеслов», 1902—24). Був одним із засн. АТ «Уніо», яке мало свою друкарню, книгарню, видавало книги (1902—38).

В. — один із основоположників т-ва «Просвіта» (1920—39), засн. Пед. т-ва (1924), Учительської громади (1930—38). Він був серед ініціаторів створення Підкарп. банку, низки ф-к та кооперативів.

У міжвоєн. період (1919—39) чітко дотримувався прочехословац. орієнтації. Був організатором і кер. Нар.-християн. партії (1922—39), обирався від неї послом чехословац. парламенту (1925—29), займав посаду держ. секретаря в уряді А.*Бродія* (11—26 жовт. 1938). 26 жовт. 1938 чехословац. уряд призначив його прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України. Під час виборів до Сойму Карпатської України 12 лют. 1939 обраний послом, 14 берез. 1939 проголосив незалежність Карпат. України, що була ратифікована Соймом 15 берез. 1939. На одному із засідань Сойму його обрано президентом.

Після окупації краю військами гортиської Угорщини В. разом із окремими членами свого уряду змушений був залишити м. *Хуст* і 16 берез. 1939 перейшов кордон Румунії. Відвідавши *Югославію*, Австрію, Німеччину, В. обрав місцем свого осідку Прагу (Чехія). Будучи на чужині, присвятив себе наук. та пед. діяльності в *Українському вільному університеті*. Йому присвоєно звання проф. педагогіки. В УВУ пройшов шлях від зав. каф-ри педагогіки до продекана філос. ф-ту і ректора (1945). 21 трав. 1945 В. заарештований співробітниками «Смершу», вивезений в *Москву* і поміщений в Лефортовську в'язницю.

П. у Бутирській в'язниці (Москва). Указом Президента України від 15 берез. 2002 за визначну

особисту роль у боротьбі за утвердження укр. державності В. посмертно присвоєно звання Героя України.

Тв.: Твори. Ужгород, 1995.

Літ.: *Штефан А.* Августин Волошин — президент Карпатської України. Торонто, 1977; *Бернарджова Т.* Августин Волошин — державний діяч, педагог-мислитель. Львів, 1995; *Зиморя М. та ін.* Августин Волошин. Ужгород, 1995; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998.

М.М. Вегеш, С.В. Віднянський.

ВОЛО́ШИН Максиміліан Олександрович (справжнє прізв. — Кирієнко-Волошин; 28(16).05.1877—11.08.1932) — поет, художник, краєзнавець. Н. в м. *Київ* у сім'ї юриста. Навч. у Моск. приватній Поливановській, 1-й Моск. казенній та Феодосійській г-зіях. 1897—98 — студент юрид. ф-ту Моск. ун-ту. 1898 виключений на рік з ун-ту за участь у студентських виступах, до навчання не повернувся. Виїжджав за кордон, слухав лекції у Сорбонні та Вищій рос. шк. у Парижі, вивчав мистецтвознавство. 1901—10 подорожував до Парижа, Рима, Берліна, Греції, відвідував *Москву*, *Санкт-Петербург*. 1910 опублікував першу поетичну зб. «Стихотворения. 1900—1910», 1913 — працю «О Репине». Став визнаним худож. критиком, друкувався в періодичних вид. 1914 видав книгу літ.-критичних статей «Лики творчества». 1915 подорожував по Франції, Швейцарії, виїхав до Німеччини. 1916 вернувся до Росії, поселився у *Коктебелі*, де завершив роботу над зб. «Иверни», «Демоны глухонемые», «Неопалимая купина». Твори В., зокрема акварелі, виставлялися на багатьох виставках (1924 — Третьяковська галерея, 1927 — Держ. академія худож. наук, 1929—30 — у Голландії, Ризі, Лондоні). Брав активну участь у громад. діяльності, займався питаннями охорони пам'яток історії та к-ри: допомагав у археол. розкопках великого середньовічного городища в Коктебелі, давнього портового міста Каллієри, виявляв велику зацікавленість геологічним минулим Криму, у т. ч. щодо згаслого вулканічного масиву Карадаг. Обраний почесним чл. Рос. т-ва з вивчення Криму. Брав участь в оцінці худож. цінностей, створенні музеїв у *Феодосії, Сімферополі, Новому Світі*; в культ.-освіт. роботі — читав лекції у Нар. ун-ті (*Севастополь*), на Вищих командних курсах, в Єврейс. літ. т-ві у Феодосії.

П. в Коктебелі. Похований на горі Кучук-Єнішари, яка дістала назву Волошинської.

Літ.: *Брюсов В.* Максимилиан Волошин. В кн.: *Брюсов В.* Собрание сочинений, т. 6. М., 1975; Воспоминания о Максимилиане Волошине. М., 1990; *Купченко В.* Странствование М. Волошина: Документальное повествование. СПб., 1997.

О.Д. Кузьминська.

ВОЛО́ЩИНА (Волоська земля) — 1) вживана в 14—18 ст. у слов'ян. мовах назва *Молдови*; 2) назва істор. обл. в Пд. Румунії, між Карпатами і р. Дунай, відома в 16—18 ст. також як Цара Роминяска, Мунтянська земля, а з 19 ст. — переважно як Валахія. Річка Олт (прит. Дунаю) розмежовує В. на дві ч. — більшу на сх. (Мунтенія, гол. м. Бухарест) і меншу на зх. (Олтенія, гол. м. Крайова). Тер. В. входила до Дакії, яка 106—271 була пров. Римської імперії. Під владою рим. адміністрації відбувалася романізація місц. гето-дакійського населення. Пізніше на землях В. перебували *готи* і гепіди (наприкінці 3 ст.), *гуни* й *авари* (4—6 ст.); в 6—7 ст. тут оселилися слов'ян. племена, які згодом були асимільовані романізованою людністю. У 9—10 ст. більшість земель увійшла до 1-го Болг. царства (680—1018), в 11—12 ст. її терени спустошують *половці* й *торки*, в 13 ст. — монголо-татари (див. *Монголо-татарська навала*). На основі окремих племінних протодерж. утворень у 14 ст. сформувалося самостійне Волоське князівство, яке незабаром опинилося в залежності від Угорщини, від 15 ст. було змушене сплачувати данину *Османській імперії*, а на поч. 16 ст. стало її васалом. Наприкінці 16 ст. волоський господар Міхай Хоробрий на короткий час об'єднав під своєю владою В., Молдову й Трансільванію (істор. область на пн. Румунії). За деякими даними, до його війська 1595 входив великий загін укр. козаків. Вихідці з В. були в укр. війську в серед. 17 ст.

В. відігравала істотну роль в укр.-румун. культ. взаєминах. Від 1508 у В. діяла друкарня кириличного шрифту, яка видавала літургійні книжки церковнослов'ян. мовою. Після довгої перерви друкарство у В. відновив 1635 укр. майстер Т.*Вербицький.*

Від 1829 В. у складі Осман. імперії отримала автономію під протекторатом *Російської імперії*, від 1856 — під опікою 7 європ. д-в. 1859 господарем В. і Молдови став Александр Куза, від 1861 об'єднана д-ва стала називатися Румунією (1881—1947 мала статус королівства).

Літ.: *Iorga N.* Іstoria Românilor, vol. 1—10. Bucureşti, 1936—39.

Я.Д. Ісаєвич.

ВОЛХВИ́ — язичницькі жреці у Давній Русі (див. *Язичництво, Київська Русь*). Вперше згадуються у «*Повісті временних літ*» під 912 як провісники смерті кн. *Олега*. Стаття під 1044 згадує В. у зв'язку з обставинами народження і долею кн. полоцького *Всеслава Брячиславича*. Під 1024 і 1071 В. показані провідниками нар. заворушень у Суздалі (нині місто Владимирської обл., РФ), Ростові (нині місто Ярославської обл., РФ), *Києві* та *Новгороді Великому*. Сильною була нар. віра у здатність В. впливати на сили природи. Згідно з Б.*Рибаковим,* у язичницькій Русі В. становили окремий жрецький стан з чіткою спеціалізацією за сферами діяльності («чародеи», «облакопрогонители», «ведуны», «потворы» та ін.). В. керували загальноплемінними ритуальними діями — «соборами», організовували спорудження святилищ, князівських і дружинних курганів, стежили за дотриманням календарних строків річного обрядового циклу, зберігали, відтворювали й творчо поповнювали фонд міфічних та епічних переказів. Після *хрещення Київської Русі* В. переслідуються владою та церквою, йдуть у ліси, перероджуються у знахарів. Водночас у виконанні деяких с.-г. обрядів ті ролі, які виконувалися В., у майже незміненому вигляді перейшли до християн. священиків.

Літ.: *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь. СПб., 1914; *Рибаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987.

Ю.Г. Писаренко.

ВОЛХО́ВСЬКИЙ Фелікс Вадимович (псевд.: Ф.Полтавчук, А.Чепа, А.Чорний та ін.; 15(03). 08.1846—03.08(21.07).1914) — революц. діяч, журналіст, письменник. Н. на Полтавщині. З дворян, син чиновника. Дитинство провів у м. *Новоград-Волинський* і с. Мойсівка Пирятинського пов. Полтав. губ. (нині Драбівського р-ну Чер-

М.О. Волошин.

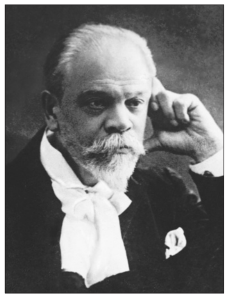

Ф.В. Волховський.

кас. обл.). Навч. у г-зіях *Санкт-Петербурга* та *Одеси*, потім на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (не закінчив). У *Москві* став активістом «Малоросійської громади» (1863—66). Разом із рос. революціонером Г.Лопатіним улаштував для видання книг і поширення їх серед селян «Рублеве товариство» (1867), за що від лют. до серп. 1868 відсидів у казематі *Третього відділення*, а по звільненні перебував під негласним жандармським наглядом.

Працював у моск. книгарні, підтримував студент. рух. 1869 за зв'язки з підпіллям ув'язнений, утримувався у моск. тюрмах, а потім його перевели до *Петропавловської фортеці*. Звинувачений у зберіганні рукописів «злочинного характеру» та «підготовці народного повстання», 1871 виправдався. Того ж року ввійшов до центр. осередку «*чайковців*».

Від 1872 служив у Одесі діловодом, співробітничав у газ. «Новороссийский телеграф», спільно з народниками І.Ковальським та С.Чудновським налагодив випуск пропагандистського час. «Вперед». 1873 організував з одеситів і херсонців «Гурток ініціативи» (із сильними укр. симпатіями), куди входили, зокрема, А.Франжолі, М.Ланганс, А.*Желябов* та ін. Склав агітаційну брошуру «Правдиве слово Хлібороба», цитував у ній поезії Т.*Шевченка* й фольклорні тв. (окремо видана О.*Терлецьким* 1876 у *Відні*, проте майже весь тираж затримали австрійс. власті; пізніше передрукована І.*Франком* у зб. листів М.*Драгоманова*).

1874 заарештований і допроваджений в камеру-одиночку Басманної часті Москви, а після невдалої спроби втекти — до Петропавловської фортеці. За роки ув'язнення втратив слух. На «процесі 193-х» (30(18) жовт. 1877 — 4 лют. (23 січ.) 1878) рішуче відмовився відповідати на запитання суду, був висланий до Тобольської губ. Написав знаменитий «заповіт засуджених» («Община», 1878, № 6—7), підтриманий товаришами по цьому процесу, покараними каторгою та засланням. У ніч на 30(18) лип. 1878 відправлений до Сибіру. 1882—88 у Томську (нині місто, РФ) неофіційно редагував «Сибирскую газету», де виступали, зокрема, Д.Клеменц, В.*Короленко*, Г.*Мачтет*, К.Станюкович. Нелегально друкувався в час. «Народная воля».

1889 втік до Канади. Публікувався в англомовній пресі («Toronto Globe», «The World», «Woodstock College Monthly», «The Fortnigtly Rewiew» та ін.). Од 1890 мешкав у Лондоні, співпрацював із С.*Кравчинським* у Товаристві друзів російської свободи, у ж. «Free Russia».

Автор публіцистичних книжок, казок, віршів, спогадів (частина доробку побачила світ у Росії 1906—07). Був одним із засн. Фонду вільної рос. преси (1891—1901), редагував його «Летучие листки» (1893—99). З П.*Кропоткіним* створив гурток ім. О.Герцена.

Познайомившись із М.Драгомановим, опублікував його працю «Неволя веры в России». Листувався з Марком *Вовчком,* І.Франком, М.*Коцюбинським,* Лесею *Українкою*, переклав рос. мовою «Тіні забутих предків» М.Коцюбинського («Заветы», 1912, № 1—3). Низку рос. тв. В. переклали українською Л.Українка, М.*Залізняк* та ін.

П. у м. Лондон.

Літ.: *Драгоманов М.* Листи до Ів.Франка і инших: 1887—1895. Львів, 1908; *Кудрин Н.* [*Русанов Н.С.*] Ф.В. Волховский. «Русское богатство», 1914, № 9; *Чайковский Н.Ф.* Ф.В.Волховский. «Голос минувшего», 1914, № 10; *Рощевская Л.П.* Поэт вольной печати в сибирской ссылке. В кн.: Вопросы изучения и преподавания литературы. Тюмень, 1966; *Рудько М.* До історії революційно-народницького руху на Україні. «Архіви України», 1969, № 5; *Чарушин Н.А.* О далеком прошлом. М., 1973; *Дун О.З.* «Казка про неправедного царя» Ф.Волховського в перекладі Лесі Українки. В кн.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. К., 1984; Листи Лесі Українки до Фелікса Волховського. «Слово і час», 1991, № 2, 5; *Дудко В.* Два листи з американського архіву. «Книжник», 1991, № 5; Листи до Михайла Коцюбинського, т. 1. К., 2002.

П.Г. Усенко.

ВОЛШ (Walch) **Едмунд** (1885—1956) — катол. священик, чернець ордену *єзуїтів*, проф. (з 1918) катол. ун-ту у Джорджтауні (США), кер. Папської місії допомоги голодуючим у Росії, яка у серп. 1922 — черв. 1924 щоденно забезпечувала обідами та пайками в цілому 150—160 тис. осіб, насамперед дітей, в т. ч. у Криму, де працювала філія місії. Обсяги та інтенсивність надання допомоги В. тісно пов'язував з пом'якшенням атеїстичної політики рад. кер-ва. Як неофіц. представник *Ватикану* в РСФРР, згодом в *СРСР* захищав інтереси катол. церкви на рад. теренах, зокрема, всебічно допомагав римо-катол. духовенству України. Повернувшись до США, виступав проти дипломатичного визнання СРСР з огляду на антиреліг. практику рад. д-ви.

П. у США.

Літ.: *Stehle H.* Geheimdiplomatie im Vatikan: Die Papste und die Kommunisten. Zürich, 1993.

Н.С. Рубльова.

«ВО́ЛЬНОЕ ЭКОНОМИ́ЧЕСКОЕ О́БЩЕСТВО» («ВЭО») — перше в Рос. імперії наук.-екон. т-во, формально незалежне від будь-яких урядових інституцій. Засноване 1765 у *Санкт-Петербурзі* великими землевласниками з метою реформувати с. госп-во. Намагалося поширювати наук. знання, для чого був створений власний періодичний орган «Труды ВЭО» (1766—1915, понад 280 вип.). Але реальні успіхи в справі пропаганди наук. знань у сусп-ві прийшли лише після ліквідації кріпосного права 1861. При т-ві 1872 ств. К-т грамотності, який 1873 відкрив дві жін. шк. Крім того, К-т за час свого існування видав бл. 130 назв популярних книжок, які розповсюджувалися серед нас. за доступними цінами. Особливу увагу т-во приділяло проведенню конкурсів, завданням яких було виявлення і поширення способів раціонального ведення с. госп-ва. Чимало філій «ВЭО» було створено в Україні, особливо в степових губ. На жаль, надзвичайно корисна діяльність т-ва не знаходила належної підтримки з боку царського уряду, навпаки, 1896 урядовим розпорядженням було закрито К-т грамотності. Остаточно т-во ліквідоване 1919 *більшовиками*.

О.В. Лисенко.

ВО́ЛЬНОСТІ ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРО́ЗЬКОГО НИЗО́ВОГО — офіц., хоч і не зовсім точна, назва *Запорозької Січі* та належних їй земель, що охоплювали значну тер. Центр. та Пд. України у пониззі: Дніпра та його прит. — Оріль, Самара, Протовча, Конка, Інгулець, Чортомлик, Томаківка; Пд. Бугу і його прит. Інгулу та Кальміусу. Центром В.В.З.н. була Запороз. Січ, яка 16—18 ст. не менше восьми разів змінювала своє місцерозташування, але переважно локалізувалася на тер. *Великого Лугу*, що знаходився нижче дніп-

ровських порогів (затоплений водами Каховського водосховища).

В.В.З.н. дістали таку назву тому, що на ці землі поширювалися права і вольності, надані *Кошу Запорозької Січі.* Перші згадки про такі права припадають на часи формування реєстрового війська, тобто на останній рік правління короля *Речі Посполитої Сигізмунда II* Августа (1572) і особливо короля *Стефана Баторія*, який 1578 провів козац. реформу. Тоді ж він видав свій універсал-привілей запорожцям (див. *Військо Запорозьке*), згідно з яким їм надавалися не тільки герб, прапор, певні права й вольності, а й величезна тер. Степової України в Пн. Причорномор'ї та Приазов'ї. Цей документ не дійшов до нашого часу, а універсал Б.*Хмельницького,* яким стверджувалося надання запорожцям цих земель (1655), є, очевидно, фальсифікатом серед. 18 ст.

З початком *національної революції 1648—1676* В.В.З.н. увійшли до складу Укр. козац. д-ви — *Гетьманщини.* Під час гетьманства І.*Виговського* (1657—59) Січ була в опозиції до нього і заявила свої автономістські претензії. В наступне десятиріччя Січ то зближувалася з Гетьманщиною або якоюсь її частиною, то посилювала свої незалежницькі устремління. Згідно з *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667*, В.В.З.н. визнавалися як осібна від Гетьманщини тер., а її уряд — формально залежним від Речі Посполитої та Рос. д-ви. За умовами «*Вічного миру*» *1686*, В.В.З.н. мали лише одного протектора — моск. царя. Внаслідок колоніальної політики *Російської імперії* автономія В.В.З.н. поступово обмежувалася — так само, як і зменшувалась його тер. На запороз. землях царський уряд заснував *Нову Сербію* (1752) та *Слов'яно-Сербію* (1753), частину Приазов'я передав з-під юрисдикції Війська Запороз. до *Всевеликого Війська Донського* і т. д. 1775 Запороз. Січ була ліквідована остаточно, а її землі передані переважно рос. дворянам.

На В.В.З.н. козаки займалися мисливством, рибальством, пізніше скотарством, хліборобством, ремеслами й торгівлею. Землі були власністю Війська Запороз. і не могли бути приватною власністю. Раз на рік на заг. козац. раді відбувалося жеребкування, яким визначали місця промислів між 38 *куренями.* На землях В.В.З.н. не існувало кріпосного права, і це робило їх привабливими для жителів усієї України. Крім козаків, тут проживало чимало ін. осіб («підданство», «нетяги»), які не мали права голосу на раді. У зв'язку з припливом нас. до В.В.З.н. (сюди переселялися інколи цілі села з Правобереж. та Лівобереж. України) формувалися *паланки* — військ.-адм. центри й округи. На поч. 18 ст. було 5 паланок, пізніше — не менше 8 (Бугогардівська, Інгульська, Кальміуська, Кодацька, Протовчанська, Орільська, Самарська, Прогноївська). Найбагатшими і найвпливовішими були паланки Кодацька з центром у Новому Кодаку та Самарська із центром у Самарі (нині м. *Новомосковськ*). У паланках діяли місц. адміністрація на чолі з *полковником козацьким* і суд, існували церкви, школи, перевози, ярмарки тощо. Цій адміністрації підлягало нас., що проживало на *хуторах*, у *слободах*, селах, містах. На В.В.З.н. існував церк. устрій. Усі жителі мали бути виключно правосл., було бл. 100 правосл. храмів і каплиць, існували монастирі й скити. Гол. вважалася церква Покрови Пресвятої Богородиці, а 1760 було встановлено Старокодацьке духовне намісне правління. Традиційно Січ у церк. відношенні була пов'язана з *Києво-Межигірським Спасо-Преображенським монастирем,* а від 1774 підлягала безпосередньо київ. митрополитові. В.В.З.н. були також важливою зоною культ. розвитку України (козац. фольклор, козац. бароко, живопис тощо). Після ліквідації В.В.З.н. (1775) їх традиції зберігались серед укр. народу, особливо задунайців, чорноморців та козаків ін. військ 18 — поч. 20 ст.

Літ.: *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских казаков. СПб., 1898; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Мицик Ю.А. та ін.* Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1991; *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734—1775). Запоріжжя, 1998.

Ю.А. Мицик.

ВОЛЬТЕ́Р (Voltaire, справжнє ім'я та прізв. Марі Франсуа Аруе; 21.11.1694—30.05.1778) — франц. філософ-просвітитель, історик, письменник, чл. Франц. акад. (1745), почесний чл. Петерб. АН (1746). Н. в Парижі в сім'ї нотаріуса. Закінчив єзуїтський коледж. У своїх працях неодноразово звертався до укр. істор. досвіду. Так, його «Історія Карла XII, короля шведського» (1731) містить розділ про Україну, яка «завжди прагнула свободи». Ця книга витримала понад 100 вид. різними мовами і справила великий вплив на формування концепції укр. історії в європ. історіографії *Просвітництва доби.* Події в Україні відображено також в його 2-томній «Історії Росії за Петра Великого» (1759—63). Досліджуючи укр.-швед. відносини, *Гетьманщину* й діяльність І.*Мазепи,* В. перший на Зх. використав матеріали, надані йому, за посередництвом П.*Орлика*, учасниками подій. Від В. пішла традиція зображувати Мазепу як сильну істор. постать і колоритну особистість. З В. листувався останній гетьман України К.*Розумовський*, пізніше — імп. *Катерина II.* З іменем вченого пов'язане поширення в Україні 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. «вольтер'янства» — вільнодумства й критики тиранії та *клерикалізму*, що знайшло відображення в діяльності Я.*Козельського,* І.*Котляревського,* декабристів та ін.

П. у м. Париж.

Тв.: Histoire de Charles XII, roi de Suéde, vol. 1—2. Paris, 1731.

Літ.: *Борщак І.* Вольтер і Україна. «Україна», 1926, № 1.

М.М. Варварцев.

Вольтер.

А. Вольф.

ВОЛЬФ Арнольд (1877—24.11. 1924) — військ. діяч, ген.-хорунжий УГА. Н. в м. Простейов (Чехія) в сім'ї нім. купця. Закінчив г-зію, кадетську і старшинську (1901) військ. шк., служив на командних посадах австрійс. армії. У роки *Першої світової війни* — на італ. фронті, підполк., командир піх. полку. У груд. 1918 добровільно вступив на службу до УГА, взяв участь в *українській революції 1917—1921.* Командир бойової групи, 3-ї Бережанської бригади, 2-го корпусу, відзначився у *Чортківській наступальній операції УГА 1919*, Київ. наступальній операції 1919. З весни 1920 — командир інтернованої бригади УГА у *Чехословаччині*, голова т-ва колиш. вояків армії.

Від серед. 1920 перебував у таборі для військовополонених Ліберці (Чехія). У черв. 1921 призначений комендантом табору в м. Юзефів, де і помер, похований на батьківщині.

Літ.: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Лит-*

В.Д. Вольховський.

вин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ВОЛЬФ Фердінанд Богданович (1791 або серед. 1790-х рр. — 05.01.1855(24.12.1854)) — декабрист, лікар. Н. в м. *Москва* в родині аптекаря, титулярного радника Б.Вольфа. Вихований у пансіоні при лютеранській церкві в Москві. 1810 — волонтер моск. від-ня петерб. Медико-хірургічної акад., 1812 — доброволець у шпиталі, 1814 закінчив курс навчання «кандидатом за медичною частиною», направлений до Ковельського військ. шпиталю, потім — до Луцького, 1815 — молодший лікар 2-го класу, 1817 — 1-го класу, 1818 — старший лікар, а 1819 — штаб-лікар, 1822 призначений на посаду лікаря при польовому генерал-лікарі 2-ї армії у м-ку *Тульчин* (разом із тим виконував обов'язки старшого лікаря в госпіталі). Нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст. (1821).

Чл. «*Союзу благоденства*», один із засн. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), друг П.*Пестеля.* Був арештований 18(06) січ. 1826, від 27(15) січ. 1826 до 2 лют. (21 січ.) 1827 утримувався в *Петропавловській фортеці.* Засуджений за 2-м розрядом, конфірмований на 20-літню каторгу (термін поступово скоротили до 10 років). Від 19(07) берез. 1827 — у Читинському острозі (в казематі читав в'язням лекції з фізики, хімії, анатомії), від осені 1830 — у Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Від зими 1835/36 — на поселенні в с. Урик поблизу Іркутська (нині РФ). Через рік отримав офіц. дозвіл на мед. практику («через нестачу в краї медичних чиновників»). Мав великий авторитет серед товаришів на засланні. Від 1845 — у м. Тобольськ (нині Тюменської обл., РФ), од 1852 служив у лікарні місц. тюрми.

П. у м. Тобольськ.

Літ.: *Лушников А.Г.* Декабрист-врач Ф.Б.Вольф. В кн.: Декабристы в Сибири. Новосибирск, 1952; Восстание декабристов: Документы, т. 12. М., 1969; *Лихогляд Н.Ф.* Фердинанд Богданович Вольф — активный участник Тульчинской управы. В кн.: Декабристские чтения: Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвященной 165-летию со дня восстания декабристов, вып. 4. К., 1991.

П.Г. Усенко.

ВОЛЬХО́ВСЬКИЙ (Вальховський, Вальковський) **Володимир Дмитрович** (1798 — 19(07).03. 1841) — декабрист, військовик, ген.-майор Генштабу (1831).

Н. у Полтав. губ. в сім'ї офіцера. Виховувався у Моск. університетському пансіоні, звідки 1811 за відмінні успіхи переведений до Царськосельського ліцею. Однокашник О.*Пушкіна.* Закінчив навчання 1817 з великою золотою медаллю, одразу був номінований гвард. офіцером, а після додаткового екзамену зарахований до Гвард. Генштабу. Співпрацював із петерб. час. «Военный журнал», редагованим Ф.*Глинкою*, публікував матеріали з істор. тематики. 1824 відряджений до Окремого Оренбурзького корпусу. 1825—26 перебував у закаспійській експедиції.

Член переддекабристської Священної артілі, Союзу порятунку, *Союзу благоденства*, Пн. т-ва (див. *Декабристів рух*). За заступництва І.*Дибича* уник притягнення до суду. Відісланий на рос.-перську війну 1826—28. Відзначився в штурмі Еривані (нині м. Єреван, Вірменія), сприяв підготовці Туркманчайської мирної угоди. 1827 направлений до м. Тегеран (Іран) «для вивезення 10 000 000 рублів сріблом контрибуції». 1828 — полковник, корпусний обер-квартирмейстер. На Кавказі підтримував репресованих декабристів, М.Лермонтова та ін. засланців.

Учасник *російсько-турецької війни 1828—1829,* придушення *польського повстання 1830—1831.* Зазнав контузії. Від 1832 виконував обов'язки нач. штабу Окремого Кавказ. корпусу, від 2 лют. (21 січ.) до 16(04) квіт. 1835 фактично управляв Закавказзям. 1837 відправлений до Прибалтики командувати бригадою піх. д-зії, через хворобу прибув на нове місце служби лише в серед. 1838. Після відставки 1839 повернувся в Україну, оселився в маєтку дружини Марії (дочки директора Царськосельського ліцею Василя Малиновського) в Ізюмському пов. Харків. губ., де й помер.

1978 В. та його шурину декабристові Іванові Малиновському встановлено пам'ятник у с. Кам'янка (нині село Ізюмського р-ну Харків. обл.).

Літ.: *Малиновский И.В.* В.Д.Вольховский. Х., 1844; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; *Руденская М.П., Руденская С.Д.* С лицейского порога. Л., 1984; *Соколов В.* Рядом с Пушкиным. Х., 1996.

П.Г.Усенко.

ВОЛЮ́МІНА ЛЕ́ГУМ — див. *Volumina Legum.*

ВОЛЮНТАРИ́ЗМ (від лат. voluntarius — залежний від волі) — 1) філос. напрям, що розглядає волю людини як основну рушійну силу сусп. розвитку, заперечує існування законів соціального поступу і причинно-наслідкову природу сусп. явищ і процесів. Термін введений у наук. обіг нім. соціологом Ф.Теннісом 1883;

2) різновид сусп.-політ. керування, який ігнорує необхідність всебічного врахування тенденцій істор. розвитку та реальних поточних умов соціального життя, нехтує можливостями системного обґрунтування тих чи ін. практичних дій. В. властиве перебільшення, а інколи й ідеалізація ролі силових і насильницьких методів реформування сусп. буття.

В історії України рад. доби особливо масштабним і трагічним за наслідками проявом В. була політика *колективізації сільського господарства*, яка зумовила *голодомор 1932—1933* в УСРР. Проявом В. були і хрущовські (див. М.*Хрущов*) реформи 2-ї пол. 1950-х — 1-ї пол. 1960-х рр. Елементи В. притаманні також проведенню політ. та соціально-екон. реформ у незалежній Україні в 1990-х рр.

В.В. Головко.

«ВО́ЛЯ» — тижневик сусп.-політ. та культ. життя. Виходив у *Відні* з черв. 1919 до листоп. 1921. Останні три вип. журналу з'явилися під назвою «Воля України». Видавцем і ред. «В.» був В.Піснячевський (псевд. — А.Горленко). У редакції працювали З.Адельсбергер, В.Даскалюк, І.*Кедрин*, І.Мурський, А.Хомин та ін. Працівники журналу сповідували різні політ., але загалом соборницькі позиції. «В.» виступала проти «радянофільства». Тижневик широко подавав новини з розвитку політ. подій в Україні і був цінним джерелом інформації про боротьбу за укр. незалежність. Вид. сповіщало про життя українців в еміграції й політику зх. д-в щодо України. «В.» друкувала витяги з нім., франц. та англ. вид., огляди й хронологію подій. Чималий обсяг видання займали тв. худож. літ.: вірші О.*Олеся,* П.*Карманського,* В.Вишива-

ного (див. Вільгельм *Габсбург-Льотрінген*), оповідання, уривки драм. тв. О.Грицая, В.О'Коннор-Вілінської, М.Левицького, О.Драгоманової-Храпко; критичні статті на тв. Є.Карпенка, А.*Крушельницького*. 1921 В.Піснячевський при ж. «В.» організував вид-во «Наша воля», гол. завданням якого було видання худож. тв., друкованих раніше у «В.».

О.О. Песчаний.

«ВО́ЛЯ І БАТЬКІВЩИ́НА» — машинописний журнал підпільної орг-ції *Український національний фронт* (УНФ). Виходив з жовт. 1964 до черв. 1966 (всього 16 чисел), обсягом 13—22 сторінки машинопису через 1,5 інтервалу. Автор більшості статей — кер. УНФ Д.*Квецко*. Ред. та друкар — З.Красівський. Наклад кожного журналу — 6 прим. Встановлено його поширення (в оригіналі і передруці) в 11 областях України. Публікувалися: проекти Програми та Статуту УНФ, Присяга чл. орг-ції, статті антирежимного та програмного самостійницького характеру, передруки з вид. ОУН та УПА, самвидав. Друк часопису припинено через арешти чл. УНФ. Відновлено у жовт. 1995 Львів. обласною орг-цією *Конгресу українських націоналістів* (гол. ред. І.*Губка*).

Літ.: *Зайцев Ю.Д.* Український національний фронт у русі опору 60-х років. «Воля і Батьківщина», 1995, ч. 1 (17); Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали. Львів, 2000.

Ю.Д. Зайцев.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ» — щомісячний наук. журнал. Виходить у *Москві*. Ств. у верес. 1945 на базі ж. «Историк-марксист» (друкувався з січ. 1926) та «Исторического журнала» (виходив з січ. 1937) як орган Від-ня істор. наук АН СРСР та Мін-ва вищої і серед. спец. освіти. Від верес. 1996 — орган РАН. «В.и.» публікує проблемні статті із заг. питань історії, теорії істор. процесу, питань *історіографії*, *джерелознавства* та ін.

Останнім часом більшість публікацій має наук.-популярну спрямованість.

О.Д. Кузьминська.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ КПСС» (від листоп. 1991 — «Кентавр») — щомісячний наук. журнал. Виходив у *Москві* від лип. 1957 як орган Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. До листоп. 1991 публікувалися теор. та проблемні статті з історії КПРС, комуніст. та робітн. партій, міжнар. робітн. руху та ін. Від листоп. 1991 — щомісячний історико-політологічний журнал. В оновленому виданні вміщуються статті та матеріали з історії сучасності, зокрема пер. рос. мовою праць зарубіжних дослідників, висвітлюються проблеми історії Росії. У постійній рубриці «Росія і сучасний світ» порушуються питання нац. інтересів Росії в СНД. Розділи: «Политологический анализ эпохи», «Вопросы политической и социальной теории», «Партии и движения», «Страницы истории», «За семью печатями: из секретных материалов», «Новые документы» та інші.

О.Д. Кузьминська.

ВОРОБЕ́ЦЬ Федір Васильович (1922—1959) — активний діяч ОУН, поручник УПА. Н. в с. Гороржанка (нині село Монастириського р-ну Терноп. обл.). Закінчив Станіславську г-зію (1939). Учасник похідної групи ОУН на Житомирщині. Районний, згодом (1941) надрайонний провідник ОУН у смт Олевськ Житомир. обл. 1943 — окружний провідник ОУН на Житомирщині, командир Сх. округи «Тютюнник». Від серп. 1944 — заст. провідника ОУН Сх. краю «Одеса», з 1945 — крайовий провідник. 15 січ. 1946 поранений в бою з від. НКВС, захоплений живим. Засуджений на смерть, вирок замінено на 25 років ув'язнення (Озерлаг, Іркутська обл., РФ).

П. у в'язничній лікарні.

Літ.: Літопис УПА. Торонто, 1980; *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—49: Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.М. Онишко.

ВОРОБЙО́В Володимир Петрович (27.07.1876—31.10.1937) — лікар, анатом. Д-р мед. н. (1908), засл. проф. СРСР (1924), акад. ВУАН (1934; від 1936 — АН УРСР). Н. в м. *Одеса*. 1897—1903 навч. на мед. ф-ті Харків. ун-ту. 1910—17 — зав. каф-ри Харків. жін. мед. ін-ту, 1919—21 — Софійського ун-ту в Болгарії. 1921—37 — зав. каф-ри анатомії Харків. мед. ін-ту і водночас (з 1927) наук. кер. Всеукр. ін-ту експериментальної медицини ім. І.Мечникова. В. — один з основоположників функціонально-динамічного напряму в анатомії. Розробив нові анатомічні методи дослідження (макромікроскопічний та стереоморфологічний). Разом із Б.Збарським провів роботи з бальзамування тіла В.*Леніна*. Організував у Харкові єдиний на той час у світі музей «Становлення людини» (1932). Склав перший рад. п'ятитомний «Атлас анатомії людини» (1938—42). Створив найбільшу шк. рад. анатомів. Чл. ВУЦВК, Харків. міськради. Премія ім. В.Леніна (1927).

П. у м. Харків. 1939 встановлено премію Акад. мед. наук СРСР ім. В.Воробйова за кращу роботу з анатомії.

Літ.: *Кульчицький К.І. та ін.* В.П.Воробйов. К., 1976; *Новоминский А.Н., Попов В.Н.* Владимир Петрович Воробьев. К., 1986.

В.І. Марочко, В.І. Прилуцький.

В.П. Воробйов.

ВОРОБЙО́В Іван Олексійович (26.08.1921—17.03.1991) — військовик, полковник (1956). Двічі Герой Рад. Союзу (19 серп. 1944, 29 черв. 1945). Н. в с. Горбачово (нині село Тульської обл., РФ). У Червоній армії від 1940 (див. *Радянська армія*). Закінчив Тамбовську військ.-авіац. шк. пілотів (1941), Військ.-повітряну акад. ім. М.Жуковського (1952). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — на Сталінградському, Пд. фронтах, *Четвертому Українському фронті*, 3-му Білорус. фронті — льотчик-штурмовик, командир ланки, ескадрильї 76-го гвард. штурмового авіаполку. Здійснив понад 320 бойових вильотів, знищив багато живої сили і бойової техніки ворога. Після війни — командир ескадрильї, авіаполку. Від 1958 — на викладацькій роботі. Від 1973 — у відставці в чині полковника.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Т.С. Першина.

І.О. Воробйов.

ВОРОБЙО́В-СЕМЕ́НОВ Павло Ілліч (1896—1941) — один з організаторів та перший кер. комсомолу України (див. *Ленінська комуністична спілка молоді України*). Н. в с. Артюшково (нині село Курської обл., РФ). 1898 його родина переїхала до *Києва*. Закінчив учительську шк. 1915—17 працював учителем у селах Київщини. 1918 — чл. підпільного київ. міськ-

П.І. Воробйов-Семенов.

Г.І. Воробкевич.

С.І. Воробкевич.

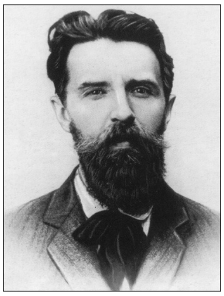
В.В. Воровський.

А.В. Ворожейкін.

кому комсомолу. Після I з'їзду Комуніст. спілки робітн. молоді України (Київ, 26 черв. — 1 лип. 1919) очолив президію її ЦК. Перебував на чолі комсомолу України до трав. 1920. 1921—25 — на комуніст. парт. та комсомольській роботі на Київщині. Після закінчення екон. від-ня ін-ту Червоної професури — на викладацькій та госп. роботі у *Москві.* Загинув у евакуації на тер. сучасної Республіки Башкортостан, РФ.

В.І. Прилуцький.

ВОРОБКЕ́ВИЧ Григорій Іванович (псевд. — Наум Шрам; 10.01. 1838—24.11.1884) — поет. Брат С.*Воробкевича.* Н. в м. *Чернівці* в сім'ї священика. Закінчив Чернів. духовну семінарію. Висвячений на правосл. священика. Служив у *Львові*, Чернівцях та ін. місцях. Наприкінці 1860-х рр. почав писати вірші, друкував їх у зх.-укр. періодиці (ж. «Правда», альманах «Руська хата» та ін.). Серед його тв. — ліричні поезії, близькі за формою і настроями до нар. пісень, вірші та поеми на істор. тематику («Богун», «Богдан підо Львовом», «Берестечко», «Сон» та ін.), в яких змальовував героїчну боротьбу під проводом Б.*Хмельницького,* страдницьке життя укр. народу, висловлював сподівання на його краще майбутнє та возз'єднання укр. земель.

П. у м. Чернівці.

Зб. поезій В. видано посмертно 1904.

Тв.: Поезії. Чернівці, 1904.

Літ.: *Маковей О.* [Передмова]. В кн.: *Воробкевич Г.* Поезії. Чернівці, 1904.

В.І. Кізченко.

ВОРОБКЕ́ВИЧ Сидір (Ісидор) **Іванович** (псевд.: Данило Млака, Демко Маковійчук, Морозенко, Семен Хрін, Исодор В., С.Волох, Сирота з Буковини, Іван Іванів з Кіцманя; 05.05.1836—19.09.1903) — правосл. богослов, письменник, композитор, педагог, культ. діяч. Брат Г.*Воробкевича.* Н. в м. *Чернівці* в сім'ї священика. Закінчив г-зію і духовну семінарію у Чернівцях, Віденську консерваторію (1869). Висвячений на правосл. священика. Від 1867 викладав спів у Чернів. духовній семінарії і г-зії, з 1875 — проф. богослов'я Чернів. ун-ту. 1875 очолив «Руське літературне товариство», 1876 — студентське т-во «Союз», 1877 один із засн. і ред. альманаху «Руська хата», 1884 — перший голова заснованого в Чернівцях «Руського літературно-музичного товариства». Автор 300 церк. проповідей; написав підручники співу й музики для нар. шк. Виховав одного з основоположників румун. нац. музики Чипріана Порумбеску (1853—83) і композиторабуковинця, музикознавця Євсебія Мандичевського (1857—1929). В. — автор циклу віршів «Думки з Буковини» (1863), «Над Прутом» (1901). Повне видання тв. В. у 3 т. вийшло у Львові (1909—11).

В. був одним із найпопулярніших письменників і композиторів на *Буковині* й *Галичині.* Найбільшою майстерністю відзначаються його ліричні та реліг.-патріотичні вірші, а такі, як «Збудилась Русь», «Рідна мова», «Руська піснь», стали хрестоматійними. Для театру «*Руська бесіда*» написав 18 драм. Автор істор. оповідань — «Турецькі бранці» (1865), «Месть Чорногорця» (1876), поеми «Нечай» (1868), драм — «Петро Сагайдачний» (1884), «Кочубей і Мазепа» (1891), циклу віршів «З нещасної Болгарії» (1876). Композиторська творчість В.: літургійні пісні й псалми, хорові тв., сольні пісні, оперети. Серед муз. композицій — 20 на слова Т.*Шевченка*, понад 30 на вірші молдов. поета Васіле Александрі, низка пісень на слова М.*Шашкевича,* Ю.*Федьковича,* І.*Франка.* В. написав музику до 15 театральних вистав. Архів В. зберігається в Ін-ті літ. ім. Т.Шевченка НАН України.

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Смаль-Стоцький С.* І.Воробкевич. Ювілейна споминка. «Зоря», 1887, № 11; *Гнатюк В.* Ізидор Воробкевич. «ЛНВ», 1903, т. 24, кн. 8; *Доманицький В.* И.Воробкевич. «Киевская старина», 1903, № 11; *Якубовський Б.* Галицька та буковинська поезія 19 в. К., 1927; *Білинська М.І.* І.Воробкевич. К., 1958; *Франко І.* Передмова [до видання: Данило Млака (Ізидор Воробкевич). Над Прутом]. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 33. К., 1982; *Бондар М.П.* Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів. К., 1986.

Б.В. Завадка.

ВОРО́ВСЬКИЙ Вацлав Вацлавович (літ. та парт. псевд.: П.Орловський, Шварц, Жозефіна, Фавн та ін.; 27(15).10.1871—10.05.1923) — публіцист, дипломат. Н. в м. *Москва* в дворянській родині обрусілих поляків. Закінчив г-зію і вступив 1890 до Моск. ун-ту на мат. від-ня фіз.-мат. ф-ту. 1891 перевівся до Моск. тех. уч-ща для набуття тех. спеціалізації. Співробітник газет «*Искра*», «Вперед», «Пролетарий», «Правда». Працював літ. критиком. Заснував в *Одесі* підпільне соціал-демократ. Пд. бюро. За марксистську пропаганду заарештований, перебував в Одес. тюрмі. 1912 засланий на два роки до м. Вологда (нині місто в РФ). 1914—15 працював у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) інженером. Від листоп. 1917 — рад. посол у сканд. країнах. Від 1921 — повноважний представник РСФРР в Італії. Був відряджений на *Генуезьку конференцію 1922.* Брав участь у міжнар. конф. в Лозанні 1922—23 (Швейцарія).

Убитий білим емігрантом Конраді у ресторані готелю «Сесіль» (м. Лозанна). Швейцарський суд виправдав Конраді.

Літ.: Материалы Генуэзской конференции. М., 1922; Всемирная история: Даты и события. М., 1968; *Пияшев Н.Ф.* В.В.Воровский. М., 1989.

Л.В. Нізова.

ВОРОЖБА́ — місто Білопільського р-ну Сум. обл. Розташов. на р. Вир (прит. Сейму, бас. Дніпра). Залізничний вузол.

Уперше згадується в істор. джерелах під 1653. Назва походить від р. Ворожба, що протікала поблизу населеного пункту. 1687 В. — військ. слобода *Сумського полку.* 1765—80 — слобода Білопільського комісарства, а від 1835 — волосний центр Сум. пов. Харків. губ. 1869 через В. прокладено залізницю. Наприкінці 1920 — поч. 1930-х рр. В. перетворюється на потужний залізничний вузол союзного значення.

Райцентр 1923—30. 1959 віднесено до категорії міст.

Літ.: *Багалей Д.И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, кн. 2. М., 1887; ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник. Суми, 2000.

О.Г. Бажан.

ВОРОЖЕ́ЙКІН Арсеній Васильович (н. 28(15).10.1912) — військовик, ген.-майор авіації (1954). Двічі Герой Рад. Союзу (4 лют. 1944, 19 серп. 1944). Н. в с. Прокофьєво (нині село Нижегородської обл., РФ). У Червоній армії з 1931. Закінчив Харків. військ.-авіац. шк. льотчиків (1937), Військ.-повітряну акад. (1942). Учасник боїв на р. Халхін-Гол 1939 та *радянсько-фінляндської війни 1939—1940.* Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з серп.

1942 на Калінінському фронті, *Воронезькому фронті* і *Першому Українському фронті* — командир ескадрильї 728-го винищувального авіаполку, потім заст. командира 32-го гвард. винищувального авіаполку, з жовт. 1944 — старший інструктор-льотчик. Здійснив понад 240 бойових вильотів, збив 36 літаків противника. Після війни — командир авіац. полку, авіац. д-зії, 1-й заст. команд. Протиповітряної оборони Чорномор. флоту. Закінчив Військ. акад. Генштабу (1952). З 1957 — ген.-майор у відставці.

Літ.: За Отчизну, свободу и честь! В кн.: Очерки о Героях Советского Союза — горьковчанах, кн. 1. М., 1961; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Т.С. Першина.

ВОРОЖІ́ННЯ, ворожба — практика довідування про долю людини та спосіб безпосереднього впливу на неї з допомогою спец. магічних дій (гадання, зняття порчі тощо). Вважається, що спершу В. було скероване на убезпечення від ворога. У язичницькі часи у слов'ян В. було прерогативою *волхвів* (зокрема, відомо, що у середньовічних балт. слов'ян жерці гадали при святилищах за допомогою священних коней). У християн. часи, коли В. перестало бути реліг. справою, як свідчать нар. повір'я, окрім ворожок, гадалок і *відьом*, до В. міг вдаватися будь-хто, практика В. була досить поширеною і зводилася до певних правил — виголошення відповідних молитов та вчинення дій з предметами та речовинами (свічками, водою, волоссям, кров'ю, вугіллям тощо). У давнину було поширене гадання за різними природними прикметами та ознаками речей: шумом дерев, криком птахів, виттям вовків, станом нутрощів забитих тварин. Серед дівчат було популярним гадання-В. про заміжжя в ніч на Різдво та Новий рік. У наш час поширеніше гадання на картах та по лініях долоні (хіромантія), що також є пережитком В.

Літ.: *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. К., 1991.

Ю.Г. Писаренко.

ВОРО́НЕЗЬКИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання (група армій) в період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Сформований 7 лип. 1942 для оборони воронезького відтинку фронту та ударів по пн. флангу ворожого угруповання, що наступало на Сталінград (нині м. Волгоград, РФ). Першою до складу В.ф. увійшла 40-ва армія, що захищала 1941 Воронеж (РФ). Армія була сформована у серп. 1941 в р-ні м. *Конотоп* у складі *Південно-Західного фронту*, але уникнула долі більшості його військ, розгромлених у Київському оточенні. В різні часи до складу В.ф. входили також 6-та, 13-та, 21-ша, 38-ма, 47-ма, 52-га, 60-та, 64-та, 69-та армії, 4-та, 5-та, 6-та, 7-ма гвард. армії, 1-ша і 3-тя танк. та 3-тя і 5-та гвард. танк. армії. Взимку 1942—43 В.ф. брав участь у розгромі нім. та італ. військ на Середньому Дону. 8 лют. 1943 В.ф. визволив Курськ (РФ), 16 лют. — *Харків*, який німці через місяць контрнаступом взяли знову. Видатну роль В.ф. відіграв у *Курській битві 1943*, відбиваючи найсильніший наступ ворога на пд. дуги. Контрнаступ В.ф. завершився визволенням 5 серп. Бєлгорода (РФ) і спільно з *Степовим фронтом* — 23 серп. Харкова (див. *Бєлгород-Харківська наступальна операція 1943*). Далі війська В.ф. розгорнули наступ на київ. напрямі, з ходу форсували Дніпро і створили плацдарми на правому березі річки на пд. і пн. від *Києва.* 20 жовт. 1943 В.ф. було перейм. на *Перший Український фронт.*

Команд. В.ф.: П.Голиков (лип. 1942, жовт. 1942 — берез. 1943), М.*Ватутін* (лип. — жовт. 1942, берез. — жовт. 1943).

Літ.: Советская военная энциклопедия, т. 2. М., 1976.

В.С. Коваль.

ВОРО́НЕЗЬКО-ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ-ВІ́ДСТУП 1942 — вимушений тактичний відступ у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* військ *Брянського фронту*, *Воронезького фронту*, *Південно-Західного фронту* і *Південного фронту,* проведений 7—24 лип. 1942 з метою не допустити їхнього оточення переважаючими силами противника. Наприкінці черв. нім. армійська група «Вейхс» почала наступ на Воронезькому напрямі й прорвала оборону військ Брянського фронту. Щоб не допустити оточення рад. військ південніше м. Воронеж (РФ), за наказом Ставки Верховного Головнокомандування в ніч на 7 лип. рад. армійські частини, що там перебували, були відведені на нові рубежі. На 7 лип. противник розширив прорив до 300 км вздовж фронту і, майже охопивши з пн. війська Пд.-Зх. фронту, намагався його оточити. Але війська фронту вчасно відступили. Не вдалася також спроба противника оточити війська Пд. фронту, які оборонялися в Донбасі. За наказом Ставки вони були відведені за р. Дон в його нижній течії і до 25 лип. закріпилися на лівому березі.

В ході В.-В. о. рад. війська на пд. відступили в глиб тер. на 150—400 км. Ворог спромігся тоді створити пряму загрозу Сталінграду (нині Волгоград, РФ) й Пн. Кавказу, але йому не вдалося оточити й розгромити рад. війська. Відступ став передумовою успіху подальших дій рад. військ.

Літ.: Великая Отечественная война: 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

О.В. Буцько.

ВОРО́НЕЗЬКО-ХА́РКІВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — стратегічна наступальна операція, здійснена повним складом військ *Воронезького фронту* спільно з 13-ю армією *Брянського фронту* і 6-ю армією *Південно-Західного фронту* 13 січ. — 3 берез. на пд.-зх. напрямі. Проведено три фронтові наступальні операції — Острогозько-Росошанську, Воронезько-Касторненську, Харківську.

Метою **Острогозько-Росошанської операції** (13—27 січ.) військ Воронезького і Пд.-Зх. фронтів було знищення противника в р-ні м. Острогозьк, смт Кам'янка і м. Росош (усі Воронезької обл., РФ), оволодіння ділянкою залізниці Ліски—Кантемировка. В ході операції рад. війська потіснили ворога на 140 км, звільнили важливі ділянки залізниці Ліски—Кантемировка і Ліски—Валуйки, розгромили 15 ворожих д-зій, створили сприятливі умови для проведення Воронезько-Касторненської операції й наступу на харків. та донбаському напрямах.

Унаслідок **Воронезько-Касторненської операції** (24 січ. — 17 лют.) війська Воронезького і лівого крила Брянського фронтів розгромили 11 ворожих піх. д-зій, визволили більшу ч. Воронезької і

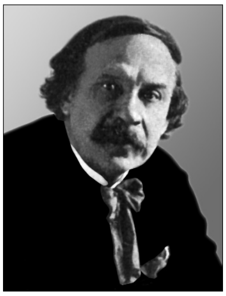

М.К. Вороний.

Курської обл., створили умови для наступу на Курськ (РФ) і *Харків*.

Харківська наступальна операція військ Воронезького фронту (2 лют. — 3 берез.) мала завершити розгром гітлерівського угруповання на курському й харків. напрямах, де у ворога утворився 400-кілометровий прорив, і звільнити харків. пром. р-н. Частини Червоної армії завдали ворогові значної поразки і просунулися на 100—260 км в глиб фронту. Але досягнутий успіх їм закріпити не вдалося. 3 берез. війська Воронезького фронту перейшли до оборони. 16 берез. в ході нім. наступу Харків знову перейшов до рук ворога.

Літ.: *Голиков Ф.* Острогожско-Россошанская операция. «ВИЖ», 1973, № 1; На Воронежском направлении. Воронеж, 1973; В сражении за Харьков. Х., 1983; *Гуркин В.В.* Стратегические и фронтовые операции Красной армии. «ВИЖ», 1998, № 2.

Н.М. Руденко.

ВОРОНЕ́ЦЬКІ (Войни-Воронецькі, Воронецькі із Збаража) — князівський рід з династії литов. *Гедиміновичів* по лінії *Дмитра-Корибута Ольгердовича* і близький до князівських родів *Вишневецьких*, *Збаразьких*, Порицьких. Прізвище походить від Воронця на *Волині*. Перші князі Воронецькі — **Юрій** і **Война Федоровичі** Збаразькі (1-ша пол. 16 ст.). Представники роду були дрібними землевласниками, займали переважно другорядне становище князів-слуг у князів Вишневецьких і Збаразьких. Найбільша чисельність роду припала на 2-гу пол. 16 — 1-шу пол. 17 ст. (до 10 осіб у межах покоління). Найвідоміші його представники — **Андрій Юрійович** — королів. секретар (1577); **Валеріан** — кременецький гродський суддя (18 ст.); **Владислав** — венденський стольник; **Лев Войнич** — кременецький гродський суддя (1591—96) і кременецький *підстароста*; **Матеуш Войнич** — київ. підвоєвода (1584—92) і київ. стольник; **Миколай-Антоній Владиславич** — черніг. *каштелян*, сенатор (поч. 17 ст.); **Михайло Матушевич** — володимирський підстароста (1638—48); **Петро Станіславович** — сотник *надвірної корогви* кн. В.-К.*Острозького* (1596); **Юрій Станіславович** — чл. правосл. *Луцького братства* (1614); **Якуб Юрійович** — київ. катол. єпископ (1585—88) і королів. секретар (1568, 1578).

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy. Warszawa, 1897; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

С.А. Леп'явко.

ВОРОНИ́Й Микола Кіндратович (літ. псевд.: Арлекін, Віщий Олег, Кондратович, Микольчик та ін.; 24.11.1871—07.06.1938) — укр. поет, театрознавець, перекладач, громад.-політ. діяч. Н. на Катеринославщині в сел. сім'ї. Освіту здобув у Харків. реальному уч-щі, згодом — Ростовському реальному уч-щі, з якого був виключений за зв'язки з *народниками*, читання й поширення нелегальної літ. Перебуваючи під постійним наглядом поліції, змушений був емігрувати. Навч. у Віденському ун-ті, потім — на філос. ф-ті Львів. ун-ту. У Львові В. зійшовся з І.*Франком*, брав участь у створенні Укр. с.-д. партії. Редагував час. «Зоря», був співпрацівником ж. «Житє і слово», допомагав І.Франкові у виданні газет «Громадський голос» і «Радикал». Обіймав посаду режисера театру «Руська бесіда», 1897—1901 — актор труп: М.*Кропивницького,* П.*Саксаганського,* О.Васильєва та ін. Чл. «*Братерства тарасівців*» і РУП. Один із засн. УЦР і К-ту укр. нац. театру (1917). 1919 — режисер Держ. театру в Києві. 1920 В. — секретар і співред. газ. «Українська трибуна» (*Варшава*). 1923 — дир. драм. шк. при укр. консерваторії у Львові. 1926 повернувся в УСРР. Викладав на каф-рі худож. читання Харків. муз.-драм. ін-ту. Від 1928 мешкав у Києві, працював у Всеукр. фотокіноуправлінні (ВУФКУ), «Укртеатркіновидаві». У берез. 1934 заарештований і висланий з України. 1937 повернувся із заслання і оселився на Кіровоградщині. Працював коректором у районній газеті, перекладав оперні лібрето, писав кіносценарії. 1938 заарештований вдруге. Страчений за вироком особливої трійки Управління НКВС Одес. обл.

Автор зб. поезій «Ліричні поезії» (1911), «В сяйві мрій» (1913), «За Україну» (1921), театрознавчих студій «Режисер» (1925), «Драматична примадонна» (1924), з мистецтвознавства — «Пензлем і пером», численних пер. і переспівів творів світ. класики.

Тв.: Поезії. Х., 1929; Вибрані поезії. К., 1959; Твори. К., 1989.

Літ.: *Вервес Г.Д.* Поет повертається на батьківщину. В кн.: *Вороний М.* Твори. К., 1989; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ВОРО́НІЖ (у 1929—30-х рр. — Вороніж Глухівський) — с-ще міськ. типу Шосткинського р-ну Сум. обл. Розташов. по обидва береги р. Осота (прит. Есані, бас. Дніпра). Залізнична ст. Воронізька.

Михайлівська церква у Вороніжі.

Згадується в істор. документах від 1177. 1654 — сотенне м-ко *Ніжинського полку*. Після скасування полкового устрою В. як центр *волості* ввійшов до складу Глухівського пов. *Новгород-Сіверського намісництва*, а 1802 — новоств. *Чернігівської губернії*. Після *селянської реформи 1861* у В. почали діяти цукровий та хімічний з-ди. 1923 у зв'язку з проведенням адм.-тер. реформи В. увійшов до Шосткинського р-ну. Від 1938 — с-ще міськ. типу.

Пам'ятка арх-ри: Михайлівська церква 18 ст., побудована в стилі *бароко* укр. архіт. І.*Григоровичем-Барським*. Уродженець В. — фольклорист, етнограф І.Абрамов.

Літ.: Опис Новгород-Сіверського намісництва (1774—1781 рр.). К., 1931; ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973.

О.Г. Бажан.

ВОРОНОВИ́ЦЯ — с-ще міськ. типу Він. р-ну Він. обл. Розташов. на р. Воронка (прит. Пд. Бугу), за 4 км від залізничної ст. Вороновиця. Нас. 7,1 тис. осіб (1999).

Уперше згадується під 1545. Через В. пролягав торговий шлях з Вінниці на *Брацлав* та *Балту*. Від 1-ї чв. 17 ст. до 19 ст. — у во-

лодінні магнатів Гороховських. За часів *національної революції 1648—1676* — сотенне м-ко *Вінницького полку*. 1748 В. надано статус міста. У 18 — поч. 20 ст. мала значну єврейс. громаду (1897 — з 3013 осіб 1411 євреї). У 2-й пол. 19 ст. В. стала кінцевою ст. залізничної гілки Проскурів (нині м. *Хмельницький*) — *Кам'янець-Подільський* — В., що сприяло її екон. розвиткові (зокрема цукроварінню). 1869—70 тут проживав конструктор першого літака О.Можайський (нині в його будинку розташов. музей історії авіації). Райцентр 1923—29 та 1930—59. За часів *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* та гітлерівської окупації (21 лип. 1941 — 13 берез. 1944) відбулися тривалі бої при звільненні В. Від 1956 — с-ще міськ. типу.

Архіт. пам'ятки: Михайлівська церква (1752); палац і парк (кін. 18 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972.

Д.С. Вирський.

ВОРОНЦО́В Михайло Семенович (19(30).05.1782—06(18).11.1856) — держ. та військ. діяч Рос. імперії, генерал-ад'ютант (1815), чл. Держ. ради (1826), почесний чл. Петерб. АН, граф, найясніший князь (1852), генерал-фельдмаршал (1856). Від 1823 обіймав посаду новорос. ген.-губернатора і повноважного намісника Бессарабської обл., 1828—44 — новорос. і бессарабський ген.-губернатор, 1844—54 — намісник на Кавказі й головнокоманд. Кавказ. корпусом.

Одержав домашню освіту, до 1801 мешкав в Англії. Брав участь у Кавказькій кампанії 1803, війнах з *Наполеоном I*, *російсько-турецькій війні 1806—1812*, *російсько-турецькій війні 1828—1829*. 1819 повінчався з Є.Браницькою (див. Є.*Воронцова*). За своїми поглядами був близький до раннього *декабристів руху*; прихильник поступового визволення селянства. Великий землевласник, запроваджував у своїх маєтностях (у Черкас. пов. Київ. губ. та в Криму) нові форми господарювання (наймана праця тощо). Відповідно до своїх ліберальних переконань намагався створити на Пд. України сприятливі умови для розвитку капіталіст. відносин, підприємницької діяльності, піднесення аграрного вир-ва.

Як адміністратор царського уряду виступав за уніфікацію держ. і соціально-екон. устрою на пд. тер. Рос. імперії, провів ліквідацію автономії та самоврядування у Бессарабії. Водночас багато зробив для розвитку к-ри й освіти Пд. України, сприяв проведенню істор. та палеографічних розвідок у Пн. Причорномор'ї.

П. у м. *Одеса.*

Тв.: Выписки из дневника М.С.Воронцова с 1845 по 1854 гг. СПб., 1902.

Літ.: Архив кн. Воронцова, кн. 1—40. СПб., 1870—95; *Щербинин М.П.* Биография ген.-фельдм. кн. М.С.Воронцова. СПб., 1858; *Авалиани С.Л.* Граф М.С.Воронцов и крестьянский вопрос, вып. 1—2. Одесса, 1912—14.

Н.І. Бацак.

ВОРОНЦО́ВА (у дівоцтві — Браницька) **Єлизавета Ксаверівна** (1792—27(15).04.1880) — графиня, найясніша княгиня (1852). Одна з найвідоміших жінок України та Росії свого часу. Дружина М.*Воронцова.* Нагороджена орденом св. Катерини малого хреста (1823), Катерининською стрічкою з великим хрестом (1850). Дочка Франциска-Ксаверія *Браницького* та його дружини Олександри (до заміжжя — Енгельгардт), племінниці кн. Г.*Потьомкіна.*

Змалку (до 1796) мешкала з матір'ю при дворі імп. *Катерини II.* Надалі дитинство й отроцтво провела в *Білій Церкві.* Від 1807 — фрейліна (залишаючись удома). 1819 у Парижі повінчалася з М.Воронцовим, у посаг, зокрема, дістала Мошногородищенський маєток Черкас. пов. Київ. губ., села Демківці й Почапинці Кам'янецького пов. Подільської губ. Мала 6 дітей, з яких четверо померло у віці від кількох днів до десяти років.

1823 в *Одесі* познайомилася з О.*Пушкіним*, який невдовзі закохався в неї. З В. пов'язана низка тв. поета, у т. ч. «Храни меня, мой талисман» (1824—25), «Желание славы» (1825), «Талисман» (1827), «Прощание» (1830).

Відвідувала білоцерківську «*Олександрію*». По смерті матері успадкувала чимало укр. земель. Виїжджала з чоловіком за кордон. Під їхнім наглядом збудовано й облаштовано Воронцовський палац на Миколаївському (Примор.) бульварі в Одесі та Алупкинський маєток у Криму (див. *Алупкинський історико-архітектурний заповідник*).

Як доброчинниця організувала Новорос. жін. т-во опіки бідних, ініціювала вид. альманаху «Подарок бедным» (Одеса, 1834), підтримувала місц. жін. шк. 30 000 *рублів* пожертвувала на утворення сільс. банків (відсотки з цього капіталу пішли на утримання Мошнянської та Городищенської лікарень). Під час кавказ. намісництва свого чоловіка мешкала в Тифлісі (нині Тбілісі, Грузія), де заснувала виховний заклад св. Ніни для дівчат, надавши 100 000 руб. У серед. 1850-х рр. повернулася до Одеси. Виконувала обов'язки статс-дами при імп. Марії Олександрівні (дружині *Олександра II*).

П. у м. Одеса. Похована в кафедральному Спасо-Преображенському соборі.

Літ.: *Швабахер С.* Речь в воспоминание покойной кн. Е.К.Воронцовой. Одесса, 1880; *Щербина В.* Духовное завещание гр. А.В. Браницкой. «Киевская старина», 1893, № 6; *Гершензон М.О.* Образы прошлого. М., 1912; *Чернова Е.Б.* К истории переписки Пушкина и Е.К.Воронцовой. В кн.: Временник Пушкинской комиссии, т. 2. М.—Л., 1936; *Цявловский М.А.* Из записей П.И.Бартенева: О Пушкине и гр. Е.К.Воронцовой. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1969, т. 28, вып. 3; *Цявловская Т.Г.* «Храни меня, мой талисман...» В кн.: Прометей, т. 10. М., 1974.

П.Г. Усенко.

ВОРОНЬКО́ Платон Микитович (01.12(18.11).1913—10.08.1988) — поет, журналіст, громад. діяч. Н. в с. Чернеччина (нині село Охтирського р-ну Сум. обл.) в сім'ї коваля. 1929 вступив до Харків. автошляхового технікуму; закінчивши навчання, працював у Таджикистані, служив у Червоній армії. 1938—41 навч. в Літ. ін-ті ім. О.Горького у *Москві*. 1939 добровольцем брав участь у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940*. З перших днів *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на фронті, потім — у партизан. з'єднанні С.*Ковпака* (командир підрозділу). Після війни працював у редакції ж. «*Дніпро*», на відп. посадах у Спілці письменників України. Почав писати вірші та пісні під час війни, перша зб. «Карпатський рейд» опубл. 1944; 1946 — нарис «Партизанський генерал Руднєв». У наступні роки побачили світ зб. «Весняний грім» (1947), «Великий світ» (1948), «В ім'я своєї волі», «Райком комсомолу» (обидві — 1949),

М.С. Воронцов.

Є.К. Воронцова.

П.М. Воронько.

К.Є. Ворошилов.

«Славен мир», «Поезії» (обидві 1950), «Від Москви до Карпат» (1951) та ін.; книжки віршів для дітей «Три щастя» (1948), «Квітучий край», «Три покоління» та ін. Всього перу В. належить 63 поетичні зб. На вірші В. створено хори та романси. Хори написали композитори Ю.*Мейтус* (1950), А.*Штогаренко* (1972), В.Кирейко (1973), пісні О.Левич (1987) та ін. Тв. В. перекладені рос., білорус., казах., польс., румун., угор., чеською, словац., сербською мовами; вони користувалися широкою популярністю в Болгарії — бл. 80 пер. за 1962—84. Нагороджений орденами СРСР, Болгарії та Польщі. Депутат ВР УРСР 10-го та 11-го скликань. Лауреат Держ. премії СРСР (1951), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1972), Респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1960), літ. премії ім. Лесі Українки за твори для дітей (1976).

П. у м. Київ.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1973; Твори, т. 1—4. К., 1982—83; Избранное. М., 1983; Коли б мене більше на світі не було: Поезії. К., 1984; Лірика. К., 1987; Крилатий ведмідь: Казки. К., 1992; Подорожник: Поезії. К., 1995; Кіт збирався до роботи: Вірші для дітей. К., 1998. Рос. пер.: Стихи и поэмы. М., 1960; Слово о полку Ковпакове: Стихи и поэмы. М., 1965; Песня ветерана. М., 1974.

Літ.: Писатели-лауреаты премий СССР и союзных республик. Львов, 1980; Письменники Радянської України. 1917—1987. К., 1988; *Скирда Л.М.* Поет і воїн: До 75-річчя від дня народження Платона Воронька. К., 1988; Митці України. К., 1992; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, т. 5. К., 1994; *Скрипник А.* Довгий шлях за синім птахом. «Дивослово», 1998, № 12.

Г.П. Герасимова.

ВОРОПА́Й Олексій Іванович (псевд. — О.Степовий; 09.11.1913—20.07.1989) — етнограф, фольклорист, письменник, мемуарист. Д-р слов'ян. етнології (1958) та біології (1961). Н. в м. *Одеса.* Через еміграцію батька (1917) родина жила з тавром «неблагонадійної», тому мати В. з 4 дітьми переїхала до свого рідного с. Надлук. 1933 В. закінчив с.-г. технікум, працював дільничним агрономом у колгоспах Вінниччини. 1935 вступив до Уман. с.-г. ін-ту, але згодом його виключили з політ. причин. Від 1937 почав збирати фольклорні та етногр. матеріали. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* разом із дружиною Валентиною Бондаренко (п. 1978) виїхав до Німеччини; перебував у таборах для переміщених осіб біля Гальденбурга та Аугсбурга. 1944 опублікував перші статті в укр. журналах «Дозвілля» і «*Український вісник*». 1946 подружжя вступило до *Українського вільного університету*, 1948 емігрувало до Великої Британії. У м. Олдхем працював робітником на текстильній ф-ці; від 1949 — в Лондоні. Чл. редколегії ж. «Українська думка», вивчав етнологію у Лондонському ун-ті, активно друкувався в ж. «*Визвольний шлях*» (1960—83). Від 1961 — ст. н. с. слов'ян. від. Наук.-тех. б-ки Великої Британії в Пн. Англії. Після виходу на пенсію продовжував наук. роботу. Чл. Ін-ту біологів, Ботанічного т-ва, Королів. ін-ту антропологів і етнографів (Велика Британія), УВАН, УВУ (в останньому був доц. каф-ри етнографії), і Української Могилянсько-Мазепинської акад. (очолював від. етнографії та фольклору). Автор 4 книжок спогадів, новел і повістей, наук. праць з етнографії, фольклористики та біології, статей про укр. письменників-класиків. Деякі тв. В. видані англ. мовою.

П. у м. Лідс (Велика Британія).

Тв.: Вогні в церкві: Сучасні українські легенди. Аугсбург, 1946; З минулого: Новели. Аугсбург, 1946; Українські народні приповідки. Лондон, 1952; Українські народні загадки. Лондон, 1953; В дев'ятім крузі: Спогади [про голод 1933]. Лондон, 1953; Пригоди Марка Чубатого: Повісті. Лондон, 1954; Цілюще зілля. «Визвольний шлях», 1963—64; Процеси відтворення в концепції Т.Д.Лисенка. Там само, 1965; Ясир: Народна творчість у німецькій неволі. Лондон, 1966; Генетика і мічурінський напрямок у біології. «Визвольний рух», 1966; В дорозі на Захід: Щоденник утікача. Лондон, 1970; Англія зблизька: Щоденник нового поселенця, т. 2—3. Лондон, 1974—80; Живемо в Англії: Уривки зі щоденника. «Визвольний шлях», 1980—84; Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис, т. 1—2. К., 1991.

Літ.: *Керч О.* Світле обличчя літописця. «Вісник ООЧСУ», 1975, № 12; *Шкандрій Б., Шкандрій О.* Письменник, етнограф, природознавець. «Визвольний шлях», 1983, № 12; *Славутич Яр.* Українська література в Канаді. Едмонтон, 1992; *Покальчук Ю.* Українці у Великій Британії. Львів, 1999.

Г.П. Герасимова.

ВОРО́ХТА — с-ще міськ. типу Івано-Франк. обл., підпорядковане Яремчанській міськраді. Розташов. у верхів'ї р. Прут (прит. Дунаю). Залізнична ст.

За усними переказами, В. заснована у 17 ст. Основу нас. складали селяни, які займалися скотарством, землеробством та кустарними промислами. Місц. жителі активно підтримували рух *опришків*, який тривав в околицях В. до серед. 19 ст.

З буд-вом залізниці Станіслав—Яремча—Ворохта—Рахів (1894) посилюється екон. розвиток с-ща. 1906—10 збудовано лісоз-д, зростає чисельність нас.

На поч. 20 ст. активізувалося сусп.-політ. й культ. життя В., її відвідували письменники Марко *Черемшина*, М.*Коцюбинський.* 1903 відкрито читальню «Просвіти».

За роки *Першої світової війни* В. кілька разів ставала ареною бойових дій. У перші десятиріччя 20 ст. стала відомим середньогірським кліматичним курортом і туристичним центром.

Від листоп. 1939 В. у складі УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*). Смт — від 1960. Значний курортний і спортивний центр країни. Пам'ятка арх-ри — церква Різдва (дерев'яна) 17 ст. На тер. с-ща виявлені знахідки *мідного віку.*

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

ВОРОШИ́ЛОВ Климент Єфремович (04.02(23.01).1881—02.12.1969) — рад. військ. і держ. діяч. Н. в с. Верхнє (потім місто, нині в складі м. *Лисичанськ*) у сім'ї робітника-залізничника. Від 1896 почав працювати слюсарем на підпр-вах Донбасу. Чл. РСДРП(б) від 1903, восени 1905 очолив Луган. раду робітн. депутатів. Працював у підпіллі, був в ув'язненні та на засланні. Після *Лютневої революції 1917* — чл. Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів, від листоп. 1917 — комісар петрогр. воєн.-революц. к-ту, від січ. 1918 — голова Надзвичайної комісії з охорони Петрограда (нині *Санкт-Петербург*), один із засн. *ВЧК.*

У берез. 1918 відряджений на військ. роботу в Україну. Командував 5-ю Укр. армією, після відступу рад. військ з тер. України — команд. угрупованням військ при обороні м. Царицин (пізніше Сталінград, нині Волгоград, РФ). Від листоп. 1918 — чл.

Тимчасового робітничо-селянського уряду України, від січ. 1919 — нарком внутр. справ УСРР. У складі військ. опозиції виступав проти використання офіцерів колиш. царської армії у Червоній армії. Влітку 1919 командував Внутр. фронтом і 14-ю армією. Один з організаторів *Першої Кінної армії*, чл. її реввійськради (1919—21).

1921—24 — команд. військами Пн.-Кавказ. округу, а 1924—25 — Моск. військ. округом. Від листоп. 1925 — нарком у військ. і мор. справах СРСР і голова Реввійськради СРСР, від лип. 1934 — нарком оборони СРСР. 1940 був призначений головою К-ту оборони при РНК і заст. голови РНК СРСР. Маршал Рад. Союзу (1935).

У взаємодії з органами держ. безпеки здійснив масові репресії в Червоній армії, які спричинили катастрофічні невдачі 1941—42 у *Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945.* Був чл. Держ. к-ту оборони, але не відігравав істотної ролі в плануванні та здійсненні стратегічних операцій. Від імені д-в *антигітлерівської коаліції* 20 січ. 1945 підписав угоду про перемир'я з Угорщиною, керував роботою Союзної контрольної комісії в цій країні. Від 1946 — заст. голови РМ СРСР, 1953—60 — голова Президії ВР СРСР. 1921—61 і 1966—69 — чл. ЦК КПРС. 1926—60 — чл. Політбюро (від 1952 — Президія) ЦК КПРС. У лип. 1957 вимагав відставки М.*Хрущова* з посади 1-го секретаря ЦК КПРС. Напередодні 80-річчя був позбавлений найвищої в рад. держ. ієрархії посади, а також членства в Президії ЦК і в ЦК КПРС. На XXIII з'їзді КПРС в квіт. 1966 знову обраний чл. ЦК, але до активної роботи не повернувся.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Рассказы о жизни. М., 1971.

Літ.: *Кардашев В.М.* Ворошилов. М., 1978; *Акшинський В.С.* Климент Єфремович Ворошилов. Біографічний нарис. К., 1981; *Успенский В.* На большом пути. Повесть о Климе Ворошилове. М., 1987; *Коренблат И.* Король был гол (К.Е.Ворошилов в период репрессий 1937—1939 гг.). «Даугава», 1989, № 5; *Медведев Р., Хмелинский П.* Красный маршал Ворошилов. «Подъём», 1992, № 11—12.

С.В. Кульчицький.

ВОРОШИЛОВГРА́Д — назва 1935—58, 1970—90 м. *Луганськ.*

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція військ *Південно-Західного фронту* (команд. — ген.-полк. М.*Ватутін*), здійснена 29 січ. — 18 лют. Задум операції полягав у тому, щоб скористатися плацдармом на правому березі р. Сіверський Донець (прит. Дону) південно-східніше Ворошиловграда (нині м. *Луганськ*) і розгромити при підтримці *Південного фронту* донбаське угруповання противника. Кінцева мета — звільнення Донбасу й оволодіння рубежем *Полтава—Дніпропетровськ—Запоріжжя.* 6 лют. з'єднання фронту визволило м. *Балаклія*, 11-го — м.*Лозова*, 14-го — Ворошиловград і вийшло на рубіж *Зміїв—Красноград—Красноармійськ* (Сталінської, нині Донец., обл.) — *Слов'янськ*—Ворошиловград. Успішне просування військ правого крила сприяло частинам і з'єднанням *Воронезького фронту* в оволодінні 16 лют. *Харковом*. 7—17 лют. противник, що протистояв військам лівого крила Пд.-Зх. і правого крила Пд. фронтів, змушений був відійти з Сіверського Дінця на рубіж р. Міус. Тут фронт стабілізувався до осені 1943. 6-та і 1-ша гвард. армії Пд.-Зх. фронту 18 лют. вийшли на підступи до міст Дніпропетровськ і *Синельникове.* Війська Пд.-Зх. фронту в ході В.н.о. розгромили осн. сили противника, відкинули його на 120—250 км, звільнили пн. ч. Донбасу, але через відсутність переваги в людській силі та засобах ведення бойових дій повністю визволити Донбас не змогли.

Літ.: История Украинской ССР, т. 8. К., 1984; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни. К., 1997.

Н.М. Руденко.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — назва 1938—58 та 1970—90 *Луганської області.*

ВОРОШИ́ЛОВСЬК — назва 1931—61 м. *Алчевськ.*

ВО́РСКЛА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1399 — центр. й вирішальна подія у політ. відносинах між *Великим князівством Литовським* (ВКЛ) і *Золотою Ордою* наприкінці 90-х рр. 14 ст. Їй передували два походи литов.-рус. війська на тер. Орди: 1397 на пониззя Дону і в Крим, 1398 — через *Поділля* на чорномор. узбережжя біля гирл Дніпра й Пд. Бугу. Ці походи здійснювалися задля того, аби відновити політ. позиції й кордони ВКЛ у пд.-укр. землях і надати допомогу екс-ханові Тохтамишу, союзникові вел. кн. литов. *Вітовта*, в його боротьбі за повернення до влади в Золотій Орді. Поновлення сюзеренітету ВКЛ над пд. укр. землями було оформлено 1398 спец. ярликом Тохтамиша, яким Золота Орда в його особі формально зрікалася прав власності на ці землі, поступаючись ними на користь правителя ВКЛ. Під час чергової втечі Тохтамиша до ВКЛ 1398 Вітовт уклав з ним угоду, за якою зобов'язувався допомогти тому поновити владу в Орді, а останній, після ретронізації, мав допомогти Вітовтові підкорити *Велике князівство Московське* і всю Русь. Умови угоди стали широко відомі, й невдовзі правитель ВКЛ опинився майже в повній політ. ізоляції. Незначну військ. та дипломатичну підтримку він отримав лише від Польщі, а також з *Волощини* і від нім. рицарів. Місцем збору й операційною базою величезної армії Вітовта, основу якої склали феод. ополчення Литов. Русі, став *Київ.* Відмова Вітовта видати Орді Тохтамиша прискорила розв'язку литов.-ординського конфлікту. 5 серп. ворогуючі армії зійшлися на берегах р. Ворскла (прит. Дніпра). Очікуючи підходу з Криму війська еміра *Едигея*, хан Тімур-Кутлук вступив у переговори, але Вітовт зажадав щонайменше визнання його верховної влади над Ордою, сплати щорічної данини і карбування на ординських монетах Вітовтового «знамення».

Ген. битва відбулася 12 серп., за кілька годин до заходу сонця і завершилася оточенням і майже цілковитим винищенням литов.-рус. армії. Десятки тисяч воїнів з боярських і князівських родів України, Білорусі та Литви полягли на берегах Ворскли, що значно послабило військ.-політ. потенціал ВКЛ і залишило землі України без захисту від нападу ординців. Переслідуючи рештки армії Вітовта, ординці оточили Київ і, взявши великий відкуп з киян, спустошили потім Поділля й *Волинь.* Ця битва увійшла в історію як одна з найбільш масових і кривавих битв епохи середньовіччя. Вона перекреслила амбітні плани Вітовта, надовго позбавивши його можливості вести активну політику на сх. Нищівна поразка у

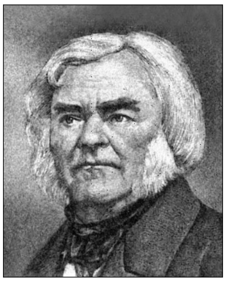

О.Х. Востоков.

битві послабила також політ. позиції ВКЛ на міжнар. арені, стала однією з гол. причин відновлення польс.-литов. унії.

Літ.: *Барбашев А.* Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410). СПб., 1885; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907; *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну). «Східний світ», 1928, № 2; *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. М., 1963; *Його ж.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К., 1998. *Żdan M.* Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda. В кн.: Ateneum Wileńskie, t. 7. Wilno, 1930.

Ф.М. Шабульдо.

ВО́РЦЕЛЬ (Worcell) **Станіслав Габріель** (23.03.1799 — 03.02.1857) — польс. політик-радикал, соціаліст-утопіст, граф. Н. в с. Степанія (*Волинь*). Учасник *польського повстання 1830—1831,* кер. повстанських військ на Волині. Після поразки повстання емігрував до Великої Британії, де представляв ліве крило польс. еміграції. 1835 був серед організаторів першого польс. революц.-демократ. т-ва «Люд польський». Разом із Й.*Лелевелем* брав участь у створенні орг-ції «Zjednoczenie» («Об'єднання»), що після Краківського повстання 1846 влилася до складу Польс. демократ. т-ва (1847 В. обрали до кер-ва останнього). Мав дружні стосунки з О.Герценим, Дж.*Мадзіні* та ін.

Літ.: *Герцен А.И.* Былое и думы. Л., 1947; *Limanowski B.* Stanisław Worcell: Życiorys. Warszawa, 1948.

Д.С. Вирський.

«ВОССОЕДИНЕ́НИЕ УКРАИ́НЫ С РОССИ́ЕЙ» — тритомний корпус документів і матеріалів, виданий 1953 з нагоди 300-річчя входження України до складу Рос. д-ви. Підготовлений спільно Ін-том історії АН СРСР, Ін-том історії АН УРСР та Архів. управлінням України. Вміщено 747 документів, що охоплюють період від 1620 до 1654 і відбивають складний і неоднозначний процес формування в укр. сусп-ві ідеї нац. державності, звільнення України з-під гніту *Речі Посполитої* та її орієнтації на Московію. Багато документів, що характеризували екон. і політ. становище укр. земель напередодні *національної революції 1648—1676*, сел.-козац. повстання 1630-х рр., дипломатичні зносини Б.*Хмельницького,* геополіт. становище України тощо, були взяті з фондів Центр. держ. архіву давніх актів СРСР, Центр. держ. архіву України та його філіалів і публікувалися вперше.

Публікація документів та їх підбір були виразно підпорядковані ідеологічній меті: довести, що лейтмотивом всієї укр. історії було нестримне прагнення укр. народу до возз'єднання з Росією і що Рос. централізована д-ва «в економічному, політичному і культурному відношеннях була державою більш прогресивною, ніж шляхетська Польща». Твердячи, ніби «возз'єднання України з Росією навіки з'єднало їхні історичні долі», упорядники видання доклали максимум зусиль до того, щоб представити в ідилічному світлі складні перипетії укр.-рос. взаємин. Проте, всупереч «надзавданню», поставленому перед упорядниками, документи тритомника переконливо свідчать про справжні прагнення укр. еліти, для якої протекторат рос. царя був насамперед засобом легітимації виниклої в ході нац.-визвол. війни козац. д-ви, закріплення її незалежності від Речі Посполитої.

Літ.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 1—3. М., 1953.

Я.В. Верменич.

ВОСТО́КОВ Олександр Олександрович (15(03).06.1857—25(13).12. 1891) — історик, археограф та архівіст. Н. в с. Воздвиженський-Селін Богородського пов. Моск. губ. в сім'ї священика. Навч. в Коломенському духовному уч-щі (1866—67). Закінчив Моск. духовне уч-ще (1876), юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1882). Від 1884 — співробітник Архіву Мін-ва юстиції у *Москві.* Чл. Моск. т-ва історії та старожитностей, Моск. правничого т-ва. Активно співробітничав із час. *«Киевская старина».* Автор праць із соціально-політ. історії України 16—17 ст. та історії рос. права 16—18 ст. Брав участь в укладанні «Актів Московської Держави» (М., 1890—1892, т. 1—2).

П. у м. Москва.

Тв.: Переписка стольника А.А.Безобразова, 1687. «Чтения Общества истории и древностей российских», 1881, т. 1; Проекты Уголовного Уложения 1754—1766. СПб., 1882; К истории первого крымского похода. «Киевская старина», 1886, № 2; Литературная деятельность Н.В.Калачова. «Исторический вестник», 1886, № 5; Пребывание ссыльных князей В.В. и А.В.Голицыных в Мезени. Там само, 1886, № 8; Козелецкая рада 1662 года. «Киевская старина», 1887, № 2; Жалоба роменского духовенства на протопопа Мартына Самойлова. Там само, 1887, № 5; Акт избрания Варлаама Ясинского архимандритом Киево-Печерского Монастыря. Там само, 1887, № 7; Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой. Там само, 1887, № 8; Нежинская рада 1663 года. Там само, 1888, № 5; Приданое П.И.Шереметевой. Там само, 1888, № 8; Суд и казнь Григория Самойловича. Там само, 1889, № 1; Из прошлого города Киева. Там само, 1889, № 10; Черняк Иван, Полтавский полковник. Там само, 1889, № 10; Судьба Выговских и Ивана Нечая. Там само, 1890, № 1; Посольство Шакловитаго к Мазепе в 1688 году. Там само, 1890, № 5.

Літ.: *Оглоблин Н.* Памяти А.А.Востокова. «Чтения Общества истории и древностей российских», 1892, т. 2.

О.В. Ясь.

ВОСТО́КОВ (справжнє прізв. — Остенек) **Олександр Христофорович** (27(16).03.1781—20(08).02.1864) — філолог-славіст, поет. Акад. Петерб. АН (1841). Один із засн. рос. мовознавства. Н. в м. Аренсбург (нині Курессааре, Естонія). Навч. в *Санкт-Петербурзі* в кадетському корпусі. Від 1815 працював у Петерб. публічній б-ці, займався вивченням пам'яток старослов'ян. писемності. 1820 опубл. «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка», яке заклало основи порівняльного слов'ян. мовознавства в Росії. Дослідження В. було поставлене поряд із працями видатних славістів, які працювали в той час на Заході. Автор двох граматик рос. мови (1831), «Описания русских и словенских рукописей Румянцевского музея» (1842), «Грамматики церковнославянского языка» (1863). Видав *Остромирове євангеліє* (рос., 1843). Йому належить низка археогр. праць і вид. стародавніх рукописів. Редагував і брав участь у складанні «Словаря церковнославянского и русского языка» (т. 1—4, 1847). Уклав «Словарь церковнославянского языка» (т. 1—2, 1861). Під його кер-вом вийшли «Описание областного великорусского языка» (1852), «Дополнения к нему» (1858).

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Филологические наблюдения. СПб., 1865 (указатель трудов А.Х.Востокова, составленный И.И.Срезневским); Заметки А.Х.Востокова о его жизни (сообщил В.И.Срезневский). СПб., 1901.

Літ.: *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. М., 1941; *Орлов В.* Русские просветители 1790—1800-х годов. М., 1950.

Г.Г. Денисенко.

ВО́СЬМА ГВАРДІ́ЙСЬКА А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання рад. військ, ств. в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (16 квіт. 1943) із 62-ї армії. У складі *Південно-Західного фронту* (від 20 жовт. 1943 — *Третій Український фронт*) взяла участь в *Ізюм-Барвінківській наступальній операції 1943* та Донбаській наступальній операції (див. *Донбаські операції 1941—1943*), внаслідок яких рад. війська форсували в лип. 1943 р.Сіверський Донець (прит. Дону), захопили й розширили плацдарм на його правому березі на пн. від м. *Слов'янськ*, а в серп.—верес. 1943 завершили визволення Донбасу. В ході битви за Дніпро з'єднання В. г.а. взяли участь у визволенні *Запоріжжя* та *Дніпропетровська.* Під час боїв за *Правобережну Україну* успішно діяла в *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944, Березнегувато-Снігурівській наступальній операції 1944* і *Одеській наступальній операції 1944.* Протягом квіт. 1944 визволила ч. Волин. обл. У квіт. 1944 виведена в резерв Ставки Верховного Головнокомандування, 13 черв. 1944 передана *Першому Білоруському фронтові,* в складі якого протягом 1945 брала участь у *Білоруській наступальній операції 1944, Вісло-Одерській наступальній операції 1945*, Сх.-Померанській наступальній операції 1945. Відзначилася у *Берлінській наступальній операції 1945.* Командувачі: В.*Чуйков* (трав.—жовт. 1943, листоп. 1943 — трав. 1945), І.Масленников (жовт.—листоп. 1943).

Літ.: *Чуйков В.И.* В боях за Украину. К., 1972; *Його ж.* От Сталинграда до Берлина. М., 1980.

Н.М. Руденко.

ВО́СЬМА ПОВІ́ТРЯНА А́РМІЯ. Сформована в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (черв. 1942). Підтримувала оборонні бойові дії *Південно-Західного фронту* на полтав., куп'янському й валуйсько-россошанському напрямах у черв. — лип. 1942. Під час оборонного та наступального періодів *Сталінградської битви 1942—1943* прикривала з повітря війська Сталінградського (1-го формування), Пд.-Сх. і Сталінградського (2-го формування) фронтів, брала участь у повітряній блокаді оточеного ворожого угруповання, в груд. 1942 підтримувала сухопутні війська при розгромі котельниковського угруповання ворога. У складі *Південного фронту* (від 20 жовт. 1943 — *Четвертий Український фронт*) допомагала наземним військам у наступі на м. Ростов-на-Дону (РФ), в прориві оборони противника на р. Міус, у визволенні Донбасу, *Мелітополя* і пд. Лівобереж. України, під час ліквідації нікопольського угруповання ворога і в ході *Кримської наступальної операції 1944.* Влітку 1944 перекинута в р-н м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), де в складі *Першого Українського фронту* взяла участь у *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944.* Від 6 серп. 1944 у складі 4-го Укр. фронту прикривала наземні війська під час визволення *Закарпатської України, Чехословаччини* і пд. р-нів Польщі. У трав. 1945 взяла участь у Празькій операції, після чого закінчила бойовий шлях. За роки війни її льотчики здійснили понад 220 тис. вильотів, 203 воїни одержали звання Героя Рад. Союзу, а три льотчики — О.*Алелюхін*, В.*Єфремов* і В.*Лавриненков* — удостоєні його двічі. Командувачі: Т.*Хрюкін* (черв. 1942 — лип. 1944), В.Жданов (серп. 1944 — трав. 1945).

Літ.: В небе Сталинграда. Волгоград, 1983.

Н.М. Руденко.

ВО́ТЧИНА (давньорус. «отчина» — батьківська власність) — спадкова земельна власність *князів, бояр* та ін. чл. панівної верхівки у *Київській Русі* й середньовічній Україні. Перші В. виникають у 2-й пол. 11 ст. спочатку як князівства. Боярські В. фіксуються джерелами між 11 і 12 ст. До того земля перебувала в колективній власності панівної верстви. Історики називають 3 осн. шляхи виникнення В.: 1) переростання родо-племінної власності на землю у феод.; 2) надання земель васалам і 3) загарбання феодалами земель вільних общинників. У деяких давньорус. землях (починаючи від 12 ст.) В. утворювалися шляхом купівлі земель у селян боярами та княжими дружинниками (див. *Дружина*). «*Руська правда*» в пізніших редакціях закріплювала В. за князями («Правда Ярославичів», 1072) і боярами («Поширена Правда», між 12 і 13 ст.). На величезній тер. Київ. Русі процес становлення В. відбувався неводночас: у Пд.-Зх. Русі раніше, у Пн.-Зх. і Пн.-Сх. — пізніше.

На Русі В. були в безумовній (алодіальній) власності князів і бояр (сюзерен не мав права відібрати її у васала). Вотчинники мали деякі привілеї: збирали *данину* на користь влади у своїх В., виконували суд. та адм. функції. Таке право в тогочасній Європі називалось імунітетом. Вотчинники були зобов'язані відбувати військ. службу на користь свого сюзерена. Великі бояри, поступово обростаючи земельними володіннями і багатствами, прагнули до більшої свободи, а то й до незалежності від князя. Це спричинило *удільну роздробленість*, що постала в Русі від 40-х рр. 12 ст. *Монголо-татарська навала* підірвала засади землеволодіння на Русі, завдала удару системі сюзеренітету-васалітету. Та згодом вотчинники відновлюють свої володіння й привілеї, здобувають право відходу від свого володаря до ін. В Рос. д-ві та *Лівобережній Україні* вотчинна система ліквідована указом *Петра I* від 23 берез. 1714, а В. прирівняні до *помість.* На ін. укр. землях В. дожила до 19 ст.

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси, кн. 1—2. М., 1951—54; *Черепнин Л.В.* Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII ст.). «Вопросы истории», 1953, № 4; *Янин В.Л.* Новгородская феодальная вотчина. М., 1981; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

ВО́ТЧИННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — гол. чин. промисли й пром. підпр-ва, в основі яких лежала примусова праця особисто чи поземельно залежних *посполитих*, переважно селян. Мала витоки з вотчинного *ремесла*, яке оформилося в *Київській Русі.* На тер. України наприкінці 17 — 1-й пол. 19 ст. В.п. склалась у процесі виникнення та функціонування панських, монастирських, держ. і царських *мануфактур.* У Зх. Україні, на відміну від *Лівобережної України*, *Слобідської України*, Пд. України, на більшості з мануфактур застосовувалася праця кріпаків

П.М. Врангель.

(див. *Кріпацтво*) окремих можновладців, що визначало певну консервативність В.п. (лише деякі з галицьких мануфактур згодом перетворилися на ф-ки). Певна кількість мануфактурних і кустарно-артільних підпр-в функціонувала з одночасним використанням праці підданих і вільнонайманих виробників. Це свідчило про перехідний етап від суто феод. вир-ва до капіталіст. Такими, зокрема, у 1-й третині 18 ст. стали Глушківська (Путивльська) суконна, Почепська, Шептаківська і Тапальська полотняні мануфактури та ін. Власники В.п. (найбільшими з них були Понятовські, *Браницькі*, *Потоцькі*, *Горленки*, *Розумовські*, *Миклашевські* та ін.) могли її продавати, закладати, дарувати тощо. У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин В.п. поступово втрачала конкурентоспроможність і в 2-й пол. 19 ст. занепала остаточно.

Літ.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні, ч. 4. К., 1959; *Пономарьов О.М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971; *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. К., 1975.

О.І. Гуржій.

ВО́ТЧИННИЙ СУД — суд, який чинив над своїми підданими власник *вотчини* або *помістя*. У *Київській Русі* вотчинне судочинство здійснювалося феод. знаттю щодо невільників та *закупів*. На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської* В. с. виступав як суд 1-ї або ж 2-ї інстанції після слідства і вироку *копного суду*. В дещо модифікованому вигляді проіснував до *судової реформи 1864*.

А.О. Гурбик.

«ВПЕРЕ́Д» — партійні групи РСДРП, ств. 1905 за рішенням більшовицької партії на противагу місц. к-там РСДРП, що перейшли на позиції *меншовиків*. В Україні групи «В.» були ств. у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ,* січ.), *Києві* (лют.), *Харкові* (січ.). Катериносл. група з берез. мала назву — Катериносл. к-т більшості РСДРП, у діяльності якого брали активну участь П.Лепешинський, І.*Шварц*, С.*Гопнер*, А.Булигін, Б.Волін, Г.*Петровський*. Харків. група також здійснювала політику Бюро к-ту більшості (всерос. більшовицького орг. центру). Серед її чл. — *Артем*, Б.Авілов, М.Доброхотов, Г.Мерцалов. У серп. ЦК РСДРП надав їй права к-ту. До складу Київ. групи, яка не оформилась у самостійну орг-цію і залишилась у складі меншовицького міськ. к-ту РСДРП, входили В.*Вакар*, Г.Кржижановський, Г.Михайлов, О.*Шліхтер*. Політ. платформа групи піддавалася критиці з боку редакції газ. «Пролетарій» та В.*Леніна*. Групи «В.» брали участь у *революції 1905—1907* в Україні.

Літ.: 1905 рік у Києві та на Київщині: Збірник статей та спогадів. К., 1926; *Кондуфор Ю.Ю.* Харьковская большевистская группа «Вперед». Х., 1954; *Варгатюк П.Л.* В.І.Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961; Меньшевики. В кн.: Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. М., 1996.

Л.Д. Федорова.

«ВПЕРЕ́Д» — нелегальна робітн. газ., засн. соціал-демократ. групою «Рабочее дело» у *Києві*. 1897—1901 вийшло 10 номерів (№ 1 датовано 8 груд. 1896, фактично вийшов 19(07) січ. 1897). Від берез. 1897 — орган *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* (№ 3—4), з 1898 — Київ. к-ту РСДРП. Серед організаторів і ред. газ. — М.*Урицький*, М.Гурський, К.*Василенко*, Д. Логвинський. *Більшовики* звинувачували редакцію газ. в *економізмі*, відході від політ. платформи газ. «*Искра*». Через розгром друкарні й арешт кер-ва к-ту газета припинила існування.

Літ.: *Мошинский И.Н.* (Юзеф Канарский). На путях к Первому съезду РСДРП (90-е годы в киевском подполье). М., 1928; *Василенко К.П.* Статті. Спогади. Листування, ч. 1—2. К., 2002.

Л.Д. Федорова.

ВРА́НГЕЛЬ Петро Миколайович (28.06.1878—25.04.1928) — рос. військ. та політ. діяч. Н. в м. Ново-Олександрівськ Ковенської губ. (нині м. Зарасай, Литва). Закінчив Гірничий ін-т (1901, *Санкт-Петербург*), склав іспит на офіцерський чин при Миколаївському імператорському кавалерійс. уч-щі (1902), закінчив Імператорську військ. акад. (1910). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, ген.-майор, команд. кінним корпусом.

Один з провідників *Білого руху*. Відкинув пропозицію гетьмана П.*Скоропадського* очолити укр. ЗС. Від серп. 1918 — у *Добровольчій армії*, нач. кінної д-зії, командир кінного корпусу. Підвищений в чині до ген.-лейтенанта. У ЗС Пд. Росії (ЗСПР) — команд. Кавказ. добровольчою армією (січ.—трав. 1919), Кавказ. армією (трав.—груд. 1919), Добровольчою армією (груд. 1919 — січ. 1920). Від квіт. 1920 — головнокоманд. ЗСПР, реорганізованих ним у *Російську армію*. Після поразки від Червоної армії 16 листоп. 1920 на чолі залишків армії евакуювався з Криму до Туреччини. Проживав у *Югославії*, Бельгії. Заснував Рос. заг.-воїнський союз (1924).

П. у м. Брюссель (Бельгія). Похований у м. Бєлград (Югославія).

Літ.: *Бортневский В.* Загадка смерти генерала Врангеля. СПб., 1996; *Венков А.В.* Врангель. В кн.: Белые генералы. Ростов-на-Дону, 1998.

А.О. Буравченков.

ВРА́НГЕЛЯ РЕЖИ́М НА ПІВДНІ УКРАЇ́НИ 1920 — військ. диктатура, встановлена на поч. 1920 головнокоманд. *Російської армії* ген. П.*Врангелем* на тер., контрольованій його армією. Врангель проводив більш гнучку і поміркову політику, ніж його попередник А.*Денікін*. Заг. її напрями: збройна боротьба з *більшовиками*; створення правопорядку, який підтримували б найширші верстви нас., в т. ч. дрібні селяни-власники, поліпшення матеріального добробуту робітників і задоволення їхніх професійних потреб. Внутр. життя в Криму та на Пд. України регламентувалося наказами головнокоманд., правилами, тимчасовими положеннями і розпорядженням уряду Пд. Росії (голова — О.Кривошеїн), які підлягали обов'язковому затвердженню П.Врангелем.

Радикальний характер мала аграрна реформа. Згідно з наказом головнокоманд. «Про землю» 7 черв. 1920, за селянами закріплювалися захоплені після *Жовтневої революції 1917* землі, які переходили у довічну спадкову власність нового хазяїна. Він мав сплачувати за землю протягом 25 років 1/5 частину середнього за останні 10 років врожаю. Це мало забезпечити перехід землі до «справжніх міцних хазяїв». Розміри поміщицьких землеволодінь

значно обмежувалися. Реалізація положень реформи покладалася на створені замість волосних та сільс. рад органи сел. самоврядування — волосні земські установи і сільс. громади («Тимчасове Положення про волосні земські установи» від 28 лип. 1920).

Зазнали змін погляди білогвард. кер-ва щодо нац. питання. Відмовившись від ідеї «єдиної та неподільної Росії», Врангель проголосив курс на створення «широкої федерації», заснованої на «вільному волевиявленні населення» новопосталих держ. утворень. З метою створення єдиного антибільшовицького фронту здійснено спроби встановити зв'язки з С.*Петлюрою* та Н.*Махном.* У жовт. 1920 Врангель пристав на пропозицію С.Петлюри про укладення військ.-політ. угоди на умовах повної незалежності України у внутр. управлінні при єдності гол. командування «над усіма збройними силами і забезпеченні загальнодержавних інтересів». За браком часу угоду не було укладено.

У ході контрнаступу *Південного фронту* (жовт. 1920) гол. сили Врангеля були розгромлені рад. військами у Пн. Таврії. Після втрати крим. укріплень (7 листоп. 1920) залишки Рос. армії і значна кількість цивільних осіб евакуювалися за кордон.

Літ.: *Акулов М., Петров В.* 16 ноября 1920. М., 1989; Воспоминания генерала барона П.Н.Врангеля, ч. 2. М., 1992.

А.О. Буравченков.

ВРАНИ́ЦЬКИЙ Василь Іванович (р. н. невід. — 14(02).12.1832) — декабрист, полковник. Від 1824 — чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), належав до його поміркованої частини, яка виступала за встановлення в Рос. імперії конституційної монархії. Був заарештований у *Житомирі* й засуджений до довічного заслання, яке було скорочене до 20 років. Заслання відбував у Сибіру.

П. у м. Ялуторовськ (нині місто Тюменської обл., РФ).

Літ.: *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955.

О.Ф. Овсієнко.

ВРАНИ́ЦЬКИЙ Франц (н. 04.10. 1937) — політ., держ. і громад. діяч Австрії. Н. в м. *Відень.* 1960 закінчив Віденську ВШ світ. торгівлі (нині — Екон. ун-т). Професійну кар'єру розпочав у фінансовому від. фірми «Сіменс-Шуккерт» і Австрійс. нац. банку. Від 1970 — радник міністра фінансів, голова правління великих австрійс. банків. 1984 — міністр фінансів, 1986 вперше очолює уряд як федеральний канцлер. Керував п'ятьма урядовими кабінетами. 1988 — голова Соціаліст. партії Австрії (СПА). 1997 пішов у відставку з посади федерального канцлера і голови СПА, залишившись серед найпопулярніших політиків країни.

Нагороджений преміями ім. Карла Великого та У.Фулбрайта «За досягнення взаєморозуміння з країнами Європи», почесний чл. Австро-укр. т-ва, яке своєю діяльністю сприяє поглибленню двосторонніх австрійс.-укр. відносин, особливо співробітництву в питаннях освіти, науки й к-ри. (Видає ж. «Австрійсько-український огляд».)

Тв.: Партнер в Європі. Нотатки щодо австрійсько-українського співробітництва. «Політика і час», 1997, № 9.

І.М. Мельникова.

ВРЕЦЬО́НА Євген (псевд. — Волянський; 01.10.1905—04.02.1975) — політ. і військ. діяч. Чл. УВО та ОУН, один із найближчих сподвижників Є.*Коновальця*, учасник конф. Проводу ОУН, чл. Укр. гол. визвол. ради (УГВР). Н. у м. Винники (нині підпорядковане Львів. міськраді). За спеціальністю — інженер-хімік, 1933 закінчив Вищу тех. шк. у Празі (Чехія), редагував спортивно-виховний тижневик «Готові» у Львові (1934), дописував до професійного час. «Технічні вісті». В'язень польс. концтабору *Береза Картузька* (1934—36), один з учасників подій на Закарпатті 1938—39 (див. *Карпатська Україна*), організатор *Карпатської Січі* — разом з Р.*Шухевичем,* М.*Колодзинським-Гузаром* та ін. входив до її Ген. штабу. Після *Другої світової війни* — діяч закордонного представництва УГВР і активний дописувач до часописів «Сучасна Україна» та «*Сучасність*».

П. у м. Базель (Швейцарія).

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії Організації українських націоналістів, т. 1, Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; Історія українського війська (1917—1995). Львів, 1996.

Б.З. Якимович.

ВРО́НА Іван Іванович (29(17). 09.1887—05.01.1970) — мистецтвознавець, критик, художник. Чл. Спілки художників УРСР. Засл. працівник к-ри УРСР (1968). Н. в с. Отроч Люблінської губ. на *Холмщині.* 1914 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. 1912—14 навч. в худож. студії К.Юона в *Москві*, 1918—20 — в Укр. Акад. мист-ва в *Києві.* 1924—30 — ректор Худож. ін-ту в Києві, 1930—33 і 1945—48 — його викладач. 1925—31 — дир. «Музею (Кабінету) мистецтв ВУАН» (нині *Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків*). Теоретик об-ня *Асоціація революційного мистецтва України* (1925—32). Одночасно у 1920-х рр. — дійсний чл. Соціологічної комісії ВУАН, співробітник н.-д. каф-ри марксизму-ленінізму при ВУАН, н.-д. каф-ри мистецтвознавства. 1926—30 — голова Вищої кінорепертуарної комісії при Наркомосі УСРР. 1930—32 завідував Київ. філією Держ. вид-ва України.

Репресований 1933. 1934—36 перебував в концтаборах на Далекому Сході. 1936—41 працював у Москві та Можайську. 1943—44 викладав в Середньоазіат. держ. ун-ті (Ташкент). Реабілітований 1943 і 1958.

1944—52 — н.с., 1956—70 — зав. сектору Ін-ту теорії та історії арх-ри Акад. арх-ри УРСР.

П. у м. Київ.

Архів В. зберігається в Центр. держ. архіві-музеї літ. та мист-ва України.

Тв.: Трохименко К.Д. Нарис про життя і творчість. К., 1957; Михайло Гордійович Дерегус: Нарис про життя і творчість. К., 1958; Українська радянська графіка. К., 1958; Життя і творчість А.Г. Петрицького. К., 1968.

О.В. Юркова.

Ф. Враницький.

І.І. Врона.

ВРО́ЦЛАВСЬКА ДОРО́ГА — торг. шлях 16—18 ст., що зі *Львова* проходив через міста *Жовква, Белз*, Грубешів (нині Грубєшув), Красностав, Люблін, Казимир Дольний (нині Казимеж-Дольни), Радом (усі Польща) і вів до відомого центру експорту товарів з укр. земель у Сілезії (істор. область у верхній і середній течії р. Одер) — Вроцлава, де з 2-ї пол. 14 ст. у передмісті існувала «Руська вулиця» і були торг. факторії укр. купців.

Літ.: *Lewicki S.* Targi lwowskie od XIV—XIX wieku. Lwów, 1921. *Пришляк В.* До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття. «ЗНТШ», 1997, т. 233.

В.В. Пришляк.

М.О. Врубель.

М.Є. Врублевський.

ВРУ́БЕЛЬ Михайло Олександрович (17(05).03.1856—14(01).04. 1910) — художник. Акад. петерб. Акад. мист-в (1905). Н. в м. Омськ (нині місто в РФ) в сім'ї військ. юриста.

Творчість В. посіла провідне місце у формуванні рос. та укр. модерну. Навчаючись в одес. г-зії, відвідував малювальну шк. (1870—72). Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. 1880—84 навч. в петерб. Акад. мист-в у П.Чистякова. Від 1884 до 1889 жив у *Києві*, з 1889 — у *Москві*. Викладав у Рисувальній шк. М.*Мурашка* в Києві, Строгановському уч-щі ужиткового мист-ва в Москві. Працював у галузях станкового, монументального і театрально-декораційного живопису, станкової та книжкової графіки, декоративно-ужиткового мист-ва, арх-ри. Київ. період мав виняткове значення у становленні особистості В., формуванні його творчого методу. Приїхав до Києва на запрошення А.*Прахова* для реставрації стінопису *Кирилівської церкви*, брав участь у відновленні стародавнього живопису в *Софійському соборі*. На пропозицію А.Прахова розробив ескізи до розписів *Володимирського собору* (1887), але був відсторонений від осн. робіт. Серед станкових тв. цього періоду: «Дівчинка на тлі перського килима», «Східна казка» (обидві 1886), «Автопортрет» (1885), «Портрет В.Д.Замирайла» (1887—89), численні малюнки та акварелі. Зв'язки з Україною тривали все життя (картини «До ночі», «Бузок», 1900).

Центр. місце у творчості В. займає тема демона, в роботі над якою найповніше втілено драм.-тривожне сприйняття світу («Демон, що сидить», 1890; «Демон зборений», 1902). Глибоко поетичні його билинні, казкові, міфологічні образи («Богатир», 1898—99; «Пан», 1899; «Царівна-Лебідь», 1900). Автор портретів, пейзажів, натюрмортів, ілюстрацій до тв. М.Лермонтова. Брав участь у діяльності абрамцевського худож. гуртка мецената С.Мамонтова. Творчість В. вирізняють символізм образів, пошуки високого монументального стилю. Багато тв. В. зберігається у Київ. музеї рос. мист-ва.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Літ.: *Яремич С.П.* Михаил Александрович Врубель. Жизнь и творчество. М., 1911; *Прахов Н.А.* Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. К., 1958; *Дмитриева Н.А.* М.А.Врубель. В кн.: История русского искусства, т. 10, кн. 1. М., 1968; *Тарабукин Н.М.* Михаил Александрович Врубель. М., 1974; *Заварова Г.* Київський період творчості Михайла Врубеля. «Образотворче мистецтво», 1977, № 1; *Белічко Ю.* Врубель на Україні. Там само, 1983, № 4.

Н.Г. Ковпаненко.

ВРУБЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Євтихійович (парт. псевд. — Сергій; 16.02.1897—25.12.1918) — революц., громад.-політ. діяч, учасник боротьби за владу Рад в Україні. Н. в с. Рункошів (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). 1915—16 навч. в Київ. комерційному ін-ті. Від груд. 1916 — в армії, де вів революц. роботу. 1917 — лівий укр. соціал-демократ. У листоп. 1917 — голова Барського військ. революц. к-ту. На II Всеукр. з'їзді Рад обраний до складу ЦВК Рад України. У берез.—квіт. 1918 — нар. секретар нар. освіти в рад. уряді України — Нар. секретаріаті. Чл. Надзвичайного повноважного посольства ЦВК Рад України і Нар. секретаріату в Москві (кін. берез. — поч. трав. 1918). Від квіт. 1918 — чл. Бюро з кер-ва повстанською боротьбою в тилу австро-нім. окупантів (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

Чл. КП(б)У з 1918. Від черв. 1918 — чл. підпільного Київ. губ. к-ту партії. Від верес. працював в органі Київ. обласного, губ. і міськ. к-тів КП(б)У — нелегальній газ. «Киевский коммунист». 28 жовт. 1918 заарештований гетьман. урядом у Києві.

Загинув у часи *Директорії*, похований у м. Київ.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1987; *Варратюк П.Л.* Перший український уряд України: відоме і невідоме. В кн.: Про минуле заради майбутнього. К., 1989.

О.В. Юркова.

ВРУ́ЧИЙ — назва до 1569 м. *Овруч.*

ВСЕВЕЛИ́КЕ ВІ́ЙСЬКО ДОНСЬКЕ́ (Донське козаче військо, ДКВ) — іррегулярне військо, а також адм.-тер. одиниця — *Область Війська Донського* (ОВД) — в царській Росії. Утворилось у 15 ст. з місц. нас. та переселенців з тер. Моск. д-ви й укр. земель. Організаційно оформилося 1570 у вигляді общини «Головне Донське військо». Царський уряд наприкінці 16 ст. використовував його для охорони пд. кордонів, а з 17 ст. і як збройну силу у війнах Росії. Справами війська займався з 1623 *Посольський приказ.*

У боротьбі з *Османською імперією* і *Кримським ханством* донські козаки часто взаємодіяли з запороз. козацтвом. 1632 між ними було укладено угоду про взаємодопомогу. З листами про допомогу до ДКВ зверталися гетьмани Б.*Хмельницький* (1649 і 1650) та І.*Брюховецький* (1668), згодом — кошовий отаман І.*Сірко*.

Царський уряд поступово ліквідовував автономію Дону. 1676 донське козацтво склало присягу на вірність царю, з 1721 перебувало у підпорядкуванні Військ. колегії. 1775 імп. *Катерина II* своїм указом скасувала рештки автономії ДКВ. Від 1815 тер. ОВД у військ. та адм. відношенні підпорядковувались Гол. штабу Військ. мін-ва, з 1875 — Гол. управлінню козачих військ, од 1910 — козачому від. Гол. штабу. Усі козачі війська Росії очолював отаман, від 1827 ним вважався спадкоємець престолу. На чолі ДКВ стояв «наказний» (призначений) отаман. При отамані існував військ. штаб, який керував справами війська через отаманів відділів чи окружних отаманів.

ДКВ брало участь у всіх війнах Росії 18—20 ст. Під час *Першої світової війни* воно виставило 60 кінних полків, 136 окремих сотень і півсотень, 6 піших батальйонів, 33 батареї, 5 запасних полків (загалом понад 100 тис. воїнів). На 1917 тер. ОВД становила 144,6 квадратних верст, де мешкало бл. 4 млн осіб, з яких 42,3 % — козаки і 25,5 % «корінні» селяни, решта — «іногородні». 17 черв. 1917 на Великому військ. крузі (представницькі збори козацтва) військ. отаманом обрано ген. О.*Каледіна* і створено Донський військ. уряд, який після *Жовтневої революції 1917* не визнав більшовицького Раднаркому і оголосив себе єдиною владою на тер. ОВД. Досягнуто порозуміння в певній координації дій з Ген. секретаріатом УНР і встановлено міждерж. контакти на рівні постійних представників.

Після встановлення більшовицької влади на Дону козацтво втратило всі свої права і привілеї. Це спричинило його виступ проти рад. влади. 16 трав. 1918 на Крузі порятунку Дону військ. отаманом обрано ген. П.*Краснова* і створено уряд Великого Війська

Донського (ВВД). 8 серп. 1918 уряди *Української Держави* та ВВД підписали договір про осн. принципи двосторонніх відносин, згідно з яким обидві сторони визнавали суверенність і незалежність одна одної, відмовлялися від територіальних претензій. Держ. кордоном визначалася адм. межа між ОВД та Воронезькою, Харків. і Катеринослав. губ. Уряди брали на себе зобов'язання забезпечити права укр. та донської нац. меншин у галузі мови, освіти та к-ри. Між Укр. Д-вою і ВВД були встановлені офіц. дипломатичні відносини.

У січ. 1919 Донська армія була підпорядкована ген. А.*Денікіну*, який очолював ЗС Пд. Росії. У лют. на Великому військ. крузі військ. отаманом обрано ген. А.Богаєвського. Під час походу ген. Денікіна на *Москву* Донська армія забезпечувала правий фланг *Добровольчої армії*. Після поразки під м. Воронеж і с. Касторно (нині с-ще міськ. типу Курської обл., РФ) її залишки відступили до Новоросійська, звідки були евакуйовані до Криму і зведені у Донський корпус. У листоп. 1920 з частинами *Російської армії* ген. П.*Врангеля* корпус було евакуйовано до Туреччини, а згодом перекинуто до Болгарії та *Югославії*.

Частини донського козацтва входили також до складу Червоної армії. На їхній базі створено кінні д-зії, корпуси та армії. Постановою Всерос. ЦВК 1920 на козачі області РСФРР розповсюджено заг. законоположення про землеустрій та землекористування, що поклало край існуванню козацтва як окремого стану. 20 квіт. 1936 ЦВК СРСР скасував існуючі для козацтва обмеження щодо служби в Червоній армії. Були сформовані донські козачі кінні частини і з'єднання, які брали участь у *Другій світовій війні*. Козачі військ. частини воювали також на боці гітлерівської Німеччини.

Від 2-ї пол. 1980-х рр. на Дону розпочався процес відродження донського козацтва.

Літ.: *Савельев А.* Трехсотлетие Войска Донского. 1570—1870. СПб., 1870; Картины былого Тихого Дона, т. 1—2. СПб., 1909; *Краснов П.Н.* Всевеликое Войско Донское. В кн.: Архив русской революции, т. 5. М., 1991.

А.О. Буравченков.

ВСЕ́ВОЛОД О́ЛЬГОВИЧ, Всеволод-Кирило Ольгович (р. н. невід. — 01.08.1146) — князь черніг. (1127—39) і київ. (1139—46), старший син *Олега Святославича* й візант. патриціанки Феофано Музалон. Одружився з донькою київ. кн. *Мстислава Великого* Марією. В.О. вокняжився в *Чернігові* 1127, вигнавши звідти свого дядька Ярослава Святославича. Від 1134 разом з ін. *Ольговичами* розпочав боротьбу за *Київ* з Мономашичами і їхнім главою, київ. кн. *Ярополком Володимировичем*. Влітку 1135 В.О. з ін. Ольговичами за допомогою *половців* розбили на р. Супій (прит. Дніпра) Ярополка, і той змушений був віддати їм Посем'я. На поч. 1138 Ольговичі на чолі з В.О. рушили на *Переяслав* (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), збираючись далі напасти на Київ, але побоялись Ярополка, що встиг зібрати велике військо. Ярополк пішов на Ольговичів до Чернігова, його підтримали полоцькі, галицькі князі, а також ін. Мономашичі, угор. загони і орда кочовиків-*берендеїв*. В.О. вирішив тікати з Чернігова, однак городяни змусили його молити Ярополка про прощення. Після кончини Ярополка (18 лют. 1139) В.О. витіснив з Києва ін. сина *Володимира Мономаха — В'ячеслава Володимировича*, що вокняжився там. В'ячеслав вернувся до Турова. А 5 берез. 1139 В.О. сів у Києві.

На поч. київ. княжіння В.О. довелося відстоювати престол як від Мономашичів, серед яких особливо активним був *Ізяслав Мстиславич*, так і від рідні — Ольговичів, що вимагали від нього володінь. Становище дещо стабілізувалося завдяки угоді між В.О. і Мстиславичами: В'ячеславом Володимировичем та Ізяславом Мстиславичем, яким він заповів Київ після своєї кончини. Ольговичі об'єдналися з Давидовичами (ін. черніг. родом, нащадками *Давида Святославича*) проти В.О., і йому доводилося то воювати з ними, то задобрювати їх подачками у вигляді малих міст і волостей. В.О. був хитрим і гнучким політиком, проте мало піклувався про заг.-рус. інтереси. Використавши Мономашичів для усмирення Ольговичів і Давидовичів та зміцнившись на київ. престолі, В.О. відмовився від обіцянки заповісти Київ В'ячеславу та Ізяславу, а пообіцяв престол своєму братові *Ігорю Ольговичу* й вимагав

Всеволод Ольгович. Малюнок 17 ст.

від Ізяслава Мстиславича та Володимира Давидовича присягнути йому на вірність, що ті й зробили, утім, не збираючись (як показали подальші події) дотримуватися хресного цілування. В.О. був у близькому союзі з половецькими ханами і користувався їхньою підтримкою в суперництві з ін. рус. князями, що зробило його нелюбимим у народі. Перед смертю В.О. скликав братів і київ. *віче*, оголосивши про передання влади Ігореві.

П. у м. *Вишгород*.

М.Ф. Котляр.

ВСЕ́ВОЛОД СВЯТОСЛА́ВИЧ (бл. 1152—17.05.1196) — удільний князь трубчевський та курський, з молодшої гілки чернігово-сіверської династії *Ольговичів* (син черніг. князя *Святослава Ольговича* та доньки новгород. посадника Марії), один з гол. героїв «*Слова о полку Ігоревім*» — «буй-тур», який був «во Олговичех всих удалее». Одружений на доньці переяслав. кн. Гліба Юрійовича. Вперше В.С. згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1160. 1170 брав участь в поході київ. кн. *Мстис-*

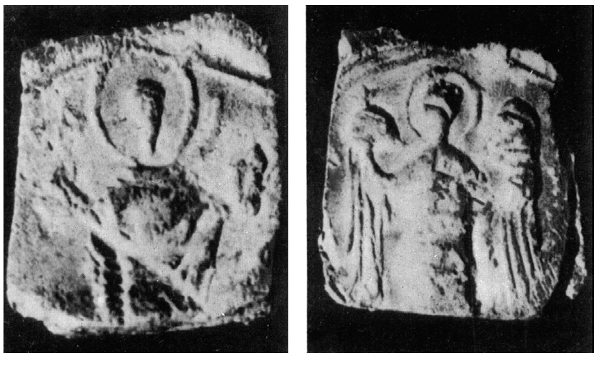

Печатка (лицьовий та зворотній боки) Всеволода Ольговича.

лава Ізяславича на *половців*, 1175 ходив зі старшим братом *Ігорем Святославичем* на *Стародуб*. 1180 брав участь в поході київ. кн. *Святослава Всеволодича* на владимиро-суздальського кн. *Всеволода Юрійовича*; 1183 — у двох походах брата Ігоря на половців. 1185 підтримав похід Ігоря на половців (що став приводом для написання «Слова о полку Ігоревім»), під час якого потрапив у полон. 1191 знову ходив з Ігорем на половців. Похований у церкві Св. Богородиці (Благовіщенській) у *Чернігові*.

1946 під час розкопок фундаментів Благовіщенської церкви в Чернігові було виявлено поховання (цегляна гробниця № 4), яке Б.*Рибаков* ототожнив з похованням В.С. На підставі кісток з цього поховання скульптор-антрополог М.*Герасимов*, незважаючи на пошкодження черепа, здійснив реконструкцію обличчя небіжчика.

Літ.: *Герасимов М.М.* Реконструкция лица по черепу из гробницы № 4. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1947, № 11, т. 1; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. Там само; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1972; *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII вв. М., 1977; *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». М., 1991.

В.П. Коваленко.

ВСЕ́ВОЛОД СВЯТОСЛА́ВИЧ, Всеволод-Данило Святославич Чермний, Рудий (р. н. невід. — після 1214) — князь черніг., київ., 3-й син *Святослава Всеволодича* і доньки полоцького кн. Василька Святославича. 1179 В.С. одружився з донькою краківського кн. Казимира II. 1183 брав участь у великому переможному поході рус. князів на *половців* на чолі з Святославом Всеволодичем і *Рюриком Ростиславичем*. 1191 разом з ін. пд.-рус. князями невдало ходив до *Половецької землі*. По смерті *Ігоря Святославича* (1201) В.С. вокняжився в *Чернігові*. Прагнув заволодіти київ. престолом. У серп. 1206 за сприяння *Володимира Ігоревича* забрав *Київ* у Рюрика Ростиславича. Тієї самої осені Рюрик за підтримки своєї рідні вигнав звідти В.С. Тоді *Ольговичі* (до клану яких належав В.С.) зібрали велике військо. Не чекаючи на його прихід, Рюрик вернувся до свого домена *Овруча*. У 1-й пол. 1207 В.С. знову вокняжився в Києві, але в серп. 1207 на нього пішов кн. владимиро-суздальський *Всеволод Юрійович*. На шляху на пд. Всеволод Юрійович зав'язав боротьбу з рязанськими князями. Скориставшись його затримкою, Рюрик Ростиславич у жовт. 1207 вдерся до Києва. Не зумівши силою витіснити його з Києва, Ольговичі уклали з ним угоду, згідно з якою Київ повертався В.С., Рюрик сідав у Чернігові, а київ. волості діставались Ростиславичам. Однак, осівши у Києві 1210, В.С. не виконав умов договору: не дав обіцяних волостей «Ростиславлим внукам» на Київщині, а почав виганяти їх звідти 1211—12. Ті звернулися по допомогу до свого авторитетного родича — *Мстислава Мстиславича* Удатного, який княжив у *Новгороді Великому*. 1214 Мстислав здобув Київ. В.С. утік «за Дніпро», де незабаром і помер.

М.Ф. Котляр.

ВСЕ́ВОЛОД Ю́РІЙОВИЧ, Всеволод-Димитрій Юрійович Велике Гніздо (19.10.1154—14.04.1212) — молодший син *Юрія Долгорукого* від 2-го шлюбу. Князь владимиро-суздальський з 1176. Перша дружина до 1175 — осетинська княжна Марія (п. 19 берез. 1206), друга — донька вітебського кн. Василька Любов; третя (з 1211) — Софія (походження якої невідоме). Коли 1155 Юрій Долгорукий утвердився в *Києві*, В.Ю. разом із братом Михалком одержав Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ) і Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ). 1161 *Андрій Боголюбський* вигнав 4-х своїх братів (від 2-го шлюбу Юрія) з їхніх земель до *Візантії* — серед них був і В.Ю. Разом з матір'ю жив, можливо, в Палестині. 1168 повернувся на Русь. Попередньо одержав від київ. кн. *Ростислава Мстиславича* (п. 1167) якусь волость в *Пороссі*. Служив братові Глібу, що з 1169 недовго княжив у Києві, 1170 ходив на *половців*.

1173 старший брат Андрій Боголюбський посадив В.Ю. на київ. престол, однак через місяць його скинули смоленські Ростиславичі; трохи пізніше він разом з Андрієм ходив на них, але невдало. У листоп. 1173 знайшов притулок у *Чернігові* у *Святослава Всеволодича*. По смерті Андрія Боголюбського брав активну участь у боротьбі з братами за владимиро-суздальське княжіння. 1175 В.Ю. вокняжився у м. Переяславль-Залєський (нині місто Ярославської обл., РФ), а по смерті брата Михалка (19 черв. 1176) вокняжився у м. Владимир-на-Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). За князювання В.Ю. розпочалось екон. і політ. піднесення *Владимиро-Суздальського князівства*. Він проводив зважену й активну зовн. політику, 1183, 1185 і 1205 успішно воював з Волзькою Булгарією, розширивши свої володіння на пн. сх. і сх. Поступово перетворився на одного з найсильніших рус. князів.

З *Київського літопису* 1195 відомо, що рус. князі обрали В.Ю. найстарішим (гол.) князем у д-ві — то були часи колективного управління Давньорус. федеративною монархією. Свій політ. вплив він здійснював дипломатичними заходами і династичними шлюбами з пд.-рус. князями. В.Ю. розбудував стольний град Владимир, фортифікував його. У роки його князювання у Владимирі склали літописний ізвод (відображений в Суздальському та Київ. літописах). Прізвисько «Велике Гніздо» одержав тому, що мав велику родину (8 синів і 4 доньки).

М.Ф. Котляр.

Укладення миру між Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо та київським князем Рюриком Ростиславичем. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

ВСЕ́ВОЛОД ЯРОСЛА́ВИЧ (1030—13.04.1093) — князь переяславський, черніг. і київ. Четвертий син *Ярослава Мудрого* і швед. принцеси *Інгігерди*. Перший шлюб — 1046 з дочкою (Марією?) візант. імп. Константина IX Мономаха (п. бл. 1067), другий — з Анною, можливо, половецькою хатунню (княжною) — не пізніше 1069. За заповітом (рядом) Ярослава 1054 В.Я. сів у *Переяславі* (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), йому дісталися також Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ), Суздаль (нині місто Владимирської обл.) і Білоозеро (нині місто Бєлозєрськ Вологодської обл., усі РФ). В.Я. став молодшим чл. тріумвірату Ярославичів, що до поч. 1073 купно правив на Русі. 1054 біля м. Воїнь (було поблизу с. Воїнська Гребля Градизького р-ну Полтав. обл., затоплене водами Кременчуцького водосховища) переміг *торків*. Разом із старшими братами *Ізяславом Ярославичем* і *Святославом Ярославичем*, а також полоцьким кн. *Всеславом Брячиславичем* розгромив торків 1060. 1061 його розбили *половці* на пд. Переяславщини. У берез. 1067 В.Я. взяв участь у спільному поході тріумвірів-Ярославичів проти Всеслава полоцького і ув'язненні того в *Києві*. 1068 зазнав поразки на р. Альта разом з Ізяславом і Святославом від половецької орди (див. *Альта, битва на річці 1068*). Коли по тому в Києві спалахнуло повстання, В.Я. виступив посередником між киянами та їхнім кн. Ізяславом. 1073 він допоміг Святославу відібрати в Ізяслава Київ. По смерті Святослава (кін. 1076) В.Я. на поч. 1077 вокняжився в Києві, але влітку того року був змушений поступитися престолом на користь Ізяслава, що повернувся з Польщі. Одержав за те *Чернігів*. 1078 був вигнаний з Чернігова сином Святослава *Олегом Святославичем*, котрого підтримав ін. безземельний кн. (ізгой) *Борис В'ячеславич*. Ізяслав і В.Я. перемогли Олега і Бориса на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова (див. *Нежатина Нива, битва 1078*), але Ізяслав загинув у битві, і В.Я. став київ. князем. Він не став правити одноосібно, а створив із сином — *Володимиром Мономахом* родинний дуумвірат (див. *Дуумвірати на Русі*), що 15 років управляв Руссю. Реальна влада В.Я. була мало відчутною у Волин., Туровській і Муромській землях, а також у *Тмуторокані*. Йому доводилося захищатися від

Всеволод Ярославич. Малюнок 17 ст.

князів-ізгоїв: Романа, Олега, Давида і Ярослава Святославичів, *Давида Ігоревича*, *Рюрика Ростиславича*, *Володаря Ростиславича* і *Василька Ростиславича*. Все ж таки за підтримки сина він зумів стабілізувати політ. становище на Русі й зберегти відносну єдність д-ви. В.Я. дотримувався мирних методів дипломатії: підтримував дружні відносини з *Візантією* і сканд. країнами, 1086 видав дочку *Євпраксію Всеволодівну* заміж за саксонського маркграфа Генріха. Після швидкої смерті маркграфа вона стала дружиною знаменитого і зловісного герм. імп. Генріха IV. В.Я. був широко освіченою людиною, багато читав, знав (за свідченням сина) 5 іноз. мов. Опікувався церквою, заснував *Видубицький Свято-Михайлівський монастир* та Андріївський (Янчин) монастир у Києві.

П. у м. *Вишгород*, похований у *Софійському соборі* в Києві.

М.Ф. Котляр.

ВСЕ́ВОЛОЖ — літописне місто *Чернігівського князівства*, центр волості Задесення (межиріччя р. Десна та її лівої прит. р. Остер), за 120 км на пд. сх. від *Чернігова*. Було розташов. в центрі сучасного с. Сиволож Борзнянського р-ну Черніг. обл., в урочищі Городок, на невисокому мисі, утвореному злиттям річок Гранівка (Загоросль) і Борзна (права прит. р. Остер). Вперше В. згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1147. Мало округлу форму (150 м × 125 м). Укріплення знівельовані у 2-й пол. 19 ст., їхні рештки зафіксовано археологічно. Судячи з інформації «Переписної книги» 1666, мало *дитинець* («Замок») та «окольне місто» (на пн. від дитинця), за яким містився відкритий *посад* (бл. 30 га). Досліджувалось В.Коваленком (1980).

В. засновано в серед. — 2-й пол. 11 ст. Контролювало проходи між остерськими та придеснянськими болотами та шляхи на Чернігів з Посем'я, *Посулля* й Задесення. 1147 в ході феод. усобиці в Пд. Русі В. був штурмом здобутий військами вел. кн. київ. *Ізяслава Мстиславича* і спалений. 1159 В. названий серед 7 «городов пустых», що складали вотчину черніг. кн. *Святослава Ольговича*. 1239 знищений під час *монголо-татарської навали*.

Літ.: *Голубовский П.В.* Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль, Зартый, Всеволож, Оргощ, Сновск, Уненеж, Хоробор? «Журнал Министерства народного просвещения», 1903, вып. 5; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Коваленко В.П.* Новые исследования летописных городов Черниговo-Северской земли. В кн.: Древнерусский город. К., 1984.

В.П. Коваленко.

ВСЕНАРО́ДНІ ЗБО́РИ УГО́РСЬКИХ РУСИ́НІВ 1919. Відбулися 21 січ. в м. *Хуст*. На зборах (конгресі, з'їзді) прийнято рішення про возз'єднання *Закарпатської України* з Великою Україною. Складні процеси в сусп.-політ. житті краю й міжнар. відносинах — розпад *Австро-Угорщини*, бурж.-демократ. революція в Угорщині (жовт. 1918) та проголошення Угор. Нар. Республіки (листоп. 1918), створення *Чехословаччини* (14 листоп. 1918), революц. події 1917 в Росії (див. *Лютнева революція 1917, Жовтнева революція 1917*) і проголошення УНР та ЗУНР, нарешті, політика *Антанти* — гостро поставили проблему самовизначення й державності Закарпаття. 1918 тут почали виникати різні ради (робітн., солдатських і сел. депутатів, нар. чи нац.) як політ. органи на місцях, що висували соціальні та нац.-культ. вимоги, в т. ч. відносно нового держ. статусу Закарпаття: орієнтація в цьому питанні була різною — прорад., проугор., прочехословац. і проукр. Під впливом подій в Закарпатті 21 груд. 1918 уряд Угор. Нар. Республіки видав Закон № 10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині».

Проголошена автономія Закарпаття (т. зв. Руська Країна) бу-

ла досить обмеженою і не одержала підтримки у нас. краю, яке тривалий час зазнавало утисків від угорців. Значну активність у питанні про держ. належність і статус краю виявила численна карпато-русинська (закарп.) еміграція в США, яка на плебісциті 13 верес. 1918 висловилася за приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Рішення й резолюції місц. рад дедалі більш виразно засвідчували зростання природної, зумовленої етноістор. й нац.-культ. факторами укр. орієнтації — «до України хочемо». Мараморош-Сігетська рада звернулася до ін. рад Закарпаття із закликом скликати заг. збори представників усіх рад у Хусті й обговорити питання «з ким маємо жити». Протягом кін. 1918 — поч. 1919 повсюдно проходили збори місц. рад, на яких обиралися делегати на з'їзд у Хусті.

21 січ. 1919 на з'їзд прибуло 420 делегатів від 175 (з-поміж 400) населених пунктів Закарпаття та бл. тисячі гостей з навколишніх сіл. Практично всі виступаючі вимагали возз'єднання з Україною. У прийнятій одноголосно резолюції проголошувалося: «Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішнє положення угорських русинів» (ймовірно, йшлося про особливий статус Закарпаття в складі Укр. д-ви). Сформовано делегації для вручення цього рішення керівникам ЗУНР і УНР. Наступного дня, 22 січ. 1919, на Соборній пл. в Києві, де відбувався істор. *Акт злуки*, ЗУНР говорила і від імені Закарпаття. Політ. ситуація в Закарпатті ускладнювалася втручанням ін. д-в у його внутр. справи. За згодою Антанти, 12 січ. 1919 чехословац. військ. частини зайняли Ужгород, далі тер. краю на зх. від р. Уж (прит. Лаборця, бас. Дунаю). Сх. регіони Закарпаття почали окуповувати румун. війська. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь увійшло до складу Чехословаччини.

Літ.: *Стерчо П.* Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. Торонто, 1965; *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини, кн. 1. Пряшів, 1979; *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Ужгород, 1991; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993; *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський.

ВСЕРОБІТЗЕМЛІ́С — Всерос. спілка робітників землі і лісу (з 1926 — профспілка с.-г. і лісових робітників, а з жовт. 1930 — профспілка с.-г. робітників). Профспілкова орг-ція пролетарських і напівпролетарських верств (наймитів, робітників радгоспів, лісництв, земельних та лісових установ, а пізніше — МТС) та фахівців сільс. та лісового госп-ва, ств. в Україні відповідно до директив ЦК РКП(б) за рішенням IV конф. КП(б)У (берез. 1920). Мета орг-ції — залучення робітників та спеціалістів до соціаліст. реконструкції с. госп-ва. Керівниками профспілки в Україні були Л.Кедер (голова Південбюро й Укрбюро), К.Тараненко (голова Всеукр. центр. правління) та ін. Після приєднання до неї профспілки цукровиків стала єдиною профспілкою працівників с. госп-ва, 1932 розукрупнена на галузеві спілки робітників землеробських радгоспів, тваринницьких радгоспів, цукрової пром-сті, МТС і наймитів.

Літ.: *Кондрашов В.Ф.* Участие профсоюза сельскохозяйственных рабочих в социалистическом преобразовании села. Автореф. дис. ... канд. истор. н. К., 1985; *Лях С.Р.* Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К., 1990; *Кондрашов В.Ф.* Створення та діяльність профспілки сільськогосподарських робітників України (1920—1931). В кн.: 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. К., 1996.

О.М. Мовчан.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ ЗАГАЛЬНОКОЗА́ЧИЙ ФРОНТОВИ́Й З'ЇЗД 1917. Відбувався 3—8 листоп. (21—26 жовт.) і 13 листоп. (31 жовт.) у *Києві* за участі 600 делегатів від козачих частин діючої рос. армії і тилових гарнізонів. Більшість засідань проходила за зачиненими дверима. Делегація козачого з'їзду привітала III Всеукр. військ. з'їзд, який відбувся у Києві в ті дні, але делегацію укр. вояків козаки на свій з'їзд не допустили. Від Ген. секретаріату УЦР козачий з'їзд привітав О.*Шульгін*. 7 листоп. (25 жовт.) у зв'язку з подіями у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*, див. *Жовтнева революція 1917*) з'їзд закликав козачі частини надати збройну допомогу *Тимчасовому урядові*. Делегати ухвалили координувати військ. дії зі штабом Київ. військ. округу і сформувати піший козачий полк. 8 листоп. (26 жовт.) роботу з'їзду перервано, а 13 листоп. (31 жовт.) ухвалено перенести його роботу до м. Новочеркаськ (нині Ростовської обл., РФ). З'їзд запропонував козачим частинам зайняти нейтральну позицію щодо подій в Україні. Наступного дня делегати виїхали на Дон, де з'їзд працював до 8 груд. (25 листоп.) 1917.

Літ.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Х., 1928.

О.Й. Щусь.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ СОЮ́З В УКРАЇ́НІ. Вперше сел. союзи виникли під час *революції 1905—1907*. Це були масові орг-ції, що вимагали скасування приватної власності на землю та передачі селянам без викупу монастирських, церк., удільних, кабінетових і держ. земель. Під час столипінської реакції (див. *Третьочервневий переворот 1907*) сел. союзи припинили своє існування. За їхнє відродження взялися відразу ж після перемоги *Лютневої революції 1917* трудовики (див. *Народно-соціалістична* (*трудова*) *партія*) і особливо *Партія соціалістів-революціонерів* (есери), пам'ятаючи велику популярність їх серед сел. мас. Гол. завдання, яке покладалося на союзи, — утримати селянство від неправомірних, анархічних виступів, всебічно підготувати аграрне питання для вирішення його *Всеросійськими Установчими зборами*. На поч. берез. 1917 утворено гол. к-т Всерос. сел. союзу, який звернувся до голови *Тимчасового уряду* кн. Г.Львова з проханням дати згоду на скликання з'їзду, а 12 берез. надрукував відозву до селянства Росії, закликаючи створювати волосні, повітові та губернські відня сел. союзу. У відозві викладалась програма союзу: цілковита підтримка Тимчасового уряду, продовження війни (див. *Перша світова війна*) до переможного кінця, вирішення земельного питання на Всерос. Установчих зборах, а до того часу не допускати «самоуправств і посягань на чужу власність».

В Україні сел. союзи найбільшого поширення набули в Катериносл. губ. Там уже 25 берез. 1917 було утворено губернський к-т, що прийняв рішення про негайну організацію сільс., волосних і повітових к-тів. На серп. 1917 тут діяло 566 к-тів (1 губернський, 8 повітових і 557 сільс. та волосних).

У квіт.—трав. к-ти сел. союзу виникли в окремих місцевостях Таврійської, Херсон. і Черніг. губ.

Спроба рос. есерів утворити сел. союзи у Волин., Київ. і Подільській губ. Правобереж. України та Полтав. губ. Лівобереж. України наштовхнулися на жорстку протидію як окремих селян, так і сел. орг-цій, очолюваних укр. есерами. Сільс. і волосні виконкоми названих губ. надсилали до повітових к-тів Сел. спілки резолюції-протести з вимогами заборонити представникам рос. орг-цій і партій («обрусителям») їздити по селах для ведення орг. і агітаційної роботи. У решті укр. губ. існували змішані форми організації селянства: ради сел. депутатів, солдатсько-сел. к-ти, сел. союзи і сел. спілки.

Загалом організація селянства в Україні в союзи не виправдала себе — сел. союзи не були однорідними за своїм соціальним складом, і тому всередині їх розгорнулася боротьба між найзаможнішими і біднішими селянами. Влітку 1917 розпочався процес реорганізації сел. союзів у *ради селянських депутатів*, а подекуди і в сел. спілки.

Літ.: Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации (март—октябрь 1917 г.), т. 1, ч. 1; М., 1929, *Минц И.И.* История Великого Октября, т. 1. М., 1968.

І.В. Хміль.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКІ АРХЕОЛОГІ́ЧНІ З'Ї́ЗДИ — див. *Археологічні з'їзди.*

ВСЕРОСІ́ЙСЬКІ З'Ї́ЗДИ ТРУДІВНИКІВ ЦУКРО́ВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ 1917. Відбулося три з'їзди: 16—17 трав., 5—12 лип., 23—25 жовт. у *Києві* (із 257 цукрових з-дів Росії 198 діяли в Україні). На І з'їзді, який відразу оголосив себе всерос., було 200 делегатів від 140 з-дів, а на двох наступних — по 500 делегатів від 220—240 з-дів. Делегати І з'їзду розглядали питання про утворення на всіх підпр-вах профспілок і фабрично-заводських к-тів та об'єднання їхніх дій, про робітн. політику *Тимчасового уряду*, встановлення 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці й побуту робітників, скасування надурочних і нічних робіт, страхування від безробіття, оплачування відпусток, обмеження використання праці підлітків тощо.

ІІ з'їзд у резолюції про профспілковий рух та нац. питання підкреслив необхідність об'єднання в єдиній спілці всіх працюючих у галузі, незалежно від національності. Мед. обслуговування покладалося на лікарняні каси, утримувані підпр-вами. У зв'язку із зростанням безробіття з'їзд окремо виділив питання про необхідність негайного створення бірж праці. Поряд з розглядом екон. питань учасники з'їзду у зв'язку з липневою кризою у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) висловили довіру Тимчасовому урядові, а також вітали УЦР. Вітання зачитали укр. мовою.

ІІІ з'їзд поряд з екон. вимогами порушив питання про створення з чл. спілки цукровиків для охорони з-дів та економій міліції та бойових дружин, статути яких мав затверджувати ЦК спілки, а утримувати — заводоуправління. Профспілці вдалося домогтися встановлення нових розцінок і створення з робітників і службовців комісії для вироблення колективного договору.

Літ.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928; Український історико-географічний збірник, вип. 2. К., 1972.

А.П. Гриценко.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКІ УСТАНО́ВЧІ ЗБО́РИ — заг.-нац. з'їзд депутатів, який мав визначити засади держ. устрою *Російської імперії* після повалення *самодержавства* і відповідно до них виробити осн. закон (конституцію) країни. Зх.-європ. ідея установчих зборів з'явилась у сусп. думці Росії в 2-й пол. 19 ст. Гасло установчих зборів набуло широкого розповсюдження з перших днів *Лютневої революції 1917.* Одним із гол. завдань *Тимчасового уряду* була підготовка до виборів на основі заг., рівного, таємного і прямого голосування «Установчих зборів, які визначають форму правління та конституцію країни».

Вибори нових місц. органів самоуправління, розроблення закону про вибори до В.У.з., забезпечення тех. боку виборів безнадійно затягли їх проведення. Перша дата виборів, призначена Тимчасовим урядом на 30(17) верес. 1917, виявилася нереальною. 22(09) серп. Тимчасовий уряд призначив нові строки: 25—27(12—14) листоп. — вибори, а скликання В.У.з. — 11 груд. (28 листоп.) 1917. Згідно з виборчим законом, було утворено 73 цивільних і 8 військ. виборчих округів. На підставі заг., рівного, прямого і таємного голосування 90 млн виборців повинні були обрати 800 чл. В.У.з. По цивільних округах було заявлено майже 5 тис. кандидатів, з яких понад 63 % належали до соціаліст. партій. Вибори розпочалися 25 (12) листоп. 1917, але не змогли завершитися в установлені строки, в деяких місцях вони проводилися навіть у лют. 1918.

У виборах взяло участь понад 50 млн виборців. 19,1 млн голосів (39,5 %) були віддані *Партії соціалістів-революціонерів* (есери), 10,9 млн (22,5 %) — *Російській соціал-демократичній робітничій партії* (більшовиків), 2,2 млн (4,5 %) — *Конституційно-демократичній партії* (кадети), 1,5 млн (3,2 %) — меншовикам, 0,44 млн (0,9 %) — соціалістам-федералістам (есефам). Понад 7 млн голосів (14,5 %) зібрали списки нац. соціаліст. та неонародницьких партій. Решта розподілилася між списками нац. несоціаліст. партій, праволіберальних та консервативних партій, конфесій, кооперативів. В Україні дві третини голосів зібрали укр. соціаліст. партії, серед яких домінувала *Українська партія соціалістів-революціонерів*, за яку практично одностайно голосувало укр. село. Мандати членів В.У.з. отримали 78 укр. есерів і 12 укр. соціал-демократів.

Більшовики, які після *Жовтневої революції 1917* захопили владу в країні, зробили все, щоб не допустити відкриття В.У.з. 9 груд. (26 листоп.) 1917 В.*Ленін* підписав декрет, який встановив кворум, необхідний для відкриття зборів, у кількості 400 чл. і неоднозначно дав зрозуміти, що в разі виступу проти рад. влади В.У.з. будуть розігнані. Так воно і сталося. Зібравшись у Таврійському палаці в Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) 18(05) січ. 1918 під головуванням есера В.Чернова, більшість делегатів відмовились обговорювати запропоновану більшовиками Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу й проголосили Росію Рос. Демократ. Фе-

деративною Республікою, після чого о 5-й год. ранку 19(06) січ. 1918 всенар. обрані В.У.з. були розігнані більшовиками. Того ж дня Всерос. ЦВК ухвалив заздалегідь написаний В.Леніним декрет про розпуск В.У.з.

Літ.: Всероссийское Учредительное собрание: первый и единственный день его занятий (5—6 января 1918 г.). Стенографический отчет. К., 1991; *Протасов Л.Г.* Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели. М., 1997.

В.Ф. Верстюк.

«ВСЕ́СВІТ» — укр. щомісячний літ.-мистецький і громад.-політ. журнал. Заснований 1925. Виходив 1925—34 у Харкові як ілюстроване двотижневе вид., потім щодекади, пізніше — знову як двотижневе вид. Від лип. 1958 вид. відновлено в Києві як щомісячник. «В.» — орган Спілки письменників України, Укр. т-ва дружби і культ. зв'язків із зарубіжними країнами. Перший гол. ред. — Василь *Блакитний*, від 1958 — О.Полторацький, від 1971 — Д.Павличко, од 1979 — В.Коротич, з 1986 — О.Микитенко.

Поряд з худож. тв. укр. авторів і пер. зарубіжних письменників «В.» вміщує міжнар. публіцистику та інформацію, статті про літ. і мист-во за кордоном, фоторепортажі про культ. життя укр. діаспори. Чимало місця займають тв. лауреатів Нобелівської і нац. премій. За 1950—80-ті рр. надруковано в пер. з 55 мов твори понад 200 авторів більш ніж зі 100 країн світу.

Літ.: *Микитенко О.* «Всесвіт»: Сторінки історії. «Всесвіт», 1985, № 1, 3.

Я.І. Дзира.

ВСЕСВІ́ТНІ ФО́РУМИ УКРАЇ́НЦІВ (ВФУ). Ідея всесвітнього зібрання українців належала Українському клубу в Женеві (Швейцарія), зокрема його голові П.*Чижевському*. У час. «Український голос» (1920) була вміщена відповідна відозва «До всіх громадян-українців Великої Наддніпрянської України, Бессарабії, Чорноморії, Середньої Азії, Сибіру, Зеленого Клину, Галичини, Буковини, Карпатської України, Лемківщини, Злучених Держав Північної Америки, Канади, Аргентини, Бразилії та інших земель, де тільки живуть українці».

Однак 1-й ВФУ був проведений в Україні лише після здобуття нею незалежності (Київ, 21—24 серп. 1992). Серед організаторів були т-ва «Україна», «*Просвіта*», *Народний рух України*, К-т у справах національностей при КМ України, *Світовий конгрес вільних українців*, Укр. нар. союз, *Конгрес українців Канади*, Союз укр. орг-цій Австралії, НТШ у Франції, Об'єднання українців у Польщі та ін. На 1-му ВФУ були присутні понад 1,5 тис. делегатів від укр. громад з 26 країн світу. Делегати й гості ВФУ обговорили питання співпраці світ. українства, його єднання довкола ідей буд-ва нової, демократ. Укр. д-ви, підтримки укр. діаспори, у першу чергу сх., питання відродження нац. к-ри, міжконфесійних відносин, ринкової економіки, політології та ін. Був прийнятий також «Маніфест політичних партій, рухів, об'єднань, угруповань, громадських організацій України, політичних партій, екзильних адміністрацій та середовищ зарубіжного українства з нагоди перших роковин Української самостійної держави». Був ств. постійно діючий орган ВФУ — *Українська всесвітня координаційна рада*, яка розміщується в Києві. Головою обрали І.*Драча*. Від трав. 2000 голова — М.*Горинь*.

2-й ВФУ (Київ, 21—24 серп. 1997), на якому були присутні делегати і гості з 47 країн світу, пройшов під гаслом «У співпраці та єднанні увійдемо в XXI століття». Своїм змістом і спрямованістю він засвідчив якісно новий етап процесу консолідації світ. українства. 3-й ВФУ (Київ, 18—20 серп. 2001), в роботі якого взяли участь делегати і гості з 42 країн, був приурочений до 10-ї річниці Незалежності України й пройшов під гаслом «У майбутнє — в ім'я України».

Літ.: *Войценко О.* Передвісники світового конгресу українців. «Сучасність», 1962, № 5.

О.О. Ковальчук.

ВСЕСВІ́ТНЯ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНОЇ ВЛА́СНОСТІ (ВОІВ). Засн. 1967 у Стокгольмі (Швеція) як міжнар. міжурядова орг-ція. Від 1974 — спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй*. До її складу входять 157 країн. Штаб-квартира — у Женеві (Швейцарія). ВОІВ покликана сприяти охороні інтелектуальної власності у світі шляхом співробітництва д-в і міжнар. орг-цій. Осн. функції: допомога в розроблянні заходів щодо поліпшення охорони інтелектуальної власності у світі; гармонізація нац. законодавств у цій галузі; сприяння укладенню міжнар. угод у сфері охорони інтелектуальної власності; збирання і поширення інформації щодо охорони інтелектуальної власності, здійснення досліджень у цій галузі та опублікування їхніх результатів; забезпечення діяльності служб міжнар. охорони інтелектуальної власності. Найвищий орган ВОІВ — Ген. асамблея, в якій представлені всі д-ви — чл. орг-ції. Ін. органи — Координаційна рада та Міжнар. бюро. Україна — чл. ВОІВ від 1970. 1993 вона стала чл. постійних к-тів ВОІВ з інформації та співробітництва в галузі пром. власності. Україну обрано до складу Координаційної ради ВОІВ та Виконавчого к-ту Паризького міжнар. союзу з питань охорони пром. власності.

Літ.: *Шреплер Х.А.* Международные организации. М., 1995.

І.М. Мельникова.

ВСЕСВІ́ТНЯ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОХОРО́НИ ЗДОРО́В'Я (ВООЗ). Міжнар. міжурядова орг-ція, спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй*. Статут прийнято на Міжнар. конф. охорони здоров'я 22 лип. 1946 (Нью-Йорк) представниками 61 д-ви- чл. ООН (у т. ч. України) й ратифіковано 7 квіт. 1948. Цей день і вважається днем заснування ВООЗ та відзначається як Всесвітній день здоров'я.

Осн. напрями діяльності ВООЗ: боротьба з інфекційними та неінфекційними хворобами; допомога країнам у розвитку нац. служби охорони здоров'я; розроблення міжнар. санітарних правил; підготовка і вдосконалення фахового рівня мед. кадрів; організація міжнар. співробітництва з питань, що мають заг. інтерес (міжнар. карантини, боротьба проти раку, віспи, СНІДу, туберкульозу, малярії та ін. захворювань, контроль за наркотиками та якістю ліків, координація наук. досліджень тощо). Здійснюється програма досліджень і боротьби із захворюваннями, пов'язаними з *Чорнобильською катастрофою 1986*.

ВООЗ має угоди про співпрацю з *ЮНЕСКО*, ООН, *Міжнародним агентством з питань атомної енергії*, *Міжнародною організацією праці* та ін. урядовими й неурядовими орг-ціями.

На 1 січ. 2000 до ВООЗ входила 191 д-ва. Всі чл. об'єднуються в 6 регіональних орг-цій (Україна входить до Європ. орг-ції). Кожна з них має відповідне бюро та орган управління. Керівні органи ВООЗ: Всесвітня асамблея охорони здоров'я, Виконавчий к-т, Секретаріат (місцеперебування — м. Женева), очолюваний ген. директором. Бюджет складається із внесків д-в-чл., а також добровільних пожертвувань. Видає «Бюлетень ВООЗ», «Хроніку ВООЗ», ж. «Здоров'я світу» та ін.

Літ.: ВООЗ. Основные документы. Сорок первое издание. Женева, 1998; Здоровье-21. Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе. В кн.: ВООЗ: введение. Копенгаген, 1998.

М.В. Знаменська.

ВСЕСВІ́ТНЯ РА́ДА ЦЕРКО́В (ВРЦ) — одна з міжхристиян. орг-цій; керівний центр екуменічного руху (див. *Екуменізм релігійний*). Ств. 1948 на I Ген. асамблеї в Амстердамі (Нідерланди) на базі трьох протестантських рухів («Віра і порядок», «Життя і діяльність» та «Міжнародна місіонерська рада»). Керівним органом є Ген. асамблея представників церков — членів ради. Штаб-квартира ВРЦ розташов. у м. Женева (Швейцарія). Осн. засади та принципи діяльності орг-ції сформульовані у Торонтській декларації, ухваленій Ген. асамблеєю ВРЦ 1950. Згідно з цим документом, осн. метою діяльності орг-ції є встановлення діяльних контактів між церквами різних деномінацій і сприяння детальному вивченню та обговоренню різноманітних питань єдності християн. церкви. Крім того, ВРЦ займається дослідженнями актуальних політ., соціально-екон., наук.-тех. та екологічних проблем, надає допомогу антирасистським орг-ціям різних країн світу.

ВРЦ, крім протестантських, об'єднує низку правосл. та нехалкідонських (монофізитських) церков. За даними ВРЦ, в серед. 1990-х рр. до її складу входило бл. 320 різних реліг. об'єднань, які представляють понад 440 млн віруючих різних християн. деномінацій.

Під впливом діяльності ВРЦ в Україні на поч. 1990-х рр. виникли численні общини християн-екуменістів, було започатковано проведення неформальних зустрічей християн різних конфесій, на яких активно обговорювались різноманітні аспекти християн. світогляду та екуменічного руху. Важливим результатом таких зустрічей стало створення 1992 в *Києві* ініціативної групи, серед завдань якої було визначення орг. форм екуменічного руху в Києві. Результатом діяльності групи була організація 24 берез. 1993 Київ. екуменічного центру. Його робота спрямована на досягнення взаєморозуміння між християнами різних конфесій, поширення даних та обміну інформацією про життя різних християн. церков.

Літ.: Архиепископ Михаил Мудьюгин. Единение в разобщенности. «Логос», 1994, № 49; Хроника Киевского экуменического центра (1993). Там само; *Єленський В.* «За мир світу, благоустрій церков і поєднання всіх...». «Людина і світ», 1998, № 8.

О.О. Крижановська.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ МО́ЛОДІ (ВФДМ) — міжнар. орг-ція молодіжних союзів (різних реліг. поглядів, різного соціального походження, раси, національностей) переважно лівої ідейно-політ. орієнтації. Ств. на Всесвітній конф. молоді в Лондоні, яка проходила з 29 жовт. по 10 листоп. 1945. Безпосередню участь у роботі конф. брала й молодіжна орг-ція УРСР.

Вищий орган ВФДМ — Асамблея членських орг-цій (до 1957 Конгрес молоді). Виконавчі органи — Виконком та Бюро.

1989 ВФДМ об'єднувала понад 270 молодіжних орг-цій із 115 країн світу. Федерація стала ініціатором всесвітніх форумів, конф., зустрічей молодіжних і студентських орг-цій, стояла біля витоків всесвітнього фестивального руху. З її ініціативи було проведено 13 Всесвітніх фестивалів молоді та студентів. Активну участь у цих міжнар. заходах брала ЛКСМУ. 1984 в Києві проходив тиждень солідарності з боротьбою народів і молоді країн Центр. Америки; 1986 в Києві відбувся I Міжнар. молодіжний фестиваль «Пісня в боротьбі за мир».

У зв'язку з розвалом світ. соціаліст. системи ВФДМ на поч. 1990-х рр. фактично перестала існувати.

Літ.: ЛКСМ України у цифрах і фактах: Довідник. К., 1987; Зарубежные молодежные организации: Справочник. М., 1989.

Н.В. Кривець.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПОРІ́ДНЕНИХ МІСТ (ВФПМ) — міжнар. неурядова орг-ція, що сприяє встановленню й розвиткові дружби та співробітництва між містами різних країн і їх нас. незалежно від раси, мови, релігійної приналежності й політ. переконань. Заснована 28 квіт. 1957 на I Всесвітньому конгресі поріднених міст в м. Екс-ле-Бен (Франція) за участю представників 12 країн світу. Гол. статутні документи ВФПМ — «Хартія поріднених міст» та «Політична програма поріднених міст».

ВФПМ проводить міжнар. конгреси і конф. поріднених міст із різних проблем, зокрема щодо встановлення і розвитку дружніх контактів, ділового співробітництва між містами, обміну досвідом у галузі к-ри, освіти, інформації, спорту і туризму, економіки і торгівлі.

Щороку в останню неділю квітня з ініціативи ВФПМ проводиться Всесвітній день поріднених міст. Федерація має консультативний статус при Екон. і Соціальній раді *Організації Об'єднаних Націй* та *ЮНЕСКО*. Найвищий орган ВФПМ — Ген. асамблея, яка обирає Виконавчу раду і ген. секретаря. ВФПМ має індивідуальне і колективне членство. Місце перебування керівних органів федерації — м. Париж. Активну участь у діяльності ВФПМ беруть численні міста України, які мають побратимів у понад 100 країнах світу.

ВФПМ об'єднує бл. 4000 міст у більш ніж 170 д-вах світу. Видає франц. мовою ж. «Поріднені міста» та Інформаційний бюлетень.

Літ.: Информационный бюллетень Всемирной Федерации породненных городов. Париж, 1998.

М.В. Знаменська.

ВСЕСЛА́В БРЯЧИСЛА́ВИЧ (р.н. невід. — квіт. 1101) — кн. полоцький (1044—67; 1069; 1071; 1072—1101), київ. (1068—69). Правнук *Володимира Святославича.* У перші роки свого правління В.Б. мав мирні стосунки з київ. князями. 1060 брав участь у поході на *торків*, організованому синами *Ярослава Мудрого.* Але вже 1064 вступив у конфлікт з київ. і новгородським кн. *Ізяславом Ярославичем*, здійснив набіг на Псков (нині місто в РФ), тимчасово захопив *Новгород Великий.* 3 берез. 1067 об'єднаним дружинам трьох старших Ярославичів вдалося розбити

В.Б. на р. Немига (колиш. прит. Свіслочі, бас. Дніпра). 10 лип. 1067 його захоплено з двома старшими синами у полон.

У ході київ. повстання 1068 В.Б. звільнено повсталими киянами і після втечі Ізяслава Ярославича проголошено київ. князем. В.Б. вдається досягти компромісу з двома Ярославичами — *Святославом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем*, поступившись *Волинню* та Новгородом. Наступного року Ізяслав вернувся на Русь з дружиною свого тестя польс. кн. *Болеслава II* Сміливого. В.Б. з киянами виступив їм назустріч, але покинув військ. табір під *Білгородом*. Невдовзі війська Ізяслава вибили його з Полоцька (нині Білорусь), де посадили *Святополка Ізяславича*. 1071 В.Б. повернув собі Полоцьке князівство, але його знову вигнав звідти Ярополк Ізяславич. Лише 1072 йому вдалося остаточно закріпитися на полоцькому столі. 1078 В.Б. здійснив набіг на Смоленськ (нині місто в РФ). 1084 вступив у конфлікт з *Володимиром Мономахом*.

Є підстави вважати, що ще за життя В.Б. йому було присвячено цикл дружинних переказів, частину якого використано автором «*Слова о полку Ігоревім*», а саме про битву на р. Немига, про обставини київ. правління полоцького кн. Елементи цих переказів увійшли до давньорус. *билин*, в яких риси В.Б. втілилися у персонажі Волхва Всеслав'їча, наділеного магічними здібностями.

За роки правління В.Б. у Полоцьку велося активне буд-во. Зведено храм св. Софії, який став третім після аналогічних храмів Києва та Новгорода. Після смерті В.Б. Полоцьку землю було розділено між його шістьма синами. Нащадки В.Б. володіли нею до серед. 13 ст., періоду входу її до складу *Великого князівства Литовського*.

Звільнення Всеслава Брячиславича з полону повсталими киянами у 1068 р. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Літ.: *Леонардов Д.С.* Полоцкий князь Всеслав и его время. В кн.: Полоцко-Витебская старина, вып. 2, 3. Витебск, 1912—16; *Кучкин В.А.* «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения 60-х годов XI века. «Вопросы истории», 1985, № 1; *Творогов О.В.* Всеслав Брячиславич. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 1. СПб., 1995.

А.Г. Плахонін.

ВСЕСЛОВ'Я́НСЬКИЙ АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т (ВАК). Ств. 5 жовт. 1941 у *Москві* на чолі з ген.-лейтенантом О.Гундоровим. Мета — координація зв'язків з нац.-визвол. *рухом Опору* в слов'ян. країнах. Складався з президії, 6-ти секцій (рос., укр., білорус., чеської, польс., пд.-слов'ян.), бюро обслуговування слов'ян. преси за кордоном і орг.-масового від. В укр. секції працювали: О.*Корнійчук* (віце-президент к-ту), В.*Василевська*, О.*Довженко*, П.*Панч*, М.*Рильський* і П.*Тичина*. Робота здійснювалася шляхом проведення всеслов'ян. антифашист. мітингів і радіомітингів (за 1943—44 — понад 70), вид. і розповсюдження пропагандистських документів (1942—46 за кордон направлено понад 20 тис. статей і різних матеріалів), організації щотижневих радіопередач на слов'ян. країни, підтримання зв'язків зі слов'ян. орг-ціями в США, Канаді, Великій Британії, Австралії, країнах Латинської Америки. Наприкінці 1945 к-т підтримував зв'язки з 130 зарубіжними слов'ян. орг-ціями. Зі звільненням слов'ян. країн від гітлерівських військ у них утворювалися нац. слов'ян. к-ти. Від 1942 виходив ж. «Славяне». 1947 ВАК реорганізований у Слов'ян. к-т СРСР. 1962 його функції передані Рад. к-тові захисту миру.

Літ.: *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; *Хойнацька Л.* Всеслов'янський комітет. В кн.: Малий словник історії України. К., 1997.

Н.М. Руденко.

ВСЕСОЮ́ЗНА АСОЦІА́ЦІЯ РОБІТНИКІ́В НАУ́КИ І ТЕ́ХНІКИ ДЛЯ СПРИЯ́ННЯ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОМУ БУДІВНИ́ЦТВУ В СРСР (ВАРНІТСО). Ств. у жовт. 1927. Офіційно ініціаторами були відомі діячі вітчизн. науки і техніки: патологоанатом О.Абрикосов, гідробудівник І.*Александров*, біохіміки О.*Бах*, Б.Збарський, О.Опарін, О.*Палладін*, біологи М.*Гамалія*, М.Завадський, М.Кольцов, фізико-хімік М.Курнаков, учений в галузі гірничої справи О.Скочинський та ін. Мета орг-ції: об'єднання діячів науки і техніки для свідомої участі у соціаліст. буд-ві, подолання аполітичності й нейтралізму в середовищі інтелігенції, засвоєння марксистсько-ленінських постулатів. У лют. 1928 Раднарком СРСР затвердив статут ВАРНІТСО. У берез. 1928 організаційно оформлено Укр. т-во робітників науки і техніки для сприяння соціаліст. буд-ву (УТОРНІТСО). Організатори і перші чл. т-ва: Д.*Багалій*, М.Барабашов, Д.*Граве*, Л.*Громашевський*, С.Гречиков, В.*Маковський*, Б.Ніколаї, Є.Опоков, М.*Пакуль*, О.Палладін, К.Семінський, О.Соколовський, М.І.*Яворський*. УТОРНІТСО займалося пропагандою наук. знань, організацією тех. допомоги підпр-вам і с. госп-ву, політико-освіт. роботою. При виборах у ВУАН була обов'язкова рекомендація УТОРНІТСО. Асоц. мала свій друкований орган — ж. «Фронт науки и техники».

На поч. 1930-х рр. ВАРНІТСО стала об'єктом цькувань і репресій. Зазнало чисток УТОРНІТСО. В серед. 1930-х рр. стало очевидним, що т-во вже не потрібне правлячому комуніст. режимові. В 2-й пол. 1930-х рр. з газетних і журнальних сторінок зникли назви ВАРНІТСО й УТОРНІТСО — орг-ція остаточно припинила свою діяльність.

Літ.: *Ткачова Л.І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. К., 1985; *Касьянов Г.В., Ткачова Л.І.* УТОРНІТСО: епізод політичного виховання інтелігенції. В кн.: Держава і українська інтелігенція. К., 1990.

Л.І. Ткачова.

ВСЕСОЮ́ЗНА ЛЕ́НІНСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ (ВЛКСМ; до 1924 — Рос. комуніст. спілка молоді, від 1924 до 1926 — Рос. ленінська комуніст. спілка молоді, з 1926 до 1991 — ВЛКСМ) — громад.-політ. молодіжна орг-ція, філія *Комуністичної партії Радянського Союзу*, важлива складова ч. комуніст. режиму. Гол. завданнями ВЛКСМ були: виховання молоді у комуніст. дусі; підготовка кадрів для РКП(б) — ВКП(б) — КПРС; залучення молодого покоління до «будівництва нового суспільства», участі в сусп.-

політ. житті країни; культ.-освіт. робота серед молоді; діяльність щодо зміцнення обороноздатності *СРСР*, підготовка військ. кадрів; кер-во піонерською орг-цією. Організаційно ВЛКСМ була побудована на зразок КПРС: низові осередки, районні, обласні, крайові к-ти, ЦК союзних республік, роботою яких керував ЦК ВЛКСМ. (Складовою структурною ч. ВЛКСМ була *Ленінська комуністична спілка молоді України*.)

Політ. та орг. більшовицький молодіжний рух було оформлено на І Всерос. з'їзді союзів робітн. та сел. молоді. Дата його відкриття (29 жовт. 1918) вважається днем заснування ВЛКСМ. 1918—20 — гол. діяльність спілки — військ. У роки громадян. війни 1918—21 в лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*) перебувало бл. 200 тис. комсомольців.

За роки *нової економічної політики* комсомол провів значну роботу в галузі к-ри та освіти молоді, захисту її соціально-екон. інтересів. Водночас за допомогою владних структур він ліквідував ін. об-ня молоді й встановив монополію у молодіжному русі.

У роки «*великого перелому*» комсомол остаточно втратив свою самостійність, перетворився на знаряддя парт. кер-ва, відомство у справах молоді. На перший план було висунуто завдання мобілізації юнаків та дівчат для вирішення нар.-госп. завдань. ВЛКСМ надіслала на новобудови 1-ї п'ятирічки (1928/29—32) понад 350 тис. осіб. Наприкінці 1920-х рр. спілка виступила ініціатором *соціалістичного змагання* і ударництва, 1935 — поширення *стахановського руху* серед молоді. На селі комсомольці брали активну участь у проведенні насильницької *колективізації сільського господарства* та розкуркулення, надзвичайних хлібозаготівельних заходів, охороні колг. власності, протицерк. кампанії. Найголовніше завдання ВЛКСМ цього періоду — боротьба з «ворогами робітничого класу». У комсомольських орг-ціях проводилися чистки і арешти. Особливих масштабів репресії набули 1937—38, їх жертвами стали десятки тисяч комсомольців.

ВЛКСМ зробила значний внесок у перемогу над нацистською Німеччиною. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* більшість її чл. боролася з ворогом на фронтах, у партизан. загонах і підпіллі, працювала в тилу. 3,5 млн комсомольців та молоді були нагороджені орденами й медалями, 7 тис. присвоєно звання *Героя Радянського Союзу*.

У повоєн. роки одним із найважливіших напрямів діяльності ВЛКСМ залишалося залучення молоді до вирішення завдань нар.-госп. розвитку СРСР. На відбудові зруйнованих війною об'єктів за комсомольськими путівками працювало понад 1 млн комсомольців, більше 700 тис. чл. спілки брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, споруджені ГЕС, шахт Донбасу, гігантів індустрії 1956—60. У 1970-ті — 1-й пол. 1980-х щорічно понад 100 тис. молодих людей за комсомольськими путівками поповнювали колективи ударних будов: БАМу, КАМАЗу, атомних електростанцій і гідроелектростанцій, газопроводів тощо. 1984 у лавах спілки перебувало 42 млн юнаків і дівчат.

У 2-й пол. 1970—80-х рр. ВЛКСМ, як і вся рад. політ. система, опинилася в стані глибокої кризи — в його діяльності дедалі більше панували заорганізованість, байдужість, одноманітність. У 2-й пол. 1980-х рр. розвивається масовий «неформальний молодіжний рух». Кількість чл. комсомолу зменшилася; у 1991 їх було 23,6 млн осіб. XXII надзвичайний з'їзд ВЛКСМ (27— 28 верес. 1991) оголосив про припинення діяльності спілки. Її правонаступниками було оголошено респ. спілки молоді, в т. ч. Ленінську комуніст. спілку молоді України (Молодь за демократ. соціалізм).

Літ.: Наследникам революции. М., 1969; Товарищ комсомол. М., 1969; Славный путь Ленинского комсомола, т. 1—2. М., 1974; *Криворученко В.К.* В тисках сталинщины: трагедия комсомола. М., 1991; Очерки истории ВЛКСМ. Саратов, 1991.

В.І. Прилуцький.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ МАРКСИ́СТСЬКО-ЛЕ́НІНСЬКИХ ІНСТИТУ́ТІВ (ВУАМЛІН). Ств. за постановою ЦК КП(б)У від 28 черв. 1931 у *Харкові* на противагу існуючій АН УСРР, яка на той час ще не повністю контролювалася комуніст. тоталітарною системою. Спочатку включала шість НДІ (Ін-т історії, Ін-т філософії та природознавства, Ін-т економіки, Аграрний ін-т, Ін-т права та рад. буд-ва, Ін-т кадрів) і дві н.-д. каф-ри (нац. питання та літературознавства). Пізніше відкрилися три філії асоц. — у *Києві, Одесі, Дніпропетровську* (в кожній по три секції: істор., екон. й філос.). З часом склад асоц. змінювався. Наприкінці 1931 в ній було утворено н.-д. сектор пропаганди, а заочні курси марксизму-ленінізму реорганізовано в сектор заочного навч. В серед. 1932 у ВУАМЛІНі працювало 115 наук. співробітників і навч. 625 аспірантів.

Роботою асоц. керувала Президія ВУАМЛІНу на чолі з президентом. У складі асоц. діяли 14 наук. т-в, зокрема, істориків-марксистів, економістів-марксистів та ін., а при Президії — 14 постійних комісій (зокрема, комісія з вивчення проблем війни та історії сусідніх зарубіжних країн, комісія з історії більшовицької преси, теорії й практики комсомольського руху).

Асоц. видавала журнали «Прапор марксизму-ленінізму» (1931—34) і «Під марксо-ленінським прапором» (1934—37).

Істор. дослідження у структурі ВУАМЛІНу здійснював Ін-т історії. Від груд. 1932 в ньому діяло 5 секторів: історії України, історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічний (секції ленінізму й *історіографії*), бібліографічний. 1932 співпрацівниками Ін-ту було видано 1-й том «Історії України» (докапіталіст. доба), розкритикований за «методологічні помилки». Пізніше Ін-т сконцентрувався гол. чин. на дослідженні орг. принципів *більшовизму*, історії робітн. й революц. руху в країні. 1934 при Ін-ті створили Всеукр. комісію з викладання історії, яка підготувала проект програми історії України для вузів. 1934—36 співпрацівники Ін-ту здійснювали роботу над підручником з історії України для шкіл і курсом історії України для вищих учбових закладів. Від черв. 1934 Ін-т історії розпочав видання спеціалізованого ж. «Історик-більшовик», який друкував істор. дослідження, що базувалися на марксистсько-ленінських методологічних засадах.

У системі ВУАМЛІНу здійснювалася підготовка науковців через очну й заочну аспірантуру. Сектор заочної аспірантури видавав «Бюлетень заочної аспірантури ВУАМЛІН» — єдиний учбово-теор. і методичний орган заочної освіти в Україні.

В серед. 1930-х рр. установи ВУАМЛІНу було піддано «чистці»,

і, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 23 черв. 1936, вони увійшли до складу АН УСРР.

Літ.: *Шліхтер О.* ВУАМЛІН та його завдання. «Більшовик України», 1931, № 21—22; *Постишев П.* Піднести роботу марксистсько-ленінських інститутів України на рівень вимог великого соціалістичного будівництва. Там само, 1934, № 3; У ВУАМЛІНі. «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 1; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973.

Л.Д. Якубова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА КОНТО́РА БА́НКУ ФІНАНСУВА́ННЯ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА СРСР (Союзколгоспбанк) — банк. установа в УСРР, підпорядкована «Союзколгоспбанкові» СРСР. Здійснювала кредитування с. госп-ва України, перебравши на себе функції відділу довгострокового кредитування с. госп-ва Всеукр. контори Держбанку СРСР (колишнього, до 1930, *Українського сільськогосподарського банку*). Почала діяти з серп. 1932 як Всеукр. контора Банку фінансування соціаліст. землеробства СРСР, заснованого постановою рад. уряду в трав. 1932. У зв'язку зі зміною 1933 назви союзної установи на Банк фінансування соціаліст. с. госп-ва СРСР відповідно змінила назву і його Всеукр. контора. Гол. завданням було надання фінансової допомоги, коротко- та довгострокових кредитів с. госп-ву, постачання знарядь та засобів вирва профільній галузі пром-сті, сприяння заготівлі та збуту продукції. Відкривалися спец. кредити на машинопостачання колективів та сільс. нас., виділялися кошти на буд-во *машинно-тракторних станцій,* оснащення їх технікою, обладнанням, майстернями. Діяльність контори загалом сприяла виходу із кризи с.-г. галузі, спричиненої примусовою *колективізацією сільського господарства* 1929—32, разом із тим засвідчила цілковиту підпорядкованість нац. банк. системи союзному центру.

Літ.: Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Збірник документів і матеріалів, т. 2. К., 1965.

Є.П. Шаталіна.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА КООПЕРАТИ́ВНА РА́ДА (ВУКОРАДА) — заг.-кооп. орг-ція, заснована декретом Раднаркому УСРР від 31 жовт. 1921 для регулювання кооп. руху, формування єдиних принципів функціонування різних видів кооперації, скликання кооп. з'їздів, встановлення зносин з держ. органами влади, опрацювання та видання нормативно-регулятивних актів щодо кооп. т-в. До її складу входили 15 представників центр. кооп. установ, а сама В.к.р. діяла спочатку при Вукоопспілці, виконуючи директиви Гол. кооп. к-ту при РНК УСРР, пленум якого 24 квіт. 1922 ухвалив «Положення про Всеукраїнську кооперативну раду» як самостійну кооп. установу. Від держ. структур до В.к.р. входили В.*Затонський*, В.*Качинський*. Діяла до 2 лип. 1924. Функції і завдання В.к.р. перейшли до Укр. центр. міжкооп. ради (ств. 14 жовт. 1925).

Літ.: *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929). К., 1995.

В.І. Марочко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА НАДЗВИЧА́ЙНА КОМІ́СІЯ З БОРОТЬБИ́ ІЗ НЕПИСЬМЕ́ННІСТЮ, Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності (ВУНКЛН, «ВСЕУКРГРАМЧЕКА») — спец. орган, ств. при Наркомосі УСРР, що здійснював держ. кер-во роботою з ліквідації неписьменності. Заснована за постановою Раднаркому УСРР від 21 трав. 1921 і спочатку складалася з 5 осіб. При ВУНКЛНі ств. постійну нараду з представників ЦК КП(б)У, жін. від. ЦК комсомолу і Пд. бюро Всесоюзної центр. ради профспілок (ВЦРПС). Очолив комісію голова ВУЦВК Г.*Петровський*. Існувала 9 років. При всіх місц. від-нях нар. освіти були ств. місц. надзвичайні комісії для боротьби із неписьменністю. До сфери діяльності ВУНКЛНу входило кер-во всією роботою з ліквідації неписьменності і малописьменності на тер. УСРР; створення мережі лікнепів (установи з ліквідації неписьменності) і шк. для малописьменних; кер-во підготовкою і перепідготовкою працівників, що займалися ліквідацією неписьменності; створення фондів лікнепу, видання програм, букварів та книг для малописьменних. На початковому етапі видавнича робота проводилася слабо, зокрема, 1922 видано лише 2,2 тис. прим. навч.-методичної літ., тоді як понад 100 тис. прим. було отримано з РСФРР. ВУНКЛН також координувала діяльність тих осіб, що брали участь у ліквідації неписьменності, вела облік неписьменних і малописьменних, організовувала проведення культ. походів. Співпрацювала з місц. органами влади, т-вом «Геть неписьменність», профспілками, комсомолом, армійськими орг-ціями. 1930 ліквідована.

Літ.: Спутник ликвидатора неграмотности и малограмотности. Б/м, б/г; *Воронець А.* Неписьменність на Україні і боротьба з нею. Х., 1924; *Піддубний Г.* Десять років ліквідації неписьменності в Україні. «Шлях освіти», 1927, № 10; *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках. К., 1962; *Ясницький Г.І.* Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). К., 1965.

П.М. Бондарчук.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА НАРА́ДА ЖІНО́К-КОЛГО́СПНИЦЬ 1929. Скликана 8 черв. в *Харкові.* Була заходом з підготовки проведення в УСРР суцільної *колективізації сільського господарства* та ліквідації прошарку заможних селян. На ній були присутні 150 делегаток. У роботі наради взяли участь голова ВУЦВК Г.*Петровський* та нарком земельних справ О.*Шліхтер*. Гол. на нараді було питання про ширше використання жін. праці в колгоспах, виховання колгоспниць у «радянському соціалістичному дусі». Нарада прийняла звернення до всіх жінок УСРР із закликом сприяння росту й зміцненню колгоспів.

Літ.: *Вітрук Л.Д.* Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. К., 1973; История Украинской ССР, т. 7. К., 1984.

О.М. Веселова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА НАРА́ДА З РОБО́ТИ СЕ́РЕД НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н 1930. Була скликана напередодні виборів до рад 1930 за ініціативою ВУЦВК та Центр. к-ту нац. меншин (ЦКНМ). Проходила 27—30 листоп. в *Харкові.* У роботі брали участь делегати з України, які репрезентували місц. орг-ції ЦКНМ та виконавчі органи нац. адм.-тер. одиниць, а також представники ін. республік. Центр. місце в роботі наради посіли доповіді О.Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи», Є.Гірчака «Про культурне обслуговування національних меншин» та Григор'ева «Про колективізацію сільського

господарства серед національних меншин». Доповіді відобразили стан тогочасної політ., соціальної та культ. кризи, яку спричинила суцільна *колективізація сільського господарства.* Нарада констатувала існування в країні організованого протистояння політиці колективізації з боку «єдиного фронту національних меншин». За результатами обговорення доповідей нарадою були схвалені резолюції (затверджені Секретаріатом ВУЦВК 12 груд. 1930). Першочерговим завданням було визнано здійснення від 1931 заг. обов'язкового початкового навчання, у зв'язку з цим названо низку тех. проблем, які стояли на заваді: зокрема, відсутність навч. літ. мовами нац. меншин та нестача пед. кадрів. Матеріали наради свідчать, що підпорядкування роботи серед нац. меншин завданню здійснення в країні суцільної колективізації знецінило попередні досягнення цієї роботи, позбавило її підтримки з боку значної ч. нас. Однак жоден із делегатів наради не висловився проти політики колективізації. Більшість екон., соціальних і культ. проектів наради виявилися нежиттєздатними, оскільки зазначені в них заходи не підкріплювалися фінансово, а мали суто декларативний політ. характер.

Літ.: Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. М.—Х.—Минск, 1931; *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии: Национальные меньшинства на Украине. «Революция и национальности», 1931, № 9.

Л.Д. Якубова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА НАУКО́ВА АСОЦІА́ЦІЯ СХОДОЗНА́ВСТВА (ВУНАС) — громад. наук. орг-ція. Ств. 10 січ. 1926 шляхом об'єднання Київ. та Харків. т-в сходознавців. Згідно зі статутом, завдання орг-ції полягали у вивченні країн і народів Сходу, підготовці досвідчених науковців, виданні наук. та просвітницької літ., зміцненні наук. і культ. зв'язків з цими країнами. Мала політ.-екон. та істор.-етнологічний від., які поділялися на секції (економіки та політики рад. Сходу, економіки та політики зарубіжного Сходу, права сх. країн, історії мов та літ., мист-ва й археології). До її складу входили також спец. комісії: тюркологічна, семітологічна, укр.-турец. відносин. Мала три філіали — Харків., Київ., Одес. (ств. 8 берез. 1926). На поч. 1930-х рр. асоц. налічувала 193 дійсних чл. Впродовж 1926—29 вони виголосили 224 доповіді з актуальних питань сходознавства, відвідали з наук. цілями Туреччину, Нахічеванську Автономну СРР та Абхазьку Автономну СРР, Азерб. СРР, здійснили лінгвістичне дослідження мови греків Пд. України. За час існування ВУНАС провела два з'їзди в Харкові (трав. 1927 та листоп. 1929), що набули характеру всесоюзних. 1926—27 видавала «Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства» (вийшло п'ять номерів), протягом 1927—31 друкувався періодичний орган орг-ції — ж. «Східний Світ» (наприкінці 1930 — «Червоний Схід», загалом 12 номерів). Згідно з розпорядженням Наркомосу від 1 січ. 1930, ВУНАС було реорганізовано і на її базі відкрито Укр. НДІ сходознавства.

Літ.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929 рр. Х., 1929; Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927—1931). Х., 1964; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР. К., 1973.

Л.Д. Якубова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕРКО́ВНА РА́ДА (ВУПЦР) — тимчасовий керівний орган Укр. правосл. церкви. Ств. на поч. груд. 1917 орг. к-том зі скликання Всеукр. церк. собору. Діяла при *Софійському соборі* у *Києві.* До складу Ради входили представники духовенства та віруючих зі всієї України. Очолювали ВУПЦР відомі вітчизн. церк. діячі — архієпископ О.Дородницький та протоієрей В.*Липківський.* Заходами ВУПЦР у Києві 5 трав. 1920 правосл. церкву в Україні було проголошено автокефальною (див. *Українська автокефальна православна церква*) та соборноправною, а 1921 скликано *Всеукраїнський православний церковний собор 1921*, на якому пресвітерським чином висвячено ієрархію УАПЦ. Знищена разом з УАПЦ у 1930-х рр. Відродилася в Києві під час *Другої світової війни.* Згодом перенесла свою діяльність на еміграцію.

Літ.: *Явдась М.* Українська автокефальна православна церква. Документи для історії української автокефальної православної церкви. Мюнхен—Інгольштадт, 1956; *Воронин О.* Автокефалія української православної церкви. Кенсінгтон, 1990; Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. К., 1992; *Пилявець Л.* Мусимо устроювати нашу церкву. «Людина і світ», 1999, № 8; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14—30 жовт. 1921 року: Документи і матеріали. К.—Львів, 1999.

О.О. Крижановська.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА РА́ДА ВІЙСЬКО́ВИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборна політ. орг-ція військовиків-українців. Ств. на пропозицію М.*Грушевського* 24(11) черв. 1917 на II Всеукр. військ. з'їзді. До її складу увійшло 132 чл., з яких 60 % становили солдати, 40 % — офіцери (було ухвалено, що це тимчасова Рада, решту її чл. мали обрати на фронтових та окружних військ. з'їздах — по 1 депутату від кожних 25 тис. осіб; проте втілити це рішення у життя не вдалося). До президії Ради увійшли: С.Березня (голова), Й.*Гермайзе*, М.*Врублевський*, П.Войтенко, П.Палівода, М.*Панченко*, П.Куцяк (Чалий). В. р. в. д. увійшла до *Української Центральної Ради.* Місцем її перебування був *Київ.*

Рада активно обстоювала інтереси військовиків-українців, виступала на підтримку гол. політ. вимог УЦР. Припинила свою діяльність наприкінці 1917.

Літ.: *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. К., 1992; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Й. Щусь.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА РА́ДА ПРОФЕСІ́ЙНИХ СПІЛО́К (ВУРПС)**.** Ств. за проектом ВЦРПС на II Всеукр. з'їзді профспілок, що проходив 3—8 листоп. 1924. За пропозиціями ВЦРПС Укр. бюро ВЦРПС, яке до II Всеукр. з'їзду виконувало функції обласного профспілкового центру, перетворювалося у ВУРПС, а Українські бюро (уповноважених) ЦК галузевих спілок — у Всеукр. к-ти (ВУК) або центр. правління цих спілок. Відповідно респ. конф. профспілок замінювалися щорічними профспілковими з'їздами. Новоутворені респ. органи залишалися залежними від загальносоюзного профспілкового центру.

Майже одностайно делегати з'їзду (за парт. приналежністю серед них було: 87 % комуністів, 7,3 % канд. у чл. КП(б)У, 0,7 % комсомольців і 5 % безпарт.; за нац. — 35 % росіян, 32,6 % українців, 27,8 % євреїв і 4,6 % представників ін. національностей)

проголосували за збереження принципу єдності профспілкового руху Рад. Союзу, згідно з яким «всі заходи з реорганізації профспілок України повинні проводитися у повній відповідності із завданнями єдиного класового профспілкового руху», й відхилили вимогу «укапістів» (див. *Українська комуністична партія*) про створення незалежного представництва профспілок у міжнар. об'єднанні революц. профспілок — Профінтерні. Незважаючи на заяву з'їзду про передачу кер-ва укр. професійним рухом у відання респ. органів, повноваження останніх, як і раніше, обмежувалися виконавчими функціями. Всеукр. з'їздові та ВУРПС приписувалося контролювати виконання ВУКами й місц. союзними органами постанов всесоюзних з'їздів і ВЦРПС, а в разі прийняття ними положень, що суперечать цим постановам, призупиняти дію таких положень. Діяльність самих респ. органів також обмежувалася підзвітністю ВЦРПС.

З'їзд обрав Всеукр. раду профспілок у складі 98 чл. і 33 канд. та ревізійну комісію у кількості 5 осіб. До президії ВУРПС було обрано 13 чл. і 6 канд. Голова ВУРПС — Ф.*Угаров*.

Рішення II Всеукр. з'їзду ухвалив VI Всесоюзний з'їзд профспілок (11—18 листоп. 1924), який прийняв постанову про проведення у Білорус. СРР, Киргизькій СРР та УСРР виборів у респ. профспілкові органи. Надалі реорганізація укр. профспілок відбивала зміни в адм. поділі. Після Ф.Угарова головами ВУРПС були: А.Радченко, І.*Акулов*, М.*Чувирін*, К.*Сухомлин*, А.Колибанов, К.Москалець, В.Клименко та інші.

Літ.: Второй съезд профсоюзов Украины. 3—8 ноября 1924 г. Х., 1924; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1983.

О.І. Мовчан.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборна нац. орг-ція укр. робітників. Ств. 27(14) лип. 1917 на Всеукр. робітн. з'їзді у *Києві*. Після гострої дискусії щодо принципу її формування (територіального чи парт.) дійшли компромісу: 75 чл. (52 — від УСДРП та 23 — від УПСР) обрали від тер., а 25 — від партій, персонально (18 — від УСДРП і 7 — від УПСР). 28(15) лип. 1917 відбулося її перше засідання, був обраний Виконком з 20 чл. (14 — від УСДРП та 6 — від УПСР) та президія Виконкому (І.*Маєвський*, М.*Порш* та В.Довженко). В.р.р.д. у повному складі увійшла до УЦР (чл. президії її Виконкому — до Малої ради). Першим документом ради стала її «Декларація», звернена до робітників України.

Літ.: *Гриценко А.П.* Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й Всеукраїнський робітничий з'їзд, 11—14 (24—27) липня 1917 р.). К., 1992.

А.П. Гриценко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА РА́ДА СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — виборна нац. орг-ція укр. селянства. Ств. на *Всеукраїнському селянському з'їзді 1917* 15(02) черв., складалася з депутатів, обраних за територіальним принципом (134 особи) та чл. ЦК Сел. спілки (15 осіб); після дообрання депутатів від повітів, які не були представлені на з'їзді, їх кількість мала зрости до 212 осіб. Входила до *Української Центральної Ради* з правом вирішального голосу.

1917 відбулося три сесії: 1-ша сесія (5—7 лип. (22—24 черв.), присутні бл. 100 депутатів) обговорила політ. становище, схвалила I Універсал УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*), визначила, що рада має керувати усім сел. рухом в Україні, відкликала укр. фракцію з виконкому Всерос. ради сел. депутатів та направила туди 5 своїх представників; 2-га — (15—17(2—5) верес., 150 депутатів) засудила *Корнілова заколот 1917*, висловила недовіру *Тимчасовому уряду* та його централістичній політиці, негативно оцінила Інструкцію Тимчасового уряду *Генеральному Секретаріатові Української Центральної Ради* та ін.; 3-тя — (1—6 груд. (18—23 листоп.)) ухвалила низку постанов про впорядкування життя в Україні, зокрема про організацію місц. органів влади у формі губернських, повітових та волосних нар. рад.

Літ.: Нова Рада. 1917, 23—24 черв.; Народна воля. 1917, 3—6 верес.; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції, т. 2. Прага, 1921.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА РА́ДА ЦЕРКО́В — реліг.-громад. об'єднання. Незалежний консультативно-дорадчий орган, рішення якого мають рекомендаційний характер. Ств. 1997 при Держ. к-ті України у справах релігій. Мета — координація міжконфесійного діалогу, об'єднання зусиль церков у здійсненні благодійництва, вироблення взаємоузгоджених пропозицій до правових актів д-ви з питань релігії, сприяння в реалізації держ. політики щодо релігії та церкви. Важливого значення в роботі В.р.ц. надається проблемам ментальності укр. народу, духовної діяльності церкви, морального виховання. До складу В. р. ц. входять представники реліг. орг-цій, зареєстрованих в Україні. Діють постійні та тимчасові робочі групи.

Літ.: Релігієзнавчий словник. К., 1998.

Т.О. Комаренко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА РЕДА́КЦІЯ ІСТО́РІЇ ФА́БРИК І ЗАВО́ДІВ. Ств. за рішенням директивних органів у листоп. 1931 для координації зусиль науковців, письменників, журналістів з підготовки книг з історії пром. підпр-в республіки. Її очолив голова Всеукр. ради профспілок М.*Чувирін*. До неї увійшли представники громадськості, парт., профспілкові, комсомольські працівники, журналісти, письменники: В.*Чернявський*, Р.*Терехов*, О.*Бойченко*, І.*Микитенко*, І.Кириленко, П.*Панч*, П.Усенко та ін. — всього 21 особа.

Робота з підготовки книг фабрично-заводської серії в Україні розпочалася і велася задовго до створення Всеукр. ред. Завдяки ентузіазму робітн. кореспондентів, науковців, журналістів, господарників, місц. істпартів (див. *Істпарт*), істпрофів (див. *Істпроф)* і особливо аматорів-краєзнавців у 1920-х рр. на полицях б-к з'явилися видання з історії з-ду «Арсенал» (Київ), Дніпрогесу (Запоріжжя), Брянського з-ду (Катеринослав, нині м. *Дніпропетровськ*), колиш. шкіряного з-ду Шленкера (*Бердичів*), Харків. тракторного з-ду та ін. Рад. військ. і парт. діяч, журналіст К.Гудок-Єремєєв у кн., виданій у *Москві*, розповів про життя, побут і працю шахтарів тресту «Донбасантрацит» Краснолуцького р-ну (р-н існував 1923—32 та 1959—62) і назвав її «Донбасс героический». У черв. 1931 Всеукр. бюро краєзнавства та Тех. музей у Харкові виступили з пропозицією вивчити історію місц. підпр-в: «Серп і мо-

лот», «Світло шахтаря», електротех. з-ду, а також «Донсоди» в Донбасі.

Всеукр. редакція розпочала роботу зі створення робочого апарату, утворення на місцях обласних та заводських комісій, редколегій, авторських колективів, груп сприяння, визначення першочергових об'єктів з вивчення й написання книг. Наприкінці 1931 вид-во «Український робітник» видало 25-тисячним тиражем брошуру з матеріалами про підготовку історії пром. підпр-в.

У квіт. 1934 Всеукр. ред. і Спілка письменників України обговорили шляхи подолання труднощів і недоліків у роботі при підготовці відповідних книг, водночас відзначалася плідна робота над запланованими виданнями письменників Я.Баша, Г.Яковенка, І.Муратова, І.Гонімова, С.Радугіна, А.Григор'єва, М.Ледянка, А.Клоччі, П.Радченка та ін. У верес. 1934 склад Всеукр. ред. оновлено, однак робота велася повільними темпами. У серед. 1930-х рр. вона почала згортатися, а 1937—38 зовсім припинилася.

Літ.: А.М.Горький и создание истории фабрик и заводов. Сборник документов и материалов. М., 1959; *Рогачевская Л.С.* Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов. «Вопросы истории», 1963, № 3.

Є.М. Скляренко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА СЕЛЯ́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1918, Всеукраїнська конференція рад селянських депутатів. Відбулася 2—4 лют. (20—22 січ.) у *Харкові.* Скликана згідно з постановою I Всеукр. з'їзду рад (груд. 1917) для включення представників селянства до складу ЦВК рад України. У зв'язку з тогочасними військ. діями до Харкова змогло приїхати лише 78 делегатів замість запланованих 300; делегати ухвалили рішення конституюватися як В.с.к. Із 78 делегатів 44 — більшовики та їм співчуваючі. Конф. розглянула питання: 1) про владу та Укр. установчі збори; 2) доповіді з місць; 3) про землю; 4) доповіді нар. секретарів; 5) вибори до ЦВК рад України. Конф. схвалила рішення I Всеукр. з'їзду рад, діяльність Нар. секретаріату та ЦВК рад України і ухвалила, що влада в центрі й на місцях повинна належати виключно радам робітн., солдатських і сел. депутатів. До складу ЦВК рад України було обрано 20 депутатів, з них 10 — більшовики.

Літ.: *Королівський С.М.* Перша Всеукраїнська селянська конференція. Х., 1958.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА СПІ́ЛКА КРАЄЗНА́ВЦІВ (ВУСК) — творча громад. орг-ція, яка об'єднала активних учасників краєзнавчого руху, що ведуть цілеспрямовану дослідницьку, пошукову і культ.-просвітницьку роботу з краєзнавства й будують свою діяльність відповідно до статуту, затвердженого постановою РМ України 24 серп. 1990 і зареєстрованого в новій редакції 7 квіт. 1993.

Свій родовід ВУСК веде від доби *українізації політики* рад. влади. У трав. 1925 утворено Укр. к-т краєзнавства (УКК) при Головнауці. Очолив його вихованець Львів. ун-ту, д-р політ. н., історик-марксист М.І.*Яворський.* Фактично роботою к-ту керували М.Криворотченко та О.Лазаріс. Найважливішим завданням УКК стало формування орг. структури краєзнавчого руху. Розроблений ним типовий статут краєзнавчих орг-цій допускав довільний вибір форм і методів роботи. Більшість чл. УКК в 1930-ті рр. було репресовано.

ВУСК утворена на 1-му (установчому) з'їзді у Києві 27 берез. 1990, який затвердив її статут, обрав керівні органи. Головою правління обрано акад. НАН України П.*Тронька.* Учасники з'їзду прийняли звернення «До всіх, хто закоханий у рідний край, хто шанує його минуле і вірить у його майбутнє».

Серед гол. завдань ВУСК, визначених її статутом, — відродження духовності та істор. пам'яті укр. народу, відновлення кращих традицій укр. краєзнавства, дослідження минулого й сучасного регіонів України, її міст і сіл, збереження пам'яток матеріальної та духовної к-ри, участь у пошуку й поверненні в Україну пам'яток, що перебувають за її межами та становлять нац. культ. спадщину, розвиток міжнар. культ. контактів. 1991 заснована премія ім. Д.Яворницького — найвища нагорода ВУСК, яка щорічно вручається за вагомий внесок у розвиток укр. краєзнавчого руху індивідуальним і колективним чл. Спілки.

Літ.: Всеукраїнська спілка краєзнавців. К., 2001; *Тронько П.Т.* Українське краєзнавство в XX столітті: до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. К., 2002.

Я.В. Верменич.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА СПІ́ЛКА ПРОЛЕТА́РСЬКИХ ПИСЬМЕ́ННИКІВ (ВУСПП) — літ. орг-ція, що існувала в Україні 1927—32. Правління знаходилось у *Харкові.* Склад її не був постійним. У різний час до орг-ції входили відомі письменники і критики: І.*Микитенко,* Іван *Ле,* М.*Куліш*, І.Кириленко, В.*Сосюра*, О.*Корнійчук*, П.Усенко, Д.Загул, М. *Терещенко*, Л.Первомайський, Б.Коваленко, В.*Коряк*, С.Голованівський, Б.Горбатов, П.Безпощадний, І.Фефер, Д.Гофштейн та ін. Очолив спілку І.Микитенко. Друковані органи ВУСПП — «Літературна газета», «*Гарт*», «Красное слово», «Проліт» (єврейс. мовою).

ВУСПП підтримувала лінію ЦК КП(б)У з питань літ. і зайняла вкрай непримиренну позицію щодо т. зв. бурж.-націоналістичних тенденцій в літ. і до письменників, які не досить чітко з точки зору вусппівців визначили свою класову позицію. ВУСПП брала дійову участь у розгромі *Вільної академії пролетарської літератури* (ВАПЛІТЕ), у цькуванні письменників, які не поділяли її ідейних і творчих позицій. Розглядала себе як орг-цію, що реалізує парт. лінію в літ., практикувала адміністрування, групівщину, «начіплювання ярликів».

ВУСПП, як і решту літ.-худож. орг-цій, було ліквідовано згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 квіт. 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій». Більшість членів ВУСПП, які стояли на соціаліст. позиціях, було прийнято до Спілки рад. письменників України.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970; *Жулинський М.* Талант незвичайний і суперечливий. «Вітчизна», 1988, № 12; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст., кн. 2. К., 1994.

Л.І. Ткачова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА СПІ́ЛКА СПІ́ЛОК СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ КООПЕРА́ЦІЇ І КОЛЕКТИВІЗА́ЦІЇ. Ств. в жовт. 1929 у *Харкові.* Сприяла нагромадженню паїв у кооперації, наданню допомоги батрацько-бідняцьким верствам при вступі до колгоспів, визначала порядок їх прилучення до споживчих кооп. орг-цій, займалася

питанням фінансування, капітального буд-ва та ін. Керувала культ.-освіт. сферою, організацією курсового навчання й виховною роботою серед чл. кооперації. Завдання і функції спілки та її місц. органів зафіксовані у положенні й статутах. Їх виконання мало сприяти підготовці та проведенню колективізації в с. госпві. Ліквідована 1930.

Літ.: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР: Путівник. Х., 1960; *Рибалка І.К., Довгопол В.М.* Історія Української РСР. Епоха соціалізму. К., 1982.

Є.П. Шаталіна.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА УЧИ́ТЕЛЬСЬКА СПІ́ЛКА (ВУУС) — професійна орг-ція вчителів і діячів нар. освіти. Ств. в *Києві* навесні 1905 за ініціативи й участі Б.*Грінченка,* В.*Доманицького*, С.*Єфремова* та ін.

Перші орг-ції укр. вчителів почали створюватися ще на поч. 1905 як місц. від-ня Всерос. учительського союзу. Перші з'їзди ВУУС відбулися у черв. та груд. 1905, наступні — у лип. 1906 та черв. 1907. Від-ня ВУУС діяли у Черніг., Полтав., Катериносл., Подільській, Херсон. та ін. губ. ВУУС брала участь у з'їздах Всерос. учительського союзу, підтримувала його програму перетворення всіх сфер життя Рос. імперії, а отже, і нар. освіти на засадах свободи, демократизації та децентралізації, виступала за рівне для всіх громадян право на освіту і знищення всіх діючих у цьому плані обмежень, введення заг. безплатного та обов'язкового навчання у початковій шк. тощо. Вимога ВУУС, щоб викладання в шк. велося рідною мовою, привернула до неї увагу укр. вчительства, яке розгорнуло боротьбу за нац. шк. і освіту. Під час реакції 1907—10 ВУУС та її місц. орг-ції припинили своє існування.

ВУУС відродила діяльність у квіт. 1917 як профспілкова оргція вчителів початкової та серед. шк. Уже наприкінці 1918 в 10 укр. губ. діяло 78 орг-цій, які об'єднували бл. 20 тис. чл. Два Всеукр. з'їзди вчителів, що відбулися в серп. 1917 та січ. 1919, визначили гол. принципи організації шкільної і позашкільної освіти в Україні. ВУУС утворила Центр. бюро, що координувало діяльність усіх його підрозділів та орг-цій, видавала свій друкований орган — «Вільну українську школу». При Центр. бюро діяли також культ.-освіт., фінансово-екон., правнича і мед. комісії, бюро праці. Активну участь в організації та діяльності ВУУС брали С.*Русова* (голова), А.Бакалінський, О.Дорошевич, П.*Холодний*, С.*Черкасенко* та інші.

Літ.: *Кизченко В.И.* Первая российская революция и культурный процесс на Украине. К., 1984.

В.І. Кізченко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ БРА́ТСТВО АПО́СТОЛА АНДРІ́Я ПЕРВОЗВА́ННОГО — див. *Українське православне братство при Українській православній церкві Київського патріархату.*

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ ЕТНОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (ВУЕТ) — об-ня науковців, викладачів вузів, студентів, учителів, краєзнавців для розгортання етногр. роботи в Україні, ств. у берез. 1928 на базі Київ. етногр. т-ва (заснованого 1925). Складалося з наук. музейної та орг.-фінансової комісій і єврейс. та польс. секцій. На місцях ВУЕТ мало від. та етногр. гуртки. На 1930 об'єднувало понад 300 чл. У роботі ВУЕТ брали активну участь В.Ганцов, М.*Грінченко*, Н.Заглада, В.Камінський, К.*Квітка*, О.Курило, О.*Малинка*, А.*Онищук*, Є.*Рихлик*, Д.*Щербаківський* та ін. Гол. напрям роботи — систематичне дослідження нар. побуту, зокрема нар. арх-ри, зразків давньої техніки, святкових та обрядових звичаїв, нар. лічби й міри, нар. медицини, побуту нац. меншостей. Проводилося також стаціонарне комплексне вивчення с. *Українка.* Результати досліджень друкували у «Записках НТШ у Львові» та власних вид. — «Записки Етнографічного товариства» (1925), інформаційному «Бюлетені» (1927—28), ж. «Побут» (1928—30). ВУЕТ видавало також програми для збирання етногр. матеріалів.

На поч. 1930-х рр. діяльність т-ва припинена.

Літ.: *Дзбановський Є.* Огляд діяльності Етнографічного товариства за час з 22/II—1/VI 1925 р. «Записки етнографічного товариства», 1925, кн. 1; У етнографічному товаристві. «Бюлетень етнографічного товариства», 1927, ч. 1; Видання етнографічного товариства. Там само; *Малеча Н.* Перетворення Товариства на Всеукраїнське. «Побут», 1928, ч. 1; У Всеукраїнському етнографічному товаристві. Там само, 1930, ч. 6—7; Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930.

О.В. Юркова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ МУЗЕ́ЙНЕ МІСТЕ́ЧКО 1926—1934 — держ. культ.-істор. заповідник, ств. на тер. *Києво-Печерської лаври* за постановою ВУЦВК і РНК від 29 верес. 1926. До 1928 тут було відкрито низку музеїв; серед них: Музей історії Лаври, Портретна галерея, Музей станкового малярства, Музей тканин і шитва (1200 зразків 16—18 ст.), Музей укр. письма і друку, Музей металопластики (вироби з дорогоцінних металів 16—20 ст.), Нумізматичний музей (60 тис. монет), Музей порівняльної історії, Музей укр. арх-ри, Музей ливарництва, Укр. театральний музей, Збірка укр. старовини П.Потоцького, Укр. етногр. музей, Музей археології ВУАН, Музей діячів науки і мист-ва. Тут містився Кабінет антропології і етнології ім. Ф.Вовка. Діяли музеї-храми: *Троїцька надбрамна церква* (11—17 ст.), церква Спаса на Берестові (12—17 ст.), *Успенський собор* (11—18 ст.), церква Всіх святих над Економічною брамою (17 ст.), Дальні й Ближні печери, Мазепинські стіни. У фондах В.м.м. зберігалося понад 67 тис. експонатів, на його тер. розміщувалися б-ка, архів, реставраційні та ін. майстерні. Після його ліквідації 1934 частину збірок передано до київ. музеїв, із решти створено антирелігійний. музей, що діяв до 1941.

Літ.: *Курінний П.П.* Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок». В кн.: Український музей, зб. 1. К., 1927; *Мезенцева Г.Г.* Музеєзнавство. К., 1980.

Р.В. Маньковська.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО РЕВОЛЮЦІЙНИХ МУЗИКА́НТІВ (ВУТОРМ) — музичногромад. орг-ція, що діяла в Україні 1928—31. Утворилася внаслідок реорганізації муз. т-ва ім. М.Леонтовича. Об'єднувала композиторів і музикантів-виконавців. Керво культивувало групівщину й адміністрування, що не сприяло розвиткові муз. життя в країні. 1931 більшість вутормівців перейшла до новоутвореної орг-ції «Пролетмуз». Припинила свою діяльність після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квіт. 1932, яка узаконювала адм. втручання у творчий процес. Усі муз. орг-ції ліквідовано, а музиканти, які підтримували платформу компартії, об'єдналися в єдину Спілку композиторів України (1932).

Літ.: *Довженко В.Д.* Нариси з історії української радянської музики, т. 1—2. К., 1957—67; *Гордейчук Н.М.* Украинская советская музыка. К., 1960.

Л.І. Ткачова.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ ФОТОКІНОУПРАВЛІ́ННЯ (ВУФКУ). Ств. за постановою РНК УСРР 1922 в *Харкові* (у жовт. 1926 правління переведене до *Києва*) на базі Всеукр. кінок-ту (1919) з метою організації кіновир-ва в Україні. В листоп. 1922 III сесія ВУЦВК законодавчо закріпила за ВУФКУ право власності на кіномайно, кінотеатри і монополію прокату. Йому підпорядковувалися кіноф-ки в *Одесі* та *Ялті*, знімальна база в Києві, ін. кінопідпр-ва в Україні. 1922 виходить перший худож. фільм «Шведская спичка» за А.Чеховим (режисер Лесь *Курбас*), з 1923—24 — кінострічки укр. тематики — «Остап Бандура», «Червоні дияволята», «Отаман Хмель», «Укразія», «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Микола Джеря», «Борислав сміється», «Фата Моргана», фільми О.*Довженка* — «Звенигора», «Арсенал», І.*Кавалерідзе* — «Злива», «Перекоп» та багато ін. У них знімалися видатні актори: М.*Заньковецька,* Н.*Ужвій,* А.*Бучма.*

Створюються й документальні тв.: «Великий Жовтень», «Як це було», «Документи епохи». Від 1923 ВУФКУ випускає хронікальні кіножурнали — «Хроніка», «Кінотиждень Маховика», «Кіножурнал». 1927 вважається роком початку систематичного випуску кінохроніки в Україні. 1930 ВУФКУ реорганізоване в «Українфільм» (Всеукр. трест кінопром-сті «Українфільм»). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* більшість кіножурналів ВУФКУ загинула. Ту частину з них, що збереглася у фондах ЦДАКД СРСР, у повоєн. роки передано до *Центрального державного кінофотофоноархіву України.*

Кінопродукція ВУФКУ — унікальне джерело для вивчення не тільки історії мист-ва, а й історії України взагалі, фундаментальна база для розробляння такої галузі *спеціальних історичних дисциплін*, як кінознавство. Документи ВУФКУ зберігаються у Центр. держ. архіві вищих органів влади України.

Літ.: Из истории кино: Материалы и документы, вып. 3. М., 1960; Кинолетопись. К., 1969.

Л.П. Маркітан.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т (ВУАК) — н.-д. та пам'яткоохоронна установа, ств. 1924 на базі Археол. к-ту при 1-му історико-філол. від. ВУАН. Складався з археол. та мистецтвознавчого від., софійської, золотарської та трипільської комісій. Згодом до структури к-ту входило чотири секції — заг.-орг., археол., мистецька, охорони природи. ВУАК провадив, організовував та координував експедиційні дослідження археол. пам'яток від *кам'яного віку* до епохи *Київської Русі* включно, виконував функції гол. держ. органу охорони пам'яток історії та к-ри в УСРР, затверджував реєстри пам'яток респ. та місц. значення і здійснював нагляд за їх збереженням. Наприкінці 1920-х рр. стаціонарні археол. експедиції працювали в 30 округах України з 44. Серед найважливіших були дослідження Маріупольського палеолітичного могильника, трипільських поселень на річках Дніпро та Дністер, білогрудівських зольників (див. *Білогрудівська культура*) в околицях м. *Умань,* антич. старожитностей *Ольвії* та о-ва *Березань*, слов'ян. пам'яток на Черкащині, в околицях м. *Ромни* та в Києві, давньорус. *Райковецького городища*, а також рятувальні експедиції в р-нах новобудов ДніпроГЕСу, на Пд. Бузі, у м. *Маріуполь.* Вагомі результати дали дослідження давньорус. і барокових пам'яток Києва та Чернігова. Зусиллями ВУАК підготовлено проект закону про охорону пам'яток, на основі якого постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 лип. 1926 було ухвалено «Положення про пам'ятки культури і природи», яке протягом тривалого часу визначало орг.-правові засади охорони пам'яток в Україні. Чл. ВУАК — М.*Болтенко*, С.*Гамченко*, С.Дложевський, Ф.*Ернст*, А.*Кримський*, М.*Макаренко*, О.*Новицький* (голова), М.*Рудницький* (секретар), С.*Таранушенко*, О.Федоровський, Д.*Щербаківський*, Д.*Яворницький* та ін. К-т підтримував тісний зв'язок з музейними установами, створив широкий актив кореспондентів на місцях. 1934 на основі ВУАК організовано *Інститут історії матеріальної культури АН УРСР.*

С.І. Кот.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ЖІНО́ЧИЙ З'ЇЗД 1917. Працював у *Києві* 27—29(14—16) верес.; являв собою представницькі збори укр. жін. орг-цій. Майже половину делегатів складали селянки. З'їзд утвердив Укр. жін. спілку, розробив і затвердив її статут, обрав керівну раду. До порядку денного з'їзду увійшли питання про політ. становище країни, про участь жінок у виборах до *Всеросійських Установчих зборів*, про захист прав дітей та жінок тощо. З'їзд ухвалив кілька резолюцій: про політ. та виборчі справи, про ставлення до нац. меншин, про освіту та ін. На виборах до Всерос. Установчих зборів Укр. жін. спілка зобов'язувалася виконувати настанови *Української Центральної Ради*, блокуючись з УПСР, УСДРП та Сел. спілкою. Резолюція «В громадських справах» присвячувалася становищу жінок. У ній ішлося про скасування опіки над дітьми і майном вдів, поліпшення умов праці жінок, надання їм соціальних гарантій на час вагітності та після пологів тощо.

Літ.: Народна воля, 1917, 19 верес., 2 жовт.; Вісник Полтавського губернського громадського комітету, 1917, 20 верес.

А.П. Гриценко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД ВІ́ЛЬНОГО КОЗА́ЦТВА 1917 — з'їзд представників революц. нар.-військ. орг-ції *Вільного козацтва*, утвореної в квіт. 1917. Проходив 16—20(3—7) жовт. у м. *Чигирин.* 200 делегатів з'їзду представляли 60 тис. організованих вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, *Кубані.* З'їзд обрав Ген. раду з 12 чл.: П.*Скоропадський* — отаман, В.Кочубей — ген. писар, І.*Полтавець-Остряниця* — наказний отаман, Тонковид — ген. обозний, М.*Левицький* — ген. суддя; І.*Луценко*, С.*Гризло* і О.*Шаповал* — ген. хорунжі; Шомовський, Шендрик і Кіщанський — ген. осавули. Орг. осередком Вільного козацтва визначено м. *Біла Церква.* З'їзд звернувся до укр. громадян з відозвою, у якій роз'яснювалися цілі й завдання орг-ції, а також закликав до повсюдного створення загонів Вільного козацтва (фото — «Група учасників з'їзду Вільного козацтва та Всеукраїнської селянської спілки» див. на наступній сторінці).

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Скоропадський П.* Спогади. К. — Філадельфія, 1995.

О.Й. Щусь.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД СЕЛЯ́НСЬКИХ, РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ 1917. Скликаний Київ. обласною радою робітн. і солдатських депутатів 17—19 (4—6) груд. на вимогу більшовицьких орг-цій України, які розраховували добитися ухвали з'їзду про перехід влади в Україні до рад та про переобрання або повне усунення від влади *Української Центральної Ради.* На 1-му засіданні зареєстровано бл. 2 тис. делегатів, у т. ч. 605 селян і 905 військових, на час прийняття резолюцій — понад 2500. Більшовиків представляли лише 150 делегатів, що й визначило напрям та зміст прийнятих з'їздом постанов.

З'їзд проходив у театрі М. Садовського. Першим питанням були вибори президії: від УПРС — 9 осіб, УСДРП — 3, рос. меншовиків, представників Пд.-Зх. фронту, Балт. і Чорномор. флотів — по 1, ін. рос. фракцій — 7, більшовиків — 4. Почесний голова з'їзду — М.*Грушевський.*

Центр. питання порядку денного з'їзду — «Ультиматум Раднаркому Росії Українській Центральній Раді» — розглядалося 18—19 (5—6) груд. У виступах М.Грушевського, ген. секретарів, представників парт. фракцій, фронтів і флоту: В.*Винниченка*, С.*Петлюри*, М.*Порша*, М.*Ткаченка*, М.*Шаповала*, Б.*Мартоса*, М.Ковалевського та ін. було засуджено ультиматум і підкреслено, що він продовжує централістську, великодержавницьку політику царизму і О.*Керенського.* Нейтральну позицію зайняла Київ. окружна рада солдатських депутатів.

Представники більшовицької фракції (В.*Затонський*, І.*Кулик*, В.*Шахрай*) заявляли, що ультиматум пред'явлений не укр. народові, а УЦР. Не знайшовши підтримки делегатів, 5 груд. більшовики покинули з'їзд.

6 груд. 1917 ухвалено резолюцію «Про ультиматум», яка засудила його як замах на УНР, порушення прав укр. народу «на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя». Одноголосно ухвалено відозву «До народів Росії» з закликом не допустити «братогубної війни». У резолюції «Про Центральну Раду» з'їзд визнав її «тимчасовим правомочним законодавчим органом революційної демократії України», а переобрання УЦР — «невчасним і непотрібним».

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИ́ЦЬ І СЕЛЯ́НОК 1920 — перший всеукр. з'їзд жінок-робітниць України. Проходив 3—8 листоп. у м. *Харків.* На з'їзд прибуло 1105 делегаток, серед яких 707 робітниць, 366 селянок і 32 представниці інтелігенції. За парт. приналежністю: 454 комуністки і 436 їм співчуваючих (разом 890, або понад 80 % делегатів), 211 безпартійних, 4 чл. ін. партій. Під час відкриття з'їзду всім було роздано тексти промови В.*Леніна* 19 листоп. 1918 на I Всерос. з'їзді робітниць та селянок та резолюції цього з'їзду. Делегатки розглянули питання: 1) Жовтнева революція і майбутня світова революція; 2) участь робітниць та селянок у рад. і парт. буд-ві; 3) роль селянок в організації та діяльності *комітетів незаможних селян*; 4) допомога робітниць і селянок Червоній армії; 5) продовольча політика й роль робітниць і селянок у громад. та дитячому харчуванні; 6) участь робітниць і селянок у кооп. буд-ві; 7) охорона нар. здоров'я; 8) охорона материнства й дитинства; 9) соціальне виховання та боротьба з неписьменністю; 10) робітн.-сел. інспекція; 11) охорона праці; 12) соціальне забезпечення трудящих. З доповідями на з'їзді виступили М.*Скрипник,* Д.*Мануїльський*, діячі руху — К.Самойлова, К.Ніколаєва, В.Мойрова, М.М.Скрипник. Одноголосно прийняті з'їздом резолюції закликали трудівниць до участі у рад. і госп. буд-ві, до вступу в члени комуніст. партії, зміцнення союзу робітниць та селянок.

Літ.: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). К., 1957; *Тимченко Ж.П.* Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.). К., 1966; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ІСТПА́РТ ПРИ ЦК КП(б)У (Істпарт — Комісія із збирання та вивчення матеріалів з історії Жовтн. революції РКП(б)). Ств. за постановою ВУЦВК 6 квіт. 1921 у Харкові як Комісію з вивчення історії Жовтневої революції та громадян. війни в Україні (див. *Жовтнева революція 1917; Громадянська війна в Україні 1917—1921*) та історії Комуніст. партії України. Від берез. 1922 підпорядкована ЦК КП(б)У. Було відкрито місц. осередки всеукр. істпарту, які разом з центр. комісією керували діяльністю архівів, організовували музеї й виставки, публікували парт. документи, мемуари, наук. розроблення й дослідження з історії революції та діяльності парт. орг-цій України. Всеукр. істпарт видавав ж. «Літопис революції». 1929 його реорганізовано в Ін-т історії партії і Жовтн. революції в Україні при ЦК КП(б)У. 1939 перейм. на Укр. філіал Ін-ту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК КП(б)У, а місц. (обласні й окружні) осередки влито до обласних парт. архівів. 1956 назва змінена на Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксиз-

Група учасників з'їзду Вільного козацтва та Всеукраїнської селянської спілки, м. Суботів Чигиринського повіту. Жовтень 1917.

му-ленінізму при ЦК КПРС. Ліквідований після розпаду *СРСР*.

Літ.: Збір законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, ч. 5. Х., 1921.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ОХОРО́НИ ПАМ'ЯТО́К МИСТЕ́ЦТВ І СТАРОВИНИ́ (ВУКОПМІС) — держ. орган, ств. 3 лют. 1919 в Харкові при від. мист-в Наркомосу УСРР з метою здійснення обліку, реєстрації, охорони, вивчення та популяризації пам'яток. Від 2-ї пол. лют. — окрема установа в структурі Наркомосу. Працював у лют.—берез. 1919 в Харкові, в квіт.—лип. — в Києві. Відновив діяльність влітку 1920 в Харкові. Складався з музейної, етногр., археол., архіт.-монументальної та архів.-бібліографічної секцій. На місцях діяли губернські КОПМІСи (Волин., Київ., Одес., Подільський, Полтав., Харків., Черніг.) та секції при відділах нар. освіти (Катеринославська та Херсон. губ.), окремі повітові й міські к-ти.

У різний час в роботі ВУКОПМІСу брали участь Д.*Багалій*, В.О.*Барвінський*, М.*Біляшівський*, С.*Гіляров*, Ф.*Ернст*, Г.*Лукомський*, М.*Макаренко*, В.*Модзалевський*, І.Моргілевський, О.*Новицький*, Н.*Полонська-Василенко*, М.*Сумцов*, С.*Таранушенко*, О.Федоровський, Ф.*Шміт* та ін. К-т ініціював проведення 1-ї держ. реєстрації пам'яток мист-ва і старовини, видання декрету про націоналізацію істор. та худож. цінностей, заборону їх знесення чи знищення, переоблення, реквізицій та вивезення. Організовував наук. експедиції та обстеження пам'яток, археол. розкопки, ремонтно-реставраційні роботи архіт. споруд, спец. курси, лекції та екскурсії для населення. Важливим напрямом діяльності було обстеження покинутих садиб, будинків, квартир, монастирів і церков з метою виявлення й охорони культ. цінностей. Сприяв створенню мережі держ. музеїв в Україні, системи архів. установ, розробленню проекту проведення архів. реформи. В квіт. 1921 ВУКОПМІС було поділено на Гол. архів. управління та Гол. управління в справах музеїв, охорони пам'яток мист-ва, старовини і природи (Головмузей), на яке покладалися функції к-ту. В груд. 1921 Головмузей припинив існування як самостійний орган і був підпорядкований Гол. управлінню в справах політико-просвітницької роботи Наркомосу УСРР.

Літ.: *Кот С.И.* Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины). В кн.: Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. К., 1991.

С.І. Кот.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т СПРИЯ́ННЯ ВЧЕ́НИМ (ВУКСВ) Ств. як напівурядова орг-ція при уряді УСРР наприкінці жовт. 1921. За своєю структурою повторювала Центр. комісію з поліпшення побуту вчених (рос. ЦеКУБУ) при РНК РСФРР. К-т очолював Д.*Мануїльський.* До складу к-ту входили як парт. і держ. керівники (В.*Затонський* і В.Блакитний — нарком соціального забезпечення України та голова наук. к-ту Укрголовпрофосу), так і професори (Д.*Багалій*, Д.*Граве*, В.Я.Данилевський, А.*Кримський*, С.*Семковський* та ін.). Протягом 1921—23 були відкриті від-ня і представництва ВУКСВ у Києві, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ), Одесі, Полтаві, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Ніжині, Миколаєві, Глухові* — всього в 12 містах. Гол. завданням ВУКСВ було підтримання мінімального життєвого рівня учених в умовах гострої нестачі матеріальних ресурсів, посиленої *голодом 1921—1923.* Через місц. орг-ції ВУКСВ проводив облік учених і діячів к-ри, які потребували матеріальної допомоги, захищав їхні житлові та юрид. права, забезпечував науковців продуктами харчування (академічний пайок), одягом, взуттям, ліками тощо, вирішував питання заробітної плати, укладання тарифних договорів, нормування робочого часу, пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, санаторно-курортного лікування та ін. Фінансувався частково урядом УСРР та ЦеКУБУ.

1931 ВУКСВ реорганізований у Комісію сприяння вченим при Раднаркомі УСРР.

Літ.: *Ткачова Л.* Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. К., 1985; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. К., 1992; *Брега Г.* Науково-громадські організації України в 20—30-ті роки. В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. К., 1993*; Її ж.* Питання матеріального становища науковців України у діяльності профспілок об'єднань (20 — поч. 30-х років). В кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика, вип. 2. К., 1996.

Г.С. Брега.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОНГРЕ́С 1917. Відбувся 19—21(6—8) квіт. у Києві. На конгрес прибуло 1500 учасників, у т. ч. 700 осіб з правом вирішального голосу, 200 — дорадчого, решта — 600 — були запрошеними чи гостями. Центр. були такі питання: остаточне визнання *Української Центральної Ради* всеукр. нац. органом та поширення її компетенції на всю тер. України (до серед. квіт. рішення УЦР фактично мали силу тільки для Києва).

Скликанню В.н.к. передувала значна орг. робота, в епіцентрі якої стояв М.*Грушевський.* У виступі на укр. маніфестації 1 квіт. (19 берез.), у статтях в укр. періодиці (з 26 берез. до 19 квіт. ним було опубліковано більше десяти статей) він закликав укр. народ до єднання на засадах домагання широкої нац.-тер. автономії України у складі Рос. Федеративної Республіки із забезпеченням прав нац. меншин.

Вимога автономії України викликала шалену протидію багатьох партій, орг-цій, починаючи від чорносотенства й закінчуючи заг.-рос. демократ. орг-ціями. Проти укр. домагань виступили також Київ. більшовицька орг-ція, президії виконавчих к-тів Ради об'єднаних громад. орг-цій, Ради робітн. депутатів, Ради військ. депутатів і Коаліційної студентської ради. Наступальну наклепницьку кампанію розгорнули моск. і київ. часописи: «Русские ведомости», «Русское слово», «*Киевлянин*», «*Киевская мысль*» та ін. Вони звинувачували українців у намаганні надати В.н.к. статусу Укр. Установчих зборів, самочинно проголосити автономію й захопити владу в Україні, розвалити єдиний фронт, українізувати російськомовні школи, очистити Україну від ін. національностей під гаслом «Україна для українців» тощо.

З цього приводу М.Грушевський, В.*Винниченко* та ін. чл. УЦР дали чіткі, гранично зрозумілі роз'яснення, які звели нанівець усі домисли й інсинуації.

Вступним словом 19(06) квіт. 1917 у приміщенні Київ. купецького зібрання (нині будинок філармонії) В.н.к. відкрив голова УЦР

М.Грушевський, одноголосно обраний почесним головою з'їзду. Протягом перших двох днів засідань В.н.к. заслухав 8 заг.-інформаційних рефератів-доповідей: «Державне право і федеративні змагання на Україні» (доповідач Д.*Дорошенко*); «Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки» (О.*Шульгін*); «Автономія широка і обмежена, національна й територіальна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення» (Ф.*Матушевський*); «Основні підстави організації української автономії» (М.*Ткаченко*); «Спосіб і порядок фактичного творення автономії України. Українська автономія і Всеросійські Установчі збори» (Ф.*Крижанівський*); «Про територію і населення автономії України» (В.*Садовський*); «Про забезпечення прав національних меншин» (П.*Понятенко*); «Конкретні українські домагання до Тимчасового уряду» (солдат Колос).

В обговоренні доповідей взяло участь бл. 100 делегатів.

Оцінюючи в цілому реферати, проголошені на В.н.к., М.Грушевський писав, що вони мали декларативний характер, проте ген. напрям — широка нац.-тер. автономія України у складі Рос. Федеративної Республіки — простежувався виразно.

Протягом трьох днів В.н.к. прийняв 13 резолюцій з питань забезпечення для України широкої нац.-тер. автономії і захисту прав нац. меншин; прерогатив Рос. Установчих зборів; необхідності орг-ції Крайової ради з представників «українських країв і міст, народностей і громадських верств»; про представництво на міжнар. мирній конф. від усіх народів, які мають безпосереднє відношення до війни; про підтримку домагань ін. народів Росії на нац.-тер. автономію.

В.н.к. висловив протест проти претензій на укр. землі, заявлених Польс. держ. радою, та зобов'язав УЦР організувати з своїх депутатів і представників нац. меншин к-ти для вироблення проекту автономного статусу України тощо.

Третій день засідань В.н.к. — 21(08) квіт. був присвячений повністю виборам до УЦР та її к-ту. В результаті проведеного голосування було обрано голову (М.Грушевського), двох заступників чи товаришів голови (В.Винниченка і С. *Єфремова*) та 115 чл. УЦР (за кілька наступних днів число її членів зросло і становило 125). К-т УЦР налічував 21 чл. й одного кандидата в чл. комітету.

Літ.: *Хміль І.В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес — з'їзд, 6—8 квітня 1917 р.). «Історичні зошити», 1994, вип. 2.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ПОВСТА́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т 1921 (Центральний український повстанський комітет, Цупком) — підпільний військ.-політ. центр з кер-ва укр. антибільшовицьким рухом опору на тер. УСРР. Ств. 18 берез. у Києві. Повинен був забезпечити підготовку, початок та успішний хід заг.-укр. повстання проти більшовицького режиму, результатом якого було б відновлення суверенної *Української Народної Республіки*. У політ. плані він орієнтувався на уряд С.*Петлюри*, а у військ.-оперативному — на створений на польс. боці кордону Повстанський партизан. штаб на чолі з Ю.*Тютюнником*.

За короткий час після утворення В.п.к. Київ. ГубЧК через агентуру дізналася про його існування та діяльність, яку почала відстежувати та блокувати. Це спричинилося до перманентних змін у складі В.п.к. Спочатку він був таким: І.Чепілко (голова), О.*Грудницький* (уповноважений з військ. справ), Данчевський (уповноважений у зв'язках з периферією), С.Махиня, Ф.Наконечний (секретар, уповноважений у закордонних зв'язках). К-т безпосередньо контактував з підпільною Київ. міськ. військ. орг-цією на чолі з Ю.Гринем (базувалася в шк. Червоних старшин), губернськими та ін. периферійними повстанкомами. Через недостатню підготовленість початок повстання в Києві та окрузі було перенесено за директивою С.Петлюри з 1 трав. на 15 черв. 1921. Надалі він ще не раз відтягувався. Це дало змогу ЧК виявити і ліквідувати військ.-орг. структури та загони, на які В.п.к. спирався (зокрема, повстанські сили в Уманському, Звенигородському пов. Київ. губ., в р-ні *Холодного Яру*), посилити морально-політ. розклад укр. підпілля. За офіц. інформацією, лише на Київщині в цій справі було затримано понад 1000 осіб, 450 названо прямо причетними до «петлюрівської змови». За постановою колегії київ. ГубЧК від 28 серп. 1921 було розстріляно 39 осіб, в т. ч. кер. В.п.к. та Київ. військ. орг-ції: І.Чепілка, І.*Андруха,* К.Бендрика-Ганжу, О.Грудницького, Ю.Гриня, С.Махиню, Ф.Наконечного, поета Г.*Чупринку.*

Літ.: Ликвидация петлюровских повстанкомов на Украине (от Информотдела ВУЧК). «Коммунист», 1921, 7 авг.; Ликвидация петлюровского гнезда. Там само, 1 авг.; *Голенков Д.М.* Крушение антисоветского подполья в СССР, кн. 2. М., 1986; *Тютюнник Ю.Й.* (Автобіографія). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1—2; *Юренко О.* За мандатом головного отамана. Олександр Грудницький. В кн.: Полтавська петлюріана, вип. 3. Полтава, 1999.

О.П. Юренко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ПРАВОСЛА́ВНИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1921. Відбувся 14—30 жовт. у Києві в *Софійському соборі*. Скликання собору було підготовлене *Всеукраїнською православною церковною радою.* Збереглися списки делегатів (432 особи із семи губ. України); склад делегатів на засіданнях не був сталим. Найчисленнішими були делегації від укр. громад Києва (142 особи), Київщини (169 осіб), Чернігівщини (40 осіб), Полтавщини (39 осіб). Серед делегатів були священики, диякони, дяки, вчителі, селяни, робітники, студенти, урядовці, юристи, кооператори, письменники, агрономи, лісники, професори, представники ін. професій. Жоден із запрошених єпископів на собор не прибув.

Собор здійснив орг. оформлення *Української автокефальної православної церкви* — УАПЦ на засадах автокефалії, оголосивши недійсним акт від 1686 про підпорядкування *Київської митрополії* Моск. патріархату РПЦ. В ухвалах собору поєдналися вимоги демократизації церк. життя з вимогами відродження укр. церк. традицій (виборність парафіяльного духовенства, відродження стилю нац. церк. буд-ва, укр. церк. співу і укр. правосл. обрядовості) та запровадження укр. мови в богослужінні. Всевладдя вищих ієрархів в організації Церкви було обмежене засадами соборноправності. Здійснення висвяти єпископів самими учасниками собору без участі єпископів (учасники собору посилалися при цьому на давні традиції *Александрійського патріархату*)

означало рішучий розрив з орг. засадами РПЦ та ін. правосл. церков і стало підставою для різкої критики на адресу собору прихильників правосл. канонічності у формуванні єпископату. Проте делегати собору ухвалили, що надалі «священний чин хіротонії здійснюється за участі двох і більше єпископів по чину всесвітньої Східної Церкви».

Дотримуючись основ віровчення, затверджених на семи Вселенських соборах (див. *Собори вселенські*), і залишаючись «цілком на ґрунті православного розуміння Христової віри», собор прийняв «Канони Української православної церкви», гол. положення яких наголошували на автокефалії як одній з принципових засад організації правосл. церкви («автокефальні церкви народів і країн вільно єднаються у всесвітню єдину апостольську православну Христову Церкву») та на виборних засадах в організації церк. життя. Передбачалося перетворення життя монастирів «в напрямку первісних чернечих релігійно-трудових громад згідно з умовами сучасного загальноцерковного життя». Канони УАПЦ визнали за необхідне «ґрунтовний перегляд уставів сучасних Божих служб і обрядів» з метою вияву «живої церковно-релігійної творчості». Пастирство священнослужителів усіх рівнів розглядалося як служіння в церкві. Безшлюбність і належність до чернечого сану оголошено не обов'язковими для вступу на єпископське служіння в УАПЦ. Ці правила в організації церк. життя надавали ухвалам собору значення новітньої укр. церк. реформації.

Собор 21 жовт. обрав, а 23 жовт. хіротонізував руками всіх присутніх пресвітерів на першого єпископа УАПЦ й митрополита Київ. і всієї України протоієрея В.*Липківського*, а його заст. обрав архієпископа Нестора Шараївського (див. *Всеукраїнські православні церковні собори УАПЦ 1921, 1927, 1930*).

Літ.: Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14/30 жовтня н. с. 1921 р. К., 1921; *Зінченко А.Л.* Визволити вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. К., 1997; Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. К., 1997; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14—30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. К.—Львів, 1999.

А.Л. Зінченко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т (Всеукрревком) — керівний орган нац. повстанського руху, що розгортався в Україні проти рад. уряду Х.*Раковського*. Ств. на поч. квіт. 1919 УСДРП (незалежних). Всеукрревком очолив А.*Драгомирецький*, військ. командування доручалося Ю.*Мазуренкові*, ідейне — А.*Річицькому* (Пісоцькому) та М.Ткаченкові. При Всеукрревкомі діяла Гол. військ. рада, а невдовзі постав Гол. повстанський штаб, очолений гол. отаманом повстанських військ Ю.Мазуренком. Останній, аналізуючи пізніше мотиви і гасла повстанців, підкреслював, що робітників і селян штовхнула на боротьбу «невдала і невміла політика... пануючої партії К.П.У». Повстання спрямовувалося «не проти радянської влади взагалі», а проти уряду Х.Раковського як влади «окупаційної, московської», після повалення якого передбачалося створення Укр. Соціаліст. Республіки. Водночас Всеукрревком засуджував і *Директорію* за її переговори «з Францією й іншими імперіалістами». В ході пошуків контактів з урядом укр. соціал-демократа Б.*Мартоса* для спільного кер-ва повстанням ілюзії щодо можливості входження представників повстанських центрів до складу урядових структур розвіялися, особливо після арешту їхньої делегації у м. *Кам'янець-Подільський*. Після поповнення Всеукрревкому представниками УПСР та Сел. спілки його було переформовано на Центр. повстанський к-т. 25 черв. 1919 гол. отаман повстанських військ Ю.Мазуренко направив Х.Раковському у Київ «Ультиматум» із звинуваченнями його уряду в окупаційній політиці і з вимогами протягом 24 годин відмовитися від влади, передавши її повстанським революц. к-там, і вивести з України рад. війська.

Після арешту 18 лип. 1919 контррозвідкою УНР у м. Кам'янець-Подільський представників Гол. штабу, в т. ч. його кер. Ю.Мазуренка, а також евакуації до *Москви* під тиском наступаючої *Добровольчої армії* А.*Денікіна* уряду Х.Раковського 18—19 лип. 1919 незалежники ухвалили рішення про вихід з повстання, а орг. к-т УСДРП (незалежних) незабаром взагалі засудив повстанську тактику.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр., т. 4. Відень, 1921; *Гриценко А.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й. К., 1996.

А.П. Гриценко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ З'ЇЗД 1917. Відбувся 24—27(11—14) лип. у *Києві*. Скликаний з метою організації «українського робітництва як в Україні, так і поза її межами» та обрання представників до *Української Центральної Ради*. Кожна робітнича орг-ція чи група до 100 чл. обирала одного делегата, від кожних 200 та понад цю кількість — ще по одному. За різними джерелами, у з'їзді взяли участь 300—400 делегатів, гол. чин. ремісники, працівники дрібних підпр-в та ін. До президії були обрані: В.*Винниченко*, С.*Веселовський*, Д.*Антонович*, М.*Єреміїв* та ін. Перше засідання вів голова *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* В.Винниченко.

До порядку денного входили доповіді: «Сучасний момент в українському житті й українське робітництво» (В.Винниченко), «Установчі збори та українське робітництво» (товариш голови УЦР Д.Антонович), «Автономія і федерація» (чл. ЦК УСДРП М.С. *Ткаченко*), «З аграрного питання» (ген. секретар земельних справ Б.*Мартос*), «Про робітничу політику» (ген. секретар у судових справах В.*Садовський*). У ході з'їзду додатково включили «Доповідь з продовольчого питання» (С.Веселовський) та виступ ген. секретаря у справах освіти І.*Стешенка*.

В.Винниченко зосередив увагу на оцінці політ. ситуації, взаєминах України з Росією та ставленні укр. робітництва до поточних подій. Д.Антонович обстоював думку, що конкретні форми автономії треба виробити на Всеукр. Установчих зборах і що укр. робітники повинні сприяти їхньому скликанню та виробленню Конституції. М.Ткаченко обґрунтував необхідність автономного ладу в Україні з огляду на інтереси екон. та культ. розвитку укр. нації, наполягаючи на чіткому поділі компетенції заг.-держ. та автономних органів.

За рішенням з'їзду три згадані доповіді обговорювалися разом. У ході гострих дебатів з'їзд засудив угоду УЦР з *Тимчасовим урядом*,

висловив думку про необхідність поповнення УЦР представниками робітництва. Підсумки дискусій підбив чл. ЦК УСДРП М.*Порш*.

Із внесених до порядку денного доповідей з'їзд прийняв резолюції: про сучасний момент, у справі війни, про автономію України і федерацію, про Установчі збори, із земельного та продовольчого питань, про робітн. політику, українізацію освіти. У резолюції про сучасний момент було заявлено про підтримку укр. робітництвом УЦР та Ген. секретаріату. З'їзд закликав робітників домагатися автономії України, виборності органів влади, участі народу в управлінні тощо. Резолюція з робітн. політики вимагала негайного утворення при УЦР Ген. секретаріату праці для регулювання трудових відносин і вироблення законодавства.

На заключному засіданні 27 (14) лип. 1917 під головуванням М.Порша відбулися вибори Всеукр. ради робітн. депутатів у складі 100 осіб (70 представників фракції УСДРП та 30 — УПСР). На першому її засіданні 28(15) лип. 1917 обрано виконком (14 — УСДРП, 6 — УПРС). До президії виконкому, чл. якого мали поповнити Малу раду, увійшли: М.Порш, В.Довженко, І.*Маєвський*. 18(05) серп. 1917 VI сесія УЦР затвердила своїми дійсними чл. повний склад Всеукр. ради робітн. депутатів. У «Декларації Всеукраїнської Ради робітничих депутатів» констатувалося, що «народ український вже творить свою автономію» й «лишатися поза цією будівлею пролетаріат України не може». В.р.з. став важливою ланкою в процесі розбудови УЦР як всеукр. парламенту.

Літ.: Резолюції І-го Всеукраїнського робітничого з'їзду у Києві 10—14 лип. 1917 р. Б. м., б.р.; *Гриценко А.П.* Українські робітники на шляху творення національної державності. 1-й Всеукраїнський робітничий з'їзд, 11—14 (24—27) лип. 1917 р. К., 1992.

А.П. Гриценко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ З'ЇЗД 1918. Відбувся нелегально 13—14 трав. у Києві, його скликала *Всеукраїнська рада робітничих депутатів*. Через заборону проведення з'їзду гетьман. владою на нього прибуло лише бл. 200 депутатів — представників восьми соціаліст. партій, які очолювали робітн. рух в Україні: УСДРП, УПСР, РСДРП (меншовиків), більшовиків, рос. есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів), Бунду*, *Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії,* Польської соціалістичної партії. Проходив за скороченою програмою: 1) поточний політ. момент; 2) утворення всеукр. орг. центру. Делегати засудили *гетьманський переворот 1918*, визначили цілі робітників у боротьбі з режимом П.*Скоропадського* за відновлення УНР, скликання Укр. Установчих зборів, за передачу землі селянам без викупу, нац.-персональну автономію тощо. Спроби більшовиків та лівої частини УСДРП закликати до боротьби за соціаліст. революцію та встановлення рад. влади в Україні не знайшли підтримки делегатів. Вони висловилися за самостійну Україну й відмовилися від орієнтації на РСФРР.

На відміну від *Всеукраїнського селянського з'їзду 1918*, який закликав селян до повстання, робітн. з'їзд висловився за мирні, легальні форми боротьби: агітація, пропаганда, страйки. Для координації дій робітн. класу в боротьбі проти режиму П.Скоропадського ухвалено створити Всеукр. робітн. центр та обрано орг. комісію для його утворення.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр., т. 3. Прага, 1921; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція — концепція та історіографія (1918—1920 рр.). К., 1999.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ З'ЇЗД 1917, Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Відбувався в *Києві* 10—15 черв. (28 трав. — 2 черв.). Підготовча робота з його скликання була покладена на орг. к-т Укр. сел. спілки. Обраний на поч. квіт. 1917, к-т розробив порядок денний та норми представництва на з'їзді, згідно з якими волость надсилала одного делегата, а пов. і губ. — по два. На з'їзд прибуло 2500 делегатів, які представляли всі губ. України та місцевості, де переважало укр. нас. (Київ., Волин., Подільську, Полтав., Черніг., Катеринославську, Харків., Херсон., Таврійську губернії, *Кубань* і Донщину). Сел. делегати представляли 1000 волостей України. Понад 1500 делегатів прибули з правом вирішального голосу, решта — з дорадчим. 10 черв. (28 трав.) обрано президію у складі 15 осіб і секретаріат (2 особи); мандатну комісію (12 осіб) та редколегію у складі 5 осіб. Почесним головою з'їзду делегати одностайно обрали М.*Грушевського*. Цього ж дня було заслухано привітання від різних орг-цій і інституцій, укр. громад, «розкиданих по всій Росії», та партій.

11 черв. (29 трав.) з'їзд заслухав доповіді: «Про поїздку делегації Української Центральної Ради до Тимчасового уряду в Петроград» (доповідачі М.Ковалевський і С.Одинець); «Про сучасний момент, ставлення до Тимчасового уряду і війни» (М.*Стасюк*). В обговоренні доповідей взяли участь понад 30 делегатів. 12 черв. (30 трав.) делегати заслухали доповідь «Про земельну справу в Україні» (М.Ковалевський). В обговоренні взяли участь 80 осіб. Заслухано також телеграму О.*Керенського*

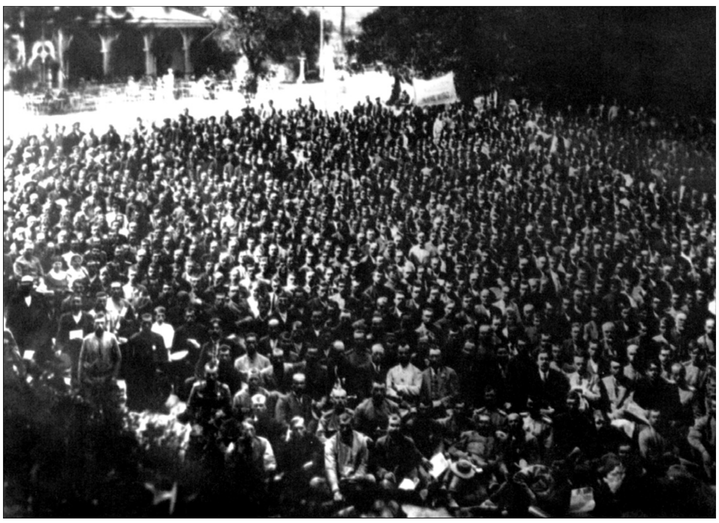

Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Київ, червень 1917.

про заборону II Укр. військ. з'їзду, зачитану В.*Винниченком,* та позачергову заяву з цього приводу С.*Петлюри.* 13 черв. (31 трав.) прозвучала доповідь М.Лисого «Про земельні комітети в Україні»; 14(01) черв. — З.Висоцького «Про антиукраїнське спрямування російських газет».

В останній день роботи з'їзду — 15(02) черв. — розглянуто питання «Про народну освіту» та проведено вибори до Тимчасової всеукр. ради сел. депутатів (до затвердження чи заміни депутатів на місцях). Обрано 134 депутати (замість 212) та Тимчасовий центр. к-т Укр. сел. спілки з 15 осіб. Згідно з постановою з'їзду, обидві ці інституції, об'єднавшись, вливалися до складу УЦР, де їм відводилося 212 місць з правом вирішального голосу.

Питання про хлібну монополію, вибори до продовольчого і земельного к-тів та ревізійної комісії Укр. сел. спілки з'їзд доручив розглянути і вирішити новообраній *Всеукраїнській раді селянських депутатів,* а на УЦР було покладено: 1) розробити статут укр. автономії; 2) скликати конф. представників недерж. націй; 3) скликати укр. територіальний з'їзд.

Рішення I В.с.з. ввійшли складовою частиною до 242 сел. наказів, опубл. пізніше в *Декреті про землю 1917.*

Літ.: *Хміль І.В.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). «Історичні зошити», 1992, № 4.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ З'ЇЗД 1918. Відбувся нелегально 10—12 трав. у *Києві.* Скликаний Укр. сел. спілкою. На момент *гетьманського перевороту 1918* делегати уже були обрані, проте новий уряд заборонив проведення з'їзду. Із обраних 12 тис. делегатів на з'їзд прибуло значно менше, частину їх затримано німцями та гетьманцями на під'їзді до Києва. 1-ше засідання 8 трав. було розігнане, а президію та мандатну комісію заарештовано. 9—10 трав. з'їзд збирався уже нелегально в Голосіївському лісі (колиш. передмістя, нині в межах Києва). Делегати оцінили гетьман. владу (див. *Українська Держава,* П. *Скоропадський*) як самозванну, засудили втручання окупаційних військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) у внутр. справи України. З'їзд ухвалив постанову-заклик до трудового селянства. У ній заявлялося, що селянство не визнає урядування гетьмана, Україна залишається *Українською Народною Республікою* з усіма здобутками революції, земля не переходить у власність поміщиків, селянство організується і готується до збройного повстання. З'їзд звернувся до всіх робітн. і демократ. орг-цій з закликом об'єднатися з селянами для спільної боротьби з контрреволюцією.

Після з'їзду частина радикально настроєних депутатів провела нараду в Києво-Печерській лаврі. На ній було вирішено обрати координаційний к-т у складі 18 осіб (по 2 депутати від кожної губ.), повсюдно створювати сел. к-ти для опору гетьман. владі. Кінцевою метою їхньої діяльності проголошувалась «організація загального повстання» проти режиму П. Скоропадського і відновлення УНР.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр., т. 3. Прага, 1921; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція — концепція та історіографія (1918—1920 рр.). К., 1999.

І.В. Хміль.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИ́ЧНИКІВ 1918 — один із найбільших виступів робітників України проти *австро-німецьких військ контролю над територією України 1918* та гетьман. уряду (див. *Українська Держава*, П.*Скоропадський*). Розпочався 14—15 лип. на Здолбунівському, Сарненському та Коростенському вузлах Пд.-Зх. залізниці. 16—17 лип. до виступу приєдналися залізничники Одеси, Києва, *Полісся, Поділля.* На чолі стояв страйковий к-т Київ. вузла, який оголосив себе Центр. страйкомом. Загалом в Україні діяло 18 залізничних страйкомів. У відповідь на звернення Центр. страйкому від 19 лип. застрайкували залізничники Московсько-Київсько-Воронезької залізниці, 20 лип. страйк охопив Харків. вузол та Катеринінську залізницю, 21 лип. — Слобідську, 23 лип. — Пн.-Донецьку. Виступ набув характеру заг.-укр. і охопив бл. 200 тис. учасників. Залізничники вимагали: визнання владою їхньої профспілки, звільнення заарештованих за політ. переконання робітників та поновлення їх на роботі, гарантування недоторканності членів робітн. орг-цій, впровадження 8-годинного робочого дня. Стати на чолі масового виступу залізничників намагалися більшовики, для чого 19 лип. 1918 на заг. зборах представників доріг, які опинилися на окупованій тер., було створено при ЦК КП(б)У, який на той час перебував у *Москві*, Тимчасове орг. залізничне бюро КП(б)У, очолене А.Близниченком. Посісти керівні позиції більшовикам вдалося лише у страйкомах найбільших вузлових станцій, серед робітників гол. залізничних майстерень та депо. Страйк підтримали залізничники *Бессарабії*, Білорусі, Криму, а також ін. загони укр. робітників на Донбасі, у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), Києві, Харкові й частина селянства. Поступово став очевидним політ. характер страйку, що визнали і гетьман. уряд, і окупаційні власті. Останні вдалися до провокаційних спроб розколоти лави страйкуючих, використати штрейкбрехерів, застосувати жорсткі репресії і військ.-польові суди, але страйк тривав до серед. серп. 1918. Він зірвав передислокацію австро-нім. війська на Зх. фронт і вивезення до Німеччини великої кількості продовольства, сировини тощо, відіграв велику роль у консолідації сил укр. нац.-визвол. руху.

Літ.: Освободительная война украинского народа против оккупантов: Документы и материалы. К., 1937.

А.П. Гриценко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ФОНД ВІДТВО́РЕННЯ ВИДАТНИ́Х ПА́М'ЯТОК ІСТО́РИКО-АРХІТЕКТУ́РНОЇ СПА́ДЩИНИ І́МЕНІ ОЛЕ́СЯ ГОНЧАРА́ — благодійна орг-ція, ств. Указом Президента України № 422 від 12 черв. 1996. Фонд названо іменем О.*Гончара*, який був одним з перших ініціаторів відтворення видатних пам'яток історії та к-ри в Україні 1995, зокрема започаткував громад. фонд з відтворення *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря.* Голова правління Фонду — акад. НАН України П.*Тронько* (він же голова Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та к-ри при Президентові України). Осн. завданнями Фонду визначено виконання держ. програм, пов'язаних з відтворенням комплексу Михайлівського монастиря, *Успенського собору*

Києво-Печерської лаври та ін. видатних пам'яток історико-архіт. спадщини; підтримка проектів щодо вивчення, збереження, охорони та належного використання об'єктів історико-архіт. спадщини України; сприяння поверненню в Україну культ. цінностей; акумуляція коштів, необхідних для виконання покладених на Фонд завдань, забезпечення їхнього найбільш ефективного використання.

Джерела фінансування — благодійні внески установ і окремих громадян, пожертвування з-за кордону.

Я.В. Верменич.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т (ВУЦВК) — законодавчий, розпорядчий та контролюючий орган держ. влади УСРР. Діяв 1917—37 між *Всеукраїнськими з'їздами рад.* Уперше цей орган під назвою ЦВК рад України проголошено й обрано на *Першому Всеукраїнському з'їзді рад*, який було нашвидкуруч скликано більшовиками у Харкові 24—25 (11—12) груд. 1917. Там же обрано і *Народний секретаріат* — рад. уряд України. Проте широкої діяльності розгорнути цим новим рад. органам не вдалося — більшовики не змогли довго втриматися при владі. Справжнє становлення ВУЦВК як вищого владного органу в рад. Україні припадає на 1919. Законодавче оформлення своєї діяльності з переліком повноважень ВУЦВК отримав у *Конституції УСРР 1919.* Відповідно до неї, члени й кандидати до ВУЦВК обиралися на Всеукр. з'їздах рад із числа делегатів з'їзду. ВУЦВК формально був підзвітний лише з'їздові. Кількість його членів визначалася Всеукр. з'їздом рад і не була постійною. Так, на I Всеукр. з'їзді рад до ВУЦВК обрано 41 чл., на III — 89 чл. і 22 кандидати, на V (відповідно) — 155 і 55, на VIII — 251 і 82, на IX — 315 і 110. ВУЦВК здійснював заг. кер-во усіма галузями держ., госп. та культ. буд-ва. Усі декрети та ін. законодавчі акти, що визначали заг. норми політ. й екон. життя УСРР або вносили зміни в практику діяльності владних органів республіки, обов'язково повинні були надходити на розгляд і затвердження ВУЦВК. Він мав право припиняти, скасовувати та змінювати акти всіх низових органів влади й управління, видавав заг. положення стосовно внутр. організації місц. органів рад. влади. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК і утворював уряд УСРР — РНК УСРР та визначав сферу їхньої діяльності. Проте 19 берез. 1919 ВУЦВК видав постанову, згідно з якою фактично передав частину своїх повноважень Раднаркомові, а тому саме Раднарком, а не ВУЦВК, був в Україні осн. органом, що здійснював законодавчу та виконавчу владу. Головою ВУЦВК (з 1935 — ЦВК УСРР) протягом 1919—38 був Г.*Петровський.*

Діяльність ВУЦВК відбувалася в сесійному режимі. В період між сесіями ВУЦВК найвищим органом держ. влади в УСРР була Президія ВУЦВК. Чергові сесії ВУЦВК скликалися Президією ВУЦВК не менше 3-х разів на рік; надзвичайні — або Президією ВУЦВК з власної ініціативи, або на подання Раднаркому УСРР, чи на вимогу не менше третини чл. ВУЦВК. Питання на розгляд порядку денного могли вносити Президія ВУЦВК, Раднарком УСРР, а також окремі чл. ВУЦВК.

Припинив свою діяльність 1938 з обранням на основі Конституції УРСР 1937 ВР УРСР 1-го скликання.

Літ.: *Виноградарская С.П., Рогожин А.И.* Всеукраинский Центральный исполнительный комитет Советов в первые годы Советской власти (1917—1920). Х., 1980; История государства и права Украинской ССР, т. 2. К., 1987.

Є.П. Шаталіна.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т (ВЦВРК) — керівний орган з підготовки й проведення повстання робітників і селян України проти *австро-німецьких військ контролю над територією України 1918* і режиму П. *Скоропадського* (див. також *Українська Держава*). Ств. за рішенням I з'їзду КП(б)У в лип. 1918 замість Бюро з кер-ва повстанською боротьбою на окупованій тер. України, яке було організоване у квіт. 1918 на базі евакуйованих до м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) ЦВК і Нар. секретаріату. Очолив к-т А.*Бубнов.* ВЦВРК здійснював також кер-во роботою військ. штабів при підпільних ревкомах, що створювалися для безпосередньої військ.-тех. підготовки повстання на місцях. Їхню діяльність спрямовував Гол. штаб на чолі з С.Петриковським (Петренко). На нараді представників військ. штабів, скликаній ВЦВРК 31 лип. (м. Курськ, нині РФ), було вирішено виробити військ.-стратегічний план збройного повстання в Україні. Усі штаби мали суворо дотримуватися вказівок к-ту. Найбільших успіхів у підготовці повстання було досягнуто на Чернігівщині та у пн. ч. Полтав. губ. (військ. штаб очолював М.*Кропив'янський*). ВЦВРК, не маючи достатньої інформації про військ.-тех. підготовку до повстання усіх ревкомів і штабів та про співвідношення сил, видав 5 серп. наказ № 1 про початок заг. збройного повстання, який був схвалений і ЦК КП(б)У. Виконання цього наказу призвело до розгрому розпорошених та ізольованих виступів робітників і селян. Уже 7 серп. ВЦВРК видав наказ № 2, яким скасував наказ № 1. Пленум ЦК КП(б)У (8—9 верес., м. Орел, нині РФ) засудив дії ВЦВРК як передчасні й помилкові. Для зміцнення ВЦВРК до його складу було введено *Артема.* 7—8 жовт. 1918 на нараді представників військ.-революц. к-тів України перед ВЦВРК було поставлено завдання: одночасно з розгортанням партизан.-повстанського руху в Україні приступити до формування регулярних військ. одиниць у «нейтральній зоні» з партизан. і повстанських загонів. 22 верес. ВЦВРК видав наказ № 6 про створення з цих загонів двох повстанських д-зій, було визначено штати бойових одиниць. Водночас зусилля к-ту були спрямовані на об'єднання діяльності всіх підпільних військ.-революц. орг-цій в Україні. ВЦВРК склав свої повноваження із утворенням 28 листоп. 1918 *Тимчасового робітничо-селянського уряду України.*

Літ.: *Потарикіна Л.Л.* Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; Українська РСР в період громадянської війни, т. 1—2. К., 1967—68; Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года. Протоколы. К., 1988; Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 12—17 октября 1918 года. К., 1991.

О.Й. Щусь.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКІ ВЧИ́ТЕЛЬСЬКІ З'Ї́ЗДИ 1917. I з'їзд відбувся в *Києві* 5—6 квіт. у складі бл. 500 делегатів. Ініціатором скликання виступило Т-во шкільної освіти.

З'їзд прийняв резолюції про повну українізацію нижчої освіти; обов'язкове запровадження укр. мови, літ., історії і географії в серед. шк.; заснування укр. кафедр у вищій шк.; заснування укр. публічних б-к; повернення в Україну мистецьких та істор. цінностей; створення нац. архівів і музеїв тощо. З'їзд звернувся до *Української Центральної Ради* з пропозицією утворити Всеукр. шкільну раду — орг-цію, яка б контролювала діяльність шкільних округ та кураторів, яких призначав *Тимчасовий уряд*, обрав Центр. бюро Всеукр. учительської спілки — С.*Русова* (голова), О.Дорошкевич, Л.Білецький (секретар), А.Бакалінський, — на яке покладалися орг. функції.

II з'їзд відбувся в Києві 10—12 серп. — бл. 700 делегатів. Порядок денний складався з двох питань: українізація шк. і план єдиної шк. Резолюції з'їзду покладали виконання цих завдань на Ген. секретарство освіти. Визнавалось за необхідне запровадження з 1 верес. 1917 навчання у нижчій шк. тільки укр. мовою. При цьому враховувалися права нац. меншин на нац. освіту. З'їзд прийняв рішення про відкриття Укр. нар. ун-ту і Наук.-пед. акад. Спец. резолюція була прийнята у зв'язку з інструкцією Тимчасового уряду про виділення в юрисдикцію Ген. секретаріату лише 5 укр. губ. З'їзд висунув домагання «міцного й негайного сполучення всієї України в єдину державу». Одразу після II В.в.з. 13—14 серп. у Києві відбувся I Всеукр. професійний учительський з'їзд, скликаний Центр. бюро Всеукр. учительської спілки. Гол. метою його проведення було створення проф. орг-ції учителів нар. і серед. шк. за нац.-тер. принципом, хоча була вона відкрита для вчителів усіх національностей. На з'їзд прибув 141 делегат, що представляв 13 169 учителів. З'їзд розглянув осн. засади створення Всеукр. учительської спілки; питання, які торкалися правничого, екон., культ. і громад.-політ. становища вчителів.

Літ.: *Жученко О.* Українське життя у Києві на світанку волі. «ЛНВ», 1917, ч. 1; *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр. К., 1920; *Крилов І.* Система освіти в Україні, 1917—1930. Мюнхен, 1956.

Т.С. Осташко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКІ З'Ї́ЗДИ АРХІВІ́СТІВ 1926, 1931 — з'їзди працівників укр. архівів, присвячені питанням організації архів. справи в Україні. I — відбувся 8—13 трав. 1926, II — 29 листоп. — 4 груд. 1931 (обидва — у Харкові). На з'їздах розглядалися питання комплектування держ. архівів документальними матеріалами, наук.-видавничої діяльності, підготовки спеціалістів з *архівознавства.* В наступні роки орг. та наук. питання роботи архівів розглядалися не на з'їздах, а на нарадах архівістів. Від 1961 почали скликатися наук. конф. з питань архівознавства та *спеціальних історичних дисциплін* (1961, 1965, 1968, 1972, 1987).

О.А. Пархоменко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКІ З'Ї́ЗДИ ЗАЛІЗНИ́ЧНИКІВ 1917—1918. I з'їзд відбувся 12—14 лип. (29 черв. — 1 лип.) 1917 у Харкові за участі понад 300 делегатів від 12 залізниць України. З'їзд заслухав I Універсал УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) і визнав УЦР «найвищим органом влади».

Для об'єднання залізничників у «Всеукраїнську залізнодорожну спілку» був вироблений «Статут Української залізнодорожної громади». До спілки могли увійти всі працівники залізниць, незалежно від національності, за умови підтримки вимоги надання Україні нац.-тер. автономії. Для подальшої орг. роботи було обране виконавче бюро.

II з'їзд відбувся у Києві 9—12 верес. (27—30 серп.) 1917. Він об'єднався із з'їздом робітників шосейних і водних шляхів у Всеукр. з'їзд працівників залізниць та ін. шляхів, а також т-ва «Праця». На з'їзді було розглянуто орг. питання, обговорено заходи з поліпшення стану залізниць України, висловлено підтримку ініціативи створення залізничного *Вільного козацтва.* Делегати обрали виконавче бюро з'їзду, Раду шляхів та Головну залізнодорожну раду.

III Всеукр. з'їзд залізничників проходив у Києві в трав. 1918.

Літ.: «Народна воля», 1917, 8 лип., 29 серп., 1 верес.; «Рідне слово», 1917, 15 лип.; «Вісник Полтавського губернського громадського комітету», 1917, 7 лип.; «Робітнича газета», 1917, 21 верес.

А.П. Гриценко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКІ З'Ї́ЗДИ РАД. Від груд. 1917 до прийняття Конституції УРСР 1937 Всеукраїнський з'їзд рад був формально найвищим органом рад. влади в Україні. За *Конституцією УСРР 1919*, яку було складено за зразком Конституції рад. Росії, В.з.р. скликалися ВУЦВК (найвищим органом держ. влади між з'їздами) не рідше одного разу на рік, а то й частіше, від 1927 — раз на два роки. Ця остання новація була закріплена в Конституції УСРР 1929, проте і вона була порушена під час *голодомору 1932—1933* в Україні, коли кер-во більшовиків не бажало допустити розголосу про голод в Україні. Існувала також можливість скликання надзвичайних з'їздів — за розсудом ВУЦВК або на вимогу рад і з'їздів рад місцевостей, де налічувалося не менше однієї третини громадян, що мали виборчі права. Делегати на В.з.р. обиралися губернськими (після 1926 — окружними) з'їздами рад та Всемолдавським з'їздом рад із числа своїх делегатів. За такого відбору делегатів права меншості не забезпечувалися. Нерівним було і представництво різних соціальних верств нас. Конституція УСРР 1919 не передбачала, як це було в рад. Росії, порядку обрання депутатів та представництва серед них різних соціальних груп. Це питання передавалося у відання ВУЦВК, який міг регулювати норми представництва згідно з політ. обставинами. Так, під час виборчої кампанії 1919 і робітники, і селяни мали вдесятеро менше представників, ніж червоноармійці. 1920 ВУЦВК встановив, що по одному депутату висилають губернські (згодом окружні) та міські з'їзди рад від: а) 1000 червоноармійців у військ. частинах (що здебільшого складалися з росіян або зрусифікованих українців і були під пильним контролем більшовиків); б) 10 000 робітників; в) 50 000 селян. Крім того, існувала велика кількість «позбавленців» — т. зв. представників експлуататорських класів, які не мали виборчих прав.

Згідно з Конституцією УСРР 1919, винятковому віданню В.з.р. підлягали затвердження, зміни, доповнення Конституції УСРР, оголошення війни та укладення миру, зміна кордонів республіки, заг. кер-во внутр. політикою, встановлення основ організації ЗС, держ. контроль над діяльністю рад. влади тощо. З утворенням СРСР компетенція з'їзду дещо змінилася, зокрема, було додано право вирішувати питання про вихід зі складу СРСР.

Із числа делегатів з'їзду обиралися члени ВУЦВК та делегати до Ради Національностей ЦВК СРСР. З'їздам були підзвітні і ВУЦВК, і Раднарком УСРР, які формально призначалися після кожного з таких з'їздів. Найважливішими серед В.з.р. є I (створення 1-го «уряду» рад. України), II (вимушене проголошення «самостійності» рад. України), III (схвалення 1-ї Конституції УСРР), IX (зміни в Конституції УСРР відповідно до Конституції СРСР 1924), XI (схвалення 2-ї Конституції рад. України) та XIV надзвичайний (схвалення 3-ї Конституції УРСР).

Усього відбулося 14 В.з.р.: I — 24—25 (11—12) груд. 1917; II — 17—19 берез. 1918; III — 6—10 берез. 1919; IV — 16—20 трав. 1920; V — 25 лют. — 3 берез. 1921; VI — 14—17 груд. 1921; VII — 10—14 груд. 1922; VIII — 17—20 січ. 1924; IX — 3—10 трав. 1925; X — 6—13 квіт. 1927; XI — 7—15 трав. 1929; XII — 25 лют. — 4 берез. 1931; XIII — 15—22 січ. 1935; Надзвичайний XIV — 25—30 січ. 1937.

Літ.: История государства и права Украинской ССР, т. 2. К., 1987; *Гончаренко В.Д.* Всеукраинский съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов — верховный орган власти УССР в 1917—1937 гг. К., 1990.

Є.П. Шаталіна.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКІ З'Ї́ЗДИ СТУДЕ́НТІВ — з'їзди представників укр. студентських орг-цій наприкінці 19 — поч. 20 ст. Мали на меті об'єднання укр. молоді під нац. гаслами. В.з.с. (1898, 1899, 1908 — у *Києві*, 1901 — у *Полтаві*, 1904 — у *Санкт-Петербурзі*) відбувалися нелегально. На зх.-укр. землях для координації діяльності існуючих студентських укр. орг-цій також відбувалися з'їзди студентів (1881 і 1884 — у *Коломиї*; 1913 — у *Львові*). У берез. 1917 було ств. Гол. укр. студентську раду, яка організувала три Всеукр. студентські конференції.

Літ.: *Янів В.* Студії та матеріали до новітньої української історії. Мюнхен, 1983.

О.Ф. Овсієнко.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКІ ПРАВОСЛА́ВНІ ЦЕРКО́ВНІ СОБО́РИ УАПЦ 1921, 1927, 1930. Скликалися за ініціативи *Всеукраїнської православної церковної ради.* На 1-му соборі 14—30 жовт. 1921 ухвалено, що церква в Україні є автокефальною, й пресвітерським чином висвячено В.*Липківського* на першого єпископа УАПЦ й митрополита Київ. й усієї України. Дорадником і головою ідеологічної комісії новость. *Української автокефальної православної церкви* став В.*Чехівський*, заст. митрополита — голова комісії з пер. Святого Письма укр. мовою — архієпископ Нестор Шараївський. Спочатку рад. влада не перешкоджала утворенню та діяльності автокефальних парафій, та незабаром владні структури перейшли до методично спланованої руйнації УАПЦ. Наслідком цього стало скероване зверху усунення митрополита на 2-му В.п.ц.с. у жовт. 1927. Репресії стосовно ієрархії та вірних УАПЦ посилюються, а сама церква поступово втрачає вплив у сусп-ві й цілком контролюється ГПУ. В січ. 1930 на вимогу органів НКВС було скликано 3-й В.п.ц.с., що мав статус надзвичайного й прийняв рішення про саморозпуск УАПЦ. У лют. 1930 собор припиняє роботу. Однак 9—12 груд. того ж року в Києві (ймовірно, під тиском країн Заходу на уряд *СРСР*) відбувся ще один собор УАПЦ, на якому були відновлені керівні органи церкви, її структуру й обрано архієпископа Івана Павловського митрополитом.

Літ.: *Воронін О.* Автокефалія Української православної церкви. Кенсінгтон, 1990; Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. К., 1992; *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні. 20—30-ті роки XX ст. К., 1993; *Шип Н.А.* Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). К., 1995; Історія православної церкви в Україні. До 400-річчя від дня народження і 350-річчя пам'яті Святителя Петра Могили, митрополита Київського. К., 1997; Історія релігії в Україні. К., 1999.

О.О. Крижановська.

«ВСЕМИ́РНАЯ ИСТО́РИЯ» — 13-томний рад. курс всесвітньої історії. Видавався у *Москві* протягом 1955—83, підготовлений низкою ін-тів АН СРСР (Ін-том історії, Ін-том етнографії, Ін-том сходознавства, Ін-том історії матеріальної к-ри, Ін-том китаєзнавства, Ін-том слов'янознавства, Ін-том Африки, Ін-том народів Азії та ін.). Гол. редактори — академіки АН СРСР Є.Жуков, С.Тіхвінський. Первісно «В.и.» планувалася як 10-томне вид., але потім її обсяг було розширено: видано ще 3 додаткові томи, присвячені новітній історії після 1945. Майже кожний том поділяється на кілька частин (за територіальним принципом) і в цілому охоплює істор. процес на теренах усіх осн. регіонів світу. 1-й та 2-й (1955—56) хронологічно обіймали період від первісної історії до кін. 5 ст., 3-й т. (1957) — 6—15 ст., 4-й т. (1958) — 16—1-ша пол. 17 ст., 5-й т. (1958) — 2-га пол. 17 — кін. 18 ст., 6-й т. (1959) — 1789—1870, 7-й т. (1960) — 1871—1917, 8-й т. (1961) — 1917—23, 9-й т. (1962) — поч. 1920-х р. — 1939, 10-й т. (1965) — 1939—45, 11-й т. (1977) — 1945—49, 12-й т. (1979) — 1950—60 рр., 13-й т. (1983) — 1963—70. Історія України висвітлена у «В.и.» фрагментарно, більш-менш систематично розглянута лише історія Давньої Русі (т. 3, глави 32, 38 та ін.). Укр. історія до серед. 17 ст. представлена епізодично, у просторовому та проблемно-тематичному плані вона об'єднана з історією народів Білорусі та Прибалтики (т. 3, глава 50; т. 4, глава 13 та ін.). Після 1654 (приєднання України-Гетьманщини до Моск. д-ви) історія укр. земель (зх.-укр.) подається переважно у вигляді окремих згадок у контексті заг. історії, частково у контексті історії Австро-Угор. монархії та історії Польщі.

О.В. Ясь.

«ВСПОМАГА́ТЕЛІ», «спомагателі» — виборні козаки в *Гетьманщині* 18 ст., які замість особистого відбування військ. повинності посилали до козац. війська найманців, як правило, збіднілих козаків, споряджаючи їх власним коштом. «В.» називали також козаків, які за віком або станом здоров'я були неспроможні служити у війську. Їх було звільнено від військ. повинності, однак зобов'язано сплачувати частину видатків для спорядження козаків, взятих на військ. службу.

О.І. Путро.

ВТРА́ТИ ЛЮДСЬКІ́ УКРАЇ́НИ В ДРУ́ГІЙ СВІТОВІ́Й ВІЙНІ́ — людські жертви, яких зазнала Україна в ході та внаслідок *Другої світової війни.* Геноцид, здійснений окупантами, спричинив загибель понад 4 млн цивільного нас. України. Більше 2,4 млн осіб вивезено на примусові роботи до Німеччини, значна ч. з яких не повернулася. У 109 містах України на 1 січ. 1941 мешкало бл. 8,5 млн осіб, після звільнення — 3,2 млн. Причинами різкого ско-

рочення міськ. нас. стали не лише евакуація на Схід, а й голод, хвороби, антисанітарні умови життя. Значним було також скорочення й сільс. нас. Саме в сільс. місцевості розгорталися каральні акції «втихомирення» й антипартизан. операції, у результаті яких стерто з лиця землі понад 250 населених пунктів України разом з їх мешканцями.

З тер. України до лав Червоної армії (див. *Радянська армія*) за роки війни було мобілізовано бл. 7 млн осіб, з яких убито в боях, загинуло в полоні, пропало безвісти, померло в госпіталях під час війни та в перші повоєн. роки майже 4,1 млн осіб. З-поміж них військовополонених, що загинули під час етапування і перебування в таборах для полонених внаслідок голоду, хвороб, непосильної праці та масових страт.

Після визволення військовополонені проходили перевірку у фільтраційних таборах. За рос. джерелами, з них понад 339,6 тис. потрапило в табори ГУЛАГу. Значна частина військовополонених — вихідці з України.

Людські втрати України в II світ. війні — це також загиблі, які воювали у мундирах *військ СС*, у допоміжних та охоронних підрозділах, поліційних частинах. Відомо, що загинуло щонайменше 16 тис. вояків та офіцерів д-зії СС «*Галичина*», Рос. визвол. армії (Русской освободительной армии — «РОА»), Укр. визвол. війська, різних добровільних (козачих та ін.) збройних формувань. Досі залишається невідомою кількість втрат підпільників і партизанів.

За сучасними підрахунками, заг. людські втрати народу України складають бл. 9 млн осіб.

Демографічні втрати від 1 січ. 1941 до 1 січ. 1945 становлять понад 13,5 млн осіб. Серед них загиблі, ті, хто залишив Україну (біженці, «переміщені особи», «остарбайтери») і не повернувся, та ненароджені.

Літ.: Скрытая правда войны. 1941 г.: Неизвестные документы. М., 1992; Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистические исследования. М., 1993; Памяти павших: Великая Отечественная война. 1941—1945. М., 1995; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: українці на фронтах другої світової війни. К., 1997.

О.Є. Лисенко, І.Т. Муковський.

ВУ́ЙЦІК (Wójcik) **Збігнєв** (н. 29.10.1922) — польс. історик. Н. в м. *Варшава*. Там же закінчив г-зію і ліцей ім. Стефана Баторія. За часів гітлерівської окупації відвідував студії в таємному Варшавському ун-ті. Належав до угруповання «Ломбард». 1944—47 навч. в Люблінському катол. і Варшавському ун-тах. Ст. магістра отримав за працю «Політика Рудольфа II щодо козацтва 1594—1595», написану під кер-вом проф. В.Томкевича, котрий також висунув його кандидатуру на звання д-ра, яке той дістав 1950 за пр. «Україна в 1660—1663 рр.». 1947—48 — співробітник Держ. музею в Нєборові, 1948—61 — Гол. архіву давніх актів у Варшаві, згодом — Дирекції держ. архівів. 1960 габілітований (на право викладання) у Варшавському ун-ті на підставі праці «Андрусівський трактат 1667 року і його генеза» (1959). Від 1959 працював в Ін-ті історії Польс. АН, від 1971 — на посаді проф. Архів. пошуки проводив у *СРСР*, Франції, Великій Британії, Австрії. 1972 викладав у Гарвардському, а 1979 — Колумбійському ун-тах (обидва — США). Брав участь у міжнар. конг. і конф. у Флоренції (1956), Софії (1963), Сан-Франциско (1975).

Почесний д-р із правознавства, чл.-кор. Польс. акад. знань, Укр. акад. мист-в і науки (США), Ін-ту Юзефа Пілсудського в Нью-Йорку та ін. Дослідження В. присвячені проблемам заг. і польс. історії 16—18 ст., передовсім історії міжнар. взаємин у Сх. Європі, польс.-укр., рос. і татар. стосунків. Автор багатьох книг і кількох сотень наук. публікацій. Монографія «Дике Поле у вогні. Про козаччину в давній Речі Посполитій» (1960, 1961, 1968) ознаменувала перелом у польс. історіографії польс.-укр. стосунків, завдяки широкій, різнобічній та об'єктивній ретроспективі генези пізніших конфліктів між двома народами. Ін. пр.: «Historia powszechna XVI—XVII w.» (1968; 1973; 1979; 1991; 1995); «Dzieje Rosji» 1533—1801 (1971; 1981); «Jan Sobieski» (1983; 1994); «Jan Kazimierz Waza» (1997).

Літ.: Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI—XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, 1993; Bibliografia prac Zbigniewa Wójcika od 1993 roku. «Kwartalnik historyczny», 2002, rocz. 109, N 3.

Т. Хинчевська-Геннель.

ВУ́РЦБАХ-ТА́ННЕНБЕРГ (Wurzbach-Tannenberg) **Констант** (1818—1893) — австрійс. письменник, історик-архівіст. Н. в м. Любляна (нині Словенія). Від 1841 жив у Львові, працював у б-ці ун-ту; згодом в редакції «Amts-Zeitung» (урядової газ. при губернаторові Ф.Стадіоні). Від 1848 — у *Відні* в придворній б-ці. Автор зб. укр. і польс. пісень (1845) та прислів'їв (1860). Анонімно опублікував брошуру «Галичина у цей час» (1848). Гол. праця — 60-томний «Біографічний лексикон Австрійської імперії» (1856—91), в якій є численні біографії діячів, що працювали в *Галичині*, *Буковині*, *Закарпатській Україні*.

П. у м. Берхтесгаден (Німеччина).

Тв.: Galizien in diesem Augenblick. Lemberg, 1848; Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich, bd. 1—60. Wien, 1856—91.

Я.Д. Ісаєвич.

ВУЧК (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности), **Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами.** Орган комуніст. терору й утвердження більшовицької диктатури в Україні. Ств. в Україні 3 груд. 1918 як філія Всерос. ЧК. Мала безпосередньо підпорядковуватися *Тимчасовому робітничо-селянському урядові України* (ТРСУУ). Для виконання завдань, що покладалися на ВУЧК, при ВУЧК і місц. надзвичайних комісіях були створені військ. частини.

27 груд. 1918 ТРСУУ ухвалив постанову «Про Всеукраїнську, фронтові і місцеві надзвичайні комісії», за якою всі місц. ЧК були підпорядковані ВУЧК. Останній було доручено організувати об'їзд та інструктування місц. ЧК, спрямовувати їхню роботу. Від груд. 1918 до берез. 1919 ВУЧК очолював призначений з Москви І.*Шварц*, з квіт. 1919 — М.Лацiс (Судрабс), якого було відряджено в Україну з Росії з великою групою чекістів. Уже навесні 1919 з'ясувалося, що органи ЧК припускають у своїй діяльності насильство і зловживання, це викликало різкий протест і невдоволення населення. У ситуацію був змушений втрутитись особисто В.*Ленін*, який, зокрема, кри-

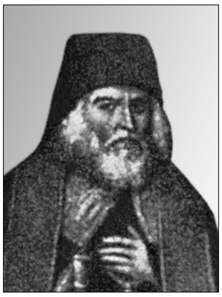

Мелентій Вуяхевич-Височинський.

тикував М.Лаціса за його схильність до виправдання брутальних дій.

30 трав. 1919 ВУЦВК, Раднарком, НКВС і ВУЧК спільно затвердили «Постанову про Всеукраїнську і місцеву надзвичайні комісії», яка надала легітимного характеру діяльності чекістів. ВУЧК оголошувалась органом НКВС і працювала на правах його відділу. Голова ВУЧК та його заст. призначалися Раднаркомом. Від серп. 1919 роботу ВУЧК в Україні було згорнуто.

11 груд. 1919 більшовиками ств. Всеукр. революц. к-т (Всеукрревком), а при ньому — Управління надзвичайних комісій і особливих від. (його невдовзі очолив моск. чекіст В.*Манцев*). Постановою ВУЦВК від 17 берез. 1920 його перетворено у Центр. управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупрчрезком) при Раднаркомі УСРР, яке не було органом НКВС, а підпорядковувалося Раднаркомові. Разом із підрозділами Червоної армії (див. *Радянська армія*) і частинами особливого призначення чекісти відіграли вирішальну роль у діях проти укр. повстанців, зокрема у терористичних акціях проти селянства, взятті та знищенні заручників, винищенні ворогів більшовицького режиму.

У період окупації України армією А.*Денікіна* (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) були утворені комісії для розслідування злочинів чекістів. До цих комісій входили громад. діячі, іноземці. Висновки комісій підтверджувалися свідченнями очевидців.

30 берез. 1921 Цупрчрезком перейм. на ВУЧК. У лют. 1922 політбюро ЦК КП(б)У відповідно до директив моск. кер-ва розглянуло питання про реорганізацію ВУЧК і перетворення її у Держ. політ. управління (Государственное политическое управление — ГПУ). Це було закріплено відповідною постановою ВУЦВК від 22 берез. 1922.

Літ.: *Лацис М.И.* Два года борьбы на внутреннем фронте. М., 1920; *Його ж.* Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. М., 1921; *Малицкий А.* ЧК и ГПУ. Х., 1923; *Дукельский С.С.* ЧК—ГПУ. Х., 1923; На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917—1922 гг.: Сборник документов и материалов. К., 1971; В.И.Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917—1922). М., 1988; *Маймескулов Л.Н. и др.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922. Х., 1990; *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. 1918—1923. М., 1990; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. М., 1999; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Дніпропетровськ, 2000.

Ю.І. Шаповал.

ВУЯХЕ́ВИЧ-ВИСОЧИ́НСЬКИЙ Мелентій (світське ім'я — Михайло; бл. 1630—06.02.1697) — політ. діяч 2-ї пол. 17 ст., архімандрит *Києво-Печерської лаври*. Закінчив шкільний курс, можливо, у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Кілька років служив писарем у Лаврі. Протягом 1661—63 займав посаду *генерального писаря* при гетьмані Я.*Сомку*. 1663 вів переговори з рос. посланцем Є.Лодиженським. У цьому ж році Я.Сомко доручив йому посольство до кн. Г.*Ромодановського* у справі протистояння Ю.*Хмельницькому*. Після падіння Я.Сомка В.-В. був засланий до *Москви*, а потім до Сибіру. 1667 його звільнено за клопотанням П.*Дорошенка*. Від 1668 В.-В. — ген. писар у П.Дорошенка. 1672, 1675 відвідав Туреччину, брав участь у переговорах з представниками Рос. д-ви, *Лівобережної України*, Пруссії та Польщі, 1670 очолив укр. делегацію у м. *Острог* на переговорах з представниками польс. уряду, де ставилося питання про відновлення *Гадяцького договору 1658*. Після *Бучацького миру 1672* В.-В. поїхав з посольською місією до *Стамбула*. Після зречення П.Дорошенком гетьманства 1676 перейшов на Лівобережжя, став значним військ. товаришем. На поч. 1678 від гетьмана І.*Самойловича* отримав перші офіц. завдання; 1683 обійняв посаду *генерального судді*, на якій перебував до поч. 1691; 1687 взяв участь у змові старшини проти І.Самойловича. Новий гетьман І.*Мазепа* надав йому значні маєтності, а від'їжджаючи до Москви (1689), залишив його *гетьманом наказним*. 1690 В.-В. їздив до рос. столиці, де отримав чин стольника. Того ж року він обраний архімандритом Києво-Печерської лаври, а в лют. 1691 внаслідок політ. суперечностей з І.Мазепою щодо участі *Гетьманщини* в антитурец. коаліції «*Священна ліга*» залишив посаду ген. судді. Ставлену грамоту від моск. патріарха *Адріана* отримав у лют. 1693. Перебуваючи архімандритом, значну увагу приділив госп. справам Лаври, а також діяльності *Києво-Печерської друкарні.*

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Оглоблин О.* До історії Руїни. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1928, кн. 16.

В.В. Станіславський.

ВЧЕ́НИЙ ГУРТО́К КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКОЇ ЛА́ВРИ. Об'єднував навколо *Києво-Печерської друкарні*, заснованої архімандритом Є.*Плетенецьким*, та Київ. (Богоявленської) братської шк. (див. *Братства*), пізніше Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*), вчених богословів, перекладачів, видавців, редакторів, викладачів, граверів, поетів. Почав формуватися в перших десятиліттях 16 ст., коли Є.Плетенецький придбав друкарню Ф.Балабана — племінника Г.*Балабана*, запросив до *Києва* високоосвічених людей зі *Львова* та *Острога*. До гуртка входили, крім Є.Плетенецького, перший ректор Київ. братської шк. І.*Борецький* (згодом митрополит Йов), З.*Копистенський* (він після смерті Є. Плетенецького 1624 став архімандритом і очолив гурток), Л.*Зизаній*, П.*Беринда* та його брат Стефан, О.*Митура*, Т.Земка, Г.Дорофієвич, Кипріян, Ф.Кизиревич та ін. Від 1627 на чолі гуртка стояв архімандрит Лаври П.*Могила* (1632—47 — Київ. митрополит). Активну участь у його діяльності взяли також викладачі Лаврської шк., заснованої П.Могилою, та Києво-Могилянського колегіуму. На перших етапах своєї діяльності гурток (доки його не очолив П.Могила) ставив на меті оберігати власну греко-слов'ян. культ. традицію, поширювати книгодрукування, освіту, відстоювати права укр. народу на своє віровизнання, протистояти унійству та *католицизму.* Першою книгою, підготовленою й виданою в Києві, став Часослов (1616), у передмовах до якого Є.Плетенецький і З.Копистенський виклали програму діяльності гуртка. П.Могила значно розширив завдання гуртка. Разом зі своїм оточенням він упорядкував догматичну та обрядову системи правосл. церк-

ви в Україні; використовуючи досягнення катол. освіти, реформував правосл. шк.; запровадив книгодрукування польс. та лат. мовами. Діячі вченого гуртка готували до видання церковнослужбову й богословську літ., перекладали й редагували тексти, брали участь у графічному оформленні книг. Вони — автори полемічних трактатів, віршів, передмов, післямов, присвят, якими супроводжувалися лаврські друки. Консолідація культ. і реліг. діячів із *Галичини, Волині* навколо друкарні, братської шк., а згодом колегіуму перетворила Київ у провідний центр духовного й культ. життя укр. народу. Здобутки укр. книгодрукування, літ., мист-ва вплинули на розвиток к-ри ін. народів правосл. ареалу. В середовищі вченого гуртка розвивалися ідеї тяглості істор. процесу на укр. землях від часів *Київської Русі*, Києва як «другого Єрусалима» — твердині *православ'я.* Все це сприяло піднесенню нац. свідомості укр. народу напередодні *національної революції 1648—1676.*

Літ.: *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII ст.: Всезбірка передмов до українських стародруків. К., 1924; *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620—1640-х років. В кн.: Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей, т. 4. К., 1995; Київ в історії філософії України. К., 2000; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ВЧК (рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия), **Всеросійська надзвичайна комісія.** Ств. у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) за постановою РНК (із кін. січ. 1918 — РНК РСФРР) від 20(07) груд. 1917 для боротьби з контрреволюцією та саботажем. Ці функції перед тим виконував Петрогр. військ.- революц. к-т. Голову і чл. Колегії ВЧК призначав Раднарком РСФРР. ВЧК очолив Ф.*Дзержинський.* На поч. берез. 1918 ВЧК разом з більшовицьким урядом переїжджає до *Москви*, де невдовзі розміщується на Луб'янці (будинки страхових т-в «Якорь» та «Россия»), яка з того часу стала штаб-квартирою і символом більшовицької спецслужби.

У тодішніх рад. республіках надзвичайні комісії (ЧК) створювалися зазвичай при урядах республік (в Україні було створено Всеукр. надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами — *ВУЧК*), на місцях створювались губернські, повітові (їх ліквідували на поч. 1919) і транспортні ЧК, а в підрозділах Червоної армії — військ. ЧК, які в січ. 1919 перетворено на особливі відділи. ВЧК координувала діяльність респ. і місц. органів ЧК, а члени Колегії ВЧК часом очолювали ЧК республік. Напр., М.Лаціс 1918—19 очолював ВУЧК. У своєму розпорядженні ВЧК мала війська ВЧК. Офіційно ВЧК проіснувала до 6 лют. 1922, коли постановою Всерос. ЦВК її було реорганізовано на *Державне політичне управління.*

Із самого початку ВЧК була одним із ключових засобів збереження і зміцнення влади, захопленої більшовицькою партією 1917, а також потужним інструментом терору. Урядом В.*Леніна* їй було доручено вести боротьбу зі шпигунством, диверсіями, збройними заколотами, саботажем, контрреволюцією, політ. бандитизмом, а також із грабіжництвом, спекуляцією, посадовими злочинами. Спочатку до компетенції ВЧК належали лише оперативна робота і попереднє розслідування, однак уже від лют. 1918 працівники ВЧК одержали право розстрілювати на місці злочину тих, кого оголошено учасниками контрреволюц. виступів. За роки громадян. війни 1918—21 швидко розвинула всеохоплюючий апарат, мережу агентів та інформаторів, широко використовувала методи провокації, організувала мережу в'язниць і концтаборів. Восени 1918 починає систематично направляти «підозрілих» у табори без суд. вироку. ВЦВК «узаконив» це лише 17 лют. 1919.

Масові розстріли, масштаби яких приховувалися офіц. особами, розпочалися вже у перше півріччя її існування. Постановою «Про червоний терор» від 5 верес. 1918 Раднарком РСФРР на доповідь голови ВЧК ухвалив рішення про те, що певні категорії осіб підлягають розстрілу. Від 1 лип. 1919, посилаючись на надзвичайну ситуацію, більшовики перевели всі надзвичайні комісії в Україні на військ. становище, замість спец. колегій усі каральні справи розглядали «трійки», до яких входили голова колегії та її два члени, розстрільні вироки виносилися без будь-якого узгодження з ін. інстанціями. 19 квіт. 1921 у р-нах бойових дій створено надзвичайні трійки з правами революц. трибуналів у складі командира військ. частини, представника парт. органу і представника ЧК. Спец. інструкцією уряду ці трійки одержали широкі права включно із правом розстрілу. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) під головуванням В.Леніна 14 трав. 1921 ухвалено рішення «Про розширення прав ВЧК щодо застосування вищої міри покарання». 1921—22 постановами більшовицького уряду визнано міри покарання не лише для тих, хто реально виступав проти комуніст. режиму, а й для тих, кого лише підозрювали у діях такого типу. Ці рішення послідовно проводилися в життя. Одними з наймасовіших в Україні стали розстріли у *Києві* 1919, де чекістами, за даними деяких фахівців, було знищено не менше 12 тис. осіб. У своїх репресивно-каральних діях ВЧК активно використовувала інститут закладників (заручників), введений за узгодженням з Раднаркомом РСФРР наказом нар. комісара внутр. справ РСФРР Г.*Петровського* у берез. 1918. Поруч з цим існував інститут «відповідачів», коли з нас. відбирались особи, яких зобов'язували інформувати більшовицькі органи про зв'язки місц. нас. з тими, хто виступав проти комуністів, про підготовку будь-яких виступів проти режиму. У разі недонесення «відповідачів» піддавали репресіям нарівні із закладниками.

Постановою Ради робітн.-сел. оборони від 15 берез. 1919 чекістам було визначено найкращий продовольчий пайок — червоноармійський. З того часу працівники комуніст. спецслужби неухильно прагнули розширювати власні пільги і привілеї, які у 1930-ті рр. перевищили армійські. Саме пільги і необмежені повноваження приваблювали до лав ВЧК—ДПУ—НКВС різних кар'єристів, авантюристів, серед яких траплялись і позапарт. особи або ті, хто у минулому належав до політ. противників більшовиків.

Використавши ВЧК для утримання влади і знищення тих, хто протистояв режимові, В.Ленін у груд. 1921 поставив питання про її реформування, обмеження компетенції, чітке визначення функцій.

А.Г. В'язлов.

Однак реального обмеження репресивно-каральної ролі ВЧК не сталося, а її досвід став надбанням ДПУ.

Літ.: *Лацис М.И.* Два года борьбы на внутреннем фронте. М., 1920; *Його ж.* Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. М., 1921; *Дукельский С.С.* ЧК—ГПУ. Х., 1923; Из истории. Всероссийской чрезвычайной комиссии. 1917—1922. М., 1958; *Софинов П.Г.* Очерки истории ВЧК. М., 1960; Ф.Э.Дзержинский — руководитель ВЧК—ОГПУ: Сборник документов и материалов. 1918—1926 гг. М., 1967; *Lewytzkyj B.* Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. Frankfurt am Main, 1967; *Gerson L.* The Secret Police in Lenin's Russia. Philadelphia, 1976; *Leggett G.* The Cheka. Lenin's Political Police. Dec. 1917 — Febr. 1922. Oxford, 1981; В.И.Ленин и ВЧК: Сборник документов. 1917—1922. М., 1987; *Портнов В.П.* ВЧК. 1917—1922. М., 1987; ВЧК—ГПУ. Benson—Vermont, 1989; Красная книга ВЧК: Сборник документов, т. 1—2. М., 1989; *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. 1918—1923. М., 1990; Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. Лондон, 1992; *Волкогонов Д.* Ленин. Политический портрет, кн. 1—2. М., 1994; *Pipes R.* Russia under Bolshevik Regime. New York, 1995; Лубянка: ВЧК—ОГПУ—НКВД—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1960: Справочник. М., 1997; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997.

Ю.І. Шаповал.

ВЩИЖ — давньорус. місто, що було розташов. на р. Десна (прит. Дніпра), за 50 км на пн. зх. від м. Брянськ (нині місто в РФ). Центр удільного князівства в 40—60-х рр. 12 ст. 1142 київ. кн. *Всеволод Ольгович* посадив у В. свого брата у перших Володимира Давидовича. Під 1156 *Київський літопис* згадує Святослава Володимировича як кн. вщизького, який 1157 на короткий час став черніг. князем, а 1160 одружився у В. з донькою *Андрія Боголюбського* (за В.*Татищевим* — Марією). Того року черніг. кн. *Святослав Ольгович* 5 тижнів тримав В. в облозі, та не зміг його здобути. Син Боголюбського Ізяслав допоміг Святославу Володимировичу зняти облогу. Після смерті Святослава Володимировича 1167 у В. сів син черніг. кн. *Святослава Всеволодича* (ймовірно, Олег). Пізніше відомості про В. зникають із джерел. Розкопками Б.*Рибакова* 1940, 1948, 1949 виявлено *дитинець* і *посад* Вщижа.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Вщиж. В кн.: По следам древних культур. Древняя Русь. М., 1953.

М.Ф. Котляр.

В'Я́ЗЛОВ Андрій Григорович (1862—16.10.1919) — громад. та політ. діяч, юрист. Н. у Волин. губ. в сел. сім'ї. Закінчив Київ. ун-т. Працював мировим суддею у Звенигородському пов. Київ. губ. Був обраний депутатом І Держ. думи (див. *Державні думи*) від Київщини (1906). Чл. укр. фракції та *Союзу автономістів*, кадет. За підписання «Виборзької відозви» (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*) засуджений до тримісячного тюремного ув'язнення та позбавлений адвокатської практики. Від 1907 працював у приватному страховому т-ві. Чл. київ. «Просвіти» і ТУП. 1915 — уповноважений к-ту Пд.-Зх. фронту Всерос. союзу міст. Від берез. 1917 — Волин. губернський комісар *Тимчасового уряду*. У берез.—квіт. 1917 — чл. тимчасового ЦК Союзу автономістів-федералістів, від черв. 1917 — УПСФ. 17 квіт. 1918 — нач. гол. тюремної управи з правами товариша нар. міністра суд. справ. В *Українській Державі* — ген. суддя, сенатор Адм. ген. суду, від 24 жовт. 1918 — міністр юстиції. За наказ про звільнення з-під арешту С.*Петлюри* ув'язнений. 1919 — голова управи укр. Червоного Хреста.

П. від тифу в м. *Кам'янець-Подільський.*

Літ.: I Государственная Дума: Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. М., 1906; Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе. «Украинский вестник», 1906, № 11; *Єфремов С.* Пам'яті А.В'язлова. «Промінь», 1919, 15 жовт.

Т.С. Осташко.

В'ЯЗОВИ́ЦЯ — міра об'єму рідини на *Волині* в 17—18 ст. Застосовувалася в феод. маєтках переважно для визначення розміру сел. медової повинності. Дорівнювала 8 квартам (або жменям) сотового меду.

Н.О. Герасименко.

В'Я́ТИЧІ — об'єднання сх.-слов'ян. племен у верхній течії р. Ока (прит. Волги). «*Повість временних літ*» дає легендарні свідчення про спільне походження В. і *радимичів* від братів Радима і В'ятко з «ляхів». До серед. 10 ст. В. залежали від *Хозарського каганату*. В результаті походів *Святослава Ігоревича*, пізніше — *Володимира Святославича* тер. В. було включено до Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*). В. ще в 11 ст. зберігали певну автономію і мали власного кн. Ходоту. 12 ст. тер. В. остаточно увійшла до складу *Чернігівського князівства*, Смоленського та Ростово-Суздальського князівств.

А.Г. Плахонін.

В'Я́ХАНЬ, археологічна пам'ятка — літописне місто *Переяславського князівства*, а з серед. 12 ст. — *Новгород-Сіверського князівства*, на пд.-зх. кордонах Вирської волості. Пам'ятка розташов. в центрі с. Городище Недригайлівського р-ну Сум. обл., в урочищі Городок на правому березі р. Терн (права прит. р. Сула, бас. Дніпра). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147. Городище В. овальної форми (бл. 1,8 га). Висота існуючого валу бл. 3,5 м; глибина рову — бл. 2 м, а ширина — 15—20 м. Потужність культ. шару 11—13 ст. — 1,2—1,3 м. До городища примикає відкритий *посад*, пл. якого бл. 50 га. Городище обстежували В.*Ляскоронський*, Ф.Копилов, В.Богусевич, М.Кучера; 1972, 1979 досліджував Ю.Моргунов. Серед знахідок — висяча свинцева печатка *Володимира Мономаха*.

За археол. матеріалами, В. засн. наприкінці 11 ст. для посилення контролю за «степовим коридором» — проходом у половецький степ. 1147 місто, що належало вел. кн. київ. *Ізяславу Мстиславичу*, відбило напад дружин *Святослава Ольговича* та Гліба Юрійовича. 1239 спалене військами хана *Батия* і відтоді перестало існувати.

Літ.: *Ляскоронский В.Г.* Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. В кн.: Труды XI Археологического съезда, г. Киев, 1899, т. 1. М., 1901; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество... В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; *Моргунов Ю.Ю.* Новый вариант печати Владимира Мономаха. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1975, № 144; *Його ж.* Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996.

В.П. Коваленко.

В'ЯЧЕСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (Вячеслав; бл. 1083 — зима 1154/55) — кн. смоленський, турівський, переяслав., пересопни-

цький, київ.; 5-й син *Володимира Мономаха* і доньки останнього англосаксонського короля Гаральда Гіди. 1096—97 брав участь на боці батька в міжкнязівських усобицях. 1107 — учасник переможного походу пд.-рус. князів на чолі з *Святополком Ізяславичем* і Володимиром Мономахом проти половецьких ханів *Боняка* і *Шарукана*. 1113 Мономах вокняжив В.В. у Смоленську (нині місто в РФ). 1116 з воєводою Фомою Ратиборовичем пішов на дунайські міста *Візантії*, але похід не мав успіху. Старший брат *Мстислав Великий*, який князював у *Києві*, 1125 перевів його із Смоленська в Турів (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь). За київ. кн. *Ярополка Володимировича*, ін. свого брата (1132—39), В.В. змінив було Турів на *Переяслав* (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), але 1134 вернувся в Турів. 1139 після смерті Ярополка як старший у роду Мономашичів закнязював у Києві. Однак через кілька днів був витіснений *Всеволодом Ольговичем* і знову вернувся до Турова. Після смерті Всеволода 1146 В.В. заявив претензії на київ. престол. Проте в Києві уже сидів його енергійний небіж *Ізяслав Мстиславич*, який віддав В.В. Закутню Пересопницю. У феод. міжусобиці на Русі 1146—51, розв'язаній ображеним на Ізяслава *Юрієм Долгоруким*, В.В. підтримував то брата, то небожа. Щоб надати легітимності своєму князюванню в Києві, Ізяслав Мстиславич 1151 зробив В.В. своїм співправителем у Києві і навіть оголосив його київ. князем, зберігши, однак, владу в своїх руках. Після смерті Ізяслава 1154 В.В. закликав у співправителі ін. свого небожа — *Ростислава Мстиславича*.

П. раптово в м. Київ.

М.Ф. Котляр.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрал. — австралійський
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азерб. — азербайджанський
азіат. — азіатський
акад. — академія
акад. — академік
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
а. о. — автономна область
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АПН — Агентство преси «Новини»
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
асоц. — асоціація
АСУ — автоматична система управління
АТ — акціонерне товариство

∗ Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

афг. — афганський
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
берез. — березень
бібл. — біблійний
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
бл.-сх. — близькосхідний
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брацлав. — брацлавський
брит. — британський
бронз. — бронзовий
БСЭ — Велика радянська енциклопедія (рос. — Большая советская энциклопедия)
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

в. — випуск (з цифрою)
в. — вік
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
верес. — вересень
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від. — відділ
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в.о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ВШ — вища школа

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй

гвард. — гвардійський
г-во — господарство
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
гол. — головний
голл. — голландський
гол. н. с. — головний науковий співробітник
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
ГПУ — Державне політичне управління (рос. — Государственное политическое управление)
грец. — грецький
грн. — гривня
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груд. — грудень
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

ДА — Державний архів
дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
департ. — департамент
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (в бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
ДІНАУ — Державне інформаційне агентство України
дніпроп. — дніпропетровський
добр. т-во — добровільне товариство
дол. — долар
донец. — донецький
доц. — доцент
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р воєн. н. — доктор воєнних наук
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р психол. н. — доктор психологічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
енцикл. — енциклопедія
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ЄС — Європейський союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий
жовт. — жовтень
жовтн. — жовтневий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
заг.-освіт. — загальноосвітній
закарп. — закарпатський
замполіт — замісник командира з політичної частини
зап. — записки (у значенні «наукові праці»)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні Сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

ІА — інформаційне агентство
івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС — «Історія міст і сіл» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев) (у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
казах. — казахський
кам. — кам’яний
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. воєн. н. — кандидат воєнних наук
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. психол. н. — кандидат психологічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
канів. — канівський
капіталіст. — капіталістичний

катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
каф-ра — кафедра
КБ — конструкторське бюро
кв. — квадратний
квіт. — квітень
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
киргиз. — киргизький
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
КЛЭ — Коротка літературна енциклопедія (рос. — Краткая литературная энциклопедия)
км — кілометр
км^2 — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбриг — командуючий бригадою
комуніст. — комуністичний
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
конг. — конгрес
константиноп. — константинопольський
конф. — конференція
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
лип. — липень
листоп. — листопад
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література, літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
лубен. — лубенський
луган. — луганський
львів. — львівський
лют. — лютий
лютн. — лютневий

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
м. — море (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
макс. — максимальний
мал. — малюнок
мат. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МГБ — Міністерство державної безпеки (рос. — Министерство государственной безопасности)
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
миргород. — миргородський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
м. н. с. — молодший науковий співробітник
МОЗ — Міністерство охорони здоров’я
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МП — мале підприємство
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний
МЭ — Музична енциклопедія (рос. — Музыкальная энциклопедия)

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нар.-госп. — народногосподарський
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
нас. — населення
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
НДР — Німецька Демократична Республіка
н. е. — нова ера, наша ера

невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
ніжин. — ніжинський
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
НРБ — Народна Республіка Болгарія
НРУ — Народний рух України
н. с. — науковий співробітник
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
ОАД — Організація американських держав
ОАЕ — Об'єднані Арабські Емірати
ОАЄ — Організація африканської єдності
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. ц. — обласний центр
об-ня — об'єднання (при назві)
ОБСЄ — Організація безпеки та співробітництва Європи
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
ОК — організаційний комітет
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація (з назвою)
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пл. — площа (з цифрою)
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
політпрацівник — політичний працівник
політуправління — політичне управління
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище
пров. — провінція
пров. н. с. — провідний науковий співробітник
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
псков. — псковський
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — ріка (з назвою)
рабовласн. — рабовласницький
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна Військова Рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада Народних Комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
РТС — ремонтно-технічна станція
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія

рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
СВЭ — Радянська військова енциклопедія (рос. — Советская военная энциклопедия)
с.-г. — сільськогосподарський
с. госп-во — сільське господарство
СД — Служба безпеки Німеччини
с.-д. — соціал-демократичний
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
серед. шк. — середня школа
серп. — серпень
СИЭ — Радянська історична енциклопедія (рос. — Советская историческая энциклопедия)
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
січ. — січень
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
спецслужба — спеціальна служба
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — Охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — стаття (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
ств. — створений
ст. викл. — старший викладач
ст. н. с. — старший науковий співробітник
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
тадж. — таджицький
танк. — танковий
танц. — танцювальний
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
тв. — твори
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
тер. — територія
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
т. ін. — та інше, таке інше
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
трав. — травень
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
туркм. — туркменський
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
узб. — узбецький
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
уман. — уманський
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
УНСО — Українська національна самооборона
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГЕ — Українська сільськогосподарська енциклопедія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСПП — Українська спілка промисловців та підприємців
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фастів.	—	фастівський
фашист.	—	фашистський
феод.	—	феодальний
фіз.-мат.	—	фізико-математичний
фіз.-хім.	—	фізико-хімічний
філол.	—	філологічний
філос.	—	філософський
ф-ка	—	фабрика
франц.	—	французький
ФРН	—	Федеративна Республіка Німеччина
ф-т	—	факультет

Х

Х.	—	Харків (у бібліографії)
х.	—	хутір (з назвою)
харків.	—	харківський
херсон.	—	херсонський
ХМ	—	художній музей
хмельн.	—	хмельницький
хозар.	—	хозарський
християн.	—	християнський
худож.	—	художник (з прізвищем)
худож.	—	художній

Ц

ц	—	центнер (з числом)
ЦВК	—	Центральний виконавчий комітет
ЦВФ	—	Центральний визвольний фронт
ЦДАМЛМ	—	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА	—	Центральний державний історичний архів
центр.	—	центральний
церк.	—	церковний
ЦК	—	Центральний комітет
ЦНБ	—	Центральна наукова бібліотека
ЦО	—	Центральний орган
ЦР	—	Центральна Рада
ЦСУ	—	Центральне статистичне управління

Ч

ч.	—	частина
ЧАЕС	—	Чорнобильська атомна електростанція
час.	—	часопис (з назвою)
чв.	—	чверть
черв.	—	червень
черкас.	—	черкаський
чернів.	—	чернівецький
ЧК	—	Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг.	—	чернігівський
чл.	—	член
чл.-кор.	—	член-кореспондент
чол.	—	чоловічий
чорномор.	—	чорноморський
ЧСР	—	Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед.	—	шведський
шк.	—	школа
шт.	—	штат (з назвою)

Щ

щотиж.	—	щотижневик, щотижневий

Ю

ювіл.	—	ювілейний
югосл.	—	югославський
ЮЕ	—	Юридична енциклопедія
ЮНЕСКО	—	Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО	—	Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид.	—	юридичний

Я

япон.	—	японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж, Її ж, Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УІЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

- більше 1 000 000
- 500 000—1 000 000
- 100 000—500 000
- 50 000—100 000
- 10 000—50 000
- менше 10 000

ЗА ТИПОМ ПОСЕЛЕННЯ

СЕВАСТОПОЛЬ	міста державного підпорядкування
МУКАЧЕВЕ	міста республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування
БОЯРКА	інші міста
Буча	селища міського типу
Сулимівка	сільські поселення

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

КИЇВ	столиця України
ЛУГАНСЬК	столиця Автономної Республіки Крим, центри областей
БРОВАРИ	центри районів
ЛЮБИМІВКА	віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- Автономної Республіки Крим, областей, міст державного підпорядкування
- районів, міст республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування

ШЛЯХИ

- залізничні
- автомобільні

ІСТОРИЧНІ КАРТИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

ЧИГИРИН	столиці держав
ЛЬВІВ	центри адміністративно-територіальних одиниць
Прилуки	інші населені пункти
Німфей	

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць

НАЗВИ

РІЧ ПОСПОЛИТА	держав
Волинська губернія	адміністративно-територіальних одиниць
ПОДІЛЛЯ	історичних областей, земель
СКІФИ	народів і племен
	вали

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АВЕРИНЦЕВ С.С.
АНОХІН В.О.
АРКУША О.Г.

БАЖАН О.Г.
БАЛАБУШЕВИЧ Т.А.
БАРАН В.Д.
БАРАН Я.В.
БАРАНОВСЬКА Н.П.
БАЦАК К.Ю.
БАЦАК Н.І.
БАЧИНСЬКА М.С.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕЗДРАБКО В.В.
БЕЗПАЛЬКО П.П.
БЕССОНОВА С.С.
БИКОВА Т.Б.
БИЧЕНКОВ В.М.
БІЛИЙ Д.Д.
БІЛОЗЕР В.П.
БІЛОКІНЬ С.І.
БІЛОУС Н.О.
БЛАЖЕВИЧ Н.В.
БОГДАНЬОК Я.В.
БОЙКО В.М.
БОЙКО О.Д.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БОРОВСЬКИЙ Я.Є.
БОРЯК Г.В.
БРАТЧЕНКО С.Н.
БРЕГА Г.С.
БУЗАЛО В.Й.
БУНАТЯН К.П.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРІМ Д.В.
БУЦЬКО О.В.

ВАКУЛЕНКО Л.В.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВЕГЕШ М.М.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЕЧЕРСЬКИЙ В.В.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІВЧАРИК М.М.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВІЛЬШАНСЬКА О.Л.
ВІШКА О.
ВОЗІАНОВ О.Ф.
ВОЙНАЛОВИЧ В.А.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРОНЧУК І.О.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАВРИЛЮК Н.О.
ГАВРИШ С.Б.
ГАЙКОВСЬКИЙ М.І.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАНЖА О.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРШКОВИЧ Я.П.
ГЛАДІЛІН В.М.
ГОЛОБУЦЬКИЙ П.В.
ГОЛОВАТА Н.А.
ГОЛОВАЦЬКИЙ І.Д.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВКО О.Б.
ГОРБИК В.О.
ГОРИНЬ В.І.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГОШКО Т.Ю.
ГРАБОВЕЦЬКИЙ В.В.
ГРЄХОВА Н.В.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ф.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГУДЗЯК Б.О.
ГУПАЛО В.Д.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.

ДАВИДЮК Р.
ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЕНКО О.В.
ДАНИЛЮК Д.Д.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДАШКЕВИЧ Я.Р.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЖАЛЮК М.С.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДУБРОВІНА Л.А.

ЄФІМЕНКО Г.Г.
ЄВСЕЄНКО І.В.
ЄЛЕНСЬКИЙ В.Є.

ЖЛУДЬКО Е.М.

ЗАВАДКА Б.В.
ЗАЙЦЕВ Б.П.
ЗАЙЦЕВ О.Ю.
ЗАЙЦЕВ Ю.Д.
ЗАРЕМБА С.З.
ЗАРЕЦЬКА Т.І.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.
ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б.А.
ЗЕЛЕНЕЦЬКА І.Б.
ЗЕМА В.Є.
ЗІНЧЕНКО А.Л.
ЗЛЕНКО Г.Д.
ЗНАМЕНСЬКА М.В.

ІВАКІН Г.Ю.
ІВАНЧЕНКО Л.І.
ІЛЬКО В.І.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІЛЬЮШИН І.І.
ІСАЄВИЧ Я.Д.

КАРА-МУРЗА А.А.
КАРМАЗІНА М.С.
КАТАРГІНА Т.І.
КИРЮШКО М.І.
КІЗЧЕНКО В.І.
КІКУ В.А.
КІРСЕНКО М.В.
КЛИМЕНКО О.В.
КЛИМЧУК М.М.
КЛОКОВ В.І.
КНИШ Я.Б.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬ В.С.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬЧУК ОКСАНА
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЛЕСНИЧЕНКО Н.Ф.

КОЛОДНИЙ А.М.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНДРАТЕНКО Л.В.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОРНІЙ Л.П.
КОРОТКИЙ В.А.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КОТЛЯР Ю.В.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРЕМЕНЬ В.Г.
КРЕСІН О.В.
КРЖИЦЬКИЙ С.Д.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРІЛЬ М.М.
КРОТ В.О.
КРОТОВА О.О.
КРУПКА О.В.
КУБАЛЬСЬКИЙ О.Н.
КУДЛАЙ О.Б.
КУЗЬМИНСЬКА О.Д.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУПЧИНСЬКИЙ О.А.
КУЧКИН В.А.
КЯУПА ЗИГМАНТАС

ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕГАСОВА Л.В.
ЛЕЙПУНСЬКА Н.О.
ЛЕМАК В.В.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИСЕНКО С.Д.
ЛИТВИН В.М.
ЛІВІНСЬКИЙ О.М.
ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.

МАГОМЕДОВ Б.В.
МАКАР М.П.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРКІТАН Л.П.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРЧУК І.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИКОВА І.М.
МИКНІС РИМАНТАС
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОРОЗ В.К.
МОЦЯ О.П.
МУДРИЙ М.М.
МУКОВСЬКИЙ І.Т.
МУРЗІН В.Ю.

НАЗАРОВ В.В.
НАЛИВАЙКО Д.С.
НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕРОД В.О.
НЕСТУЛЯ Л.А.
НІЗОВА Л.В.
НІКОЛОВА А.В.

ОВСІЄНКО О.Ф.
ОГУЙ О.Д.
ОЛАШИН М.В.
ОНИШКО О.М.
ОНИЩЕНКО О.С.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛОВ Р.С.
ОСТАШКО Т.С.
ОТРОЩЕНКО В.В.

ПАВЛЕНКО В.В.
ПАВЛЕНКО Г.І.
ПАВЛЕНКО М.І.
ПАДАЛКА С.С.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАПАКІН Г.В.
ПАРХОМЕНКО О.А.
ПАСЛАВСЬКИЙ І.В.
ПАТЕР І.Г.
ПАЧКОВА С.П.
ПАШУК В.С.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕСЧАНИЙ О.О.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПЕТРОВСЬКИЙ О.І.
ПИРІГ Р.Я.
ПИСАРЕНКО Ю.Г.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛЮЩ М.Р.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОДОЛЬСЬКИЙ А.Ю.
ПОПИК В.І.
ПОПОВИЧ М.В.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРИШЛЯК В.В.
ПУСТАРНАКОВ В.Ф.
ПУТРО О.І.
ПШИК В.

РИБАКОВ М.О.
РИБАЧУК М.Ф.
РИЧКА В.М.
РОМАНЮК І.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУДИЙ Г.Я.
РУСИНА О.В.
РУСЯЄВА А.С.

САВЧЕНКО Г.П.
САВЧЕНКО І.В.
САВЧУК Ю.К.
САГАН О.Н.
САС П.М.
СЕВЕРИКОВА Н.М.
СЕРБИНЕНКО В.В.
СЕРЕДА В.В.
СЕРЕДА О.В.
СИДОРЕНКО М.М.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИЛЮК А.М.
СИМОНЕНКО О.В.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИРОТА Л.Б.
СИРОТА Р.Б.
СИТНИК О.С.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СКОРИЙ С.А.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СЛИВКА Ю.Ю.
СЛОБОДЯНИК М.В.
СМИРНОВ С.В.
СМИРНОВА В.І.
СМОЛІЙ В.А.
СОЛДАТЕНКО В.Ф.
СОЛЯР І.Я.
СОХАНЬ П.С.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАНКО В.Н.
СТАСЮК О.Й.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАШОВА А.І.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПАНКОВ Є.П.
СТЕПАНОВИЧ Є.П.
СТЕПАНЧУК В.М.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРУКЕВИЧ О.К.
СУХОБОКОВ О.В.

ТАЦІЙ В.Я.
ТЕРПІЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТИМОЩУК В.М.
ТКАЧОВА Л.І.
ТОВКАЙЛО М.Т.
ТОЇЧКІН Д.В.
ТОЛОЧКО П.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТРОНЬКО П.Т.
ТУРІЙ О.Ю.

УДОД О.А.
УЛЬЯНОВСЬКИЙ В.І.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДОРОВА Л.Д.

ХАЛО Л.Г.
ХВЕДЧЕНЯ С.Б.
ХИМКА І.-П.
ХИНЧЕВСЬКА-ГЕННЕЛЬ Т.
ХМІЛЬ І.В.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХОЛОДНИЦЬКИЙ В.Ф.
ХРАМОВ Ю.О.

ЦИГИЛИК В.М.

ЧЕБИКІН А.В.
ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНІКОВ І.Ф.
ЧЕРНУХІН Є.К.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАМРАЙ М.А.
ШАНДРА В.С.
ШАРПАТИЙ В.Г.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАРАФУТДІНОВА І.М.
ШАТАЛІНА Є.П.
ШВИДКИЙ В.П.
ШЕВЧЕНКО Л.А.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО М.Ю.
ШИЛОВА А.В.
ШКРАБ'ЮК П.В.
ШПИЛЬОВА Л.М.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.

ЯКИМЕНКО М.А.
ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯНЕВИЧ О.О.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯРОЦЬКИЙ П.Л.
ЯСІНОВСЬКИЙ А.Ю.
ЯСІНОВСЬКИЙ Ю.П.
ЯСЬ О.В.

JUAN J. LINZ

Організаційне та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України здійснює Центр організаційного
та науково-технічного забезпечення підготовки ЕІУ
Інституту історії України НАН України:

О.І. Ганжа (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.В. Клименко (асистент),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
А.Г. Плахонін (молодший науковий співробітник),
О.С. Рубльов (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.В. Юркова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук).

Науково-редакційне опрацювання текстів до 1-го тому
Енциклопедії історії України здійснено
спеціальною редакційною групою видавництва "Наукова думка":

Ю.М. Барабанов (провідний науковий редактор-історик),
М.С. Бачинська (провідний редактор-географ),
В.Т. Береговий (провідний редактор-культуролог),
Я.В. Богданьок (науковий редактор-історик),
Ю.І. Бойко (провідний редактор-філолог),
Л.Л. Васильченко (провідний редактор-бібліограф),
Д.В. Грузін (керівник групи),
Ок.О. Ковальчук (провідний науковий редактор-історик),
І.М. Лисенко (провідний редактор-мистецтвознавець),
Т.С. Новікова (провідний редактор-історик),
Н.Д. Хівренко (провідний редактор-бібліограф),
О.М. Чадюк (редактор-філолог).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали
з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича, Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова*

Карти до Енциклопедії історії України укладено
у Виробничо-комерційній фірмі «Стафед—2»
01001 Київ 1, вул. Січневого повстання, 3
Р.с. № 19147 від 13.05.97

Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький*
Картограф *Г.О. Гаврилов*

Оригінал-макет Енциклопедії історії України
виготовлено у видавництві «Наукова думка»
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *І.М. Галушка*, *Р.І. Калиш, Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп'ютерна графіка *Н.М. Абрамової, О.Г. Григора, В.І. Мальчева, Ю.В. Назаренка, М.А. Панасюк*
Комп'ютерна верстка *Л.І. Прокопчук, Т.А. Ценцеус*
Комп'ютерний набір *Н.С. Борисової, В.Г. Каменькович, Л.М. Кравченко, О.І. Фуженко*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, Л.М. Козленко, О.Є. Челок*

1-й том ЕІУ містить
2060 статей, 766 ілюстрацій, 48 карт.

Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій
Е64 (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003 —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 1 : А—В. — 2003. — 688 с. : іл. —
ISBN 966-00-0734-5

ББК 63.3(4УКР)я2

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 1

А—В

Київ, видавництво «Наукова думка»

ISBN 966-00-0734-5

9 789660 007345

Підписано до друку 29.12.2003. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 72,24. Ум. фарбо-відб. 72,24.
Обл.-вид. арк. 114,86. Наклад 5000 прим. Зам.

ВАТ «Поліграфкнига»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3